

Tilak Mahārāshtra University

VAIDIKA ŚAMSHODHANA MAṆḌALA

(*Vedic Research Institute*)

POONA

ṚGVEDA-SAMHITĀ

WITH THE
COMMENTARY OF SĀYAṆĀCHĀRYA

VOL. III

6—8 Maṇḍalas

1941

THE EXECUTIVE COMMITTEE
OF THE
VAIDIKA SAMSHODHANA MAṆḌALA
POONA

President

Prin. V. K. Rajawade, M.A.

Vice-President

Sardar M. V. Kibe, M.A.

Members

Mr. N. C. Kelkar, B.A., LL.B.

Prof. D. R. Gharpure, M.A., B.Sc.

Mr. J. S. Karandikar, B.A., LL.B.

Mr. Y. R. Date, B.A., LL.B.

Āyurvedāchārya P. G. Nanal Shāstri:

Vidyānidhi Siddheshwarshāstri Chitrav

Āchārya V. P. Limaye, B.A. (T.U.)

Mr. V. V. Atitkar, B.A.

Secretary

Mr. N. S. Sontakke, B.A. (T.U.)

Assistant Secretary

Mr. C. G. Kashikar, M.A. (T.U.)

EDITORIAL BOARD

N. S. Sontakke, B.A., (T. U.)
(*Managing Editor*)

C. G. Kashikar, M.A., (T. U.)

T. S. Varadaraj Sharma,
Vedānta Vidyā Pravīṇa

Advisory Editors

Prin. V. K. Rajawade, M.A.

MM. Vasudevashastri Abhyankar

INTRODUCTION

The third volume of the Ṛgveda with the commentary of Sāyaṇāchārya, comprising Maṇḍalas 6, 7 & 8, is now being presented to scholars and admirers of Ancient Indian Culture. The following gives a full description of the Mss. of Sāyaṇa's commentary used in preparing this volume :

ख^१

(1) (ख१) The Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona. No. 5 of 1916-18; No. 4 of 1916-18. Aṣṭakas II to IV; V to VIII. Written in Śaka 1739-40. This Ms. was used for Vols. I & II by the designation ख.

(2) The Ānandāśrama, Poona. Aṣṭakas I to IV. Date not given. This Ms. was used for Vols. I & II by the designation ण.

(3) The Bhandarkar O. R. Institute, Poona. No. 3 of 1916-18. Aṣṭaka V. Date not mentioned.

(4) (ज) The Bombay Branch of the Royal Asiatic Society. No. 446 (B. D. 240). Aṣṭakas III, IV & V and some portion of the sixth Adhyāya of Aṣṭaka VI. This was used in Vols. I & II as ज.

(5) (घ) The Prājña Pāṭhaśāla, Wāi (Dist. Satara). Aṣṭakas I, II, V-VIII. Date not mentioned. This Ms. is included in the ख group in Aṣṭaka V. [Aṣṭaka VI is included in च]. Aṣṭaka II of this Ms. was used for Vol. II by the same name.

These Mss. form the ख group. The text of Mss. Nos. 2 & 3 (serially) is identical with that of No. 1 in their respective portions. Therefore these two have not been separately designated. Ms. No. 4 is also identical with No. 1. It, however, gives a few different readings in Adhyāya 6th of Aṣṭaka VI. In such cases it is given the designation ज, by which it was used in the second volume. Excepting such readings, the Ms. is identical with the ख group. Ms. No. 5 is identical with Ms. No. 1, as far as Aṣṭaka V is concerned. It is therefore included in this group. In case of difference, readings of these Mss. are noted by their respective designations.

ग

(6) (ग१) Procured by Dr. T. R. Chintamani, M.A., Ph.D., University of Madras. Nos. 465, 485 & 518. Written on palm-leaves in Grantha script. This Ms. contains the following portions :—Aṣṭakas VI & VII complete. Aṣṭaka VIII ends with the 36th Varga of the 8th Adhyāya; some portion here and there is wanting in this Aṣṭaka.

(7) (ग२) Travancore University Library, Trivandrum. R. No. 3652. A palm-leaf Ms. written in Grantha script. About 150 years old according to the library authorities. This Ms. contains the same portion of the commentary which ग१ contains, with the exception that ग२ contains the commentary on Aṣṭaka VII upto the 12th Varga of the third Adhyāya only, while ग१ gives complete commentary on that Aṣṭaka.

These two Mss. form one group, viz. ग. Their text is exactly the same. Only in a few cases they differ slightly from each other, a result

---

1. All Mss. except those in ग group are written in Devanāgarī script.

simply due to the difference of scribes. In such cases they are mentioned as ग१ and ग२ respectively.

घ

(8) (घ१) The Bhandarkar O. R. Institute, Poona. No. 4 of Vis. I. Aṣṭakas III to VII. Written in Samwat 1785. This Ms. was used for the second volume as घ.

(9) (च) The Bombay Branch of the Royal Asiatic Society. Nos. 445, 447 (ZZa 21). Aṣṭakas III-IV; V-VI. Date not given. No. 445 was used for the second volume as च.

(10) The Bhandarkar O. R. Institute, Poona. No. 15 Vis. I. Aṣṭakas I-IV. Date not given. This was used for Vols. I & II as ग.

These three Mss., as well as Aṣṭaka VI of थ (see above) form the group घ. The text of (1) घ१ in Aṣṭakas IV to VI, (2) ग in Aṣṭaka IV, (3) च in Aṣṭakas IV to VI, and (4) थ in Aṣṭaka VI is identical. In a very few cases घ१ and च differ slightly from each other. In such cases, their readings are recorded by their respective designations. This group is the same as Max Müller's B group. The peculiarity of this group is that grammatical portion and alternative explanations are omitted in them; Anukramaṇī quotation and Śrauta Viniyogas are omitted in the introduction to a hymn, and only the names of the author, metre and deity are given. [Aṣṭaka VII of घ१ does not omit these portions; it, however, does not form part of the present volume.] One more characteristic of this group is that not a word from the Saṃhitā text is omitted in the commentary; even उ, जु, हि, च etc. are noted as *Pūraṇas*.

झ

(11) The Theosophical Society's Library, Adyar, Madras. Eastern section shelf No. 34 J. 45. Aṣṭakas I, II, IV, V & VIII. Written in Samwat 1835. This Ms. was used for both the preceding volumes as झ.

(12) The Oriental Institute, Baroda. No. 12209. Aṣṭaka V. Written in Samwat 1877.

The Baroda Ms. completely coincides with the Adyar Ms. in Aṣṭaka V. Therefore both the Mss. are presumed to be one in that Aṣṭaka. In Aṣṭaka IV portion the Adyar Ms. alone carries the name झ.

ट

(13) (त१) The T. M. S. Saraswati Mahal Library, Tanjore. No. 597. (Cat. No. 1, 1928; Burnell's Cat. No. 2360 A.) A complete Ms. written in Samwat 1844. This was used as त for Vols. I & II.

(14) (त२) Procured from Mr. Lakshman Ganesh Athalye, Gwalior. A complete Ms. excepting the 2nd Adhyāya in Aṣṭaka I and the 3rd in Aṣṭaka VII. Date not given.

(15) (त३) The Oriental Institute, Baroda. No. 235. Aṣṭakas V to VIII. Date not mentioned.

The following four Mss. form the sub-section त४ :

(16) The Bhārata Itihāsa Saṃshodhaka Maṇḍala, Poona 2. Kalamkar Collection No. 1. Aṣṭakas IV to VIII. Written in Samwat 1643.

(17) The Archæological Department, Jodhpur. A complete Ms. written in Samwat 1877.

(18) The Gwalior Durbar Sanskrit Library. The Ms. contains the following portions :—Aṣṭaka IV : Adhyāyas 4 to 8. Aṣṭaka V : last 4 Vargas of the 8th Adhyāya only. Aṣṭaka VI & VII complete. Aṣṭaka VIII : first three Adhyāyas and some portion of Adhyāyas 4 & 5. Date not given. Pandit Raghunath Shastri Vedabhashya, Gwalior, was kind enough to collate this Ms. at Gwalior at our request. The Editorial Board thanks him for his help.

(19) Procured from Kāvya-lāṅkārahūṣaṇa B. M. Khuperkar Shastri, Satara. This Ms. is in two different sizes. The small size part contains the following portions of Aṣṭaka V : Adhyāya 2nd (Folio 32-50); from the beginning of the 4th Adhyāya to the 25th Varga of Adhyāya 6th (F. 71-141) and Vargas 1 to 34 of Adhyāya 8th (F. 173-195). The writing shows four different hands. The large size part comprises the following portions : Adhyāyas 1 to 6 of Aṣṭaka VI, Adhyāyas 3 to 8 of Aṣṭaka VII and Aṣṭaka VIII complete. The writing shows one hand only. No date is given on either parts of the Ms. The small size Ms. is however very old, being written in Prṣṭhamātrā style. The large size Ms. is of a comparatively late date. The text of the small size part is completely identical with that of the other members of तृ, and that of large size part with त्र. Hence no separate designation is assigned to this Ms.

(20) (त्र) The Government Sanskrit College Library, Benares. Rewa Collection No. 44-45. A complete Ms. written in Samwat 1903. This is included in त्र group in Aṣṭakas V & VI. The Ms. was used for both the preceding volumes as त्र.

All these Mss. are included in a general group, viz. त्र.¹ Though the readings of the Mss. in this class are not completely identical, their similarity is such that it was found convenient to group them together. A different designation within the त्र group is assigned to many of these Mss. and in cases of different readings these different designations have been used. When त्र is mentioned, it is presumed that all the Mss. in this group give the same reading, excepting the Aṣṭaka IV portion where the case is rather different : त्र is used independently in Aṣṭaka IV. त्र does not contain Aṣṭaka IV and so is not included in it. त्र is formed of four Mss. (serial Nos. 16-19). Their text is so exactly identical that they are classed as one.² Though three of these Mss. no doubt contain commentary on Aṣṭaka IV, they were received after some portion of that Aṣṭaka had been printed. Therefore त्र is not included in त्र group in Aṣṭaka IV. However the Aṣṭaka IV portion of these Mss. was collated afterwards and it was found that most of their variants are identical with those of त्र and त्र. The variants in these Mss. which were not found in त्र or त्र have

1. Aṣṭaka V of Ms. त्र, as will be seen further on, is also included in this group.

2. The Gwalior and Jodhpur Mss. differ slightly from the Poona Ms. in a very few cases. See notes on Rv. VII. 33. 8; 35. ini.; VIII. 24. 27.

been recorded by the designation त४ in the "Notes". (See p. 62. l. 12; 91. 5; 96. 28; 116. 11; 132. 7; 208. 13; 25.) Thus it is clear that in Aṣṭaka IV portion त group consists only of त१ and त२; त३ is independently mentioned; त४ does not contain Aṣṭaka IV and त४ is practically included in त२ and त३.

The four subsections of त, viz. त१, त२, त३ and त४ can be divided into two groups according to their text. The affinity between त१ and त२ on the one hand, and त३ and त४ on the other, is striking. Of these two, the latter is a more important group. The former gives more variants.¹ Again of त३ and त४, त३ is more important and more closely conforming to Sāyaṇa's text.² So also there is a slight difference between त१ and त२. One of its causes is that corrections are occasionally made in the margin of the former. त३ gives a considerable number of variants in Aṣṭaka IV. Its variants are, therefore, mentioned independently in that portion. In Aṣṭakas V & VI it very closely conforms to the text of त group and hence is included in it in that portion. The corrections made in the margin of त१ are found sometimes incorporated in the body of त३.³ Moreover, many superfluous variants are met in this Ms.; they are recorded in the foot-notes.

न

(21) Procured from Shrimant Sardar M. V. Kibe, Indore. A complete Ms. dated Samwat 1903. This was used by the same name for the preceding volumes.

भ

(22) (भ१) Procured from Krishnacharya Malgi, Bagalkot, (Dist. Bijapur.) Aṣṭakas II to VIII. Aṣṭaka II begins with the 29th verse of Rv. I. 164. Dated Samwat 1743. This was used as भ for Vols. I & II.

(23) (भ२) The Oriental Institute, Baroda. No. 12205. Aṣṭaka VI. Dated Samwat 1877.

(24) (भ३) The Bhandarkar O. R. Institute, Poona. No. 226. Vis. II; No. 15 of 1886-92. Date not given.

(25) (य) The State Sanskrit Library, Bikaner. No. 71 (Cat. R. L. Mitra 1880). A complete Ms. Date not given. In Aṣṭaka IV its readings are recorded as य. Aṣṭaka V of this Ms. is included in त and Aṣṭaka VI in भ.⁴ This was used for the 2nd volume as य.

The group भ is formed by these Mss. In Aṣṭakas IV & V भ means only भ१, as भ२ and भ३ do not contain these Aṣṭakas. य compares very well with भ१ in Aṣṭaka IV, but it is used independently in it. Thus these four Mss. constitute the group भ in Aṣṭaka VI. Their text is almost identical except in a few cases where their different readings are recorded by their respective names.

1. See foot-notes to 554. 17; 556. 24; 562. 31; 573. 16; 678. 1; 729. 2; 733. 6 etc.

2. For example see foot-notes to 563. 2; 3; 564. 25; 584. 11; 594. 19.

3. See notes on or foot-notes to Rv. VII. 66. 15; 101. ini.; 103. 7; 104. 5; 25. ini.; VIII. 7. 1. etc.

4. The foot-notes to the following pages will be sufficient to expose the relation of य to त and भ: 473. 5; 560. 16; 566. 13; 592. 3; 596. 16; 599. 7; 600. 2; 601. 24; 602. 2; 4.

र

(26) The Oriental Institute, Baroda. No. 12211. Aṣṭaka IV. Dated Samvat 1452. This is the oldest Ms. of Sāyaṇa's commentary. This was also used for the second volume of this edition.

श

(27) Procured from Pandit Mahabaleshwar Dixit, Gokarn (Dist. N. Canara). All the Aṣṭakas except III. Written in Śaka 1799. This was used as श for the 2nd volume.

(28) Procured from Pandit Chidambar Dixit, Badli, (Dist. Belgaum). Aṣṭakas II, V & VII. Written in Śaka 1596. Aṣṭaka II was used for the previous volumes as म.

(29) (शर) The Oriental Institute, Baroda. No. 12631. Aṣṭaka V. Date not mentioned ; but the Ms. seems very old.

These three Mss. constitute the श group. The text of the Gokarn and Badli Mss. is identical, while the Baroda Ms. slightly differs in a few cases. In such cases, the readings in the Gokarn and Badli Mss. are recorded by the designation श and that of Baroda Ms. by शर. In very rare cases, the Badli Ms. differs from the Gokarn Ms., where the readings of the Badli Ms. are noted by the name म.

(30) The Government Sanskrit College Library, Calcutta. No. 18. Aṣṭaka IV. Date not given. The Ms. could not be lent out according to the rules of the Library. The Editorial Board was, however, fortunate in obtaining the help of Dr. Manilal Pâtel, Ph.D. (Marburg), then of the Sântiniketan, Bengal, for comparing the important readings in the portion covered by the Ms. The variants of the Ms. were found to be identical with those of र, the oldest Ms. of the same Aṣṭaka and also त. The Ms. exhibited no new readings. It was therefore not found necessary to collate the Ms. thoroughly. Besides, according to Dr. Patel, the Ms. is very old and corrupt. We thank Dr. Patel for kindly doing the work at our request.

Classification of Mss. :—As regards the classification of the Mss. used in preparing this volume, much has already been said while describing the Mss. one by one. The assigning of a Ms. to one or the other class has clarified its character in relation to other members of the class. It has also been made clear why certain Mss. have been grouped into one class for the purpose of recording variants. It now remains only to discuss the nature of the classes of the Mss. in relation to each other. Let us divide the classes of the Mss. according to Aṣṭakas IV, V & VI.

Aṣṭaka IV has the following groups of Mss. (with the number of Mss. represented by each class within bracket before each) :—

ख (3), घ (3), ङ (1), झ (1), त (2), न (1), भ (1), य (1), र (1), श (1).

It was found convenient for some reasons to use these Mss. more or less independently. First of all, these Mss. — or the groups of Mss. — have the same designations in the second volume of this edition. Secondly, the nature of readings in many Mss. pertaining to this Aṣṭaka is such that it was found convenient to assign them separate names as in the preceding volume.

ख is a group of three Mss. घ also covers a number of Mss. This group has been utilised independently throughout this volume. Its peculiarity which makes it an independent class has already been shown. The nature of झ, its affinity with त group, and the reason for recording its variants independently have already been dealt with. झ is an important Ms. and its affinity with त is considerable. Still the independence of its text is so striking that it was found convenient to assign it a separate designation. त is no doubt a group of which only two Mss. could be available for this Aṣṭaka until the time of the printing of that portion. The nature of other Mss. in this group which were available afterwards has already been described. न closely conforms to the त group. Since, however, it gives a considerable number of readings, it has been kept separate throughout this volume. Some more Vinīyogas of R̥gvedic mantras than those given by Sāyaṇa are occasionally found in this Ms. भ is an important and independent Ms. in this Aṣṭaka. य is in close affinity with भ in this Aṣṭaka. The reading of र shows much affinity with that of त. The chief reason, however, for assigning it an independent designation as in the preceding volume, is that it is the oldest Ms. uptill now available of Sāyaṇa's commentary not only on this Veda, but also on all other Saṃhitās, Brāhmaṇas and Āraṇyakas commented upon by Sāyaṇa; it was written in Samvat 1452. Unfortunately it covers only the IVth Aṣṭaka. श has some affinity with भ.

Thus in this Aṣṭaka (1) झ, ख, त, न, र are more or less related to each other, (2) घ is an independent group on account of its peculiar nature, and (3) ख, भ, य, श form a general group.

Aṣṭaka V has the following groups of Mss. :

ख (4), घ (2), झ (2), त (8), न (1), भ (1), श (3).

It will be found here that the classification has assumed a rather closer form.¹ All these classes are present in Aṣṭaka IV, though the number of Mss. represented by them in this Aṣṭaka is different. The groups of Mss. dealing with this Aṣṭaka can be classified in the following way :—(1) झ, त are, as in the preceding Aṣṭaka, closely related to each other. झ agrees with भ in Aṣṭaka IV, but in Aṣṭaka V & VI it is related to त in general.² (2) ख, न, भ form a general group. न is related to त in Aṣṭaka IV, but in Aṣṭaka V and also in VI it agrees with भ.² (3) घ, as in Aṣṭaka IV, is an independent group.

Aṣṭaka VI has the following groups of Mss. :

ख (1), ग (2), घ (3), त (8), न (1), भ (4), श (1).

The difference between the groups of Mss. in Aṣṭakas V and VI is that झ has disappeared and ग has been added. ग is, as already stated, a group of two Mss. identical with each other, written in Grantha script. These

1. झ and य have been included in त and र is exhausted.

2. The comparison of notes on or foot-notes to the following will show that in Aṣṭaka IV न agrees with त and श agrees with भ; but in Aṣṭakas V & VI न agrees with भ and श agrees with त in general: 191.26; 192.28; 193.15; 194.26; 195.21; 222.11; 223.12; 224.3; 14; • 601.1; 605.11; 17; 606.1; 615.8.

Mss. contain Aṣṭakas VI to VIII. It may be remembered that Mss. of Sāyaṇa's commentary written in South Indian scripts were available for Aṣṭakas I & II only. Max Müller had also procured Grantha and Tulu Mss. only on these two Aṣṭakas. As stated in the introduction to the second volume of this edition (p. 4), Mss. written in South Indian scripts form a class of their own. Date is generally not given on them. Yet they do not appear to be older than two hundred years.¹ Their text presents many difficulties.² They exhibit a considerable number of variants of various characters. The following remarks are particularly applicable to the Aṣṭaka VI portion only, there being no occasion for the present to compare their readings in Aṣṭakas VII & VIII.

It is to be noted here that the Grantha Mss. form an altogether different group from the Devanāgarī Mss. and their readings generally do not agree with those of Devanāgarī Mss. In some cases, however, they agree with those of ॐ which is an old and very important Ms. So when they agree with ॐ, they naturally have the value of the latter. The notes on or foot-notes to the following will suffice to prove the partial affinity of Grantha Mss. with ॐ: 599. 8; 600-17; 601-17; 24; 602-26; 603-17; 18; 604-26; 605-11; 17; 606-1; 609-9; 10; 613-29; 615-8; 906-21; 931-30; 948-22; 962-1; 963-21.

This is, however, only one side of the character of Grantha Mss. The other peculiarities of these are such that one cannot count them as simply belonging to the ॐ class. In a good number of cases, these Mss. give their own text differing from that of the Devanāgarī Mss. Sometimes we find in them alterations which cause no difference in the meaning. Specimens of this nature will be found frequently in foot-notes, particularly in notes on or foot-notes to pp. 642, 675, 676 & 882. Some Portions of the *Bhāṣya* (Rv. VIII. 25-1 to 27-14 and 76-5 to 77-5) are also of the same nature. Besides these, there are many incorrect and insignificant readings in them; these are generally not recorded in foot-notes.³

The principle followed in treating the readings in these Mss. has already been laid down in the introduction (p. 6) to the first volume of this edition, namely, that the readings in these Mss. have been adopted only when they have been supported by the Devanāgarī Mss. In a few cases, however, their readings have been adopted only because the readings given

1. Cf. Max Müller's Preface to the second edition. Vol. I. p. lvii.

2. Max Müller has laid down (ibid. p. lxi) the orthographical peculiarities of Southern Mss., and mistakes likely to be arising in their reading. •

3. Their nature will, however, be visible in the "Notes" where readings in ॐ are frequently recorded.

by all other Mss. seemed incorrect.¹ Prof. Max Müller has also adopted the same principle in dealing with the South Indian Mss. procured by him.²

ख which has affinity with भ in Aṣṭakas IV & V, is related to त in Aṣṭaka VI.³ ख is more particularly related to त१-२ than to त३-४. Frequently we find ख-ज्ञ-त१-२ giving identical text. Characters of घ, त, न, भ and श are the same as in Aṣṭaka V, namely that घ is an independent group, श mostly agrees with त and न is related to भ. Thus the groups of Mss. in this Aṣṭaka can be classified in the following way: (1) ग, (2) घ, (3) ख, त, श, (4) न, भ.

Additional Remarks:—The principle adopted in fixing the text of Sāyaṇa's commentary on the basis of Mss. material has already been laid down in short in the introductions to both the preceding volumes; that same procedure has been followed in this volume too. We have, however, to add here a few remarks which, though more or less common to the preceding volumes, are not stated in them.

The Bombay edition has, of course, been utilised in preparing this volume too. Its readings have been referred to and quoted when (1) we have adopted readings different from those in Max Müller, and also when (2) we have retained those conjectured by Max Müller from his Mss. material. In addition, we have preferred to adopt the readings of the Bombay edition in some cases⁴ when Max Müller's readings were found incorrect or insufficient. Sometimes, we too have had to conjecture our

1. The following is a full list of readings adopted from the Grantha Mss. For particulars, reference may be made to the "Notes":

प्रतवसू 614.12; हिंसित्यः सत्यः 614.24; एवमहमपि 616.1; सः 636.12; आगच्छतं 657.11; गच्छन्तीभिः 659.17; आयुधानां 693.25; अभिषुतः तं 825.11; अनाचरितं 830.16; परितो व्यासं 857.13; वृश्च्यन्त 865.19; दीप्तये 867.11; अन्यस्याः 869.4; पुरमसि 880.20; औतोऽम् इत्यात्माभावः 909.25; आडागमः 921.21; तं तथोक्तं 924.10; माद्यते 928.9; ऋजीषः 932.20; प्रणेतुं 963.20.

2. Preface to the 2nd edition Vol. I, p. lxi.

3. Refer to the foot-notes to 588.6; 589.31; 595.3; 31; 596.16; 598.23 and to 599.8; 22; 600.17; 601.17; 24; 602.14; 603.17; 604.29.

4. The following is a full list of readings adopted solely from the Bombay edition :

दुर्ज्ञानान् 350.25; प्रीयमाणाः 356.21; द्रव्यति 487.27; प्रियमेधाख्य 536.24; गच्छन्तौ वा 552.2; तैः प्रतिगृहीतानि 554.7; वज्रहेतु 572.20; प्र इयति प्रेयति 607.13; तृप्तं तृप्यतं 724.28; ज्वलद्गोत्रे 749.3; अन्धः सन् अन्धो 877.16; श्रुतेरत्रापि 922.10; हननोत्पादकत्वात् 929.13; त्वे 938.3; प्र मंहिषाय इति 962.18; सूत्रितं च.....याहि इत्येषा 962.19-20.

It is needless to add that in very many cases our readings adopted on the basis of Mss. in opposition to Max Müller's agree with those in the Bombay edition.

own readings¹ as against those in Max Müller and the Bombay edition. It may be noted that Max Müller too has occasionally resorted to the same procedure. Even this procedure has at times failed. In such cases, the incorrect readings in Sāyaṇa's text have been noted as far as possible in the "Notes" and corrections have also been suggested wherever possible. As Max Müller has said, it is not the duty of a critical editor of a text to emend the text of his own accord; his duty is only to find out by means of Mss. material what the original author might have written, right or wrong. We have tried our best to follow this principle.

As in the preceding volumes, the "Notes" following the Sanskrit introduction have the following features :

(i) Readings adopted differently from Max Müller with or without the support of Mss. material.² (ii) Readings either formed out of the Mss. material or conjectured by Max Müller. The variants in our Mss. are fully recorded. (iii) Incorrect readings in Sāyaṇa. Correct readings have been suggested as far as possible. (iv) Words in the Vedic text differently reproduced by Sāyaṇa. Actual words in the Padapāṭha have been given. (v) References differently quoted by Sāyaṇa. Original readings have been given. (vi) References that could not be traced to their original sources.

As regards the references quoted by Sāyaṇa from Vedic and other branches of Sanskrit literature, attempts have been made to trace them to their original sources as far as possible. Max Müller has already done a good deal in this respect. There are, however, some quotations which have not been traced by him. We have tried our best to trace them and succeeded to some extent. Still there are some quotations which could not be traced. These have, as stated above, been recorded in the "Notes". Certain

---

1. The following is a full list of readings conjectured by us :—

पक्वान् 83.14; माषाणामश्रीयात् 287.2; उत्सहमानं 306.3; मध्यंदिनः 316.9; चतुर्थपादार्थे मन्त्रस्य (also suggested in T.S. Āss.) 410.28; इरान्नं तदभावं दारिद्र्यमित्यर्थः 439.23; स्वकीयेन विहितेन 477.29; देवान् 483.25; एकविंशत्यृचं 546.31; शतसंख्याकपर्वाणि 565.25; अत्रप्रत्ययः 598.27; परस्मैपदं द्विचनप्रकरणे 603.2; सृबिन्दं सृबिन्दनामकं 705.2; जगदुपकारिकायाः 812.12; जीवेम पुत्रान् रक्षितुं 835.1; आसन्ध्यामासादयन्ति 857.20; स्तुवते 864.25; आहूत 866.26; बद् सत्यं नाकरं 879.12; मरुत्वतीया ऊर्ध्वं 894.24; आत्मनः 895.5; शोभनदानयोग्यं बलादियुक्तं 897.5; कुर्वाणात् मनुष्यात् 963.13.

2. Besides these, some other changes have been made in the text of Sāyaṇa. They are, however, not so significant as to be recorded in the "Notes". It is needless to add that these changes have been made on the basis of Mss. material. Their nature will be evident from the following few examples :

RV. VII. 3.2 संततेषु for सततेषु; VII. 9.1 सुषुपुः for सुषुपुः; VII. 60.3 सर्व यूथं for सर्वयूथं; VIII. 88. ini. माध्यंदिनसवने for माध्यंदिने सवने; VIII. 96.9 संख्याकानां for संख्यानां; VIII. 97.8 पानाय for पानार्थं; VIII. 97.13 पुनःपुनः for पुनः; VIII. 98.13 प्रयत्नं for युत्नं; VIII. 101. ini. सूर्यदेवताके for सूर्यदेवले.

Printing mistakes in Max Müller's edition have also not been noted.

references from Paṇini, Nighaṇṭu, Smṛtis etc. occur in Sāyaṇa often and often. Original places of such quotations have generally not been given again.

There are many places in Sāyaṇa's *Bhāṣya* where many Mss. leave some space showing that some portion of the commentary is omitted. There are many such lacunæ in this volume. We have generally kept them as they are. We have strictly followed the method adopted by Max Müller on such occasions. It has not been our aim to fill in the blanks of our own accord. It is only at a few places that we have adopted readings where Max Müller has shown lacunæ. Thus at p. 831. l. 7 we read ईदृशान् on the authority of a Ms. while Max Müller and several other Mss. read अतो-शान्. At 878-14-16 we have inserted on the authority of an old Ms. the full commentary of Rv. VIII. 79-3 where Max Müller has left a partial lacuna. At 879-12 we read बद् सत्यं नाकरं where Max Müller retains बद्-तन्नाकरं. For details of these cases the reader may refer to our "Notes". It will be found that there is sufficient Mss. material to support these improvements. It may be noted that at least at one place (Rv. VIII. 83. 3) Max Müller has filled in a lacuna without the support of Mss. material, though his improvement is quite justifiable. In all other cases of lacunæ there is no occasion of difference with Max Müller.

It is well known that there is no commentary of Sāyaṇa on the eleven Vāṅhilya hymns (49-59) in the eighth Maṇḍala of the Rgveda. We have found a commentary on these hymns in a Ms. (त्र) of Sāyaṇa's commentary lent us by the Government Sanskrit College, Benares. The character of this Ms. has already been described. It is evident that the commentary is not of Sāyaṇa himself. This conclusion is further warranted by the method of interpretation followed therein. We do not know who its author was, and when he wrote it. All the same we have quoted it in the foot-notes for the convenience of the reader, and made it sufficiently intelligible. There are certain incorrect readings in it. Correct readings in their places have been suggested and are either put into brackets before them or are given as foot-notes to the commentary.

As in the preceding volumes, the words in the verse reproduced in the commentary have been marked ^v for distinction. It often happens that Sāyaṇa reproduces the *pratiśa* differently. In such cases, too, we have mostly inserted the sign in order that the reader may note the fact. Sometimes Sāyaṇa does not quote the *pratiśa* as it is, but presents its regular grammatical form. In such cases, of course, the mark of *pratiśa* is not inserted.

Acknowledgments :—As regards the Saṃhitā and Pada text, we have already stated in the introduction to the second volume that we have followed the traditional recitation, and in this connection have sought the assistance of two learned Vaidikas—Vedamūrti Govind Bhaṭṭāji Phāṭak and Vedamūrti Krishnashastri Prabhune of Poona. We acknow-

ledge with thanks the valuable services of these Ghanapāṭhī Vaidikas. We are sorry to note that Vedamūrti K. Prabhune died a premature death when some portion of this volume had gone through the press.

We have tried our best to make this volume as faultless as possible. But in spite of our close scrutiny a few misprints have occurred; some of them were due to our own oversight and some were due to the accidents of printing. A complete list of these misprints will be found at the end.

In conclusion, we feel it a duty to thank the Institutions and Individuals who have either lent or procured or presented manuscripts of Sāyaṇa's Commentary for the preparation of this volume. We are very highly obliged to the ruling Princes in Gujarat, Kathiawar, Rajputana, Central India, U. P. and the Deccan and the public for the support they have rendered to our cause. But in view of the stupendous work that we have to achieve, this help must increase manifold. Seth Fardumji D. Pudumji of the Deccan Paper Mills Co. Ltd., Poona, must also be thanked for his very kind help in supplying us with suitable printing paper especially manufactured for our edition, at concession rate. We acknowledge the services of Mr. S. R. Sardesai, B.A., LL.B., Manager of the Samartha Bharat Press, Poona, who helped us much in making this work as accurate as possible. The Vaidika Samshodhana Maṇḍala acknowledges its indebtedness to the University of Bombay for the financial help it has granted towards the cost of the publication of this volume.

The volume could not be presented to the public earlier owing to financial difficulties. We hope, this volume will meet with the approval of scholars.

21st October, 1941.
VAIDIKA SAMSHODHANA MAṆḌALA,
POONA 2. }

EDITORS

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

प्रास्ताविकम्

श्रीसायणाचार्यविरचितभाष्यसमेताया ऋग्वेदसंहितायाः पष्ठसप्तमाष्टममण्डलात्मकोऽयं तृतीयो भागोऽधुना सुधियां करकमलेषु सादरं समर्प्यते । अत्र भाष्यसंशोधनार्थमुपयुक्तानि लिखितपुस्तकान्यधो निर्दिश्यन्ते । तत्र येषु पुस्तकेषु बाहुल्येनैकरूपा एव पाठा उपलभ्यन्ते तेषामेकैकं वर्गं कृत्वा प्रतिवर्ग-मेकैव संज्ञा लाघवाय कृता । वर्गसंज्ञा यत्र निर्दिष्टा तत्र ते ते पाठास्तत्तद्वर्गान्तर्गतेषु सर्वेषूपलभ्यन्ते, यत्र वर्गान्तर्गतानामेव प्रातिस्विकी संज्ञा दत्ता तत्र ते पाठास्तत्तत्पुस्तकेष्वेवेत्यवगन्तव्यम् ।

ख-वर्गः—

(१) (ख१) पुण्यपत्तनस्थ-भाण्डारकरप्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिरस्थं द्वितीयाष्टमान्ताष्टक-सप्तकभाष्यम् (क्रमाङ्कः—५; ४; १९१६-१८) । प्रथमद्वितीययोर्भागयोः ख-संज्ञया निर्दिष्टमिदमेव ।

(२) पुण्यपत्तनस्थानन्दाश्रमसंबन्धि प्रथमादिचतुर्थान्ताष्टकचतुष्कभाष्यं प्रथमद्वितीययोर्भागयोः ण-संज्ञया निर्दिष्टम् ।

(३) भाण्डारकरसंशोधनमन्दिरस्थं पञ्चमाष्टकभाष्यम् (क्र. ३; १९१६-१८) ।

(४) (ज) मुम्बापुरीस्थ-रॉयल-एशियाटिक-सोसायटी-संबन्धि (क्र. ४४६) । तृतीय-चतुर्थपञ्चमाष्टकानां भाष्यं षष्ठाष्टके षष्ठाध्यायस्य कियानंशश्च ।

(५) (थ) वैराजक्षेत्र (वांई)स्थ-प्राज्ञपाठशालासंबन्धि । १, २, ५-८ अष्टकानां भाष्यम् । पञ्चमाष्टकभाष्यं ख-वर्गे समावेशितं, षष्ठाष्टकभाष्यं घ-वर्गे च । द्वितीयाष्टकभाष्यं द्वितीयभागसंशोध-नार्थमुपयुक्तं तस्मिन् भागे च थ-नाम्नैव संकेतितम् ।

एतानि ख-वर्गान्तर्गतानि पुस्तकानि । अत्र द्वितीयतृतीये समाने भाष्यभागे प्रथमेनातीव साम्यं भजत इति तयोः पृथक्संज्ञा न कृता । चतुर्थस्य प्रथमेन सत्यपि साम्ये षष्ठाष्टकांशे केचन विभिन्ना अपि पाठा उपलभ्यन्त इति यदा तन्मात्रस्थितपाठानामुल्लेखः कृतस्तदा ज-संज्ञया निर्दिष्टमि-दम् । इतरत्र ख-वर्गान्तर्गतमेवेदमिति मन्तव्यम् । द्वितीयभागेऽनयैव संज्ञास्य व्यवहारः कृतः । पञ्चमं प्रथमेन पञ्चमाष्टके साम्यमावहतीत्यस्मिन् वर्गे तस्य पञ्चमाष्टकोऽपि समावेशितः । एतन्मात्रोपलब्ध-पाठोल्लेखार्थमस्य थ-संज्ञा कृता ।

ग-वर्गः—

(६) (ग१) डॉ. टी. आर्. चिन्तामणि-महाशयैः संपाद्य दत्तं (क्र. ४६५, ४८५, ५१८) ग्रन्थलिप्या तालपत्रेषु लिखितम् । षष्ठसप्तमाष्टकयोर्भाष्यं संपूर्णमष्टमाष्टकेऽष्टमाध्यायस्य षट्त्रिंशद्वर्गान्तं भाष्यं च ।

(७) (ग२) त्रिवेन्द्रम्-विश्वविद्यालयसंबन्धि (क्र. ३६५२) तालपत्रात्मकं ग्रन्थलिप्या लिखितम् । पुस्तकालयाधिकृतानां मतेन सार्धशतवत्सरेभ्यः पूर्वं लिखितम् । षष्ठाष्टकभाष्यं पूर्णं सप्तमे तृतीयाध्यायद्वादशवर्गपर्यन्तभागस्य अष्टमे अष्टमाध्यायषट्त्रिंशद्वर्गान्तभागस्य च भाष्यम् ।

इमे द्वे ग-वर्गान्तर्गते । अनयोः पाठ एकरूप एव । ये विरला भेदा दृश्यन्ते ते लेखक-भेदनिबन्धनाः । एतादृशभेदस्थले एतयोरनुक्रमेण ग१, ग२ इति संज्ञे कृते ।

घ-वर्गः—

(८) (घ१) भाण्डारकरसंशोधनमन्दिरस्थं (क्र. ४ [वि. १]) तृतीयादिसप्तमान्ताष्टक-पञ्चकभाष्यं १७८५ संवत्सरे लिखितम् ।

(१) (च) मुम्बापुरीस्थ-रॉ. ए. सो.-संवन्धि प्रथमादिषष्ठान्ताष्टकषट्कभाष्यम् (क्र. ४४१, ४४३, ४४५, ४४७) । द्वितीयभागेऽप्यनयैव संज्ञया निर्दिष्टमिदम् ।

(१०) भाण्डारकरसंशोधनमन्दिरस्थं (क्र. १५ [वि. १]) द्वितीयतृतीयचतुर्थाष्टकभाष्यम् । प्रथमद्वितीययोर्भागयोः ग-संज्ञास्य व्यवहारः कृतः ।

एतानि त्रीणि थ-पुस्तकगतषष्ठाष्टकभाष्यभागश्च घ-वर्गान्तर्गतानि । एतेषु चतुर्ष्वपि पाठः प्रायः एकरूप एव । क्वचित् घ१-च-पुस्तकयोः पाठवैरूप्यं दृश्यते । परंतु तादृशप्रदेशा अतीव विरलाः । अयं वर्गः मैक्समुल्लरमहाशयस्य B-वर्गश्च एक एव । एतद्वर्गान्तर्गतेषु पुस्तकेषु व्याकरणप्रक्रिया विकल्पितार्थाः ('यद्वा' इति प्रक्रम्योक्ताः) सूक्तारम्भे अनुक्रमणिका श्रौतविनियोगश्च इत्येते न सन्ति । केवलं ऋषिच्छन्दोदेवता निर्दिष्टाः । (घ१-पुस्तकस्य सप्तमाष्टकभाष्ये तु न किमपि त्यक्तम् । परं त्वत्र भागे तन्नास्ति ।) अपरं चैतेषु संहितास्थानि सर्वाण्यपि पदानि व्याख्यातानि । तु, नु, हि, च इत्यादयोऽपि न त्यक्ताः ('नु पूरणः' इत्यादि लिखितमस्ति) ।

झ-वर्गः—

(११) मद्रपुर(मद्रास)निकटवर्तिअडयारग्रामस्थित—'थिऑसॉफिकल सोसायटी'-संवन्धि-ग्रन्थालयस्थं (क्र. ३४ [४५]) १८३५ संवत्सरे लिखितं १, २, ४, ५, ८ अष्टकानां भाष्यं प्रथमद्वितीयभागयोरुपयुक्तं झ-संज्ञया संकेतितं च ।

(१२) वटोदर(बडोदा)नगरस्थित—'ओरिएण्टल् इन्स्टिट्यूट'-संवन्धिग्रन्थालयस्थं (क्र. १२२०९) १८७७ संवत्सरे लिखितं पञ्चमाष्टकभाष्यम् । अस्मिन् पाठः पूर्वेण समान इत्यस्य पृथक्संज्ञा न कृता ।

त-वर्गः—

(१३) (त१) तञ्जौरनगरस्थ—सरस्वतीमहाल-ग्रन्थालयस्थं (क्र. ५९७) १८४४ संवत्सरे लिखितं समग्रं भाष्यम् । प्रथमद्वितीयभागयोः त-संज्ञया निर्दिष्टम् ।

(१४) (त२) ग्वालियरनगरस्थ—श्री. लक्ष्मण गणेश आठल्ये—महाशयैर्दत्तं प्रथमाष्टक-द्वितीयाध्यायं सप्तमाष्टकतृतीयाध्यायं च विना समग्रस्य भाष्यम् ।

(१५) (त३) वटोदरनगरस्थ—ओरि. इ.-संवन्धि (क्र. २३५) पञ्चमषष्ठसप्तमाष्ट-माष्टकभाष्यम् ।

अधोवर्ण्यमानेषु चतुर्षु एकरूप एव पाठ इति कृत्वा चतुर्णामपि 'त४' इत्येकैव संज्ञा दत्ता—

(१६) पुण्यपत्तनस्थ-भारतेतिहाससंशोधकमण्डलस्थं (कलमकर-संग्रहे क्र. १) १६४३ संवत्सरे लिखितं चतुर्थाष्टमान्ताष्टकपञ्चकभाष्यम् ।

(१७) जोधपूरराज्यगत—'आर्किऑलॉजिकल डिपार्टमेंट'-ग्रन्थालयस्थं १८७७ संवत्सरे लिखितं समग्रं भाष्यम् ।

(१८) ग्वालियरराजकीयसंस्कृतपुस्तकालयस्थम् । अस्मिन् पुस्तके चतुर्थाष्टके चतुर्थाध्याय-मारम्य अष्टकसमाप्तिपर्यन्तस्य भागस्य, पञ्चमस्याष्टमे अन्तिमवर्गचतुष्टयस्य, षष्ठसप्तमाष्टकयोः, अष्टमे आदिमस्याध्यायत्रयस्य चतुर्थपञ्चमाध्याययोः कियतश्चिद्भागस्य च भाष्यं विद्यते । ग्वालियरनगर-वास्तव्यैः पण्डितरघुनाथशास्त्रिवेदभाष्यमहाशयैरस्मत्प्रार्थनामनुरुध्यैतत्पुस्तकस्थाः * पाठभेदा लिखित्वा प्रेषिता इति तेषामधमर्णः संपादकवर्गः ।

(१९) सप्ततारा(सातारा)नगरवास्तव्यैः काव्यालङ्कारभूषणैः बा. मा. खुपेरकरशास्त्रिभि-
र्दत्तं विभिन्नाकृति पुस्तकद्वयम् । प्रथमे (तनुपुस्तके) पञ्चमाष्टके द्वितीयचतुर्थपञ्चमाध्यायानां षष्ठा-
ध्याये पञ्चविंशवर्गान्तभागस्य अष्टमाध्याये चतुस्त्रिंशवर्गान्तभागस्य च भाष्यं विद्यते । द्वितीये (बृहति
पुस्तके) षष्ठाष्टके प्रथमादिषष्ठान्ताध्यायपट्टस्य, सप्तमाष्टके तृतीयाद्यष्टमान्ताध्यायपट्टस्य, अष्टमाष्ट-
कस्य समग्रस्य च भाष्यं विद्यते । तनुपुस्तकं पुरातनं दृश्यते । अत्र पृष्ठमात्रावन्त्यक्षराणि । तनुपुस्तकं
त४-समुदायेऽन्तर्भावितम् । बृहत्पुस्तकपाठः त२-पुस्तकपाठेन सर्वथा साम्यमावहतीति त२ इति
अनयोर्मिलितयोः संज्ञा कृतव्यवगन्तव्यम् ।

(२०) (ज्ञ) वाराणसीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालासंबन्धिग्रन्थालयस्थं (रिवा सं. क्र.
४४-४५) संपूर्णम् । अस्य पञ्चमषष्ठाष्टकभाष्यभागः तवर्गेऽन्तर्भावितः । प्रथमद्वितीययोर्भागयोः ज्ञ-
संज्ञया व्यपदिष्टमिदम् ।

एतानि पुस्तकानि त-वर्गान्तर्गतानि । एतेषु सर्वत्र पाठो यद्यपि नैकरूपस्तथापि बहुत्र तथेति
एतेषामेको वर्गः सौकर्याय कृतः । एतद्वर्गान्तर्गतानां बहूनां प्रातिस्विकी संज्ञापि कृतास्ति तत्तन्मात्र-
स्थितपाठज्ञापनाय । ' त ' इति सामान्यनिर्देशः पञ्चमाष्टकादारभ्य यत्र कृतः तत्र स पाठः एतद्वर्गान्त-
र्गतेषु सर्वेष्वपि विद्यत इत्यवगन्तव्यम् । चतुर्थाष्टके ज्ञ-पुस्तकं नात्र वर्गे समावेशितम् । त३-पुस्तके
चतुर्थाष्टकभाष्यं नास्ति । त४-गतानां चतुर्णां पुस्तकानां मध्ये त्रिषु पुस्तकेषु यद्यपि चतुर्थाष्टकभाष्यं
विद्यते तथाप्येतानि चतुर्थाष्टकमुद्रणानन्तरमुपलब्धानीति चतुर्थाष्टकभागे त-वर्गे समावेशितुं न पारि-
तानि । तथाप्येतेषु स्थितानां चतुर्थाष्टकपाठभेदानामनन्तरं संग्रहः कृतः । ते च प्रायः त२-ज्ञ-पुस्तक-
पाठैः समाना उपलब्धाः । एतेषु क्वचित् त२-ज्ञ-पुस्तकपाठेभ्यो विभिन्ना अपि पाठा उपलभ्यन्ते ।
चतुर्थाष्टकपाठभेदविचारे यत्र त४ इति संकेतो दृश्यते तत्र स पाठः एतेषु चतुर्ष्वपि विद्यत
इत्यवगन्तव्यम् । एवं च चतुर्थाष्टकभाष्यांशे त-वर्गे त१, त२ एतावेव समावेशितौ ।

न—

(२१) इन्दूरनगरवास्तव्य-सरदार मा. वि. किबे-महाशयानाम् । समग्रं १९०३ संवत्सरे
लिखितम् । प्रथमद्वितीययोर्भागयोरियमेव संज्ञास्य कृता ।

भ—

(२२) (भ१) विजापूरप्रान्तीय-बागलकोटग्रामवास्तव्य-कृष्णाचार्य मळगी-महोदयानाम् ।
१७४३ संवत्सरे लिखितम् । द्वितीयाष्टके अस्यवामीयसूक्तमध्यादारभ्य अष्टकसमाप्तिपर्यन्तभागस्य
तृतीयाद्यष्टमान्ताष्टकषट्कस्य च भाष्यम् ।

(२३) (भ२) बटोदरनगरस्थ-ओरि. इ.-संबन्धिग्रन्थालयस्थं (क्र. १२२०५)
षष्ठाष्टकभाष्यं १८७७ संवत्सरे लिखितम् ।

(२४) (भ३) भाण्डारकरसंशोधनमन्दिरस्थं (क्र. २२६ [वि. ३]; १५, १८८६-९२)
षष्ठाष्टकभाष्यम् । मध्ये कानिचित् पत्राणि विनष्टानि ।

(२५) (य) बीकानेरराजकीयसंस्कृतपुस्तकालयस्थं (क्र. ७१) समग्रं भाष्यम् । अस्य
चतुर्थाष्टकभाष्यो य-संज्ञया निर्दिष्टः । पञ्चमाष्टकभागः त-वर्गे षष्ठाष्टकभागः भ-वर्गे च समावेशितः ।
द्वितीयभागसंशोधनार्थमस्योपयोगः कृतः ।

एतानि भ-वर्गान्तर्गतानि । चतुर्थपञ्चमाष्टकयोः भ-वर्गे भ१-पुस्तकमेकमेवान्तर्गतम् ।
षष्ठाष्टके एतानि चत्वारि भ-वर्गप्रविष्टानि । तत्र सर्वेष्वपि पाठो भूयसा समान एव । यत्र भेद
उपलब्धस्तत्रैतानि प्रातिस्विकसंज्ञया निर्दिष्टानि ।

२—

(२६) वटोदरनगरस्थित-ओरि. इ.-संवन्धिग्रन्थालयस्थं (क्र. १२२११) चतुर्थाष्टक-भाष्यं १४५२ संवत्सरे लिखितम् । सर्वेषु भाष्यपुस्तकेष्वेतत् प्राचीनतमम् । द्वितीयभागसंशोधनार्थ-मुपयुक्तमिदम् ।

श—

(२७) गोकर्णक्षेत्रवास्तव्य-वेदशास्त्रसंपन्नमहाबलेश्वरदीक्षितानां तृतीयाष्टकवर्जं समग्रं भाष्यं १७७९ शके लिखितम् । द्वितीयभागसंशोधनार्थमिदमुपयुक्तम् ।

(२८) वेणुग्राम(वेळगांव)प्रान्तीयबडलीग्रामवास्तव्य-चिदम्बरदीक्षितमहाशयानां द्वितीय-पञ्चमसप्तमाष्टकभाष्यं १५९६ शके लिखितम् । द्वितीयाष्टकः द्वितीयभागसंशोधनार्थमुपयुक्तः म-संज्ञया संकेतितश्च ।

(२९) (श२) वटोदरनगरस्थित-ओरि. इ.-संवन्धि (क्र. १२६३१) पञ्चमाष्टक-भाष्यम् ।

एतानि त्रीणि श-वर्गान्तर्गतानि । अत्रैकस्मिन्नेव चतुर्थपञ्चमषष्ठाष्टकानां भाष्यं विद्यते इतर-योर्द्वयोः पञ्चमाष्टकभाष्यमेव । तत्र प्रथमद्वितीययोः पाठः पञ्चमाष्टके भूयसा समान इति कृत्वा तत्र द्वयोरपि श१ इति एकैव संज्ञा कृता । (यत्र कचिदेतयोः परस्परभेद उपलब्धस्तत्र द्वितीयस्य म-संज्ञया व्यवहारः कृतः) । तृतीयस्य श२ इति संज्ञा कृता ।

(३०) कलिकातानगरस्थितराजकीयसंस्कृतविद्यालयग्रन्थसंग्रहालयस्थं (क्र. १८) चतुर्थाष्टक-भाष्यम् । एतत्पुस्तकस्था मुख्यपाठभेदा अस्मत्कृते डॉ. मणिलाल पटेल-महोदयैः (तदानीं ' शान्ति-निकेतने ' वसद्धिः) संगृहीताः । एते त१-र-पुस्तकपाठभेदैः समाना इति कृत्वास्य पृथक्संज्ञा न कृता । डॉ. पटेल-महाशयानामधमर्णा वयम् ।

एवमुपवर्णितेषु पुस्तकेषु चतुर्थाष्टकभाष्यसंशोधनार्थमुपयुक्तान्येतावन्ति पुस्तकानि—ख(३), घ(३) ज(१), झ(१), त(२), न(१), भ(१), य(१), र(१), श(१) । एतेषु बहूनां प्रथमद्वितीयभागयोः कृताः संज्ञा एवात्रापि स्वीकृताः । एतेषु वर्गान्तःप्रविष्टानां विशेषतः परस्परसाम्यमस्तीत्युक्तमेव । अस्मिन् चतुर्थाष्टकभाष्यभागे श-झ-त-न-र-पुस्तकपाठः प्रायः समानः । घ-वर्गपाठो विभिन्न एव । ख-भ-य-श-पुस्तकपाठेऽपि परस्परसाम्यमधिकमुपलभ्यते ।

पञ्चमाष्टकभाष्यपुस्तकानि—ख(४), घ(२), झ(२), त(८), न(१), भ(१), श(३) । अस्मिन्नष्टके श-य-पुस्तकयोः त-वर्गेऽन्तर्भावः कृतः । र-पुस्तके पञ्चमाष्टकभागो नास्त्येव । अस्मिन्नष्टके श-त-श-पुस्तकेषु एवं ख-न-भ-पुस्तकेषु पाठसाम्यमुपलभ्यते । चतुर्थाष्टके न-पुस्तकस्य त-वर्गेण श-पुस्तकस्य भ-वर्गेण च साम्यं विद्यते; अत्र तु न-पुस्तकस्य भ-वर्गेण श-वर्गस्य त-वर्गेण च^१ । घ-वर्गपाठः पूर्वाष्टकवद्विभिन्न एव ।

एतावन्ति षष्ठाष्टकभाष्यपुस्तकानि—ख(१), ग(२), घ(३), त(८), न(१), भ(४), श(१) । अस्मिन्नष्टके श-पुस्तकं नास्ति ग-वर्गेऽधिको विद्यते । अस्मिन् वर्गे पुस्तकद्वयं तालपत्रात्मकं ग्रन्थलिपिलिखितमस्तीति पूर्वमुक्तमेव । अनयोः षष्ठसप्तमाष्टकाष्टकानां भाष्यं विद्यते । दाक्षिणात्यलिपिलिखितं समग्रं भाष्यमद्यावधि नोपलब्धमस्माभिः । मॅक्समुल्लरमहाशयैः प्रथम-

द्वितीयाष्टकयोरेव दाक्षिणात्यलिपिलिखितानि भाष्यपुस्तकान्युपलब्धानि । दाक्षिणात्यलिपिलिखितपुस्तक-
पाठस्य नागरीलिपिलिखितपुस्तकपाठस्य च परस्परं भेदोऽधिको विद्यत इति द्वितीयभागप्रस्तावनाया-
मुक्तम् । एतेषु दाक्षिणात्यपुस्तकेषु प्रायो लेखनकालो न लिखितः । तथाप्येतेषामायुर्न वत्सरद्विशती-
मतिक्रामतीति शक्यते वक्तुम् । एतेषु पाठभेदा बहवो बहुप्रकाराश्च । प्रकृतषष्ठाष्टके तावत् देव-
नागरीलिपिलिखितपुस्तकपाठेभ्य एतत्पुस्तकपाठा बहुत्र विभिद्यन्ते । तथापि भ-वर्गपाठैः क्वचिस्ताभ्यमपि
दृश्यते^१ । बहुत्र अर्थभेदाभावेऽपि देवनागरीपुस्तकापेक्षया विभिन्नाः पाठा अनयोरुपलभ्यन्ते ।
अशुद्धपाठा अपि बहुत्र उपलभ्यन्ते । ते प्रायशोऽस्माभिरुपेक्षिताः । एतदुपलभ्यमानपाठानां मूले
स्वीकरणविषये प्रथमभागप्रस्तावनायां यो नियम उक्तः सोऽत्रापि द्रष्टव्यः । केषुचित्प्रदेशेषु इतरसर्व-
पुस्तकेषु अशुद्धः पाठ इति केवलमेतदुपलब्ध एव पाठो मूले स्वीकृतः^२ ।

भाष्यपाठनिर्णयविषये प्रथमद्वितीयभागयोः या सरणिः स्वीकृता सैव प्रायोऽत्राप्यन्वसारि ।
मुम्बापुरीमुद्रितपुस्तकस्य पूर्ववदेतद्भागसंशोधनार्थमपि कृत उपयोगः । यत्र मॅक्समुल्लरपाठाद्विभिन्नपाठोऽ-
स्माभिः स्वीकृतः तथा यत्र मॅ-पुस्तके लिखितपुस्तकेष्वदर्शनात् कल्पितः पाठः तत्र मु-पुस्तकपाठोऽपि
पाठभेदादिविषयकटिप्पण्यां तुलनार्थं दत्तः । यत्र मॅ-पुस्तके लिखितपुस्तकेषु सर्वेषु च अशुद्धोऽसमी-
चीनो वा पाठ उपलब्धस्तादृशेषु केषुचित् प्रदेशेषु केवलं मु-पुस्तकपाठः समीचीनो दृष्ट इति स्वीकृतोऽ-
स्माभिः^३ । यत्र मॅ-पाठाद्विभिन्नपाठो लिखितपुस्तकानुसारेण स्वीकृतस्तत्र प्रायो मु-पुस्तकपाठोऽप्यस्म-
त्पाठानुसार्येव दृष्टः । केषुचित्प्रदेशेषु मॅ-मु-पुस्तकयोः सर्वेषु लिखितपुस्तकेषु च अशुद्धोऽसमीचीनश्च
पाठ उपलभ्यते । अत्र परमस्माभिरपि पाठः केवलमभ्यूहमात्रेण स्वीकृतः^४ ।

पाठभेदादिविषयकविचारे पूर्वयोर्भागयोरिवात्राप्येते विशेषाः सन्ति—यत्र यत्र मॅ-पुस्तकपाठा-
द्विभिन्नपाठोऽस्माभिः स्वीकृतः तत्र तत्र तत्प्रमाणभूतलिखितपुस्तकनिर्देशपूर्वकं यत्रावश्यकं तत्र विभिन्न-
पाठस्वीकारे कारणमपि निर्दिष्टम् । क्वचिदर्थवैशेष्याभावेऽपि बहुलिखितपुस्तकोपलम्भात् केचन मॅ-
पुस्तकाद्विभिन्नाः पाठाः स्वीकृतास्तेषां परं प्रयोजनाभावादुल्लेखो न कृतः^५ । यत्र भाष्ये वाक्या-
शुद्ध्यादिकमुपलक्षितं तदुल्लेखपूर्वकं तत्रास्मदभ्यूहितशुद्धपाठस्यापि निर्देशः कृतः । यत्र मॅक्समुल्लर-
महाशयैः लिखितपुस्तकस्थाशुद्धपाठसाहाय्येन कल्पितः पाठः तथा केवलमभ्यूहितश्च तत्रास्मदुपलब्ध-
लिखितपुस्तकस्थिताः सर्वेऽपि पाठा निर्दिष्टाः । क्वचित् भाष्ये व्याख्येयत्वेन गृहीतानां पदानां
संहितापदपाठयोश्च भेद उपलक्षितः सोऽपि संगृहीतः । यत्र भाष्ये ग्रन्थान्तरीयवाक्यानि ईषद्भेदपूर्वकं
निर्दिष्टानि तेषामभ्युल्लेखः कृतः । अवतरणवाक्यानि कुत्रत्यानीति मूलग्रन्थान्वेषणाऽपि कृता । परंतु
बहुवारं निर्दिश्यमानानां पाणिनिसूत्रादीनां पुनःपुनः स्थलनिर्देशो न कृतः ।

क्वचित्क्वचित् प्रायः सर्वेष्वपि लिखितपुस्तकेषु किञ्चित्पदं पदसमुदायो वा गलित इति ज्ञापनार्थं
रेखाचिह्नं --- लिखितमुपलभ्यते । एतादृशस्थलेषु मॅक्समुल्लरमहाशयस्वीकृतरीतिरेवास्माभिरप्य-
नुसृता । केवलं स्वमत्यनुसारेण पूरणार्थं यत्नो न कृतः । तथापि द्वित्रेषु प्रदेशेषु यत्र मॅ-पुस्तके गलित-
चिह्नं दत्तं तत्रास्माभिः लिखितपुस्तक उपलम्भात् पूरणं कृतमस्ति । ८३१. पृ. ७ प. मॅ-पुस्तके केषु-

१. प्रस्तावनायाः ७ पृष्ठे द्रष्टव्यम् । २. प्रस्तावनायाः ८ पृष्ठे अधष्टिप्पणी द्रष्टव्या ।
३. प्रस्तावनायाः ८ पृष्ठे अधष्टिप्पणी द्रष्टव्या । ४. प्रस्तावनायाः ९ पृष्ठे अधष्टिप्पणी द्रष्टव्या ।
५. प्रस्तावनायाः ९ पृष्ठे अधष्टिप्पणी द्रष्टव्या ।

चिल्लिखितपुस्तकेषु च 'अतो - - - शान्' इति विद्यते तत्र 'ईदृशान्' इति पाठ एकस्मिन् लिखितपुस्तक उपलब्धः स समीचीन इति स्वीकृतः । एवमेकस्मिन् प्राचीनलिखितपुस्तक उपलम्भात् ऋ. सं. ८. ७९. ७. मन्त्रस्यापि भाष्यमस्माभिः पूरितम् । अत्र मँ-पुस्तके गलितचिह्नं समस्ति । एवं ८७९. पृ. १२. प. 'बट् सत्यं नाकरं' इत्यस्माभिः स्वीकृतः पाठः । मँ-पुस्तके 'बट् - तन्नाकरं' इति विद्यते । एतादृशो भेदः लिखितपुस्तकप्रामाण्यादेवास्माभिः कृत इति अस्मत्कृतटिप्पण्यवलोकनेन शतं शक्यत एव । मँक्समुल्लरमहाशयैरप्येकस्मिन्प्रदेशे (ऋ. सं. ८. ८३. ३.) लिखितपुस्तकानपेक्षं स्वयं पूरणं कृतं विद्यत एव ।

अष्टममण्डलस्थानामेकादशानां वालखिल्यसूक्तानां सायणकृतं भाष्यं नास्तीति सर्वविदितमेव । परं त्वस्माभिः वाराणसीस्थराजकीयसंस्कृतविद्यालयसंबन्धिनि (ज्ञ)पुस्तक एतेषामपि सूक्तानामेका व्याख्यो-पलब्धा । केनेयं कदा वा विरचितेति न ज्ञायते । विदुषामुपयोगाय भवेदिति कृत्वा एषा व्याख्यापि वालखिल्यसूक्ताधः टिप्पणीरूपेण विनिवेशिता । यत्रादर्शपुस्तके पाठोऽशुद्ध उपलक्षितस्तत्र अर्धवल्य-चिह्नान्तरे तत्तत्पृष्ठधो वा शुद्धपाठोऽपि संसूचितः ।

पूर्वभागयोरिवान्नापि भाष्ये व्याख्येयपदानामुपात्तानामाशुबोधाय तत्तत्पदाग्रे v एतच्चिह्नं दत्तमस्ति । क्वचित्संहितापदपाठाभ्यामीषद्भेदेन सर्वथा भेदेन वा पदानि भाष्यकारैर्व्याख्यातुमुपात्तानि (उदा. २०९ पृ. २४ प. 'कृतः' इति भाष्यकारैः स्वीकृतं 'कृत' इति पदस्य स्थाने) । एतादृश-स्थलेऽपि एतच्चिह्नं प्रायः दत्तमस्त्येव । यत्र व्याख्येयपदानां लौकिकं व्याकरणानुगतं रूपं गृहीतं तत्र परम् एतच्चिह्नं न विनिवेशितम् (उदा. ४३९ पृ. २० प. 'अश्विना' इति पदपाठः 'हे अश्विनौ' इति भाष्यकारैः गृहीतम्) ।

संहितापदपाठविषये सांप्रदायिकपाठ एव प्रमाणीकृत इति द्वितीयभागप्रस्तावनायामुपवर्णितमेव । संहितापदपाठयोः संशोधने पुण्यपत्तनवासिनां प्रथितयशसां श्रोत्रियवर्याणां वे. गोविन्दभट्टजीकाठक-महाशयानां तथा वे. कृष्णशास्त्रिप्रभुणेमहाशयानां च साहाय्यं संपादितमस्माभिः । एतैर्वैदिकवर्यैः ब्रह्मपूतमिति मे धन्यवादाहार्ताः । अत्रेदमपि सशोकं निवेदनीयं संबृत्तं यत् वे. कृष्णशास्त्रिप्रभुणेमहाशयाः अनवसित एवैतद्भागमुद्रणे स्वर्लोकमगमन्ति ।

पूर्ववदस्यापि भागस्य यथाशक्ति निर्दोषतासंपादने यत्नोऽकार्यमस्माभिः । मुद्रणकालकानां स्थानच्युतेः कचिदस्मद्दृष्टिदोषाच्च काश्चन अक्षराशुद्धय उपलक्षिताः । एतासां सर्वासामपि संप्रहोऽन्ते कृतोऽस्ति ।

अधुनेदमेव निवेदनीयमवाशिष्यते यदेतन्मुद्रणकार्ये भाष्यसंशोधनार्थं प्राचीनलिखितपुस्तकदानेन तथा अनल्पेन द्रविणदानेन च यैर्महत्साहाय्यं कृतं तेषामुपकारभरस्थानवरतं स्मराम इति । पुण्यपत्तनस्थ- 'डेक्कन पेपर मिल्स्'-संचालकैः श्री. फ. दो. पदमजीमहाशयैर्न्यूनमूल्येन मुद्रणपत्रकाणि दत्तानीति तेषां नामात्रोद्देष्टव्यं मन्यामहे । पुण्यपत्तनस्थ-समर्थभारतमुद्रणालयाधिकृतानां श्री. स. रा. सरदेसाईमहाशयानामपि साहाय्यकमविस्मरणीयमिति निवेदयामः । * मुम्बापुरीविद्यापीठसमितिरपि एतद्भागमुद्रणार्थं द्रविणदानेनास्मानुपकृतवतीति कृतज्ञतापूर्वकमावेदयामः ।

अन्ते चायमपि भागो विदुषां परितोषाय स्यादित्याशास्महे ।

१८६३ शकवत्सरे कार्तिकशुद्धप्रतिपदि
वैदिक-संशोधन-मण्डलम्
पुण्यपत्तनम्

संपादकाः

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

पाठभेदादिविषयकविचारः

मै = मैक्समुल्लरमुद्रितपुस्तके । एतस्मात्पूर्वं यत्र *एतच्चिह्नं दत्तं तत्र तादृशः पाठः
मैक्समुल्लरमहाशयेन लिखितपुस्तकेषु तथानुपलम्भात् स्वयमभ्यूहित इति मन्तव्यम् ॥

मु = मुम्बापुरीमुद्रितपुस्तके ।

§ = सर्वेषु लिखितपुस्तकेषूपलभ्यते ।

× = सर्वेषु लिखितपुस्तकेषु नास्ति ।

॥ पष्ठं मण्डलम् ॥

(चतुर्थाष्टकभाष्यसंशोधनार्थमुपयुक्तानि लिखितपुस्तकानि—ख, घ, ङ, झ, त, न, भ, य, र, श)

[६. १] १. १० पूर्वमन्त्रे—ङ-झ-त-न-भ-र-श-मु । पूर्वं मन्त्रे—मै ॥ ३. ८ उभयासः—
मै-मु । त्वामुभयासः—§ ॥ ४. ४ अगमय इति वा—मै-मु । गम इति—ख; अगमय इति—ङ;
गमय इति—झ-त-न-भ-य-र; गमय इति वा—श ॥ ५. २ समिधा वा—घ-श-मै-मु । वा
समिधा—ङ-झ-त-न-भ-र ॥ ६. ६-७ अत्र भरतस्वामी...संबुद्धयन्तं चकार । सामवेदस्य भरत-
स्वामिकृतं भाष्यमुपलभ्यते । किंतु सामवेदे प्रकृतो मन्त्रो नास्ति । अयं मन्त्रः तैत्तिरीयब्राह्मणेऽपि
(३. ६. १०. ५) दृश्यते । तत्र भट्टभास्करमिश्रैः ‘ वसुताते ’ इत्येकपदं संबुद्धयन्तं कृत्वा व्याख्या-
तम् । सायणाचार्यैरपि तत्र तथैव व्याख्यातम् ॥

[६. २] ९. ६ तादृशः पुत्र इव—ख-झ-न-भ-श । तादृशः पुत्र इति—ङ-त-र-मै-मु ॥
९. १८. °श्रितमिति वा इति—न-भ-य । °श्रितमिति—त-र-मै । धामन्ते विश्वमिति—मु ॥ ९. २४.
अत्सीति—ङ-न-भ-श-मै-मु । असीति—ख; अपीति—घ; अशीति—त ॥ ९. २७. भक्षयन्ति—
ख-घ-ङ-झ-त-न-भ-य-श । तर्क्षति—र-मै-मु ॥ १०. १९. दुर्गमनानि च—ख-झ-न-भ-य-र ।
दुर्गमनानि—घ-त-श-मै-मु ॥

[६. ३] ११. १३. शान्तश्च—मै-मु । श्रान्तश्च—ख-त-न-भ; शातो—घ; श्रान्तो—श ॥
१२. १. गमनसाधनभूतो—ख-झ-न-भ-य । गमनभूतो—घ-ङ-त-र-श-मै-मु ॥ स्पष्टमशक्यत्वात्
—ख-ङ-मै-मु । प्रष्टुमशक्यत्वात्—झ-त-न-भ-य-र-श ॥ १२. ६. मूर्तभूतं सर्वम्—ख-घ-ङ-झ-
त-न-भ-श-मु । मूर्तभूतं—र-मै ॥ १२. ११. बाणादेः—ख-घ-झ-न-भ-श-मु । बाणादेः—ङ-त-र-मै ॥
१२. २३. य ई योऽयम्—ख-झ-न-भ-य-र-श । य ईड्यो यं—त । य ईमयं—घ-मै-मु ॥

[६. ४] १४. १२. प्रबुद्धो—मै-मु । प्रबुद्धो—§ ॥ १५. १२. यष्टभिर्दीयमानम्—
न-भ-मै-मु । यष्टभिर्दीयमानं—ख; यज्वभिर्दीयमानं—घ-ङ-त; यज्ञे ब्रीयमाणं—श ॥ १५. १७.
अरातीः अरातिरदाता—ङ-न-भ-मै-मु । अरातीररातिः—घ; अरातीररातिवदातां—त; अरातीर-
रातिवदतो—श ॥ १५. १८. °माचक्षाणानाम्—ङ-न-भ-मै-मु । °माचक्षाणाम्—त-श ॥
१५. २०. ह्ररते°—मै । द्विरयते°—ख; ह्ररयते°—ङ-त-न-मु; ह्रयते°—झ-भ; ह्रयते°—र-श ॥ १६. ३.
दिग्भागा°—न-भ-मै-मु । दिग्भागा°—ङ; दिग्नामा°—त; दीतोभिः—श ॥

[६. ५] १७. १५. वैश्वानरात्मना—ख-ज्ञ-न-भ । विश्वान्तरात्मना—मँ-मु । वैश्वानरा—
र ॥ १८. १२. तपुतमाग्ने—ख-ज्ञ-भ-र । तपस्विन्नग्ने—घ; तपस्वितमाग्ने—ज्ञ-त-न-श । तृप्तमाग्ने—
मँ-मु ॥ १९. १५. ते त्वदीयम्—ख-घ-मु । त्वदीयं—त-मँ ॥

[६. ६] १९. २३. उपगन्तव्यम्—ख-ज्ञ-न-भ-श-मँ । उपमंतव्यं—घ-त-मु ॥ २०. १७.
बहूनि काष्ठानि—घ-ज्ञ-ज्ञ-न-भ-य । तुविकाष्ठानि—घ-त-श । बहुकाष्ठानि—र-मँ-मु ॥ २१. १०.
असुरैरपहृतासु—ख-ज्ञ-न-भ । असुरैरपहृतासु—र । असुरपहृतासु—ज्ञ-त-मँ-मु ॥ २१. ११. यथान्यै-
र्दुःसह—ख-ज्ञ-न-भ-मँ-मु । यथान्ये दुःसह—त ॥

[६. ७] २३. १. अभि अभितः—ज्ञ-त-मँ-मु । अभितः—ख-न-भ; अभि—घ-श ॥

[६. ८] २५. १२. कामानां वर्षितुः—ख-घ-भ । वर्षितुः—ज्ञ-ज्ञ-त-न-र-श-मँ-मु ॥

[६. ९] २८. २. रात्रिवाचनः—ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-य-मु । रात्रिवाचनः—र । रात्रिवाचकः—
श-मँ ॥ २८. ३. °द्रक्ष्यन्तौ—ख-न-भ-मँ-मु । °द्रक्ष्यन्तौ—घ-त-श ॥ २८. २३. तन्तुस्था-
नानि—मँ-मु-ऽ । उत्तरवाक्ये ' ओतुस्थानीयानि ' इतिवदत्रापि ' तन्तुस्थानीयानि ' इति युक्तम् ॥
२९. ५. वदति—ख-ज्ञ-न-भ-श-मँ-मु । वेदति—त ॥ २९. ७. कर्माणि—मँ-मु । कर्माणि
स एव—ऽ ॥ २९. ८. वदाति वदेत्—ख-घ-ज्ञ-त-न-श । वदाति वदति वदेत्—मँ-मु ॥

[६. १०] ३१. ११. द्विपदान्तम् इति—ज्ञ-न-भ-य । द्विपदांतं—ख-त-श-मँ-मु ॥
३२. ३. पादपूरणम्—मँ-मु । यास्कनिर्णये भाष्यलिखितपुस्तकेष्वपि प्रायशः सर्वत्र ' पादपूरणम् '
इत्यस्य स्थाने ' पदपूरणम् ' इति पाठः उपलभ्यते ॥ ३२. २२. तिरः तिरस्कुर्वन्—ख-ज्ञ-न-
भ-य । तिरस्कुर्वन्—घ-त-र-श-मँ-मु ॥

[६. ११] ३४. १९. चिद्धि इत्येतत्—ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-र-मु । चिदित्येतत्—श-मँ ॥
३४. २२. मधुवत्—ऽ-मु । मधुमत्—मँ ॥ ३५. ८. यं पञ्च—घ-मँ-मु । पञ्च—ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-र ॥
३५. ९. शोभनहविलक्षणान्नमग्निम्—ऽ । शोभनहविलक्षणं यमग्निं—मु । शोभनहविलक्षणमग्निं—मँ ॥
३५. १५. आह्वियत—ख-ज्ञ-न-भ-मँ-मु । आसाद्यत-घ; आह्वियत-त; आस्त्रियत-श ॥

[६. १२] ३६. २०. त्वे त्वयि—ऽ-मँ-मु । अत्र ' त्वे ' इति पदस्य पुनर्ग्रहणमनावश्यकम् ॥ ३७. ७. अद्यौत् द्योतते—ख-ज्ञ-ज्ञ-न-भ-य-र-मु । अद्यौत् ते—त; अद्यौत्—घ-श-मँ ॥ ३८.
३. स्पन्द्रः स्पन्दनवान् । मँक्समुल्लरमहाशयैः सर्वत्र (१. १८०. ९; ५. ५२. ३; ८; ८७. ३;
६. १२. ५) स्पन्द्रशब्दे पकारस्थाने यकारः पठितः । परंतु वैदिकैः सर्वत्र पकार एव पठ्यते ।
नागरीलिपिलिखितपुस्तकेषु प्रायेण यकारपकारयोः साम्यं दृश्यते । किंतु ग्रन्थलिप्यां तयोर्लेखने साम्यं
नास्ति । यद्यपि प्रकृते ग्रन्थलिपिलिखितं भाष्यपुस्तकं नोपलब्धमस्माभिः तथापि ऋ. सं. १. १८०.
९; १०. ४२. ५ अनयोर्मन्त्रयोः भाष्ये ग्रन्थलिपिलिखितपुस्तकेषु पकारः स्पष्टं दृश्यते । प्रथममण्डले
(१. १८०. ९) संहितापदपाठयोः भाष्ये च ' स्पन्द्रा ' इत्यस्य स्थाने ' स्यन्द्रा ' इति मुद्रितम् ।
तत्र पकारः पठनीयः । सु-पुस्तकेऽपि सर्वत्र पकारविशिष्ट एव पाठः ॥ ३८. १३. पाहीति—ख-ज्ञ-न-
भ-मँ-मु । आयम्हीति—घ; यहीति—श ॥ ३८. १४. गमय प्रापय—ख-ज्ञ-त-न-भ-य-र । गमय—
घ-श-मँ-मु ॥

[६. १३] ३९. २०. एतन्नाम्नोऽसुरस्य वा—ख-ज्ञ-न-भ-य । एतन्नाम्नोऽसुरस्य-घ-ज्ञ-त-श-मै-मु ॥ ४०. २. यज्ञैः यजनसाधनैः—ज्ञ-मु । यज्ञैः यजमानसाधनैः—घ-मै । यज्ञसाधनैः—ख-ज्ञ-न-भ-य; यजमानसाधनैः—त; यजमानसाधनैः—र; यजमानः साधनैः—श ॥ वेद्याम्—ख-घ-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-र । वेद्यायां—श-मै-मु ॥ ४०. २०. संपूर्तिम्—ख-घ-ज्ञ-न-भ-य-श । पूर्ति—ज्ञ-त-र-मै-मु ॥

[६. १५] ४३. ८. आद्यं नवर्चम्—ज्ञ-ज्ञ-न-भ-श । आद्यं नवर्च—त-र । नवर्च—मै-मु ॥ ४८. २७. तस्मात्—ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-र । तस्मात्त्वं—श-मै-मु ॥ ४८. २९. हव्या—मै-मु-५ ॥ ४९. १९. गुग्गुल्वादि—ज्ञ-न-मु । गुग्गुल्वादि—त-भ-मै ॥ 'संभरणोपेतम्—ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-य-र । 'संभरणोपेत—घ-श-मै-मु ॥ ४९. २०. गुग्गुलूर्णा—ज्ञ-मु । गुग्गुलूर्णा—त-न-भ-मै ॥

[६. १६] ५२. १२. अमरणधर्मः (?)—मै-मु । 'धर्मादनिच्छ केवलात्' (५. ४. १२४) इति पाणिनिसूत्रेण 'अमरणधर्मा' इति भाव्यम् ॥ ५२. २०. प्रयजे—मै । प्रयक्षे—ख-ज्ञ-त-भ-श-मु ॥ ५६. १. स हि स खलु—ख-घ-भ-श-मु । स हि खलु—ज्ञ-त-न-र-मै ॥ ५६. ३. महित्वना—ख-घ-न-श-मै-मु । महित्वभा—त; महित्वेन—भ ॥ ५६. १४. प्रयच्छत—घ-ज्ञ । प्रयच्छ—त-न-भ-मै-मु ॥ ६०. ८. 'मुपागच्छन्ति—ख-घ-ज्ञ-न-भ-श-मु । 'मुपागच्छन्ति—त-र-मै ॥ ६२. १६. देवानां होतारम्—ख-घ-ज्ञ-न-भ-य-श । होतारं—ज्ञ-त-र-मै-मु ॥

[६. १७] ६३. १८. पञ्चदशर्चं द्वितीयम्—ख-घ-ज्ञ-न-भ-य-श-मु । द्वितीयं—त-र-मै ॥ ६४. २. पणिभिरपहतम्—ख-ज्ञ-न-भ-य । पणिभिराहतं—घ-त-र-श-मै-मु ॥ ६४. ४. अमित्रम्—ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-य-र । अमित्रं यं—श । अमित्रियं—घ-मै-मु ॥ ६५. ७. न्यूनतारहितम्—मै-मु । न्यूनरहितं—ख-ज्ञ-भ; नूनरहितं—ज्ञ-त-र; नूनं रहितं—न; न्यूनतारहितः—श ॥ ६७. १२. येन—ख-घ-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-य-र-श-मु । त्वं येन—त-४-मै ॥ ६७. २२. अगच्छन्—मै । गच्छन्—५ । गच्छन् भवति पूषा विष्णुश्च—मु ॥ ६९. २. शतहिमाः शतसंवत्सरान्—घ-ज्ञ-श-मु । 'शत... संवत्सरान्' नास्ति—ख-ज्ञ-त-य-र । शतहिमाः शतं संवत्सरान्—मै ॥

[६. १८] ६९. १४. वातेर्वातम्—मै-मु । वातेर्वाः—ख-ज्ञ-भ; वातेर्वा—ज्ञ-न-भ; वातेर्वासं—त-र ॥ ७२. २. हिंसितवान्—घ-ज्ञ । हिंसितवानसि—त-न-भ-श-मै-मु ॥ ७२. ३. हिंसितवान्—घ-ज्ञ । हिंसितवानसि—त-न-भ-श-मै-मु ॥ ७२. २०. करोति च तथा—ज्ञ-न-भ । करोति तथा च—घ-ज्ञ-त-श-मै-मु ॥ ७३. २३. इन्द्र त्वं धृषता—ख-ज्ञ-न-भ । इन्द्र धृषता—घ-ज्ञ-त-र-श-मै-मु ॥

[६. १९] ७५. १. भृत्यादीनाम्—ख-ज्ञ-न-भ-र । भृत्यादीनां—ज्ञ-त-मै-मु ॥ ७७. १९. दक्षिणभागात्—ख-ज्ञ-न-भ-य । दक्षिणात्—घ-ज्ञ-त-र-श-मै-मु ॥ ७८. २३. बहुभिः—५-मु । पुरुभिः—मै ॥

[६. २०] ७९. १८. दिवो न दिवे सूर्यायेव—ख-न-भ-य । दिवो न सूर्यस्येव—घ-ज्ञ; दिवे सूर्यायेव—त-र; दिवो न सूर्य इव—श । दिवो न सूर्यायेव—मै-मु ॥ ७९. २२. हन् अहन्—ख-ज्ञ-ज्ञ-न-भ-य-र-मु । हन्—घ-त-श-मै ॥ ८०. १०. अपाद्रवन्—घ-श-मै-मु । ८०. २२. तथा चोक्तं—कुत्साय... । अयं सार्धः श्लोकः कुत्रत्य इति न ज्ञायते ॥ ८०. २३. अहंस्ततः—

१-मु। अहंस्ततश्च-मं ॥ ८१. २१. बहुवञ्चनम्—ज्ञ-भ-मं-मु ॥ ८३. १४. पक्कवान्। पचनवान्-१। पक्कवान्(?)—मं-मु। 'पचो वः' (८. २. ५२) इति पाणिनिसूत्रेण 'पक्कवान्' इति भाव्यम् ॥

[६. २१] ८४. ८. बहुवञ्चनस्य—त-भ-मं। बहुवचनस्य-ख-ज्ञ-ज्ञ-न-र-श-मु ॥ ८४. २४. उक्तानि प्रसिद्धानि—श। उक्तानि-घ-ज्ञ; उक्तप्रसिद्धानि-ख-त-मं-मु ॥ ८५. २६. नियोज्येन—ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-र। घ-श-पुस्तकयोरेतन्नास्ति। योज्येन-मं-मु ॥ ८६. १७. पुरु-धियम्—ज्ञ-त-न-मं-मु ॥ ८७. ६. मदीया वाचः स्तुतिरूपाणि वचांसि—मं-मु; घ-वर्जेषु लिखितपुस्तकेषु च। 'वाचम्' इति पदपाठः। मदीयां वाचं स्तुतिरूपां-घ ॥ ८७. ९. उपक्षपणाय—ख-ज्ञ-न-भ। उपक्षेपणाय-त-मं-मु ॥

[६. २२] ८८. २२. जराहानिरहितः—ज्ञ-न-र-मं-मु ॥ ८९. २२. त्वं तम्—ख-घ-ज्ञ-न-भ-र-श-मु। त्वं-त-मं ॥ ९०. १७. अन्तरिक्षं च—ख-ज्ञ-न-भ-य। अन्तरिक्षं-घ-ज्ञ-त-र-श-मं-मु ॥ ९१. ५. संयतीम्—मं-मु। एतन्नास्ति ख-घ-पुस्तकयोः; सयति-ज्ञ; संयति-ज्ञ-त-न-र; सचिवेन-श; संचनी-त४; संयतीं-ग्वालियरलिखितपुस्तके ॥ ९१. १७. अद्यागमस्य—मं-मु। मद्यागमनस्य-ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-र; मद्यद्विगिति-श ॥

[६. २३] ९२. १२. येऽरयः—ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-र। चारयः-श। अपारयः-मं-मु ॥ ९३. १९. त्वामुद्दिश्य सुते सोमेऽभिषुते सति—ज्ञ-मु। त्वं-घ-त-न-भ-श-मं ॥ ९४. ७. प्र अश्रुवन्तु—मं-मु-५ ॥ पुरुहूत बहुभिराहूत इन्द्र—मं-मु। 'पुरुहूतम्' इति पदकाराः पठन्ति ॥

[६. २४] ९६. ११. यथा—मं-मु-५ ॥ ९६. १२. यत्र नियतैः—ज्ञ-मं। यस्य नियते-ख-ज्ञ-न-भ-र; यत्र नियतेः-घ; यत्र नियते-श। तत्र नियतैः-मु ॥ ९६. २८. स्वप्राधान्येन—ज्ञ-त-न-भ-श-मु। स्वप्राधान्येन-त४-मं ॥ ९६. ३०. स्मृते—ज्ञ-मं-मु। स्मृतौ-त-न-भ-य-श ॥ ९८. १. सुगमनाः—मं। असुगमनाः-ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-र-मु; असुरागमनाः-घ-श; असुतागमनाः-भ ॥ ९८. १७. समुच्चयार्थः—ज्ञ-मु। समुच्चयः-ख-ज्ञ-त-न-भ-मं ॥

[६. २५] १००. ११. स त्वया—ख-ज्ञ-न-भ। अतस्त्वया—ज्ञ-त-श-मं-मु ॥

[६. २६] १०२. २१. प्रतिपालयते—मं। प्रतिपालयन्त-ख-ज्ञ-भ-र; मां प्रतिपालयेति ज्ञ; प्रतिपालयत-त; प्रतिपालयति-न; प्रविभालयते-श। प्रतिभालयते-मु ॥

[६. २७] १०५. १३. शुभं कर्म चकार—ख-न-भ-य। शुभं चकार-ज्ञ-त-श-मं-मु ॥

[६. २८] १०७. २७-२८. संततिसहिताः.....भवेयुः-घ-श-मं। संततिसहिताः स्युर्भवेयुः इन्द्रायेन्द्रार्थं पूर्वीर्बहीः०उषसो दिवसान् सर्वेषु दिवसेष्वित्यर्थः दुहानाः क्षीरदाः क्षीरं दोहमाना भवेयुः-ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-य-र-मु ॥ १०७. २८. दोग्ध्यः-घ। दोहमानाः-मं-मु इतरेषु च ॥ १०८. २०. नाक्रामतु—ज्ञ-त। नाक्रमतु-घ-न-भ-मं-मु ॥ १०९. १. रेणुकस्य रेणोः—ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-य-र। रेणोः-घ-श-मं-मु। पदकाराः 'रेणुककाटः' इत्यत्र रेणुशब्दोत्तरमवग्रहं कुर्वते। परंतु 'कटिर्भेदनकर्मा' इति भाष्यपर्यालोचनया 'रेणुक-काट' इति पदद्वयसमासेन निष्पन्नमिदं समस्तं पदमिति भाष्यकाराणां मतमिति विज्ञायते। एतत्पर्यालोचनया बहुषु पुस्तकेषूपलभ्यमानत्वाच्च 'रेणुकस्य रेणोः' इति पाठोऽ-

स्माभिः स्वीकृतः । मेक्समुल्लरमहाशयैरगुपलब्धोऽयं पाठः ॥ १०९. ११. संस्क्रियमाणत्वात्—घ-श ।
संश्रयणत्वात्—ख-ज्ञ-त-न-भ-र-मै-मु ॥ १०९. १९. मेदयथ स्नेहयथ—ख-घ-ज्ञ-न-भ-य । मेदयथ—त-
र-मै-मु ॥ १०९. २०. अश्लीलमपि—ख-ज्ञ-न-भ-य-र । अमंगलांगमपि—घ-श । अमंगलमपि—मै-मु ॥
११०. ३. भवत—ज्ञ-त-न-भ-मै-मु । भवेयुः—घ; भवेत्—श ॥

[६. २९] १११. १३. हन्तर्यस्मिन्—त-न-भ-मै-मु । हन्तरि यस्मिन्—ज्ञ-मु । व्यत्ययेन हन्ते-
र्यस्मिन्—श ॥ १११. १४. वर्तमाना नृहिता—ख-ज्ञ-न-भ-य । वर्तमानान् हिता—त-र । वर्तमाना—
ज्ञ-श-मै-मु ॥ १११. १६. अभिवर्षति—ज्ञ-त-न-भ-मै-मु । अभिवर्षयति—श ॥

[६. ३०] ११४. ५. संबन्धि—ख-घ-ज्ञ । संबधिकं—श-मै-मु ॥

[६. ३१] ११५. ६. पृष्ठयस्य—ख-न-भ-मै-मु । पृष्ठ्य—ज्ञ-त-श ॥ ११५. १८.
पौत्रे—ख-घ-भ । पौत्रेषु—ज्ञ-त-न-र-मै-मु । पुत्रेषु—श ॥ ११६. ६. साहाय्यार्थम्—मै-मु । सहार्थं
—ख; सहायार्थ—घ-ज्ञ-न-भ-श ॥ ११६. ८. दंश दशने—भ-मु । दंश दशने—मै-मु । दश दशने—ख-
न-श; ददंशने—ज्ञ-त ॥ ११६. ११. तत्साहाय्यार्थम्—मै-मु । सहायार्थ—ख-त-न-भ-श; साहा-
यार्थ—ज्ञ; तत्सहायार्थ—त४ ॥

[६. ३२] ११७. ६. अपूर्व्या इत्यनुक्रान्तम्—न । अपूर्वेत्यनुक्रांतं—ख-न-भ; अपूर्वे-
त्यनुक्रमणिका—ज्ञ; 'अपूर्व्या...क्रान्तं' नास्ति—ज्ञ-त-य-र-श-मै-मु ॥ ११७. १५. विविधम्—
न । विविधं—ख-ज्ञ-त-भ-य-श-मै-मु ॥ शत्रूणामीरयित्रे—ख-न-भ-य । शत्रूणां मारयित्रे—ज्ञ-त-श-
मै-मु । ऋ. सं. ६. ४५. १३; ४९. १२. द्रष्टव्यम् ॥ ११७. २२. प्राकाशयत्—ज्ञ-न-मै-मु ।
प्रकाशयत्—ख-घ-ज्ञ-भ-र-श ॥ ११८. १६. वडवाभिः—ख-न-भ-मै-मु । प्रजाभिः—घ-ज्ञ;
वहवाभिः—न ॥

[६. ३३] ११९. ७. वर्षितः—घ-श । वर्षयितः—ख-ज्ञ-त-मै-मु ॥ ११९. २५.
उभयान् वक्ष्यमाणान् उभयविधान् । 'वक्ष्यमाणान् उभयान् उभयविधान्' इति पठनीयम् ।
एवमेव घ-त-य-र-पुस्तकेषु । वक्ष्यमाणान् उभयान् उभयविधान् द्विप्रकारान्—ख-ज्ञ-ज्ञ-न-भ-श ।
उभयान् उभयविधान्—मै-मु ॥ १२०. २१. गवां संभक्तृतमाः सन्तः—ज्ञ-मु । गवां सत्कृततमाः—
ख-घ-भ-श । 'गवां...सन्तः' नास्ति—ज्ञ-त-न-र-मै-मु । 'गवां संभक्तृतमाः' इति मेक्समुल्लरमहाशयः
संभावयति स्म ॥

[६. ३४] १२०. २४. त्रैष्टुभमैन्द्रम्—ख-भ । ऐंद्रं त्रैष्टुभं—ज्ञ-मु । एतन्नास्ति—त-य-श-मै-मु ॥

[६. ३५] १२३. ३. दाः दद्याः—ख-ज्ञ-भ-मु । दाः—त-य-श-मै-मु ॥ १२३. १५.

त्रिधातूः—ज्ञ-त-र । त्रिधातूनां—घ-भ-श-मै-मु; त्रिधातून्—ज्ञ ॥

[६. ३७] १२६. २०. सुष्ठु अरणीयम्—घ-न-श-मै-मु । सुष्ठु वरणीयं—ख-ज्ञ-ज्ञ-त-भ-
र-मु ॥ १२७. १३. ततः पुत्रैव—ज्ञ-न-मै-मु । तत्रैव—ख-ज्ञ-भ-य; ततः पुत्रैव—त-र ॥

[६. ३८] १२९. ९. उक्त्यानि शस्त्राणि—ख-घ-ज्ञ-न-भ-य । उक्त्यशस्त्राणि—त-र-श-मै-मु ॥

[६. ३९] १२९. २६. मन्मानः—ख-ज्ञ-ज्ञ-न-भ । मन्मनः—त-र-मै-मु । मन्मः—मु ॥

१३०. ११. युक्तश्च—मै-मु । च युक्तश्च—ख-ज्ञ-त-न-भ; च युजानः युक्तश्च—घ-श ॥ सानुं
समुच्छ्रितम्—ख-घ-ज्ञ-न-भ-श । सानुमुच्छ्रितं—ज्ञ-त-र-मै-मु । सानु समुच्छ्रितं—य ॥

[६. ४०] १३२. ७. श्रयणसाधनाः—त४-मै-मु । श्रयणसाधनाः—ख-झ-त-न-भ-र ॥

[६. ४१] १३३. २७. तथा—मै-मु । पूर्वं तथा—ई ॥ १३४. १८. यज्ञम्—ख-घ-झ-न-भ-य-मु । त-श-मै पुस्तकेषु एतन्नास्ति ॥

[६. ४२] १३६. १४. प्रभर संप्रहर प्रयच्छेति यावत्—मै-मु । 'प्रयच्छेति यावत्' इत्युक्तत्वात् 'संप्रहर' इत्यनुपपन्नमिव प्रतिभाति ॥

[६. ४३] १३६. १८. निष्केवल्ये—झ-न-र-श-मु । निष्केवल्येऽपि—मै ॥

[६. ४४] १३९. १७. बृहत्त्वम्—ख-झ-न-भ । बहुत्वं—झ-त-र-श-मै-मु ॥ १३९. २१. यस्मिंश्चेन्द्रे—झ-त-न-र-मै-मु । यस्मिन्निन्द्रे—ख-घ-झ-भ-श ॥ १४०. १०. देवासो देवाः—ख-झ-न-भ-य । देवाः—घ-झ-त-र-श-मै-मु ॥ १४५. २२. सूर्येऽन्तर्ज्योतिः—न-भ-मै । सूर्यो ज्योतिः—श । सूर्ये तज्ज्योतिः—मु । त्रितेषु त्रिस्थानगतेषु—ख-झ-झ-त-न-भ-य । त्रिषु त्रिस्थानगतेषु—श । त्रिस्थानगतेषु—मै-मु ॥ १४६. ११. दशैतानध्वर्युः...गृह्णाति—मै-मु-ई । शाङ्खायनब्राह्मणे (१४. २) 'दश प्रातःसवने अध्वर्युर्ग्रहान् गृह्णाति' इति पाठः ॥

[६. ४५] १४७. २०. अस्मभ्यम्—मै-मु । अस्मान्—ई ॥ १४८. २८. तन्तस—न-श-मै-मु । तंतसाय्य—ख-झ-झ-त-भ-र ॥ १५०. २५. सीमिमाः—ख-झ-न-भ-य । सी सर्वतः—झ-मु । सीमयं—मै ॥ १५१. ११. बहुविधप्रज्ञ वा इन्द्र—झ-न-भ-मै-मु । बहुविधप्रज्ञवन्निद्र—ख; बहुविधप्रज्ञः वैद्र—त; बहुविधप्रज्ञानेन्द्र—श ॥ १५३. ५. तत् तम्—घ-झ-मै-मु । तत्—ख-त-न-भ ॥

[६. ४६] १५३. २०. आह्वयामः—मै-मु । आह्वयामहे—ख-झ-न-भ; आह्वयोमे—घ; आह्वयाम—झ-त-र-श ॥ १५३. २२. यत्राश्वः क्रान्त्वा—मै-मु । यास्वश्वः क्रान्तत्वात्—झ; यथाश्वः क्रान्तत्वात्—त; यथाश्वः क्रान्त्वा—ख-झ-न-भ-र; अश्वः क्रान्त्वा—श ॥ १५४. १३. यां कां च...कौषीत-किभिराघ्नतम्—इयं श्रुतिः नोपलभ्यते ॥ १५५. २४. स्वभूतम्—झ । स्वरूपं—घ-त-न-भ-श-मै-मु ॥ १५६. १८. शत्रुप्रेरितम्—त-र-मै-मु । सर्वर्षिप्रेरितं—ख-झ-भ; सरोप्रेरितं—त-न-र; सर्वेषां प्रेरितुं—य ॥ १५७. ६. कदेत्याह—ख-झ-न-भ-य । कदेत्यत आह—झ-त-र-श-मै-मु ॥ पर्णिनः—मै-मु । यद्यदा पर्णिनः—ख-घ-झ-त-न-भ-र-श ॥

[६. ४७] १५८. २१. त्रिष्टुम्महि द्विपदा—न-भ-य । त्रिष्टुप् द्विपदा—त-१-२. । 'त्रिष्टु...पदा' नास्ति—झ-श-मै-मु ॥ १५९. १६. षण्मोर्वीरंहस...चौषधयश्च । शत-पथब्राह्मणे 'षण्मोर्वीरंहसस्यान्तु अग्निश्च पृथिवी चापश्च वाजश्चाहश्च रात्रिश्च' (१. ५. १. २२) इत्येवं पाठः । ऋ. सं. १०. १४. १६. द्रष्टव्यम् ॥ १६२. ३. जुषस्व सेवस्व—ख-झ-न-भ-य । जुषस्व—घ-झ-त-श-मै-मु ॥ १६३. ९. अभिगच्छन्ति—ख-झ-न-भ-य । अवगच्छन्ति—घ-झ-त-र-श-मै-मु ॥ १६३. १३. श्रयणार्थम्—मै । श्रयणार्थ—ई-मु ॥ १६३. १४. श्रयण-द्रव्यैः—मै-मु । श्रयणद्रव्यैः—ई ॥ १६४. ७. पूर्वमपरम्—मै-मु । पूर्वत इत्येवं—ख-झ-झ-त-न-भ-र-श । अन्यमन्यं पूर्वमपरं परव्यतिहारेण—घ ॥ १६५. २६. २८. अत्रोक्तम्—अरण्ये... च्युतोऽनया, अगव्यूती...स्तुतः—एतच्छ्लोकद्वयं कुत्रत्यमिति न ज्ञायते ॥ १६५. ३०. अस्मानतः सापि रक्षतु—मै-मु । नास्मानतः सापि रक्षतु—झ-त; नोस्मानतः सापि रक्षतु—न-भ; अस्मानतः कारणात्—श ॥ १६८. ४. बलरूपम्—मै-मु । बलं रूपं—ख-झ-त-न-भ-र; बलं तं

रूपं-ज्ञ; बलं-घ ॥ १६८. ६. इन्द्रो वृत्राय...स्तृतीयम्—ज्ञ-न-भ-य-श । इन्द्रो वृत्राय वज्र-मुदयच्छत् स त्रेधा व्यभवत् वज्रस्तृतीयं रथस्तृतीयं यूपस्तृतीयं-घ-म-मु । तैत्तिरीयसंहितायां (५. २. ६. २; ६. १. ३. ४) ‘ इन्द्रो वृत्राय वज्रं प्राहरत् स त्रेधा व्यभवत् स्प्यस्तृतीयं रथस्तृतीयं यूप-स्तृतीयम् ’ एवं पाठो दृश्यते । एतदनुसारेण लिखितपुस्तकानुसारेण च पाठोऽस्माभिः स्वीकृतः । तै. सं. ६.५.१.१. अत्र केवलम् ‘ इन्द्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छत् ’ इतीयानंशोः विद्यते ॥ १६८. ७. स्प्यस्तृतीयम्—भ-य । स्प्यस्तृतीयं-ज्ञ-ज्ञ-र-श; स्तृतीयं-त२ । वज्रस्तृतीयं-घ-म-मु ॥ १६८. १४. शीघ्रगामी—ज्ञ-म-मु । शीघ्रगामिनं-ख-घ-ज्ञ-त२-न-भ-र-श ॥ १६८. १६. अवस्थितः—ख-न-भ-य-श । एव स्थितः-ज्ञ-त-र-म-मु ॥

[६. ४८] १७०. १०. तृतीयाचतुर्थ्यौ—न । तृतीयाचतुर्थ्यौ-ज्ञ । तृतीयाचतुर्थी-ख-त-र-म-मु ॥ १७०. ११. द्वादशाक्षरौ—ज्ञ-त-न-भ-मु । द्वादशाक्षरा-म-मु ॥ १७०. ११, १३. अष्टाक्षरा...बृहती; अष्टिन्...बृहती—म-मु । महासतोबृहत्या लक्षणं द्विरुक्तम् ॥ १७०. २०. सा चापि—ख-ज्ञ-न-भ-मु । सा च-श । स चापि-ज्ञ-त-र-म-मु ॥ १७३. १२. पालनैः—ख-ज्ञ-न-भ-य । पालकैः-घ-ज्ञ-त-श-म-मु ॥ १७३. १३. कर्तारि-म-मु । कर्तारं-ख-घ-ज्ञ-त-न-भ-र; कर्तारः-ज्ञ ॥ १७३. २०. अस्य सर्वत्र लोके—ज्ञ-म-मु । लोके-ख; अस्य सर्वस्य लोकस्य-घ; सर्वत्र लोके-ज्ञ-त-न-भ-र-मु; सर्वस्य लोकस्य-श ॥ १७५. २७. उपदोद्राव इति—न-भ-म-मु । उपदो-द्रावेति-ख; उपदोद्रावयति-ज्ञ; उपदोद्रावयति-त-मु ॥ १७६. ६. काकम्बीरम्—ख-ज्ञ-भ । मा काकम्बीरं-त-र-श-म-मु ॥ १७७. १६. वृत्रहम्—श-म-मु । वृत्रहन्-ख-घ-त-न-भ; वृत्रहं-ज्ञ ॥

[६. ४९] १७९. २६. त्मने आत्मने—ज्ञ-त-भ-श-मु । त्मने आत्मने आत्मनि-घ; त्मने-न-य-म-मु ॥

[६. ५०] १८५. २५. पोषको—ज्ञ-न-म-मु । पूषको-त-र; प्रेषको-श ॥

[६. ५१] १९१. २३. भुञ्जमहि (?)—म-मु । भुञ्जमहि-ज्ञ-त२ । ‘ भुञ्जीमहि ’ इति भाव्यम् ॥ १९२. ९. यतस्तेन—ज्ञ-त-न-र-श-मु । अतस्तेन-ख-भ-म-मु ॥ १९२. २८. वक्मराजाः—त-न-र । वक्मराजानः-ख-ज्ञ-श-म-मु ॥ १९३. २०. इत्येष—ज्ञ-न-मु । इत्येषा-त-भ-म-मु ॥

[६. ५२] १९५. ८. यियक्षुरास—म-मु । यियक्षुराह-ख-त-न-श; यियक्षाह-ज्ञ-र; यियक्षुरास-घ-ज्ञ-भ ॥ १९५. २१. स्वस्याधिक्यम्—ज्ञ-म-मु । स्वाधिक्यं-ख-भ-श; स्वस्वाधिक्यं-ज्ञ-त-न-र ॥ १९६. ३. शत्रुभ्यः—ख-ज्ञ-न-भ-य । एतन्नास्ति-ज्ञ-त-र-श-म-मु ॥ १९७. २४. ‘ तमे पयसि...मिक्षा—इयं श्रुतिः कुत्रत्येति न ज्ञायते । तै. ब्रा. १. ६. २. ५ अत्र ‘ वैश्वदेव्या-मिक्षा भवति ’ इति वचनमुपलभ्यते ॥ १९८. २५. चित्ते—ख-ज्ञ-न-भ-म-मु । चते-त१; चित्ते-त२ ॥

[६. ५३] २००. १२. युञ्जमहि (?)—म-मु । ‘ युञ्जीमहि ’ इति भाव्यम् ॥

[६. ५७] २०७. २६. यद्यदा—म-मु । यद्यदा इन्द्रः-म-मु ॥ २०८. ४. इन्द्रस्य—ज्ञ-म-मु । इतरलिखितपुस्तकेषु ‘ इन्द्रस्य ’ नास्ति ॥ २०८. ११. यथा—म-मु-X । मु-पुस्तकेऽप्ये तन्नास्ति ॥

[६. ५८] २०८. १३. पौष्णस्य—त४-श । वैश्वदेवस्य-ज्ञ-त२-म-मु ॥ २०८. १६. प्रवर्ग्याभिष्टवे—न । अमाभिष्टवे-ज्ञ-त-म-मु; सोमाभिष्टवे-श ॥ २०८. २४. प्रकाशेन—ज्ञ-म-मु

मु । प्रकाशे-इतरेषु ॥ २०८. २५. एकम्—त४-म-मु । इतरेषु नास्ति ॥ २०९. २२. संजातौ-
त्सुक्या—म-मु । संजातौत्सुका-ख-ज्ञ-त-न-भ-श-मु; संजातौत्सुका-घ ॥ २०९. २३. प्राहैशीत्—
म-मु । प्राहौषीत्-ख-घ-ज्ञ-न-भ-र; प्राहुशीत्-ज्ञ-त-र-श ॥ २०९. २४. कृतः—‘कृत’ इति
पदपाठः । ‘कृतः’ इति भाष्यकारैः स्वीकृतम् ॥

[६. ५९] २११. १६. अप्रीतिकरम्—म-मु । अप्रीतिकरं जोषं-§ ॥ २११. १९. अथ
योऽयम्—ज्ञ-त-भ-निरु. ५. २२ । योऽयं-न-म-मु ॥ २११. २८. व्यापकान् । अत्र किमपि
विशेष्यमावश्यकम् । ‘दिवसान्’ इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयः संभावयति । व्यापकान् रस्मीन् — मु ॥

[६. ६१] २१७. १०. इयमित्ये.....बुद्धिमान्—§-म-मु । इयमित्येतदाद्यन्तं सूक्तं
सारस्वतं द्विजः । नित्यं जपेच्छुचिर्भूत्वा वाग्मी भवति बुद्धिमान्’ ॥ इति निर्णयसागरमुद्रितपुस्तकस्थः
पाठः । २१८. ४. परार्वाची तीरे—त-मु । पारार्वाची तीरे-श-म-मु । पारावाची तीरे-न-भ ।
‘पारावारे परार्वाची तीरे’ इत्यमरः (१. १०. ८) ॥ २१८. १५. लब्धवत्यसि—ज्ञ । लब्ध-
वानसि-त-न-भ-श-म-मु ॥ २१९. १४. ऋतावरीः—म-मु-§ । ‘ऋतऽवरी’ इति पदपाठः ।
‘ऋतावरीः’ इति भाष्यकाराः पठन्ति ॥

॥ पञ्चमाष्टकः ॥

(पञ्चमाष्टकभाष्यसंशोधनार्थमुपयुक्तानि लिखितपुस्तकानि—ख, घ, झ, त, न, भ, श.)

[६. ६२] २२१. वागीशाद्याः.....गजाननम्—म-मु-X । मु-पुस्तकेऽपि नास्ति ॥
२२१. १६. प्रसन्तौ प्रभवन्तौ—म-मु । प्रसन्तौ-ख-झ-न-भ; प्रसनन्तौ-घ; प्रसनन्तौ प्रभुन्तौ-
त; प्रसन्नन्तौ प्रभुन्तौ-श ॥ २२१. १७. अश्वैरन्वितौ—ज्ञ-श-म-मु । ख-घ-ज्ञ-त-र-४-न-भ-
पुस्तकेषु एतन्नास्ति । अश्वैरन्विनौ-त-१-३ ॥ अप्रगीतमन्त्रं—ख-झ-न-भ । अर्चनीयैरप्रगीतमन्त्रं-श;
अर्चनीयमन्त्रं-त-म-मु ॥ २२१. २१. परि युयूषतः—ज्ञ-त-१-म-मु । पर्युयूषतः-ख-झ-त-२-३-
४-न-भ-श ॥ २२३. ३. बलनशीलौ—त-१-२-३-म-मु । बलानशीलौ-ख-झ-ज्ञ-त-४; बलान-
शीलौ-भ-श; बलाशीलौ-न ॥ २२४. १३. मध्यमपुरुषेण—ज्ञ-म-मु । उत्तमपुरुषेण-इतरेषु ॥
२२५. २. दृढस्य चिद्दृढापिधानस्यापि—घ-ज्ञ । दृढस्य दृढापिधानस्यापि-ख-झ-त-४-न-भ;
दृढस्य चित् दृढापिधानस्यापि-त-१-२-३-य-श-म-मु ॥

[६. ६३] २२५. ७. छन्दस्युक्तो—ख-झ-त-४-न-भ । छन्दसि-ज्ञ-त-१-२-३-य-श-म-
मु ॥ २२५. २३-२५. अन्तरः संनिष्कृष्टोऽपि ..... कुरुथ इति—त-४-म-मु । ‘अन्तरः
न हिंस्यात्’ नास्ति-ख-१; ‘रिषो...यथास्मदीयं गृहं’ नास्ति-ज्ञ-त-१-२-श; ‘यद्वा.....
तुतुर्यात्’ नास्ति-ज-ज्ञ-त-३-न-भ ॥ २२६. ३. बहुरक्षाकम्—घ-ज-झ-त-४-न-भ । बहुरक्षकं-ख-१-
ज्ञ-त-१-२-३-श-म-मु ॥ २२८. ११. सहस्राणि च—ख-झ-न-भ । सहस्राणि-त-श-म-मु ॥

[६. ६५] २३०. २६. जिगर्तिर्गिरतिकर्मा—ज्ञ-त-१-भ । जागर्तिं—झ-त-२-न-भ ।
जीगर्तिं—ख-त-३-४-म-मु ॥ २३१. २७. नि वहथ—ज्ञ-त-२-म-मु । निर्वहथ-घ-झ-त-१-३-न-भ-
श; इविर्वहथ-ख ॥ २३२. १५. प्राणो वै भरद्वाजवत्—इयं श्रुतिः कुत्रत्येति न ज्ञायते ॥

[६. ६६] २३२. २२. नवानुयाजाः—§ । नवानुयाज्याः—म-मु ॥ २३३. २. मर्त्येषु-
ज्ञ-त-२ । मर्त्येषु—म-मु-इतरेषु च ॥ २३३. १९. सर्वज्ञाता—म-मु । सर्वज्ञानां-ज्ञ; सर्वज्ञाते-इतरेषु ॥

२३५. २२. य इति—ज्ञ-म-मु । इय इति—इतरेषु ॥ २३५. २३. राजपुरुषः—ज्ञ-म-मु । राज्ञः पुरुषः—इतरेषु ॥ २३५. २८. अध्वरस्येव यज्ञस्येव—‘अध्वरस्येव’ इति षष्ठ्यन्तपदस्यान्वयः केति न ज्ञायते ॥

[६. ६७] २३७. ११. स्तूयमानौ वा—ख-ज्ञ-त-न-भ-श । स्तूयमानौ—घ-म-मु ॥ यौ—घ-म-मु । या यौ—इतरेषु ॥ २३७. २७. धत्तवन्तः (?)—ख-घ-ज्ञ-त-१-२-३-४-भ-श-म-मु । धृतवन्तः—ज-ज्ञ; यत्नवन्तः—न । हितवन्तः इति भाव्यम् ॥

[६. ६८] २४०. १३. वाम्—म-मु । वाम्—ख-ज्ञ-त-३-४-न-भ-श; ‘वां’ नास्ति—घ; वा—ज्ञ-त-१-२ ॥ २४०. २४. सत्येन—ज्ञ-म-मु । सत्यमेव—इतरेषु ॥ २४१. १०. देवाः स्तोतारः—घ-त-१-२-श । देवाः स्तारः—ज्ञ-त-३-४-न; देवाः—ख-ज्ञ-भ-य-म-मु । ऋ. सं. ७. ९७. ३; ९८. ३ द्रष्टव्यम् ॥ २४१. २०. ऋतावा—ई-मु । ऋतावान्—म-मु (मुद्रणदोषः ?) ॥ २४१. २१. प्राप्येत्—व-त-श । प्राप्यते—ख-ज्ञ-न-भ । प्राप्येत्—म-मु ॥ २४२. २४. युक्तः—ख-घ-ज्ञ-त-३-४-न-भ-श । युक्तः शोचिषा तेजसा युक्तः—ज्ञ-त-२-म-मु ॥ २४२. २५. शोचिषा दीप्त्या विभाति—ख-घ-त-१-२-३-४-न-भ-श । विभाति—ज्ञ-म-मु ॥ २४३. १३. सोमपानेनेति—ख-घ-ज्ञ-त-१-२-३-भ-श-मु । सोमपानेति—ज्ञ-त-४-न । सोमपान इति—म-मु ॥

[६. ६९] २४३. १५. उक्थ्ये—ज्ञ-ज्ञ-न-भ-श-२ । उक्थ्ये—ख-त-२-४-श-१-म-मु ॥ २४३. २९. सेवेथाम्—ज्ञ-ज्ञ-न-भ-श-म-मु । सेवतां—ख-१; सेवेथाम्—त-२ ॥ २४४. ७. निपातनात् णिलोपः—ज्ञ-म-मु । निपाताल्लोपः—ख-ज्ञ-न-भ; निपातनात् सिलोपः—श ॥ २४५. १८. सोमनिधानः—ज्ञ-म-मु । सोमाभिधानाः—ख; सोमाभिधानः—ज्ञ-१-न-श; सोमाभिधान—त-१-२ ॥

[६. ७०] २४७. १. द्यावापृथिव्यौ—ख-ज्ञ-न-भ-श । हे द्यावापृथिव्यौ—घ-ज्ञ-त-२-म-मु ॥ २४७. ३. अनुसंधेयम्—ख-ज्ञ-त-१-न-भ-श । अनुसाधयं—त-२-४; अनुसंबंधनीयं—ज्ञ-म-मु ॥ २४७. ५. स्तुतिः प्रसङ्गात्—ज्ञ । स्तुतिप्रसंगात्—म-मु—इतरेषु च ॥ २४७. १६. समृद्धिहेतुम्—ख-ज्ञ-ज्ञ-त-१-२-४-न-भ-श । समृद्धिहेतुं—त-३; समृद्धिघृतहेतु—य । समृद्धिहेतु—म-मु ॥

[६. ७१] २४९. १०. बृहस्पतिसवेऽपि.....इत्यनूत्तिष्ठेत् इति । एतद्विनियोग-विधायके आश्वलायनश्रौतसूत्रे ‘इत्यनूत्तिष्ठेत्’ इत्ययमंशो नास्ति । किंतु ‘उदुष्य देवः सविता हिरण्यया घृतवती भुवनानामभिधिया’ इति दृश्यते । अग्निष्टोमप्रवर्ये ‘महावीरमादायोत्तिष्ठत्सुदुष्य देवः सविता हिरण्ययेत्यनूत्तिष्ठेत्’ इति विनियोगान्तरविधायकं सूत्रं (४. ७) दृश्यते । तेन अत्र भाष्ये मध्ये किर्यांश्चिदंशो गत इति प्रतिभाति । मँवसमुल्लरमहाशयेन स्वकीयटिप्पण्यां ‘इत्यनूत्तिष्ठेत्’ इति भागः आश्वलायनश्रौतसूत्रे नास्ति इत्येतावदेवोक्तम् ॥ २४९. २०. सुवनाय—म-मु । एतन्नास्ति—ख-घ-न-भ; प्रसवनाय—ज्ञ-त-१-२; प्रसवाय—श । ‘सवनाय सुवनाय प्रेरणाय दानाय वा’ इति स्यादिति मँवसमुल्लरमहाशयः संभावयति ॥ २४९. २८. दाने च—म-मु । दाने वयं—ई ॥ २४९. २९. यः त्वम्—म-मु । यश्च त्वं—ई । यस्तं—मु ॥ २५०. ५. सुखकरैः—ई । सुखकारिभिः—म-मु ॥

[६. ७२] २५१. १६. प्रथमानि...वा—म-मु । ‘वा’ इत्ययुक्तं प्रतिभाति ॥ २५१. १८. अलभयतं च—म-मु । अलभयत वा—ख; अलभयतं—घ; अलभयतं वा—ज्ञ-भ; अलभयतं

वा-त१-२-४-य; अलभंत अलभयंत वा-श; अलभेथां अलभयंत वा-ज्ञ ॥ २५१. २५. व्युच्छन्तीम्—*मँ-मु । व्युच्छंतं-ख-भ; व्युच्छन्-ज्ञ-न-श; व्युच्छन्तीं व्युच्छन्-त ॥ २५२. २६. रयि धनम् । 'रयिम्' इति मन्त्रे नास्ति ॥

[६. ७३] २५३. ४. °द्वसूनीति—मँ । °द्वसूनि-ख-ज्ञ-त-न-भ-श-मु ॥ २५३. २८. अपः । एतत् मन्त्रगतं पदं भाष्ये न व्याख्यातम् ॥ २५४. ३. संभक्तुकामः—मँ । संभक्तु-मिच्छन्—ऽ-मु । एवमेव पठनीयम् ॥

[६. ७४] २५५. ४. शिथिलबन्धम्—ज्ञ-त२-मँ-मु । शिथिलबद्धं-इतरेषु ॥

[६. ७५] २५५. २३. °द्यावापृथिवीपूषणो—ऽ । °द्यावापृथिवीपूषणो—मँ-मु ॥ २५५. ३२. मण्डलान्तहोमे—ख-ज्ञ-त४-न-भ । मण्डलान्ताहोमे-श । मण्डलान्त्यहोमे-ज्ञ-त१-२-मँ-मु ॥ २५७. १०. चुर्यगिभ्याम्—त२-४-श-मँ-मु । ऋर्वगिभ्यां-ज्ञ ॥ २५८. ७. पश्चात्सन्तो—ख-त२-भ । पश्चात्सतो-ज्ञ-ज्ञ-त४-न-श-मँ-मु ॥ २५८. २१. सार्वविभक्तिकत्वात्—ऽ-मु । सर्वविभक्तिकत्वात्—मँ ॥ २५८. २७. संसीदन्तः—मँ-मु । संसदंतः—ऽ ॥ २५९. १. शक्तीवन्तः शक्तिहस्ताः—ज्ञ-त२-श-मु । शक्तिवन्तः शक्तिहस्ताः—ज्ञ-न-भ; शक्तीवन्तः शक्तीहस्ताः—त४-मँ ॥ २५९. ३. प्राप्तवीर्याः—मँ-मु । प्राप्तवीर्यः-ज्ञ । प्राप्तवीराः—इतरेषु ॥ २५९. १०. सत्यस्य यज्ञस्य वा—ऽ । ऋतस्य यज्ञस्य वा-मु । ऋतस्य यज्ञस्य सत्यस्य वा—मँ ॥ २५९. १४. भवताम्—मँ-मु । भवेतां-ज्ञ; भवतं—इतरेषु ॥ २५९. १५. मा ईशिष्ट—ख-ज्ञ-ज्ञ-त१-२-भ । माष्ट-घ; मा इशिष्ट-त४; मा ईशिष्टे-न; मा ईष्टि-श; मा ईष्ट-मु । मैशिष्ट-मँ ॥ २५९. ३०. शर्म शरणं प्रयच्छन्तु—मँ-मु । शर्म यच्छन्ति—ख१-ज्ञ; शर्म यच्छन्तु-ज-ज्ञ-त२-४-न-भ; शर्म प्रयच्छन्तु-त१; शर्म शरणं यच्छन्तु-श ॥ २६०. १४. उपजिघ्रन्ति—ख-ज्ञ-त-भ-श-मु । उपजिघ्रति-घ-न-मँ ॥ २६२. १. उरुतरम्—*मँ-मु । उरुभ्यं-ख-ज्ञ-त-न-भ-श । उरु-घ ॥

॥ सप्तमं मण्डलम् ॥

[७. १] २६३. २९. आगम्यमतनवन्तम्—*मँ-मु । आगम्यतनवन्तं-ख-ज्ञ-त१-४-भ; गम्यं-घ; अगम्यमतनवन्तं-ज्ञ-त२; आगम्यतनवन्तं-न; अगम्यतनवन्तं-श ॥ २६४. २६. सुवीरं... पौत्रोपेतम्—घ । सुवीरं शोभनपुत्रपौत्रोपेतं-ख-ज्ञ-न-भ; सुवीरं शोभनपुत्रपौत्रोपेतं स्वपत्यं शोभनपौत्रोपेतं-त-मँ-मु; सुवीरं शोभनपुत्रपौत्रोपेतं स्वपत्यं शोभनपुत्रपौत्रोपेतं-श ॥ २६९. ११. नोपक्षीयेत—*मँ । मोपक्षीयत—मु । मोपक्षीयते-ख१-भ; मापक्षीयतां-घ; नोपक्षीयते-ज; मापक्षीयता-ज्ञ; मोपक्षीयते-ज्ञ; मापक्षीयन्तं-त१-२; नोपक्षीयत-त३-न; मोपक्षीयन्तं-त४; मोपक्षीयतां-य; मोपक्षीयत-श१; मोपक्षीयत-श२ ॥ २६९. २८. ददाति—मँ । दधाति धारयति—त-मु । अयमेव युक्तः पाठः । 'दधाति ददाति' इति स्यादिति मैक्समुल्लरमहाशयेन संभावितम् ॥

[७. २] २७०. २४. पशाविष्टौ—*मँ-मु । सोविष्टौ-ख-त१-२-४-न; सोविष्टौ-घ; सोविष्टौ-ज्ञ-ज्ञ-त३-भ; वसिष्ठानां-श । 'वासिष्ठमिदम्' इति स्यादिति पीटर्सनमहाशयः संभावयति

स्म । अयं पाठः मॅक्समुल्लरमहाशयस्य^१ संमतः । 'पशौ वासिष्ठानाम्' इति युक्तं प्रतिभाति ॥ २७२. १. पादौ भरन्तः—ख-झ-त-न-भ । अग्रौ भरन्तः—म; अग्रिभरन्तः—श १ । पादैर्भरन्तः—घ-मॅ-मु । 'पादौ भरन्तः' इति पाठो युक्त इति मॅक्समुल्लरमहाशयः^२ अभिप्रैति ॥ २७४. २. अस्माकम्—*मॅ-मु । अस्मात्—§ ॥

[७. ३] २७४. २३. संततेषु—झ-त १ । आस्ते—ख; असतेषु—भ; सतते—श; सततेषु—घ-झ-त-२-३-४-न-मॅ-मु ॥ २७५. १७. आहवनीयायतने—*मॅ । आहवनीयायतने (?)—मु । आहवनीयायतने—ख; आयतने—घ; आहवनीय^०—झ; आहवनीयायते—झ-त-३-न-श १; आहवनीयायेति—त-१-२-४; आहवनीयायने—भ; आहवनीयायते—श २ ॥ २७५. १०. खादति—*मॅ-मु । सीदति—ख-घ; सादति—झ-त-न-भ; सादयति—श ॥ २७६. ८. नगरीभिरिव—ख-झ-त-३-न-म-श । नगरीभिः—घ-झ; नगरीव—त-१-२-४ । नगरीभिरेव—मॅ-मु ॥ २७६. १५. अप्रधृषिताः—झ-त-२-३-न-श-मॅ-मु । 'अप्रधृषिताः'—इति घ-पुस्तकानुसारेण पठनीयम् ॥ २७६. १६. रक्षेः—*मॅ-मु । रक्ष—ख-घ-त-१-२-३-४-म-श । रक्ष्याः—झ; रक्षि—झ-न ॥

[७. ४] २७७. २३. भवति—§-मॅ-मु । 'अस्तु भवति' इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयः संभावयति ॥ २७८. ९. अयम्—घ-*मॅ-मु । यः—इतरेषु ॥ २७८. १९. अतारीत् दुर्गेभ्यस्तारयति तमिममग्निम्—त । अतारीत्—मॅ-मु इतरेषु च ॥ २७८. २०. सन्तं विभ्रति—§ । संतं तं विभ्रति—मॅ-मु ॥ २७८. २१. वनिभिश्च—ख-झ *मॅ-मु । वनिनश्च—इतरेषु ॥ २७९. १. अप्स इति रूपनाम—मॅ-मु; झ-वर्जलिखितपुस्तकेषु च । 'रूपरहिताः' इति यतो व्याख्यातं तस्मात् 'न विद्यते प्सुः येषाम्' इति विग्रहोऽभिमतः प्रतिभाति । एवं सति 'अप्स इति रूपनाम' इति निरुक्तोपन्यासोऽप्रासङ्गिकः । 'प्सुः' इति शब्दोऽपि निघण्टौ रूपनामसु दृश्यते ॥ २७९. २८. सहसा वन्...नि पाहि—झ-त-१-२-य-मु । एतन्नास्ति इतरेषु । त्वमु त्वमेवावद्यात् पापात् नोऽस्मान्नि पाहि—मॅ ॥

[७. ५] २८०. २३. तेजसा वा—झ-*मॅ-मु । तेजसा—इतरेषु ॥ २८१. १. असितवर्णाः—झ-*मॅ-मु । असितवर्णाः—इतरेषु ॥ २८१. १३. शोचिषा नित्येन—घ-झ-त-१-२ । शोचिषा—त-३-४-न-म-श-मॅ । नित्येन शोचिषा—मु ॥ २८१. २०. उषसाम् अह्वाम्—झ-मॅ । एतदनन्तरं 'महांतं' इति पदं बहुषु लिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च दृश्यते । 'मह्वाम्' इति पदं स्यादिति भ्रान्त्या केनचित् तद्व्याख्यानत्वेन 'महांतं' इति लिखितं स्यात् । तथा चानन्तरमेव 'हरितः' इत्यस्य पुरस्तात् 'हरणात्' इति लिखितपुस्तकेषु दृश्यते ॥ २८१. २८. असेवन्त हि—*मॅ-मु । सेवंते हि—ख-झ-त-४; सेवंत हि—घ-त-१-२-३-श; सेवंतर्हि—झ-न ॥ २८२. ११. प्रयच्छन्—*मॅ । च यच्छन्—मु । वाञ्छन्—ख-भ; यच्छन्—घ; वा यच्छन्—झ-त-न-श ॥

[७. ६] २८४. २३. प्रार्थयमानाः—ख-च-भ । प्रार्थयमानाः—य; प्रार्थमानाः—घ-१-झ-त-न-श-मॅ-मु ॥ २८५. १. आन्तरिक्षाणि—*मॅ । अन्तरिक्षाणि—§ मु ॥ २८५. ४. सगरः समुद्रः—झ-त-१-२-श-मु-नि. १. ३. १४ । सगरं समुद्रः—ख-झ-त-३-४-म-मॅ । सागरं समुद्रः—न ॥

[७. ७] २८५. २४. शब्दायमानः—§-मॅ-मु । 'शब्दायमानः' इति भाव्यम् ॥ २८७. १. प्रतिरन्त—घ-*मॅ । च तिरन्त—त-१-मु । वातिरन्त—ख-झ-त-३-न-भ; चातिरन्त—झ-त-२-४ ॥

१. Preface to the 2nd Edition Vol. IV p. 184.

२. Preface to the 2nd Edition Vol. IV. p. 184.

२८७. २. माषाणामश्रीयान् । ऋ. सं. १. २०. ६. अत्र द्रष्टव्यम् । मानुषाणामश्रीयात्-
१-मै-मु । यद्यपि लिखितपुस्तकेषु 'मानुषाणामश्रीयात्' इत्युपलभ्यते, तथापि 'माषाणामश्रीयात्'
इत्येव भाष्यकाराणामभिप्रेतमासीदिति मैक्समुल्लरमहाशयेन स्वकीयटिप्पण्यां लिखितम् ॥

[७. ८] २८८. १५. बृहद्भाः । 'बृहत् । भाः' इति पदपाठः ॥

[७. ९] २९०. १८. संगन्ता—मै । संगतः (?) मु । संगता—ख-त३-न-भ; गता—
घ-ज्ञ-ज्ञ-त१-२-४-श ॥

[७. १०] २९२. २२. रथीणाम्—घ-ज्ञ । रथीणां सूर्यस्य—मै-मु इतरेषु च ॥ २९२. २३.
दूतः अभवत्—घ-ज्ञ-त१-२-य । अभवत्—मै-मु इतरेषु च ॥ यस्माद्दूतोऽभवत्—*मै-मु ।
यस्माद्दूतोभवः—ख; यस्माद्दूतोभवः—ज्ञ-त२-३-भ-श; तस्माद्दूतोभवः—ज्ञ-त४; यस्माद्दूतोभव—न ।
इयं श्रुतिः कुत्रत्येति न विज्ञायते ॥ २९२. २४. विशः—*मै-मु । विश्वः—१ ॥

[७. ११] २९४. ५. किमर्थमित्यत आह—*मै-मु । किं-घ१; किंच—च; किमित्यत
आह—इतरेषु ॥

[७. १२] २९४. २४. साह्वान्—ख-च-ज्ञ-ज्ञ-त२-य-श । सह्वान्—घ१-त३-४-न-भ-मै-मु ॥

[७. १४] २९६. २. ब्राह्मणाः—ज्ञ-श । ब्रह्मणा—त१-२-३-४-भ-मै-मु ॥

[७. १५] २९७. ४. भगिनो याज्या—*मै-मु । भागयाज्या—ज्ञ-त१; भगियाज्या—ज्ञ;
भगियाज्या—त२-४-श ॥ २९९. १७. प्राकारादिर्वा—भ-मै-मु । प्राकारादिर्वा—ख-ज्ञ-त-न;
प्राकारादि वा—श ॥

[७. १६] ३००. १३. युज्यते—ख-भ । अयुज्यत—मै-मु इतरेषु च ॥ ३०१. ११.
कामयस्व—*मै-मु । कामय च—ख; कामय त्वं—इतरेषु ॥ ३०१. १९. यः—*मै-मु-× ॥ ३०१.
२७. प्रियासः—मै-मु । प्रियाश्च—ख-घ-ज्ञ-त१-२-३-४-न-भ-श१; प्रियाः—ज्ञ; प्रियासश्च—श२ ॥

[७. १८] ३०४. १६. पञ्चविंशत्यृचम्—श१-मै-मु । पंचविंशर्चं—इतरेषु । एतादृशो-
शुद्धः पाठः लिखितपुस्तकेषु बहुवारमुपलभ्यते ॥ ३०४. १८. त्वे ह यत्—१-मै । त्वे ह—मु-अनु. ॥
चतस्रोऽन्त्या—१-मै-मु । अन्त्याश्चतस्रो—अनु. ॥ ३०६. ३. उत्सहमानम् । उत्साहमानं—१-मै-
मु । ऋ. सं. ७. १८. १६, १८. अत्र द्रष्टव्यम् ॥ बाधमानम्—ज्ञ । बोधमानं—मै-मु इतरेषु च ।
'बाधमानम्' इति स्यादिति मैक्समुल्लरमहाशयेन संभावितम् ॥ ३०६. ११. जालनिहिता—१-
जले निहिता—मै-मु ॥ ३०७. १२. यथापूर्वम् अर्थम्—ज्ञ-मै-मु । यथापूर्वं मदर्थं—ख-श; यथा-
पूर्वमर्थमित्—घ; यथापूर्वं मदर्थं—ज्ञ-त-न-भ ॥ ३०७. १७. सुतोक्तान्—मै-मु । सतोकमानान्—
ख; सुतोकमानान्—ज्ञ-त-न-भ श२; सुतुकमानान्—श१; सुष्ठुपत्यसहितान्—च ॥ ३०८. ५-६.
सपत्नान्...युद्धे—ज्ञ-त१-मै-मु । एतन्नास्ति इतरलिखितपुस्तकेषु ॥ ३०९. १. दुवोयुवे—१-मै-मु
(? दुवोयवे) ॥ ३०९. १०. विश्वानि—घ-ज्ञ-मै । विश्वा विश्वानि—मु इतरेषु च ॥ ३०९. २७.
अश्रीन्—*मै-मु । अस्त्रीन्—घ; अस्त्रान्—इतरेषु ॥ वेद्यादेः कृत्यं सूच्यैवाकरोत्—*मै-मु ।
वेद्यादेः कृत्यं सूच्यैव करोत्—ख; वेद्यादेः कृत्यसूच्यैवाकरोत्—ज्ञ-त३-श; वेद्यादेः कृत्यसूच्यैवाकरोत्—
त१-२-४-भ; वेद्यादेः कृत्यसूच्यैवाकरोत्—न । वाद्यादेः कृत्यं सूच्यैवाकरोत्—ज्ञ । अयमेव पाठः
समीचीनः प्रतिभाति । 'वाशीति तक्षणसाधनमायुधम्' (ऋ. भा. ५.५७.२) । 'पश्चादेः कृत्यं' इति

स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयः संभावयति ॥ ३१०. ९. वशीकरम्—ऽ-मॅ-मु (१ वशीकरणम्) ॥
विन्द लभस्व यो भेदः—*मॅ। विंद लभ यो भेदः—मु। विंद उभयोरभेदः—ख-त२-भ; विंद
लब्धवानसि उभयोरभेदः—ज्ञ; वद उभयोरभेदः—ज्ञ-त१-३-४-न-श ॥ ३११. ९. द्वितीयार्थे—
मॅ-मु-× ॥ ३११. ११. पालकस्य—ख-घ-भ-य-मु। पालस्य-मॅ-इतरेषु च ॥ मृषन्त—घ-ज्ञ-
त१-२-मु। मृषति-मॅ इतरेषु च ॥ ३११. १४. उपगच्छन्ति—*मॅ-मु। अवगच्छन्ति—ख-न-भ;
अपगच्छन्ति—ज्ञ-त-श ॥ ३११. २०. इन्द्रम्—घ१-*मॅ। इंद्रः—ख-च-ज्ञ-त-न-भ-श२; 'इंद्र'
नास्ति—ज्ञ; इंद्र-श१ ॥ ३११. २२. अतद्देवताकत्वात्—ज्ञ-भ-*मॅ। अतद्देवताकरत्वात्—ख।
अतस्तद्देवताकत्वात्—मु इतरेषु च ॥

[७. १९] ३१३. २. तृन्नन्तत्वात्—ऽ-मु। तृनन्तत्वात्—मॅ। एवं ३१६ पृष्ठे २३,
२६ पङ्क्तयोरपि ॥ ३१३. ९. मर्यैः—ज्ञ-मॅ-मु। एतन्नास्ति—ख-त२-भ; समर्यैः—ज्ञ-त४-न-श;
समार्यैः—त३ ॥

[७. २०] ३१६. अध्यायप्रारम्भे 'वागीशाद्याः' इति श्लोकः मॅक्समुल्लरमुद्रितपुस्तके
दृश्यते। परंतु अस्माभिः लिखितपुस्तकेध्वनुपालम्भादुपेक्षितः। मु-पुस्तकेऽप्ययं नास्ति केवलमष्टक-
प्रारम्भेऽयं श्लोको दृश्यते ॥ ३१६. ९. मध्यंदिनः। आश्वलायनश्रौतसूत्रेऽपि 'मध्यंदिनः' इत्येव पाठः।
लिखितपुस्तकेषु बहुत्र 'माध्यंदिनः' इत्युपलभ्यते ॥ ३१८. ६. प्रीणाति—ऽ-मॅ-मु। पृणाति—
नि. ३. २० ॥ ३१८. १४. यः—*मॅ-मु- ॥ ३१८. २७. वस्वीषु। भाष्यकारैः 'वस्वीषु'
इत्येकं सप्तम्यन्तं पदं कृत्वा व्याख्यातमनन्तरं पदपाठानुसारेण 'वस्वी सु' इति भिन्ने पदे कृत्वा
व्याख्यानान्तरं कृतम् ॥

[७. २१] ३१९. २५. गृहमध्यमग्नावा—मॅ-मु। 'गृहमध्यमग्ना वा' इति स्यादिति
मॅक्समुल्लरमहाशयः संभावयति ॥ ३२०. २०. उत्सहेत—*मॅ-मु। उत्सहेच्च—ख; उत्सहे च—घ-ज्ञ-
त१-२-३-४-न-भ-श; उत्सहेत—ज्ञ ॥ दीव्यन्ति—ज्ञ-*मॅ-मु। दीव्यंत इति—ख-घ-त-श; दिव्यंत—
ज्ञ; दीप्यन्ते—न-भ ॥ ३२०. २१. क्रीडन्त इति—ऽ-मॅ-मु। 'क्रीडन्तीति' इति भाव्यम्। अयं
धातुः परस्मैपदी ॥

[७. २२] ३२२. २६. अनुगुणः—*मॅ। गुणः—ऽ-मु ॥ ३२३. २९. ह्वयति स्तौति
—*मॅ। स्तौति ह्वयति—ख-त३-न-भ-श; आह्वयति—घ; स्तौति आह्वयति—ज्ञ-त१-२-मु; स्तौति—ज्ञ;
स्तौव ह्वयति—त४ ॥

[७. २३] ३२५. ९. रुन्धन्तीति—ख-ज्ञ-ज्ञ-त१-२-४-भ-श। संरुंधन्तीति—त३-न-मॅ-मु ॥
३२५. ११. नहि चिकिते न ज्ञायते—घ-ज्ञ-*मॅ। नहि चिकिते ज्ञायते—ख-भ-मु। चिकिते
ज्ञायते—ज्ञ-त१-२-३-४-न-श ॥ ३२५. १८. उप अस्थुः—च-ज्ञ-*मॅ-मु। उपस्थुः—ख-घ१-त१-
२-४-भ; उपतस्थुः—ज्ञ-त३-श ॥ ३२६. १२. वज्रकल्पबाहुम्—ज्ञ-*मॅ-मु। वज्रकल्पनाहं—ज्ञ-त१-
३-४-न-भ; वज्रकल्पनार्हं—त२-श ॥

[७. २४] ३२६. २५. मादयस्व—*मॅ-मु। मादय—ऽ ॥ ३२७. ११. इदं बर्हिर्-
मम्—ज्ञ-*मॅ-मु। इदं बर्हिरिदं—ख-घ-ज्ञ-त३-न-भ-श; इंद्रं बर्हिरिदं—त१-२-४ ॥

[७. २६] ३२९. २९. नवमम्—मै-मु । दशमं—ऽ । एतादृशी गणनाशुद्धिः लिखित-
पुस्तकेषु कचिदुपलभ्यते ॥ ३३०. १७. हवन्ते—ज्ञ-मै-मु । वहन्ते—ख-घ-ज्ञ-त३-४-न-भ-श;
हवते वहन्ते—त१-२ ॥ ३३०. २३. अपि अन्या अन्यानि—मै । अन्या अन्यान्यपि—मु ।
अन्या अन्यानि—ख-घ-ज्ञ-भ; अन्याप्यन्यानि—ज्ञ-त१-२-४; अन्याप्यन्या अन्यानि—त३-न-श ॥

[७. २७] ३३३. २. मंहनीयाय—ऽ-मु । 'धनाय' इति विशेष्यमध्याहर्तव्यम् ।
मंहनीयायै—मै । 'मंहनीयाय दानाय' इति स्यादिति मैक्समुल्लरमहाशयः संभावयति ॥

[७. २८] ३३३. ५. पञ्चमत्वेन—मै-मु; ज्ञ-त१-वर्जितेषु लिखितपुस्तकेषु च । पञ्चमेहनि-
ज्ञ-त१ (प्रान्ते) । 'चतुर्थत्वेन' इति भाव्यम् । उत्तरसूक्ते च 'महाव्रते निष्केवत्ये पञ्चमत्वेनास्य
सूक्तस्य विनियोगः' इत्यप्यधिकं वक्तव्यम् । 'आ ते महः' इति सूक्तस्य (७. २५) प्रस्तावना
द्रष्टव्या ॥ ३३३. २५. न । न व्याख्यातम् । नृन्न स्तोतृनिव—मु ॥ ३३४. १८. प्रायच्छत्—मै-
मु । प्रयच्छत्—ख-ज्ञ-न-भ; प्रयच्छतु—घ१-ज्ञ; प्रयच्छेत्—च-त१-२-३-४-श ॥

[७. ३०] ३३६. २२. सुहन्तुना—ज्ञ । सुहन्तुनाम—इतरेषु । सुहन्तुनाम्ना—मै-मु । ऋ. सं.
७. १९. ४. अत्र द्रष्टव्यम् । मैक्समुल्लरमहाशयेन स्वकीयटिप्पण्यां 'सुहन्तुना' इत्येव संभावितम् ॥
३३६. २८. तदा—थ-मै-मु । तथा— इतरलिखितपुस्तकेषु ॥

[७. ३१] ३३७. १४. गायत्रम्—मै । त्रैष्टुभं—ऽ-मु ॥ ३३७. २०. आहवनीयः—
मै-मु । 'आवपनीयः' इति भाव्यम् ॥ तदर्थः—मै-मु । तदर्थ—ख-भ; तदर्थ—ज्ञ-त-न-श ॥ ३३९.
४. व्याप्रवती—घ-न-श२; व्याप्नुवती—ख-ज्ञ-त-भ-श१-मै-मु ॥ ३४०. २. स्तोतृणाम्—ज्ञ-श१ ।
स्तोत्राणां—ख-ज्ञ-त३; स्तोत्रीणां—त१-२-४-न-श२ । स्तोत्राणि—मै-मु ॥ शत्रून्—ज्ञ । शत्रूणां—मै-
मु—इतरेषु च ॥

[७. ३२] ३४०. १६. प्रगाथादनन्तरम्—ज्ञ-मै-मु । प्रगाथानन्तरं—इतरेषु ॥ ३४०. १७.
मरुत्वतीया ऊर्ध्वम्—ज्ञ-त२-भ-मै । मरुत्वतीयादूर्ध्वं—ख-त४-मु । मरुत्वतीयमूर्ध्वं—त१; मरुत्वती-
यादूर्ध्वं—ज्ञ-त३-श ॥ ३४०. २१. कस्तमिन्द्रेति—मै-मु । अच्छावाकस्तमिन्द्रेति—ऽ ॥ ३४०. २८.
तरणिरित्सिषासति—मै । तरणिरित्सिषासतीति प्रगाथौ स्तोत्रियानुरूपौ—ऽ-मु ॥ ३४०. ३०.
प्रगाथौ—मै-आश्व. श्रौ.; रथंतरस्य—ख । 'प्रगाथौ' नास्ति—ज्ञ-त३-न-भ-श-मु ॥ ३४१. ७.
त्वाम्—ज्ञ; त्वया—मै-मु इतरेषु च । 'त्वाम्' इति समीचीनामिति मैक्समुल्लरमहाशयेनोक्तम् ॥
३४१. २७. सुता बभूवुः—ज्ञ-मै-मु । सुषुवः—ख; अभिषुतवतः—घ; सबभूः—ज्ञ; सुबभूः—त२-३-
४-न-श२; सुषुवतुः—भ; अभिषुता भवन्—य; सुबभूवुः—श१ ॥ ३४३. १. अभिषुणुत—मै-मु ।
अभिषुत—ऽ ॥

[७. ३३] ३४८. २६. चूडाकर्मणि दक्षिणतो वसिष्ठानाम् । इदं कृत्यमिति न शायते ॥
३५०. २५. दुर्ज्ञानान्—मु । दुर्ज्ञानात्—घ-ज्ञ-त-न-श-मै ॥ ३५१. ५-८. हे वसिष्ठाः...न
शक्यः—त१-२-मै जोषपूर-लिखितपुस्तके च । मु-पुस्तके 'गंभीरः' इति नास्ति 'अन्येन अन्वेतवे'
इत्येतयोश्च मध्ये 'तव महिमा' इत्यधिकमस्ति । हे वसिष्ठाः एषां वो युष्माकं स्तोमोऽपि वातस्येव

प्रजवः यथा वातस्य (वातस्येव-श) प्रवेगो नान्वेतुमशक्यः (अन्येनान्वेतुं न शक्यः-श) तद्वदन्येनान्वेतवे अन्वेतुं न शक्यः—ख-त४-श; हे वसिष्ठाः एषां वो युष्माकं स्तोमोपि वातस्येव प्रजवः । यथा वातस्य प्रवेगः अन्येनान्वेतुं न शक्यते तद्वदन्येनान्वेतवे अन्वेतुं न शक्यः । किंच युष्माकं वक्ष्यः तेजः सूर्यस्येव सूर्यज्योतिरिव तथा युष्माकं महिमा समुद्रस्येव गभीरः गंभीर इव—घ ॥ ३५१. २८-२९. उतापि च...आजहार—ऽ-मँ-मु । अनन्वितार्थकमिदं वाक्यम् ॥ ३५२. ५. मित्रावरुणयोः—घ-ज्ञ-भ-मु । अयोः—ख; मैत्रावरुणयोः—त४-श; मित्रावरुणयोः—त३-न-मँ ॥ ३५२. ८. अहंभुवा युक्तम्—ज्ञ-त२-श१-मँ-मु । 'स्वयंभुवा युक्तम्' इति स्यादिति मँक्समुल्लर-महाशयः संभावयति ॥ ३५२. १०. तत्कुम्भे—न-श-मँ-मु । तं कुम्भे—ख-भ; तत्कुम्भ-ज्ञ; तत्कुम्भे—ज्ञ-त१-२-३; नकुम्भे—त४-न ॥ ३५२. ११. पतितं रेतः कलशे च—ऽ-मँ-मु । पतिते शुके कलशेऽथ—बृहद्दे ॥ ३५२. १३. महातपाः—ऽ-मँ-मु । महायशाः—बृहद्दे ॥ ३५२. १४. इत्यभिधानं च—मँ-मु । इत्यभिधानं तु—बृहद्दे ॥ ३५२. १५. सर्वतः पुष्करे तं हि—ऽ-मँ-मु । सर्वत्र पुष्करं तत्र—बृहद्दे ॥

[७. ३४] ३५३. १९-२०. षोडशिनि...द्विपदा इति—ऽ-मँ-मु । मध्ये किंचिद्गतमिति प्रतिभाति । अत्र एवं भाव्यं—'षोडशिनि आ धूर्वस्मा इति द्विपदा । सूत्रितं च—आ धूर्वस्मा इति द्विपदा इति' ॥ ३५४. १. पूर्वस्यामिन्द्रस्य—*मँ-मु । पूर्वस्यामि—ख१-ज्ञ-त१-३-४-न-भ; पूर्वस्यापि—ज्ञ-त२-श; पूर्वस्यामचि (? °मृचि)—ज्ञ । 'पूर्वस्यामिदमः' इति पीठसंन-महाशयस्वीकृतः^१ पाठो युक्ततर इति मँक्समुल्लरमहाशयेनोक्तम्^२ । परंतु 'पूर्वस्यामिन्द्रस्य' इत्येव समीचीनः पाठ इत्यस्माकं प्रतिभाति । पूर्वप्रकृतार्थपरामर्शित्वे हि 'अस्मै' इत्यस्यानुदात्तत्वं भवति । न हि सर्वानुदात्तत्वे इदमः (इदंशब्दस्य) प्रकृतत्वं हेतुः स्यात् ॥ ३५५. १९. अस्मान्—*मँ-मु । नोस्मान्—ऽ ॥ ३५६. ३. स्तोतारः—ज्ञ । स्तोतः—मँ-मु इतरेषु च ॥ ३५६. २१. प्रीयमाणाः—मु । प्रियमाणाः—ऽ-मँ । ऋ. सं. ७. ६६. १९. भाष्ये द्रष्टव्यम् ॥ ३५७. २१. अव्ययम्—ज्ञ-त२ । अव्ययः—मँ-मु इतरलिखितपुस्तकेषु च ॥ ३५८. ५. अनु जिहीताम्—*मँ । अनु जीहीतां—ज्ञ; अनु जिहातां—मु इतरेषु च ॥ ३५८. १३. अस्मदीयम्—ज्ञ । ऋ. सं. ७. ५६. २५. अत्र द्रष्टव्यम् । अस्मभ्यं—मँ-मु इतरेषु च ॥

[७. ३५] ३५८. १९. एव -- सु—ज्ञ-त३-४-न-य-मँ । एवतमस्तु—ख१-भ; एव-मुक्तस्तु—ज्ञ; एवमेतासु—ज्ञ-त१-२-मु जोधपूर-लिखितपुस्तके च; एवसु—श ॥

[७. ३६] ३६३. १६. नान्यस्य कस्यचित्—ज्ञ-थ । नान्यस्य चित्—ज्ञ-त२-३-४-न-श-मँ-मु । नान्यचित्—त१ । 'नान्यस्य कस्यचित्' इति स्यादिति मँक्समुल्लरमहाशयेन संभावितम् ॥ ३६४. १४. युज्यात्—*मँ-मु । युंजान्—ख-ज्ञ-त३-न-भ-श; युंजन्—घ; युनक्ति—ज्ञ; युजान्—त१-२-४ ॥ ३६४. २३. पूजयन्ति—श१ । पूजयंतु—मँ-मु इतरलिखितपुस्तकेषु च ॥

[७. ३७] ३६७. १५. विवेषः—घ-मँ । विवेष—मु इतरेषु च ॥ ३६७. २८. निवहेत्—*मँ-मु । न्यवहेत्—ख-घ-ज्ञ-त१-२-३-४-भ-श; निवहेत्—ज्ञ; न्यवहेत्—न ॥ ३६८. ३. ईशितव्या स्वभूता—ऽ-मु । ईशितव्यास्वभूता—मँ (—अस्वभूता ?) ॥

1. Handbook to R̥gveda Maṇḍala VII pp. 11-12

2. Preface to the 2nd Edition Vol. IV p. 185.

[७. ३९] ३७२. १. पृथिव्यां भवाः—*मँ । पृथिव्याः म-ख१; पृथिव्याः-घ-श१; म-ज; पृथिव्यासा-घ-त३-४-न-श२; पृथिव्याः सा-त१-२; पृथिव्याम-भ । पृथिव्यां-मु ॥ ३७२. १२. आक्रामन्ति—मँ-मु । आक्रमन्ति-ई ॥ ३७२. १९. गरणीयान्—*मँ । गरीयां-ख-झ-त२-३-न-भ-श । गरीयान्-घ-मु । गिरा-झ; गिरीया-त१-४ ॥ ३७३. ९-१०. सर्वे देवाः...अस्मिन् सूक्ते—झ-श । नः अस्मभ्यमर्कमर्चनीयमुपमं सर्वोत्कृष्टमन्नं यच्छंतु चंद्रा आह्लादकाः-घ; आह्लादयितारो देवा नोस्मभ्यं उपमं प्राप्तलक्ष्मीकं अर्कमर्चनीयं धनं यच्छन्तु ददतु सूक्ते-झ; 'चंद्राः.....ददतु' नास्ति-त१-२-४-य; 'सर्वे देवाः.....देवास्ते' नास्ति-ख-त३-न-भ । देवा नोऽस्मभ्यमर्कमर्चनीयमन्नमुपमं सर्वोत्कृष्टं यच्छंतु ददतु सूक्ते-मँ-मु । (अयमंशः मैक्समुल्लरमहाशयेन ऋ. सं. ७. ४०. ७. एतन्मन्त्रभाष्यानुसारेण निबद्धः) ॥

[७. ४०] ३७३. २०. युष्मान्—*मँ-मु । युष्मदीयान्-ई ॥

[७. ४१] ३७६. १. प्रातःऽजितम् । भाष्यकारैः 'प्रातः जितम्' इति विभज्य व्याख्यातम् ॥ ३७६. ६. यम्—घ-मँ-मु । इतरेषु नास्ति ॥ ३७६. १५. फलयुक्ताम्—झ । सफलयुक्तां-मँ-मु इतरेषु च ॥ ३७७. १. वा—*मँ-मु-× । 'धनेन' इति मु-पुस्तके नास्ति । 'भगेन देवेन वयं भगवन्तः स्याम' इति पाठो युक्त इति मैक्समुल्लरमहाशयः^१ अभिप्रेति ॥

[७. ४२] ३७८. ५. सुते— । 'सु ते' इति भिन्ने पदे भाष्यकारैः कृते ॥ ३७८. ६. जनिमानि मुत्तः । भाष्यकारैः 'जनिमा निसत्तः' इति पदच्छेदः कृतः ॥

[७. ४३] ३८०. ५. साधकम्—*मँ । साधुकं-ई-मु ॥ ३८०. १२. जननीम्—*मँ-मु । जननीं यं-श; जननीयं-इतरेषु । मातरम् इति षष्ठ्यर्थे द्वितीया स्यात् । मातुर्भर्तव्याः पुत्रा इव अस्माकं भरणीया इत्याद्यर्थो ज्ञेयः ॥ अस्माकम्—*मँ-मु । अस्मात्-ख१-त१; अस्मान्-इतरेषु ॥ ३८०. १५. जुहुः—त२-श१; जुहुः-त४-न । जुहुः-मँ-मु इतरेषु च ॥ ३८०. २६. यूयं --- आगन्तन—ई-मँ । यूयं यतिष्ठ आ गंतन-मु ॥

[७. ४४] ३८१. १४. अश्विनौ देवौ—झ-झ-त१-२-४-य-श-मु । अश्विनौ-घ । अश्वि-देवौ-ख-त३-न-मँ ॥

[७. ४५] ३८२. २६. आ देवो यातु ----इत्येषा—ई-मँ । आ देवो यात्वित्येषा-मु । 'आ देवो यातु प्र यावेति (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति । सावित्रे पशौ आ देवो यातु इत्येषा' इति स्यादिति मैक्समुल्लरमहाशयः संभावयति ॥ 'आ देवो यातु प्र यावेति वासिष्ठम्' इति सूत्रम् (८. ८) । ऋ. सं. ७. ५३ प्रस्तावनायां द्रष्टव्यम् ॥

[७. ४६] ३८४. २२. भवः । अस्मादनन्तरं 'क्षम्यः' इति शब्दो गलितः स्यादिति मैक्समुल्लरमहाशयः संभावयति ॥

[७. ४७] ३८५. २२. अभिषवणपवनादिभिः—झ । षवचनादिभिः-झ-त४-मँ-मु । षेचनादिभिः-श१; षचनादिभिः-श२ ॥ समस्कुर्वत अद्य—*मँ-मु । समस्कुर्वत अथ-झ-श; सम्यक्कुर्वत अथ-झ-त१-२-४ ॥

[७. ४८] ३८७. २. अस्मदभिमुखाः सन्तः—ञ-ञ-त२-४-य-श-मु । अस्मदभि-
मुखाः—मँ इतरेषु च ॥ मनुष्यहितं रथम्—*मँ-मु । नराहँ रथं—घ; मनुष्यरथं—इतरेषु ॥ ३८७. ८.
उरु भवन्तीत्युभवः—*मँ-मु । निरुभवन् ऋभवः—घ१; उरु भवन् ऋभव—च; उरु भवन्त्युभवः—
न; उरु भवन्त्युभवः—इतरेषु । ‘उरु भवन्तीत्युभवः व्यत्ययेनैकवचनं ऋभवः संतः’ इति स्यादिति
मँक्समुल्लरमहाशयः संभावयति ॥ ३८७. २२. मेथतेः—*मँ । मिथतेः—मु; मिश्रातेः—ख-त१-२-३-
४-न-भ-श२; मिश्रतेः—ञ; मिश्रातेः—श१; मिप्रातेः—ञ; मिथ्यातेः—थ । ‘मिथतेः’ इति सम्यगिति
मँक्समुल्लरमहाशयेनोक्तम्^१ । मिथधातुः तुदादावपि पठितः स्यादिति मँक्समुल्लरमहाशयः संभावयति ।
परंतु पाणिनीयधातुपाठे तुदादावयं धातुर्न दृश्यते । ऋ. सं. ७. ९३. ५. अत्र ‘मेथतिः’
इति दृश्यते ॥

[७. ४९] ३८८. १७. निर्वृत्ताः—ख-मु । निवृत्ताः—घ । निवृत्ताः—मँ इतरेषु च ॥

[७. ५०] ३८९. ७. वैधदेवी—श-मँ-मु । वैश्वानरी—इतरेषु ॥ ३९०. १९. शिमि-
र्वधकर्मा अहिंसाप्रदाः—ख१-भ-श१-मँ-मु । शमिर्वधनकर्मा असाप्रा—ञ-त१-४; शमिर्वधनकामा
असाप्रदा—ञ; शिमिर्वधनकर्मा अहिंसाप्रदा—त३-न-श२; शिमिर्वधकर्मा अहिंसाप्रदा—थ ॥

[७. ५१] ३९०. २४. आदित्यग्रहस्यैषानुवाक्या—ख-भ-मु । स्यैषानुवाक्या—मँ इतरेषु
च ॥ ३९०. २५. यक्षदादित्यान्—*मँ-मु । यक्षदादित्यानां—ऽ ॥

[७. ५५] ३९४. २७. पञ्चम्याद्याश्चतस्रो...उपरिष्ठाद्बृहत्यः—*मँ-मु । द्वितीया-
द्यास्तिस्र उपरिष्ठाद्बृहत्यः पंचम्याद्यास्तिस्रोनुष्टुभः (°श्चतस्रो°—न-श)-ख-न-भ-श; द्वितीयाद्याश्चतस्रो-
नुष्टुभः पंचम्याद्यास्तिस्र उपरिष्ठाद्बृहत्यः—ञ-त ॥ ३९४. २८. तल्लक्षणयोगात्—*मँ-मु ।
स्वलक्षण°—ख; स्रश्चलक्षण°—ञ; चलक्षण°—ञ-त१-२; श्रलक्षण°—न-भ ॥ ३९५. १. सान्त्वयित्वा
ह्यसूषुपत्—*मँ । सांत्वयित्वा ह्यसूषुपत्—मु । सांतयित्वा प्रसूषयत् (प्रसूषपत्-भ)—ख-भ; सांतयित्वा
ह्यसूषयत्—ञ-ञ-त१-२; सांतयित्वा ह्यसूषपत्—त३-न-श२; सांतयित्वा ह्यसूषुपत्—श१ ॥ ३९५. २.
प्रस्थापयामास—ञ-भ-श१ । प्रकृतिस्थापयामास—ख१ । प्रस्थापयामास—मँ-मु इतरेषु च ॥ ३९५.
४. गृहमेत्य तु—ख-घ-ञ-त२-३-४-न-भ-अनु. भा. ७. ५५ । गृहमेत्या नु—च; गृहमध्य तु—श ।
गृहमेत्य नु—ञ-मँ-मु ॥ बृहदेवतागतः पाठ एवं विद्यते—वरुणस्य गृहान् रात्रौ वसिष्ठः स्वप्न आचरत् ॥
प्राविवेशाय तं तत्र श्वा नदन्नम्यधावत । क्रंदतं सारमेयं स धावंतं दधुमुच्यतम् ॥ यदर्जुनेति च द्वाभ्यां
सांत्वयित्वा व्यसूषुपत् । स तं प्रस्थापयामास जनमन्यं च वारुणम् ॥ यदर्जुनेति—ऽ-मँ-मु ।
यदर्जुनादि—अनु. भा. ॥ ३९५. ९. कामयते तत्तद्देवता विशति—भ । कामयते तद्देवता भवति—
ख; कामयते तत्तद्देवा विशति—ञ-त१-श१; कामयते तत्तद्देवा विशति—ञ-श२; कामयते तत्तद्देवा
विशति—त२-३-४-न । कामयते तत्तद्देवता भवति—निरु. । कामयते तत्तद्देवा विशति—मँ-मु ॥

[७. ५६] ३९८. १९. कम्पयितु(र्वृ)वेगः । कंपयितुवेगः—मँ । ‘कम्पयितुः’ अथवा
‘कम्पयिता’ इति स्यादिति मँक्समुल्लरमहाशयः संभावयति । कंपयितुर्वेगः—मु । ऋ. सं. १. ७९.
१; १७४. ९; १०. ८९. ५ अत्र ‘धुनिः’ इत्यस्य ‘कम्पयिता’ इति व्याख्यानं कृतमस्ति ॥
ख१-ञ१-त२-३-४-न-भ-य-श एतेषु लिखितपुस्तकेषु नवमदशममन्त्रयोर्भाष्यं नास्ति ॥ ३-ञ-त१-२-

मु-पुस्तकेषु नवममन्त्रस्य भाष्यमेवं विद्यते—‘ हे मरुतः सनेमि सनातनं दिव्यं दीप्यमानं ऋष्ट्याख्यं युष्म-
दीयमायुधं अस्मत्तः (अस्मदस्मत्तः—मु) सकाशात् युयोत पृथक्कुरुत । तथा युष्मदीया दुर्मतिः निग्रह-
बुद्धिः नोस्मान् इहास्मिन् लोके मा प्रणक् मा प्राप्नोत् ’ । एतेष्वेव दशममन्त्रभाष्यमेवमस्ति—‘ हे मरुतः
तुराणां यजमानार्थं त्वरया आगच्छतां वो युष्माकं नाम आहुवे आह्वयामि यत् येनाह्वानेन प्रियाः स्नेह-
युक्ताः वावशानाः अस्माकमाह्वानं कृतमिति शब्दायमानाश्च संतः तृपत् संतुष्टाः भविष्यथ तदाह्वान-
मिति ’ ॥ घ-ज-पुस्तकयोर्नवममन्त्रस्य भाष्यमेवम्—‘ सनेमि पुराणं परंपरागतं दिव्यं दीप्यमानं वर्ध-
मानमित्यर्थः वः युष्मत्सख्यं अस्मदस्मत्तः मा युयोत मा पृथक्कुरुत । किंच इह युष्मत्सख्ये नोस्मान्
दुर्मतिः मा प्रणक् न प्राप्नोत् ’ । मैक्समुल्लरमुद्रितपुस्तकगतमेतन्मन्त्रद्वयभाष्यमेवास्माभिः समावेशि-
तम् । एकस्य (C. Colebr.) लिखितपुस्तकस्य प्रान्ते मैक्समुल्लरमहाशयेन तदुपलब्धम् ॥ ३९९.
१७. वक्षःऽसु रुक्माः । भाष्यकारैः ‘ वक्षः सुक्माः ’ इति पदच्छेदः कृतः ॥ ४००. १. प्र—
मै-मु-× ॥ ४००. ९. हविष्मति—मै-मु । हविर्मति—ख-त । हविर्मनि—झ-न-भ-श ॥ ४०१. ११.
त्वदीयम् । ‘ युष्मदीयम् ’ इति भाष्यम् ॥ ४०१. १९. क्षिप्रवन्तम्—ई-मै-मु । भावप्रधानो निर्देशः ।
शैष्यवन्तमित्यर्थः ॥ ४०२. ६. परित्यक्त्वा । ‘ परित्यज्य ’ इति भाष्यम् ॥ ४०२. ९.
शोभनजनम्—ई-मै-मु । ‘ शोभनजननम् ’ इति स्यात् ॥

[७. ५७] ४०४. ८. आभरणैरायुधैः—*मै । आयुधैराभरणैः—ई-मु ॥ ४०४. १९.
हि प्रमादः—*मै-मु । क्षिप्रमार्गः—ख; क्षिप्रयागः—ज; क्षिप्रमदः—इतरेषु ॥

[७. ५८] ४०७. २. नमन्ताम्—*मै-मु । नवतां—ख; नवंतां—इतरेषु ॥

[७. ५९] ४०८. १७. न सहते—ई-मै । ‘ सहते ’ इति मु-पुस्तकस्थः पाठः समीचीन-
तर इति मैक्समुल्लरमहाशयेन लिखितम् ॥ ४०९. १३. निषीदतु—*मै-मु । निषेदतु—ई ॥
४१०. १३. यूयम्—ई-मै । ‘ वः युष्मभ्यम् ’ इति भाष्यम् । वः यूयं (!)—मु ॥ ४१०. १७-
२९. अत्र शौनकः...वावैतदाह इति—झ-त१-२-मै-मु । ‘ त्रयाणां...वावैतदाह ’ इति ख-झ-
त३-४-न-भ-श-पुस्तकेषु नास्ति । घ-पुस्तके—‘ त्र्यंबकं त्रिलोकस्य मातृभूतं पालकमित्यर्थः सुगंधिं सुष्टु
व्यापकं पुष्टिवर्धनं यजमानस्य बलं वर्धयितारं एतादृशं रुद्रं यजामहे वयं यजमानऋत्विजः हविर्भिः पूज-
यामहे । किमर्थं । मृत्योः सकाशात् मुक्षीय मुंचेय । मामृतात् अमृतात् मोक्षात् नैव मुक्षीय इत्येतदर्थं ।
दृष्टान्तः । बंधनाद्बन्तादुर्वारुकमिव उर्वारुकफलमिव तद्यथा ईषत्प्रयत्नेन मुंचत इति तद्वत् ’ । त१-प्रान्तगतः
पाठः—‘ वयं त्र्यंबकं त्रिलोचनं यजामहे । किलक्षणं । सुगंधिं शोभनगंधोपेतं पुष्टिवर्धनं पुष्टेः पोषकं ।
प्रत्यक्षस्तुतिः । हे रुद्र मा मां मृतान्मरणान्मुक्षीय मां मोचय । कस्मात् कमिव । बंधनाद्बन्तादुर्वारुक-
मिव ’ ॥ ४१०. २८. चतुर्थपादार्थं मन्त्रस्य । चतुर्थपादार्थमन्त्रस्य—झ-त१-२-मै-मु ॥

[७. ६०] ४११. १५. अदीन देव—*मै-मु । अदीन देव वयं—ई ॥ ४११. २७.
वृजिना वृजिनानि—घ१-झ-झ-त१-श-मु । वृजिनानि—ख-च-त२-३-४-न-भ-मै ॥ ४१२. २.
एतत्संख्याकान्—ख-झ-श१ । ते तत्संख्याकान्—त३-भ-श२ । तत्संख्याकान्—त२-४-मै-मु ॥
४१२. ६. तदवान्तरगोव्यक्तिम्—श१-मै । तदवान्तरगोव्यक्ति—मु । तदेवान्तरेणाव्यक्ति—
ख-त३-भ; तदवान्तरगोव्यक्तं—झ-त१-२-४; तदवीतरगोव्यक्ति—झ; तदवान्तरेणाव्यक्ति—न; तदवान्तर-

गोव्यक्ति-शर ॥ ४१२. ३०. कृतं कर्तारम्—झ-शर-मै-मु । कृतं कर्तारं-त४; कर्तारं-इतरेषु ॥ ४१३. १० व्यापितस्य (?)—श-वर्जेषु लिखितपुस्तकेषु मै-पुस्तके च । व्यापितस्य-श-मु । 'विततस्य' इति स्यादिति प्रतिभाति । ऋ. सं. ८. ८३. ३; निरु. ६. २० अत्र द्रष्टव्यम् ॥ ४१४. १८. उरुक्षयाय । पदकाराः 'उरु क्षयाय' इति भिन्ने पदे पठन्ति ॥ ४१४. २५. दुःखेन—मै-मु । दुःखानि-ई ॥

[७. ६१] ४१५. ८. कृत्वा न । भाष्ये न व्याख्यातम् ॥ ४१५. १३ यत् कर्म—मै-घ-वर्जेषु लिखितपुस्तकेषु च । शोभनकर्माणौ कृत्वा समर्थेन कर्मणा-घ । यत् कृत्वा न कर्म-मु । 'यत्कर्मणा' इति स्यादिति मैक्समुल्लरमहाशयः ॥ ४१५. २४. ऋधग्यतः...विवेकात्—मै । ऋधक् सत्येन यतो विवेकात्-मु । ऋधक्सत्यो न यतः विवेकान्-ख१; ऋधग्यतः ऋधक्सत्यो न यतः विवेकान्-थ; ऋधग्यत सत्यानयतो-घ; ऋधक् सत्यान् यतः विवेकात्-झ-न-श; ऋधक् यत् ऋधक् सत्यानयतः-त३-भ ॥ ४१६. ७. वां युवाभ्याम्—मै-मु । वां युवां-घ; युवां-इतरेषु ॥ ४१६. १०. वां युवाभ्याम्—मै-मु बहुषु लिखितपुस्तकेषु च । युवाभ्यां-ख-भ; वां युवां-त१ । सर्वेषु लिखितपुस्तकेषु 'युवां' इति विद्यते इति मैक्समुल्लरमहाशयेनोक्तम् । वस्तुतः ७ पङ्क्तौ विद्यमानस्य 'युवाभ्याम्' इत्यस्य स्थाने 'युवां' इति सर्वेषु लिखितपुस्तकेषूपलभ्यते ॥ ४१६. ११-१२. नाभूवन्न भवन्ति—मै-मु । अभूवन् भवति-घ-झ; भूवन् भवन्ति-इतरेषु ॥

[७. ६२] ४१७. ९ कृत्वा...कृतः—च-झ-मै-मु । कर्ता(कृत्वा-ख१; कर्त्वा-झ-त४; कर्त्वी-थ) सर्वस्य कर्ता कृतः-ख१-झ-त४-थ-न-भ-श; कर्ता स देवस्य कर्ता ततः-त१-२ ॥ ४१७. १८. उद्गाः—घ-मै-मु । उदगात्-ख; उद्गाः उदगाः-झ-य-श; उदगाः-त-न-भ ॥ ४१७. २६. शुचेर्दुःखस्य—ई-मै-मु । 'शुचो दुःखस्य' इति भाव्यम् । ऋ. सं. ६. ३. ३; ४९. ८ इत्यादिषु द्रष्टव्यम् ॥ ४१८. १६. युवाभ्याम्?—ई-मै-मु । 'युवयोः' इति भाव्यम् ॥ ४१८. २०. विश्रुतम्—ई-मै-मु । 'विश्रुतान्' इति भाव्यम् ॥

[७. ६४] ४२१. ६. यज्ञस्य वा—ख-भ । यज्ञस्य-मै-मु इतरेषु च ॥ ४२१. १०. पुष्टिम्—ई-मै-मु । 'पुष्टिम्' इति पदपाठः ॥ तत्साधिकाम्—मै । तत्साधकां-ई-मु ॥ ४२१. २५. स्तोमेन—मै-मु । स्तोमेति-ख-झ-त-न-भ-श । स्तौमिति-घ ॥ ४२१. २७. जनम्—ई-मै-मु । एतस्मात्पूर्वं 'तम्' इति पदमावश्यकमिति मैक्समुल्लरमहाशयः ॥

[७. ६५] ४२२. २४. पुत्रादिरूपाः—मै-मु । पुत्रादिरूपा-ई ॥

[७. ६६] ४२३. २७. आद्यन्त्यौ—मै । अद्यतौ-न । आद्यतौ-मु इतरेषु च ॥ ४२४. ५. अहोरात्रे—ख-भ-तै.सं. । अहोरात्रं-मै-मु इतरलिखितपुस्तकेषु च ॥ ४२४. १५. स्तयो गृहाः—मै । सूर्यो ग्रहाः-ख-भ; स्तिया ग्रहाः-घ; स्तयो ग्रहाः-त-न-शर-मु; स्तियो ग्रहाः-श१ । ऋ. सं. ७. १९. ११; १०. ६९. ४. अत्र द्रष्टव्यम् ॥ ४२४. १७. फलवन्ति—ख-भ । सफलवन्ति-मै-मु इतरेषु च ॥ ४२५. १८. विप्राः । 'विप्रा' इति विसर्गरहितः पदपाठः ॥ इयमेव—त१-भ-श-मु । इयं मम-ख; इयं मे-घ; इयमेव-झ; इयं मेव-त२-४; इयं मे च-झ-त३-न-मै ॥ ४२६. ४. अदनसाधनः—ई-मै-मु । 'अदनसाधनम्' इति सम्यक् ॥ ४२६. ५. क्षित्यादीनि—ई-मै-मु । एतत्पदमावश्यकम् ॥ ४२७. १८-१९. सूर्यं वेहन्ती—मै-मु ।

अयं वहंती°—ख-ज्ञ-त२-३-४-न-भ-श; अश्वं वहंती°—ज्ञ-त१(प्रान्ते); अश्वो वहंती°—घ ॥ ४२८. १६. प्रीयमाणौ—ज्ञ-त२-४-न-म-मु । प्रियमाणौ—मँ इतरेषु च ॥

[७. ६७] ४२९. २३. युवाभ्याम्—(?)—ई-मँ-मु । 'युवयोः' इति स्यादिति मैक्समुल्लरमहाशयः ॥ ४२९. २५. अतो वाम्—*मँ-मु । अति वा—ख-ज्ञ-त१-२-भ; अती वा—ज्ञ-त३-४-न-श ॥ ४३०. २३. सख्ये—च-भ-*मँ-मु । सख्येन—इतरेषु ॥ ४३१. ३. तद्रथानुकूलाः—च-*मँ । तद्रथाश्वाः—ख-मु । तद्रथाकुलाः—घ१; तद्रथानुकूलाः—त-न-भ; तद्रथात्—ज्ञ-श ॥

[७. ६८] ४३२. १६. तच्छुतम्—*मँ-मु । तश्चुतं—ख१-ज्ञ; तं श्रुतं—इतरेषु ॥ ४३२. २१. सूर्यायाः—ई-मँ-मु । 'सूर्या' इति युक्तम् ॥ ४३३. ९. ऋवीसम्—ज्ञ-भ-श२-*मँ-मु । ऋग्वावासं—ख; ऋषिसं—घ१; ऋषिआवासं—च; ऋवीस—ज्ञ-त१-२-३-न; ऋस—त४; ऋवीषं—श१ ॥ ४३३. १०. युवाभ्याम्?—ई-मँ-मु । 'युवयोः' इति भाव्यम् ॥ ४३३. १६. प्रत्याप्त्यै—घ१-*मँ-मु । प्रत्यायं—ख; प्रत्यय—च; प्रत्याप्त्य—ज्ञ-त-न-श; प्रत्यादयं—भ ॥ ४३३. १९. च्यवानस्य—मँ-मु । च्यवनस्य—ई ॥ ४३४. ५. धनादात्रे—भ-श२-*मँ-मु । धनदात्रे—इतरेषु ॥ ४३४. ९. नदीं तां—ज्ञ-श-*मँ-मु । नदी तां—त१-४; नदीनां—इतरेषु ॥ ४३४. १९. वर्धयतु—मँ-मु । वर्धयत्—ई ॥

[७. ६९] ४३५. २२. पर्यवृणीत—घ-*मँ-मु । परिवृणीत—इतरेषु ॥ ४३६. १२. हवन्ते—घ-ज-*मँ-मु । जरन्ते—इतरेषु ॥ ४३६. १३. नियच्छन्तु—*मँ । नयंतु—ख-भ; नियतु—घ; नियंतु—मु—इतरेषु च ॥ ४३६. १८. निक्षिप्तम्—ई-मँ-मु । 'निक्षिप्तम्' इति स्यादिति मैक्समुल्लरमहाशयः ॥

[७. ७०] ४३६. २९. प्रातरनुवाक आश्विनशस्त्रे—मँ । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रे—ई-मु ॥ ४३७. ५. यद्यं यागम्—*मँ । यद्यदा—ख-घ-न-भ; यद्यागं—ज्ञ-त-श-मु ॥ ४३७. ९. अश्वः—भ-*मँ । अत्यथः—ख; 'अश्वः' नास्ति—घ-मु; अत्यः—ज्ञ-त-श२; अद्य—श१ ॥ ४३७. १५. वा वाम्—*मँ-मु । व्यवां—ख; वा—ज्ञ-त४-श; वां—घ-ज्ञ-त१-२; युवा—त३-न-भ ॥ ४३७. १६. प्रवर्ग्यश्च—ज-भ-मु । प्रकार्यश्च—ख१ । प्रवर्ग्यश्च—मँ-इतरेषु च । ऋ. सं. १. १६४. २६; ७. १०३. ८; ८. ९. ४ अत्र द्रष्टव्यम् । अयमेव समीचीनः पाठ इति मैक्समुल्लरमहाशयेनोक्तम् ॥ ४३७. २७. नि सदन्ता—घ-मु । सदन्ता—ख-ज्ञ-त-भ-श-मँ ॥ ४३८. ५. देवा देवौ । 'देवौ' इत्येव पदपाठः ॥ ४३८. ६. चनिष्टम् । 'एतत्पदं सायणेन क्रियापदत्वेन इष्टन्प्रत्ययान्तत्वेन वा व्याख्यातम्' इति मैक्समुल्लरमहाशयेन स्वकीयटिप्पण्यामुक्तम् ॥ ४३९. १. अथ सप्तम्या स्तुतिमुपसंहरति—ई । एतन्नास्ति मँ-मु-पुस्तकयोः ॥

[७. ७१] ४३९. ५. एकोनविंशति°—*मँ । एकविंशति—ई-मु ॥ ४३९. २३. इराक्षम् तदभावं दारिद्र्यमित्यर्थः । ऋ. सं. ८. ६०. २०; १०. ३७. ४. अत्र द्रष्टव्यम् । इराक्षं तदन्नदारिद्र्यमित्यर्थः—ज्ञ-त३-न-भ-मँ । इराक्षं तद्रहितं दारिद्र्यमित्यर्थः—मु । इराक्षं तदभाव दद्यदित्यर्थः—ख; अन्नरहितं दारिद्र्यमित्यर्थः—घ; इराक्षं तेदन्नदारिद्र्यमित्यर्थः—ज्ञ-त१-२-४; इराक्षं तदलामं न दारिद्र्यमित्यर्थः—श१; इराक्षं तदन्नं दारिद्र्यमित्यर्थः—श२ ॥ ४३९. २९.

सुखेन योजयन्तः ? ॥ ४४०. ५. यः—*मँ-मु-×॥ ४४०. ९. अन्य आह—श । अथवाह—ख-मँ । अथवा—मु । अथाह—ख-ज्ञ-त३-न-भ; अथ आह—ज्ञ-त३-२-४ । ऋ. सं. ६. ४२. २. अत्र द्रष्टव्यम् । ‘अन्य आह’ इति स्यादिति मँक्समुल्लरमहाशयेनोक्तम् ॥ वाम्—*मँ-मु । वा—ऽ ॥ ४४०. १८. न्यपारयतम्—*मँ-मु । निवारयतं—श१; निपारयतं—इतरेषु ॥

[७. ७२] ४४१. ४. गोप्रदेन—श-मँ-मु । गोप्रदेशेन—इतरेषु । ‘गोप्रदेशेनेन’ इति स्यादिति मँक्समुल्लरमहाशयः संभावयति ॥ ४४१. १२. बन्धुत्वातिशयम्—ख-भ-मँ-मु । बंध्वातिशयं—ज्ञ-त३-२; बंध्वीतिशयं—ज्ञ-त३-४-न-श२; बंध्वतिशयं—श१ ॥ ४४१. २४. तच्छुक्रं गर्भकाम्यया—*मँ । तं शुक्रं गर्भकाम्यया—मु । तच्छुक्रं गतकाम्यया—य; तं शुक्रं गतकाम्यया—इतरेषु ॥ बृहद्देवतायां त्वेवं पाठो दृश्यते—अभवन्मिथुनं त्वष्टुः सरण्यूस्त्रिशिराः सह । स वै सरण्युं प्रायच्छत् स्वयमेव विवस्वते ॥ ततः सरण्यवां जज्ञाते यमयम्यौ विवस्वतः । तौ चाप्युभौ यमावेव ज्यायांस्ताभ्यां तु वै यमः ॥ सृष्ट्वा भर्तुः परोक्षं तु सरण्युः सदृशीं स्त्रियम् । निक्षिप्य मिथुनं तस्यामश्वा भूत्वापचक्रमे ॥ अविज्ञानाद्विवस्वांस्तु तस्यामजनयन्मनुम् । राजर्षिरभवत्सोऽपि विवस्वानिव तेजसा ॥ स विशाय त्वपक्रान्तां सरण्यूमश्चरूपिणीम् । त्वाष्ट्रीं प्रति जगामाशु वाजी भूत्वा सलक्षणः ॥ सरण्यश्च विवस्वन्तं विदित्वा ह्यरूपिणम् । मैथुनायोपचक्राम तां च तत्रारोह सः ॥ ततस्तयोस्तु वेगेन शुक्रं तदपतद्भुवि । उपाजिघ्रच्च सा त्वश्वा तच्छुक्रं गर्भकाम्यया ॥ आप्रात-मात्राच्छुक्रात्तु कुमारौ संबभूवतुः । नासत्यश्चैव दस्यश्च यौ स्तुतावश्चिनाविति ॥ ४४२. १. अश्विना । ‘अश्विनोः’ इति पदपाठः ॥ ४४२. २. परिवृढानि—*मँ-मु । कर्मपरिवृढानि—ऽ ॥

[७. ७३] ४४३. २०. बोधयति—ऽ-मँ-मु ? ॥ ४४३. २९. सोमान्—ख-व-ज्ञ-त३-२-भ । सोमा—ज्ञ-त३-४-श; समा—न; सोमाः—*मँ-मु ॥ ४४३. ३०. समगच्छतम्—ख-भ । गच्छतं—घ-त४; संगच्छतं च—ज्ञ-त३-२; संगच्छतं—ज्ञ । समगच्छतं—*मँ-मु । ‘सोमान् समगच्छतम्’ इत्ययं पाठः समीचीनतरः इति मँक्समुल्लरमहाशयः ? ॥

[७. ७४] ४४४. ७. प्रागाथम्—ख-त२-४-भ-श-मु । प्रागाथं—मँ इतरेषु च ॥ ४४४. २५. नियमयतम्—श । नियमतं (?) मँ-मु इतरेषु च ॥ ४४५. ४. ईदृशप्रार्थनाकरणमेव हिंसा । प्रार्थनाया अकरणमिति विग्रहः ॥

[७. ७५] ४४६. ३. गा अश्वान्—मँ । गावोश्वान्—ऽ-मु ॥ धान्यम्—मँ-मु । धान्यान्—ख-त४; धन्यान्—इतरेषु । ‘प्राप्नुयात्स हिरण्यादि नानारूपं धनं बहु । अश्वांश्च पुरुषान् धान्यं स्त्रियो वासांस्यजाविकान्’ ॥ इति निर्णयसागरमुद्रितऋग्विधानस्थः पाठः ॥ ४४६. १०. इत्यत्र—श । इत्यनु—ख; इत्यत्—ज्ञ-त-न-भ । इत्याद्—मँ-मु ॥ ४४६. ११. इति लोपः—ऽ-मँ-मु । ‘इति तिलोपः’ इति पाठः समीचीनः स्यादिति मँक्समुल्लरमहाशयेनोक्तम् ॥ ४४७. ६. निषादपञ्चमा-श्चत्वारो वर्णास्तान्—घ-ज्ञ-त३-२ । निषादपञ्चमाश्चतुरो वर्णाः—इतरलिखितपुस्तकेषु । निषादपञ्चमा-श्चत्वारो वर्णाः—मु । निषादपञ्चमाश्चतुरो वर्णान्—*मँ । ‘निषादपञ्चमाश्चत्वारो वर्णास्तान्’ इत्ययमेव पाठः समीचीनतर इति मँक्समुल्लरमहाशयेनोक्तम् ? ॥ परि जिगाति परिगच्छति—घ-ज्ञ-त३-२-मु । परि जिगाति—मँ इतरेषु च ॥ ४४७. १३. उषोनामकस्य । ‘उषोनामः’ इति तात्पर्यम् ॥ ४४७.

१४. अत्रैको योगरूढः— झ-श-मै-मु । अत्र योगरूढः—ख-भ; अत्रैको यागरूढः—झ-त१-२-४; अत्रैयो योगरूढः—त३-न ॥ ४४७. १५. विचित्ररश्म्याख्यधना—मै-मु । ०रश्माख्य०—५ ॥

[७. ७६] ४४९. १२. जार इव पत्याविव । 'जारऽईव' इति पदपाठः ॥ ४४९. १४. अत्यज्यैव—ख-झ-भ-श-मै-मु । अत्यज्यैव—त३-न ॥ ४४९. १५. यती...व्यभिचारिणीव—मै-मु । यती पति परित्यजे (परित्यजेत—त३-भ) ततः संचरंती व्यभिचारिणीव (०चरिणीव—ख)—ख-त३-भ; यती पतिं परित्यजेत् (परित्यजेत—श) ततः संचरंतीत्यभिचारिणीव—झ-श-त१-२-४-श । यथा व्यभिचारिणी जारं न त्यजति तद्वत् सूर्यमपरित्यजंती त्वं—घ ॥

[७. ७७] ४५०. २८. बाधमानम्—मै-मु । बाधमानं वा—५ ॥ ४५१. ४ उदित्वा च—मै-मु । उदित्वा—ख; उदित्वा च—इतरेषु ॥ ४५१. ५. हितरमणीयवर्णोपेता—मै-मु । हितरमणीयोपेता—५ ॥ ४५१. १५. कीदृश्युषाः—५-मै-मु । 'ईदृश्युषाः' इति युक्ततरम् ॥ ४५२. १. इषमन्नम्—घ-ज । इषं—मै-मु इतरेषु च ॥

[७. ७८] ४५३. १९. अस्माकाः—५-मै-मु । 'आस्माकाः' इति भाव्यम् ॥

[७. ७९] ४५४. १८. रात्र्यवसानस्य—मै-मु । रात्रिवसानस्य—ख; रात्रिवसानस्य—झ-त-न-श; रात्रिवसनस्य—भ ॥

[७. ८०] ४५५. २८. पुत्रप्रदाः—त३-वर्जलिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च । पुत्रदाः—त३-मै ॥

[७. ८१] ४५७. १. रत्नं न—घ-झ-मु । रत्नं—मै इतरेषु च ॥

[७. ८२] ४५८. १९. युवाम्—५-मै-मु । 'युवाभ्याम्' इति भाव्यमिति मैक्समुहुरमहा-शयो मन्यते ॥ ४५८. २०. ओजो नामाष्टमी दशा । ऋ. सं. ८. ७६. ५. द्रष्टव्यम् । ओजो नाष्टमी दशा—झ-त-श । त-वर्गागत एकस्मिन् पुस्तके (खुपेरकरशास्त्रिणां) 'मा' इत्यक्षरं 'ना' इत्यस्यानन्तरं निवेशनार्थं प्राप्ते लिखितमस्ति । ओजः साष्टमी दशा—ख-न-भ-मै-मु । इदं वचनं कुत्रत्यमिति न ज्ञायते ॥ ४५८. ३१. अस्य मदे...पिन्वदपितः । 'अस्य मदे जशितरिन्द्रोऽपिन्वदपितोऽजिन्वदजुवः' इति शा. श्रौ. सूत्रम् (८. २५. १) ॥ ४५९. १५. जनिमन्ति—ख-झ-न-भ-श । संति—झ-त१-२-४; जतिमन्ति—त३ । जातिमन्ति—मै-मु । ऋ. सं. १०. १५३. ५. अत्र द्रष्टव्यम् ॥ ४६०. ५. मर्त्यस्य । 'मर्त्यस्य' इति पदपाठः ॥ ४६०. ७. व्याप्नोति—त३-वर्जेषु लिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च । प्राप्नोति—त३-मै ॥ ४६०. २२. वां युवाम्—ख-घ-झ-त१-२-४-भ । युवां—श-मु । वां—त३-न-मै ॥ ४६१. १. नोऽस्माकम् । 'नः' इति पदमृचि नास्ति ॥

[७. ८३] ४६१. ४. ऐन्द्रावरुणम्—मै-मु । मैत्रावरुणं—५ ॥ ४६१. १५. उपक्षयितृणि—श१-मु । उपक्षयितृणि—ख-न; उपक्षयितृणि—घ; उपक्षयितृणि—मै इतरलिखितपुस्तकेषु च ॥ ४६२. ११. अरक्षतम्—मै-मु । रक्षितं—घ; रक्षतं—इतरेषु ॥ ४६२. ३१. अरक्षतम्—मै-मु । रक्षितं—घ; रक्षतं—इतरेषु ॥ ४६३. १७. श्रितम्—झ-त३-न-श । श्रितं—मै-मु इतरेषु च । ऋ. सं. २. ३३. ८; १०. ४६. ७. अत्र द्रष्टव्यम् ॥ ४६३. १८. स्तुत्या च—त३-वर्जेषु लिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च । स्तुत्या—त३-मै ॥

[७. ८४] ४६५. १३. मीञ्—घ१-ज-झ-ञ-त२-४-न-भ-मु । मिज-ख१; मीन्-श१; मीङ्-त३-मँ ॥

[७. ८६] ४६९. ११. ह्येव—ई-मँ-मु । उ एव एनं-कौ. उ. ॥

[७. ८७] ४७१. १८. उपदेशगम्यानि—ख-घ-ञ-त१-२-श१-मु । उपदेशे गम्यानि—मँ इतरेषु च ॥

[७. ८८] ४७२. २०. वारुणम्—मँ-मु । इंद्रावरुणौ-घ; मैत्रावरुणं-त३; ऐंद्रावरुणं-इतरेषु^१ ॥ प्र शुन्ध्युवम्—ई-मँ-मु । 'प्र शुन्ध्युवमंत्या पाशविमोचनी' इत्यनुक्रमणिका ॥ ४७३. २३. अवोभिः रक्षणैः स्वपां स्वपसम् । ऋक्पाठस्तु 'स्वपा महोभिः' इति ॥ ४७४. १८-१९. ध्रुवा सु ..... न गच्छति । 'ध्रुवासु त्वासु क्षितिषु जपन् बद्धः प्रमुच्यते । तिष्ठन् रात्रौ जपेदेनां विपाशः सन् प्रमुच्यते ॥' इति निर्णयसागरमुद्रितऋग्विधानपुस्तकस्थः पाठः ॥

[७. ८९] ४७५. ३. सु शोभनम् । सुशोभनं-मँ-मु । ऋ. सं. ८. १. १४. अत्र मँ-पुस्तकेऽपि 'सु शोभनम्' इति भिन्ने पदे ॥

[७. ९०] ४७६. २७. वाज्यस्य—ई-मँ । 'वाजी अस्य' इति पदपाठः । वाजी अस्य प्राप्तस्य-मु ॥ ४७७. २०. हिताचरणपरा-श२ । हिताहिताचरणया पापरहिता-श१ । हिताहिताचरणपरा-मँ इतरेषु च । हिताः हिताचरणपरा-मु ॥ ४७७. २९. स्वकीयेन विहितेन । स्वकीयत्वे विहितेन-त३-मँ-मु । स्वकीयेनैव-ख; स्वकीयस्वविहितेन-ज्ञ-त१-२-४; स्वकीयेन विहितेन-घ; स्वकीयत्वेतिहितेन-ज्ञ; स्वकीयत्वे विहितेन-न; स्वकीयेनैव हिते-भ; स्वकीयत्वेन विहितेन-ज्ञ ॥ ४७८. ८. शूरभटैः-ख-ज्ञ-ज्ञ-त१-२-न-भ-श । भटैः-घ-मु । सूरभटैः-त३-४-मँ ॥ ४७८. १५. स्ववसे शोभनरक्षणाय । 'सु अवसे' इति भिन्नः पदपाठः ॥

[७. ९२] ४८१. २९. वायव्यवृचस्य—ख-भ-मु । वायव्यवृचस्य-मँ । इतरेषु च ॥

[७. ९३] ४८३. १७. युवं युवाम्—ई-मँ । 'युवम्' इत्युचि नास्ति । युवां-मु ॥ ४८३. २५. देवानत्र । देवानात्र-ख; देवास्तत्र-ज्ञ-त१-२; देवातत्र-इतरलिखितपुस्तकेषु । देवांस्तत्र-मँ-मु ॥ ४८४. १७. कुर्वन्त्यौ—ई-मँ-मु । 'कुर्वन्त्यौ' इति भाव्यम् । तनूरुचा - - हतं हिंस्तम्—मँ । तनूरुचा आत्मीयेन तेजसा सं (संपन्ने-मु) यत् ये शूरसाता शूरसातौ रणे यतैते जेतुं यत्नं कुर्वन्त्यौ वैरिसेने देवयुभिः देवान् कामयमानैः सह विदधे यज्ञे अदेवयुं सत्रा हतं सततं (संततं-ज्ञ-मु) हिंस्तं-ज्ञ-त१-२-मु । शूरसाता शूरसातौ रणे यतैते यत्नं कुर्वन्त्यौ वैरिसेनेन तनूरुचा आत्मीयेन तेजसा सं यत् ये सत्रा हतं सततं हिंस्तं-घ ॥ ४८४. २५. उप आ यातम्—घ-मँ-मु । उप यातं-इतरेषु ॥ ४८५. १४. मा—*मँ-मु-× ॥

[७. ९४] ४८६. २०. सनिं धनम्—ख-ज्ञ-त३-भ-श । सनि धनं-घ-त२-४-न-मँ-मु । ऋ. सं. १. ५६. २; ६. ६१. ६. इत्यादिषु द्रष्टव्यम् ॥ ४८७. १९. गिरा चित्—ख-घ-भ । गिरा च-मँ-मु इतरेषु च ॥ ४८७. २७. द्रढयति—मु । दृढयति-ई-मँ । ऋ. सं. ८. २. १३. अत्र द्रष्टव्यम् ॥

[७. ९५] ४८८. १. प्रथमे छन्दोमे...प्रउगम् इति—ई-मँ-मु । (?) 'प्रथमे छन्दोमे प्रउग-शस्त्रे प्र क्षोदसा इति सारस्वतस्तृचः । सूत्रितं च—'प्र क्षोदसा धायसा सस्त्र एषेतै प्रउगमिति' इति

स्यात् ॥ ४८९. ६. तत्स्त्वन्नमिति—भ-मु । तत्स्त्वन्नमिति—श१; तत्स्त्वन्नमिति—मँ इतरेषु च ॥ ४९०. ३. यन्तुः—झ-मँ-मु । एतन्नास्ति—ख-घ-भ-श१; यंतु—त१-२-३-४-न; तु—श२ ॥

[७. ९६] ४९०. ६-७. द्वितीया...प्रस्तारपङ्क्तिः—*मँ-मु । द्वितीया प्रस्तारपङ्क्तिः तृतीया सतोबृहती—घ; द्वितीया प्रस्तारपङ्क्तिः—श१; तृतीया प्रस्तारपङ्क्तिः— इतरेषु ॥ सरस्वदेव-ताकः—*मँ-मु । सरस्वान्देवताकः—१ ॥ ४९०. ९. सारस्वतस्तृचः—ख-झ-त१-२-भ-मु । सर-स्वतस्तृचः—मँ इतरेषु च ॥ ४९०. १६. असुराशब्दात्—*मँ । असुरशब्दात्—१-मु ॥ ४९१. ७. पशुपुरोडाशहविषाम्—मु । पुरोडाशहविषाम्—झ-झ-त३-श-मँ ॥

[७. ९७] ४९३. १४. स्तुयेम (?)—झ-त२-४-न-भ-मँ-मु । 'स्तुयाम' इति स्यात् ॥ ४९४. २१. एषैव—त-भ-श-मु । एषेव—ख-मँ ॥ ४९४. २७. युवं युवाम्—घ-श-मु । युवां—मँ इतरेषु च ॥

[७. ९८] ४९५. २७. आदित्येन्द्रमहत्त्वस्योक्तत्वात्—*मँ । आदित्या इन्द्रमहत्त्वस्यो-क्तत्वात्—मु । आदित्य (अदि-न) इन्द्रमादित्यस्योक्तवान्—ख-न; आदित्य (अदित्य-त३) इन्द्र-मादित्यस्योक्तत्वात्—झ-त-भ-श२; अदित्ये इन्द्रमातादित्यस्योक्तत्वात्—श१ ॥ ४९५. २८. पप्रथ—ख-घ-भ-श१-मँ-मु । पप्रथ—झ-त१-२-३-श२; पप्रथ—झ-त४; प्रपथ—न ॥ ४९६. ६. अभियुध्येश्च—*मँ । अभियुध्यस्व—१-मु ॥ ४९६. १२-१३. मघवा धनवान्—झ-त१-२-४-श-मु । मघवान्—ख-झ-न; मघवा अन्नवान्—घ; मघवा मघवान्—त३-मँ ॥ ४९६. १३. यदेत् यदैव—घ-मँ-मु । यदेतत् तदेव—ख; यदेत् यदेव—झ-श; यदेतत् यदेव—झ-त३-न; यदेतत् सदेव—त१-२-४ ॥ ४९६. २१ तवेत्—१-मँ । 'तवै' इति पदपाठः । तव तवैव—मु ॥ ४९६. २३. गोः पतिः—च-श; गोपतिः—मँ-मु इतरेषु च ॥

[७. ९९] ४९८. २६. संघशः—झ-त१-२-मु । संघस—झ-त४-श; संपद्यस—त३; स्तंघशः—न; सद्यः—ख-मँ ॥

[७. १००] ५००. ७. एवयावा—झ-त४-न-श२ । एवयाव—झ-त२-३-भ-श१ । एव-यावः—ख-मँ-मु । ऋ. सं. १. ९०.५. अत्र द्रष्टव्यम् ॥ ५००. ८. अप्रयुतां दोषैर्वियुक्ताम्—घ-झ-त१-२-४-मु । दोषैर्वियुक्तां—मँ-इतरेषु च ॥ ५००. ११. वैष्णवस्य—ख । वैष्णवस्य—मँ-मु इतरेषु च । ऋ. सं. १. २२. १७. अत्र द्रष्टव्यम् ॥ ५००. १२. वैष्णवे । वैष्णवे—१-मँ-मु ॥ ५०१. २९. यस्मात्—ख-भ-मँ । यस्मात्—मु इतरेषु च ॥ अन्यरूपो—*मँ । अन्यत्—१-मु ॥ ५०१. ३३. गूढरूपोऽपि—झ-मँ-मु । गूढरूपोसि—ख-भ; गूढरूपाणि—झ-त३; गूढरूपायि—त१-४-न; गूढ-रूपोयि—त२ ॥

[७. १०१] ५०२. २१-२३. आस्यदन्नं...वृष्टिमाप्नुयात् । 'आस्यदन्नं विगाह्याम्भः प्राङ्मुखः प्रयतः शुचिः । सूक्ताभ्यां तिष्ठ एताभ्यामुपतिष्ठेद्वाकरम् ॥ अनश्रता तु जप्तव्यं वृष्टिकामेन यन्तः । पंचरात्रे व्यतीते तु महद्वर्षमवाप्नुयात्' इति निर्णयसागरमुद्रितऋग्विधानस्थः पाठः ॥

[७. १०२] ५०५. १२. अर्वतीनां वडवानाम्—झ-त१-२-श१-मु । अर्वतीनां—मँ इतरेषु च ॥ ५०५. १३. प्रसूतिहेतुम्—थ-वर्जेषु लिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च । प्रसूतिहेतु—थ-मँ ॥

[७. १०३] ५०६. १४. अख्वलीकृत्या—मँ। वैदिकपाठोऽप्येवम्। केषुचिन्मुद्रित-
पुस्तकेषु 'अख्वलीकृत्या' इति पाठो दृश्यते^१ ॥ ५०७. ६. वदथन वदत शब्दं कुरुत—ऽ-
मँ-मु। 'वदथन वदथ शब्दं कुरुथ' इति सम्यक्। यद्यपि लोप्मध्यमपुरुषबहुवचनस्य 'त' स्य स्थाने
थनादेशो विहितस्तथापि 'विश्वे देवासो मनुषो यति धर्न' (ऋ. सं. १०. ६३. ६.) इत्यत्र
'स्थन भवथ' इति वर्तमानार्थो व्याख्यातः ॥ ५०७. २४. सर्वतः वदन्तः—घ-श-मँ।
सर्वतो यावदन्तः—ख-झ-त२-४-य; सर्वतो यथा वदन्तः—झ-त१ (प्रान्ते); सर्वतः यावदन्तः—त३-
न; सर्वदन्तः यावदन्तः—म। सर्वतः तथा वदन्तः—मु ॥ तद्दिनम्—घ-झ-श-मँ-मु। यद्वृत्तं—ख;
यद्दिनं—झ१; पदिनं—त१-२; पद्मनं—त३-४-म; पंदनं—न ॥ ५०७. २५. सर्वतो—मँ-मु।
एतन्नास्ति—ख-घ; तो—झ-झ-त-न-म; परतो—श ॥ ५०८. ३. प्रवर्गेण—झ-मु। प्रवर्गेण—मँ
इतरेषु च ॥

[७. १०४] ५०९. २. 'रक्षोन्नम्' इत्यस्य स्थाने 'राक्षोन्नं,' 'कुद्धः' इत्यस्य च
स्थाने 'तस्मिन्' इति बृहद्देवतायाम् ॥ ५०९. ३. जप्यम्—श। जाप्यं—मँ-मु इतरेषु
च ॥ ५०९. २३. आङ्पूर्वार्थो—त२-म-वर्जेषु लिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च। आङ्पूर्वार्थो—
त२; आङोपूर्वार्थो—म। आङ्पूर्वार्थो—मँ ॥ ५१०. २१. अश्मसारभूतस्य—ख-झ-झ-त१
(प्रान्ते)—म-मँ-मु। अश्मसाभूतस्य—त२-३-४-श; अश्महारभूतस्य—न। 'अश्मसाद्भूतस्य' इति
स्यादिति मँक्समुल्लरमहाशयः संभावयति ॥ ५१०. २२. निःस्वरम्—ऽ-मँ-मु। 'निःस्वरम्'
इति विसर्गरहितः पदपाठः ॥ ५११. २. स्तोत्राणि - - - यथा धनैः—मँ। स्तोत्राणि धनैः—'घ'

१. In the whole of the known Prāṭisākhya and Śikṣā literature the doubling of aspirates is represented by mute or voiced stop plus its corresponding aspirate. Whitney in his Grammar, section 109/a, p. 401, actually quotes the form as *akkhalikṛtya* in opposition to Wackernagel, Altindische Grammatik I, p. 110 *akhhkhalī-kṛtyā*, and II-i, p. 7 *ibid.* Thus according to the grammatical tradition *kkh* represents the doubling of *kh*. According to Wackernagel, Ai. Gr. I, p. 110 the writing of double aspirates in the place of tenuis or media with their corresponding aspirates is found very generally in Mss., without any basis in etymology, particularly in Vedic Mss. [Cf. Weber, Indische Studien 4, 336 (with reference to Vs. Pr. 4, 106), Whitney Av. Pr. I. 94, and Pischel Gött. Nach. 1873, 206 ff. 212.—In classical Sk. Bollensen Mālavikāgnimitra p. XIV., in inscriptions Hultzsch, Epigraphia Indica 3, 185.] Of a special type is *akhhkhalī-kṛtyā*, according to Wackernagel, on account of its interjectional nature. Comparable to this are Vedic *ciccika'h* and *ja'jhjhatiriva*, both onomatopoeic. We have thus to see here not the doubling of an aspirate (which would give us the unaspirate plus aspirate), but the juxtaposition of two aspirates in imitative or interjectional speech. (Cf. also Dr. Siddheshwar Varma's Critical Studies in the Phonetic Observations of Indian Grammarians, p. 101.)

[The above information has, by our request, been kindly supplied by Prof. Dr. S. M. Katre, M. A., Ph. D., of Poona. The Editorial Board is thankful to him for the same.]

वर्जेषु लिखितपुस्तकेषु । ('नृपतीव' इत्येतन्न व्याख्यातमेतेषु) । दृष्टान्तः नृपतीव राजानौ इव तौ यथा पूरयतस्तद्वत्-घ । स्तोत्राणि नृपतीव यथा नृपतयो-मु । 'स्तोत्राणि नृपतीव राजानाविव तौ यथा धनैः पूरयतः तथा' इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयः ॥

५१२. २४. वासिष्ठम्—*मॅ । वसिष्ठं-§-मु ॥ ५१२. २५. वसिष्ठेनेति नः श्रुतम्—*मॅ-मु । वसिष्ठो नेति न श्रुतं-ख-ज्ञ-त३-भ-श२; वसिष्ठो नेति (नेति हि-ज्ञ) श्रुतं (श्रुमं-न)-ज्ञ-त१-२-४-न; वसिष्ठेनेति न श्रुतं-श१ । एतच्छ्लोकद्वयं कुत्रत्यमिति न विज्ञायते ॥ ५१२. २६. सच्च सत्यं च असच्च असत्यं च—घ-ज्ञ-ज्ञ-त१-४-श-मु । सच्च सत्यं च असत्यं च-ख-त३-भ; सच्च सत्यं च-त२-न । सच्चासच्च सत्यं च असत्यं च-मॅ ॥ ५१२. २८. सत्यभाषणं—*मॅ । असत्यभाषिणं-घवर्जेषु । सत्यभाषिणं-घ-मु । ५१३. २३. म्रियेय—मॅ । म्रिये यदि वा-ख-च-भ; म्रियेय म्रिये यदि वा-घ१; म्रिये-ज्ञ-त-मु; म्रियते-न-श ॥ ५१३. २४. म्रियेयेत्यन्वयः—मॅ । म्रिये इत्यन्वयः-ख-घ१-भ-मु; म्रियेयेत्यन्वयः-इतरेषु ॥ ५१४. १. संबोध्य—मॅ-X । मु-पुस्तकेऽपि नास्ति ॥ ५१४. १८. गृह्णीत—मॅ-X । मु-पुस्तकेऽपि नास्ति ॥ ५१५. ५. परिकरभूतैः—मॅ । परिगभूतैः-ख१; परिगतभूतैः-ज-ज्ञ-त३-भ-श-मु; परिगताभूतैः-ज्ञ-त२-४; परिगतः भूतैः-न ॥ ५१५. १८. इदू पूरणौ—ज्ञ-त१-२-४-मु । इदूपूरणौ-ज्ञ; इह पूरणौ-ख-श; इह पूरणे-त३-न-भ । इदु पूरणे-मॅ ॥ ५१५. २५. उलूकयातुं...मे जहि । अस्य पूर्वार्धो बृहद्देवतायामुपलभ्यते । नोत्तरार्धः^१ ॥ ५१५. २७. शुशुलूकः—श१-*मॅ-मु । शिशुलूकः-श२ । 'शुशुलूकः' नास्तीतिरेषु ॥ ५१६. ७. स्त्रीपुंसरूपाणि—ख-च-ज्ञ-त३-न-भ-श-मु । स्त्रीपुंसोरूपाणि-घ१-ज्ञ-त१-२-४ । स्त्री-पुंरूपाणि-*मॅ । 'स्त्रीपुंसरूपाणि' इत्येव समीचीनः पाठ इति मॅक्समुल्लरमहाशयः^२ ॥ विवासयतु—घ-ज्ञ-ज्ञ-त१-२-४-य-श । विनाशयतु-ख-त३-न-भ-मॅ । उच्छी विवासे अपविवासयतु-मु ॥ ५१६. २०. अरणः—ज्ञ-त१ (प्रान्ते)-*मॅ । अग्निं नरः-मु इतरेषु च ॥

॥ अष्टमं मण्डलम् ॥

[८. १] ५१७. ४. दृचम्—मॅ-मु-अनु. । ऋचं-ख-भ; तृचं-ज्ञ-त-न-श ॥ ५१७. १६. एकोनत्रिंशत्—*मॅ । एकोनत्रिंशो-§-मु ॥ ५१७. २९. प्रशास्त्रादयः—ख-भ । होत्रादयः-घ; प्रशास्तादयः-श । प्रशास्त्रादयः-त-न-मॅ-मु ॥ ५१८. ५. निग्रहानुग्रहयोः—च-श-मु । विग्रहानु-ग्रहयोः-मॅ इतरेषु च ॥ ५१९. १. त्वाम्—घ-*मॅ । त्वा त्वां-मु इतरेषु च ॥ ५२१. २६. मन्दन्तु । 'मन्दन्तु' इति संहितापदपाठयोः ॥ ५२२. १२. अदाभ्यग्रहे हिमादासुत—*मॅ । अदाभ्यग्रहे हिमादासुत-ख-ज्ञ-भ-ज्ञ-मु; अदाभ्यग्रे हिमादासुत-त१-२-४-न; अदाभ्यहे हिमादासुत-त३; कात्या. श्रौ. १२. ५. १३; ऋ. सं. ८. २. २; ९. ७२. ८; १०७. ५. अत्र द्रष्टव्यम् ॥ ५२४. १६. तद्विभूतयोऽन्येपि—त१-२-भ-श-*मॅ-मु । तद्विभूतयोऽन्येपि-ख; तद्विभूतयोऽन्येपि-ज्ञ; तद्वि-भूतयोऽन्येपि-त३-४-न ॥ ५२४. २८. हिरण्यमे—ख-घ-त३-न-श । हिरण्यमये-ज्ञ-त-२-४-भ-मॅ-

१. See Macdonell, Brhad-devatā part II, p. 219 ll. 3-4.

२. Preface to the 2nd Edition, Vol. IV. p. 185.

मु ॥ ५२५. ९-१०. स इव—घ-मं । स हि—मु इतरेषु च ॥ ५२५. २२. न वियुक्तो—*मं-मु । वियुक्तो—ख-त३-न-भ-श; विनियुक्तो—झ-त१-२-४-य ॥ ५२६. १३. प्राप्ते—*मं-मु । एतन्नास्ति—ख-घ; प्रयते—झ-श; प्रपिते—त-न-भ ॥ ५२६. २०. मेध्यातिथये—घ-मं-मु । मेधातिथये—इतर-लिखितपुस्तकेषु ॥ ५२६. २५. लक्ष्यते—*मं-मु । चक्षते—त१-२-४; वक्ष्यते—इतरेषु ॥

[८. २] ५२८. ७. च—*मं-मु-~~×~~ ॥ ५२८. ८. विभिन्दो—मं । विभिन्द—~~१~~-मु ॥ ५२८. २६-२७. दशापवित्रस्य.....नाभिं कुरुते—श । ('शकटे' इत्यस्य स्थाने 'सकाले' इति श-पुस्तके विद्यते) । सामवेदभाष्यं (२. १. २. ८. २) द्रष्टव्यम् । दशापवित्रस्य नाभिं कुरुते—*मं-मु इतरेषु च ॥ ५२८. २८. अमोतं भवतीति—*मं-मु । आमानं भवतीषु—ख-न-भ; अमोतं भवतीषु—झ-त-श ॥ ५२९. २३. नञा च—थ-भ-मं-मु । नञा व—इतरेषु ॥ ५३०. ४. इन्द्रम्—श-मं । यमिन्द्रे—मु इतरेषु च ॥ ५३०. १६. सोमैः—च-मं-मु । सोमाः—इतरेषु ॥ ५३१. १९. दृढयति—झ-त१-२-३-४-मु । दृढयति—मं इतरेषु च । 'दृढयति' इति पाठो मॅक्समुल्लरमहाशयस्योपलब्धः ॥ ५३१. २२. निहीयते—श-मं-मु । निहीते—ख-झ-न-भ; नहीते—त ॥ ५३२. २६. अनलसाः—घ-न-भ-मु । अनलसाः—मं इतरेषु च । ऋ. सं. १. ७२. ७; ८. ६०. १५. अत्र द्रष्टव्यम् ॥ ५३४. २०-२३. ब्रह्मयुजा.....संभजनीयं वा—*मं । एतन्मन्त्र-भाष्यं मॅक्समुल्लरमहाशयेन सामवेदस्य (२. ८. २. १. २.) सायणकृतभाष्यादुद्धृतम् । अस्यार्थः त्रुटितः—ख१-भ; झ-त३-४-न-य-श-पुस्तकेष्वस्य मन्त्रस्य भाष्यं नास्ति । घ-ज-ज्ञ-त१-२-मु-पुस्त-केष्वस्य मन्त्रस्य भाष्यमेवं विद्यते—हे ब्रह्मयुजा अन्नवंतौ शग्मा सुखप्रदौ हरी एतादृशौ अश्वौ युवामिहास्मद्यज्ञे इन्द्रमावक्षतः आवहंत । कीदृशमिंद्रं । अस्मत्सखायं गीर्भिरस्मत्कृतैः स्तोत्रैः श्रुतं प्रख्यातं गिर्वणसं गिरां संभक्तारं ॥ ५३५. २९-३०. अभिभवनानि—मं-मु । अभिभवानि—~~१~~ ॥ ५३६. २३. प्रियोऽनुकूलो मेधो यज्ञः—*मं-मु । प्रियाः अनुकूलाः मेधाः यज्ञाः—ख-भ; प्रियः अनुकूलवेद्यः मेधो यज्ञः—झ-त-न-श ॥ ५३६. २४. प्रियमेधाख्य—मु । प्रियमेधा अस्य—मं-~~१~~ । प्रियमेधाख्य इति पाठः समीचीनतर इति मॅक्समुल्लरमहाशयेनोक्तम्^१ ॥ ५३७. १७. वज्रवन्—ख-घ-भ२-श-मु । वज्रिवन्—झ-त-न-मं ॥ ५३७. २०. आजहार—मं-षड्. ब्रा. । उदजहार—~~१~~-मु । ऋ. सं. १. ५१. १. अत्र द्रष्टव्यम् ॥

[८. ३] ५३८. २३. सहितैः—~~१~~-मु । संहितैः—*मं ॥ ५४२. ४. विकल्पनात्—*मं-मु । विकल्पनात्—ख१; विकर्तनात्—इतरेषु ॥ ५४२. १९. कद्वत्प्रगाथः—ख-झ-त३-४-न-भ-श-मु । तद्वत्प्रगाथः—झ-त१-२ । कद्वान् प्रगाथः—मं ॥ ५४२. ३३. नुद्—श-मं-मु । नूद्—भ; नद्—इतरेषु ॥ ५४५. १०. वलेनापहृताः—ख-झ-त३-४-न-भ-श । वलेनापहृताः—घ-ज्ञ-त१-२-मं-मु ॥ ५४५. २६. मे मह्यम्—~~१~~-मु । मह्यं—मं ॥ ५४६. ८. तस्थाः—*मं । तां—मु । प्रां—त१-२; इतरलिखितपुस्तकेषु नास्ति ॥ ५४६. २७. दाता तम्—श-मु । दातारं—मं इतरेषु च । 'दाता तम्' इति पाठः समीचीनतरः इति मॅक्समुल्लरमहाशयेनोक्तम्^२ ॥

[८. ४] ५४६. ३१. एकविंशत्यृचम् । एकविंशर्चं—~~१~~-मु । एकविंशत्यर्चं—मं ॥ ५४७. १२. न्यधी चेति—ज-त३-भ-मु । न्यधी नेति—ख१; न्यधी वेति—झ-झ-त१-२-४-~~१~~ । न्यधी इति—मं ॥

५४७. १४. सिम इति...वाजसनेयकम्—ऋ. सं. १. १०२. ६. अत्रेदं वाक्यं शाठ्यायनकब्राह्मण-
वचनमित्युक्तम् ॥ ५४७. १५. अनुर्नाम—च-ज-त३-श । आनुर्नाम—इतरेषु म-मु पुस्तकयोश्च ॥
५४८. ४ संपूर्णम्—*मं । संपूर्णं च-ख१-घ; संपूर्णत्वं-ज-त-न-भ-मु; संपूर्णं त्वं-झ-श ॥ ५४८.
७. एकयत्नेनैव—झ-त३-भ-श-#मं-मु । एकयत्ननैव-ख; एकत्रैव-घ; एकयत्रैव-झ-त२-४;
एकयत्नेनैव-त१; एक यत्नेनैव-न ॥ ५४९. ४. परस्मैपदम्—झ-त१-२-मं-मु । श्रम् परस्मैपदं
च-श । 'परस्मैपदं' नास्ति इतरेषु ॥ - - - सचते—ख-त-न-भ-मं । सचते-मु । स पुरुषः यवीयुधा
यौति मिश्रीभवतीति यवियंशः यौतेरौणादिक इन् तेन संप्रहरता त्वया सहायभूतेन सचते-श ॥
५४९. २७. कर्मप्रवनीयत्वम्—*मं-मु । प्रवचनीयं-ई ॥ ववसे—मु; च-वर्जलिखितपुस्तकेषु
च । वावसे-च-मं ॥ ५५०. ३-४. अथवा धेद्...स्तोमा इत्यर्थः—ज-झ-त-श-मु । ख१-नं-भ-
मं-पुस्तकेष्वेतन्नास्ति ॥ ५५१. २०-२१. बहुलमिति सप्तम्या अलुक्—*मं-मु । बहुलमिति
अलुक्-ख; बहुलुक्-झ-त-न; बहुलु-भ; बहुलमिति लुक्-श ॥ ५५२. २-३. गच्छन्तौ वा—
मु । ऋ. सं. ४. ४. ८. अत्र द्रष्टव्यम् । गंतो वा- ख१; गतो वा-ज; गांतोर्वा-झ; गांतोर्वा-त-न-
भ-श । गतौ वा-*मं । 'गच्छन्तौ वा' इति समीचीनमिति मॅक्समुल्लरमहाशयेनोक्तम्^१ ॥
५५२. ५. पीवोपवसनानाम् । 'पीवोपवसनादीनाम्' इति वार्तिकपाठः ॥ ५५४. ५. शुद्धा-
नाम्—*मं-मु । शुद्धो-ख; शुद्धां-घ-भ-श; शुद्धां वीभो-झ; शुद्धां वांभो-त१-२-४; शुद्धांभो-त
३-न ॥ ५५४. ७. तैः प्रतिगृहीतानि-मु । तैः प्रतिगृहीतं-त१-वर्जेषु लिखितपुस्तकेषु । तत्प्रति-
गृहीतं-त१-मं । 'तैः प्रतिगृहीतानि' इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयः अभिप्रैति ॥

[८. ५] ५५४. ३१-३२. प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः—झ-त२-श१-मु । प्रातरनुवाक
आश्विनशस्त्रयोः-झ-त३-४-न-भ-मं ॥ ५५५. ३१. शवभावो—मं-मु । शब्दभावो-झ-त-न-भ;
शब्दाभावो-श ॥ ५५६. २३. विगमनमपायः—*मं-मु । विगतमपायां-ख-न-भ; विगमनम-
पायां-झ-त-श ॥ ५५६. २५. गोर्यूतौ—भ-श-मु । गोर्यूतौ-ख-त-न-मं ॥ ५५६. ३०. उपा-
गच्छतम्—ई-मु । उपगच्छतं-मं ॥ ५५६. ३१. कीदृशैः—व-*मं-मु । ईदृशैः—इतरलिखित-
पुस्तकेषु ॥ शंसनीयगतिभिः—च-थ-भ-मु । शंसनीयागतिभिः-ख; शंसनीयागामिभिः-झ-त;
शंसनीयाभिः-न-श । शंसनीयागामिभिः-घ१-मं । ऋ. सं. ८. २०. १०. अत्र द्रष्टव्यम् ॥
५५७. २२. वीराः—मं-मु । दीर्घाः-ख-भ; वीर्याः-इतरेषु ॥ ५५७. २३. वा—*मं-× ।
मु-पुस्तकेऽपि नास्ति ॥ ५५८. १८. उपगमतम्(?)—ख-त-न-भ-मं । उपगमयतं-श ॥ उपगच्छतम्—
मु ॥ ५५८. २१. चाप्रेषितो—झ-त२-४-मु । च प्रेषितो-श । वा प्रेषितो-ख-झ-त३-न-भ-मं ॥
५६०. १४. साधू—झ-त२-*मं । साधु-ख-झ-त३-४-न-भ । साधुषु-श-मु ॥ ५६३. १. न च
नामन्त्रितविद्यमानवत्त्व°?—ई-मं । न च नामन्त्रित इति विद्यमानवत्त्व°-मु । अयमेव युक्तः
प्रतिभाति ॥ ५६३. ४. प्रथमान्तरमेव—ज-भ-श-*मं-मु । प्रथमांतरमेव-ख१-झ-त; प्रथमांतरमेव—
न ॥ नामन्त्रितम्—श-*मं-मु । मामन्त्रितः-ज; मामन्त्रितं-ख१-झ-न-भ; सामन्त्रितं-त ॥ ५६३.
१०. मदजनने व्यग्रम्—ई । मदजननेऽव्यग्रं-मं-मु ॥ ५६४. ८. बहुदातृजमो—ख१-मु । बहु-
दातृजनो-मं इतरेषु च ॥

[८. ६.] ५६४. १३. पारशव्यस्य । 'पारशव्यस्य' इत्यनुक्रमण्यम् ॥ ५६४. १८. अति-
रिक्तोक्थे—१-मु । मॅक्समुल्लरमहाशयैः 'अतिरिक्तोक्थे' इति कल्पितः । तदुपलब्धलिखितपुस्तकेष्वपि
'०क्तोक्थे' इत्येव पाठः । तत्कृतटिप्पण्यां 'आश्वलायनश्रौतसूत्रम् (९. ११, १३) अवलोकनीयम् '
इति निर्दिष्टमस्ति । परंतु तत्र 'ऊर्ध्वमाश्विनादतिरिक्तोक्त्यानि' इति प्रक्रम्य 'महौ इन्द्रो य ओजसा'
इति पठितम् । एवमितरत्रापि (ऋ. सं. ४. ५७. प्रस्ता.; ५. ७६. प्रस्ता.) । 'अतिरिक्तोक्थे' इत्येव
साधु ॥ ५६४. १९. नूनमश्विना—ञ-मॅ-आश्व. श्रौ. । नूनमश्विनोः—१-मु ॥ ५६४. २५. प्रार्ज-
यिता—ज-त३-न-श-मु-निर. १०. १०; ऋ. सं. ५. ८३. १ । प्रार्जयिता प्रार्जयिता—ञ । प्रार्जयिता—
घ-त२-४-भ-मॅ ॥ ५६५. २५. शतसंख्याकपर्वाणि । शतसंख्याकापर्वाणि—न; शतसंख्यापर्वाणि
इतरेषु मॅ—पुस्तके च । शतसंख्यानि पर्वाणि—मु । ऋ. सं. १. ८०. ६; ८. ८९. ३. अत्र द्रष्टव्यम् ॥
५६८. ७. पृथ्वयः प्राष्टवर्णाः—१-मॅ-मु । प्रकर्षेण अष्टः व्यातः वर्णः यासां ताः इति विग्रहः ।
निर. १०. ३९. द्रष्टव्यम् ॥ ५६९. ७. कर्तुमाद्रियस्व—ख१-ञ-त-न-भ-श-मॅ । एतेष्वन्त्यः पादो
न व्याख्यातः । कर्तुमाद्रियस्व उतापि च प्रजां सुपुत्रवीरं च (सुपुत्रवीर्यं वीरं—ज; सुवर्णं [? सुवीर्यं]
सुपुत्रवीरं च—च) आद्रियस्व—घ१-च-ज । उतापि च सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतां प्रजां संततिं दातुं
कामयस्व—मु । मु-पुस्तकस्थोऽयं पाठः शंकास्पदमिति मॅक्समुल्लरमहाशयस्याभिप्रायः १ ॥ ५७१. ७.
वज्री हस्तः—*मॅ । वज्रहस्ते—न; वज्रहस्तः—मु इतरेषु च ॥ तद्वान्—*मॅ । तद्वन्—त३-
मु । तद्वानी—ख; तद्वनी—न-भ; तद्वत्—ञ-ञ-त१-२-श ॥ ५७१. ८. मेधाविनो वयम्—ख१-घ-ञ-
ञ-त२-४-न-भ-श-मु । मेधाविनः—ज-त३-मॅ ॥ ५७१. ३०. ह्वयन्ते—१-मॅ- । ह्वन्ते—मु । 'ह्वन्ते'
इति संहितापदपाठयोश्च । मु-पुस्तकपाठ एव युक्त इति अस्य शब्दस्य व्याकरणप्रक्रियया सुस्पष्टमेव ।
ऋ. सं. १. १४२. १३. अत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ ५७२. २०. वज्रहतेन—मु । वज्रहस्तेन—१-मॅ ।
'वज्रहतेन' इति भाव्यमिति मॅक्समुल्लरमहाशयेन संसूचितम् ॥ ५७३. ९. अत्यग्निष्टोमादिषु—
श-मॅ । अत्यग्निष्टोमादिषु—भ । अत्यष्टोमादिषु—मु इतरेषु च ॥ ५७३. ३०. बहु धनम्—१-मु ।
बहु दानं—मॅ ॥ ५७३. ३१. दशगुणितानि—*मॅ । शतगुणितानि—१-मु ॥

[८. ७] ५७५. ९. यद्यदा—*मॅ-मु-× ॥ ५७५. ११. एव स्थाने—ख१-ञ-ञ-त२-
४-न-भ-श-मु । एव—घ । एकस्थाने—ज-त३-मॅ ॥ ५७७. ३. जौहोत्यादिकात्—ख१-ञ-ञ-त२-
३-श-मु । जाहोत्यादिकात्—त४; जोहोत्यादिकात्—न-भ । जुहोत्यादिकात्—ज-मॅ ॥ ५७८. २१.
प्रवृत्तयज्ञकाः—*मॅ । प्रवृत्तयज्ञकाः—घ-ञ-त-मु । प्रवृत्तयज्ञकामाः—ख१-न-भ-श; प्रवृत्तयज्ञकामाः—ज ॥
५७९. ७-८. वायुर्वै...भवन्ति । बृहदारण्यकोपनिषदि 'गोतम' इत्यस्य स्थाने 'गौतम', 'अयं
च लोकः' इत्यस्यानन्तरं च 'परश्च लोकः' इत्यधिकं विद्यते ॥ सर्वाणि च—*मॅ.बु.उ. ।
सर्वाणि—१-मु ॥ संह्रद्धानि—न-श-मॅ-मु-बु. उ. । संब्रद्धानि—ख; संह्रद्धानि—त-भ ॥ ५७९. २०.
आप्यस्य—भ-श-मॅ-मु । आप्यस्य—ख१-ञ-त-न; आप्यस्य—ज ॥ ५७९. ३०. उशनाः—त-न-
श-मॅ-मु । 'उशना' इति पदपाठः । उशना—ख-भ ॥ ५८०. १७. समान...दादेशाः—
*मॅ-मु । समानवाक्येषु युष्मदस्मदादेशाः—ञ-ञ-त१-२-श; समानवाक्येषु युष्मदादेशाः—ज-त३-४-न ॥

५८०. २१. तत्संबन्धिनी—*मँ । तत्संबन्धि—ई-मु ॥ ५८०. २३. रथकक्षया—क्ष-त-न-श-
*मँ-मु । (केषुचिद्विहितपुस्तकेषु 'टथ' इत्यक्षरं 'द्य' इत्येवं लिखितमस्ति ।) रथकक्षया—घ-१-क्ष;
रथकक्षया—ख-१-च-ज-भ ॥

[८. ८] ५८२. १५. आनुष्टुभं त्विति—*मँ-अनु. । आनुष्टुभमिति—ई-मु ॥ ५८३. १९.
ऋषेः—घ-न-मँ-मु । ऋषिः—ख-क्ष-त-भ-श ॥ ५८४. १. पक्षे—*मँ-मु । यज्ञे—ई ॥ ५८४. २.
धीतिभिरित्य...श्छान्दसः—ई-मँ-मु ॥ 'धीतिभिरिति पराङ्ग°' इति भाव्यम् ॥ ५८५. १२.
त्रियमाणा—ख-१-भ-मँ । प्रियमाणा—मु । क्षीयमाणा—इतरेषु ॥ ५८५. २९. रैशब्दात्—
ई-मँ-मु । 'रयिशब्दात्' इति भाव्यम् ॥ ५८६. २. अभिप्राप्तावश्रौष्टाम्—*मँ-मु । अभिप्राप्तो-
श्रेष्ठां—ख-भ; अभिप्राप्ताश्रौष्टां—क्ष-त-न-श ॥ ५८७. ८. भक्षयितारौ—क्ष-त-२-४-मु । भक्षितारौ—
मँ इतरेषु च । ऋ. सं. १. ७७. ४; ६. ५१. ४ द्रष्टव्यम् ॥

[८. ९] ५८९. ८. गायत्र्यानुपाद्ये । 'गायत्र्या उपाद्ये' इत्यनुक्रमण्याम् ॥ ५८९. १०
अतिरिक्तोक्थे—त-मु । अतिरिक्तोक्थे—मँ । ५६४. १८. टिप्पणी द्रष्टव्या ॥ ५९०. १५.
इत्यादिना—क्ष-क्ष-मँ-मु । इति—श; इत्यादि—ख-त-न-भ ॥ ५९४. ५. वा—*मँ-मु-× ॥
५९४. २७. युम्नादीनि—मँ-मु । युम्नादीन्—ई ॥

[८. १०] ५९६. १४. यज्ञस्य शिरो—*मँ । स्य यज्ञशिरसो—थ; यज्ञस्य शिरसो—श;
यज्ञशिरसो—ख-१-क्ष-त-न-भ-मु । 'तावेतयज्ञशिरः' इत्यस्य स्थाने 'ततो वै तौ यज्ञस्य शिरः'
इति तैत्तिरीयसंहितायाम् ॥ ५९६. १६. असूरे स्तोत्ररहितेऽपि—व-क्ष-क्ष-त-१-२-४-य-मु । असूरे
स्तोत्ररहिते—ख-भ; असूरे स्तोत्ररहिते—न; असूरेभ्यो रहितेपि—श । असूरे स्तोत्ररहितेपि—त-३ ॥

[८. ११] ५९७. ६-७. षट्कसप्तकाष्टकैः—ख-१-क्ष-त-१-२-न-श-मु-पि. सू. । षट्क-
सप्तकाष्टकै—ज-क्ष-त-३-४-भ । षट्कसप्तकाष्टकैव—मँ ॥ ५९७. १४. देवेषु—मँ । आ देवेषु—ई-मु ॥
५९८. ३. गीर्भिः स्तुतिभिः—ख-क्ष-क्ष-त-३-न-भ-श-मु । गीर्भिः—घ-त-२-४-मँ ॥ ५९८. २७.
अञ्प्रत्ययः । अजप्रत्ययः—क्ष-१ । अङ्प्रत्ययः—मँ-मु इतरेषु च । अत्र 'अञ्प्रत्ययः' इत्येव
साधुः । ऋ. सं. १. ३६. १७; ३८. ३; ४८. ९; ९२. १५ इत्यादिमन्त्रभाष्ये द्रष्टव्यम् ॥

॥ षष्ठाष्टकः ॥

(षष्ठाष्टकभाष्यसंशोधनार्थमुपयुक्तानि लिखितपुस्तकानि—ख, ग, घ, त, न, भ, श)

[८. १२] ६००. २. तं त्वदीयम्—ग-१-भ-१-य । त्वदीयं—मँ-मु इतरेषु च ॥ ६०१. १.
यः—ग-न-भ-१ । यो नः—मँ-मु इतरेषु च ॥ ६०१. १७. लुङि सिपि मन्त्रे—ग-भ-१-२-मँ-मु ।
लुङि मन्त्रे—ख-क्ष-त-२-३-श; लुङि सि मन्त्रे—थ; लुङि सिमन्त्रे—न ॥ ६०१. २४. अत्र—ग-भ । अ-
ख-त-न-श । अयं—मँ-मु ॥ ६०२. १०. ग्रहीता—ई । ग्रहीता—मँ-मु ॥ ६०२. १४. नामानु-
पूर्वस्य । 'नामानुपूर्वस्य' इति निरुक्तपाठः ॥ ६०२. २४. प्राञ्चन्ती—*मँ । प्राञ्चती—ख-घ-त-न-
भ-श-मु । प्राञ्चं—ग ॥ स्तुत्यगुणगणम्—भ-मु । स्तुत्यगुणं—घ, स्तुत्यं गुणगणं—त-न । स्तुत्यं
गुणगणं—श-मँ ॥ ६०२. २६. स्तुत्यगुणं—ग-भ-मँ-मु । स्तुत्यं गुणं—क्ष-त-४; स्तुत्या गुणं—

इतरेषु ॥ ६०३. २. परस्मैपदं । द्विर्वचनप्रकरणे । परद्विर्वचनप्रकरणे-ग; परस्परं द्विर्वचनं (द्विर्वचनं-न) परेण-न-श । परस्परं द्विर्वचनपरेण-म-मु इतरलिखितपुस्तकेषु च ॥ ६०३. ४. ' शुद्धम् ' इत्यस्यानन्तरं ' हविः ' इति पदं गलितमिति मॅक्समुल्लरमहाशयेनोक्तं तदनावश्यकं प्रतिभाति । ' हविः ' इति विशेष्यमग्रे विद्यत एव ॥ ६०३. १८. नू-ग-न-भ-श । नु-ख-त-म-मु ॥ ६०४. २६. यजनसाधनैः—ग-भ । यजमानसाधनैः-म-मु इतरेषु च ॥ ६०४. २७. वा—*म-मु-५ ॥ ६०५. २९. तित्विषे—ग । स तित्विषे-म-मु इतरेषु च ॥ ६०६. १. षोडशिशस्त्रे—ग-न-भ-मु । षोडशस्त्रे-ख । षोडशशस्त्रे-त-श-म-मु ॥ ६०७. १३. प्र इयार्तिं प्रेरयति-मु । इयार्तिं प्रेरयति-ग; यिप्रर्ति । प्रेरयति-य । प्रेरयति-म-मु इतरेषु च । ' प्रेरयति प्रेरयति ' इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयेन संभावितम् ॥ ६०७. २०. अयालिन्द्रस्य—ग-श-म-मु । अयालिन्द्रस्य-ख-न-भ-श; अथा-लिन्द्रस्य-त; अयालिन्द्रस्य-ग-र-तै. ब्रा. । वा. सं. २१. ४७. अत्र द्रष्टव्यम् ॥ ६०७. २२. दोहनाधिकरणे—ख-ग-ज्ञ-भ-३-श-मु । दोहनाधिकरणे-म-मु इतरेषु च ॥

[८. १३.] ६०८. १७. वर्धयिता—ग-घ-मु । वर्धयिताय-भ-श; वर्धयितार-श । वर्धयिता च-म-मु इतरेषु च ॥ ६०८. २७. लुङि—भ-श-मु । (छांदसो) लङ्-ग-श; लिङि-ग-र; लङि-म-मु इतरेषु च ॥ ६०९. ४. यज्ञस्य—भ-म-मु । यज्ञे-ग-श; यज्ञ-ख-त-२-३-४; वेद्या-स्तीर्णे बर्हिषि-घ; यज्ञवेद्यास्तीर्णे बर्हिषि वा-ज्ञ ॥ ६०९. १०. ईमहे याचामहे—ग-घ-न-भ । ईमहे-त-म-मु ॥ वेदितारम्—ग-भ-म-मु । विदितारं- इतरलिखितपुस्तकेषु ॥ ६०९. १७. बह्व्यः—भ । वृद्धाः-श; वृद्धाः-ख-त । वृद्धाः-ग-घ-न-म-मु ॥ ६१०. ८. पूर्वोक्ते—म-मु । पूर्वोक्तेः-५ ॥ ६११. १९. अवितासि—ग-घ-मु । अवितासि-म-मु इतरेषु च ॥ रक्षितैव—ग-घ-न-भ-मु । रक्षिते-ख-त-२-३; रक्षितो-ज्ञ-त-४; रक्षिता-श-म-मु । एतत्सूक्तस्य २६ मन्त्रभाष्यं द्रष्टव्यम् ॥ ६१२. २४. ज्ञायते वर्तते—म-मु । जान् वर्तते-ख-त; ना अनुवर्तते-ग; जानन् वर्तते-घ-भ; तानन्-थ; जा वर्तते-न; ज्ञात् वर्तते-श ॥ ६१३. २७. ऋषिभिरुत्पादिताभिः—म-मु । ऋषिरुच्यति ताभिः-ख-त-भ-२; प्रकृतो नारदऋषिरुच्यते ताभिः-ग; ऋषिरुच्यति ताभिः-भ-३-३; ऋषिरुच्यते ताभिः-श ॥ ६१४. १२. प्रतवसू—ग-र । प्रतवसू-ग-श; प्रतवसू-ख-त-भ । प्रातवसू-म-मु-निघ. ६. २१. ॥ ६१४. १९. अन्या अपि दैवीः प्रजाः—घ । अन्यापि दैवी प्रजा-ख-त-न-श-म-मु । अन्यापि दैवीः प्रजाः-मु । अन्यापि देवाः प्रजा-भ । अन्या अपि देवप्रजाः-ग ॥ ६१४. २४. हिंसित्र्यः सत्यः—ग । हिंसित्र्यः स्यः-ख-त-न-भ-श; हिंसित्र्यः-घ-म-मु । ' हिंसित्र्यः सत्यः ' इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयेन संभावितम् ॥ ६१५. ८. बहुप्रज्ञ वेन्द्र—ग-न-भ-१-३ । बहु-प्रज्ञेन्द्र-ख-त-भ-२-म-मु । बहुप्रज्ञै इन्द्र-श ॥ ६१५. १६. अभीष्टस्य फलस्य—ख-घ-त-न-भ-श-मु । अभीष्टस्य-ग । अभीष्टफलस्य-म-मु ॥

[८. १४] ६१५. २५. काण्वायनौ—५-म-मु । काण्वायनौ-अनु. भा. ॥ ६१६. १. एवमहमपि—ग । एवमपि-ख-त-न-भ-२-श-म-मु । एवमपि यद्यदि अहं-मु । मह एव ईश्वरो भवसिमपि-भ-३; एव महेश्वरो भवसिमपि-भ-३; ईश्वरो भवसि-य ॥ ६१७. १८. दृढीकृतानि—ग-भ-१-३-म-मु । दृढीकृतारो-न; दृढां कृता-श; दृढीकृता-इतरेषु ॥ ६१७. १९. दृह दृहि दृहि

बृद्धौ—न । बृह दहि बृहि बृद्धौ—ख-ज्ञ-त२-३-भ२-म-मु । दह दहि बृद्धौ—ग-भ१-३-श; बृह दहि बृद्धौ—त४ ॥ ६१७. २१. कृत्यार्थे—ग-भ१-३-श-मु । कृत्यार्थे—म-इतरेषु च ॥ ६१८. ११. जगृहे—ख-त-न-भ-श-मु । जग्रहे—ग-म- ॥ ६१८. १६. इन्द्रो वृत्रं हत्वासुरान्—ख-ज्ञ-त३-४-न-भ१-३-म- । तदा अच्छैत्सीरित्यर्थः—ग; ' इन्द्रो...असुरान् ' नास्ति—त१-२-मु । इन्द्रो वृत्रं हत्वासुरान-जयन्—श । इन्द्रो वृत्रं हत्वासुरान् च—भ२ ॥ ६१८. १९. —हे इन्द्र...प्रेरितवानसि—ख-ज्ञ-त३-४-न-भ१-३-म- । हे इन्द्र (इन्द्र त्वं द्यां द्युलोकं—श) मायाभिः उत्सिस्सतः (उत्सिस्सतः उत्सष्टु-मिच्छतः—श) सर्वत्र प्रसरतः द्यामारुक्षतः द्युलोकमारोहतः दस्यून् (दस्यून् शत्रून् उपक्षेप्तृन्—ख) हे इन्द्र (इन्द्र त्वं—ख) अवाधूनुथाः—ख-घ-श । मायाभिरुत्सर्पणमिच्छतः द्यामारुक्षतः दस्यून् उपक्ष-पयितृन् हे इन्द्र त्वं वृत्रस्यासुरान् अवाधूनुथाः अवाङ्मुखं प्रेरितवानसि—ग । हे इन्द्र मायाभिरुत्सिस्सतः सर्वत्र प्रसरतः द्यामारुक्षतः द्युलोकमारोहतः दस्यून् शत्रून् उपक्षेप्तृन् इन्द्रो वृत्रं हत्वा असुरान् हे इन्द्र त्वं अवाधूनुथाः अवाङ्मुखं प्रेरितवानसि (प्रेरितवानसि उक्कृष्टतरो भवत्—त१)—त१-२-भ२ ॥

[८. १५] ६१९. १५. शत्रुजातानि—भ१-३-म-मु । शत्रून्—घ; शत्रुहननादिजातानि—इतरेषु ॥

[८. १६] ६२२. २४. प्राप्तव्येषु—ग-भ । प्राप्तेषु—न-म-मु । ' प्राप्तेषु ' नास्ति—घ; प्रत्येषु—ज्ञ-त२-३; त्वेषु—त४ ॥ ६२३. १०. वा—भ । ऋ. सं. ८. २. ३६. अत्र द्रष्टव्यम् । म-मु-पुस्तकयोः इतरलिखितपुस्तकेषु च ' वा ' नास्ति ॥ एवमतः—ग-घ-न-भ । एवातः—म-मु इतरेषु च ॥ ६२३. २१. युधा युद्धेन—ऽ-मु । युधायुधेन—म- ।

[८. १७] ६२४. १०. आद्यस्तुचो—ग-भ१-म-मु । आद्या च—ख-त; आद्य—न; आद्यस्तुचो—भ२ ॥ ६२४. १९. केशिना केशिनौ केशवन्तौ—त-भ-मु । केशिनौ केशवन्तौ—ग-न; केशिना केशवन्तौ—घ-म- । ६२४. २५. सुतवन्तः—ख-त३-न-भ-मु । सुतेवन्तः—घ; सुतवन्तः—त२-४ । सुतावन्तः—श-म- ॥ ६२४. २९. सुतवतः—ऽ-मु । सुतावतः—म- ॥ ६२४. ३०. सुशिप्रिन् । ' सु । शिप्रिन् । ' इति पदपाठः ॥ ६२५. ४. ओभा कुक्षी... माघोने च । इयं श्रुतिः कुत्रत्येति न ज्ञायते ॥ ' वार्त्रघ्ने ' इत्यस्य स्थाने ' वार्त्रघ्ने ' इति म-पुस्तके ॥ ६२५. ५. सव्यदक्षिणभेदेन—ग-भ१-म-मु । 'दक्षिणे पदेन—ख-ज्ञ-त२-४-न; 'दक्षिणपदेन—त३; 'दक्षिणेन पदेन—श ॥ ६२५. ६. शरीरावयवानि—ऽ-म-मु । ' शरीरावयवान् ' इति भाव्यम् । ६२५. १३. सुखजनकम्—ऽ-म-मु । ' सुखजनकः ' इति भाव्यम् ॥ ६२६. २०. शाचिपूजन—ग-भ-म-मु । शाचिषा—ख-त-श; शाचिषापूजन—न ॥ ६२६. २१. यतः—म-मु । अतः—ऽ ॥ ६२६. २६. स्वयमेव—ग-भ-म- । स्वयं—मु; स्वयं ते तव—ख-त-श; स्वयमेव—न ॥ ६२६. ३१. ण्यत्प्रत्ययो—म- । यत्प्रत्ययो—ऽ-मु ॥

[८. १८] ६२७. २५. द्वाविंशत्यृचम्—भ-म- । द्वाविंशर्चं—मु इतरेषु च ॥ ६२७. ३१. देवानाम्—ग१ (पश्चाच्छोषितः)—म- । देवादीनां—मु इतरेषु च ॥ ६२९. ७. करणेऽर्थे—ऽ-मु । करणार्थे—म- ॥ ६२९. २७. शिष्यते—भ-म-मु । शिष्याते—ख-त-न; शिष्यः ते—श ॥ ६२९. २८. पूर्वस्यामन्त्रितस्य—ऽ-मु । पूर्वस्य—म- । ६३०. २४. अयमर्थः—म-मु । अयमर्थ—ख-त; योमर्थः—ग१; यथा मर्थः—ग२; अयमर्थः—न; अयमर्थः—भ; अयं मर्थः—श ॥

६३१. २१. कृणोतन कुरुत—ख-घ-त१-२-भ-मु । कृणोतन—ग-त३-४-न-श-मँ ॥ ६३२. १०. नः अस्मभ्यम्—ख-घ-ज-त१-मु । एतन्नास्ति ग-त२-३-४-न-भ-श-मँ-पुस्तकेषु ॥

[८. १९] ६३२. १८. सोमरेः—त४-भ-श-मँ-मु । सोमरिः ऋषिः—घ; सौमरेः—इतरेषु ॥ ६३२. २३. सोमरिः—ज-भ-श-मँ-मु । सौमरिः—ग; सौमरं—ख-त१-२-३-न ॥ पितुर्न—ख-ज-त२-न-भ-श-मँ-मु-अनु । वितुर—ग; पितु—त३ ॥ ६३३. ३. वहेर्लिटि—ख-ग-ज-त१-२-न-भ-श-मु । वहेः—त३-मँ ॥ ६३३. ९. ईमिसम्—त२-न-भ-श-मँ-मु । ई इमं—ज ॥ व्याप्तधनं प्रभूतदानं वा—ख-त-न-भ-श-मु । विभूतदानं वा—ग; व्याप्तधनं—घ । विभूतदानं—मँ ॥ ६३३. १७. यष्टृतमम्—ख-ग-घ१-त२-न-भ-श-मु । इष्टृतमं—च; यष्टृतमं—ज । इष्टृतमं—त३-मँ ॥ ६३३. २५. प्रकृतिभावः—ई-मु । प्रकृतिता च—मँ । ६३४. १. ब्राह्मणान्तरप्रदर्शनेन—ख-ग-ज-त१-२-न-भ-श-य-श । ब्राह्मणांतरप्रदर्शनेन व्याख्याता यः समिधा य आहुती यो वेदेनेत्यादिना—भ१ । 'ब्राह्मणान्तरप्रदर्शनेन' नास्ति—त३-मँ-मु ॥ ६३४. २. मर्त्यः—ख-ग१-ज-त१-२-न-भ-श-मु । मर्त्यः—ग२-त३-भ-श-मँ ॥ ६३४. ३. ब्रह्मयज्ञेन—ग-त-भ-श-मु । ब्रह्मयज्ञ-न-भ-श-य । मँ-पुस्तक एतन्नास्ति ॥ ६३४. १२. देवैः कृतम्—त३-४-वर्जेषु लिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च । त३-४-मँ-पुस्तकेष्वेतन्नास्ति । ६३४. २४. अतिथिर्न—मु-त३-वर्जेषु लिखितपुस्तकेषु च । एतन्नास्ति त३-मँ ॥ ६३४. २६. अभीष्टफलं—ई-मु । अभीष्टफलं—मँ ॥ प्रत्यक्षकृतः—ग-ज-त१-२-न-भ-श-मु । प्रत्यक्षत्वकृतः—ख-त३ । प्रत्यक्षत्वकर्ता—मँ ॥ ६३४. २७. क्षेमासो धारणान्यपि—मँ-मु । त्वेक्षेमा रक्षकणान्यपि—ख; क्षेमासो रम्यान्यपि—घ-न-भ; त्वेक्षेमा धीरणान्यपि—त३; क्षेमासो रक्षणा धारणान्यपि—श ॥ ६३४. २८. त्वमेव—ग-घ-न-भ । एव—ख-त-श-मँ-मु ॥ ६३५. १. दाश्वध्वरः—ई-मु । दाश्वध्वरश्च—मँ ॥ ६३५. ३. सनिता अस्तु—ख-ग-घ-त३-न-भ-श । सनिता—ज-त२-मँ । अस्तु भवतु—मु ॥ ६३५. २५. ज्ञातवतो—न-भ-श । ज्ञानवतो—ग-भ-३; ज्ञातव—त; ज्ञातवो—भ१; ज्ञातव्यस्य—ख-मँ-मु ॥ ६३६. ११. निशानं—मँ-मु । निश्चानं—ख; निश्चानं—ग-न-भ-श; निश्चयानं—न ॥ ६३६. १२. सः—ग । एतन्नास्ति मँ-इतरलिखितपुस्तकेषु च । सोऽभिधीभिः—मु ॥ ६३७. १३. सौत्ये—भ-१-३-मु । सौम्ये—ग; स्तौत्ये—भ-२; स्वौत्ये—श । स्तौत्ये—मँ इतरेषु च ॥ ६३९. १३-१४. ये यथा.....भवन्ति । 'यं यथायथोपासते तथैव भवति' इति मुद्रलोप. ३. ३ ॥ ६३९. १४. भवेयमिति—मँ-मु । भवति—ख-त-श; भवानि—ग-न-भ ॥ ६३९. १९. वा—ग-भ-१ । व—ख-त-न-श । च—मँ-मु ॥ ६४१. ९. मुष्काणि—मँ । मुष्कानि—ई-मु ॥ ६४१. ११. स्तोतव्यत्वेन—ग-त-भ-१-३-मँ-मु । स्तोतव्येन—ख-न-भ-श ॥ ६४१. १९. लभेय—मँ । लभेयं—ई-मु ॥ ६४१. ३०. शत्रुं सर्वमपि—ख-ज-त१-२-३-भ-श-मु । सर्व—ग । एतन्नास्ति घ-त४-मँ ॥ ६४२. १४. त२-३-४-न-श-मँ-पुस्तकेषु प्रकृतमन्त्रभाष्यं न विद्यते । ख-ज-त१-भ-मु-पुस्तकेषु—'अप्येतद्यदुक्तमपि यदेतत् वक्ष्यमाणमिति । उतशब्दः एवमुभयं तं ('तं' नास्ति भ-निरुक्तीकायां च) संभावयति । मे मह्यं (मम—निरु, टी.) प्रयियो प्रयायते प्रगम्यते (शाम्यते—य) येन तत् प्रयियु (प्रयियुः—मु) धनमश्नादि । तस्य प्रयियोः धनस्य बह्वदात् (धनं दात्—ख) । तामिः कन्याभिः सह वयियोः । ऊयते येन तद्वयियु वस्त्रादि तस्य च बह्वदात् । तिसृणां (तिसृणां—ख-भ-१-निरु, टी.) सप्ततीनां गवां श्यावः श्यामवर्णो वृषः श्यामवर्णानां प्रणेता प्रकर्षेण नेता अग्रतो गामी भुवद्वसुः

भावयिता वसूनां प्रशस्तः पूजितलक्षणः दियानां (दिव्यानां—त१; दीयानां—ख-ज्ञ-भ१; देयानां—य) दानार्हानां गवां (गवां देया यास्तासां—निरु. टी.) पतिः । ताश्च गाः एतत्संख्यायुक्ताः एतद्गुण-युक्ताश्च मह्यमदात् । क पुनरसावदात् । सुवास्त्वाः सुष्ठुनिवासाया नद्याः अधि तुग्वनि तीर्थेऽधि एतददात् मह्यम् । सुवास्तुनाम (सुवास्तुः—ज्ञ-भ१—निरु.) नदी तुग्व तीर्थं भवतीति निरुक्तम् । अस्या ऋचो व्याख्यानं निरुक्तटीकाया उद्धृतम्^१ ॥ ग-पुस्तकपाठः—‘ कूलं या प्रयौति सा प्रयियुः । वृक्षादिकं यावयौति सा वयियुः । एवंभूता या सुवास्त्वा नद्या अधि तुग्वनि तीर्थं तिसृणां सप्ततीनां श्यावः श्यामवर्णः ऋषभः दियानां देयानां गवां पतिः वसुर्वासकः प्रणेता नायको भवदभवत् इति दानस्तुतिः ’ ॥ घ-पुस्तके—‘ उताप्येतद्यदुक्तं मे मह्यं प्रयियोः अश्वादिषः श्यामवर्णानां प्रणेता प्रकर्षेण नेता मह्यमदात् । क पुनरसावदात् । सुवास्त्वाः सुष्ठुनिवासाया नद्याः अधि तुग्वनि तीर्थेऽधि एतददात् मह्यम् । सुवास्तुनाम नदी तुग्व तीर्थं भवतीति निरुक्तम् । अग्रतो गामी भुवद्रसुः भावयता वसूनां (वहूनां—च) पूजितलक्षणः दियानां दानार्हानां गवां पतिः ताश्च गाः एतत्संख्यायुक्ताः ’ ॥

[८. २०] ६४२. १६. गन्त । ‘ गन्ता ’ इत्यनुक्रमण्याम् ॥ ६४२. २२. हे प्रस्थावानः ..... अस्मानागच्छत—ख-ग-ज्ञ-त१-२-भ-मु । हे प्रस्थावानः गमनशीलाः अयं आगतव्यं गच्छत—घ । हे प्रस्थावानो गमनशीला मरुतः यूयमा गंत आगच्छत—मँ^२ ॥ ६४३. १. महान्तः—ख-ज्ञ-भ-मँ-मु । तद्वतः—ग-शः; तद्वातः—त२-३-४; तद्वांतः—न ॥ ६४३. ४. कामयमानाः—ख-ज्ञ-त१-२-भ-मँ-मु । ग-घ-त३-४-न-श-पुस्तकेऽवेतन्नास्ति ॥ ६४३. १८-१९. परोऽर्धर्चः परोक्षकृतः । ‘ प्रत्यक्षकृतः ’ इति भाव्यम् ॥ ६४३. २१. निष्पद्यते—ख-ग-त-न-भ१-२-य । विद्यते—श । निष्पाद्यते—भ३-मँ-मु ॥ ६४४. ६. आन्तरिक्षम्—मँ-मु । अंतरिक्षं—शः; अंतरिक्षं—इतरेषु ॥ ६४४. ७. पलायते—ग-घ-भ१-३-मु । पालयते—ख-त-न-भ२-श-मँ ॥ ६४४. ३०.

१. Cf. Max Müller : Preface to the 2nd Edition, Vol. IV, p. 172 :

“ R (i. e. Bombay Edition) borrows the commentary from the commentary on the Nirukta IV. 15, adding at the end of the verse (*not in a note*) : अस्या ऋचो व्याख्यानं निरुक्तटीकाया उद्धृतं, which might give the impression, as if Sāyana, not the Editors, had copied from the Nirukta-ṭīkā. At all events, this throws some light on the manner in which lacunas have been filled in R.” As Max Müller could not find in his Mss. material this part of commentary, it is but natural that he should charge the Editors of the Bombay Edition with adding this portion of their own accord. Since, however, this portion is found in a good number of Mss. (some of them really old), it is quite clear that the Editors of Bombay Edition reproduced it from some Ms., and did not add of their own accord. It is evident that the scribe of the original copy of the Mss. ख-ज्ञ-त१-भ, not having found commentary on this verse, reproduced it from the Nirukta-ṭīkā.

२. Cf. Max Müller : Preface to the 2nd Edition, Vol. IV. p. 169 : “ R (Bombay Edition) reads हे प्रस्थावानः प्रस्थातारः प्रगतारः मरुतः आगतं अस्मानागच्छत quite different from our Ms. B., the only Ms. which has the passage. Is this a conjectural reading ? ” It is rather striking that Max Müller could not find this reading found in so many Mss. by us and also most probably by the Editors of the Bombay Edition, in his *apparatus criticus*.

शर्धं विशेष्यते—त३-न-मँ-मु । शर्धा विशेष्यन्त-ख-त२; शर्धो विशेष्यते-ग-ज्ञ-त४-भ; कीदृशे शर्धाय-घ ॥ ६४५. १४. शक्त्यादीन्यायुधानि—*मँ-मु । शक्त्यान्यायुधानि-ख-त-न-श; शक्त्या-ख्यान्यायुधानि-ग-भ ॥ ६४६. ६. स्मः—घ-न-भ । रः—ग । स्म-त-मँ-मु ॥ ६४६. ७. हीनः—ग-मँ-मु । हिनः-ख-त२-३-न-भ१; नहिनः-ज्ञ-त४-भ२-३; हीन-श ॥ ६४६. २४. सुम्ना सुम्नानि सुखानि—ग-न-भ-मु । सुम्ना सुखानि-घ-श । सुखानि-त-मँ ॥ ६४७. १५. वर्षितृन्—ग-भ । वर्षितान्-घ; वर्षिन्-न; वर्षिष्ठान्-ख-त-श-मँ-मु । ऋ. सं. ८. ७. ३३; २०. २०. द्रष्टव्यम् ॥ ६४७. १७. शक्तान्—*मँ-मु । सक्तान्-ख-त; सेक्तृन्-घ-भ; सेक्षन्-न; सनूतने-श ॥ ६४८. ११-१२. धारयितव्ये स्तोत्रे यज्ञे—भ-मँ-मु । धारयितव्यस्तोत्रयज्ञे-ख-त-न; धारयितरि यष्टरि स्तोत्ररि यज्ञे-ग; धारयितव्यस्तोत्रे यज्ञे-श ॥ ६४८. २३. असक्तशत्रवः—मँ । अशक्तशत्रवः—ई-मु ॥ ६४८. २४. कल्याणीभिस्ताभिः—ग-भ१-३ । कल्याणीभिः स्तोत्रीभिः-ख-ज्ञ-त१-२-४-श; कल्याणीभिः स्तोत्राभिः-त३-मु; कल्याणीभिः स्तोत्रभिः-न-भ२; कल्याणीभिस्ततभिः-य । कल्याणीभिः-मँ ॥

[८. २१] ६५०. २. वाजयन्ति—ग-त१ । वाजन्ति-मँ-मु इतरेषु च ॥ ६५०. ३. वा-ग-न-भ । त्वा-त२-३-श । ख-ज्ञ-त४-मँ-मु-पुस्तकेषु 'वा' नास्ति ॥ ६५१. ३. गोविकारे दधि-पयसी—*मँ-मु । गोविकारो दधिपयस्य-ख-त-न; गोविकारो दधि पयश्च-ग-भ; गोविकारो दधि-पयसोः-श ॥ उच्येते—*मँ-मु । उच्यते—ई ॥ ६५१. ४. श्रीते—भ१-३ । श्रीतेन-ख-त-न-भ२-श-मँ-मु ॥ ६५१. २१. अभूम भवामः—न-भ-श-मु । अभूमः-घ । भवामः-ख-ग-त-मँ ॥ ६५१. २२. सुव्यत्ययः—श-मँ-मु । सुव्यत्ययः-ख-त-भ२; सुप्व्यत्ययः-ग; सुव्यत्ययः-न; सुष्य-त्ययः-भ१; सुतयः-भ३ ॥ ६५१. २३. तु ते त्वां—*मँ । ते त्वां-मु । उत त्वं-ख-ज्ञ-त१-२; तु त्वां-ग१; तु त त्वा-ग२; नुत त्वं-त३-न; तु त्वं-त४; तु ते त्वं-भ१-३; ननु ते त्वं-श ॥ रक्ष्या इति—ग-मँ-मु । रक्षन्त इति-त१-२-४-भ२; रक्षत इति-ज्ञ; इति-भ१; मिति-भ३ ॥ ६५१. २९. अभ्यवहार्यम्—ग-घ-भ । अभ्यवहार्यं-न । अभ्यवहार्यं-ख-त-श-मँ-मु ॥ ६५३. २८. तान्नाश्रयसीत्यर्थः—त३-४-न-श-मँ । तान्नाश्रयसीत्यर्थः यदा त्वं नदन्तुं नद अव्यक्ते शब्दे यं स्तोतारं कृणोषि मदीयोयमिति यदा भावयसि तदानीं समूहसि धनादिकं तस्मै बहसि । आदित् अनन्तरमेव तेन लब्धधनेन स्तोत्रा पितेव पालयिता जनक इव हूयसे स्तुतिभिराहूयसे स्तुयस इत्यर्थः-ख-ज्ञ-त१-२-भ-मु । तान्नाश्रयसीत्यर्थः यदा मानवस्य नदन्तुं दानादिराहित्यं समूहसि निराकरोषि यष्टृत्वं कृणोषि करोषि आदित् अनन्तरमेव पितेव सन् तेन हूयसे-घ ॥ ६५४. १६. मा—घ । तस्मादन्नं न-ग२-ज्ञ-त१-४-भ१-२; तस्मादन्नं-भ३; तस्मादन्यन्न-ख-ग१-त२-३-न-श-मँ-मु ॥ ग्रहेः—ख-त२-३-४-न-भ२-श-मु । ग्रहेः-ग-ज्ञ-भ१-३-मँ ॥ ६५४. १८. धनादिभिः—ख-ग-त२-न-भ-मँ-मु । नादिभिः-त३; भरणादिभिः-श ॥ ६५४. १९. कैश्चित्—ग-मँ-मु । कश्चित्-इतरेषु ॥ ६५५. ५. वर्तन्ते तान्—भ३-मँ-मु । वर्तन्त तान्-ख-त-न; ततान्-घ; तवन्ते तान्-भ१; वर्तन्ते तान्-भ२; तान् ततान्-श ॥ ६५५. ६. धनैस्तनोति—ग२-भ३-मँ-मु । धनौ सनोति-ख-ज्ञ-त२-३-४-न; सनोति-घ; धनैः सनोति-त१; धनैः सनोति-भ२; धनैः सनोति-श; धनैस्तनोमि-भ१ ॥

[८. २२] ६५५. ११. आश्विनम्—ग-ज्ञ-त२-भ१-३-३-म-मु-अनु. । अश्विनं—ख-त३-४-न-भ२ ॥ ६५५. १८. उपक्षपयितारम्—भ१-३-३-म-मु । उपजनायतारं—ख-त-न; उपथितारं—ग; उपजनयितारं—श ॥ ६५५. १९. सुहवा सुहवौ—ख-ग-ज्ञ-त१-२-भ-श-मु । सुहवौ—त३-४-न । सुहवा—घ-म ॥ ६५५. २१. सूर्या स्वयंवरे—ग-भ-श-मु । सूर्यास्वयंवरे—ख-घ-त-म ॥ ६५५. २७. यज्ञेषु—ख-ग-ज्ञ-त१-२-न-भ-श । यज्ञेषु—त३-४ । युद्धेषु—म-मु ॥ ६५५. २९. कैश्चिदप्यनुपद्रवम्—म-मु । ॥ ६५६. ३. द्योतनशीलौ—ख-ग-ज्ञ-त३-४-भ-श-म-मु । द्योतनं—त२ ॥ ६५६. ११. परिईयते—घ-भ१-३ । म इतरेषु चैतन्नास्ति । ईयते गच्छति—मु ॥ ६५६. १३. मन्त्रान्तरम्—म-मु । मन्त्रांतरं सति—ख-त-य; मन्त्रांतरं संति—न-भ१-२; मन्त्रांतरे सति—भ३-श ॥ ६५६. २३. द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ—ग-घ-भ-मु । द्यावापृथिव्यौ—ख-त-श-म ॥ ६५६. ३१. वृकेण—म-मु । वृकेण लांगलेन—म ॥ ६५७. १. धान्यम्—म-मु । धान्यं वा—ग; धनं वा—इतरेषु ॥ ६५७. ९. अस्मानुपयातमागच्छतम्—घ१-म-मु । अस्माकं नुपमानं गच्छंतौ (गच्छंतौ—त२-४)—ख-त१-२-३-४-न-भ२; अस्मानुपयातं गच्छतं—ग; अस्माकमुपयातमागच्छतं—घ-य; अस्माकमुपयातं गच्छतं—भ३; अस्माकं उपमानं गच्छंतौ (गच्छंतौ—ज्ञ)—ज्ञ-भ१-श ॥ ६५७. ११. एवम्—म-मु । एव—म ॥ आगच्छतम्—ग । आगं—भ२ । आगतं—म-मु इतरेषु च ॥ ६५८. १. यत्—ग-घ-भ । यद्यच्छत्—ख-त-न-श; यद्यत्—म-मु ॥ ६५८. ६. अधृतगमनाः—ग-भ१-३-म-मु । अधृतनाः—त४; अधृतधनाः—इतरेषु ॥ ६५८. १९. वन्दनो—भ-म ॥ वंदन—मु इतरेषु च ॥ ६५८. २०. मायाभिः—म ॥ मालाभिः—म-मु ॥ ६५९. १. स्तूयमानमार्गौ—ख-ज्ञ-त२-न-भ१-३-म-मु । यामन् मार्गे—ग; स्तूयमार्गौ—त३-४; स्तूयमानमार्गौ—भ२ ॥ ६५९. ४. नः अस्मान्—घ । नोस्मत्—म-मु इतरेषु च ॥ ६५९. ८. सेवनीयशीलौ—म ॥ सेवनीयशीलौ—ख-घ-त-न-भ-श-मु । सचनशीलौ—ग । 'सचनीयौ' अथवा 'सेवनीयौ' इति साधु इति मंसमुच्छ्रमहाशयेनाभिप्रेतम् । ऋ. सं. २. ३१. ४; ८. ७०. ८. अत्र द्रष्टव्यम् ॥ ६५९. १७. गच्छन्तीभिः—ग । गच्छद्भिः—म-मु इतरेषु च ॥ ६५९. १८. आरात्ताश्वित्—ग-घ-मु । आरात्तात्—म इतरेषु च ॥ ६६०. १. प्रयच्छति—ख-त-न-भ-श-म-मु । प्रयच्छन्ति—ग ॥ ६६०. ६. लिङ्गि—म-मु । लिङ्गि—म ॥

[८. २३] ६६१. १३. अनुषक्तम्—ख-ग-त-न-भ-श-मु । अनुषगनुषक्तं—घ । आनुषक्तं—म । निरु. ६. १४ द्रष्टव्यम् ॥ ६६१. २०. यष्ट्वेन—म-मु । यष्ट्वेन—ख-त-न-भ-श; याज्य-यष्ट्वेन—ग; यष्ट्वेन—घ ॥ ६६१. २७. यज्ञवति—ग-भ३-म-मु । यज्ञं प्रति—ख-घ-ज्ञ-त१-२-भ२-य-श; धत्रयज्ञं प्रति—त३-४-न; ज्ञं प्रति—भ१ ॥ ६६३. १४-१५. माययापि तस्य—ग-घ-म-मु । मायावि(व्योवि-श)तस्य—ख-ज्ञ-त३-४-भ२-श; वमायावि तस्य—त२; मायावि तस्य—न; मायान्वि तस्य—भ१-३ ॥ ६६३. २१. त्वा त्वाम्—ग-घ-न-भ-मु । त्वां—ख-त-श-म ॥ ६६३. २६. गृहे—म-मु । यज्ञे—ग; सह—इतरेषु ॥ ६६४. ३. अस्माकम्—म-मु । नोस्माकं—म ॥ ६६४. ४. त्वा—घ१-वर्जेषु लिखितपुस्तकेषु । घ१-म-मु-पुस्तकेषु नास्ति ॥ ६६५. ५. ज्वलत्तेजसे—ख-ग-घ-त१-३-भ । ज्वलत्तेजसो—त२-४; ज्वालत्तेजसे—न । ज्वालत्तेजसे—म-मु ॥ कथमिव—ख-ग-ज्ञ-त१-२-४-भ-श । वयमिव—त३-न । वयमिह—म-मु ॥ ६६५. १०. बाध-

परिहारेण—ग-भ१-२-श-मँ-मु । बाधपरिपूरेण—ख-ज्ञ-त२-३-४-न; बाधापरिहारेण—भ३ ॥ ६६५.
१७. अरणीभिः—ग-घ-मँ-मु । वारणीभिः—मु इतरेषु च ॥ ६६६. १९. यशस्वी असि—
घ-भ-मु । साति यशस्वी—ग; यशासि—ज्ञ; यशस्त्वं—श; यशस्वासि—ख-त२-३-४-न-मँ ॥

[८. २४] ६६६. २४ विश्वमना ऋषिः—मँ । वैयश्वनाम ऋषिः—ई-मु ॥ ६६७. ४.
इत्वषत्वे—ग-भ१-३-मु । इत्वषत्वे—मँ । ईत्वषत्वे—भ२; इतिषत्वे—ख-त-न-श ॥ ६६७. १०.
हि प्रसिद्धौ—मँ-मु । हि प्रसिद्धो भूः—ग; हि प्रसिद्धो भूत्—इतरेषु ॥ ६६७. १७ नानाविधान्नो-
पेतम्—भ१-३-श-मँ-मु । नानाविधौपेतं—ग२; नानाविधानोपेतं—ख-घ-त-न-भ२ ॥ ६६७. २३
निरेकम्—मँ-× । मु—पुस्तकेऽप्येतन्नास्ति ॥ ६६७. २५. स्तवमानः—ज्ञ-मँ । स्तवानः—ख-ग-
त१-३-४-न-भ२-३-मु; स्तवनः—घ; स्तवान—श । ६६८. १२. तथा मनः—मँ-× । तथा मदीयं
मनो—मु ॥ ६६८. १७. नामन्त्रिते—ग-भ । आमन्त्रिते—ख-त-न-श-मँ-मु ॥ ६६९. ३. नर्तयितः—
ग-मँ-मु । वर्तयितः—ख-घ-त-न-भ; वर्तमानं—श ॥ ६७०. २. अभिषुणुत—ग-भ२-य । अभिषुत-
मँ-मु इतरेषु च ॥ मदकरम्—भ२ । मधुरं—ग । मधुकरं—मँ-मु इतरेषु च ॥ ६७०. ९. दक्षम्—
ग-भ१-श-मँ-मु । रक्षं—इतरेषु ॥ ६७०. २७. ऋत्विक् मध्वः—ख-ग-त-न-भ-श-मु । ऋत्विक्
सदावृधः सर्वदा बुद्धिमतो मध्वः—घ-मँ ॥ ६७०. २८-२९. अभिषुणु.....वर्धकः—ग-भ ।
एतन्नास्ति ख-त-न-श-मँ-मु । ऋ. सं. ४. ३१. १; ५. ३६. ३; ८. ६८. ५ एतेषु 'सदावृधः'
इत्यस्य, ऋ. सं. ८. २४. १३. अत्र 'सिंच' इत्यस्य च व्याख्यानं द्रष्टव्यम् ॥ अयमेवेन्द्रः—
ग-भ-मँ-मु । कोपे(कोये—त१-२)नेवेन्द्रः—ख-त; इत् वा उ अयमेवेन्द्रः—घ; कोयमेवेन्द्रः—न-श^१ ।
'स्तूयते खलु' इत्यस्यान्तरं मु-पुस्तके 'कीदृशः वीरः विक्रांतः सदावृधः सर्वदा वर्धमानः' इत्य-
धिकं विद्यते ॥ ६७१. ५. उपलक्षणमेतत्—भ । उपलक्षणं—मँ-मु इतरेषु च । 'उपलक्षणमेतत्'
इति भाष्ये साधारणः पाठ इति मैक्समुल्लरमहाशयनोक्तम् ॥ ६७१. ६. छान्दसो मुम्—मँ ।
छान्दसो वोम—ख-त-न; छान्दसो द्वितीयो नुद्—भ; छान्दसो लोपः—श । छान्दस आगमः—मु ॥ ६७१. ७.
सर्वैः—ग-ज्ञ-भ३-मँ-मु । सर्वैरिति—त२-४-भ२ ॥ ६७१. ३१. ऋत्विग्भिः—ग-ज्ञ-न-भ-श-
मँ । ऋत्विस्तः—ख-त२-३ । ऋत्विग्भ्यः—मु ॥ मदीयम्—ग-त-न-भ । यदिदं—श-मँ-मु ॥ ६७२. १.
घृताश्च मधुनश्च—ख-ग-त२-भ-श-मु-आश्व. गृ. । घृतान्माबुश्च—त३; घृतास मधुनश्च—भ२ ।
घृतान्मधुनश्च—घ-न-मँ ॥ ६७२. ९. धनदानम्—ग-घ-मु । धनं दानं—मँ इतरेषु च ॥ ६७२.
२५-२६. नव वै.....दशधा चरन्तम् । 'नव वै पुरुषे प्राणाः' एतावन्मात्रेणऽशः तैत्तिरीयब्राह्मणे
(१. ३. ७. ४) उपलभ्यते । 'दशधा' इत्यस्य स्थाने 'दशमो' इति स्यादिति मैक्समुल्लरमहाशयः ॥
६७३. ६. संबोध्याह—ग-भ१-३-मँ-मु । संबोध्य—इतरेषु ॥ ६७३. ८. भवन्तीति—मँ-मु ।
भवन्ति—ई ॥ शोधनहेतुत्वात्—ग-भ२-३ । शोधने हेतुत्वात्—भ१; शोभनहेतुत्वात्—इतरेषु ।
शोभाहेतुत्वात्—मँ-मु ॥ ६७३. ९. यजमानानामिव—मँ-मु । 'यजमानानां यजमानानां—ख;
पतमानानां—ग२-त४-भ; पद्यमानानां पतमानानां—ज्ञ-त२; पद्यमानानां यजमानानां राया (राया

१. The fact that many Mss. have को before यमेवेन्द्रः suggests that some portion is here wanting whose last letter may be को. This want is fulfilled by the passage reconstructed on the basis of Mss., which has वर्धको as the last word.

इव-य) त१-य ॥ परिपदां समानाधिकरणः—*मै-मु । परिपदी समानक-ख-ज्ञ-त२-३-४-न-भ१;
परिपदां समानक-त१; पद्यमानानां-भ१-३ ॥ ६७३. १९. विशेषेण—भ । विशेषणं—ग ।
निःशेषेण—त-मै-मु ॥ ६७३. २५. संन्यसे—त२-भ२-मै-मु । संन्यसे-ख-ग-घ-ज्ञ-भ१-३; संन्यासे—
त३; संन्यासे-त४ । ‘संन्यसे’ इति पदपाठः ॥ ६७४. १. ऋन्—*मै-मु । ऋन्-जोधपूरलिखित-
पुस्तके । ऋन्-इतरेषु ॥ क्षणोतेः—*मै-मु । अर्तेः—ग; ऋणोतेः—इतरेषु ॥ ६७४. ३. किं पुनस्तं
हन्ति—*मै-मु । किं पुना हन्ति-ख-त; किं पुनः हन्ति-ग-घ-श; किंतु नाहन्ति-न-भ१-२-य; किमु
न हन्ति-भ३ ॥ ६७४. ७. हननसाधनम्—ग-घ-न-भ-मु । हननसा(युधं)-ख-त-श । हनन-
साधकं-मै ॥ ६७४. १६. वाजनम्—मै-मु । वर्जनं-ख-ग-त-न-श; वर्धनं-भ ॥ ६७४. १९.
प्रापितवती—*मै-मु । प्रापितवान्—१ ॥ ६७४. २०. करोषि—*मै-मु । करोति—१ । ‘कारय’
इति भाव्यम् ॥ ६७४. २४. आदत्तवान्—*मै-मु । दत्तवान्—१ ॥ ६७५. २. यदा—भ३-मै-मु ।
यद्वा यथा-ख-त१-२-३-न-भ१-२; यद्वा यदा-ग ॥

[८. २५] ६७५. ७. विश्वमना—ख-ज्ञ-त२-भ-मै । वैयश्चनामा-मु ॥ ६७५. २२.
कर्त्रपेक्षत्वात्—ग-भ३ । कर्तृपेक्षत्वात्-न-भ१-२ । कर्तृपेक्षत्वात्-ख-ज्ञ-त२-३-श-मै-मु ॥ ६७६. ४.
ऋतावाना—१-मै । ‘ऋतऽवानौ’ इति पदपाठः । ऋतावानौ-मु ॥ ६७६. १०. बलाद्वेगः—
भ-मै-मु । बलाद्वेग-ख-त; बलाद्वेग-श; द्वेग-न ॥ ६७६. १२. क्षयतेः—त२-न-श-मै-मु ।
क्षीयतेः-भ । ‘क्षीयतेः’ इति भाव्यम् ॥ ६७६. २०. वृष्ट्यवेला तदा—मै । वृष्ट्यवेजानाद-
ख-त-न-भ२; वृष्ट्यभावो जातः तदा-भ१-३-श । सु-पुस्तक एतद्वाक्यं नास्ति ॥ ६७७. १३.
तद्वदुःसहेन—भ१-श-मै-मु । तद्वदः दुःसहेन-ख-त-न; तद्वदुःसहेन-भ२-३ । तद्वत् दुःसहेन-मु ॥
अहोरात्रयोः—मै-मु । अहोरात्रयोः-ख-त-न-श; लोकत्रयेन-भ१; लोकत्रय-भ२-य; लोकत्रये-
भ३ ॥ ६७७. १९. वृद्धश्रवसः । ‘वृद्धऽश्रवसः’ इति पदपाठः ॥ ६७८. १. पालनवत्त्वात्—
*मै-मु । पालनैवत्त्वात्-ख-ज्ञ-त३-४; पालनैवत्त्वात्-त१-२; पालनैवत्त्वान-न; पलितेवत्त्वात्-भ१;
पलितेवत्त्वात्-भ२; मरुत्पालितत्वात्-भ३ ॥ ६७८. ४. कर्म—भ-श-मै-मु । कर्मक-ख-त-न ॥
६७८. १०. उरुतरम्—*मै-मु । गुरुतरं—१ ॥ ६७८. १९. पालयताम्—भ१-२-मै-मु ।
पालयतां—इतरेषु ॥ ६७९. ११. वरुणस्य—श-मै । वरुणं-भ१; वरुणस्य-इतरेषु ॥ च—मै ।
धां-ख; व-त१; वा-मु इतरेषु च ॥ ६७९. १६. पर्यन्तान्—*मै-मु । रपानति-ख-ज्ञ-त२-३-
४-न-भ१-२; स्थानति-त१; अंतरान्-घ; अंतानपि-भ३; पारं परितो भिनोमि-श ॥ ६७९. २३.
रूपम्—*मै-मु-५ ॥ ६८०. ५. लुक्—*मै-मु । षष्ठी—१ ॥ ६८०. ११. उक्ष्णशब्दात्—न-भ-मै ।
उक्ष्णशब्दात्-ख-त-श-मु ॥ ६८०. १२. वृद्धिभावोऽपि—*मै । वृद्धयभावोपि-ख-त-न-भ१-३-मु;
वृद्धभावोपि-भ२; वृद्धयभावेपि-श ॥ ६८०. १३. बहुवत्पितृशब्देन (?)—१-मै-मु ॥ ६८०.
२१. स्वकुशलं—ख-त-न-भ२-श । स्वकुलं-भ१; स्वकुशले-भ३ । कुशलं-मु । तु कुशलं-मै ।
एतदुर्वोचं दृश्यते ॥ आयुधनेतृणाम्—श-मै-मु । अयुतनेतृणां-ख; अधुयनेतृणां-त-न; अधुयने-
तृणां-भ१-२; अध्वरनेतृणां-भ३ ॥ ६८०. २२. भवेताम्—भ३-मै । भवेत—१ । भवेतं-मु ॥
६८०. २७-२८. मेधाविनामुचितौ—*मै-मु । मेधाविनामस्थितौ-ख-त-न; मेधाविनौ-घ-श;
मेधाविनावस्थितौ-मै ॥ ६८१. २. प्रत्यग्रहीषम्—*मै-मु । प्रत्यग्रहीतं—१ ॥

[८. २६.] ६८१. ४. तत्पूर्वाः—त२-मं-मु-अनु. । तत्पूर्वः—इतरेषु ॥ ६८१. ७. पञ्च-
 दशर्चः—भ३-मु । पंचर्चः—त-न-भ१-२-श-मं ॥ ६८१. १४. युवयो रथम्—व-मु । युवयोरर्थ—मं
 इतरेषु च ॥ ६८१. २२. तनोतीति—भ३-श-मं-मु । तनोति—इतरेषु ॥ ६८२. १२. रोदन-
 शीलौ रुवन्तौ—मं-मु । रोदनशीलो देवत्यौ—न; रोदनशीले देवत्यौ—ख-त-भ-श ॥ ६८२. १४.
 संक्षेपयतम्—मं-मु । संक्षेपयतं—ख-ञ-त१-२-३-भ२-३; संक्षेपयतं—त४-न; संक्षेपयतं—भ१; संक्षेप-
 यनं—श ॥ ६८२. २०. युवयोः—मं-मु । युवां—ऽ ॥ ते तत्रैव—मं-मु । ते तु
 तत्रैव—न-भ-श; वे तु तत्रैव—ख-त ॥ ६८२. ३०. तैरपच्यवनीयौ—मं-मु । तैरपच्यवनीयौ—
 ख-भ१; तैरपच्यवनीयौ—त-न-भ२; तैरपच्यवनीयौ—भ३; तैरपच्यवनीयौ—श ॥ ६८३. १२
 स्तुत्वा—मं-मु । स्तुत्या—ऽ ॥ ६८३. २१. अपनेतृन्—मं-मु । आनेतृन्—ऽ ॥ ६८३. २२.
 आढागमः—भ२ । अढागमः—त२-न-भ१-श-मं-मु ॥ ६८३. २७. आत्मीयतया—ऽ । आत्माय-
 त्तया—मं-मु ॥ ६८३. २८. संगतौ सन्तौ—ख-व-त-न-भ१-२-श-मु । संगतौ—भ३-मं ॥ ६८४.
 २८. क्रतौ—श-मं-मु । इतरेषु नास्ति ॥ हवानाम् इति—भ३-श-मं-मु । हवानां—त-न-भ२ ॥
 ६८५. ६. सप्तम्याः सः—ऽ-मं । सप्तम्याः सुः—मु । अयमेव साधुः ॥ ६८५. ८. अमनुष्यौ—
 मं-मु । मनुष्यौ—ऽ ॥ ६८५. १२. श्वेतयावरीनाम्या—भ । श्वेतयावरीनान्यो—त-न-श । श्वेतया-
 वरीनाम्यो—मं-मु ॥ ६८५. २१. हिरण्यकूलवत्त्वात्—ख-त-न-भ-श । हिरण्यकूलवत्त्वात्—मं-मु ॥
 ६८५. २८. करललास्फालनैः—त१-२-३-न-भ-श-मु । करललास्फालनैः—ख; करललास्फालनैः—ञ-त४।
 करललास्फालनैः—मं । ‘करललास्फालनैः’ इति पाठः समीचीनतर इति मंक्समुल्लरमहाशयः^१ ॥ आश्वास्य
 पोषणीयौ—भ३-मं-मु । आश्वाश्च (अश्वाश्च-भ१-२) पोषणीया—त१-२-३-न-भ१-२; आश्वास्य
 पोषणीया—श ॥ ६८६. २२. अश्वावाह—मं-मु । अश्वावाह—ञ-त२-भ; अश्वावाह—त३-४-न-श ॥

[८. २७] ६८७. ११. प्रागाथम्—भ-श-मं-अनु. । प्रगाथं—ख-त-न-मु ॥ ६८७. ३२.
 ओषधयः—ऽ-मु । ओषधयः—मं ॥ ६८८. २०. वा—मं-मु-× ॥ ६८८. २८. स्तोत्रेषु—ऽ ।
 स्तोत्रेषु—मं-मु ॥ ६८८. २९. शुश्रूषतया प्राप्तव्यया—मं-मु । शुश्रूषतया प्राप्तव्यत्यया—ञ-त२-३-
 ४-भ२; शुश्रूषतया प्राप्तव्यत्यया—त१; शुश्रूषतया मातव्यया—न-भ१; शुश्रूषिततया जानव्यया—भ३;
 शुश्रूषतया प्राप्तव्यतया—श ॥ तया—भ३-मं-मु । गिरा—श; गतया—इतरेषु ॥ ६८९. २८.
 °कर्मणि—ऽ-मु । °कर्माणि—मं (मुद्रणदोषः ?) ॥ ६९०. १५. विभाषितणिच्त्वात् यदा
 णिच्—मं-मु । विभाषिताणिस्त्वात् यदा णिङ्—ञ-त२-३-४; विभाषितणित्वात् यदा णिङ्—न-भ;
 विभाषिताणित्वात्पदाणिङ्—श ॥ ६९१. १३. कुर्वते—ऽ । कुर्वति—मं-मु ॥ ६९१. ३१.
 अपरम्—मं-मु-× ॥ ६९२. ८. क्रियमाणत्वात्—मं-मु । क्रियमाणा°—ख-त-न-भ२; क्रिय-
 माणानां—ग-भ१-३ ॥ ६९२. ११. हविर्भाक्त्वम्—ग-भ२-य । हविर्भाक्त्वं—त४-न; हविर्भक्षं—
 ञ-त२ । हविर्भक्षणं—श-मं-मु ॥ ६९३. ८. ऋजुगमने प्रस्थे—मं-मु । ऋजुगमनप्रेरन्—ख-त-भ१;
 ऋजुगमनप्रेरयन्—न-भ२-३-श ॥ ६९३. १८. मुचिः—मं । निमुचिः—ऽ-मु ॥ ६९३. २०.
 धनं मनवे—मं-मु । धनं मध्ये—ग-भ३; धने मध्ये—त-भ१-२ ॥ ६९३. २५. आयुधानाम्—

ग । आत्मानां—मँ-मु इतरेषु च ॥ ६९४. ९. निम्रोचने—मँ । आनिम्रोचने—ख-घ-त-न-भ-श-मु; आनिचेने—ग ॥ ६९४. १७. तद्धनम्—ऽ-मँ । तद्धनमावृणीमहे संभजामः तथा हविर्जुह्वतः यागं कुर्वतो वयं हे आदित्याः तद्धनं—मु ॥ ६९४. १८. अनशामहै—ख-ग-त-न-भ-श-मँ-मु । अनशामहै अश्रुयाम हे आदित्याः अदितेः पुत्रा देवा बहिः (? हविः) जुह्वतः अस्माभिर्दत्तं हविः स्वीकुरुत ततः धनं तद्धनमावृणीमहे वयं संभजामहे—घ । एतन्मन्त्रभाष्ये कानिचिन्मन्त्रगतानि पदानि न व्याख्यातानि । मु-पुस्तके तेषां व्याख्यानं दृश्यते । ‘तत् धनम्’ इत्यस्यानन्तरं मु-पुस्तके ‘आ वृणीमहे संभजामः । तथा हविः जुह्वतः यागं कुर्वतो वयं हे आदित्याः तद्धनं’ इत्यधिकं विद्यते ॥

[८. २८] ६९४. २१. विश्वे देवाः—ऽ-मु । विश्वे देवे—मँ ॥ ६९५. १३. निर्दिशति—भ१-३-श-मु । निर्दिशति—इतरेषु मँ-पुस्तके च ॥ ६९५. २८. अदितेः (?)—ऽ-मँ । दितेः—मु । एतदेव युक्तम् ॥ ६९५. ३१. सप्रपञ्चने (?)—ऽ-मँ-मु । ‘सप्रपञ्चम्’ अथवा ‘प्रपञ्चने’ इति भाव्यम् ॥

[८. २९] ६९६. ५. वैश्वदेवशस्त्रे—ऽ-मु । मँ-पुस्तके एतन्नास्ति ॥ ६९६. ९. किञ्चित्पदलिङ्गात् पृथक्देवताः—ग-ज्ञ-मु । किञ्चित्पदलिङ्गात् (°पदलिङ्गात्—भ२-३-य) पृथक् पृथक् (पृथक्—ख-त३-४) देवताः—ख-त१-२-३-४-न-भ; किञ्चित्पदविभागात् लिङ्गात् पृथक्देवताः—श । किञ्चित्पदं लिङ्गात्पृथक्देवतं (?)—मँ ॥ ६९६. १०. सौम्यम्—ग-न-भ-मँ । सोम्यं—त-श-मु ॥ ६९६. ११. शबलतादिषु (?)—*मँ । सवलतादिषु—त४; सचलतादिषु—श; सर्वलतादिषु—इतरेषु मु-पुस्तके च ॥ ६९६. १२. ताबुदुदते—*मँ-मु । ताबुदिते—ख-त३; तानुभानुपुष्टे उदक्षे—ग, ताबुदिते—ज्ञ-त१-२; ताबुदते—त४-भ१-२; ताबुदात—न; लताः पुष्प्यंते—भ३; तापोपनुदत्—श ॥ दुःखोपशमनानि पुष्टानि खलु—*मँ-मु । सर्वे स्वदुःखोपशमनेन (स्वदुःखशमनेन—य) पुष्प्यंति खलु—ख-ज्ञ-त१-२-भ; सर्वदुःखोपशमनेन (सर्वस्वदुःखापशमनेन—त३-४-न) पुष्टानि खलु—ग-त३-४-न-श ॥ ६९६. १३. रात्रयश्चन्द्रनेत्रकाः—ग-मँ-मु । शस्त्रयश्चन्द्रनेत्रकाः—त-न-भ२-श; रस्त्रय-श्चन्द्रनेत्रकाः—भ१-३ ॥ ६९६. ३१. आवरकाणि—मँ । अपामावरकाणि—ऽ-मु ॥ ६९७. १४. यथा—*मँ-× । मु-पुस्तकेऽप्येतन्नास्ति ॥ ६९७. १६. तदाहृत्य—ऽ-मँ-मु । ‘तानि आहृत्य’ इति भाव्यम् ॥ स्वसहायेभ्यः—*मँ । तस्य सहायेभ्यः—ऽ-मु ॥

[८. ३०] ६९८. २१. लेटि—*मँ-मु । लोटि—ऽ ॥ ६९८. २२. लुगभावः—न-भ-मँ-मु । लुगभावः—त-श; स्वभावः—ग ॥ असतिः—न-भ । असथेति—त-श-मँ-मु । ६९९. १. धनादिमन्त्रश्च—भ३-मँ-मु । धनादिमन्त्रश्च—इतरेषु ॥ ६९९. १-२. मानवात्.....तस्मात्—*मँ । मानवात् (मनुः—न; मानवाः—श) सर्वेषां मनुः पिता तत (तेन—श) आगतात् परावतः पिता मुहुरं (दूरं—श) मार्गे चक्रे तस्मात्—ज्ञ-त३-४-न-श; मानवात् पित्र्यात् सर्वेषां मनुः पिता ततः आगतात् परावतः दूरात् पथः—घ । त२-भ-पुस्तकयोः ‘सर्वेषाम्’ इत्यस्मादनन्तरं ‘मनुः’ इति पदमधिकमस्ति । मु-पुस्तके—‘मानवात् पित्र्यात् मनुः सर्वेषां पिता तत आगतात् परावतः पिता मनुर्दूरं मार्गे चक्रे तस्मात्’ ॥ ६९९. ४. अस्मान्—*मँ-मु । मास्मान्—ऽ ॥ ६९९. ११. विश्वानरः—*मँ । वैश्वानरः—ऽ-मु ॥ ६९९. १३. शृणाति—*मँ । शृणोति—ऽ-मु ॥

[८. ३१] ६९९. २८. लेट्यडागमाः—*मँ । लेट्यडागमौ—ऽ । लेट्यडागमः—मु । ‘लेट्यडागमाः’ इति भाव्यम् ॥ ब्रह्मा—मँ । ब्रह्मेत्—घ; इतरलिखितपुस्तकेषु एतन्नास्ति । ‘ब्रह्मा’ इति

पदपाठः । एवमेव मु-पुस्तके ॥ ७००. ८-९ दीप्तिमान्...असत्—*मँ । दीप्तिमान् (दीप्तिमान् सन्-ग) रथः स्यंदनः देवानां हविष्प्रदानरूपेण यज्ञेन (यज्ञे-ग; पूजनेन-भ३) असत्-ग-भ३-मु; दीप्तिमान् रथः असत्-घ; दीप्तिमान् शीलो स्यंदनः देवानां हविष्प्रदानरूपेण पूजायज्ञेन (यूयज्ञेन-त३-न-भ३; पू-यज्ञेन-ज्ञ-त२-४) असत्-ज्ञ-त२-३-४-न-भ३-२-श ॥ ७००. ११. येन मे रथः—*मँ-मु । यो हेमरथैः-ख-त-न; यागे रथै-ग; यो हेमरथः-भ; यो हैमरथै-श ॥ ७००. १२. येन—*मँ-मु । तेन-१ ॥ ७००. १७. अहरहः—ख-त१-२-न-भ-श-मु । ग-घ-त३-४-मँ-पुस्तकेष्वेतन्नास्ति ॥ देवैः—ख-घ-ज्ञ-त१-२-न-भ-श-मु । ग-मँ-पुस्तकयोरेतन्नास्ति ॥ ७०१. ३. प्राशितव्यान्—*मँ । प्राशव्यान्-१-मु ॥ ७०१. ५. तिष्ठेताम्—ग-घ । तिष्ठतां-भ३ । तिष्ठतां-मँ-मु इतरेषु च ॥ ७०१. ८. न अपि—*मँ-मु । अपि-१ ॥ ७०१. ९. अपलपन्ति—मँ-मु । अपलपति-१ । 'अपलपतः' इति भाव्यम् ॥ ७०२. ५. भवतो—ग-मँ-मु । भवथ-इतरेषु ॥ ७०२. ६. वर्तामह इत्यर्थः—ग-भ३-मँ । वर्तमिदमित्यर्थः-ख; वर्तमित्यर्थः-ज्ञ; वर्तमिदमित्यर्थः-त२; वर्ताम इत्यर्थः-मु इतरेषु च ॥ ७०२. १०. प्रत्यागच्छतु—ग-घ । प्रतिगच्छतु-मँ-मु इतरेषु च ॥ ७०२. २०. गोपायितारो—ख-ग-घ-ज्ञ-त१-२-भ२-३-मु । गोपायितारो-त३-४-न-श-मँ ॥ ७०२. ३०. क्षेत्रो—१-मँ-मु । 'क्षेत्रम्' इति भाव्यम् । ऋ. सं. ३. ८. ७. द्रष्टव्यम् ॥ ७०३. १६. मनः—ग-घ-मँ । न-त-न-मु ॥ ७०४. ६. आशुगमनाश्च—भ३-मँ-मु । शीघ्रगमनाश्च—ग; गमनाश्च—ज्ञ-त२-३-भ३-२ ॥

[८. ३२] ७०४. २४. अच्छावाकवादे—*मँ-मु । अच्छावाको-ग; अच्छादको-त-न-भ ॥ पत्नीयजमानस्थाने—१-मँ-मु । 'प्रत्यस्मा इत्यस्य तृचस्य स्थाने' इति भाव्यम् । 'अच्छा वो अग्निमवसे प्रत्यस्मा इति तृचयोः स्थानेऽच्छा नः शीरशोचिषं प्रति श्रुताय वो धृषदिति तृचावच्छा-वाकः' इति हि आश्व. श्रौ. सूत्रम् । मँक्समुल्लरमहाशयेनाप्येवमेव संभावितम् ॥ ७०५. २. सृविन्दं सृविन्दनामकम् । सृविन्दं सृविन्दनामकं-न-भ; सृविन्दं एतन्नामकं-घ । सृविन्दनामकं-ख-ग-त-श-मँ-मु ॥ ७०५. १८. नगरीमिव—१ । नगरमिव-मँ-मु ॥ ७०६. २८. शोभन-पारणश्च—ग-मँ-मु । शोभनपारश्च-भ३; शोभनवरणश्च-इतरेषु ॥ ७०७. १३. यज्वा ब्रह्म-चारिवासी—भ३-मँ-तै. सं. । यद्वा ब्रह्मसूचारिवासी-ख-त; यद्वा ब्रह्मचारिवासी-न-भ३-२-श । यज्वा ब्रह्मचारीति-मु ॥ ७०८. ७. ब्रुसं तुम्यमिति—*मँ । ब्रुसं तुम्येति-भ२-३-मु । नुसः स्वधा तुम्येति-ज्ञ-त१-२; तुसं संतुग्धं-न; नुसः संतुग्धेति-त३-४; तुसं ब्रुसं तुम्येति-भ३ ॥ ७०८. २६. निम्नं देशम्—१-मु । निम्नदेशं-मँ ॥ ७०८. २९. अध्वर्यो—घ-मु । अध्वर्यवः-मँ इतरेषु च ॥

[८. ३३] ७१०. २२-२३. इन्द्रः...आगमत्—१-मँ । 'आ गमः इन्द्र' इति पद-पाठः । इन्द्रः...आगमः आगमत्-मु ॥ ७११. २१ अपरिवृतः—*मँ-मु । परिवृतः-ग; आवृतः-ज्ञ-त३; अवृतः-त१-२-४; अवृतः-न; रपवृतः-भ ॥ ७११. २२. श्रवः श्रयन्त्यस्मि-न्निति—भ२-मँ-मु । युष शृण्वन्त्यस्मिन्निति-ग; श्रितः सन् श्रवं श्रयन्त्यस्मिन्निति-ज्ञ-त१-२; धश्रवं श्रयन्त्यस्मिन्निति-त३-४; श्रवा श्रयन्त्यस्मिन्निति-भ३-२; श्रवयन्त्यस्मिन्निति-न ॥ ७१२. २४. वृष-भिश्चाकृष्टः—*मँ-मु । वृषाश्चाकृष्टौ-ख-त३; वृषाश्चाकृष्टो-ग; वृषाश्चाकृष्टो-न-श; वृषभिः सेक्तृभिः सोमरसस्य सोतृभिः (सेक्तृभिः-भ३) चाकृष्टो-भ; वृषैश्चाकृष्टो-घ ॥ ७१२. २५. वृषा—१-मँ । 'वृषो इति' इति पदपाठः । वृषो वृषैव-मु ॥ ७१३. २४. रथस्थम्—घ-भ-श-मु । रथस्थां-ख-ग-त-

मै ॥ ७१४. ३. महन्—ग-मै । महान्—सु इतरेषु च ॥ ७१४. ५. सुखतमानि—ख-ज्ञ-त-१-
२-न-भ-मु । ग-घ-त-४-श-मै-पुस्तकेष्वेतन्नास्ति ॥ ७१४. ९. तव—मै-मु । ते तव—३ ॥ ७१४. १५.
प्रायोगिः—मै-मु । प्रायोगिः—३ ॥ ७१४. २३. रथस्य—घ । रथः—मै-मु इतरेषु च ॥

[८. ३४] ७१५. ९. एन्द्र—ज्ञ-त-३-न-भ-मु-अनु । ऐन्द्र—ग-त-४-मै ॥ गायत्रः—न-भ-मु-
अनु । गायत्र्यः—ग-त-मै ॥ ७१६. १. सोमलताम्—भ-श । सोमलता—मै-मु इतरेषु च ॥ ७१७.
१५. अर्थ । ‘अर्थः’ इति पदपाठः ॥ ७१७. १६. स्वाहा—ख-ग-घ-त-न-भ-२-श-मु । भ-१-३-मै
एतेष्वेतन्नास्ति ॥ ७१७. २१. उपश्रुति उपश्रुतौ—मै-मु । उपश्रुति—ग-घ; उपश्रुतेः—त-न-भ-२; उप-
श्रुतिश्रुतेः—भ-१-३-य ॥ ७१८. १२. वा । एतस्मादनन्तरं ‘धनानि’ इत्यावश्यकमिति मैक्समुल्लरमहा-
शयः मन्यते ॥ ७१९. १. तेषु—मै । तेषु तेषु—ग; तेष्वेषु—इतरलिखितपुस्तकेषु । तेष्वेष्वेषु—मु ॥ ७१९.
२. तिष्ठम् इति—मै-मु । तिष्ठति—ख-त-न-भ-१-२-श; तिष्ठति—ग; तिष्ठं—घ; तिष्ठंति—भ-३ ॥

[८. ३५] ७१९. ५. औपरिष्ठाज्योतिषम्—त-२-४-मै । उपरिष्ठा—ज्ञ-श-मु; ओपरिष्ठा—
न-भ । औपरिष्ठाज्योतिषम्—अनु ॥ ७१९. ८. अप्तोर्यामे—भ-३ । ऋ. सं. ५. ७६. सूक्तप्रस्ता-
वनायां द्रष्टव्यम् । अश्विनोर्यामे—त-न-भ-१-श-मै-मु । अश्विनोर्ध्वं—ग; अश्विनोर्यामे—भ-२; ‘अप्तोर्यामे’
इति स्यादिति मैक्समुल्लरमहाशयेन संभावितम् ॥ होतुरतिरिक्तोक्थे—न । ‘रिक्तोक्थे’—मै-मु इतरेषु
च । ऋ. सं. ५. ७६. सूक्तप्रस्तावनायां ‘रिक्तोक्थे’ इत्यस्य स्थाने ‘रिक्तोक्थे’ इति पठनीयम् ॥
७१९. १५. सजोषसा । ‘सुजोषसा’ इति पदपाठः ॥ ७२०. ५-६. विश्वा सवना सर्वाणि—
घ-न-भ-३-मु । विश्वा विश्वानि—भ-२ । विश्वा सर्वाणि—मै ॥ ७२०. २५. वाः वनम्—ख-त-न-भ-
श । वा वनं (?)—मै-मु ॥ ७२१. ११. गगनम्—घ-मु । वेगेन—ग; वागमन—ख-त-श । गगणं—
मै ॥ ७२२. ९. मित्रावरुणवन्ता—३-मै । ‘मित्रावरुणवन्तौ’ इति पदपाठः । मित्रावरुणवन्तौ—मु ॥
धर्मवन्ता—घ-श-मु । धर्मवन्तौ—मै इतरेषु च ॥ ७२३. १९. सोमाभिषवम्—३-मु । अभिषवं—
मै ॥ ७२४. २०. शतपथब्राह्मणे ‘सह’ नास्ति । ७२४. २१. एव यत्—श. ब्रा. मै-× ।
मु-पुस्तकेऽप्येतन्नास्ति ॥ ७२४. २८. तृप्पतं तृप्यतम्—मु । तृप्यतां—ख-ज्ञ-त-३-४-न-भ-१-३;
तृप्यतः—ग; तृप्यतं तृप्यतां—घ; तृप्यतं—त-१-२-भ-२-य-श ॥

[८. ३६] ७२५. १३. अन्यासु—मै-तै. सं. । अन्यान्यासु—ग; अन्या—त-भ । अन्य—
मु ॥ ७२५. २२. रक्ष—ग-मै-मु । रक्षसि—घ-त-न-भ-२ ॥ ७२६. २७. प्राविथ—भ-३-मै-मु ।
प्रत्रस्यमाविथ—ख-त-२-३-४-न-भ-१-२; माविथ—ग; पुरुकुत्सपुत्रं प्राविथ रक्षिथ—घ-ज्ञ-त-१; पुत्रं
त्वमाविथ—श ॥

[८. ३७] ७२७. १. महाव्रते निष्केवल्य एतत्सूक्तम् । ‘प्रेदं ब्रह्मेन्द्रो मदाय सत्रा मदास
इति निष्केवल्यम्’ इति आश्व. श्रौ. सूत्रानुसारेण ‘पृष्ठथस्य पञ्चमेऽहनि निष्केवल्य एतत्सूक्तम्’ इति
भाव्यमिति प्रतिभाति । मैक्समुल्लरमहाशयेनाप्येवमेव संभावितम् ॥ ७२७. ८. प्ररक्ष—न-भ-मै-मु ।
प्ररक्षः—घ; रक्ष—त-२-श । ‘प्रारक्षः’ इति स्यादिति मैक्समुल्लरमहाशयः ॥ ७२७. २१. अस्य
भुवनस्य—ग-घ-भ-१-३-मु । स्य भुवनस्य—इतरेषु । भुवनस्य—मै ॥

[८. ३८] ७२८. २३. स्तोत्रियसंज्ञकस्तृचः—मै-मु । स्तोत्रियसंज्ञक—त-भ ॥
७२८. २५. प्रातःसवनीयस्य—मै-मु । प्रातःसवनीय—ग-त-४-भ-२; प्रातःसवन—ज्ञ-त-२-भ-३;

प्रातःसवनि-भ१ ॥ ७२९.१. स्थः । अस्मादनन्तरं 'क्रतौ कालेकाले यष्टव्यौ' इति ज्ञ-भ२-य-पुस्तके-
ध्वधिकं विद्यते ॥ भवथो हि—ई-मु । भवथः—मँ ॥ ७२९. २. युद्धेषु कर्मसु—ज्ञ-त१-२-भ२-
य । कर्मसु युद्धेषु—ग-त४-मँ-मु ॥ चोपतिष्ठन्तौ—ख-ग-ज्ञ-त३-४-म । यज्ञादिषु वोपतिष्ठतौ—
त१-२-भ२ । वोपतिष्ठतौ—मँ-मु ॥

[८. ३९] ८३०. ३०. अभिगच्छन्तः—मँ । अभिगच्छन्त (१)—मु । गच्छतः—ग;
अभिच्छतः—घ; अभिगच्छतः—त-न-भ१; अभिगच्छत—भ२, अभिगच्छता—भ३ ॥ ७३१. २५-२६.
अभीवृतः परिवृतः—घ-मु । आवृतः—त१; आवृतः परिवृतः—इतरेषु । अभीवृतः—मँ ॥ ७३३. ६.
इरज्यसि ईशिषे—मँ-मु । राजासि—घ; राजासाशिषे—त३-४-न, राजासशिषे—ग, राजामाशिषे—
ज्ञ-त२; राजासीशिषे—भ ॥

[८. ४०] ७३३. ११. ऊरुभाग—*मँ-मु । ऊरुभाग—ग; ऊरुभाग—ज्ञ-त२; ऊरु-
भीग—त३-४-भ२; ऊरुभिग—भ१; ऊरुणि—भ३ ॥ एतत्—ग-न-भ-श । एव—मँ-मु इतरेषु च ॥
७३३. १३. आरम्भणीयाभ्यः—भ३-मँ-मु । आरम्भणीयारभ्य—इतरेषु ॥ ७३३. २६. सहि-
षीमहि—ख-त-न-भ-मु । साहिषीमहि—श । सहीषिमहि—घ-मँ ॥ ७३४. २०. नाभाक
नभाकवत्—*मँ । नाभाक नभाकवत् नभाकवंतौ—मु । नाभाक नभावतौ—ख; नाभाकवंतौ—ग-श;
नभाकवत् नभाकवतौ—घ; नाभाक नभाकवंतौ—त-न-भ ॥ ७३४. २८. प्र इरज्यत—मँ-मु ।
इरज्यत—ई ॥ ७३५. ५. वल्ल्याः—*मँ । वल्ल्याः—घ, तमाया—ख-त-न-भ१-२-श; लताया—ग-भ३ ॥
गुष्पितम्—घ-त-न-भ२-मँ-मु । गुल्पितं—ग; पुष्पिता—भ१-३ ॥ ७३५. ६. ओजः—मँ-
मु-× ॥ ७३५. १५. अस्माकीनैः—ई-मँ-मु । 'आस्माकीनैः' इति भाव्यम् ॥ ७३६. १.
हरिवः वज्रिन् ? ॥ ७३६. ३. पूर्वीः.....अन्यत्—*मँ । पूर्वी वयः प्रज्ञां साधंतां साधयन्
सिद्धमन्यत्—ख-त-न-भ१-२-श; पूर्वी धियः प्रज्ञा सधंति साधन् सिद्धमन्यत्—ग; पूर्वीः बह्वयः प्रज्ञाः
नः याः धियः अस्मद्बुद्धयः नु क्षिप्रं साधंत साधयंतु—घ; पूर्वीः बह्वयः धियः प्रज्ञाः साधंतासाधयन्
सिद्धमन्यत्—भ३ । पूर्वीः याः नोऽस्माकं धियः प्रज्ञां नु क्षिप्रं साधंतासाधयन् सिद्धमन्यत्—मु ॥
७३६. २०. आण्डा—मँ-× । मु-पुस्तकेऽप्येतन्नास्ति ॥

[८. ४१] ७३७. ११. मरुद्भयश्च—ग-ज्ञ-भ३-मँ-मु । मरुद्भिश्च—त३-४-भ२ ॥
७३७. १९. समानया—मँ-मु । समान्या—ई ॥ ७३७. २१. समीपे यः—*मँ । समीपे—ई-मु ॥
७३७. २३. समानया—मँ-मु । समान्या—ई ॥ ७३८. १३. रक्षिता—भ२-३-मँ-मु । रक्षति—
ग-घ-ज्ञ-त१-२; ररक्षति—त३-४; ररक्षिता—भ१ ॥ ७३९. ८ - - - त्परिमृशतः.....पुरस्तात्—
त३-४-भ१-३-श-मँ । यः वरुणः आसु दिक्षु अत्कः व्याप्तः सन् आशये जाग्रतो वर्तते यः वरुणः एषां
शत्रूणां विश्वा सर्वाणि परिजातानि परितो भूतानि धामानि पुराणि मर्मृशत् विनाशयत् अस्य वरुणस्य
पुरोगये रथस्य पुरस्तात्—ख-घ-ज्ञ-त१-२-भ२ । यः वरुणः आसु दिक्षु अत्कः व्याप्तः सन् आशये
जाग्रतो वर्तते यः वरुणः एषां शत्रूणां विश्वा सर्वाणि परिजातानि परितो भूतानि धामानि पुराणि
मर्मृशत् परिमृशतो वरुणस्य पुरोगये रथस्य पुरस्तात् भवति तस्य वरुणस्य पुरस्तात्—मु । परिमर्मृशत्
परिमृशतो—न ॥ ७३९. २५. अन्तरिक्षेऽधिवसतः—*मँ-मु । अन्तरिक्षेधिवश्रुतः—ई ॥
७३९. २६. भूमीः.....पप्रतुः—*मँ-मु । भूमी (°मि-त१-भ३) रधिस्थिता पप्रतुः—त-भ३;

भूमी(०मि-भ१)रधस्थिता पप्रतुः-भ१-२; भूमीः द्यौरंतरिक्षभूमीः-घ ॥ ७४०. १. अधिऽ-
निर्णिजः । भाष्यकारः 'अधि', 'निर्णिजः' इति भिन्ने पदे कृत्वा व्याख्यातवान् ॥ ७४०. ७.
व्यधारयत्-ख-घ-त-न-भ-मु । अधारयत्-श-मं ॥

[८. ४२] ७४२. १२. ऐकादशिनाः-ज्ञ-भ२-मं-आश्व. श्रौ. । एकादशिनः-त२-३-मु ।
एकादशिनाः-ग ॥ ७४०. १६. देवेति-ग-ज्ञ-मं-मु-आश्व. श्रौ. । इतरलिखितपुस्तकेषु नास्ति ॥
७४०. ३०. गोपायितारम्-घ-ज्ञ-त१-२-३-भ१-२-मु । गोपयितारं-ग-त४-भ३-मं ॥ ७४१. ८.
बलम्-ख-ज्ञ-त१-२-न-भ-मु । ग-घ-त३-श-मं-पुस्तकेषु नास्ति ॥

[८. ४३] ७४२. ४. कारीर्यवभृथेष्टयोः-मं । कारीर्यावभृथेष्टयोः-ख-ग-त१-न-भ१-२-
श; कारीर्यावभृथेष्टयाः-त३-मु ॥ ७४२. ५. आज्यभागौ-ई-मं-मु । आश्व. श्रौ. सूत्र एतन्नास्ति ॥
७४२. २६. बप्सति भक्षयन्ति-मं-मु । बप्सति भक्षयति-घ; बप्सति भक्षयन्ति-त-भ ॥ ७४२.
३०. पृथगित्येव-ज्ञ-भ२-३-मं-मु । पृथगिति-ग; पृथगितोव-त२; पृथगितोर्व-त४; वृथगित्येव-
भ१ । वाजसनेयिसंहितायां वेवरमहाशयमुद्रितपुस्तके निर्णयसागरमुद्रितपुस्तके च 'वृथक्' इत्येव पाठो
दृश्यते ॥ ७४३. २. अग्निहोत्रिभिः-ई-मु । अग्निहोत्रिभिः-मं ॥ ७४३. १०. क्षुत् धासि-त-
न-भ-मं । क्षु धासिः-श-मु-नि. ॥ ७४४. २. सोमघृतपृष्ठाय-घ-मं-मु । सोमघृते पृष्ठाय-त-न-भ;
सोमसिक्तघृते पृष्ठाय यद्वा सोमयुक्तानि पृष्ठस्तोत्राणि यस्यासौ सोमपृष्ठ अनेकस्तोत्रभित्तसोमान्न
इत्यर्थः-ग ॥ ७४३. ११. अङ्गिरस्वत्-ई-मु । मं-पुस्तक एतन्नास्ति ॥ ७४५. १५. प्रभु
प्रभुः-ग-भ२-३-मं-मु । अनुप्रभुः प्रभुप्रभुः-घ; प्रभुः-न । 'प्रभुः' इति सविसर्गः संहितापाठः ।
'मुलोपश्छान्दसः' इति भाष्यकारेणोक्तं तच्चिन्त्यम् ॥ ७४५. १६. अनु-मं-मु-X ॥ ७४६. २.
यमिमम्-ख-घ-त-न-भ-श । यं-ग । इमं-मं-मु ॥ सर्वदा-मं-मु । सर्वहा-ई ॥ ७४६. १९.
सहस्कृतः-ई-मं । 'सहःऽकृत' इति पदपाठः । सहस्कृत-मु ॥ ७४६. २७. अहा-मं-मु-X ॥
७४६. २८. गाहयितव्यानि-मं-मु । गाहितव्यानि-भ३; ग्राहयितव्यानि-इतरेषु ॥ ७४७. ८.
दीप्तिधनः-ख-न-भ२-श । दीप्तधनः-ग; दीप्तिचनः-त । दीप्तिरोचनः-घ-मं-मु ॥

[८. ४४] ७४९. ३. ज्वलदीप्ते-मु । उज्ज्वलदीप्ते-ग; ज्वालदीप्ते-न; ज्वलदीप्ते-मं इतरेषु
च । ऋ. सं. ८. २३. २३. द्रष्टव्यम् । 'ज्वलदीप्ते' इति स्यादिति मैक्समुल्लरमहाशयः ॥ ७४९. ८.
पताका-ग-घ । पताक-त-न-भ-मं-मु । ऋ. सं. १०. १. ५. द्रष्टव्यम् ॥ ७४९. १६. ववृधे
ई-मु । वावृधे-मं ॥ ७५०. ७. ते तव-ई-मं । 'तव' इत्येव पदपाठः । तव-मु ॥ ७५०. १७
वर्धयन्तु-मं-मु । वर्धयन्ति-ई ॥ ७५०. २०. अग्ने-ई-मं-मु । 'अग्नेः' इति पदपाठः ॥
७५०. २९. वर्धयन्तु-मं-मु । वर्धयन्ति-ई ॥ ७५१. १०. अनुग्रहबुद्धौ-मं । अनुग्रहबुद्धौ
सुष्ठुतौ कं सुखं यथा तथा-घ; अनुग्रहबुद्धौ सुष्ठुतौ-इतरेषु मु-पुस्तके च ॥ ७५१. २७. तं सुखय
वा-मं-मु । सुखय वा-ग; तं सुखय-ज्ञ; तसुय व-त१-२-३; तसुय वा-त४-न-भ ॥ ७५२. २.
द्यवि-मं-मु । सदिवि-घ; दिवि-त-न-भ ॥

[८. ४५] ७५२. १५. इति स्तोत्रम्-ई-मं-मु । आश्व. श्रौ. सूत्र एतन्नास्ति ॥ ७५२.
१६. ०तिरिक्तोक्थे । ०तिरिक्तोक्थे-ई-मं-मु ॥ ७५४. १६. भङ्क्ताम्-मं-मु । भोक्तारं-ख-घ-
त-न-भ; भेत्तारं-ग-श ॥ ७५६. १५. प्रेरितवान्-भ-मं-मु । प्रेरयितवान्-इतरेषु ॥ ७५७. ५.

बुर्बुरमिति—*मँ-मु। बुबुरेति—ग-त-४-न-भ-१-२; बुर्बुरेति—भ-३; बुधुरिति—ञ-त-१-२-३ ॥ ७५७. १८. प्रयच्छस्येव—मँ-मु। प्रगच्छस्येव—ऽ ॥ नाकार्षीः—*मँ-मु। माकार्षीः—ऽ ॥ ७५८. ३. भूरिषु—घ-न-भ। भूरिष्वपि—मँ-मु इतरेषु च ॥ असंख्यातेष्वपि—ख-ग-त-न-भ-श-मु। ष्वति—घ। असंख्यातेषु—मँ ॥ ७५९. ७. हिंघि अतः—*मँ। हिंस च—मु। हिंसि अतः—ख-ञ-त-१-२-३-श; हतान् कुरु-ग; हिंस्य-घ; विस्यतः—त-४; हिंस्याः—न-भ-१-३ ॥ ७५९. १३. विमर्शनक्षमे—न-मँ-मु। विमर्शके राक्षसे—ग; विमर्शकेनक्षमे—घ-त-भ ॥

[८. ४६.] ७६०. ४. अष्टाक्षरा—*मँ। अष्टाक्षरवती—ख-ग-त-न-भ-मु; द्वादशाक्षरवती—घ ॥ द्वितीयचतुर्थयोः—ख-ञ-भ-मँ-मु। द्वितीयतृतीययोः—ग-घ-त-न ॥ ७६०. १०. नवका... पदा। 'युजावष्टकावयुजौ नवैकादशिनौ बृहती विषमपदा' इत्यनुक्रमणीपरिभाषा। 'नवकाष्टकैकादशाष्टिनो विषमपदा' इति वा. सं. सर्वानुक्रमण्यम् ॥ ७६१. ८. कमित्याह—ऽ-मँ-मु। 'क इत्याह' इति भाव्यम् ॥ ७६१. २५. सर्वा रक्षणाः—ऽ-मँ-मु। १ ॥ ७६१. २६. सुतम्—ऽ-मु। सुतमभि-सुतं—मँ ॥ ७६२. ११. यः तव। पूर्वमन्त्रोक्तो मदशब्दो विशेष्यत्वेनाध्याहर्तव्यः ॥ ७६२. १२. स त्वम्। तादृशमदयुक्तस्त्वमित्यर्थः ॥ ७६२. १८. यथास्माकम्—मँ-मु। यथास्माकं यागं—ऽ ॥ ७६३. २२. मह्यम्—ऽ-मँ-मु। ममेत्यर्थः ॥ ७६३. २३. अद्य—मँ। 'अर्थ' इति पदपाठः। अथाति चित्—मु ॥ ७६३. २५. लिङ्भावात्—ऽ-मँ-मु। 'लिङ्बद्धावात्' इति भाव्यमिति मँ-स-मुह्यरमहाशयः अभिप्रेति ॥ ७६४. २. स्तुवत इति—ऽ। स्तुवंत इति—मँ-मु ॥ ७६४. ३. अद्यापीदानीमपि। 'अति अर्थ' इति पदपाठः। अथाति चित्—मु ॥ ७६४. ११. वा—ग-२-मँ-मु। इतरलिखितपुस्तकेषु 'वा' नास्ति ॥ ७६५. ७. चेतयितः—मँ-मु। चेतितः—ऽ ॥ ७६५. ८. वा—ग-भ-मँ-मु। त्वा—ख-त-न-श ॥ ७६५. १५. वशायास्याय—*मँ-मु। वशायास्याय—ग; वशायास्याय—इतरेषु ॥ कानीतस्तु—न-भ-१-३-मँ-मु-बृहद्दे। कानीतस्स—ग; कानीतस्य—इतरेषु ॥ बृहद्देवतायां 'स्तुयते' इत्यस्य स्थाने 'संस्तुतं', 'एत्वेव' इत्यस्य स्थाने 'इत्येव' इति च पाठो दृश्यते ॥ ७६५. २०. कनीतपुत्रे—भ-मँ। कानीतपुत्रे—घ-न-मु। कानीते पुत्रे—ख-त; पुत्रे—श; कानीतेषु पुत्र—ग ॥ ७६६. २२. तदुच्यते—ख-त-श। चेदुच्यते—ग-न-भ-मँ-मु ॥ ७६७. १३. अन्वशात्—ख-भ-मँ-मु। अप्सान्—ग; अन्वशान्—ञ-त-२; अन्वप्सान्—त-३-४-न; अन्वस्यान्—श ॥ ७६८. २५. योज्यम्—भ-२-३-श-मँ। योजनया—ग; योज्य—ख-त-न-भ-१-मु ॥

[८. ४७.] ७६८. २९. लैङ्गिकः—*मँ-मु-× ॥ ७६९. १९. अधि। एतन्मन्त्रे नास्ति ॥ ७७०. १२. अघा—ख-ञ-त-१-२-भ-श-मु। ग-घ-त-३-४-मँ-पुस्तकेष्वेतन्नास्ति ॥ ७७०. १३. अवदधिण्यादिकान्—*मँ-मु। अवदधि—ख-त-३-४-न-भ-२; अवदधि—ञ-भ-१-३; अवनधि—ग; विण्यादिकान्—श ॥ ७७०. २०. आशवः—ऽ-मँ-मु। 'आश वः' इति भिन्नः पदपाठः ॥ यम्—ग-मँ-मु। इतरेषु नास्ति ॥ ७७०. २८. प्रवृद्धम्—*मँ-मु। अप्रवृद्धं—ख-त-न-भ-२-श; अतिप्रवृद्धः—ग; अभिप्रवृद्धं—घ ॥ अपरिहारार्हम्—*मँ-मु। अपरिहारार्थं—ख-घ-त-भ-१-श; अपरिहारार्थं—ग-न-य ॥ कस्य—*मँ-मु। यस्य—ऽ ॥ ७७२. २८. शेषेण—*मँ-मु। शेषे—ऽ ॥ उपतिष्ठेत—ऽ-मु। उपतिष्ठेत्—मँ ॥ ७७२. २९. उपतिष्ठेत—ञ-न-भ-१-श-मु-आश्व. य.। उपतिष्ठेत्—ख-त-२-३-४-भ-३-मँ ॥ ७७३. १८. दुःस्वप्नम्—ख-त-न-भ-श। दुःष्वप्यं—ग; दुःष्वप्यं—घ;

स्वप्नं-मु । दुःस्वप्न्यं-मं ॥ ७७३. २६. यदेव—*मं-मु । तं देव-न; तदेव-इतरेषु ॥ ७७३. २७. भोक्त्रे—*मं-मु । भोक्तुः—ऽ ॥ तदपसे यदेवापः—*मं-मु । तदपसे देवापः—ख-ग-त-भ-१-२-श; दपसे तदेवापः—घ; तदपसे वदेवापः—न; तदपसे तदेवपः—भ-३ ॥ ७७४. २. अनुभूतवत्—ख-ग-त-भ-श । अनुभूतं च-न । अनुरूपवत्—मं-मु ॥ ७७४. ८. संज्ञापितम्—ख-ग-त-न-भ । संज्ञापितं—श-मं-मु ॥ संदाय—श-मं-मु । समादाय-ग; दानाय-भ-३; सदाय-इतरेषु ॥ ७७४. १८. स्मः—न-भ-२ । स्म-मं-मु इतरेषु च ॥

[८. ४८] ७७५. २२. ततः—*मं-मु । त्वातामृमा—ख-त-२-३-४; पीत्वा—ग; त्वत्तः—घ-१; हतः—च; त्वातामृन्ना—न; त्वातामृमा—भ-१; त्वमाः—भ-३; त्वां पीत्वा—श ॥ ७७६. ३. सखा स स्वसख्ये—त-न-भ-१-२ । सखाय स्वसख्य—ख; सखा स्वसख्ये—ग-श; सख सख्ये—भ-३ । सखायं स्वसख्ये—मं-मु ॥ ७७६. ११. वध्वः—*मं । वध्वः—ख-त-श-मु; वध्यः—ग; वध्वः—घ; वध्वाः—न-भ ॥ ७७७. ८. स्मः—न-भ । स्म-मं-मु इतरेषु च । ऋ. सं. ८. ४६. १. द्रष्टव्यम् ॥ ७७८. ४. अत्रसन् प्राप्तवान्—मं-मु । अत्रसन् प्राप्तवान्—ख-ग-श-त-२; अत्रसन्—घ; अरमं प्राप्तवान्—त-३-४; अरन्—भ-१-३; अरमन् प्राप्तवान्—भ-२; अरमन् प्रापूर्वन्—श ॥ ७७८. ५. यस्मात्—ग-मं-मु । तस्मात्—इतरलिखितपुस्तकेषु ॥ ७७८. १७. सौम्यस्य—ऽ-मु । सोमस्य—मं ॥ ७७८. ३१. निद्राः—घ-मं । निद्रा—ख-ग-भ-श-मु । निद्रा—त-न । 'निद्रा' इति पदपाठः ॥

[८. ५८] ८०२. १३. यमृत्विज...स्तुतिर्वा—मं कडोनलमुद्रितपुस्तक एतन्न दृश्यते । वैदिकास्वेतत्पठन्ति ॥

[८. ६०] ८०६. १९. प्रदीप्तकेशं—ग-श-भ-मु । प्रदीप्तकेशं—मं इतरेषु च ॥ ८०७. २७ तेजो वा । अत्र किमपि गलितं प्रतिभाति । ऋ. सं. २. १. ५. भाष्ये 'मित्रमहः' इत्यस्य 'हितकारितेजः' इति व्याख्यानं कृतमस्ति ॥ ८०८. १२. ऋचा गिरा—ऽ-मं-मु । 'गिरा ऋचा' इति साधु इति मैक्समुल्लरमहाशयः ॥ ८०८. २८. माति नो—ग-मं-मु । मानितिनि—ख; मातिर्नो—घ; मातिर्निर्ना—त-भ-२-श; मातीतिर्ना—भ-१-३ ॥ ८०९. ८. तद्धनम्—ग-श-मं-मु । त धन-भ-१; तं धनं—इतरेषु ॥ कर्मधन—ऽ-मु । कर्म धनं—मं ॥ ८१०. १९. हे यजमानाः—ग-च-मं-मु । गेहे यजमानाः—ख-घ-१-त-भ-३-श; गेह यजमानाः—भ-१; ग्रहे यजमानाः—भ-२ ॥ ८११. १९. यातना—ग-मं-मु । याता—ख-त-न-श; याता—भ ॥ ८११. २१. बाह्यानि—घ-त-न-भ-१-मु । बाह्यानि—ख-ग-भ-२-मं ॥ च न—*मं-मु । च-ख-ग-त-न-भ-१-२-श; न-घ; मा-भ-३ ॥

[८. ६१] ८११. २३ प्रागाथस्य—मं-मु । प्रागाथः—घ; प्रागाथस्य—इतरेषु ॥ ८११. २८-३०. चातुर्विंशिकेऽहनि.....पुरुवसो इति—ग-त-न-भ-२-श-मु । 'चातुर्विंशिकेऽहनि...शृणवच्च न इति' इत्यंशः ख-पुस्तके नास्ति । चातुर्विंशिकेऽहनि निष्केवस्य उभयमिति बृहत्साम-प्रागाथः । तथा च सूत्रितं । उभयं शृणवच्च न आ वृषस्व पुरुवसो । आ. ७. ४ । इति—मं ॥ ८१२. १२. जगदुपकारिकायाः । जगदुपकारकस्य—ख-त-न-भ-श-मु; जगदुपकारक—ग । जगदुपकारकायाः (?)—*मं ॥ ८०३. १. भवति—ऽ-मं-मु । 'भवतु' इति स्यादिति मैक्समुल्लरमहाशयः ॥ ८१३. १६. पौरः—ग-भ-मं-मु । पुरुकृत्—ख-घ-श-त-१-२; पुर—त-३; पूरयि—त-४; पूरः—न; पूरयि—श ॥ ८१३. २२. बृहतः—*मं-ये.आ. । बृहत्—ख-ग-त-भ-२-मु; बृहत-ञ-न-भ-१-३-श ॥

८१४. २६. जल्हवः । एवं संहितायां पदपाठे सर्वेषु भाष्यलिखितपुस्तकेषु च । मैक्समुल्लरमहाशयः सर्वत्र 'जल्हवः' इति पठति ॥ ८१५. २. अरायाः—ई-म-मु (१) । 'अरायः' इति भाष्यम् ॥ ८१५. १४. वेद—*म-मु । देवः वेद-ख-ग-घ-ञ-मु; देवः—त१-३-४-न-भ२-श; वेदः—भ१; वेदा—भ३ ॥ ८१६. ४. आह्वयामः—ख-घ-ञ-त३-भ । आह्वयाम-ग-त२-४-न-श-म-मु ॥ ८१६. १७. पश्चात् पश्चाद्भागात्—*म-मु । पश्चाद्भागो-ख-घ-ञ-त२-३-४-न-भ१-२; पश्चाद्भागे-ग-भ-३-य; पश्चाद्भागात्—त१ ॥ पूर्वभागात्—*म-मु । पूर्वभागः—ख-ग-भ१-२; पूर्वो भागो-घ-त-न-श; पूर्वभागे-भ३-य ॥ अधोभागात्—*म-मु । अधोभागः—ख-घ-भ१; अधोभाग-ग-त-न-भ२; अधोभागे-भ३-य ॥ ८१६. २०. आसुराणि—*म-मु । आसुरीः—ई ॥ ८१६. २७. रक्षसि (रक्ष वा)—*म-मु । क्षत्रास्वसि-ख-त-न-भ१-२-श; त्रासयसि-ग; त्रास्व-भ३ ॥

[८. ६२] ८१७. ८. सप्तम्याद्याश्च—ख-त-न-भ१-३-म । सप्तम्याद्याः—ग-भ२-श-मु-अनु ॥ ८१८. १. चिदर्वता—*म-मु । चार्वता-ग-घ-त-श; चार्वता-न-भ१-२; चार्वता-भ३ ॥ ८१८. २३. दृष्ट्वा—*म-मु । गत्य-ख-ग-घ-न-श; अवगत्य-भ ॥ ८१८. २६. अवेक्षितम्—*म-मु । अवक्षितं-न; अवेक्षितुं-इतरेषु ॥

[८. ६३] ८२०. २६. आनजिः—म-मु । नजिः—ई । (?) ऋ. सं. १.१०२.१; १६१. ४. भाष्ये 'आनजे' इत्यस्य प्रक्रिया द्रष्टव्या ॥ ८२१. ५. उपायज्ञः—भ२-३-म-मु । उपाय-चास्मैज्ञः—ख-न; उपायचास्मैज्ञः—त२-३-४-श; अनुष्ठेयवस्तैज्ञ-ग; उपायाद्र-भ१ ॥ ८२१. ६. अपवारितवान्—ग२-म-मु । ऊवारितवान्—ख-त३; अपवारितवान्—ग१; उत्सारितवान्—ञ-त२-४; उपवारितवान्—भ१-२; अपवारितान्—भ३; उच्चारितवान्—श ॥ ८२१. १३. गन्तु—ख-घ-ञ-त१-२-न-भ-मु । ग-त३-४-श-म-पुस्तकेष्वेतन्नास्ति ॥ ८२१. १८. स्वाहावरस्य । 'स्वाहा' । वरस्य' इति पदपाठः । भाष्यकार एकपदं चकारेति स्पष्टम् । स्वाहा वरस्य-म-मु । ८२२. १४. लब्धे लब्धव्ये—*म-मु । लब्धव्ये-ख-त-भ३-श; लब्धव्य-ग; लब्धे-घ; लब्धव्ये-भ१-२-मु ॥ अस्मानिति पूरणः—ई-म-मु । ? ॥

[८. ६४] ८२३. १९. तव—ग-म-मु । स तव-ख-त-न-भ; सदशः—श ॥ ८२४. १३. त्वा त्वाम्—ख-ग-त२-३-न-भ२-३-म । 'तम्' इति पदपाठः । तमिद्रं-मु ॥ ८२५. ८. अधिश्रितः । 'अधिप्रियः' इति पदपाठः ॥ ८२५. ११. अभिषुतः तम्—ग । अभिषुतं-म-मु इतरेषु च ॥

[८. ६५] ८२५. २७. निष्यन्दनस्थाने—म-मु । निष्यन्दने स्थाने-ख-त; निष्यन्दनि स्थाने-ग; निष्यन्दने स्थाने-घ-न-भ; निष्यन्दनस्थाने-श । निष्यन्दने स्थाने-मु ॥ ८२७. १९. इन्द्रे प्रीत इत्यर्थः—*म-मु । इन्द्रः प्रीत इत्यर्थः—ई-मु ॥

[८. ६६] ८२७. २५. अयं प्रगाथः—*म-मु । प्रगाथौ—त१-२; प्रगाथः—मु इतरेषु च ॥ ८२८. १६. यः—*म-मु-× ॥ ८२८. २३. प्रक्षालितोऽश्वः—म-मु । प्रक्षालिताश्वः—ई ॥ ८२८. २४. व - - - -त-न-भ३-म-मु । ग-भ२-श-पुस्तकेष्वेतन्नास्ति । जातमिति च-मु । 'वचनात्' अथवा 'च व्युत्पत्तिः' इति स्यादिति मैक्समुल्लरमहाशयः संभावयति ॥ ८२८. २६. अपवरणी-यम्—ई-म-मु । अस्मादनन्तरं 'व्रजम्' इत्येतादृशं पदमावश्यकमिति मैक्समुल्लरमहाशयस्याभिप्रायः ॥ ८२९. १. पुरुऽसंभृतम् । भाष्यकारः 'पुरु' 'संभृतम्' इति भिन्ने पदे कृत्वा व्याख्यातवान् ॥

८२९.६. प्रकामयते—१। कामयते—मै-मु ॥ ८२९. १२. अचीकमथाः—मै । अचीकमाः—ग;
अचीकमथ—मु इतरेषु च ॥ ८२९. २९. हरत—मै-मु । हर-घ-भ२; हरवाम-त१; हरवा-इतरेषु ॥
८३०. ७. अस्थेति—१-मु । स्थेति—मै (मुद्रणदोषः ?) ॥ वृकोऽपि—मै-मु । कूरोपि च—
ख-ज्ञ-त१-२-भ; कोपि-ग; कूपि-त४-न ॥ ८३०. १६. किं नु—ग-न-भ१-२ । किंतु—मै-मु इत-
रेषु च ॥ अनाचरितम्—ग । अनामचरितं—ज्ञ-त२-४; आनाचरितं—भ । अनाचारितं—मै-मु ॥
८३०. २०-२१. वृत्रहृत्येतत्पुंस्त्व—ग-न-भ । वृत्रहृत्येतत्पुंस्त्व—ख-त-श । वृत्रहत्यं तत्पुंस्त्व—
मै-मु ॥ 'प्रदर्शनाद्योतनाय—ग-भ-श । 'प्रदर्शनाद्योतनाय—त-न-मै-मु ॥ ८३०. २६. महीः—
महान्ति—ख-घ-ज्ञ-त२-मु । महीः—त१; मही महान्ति—न । ग-त३-४-भ-श-मै-पुस्तकेवेतन्नास्ति ॥
८३०. २८. ————— व्यहं अभवदि—ज्ञ-त३-न-भ२ । ————— व्यहंभवदि—ख-ग-त१-
२-४-भ१; न कदाचिदित्यर्थः—श-मु । ————— व्यहंभवदि—मै । मैक्समुल्लरमहाशयस्य
अयं पाठः C 2, C 4 लिखितपुस्तकयोरुपलब्धः । 'न कदाचिदित्यभिप्रायः । सर्वं हंतव्यं हतमभव-
दित्यर्थः ' इति स्यादिति मैक्समुल्लरमहाशयः संभावयति ॥ ८३१. २-३. दातव्य—
नयेन—ख-त-न-भ१-२-श-मै । दातव्यौ नयेन—ग-मु; दातव्यमिति येन—भ३ । 'दातव्यावित्येवम-
भिनयेन' इति स्यादिति मैक्समुल्लरमहाशयः संभावयति ॥ ८३१. ५. पश्यन्ति—ग-२-भ-मै-मु ।
पश्यति—ख-ग-१-घ-त-न-श ॥ ८३१. ६. अहानि पश्यन्ति—ग-न-भ-श-मै-मु । अहानि पश्यति—
ख-त ॥ ८३१. ७. ईदृशान्—घ । अतो ईदृशान्—ख-ज्ञ-त२-श-मु; अतोतान्—ग; अतोतीदृशान्—
त१; अतो — श्यान-न; अतो — शान्—त३-४-भ-मै ॥ ८३१. ९. कारुकुशील-
वान्—मै । कारुकुशीलकान्—ख; वै कारुशिल्पकान्—ग; कारुकुशिलकान्—ज्ञ-भ१; कारु-
शीलकान्—त२-३-४-भ-२-श; कारुकुशिल्पकान्—भ३ । च कारुशीलकान्—मु । गोरक्षकान् वाणि-
जिकांस्तथा कारुकुशीलवान् इ. -मनु. ॥ ८३१. १७. ताम्—१-मु । तं—मै ॥ ८३१. १८. तात्प-
र्याद्भृति—ग-१-ज्ञ-न-भ-श-मै-मु । 'तात्पर्याद्भवति—ख; 'तात्पर्यात्सृजति—ग-२; 'तात्पर्याद्भवति—
त२; 'तात्पर्यादुति—त३ ॥ ८३२. ३. वर्तमाने—भ१-३-य । वर्तते—मै-मु इतरेषु च ॥ ८३२.
११. शविष्ठ । 'शविष्ठ' इति पदपाठः ॥ ८३२. २०. उ इति पूरणः । 'इत्' इति पदपाठः ॥

[८. ६७] ८३२. २२. समदाख्यस्य—ग-त२-न-भ१-मै । समदाख्यस्य—ख-घ-त३-
श-मु ॥ ८३२. २४. आदित्यान्—त२-मै । आदित्यं—मु इतरेषु च ॥ ८३२. २५. आदित्याः—
ख-ग-त२-३-मै-मु । आदित्यो—इतरेषु ॥ ८३३. ९. अलंकर्त्रे—१-मु । अलंकर्त्रे—मै ॥ ८३३.
१६. जीवान् इदानीम्—१-मु । इदानीं जीवान्—मै ॥ ८३३. १७. पुरा—१ । मै-मु-पुस्तक-
योरेतन्नास्ति ॥ क—न-भ । के—इतरेषु मै-पुस्तके च । कद्ध क नु—मु ॥ ८३४. ९. मर्चयता—
ख-ग-ज्ञ-न-भ३-श-मै-मु । मर्चयता—त३-४; मर्चयता—भ१; मर्चयते—भ२ ॥ ८३४. ११. प्राप्ता
बाधा नोऽस्माकम्—मै-मु । प्राप्ताबाधा नोस्माकं—ग; प्राप्तां बाधा मा नोस्माकं—ख-त-न-श; प्राप्तां
बाधां नोस्माकं—भ ॥ ८३४. १७. मत्स्यपक्षे—ग-घ-त-न-भ-श-मु । ख-मै-पुस्तकयोरेतन्नास्ति ॥
८३४. २१. गभीरम्—न-भ-श-नि । गंभीरं—ख-ग-त-मै-मु ॥ ८३४. २८. भूमिरूपा—मै ।
भूरूपा—१-मु ॥ ८३४. २९. उरुचि उरुत्वम्—१-मै-मु । 'उरुचि' इत्यस्मादनन्तरं किञ्चित्पदं
गलितं स्यात्, अथवा 'उरुत्वम्' इत्यस्य स्थाने 'उर्वि त्वम्' इति स्यादिति मैक्समुल्लरमहाशयः

मन्यते । किंतु तदनावश्यकम् । 'उरुचि' इत्यस्य 'पृथिवी' इत्यर्थः । ऋ. सं. ७. ३५.३. द्रष्टव्यम् ।
'उरुत्वम्' इति कर्मपदं च वाक्ये आवश्यकम् ॥ ८३५. १. तस्य—१-मु । एतन्नास्ति मे ॥
जीवेन पुत्रान् रक्षितुम् । जीवेनापत्यान् रक्षितुं—ख-त३-मे । जालेन रक्षिताः जीवेन पुत्रान्
रक्षितुं—ग; जीवेनापत्यान् रक्षितुं—त२; जीवेनापत्यान् भक्षयितुं—भ१-२; जीवेन मत्स्यान् भक्षयितुं—
भ३; जीवेनामृतान् रक्षितुं—न; जीवेन्यस्मात्पाद्वरक्षितुं—श । जीवेनेनापत्यान् रक्षितुं—मु ॥ ८३५.
५. उच्छ्रिताः—ख-ग-ज्ञ-त२-३-न-भ-श-मु । उच्छ्रियंता—त४; उच्छ्रितीनां—त१ । उच्छ्रियंतः—
मे ॥ ८३५. १०. आदातृणाम्—ख-ग-ज्ञ-त१-३-४-न-भ१-२-श । अदातृणां—ख-त२-मे-मु ॥
८३५. ११ मुमोचत—१-मु । मुमोचत विमोचत—मे ॥ ८३५. २१. भुज्जहे—भ१-भे । बुभुज्जहे—
ख-न; भुजंजमहे—ग; भुज्जहे—त-भ-श । बुभुज्जहे—मु ॥ ८३५. २४. प्रकृष्टमतयः—त२-भ ।
प्रकृष्टमयो—ख-त-न-श; प्रकृष्टधियो—ग; प्रकृष्टमायाः—घ-मे-मु ॥ ८३६. ११. अतिस्कन्दनाय—
ज्ञ-त२-३-भ३-श-मु । अतिस्कन्दनाय—मे इतरेषु च ॥ ८३६. १५. पुत्रे पितृशब्दः—ग-भ-भे-मु ।
पुत्रे पितृशब्दः—ख-त ॥ ८३६. २३. रिप्रमिति—त२-भे-मु-निरु । रिप्र इति—भ१-३; रिप्र
इति—इतरेषु ॥

[८. ६८.] ८३७. ९. अन्ततः—*मॅ-मु । अथ ततः—ख-ग-त-न; अथ तत्-भ; अथ-
श ॥ ८३७. १७. रथं यथा—मॅ-× । मु-पुस्तकेऽप्येतन्नास्ति ॥ ८३७. २३. मते—मॅ-मु-× ॥
८३८. ८-९. सैनिकानां.....चर्षणीनाम्—ख-त-न-भ-श-मु । सैनिकानां एवैः गमनैः—घ । मॅ-
पुस्तक एतन्नास्ति ॥ ८३८. २२. °योगादिच्छा°—ग । °योगत्वादिच्छा°—*मॅ-मु । °योगस्वदिच्छा°—
ख-ञ-त-१-२-३; °योगास्वदिच्छा°—त-४-न-भ-श ॥ ८३९. १०. कर्तुम्—भ-२-मॅ-मु । कुर्वन्—इतर-
लिखितपुस्तकेषु ॥ ८३९. ११. वज्रवन्—खै-घ-त-न-भ-श-मु । वज्रिन्—ग-मॅ ॥ ८३९. १२-१३.
प्रतिपत्..सुतमन्ध इति—*मॅ-मु-× ॥ ८३९. २०. ररक्षिथ—*मॅ-मु । रक्षिथ—ख-ञ-त-२-३;
रक्षथ—ग-घ-त-४-न-भ-श ॥ ८३९. २६. तननीयः—ग-मॅ-मु । तंतनीयः—ख-घ-त-न-श; संतननीयः—
भ ॥ ८४०. २. तथा तने—*मॅ-मु-× ॥ ८४०. ६. याचामहे—ख-घ-ञ-त-१-२-मु । ग-त-३-४-
न-भ-मॅ-पुस्तकेष्वेतन्नास्ति ॥ ८४०. ११. दानप्रशंसकाः—९-मॅ-मु । दानस्तुतिः पराः—बृहद्दे. ॥ ८४०.
१२. अविरोधः—ग-श-मु । अनिरोधः—ख-त-भ-मॅ ॥ अनेनैवाशयेन—ग । अनयैवाशया—मॅ-मु
इतरेषु च ॥ ८४०. १५. पितृपुत्ररूपेण—*मॅ-मु । पितृपितृरूपेण—ख-त-भ-१-श; पितृपुत्रपितृ-
रूपेण—ग; पितृरूपेण—घ-भ-२ ॥ ८४०. २०. अतिथिग्वाय—ख-ग-त-न-श । इत्यतिथिग्वाय—
भ-मॅ-मु ॥ ८४०. २१. इन्द्रोते—ग-मॅ । इंद्र—इतरलिखितपुस्तकेषु । इंद्रोतः—मु ॥ ८४०. २५.
प्रस्तुतम्—ग-न-भ-२-श । प्रस्तुत—ख-त; प्रखृतं—भ-१ । प्रस्तुत्य—मॅ-मु ॥ ८४०. २६. एवमृक्षाश्व-
मेधयोः—*मॅ-मु । एवं त्यपृक्षाश्वमेधयोः—ख-त-१-भ-१-२; एवं सति ऋक्षाश्वमेधयोः—ग; एतं त्यपृ-
पृक्षाश्वमेधयोः—त-२ । पितृपुत्रयोरभेदात्तयोः पक्षकर्तृत्वाच्च ऋक्षाश्वमेधयोर्दानस्तुतित्वं न व्याहन्यते
इत्यन्वयः । मॅ-पुस्तके तु ‘न व्याहन्यते’ इत्यत्र वाक्यपरिसमाप्तिं कृत्वा ‘पितृपुत्रयो’ इत्यारभ्य
‘विस्पष्टयिष्यते’ इत्यन्तमेकं वाक्यं कृतम् (?) ॥ ८४०. २७. इन्द्रोतदानस्य—ग-मॅ-मु । इंद्रं
तद्दानस्य—ख; इंद्र तद्दानस्य—त-भ-श ॥ ८४१. १०. आज्ञायते—मॅ-मु । आज्ञायत—ख-घ-त-न-
भ-श; अज्ञायत—ग-ञ ॥

[८. ६९.] ८४१. १९. आद्यास्त्रयोऽर्धर्चाः—ग-न-भ१-२-मु । आद्यासु योर्धर्चाः—
 ख-ज्ञ-त३-४-श । आद्यासु येऽर्धर्चाः—मँ ॥ ८४१. २९. उनन्ति—*मँ-मु । उन्दिति—ख-त-श;
 इन्दति—ग; उदति—न; उदिति—भ१; उंदति—भ२ ॥ ८४२. ७. सुग्म्य इति—*मँ । युगप इति—
 ख-त; युग्म्य इति—ग-त४-भ२-मु; युवत्य इति—न; युत्य इति—भ१; युग्म इति—श ॥ ८४२. २२.
 दिवीत्यर्थः—*मँ । दिवीत्येषः—ख-ज्ञ-त१-२-भ१-२; दिवीत्येषः—त३ । दिवीति शेषः—मु ॥ ८४२.
 २३. आरोचमाने—श-मँ-मु । आरोचने—ख-त१-२-३-४; आरोचमाने—ज्ञ ॥ ८४२. २५-२६.
 सूत्रितं च.....इति—ग-मँ-मु । इतरलिखितपुस्तकेष्वेतन्नास्ति ॥ ८४२. ३०. तथाचेति—
 ख-ज्ञ-त१-२-३-न-श-मु । तथा चेति—ग-त४-भ१-२ । तथा वेति—मँ ॥ ८४३. १. तत्रानु-
 रक्तत्वात्—*मँ-मु । तत्रानुक्तत्वात्—ख-त-भ-श; तत्रानुत्पन्नत्वात्—ग ॥ ८४४. १०. युद्धः
 संनद्धः—ई-मँ-मु । ? ॥ ८४४. १५. अप्रवृद्धाः—घ-त-न-भ२-श । अमवृद्धाः—ख; अवृद्धाः—
 ग; प्रवृद्धाः—भ१ । अपवृद्धाः—मँ-मु ॥ ८४४. १९. आपतन्ति वृष्टिरूपा यदा—*मँ-मु ।
 सापतितं वृष्टिरूपा यदा—ख-त-श; आपतन्ति वृष्टिरहिता यद्यता—ग ॥ ८४४. २६. तम्—मँ-मु-× ॥
 ८४५. ११. वृष्टिनिवारकैः—ज्ञ-न-भ-मु । धृतिवारकैः—ख-त१-२-३-४-श । वृष्टिवारकैः—
 मँ ॥ ८४५. २५. कुमारकः—ई-मु । कुमारः—मँ ॥ ८४६. ३. गृहो (?)—ई-मँ-मु । 'गृहाः
 पुंसि च भूम्येव' इति कोशात् (अमर. २. २. ५ (पुंलिङ्गैकवचनान्तगृहशब्दप्रयोगश्चिन्त्यः ॥
 ८४६. ४. आरोहामि—ई-मु । रथमारोहामि—मँ ॥ ८४६. १५. स्तुतिवन्तः—ई-मँ ।
 स्तुतिमन्तः—मु । एतदेव समीचीनम् ॥

[८. ७०.] ८४६. ३१. चतुर्दश्यनुष्टुप्—ग-मँ । मु-इतरेषु च नास्ति ॥ पञ्चदशी पुर-
 उष्णिक्—ग-मँ । मु-इतरेषु च नास्त्येतत् ॥ ८४७. २. यो राजा...इति—ख-त१-श-
 *मँ-मु । इतरेषु नास्ति ॥ ८४७. १५. आत्मानम्—ग-त३ । अस्मास्वमात्मानं—घ । आत्मा
 स्वात्मानं—त२-न-भ-श-मँ । आत्मना स्वात्मानं—मु ॥ ८४७. २६. अनुकूलम्—ई-मँ-मु । अस्मा-
 दनन्तरं 'करोति' इत्येतादृशं पदमावश्यकमिति मँक्समुल्लरमहाशयः ॥ ८४८. १५. मूर्ति°—भ३-
 श-मँ-मु । गूर्ति°—ख-त; गूर्ति°—न-भ१-२ ॥ ८४८. १६. त्वा—घ-मु । ते—मँ इतरेषु च ॥
 ८४८. १७. किंचन—*मँ । किंच मनु—ख-त-भ-श; किंच अनु—ग-मु ॥ ८४९. ४. यो मर्त्योऽस्य—
 *मँ-मु । स मर्त्यो यस्य—ख-ग-त-न-भ-श; स मर्त्यो अस्य—घ । क्लिष्टा वाक्यरचना ॥ ८४९. ६. तं
 न—मु । त न—घ । तन्न—मँ इतरेषु च ॥ ८४९. २०. उत्थापय—*मँ-मु । उत्पादयत—ख; उत्था-
 पयत—घ-त-भ-श; उत्थापयितः—ग ॥ ८४९. २९. नि शिश्रथः—घ-मँ-मु । वि शिश्रथो—इतर-
 लिखितपुस्तकेषु ॥ ८५०. १५. भृष्टयवाः—ख-ग-घ-त१-२-३-४-न-भ-मु । भ्रष्टयवाः—ज्ञ-श-
 मँ ॥ ८५१. २. य इन्द्रः । त्वम् इत्यध्याहार्यम् ॥ ८५१. ३. एकमेकमेव वत्समित्येवम्—न ।
 एकमेव वत्समित्येवं—भ; एकमेकमेवं—ख-त-श । एकमेकमेव—मँ-मु ॥ ८५१. ९. हितं शौरदेवं
 युद्धम्—*मँ । हितः शौरदेवयुद्धं—ख-ग-घ१-त-न-भ-श; हिताः शौरदेवा युद्धं—च; हितः शौरदेवं
 युद्धं—मु ॥ ८५१. १०. न । 'नः' इति पदपाठः ॥ ८५१. १२. कर्णे—ई-मु । मँ-पुस्तक एतन्नास्ति ॥

[८. ७१.] ८५१. १६. चादितो—न-भ३-य । वादितो—ख-त१-२-भ१-२; दोदितो—
 त३; त्वं नो अग्ने इत्यादितो—श; एतदादितो—ग; आदितो—ज्ञ-त४-मँ-मु ॥ ८५१. २०. रक्ष—

*मं । रक्ष कस्य महोभिः—ऽमु ॥ ८५१. २८. अस्मदादिभिः—*मं-मु । अस्मादिभिः—ख-त-भ; अस्माभिः—ग; अस्मादादिभिः—श ॥ ८५२. २. वस्वो...प्रयच्छसि । अत्र 'स नो विश्वेभिर्देवे-
भिरूर्जो नपात्' इति ऋक्पाठः । 'स नो वस्व उप मास्यूजो नपात्' (८. ७१. ९) इति
व्याख्यात्रा पठितम् । विश्वेभिर्देवेभिः धनं प्रयच्छसि—घ-मु ॥ ८५२. ३. स्तुत्यप्रकाश तदेवादरा-
र्थम्—न-भ । स्तुत्यप्रकाशन तदेवा°-श; स्तुत्यप्रकाश देवा°-व-त१; स्तुत्यप्रकाशन देवा°-ख-ग-ज्ञ-
त२-३-४-मं । स्तुत्यप्रकाशन देव आदरार्थं—मु । ऋ. सं. ७. ७०. ७. द्रष्टव्यम् ॥ ८५२. ४. तच्च ।
'तं च' इति भाव्यम् ॥ ८५२. ९. यम्—ग-*मं-मु । यदा—ख-त-न-भ-श; यदा यं—घ ॥
८५२. १३. गोषु—घ-भ३ । यागेषु—ग; यागेषु—ख-त२-न-भ१-२-श-मं-मु ॥ ८५३. २.
नपात्त्वम्—ग-भ३-*मं-मु । नपादित्वं—इतरलिखितपुस्तकेषु ॥ ८५३. ३. एव—*मं । वा—ऽमु ॥
८५३. २५. होता—ख-घ-ज्ञ-त२-न-भ-मु । ग-त३-४-श-मं-पुस्तकेष्वेतन्नास्ति ॥ ८५४. १२.
वा—*मं । अति वा—ख-त-भ; सति वा—ग; अथवा—मु ॥ ८५४. २३. धनाय—ऽ । मं-पुस्तक
एतन्नास्ति । धनायागि—मु ॥ ८५५. १. नः अस्माकम्—ख-ज्ञ-त१-न-भ-मु । ग-त४-मं-पुस्तके-
ष्वेतन्नास्ति ॥ ८५५. २. भयानाममिश्रणम्—*मं-मु । भयानं मम श्रवणं च—ख-ज्ञ-त२-४-भ१;
भयानाममिश्रणं—ग; भयानाममिश्रणं—त१; भयानामश्रवणं—भ२ ॥

[८. ७२.] ८५५. २४. ससं स्वपन्तम्—*मं-मु । ससं स्थापनं—ख-ग-ज्ञ-त२-भ२-श;
ससं स्थापनं—घ-त३-४-भ१; संस्थापनं—त१; ससं स्थापनं—न ॥ ८५६. ८. स्तोतुम् अन्वयम्—
मं । स्तोतामन्यं—ख-त-न-भ-श; स्तोतामन्यं—ग; स्तोतुमन्यं—घ१; स्तोतुमन्यमन्यं—च-मु ॥ ८५६. ९.
अयं रुशश्चरंश्च—*मं-मु । अयं चरंश्च—ख-ग-त-भ; यच्चरन्श्च—श ॥ ८५६. १४. स्थूलम्—
*मं-मु । स्थूलं—ख-त-श; स्थूलं—घ; स्थूलो—भ१-२ ॥ ८५६. १५. नियोजयतीत्यर्थः—*मं-मु ।
यारुजर्नियोजयेति सेत्यर्थः—ख-त१-२-३-न-भ; यारुजर्नियोजयेति श्रुत्यर्थः—श ॥ ८५६. २२.
ब्रह्माणम्—ग-घ-श-मु । ब्राह्मणं—ख-त-भ-मं ॥ ८५६. २५. ओ—घ-ज्ञ-भ-मु । तो—ख-ग-त;
वो—श । ओं—मं ॥ ८५६. २६. च आ—ग-न-भ । वा—ख-त-श-मं-मु ॥ ८५७. १३. परितो
व्याप्तम्—ग । परिणेतव्यं—ख-त-भ-श । परिणेतव्यं—घ-मं-मु । 'परिगन्तारम्' इति स्यादिति
मक्समुल्लरमहाशयः ॥ ८५७. १४. नीचीनद्वारम्—न-भ-*मं-मु । ग्भूतद्वारं—घ । इतरलिखितपुस्तकेषु
नास्त्येतत् ॥ ८५७. २०. आसन्ध्यामासादयन्ति । आसन्ध्यामा°—घ१; आसादयन्ति—च; असन्ध्यामा°-
ख; आलन्ध्यामा°—श । आसन्ध्यामासादयन्ति—मं-मु इतरेषु च ॥ ८५७. २६. गवाजयोः—ग-
*मं-मु । गवाश्वयोः—ख-ज्ञ-त१-२-भ; गवायोः—त३-४-श ॥ ८५८. १३-१४. संगच्छन्ति...
संगच्छन्ते—ऽ-मं-मु । 'समो गम्यच्छिभ्याम्' (पा. सू. १. ३. २९) इति सूत्रेण प्रथमं
'संगच्छन्ते' इति अनन्तरं 'संगच्छन्ति' इति च भाव्यम् ॥ ८५८. १८. धारकम्—घ ।
धारकमग्निं—ख-त-न-भ-श; धारकमन्नं—ग; धारकमाजं—मं-मु ॥ ८५८. २८. मधुधुक्त्वम्—*मं-मु ।
मधुक्षं—ख; मधुक्त्वम्—ग; मधूदकं—ज्ञ; मधुक्कं—त१-२-४; मधुदक्कं—त३; मधुणं—भ१-२; मधुवृणं—
भ३; मधुत्वं—श ॥ ८५९. २. हेतुमाह—*मं-मु । हेतुं—ऽ ॥ ८५९. ६. पवमाने—*मं-मु ।
एवमाने—ख-त-भ; एवमात्ते—ग; एवमाने—घ; एवमूते—श । 'पवमाने सोमे' इत्यनन्वितम् ॥

[८. ७३.] ८६०. २२. आवारयतम्—मं-मु । आवारयतं—घ; आवारयतं—इतरेषु ॥
८६०. २७-२८. 'प्रवेशः...निर्गमश्च...स्पष्टमुक्तम्—ऽ-मं । १ । स्पष्टमुक्तः...

ग-घ । बहुकर्मैद्र-ख-त-भ-श-मै-मु ॥ ७७१.३. अहाम्—ग१-मै-मु । अहां-इतरलिखितपुस्तकेषु ॥
 ८७१. ६. इति ब्राह्मणाच्छंसिनः—ख-त-न-भ-श-मु । इदं नास्ति मै-पुस्तके ॥ ८७१. २०.
 साष्टापदी—ख-मै । साष्टापदी—त१-२-३-४-न-भ-२-३-मु; प्राप्ता-घ; प्राप्तापदी—ज्ञ-भ१ (प्रान्ते) ॥
 ८७१. २२. तनुम्—ख-घ-त न-भ-२-श-मु । तनून्-भ१-३ । तनून्-मै ॥ स्वरूपं...अशक्यत्वात् ।
 ' स्वरूपस्य...अशक्यत्वात् ' इति भाव्यम् ॥

[८. ७७] ८७१. २४. कुरुसुतेः—श-मै । पुरुसुतेः—ख-त-भ-मु; पुरुसुतिः—घ ॥
 ८७२. ६. एनम्—ख-त-न-भ-श । ईमेनं-घ-मु । एतं-मै ॥ ८७२. ७. तौ—मै-मु । ते-ई ॥
 ८७२. १३. रज्ज्वा इव तथा—मै-मु । नक्ष्वेव लया—ख-त; रज्ज्वा—ग; वलया—घ; रज्ज्वेव लया—
 न-भ-श ॥ ८७३. १७. नतानि—मै-मु । निता—ख-त-भ-श; नीतानि—घ ॥ भूमेः कील-
 वद्धारणाय—मै । भूमेः किलवद्धारणया—ख; भूमेः किलवद्धारणाय—घ; भूमेः किलवद्धारणाय—
 ज्ञ; भूमेः किल वद्धा धारणाय—त१-२; भूमेः किल वद्धा धारणाय—त३-४-भ; भूमेः किलवद्धा
 धारणप्रा—श । भूमेः कीलवद्धारणानि—मु ॥ ८७३. २४. नैरुक्तैतिहासिकं—ख-ज्ञ-त१-२-४-न-
 भ-मु । निरुक्तैतिहासिकं—ग-त३-श-मै ॥ ८७३. २६. स्वविरोधेन नेत्याहं—न-भ-श । स्वविरोधेन
 नेत्याह—ग; स्वविरोधेनेत्याह—ख-त-मै-मु ॥ ८७३. २८. वचनः—ई-मु । वचने—मै ॥ ८७४.
 १४. तानि—भ । एतन्नास्ति ख-ग-त-न-श-मै-मु-पुस्तकेषु ॥ ८७४. १६. उक्तोऽर्थश्च चरमपादेन—
 *मै-मु । उक्तार्थाच्च वारमपादिना—ख-ज्ञ-त१-२-३; इत्यत्रोर्थाश्च चारमपादेन—ग; उक्तोर्थोच्च चारम-
 पादिना—त४-न-भ-श ॥ ८७४. २३. यास्केन व्याख्याता—मै-मु । व्याख्यातत्वात्—ई ॥ लिख्यते—
 *मै-मु । लिख्यते यास्कः—ई ॥ ८७४. २५. गमनपातिनौ—ई-मै-मु । गमनपातिनौ वा—निघ. ॥

[८. ७८] ८७६. ४. यदा तं निन्दितुमिच्छति—मै-मु । यदा त्वं निन्दितुमिच्छसि—
 ख-ग-त-न-भ-श ॥ ८७६. १४. इन्द्रः...अभिहितः—मै-मु । चैद्रः पीतं सोमोभिहितः—ख-त-
 न-भ-श; चैद्रपीताः सोमोभिहितः—ग ॥ ८७६. १८. एषते—ग-घ-भ । ईषते—ख-त-मै-मु ॥
 ८७६. १९. आप्तेच्छम्—मै-मु । आप्तुं—ख-त२-३-श; दातुमिच्छां अदच्छु—ग; त्वामिच्छुं—
 घ१; त्वामिच्छां—च; आप्तेच्छुं—त१; प्राप्तेच्छुं—भ ॥ ८७६. २७. निष्कृतस्य—मै-मु । निष्कृतस्य—
 ख-त-भ-श; संभृतस्य—ग ॥

[८. ७९] ८७७. १६. साधनश्च अन्धः सन्नन्धोऽपि—मु । साधनस्य अंध संनद्धोपि—
 भ१-३; साधनस्य अंध संनद्धोपि—न; साधनश्च अंध (अघ-त३-४) संनद्धोपि—त३-४-भ२;
 साधनश्च अयमंधोपि—ग । साधनश्च अंधः संनद्धोऽपि—मै ॥ ८७७. २१. कृत्याभ्य इत्यर्थः—ग-
 त४-भ-श । कृत्यभ्येत्यर्थः—ख-ज्ञ-त२-३-न । कृत्यभ्य इत्यर्थः—मै-मु ॥ ८७७. २२. अन्यकृतानि
 हि रक्षांसि । इदं ब्राह्मणवचनं कुत्रत्यमिति न ज्ञायते ॥ ८७७. २७. दिवश्च—ई-मु । एतन्नास्ति
 मै-पुस्तके ॥ ८७८. १४-१६. हे सोम ..... हृदे हृदये ..... नः पूरणः । हे सोम.....
 कृत् हृदये ... .. नः पूरणः—भ । हे सोम पीतः त्वं नः अस्माकं हृदे हृदये वर्तमानः सुशेवः
 सुसुखः भृळ्याकुः सुखकर्ता अदत्तक्रतुः असमाप्तकर्मा पुनःपुनः यागप्रवर्तकः अवातः निश्चलश्च भवे-
 त्यन्वयः—ख-घ । हे सोम पीतः त्वं नः अस्माकं हृदे हृदये वर्तमानः सुशेवः सुसुखः सुखहेतुः अग-
 र्वितकर्मा अहिंसितः । एतादृश हे सोम नः अस्मभ्यं शं भव मनसे अतिर्नतेवं साधयतीत्यर्थः—ग । हे

सोम पीतः त्वं नः अस्माकं हृदे हृदये पीताय शं सुखं भव किंच नः अस्माकं सुशेवः सुसुखः मृळ-
याकुः सुखकर्मा अहतक्रतुः असमाप्तकर्मा पुनःपुनः यागप्रवर्तकः अवातः निश्चलश्च भवेत्यन्वयः—ज्ञ-
त१-२ । हे सोम नः अस्माकं कृत् हृदये पीताय हृदयसंभव । अपरो नः पुराणः—त४-न-श । हे सोम
पीतस्त्वं नः अस्माकं हृदे हृदये वर्तमानः शं सुखं भव । किंच नः अस्माकं सुशेवः सुसुखः मृळयाकुः
सुखकर्ता अहतक्रतुः असमाप्तकर्मा पुनःपुनः यागप्रवर्तकः अवातः निश्चलश्च भवेत्यन्वयः—मु । हे सोम
पीतस्त्वं नोऽस्माकं हृदे हृदये वर्तमानः सुशेवः - - । अपरो नः पूरणः—मं ॥ ८७९. २. वा—भ-
*मं-मु । च—घ । इतरलिखितपुस्तकेषु नास्ति ॥ ८७९. ३. हिन्धीत्यर्थः—ग-त४-भ१-श । हिंसी-
त्यर्थः—ख-भ२-३; मिधीत्यर्थः—घ; हंतीत्यर्थः—ज्ञ; हिंथीत्यर्थः—त२-३ । मिधीत्यर्थः—मं-मु ॥

[८. ८०.] ८७९. ४. एकादशम्—*मं । द्वादशं—ऽ । दशमं—मु ॥ ८७९. ५.
°नाम—घ१-मु । °नामा—इतरलिखितपुस्तकेषु मं-पुस्तके च ॥ ८७९. १२. बद् सत्यं
नाकरम् । बहुकृत्यं (°त्य-घ) नाकरं—ख-घ-ज्ञ-त१; बद् सत्यं नाकरं—ग-भ३; बहुकृत्यनाकरं—त२;
बद् °त्यनाकरं—त३-४-न; बद् °नाकरं—भ१; वरं °नाकरं—भ२; बल इत्यनाकरं—श । बद्
तन्नाकरं—मु । बद् °तनाकरं—मं ॥ ८७९. १७. अन्नलाभाय—घ-भ३ । एतन्नास्ति मं-पुस्तके ॥
८८०. ९-१०. वाजयु ... इच्छन्—मं-मु । ‘वाजयुः ... इच्छन्’ इति (घ-पुस्तकगतः)
पाठः साधीयानिति मॅक्समुल्लरमहाशयस्याभिप्रायः ॥ ८८०. २०. पुरमसि—ग२ । पूरयसि—मं-मु
इतरेषु च ॥ ८८०. २७. अवद्यः—ख-ग-त-न-भ-श । अवद्ये—मं-मु पदपाठश्च । अवद्ये अवद्यः—
घ । ‘अवद्ये’ इति पाठः मॅक्समुल्लरमहाशयेन लिखितपुस्तकेषूपलब्धो न वा इति न ज्ञायते ।
अस्मत्प्राप्तेषु बहुषु लिखितपुस्तकेषु ‘अवद्यः’ इत्येव पाठः । अतः भाष्यकारैः ‘अवद्ये’ इत्यस्य
स्थाने ‘अवद्यः’ इति पठितमिति शक्यमनुमातुम् ॥ ८८०. २८. बह्वन्तरालमाज्यन्तः । बह्वं-
तरळं (°लं—त२-३; °ळ—भ१) आज्यन्ते—ख-त-न-भ१; बह्वन्तरालं—ग; बह्वन्तराल आज्यन्ते—भ३; बह्वं-
तरलं आज्यन्तो—श । बह्वन्तराल आज्यन्तः—मं-मु ॥ ८८०. २९. स्थिता—ऽ-मं । स्थितो—मु-निघ. ॥

[८. ८१.] ८८१. २०. स्तोत्रियः—ऽ-मु । मं-पुस्तक इदं नास्ति ॥ ८८१. २३.
नः अस्मभ्यम्—ऽ । अस्मभ्यं—*मं-मु ॥ दातुम्—घ । दातुं नोऽस्मदर्थं—ख-त-न-भ-श-मं-मु ॥
८८२. १६. उपगानम्—ग१-भ३-मं-मु । उपमानं—इतरलिखितपुस्तकेषु ॥ ८८२. १८.
स्वीकुर्विति—ख-ग-त-भ-श-मु । स्वीर्निति—न । घ-मं-पुस्तकयोरेतन्नास्ति । ऋ. सं. १. १४०. १३.
द्रष्टव्यम् ॥ ८८३. ८. तव बाजाः—*मं-मु । तव आ—त-भ१-२; तव—ग; अश्वाः—घ-भ३ ॥

[८. ८२.] ८८४. ७. लटि—ख-ग-ज्ञ-त२-३ । टेटिले—भ१; लटि—श; लटि—त४-
भ२-३-मं-मु ॥ ८८४. २९. सोऽस्माभिः—*मं-मु । अस्माभिः—ग; सह अस्माभिः—इतरलिखित-
पुस्तकेषु ॥ ८८५. २८. त्वम्—ग-भ३-श-मं-मु । ता—ख-त-भ१-२; तां—ज्ञ ॥

[८. ८३.] ८८६. ७. महनीयम्—ऽ । मंहनीयं—मं-मु ॥ ८८६. १३. सर्वेषु कालेषु—
ख-ज्ञ-त१-२-भ । सर्वेषु—ग-घ-त३-४-न-श । सर्वेष्वहःसु—*मं-मु ॥ ८८६. १९. संबन्धि ---
त्वात्—मं बहुषु लिखितपुस्तकेषु च । संबन्धेः—न । मु-पुस्तक एतन्नास्ति । ‘संबन्धिश्चत्वात्’ इति
स्यात् ॥ ८८६. २०. विष्पितानि—*मं-मु-× । बहुषु लिखितपुस्तकेषु ‘विष्पिता’ इत्यस्यानन्तरं
लेखनार्थं काश्चिदवकाशो (Lacuna) दृश्यते । ‘विष्पितानि’ इति पदमत्राभिप्रेतं स्यादिति कृत्वा

मैक्समुल्लरमहाशयेन विनिवेशितम् ॥ ८८६. २१. वा—ख-ज्ञ-त१-२-भ२-य । ग-त३-श-मै-मु-
पुस्तकेषु नास्ति ॥ ८८७. ४. याचामहे—ख-घ-ज्ञ-त२-४-मु । याचामः—ग-न-भ-श-मै ॥
८८७. ६. न प्राप्नोतु—घ-न-भ । प्राप्नोतु—ख-त-श-मै-मु ॥ ८८७. १०. वः इत्—ग-घ-मु ।
इत्—ख-त-भ-श । इदो—मै ॥ ८८७. १६. तेषामेषाम्—ई-मु । तेषां—मै ॥ ८८७. २१. सामा-
न्येन—ख-घ । समाने—ग । समान्येन—त-न-भ-श-मै-मु ॥ ८८७. २४. तस्मै पूषा चार्यमा चाजा-
येताम् । इयं श्रुतिः तैत्तिरीयसंहितायां (६. ५. ६.) नोपलभ्यते ॥ ८८७. २९. सर्वे देवाः—
ख-घ-त-न-भ-श-मु । सर्वदेवाः—ग-मै ॥ ८८७. ३०. ब्रुवे—*मै-मु-× । उतापि च ब्रुवे—घ ॥

[८. ८४.] ८८८. ३. उक्थ्येषु—ग-त-न-भ१-२-श-मु । उक्थ्येषु—ख-भ३-मै ॥ ८८८.
१२. कान्यः—*मै-मु । अहं—ग; कः—इतरेषु ॥ ८८८. २१. अग्ने—*मै-मु । इंद्र—ई ॥ ८८८.
२३. नृन्पे—*मै-मु । नृन् पति—ग; तत्पति—इतरेषु ॥ ८८८. २६. त्मनेति—ख-त-न-य-श-मु ।
आत्मनेति—भ१-३-मै ॥ रक्ष त्वदन्यम्—भ२-*मै-मु । रजनदन्य—ख-भ१; नवतदन्यं—ग; रजन-
दन्यं—त-भ२; त्वदन्यं—श ॥ ८९०. ६. साधयद्भिः—*मै-मु । साधायोभिः—ख-त-भ३; साधी-
योभिः—ग; साधोयोभिः—भ१-२ ॥

[८. ८५.] ८९१. २. संप्रति—ग-भ१-३-श-मु । संप्रति—ख-त-न-भ२ । घ-मै-पुस्तक-
योर्नास्ति ॥ ८९१. २९. सोमस्य—ग-*मै-मु । इतरेषु नास्त्येतत् ॥

[८. ८६.] ८९२. ९. नराः—ई-मु । नरः—मै ॥ ८९२. १०. भीतिमपनयतः—*मै ।
भीतिं समनयन—ख-त; भीतिं समनयत—भ-श-मु ॥ ८९२. १२. अस्ताविषाधाम्—*मै-मु । अस्ता-
विद्याध्या—ख-ज्ञ-त२-४-भ२; स्ताविद्याढग—ग; अस्ताविद्याथाः—घ; अस्ताविद्याया—त१-३; अस्तावी-
याद्या—भ१-३ ॥ ८९२. १४. विष्णाष्वो निमित्तम्—*मै-मु । विष्णोः प्रसनिमित्तं—ख-त; विष्णोः
प्रसवनिमित्तं—ग-भ२-३; विष्णोः निमित्तं—घ; विष्णोः प्रसविमितं—भ१ ॥ ८९२. २३. कथं वाम्—
ई-मु । मै-पुस्तक इदं नास्ति ॥ ८९२. २४. प्रशस्तं धनं तस्याभिलषितस्य—*मै-मु । प्रशस्त-
धनं तस्याभिलषितस्य—ग; प्रशस्तधनवतमभिलषितस्य—ख-त-भ-श; प्रशस्तधनमभिलषितस्य—घ ॥
८९२. २५. अददाथाम् । अदाथां—ख-त-न-भ-श; अदातं—ग; अदाथां—घ । अददाथां—मै-मु ॥
८९३. ५. आपुनाति—ई-मु । पुनाति—मै ॥ ८९३. ७. अदत्तम्—मै-मु । दत्तं—ई ॥ ८९३.
१४. ऋजीषोऽपार्जितोऽभिषुतः सोमः—ग-त३-मु । निरु. ५. १२.; ९३२. पृ. २० प. टिप्पणी च
द्रष्टव्ये । ऋजीषोपार्जितोभिषुतसोमः—ज्ञ-त४-भ-श । उपार्जितः अभिषुतसोमः—घ । ऋजीष उपार्जितोऽ-
भिषुतः सोमः—मै । ऋजीषशब्दः यद्यपि निरुक्तादिषु नपुंसकलिङ्गः दृश्यते तथापि सायणाचार्यैः प्रायेण
पुंलिङ्ग एव प्रयुक्तो दृश्यते (ऋ. सं. ५. ४०. ४; ६. ४२. २; ८. ७६. ५.) ॥ ८९३. १५. रक्षति—
ग-न-भ । रक्षत—ख-ज्ञ-त२-३ । रक्षते—घ-त४-श-मै-मु ॥ ८९३. १८. मा नो इति—ख-त१-
२-मु । मा न इति—ग-ज्ञ-भ३; म मे इति—त३-४-न-श; इमे इति—भ१; मे इति—भ२ । मेति—मै ॥

[८. ८७.] ८९४. ३. यत्स्थ इति—मै-मु-आश्व. श्रौ. । यत्स्थो—ख-ग-त; यत्स्थो इति—
भ-श ॥ ८९४. ८. अनुपक्षीणस्तोत्रः—ग-*मै । अनुपक्षीणस्तोत्रः—ख-त-भ-मु; मनुष्यः क्षीण-
स्तोत्रः—श ॥ स्तोमः स्तोता भवति—*मै-मु । स्तोमस्ता भवसि—ख-ज्ञ-त२-३-भ; स्तोम भवसि—
त१-४ ॥ ८९४. १२. प्रयच्छतः—ई-मु । प्रयच्छथः—मै ॥ प्रति आ गतम्—ख-ग-घ-त-न-भ२-

श-मु । प्रत्यागं-भ१ । प्रत्यागच्छतं-भ३-मै ॥ ८९४.१४. शीघ्रमागत्य पिवतम्—त-भ-मु । शीघ्र-
मागत्य पिवतः—ख । एतन्नास्ति घ-मै-पुस्तकयोः ॥ ८९४.२७. आ—भ१-२ । आ नि पातं—ख-ज्ञ-
त१-२-मु । भ३-मै-पुस्तकयोरेतन्नास्ति । इतरलिखितपुस्तकेषु २-४ मंत्राणां भाष्यं नास्ति ॥ ८९५. ४.
अवतिः—भ२-३-मु । अवतीः—भ१; अविति—त२ । अवति—ख-मै ॥ याच्चाकर्मा—ख-त२-भ-मु ।
याच्चाकर्म-मै ॥ ८९५. ५. आत्मनः । आत्मनां—ख-ज्ञ-त२-भ३; आत्मानं—त१; आत्मानां—
भ१-२ । आत्मना—मै-मु ॥ पालनहेतुकत्वेन—ख-त२-भ-मै-मु । १ ॥ ८९५.६. ता तौ—ख-घ-
त१-२-मु । ततो—भ-मै ॥ ८९५. ७. सर्वदेवैः—ख-घ-ज्ञ-त१-२-मु । सर्वदेवैः—भ१-२ । सर्वदेवेषु—
मै ॥ ८९५. १५. ववृधानौ—ख-घ-ज्ञ-त१-२-भ१-२-मु । ववृधानौ—भ३-मै ॥ ८९५. १६.
शोभनाम्—ई-मु । मै-पुस्तक एतन्न विद्यते ॥ ८९६. २. अन्नलाभाय—ई-मु । अन्नकामाय—मै ॥

[८. ८८.] ८९६. २०. वसोः पात्रे निवसतः—*मै-मु । वसे पात्रः प्रतिवसतः—ख-
त-भ१; वसोः पात्रं प्रतिवसतः—ग-भ३-श; वसो पात्रः प्रतिवसतः—भ२ ॥ ८९६. २५. अत्रेति—
ई-मु । अत्रेति—मै ॥ ८९६. ३०. अतिशयितदीप्तिम्—ई । °दीप्तं—मु । अतिशयेन दीप्तं—मै ॥
८९७. ५. शोभनदानयोग्यं बलादियुक्तम् । शोभनदानयोग्यबलादियुक्तं—ग । शोभनयोग्यं
बलादियुक्तं—ख-त-भ-मै-मु ॥ ८९७. ६. याचामह इति—ग-*मै । याचामहेति—श; याचाम
इति—ख-त-न-भ-मु ॥ ८९७. ७. ब्राह्मणाच्छंसिनः । ‘अच्छावाकस्य’ इति भाव्यमिति
प्रतिभाति ॥ ८९७. १४. न निवारयन्ति—ग२-घ१-भ-मु । च निवारयन्ति—श; निवारयन्ति—
ख-ग१-च-ज्ञ-त३-४-न-मै ॥ ८९७. १५. त्वम्—मै । त्वं तत्—ई-मु ॥ ८९७. २३-२४.
मज मुजि...शब्दार्थः—ई-मै-मु । इदं पुनरुक्तमिवाभाति । धातुपाठे ‘मुज मुजि शब्दार्थाः’
इति दृश्यते । ‘मजमुजी च’ इति नास्ति । ‘मुज मुजि’ इत्येतयोः स्थाने ‘मृज मृजि इति
स्वामिचन्द्रौ’ इति माघवीयधातुवृत्तावुक्तम् । ‘मृज मृजि शब्दार्थाः मजमुजी च’ इति पाठः
संभाव्यते । अन्यत्र (ऋ. सं. १. ५१. १०; ५५. ५) ‘डुमस्जो शुद्धौ’ इति धातोः मज्ज्मशब्दो
व्युत्पादितः ॥ शत्रूणामाक्रोशनसमर्थेन—मै-मु । येन शत्रूणामाक्रोशनसमर्थेन—ख-ज्ञ-त२-३-४-भ१-
२; येन शत्रूणां रोदनसमर्थेन—ग; येन शत्रूणाक्रोशन(°सन-न)समर्थेन—त१-न; येन शत्रूणामा-
क्रोशनसमर्थेन—श ॥ ८९७. २९. प्रादुरवीभवन्—मै-मु । प्रादुरभीरयन्—ख-घ१-त-न-भ-श;
प्रादुरचीकरन्—ग; प्रादुरभिरयन्—च ॥ ८९८. ६. लटि—ख-त-भ-श । लेटि—ग-मै-मु ॥

[८. ८९.] ८९८. २१. इन्द्रो देवता—ख-ग-त-न-भ-श-मु । मै-पुस्तके नास्तीदम् ॥
८९८. २४. मरुत्वतीया ऊर्ध्वं नित्यात् । मरुत्वदीया ऊर्ध्वं नित्यात्—ग; मरुत्वतीय ऊर्ध्वं नित्या-
ख-त-भ-श । मरुत्वतीय ऊर्ध्वं नित्यात्—मै ॥ ९००. ३. गच्छन्तु—*मै-मु । गच्छति—ख-त; गच्छन्ति—
घ-न-भ ॥ ९००. १०. त्वत्तो—ई-मु । स्वतो—मै ॥ ९००. १८. त्वदर्थम्—ई । त्वदर्थो—
मै-मु ॥ ९००. २९-३१. ततोऽङ्गिरस...मारोहितवान् । अशुद्धेयं वाक्यरचना ॥

[८. ९०.] ९०१. १५. अनुभवतु—भ३-श । उक्तमनुभवतु—ग; उदकमनुभावतु—
त; उदकमनुभवेतु—न-भ१-२ । उदकमनुभावयतु—घ-मै-मु ॥ ९०१. १६. वा—श-*मै-मु ।
एतन्नास्ति ख-ग-त-न-भ-पुस्तकेषु ॥ ९०१. १८. जिनाति—भ२-३-मु । जिनातीति—ख-त-भ१-
श; जीनातीति—ग । जीनाति—न-मै । ऋ. सं. ८. १. ३०. द्रष्टव्यम् ॥ ९०१. २७. तत्पुत्रस्य—

ग-मँ-मु । नपुत्रस्य-ख-त-भ१-२-श; पुत्रस्य-भ३ ॥ ९०२. ३. त्वद्गुणान् सर्वान्—न-भ-श । (अनति)द्गुणान् सर्वान्—ख-त । सर्वान्-ग-घ-मँ-मु ॥ ९०२. ४. ब्रह्मा—घ-न-भ-मु । ख-ग-त-मँ-पुस्तकेष्वेतन्नास्ति ॥ ९०२. १३. प्रह्वीभावयसि—*मँ-मु । प्रह्वीभवसि—ख-त-भ-श; प्रह्वीभवन्ती-ग ॥ ९०२. २४. ऋजीषी ऋजीषोऽपार्जितोऽभिषुतः सोमः । ऋजीषोपार्जितोभिषुतसोमः—ख-त-भ२-३-श; ऋजीषोपार्जितोभिषुतः सोमः—ग; ऋजीषी उपार्जितोभिषुतः सोमः—घ-मु; ऋजीषी* ऋजीषोपार्जितोभिषुतसोमः—भ१ । ऋजीषी ऋजीष उपार्जितोऽभिषुतः सोमः—मँ । ८९३. पृ. १४ प. टिप्पणी द्रष्टव्या ॥ ९०३. ११. अश्नुवताम्—ग-त४-श-मु । अश्नुवता—ख-ञ-त२-३; अश्नुवंतु—घ; अश्नुतां—भ । अश्नुवंतां—मँ ॥

[८. ९१] ९०३. १६. चिरकालम्—ऽमँ-मु । चिरं कालं—आउपरेख्दमहाशयप्रकाशित एतत्सूक्तभाष्ये (Indische studien Vol. IV) ॥ ९०३. १९. दंतघर्षणं—मँ-मु । दंतघर्षणं—आउपरेख्द ॥ ९०३. २०. अत्र कन्या—ऽमँ । अत्रिकन्या—मु-आउपरेख्द ॥ ९०३. २७. अपालायामुक्तायाम्—ऽमँ-मु-आउपरेख्द । 'अपालायामुक्तायाम्' इति भाव्यम् ॥ ९०३. २९. एतानि रोमफलादियुक्तं कुरु—ऽमँ-मु-आउपरेख्द । 'रोमफलादियुक्तानि' इति भाव्यम् ॥ उक्तायाम्—ऽमँ-मु । 'उक्तायाम्' इति भाव्यम् । उक्तवत्यां—आउपरेख्द ॥ 'शिरःस्थितं खलतिमपहाय—भ-मँ । 'शिरःस्थितां खलतिमपहाय—ग-त-मु । 'शिरःस्थितं खलतिमपहाय—आउपरेख्द । खलति-शब्दः पुनरपि (५ मंत्रे) आगतः । मँक्समुल्लरमहाशयस्यैतद्विषयकटिप्पणी द्रष्टव्या ॥ ९०३. ३१. पूर्वापहता या—*मँ । पूर्वाभिहतायाः—ख-ग-त२-३-४-भ-मु; पूर्वाभिहितायाः—ञ-त१; पूर्वाभिहता या—श-आउपरेख्द । बृहद्देवतायां (६. १०६)—'तस्यास्त्वगपहता या पूर्वा सा शल्यकोऽभवत्' ॥ ९०४. ६. लतारूपम्—भ३ । अविरूपं—ख-त-भ२; अची रूपं—भ१; अटि रूपं—श-आउपरेख्द । लडि रूपं—ग-मँ-मु । 'लडि रूपम्' इति यत् मँक्समुल्लरमहाशयैः स्वीकृतं तदयुक्तं प्रतिभाति । यतः लडि 'अविन्दत्' इति रूपं स्यात् । लडि तु 'अविन्दत्' इति भवति । मँक्समुल्लरमहाशयस्य टिप्पणी द्रष्टव्या ॥ ९०४. ९. दन्तध्वनिम्—घ-मँ । दन्ते दंतध्वनिं—मु । दंतराजिध्वनिं—आउपरेख्द ॥ ९०४. १०. सोमांशुमविन्दत्—ग-मँ-मु-आउपरेख्द । सोमं सुमविन्दत्—ख-ञ-त२-३-४-भ; सोमं समविन्दत्—श । शाट्यायनब्राह्मणवचनविषये मँक्समुल्लरमहाशयस्य टिप्पणी द्रष्टव्या । एतद्वन्थस्याद्याप्यनुपलब्धेः न किमप्यधिकं वक्तुं शक्यतेऽस्मिन् विषये ॥ ९०४. ११. सा तमभिव्याजहार—*मँ-मु । साभिव्याहार—ख-त-भ-श; साभिव्याहरत्—ग । साभिव्याजहार—आउपरेख्द ॥ त इदम्—*मँ-मु-आउपरेख्द । ता इदं—ख-त-भ-श; वा इदं—ग । 'त इह' इत्यपि स्यादिति मँक्समुल्लरमहाशयः ॥ ९०४. २०. भृष्टयवाः—भ३-मु । पृष्टयवाः—भ१ । भ्रष्टयवाः—ख-त-श-मँ-आउपरेख्द ॥ ९०४. २८.—९०५. १. इच्छाम एव..... तमिन्द्रमुक्त्वा—*मँ । इच्छाम एव मम गृहमागच्छतं त्वामिन्द्र इति जानीम (न जानीम—ख) एव इह मार्ग एवागतं त्वा त्वां नाधीमसि नाधिगम (न जानीम—ख; निधिगम—भ१) अत्रापि चनेत्यवधारणे इह त्वामिन्द्र इति न जानीम इत्यपालय तमिन्द्रमुक्त्वा—ख-ञ-त१-४-भ; इच्छाम एव मम गृहमागच्छतं ('मागच्छतं—श) त्वामिन्द्र इति जानीम एव इत्यपालय ('लयां—श) तमिन्द्रमुक्त्वा—त३-श । इच्छाम एव मम गृहमागच्छ तं त्वामिन्द्र इति जानीम एव इह मार्ग एवागतं

त्वा त्वां नाधीमसि नाधिगच्छामः । अत्रापि चनेत्यवधारणे । इह त्वामिन्द्र इति न जानीमः । इत्य-
पाला तमिन्द्रमुक्त्वा(?)क्त्वा)-मु । इच्छामः एवं मम गृहमागच्छंतं त्वामिन्द्र इति जानीम एव । इह
मार्ग एवागतं त्वा त्वां नाधीमसि नाधिगच्छामः । अत्रापि चनेत्यवधारणे । इह त्वामिन्द्रेति न जानीम
इत्यपाला तमिन्द्रमुक्त्वा-आउफरेख्द ॥ ९०५. २. कुत्सितम्—*मॅ-मु । कुत्सितः—१-आउफरेख्द ॥
९०५. ५. एवाधासीत्—*मॅ-मु । एवौवधासीत्-ख-त-भ-श; एवोच्चैरधासीत्-ग । एवाधासीत्
(मुद्रणदोषः ?)-आउफरेख्द ॥ ९०५. १५. बहु—१-मॅ-मु । आउफरेख्दमहाशयप्रकाशितभाष्य
एतन्नास्ति ॥ ९०५. १७. बहु—१-मॅ-मु-आउफरेख्द । मॅक्समुल्लरमहाशयः इमं शब्दमनावश्यकं
मन्यते 'बहुवारम्' इति पदस्याग्रे सद्भावात् ॥ ९०५. १८. एव—भ-३-मॅ-मु-आउफरेख्द ।
इतरलिखितपुस्तकेषु नास्ति ॥ ९०५. ३१. तम्—मॅ-मु-आउफरेख्द । तां—१ ॥ सो ह जज्ञे—आउ-
फरेख्द । सोहं जज्ञे-ख-ज्ञ-त-१-भ; सो जज्ञे-ग-त-४-श-मॅ-मु; जज्ञे-त-२-३ ॥ ९०५. ३२.
नासुस्तान्यु ह—*मॅ-मु-आउफरेख्द । वस्युस्तान्यु ह—१ ॥ ९०६. ५. या असौ—मॅ-मु । या
सा—आउफरेख्द ॥ ९०६. ६. अथापि—ख-ग-त-भ-श-मॅ-मु । अपि-घ-आउफरेख्द ॥ ९०६. १५.
निष्कर्षणेन पूत्वी—*मॅ-आउफरेख्द । निष्कर्षणे वा-त-भ-१-२; निष्कर्षणैव-ग; निष्कर्षणेन-भ-३;
निष्कर्षणेन वा-श । निष्कर्षण पूत्वी-मु ॥ ९०६. १७-१८. रथस्य...अभवत्—*मॅ । रथस्याव्य
(०ध्य-ज्ञ-त-२-३) बृहत्सा मोर्धाभवत्तां खेनसेनसो(खेनसो-भ-२-३) त्यबृहत् (त्यहरत्-श) सा संश्लि-
ष्टकाभवत्-ख-त-भ-श; रथस्यात्यबृहत्सा मोर्द्धवा भवतो खेनसेनसो बृहत्सामंशिष्टकाभवत्-ग । रथस्या-
ध्यबृहत्सा गोधाभवत्तां खेनसोऽत्यबृहत्सा संश्लिष्टकाभवत्-मु । रथस्यासाद्य बृहत्सामोर्द्धाभवत्तां खेनस
आसाद्य बृहत्सामसंश्लिष्टकाभवत्-आउफरेख्द ॥ ९०६. २०. तस्य...त्वग्दोषम्—१-मॅ-मु । तद्दोषं-
आउफरेख्द ॥ ९०६. २१. सूक्तम्—ग-न-भ-मॅ-मु । युक्तं-ख-त-श-आउफरेख्द ॥ अपालायाः
कथाविषये ऋग्वि. २. ५२.; बृहद्दे. ६. ९९-१०७; अनु. भा. ८. ९१. द्रष्टव्यम् । मॅक्समुल्लर-
महाशयस्य एतत्सूक्तटिप्पणी च द्रष्टव्या ॥

[८. ९२.] ९०७. ९. गानयोग्यम्—त-१-३-मु । गातयोग्यं-ख-ज्ञ-त-२-४-भ-श; गातव्यं
योग्यं-ग । गाथायोग्यं—*मॅ । 'गानयोग्यम्' इति पाठः समीचीनतर इति मॅक्समुल्लरमहाशयेनोक्तम्^१ ॥
९०७. ३०. लोटि—*मॅ-मु । लिटि-ख-त-भ-श; लिङि-ग ॥ ध्वमस्तनवादेशः—ग-भ-३-मॅ-
मु । ध्वमस्तनवादेशः—इतरेषु ॥ व्यत्ययेन...गुणः । अत्र व्यत्ययाश्रयणमनावश्यकम् । ब्रूज उभय-
पदित्वात् 'तस्य तनवादेशः' इति वक्तुं शक्यम् । ऋ. सं. १. ८४. ५. द्रष्टव्यम् ॥ ९०७. १९.
यत्वा—*मॅ । दत्वा—१ । गृहीत्वा—मु ॥ ९०७. २५. श्रीङ् पाके—ख-ग-भ-मॅ-मु । प्रीङ् पाके-
त-२-३-श; शीङ् पाके-ज्ञ-भ-१ । 'श्रीङ् पाके' इति भाव्यम् ॥ ९०७. २६. इन्द्रोः—ग-मॅ-मु ।
इन्द्रः-ख-त-न-भ-२-श; इन्द्रः इन्द्रोः-घ ॥ क्षरत्—*मॅ । क्षरतः-ग; क्षरतं-त-भ-श; क्षरतं-घ-मु ॥
९०८. ७. ग्रहेषु—ग-त-न-भ-२-श । गृहेषु-भ-१-३-मॅ-मु ॥ ९०८. ११. भूताभिभवनादीनि—
ख-त-न-भ-श-मु । भूतानि अभिभूतानि-ग । भूतानि भुवनादीनि-मॅ ॥ ९०८. १४. तिरि-
क्तोक्थे—त-भ-श । तिरिक्तोक्थे-ग-मॅ-मु ॥ ९०८. १५. स्तोत्रियानुरूपौ । स्तोत्रियानुरूपाः-
आश्व. श्रौ. ॥ ९०८. २३. प्लुङ्—ख-ग-त-न-भ-मॅ-मु । प्लुङ्-श ॥ ९०९. १८. अदा-

तृन्—ग-म-मु । दातृन्—ख-त-भ-श; शत्रून्—घ ॥ ९०९. २५. औतोमित्यात्वाभावः—ग ।
 औत्वाभावः—ख-त-न-भ-र-मु; ओर्कृत्वाभावः—श । औत्वाभावः—भ-३-म-मु ॥ ९१०. २.
 अनुकामा—म-मु । कामा—ऽ ॥ ९१०. ४. अवगच्छाम—ख-ग-त-न-भ-श । अवगच्छामः—
 घ-म-मु ॥ लेटि । 'लङि' इति युक्तम् । ऋ. सं. १. ५०. १०; ११३. १६. द्रष्टव्यम् ॥ ९१०.
 १८. पोषयिष्या—ख-त-न-भ-श-मु । ग-घ-म-पुस्तकेष्वेतन्नास्ति ॥ ९१०. १९. वचनात्—ख-
 ग-त-१-२-३-भ-१-३-मु । वदनात्—त-४-भ-२-श-म-मु ॥ ९१०. २६. प्रदीयमानेन सोमेन—
 भ-३-म-मु । प्रदीयमानसोमेन—ख-ग-त-भ-१-२-मु; प्रदीयमानः सोमो न—श ॥ ९११. २८.
 इन्द्रादयः—ऽ-मु । म-पुस्तके नास्ति ॥ ९१२. १६. कुक्षये—ऽ-म-मु । सर्वेषु लिखितपुस्तकेषु
 'कुक्षये' इत्यस्य स्थाने 'तुनहु' इति पाठो विद्यते इति मॅक्समुल्लरमहाशयः । वस्तुतस्तु १८
 पङ्क्तौ विद्यमानस्य 'कुक्षये' इत्यस्य स्थाने 'तुनहु' इति पाठो लिखितपुस्तकेषूपलभ्यते ॥
 ९१२. १७. तेजसाम्—ऽ । तेजसा—म-मु (मुद्रणदोषः ?) ॥ ९१२. २४. स्तौति—म-मु
 ग्वालियर-जोधपूरलिखितपुस्तकयोश्च । नौत—ख-त-१-२-३-४-भ-श; स्तौत—ञ ॥ ९१३. ४.
 समीपात्त्वाम्—भ-३-म-मु । मृगपाव्नां—ख-त; मृगपात्वां—भ-१-२; मृगपाजां—श; मृपातारं—
 ग ॥ अश्ववतामिति—ख-ग-त-भ-श-मु । अश्ववतामिति—म-मु ॥ ९१३. २६. तन्द्रयुक्तः—म-मु ।
 तं प्रयुक्तं—ख-त; मन्द्रयुक्तं—ग; तन्द्रयुक्तं—न-भ-श ॥ ९१३. २७. कर्मन्वितो—म-मु ।
 कर्मवतो—ख-घ-त-भ-१-२; कर्मयुतो—ग; कर्मवान्—भ-३; कर्मवते—श ॥ ९१४. ४. वन—मु ।
 क्त—ख-त-न-भ-१-२-श; श्र-भ-३; वनु—ग-२-म-मु ॥ ९१४. ११. त्वमिदं...त्वमस्माकमसि । इदमा-
 रण्यकवचनं कुत्रत्यमिति न ज्ञायते ॥ ९१४. १८. आडागमः—ग । आडागमः—म-मु इतरेषु च ॥

[८. ९३.] ९१४. २४. तिरिक्तोक्थे—ञ-भ-श-मु । तिरिक्तोक्थे—ख-त-१-२-३-४ ।
 तिरिक्तोक्थे—ग-म-मु ॥ ९१४. ३०. एतादृशानुभावम्—म-मु । एतादृशं अनुभवि—ख-त-भ-१-२;
 एतादृशं मनुष्यमभि—ग; एतादृशमभि—भ-३; एव तादृशं अनुभवि—श ॥ ९१५. ६. केनापि—म-
 न केनापि—ऽ-मु ॥ ९१५. १२. प्रतिषेधात्—ख-ग-ञ-त-१-२-३-भ । प्रतिषेधात्—त-४-श ।
 वप्रतिषेधात्—म-मु ॥ ९१५. १३. दोहनकाले—ख-ञ-त-१-२-न-भ-मु । ग-घ-त-४-म-पुस्तके-
 ष्वेतन्नास्ति ॥ ९१५. १५. तिरिक्तोक्थे—ख-त-न-भ-१-२-श-मु । तिरिक्तोक्ते—भ-३ । तिरि-
 क्तोक्थे—ग-म-मु ॥ ९१५. २२. तदा—ऽ-म-मु । अयं शब्दोऽनावश्यकः प्रतिभाति ॥ ९१६. ६.
 ये सोमाः—घ-म-मु । ते सोमाः सुनोतेः कर्मणि लिटि व्यत्ययेन श्रुः (श्रुः छः—त-३-४-भ-३-श;
 श्रुः छ-न; श्रुः उच्छ-भ-१)—ख-ग-त-न-भ-श । सुनोतेः कर्मणि लिटि व्यत्ययेन श्रुः ये सोमाः—
 मु । केनचिदध्येत्रा प्रान्ते लिखितं केनचिल्लेखकेन प्रमादान्मूले समावेशितं स्यात् । मॅक्समुल्लरमहाशयोऽप्ये-
 वमभिप्रैति ॥ ९१६. ८. सूचितम्—ऽ । सूचितं च—म-मु ॥ ९१६. ९. तिरिक्तोक्थे—
 भ-१-श । तिरिक्तोक्थे—ख-ग-त-भ-२-म-मु ॥ ९१६. १५. वा—त-न-भ-श-मु । ख-ग-म-पुस्तकेषु
 नास्ति ॥ ९१६. १७. स्तुतः सन्—म-मु । स्तुतः सन् वृत्रहंतवे वाजयामसि वाजवंतं करोतीत्यर्थे
 तत्करोतीति णिच् णाविष्टवदिति णेरिष्टवद्भावात् टेरिति टिलोपः विन्मतोर्लुक् इति वचनान्मतुपो लुक्—
 ख-ग-त-न-भ-श-मु (लिखितपुस्तकेषु कचिदशुद्धिर्विद्यते) । इयमपि प्रक्रिया लेखकप्रमादाद्भाष्ये
 प्रविष्टा ॥ ९१६. २८. वज्र आयुधम्—म-मु । वज्रायुधं—ऽ-मु ॥ ९१७. ११. सर्वत्रानयेति—मु ।

सर्वत्रमनुयंति—ख; सर्वमनेति नेति—ग; सर्वत्रमनयंति—त-श; सर्वत्रमानयेति—भ । सर्वत्रानयतीति—*मँ ॥ ९१७. २०. °शिरस्त्राणेन्द्र—ऽ-मँ-मु । ‘°शिरस्त्राण वेन्द्र’ इति भाव्यम् । ‘°शिरस्त्राण वेन्द्रः’ इति भाव्यमिति मँक्समुल्लरमहाशयेनोक्तं तदयुक्तम् (मुद्रणदोषः ?) ॥ ९१७. २२. ते त्वदीयम्—ख-त१-२-भ-मु । घ-त३-न-श-मँ-पुस्तकेष्विदं नास्ति ॥ ९१७. २८. त्वद्वलम्—ख-ग-घ-त-न-भ-२-य-श-मु । तद्वलं—भ१-मँ ॥ ९१८. ४. परिगमिताः—*मँ-मु । वनिगमितां—ख-त२-३-श; च निर्गमिता—ग; वनिगमिता—ज्ञ-त४-भ-२; चर्मिनामिता—भ१ ॥ ९१८. २०. आशुषे । ‘आशुषे’ इति भिन्नः पदपाठः । ‘आशुषे’ इति भाष्यकारेण स्वीकृतं स्यादित्यपि संभावयितुं शक्यमिति मँक्समुल्लरमहाशयः ॥ ९१८. २६. वशं नयन्तीति—ऽ-मँ । वशं नयंत्यनेनेति—मु । अयं समीचीनतरः पाठः लिखितपुस्तकेष्वभावादस्माभिर्न स्वीकृतः ॥ ९१९. १३. °यूतीत्यादिना—ख-ग-ज्ञ-त१-२-भ-३-मु । °यूत्यादिना—त४-न-भ१-२-श-मँ ॥ ९१९. २४. आगच्छतु—*मँ-मु । आगच्छति—ख-त-भ; आगच्छेति—ग ॥ ९१९. ३०. भवानि—ज्ञ-भ३-मँ-मु । भवामि—इतरेषु ॥ ९२०. ३. वसतीवर्यः—मँ-मु । वसतीवरा—ख-त-न-भ१-२; वसतीवरीः—घ-भ३-श; वसतीवारिः—ग ॥ ९२०. ४. ग्रहस्थाः—ग-घ । ग्रहस्थाः—ख-त-न-भ-श-मँ-मु ॥ ९२०. ५. निचान्तपुणः—मँ-मु । निचांतपुणः—ऽ ॥ ९२०. १४. एव - - - र - वि - जः—त४-न-भ१-२-मँ । एव—ख-ज्ञ-त२-३-मु । एव ऋत्विजः विसर्ग—ग; एव ओजसा ओजः—त१; एव ऋजः—भ३; एव ऋजीषं—श ॥ °ल्युक्तम्—ग-ज्ञ-त२-३-श-मँ-मु । °ल्युक्त—ख-त१-४-भ१-२; °ल्युक्त(त्वात्प्रसंगात्)—भ३ ॥ ९२०. १६. अच्छ—ऽ-मु । अच्छा—मँ ॥ ९२०. १७. विसृजन्ति—ग-मँ-मु । विसृजत—ख-ज्ञ-त१-२; विसृजन्—त३-४-भ-श ॥ ९२०. २१. हविर्भिः—*मँ-मु । हविः—ऽ ॥ ९२०. २२. हितं - - वादिषु—त-भ१-२-मँ । हितं - - - वेदिषु—ग; हितं - - - वाषु—श; हितं गवादिषु—भ३ । हितं हितकरं प्रयः—मु ॥ ९२०. २७-२८. ता निवसन्त्यत्रेति । ते निवसन्तेत्यत्रेति—ख-त-भ१-२-श; ते निवसन्त्यत्रेति—ग; ते निवसन्त्यत्रेति—न-भ३ । निवसन्त्यत्रेति—मु । निवसत्यत्रेति—मँ ॥ ९२१. २१. आडागमः—ग । अडागमः—मँ-मु इतरेषु च ॥ ९२२. १०. श्रुतेरत्रापि—मु । श्रुते तत्रापि—ख-ग-त-न-श; श्रुतेन तत्रापि—भ । श्रुतेऽत्रापि—*मँ ॥ ९२२. ११. इत्यादरार्थः—ख-ग-घ-त-मु । इत्यादरार्था—न-भ-श । इत्यादरार्थ—मँ ॥ ९२२. २४. घत्तनेति...रत्नानि—*मँ-मु-× ॥

[८. ९४] ९२३. ३. बिन्दु°—ख-ग-ज्ञ-भ२-मँ-मु । बिन्दु°—त१-२-३-४-भ१-श; बिन्दुः—घ ॥ ९२३. २८. पूर्वाभिहिते—ज । पूर्ववेनिहित—ख; पूर्व अभिहिते—ग; पूर्वनिहित—ज्ञ; पूर्ववेभिहिते—त२-न; पूर्वभवेभिहिः—त४; पूर्वचोभिहित—भ; पूर्ववेभिहित—त३-श । पूर्वमेवाभिहिते—मु । पूर्वत्राभिहिते—मँ ॥ ९२४. ८. ततमूर्णास्तुकेनेति—*मँ-मु । ततपूर्णास्तुकोनेति—ख-ज्ञ-त१-२-३; तन्यते ऊर्णास्तुकेनेति—ग; ततपूर्णास्तुकेनेति—त४-भ; ततपूर्णास्तुकोनेति—श ॥ आलादेशः—ग-ज-न-भ-श । अडादेशः—ख; अलादेशः—त-मँ-मु ॥ ९२४. १०. तं तथोक्तम्—ग । तत्तथोक्तं—मँ-मु इतरेषु च ॥ ९२४. १६. सेवाम्—ग-मँ-मु । सतां—ख; सवां—त-भ-श ॥ ९२४. १७. सोम-सेवां कामयते—ज-न-भ । सोममेवां कामयते—ख-त-श; स्तोता कामयते—ग । सोममेव कामयते—मु । सोममेवाकामयते—मँ ॥ ९२५. २०. विश्रुतम्—ज । विसृतं—भ१; विष्टतं—श; विस्तृतं—ख-ग-घ-त-न-भ-२-मँ-मु ॥

[८. ९५.] १२६. १५. निहितम्—ई-मु। मँ-पुस्तके नास्ति ॥ १२६. २२. मरुद्गणानाम्—मँ-मु। मरुत्सोमानां—ख-त-न-भ-श; मरुत्संन्धिनं—ग; मरुत्समानानां—घ। ‘मरुत्संघानाम्’ इति स्यादिति मँक्समुल्लरमहाशयः ॥ १२७. ३. सुपुत्रवतः—ख-ग-ज-ज्ञ-त१-२-न-भ-मु। सुपुत्रतः—त३-४; सुपुत्रमतः—श। सुपुत्रस्य—मँ ॥ १२७. १५. त्वदीयम्—ई-मु। मँ-पुस्तके नास्ति ॥ १२७. २२. सिषासन्तः—च-ज-मु। सिषासंतः—मँ इतरेषु च ॥ १२७. २४. सन्तः—ख-घ-ज-त-न-भ-श-मु। ग-मँ-पुस्तकयोर्नास्ति ॥ १२८. १. इन्द्राय यागादिकर्माणि—ग-ज-भ१-श-मु। इंद्रयागादिकर्माणि—न-भ२। इंद्रयागादिकर्माणि—ख-त-मँ ॥ १२८. ६. आगच्छतैव—ई-मु। गच्छतैव—मँ ॥ १२८. ९. माद्यतेः—ग। मादतेः—ख-त-भ-श। मदायतेः—मु। मादयतेः—मँ ॥ १२८. १७. त्वम्—ई-मु। त्वं च—मँ ॥

[८. ९६.] १२८. ३२. अध द्रप्सः—मँ। अव द्रप्स—ई-मु ॥ १२९. ७. अर्तेरू च। ‘अर्तेरूच’ इत्युणादिसूत्रम् ॥ १२९. १२. सप्त—न-भ। इतरेषु—मँ-मु-पुस्तकयोश्च नास्ति ॥ १२९. १३. हननेनोत्पादकत्वात्—मु। हननेनोत्पादकत्वात्—ख-त-न-भ२; हननोत्पादकत्वात्—ग; हननोत्पादकत्वात्—ज-भ१। हननोत्पादकत्वात्—मँ ॥ १२९. २१. अतिविद्धा—ग-घ-ज-ज्ञ-त१-३-४-न-भ-श-मु। ख-त२-मँ-पुस्तकेषु नास्ति ॥ १२९. २३. ऽपिञ्जलमुद्धृत्य। ‘ऽपुञ्जलमुद्धृत्य’ इति तै. सं. ॥ १३०. ७. निष्पूर्वात्—ई-मु। निष्पूर्वात्—मँ ॥ १३१. १६. धारयेम—ख-ज्ञ-त१-२-भ-मु। एतन्नास्ति ग-घ-त३-४-श-मँ ॥ १३१. १८. भवाम—ई-मु। भवेम—मँ ॥ १३१. ३०. वृत्रं घ्नन्तम्—ग-भ१। वृत्रं जघ्नन्तं—ज। वृत्रघ्नं तं—ख-त-भ२-श-मँ-मु ॥ १३२. ४. षष्टिः श्रुत्तरसंख्याकाः। ‘श्रुत्तरषष्टिसंख्याकाः’ इति भाव्यम् ॥ १३२. ५. नवसु गणेषु—मँ-मु। वसुगणेषु—ख-त-श; नवसु गणेषु—ग; सुरगणेषु—ज-भ ॥ प्रतिपादिताः—ख-ज-ज्ञ-त१-२-भ। तिपादिताः—ग-त३-४-श। निपादिताः—मँ-मु ॥ आदितः—ग-मँ। अदितेः—इतरेषु। आदिपंचगणाः—मु ॥ १३२. ७. गणः—मँ-मु। गर्भाः—ख-त-भ; वर्गाः—ज; गणाः—ग ॥ १३२. ११. विदधम—ख-घ-त-श-मु। विदध्यम—ग; विदधाम—ज-भ। विदधम—मँ ॥ १३२. १७. च—ई-मु। ते—मँ ॥ १३२. २०. अभिषुतः—ग-भ। अभिषुत्यः—ख-घ-त-श-मँ-मु। अत्र ‘अपाजितः’ इत्येव पाठः सर्वेषु लिखितपुस्तकेषु दृश्यते। ऋ. सं. ८. ८६. ४; ९०. ५. द्रष्टव्यम् ॥ ऋजीषः—ग। ऋजीषी—ख-घ-त-भ-श-मु। ऋजीषं—मँ ॥ ८९३. पृ. १४. प. टिप्पणी द्रष्टव्या ॥ १३३. ८. ईषाम्—ख-ग-ज-त-भ२-मु। ईशां—भ१-श-मँ ॥ १३३. २१. शोभना—ई-मु। शोभमाना—मँ ॥ १३४. ८. नाम। नाम्ना—बृहदे. ॥ सोऽभ्ययात्। अभ्ययात्—बृहदे. ॥ योत्स्यमानः सुसंहृष्टैः—बृहदे.। योत्स्यमानंस्तु संहृष्टैः (हृष्टैः—त३)—ख-ज्ञ-त२-३-४; योत्स्यमानस्तु संहृष्टैः—ग-त१-भ; यात्स्यामातं स्तुतं हृष्टैः—श। योत्स्यमानं सुसंहृष्टैः—मँ-मु ॥ १३४. ९. तानायतः—मँ-मु-बृहदे.। तानायुतान्—ख-त-भ; तानायतासन्—ग; तानायुधान्—श ॥ प्रेहि। एहि—बृहदे. ॥ १३४. ११. पुनर्विभो। अस्मादनन्तरं “श्रुत्वा देव-गुरोर्वाक्यम् अनर्थं वृत्रशङ्कया” इति बृहदेवतायामधिकं विद्यते ॥ स्वर्ग एव—बृहदे.। खङ्ग एव—ख-त-भ; खग एव—ग। ओजसैव—मँ-मु ॥ देवानादाय—त१-मँ-मु-बृहदे.। देवायायाय—ख; देवाधनाय—ग; देवयतनं—ज; देवानायाय—ज्ञ-त२-३-४-भ१; देवानाय—भ१; देवानायातं—श ॥

पुर्विधिवत्पुराः—*म-मु-बृहदे । पुनर्विधिवत्पुरा—ख-ग-ज-त-भ२; पुनर्विधिवत्पुराः—भ१ ॥
 ९३४. १२. वृचे—ग-ज-बृहदे । वृचे—ख-त-भ; ऋचि—श । वृचे—म । ऋचे—मु । तद्व द्रप्स
 इत्यस्मिन् । तदेतदप्यवेत्यस्मिन्—बृहदे ॥ अयं बृहदेवतागतः कथाभागः केनचित् पश्चाद्विनि-
 वेक्षितो भाष्ये इति मॅक्समुल्लरमहाशयस्याभिप्रायः ॥ ९३४. १३. अनार्षत्वेनानादरणीयम्—ज ।
 अनात्वान् नादरणीयं—ग; अनार्षादनारणीयं—श । अनार्षत्वे नादरणीयं—म-मु इतरेषु च ॥ ९३४.
 १६. उदकस्य—ग-ज्ञ-श-मु । उदस्य—ख-त-२-४-भ-म । अनन्तरकृग्भाष्यं द्रष्टव्यम् ॥ ९३५. १.
 केचिदिष्यामि...पठन्ति । 'इष्यामि वो वृषणो' इति संहितापाठः । 'शाखान्तरे' इति सु-
 पुस्तके टिप्पणी दत्ता ॥ ९३५. १८. 'नेवाशत्रुभ्यः—*म-मु । 'नेव शत्रुभ्यः—ऽ । १६ पङ्क्तौ
 विद्यमानस्य 'नेवाशत्रुभ्यः' इत्यस्य स्थाने 'नेव शत्रुभ्यः' इति पाठो लिखितपुस्तकेषूपलभ्यत
 इति मॅक्समुल्लरमहाशयेनोक्तं तत्प्रामादिकम् ॥ ९३५. २०. प्रकाश्य—ग-भ-म-मु । प्रकाश्यः—
 ख-घ-त-श ॥ ९३६. ११. छन्दोविषयत्वान्निपातनम्—ग-म-मु । छन्दोविषयत्वानिपातनं—
 ख-त-१-२-३-भ-२; छंदोविषयत्वानिपातनं—ज्ञ; छंदोविषयत्वानिपात्यते—त-४; छंदोविषयत्वान्निपा-
 तत्वं—श ॥ ९३६. १३. सप्त गङ्गाद्याः—ऽ-मु । गंगाद्याः सप्त—म-मु ॥ ९३६. २३. अहानि—ऽ-मु ।
 अहा अहानि—म-मु ॥ ९३७. ३. वृत्रहा—ऽ-मु । स वृत्रहा—म-मु ॥ चर्षणीधृत्—ख-ग-घ-त-३-भ-१-मु ।
 चर्षणिधृत्—ज्ञ-त-२-४-भ-२-श-म-मु ॥ ९३७. १४. महान्—ज । स महन्—ख; सहमन्—ज्ञ-त-२;
 सहमा—त-४-श; सहम—त-३; सहन्—भ । स महान्—ग-म-मु ॥

[८. ९७.] ९३७. २७. च—ख-ग-ज-ज्ञ-त-१-२-३-न-भ-श-मु-आश्व. श्रौ. । वा—त-४-
 म-मु ॥ ९३८. ३. त्वे—मु । ते—ग-घ-ज-न-भ; न-ख-त । म-पुस्तके नास्ति ॥ ९४०. १६. एतत्—
 ग-त-न-भ-श-मु । एत्—ख । एव तत्—म-मु ॥ ९४०. २९. संग्रामनाम—ज । संग्रामः—ख-ग-ज्ञ-त-२-३;
 संग्राम—त-४-न-भ-श । संग्रामाः—म-मु ॥ ९४०. ३०. स्तुते—ग-ज-भ-मु । स्तुते—ख-त-न-श-म-मु ॥
 ९४१. ११. रेभाः—ऽ-मु । रेभासः—म-मु ॥ ९४१. २७. इत्याद्या—ऽ । इत्याद्याः—म-मु ॥
 ९४२. १०. सर्वदिक्स्थम्—न-म-मु । सर्वदिक्वं—ख-त; सर्वदिग्भवं—ग; सर्वदिग्गते—ज; सर्वदिग्-
 भ१; सर्वदिद्यु-भ२; सर्वदिक्—श ॥

[८. ९८.] ९४३. १३. नृमेधाक्षयस्य—ग-भ-१-२ । नृमेधाक्षय—ख-त-न-श ।
 नृमेधस्य—भ-३-म-मु ॥ ९४३. १५. पुरउष्णिक्—*म-मु । ककुप्—ऽ ॥ ९४४. १०. प्राप्नोः—
 *म । अप्राप्नोः—ऽ-मु ॥ ९४४. २८. त्वम्—ऽ-मु । म-पुस्तके नास्ति ॥ ९४५. ६. ससृज्महे—
 ज-त-१-भ-२-म-मु । ससृज्महे—ख; सृज्महे—ग-घ-१-त-३-४-भ-१-श; सृज्यमहे—च; ससृज्महे—त-२ ॥
 ९४५. १४. वर्धन्ति—ग-घ-भ । वर्धयति—ख-त-म-मु ॥ ९४५. १८. उरुगुगे—ख-ग-घ-ज्ञ-
 त-१-२-न-भ-१-श-म-मु । उरुगुगे—घ-१-त-३-४-भ-२-३-म-मु ॥

[८. ९९.] ९४६. १२. ऐन्द्रम्—न-भ । इंद्रो देवता—घ । ख-ग-त-श-म-मु-पुस्तके-
 ष्वेतन्नास्ति ॥ ९४६. २५. वज्रिन्निन्द्र—ख-ग-घ-त-न-श-मु । वज्रवन्निन्द्र—भ । वज्रिन् वज्रवन्निन्द्र—
 म-मु ॥ ९४६. २७. स्वसरं गृहम्—ऽ-मु । स्वसरं च गृहं—म-मु ॥ ९४७. १३. करोति—*म ।
 करोत्यतो—ऽ-मु ॥ ९४७. १४. रश्मयः—*म-मु । श्रयः—ख-त-भ-श । ऋषयः—ग ॥ ९४७. २५.
 स्तोतः—न । स्तोतारः—म-मु इतरेषु च ॥ ९४८. १६. श्रथयन्त श्रथिताः—त-२-४-म-मु । श्रथयंत

श्रयिताः-ख; श्रयंत श्रयिता-ग; श्रयंत श्रयिताः-ज्ञ-त३-श-मु; श्रयंत श्रययिताः-भ; श्रयंत श्रयिताः-न । 'श्रयंत' इति संहितापदपाठौ ॥ ९४८. २२. गन्तारम्—ग-ज्ञ-भ२-श-म-मु । गगा-ख; गंगारं-त ॥

[८. १००.] ९४९. ८. ते—ख-त-न-भ-मु । ग-श-म-पुस्तकेषु नास्ति ॥ अयमिति... वाग्देवत्ये—*म-मु । अयमिति दृचेनैद्र आत्मानमस्तौदिति वाग्देवत्ये-ख-त२-भ; अयमिति दृचेन त्ये-न; वाग्देवत्ये-श ॥ ९४९. १२. प्रयाण...वाचः-भ३-म-मु । प्रणवो याज्यासनये वयं सामये वयंसा मनोशा वचः-ख-ग-त२-३-४; वयसाममनोशा वाचः-ज्ञ; प्राणा - - समये वयं सामये वयंसाममनोशा वचः-न; प्रयाणसमये वयंसा मनोशा वाचः-भ१; प्रणवो याज्या-समये वयंसा मनोशा वाचः-भ२-म; प्रयाणे वयसाममनोशा वाचः-श ॥ ९५२. २२. विश्वरूपाः । सर्वरूपाः-निरु ॥ ९५३. ३. अभिवृत्त्यैतान्—म-मु । अभितप्येमान्-बृहद्दे ॥ ९५३. ४. उद्यतस्य तु—म-मु । उद्यतस्यैव-बृहद्दे ॥ ९५३. ५. विष्णो इति—म-मु । विष्णविति-बृहद्दे ॥ त्वृचा—म । तृचा-ख; तृचा-ग; दृचा-ज्ञ-त२-न-श; दृचा-त३-४; वृचा-भ१; चृचा-भ२ । हृचा-मु । त्वृचि-बृहद्दे ॥

[८. १०१.] ९५३. १०. तृतीया—ग-म-मु । तृतीयादि-ख-ज्ञ-त१-२-न-भ-श; तृतीया द्वि-त३-४ ॥ ९५३. २३. अहनि माध्यंदिने—ख-त१-भ-श-मु । माध्यंदिने-ग; गामु-पकर्मणि-ज्ञ-त२; माध्यंदिनो-त३-४-न-म ॥ ९५४. ५. वर्षिष्ठक्षत्रौ—ज्ञ-त१-२-भ-मु । वर्षिष्ठ-क्षेत्रौ-ख-घ । वर्षिष्ठक्षत्रा-ग-त३-४-न-श-म ॥ ९५४. १८. पुनःपुनर्हवीतवे—ज्ञ-त१-३-म-मु । पुनःपुनर्हवीतये-ख-त२; पुनर्हवीतवे-ग-घ-ज्ञ-त४-भ; पुनपुनर्हवीतवे-श ॥ ९५५. १३. उभा उभौ—घ-न-भ-मु । उभौ उभौ-ख-ज्ञ-त१-२ । उभौ-ग-त३-४-श-म ॥ ९५६. २७. ते—श-मु । तव-ग-न-भ२; त-त२-३-४; भुवि-भ१; विभु-भ३; तत्-ख-घ-ज्ञ-म ॥ ९५७. ५. आगच्छन्ती—भ१-२ । आगच्छती-ख-ग-घ-त१-२-न-श-म-मु ॥ ९५७. १४. चैतरेय—*म । चैतस्य-ख-ग-ज्ञ-त१-२-३-भ२-३-मु; चैतस्ये-त४; चैतस्ये-न; चैतास्य-भ; चैतास्येव-श ॥ ९५७. १८. स प्रजा असृजत—*म-मु । ससृजे-ख-ग-त-न-भ-श; सं ससृजे-ग२ ॥ ९५७. २०. परामृताः—ग-न-भ-म-मु । पारभृताः-ख-त१-२-३; परभृताः-ज्ञ; पारामृताः-त४ । भाष्योद्धृतः शतपथब्राह्मणगतः पाठः तद्ब्राह्मणस्य काण्वमाध्यंदिनशाखयोः पाठाभ्यां भिन्नः ॥

[८. १०२.] ९५८. १०. पावकविशेषणविशिष्टो—ग-भ३-श । पावकविशेषणेन विशिष्टो-भ१; पावकविशेषणे विशिष्टो-भ२; पावकविशेषणे विशिष्टो-ख-त-न-म-मु ॥ ९५८. १२-१३. यविष्टयोर्वा—ग-श-म-मु । यविष्टयोर्वा-ख-त; यविष्टयोर्वा-न-भ ॥ ९५८. १४. इत्यष्टा—ग-त२-भ१-म-मु । अष्टा—ख-त३-श; इष्टा—न ॥ ९५८. ३०. सः त्वम्—म-मु । म-पुस्तके नास्ति ॥ ९५९. २५. भवामेति—ख-ग-घ-त-न-श । भवामेति-भ१; भवति-भ३ । भवेमेति-भ२-म-मु ॥ ९६०. १२. वाशिनमिति वा—ख-ग-त१-२-४-न-भ२-म-मु । वाशिनामिति वा-त३-श; च-भ१-३ ॥ ९६०. २७. अन्तरिक्षा माध्यमिके—ख-ज्ञ-त२-३-न-भ१-२-श । अन्तरिक्षा माध्यमिकं-ग; अन्तरिक्षं माध्यमिके-घ; अतचित्तरक्ष्या माध्यमिके-त१; अन्तरिक्षा माध्यमिको-

त४ । आंतरिक्षा माथ्यामिके-भ३-मॅ-मु ॥ ९६१. ८. धीतिभिः निधानैः—ग-मॅ-मु । ‘ धीति-
भिरिधानः ’ इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयः ॥ ९६१. २२. वनन्वति काष्ठानि हन्ति—ग-भ२-
*मॅ-मु । वनन्वती काष्ठानि संति—ख-त१-२; वनन्वति काष्ठानि संति—ज्ञ-भ१-३; वनन्वती काष्ठानि
हन्ति—त४-श; वनन्वती काष्ठानि न-घ१; वनन्वती काष्ठानि त्वन्ति—च ॥ ९६१. २३. काष्ठानि—
ख-ग-त-न-भ-श-मु । घ-मॅ-पुस्तकयोः नास्ति ॥ ९६२. १. यानि कानि चेति—ग-ज्ञ-भ-श-
*मॅ-मु-तै. सं. । यानि कानि चेवि—ख-त१-२; यानि चेवि—त३-४ ॥ ९६२. २. सर्वमस्मै स्वदते
—ग१-त१-२-३-भ-श-*मॅ-मु-तै. सं. । सर्वदस्मै स्वदक्ष—ख; अस्मै स्वदते—ग२; सर्वस्मै स्वदते—
ज्ञ-त४ ॥ ९६२. १२. प्रज्वलयति—ग-घ-भ२-३ । प्रज्वलन्ति—श । प्रज्वलति—ख-त-न-भ१-मॅ-मु ॥

[८. १०३] ९६२. १८-२१. आभिप्लविके...राजन्नग्रे इति—मु । प्र मंहिष्ठायेति
आभिप्लविकेषूक्येषु मैत्रावरुणस्य वैकल्पिकः स्तोत्रियस्तृचः । सूत्रितं च । प्र मंहिष्ठाय गायत प्र सो अग्रे
इति । उपाकर्मणि मंडलाद्यग्रे याहीत्येषा । सूत्रितं मा चिदाग्रे याहि मरुत्सखा यत्ते राजन्नग्रे इति—ग ।
आभिप्लविकेषूक्येषु मैत्रावरुणस्य वैकल्पिकः स्तोत्रियस्तृचः । सूत्रितं च । मा चिदाग्रे याहि मरुत्सखा
यत्ते राजन्नग्रे इति—ख-त-न-भ-श-मॅ । मॅक्समुल्लरमहाशयः एवमत्र पाठः स्यादिति संभावयति—
‘ आभिप्लविकेषूक्येषु मैत्रावरुणस्य प्र मंहिष्ठायेति वैकल्पिकः स्तोत्रियस्तृचः । सूत्रितं च । अभि
प्रयांसि वाहसा प्र मंहिष्ठाय गायत । आ. ७. ८. । इति । उपाकरणोत्सर्जनयोर्मण्डलाद्यंतहोम आग्रे
याहीत्येषा । सूत्रितं च । आग्रे याहि मरुत्सखा यत्ते राजन्नग्रे हविः । आ. गृ. ३. ५. ७. । इति ’ ॥
अस्माभिस्तु ग-पुस्तकानुसारेण मु-पुस्तकानुसारेण च स्वीकृतः पाठः ॥ ९६३. १३. कुर्वाणात्
मनुष्यात् । कुर्वाणात् मनुष्यात्—§-मॅ-मु । रेजन्ते कम्पन्ते—§-मॅ । ‘ रेजन्त ’ इति पदपाठः ।
रेजन्त कम्पन्ते—मु ॥ ९६३. २०. प्रणेतुम्—ग । प्रणेतुं—मॅ-मु इतरेषु च ॥ ९६३. २१. मर्तो—
ख-ज्ञ-त१-२-३-भ३-मु । मर्तेः—घ१; मर्ता—त४-न-श । मर्त्यो—ग-भ१-२-मॅ ॥ ९६३. २८. तथा—
ग-त४-न-भ१-३ । यथा—ख-घ-ज्ञ-त२-भ२-मॅ-मु ॥ ९६४. २. धारयाम—ख-ग-घ-त-न । धार-
यामः—भ-श-मॅ-मु ॥ ९६४. १६. सः—मॅ-X । मु-पुस्तकेऽपि नास्ति ॥ ९६४. २०. हे—मॅ ।
हे ये—त१ । ये—मु इतरेषु च ॥ ९६४. २१. प्र गायत—ख-घ-ज्ञ-त१-२-भ-श-मु । ग-त३-४-मॅ-
पुस्तकेऽपि नास्ति ॥ ९६४. २७. अस्य अग्रेः—ख-घ-त१-श-*मॅ-मु । तस्याग्रेः—ग-न; तस्यासाग्रेः—
त३-श; तस्यास्याग्रेः—भ ॥ ९६५. २६. अभिगमनैरपि । अस्मादनन्तरं ‘ स्तुवन्ति ’ इत्येतादृशं
क्रियापदमावश्यकमिति मॅक्समुल्लरमहाशयः ॥

हुवे वः सूनुं सहसो युवानमद्रोघवाचं मतिभिर्यविष्ठम् ।

य इन्वति द्रविणानि प्रचेता विश्ववाराणि पुरुवारो अधुक् ॥ १ ॥

हुवे । वः । सूनुम् । सहसः । युवानम् । अद्रोघवाचम् । मतिऽभिः । यविष्ठम् ।

यः । इन्वति । द्रविणानि । प्रचेताः । विश्ववाराणि । पुरुवारः । अधुक् ॥ १ ॥

हे अग्ने वः । व्यत्ययेन बहुवचनम् । त्वां मतिभिः मननीयैः स्तोत्रैः हुवे आह्वयामि । क्रीडशम् । सहसः बलस्य सूनुं पुङ्ग्वम् । अग्निर्हि बलेन मथ्यमानो जायते । युवानं नित्यतरुणं फलस्य मिश्रयितारं वा अद्रोघवाचम् । अद्रोघवाच्यः प्रशस्ता स्तुतिरूपा वाक् यस्मिन् प्रयुज्यते तादृशम् । यविष्ठम् अतिशयेन युवानम् । प्रचेताः प्रकृष्टज्ञानः पुरुवारः पुरुभिर्बहुभिर्वरणीयः संभजनीयः अधुक् अद्रोघा यजमानानाम् एवंभूतः यः अग्निः विश्ववाराणि सर्वैर्वरणीयानि संभजनीयानि प्रशस्त्यानि द्रविणानि धनानि इन्वति प्रेरयति । स्तोत्रभ्यो ददातीति यावत् । तं त्वां हुव इति पूर्वत्र संबन्धः ॥

त्वे वसूनि पुर्वणीक होतदोषा वस्तोरेरिरे यज्ञियासः ।

क्षामेव विश्वा भुवनानि यस्मिन्त्सं सौभगानि दधिरे पावके ॥ २ ॥

त्वे इति । वसूनि । पुरुऽअनीक । होतः । दोषा । वस्तोः । आ । ईरिरे । यज्ञियासः ।

क्षामेऽइव । विश्वा । भुवनानि । यस्मिन् । सम् । सौभगानि । दधिरे । पावके ॥ २ ॥

हे पुर्वणीक बहुज्वाल होतः देवानामाह्वातरग्ने त्वे त्वयि दोषा रात्रौ वस्तोः अहनि च यज्ञियासः यज्ञार्हा यजमानाः वसूनि हविलक्षणाणि धनानि पुरिरे आभिमुख्येन प्रेरयन्ति प्रापयन्ति । जुह्वतीत्यर्थः । विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि क्षामेव क्षमायां भूम्यामिव यस्मिन् पावके शोधकेऽग्नौ सौभगानि धनानि सं दधिरे देवाः सम्यक् निहितवन्तः । 'अग्नौ वासं वसु सं न्यदधत' (तै. सं. १. ५. १. १) इति ब्राह्मणम् । तस्मिन्स्त्वयीति पूर्वत्र योज्यम् ॥

त्वं विश्वु प्रदिवः सीद आसु कृत्वा रथीरभवो वार्याणाम् ।

अत इनोषि विधते चिकित्वो न्यानुषग्जातवेदो वसूनि ॥ ३ ॥

त्वम् । विश्वु । प्रदिवः । सीदः । आसु । कृत्वा । रथीः । अभवः । वार्याणाम् ।

अतः । इनोषि । विधते । चिकित्वः । वि । आनुषक् । जातवेदः । वसूनि ॥ ३ ॥

हे अग्ने त्वं प्रदिवः । पुराणनामैतत् । पुरातनकालीनासु विश्वु प्रजासु आसु परिदृश्यमानासु च सीदः सीदसि । वैश्वानरात्मना वर्तसे । तथा कृत्वा आत्मीयेन कर्मणा वार्याणां वरणीयानां

१. श-अद्रोघवाच्य । २. त-आ आभिमुख्येन । ३. ख-भ-तैत्तिरीयं ब्राह्मणम् ।

धनानां ऽरथीरभवः । रंहयिता^१ यजमानेभ्यः प्रापयिताभूः । ऽअतः कारणात् हे ऽचिकित्वः विद्वन्
 ऽजातवेदः जातानां ग्राणिनां वेदितरग्ने ऽविधत्ते परिचरते यजमानाय ऽवसूनि धनानि ऽआनुषक्
 अनुषक्तं सततं यथा भवति तथा ऽवि ऽइनोषि विविधं प्रेरयसि ॥

प्रवर्ग्येऽभिष्टवे 'यो नः सनुत्यः' इति द्रुचः । सूत्रितं च—'यो नः सनुत्यो अभिदासदग्ने
 भवा नो अग्ने सुमना उपेताविति द्रुचाः' (आश्व. श्रौ. ४. ६) इति ॥

यो नः सनुत्यो अभिदासदग्ने यो अन्तरो मित्रमहो वनुष्यात् ।

तमजरैर्भिवृषभिस्तव स्वैस्तपा तपिष्ठ तपसा तपस्वान् ॥ ४ ॥

यः । नः । सनुत्यः । अभिऽदासत् । अग्ने । यः । अन्तरः । मित्रऽमहः । वनुष्यात् ।

तम् । अजरैभिः । वृषभिः । तव । स्वैः । तप । तपिष्ठ । तपसा । तपस्वान् ॥ ४ ॥

हे ऽअग्ने ऽयः शत्रुः ऽसनुत्यः । सनुतरित्यन्तर्हितनाम । अन्तर्हिते देशे वर्तमानः सन् ऽनः
 अस्मान् ऽअभिदासत् उपक्षयति बाधते । ऽयः च ऽअन्तरः अभ्यन्तरवर्ती सन् हे ऽमित्रमहः अनुकूल-
 दीप्ते मित्राणां महयितवर्माग्ने ऽवनुष्यात् हिंस्यात् ऽतम् उभयविधं हे ऽतपिष्ठ तप्तमाग्ने ऽतपसा तेजसा
 ऽतपस्वान् तेजस्वी त्वम् ऽअजरेभिः जरारहितैः ऽवृषभिः वर्षितृभिः वृष्टिहेतुभूतैः^२ ऽतव ऽस्वैः स्वभूतैः
 असाधारणैस्तेजोभिः ऽतप दह ॥

यस्ते यज्ञेन समिधा य उक्थैर्केभिः सूनो सहसो ददाशत् ।

स मर्त्येष्वमृत प्रचेता राया द्युम्नेन श्रवसा वि भाति ॥ ५ ॥

यः । ते । यज्ञेन । समऽइधा । यः । उक्थैः । अर्केभिः । सूनो इति । सहसः । ददाशत् ।

सः । मर्त्येषु । अमृत । प्रऽचेताः । राया । द्युम्नेन । श्रवसा । वि । भाति ॥ ५ ॥

हे ऽसहसः ऽसूनो बलस्य पुत्राग्ने ऽते त्वां ऽयः यजमानः ऽयज्ञेन यागेन ऽददाशत् परिचरति ।
 ऽयः च ऽसमिधा समिन्धनसाधनेनेध्मेन । यश्च ऽउक्थैः शस्त्रैः ऽअर्केभिः अर्चनीयैः स्तोत्रैश्च परिचरति
 हे ऽअमृत मरणधर्मरहिताग्ने ऽसः यजमानः ऽमर्त्येषु मनुष्येषु ऽप्रचेताः प्रकृष्टज्ञानः सन् ऽराया धनेन
 ऽद्युम्नेन द्योतमानेन ऽश्रवसा श्रवणीयेनाज्ञेन यशसा वा ऽवि ऽभाति विशेषेण प्रकाशते ॥

स तत्कृधीषितस्तूर्यमग्ने स्पृधो बाधस्व सहसा सहस्वान् ।

यच्छस्यसे द्युभिरक्तो वचोभिस्तज्जुषस्व जरितुर्घोषि मन्म ॥ ६ ॥

सः । तत् । कृधि । इषितः । तूर्यम् । अग्ने । स्पृधः । बाधस्व । सहसा । सहस्वान् ।

यत् । शस्यसे । द्युभिः । अक्तः । वचःऽभिः । तत् । जुषस्व । जरितुः । घोषि । मन्म ॥ ६ ॥

हे अग्ने ऽसः त्वम् ऽद्विषितः प्रेषितः सन् ऽतूयं क्षिप्रं ऽतत् ऽकृधि कुरु । किं तदित्यत आह । ऽसहस्वान् बलवांस्त्वं ऽस्पृधः स्पर्धमानान् ऽसहसा बलेन परेषामभिभवनसमर्थेन^१ तेजसा वा ऽबाधस्व विनाशाय । ऽबुभिः द्योतमानैस्तेजोभिः ऽअक्तः संसिक्तस्त्वं ऽवचोभिः स्तुतिरूपैर्वाक्यैः ऽयच्छस्यसे यत्स्तूयसे^२ । त्वामुद्दिश्य यत् स्तोत्रं स्तोतृभिः क्रियत इत्यर्थः । ऽतत् ऽमन्म मननीयं ऽवोषि घोषणीयं ऽजरितुः स्तोत्रं ऽजुषस्व सेवस्व ॥

अग्नये कामाय पुरोडाशमष्टाकपालमित्यस्य 'अश्याम' इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—'अश्याम तं काममग्ने तवोतीति कामाय' (आश्व. श्रौ. २. १०) इति ॥

अश्याम तं काममग्ने तवोती अश्याम रयिं रयिवः सुवीरम् ।

अश्याम वाजमभि वाजयन्तोऽश्याम द्युम्नमजरजरं ते ॥ ७ ॥

अश्याम । तम् । कामम् । अग्ने । तव । ऊती । अश्याम । रयिम् । रयिऽवः । सुवीरम् ।

अश्याम । वाजम् । अभि । वाजयन्तः । अश्याम । द्युम्नम् । अजर । अजरम् । ते ॥ ७ ॥

हे अग्ने ऽतव संबन्धिण्या ऽऊती ऊत्या रक्षया ऽतं ऽकामम् ऽअश्याम प्राप्नुयाम । तमेव कामं विवृणोति । हे ऽरयिवः धनवन्नग्ने ऽसुवीरं शोभनपुत्रादियुक्तं ऽरयिं धनम् ऽअश्याम प्राप्नुयाम । तथा ऽवाजयन्तः वाजमन्नात्मान इच्छन्तो वयं ऽवाजं त्वया दत्तमन्नम् ऽअभि आभिमुख्येन ऽअश्याम प्राप्नुयाम । हे ऽअजर जरारहिताग्ने ऽते त्वदीयम् ऽअजरं जरारहितं ऽद्युम्नं द्योतमानं यशश्च ऽअश्याम प्राप्नुयाम ॥ ॥ ७ ॥

'प्र नव्यसा' इति सप्तचं षष्ठं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । 'प्र नव्यसा' इत्यनुकान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोक्तो विनियोगः ॥

प्र नव्यसा सहसः सूनुमच्छा युज्ञेन गातुमव इच्छमानः ।

वृश्चद्वनं कृष्णयामं रुशन्तं वीती होतारं दिव्यं जिगाति ॥ १ ॥

प्र । नव्यसा । सहसः । सूनुम् । अच्छ । युज्ञेन । गातुम् । अवः । इच्छमानः ।

वृश्चत्ऽवन्म् । कृष्णयामम् । रुशन्तम् । वीती । होतारम् । दिव्यम् । जिगाति ॥ १ ॥

ऽगातुम् उपगन्तव्यं स्तोतव्यं वा ऽसहसः ऽसूनुं बलस्य पुत्रमग्निम् ऽअवः अन्नं रक्षणं वा ऽइच्छमानः इच्छन् स्तोता ऽनव्यसा^३ नवतरेण ऽयज्ञेन युक्तः सन् ऽअच्छ आभिमुख्येन ऽप्र ऽजिगाति प्रकर्षेण गच्छति । कीदृशमग्निम् । ऽवृश्चद्वनं वृक्^४ छिन्नं दग्धं वनं येन तादृशं ऽकृष्णयामं कृष्णवर्त्मानं ऽरुशन्तं श्वेतवर्णं ऽवीती वीत्या कान्तेन यज्ञेन ऽहोतारं यष्टारं ऽदिव्यं दिवि भवम् ॥

१. ज्ञ-त-परेषामभिभव० । २. ज्ञ-त-स्तूयसे । ३. ज्ञ-त-नव्यसा नवीयसा (त-नवीयस्य) । ४. घ-निर्दग्धम्; श-वृक्तं निर्दग्धम् ।

स श्रितानस्तन्यतू रोचनस्था अजरेभिर्नानदद्भिर्विष्टः ।

यः पावकः पुरुतमः पुरुणि पृथून्यग्निरनुयाति भवन् ॥ २ ॥

सः । श्रितानः । तन्यतुः । रोचनस्थाः । अजरेभिः । नानदत्भिः । यविष्टः ।

यः । पावकः । पुरुतमः । पुरुणि । पृथूनि । अग्निः । अनुयाति । भवन् ॥ २ ॥

वसः अग्निः वशितानः श्वेतमानः श्वेतवर्णो वर्तते । वतन्यतुः शब्दकारी वरोचनस्थाः । रोचन्ते अस्मिन् ग्रहनक्षत्रादीनीति रोचनमन्तरिक्षम् । तत्र स्थितः वजरेभिः जरारहितैः वनानदद्भिः अत्यर्थं शब्दं कुर्वद्भिर्मरुद्भिर्युक्तो रश्मिभिर्वा यविष्टः युवतमः । यः पावकः शोधकः अग्निः पुरुतमः अतिशयेन प्रभूतः सन् पुरुणि बहूनि पृथूनि स्थूलानि काष्ठानि भवन्^१ भक्षयन् अनुयाति अनुगच्छति स इत्थमित्थं वर्तते इति पूर्वत्र संबन्धः ॥

गार्हपत्यादीनां मिथः संसर्गेऽग्नये विविचय इष्टिः कर्तव्या । तत्र 'वि ते' इत्येषानुवाक्या^२ (आश्व. श्रौ. ३. १३) ॥

वि ते विष्वग्वातजूतासो अग्ने भामासः शुचे शुचयश्चरन्ति ।

तुविम्रक्षासो दिव्या नवग्वा वना वनन्ति धृषता रुजन्तः ॥ ३ ॥

वि । ते । विष्वक् । वातजूतासः । अग्ने । भामासः । शुचे । शुचयः । चरन्ति ।

तुविम्रक्षासः । दिव्याः । नवग्वाः । वना । वनन्ति । धृषता । रुजन्तः ॥ ३ ॥

हे शुचे शुद्ध दीप्त वा अग्ने ते त्वदीयाः वातजूतासः वातेन प्रेरिताः शुचयः निर्मलाः भामासः दीप्तयः विष्वक् सर्वतः वि चरन्ति विविधं गच्छन्ति । तुविम्रक्षासः बहूनि काष्ठानि स्पृशन्तः दिव्याः दिवि द्योतमानेऽग्नौ भवाः नवग्वाः नूतनगमनास्ते रश्मयः वना वनानि वनन्ति संभजन्ते । दहन्तीत्यर्थः । किं कुर्वन्तः । धृषता धर्षकेण तेजसा रुजन्तः वनानि^३ भक्षयन्तः ॥

ये ते शुक्रासः शुचयः शुचिष्मः क्षां वपन्ति विषितासो अश्वाः ।

अर्धं भ्रमस्त उर्विया वि भाति यातर्यमानो अधि सानु पृश्नेः ॥ ४ ॥

ये । ते । शुक्रासः । शुचयः । शुचिष्मः । क्षाम् । वपन्ति । विषितासः । अश्वाः ।

अर्धं । भ्रमः । ते । उर्विया । वि । भाति । यातर्यमानः । अधि । सानु । पृश्नेः ॥ ४ ॥

हे शुचिष्मः दीप्तिमन्त्रे ते तव शुक्रासः शुभ्राः ये शुचयः दीप्तयः क्षां पृथिवीं भूमिं वपन्ति मुण्डयन्ति । केशस्थानीयानोषधिवनस्पतीन् दहन्तीत्यर्थः । 'अग्निर्हं दाति रोमा पृथिव्याः'

१. त१-भवन् भजन् । २. न-अनुवाक्या । सूत्रितं च-वि ते विष्वग्वातजूतासो अग्ने त्वामग्ने मानुषीरुते विश इति । ३. ख-श्-भ-य-वना वनानि ।

(क. सं. १. ६५. ४) इति निगमान्तरम् । ते रश्मयः विषितासः विमुक्ताः अश्वाः इव इतस्ततो गच्छन्तीति शेषः । अध अस्मिन् काले ते त्वदीयः भ्रमः भ्रमणशीलो ज्वालासमूहः पृष्ठेः नाना-
रूपाया भूमेः अधि उपरि सानु समुच्छ्रितं देशं पर्वताग्रादिकं प्रति यातयमानः स्वकीयमग्नं
व्यापारयन् उर्विया उरु बहुलं वि भाति विशेषेण प्रकाशते ॥

अर्धं जिह्वा पापतीति प्र वृष्णो गोषुयुधो नाशनिः सृजाना ।

शूरस्येव प्रसितिः क्षातिरग्नेर्दुर्वर्तुर्भीमो दयते वनानि ॥ ५ ॥

अर्धं । जिह्वा । पापतीति । प्र । वृष्णः । गोषुयुधः । न । अशनिः । सृजाना ।

शूरस्य इव । प्रसितिः । क्षातिः । अग्नेः । दुःस्वर्तुः । भीमः । दयते । वनानि ॥ ५ ॥

अध अपि च वृष्णः वर्षितुरग्नेः जिह्वा ज्वाला प्र पापतीति प्रकर्षेण पुनःपुनः पतति
गच्छति । तत्र दृष्टान्तः । गोषुयुधो नाशनिः सृजाना । असुरैरपहतासु गोषु युध्यन्निद्रो गोषुयुत् ।
तस्मात् सृज्यमानाशनिर्वज्र इव । तथा शूरस्येव शौर्योपेतस्य नरस्य प्रसितिः प्रबन्धनं यथान्यैः
दुःसहमेवम् अग्नेः क्षातिः ज्वाला सोढुमशक्येत्यर्थः । क्षीयन्ते दहन्तेऽस्यामोषधिवनस्पतय इति
क्षायेतरधिकरणे क्तिन् ॥ अपि च दुर्वर्तुः दुर्वारोऽन्यैर्वारयितुमशक्यः भीमः भयं करोऽग्निः वनानि
दयते दहति । दयतिरत्र दहतिकर्मा ॥

आ भानुना पार्थिवानि ज्रयांसि महस्तोदस्य धृषता ततन्थ ।

स बाधस्वार्प भया सहोभिः स्पृधो वनुष्यन्वनुषो नि जूर्व ॥ ६ ॥

आ । भानुना । पार्थिवानि । ज्रयांसि । महः । तोदस्य । धृषता । ततन्थ ।

सः । बाधस्व । अप । भया । सहःऽभिः । स्पृधः । वनुष्यन् । वनुषः । नि । जूर्व ॥ ६ ॥

हे अग्ने भानुना दीप्या पार्थिवानि पृथिव्यां भवानि ज्रयांसि ॥ ज्रयतिर्गतिकर्मा ॥
गन्तव्यानि स्थानानि महः महतः तोदस्य प्रेरकस्य धृषता धर्षकेण रश्मिना सह आ ततन्थ
आस्तृणासि आच्छादयसि । सः त्वं भया भयकरणानि अप बाधस्व । तथा सहोभिः अभि-
भवनसमर्थैर्बलैस्तेजोभिर्वा स्पृधः स्पर्धमानान् वनुष्यन् हिंसन् वनुषः हिंसकान् शत्रूनि । नि
जूर्व निजहि ॥ जूर्वतिर्हन्तिकर्मा ॥

उत्सासंभरणीयेष्टावग्नेः क्षत्रवतः ' स चित्र ' इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—' स चित्र चित्रं
चितयन्तमस्मे अग्निरीशे बृहतः क्षत्रियस्य ' (आश्व. श्रौ. ४. १) इति ॥

स चित्र चित्रं चितयन्तमस्मे चित्रक्षत्र चित्रतमं वयोधाम् ।

चन्द्रं रयिं पुरुवीरं बृहन्तं चन्द्रं चन्द्राभिर्गृणते युवस्व ॥ ७ ॥

सः । चित्र । चित्रम् । चितयन्तम् । अस्मे इति । चित्रक्षत्र । चित्रतमम् । वयःऽधाम् ।

चन्द्रम् । रयिम् । पुरुऽवीरम् । बृहन्तम् । चन्द्रं । चन्द्राभिः । गृणते । युवस्व ॥ ७ ॥

हे ऽचित्र चायनीय हे ऽचित्रक्षत्र विचित्रवल चायनीयधन वा हे ऽचन्द्र आह्लादकाग्ने ऽसः
तादृशस्त्वं ऽचन्द्राभिः आह्लादयित्रीभिः स्तुतिभिः ऽगृणते स्तुवते । वचनव्यत्ययः । स्तुवद्भ्यः ऽअस्मे
अस्मभ्यं दातुं ऽरयिं धनं ऽयुवस्व पृथक् कुरु । कीदृशं रयिम् । ऽचित्रं चायनीयं ऽचितयन्तं ज्ञापयन्तम् ।
धनेन हि पुरुषः प्रख्यायते । ऽचित्रतमम् अतिशयेनाश्चर्यभूतं ऽवयोधां वयसोऽन्नस्य धातारं
प्रदातारं ऽचन्द्रम् आह्लादकं ऽपुरुवीरं पुरुभिर्वहुभिर्वीरैः पुत्रपौत्रादिभिर्युक्तं ऽबृहन्तं महान्तम् । ईदृशं
धनमस्मभ्यं प्रयच्छेत्त्यर्थः ॥ ॥ ८ ॥

‘मूर्धानम्’ इति सप्तचं सप्तमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं वैश्वानराग्निदेवताकम् । षष्ठीसप्तम्यौ जगत्पौ
शिष्टाः पञ्च त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तं—‘मूर्धानं वैश्वानरीयं हि द्विजगत्पन्तम्’ इति । गतः सूक्त-
विनियोगः । विषुवत्याग्निमारुत आद्यस्तुचो वैकल्पिकः स्तोत्रियः । तथैव सूत्रितं—‘मूर्धानं दिवो
अरतिं पृथिव्या मूर्धा दिवो नाभिरग्निः पृथिव्या इति वा’ (आश्व. श्रौ. ८. ६) इति ॥

मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या वैश्वानरमुत आ जातमग्निम् ।

कविं सम्राजमतिथिं जनानामासन्ना पात्रं जनयन्त देवाः ॥ १ ॥

मूर्धानम् । दिवः । अरतिम् । पृथिव्याः । वैश्वानरम् । ऋते । आ । जातम् । अग्निम् ।

कविम् । समऽराजम् । अतिथिम् । जनानाम् । आसन् । आ । पात्रम् । जनयन्त । देवाः ॥ १ ॥

‘मूर्धानं शिरोभूतम् । कस्य । ऽदिवः ह्यलोकस्य ऽपृथिव्याः प्रथिताया भूमेः ऽअरतिं गन्तारम् ।
यद्वा । गन्तव्यं स्वामिनं ऽवैश्वानरं विश्वेषां नराणां संबन्धिनम् ऽऋते । ऋतमिति सत्यस्य यज्ञस्य वा
नाम । निमित्तसप्तम्येषा । ऋतनिमित्तम् ऽआ आभिमुख्येन ऽजातं सृष्ट्यादाबुत्पन्नं ऽकविं क्रान्तदशिनं
‘सम्राजं सम्यग्राजमानं ऽजनानां यजमानानाम् ऽअतिथिं हविर्वहनाय सततं गन्तारम् । यद्वा^१ ।
अतिथिवत्पूज्यम्^१ । ऽआसन् आसनि आस्ये । द्वितीयार्थे सप्तमी । आस्यभूतम् । अग्निलक्षणेनास्येन हि
देवा हवींषि भुञ्जते । ऽपात्रं पातारं रक्षकम् । यद्वा । आस्येन धारकम् । एवंगुणविशिष्टं वैश्वानराग्निं
‘देवाः स्तोतार ऋत्विजो देवा एव वा ऽआ ऽजनयन्त । यज्ञाभिमुख्येन अजीजनन्^२ । अरण्योः
सकाशाबुदपादयन् ॥

नाभिं यज्ञानां सदनं रयीणां महामाह्वमभि सं नवन्त ।

वैश्वानरं रथ्यमध्वराणां यज्ञस्य केतुं जनयन्त देवाः ॥ २ ॥

नाभिम् । यज्ञानाम् । सदनम् । रयीणाम् । महाम् । आऽह्वावम् । अभि । सम् । नवन्त ।

वैश्वानरम् । रथ्यम् । अध्वराणाम् । यज्ञस्य । केतुम् । जनयन्त । देवाः ॥ २ ॥

‘यज्ञानां ज्योतिष्टोमादियागानां ऽनाभिं नहनं बन्धकं तथा ऽरयीणां धनानां ऽसदनं स्थान-
मेकनिलयं ऽमहां महान्तम् ऽआहावम् । आह्वयन्तेऽस्मिन्नाहुतय इत्याहावः । तादृशम् । यद्वा ।

१. ख-घ-झ-भ-य-र-‘यद्वा...पूज्यं’ नास्ति । २. य-अजनयन् ।

वृष्ट्युदकधारणमाहावं निपानस्थानीयम् । एवंभूतमग्निम् ^१अभि अभितः ^२सं ^३नवन्त स्तोतारः सम्यक् स्तुवन्ति । तथा ^४वैश्वानरं विश्वेषां नराणां संबन्धिनम् ^५अध्वराणां यज्ञानां ^६रथं रथिनम् । यथा रथी स्वरथं नयति तद्वन्नेतारं ग्राहयितारं ^७गमयितारं ^८यज्ञस्य ^९केतुं प्रज्ञापकम् । एवंविधमग्निं ^{१०}देवाः स्तोतार ऋत्विजो देवा एव वा ^{११}जनयन्त जनयन्ति मथनेनोत्पादयन्ति ॥

त्वद्विप्रो जायते वाज्यग्रे त्वद्वीरासो अभिमातिषाहः ।

वैश्वानर त्वमस्मासु धेहि वसूनि राजन्तस्पृहयाय्याणि ॥ ३ ॥

त्वत् । विप्रः । जायते । वाजी । अग्रे । त्वत् । वीरासः । अभिमातिऽसहः ।

वैश्वानर । त्वम् । अस्मासु । धेहि । वसूनि । राजन् । स्पृहयाय्याणि ॥ ३ ॥

हे ^१अग्रे ^२वाजी हविल्लक्षणान्नवान् पुरुषः ^३त्वत् त्वत्तः सकाशात् ^४विप्रः मेधावी ^५जायते । तुभ्यं हविर्दानेन मेधावी भवति । तथा ^६वीरासः वीराः ^७त्वत् त्वत्तः ^८अभिमातिषाहः अभिमातीनां शत्रूणामभिभवितारो जायन्ते । यस्मादेवं तस्मात् हे ^९वैश्वानर ^{१०}राजन् राजमानाग्रे ^{११}त्वमस्मासु त्वद्भक्तेषु ^{१२}स्पृहयाय्याणि स्पृहणीयानि ^{१३}वसूनि धनानि ^{१४}धेहि निधेहि ॥

त्वां विश्वे अमृत जायमानं शिशुं न देवा अभि सं नवन्ते ।

तव क्रतुभिरमृतत्वमायन्वैश्वानर यत्पित्रोरदीदेः ॥ ४ ॥

त्वाम् । विश्वे । अमृत । जायमानम् । शिशुम् । न । देवाः । अभि । सम् । नवन्ते ।

तव । क्रतुभिः । अमृतत्वम् । आयन् । वैश्वानर । यत् । पित्रोः । अदीदेः ॥ ४ ॥

हे ^१अमृत मरणधर्मरहिताग्रे ^२विश्वे सर्वे ^३देवाः स्तोतारः ^४जायमानम् अरण्योः सकाशात् उत्पद्यमानं ^५त्वां ^६शिशुं ^७न पुत्रमिव ^८अभि ^९सं ^{१०}नवन्ते अभिसंस्तुवन्ति^{११} । यद्वा । दीव्यन्तीति देवा रश्मयः । ते सर्वे जायमानं त्वामभि सं नवन्ते अभिसंगच्छन्ते यथा पितरः पुत्रमभिगच्छन्ति । अपि च हे ^{१२}वैश्वानर अग्रे ^{१३}यन् यदा ^{१४}पित्रोः पालयिष्योर्द्यावापृथिव्योर्मध्ये ^{१५}अदीदेः दीप्यसे तदानीं ^{१६}तव त्वदीयैः ^{१७}क्रतुभिः कर्मभिर्ज्योतिष्टोमादिभिर्यागैः^{१८} ^{१९}अमृतत्वं देवत्वम् ^{२०}आयन् यजमानाः प्राप्नुवन्ति ॥

वैश्वानर तव तानि व्रतानि महान्यग्रे नक्रिरा दधर्ष ।

यज्जायमानः पित्रोरुपस्थेऽर्विन्दः केतुं वयुनेष्वहाम् ॥ ५ ॥

वैश्वानर । तव । तानि । व्रतानि । महानि । अग्रे । नकिं । आ । दधर्ष ।

यत् । जायमानः । पित्रोः । उपस्थे । अर्विन्दः । केतुम् । वयुनेषु । अहाम् ॥ ५ ॥

१. घ-ज्ञ-त-न-श-यज्ञानां संबन्धिनम् । २. ज्ञ-त-ग्रहीतारम् । ३. य-मरणरहिताग्रे । ४. न-अभिसंगच्छन्ते; श-अभिसंगच्छन्ते अभिसंस्तुवन्ति ।

हे वैश्वानर विश्वेषां नराणां संबन्धिन् । अग्ने । तव त्वदीयानि । तानि प्रसिद्धानि । व्रतानि कर्माणि । महानि महान्ति । नकिरा । दधर्ष न कश्चनान्यो धर्षयति बाधते^१ । यत् यदा त्वं । पित्रोः द्यावापृथिव्योः । उपस्थे उपस्थानेऽन्तरिक्षे । वयुनेषु गन्तव्येषु मार्गेषु । जायमानः सन् । अह्नां । केतुं प्रज्ञापकं सूर्यं स्वर्भानुनावृतम् । अविन्दः । अलम्भयः । तमोरूपमसुरं स्वतेजसा निवारयन्नस्थापय इत्यर्थः । तदा तानि व्रतानीति पूर्वत्रान्वयः ॥

वैश्वानरस्य विमितानि चक्षसा सानूनि दिवो अमृतस्य केतुना ।

तस्येदु विश्वा भुवनार्धिं मूर्धनि वयाइव रुरुहुः सप्त विस्नुहः ॥ ६ ॥

वैश्वानरस्य । विमितानि । चक्षसा । सानूनि । दिवः । अमृतस्य । केतुना ।

तस्य । इत् । ऊँ इति । विश्वा । भुवना । अर्धिं । मूर्धनि । वयाः । इव । रुरुहुः । सप्त । विस्नुहः ॥ ६ ॥

वैश्वानरस्य विश्वनरहितस्याग्नेः । चक्षसा तेजसा । अमृतस्य उदकस्य । केतुना प्रज्ञापकेन । दिवः द्युलोकस्य । सानूनि समुच्छ्रितस्थलानि नक्षत्ररूपाणि । विमितानि निर्मितानि । यद्वा । दिवोऽन्तरिक्षस्य सानूनि समुच्छ्रितप्रदेशा मेघात्मका विमितानि निर्मिताः । धूमविकारत्वात्तेषाम् । तस्येदु तस्यैव वैश्वानरस्य । मूर्धनि मूर्धस्थानीय उपरि वर्तमाने धूमे मेघात्मना परिणते । विश्वा विश्वानि व्याप्तानि । भुवनान्युदकानि । अधि वसन्ति । यद्वा । वैश्वानरात्मकस्य परब्रह्मणो मूर्धन्युपरिप्रदेशे सर्वाणि भूतजातान्यधिवसन्ति । तथा । वयाः शस्त्राः । इव । सप्त सर्पणशीलाः सप्तसंख्याः^२ वा । विस्नुहः नद्यश्च गङ्गाद्याः । रुरुहुः रोहन्ति । अस्मादेव वैश्वानरात् प्रादुर्भवन्ति । आहुतिद्वारा सकलं जगदग्नेः सकाशादुत्पद्यत इत्यर्थः ।

वि यो रजांस्यमिमीत सुक्रतुर्वैश्वानरो वि दिवो रोचना कविः ।

परि यो विश्वा भुवनानि पप्रथेऽदब्धो गोपा अमृतस्य रक्षिता ॥ ७ ॥

वि । यः । रजांसि । अमिमीत । सुक्रतुः । वैश्वानरः । वि । दिवः । रोचना । कविः ।

परि । यः । विश्वा । भुवनानि । पप्रथे । अदब्धः । गोपाः । अमृतस्य । रक्षिता ॥ ७ ॥

सुक्रतुः सुकर्मा । वैश्वानरः विश्वेषां नराणां हितः । यः अग्निः । रजांसि उदकानि लोकान् वा । वि । अमिमीत निर्मितवान् । तथा । दिवः द्युलोकस्य संबन्धीनि । रोचना रोचमानानि दीप्यमानानि नक्षत्रादीनि । कविः क्रान्तदर्शी सन् । योऽग्निः । वि । अमिमीत । यः च । विश्वा सर्वाणि । भुवनानि भूतजातानि व्याप्तान्युदकानि वा । परि । पप्रथे परितोऽप्रथयत् सोऽयम् । अदब्धः केनाप्यर्हिसितः । गोपाः सर्वस्य गोपायिता रक्षिता । अमृतस्य अमरणहेतोरुदकस्य । रक्षिता पालयिता सन् वर्तत इति शेषः ॥ ॥ ९ ॥

‘पृक्षस्य’ इति सप्तर्चमष्टमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं वैश्वानराग्निदेवताकम् । आदितः^१ षट् जगत्यः सप्तमी त्रिष्टुप् । तथा चानुकान्तं—‘पृक्षस्यान्या त्रिष्टुप्’ इति । चातुर्विंशिकेऽहन्याग्निमारुते इदं सूक्तं वैश्वानरीयनिविद्धानम् । सूत्रितं च—‘पृक्षस्य वृष्णो वृष्णे शर्धाय’ (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति । आभिष्विके पृष्ठ्याभिष्ववषडहयोः पञ्चमेऽहनीदमेव सूक्तं वैश्वानरनिविद्धानम् । सूत्रितं च—‘पृक्षस्य वृष्णो वृष्णे शर्धाय नू चित्सहोजा इत्याग्निमारुतम्’ (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति । विषुवत्याग्निमारुत आद्यौ नृचौ स्तोत्रियानुरूपौ । सूत्रितं च—‘पृक्षस्य वृष्णो अरुषस्य नू सह इति स्तोत्रियानुरूपौ’ (आश्व. श्रौ. ८. ६) इति ॥

पृक्षस्य वृष्णो अरुषस्य नू सहः प्र नु वोचं विदथा जातवेदसः ।

वैश्वानराय मतिर्नव्यसी शुचिः सोमइव पवते चारुर्ग्रये ॥ १ ॥

पृक्षस्य । वृष्णः । अरुषस्य । नू । सहः । प्र । नू । वोचम् । विदथा । जातवेदसः ।

वैश्वानराय । मतिः । नव्यसी । शुचिः । सोमःऽइव । पवते । चारुः । अग्रये ॥ १ ॥

पृक्षस्य संपृक्तस्य व्यासस्य । यद्वा । पृक्षं हविलक्ष्णमन्नम् । तद्वतः । वृष्णः कामानां वर्धितुः । अरुषस्य आरोचमानस्य । जातवेदसः जातानां वेदितुर्वैश्वानराग्नेः । सहः बलमभिभवनसमर्थं । विदथा विदधे यज्ञे । नू क्षिप्रं । प्र । वोचं प्रव्रवीमि । प्रकर्षेण स्तोमीत्यर्थः । एको लुशब्दः पूरकः । नव्यसी नवतरा । शुचिः निर्मला यद्वा स्तोत्राणां शोधयित्री । चारुः शोभना । मतिः मननीया स्तुतिश्चास्मै । वैश्वानराय । अग्रये । पवते । मत्सकाशात् स्रवति । स्वयमेव निर्गच्छतीत्यर्थः । सोमइव । यथा सोमो दशापवित्रात् स्रवति तद्वत् ॥

स जायमानः परमे व्योमनि व्रतान्यग्निर्व्रतपा अरक्षत ।

व्यन्तरिक्षममिमीत सुक्रतुर्वैश्वानरो महिना नार्कमस्पृशत् ॥ २ ॥

सः । जायमानः । परमे । विऽओमनि । व्रतानि । अग्निः । व्रतऽपाः । अरक्षत् ।

वि । अन्तरिक्षम् । अमिमीत । सुऽक्रतुः । वैश्वानरः । महिना । नार्कम् । अस्पृशत् ॥ २ ॥

सः वैश्वानरः । अग्निः । व्रतपाः व्रतस्य पालकः । परमे उत्कृष्टे व्योमनि व्योमन्याकाशे । जायमानः सूर्यात्मना प्रादुर्भवन् । व्रतानि कर्माणि लौकिकानि वैदिकानि च । अरक्षत रक्षति । अन्तरिक्षं च । वि । अमिमीत । एतदुपलक्षितांस्त्रीन् लोकान्निर्मितवान् । तथा । सुक्रतुः शोभनकर्मा । वैश्वानरः अग्निः । महिना स्वमहिम्ना तेजसा । नार्कं बुलोकम् । अस्पृशत् स्पृशति स्म ॥

व्यस्तभ्राद्रोदसी मित्रो अद्भुतोऽन्तर्वावदकृणोज्ज्योतिषा तमः ।

वि चर्मणीव धिषणे अवर्तयद्वैश्वानरो विश्वमधत्त वृष्ण्यम् ॥ ३ ॥

वि । अस्तभ्रात् । रोदसी इति । मित्रः । अद्भुतः । अन्तःऽवावत् । अकृणोत् । ज्योतिषा । तमः ।

वि । चर्मणी इवेति चर्मणीऽइव । धिषणे इति । अवर्तयत् ।

वैश्वानरः । विश्वम् । अधत्त । वृष्ण्यम् ॥ ३ ॥

१मित्रः मित्रभूतः सर्वेषाम् १अद्भुतः महान् आश्चर्यभूतो वा वैश्वानरोऽग्निः १रोदसी द्यावापृथिव्यौ १व्यस्तभ्रात् विशेषेण स्तम्भितवान् । यथाधो न पततस्तथा स्वकीयदेशे स्थापितवानित्यर्थः । तथा १ज्योतिषा तेजसा १तमः अन्धकारं च १अन्तर्वावत् अन्तर्हितं तिरोहितम् १अकृणोत् अकरोत् ॥ वाव-
दिति वातेर्गतिकर्मणो यङ्लुगन्तस्य रूपम् ॥ अपि च १धिषणे धारयिष्यौ द्यावापृथिव्यौ १चर्मणीव यथा
पशोर्विशसिता द्वे चर्मणी शोषणार्थं प्रसारयति तथा १वि १अवर्तयत् विवृते विस्तृते अकरोत् । किं
बहुना १वैश्वानरः अयमग्निः १विश्वं सर्वं १वृष्ण्यं वीर्यम् १अधत्त धत्ते धारयति ॥

अपामुपस्थे महिषा अगृभ्णत विशो राजानमुप तस्थुर्ऋग्मियम् ।

आं दूतो अग्निमभरद्विवस्वतो वैश्वानरं मातरिश्वा परावतः ॥ ४ ॥

अपाम् । उपऽस्थे । महिषाः । अगृभ्णत । विशः । राजानम् । उप । तस्थुः । ऋग्मियम् ।

आ । दूतः । अग्निम् । अभरत् । विवस्वतः । वैश्वानरम् । मातरिश्वा । पराऽवतः ॥ ४ ॥

आप इत्यन्तरिक्षनाम । १अपाम् अन्तरिक्षस्य १उपस्थे उपस्थाने मध्ये १महिषाः । महन्नामैतत् ।
महान्तो मरुतः १अगृभ्णत अगृह्णन् । इमं वैश्वानरं वैद्युतात्मना वर्तमानमजानन्नित्यर्थः । गृहीत्वा च
१विशः प्रजाः १राजानं स्वामिनम् १ऋग्मियम् अर्चनीयम् १उप १तस्थुः अस्तुवन् । अपि चेमं १वैश्वा-
नरम् १अग्निं पुरा सूर्यसमीपे विद्यमानं १दूतः वेगवान् देवानां दूतो वा १मातरिश्वा वायुः १परावतः
दूरदेशात् १विवस्वतः आदित्यात् १आ १अभरत् इमं लोकं प्रत्याजहार ॥

युगेयुगे विदध्यं गृणद्भ्योऽग्ने रयिं यशसं धेहि नव्यसीम् ।

पृव्येव राजन्नघशंसमजर नीचा नि वृश्च वनिनं न तेजसा ॥ ५ ॥

युगेऽयुगे । विदध्यम् । गृणद्भ्यः । अग्ने । रयिम् । यशसम् । धेहि । नव्यसीम् ।

पृव्याऽइव । राजन् । अघशंसम् । अजर । नीचा । नि । वृश्च । वनिनम् । न । तेजसा ॥ ५ ॥

हे १अग्ने १युगेयुगे काले काले १विदध्यम् । विदधो यज्ञः । तदहं त्वामुद्दिश्य १नव्यसीं नव-
तरां स्तुतिं १गृणद्भ्यः उच्चारयितृभ्योऽस्मभ्यं १रयिं धनं १यशसं यशस्विनं पुत्रं च १धेहि विधेहि कुरु ।

किंच हे १राजन् राजमान १अजर जरारहिताग्ने १पव्येव वज्रेणेवात्मीयेन १तेजसा १वनिनं १न वृक्षमिव
१अवशंसम् अवस्थानर्थस्य शंसितारं शत्रुं १नीचा नीचीनो न्यग्भूतो यथा भवति तथा १नि १वृक्ष
निजहि १ ॥

अस्माकमग्रे मघवत्सु धारयानामि क्षत्रमजरं सुवीर्यम् ।

वयं जयेम शतिनं सहस्रिणं वैश्वानरं वाजमग्रे तवोतिभिः ॥ ६ ॥

अस्माकम् । अग्रे । मघवत्सु । धारय । अनामि । क्षत्रम् । अजरम् । सुवीर्यम् ।

वयम् । जयेम । शतिनम् । सहस्रिणम् । वैश्वानर । वाजम् । अग्रे । तव । ऊतिभिः ॥ ६ ॥

हे १अग्रे १अस्माकम् । सप्तम्यर्थे षष्ठी । अस्मासु १मघवत्सु हविलक्षणेन धनेन युक्तेषु १क्षत्रं
धनं १धारय स्थापय । कीदृशम् । १अनामि अनमनीयमनपहार्यम् १अजरं जरारहितमनश्वरं १सुवीर्यं
शोभनवीर्योपेतम् । किंच हे १वैश्वानर १अग्रे १तवोतिभिः त्वत्संबन्धिभी रक्षणैः १वयं १शतिनं शत-
संख्यायुक्तं शतपुरुषयुक्तं वा तथा १सहस्रिणं १वाजम् अन्नं १जयेम लभेमहि ॥

अदब्धेभिस्तव गोपाभिरिष्टेऽस्माकं पाहि त्रिषधस्थ सूरिन् ।

रक्षां च नो ददुषां शर्धो अग्रे वैश्वानरं प्र च तारीः स्तवानः ॥ ७ ॥

अदब्धेभिः । तव । गोपाभिः । इष्टे । अस्माकम् । पाहि । त्रिऽसधस्थ । सूरिन् ।

रक्षां । च । नः । ददुषाम् । शर्धोः । अग्रे । वैश्वानर । प्र । च । तारीः । स्तवानः ॥ ७ ॥

हे १इष्टे यष्टव्य एषणीय वा १त्रिषधस्थ त्रिषु लोकेषु सहावस्थायिन् यद्वा आहवनीयादिषु त्रिष्वा-
यतनेषु यष्टव्यैर्देवैः सहावतिष्ठमानाग्ने १अदब्धेभिः केनाप्यहिंसितैः १तव त्वदीयैः १गोपाभिः गोपकैः
रक्षकैस्तेजोभिः १अस्माकं १सूरिन् अस्मदीयान् स्तोतृन् १पाहि रक्ष । हे १वैश्वानर १अग्रे १ददुषां
हवींषि दत्तवतां १नः अस्माकं १शर्धोः बलं १रक्षां च । १स्तवानः स्तूयमानस्त्वं १प्र १च १तारीः
प्रवर्धय च ॥ ॥ १० ॥

‘अहश्च’ इति सप्तचं नवमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं वैश्वानराग्निदेवताकम् । अनुक्रान्तं च—‘अहश्च’
इति । व्यूह्ये दशरात्रे षष्ठेऽह्न्याग्निमास्तशस्त्रे वैश्वानरनिविद्धानसिदम् । सूच्यते हि—‘अहश्च कृष्णं
मध्वो वो नाम’ (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति ॥

अहश्च कृष्णमहर्जुनं च वि वर्तेते रजसी वेद्याभिः ।

वैश्वानरो जायमानो न राजावातिरज्योतिषाग्निस्तर्मांसि ॥ १ ॥

अहरिति । च । कृष्णम् । अहः । अर्जुनम् । च । वि । वर्तेते इति । रजसी इति । वेद्याभिः ।

वैश्वानरः । जायमानः । न । राजा । अवा । अतिरत् । ज्योतिषा । अग्निः । तर्मांसि ॥ १ ॥

आहरति पुरुषोऽस्मिन् कर्माणीति ^१अहः । ^२कृष्णं कृष्णवर्णम् । एतस्मान्नाधिकरण्यादहःशब्दो रात्रिवचनः । तमसा कृष्णवर्णा रात्रिः ^३च ^४अर्जुनं ^५च सौरेण तेजसा शुक्लवर्णम् ^६अहः दिवसश्च ^७रजसी स्वस्वभासा सर्वं जगद्रज्यन्तौ ^८वेद्याभिः वेदितव्याभिरनुकूलतया ज्ञातव्याभिः स्वप्रवृत्तिभिः ^९वि ^{१०}वर्तेते विविधं पर्यावर्तेते । यद्वा । रजसी द्यावापृथिव्यौ । उपलक्षणमेतत् । लोकत्रयं प्रत्यावर्तेते । एतच्च ^{११}वैश्वानराग्नेराज्ञया ^{१२}इति शेषः । स हि देवतात्वेनात्र प्रतिपाद्यः । स च ^{१३}वैश्वानरः ^{१४}अग्निः ^{१५}जायमानो ^{१६}न ^{१७}राजा प्रादुर्भवन् प्रवर्धमानः राजेव ^{१८}ज्योतिषा तेजसा ^{१९}तमांसि ^{२०}अवातिरत् अवतिरतिर्वधकर्मा । अवतिरति विनाशयति ॥

नाहं तन्तुं न वि जानाम्योतुं न यं वयन्ति समरेऽर्तमानाः ।

कस्य स्वित्पुत्र इह वक्त्वानि परो वदत्यवरेण पित्रा ॥ २ ॥

न । अहम् । तन्तुम् । न । वि । जानामि । ओतुम् । न । यम् । वयन्ति । सम्ऽअरे । अर्तमानाः ।

कस्य । स्वित् । पुत्रः । इह । वक्त्वानि । परः । वदति । अवरेण । पित्रा ॥ २ ॥

वैश्वानरस्य महस्वमाख्यास्यन्नृषिस्तदर्थं यज्ञं वस्त्रात्मकतया रूपयन् तस्य दुर्ज्ञानत्वमनया प्रतिपादयतीति यज्ञवादिनो मन्यन्ते । ^१तन्तुम् । तन्तवः पटस्य प्रागायतानि सूत्राणि । तानि च यज्ञात्मकस्य वस्त्रस्य गायत्र्यादीनि छन्दांसि स्तुतशस्त्राणि च । तानि ^२अहं ^३न ^४वि ^५जानामि । तथा ^६ओतुम् । ओतवस्तिरश्चीनानि सूत्राणि । तानि चात्र यजुष्याध्वर्यवाणि कर्माणि च । तान्यहं ^७न वि जानामि । अपि चैतदुभयसाध्यं तं पटं यज्ञलक्षणं ^८न वि जानामि ^९यं पटं यज्ञलक्षणं ^{१०}समरे संगमने देवयजने ^{११}अर्तमानाः सततं चेष्टमाना ऋषिजः ^{१२}वयन्ति तन्तून्तुंश्च संतन्वन्ति । वस्त्ररूपेण निष्पादयन्ति इत्यर्थः । ^{१३}इह अस्मिन् लोके ^{१४}कस्य ^{१५}स्वित् । स्विदिति वितर्कः । कस्य खलु ^{१६}पुत्रः मनुष्यः ^{१७}वक्त्वानि वक्तव्यानि तानीमानि ^{१८}परः परस्तादमुषिन् लोके वर्तमानो यः सूर्यस्तस्य ^{१९}पित्रा ^{२०}अवरेण अवस्तात् अस्मिन् लोके वर्तमानेन वैश्वानराग्निरानुशिष्टः सन् ^{२१}वदति वदेत् । न कश्चिदपि प्रवदितुं शक्नोतीत्यर्थः । एतच्च संप्रदायविद्विरुक्तं—‘वैश्वानरस्य पुत्रोऽसौ परस्ताद्विवि यः स्थितः । छन्दांस्यध्वरवस्त्रस्य स्तुतशस्त्राणि तन्तवः ॥ यजुषि चेष्टाश्चोतुः स्याद्वस्त्रं वातव्यमध्वरः । परः परः स्थितः सूर्यः पिताग्निः पार्थिवो मतः’ इति ॥ रूपकतया जगत्सृष्टेर्दुर्ज्ञानत्वमनया प्रतिपादयतीत्यात्मविदो मन्यन्ते । तन्तुं तन्तून् तन्तुस्थानानि सूक्ष्माणि वियदादीन्यपञ्चीकृतानि भूतानि न विजानामि । ओतुमोतून् पञ्चीकृतानि स्थूलान्योतुस्थानीयान्यपि वियदादीनि न विजानामि । न च तत्कार्यं पटस्थानीयं प्रपञ्चं विजानामि यं प्रपञ्चं समरे तन्तूनामोतूनां च संगमनेऽर्तमानाः सततं चेष्टमानाः संसारिणो वयन्ति उत्पादयन्ति । तेषां भोगार्थमीश्वरः सृजतीति कर्तृत्वमुपचर्यते । इहास्मिन्निषये परः परस्तादुद्धरेविषये वर्तमानानि वक्त्वानि वक्तव्यानीमान्यवरेणावाचीनेन सृष्ट्युत्तरकालमुत्पन्नेन पित्रा स्वजनकेनानुशिष्टः सन् कस्य खलु पुत्रो वदति । वदेत् । स्वोत्पत्तेः प्राचीनं वृत्तान्तमजानानः कश्चिदपि न वदेदित्यर्थः ॥

१. ख-झ-त-न-भ-र-‘स्वप्रवृत्तिभिः’ नास्ति; श-स्ववृत्तिभिः । २. घ-एतस्य । ३. ख-झ-न-भ-वैश्वानरस्याग्नेराज्ञया; ४-वैश्वानराज्ञया; श-वैश्वानरो राज्ञः ।

स इत्तन्तुं स वि जानात्योतुं स वक्त्वान्युतुथा वदाति ।

य ई चिकेतदमृतस्य गोपा अवश्चरन्परो अन्येन पश्यन् ॥ ३ ॥

सः । इत् । तन्तुम् । सः । वि । जानाति । ओतुम् । मः । वक्त्वानि । ऋतुऽथा । वदाति ।

यः । ईम् । चिकेतत् । अमृतस्य । गोपाः । अवः । चरन् । पुरः । अन्येन । पश्यन् ॥ ३ ॥

यद्यपि उक्तेन^१ प्रकारेण^१ दुर्ज्ञानानि तथाप्येतानि वैश्वानरोऽग्निः जानाति वदति चेत्यनया प्रतिपादयति ।
 षस षइत् स एव वैश्वानरोऽग्निः षतन्तुं तन्तुस्थानीयानि गायत्र्यादीनि छन्दांसि स्तुतश्चाणि षवि
 षजानाति तथा षसः एव षओतुम् ओतुस्थानीयानि यजुष्याध्वर्यवाणि च कर्माणि वि जानाति ।
 षऋतुथा काले काले तत्तदनुष्ठानसमये षवक्त्वानि वक्तव्यानि च तानि षवदाति वदेत् । षयः
 अयं वैश्वानरः षअमृतस्य षगोपाः उदकस्य गोपायिता रक्षिता षअवः अवस्तात् भूलोके षचरन् पार्थि-
 वाग्निरूपेण संचरन् षपरः परस्ताद्वि षअन्येन सूर्यात्मना षपश्यन् सर्वं जगत् प्रकाशयन् षईम् इमानि
 परिदृश्यमानानि सर्वाणि भूतानि षचिकेतत् जानाति स एवेति पूर्वत्र संबन्धः । यद्वा । स इत् स एव
 तन्तुं तन्तुस्थानीयानि सूक्ष्मभूतानि वि जानाति नान्यः कश्चित् । तथौतुमोतुस्थानीयानि स्थूलभूतानि
 च स एव वि जानाति । स एव वक्त्वानि वक्तव्यान्युपदेष्टव्यानीमान्युतुथा काले काले यदा यदा
 विद्यासंप्रदायोच्छेदस्तदा तदा वदाति वदेत् । कोऽसौ यो विजानीयाद्वदेत्तस्य आह । यो वैश्वानरो
 विश्वनरात्मकः परमात्मा मृतस्यामृतत्वस्य विमोक्षणस्य गोपा रक्षितावोऽवस्तात् संसारदशायां चरन्
 अन्तःकरणोपेतः^२ जीवात्मभावेन संचरन् परः परस्ताद्विद्याया ऊर्ध्वं वर्तमानेनान्येनोक्तविलक्षणेन
 निरुपाधिकेन सच्चिदादिलक्षणेन रूपेण पश्यन् सर्वं जगत् प्रकाशयन् ईमिमानि चिकेतत् जानाति । तथा
 च परमात्मानं प्रकृत्य श्रूयते—‘ तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ’ (श्वे. उ.
 ६. १४) इति ॥

अयं होता प्रथमः पश्यतेममिदं ज्योतिरमृतं मर्त्येषु ।

अयं स जज्ञे ध्रुव आ निषत्तोऽमर्त्यस्तन्वा^३ वर्धमानः ॥ ४ ॥

अयम् । होता । प्रथमः । पश्यत । इमम् । इदम् । ज्योतिः । अमृतम् । मर्त्येषु ।

अयम् । सः । जज्ञे । ध्रुवः । आ । निऽस्ततः । अमर्त्यः । तन्वा । वर्धमानः ॥ ४ ॥

अयं वैश्वानरोऽग्निः षप्रथमः आद्यः षहोता । मानुषो हि होता द्वितीयः । हे मनुष्यास्तम् षइमं
 षपश्यत भजतेत्यर्थः । षमर्त्येषु मरणस्वभावेषु^३ शरीरेषु^३ षअमृतं मरणरहितम् षइदं वैश्वानराख्यं षज्योतिः
 जाठररूपेण वर्तत इत्यर्थः । अपि च षसः षअयम् अग्निः षध्रुवः निश्चलः षआ समन्तात् षनिषत्तः
 निषण्णः सर्वव्यापी अत एव षअमर्त्यः मरणरहितोऽपि षतन्वा शरीरेण संबन्धात् षजज्ञे जायते ।
 षवर्धमानः च भवतीति उपचर्यते^४ ॥

ध्रुवं ज्योतिर्निहितं दृश्ये कं मनो जविष्ठं पतयत्स्वन्तः ।

विश्वे देवाः समनसः सकेता एकं क्रतुमभि वि यन्ति साधु ॥ ५ ॥

ध्रुवम् । ज्योतिः । निऽहितम् । दृश्ये । कम् । मनः । जविष्ठम् । पतयत्ऽसु । अन्तरिति ।

विश्वे । देवाः । सऽमनसः । सऽकेताः । एकम् । क्रतुम् । अभि । वि । यन्ति । साधु ॥ ५ ॥

ध्रुवं निश्चलं मनः मनसः तस्मादपि जविष्ठम् अतिशयेन वेगवत् दृष्टं वैश्वानराख्यं
ज्योतिः पतयत्सु गच्छत्सु^१ जङ्गमेषु प्राणिषु अन्तः मध्ये निहितं प्रजापतिना स्थापितम् । किमर्थम् ।
दृश्ये कम् । दर्शनार्थम् । किञ्च विश्वे सर्वे देवाः च समनसः समानमनस्काः सकेताः समान-
प्रज्ञाश्च सन्तः एकं मुख्यं गन्तारं वा क्रतुं कर्मणां कर्तारं साधु सम्यक् अभि वि यन्ति आभि-
मुख्येन विविधं प्राप्नुवन्ति सेवन्त इत्यर्थः । यद्वा । पतयत्सु गच्छत्सु प्राणिष्वन्तर्मध्ये हृदये मनो जविष्ठं
मनसोऽप्यतिशयेन वेगयुक्तं ध्रुवं निश्चलं निर्विकल्पम् । तथा च वाजसनेयकम्—‘अनेजदेकं मनसो
जवीयः’ (वा. सं. ४०. ४) इति । ज्योतिर्ब्रह्म चैतन्यं निहितम् । न केनचित् स्थापितम् । ‘यो वेद
निहितं गुहायां परमे व्योमन्’ (तै. आ. ८. १) इति हि श्रूयते । किमर्थम् । दृश्ये दर्शनार्थम् ।
ज्ञानेन हि सर्वं जानन्ति^२ । अपि च । दीव्यन्तीति देवा इन्द्रियाणि । विश्वे सर्वे देवाः सर्वाणीन्द्रियाणि
चक्षुराद्याः समनसो मनसा सह वर्तमानाः सकेताः सतेजस्काः सन्त एकमद्वितीयं क्रतुं सृष्ट्यादीनां
कर्मणां कर्तारं विश्वनरात्मकं^३ परमात्मानमभिलक्ष्य साधु सम्यक् वि यन्ति विविधं गच्छन्ति । देवा
एव वेममभि वि यन्ति । आभिमुख्येन विविधमुपयन्ति । उपासत इत्यर्थः । तथा च श्रूयते—‘तद्देवा
ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम्’ (बृ. उ. ४. ४. १६) इति ॥

वि मे कर्णी पतयतो वि चक्षुर्वा^३दं ज्योतिर्हृदय आहितं यत् ।

वि मे मनश्चरति दूरआधीः किं स्विद्वक्ष्यामि किमु नू मनिष्ये ॥ ६ ॥

वि । मे । कर्णी । पतयतः । वि । चक्षुः । वि । इदम् । ज्योतिः । हृदये । आऽहितम् । यत् ।

वि । मे । मनः । चरति । दूरेऽआधीः । किम् । स्वित् । वक्ष्यामि । किम् ।

ऊँ इति । नु । मनिष्ये ॥ ६ ॥

वैश्वानरं श्रोतुकामस्य मे मम कर्णा कर्णौ वि पतयतः विविधं गच्छतः । श्रोतव्यानां तदीय-
गुणानां बहुत्वात् । तथा वैश्वानरं दिदृक्षमाणस्य मम चक्षुः इन्द्रियं वि पतयति विविधं गच्छति ।
द्रष्टव्यानां तदीयरूपाणां बहुत्वात् । तथा ज्योतिः प्रकाशकं हृदये हृदयपुण्डरीके आहितं निहितं
यत् बुद्ध्याख्यं तस्वम् इदमपि वि पतयति विविधं गच्छति वैश्वानरात्मानं ज्ञातुम् । अपि च दूर-
आधीः । दूरे विप्रकृष्टे विषय आधीराध्यानं यस्य तादृशम् । छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः । मे मदीयं
मनः च वि चरति विविधं प्रवर्तते । एवमहमहमिकया सर्वेष्विन्द्रियेषु प्रवृत्तेषु किं स्वित् अहं

१. ख-अन-भ-र-‘गच्छत्सु’ नास्ति । २. ख-श-जानाति । ३. ख-श-विश्वानरात्मकम् ।

वैश्वानरस्य रूपमिति वक्ष्यामि । किमु नु किमु खलु संप्रति मनस्ये मनसा प्रपत्स्ये । वैश्वानरस्य गुणानामनन्तत्वात् मन्दप्रज्ञेन मया ज्ञातुं न शक्यत इत्यर्थः ॥

विश्वे देवा अनमस्यन्भियानास्त्वामग्ने तमसि तस्थिवांसम् ।

वैश्वानरोऽवतूतये नोऽमर्त्योऽवतूतये नः ॥ ७ ॥

विश्वे । देवाः । अनमस्यन् । भियानाः । त्वाम् । अग्ने । तमसि । तस्थिवांसम् ।

वैश्वानरः । अवतु । ऊतये । नः । अमर्त्यः । अवतु । ऊतये । नः ॥ ७ ॥

हे वैश्वानर^१ तमसि अन्धकारे तस्थिवांसं स्थितवन्तं त्वां विश्वे सर्वे देवाः अनमस्यन् नमस्कुर्वन्ति । कुतो हेतोः । भियानाः अन्धकाराद्भीताः । तादृशः अमर्त्यः मरणरहितः वैश्वानरः अग्निः नः अस्मान् ऊतये ऊत्या रक्षणेन अवतु रक्षतु । पुनरुक्तिरादरार्था ॥ ॥ ११ ॥

‘पुरो वः’ इति सप्तमं दशमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षमाग्नेयम् । सप्तमी द्विशिका द्विपदा विराट् शिष्टास्त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तं—‘पुरो वो द्विपदान्तम्’ इति । प्रातरनुवाक आग्नेये ऋतौ त्रैष्टुभे छन्दसीदमादीनि चत्वारि सूक्तानि । सूत्रितं च—‘पुरो वो मन्द्रमिति चत्वारि तं सुप्रतीकमिति षट्’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

पुरो वो मन्द्रं दिव्यं सुवृक्तिं प्रयति यज्ञे अग्निमध्वरे दधिध्वम् ।

पुर उक्थेभिः स हि नो विभावा स्वध्वरा करति जातवेदाः ॥ १ ॥

पुरः । वः । मन्द्रम् । दिव्यम् । सुवृक्तिम् । प्रयति । यज्ञे । अग्निम् । अध्वरे । दधिध्वम् ।

पुरः । उक्थेभिः । सः । हि । नः । विभावा । सुअध्वरा । करति । जातवेदाः ॥ १ ॥

हे ऋत्विग्यजमानाः वः यूयं मन्द्रं मोदनं स्तुत्यं वा दिव्यं दिवि भवं सुवृक्तिं सुष्ठु दोषैर्वर्जितं सुखेनावर्जनीयं वा एवंगुणम् अग्निं प्रयति प्रगच्छति प्रवर्तमाने अध्वरे रक्षःप्रभृतिभिरहिंस्ये हिंसाप्रत्यवायरहिते वास्मिन् यज्ञे पुरः दधिध्वं पुरस्तादाहवनीयरूपेण धारयत । यद्वा । पुरोधसं कुरुत । उक्थेभिः स्तुतशस्त्रैश्च पुरः दधिध्वम् । विभावा विशेषेण दीप्यमानः जातवेदाः जातानां वेदिता सः^२ अग्निः हि यस्मात् नः अस्मान् स्वध्वरा शोभनयागान् करति करोति तस्मात् पुरो दधिध्वमित्यन्वयः ॥

तमु द्युमः पुर्वणीक होतरग्ने अग्निभिर्मनुष इधानः ।

स्तोमं यमस्मै ममतेव शूषं घृतं न शुचिं मतयः पवन्ते ॥ २ ॥

तम् । ऊँ इति । द्युमः । पुरुअनीक । होतः । अग्ने । अग्निभिः । मनुषः । इधानः ।

स्तोमम् । यम् । अस्मे । ममताऽइव । शूषम् । घृतम् । न । शुचिं । मतयः । पवन्ते ॥ २ ॥

हे ^१द्युमः दीप्तिमन् ^२पुर्वणीक बहुज्वाल ^३होतः देवानामाह्वातः ^४अग्ने ^५अग्निभिः तवावयव-
भूतैरन्यैरग्निभिः सार्धम् ^६इधानः समिध्यमानः दीप्तः सन् ^७मनुपः मनुष्यस्य स्तोतुः ^८तमु तं स्तोमं
शृण्विति शेषः । उ इति पादपूरणम् । ^९यं ^{१०}स्तोमं स्तोत्रं ^{११}शूपं सुखकरं ^{१२}घृतं ^{१३}न पवित्राभ्याम्
उत्पूतं घृतमिव ^{१४}शुचि शुद्धम् ^{१५}अस्मै अग्नये ^{१६}मतयः मन्तारः स्तोतारः ^{१७}ममतेव । ममता नाम
ब्रह्मवादिनी दीर्घतमसो माता । सेव ^{१८}पवन्ते पुनन्ति संस्कुर्वन्ति दोषवर्जितमुच्चारयन्तीत्यर्थः । तं
स्तोममित्यन्वयः ॥

पीपाय स श्रवसा मर्त्येषु यो अग्नये ददाश विप्र उक्थैः ।

चित्राभिस्तमूतिभिश्चित्रशोचिर्व्रजस्य साता गोमतो दधाति ॥ ३ ॥

पीपाय । सः । श्रवसा । मर्त्येषु । यः । अग्नये । ददाश । विप्रः । उक्थैः ।

चित्राभिः । तम् । ऊतिभिः । चित्रशोचिः । व्रजस्य । साता । गोमतः । दधाति ॥ ३ ॥

^१सः ^२यजमानः ^३मर्त्येषु मनुष्येषु ^४मध्ये ^५श्रवसा अग्नेन ^६पीपाय वर्धते ^७विप्रः मेधावी ^८यः
यजमानः ^९उक्थैः स्तुतिभिः सार्धं हवींषि ^{१०}ददाश प्रयच्छति । ^{११}तं यजमानं ^{१२}चित्रशोचिः विचित्र-
दीप्तिरग्निः ^{१३}चित्राभिः आश्चर्यभूताभिः ^{१४}ऊतिभिः ^{१५}रक्षाभिः ^{१६}गोमतः गोभिर्युक्तरय ^{१७}व्रजस्य गोष्ठस्य
^{१८}साता सातौ संभजने ^{१९}दधाति धारयति ॥

आ यः पप्रौ जायमान उर्वी दूरेदृशा भासा कृष्णाध्वा ।

अध बहु चित्तम् ऊर्म्यायास्तिरः शोचिषा ददृशे पावकः ॥ ४ ॥

आ । यः । पप्रौ । जायमानः । उर्वी इति । दूरेदृशा । भासा । कृष्णाध्वा ।

अध । बहु । चित् । तमः । ऊर्म्यायाः । तिरः । शोचिषा । ददृशे । पावकः ॥ ४ ॥

^१कृष्णाध्वा कृष्णवर्त्मा ^२यः अग्निः ^३जायमानः प्रादुर्भवन् ^४उर्वी विस्तीर्णे द्यावापृथिव्यौ ^५दूरे-
दृशा दूरे दृश्यमानया ^६भासा दीप्त्या ^७आ ^८पप्रौ आपूरयति सः ^९पावकः अग्निः ^{१०}अध अनन्तरम्
^{११}ऊर्म्यायाः । रात्रिनामैतत् । रात्रेः संबन्धि ^{१२}बहु ^{१३}चित् बह्वपि ^{१४}तमः अन्धकारं ^{१५}शोचिषा दीप्त्या
^{१६}तिरः तिरस्कुर्वन् ^{१७}ददृशे दृश्यते ॥

नू नश्चित्रं पुरुवाजाभिरूती अग्ने रयि मघवद्भ्यश्च धेहि ।

ये राधसा श्रवसा चात्यन्यान्सुवीर्यैभिश्चाभि सन्ति जनान् ॥ ५ ॥

नू । नः । चित्रम् । पुरुवाजाभिः । ऊती । अग्ने । रयिम् । मघवद्भ्यः । च । धेहि ।

ये । राधसा । श्रवसा । च । अति । अन्यान् । सुवीर्यैभिः । च । अभि । सन्ति । जनान् ॥ ५ ॥

१. श-सोऽयम् । २. झ-न-मध्ये; ज-त२-र-मनुष्येषु । ३. ख-श-झ-त-न-भ-य-र-श-ऊतिभी
रक्षाभिः ' नास्ति ।

॥ ऋग्वेदसंहिता ॥

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता

६-८ मण्डलानि

ऋग्वेदसंहिता

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता

॥ अथ षष्ठं मण्डलम् ॥

भारद्वाजे षष्ठे मण्डले षडनुवाकाः । तत्र प्रथमेऽनुवाके पञ्चदश सूक्तानि । तत्र 'त्वं ह्यग्ने' इति त्रयोदशर्चं प्रथमं सूक्तम् । 'त्वं ह्यग्ने सप्तोनेति वार्हस्पत्यो भरद्वाजः षष्ठं मण्डलमपश्यत्' इत्यनुक्रान्तत्वात् मण्डलद्वष्टा स एव भरद्वाज ऋषिः । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् । मण्डलादिपरिभाषया अग्निर्देवता । पशोः^१ हविषि अवदीयमाने मैत्रावरुणेनानुवचनीयमिदं मनोतासूक्तम् । सूत्रितं च— 'त्वं ह्यग्ने प्रथम इत्यन्वाह' (आश्व. श्रौ. ३. ६) इति । प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दसि एतदादिसूक्तपदं द्वितीयवर्जम् । सूत्रितं च— 'त्वं ह्यग्ने प्रथम इति पण्णां द्वितीयमुद्धरेत्' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । आद्या उपाकरणे विनियुक्ता । सूत्रं तु पूर्वमन्त्र उक्तम् ॥

त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोतास्या धियो अभवो दस्म होता ।

त्वं सीं वृषन्नकुणोर्दुष्टरीतु सहो विश्वस्मै सहसे सहध्वै ॥ १ ॥

त्वम् । हि । अग्ने । प्रथमः । मनोता । अस्याः । धियः । अभवः । दस्म । होता ।

त्वम् । सीम् । वृषन् । अकुणोः । दुष्टरीतु । सहः । विश्वस्मै । सहसे । सहध्वै ॥ १ ॥

हे ऽग्ने ऽप्रथमः देवानां मध्ये प्रथमः प्रथमः प्रकृष्टतमः पूर्वभावी वा ऽत्वं ऽमनोता ऽहि देवानां मनो यत्रोतं संबद्धं भवति तादृशो भवसि । हिशब्दः 'अग्निः सर्वा मनोताम्रौ मनोताः संगच्छन्ते' (ऐ. ब्रा. २. १०) इत्यादिब्राह्मणप्रसिद्धोक्तनार्थः । हे ऽदस्म दर्शनीय ऽअस्याः ऽधियः अस्य कर्मणः ऽहोता देवानामाह्वाता ऽअभवः भवसि । हे ऽवृषन् कामानां वर्धितः ऽत्वं ऽसीं सर्वतः ऽदुष्टरीतु दुहिंस्यमहिंस्यं ऽसहः बलम् ऽअकुणोः अकरोः । किमर्थम् । ऽविश्वस्मै ऽसहसे सर्वस्यापि बलवतः शत्रोः ऽसहध्वै अभिभवनाय ॥

अथा हाता न्यसीदो यजीयानिलस्पद इषयन्नीडयः सन् ।

तं त्वा नरः प्रथमं देवयन्तो महो राये चितयन्तो अनु ग्मन् ॥ २ ॥

अथ । होता । नि । असीदः । यजीयान् । इळः । पदे । इषयन् । ईडयः । सन् ।

तम् । त्वा । नरः । प्रथमम् । देवयन्तः । महः । राये । चितयन्तः । अनु । ग्मन् ॥ २ ॥

अथ अधुना हे अग्ने यजीयान् अतिशयेन यथा त्वं होता होमनिष्पादकः सन् इळः भूग्याः वेदिलक्षणायाः पदे स्थाने न्यसीदः निषण्णवानसि । किं कुर्वन् । इषयन् पञ्चपुरोडाशादिलक्षणमन्त्रमिच्छन् ईडयः स्तुत्यः सन् । तं तादृशं त्वा त्वां प्रथमम् इतरदेवताभ्यः पूर्वं देवयन्तः देवं त्वामात्मन इच्छन्तः नरः नेतारो मनुष्या ऋत्विग्यजमानाः महः महते राये धनाय चितयन्तः जानन्तः स्तुत्या ज्ञापयन्तो वा अनु ग्मन् अन्वगच्छन् पूर्वम् ॥

वृतेव यन्तं बहुभिर्वसव्यैस्त्वे रयिं जागृवांसो अनु ग्मन् ।

रुशन्तमग्निं दर्शतं बृहन्तं वपावन्तं विश्वहा दीदिवांसम् ॥ ३ ॥

वृता इव । यन्तम् । बहुभिः । वसव्यैः । त्वे इति । रयिम् । जागृवांसः । अनु । ग्मन् ।

रुशन्तम् । अग्निम् । दर्शतम् । बृहन्तम् । वपावन्तम् । विश्वहा । दीदिवांसम् ॥ ३ ॥

वृतेव मार्गेण । इवेति संप्रत्यये । लोकद्वयमध्यगतेन मार्गेण बहुभिः अनेकैः वसव्यैः वसुभिः ॥ स्वार्थिकस्तद्विस्तृतप्रत्ययः ॥ यजमानानां निवासयोग्यैर्वा सार्धं यन्तं गच्छन्तं त्वाम् अनु ग्मन् अनुगच्छन्ति । संभजन्ते यजमानाः । कीदृशास्ते । त्वे त्वयि देवे रयिं धनं जागृवांसः प्रयच्छन्त इत्यर्थः । कीदृशं त्वामित्युच्यते । रुशन्तं दीप्तवर्णम् अग्निम् अङ्गनादिगुणविशिष्टं दर्शतं दर्शनीयं बृहन्तं महान्तं वपावन्तं विश्वहा सर्वेषु कालेषु दीदिवांसं दीप्यमानम् ॥

पदं देवस्य नमसा व्यन्तः श्रवस्यवः श्रवं आपन्नमृक्तम् ।

नामानि चिदधिरे यज्ञियानि भद्रायां ते रणयन्त संदृष्टौ ॥ ४ ॥

पदम् । देवस्य । नमसा । व्यन्तः । श्रवस्यवः । श्रवं । आपन्नम् । अमृक्तम् ।

नामानि । चित् । दधिरे । यज्ञियानि । भद्रायां । ते । रणयन्त । सम्दृष्टौ ॥ ४ ॥

देवस्य द्योतमानस्याग्नेः पदम् आहवनीयस्थानं नमसा हविषा स्तोत्रेण वा व्यन्तः गच्छन्तः श्रवस्यवः अन्नमिच्छन्तः पूर्वं यजमानाः श्रवः सर्वत्र श्रूयमाणमन्नम् अमृक्तम् अन्यैरपरिबाध्यम् आपन्नं आप्नुवन्ति । हे अग्ने ते तव भद्रायां स्तुत्यायां संदृष्टौ निमित्तायां रणयन्त रमयन्ति २ ।

१. ख-आहवनीयं स्थानम्; ग-श-आहवनीयादिस्थानम् । २. ख-घ-झ-त-न-भ-य-र-‘ रणयन्त रमयन्ति ’ नास्ति ।

यज्ञियानि यज्ञयोग्यानि वनामानि नमनीयानि वैश्वानरो जातवेदा इत्यादीनि वदधिरे धारयन्ति ।
अथवा नमनसाधनानि स्तोत्राणि दधिरे ॥

त्वां वर्धन्ति क्षितयः पृथिव्यां त्वां राय उभयासो जनानाम् ।

त्वं त्राता तरणे चेत्यो भूः पिता माता सदमिन्मानुषाणाम् ॥ ५ ॥

त्वाम् । वर्धन्ति । क्षितयः । पृथिव्याम् । त्वाम् । रायः । उभयासः । जनानाम् ।

त्वम् । त्राता । तरणे । चेत्यः । भूः । पिता । माता । सदम् । इत् । मानुषाणाम् ॥ ५ ॥

हे अग्ने वत्वां वक्षितयः मनुष्या ऋत्विजः पृथिव्यां वेदिलक्षणायां वर्धन्ति वर्धयन्ति ।
उभयासः उभयविधानि पशुपशुरूपाणि जनानां यजमानानां संबन्धीनि रायः धनानि ऋत्विजः
अध्वर्यादयः वत्वां त्वामुद्दिश्य वर्धन्ति । अथवा उभयविधानि धनानि गवादीनि जनानां पुत्रादीनाम्
अर्थाय प्राप्तुं त्वां वर्धन्ति । हे तरणे दुःखात्तारकाग्ने त्वं चेत्यः ज्ञातव्यः स्तुत्यः सन् त्राता रक्षिता
भूः भवसि । किंच मानुषाणां मनुष्याणां स्तोत्राणामस्माकं सदमित् सर्वदा पिता माता च
मातापितृस्थानीयो भूः भवसि ॥ ३५ ॥

सपर्येण्यः स प्रियो विश्वेऽग्निर्होता मन्द्रो नि षसाद यजीयान् ।

तं त्वा वयं दम आ दीदिवांसमुप जुबाधो नमसा सदेम ॥ ६ ॥

सपर्येण्यः । सः । प्रियः । विश्व । अग्निः । होता । मन्द्रः । नि । षसाद । यजीयान् ।

तम् । त्वा । वयम् । दमे । आ । दीदिवांसम् । उप । जुबाधः । नमसा । सदेम् ॥ ६ ॥

सः अग्निः सपर्येण्यः पूज्यः प्रियः कामानां पूरकः विश्व प्रजासु होता होमनिष्पादकः
मन्द्रः मदनीयः यजीयान् अतिशयेन इतरदेवानां यष्टा यजनीयो वा । एवं महानुभावोऽग्निः नि
षसाद निपण्णोऽभूत् । अथ प्रत्यक्षकृतः । तं त्वा तादृशं त्वा वयं यजमानाः दमे गृहे दीदिवांसं
दीप्यमानं जुबाधः जानुनी बाधयन्तः अवनतजानवः प्रणताः सन्तः नमसा स्तोत्रेण उप आ
सदेम आसादयेम । अथवा उपासीदेमेत्येवमाशास्ते ॥

तं त्वा वयं सुध्यो नव्यमग्ने सुम्रायव ईमहे देवयन्तः ।

त्वं विशो अनयो दीद्यानो दिवो अग्ने बृहता रोचनेन ॥ ७ ॥

तम् । त्वा । वयम् । सुध्यः । नव्यम् । अग्ने । सुम्रायवः । ईमहे । देवयन्तः ।

त्वम् । विशः । अनयः । दीद्यानः । दिवः । अग्ने । बृहता । रोचनेन ॥ ७ ॥

हे ऽअग्ने ऽतं तादृशं महानुभावं ऽनव्यं स्तुत्यं ऽत्वा त्वां ऽसुध्यः शोभनबुद्धयः ऽसुम्नायवः
सुखमिच्छन्तः ऽदेवयन्तः देवं त्वामिच्छन्तः ऽवयम् ऽईमहे याचामहे । स्तुम इत्यर्थः । हे ऽअग्ने ऽत्वं
ऽदीद्यानः दीप्यमानः सन् । केन । ऽब्रुहता महता ऽरोचनेन रोचमानेन तेजसा दीद्यानः ऽविशः प्रजाः
स्तोतृनस्मान् ऽदिवः स्वर्गम् ऽअनयः अगमयः । रोचनेनादित्येन दिवमगमय इति वा संबन्धः ।
आदित्यमार्गेणेत्यर्थः ॥

विशां कविं विश्वपतिं शश्वतीनां नितोशनं वृषभं चर्षणीनाम् ।

प्रेतीषणिमिषयन्तं पावकं राजन्तमग्निं यजतं रयीणाम् ॥ ८ ॥

विशाम् । कविम् । विश्वपतिम् । शश्वतीनाम् । नितोशनम् । वृषभम् । चर्षणीनाम् ।

प्रेतिऽइषणिम् । इषयन्तम् । पावकम् । राजन्तम् । अग्निम् । यजतम् । रयीणाम् ॥ ८ ॥

ऽशश्वतीनां नित्यानां ऽविशाम् ऋत्विग्यजमानलक्षणानां ऽविश्वपतिं स्वामिनं ऽकविं क्रान्तदर्शिनं
ऽनितोशनं शत्रूणां हिंसकं ऽवृषभं कामानां वर्षकं ऽचर्षणीनां स्तोतृणां मनुष्याणां ऽप्रेतीषणिं प्राप्त-
गमनम् ऽइषयन्तम् अन्नं कुर्वन्तं ऽपावकं शोधकं ऽराजन्तं दीप्यमानं दीपयन्तं वा ऽरयीणां लाभाय
ऽयजतं यष्टव्यम् ऽअग्निं स्तुम इति शेषः ॥

सो अग्र ईजे शशमे च मर्तो यस्त आनट् समिधा हव्यदातिम् ।

य आहुतिं परि वेदा नमोभिर्विश्वेत्स वामा दधते त्वोतः ॥ ९ ॥

सः । अग्ने । ईजे । शशमे । च । मर्तः । यः । ते । आनट् । सम्ऽइधा । हव्यऽदातिम् ।

यः । आऽहुतिम् । परि । वेद । नमःऽभिः । विश्वा । इत् । सः । वामा । दधते । त्वाऽऊतः ॥ ९ ॥

हे ऽअग्ने त्वां ऽसः ऽमर्तः स यजमानः ऽईजे यजते । ऽशशमे ऽच स्तौति । 'शशमानः'
(नि. ३. १४. २२) इति स्तुतिकर्मसु पाठादिदमपि स्तुतिकर्म । ऽयः यजमानः ऽते तव ऽसमिधा
सह ऽहव्यदातिं हविषां दानम् ऽआनट् करोति । किंच ऽयः यजमानः ऽनमोभिः स्तुतिभिः ऽआहुतिम्
आज्यादिलक्षणां ऽपरि ऽवेद परितो वेत्ति । ददातीत्यर्थः । ऽसः यजमानः ऽत्वोतः त्वया रक्षितः
सन् ऽविश्वेत् सर्वाणि ऽवामा वननीयानि धनानि ऽदधते धारयति ॥

अस्मा उ ते महि महे विधेम नमोभिरग्ने समिधोत हव्यैः ।

वेदीं सूनो सहसो गीर्भिरुक्थैरा ते भद्रायां सुमतौ यतेम ॥ १० ॥

अस्मै । ऊँ इति । ते । महि । महे । विधेम । नमःऽभिः । अग्ने । सम्ऽइधा । उत । हव्यैः ।

वेदी । सूनो इति । सहसः । गीःऽभिः । उक्थैः । आ । ते । भद्रायाम् । सुऽमतौ । यतेम ॥ १० ॥

हे ऽअग्ने ऽमहे महते ऽअस्मै ऽते तुभ्यं ऽमहि महत् अत्यधिकं ऽविधेम परिचरेम । कैरित्युच्यते ।
 ऽनमोभिः नमस्कारैः ऽसमिधा वा ऽउत अपि च ऽहव्यैः हविर्भिः । हे ऽसहसः ऽसूनो^१ ऽवेदी वेद्यां
 ऽगीर्भिः स्तोत्रैः ऽउक्थैः शस्त्रैश्च विधेमेति संबन्धः । किंच ऽते तव ऽभद्रायां स्तुत्यायां ऽसुमतीं
 शोभनानुग्रहबुद्धौ ऽआ ऽयतेम आगच्छेम । भवेमेत्यर्थः ॥

आ यस्ततन्थ रोदसी वि भासा श्रवोभिश्च श्रवस्य^२ स्तरुत्रः ।

बृहद्भिर्वाजैः स्थविरेभिर्ऽस्मे रेवद्भिरग्ने वितरं वि भाहि ॥ ११ ॥

आ । यः । ततन्थ । रोदसी इति । वि । भासा । श्रवःऽभिः । च । श्रवस्यः । तरुत्रः ।

बृहत्ऽभिः । वाजैः । स्थविरेभिः । अस्मे इति । रेवत्ऽभिः । अग्ने । विऽतरम् । वि । भाहि ॥ ११ ॥

हे अग्ने ऽयः त्वं ऽरोदसी द्यावापृथिव्यौ ऽभासा दीप्त्या ऽवि ऽआ ऽततन्थ व्यतनोः । किंच
 ऽतरुत्रः तारकस्त्वं ऽश्रवोभिः स्तुतिभिः ऽश्रवस्यः ऽच भवसि हे तादृश ऽअग्ने ऽबृहद्भिः महद्भिः
 ऽवाजैः अन्नैः ऽस्थविरेभिः स्थविरैः स्थूलैः ऽरेवद्भिः रथिमद्भिः ऽअस्मे अस्मदर्थं ऽवितरं विशिष्टतरं
 ऽवि ऽभाहि विशेषेण दीप्यस्व ॥

नृवद्रसो सदमिद्रेह्यस्मे भूरि तोकाय तनयाय पृश्नः ।

पूर्वीरिषो बृहतीरारेअघा अस्मे भद्रा सौश्रवसानि सन्तु ॥ १२ ॥

नृऽवत् । वसो इति । सदम् । इत् । धेहि । अस्मे इति । भूरि । तोकाय । तनयाय । पृश्नः ।

पूर्वीः । इषः । बृहतीः । आरेऽअघाः । अस्मे इति । भद्रा । सौश्रवसानि । सन्तु ॥ १२ ॥

हे ऽवसो वासक धनवन् वाग्ने ऽनृवत् मनुष्यैरुपेतं धनं ऽसदमित् सर्वदा ऽअस्मे अस्मासु ऽधेहि
 स्थापय । किंच ऽभूरि प्रभूतान् ऽपृश्नः पृश्नश्च^२ धेहि^३ । किमर्थम् । ऽतोकाय अस्मत्पुत्राय ऽतनयाय
 तत्पुत्राय । किंच ऽपूर्वीः पूरयिष्यः^४ कामानां बह्व्यो वा ऽबृहतीः^५ महस्यः^६ ऽआरेअघाः । आरे दूरेऽवानि
 यासु ताः । तादृश्यः ऽइषः उक्तलक्षणान्यन्नानि ऽभद्रा भद्राणि ऽसौश्रवसानि सुश्रवस्त्वानि ऽअस्मे
 अस्मासु ऽसन्तु भवन्तु ।

‘पुरुषयज्ञे’ इति त्रयोदशी उखासंभरणीयेष्टौ अग्नेः क्षत्रवतोऽनुवाक्या । सूत्रितं च—‘पुरुषयज्ञे
 पुरुषा स्वाया स चित्र चित्रं चितयन्तमस्मे’ (आश्व. श्रौ. ४. १) इति ॥

१. त-सूनो देव । २. ख-ज्ञ-न-भ-र-पृश्नश्चाधेहि; श-पृश्नश्च विधेहि । ३. ख-ज्ञ-भ-प्रेरयिष्यः ।
 ४. ख-ज्ञ-न-भ-र-बृहतीर्महतीर्महस्यः; त-य-महतीर्महस्यः ।

पुरुष्यग्ने पुरुधा त्वाया वसूनि राजन्वसुता ते अश्याम् ।

पुरुणि हि त्वे पुरुवार सन्त्यग्ने वसु विधत्ते राजनि त्वे ॥ १३ ॥

पुरुणि । अग्ने । पुरुधा । त्वाया । वसूनि । राजन् । वसुता । ते । अश्याम् ।

पुरुणि । हि । त्वे इति । पुरुवार । सन्ति । अग्ने । वसु । विधत्ते । राजनि । त्वे इति ॥ १३ ॥

हे ऽअग्ने ऽराजन् ऽते तव ऽपुरुणि बहूनि ऽपुरुधा गवाश्वादिरूपेण बहुप्रकाराणि ऽवसूनि धनानि ऽवसुता वसुतायै वसुमत्त्वाय ऽअश्यां व्यामुयां भुञ्जीय वा । अत्र भरतस्वामी वसुतात इत्येकपदं सप्तम्यन्तं चकार भट्टभास्करमिश्रोऽप्येकपदं संबुद्धयन्तं चकार । हे ऽपुरुवार बहुभिर्वरणीय ऽअग्ने ऽराजनि राजमाने ऽत्वे त्वयि ऽपुरुणि बहूनि ऽवसु वसूनि ऽत्वे त्वां ऽविधत्ते परिचरते मह्यं दातव्यानि ऽसन्ति ॥ ॥ ३६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये

चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ पञ्चमाध्याय आरभ्यते । षष्ठमण्डलस्य षडनुवाकात्मकस्य प्रथमेऽनुवाके पञ्चदश सूक्तानि । तत्र 'त्वं हि' इत्येकादशर्चं द्वितीयं सूक्तं भरद्वाजस्यार्पमाग्नेयम् । अन्या षट्पञ्चाशदक्षरा शक्करी आदितो दशानुष्टुभः । अनुक्रम्यते हि—'त्वं ह्येकादशानुष्टुभं शक्यन्तम्' इति । प्रातरनुवाक आग्नेये ऋतौ आनुष्टुभे छन्दसीदं सूक्तमुत्तमावर्जं विनियुक्तम् । सूच्यते हि—'त्वं हि क्षैतवदग्ना यो होताजनिष्ट' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । आश्विनशस्त्रे चैतत् शंसनीयं प्रातरनुवाकन्यायेनेत्यतिदिष्टत्वात् । अङ्गिरसां द्विरात्रे द्वितीयेऽहनीदमेव सूक्तमाज्यशस्त्रम् । सूचितं च—'त्वं हि क्षैतवदिति चाज्यम्' (आश्व. श्रौ. १०. २) इति ॥

त्वं हि क्षैतवद्यशोऽग्ने मित्रो न पत्यसे ।

त्वं विचर्षणे श्रवो वसो पुष्टिं न पुष्यसि ॥ १ ॥

त्वम् । हि । क्षैतवत् १ यशः । अग्ने । मित्रः । न । पत्यसे ।

त्वम् । विचर्षणे । श्रवः । वसो इति । पुष्टिम् । न । पुष्यसि ॥ १ ॥

हे ऽअग्ने ऽत्वं ऽहि त्वं खलु ऽक्षैतवत् । क्षितिः क्षयोऽपचयः । तत्संबन्धि क्षैतं शुष्कं काष्ठम् । तद्युक्तं ऽयशः अन्नं हविर्लक्षणं ऽपत्यसे अभिपतसि^१ गच्छसि । तत्र दृष्टान्तः । ऽमित्रो ऽन । अहरभिमानी

देवो मित्रः । स इव । यद्वा यश इति गृहनाम । क्षैतवत् । क्षैतं निवासकं हविलक्षणमन्त्रम् । तद्युक्तं यजमानगृहं मित्रभूतः पुरुष इवाभिपतसि । यद्वा पत्यतिरैश्वर्यकर्मा । ईदृशमन्त्रं पत्यसे ईशिषे । अतः कारणात् हे विचर्षणे विशेषेण सर्वस्य द्रष्टः वसो वासकाक्षे त्वं श्रवः श्रवणीयमन्त्रं यजमानगृहस्थं वन । अयं नशब्दश्चार्थः । अन्नकार्यभूतां पुष्टिं च पुष्ट्यसि वर्धयसि ॥

त्वां हि स्मा चर्षण्यो यज्ञेभिर्गीभिरीळते ।

त्वां वाजी यात्यवृको रजस्तृविश्वचर्षणिः ॥ २ ॥

त्वाम् । हि । स्म । चर्षण्यः । यज्ञेभिः । गीःऽभिः । ईळते ।

त्वाम् । वाजी । याति । अवृकः । रजःऽतूः । विश्वऽचर्षणिः ॥ २ ॥

हे अग्ने वत्वां वहि वस्म त्वामेव खलु चर्षण्यः मनुष्याः यज्ञेभिः यज्ञसाधनैर्हविर्भिः गीभिः स्तुतिभिः ईळते स्तुवन्ति । अपि च वाजी । वाजो गमनम् । तद्वान् सूर्यः त्वां याति गच्छति । प्रविशतीत्यर्थः । तथा च श्रूयते—‘अग्निं वावादित्यः सायं प्रविशति तस्मादग्निर्द्वाराज्जक्तं ददृशे’ (तै. ब्रा. २. १. २९) इति । वाजिशब्दश्च सूर्यवाचकत्वेन कचित् श्रूयते—‘अग्निर्वायुः सूर्यस्ते वै वाजिनः’ (तै. ब्रा. १. ६. ३. ९) इति ‘वायुः सप्तिरादित्यो वाजी’ (तै. ब्रा. १. ७. ८) इति च । कीदृशो वाजी । अवृकः हिंसकरहितः रजस्तूः । उदकमत्र रज उच्यते । तस्य वृष्टिलक्षणस्य प्रेरयिता । यद्वा । रजसां लोकानां तरिता गन्ता विश्वचर्षणिः सर्वस्य द्रष्टा ॥

सजोषस्त्वा दिवो नरो यज्ञस्य केतुमिन्धते ।

यद्ध स्य मानुषो जनः सुम्रायुर्जुह्वे अध्वरे ॥ ३ ॥

सजोषः । त्वा । दिवः । नरः । यज्ञस्य । केतुम् । इन्धते ।

यत् । ह । स्यः । मानुषः । जनः । सुम्राऽयुः । जुह्वे । अध्वरे ॥ ३ ॥

हे अग्ने सजोषः सजोषसः सह प्रीयमाणाः दिवः स्तुते नरः नेतार ऋत्विजः यज्ञस्य केतुं प्रज्ञापकं त्वा त्वाम् इन्धते समिद्धं कुर्वन्ति । कदेति चेदुच्यते । यद्ध यदा खलु स्यः सः मानुषः मनोरपत्यभूतः जनः जातो यजमानो होता वा सुम्रायुः^१ सुम्रं सुखमात्मन इच्छन् अध्वरे हिंसाप्रत्यवायरहिते यज्ञे जुह्वे त्वामाह्वयति तदेत्यर्थः ॥

ऋधद्यस्ते सुदानवे धिया मर्तैः शशमते ।

ऊती ष बृहतो दिवो द्विषो अंहो न तरति ॥ ४ ॥

ऋधत् । यः । ते । सुदानवे । धिया । मर्तैः । शशमते ।

ऊती । सः । बृहतः । दिवः । द्विषः । अंहः । न । तरति ॥ ४ ॥

हविर्वहनाय सततगामी भूत्वास्माकं प्रियोऽसि । तथा वपुरीव नगर्यां वज्र्यः जीर्णो वृद्धो हितोपदेष्टा राजेव वरुणः रमणीयो गन्तव्यो वा भवसि । तथा वसूनुर्न पुत्र इव वत्रयाय्यः यजमानैः त्रातव्यः^१ पालयितव्यो भवसि । त्रायतेरेतद्रूपम् । यद्वैतस्मृतोर्विशेषणम् । विद्यातपःकर्मलक्षणं त्रयं यातीति त्रयाय्यः । यातेरौणादिक आर्यप्रत्ययः । स्पृहयाय्य इति यथा । अथवा त्रयाय्यो जन्मत्रयं प्राप्तः । जन्मत्रयं स्मर्यते—‘मातुरग्रेऽधिजननं द्वितीयं मौञ्जिबन्धनात् । तृतीयं यज्ञदीक्षाया इति जन्मत्रयं स्मृतम्’ (मनु. २. १६९) इति । तादृशः पुत्र इव वरुणो रमणीयोऽसि ॥

क्रत्वा हि द्रोणे अज्यसेऽग्रे वाजी न कृत्व्यः ।

परिज्मेव स्वधा गयोऽत्यो न ह्यार्यः शिशुः ॥ ८ ॥

क्रत्वा । हि । द्रोणे । अज्यसे । अग्रे । वाजी । न । कृत्व्यः ।

परिज्माऽइव । स्वधा । गयः । अत्यः । न । ह्यार्यः । शिशुः ॥ ८ ॥

हे वज्र्ये वक्रत्वा कर्मणा मन्थनरूपेण वद्रोणे द्रुमे काष्ठेऽरण्यां विद्यमानस्त्वम् वज्र्यसे^२ वहि व्यज्यसे^३ खलु । तथा वाजी वन वेजनवानश्च इव वक्रत्व्यः । कृत्वीति कर्मनाम । हविर्वहनादीनां कर्मणां कर्ता । स यथा पुरुषं वहति तद्वद्वविर्वहनमग्रेरश्वसादृश्यम् । तथा परिज्मेव परितः सर्वत्र गन्ता वायुरिव दावानलादिरूपेण सर्वत्र गन्ता त्वं वस्वधा । अन्ननामैतत् । अन्नं वगयः गृहं च भवसि । उभयोर्दत्तेत्यर्थः । अपि च वशिशुः जातमात्रो बालोऽपि त्वम् वत्यो वन सततगामी जात्यश्च इव ह्यार्यः कुटिलमितस्ततो गन्तासि । ‘हृ कौटिल्ये’ इत्यस्यैतद्रूपम् ॥

कारीयांमग्रेर्धामच्छदो वैकल्पिक्यनुवाक्या ‘त्वं त्या’ इति । सूत्रितं च—‘त्वं त्या चिदच्युता धामन्ते विश्वं भुवनमधिष्ठितमिति वा’ (आश्व. श्रौ. २. १३) इति ॥

त्वं त्या चिदच्युताग्रे पशुर्न यवसे ।

धामा ह यत्ते अजर वना वृश्चन्ति शिक्कसः ॥ ९ ॥

त्वम् । त्या । चित् । अच्युता । अग्रे । पशुः । न । यवसे ।

धाम । ह । यत् । ते । अजर । वना । वृश्चन्ति । शिक्कसः ॥ ९ ॥

हे वज्र्ये त्वं त्या तानि काष्ठानि । चिच्छब्दोऽपिशब्दसमानार्थो भिन्नक्रमः । वच्युता अच्युतानि च्यावयितुमशक्यान्यपि । अत्सीति शेषः । तत्र दृष्टान्तः । यवसे घासे विसृष्टः पशुर्न पशुरिव । स यथा सर्वं भक्षयति तथा त्वं प्रौढकाष्ठादीनि क्षणमात्रेण दहसीत्यर्थः । हे अजर जरारहिताग्रे यत् यस्य ॥ ‘सुपां सुलुक्’ इति षष्ठ्या लुक् ॥ शिक्कसः दीप्तस्य ते तव धाम^३ धामानि तेजांसि वना वननीयानि संभजनीयान्यरण्यानि वृश्चन्ति छिन्दन्ति भक्षयन्ति स त्वमिति पूर्वत्रान्वयः । वह इत्येतत्पादपूरणम् ॥

वेपि ह्यध्वरीयतामग्ने होता दमे विशाम् ।

समृधो विशपते कृणु जुषस्व हव्यमङ्गिरः ॥ १० ॥

वेपि । हि । अध्वरिऽयताम् । अग्ने । होता । दमे । विशाम् ।

समृऽधोः । विशपते । कृणु । जुषस्व । हव्यम् । अङ्गिरः ॥ १० ॥

हे ऽअग्ने ऽअध्वरीयताम् अध्वरं यजमात्मन इच्छतां ऽविशां यजमानानां ऽदमे गृहे त्वं ऽहोता देवानामाह्वाता सन् ऽवेपि ऽहि स्तुतिं हवींषि वा यतः कामयसे अतः कारणात् ऽविशपते विशां पालकाग्ने ऽसमृधः समृद्धानस्मान् यजमानान् ऽकृणु कुरु । कृत्वा च हे ऽअङ्गिरः अङ्गनादिगुणयुक्त अङ्गाररूप वाग्ने ऽहव्यम् अस्मदीयं हविः ऽजुषस्व सेवस्व ॥

अच्छा नो मित्रमहो देव देवानग्ने वोचः सुमतिं रोदस्योः ।

वीहि स्वस्ति सुक्षितिं दिवो नृन्दिषो अंहांसि दुरिता तरेम

ता तरेम तवावसा तरेम ॥ ११ ॥

अच्छ । नः । मित्रऽमहः । देव । देवान् । अग्ने । वोचः । सुऽमतिम् । रोदस्योः ।

वीहि । स्वस्तिम् । सुऽक्षितिम् । दिवः । नृन् । दिषः । अंहांसि । दुःऽइता । तरेम् ।

ता । तरेम् । तव । अवसा । तरेम् ॥ ११ ॥

हे ऽमित्रमहः अनुकूलदीप्ते ऽदेव दानादिगुणयुक्त ऽअग्ने ऽरोदस्योः द्यावापृथिव्योर्वर्तमानस्त्वं ऽदेवान् यष्टव्यानिन्द्रादीन् ऽअच्छ आभिमुख्येन ऽनः अस्माकं ऽसुमतिं स्तुतिं ऽवोचः ब्रूहि । ऽदिवः स्तुतेः ऽनृन् नेतृनस्मान् ऽसुक्षितिं शोभननिवासयुक्तं ऽस्वस्तिम् अविनाशं ऽवीहि गमय ॥ वेतिरत्र अन्तर्भावितण्यर्थो द्रष्टव्यः ॥ वयं च ऽद्विषः द्वेष्टृन् शत्रून् ऽअंहांसि पापानि ऽदुरिता तत्फलरूपाणि दुर्गमनानि च ऽतरेम अतिक्रामेम । तथा ऽता तानि व्यवहितानि जन्मान्तरकृतानि च पापादीनि ऽतरेम । उक्त एवार्थो दाढर्थाय पुनरुच्यते । हे अग्ने ऽतव ऽअवसा रक्षणेन द्वेष्टृप्रभृतीनत्यन्तं ऽतरेम ॥ २ ॥

‘अग्ने स क्षेपत्’ इत्यष्ट्वं तृतीयं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । अनुक्रान्तं च—‘अग्नेऽष्टौ’ इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

अग्ने स क्षेपदत्ता ऋतेजा उरु ज्योतिर्नशते देवयुष्टे ।

यं त्वं मित्रेण वरुणः सजोषा देव पासि त्यजसा मर्तमंहः ॥ १ ॥

अग्ने । सः । क्षेपत् । ऋतऽपाः । ऋतऽजाः । उरु । ज्योतिः । नशते । देवऽयुः । ते ।

यम् । त्वम् । मित्रेण । वरुणः । सऽजोषाः । देव । पासि । त्यजसा । मर्तम् । अंहः ॥ १ ॥

हे ऽअग्ने ऽसः यजमानः ऽक्षेपत् क्षियति^१ निवसति । चिरकालं जीवेदित्यर्थः । कीदृशो यज-
मानः । ऽकृतपाः कृतस्य यज्ञस्य पालकः ऽकृतेजाः यज्ञनिमित्तं जातः । उषित्वा च ऽते त्वदीयं
ऽदेवयुः देवानात्मन इच्छन् स यजमानः ऽउरु विस्तीर्णं ऽज्योतिः सूर्याख्यं ऽनशते प्राप्नोति । हे ऽदेव
द्योतमानाग्ने ऽयं ऽमर्तं मनुष्यं यजमानं ऽमित्रेण ऽवरुणः । तृतीयार्थे प्रथमा । वरुणेन च ऽसजोषाः
सह प्रीयमाणः ऽत्वं ऽत्यजसा त्याजनस्वाधनेनायुधेन ऽअंहः अंहसः पापात् ऽपासि रक्षसि स यजमानः
इति पूर्वत्र संबन्धः ॥

इजे यज्ञेभिः शशमे शमीभिर्ऋध्वद्वारायाग्रये ददाश ।

एवा चन तं यशसामजुष्टिर्नाहो मर्तं नशते न प्रददति ॥ २ ॥

इजे । यज्ञेभिः । शशमे । शमीभिः । ऋधत्स्वाराय । अग्रये । ददाश ।

एव । चन । तम् । यशसाम् । अजुष्टिः । न । अंहः । मर्तम् । नशते । न । प्रददति ॥ २ ॥

यः यजमानः ऽऋध्वद्वाराय ऋधत्समृद्धं वारं वरणीयं धनं यस्य तादृशाय ऽअग्रये ऽददाश
हवींषि ददाति स यजमानः ऽयज्ञेभिः सर्वैर्यज्ञैः ऽइजे इष्टवान् भवति । तथा ऽशमीभिः कर्मभिः
कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः ऽशशमे शान्तश्च भवति । आग्नेयेन यागेन सर्वं फलं लभत इत्यर्थः । अपि च
ऽतं यजमानं ऽयज्ञसां यज्ञस्विनां पुत्राणाम् ऽअजुष्टिः अप्राप्तिः न ऽएव ऽनशते नैव प्राप्नोति ।
पुत्रवान् भवत्येवेत्यर्थः । तथा ऽमर्तं मनुष्यं तम् ऽअंहः पापं ऽन नशते । तथा ऽप्रददतिः अनर्थहेतुः
प्रदर्वश्च^२ तं ऽन प्राप्नोति ॥

सूरो न यस्य दृशतिरेपा भीमा यदेति शुचतस्त आ धीः ।

हेषस्वतः शुरुधो नायमक्तोः कुत्रा चिद्रण्वो वसतिर्वनेजाः ॥ ३ ॥

सूरः । न । यस्य । दृशतिः । अरेपाः । भीमा । यत् । एति । शुचतः । ते । आ । धीः ।

हेषस्वतः । शुरुधः । न । अयम् । अक्तोः । कुत्र । चित् । रण्वः । वसतिः । वनेऽजाः ॥ ३ ॥

ऽसूरो ऽन सूर्यस्येव^३ ऽयस्य अग्नेः ऽदृशतिः दर्शनम् ऽअरेपाः पापरहितम् । हे अग्ने ऽयत् यस्य ऽते
तव ऽशुचतः ज्वलतः ऽधीः धारयित्री ज्वाला ऽभीमा भयंकरा सती ऽआ समन्तात् ऽएति गच्छति ।
यः ऽअयम् अग्निः ऽहेषस्वतः शब्दयुक्ताः ऽशुरुधो ऽन^४ शुचः शोकस्य रोधयित्रीर्गाश्च ऽअक्तोः । अकुरिति
रात्रिनाम । तेन च तत्र संचारी राक्षसादिलक्ष्यते । राक्षसादेः स्वभूता ददातीति शेषः । सोऽयं ऽवसतिः
सर्वेषामावासभूतः ऽवनेजाः अरण्ये जायमानः ऽकुत्रा ऽचित् कचिदेव स्थाने पर्वताग्रादौ ऽरण्वः
रमणीयो भवति ॥

तिग्मं चिदेम् महि वर्षो अस्य भसदश्चो न यमसान्न आसा ।

विजेहमानः परशुर्न जिह्वां द्रविर्न द्रावयति दारु धक्षत् ॥ ४ ॥

तिग्मम् । चित् । एम् । महि । वर्षः । अस्य । भसत् । अश्चः । न । यमसानः । आसा ।

विऽजेहमानः । परशुः । न । जिह्वाम् । द्रविः । न । द्रावयति । दारु । धक्षत् ॥ ४ ॥

१. अस्य^१ अग्नेः १. एम गमनसाधनभूतो मार्गः १. तिग्मं तीक्ष्णं स्पष्टुमशक्यत्वात् । अस्य च १. वर्पः रूपं १. महि महत् प्रभूतं १. भसत् दीप्यते ॥ ' भस भर्त्सनदीप्तयोः ' इति धातुः ॥ कीदृशोऽग्निः । १. अश्वो १. न अश्व इव १. आसा आस्येन १. यमसानः तृणादिकं नियच्छन् । तथा १. परशुर्न । यथा परशुः स्वकीयां धारां काष्ठे प्रक्षिपति तथा स्वकीयां १. जिह्वां ज्वालां १. विजेहमानः तरुगुल्मादौ प्रक्षिपन् । तथा १. दारु काष्ठं १. धक्षत् दहन् १. द्रविर्न । द्रविर्द्रावयिता स्वर्णकारः । स यथा स्वर्णादिकं द्रावयति तथा सर्वं वनं १. द्रावयति । मूर्तभूतं सर्वं भस्मसात्करोतीत्यर्थः ॥

स इदस्तेव प्रति धादसिष्यञ्छिशीत् तेजोऽयसो न धाराम् ।

चित्रध्रजतिररतिर्यो अक्तोर्वेन दुषद्वा रघुपत्मजंहाः ॥ ५ ॥

सः । इत् । अस्ताऽइव । प्रति । धात् । असिष्यन् । शिशीत् । तेजः । अयसः । न । धाराम् ।

चित्रऽध्रजतिः । अरतिः । यः । अक्तोः । वेः । न । दुऽसद्वा । रघुपत्मजंहाः ॥ ५ ॥

१. स १. इत् स खल्वग्निः १. अस्तेव बाणादेः क्षेप्तेव १. प्रति १. धात् स्वकीयज्वालां प्रतिधत्ते । यथा धन्वी लेख्याभिमुख्येन बाणं संधत्ते तथा ज्वालां संधत्त इत्यर्थः । प्रतिधाय च १. असिष्यन् ज्वालां प्रक्षेप्यन्^२ १. तेजः स्वकीयं १. शिशीत् निश्चयति तीक्ष्णीकरोति । तत्र दृष्टान्तः । १. अयसो १. न १. धाराम् । यथा अयोमयस्य परश्वादेधारां प्रक्षेप्तुकामस्तीक्ष्णीकरोति तद्वत् । तीक्ष्णीकृत्य च १. चित्रध्रजतिः विचित्रगतिः १. अक्तोः रात्रेः १. अरतिः अभिगन्ता १. वेर्न पक्षीव १. दुषद्वा वृक्षेषु सीदन् १. रघुपत्मजंहाः लघुपतनसमर्थ-पादः । एवंभूतः सन् १. यः अग्निर्वर्तते स इति पूर्वग्रान्वयः ॥ ॥ ३ ॥

स ई रेभो न प्रति वस्त उस्त्राः शोचिषा ररपीति मित्रमहाः ।

नक्तं य ईमरुषो यो दिवा नूनमर्त्यो अरुषो यो दिवा नृन् ॥ ६ ॥

सः । ईम् । रेभः । न । प्रति । वस्ते । उस्त्राः । शोचिषा । ररपीति । मित्रमहाः ।

नक्तम् । यः । ईम् । अरुषः । यः । दिवा । नृन् । अमर्त्यः । अरुवः । यः । दिवा । नृन् ॥ ६ ॥

१. स १. ई सोऽयमग्निः १. रेभो १. न स्तुत्यः सूर्य इव १. उस्त्राः दीप्ता ज्वालाः^३ १. प्रति १. वस्ते आच्छादयति । तथा १. मित्रमहाः सर्वेषामनुकूलप्रकाशः सन् १. शोचिषा तेजसा १. ररपीति भृशं शब्दं करोति । १. यः १. ई योऽयमग्निः १. नक्तं रात्रौ १. अरुषः आरोचमानः सन् १. दिवा अहनीव १. नृन् मनुष्यान् स्वस्वकार्ये प्रेरयति । पुनर्यच्छब्दः पूरकः । तथा १. अमर्त्यः अमरणधर्मा १. अरुषः आरोचमानो रोषरहितो वा १. यः अग्निः १. दिवा द्योतमानेन तेजसा १. नृन् नेतृनात्मीयान् रश्मीन् प्रेरयति स इति पूर्वत्र संबन्धः । यद्वा । नक्तं रात्रौ योऽयमग्निरुष आरोचमानो यश्च मरणरहितोऽग्निर्दिवा अह्नि नृन् नेतृन् देवान् हविभिः संयोजयति । यः दिवा नृनिति पुनरुक्तिरादरार्था ॥

दिवो न यस्य विधृतो नवीनोदृषा रुक्ष ओषधीषु नूनोत् ।

घृणा न यो ध्रजसा पत्म्नना यन्ना रोदसी वसुना दं सुपत्नी ॥ ७ ॥

दिवः । न । यस्य । विधृतः । नवीनोत् । वृषा । रुक्षः । ओषधीषु । नूनोत् ।

घृणा । न । यः । ध्रजसा । पत्म्नना । यन् ।

आ । रोदसी इति । वसुना । दम् । सुपत्नी इति सुपत्नी ॥ ७ ॥

वदिवो वन दीप्तस्य सूर्यस्येव विधृतः विधातु रश्मीकुर्वतः यस्य अग्नेः वनवीनोत् भृशं शब्दोऽभूत् । एतदेव व्याचष्टे । वृषा कामानां वर्धिता रुक्षः दीप्तः सोऽग्निः ओषधीषु दह्यमानासु वनूनोत् भृशं शब्दमकरोत् । यः च घृणा वन संचलनशिलेन दीप्तेनेव ध्रजसा गमनशिलेन तेजसा पत्म्नना हतस्तत उत्पतता यन् गच्छन् वर्तते सोऽग्निः दम् अस्मच्छत्रून् दमयन् सुपत्नी शोभनपतिके रोदसी द्यावापृथिव्यौ वसुना धनेन आ पूरयति ॥

धायोभिर्वा यो युज्येभिरकैर्विद्युन्न दविद्योत्स्वेभिः शुष्मैः ।

शर्धो वा यो मरुतां ततक्ष क्रभुर्न त्वेषो रभसानो अद्यौत् ॥ ८ ॥

धायःऽभिः । वा । यः । युज्येभिः । अकैः । विद्युत् । न । दविद्योत् । स्वेभिः । शुष्मैः ।

शर्धः । वा । यः । मरुताम् । ततक्ष । क्रभुः । न । त्वेषः । रभसानः । अद्यौत् ॥ ८ ॥

यः अग्निः धायोभिर्वा धारकैरश्वैरिव युज्येभिः युज्यैः स्वयमेव युज्यमानैः अकैः अर्चनीयैः दीप्तिभिर्गच्छति सोऽग्निः विद्युन्न विद्युदिव स्वेभिः स्वकीयैः शुष्मैः शोषकैस्तेजोभिः दविद्योत् विद्योतते । यः च मरुताम् एतत्संज्ञकानां देवानां शर्धो वा बलमिव ततक्ष तनूकरोति सर्वं तीक्ष्णीकरोति । शोषयतीति यावत् । सोऽयम् क्रभुर्न उरु भासमानः सूर्य इव त्वेषः दीप्तः रभसानः वेगं कुर्वन् अद्यौत् विद्योतते प्रकाशते ॥ ४ ॥

‘यथा होतः’ इत्यष्टचं चतुर्थं सूक्तं भरद्वाजस्यापि त्रैष्टुभमाग्नेयम् । ‘यथा होतः’ इत्यसुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

यथा होतुर्मनुषो देवताता यज्ञेभिः सूनो सहसो यजासि ।

एवा नो अद्य समना समानानुशन्नग्र उशतो यक्षि देवान् ॥ १ ॥

यथा । होतः । मनुषः । देवताता । यज्ञेभिः । सूनो इति । सहसः । यजासि ।

एव । नः । अद्य । समना । समानान् । उशन् । अग्ने । उशतः । यक्षि । देवान् ॥ १ ॥

हे होतः देवानामाह्वातः सहसः सूनो बलस्य पुत्राग्ने यथा येन प्रकारेण मनुषः मनोः प्रजापतेर्यजमानस्य देवताता । यज्ञनामेतत् । देवताता यज्ञे यज्ञेभिः यजमानसाधनैर्विभिः यजासि

देवान् यजसि एव^१ एवं^२ हे अग्ने नः अस्माकम् अद्य अस्मिन् यज्ञे समानान् त्वत्सदृशानिन्द्रादीन्
उशनः कामयमानस्वम् उशतः कामयमानान् यष्ट्यान् देवान् समना क्षिप्रं यक्षि यज ।
यद्वा । समानं मन्यन्ते^३ अस्मिन् देवानिति समनो यज्ञः । तस्मिन्निति योज्यम् ॥

स नो विभावा चक्षणिर्न वस्तोरग्निर्वन्दारु वेद्यश्चनो धात् ।

विश्वायुर्यो अमृतो मर्त्येषूषभूद्भूदतिथिर्जातवेदाः ॥ २ ॥

सः । नः । विभाऽवा । चक्षणिः । न । वस्तोः । अग्निः । वन्दारु । वेद्यः । चनः । धात् ।

विश्वऽआयुः । यः । अमृतः । मर्त्येषु । उषऽमुत् । भूत् । अतिथिः । जातऽवेदाः ॥ २ ॥

वस्तोः अहनि चक्षणिर्न प्रकाशकः सूर्य इव विभावा विशेषेण दीप्यमानः वेद्यः सर्वैर्ज्ञातव्यो
लम्बनीयो वा सः अग्निः नः अस्मभ्यं वन्दारु वन्दनीयं स्तुत्यं चनः अन्नं धात् दधातु
प्रयच्छस्वित्यर्थः । विश्वायुः सर्वाङ्गः सर्वेषां जीवनहेतुर्वा अमृतः मरणरहितः अतिथिः हविर्वहनाय
सततगामी जातवेदाः जातानां वेदिता जातधनो वा एवंभूतः यः अग्निः मर्त्येषु मनुष्येषु यजमानेषु
उषर्भूद्भूत्^४ उषःकालेऽग्निहोत्रहोमार्थं प्रबुद्धो भवति स इति पूर्वत्रान्वयः ॥

द्यावो न यस्य पनयन्त्यभ्वं भासांसि वस्ते सूर्यो न शुक्रः ।

वि य इनोत्यजरः पावकोऽश्वस्य चिच्छिन्नथत्पूर्व्याणि ॥ ३ ॥

द्यावः । न । यस्य । पनयन्ति । अभ्वम् । भासांसि । वस्ते । सूर्यः । न । शुक्रः ।

वि । यः । इनोति । अजरः । पावकः । अश्वस्य । चित् । शिश्नथत् । पूर्व्याणि ॥ ३ ॥

न इति संप्रत्यये । उक्तं च—‘ अस्त्युपमार्थस्य संप्रत्यये प्रयोगः ’ (निरु. ७. ३९) इति ।
द्यावः स्तोतारः संप्रतीदानीं यस्य अग्नेः अभ्वं महत्कर्म पनयन्ति स्तुवन्ति सोऽग्निः सूर्यो न सूर्य
इव शुक्रः शुक्रवर्णः^५ सन् भासांसि तेजांसि वस्ते आच्छादयति । यः च अजरः जरारहितः
पावकः सर्वस्य शोधकोऽग्निः वि इनोति^६ भासा सर्वं व्याप्नोति सोऽयम्^७ अश्वस्य चित् व्यापन-
शीलस्यापि रौक्षसादेः पूर्व्याणि चिरंतनानि पुराणि शिश्नथत् हिनस्ति । ‘ श्वथ कथ हिंसायाम् ’
इति धातुः ॥

वृथा हि सूनो अस्य ब्रह्मसद्वा चक्रे अग्निर्जनुषाज्मन्त्रम् ।

स त्वं न ऊर्जसन् ऊर्जं धा राजेव जेरवृके क्षेप्यन्तः ॥ ४ ॥

वृथा । हि । सूनो इति । असि । ब्रह्मसद्वा । चक्रे । अग्निः । जनुषा । अजम् । अन्नम् ।

सः । त्वम् । नः । ऊर्जऽसन्ते । ऊर्जम् । धाः । राजाऽइव । जेः । अवृके । क्षेपि । अन्तरिति ॥ ४ ॥

१. त-एवमेव । २. त-मन्यते । ३. श-उषर्भूद्भूदभूत् । ४. व-श-शुक्रवर्णः । ५. त-य-य इनोति ।
६. श- सोऽयमग्निः ।

हे वसूनो सहस्रः पुत्र । यद्वा 'घृ प्रेरणे' । सर्वस्य प्रेरकाग्ने वद्वा वदनीयः स्तुत्यः असि
 वहि । परः पादः परोक्षकृतः । अन्नसद्वा अन्नसु अदनीयेषु हविःषु सीदन् हविःस्वीकरणाद्योपविशन्
 अग्निः वज्रुषा जन्मना स्वभावतः^१ एव अजम् । गृहनामैतत् । गृहम् अन्नं च यजमानानां चक्रे
 करोति । ऊर्जसने^२ ऊर्जस्यान्नस्य दातरग्ने नः अस्मभ्यं वसः तादृशः त्वम् ऊर्जम् अन्नं धाः देहि ।
 तथा राजेव जेः अस्मच्छन्नं जय । एतत्सर्वार्थम् अवृके राक्षसादिभिर्बाधकैर्वियुक्तेऽस्मदीयेऽग्न्या-
 गारे अन्तः मध्ये क्षेपि निवस^३ ॥

नितित्ति यो वारुणमन्नमत्ति वायुर्न राष्ट्रयत्येत्यक्तून् ।

तुर्याम् यस्त आदिशामरातीरत्यो न हुतः पततः परिहुत ॥ ५ ॥

नितित्ति । यः । वारुणम् । अन्नम् । अत्ति । वायुः । न । राष्ट्री । अति । एति । अक्तून् ।

तुर्याम् । यः । ते । आदिशाम् । अरातीः । अत्यः । न । हुतः । पततः । परिहुत ॥ ५ ॥

वयः अग्निः वारुणं तमसां निवारकं स्वकीयं तेजः नितित्ति निश्चयति तीक्ष्णीकरोति ।
 'तिज निशाने' इति धातुः । यश्च अन्नं यष्टुभिर्दीयमानं हविर्लक्षणम् अत्ति भक्षयति । तथा च
 श्रूयते—'अन्नादो वा एषोऽन्नपतिर्यदग्निः' (ऐ. ब्रा. १. ८) इति । सोऽग्निः वायुर्न वायुरिव राष्ट्री ।
 ईश्वरनामैतत् । राष्ट्रं राज्यम् । तद्वान् । वायुर्यथा स्वमाहात्म्येन सर्वमीष्टे^४ तद्वत् । सर्वस्येश्वर इत्यर्थः ।
 तादृशः सन् अक्तून् रात्रीः अत्येति अतिक्रामति । तद्वत्तमन्धकारं तिरस्करोतीत्यर्थः । वयं च
 त्वत्प्रसादात् तुर्याम् तं हिंस्याम वयः जनः एते तुभ्यम् आदिशाम् आदिश्यमानानां दीयमानानां
 हविषाम् अरातीः अरातिरदाता । छान्दसो दीर्वः । यद्वा । अरातीर्धनस्य अदातृन्^५ ते त्वां प्रत्या-
 दिशामादेष्टुणामाचक्षाणानामस्माकं यो जनो विरोधी तं हिंस्याम । त्वं च अस्यो न शीघ्रगामी जात्यश्च
 इव हुतः हिंसकान्^६ पततः^६ आभिमुख्येन गच्छतः शत्रून् परिहुत परिगत्य हन्ता भव ॥
 ह्यते हिंसार्थस्यैतद्रूपम् ॥ ५ ॥

आ सूर्यो न भानुमद्भिरकैरग्ने ततन्थ रोदसी वि भासा ।

चित्रो नयत्परि तमांस्यक्तः शोचिषा पत्मन्नौशिजो न दीयन् ॥ ६ ॥

आ । सूर्यः । न । भानुमत्सभिः । अकैः । अग्ने । ततन्थ । रोदसी इति । वि । भासा ।

चित्रः । नयत् । परि । तमांसि । अक्तः । शोचिषा । पत्मन् । औशिजः । न । दीयन् ॥ ६ ॥

हे अग्ने रोदसी द्यावापृथिव्यौ भासा दीप्त्या वि आ ततन्थ विशेषेणाच्छादयसि । तत्र
 दृष्टान्तः । भानुमद्भिः प्रभावद्भिः अकैः अर्चनीयैः किरणैः सूर्यो न । यथा सूर्य आतनोति तद्वत् ।
 परोऽर्ध्वः परोक्षकृतः । पत्मन् । पतत्यस्मिन्निति पत्म मार्गः । तस्मिन् औशिजो^७ न । उशिजः

१. त-स्वभावेन । २. त-हे ऊर्जसने । ३. घ१-ग-श-निवससि; च-निवसति; त-निवासे ।

४. ख-झ-भ-र-सर्वमेष्टे; घ-त-श-सर्वमीष्टे । ५. ख१-झ-न-भ-य-र-दातृन् । ६. त-हिंसकादन्यतः;

य-हिंसकान्पततः अभिपततः ।

स्तोतारः । स्तुत्यतया तत्संबन्धौशिजः सूर्यः । स इव वदीयन् गच्छन् शोचिषा तेजसा भक्तः^१
संक्षिष्टः अत एव चित्रः चायनीयोऽग्निः तमांसि नैशान्यन्धकाराणि परि गणयत् परिणयति परितो
गमयति । सर्वसादपि दिग्भागाच्चित्रवर्तयतीत्यर्थः ॥

त्वां हि मन्द्रतममर्कशोकैर्वृमहे महि नः श्रोष्यमे ।

इन्द्रं न त्वा शवसा देवता वायुं पृणन्ति राधसा नृतमाः ॥ ७ ॥

त्वाम् । हि । मन्द्रतमम् । अर्कशोकैः । वृमहे । महि । नः । श्रोषि । अमे ।

इन्द्रम् । न । त्वा । शवसा । देवता । वायुम् । पृणन्ति । राधसा । नृतमाः ॥ ७ ॥

हे अमे मन्द्रतमं स्तुत्यतमं त्वाम् अर्कशोकैः अर्चनीयैः पूजनीयैः शोकैर्दीप्तिभिर्युक्तं हि
यस्मात् वृमहे वृणीमहे संभजामहे । यद्वा । अर्कशोकैरर्चनीयैः प्रशस्यैर्दीप्तिकरणैः स्तोत्रैः साधनभूतैस्त्वां
संभजामहे तस्मात् महि महत् नः अस्मदीयं स्तोत्रं श्रोषि शृणु । हे अमे नृतमाः स्तुतीनां नेतृत्वा
कृत्विजः शवसा बलेन वायुं गन्तारम् । यद्वा^२ । वायुमिव शवसा युक्तम्^३ इन्द्रं न इन्द्रमिव
देवता देवतात्मानं त्वां राधसा हविलक्षणेन धनेन पृणन्ति प्रीणयन्ति । देवताशब्दात् द्वितीयायाः
'सुपां सुलुक्' इति लुक् ॥

नू नो अग्नेऽवृकेभिः स्वस्ति वेपि रायः पृथिभिः पर्ष्यहः ।

ता सूरिभ्यो गृणते रासि सुम्नं मदेम शतहिमाः सुवीराः ॥ ८ ॥

नु । नः । अग्ने । अवृकेभिः । स्वस्ति । वेपि । रायः । पृथिभिः । पर्षि । अंहः ।

ता । सूरिभ्यः । गृणते । रासि । सुम्नम् । मदेम । शतहिमाः । सुवीराः ॥ ८ ॥

हे अग्ने नः अस्मान् अवृकेभिः । वृकाः स्तेनाः । तद्रहितैः पृथिभिः मार्गैः रायः धनानि
नु क्षिप्रं स्वस्ति क्षेमेण वेपि गमय प्रापय । अंहः अंहसः पापात् पर्षि । उक्तलक्षणैर्मार्गैः पारय
चास्मान् । यानि त्वया सूरिभ्यः स्तोत्रभ्यो देयानि सुम्नानि^४ ता तानि^५ सुम्नं सुम्नानि सुखानि
गृणते स्तुवते मंहं रासि देहि । वयं च शतहिमाः शतं हेमन्तान् संवत्सरान् सुवीराः । वीर्या-
जायन्त इति वीराः पुत्रादयः । शोभनपुत्रपौत्रादिसहिताः^६ सन्तः मदेम^७ हृष्याम^८ ॥ ॥ ६ ॥

'हुवे वः' इति सप्तमं पञ्चमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । तथा चानुक्रम्यते—'हुवे
वः सप्त' इति । प्रातरनुवाक्काश्विनशस्त्रयोस्तुको विनियोगः ॥

१. ख-भ-य-भक्तः सिक्तः । २. त-अथवा । ३. त-वल्युक्तम् । ४. त-'सुम्नानि ता
तानि' नास्ति । ५. त-शोभनपुत्रादिसहिताः । ६. ख-न्न-त-न-भ-य-र-मदेम मोदेम । ७. घ-हृष्येम;
त-हृष्यामः ।

हे ^१अग्ने ^२मघवद्भ्यः हविलक्षणधनयुक्तेभ्यः ^३नः अस्मभ्यं ^४पुरुवाजाभिः बह्वैः ^५उती अतिभिः
रक्षणेः सह ^६चित्रं चायनीयं ^७रथिं धनं ^८नु क्षिप्रं ^९धेहि देहि प्रयच्छ । चशब्दो वक्ष्यमाणेन समुच्च-
यार्थः । ^{१०}ये ^{११}राघसा धनेन ^{१२}श्रवसा अग्नेन ^{१३}च ^{१४}सुवीर्येभिः शोभनैर्वीर्यैश्च ^{१५}अन्यान् ^{१६}जनान् मनुष्यान्
^{१७}अति अतिशयेन ^{१८}अभि ^{१९}सन्ति अभिभवन्ति तादृशान् पुत्रांश्चास्मभ्यं देहीत्यर्थः ॥

इमं यज्ञं चनो धा अय उशन्यं त आसानो जुहुते हविष्मान् ।

भरद्वाजेषु दधिषे सुवृक्तिमवीर्वास्य गध्यस्य सातौ ॥ ६ ॥

इमम् । यज्ञम् । चनः । धाः । अग्ने । उशान् । यम् । ते । आसानः । जुहुते । हविष्मान् ।
भरत्स्वाजेषु । दधिषे । सुवृक्तिम् । अवीः । वाजस्य । गध्यस्य । सातौ ॥ ६ ॥

हे ^१अग्ने ^२उशान् कामयमानस्त्वम् ^३इमं पुरोवर्ति ^४यज्ञं यागसाधनं ^५चनः हविलक्षणमन्नं
^६धाः धेहि । स्वात्मनि धारय । ^७यं च पुरोडाशादिकम् ^८आसानः आसीन^१ उपविशन्^१ ^९हविष्मान्
हविर्युक्तो यजमानः ^{१०}ते तुभ्यं त्वदर्थं ^{११}जुहुते जुहोति तमिममित्यन्वयः । अपि च ^{१२}भरद्वाजेषु ऋषिषु
^{१३}सुवृक्तिं सुष्ठु दोषैर्वर्जितां स्तुतिं ^{१४}दधिषे धारय । ^{१५}गध्यस्य । गध्यतिर्मिश्रीभावकर्मा । मिश्रणीयस्य
प्राप्यस्य ^{१६}वाजस्य अन्नस्य ^{१७}सातौ संभजने निमित्तभूते ^{१८}अवीः तानृषीन्^२ रक्ष च^२ ॥

वि द्वेषांसीनुहि वर्धयेळां मदेम शतहिमाः सुवीराः ॥ ७ ॥

वि । द्वेषांसि । इनुहि । वर्धय । इळांम् । मदेम । शतऽहिमाः । सुवीराः ॥ ७ ॥

हे अग्ने ^१द्वेषांसि द्वेष्टुन् शत्रून् ^२वि ^३इनुहि विविधं गमय । ^४इळांम् अन्नं चास्मदीयं ^५वर्धय ।
वयं च ^६सुवीराः शोभनैर्वीरैः पुत्रपौत्रादिभिरुपेताः सन्तः ^७शतहिमाः शतं हेमन्तान् संवत्सरान्
^८मदेम मोदेम तृप्ता भूयास्म ॥ ॥ १२ ॥

‘यजस्व होतः’ इति षट्चमेकादशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्धं त्रैष्टुभमाग्रेयम् । अनुक्रम्यते च—
‘यजस्व षट्’ इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

यजस्व होतरिषितो यजीयानग्ने बाधो मरुतां न प्रयुक्ति ।

आ नो मित्रावरुणा नासत्या द्यावा होत्राय पृथिवी ववृत्याः ॥ १ ॥

यजस्व । होतः । इषितः । यजीयान् । अग्ने । बाधः । मरुताम् । न । प्रयुक्ति ।
आ । नः । मित्रावरुणा । नासत्या । द्यावा । होत्राय । पृथिवी इति । ववृत्याः ॥ १ ॥

हे ^१होतः देवानामाह्वातः ^२अग्ने ^३यजीयान् यष्टतमस्त्वम् ^४इषितः प्रेषितोऽस्माभिः प्रार्थितः
सन् । ^५न इति संप्रत्यर्थे । संप्रति ^६प्रयुक्ति प्रयुक्तौ प्रयुज्यमाने यज्ञे ^७मरुतां देवानां ^८बाधः शत्रूणां बाधकं

गणं यजस्व । यद्वैतद्वाक्यद्वयम् । हे होतरग्ने यजस्व देवानित्येकं वाक्यम् । प्रयुज्यत इति प्रयुक्ति बलम् । मरुतां न प्रयुक्ति मरुतां बलमिवास्मच्छन्नून् बाधः बाधस्वेति द्वितीयं वाक्यम् । अपि च मित्रावरुणा । अहरभिमानी देवो मित्रो वरुणो राज्यभिमानी । तौ च नासत्या सत्यस्य नेतारौ सत्यस्वभावावेव वा नासिकाप्रभवौ वाश्विनौ द्यावापृथिवी दिवं च पृथिवीं च एतांश्च देवान् होत्राय अस्मद्यज्ञाय तदर्थम् आ ववृत्त्याः आवर्तय आवहेत्यर्थः ॥

त्वं होता मन्द्रतमो नो अध्रुगन्तर्देवो विदथा मर्त्येषु ।

पावकया जुह्वा॑ वह्नि॑रासाग्ने यजस्व तन्वं॑ तव स्वाम् ॥ २ ॥

त्वम् । होता । मन्द्रतमः । नः । अध्रुक् । अन्तः । देवः । विदथा । मर्त्येषु ।

पावकया । जुह्वा । वह्निः । आसा । अग्ने । यजस्व । तन्वम् । तव । स्वाम् ॥ २ ॥

हे अग्ने त्वं मर्त्येषु मनुष्येषु अन्तः मध्ये वर्तमानः^१ विदथा विदथे यज्ञे होता देवानामा-
ह्वाता भवसि । कीदृशस्त्वम् । मन्द्रतमः स्तुत्यतमः नः अस्माकम् अध्रुक् अद्रोऽगधास्मदर्थद्रोहरहितो
वा । सर्वदा मित्रभूत इत्यर्थः^२ । देवः दानादिगुणयुक्तः । अपि च हे अग्ने जुह्वा । हूयन्तेऽस्यामाहुतय
इति जुह्वर्वाला । तथा पावकया शोधयिष्या आसा आस्येन देवानामास्यभूतया वह्निः हविषां
बोढा त्वं तव स्वां स्वभूतां स्वष्टकृदास्यां तन्वं तन् यजस्व ॥

धन्या चिद्धि त्वे धिषणा वष्टि प्र देवाञ्जन्म गृणते यजध्वै ।

वेपिष्ठो अङ्गिरसां यद्ध विप्रो मधुच्छन्दो भनति रेभ इष्टौ ॥ ३ ॥

धन्या । चित् । हि । त्वे इति । धिषणा । वष्टि । प्र । देवान् । जन्म । गृणते । यजध्वै ।

वेपिष्ठः । अङ्गिरसाम् । यत् । ह । विप्रः । मधु । छन्दः । भनति । रेभः । इष्टौ ॥ ३ ॥

धन्या धनमिच्छन्ती धनहेतुभूता^३ धिषणा स्तुतिर्हे अग्ने त्वे स्वां वष्टि कामयते । चिद्धि इत्येतत्
पादपूरणम् । किमर्थम् । देवान् यष्टयानिन्द्रादीन् यत्र यजध्वै प्रकर्षेण यष्टुं त्वदीयं जन्म प्रादुर्भावं
गृणते स्तुवते यजमानायेष्टभूतयजमानार्थम् । यद्ध यदा खलु अङ्गिरसाम् ऋषीणां मध्ये वेपिष्ठः
अतिशयेन स्तुतेः प्रेरयिता विप्रः मेधावी रेभः स्तोता भरद्वाजः इष्टौ यज्ञे मधु मधुवत् मदकरं
छन्दः स्तोत्रं भनति उच्चारयति तदा धिषणा वष्टीत्यन्वयः ।

१. ख-झ-त-न-भ-र-वर्तमाने । २. ख-झ-न-भ-य-‘इत्यर्थः’ नास्ति । ३. श-धनहेतुभूता धनं
लभमाना वा । धनगणं लब्धेति यत् ।

अदिद्युतस्त्वपाको विभावाग्ने यजस्व रोदसी उरुची ।

आयुं न यं नमसा रातहव्या अञ्जन्ति सुप्रयसं पञ्च जनाः ॥ ४ ॥

अदिद्युतत् । सु । अपाकः । विभावा । अग्ने । यजस्व । रोदसी इति । उरुची इति ।

आयुम् । न । यम् । नमसा । रातहव्याः । अञ्जन्ति । सुप्रयसम् । पञ्च । जनाः ॥ ४ ॥

अयमग्निः सु अदिद्युतत् । सुद्यु द्योतते दीप्यते । कथंभूतः । अपाकः । पाकः पक्त्व्यप्रज्ञो मूर्खः । तद्विलक्षणोऽपाकः । विभावा दीप्तिमान् । शेषः प्रत्यक्षकृतः । हे अग्ने स त्वम् उरुची उरु विस्तीर्णमञ्जन्त्यौ विस्तृते रोदसी द्यावापृथिव्यौ यजस्व हविषा पूजय । आयुं न मनुष्यमतिथि-मिव यं पञ्च जनाः मनुष्या ऋत्विज्यजमानलक्षणाः रातहव्याः दत्तहविष्काः सन्तः सुप्रयसं शोभनहविलक्षणान्मग्निं नमसा अग्नेन हविलक्षणेन अञ्जन्ति सिञ्चन्ति तर्पयन्ति स त्वं यजस्वेत्यन्वयः ॥

वृञ्जे ह यन्नमसा बर्हिर्ग्रावयामि सुघृतवती सुवृक्तिः ।

अम्यक्षि सन्न सद्ने पृथिव्या अश्रायि यज्ञः सूर्ये न चक्षुः ॥ ५ ॥

वृञ्जे । ह । यत् । नमसा । बर्हिः । अग्नौ । अयामि । सुक् । घृतवती । सुवृक्तिः ।

अम्यक्षि । सन्न । सद्ने । पृथिव्याः । अश्रायि । यज्ञः । सूर्ये । न । चक्षुः ॥ ५ ॥

यत् वह यदा खलु नमसा हविषा सह^१ अग्नौ अग्निसमीपे बर्हिः^१ वृञ्जे । वृजिश्छेदनार्थः । छिद्यते । आह्वयत इत्यर्थः । सुवृक्तिः सुष्ठु दोषैर्वर्जिता घृतवती घृतपूर्णा सुक् अयामि नियम्यते बर्हिष्यासाद्यते । तथा पृथिव्याः भूमेः सद्ने स्थाने सन्न हविरासादनार्था वेदिः अम्यक्षि । म्यक्षतिर्गतिकर्मा । गम्यते परिगृह्यते । तदानीं यज्ञः अश्रायि यजमाने आश्रितो भवति । तत्र दृष्टान्तः । सूर्ये न चक्षुः । यथा सूर्ये सर्वस्य प्रेरक आदित्ये प्रकाशकं तेजः समवैति तद्वत् ॥

दशस्या नः पुर्वणीक होतदेवेभिरग्ने अग्निभिरिधानः ।

रायः सूनो सहसो वावसाना अति स्रसेम वृजनं नाहः ॥ ६ ॥

दशस्य । नः । पुरुऽअनीक । होतः । देवेभिः । अग्ने । अग्निऽभिः । इधानः ।

रायः । सूनो इति । सहसः । वावसानाः । अति । स्रसेम । वृजनम् । न । अहः ॥ ६ ॥

हे पुर्वणीक बहुज्वाल होतः देवानामाह्वतः अग्ने देवेभिः देवैर्द्योतमानैरन्यैः अग्निभिः तद्विभूतिभूतैः सार्धम् इधानः इध्यमानो दीप्यमानः सन् नः अस्मभ्यं रायः धनानि दशस्य

प्रयच्छ । हे ^१सहसः ^२सूनो बलस्य पुत्राग्ने ^३वावसानाः हविषा त्वामाच्छादयन्तो वयं ^४वृजनं ^५न शत्रुमिव ^६अंहः पापम् ^७अति ^८स्वसेम अतिगच्छेम । अतिक्रमेमेत्यर्थः^१ ॥ १३ ॥

‘ मध्ये होता ’ इति षडृचं द्वादशं सूक्तं भरद्वाजस्यायं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । ‘ मध्ये ’ इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

मध्ये होता दुरोणे बर्हिषो रात्रिस्तोदस्य रोदसी यजध्वै ।

अयं स सूनुः सहस क्रतावा दूरात्सूर्यो न शोचिषा ततान ॥ १ ॥

मध्ये । होता । दुरोणे । बर्हिषः । राट् । अग्निः । तोदस्य । रोदसी इति । यजध्वै ।

अयम् । सः । सूनुः । सहसः । क्रतुऽवा । दूरात् । सूर्यः । न । शोचिषा । ततान् ॥ १ ॥

^१होता देवानामाह्वाता ^२बर्हिषः यज्ञस्य ^३राट् राजा ^४अग्निः ^५तोदस्य । तुद्यते तपसा पीड्यत इति तोदो यजमानः । तस्य ^६दुरोणे गृहे ^७मध्ये निषीदतीति शेषः । किमर्थम् । ^८रोदसी द्यावापृथिव्यौ ^९यजध्वै यष्टुम् । ^{१०}सः तादृशः ^{११}अयं ^{१२}सहसः ^{१३}सूनुः सहसस्पुत्रः ^{१४}क्रतावा सत्यवान् यज्ञवान् वाग्निः ^{१५}सूर्यो ^{१६}न सूर्य इव ^{१७}दूरात् दूरत एव ^{१८}शोचिषा तेजसा ^{१९}ततान आतनोति विस्तारयति । दूरदेशे वर्तमानोऽपि सूर्य इव सर्वं जगद्भासयतीत्यर्थः ॥

आ यस्मिन्त्वे स्वपाके यजत्र यक्षद्राजन्त्सर्वतातेव नु द्यौः ।

त्रिषधस्थस्ततरुषो न जंहो हव्या मघानि मानुषा यजध्वै ॥ २ ॥

आ । यस्मिन् । त्वे इति । सु । अपाके । यजत्र । यक्षत् । राजन् । सर्वताताऽइव । नु । द्यौः ।

त्रिऽसधस्थः । ततरुषः । न । जंहः । हव्या । मघानि । मानुषा । यजध्वै ॥ २ ॥

^१द्यौः स्तोता ^२सर्वतातेव । इवशब्दः पूरकः । यज्ञनामैतत् । सर्वतातौ सर्वैस्तायमाने यज्ञे । यद्वा । सर्वशब्दात् स्वार्थिकस्तातिष्ठप्रत्ययः । सर्वः स्तोता हे ^३यजत्र यष्टव्य ^४राजन् राजमानाग्ने ^५अपाके प्राज्ञे ^६स्वे ^७यस्मिन् स्वे त्वयि ^८सु^२ अत्यन्तं ^९नु क्षिप्रम् ^{१०}आ ^{११}यक्षत् आयजति हवींषि जुहोति ^{१२}त्रिषधस्थः त्रिषु लोकेषु सह स्थितः । यद्वा । गार्हपत्यादिरूपेण त्रिधावस्थितः । तादृशस्त्वं ^{१३}ततरुषो ^{१४}न तरिता सूर्य इव ^{१५}जंहः शीघ्रं गन्ता भव । जंह इति हन्तेर्गैतिकर्मणो रूपम् । यद्वा । ‘ तृ प्लवन-तरणयोः ’ इत्यस्मात् कसौ रूपं ततर्वाति । तस्य षष्ठ्या^३ रूपमेतत् ततरुष इति ॥ तरितुः सूर्यस्येव जंहो वेगः तव^४ भवत्वित्यर्थः । किमर्थम् । ^५मघानि मंहनीयानि प्रशस्यानि ^६मानुषा मनुष्याणां^५ संबन्धीनि ^७हव्या हव्यानि हवींषि ^८यजध्वै यष्टुं देवैभ्यो दातुम् ॥

१. ख-न-भ-अतिक्रमेमेत्यर्थः; झ-अतिक्रमेत्यर्थः; त२-अतिक्रमेत्यर्थः । २. ख-झ-त-न-भ-र-
‘ सु ’ नास्ति । ३. य-षष्ठ्याः । ४. ख-झ-भ-य-र-तद्वत् । ५. ख-झ-न-भ-य-मानुषाणाम् ।

तेजिष्ठा यस्यरतिर्वनेराट् तोदो अध्वन्न वृधसानो अद्यौत् ।

अद्रोघो न द्रविता चेतति त्मन्मर्त्योऽवर्त्र ओषधीषु ॥ ३ ॥

तेजिष्ठा । यस्य । अरतिः । वनेऽराट् । तोदः । अध्वन् । न । वृधसानः । अद्यौत् ।

अद्रोघः । न । द्रविता । चेतति । त्मन् । अमर्त्यः । अवर्त्रः । ओषधीषु ॥ ३ ॥

यस्य अग्नेः वरतिः गन्त्री ज्वाला तेजिष्ठा अतिशयेन तेजस्विनी सती वनेराट् दावरूपेण^१ अरण्ये राजमाना वर्तते वृधसानः वर्धमानः सोऽग्निः तोदो अध्वन्न । तोदः सर्वस्य प्रेरकः सूर्यः । स इवाध्वनि स्वमार्गेऽन्तरिक्षे अद्यौत् द्योतते प्रकाशते । अपि च अद्रोघो न अद्रोग्ध्वजः । यद्वा । प्राणरूपेण सर्वेषामद्रोग्धा वायुरिव तादृशः अमर्त्यः मरणरहितः सोऽग्निः ओषधीषु । ओषः पाक एषु धीयत इत्योषधयो वनानि । तेषु द्रविता शीघ्रगामी सन् अवर्त्रः केनाप्यवारणीयश्च भवन् त्मन् आत्मना स्वप्रकाशेनैव चेतति चेतयति^२ सर्वं जगत् ज्ञापयति ॥

सास्माकैभिरेतरी न शूषैरग्निः ष्ट्वे दम् आ जातवेदाः ।

द्रुन्नो वन्वन् क्रत्वा नावोऽस्रः पितेव जारयार्थि यज्ञैः ॥ ४ ॥

सः । अस्माकैभिः । एतरि । न । शूषैः । अग्निः । स्त्वै । दमे । आ । जातवेदाः ।

द्रुऽअन्नः । वन्वन् । क्रत्वा । न । अवा । उऽस्रः । पिताऽईव । जारयार्थि । यज्ञैः ॥ ४ ॥

जातवेदाः जातधनो जातप्रज्ञो वा सः अग्निः अस्माकैभिः अस्मदीयैः स्तोत्रभिः एतरी^३ न । एतरि गन्तरि^४ याचमाने पुरुषे विद्यमानानि स्तोत्राणि यथात्यन्तं सुखकराणि तथा शूषैः सुखकरैः स्तोत्रैः दमे अस्मदीये यज्ञगृहे आ आभिमुख्येन स्तवे स्तूयते । अपि च द्रुन्नः । द्रुर्दुमः । स एवान्नं यस्य स तथोक्तः । अत एव वन्वन् वनानि संभजन् क्रत्वा न क्रतुना आत्मीयेन^५ कर्मणा च अवा गन्ता च^६ भवति । तत्र दृष्टान्तः । उऽस्रः पितेव । पिता पालयिता वत्सानां जनको वोखो वृषभ इव । स यथा मैथुनार्थं शीघ्रं गच्छति तद्वत् । यज्ञैः यज्ञवद्भिर्यजमानैश्च जारयार्थि स्तूयते । जरतेः स्तुतिकर्मणः एतद्रूपम्^६ ।

अर्धं स्मास्य पनयन्ति भासो वृथा यत्तक्षदनुयाति पृथ्वीम् ।

सद्यो यः स्पन्द्रो विषितो धवीयानृणो न तायुरति धन्वा राट् ॥ ५ ॥

अर्धं । स्म । अस्य । पनयन्ति । भासः । वृथा । यत् । तक्षत् । अनुऽयाति । पृथ्वीम् ।

सद्यः । यः । स्पन्द्रः । विऽसितः । धवीयान् । ऋणः । न । तायुः । अति । धन्व । राट् ॥ ५ ॥

१. झ-न-भ-दावरूपे । २. ख-‘चेतयति’ नास्ति; त२-र-चितयति; न-चिन्तयति । ३. ख-एतरि तदुपरि; झ-एतरी न उपगन्तरि; झ-त१-भ-एतरि तदुपगन्तरि; त२-र-एतरी नदुपगन्तरि; न-एतरि तद्व्युपगन्तरि । ४. ख-झ-झ-त-न-भ-र-‘आत्मीयेन’ नास्ति । ५. घ-वर्जितेषु ‘च’ नास्ति । ६. ख-झ-न-भ-य-इदं रूपम् ।

१अध अस्मिँल्लोके । २स्म इति पूरकः । ३अस्य अग्नेः ४भासः रश्मीन् ५पनयन्ति स्तोतारः स्तुवन्ति । ६यत् यदा ७वृथा अनायासेन ८तक्षत् तक्षन् तनकुर्वन् वनानि सम्यग्दहन् ९पृथ्वीं विस्तीर्णामरण्यभुवम् १०अनुयाति अनुगच्छति तदानीं पनयन्ति इत्यन्वयः । ११यः अग्निः १२स्पन्दः स्पन्दनवान् १३विषितः विमुक्तः प्रतिबन्धरहितः अत एव १४सद्यः शीघ्रं १५धवीयान् गन्तुमो भवति । क इव । १६ऋणो १७न १८तायुः । ऋणोतिर्गतिकर्मा । तायुरिति स्तेननाम । यथा स्तेनः शीघ्रं गन्ता भवति तद्वत् सोऽयमग्निः १९धन्व मरुभूमिमतिक्रम्य २०राट् राजते । यद्वा । धन्वन्त्यस्मादाप इति धन्वान्तरिक्षम् । अतिशयेनान्तरिक्षम् आक्रम्य^१ राजते ॥

स त्वं नो अर्वन्निदाया विश्वेभिरग्ने अग्निभिरिधानः ।

वेषि रायो वि यासि दुच्छुना मदेम शतहिमाः सुवीराः ॥ ६ ॥

सः । त्वम् । नः । अर्वन् । निदायाः । विश्वेभिः । अग्ने । अग्निभिः । इधानः ।

वेषि । रायः । वि । यासि । दुच्छुनाः । मदेम । शतहिमाः । सुवीराः ॥ ६ ॥

हे १अर्वन् गन्तः २अग्ने ३सः तादृशः ४त्वं ५निदायाः निन्दित्र्याः प्रजाया निन्दाया एव वा पाहीति शेषः । कथंभूतः सन् । ६विश्वेभिः सर्वैः ७अग्निभिः त्वच्छाखाभूतैः ८इधानः^२ इध्यमानः^३ सन् । ९रायः धनानि चास्मान् १०वेषि गमय प्रापय । यद्वा । हविलक्षणां धनानि वेषि कामयसे । ११दुच्छुनाः दुःखकारिणीः शत्रुसेनाः १२वि १३यासि च विविधं गमयसि च । वयं च १४सुवीराः शोभनपुत्रपौत्राः सन्तः १५शतहिमाः शतं^४ संवत्सरान्^५ १६मदेम मोदेम ॥ १७ ॥

‘त्वद्विश्वा’ इति षडृचं त्रयोदशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । ‘त्वद्विश्वा’ इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

त्वद्विश्वा सुभग सौभगान्यग्ने वि यन्ति वनिनो न वयाः ।

श्रुष्टी रयिर्वाजो वृत्रतूर्यो दिवो वृष्टिरीड्यो रीतिरपाम् ॥ १ ॥

त्वत् । विश्वा । सुभग । सौभगानि । अग्ने । वि । यन्ति । वनिनः । न । वयाः ।

श्रुष्टी । रयिः । वाजः । वृत्रतूर्यो । दिवः । वृष्टिः । ईड्यः । रीतिः । अपाम् ॥ १ ॥

हे १सुभग शोभनधन २अग्ने ३विश्वा विश्वानि सर्वाणि ४सौभगानि धनानि^१ ५त्वत् त्वत्तः ६वि यन्ति विविधं निर्गच्छन्ति । हिरण्यमूलत्वात् सर्वेषां धनानां हिरण्यं चाग्नेः सकाशादुत्पन्नम् । ‘तस्य रेतः परापतत्तद्विरण्यमभवत्’ (तै. ब्रा. १. १. ३. ८) इति श्रुतेः । निर्गमने दृष्टान्तः । ७वनिनो ८न वयाः । यथा वृक्षाच्छाखा विविधं निर्गच्छन्ति तद्वत् । तथा ९रयिः पशुसंघश्च त्वत्सकाशादेव १०श्रुष्टी क्षिप्रं ज्येति निर्गच्छति । ‘पशवो वै रयिः पशून्नेवावरुन्धे’ (तै. सं. १. ५. ७. २) इति तैत्तिरीयकम् ।

१. श-अतिक्रम्य । २. ख१-भ-स इधानः इध्यमानः; ज-झ-ण-त-न-र-स इधानः । ३. ख-झ-झ-त-न-भ-र-श-शतसंवत्सरान् । ४. न-शोभनधनानि ।

वृत्रतूर्ये वृत्राणां शत्रूणां हिंसके संग्रामे शत्रून् जेतुं ववाजः बलं च त्वत्तो व्येति । वदिवः अन्तरिक्षात् या वृष्टिः सापि त्वत् एव व्येति । 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याजायते वृष्टि-वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः' (मनु. ३. ७६) इति स्मरणात् । अतस्त्वम् वईड्यः सर्वैः स्तुत्यः सन् अपाम् उदकानां वरीतिः गमयिता भवसि ॥

त्वं भगो न आ हि रत्नमिषे परिजमेव क्षयसि दस्मवर्चाः ।

अग्ने मित्रो न बृहत् ऋतस्यासि क्षत्ता वामस्य देव भूरैः ॥ २ ॥

त्वम् । भगः । नः । आ । हि । रत्नम् । इषे । परिजमाऽइव । क्षयसि । दस्मवर्चाः ।

अग्ने । मित्रः । न । बृहत् । ऋतस्य । असि । क्षत्ता । वामस्य । देव । भूरैः ॥ २ ॥

हे अग्ने वभगः^१ भजनीयः वत्वं^२ वनः अस्मभ्यं वरत्नं रमणीयं धनम् वआ वइषे आगमय प्रयच्छ ॥ 'इणू गतौ' इत्यस्यैतद्रूपम् । वहि इति पूरकः । दस्मवर्चाः दर्शनीयदीप्तिस्त्वं वपरिजमेव परितो गन्ता वायुरिव वक्षयसि सर्वत्र निवससि । यद्वा । क्षयतिरैश्वर्यकर्मा । सर्वस्येशिषे । हे अग्ने मित्रो वन प्रमीतेस्त्रायको देव इव वबृहत् महत्ः वऋतस्य उदकस्य^३ यज्ञस्य वा वक्षत्ता वअसि । क्षदति-रत्र दानकर्मा । दाता भवसि । तथा हे देव द्योतमानाग्ने भूरैः बहुलस्य वामस्य वननीयस्य धनस्य च दाता भवसीत्यनुषङ्गः ॥

स सत्पतिः शर्वसा हन्ति वृत्रमग्ने विप्रो वि पुणेर्भर्ति वाजम् ।

यं त्वं प्रचेत ऋतजात राया सजोषा नप्त्रापां हिनोषि ॥ ३ ॥

सः । सत्पतिः । शर्वसा । हन्ति । वृत्रम् । अग्ने । विप्रः । वि । पुणेः । भर्ति । वाजम् ।

यम् । त्वम् । प्रऽचेतः । ऋतऽजात । राया । सऽजोषाः । नप्त्रा । अपाम् । हिनोषि ॥ ३ ॥

हे अग्ने वसत्पतिः सतां पालयिता वसः पुरुषः वृत्रम् आवरकं शत्रुं वशवसा बलेन वहन्ति । स च विप्रः मेधावी सन् वपणेः वणिजः एतन्नाम्नोऽसुरस्य वा ववाजम् अन्नं बलं वा ववि वभर्ति वियुज्य हरति ॥ 'हग्रहोर्भः' इति भावम् ॥ हे प्रचेतः प्रकृष्टज्ञान वऋतजात । ऋतमिति यज्ञनाम । तदर्थं जाताग्ने अपां वनप्त्रा न पातयित्रा^३ पुत्रेण मध्यमस्थानेन वैद्युताग्निना वसजोषाः संगतः वत्वं वयं पुरुषं वराया ॥ चतुर्थ्यर्थे तृतीया ॥ धनार्थं वहिनोषि प्रेरयसि स हन्तीत्यन्वयः ॥

यस्ते सूनो सहसो गीर्भिरुक्थैर्यज्ञैर्मर्तो निशिति वेद्यानट् ।

विश्वं स देव प्रति वारमग्ने धत्ते धान्यं^१ पत्यते वसव्यैः ॥ ४ ॥

यः । ते । सूनो इति । सहसः । गीऽभिः । उक्थैः । यज्ञैः । मर्तैः । निऽशितिम् । वेद्या । आनट् ।

विश्वम् । सः । देव । प्रति । वा । अरम् । अग्ने । धत्ते । धान्यम् । पत्यते । वसव्यैः ॥ ४ ॥

१. य-त्वं भगो भजनीयः । २. ख-भ-उदकस्य सत्यस्य; श-सत्यस्य । ३. ख-झ-त-भ-य-प्रापयित्रा; न-र-पापयित्रा ।

हे $\sqrt{\text{सहसः}}$ $\sqrt{\text{सूनो}}$ बलस्य पुत्राग्ने $\sqrt{\text{ते तव}}$ $\sqrt{\text{निशितिं}}$ तैक्ष्ण्यं $\sqrt{\text{यः}}$ $\sqrt{\text{मर्तः}}$ मनुष्यो यजमानः
 $\sqrt{\text{गीर्भिः}}$ स्तुतिभिः $\sqrt{\text{उक्थैः}}$ शस्त्रैः $\sqrt{\text{यज्ञैः}}$ यजनसाधनैर्हविर्भिश्च $\sqrt{\text{वेद्या}}$ वेद्यां यज्ञभूमौ $\sqrt{\text{आनट्}}$
 प्रापयति $\sqrt{\text{सः}}$ मर्तो हे $\sqrt{\text{देव}}$ द्योतमान $\sqrt{\text{अग्ने}}$ $\sqrt{\text{विश्वं}}$ सर्वम् $\sqrt{\text{अरं}}$ पर्याप्तम् । वाशब्दश्चार्थः । $\sqrt{\text{धान्यं}}$ च
 $\sqrt{\text{प्रति}}$ $\sqrt{\text{धत्ते}}$ प्रतिधारयति । $\sqrt{\text{वसव्यैः}}$ वसुभिश्च $\sqrt{\text{पत्यते}}$ संगच्छते ॥

ता नृभ्य आ सौश्रवसा सुवीराग्ने सूनो सहसः पुष्यसे धाः ।

कृणोषि यच्छवसा भूरि पश्वो वयो वृकायारये जसुरये ॥ ५ ॥

ता । नृभ्यः । आ । सौश्रवसा । सुवीरा । अग्ने । सूनो इति । सहसः । पुष्यसे । धाः ।
 कृणोषि । यत् । शवसा । भूरि । पश्वः । वयः । वृकाय । अरये । जसुरये ॥ ५ ॥

हे $\sqrt{\text{सहसः}}$ $\sqrt{\text{सूनो}}$ सहसस्पुत्र $\sqrt{\text{अग्ने}}$ $\sqrt{\text{सुवीरा}}$ शोभनैः पुत्रैरुपेतानि $\sqrt{\text{सौश्रवसा}}$ सुश्रवांसि शोभ-
 नान्यन्नानि $\sqrt{\text{ता तानि}}$ $\sqrt{\text{नृभ्यः}}$ शत्रुजनेभ्यः $\sqrt{\text{आ आहत्य}}$ $\sqrt{\text{धाः}}$ अस्मासु धेहि । किमर्थम् । $\sqrt{\text{पुष्यसे}}$
 पोषार्थम्^१ । यद्वा । नृभ्यः स्तुतीनां नेतृभ्योऽस्मभ्यम् आ धेहि आभिमुख्येन प्रयच्छ । $\sqrt{\text{शवसा}}$ बलेन
 युक्तस्त्वं $\sqrt{\text{भूरि}}$ बहुलं $\sqrt{\text{पश्वः}}$ पशोः संबन्धि दध्यादिलक्षणं $\sqrt{\text{यत्}}$ $\sqrt{\text{वयः}}$ अन्नं $\sqrt{\text{वृकाय}}$ अदात्रे $\sqrt{\text{जसुरये}}$
 उपक्षपयित्रे $\sqrt{\text{अरये}}$ शत्रवे $\sqrt{\text{कृणोषि}}$ करोषि तदन्नमाहत्य प्रयच्छेत्यर्थः^२ ॥

वद्वा सूनो सहसो नो विहाया अग्ने तोकं तनयं वाजि नो दाः ।

विश्वाभिर्गीर्भिराभि पूतिमश्यां मदेम शतहिमाः सुवीराः ॥ ६ ॥

वद्वा । सूनो इति । सहसः । नः । विहायाः । अग्ने । तोकम् । तनयम् । वाजि । नः । दाः ।
 विश्वाभिः । गीःभिः । अभि । पूतिम् । अश्याम् । मदेम । शतहिमाः । सुवीराः ॥ ६ ॥

हे $\sqrt{\text{सहसः}}$ $\sqrt{\text{सूनो}}$ $\sqrt{\text{अग्ने}}$ $\sqrt{\text{विहायाः}}$ । महन्नामैतत् । महान्स्त्वं $\sqrt{\text{नः}}$ अस्माकं $\sqrt{\text{वद्वा}}$ वदिता
 हितोपदेष्टा भव । अपि च $\sqrt{\text{तोकं}}$ पुत्रं $\sqrt{\text{तनयं}}$ तत्पुत्रं च $\sqrt{\text{वाजि}}$ अन्नयुक्तं $\sqrt{\text{नः}}$ अस्मभ्यं $\sqrt{\text{दाः}}$ देहि ।
 अहं स्तोता $\sqrt{\text{विश्वाभिः}}$ सर्वाभिः $\sqrt{\text{गीर्भिः}}$ त्वद्विषयाभिः^३ $\sqrt{\text{पूतिं}}$ कामानां संपूर्तिम् $\sqrt{\text{अभि}}$ $\sqrt{\text{अश्याम्}}$
 अभिप्राप्तुयाम् । अन्यद्वत्तम् ॥ ॥ १५ ॥

‘अग्ना यः’ इति षड्वचं चतुर्दशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षमाग्नेयम् । षष्ठी शक्करी शिष्टाः पञ्चानुष्टुभः ।
 तथा चानुक्रान्तम्—‘अग्ना य आनुष्टुभं शक्क्यन्तम्’ इति । प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतावाश्विनशस्त्रे
 चेदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘अग्ना यो होताजनिष्ट’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । अत्रेश्वतुर्वीराख्ये
 चतुरात्रेऽह्नीने तृतीयेऽह्नीने सूक्तमाज्यशस्त्रम् । सूत्रितं च—‘अग्ना यो मर्त्यो दुव इति तृतीये’ (आश्व.
 श्रौ. १०. २) इति ॥

१. श-पोषणार्थम् । २. श-अस्मभ्यं प्रयच्छेत्यर्थः । ३. ज-त्वद्विषयाभिः स्तुतिभिः ।

अग्रा यो मर्त्यो दुर्वो धियं जुजोष धीतिभिः ।

भसन्नु ष प्र पूर्य इषं वुरीतावसे ॥ १ ॥

अग्रा । यः । मर्त्यः । दुर्वः । धियम् । जुजोष । धीतिभिः ।

भसत् । नु । सः । प्र । पूर्यः । इषम् । वुरीत । अवसे ॥ १ ॥

वयो वमर्त्यः मनुष्यः वअग्रा अग्रावग्निविषयं वदुवः परिचरणं वधियं कर्म च यज्ञादिलक्षणं वधीतिभिः स्तुतिभिः सार्धं वजुजोष सेवते आचरति वसः मर्त्यः वपूर्यः पूर्वेषां मुख्यः सन् वनु क्षिप्रं वप्र वभसत् प्रभासेत । प्रकृष्टप्रकाशवान् भवेत् । वअवसे पुत्रादीनां रक्षणार्थम् वइषम् अन्नं च ववुरीत वृणीत संभजेत । शत्रुसकाशालभेतेत्यर्थः ॥

अग्निरिद्धि प्रचेता अग्निर्वेधस्तम ऋषिः ।

अग्निं होतारमीळते यज्ञेषु मनुषो विशः ॥ २ ॥

अग्निः । इत् । हि । प्रचेताः । अग्निः । वेधःस्तमः । ऋषिः ।

अग्निम् । होतारम् । ईळते । यज्ञेषु । मनुषः । विशः ॥ २ ॥

वअग्निरित् अग्निरेव वप्रचेताः प्रकृष्टज्ञानवान् नान्यः^१ कश्चित् । वहि यस्मादेवं तस्मात् वेधस्तमः विधातृतमोऽतिशयेन हविर्वहनादीनां कर्मणां कर्ता वऋषिः सर्वस्य द्रष्टा च भवति । वमनुषः मनुष्यस्य यजमानस्य विशः प्रजाः ऋत्विगलक्षणाः वहोतारं देवानामाह्वातारं तादृशम् वअग्निं वयज्ञेषु यागेषु वईळते स्तुवन्ति ॥

नाना ह्यग्नेऽवसे स्पर्धन्ते रायो अर्यः ।

तूर्वन्तो दस्युमायवो व्रतैः सीक्षन्तो अव्रतम् ॥ ३ ॥

नाना । हि । अग्ने । अवसे । स्पर्धन्ते । रायः । अर्यः ।

तूर्वन्तः । दस्युम् । आयवः । व्रतैः । सीक्षन्तः । अव्रतम् ॥ ३ ॥

हे वअग्ने वअर्यः अरेः शत्रोः वरायः धनानि वअवसे त्वत्स्तोतॄणां रक्षणार्थं वनाना शत्रुसकाशात् पृथग्भूताः वस्पर्धन्ते । अहमेव पालयान्यहमेव पालयानीति स्पर्धां कुर्वन्ति । वआयवः मनुष्यास्ते च स्तोतारः वदस्युम् उपक्षपयितारं शत्रुं वतूर्वन्तः हिंसन्तः वव्रतैः त्वद्देवत्वैर्यागैः वअव्रतं व्रतविरोधिनं^२ च पुरुषं वसीक्षन्तः सोढुमभिभवितुमिच्छन्तो भवन्ति ॥

१. ख-झ-त-न-भ-य-र- ' नान्यः ' नास्ति । २. ख-ग-घ-१-झ-झ-त-न-भ-य-र-श-व्रतविरोधिनं यागविरोधिनम् ।

अग्निरप्सामृतीषहं वीरं ददाति सत्पतिम् ।

यस्य त्रसन्ति शर्वसः संचक्षि शत्रवो भिया ॥ ४ ॥

अग्निः । अप्साम् । ऋतिऽसहम् । वीरम् । ददाति । सत्पतिम् ।

यस्य । त्रसन्ति । शर्वसः । सम्पचक्षि । शत्रवः । भिया ॥ ४ ॥

अयम् अग्निः वीरं पुत्रं ददाति स्तोत्रभ्यः प्रयच्छति । कीदृशं पुत्रम् । अप्साम् अपामास-
व्यानां कर्मणां सनितारं संभक्तारम् ऋतीषहम् ऋतीनामरातीनां सोढारमभिवितारं सत्पतिं सतां
कर्मणां पालयितारम् । यस्य वीरस्य संचक्षि संदर्शने सति शर्वसः बलात् भिया भीत्या शत्रवः
त्रसन्ति उद्विजन्ते तं वीरमित्यन्वयः ॥

अग्निर्हि विद्वाना निदो देवो मर्तमुरुष्यति ।

सहावा यस्यावृतो रयिर्वाजेष्ववृतः ॥ ५ ॥

अग्निः । हि । विद्वाना । निदः । देवः । मर्तम् । उरुष्यति ।

सहवा । यस्य । अवृतः । रयिः । वाजेषु । अवृतः ॥ ५ ॥

सहावा । सहो बलम् । तद्वान् देवः दानादिगुणयुक्तः अग्निः विद्वाना ज्ञानेन युक्तः सन् तं
मर्तं मनुष्यं यजमानं निदः निन्दकात् उरुष्यति रक्षति । हि इति पूरकः । यस्य मर्तस्य रयिः
हविलक्षणं धनम् अवृतः रक्षःप्रभृतिभिरनाच्छादितं वाजेषु यज्ञेषु अवृतः अन्यैर्यजमानैः असंभक्तं
तं हविष्मन्तं यजमानमुरुष्यतीत्यन्वयः ॥

अच्छा नो मित्रमहो देव देवानग्ने वोचः सुमतिं रोदस्योः ।

वीहि स्वस्ति सुक्षितिं दिवो नृन्दिषो अंहांसि दुरिता तरेम ता तरेम तवावसा तरेम ॥ ६ ॥

अच्छ । नः । मित्रमहः । देव । देवान् । अग्ने । वोचः । सुमतिम् । रोदस्योः ।

वीहि । स्वस्तिम् । सुक्षितिम् । दिवः । नृन् । दिषः । अंहांसि । दुःइता । तरेम ।

ता । तरेम । तव । अवसा । तरेम ॥ ६ ॥

व्याख्यातेयम्* । अक्षरार्थस्तु । अनुकूलदीप्ति दानादिगुणयुक्ताग्ने द्यावापृथिव्योरभिगतस्त्वमस्म-
दीयां सुष्टुतिं यष्टव्यान् देवान् प्रति वोचः प्रब्रूहि । स्तुतेर्नृत्नस्मांश्च सुनिवासमविनाशं गमय । वयं च

१. ख१-घ-ज-भ-श-असंभक्तं तस्यैव असाधारणम् ; ण-असंभक्तं तस्यैव साधारणम् ; त-असंभक्तं
न । * ख-घ-पुस्तकयोरस्य मन्त्रस्य संपूर्णं भाष्यं विद्यते (ऋ. सं. ६. २. ११) ।

त्वत्प्रसादात् द्वेष्टून् पापानि तत्फलानि दुर्गमनानि चातिक्रामेम । व्यवहितानि जन्मान्तरकृतानि च तान्यतिक्रामेम । त्वदीयेन रक्षणेनात्यन्तमतिक्रामेमेति ॥ १६ ॥

‘इमम् पु वः’ इत्येकोनविंशत्यृचं पञ्चदशं सूक्तमाङ्गिरसस्य वीतहव्यस्य भरद्वाजस्य वार्षमागेयम् । आदौ नव जगत्पञ्चतीयाषष्ठ्यौ तु शक्रयतिशक्रयौ पञ्चदशी शकरी सप्तदश्यनुष्टुबष्टादशी बृहती दशम्याद्याः पञ्च षोडश्येकोनविंशी चेति सप्त त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तम्—‘इमम् त्वेकोना वीतहव्य ऋषिर्वा जागतं प्राग्दशम्यास्तृतीयापञ्चदश्यौ शक्रयौ षष्ठ्यतिशक्रयनुष्टुबष्टाहत्या उपान्ये’ इति । प्रातरनुवाक आग्नेये कृतावाश्विनशस्त्रे चादितो नवर्चः । सूत्रितं च—‘इमम् पु वो अतिथिमुषर्बुधमिति नव’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । दशरात्रे पञ्चमेऽहनि आद्यं नवर्चमाज्यशस्त्रम् । सूत्रितं च—‘इमम् पु वो अतिथिमुषर्बुधमिति नवाज्यम्’ (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति ॥

इमम् पु वो अतिथिमुषर्बुधं विश्वासां विशां पतिमृज्जसे गिरा ।

वेतीदिवो जनुषा कच्चिदा शुचिर्ज्योर्भिचदत्ति गर्भो यदच्युतम् ॥ १ ॥

इमम् । ऊँ इति । सु । वः । अतिथिम् । उषः । उषर्बुधम् । विश्वासां । विशां । पतिम् । ऋज्जसे । गिरा ।

वेति । इत् । दिवः । जनुषा । कत् । चित् । आ । शुचिः ।

ज्योक् । चित् । अत्ति । गर्भः । यत् । अच्युतम् ॥ १ ॥

हे वीतहव्य ऋषे भरद्वाज वा वः त्वम् । विभक्तिवचनयोर्व्यत्ययः ॥ इमम् इममेवाङ्गि गिरा स्तुत्या सु ऋज्जसे सुष्ठु प्रसाधय । ‘ऋज्जतिः प्रसाधनकर्मा’ इति यास्कः । कीदृशम् । अतिथिं सततं गन्तारम् । यद्वा । अतिथिर्वत्पूज्यम् । उषर्बुधम् उषसि प्रबुद्धं विश्वासां सर्वासां विशां प्रजानां पतिं पालयितारम् । जनुषा^१ जन्मना स्वत एव शुचिः शुद्धो निर्मलो वाग्निः कच्चित् कदाचित् कस्मिंश्चिदागकाले दिवः ह्युलोकात् आ वेति आगच्छति । तदानीं प्रसाधयेत्यन्वयः । एवं प्रसाधितोऽग्निः गर्भः अरण्योर्मध्ये गर्भवद्गर्तमानः । यद्वा । छावापृथिव्योर्गर्भभूतः सन् यत् हविः अच्युतं च्युतिरहितं नित्यमग्निहोत्रादिसाधनभूतं पयःप्रभृतिकं तत् ज्योक्चित् चिरकालम् अत्ति भक्षयति ॥

मित्रं न यं सुधितं भृगवो दधुर्वनस्पतावीड्यमूर्ध्वशौचिषम् ।

स त्वं सुप्रीतो वीतहव्ये अद्भुत प्रशस्तिभिर्महयसे दिवेदिवे ॥ २ ॥

मित्रम् । न । यम् । सुधितम् । भृगवः । दधुः । वनस्पतौ । ईड्यम् । ऊर्ध्वशौचिषम् ।

सः । त्वम् । सुप्रीतः । वीतहव्ये । अद्भुत । प्रशस्तिभिः । महयसे । दिवेदिवे ॥ २ ॥

वनस्पतौ अरण्यां सुधितं सुष्ठु निहितम् ईड्यं स्तुत्यम् ऊर्ध्वशौचिषम् उच्छ्रिततेजस्कं यम् अङ्गि त्वां मित्रं वन मित्रमिव सखिभूतमिव भृगवः महर्षयः दधुः आदधुः गृहे स्थापितवन्तः हे

वअद्भुत महज्जमे वस तादृशः वत्वं ववीतहव्ये एतत्संज्ञ ऋषौ वसुप्रीतः सुष्ठु प्रीयमाणो भव । यतः
वदिवेदिवे प्रतिदिनं वप्रशस्तिभिः प्रकुष्ठैः स्तोत्रैः वमहयसे पूज्यसे । भरद्वाज ऋषिश्चेत् वीतहव्ये
दत्तहविष्के भरद्वाज इति योजनीयम् ॥

स त्वं दक्षस्यावृको वृधो भूर्यः परस्यान्तरस्य तरुषः ।

रायः सूनो सहसो मर्त्येष्वच्छर्दिच्छ वीतहव्याय सप्रथो भरद्वाजाय सप्रथः ॥३॥

सः । त्वम् । दक्षस्य । अवृकः । वृधः । भूः । अर्यः । परस्य । अन्तरस्य । तरुषः ।

रायः । सूनो इति । सहसः । मर्त्येषु । आ ।

छर्दिः । यच्छ । वीतहव्याय । सप्रथः । भरद्वाजाय । सप्रथः ॥ ३ ॥

हे अग्ने वसः तादृशः अवृकः बाधकरहितः वत्वं दक्षस्य अनुष्ठानसमर्थस्य वृधः वर्धयिता भूः
भवसि । तथा परस्य विप्रकुष्ठस्य अर्यः अरेः शत्रोः अन्तरस्य अन्तिकतरस्य संनिक्कुष्ठस्य शत्रोः
तरुषः तरिता भवसि । अतः कारणात् हे सहसः सूनो सप्रथः सर्वतः पृथुस्त्वं मर्त्येषु मनुष्येषु
मध्ये भरद्वाजाय संभृतहविलक्षणाज्ञाय वीतहव्याय । वीतं गमित हव्यं हविर्येन तादृशाय भरद्वाजा-
येति वा योज्यम् । रायः^१ धनानि छर्दिः गृहं वा यच्छ प्रयच्छ । सप्रथ इति पुनरुक्तिरादरार्था^१ ॥

द्युतानं वो अतिथिं स्वर्णरमग्निं होतारं मनुषः स्वध्वरम् ।

विप्रं न द्युक्षवचसं सुवृक्तिभिर्हव्यवाहमरतिं देवमृञ्जसे ॥ ४ ॥

द्युतानम् । वः । अतिथिम् । स्वःऽनरम् । अग्निम् । होतारम् । मनुषः । सुध्वरम् ।

विप्रम् । न । द्युक्षवचसम् । सुवृक्तिभिः । हव्यवाहम् । अरतिम् । देवम् । ऋञ्जसे ॥ ४ ॥

हे वीतहव्य त्वं सुवृक्तिभिः शोभनाभिः स्तुतिभिः हव्यवाह हविषां वोढारं देवम् अग्निम्
ऋञ्जसे प्रसाधय । कीदृशम् । द्युतानं दीप्यमानं वः युष्माकम् अतिथिम् अतिथिवत्पूज्यं
स्वर्णरं स्वर्गस्य नेतारं मनुषः मनोः प्रजापतेर्यज्ञे होतारं देवानामाह्वतारं स्वध्वरं शोभनयज्ञं
विप्रं न मेधाविनं विपश्चितमिव द्युक्षवचसम् । दीप्तेर्निवासभूतं द्युक्षम् । तादृशवाक्योपेतम्
अरतिम् अर्थं स्वामिनम् ॥

१. ख-ञ-न-भ-य-र-सप्रथ इति पुनरुक्तिरादरार्था (ख-ञ-र-२ 'एवंविधस्त्वं' नास्ति) रायो धनानि
छर्दिर्दृष्टं चायच्छ प्रयच्छ; त-सप्रथ इति पुनरुक्तिरादरार्था ।

पावकया यश्चितयन्त्या कृपा क्षामन्नुरुच उषसो न भानुना ।

तूर्वन् यामन्नेतशस्य नू रण आ यो घृणे न तत्तृपाणो अजरः ॥ ५ ॥

पावकया । यः । चितयन्त्या । कृपा । क्षामन् । रुरुचे । उषसः । न । भानुना ।

तूर्वन् । न । यामन् । एतशस्य । नु । रणे । आ । य । घृणे । न । तत्तृपाणः । अजरः ॥ ५ ॥

यः अग्निः । पावकया शोधयिष्या । चितयन्त्या चेतयन्त्या प्रज्ञापयन्त्या । कृपा दीप्त्या । क्षामन् भूम्या । रुरुचे दीप्यते । उषसो न । भानुना । यथोपस. प्रकाशेन भासन्ते तद्वत् । अपि च यामन् यामनि संग्रामे । तूर्वन् शत्रून् हिंसन् पुरुष इव । एतशस्य एतत्संज्ञकस्य ऋषेः । रणे सूर्येण सह संग्रामे सहायार्थं । य. अग्नि. नु क्षिप्रम् । आ घृणे आदीप्यते । 'प्रैतशं सूर्ये पस्पृधानम्' (क्र. सं. १. ६१. १५) इति निगमान्तरम् । नूनं सर्वे देवास्तस्य साहाय्यमकार्षुः । यश्च तत्तृपाण. तृषितः प्रभावेन सर्वभक्षणशील. । अजरः जरारहितश्च भवति तं देवमृजस इति पूर्वस्यामृचि संबन्धः ॥ ॥ १७ ॥

अग्निमग्निं वः समिधा दुवस्यत प्रियंप्रियं वो अतिथिं गृणीषणि ।

उप वो गीभिर्मृतं विवासत देवो देवेषु वनते हि वार्यं देवो देवेषु वनते हि नो दुवः ॥ ६ ॥

अग्निमऽअग्निम् । वः । समऽइधा । दुवस्यत । प्रियमऽप्रियम् । वः । अतिथिम् । गृणीषणि ।

उप । वः । गीऽभिः । अमृतम् । विवासत । देवः । देवेषु । वनते । हि । वार्यम् ।

देवः । देवेषु । वनते । हि । नः । दुवः ॥ ६ ॥

हे अस्मदीयाः स्तोतारः । वः यूयं । प्रियंप्रियम् अत्यन्तं प्रियं । वः युष्माकम् । अतिथिम् अतिथिवत्पूज्यं । गृणीषणि शब्दनीयं स्तुत्यम् । अग्निमग्निम् अग्निमेव । नान्यं देवमित्यर्थः । समिधेन समिद्धिर्वा । दुवस्यत परिचरत । यद्वा । गृणीषणोति सप्तम्यन्तम् । गृणीषणि स्तोत्रे विषयतया वर्तमानम् । अपि च । वः यूयम् । अमृतम् अमरणमग्निं । गीभिः स्तुतिभिरुपैत्य । विवासत परिचरत । हि यस्मात् । देवेषु मध्ये । देवः दानादिगुणयुक्तोऽग्निः । वार्यं वरणीयं समिदादिकं । वनते संभजते । हि यस्माच्च । देवेषु मध्ये । देवः अग्निः । न. अस्माकं । दुव. परिचरणं । वनते संभजते । तस्मात् दुवस्यतेत्यन्वयः ॥

दशमेऽह्न्याग्निमास्ते 'समिद्धम्' इति तृचो जातवेदस्यनिविद्धानार्थः । सूत्रितं च—
'समिद्धमग्निं समिधा गिरा गृण इति तृचश्च' (आश्व. श्रौ. ८. १२) इति ॥

१. न-इति । बृहस्पतिसवे आग्निमास्ते शस्त्रे समिद्धमग्निमिति तृचः । सूत्रितं च-समिद्धमग्निं समिधा गिरा गृण इत्याग्निमास्तम् (आश्व. श्रौ. ९. ५.) इति ।

समिद्धमग्निं समिधा गिरा गृणे शुचिं पावकं पुरो अध्वरे ध्रुवम् ।

विप्रं होतारं पुरुवारमद्रुहं कविं सुमैरीमहे जातवेदसम् ॥ ७ ॥

सम्ऽईद्धम् । अग्निम् । सम्ऽईधा । गिरा । गृणे । शुचिम् । पावकम् । पुरः । अध्वरे । ध्रुवम् ।

विप्रम् । होतारम् । पुरुऽवारम् । अद्रुहम् । कविम् । सुमैः । ईमहे । जातवेदसम् ॥ ७ ॥

वसमिद्धं सम्यग्दीप्तम् वअग्निं वसमिधा समिन्धनहेतुभूतया वगिरा स्तुत्या वगृणे स्तौमि । यद्वा । समिधा समिद्धिर्दासभिः समिद्ध सम्यगिद्धम् । अपि च वशुचि स्वयं शुद्धं वपावकं सर्वेषां शोधकं वध्रुवं निश्चलं तमग्निम् वअध्वरे यज्ञे पुरस्करोमीति शेषः । तथा वविप्रं मेधाविनं वहोतारं देवाना-
माह्वतारं वपुरुवारं बहुभिर्वरणीयम् वअद्रुहम् अद्रोग्धार सर्वेषामनुकूलं वकविं क्रान्तदर्शिनं वजातवेदसं
जातानां वेदितारमग्निं वसुमैः सुखकरैः स्तोत्रैः वईमहे संभजामहे । यद्वा द्वितीयार्थे तृतीया । सुन्नानि
धनानीमहे याचामहे ॥

त्वां दूतमग्ने अमृतं युगेयुगे हव्यवाहं दधिरे पायुमीड्यम् ।

देवासश्च मर्तासश्च जागृविं विभुं विश्पतिं नमसा नि षेदिरे ॥ ८ ॥

त्वाम् । दूतम् । अग्ने । अमृतम् । युगेऽयुगे । हव्यऽवाहम् । दधिरे । पायुम् । ईड्यम् ।

देवासः । च । मर्तासः । च । जागृविम् । विऽभुम् । विश्पतिम् । नमसा । नि । षेदिरे ॥ ८ ॥

हे वअग्ने वत्वां वदेवासः देवाः वच वमर्तासः मनुष्याः वच वदूतं वदधिरे विदधिरे कृतवन्तः । कीदृशं त्वाम् । वअमृतम् अमरणं वयुगेयुगे काले काले तत्तद्यागानुष्ठानसमये वहव्यवाहं हव्यानां हविषां वोढारं वपायुं पालयितारम् वईड्यं स्तुत्यम् । अपि च त उभयविधा वजागृविं जागरणशीलं वविभु व्याप्तं वविश्वपतिं विशां प्रजानां पालयितारं तमग्निं वनमसा नमस्कारेण हविलक्षणाञ्चेन वा वनि वषेदिरे उपसेदिरे ॥

विभूषन्नग्र उभयाँ अनु व्रता दूतो देवानां रजसी समीयसे ।

यत्ते धीतिं सुमतिमावृणीमहेऽर्धं स्मा नस्त्रिवरूथः शिवो भव ॥ ९ ॥

विऽभूषन् । अग्ने । उभयाँ । अनु । व्रता । दूतः । देवानां । रजसी इति । सम् । ईयसे ।

यत् । ते । धीतिम् । सुऽमतिम् । आऽवृणीमहे । अर्धं । स्म । न । त्रिऽवरूथः । शिवः । भव ॥ ९ ॥

हे वअग्ने वउभयान् उभयविधान् देवान् मनुष्यांश्च वविभूषन् विशेषेण भूषयन् अलंकुर्वस्वम् वअनु वव्रता व्रतान्यनु व्रतेषु कर्मसु यागेषु वदेवानां वदूतः सन् वरजसी द्यावापृथिव्यौ वसमीयसे संचरसि । देवानानेत्तुं शुलोकं गच्छसि हवींषि च नेतुमिष्टं लोकम् । किंच वयत् यस्मात् वते तुभ्यं त्वदर्थं

वधीति कर्म वसुमतिं शोभनां स्तुतिं च आवृणीमहे वयं सभजामहे अध अतः कारणात् त्रिविरूथः
त्रिस्थानस्त्वं नः अस्माकं शिवः सुखकर भव । स्म हृत्येतत् पादपूरणम् ॥

प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोराम्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दसि 'तं सुप्रतीकम्' इत्याद्याः षडृचः । सूत्रितं
च—'तं सुप्रतीकमिति षट्' (आश्व श्रौ. ४. १३) इति ॥

तं सुप्रतीकं सुदृशं स्वश्चमविद्वांसो विदुष्टरं सपेम ।

स यक्षद्विधा वयुनानि विद्वान्प्र हव्यमग्निमृतेषु वोचत् ॥ १० ॥

तम् । सुप्रतीकम् । सुदृशम् । सुअञ्चम् । अविद्वास । विदुःऽतरम् । सपेम ।

सः । यक्षत् । विश्वा । वयुनानि । विद्वान् । प्र । हव्यम् । अग्निः । अमृतेषु । वोचत् ॥ १० ॥

अविद्वांसः वैदुष्यरहिता अल्पमतयो वयं विदुष्टरं विद्वत्तर सर्वज्ञ तम् अग्निं सपेम परिचरेम ।
कीदृशम् । सुप्रतीकं शोभनाङ्गं सुदृशं शोभनदृष्टारं^१ स्वञ्चं सुष्ठुञ्जन्तं गच्छन्तम् । किञ्च सः तादृशः
अग्निं यक्षत् देवान् यजतु । विश्वा सर्वाणि वयुनानि । ज्ञाननामैतन् । इह तु ज्ञातव्ये वर्तते ।
ज्ञातव्यान्वर्थजातानि विद्वान् जानन् अग्निः । अमृतेषु मरणरहितेषु देवेषु हव्यम् अस्मदीयं हविः
प्र वोचत् प्रब्रवीतु । युष्मदर्थं हविः कल्पितं तदर्थं यूयमागच्छतेत्येवं कथयतु ॥ ॥ १८ ॥

तमग्ने पास्युत तं पिपिर्षि यस्त आनद्वयै शूर धीतिम् ।

यज्ञस्य वा निशितिं वोदिति वा तमित्पृणक्षि शर्वसात राया ॥ ११ ॥

तम् । अग्ने । पासि । उत । तम् । पिपिर्षि । यः । ते । आनद्व । क्वयै । शूर । धीतिम् ।

यज्ञस्य । वा । निशितिम् । वा । उतऽइतिम् । वा । तम् । इत् । पृणक्षि । शर्वसा । उत । राया ॥ ११ ॥

हे अग्ने तं पुरुषं पासि रक्षसि । उत अपि च तं पिपिर्षि कामैः पूरयसि । यः पुरुषो हे
यज्ञर शौर्यवज्जग्ने क्वयै क्रान्तदर्शनाय ते तुभ्यं त्वदर्थं धीतिं कर्म स्तुतिं वा आनद्व प्राप्नोति ।
यद्वा । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । कवि त्वां धीतिमानद्व प्रापयति । तं
पासीत्यन्वयः । अपि^२ च यज्ञस्य यागस्य वा तत्साधनभूतस्य हविषो वा निशितिं वा । निशितिः
संस्कारः । तं वा उदितिम् उद्गमनं वा आनद्व प्रापयति तमित् तमेव शवसा बलेन पृणक्षि
पूरयसि । उत अपि च शया धनेन पूरयसि^३ ॥

त्वमग्ने वनुष्यतो नि पाहि त्वम् नः सहसावन्नवद्यात् ।

सं त्वा ध्वस्मन्वदभ्येतु पाथः सं रयिः स्पृहयाय्यः सहस्री ॥ १२ ॥

त्वम् । अग्ने । वनुष्यतः । नि । पाहि । त्वम् । ऊँ इति । नः । सहसाऽवन् । अवद्यात् ।

सम् । त्वा । ध्वस्मन्ऽवत् । अभि । एतु । पाथः । सम् । रयिः । स्पृहयाय्यः । सहस्री ॥ १२ ॥

१. ज-त-य-शोभनं द्रष्टारम् । २. घ-श-उतापि । ३. ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-य-र- च पूरयसि;
घ-त-आपूरयसि

हे ऽअग्ने ऽत्वं ऽवनुष्यतः हिंसकाच्छत्रोः ऽनि नितरामस्मात्रक्ष । हे ऽसहसावन् बलवन्नामे
 ऽत्वमु त्वमेव ऽन. अस्मान् ऽअवद्यात् पापात् निपाहि । ऽत्वा त्वां ऽध्वस्मन्वत् ध्वंसनवत् ध्वस्तदोषं
 ऽपाथः हविलक्षणमस्माभिर्देत्तमन्नं ऽसम् ऽअभ्येतु सम्यगभिगच्छतु । ऽस्पृहयाय स्पृहणीय. ऽसहस्री
 सहस्रसंख्यायुक्तः ऽरयिः त्वया दत्तं धनं सम्यगभिगच्छतु ॥

व्यूहहे दशरात्रे पञ्चमेऽहन्याग्निमाखते 'अग्निर्होता' इति तृचो जातवेदसनिविद्वानीयः ।
 सूत्रितं च—'अग्निर्होता गृहपति. स राजेति तिस्रः' (आश्व. श्रौ ८ ८) इति । पत्नीसंयाजेषु
 गृहपतेराद्यानुवाक्या । सूत्रितं च—'अग्निर्होता गृहपतिः स राजा हव्यवाळग्निरजर. पिता न इति
 पत्नीसंयाजाः' (आश्व. श्रौ. १ १०) इति । आश्विनशस्त्रस्यैषैव प्रतिपत् । सूत्रितं च—'अग्नि-
 र्होता गृहपतिः स राजेति प्रतिपदेकपातिनी पच्छः' (आश्व. श्रौ ६. ५) इति ॥

अग्निर्होता गृहपतिः स राजा विश्वा वेद जनिमा जातवेदाः ।

देवानामुत यो मर्त्यानां यजिष्ठः स प्र यजतामृतावा ॥ १३ ॥

अग्निः । होता । गृहपतिः । सः । राजा । विश्वा । वेद । जनिम । जातवेदाः ।

देवानाम् । उत । यः । मर्त्यानाम् । यजिष्ठः । सः । प्र । यजताम् । ऋतवा ॥ १३ ॥

ऽहोता देवानामाह्वाना ऽराजा राजमानः ऽसः ऽअग्नि. ऽगृहपति. गृहाणां पतिरधिपतिर्भवति ।
 तथा ऽविश्वा विश्वानि सर्वाणि ऽजनिम जन्मानि जन्मवन्ति भूतजातानि ऽजातवेदा. जातप्रज्ञः सन्
 ऽवेद वेत्ति जानाति । ऽयः अग्निः ऽदेवानाम् इन्द्रादीनाम् ऽउत अपि च ऽमर्त्यानां मनुष्याणां च
 मध्ये ऽयजिष्ठः अतिशयेन यष्टा भवति ऽऋतावा । ऋत सत्यं यज्ञो वा । तद्वान् ऽसः अग्निः ऽप्र
 ऽयजतां प्रकर्षेण देवान् यजतु ॥

'अग्ने यदद्य' इति दर्शपूर्णमासयो. स्विष्टकृतो याज्या । सूत्रितं च—'अग्ने यदद्य विशो
 अध्वरस्य होतरित्यनवानं यजति' (आश्व. श्रौ १ ६) इति ॥

अग्ने यदद्य विशो अध्वरस्य होतुः पार्वकशोचे वेष्टुं हि यज्वा ।

ऋता यजासि महिना वि यद्गृह्व्या वह यविष्ठ या ते अद्य ॥ १४ ॥

अग्ने । यत् । अद्य । विशः । अध्वरस्य । होतरिति । पार्वकशोचे । वेः । त्वम् । हि । यज्वा ।

ऋता । यजासि । महिना । वि । यत् । भूः । ह्व्या । वह । यविष्ठ । या । ते । अद्य ॥ १४ ॥

हे ऽअध्वरस्य ऽहोतः यज्ञस्य निष्पादक ऽपार्वकशोचे शोधकदीप्ते एवंभूत हे ऽअग्ने ऽअद्य अस्मिन्
 काले ऽविश. मनुष्यस्य यजमानस्य ऽयत् कर्तव्यं तत् ऽवे. कामयस्व । ऽहि यस्मात् ऽत्वं ऽयज्वा
 देवानां यष्टा भवसि तस्मात् ऽऋता ऋते यज्ञे ऽयजासि देवान् यज । अपि च ऽमहिना महिना स्व-
 माहात्म्येन ऽयत् यस्मात् ऽवि ऽभूः विभवसि व्याप्तो भवसि अतः कारणात् हे ऽयविष्ठ युवतमाग्ने ऽते
 तुभ्यं स्वदर्थम् ऽअद्य इदानीं ऽया यानि हव्यानि जुहुमस्तानि ऽह्व्या हव्यानि हवींषि ऽवह । स्वकीयां
 स्विष्टकृदाख्यां तनुं प्रापय ॥

अभि प्रयांसि सुधितानि हि ख्यो नि त्वा दधीत रोदसी यजध्वै ।

अवा नो मघवन्वाजसातावग्रे विश्वानि दुरिता तरेम ता तरेम तवावसा तरेम ॥ १५ ॥

अभि । प्रयांसि । सुधितानि । हि । ख्यः । नि । त्वा । दधीत । रोदसी इति । यजध्वै ।

अव । नः । मघवन् । वाजसातौ । अग्रे । विश्वानि । दुःऽहता । तरेम ।

ता । तरेम । तव । अवसा । तरेम ॥ १५ ॥

हे अग्रे ^१सुधितानि सुनिहितानि^२ वेद्यामासादितानि ^३प्रयांसि अन्नानि हविलक्षणानि^४ अभि ^५ख्यः अभिपश्यसि । ^६हि पूरकः । तादृशं^७ त्वां^८ ^९रोदसी द्यावापृथिव्यावेतदुपलक्षितान् सर्वान् देवान् ^{१०}यजध्वै यष्टु ^{११}नि ^{१२}दधीत । अयं यजमानो निहितवान् । हे ^{१३}मघवन् ^{१४}अग्रे ^{१५}नः अस्मान् ^{१६}वाजसातौ संग्रामे अन्नस्य संभजने वा निमित्तभूते ^{१७}अव रक्ष । वयं च ^{१८}विश्वानि सर्वाणि ^{१९}दुरिता दुरितानि दुःखानि ^{२०}तरेम अतिक्रामेम । अन्यद्गतम् ॥ ॥ १९ ॥

अग्निप्रणयने 'अग्रे विश्वेभिः' इत्येषानुवक्तव्या^१ । सूत्रितं च—'अग्रे विश्वेभिः स्वनीक देवैरित्यर्धर्च आरमेत्' (आश्व. औ. २. १७) इति ॥

अग्रे विश्वेभिः स्वनीक देवैरूर्णावन्तं प्रथमः सीद योनिम् ।

कुलायिनं घृतवन्तं सवित्रे यज्ञं नय यजमानाय साधु ॥ १६ ॥

अग्रे । विश्वेभिः । सुऽअनीक । देवैः । ऊर्णाऽवन्तम् । प्रथमः । सीद । योनिम् ।

कुलायिनम् । घृतवन्तम् । सवित्रे । यज्ञम् । नय । यजमानाय । साधु ॥ १६ ॥

हे ^१स्वनीक सुज्वाल ^२अग्रे ^३विश्वेभिः विश्वैः सर्वैः ^४देवैः सह ^५ऊर्णावन्तम् ऊर्णास्तुकावन्तं ^६योनिम् उत्तरवेदिलक्षणं स्थानं ^७प्रथमः सर्वेषु देवेषु मुख्यस्त्वं ^८सीद उपविश । कीदृशं योनिम् । ^९कुलायिनम् । कुलायो नीडम् । तत्सदृशं गुग्गुल्वादिसंभारेणोपेतम् । तथा च श्रूयते—'कुलायमिव ह्येतद्यज्ञे क्रियते यत्पैतुदारवाः परिधयो गुग्गुलूणास्तुकाः सुगन्धितेजनानि' (श्रै. ब्रा. १. २८) इति । ^{१०}घृतवन्तं व्याघ्राणाज्ययुक्तम् । एवमुत्तरवेद्यां निषण्णस्त्वं ^{११}सवित्रे हविषां प्रेरयित्रे ^{१२}यजमानाय । षष्ठ्यर्थे चतुर्थ्येषा । ईदृशस्य यजमानस्य ^{१३}यज्ञं ^{१४}साधु आर्जवेन ^{१५}नय देवान् प्रापय ॥

इममु त्यमथर्ववदग्निं मन्थन्ति वेधसः ।

यमङ्कूयन्तमानयन्नमूरं श्याव्याभ्यः ॥ १७ ॥

इमम् । ऊँ इति । त्यम् । अथर्ववत् । अग्निम् । मन्थन्ति । वेधसः ।

यम् । अङ्कुऽयन्तम् । आ । अनयन् । अमूरम् । श्याव्याभ्यः ॥ १७ ॥

१. ख-झ-न-भ-य-श-सुहितानि । २. त-य-हविलक्षणान्यन्नानि । ३. ख-भ-त्वा त्वा तादृशम् ; झ-त्वा तादृशम् ; न-र-त्वा त दृशं त्वाम्, श-त्वादृशं त्वाम् । ४. ख-झ-न-भ-श-इत्येषानुवाक्या ।

ववेधसः कर्मणां विधातार ऋत्विजः वदुसं दृश्यमानं वत्यं तं पूर्वोक्तगुणम् वअग्निम् वअथर्ववत् यथाथार्वाण्य ऋषिः पुरामक्षात् तथा वमन्थन्ति मक्षन्ति । अरण्योः सकाशाज्जनयन्ति । वअङ्कयन्तम् । कुत्सितमञ्जनं गमनम् अङ्कु^१ । तदात्मन इच्छन्तं देवेभ्यो निर्गत्येतस्ततः पलायमानम् वअमूरम् अमूढं वयम् अग्निं वश्याव्याभ्यः । श्यावीति रात्रिनाम । तत्र भवास्तमसः संहतयः श्याव्याः । ताभ्यः सकाशात् वआनयन् आगमयन् तं मन्थन्तीत्यन्वयः^२ ॥

जनिष्वा देववीतये सर्वताता स्वस्तये ।

आ देवान्वक्ष्यमृतां ऋतावृधो यज्ञं देवेषु पिस्पृशः ॥ १८ ॥

जनिष्वा । देवऽवीतये । सर्वऽताता । स्वस्तये ।

आ । देवान् । वक्षि । अमृतान् । ऋतऽवृधः । यज्ञम् । देवेषु । पिस्पृशः ॥ १८ ॥

हे अग्ने वसर्वताता सर्वेस्तायमाने यज्ञे मध्यमानस्त्वं वजनिष्व प्रादुर्भवे । किमर्थम् । वदेववीतये देवकामाय यजमानाय । षष्ठ्यर्थे चतुर्थ्येषा । ईदृशस्य यजमानस्य वस्वस्तये अविनाशार्थम् । जनित्वा च वअमृतान् मरणरहितान् वऋतावृधः यज्ञस्य वर्धयितुन् देवान् वआ ववक्षि आवह । तदनन्तरं तेषु वदेवेषु अस्मदीयं वयज्ञं वपिस्पृशः स्पर्शय । प्रापयेत्यर्थः ॥

वयमु त्वा गृहपते जनानामग्ने अकर्म समिधा बृहन्तम् ।

अस्थूरि नो गार्हपत्यानि सन्तु तिग्मेन नस्तेजसा सं शिशाधि ॥ १९ ॥

वयम् । ऊँ इति । त्वा । गृहऽपते । जनानाम् । अग्ने । अकर्म । समऽइधा । बृहन्तम् ।

अस्थूरि । नः । गार्हऽपत्यानि । सन्तु । तिग्मेन । नः । तेजसा । सम् । शिशाधि ॥ १९ ॥

हे वगृहपते यज्ञानां पालक वअग्ने वजनानां प्राणिनां मध्ये ववयसु वयमेव वत्वा त्वां वसमिधा समिन्धनेन वबृहन्तं महान्तम् वअकर्म कृतवन्तः स्मः । अतः कारणात् वनः अस्माकं वगार्हपत्यानि गृहपतिष्वानि वअस्थूरि अस्थूरीणि । एकाश्वयुक्तः शकटः स्थूरिरित्युच्यते तद्विपरीतो बहुभिरश्वैरुपेतः शकटोऽस्थूरिः । तेन च संपूर्णता लक्ष्यते । अस्थूरीणि पुत्रपशुधनादिभिः संपूर्णानि भवन्तु । अपि च वनः अस्मान् वतिग्मेन तीक्ष्णेन वतेजसा वसं वशिशाधि सम्यङ्निदय सम्यक् तीक्ष्णीकुरु । संयोजयेत्यर्थः ॥ ॥ २० ॥ ॥ १ ॥

द्वितीयेऽनुवाकेऽष्ट सूक्तानि । तत्र 'त्वमग्ने यज्ञानाम्' इत्यष्टाचत्वारिंशद्वचं प्रथमं सूक्तं भरद्वाज-स्यार्षमाग्नेयम् । आद्या षष्ठी च वर्धमाना गायत्री 'षट्ससकाष्टका सा वर्धमाना' इत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् । सप्तविंशनुष्टुप् । 'आ ते अग्ने, अग्निं देवासः' इत्येते ऋचावनुष्टुभौ । तयोः पूर्वा 'वीती यो देवम्' इति त्रिष्टुप् । शिष्टा द्वाचत्वारिंशद्वचो गायत्र्यः । तथा^३ चानुक्रम्यते— 'त्वमग्नेऽष्टाचत्वारिंशद्वायन्नं वर्ध-

१. ख-ज्ञ-त-न-भ-र-अङ्कु । २. मन्थन्तीत्यन्वयः । ३. ख-न-भ-तथानुक्रम्यते; श-तथा चानुक्रान्तम् ।

मानाद्या षष्ठी च सप्तविंशत्यनुष्टुप् त्रिष्टुप्पूर्वे चान्त्ये' इति । प्रातरनुवाकाश्विनश्चक्रयोराग्नेये क्रतौ गायत्रे छन्दसीदं सूक्तमुच्यते । तत्रान्त्यास्तिस्रः ऋच उद्धर्तव्याः । सूच्यते हि—'त्वमग्ने यज्ञानामिति तिस्र उत्तमा उद्धरेत्' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । विश्वजित्याग्निमारुते बृहत्साम यद्यग्निष्टोमसाम स्यात्त-
दानीमाद्याः षडृचः स्तोत्रियानुरूपार्थाः । सूत्रितं हि—'त्वमग्ने यज्ञानामिति स्तोत्रियानुरूपौ' (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति ॥

त्वमग्ने यज्ञानां होता विश्वेषां हितः । देवेभिर्मानुषे जने ॥ १ ॥

त्वम् । अग्ने । यज्ञानाम् । होता । विश्वेषाम् । हितः । देवेभिः । मानुषे । जने ॥ १ ॥

हे ऽअग्ने ऽत्व ऽविश्वेषां सर्वेषां सप्तसंस्थारूपेण भिन्नानां ऽयज्ञानां ऽहोता होमनिष्पादकोऽसि । यद्वा । यज्ञानां^१ सबन्धी देवानामाह्वाता भवसि । कुत इत्यत आह । यस्मात् त्वं ऽमानुषे मनोः सबन्धनि मनुष्ये ऽजने यजमाने ऽदेवेभिः देवैः ऽहितो होतृत्वेन निहितोऽसि तस्मादित्यर्थः ॥

स नो मन्द्राभिरध्वरे जिह्वाभिर्यजा महः । आ देवान्वक्षि यक्षि च ॥ २ ॥

सः । नः । मन्द्राभिः । अध्वरे । जिह्वाभिः । यज । महः । आ । देवान् । वक्षि । यक्षि । च ॥ २ ॥

हे अग्ने ऽस त्वं ऽनः अस्माकम् ऽअध्वरे यज्ञे ऽमन्द्राभि मदकरीभिः^२ स्तुत्याभिर्वा ऽजिह्वाभिः ऽजालाभिः ऽमहः महत ऽदेवान् ऽयज हविर्भिस्तर्पय । कथं तदित्युच्यते । देवान् यष्टव्यानिन्द्रादीन् ऽआ ऽवक्षि आवह । ततः ऽयक्षि ऽच यज च । हवीषि तेभ्यो देहीत्यर्थः ॥

पाथिकृत्यामग्नेः पथिकृतोऽनुवाक्या 'वेत्था' इत्येषा । सूत्रितं च—'वेत्था हि वेधो अध्वन आ देवानामपि पन्थामगन्म' (आश्व. श्रौ. ३. १०) इति ॥

वेत्था हि वेधो अध्वनः पथश्च देवाञ्जसा । अग्ने यज्ञेषु सुक्रतो ॥ ३ ॥

वेत्थ । हि । वेधः । अध्वनः । पथः । च । देव । अञ्जसा ।

अग्ने । यज्ञेषु । सुक्रतो इति सुक्रतो ॥ ३ ॥

हे ऽवेधः । विधातः । ऽसुक्रतो शोभनकर्मन् ऽदेव दानादिगुणयुक्त ऽअग्ने त्वं ऽयज्ञेषु दर्शपूर्णमासादि-
यागेषु ऽअध्वनः महामार्गान् ऽपथश्च क्षुद्रमार्गाश्च ऽअञ्जसा आजवेन ऽवेत्थ जानासि । ऽहि यस्मादेवं
तस्मात् कारणाद्यज्ञमार्गात् भ्रष्टं यजमानं पुनस्तं मार्गं प्रापयेत्यर्थः ॥

त्वामीळे अर्ध द्विता भरतो वाजिभिः शुनम् । ईजे यज्ञेषु यज्ञिर्यम् ॥ ४ ॥

त्वाम् । ईळे । अर्ध । द्विता । भरतः । वाजिभिः । शुनम् । ईजे । यज्ञेषु । यज्ञिर्यम् ॥ ४ ॥

हे अग्ने ^१त्वां ^२भरतः दौष्यन्तिरेतत्संज्ञो राजा ^३वाजिभिः । वाजो हविर्लक्षणमन्नम् । तद्वज्रिः
ऋत्विग्भिः सह ^४द्विधा द्विविधमिष्टप्राप्यनिष्टपरिहाररूपेण द्विधा भिन्नं ^५शुनं सुखमुद्दिश्य ^६ईळे स्तुत-
वान् । स्तुत्वा च ^७यज्ञियं यज्ञार्हं ^८त्वां ^९यज्ञेषु । तृतीयार्थे सप्तमी । यज्ञैः ^{१०}ईजे इष्टवान् । तस्मै त्वम्
उभयविधं^१ सुखं^२ प्रादा इत्यर्थः ॥

त्वमिमा वार्या पुरु दिवोदासाय सुन्वते । भरद्वाजाय दाशुषे ॥ ५ ॥

त्वम् । इमा । वार्या । पुरु । दिवः । दासाय । सुन्वते । भरत् । दाजाय । दाशुषे ॥ ५ ॥

हे अग्ने ^१त्वम् ^२इमा इमानि दृश्यमानानि ^३पुरु पुरुणि बहूनि ^४वार्या वार्याणि वरणीयानि
संभजनीयानि धनानि ^५दिवोदासाय ^६सुन्वते । लुप्तोपममेतत् । यथा सोमाभिषवं कुर्वते दिवो-
दासाख्याय^३ राजे प्रादास्तथा ^७दाशुषे हवीषि दत्तवते ^८भरद्वाजाय ऋषये देहीति शेषः ॥ ॥ २१ ॥

त्वं दूतो अमर्त्य आ वह्न दैव्यं जनम् । शृण्वन्विप्रस्य सुष्टुतिम् ॥ ६ ॥

त्वम् । दूतः । अमर्त्यः । आ । वह् । दैव्यम् । जनम् । शृण्वन् । विप्रस्य । सुऽस्तुतिम् ॥ ६ ॥

^१अमर्त्यः अमरणधर्मः^२ त्वं ^३दूतः भूत्वा ^४दैव्यं देवसंबन्धिनं ^५जनम् ^६आ ^७वह्न अस्मद्यज्ञ
आनय । किं कुर्वन् । ^८विप्रस्य मेधाविनो भरद्वाजस्य ^९सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं ^{१०}शृण्वन् ॥

त्वामग्ने स्वाध्याः^३ मर्तासो देववीतये । यज्ञेषु देवमीळते ॥ ७ ॥

त्वाम् । अग्ने । सुऽआध्यः । मर्तासः । देवऽवीतये । यज्ञेषु । देवम् । ईळते ॥ ७ ॥

हे ^१अग्ने ^२देवं द्योतमानं ^३त्वां ^४स्वाध्यः शोभनाध्यानाः^५ मर्तासः मनुष्याः ^६देववीतये देवानां
तर्पणार्थं यज्ञेषु ^७ईळते स्तुवन्ति याचन्ते वा ॥

तव प्र यक्षि संदृशमुत क्रतुं सुदानवः । विश्वे जुषन्त कामिनः ॥ ८ ॥

तव । प्र । यक्षि । समऽदृशम् । उत । क्रतुम् । सुऽदानवः । विश्वे । जुषन्त । कामिनः ॥ ८ ॥

हे अग्ने ^१तव ^२संदृशं सम्यग्दर्शनीयं यद्वा सम्यग्दृष्टारं सर्वस्य भासकं तेजः ^३प्र ^४यक्षि प्रयजे ।
प्रकर्षेण पूजयामि । ^५उत अपि च ^६सुदानवः सुदानोः शोभनदानस्य तव ^७क्रतुं कर्म प्रज्ञानं वा
पूजयामि । न केवलमहमेव किन्त्यन्ये ^८विश्वे सर्वेऽपि यजमानाः ^९कामिनः त्वदनुग्रहात्तैस्तैः कामैः
उपेताः सन्तः ^{१०}जुषन्त । त्वदीयं संदृशं क्रतुं च सेवन्ते ॥

१. ख-व-भ- च अध अथ । २. ग-घ१-उभयविधसुखम्, ज्ञ-झ-त-न-र-उभयसुखम् । ३. ख-
घ-दिवोदासाय, श-दिवोदासाय दिवोदासाख्याय । ४. ज्ञ-मरणधर्मरहितः । ५. ख-घ-श-शोभन-
ध्यानाः, झ-र-शोभनाध्येताः, ज्ञ-त-न-य-शोभनाध्ययनाः ।

त्वं होता मनुर्हितो वह्निरासा विदुष्टरः । अग्ने यक्षि दिवो विशः ॥ ९ ॥

त्वम् । होता । मनुःऽहितः । वह्निः । आसा । विदुःऽतरः । अग्ने । यक्षि । दिवः । विशः ॥ ९ ॥

हे ऽअग्ने ऽत्वं ऽहोता होतृत्वेन ऽमनुर्हितः मनुनाहितोऽसि । ऽआसा आस्येनास्यभूतया ज्वालाया ऽवह्निः हविषां वोढा ऽविदुष्टरः अतिशयेन विद्वान् । अतः कारणात् त्वं ऽदिवः शुलोक-संबन्धिनीः ऽविशः दैवीः प्रजाः ऽयक्षि यज ॥

दर्शपूर्णमासयोः सामिधेनीषु 'अग्न आ याहि' इत्याद्यास्तिस्रः । सूत्रितं च- 'अग्न आ याहि वीतये गृणान ईलेऽन्यो नमस्यस्तिरः' (आश्व. श्रौ. १. २) इति । गार्हपत्याहवनीययोर्मिथः संसर्गेऽग्नये वीतयेऽष्टाकपालः पुरोडाशः । तस्य 'अग्न आ याहि' इत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च- 'अग्न आ याहि वीतये यो अग्नि देववीतये' (आश्व. श्रौ. ३. १३) इति ॥

अग्न आ याहि वीतये गृणानो हव्यदातये । नि होता सत्सि बर्हिषि ॥ १० ॥

अग्ने । आ । याहि । वीतये । गृणानः । हव्यऽदातये । नि । होता । सत्सि । बर्हिषि ॥ १० ॥

हे ऽअग्ने त्वम् ऽआ ऽयाहि आगच्छ । किमर्थम् । ऽवीतये हविषां भक्षणार्थम् । किंच ऽहव्य-दातये हव्यानि हवीषि देवेभ्यो दातुम् । ऽगृणानः स्तूयमानस्त्वं ऽबर्हिषि आस्तीर्णे दर्भे ऽहोता सन् ऽनि ऽसत्सि निषीद उपविश ॥ ॥ २२ ॥

तं त्वा समिद्धिरङ्गिरो घृतेन वर्धयामसि । बृहच्छोचा यविष्ठय ॥ ११ ॥

तम् । त्वा । समित्ऽभिः । अङ्गिरः । घृतेन । वर्धयामसि । बृहत् । शोच । यविष्ठय ॥ ११ ॥

हे ऽअङ्गिरः अङ्गनादिगुणयुक्त अङ्गाररूप वाङ्गिरसः पुत्र वामे ऽतं पूर्वोक्तगुणं ऽत्वा त्वां ऽसमिद्धिः समिन्धनहेतुभिर्दारुभिः ऽघृतेन आज्येन च ऽवर्धयामसि वर्धयामः । अतो' हे ऽयविष्ठय युवतमाग्ने ऽबृहत् महदत्यन्तं ऽशोच दीप्यस्व ॥

स नः पृथु श्रवाय्यमच्छा देव विवाससि । बृहदग्ने सुवीर्यम् ॥ १२ ॥

सः । नः । पृथु । श्रवाय्यम् । अच्छ । देव । विवाससि । बृहत् । अग्ने । सुऽवीर्यम् ॥ १२ ॥

हे ऽदेव द्योतमानाग्ने ऽसः पूर्वोक्तगुणस्त्वं ऽपृथु विस्तीर्णं ऽश्रवाय्यं श्रवणीयं प्रशस्यं ऽबृहत् महत् ऽसुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं धनं ऽनः अस्मान् ऽअच्छ ऽविवाससि अभिगमय । अत्र वाजसनेयकम्- 'अच्छा देव विवाससीति तन्नो गमयेत्येवैतदाह' (श. ब्रा. १. ४. १. २७) इति ॥

अग्निमन्थने 'त्वामग्ने पुष्करादधि' इत्याद्यास्तिस्र ऋचोऽनूच्याः । सूत्रितं च- 'त्वामग्ने पुष्करादधीति तिसृणामर्धर्चं शिष्टारमेत्' (आश्व. श्रौ. २.१६) इति ॥

त्वामग्ने पुष्करादध्यर्थर्वा निरमन्थत । मूर्ध्नो विश्वस्य वाघतः ॥ १३ ॥

त्वाम् । अग्ने । पुष्करात् । अर्धि । अर्थर्वा । निः । अमन्थत । मूर्ध्नः । विश्वस्य । वाघतः ॥ १३ ॥

हे ऽअग्ने ऽअथर्वा एतत्संज्ञक ऋषिः ऽत्वां ऽपुष्करादधि पुष्करपर्णे^१ ऽनिरमन्थत । अरण्योः सकाशात् अजनयत् । कीदृशात् पुष्करात् । ऽमूर्ध्नः मूर्ध्वद्वारकात् ऽविश्वस्य सर्वस्य जगत. ऽवाघतः वाहकात् । पुष्करपर्णे हि प्रजापतिभूमिमप्रथयत् 'तत्पुष्करपर्णेऽप्रथयत्' (तै. ब्रा. १.१३.६) इति श्रुतेः । भूमिश्च सर्वजगत आधारभूतेति पुष्करपर्णस्य सर्वजगद्धारकत्वम् । अत्र पुष्करशब्देन पुष्करपर्णमभिधीयत इति । एतच्च तैत्तिरीयके विस्पष्टमाज्ञातं- 'त्वामग्ने पुष्करादधीत्याह पुष्करपर्णे ह्येनमुपश्रितमविन्दत्' (तै. सं. ५.१४.४) इति ॥

तमु त्वा दध्यङ्दृषिः पुत्र ईधे अथर्वणः । वृत्रहणं पुरंदरम् ॥ १४ ॥

तम् । ऊँ इति । त्वा । दध्यङ् । ऋषिः । पुत्रः । ईधे । अथर्वणः । वृत्रहणम् । पुरम् ऽदरम् ॥ १४ ॥

हे अग्ने य उक्तगुण. ऽतमु तमेव त्वाम् ऽअथर्वणः ऽपुत्रः ऽदध्यङ् एतत्संज्ञः ऽऋषि. ऽईधे दीपितवान् । कीदृशम् । ऽवृत्रहणम् आवरकाणां शत्रूणां हन्तारं ऽपुरंदरम् असुरपुराणां दारयितारम् ॥

तमु त्वा पाथ्यो वृषा समीधे दस्युहन्तमम् । धनंजयं रणे रणे ॥ १५ ॥

तम् । ऊँ इति । त्वा । पाथ्यः । वृषा । सम् । ईधे । दस्युहन्तमम् । धनम् ऽजयम् । रणे ऽरणे ॥ १५ ॥

१ पाथ्यो^२ ऽवृषा नाम कश्चिदृषिः^३ ऽतमु^४ तमेव ऽत्वा त्वां हे अग्ने ऽसमीधे^५ समैन्ध^६ समदीपयत् । कीदृशम् । ऽदस्युहन्तमम् अतिशयेन दस्यूनामुपक्षपयितृणां शत्रूणां हन्तारं ऽरणेरणे युद्धे युद्धे ऽधनजयं धनानां जेतारम् ॥ २३ ॥

उक्थ्ये क्रतौ तृतीयसवने मैत्रावरुणस्य 'एह्यु पु' इत्यादिकौ तृचौ स्तोत्रियानुरूपौ (आश्व. श्रौ. ६. १) । आभिप्लविकेषूक्थ्येषु त्वेतौ वैकल्पिकौ स्तोत्रियानुरूपौ । आभिप्लविकेषूक्थ्येषु सूत्रितं च- 'एह्यु पु ब्रवाणि त आग्निरगामि भारतः' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति । पौनराधेयिक्यामिष्टावुत्तराज्यभागस्य 'एह्यु पु' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च- 'एह्यु पु ब्रवाणि त इत्याग्नेयावाज्यभागौ' (आश्व. श्रौ. २. ८) इति ॥

१ ख-झ-भ-य-र-पुष्करे पुष्करपर्णे । २. ख-भ-पाथ्य इति पाथ्यो वृषा (वृषो-ख) नाम कश्चिदृषि, घ-श-पाथ्यो वृषा (वृषो-घ) कश्चिदृषि स्तौति । ३. ख-झ-त-न-भ-य-र-एवंगुण (गुण -त-र) त्वामथर्वणः सोऽपि हे अग्ने तमु तमेव त्वा समीधे; घ-श-हे अग्ने तमु तमेव त्वा त्वां हे अग्ने समीधे, झ-सोऽपि हे अग्ने तमु तमेव त्वा त्वा समीधे । ४. ख-झ-भ-र-समैन्धत, घ-श-साधु; न-समैधत ।

एष्टु पु ब्रवाणि तेऽग्रे इत्येतरा गिरः । एभिर्वर्धासु इन्दुभिः ॥ १६ ॥

आ । इहि । ऊँ इति । सु । ब्रवाणि । ते । अग्रे । इत्या । इतराः । गिरः ।

एभिः । वर्धासे । इन्दुऽभिः ॥ १६ ॥

हे ऽग्रे ऽएहि आगच्छ । ऽते तुभ्यं त्वदर्थं ऽगिर. स्तुतीः ऽइत्या इत्थमनेन प्रकारेण ऽसु सुष्टु
 ऽब्रवाणि^१ इत्याशास्यते । ताः स्तुतीः श्रण्वित्यर्थः । ऽउ इत्येतत्पूरकम् । ऽइतराः असुरैः कृताः स्तुतीः
 श्रण्विति शेषः । तथा च ब्राह्मणम्— ‘अग्रे इत्येतरा गिर इत्यसुर्या ह वा इतरा गिरः’ (ऐ. ब्रा.
 ३.४९) इति । अपि चागतस्त्वम् ऽएभिः एतैः ऽइन्दुभिः सोमैः ऽवर्धासे वर्धस्व ॥

यत्र कं च ते मनो दक्षं दधसु उत्तरम् । तत्रा सदः कृणवसे ॥ १७ ॥

यत्र । कं । च । ते । मनः । दक्षम् । दधसे । उत्तरम् । तत्र । सदः । कृणवसे ॥ १७ ॥

हे अग्रे ऽते तव ऽमनः अनुग्रहात्मकमन्तःकरणं ऽयत्र यस्मिन् देशे ऽकं ऽच कस्मिंश्चिजमाने
 वर्तते ऽतत्र तस्मिन् यजमाने ऽउत्तरम् उद्धततरं श्रेष्ठं ऽदक्षं बलकरमद्यं वा ऽदधसे धारयसि । तथा
 ऽसदः स्थानं च ऽकृणवसे । तस्मिन् यजमाने करोषि ॥

नहि ते पूर्तमक्षिपद्भुवन्नेमानां वसो । अथा दुवो वनवसे ॥ १८ ॥

नहि । ते । पूर्तम् । अक्षिऽपत् । भुवत् । नेमानाम् । वसो इति । अथ । दुवः । वनवसे ॥ १८ ॥

हे अग्रे ऽते त्वदीयं ऽपूर्तं पूरकं तेजः ऽअक्षिपत् अक्ष्णोः पातकं विनाशकं ऽनहि ऽभुवत् न
 भवतु । सर्वदास्माकं दर्शनसामर्थ्यं करोतु । हे ऽनेमानां ऽवसो । नेमशब्दोऽल्पवाची । मनुष्याणां मध्ये
 कतिपयानां यजमानानां वासक । ऽअथ अतः कारणात् ऽदुवः अस्माभिर्यजमानैः कृत परिचरणं
 ऽवनवसे संभजस्व ॥

आगिरंगामि भारतो वृत्रहा पुरुचेतनः । दिवोदासस्य सत्पतिः ॥ १९ ॥

आ । अग्निः । अगामि । भारतः । वृत्रऽहा । पुरुऽचेतनः । दिवःऽदासस्य । सत्ऽपतिः ॥ १९ ॥

अयम् ऽअग्निः ऽआ ऽअगामि । अस्माभिः^२ स्तुतिभिरभ्यगम्यत^२ । कीदृशः । ऽभारतः हविषां
 भर्ता ऽदिवोदासस्य एतत्सज्ञस्य राज्ञः ऽवृत्रहा वृत्राणां शत्रूणां हन्ता ऽपुरुचेतनः पुरुषाणां बहूनां
 चेतयिता ज्ञाता । सर्वज्ञ इत्यर्थः । ऽसत्पतिः सतां यजमानानां पालयिता ॥

स हि विश्वाति पार्थिवा रयिं दाशन्महित्वना । वन्वन्नवातो अस्तृतः ॥ २० ॥

सः । हि । विश्वा । अति । पार्थिवा । रयिम् । दाशत् । महिऽत्वना ।

वन्वन् । अवातः । अस्तृतः ॥ २० ॥

१स १हि स खल्वग्निः १विश्वा विश्वानि सर्वाणि १पार्थिवा पृथिव्यां भवानि भूतजातानि १महित्वना महत्त्वेन स्वमहिम्नातिक्रामन् १रथि धनं १दाशत् अस्मभ्यं ददातु । यद्वा । विश्वं सर्वं पार्थिवं पृथिव्यां विद्यमानं रथि^१ धनम् १अति^१ अतिशयेन दाशत् ददातु । कीदृशोऽग्निः । महित्वना महत्त्वेन तेजसा १वन्वन् काष्ठानि शत्रून् वा हिंसन् १अवातः अन्यैः शत्रुभिरप्रतिगतः १अस्तृतः केनाप्य-हिंसितः ॥ ॥ २४ ॥

स प्रत्नवन्नवीयसाग्नें द्युम्नेन संयता । बृहत्तन्थ भानुना ॥ २१ ॥

सः । प्रत्नऽवत् । नवीयसा । अग्ने । द्युम्नेन । समऽयता । बृहत् । तन्थ । भानुना ॥ २१ ॥

हे १अग्ने यः पूर्वोक्तगुणविशिष्टः १सः तादृशस्त्वं १प्रत्नवत् प्रत्नेन पुराणेन १नवीयसा नवतरेण १द्युम्नेन द्योतमानेन १संयता संगच्छता सम्यग्व्याप्नुवता १भानुना तेजसा १बृहत् महदन्तरिक्षं १ततन्थ विस्तारयसि ॥

प्र वः सखायो अग्रये स्तोमं यज्ञं च धृष्णुया । अर्चं गायं च वेधसे ॥ २२ ॥

प्र । वः । सखायः । अग्रये । स्तोमम् । यज्ञम् । च । धृष्णुया । अर्चं । गायं । च । वेधसे ॥ २२ ॥

हे १सखायः समानख्याना ऋत्विजः १वः यूयं १धृष्णुया शत्रूणां धर्षकाय १वेधसे विधात्रे १अग्रये १स्तोमं स्तोत्रं १गाय गायत । तथा १यज्ञं यजनसाधनं^२ हविः १च १प्र १अर्चं प्रयच्छत ॥

स हि यो मानुषा युगा सीदद्भोता कविक्रतुः । दूतश्च हव्यवाहनः ॥ २३ ॥

सः । हि । यः । मानुषा । युगा । सीदत् । भोता । कविक्रतुः । दूतः । च । हव्यऽवाहनः ॥ २३ ॥

१स १हि स खल्वग्निः १सीदत् सीदतु । अस्मदीये यज्ञे बर्हिष्युपविशतु । १यः अग्निः १होता देवानामाह्वाता १कविक्रतुः क्रान्तप्रज्ञः १मानुषा १युगा मानुषाणि युगानि मनुष्यसंबन्धिनो यज्ञार्हान् कालविशेषान् येषु यागाः^३ अनुष्ठीयन्ते ॥ अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥ एतावन्तं कालं देवानां १दूतः । सः^४ १हव्यवाहनः हविषां वोढा १च भवति^५ ॥

ता राजाना शुचिब्रतादित्यान्मारुतं गणम् । वसो यक्षीह रोदसी ॥ २४ ॥

ता । राजाना । शुचिऽब्रता । आदित्यान् । मारुतम् । गणम् ।

वसो इति । यक्षि । इह । रोदसी इति ॥ २४ ॥

१ता तौ प्रसिद्धौ १राजाना राजमानौ १शुचिब्रता शुचिकर्माणौ मित्रावरुणौ १आदित्यान् अदितेः पुत्रान् धात्रादीन् १मारुतं गणं मरुतां संघं च १रोदसी द्यावापृथिव्यौ च एतान् देवान् हे १वसो वासकाग्ने १इह अस्मिन् यज्ञे १यक्षि यज ॥

१. ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-र-धनम् । २. ज्ञ-त-भ-य-र-यजमानसाधनम् । ३. श-यागादयः । ४. ख-भ- स त्वम् ; घ-श-त्वम्, ज्ञ-सन् । ५. घ-भवसि ।

वस्वी^१ ते अग्ने संदृष्टिरिषयते मर्त्याय । ऊर्जो नपादमृतस्य ॥ २५ ॥

वस्वी^१ । ते । अग्ने । सम्दृष्टिः । इपयते । मर्त्याय । ऊर्जः । नपात् । अमृतस्य ॥ २५ ॥

हे ऽऊर्जो ऽनपात् बलस्य पुत्र ऽअग्ने ऽअमृतस्य मरणरहितस्य ऽते तव ऽसंदृष्टिः दीप्तिः
 ऽवस्वी वासयित्री । प्रशस्येत्यर्थः । सा ऽमर्त्याय मनुष्याय यजमानाय ऽइषयते । इषमन्नमिच्छति^१ ।
 ददातीत्यर्थः^२ ॥ ॥ २५ ॥

क्रत्वा दा अस्तु श्रेष्ठोऽद्य त्वा वन्वन्त्सुरेकणाः ।

मर्ते आनाश सुवृक्तिम् ॥ २६ ॥

क्रत्वा । दाः । अस्तु । श्रेष्ठः । अद्य । त्वा । वन्वन् । सुदरेकणाः । मर्ते । आनाश । सुवृक्तिम् ॥ २६ ॥

हे अग्ने ऽअद्य इदानीं ऽक्रत्वा कर्मणा परिचरणात्मना त्वां ऽवन्वन् संभजन् ऽदाः हवीषि
 दाता यजमानः ऽश्रेष्ठः अतिशयेन प्रशस्यः ऽअस्तु । ऽसुरेकणाः शोभनधनश्चास्तु । तथा सः ऽमर्तेः
 मनुष्यः ऽसुवृक्तिं त्वद्विषयां सुष्ठुतिं च ऽआनाश व्याप्नोतु । तव^३ सर्वदा स्तोता^३ भवत्वित्यर्थः ॥

ते ते अग्ने त्वोता इषयन्तो विश्वमायुः ।

तरन्तो अर्यो अरातीर्वन्वन्तो अर्यो अरातीः ॥ २७ ॥

ते । ते । अग्ने । त्वाऽऊताः । इषयन्तः । विश्वम् । आयुः ।

तरन्तः । अर्यः । अरातीः । वन्वन्तः । अर्यः । अरातीः ॥ २७ ॥

हे ऽअग्ने ऽते त्वदीया ये त्वां स्तुवन्ति ऽते^४ स्तोतारः ऽत्वोताः त्वयोता रक्षिता अत एव
 ऽइषयन्तः इषमात्मन इच्छन्तः^५ सन्तः ऽविश्वं सर्वम् ऽआयुः अन्नं लभन्त इति शेषः । आयुरेव वा
 शतवर्षलक्षणमिषयन्त इच्छन्तः प्राप्नुवन्तीति शेषः । तथा ऽअर्यः अरीनभिगन्त्रीः ऽअरातीः काश्चित्
 शत्रुसेनाः ऽतरन्तः अतिक्रामन्तः ऽअर्यः अभिगन्त्रीः ऽअरातीः काश्चन शत्रुसेना ऽवन्वन्तः हिंसन्तश्च
 भवन्तीति शेषः ॥

अग्निस्तिग्मेन शोचिषा यासद्विभ्वं न्यत्रिणम् ।

अग्निर्नो वनते रयिम् ॥ २८ ॥

अग्निः । तिग्मेन । शोचिषा । यासत् । विश्वम् । नि । अत्रिणम् । अग्निः । नः । वनते । रयिम् ॥ २८ ॥

१. घ-श-°मिच्छते । २. घ-श-ददासीत्यर्थः । ३. घ-सर्वदा त्वत्स्तोता, श-तत्सर्वदा स्तोता ।
 ४. ख-झ-त-न-भ-र-‘ते’ नास्ति । ५. ख-इष्यन्ति, झ-झ-त-भ-र-इष्यन्तः; न-इत्थन्तः ।

अयम् अग्निं वृत्तिमेन तीक्ष्णेन वृत्तोचिषा तेजसा वृत्तिं सर्वम् अत्रिणम् अत्तारं राक्षसादिकं
वृत्तिं वृत्तसत् निहन्तु । अपि च वृत्तः अस्मभ्यम् अग्निः वृत्तिं धनं वृत्तते ददातु ॥

सुवीरं रयिमा भर जातवेदो विचर्षणे । जहि रक्षांसि सुक्रतो ॥ २९ ॥
सुवीरम् । रयिम् । आ । भर । जातवेदः । विचर्षणे । जहि । रक्षांसि । सुक्रतो इति सुक्रतो ॥ २९ ॥

हे वृत्तवेदः जातप्रज्ञानं जातधनं वा वृत्तिचर्षणे विशेषेण द्रष्टरग्ने वृत्तवीरं शोभनैर्वीरैः पुत्र-
पौत्रादिभिरुपेतं वृत्तिं धनम् आ भर आहर । तथा हे सुक्रतो सुकर्मज्ञे वृत्तांसि च जहि विनाशय ॥

त्वं नः पाहंसो जातवेदो अघायतः । रक्षा णो ब्रह्मणस्कवे ॥ ३० ॥
त्वम् । नः । पाहि । अहंसः । जातवेदः । अघायतः । रक्ष । नः । ब्रह्मणः । कवे ॥ ३० ॥

हे वृत्तवेदः त्वं वृत्तः अस्मान् अहंसः पापात् पाहि रक्ष । तथा हे ब्रह्मणस्कवे स्तुति-
रूपस्य मन्त्रस्य कवे कावयितः शब्दयितरग्ने । अग्निर्हि शब्दमुत्पादयति । तथा च स्मर्यते—‘ मन-
कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मासुतम् । मासुतस्तूरसि चरन् मन्द्रं जनयति स्वरम् ’ (पा. शि. ६-७)
इति । तादृशाग्ने अघायत अघमनर्थमस्माकमिच्छतः शत्रोश्च वृत्तः अस्मान् वरक्ष ॥ ॥ २६ ॥

यो नो अग्ने दुरेव आ मर्तो वृधाय दाशति । तस्मान्नः पाहंसः ॥ ३१ ॥
यः । नः । अग्ने । दुःएवः । आ । मर्तः । वृधाय । दाशति । तस्मात् । न । पाहि । अहंसः ॥ ३१ ॥

हे अग्ने वृत्तेवः दुष्टाभिप्रायः वृत्तः मर्तः मनुष्यः वृत्तधाय स्वस्यायुधाय वृत्तः अस्मान् आ
दाशति अभिप्रयच्छति । आयुधेनास्मान् हन्तीत्यर्थः । तस्मात् मनुष्यात् अहंसः पापाच्च वृत्तः
अस्मान् पाहि रक्ष ॥

त्वं तं देव जिह्या परि बाधस्व दुष्कृतम् । मर्तो यो नो जिघांसति ॥ ३२ ॥
त्वम् । तम् । देव । जिह्या । परि । बाधस्व । दुःकृतम् । मर्तः । यः । नः । जिघांसति ॥ ३२ ॥

हे देव द्योतमानाग्ने त्वं वृत्तं वक्ष्यमाणं वृत्तकृतं दुष्कर्मकारिणं मनुष्यं जिह्या ज्वालाया
परि बाधस्व सर्वतो जहि । वृत्तः मर्तः मनुष्यः वृत्तः अस्मान् जिघांसति हन्तुमिच्छति ॥

भरद्वाजाय सप्रथः शर्म यच्छ सहन्त्य । अग्ने वरेण्यं वसु ॥ ३३ ॥
भरद्वाजाय । सप्रथः । शर्म । यच्छ । सहन्त्य । अग्ने । वरेण्यम् । वसु ॥ ३३ ॥

हे ऽसहन्त्य शत्रूणामभिभवित॰ ऽअग्ने ऽभरद्वाजाय मह्यसृषये ऽसप्रथः सर्वतः पृथु विस्तीर्ण
 ऽशर्म सुख गृहं वा ऽयच्छ देहि । तथा ऽवरेण्य वरणीयं ऽवसु धनं च^१ देहि ॥

पौर्णमास्यामाग्नेयाज्यभागस्यानुवाक्या 'अग्निर्वृत्राणि' इत्येषा । सूत्रितं च—'अग्निर्वृत्राणि
 जङ्घनदिति पूर्वस्याज्यभागस्यानुवाक्या' (आश्व. श्रौ. १. ५) इति । इष्टिपशुसोमेषु च यत्र
 वृधन्वन्तौ पुष्टिमन्तावित्यादिविशेषविभिर्न दृश्यते तत्र सर्वत्रैषैव प्रथमाज्यभागानुवाक्या । उपसद्याग्नेय-
 स्यैषानुवाक्या सायंकालीनस्य त्वेषैव याज्या । सूत्रितं च—'अग्निर्वृत्राणि जङ्घनद्य उग्रद्व शय्यहेति
 विपर्यासो याज्यानुवाक्यानाम्' (आश्व. श्रौ. ४. ८) इति ॥

अग्निर्वृत्राणि जङ्घनद्रविणस्युर्विपन्यया । समिद्धः शुक्र आहुतः ॥ ३४ ॥

अग्निः । वृत्राणि । जङ्घनत् । द्रविणस्युः । विपन्यया । समऽईद्धः । शुक्रः । आऽहुतः ॥ ३४ ॥

ऽविपन्यया स्तुत्या स्तूयमानः ऽद्रविणस्युः द्रविणं धनं स्तोस्तूणामिच्छन् यद्वा हविलक्षणं धन-
 मात्मन इच्छन् ऽअग्निः ऽवृत्राणि आवरकाणि रक्षःप्रभृतीनि तमांसि वा ऽजङ्घनत् भृशं हन्तु ।
 कीदृशोऽग्निः । ऽसमिद्धः सम्यग्दीप्तः अत एव ऽशुक्रः शुक्लवर्णः ऽआहुतः हविर्भिरभिहुत ॥

गर्भे मातुः पितुष्पिता विदिद्युतानो अक्षरे । सीदन्तस्य योनिमा ॥ ३५ ॥

गर्भे । मातुः । पितुः । पिता । विऽदिद्युतानः । अक्षरे । सीदन् । ऋतस्य । योनिम् । आ ॥ ३५ ॥

अत्र मातृपितृशब्दाभ्या भूर्बौश्चाभिधीयते । 'द्यौर्वः^२ पिता पृथिवी माता' (ऋ. सं. १. १९१. ६)
 इति श्रुतेः । ऽमातुः भूम्याः ऽगर्भे गर्भस्थाने मध्ये ऽअक्षरे क्षरणरहिते वेद्याख्ये स्थाने ऽविदिद्युतान.
 विशेषेण दीप्यमानः ऽपितुः ऽपिता ब्रुलोकस्य पालयिता हविषा प्रदानेन । एवंभूतोऽग्निः ऽऋतस्य
 यज्ञस्य ऽयोनिम् उत्तरवेद्याख्यं धिष्यम् ॥ सप्तम्यर्थे द्वितीया ॥ ऽआ ऽसीदन् उत्तरवेद्यामुपविशन्
 अग्निर्वृत्राणि जङ्घनदित्यन्वयः ॥ ॥ २७ ॥

ब्रह्म प्रजावदा भर जातवेदो विचर्षणे । अग्ने यद्दीदयदिवि ॥ ३६ ॥

ब्रह्म । प्रजाऽवत् । आ । भर । जातऽवेदः । विऽचर्षणे । अग्ने । यत् । दीदयत् । दिवि ॥ ३६ ॥

हे ऽजातवेदः जातानां वेदितः ऽविचर्षणे विशेषेण द्रष्टः ऽअग्ने ऽप्रजावत् पुत्रपौत्रसहितं ऽब्रह्म
 अक्षम् ऽआ ऽभर आहर । ऽयत् ब्रह्म ऽदिवि ब्रुलोके ऽदीदयत् दीप्यते देवेषु मध्ये यत्प्रशस्तमन्नं राजते
 तदाहरेत्यर्थः ॥

उप त्वा रण्वसँदशं प्रयस्वन्तः सहस्कृत । अग्ने ससृज्महे गिरः ॥ ३७ ॥

उप । त्वा । रण्वऽसँदशम् । प्रयस्वन्तः । सहऽस्कृत । अग्ने । ससृज्महे । गिरः ॥ ३७ ॥

हे ऽसहस्कृत सहसा बलेनोत्पन्न ऽअग्ने ऽप्रयस्वन्त. हविलक्षणाञ्जवन्तो वयं ऽरण्वसंहशं^१ रमणीय-
संदर्शनं स्तोतव्यसंदर्शनं वा ऽत्वा त्वाम् ऽउप प्रति ऽगिरः स्तुतीः ऽससृज्महे विसृजामः उच्चारयाम
इत्यर्थ ॥

उपच्छायामिव धृणेरगन्म शर्म ते वयम् । अग्ने हिरण्यसंहशः ॥ ३८ ॥

उप । छायां ऽइव । धृणैः । अगन्म । शर्म । ते । वयम् । अग्ने । हिरण्यसंहशः ॥ ३८ ॥

हे ऽअग्ने ऽहिरण्यसंहशः हितरमणीयतेजसो हिरण्यवद्भोचमानतेजसो वा ऽधृणेः दीप्तस्य ऽते तव
ऽशर्म शरणमाश्रयणम्^२ ऽउप ऽअगन्म उपगच्छाम । तत्र दृष्टान्तः । ऽछायामिव । यथा धर्मात्ताः
संतसा^३छायामुपगच्छन्ति तद्वत् ॥

उपसदि प्रातःकालीनस्याग्नेयस्य 'य उग्रइव' इति याज्या सायंकालीनस्य श्वेषैवानुवाक्या ।
सूत्रितं च—'अग्निवृत्राणि जङ्घनद्य उग्रइव शर्यहा' (आश्व. श्रौ. ४. ८) इति ॥

य उग्रइव शर्यहा तिग्मशृङ्गो न वंसगः । अग्ने पुरो रुरोजिथ ॥ ३९ ॥

यः । उग्रः ऽइव । शर्यहा । तिग्मशृङ्गः । न । वंसगः । अग्ने । पुरः । रुरोजिथ ॥ ३९ ॥

ययः अग्निः ऽउग्रइव उदूर्णबलो धन्वीव ऽशर्यहा शर्यैर्बाणैः^३ शत्रूणां हन्ता ऽतिग्मशृङ्गो ऽन
ऽवंसगः तीक्ष्णशृङ्गो वननीयगतिवृषभ इव हे ऽअग्ने स त्वं ऽपुर आसुरीस्तिष्ठः पुरीः ऽरुरोजिथ
भग्नवानसि । 'रुद्रो वा एष यदग्निः' (तै. ब्रा. २. १. ३. १) इति श्रुतेः रुद्रकृतमपि त्रिपुर-
दहनमग्निकृतमेवेत्यग्निः स्तूयते । यद्वा । त्रिपुरदहनसाधनभूते बाणेऽग्नेरनीकत्वेनावस्थानादग्निः पुराणि
भग्नवानित्युच्यते । 'देवासुरा वा एषु लोकेषु समयतन्त' (ऐ. ब्रा. १. २३) इत्यादिकं
ब्राह्मणमनुसंधेयम् ॥

अग्निमन्थने जायमानेऽग्नौ 'आ यं हस्ते' इत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च—'आ यं हस्ते न
खादिनमित्यध्वं च आरमेत्' (आश्व. श्रौ. २. १६) इति ॥

आ यं हस्ते न खादिनं शिशुं जातं न बिभ्रति । विशामग्निं स्वध्वरम् ॥ ४० ॥

आ । यम् । हस्ते । न । खादिनम् । शिशुम् । जातम् । न । बिभ्रति ।

विशाम् । अग्निम् । सुऽअध्वरम् ॥ ४० ॥

मन्थनोत्पन्नं ऽयम् अग्निं ऽशिशुम् ऽजातं ऽन जातं पुत्रमिव ऽहस्ते ऽआ ऽबिभ्रति हस्तेष्वभि-
मुखं धारयन्त्यध्वर्यवः । पूर्वो नशब्दः पुरस्तादुपचारोऽप्युपमार्थीयः । ऽखादिनं ऽन भक्षकं व्याघ्रादि-
मिव^४ । यथा तं बिभ्रत. पुरुषा अवहितास्तथाभूता इत्यर्थः । यद्वा संप्रत्यर्थे संप्रतीदानीं खादिनं

१. ख-झ-न-भ-र-रण्वसंहशं रण्वम् । २. त-श-माश्रयणं सुखं वा । ३. ख-झ-त-न-भ-र-शर्यै-
र्बले । ४. ख-भ-व्याघ्रादिकमिव; घ-व्याघ्रमिव ।

हविषां भक्षकं यम् अग्निं हस्ते धारयन्ति ऽविशां जनानां ऽस्वध्वर शोभनयागस्य निष्पादकं तम्
 ऽअग्निं हे ऋत्विजः परिचरतेति शेषः ॥ ॥ २८ ॥

अग्निमन्थने जातस्याग्रेराहवनीये प्रहरणसमये 'प्र देवं देववीतये' इति द्वचोऽनुवक्तव्यः ।
 सूत्रितं च—'प्र देवं देववीतये इति द्वे अग्निनाग्निः समिध्यते' (आश्व श्रौ. २. १६) इति ॥

प्र देवं देववीतये भरता वसुवित्तमम् । आ स्वे योनौ नि षीदतु ॥ ४१ ॥

प्र । देवम् । देववीतये । भरत । वसुवित्तमम् । आ । स्वे । योनौ । नि । षीदतु ॥ ४१ ॥

हे अध्वर्यवः^१ ऽदेवं द्योतमानं ऽवसुवित्तमं वसूनां धनानां वेदयितारं लभयितारमग्निं ऽप्र
 ऽभरत प्रहरत । आहवनीयेऽग्नौ प्रक्षिपत । किमर्थम् । ऽदेववीतये देवानां भक्षणार्थम् । तथा च ब्राह्मणं—
 'प्र देवं देववीतये भरता वसुवित्तममिति ग्रहियमाणायाभिरूपा यद्यज्ञेऽभिरूपं तत्समृद्धम्'^२ (ऐ. ब्रा. १.
 १६) इति । स चाग्निः ऽस्वे ऽयोनौ कारणे स्थाने आहवनीये ऽआ ऽनि ऽषीदतु अभिनिषण्णो भवतु ।
 ब्राह्मणं च भवति—'एष^३ ह वा अस्य स्वी योनिर्यदग्निरग्ने.' (ऐ. ब्रा. १ १६) इति ॥

आ जातं जातवेदसि प्रियं शिशितातिथिम् । स्योन आ गृहपतिम् ॥ ४२ ॥

आ । जातम् । जातवेदसि । प्रियम् । शिशित । अतिथिम् । स्योने । आ । गृहपतिम् ॥ ४२ ॥

हे अध्वर्यवः ऽजातं प्रादुर्भूतम् ऽअतिथिम् । लुप्तोपममेतत् । अतिथिमिव ऽप्रियं अत एव
 ऽगृहपति गृहाणां स्वामिनमग्निं ऽजातवेदसि जातप्रज्ञे ऽस्योने सुखकरे आहवनीयेऽग्नौ ऽआ ऽशिशित ॥
 अन्तर्णीतण्यर्थस्य शीङ् एतद्रूपम् ॥ शाययत स्थापयत ॥ यद्वा । 'श्यैङ् गतौ' इत्यस्य छान्दसं
 रूपम् ॥ गमयत । प्रापयतेत्यर्थः ॥ 'शो तनूकरणे' इत्यस्य वा रूपम् । श्यत^४ तीक्ष्णीकृत^४ ।
 संस्क्रुत । प्रहरतेति यावत् । द्वितीय आकारः पूरकः । 'जात इतरो जातवेदा इतरः' (ऐ. ब्रा. १.
 १६) इत्यादिकं ब्राह्मणमत्रानुसंधेयम् ॥

अग्ने युक्ष्वा हि ये तवाश्वासो देव साधवः । अरं वहन्ति मन्यवे ॥ ४३ ॥

अग्ने । युक्ष्व । हि । ये । तव । अश्वासः । देव । साधवः । अरम् । वहन्ति । मन्यवे ॥ ४३ ॥

हे ऽदेव द्योतमान ऽअग्ने तानश्वान् ऽयुक्ष्व आत्मीये रथे योजय । ऽये ऽतव त्वदीयाः ऽसाधवः
 साधकाः सुशीला वा ऽअश्वास अश्वा ऽअरम् अलं पर्याप्तं ऽवहन्ति । किमर्थम् । ऽमन्यवे । मन्यते
 यष्टव्यत्वेन देवानत्रेति मन्युर्याग । तदर्थं तानश्वान् रथे युक्ष्वेत्यर्थः । ऽहि खलु ॥

अच्छा नो याह्या वह्नाभि प्रयांसि वीतये । आ देवान्सोमपीतये ॥ ४४ ॥

अच्छ । नः । याहि । आ । वह् । अभि । प्रयांसि । वीतये । आ । देवान् । सोमऽपीतये ॥ ४४ ॥

१. ख-घ-भ-अध्वर्यादयः । २. ख-झ-त-न-भ-र-तत्समृद्धमा स्वे योनौ निषीदत्वित्येष ह वा
 अस्य स्वी योनि यदग्निरग्ने । ३. झ-आ स्वे योनौ निषीदत्वित्येष । ४. ख-शातनं कुरुत,
 झ-म-श्यत तनूकुरुत ।

अग्निं देवासो अग्रियमिन्धते वृत्रहन्तमम् ।

येना वसून्याभृता तृळ्हा रक्षांसि वाजिना ॥ ४८ ॥

अग्निम् । देवासः । अग्रियम् । इन्धते । वृत्रहन्ऽतमम् ।

येन । वसूनि । आऽभृता । तृळ्हा । रक्षांसि । वाजिना ॥ ४८ ॥

१अग्रियं मुख्यं १वृत्रहन्तमम् अतिशयेन वृत्रस्य हन्तारमिमम् १अग्निं १देवासः देवाः १इन्धते दीपयन्ति^१ । १येन अग्निना १वसूनि असुरैरपहतानि धनानि हविलक्ष्णान्यज्ञानि वा १आभृता असुरसकाशाद्यजमानाद्वाहतानि । येन च १वाजिना बलवताग्निना १रक्षांसि यज्ञविरोधीनि १तृळ्हा तृटानि हिंसितानि तमग्निमिन्धत इत्यन्वयः ॥ ॥ ३० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वर^२ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण

सायणाचार्येण^३ विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये

चतुर्थाष्टके पञ्चमोऽध्याय समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

चतुर्थाष्टके षष्ठोऽध्याय आरभ्यते । षष्ठे मण्डले द्वितीयेऽनुवाके प्रथमं सूक्त व्याख्यातम् । तत्र 'पिबा सोमम्' इति पञ्चदशर्चं द्वितीयं सूक्त भरद्वाजस्यार्घं त्रैष्टुभम् । अन्या द्विपदा त्रिष्टुप् । तथा चानुक्रान्तं—'पिब पञ्चोनैन्द्रं त्रैष्टुभं द्विपदान्तम्' इति । अभिजिति मरुत्वतीयशस्त्रे एतन्निविद्वानम् । सूत्रितं च—'पिबा सोमं तमु घृहीति मध्यदिन' (आश्व. श्रौ. ८. ५) इति । समूळहे दशरात्रऽष्टमेऽहनि मरुत्वतीयशस्त्रे एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—'पिबा सोममभि तमस्य द्यावापृथिवी' (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति । सूर्यस्तुत्राभ्येकाहे मरुत्वतीये^३ एतत्सूक्तं निविद्वानम् । सूत्र्यते हि—'सूर्यस्तुता यशस्कामः पिबा सोममभि' (आश्व. श्रौ. ९. ८) इति । महाव्रतेऽपि मरुत्वतीये एतत्सूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—'पिबा सोममभि यमुग्र तर्दं कया शुभा सवयसः सनीलाः' (ऐ. आ. ५. १. १) इति । माध्यंदिने^४ सवने^५ आद्यास्तिस्त्रो होतृमैत्रावरुणब्राह्मणाच्छसिनां प्रस्थितयाज्याः । सूत्रितं च—'पिबा सोममभि यमुग्र तर्दं इति तिस्रोऽर्वाङ्गेहि सोमकाम त्वाहुः' (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति ॥

पिबा सोममभि यमुग्र तर्दं ऊर्वं गव्यं महिं गृणान इन्द्र ।

वि यो धृष्णो वधिषो वज्रहस्त विश्वा वृत्रममित्रिया शर्वोभिः ॥ १ ॥

पिब । सोमम् । अभि । यम् । उग्र । तर्दः । ऊर्वम् । गव्यम् । महिं । गृणानः । इन्द्र ।

वि । यः । धृष्णो इति । वधिषः । वज्रऽहस्त । विश्वा । वृत्रम् । अमित्रिया । शर्वऽभिः ॥ १ ॥

१. ख-झ-न-भ-दीपयन्ते । २. ख-झ-भ-सायणामात्येन; र-सायणार्येण । ३. त१-मरुत्वति ।

४. झ-न-भ-य-माध्यंदिनसवने ।

हे उग्र उर्ध्वबल इन्द्र गृणान अङ्गिरोभिः स्तूयमानस्त्वं यं सोमम् अभि उद्दिश्य ।
पातुमित्यर्थः । महि महत् गव्यं गोसंबन्धि ऊर्वं पणिभिरपहतं समूहं तर्दं प्रकाशितवानसि^१ ।
तृदिहिंसाकर्मात्र प्रकाशनार्थः । तं सोमं पिब पानं कुरु । हे धृष्णो शत्रूणां धर्षक वज्रहस्त वज्रपाणे
हे इन्द्र य त्वं शवोभि बलै सहितः सन् विश्वा विश्वं वृत्रम् आवरकम् अमित्रिया अमित्रं
शत्रुम् ॥ अमित्रशब्दात् द्वितीयैकवचनस्येयादेशः ॥ वि वधिष. व्यवधीः स त्वं सोम पिबेति
संबन्धः ॥

स ई पाहि य ऋजीषी तरुत्रो यः शिप्रवान्वृषभो यो मतीनाम् ।

यो गोत्रभिर्द्वजभृदो हरिष्ठाः स इन्द्र चित्रां अभि तृन्धि वाजान् ॥ २ ॥

सः । ईम् । पाहि । यः । ऋजीषी । तरुत्रः । यः । शिप्रवान् । वृषभः । यः । मतीनाम् ।

यः । गोत्रभित् । द्वजभृत् । यः । हरिऽस्थाः ।

सः । इन्द्र । चित्रान् । अभि । तृन्धि । वाजान् ॥ २ ॥

हे इन्द्र ऋजीषी । ऋजीषशब्देन गतरसः सोमोऽभिधीयते । तद्वान्^२ य. त्वं तरुत्रः शत्रूणां
तारकोऽसि यः त्वं शिप्रवान् शोभनहनुरसि य. त्वं मतीनां स्तोतृणाम् ॥ मन्यते स्तुतिकर्मणः
कर्तरि क्तिच् ॥ वृषभः कामानां वर्षितासि यसः त्वम् ईम् एनं सोमं पाहि पिब । हे इन्द्र यस्व^३
वज्रभृत् वज्रधरः यः त्वं गोत्रभित् गोत्राणां पर्वतानां मेघानां वा भेत्तासि य. त्वं हरिष्ठाः हर्योः
स्थातासि हे इन्द्र यसः त्वं चित्रान् विचित्रान् वाजान् अज्ञानि अभि तृन्धि अस्मभ्यं प्रकाशय ॥

एवा पाहि प्रत्नथा मन्दतु त्वा श्रुधि ब्रह्म वावृधस्वोत गीर्भिः ।

आविः सूर्यं कृणुहि पीपिहीषो जहि शत्रूरभि गा इन्द्र तृन्धि ॥ ३ ॥

एव । पाहि । प्रत्नथा । मन्दतु । त्वा । श्रुधि । ब्रह्म । वावृधस्व । उत । गीऽभिः ।

आविः । सूर्यम् । कृणुहि । पीपिहि । इषः । जहि । शत्रून् । अभि । गाः । इन्द्र । तृन्धि ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं प्रत्नथा प्रत्नान् पुराणान् सोमान् यथापिबः तथा एव एवम् इममस्मदीयं सोमं
पाहि पिब । स च सोमस्त्वया पीतः सन् त्वा त्वां मन्दतु मदयतु^४ । ब्रह्म अस्माभिः कृतं स्तोत्र
श्रुधि शृणु । उत अपि च गीर्भिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः ववृधस्व त्वं वर्धस्व । अपि च सूर्यं सर्वस्य
ग्रेरकं देवम् आविः कृणुहि आविष्कुरु । वयं सूर्यं यथा पश्येम तथा कुर्वित्यर्थः । इषः अज्ञानि च
पीपिहि अस्मभ्यं प्यायय^५ । शत्रून् अस्मत्सपानान् जहि नाशय । हे इन्द्र त्वं पणिभिरपहताः
गाः अभि तृन्धि प्रकाशय ॥

१. ज-प्राकाशयः प्रकाशितवानसि; त-भ-य-प्रकाशय । २. घ-श-तद्वान् गतसारमपि सोमम-
परित्यजन् । ३. ख-ज्ञ-त-न-भ-र-‘यस्त्वं’ नास्ति । ४. ज-मादयतु किञ्च, घ-श-मदयुक्तं करोतु ।
५. ख-भ-पायय, श-आप्यायय ।

ते त्वा मदी बृहदिन्द्र स्वधाव इमे पीता उक्षयन्त द्युमन्तम् ।

महामनूनं तवसं विभूतिं मत्सरासौ जर्हन्त प्रसाहम् ॥ ४ ॥

ते । त्वा । मदीः । बृहत् । इन्द्र । स्वधाऽव । इमे । पीताः । उक्षयन्त । द्युऽमन्तम् ।

महाम् । अनूनम् । तवसम् । विभूतिम् । मत्सरासः । जर्हन्त । प्रसाहम् ॥ ४ ॥

हे ऽस्वधाव अन्नवन् ऽइन्द्र ऽमदा. मदकरा. ऽते ऽइमे ऽपीताः सोमाः ऽद्युमन्तं दीप्तिमन्तं
 ऽत्वा त्वां ऽबृहत् अत्यन्तम् ऽउक्षयन्त सेचयन्तु^१ । अपि च हे इन्द्र त्वां ऽमत्सरासः मदकराः सोमा.
 ऽजर्हन्त भृशं हर्षयन्तु । कीदृशम् । ऽमहां महान्तं प्रभूतम् ऽअनूनं सर्वगुणैर्न्यूनतारहितम् । संपूर्णगुण-
 मित्यर्थः^२ । ऽतवस प्रवृद्धं ऽविभूतिं विभवन्त ऽप्रसाहं शत्रूणामभिभूतारम् ॥

येभिः सूर्यमुषसं मन्दसानोऽवासयोऽप दृळ्हानि दर्द्रत् ।

महामद्रिं परि गा इन्द्र सन्तं नुत्था अच्युतं सदसः परि स्वात् ॥ ५ ॥

येभिः । सूर्यम् । उपसम् । मन्दसानः । आवासयः । अप । दृळ्हानि । दर्द्रत् ।

महाम् । अद्रिम् । परि । गाः । इन्द्र । सन्तम् । नुत्थाः । अच्युतम् । सदसः । परि । स्वात् ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ऽयेभिः यै सामै ऽमन्दसानः मोदमानस्त्व ऽसूर्यं सर्वस्य प्रेरकं देवम् ऽउषसम् उषो-
 देवतां च ऽआवासय स्वस्थाने न्यवामय^३ । अथवा सूर्योपसौ यथा तमांसि विवासयतस्तथाकार्षीः ।
 किं कुर्वन् । ऽदृळ्हानि दृढानि तमांसि ऽअप ऽदर्द्रत् अपदारयन् । किञ्च हे इन्द्र त्वं पणिभिः
 अपहृता. ऽगा. ऽपरि ऽसन्तं परितो विद्यमानं ऽमहां महान्तम् ऽअद्रि पर्वतं ऽनुत्था. अनुद. कीदृशम् ।
 ऽस्वात् स्वकीयात् ऽसदसः स्थानात् ऽपरि परितः ऽअच्युतम् अविचालितं^४ विनाशरहितम् । स्थिर-
 मित्यर्थः^५ ॥ ॥ १ ॥

तव क्रत्वा तव तदंसनाभिरामासु पक्वं शच्या नि दीधः ।

और्णोर्दुरं उस्त्रियाभ्यो वि दृळ्होर्दूर्वाद्वा असृजो अङ्गिरस्वान् ॥ ६ ॥

तव । क्रत्वा । तव । तत् । दंसनाभिः । आमासु । पक्वं । शच्या । नि । दीधरिति दीधः ।

और्णोः । दुरः । उस्त्रियाभ्यः । वि । दृळ्हः ।

उत् । ऊर्वात् । गाः । असृजः । अङ्गिरस्वान् ॥ ६ ॥

हे इन्द्र ऽतव ऽक्रत्वा त्वदीयया प्रज्ञया^१ ऽतव ऽदंसनाभि. त्वदीयैः कर्मभिः ऽशच्या सामर्थ्येन
 ऽआमासु अपकासु गोषु ऽपक्वं परिणतं ऽतत् प्रसिद्धं पयः ऽनि ऽदीध नितरां धारयसि । अपि च हे
 इन्द्र त्वम् ऽउस्त्रियाभ्यः गोभ्यः^६ । गा निर्गमयितुमित्यर्थः^७ । ऽदृळ्हो दृढानि । वलेन पाषाणादिभिर्दृढी-

१. ख-ज्ञ-त-न-भ-य-र-सिञ्चयन्तु, झ-सिचयन्तु, श-सेचयन्त । २. ख-ज्ञ-त-न-भ-य-र-‘संपूर्ण-
 मित्यर्थः । ३. ख-ज्ञ-त-न-भ-य-र-‘अविचालित’ नास्ति । ४. ज्ञ-त-स्थितमित्यर्थः । ५. घ-श-
 प्रकृत्या । ६. श-गोभ्यः । तादृश्ये चतुर्थी । अङ्गिरसाम् । ७. श-नियमितमित्यर्थः ।

कृतानीत्यर्थः । वदुरः द्वाराणि वि और्णोः उद्गादितवानसि । अङ्गिरस्वान् अङ्गिरोभिर्युक्तस्त्वम्
वज्रान् समूहात् । गोष्ठादित्यर्थः । गाः उत् असृजः उदगमयः ॥

पुत्राथ क्षां महि दंसो व्युर्वीमुप चामृष्वो बृहदिन्द्र स्तभायः ।

अधारयो रोदसी देवपुत्रे प्रत्ने मातरा यद्ही ऋतस्य ॥ ७ ॥

पुत्रार्थ । क्षाम् । महि । दंस । वि । उर्वीम् । उप । चाम् । ऋष्व । बृहत् । इन्द्र । स्तभायः ।

अधारय । रोदसी इति । देवपुत्रे इति देवपुत्रे ।

प्रत्ने इति । मातरा । यद्ही इति । ऋतस्य ॥ ७ ॥

हे इन्द्र त्वं महि महता दसः दससा कर्मणा उर्वीं विस्तीर्णां क्षां भूमिं वि पुत्राथ
विशेषेण पूरितवानसि । ' प्रा पूरणे ' इति धातुः । हे इन्द्र ऋष्वः महांसवं बृहत् बृहती व्यां
दिवम् उप स्तभायः उपस्तभासि । निरालम्ब वितिष्ठन्ती द्यौर्यथा न पततीन्द्रस्तथा करोतीत्यर्थः ।
अपि च त्वं रोदसी द्यावापृथिव्यौ आधारयः पोषणैर्धारयसि । कीदृश्या । देवपुत्रे । देवाः पुत्रा
ययोस्ते । प्रत्ने पुराणे मातरा मातरौ निर्माज्यौ ऋतस्य उदकस्य यज्ञस्य वा यद्ही यद्ध्यौ मह्यौ ।
यद्वा । विश्वस्य मातरौ ऋतस्य ब्रह्मणो यद्ही पुज्यौ । यदुरित्यपत्यनामैतत् ॥

अथ त्वा विश्वे पुर इन्द्र देवा एकं तवसं दधिरे भराय ।

अदेवो यदभ्यौहिष्ठ देवान्स्वर्षाता वृणत इन्द्रमत्र ॥ ८ ॥

अथ । त्वा । विश्वे । पुरः । इन्द्र । देवाः । एकम् । तवसम् । दधिरे । भराय ।

अदेवः । यत् । अभि । औहिष्ठ । देवान् । स्वः साता । वृणते । इन्द्रम् । अत्र ॥ ८ ॥

अथ अधुना अस्मिन् काले विश्वे देवाः सर्वे ब्रह्मादयो हे इन्द्र एकं मुख्यं तवसं प्रबुद्धं
बलवन्तं स्वा त्वां भराय संग्रामाय पुरः दधिरे पुरस्तात् चक्रिरे । यत् यदा अदेवः वृत्रोऽसुरः
देवान् अभ्यौहिष्ठ संग्रामार्थमभिगतवान् । ओहतिर्गतिकर्मा । किंचास्मिन् काले स्वर्षाता स्वर्षातौ
संग्रामे इन्द्रं वृणते संभजन्ते स्म । मरुत इति शेषः । मरुतो हीन्द्रं देवेषु पलायितेषु समभज-
नित्यर्थः । अधुना पुरो दधिरे इति संबन्धः ॥

अथ द्यौश्चित्ते अप सा नु वज्राद्वितानमद्भियसा स्वस्य मन्योः ।

अहिं यदिन्द्रो अभ्योहसानं नि चिद्विश्वायुः शयथे जघान ॥ ९ ॥

अथ । द्यौः । चित् । ते । अप । सा । नु । वज्रात् । द्विता । अनमत् । भियसा । स्वस्य । मन्योः ।

अहिम् । यत् । इन्द्रः । अभि । ओहसानम् । नि । चित् । विश्वऽआयुः । शयथे । जघान ॥ ९ ॥

१. ज-सर्वे देवाः; त-सर्वे देवा सर्वे । २. ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-य-र-देवा मरुत इति शेषः । इन्द्रं
वृणते संभजन्ते स्म ।

१सा प्रसिद्धा देवानामाश्रयत्वेन १द्यौश्चित् तुलोकोऽपि हे इन्द्र १अध अधुनास्मिन् काले १द्विता^१
द्विधा द्विप्रकारात्^१ १ते त्वदीयात् १वज्रात् १स्वस्य आत्मीयात् १मन्योः क्रोधाच्च १भियसा भयेन^२
१अप १अनमत् अपननाम् । १नु^३ इति^३ पूरणः । १विश्वायु बह्वन्नः १इन्द्रः १यत् यदा १अभ्योहसानम्
अभिगच्छन्तम् १अहि वृत्र १शयथे शयननिमित्ते । मरणायेत्यर्थः । १नि १जघान न्यवधीत् । १चित्
इति पूरणः । यदा वृत्रं जघानास्मिन्^४ काले द्यौर्ननामेति संबन्धः ॥

अध त्वष्टा ते मह उग्र वज्रं सहस्रभृष्टिं ववृतच्छताश्रिम् ।

निकाममरमणसं येन नवन्तमहिं सं पिणगृजीषिन् ॥ १० ॥

अध । त्वष्टा । ते । मह । उग्र । वज्रम् । सहस्रभृष्टिम् । ववृतत् । शतश्रिम् ।

निष्कामम् । अरमणसम् । येन । नवन्तम् । अहिम् । सम् । पिणक् । ऋजीषिन् ॥ १० ॥

१अध अधुना हे १उग्र उदूर्णबलेन्द्र १मह. महत् १ते तव १त्वष्टा देवशिल्पी १वज्रं १ववृतत्
न्यवर्तयत् निष्पन्नं कृतवान् । कीदृशम् । १सहस्रभृष्टिं सहस्रधारं १शनाश्रि शतपर्वाणम् । हे १ऋजीषिन्
गतरससोमवन्निन्द्र १येन वज्रेण १निकामम् । नियतः कामो यस्य तम् । १अरमणसम्^५ । शत्रूणा-
मरमभिगन्तु मनो यस्य तम् । १नवन्तं शब्दायमानम् १अहिं वृत्रमसुरं १स १पिणक् संपिष्टवानसि तं
वज्रं कृतवानित्यर्थः ॥ ॥ २ ॥

वर्धान्यं विश्वे मरुतः सजोषाः पचच्छतं महिषां इन्द्र तुभ्यम् ।

पूषा विष्णुस्त्रीणि सरांसि धावन्वृत्रहणं मदिरमंशुमस्मै ॥ ११ ॥

वर्धान् । यम् । विश्वे । मरुतः । सजोषाः । पचत् । शतम् । महिषान् । इन्द्र । तुभ्यम् ।

पूषा । विष्णुः । त्रीणि । सरांसि । धावन् । वृत्रहणम् । मदिरम् । अंशुम् । अस्मै ॥ ११ ॥

१सजोषाः सह प्रीयमाणाः । १विश्वे १मरुतः सर्वे देवा हे १इन्द्र १य त्वां १वर्धान् स्तोत्रैर्वर्धयन्ति
हे इन्द्र तस्मै १तुभ्यं १पूषा एतन्नामको देवः । १विष्णु एतन्नामकश्च १शतं शतसंख्याकान् १महिषान्
पुंशून् १पचत् पचत् । अपि च १अस्मै तुभ्यं १सरांसि द्रोणकलशपूतभृदाधवनीयाख्यानि १त्रीणि पात्राणि
१अंशुं सोमं १धावन् अगच्छन् । सोमैः पात्राणि पूर्यन्त इत्यर्थः । कीदृशं सोमम् । १मदिरं मदकर १वृत्रहणं
वृत्राणां शत्रूणां हन्तारम् । अत्र वृत्रहण्यब्देन सोमोऽभिधीयते । पीते^६ हि सति सोमे वृत्राणि हन्तुमिन्द्रः
समर्थो भवतीति यावत् ॥

आ क्षोदो महि वृतं नदीनां परिष्ठितमसृज ऊर्मिमपाम् ।

तासामनु प्रवत इन्द्र पन्थां प्रार्दयो नीचीरपसः समुद्रम् ॥ १२ ॥

आ । क्षोदं । महि । वृतम् । नदीनाम् । परिस्थितम् । असृजः । ऊर्मिम् । अपाम् ।

तासाम् । अनु । प्रवतः । इन्द्र । पन्थां । प्र । आर्दयः । नीचीः । अपसः । समुद्रम् ॥ १२ ॥

१. ख-घ-भ-श-‘द्विता. द्विप्रकारात्’ नास्ति । २. ख-घ-भ-श-भयेन द्विता द्विप्रकारेण काष्ठेन
(भ-कालेन) मनसा च । ३. नू चिदिति । ४. श-जघान-तस्मिन् । ५. श-त-न-भ-अरमणसम् ।
६. ख-भ-आपीते ।

हे इन्द्र त्वं ऽमहि महत् ऽवृतं वृत्रेण परिवृतमाच्छादितं ऽपरिष्ठित परितः स्थितं ऽनदीनां सिन्धूनां संबन्धि ऽक्षोदः उदकम् ऽआ ऽअसृजः आ समन्तात् सृष्टवानसि । येन नद्यः पूर्णाः प्रवहेयुस्तदित्यर्थः । ऽअपाम् उदकानाम् ऽऊर्मि समूह सृष्टवानसि । पुनर्वचनमादरार्थम् । हे ऽइन्द्र ऽतासां नदीनां संबन्धिनः ऽपन्थां पथो मार्गान् ऽप्रवतः प्रवणान् ऽअनु अकापीरिति शेषः । अन्वित्युपसर्गयोग्यक्रियाध्याहारः । किञ्च ऽनीची. प्रवणाभिमुखीः । वेगयुक्ता इत्यर्थः । ऽअपसः अपः उदकानि । अपस इत्यप एवार्थे वर्तते । ऽससुद्रम् उदधि ऽप्रादयः प्रागमयः । अत्रार्दयतिर्नयनकर्मा ॥

एवा ता विश्वा चकृवांसमिन्द्रं महामुग्रमजुयं सहोदाम् ।

सुवीरं त्वा स्वायुधं सुवज्रमा ब्रह्म नव्यमवसे ववृत्यात् ॥ १३ ॥

एव । ता । विश्वा । चकृऽवांसम् । इन्द्रम् । महाम् । उग्रम् । अजुयम् । सहऽदाम् ।

सुऽवीरम् । त्वा । सुऽआयुधम् । सुऽवज्रम् । आ । ब्रह्म । नव्यम् । अवसे । ववृत्यात् ॥ १३ ॥

हे इन्द्र ऽत्वा त्वां ऽनव्यं नूतनमन्यैरकृतपूर्व^१ ऽब्रह्म अस्माभि कृतं स्तं त्रम् ऽअवसे अस्माक रक्षणाय ऽआ ऽववृत्यात् आवर्तयतु । कीदृश त्वाम् । ऽएव एवमुक्तप्रकारेण^२ ऽता तानि प्रसिद्धानि ऽविश्वा विश्वानि सर्वाणि कर्माणि ऽचकृवांसं कृतवन्तम् ऽइन्द्रम् ईश्वरं ऽमहां महान्तम् ऽउग्रम् ओजस्विनम् ऽअजुयम् अजर ऽसहोदां सहस्रो बलस्य दातार ऽसुवीर शोभना वीरा मरुतो यस्य त ऽस्वायुधं शोभनायुधं ऽसुवज्रं शोभनवज्रोपेतम् ॥

स नो वाजाय श्रवसे इषे च राये धेहि द्युमत इन्द्र विप्रान् ।

भरद्वाजे नुवत इन्द्र सूरीन्द्रिवि च स्मैधि पार्यै न इन्द्र ॥ १४ ॥

सः । नः । वाजाय । श्रवसे । इषे । च । राये । धेहि । द्युऽमतः । इन्द्र । विप्रान् ।

भरत्ऽवाजे । नुऽवतः । इन्द्र । सूरीन् । दिवि । च । स्म । एधि । पार्यै । नः । इन्द्र ॥ १४ ॥

हे ऽइन्द्र ऽस. त्व ऽद्युमत दीप्तिमत ऽविप्रान् मेधाविनं ऽन. अस्मान् ऽवाजाय बलाय ऽश्रवसे यशसे ऽइषे ऽच अज्ञाय च ऽराये धनाय ऽधेहि धारय । अपि च हे ऽइन्द्र ऽभरद्वाजे मयि ऽनुवत मनुष्यवतः । परिचारकयुक्तानित्यर्थः । ऽसूरीन् तव स्तोत्रान् पुत्रपौत्रान्^३ कुर्विति शेषः । हे ऽइन्द्र त्व ऽपार्यै पारणीये आगामिनि ऽच ऽदिवि दिवसे ऽएधि ऽस्म ऽनः । अस्माक रक्षिता^४ खलु^५ भवेत्यर्थः ॥

षष्ठेऽहनि^६ तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छसिशास्त्रेऽनुरूपतृचस्य 'अया वाजम्' इति तृतीया । सूत्रितं च—'अया वाजं देवहितं सनेमेति स्तोत्रियानुरूपौ' (आश्व. श्रौ. ८. ३) इति ॥

अया वाजं देवहितं सनेम मदेम शतहिमाः सुवीराः ॥ १५ ॥

अया । वाजम् । देवऽहितम् । सनेम । मदेम । शतऽहिमाः । सुऽवीराः ॥ १५ ॥

१ घ-झ-र-°कृत पूर्वम्; त२-°कृते पूर्वम् । २. घ-°मुक्तैः प्रकारेण । ३. ख-भ-पुत्रपौत्रादीन् । ४. भ-य-खलु रक्षिता । ५. ख१-ज-झ-त-भ-र-पृष्ठयेऽहनि, ण-पक्षयेऽहनि, न-पृष्ठस्य षष्ठेऽहनि, य-पृष्ठेऽहनि ।

अया अनया स्तुत्या देवहितं देवेन द्योतमानेनेन्द्रेण दत्तं वाजम् अन्नं सनेम वयं संभजेम ।
अपि च सुवीराः शोभनपुत्रोपेता^१ वयं शतहिमाः शतसंवत्सरान् मदेम हृष्याम^२ ॥ ३ ॥

‘तमु घृहि’ इति पञ्चदशर्चं तृतीयं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुक्रम्यते—
‘तमु घृहि’ इति । अभिजिति निष्केवल्य एतन्निविद्धानम् । सूत्रितं च—‘तमु घृहीति मध्यंदिनः’
(आश्व. श्रौ. ८. ५) इति । इन्द्राग्नयोः कुलायनाग्न्येकाहेऽपि निष्केवल्य एतन्निविद्धानम् । सूत्रितं
च—‘तिष्ठा हरी तमु घृहीति मध्यंदिनः’ (आश्व. श्रौ. ९. ७) इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्ये ।
तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—‘तमु घृहि यो अभिभूत्योजाः सुत इत्वं निमिष्ठ इन्द्र सोम इति त्रीणि’
(ऐ. आ. ५. २. २) इति ॥

तमु घृहि यो अभिभूत्योजा वन्वन्नवातः पुरुहूत इन्द्रः ।

अषाळहमुग्रं सहमानमाभिर्गीर्भिर्वर्ध वृषभं चर्षणीनाम् ॥ १ ॥

तम् । ऊँ इति । स्तुहि । यः । अभिभूतिऽओजाः । वन्वन् । अवातः । पुरुऽहूतः । इन्द्रः ।
अषाळहम् । उग्रम् । सहमानम् । आभिः । गीऽभिः । वर्ध । वृषभम् । चर्षणीनाम् ॥ १ ॥

अभिभूत्योजाः अभिभावकतेजाः वन्वन् शत्रून् हिसन् अववातः शत्रुभिरहिसितः ॥ वनोते-
मिष्टान्तस्य नञ्पूर्वस्य रूपम् । यद्वा वातेर्वातम् ॥ अनभिगतः पुरुहूतः बहुभिराहूतः यः इन्द्रः
अस्तीति शेषः । हे भरद्वाज तमु घृहि तमेवेन्द्र स्तुहि । अपि च आभिः वक्ष्यमाणाभिः गीर्भिः
स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः तमिन्द्र वर्ध वर्धय । कीदृशम् । अषाळहम् अनभिभूतम् उग्रम् उदूर्णम्
ओजस्विनं वा सहमानं शत्रून् अभिवन्तं चर्षणीनां प्रजानां संबन्धिनं^३ वृषभं वर्षितारम् ॥

स युध्मः सत्वा खजकृत्समद्वा तुविम्रक्षो नदनुमाँ ऋजीषी ।

बृहद्रेणुश्च्यवनो मानुषीणामेकः कृष्टीनामभवत्सहावा ॥ २ ॥

सः । युध्मः । सत्वा । खजऽकृत् । समत्सवा । तुविऽम्रक्षः । नदनुऽमान् । ऋजीषी ।
बृहत्सरेणुः । च्यवनः । मानुषीणाम् । एकः । कृष्टीनाम् । अभवत् । सहत्सवा ॥ २ ॥

बृहद्रेणु^४ बृहतो महतो रेणोः पांसोरुथापकः । संग्रामेष्विति यावत् । एकः मुख्यः सहावा
बलवान् यः इन्द्रः मानुषीणां मनोः संबन्धिनीनां कृष्टीनां प्रजानां यजमानानां च्यवनः अभि-
गन्ता अभवत् आसीत् । कीदृशः । युध्मः योद्धा सत्वा दाता । सनोतेरिदं रूपम् । खजकृत्
खजानां संग्रामाणां कर्ता । खज इति संग्रामनामैतत् । समद्वा । यजमानैः सह मदः समत् तद्वान् ।
तुविम्रक्षः । मृक्षतिः संखेहनकर्मा । तुवीनां बहूनां वर्षणेन संखेहनकर्ता नदनुमान् शब्दवान्
ऋजीषी । ऋजीषशब्देन सवनद्वयाभिषुतः पुनस्तृतीयसवनेऽप्यभिषुतः सोम उच्यते । तद्वान् ॥

१. भ-य-‘पुत्रपौत्रोपेता’ । २. ख-हृष्टा स्म, घ-ज्ञ-हृष्येस्म, झ-त-र-हृष्यास्म, न-भ-हृष्याः स्म ।
३. ख-ज्ञ-न-भ-य-संबन्धिना कामानाम्, झ-त-संबन्धिनाम् । ४. ख-भ-स इन्द्रः बृहद्रेणुः ।

त्वं ह नु त्यददमायो दस्यूरेकः कृष्टीरवनोरायीय ।

अस्ति स्विन्नु वीर्यं तत् इन्द्र न स्विदस्ति तद्वतुथा वि वोचः ॥ ३ ॥

त्वम् । ह । नु । त्यत् । अदमयः । दस्यून् । एकः । कृष्टीः । अनोः । आयीय । अस्ति ।

स्वित् । नु । वीर्यम् । तत् । ते । इन्द्र । न । स्वि । अस्ति । तत् । ऋतुऽथा । वि । वोचः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्यत् स्य स त्वम् । त्यदिति तच्छब्दपर्यायः । अत्र लिङ्गव्यत्ययः । दस्यून् कर्म-
हीनान् जनान् नु क्षिप्रम् अदमय दान्तानकरो । हशब्दः पूरणार्थः । अपि च एक मुख्य-
स्त्वं कृष्टीः पुत्रदासादीन् आयीय कर्मकृते जनाय अनो अददा । एवं स्तुवन्नप्युषिरिन्द्रं यदा
नाद्राक्षीत् तदा तस्य वीर्यसद्भावे विचिकित्समानः परार्धर्चमाह । हे इन्द्र ते तव यत् पूर्वमुक्तं
तत् वीर्यं सामर्थ्यं स्विन्नु अस्ति । किं स्विन्नवति । स्विन्नु इति विचिकित्सायाम् । यद्वा नास्ति
स्वित् । तत् बलम् ऋतुथा काले काले वि वोच विशेषण ब्रहि ॥

सदिद्धि ते तुविजातस्य मन्ये सहः सहिष्ठ तुरतस्तुरस्य ।

उग्रमुग्रस्य तवसस्तवीयोऽरध्रस्य रध्रतुरो बभूव ॥ ४ ॥

सत् । इत् । हि । ते । तुविऽजातस्य । मन्ये । सहः । सहिष्ठ । तुरतः । तुरस्य ।

उग्रम् । उग्रस्य । तवसः । तवीयः । अरध्रस्य । रध्रऽतुरः । बभूव ॥ ४ ॥

पूर्वमन्त्रे इन्द्रस्य बलसदसद्भावं संदिह्य अनया बलमस्त्येवेत्यवधारयन्नाह । हि यस्मादर्थे ।
हि यस्मात् कारणात् हे सहिष्ठ बलवत्तमेन्द्र तुविजातस्य बहुयज्ञेषु प्रादुर्भूतस्य तुरतः अस्मान्
हिंसत । तुरस्य शत्रूणां हिंसितुर्बलवतो वा ते तव सहः बलं सदित् विद्यमानमेवाह
मन्ये । उग्रस्य ओजस्विनः तवसः प्रवृद्धस्य अरध्रस्य शत्रुभिर्वशीकर्तुमशक्यस्य । रधेर्वशीकरणार्थस्य
रूपम् । रध्रतुरः वशीकरणायानां सप्तानां हिंसकस्य तव बलं बभूव भवत्येव । कीदृशम् । उग्रम्
उदूर्णं तवीयः प्रवृद्धतरम् । यतस्त्वं वृत्रादीन् शत्रून् हंसि अतस्ते बलं विद्यत एवेत्यर्थः ॥

तन्नः प्रत्नं सुख्यमस्तु युष्मे इत्था वदद्भिर्वलमङ्गिरोभिः ।

हन्नच्युतच्युदस्मेऽपयन्तमृणोः पुरो वि दुरो अस्य विश्वाः ॥ ५ ॥

तत् । नः । प्रत्नम् । सुख्यम् । अस्तु । युष्मे इति । इत्था । वदत् ऽभिः । वलम् । अङ्गिरः ऽभिः ।

हन् । अच्युतऽच्युत् । दस्म । इषयन्तम् । ऋणोः । पुरः । वि । दुरः । अस्य । विश्वाः ॥ ५ ॥

प्रत्नं पुराणम् । चिरकालानुवर्तीत्यर्थः । तत् प्रसिद्धं नः अस्मदीयं सुख्यं स्तुत्यस्तोत्रलक्षणं
सखित्वं हे इन्द्र युष्मे युष्मासु अस्तु । पूजार्थं बहुवचनम् । हे अच्युतच्युत् अच्युतानामविचलितानां
च्यावक हे दस्म दर्शनीयेन्द्र त्वम् इषयन्तम् आयुधानि प्रेरयन्त वलम् एतन्नामानमसुरम् इत्था

१. श-पुत्रदारादीन् । २. झ-त-न भ-र-त्वदीर्यम् । ३. ख-झ-त-न-भ-र-वशीकरणानाम् । ४. ख-
भ-अहंसि, झ-य-अहंसि, न-अहिंसी, श-हिंसि । ५. ख-चिरकालं वर्तत इत्यर्थः । ६. ख-स्तोत्रं
स्तोत्रलक्षणम्, झ-झ-त-न-भ-य-र-स्तोत्रलक्षणम् ।

सत्यमेव वदद्भिः त्वां स्तुवद्भिः वदद्भिरोभिः सह हन् हतवानसि । अपि च अस्य वलस्य पुरः
नगराणि वि क्रणोः व्यगमय । वियुक्तान्यकार्षीरित्यर्थः । विश्वा. सर्वाः दुरः पुरीणां द्वारश्च
वृणोः ॥ ४ ॥

स हि धीभिर्हव्यो अस्त्युग्र ईशानकृन्महति वृत्रतूर्ये ।

स तोकसाता तनये स वज्री वितन्तसाय्यो अभवत्समत्सु ॥ ६ ॥

सः । हि । धीभिः । हव्यः । अस्ति । उग्रः । ईशानऽकृत् । महति । वृत्रऽतूर्ये ।

सः । तोकऽसाता । तनये । सः । वज्री । वितन्तसाय्यः । अभवत् । समत्सु ॥ ६ ॥

उग्र ओजस्वी ईशानकृत् । स्तोतृन् ईशानान् समर्थान् करोतीति ईशानकृत् । सः इन्द्रः
महति प्रभूते वृत्रतूर्ये संग्रामे । वृत्रतूर्य इति संग्रामनामैतत् । धीभि स्तोतृभिः स्तुतिभिर्वा हव्यः
जयार्थभिराह्वातव्यः अस्ति भवति । हिशब्दः पादपूरण । तोकसाता तोकस्य पुत्रस्य सातौ लाभे
निमित्ते तनये तत्पुत्रे निमित्ते सति सः इन्द्रः आह्वातव्योऽस्ति । वज्री वज्रवान् सः इन्द्रः
समत्सु संग्रामेषु वितन्तसाय्य विशेषेण विस्तार्यः स्तोत्रैर्वन्दनीयः अभवत् भवति । यद्वा वितन्त-
साय्यः शत्रूणां हिंसकः । तन्तस इति धातुहिंसाकर्मा । तस्य कर्तरि रूपम् ॥

स मज्मना जनिम मानुषाणाममर्त्येन नाम्नाति प्र सखे ।

स युष्मेन स शवसा राया स वीर्येण नृतमः समोकाः ॥ ७ ॥

सः । मज्मना । जनिम । मानुषाणाम् । अमर्त्येन । नाम्ना । अति । प्र । सखे ।

सः । युष्मेन । सः । शवसा । उत । राया । सः । वीर्येण । नृतमः । समऽओकाः ॥ ७ ॥

सः इन्द्रः अमर्त्येन विनाशरहितेन नाम्ना शत्रूणां नमयित्रा मज्मना बलेन । मज्मनेति
बलमाप्तैतत् । मानुषाणां मनुष्याणां जनिम जन्म । संघमित्यर्थः । अति प्र सखे अतिप्रपेदे ।
सः इन्द्रः युष्मेन यशसा समोकाः समानस्थानो भवति । किंच सः इन्द्रः शवसा बलेन
समोका भवति । उत अपि च नृतमः नेतृतमः सः इन्द्रः राया धनेन वीर्येण सामर्थ्येन च
समोका भवति ॥

स यो न मुहे न मिथु जनो भूत्सुमन्तुनामा चुमुर्णि धुनि च ।

वृणक्पिप्रुं शम्बरं शुष्णमिन्द्रः पुरां च्यौत्नाय शयथाय नू चित् ॥ ८ ॥

सः । यः । न । मुहे । न । मिथु । जनः । भूत् । सुमन्तुनामा । चुमुर्णि । धुनिम् । च ।

वृणक् । पिप्रुम् । शम्बरम् । शुष्णम् । इन्द्रः । पुराम् । च्यौत्नाय । शयथाय । नु । चित् ॥ ८ ॥

यः इन्द्रः न मुहे संग्रामे कदापि न मुह्यति । यश्च मिथु मिथ्या वृथा जनः जनयिता
न भूत् न भवति किंतु सुमन्तुनामा प्रज्ञाननामा^१ । प्रख्यातनामेत्यर्थः । सः इन्द्रः पुरां शत्रु-

संबन्धिनीनां पुरीणां वच्यौत्नाय च्यवनाय नाशनाय वशयथाय शत्रूणां मरणाय च वनू वचित् शीघ्र-
मेव कर्म कुरुत इति शेषः । तथा वचुसुरि वधुनि वच एतन्नामकावसुरौ ववृणक् अवृणक् हिंसित-
वान् । वृणक्तिहिंसाकर्मा । अपि च वपिमु वशम्बर वशुणम् एतन्नामकान् त्रीनसुरान् हिंसितवान् ॥

उदावता त्वक्षसा पन्यसा च वृत्रहत्याय रथमिन्द्र तिष्ठ ।

धिष्व वज्रं हस्त आ दक्षिणत्राभि प्र मन्द पुरुदत्र मायाः ॥ ९ ॥

उत्तऽअवता । त्वक्षसा । पन्यसा । च । वृत्रऽहत्याय । रथम् । इन्द्र । तिष्ठ ।

धिष्व । वज्रम् । हस्ते । आ । दक्षिणऽत्रा । अभि । प्र । मन्द । पुरुऽदत्र । मायाः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र उदवता उद्गच्छता । अवतिरत्र गतिकर्मा । वत्वक्षसा शत्रूणां तनूकर्त्रा वपन्यसा
स्तुत्यन्तरेण^१ बलेन युक्तस्त्वं वृत्रहत्याय शत्रुहननाय स्वकीयं वरथं वच वतिष्ठ आरोह । तथा वदक्षिणत्रा
दक्षिणे^२ हस्ते^३ पाणौ वज्रं स्वकीयमायुधम् वआ वधिष्व आधस्त्व । तदनन्तरं हे पुरुदत्र बहुधनेन्द्र
त्वमासुरीः वमायाः वअभि अभिगम्य वप्र मन्द प्रकर्षेण जहि^४ । अत्र मन्दतिर्वधकर्मा^५ ॥

अग्निर्न शुष्कं वनमिन्द्र हेती रक्षो नि धक्ष्यशनिर्न भीमा ।

गम्भीरया ऋष्वया यो रुरोजाध्वानयदुरिता दम्भयच्च ॥ १० ॥

अग्निः । न । शुष्कम् । वनम् । इन्द्र । हेतिः । रक्षः । नि । धक्षि । अशनिः । न । भीमा ।

गम्भीरया । ऋष्वया । यः । रुरोज । अध्वनयत् । दुःऽइता । दम्भयत् । च ॥ १० ॥

वअग्निर्न अग्निरिव । नशब्द उपसर्गीयः । यथाग्निः वशुष्कं नीरसं ववनं वृक्षसमूहं दहति हे
इन्द्र वहेतिः त्वदीयं वज्रं तद्वच्छत्रम् नाशयति । तदेवाह । वअशनिर्न वभीमा । यथाशनिर्भीमा
भवति तद्वज्रयन्करस्त्वं वरक्षः राक्षसं वनि वधक्षि वज्रेण नितरां दह । वयः इन्द्र वगम्भीरया
शत्रुभिरधर्षणीयया वऋष्वया महत्या । ऋष्व इति महन्नामैतत् । हेत्या वरुरोज शत्रून् वभञ्ज ।
वअध्वनयत् युद्धे गर्जनलक्षणं शब्दं करोति च । तथा वदुरिता दुरितानि वदम्भयच्च भिनन्ति च ।
स एवं रक्षो नि धक्षीति पूर्वैणान्वयः ॥ ॥ ५ ॥

आ सहस्रं पथिभिरिन्द्र राया तुर्विद्युन्न तुविवाजैभिरर्वाक् ।

याहि सूनो सहसो यस्य नू चिददेव ईशे पुरुहूत योतौः ॥ ११ ॥

आ । सहस्रम् । पथिऽभिः । इन्द्र । राया । तुर्विऽद्युन्न । तुविऽवाजैभिः । अर्वाक् ।

याहि । सूनो इति । सहस्रः । यस्य । नु । चित् । अदेवः । ईशे । पुरुऽहूत । योतौः ॥ ११ ॥

हे वतुर्विद्युन्न बहुधन हे सहस्रः वसूनो बलस्य पुत्र इन्द्र । ' ओजसो जातमुत मन्य एनम् '
(ऋ. सं. १०. ७३. १०) इति निगमान्तरे बलपुत्रत्वं सिद्धम्^६ । वराया धनेन युक्तस्त्वं सहस्र

१. ख-झ-न-भ-र-स्तुत्यन्तरेण । २. ख-झ-झ-त-न-भ-र-दक्षिणहस्ते, श-दक्षिणहस्तेन । ३. ख-झ-
त-न-भ-य-र-गमय (त- ' गमय ' नास्ति) । अत्र मन्दति(भ-मन्दयति)गतिकर्मा । ४. भ-य-
प्रसिद्धम् ।

सहस्रेण । बहुभिरित्यर्थः । १ तुविवाजेभिः बहुबलैः २ पथिभिः । पतन्ति गच्छन्त्यमीभिरिति पन्थानो
वाहाः । तैः ३ अर्वाक् मदभिमुखः सन् ४ आ ५ याहि आगच्छ । हे ६ पुरुहूत बहुभिराहूतेन्द्र ७ यस्य तव
८ योतोः बलादिभिः पृथक्कर्तुं ९ अदेव कश्चिदसुरः १० नू ११ चित् १२ ईशे नेष्टे । अत्र नू चिदिति निषेधार्थं
वर्तते ॥

प्र तुविद्युन्नस्य स्थविरस्य घृष्वेर्दिवो ररप्शे महिमा पृथिव्याः ।

नास्य शत्रुर्न प्रतिमानमस्ति न प्रतिष्ठिः पुरुमायस्य सद्योः ॥ १२ ॥

प्र । तुवि॒द्युन्नस्य॑ । स्थ॒विरस्य॑ । घृ॒ष्वेः । दि॒वः । र॒रप्शे॑ । म॒हि॒मा । पृ॒थि॒व्याः ।

न । अ॒स्य । श॒त्रुः । न । प्र॒ति॒मा॒नम् । अ॒स्ति । न । प्र॒ति॒स्थिः । पु॒रु॒मा॒यस्य॑ । स॒द्योः ॥ १२ ॥

१ तुविद्युन्नस्य बहुयशसो बहुधनस्य^१ वा २ स्थविरस्य प्रवृद्धस्य ३ घृष्वे शत्रूणां घर्षकस्येन्द्रस्य
४ महिमा महत्त्वं ५ दिवः शुलोकात् ६ पृथिव्या भूमेश्च ७ प्र ८ ररप्शे प्ररिखे । विरप्शेति महन्नामसु
पाठात् नाश्नां च प्रायेण धातुजन्यत्वात्^२ रप्शेति रप्शेति शयवाची । ९ पुरुमायस्य बहुप्रज्ञस्य १० सद्यो
शत्रूणामभिभवितुः ११ अस्य इन्द्रस्य १२ शत्रुं शातयिता १३ न अस्ति । १४ प्रतिमानं प्रतिनिधिः १५ न
अस्ति । अस्य १६ प्रतिष्ठिः प्रतिष्ठाश्रयः १७ न अस्ति । स एव सर्वस्य प्रतिष्ठेत्यर्थः ॥

प्र तत्ते अद्या करणं कृतं भूत्कुत्सं यदायुमतिथिग्वमस्मै ।

पुरु सहस्रा नि शिशा अभि क्षामुत्तूर्वयाणं धृषता निनेथ ॥ १३ ॥

प्र । तत् । ते । अ॒द्य । कर॑णम् । कृ॒तम् । भू॒त् । कु॒त्सम् । यत् । आ॒युम् । अ॒ति॒थि॒ग्वम् । अ॒स्मै ।

पु॒रु । स॒ह॒स्रा । नि । शि॒शाः । अ॒भि । क्षा॒म् । उ॒त् । तूर्व॑याणम् । धृ॒ष॒ता । नि॒ने॒थ ॥ १३ ॥

१ अद्य इदानीमपि हे इन्द्र २ ते त्वया ३ कृतं ४ करणं तत्कर्म ५ प्र ६ भूत् प्रभवति प्रकाशते । किं
तदित्युच्यते । ७ कुत्सं शुष्णात् राक्षसादेतन्नामानमृषि च ८ आयुं शत्रुभ्यः सकाशान् एतत्संज्ञकं
पौरुषवसम् ९ अतिथिग्वम् अतिथिनामभिगन्तार दिवोदास च शम्बरान् ररक्षिथेति १० यत् वरणं ११ तत्
प्रभवतीति पूर्वैर्ण संबन्धः । ररक्षिथेति द्वितीयाश्रुतेरुचितक्रियाध्याहारः । अपि च १२ अस्मै अनन्तरोक्ताय
अतिथिगवाय १३ पुरु पुरुणि बहूनि १४ सहस्रा सहस्राणि शम्बरस्य धनानि १५ नि १६ शिशाः अददाः । इन्द्रः
शम्बरं हत्वा तस्य धनानि दिवोदासाय ददावित्यर्थः । तथा हे इन्द्र त्व १७ धृषता धर्षणेन त्वदीयेन
वज्रेण शम्बरं हत्वा १८ क्षां पृथिवीम् १९ अभि अभिलक्ष्य पृथिव्यां वर्तमानं २० तूर्वयाणं त्वरितगमनं दिवो-
दासम् २१ उत् २२ निनेथ आपद्भय उदगमयः ॥

अनुक्रीनान्येकाहे मरुत्वतीयशस्त्रे 'अनु त्वाहिन्ने' इति सूक्तमुखीया । सूत्रितं च—'अनु
त्वाहिन्ने अध देव देवा अनु ते दायि मह इन्द्रियाय' (आश्व. श्रौ ९. ५) इति ॥

अनु त्वाहि॑न्ने अ॒ध दे॒व दे॒वा मद॑न्वि॒श्वे क॒वित॑मं क॒वीना॑म् ।

क॒रो यत्र॑ वरि॒वो बा॒धिता॑य दि॒वे ज॒नाय॑ त॒न्वे गृ॒णानः॑ ॥ १४ ॥

अनु॑ । त्वा॑ । अहि॑न्ने । अ॒ध । दे॒व । दे॒वाः । मद॑न् । वि॒श्वे । क॒विऽन॑मम् । क॒वीना॑म् ।

क॒रः । यत्र॑ । वरि॒वः । बा॒धिता॑य । दि॒वे । ज॒नाय॑ । त॒न्वे । गृ॒णानः॑ ॥ १४ ॥

हे १ दे॒व द्योत॑मानेन्द्र १ त्वा त्वाम् १ अध अस्मिन् काले १ विश्वे सर्वे १ दे॒वाः स्तो॒तारः १ अहि॑न्ने मेघह॑ननाय । वृ॒ष्टिप्र॑दानायेत्यर्थः । १ अनु १ मद॑न् अनुमद॑न्ति अनुस्तु॑वन्ति । कीदृ॒शं त्वा॑म् । १ क॒वीनां मेघा॑विनां मध्ये १ क॒वित॑मम् अत्यन्तं कविम् । १ यत्र॑ यस्मिन् काले १ गृ॒णानः स्तो॒तृभिः स्तूय॑मानस्त्वं १ बा॒धिता॑य दारि॒द्र्यादि॑भिः पीडिता॑य १ दि॒वे स्तो॒त्रे १ ज॒नाय १ त॒न्वे स्तो॒तॄणां तन॑याय च १ वरि॒वः धनं १ करः अ॒करोः अ॒ददाः । अथ॒वा हे दे॒वेन्द्र॑ अधास्मिन् काले विश्वे सर्वे दे॒वाः सुराः । अहि॑वृ॒त्र ए॒वोच्य॑ते । तस्य॑ १ ह॑ननाय क॒वीनां क॒वित॑मं त्वामनु॑मद॑न्ति । यत्र॑ यस्मिन् स्तो॒त्रे स॒ति बा॒धिता॑य असुरैः पीडिता॑य दि॒वे शु॒लोक॑निवासाय ज॒नाय त॒न्वे शोभा॑यै वृ॒त्रह॑ननेन तव शोभा॑यै वरि॒वश्च॑कर्त्त॒व्यम् ॥

अनु॑ द्यावा॑पृथि॒वी तत्त॑ ओजो॑ऽमर्त्या॑ जिह॒त इन्द्र॑ दे॒वाः ।

कृ॒ष्वा कृ॒त्नो अ॒कृतं॑ यत्ते अ॒स्त्यु॒क्तं नवी॑यो ज॒नय॑स्व॒ यज्ञैः॑ ॥ १५ ॥

अनु॑ । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । तत् । ते । ओजः॑ । अ॒मर्त्या॑ । जि॒हते॑ । इन्द्र॑ । दे॒वाः ।

कृ॒ष्व । कृ॒त्नो॑ इति॑ । अ॒कृत॑म् । यत् । ते । अ॒स्ति । उ॒क्तम् । नवी॑य । ज॒नय॑स्व । य॒ज्ञैः ॥ १५ ॥

हे १ इन्द्र॑ १ ते त्वदी॒यं १ तत् प्र॑सिद्धम् १ ओजः बलं १ द्यावा॑पृथि॒वी १ अनु॑ १ जिहा॑ते १ १ अमर्त्या॑ । अम॑रणधर्माण १ दे॒वाः त्वदी॒यं बल॑मनु १ जिह॑ते अनुगच्छ॑न्ति । हे १ कृ॒त्नो ब॒हूनां कर्म॑णां कर्तः १ ते त्वदी॒यम् १ अ॒कृतं॑ १ यत् कर्म १ अस्ति॑ तत् १ कृ॒ष्व कुरु॑ष्व । तद॑नन्तरं १ य॒ज्ञैः य॒ज्ञेषु॑ १ नवी॑यः नवतर॑म् १ उ॒क्तं स्तो॒त्रं १ ज॒नय॑स्व ॥ ॥ ६ ॥

‘महो॑ इन्द्रः’ इति त्रयोदशर्चं चतुर्थं सूक्तं भरद्वाजस्यापि त्रैष्टुभमैन्द्रम् । अनुक्रान्तं च— ‘महान्त्स॑सोना’ इति । मा॒ध्यंदि॒ने स॒वने सोमा॑तिरेके॑ शस्त्रं॑ भवति । तत्रेदं सूक्तम् । सूत्रितं च—महो॑ इन्द्रो नृ॒वद्वि॑णोर्नु कम्’ (आश्व श्रौ. ६. ७) इति । समू॒हं द्विती॑ये छन्दोमे मरु॒त्वती॒य-शस्त्रे॑ एत॒सूक्तम् । सूत्रितं च—‘महो॑ इन्द्रो नृ॒वद॑ति मरु॒त्वती॒यम्’ (आश्व श्रौ. ८. ७) इति ॥

म॒हो॑ इन्द्रो॑ नृ॒वदा च॑र्षणि॒प्रा उ॒त द्वि॒र्वाही अ॒मिनः॑ स॒होभिः॑ ।

अ॒स्मद्र॑य॒ग्वावृ॑धे वी॒र्या॑यो॒रुः पृथुः॑ सु॒कृतः॑ क॒र्तृभि॑र्भूत् ॥ १ ॥

म॒हान् । इन्द्रः॑ । नृ॒वत् । आ । च॑र्षणि॒प्राः । उ॒त । द्वि॒र्वाहीः । अ॒मिनः॑ । स॒होभिः॑ ।

अ॒स्मद्र॑य॒क् । व॒वृ॒धे । वी॒र्या॑य । उ॒रुः । पृथुः॑ । सु॒कृतः॑ । क॒र्तृभिः॑ । भूत् ॥ १ ॥

१. ख-ज्ञ-न-भ-य-अहि॑न्ने तस्य वृ॒त्रस्य । २. ख-घ-ज्ञ-भ-अनु॑जिहते अनुगच्छतः; ज्ञ-त-न-अनु॑जिहते । ३. ख-ज्ञ-भ-सोमा॑तिरेकं शस्त्रम्, ज्ञ-त-न-र-सोमा॑तिरेके एकं (ज्ञ-एक०) शस्त्रम्; श-सोमा॑तिरेकशस्त्रम् ।

वृत् यथा नेता राजा भृत्यादीनां कामानां पूरयिता तद्वत् चर्षणिप्राः चर्षणीनां स्तोतृजनानां कामानां पूरकः मृगानां प्रभूतः इन्द्रः वा गच्छतु । आ इत्युपसर्गदर्शनात् गच्छत्वित्याख्यातस्याध्याहारः । उत अपि च द्विवर्हा द्वयोर्लोक्यां परिवृढ संहोभिः शत्रुबलैः अमिनः अहिंसनीयः^१ इन्द्र अस्मद्रथक् अस्मदभिमुखं यथा भवति तथा वीर्याय वीरकर्मकरणाय ववृधे वर्धते । उरुः शरीरेण विस्तीर्णं पृथु गुणै प्रथितं कर्तृभिः यजमानै सुकृतं भूत् सुष्ठु परिचरितो भवति ॥

इन्द्रमेव धिषणा सातये धाद्वृहन्तमृष्वमजरं युवानम् ।

अषाळहेन शर्वसा शूशुवांसं सद्यश्चिद्यो वावृधे असांमि ॥ २ ॥

इन्द्रम् । एव । धिषणा । सातये । धात् । बृहन्तम् । ऋष्वम् । अजरम् । युवानम् ।

अषाळहेन । शर्वसा । शूशुवांसम् । सद्यः । चित् । यः । ववृधे । असांमि ॥ २ ॥

धिषणा अस्मदीया स्तुतिः सातये दानाय इन्द्रमेव धात् धारयति । कीदृशम् । वृहन्तं महान्तम् ऋष्वं गन्तारम् अजरं जरारहितं युवानं नित्यतरुणम् अषाळहेन शत्रुभिरनभिभूतेन शर्वसा बलेन शूशुवासं प्रवृद्धम् । श्वयतेरिदं रूपम् । य इन्द्रः सद्यश्चित् सद्य एव जातमात्रः सन् असांमि अनल्पमधिकं यथा भवति तथा ववृधे वर्धते^२ ॥

पृथू करस्त्रा बहुला गभस्ती अस्मद्रथक्सं मिमीहि श्रवांसि ।

यूथेव पश्वः पशुपा दमूना अस्मां इन्द्राभ्या ववृत्स्वाजौ ॥ ३ ॥

पृथू इति । करस्त्रा । बहुला । गभस्ती इति । अस्मद्रथक् । सम् । मिमीहि । श्रवांसि ।

यूथाऽइव । पश्वः । पशुपाः । दमूनाः ।

अस्मान् । इन्द्र । अभि । आ । ववृत्स्व । आजौ ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं पृथू विस्तीर्णो करस्त्रा^३ कर्मणां कर्तारौ बहुला बहुप्रदौ गभस्ती त्वदीयौ बाहू श्रवांसि अन्नानि । दातुमिति शेषः । अस्मद्रथक् अस्मदभिमुखं स मिमीहि कुरु । किंच हे इन्द्र दमूना दान्तमनास्त्वम् आजौ संग्रामे अस्मान् अभि आ ववृत्स्व अभ्यावर्तस्व । तत्र दृष्टान्तः । पशुपा पशूनां पालकः पश्वः पशूनां यूथेव यूथानि यथा आवर्तयति^४ तद्वत् ॥

तं व इन्द्रं चतिर्नमस्य शकैरिह नूनं वाजयन्तो हुवेम ।

यथा चित्पूर्वे जरितारं आसुरनैद्या अनवद्या अरिष्टाः ॥ ४ ॥

तम् । वः । इन्द्रम् । चतिर्नम् । अस्य । शकैः । इह । नूनम् । वाजयन्तः । हुवेम ।

यथा । चित् । पूर्वे । जरितारः । आसुः । अनैद्याः । अनवद्याः । अरिष्टाः ॥ ४ ॥

१. घ-श-अहिसित यः । २. ख-भ-अवर्धयत्, ङ-अवर्धत; ङ-त-न-य-र-अवर्धयत; श-वर्धयते । ३. ख-घ-भ-करस्त्रा करस्त्रौ; श-करस्त्रौ । ४. ङ-त-य-र-आवृत्स्व, न-आवृत्स्वति ।

वूनम् अद्य वृह अस्मिन् यज्ञे वाजयन्तः अन्नमिच्छन्तो वयं स्तोतार वशाकैः शक्तैः समर्थैः
 अस्य तव सहायैर्मरुद्भिः सहितं चतितं शत्रूणां चातकम् । नाशकमित्यर्थः । इन्द्रं^१ परमेश्वरं^२ वत्
 व. प्रसिद्धं त्वां वहुवेम स्तुमः । यथा चित् यथैव पूर्वं पुरातनाः जरितारः स्तोतार अनेद्याः
 अनिन्द्याः अनवद्या पापरहिताः अरिष्टा अहिंसिताश्च आसुः बभूवुः हे इन्द्र त्वत्प्रसादात्
 वयमपि तथैव भवेमेत्यर्थः ॥

धृतव्रतो धनदाः सोमवृद्धः स हि वामस्य वसुनः पुरुक्षुः ।

सं जग्मिरे पृथ्या^३ रायौ अस्मिन्त्समुद्रे न सिन्धवो यादमानाः ॥ ५ ॥

धृतऽव्रतः । धनऽदाः । सोमऽवृद्धः । सः । हि । वामस्य । वसुनः । पुरुऽक्षुः ।

सम् । जग्मिरे । पृथ्याः । रायौ । अस्मिन् । समुद्रे । न । सिन्धवः । यादमानाः ॥ ५ ॥

वस वृहि स खलु इन्द्रः धृतव्रतः धृतकर्मा । धनदा. स एव धनप्रदः । कीदृशस्य धनस्येत्या-
 काङ्क्षायामुपसर्जनीभूतस्यापि धनस्य विशेषणे^२ वामस्य वसुन इति । वामस्य वननीयस्य वसुनः
 श्रेष्ठस्य । यद्वा वसुनो धनस्य स्वामीति शेषः । सोमवृद्धः स एव सोमेन प्रवृद्धः । पुरुक्षुः बहुन्नः स
 एव । अस्मिन् इन्द्रे एव पृथ्याः स्तोतृणां हितानि रायः धनानि सं जग्मिरे संगच्छन्ते । तत्र
 दृष्टान्तः । सिन्धवः नद्यः समुद्रे न यथा समुद्रे यादमानाः^३ अभिगच्छन्त्यस्तद्वत् ॥ ७ ॥

शविष्ठं न आ भर शूर शव ओजिष्ठमोजौ अभिभूत उग्रम् ।

विश्वा बुध्ना वृष्ण्या मानुषाणामस्मभ्यं दा हरिवो मादयध्वै ॥ ६ ॥

शविष्ठम् । नः । आ । भर । शूर । शवः । ओजिष्ठम् । ओजः । अभिभूते । उग्रम् ।

विश्वा । बुध्ना । वृष्ण्या । मानुषाणाम् । अस्मभ्यम् । दाः । हरिऽवः । मादयध्वै ॥ ६ ॥

हे शूर विक्रान्तेन्द्र शविष्ठ बलवत्तम शवः बल न अस्मभ्यम् आ भर आहर ।
 हे अभिभूते शत्रूणामभिभावुकेन्द्र उग्रम् अप्रसह्यम् ओजिष्ठम् ओजस्वितमम्^४ ओजः दीप्तिमस्म-
 भ्यमा भर । विश्वा विश्वानि सर्वाणि वृष्ण्या वृष्ण्यानि सेचनसमर्थानि बुध्ना बुध्नानि द्योतमानानि
 यानि धनानि मानुषाणां मनुष्याणां भोग्यतया कल्पितानि हे हरिवः हरिवन्ति तानि धनानि
 मादयध्वै अस्मान् मादयितुम् अस्मभ्यं दाः प्रयच्छ ॥

यस्ते मदः पृतनाषाठमृध्र इन्द्र तं न आ भर शूशुवांसम् ।

येन तोक्स्य तनयस्य सातौ मंसीमहि जिगीवांसस्त्वोताः ॥ ७ ॥

यः । ते । मदः । पृतनाषाट् । अमृध्रः । इन्द्र । तम् । नः । आ । भर । शूशुवांसम् ।

येन । तोक्स्य । तनयस्य । सातौ । मंसीमहि । जिगीवांसः । त्वाऽऊताः ॥ ७ ॥

१. ख१-श-हे इन्द्र परमेश्वरः; घ-तमिन्द्रं परमेश्वरम्, ज-ज्ञ-ण-त-न-भ-र-हे इन्द्र परमेश्वरम् ।
 २. ख-भ-श-विशेषणम् । ३. ख-ज्ञ-न-भ-य-यादमानाः यातयमानाः; त-र-यातयमानाः । ४. ख-
 ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-र-ओजस्तमम्, श-ओजस्वितम् ।

वृत्तनाषाद् शत्रुसेनानामभिभविता वामृध्नः अहिंसितः वयः वमदः हर्षः हे वइन्द्र वते
त्वया देयः वशूशुवांसं प्रवृद्धं वतं मदं वन. अस्मभ्यम् वआ वभर आहर । वत्वोताः त्वया रक्षिताः
वजिगीवांस जितवन्तो वयं वतोक्तस्य पुत्रस्य वतनयस्य तत्पुत्रस्य च वसातौ लाभे विभित्तभूते सति
वयेन हर्षेण वमंसीमहि त्वां स्तुवीमहि तमा भरेति पूर्वैणान्वयः ॥

आ नो भर वृषणं शुष्ममिन्द्र धनस्पृते शूशुवासं सुदक्षम् ।

येन वंसाम पृतनासु शत्रून्तवोतिभिर्रुत जामीरजामीन् ॥ ८ ॥

आ । नः । भर । वृषणम् । शुष्मम् । इन्द्र । धनस्पृतेम् । शूशुवासम् । सुदक्षम् ।

येन । वंसाम । पृतनासु । शत्रून् । तव । ऊतिभिः । उत । जामीन् । अजामीन् ॥ ८ ॥

हे वइन्द्र त्वं ववृषण वर्षितार वशुष्मं सेनालक्षण बलं वन. अस्मभ्यम् वआ वभर आहर ।
कीदृशम् । वधनस्पृते धनस्य पालकं वशूशुवांसं प्रवृद्धं वसुदक्षं शोभनबलम् । हे इन्द्र वतवोतिभिः
त्वदीयाभी रक्षाभिः वपृतनासु संग्रामेषु । पृतना इति संग्रामनाम । वयेन बलेन वशत्रून् ववंसाम
हनाम् । उतेत्यत्र भिन्नक्रमः । वजामीन् बन्धून् वउत अपि च वअजामीन् शत्रून् येन शुष्मेण वंसाम
तं शुष्ममा भरेति पूर्वैण संबन्धः ॥

आ ते शुष्मो वृषभ एतु पश्चादोत्तरादधरादा पुरस्तात् ।

आ विश्वतो अभि समेत्वर्वाडिन्द्र द्युम्नं सर्वद्वेष्टस्मे ॥ ९ ॥

आ । ते । शुष्मः । वृषभः । एतु । पश्चात् । आ । उत्तरात् । अधरात् । आ । पुरस्तात् ।

आ । विश्वतः । अभि । सम । एतु । अर्वाडि । इन्द्र । द्युम्नम् । सर्वः । उवत् । धेहि । अस्मे इति ॥ ९ ॥

हे इन्द्र ववृषभः वर्षिता वते त्वदीयं वशुष्म बलम् वअर्वाडि अस्मदभिमुखः सन् वपश्चात्
पश्चिमभागात् वआ वएतु आगच्छतु । वउत्तरात् उत्तरभागात् वआ गच्छतु । वअधरात् दक्षिणभागा-
च्चैतु । वपुरस्तात् पूर्वभागाच्च वआ गच्छतु । वविश्वतः सर्वस्माद्विगभागात् वअभि अस्मानभिलक्ष्य वआ
वसमेतु सम्यगागच्छतु । हे वइन्द्र त्वं वसर्वत सुखयुक्तं वद्युम्नं धनम् वअस्मे अस्मभ्य वधेहि प्रयच्छ ॥

नूवत्त इन्द्र नृतमाभिरुती वंसीमहि वामं श्रोमतेभिः ।

ईक्षे हि वस्व उभयस्य राजन्धा रत्नं महि स्थूरं बृहन्तेम् ॥ १० ॥

नूवत् । ते । इन्द्र । नृतमाभिः । ऊती । वंसीमहि । वामम् । श्रोमतेभिः ।

ईक्षे । हि । वस्वः । उभयस्य । राजन् । धाः । रत्नम् । महि । स्थूरम् । बृहन्तेम् ॥ १० ॥

वनूवत् मनुष्यैः परिचारकजनैर्युक्तं वश्रोमतेभि श्रोतव्यैर्यशोभिः सहितं ववामं वननीयं धन
हे वइन्द्र वते त्वत्त. वनृतमाभि. नेनृतमाभिः वऊती ऊतिभी रक्षाभि. ववंसीमहि वयं संभजेमहि ।
वहि यस्मात् कारणात् हे वराजन् राजमानेन्द्र त्वम् वउभयस्य पार्थिवस्य दिव्यस्य च ववस्व धनस्य

वृक्षे ईशिषे तस्मात् कारणात् वमहि महान्तं वस्थूर विपुल वृहन्त गुणैः परिवृढं वरत्नं रमणीयं धनम् । अत्र रत्नशब्दः पुल्लिङ्गः । वधाः धेहि ॥

मरुत्वन्तं वृषभं वावृधानमकवारिं दिव्यं शासमिन्द्रम् ।

विश्वासाहमवसे नूतनायोग्रं सहोदामिह तं हुवेम ॥ ११ ॥

मरुत्वन्तम् । वृषभम् । वावृधानम् । अकवऽअरिम् । दिव्यम् । शासम् । इन्द्रम् ।

विश्वऽसहम् । अवसे । नूतनाय । उग्रम् । सहऽदाम् । इह । तम् । हुवेम ॥ ११ ॥

वृह अस्मिन् यज्ञे नूतनाय अभिनवाय अवसे रक्षणाय तत् प्रसिद्धम् इन्द्रं वृषभं स्तुमः । आह्वयामो वा । कीदृशम् । मरुत्वन्तं मरुद्भिर्गुप्तं वृषभं कामानां वर्धितारं ववृधानं प्रवृद्धम् । अकवारिम् अकुत्सितशत्रुं दिव्यं द्योतमानं शासं शासितारं विश्वसहं विश्वस्य लोकस्य अभिभवि-
तारम् उग्रम् ओजस्विनं सहोदाम् बलप्रदम् ॥

जनं वज्रिन्महि चिन्मन्यमानमेभ्यो नृभ्यो रन्धया येष्वस्मि ।

अधा हि त्वा पृथिव्यां शूरसातौ हवामहे तनये गोष्वप्सु ॥ १२ ॥

जनम् । वज्रिन् । महि । चित् । मन्यमानम् । एभ्यः । नृभ्यः । रन्धय । येषु । अस्मि ।

अध । हि । त्वा । पृथिव्याम् । शूरऽसातौ । हवामहे । तनये । गोषु । अप्सु ॥ १२ ॥

येषु येषां नृणां मध्येऽहम् अस्मि एका भवामि हे वज्रिन् वज्रवन् इन्द्र त्वम् एभ्यो नृभ्यः मनुष्येभ्यः महि महदत्यन्तमात्मानं मन्यमानं जनम् । बहुमन्यमानमित्यर्थः । रन्धय वशीकुरु । चित् इति पादपूरणः । अध अधुना पृथिव्यां भूम्या शूरसातौ युद्धे प्रवृत्ते सति तनये पुत्रे निमित्ते च गोषु पशुषु अप्सु उदकेषु च निमित्तेषु हे इन्द्र त्वां ब्रुलोके स्थितं त्वां हवामहे वयमाह्वयामः ॥

वयं ते एभिः पुरुहूत सख्यैः शत्रोः शत्रोरुत्तर इत्स्याम ।

घ्नन्तो वृत्राण्युभयानि शूर राया मदेम बृहता त्वोताः ॥ १३ ॥

वयम् । ते । एभिः । पुरुहूत । सख्यैः । शत्रोः शत्रोः । उत्तरैः । इत् । स्याम ।

घ्नन्तः । वृत्राणि । उभयानि । शूर । राया । मदेम । बृहता । त्वाऽऊताः ॥ १३ ॥

हे पुरुहूत बहुभिराहूतेन्द्र एभिः प्रसिद्धैः सख्यैः स्तोत्रलक्षणैः सखिकर्मभिः ते त्वया सह वयम् उभयानि जातिरूपाण्यजामिरूपाणि वृत्राणि अमित्राणि घ्नन्तः हिंसन्तः शत्रो शत्रोः सर्वस्माच्छत्रोः उत्तरे इत् स्याम अधिका एव भवेम । हे शूर विक्रान्तेन्द्र त्वोताः वयं त्वया रक्षिताः सन्तः बृहता महता राया धनेन मदेम हृष्यामः ॥ ॥ ८ ॥

‘द्यौर्न य इन्द्र’ इति त्रयोदशच पञ्चमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षमैन्द्र त्रैष्टुभम् । ‘वि पिप्रोः’ इत्येषा सप्तमी दशाक्षरचतुष्टययुक्ता^१ विराट् । अनुक्रम्यते च—‘द्यौर्न वि पिप्रोर्विराट्’ इति । पृष्ठय-

१. श-विश्वासाहम् । २. झ-र-हृष्यास्म । ३. ख-भ-दशकचतुष्टय°, झ-झ-त-न-र-दशचतुष्टय° ।

षडहस्य षष्ठेऽहनि तृतीयसवने उक्थ्यस्तोत्राणि यदि द्विपदासु स्तुवीरन् यदि वाग्निष्टोमसंस्थ स्यात् तदानी माध्यन्दिने सवनेऽच्छावाकः स्वशस्त्र आरम्भणीयाभ्य ऊर्ध्वमेतत्सूक्तं शंसेत् । सूत्रितं च—‘ द्यौर्न य इन्द्रेत्यच्छावाकः ’ (आश्व. श्रौ. ८. ४) इति । इदमेव सूक्तम् इन्द्राविष्णवोरुत्क्रान्तिनाम्न्येकाहे निष्केवल्यनिविद्धानम् । ‘ द्यौर्न य इन्द्रेति मध्यंदिनः ’ (आश्व. श्रौ. ९. ७) इति ॥

द्यौर्न य इन्द्राभि भूमार्यस्तस्थौ रयिः शर्वसा पृत्सु जनान् ।

तं नः सहस्रभरमुर्वरासां दद्धि सूनो सहसो वृत्रतुरम् ॥ १ ॥

द्यौः । न । यः । इन्द्र । अभि । भूम । अर्यः । तस्थौ । रयिः । शर्वसा । पृत्सु । जनान् । तम् । नः । सहस्रभरम् । उर्वरासाम् । दद्धि । सूनो इति । सहसः । वृत्रतुरम् ॥ १ ॥

यः परयि. पुत्ररूपं धनं वशवसा बलेन पृत्सु संग्रामेषु अर्यः अरीन् शत्रून् जनान् अभि पृत्तस्थौ आक्रमेत्^१ । तत्र दृष्टान्तः । द्यौर्न । द्योतमानः सूर्यो यथा भूम भूतानि आक्रमति^२ तद्वत् । हे सहस्र । सूनो बलस्य पुत्र इन्द्र त्वं वत पुत्र नः अस्मभ्य दद्धि देहि । कांक्षाम् । सहस्रभर सहस्रस्य धनस्य भर्तारम् उर्वरासाम् उर्वराणां सस्याढ्याना भूमीनां सनितार संभक्तार वृत्रतुरं वृत्राणां शत्रूणां तरितार तुर्वितार वा ॥

दिवो न तुभ्यमन्विन्द्र सत्रासुर्यं देवेभिर्धायि विश्वम् ।

अहिं यद्वृत्रमपो वत्रिवांसं हन्तृजीषिन्विष्णुना सचानः ॥ २ ॥

दिवः । न । तुभ्यम् । अन्तु । इन्द्र । सत्रा । असुर्यम् । देवेभिः । धायि । विश्वम् । अहिम् । यत् । वृत्रम् । अपः । वत्रिवांसम् । हन् । ऋजीपिन् । विष्णुना । सचानः ॥ २ ॥

दिवो न दिवे सूर्यायेव हे इन्द्र तुभ्यं सत्रा सत्यमेव विश्वं व्यासम् असुर्यम् असुरत्वं बलं देवेभिः देवैः स्तोतृभिः अनु धायि व्यधायि । अकारि । स्तोत्रैः स्तूयमाना देवता बलवती भवतीत्यर्थः । हे ऋजीपिन् विगतरससोमेन्द्र विष्णुना सचान. संगच्छमानस्त्वम् । ‘ षच समवाये ’ इति धातो रूपम् । यत् येनासुर्येण अप उदकानि वत्रिवांसं परिवृण्वन्तम् अहिम् आगत्य हन्तारं वृत्रम् असुर हन् अहन् अवधीः तद्वलं व्यधायीति पूर्वेण संबन्धः ॥

तूर्वन्नोजीयान्तवसस्तवीयान्कृतब्रह्मेन्द्रो वृद्धमहाः ।

राजाभवन्मधुनः सोम्यस्य विश्वासां यत्पुरां दत्तुमावत् ॥ ३ ॥

तूर्वेन् । ओजीयान् । तवसः । तवीयान् । कृतब्रह्मा । इन्द्रः । वृद्धमहाः । राजा । अभवत् । मधुनः । सोम्यस्य । विश्वासाम् । यत् । पुराम् । दत्तुम् । आवत् ॥ ३ ॥

यत् यदा इन्द्र विश्वासां सर्वासां पुरां पुरीणां^३ दत्तुं दारकं वज्रम् आवत् प्रापत् तदा सोम्यस्य सोममयस्य मधुनः मधुररसस्य^४ राजा अभवत् स्वामी आसीत् । कीदृशः । तूर्वेन्

१. ख-न-भ-आक्रमेत्, झ-आक्रम्यते । २. ख-ज्ञ-त-न-र-आक्रमति, घ-अतिक्रामति । ३. ज्ञ-त-असुरपुरीणाम् । ४. ख-झ-न-भ-मधुरस्य; ज्ञ-त-र-मधुरस्य ।

हिंसकान् हिंसन् °ओजीयान् अतिशयेनौजस्वी °तवसः बलवतः °तवीयान् बलवत्तरः °कृतब्रह्मा ।
कृतं ब्रह्म स्तोत्रं यस्यै स्तोतुभिः सः । अथवा कृतं दत्तं ब्रह्म अन्नं येन स्तोतुभ्यः सः । °वृद्धमहा-
वृद्धतेजाः^१ । एवंभूत इन्द्रो राजाभवदिति ॥

शुतैरपद्रन्पणय इन्द्रात्र दशोणये कवयेऽर्कसातौ ।

वधैः शुष्णस्याशुषस्य मायाः पित्वो नारिरेचीत्किं चन प्र ॥ ४ ॥

शुतैः । अपद्रन् । पणयः । इन्द्र । अत्र । दशोणये । कवये । अर्कसातौ ।

वधैः । शुष्णस्य । अशुषस्य । मायाः । पित्वः । न । अरिरेचीत् । किम् । चन । प्र ॥ ४ ॥

°अत्र अस्मिन् °अर्कसातौ । अर्कोऽन्नं प्राप्यतऽस्मिन्नित्यर्कसातिर्युद्धम् । तस्मिन् °दशोणये^२
बहुहविष्कात्^३ °कवये मेधाविनः । पञ्चम्यर्थे चतुर्थी । हे °इन्द्र त्वत्सहायात् कुत्सात् बिभ्यत °पणयः
पुतन्नामकासुराः °शतैः शतसंख्याकेः बलैः साधैश्च °अपद्रन् अपाद्रवन्^४ । अपलायन्त । अपि चेन्द्रः
°अशुषस्य अशुष्कस्य । संपूर्णबलस्येत्यर्थः । °शुष्णस्य पुतन्नामकासुरस्य कुत्सस्य^५ शत्रो । °मायाः
कपटान् °वधै हननसाधनैरायुधै °न °प्र °अरिरेचीत् प्ररिक्तानतिरिक्तान्नाकरोत् । °पित्वः अन्नस्य ।
पितुरित्यन्ननामैतत् । °किं °चन किञ्चिदपि न प्रारिरेचीत् । तदीयमन्न सर्वमप्यपाहारयत् ॥

महो द्रुहो अप विश्वायुं धायि वज्रस्य यत्पतने पादि शुष्णः ।

उरु ष सूरथं सारथये करिन्द्रः कुत्साय सूर्यस्य सातौ ॥ ५ ॥

महः । द्रुहः । अप । विश्वोऽयु । धायि । वज्रस्य । यत् । पतने । पादि । शुष्णः ।

उरु । सः । सूरथम् । सारथये । कः । इन्द्रः । कुत्साय । सूर्यस्य । सातौ ॥ ५ ॥

°यत् यदा सः^६ °शुष्णः असुरः °वज्रस्य °पतने पाते °पादि अगच्छत् । अन्नियतेत्यर्थः । तदा
°मह महतः °द्रुहः द्रोघु शुष्णस्य संबन्धि °विश्वायु सर्वगतम् । बलमिति शेषः । °अप °धायि
अपहितमकारि^७ । तिरस्कृतमित्यर्थः । °सः °इन्द्रः °सारथये सारथिभूताय °कुत्साय °सूरथ
समानरथं °सूर्यस्य °सातौ भजने निमित्तभूते °उरु विस्तीर्णं यथा भवति तथा °क अकरोत् ।
तथा चोक्तं—' कुत्सायेन्द्रोऽसुर शुष्ण जिघांसुः कुत्समात्मनः । सारथि कल्पयित्वास्य शत्रुं शुष्ण-
महंस्ततः । कुत्सस्य रक्षां बहुलां चकारेत्यनयोच्यते ' इति ॥ ॥ ५ ॥

प्र श्येनो न मदिमंशुमस्मै शिरो दासस्य नमुचेर्मथायन् ।

प्रावन्नमीं साप्यं ससन्तं पूणग्राया समिषा सं स्वस्ति ॥ ६ ॥

प्र । श्येनः । न । मदिमम् । अशुम् । अस्मै । शिरः । दासस्य । नमुचेः । मथायन् ।

प्र । आवत् । नमीम् । साप्यम् । ससन्तम् । पूणक् । राया । सम् । इषा । सम् । स्वस्ति ॥ ६ ॥

१. ख-ज्ञ-न-भ-य-प्रवृद्धतेजा । २. श-दशोणये । अवतेस्तर्पणार्थात् छान्दसो णिः । ३. ख-
ज्ञ-भ-°हविष्मत, न-°हविष्येतत् । ४. ख-ज्ञ-न-भ-र-अपद्रवन्; श-त-°अपाद्रवन् नास्ति ।
५. ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-य-र-°कुत्सस्य नास्ति । ६. ज्ञ-त-°स ' नास्ति । ७. ख-ज्ञ-न-भ-र-°मपकारि ।

वश्येनः सुपर्णश्च । वन^१ इत्ययं शब्दः^१ समुच्चये वर्तते । अस्यै इन्द्राय मदिर् मदकरम्
अशुं सोमम् । प्र इति आ इत्यस्यार्थे वर्तते । आहरत् । उपसर्गदर्शनाच्चाख्यातमध्याह्नियते ।
किचायमिन्द्रोऽपि दासस्य प्राणिनामुपक्षयितुः नमुचेः एतन्नाम्नोऽसुरस्य शिरः शीर्षं मथायन्
मन्थनं कुर्वन् साप्यं सपस्य पुत्रं ससन्तं स्वपन्तं नसीम् एतत्संज्ञकमृषिं प्रावत् प्रारक्षत् ।
स्वस्ति अविनाशेन राया पश्चादिधनेन इषा अग्नेन च तमृषिं सं पृणक् समयोजयत् ॥

वि पिप्रोऽहिमायस्य दृढहाः पुरो वज्रिञ्छर्वसा न दर्दः ।

सुदामन्तद्रेक्णो अप्रमृष्यमृजिश्चने दात्रं दाशुषे दाः ॥ ७ ॥

वि । पिप्रोः । अहिऽमायस्य । दृढहाः । पुरः । वज्रिन् । शर्वसा । न । दर्दरिति दर्दः ।

सुदामन् । तत् । रेक्णः । अप्रऽमृष्यम् । ऋजिश्चने । दात्रम् । दाशुषे । दाः ॥ ७ ॥

हे वज्रिन् वज्रवज्रिन्द्र त्वम् अहिमायस्य आहन्त्यो माया यस्य^२ पिप्रोः एतन्नाम्नोऽसुरस्य
संबन्धिनीः दृढहा दृढानि पुरः प्राकारादीनि दुर्गाणि शर्वसा बलेन वि दर्दः विदारित-
वानसि । न इति पादपूरणः । ' त्वं पिप्रोर्नृमणः प्रारुज पुरः ' (ऋ. सं १. ५१. ५), ' शतं
पूर्भिरायसीभिर्नि पाहि ' (ऋ. सं ७. ३. ७) इति दर्शनात् । अपि च हे सुदामन् शोभनदानेन्द्र
त्वं दात्रं हविल्लक्षणं धनं दाशुषे दत्तवते ऋजिश्चने एतन्नामकाय राजर्षये अप्रमृष्य केनाप्यबाध्यं
तत् तस्य स्वभूतं रेक्ण धनं दाः अदाः दत्तवानसि ॥

स वेतसुं दशमायं दशोणिं तूतुजिमिन्द्रः स्वभिष्टिसुम्नः ।

आ तुग्रं शश्वदिभं द्योतनाय मातुर्न सीमुप सृजा इयध्यै ॥ ८ ॥

सः । वेतसुम् । दशऽमायम् । दशऽओणिम् । तूतुजिम् । इन्द्रः । स्वभिष्टिऽसुम्नः ।

आ । तुग्रम् । शश्वत् । इभम् । द्योतनाय । मातुः । न । सीम् । उप । सृज । इयध्यै ॥ ८ ॥

स्वभिष्टिसुम्नः सुष्ठु अभ्येषणीयान्यभिगम्यानि सुज्ञानि सुखानि येन देयानि सः इन्द्रः
दशमायं बहुवचनं^३ वेतसुं वेतसुनामानमसुर दशोणिम् एतन्नामकं च तूतुजिं तूतुजिनामकं च
आ अपि च तुग्रं तुग्रनामकमसुर तथा इभम् एतन्नामकमसुर च इयध्यै एतुं द्योतनाय
एतत्संज्ञाय राज्ञे शश्वत् उप सृज उपासृजत् । वशीचकार । तत्र दृष्टान्तः । मातुर्न मातुर्जनन्या
इव पुत्रम् । यथा मात्रे पुत्रा^४ वशीभवति^५ तद्वत् वश चकारेत्यर्थः । सीम् इति पादपूरणः ॥

स ई स्पृधो वनते अप्रतीतो बिभ्रद्वज्रं वृत्रहणं गर्भस्तौ ।

तिष्ठद्वरी अध्यस्तेव गते वचोयुजा वहत इन्द्रमृष्वम् ॥ ९ ॥

सः । ईम् । स्पृधः । वनते । अप्रतिऽइतः । बिभ्रत् । वज्रम् । वृत्रऽहनम् । गर्भस्तौ ।

तिष्ठत् । हरी इति । अर्थि । अस्ताऽइव । गते । वचःऽयुजा । वहतः । इन्द्रम् । ऋष्वम् ॥ ९ ॥

१. भ-नशब्दः; श-अत्र नञ्शब्दः । २. ज्ञ-यस्य तस्य । ३. ख-व-त-न-श-वचनम् । ४. तु-
पुत्रा वशीभवन्ति ।

१गभस्तौ हस्ते १वृत्रहणं वृत्राणां शत्रूणां हन्तार १वज्रं स्वकीयमायुधं १विभ्रत् धारयन् १अप्रतीतः शत्रुभिरप्रतिगतः १सः इन्द्रः १स्पृध स्पर्धमानान् १ईम् इमान् वृत्रप्रभृतीन् शत्रून् १वनते हन्ति । १हरी स्वकीयावश्रौ १अधि १तिष्ठत् आरोहति । तत्र दृष्टान्तः । १अस्तेव १गते । यथा क्षेत्रा शूरो रथेऽधि-
तिष्ठति तद्वत् । तथा १वचोयुजा वचोमात्रेण^१ युज्यमानौ । यद्वा । स्तोतृणां स्तुतिभिर्युज्यमानौ तौ हरी
च १ऋष्वं महान्तम् १इन्द्रं १वहतः ॥

सनेम तेऽवसा नव्य इन्द्र प्र पूरवः स्तवन्त एना यज्ञैः ।

सप्त यत्पुरः शर्म शारदीर्द्विन्दासीः पुरुकुत्साय शिक्षन् ॥ १० ॥

सनेम । ते । अवसा । नव्यः । इन्द्र । प्र । पूरवः । स्तवन्ते । एना । यज्ञैः ।

सप्त । यत् । पुरः । शर्म । शारदीः । दर्त् । हन् । दासीः । पुरुकुत्साय । शिक्षन् ॥ १० ॥

हे १इन्द्र १ते त्वदीयेन १अवसा रक्षणेन १नव्यः नवीयः नवतर त्वया दीयमानं धनं १सनेम
वयं स्तोतारो भजेमहि । १पूरवः मनुष्याः स्तोतारः १एना अनेन^२ स्तोत्रेण युक्तैः १यज्ञैः १प्र १स्तवन्ते
त्वां स्तुवन्ति । १यत् यस्मात् कारणात् १दासीः कर्मणामुपक्षपयित्री^३ शत्रुप्रजाः १हन् हन हिंसन्
१पुरुकुत्साय एतन्नामकाय राज्ञे १शिक्षन् धनानि प्रयच्छन् हे इन्द्र त्वं १शारदीः शरन्नाम्नोऽसुरस्य
संबन्धिनीः १सप्त सप्तसंख्याकाः १पुरः पुरीः १शर्म शर्मणा वज्रेण १दर्त् विदारितवानसि तस्मात्
कारणात् त्वां स्तोतारः स्तुवन्तीत्यर्थः ॥

त्वं वृध इन्द्र पूव्यो भूर्वरिवस्यन्नुशने काव्याय ।

परा नववास्त्वमनुदेयं महे पित्रे ददाथ स्वं नपातम् ॥ ११ ॥

त्वम् । वृधः । इन्द्र । पूव्यः । भूः । वरिवस्यन् । उशने । काव्याय ।

परा । नवऽवास्त्वम् । अनुऽदेयम् । महे । पित्रे । ददाथ । स्वम् । नपातम् ॥ ११ ॥

हे १इन्द्र १पूव्यः पुरातनः १त्वं १काव्याय कविपुत्राय १उशने उशनसे भार्गवाय १वरिवस्यन्
धनमिच्छन् १वृधः १भूः स्तोतृणां वर्धको भवसि । १अनुदेयम् अनुदातव्यं धनं १नववास्त्वम् एतन्ना-
मकमसुरं पराहत्य १स्वं स्वकीयमौशनसं १नपातं युद्धे शत्रुभिर्गृहीतं^३ पुत्रं १महे महते १पित्रे पालयित-
व्याय उशनसे १परा १ददाथ । तस्य शत्रु हत्वा प्रकर्षेण दत्तवानसि ॥

त्वं धुनिरिन्द्र धुनिमतीऋणोरपः सीरा न स्रवन्तीः ।

प्र यत्समुद्रमति शूर पथि पारया तुर्वशं यदुं स्वस्ति ॥ १२ ॥

त्वम् । धुनिः । इन्द्र । धुनिऽमतीः । ऋणोः । अपः । सीराः । न । स्रवन्तीः ।

प्र । यत् । समुद्रम् । अति । शूर । पथि । पारय । तुर्वशम् । यदुम् । स्वस्ति ॥ १२ ॥

१. ख-झ-भ-वचनमात्रे, न-य-वचनमात्रेण, श-वाचामात्रेण । २. ख-झ-भ-य-एनेन । ३. ख-
झ-त-न-भ-य-र-शत्रूणा गृहीतम् ।

हे १इन्द्र १धुनिः शत्रूणां कम्पयिता १त्वं १धुनिमती धुनिर्नामासुरो यासु निरोधकतया विद्यते
ताः १अप उदकानि १सीरा १न नदीरिव १स्रवन्तीः प्रवहन्तीः १ऋणोः अगमय. । धुनि हत्वा तेन
निरोधितान्युदकानि^१ प्रवाहयतीत्यर्थः । हे १शूर वीरेन्द्र १यत् यदा १समुद्रम् १अति अतिक्रम्य १प्र
१पर्वि प्रतीर्णो भवसि तदा समुद्रपारे तिष्ठन्तौ १तुर्वश १यदुं च १स्वस्ति क्षेमेण १पारय अपारयः ।
समुद्रमतारयः ॥

तव ह त्यदिन्द्र विश्वमाजौ सुस्तो धुनीचुमुरी या ह सिष्वप् ।

दीदयदित्तुभ्यं सोमेभिः सुन्वन्दभीतिरिध्मभृतिः पक्थ्य^१कैः ॥ १३ ॥

तव । ह । त्यत् । इन्द्र । विश्वम् । आजौ । सुस्तः । धुनीचुमुरी इति । या । ह । सिष्वप् ।
दीदयत् । इत् । तुभ्यम् । सोमेभिः । सुन्वन् । दभीतिः । इध्मऽभृतिः । पक्थी । अकैः ॥ १३ ॥

हे १इन्द्र १आजौ संग्रामे १तव १ह तवैव १विश्वं व्याप्तं १त्यत् तादृशं कर्म भवति ।
कीदृशमिति तदुच्यते । १या यौ १धुनीचुमुरी । धुनिश्च चुमुरिश्चेत्येतन्नामकावसुरौ । १सिष्वप्
त्वमस्वापय तावसुरौ १सस्त संग्रामे सुस्रवन्तौ । मृतावित्यर्थः ॥ भूतार्थे व्यत्ययेन लट् । द्वितीयो
हशब्द पादपूरणः ॥ तदनन्तरं हे इन्द्र १तुभ्यं त्वदर्थं १सुन्वन् सोमानभिषुण्वन् १पक्थी पक्थवान्
हवीषि पक्थवान् १इध्मभृति इध्मानां भर्ता आहर्ता वा १दभीति नाम राजर्षिः । १सोमेभिः सोमैः
१अकै हविलक्ष्णैरन्नैः १दीदयदित् दीप्यत एव । धुनिं चुमुरि तस्मै जघन्थेत्यर्थः । ‘त्वं नि दस्युं
चुमुरिं धुनि च’ (ऋ. सं. ७. १९. ४) इति हि दर्शनात् ॥ ॥ १० ॥

‘इमा उ त्वा’ इति द्वादशर्चं पष्ठं सूक्त भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । नवम्येकादशी च वैश्व-
देव्यौ^२ । तथा चानुक्रम्यते—‘इमा उ^३ द्वादश नवम्येकादश्यौ वैश्वदेव्यौ’ इति । उपहव्यनान्येकाहे
इदं सूक्तं मरुत्वतीयनिविद्धानम् । सूत्रितं च—‘इमा उ त्वा य एक इदिति मध्यंदिनः’ (आश्व. श्रौ.
९. ७) इति । इन्द्राविष्णवोरुत्क्रान्तिनाम्येकाहेऽपीदं मरुत्वतीयनिविद्धानम् । सूत्रितं च—‘इमा
उ त्वा द्यौर्न य इन्द्रेति मध्यंदिनः’ (आश्व. श्रौ. ९. ७) इति । तृतीये छन्दोमेऽपि मरुत्वतीय इदं
सूक्तम् । सूत्रितं च—‘प्र मन्दिन इमा उ त्वेति मरुत्वतीयम्’ (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति ॥

इमा उ त्वा पुरुतमस्य कारोर्हव्यं वीर हव्या हवन्ते ।

धियो रथेष्ठामजरं नवीयो रयिर्विभूतिरीयते वचस्या ॥ १ ॥

इमा । ऊँ इति । त्वा । पुरुतमस्य । कारोः । हव्यम् । वीर । हव्याः । हवन्ते ।

धियः । रथेऽस्थाम् । अजरम् । नवीयः । रयिः । विऽभूतिः । ईयते । वचस्या ॥ १ ॥

१पुरुतमस्य बहुलं कामं काङ्क्षतः । ‘तसु अभिकाङ्क्षायाम्’ इति धातुः । १कारो. स्तोतु-
र्भरद्वाजस्य संबन्धिन्मन्त्रः १हव्याः स्तुत्याः प्रशस्याः १इमा १धियः स्तुतयो हे १वीर शूरेन्द्र १हव्यं^४ १त्वा
त्वां १हवन्ते ह्वयन्ति । कीदृशम् । १रथेस्थां रथे स्थितम् १अजर जरारहितं १नवीय. नवीयांसं^५ नवतरम् ।

१. ख-झ-झ-त-भ-र-निरोधयितान्युदकानि । २. ख-विश्वेदेवा देवता, ज-झ-त-भ-भ-य-र-
विश्वेदेवा(ज-व)देवताके, त-१-विश्वेदेवताके । ३. ख-झ-झ-त-भ-र-उ त्वा । ४. ख-१-हव्य
हातव्यम्, ज-ण-हव्य होतव्यम्, भ-य-हव्य हातव्यम् । ५. ख-झ-भ-र-नवीयाम् ।

१३ इति पूरणः । अपि च १३ वचस्या स्तुत्या श्रेष्ठा १३ विभूतिः जगतो विभवहेतुः १३ रयिः हविलक्षणं धनम् १३ ईयते स्वामभिगच्छति ॥

तमु स्तुष इन्द्रं यो विदानो गिर्वीहसं गीर्भिर्यज्ञवृद्धम् ।

यस्य दिवमतिं मृहा पृथिव्याः पुरुमायस्य रिरिचे महित्वम् ॥ २ ॥

तम् । ऊँ इति । स्तुषे । इन्द्रम् । यः । विदानः । गिर्वीहसम् । गीः ऽभिः । यज्ञऽवृद्धम् ।

यस्य । दिवम् । अतिं । मृहा । पृथिव्याः । पुरुऽमायस्य । रिरिचे । महिऽत्वम् ॥ २ ॥

१४ यः इन्द्रः १४ विदानः सर्वं विद्वान् सर्वज्ञायमानो वा १४ गिर्वीहसं गीर्भिर्यज्ञनीयं^१ १४ यज्ञवृद्धं यज्ञैः प्रवृद्धं १४ तमु तमेव १४ इन्द्रं १४ स्तुषे स्तुवे । १४ पुरुमायस्य बहुप्रज्ञस्य बहुवञ्जनस्य वा १४ यस्य इन्द्रस्य १४ महित्वं माहात्म्यं १४ दिवं दिवो ध्रुलोकात् । पञ्चम्यर्थे द्वितीया । १४ पृथिव्याः भूलोकात् १४ मृहा महिना १४ अति १४ रिरिचे अतिरिच्यते तं स्तुवे इति संबन्धः ॥

स इत्तमोऽवयुनं ततन्वत्सूर्येण वयुनवच्चकार ।

कदा ते मर्ता अमृतस्य धामेयक्षन्तो न मिनन्ति स्वधावः ॥ ३ ॥

सः । इत् । तमः । अवयुनम् । ततन्वत् । सूर्येण । वयुनऽवत् । चकार ।

कदा । ते । मर्ताः । अमृतस्य । धाम । इयक्षन्तः । न । मिनन्ति । स्वधाऽवः ॥ ३ ॥

१५ स इत् स एवेन्द्रः १५ अवयुनम् अप्रज्ञानम् । प्रज्ञाननाशनमित्यर्थः । १५ ततन्वत् वृत्रेण विस्तीर्यमाण १५ तमः अन्धकारं दिवि १५ सूर्येण दिव्यारोपितेन देवेन १५ वयुनवत् प्रकाशवत् १५ चकार कृतवान् । परोऽर्धर्चः प्रत्यक्षकृतः । हे १५ स्वधाव बलवन्निन्द्र १५ मर्ताः मनुष्या १५ अमृतस्य नित्यस्य १५ ते त्वदीयं १५ धाम स्वर्गालयं स्थानम् । तत्रस्थान् देवानित्यर्थः । १५ इयक्षन्तः यष्टुमिच्छन्तः १५ कदा कदाचित् । सर्वदेत्यर्थः । १५ न १५ मिनन्ति किमपि प्राणिजातं न हिंसन्ति ॥

यस्ता चकार स कुहं स्विदिन्द्रः कमा जनं चरति कासु विश्व ।

कस्ते यज्ञो मनसे शं वराय को अर्क इन्द्र कतमः स होता ॥ ४ ॥

यः । ता । चकार । सः । कुहं । स्वित् । इन्द्रः । कम् । आ । जनम् । चरति । कासु । विश्व ।

कः । ते । यज्ञः । मनसे । शम् । वराय । कः । अर्कः । इन्द्र । कतमः । सः । होता ॥ ४ ॥

१६ यः इन्द्रः १६ ता तान्युक्तानि प्रसिद्धानि वृत्रवधादीनि कर्माणि १६ चकार अकरोत् १६ सः इन्द्रः अथ १६ कुहं १६ स्वित् क स्विद्वर्तते । १६ कं १६ जनं कमपि देशम् १६ आ १६ चरति १६ कासु १६ विश्व प्रजासु वर्तत इतीन्द्रस्य विभूतिमहावात्^२ न निश्चेतुं शक्यम् । अथ प्रत्यक्षस्तुति । हे १६ इन्द्र १६ कः कीदृशः १६ यज्ञः १६ ते तव १६ मनसे चेतसे १६ शं सुखकरो भवति । १६ वराय तव वरणाय १६ कः कीदृशः १६ अर्कः मन्त्रः समर्थो भवति । १६ होता^३ आह्वाता तव^४ वरणाय यः^५ समर्थो भवति १६ स होता १६ कतमः च भवति ॥

१ ख-घ-श-गीर्भिर्वहनीयम् । २ घ-विभूतिं मत्वा, श-विभूतिमत्वात् । ३ घ-श-य होता । ४ घ-ज्ञ-भ-श-भवति वरणाय, य-अभवति वरणाय ।

इदा हि ते वेविषतः पुराजाः प्रत्नास आसुः पुरुकृत्सखायः ।

ये मध्यमास उत नूतनास उतावमस्य पुरुहूत बोधि ॥ ५ ॥

इदा । हि । ते । वेविषतः । पुराऽजाः । प्रत्नासः । आसुः । पुरुऽकृत् । सखायः ।

ये । मध्यमासः । उत । नूतनासः । उत । अवमस्य । पुरुऽहूत । बोधि ॥ ५ ॥

पराजाः पूर्वस्मिन् काले जाताः प्रत्नासः पुराणाः अङ्गिरःप्रभृतयः इदा हि इदानीमिव ।
हिवाब्द उपमार्थे वर्तते । वेविषत कर्माणि प्राप्तुवन्तो हे पुरुकृत् बहूनां कर्मणां कर्तरिन्द्र ते तव
सखायः स्तोतार आसुः बभूवुः । ये मध्यमासः मध्यमकालजाः उत अपि च ये नूतनासः
अद्यतना यतस्तेऽपि सर्वे ते स्तोतारो बभूवुः अतः कारणात् उत अपि च अवमस्य अर्वाचीनस्य
ममापि स्तोत्रं हे पुरुहूत बहुभिराहूतेन्द्र त्वं बोधि बुध्यस्व ॥ ११ ॥

तं पृच्छन्तोऽवरासः पराणि प्रत्ना त इन्द्र श्रुत्यानु येमुः ।

अर्चीमसि वीर ब्रह्मवाहो यादेव विद्य तात्त्वा महान्तम् ॥ ६ ॥

तम् । पृच्छन्तः । अवरासः । पराणि । प्रत्ना । ते । इन्द्र । श्रुत्या । अनु । येमुः ।

अर्चीमसि । वीर । ब्रह्मऽवाहः । यात् । एव । विद्य । तात् । त्वा । महान्तम् ॥ ६ ॥

हे वीर शूर ब्रह्मवाहः ब्रह्मभिर्मन्त्रैर्वहनीय इन्द्र अवरासः अर्वाचीनाः मनुष्याः तम्
उक्तगुणोपेतं त्वां पृच्छन्तः अर्चन्तः । पृच्छतिरर्चतिकर्मा । पराणि प्रकृतानि प्राप्ता प्रत्नानि पुराणानि
श्रुत्या श्रुत्यानि श्रोतव्यानि ते त्वदीयानि कर्माणि अनु येमुः । अनुयमनं निबन्धनम् । स्तुति-
रूपाभिर्वाग्भिर्निबन्धुः । तथा वयमपि महान्तं प्रभूतं त्वा त्वाम् अर्चीमसि अर्चामः स्तुमः ।
यादेव यान्येव कर्माणि विद्य जानीमः तात् तैः कर्मभिः स्तुम इति संबन्धः ॥

अभि त्वा पाजो रक्षसो वि तस्थे महि जज्ञानमभि तत्सु तिष्ठ ।

तव प्रत्नेन युज्येन सख्या वज्रेण धृष्णो अप ता नुदस्व ॥ ७ ॥

अभि । त्वा । पाजः । रक्षसः । वि । तस्थे । महि । जज्ञानम् । अभि । तत् । सु । तिष्ठ ।

तव । प्रत्नेन । युज्येन । सख्या । वज्रेण । धृष्णो इति । अप । ता । नुदस्व ॥ ७ ॥

रक्षसः रक्षसां संबन्धि पाजः सेनालक्षणं बलं हे इन्द्र त्वा अभि त्वामभिमुखं वि तस्थे
प्रतिष्ठते । तथा त्वमपि महि महत् जज्ञानं प्रादुर्भवत् तत् बलम् अभि अभिमुखः सन् सु सु
तिष्ठ स्थिरो भव । स्थित्वा च हे धृष्णो शत्रूणां धर्षकेन्द्र तव त्वदीयेन वज्रेण ता तद्वल्गुम् अप
नुदस्व अपगतं प्रेरय । छिन्धीत्यर्थः । कीदृशेन । प्रत्नेन पुराणेन युज्येन नियोज्येन सख्या
नित्यसहायेन ॥

स तु श्रुधीन्द्र नूतनस्य ब्रह्मण्यतो वीर कारुधायः ।

त्वं ह्यापिः प्रदिवि पितृणां शश्वद्भूय सुहव एष्टौ ॥ ८ ॥

स । तु । श्रुधि । इन्द्र । नूतनस्य । ब्रह्मण्यतः । वीर । कारुधायः ।

त्वम् । हि । आपिः । प्रदिवि । पितृणाम् । शश्वत् । भूय । सुहवः । आऽईष्टौ ॥ ८ ॥

हे १ कारुधाय, कारुणां स्तोत्राणां धारक हे २ वीर ३ इन्द्र ४ स प्रसिद्धस्त्वं ५ नूतनस्य इदानी-
तनस्य ६ ब्रह्मण्यत ब्रह्म स्तोत्रं कर्तुमिच्छतो मम स्तोत्रं ७ तु क्षिप्रं ८ श्रुधि शृणुहि । यस्मात् कारणात्
हे इन्द्र ९ त्वम् १० एष्टौ आयजने अभिकामने वा सति ११ सुहवः शोभनाद्वा न सन् १२ प्रदिवि पूर्वस्मिन्
काले १३ पितृणाम् अद्विरसाम् १४ आपि बन्धुः १५ शश्वत् चिरकालं १६ बभूय अभूः तस्मात् कारणात्
मदीयं स्तोत्रं श्रुधीति संबन्ध ॥

प्रोतये वरुणं मित्रमिन्द्रं मरुतः कृष्वार्वसे नो अद्य ।

प्र पूषणं विष्णुमग्निं पुरंधि सवितारमोषधीः पर्वतांश्च ॥ ९ ॥

प्र । ऊतये । वरुणम् । मित्रम् । इन्द्रम् । मरुतः । कृष्व । अर्वसे । नः । अद्य ।

प्र । पूषणम् । विष्णुम् । अग्निम् । पुरं॑धिमम् । सवितारम् । ओषधीः । पर्वतान् । च ॥ ९ ॥

अस्यामृचि विश्वे देवा स्तूयन्ते । हे भरद्वाज १ अद्य इदानी २ वरुणं रात्र्यभिमानीन च ३ मित्रम्
अहरभिमानीनं च ४ इन्द्रं च प्रसिद्धं ५ मरुतः मरुद्गणांश्च ६ नः अस्माकम् ७ ऊतये तर्पणाय ८ अवसे
रक्षणाय च ९ प्र १० कृष्व अभिमुखीकुरुष्व । किंच ११ पूषणम् एतत्संज्ञकं च १२ विष्णुं सर्वव्यापिनं देव च
१३ पुरंधि पुरुधियं १४ पुरुकर्माणम् १५ अग्निं च १६ सवितारं सर्वस्य प्रेरकं देवम् १७ ओषधीः ओषध्यभिमानीनो
देवान् १८ पर्वतांश्च अद्रीनित्येतान् देवान् १९ अस्माकं तर्पणाय २० रक्षणाय च प्रकृष्व स्तुत्या अभिमुखीकुरु ॥

इम उ त्वा पुरुशाक प्रयज्यो जरितारो अभ्यर्चन्त्यर्कैः ।

श्रुधी हवमा हुवतो हुवानो न त्वावाँ अन्यो अमृत त्वदस्ति ॥ १० ॥

इमे । ऊँ इति । त्वा । पुरु॑शाक । प्र॒यज्यो इति प्र॑यज्यो । जरि॑तारः । अभि । अर्च॑न्ति । अर्कैः ।

श्रुधि । हवम् । आ । हुवतः । हुवानः । न । त्वा॑वान् । अन्यः । अमृत । त्वत् । अस्ति ॥ १० ॥

हे १ पुरुशाक बहुशक्ते हे २ प्रयज्यो प्रकृष्टेन यजनीयेन्द्र ३ त्वा त्वाम् ४ इमे ५ जरितारः स्तोतारः
६ अर्कैः अर्चनीयैः स्तोत्रैः ७ अभ्यर्चन्ति अभिष्टुवन्ति । तथा हे ८ अमृत अमरणशीलेन्द्र ९ हुवानः
स्तूयमानस्त्वम् १० आ ११ हुवतः अभिष्टुवतो मम १२ हवं स्तोत्रं १३ श्रुधि शृणु । किंच १४ त्वावान् त्वत्सदृशो
देवः १५ त्वत् १६ अन्यः १७ न १८ अस्ति ॥

१. ख-झ-त२-न-भ-र-पुरंधियम्, घ-श-‘पुरुधियं’ नास्ति । २. ख-झ-झ-त-न-भ-विश्वान्
देवान् । ३. ख-झ-भ-य-ऊतये तर्पणाय ।

नू म आ वाचमुप याहि विद्वान्विश्वेभिः सूनो सहसो यजत्रैः ।

ये अग्निजिह्वा ऋतसाप आसुर्ये मनुं चक्रुरपरं दसाय ॥ ११ ॥

नु । मे । आ । वाचम् । उप । याहि । विद्वान् । विश्वेभिः । सूनो इति । सहसः । यजत्रैः ।
ये । अग्निजिह्वाः । ऋतसापः । आसुः । ये । मनुम् । चक्रुः । उपरम् । दसाय ॥ ११ ॥

इयं च वैश्वदेवीत्युक्तम् । हे ससहसः सूनो बलस्य पुत्रेन्द्र विद्वान् सर्वज्ञस्त्वं यजत्रैः
यजनीयैः विश्वेभिः सवैर्देवैः सह नु क्षिप्रं मे मदीया वाचः स्तुतिरूपाणि वचांसि उप अभि आ
याहि आगच्छ । एवंभूतमिन्द्रं प्रार्थयत ऐन्द्रत्वात् सूक्तस्य । ये देवाः अग्निजिह्वाः । अग्निजिह्वा-
स्थानीयो येषां ते । ऋतसापः^१ ऋतं यज्ञं स्पृशन्तः आसुः भवन्ति ये च देवाः दसाय
शत्रूणामुपक्षपणाय मनुं राजर्षिम् उपरं दस्यूनामुपरिभव चक्रुः कृतवन्तः तैः सहागच्छेति
पूर्वेण सबन्धः ॥

स नो बोधि पुरेता सुगेषूत दुर्गेषु पथिकृद्विदानः ।

ये अश्रमास उरवो वहिष्ठास्तेभिर्न इन्द्राभि वक्षि वार्जम् ॥ १२ ॥

सः । नः । बोधि । पुरःप्रेता । सुऽगेषु । उत । दुःऽगेषु । पथिकृत् । विदानः ।
ये । अश्रमासः । उरवः । वहिष्ठाः । तेभिः । नः । इन्द्र । अभि । वक्षि । वार्जम् ॥ १२ ॥

हे इन्द्र पथिकृत् वर्त्मनां कर्ता विदानः सर्वं विद्वान् सः त्वं सुगेषु सुखेन गन्तव्येषु उत
अपि च दुर्गेषु दु खेन गन्तव्येषु च मार्गेषु न. अस्माकं पुरेता पुरो गन्ता बोधि भव । बोधीति
भवतेर्लोभमध्यमपुरुषैकवचनस्य छान्दसं रूपम् । अश्रमासः श्रमरहिताः उरवः महान्तः वहिष्ठाः
वोदृतमाः तव ये अश्वाः सन्ति हे इन्द्र तेभिः तैरश्वैः नः अस्मभ्यं वाजम् अन्नम् अभि
वक्षि अभिवह ॥ १२ ॥

‘य एक इत्’ इत्येकादशर्चं सप्तमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुक्रान्तं—
‘य एक एकादश^१’ इति । आभिषुविके प्रथमेऽहनि दशरात्रस्य प्रथमेऽहनि च माध्यंदिनसवने
ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रेऽहीनसूक्तस्य स्थाने त्रीणि संपातसूक्तानि । तेष्विदं द्वितीयं सूक्तम् । सूत्रितं च—
‘य एक इद्यस्तिग्मशृङ्गः’ (आश्व. श्रौ ७. ५) इति । उपहव्यनाम्न्येकाहिऽपीदं निष्केवत्यनिवि-
द्वानम् । सूत्रितं च—‘य एक इदिति मध्यंदिनः’ (आश्व. श्रौ ९. ७) इति ॥

य एक इद्रव्यश्रवणीनामिन्द्रं तं गीर्भिरभ्यर्च आभिः ।

यः पत्यते वृषभो वृष्ण्यावान्तसत्यः सत्वा पुरुमायः सहस्वान् ॥ १ ॥

यः । एकः । इत् । हव्यः । चर्षणीनाम् । इन्द्रम् । तम् । गीऽभिः । अभि । अर्चं । आभिः ।
यः । पत्यते । वृषभः । वृष्ण्यावान् । सत्यः । सत्वा । पुरुऽमायः । सहस्वान् ॥ १ ॥

१. ख-ज्ञ-त-न-भ-र-एवंभूतमितीन्द्रम् । २. ख-ज्ञ-ज्ञ-त-भ-र-ते ऋतसाप । ३. ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-य-र-इदेकादश ।

यः इन्द्रः चर्षणीनां प्रजानामापरसु एक इत् एक एव हव्यः ह्यातव्यः आभिः गीर्भिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः तम् इन्द्रम् अभ्यर्च्य अभिष्टौमि । यः इन्द्र पश्यते स्तोतृनभिगच्छति^१ । यद्वा । पश्यते लोकानामीष्टे । कीदृशः । वृषभः कामानां वर्षिता वृष्यावान् बलवान् सत्यः अविस्वादी सत्त्वा शत्रूणां सादयिता कामानां दाता वा । सदेवां सनोतेर्वेदं रूपम् । पुरुमायः बहुप्रज्ञः सहस्वान् अभिभवनवान् तमिन्द्रमभिष्टौमि संबन्धः ॥

तमु नः पूर्वे पितरो नवग्वाः सप्त विप्रांसो अभि वाजयन्तः ।

नक्षद्भामं ततुरिं पर्वतेष्टामद्रोघवाचं मतिभिः शविष्ठम् ॥ २ ॥

तम् । ऊँ इति । नः । पूर्वे । पितरः । नवऽग्वाः । सप्त । विप्रांसः । अभि । वाजयन्तः । नक्षत्ऽदभामम् । ततुरिम् । पर्वतेऽस्थाम् । अद्रोघऽवाचम् । मतिऽभिः । शविष्ठम् ॥ २ ॥

पूर्वे प्रत्नाः नवग्वाः नवभिर्मासैः सत्रमनुष्ठितवन्तः सप्त सप्तसंख्याकाः विप्रांसः विप्रा मेधाविनः वाजयन्तः वाजमन्त्रं हविलक्षणमिन्द्रस्य कुर्वन्त । इन्द्र वा वाजिनं बलिनं कुर्वन्त । तत्करोतीति णिच् । एवंभूताः नः अस्माकं पितर अङ्गिरसः तमु तमेवेन्द्रं मतिभिः स्तुतिभिः अभि । तुष्टुवुरिति शेषः । कीदृशम् । नक्षद्भामम् । नक्षतिर्गतिकर्मा । अभिगच्छतां शत्रूणां दम्भितार^२ हिंसितार ततुरिं तरितार पर्वतेष्टां पर्वतेष्ववस्थितम् अद्रोघवाचम् । अद्रोघव्या अनतिक्रमणीया वागाज्ञारूपा^३ यस्य तम् । शविष्ठं बलवत्तमम् ॥

तमीमह इन्द्रमस्य रायः पुरुवीरस्य नुवतः पुरुक्षोः ।

यो अस्कृधोयुरजरः स्वर्वान्तमा भर हरिवो मादयध्वै ॥ ३ ॥

तम् । ईमहे । इन्द्रम् । अस्य । रायः । पुरुऽवीरस्य । नुवतः । पुरुऽक्षोः । यः । अस्कृधोयुः । अजरः । स्वऽवान् । तम् । आ । भर । हरिऽवः । मादयध्वै ॥ ३ ॥

पुरुवीरस्य बहुपुत्रपौत्रयुक्तस्य नुवतः परिवारकजनसहितस्य पुरुक्षोः बहुज्ञस्य बहुयशसो वा अस्य रायः इदं धनम् । द्वितीयार्थे षष्ठी । तम् इन्द्रम् ईमहे याचामहे । यः रयिः । अस्कृधोयुः अविच्छिन्नः अजरः जराहानिरहितः^४ स्वर्वान् सुखयुक्तो हे हरिव हरिवन् स्वकीया-
श्रोषेतेन्द्र त्वं तं रयि मादयध्वै अस्मान् मादयितुम् आ भर आहर ॥

तन्नो वि वोचो यदि ते पुरा चिज्जरितार आनुशुः सुममिन्द्र ।

कस्ते भागः किं वयो दुध्र खिद्रः पुरुहूत पुरुवसोऽसुरघ्नः ॥ ४ ॥

तत् । नः । वि । वोचः । यदि । ते । पुरा । चित् । जरितारः । आनुशुः । सुमम् । इन्द्र । कः । ते । भागः । किम् । वयः । दुध्र । खिद्रः । पुरुऽहूत । पुरुवसो इति पुरुवसो । अमुरऽघ्नः ॥ ४ ॥

१. ख-ज्ञ-भ-य-शत्रूनभिः । २. त १-दम्भितारम् । ३. घ-ज्ञ-भ-श-वाग्यज्ञरूपा । ४. ख-घ-भ-श-जरारहितः, ज्ञ-त-जराहानिसहितः ।

हे ^१इन्द्र ^२यदि ^३ते तव ^४पुरा ^५चित् पूर्वस्मिन् काले ^६जरितारः ^७स्तोतारः ^८सुभ्रं ^९सुखम्
^{१०}भानशुः ^{११}तत् तत्सुखं ^{१२}नः अस्माकं ^{१३}वि ^{१४}वोचः विब्रूहि । ^{१५}दुधं दुर्धरं हे ^{१६}खिद्रः ^{१७}शत्रूणां खेदसि-
 तर्हे ^{१८}पुरुहूत^१ हे ^{१९}पुरुवसो^२ इन्द्र ^{२०}असुरघ्नः असुराणां हन्तुः ^{२१}ते तव यज्ञेषु ^{२२}क ^{२३}भागः कूसः । ^{२४}वयः
 हविर्लक्षणमन्नं ^{२५}किं कूसम् । यदि केचित् चिरतना पूर्वकालेऽपि त्वत्तः सकाशात् सुखं लेभिरे तर्ह्यहमपि
 तत् सुखं लप्स्ये इति विचार्य सुखप्राप्तिविलम्बो ममासोढव्यो भवेदित्यर्थः ॥

तं पृच्छन्ती वज्रहस्तं रथेष्टामिन्द्रं वेपी वक्करी यस्य नू गीः ।

तुविग्राभं तुविकूर्मि रभोदां गातुमिषे नक्षते तुम्रमच्छ ॥ ५ ॥

तम् । पृच्छन्ती । वज्रहस्तम् । रथेऽस्थाम् । इन्द्रम् । वेपी । वक्करी । यस्य । नु । गीः ।

तुविग्राभम् । तुविऽकूर्मिम् । रभः । दाम् । गातुम् । इषे । नक्षते । तुम्रम् । अच्छ ॥ ५ ॥

पूर्वयोपालब्ध^३ इन्द्र ऋषये कामान् प्रायच्छत् ततः स कामपूर्णं ऋषिराह । ^४वज्रहस्तं वज्रपाणि
^५रथेष्टां रथे स्थितं ^६तम् ^७इन्द्र ^८पृच्छन्ती अर्चयन्ती । ^९पृच्छतिरर्चतिकर्मा । ^{१०}वेपी । वेपो यागादि-
 लक्षणं कर्म । तद्वती ^{११}वक्करी गुणानां वक्त्री ^{१२}गीः ईदृशी स्तुतिः ^{१३}यस्य यजमानस्य भवति ।
 कीदृशमिन्द्रं पृच्छन्ती । ^{१४}तुविग्राभं तुवीनां बहूनां ग्रहीतारं ^{१५}तुविकूर्मिं बहुकर्माणं ^{१६}रभोदां रभसो बलस्य
 दातारम् । ^{१७}नु इति पूरणः । स यजमानः ^{१८}गातुं सुखम् ^{१९}इषे गच्छति । किंच ^{२०}तुम्रं ग्लापयितारं^४
 शत्रुम् ^{२१}अच्छ अभिमुखं ^{२२}नक्षते गच्छति ॥ ॥ १३ ॥

अया ह त्वं मायया वावृधानं मनोजुवा स्वतवः पर्वतेन ।

अच्युता चिद्वीळिता स्वौजो रुजो वि दृळ्हा धृषता विरप्तिन् ॥ ६ ॥

अया । ह । त्वम् । मायया । वावृधानम् । मनः । जुवा । स्वऽतवः । पर्वतेन ।

अच्युता । चित् । वीळिता । सुऽओजः । रुजः । वि । दृळ्हा । धृषता । विऽरप्तिन् ॥ ६ ॥

हे ^१स्वतवः स्वभूतबलेन्द्र त्वं ^२मनोजुवा मनोवद्गच्छता अनेन^५ ^३पर्वतेन बहुपर्वणा स्वकीयेनायुधेन
 वज्रेण । ‘ वज्रेण शतपर्वणा ’ (ऋ. सं. १. ८०. ६) इति दर्शनात् । ^४अया^६ अनया^६ ^५मायया
^६वावृधानं वर्धमानं ^७त्य तं प्रसिद्धं वृत्रं ^८वि ^९रुजः विशेषेणाभाङ्क्षी । तथा हे ^{१०}स्वौजः शोभनतेजः
 हे ^{११}विरप्तिन् हे महन्निन्द्र त्वम् ^{१२}अच्युता अच्युतानि ^{१३}चित्^७ विनाशरहितान्यपि ^{१४}वीळिता वीळितानि
 अशिथिलीकृतानि ^{१५}दृळ्हा दृढानि पुराणि ^{१६}धृषता धर्षकेण वज्रेण व्यरुजः भग्नवानसि ॥

१. ख-घ-भ-पुरुहूतं बहुभिराहूत । २. घ-पुरुवसो बहुधन । ३. ख-झ-भ-य-पूर्वयो-
 पालब्धव्यः; त-र-पूर्वयोपालब्ध वा । ४. ख-घ-झ-भ-ग्लापयितारम्, झ-त-र-न-य-र-भ्रापयितारम्,
 त-१-भ्रापयितारम् । ५. ख-झ-त-न-य-र-अयानेन । ६. झ-झ-त-न-य-र-‘ अया अनया ’ नास्ति ।
 ७. ख-भ-चिद्ध ।

तं नो धिया नव्यस्या शविष्ठं प्रत्नं प्रत्नवत्परितंसयध्वै ।

स नो वक्षदनिमानः सुवह्नेन्द्रो विश्वान्यति दुर्गहाणि ॥ ७ ॥

तम् । वः । धिया । नव्यस्या । शविष्ठम् । प्रत्नम् । प्रत्नऽवत् । परिऽतंसयध्वै ।

सः । नः । वक्षत् । अनिऽमानः । सुवह्ना । इन्द्रः । विश्वानि । अति । दुःऽगहाणि ॥ ७ ॥

नव्यस्या नवतरया धिया स्तुत्या शविष्ठं बलवत्तमं प्रत्नं पुराणं हे इन्द्र त्वं वः त्वां प्रत्नवत् चिरतना ऋषयः इव परितंसयध्वै परितो विस्तारयितुम् । अहं प्रवृत्तोऽस्मीति शेषः । अनिमानः अपरिमाणः सुवह्ना शोभनवहनः स. इन्द्रः विश्वानि समस्तानि दुर्गहाणि दुर्गाणि न अस्मभ्यम् अति वक्षत् अतिवहतु ॥

आ जनाय द्रुहणे पार्थिवानि दिव्यानि दीपयोऽन्तरिक्षा ।

तपा वृषन्विश्वतः शोचिषा तान्ब्रह्मद्विषे शोचय क्षामपश्च ॥ ८ ॥

आ । जनाय । द्रुहणे । पार्थिवानि । दिव्यानि । दीपयः । अन्तरिक्षा ।

तप । वृषन् । विश्वतः । शोचिषा । तान् । ब्रह्मऽद्विषे । शोचय । क्षाम् । अपः । च ॥ ८ ॥

हे इन्द्र त्वं द्रुहणे साधुजनानां द्रोग्धुः जनाय जनस्य राक्षसादेः । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ पार्थिवानि पृथिव्यां भवानि दिव्यानि दिवि भवानि अन्तरिक्षा अन्तरिक्षे भवानि च स्थानानि आ दीपयः आ समन्तात् तापय^१ । हे वृषन् कामानां वर्धितरिन्द्र त्वं विश्वतः सर्वतो विद्यमानान् तान् राक्षसादीन् शोचिषा त्वदीयया दीप्त्या तप दह । किञ्च ब्रह्मद्विषे ब्राह्मणद्वेष्टे राक्षसादये । ब्रह्मद्विषं दग्धुमित्यर्थः^२ । वृषां पृथिवीम् अपश्च अन्तरिक्षं च शोचय दीपय । आप इत्यन्तरिक्षनामैतत् ॥

भुवो जनस्य दिव्यस्य राजा पार्थिवस्य जगतस्त्वेषसंदृक् ।

धिष्व वज्रं दक्षिण इन्द्र हस्ते विश्वा अजुर्य दयसे वि मायाः ॥ ९ ॥

भुवः । जनस्य । दिव्यस्य । राजा । पार्थिवस्य । जगतः । त्वेषऽसंदृक् ।

धिष्व । वज्रम् । दक्षिणे । इन्द्र । हस्ते । विश्वाः । अजुर्य । दयसे । वि । मायाः ॥ ९ ॥

हे त्वेषसंदृक् दीप्तदर्शनेन्द्र दिव्यस्य दिवि भवस्य जनस्य राजा ईश्वर. भुव. भवसि । जगतः जङ्गमस्य पार्थिवस्य च राजा भवसि । दक्षिणे हस्ते वज्रं धिष्व^३ निधेहि । तेन च^४ निहितेन वज्रेण विश्वाः सर्वा आसुरीः मायाः^५ वि दयसे विबाधसे । ‘दय^६ दानहिंसागति-रक्षणेषु’ इति धातुः^६ । हे इन्द्र अजुर्य जरयितुमशक्येन्द्र त्वमिति^७ ॥

१. ख-घ-झ-भ-तापयः, श-दीपय । २. ख-घ-भ-द्रोग्धुमि°, श-द्राग्धुमि° । ३. घ-धिष्व धारय । ४. ख-भ-‘तेन च’ नास्ति । ५. श-पुरी° । ६. ख-भ-‘दय धातु’ नास्ति । ७. श-त्वमिति शेषः ।

आ संयतमिन्द्र णः स्वस्ति शत्रुतूर्याय बृहतीममृधाम् ।

यया दासान्यार्याणि वृत्रा करो वज्रिन्सुतुका नाहुषाणि ॥ १० ॥

आ । सम॑यत॑म् । इन्द्र॑ । नः॑ । स्व॒स्तिम् । श॒त्रुऽतूर्या॑य । बृ॒हती॑म् । अ॒मृधाम्॑ ।

यया॑ । दा॒सा॒नि । आ॒र्या॑णि । वृ॒त्रा । करे॑ । व॒ज्रिन् । सु॒तुका॑ । नाहु॑षाणि ॥ १० ॥

हे १इन्द्र २शत्रुतूर्याय शत्रूणां तारणाय ३बृहती महतीम् ४अमृधाम् अहिंसितां ५संयतं संयती संगच्छमानां ६स्वस्ति क्षेमलक्षणां संपद हे इन्द्र १ न अस्मभ्यम् २आ भर । ३वज्रिन् वज्रवज्रिन्द्र ४यया स्वस्या ५दासानि कर्महीनानि मनुष्यजातानि ६आर्याणि कर्मयुक्तानि ७कर. अकरोः । ८नाहुषाणि मनुष्यसबन्धीनि । नहुषा इति मनुष्यनामैतत् । ९वृत्रा वृत्राणि शत्रून् १०सुतुका सुतुकानि शोभनहिंसोपेतान्यकरोः ॥

स नो नियुद्धिः पुरुहूत वेधो विश्ववाराभिरा गहि प्रयज्यो ।

न या अदेवो वरते न देव आभिर्याहि तूयमा मद्यद्रिक् ॥ ११ ॥

सः । नः॑ । नि॒युत्॑ऽमिः । पु॒रुऽहु॒त॒ । वे॒धः । वि॒श्वऽवा॑राभिः । आ । ग॒हि । प्र॒यज्यो॑ इति प्र॑यज्यो ।

न । याः । अ॒देवः । व॒रते॑ । न । दे॒वः । आ । आ॒भिः । या॒हि । तू॒यम् । आ । म॒द्य॒द्रिक् ॥ ११ ॥

हे १पुरुहूत हे २वेधः विधातर्हे ३प्रयज्यो प्रकृष्टेन ४यजनीयेन्द्र ५सः त्वं ६विश्ववाराभिः विश्वैर्वरणीयाभिः संभजनीयाभि ७नियुद्धि. अश्वै ८न. अस्मान् ९आ गहि आगच्छ । १०अदेवः असुरः ११या नियुतो यानश्चान् १२न वरते न वारयति १३वेध च १४न वरते १५आभि. नियुद्धि १६तूयम् १७आ क्षिप्रमेव १८मद्यद्रिक् मदभिमुख सन् १९आ गहि आगच्छ । अन्नागमस्य द्विर्वचनं छान्दसम् ॥ १४ ॥

‘सुत इत्’ इति दशर्चमष्टमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभसैन्द्रम् । ‘सुत इद्दश’ इत्यनुक्रान्तम् । विषुवति निष्केवल्ये इदं सूक्तम् । सूत्रितं च—सुत इत्त्वमेष प्र पूर्वी’ (आश्व. श्रौ ८. ६) इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्ये इदमादीनि त्रीणि सूक्तानि । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—‘सुत इत्त्वं निमिश्ल इन्द्र सोम इति त्रीणि’ (ऐ. आ. ५. २. २) इति ॥

सुत इत्त्वं निमिश्ल इन्द्र सोमे स्तोमे ब्रह्मणि शस्यमान उक्थे ।

यद्वा युक्ताभ्यां मघवन्हरिभ्यां बिभ्रद्वज्रै बाह्वोरिन्द्र यासि ॥ १ ॥

सु॒ते । इत् । त्वम् । नि॒ऽमि॑श्लः । इन्द्र॑ । सोमे॑ । स्तोमे॑ । ब्र॒ह्मणि॑ । श॒स्यमा॑ने । उ॒क्थे॑ ।

यत् । वा । यु॒क्ताभ्या॑म् । म॒घऽवन् । हरि॑ऽभ्याम् । बि॒भ्रत् । वज्र॑म् । बा॒ह्वोः । इन्द्र॑ । यासि॑ ॥ १ ॥

१सोमे २सुते ३इत् अभिषुत एव सति ४ब्रह्मणि बृहति महति ५स्तोमे स्तोत्रे उच्चार्यमाणे सति ६उक्थे शस्त्रे ७शस्यमाने सति हे ८इन्द्र ९त्वं १०निमिश्लः निमिश्रः सन् हरी संयोजयन् हे ११मघवन्

१. ख-झ-न-भ-य-इन्द्र त्वम् । २. घ-श-प्रकर्षेण । ३. ख-झ-झ-त-न-भ-र-‘महति’ नास्ति; श-मरुत ।

धनवन् ^१इन्द्र त्वं ^२बाहोः हस्तयोः ^३वज्रं स्वकीयमायुधं ^४विभ्रत् धारयन् ^५युक्ताभ्यां रथे नियुक्ताभ्यां ^६हरिभ्याम् अश्वभ्यां ^७यासि ^८यद्वा आगच्छसीति यच्च तत्सोमेऽभिषुते इति संबन्धः ॥

यद्वा दिवि पार्ये सुष्विमिन्द्र वृत्रहृत्येऽवसि शूरसातौ ।

यद्वा दक्षस्य बिभ्युषो अविभ्यदरन्धयः शर्धत इन्द्र दस्यून् ॥ २ ॥

यत् । वा । दिवि । पार्ये । सुस्विम् । इन्द्र । वृत्रहृत्ये । अवसि । शूरसातौ ।

यत् । वा । दक्षस्य । बिभ्युषः । अविभ्यत् । अरन्धयः । शर्धतः । इन्द्र । दस्यून् ॥ २ ॥

हे ^१इन्द्र त्वं ^२दिवि द्युलोके ^३शूरसातौ शूरै भटै संभजनीये ^४वृत्रहृत्ये युद्धे च ^५पार्ये प्राप्तव्ये सति ^६सुस्विम् अभिषोतार यजमानम् ^७अवसि ^८यद्वा रक्षसीति यच्च । वेति समुच्चये । ^९दक्षस्य यज्ञादिषु समर्थस्य ^{१०}बिभ्युषः शत्रुभ्यो बिभ्यतो जनस्य ^{११}शर्धतः संग्रामे उत्सहमानान् ^{१२}दस्यून् उपक्षपयितृन् शत्रून् हे ^{१३}इन्द्र त्वम् ^{१४}अविभ्यत् भीतिरहितः सन् ^{१५}अरन्धयः ^{१६}यद्वा वशीकरोषीति यच्च तत्सर्वं सोमेऽभिषुते इति पूर्वेण संबन्धः ॥ तथा चोक्तं—‘यद्वाहोर्धारयन्वज्रं हरिभ्यां यासि वृत्रहन् । यच्च रक्षसि संग्रामे नृन् सोममभिषुण्वत ॥ यच्च कर्मसु दक्षस्य यजमानस्य येऽरयः । वशीकरोषि तांस्तस्मै बिभ्यते भीतिवर्जितः ॥ तत्सोमेऽभिषुते स्तोत्रशस्त्रयोश्च प्रवृत्तयोः । इति द्रुचोऽयमेकार्थः सुत इत्थमिति द्वयम्’ इति ॥

पाता सुतमिन्द्रो अस्तु सोमं प्रणेनीरुग्रो जरितारमूती ।

कर्ता वीराय सुष्वय उ लोकं दाता वसु स्तुवते कीरये चित् ॥ ३ ॥

पाता । सुतम् । इन्द्रः । अस्तु । सोमम् । प्रऽनेनीः । उग्रः । जरितारम् । ऊती ।

कर्ता । वीराय । सुस्वये । ऊ इति । लोकम् । दाता । वसु । स्तुवते । कीरये । चित् ॥ ३ ॥

^१इन्द्रः ^२सुतम् अभिषुतं ^३सोमं ^४पाता ^५अस्तु पानशीलो भवतु ॥ तृनन्तत्वात् ‘न लोकाव्ययनिष्ठा’ इति षष्ठीप्रतिषेधः ॥ कीदृशः । ^६ऊती ऊत्या मार्गेण ^७जरितार स्तोतारं ^८प्रणेनीः प्रकर्षेण नेता ^९उग्रः उद्गूर्णः ^{१०}वीराय यज्ञादिकर्मसु दक्षाय ^{११}सुष्वये सोमाभिषव कुर्वते यजमानाय ^{१२}लोकं स्थानं ^{१३}कर्ता । दातेत्यर्थः । ^{१४}उ इति पादपूरणः । ^{१५}स्तुवते स्तोत्रं कुर्वते ^{१६}कीरये ^{१७}चित् । चिदिति चार्थः । स्तोत्रे च । कीरिरिति स्तोतृनामैतत् । ^{१८}वसु धनं ^{१९}दाता अस्तु ॥

गन्तेयान्ति सर्वना हरिभ्यां बभ्रवज्जै पपिः सोमं ददिर्गाः ।

कर्ता वीरं नर्यं सर्ववीरं श्रोता हवै गृणतः स्तोमवाहाः ॥ ४ ॥

गन्ता । इर्यन्ति । सर्वना । हरिभ्याम् । बभ्रिः । वज्रम् । पपिः । सोमम् । ददिः । गाः ।

कर्ता । वीरम् । नर्यम् । सर्ववीरम् । श्रोता । हवैम् । गृणतः । स्तोमवाहाः ॥ ४ ॥

इन्द्रः ^१हरिभ्यां स्वकीयाभ्याम् ^२इर्यन्ति हृदयस्थानि त्रीणि ^३सवना सवनानि ^४गन्ता गमनशीलो भवतु । कीदृशः । ^५वज्रं स्वकीयमायुधं ^६बभ्रिः भर्ता धारकः ^७सोमम् अभिषुतं ^८पपिः पाता ^९यमाः

वद्विः दाता वनर्थं मनुष्यहितं वसर्ववीरं बहुपुत्रोपेतं ववीरं पुत्रं वकर्ता यजमानाय दाता वगृणतः
स्तुवतः स्तोतुः संबन्धि वह्वं स्तोत्रं वश्रोता श्रावकः वस्तोमवाहाः स्तोमैः स्तोत्रैर्वहनीयः ॥

अस्मै वयं यद्वाचान तद्विविष्म इन्द्राय यो नः प्रदिवो अपस्कः ।

सुते सोमे स्तुमसि शंसदुक्थेन्द्राय ब्रह्म वर्धनं यथासत् ॥ ५ ॥

अस्मै । वयम् । यत् । ववान् । तत् । विविष्म । इन्द्राय । यः । नः । प्रदिवः । अपः । करिति कः ।
सुते । सोमे । स्तुमसि । शंसत् । उक्था । इन्द्राय । ब्रह्म । वर्धनम् । यथा । असत् ॥ ५ ॥

वप्रदिवः पुराणः वयः इन्द्रः वनः अस्मदर्थम् वअपः पोषणादिकं कर्म वकः करोति अयमिन्द्रः
वयत् स्तोत्रादिकं ववान् कामयते वअस्मै वइन्द्राय ववयं वतद्विविष्म व्याप्नुम । कुर्म इत्यर्थः ।
वसोमे वसुते अभिषुते सति वस्तुमसि स्तुमः । इन्द्राय स्तोत्राणि कुर्मः । वउक्था उक्थानि शस्त्राणि
वशंसत् शंसन्तः । प्रथमाबहुवचनस्य लुक् । वब्रह्म हविलक्षणमक्षम् वइन्द्राय इन्द्रार्थं ववर्धनं वयथा
वृद्धिकरम् वअसत् स्यात् तथा कुर्म इत्यर्थः ॥ ॥ १५ ॥

ब्रह्माणि हि चकृषे वर्धनानि तावत् इन्द्र मतिभिर्विविष्मः ।

सुते सोमे सुतपाः शंतमानि रान्द्रया क्रियास्म वक्षणाणि यज्ञैः ॥ ६ ॥

ब्रह्माणि । हि । चकृषे । वर्धनानि । तावत् । ते । इन्द्र । मतिभिः । विविष्मः ।
सुते । सोमे । सुतपाः । शमस्तमानि । रान्द्रया । क्रियास्म । वक्षणाणि । यज्ञैः ॥ ६ ॥

हे वइन्द्र त्वं वहि यस्मात् कारणात् वब्रह्माणि स्तोत्राणि ववर्धनानि स्वयमेव वृद्धिकराणि वचकृषे
कृतवानसि तस्मात् कारणात् वतावत् नावन्ति तादृशानि स्तोत्राणि वते तुभ्यं वमतिभिः वृद्धिभिर्वयं
वविविष्म व्याप्नुमः । वर्धनानि स्तोत्राणि मम यथा भवेयुस्त्व तादृशानि कल्पितवानसीत्यर्थः । अपि च^१
हे वसुतपाः अभिषुतस्य सोमस्य पातस्वामुद्दिश्य वसुते वसोमे अभिषुते सति वशंतमानि सुखकृत्मानि
वरान्द्रया रान्द्रयाणि रमणीयानि वयज्ञैः हविर्भिर्युक्तानि ववक्षणाणि वाहकानि स्तोत्राणि वक्रियास्म
करवाम ॥

स नो बोधि पुरोळाशं रराणः पिब तु सोमं गोऋजीकमिन्द्र ।

एदं बर्हिर्यजमानस्य सीदोरुं कृधि त्वायत उ लोकम् ॥ ७ ॥

सः । नः । बोधि । पुरोळाशम् । रराणः । पिब । तु । सोमम् । गोऋजीकम् । इन्द्र ।
आ । इदम् । बर्हिः । यजमानस्य । सीद । उरुम् । कृधि । त्वाऽयतः । ऊँ इति । लोकम् ॥ ७ ॥

हे वइन्द्र वरराणः रममाण वसः त्वं वनः अस्मदीयं वपुरोळाशम् एतल्लक्षणं हविः वबोधि
बुध्यस्व । किञ्च वगोऋजीकं गोविकारदध्यादिभिः^२ संस्कृतमभिषुते वसोम वतु क्षिप्रं वपिब पिबेः ।
तदर्थं च वयजमानस्य संबन्धि वइदं वबर्हिः वआ वसीद अभिविश । तदनन्तरं वत्वायत त्वामिच्छतो
यजमानस्य वलोकं स्थानम् वउरुं^३ विस्तीर्णं^३ वकृधि कुरु । वउ इति पूरणः ॥

१. घ - च सुते सोमे । २. घ - गोविकारैर्दध्यादिभिः, श - गोविकारं दध्यादिभिः ।
३. ख-झ-झ-त-न-भ-र-‘उदं विस्तीर्णं’ नास्ति ।

स मन्दस्वा ह्यनु जोषमुग्र प्र त्वा यज्ञास इमे अश्रुवन्तु ।

प्रेमे हवासः पुरुहूतमस्मे आ त्वेयं धीरवस इन्द्र यम्याः ॥ ८ ॥

सः । मन्दस्व । हि । अनु । जोषम् । उग्र । प्र । त्वा । यज्ञासः । इमे । अश्रुवन्तु ।

प्र । इमे । हवासः । पुरुहूतम् । अस्मे इति । आ । त्वा । इयम् । वीः । अवसे । इन्द्र । यम्याः ॥ ८ ॥

हे ऽउग्र उदूर्णबलेन्द्र ऽसः त्वम् ऽअनु ऽजोषं कामानुगुणं यथा भवति तथा ऽमन्दस्व मोदस्व ॥
हिशब्द पादपूरणः । हियोगे मन्दस्वेत्याख्यातस्य व्यत्ययात् सर्वानुदात्तत्वम् ॥ ऽइमे ऽयज्ञासः
यज्ञाः सोमा ऽत्वा त्वां ऽप्र ऽअश्रुवन्तु प्राप्नुवन्तु । हे^१ पुरुहूत बहुभिराहूत ऽइन्द्र^२ त्वाम् ऽअस्मे
अस्मदीयानि ऽइमे ऽहवासः हवाः स्तोत्राणि प्राप्नुवन्तु^३ । ऽइय ऽधीः स्तुतिः । ऽत्वा त्वाम्
ऽअवसे अस्माकं रक्षणाय ऽआ ऽयम्याः आयच्छतु^४ नियच्छतु^५ ॥

तं वः सखायः सं यथा सुतेषु सोमैभिरीं पृणता भोजमिन्द्रम् ।

कुवित्तस्मा असति नो भराय न सुष्विमिन्द्रोऽवसे मृधाति ॥ ९ ॥

तम् । वः । सखायः । सम् । यथा । सुतेषु । सोमैभि । ईम् । पृणत । भोजम् । इन्द्रम् ।

कुवित् । तस्मै । असति । नः । भराय । न । सुष्विम् । इन्द्रः । अवसे । मृधाति ॥ ९ ॥

हे ऽसखायः स्तोतारः । ऽवः यूय सोमेषु ऽसुतेषु अभिषुतेषु सत्सु ऽभोजं दातार ऽतम् ऽईम्
एतम्^६ ऽइन्द्रं ऽसोमेभिः सोमैर्यथाकामं ऽसं ऽपृणत सपूरयत । ऽतस्मै इन्द्राय ऽकुवित् बहुपकरणम् ।
कुविदिति बहुनामैतत् । ऽअसति अस्तु । किमर्थम् । ऽनः अस्माकं ऽभराय भरणाय पोषणाय ।
ऽइन्द्रः ऽसुष्विम् अभिषवणशीलं यजमानम् ऽअवसे तर्पणाय ऽन ऽमृधाति न बाधते ॥

एवेदिन्द्रः सुते अस्तावि सोमै भरद्वाजेषु क्षयदिन्मघोनः ।

असद्यथा जरित्र उत सूरिरिन्द्रो रायो विश्ववारस्य दाता ॥ १० ॥

एव । इत् । इन्द्रः । सुते । अस्तावि । सोमै । भरत् ऽवाजेषु । क्षयत् । इत् । मघोनः ।

असत् । यथा । जरित्रे । उत । सूरिः । इन्द्रः । रायः । विश्ववारस्य । दाता ॥ १० ॥

ऽमघोन धनवतो हविष्मतो यजमानस्य ऽक्षयत् ईश्वरः ऽइन्द्रः ऽसोमे ऽसुते अभिषुते सति
ऽभरद्वाजेषु भरद्वाजे मयि ऽएव एवम् ऽअस्तावि स्तुतोऽभूत् । ऽइन्द्रः ऽजरित्रे स्तोत्रे ऽसूरि सन्मार्गे
प्रेरकः ऽयथा ऽअसत् भवेत् । ऽउत अपि च ऽविश्ववारस्य विश्वैर्वरणीयस्य ऽरायः धनस्य ऽदाता
यथा भवेत् तथा अस्तावीति संबन्धः । इदिति द्वयं पूरणम् ॥ ॥ १६ ॥ ॥ २ ॥

१. घ-पुरुहूतं बहुभिराहूतमिन्द्रम् । २. ख-ज्ञ-न-भ-आयम्या आगच्छन्तु (ख-ज्ञ-०च्छतु) नियच्छन्तु; ज्ञ-त२-आयम्या आगच्छन्तु, त१-र-आयम्या आगच्छतु । ३. ख-ज्ञ-ज्ञ-न-भ-र-आगच्छन्तु, त२-आच्छतु, य-आगच्छतु नियच्छतु । ४. ख-ज्ञ-ज्ञ-त१-न-भ-य-र-एनम् ।

तृतीयेऽनुवाके विंशतिसूक्तानि । तत्र 'वृषा मदः' इति दशचं प्रथमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । 'वृषा' इत्यनुक्रान्तम् । विषुवति निष्केवल्य एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—'वृषा मदः प्र मंहिष्ठाय' (आश्व. श्रौ. ८. ६) इति ॥

वृषा मद इन्द्रे श्लोके उक्था सचा सोमेषु सुतपा ऋजीषी ।

अर्चन्त्यो मघवा नृभ्य उक्थैर्द्युक्षो राजा गिरामक्षितोतिः ॥ १ ॥

वृषा । मदः । इन्द्रे । श्लोकः । उक्था । सचा । सोमेषु । सुतपाः । ऋजीषी ।

अर्चन्त्यः । मघवा । नृभ्यः । उक्थैः । द्युक्षः । राजा । गिराम् । अक्षितोऽङ्गतिः ॥ १ ॥

वसोमेषु सोमवत्सु यारोषु इन्द्रे सोमपानजनितः 'मदः' वृषा यजमानस्य कामानां वर्षको भवति । यद्वा । सर्वजनाह्लादकस्य वर्षणस्य कर्ता भवति । उक्था उक्थेन शस्त्रेण सचा सह श्लोकः स्तोत्ररूपः शब्दः वृषा भवति । सुतपा अभिषुतस्य सोमस्य पाता ऋजीषी ऋजीष गतरसमपि सोम न परित्यजन् मघवा धनवान् स चेन्द्रः नृभ्यः स्तुतीनां नेतृभ्यः उक्थैः स्तोत्रैः अर्चन्त्यः अर्चनीयो भवति । द्युक्षः द्युलोकनिवासः गिरां स्तुतीनां राजा ईश्वर इन्द्रः अक्षितोतिः अक्षीणरक्षश्च भवति ॥

ततुरिर्वीरो नर्यो विचेताः श्रोता हवं गृणत उर्व्यूतिः ।

वसुः शंसो नरां कारुधाया वाजी स्तुतो विदथे दाति वाजम् ॥ २ ॥

ततुरिः । वीरः । नर्यः । विचेताः । श्रोता । हवम् । गृणतः । उर्व्यूतिः ।

वसुः । शंसः । नराम् । कारुधायाः । वाजी । स्तुतः । विदथे । दाति । वाजम् ॥ २ ॥

वाजी अश्ववान् इन्द्रः विदथे यज्ञेऽस्माभिः स्तुतः सन् वाजम् अश्वं ददाति अस्मभ्यं ददाति । कीदृश इन्द्रः । ततुरि शत्रूणां हिसक वीरः विक्रान्तः नर्यः नरहितः विचेताः विविक्तज्ञानः हवम् अस्मदीयं स्तोत्रं श्रोता गृणतः स्तुवतः स्तोतृजनस्य उर्व्यूतिः विस्तृतरक्षः वसुः वासयिता नरां नृणां स्तोतृजनानां शंसः शंसनीयः कारुधायाः कारुणां स्तोतृणां धारयिता । एवंभूत इन्द्रो वाजं ददातीति संबन्धः ॥

अक्षो न चक्रयोः शूर बृहन्प्र ते मृहा रिरिचे रोदस्योः ।

वृक्षस्य नु ते पुरुहूत वया व्यूतयो रुरुहुरिन्द्र पूर्वीः ॥ ३ ॥

अक्षः । न । चक्रयोः । शूर । बृहन् । प्र । ते । मृहा । रिरिचे । रोदस्योः ।

वृक्षस्य । नु । ते । पुरुहूत । वयाः । वि । ऊतयः । रुरुहुः । इन्द्रः । पूर्वीः ॥ ३ ॥

१. ख-भ-नेतृभ्यो मनुष्येभ्यः । २. ख१-न-भ-अक्षीणरक्षिणश्च, ज-ण-अक्षीणः रक्षिणश्च, ज-अक्षीण-रक्षिणश्च; त-अक्षीणरक्षकश्च ।

हे ^१वृहन् विक्रान्तेन्द्र ^२वृहन् महान् ^३वृते त्वदीय ^४मह्मा महिमा ^५रोदस्यो द्यावापृथिव्योः ^६प्र
रिरिच्ये अतिरिच्यते ^७। द्यावापृथिवीभ्यामित्यर्थः । अत्र ^८दृष्टान्तः । चक्रयोः चक्रयोः ^९अक्षो ^{१०}न ।
रथसंबन्ध्यक्षो यथा चक्राभ्यां बहिर्गतस्तद्वत् । हे ^{११}पुरुहूत बहुभिराहूत ^{१२}इन्द्र त्वदीया ^{१३}पूर्वी
बह्वय ^{१४}उतयः रक्षा ^{१५}वि ^{१६}रुरुहुः विशेषेण रोहन्ति । तत्र दृष्टान्तः । ^{१७}वृक्षस्य ^{१८}नु । यथा वृक्षस्य
वयया शाखाः विरोहन्ति तद्वत् ॥

शचीवतस्ते पुरुशाक शाका गवामिव सुतयः संचरणीः ।

वत्सानां न तन्तयस्त इन्द्र दामन्वन्तो अदामानः सुदामन् ॥ ४ ॥

शचीवतः । ते । पुरुशाक । शाकाः । गवाम् इव । सुतयः । सम्संचरणीः ।

वत्सानाम् । न । तन्तयः । ते । इन्द्र । दामन्वन्तः । अदामानः । सुदामन् ॥ ४ ॥

हे ^१पुरुशाक बहुकर्मन्निन्द्र ^२शचीवत प्रज्ञावत ^३वृते त्वदीयाः ^४शाकाः शक्तयः कर्माणि वा
सर्वतः संचरन्तीति शेषः । तत्र दृष्टान्तः । ^५गवामिव धेनूनां ^६सुतयः मार्गा यथा ^७संचरणीः सर्वत्र
संचारिणो भवन्ति तद्वत् । अपि च ^८वत्सानां ^९न ^{१०}तन्तयः । तन्तिनाम दीर्घप्रसारिता रज्जुः यत्र
नियतैर्विशाखदामभिः बहवो वत्सा बध्यन्ते । यथा तन्तयो बहूनां वत्सानां बन्धका हे ^{११}सुदामन्
शोभनदान ^{१२}इन्द्र तथा ^{१३}वृते त्वदीया शाका ^{१४}दामन्वन्त बन्धनवन्तः बहूनां शत्रूणां बन्धकाः
वदामानः स्वयमन्यैरबद्धाः ॥

अन्यदद्य कर्वैरमन्यदु श्वोऽसञ्च सन्मुहुराचक्रिरिन्द्रः ।

मित्रो नो अत्र वरुणश्च पूषार्यो वशस्य पर्येतास्ति ॥ ५ ॥

अन्यत् । अद्य । कर्वैरम् । अन्यत् । ऊँ इति । श्वः । असत् । च । सत् । मुहुः । आऽचक्रिः । इन्द्रः ।

मित्रः । नः । अत्र । वरुणः । च । पूषा । अर्यः । वशस्य । परिऽपुता । अस्ति ॥ ५ ॥

अयमिन्द्रः ^१अद्य अस्मिन् दिवसे ^२अन्यत् ^३कर्वैरम् । कर्मनामैतत् । कर्म करोति । ^४अन्यदु
अन्यदेव उक्तविलक्षणमेव कर्म ^५श्वः परस्मिन् दिने करोति । एतदेव विव्रियते । ^६असञ्च अशुभम्
अशनिपातनादिकं ^७सत् वर्षणादिकं शोभनं कर्म च । यद्वा । त्रिशिरसो विश्वरूपस्य वधादिकम्
असत्कर्म लोकोपद्रवकारिणो वृत्रादेरसुरस्य वधादिरूपं सत्कर्म च ^८मुहु पुनःपुनरसौ ^९इन्द्रः
वआचक्रिः कर्ता भवति । एवं परस्परविलक्षणं कर्म स्वमहिम्ना पुनःपुनरावर्तयन् प्रतिदिवसमन्यदेव
परेषामसाधारणं कर्म करोतीत्यर्थः । एवंविध इन्द्रः । ^{१०}अत्र अस्मिन् यज्ञे ^{११}नः अस्माकं ^{१२}वशस्य
कामयितव्यस्य फलस्य स्वर्गादेः ^{१३}पर्येतास्ति परिगमयिता भवतु । अस्तेल्लेष्टि रूपम् । ^{१४}मित्रः अहर-
भिमानी देवः ^{१५}वरुणः राज्यभिमानी ^{१६}पूषा पोषको देवः ^{१७}अर्यः प्रेरकः सविता एते ^{१८}च इन्द्रेण
नियन्त्र्यमाना अस्मदीयस्य कामस्य परिगमयितारः सन्तु । यद्वा । मित्रादयोऽप्यत्र स्वप्राधान्येन अभि-
धीयन्ते । मित्रादय इन्द्रः प्रत्येकमस्मदीयस्य कामस्य पर्येतास्तु । तथा च बृहद्देवतायामुक्तं—‘प्रोतयेऽ-
न्यदिति त्वेते वैश्वदेव्यावृचौ स्मृते’ इति ॥ ॥ १७ ॥

१. ख-भ-महन् । २. ख-भ-प्ररिरिच्यते अतिरिच्यते; ज-त-न-प्ररिच्यते, र-प्ररिरिच्यते । ३. ख-
न-भ-य-श-तत्र । ४. ख-घ भ-श-बहुशक्तिमन्निन्द्र ।

वि त्वदापो न पर्वतस्य पृष्ठादुक्थेभिरिन्द्रानयन्त युज्ञैः ।

तं त्वाभिः सुष्टुतिभिर्वाजयन्त आजिं न जग्मुर्गिर्वाहो अश्वाः ॥ ६ ॥

वि । त्वत् । आपः । न । पर्वतस्य । पृष्ठात् । उक्थेभिः । इन्द्र । अनयन्त । युज्ञैः ।

तम् । त्वा । आभिः । सुस्तुतिभिः । वाजयन्त । आजिम् । न । जग्मुः । गिर्वाहः । अश्वाः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र एव त्वत् त्वत्सकाशात् उक्थेभि उक्थै शस्त्रै यज्ञै हविर्भिश्च स्तोतार कामाना-
त्मन वि अनयन्त विविधं प्रापयन्ति । तत्र दृष्टान्तः । पर्वतस्य अद्रे पृष्ठात् उपरिभागात् आपो
न अप उदकानि यथा तद्वत् । अपि च हे गिर्वाह गीभि स्तुतिरूपाभिर्वाग्भि वहनीयेन्द्र तं
प्रसिद्धं एवा त्वां वाजयन्तः बलिनं कुर्वन्त । यद्वा । वाजमन्त्रमिच्छन्तो भरद्वाजा स्तोतार
आभि पूर्वोक्ताभि सुष्टुतिभि शोभनाभिः^१ स्तुतिभिः^२ जग्मुः^३ प्रापु । क्षिप्रगमने दृष्टान्तः ।
अश्वाः वाहाः आजिं न संग्रामं यथा शीघ्रं प्रापुस्तद्वत्^४ ॥

न यं जरन्ति शरदो न मासा न द्याव इन्द्रमवकर्शयन्ति ।

वृद्धस्य चिद्वर्धतामस्य तनूः स्तोमेभिरुक्थैश्च शस्यमाना ॥ ७ ॥

न । यम् । जरन्ति । शरदः । न । मासाः । न । द्यावः । इन्द्रम् । अवकर्शयन्ति ।

वृद्धस्य । चित् । वर्धताम् । अस्य । तनूः । स्तोमेभिः । उक्थैः । च । शस्यमाना ॥ ७ ॥

शरदः संवत्सरा यम् इन्द्रं न जरन्ति न जरयन्ति नापक्षीणयन्ति । तथा मासाः च
नापक्षीणयन्ति । तथा द्यावः दिवसाश्च यम् इन्द्रं न अवकर्शयन्ति नाल्पीभावयन्ति वृद्धस्य
चित् प्रवृद्धस्यापि अस्य इन्द्रस्य तनू शरीरं स्तोमेभि अस्मदीये स्तोत्रैः । उक्थैश्च शस्त्रैश्च
शस्यमाना स्तूयमाना सती वर्धतां प्रवृद्धा भवतु ॥

न वीळवे नमते न स्थिराय न शर्धते दस्युजृताय स्तवान् ।

अज्रा इन्द्रस्य गिरयश्चिद्वृषा गम्भीरे चिद्ववति गाधमस्मै ॥ ८ ॥

न । वीळवे । नमते । न । स्थिराय । न । शर्धते । दस्युजृताय । स्तवान् ।

अज्राः । इन्द्रस्य । गिरयः । चित् । वृषाः । गम्भीरे । चित् । भवति । गाधम् । अस्मै ॥ ८ ॥

स्तवान् अस्माभिः स्तूयमान इन्द्रः वीळवे दृढगान्नाय यजमानाय न नमते न वशी-
भवति । स्थिराय^५ युद्धेऽविचलिताय च न नमते । शर्धते उत्सहमानाय^५ दस्युजृताय कर्मवर्जितैः
प्रेरिताय यजमानाय न वशीभवति । यद्यपि स्तोतारो बहुगुणा सन्ति तथापीन्द्रस्तेभ्यो दस्यु-
सहितेभ्यो न वशीभवतीत्यर्थः । अपि च ऋष्याः महान्तः गिरयश्चित् पर्वता अपि इन्द्रस्य

१ ज्ञ-त-शोभनस्तुतिभिः । २ ख-न-भ-य-क्षिप्रं जग्मु । ३ ख-न-भ-य-प्राप्नुवन्ति तद्वत् ।

४ ख-घ-भ-श- न स्थिराय । ५ ख-उत्सायनाय, झ-न-भ-उत्साहनाय ।

वअन्नाः सुगमनाः क्षेपणीया भवन्ति । वगम्भीरे वचित् अगाधेऽपि स्थाने वअस्मै इन्द्राय वगाधम्^१
एव स्थानं विषयो^२ भवति ॥

गम्भीरेण न उरुणामत्रिन्प्रेषो यन्धि सुतपावन्वाजान् ।

स्था ऊ षु ऊर्ध्व ऊती अरिषण्यन्नक्तोर्व्युष्टौ परितक्म्यायाम् ॥ ९ ॥

गम्भीरेण । न । उरुणा । अमत्रिन् । प्र । इपः । यन्धि । सुतऽपावन् । वाजान् ।

स्थाः । ऊ इति । सु । ऊर्ध्वः । ऊती । अरिषण्यन् । अक्तोः । विऽउष्टौ । परितक्म्यायाम् ॥ ९ ॥

हे वअमत्रिन् । अमत्रं बलम् । तद्वन् हे वसुतपावन् सुतस्य सोमस्य पातरिन्द्र वगम्भीरेण
केनापि दुरवगाहेन वउरुणा विस्तीर्णेन मनसा वनः अस्मभ्यम् वइषः अन्नानि ववाजान् बलानि च
वप्र वयन्धि प्रयच्छ । किञ्च वअक्तोः रात्रेः व्युष्टौ विवासे अह्नि वपरितक्म्यायां रात्रौ हे इन्द्र स्वम्
वऊती अस्माकं रक्षायै हे इन्द्र वअरिषण्यन् अहिंसस्वम् वऊर्ध्वः उबुक्त । वस्था वऊ वषु सुष्ठु तिष्ठैव ॥

सचस्व नायमवसे अभीक इतो वा तमिन्द्र पाहि रिषः ।

अमा चैनमरण्ये पाहि रिषो मदेम शतहिमाः सुवीराः ॥ १० ॥

सचस्व । नायम् । अवसे । अभीके । इतः । वा । तम् । इन्द्र । पाहि । रिषः ।

अमा । च । एनम् । अरण्ये । पाहि । रिषः । मदेम । शतऽहिमाः । सुऽवीराः ॥ १० ॥

हे इन्द्र त्वं वनाय कर्मणां स्तुतीनां च नेतारम् वअभीके संग्रामे वअवसे रक्षणाय वसचस्व
सेवस्व । वइतो ववा अस्मात् संनिष्ठाच्च वरिषः शत्रोः अमुतो विप्रकृष्टाच्छत्रोश्च । वाशब्दोऽनुक्तेन
विवक्षितेन समुच्चयार्थः । हे इन्द्र वत स्तोतार वपाहि रक्ष । तथा वअमा वच गृहे च । अमेति
गृहनाम । वअरण्ये कानने च वरिषः शत्रोः वपाहि तं रक्ष । तदनन्तर वसुवीराः शोभनपुत्रा वयं
वशतहिमाः शतसंवत्सरान् वमदेम हव्याम ॥ ॥ १८ ॥

‘या त ऊतिः’ इति नवचं द्वितीयं सूक्तं भरद्वाजस्यार्थं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुक्रान्तं—
‘या ते नव’ इति । पृष्ठयाभिप्लवषडहयोद्वितीयेऽहनीदं सूक्तं निष्केवल्यनिविद्धानम् । सूत्रितं च—
‘या त ऊतिरवमेति मध्यदिनः’ (आश्व श्री. ७. ६) इति ॥

या त ऊतिरवमा या परमा या मध्यमेन्द्र शुष्मिन्नास्ति ।

तामिरू षु वृत्रहत्येऽवीर्न एभिश्च वाजैर्महान्न उग्र ॥ १ ॥

या । ते । ऊतिः । अवमा । या । परमा । या । मध्यमा । इन्द्र । शुष्मिन् । अस्ति ।

तामिः । ऊ इति । सु । वृत्रऽहत्ये । अवीर् । नः । एभिः । च । वाजैः । महान् । नः । उग्र ॥ १ ॥

हे ऽशुष्मिन् बलवन् ऽइन्द्र ऽते त्वदीया ऽया ऽजतिः या रक्षा ऽअवमा अधमा ऽअस्ति ।
 ऽया ऽपरमा उत्कृष्टास्ति । ऽया ऽमध्यमा अस्ति । ऽताभिः ऊतिभिः ऽवृत्रहृत्ये युद्धे ऽनः अस्मान् ऽसु
 अत्यन्तम् ऽअवीः पालय । किंच हे ऽउग्र उद्गूर्णेन्द्र ऽमहान् त्वम् ऽएभिः भोज्यसाधनैः ऽवाजैः-अन्नैः
 ऽन्न ऽनः अस्मान् संयोजयेति शेषः ॥

आभिः स्पृधो मिथतीररिषण्यन्मित्रस्य व्यथया मन्युमिन्द्र ।

आभिर्विश्वा अभियुजो विषूचीरार्याय विशोऽव तारीदासीः ॥ २ ॥

आभिः । स्पृधः । मिथतीः । अरिषण्यन् । अमित्रस्य । व्यथय । मन्युम् । इन्द्र ।

आभिः । विश्वा । अभिऽयुजः । विषूचीः । आर्याय । विशः । अव । तारीः । दासीः ॥ २ ॥

हे ऽइन्द्र ऽआभि. अस्मदीयाभिः स्तुतिभिः ऽमिथतीः शत्रुसैन्यानि हिंसतीः ऽस्पृधः अस्म-
 दीयाः सेना ऽअरिषण्यन् अहिसन् । पालयन्नित्यर्थः । ऽअमित्रस्य शत्रोः ऽमन्युं संग्रामादिषु विद्यमानं
 कोपं ऽव्यथय नाशय । अपि च ऽआभि. स्तुतिभिरेव ऽअभियुजः अभियोक्त्रीः ऽविषूचीः सर्वतो
 विद्यमानाः ऽदासीः कर्मणामुपक्षपयित्रीः ऽविश्वाः सर्वाः ऽविशः प्रजाः ऽआर्याय यज्ञादिकर्मकृते
 यजमानाय ऽअव ऽतारीः विनाशय ॥

इन्द्रं जामय उत येऽजामयोऽर्वाचीनासो वनुषो युयुज्रे ।

त्वमेषां विथुरा शवांसि जहि वृण्यानि कृणुही पराचः ॥ ३ ॥

इन्द्र । जामयः । उत । ये । अजामयः । अर्वाचीनासः । वनुषः । युयुज्रे ।

त्वम् । एषाम् । विथुरा । शवांसि । जहि । वृण्यानि । कृणुहि । पराचः ॥ ३ ॥

हे ऽइन्द्र ऽजामयः ज्ञातिरूपा संनिकृष्टा ये शत्रवः । ऽउत अपि च ऽअजामयः दूरदेशे स्थिता
 ऽये शत्रवः ऽअर्वाचीनासः अस्मदभिमुखाः ऽवनुष हिंसन्तः ऽयुयुज्रे उद्युक्ता भवन्ति ऽएषाम् उभय-
 विधानां शत्रूणां सबन्धीनि ऽशवांसि बलानि ऽविथुरा^१ विथुराणि^२ हीनानि ऽत्वं कुर्विति शेषः । तथा
 ऽवृण्यानि एषां वीर्याणि ऽजहि नाशय । किंच ऽपराचः उभयविधान् शत्रून् पराचः पराङ्मुखात्
 ऽकृणुहि कुरु ॥

शूरो वा शूरं वनते शरीरैस्तनूरुचा तरुषि यत्कृण्वैते ।

तोके वा गोषु तनये यदप्सु वि क्रन्दसी उर्वरासु ब्रवैते ॥ ४ ॥

शूरः । वा । शूरम् । वनते । शरीरैः । तनूऽरुचा । तरुषि । यत् । कृण्वैते इति ।

तोके । वा । गोषु । तनये । यत् । अप्सु । वि । क्रन्दसी इति । उर्वरासु । ब्रवैते इति ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ऽशूर. त्वदनुगृहीतो वीरः ऽशरीरैः अङ्गैः ऽशूरं वा वीरमपि ऽवनते हन्ति । वेत्यय-
 मपीत्यस्यार्थे वर्तते । यद्वा । वेत्यनेन विकल्पाभिधायकेन अशूरो वा त्वदनुगृहीतः सन् शूरं वनते ।

१. ख-झ-न-भ-र-विथुरा विथुराणि, ज-त-विथुरा विथुराणि, श-विथुराणि । २. ख-झ-न-भ-
 य-अशूरोऽभिधीयते (य-अशूरोऽभि) शूरो वाशूरो; र-अशूरोऽभिधीयते । शूरो ।

अथ सा ते चर्षणयो यदेजानिन्द्र त्रातोत भवा वरूता ।

अस्माकासो ये नृतमासो अर्य इन्द्र सूरयो दधिरे पुरो नः ॥ ७ ॥

अथ । स्म । ते । चर्षणयः । यत् । एजान् । इन्द्र । त्राता । उत । भव । वरूता ।

अस्माकासः । ये । नृतमासः । अर्यः । इन्द्र । सूरयः । दधिरे । पुरः । नः ॥ ७ ॥

अथ अस्म अपि च हे इन्द्र ते^१ त्वदीयाः चर्षणयः पुरुषाः यत् यदा एजान् एजेषुः भीत्या कम्पेयु त्वं तेषां त्राता पालकः भव । उत अपि च वरूता संभक्ता भव । अस्माकासः अस्मदीयाः नृतमासः नेतृमासः ये मनुष्या हे इन्द्र त्वाम् अर्यः अरयः । प्रापयितार इत्यर्थः । तेषां त्राता भव । हे इन्द्र सूरयः ये स्तोतारः नः अस्मान् पुर दधिरे पुरश्चक्रिरे । तेषां च त्राता भवेति ॥

साकमेधेषु माहेन्द्रामिष्टौ इन्द्रस्य वृत्रघ्नो^२ याज्या । सूत्रितं च—‘अनु ते दायि मह इन्द्रियाय विश्वकर्मेन्द्रविषा वावृधानः’ (आश्व. श्रौ. २. १८) इति । अनुक्रीनाम्येकाहे निष्केवल्य एषैव सूक्तमुखीया । सूत्रितं च—‘अनु ते दायि मह इन्द्रियाय कथो नु ते परि चराणि विद्वानिति द्वे’ (आश्व. श्रौ. ९. ५) इति ॥

अनु ते दायि मह इन्द्रियाय सत्रा ते विश्वमनु वृत्रहत्ये ।

अनु क्षत्रमनु सहो यजत्रेन्द्र देवेभिरनु ते नृषह्ये ॥ ८ ॥

अनु । ते । दायि । मह । इन्द्रियाय । सत्रा । ते । विश्वम् । अनु । वृत्रहत्ये ।

अनु । क्षत्रम् । अनु । सहो । यजत्र । इन्द्र । देवेभिः । अनु । ते । नृसह्ये ॥ ८ ॥

हे इन्द्र महे महते ते तुभ्यम् इन्द्रियाय ऐश्वर्यार्थम् अनु दायि अन्वदायि । अनुदीयते स्म । वृत्रहत्ये वृत्रवधे निमित्ते ते तुभ्यं विश्वं समस्तं सत्रा सत्यम् अनु दायि । कैः किमनु दायीति तदुभयमाह । येन विश्वं विभर्ति तत् क्षत्रं बलम् अनु दायि । येन शत्रून्भिभवति तद्गुणविशिष्टं सहः बलम् अनु दायि । हे यजत्र यजनीय इन्द्र ते तुभ्यं नृषह्ये युद्धे देवेभिः सर्वैर्देवैरेतत्सर्वम् अनु दायि ॥

एवा नः स्पृधः समजा समस्विन्द्र ररन्धि मिथतीरदेवीः ।

विद्याम् वस्तोरवसा गृणन्तो भरद्वाजा उत त इन्द्र नूनम् ॥ ९ ॥

एव । नः । स्पृधः । सम् । अज । समत्सु । इन्द्र । ररन्धि । मिथतीः । अदेवीः ।

विद्याम् । वस्तोः । अवसा । गृणन्तः । भरत्स्वाजाः । उत । ते । इन्द्र । नूनम् ॥ ९ ॥

हे इन्द्र एव एवं स्तुतस्त्वं नः अस्मदीयाः स्पृधः शत्रुसेनाः^३ समस्तु संग्रामेषु समजं शत्रुवधार्थं प्रेरय । किञ्च मिथतीः हिंसती अदेवी आसुरी सेनाः ररन्धि अस्मदर्थं वशीकुरु ।

१. ख-ज्ञ-त-न-भ-र-श-‘ते’ नास्ति । २. ख-ज्ञ-भ-वृत्रहणः, त-र-वृत्रहणे, श-वृत्रहणेति । ३. ख-ज्ञ-त-न-भ-र-‘विशिष्टकम्’ । ४. ज्ञ-त-नृसह्ये । ५. ख-भ-श-इन्द्र त्वम् । ६. ज्ञ-स्पृध-मानाः सेनाः ।

उत अपि च हे इन्द्र वृते^१ गृणन्त. त्वां स्तुवन्तः भरद्वाजाः वयम् अवसा अन्नेन सह वस्तोः वासस्य । निवासमित्यर्थः । नूनम् अवश्यं विद्याम लभेमहि ॥ ॥ २० ॥

‘श्रुधी न इन्द्र’ इत्यष्टचं तृतीयं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुक्रम्यते—‘श्रुधी नोऽष्टौ’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

श्रुधी न इन्द्र ह्वयामसि त्वा महो वाजस्य सातौ ववृषाणाः ।

सं यद्विशोऽयन्त शूरसाता उग्रं नोऽवः पार्ये अहन्दाः ॥ १ ॥

श्रुधि । नः । इन्द्र । ह्वयामसि । त्वा । महः । वाजस्य । सातौ । ववृषाणाः ।

सम् । यत् । विशः । अयन्त । शूरसातौ । उग्रम् । नः । अवः । पार्ये । अहन् । दाः ॥ १ ॥

हे इन्द्र ववृषाणाः सोमैस्त्वां सिञ्चन्तो वयं स्तोतारः महः महतः वाजस्य अन्नस्य सातौ लाभार्थं त्वा त्वां ह्वयामसि आह्वयामः । हे इन्द्र त्वं नः अस्माकं तदाह्वानं श्रुधि शृणु । यत् यदा विशः जनाः शूरसातौ युद्धे सम अयन्त संगच्छन्ते तदा पार्ये अन्तिमे अहन् अहनि दिवसे नः अस्मभ्यम् उग्रम् उद्गूर्णम् अवः रक्षणं दाः अदाः प्रयच्छ ॥

त्वां वाजी हवते वाजिनेयो महो वाजस्य गध्यस्य सातौ ।

त्वां वृत्रेष्विन्द्र सत्पतिं तरुत्रं त्वां चष्टे मुष्टिहा गोषु युध्यन् ॥ २ ॥

त्वाम् । वाजी । हवते । वाजिनेयः । महः । वाजस्य । गध्यस्य । सातौ ।

त्वाम् । वृत्रेषु । इन्द्र । सत्पतिम् । तरुत्रम् । त्वाम् । चष्टे । मुष्टिहा । गोषु । युध्यन् ॥ २ ॥

वाजी हविलैक्षणान्नवान् वाजिनेयः वाजिन्याः पुत्रो भरद्वाजो हे इन्द्र त्वां गध्यस्य सर्वैः प्राप्यस्य महः महतः वाजस्य अन्नस्य सातौ लाभे निमित्ते हवते स्तौति । अपि च हे इन्द्र सत्पतिं सज्जनानां पालकं तरुत्रं दुर्जनानां तारकं त्वां वृत्रेषु उपद्रवेषु निमित्तेषु भरद्वाजो हवते । मुष्टिहा मुष्टिबलेन शत्रूणां हन्ता गोषु निमित्तभूतासु युध्यन् शत्रुभिः सह युद्धं कुर्वन् भरद्वाजः त्वां चष्टे पश्यति । प्रतिपालयते ॥

त्वं कविं चोदयोऽर्कसातौ त्वं कुत्साय शृष्णं दाशुषे वर्क ।

त्वं शिरौ अमर्मणः पराहन्नतिथिग्वाय शंस्यं करिष्यन् ॥ ३ ॥

त्वम् । कविम् । चोदयः । अर्कसातौ । त्वम् । कुत्साय । शृष्णम् । दाशुषे । वर्क ।

त्वम् । शिरः । अमर्मणः । परा । अहन् । अतिथिग्वाय । शंस्यम् । करिष्यन् ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वम् अर्कसातौ अन्नलाभार्थं कविं भार्गवमृषिं चोदय अचोदयः । प्रेरयः । किंच हे इन्द्र त्वं दाशुषे हविर्दत्तवते कुत्साय शृष्णम् असुरं वर्कं छेदितवानसि ॥ वर्क इति

वृणक्तेऽछेदनार्थस्य^१ लुङि रूपम् ॥ तथा √त्वम् √अतिथिगवाय अतिथीनामभिगन्त्रे दिवोदासाय
√शस्यं स्तुत्यं सुखं √करिष्यन् √अमर्षणः मर्महीनमात्मानं मन्थमानस्य शम्बरस्य √शिरः शीर्वं
√पराहन् अवधीः ॥

त्वं रथं प्र भरौ योधमृष्वमावो युध्यन्तं वृषभं दशद्युम् ।

त्वं तुग्रं वेतसवे सचाहन्त्वं तुजिं गृणन्तमिन्द्र तूतोः ॥ ४ ॥

त्वम् । रथम् । प्र । भरः । योधम् । ऋष्वम् । आवः । युध्यन्तम् । वृषभम् । दशऽद्युम् ।

त्वम् । तुग्रम् । वेतसवे । सचा । अहन् । त्वम् । तुजिम् । गृणन्तम् । इन्द्र । तूतोरिति तूतोः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र √त्वं वृषभसंज्ञकाय राज्ञे √योधं युद्धसाधनम् √ऋष्वं महान्तं √रथं √प्र भरः प्रापयः ।
अपि च √युध्यन्तं शत्रुभिः सह युद्धं कुर्वन्तं √दशद्युं दश दिवसा युध्यतो^२ यस्य गताः तं √वृषभम्
एतदाख्यं राजानम् √आव युद्धादपीपलः । किञ्च √त्व वेतसवे एतन्नाम्ने राज्ञे √सचा सहायभूतः
सन् √तुग्रम् असुरम् √अहन् हतवानसि । वेतसुर्नाम कश्चिदसुरः । अत्र तस्मादन्योऽसावुच्यते । यद्वा ।
वेतसव इति तृतीयार्थे चतुर्थी । वेतसुनासुरेण सहितं तुग्रं हतवानसि । तथा च मन्वान्तरे श्रूयते—
'अहं पितेव वेतसूरभिष्ट्ये तुग्रं कुत्साय स्मदिभ च रन्धयम्' (क्र. सं. १०. ४९. ४) इति ।
हे √इन्द्र √त्वं √गृणन्तं त्वां स्तुवन्तं √तुजिम् एतदाख्यं राजानं √तूतोः अवर्धयः ॥

त्वं तदुक्थमिन्द्र बर्हणा कः प्र यच्छता सहस्रा शूर दधि ।

अव गिरेर्दासं शम्बरं हन्प्रावो दिवोदासं चित्राभिरूती ॥ ५ ॥

त्वम् । तत् । उक्थम् । इन्द्र । बर्हणा । करिति कः । प्र । यत् । शता । सहस्रा । शूर । दधि ।

अव । गिरेः । दासम् । शम्बरम् । हन् । प्र । आवः । दिवऽदासम् । चित्राभिः । ऊती ॥ ५ ॥

हे √इन्द्र √बर्हणा बर्हणः शत्रूणां हिंसकः √त्वम् √उक्थं प्रशस्यं √तत् कर्म √कः अकरोः ।
किं तत्कर्मेत्युच्यते । हे √शूर वीरेन्द्र त्वं √शता शतानि √सहस्रा सहस्राणि च शम्बरस्य अनुचरान्
भटान् √प्र √दधि विदारितवानसि । तथा च निगमान्तरे—'अध्वर्यवो यः शतं शम्बरस्य' (क्र. सं.
२. १४. ६) इति । तथा त्वं √दासं यज्ञादिकर्मणामुपक्षपयितारं √गिरेः पर्वताभिर्गतं √शम्बरम्
असुरम् √अव √हन् अवावधीः । तथापि^३ श्रूयते—'यः शम्बरं पर्वतेषु क्षियन्तम्' (क्र. सं.
२. १२. ११) इति । किञ्च √चित्राभिः विचित्राभिः^४ √ऊती ऊतिभिः रक्षाभिः √दिवोदासं राजानं
√प्रावः प्रकर्षेण पालयसि स्म ॥ ॥ २१ ॥

त्वं श्रद्धाभिर्मन्दसानः सोमैर्दभीतये चुमुरिमिन्द्र सिष्वप् ।

त्वं रजिं पिठीनसे दशस्यन्षष्टिं सहस्रा शच्या सचाहन् ॥ ६ ॥

त्वम् । श्रद्धाभिः । मन्दसानः । सोमैः । दभीतये । चुमुरिम् । इन्द्र । सिष्वप् ।

त्वम् । रजिम् । पिठीनसे । दशस्यन् । षष्टिम् । सहस्रा । शच्या । सचा । अहन् ॥ ६ ॥

१. ख-ज्ञ-त-न-भ-र-छेदनार्थस्य । २. ख-ज्ञ-न-भ-र-श-युध्यन्तो, त-युद्धन्तो । ३. ख-न-भ-
तथा च । ४. घ-श-विचित्राभिर्हे इन्द्र त्वमाभिः ।

हे ^१इन्द्र ^२श्रद्धामिः श्रद्धापुर सरमादरातिशयेनानुष्ठितैः कर्मभिः ^३मन्दसानः मोदमानः । यच्छ्रद्धया युक्तं कर्म तत्सारवत् भवति । तथा च श्रूयते—‘ यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति ’ (छा उ. १. १. १०) इति । ^४सोमैः च मन्दसानः ^५त्वं ^६दभीतये एत-
न्नामकाय राजर्षये ^७चुसुरिम् एतदाख्यमसुरं ^८सित्वप् अस्वापयः । अवधीरित्यर्थः । किञ्च हे इन्द्र
^९त्वं ^{१०}पिठीनसे एतन्नामकाय ^{११}रजिम् एतदाख्यां कन्यां वा राज्यं वा ^{१२}दशस्यन् प्रयच्छन् ^{१३}शक्या
प्रज्ञया ^{१४}षष्टिं षष्टिसंख्याकानि ^{१५}सहस्रा भटानां सहस्राणि ^{१६}सचा सह युगपदेव ^{१७}अहन् अवधीः ॥

अहं चन तत्सूरिभिरानश्यां तव ज्याय इन्द्र सुम्नमोजः ।

त्वया यत्स्तवन्ते सधवीर वीरास्त्रिवरूथेन नहुषा शविष्ठ ॥ ७ ॥

अहम् । चन । तत् । सूरिभिः । आनश्याम् । तव । ज्यायः । इन्द्र । सुम्नम् । ओजः ।

त्वया । यत् । स्तवन्ते । सधवीर । वीराः । त्रिवरूथेन । नहुषा । शविष्ठ ॥ ७ ॥

हे ^१सधवीर वीरैः सहित ^२शविष्ठ बलवत्तमेन्द्र ^३वीराः स्तोतारः ^४त्रिवरूथेन । त्रीणि वरूथा-
न्यावरकाणि भुवनानि यस्य तेन । ^५नहुषा शत्रूणां बन्धकेन ^६त्वया दत्तं ^७यत् ^८सुम्नं सुखम् ^९ओज
बलं च ^{१०}स्तवन्ते स्तुवन्ति हे ^{११}इन्द्र ^{१२}तव त्वया दत्तं ^{१३}ज्यायः अतिशयेन प्रशस्यं ^{१४}तन् सुम्नमोज
^{१५}अहं ^{१६}चन अहमपि भरद्वाज ^{१७}सूरिभिः मदीयैः स्तोतृभिः सह ^{१८}आनश्यां प्राप्नुयाम् ॥

वयं ते अस्यामिन्द्र द्युम्नहूतौ सखायः स्याम महिन प्रेष्ठाः ।

प्रातर्दनिः क्षत्रश्रीरस्तु श्रेष्ठो घने वृत्राणां सनये धनानाम् ॥ ८ ॥

वयम् । ते । अस्याम् । इन्द्र । द्युम्नहूतौ । सखायः । स्याम । महिन । प्रेष्ठाः ।

प्रातर्दनिः । क्षत्रश्रीः । अस्तु । श्रेष्ठः । घने । वृत्राणाम् । सनये । धनानाम् ॥ ८ ॥

हे ^१महिन पूजनीय ^२इन्द्र ^३ते त्वदर्थं ^४सखायः स्तोतारः ^५वयम् ^६अस्यां ^७द्युम्नहूतौ अस्मिन् ^८
धननिमित्ते स्तोत्रे ^९प्रेष्ठा. अतिशयेन प्रिया. ^{१०}स्याम भवेम । ^{११}प्रातर्दनि. प्रतर्दने नाम राजा । तस्य
पुत्रः ^{१२}क्षत्रश्रीः एतन्नामको मम याज्यो राजा ^{१३}श्रेष्ठः ^{१४}अस्तु सर्वेषामुत्कृष्टो भवतु । किमर्थम् । ^{१५}वृत्राणां
शत्रूणां ^{१६}घने वधाय च ^{१७}धनानां वसूनां ^{१८}सनये संभजनाय च ^{१९}श्रेष्ठोऽस्त्विति संबन्धः ॥ ॥२२॥

‘ किमस्य मदे ’ इत्यष्टचं चतुर्थं सूक्तं भरद्वाजस्यार्घम् । अनुक्रान्तं च—‘ किमस्यान्या
चायमानस्याभ्यावर्तिनो दानस्तुतिः ’ इति । भरद्वाज ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । अन्त्यायास्तु दानस्तुति-
रूपत्वात् ^१‘ या तेनोच्यते ’ इति न्यायेन दानमेव देवता । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

किमस्य मदे किम्वस्य पीताविन्द्रः किमस्य सख्ये चकार ।

रणा वा ये निषदि किं ते अस्य पुरा विविद्रे किमु नूतनासः ॥ १ ॥

किम् । अस्य । मदे । किम् । ऊँ इति । अस्य । पीतौ । इन्द्रः । किम् । अस्य । सख्ये । चकार ।

रणाः । वा । ये । निऽसदि । किम् । ते । अस्य । पुरा । विविद्रे । किम् । ऊँ इति । नूतनासः ॥ १ ॥

भरद्वाज ऋषिः फलविलम्बनासहिष्णुः सन् अनयेन्द्रमाक्षिपति । अस्य सोमस्य मदे सति इन्द्रः किं चकार कृतवान् । किमु किंच अस्य सोमस्य पीतौ पाने सति किं चकार । अस्य सोमस्य सख्ये सखित्वे किं चकार । पानात् पूर्वम् इन्द्रः सोमेन सह वसतीत्यर्थः । अस्य सोमस्य निषदि गृहे वरणा वा ये स्तोतारश्च सन्ति ते स्तोतार पुरा पूर्वं हे इन्द्र ते त्वन्नः किं विविद्रे किं लेभिरे । नूतनास नूतना इदानीतना. स्तोतारश्च किमु लेभिरे ॥

सदस्य मदे सदस्य पीताविन्द्रः सदस्य सख्ये चकार ।

रणा वा ये निषदि सत्ते अस्य पुरा विविद्रे सदु नूतनासः ॥ २ ॥

सत् । अस्य । मदे । सत् । ऊँ इति । अस्य । पीतौ । इन्द्रः । सत् । अस्य । सख्ये । चकार । रणाः । वा । ये । निऽसदि । सत् । ते । अस्य । पुरा । विविद्रे । सत् । ऊँ इति । नूतनासः ॥ २ ॥

एवमाक्षिप्त इन्द्रस्तस्मा ऋषय इप्सितं धनं प्रददौ । तदनन्तरमृषिरिन्द्रसकाशात् संपूर्णकामः सन् पुरा यान्युपालम्भप्रतिपादकानि वाक्यान्नुवाच इदानीं तानि निराकरोति । इन्द्रः अस्य सोमस्य मदे सत् शुभं कर्म चकार । अस्य सोमस्य पीतौ पाने सत् शुभं कर्म चकार । अस्य सख्ये सत् शुभं कर्म चकार । ये वरणा वा स्तोतारश्च ते निषदि गृहे । यज्ञगृह इत्यर्थः । पुरा पूर्वं हे इन्द्र ते त्वत् सत् शुभं कर्म विविद्रे लेभिरे । नूतनासः इदानीतनाः स्तोतारः सदु शुभमेव कर्म लेभिरे ॥

नहि नु ते महिम्नः समस्य न मघवन्मघवत्त्वस्य विद्म ।

न राधसोराधसो नूतनस्येन्द्र नकिर्ददृश इन्द्रियं ते ॥ ३ ॥

नहि । नु । ते । महिम्नः । समस्य । न । मघवन् । मघवत्त्वस्य । विद्म । न । राधसः । राधसः । नूतनस्य । इन्द्र । नकिः । ददृशे । इन्द्रियम् । ते ॥ ३ ॥

हे मघवन् धनवन्निन्द्र ते त्वदीयस्य समस्य समस्तस्य महिम्नः महिम्नो महिमानं नहि विद्म वयं न जानीमः । नुशब्दः पूरणः । तथा मघवत्त्वस्य त्वदीयस्य धनिकत्वस्य च वयं न जानीमः । नूतनस्य स्तुत्यस्य राधसोराधसः त्वदीयं सर्वं धनं च न जानीमः । सर्वत्र द्वितीयाथे षष्ठी । हे इन्द्र ते त्वदीयम् इन्द्रियं सामर्थ्यं नकिर्ददृशे केनापि न दृश्यते ॥

एतस्यत्त इन्द्रियमचेति येनावधीर्वरशिखस्य शेषः ।

वज्रस्य यत्ते निहतस्य शुष्मात्स्वनाच्चिदिन्द्र परमो ददारं ॥ ४ ॥

एतत् । त्यत् । ते । इन्द्रियम् । अचेति । येन । अवधीः । वरशिखस्य । शेषः । वज्रस्य । यत् । ते । निहतस्य । शुष्मात् । स्वनात् । चित् । इन्द्र । परमः । ददारं ॥ ४ ॥

हे इन्द्र येन वीर्येण वरशिखस्य । वरशिखो नाम कश्चिदसुरः । तस्य शेषः शेषांसि पुत्रान् । शेष इत्यपत्यनामैतत् । अवधीः अहिंसीः ते त्वदीयम् एतस्यत् तदिदम् इन्द्रियं वीर्यम्

वअवेति अस्माभिरज्ञायि । हे वइन्द्र वयत् यस्मात् वशुष्मात् बलात् वनिहतस्य प्रेरितस्य खदीय-
ववन्नस्य वस्वनाक्षित् ध्वनेरेव वपरमः वरशिखस्य पुत्राणां मध्ये बलाद्याधिक्येनोक्तुः^१ कश्चित् पुत्रः
वददार अदीर्यत ॥

वधीदिन्द्रो वरशिखस्य शेषोऽभ्यावर्तिने चायमानाय शिक्षन् ।

वृचीवतो यद्वरियूपीयायां हन्पूर्वे अर्धे भियसार्परो दत् ॥ ५ ॥

वधीत् । इन्द्रः । वरऽशिखस्य । शेषः । अभिऽआवर्तिने । चायमानाय । शिक्षन् ।

वृचीवतः । यत् । हरिऽयूपीयायाम् । हन् । पूर्वे । अर्धे । भियसा । अपरः । दत् ॥ ५ ॥

पूर्वोक्तमेवार्थमनया विवृणोति । अयम् वइन्द्रः वचायमानाय चयमानस्य राज्ञः पुत्राय वअभ्या-
वर्तिने एतन्नामकाय राज्ञे वशिक्षन् ईप्सितानि वसूनि प्रयच्छन् ववरशिखस्य असुरस्य वशेषः
पुत्रान् ववधीत् अवधीत् । अहिंसीत् । वरशिखस्य पुत्रान् कथमवधीदित्युच्यते । वयत् यदा
अयमिन्द्रः वहरियूपीयायाम् । हरियूपीया नाम काचिन्नदी काचिन्नगरी वा । तस्यां वपूर्वे वअर्धे
प्राग्भागे स्थितान् ववृचीवत । वृचीवान् नाम वरशिखस्य कुलोत्पन्नः पूर्व । तद्वोत्रजान् वरशिखस्य
पुत्रान् वहन् अवधीत् तदा वअपरः अपरभागे स्थितः वरशिखस्य श्रेष्ठ^२ पुत्रः वभियसा भीत्या
वदत् दीर्णोऽभूत् ॥ ॥ २३ ॥

त्रिंशच्छतं वर्मिण इन्द्र साकं यव्यावत्यां पुरुहूत श्रवस्या ।

वृचीवन्तः शरवे पत्यमानाः पात्रा भिन्दाना न्यर्थान्यायन् ॥ ६ ॥

त्रिंशत्ऽशतम् । । वर्मिणः । इन्द्र । साकम् । यव्याऽवत्याम् । पुरुऽहूत । श्रवस्या ।

वृचीवन्तः । शरवे । पत्यमानाः । पात्रा । भिन्दानाः । निऽअर्थानि । आयन् ॥ ६ ॥

इदानीमुक्तमेवार्थं विवृणोति । हे वपुरुहूत बहुभिराहूत वइन्द्र वश्रवस्या श्रवस्यया । श्रवोऽन्नं
यशो वा । तद्वान्छया^३ । युद्धे त्वां जित्वा अन्नं प्राप्नुयाम यशो वा प्राप्नुयामेति कामयमानाः वशरवे
हिंसायै । त्वां हिंसितुमित्यर्थः । वपत्यमानाः अभिपतन्तोऽभिगच्छन्तः वपात्रा पात्राणि यज्ञसाधनानि
वभिन्दानाः भिन्दन्तः वर्मिणः कवचभृतः । वत्रिंशच्छतं त्रिंशदधिकशतसंख्याकाः । ववृचीवन्तः वरशिखस्य
पुत्राः वसाकं युगपदेव वयव्यावत्यां पूर्वोक्तायां हरियूपीयायां वन्यर्थानि अर्थशून्यानि वआयन्
अगच्छन्^४ । विनाशं प्राप्नुत्यर्थः ॥

यस्य गावावरुषा स्र्यवस्यू अन्तरू षु चरतो रेरिहाणा ।

स सृञ्जयाय तुर्वशं परादादृचीवतो दैववाताय शिक्षन् ॥ ७ ॥

यस्य । गावौ । अरुषा । स्र्यवस्यू इति सुऽयवस्यू । अन्तः । ऊँ इति । सु । चरतः । रेरिहाणा ।

सः । सृञ्जयाय । तुर्वशम् । परा । अदात् । वृचीवतः । दैवऽवाताय । शिक्षन् ॥ ७ ॥

१. ज्ञ-त-बलाधिक्येनो० । २. ज्ञ-त-र-शेषः । ३. ख-ज्ञ-न-भ-य-तदिच्छया । ४. ख-घ-
ज्ञ-न-भ-य-आगच्छन् ; श-गच्छन् ।

अरुषा अरुषौ रोचमानौ वसुवस्यू^१ शोभनतृणानीच्छन्तौ परेहिणा लेलिहानौ पुनःपुनः
घासमास्वादयन्तौ । यदा । गतिविशेषं कुर्वन्तौ । यस्य इन्द्रस्य संबन्धिनौ गावौ अश्वौ अन्तः
द्यावापृथिव्योर्मध्ये अन्तरिक्षे^२ चरतः गच्छतः । उ उ सु इतीमौ पूरणौ । स इन्द्रः सुञ्जयाय
एतन्नामकाय राज्ञे तुर्वशं राजानं परादात् प्रददौ । किं कुर्वन् । वृचीवतः वारशिखान् देववाताय
देववातवंशोत्पन्नायाभ्यावर्तिने राज्ञे शिक्षन् वशीकुर्वन् । तेषां धनानि प्रयच्छन्निति वा ॥

द्वयाँ अग्ने रथिनो विंशतिं गा वधूमतो मघवा मह्यं सम्राट् ।

अभ्यावर्ती चायमानो ददाति दूणाशेयं दक्षिणा पार्थिवानाम् ॥ ८ ॥

द्वयान् । अग्ने । रथिनः । विंशतिम् । गाः । वधूमतः । मघवा । मह्यम् । सम्राट् ।

अभिऽआवर्ती । चायमानः । ददाति । दुःऽनशा । इयम् । दक्षिणा । पार्थिवानाम् ॥ ८ ॥

अधुना भरद्वाजः स्वस्मा अभ्यावर्तिना दत्तं धनजातमग्नये प्रकथयति । हे अग्ने मघवा धनवान्
प्रभूतदानो वा सम्राट् राजसूययाजी चायमानः चयमानस्य पुत्रः अभ्यावर्ती एतदाह्वयो राजा
रथिनः रथसहितान् वधूमतः स्त्रीयुक्तान् द्वयान् मिथुनभूतान् विंशतिं विंशतिसख्याकान्
गाः पशून् मह्यं ददाति प्रायच्छत् । पार्थिवानां पृथोर्वंशजस्याभ्यावर्तिनो राज्ञः संबन्धिनौ ।
पूजार्थं बहुवचनम् । इयं दक्षिणा दुर्नशा केनापि नाशयितुमशक्या भवति ॥ ॥ २४ ॥

‘आ गावः’ इत्यष्टच पञ्चमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘आ गावो गव्यं द्वितीयैन्द्रो
त्रान्यश्च पादोऽन्यानुष्टुप् जागतस्तृचो द्वितीयादि’ इति । भरद्वाज ऋषिः । ‘इन्द्रो यज्वने’
इत्याद्यस्तृचो जागतः । ‘उपेदम्’ इति अन्यानुष्टुप् शिष्टाश्चतस्रस्त्रिष्टुभः । कृत्स्नस्य गौर्देवता
द्वितीयायाः सूक्तान्त्यपादस्य च विकल्पेनेन्द्रो देवता । गवामुपस्थान एतत् सूक्तम् । सूत्रितं च—
‘आगावीयमेके’ (आश्व गृ. २. १०. ७) इति ॥

आ गावो अगमन्तु भद्रमक्रन्त्सीदन्तु गोष्ठे रणयन्त्वस्मे ।

प्रजावर्तीः पुरुषा इह स्युरिन्द्राय पूर्वीरुषसो दुहानाः ॥ १ ॥

आ । गावः । अगमन् । उत । भद्रम् । अक्रन् । सीदन्तु । गोऽस्थे । रणयन्तु । अस्मे इति ।

प्रजाऽवर्तीः । पुरुऽरूपाः । इह । स्युः । इन्द्राय । पूर्वीः । उषसः । दुहानाः ॥ १ ॥

गावः आ अगमन् । अस्मदीयं गृहमागच्छन्तु । उत अपि च भद्रं भजनीयं शुभम्
अक्रन् कुर्वन्तु । तथा गोष्ठे अस्मदीये गवा स्थाने सीदन्तु उपविशन्तु । तदनन्तरम् अस्मे
अस्मासु रणयन्तु रमन्ताम् । अपि च इह अस्मिन् गोष्ठे पुरुषाः नानावर्णा गावः प्रजावर्तीः
प्रजावत्यः सततिसहिताः पूर्वी बह्वयः इन्द्राय इन्द्रार्थम् उषसः उषःकालान् प्रति दुहानाः
दोग्धयः स्युः भवेयुः ॥

इन्द्रो यज्वने पृणते च शिक्षत्युपेद्ददाति न स्वं मुषायति ।

भूयोभूयो रयिमिदस्य वर्धयन्नभिन्ने खिल्ये नि दधाति देवयुम् ॥ २ ॥

इन्द्र. । यज्वने । पृणते । च । शिक्षति । उपे । इत् । ददाति । न । स्वं । मुषायति ।

भूयःऽभूयः । रयिम् । इत् । अस्य । वर्धयन् । अभिन्ने । खिल्ये । नि । दधाति । देवऽयुम् ॥ २ ॥

इन्द्रो यज्वने यजनशीलाय पृणते च स्तुतिभिः प्रीणयित्रे च स्तोत्रे शिक्षति अपेक्षितं धनं ददाति । न केवलं सकृदेव दानम् अपि तु सर्वदैवेत्याह उपेद्ददाति उपेत्य सर्वदा ददात्येव । यज्वन स्तोत्रश्च स्वं स्वभूतं धनं न मुषायति कदाचिदपि नापहरति । अपि च अस्य उभयविधस्य रयिं धनमात्मना दत्तं भूयोभूयः पुनः पुनः वर्धयन् इत् वृद्धिं प्रापयन्नेव देवयुं देवमिन्द्रमात्मन इच्छन्तं तं जनम् अभिन्ने शत्रुभिरभेद्ये खिल्ये । खिलमप्रतिहतं स्थानम् । तदेव खिल्यम् । स्वार्थिको यत् । अन्यैर्गन्तुमशक्ये स्थले नि दधाति निक्षिपति । निवासयतीत्यर्थः ॥

दैवीनां हविःषु 'न ता नशन्ति' 'न ता अर्वा' इति गोदेवताया याज्यापुरोनुवाक्ये (आश्व. श्रौ. ६. १४) । गोस्तोमेऽपि मरुत्वतीयनिष्केवल्ययोरेते मूक्तमुखीये । सूत्रितं च—'न ता अर्वा रेणुककाटो अश्रुते न ता नशन्ति न दधाति तस्करः' (आश्व. श्रौ. ९. ५) इति ॥

न ता नशन्ति न दधाति तस्करो नासामभिन्नो व्यथिरा दधर्षति ।

देवाँश्च याभिर्यजते ददाति च ज्योगित्ताभिः सचते गोपतिः सह ॥ ३ ॥

न । ताः । नशन्ति । न । दधाति । तस्करः । न । आसाम् । अभिन्नः । व्यथिः । आ । दधर्षति ।

देवान् । च । याभिः । यजते । ददाति । च । ज्योक् । इत् । ताभिः । सचते । गोऽपतिः । सह ॥ ३ ॥

यताः गावः न नशन्ति । अस्मत्सकाशाच्च नश्यन्तु । किंच तस्करः चोरोऽपि न दधाति । अस्मदीया गा न हिंस्यात् । तथा अभिन्नः अभिन्नस्य शत्रो संबन्धि व्यथिः शस्त्रम् आसाम् इमा गाः न आ दधर्षति नाक्रामतु । गोपतिः एवंभूतानां गवां स्वामी यजमानः याभिः गोभिः देवाँश्च इन्द्रादीनुद्दिश्य यजते यजनं करोति । या गा इन्द्रार्थं ददाति च प्रयच्छति च ताभिः तादृशीभिर्गोभिः सह ज्योगित् चिरकालमेव सचते संगच्छताम् ॥

न ता अर्वा रेणुककाटो अश्रुते न संस्कृतत्रमुप यन्ति ता अभि ।

उरुगायमर्भयं तस्य ता अनु गावो मर्तस्य वि चरन्ति यज्वनः ॥ ४ ॥

न । ताः । अर्वा । रेणुककाटः । अश्रुते । न । संस्कृतऽत्रम् । उपे । यन्ति । ताः । अभि ।

उरुऽगायम् । अर्भयम् । तस्य । ताः । अनु । गावः । मर्तस्य । वि । चरन्ति । यज्वनः ॥ ४ ॥

वरेणुककाटः रेणुकस्य रेणोः पार्थिवस्य रजस उद्भेदकः । कटिर्भेदनकर्मा । वअर्वा युद्धार्थमागतोऽश्वः
 वताः गाः वन वअश्नुते न प्राप्नुयात्^१ । तथा वताः गावः वसस्कृतं विशसनादिसंस्कारं वन वअभि
 उप वयन्ति नाभिगच्छन्तु । अपि च वताः वगावः वयज्वनः यागशीलस्य वतस्य वमर्तस्य मनुष्यस्य
 वउरुगायं विस्तीर्णगमनम् वअभयं भयवर्जितं प्रदेशम्^२ वअनु उद्दिश्य ववि वचस्ति विशेषेण गच्छन्तु ॥

गावो भगो गाव इन्द्रो मे अच्छान् गावः सोमस्य प्रथमस्य भक्षः ।

इमा या गावः स जनास इन्द्र इच्छामीद्बुदा मनसा चिदिन्द्रम् ॥ ५ ॥

गावः । भगः । गावः । इन्द्रः । मे । अच्छान् । गावः । सोमस्य । प्रथमस्य । भक्षः ।

इमा । याः । गावः । स । जनास । इन्द्रः । इच्छामि । इत् । बुदा । मनसा । चित् । इन्द्रम् ॥ ५ ॥

वगावः एव मह्यं वभगः धनं भवन्तु । वइन्द्रः च वमे मह्यं वगावः गाः वअच्छान् यच्छतु ।
 वगावः^३ वप्रथमस्य हविषां श्रेष्ठस्य वसोमस्य वभक्ष भक्षणं भवन्तु । अभिषुतस्य हि सोमस्य गव्ये-
 नाज्यादिना संस्क्रियमाणत्वात् । हे वजनास जनाः वइमाः एवंभूता वया वगावः सन्ति वसः । ता
 इत्यर्थः । ता एव गावः वइन्द्रः भवन्ति । दधिघृतादिरूपेण इन्द्रस्याप्यायनत्वात् । एवंभूतम् वइन्द्रं
 वहुदा श्रद्धायुक्तेन वमनसा वचित् । चिदित्यप्यर्थः । वइच्छामीत् कामय एव । साधनभूताभिर्गोभिः
 एवंभूतमिन्द्रं यष्टुमिच्छामीत्यर्थः ॥

यूयं गावो मेदयथा कृशं चिदश्रीरं चित्कृणुथा सुप्रतीकम् ।

भद्रं गृहं कृणुथ भद्रवाचो बृहद्वो वयं उच्यते सभासु ॥ ६ ॥

यूयम् । गावः । मेदयथ । कृशम् । चित् । अश्रीरम् । चित् । कृणुथ । सुप्रतीकम् ।

भद्रम् । गृहम् । कृणुथ । भद्रवाचः । बृहत् । वः । वयः । उच्यते । सभासु ॥ ६ ॥

हे वगावः वयूयं वमेदयथ स्नेहयथ । आप्यायनं कुरुथेत्यर्थः । तथा वकृशं वचित् क्षीणमपि
 वअश्रीरं वचित् अश्लीलमपि वसुप्रतीकं शोभनाङ्गं वकृणुथ कुरुथ । हे वभद्रवाचः कल्याणध्वन्युपेता
 गावः अस्मदीयं वगृहं वभद्रं कल्याणं वकृणुथ । गोभिरुपेतं कुरुथ । वसभासु यागपरिषत्सु हे गावः
 युष्माकं वबृहत् महत् ववयः अन्नम्^४ वउच्यते^५ । सर्वैर्दीयत इत्यर्थः ॥

प्रजावतीः सुयवसं रिशन्तीः शुद्धा अपः सुप्रपाने पिबन्तीः ।

मा वः स्तेन ईशत् माघशंसुः परि वो हेती रुद्रस्य वृज्याः ॥ ७ ॥

प्रजावतीः । सुयवसम् । रिशन्तीः । शुद्धाः । अपः । सुप्रपाने । पिबन्तीः ।

मा । वः । स्तेन । ईशत् । मा । अघशंसुः । परि । वः । हेतिः । रुद्रस्य । वृज्याः ॥ ७ ॥

१. ख-प्राप्नोतु, न-भ-प्राप्नोत् । २. ख-झ-त-र-भ-र-श-प्रवेशम् । ३. ख-झ-झ-त-न-भ-र-‘गावः’
 नास्ति । ४. ख-झ-न-भ-य-अन्नं भक्षणमुच्यते; झ-अन्नमुच्यते समवेत क्रियते; त-र-अन्नम् ।

हे गावो यूयं प्रजावती प्रजावत्यो वत्साभिर्युक्ता भवतेति शेष । सुयवस शोभनतृणं
रिशन्तीः रिशन्त्यो भक्षणार्थं हिंसन्त्यो भवत । सुप्रपाणे सुखेन पातव्ये तटाकादौ शुद्धाः निर्मलाः
अप उदकानि पिबन्तीः पिबन्त्यश्च भवत । वः युष्मान् स्तेन. तस्करः^१ मा ईशत मेशिष्ट ।
ईश्वरो मा भूत् । तथापि अघशंसः व्याघ्रादिः शत्रुः मा ईशत । अपि च वः युष्मान् रुद्रस्य
कालात्मकस्य परमेश्वरस्य हेतिः आयुध च^२ परि वृज्याः परिवृणक्तु । परिहरतु^३ ॥

उपेदमुपपर्वनमासु गोषूप पृच्यताम् । उप ऋषभस्य रेतस्युपेन्द्र तव वीर्ये ॥ ८ ॥

उप । इदम् । उपऽपर्वनम् । आसु । गोषु । उप । पृच्यताम् ।

उप । ऋषभस्य । रेतसि । उप । इन्द्र । तव । वीर्ये ॥ ८ ॥

आसु गोषु इदमुपपर्वनम् आप्यायनम् उप पृच्यतां संपृच्यताम् । हे इन्द्र तव वीर्ये
त्वदीयवीर्ये निमित्ते ऋषभस्य गावां गर्भमादधानस्य वृषभस्य रेतसि इदमुपपर्वनमाप्यायनम्^४ ।
गोषु हि आप्यायितासु सतीषु तत्संबन्धिक्षीरादिहविर्द्वारेणन्द्र आप्यायितो भवतीत्यर्थः । उप इति
पुनर्वचनं पादभेदानां^५ पूरणार्थमिति ॥ २५ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरधरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये चतुर्थाष्टके षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमह वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ सप्तमोऽध्याय आरभ्यते । षष्ठस्य मण्डलस्य तृतीयेऽनुवाके पञ्च सूक्तानि व्याकृतानि । 'इन्द्रं
वः' इति षड्वचं षष्ठं सूक्तं भरद्वाजस्यायं त्रैष्टुभमेन्द्रम् । अनुक्रमयते च—'इन्द्रं षट्' इति । गतो
विनियोगः ॥

इन्द्रं वो नरः सुख्याय सेपुर्महो यन्तः सुमतये चकानाः ।

महो हि दाता वज्रहस्तो अस्ति महामु रणवमवसे यजध्वम् ॥ १ ॥

इन्द्रम् । वः । नरः । सुख्याय । सेपुः । महः । यन्तः । सुऽमतये । चकानाः ।

महः । हि । दाता । वज्रहस्तः । अस्ति । महाम् । ऊँ इति । रणवम् । अवसे । यजध्वम् ॥ १ ॥

हे यजमानाः वः युष्माकं संबन्धिनः नर. नेतार ऋत्विज सख्याय सखिभावार्थम्^६ इन्द्रं
सेपुः परिचरन्ति स्पृशन्ति वा । कथंभूताः । मह. महान्ति स्तोत्राणि यन्तः उपयन्तः प्रामुवन्तः ।

१. ख-ज्ञ-न-भ-र-चौरः; य-चौरः । २. ख-ज्ञ-त-न-भ-य-र-च मा । ३. ख-ज्ञ-त-न-भ-य-र-
न परिहरतु । ४. ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-य-र-माप्यायताम् । ५. ख-ज्ञ-न-भ-पादभेदेन, ज्ञ-पादभेदात्,
त-र-पादभेदान् । ६. ज्ञ-त-सखिभावार्थे ।

कुर्वन्त इत्यर्थः । तथा वसुमते । सुमतिः शोभनानुग्रहात्मिका तदीया बुद्धिः । तां चकानाः कामय-
मानाः ॥ 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मण संप्रदानसज्ञा । चकाना इति कामयतेऽच्छान्दसं
रूपम् ॥ यद्वा । महो महत्कर्म यन्तः^१ अनुतिष्ठन्तः सुमते सुमति शोभनां स्तुतिं चकानाः शब्दयन्तः ॥
'कै गै शब्दे' इत्यस्माद्धिः कानचि रूपम् ॥ वहि यस्मात् वज्रहस्तः वज्रपाणिर्निद्रं महः महतो
धनस्य दाता अस्ति भवति तस्मात् वर्णं रमणीयं महामु महान्तमेव अवसे रक्षणाय यजध्वं
हविभिः पूजयत ॥

आ यस्मिन्हस्ते नर्या मिमिक्षुरा रथे हिरण्यये रथेष्टाः ।

आ रश्मयो गर्भस्त्योः स्थूरयोराध्वन्नश्वांसो वृषणो युजानाः ॥ २ ॥

आ । यस्मिन् । हस्ते । नर्याः । मिमिक्षुः । आ । रथे । हिरण्यये । रथेऽस्थाः ।

आ । रश्मयः । गर्भस्त्योः । स्थूरयोः । आ । अध्वन् । अश्वासः । वृषणः । युजानाः ॥ २ ॥

यस्मिन् इन्द्रे नर्याः नृभ्यो हिता रायः आ यमिमिक्षुः आसिच्यन्ते आपूर्यन्ते । व्यत्ययेन
कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । इन्द्रे कुत्रेति चेत् । हस्ते तदीये बाहौ । यद्वा । एतत्समानाधिकरणमिन्द्रस्य
विशेषणम् । हस्ते हन्तर्यस्मिन्निन्द्र इत्यर्थः । उक्तं यास्केन—'हस्तो हन्ते प्राशुर्हन्ते' (निरु. १.७)
इति । यद्वा । ईदृशे यस्मिन्निन्द्रे वर्तमाना नृहिता राय आमिमिक्षुः आसिच्यन्ति आपूरयन्ति स्तोतृन् ।
यश्चेन्द्रः रथेष्टा रथे स्थाता तत्स्वभावः सन् हिरण्यये सुवर्णमये रथे आ तिष्ठति । यद्वा । रथेष्टा
रथेऽवस्थिता रायो धनानि हिरण्यये रथे तिष्ठन् य इन्द्र आ सिच्यति अभिवर्षति । यस्य च स्थूरयोः
स्थूलयोर्विस्तृतयोः गर्भस्त्योः । बाहुनामैतत् । बाह्वो रश्मयः अमीशवः आ^२ सिच्यन्ते आयम्यन्ते^३ ।
यस्य च अश्वासः अश्वाः वृषणः सेक्ताः युवानः युजानाः रथे युज्यमानाः अध्वन् अध्वनि मार्गे
आ मिमिक्षुः आसिच्यन्ति आपूरयन्ति । आगच्छन्तीत्यर्थः । तस्मिन्द्रे स्तुम इति शेषः ॥

श्रिये ते पादा दुव आ मिमिक्षुर्धृष्णुर्वज्री शर्वसा दक्षिणावान् ।

वसानो अत्कं सुरभिं दृशे कं स्वर्णं नृतविषिरो बभूथ ॥ ३ ॥

श्रिये । ते । पादा । दुवः । आ । मिमिक्षुः । धृष्णुः । वज्री । शर्वसा । दक्षिणावान् ।

वसानः । अत्कम् । सुरभिम् । दृशे । कम् । स्वः । न । नृतो इति । इषिरः । बभूथ ॥ ३ ॥

हे इन्द्र श्रिये ऐश्वर्यार्थं ते स्वदीययोः पादा पादयोः दुवः परिचरणम् आ यमिमिक्षुः
आसिच्यन्ति समर्पयन्ति । भरद्वाजः समर्पयति । व्यत्ययेन बहुवचनम् । यद्वा । ते तव पादौ श्रिये
श्रयितुं सेवितुं दुवः परिचरणम् आ सिच्यन्ति अनुतिष्ठन्ति । यस्त्व शर्वसा बलेन धृष्णुः शत्रूणां
धर्षकः वज्री वज्रवान् दक्षिणावान् । दक्षिणा स्तोतृभ्यो दातव्यं धनम् । तद्वान् हे नृतो नेतरिन्द्र स
त्वं सुरभिं प्रशस्तम् अत्कं सततगमनशीलमात्मीयं^४ रूपं दृशे सर्वेषां दर्शनार्थं वसानः आच्छादयन्
स्वर्णं सूर्य इव इषिरः गन्तैषणीयो वा बभूथ भवसि । कमिति पूरकः ॥

१. ख-ज्ञ-न-न-भ-य-यन्तो गच्छन्त । २. श-उक्तं च । ३. ख-भ-आमिमिक्षुः आसि-
च्यन्ते आयन्ते, घ-आमिमिक्षुः, ज्ञ-आसिच्यन्ते आश्रीयन्ते, श-आमिमिक्षुः आसिच्यन्ते आश्रीयन्ते ।
४. ख-ज्ञ-न-न-भ-र-संतत० ।

स सोम आमिश्रतमः सुतो भूद्यस्मिन्पुक्तिः पच्यते सन्ति धानाः ।

इन्द्रं नरः स्तुवन्तो ब्रह्मकारा उक्था शंसन्तो देववाततमाः ॥ ४ ॥

सः । सोमः । आमिश्रतमः । सुतः । भूत् । यस्मिन् । पुक्तिः । पच्यते । सन्ति । धानाः ।
इन्द्रम् । नरः । स्तुवन्तः । ब्रह्मकाराः । उक्था । शंसन्तः । देववाततमाः ॥ ४ ॥

यः सोमो वक्ष्यते वसः वसोमः वसुतः अभिषुतः सन् वामिश्रतमः आमिसुख्येन मिश्रतमः^१
वभूत् । इन्द्रेणात्यर्थं संगच्छते । यस्मिन् सोमेऽभिषुते सति पुक्तिः पक्तव्यः पुरोडाशादिः पच्यते ।
भृष्टयवा । धानाः । ताश्च वसन्ति हविरर्थं संस्कृता भवन्ति । यस्मिन् सोमेऽभिषुते वनरः नेतार
ब्रह्मकाराः ब्रह्मणः अन्नस्य हविरिक्षणस्य कर्तारः^२ ऋत्विजः इन्द्रं स्तोत्रैः स्तुवन्तः उक्था उक्थानि
शस्त्राणि च शंसन्तः उच्चारयन्तः देववाततमाः देवानतिशयेनोपगता^३ भवन्ति स सोम इन्द्रेण
संमिश्रितोऽभूदित्यन्वयः ॥

न ते अन्तः शर्वसो धाय्यस्य वि तु बाबधे रोदसी महित्वा ।

आ ता सूरिः पृणति तूतुजानो यूथेवाप्सु समीजमान ऊती ॥ ५ ॥

न । ते । अन्तः । शर्वसः । धायि । अस्य । वि । तु । बाबधे । रोदसी इति । महित्वा ।
आ । ता । सूरिः । पृणति । तूतुजानः । यूथाऽईव । अप्सु । समीजमानः । ऊती ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ते तव अस्य उक्तगुणस्य शर्वसः बलस्य अन्तः अवसानं न धायि । अत्र
केवलोऽपि दधातिरवपूर्वार्थो द्रष्टव्यः । नावाधायि । अस्माभिर्नाजायीत्यर्थः । यद्वलं रोदसी द्यावा-
पृथिव्यौ महित्वा महत्त्वेन तु क्षिप्रं वि बाबधे यस्माद्वलात् द्यावापृथिव्यौ बिभीत इत्यर्थः । ता
तद्वलं सूरिः स्तोता तूतुजानः स्वरितः सन् ऊती ऊत्या तर्पकेण हविषा समीजमान सम्यग्यजन्
आ पृणति आपूरयति । तत्र दृष्टान्तः । यूथेव अप्सु उदकेषु गवां यूथानीव यथा गोपाल अपः
पाययन्नङ्घ्रिस्तर्पयति तद्वत् ॥

एवेदिन्द्रः सुहवः ऋष्वो अस्तूती अनूती हिरिशिप्रः सत्वा ।

एवा हि जातो असमात्योजाः पुरु च वृत्रा हनति नि दस्यून् ॥ ६ ॥

एव । इत् । इन्द्रः । सुहवः । ऋष्वः । अस्तु । ऊती । अनूती । हिरिऽशिप्रः । सत्वा ।

एव । हि । जातः । असमातिऽओजाः । पुरु । च । वृत्रा । हनति । नि । दस्यून् ॥ ६ ॥

एव एवमुक्तेन प्रकारेण ऋष्वः महान् इन्द्रः सुहवः अस्तु सुखेनाह्लातव्यो भवतु । इत्
इति पूरणः । हिरिशिप्रः । शिप्रे हन् नासिके वा । हस्तिवर्णे शिप्रे यस्य तादृश इन्द्रः ऊती
ऊत्यागमनेन अनूती अनूत्यानागमनेन वा सत्वा गमयिता भवति धनानाम् । स्वयमागतोऽनागतोऽपि

१. ख-झ-भ-य-मिश्रिततमो, घ-श-मिश्रिततमो । २. श-काराः कर्तार । ३. ख-घ-म-
नोपगन्तारो । ४. य-सुखेन ह्लातव्यो ।

स्तोत्रभ्यो धनं प्रयच्छतीत्यर्थः । एषा एहि एवं हि जातः प्रादुर्भूतोऽयमिन्द्रः असमात्योजाः
असमाति असमानम् अनुपमम् उत्कृष्टतरमोजो बलं यस्य तादृशं सन् पुरु पुरुणि बहूनि च वृत्रा
वृत्राण्यावरकाणि रक्षःप्रभृतीनि हनति हिनस्तु । तथा दस्यून् उपक्षपयितृन् शत्रून् च
हन्तु ॥ १ ॥

‘भूय इत्’ इति पञ्चमं सप्तमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षे त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘भूयः पञ्च’ इत्यनुक्रान्तम् ।
अग्निष्टोमे माध्यन्दिनसवनेऽच्छावाकशस्त्र एतत्सूक्तं शंसनीयम् । सूत्रितं च—‘उदिन्वस्य रिच्यते भूय
इत्’ (आश्व. श्रौ. ५. १६) इति । महाव्रतेऽपि निष्केवत्य एतत्सूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—
‘भूय इद्वावृधे वीर्याय नृणामु त्वा’ (ऐ. आ. ५. १. ६) इति ॥

भूय इद्वावृधे वीर्याय एको अजुर्यो दयते वसूनि ।

प्र रिरिचे दिव इन्द्रः पृथिव्या अर्धमिदस्य प्रति रोदसी उभे ॥ १ ॥

भूर्यः । इत् । वृधे । वीर्याय । एकः । अजुर्यः । दयते । वसूनि ।

प्र । रिरिचे । दिवः । इन्द्रः । पृथिव्याः । अर्धम् । इत् । अस्य । प्रति । रोदसी इति । उभे इति ॥ १ ॥

अयमिन्द्रः भूय इत् बहुतरमेव वावृधे प्रवृद्धोऽभूत् । किमर्थम् । वीर्याय वीरकर्माणि
वृत्रवधादीनि कर्तुम् । एकः मुख्यः अजुर्यः जरयितुमशक्यः स च इन्द्रः वसूनि धनानि दयते
स्तोत्रभ्यो ददाति । तथा दिव द्युलोकात् पृथिव्याः भूमेश्चायमिन्द्रः प्र रिरिचे अतिरिच्यते ।
किंच अस्य इन्द्रस्य उभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ अर्धमित् अर्धमेव प्रति । अस्येन्द्रस्याधो भागो
द्यावापृथिव्योः प्रतिनिधिर्भवतीत्यर्थः ॥

अधा मन्ये बृहदसुर्यमस्य यानि दाधार नकिरा मिनाति ।

दिवेदिवे सूर्यो दर्शतो भूद्धि सन्नान्युर्विया सुक्रतुर्धात् ॥ २ ॥

अध । मन्ये । बृहत् । असुर्यम् । अस्य । यानि । दाधार । नकिः । आ । मिनाति ।

दिवेऽदिवे । सूर्यः । दर्शतः । भूत् । वि । सन्नानि । उर्विया । सुऽक्रतुः । धात् ॥ २ ॥

अध अधुना अस्य इन्द्रस्य बृहत् महत् असुर्यम् असुरहननकुशलं बलं मन्ये स्तौमि । मन्यतिः
स्तुतिकर्मा । स चेन्द्रः यानि कर्माणि दाधार धारयति तानि नकिः । आ मिनाति न कश्चिदपि
हिनस्ति । कानि पुनस्तानि उच्यते । दिवेदिवे प्रतिदिनं वृत्रेणावृतः सूर्यो दर्शतः दर्शनीयः
भूत् भवति । आवरकस्यासुरस्य वधेन सूर्यं प्रकाशितवानित्येकं कर्म । सुक्रतु शोभनकर्मा स
इन्द्रः सन्नानि भुवनानि उर्विया उरुणि विस्तीर्णानि वि धात् व्यधात् अकार्षात् । इदमपरं
कर्म । एतदादीनि बहूनि कर्माणि कृतवानित्यर्थः ॥

अद्या चिन्नु चित्तदपो नदीनां यदाभ्यो अरदो गातुमिन्द्र ।

नि पर्वता अन्नसदो न सेदुस्त्वया दृळ्हानि सुक्रतो रजांसि ॥ ३ ॥

अद्य । चित् । नु । चित् । तत् । अर्पः । नदीनाम् । यत् । आभ्यः । अरदः । गातुम् । इन्द्र ।
नि । पर्वताः । अन्नऽसदः । न । सेदुः । त्वया । दृळ्हानि । सुक्रतो इति सुक्रतो । रजांसि ॥ ३ ॥

हे इन्द्र अद्या चित् अद्यापि नू चित् पुरापि तव नदीनां संबन्धि तदपः कर्म वर्तते । आभ्यः नदीभ्यः गातुं मार्गम् अरदः प्रवहनार्थं व्यलिख इति यत् कर्म तत्सर्वदानुपक्षीणं सद्रूपं इत्यर्थः । अपि च त्वदाज्ञया पर्वताः गिरयः नि षेटुः निषण्णाः । उत्पत्तनं परित्यज्य कचिदेव स्थाने नैश्चल्येनोपविष्टा बभूवुः । अन्नसदो न । अन्नं अदनीयमन्नम्^१ । तदर्थं सीदन्तः पुरुषा इव । यथा ते भोजनार्थं नैश्चल्येनासते तथेत्यर्थः^२ । अतः कारणात् हे सुक्रतो शोभनकर्मक्षिन्द्र त्वया रजांसि सर्वे लोकाः दृळ्हानि दहितानि^३ स्थिरीकृताः^३ आसन् ॥

सत्यमित्तन्न त्वावाँ अन्यो अस्तीन्द्र देवो न मर्त्यो ज्यायान् ।

अहन्नहिँ परिशयानमर्णोऽवासृजो अपो अच्छा समुद्रम् ॥ ४ ॥

सत्यम् । इत् । तत् । न । त्वाऽवान् । अन्यः । अस्ति । इन्द्र । देवः । न । मर्त्यः । ज्यायान् ।
अहन् । अहिम् । परिशयानम् । अर्णः । अत्र । असृजः । अपः । अच्छ । समुद्रम् ॥ ४ ॥

हे इन्द्र वक्ष्यमाणं तत् सत्यमित् सत्यमेव नानृतम् । त्वत्त्वान् त्वत्सदृशः अन्यः देवः न अस्ति । त्वत्सदृशोऽन्यः मर्त्यः मनुष्योऽपि न एव विद्यते । ज्यायान् अधिकोऽपि देवो मनुष्यो वा न खल्वस्ति । इति यद्वीयते तत्सत्यमेवेत्यर्थः । अपि च त्वम् अर्णः उदकं परिशयानं परिवृत्य शयानम् अहिम् मेघम् अहन् अवधीः । हत्वा च समुद्रम् अन्तरिक्षं जलधिं वा अच्छ आभिमुख्येन अप उदकानि अवासृज अवाङ्मुखतया विसृष्टवानसीत्यर्थः ॥

त्वमपो वि दुरो विषूचीरिन्द्र दृळ्हमरुजः पर्वतस्य ।

राजाभवो जगतश्चर्षणीनां साकं सूर्यं जनयन्धामुषासम् ॥ ५ ॥

त्वम् । अपः । वि । दुरः । विषूचीः । इन्द्र । दृळ्हम् । अरुजः । पर्वतस्य ।

राजा । अभवः । जगतः । चर्षणीनाम् । साकम् । सूर्यम् । जनयन् । धाम् । उषासम् ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वं दुरः वृत्रेणावृताः^१ अपः विषूचीं विविधमञ्चन्त्यो यथा सर्वतः प्रसृता भवन्ति तथा वि असृजः । यतस्त्वं पर्वतस्य पर्वततो मेघस्य दृळ्हं दृढमपानं बन्धकप्रदेशम् असृज । अभाङ्क्षी । अपि च त्वं जगतः संबन्धिनीनां चर्षणीनां प्रजानां राजाभवः अधिपतिर्भवसि ।

१. ख-झ-त२-भ-सदनीयम्० । २. ख-झ त२-न भ-र-इत्यर्थः । ३. ख-भ-दृढानि । ३. ज्ञ-वृत्रेणावृतद्वारा ।

किं कुर्वन् । वसूँ वसां द्युलोकम् उपसं च तमसा प्रावृतम् एतद्वित्तयं^१ वसाकं युगपदेव वजनयन् प्रादुर्भावयन् । प्रकाशयन्नित्यर्थः ॥ २ ॥

‘अभूरेकः’ इति पञ्चर्चमष्टमं सूक्तं भरद्वाजस्य सुहोत्रस्यार्चम् । उपान्या शक्ररी शिष्टाश्चतस्र-
स्त्रिष्टुभः । इन्द्रो देवता । अनुक्रम्यते च—‘अभूरेकः सुहोत्रस्तु चतुर्थी शक्ररी’ इति । महाव्रतस्य
निष्केवल्ये इदमादीन्यष्ट सूक्तानि शंसनीयानि । तथा पञ्चमारण्यकम्—‘अभूरेको रयिपते रयीणा-
मित्यष्टौ सूक्तानि’ (ऐ आ ५ २ २) इति । पृष्ठयस्य पष्ठेऽहनि निष्केवत्य इदं सूक्तं निविद्धानम् ।
सूत्रितं च—‘एन्द्र याहुप नः प्र घा न्वस्याभूरेक इति निष्केवत्यम्’ (आश्व. श्रौ. ८ १) इति ।
विश्वजिति माध्यदिनेऽच्छावाकशस्त्रे सामसूक्ताख्यमेतच्छंसनीयम् । सूत्रितं च—‘अभूरेको रयिपते
रयीणामिति सामसूक्तानि’ (आश्व. श्रौ. ८. ७) ॥

अभूरेको रयिपते रयीणामा हस्तयोरधिथा इन्द्र कृष्टीः ।

वि तोके अप्सु तनये च सूरैर्वोचन्त चर्षणयो विवाचः ॥ १ ॥

अभूः । एकः । रयिपते । रयीणाम् । आ । हस्तयोः । अधिथाः । इन्द्र । कृष्टीः ।

वि । तोके । अप्सु । तनये । च । सूरैः । अवोचन्त । चर्षणयः । विवाचः ॥ १ ॥

हे वरयिपते धनस्य^२ पालक^३ इन्द्र वृष्टः प्रधानभूतस्त्वं वरयीणां धनानां स्वामी अभू.
भवसि । यद्वा । रयीणां रयिपते इति संबन्धः । एको रयिशब्दोऽनुवादो यथा ‘गवामसि गोपतिरेक
इन्द्र’ (ऋ. स. ७ ९८ ६) इति । तदानीमेको मुख्यस्त्वं भवसीति योजनीयम् । अपि च हे इन्द्र
त्वं वृष्टयो आत्मीययोर्बाह्वो कृष्टीः प्रजाः वआ अधिथा. आधत्से । सर्वं जगत्तवाज्ञायां वर्तते
इत्यर्थः । किंच वचर्षणयः मनुष्या. वतोके पुत्रे अप्सु उदकेषु वसूरैः शत्रूणां प्रेरके वतनये पौत्रे चैतेषु
निमित्तभूतेषु सत्सु विवाचः विशिष्टा. स्तुतीः वि अवोचन्त विविधं ब्रुवन्ति ॥

त्वद्भियेन्द्र पार्थिवानि विश्वाच्युता चिच्छयावयन्ते रजांसि ।

द्यावाक्षामा पर्वतासो वनानि विश्वं दृळ्हं भयते अज्मन्ना ते ॥ २ ॥

त्वत् । भिया । इन्द्र । पार्थिवानि । विश्वा । अच्युता । चित् । च्यवयन्ते । रजांसि ।

द्यावाक्षामा । पर्वतासः । वनानि । विश्वम् । दृळ्हम् । भयते । अज्मन् । आ । ते ॥ २ ॥

हे इन्द्र वृष्टत् त्वत्तः वभिषा भयेन विश्वा विश्वानि व्यापकानि पार्थिवानि । पृथिव्यन्त-
रिक्षनाम^४ । तत्र भवानि रजांसि उदकानि अच्युता चित् च्यावयितुमशक्यान्यपि^५ च्यावयन्ते
मेघाः प्रच्यावयन्ति । वर्षन्तीत्यर्थः । अपि च हे इन्द्र वते तव वआ^६ अज्मन् आगमने सति द्यावा-
क्षामा द्यावापृथिव्यौ पर्वतासः गिरयः वनानि वृक्षाश्च भयं प्राप्नुवन्ति । किं बहुना विश्वं सर्वं
दृळ्हं स्थिरं प्राणिजातं भयते बिभेति ॥

१. ख-ज्ञ-न-भ-य-इत्येतत्त्रितयम् । २. घ-श-धनपालक । ३. श-नामैतत् । ४. ख-ज्ञ-त-
भ-य-र-च्यवयितुम् । ५. त-न-‘आ’ नास्ति ।

त्वं कुत्सेनाभि शुष्णमिन्द्राशुषं युध्य कुर्यवं गविष्टौ ।

दशं प्रपित्वे अध सूर्यस्य मुषायश्चक्रमविवे रपांसि ॥ ३ ॥

त्वम् । कुत्सेन । अभि । शुष्णम् । इन्द्र । अशुषम् । युध्य । कुर्यवम् । गोऽईष्टौ ।

दशं । प्रऽपित्वे । अध । सूर्यस्य । मुषायः । चक्रम । अविवेः । रपांसि ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं कुत्सेन सह^१ अशुषं शोषयितुमशक्यं प्रबलं शुष्णं सर्वस्य शोषकमेतत्संज्ञम-
सुरम् अभि युध्य अभ्ययुध्य^२ । कुत्सेन साहाय्यार्थं तेनासुरेण सह युद्धं कृतवानसीत्यर्थः । तथा
गविष्टौ । गावो बाणा इष्यन्ति गच्छन्तीति गविष्टिः संग्रामः । तस्मिन् कुर्यवम् एतत्संज्ञमसुरं च
दशं अदशः । हिसितवानसि ॥ 'दशं दशने' इत्येतस्माच्छान्दसे लोटि रूपम् ॥ अध अपि च
प्रपित्वे प्रपत्ने युद्धे सूर्यस्य चक्रं रथावयवभूतं मुषायः अमुष्णाः । तदाप्रभृति सूर्यस्य रथ
एकचक्रोऽभूत् । तथा चान्नातं—'सप्त युजन्ति रथमेकचक्रम्' (ऋ. सं. १. १६४ २) इति । एत-
शाख्यस्य ऋषेः सूर्येण सह युद्धे तत्साहाय्यार्थमागत इन्द्र सूर्यस्य चक्रमपहतवान् इत्याख्यातम्^३ ।
'सूरश्चक्रं प्र बृहज्जात ओजसा' (ऋ. सं. १ १३०. ९) इति च निगमान्तरम् । अपि च रपांसि
पापकारीणि रक्षःप्रभृतीनि अविवे. अस्मालोकादगमयः । अवधीरित्यर्थः^४ ॥

त्वं शतान्यव शम्बरस्य पुरो जघन्थाप्रतीनि दस्योः ।

अशिक्षो यत्र शच्या शचीवो दिवोदासाय सुन्वते सुतक्रे

भरद्वाजाय गृणते वसूनि ॥ ४ ॥

त्वम् । शतानि । अव । शम्बरस्य । पुरः । जघन्थ । अप्रतीनि । दस्योः ।

अशिक्षः । यत्र । शच्या । शचीवः । दिवःऽदासाय । सुन्वते । सुतक्रे ।

भरद्वाजाय । गृणते । वसूनि ॥ ४ ॥

हे इन्द्र त्वं शतानि शतसंख्यानि^१ दस्योः उपक्षपयितुरसुरस्य शम्बरस्य एतत्संज्ञस्य पुरः
पुरीः अप्रतीनि । लिङ्गव्यत्ययः । केनाप्यप्रतिगताः अव जघन्थ अवाहन् । हे शचीवः प्रज्ञावन्
हे सुतक्रे अभिषुतेन सोमेन क्रीतेन्द्र यत्र यस्मिन् काले सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते दिवोदासाय
शच्या प्रज्ञया अशिक्षः धनानि प्रादाः गृणते स्नवते भरद्वाजाय च वसूनि प्रादाः तस्मिन् काले
शम्बरीः पुरोऽव जघन्थेत्यन्वयः ॥

स संत्यसत्वनमहते रणाय रथमा तिष्ठ तुविनृम्ण भीमम् ।

याहि प्रपथिन्नवसोर्प मद्विक्प्र च श्रुत श्रावय चर्षणिर्म्यः ॥ ५ ॥

सः । संत्यऽसत्वन् । महते । रणाय । रथम् । आ । तिष्ठ । तुविऽनृम्ण । भीमम् ।

याहि । प्रऽपथिन् । अवसा । उप । मद्विक् । प्र । च । श्रुत । श्रावय । चर्षणिऽर्म्यः ॥ ५ ॥

१ ख-घ-भ-श-सह युव्यमानम् । २ ख-झ-झ-त-र-इत्याख्यानम्, न-इत्याम्नोतम् । ३ ख-
घ-झ-त-२-भ-र-अवधीदित्यर्थः । ४ झ-संख्याका ।

हे ऽसत्यसत्त्वन् । सत्या.^१ सत्वानो भटा^२ यस्य स तथोक्तः । हे ऽतुविनृम्ण । तुवि बहुलं नृम्णं धनं यस्य स तथोक्तः । हे तादृशेन्द्र ऽसः त्वं ऽमहते ऽरणाय संग्रामाय तदर्थं ऽभीमं भयंकरमात्मीयं ऽरथमा ऽतिष्ठ । हे ऽप्रपथिन् प्रकृष्टमार्गेन्द्र ऽअवसा रक्षणेन सह तेन च रथेन ऽउप ऽयाहि आगच्छ ऽमद्रिक् मदभिमुखः । तथा हे ऽश्रुत विश्रुतेन्द्र ऽचर्षणिभ्यः प्रजाभ्यः ऽप्र ऽश्रावय ऽच अस्मान् प्रख्यापय च । सर्वसु प्रजासु मध्ये अस्मान् प्रख्यातान् कुर्वित्यर्थः ॥ ३ ॥

‘अपूर्व्या’ इति पञ्चमं नवमं सूक्तं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘अपूर्व्या’ इत्यनुक्रान्तम् । द्वितीये छान्दोगिकेऽहनि निष्केवल्य एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—‘अपूर्व्या पुरुतमानि तां सु ते कीर्तिम्’ (आश्व. श्रौ. ८.७) इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्येऽस्य^३ सूक्तस्य विनियोग उक्तः ॥

अपूर्व्या पुरुतमान्यस्मै महे वीराय तवसे तुराय ।

विरिञ्चिने वज्रिणे शंतमानि वचांस्यासा स्थविराय तक्षम् ॥ १ ॥

अपूर्व्या । पुरुऽतमानि । अस्मै । महे । वीराय । तवसे । तुराय ।

विरिञ्चिने । वज्रिणे । शम्ऽतमानि । वचांसि । आसा । स्थविराय । तक्षम् ॥ १ ॥

ऽअपूर्व्या अपूर्व्याणि पूर्वैरकृतानि नूतनानि ऽपुरुतमानि बहुतमानि ऽशंतमानि सुखकृतमानि ऽवचांसि स्तुतिरूपाणि वाक्यानि ऽआसा आस्येन ऽअस्मै इन्द्राय ऽतक्षम् अतक्षम् । करोमि । कीदृशाय । ऽमहे महते ऽवीराय विविधं शत्रूणामीरयित्रे ऽतवसे तवस्विने बलवते ऽतुराय त्वरमाणाय ऽविरिञ्चिने विशेषेण स्तुत्याय ऽवज्रिणे वज्रवते ऽस्थविराय प्रवृद्धाय ॥

स मातरा सूर्येणा कवीनामवासयदुजदद्रिं गृणानः ।

स्वाधीभिर्ऋक्भिर्वावशान उदुस्त्रियाणामसृजन्निदानम् ॥ २ ॥

सः । मातरा । सूर्येण । कवीनाम् । अवासयत् । रुजत् । अद्रिम् । गृणानः ।

सुऽआधीभिः । ऋक्ऽभिः । वावशानः । उत् । उस्त्रियाणाम् । असृजत् । निऽदानम् ॥ २ ॥

ऽसः इन्द्रः ऽमातरा मातरौ दिवं च पृथिवी च ऽकवीनां क्रान्तदर्शिनामङ्गिरसामर्थाय ऽसूर्येण ऽअवासयत् प्राकाशयत् । किं कुर्वन् । ऽअद्रिं गवामदर्शनाय बलेन स्थापितं पर्वतं ऽरुजत् भञ्जन् । यद्वा । कवीनाम्^४ अङ्गिरसामिति तृतीयार्थे षष्ठी । अङ्गिरोभिः ऽगृणानः स्तूयमान इति संबन्धः । अपि च ऽस्वाधीभिः शोभनध्यानैः ऽऋक्भिः स्तोत्रभिरङ्गिरोभिः ऽवावशान. पुनः पुनः काश्यमानः सन् ऽउस्त्रियाणां बलस्य भृत्यैः पणिभिरपहतानां गवां ऽनिदानं बन्धनम् ऽउत् ऽअसृजत् असोचयत् ॥

१. ज्ञ-सत्या अबाध्या । २. ख१-भरा, झ-य-र-भावा नो; त-न-भावा । ३. ख-ज्ञ-त-न-भ-र-निष्केवल्येऽप्यस्य । ४. ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-र-‘कवीनाम्’ नास्ति ।

स वह्निभिर्ऋक्भिर्गोषु शश्वन्मितञ्जुभिः पुरुकृत्वा जिगाय ।

पुरः पुरोहा सखिभिः सखीयन्द्दृहा रुरोज कविभिः कविः सन् ॥ ३ ॥

सः । वह्निऽभिः । ऋक्ऽभिः । गोषु । शश्वत् । मितञ्जुऽभिः । पुरुऽकृत्वा । जिगाय ।

पुरः । पुरऽहा । सखिऽभिः । सखिऽयन् । दृहाः । रुरोज । कविऽभिः । कविः । सन् ॥ ३ ॥

वपुरुकृत्वा बहुकर्मकृत् वसः इन्द्रः वह्निभिः हविषां वोदृभिः ऋक्भिः स्तोतृभिः शश्वत् सर्वदा मितञ्जुभिः संकुचितजानुभिरङ्गिरोभि सह गोषु निमित्तभूतेषु जिगाय असुरान् जितवान् । जित्वा च पुरोहा पुराणां हन्ता सः इन्द्रः सखिभि समानख्यानैः कविभि क्रान्तप्रज्ञैरङ्गिरोभिः सह सखीयन् सखित्वमात्मन इच्छन् कविः सन् स्वयमपि क्रान्तप्रज्ञो भवन् दृहाः स्थिरा पुरः आसुरीः पुरीः रुरोज^१ ॥

स नीव्याभिर्जरितारमच्छा महो वाजैभिर्महद्भिश्च शुष्मैः ।

पुरुवीराभिवृषभ क्षितीनामा गिर्वणः सुविताय प्र याहि ॥ ४ ॥

सः । नीव्याभिः । जरितारम् । अच्छ । महः । वाजैभिः । महत्ऽभिः । च । शुष्मैः ।

पुरुऽवीराभिः । वृषभ । क्षितीनाम् । आ । गिर्वणः । सुविताय । प्र । याहि ॥ ४ ॥

हे वृषभ कामानां वर्षक हे गिर्वणः गिरा स्तुत्या संभजनीयेन्द्र वसः^२ त्वं महः महद्भिः वाजैभिः वाजैरज्ञै महद्भि शुष्मै बलै च सह क्षितीनां प्रजानां मध्ये जरितार स्तोतारम् अच्छ आभिमुख्येन नीव्याभि नव्याभिर्नवतराभि पुरुवीराभिः पुरुणां बहूनां वीरयित्रीभिः बड-वाभिः आ प्र याहि आगच्छ । किमर्थम् । सुविताय ज्ञोभनाय । सुखप्राप्त्यर्थमित्यर्थः ॥

स सर्गेण शर्वसा तक्तो अत्यैरप इन्द्रो दक्षिणतस्तुराषाट् ।

इत्था सृजाना अनपावृदर्थं दिवेदिवे विविषुरप्रमृष्यम् ॥ ५ ॥

सः । सर्गेण । शर्वसा । तक्तः । अत्यैः । अपः । इन्द्रः । दक्षिणतः । तुराषाट् ।

इत्था । सृजानाः । अनपऽवृत् । अर्थम् । दिवेऽदिवे । विविषुः । अप्रऽमृष्यम् ॥ ५ ॥

वपुराषाट् तुराणां हिंसकानां सोढाभिभविता वस इन्द्रः सर्गेण सर्वदोषुक्तेन शर्वसा बलेन अत्यैः अश्वैः सततगामिभिस्तेजोभिर्वा तक्त संगतः सन् दक्षिणतः दक्षिणायने अपः उदकानि विसृजतीति^३ शेषः । इत्था इत्थमेनेन प्रकारेण सृजाना सृज्यमानास्ता आपः अर्थं गन्तव्यम् अप्रमृष्यम् अन्यैरक्षोभ्यं समुद्रं दिवेदिवे प्रतिदिनम् अनपावृत् अपावर्तनं पुनरागमनं^४ यथा न भवति तथा विविषु व्यामुवन्ति ॥ अर्तस्थान्प्रत्ययान्तस्य रूपमर्थमिति ॥ ४ ॥

१. ज-रुरोज बभञ्ज । २. ज-त-य- 'सः' नास्ति । ३. ख-ज्ञ-क्ष-त-भ-र-श-सृजतीति । ४. ख १-ज्ञ-भ-न-य-पुनरागमनं न अपावर्तनम् अनपावर्तनम् अपुनरागमनम्; ज-ण-पुनरागमनम् अपावर्तनम् अनपावर्तनम् पुनरागमनम् ५. ख १-त-न-भ-य- 'न' नास्ति ।

‘य ओजिष्ठः’ इति पञ्चदशमं सूक्तं शुनहोत्रस्यार्थं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । अनुक्रम्यते च—‘य ओजिष्ठः शुनहोत्रस्तु’ इति । महाव्रतेऽपि निष्कैवल्य उक्तो विनियोगः ॥

य ओजिष्ठ इन्द्र तं सु नो दा मदो वृषन्स्वभिष्टिर्दास्वान् ।

सौवश्यं यो वनवत्स्वश्चो वृत्रा समत्सु सासहदमित्रान् ॥ १ ॥

यः । ओजिष्ठः । इन्द्र । तम् । सु । नः । दाः । मदः । वृषन् । सुऽअभिष्टिः । दास्वान् ।

सौवश्यम् । यः । वनवत् । सुऽअश्वः । वृत्रा । समत्सु । सहत् । मित्रान् ॥ १ ॥

हे वृषन् कामानां वर्षित । इन्द्र त्वं यः पुत्रः ओजिष्ठः ओजस्वितमो बलवत्तम । मदः तव मादयिता स्तुतिभिः स्तोतेत्यर्थः । स्वभिष्टिः शोभनाभ्येषणं दास्वान् । हविषां दानं दाः । तद्वान् । एवगुणविशिष्टं तं पुत्रं नः अस्मभ्यं सु सुष्ठु दा देहि । यः पुत्रः स्वश्च सन् समत्सु संग्रामेषु सौवश्यं शोभनाश्वानां समूहं वनवत् हिंस्यात् । तथा वृत्रा वृत्रान् वारयितृन् अमित्रान् शत्रून् सासहत् अत्यर्थमभिभवेत् तं दा इत्यन्वयः ॥

त्वां हीन्द्रावसे विवाचो हवन्ते चर्षणयः शूरसातौ ।

त्वं विप्रैर्वि पणीरंशायस्त्वोत् इत्सर्निता वाजमवी ॥ २ ॥

त्वाम् । हि । इन्द्र । अवसे । विवाचः । हवन्ते । चर्षणयः । शूरसातौ ।

त्वम् । विप्रैः । वि । पणीन् । अशायः । त्वाऽऊतः । इत् । सर्निता । वाजम् । अवी ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वां हि त्वामेव विवाचः विविधा स्तुतिरूपा वाचो येषां तादृशाः चर्षणयः मनुष्याः शूरसातौ शूरैः संभजनीये संग्रामे अवसे रक्षणार्थं हवन्ते आह्वयन्ति । किञ्च त्वं विप्रैर्वि विप्रैर्मैत्राविभिरङ्गिरोभिः सार्धं पणीन् । वलस्यानुचरा असुराः पणयः । तान् वि अशायः विशेषेणाशाययः । हतवानित्यर्थः । अतः त्वोत् इत् त्वयोतो रक्षित एव सर्निता संभक्ता पुरुषः वाजम् अन्नम् अवां अभिगन्ता भवति ॥

त्वं तां इन्द्रोभयां अमित्रान्दासां वृत्राण्यार्यां च शूरः ।

वधीर्वनेव सुधितेभिरत्कैरा पृत्सु दर्षि नृणां नृतम ॥ ३ ॥

त्वम् । तान् । इन्द्र । उभयान् । अमित्रान् । दासां । वृत्राणि । आर्यां । च । शूरः ।

वधीः । वनाऽइव । सुधितेभिः । अत्कैः । पृत्सु । दर्षि । नृणाम् । नृतम् ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं तान् उभयान् वक्ष्यमाणान् उभयविधान् अमित्रान् शत्रून् वधी अहिंसीः । के त उभयविधाः । दासा उपक्षयितृन् कर्मविरोधिनो वलप्रभृतीनसुरान् ॥ ‘सुपां सुलक्ष्’ इति शस

१. ख१-दातारा, ज-झ-ण-न-भ-दाता दा, त-र-दातारं दा । २. ख-भ-शत्रूश्च समत्सु संग्रामेषु । ३. ख-झ भ-वृत्रप्र°, ज-त२-र-श-बलप्र°, न-बलवृत्रप्र° ।

आकारः ॥ $\sqrt{\text{आर्या}} \text{ आर्याणि कर्मानुष्ठानत्वेन श्रेष्ठानि } \sqrt{\text{वृत्राणि}} \text{ आवरकाणि विश्वरूपादीनि } \sqrt{\text{च तान्}}^1$
 उभयविधान् हे $\sqrt{\text{शूर}} \text{ त्वं हतवानित्यर्थः । } \sqrt{\text{नृणां}} \text{ नेतृणां मध्ये } \sqrt{\text{नृतम}} \text{ अतिशयेन नेतर्हे इन्द्र } \sqrt{\text{पृत्सु}} \\
 संग्रामेषु $\sqrt{\text{सुधितेभि}} \text{ सुष्ठु निहितैः } \sqrt{\text{अत्कैः}} \text{ आत्मीयैरायुधैः } \sqrt{\text{आ}} \sqrt{\text{दधि}} \text{ अन्यानपि शत्रूनादृणासि}$
 विदारयसि । तत्र दृष्टान्तः । $\sqrt{\text{वनेव}} \text{ वनानीव । यथा}^2 \text{ दृक्षजातानि कुठारादिभिश्छिनत्ति तद्वत् ॥}$$

स त्वं न इन्द्राकवाभिरुती सखा विश्वायुरविता वृधे भूः ।

स्वर्षाता यद्वयामसि त्वा युध्यन्तो नेमधिता पृत्सु शूर ॥ ४ ॥

सः । त्वम् । नः । इन्द्र । अकवाभिः । ऊती । सखा । विश्वऽआयुः । अविता । वृधे । भूः ।
 स्वःऽसाता । यत् । ह्वयामसि । त्वा । युध्यन्तः । नेमऽधिता । पृत्ऽसु । शूर ॥ ४ ॥

हे $\sqrt{\text{इन्द्र}} \sqrt{\text{सः}} \text{ तादृशः } \sqrt{\text{त्वम्}} \sqrt{\text{अकवाभिः}} \text{ अकुत्सिताभिः } \sqrt{\text{ऊती}} \text{ ऊतिभी रक्षाभि } \sqrt{\text{नः}}$
 अस्माकं $\sqrt{\text{वृधे}} \text{ वर्धनाय } \sqrt{\text{अविता}} \text{ रक्षिता } \sqrt{\text{भू}} \text{ भव । तथा } \sqrt{\text{विश्वायु}} \text{ सर्वतो गन्ता त्वमस्माकं } \sqrt{\text{सखा}}$
 च भव । $\sqrt{\text{नेमधिता}} \text{ नेमशब्दोऽर्धवाची । उक्तं च—'त्वो नेम इत्यर्धस्य' (निरु ३. २०) इति ।}$
 अर्धाः कतिपयाः पुरुषा धीयन्त एष्विति नेमधितयः संग्रामाः । तादृशेषु $\sqrt{\text{पृत्सु}} \text{ पृतनासु संग्रामेषु}$
 $\sqrt{\text{युध्यन्तः}} \text{ युद्धं कुर्वन्तो वयं } \sqrt{\text{स्वर्षाता}} \text{ स्वः सुष्ठु अरणीयं}^3 \text{ धनं तस्य संभजनार्थं हे } \sqrt{\text{शूर}} \text{ त्वां } \sqrt{\text{यत्}}$
 यदा $\sqrt{\text{ह्वयामसि}} \text{ आह्वयाम तदानीं त्वमविता सखा च भवेत्यर्थः ॥}$

नूनं न इन्द्रापराय च स्या भवा मृळीक उत नो अभिष्टौ ।

इत्था गृणन्तो मद्दिनस्य शर्मन्दिवि प्याम पायै गोषतमाः ॥ ५ ॥

नूनम् । नः । इन्द्र । अपराय । च । स्याः । भव । मृळीकः । उत । नः । अभिष्टौ ।
 इत्था । गृणन्तः । मद्दिनस्य । शर्मन् । दिवि । प्याम । पायै । गोऽसतमाः ॥ ५ ॥

हे $\sqrt{\text{इन्द्र}} \text{ त्वं } \sqrt{\text{नूनम्}} \text{ अद्य } \sqrt{\text{नः}} \text{ अस्माकं } \sqrt{\text{स्या}} \text{ अस्मदीयो भव । } \sqrt{\text{अपराय}} \text{ च अपरस्मिन्नन्यस्मि-}$
 न्नपि कालेऽस्मदीयो भव । $\sqrt{\text{उत}} \text{ अपि च त्वं } \sqrt{\text{नः}} \text{ अस्माकम् } \sqrt{\text{अभिष्टौ}} \text{ अभिगमने सति } \sqrt{\text{मृळीकः}}$
 सुखयिता भव । $\sqrt{\text{इत्था}} \text{ इत्थमनेन प्रकारेण } \sqrt{\text{गृणन्तः}} \text{ स्तुवन्तो वयं } \sqrt{\text{गोषतमा}} \text{ गवां संभक्तृतमाः}$
 सन्तः $\sqrt{\text{मद्दिनस्य}} \text{ महत्स्वव संबन्धिनि } \sqrt{\text{दिवि}} \text{ द्योतमाने } \sqrt{\text{प्याम}} \text{ दुःखस्य पारके } \sqrt{\text{शर्मन्}} \text{ शर्मणि सुखे}$
 . $\sqrt{\text{स्याम}} \text{ वर्तमाना भवेम ॥ ५ ॥}$

‘सं च त्वे जग्मुः’ इति पञ्चर्चमैकादशं सूक्तं शुनहोत्रस्यार्थं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘सं च त्वे’
 इत्यनुक्रान्तम् । तृतीये छान्दोगिकेऽहनीदमादिके द्वे सूक्ते । सूत्रितं च—‘सं च त्वे जग्मुरिति सूक्ते’
 (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्य उक्तो विनियोगः ॥

सं च त्वे जग्मुर्गिरं इन्द्र पूर्वीर्वि च त्वद्यन्ति विभ्वो मनीषाः ।

पुरा नूनं च स्तुतयः ऋषीणाम् पस्पृध इन्द्रे अर्घ्युक्थार्का ॥ १ ॥

सम् । च । त्वे इति । जग्मुः । गिरः । इन्द्र । पूर्वीः । वि । च । त्वत् । यन्ति । विऽभ्वः । मनीषाः ।
पुरा । नूनम् । च । स्तुतयः । ऋषीणाम् । पस्पृधे । इन्द्रे । अर्घि । उक्थऽअर्का ॥ १ ॥

हे इन्द्र त्वे त्वयि पूर्वीः बह्वयः गिरः स्तुतयश्च स जग्मुः संगच्छन्ते । त्वत् त्वन्तः विभ्वः
विभवो विस्तृताः मनीषाः स्तोत्राणां मतयश्च वि यन्ति विविधं निर्गच्छन्ति । शेषः परोक्षकृतः ।
पुरा पूर्वस्मिन्काले नूनम् अद्य च ऋषीणाम् अतीन्द्रियार्थदर्शिनां भरद्वाजादीनां स्तुतयः स्तोत्राणि
इन्द्रे अधि अधिक पस्पृधे अस्पृधन्त । अहमहमिकयेन्द्रस्य स्तवने त्वरिता बभूवुरित्यर्थः । तथा
उक्थार्का । उक्थं शस्त्रम् । तद्रूपाण्यर्काणि अर्चनसाधनानि स्तोत्राणि च पस्पृधे अस्पृधन्त ॥

पुरुहूतो यः पुरुगूर्तः ऋभ्वाँ एकः पुरुप्रशस्तो अस्ति यज्ञैः ।

रथो न महे शर्वसे युजानोऽस्माभिरिन्द्रो अनुमाद्यो भूत् ॥ २ ॥

पुरुऽहूतः । यः । पुरुऽगूर्तः । ऋभ्वा । एकः । पुरुऽप्रशस्तः । अस्ति । यज्ञैः ।

रथः । न । महे । शर्वसे । युजानः । अस्माभिः । इन्द्रः । अनुऽमाद्यः । भूत् ॥ २ ॥

पुरुहूतः बहुभिरूहूतः पुरुगूर्तः बहुभिरुद्यमितः ऋभ्वा महान् एकः प्रधानभूत एवंगुणविशिष्टः
यः इन्द्र यज्ञैः यष्टृभिः पुरुषैः यजनसाधनैः १ स्तोत्रैर्वा पुरुप्रशस्तः अस्ति बहुधा प्रशस्तः स्तुतो
भवति सः इन्द्रः रथो न रथ इव महे महते शर्वसे बलाय तदर्थं युजानः अस्मत्स्तुतिभिर्युज्य-
मानः सन् अस्माभिः स्तोत्रभिः अनुमाद्यो भूत् सर्वदा स्तुत्यो भवतु ॥

न यं हिंसन्ति धीतयो न वाणीरिन्द्रं नक्षन्तीदुभि वर्धयन्तीः ।

यदि स्तोतारः शतं यत्सहस्रं गृणन्ति गिर्वेणसं शं तदस्मै ॥ ३ ॥

न । यम् । हिंसन्ति । धीतयः । न । वाणीः । इन्द्रम् । नक्षन्ति । इत् । अभि । वर्धयन्तीः ।

यदि । स्तोतारः । शतम् । यत् । सहस्रम् । गृणन्ति । गिर्वेणसम् । शम् । तत् । अस्मै ॥ ३ ॥

यम् इन्द्रं धीतयः कर्माणि परिचरणानि न हिंसन्ति न बाधन्ते । वाणीः वाण्य
स्तुतयश्च यं न बाधन्ते । दातुमसमर्थः पुरुषोऽन्यकृतैः परिचरणैः स्तुतिभिश्च भृशं खिद्यते २ अस्य चेन्द्रस्य
बहुधनत्वादात्वाच्च तस्मिन् प्रयुज्यमानानि परिचरणानि स्तोत्राणि च बाधहेतवो नाभूवन्नित्यर्थः ।
किं तर्हीत्यत आह । तमिन्द्रं वर्धयन्तीः वर्धयन्त्यः अभि नक्षन्ति अभिगच्छन्ति ३ अपि च
गिर्वेणसं गिरां संभक्तारमिन्द्रं शतं शतसंख्याकाः स्तोतारः यदि गृणन्ति स्तुवन्ति । यत्
यदि च सहस्रं सहस्रसंख्याकाः स्तोतारः स्तुवन्ति तत् सर्वं स्तोत्रम् अस्मै इन्द्राय शं सुखकरं
भवति ॥

अस्मा एतद्विष्य^१ चैवं मासा मिमिक्ष इन्द्रे न्ययामि सोमः ।

जनं न धन्वन्नाभि सं यदापः सत्रा वावृधुर्हवनानि यज्ञैः ॥ ४ ॥

अस्मै । एतत् । दिवि । अर्चाऽइव । मासा । मिमिक्षः । इन्द्रे । नि । अयामि । सोमः ।

जनम् । न । धन्वन् । अभि । सम् । यत् । आपः । सत्राः । ववृधुः । हवनानि । यज्ञैः ॥ ४ ॥

एतत् एतस्मिन् दिवि दिवसे सौत्येऽहनि अर्चैव अर्चनसाधनेन स्तोत्रेणैव मासा मानेन 'इन्द्राय त्वा वृत्रघ्ने' इत्यादिमन्त्रसाधयेन युक्तः मिमिक्षः वसतीवर्यैकधनाख्याभिरङ्गिरासिक्तः सोमः अस्मै । विभक्तिव्यत्ययः । अस्मिन् इन्द्रे न्ययामि मियतोऽभूत् । यद्वा । अस्मै इन्द्रायैतत्स्तोत्रं ब्रवाणीति शेषः । दिवि द्युलोके अर्चैव अर्कं सूर्य इव मासा । लुप्तोपममेतत् । माति परिच्छिनत्तीति मासश्चन्द्रमाः । स इव मिमिक्षो वृष्ट्युदकानां सेक्ता य इन्द्रो वर्ततेऽस्मिन्निन्द्रेऽभिषुत सोमो नियम्यते स्म । किञ्च तस्मिन् यज्ञैः यजनसाधनैः पुरोडाशादिभिर्हविर्भिः सार्धं हवनानि स्तोत्राणि सत्रा सह वावृधुः अवर्धयन् । तत्र दृष्टान्तः । धन्वन् धन्वनि मरुदेशे अभि अभिमुखं स यत् सम्यग्यत्यो^१ गच्छन्त्यः आपः जनं प्राणिनमिव । यथा मरुदेश उपलभ्यमाना आपः प्राणिनं वर्धयन्ति तद्वत् ॥

अस्मा एतन्महाङ्गुषमस्मा इन्द्राय स्तोत्रं मतिभिरवाचि ।

असवथा महति वृत्रतूर्य इन्द्रो विश्वायुरविता वृधश्च ॥ ५ ॥

अस्मै । एतत् । महि । आङ्गुषम् । अस्मै । इन्द्राय । स्तोत्रम् । मतिऽभिः । अवाचि ।

असत् । यथा । महति । वृत्रतूर्ये । इन्द्रः । विश्वऽआयुः । अविता । वृधः । च ॥ ५ ॥

अस्मै इन्द्राय महि महत् एतत् आङ्गुषं स्तोत्रं मतिभिः स्तोत्रभिः अवाचि उक्तमभूत् । अस्मा इन्द्राय स्तोत्रम् इति पुनरुक्तिरादरार्था । विश्वायु सर्वत्र गन्ता स इन्द्रः महति प्रभूते वृत्रतूर्ये संग्रामे यथा येन प्रकारेणास्माकम् अविता रक्षक वृध वर्धयिता च असत् भवेत् तथावाचीत्यन्वयः ॥ ॥ ६ ॥

'कदा भुवन्' इति पञ्च द्वादशं सूक्तं नरस्यार्पं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुक्रान्तं—'कदा नरस्तु' इति । तृतीये छन्दोमे महाव्रते च निष्केवल्य उक्तो विनियोगः ॥

कदा भुवन्नथक्षयाणि ब्रह्म कदा स्तोत्रे सहस्रपोष्यं दाः ।

कदा स्तोमै वासयोऽस्य राया कदा धिर्यः करसि वाज्ररत्नाः ॥ १ ॥

कदा । भुवन् । रथक्षयाणि । ब्रह्म । कदा । स्तोत्रे । सहस्रऽपोष्यम् । दाः ।

कदा । स्तोमम् । वासयः । अस्य । राया । कदा । धिर्यः । करसि । वाज्ररत्नाः ॥ १ ॥

हे इन्द्र व्रह्म ब्रह्माणि स्तोत्राण्यस्मदीयानि वरधक्षयाणि रथनिवासानि कदा कस्मिन्काले
 भुवन् भवेयुः । रथेऽवस्थितं त्वां कदा प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । कदा कस्मिन् काले स्तोत्रे स्तुवते मह्यं
 सहस्रपोष्य सहस्रसख्याकपुरुषपोषकं गोसमूहं पुत्रं वा दा. दद्याः । कदा च अस्य मम स्तोत्रं
 स्तोम स्तोत्रं राया धनेन वासय. व्यापये. । धिय कर्माणि चाग्निहोत्रादीनि वाजरत्ना वाजैरञ्जै
 रमणीया कदा कस्मिन् काले करसि कुर्याः । एवं स्तोता फलस्य विलम्बमसहमानं^१ इन्द्रमनया
 पृष्टवान् ॥

कहिं स्वित्तिन्द्र यन्नृभिर्नृवीरैर्वीरान्नीलयासे जयाजीन् ।

त्रिधातु गा अधि जयासि गोष्विन्द्र द्युम्नं स्वर्वद्वेह्यस्मे ॥ २ ॥

कहिं । स्वित् । तत् । इन्द्र । यत् । नृभिः । नृन् । वीरैः । वीरान् । नीलयासे । जयं । आजीन् ।
 त्रिधातु । गाः । अधि । जयासि । गोषु । इन्द्र । द्युम्नम् । स्वः । ऽवत् । धेहि । अस्मे इति ॥ २ ॥

फलस्य विलम्बमसहमानं ऋषिरनयापीन्द्रं पृच्छति । हे इन्द्र कहिं स्वित् कदा खलु तत् भवेत् ।
 नृभिः अस्मदीयैः पुरुषैः नृन् शत्रुपुरुषान् तथा वीरैः अस्मदीयैः पुत्रैः वीरान् शत्रुपुत्रांश्च यत्
 नीलयासे त्वं संश्लेषये^२ सयोजये^३ ॥ नीलयति. संश्लेषणकर्मा^३ ॥ ईदृशं युद्धे यत्संश्लेषणं तत्कदा भवे-
 दिति वितर्कः । अपि चास्मदर्थं त्वम् आजीन् संग्रामान् कदा जय जये । कदा च गोषु अभि-
 गन्तुषु शत्रुषु विद्यमाना त्रिधातु त्रिधातू क्षीरदधिघृतानां त्रयाणां धारयित्री गाः अधि जयासि
 अधिकं जये । हे इन्द्र त्वं स्वर्वत् व्याप्सिम् द्युम्नं धनम् अस्मे अस्मासु कदा धेहि धारये ॥

कहिं स्वित्तिन्द्र यज्जरित्रे विश्वप्सु ब्रह्म कृणवः शविष्ठ ।

कदा धियो न नियुतो युवासे कदा गोमघा हवनानि गच्छाः ॥ ३ ॥

कहिं । स्वित् । तत् । इन्द्र । यत् । जरित्रे । विश्वप्सु । ब्रह्म । कृणवः । शविष्ठ ।
 कदा । धियः । न । नियुतः । युवासे । कदा । गोमघा । हवनानि । गच्छाः ॥ ३ ॥

अनयापि कतिचित् प्रश्ना क्रियन्ते । हे इन्द्र कहिं स्वित् कदा खलु तत् भवेत् । हे
 शविष्ठ बलवत्तमेन्द्र त्वं जरित्रे स्तोत्रे विश्वप्सु बहुविधरूपं ब्रह्म अन्नं कृणव करोषीति यत् तत्कदा
 भवेदिति वितर्कः । कदा च धिय. कर्माणि । न इति समुच्चये । नियुतः स्तुतीश्च युवासे आत्मनि^४
 योजये^४ । कदा च त्वं गोमघा गोमघानि गवां दातृणि ॥ मंहतेर्दानार्थस्य रूपमुत्तरपदम् ॥ हवनानि
 स्तोत्राणि गच्छा अभिगच्छे^५ ॥

स गोमघा जरित्रे अश्वश्चन्द्रा वाजश्रवसो अधि धेहि पृक्षः ।

पीपिहीषः सुदुर्घामिन्द्र धेनुं भरद्वाजेषु सुरुचौ रुरुच्याः ॥ ४ ॥

सः । गोमघाः । जरित्रे । अश्वश्चन्द्राः । वाजश्रवसः । अधि । धेहि । पृक्षः ।

पीपिहि । इषः । सुदुर्घाम् । इन्द्र । धेनुम् । भरद्वाजेषु । सुसुरुचः । रुरुच्याः ॥ ४ ॥

१. घ-मसहमानः स, श-मसहमान सन् । २. घ-संहरे. । ३. ख-न-म-संश्लेषकर्मा ।
 ४. ज्ञ-त-य-आत्मना नियोजये । ५. ख१-ज-झ-न-भ-आगच्छे. ।

हे इन्द्र वस. त्वं वजरित्रे स्तोत्रे गोमघा. गवां दात्री अश्वश्चन्द्राः अश्वैराह्लादयन्तीः वाज-
श्रवसः वाजैर्बलैः प्रसिद्धा एवभूताः पृष्ठः अन्नानि भरद्वाजेषु भरद्वाजपुत्रेण्वस्मासु अधि धेहि
धारय । तथा इष तान्यन्नानि सुदुघां शोभनदोग्ध्री धेनुं गां च हे इन्द्र पीपिहि प्यायय ।
अपि च ता इषो गौश्च सुरुच शोभनदीप्तयो यथा भवन्ति तथा त्वं रुह्यया दीपयेः । शोभन-
दीप्तियुक्ताश्च ता सन्निवत्यर्थः ॥

तमा नूनं वृजनमन्यथा चिच्छूरो यच्छक्र वि दुरो गृणीषे ।

मा निररं शुक्रदुघस्य धेनोराङ्गिरसान्ब्रह्मणा विप्र जिन्व ॥ ५ ॥

तम् । आ । नूनम् । वृजनम् । अन्यथा । चित् । शूरः । यत् । शक्र । वि । दुरः । गृणीषे ।

मा । निः । अरम् । शुक्रदुघस्य । धेनोः । आङ्गिरसान् । ब्रह्मणा । विप्र । जिन्व ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वं नूनम्^१ अद्यतनं वृजनं बाधकमस्वदीयं शत्रुम् अन्यथा चित् अन्येनैव प्रकरणे
योजय । येन प्रकरणे सर्वे जीवन्ति तद्विलक्षणं प्रकार मरणार्थं प्रापयेत्यर्थः । आकारः पूरकः । हे
शक्र सर्वकार्येषु शक्तेन्द्र शूर शौर्यैर्पितः वि दुरः विशेषेण दारयिता शत्रूणाम् । यद्वा । दुरो
द्वाराणि शत्रुसंबन्धीनि विघटयस्त्वं यत् यस्मात् गृणीषे अस्माभिः स्तुत्यसे तस्मात् कारणात् शुक्र-
दुघस्य शुक्राणां निर्मलानां दोग्धुरिन्द्रस्य धेनोः वाच स्तोत्रात् वमा निरर मा निर्गच्छेयम् । यद्वा ।
शुक्रस्य पयसो दोग्ध्या धेनोस्त्वया दत्ताया गोः सकाशात् मा निर्गच्छेयम् ॥ अरमित्याख्यातम्
'अ गतौ' इत्यस्य रूपम् ॥ सा सर्वदास्मासु निवसस्वित्यर्थः । हे विप्र प्राज्ञेन्द्र आङ्गिरसान्
अङ्गिरोगोत्रजानस्मान् ब्रह्मणा अन्नेन जिन्व प्रीणय ॥ ७ ॥

'सत्रा मदासः' इति पञ्चमं त्रयोदशं सूक्तं नरस्यार्षं त्रैष्टुभमेन्द्रम् । 'सत्रा' इत्यनुक्रान्तम् ।
पृष्ठयस्य पञ्चमेऽहनि निष्केवल्य एतत्सूक्तं शस्यम्^२ । सूत्रितं च—'प्रेदं ब्रह्मेन्द्रो मदाय सत्रा मदास
इति निष्केवल्यम्' (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति । विश्वजिति माध्यंदिनसवने प्रशास्तुः शस्त्र इदं
सामसूक्तार्थं शंसनीयम् । सूत्रितं च—'सत्रा मदासो यो जात एवाभूरेक इति सामसूक्तानि'
(आश्व. श्रौ. ८. ७) इति । महाव्रतेऽपि^३ निष्केवल्य उक्तो विनियोगः ॥

सत्रा मदासस्तव विश्वजन्याः सत्रा रायोऽध ये पार्थिवासः ।

सत्रा वाजानामभवो विभक्ता यदेवेषु धारयथा असुर्यम् ॥ १ ॥

सत्रा । मदासः । तव । विश्वजन्याः । सत्रा । रायः । अध । ये । पार्थिवासः ।

सत्रा । वाजानाम् । अभवः । विभक्ता । यत् । देवेषु । धारयथा । असुर्यम् ॥ १ ॥

हे इन्द्र तव त्वदीयाः मदासः सोमपानजनिता मदा सत्रा । सत्यनामैतत् । सत्यं
विश्वजन्याः सर्वजनहिता भवन्ति । यद्वा । सत्रेति महन्नाम । महान्तस्तव मदा इति योज्यम् । अध
अपि च पार्थिवासः पृथिव्युपलक्षिते लोकत्रये भवास्त्वदीयाः ये रायः धनसमूहाः सन्ति तेऽपि

१. ख-झ-त२-न-भ-र-अनूनम् । २. ख-घ-झ-त१-न-भ-र-श-'शस्यं' नास्ति; झ-शंस्यम् । ३. त-
महाव्रते ।

वसत्रा सत्यं विश्वजनहिता भवन्तीत्यन्वयः । किञ्च त्व ववाजानाम् अन्नानां वसत्रा सत्यं विभक्ता दाता वभव भवसि । यद्वा । सत्रा महतां वाजानामिति योज्यम् । यत् यस्मात्त्वं वदेवेषु मध्ये असुर्यं बलं वधारयथाः अतः कारणात्त्वमेवं करोपीत्यर्थः ॥

अनु प्र येजे जन ओजो अस्य सत्रा दधिरे अनु वीर्याय ।

स्युमगृभे दुधयेऽर्वते च क्रतुं वृञ्जन्त्यपि वृत्रहृत्ये ॥ २ ॥

अनु । प्र । येजे । जनः । ओजः । अरय । सत्रा । दधिरे । अनु । वीर्याय ।

स्युमगृभे । दुधये । अर्वते । च । क्रतुम् । वृञ्जन्ति । अपि । वृत्रहृत्ये ॥ २ ॥

व अस्य इन्द्रस्य वओजः बलं वजन यजमानः वअनु वप्र वयेजे संततं प्रकर्षेण यजते पूजयति । अपि च तमिन्द्रं ववीर्याय वीरकर्म कर्तुं वसत्रा सत्यम् वअनु वदधिरे पुरो^१ दधिरे^२ यजमाना । यद्वा । सत्रा महान्तमिन्द्रमिति योज्यम् । अपि च वस्युमगृभे स्युमः स्यूतान् अविच्छेदेन वर्तमानान् शत्रून् गृह्णते वदुधये । दुधिर्हिंसाकर्मा । तेषां हिंसाया वअर्वते शत्रूणामभिगन्त्रे वच तस्मा इन्द्राय वक्रतुं कर्म परिचरणात्मक ववृञ्जन्ति निष्पादयन्ति । किमर्थम् । ववृत्रहृत्ये वृत्रस्य वारकस्य^३ शत्रोर्हनन-निमित्तम् ॥

तं सध्रीचीरूतयो वृष्ण्यानि पौस्यानि नियुतः सश्रुरिन्द्रम् ।

समुद्रं न सिन्धव उक्थशुष्मा उरुव्यचसं गिर आ विशन्ति ॥ ३ ॥

तम् । सध्रीचीः । ऊतय । वृष्ण्यानि । पौस्यानि । निऽयुतः । सश्रुः । इन्द्रम् ।

समुद्रम् । न । सिन्धवः । उक्थशुष्माः । उरुव्यचसम् । गिरः । आ । विशन्ति ॥ ३ ॥

वतम् इन्द्रम् वऊतयः मरुत वसध्रीची. सहाञ्जन्त्यः संगता भूत्वा वसश्रुः सचन्ते सेवन्ते । यद्वा । ऊतयस्तर्पकाण्यन्नानि सह वर्तमानानि भूत्वा सेवन्ते । तथा ववृष्ण्यानि वीर्याणि वपौस्यानि बलानि च वनियुत. रथे युज्यमाना.^३ वडवाश्च तम्^४ वइन्द्रं सेवन्ते । अपि च वउक्थशुष्माः । उक्थं शस्त्रम् । तदेव बलं^५ यासां तादृशाः वगिरः स्तुतयश्च वउरुव्यचसं विस्तीर्णव्याप्तिकं तमिन्द्रम् वआ विशन्ति प्रविशन्ति । तत्र दृष्टान्तः । वसमुद्रं वन वसिन्धवः । यथा स्यन्दनशीला नद्यः समुद्र-माविशन्त्याविश्य च विभक्ततया न दृश्यन्ते एवं सर्वा अपि स्तुतय इन्द्रेणैकीभवन्तीत्यर्थः ॥

स रायस्वामुप सृजा गृणानः पुरुश्चन्द्रस्य त्वमिन्द्र वस्वः ।

पतिर्बभूथासमो जनानामेको विश्वस्य भुवनस्य राजा ॥ ४ ॥

सः । रायः । खाम् । उप । सृज । गृणानः । पुरुश्चन्द्रस्य । त्वम् । इन्द्र । वस्वः ।

पतिः । बभूय । असमः । जनानाम् । एकः । विश्वस्य । भुवनस्य । राजा ॥ ४ ॥

हे वइन्द्र वगृणान स्तूयमानः वस. वत्व वरायः धनस्य वखाम् । नदीनामैतत् । अत्र तत्संबद्धा धारा लक्ष्यते । धाराम् वउप वसृज विमुञ्च । अस्माभि. संयोजयेत्यर्थः । कीदृशस्य धनस्य । वपुरु-

१. ख-झ-न-भ-र-‘पुरो दधिरे’ नास्ति । २. ख-झ-भ-आवरकस्य । ३. श-निगुज्यमाना । ४. ख-झ-झ-त-न-भ-य-र-तमेव । ५. श-शुष्मं बलम् ।

अस्मद्स्य बहूनामाह्लादकस्य वस्व निवासकस्य । अपि च असमः अनुपमः सर्वोऽकृष्टस्त्वं जनानां सर्वेषां प्राणिनां पतिः अधिपतिः । बभूथ^१ । तथा विश्वस्य सर्वस्य भुवनस्य भूतजातस्य एकः असाधारणो राजा ईश्वरश्च बभूविथ^२ ॥

स तु श्रुधि श्रुत्या यो दुवोयुद्यौर्न भूमाभि रायौ अर्यः ।

असो यथा नः शर्वसा चक्रानो युगेयुगे वयसा चेकितानः ॥ ५ ॥

सः । तु । श्रुधि । श्रुत्या । यः । दुवःऽयुः । बौः । न । भूम । अभि । राय । अर्यः ।

अस । यथा । नः । शर्वसा । चक्रान । युगेऽयुगे । वयसा । चेकितानः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र श्रुत्या श्रुत्यानि श्रोतव्यानि स्तोत्राणि तु क्षिप्रं श्रुधि शृणु । वयः त्वं दुवोयुः अस्मदीयं परिचरणमात्मन इच्छन् अर्यः अरे. सबन्धीनि राय. धनानि भूम बहुतराणि द्यौर्न सूर्य इव अभि भवसि स. त्व श्रुधीत्यन्वय । अपि च शर्वसा आत्मीयेन बलेन स्तोतव्येन युक्तः चक्रानः स्तूयमानः युगेयुगे काले काले वयसा हविलक्षणेनास्त्रेण चेकितान. प्रज्ञायमानस्त्व यथा येन प्रकरणे न अस्माकमसाधारणोऽसि तथा असः स्या. ॥ ८ ॥

‘ अर्वाग्रथम् ’ इति पञ्चमं चतुर्दशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘ अर्वाग्रथम् ’ इत्यनुक्रान्तम् । महाव्रते निष्केवल्ये उक्तो विनियोगः ॥

‘ अर्वाग्रथं विश्ववारं त उग्रेन्द्र युक्तासो हरयो वहन्तु ।

कीरिश्चिद्धि त्वा हवते स्वर्वानृधीमहि सधमादस्ते अद्य ॥ १ ॥

अर्वाक् । रथम् । विश्ववारम् । ते । उग्र । इन्द्र । युक्तासः । हरयः । वहन्तु ।

कीरिः । चित् । हि । त्वा । हवते । स्वःऽवान् । ऋधीमहि । सधमादः । ते । अद्य ॥ १ ॥

हे उग्र उद्गूर्णबल इन्द्र युक्तास रथेन युक्ताः हरयः अश्वा एते त्वदीयं विश्ववार विश्वैर्घरणीयं रथम् अर्वाक् अस्मदभिमुखं वहन्तु आनयन्तु । हि यस्मात् स्वर्वान् । स्व सुष्ठु अरणीयं गुणजातम् । तद्वान् कीरिश्चित् स्तोता भरद्वाज ऋषि एत्वा त्वां हवते आह्वयति तस्मात् कारणात् त्वदीयं रथमभिमुखं वहन्वित्यर्थः । वय च अद्य इदानीं एते त्वया सधमाद सह माद्यन्तः ऋधीमहि समृद्धा भवेम ॥

तृतीये पर्यायेऽच्छावाकस्य ‘ प्रो द्रोणे ’ इत्येषा शस्त्रयाज्या । सूत्रितं च—‘ प्रो द्रोणे हरयः कर्माग्निति याज्या ’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

प्रो द्रोणे हरयः कर्माग्न्युनानास ऋज्यन्तो अभूवन् ।

इन्द्रो नो अस्य पूर्व्यः पपीयाद्युक्षो मदस्य सोम्यस्य राजा ॥ २ ॥

प्रो इति । द्रोणे । हरयः । कर्म । अग्नम् । पुनानासः । ऋज्यन्तः । अभूवन् ।

इन्द्र । नः । अस्य । पूर्व्यः । पपीयात् । युक्षः । मदस्य । सोम्यस्य । राजा ॥ २ ॥

वहरयः हरितवर्णाः सोमा. वन. वकर्म अस्मदीयं यज्ञ वप्रो वअग्मन् प्रकर्षेण गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति ।
प्राप्य च वपुनानास. पूयमाना वद्रोणे द्रोणकलशौ वरुज्यन्त. रुजु गच्छन्त वअभूवन् भवन्ति । वपूर्य
पुरातन. वबुधः दीक्षेर्निवासभूतो बुस्थानो वा वमदस्य मदकरस्य वसोऽग्यस्य सोमस्य वराजा ईश्वर एव-
भूत. वइन्द्रः च वअस्य इम सोमं वपपीयात् पिबतु ॥

आसस्त्राणासः शवसानमच्छेन्द्रं सुचक्रे रथ्यासो अश्वाः ।

अभि श्रव ऋज्यन्तो वहेयुर्नू चिन्नु वायोरमृतं वि दस्येत् ॥ ३ ॥

आऽमस्त्राणासः । शवसानम् । अच्छे । इन्द्रम् । सुऽचक्रे । रथ्यासः । अश्वाः ।

अभि । श्रव. । ऋज्यन्तः । वहेयुः । नु । चित् । नु । वायोः । अमृतम् । वि । दस्येत् ॥ ३ ॥

वआसस्त्राणास. परितो गच्छन्त वरथ्यास रथे युक्ताः वअश्वाः वरुज्यन्तः ऋजुगमना सन्त.
वसुचक्रे शोभनचक्रे रथेऽवस्थितं वशवसानं बलमिवाचरन्तम् वइन्द्र वश्रवः श्रवणीयमस्मदीयं हवि
वअच्छ आभिमुख्येन वअभि ववहेयुः आवहेयुः । नू चित् इति निपातो निषेधेऽत्र वर्तते । वअमृतम्
अमरणहेतुभूतं सोमलक्षणं हवि ववायोः हेतो वनु इदानी वनू वचित् नैव ववि वदस्येत् क्षयं न प्राप्नु-
यात् । पात्रे गृहीतः सोमो वायुना क्षुष्यति ततः पुरैव तत्त्वानार्थमश्वा इन्द्रसमिवहेयुरित्यर्थः ॥

वरिष्ठो अस्य दक्षिणामियतीन्द्रो मघोनीं तुविकूर्मितमः ।

यया वज्रिवः परियास्यंहो मघा च धृष्णो दयसे वि सूरिन् ॥ ४ ॥

वरिष्ठः । अस्य । दक्षिणाम् । इयति । इन्द्रः । मघोनीम् । तुविकूर्मितमः ।

यया । वज्रिऽवः । परिऽयासि । अंह. । मघा । च । धृष्णो इति । दयसे । वि । सूरिन् ॥ ४ ॥

वरिष्ठ. उरुतमः वतुविकूर्मितम. अतिशयेन बहुविधकर्मा वइन्द्रो वमघोना मघवतां
हविलक्षणधनोपेतानां मध्ये वअस्य यजमानस्य वदक्षिणां यज्ञे दातव्याम् वइयति प्रेरयति । यद्वा ।
मघोनामिति अस्थेऽयनेन समानाधिकरणम् ॥ वचनव्यत्ययः ॥ मघोनो हविष्मतोऽस्य यजमानस्येत्यर्थः ।
शेषः प्रत्यक्षकृतः । हे वज्रिवः वज्रवज्रिन्द्र वयया दक्षिणया दत्तया वअहः पाप यज्ञसंबन्धि वपरि-
यासि विनाशयसि हे वधृष्णो धर्षक वमघा मघानि धनानि वसूरिन् स्तोतृन् पुत्रांश्च यया च
दक्षिणया वनि वदयसे प्रयच्छसि तादृशीं दक्षिणां प्रेरयसीत्यर्थः ॥

इन्द्रो वाजस्य स्थविरस्य दातेन्द्रो गीर्भिर्वर्धतां वृद्धमहाः ।

इन्द्रो वृत्रं हनिष्ठो अस्तु सत्वा ता सूरिः पूणति तूतुजानः ॥ ५ ॥

इन्द्रः । वाजस्य । स्थविरस्य । दाता । इन्द्रः । गीऽभिः । वर्धताम् । वृद्धमहाः ।

इन्द्रः । वृत्रम् । हनिष्ठः । अस्तु । सत्वा । आ । ता । सूरिः । पूणति । तूतुजानः ॥ ५ ॥

अयम् वइन्द्र वस्थविरस्य^१ ववाजस्य अन्नस्य बलस्य वा वदाता भवतु । स च वइन्द्र. ववृद्ध-
महा. प्रवृद्धतेजस्क सन् वगीर्भि अस्मदीयाभिः स्तुतिभिः ववर्धताम् । वसत्वा शत्रूणां शातयिता

सः । इन्द्रः । वृत्रम् आवरकं शत्रुः । हनिष्ठः हन्तृतमः । अस्तु भवतु । अपि च । सूँरिः । प्रेरकः । सः । इन्द्रः । वृतुजानः । त्वरमाणः । ता तानि धनानि । आ । पृणति अस्मभ्यं प्रयच्छतु ॥ १ ॥

‘ अपादित ’ इति पञ्चर्चं पञ्चदशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘ अपात् ’ इत्यनुक्रान्तम् । महाव्रते निष्केवल्य उक्तो विनियोगः ॥

अपादित उदु नश्चित्रतमो मही भर्षद्द्युमतीमिन्द्रहूतिम् ।

पन्यसीं धीतिं दैव्यस्य यामञ्जनस्य रातिं वनते सुदानुः ॥ १ ॥

अपात् । इतः । उत् । ऊँ इति । नः । चित्रऽतमः । महीम् । भर्षत् । द्युऽमतीम् । इन्द्रऽहूतिम् । पन्यसीम् । धीतिम् । दैव्यस्य । यामन् । जनस्य । रातिम् । वनते । सुऽदानुः ॥ १ ॥

वचित्रतमः चायनीयतम आश्चर्यतमो वा स इन्द्रः । नः अस्मदीयात् । इतः अस्मात् ग्रहचम-
सादेः । अपात् सोमं पिबतु । यद्वा । इतोऽस्मात् शत्रोर्नोऽस्मान् अपात् पातु रक्षतु । उदु इत्येतौ पूरणौ ।
तथा । महीं महतीं । द्युमतीं दीप्तिमतीम् । इन्द्रहूतिम् इन्द्रस्य स्तुतिं । भर्षत् स इन्द्रो बिभर्तुं धारयतु ।
दैव्यस्य देवसवन्धिधनो । जनस्य यामन् यामनि यज्ञे क्रियमाणां । पन्यसीं स्तुत्यतमां । धीतिं परि-
चरणरूपां क्रियां । रातिं दातव्यं हविश्च । सुदानुः शोभनदान इन्द्रः । वनते संभजतु ॥

दूराच्चिदा वसतो अस्य कर्णा घोषादिन्द्रस्य तन्यति ब्रुवाणः ।

एयमेनं देवहूतिर्ववृत्यान्मद्यं गिन्द्रमियमृच्यमाना ॥ २ ॥

दूरात् । चित् । आ । वसतः । अस्य । कर्णा । घोषात् । इन्द्रस्य । तन्यति । ब्रुवाणः ।
आ । इयम् । एनम् । देवऽहूतिः । ववृत्यात् । मद्यक् । इन्द्रम् । इयम् । ऋच्यमाना ॥ २ ॥

अस्य इन्द्रस्य । कर्णा कर्णौ । दूराच्चित् दूरदेशादपि । आ । वसतः स्तोत्रश्रवणार्थमागच्छतः ।
इन्द्रस्य । घोषात् घोषणीयात् स्तोत्राद्धतो । ब्रुवाणः स्तुवन् स्तोता । तन्यति शब्दं करोति । यद्वा ।
सर्वत्र विस्तारयति । देवहूतिः देवस्येन्द्रस्याह्वानरूपा । इयः स्तुतिश्च । ऋच्यमाना स्वयं प्रेर्यमाणा
सती । एनम् । इन्द्रम् । मद्यक् मदभिसुखम् । आ । ववृत्यात् आवर्तयतु । पुनः । इयम् इति पूरणः ॥

तं वो धिया परमया पुराजामजरमिन्द्रमभ्यनूष्यकैः ।

ब्रह्मा च गिरो दधिरे समस्मिन्महांश्च स्तोमो अधि वर्धदिन्द्रे ॥ ३ ॥

तम् । वः । धिया । परमया । पुराऽजाम् । अजरम् । इन्द्रम् । अभि । अनुषि । अकैः ।
ब्रह्म । च । गिरः । दधिरे । सम् । अस्मिन् । महान् । च । स्तोमः । अधि । वर्धत् । इन्द्रे ॥ ३ ॥

हे इन्द्र । तं तादृशम् । इन्द्रं । वः त्वाम् ॥ व्यत्ययेन बहुवचनम् ॥ परमया उत्कृष्टतमया
धिया स्तुत्या । अकैः अर्चनसाधनैर्हविर्भिः । सार्धम् । अभ्यनूषि अभिष्टौमि । कीदृशम् । पुराजां
पूर्वसिन् काले जातं चिरंतनम् । अजरं जरारहितं नित्यम् । अतः कारणात् । अस्मिन् । इन्द्रे । ब्रह्म

ब्रह्माणि हविलक्षणान्यन्नानि वगिरः स्तुतयश्च वसं वदधिरे संधीयन्ते संश्लिष्यन्ते । महान् प्रवृद्धः
स्तोमः वच वधि वधत् अधिकं वर्धते ॥

वर्धाद्यं यज्ञ उत सोम इन्द्रं वर्धाद्ब्रह्म गिरं उक्था च मन्म ।

वर्धाहैनमुषसो यामन्नक्तोर्वर्धान्मासाः शरदो द्याव इन्द्रम् ॥ ४ ॥

वर्धात् । यम् । यज्ञः । उत । सोमः । इन्द्रम् । वर्धात् । ब्रह्म । गिरः । उक्था । च । मन्म ।
वर्ध । अह । एनम् । उपसः । यामन् । अक्तोः । वर्धान् । मासाः । शरदः । द्याव । इन्द्रम् ॥ ४ ॥

यम् वइन्द्र यज्ञः याग वर्धात् वर्धयति । उत अपि च तस्माधनभूत स्तोमः च यमिन्द्र
वर्धयति । तथा ब्रह्म हविलक्षणमन्नं च पुरोडाशादिकं यमिन्द्रं वर्धात् वर्धयति । गिरः स्तोत्राणि
मन्म मननीयानि उक्था उक्थानि शस्त्राणि च यं वर्धयन्ति एनम् इन्द्रम् उपस च अक्तो
रात्रेः यामन् यामनि गमने सति वर्ध^१ वर्धयन्ति^१ । मासाः शरद संवत्सराश्च द्यावः
दिवसाश्चैनम् इन्द्रं वर्धान् वर्धयन्ति^२ ॥

एवा जज्ञानं सहसे अस्मि वावृधानं राधसे च श्रुताय ।

महामुग्रमवसे विप्र नूनमा विवासेम वृत्रतूर्येषु ॥ ५ ॥

एव । जज्ञानम् । सहसे । अस्मि । ववृधानम् । राधसे । च । श्रुताय ।
महाम् । उग्रम् । अवसे । विप्र । नूनम् । आ । विवासेम । वृत्रतूर्येषु ॥ ५ ॥

हे विप्र मेधाविज्जिन्द्र एव एवं जज्ञानं प्रादुर्भवन्तं सहसे शत्रूणामभिभवार्थम् अस्मि^३
बहुलं वावृधानं^४ वर्धमानं महान् महान्तम् उग्रम् उद्गूर्णबलं त्वां नूनम् अद्य वृत्रतूर्येषु^५ श्रुताय^६
विश्रुताय राधसे धनाय च अवसे रक्षणाय च आ विवासेम परिचरेम ॥ ॥ १० ॥

‘मन्द्रस्य कवेः’ इति पञ्चचं षोडश सूक्तं भरद्वाजस्यापि त्रैलोक्यमैन्द्रम् । ‘मन्द्रस्य’ इत्यनुक्रान्तम् ।
गतो विनियोगः ॥

मन्द्रस्य कवेर्दिव्यस्य बह्वेर्विप्रमन्मनो वचनस्य मध्वः ।

अपा नस्तस्य सचनस्य देवेषो युवस्व गृणते गोअग्राः ॥ १ ॥

मन्द्रस्य । कवेः । दिव्यस्य । बह्वेः । विप्रमन्मनः । वचनस्य । मध्वः ।

अपाः । नः । तस्य । सचनस्य । देव । इषः । युवस्व । गृणते । गोअग्राः ॥ १ ॥

मन्द्रस्य मोदनस्य मदकरस्य वा कवे विक्रान्तस्य दिव्यस्य द्विवि भवस्य बह्वेः षोडशः विप्र-
मन्मनः । विप्रा मेधाविनो मन्मानः स्तोतारो यस्य स तथोक्तः । तस्य वचनस्य वचनीयस्य स्तुत्यस्य

१. ख१-भ-वर्धय आवर्धयन्ति; ज-ज्ञ-न-वर्धा वर्धयन्ति; त२-वर्धा वर्धयन्ति । २. ख१-घ-ज-ण-
भ-वर्धयन्ति अह (ख१-भ-अह.) पूरणः । ३. ख-घ-भ-अस्मि संपूर्णम् । ४. घ-ववृधानम् ।
५. घ-वृत्रतूर्येषु रणेषु; ज-श-वृत्रतूर्येषु संग्रामेषु । ६. ख-ज्ञ-त-न-भ-र-‘श्रुताय’ नास्ति ॥ ३ ॥

वतस्य सर्वत्र प्रसिद्धस्य वसचनस्य सेव्यस्य^१ एवंभूतस्य वमध्वः मधुनः सोमस्य ॥ 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥ एवंभूतं वनः अस्मदीयं सोम हे इन्द्र त्वम् अपाः पिब । अपि च हे वदेव द्योतमानेन्द्र वगुणते स्तुवते । तृतीयार्थे चतुर्थी । स्तुवता मया वगीअग्राः । गावोऽग्रे प्रमुखे यासां तादृशा वइषः अन्नानि वयुवस्व संयोजय ॥

अयमुशानः पर्यद्रिमुसा क्रतुधीतिभिर्ऋतयुग्युजानः ।

रुजदरुग्णं वि वलस्य सानुं पणीर्वचोभिरभि योधुदिन्द्रः ॥ २ ॥

अयम् । उशानः । परि । अद्रिम् । उसाः । क्रतुधीतिऽभिः । क्रतुऽयुक् । युजानः ।
रुजत् । अरुग्णम् । वि । वलस्य । सानुम् । पणीन् । वचःऽभिः । अभि । योधत् । इन्द्रः ॥ २ ॥

वअयम् इन्द्रः वअद्रिं वलेन गोपिधानाय निर्मितं शिलोच्चयं वपरि परितः पर्वतसमीपे विद्यमाना वउसाः गाः वउशानः कामयमानः वक्रतुधीतिभिः सत्यकर्मभिरङ्घ्रिभिः वयुजानः संगच्छमानः वक्रतयुक् क्रतेन^२ तत्कृतेन^३ स्तोत्रेण युक्तश्च भूत्वा ववलस्य असुरस्य स्वभूतं वसानुं समुच्छ्रितं पर्वतम् वअरुग्णम् अन्यैरभग्नं ववि वरुजत् व्यभाङ्क्षीत् । किंच वपणीन् वलानुचरानेतत्संज्ञानसुरांश्च ववचोभिः स्तुत्यरायुधैः संतर्जनरूपैर्वाक्यैरेव^३ वा अयम्^३ इन्द्रः वअभि वयोधत् अभ्ययुध्यत् ॥

अयं द्योतयदद्युतो व्यक्तून्दोषा वस्तोः शरदु इन्दुरिन्द्र ।

इमं केतुमदधुनू चिदह्नां शुचिजन्मन उषसश्चकार ॥ ३ ॥

अयम् । द्योतयत् । अद्युतः । वि । अक्तून् । दोषा । वस्तोः । शरदः । इन्दुः । इन्द्र ।
इमम् । केतुम् । अदधुः । नु । चित् । अह्नाम् । शुचिऽजन्मनः । उषसः । चकार ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वया नियम्यमानः पीयमानो वा वअयम् इन्द्रः सोमः वअद्युतः अद्योतमानान् वअक्तून् । अकुरिति रात्रिनाम । अत्र च तत्संबन्धात् पक्षमासादयो लक्ष्यन्ते । पक्षमासादीन् तथा वद्वोषा रात्रि ववस्तोः दिवसं वशरदः संवत्सरंश्च ववि वद्योतयत् व्यकीपयत् । कुत इत्यत आह । वनू वचित् पुरा देवाः वइमं सोमं चन्द्रात्मना नभसि वर्तमानम् वअह्नां दिवसानां वकेतुं प्रज्ञापकं यस्मात् वअदधुः व्यदधुः अकुर्वन् तस्मादनेन पक्षमासादयः सर्वे प्रकाश्यन्ते । चन्द्रगत्यधीनत्वात्तिथिविभागानाम् । अपि चायं सोमः वउषसः उषःकालान् वशुचिजन्मनः आत्मीयेन तेजसा शुद्धोदयान् वचकार करोति ॥

अयं रोचयदरुचो रुचानोऽयं वासयद्वृतेन पूर्वीः ।

अयमीयत क्रतयुग्भिर्ऋतैः स्वर्विदा नाभिना चर्षणिग्राः ॥ ४ ॥

अयम् । रोचयत् । अरुचः । रुचानः । अयम् । वासयत् । वि । क्रतेन । पूर्वीः ।
अयम् । ईयते । क्रतयुक्ऽभिः । अऋतैः । स्वःऽविदा । नाभिना । चर्षणिऽग्राः ॥ ४ ॥

१. ख-सेवनस्य ; झ-न-भ-य-सेवनीयस्य, 'त-सेव्यस्य' नास्ति । २. घ-क्रतेन तत्कृतेन स्तोत्रेण च युजानः, श-तेन क्रतेन स्तोत्रेण च युज्यमान । ३. झ-°वाक्यैर्वायम् ; त-°वाक्यैरेतायम् ।

वअयम् इन्द्र वरुचानः रोचमान सूर्यात्मना दीप्यमानः वअरुचः प्रकाशरहितान् तमसा मली-
मसान् सर्वाह्लोकान् वरोचयत प्रकाशयति । तथा वपूर्वी बह्वीरुषसश्च वअयम् इन्द्रः वकृतेन
सत्यभूतेन सर्वत्र गमनशीलेन वा तेजसा वि व्रासयत् व्यापयति । तत्रत्यानि तमांसि निवर्तयती-
त्यर्थः । तथा वकृत्युग्भिः कृतेन स्तोत्रेण युज्यमानैः वअश्वैः वनाभिना संनद्धेन वस्वविदा सुधुरणी-
यस्य^१ धनस्य लम्भकेन रथेन वचर्षणिप्राः चर्षणीनां मनुष्याणां कामैः पूरयिता सन् वअयम् एवेन्द्र
वर्हयते गच्छति ॥

नू गृणानो गृणते प्रतन राजन्निषः पिन्व वसुदेयाय पूर्वीः ।

अप ओषधीरविषा वनानि गा अर्वतो नृनृचसे रिरिहि ॥ ५ ॥

नु । गृणाः । गृणते । प्रतन । राजन् । इषः । पिन्व । वसुदेयाय । पूर्वीः ।

अप । ओषधीः । अविषा । वनानि । गाः । अर्वतः । नृन् । नृचसे । रिरिहि ॥ ५ ॥

हे वप्रतन पुरातन वराजन् राजमानेन्द्र वगृणानः स्तूयमानस्त्वं ववसुदेयाय वसूनि धनानि
त्वया देयानि यस्मै तादृशाय वगृणते स्तुवते वपूर्वी बह्वीः वइषः अन्नानि वनु क्षिप्रं विन्व सिञ्च
प्रयच्छेत्यर्थः । किंच वकृचसे अर्चयित्रे स्तोत्रे वअपः वृष्टिलक्षणान्युदकानि वओषधी ब्रीह्यादीन्
वअविषा विषरहितानि रक्षकाणि वा ववनानि वृक्षजातानि चूतपनसादीनि वगा वअर्वतः अश्वान् वनृन्
मनुष्यांश्च कर्मकरान् वरिरिहि देहि ॥ ११ ॥

‘इन्द्र पिब’ इति पञ्चमं सप्तदशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘इन्द्र पिब’ इत्य-
नुक्रान्तम् । गतः सूक्तविनियोगः । प्रथमे रात्रिपर्यायेऽच्छावाकस्याद्या^२ शस्त्रयाज्या^३ । सूत्रितं च—
‘इन्द्र पिब तुभ्यं सुतो मदायेति याज्या (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

इन्द्र पिब तुभ्यं सुतो मदायाव स्य हरी वि मुचा सखाया ।

उत प्र गाय गृण आ निषद्याथा यज्ञाय गृणते वर्यो धाः ॥ १ ॥

इन्द्र । पिब । तुभ्यम् । सुतः । मदाय । अर्व । स्य । हरी इति । वि । मुच । सखाया ।

उत । प्र । गाय । गृणे । आ । निऽसद्य । अर्थ । यज्ञाय । गृणते । वर्यः । धाः ॥ १ ॥

हे वइन्द्र तं सोमं विब यः सोमः वतुभ्यं वसदाय मदार्थं वसुतः अभिषुतः । यतस्त्वया
सोमः पातव्योऽतः कारणात् वसखाया समानव्यानौ मित्रभूतौ वा वहरी अश्वौ वअव वस्य अवस्था-
पय । तदनन्तरं वि वमुच रथाद्विमुञ्च । वउत अपि च वगृणे अस्मत्स्तोत्रसंघे वआ आभिमुख्येन
वनिषद्य उपविश्य वप्र वगाय अस्माभिः कृतं स्तोत्रमुपश्लोक्य । वअथ अनन्तरं वयज्ञाय यजमानाय
वगृणते स्तुवते ववयः अन्नं वधा देहि ॥

द्वितीये रात्रिपर्याये^३ अच्छावाकस्य ‘अस्य पिब’ इति शस्त्रयाज्या । सूत्रितं च—‘अस्य^४ पिबेति
याज्या^४’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

१. घ-श-सुष्ठु वरणीयस्य । २. झ-म-°स्याज्यशस्त्रयाज्या, र-°स्याज्या शस्त्रयाज्या, श-°स्याज्य-
शस्त्रस्य याज्या । ३. झ-झ-त-र-न-भ-य-र-पर्याये । ४. न-अस्य पिब यस्य जज्ञान इन्द्रेति याज्या ।

अस्य॑ पिब॒ यस्य॑ जज्ञान॑ इन्द्र॒ मदा॑य॒ क्रत्वे॑ अपिबो॒ विर॑ष्णिन् ।

तमु॑ ते गावो॒ नर॒ आपो॑ अद्रि॒रिन्दुं॑ सम॒ह्यन्पी॑तये॒ सम॑स्मै ॥ २ ॥

अस्य॑ । पिब॒ । यस्य॑ । जज्ञान॑ । इन्द्र॒ । मदा॑य । क्रत्वे॑ । अपिबोः । वि॒र॑ष्णिन् ।

तम् । ऊ॒ इति॑ । ते । गावः । नरः । आपः । अद्रिः । इन्दु॑म् । सम् । अ॒ह्यन् । पी॑तये । सम् । अ॒स्मै ॥ २ ॥

हे १इन्द्र १अस्य इम सोमं १पिब । हे १विरष्णिन् महन् १जज्ञान, जायमान एव त्वं १यस्य य सोमस् १अपिबः पूर्वं पीतवानसि । किमर्थम् । १मदाय हर्षाय १क्रत्वे कर्मणे वृत्रवधादिलक्षणं वीर्यकर्म१ कर्तुं च । १तमु तादृशमेव १इन्दु सोमं १गावः गवि भवाः श्रपणसाधनाः क्षीरादयः १नर, नेतारोऽध्वर्यवः, १आपः वसतीवर्षाख्या, १अद्रि, अभिषवार्यो ब्रावा एते सर्वे १अस्मै अस्येन्द्रस्य १ते तव १पीतये पानार्थं १समह्यन् समगमयन् । 'हि गतौ' इत्यस्यैतद्रूपम् । पुन १सम् इति पूरक ॥

समि॑द्धे अ॒ग्नौ सु॑त इन्द्र॒ सोम॑ आ त्वा॒ वह॑न्तु॒ हर॑यो वहि॑ष्ठाः ।

त्वा॒य॒ता म॑नसा जोह॒वीमीन्द्रा॑ या॒हि सु॑वि॒ताय॑ म॒हे नः॑ ॥ ३ ॥

सम्॑ऽइद्धे । अ॒ग्नौ । सु॑ते । इन्द्र॒ । सोमै॑ । आ । त्वा । वह॑न्तु । हर॑यः । वहि॑ष्ठाः ।

त्वा॒ऽय॒ता । म॑नसा । जोह॒वीमि॑ । इन्द्रै॑ । आ । या॒हि । सु॑वि॒ताय॑ । म॒हे । नः॑ ॥ ३ ॥

१अग्नौ १समिद्धे१ दीप्ते१ १सोमे १सुते अभिषुते सति हे १इन्द्र १त्वा त्वा १वहिष्ठा वोढृत्मा, १हरय, अग्ना १आ १वहन्तु । इमं यज्ञं प्रत्यानयन्तु । अहं च १त्वायता त्वां कामयमानेन १मनसा १जोहवीमि पुनःपुनराह्वयामि । हे १इन्द्र त्वं १नः अस्माकं १महे महते १सुविताय कव्याणाय १आ १याहि आगच्छ ॥

आ या॒हि श॒श्वदु॑श॒ता य॑या॒थेन्द्र॑ म॒हा म॑नसा सोम॒पेय॑म् ।

उप॑ ब्र॒ह्माणि॑ शृण॒व इ॒मा नोऽथा॑ ते य॒ज्ञस्त॒न्वे॑ व॒यो धा॑त् ॥ ४ ॥

आ । या॒हि । श॒श्वत् । उ॒श॒ता । य॒याथ॑ । इन्द्रै॑ । म॒हा । म॑नसा । सोम॒ऽपेय॑म् ।

उप॑ । ब्र॒ह्माणि॑ । शृण॒वः । इ॒मा । नः॑ । अथ॑ । ते । य॒ज्ञः । त॒न्वे॑ । व॒यः । धा॑त् ॥ ४ ॥

हे १इन्द्र पुरा १शश्वत् बहुकृत्वः, १ययाथ सोमपानार्थं यज्ञं गतवानसि । अत कारणात् १उशता अस्मान् कामयमानेन १महा महता १मनसा सह १सोमपेयं सोमः पीयते यस्मिन्१ तादृश-
भस्मदीय यज्ञम् १आ १याहि अभिगच्छ । आगत्य च १ब्रह्माणि स्तोत्राणि १इमा इदानीं प्रयुज्य-
मानामि १न, अस्मदीयानि १उप १शृणवः उपशृणु । १अथ अनन्तर १यज्ञं यजमान, १ते तव १तन्वे
शरीराय त्वच्छरीरपोषार्थं १वयः अन्न सोमात्मकं १धात् ददातु ॥

१ घ-ज्ञ-न-भ-श-वीर्यं कर्म । २. ज्ञ-त-न-श-समिद्धे सम्यग्निन्धनैः दीप्ते । ३. घ-ज्ञ-त-न-भ-र-श-अस्मिन् ।

यदिन्द्र दिवि पार्ये यद्वध्ग्यद्वा स्वे सदेने यत्र वासि ।

अतो नो यज्ञमवसे नियुत्वान्तसजोषाः पाहि गिर्वणो मरुद्भिः ॥ ५ ॥

यत् । इन्द्र । दिवि । पार्ये । यत् । ऋधक् । यत् । वा । स्वे । सदेने । यत्र । वा । असि ।

अतः । नः । यज्ञम् । अवसे । नियुत्वान् । सजोषाः । पाहि । गिर्वणः । मरुत्सभिः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र पार्ये पारगे दूरदेशे दिवि सुलोकास्थे यन् यदि त्वं वर्तसे । यदि वा ऋधक् । एतत्पृथक्शब्देन समानार्थम् । पृथगन्यस्मिन् देशे वर्तसे । यद्वा स्वे स्वकीये सदेने गृहे । अथवा किमनेन विशेषणेन यत्र यस्मिन् देशे असि भवसि अतः अस्मात् स्थानादागत्य हे गिर्वण गिरा संभक्तरिन्द्र नियुत्वान् नियुतोऽश्वाः । तद्वान् मरुद्भिः सजोषाः सह प्रीयमाणस्त्वं न अस्माकम् अवसे रक्षणाय यज्ञम् अस्मदीय यागं पाहि रक्ष । यद्वा यज्ञं यजनस्याधनमस्मदीयं सोममवसे तर्पणाय पाहि पिब ॥ ॥ १२ ॥

‘अहेळमानः’ इति पञ्चमपादश सूक्त भरद्वाजस्यार्यं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । अनुक्रान्त च-
‘अहेळमानः’ इति । गतो विनियोगः ॥

अहेळमान उप याहि यज्ञं तुभ्यं पवन्त इन्दवः सुतासः ।

गावो न वज्रिन्स्त्वमोको अच्छेन्द्रा गहि प्रथमो यज्ञियानाम् ॥ १ ॥

अहेळमानः । उप । याहि । यज्ञम् । तुभ्यम् । पवन्ते । इन्दवः । सुतासः ।

गावः । न । वज्रिन् । स्वम् । ओकः । अच्छे । इन्द्र । आ । गहि । प्रथमः । यज्ञियानाम् ॥ १ ॥

हे इन्द्र अहेळमानः अकुध्यस्त्वं यज्ञम् अस्मदीयम् उप याहि उपगच्छ । यतः कारणात् तुभ्यं त्वदर्थं सुतासः अभिषुता इन्दवः सोमाः पवन्ते पूयन्ते दशापवित्रेण शोधयन्ते । हे वज्रिन् वज्रवन् इन्द्र गावो न गावः स्वकीयं गोष्ठमिव स्वं स्वकीयम् ओक स्थानं द्रोणकलशादिलक्षणम् अच्छ आभिमुख्येन प्राप्तुवन्तीति शेषः । अतः कारणात् हे इन्द्र यज्ञियानां यज्ञार्हाणां देवानां मध्ये प्रथमं मुख्यस्त्वं आ गहि आगच्छ ॥

या ते काकुत्सुकृता या वरिष्ठा यया शश्वत्पिबसि मध्व ऊर्मिम् ।

तया पाहि प्र ते अध्वर्युरस्थात्सं ते वज्रो वर्ततामिन्द्र गव्युः ॥ २ ॥

या । ते । काकुत् । सुकृता । या । वरिष्ठा । यया । शश्वत् । पिबसि । मध्वः । ऊर्मिम् ।

तया । पाहि । प्र । ते । अध्वर्युः । अस्थात् । सम् । ते । वज्रः । वर्तताम् । इन्द्र । गव्युः ॥ २ ॥

हे इन्द्र या ते तव काकुत् जिह्वा सुकृता सुष्ठु धात्रा निर्मिता । या च वरिष्ठा उरुतमा विस्तीर्णतमा । यया च मध्वः मधुनः सोमस्य ऊर्मि रसं शश्वत् बहुकृत्वः पिबसि तया जिह्वयास्मदीयं सोमं पाहि पिब । तदर्थम् अध्वर्युः अध्वरस्य नेता ऋग्विग्गृहीतसोम सन् प्र

वअस्थात् हविर्धानादुत्तरवेदिदेशं प्रत्यगमत् । अपि च हे वइन्द्र वगव्यु शत्रुसंबन्धिनीर्गा आत्मन इच्छन् वते त्वदीयः ववज्रः वसं ववर्ततां शत्रुभिः संगतो भवतु । तान् हन्त्वित्यर्थः ॥

एष द्रप्सो वृषभो विश्वरूप इन्द्राय वृष्णे समकारि सोमः ।

एतं पिब हरिवः स्थातरुग्र यस्येशिषे प्रदिवि यस्ते अन्नम् ॥ ३ ॥

एषः । द्रप्सः । वृषभः । विश्वरूपः । इन्द्राय । वृष्णे । सम । अकारि । सोमः ।

एतम् । पिब । हरिवः । स्थातः । उग्र । यस्य । ईशिषे । प्रदिवि । यः । ते । अन्नम् ॥ ३ ॥

वद्रप्सः द्रवणशील वृषभः कामानां वर्षिता विश्वरूप बहुविधरूपोपेत ईदृग्विधः । वृष्णः वसोम वृष्णे कामानां वर्षित्रे वइन्द्राय इन्द्रस्य पानार्थं वसमकारि अभिषवादिभिः संस्कृतोऽभूत् । हे वहरिवः । हरी अश्वौ । तद्वन् हे वस्थातः सर्वेषामधिष्ठात वउग्र उद्गूर्णबलेन्द्र वएतम् ईदृशं सोम वपिब । यस्य सोमस्य वप्रदिवि । जातावेकवचनम् । प्रभूतेषु दिवसेषु प्रगतेष्वहं सु वा वईशिषे त्वमेवेश्वरो भवसि । यः च सोमः वते तव वअन्नम् अन्नत्वेन परिकल्पित एतं पिबेत्यन्वयः ॥

सुतः सोमो असुतादिन्द्र वस्यानयं श्रेयाश्चिकितुषे रणाय ।

एतं तितिर्व उप याहि यज्ञं तेन विश्वास्तविषीरा पृणस्व ॥ ४ ॥

सुतः । सोमः । असुतात् । इन्द्र । वस्यान् । अयम् । श्रेयान् । चिकितुषे । रणाय ।

एतम् । तितिर्वः । उप । याहि । यज्ञम् । तेन । विश्वाः । तविषीः । आ । पृणस्व ॥ ४ ॥

हे वइन्द्र वसुतः अभिषुतः वअयं वसोमः वअसुतात् अकृताभिषवात् सोमादन्यदीयात् वस्यान् वसीयान् वसुमत्तरः प्रशस्यतर । तथा वचिकितुषे विदुषेऽभिज्ञाय तुभ्यं वरणाय रमणीयाय तदर्थं वश्रेयान् श्रेष्ठश्च भवति । त्वामतिशयेन रमयितेत्यर्थः । हे वतितिर्वः शत्रूणां तरितरिन्द्र^१ वयज्ञं यजनसाधनम् वएतं सोमम् वउप वयाहि उपागच्छ^२ । वतेन^३ च सोमेन विश्वास्तविषीः सर्वाणि^४ बलानि वआ वपृणस्व आपूरय ॥

ह्यामसि त्वेन्द्र याह्यर्वाडरं ते सोमस्तन्वे भवाति ।

शतक्रतो मादयस्वा सुतेषु प्रास्माँ अव पृतनासु प्र विक्षु ॥ ५ ॥

ह्यामसि । त्वा । आ । इन्द्र । याहि । अर्वाड् । अरम् । ते । सोमः । तन्वे । भवाति ।

शतक्रतो इति शतऽक्रतो । मादयस्व । सुतेषु । प्र । अस्मान् । अव । पृतनासु । प्र । विक्षु ॥ ५ ॥

हे वइन्द्र वत्वा त्वां वह्यामसि आह्याम । अतः कारणात् त्वम् वअर्वाड् अस्मदभिमुखः सन् वआ वयाहि आगच्छ । अस्मदीयः । वसोमः च वते वतन्वे तव शरीराय वअरं पर्याप्तं भवाति भवतु । त्वदीयं शरीरं यथाभिलाषं^१ तर्पयत्वित्यर्थः । हे वशतक्रतो बहुविधकर्मन्निन्द्र त्वं च वसुतेषु अभिषुतेषु

१. ख-झ-भ-जेतरिन्द्र ; घ-नेतरिन्द्र । २. झ-उपगच्छ । ३. झ-त-न-र-उपगतेन । ४. ख-झ-न-भ-सर्वाणि च । ५. श-यथाभिलषितम् ।

अस्मदीयेषु सोमेषु ऽमादयस्व तृष्यस्व । 'मद तृप्तिर्योगे' । तदनन्तरं ऽपृतनासु संग्रामेषु ऽअस्मान्
 ऽप्र ऽअव प्रकर्षेण रक्ष । न केवलं पृतनासु किंतु ऽविभ्रु सर्वासु प्रजास्वस्मान् ऽप्र अव प्ररक्ष ॥ ॥१३॥

'प्रत्यस्मै' इति चतुर्कचमेकोनविंश सूक्तं भरद्वाजस्यार्षमैन्द्रम् । चतुर्थी बृहती शिष्टा अनुष्टुभः ।
 तथा चानुक्रान्तं—'प्रत्यस्मै चतुष्कमानुष्टुभं बृहत्त्यन्तम्' इति । प्रातःसवनेऽच्छावाकस्येदमुन्नीयमान-
 सूक्तम् । सूत्रितं च—'प्रत्यस्मा इत्युन्नीयमानायानूच्य' (आश्व. श्रौ. ५. ७) इति ॥

प्रत्यस्मै पिपीषते विश्वानि विदुषे भर ।

अरंगमाय जग्मयेऽपश्चाद्भवने नरे ॥ १ ॥

प्रति । अस्मै । पिपीषते । विश्वानि । विदुषे । भर ।

अरम्ऽगमाय । जग्मये । अपश्चात्ऽदध्वने । नरे ॥ १ ॥

हे अध्वर्यो ऽअस्मै इन्द्राय ऽप्रति ऽभर अभिहर । सोमं प्रयच्छेत्त्यर्थः । कीदृशयेन्द्राय ।
 ऽपिपीषते पातुमिच्छते ऽविश्वानि सर्वाणि वेद्यानि ऽविदुषे जानते ऽअरंगमाय पर्याप्तगमनाय ऽजग्मये
 यज्ञेषु गमनशीलाय ऽअपश्चाद्भवने । दधिर्गतिकर्मा । अपश्चाद्गमनाय सर्वेषामग्रगामिने ऽनरे नेत्रे
 यज्ञानाम् ॥

तृतीये स्वरसाग्नि निष्केवले 'एमेनम्' इति स्तोत्रियस्तृचः । सूत्रितं च—'एमेनं
 प्रत्येतन्त्याद्यो वा सर्वेषाम्' (आश्व. श्रौ. ८. ५) इति ॥

एमेनं प्रत्येतन् सोमैभिः सोमपातमम् ।

अमत्रेभिर्ऋजीषिणमिन्द्रं सुतेभिरिन्दुभिः ॥ २ ॥

आ । ईम् । एनम् । प्रतिऽएतन् । सोमैभिः । सोमऽपातमम् ।

अमत्रेभिः । ऋजीषिणम् । इन्द्रम् । सुतेभिः । इन्दुभिः ॥ २ ॥

हे अध्वर्यव ऽसोमैभिः सोमै करणभूतैः ऽसोमपातमम् अतिशयेन सोमस्य पातारम् ऽएनम्
 ऽइन्द्रम् ऽआ अभिमुखं ऽप्रत्येतन् प्रतिगच्छत । ऽईम् इति निपातोऽनर्थकः । कीदृशमिन्द्रम् । ऽअम-
 त्रेभिः अमत्रैः सोमपात्रैर्ग्रहचमसादिभिः ऽऋजीषिणम् । ऋजीषं शत्रूणामुपार्जकं बलम् । तद्वन्तम् ।
 यद्वा । ऋजीषिणमित्युत्तरत्र संबन्धनीयम् । ऽसुतेभिः अभिषुतैः ऽइन्दुभिः सोमैर्ऋजीषिणम् ।
 गतसारः सोम ऋजीषः । तद्वन्तम् । अथवा अमत्रेभिरमत्रैरमात्रैः^१ अपरिमितैरभिषुतैः सोमैर्ऋजीषिणम् ॥
 ऋजेर्गत्यर्थाज्ञावसाधन ऋजीषशब्दः । ततो मत्वर्थीय इति ॥ संगतमित्यर्थः । एवविधमिन्द्रं प्रति-
 गच्छतेत्यन्वयः । अन्य^२ आह । अमत्रेभिर्ग्रहचमसादिगतैरभिषुतैः सोमैर्ऋजीषिणं बलवन्तमेनमिन्द्रं
 प्रतिगच्छतेति ॥

यदी सुतेभिरिन्दुभिः सोमेभिः प्रतिभूषथ ।

वेदा विश्वस्य मेधिरो धृषत्तमिदेषते ॥ ३ ॥

यदि । सुतेभिः । इन्दुभिः । सोमेभिः । प्रतिभूषथ ।

वेद । विश्वस्य । मेधिरो । धृषत् । तमिदम् । इत् । आ । ईषते ॥ ३ ॥

हे अध्वर्यवः । सुतेभिः अभिषुतैः । इन्दुभिः उन्दनशीलैर्दीप्तैर्वा^१ । सोमेभिः सोमैः । यदि । प्रति-
भूषथ इन्द्रं प्रति यूयं प्रतिगच्छथ ॥ 'भू प्राप्नो' इत्यस्यैतद्रूपम् ॥ तदानीं मेधिरः मेधावी । मेधो
यज्ञस्तद्वात्वा । स इन्द्रः विश्वस्य विश्वं सर्वं भवदीयं कामं वेद वेत्ति जानाति । ज्ञात्वा च धृषत्
शत्रूणां धर्षकः सन् तत्तमित् तं तं काममेव एषते प्रापयति ॥

अस्माअस्मा इदन्धसोऽध्वर्यो प्र भरा सुतम् ।

कुवित्समस्य जेन्यस्य शर्धतोऽभिज्ञस्तेस्वस्परत् ॥ ४ ॥

अस्मैऽअस्मै । इत् । अन्धसः । अध्वर्यो इति । प्र । भर । सुतम् ।

कुवित् । समस्य । जेन्यस्य । शर्धतः । अभिज्ञस्तेः । अस्वस्परत् ॥ ४ ॥

अस्माअस्मा इत् अस्मा एवेन्द्राय नान्यस्मै हे अध्वर्यो त्वम् । अन्धसः सोमलक्षणस्यान्नस्य
सुतम् अभिषुतं रसं प्र भर संप्रहर^२ । प्रयच्छेति यावत् । स चेन्द्र । समस्य सर्वस्य । जेन्यस्य
जेतव्यस्य । शर्धतः उत्सहमानस्य शत्रोः । अभिज्ञस्तेः अभिज्ञसनात् तत्कृताद्विसनात् । कुवित् बहुशः
अवस्परत् अस्मान् पालयतु ॥ ॥ १४ ॥

'यस्य त्यत्' इति चतुर्त्वे च विंशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षमौष्णिहमैन्द्रम् । अनुक्रम्यते च—
'यस्यौष्णिहम्' इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्ये औष्णिहवृत्ताशीतावेतत्सूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यके
सूत्रितं—'यस्य त्यच्छम्बरं मद इति त्रयस्तृचा गायत्र्यः' (ऐ. आ. ५. २. ५) इति ॥

यस्य त्यच्छम्बरं मदे दिवोदासाय रन्धयः ।

अयं स सोम इन्द्र ते सुतः पिब ॥ १ ॥

यस्य । त्यत् । शम्बरम् । मदे । दिवः । दासाय । रन्धयः ।

अयम् । सः । सोमः । इन्द्र । ते । सुतः । पिब ॥ १ ॥

हे इन्द्र^३ । यस्य सोमस्य । मदे पानेन जनिते हर्षे सति । शम्बरम् असुरं । दिवोदासाय राज्ञे
रन्धयः अहिंसीः । यद्वा । वशीकृतवानसि । 'रन्धयतिर्विशगमने' (निरु. ६. ३२) इति यास्कः । त्यत्
इति क्रियाविशेषणम् । त्यत् तत् प्रसिद्धं यथा भवति तथा अरन्धय^४ इत्यर्थः । हे इन्द्र । सः । अयं
सोमः । ते त्वदर्थं । सुतः अभिषुतः अतस्तं पिब ॥

१. भ-अमृतेन जगत् क्लेदयितृभिर्दीप्तैर्वा । २. ख-घ-झ-त-भ-श-प्रहर । ३. त-इन्द्रं त्वम् ।
४. ख-अरन्धयः अहिंसीत्यर्थः ; त-अरन्धयदित्यर्थः ; भ-अरन्धयः अहिंसीदित्यर्थः ।

यस्य तीव्रसुतं मदं मध्यमन्तं च रक्षसे ।

अयं स सोम इन्द्र ते सुतः पिब ॥ २ ॥

यस्य । तीव्रसुतम् । मदम् । मध्यम् । अन्तम् । च । रक्षसे ।

अयम् । सः । सोमः । इन्द्र । ते । सुतः । पिब ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वयस्य सोमस्यावयवभूत तीव्रसुतम् । तीक्ष्णं सुतमभिषवो यस्य स तीव्रसुतः प्रातःसवनिक । तं मदं मदकर सोमरसं मध्यं मध्यं दिनसवनगतम् अन्तं तृतीयसवनगतं च सोमरसं रक्षसे रक्षसि स अयं सोम त्वदर्थमभिषुतस्तं पिब इति ॥

यस्य गा अन्तरश्मनो मदं दृक्हा अवासृजः ।

अयं स सोम इन्द्र ते सुतः पिब ॥ ३ ॥

यस्य । गाः । अन्तः । अश्मनः । मदं । दृक्हाः । अवसृजः ।

अयम् । सः । सोमः । इन्द्र । ते । सुतः । पिब ॥ ३ ॥

यस्य सोमस्य मदे मदकरे रसे पीते सति अश्मन वलासुरेण निहितस्य पर्वतस्य अन्त मध्ये विद्यमानाः दृक्हाः दृढपिधानाश्च गाः पणिभिरपहृताः अवासृज वलस्य बन्धनाद्वसृज स सोम इत्यादि गतम् ॥

यस्य मन्दानो अन्धसो माघोनं दधिषे शवः ।

अयं स सोम इन्द्र ते सुतः पिब ॥ ४ ॥

यस्य । मन्दानः । अन्धसः । माघोनम् । दधिषे । शवः ।

अयम् । सः । सोमः । इन्द्र । ते । सुतः । पिब ॥ ४ ॥

हे इन्द्र त्वं यस्य अन्धसः सोमलक्षणस्याज्ञस्य पानेन मन्दानः मन्दमानो हृष्टः सन् माघोनम् ऐन्द्रं शवः असाधारणं बलं दधिषे धारयसि । येन सोमेन तवेन्द्रत्वं जातमित्यर्थः । सः अयं सोम सुतः अभिषुतस्तं पिब ॥ १५ ॥ ॥ ३ ॥

चतुर्थेऽनुवाके षट् सूक्तानि । तत्र 'यो रयिव' इति चतुर्विंशत्युक्तं प्रथमं सूक्तं बृहस्पतिपुत्रस्य शंयोरायैन्द्रम् । आदितः षडनुष्टुभ सप्तम्यष्टमीनवम्यो विराजोऽष्टम्येकैव वा विराट् शिष्टास्त्रिष्टुभ । तथा चानुक्तान्तं—'यो रयिवश्चतुर्विंशतिः शंयुर्बाह्विस्पयो ह्यादौ षडनुष्टुभस्तिस्त्रश्च विराजो मध्यमैव वासाम्' इति । गतः सूक्तविनियोगः ।

हे ऋत्विग्यजमानाः वः युष्मदर्थं वत्यमु तमेव इन्द्रं गृणीषे स्तौमि । यद्वा । वो यूयं गृणीषे गृणीत स्तुत । वचनव्यत्ययः । कीदृशमिन्द्रम् । अप्रहणम् अप्रहन्तार भक्तानामनुग्राहकं शवसः बलस्य पति पालकं विश्वासाहं विश्वस्य शत्रोरभिभवितार नर नेतार महिष्ठ दातृतमं विश्व चर्षणिं सर्वस्य द्रष्टारम् ॥

यं वर्धयन्तीद्विरः पतिं तुरस्य राधसः ।

तमिन्द्रस्य रोदसी देवी शुष्मं सपर्यतः ॥ ५ ॥

यम् । वर्धयन्ति । इत् । गिरः । पतिम् । तुरस्य । राधसः ।

तम् । इत् । नु । अस्य । रोदसी इति । देवी इति । शुष्मम् । सपर्यतः ॥ ५ ॥

गिरः स्तुतय इन्द्रसंबन्धिनं यम् इत् यमेव शुष्मं बलं वर्धयन्ति । कीदृशम् । पतिम् ईश्वरम् । कस्य । तुरस्य हिंसकस्य शत्रो राधसः धनस्य । शत्रुधनानामपहर्तारित्यर्थः । अस्य इन्द्रस्य तमित् तमेव शुष्मं शोषकं बलं देवी देवनशीले रोदसी द्यावापृथिव्यौ नु क्षिप्रं सपर्यतः परिचरतः ॥ १६ ॥

तद्व उक्थस्य बर्हणेन्द्रायोपस्तृणीषणि ।

विपो न यस्योतयो वि यद्रोहन्ति सक्षितः ॥ ६ ॥

तत् । वः । उक्थस्य । बर्हणा । इन्द्राय । उपस्तृणीषणि ।

विपः । न । यस्य । ऊतयः । वि । यत् । रोहन्ति । सक्षितः ॥ ६ ॥

हे स्तोतारः वः युष्मदीयस्य उक्थस्य स्तोत्रस्य तत् बर्हणा बृहत्वं माहात्म्यम् इन्द्राय इन्द्रार्थम् उपस्तृणीषणि उपस्तरणीयम् । उपेत्य विस्तरणीयम् । इन्द्रो यथा स्तोत्रस्य माहात्म्यं जानीयात् तथा विस्तार्यत इत्यर्थः । यस्य इन्द्रस्य ऊतयः रक्षाः विपो न मेधाविन इव भवन्ति । सर्वकार्यकुशला इत्यर्थः । यद्वा नेति पूरकः । विपो विप्रस्य मेधाविनो यस्येन्द्रस्येति योज्यम् । यत् यस्मिन्नेन्द्रे सक्षितः समाननिवासाः संहता ऊतयः वि रोहन्ति प्रादुर्भवन्ति तस्मा इन्द्रायेत्यर्थः ॥

अविददक्षं मित्रो नवीयान्पपानो देवेभ्यो वस्यो अचैत् ।

ससवान्स्तौलामिधौतरीभिरुण्या पायुरभवत्सखिभ्यः ॥ ७ ॥

अविदत् । दक्षम् । मित्रः । नवीयान् । पपानः । देवेभ्यः । वस्यः । अचैत् ।

ससवान् । स्तौलामिः । धौतरीभिः । उण्या । पायुः । अवत् । सखिभ्यः ॥ ७ ॥

स इन्द्रः दक्षं कर्मसु समर्थं प्रवृद्धं वा यष्टारम् अविदत् जानाति । कीदृशः । मित्रः मित्रभूतः नवीयान् नवतरः कल्याणतरः स्तुत्यतरो वा । स च पपानः सोमं पिबन् देवेभ्यः स्तोत्रभ्यः वस्यः वसीयः श्रेष्ठ धनम् अचैत् चिनोति उपचितं करोति ददातीति यावत् । अपि च ससवान् । ससमित्यन्ननाम । हविलक्षणान्नोपेतः स इन्द्रः स्तौलामिः स्थूलामिः प्रवृद्धामिः धौतरीभिः

कम्पनकारिणीभिर्वडवाभिरीदृशैर्मरुद्भिर्वा युक्तः सन् ^१सखिभ्यः स्तोतृभ्यः ^२उरुष्या रक्षणेच्छया आगत्य
^३पाथुरभवत् रक्षको भवति । यद्वा । ससवानिति सनतेः कसौ रूपम् । स्तौलाभिधौतरीभिः ससवान्
संभजमान इति संबन्धः ॥

ऋतस्य पथि वेधा अपायि श्रिये मनीसि देवासो अक्रन् ।

दधानो नाम महो वचोभिर्वपुर्दृशये वेन्यो व्यावः ॥ ८ ॥

ऋतस्य । पथि । वेधाः । अपायि । श्रिये । मनीसि । देवासः । अक्रन् ।

दधानः । नाम । महः । वचःऽभिः । वपुः । दृशये । वेन्यः । वि । आवरित्यावः ॥ ८ ॥

^१ऋतस्य यज्ञस्य ^२पथि मार्गे ^३वेधाः विधाता सर्वस्य द्रष्टा सोमः ^४अपायि । इन्द्रेण पीतोऽ-
भून् । यद्वा । वेधा विधातेन्द्रोऽपायि । सोमं पिबतु ॥ व्यत्ययेन कर्तरि चिण् ॥ तस्मिन् सोमे इन्द्रस्य
^५मनीसि ^६श्रिये श्रियितुं ^७देवासः देवाः स्तोतार ऋत्विज ^८अक्रन् कर्माणि कुर्वन्ति । स चेन्द्रः
^९नाम शत्रूणां नामक ^{१०}महः महदात्मीयं ^{११}वपुः शरीर ^{१२}दधानः धारयन् ^{१३}वचोभिः स्तुतिभिः
^{१४}वेन्यः वननीयः संभजनीयश्च सन् ^{१५}दृशये दर्शनार्थं ^{१६}व्यावः विवृणोतु प्रकाशयतु । अनुकूलं तेज
इति शेषः । यद्वा । वेन्य इति वेनतेः कान्तिकर्मणो रूपं वपुरिति च रूपनाम । वेन्यः कमनीयो
वपुर्भास्वर रूपं दृशये दर्शनार्थं व्यावः विवृणोतु वचोभिः स्तूयमानः सन् ॥

धुमत्तमं दक्षं धेहस्मे सेधा जनानां पूर्वीररातीः ।

वर्षीयो वर्यः कृणुहि शचीभिर्धनस्य सातावस्माँ अविडि ॥ ९ ॥

धुमत्तमम् । दक्षम् । धेहि । अस्मे इति । सेध । जनानाम् । पूर्वीः । अरातीः ।

वर्षीयः । वर्यः । कृणुहि । शचीभिः । धनस्य । सातौ । अस्मान् । अविडि ॥ ९ ॥

हे इन्द्र ^१धुमत्तमं दीप्तिमत्तमं ^२दक्षं बलम् ^३अस्मे अस्मासु ^४धेहि धारय । ^५जनानां^२ स्तोतृणा-
मस्माकं ^६पूर्वीः बह्वीः ^७अरातीः शत्रुसेना । ^८सेध निषेध निवारय । अपि चास्माकं ^९वर्षीयः
वृद्धतरं ^{१०}वर्यः अन्नं ^{११}शचीभिः आत्मीयाभिः प्रजाभिः ^{१२}कृणुहि कुरु । तथा ^{१३}धनस्य ^{१४}सातौ संभजने
^{१५}अस्मानविडि गमय । यद्वा । धनस्य संभजनार्थमस्मान् रक्ष ॥

इन्द्र तुभ्यमिन्मधवन्नभूम वयं दात्रे हरिवो मा वि वेनः ।

नकिरापिर्दृशे मर्त्यत्रा किमङ्ग रध्रचोर्दनं त्वाहुः ॥ १० ॥

इन्द्र । तुभ्यम् । इत् । मधऽवन् । अभूम । वयम् । दात्रे । हरिऽवः । मा । वि । वेनः ।

नकिः । आपिः । दृशे । मर्त्यऽत्रा । किम् । अङ्ग । रध्रऽचोर्दनम् । त्वा । आहुः ॥ १० ॥

हे ^१मधवन् धनवन् ^२इन्द्र ^३दात्रे कामानां दात्रे ^४तुभ्यमित् तुभ्यमेव ^५वयं शेषभूता
^६अभूम । यद्वा । त्वदर्थमेव दात्रे हविषा दाने वर्तमाना अभूम । हे ^७हरिवः हरिवश्विन्द्र अतः कारणात्

१मा १वि १वेन. मा विगतकामो भूः । अस्यान् सर्वदा कामयस्व । वनति. कान्तिकर्मा । १मर्त्यत्रा
मर्त्येषु मनुष्येषु मध्ये १आपि. वन्धुस्त्वत्तांऽन्य कश्चिदपि १नकि. १ददशे नैव दृश्यते । किमनेन
विशेषकथनेन । १अङ्ग हे इन्द्र १त्वा त्वां १रघ्नचोदन रघ्नस्य राधकस्य समृद्धस्य धनस्य चोदन चोदयि-
तारम् १आहुः कथयन्ति पुराजा ॥ १७ ॥

मा जस्वने वृषभ नो ररीथा मा ते रेवतः सख्ये रिषाम ।

पूर्वीष्ट इन्द्र निषिधो जनेषु जह्यसुष्वीन् प्र वृहापृणतः ॥ ११ ॥

मा । जस्वने । वृषभ । नः । ररीथाः । मा । ते । रेवतः । सख्ये । रिषाम ।

पूर्वीः । ते । इन्द्र । निःसिधः । जनेषु । जहि । असुस्वीन् । प्र । वृह । अपृणतः ॥ ११ ॥

हे १वृषभ कामानां वर्षितरिन्द्र १जस्वने । जसिरुपक्षयकर्मा । उपक्षययित्रे राक्षसादये १नः अस्मान्
१मा १ररीथाः मा दाः । १रेवत धनवतः १ते तव १सख्ये सखित्वे वर्तमाना वय १मा १रिषाम
हिसिता मा भूम् । हे १इन्द्र १ते त्वदीयाः १पूर्वी. बह्वी १निषिधः नि षेधा निवारणानि १जनेषु
शत्रुषु निहिता. सन्ति । यद्वा । निषिधो निषेधार्था रजव. । ताः शत्रुजनेषु तव बह्व्यो विद्यन्ते ।
अत कारणात् १असुस्वीन् अनभिषोतूनयजमानान् १जहि मारय । १अपृणतः हवीष्यप्रयच्छतश्च १प्र
१वृह उन्मूलय । 'पृण दाने' इति धातु ॥

उदभ्राणीव स्तनयन्निर्त्यतीन्द्रो राधांस्यश्व्यानि गव्या ।

त्वससि प्रदिवः कारुधाया मा त्वादामान् आ दमन्मघोनः ॥ १२ ॥

उत् । अभ्राणिऽइव । स्तनयन् । इत्यति । इन्द्रः । राधांसि । अश्व्यानि । गव्या ।

त्वम् । असि । प्रऽदिवः । कारुधायाः । मा । त्वा । अदामानः । आ । दमन् । मघोनः ॥ १२ ॥

१अभ्राणीव १स्तनयन् गर्जयन् पर्जन्यो यथा मेघानुद्गमयत्येवम् १इन्द्रः १अश्व्यानि अश्वसंबन्धीनि
१गव्या गव्यानि गोसंबन्धीनि पृतसमूहद्वयरूपाणि १राधांसि धनानि १उत् १इत्यति उदीरयति ।
उद्गमयति स्तोत्रभ्यो दातुम् । उत्तरार्धः प्रत्यक्षकृतः । हे इन्द्र १प्रदिवः पुराणः १त्वं १कारुधाया .
कारुणां स्तोत्राणां धारयिता १असि भवसि । तादृशं १त्वा त्वां १मघोन. धनवन्त. कृपणाः १अदामानः हवि-
षामदातार. १मा १आ १दमन् मा हिंसिषु. । यद्वा । वचनव्यत्ययः । मघवानं धनवन्तं त्वामिति संबन्धः ॥

अध्वर्यो वीर प्र महे सुतानामिन्द्राय भर स ह्यस्य राजा ।

यः पुर्व्याभिरुत नूतनाभिर्गीभिर्वीवृधे गृणतामृषीणाम् ॥ १३ ॥

अध्वर्यो इति । वीर । प्र । महे । सुतानाम् । इन्द्राय । भर । सः । हि । अस्य । राजा ।

यः । पुर्व्याभिः । उत । नूतनाभिः । गीऽभिः । वृधे । गृणताम् । ऋषीणाम् ॥ १३ ॥

हे १वीर हविषां विशेषेण प्रेरयित. १अध्वर्यो १महे महते अस्मै १इन्द्राय १सुतानाम् । कर्मणि
पठ्यी । सुतानभिषुतान् सोमान् १प्र १भर प्रहर प्रगमय । १स १हि खलु इन्द्रः १अस्य सोमस्य

वराजा स्वामी भवति । वयः इन्द्र. वपूर्याभिः पूर्वकाले कृताभिः वउत अपि च वनूतनाभिः इदानीं क्रियमाणाभिः वगुणतां स्तुवताम् वऋषीणां संबन्धिनीभिः वगीर्भिः उभयविधाभिः स्तुतिभिः ववावृधे वर्धते । स इन्द्रो यस्मात् सोमस्य राजा तस्मादस्मै सोमः प्रदेय इत्यर्थः ॥

प्रथमे रात्रिपर्याये मैत्रावरुणस्य 'अस्य मदे' इति शस्त्रयाज्या । सूत्रितं च—'अस्य मदे पुरु वर्षासि विद्वानिति याज्या' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

अस्य मदे पुरु वर्षासि विद्वानिन्द्रो वृत्राण्यप्रती जघान ।

तमु प्र होषि मधुमन्तमस्मै सोमं वीराय शिप्रिणे पिबध्यै ॥ १४ ॥

अस्य । मदे । पुरु । वर्षासि । विद्वान् । इन्द्रः । वृत्राणि । अप्रति । जघान ।

तम् । ऊँ इति । प्र । होषि । मधुमन्तम् । अस्मै । सोमम् । वीराय । शिप्रिणे । पिबध्यै ॥ १४ ॥

वअस्य सोमस्य पानेन वमदे हर्षे सति वविद्वान् अभिज्ञः । वइन्द्रः वपुरु पुरुणि बहूनि ववर्षासि आवरकाणि ववृत्राणि शत्रून् वअप्रति स्वयमन्यैरप्रतिगतः सन् वजघान हतवान् । यद्वा । वर्ष इति रूपनाम । बहूनि वर्षास्यसुरमायया निर्मितानि रूपाणि विद्वान् जानन्निन्द्रो वृत्राणि आवरकाणि रक्षःप्रभृतीनि इतः पूर्वमन्यैरप्रतिगतानि जघान हतवान् । वमधुमन्तं माधुर्यवन्तं वतसु तमेव वसोमं वशिप्रिणे शोभनहनुकाय वअस्मै ववीराय शत्रूणां वीरयित्र इन्द्राय वपिबध्यै पातु वप्र होषि हे अध्वर्यो प्रबुधुधि ॥

द्वितीये रात्रिपर्याये मैत्रावरुणस्यैव 'पाता सुतम्' इति शस्त्रयाज्या । सूत्रितं च—'पाता सुतमिन्द्रो अस्तु सोमं हन्ता वृत्रमिति याज्या' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

पाता सुतमिन्द्रो अस्तु सोमं हन्ता वृत्रं वज्रेण मन्दसानः ।

गन्ता यज्ञं परावतश्चिदच्छा वसुधीनामविता कारुधायाः ॥ १५ ॥

पाता । सुतम् । इन्द्रः । अस्तु । सोमम् । हन्ता । वृत्रम् । वज्रेण । मन्दसानः ।

गन्ता । यज्ञम् । परावतः । चित् । अच्छ । वसुः । धीनाम् । अविता । कारुधायाः ॥ १५ ॥

अयम् वइन्द्रः वसुतम् अभिषुतं वसोमं वपाता वअस्तु साधु पाता भवतु ॥ साधुकारिणि तृन् । अत एव 'न लोकाव्ययः' इति षष्ठीप्रतिषेधात् द्वितीया । एवं हन्तेत्यादावपि द्रष्टव्यम् ॥ तेन च सोमेन वमन्दसानः साधन् ववज्रेण आयुधेन ववृत्रम् आवरकं शत्रुं वहन्ता अस्तु भवतु । एतदुभयार्थं वपरावतश्चित् दूरदेशादपि वयज्ञम् वअच्छ अस्मदीयं यज्ञमभि वगन्ता भवतु । दूरदेशस्थोऽपि शीघ्रमस्मद्यज्ञे सोमपानाय आगच्छत्वित्यर्थः । कीदृश इन्द्रः । ववसुः सर्वेषां निवासयिता वधीनां ध्यातृणां स्तोतृणां कर्मणां वा वअविता रक्षिता वकारुधायाः कारुणां कर्तृणां यजमानानां धारयिता ॥ ॥ १८ ॥

तृतीये रात्रिपर्याये प्रशास्तु 'इदं त्यत्' इति शस्त्रयाज्या । सूत्रितं च—'इदं त्यत्पात्रमिन्द्रपानमिति याज्या' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

इदं त्यत्पात्रमिन्द्रपानमिन्द्रस्य प्रियममृतमपायि ।

मत्सद्यथा सौमनसाय देवं व्यस्मद्वेषो युयवच्चंहः ॥ १६ ॥

इदम् । त्यत् । पात्रम् । इन्द्रपानम् । इन्द्रस्य । प्रियम् । अमृतम् । अपायि ।

मत्सत् । यथा । सौमनसाय । देवम् । वि । अस्मत् । द्वेषः । युयवत् । वि । अहः ॥ १६ ॥

वपात्र पातव्यम् । इन्द्रपानम् । इन्द्रस्य पानार्हम् । इन्द्रस्य । प्रियम् अनुकूलं । त्यत् तत् । इदं सोमा-
त्मकम् । अमृतमपायि । इन्द्रः पिबतु ॥ व्यत्ययेन कर्नरि चिण् ॥ यद्वा । एतदमृतमपायि । इन्द्रेण
पीयताम् । यथा येन प्रकारेण पीतः सोमः । सौमनसाय सुमनस्त्वाय । देवम् । इन्द्रं । मत्सत् मादयेत्तथा
पीयतामित्यर्थः । स पीतसोम इन्द्रः । द्वेष द्वेषून् । अस्मत् अस्मत्तः । वि । युयवत् वियोजयतु । अहं
पापं चास्मत्तो वियोजयतु ॥

एना मन्दानो जहि शूर शत्रूञ्जामिमजामि मघवन्नमित्रान् ।

अभिषेणाँ अभ्यादेदिशान्पराच इन्द्र प्र मृणा जही च ॥ १७ ॥

एना । मन्दानः । जहि । शूर । शत्रून् । जामिम् । अजामिम् । मघवन् । अमित्रान् ।

अभिसेनान् । अभि । आदेदिशान् । पराचः । इन्द्र । प्र । मृण । जहि । च ॥ १७ ॥

हे मघवन् धनवन् । शूर शौर्यवन्निन्द्र । एना एनेन प्रकृतेनानेन सोमेन । मन्दानः मन्दमानो
माद्यन् । जामि ज्ञातिम् । अजामि तद्विलक्षणमेवमुभयविधान् । अमित्रान् अस्मत्प्रतिकूलाचरणपरान्
शत्रून् । जहि हिसितान् कुरु । किञ्च । अभिषेणान् अस्मान्प्रत्यभिगताः सेना येषां तादृशानस्मदभि-
मुखम् । आदेदिशानान् आयुधानि पुनःपुनरादिशतो विसृजतः शत्रूँश्च हे इन्द्र । पराचः । प्र । मृण ।
ते यथा पराङ्मुखा भवन्ति तथा बाधस्व । तदनन्तरं तान् जहि च ॥

आसु ष्मा णो मघवानिन्द्र पृत्स्वस्मभ्यं महि वरिवः सुगं कः ।

अपां तोकस्य तनयस्य जेष इन्द्र सूरिन्कृणुहि स्मा नो अर्धम् ॥ १८ ॥

आसु । स्म । नः । मघवन् । इन्द्र । पृत्सु । अस्मभ्यम् । महि । वरिवः । सुगम् । करितं कः ।

अपाम् । तोकस्य । तनयस्य । जेषे । इन्द्र । सूरिन् । कृणुहि । स्म । नः । अर्धम् ॥ १८ ॥

हे मघवन् धनवन् । इन्द्र । नः अस्मदीयासु । आसु । पृत्सु पृतनासु संग्रामेषु । अस्मभ्यं
महि महत् । सुगं सुखेन प्राप्य । वरिवः धनं । कः कुरु । स्म इति पूरणः ॥ अपि च हे इन्द्र
अपाम् आसग्यानां धनानां वा उदकानां वा । तोकस्य पुत्रस्य । तनयस्य पौत्रस्य च । जेषे जयार्थं
सूरिन् स्तोतृन् । नः अस्मान् । अर्धम् अर्धान् समृद्धान् । कृणुहि कुरु । यद्वा । अर्धकारिणः शत्रूणां
खण्डयितृन् कुरु । स्म इति पूरकः ।

आ त्वा हरयो वृषणो युजाना वृषरथासो वृषरश्मयोऽत्याः ।

अस्मन्नाञ्चो वृषणो वज्रवाहो वृष्णे मदाय सुयुजो वहन्तु ॥ १९ ॥

आ । त्वा । हरयः । वृषणः । युजानाः । वृषरथासः । वृषरश्मयः । अत्याः ।

अस्मन्नाञ्चः । वृषणः । वज्रवाहः । वृष्णे । मदाय । सुयुजः । वहन्तु ॥ १९ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वां हरयः अश्वाः वृष्णे वर्षित्रे मदाय मदकराय सोमाद्येदं सोमं पाययितुम् आ ववहन्तु^१ । कीदृशा अश्वाः । वृषणः कामानां वर्षितारः युजानाः स्वयमेव रथे युज्यमानाः वृषरथासः । वृषा कामाभिवर्षकी रथो येषां ते तथोक्ताः । वृषरश्मयः । वर्षितारो रश्मयः प्रग्रहा येषां तादृशाः । अत्याः सततगामिनः अस्मन्नाञ्चः अस्मान् प्रत्यञ्चन्तो गच्छन्तः वृषणः नित्यतरुणाः वज्रवाहः वज्रादीन्यायुधानि वहन्तः सुयुजः शोभनयोजनाः ॥

आ ते वृषन्वृषणो द्रोणमस्थुर्घृतप्रुषो नोर्मयो मदन्तः ।

इन्द्र प्र तुभ्यं वृषभिः सुतानां वृष्णे भरन्ति वृषभाय सोमम् ॥ २० ॥

आ । ते । वृषन् । वृषणः । द्रोणम् । अस्थुः । घृतप्रुषः । न । ऊर्मयः । मदन्तः ।

इन्द्र । प्र । तुभ्यम् । वृषभिः । सुतानाम् । वृष्णे । भरन्ति । वृषभाय । सोमम् ॥ २० ॥

हे वृषन् कामानां वर्षितरिन्द्र वृषणः सेत्तारो युवानस्त्वदीया अश्वाः घृतप्रुषः नोर्मयः घृतमुदकं सिञ्चन्तः^२ सामुद्रास्तरङ्गा इव मदन्तः हव्यन्तो मत्ताः सन्तः ते त्वदीये वृष्णे द्रुममयं रथम् आ अस्थुः^३ आतिष्ठन्तः^४ । अतस्त्वमागच्छेति भावः । कुत इत्यत आह । हे इन्द्र वृष्णे यूने नित्यतरुणाय वृषभाय कामानां वर्षयित्रे तुभ्यं वृषभिः कामाभिवर्षकैर्ग्रावभिः^५ सुतानाम् अभिपुतानां सोमानां मध्ये त्वद्गौरुषं सोमं यस्माद्वर्षयन् व प्र भरन्ति प्रहरन्ति होमार्थं प्रणयन्ति तस्मादागच्छेत्यर्थः ॥ १९ ॥

वृषांसि दिवो वृषभः पृथिव्या वृषा सिन्धूनां वृषभः स्तिर्यानाम् ।

वृष्णे त इन्दुर्वृषभ पीपाय स्वादू रसो मधुपेयो वराय ॥ २१ ॥

वृषा । असि । दिवः । वृषभः । पृथिव्याः । वृषा । सिन्धूनाम् । वृषभः । स्तिर्यानाम् ।

वृष्णे । ते । इन्दुः । वृषभ । पीपाय । स्वादुः । रसः । मधुपेयः । वराय ॥ २१ ॥

हे इन्द्र त्वं दिवः सुलोकस्य वृषांसि । हविर्भिः सेक्ता भवसि । पृथिव्या । भूमेश्च वृषभः कामानां वर्षिता । सिन्धूनां स्यन्दनशीलानां च नदीनां वृषा वर्षेण पूरयितासि । तथा स्तिर्यानां संधीभूतानां स्थावरजङ्गमात्मनां प्राणिनां वृषभः कामानां वर्षिता भवसि । यद्वा । स्तिर्याः संधीभूता आपः । तासां वर्षितासि । वृषभ कामानां^६ वर्षकेन्द्रं^६ वराय श्रेष्ठाय वृष्णे सेक्त्रे ते तुभ्यं त्वदर्थं

१. ख-झ-न-भ-य-आवहन्तु आनयन्तु । २. ख-पृषन्त सिञ्चन्तः, न-पृषोत सिञ्चन्तः; भ-पृषत सिञ्चन्त । ३. ख-झ-त-न-भ-र-तस्थु । ४. ख-झ-त-न-भ-आतिष्ठन्तः; घ-झ-श-आस्थि-तवन्तः । ५. ख-न-वर्षकैर्ग्रावभिः । ६. घ-कामाना वर्षितरिन्द्र; र-कामाभिवर्षकेन्द्र ।

१ स्वादुः मधुरः २ रस रसनीयः प्रशस्यो रसवान् वा रसात्मको वा ३ मधुर्पेय. मधुवत् पातव्यः ४ इन्दुः सीमः ५ पीपाय प्यायते वर्धते । अतस्त्वमागत्य त सोमं पिबेति भावः ॥

अयं देवः सहसा जायमान इन्द्रेण युजा पुणिमस्तभायत् ।

अयं स्वस्य पितुरायुधानीन्दुरमुष्णादशिवस्य मायाः ॥ २२ ॥

अयम् । देवः । सहसा । जायमानः । इन्द्रेण । युजा । पुणिम् । अस्तभायत् ।

अयम् । स्वस्य । पितुः । आयुधानि । इन्दुः । अमुष्णात् । अशिवस्य । मायाः ॥ २२ ॥

१ देवः द्योतमानः २ अयम् इन्दुः सोमः ३ इन्द्रेण युजा सख्या सह ४ जायमानः प्रादुर्भवन् ५ पुणि वणिजं गवामादातारं बलाहयमसुरम् । यद्वा । पणीनां स्वामित्वात् पुणिरित्युच्यते । तमसुर ६ सहसा बलेन ७ अस्तभायत् अस्तभ्रात् न्यरुधत् । अपि च १ स्वस्य धनस्य गोरूपस्य २ पितुः पालयितुः ३ अशिवस्य असुखकरस्य बलस्य ४ आयुधानि वज्रादीनि ५ अमुष्णात् अपाहरत् । तदीयाः ६ मायाः च अमुष्णात् । हे इन्द्र त्वत्सख्यबलादेतत्सर्वं सोम कृतवान् अतस्तव महिमा केन वर्णयितुं शक्यत इतीन्द्रस्तुतिः ॥

अयमकृणोदुषसः सुपत्नीरयं सूर्ये अदधाज्ज्योतिरन्तः ।

अयं त्रिधातुं दिवि रोचनेषु त्रितेषु विन्ददमृतं निगूळहम् ॥ २३ ॥

अयम् । अकृणोत् । उषसः । सुपत्नीः । अयम् । सूर्ये । अदधात् । ज्योतिः । अन्तरिति ।

अयम् । त्रिधातुं । दिवि । रोचनेषु । त्रितेषु । विन्दत् । अमृतम् । निगूळहम् ॥ २३ ॥

१ अयं सोमः २ उषसः उषःकालान् ३ सुपत्नीः शोभनः पतिः पालकः सूर्यो यासामुषसां तादृशीः ४ अकृणोत् अकरोत् । ५ अयम् एव ६ सूर्ये सूर्यमण्डले ७ अन्तः मध्ये ८ ज्योतिः तेजः ९ अदधात् निहितवान् । १० त्रिधातुं सवनत्रयरूपेण त्रिप्रकारम् ११ अयं लतारूपः सोमः १२ दिवि द्युलोके १३ रोचनेषु रोचमानेषु १४ त्रितेषु तृतीये स्थाने तत्रेषु विस्तृतेषु देवेषु १५ निगूळं नितरां गूढमदृश्यतया वर्तमानम् १६ अमृतम् अमृतत्वकारणं पोष्यं १७ विन्दत् अविन्दत् अलभत । हे इन्द्र त्वत्साहाय्यादेवमेवं सोमः कृतवानिति इन्द्रस्य स्तुतिरधिगन्तव्या । यद्वा । इदंशब्देनेन्द्र एवं परामृश्यते । अयमिन्द्र उषसः शोभनपत्निका अकरोत् । अयमेव सूर्येऽन्तर्ज्योतिरदधात् । दिवि द्युलोके रोचमानेषु त्रितेषु त्रिस्थानगतेषु देवेषु मध्येऽयमेवेन्द्रस्त्रिधातुं सवनत्रयात्मना त्रिप्रकारं निगूळं पात्रैः सवृतममृतममरणहेतुभूतं सोममविन्दत् अलभत ॥

अयं द्यावापृथिवी वि ऋभायदयं रथमयुनक् सप्तर्श्मिम् ।

अयं गोषु शच्यां पक्वमन्तः सोमो दाधार दशयन्त्रमुत्सम् ॥ २४ ॥

अयम् । द्यावापृथिवी इति । वि । ऋभायत् । अयम् । रथम् । अयुनक् । सप्तर्श्मिम् ।

अयम् । गोषु । शच्यां । पक्वम् । अन्तरिति । सोमः । दाधार । दशयन्त्रम् । उत्सम् ॥ २४ ॥

‘अयं सोमः’ वद्यावापृथिवी दिवं च पृथिवीं च वि ष्वकभायत् विविधमस्थापयत् । अपि च ‘अयं सोमः सूर्यस्य च’ रथं सत्सरश्मि सत्सरश्मिभिः किरणैरुपेतं सप्ताश्वं सप्तचक्रं वा ‘अयुनक्’ अयोजयत् । तथा ‘अयं’ सोमः ‘गोपु’ अन्तः मध्ये ‘पक्क’ निष्पन्नं ‘शच्या’ प्रज्ञया संकल्परूपया ‘उत्सस्’ उत्सरणशीलं पयः ‘दाधार’ धारयति । ‘दशयन्त्रम्’ । उत्सस्य हेतुगर्भविशेषणमेतत्^१ । उत्सरणहेतुभूतैर्दशभिश्चक्षुः श्रोत्रादिभिर्यन्त्रैरुपायैर्युक्तम् । इदं च पदं खैलिकेन मन्त्रान्तरेण व्याख्यायते—‘चक्षुश्च श्रोत्रं च मनश्च वाक्च प्राणापानौ देह इदं शरीरम् । द्वौ प्रत्यङ्भावनुलोभौ विसर्गावेतं तं मन्ये दशयन्त्रमुत्सस्’ इति । यद्वा । अयमिन्द्रो द्यावापृथिवी वि ष्वकभायत् । स्वे स्वे स्थाने स्थिते अकरोत् । अयमेव सत्सरश्मि सूर्यस्य रथमयुनक् । अयमेवेन्द्रो गोष्वन्तः शच्यात्मीयेन कर्मणा पक्कं पयो धारयति । एवभूतैर्द्रा^२ सोमो दशयन्त्रं दशसंख्याकैरेन्द्रवायवादिभिर्ग्रहैर्यन्त्रैर्गृहीतैरुपेतमुत्ससुत्सरणशीलं रसं दाधार धारयति । प्रातःसवनं ऐन्द्रवायवाद्यो दश ग्रहा गृह्यन्ते । तथा च ब्राह्मणं—‘नव प्रातर्ग्रहा गृह्यन्ते नवभिर्बहिष्पवमाने स्तुवते स्तुते स्तोमे^३ दशमं गृह्णाति’ (ऐ. ब्रा. ३. १) इति । अन्यत्राभ्यातं—‘दशैतानध्वयुः प्रातःसवने ग्रहान् गृह्णाति’ (शा. ब्रा. १४. २) इति । तदभिप्रायेणेदं दशयन्त्रमिति विशेषणम् ॥ ॥ २० ॥

‘य आनयत्’ इति त्रयस्त्रिंशद्वचं द्वितीयं सूक्तं बृहस्पतिपुत्रस्य शंयोरार्षम् । ‘पुरुतमम्’ इत्येषातिनिवृत् ‘त्रयः सप्तकाः पादनिवृत् मध्यमः पट्टश्चेदतिनिवृत्’ इत्युक्तलक्षणात्^४ । त्रयस्त्रिंशद्यनुष्टुप् शिष्टा गायत्र्यः । ‘अधि बृबु. पणीनाम्’ इत्यस्मिन्नन्त्ये तृचे बृबुर्नाम तक्षा स्तूयते । अतः स तृचस्त-देवताः । शिष्टास्त्रिंशदैन्द्रः । तथा चानुक्रान्तं—‘य आनयत्त्रयस्त्रिंशद्वायत्र पुरुतममतिनिवृत्तद्व्यानुष्टुप् तृचेऽन्त्ये बृबुस्तक्षा दैवतम्’ इति । महावतेऽपि निष्केवल्येऽन्यतृचवर्जमेतत्सूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यक—‘य आनयत्परावत् इति तिस्र उत्तमा उद्धरति’ (ऐ. आ. ५. २. ५) इति ॥

य आनयत्परावत् सुनीती तुर्वशं यदुम् । इन्द्रः स नो युवा सखा ॥ १ ॥

यः । आ । अनयत् । परावत् । सुनीती । तुर्वशम् । यदुम् । इन्द्रः । सः । नः । युवा । सखा ॥ १ ॥

‘यः’ इन्द्रः ‘तुर्वशं’ यदुं चैतत्संज्ञौ राजानौ शत्रुभिर्दूरदेशे प्रक्षिप्तौ ‘सुनीती’ सुनीत्या शोभनेन नयनेन ‘परावत्’ तस्माद्दूरदेशात् ‘आनयत्’ आनीतवान् ‘युवा तरुण’ ‘स’ इन्द्रः ‘नः’ अस्माकं ‘सखा’ भवतु ॥

अविप्रे चिद्वयो दधदनाशुना चिदर्वता । इन्द्रो जेता हितं धनम् ॥ २ ॥

अविप्रे । चित् । वयः । दधत् । अनाशुना । चित् । अर्वता । इन्द्रः । जेता । हितम् । धनम् ॥ २ ॥

‘अविप्रे’ ‘चित्’ । विप्रः स्तोता^५ । तद्विलक्षणेऽपि पुरुषे ‘वयः’ अन्नं ‘दधत्’ इन्द्रो धारयति । किमु वक्तव्यं स्तोतरि धारयतीति । स ‘इन्द्रः’ अनाशुना ‘चित्’ अक्षिप्रगमनेनापि ‘अर्वता’ अश्वेन ‘हितं’ शत्रुषु निहितं स्थापितं ‘धनं’ जेता जयशीलो भवति ॥ जयतेस्ताच्छीलिकस्त्वृन् । अतो ‘न लोकाव्यय’ इति षष्ठीप्रतिषेधः ॥

महीरस्य प्रणीतयः पूर्वीरुत प्रशस्तयः । नास्य क्षीयन्त ऊतयः ॥ ३ ॥

महीः । अस्य । प्रऽनीतयः । पूर्वीः । उत । प्रऽशस्तयः । न । अस्य । क्षीयन्ते । ऊतयः ॥ ३ ॥

१. इ-त-१-र-हेतुगर्भ विशेषः । २. व-ज्ञ-त-२-न-भ-र-तेन्द्रार्थः । ३. ख-ज्ञ-त-न-भ-र-सोमे; व-श-‘स्तोमे’ नास्ति । ४. ख-ज्ञ-न-भ-लक्षणत्वात् । ५. श-मेधावी ।

अस्य इन्द्रस्य प्रणीतयः प्रकृष्टा नीतयः प्रापणानि महीः मह्यो महस्यो भवन्ति । उत अपि च प्रशस्तयः प्रकृष्टाः स्तुतयः स्तोत्रभिः क्रियमाणाः पूर्वाः बह्व्यो भवन्ति । तथा अस्य इन्द्रस्य उतयः रक्षाः न वक्षीयन्ते नापचीयन्ते । किन्तु सर्वदा वर्धन्ते एव ॥

सखायो ब्रह्मवाहसेऽर्चतु प्र च गायत । स हि नः प्रमतिर्मही ॥ ४ ॥

सखायः । ब्रह्मवाहसे । अर्चतु । प्र । च । गायत । सः । हि । नः । प्रमतिः । मही ॥ ४ ॥

हे सखायः समानख्याना स्तोतारः ब्रह्मवाहसे ब्रह्मभिर्मन्त्रैर्वहनीयाय प्राप्तव्यायेन्द्राय अर्चतु शस्त्राणि शंसत । प्र गायत च स्तोत्राणि । स हि स खल्विन्द्रः नः अस्माक मही महती प्रमतिः प्रकृष्टा बुद्धिः । ईदृश्या बुद्धेः प्रदातेत्यर्थः ॥

त्वमेकस्य वृत्रहन्विता द्वयोरसि । उतेदृशे यथा वयम् ॥ ५ ॥

त्वम् । एकस्य । वृत्रहन् । अविता । द्वयोः । असि । उत । ईदृशे । यथा । वयम् ॥ ५ ॥

हे वृत्रहन् वृत्राणां शत्रूणां हन्तरिन्द्र त्वमेकस्य स्तोतुः द्वयोः च स्तोत्रोः अविता रक्षिता असि । सर्वेषां स्तोत्राणां रक्षको भवसीत्यर्थः । उत अपि च ईदृशे जनेऽप्यविता भवसि यथा यादृशा वयं त्वया रक्षिता बहुविधपुत्रपौत्रा अभूम् । ईदृशस्यापि जनस्य त्वमेव रक्षको नान्य इत्यर्थः ॥ २१ ॥

नयसीद्वति द्विषः कृणोष्युक्थशंसिनः । नृभिः सुवीर उच्यसे ॥ ६ ॥

नयसि । इत् । ऊँ इति । अति । द्विषः । कृणोषि । उक्थऽशंसिनः । नृभिः । सुवीरः । उच्यसे ॥ ६ ॥

हे इन्द्र इत् त्वमेव द्विषः द्वेषून् अति नयसि अस्माञ्जयसि^१ तारयसि^२ । उ इति पूरक । तथा उक्थशंसिनः उक्थानि शस्त्राणि शंसतः स्तोत्रनस्मान् कृणोषि समृद्धान् करोषि । यस्मात् त्वं नृभिः स्तुतीनां नेतृभिः पुरुषैः सुवीरः शोभनैर्वीरैः पुत्रपौत्रादिभिः स्तोत्रभ्यो दातव्यैरपेत इति उच्यसे स्तूयसे अतस्तानप्यस्मभ्यं प्रयच्छेति शेषः ॥

ब्रह्माणं ब्रह्मवाहसं गीभिः सखायमुग्मियम् । गां न दोहसे हुवे ॥ ७ ॥

ब्रह्माणम् । ब्रह्मवाहसम् । गीभिः । सखायम् । उग्मियम् । गाम् । न । दोहसे । हुवे ॥ ७ ॥

ब्रह्माणं परिवृढं ब्रह्मवाहसं ब्रह्मभिः स्तुतिरूपैर्मन्त्रैर्वहनीयं सखायम् अस्माकं स्खिभूतम् उग्मियम् । कृमा कृच । तदहम् । स्तुत्यहमित्यर्थः । एवंभूतमिन्द्रं दोहसे दोग्धु गां न गामिव गीभिः स्तुतिभिः^३ हुवे आह्वयाम्यस्मदीयान् कामान् दोग्धुम् ॥

यस्य विश्वानि हस्तयोरुचुर्वसूनि नि द्विता । वीरस्य पृतनाषहः ॥ ८ ॥

यस्य । विश्वानि । हस्तयोः । उचुः । वसूनि । नि । द्विता । वीरस्य । पृतनाऽषहः ॥ ८ ॥

१. ख-झ-न-भ-विविध^० । २. ख-झ-भ-अस्मानतितारयसि, झ-न-य-अस्मानतिनयसि तारयसि; घ-वारयसि । ३. घ-श-स्तुतिरूपाभिः ।

वीरस्य वीर्यवतः पृतनासहः । पृतनाः शत्रुसेनाः । तासामभिभवितुः यस्य इन्द्रस्य हस्तयो. बाह्वो विश्वानि सर्वाणि द्विता दिव्यपार्थिवरूपेण द्वैधं वर्तमानानि वसूनि, विश्वन्ते इति नि पञ्च. ऋषयो नितरां वदन्ति तमिन्द्रं हुव इति पूर्वत्र संबन्धः ॥

वि दृक्कहानि चिदद्रिवो जनानां शचीपते । बृह माया अनानत ॥ ९ ॥

वि । दृक्कहानि । चित् । अद्रिऽवः । जनानाम् । शचीऽपते । बृह । मायाः । अनानत ॥ ९ ॥

हे पञ्चवः । आदृणात्यनेनेत्यद्रिवञ्जः । तद्वन् शचीपते इन्द्र जनानां शत्रूणां दृक्कहानि चित् दृक्कहानि स्थिराण्यपि पुराणि बलानि वा वि बृह विभिन्धि । विविधमुन्मूलयेत्यर्थः । हे अनानत अग्रहीभूत सर्वोच्छ्रितेन्द्र मायाः च शत्रुभिर्निर्मिता वि बृह विनाशाय ॥

तमु त्वा सत्य सोमपा इन्द्र वाजानां पते । अहूमहि श्रवस्यवः ॥ १० ॥

तम् । ऊँ इति । त्वा । सत्य । सोमऽपा । इन्द्र । वाजानाम् । पते । अहूमहि । श्रवस्यवः ॥ १० ॥

हे सत्य अचित्तथस्वभाव सोमपा सोमस्य पातर्हे वाजानां पते अन्नानां पालयितरेवभूत हे इन्द्र श्रवस्यवः श्रवोऽन्नमात्मन इच्छन्तो वयं तमु त्वा तादृश त्वामेव अहूमहि आह्वयाम स्तुम इत्यर्थः ॥ १२२ ॥

तमु त्वा यः पुरासिथ यो वा नूनं हिते धने । हव्यः स श्रुधी हवम् ॥ ११ ॥

तम् । ऊँ इति । त्वा । यः । पुरा । आसिथ । यः । वा । नूनम् । हिते । धने ।

हव्यः । सः । श्रुधि । हवम् ॥ ११ ॥

हे इन्द्र तमु त्वा तमेव त्वां स्तुम इति शेषः । य त्वं पुरा पूर्वस्मिन् काले हव्य ह्यातव्यः आसिथ बभूविथ धनलाभार्थम् । यो वा यश्च त्वं हिते शत्रुषु निहिते धने निमित्तभूते सति नूनम् अद्यापि हव्यः ह्यातव्यो बभूविथ स. त्वमस्मदीयं हवं स्तोत्रं श्रुधि शृणु ॥

धीभिरर्वज्रिर्वतो वाजा इन्द्र श्रवायान् । त्वया जेष्म हितं धनम् ॥ १२ ॥

धीभिः । अर्वत्ऽभिः । अर्वतः । वाजान् । इन्द्र । श्रवायान् । त्वया । जेष्म । हितम् । धनम् ॥ १२ ॥

हे इन्द्र धीभिः स्तुतिभिस्त्वद्विषयाभिः प्रीतेन त्वया अनुगृहीता वयम् अर्वज्रिः अस्मदीयैः अश्वैः अर्वतः शत्रुसंबन्धिनोऽश्वान् श्रवायान् श्रवणीयान् प्रशस्यान् वाजान् अन्नानि च हितं शत्रुषु निहितं धनं च जेष्म त्वदनुग्रहाज्जयेम ॥

अभूरु वीर गिर्वणो मुहाँ इन्द्र धने हिते । भरे वितन्तसाय्यः ॥ १३ ॥

अभूरु । ऊँ इति । वीर । गिर्वणः । मुहान् । इन्द्र । धने । हिते । भरे । वितन्तसाय्यः ॥ १३ ॥

हे वीर विविधमीरयितः शत्रूणां हे गिर्वणः गीर्भिर्वननीय इन्द्र हिते शत्रुषु निहिते धने निमित्तभूते सति महान् प्रवृद्धस्त्वं भरे संग्रामे वितन्तसाय्यः शत्रूणां जेता अभूरु ॥ तन्तस इति धातुर्जयार्थः कण्ठ्वादौ पठ्यते । तस्मात् व्युपसृष्टादौणादिक कर्तर्यायप्रत्ययः ॥

या त ऊतिरमित्रहन्मक्षुजवस्तमासति । तया नो हिनुही रथम् ॥ १४ ॥

या । ते । ऊति । अमित्रऽहन् । मक्षुजवऽतमा । असति । तया । न । हिनुहि । रथम् ॥ १४ ॥

हे ऽअमित्रहन् अमित्राणां शत्रूणां हन्तरिन्द्र ऽते त्वदीया ऽमक्षुजवस्तमा अतिशयेन शीघ्रजवा ऽया ऽऊति गति ऽअसति अस्ति ऽतया गत्या ऽन अस्माक ऽरथ ऽहिनुहि प्रेरय शत्रु-जयार्थं शीघ्र गमय ॥

स रथेन रथीतमोऽस्माकेनाभियुग्वना । जेषि जिष्णो हितं धनम् ॥ १५ ॥

स । रथेन । रथीतम । अस्माकेन । अभिऽयुग्वना । जेषि । जिष्णो इति । हितम् । धनम् ॥ १५ ॥

हे ऽजिष्णो जयशीलेन्द्र ऽरथीतम अतिशयेन रथी महारथ ऽस त्वम् ऽअस्माकेन अस्मदीयेन ऽअभियुग्वना अभियोक्त्रा शत्रूणामभिभवित्रा ऽरथेन ऽहित शत्रुषु निहित ऽधन ऽजेषि अस्मदर्थं जय ॥ ॥ २३ ॥

य एक इत्तमुं द्रुहि कृष्टीनां विचर्षणिः । पतिर्जज्ञे वृषक्रतुः ॥ १६ ॥

यः । एक । इत् । तम् । ऊँ इति । स्तुहि । कृष्टीनाम् । विऽचर्षणि । पति । जज्ञे । वृषऽक्रतु ॥ १६ ॥

ऽविचर्षणि विशेषेण सर्वस्य द्रष्टा ऽवृषक्रतु वर्षकर्मा ऽय इन्द्र ऽएक^१ इत् एक एव ऽकृष्टीनां प्रजानां ऽपति अधिपति ऽजज्ञे अजायत नान्य कश्चित् ऽतमु तमेवेन्द्र हे स्तोत ऽस्तुहि ॥

यो गृणतामिदासिथापिरूती शिवः सखा । स त्वं न इन्द्र मृळय ॥ १७ ॥

यः । गृणताम् । इत् । आसिथ । आपि । ऊती । शिव । सखा । स । त्वम् । न । इन्द्र । मृळय ॥ १७ ॥

हे ऽइन्द्र ऽय त्वम् ऽऊती ऊत्या रक्षया ऽशिव सुखकरोऽत एव ऽसखा मित्रभूतश्च सन् ऽगृणतामिदं स्तुवतामस्माकमेव ऽआपि बन्धु ऽआसिथ पुरा बभूविथ ऽस तादृश ऽत्व वनः । अस्मान् हृदानीं ऽमृळय सुखय ॥

धिष्व वज्रं गर्भस्त्यो रक्षोहत्याय वज्रिवः । सप्तहीष्ठा अभि स्पृधः ॥ १८ ॥

धिष्व । वज्रम् । गर्भस्त्यो । रक्षऽहत्याय । वज्रिऽव । सप्तहीष्ठा । अभि । स्पृधः ॥ १८ ॥

हे ऽवज्रिव वज्रवज्रिन्द्र ऽगर्भस्त्योः आत्मीययोर्हस्तयो ऽवज्र कुलिश ऽधिष्व धारय । किमर्थम् । ऽरक्षोहत्याय रक्षसा हननार्थम् । धृत्वा च ऽस्पृध स्पर्धमाना ऽअभि^२ अभिगन्त्रीरासुरी सेना ऽसप्तहीष्ठा अत्यर्थमभिभव ॥

प्रुत्नं रयीणां युजं सखायं कीरिचोर्दनम् । ब्रह्मवाहस्तमं हुवे ॥ १९ ॥

प्रुत्नम् । रयीणाम् । युजम् । सखायम् । कीरिऽचोर्दनम् । ब्रह्मवाहऽतमम् । हुवे ॥ १९ ॥

प्रत्नं चिरतनं सर्वेषामाद्यं प्रयीणां धनानां वयुजं योजयितार दातारं प्रसख्यं मित्रभूतं प्रकीरि-
चोदनं कीरीणां स्तोतृणां चोदयितारं ब्रह्मवाहस्तमम् अतिशयेन ब्रह्मभिर्मन्त्रैर्वहनीयमेव विधमिन्द्रं वहुवे
आह्वयामि ॥

स हि विश्वानि पार्थिवाँ एको वसूनि पत्यते । गिर्वेणस्तमो अध्रिगुः ॥ २० ॥
सः । हि । विश्वानि । पार्थिवा । एकः । वसूनि । पत्यते । गिर्वेणः । स्तमः । अध्रिगुः ॥ २० ॥

प्रस प्रहि स खल्विन्द्रः प्रविश्वानि सर्वाणि प्रपार्थिवा पृथिव्यां भवानि प्रवसूनि धनानि प्रएकः
एव प्रपत्यते ईष्टे नान्यः कश्चित् । पत्यतिरैश्वर्यकर्मा । कीदृश इन्द्रः । प्रगिर्वेणस्तमः अतिशयेन गीर्भिः
स्तुतिभिः संभजनीयः प्रअध्रिगुः अत्युत्तमगमनः । अप्रतिहतगतिरित्यर्थः ॥ २४ ॥

स नो नियुद्धिरा पृण कामं वाजैभिरश्विभिः । गोमद्भिर्गोपते धृषत् ॥ २१ ॥
सः । नः । नियुत्तः । अभिः । आ । पृण । कामम् । वाजैभिः । अश्विभिः ।
गोमत्तः । गोऽपते । धृषत् ॥ २१ ॥

हे प्रगोपते गवां पालयितः प्रसः खं प्रनः अस्माकं प्रकामं प्रनियुद्धिः बडवाभिः प्रधृषत् । ईष्टे
दारिद्र्यनाशनसमर्थं यथा भवति तथा प्रा प्रण आपूरय । यद्वा धृषद्वितीन्द्रविशेषणम् । शत्रूणां
धर्षकस्त्वमित्यर्थः । तथा प्रगोमद्भिः बहुभिर्गोभिर्युक्तैः प्रअश्विभिः बहुभिरश्वरूपैर्वाजैरश्वैश्चास्मदीयं
काममापूरय ॥

तद्वो गाय सुते सचा पुरुहुताय सत्वने । शं यद्वे न शाकिने ॥ २२ ॥
तत् । वः । गाय । सुते । सचा । पुरुऽहुताय । सत्वने । शम् । यत् । गवे । न । शाकिने ॥ २२ ॥

हे स्तोतारः प्रवः यूयं प्रसुते अभिषुते सोमे सति प्रपुरुहुताय बहुभिर्यजमानैराहुताय प्रसत्वने
शत्रूणां सादयित्रे धनानां वा सन्निधे दात्रे इन्द्राय प्रतत् स्तोत्रं प्रसचा सह संहता भूत्वा प्रगाय
गायत । प्रयत् स्तोत्रं प्रशाकिने शक्तिमते इन्द्राय प्रशं सुखकरं भवति प्रगवे प्रन । यथा गवे यवसं
सुखकरं तद्वदित्यर्थः ॥

न घा वसुभि र्यमते दानं वाजस्य गोमतः । यत्सीमुष श्रवद्विरः ॥ २३ ॥
न । घा । वसुः । नि । यमते । दानम् । वाजस्य । गोऽमतः ।
यत् । सीम् । उप । श्रवत् । गिरः ॥ २३ ॥

प्रवसुः वसुयिता स इन्द्रः प्रगोमतः बहुभिर्गोभिर्युक्तस्य प्रवाजस्य अंशस्य बलस्य वा प्रदानं
प्रदानं प्रन प्रघ न खलु प्रनि प्रयमते नियच्छति उपरतं करोति । प्रयत् यदि प्रसीम् इमाः प्रगिरः
अस्मदीयाः स्तुतीः प्रउप प्रश्रवत् उपशृणुयात् । स्तोत्रश्रवणे सति सर्वदा ददातीत्यर्थः ॥

कुवित्सस्य प्र हि व्रजं गोमन्तं दस्युहा गमत् । शचीभिर्ष नो वरत् ॥ २४ ॥
 कुवित्सस्य । प्र । हि । व्रजम् । गोऽमन्तम् । दस्युऽहा । गमत् ।
 शचीभिः । अप । नः । वरत् ॥ २४ ॥

कुवित्सस्य । कुविद्बहुश स्यति हिनस्तीति कुविस्वो नाम कश्चित् । तस्य स्वभूतं गोमन्तं बहुभिर्गोभिर्भुक्तं व्रजं गोष्ठं दस्युहा दस्यूनामुपक्षयितृणां हन्तेन्द्र प्र गमत् प्रकर्षेण गच्छति । हि यस्मादेवं तस्मात् शचीभिः आत्मीयैः कर्मभिः प्रज्ञाभिर्वा नः अस्माकं ता गा अप वरत् निगूढास्ता अपावृणोत् ॥

इमा उ त्वा शतक्रतोऽभि प्र नोनुवुर्गिरः । इन्द्र वत्सं न मातरः ॥ २५ ॥
 इमाः । ऊँ इति । त्वा । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । अभि । प्र । नोनुवुः । गिरः ।
 इन्द्र । वत्सम् । न । मातरः ॥ २५ ॥

हे शतक्रतो बहुविधकर्मन् बहुविधप्रज्ञ वा इन्द्र त्वा त्वाम् अभि इमाः अस्मदीयाः गिरः स्तुतयः प्र नोनुवुः प्रकर्षेण पुनःपुनर्गच्छन्ति । नौतिरत्र गतिकर्मा । तत्र दृष्टान्तः । वत्सं न मातरः । यथा मातरो गावो गृहे वर्तमानं वत्सं शीघ्रमभिगच्छन्ति तद्वत् । यद्वा । अस्मदीया वाचस्त्वाम् अभि नोनुवुः अभितः शब्दयन्ति स्तुवन्ति । यथा गावो वत्समभिलक्ष्य हस्मारवं कुर्वन्ति तद्वत् ॥ २५ ॥

दूणाशं सख्यं तव गौरसि वीर गव्यते । अश्वो अश्वायते भव ॥ २६ ॥
 दुःसनशम् । सख्यम् । तव । गौः । असि । वीर । गव्यते ।
 अश्वः । अश्वऽयते । भव ॥ २६ ॥

हे इन्द्र तव त्वदीयं सख्यं सखित्वं दूणाशं दुर्णाशं नाशयितुमशक्यम् । अतिदृढमित्यर्थः । अतो हे वीर वीरयितरिन्द्र गव्यते गामात्मन इच्छते त्वं गौरसि गवां प्रदाता भवसि । उपचारात् कारणे कार्यशब्दः । तथा अश्वायते अश्वानात्मन इच्छते अश्वः भव अश्वप्रदो भवसि ॥

स मन्दस्वा ह्यन्धसो राधसे तन्वा महे । न स्तोतारं निदे करः ॥ २७ ॥
 सः । मन्दस्व । हि । अन्धसः । राधसे । तन्वा । महे ।
 न । स्तोतारम् । निदे । करः ॥ २७ ॥

हे इन्द्र सः तादृशस्वम् अन्धसः सोमस्य पानेन हृष्टया तन्वा आत्मीयेन शरीरेण मन्दस्व मोदस्व । किमर्थम् । महे महते राधसे धनार्थम् । हि पूरण । अपि च त्वदीयं स्तोतारं निदे निन्दकाय तस्य वशं न करः न कुर्याः ॥

इमा उ त्वा सुतेसुते नक्षन्ते गिर्वणो गिरः । वत्सं गावो न धेनवः ॥ २८ ॥
 इमाः । ऊँ इति । त्वा । सुतेसुते । नक्षन्ते । गिर्वणः । गिरः । वत्सम् । गावः । न । धेनवः ॥ २८ ॥

हे ऽगिर्वज्रः गीर्भिर्वननीयेन्द्र ऽसुतेसुते सोमेऽभिषुते अभिषुते^१ सति ऽइमाः अस्मदीयाः^२ ऽगिरः
स्तुतयः ऽहं वा त्वां^३ ऽनक्षन्ते व्यामुवन्ति । ऽधेनवः दोग्धयः ऽगावो ऽन गाव इव ऽवत्सम् । यथा
शीघ्रं वत्स व्यामुवन्ति तद्वत् ॥

पुरुतमं पुरुणां स्तोतृणां विवाचि । वाजैर्भिर्वाजयताम् ॥ २९ ॥

पुरुतमम् । पुरुणाम् । स्तोतृणाम् । विवाचि । वाजैभिः । वाजयताम् ॥ २९ ॥

हे इन्द्र ऽपुरुतमं^२ पुरुणां बहूनां शत्रूणां तमयितारं^३ ग्लपयितारं^३ त्वां ऽपुरुणां बहूनां
ऽस्तोतृणाम् अस्माकं स्तुतिः प्राप्नोत्विति शेषः । कीदृशानाम् । ऽविवाचि विविधाः स्तुतशस्त्रात्मिका
वावो यस्मिन् यज्ञे तस्मिन् ऽवाजैभिः वाजैर्हविलक्षणेनै^४ ऽवाजयतां वाजवन्तं बलवन्तं^५
वा^६ त्वां^६ कुर्वताम् ॥

अस्माकमिन्द्र भूतु ते स्तोमो वाहिष्ठो अन्तमः । अस्मान्नाये महे हिनु ॥ ३० ॥

अस्माकम् । इन्द्र । भूतु । ते । स्तोमः । वाहिष्ठः । अन्तमः ।

अस्मान् । राये । महे । हिनु ॥ ३० ॥

हे इन्द्र ऽवाहिष्ठः बोद्धृतमः ऽअस्माकं ऽस्तोमः स्तोत्रं ऽते तव ऽअन्तमः अन्तिकतमः^१ भूतु
भवतु । त्वं च ऽअस्मान् महे महते^२ राये धनाय ऽहिनु प्रेरय ॥

अधि बृबुः पणीनां वर्षिष्ठे मूर्धन्नस्थात् । उरुः कक्षो न गाङ्गयः ॥ ३१ ॥

अधि । बृबुः । पणीनाम् । वर्षिष्ठे । मूर्धन् । अस्थात् । उरुः । कक्षः । न । गाङ्गयः ॥ ३१ ॥

बृबुर्नाम पणीनां तक्षा । तस्सकाशाख्यधनो भरद्वाजस्तदीयं दानमनेन तृचेनास्तौत् ।
एतच्च मनुना स्मर्यते—‘ भरद्वाजः क्षुधार्तस्तु सपुत्रो विजने^१ वने । बह्वीर्गाः प्रतिजग्राह बृबोस्तक्षो
महायशः ’ (मनु, १०. १०७) इति ॥ पणनात् पणयो वणिज एतत्संज्ञा असुरा वा । तेषां तक्षा
बृबुः ऽवर्षिष्ठे^२ ऽमूर्धन् मूर्धनि मूर्धवदुच्छ्रिते स्थले ऽअधि ऽअस्थात् अधिष्ठितोऽभूत् ऽगाङ्गयः गाङ्गायाः
कूले उन्नते भवः ऽकक्षो ऽन कक्ष इव ऽउरुः विस्तीर्णः सन् । जातितो हीनोऽपि दातृत्वात् सर्वत्र
श्रेष्ठो भवतीत्यर्थः ॥

यस्य वायोरिव द्रवद्भद्रा रातिः सहस्रिणी । सद्यो दानाय मंहते ॥ ३२ ॥

यस्य । वायोऽइव । द्रवत् । भद्रा । रातिः । सहस्रिणी । सद्यः । दानाय । मंहते ॥ ३२ ॥

ऽवायोरिव ऽद्रवत् क्षिप्रगामिनः ऽयस्य बृबोः ऽभद्रा कल्याणी ऽसहस्रिणी सहस्रसंख्यायुक्ता
ऽरातिः दानं ऽसद्यः स्तुतिसमय एव ऽदानाय दानकामाय याचमानाय मह्यं ऽमंहते अपेक्षितं, धनं
ददाति तं बृबुमित्युत्तरस्यामृचि संबन्धः ॥

१ ज-त-‘ अभिषुते ’ नास्ति । २ ज-त-पुरुतमम् । ३ य-‘ लथयितारम् । ४ ज-वेगवन्तं
बलवन्तम् । ५ ख-घ-ज्ञ-न-भ-‘ वा ’ नास्ति । ६ घ-ज्ञ-र-श-‘ त्वा ’ नास्ति । ७ ख-ज्ञ-ज्ञ-त-१-
न-भ-य-र-निर्जने । ८ न-वर्षिष्ठे वर्षके ।

तत्सु नो विश्वे अर्य आ सदा गृणन्ति कारवः ।

बृबुं सहस्रदातमं सूरिं सहस्रसातमम् ॥ ३३ ॥

तत् । सु । नः । विश्वे । अर्य । आ । सदा । गृणन्ति । कारवः ।

बृबुम् । सहस्रऽदातमम् । सूरिम् । सहस्रऽसातमम् ॥ ३३ ॥

वत्तत् तं वृबुं वन असदीया विश्वे सर्वे वर्यं स्तुतीनामीरयितारः वकारवः स्तोतारः
वसदा वसु सुष्ठु वआ वगृणन्ति अभिगृणन्ति अभिष्टुवन्ति । कीदृशम् । वसहस्रदातमम् अतिशयेन
सहस्रसंख्यस्य धनस्य दातार वसूरिं प्राज्ञ यद्वा प्रेरयितार वसहस्रसातमम् अतिशयेन सहस्रसंख्यस्य
स्तोत्रस्य धनस्य वा संभक्तारम् ॥ २६ ॥

‘त्वामिद्धि’ इति चतुर्दशर्चं तृतीयं सूक्तं बृहस्पतिपुत्रस्य शंयोराधर्मैन्द्रम् । प्रथमानुनीयाद्या
अयुजो बृहत्यो द्वितीयाचतुर्थ्याद्या युजः सतोबृहत्यः । तथा चानुक्रान्तं—‘त्वामिद्धि षळूना प्रागा-
थम्’ इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । यदि ज्योतिष्टोमो बृहत्पृष्ठः स्यात्तदानीं निष्केवल्यस्याद्यः
प्रगाथः स्तोत्रियः । सूत्रितं च—‘यद्यु वै बृहत्त्वामिद्धि हवामहे’ (आश्व औ ५. १५) इति ।
महाव्रतेऽपि निष्केवल्येऽयं प्रगाथः शंसनीयः । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—‘त्वामिद्धि हवामहे त्वं
होहि चेरव इति बृहतः स्तोत्रियानुरूपौ’ (ऐ. आ. ५ २ २) इति ॥

त्वामिद्धि हवामहे साता वाजस्य कारवः ।

त्वां वृत्रेऽभिन्द्र सत्पतिं नरस्त्वां काष्ठास्वर्वतः ॥ १ ॥

त्वाम् । इत् । हि । हवामहे । साता । वाजस्य । कारवः ।

त्वाम् । वृत्रे । इन्द्र । सत्पतिम् । नरः । त्वाम् । काष्ठासु । अर्वतः ॥ १ ॥

वकारवः स्तोतारो वयं ववाजस्य अन्नस्य वसाता सातौ संभजने निमित्तभूते सति हे इन्द्र
वत्वामिद्धि त्वामेव हवामहे स्तुतिभिराह्वयामः । हे इन्द्र वसत्पतिं सतां पालयितार श्रेष्ठं वत्वां
वनरः अन्येऽपि मनुष्या वृत्रेषु आवरकेषु शत्रुषु सत्सु हवन्ते आह्वयन्ति^१ तज्जयार्थम् । अपि च
वअर्वतः अश्वस्य संबन्धिनीषु वकाष्ठासु यत्राश्व क्रान्त्वा तिष्ठति तासु काष्ठासु संग्रामेषु युद्धकामाश्च
वत्वाम् एवाह्वयन्ति । अतो वयं त्वामेवाह्वयाम इत्यर्थः ॥

स त्वं नश्चित्र वज्रहस्त धृष्णुया महः स्तवानो अद्रिवः ।

गामश्च रथ्यमिन्द्र सं किर सत्रा वाजं न जिग्युषे ॥ २ ॥

सः । त्वम् । नः । चित्र । वज्रहस्त । धृष्णुऽया । महः । स्तवानः । अद्रिऽवः ।

गाम् । अश्वम् । रथ्यम् । इन्द्र । सम् । किर । सत्रा । वाजम् । न । जिग्युषे ॥ २ ॥

हे चित्र चायनीय वज्रहस्त वज्रबाहो अद्रिव वज्रवन् । यद्वा । आहणात्यनेनेऽद्रिरश्वानिः ।
तद्वन् । एवंभूत इन्द्र धृष्णुया धृष्णुः शत्रूणां धर्षयिता महः महान् वस तादृशः त्वं स्तवानः

अस्माभिः स्तूयमानः सन् ^१वगां ^२वर्यं रथवाहनम् ^३अश्वं च ^४सं ^५किर सम्यक् प्रयच्छ । ^६जिग्युषे जितवते पुरुषाय भोगार्थं ^७सत्रा महत् प्रभूतं ^८वाजं ^९न अन्नमिव । यथा शत्रून् जितवते भोगार्थं बह्वं प्रयच्छसि तद्वत् ॥

महाव्रते निष्केवल्ये 'यः सत्राहा' इत्यादिसूक्तशेषः शंसनीयः । सूच्यते हि—'यः सत्राहा विचर्षणिरिति शेषोऽयं ते अस्तु हर्यत इति सूक्ते' (ऐ. आ. ५. २. ४) इति । चातुर्विधिकेऽहनि माध्यंदिनसवने^१ 'यः सत्राहा' इति प्रगाथो वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्रितं च—'यः सत्राहा विचर्षणिः स्वादोरिस्था विषूवतः' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

यः सत्राहा विचर्षणिरिन्द्रं तं हूमहे वयम् ।

सहस्रमुष्कं तुर्विनृम्णं सत्पते भवामसमत्सु नो वृधे ॥ ३ ॥

यः । सत्राहा । विचर्षणिः । इन्द्रम् । तम् । हूमहे । वयम् ।

सहस्रमुष्कं । तुर्विनृम्णं । सत्पते । भवाम् । समत्सु । नः । वृधे ॥ ३ ॥

यः इन्द्रः ^१सत्राहा महतां शत्रूणां हन्ता ^२विचर्षणिः विशेषेण सर्वस्य द्रष्टा ^३तम् ^४इन्द्रं ^५वयं ^६हूमहे स्तुतिपदैराह्वयामः । उत्तरार्धं प्रत्यक्षकृतः । हे ^७सहस्रमुष्कं सहस्रशेफ । यां कां^२ च^३ स्त्रियं संभवन्नित्द्रो भोगलोलुपतया स्वशरीरे पर्वणि पर्वणि शेफान् ससर्जेति कौषीतकिभिरास्नातम् । तदभिप्रायेणेदं संबोधनम् । हे ^४तुर्विनृम्णं बहुधनं^३ ^५सत्पते सतां पालयितरिन्द्र ^६समत्सु संग्रामेषु ^७नः अस्माकं ^८वृधे वर्धनाय ^९भव ॥

बाधसे जनान्वृषभेव मन्युना घृषौ मीळह ऋचीषम ।

अस्माकं बोध्यविता महाधने तनूष्वप्सु सूर्ये ॥ ४ ॥

बाधसे । जनान् । वृषभाऽइव । मन्युना । घृषौ । मीळहे । ऋचीषम् ।

अस्माकम् । बोधि । अविता । महाधने । तनूषु । अप्सु । सूर्ये ॥ ४ ॥

हे ^१ऋचीषम ऋचा सम ऋग्यादृशं रूपं प्रतिपादयति तादृगूपेन्द्र ^२घृषौ शत्रूणां घर्षके बाधके ^३मीळहे संग्रामे ^४जनान् असदीयान् शत्रून् ^५वृषभेव वृषभेणेव बलवता ^६मन्युना क्रोधेन ^७बाधसे बाधस्व । तथा ^८महाधने महतो धनस्य निमित्तभूते संग्रामे च ^९अस्माकम् ^{१०}अविता रक्षिता ^{११}बोधि बुध्यस्व । रक्षित्वेनात्मानं जानीहि । रक्षको भवेति यावत् । किमर्थम् । ^{१२}तनूषु तनयेषु ^{१३}अप्सु उदकेषु ^{१४}सूर्ये च लब्धव्येषु सत्स्वेतेषां लाभार्थम् । सूर्यस्य^४ लाभः संदर्शनम् । तदर्थमित्यर्थः^५ ॥

चातुर्विधिकेऽहनि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः 'इन्द्र ज्येष्ठं न आ भर' इति प्रगाथो वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्रितं च—'इन्द्र ज्येष्ठं न आ भरा त्वा सहस्रमा शतम्' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

- १. न-सवनेऽच्छावाकशस्त्रे । २. र-काचन । ३. घ-बहुविधधनः; श-बहुविधधनवन् । ४. ख-भ-र-सूर्यलाभः संदर्शनं तदर्थमि* ; झ-न-सूर्यलाभसंदर्शनं तदर्थमि* ; श-सूर्यस्य लाभः संदर्शमार्थमि* ।

इन्द्र ज्येष्ठं न आ भरँ ओजिष्ठं पपुरि श्रवः ।

येनेमे चित्र वज्रहस्त रोदसी ओभे सुशिप्र प्राः ॥ ५ ॥

इन्द्र । ज्येष्ठम् । नः । आ । भर । ओजिष्ठम् । पपुरि । श्रवः ।

येन । इमे इति । चित्र । वज्रहस्त । रोदसी इति । आ । उमे इति । सुशिप्र । प्राः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ज्येष्ठं प्रशस्यतमम् ओजिष्ठम् ओजस्वितममतिशयेन बलकर पपुरि पुरकं श्रवः अन्नं नः अस्मभ्यम् आ भर आहर प्रयच्छ । हे चित्र चायनीय वज्रहस्त वज्रबाहो हे सुशिप्र शोभनहनुक एवंभूत हे इन्द्र येन अन्नेन इमे परिदृश्यमाने उभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ आ प्राः आपूरयसि तदन्नमा भरेत्यन्वयः ॥ २७ ॥

त्वामुग्रमवसे चर्षणीसहं राजन्देवेषु हूमहे ।

विश्वा सु नो विथुरा पिबदना वसोऽमित्रान्तुषहान्कृधि ॥ ६ ॥

त्वाम् । उग्रम् । अवसे । चर्षणीसहम् । राजन् । देवेषु । हूमहे ।

विश्वा । सु । नः । विथुरा । पिबदना । वसो इति । अमित्रान् । सुसहान् । कृधि ॥ ६ ॥

हे राजन् राजमानेन्द्र देवेषु देवानां मध्ये उग्रम् उदूर्णबलं चर्षणीसहं चर्षणीनां शत्रुभूतानां प्रजानामभिभवितारं त्वाम् अवसे रक्षणाय हूमहे आह्वयामः^१ । त्वं विश्वा सर्वाणि पिबदना पिबदनानि रक्षांसि । पिहितमव्यक्तं शब्दयन्त इति पिबदनानि । पृषोदरादिः । तानि सु सुष्टु विथुरा व्यथितानि बाधितानि कुरु । हे वसो वारुकेन्द्र नः अस्मदीयान् अमित्रान् शत्रून् सुषहान् सुखेनाभिभवितुं शक्यान् कृधि कुरु ॥

यदिन्द्र नाहुषीष्वँ ओजो नृम्णं च कृष्टिषु ।

यद्वा पञ्च क्षितीनां युम्नमा भर सत्रा विश्वानि पौस्या ॥ ७ ॥

यत् । इन्द्र । नाहुषीषु । आ । ओजः । नृम्णम् । च । कृष्टिषु ।

यत् । वा । पञ्च । क्षितीनाम् । युम्नम् । आ । भर । सत्रा । विश्वानि । पौस्या ॥ ७ ॥

हे इन्द्र नाहुषीषु । नहुष इति मनुष्यनाम । तत्संबन्धिनीषु कृष्टिषु प्रजासु । आकारः समुच्चये । यत् च ओजः बलं नृम्णं धनं च विद्यते । यद्वा यच्च पञ्च पञ्चानां क्षितीनाम् । निषाद-पञ्चमाश्रित्वारो वर्णाः पञ्च क्षितयः । तेषां स्वभूतं युम्नं द्योतमानमन्नं तत् सर्वमस्मभ्यम् आ भर आहर प्रयच्छ । तथा सत्रा महान्ति विश्वानि सर्वाणि पौस्यानि^२ बलानि चास्मभ्यमाहर^३ ॥

यद्वा तृक्षौ मघवन्द्रुह्यावा जने यत्पुरौ कच्च वृष्ण्यम् ।

अस्मभ्यं तद्विरीहि सं नृषाह्येऽमित्रान्पृत्सु तुर्वणे ॥ ८ ॥

यत् । वा । तृक्षौ । मघवन् । द्रुह्यौ । आ । जने । यत् । पुरौ । कत् । च । वृष्ण्यम् ।
अस्मभ्यम् । तत् । विरीहि । सम् । नृसह्ये । मित्रान् । पृत्सु । तुर्वणे ॥ ८ ॥

हे मघवन् धनवन्निन्द्र वृक्षौ एतत्संज्ञे राजनि यद्वा यच्च बलं विद्यते द्रुह्यौ वा द्रुह्यौ
चैतत्संज्ञे च जने यत् बलमस्ति । पुरौ एतत्संज्ञे नृपे च यत् कच्च यत्किञ्चन वृष्ण्यं वीर्यं विद्यते
यत् सर्वम् अस्मभ्यं स्तोतृभ्यः सं सम्यक् विरीहि प्रयच्छ । कदा । नृसह्ये नृभिर्योद्धृभिः सोढव्ये
युद्धे प्रवृत्ते । किमर्थम् । पृत्सु पृतनासु संग्रामेषु मित्रान् शत्रून् तुर्वणे तुर्वितुं हिसितुम् ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि निष्केवल्ये 'इन्द्र त्रिधातु' इति वैरूपस्य सामप्रगाथः शंसनीयः । सूत्रितं
च—'इन्द्र त्रिधातु शरणं त्वमिन्द्र प्रतूर्तिषु' (आश्व. श्रौ. ७. ३) इति ॥

इन्द्र त्रिधातु शरणं त्रिवरूथं स्वस्तिमत् ।

छुर्दिर्यच्छ मघवद्भ्यश्च मह्यं च यावया दिद्युमैभ्यः ॥ ९ ॥

इन्द्र । त्रिधातु । शरणम् । त्रिवरूथम् । स्वस्तिमत् ।

छुर्दिः । यच्छ । मघवत्भ्यः । च । मह्यम् । च । यावय । दिद्युम् । एभ्यः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र त्रिधातु त्रिप्रकार त्रिभूमिकं त्रिवरूथं त्रयाणां शीतातपवर्षाणां वारकं स्वस्तिमत्
अविनाशयुक्तं छुर्दिः छुदिष्मत् आच्छादनयुक्तमेवंगुणविशिष्ट शरणं गृहं मघवद्भ्यश्च । मघं
हविलक्षण धनम् । तद्भ्यश्चास्मदीयेभ्यः मह्यं भरद्वाजाय च यच्छ देहि । अपि च एभ्यः
सकाशात् दिद्युं शत्रुप्रेरितं द्योतमानमायुधं यावय पृथक्कुरु ॥

ये गव्यता मनसा शत्रुमादभ्युभिप्रमन्ति धृष्णुया ।

अथ स्मा नो मघवन्निन्द्र गिर्वणस्तनूपा अन्तमो भव ॥ १० ॥

ये । गव्यता । मनसा । शत्रुम् । आदभुः । अभिप्रमन्ति । धृष्णुया ।

अथ । स्म । नः । मघवन् । इन्द्र । गिर्वणः । तनूपाः । अन्तमः । भव ॥ १० ॥

ये जनाः गव्यता शत्रूणां गा इच्छता मनसा युक्ता सन्त शत्रुं शातयितार वैरिणम् आदभुः
अहिंसिषुः । ये च धृष्णुया धृष्णवो धृष्टा सन्तः अस्पानभिलक्ष्य प्रमन्ति प्रकर्षेण हिंसन्ति हे मघवन्
धनवन् गिर्वणः गिरां संभक्त इन्द्र अध स्म अस्मिन् काले तेभ्यः सकाशात् नः अस्माकं
तनूपाः तनूनां शरीराणां रक्षिता सन् अन्तम. अन्तिकतमः भव ॥ २० ॥

अर्धं स्मा नो वृधे भवेन्द्रं नायमवा युधि ।

यदन्तरिक्षे पतयन्ति पर्णिनो दिद्यवस्तिग्ममूर्धानः ॥ ११ ॥

अर्धं । स्म । नः । वृधे । भव । इन्द्र । नायम् । अव । युधि ।

यत् । अन्तरिक्षे । पतयन्ति । पर्णिनः । दिद्यवः । तिग्ममूर्धानः ॥ ११ ॥

हे इन्द्र अध वस्म तदानी वन अस्माकं वृधे वर्धनाय भव । अपि च नायं योऽस्माकं नयो नेता युधि युद्धे तमपि अव रक्ष । तदेत्युक्तं वदेत्याह । पर्णिनः पक्षवन्तः तिग्ममूर्धान तीक्ष्णास्याः दिद्यवः दीप्ता बाणाः यत् यदा^१ वान्तरिक्षे व्योम्नि पतयन्ति शत्रुभिर्विस्त्राः पतन्ति तदानी वृधे भवेत्यन्वयः ॥

यत्र शूरासस्तन्वो वितन्वते प्रिया शर्म पितृणाम् ।

अर्धं स्मा यच्छ तन्वे तने च छर्दिर्चित्तं यावय द्वेषः ॥ १२ ॥

यत्र । शूरासः । तन्वः । वितन्वते । प्रिया । शर्म । पितृणाम् ।

अर्धं । स्म । यच्छ । तन्वे । तने । च । छर्दिः । अचित्तम् । यावय । द्वेषः ॥ १२ ॥

यत्र यस्मिन् काले शूरासः शूराः शौर्यवन्तो योद्धारः तन्वः स्वकीयानि शरीराणि वितन्वते विस्तारयन्ति स्वामिनो जयाय शत्रूणां पुरतो दर्शयन्ति^२ । तथास्मिन् काले प्रिया प्रियाणि शर्म शर्माणि स्थानानि पितृणां जनकानां मबन्धीनि । तैरर्जितानीति यावत् । एतानि च वितन्वते शत्रूणां पुरस्तात् विस्तारयन्ति । परित्यजन्तीति यावत् । अध वस्म अस्मिन् काले तन्वे शरीराय तने तनयाय च छर्दिः छादनम् आयुधानां निवारकं कवचम् अचित्तं शत्रुभिरज्ञातं यथा भवति तथा यच्छ प्रयच्छ । शत्रुज्ञानात् पूर्वमेव देहीत्यर्थः । अपि च द्वेष द्वेषं शत्रून् यावय तेभ्यो वियोजय ॥

यदिन्द्रं सर्गे अर्धतश्चोदयासे महाधने ।

असमने अध्वनि वृजिने पथि श्येनाईव श्रवस्यतः ॥ १३ ॥

यत् । इन्द्र । सर्गे । अर्धतः । चोदयासे । महाधने ।

असमने । अध्वनि । वृजिने । पथि । श्येनान् ईव । श्रवस्यतः ॥ १३ ॥

हे इन्द्र महाधने जेतव्यस्य महतो^३ धनस्य^४ निमित्ते महति सग्रामे सर्गे उद्योगे सति असमने विषमे अध्वनि मार्गे अर्धतः अस्मदीयान्श्वान् यत् यदा चोदयासे प्रेरयसि^५ । वृजिने कुटिले पथि मार्गेऽन्तरिक्षलक्षणे श्रवस्यतः श्रवोऽन्नमामिषरूपमात्मन इच्छतः श्येनानिव यथामिषार्थिनः श्येना अन्तरिक्षे शीघ्रं गच्छन्ति तथास्मदीयान्श्वान् यदा त्वं शीघ्रं गमयसि तदानीमस्माकं तन्वे तनयाय च छर्दिर्यच्छेति पूर्वस्यामृचि सबन्धः ॥

१ ज-‘यद्यदा’ नास्ति । २. त-न-य-र-जयन्ति । ३. ख-ज्ञ-त-न र-‘महतो धनस्य’ नास्ति; ज-धनस्य । ४. ज-र-प्रेरये; त-र-प्रेरये; न-भ-प्रेरय ।

सिन्धूरिव प्रवृण आशुया यतो यदि क्लोशमनु ष्वणि ।

आ ये वयो न वर्धतत्यामिषि गृभीता बाह्वोर्गवि ॥ १४ ॥

सिन्धून्ऽइव । प्रवृणे । आशुऽया । यतः । यदि । क्लोशम् । अनु । स्वनि ।

आ । ये । वयः । न । वर्धतति । आमिषि । गृभीताः । बाह्वोः । गवि ॥ १४ ॥

उक्तस्यैवार्थस्यातिशयप्रतिपादनार्थेयम् । प्रवृणे निम्नदेशे ऽसिन्धूनिव स्यन्दमाना नदीरिव
 आशुया आशु शीघ्रं यत गच्छतोऽश्वान् हे इन्द्र यदि चोदयासे प्रेरयसि^१ । कदा । क्लोशमनु । क्लोश
 इति भयनाम । भयमनुलक्ष्य ऽस्वनि स्वने आक्रोशे सति । कीदृशास्ते अश्वाः । बाह्वोः बाहुमूलयोः
 गृभीताः कक्षया बद्धा ये अश्वाः गवि गोरूपे धने जेतव्ये सति आ वर्धतति पुनः पुनरावर्तन्ते ।
 आमिषि आमिषे मांसे ग्रहीतव्ये सति वयो न यथा ज्येनादय पक्षिणः पुनः पुनरावर्तन्ते तद्वत् ।
 एवंभूतानश्वान् भयेन क्रोशे सति यदा त्वं प्रेरयसि तदानीमस्मदीयेभ्यश्चर्दिः प्रयच्छेति संबन्धः ।
 यद्यपि ऋषेयुद्धे^२ प्रसक्तिर्नास्ति^३ तथापि राजपुरोहितत्वेन राजकीयानां पुरुषाणां जयः प्रार्थ्यत इति न
 कश्चिद्विरोधः ॥ २९ ॥

‘स्वादुः’ इत्येकत्रिंशद्वचं चतुर्थं सूक्तं भरद्वाजपुत्रस्य गर्गस्यार्धम् । ‘प्रस्तोक इष्टु’ इत्येषा
 त्रिष्टुप्, ‘दशाश्वान्’ इत्यनुष्टुप्, ‘दश रथान्’ इति गायत्री, ‘महि राधः’ इति द्विपदा द्व्येका-
 दशका, ‘युजानो हरिता’ इत्येषा बृहती, ‘दिवस्पृथिव्याः’ इति जगती शिष्टास्त्रिष्टुभः । आदितः
 पञ्चानामृचां सोमो देवता । ‘अगव्यूति क्षेत्रम्’ इत्यर्धचर्चप्रथमपादे देवा उत्तरस्य भूमिस्तृतीयस्य
 बृहस्पतिश्चतुर्थस्येन्द्रः । ‘प्रस्तोकः’ इत्याद्याश्चतस्रः सृज्यपुत्रस्य राज्ञो दानस्तुतिरूपत्वात्
 तदेवताकाः । ‘वनस्पते वीडङ्गः’ इत्ययं तृचो रथदेवस्य । ‘उप श्वासय’ इति तृचो दुन्दुभिदेवस्य ।
 ‘समश्वर्णाः’ इत्यर्धचर्च ऐन्द्रः । शिष्टा इन्द्रदेवताकाः । तथा चानुकान्तं—‘स्वादुरेकत्रिंशद्गं पञ्चादौ
 सौम्योऽगव्यूत्यर्धचर्चो लिङ्गोक्तदेवतः प्रस्तोक इति त्रिष्टुबनुष्टुर्गायत्री द्विपदा साज्ज्यस्य प्रस्तोकस्य
 दानस्तुतिः परौ तृचौ रथदुन्दुभिदेवत्यावैन्द्रोऽन्त्योऽर्धचर्चो युजानो बृहती त्रिष्टुप्महि द्विपदा दिवस्पृथिव्या
 जगती’ इति । आशिमारुत आदितश्चतस्रः शंसनीयाः । सूत्रितं च—‘स्वादुक्किलायमिति चतस्रो
 मध्ये चाह्वानम्’ (आश्व. श्रौ. ५. २०) इति ॥

स्वादुक्किलायं मधुमाँ उतायं तीव्रः किलायं रसवाँ उतायम् ।

उतो न्वऽस्य पपिवांसमिन्द्रं न कश्चन सहत आह्वेषु ॥ १ ॥

स्वादुः । किले । अयम् । मधुमान् । उत । अयम् । तीव्रः । किले । अयम् । रसवान् । उत । अयम् ।

उतो इति । नु । अस्य । पपिवांसम् । इन्द्रम् । न । कः । चन । सहते । आह्वेषु ॥ १ ॥

अयम् अभिषुतः सोमः स्वादुः आस्वादनीयः किल भवति । उत अपि च मधुमान्
 माधुर्यवांश्च अयं सोमो भवति । तथा अयं सोमः तीव्रः किल मदोपादने तीक्ष्णः खलु भवति ।
 उत अपि च अयं सोमः रसवान् सारवांश्च भवति । अनेन वाक्यचतुष्टयेन सोमस्य माधुर्यातिशयत्वं
 च प्रतिपादितम्^१ । उतो अपि च अस्य सोमस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी । इमं सोमं पपिवांसं पीतवन्तम्
 इन्द्रम् आह्वेषु संग्रामेषु न कश्चन न कोऽपि सहते अभिभवति । नु इति पूरकः ॥

अयं स्वादुरिह मदिष्ठ आसु यस्येन्द्रो वृत्रहत्ये ममाद ।

पुरुणि यश्च्यौत्ना शम्बरस्य वि नवति नव च देहो हन् ॥ २ ॥

अयम् । स्वादुः । इह । मदिष्ठः । आसु । यस्य । इन्द्रः । वृत्रहत्ये । ममाद ।

पुरुणि । यः । च्यौत्ना । शम्बरस्य । वि । नवतिम् । नव । च । देहः । हन् ॥ २ ॥

वृह अस्मिन् यज्ञे वयं सोमः स्वादुः आस्वादितः पीतः सन् मदिष्ठः अतिशयेन मद्यिता
आसु बभूव । यस्य सोमस्य पानेन इन्द्रो वृत्रहत्ये वृत्रहननकाले ममाद मत्तो बभूव । य
सोमः शम्बरस्य असुरस्य पुरुणि बहूनि च्यौत्ना च्यौत्नानि बलानि जघान । तथा देहः दिग्धा
उपचिता आसुरीः पुरीः तदीयान् देहान् वा नवति नव च नवोत्तरनवतिसंख्याका यः सोमः वि
हन् व्यहन् अयं सोम इति प्रथमपादेन संबन्धः ॥

अयं मे पीत उदियति वाचमयं मनीषामुशतीर्मजीगः ।

अयं षड्वीरमिमीत धीरो न याभ्यो भुवनं कच्चनारे ॥ ३ ॥

अयम् । मे । पीतः । उत् । उदियति । वाचम् । अयम् । मनीषाम् । उशतीम् । अजीगरिति ।

अयम् । षट् । उर्वीः । अमिमीत । धीरः । न । याभ्यः । भुवनम् । कत् । चन । आरे ॥ ३ ॥

वयं सोमः पीतः सन् मे मम वाचम् उदियति उद्गमयति । अयम् एव सोमः उशतीं
कान्तां मनीषां बुद्धिम् उत् अजीग उद्गारयति । प्रकाशयति ॥ 'गृ निगारे' इत्यस्याण्य-
न्ताल्लुङि चङि रूपम् ॥ अपि च अयं धीरः धीमान् सोमः षड्वीरः 'षण्मोर्वीरहसस्पान्तु द्यौश्च
पृथिवी चाहश्च रात्रिश्चापश्चौषधश्च' इति प्रतिपादिता^१ षड्पृथिव्याद्याः षट् अमिमीत निर्मितवान् ।
याभ्यः उर्वीभ्यः । आरे दूरे विप्रकृष्टे देशे कच्चन किञ्चन भुवनं भूतजातं न भवति अपि तु आस्वेव
सर्वं भूतजातं वर्तते तादृशीरुर्वीर्निर्मितवान् ॥

अयं स यो वरिमाणं पृथिव्या वर्ष्माणं दिवो अकृणोदयं सः ।

अयं पीयूषं तिसृषु प्रवत्सु सोमो दाधारोर्वन्तरिक्षम् ॥ ४ ॥

अयम् । सः । यः । वरिमाणम् । पृथिव्याः । वर्ष्माणम् । दिवः । अकृणोत् । अयम् । सः ।

अयम् । पीयूषम् । तिसृषु । प्रवत्सु । सोमः । दाधार । उरु । अन्तरिक्षम् ॥ ४ ॥

सः खलु अयं सोमः यः पृथिव्याः वरिमाणम् उरुत्वं विस्तृतत्वं अकृणोत् अकरोत् ।
तथायं सोमः दिवः सुलोकस्य वर्ष्माणं संहतत्वं^२ दृढत्वमकृणोदकरोत् । अयं सोमः सः हि
भवति । अपि च अयं सोमः तिसृषु ओषधीष्वप्सु गोषु च प्रवत्सु प्रकृष्टास्वेतासु पीयूषं रसं दाधार
धारयति । तथा उरु विस्तीर्णम् अन्तरिक्षं च धारयति । तथा च मन्त्रान्तर—'त्वमिमा ओषधीः
सोम विश्वास्वमपो अजनयस्त्वं गाः । त्वमा ततन्धोर्वन्तरिक्षम्' (ऋ. स. १. ९१. २२) इति ॥

अयं विदच्चित्रदृशीकर्मणः शुक्रसंघनामुषसामनीके ।

अयं महान्महता स्कम्भेनोदयामस्तन्नादृषभो मरुत्वान् ॥ ५ ॥

अयम् । विदत् । चित्रदृशीकम् । अर्णः । शुक्रसंघनाम् । उषसाम् । अनीके ।

अयम् । महान् । महता । स्कम्भेन । उत् । याम् । अस्तभ्नात् । वृषभः । मरुत्वान् ॥ ५ ॥

अयं सोम । चित्रदृशीकं विचित्रदर्शनं यद्वा आश्चर्यत्वेन दर्शनीयम् । अर्णः सर्वस्य प्रेरकं सौरं ज्योतिः । विदत् लम्बयति । कस्मिन् काले । शुक्रसंघनां शुक्रं निर्मलमन्तरिक्षं सद्यः सदनं यासां तासाम् । उषसाम् । अनीके प्रमुखे । उप काल इत्यर्थः । अपि च महान् प्रवृद्धः । अयं सोमः । महता स्थविष्ठेन स्कम्भेन स्तम्भनसाधनेन मध्यवर्तिनान्तरिक्षेण यद्वा द्युलोकम् । उत् । अस्तभ्नात् ऊर्ध्वमस्थापयत् । यथाधो न पतति तथान्तरिक्षं तस्याधारत्वेन कृतवानित्यर्थः । कीदृशः सोमः । वृषभः वृष्टेर्जनयिता । सोमाहुत्या हि वृष्टिर्जन्यते । मरुत्वान् मरुद्भिर्भुक्तः ॥ ३० ॥

धृषतिष्व कलशे सोममिन्द्र वृत्रहा शूर समरे वसूनाम् ।

माध्यंदिने सवने आ वृषस्व रयिस्थानो रयिमस्मासु धेहि ॥ ६ ॥

धृषत् । पिब । कलशे । सोमम् । इन्द्र । वृत्रहा । शूर । समरे । वसूनाम् ।

माध्यंदिने । सवने । आ । वृषस्व । रयिस्थानः । रयिम् । अस्मासु । धेहि ॥ ६ ॥

हे शूर शौर्यवान् । इन्द्र । वृत्रहा वृत्राणामावरकाणां शत्रूणां हन्ता त्वं । वसूनां धनानां । समरे संग्रामे निमित्तभूते सति । कलशे द्रोणकलशेऽवस्थितः । सोमं । धृषत् धृष्टं यथा भवति तथा । पिब । अपि च । माध्यंदिने । सवने । आ । वृषस्व आसिञ्चस्व । जठर सोमेन पूरय । सर्वेन्द्र हि माध्यंदिनं सवनम् । किञ्च । रयिस्थानः । रयीणां धनानां स्थानभूतत्वं । रयिं धनम् । अस्मासु । धेहि धारय ॥

इन्द्र प्र णः पुरएतेव पश्य प्र नो नय प्रतरं वस्यो अच्छ ।

भवा सुपारो अतिपारयो नो भवा सुनीतिरुत वामनीतिः ॥ ७ ॥

इन्द्र । प्र । नः । पुरएताऽईव । पश्य । प्र । नः । नय । प्रतरम् । वस्यः । अच्छ ।

भव । सुपारः । अतिपारयः । नः । भव । सुनीतिः । उत । वामनीतिः ॥ ७ ॥

हे इन्द्र त्वं । पुरएतेव पुरतो गन्तेव । नः । अस्मान् । प्र । पश्य प्रकर्षेणोक्षस्व । यथा मार्गरक्षकः स्वयं पुरतो गच्छन्ननुगच्छतो रक्षणीयान् पथिकान् पश्यति तथा पश्येत्यर्थः । तथा । वस्यः । वसीय श्रेष्ठं धनम् । अच्छ आभिमुख्येन । प्रतरं प्रकृष्टतरमतिशयेन । प्र । पणय अस्मान् प्रापय । तथा । सुपारः । सुष्ठु पारयिता दुःखेभ्यस्तारयिता । भव । तथा । नः । अस्मान् स्तोतृन् । अतिपारयः । शत्रूनतिक्रामय । सुनीतिः । शोभननयनश्चास्माकं । भव । उत अपि च । वामनीतिः । वामानां वननीयानां धनानां नेता भव । यद्वा । अस्मदर्थं श्रेष्ठप्रापणो भव ॥

ऐन्द्रे पशौ 'उरुं नः' इत्येषा वपाया याज्या । सूत्रितं च—'उरुं नो लोकमनु नेषि विद्वान् प्र ससाहिषे पुरुहूत शत्रून्' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति । होत्रकैः सदःप्रसर्पणसमयेऽप्येषा जप्या । सूत्रितं च—'उरुं नो लोकमनु नेषि विद्वानिति जपन्तः' (आश्व. श्रौ. ५. ३) इति । चातुर्विंशिकेऽ- हन्यहर्गणेषु च द्वितीयादिष्वहःसु माध्यंदिनसवनेऽच्छावाकस्यैषा चारम्भणीया^१ । सूत्रितं च—'उरुं नो लोकमनु नेषि विद्वानिति कद्वङ्ग्य आरम्भणीयाः' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

उरुं नो लोकमनु नेषि विद्वान्त्स्वर्वज्ज्योतिरभयं स्वस्ति ।

ऋष्या त इन्द्र स्थविरस्य बाहू उप स्थेयाम शरणा बृहन्ता ॥ ८ ॥

उरुम् । नः । लोकम् । अनु । नेषि । विद्वान् । स्वःऽवत् । ज्योतिः । अभयम् । स्वस्ति ।

ऋष्या । ते । इन्द्र । स्थविरस्य । बाहू इति । उप । स्थेयाम् । शरणा । बृहन्ता ॥ ८ ॥

हे इन्द्र विद्वान् जानंस्वम् उरुं विस्तीर्णं लोकं स्थानं स्वर्गाख्यं नः अस्मान् अनु नेषि अनुगमय । तथा स्वर्वत् सुखवत् अभयं भयरहितं ज्योतिः च स्वस्ति क्षेमेणानु नेषि अस्मान- जुगमय । हे इन्द्र स्थविरस्य स्थूलस्य वृद्धस्य ते तव सबन्धिनौ^२ ऋष्या दर्शनीयौ बृहन्ता महान्तौ बाहू त्वदीयौ हस्तौ शरणा शरणौ रक्षकौ रक्षकतया उप स्थेयाम उपतिष्ठेम । सेवेमहि ॥

वरिष्ठे न इन्द्र वन्धुरे धा वहिष्ठयोः शतावन्नश्वयोरा ।

इषमा वक्षीषां वर्षिष्ठां मा नस्तारीन्मघवन्नारयो अर्यः ॥ ९ ॥

वरिष्ठे । नः । इन्द्र । वन्धुरे । धा । वहिष्ठयोः । शतऽवन् । अश्वयोः । आ ।

इषम् । आ । वक्षि । इषाम् । वर्षिष्ठाम् । मा । नः । तारीत् । मघऽवन् । रायः । अर्यः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र वरिष्ठे उरुतमे विस्तीर्णतमे वन्धुरे आत्मीये रथे न अस्मान् धाः घेहि । धारय । अपि च हे शतावन्^३ शतसंख्यधनेन्द्र वहिष्ठयो वोढृतमयो । आकारः समुच्चये । अश्वयोरा त्वदीययोरश्वयोश्चास्मान् धारय । तथा इषाम् अज्ञानां मध्ये वर्षिष्ठां वृद्धतमाम् इषम् अज्ञम् आ वक्षि अस्मदर्थमावह । आनय । हे मघवन् धनवन्निन्द्र अर्यः धनस्य स्वामी अन्यः कश्चित् न । अस्माकं रायः धनानि मघा तारीत् मा हिंसीत् ॥

इन्द्र मूळ मह्यं जीवातुमिच्छ चोदय धियमर्यसो न धाराम् ।

यत्किं चाहं त्वायुरिदं वदामि तज्जुषस्व कृधि मा देववन्तम् ॥ १० ॥

इन्द्र । मूळ । मह्यम् । जीवातुम् । इच्छ । चोदय । धियम् । अर्यसः । न । धाराम् ।

यत् । किम् । च । अहम् । त्वाऽयुः । इदम् । वदामि ।

तत् । जुषस्व । कृधि । मा । देवऽवन्तम् ॥ १० ॥

हे इन्द्र मूळ मूल्य । अस्मान् सुखय । जीवातुं जीवनौषधं च मघा दातुम् इच्छ । तथा धियं बुद्धि चोदय । स्तुतिविषयां कर्मविषयां वा प्रेरय । तीक्ष्णीकुरु । अर्यसो न

१. ज्ञ-ज्ञ-त-र-र-वारम्भणीया । २. ज्ञ-संबन्धिनो वयम् । ३. घ-ज्ञ-त-र-श-शतवन् ।

वधाराम् अयोमयस्य खड्गादिधरामिव । सा यथा सूक्ष्मा तद्वत् सूक्ष्मविषयां धियं चोदयेत्यर्थः ।
किं च एवायु त्वामात्मन इच्छन् इदम् इदानीं यत्किंचन अहं वदामि समीचीनमसमीचीनं वा
तज्जुषस्व सेवस्व । वमा मां च देववन्तं रक्षकैर्देवैरुपेत कृधि कुरु ॥ ३१ ॥

आयुष्कामेष्ट्यामिन्द्रस्य त्रातु 'त्रातारम्' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च—'त्रातारमिन्द्रमवितार-
मिन्द्रं मा ते अस्यां सहसावन्परिष्टौ' (आश्व. श्रौ. २. १०) इति^१ ॥

त्रातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रं हवैहवे सुहवं शूरमिन्द्रम् ।

ह्वयामि शक्रं पुरुहूतमिन्द्रं स्वस्ति नो मघवा धात्विन्द्रः ॥ ११ ॥

त्रातारम् । इन्द्रम् । अवितारम् । इन्द्रम् । हवैऽहवे । सुहवम् । शूरम् । इन्द्रम् ।

ह्वयामि । शक्रम् । पुरुऽहूतम् । इन्द्रम् । स्वस्ति । नः । मघवा । धातु । इन्द्रः ॥ ११ ॥

वत्रातारं शत्रुभ्यः पालयितारम् इन्द्रम् आह्वयामि । तथा ववितारं कामैस्तर्पयितारम् इन्द्रम्
आह्वयामि । वहवेहवे सर्वेष्वहवनेषु सुहवं सुखेनाह्वानु^२ शक्यं वशूरं शौर्यवन्तं वशक्रं सर्वकार्येषु शक्तं
वपुरुहूतं पुरुभिर्बहुभिः पालनार्थमाहूतमेवंविधम् इन्द्रं ह्वयामि आह्वयामि । एवमाहूतः वमघवा
धनवान् सः इन्द्रः स्वस्ति अविनाशं वनः अस्मभ्यं वधातु ददातु । यद्वा^३ । अस्माकं विदधातु^३ ॥

इन्द्रः सुत्रामा स्ववाँ अवोभिः सुमृळीको भवतु विश्वेवेदाः ।

बाधतां द्वेषो अभयं कृणोतु सुवीर्यस्य पतयः स्याम ॥ १२ ॥

इन्द्रः । सुत्रामा । स्ववान् । अवोऽभिः । सुमृळीकः । भवतु । विश्वेवेदाः ।

बाधताम् । द्वेषः । अभयम् । कृणोतु । सुवीर्यस्य । पतयः । स्याम ॥ १२ ॥

वसुत्रामा सुष्ठु त्राता वस्वान् धनवान् सः इन्द्रः अवोभि रक्षणैः वसुमृळीक सुष्ठु सुख-
यिता भवतु । तथा च विश्वेवेदाः सर्वधनः सर्वविद्वान् वा स इन्द्रः द्वेषः द्वेष्टुन् शत्रून्
वबाधतां हिनस्तु । वअभयं भयरहितं चास्माकं वकृणोतु करोतु । वयं च तत्प्रसादात् वसुवीर्यस्य
शोभनवीर्यस्य वपतयः वस्याम भवेम ॥

तस्य वयं सुमृतौ यज्ञियस्यापि भद्रे सौमनसे स्याम ।

स सुत्रामा स्ववाँ इन्द्रो अस्मे आराचिद्वेषः सनुतर्युयोतु ॥ १३ ॥

तस्य । वयम् । सुमृतौ । यज्ञियस्य । अपि । भद्रे । सौमनसे । स्याम ।

सः । सुत्रामा । स्ववान् । इन्द्रः । अस्मे इति । आरात् । चित् । द्वेषः । सनुतः । युयोतु ॥ १३ ॥

वयज्ञियस्य यज्ञाहस्य वसुमृतौ शोभनायामनुग्रहात्मिकायां बुद्धौ वयं वस्याम । तद्विषय-
भूताः^४ भवेम । तथा वभद्रे कल्याणे वसौमनसे सुमनसो भावे वअपि तदीये स्याम भवेम । स

१. न-इति । दीक्षितानामुपतापे एषा ऋग्विनीयुक्ता । सूत्रितं च दीक्षितानामुपतापे इति खण्डे-
त्रातारमिन्द्रमवितारमिति ताक्ष्यादि (आश्व. श्रौ. ६. ९) इति । २. ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-र-सुखेन
हातुम् । ३. ख-भ-यद्वा . विदधातु नास्ति । ४. ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-र-विषयभूताः ।

इन्द्रोऽस्मास्वनुग्रहात्मिकां बुद्धिं सौमनस्य च करोत्वित्यर्थः । ^१सुत्रामा सुष्टु त्राता ^२स्ववान् धनवान्
^३सः ^४इन्द्रः च ^५अस्मे अस्मत् ^६आराच्चित् दूरदेश एव ^७द्वेषः द्वेष्टुन् ^८सनुत । अन्तर्हितनामैतत् ।
 अन्तर्हितान् ^९युयोतु पृथकरोतु ॥

अव त्वे इन्द्र प्रवतो नोर्मिर्गिरो ब्रह्माणि नियुतो धवन्ते ।

उरु न राधः सर्वना पुरुष्यपो गा वज्रिन्युवसे समिन्दून् ॥ १४ ॥

अव । त्वे इति । इन्द्र । प्रवतः । न । ऊर्मिः । गिरः । ब्रह्माणि । नियुतः । धवन्ते ।

उरु । न । राधः । सर्वना । पुरुणि । अपः । गाः । वज्रिन् । युवसे । सम् । इन्दून् ॥ १४ ॥

हे ^१इन्द्र ^२त्वे त्वां ^३नियुत स्तोतु ^४गिरः उक्थात्मिका वाच ^५ब्रह्माणि सामरूपाणि
 स्तोत्राणि च ^६अव ^७धवन्ते अभिगच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः । ^८ऊर्मिः जलसंघः ^९प्रवतो ^{१०}न प्रवणदेशा-
 निव । यथोच्छ्रितात् स्थलात् निम्नदेशं शीघ्रं गच्छति तद्वत् । नशब्दः समुच्चये । ^{११}उरु उरूणि बहु
^{१२}राधः राधांसि च हविलक्षणाणि धनानि ^{१३}पुरुणि बहूनि ^{१४}सवना सवनानि बहवोऽभिषुताः सोमाश्च
 त्वामेवाभिगच्छन्ति^१ । हे ^{१५}वज्रिन् वज्रवज्रिन्द्र ^{१६}अपः वसतीवर्याख्याः ^{१७}गाः गोविकारान् श्वतदध्यादीन्
 श्रपणार्थान् ^{१८}इन्दून् सोमाश्च ^{१९}सं ^{२०}युवसे सम्यक् मिश्रयसि । त्वां यष्टुं वसतीवरीभिरभिषुत्य^२ तं^३
 सोममाशिरादिभिः श्रपणद्रव्यैः संस्कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

क ई स्तवत्कः पृणात्को यजाते यदुग्रमिन्मघवा विश्वहवेत् ।

पादाविव प्रहरन्नन्यमन्यं कृणोति पूर्वमपरं शचीभिः ॥ १५ ॥

कः । ईम् । स्तवत् । कः । पृणात् । कः । यजाते । यत् । उग्रम् । इत् । मघवा । विश्वहा । अवेत् ।

पादौऽश्व । प्रहरन् । अन्यम्ऽअन्यम् । कृणोति । पूर्वम् । अपरम् । शचीभिः ॥ १५ ॥

^१कः स्तोता ^२ईम् एनमिन्द्रं ^३स्तवत् स्तुयात् । स्तोतुं शक्नुयात् । ^४कः वा ^५पृणात् एनं प्रीण-
 येत् । ^६क च ^७यजाते एनं हविर्भिर्यजेत^३ । ^८यत् यस्मात् अयं ^९मघवा धनवानिन्द्रः ^{१०}उग्रमित्
 उद्गूर्णमेव ^{११}विश्वहा सर्वदा ^{१२}अवेत् आत्मानं वेत्ति जानाति सर्वदा उग्र एव भवति तस्मात् कारणात्
 न कोऽप्येनं स्तोतुं प्रीणयितुं यष्टुं वा शक्नोतीति भावः । इतोऽपि स्तुत्यादेरविषय इत्याह । यस्मादय-
 मिन्द्रः ^{१३}शचीभिः आत्मीयाभिः प्रज्ञाभिः ^{१४}पूर्वं प्रथमभाविनं सन्तं स्तोतारम् ^{१५}अपर पश्चाद्भाविनं च
^{१६}अन्यमन्यं परस्परव्यतिहारेण ^{१७}कृणोति करोति । यः प्रथमभावी मुख्यः स्तोता तं जघन्यं करोति यश्च
 जघन्यः स्तोता तं मुख्यं करोति । तत्र दृष्टान्तः । ^{१८}प्रहरन् ^{१९}पादाविव । यथा पादौ प्रहरन् मार्गं
 प्रक्षिपन् पुरुषः पूर्वं पादमपरं करोत्यपरं च पूर्वं तद्वत् । अतोऽपि कारणात् इन्द्रः स्तुत्यादेरविषय
 इति भावः । एतदादिकेन पञ्चत्वेन इन्द्रस्यातिस्वातन्त्र्यं प्रतिपाद्यते ॥ ॥ ३२ ॥

१. श-°वावगच्छन्ति । २. ख-ज्ञ-ज्ञ-न-भ-°रभिषुतम्; त२-°रभिषुत्यं तम् । ३. ख-ज्ञ-
 ज्ञ-त-न-भ-°र्थजते ।

शृण्वे वीर उग्रमुग्रं दमायन्नन्यमन्यमतिनेनीयमानः ।

एधमानद्विट् उभयस्य राजा चोष्क्यते विश इन्द्रो मनुष्यान् ॥ १६ ॥

शृण्वे । वीरः । उग्रम् उग्रम् । दम् दयन् । अन्यम् अन्यम् । अतिनेनीयमानः ।

एधमानऽद्विट् । उभयस्य । राजा । चोष्क्यते । विशः । इन्द्रः । मनुष्यान् ॥ १६ ॥

अयमिन्द्र वीरः वीर्यवानिति शृण्वे श्रूयते । किं कुर्वन् । उग्रमुग्रम् उदूर्णमुदूर्णं बलिनं शत्रुं प्रति दमायन् । दमः दमनम् । बाधनमिच्छन् । अन्यमन्यं प्रथमं नेतव्यमन्यं पश्चात्नेतव्यं चान्यं पूर्वमपरं परस्परव्यतिहारेण स्तोतृन् अतिनेनीयमान अस्यन्तं पुनः पुनर्नयन् । अपि^१ च^१ एधमानद्विट् एधमानानां वर्धमानानामसुन्वतां द्वेष्टा उभयस्य दिव्यस्य पार्थिवस्य च धनस्य वराजा ईश्वरोऽयम् इन्द्रः विशः निवेशयितृन् स्वस्य परिचारकान् मनुष्यान् चोष्क्यते रक्षणार्थं पुनः पुनराह्वयति ॥

परा पूर्वेषां सख्या वृणक्ति वितर्तुराणो अपरेभिरेति ।

अनानुभूतीरवधून्वानः पूर्वीरिन्द्रः शरदस्तर्तरीति ॥ १७ ॥

परा । पूर्वेषाम् । सख्या । वृणक्ति । वितर्तुराणः । अपरेभिः । एति ।

अननुभूतीः । अवधून्वानः । पूर्वीः । इन्द्रः । शरदः । तर्तरीति ॥ १७ ॥

अयमिन्द्र पूर्वेषां पूर्वभावानां प्रशस्तानां कर्मणां कुर्वतां पुरुषाणां सखित्वानि परा वृणक्ति वर्जयति । अपि च वितर्तुराणः तान् हिंसन् अपरेभिः अपरैः अमुख्यैरप्रशस्तैरपि कर्मानुष्ठातृभिः^२ एति सख्यं प्राप्नोति । तथा अनानुभूतीः अपरिचरणाः प्रजाः अवधून्वानः परित्यजन् पूर्व्याः बह्वीः शरदः संवत्सरान् अयम् इन्द्र तर्तरीति श्रुतमतिक्रामति । स्तोतृभिः सह सख्यं कुर्वन् चिरकालं वसतीत्यर्थः ॥

रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय ।

इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते युक्ता ह्यस्य हरयः शता दश ॥ १८ ॥

रूपम् रूपम् । प्रतिरूपः । बभूव । तत् । अस्य । रूपम् । प्रतिचक्षणाय ।

इन्द्रः । मायाभिः । पुरुऽरूपः । ईयते । युक्ताः । हि । अस्य । हरयः । शता । दश ॥ १८ ॥

अयमिन्द्र प्रतिरूपः रूपाणां प्रतिनिधिः सन् रूपं रूपं तत्तदग्न्यादिदेवतास्वरूपं बभूव । प्राप्नोति । 'भू प्राप्तौ' इति धातुः । इन्द्रः स्वमाहात्म्येन तत्तदेवतारूपो भवतीत्यर्थः । अस्य चेन्द्रस्य तत् प्राप्तमग्न्यादिदेवतास्वरूपं प्रतिचक्षणाय प्रतिनियतदर्शनाय अयमग्निरयं विष्णुरयं रुद्र इत्येवमसंकीर्णदर्शनाय भवति । अपि चायम् इन्द्रो मायाभिः ज्ञाननामैतत् । ज्ञानैः आत्मीयैः संकल्पैः पुरुरूपः बहुविधशरीरः सन् ईयते बहून् यजमानान् गच्छति । ननु द्वावेवास्याश्वावेकश्च रथः कथमनेन युगपद्बहून् गच्छतीत्यतः^३ आह । अस्य इन्द्रस्य हरयः अश्वाः युक्ताः रथे योजिता

१. ख-झ-भ-‘अपि च’ नास्ति । २. भ-‘ष्टातृभिः स्तोतृभिः । ३. श-गच्छतीत्येतत् ।

१शता १दश सहस्रसंख्याका अपरिमिताः सन्ति । १हि यस्मादेवं तस्माद्बहुशरीराणि स्वीकृत्य युगपत् हविष्मतो यजमानान् गच्छतीत्यर्थः ॥ अन्ये मन्यन्ते । ' इदि परमैश्वर्ये ' इत्यस्य धातोरर्थानुगमात् इन्द्रः परमात्मा । स चाकाशवत् सर्वगतः सदानन्दरूपः । स एव उपाधिभिरन्तःकरणैः प्रतिशरीर-मवच्छिन्नः^१ सन् जीवात्मेति व्यपदिश्यते । स एव अनादिमायाशक्तिभिः वियदादिजगदात्मना विवर्तते शब्दादिविषयहरणशीला इन्द्रियवृत्तयश्च तेनैव संबद्धाः । एतत्सर्वं तस्य परमात्मनो यद्वास्तवं रूपं तस्य दर्शनायेति । अयमर्थोऽनया प्रतिपाद्यते । रूपरूपम् । रूप्यत इति रूपं शरीरादि । प्रतिशरीरं चिद्रूपः सर्वगतः परमात्मा प्रतिरूपः प्रतिबिम्बरूपः सन् सर्वाणि शरीराणि बभूव । प्राप्नोत् । तच्च प्राप्तं प्रतिबिम्बरूपमस्य परमात्मनः प्रतिचक्षणाय प्रतिनियताकारस्य दर्शनाय भवति । स चेन्द्रः परमेश्वरो मायाभिर्मायाशक्तिभिः पुरुषो वियदादिभिर्बहुविधरूपैरुपेतः सन् ईयते चेष्टते । एतदप्यस्य परमात्मनः प्रतिचक्षणाय भवति । अस्य च दश शता सहस्रसंख्याका हरय इन्द्रियवृत्तयः युक्ता विषयग्रहणायोयुक्ता सन्ति । तदप्यस्य वास्तवरूपस्य दर्शनाय भवतीति । एव स्थूलसूक्ष्मशरीर-योर्वियदादिमहाप्रपञ्चस्य^२ च तत्त्वज्ञानहेतुत्वमनया प्रत्यपादीति ॥

युजानो ह॒रिता रथे भूरि त्वष्ट्रे ह॒ राजति ।

को विश्वाहा॑ द्विष॒तः पक्ष॑ आस॒त उ॒तासी॑नेषु सूरिषु ॥ १९ ॥

युजानः । ह॒रिता । रथे । भूरि । त्वष्ट्रा । इह । राज॒ति ।

कः । विश्वाहा॑ । द्विष॒तः । पक्षः । आ॒स॒ते । उ॒त । आसी॑नेषु । सूरिषु ॥ १९ ॥

१हरिता हरितावश्च १रथे १युजानः युजन् १त्वष्ट्रा दीप्त इन्द्रः १इह त्रैलोक्ये १भूरि भूरिषु बहुषु प्रदेशेषु १राजति दीप्यते । १उत अपि च १सूरिषु स्तोतृध्वस्मादृशेषु १आसीनेषु सत्सु १विश्वाहा सर्वदा इन्द्रादन्यः १कः नाम १द्विषतः शत्रोः १पक्षः पाचको बाधकः सन् १आसते आस्ते । इन्द्र एव सर्वदा शत्रून् बाधत इत्यर्थः । यद्वा । पक्ष इति सकारान्तं समीपवचनम् । इन्द्रादन्यः को नाम द्विषतः शत्रोः समीप आस्ते आस्ते । इन्द्र एव निर्भयः सन् शत्रुसमीपे स्थातुं शक्नोतीति भावः ॥

अ॒गव्यू॒ति क्षेत्र॑मार्ग॒न्म दे॒वा उ॒र्वी स॒ती भूमि॑रंह॒रणा॒भूत् ।

बृह॑स्प॒ते प्र चि॑कित्सा॒ गवि॑ष्टावि॒त्था स॒ते ज॒रित्रे॑ इन्द्र॒ पन्था॑म् ॥ २० ॥

अ॒गव्यू॒ति । क्षेत्र॑म् । आ । अ॒गन्म । दे॒वाः । उ॒र्वी । स॒ती । भूमिः । अ॒ह॒रणा । अ॒भूत् ।

बृह॑स्प॒ते । प्र । चि॒कित्स॑ । गो॒ऽईष्टौ । इ॒त्या । स॒ते । ज॒रित्रे॑ । इन्द्र॒ । पन्था॑म् ॥ २० ॥

अत्रोक्तम्—' अरण्ये निर्जने गर्गो देवान् भूमि बृहस्पतिम् । इन्द्रं चास्तौत् स्वरक्षार्थमृचा मार्गच्युतोऽनया ' इति, ' अगव्यूतीत्यत्र देवान् पादे भूमिमथोत्तरे । बृहस्पतिं तृतीये तु इन्द्रं^३ एवोक्तमे स्तुतः^४ ' इति च ॥ हे १देवाः १अगव्यूति अगोचरं गोसंचाररहितं निर्जनं १क्षेत्रं देशम् १आगन्म आगताः स्मः । अतो मां रक्षतेति शेषः । १उर्वी विस्तीर्णा १सती १भूमिः च १अह॒रणा । अहव आहन्तारो दस्यवः तेषां रमणा रमयित्री १अभूत् भवति । अस्मानतः सापि रक्षतु । हे १बृहस्पते

त्वं १ गविष्टौ गवामन्वेषण उपाये १ प्र १ चिकित्स प्रवेदय १ । १ इत्था इत्थमनेन प्रकारेण १ सते भवते
दुःखमनुभवते १ जरित्रे स्तोत्रे मह्यं हे १ इन्द्र १ पन्थां पन्थानं मार्गं प्र चिकित्स प्रज्ञापय ॥ ॥ ३३ ॥

दिवेदिवे सृष्टशीरन्यमर्धं कृष्णा असेधदप सन्नो जाः ।

अहन्दासा वृषभो वस्नयन्तोदव्रजे वर्चिनं शम्बरं च ॥ २१ ॥

दिवेऽदिवे । सृष्टशीः । अन्यम् । अर्धम् । कृष्णाः । असेधत् । अप । सन्नं । जाः ।

अहन् । दासा । वृषभः । वस्नयन्ता । उदव्रजे । वर्चिनम् । शम्बरम् । च ॥ २१ ॥

अयमिन्द्रः १ सन्नः सन्नात् स्वकीयादन्तरिक्षैकदेशात् स्थानात् १ जाः जायमानः सूर्यात्मना
प्रादुर्भवन् १ सृष्टशीः तुल्यरूपाः १ कृष्णाः कृष्णवर्णा रानीः १ दिवेदिवे प्रतिदिवसम् १ अप १ असेधत्
निवर्तयति । किमर्थम् । १ अन्यम् १ अर्धम् अर्धम् १ अपरं भागं प्रकाशयितुम् । अहोरात्रात्मकस्य
दिवसस्य हि रात्रिको भाग । अपि च १ वृषभः वर्षयिता स इन्द्रः १ दासा दासौ उपक्षपयितारौ
यज्ञकर्माणां १ वस्नयन्ता । वस्नं निवासहेतुभूतं धनम् । तदिच्छन्तौ १ वर्चिनं १ शम्बरं १ च एतत्संज्ञावसुरौ
१ उदव्रजे । उदकानि व्रजन्त्यस्मिन्नित्युदव्रजो देशविशेषः । तस्मिन् १ अहन् हतवान् ॥

प्रस्तोक इन्नु राधसस्त इन्द्र दश कोशयीर्दश वाजिनोऽदात् ।

दिवोदासादतिथिग्वस्य राधः शम्बरं वसु प्रत्यग्रभीष्म ॥ २२ ॥

प्रस्तोकः । इत् । नु । राधसः । ते । इन्द्र । दश । कोशयीः । दश । वाजिनः । अदात् ।

दिवःऽदासात् । अतिथिग्वस्य । राधः । शम्बरम् । वसु । प्रति । अग्रभीष्म ॥ २२ ॥

एतदाद्यासु चतसृषु सृज्यपुत्रस्य प्रस्तोकस्य राज्ञो दानस्तुतिः । स एव दिवोदासोऽश्वतोऽ-
तिथिग्व इति चाख्यायते । हे १ इन्द्र १ ते तव १ राधसः आराधयितुः स्तोतुः । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । त्वां
स्तुवते मह्यं गर्गाय १ प्रस्तोकः राजा १ दश १ कोशयीः सुवर्णपूर्णान् दशसंख्याकान् कोशान् १ दश
१ वाजिनः अश्वाश्च १ नु क्षिप्रम् १ अदात् प्रायच्छत् । १ इत् इति पूरणः । वयं च तस्मात् १ दिवोदासात्
एतत्संज्ञात् प्रस्तोकात् १ वसु धन १ प्रत्यग्रभीष्म प्रतिगृहीतवन्त । कीदृशम् । १ अतिथिग्वस्य तस्यैव प्रस्तो-
कस्य स्वभूतं १ राधः राधकं १ शम्बर शम्बरादसुरादागतम् । शम्बर हत्वा त्वया दत्तं तदीयमित्यर्थः ॥

दशाश्वान्दश कोशान्दश वस्त्रार्थिभोजना ।

दशो हिरण्यपिण्डान्दिवोदासादसानिषम् ॥ २३ ॥

दश । अश्वान् । दश । कोशान् । दश । वस्त्रा । अर्थिभोजना ।

दशो इति । हिरण्यपिण्डान् । दिवःऽदासात् । असानिषम् ॥ २३ ॥

१ दश दशसंख्याकान् १ अश्वान् दशसंख्याकान् हिरण्यपूर्णान् १ कोशान् १ अधिभोजना । भोजन-
मिति धननाम । अधिक धनं येषां मूल्यम् । तादृशानि दशसंख्याकानि वस्त्राणि ३ च । १ दशो दश च

१. ख-न-भ-प्रचोदय, त-प्रदेवय । २. ज-त-न-अपरार्धम्, श-अहरात्मकम् । ३. घ-वस्त्रा
वस्त्राणि ।

दशसंख्याकांश्च ^१हिरण्यपिण्डान् सुवर्णपिण्डानेतान् सर्वान् ^२दिवोदासात् प्रस्तोकादहम्
^३असानिषं समभजम् । लब्धवानस्मि ॥

दश रथान्प्रष्टिमतः शतं गा अथर्वभ्यः । अश्वथः पायवेऽदात् ॥ २४ ॥

दर्श । रथान् । प्रष्टिऽमतः । शतम् । गाः । अथर्वऽभ्यः ।

अश्वथः । पायवे । अदात् ॥ २४ ॥

^१दश दशसंख्याकान् ^२प्रष्टिमतः । प्रष्टिस्त्रिपद आधार । तद्वद्वहन्तीति प्रष्टयोऽश्वाः । तद्युक्तान्
^३रथान् ^४शतं शतसंख्याकाः । गाः च ^५अथर्वभ्यः अथर्वगोत्रेभ्य ऋषिभ्यः । ^६पायवे भरद्वाजपुत्राय
 एतत्संज्ञायास्मद्भ्रात्रे च ^७अश्वथः अश्ववानेतत्सज्ञः प्रस्तोकः ^८अदात् दत्तवान् ॥

महि राधो विश्वजन्मं दधानान्भरद्वाजान्तसार्वज्यो अभ्ययष्ट ॥ २५ ॥

महि । राधः । विश्वऽजन्मम् । दधानान् । भरत्ऽवाजान् । सार्वज्यः । अभि । अयष्ट ॥ २५ ॥

^१विश्वजन्मं सर्वजनहितं ^२महि महत् ^३राधः धनं ^४दधानान् धारयतः ^५भरद्वाजान् भरद्वाज-
 पुत्रानस्मान् ^६सार्वज्यः सृज्यपुत्रः प्रस्तोकः ^७अभ्ययष्ट अपूजयत्^१ ॥ ॥ २५ ॥

‘वनस्पते’ इत्येषा रथारोहणे विनियुक्ता । सूत्रितं च—‘वनस्पते वीड्वङ्गो हि भूया इत्येतया-
 न्यान्यपि वानस्पत्यानि’ (आश्व. गृ. २. ६. ५) इति ॥

वनस्पते वीड्वङ्गो हि भूया अस्मत्सखा प्रतरणः सुवीरः ।

गोभिः संनद्धो असि वीळ्यस्वास्थाता ते जयतु जेत्वानि ॥ २६ ॥

वनस्पते । वीळुऽअङ्गः । हि । भूयाः । अस्मत्ऽसखा । प्रतरणः । सुवीरः ।

गोभिः । सम्ऽनद्धः । असि । वीळ्यस्व । आऽस्थाता । ते । जयतु । जेत्वानि ॥ २६ ॥

हे ^१वनस्पते वनस्पतिविकार रथ त्वं ^२वीड्वङ्गः दृढावयवः ^३भूयाः भव । ^४अस्मत्सखा वयं
 सखायो यस्य स तादृशश्च भव^५ । ^६प्रतरणः प्रवर्धयिता ^७सुवीरः शोभनैर्वीरैः शूरभटैः पुत्रादिभिर्वा
 युक्तश्च भव । अपि च त्वं ^८गोभिः गोविकारैश्चर्मभिः ^९संनद्धो ^{१०}असि सम्यक् बद्धो भवसि । तादृशस्त्वं
^{११}वीळ्यस्व अस्मान् दृढीकुरु । ^{१२}ते^२ तव ^{१३}आस्थाता^३ त्वयि अवस्थितो रथी च ^{१४}जेत्वानि जेतव्यानि
 शत्रुसैन्यानि ^{१५}जयतु ॥

दिवस्पृथिव्याः पर्योज उद्धृतं वनस्पतिभ्यः पर्याभृतं सहः ।

अपामोज्मानं परि गोभिरावृतमिन्द्रस्य वज्रं हविषा रथं यज ॥ २७ ॥

दिवः । पृथिव्याः । परि । ओजः । उत्ऽभृतम् । वनस्पतिऽभ्यः । परि । आऽभृतम् । सहः ।

अपाम् । ओज्मानम् । परि । गोभिः । आऽवृतम् । इन्द्रस्य । वज्रम् । हविषा । रथम् । यज ॥ २७ ॥

विविधः द्युलोकात् पृथिव्याः भूमेश्च उद्भूतम् उद्धृतं सारत्वेनोपात्तं यत् ओजः बलमस्ति तद्रूपम् । वनस्पतिविकारत्वाद्ग्रथस्य । वनस्पतयो हि पृथिव्याः सारभूताः । ते च ह्युसबन्धिभिरुदकैः प्रवृद्धाः । अतो रथस्य लोकद्वयसारत्वमुपपन्नम् । परि^१ पञ्चम्यर्थानुवादी । अपि च वनस्पतिभ्य वृक्षेभ्यः । परि पूर्ववत् । आभूतम् आहतं सहः बलरूपम् अपाम् उदकानाम् ओज्मानं प्रेरकम् । यद्वा । ओज्मा वेगः । अपां वेग इव वेगवन्तं गोभिः गोविकारैश्चर्मभिः परि परितः आवृतम् आवेष्टितम् इन्द्रस्य वज्रं वज्रैकदेशम् । श्रूयते हि—‘ इन्द्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छत् स त्रेधा व्यभवत् स्म्यस्तृतीयं रथस्तृतीयं यूपस्तृतीयम् ’ इति । एवगुणविशिष्टं रथं हविषा पुरोडाशादिना हे अध्वर्यो यज ॥ नूनमेषोत्तरा च रथदेवत्यस्य हविषो याज्यानुवाक्ये लिङ्गादवगन्तव्ये ॥

इन्द्रस्य वज्रो मरुतामनीकं मित्रस्य गर्भो वरुणस्य नाभिः ।

सेमां नो हव्यदाति जुषाणो देव रथ प्रति हव्या गृभाय ॥ २८ ॥

इन्द्रस्य । वज्रः । मरुताम् । अनीकम् । मित्रस्य । गर्भः । वरुणस्य । नाभिः ।

सः । इमाम् । नः । हव्यदातिम् । जुषाणः । देव । रथ । प्रति । हव्या । गृभाय ॥ २८ ॥

यो रथः इन्द्रस्य वज्र उक्तप्रकारेण वज्रैकदेश मरुताम् एतत्संज्ञानां देवगणानाम् अनिकम् अग्रभूतं तद्वच्छीघ्रगामी मित्रस्य अहरभिमानिनो देवस्य गर्भः गर्भवदन्तर्वर्तमानः । अहनि हि रथः संचरति । वरुणस्य रात्र्यभिमानिदेवस्य नाभिः नाभिस्थानीयः । नाभिर्यथा देहमध्ये नैश्चल्येनावतिष्ठते तद्वत् रात्रौ कचिदवस्थितः । हे देव द्योतमान रथ य उक्तगुणः सः तादृशस्त्वम् इमाम् नः अस्मदीयान् हव्यदाति हविर्दानवती यागक्रियां जुषाणः सेवमानः सन् हव्या हव्यान्धस्मदीयानि हवींषि प्रति गृभाय प्रतिगृहाण ॥

परिण तृचेन संग्रामे दुन्दुभिरभिमर्शनीयः । सूत्रितं च—‘ उपश्वासय पृथिवीमुत द्यामिति तृचेन दुन्दुभिमभिमृशेत् ’ (आश्व गृ ३ १२. १७) इति ॥

उपश्वासय पृथिवीमुत द्यां पुरुत्रा ते मनुतां विष्टितं जगत् ।

स दुन्दुभे सजूरिन्द्रेण देवैर्दूरादवीयो अप सेध शत्रून् ॥ २९ ॥

उप । आसय । पृथिवीम् । उत । द्याम् । पुरुत्रा । ते । मनुताम् । विष्टितम् । जगत् ।

सः । दुन्दुभे । सजूरिन्द्रेण । देवैः । दूरात् । दवीयः । अप । सेध । शत्रून् ॥ २९ ॥

हे दुन्दुभे पृथिवीमुत अपि च द्यां दिवम् उपश्वासय आत्मीयेन जयघोषेणाश्वासय । यथा लोकद्वयं त्वदीयेन शब्देनापूरितं भवति तादृशं शब्दं कुर्वित्यर्थः । अपि च विस्थितं विशेषेण स्थितं जगत् स्थावरं जङ्गमं चोभयविधं प्राणिजातं ते त्वदीयं शब्दं पुरुत्रा बहुधा मनुतां मन्यताम् । जानातु । हे दुन्दुभे सः त्वम् इन्द्रेण अन्यैः देवैः च सजूरिन्द्रेण सहा दूरादवीयः दूरादपि दूरतरं शत्रून् अस्मदीयान् अप सेध अपगमय । अत्र निरुक्तं—‘ दुन्दुभिरिति शब्दानुकरणं दुमो भिन्न इति वा दुन्दुभ्यतेर्वा स्याद्वधकर्मणः^४ ’ (निरु. ९. १२) इत्यादि ॥

१. ख-झ-त-न-भ-परिः । २. ख-झ-न-भ-विष्टितम्; त-स्थितम् । ३. ख-झ-न-भ-य-दूरतरमतिशयेन दूरतरम् । ४. झ-स्याच्छब्दकर्मणः ।

आ क्रन्दय बलमोजौ न आ धा निः ष्टनिहि दुरिता बाधमानः ।

अप प्रोथ दुन्दुभे दुच्छुना इत इन्द्रस्य मुष्टिरसि वीळयस्व ॥ ३० ॥

आ । क्रन्दय । बलम् । ओजः । नः । आ । धाः । निः । स्तनिहि । दुःइता । बाधमानः ।

अप । प्रोथ । दुन्दुभे । दुच्छुनाः । इतः । इन्द्रस्य । मुष्टिः । असि । वीळयस्व ॥ ३० ॥

हे दुन्दुभे वआ वक्रन्दय अस्मच्छत्रून् रोदय । वबलं सेनारूपम् वओजः शरीरबलं च वनः
अस्मभ्यम् वआ वधाः आधेहि । प्रयच्छ । तथा वदुरिता दुरितानि दुर्गमनानि वबाधमानः हिंसस्त्वं
वनिः वस्तनिहि नितरां शब्दं कुरु । 'स्तन शब्दे' इति धातुः । हे वदुन्दुभे वदुच्छुनाः अस्मदुःख-
हेतुभूतं ह्यन सुखं यासां तादृशीः शत्रुसेनाः वइतः अस्मत्स्थानात्^१ वअप वप्रोथ बाधस्व । त्वं च
वइन्द्रस्य वमुष्टिरसि । मुष्टिरिव शत्रूणां हन्ता भवसि । अतोऽस्मान् ववीळयस्व दृढीकुरु ॥

आमूर्ज प्रत्यावर्तयेमाः केतुमदुन्दुभिर्वीवदीति ।

समश्वपणाश्चरन्ति नो नरोऽस्माकमिन्द्र रथिनो जयन्तु ॥ ३१ ॥

आ । अमूः । अज । प्रतिऽआवर्तय । इमाः । केतुऽमत् । दुन्दुभिः । वावदीति ।

सम् । अश्वऽपर्णाः । चरन्ति । नः । नरः । अस्माकम् । इन्द्र । रथिनः । जयन्तु ॥ ३१ ॥

अस्याः पूर्वार्धो दुन्दुभिदेवत्य उत्तरार्धश्चैन्द्रः । यद्वा । उभावप्यर्धर्चावैन्द्रौ । हे इन्द्र वअमूः
शत्रुषु स्थितास्ता गाः वआ वअज अस्मान् प्रत्यागमय । वइमाः अस्मदीया गाः शत्रुभिर्जिघृक्षिताः
वप्रत्यावर्तय प्रतिनिवर्तय । अयं च वदुन्दुभिः वकेतुमत् प्रज्ञानवत् यथा सर्वैर्ज्ञायते तथा ववावदीति
भृशं शब्दं करोति । वअश्वपर्णाः अश्वपतना अश्ववाहाश्च वनः अस्मदीयाश्च वनरः पुरुषाः वसं
वचरन्ति शत्रुभिर्युध्यमाना वर्तन्ते । तथा सति हे वइन्द्र वअस्माकं वरथिनः रथारूढाः पुरुषाः
शत्रून् वजयन्तु ॥ ॥ ३५ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण
सायणाचार्येण^२ विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये
चतुर्थाष्टके सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथाष्टमोऽध्याय आरभ्यते । षष्ठमण्डलस्य चतुर्थेऽनुवाके चत्वारि सूक्तानि व्याख्यातानि^१ । 'यज्ञायज्ञा' इति द्वाविंशत्यृचं पञ्चमं सूक्तं बृहस्पतिपुत्रस्य शंयोरार्षम् । अत्रानुक्रम्यते—'यज्ञायज्ञा द्वयधिका शंयुस्तृणपाणिं पृथिसूक्तं प्रगाथौ बृहती महासतोबृहती महाबाहंतबाहंतौ प्रगाथावित्याग्नेयः काकुभः प्रगाथः पुरउष्णिग्बृहत्यतिजगतीति मारुत्योऽन्त्यास्तिस्रो वासां लिङ्गोक्तदेवताः काकुभः प्रगाथः पुरउष्णिग्बृहतीति पौष्ण्यो बृहती महाबृहती यवमध्यान्त्यानुष्टुप्^२ द्यावाभूम्योर्वा पृथेर्वा' इति । 'यज्ञायज्ञा वः' इत्येषा बृहती । 'तृतीयो द्वादशकः^३' इति^४ तल्लक्षणसंज्ञावात् । द्वितीया सतोबृहती । 'अयुजौ जागतौ सतोबृहती' इत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् । तृतीयाचतुर्थ्यौ बृहतीसतोबृहत्यौ पञ्चमी बृहती षष्ठी महासतोबृहती । अष्टाक्षरास्त्रयः पादा द्वादशाक्षरौ द्वौ पादौ सा महासतोबृहती । सप्तमी महाबृहती । अष्टाक्षराश्चत्वारः पादा एको द्वादशाक्षरः सा महाबृहती । अष्टमी महासतोबृहती । अष्टिनस्त्रयो द्वौ जागतौ सा महासतोबृहती । नवमी बृहती दशमी सतोबृहती । एता दश अग्निदेवत्याः । एकादशी ककुप् । मध्यमो यदि द्वादशाक्षर उभयतोऽष्टकौ द्वौ पादौ सा ककुप् । द्वादशी सतोबृहती त्रयोदशी पुरउष्णिक् । आद्यो जागतौ द्वितीयतृतीयौ गायत्रौ सा पुरउष्णिक् । चतुर्दशी बृहती पञ्चदशी अतिजगती द्वापञ्चाशदक्षरा । एकादश्याद्याः पञ्च मरुदेवताकाः । त्रयोदश्यादीनां तिसृणां लिङ्गोक्ता इन्द्रादयो वा देवताः । षोडशी ककुप् सप्तदशी सतोबृहती अष्टादशी पुरउष्णिक् एकोनविंशी बृहती । षोडश्यादीनां चतसृणां पूषा देवता । विंशी बृहती एकविंशी यवमध्या महाबृहती । आद्यौ द्वावष्टकौ तृतीयो द्वादशकश्चतुर्थपञ्चमावष्टकौ सा यवमध्या महाबृहती । विंशेकविंशयोः 'पृथिसूक्तम्' इत्युक्तत्वात् मरुतां माता पृथिर्देवता । द्वाविंशी अनुष्टुप् । सा चापि पृथिर्देवत्या द्यावाभूमिदेवत्या वा । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । आग्निमास्ते 'यज्ञायज्ञा वः' इत्ययं स्तोत्रियप्रगाथः । सूत्रितं च— 'यज्ञायज्ञा वो अग्नये देवो वो द्रविणोदा इति प्रगाथौ स्तोत्रियानुरूपौ' (आश्व. श्रौ. ५. २०) इति ॥

यज्ञायज्ञा वो अग्नये गिरागिरा च दक्षसे ।

प्रप्र वयममृतं जातवेदसं प्रियं मित्रं न शंसिषम् ॥ १ ॥

यज्ञाऽयज्ञा । वः । अग्नये । गिराऽगिरा । च । दक्षसे ।

प्रऽप्र । वयम् । अमृतम् । जातवेदसम् । प्रियम् । मित्रम् । न । शंसिषम् ॥ १ ॥

हे स्तोतार वः यूयं यज्ञायज्ञा यज्ञेयज्ञे सर्वेषु यागेषु^५ दक्षसे प्रवृद्धाय वअग्नये वगिरागिरा स्तुतिरूपया वाचावाचा स्तोत्रं कुरुतेति शेषः । चशब्दो भिन्नक्रमो व इत्यस्मात् परो द्रष्टव्यः । यूयं च स्तोत्रं कुरुत । वयम् अपि तमग्निं वप्र वशंसिषम्^६ ॥ 'प्रसमुपोद पादपूरणे' इति प्रशब्दस्य द्विरुक्तिः पादपूरणार्था । व्यत्ययेनैकवचनम् । छान्दसो लुङ् ॥ प्रशंसाम । कीदृशम् । वअमृतं मरणरहितं वजातवेदसं जालानां वेदितारं जातप्रज्ञं जातधनं वा वमित्रं वन सखिभूतमिव वप्रियम्

१. ख-ज्ञ-न-भ-य-व्याकृतानि तत्र, ज्ञ-त-व्याकृतानि । २. ज्ञ-त-न-र-श-नुष्टुप्मास्त्योऽन्त्या ।

३. ख-ज्ञ-त-१-न-भ-द्वादशको अष्टकेति; ज्ञ-त-२-र-द्वादशका त्र्य(अ-र)ष्टकेति । ४. ख-ज्ञ-त-न-भ-र-प्रशंसिषम् ।

अनुकूलम् ॥ यद्वा । व्यत्ययेन त्वमित्यस्य वसादेशः । अग्नये इति च कर्मणि चतुर्थी । क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वात् । चशब्दः 'चण्' इति निपातश्चेदर्थे वर्तते । दक्षसे इति च दक्षे-
वृद्धिकर्मणोऽन्तर्भावित्वार्थात् लटि रूपम् । चणा योगात् 'निपातैर्यद्यदिहन्त' इति निघातप्रति-
षेधः ॥ तत्रायमर्थः । हे स्तोतस्व यज्ञेयज्ञे इममग्निं गिरागिरा स्तुत्या दक्षसे च वर्धयसि चेत् वय-
मपि अमृतत्वादिगुणकं तं प्रशंसाम ॥

ऊर्जो नपातं स हिनायमस्मयुर्दाशेम हव्यदातये ।

भुवद्वाजेष्वविता भुवद्बुध उत त्राता तनूनाम् ॥ २ ॥

ऊर्जः । नपातम् । सः । हिन । अयम् । अस्मयुः । दाशेम । हव्यदातये ।

भुवत् । वाजेषु । अविता । भुवत् । बुधः । उत । त्राता । तनूनाम् ॥ २ ॥

ऊर्ज अन्नस्य बलस्य वा नपातं पुत्रं प्र शंसिषमित्यनुपज्ञात् प्रशंसामेत्यर्थः । हिन इति निपातद्वयसमुदायो हीत्यस्यार्थः । सः खलु अयम् अग्निः अस्मयुः अस्मान् कामयमानो भवति । वयं च हव्यदातये हव्यानां हविषां देवेभ्यो दात्रे तस्मा अग्नये दाशेम हवीषि दद्याम । स चाग्निः वाजेषु संग्रामेषु अविता रक्षिता वृधः वर्धकश्चास्माकं भुवत् भवतु । उत अपि च तनूनां तनयानामस्मत्पुत्राणां च त्राता रक्षिता भवतु ॥

वृषा हग्ने अजरो महान्विभास्यर्चिषा ।

अजस्त्रेण शोचिषा शोशुचच्छुचे सुदीतिभिः सु दीदिहि ॥ ३ ॥

वृषा । हि । अग्ने । अजरः । महान् । विभासि । अर्चिषा ।

अजस्त्रेण । शोचिषा । शोशुचत् । शुचे । सुदीतिभिः । सु । दीदिहि ॥ ३ ॥

हे अग्ने वृषा वर्षिता कामानां वृष्टेः कर्ता वा अजरः जरारहितः महान् गुणैरधिकः एवंभूतस्त्वम् अर्चिषा दीप्त्या विभासि हि विशेषेण प्रकाशसे खलु । हे शुचे दीप्ताग्ने अजस्त्रेण अविच्छिन्नेन शोचिषा तेजसा शोशुचत् भृशं दीप्यमानस्त्वं सुदीतिभिः सुदीप्तिभिः सु दीदिहि सुष्ठु अस्मान् दीपय । प्रकाशय ॥

महो देवान्यजसि यक्ष्यानुषक्तव क्रत्वोत दंसना ।

अर्वाचः सीं कृणुह्येऽवसे रास्व वाजोत वैस्व ॥ ४ ॥

महः । देवान् । यजसि । यक्षि । आनुषक् । तव । क्रत्वा । उत । दंसना ।

अर्वाचः । सीम् । कृणुहि । अग्ने । अवसे । रास्व । वाजा । उत । वैस्व ॥ ४ ॥

हे अग्ने त्वं महतः देवान् यजसि । यजमानानां यज्ञे हविर्धि पूजयसि । अतोऽस्माकमपि यज्ञे आनुषक् अनुषक्तं संततं यथा भवति तथा यक्षि तान् देवान् यज । तदर्थं तव क्रत्वा प्रजया उत अपि च दंसना कर्मणा च । सीम् इति परिग्रहार्थीयः । तान् सर्वान् देवान् । अर्वाचः अस्मदभिमुखान् कृणुहि कुरु अवसे अस्मद्रक्षणार्थम् । तथा वाजा वाजान् हविलक्ष-

णान्यन्नानि वरास्व । तेभ्यो देवेभ्यो देहि । वउत अपि च त्वमपि वंस्व । तुभ्यं प्रत्तानि हवीषि
संभजस्व ॥

यमापो अद्रयो वना गर्भमृतस्य पिप्रति ।

सहसा यो मथितो जायते नृभिः पृथिव्या अधि सानवि ॥ ५ ॥

यम् । आपः । अद्रयः । वना । गर्भम् । ऋतस्य । पिप्रति ।

सहसा । यः । मथितः । जायते । नृभिः । पृथिव्याः । अधि । सानवि ॥ ५ ॥

वआपः वसतीवर्याख्याः वअद्रयः ग्रावाणः ववना वनानि काष्ठानि च वऋतस्य यज्ञस्योद-
कस्य वा वगर्भं गर्भवदन्तर्वर्तमानं वयम् अग्निं वपिप्रति पूरयन्ति । यद्वा । आपः समुद्रिया अद्रयो
मेघा वनान्यरण्यानि च ऋतस्य गर्भं वाडववैद्युतदावरूपेण वर्तमानं यमग्निं पिप्रति पूरयन्ति । वयः
चाग्निः वनृभिः नेतृभिर्ऋत्विग्भिः सहसा बलेन वमथितः सन् वपृथिव्या वअधि भूमेरुपरि वसानवि
समुच्छित्ते उत्कृष्टे देवयजनदेशे वजायते प्रादुर्भवति स एवं वंस्वेत्यन्वयः । यद्वा । ‘यः प्रप्रौ’ इत्य-
नया संबन्धः ॥ १ ॥

आ यः प्रप्रौ भानुना रोदसी उभे धूमेन धावते दिवि ।

तिरस्तमो ददृश ऊर्म्यांस्वा श्यावास्वरुषो वृषा श्यावा अरुषो वृषा ॥ ६ ॥

आ । यः । प्रप्रौ । भानुना । रोदसी इति । उभे इति । धूमेन । धावते । दिवि ।

तिरः । तमः । ददृशे । ऊर्म्यासु । आ । श्यावासु । अरुषः । वृषा ।

आ । श्यावाः । अरुषः । वृषा ॥ ६ ॥

वयः अग्निः वभानुना दीप्त्या वउभे वरोदसी द्यावापृथिव्यौ वआ वप्रप्रौ आपूरयति सः
वधूमेन वदिवि अन्तरिक्षे वधावते गच्छति । धूमो हि मेघात्मना परिणतः सन् अन्तरिक्षे गच्छति ।
कार्यकारणयोभेदविवक्षया^१ तद्गमनमग्रावुपचर्यते^२ । अपि चायम् वरुषः आरोचमानः ववृषा वर्षिता
कामानामेवंगुणकोऽग्निः^३ वश्यावासु श्याववर्णासु कृष्णासु वऊर्म्यासु । रात्रिनामैतत् । निशासु वतमः
अन्धकारं तिरस्कृत्य वआ समन्तात् वददृशे दृश्यते । वश्यावाः श्याववर्णा रात्रीश्च वआ तिष्ठति ।
वरुषो ववृषा इति पुनरुक्तिरादरार्था पादपूरणार्था वा ॥

बृहद्भिरग्ने अर्चिभिः शुक्रेण देव शोचिषा ।

भरद्वाजे समिधानो यविष्ठय रेवन्नः शुक्र दीदिहि द्युमत्पावक दीदिहि ॥ ७ ॥

बृहत्ऽभिः । अग्ने । अर्चिऽभिः । शुक्रेण । देव । शोचिषा ।

भरतऽवाजे । समऽइधानः । यविष्ठय । रेवत् । नः । शुक्र । दीदिहि ।

द्युमत् । पावक । दीदिहि ॥ ७ ॥

१. ख-झ-भ-°विवक्षायां बहुमतमग्रा°, य-°विवक्षाया तद्गमनमग्रा° ।

हे ऽदेव दानादिगुणयुक्त ऽयविष्टय युवतस ऽशुक्र दीप्त ऽअग्ने ऽशुक्रेण निर्सलेन ऽशोचिषा तेजसा ऽभरद्वाजे अस्मद्धातरि ऽसमिधानः समिध्यमानस्त्वं ऽबृहद्भिः महद्भिः ऽअर्विभिः तेजोभिः ऽनः अस्मदर्थं ऽरेवत् धनयुक्तं यथा भवति तथा ऽदीदिहि दीप्यस्व । तथा ऽपावक हे शोधकाग्ने ऽद्युमत् द्योतमानेन^१ च युक्तं यथा भवति तथा ऽदीदिहि दीप्यस्व ॥

विश्वासां गृहपतिर्विशामसि त्वमग्ने मानुषीणाम् ।

शतं पूभिर्यविष्ट पाहंहसः समेद्धारं शतं हिमाः स्तोतृभ्यो ये च ददति ॥८॥

विश्वासां । गृहपतिः । विशाम् । असि । त्वम् । अग्ने । मानुषीणाम् ।

शतम् । पूऽभिः । यविष्ट । पाहि । अंहसः । समेद्धारम् । शतम् । हिमाः ।

स्तोतृभ्यः । ये । च । ददति ॥ ८ ॥

हे ऽअग्ने ऽत्वं ऽमानुषीणां मनोरपत्यभूतानां ऽविश्वासां सर्वासां ऽविशां प्रजानां ऽगृहपतिः ऽअसि गृहस्वामी भवसि । हे ऽयविष्ट युवतमाग्ने अतस्त्वं ऽशतं ऽहिमाः शतं हेमन्तान् संवत्सरान् ऽसमेद्धारं त्वां सम्यगिद्धं कृतवन्तं मां ऽशतं शतेन शतसंख्याकैः । पूभिः पालनैः ऽअंहसः पापात् आहन्तुः शत्रोर्वा ऽपाहि रक्ष । ऽये ऽच ऽस्तोतृभ्यः ऽददति धनं तव समिन्धनस्य कर्तरि प्रयच्छन्ति तांश्च पाहि ॥

त्वं नश्चित्र ऊत्या वसो राधांसि चोदय ।

अस्य रायस्त्वमग्ने रथीरसि विदा गाधं तुचे तु नः ॥ ९ ॥

त्वम् । नः । चित्रः । ऊत्या । वसो इति । राधांसि । चोदय ।

अस्य । रायः । त्वम् । अग्ने । रथीः । असि । विदाः । गाधम् । तुचे । तु । नः ॥ ९ ॥

* हे ऽवसो वासक ऽअग्ने ऽचित्र. दर्शनीय. ऽत्वम् ऽऊत्या रक्षया सह ऽराधांसि धनानि ऽनः अस्मभ्यं ऽचोदय प्रेरय । ऽअस्य सर्वत्र लोके परिदृश्यमानस्य^२ ऽरायः धनस्य ऽत्वं ऽरथीरसि रंहिता नेता भवसि । अतः कारणात् अस्मभ्यं धनानि प्रेरयेत्यर्थः । अपि च ऽनः अस्माकं ऽतुचे । अपत्य-नामैतत् । अपस्यायापतनहेतुभूताय पुत्रादये ऽगाधं प्रतिष्ठां ऽतु क्षिप्रं ऽविदाः लभ्य ॥

पर्वि तोकं तनयं पृथुभिष्टुमदब्धैरप्रयुत्वाभिः ।

अग्ने हेळांसि दैव्या युयोधि नोऽदैवानि ह्वरांसि च ॥ १० ॥

पर्वि । तोकम् । तनयम् । पृथुभिः । त्वम् । अदब्धैः । अप्रयुत्वाभिः ।

अग्ने । हेळांसि । दैव्या । युयोधि । नः । अदैवानि । ह्वरांसि । च ॥ १० ॥

१. ज्ञ-द्योतनेन । *न-‘वाजपेये आग्निमास्ते त्वं नश्चित्र इति प्रगाथ स्तोत्रिय । चित्रवतीषु चेत्स्तुवीर-स्त्वं नश्चित्र ऊत्याग्ने विवस्वदुषस इत्यग्निष्टोमसाम्नः स्तोत्रियानुरूपौ (आश्व. श्री. ९.९) इति हि सूत्रितम् ’ इत्यधिकम् । २. ख-भ-र-दृश्यमानस्य ।

हे ऽअग्ने ऽस्वम् ऽअदब्धैः केनाप्यहिंसितैः ऽअप्रयुत्वभिः । यौतिरत्र पृथग्भावार्थः । अपृथग्भूतैः
संहतैः ऽपर्वभिः पालनसाधनैः ऽतोकं पुत्रं ऽतनयं पौत्रं च ऽपर्विं पालय । ऽद्वैद्या देवसंबन्धीनि च
ऽहेळांसि क्रोधान् ऽनः अस्मत्तः ऽयुयोधि पृथक्कुरु । ऽअदेवानि मनुष्यसंबन्धीनि ऽच ऽह्वरांसि
हिंसनानि चास्मत्तः पृथक्कुरु ॥ २ ॥

आ सखायः सबर्दुवां धेनुमजध्वमुप नव्यसा वचः । सृजध्वमनपस्फुराम् ॥ ११ ॥

आ । सखायः । सबः ऽदुवाम् । धेनुम् । अजध्वम् । उप । नव्यसा । वचः ।

सृजध्वम् । अनपस्फुराम् ॥ ११ ॥

हे ऽसखायः समानख्याना अध्वर्यवः ऽसबर्दुवाम् । सबरिति पयसो नाम । अमरणहेतुभूतस्य
पयसो दोग्ध्री ऽधेनुं गाम् ऽआ ऽअजध्वम् अभिगच्छत । प्राप्तु । केन साधनेन । ऽनव्यसा नवीयसा
नवतरेण ऽवचः वचसाह्वानरूपेण शब्देन । तदनन्तरम् ऽअनपस्फुराम् । स्फुरतिर्वधकर्मा । अनपवाध्यां
तां धेनुम् ऽउप ऽसृजध्वम् । वत्सेनोपसृष्टां कुरुत । मरुद्देवत्यत्वात् मरुतां यागाय पयो दोग्धुमिति
शेषः । अथवा मरुतां माता पृथ्ग्याख्या माध्यमिका वाक् धेनुः । हे सखायः स्तोतारः सबर्दुवां मरु-
ज्जनहेतुभूतस्य^१ पयसो दोग्ध्री धेनुं पृक्षि नव्यसा नवतरेण वचसा स्तोत्रेणोपाजध्वम् उपागच्छत ।
अनपस्फुरामनपवाधनीयां तां सृजध्वम् । बन्धनात् विसृजत । सुञ्चत । ईदृशी महती धेनुर्मरुतां माता
किमु वक्तव्यं तेषां माहात्म्यमिति मरुत्स्तुतिः ॥

या शर्धाय मारुताय स्वभानवे श्रवोऽमृत्यु धुक्षत ।

या मृळीके मरुतां तुराणां या सुन्नैरेवयावरी ॥ १२ ॥

या । शर्धाय । मारुताय । स्वभानवे । श्रवः । अमृत्यु । धुक्षत ।

या । मृळीके । मरुताम् । तुराणाम् । या । सुन्नैः । एवयावरी ॥ १२ ॥

ऽया धेनुः ऽअमृत्यु अमरणहेतु ऽश्रवः अन्नं पयोऽलक्षणं ऽमारुताय मरुत्संघाय ऽधुक्षत अधुक्षत्^२ ।
कीदृशाय । ऽशर्धाय प्रसहनशीलाय ऽस्वभानवे स्वायत्तदीप्तये । ऽया च ऽतुराणां क्षिप्रकारिणां
ऽमरुतां ऽमृळीके सुखे तत्परा वर्तते । ऽया च ऽसुन्नै सुखैर्हेतुभूतैः ऽएवयावरी एवैर्गन्तुभिरश्वैर्मध्यम-
स्थानैरुदकैर्वा^३ सह यान्ती^४ अन्येषामपि सुखार्थं वृष्टिजलैः सहागच्छन्ती^५ तां धेनुमुपाजध्वमिति
पूर्वत्रान्वयः । अत्रापि पूर्ववत् मरुत्स्तुतिरधिगन्तव्या ॥

भरद्वाजायाव धुक्षत द्विता । धेनुं च विश्वदोहसमिधं च विश्वभोजसम् ॥ १३ ॥

भरत्स्वाजाय । अवं । धुक्षत । द्विता ।

धेनुम् । च । विश्वदोहसम् । इषम् । च । विश्वभोजसम् ॥ १३ ॥

हे मरुतः ऽभरद्वाजाय अस्मद्भ्रात्रे ऽद्विता द्वितयम् ऽअव धुक्षत^६ । किं तत् द्वितयम् । ऽधेनुं
ऽच गां च ऽइषं ऽच अन्नं च । कीदृशीं धेनुम् । ऽविश्वदोहसं विश्वस्य व्यासस्य बहुलस्य दोग्ध्रीम् ।
कीदृशमन्नम् । ऽविश्वभोजसं सर्वेषां भोगपर्याप्तम् ॥

१ ख-मरुज्जन^० । २. ज-त-अधुक्षत । ३. ख-भ-^०मध्यस्थानै^० । ४. ख-भ-याति; झ-श-
यान्ति । ५. ख-भ-सहागच्छति, झ-श-सहागच्छन्ति । ६. ज-धुक्षत दत्त ।

तं व इन्द्रं न सुक्रतुं वरुणमिव मायिनम् ।

अर्यमणं न मन्द्रं सुप्रभोजसं विष्णुं न स्तुष आदिशे ॥ १४ ॥

तम् । वः । इन्द्रम् । न । सुक्रतुम् । वरुणम् । मायिनम् ।

अर्यमणम् । न । मन्द्रम् । सुप्रभोजसम् । विष्णुम् । न । स्तुषे । आदिशे ॥ १४ ॥

हे मरुद्गण वतं तादृशं व त्वां वस्तुषे स्तौमि । किमर्थम् । आदिशे आदेशनाय धनानामतिसर्जनाय प्रदानाय । कीदृशं त्वाम् । इन्द्रं न इन्द्रमिव सुक्रतुं सुकर्माणं वरुणमिव मायिनं मायावन्तं प्रज्ञावन्तम् अर्यमणं न अर्यमणमिव मन्द्रं स्तुत्यं विष्णुं न विष्णुमिव सुप्रभोजसं प्रसूतधनम्^१ । यदा त्वस्या लिङ्गोक्तदेवतास्तदानीं नेवशब्दौ चशब्दार्थे द्रष्टव्यौ ॥

त्वेषं शर्धो न मारुतं तुविष्वण्यनर्वाणं पूषणं सं यथा शता ।

सं सहस्रा कारिषच्चर्षणिभ्य आ विगूळहा वसुं करत्सुवेदा नो वसुं करत् ॥ १५ ॥

त्वेषम् । शर्धः । न । मारुतम् । तुविस्वनि । अनर्वाणम् । पूषणम् । सम् । यथा । शता ।

सम् । सहस्रा । कारिषत् । चर्षणिभ्यः । आ । आविः । गूळहा । वसुं । करत् ।

सुवेदा । नः । वसुं । करत् ॥ १५ ॥

नेति संप्रत्यर्थे । न संप्रति इदानीं त्वेषं दीप्तं तुविष्वणि बहुस्वनम् अनर्वाणम् अप्रत्युतं शत्रुभिरनभिगतं पूषणं पोषकं मारुतं मरुत्संघरूपमीदृशं शर्धः बलं स्तौमीति शेषः । स च मरुद्गणः यथा येन प्रकारेण शता शतसंख्याकानि धनानि सं सहैव चर्षणिभ्यः मनुष्येभ्योऽस्मभ्यं कारिषत् कुर्यात् । आकार समुच्चये । यथा वा सहस्रा सहस्रसंख्याकानि धनानि च सं सहैव कारिषत् कुर्यात् तथा स्तौमीति पूर्वत्रान्वयः । अपि च स मरुद्गणः गूळहा गूढानि संवृतानि वसु वसूनि धनानि आविः करत् अस्मभ्यमाविष्करोतु । तथा वसु वसूनि धनानि सुवेदा सुलभानि च नः अस्माकं करत् करोतु । यदा तु लिङ्गादियं पौष्णी तदा मारुतं शर्ध इव त्वेषं पूषणं पोषकमेतत्संज्ञं देवं स्तौमीति याजनीयम् ॥

आ मा पूषन्नुप द्रव शंसिषं नु ते अपिकर्ण आघृणे । अघा अर्यो अरातयः ॥ १६ ॥

आ । मा । पूषन् । उप । द्रव । शंसिषम् । नु । ते । अपिकर्णे । आघृणे ।

अघाः । अर्यः । अरातयः ॥ १६ ॥

हे पूषन् व मा माम् वा द्रव रक्षणार्थमभिगच्छ । हे आघृणे आगतदीप्ते अघाः आहन्त्री-अर्यः अरीरभिगन्त्रीः अरातयः शत्रुभूताः प्रजाः उप द्रव बाधस्व ॥ उपपूर्वो द्रवति बाधायां वर्तते । यथा 'प्रजां पशून्यजमानस्योप दोद्राव' (तै. सं. १. ५. १. ४) इति ॥ अहं च ते तव अपिकर्णे कर्णावपिगते समीपदेशे स्थितः मन् वु क्षिप्रं शंसिषं प्रशंसासि ॥ ३ ॥

वामी वामस्य धृतयः प्रणीतिरस्तु सूनुता ।

देवस्य वा मरुतो मर्त्यस्य वेजानस्य प्रयज्यवः ॥ २० ॥

वामी । वामस्य । धृतयः । प्रणीतिः । अस्तु । सूनुता ।

देवस्य । वा । मरुतः । मर्त्यस्य । वा । वेजानस्य । प्रयज्यवः ॥ २० ॥

हे धृतयः कम्पयितारः प्रयज्यवः प्रकर्षेण यष्टव्याः मरुतः सा सूनुता प्रियसत्यात्मिका माध्यमिका युष्मदीया वाक् प्रणीतिरस्तु । अस्मदर्थं धनानां प्रणेत्री भवतु । देवस्य वा मर्त्यस्य मनुष्यस्य वा वेजानस्य इष्टवतः उभयविधस्य पुरुषस्य वामी प्रशस्ता या वाक् वामस्य वननीयस्य धनस्य प्रणीतिः प्रणेत्री सा सूनुतेत्यन्वयः । प्रणीतिरस्त्वस्मदर्थम् ॥

सद्यश्चिद्यस्य चर्कृतिः परि द्यां देवो नैति सूर्यः ।

त्वेषं शवो दधिरे नाम यज्ञियं मरुतो वृत्रहं शवो ज्येष्ठं वृत्रहं शवः ॥ २१ ॥

सद्यः । चित् । यस्य । चर्कृतिः । परि । द्याम् । देवः । न । एति । सूर्यः ।

त्वेषम् । शवः । दधिरे । नाम । यज्ञियम् । मरुतः । वृत्रहम् । शवः ।

ज्येष्ठम् । वृत्रहम् । शवः ॥ २१ ॥

यस्य च मरुद्गणस्य चर्कृतिः कर्म सद्यश्चित् सद्य एव द्यां परि एति परिगच्छति दिव्यन्तरिक्षे परितो वर्तते देवो न देवो द्योतमानः सूर्यः इव तादृशगणात्मका मरुतः त्वेषं दीप्तं नाम शत्रूणां नमयितुं यज्ञियं यज्ञार्हं शवः बलं दधिरे अधारयन् । तच्च शवः बलं वृत्रहं वृत्रादेरसुरस्य हन्तुं भवति । तच्च वृत्रहं शवः ज्येष्ठं सर्वेभ्यः प्रशस्ततमं भवति ॥

सकृद् द्यौरजायत सकृद्भूमिरजायत ।

पृश्न्या दुग्धं सकृत्पयस्तदन्यो नानु जायते ॥ २२ ॥

सकृत् । ह । द्यौः । अजायत । सकृत् । भूमिः । अजायत ।

पृश्न्याः । दुग्धम् । सकृत् । पयः । तत् । अन्यः । न । अनु । जायते ॥ २२ ॥

सकृद् सकृदेव द्यौरजायत उदपद्यत । सकृदुत्पन्नैव स्थिता भवति । न पुनस्तस्यां नष्टायामन्या तत्सदृशी द्यौरजायते^१ । भूमिः च सकृत् एव अजायत । पृश्न्याः मरुतां मातुर्गोः पयः च सकृत् एकवारमेव दुग्धं यस्मात् पयसो मरुतो जज्ञिरे । ‘पृश्नियै वै पयसो मरुतो जाताः’ (तै. सं. २. २. ११. ४) इति तैत्तिरीयकम् । यथा द्यावापृथिव्यौ सकृदेवोत्पद्येते एवं पृश्निरपि सकृदुग्धेनैव पयसा मरुतोऽजीजनत् । तत् ततः परम् अन्यः पदार्थः नानु जायते तत्सदृशो नोत्पद्यते ॥ ४ ॥

१. ख-तादृशा एवंगुणात्मका^२; श-तादृशो मरुद्गणात्मकः । २. ख-एतच्च । ३. य-पुनरस्याम् । ४. ख-भ-य-र-द्यौर्न जायते ।

‘स्तुषे जनम्’ इति पञ्चदशचं षष्ठं सूक्तं भारद्वाजस्य ऋजिश्चन आषं वैश्वदेवम् । अन्त्या षट्पञ्चाशदक्षरा शकरी शिष्टास्त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तं—‘स्तुषे पञ्चोन ऋजिश्वा ह वैश्वदेवं ह शक्येन्तम्’ इति । व्यूळहे दशरात्रे पञ्चमेऽहनीदं वैश्वदेवनिविद्धानम्^१ । सूत्रितं च—‘ऋभुर्विभ्वा स्तुषे जनमिति वैश्वदेवम्’ (आश्व. श्रौ. ८ ८) इति । आद्या महानाम्नीव्रते जप्या ॥

स्तुषे जनं सुव्रतं नव्यसीभिर्गीर्भिर्मित्रावरुणा सुम्रयन्ता ।

त आ गमन्तु त इह श्रुवन्तु सुक्षत्रासो वरुणो मित्रो अग्निः ॥ १ ॥

स्तुषे । जनम् । सुव्रतम् । नव्यसीभिः । गीःऽभिः । मित्रावरुणा । सुम्रयन्ता ।

ते । आ । गमन्तु । ते । इह । श्रुवन्तु । सुक्षत्रासः । वरुणः । मित्रः । अग्निः ॥ १ ॥

वसुवतं सुकर्माणं वजनं दैव्यं जनं देवसंघं नव्यसीभिः नवतराभिः वगीर्भिः स्तुतिभिः वस्तुषे अहं स्तुवे । तथा मित्रावरुणा । मित्रः प्रसीतेष्वायको वरुणः पापान्निवारयिता^२ । एतावपि देवौ स्तौमि । कीदृशौ । वसुम्रयन्ता सुम्रं सुखं स्तोतृणामिच्छन्तौ । सुक्षत्रास शोभनबला वते वरुणादयः सर्वे देवाः इह अस्मिन् यज्ञे आ गमन्तु आगच्छन्तु । वते तादृशाः श्रुवन्तु । अस्मदीयाः स्तुतीः श्रुष्वन्तु च । अत्र मित्रादीनां परिगणनमुपलक्षणं सूक्तस्य सर्वदेवताप्रतिपादकत्वात्^३ । अत एव पूर्वं जनमिति सामान्यनिर्देशः ॥

विशोविश ईड्यमध्वरेष्वदसक्रतुमरतिं युवत्योः ।

दिवः शिशुं सहसः सूनुमग्निं यज्ञस्य केतुमरुषं यजध्वै ॥ २ ॥

विशःऽविशः । ईड्यम् । अध्वरेषु । अदसक्रतुम् । अरतिम् । युवत्योः ।

दिवः । शिशुम् । सहसः । सूनुम् । अग्निम् । यज्ञस्य । केतुम् । अरुषम् । यजध्वै ॥ २ ॥

विशोविशः सर्वस्याः प्रजायाः अध्वरेषु यज्ञेषु ईड्यम् ऋत्विग्भिः स्तुत्यम् अदसक्रतुं दर्परहितकर्माणम् अमूढप्रज्ञं वा युवत्योः द्यावापृथिव्योः अरतिम् अभिगन्तारम् अयं स्वामिनं दिवः शुलोकस्य शिशुं पुत्रम् । ‘दिवस्परि प्रथमं जज्ञे अग्निः’ (ऋ. सं. १०.४५.१) इति निगमः । यद्वा । दिवः स्तोतुः पुत्रभूतम् । तथापि निगमो भवति—‘त्वं पुत्रो भवसि यस्तेऽविधत्’ (ऋ. सं. २. १. ९) इति । सहसः बलस्य सूनुं पुत्रं यज्ञस्य यागस्य केतुं प्रज्ञापकम् अरुषम् आरोचमानम् एवगुणकम् अग्निं यजध्वै यष्टुम् । स्तुषे इत्यनुषज्यते । स्तुषे स्तुवे ॥

अरुषस्य दुहितरा विरूपे स्तृभिर्न्या पिपिशे सूरौ अन्या ।

मिथस्तुरा विचरन्ती पावके मन्म श्रुतं नक्षत ऋच्यमाने ॥ ३ ॥

अरुषस्य । दुहितरा । विरूपे इति विरूपे । स्तृभिः । अन्या । पिपिशे । सूरौ । अन्या ।

मिथःऽतुरा । विचरन्ती इति विचरन्ती । पावके इति ।

मन्म । श्रुतम् । नक्षतः । ऋच्यमाने इति ॥ ३ ॥

१. ज्ञ-वैश्वदेवं निविद्धानम्, श-वैश्वदेवं हविर्धानम् । २. ज्ञ-त-पापाना निवारयिता । ३. ज्ञ-सर्व देवता* ; झ-त-न-र-सर्वस्य देवता* ।

इयमहोरात्रयोः स्तुतिः । अरुषस्य आरोचमानस्य सूर्यस्य दुहितरा दुहितरौ । सूर्येण हि अहोरात्रयोर्विभागः क्रियते । अतस्तदधीनात्मलाभत्वात् तस्य दुहितरावित्युच्येते । विरूपे शुक्लकृष्ण-तया नानारूपे । तयोः अन्या एका रात्रिः । स्तुभिः नक्षत्रैः विपिशे पिश्यते संश्लिष्यते । 'पिश अवयवे' इति धातुः । अन्या अहरात्मिका दुहिता सूरः सूर्येण विपिशे संश्लिष्यते । ते च नक्षत्रैः सूर्येण चालंकृते भवत इत्यर्थः । मिथस्तुरा परस्पर बाध्यन्त्यौ । अह्ना रात्रिर्निवर्त्यते रात्र्या चाहरिति परस्पर बाध । अत एव विचरन्ती विविधं पृथक् चरन्त्यौ । पावके सर्वस्य शोधयित्व्यौ । एवंभूते अहश्च रात्रिश्च ऋच्यमाने अस्माभिः स्तूयमाने सत्यौ श्रुतं श्रोतव्यं मन्म मननीयं स्तोत्रमस्मत्कृतं नक्षतः व्यामुताम् ॥

प्र वायुमच्छा बृहती मनीषा बृहद्रथि विश्ववारं रथप्राप्ताम् ।

द्युतद्यामा नियुतः पत्यमानः कविः कविर्मियक्षसि प्रयज्यो ॥ ४ ॥

प्र । वायुम् । अच्छ । बृहती । मनीषा । बृहत्सरयिम् । विश्ववारम् । रथप्राप्ताम् ।

द्युतत्स्यामा । नियुतः । पत्यमानः । कविः । कविम् । इयक्षसि । प्रयज्यो इति प्रयज्यो ॥ ४ ॥

*बृहती महती मनीषा अस्मदीया स्तुतिः वायुम् अच्छ अभिमुख्येन प्र गच्छतु ॥ उपसर्ग-श्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ कीदृशं वायुम् । बृहद्रथि महाधनं विश्ववारं विश्वैर्वरणीयं संभजनीयं रथप्रां रथस्यात्मीयस्य प्रातार पूरयितारम् । यद्वा । स्तोतृणां रथं धनैः पूरयितारम् । अथ प्रत्यक्ष-स्तुतिः । हे प्रयज्यो प्रकर्षेण यष्टव्य वायो द्युतद्यामा प्रदीप्तयानः नियुत आत्मीयरथयोज्याः वडवाः ताः पत्यमानः अभिपतन्नाभिगच्छन् । यद्वा । पत्यतिरैश्वर्यकर्मा । तासां वडवानामीश्वरः कविः क्रान्तदर्शी । एवंभूतः त्वं कविं मेधाविनं स्तोतारम् इयक्षसि धनेन पूजय ॥

स मे वपुश्छदयदुश्चिनोऽर्थो रथो विरुक्मान्मनसा युजानः ।

येन नरा नासत्येष्वधै वर्तिर्याथस्तनयाय त्मने च ॥ ५ ॥

सः । मे । वपुः । छदयत् । अश्चिनोः । यः । रथः । विरुक्मान् । मनसा । युजानः ।

येन । नरा । नासत्या । इष्वधै । वर्तिः । याथः । तनयाय । त्मने । च ॥ ५ ॥

अश्चिनोः स्वभूतः सः रथः मे मदीयं वपुः शरीरं छदयत् छदयतु । तेजसाच्छादयतु । यो रथो विरुक्मान् विरोचनवान् विशेषेण दीप्यमानः मनसा मनोव्यापारमात्रेण युजानः अश्वैः संप्रयुज्यमानो भवति । हे नरा नेतारौ हे नासत्या सत्यस्वभावौ सत्यस्य नेतारौ नासिका-प्रभवौ वाश्चिनौ येन रथेन वर्तिः स्तोतृगृहं तनयाय पुत्राय त्मने आत्मने तत्पित्रे स्तोत्रे च इष्वधै कामान् प्रापयितुं याथः गच्छथः स रथः इति पूर्वत्रान्वयः ॥ ५ ॥

*न- 'नियुत्वद्वायुदेवताके पशौ हविषो याज्या प्र वायुमिति । सूत्रितं च-राये नु यं जज्ञत रोदसी मे प्र वायुमच्छा बृहती मनीषा (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ' इत्यधिकम् । १. झ-त-न-र-संयुज्यमानो ।

पर्जन्यवाता वृषभा पृथिव्याः पुरीषाणि जिन्वतुमर्प्यानि ।

सत्यश्रुतः कवयो यस्य गीर्भिर्जगतः स्थातर्जगदा कृणुध्वम् ॥ ६ ॥

पर्जन्यवाता । वृषभा । पृथिव्याः । पुरीषाणि । जिन्वतुम् । अर्प्यानि ।

सत्यऽश्रुतः । कवयः । यस्य । गीऽभिः । जगतः । स्थातः । जगत् । आ । कृणुध्वम् ॥ ६ ॥

हे ऽपर्जन्यवाता पर्जन्यवायू ऽवृषभा वृष्टेः कर्तारौ ऽपृथिव्या । अन्तरिक्षनामैतत् । अन्तरिक्षात् ऽअर्प्यानि आसर्प्यानि ऽपुरीषाणि पूरकाण्युदकानि ऽजिन्वतं प्रेरयतम् । उत्तरोऽर्धर्चो मारुत । हे ऽसत्यश्रुतः सत्यस्य स्तोत्रस्य श्रोतारः ऽकवयः मेधाविनो मरुत ऽयस्य स्तोतुः ऽगीर्भिः स्तुतिभिः यूयं स्तुता भवथ तस्य स्तोतुः ऽजगत् स्थावरजङ्गमात्मकं सर्वं प्राणिजातम् ऽआ ऽकृणुध्वम् आभिमुख्येन कुरुत । हे ऽजगतः ऽस्थातः । गणाभिप्रायमेकवचनम्^१ । स्थावरजङ्गमात्मकस्य जगतोऽवस्थापक^२ हे मरुद्गण इति योज्यम् ॥

अन्वारम्भणीयायां सारस्वतस्य हविषो याज्या 'पावीरवी' इत्येषा । सूत्रितं च—'पावीरवी कन्या चित्रायुः पीपिवासं सरस्वतः' (आश्व. श्रौ. २. ८) इति । एकादशिने सारस्वते पञ्चावेषैव पुरोडाशस्य याज्या । सूत्रितं च—'पावीरवी कन्या चित्रायुर्यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूः' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति । आग्निमारुते शस्त्रेऽप्येषा । सूत्रितं च—'राकामहमिति द्वे पावीरवी कन्या चित्रायुः' (आश्व. श्रौ. ५. २०) इति ॥

पावीरवी कन्या चित्रायुः सरस्वती वीरपत्नी धियं धात् ।

आभिरच्छिद्रं शरणं सजोषा दुराधर्षं गृणते शर्म यंसत् ॥ ७ ॥

पावीरवी । कन्या । चित्रऽआयुः । सरस्वती । वीरऽपत्नी । धियम् । धात् ।

आभिः । अच्छिद्रम् । शरणम् । सजोषाः । दुःऽआधर्षम् । गृणते । शर्म । यंसत् ॥ ७ ॥

ऽपावीरवी शोधयित्री ऽकन्या कमनीया ऽचित्रायुः चित्रगमना चित्रान्ना वा ऽवीरपत्नी । वीरः प्रजापतिः पतिर्यस्यास्तादृशी । यद्वा । वीराणां पालयित्री । एवंभूता ऽसरस्वती ऽधियम् अस्मदीयं कर्म यज्ञाख्यं ऽधात् दधात् । धारयतु । ददातु वा । शब्देन प्रतिपादितो ह्यर्थोऽनुष्ठीयते । अपि च ऽआभिः देवपत्नीभिः ऽसजोषा सह प्रीयमाणा । यद्वा । आः गायत्र्यादीनि छन्दांसि । 'छन्दांसि वै आ' (तै. सं. ५. १. ७. २) इति श्रुते । तैः सह प्रीयमाणा ऽगृणते स्तुवते मह्यम् ऽअच्छिद्रं छिद्र-रहितं ऽदुराधर्षं शत्रुभिः शीतवातादिभिश्च धर्षितुमशक्यं ऽशरणं गृहं ऽशर्म सुखं च ऽयंसत् प्रयच्छतु ॥

एकादशिने पौष्णे पशौ 'पथस्पथ' इति हविषो याज्या । सूत्रितं च—'पथस्पथः परिपतिं वचस्या बृहस्पते या परमा परावदिति द्वे' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

पथस्पथः परिपतिं वचस्या कामेन कृतो अभ्यानलकम् ।

स नो रासच्छुरुधश्चन्द्राग्रा धियैधियं सीषधाति प्र पूषा ॥ ८ ॥

पथःऽपथः । परिऽपतिम् । वचस्या । कामेन । कृतः । अभि । आनट् । अर्कम् ।

स । नः । रासत् । शुरुधः । चन्द्रऽअग्राः । धियम्ऽधियम् । सीसधाति । प्र । पूषा ॥ ८ ॥

पथस्पथ सर्वस्य मार्गस्य परिपतिम् अधिपतिम् अर्कम् अर्चनीयं पूषणं कामेन काम्यमानेन फलेन कृतं वशीकृतः स्तोता वचस्या^१ स्तुत्या अभ्यानट् अभ्यस्तुताम् । प्राप्नोतु । सः च पूषा नः । अस्मभ्यं शुभं । शुचो रोधयित्री गाः चन्द्राग्राः । चन्द्रमिति हिरण्यनाम । हिरण्यप्रमुखा यद्वा स्वर्णशृङ्गा । रासत् ददातु ॥ 'रा दाने' । अस्माल्लेष्टि रूपम् ॥ तथा धियं धियं सर्वमस्मदीयं कर्म स पूषा प्र सीषधाति प्रसाधयतु ॥

त्वाष्ट्रे पशौ 'प्रथमभाजम्' इति हविषो याज्या । सूत्रितं च—'प्रथमभाजं यशसं वयोधां सोमापूषणा जनना रयीणामिति सूक्तम्' (आश्व. श्रौ. ३.८) इति ॥

प्रथमभाजं यशसं वयोधां सुपाणिं देवं सुगभस्तिमृभ्वम् ।

होता यक्षयजतं पस्त्यानामग्निस्त्वष्टारं सुहवं विभावा ॥ ९ ॥

प्रथमऽभाजम् । यशसम् । वयःऽधाम् । सुऽपाणिम् । देवम् । सुऽगभस्तिम् । ऋभ्वम् ।

होता । यक्षत् । यजतम् । पस्त्यानाम् । अग्निः । त्वष्टारम् । सुऽहवम् । विभावा ॥ ९ ॥

प्रथमभाजं प्रथम उत्पत्तिकाल^२ एव विभक्तारं जन्तूनाम् । 'यावच्छो वै रेतसः सिक्तस्य त्वष्टा रूपाणि विकरोति तावच्छो वै तदप्र जायते' (तै. सं. १. ५. ९. १) इति श्रुतेः । यशसं यशस्विनं वयोधां वयसोऽन्नस्य हविलक्ष्णस्य धातारं धारयितारं यद्वा स्तोत्रभ्योऽन्नप्रदं सुपाणिम् । हस्तस्य मणिबन्धादूर्ध्वप्रदेश पाणिः । शोभनपाणिकं देवं दानादिगुणयुक्तं सुगभस्तिम् । गभस्तिरिति बाहुनाम् । शोभनदोर्दण्डम्^३ ऋभ्वम् उरु भासमानं महान्तं वा पस्त्यानाम् । पस्त्यमिति गुहनाम् । तत्स्थानां यजतं यष्टव्यम् । गृहस्थैर्यजनीयमित्यर्थः । सुहवं सुखेन ह्वातुं^४ शक्यम् । एवंभूतं त्वष्टारं होता देवानामाह्वाता विभावा दीप्यमानः अग्निः यक्षत् यजत् । अनेन हविषा यजतु ॥

भुवनस्य पितरं गीभिराभी रुद्रं दिवा वर्धया रुद्रमक्तौ ।

बृहन्तमृष्वमजरं सुषुम्नमृध्ववेम कविनेषितासः ॥ १० ॥

भुवनस्य । पितरम् । गीऽभिः । आभिः । रुद्रम् । दिवा । वर्धय । रुद्रम् । अक्तौ ।

बृहन्तम् । ऋष्वम् । अजरम् । सुऽसुम्नम् । ऋधक् । हुवेम् । कविना । इषितासः ॥ १० ॥

१. ज्ञ-त-वचस्या वचसा । २. घ-श-उष काले । ३. ज्ञ-त-र-श-सुगभस्ति शोभनदोर्दण्डम् ।

४. घ-ज्ञ-त-भ-श-आह्वातुम् ।

वभुवनस्य भूतजातस्य वपितरं पालयितार वरुद्रम् । रुद्रं दुःखम् । तत्^१ द्रावयितारमीश्वरम्
 वआभिः वगीभिः स्तुतिभिः वदिवा अहनि हे स्तोतः ववर्धय । वअक्तौ रात्र्यां च तमेव वरुद्रं
 स्तुतिभिर्वर्धय । वयं च वकविना प्राज्ञेन रुद्रेण वद्विषितास प्रेरिताः^२ सन्तः वबुहन्तं महान्तम् वक्रष्वं
 दर्शनीयम् वअजरं जरारहितं वसुषुन्न शोभनसुखमेवंगुणविशिष्टं रुद्रम्^३ वऋधकू ऋद्धं समृद्धं यथा
 भवति तथा वहुवेम स्तवाम ॥ ॥ ६ ॥

आ युवानः कवयो यज्ञियासो मरुतो गन्त गृणतो वरस्याम् ।

अचित्रं चिद्धि जिन्वथा वृधन्त इत्था नक्षन्तो नरो अङ्गिरस्वत् ॥ ११ ॥

आ । युवानः । कवयः । यज्ञियासः । मरुतः । गन्त । गृणतः । वरस्याम् ।

अचित्रम् । चित् । हि । जिन्वथ । वृधन्तः । इत्था । नक्षन्तः । नरः । अङ्गिरस्वत् ॥ ११ ॥

हे वयुवानः नित्यतरुणाः । वकवयः प्राज्ञाः वयज्ञियासः यज्ञार्हा एवंभूता हे वमरुतः वगृणतः
 स्तुवतः ववरस्यां वरणीयां स्तुतिं प्रति वआ वगन्त आगच्छत । अपि च हे वनरः नेतारो मरुत
 वइत्था इत्थमनेन प्रकारेण ववृधन्त वर्धमानाः । यद्वा इत्था अमुन्नान्तरिक्षे वनक्षन्तः व्यामुवन्तः
 वअङ्गिरस्वत् । अङ्गिरसो गमनशीला रश्मयः । ते यथा शीघ्रं नभस्तलं^४ व्यामुवन्ति तद्वत् । यद्वा ।
 ऋषय एवाङ्गिरसः । तद्वच्छीघ्रगामिनः । एवंभूता यूयम् वअचित्रं वचित् । ओषधिवनस्पतिभिर्नैविडो
 देशश्चित्रम्^५ । तद्विलक्षणम् ओषध्यादिभिर्वियुक्तमपि देशं वजिन्वथ वृष्टया तर्पयथ । वहि इति पूरणः ॥

प्र वीराय प्र तवसे तुरायाजो यूथेव पशुरक्षिरस्तम् ।

स पिस्पृशति तन्वि श्रुतस्य स्तृभिर्न नाकं वचनस्य विपः ॥ १२ ॥

प्र । वीराय । प्र । तवसे । तुराय । अज । यूथाऽईव । पशुरक्षिः । अस्तम् ।

सः । पिस्पृशति । तन्वि । श्रुतस्य । स्तृभिः । न । नाकम् । वचनस्य । विपः ॥ १२ ॥

ववीराय विक्रान्ताय विविधं शत्रूणामीरकाय वा मरुद्गणाय वप्र वअज हे स्तोतः स्तुति प्रगमय ।
 तथा वतवसे बलिने^६ वतुराय क्षिप्रगमनाय^७ च तस्मै गणाय वप्र अज । तत्र दृष्टान्तः । वपशुरक्षिः
 पशुपालकः वयूथेव । स यथा गोजूथानि सायंकाले वअस्तं गृहं शीघ्रं गमयति तद्वत् शीघ्रं स्तुतिं
 प्रेरयेत्यर्थः । वसः च मरुद्गणः ववचनस्य वक्तुः । विपः विप्रस्य मेधाविनः स्तोतुः वश्रुतस्य ॥
 क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥ श्रुतं श्रोतव्यं स्तोत्रं वतन्वि
 आत्मीये शरीरे वपिस्पृशति स्पर्शयतु । संश्लेषयतु । तत् स्तोत्रं हृदयं भवत्वित्यर्थः । स्पर्शने दृष्टान्तः ।
 वस्तृभिर्न वनाकम् । यथा नक्षत्रैर्नाकमन्तरिक्षं स्पर्शयति संश्लेषयति तद्वत् ॥

१. ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-य-र-तस्य । २. ख-ज्ञ-त-न-भ-र-प्रेषिता प्रेरिताः । ३. ख-ज्ञ-न-भ-तं रुद्रम् ।
 ४. ख-घ-ज्ञ-त-न-भ-र-नभस्थलम् । ५. ख-घ-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-य-श-देशश्चित्रः । ६. ख-घ-भ-बलाय,
 श-बले । ७. ख-घ-भ-श-क्षिप्रगामिने ।

यो रजांसि विममे पार्थिवानि त्रिश्चिद्विष्णुर्मनवे बाधिताय ।

तस्य ते शर्मन्नुपदद्यमाने राया मदेम तन्वा तना च ॥ १३ ॥

यः । रजांसि । विममे । पार्थिवानि । त्रिः । चित् । विष्णुः । मनवे । बाधिताय ।

तस्य । ते । शर्मन् । उपदद्यमाने । राया । मदेम । तन्वा । तना । च ॥ १३ ॥

वयः । विष्णुः । बाधिताय असुरैर्हिंसिताय । मनवे प्रजापतये तदर्थं । पार्थिवानि पृथिव्या^१ संबद्धानि^१ । रजांसि लोकान् । त्रीलोकानिति यावत् । त्रिः । विममे । चित् इत्यवधारणे । त्रिभिरेव विक्रमणै^२ परिमितवान् । हे विष्णो । तस्य तादृशस्य । ते तव । तृतीयार्थे षष्ठी । ईदृशेन त्वया । उपदद्यमाने अस्मभ्यं दीयमाने । शर्मन् शर्मणि गृहे सुखे वा वर्तमाना । सन्तो वयं । राया धनेन । तन्वा रोगादिरहितेन शरीरेण च । तना तनयेन पुत्रेण । च । मदेम मोदेम । हृष्टा भवेम^३ ॥

तन्नोऽहिर्बुध्न्यो अद्भिरकैस्तत्पर्वतस्तत्सविता चनो धात् ।

तदोषधीभिरभि रातिषाचो भगः पुरंधिर्जिन्वतु प्र राये ॥ १४ ॥

तत् । नः । अहिः । बुध्न्यः । अत्सभिः । अकैः । तत् । पर्वतः । तत् । सविता । चनः । धात् ।

तत् । ओषधीभिः । अभि । रातिषाचः । भगः । पुरम्सधिः । जिन्वतु । प्र । राये ॥ १४ ॥

बुध्न्य । बुध्नन्तरिक्षम् । तत्र भवः । अहिः । एत्यन्तरिक्ष इत्यहिः । उक्तं च—‘अहिरयना-
देत्यन्तरिक्षे’ (निरु. २. १७) इति । एतत्पदद्वयाभिधेयो देवः । अकैः अर्चनसाधनैर्मन्त्रैः स्तूयमानः
सन् । नः । अस्मभ्यं । तत् लोके प्रसिद्धं । चन अन्नम् । अद्भि उदकैः सार्धं । धात् दधातु
विदधातु । प्रयच्छतु । पर्वत पूरयिता । ‘पर्व पूरणे’ इति धातुः । यद्वा । पर्ववद्भ्रं पर्वतः ।
तद्वान् । पर्वतस्य गिरेः शत्रुरिति वा पर्वतः । स च । तत् चनो दधातु । तथा । सविता प्रेरको देवश्च
। तत् चनो दधातु । अपि च । रातिषाचः । राति दानं सचन्ते सेवन्ते इति रातिषाचो विश्वे देवाः । ते
च । ओषधीभिः । ओषः पाकः आसु धीयते इत्योषधयस्ति लमाषाद्याः । ताभिः सार्धं । तत् अन्नम्
। अभि प्रयच्छन्तु । तथा । पुरधि । बहुधीर्बहुप्रज्ञो वा बहुकर्मा वा । भगः भजनीय एतत्संज्ञो देवश्च
। राये धनार्थं । प्र । जिन्वतु अस्मान् प्रेरयतु ॥

नू नो रयिं रथ्यै चर्षणिप्रां पुरुवीरं मह क्रतस्य गोपाम् ।

क्षयं दाताजरं येन जनान्त्स्पृधो अदेवीरभि च क्रमाम्

विश आदेवीरभ्यश्नवाम ॥ १५ ॥

नू । नः । रयिम् । रथ्यम् । चर्षणिप्राम् । पुरुवीरम् । महः । क्रतस्य । गोपाम् ।

क्षयम् । दात । अजरम् । येन । जनान् । स्पृधः । अदेवीः । अभि । च । क्रमाम् ।

विशः । आदेवीः । अभि । अश्नवाम ॥ १५ ॥

१. ख-झ-पृथिव्या संबन्धान्, घ-पृथिव्या संबद्धान्, ज्ञ-त-र-पृथिव्या संबद्धानि, न-य-पृथिव्या
संबद्धान्, भ-पृथिव्या संबद्धान्, श-पृथिवीसंबन्धीनि । २. ख-झ-न-भ-य-क्रमणैः । ३. ख-झ-त-
भ-य-र-स्म भवेम, न-संभवेम ।

हे सर्वे देवाः वनः अस्मभ्यं वरयि धनं वक्ष्यं गृहं च दात प्रयच्छत । कीदृशं रयिम् । वरथं रथसंबन्धिनम् । रथयुक्तमित्यर्थः । चर्षणिग्राम् । चर्षणयो मनुष्याः । तेषां पूरयितारं वपुस्वीरम् । वीर्याज्जायन्त इति वीरा पुत्रादयः । बहुभिर्वीरैरुपेतम् । महः महतः वक्रतस्य यज्ञस्य गोपां रक्षकम् । दक्षिणारूपेण धनेन हि यज्ञो रक्ष्यते । 'मृतो यज्ञस्त्वदक्षिण' इति वचनात् । कीदृशं क्षयम् । अजर जरारहितम् । येन रयिणा क्षयेण च जनान् शत्रून् स्पृधः स्पर्धमानाः अदेवी.^१ अदेवसंबन्धिनीः आसुरी सेना च अभि क्रमाम अभिभवेम । तथा आदेवीः । आगता देवा यासु हवि स्वीकारार्थं ता आदेव्यः । तादृशीश्च विश प्रजा यज्ञानुष्ठायिनीर्येन धनेन गृहेण च अभ्यश्ववाम अभिग्रामवाम तादृशं धनं गृहं च दातेत्यन्वय ॥ ७ ॥ ४ ॥

पञ्चमेऽनुवाके द्वादश सूक्तानि । तत्र 'हुवे वः' इति पञ्चदशचं प्रथमं सूक्तमृजिश्चन आर्षं बहुदेवताकं त्रैष्टुभम् । 'हुवे वः' इत्यनुक्रान्तम् । गतः सूक्तविनियोग ॥

हुवे वो देवीमर्दिति नमोभिर्मृलीकाय वरुणं मित्रमग्निम् ।

अभिक्षदामर्यमणं सुशेवं त्रातृन्देवान्त्सवितारं भगं च ॥ १ ॥

हुवे । वः । देवीम् । अर्दितिम् । नमःऽभिः । मृलीकाय । वरुणम् । मित्रम् । अग्निम् ।

अभिऽक्षदाम् । अर्यमणम् । सुशेवम् । त्रातृन् । देवान् । सवितारम् । भगम् । च ॥ १ ॥

हे देवाः वः युष्माकं मातरं देवीं द्योतमानाम् अर्दितिम् अखण्डनीयामदीनां वा एतत्संज्ञां देवतां मृलीकाय सुखार्थं नमोभिः नमस्करोमः स्तोत्रैर्वा हुवे ह्वयामि । स्तौमि । तथा वरुणं वारकं मित्रं प्रमीतेस्त्रायक देवम् अग्निं चैतांश्च देवान् नमोभिर्हुवे । तथा अभिक्षदाम् । क्षदिहिंसाकर्मा । अभिक्षत्तार शत्रूणां हिसितारं सुशेवं सुसुखम् अर्यमणं च नमोभिर्हुवे । सवितारं भगं च नमोभिर्हुवे । किं बहुना त्रातृन् पालयितृन् सर्वान् देवान् नमोभिः स्तोत्रैर्हुवे स्तौमि ॥

सुज्योतिषः सूर्यं दक्षपितृननागास्त्वे सुमहो वीहि देवान् ।

द्विजन्मानो य ऋतसापः सत्याः स्वर्वन्तो यजता अग्निजिह्वाः ॥ २ ॥

सुज्योतिषः । सूर्यं । दक्षऽपितृन् । अनागाऽस्त्वे । सुमहः । वीहि । देवान् ।

द्विजन्मानः । ये । ऋतऽसापः । सत्याः । स्वऽवन्तः । यजताः । अग्निजिह्वाः ॥ २ ॥

हे सुमहः शोभनदीप्ते सूर्यं सर्वस्य प्रेरकं दक्षपितृन् । दक्षः पितामहो^२ येषां ते दक्षपितरः । पितृशब्दो हि सामान्येन पूर्वपुरुषत्वमात्रं ब्रूते । यथा—'अहं पितृन्सुविदत्रो अविस्मि' (क्र. सं. १०. १५. ३) इति । एषां दक्षपितृत्वं च 'अदितिर्ह्यजनिष्ट' (क्र. सं. १०. ७२. ५) इति मन्त्रादवगम्यते । ईदृशान् सुज्योतिषः शोभनज्योतिष्कान् देवान् अनागास्त्वे अनपराधत्वे वीहि कामयस्व । यथास्माकमपरार्धं ते न कुर्वन्ति तथा कुर्या इत्यर्थः । ये देवा द्विजन्मानः द्वयोर्लोकयोर्जायमानाः प्रादुर्भवन्तः ऋतसापः ऋतं यज्ञं स्पृशन्तः सत्याः अवितथाः सत्यवादिनो वा

वस्ववन्तः धनवन्तः वयजताः यष्टव्याः वमिजिह्वा । अमिजिह्वास्थानीयो येषां ते । एवभूता ये देवाः सन्ति तान् देवान् वीहीत्यन्वयः ॥

उत द्यावापृथिवी क्षत्रमुरु बृहद्रोदसी शरणं सुसुम्ने ।

महस्करथो वरिवो यथा नोऽस्मे क्षयाय धिषणे अनेहः ॥ ३ ॥

उत । द्यावापृथिवी इति । क्षत्रम् । उरु । बृहत् । रोदसी इति । शरणम् । सुसुम्ने इति सुसुम्ने ।

महः । करथः । वरिवः । यथा । नः । अस्मे इति । क्षयाय । धिषणे इति । अनेहः ॥ ३ ॥

उत अपि च हे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ उरु विस्तीर्णं क्षत्रं बलं करथः कुरुतम् । तथा हे रोदसी द्यावापृथिव्यौ सुसुम्ने सुसुखे युवां बृहत् महत् शरणं गृह च करथः कुरुतम् । महः महत् वरिवः धनं नः अस्माकं यथा स्यात्तथा कुरुतमित्यर्थः । अपि च हे धिषणे धारयिष्यौ द्यावापृथिव्यौ अनेहः पापराहित्यं च अस्मे अस्माकं क्षयाय निवासार्थं कुरुतम् ॥

आ नो रुद्रस्य सूनवो नमन्तामद्या हुतासो वसवोऽधृष्टाः ।

यदीमर्भे महति वा हितासो बाधे मरुतो अह्वाम देवान् ॥ ४ ॥

आ । नः । रुद्रस्य । सूनवः । नमन्ताम् । अद्य । हुतासः । वसवः । अधृष्टाः ।

यत् । ईम् । अर्भे । महति । वा । हितासः । बाधे । मरुतः । अह्वाम । देवान् ॥ ४ ॥

रुद्रस्य सूनव पुत्रा मरुतः अद्य अस्मिन् काले हुतासः आहूताः सन्त न अस्मान् प्रति आ नमन्ताम् आनता भवन्तु । आगच्छन्तु । कीदृशाः । वसवः वासयितारः अधृष्टाः अन्यैरहिंसिताः । यत् यदा ईम् एनान् मरुतः देवान् अर्भे अल्पे महति प्रभूते वा बाधे संग्रामे हितासः निहिताः स्थिता सन्तो वयम् अह्वाम आह्वयाम तदानीमद्येत्यन्वयः ॥

मिम्यक्ष येषु रोदसी नु देवी सिषक्ति पूषा अभ्यर्धयज्वा ।

श्रुत्वा हवँ मरुतो यद्ध याथ भूमा रेजन्ते अध्वनि प्रवित्ते ॥ ५ ॥

मिम्यक्ष । येषु । रोदसी । नु । देवी । सिषक्ति । पूषा । अभ्यर्धयज्वा ।

श्रुत्वा । हवँम् । मरुतः । यत् । ह । याथ । भूमि । रेजन्ते । अध्वनि । प्रवित्ते ॥ ५ ॥

येषु मरुत्सु रोदसी रुद्रस्य पत्नी देवी द्योतमाना माध्यमिका वाक् मिम्यक्ष नु क्षिप्रं संगच्छते । तथा अभ्यर्धयज्वा स्तोतृनभ्यर्धयन् समृद्धान् कुर्वन् यो यजति धनेन पूजयति तादृशः पूषा पोषको देवश्च सिषक्ति यान् मरुतः सेवते । 'अभ्यर्धयज्वाभ्यर्धयन् यजति' (निरु. ६.६) इति यास्कः । हे मरुतः ते यूयं हवम् अस्मदीयमाह्वानं श्रुत्वा यद्ध यदा खलु याथ आगच्छथ तदानीम् अध्वनि मार्गे प्रवित्ते गमनार्थं पृथक्कृते सति तत्र विद्यमानानि भूम भूतजातानि

वरेजन्ते कम्पन्ते । तथा च मन्त्रान्तरं—‘ प्र वेपयन्ति पर्वतान्नि विञ्चन्ति वनस्पतीन् ’ (ऋ. सं. १. ३९. ५) इति ॥ ८ ॥

अभि त्यं वीरं गिर्विणसमर्चेंद्रं ब्रह्मणा जरितुर्नवेन ।

श्रवदिद्वमुप च स्तवानो रासद्वाजाँ उप महो गृणानः ॥ ६ ॥

अभि । त्यम् । वीरम् । गिर्विणसम् । अर्चम् । इन्द्रम् । ब्रह्मणा । जरितुः । नवेन ।

श्रवत् । इत् । हवम् । उप । च । स्तवानः । रासत् । वाजान् । उप । महः । गृणानः ॥ ६ ॥

हे वजरितः स्तोतः वत्यं तं प्रसिद्धं वीरं वीर्यवन्तं विशेषेण शत्रूणामीरकं वा गिर्विणसं गिरां संभक्तारमेवंविधम् इन्द्रं नवेन अभिनवेन शोभनेन ब्रह्मणा स्तोत्रेण अभि अर्चं अभिष्टुहि । स च स्तवानः स्तूयमानः सन् हवम् अस्मदीयं स्तोत्रम् उप श्रवदिद् उपशृणुयादेव । अपि च गृणानः स्तूयमान इन्द्रः महः महतः प्रभूतान् वाजान् अन्नानि च उप रासत् प्रदेयात्^१ । यत एवमतः स्तुहीत्यर्थः ॥

ओमानमापो मानुषीरमृक्तं धातं तोकाय तनयाय शं योः ।

यूयं हि ष्ठा भिषजो मातृतमा विश्वस्य स्थातुर्जगतो जनित्रीः ॥ ७ ॥

ओमानम् । आपः । मानुषीः । अमृक्तम् । धातं । तोकाय । तनयाय । शम् । योः ।

यूयम् । हि । स्थ । भिषजः । मातृतमाः । विश्वस्य । स्थातुः । जगतः । जनित्रीः ॥ ७ ॥

हे आपः मानुषीः मनुष्यहिता यूयम् अमृक्तम् अहिंसितम् ओमानम् । अवति रक्षतीत्योमा रक्षकमन्नम् । तोकाय पुत्राय तनयाय तत्पुत्राय^२ च धातं धत्त । प्रयच्छत । तथा शं शमनमुप-द्रवाणां योः यावनं पृथक्करणं च पृथक्कर्तव्यानां^३ धत्त प्रयच्छत । कुत इत्यत आह । हि यस्मात् यूयं मातृतमाः मातृभ्योऽप्यधिकाः भिषजः^४ स्थ भवथ तस्मात् धातेत्यन्वयः । कथं मातृभ्योऽप्यधिकं भैषज्यमस्तीत्यत^५ आह । विश्वस्य सर्वस्य स्थातुः स्थावरस्य जगत जङ्गमस्य जनित्रीः जनयित्वो भवथ । अतो यूयं भिषज स्थ ॥

आ नो देवः सविता त्रायमाणो हिरण्यपाणिर्यजतो जगम्यात् ।

यो द्रव्वाँ उषसो न प्रतीकं व्यूर्णुते दाशुषे वार्याणि ॥ ८ ॥

आ । नः । देवः । सविता । त्रायमाणः । हिरण्यपाणिः । यजतः । जगम्यात् ।

यः । द्रव्वान् । उषसः । न । प्रतीकम् । विजूर्णुते । दाशुषे । वार्याणि ॥ ८ ॥

त्रायमाणः रक्षन् हिरण्यपाणिः सुवर्णहस्तो हितरमणीयपाणिर्वा यजतः यष्टव्यः एवंभूतः सविता प्रेरकः देवः नः अस्मान् आ जगम्यात् आगच्छतु । यः देवः द्रव्वान् धनवान्

१. ख-घ-भ-प्रदेयात् । २. ख-हिसन्तम्, घ-भ-श-अहिंसन्तम् । ३. ख-झ-न-भ-तत्सुताय । ४. ख-झ-न-भ-पृथक्कर्तव्याना भयानाम् । ५. ख-घ-भ-भिषजः आरोग्यकर्तारः । ६. त-भैषज्यमास्वित्यत ।

उषसो न प्रतीकम् उषसः प्रमुखमिव द्राक्षुषे हवीषि दत्तवते यजमानाय वार्याणि वरणीयानि धनानि^१ व्यूण्ते विवृणोति प्रकाशयति स सवितेत्यन्वयः ॥

उत त्वं सूनो सहसो नो अद्या देवाँ अस्मिन्नध्वरे ववृत्याः ।

स्यामहं ते सदमिद्रातौ तव स्यामग्नेऽर्वसा सुवीरः ॥ ९ ॥

उत । त्वम् । सूनो इति । सहस्र । नः । अद्य । आ । देवान् । अस्मिन् । अध्वरे । ववृत्याः ।
स्याम् । अहम् । ते । सदम् । इत् । रातौ । तव । स्याम् । अग्ने । अर्वसा । सुऽवीरः ॥ ९ ॥

उत अपि च हे सहस्र सूनो बलस्य पुत्राग्ने त्वम् अद्य अस्मिन् काले नः अस्मदीये अस्मिन्नध्वरे यागे देवान् यष्ट्यानिन्द्रादीन् आ ववृत्याः आवर्तय । आगमय । अपि च अहं ते तव रातौ धनस्य दाने सदमित् सर्वदैव वर्तमानः स्यां भवेयम् । तथा हे अग्ने तव अवसा त्वदीयेन रक्षणेन सुवीरः शोभनैर्वीरैः पुत्रपौत्रादिभिरुपेतश्च स्यां भवेयम् ॥

उत त्या मे हवमा जग्म्यातं नासत्या धीभिर्युवमङ्ग विप्रा ।

अत्रि न महस्तमसोऽमुमुक्तं तूर्धतं नरा दुरितादभीकै ॥ १० ॥

उत । त्या । मे । हवम् । आ । जग्म्यातम् । नासत्या । धीभिः । युवम् । अङ्ग । विप्रा ।
अत्रिम् । न । महः । तमसः । अमुमुक्तम् । तूर्धतम् । नरा । दुःइतात् । अभीकै ॥ १० ॥

उत अपि च हे विप्रा प्राज्ञौ नासत्या सत्यस्वभावौ सत्यस्य नेतारौ वा हे अश्विनौ स्यातौ प्रसिद्धौ युवं युवां धीभिः परिचरणकै^२ कर्मभिरुपेतं मे मदीय हवं स्तोत्रम् अङ्ग क्षिप्रम् आ जग्म्यातम् आगच्छतम् । आगत्य च महः महतः तमसः असुरकृतादन्धकारात् अत्रि न यथात्रिमृषिम् अमुमुक्तं मोचितवन्तौ स्थः हे नरा नेतारावश्विनौ तथास्मानपि अभीकै अभ्यक्ते प्राप्ते संश्रामे दुरितात् दुःखात् शत्रुकृतात् तूर्धतम् अस्मांस्तारयतम् ॥ १० ॥

ते नो रायो द्युमतो वाजवतो दातारो भूत नृवतः पुरुक्षोः ।

दशस्यन्तो दिव्याः पार्थिवासो गोजाता अप्या मृळता च देवाः ॥ ११ ॥

ते । नः । रायः । द्युऽमतः । वाजऽवतः । दातारः । भूत । नृऽवतः । पुरुऽक्षोः ।

दशस्यन्तः । दिव्याः । पार्थिवासः । गोऽजाताः । अप्याः । मृळत । च । देवाः ॥ ११ ॥

हे देवाः ते यूयं द्युमतः दीप्तिमतः वाजवतः बलयुक्तस्य नृवतः नृभिः पुत्रादिभिरुपेतस्य पुरुक्षोः बहुभिः कीर्तनीयस्य रायः धनस्य नः अस्मभ्यं दातारो भूत भवत । अपि च दशस्यन्तः कामान् प्रयच्छन्तः दिव्याः दिवि भवा आदित्याः पार्थिवासः पृथिव्यां भवा वसवः गोजाताः । गौः पृथिनिर्माध्यमिका वाक् । तत उत्पन्ना मरुतः अप्याः अप्सु अन्तरिक्षे भवा रुद्राः^३ च ते सर्वे यूयम् अस्मान् मृळत सुखयत ॥

ते नो रुद्रः सरस्वती सजोषा मीळहुष्मन्तो विष्णुर्मृळन्तु वायुः ।

ऋभुक्षा वाजो दैव्यो विधाता पर्जन्यावाता पिप्यतामिषं नः ॥ १२ ॥

ते । नः । रुद्रः । सरस्वती । सजोषाः । मीळहुष्मन्तः । विष्णुः । मृळन्तु । वायुः ।

ऋभुक्षाः । वाजः । दैव्यः । विधाता । पर्जन्यावाता । पिप्यताम् । इषम् । नः ॥ १२ ॥

मीळहुष्मन्त वर्षणवन्त । ते देवाः । नः अस्मान् । मृळन्तु मृळयन्तु सुखयन्तु । के त इति चेदुच्यते । रुद्रः सरस्वती च सजोषा सह प्रीयमाणाः । विष्णुः वायुः च ऋभुक्षा । ऋभुर्विभवा वाज इति त्रयः सौधन्वनाः । तेषामाद्यो ऋभुश्च वाजः अन्तिमश्च । उपलक्षणमेतत् । विभवा च । दैव्यः देवेभ्यो हितः । विधाता प्रजापतिश्च । अपि च पर्जन्यावाता पर्जन्यश्च वायुश्चोभौ नः अस्मभ्यम् । इषम् अन्नं । पिप्यतां वर्धयताम् ॥

उत स्य देवः सविता भगो नोऽपां नपादवतु दानु परिः ।

त्वष्टा देवेभिर्जनिभिः सजोषा द्यौर्देवेभिः पृथिवी समुद्रैः ॥ १३ ॥

उत । स्यः । देवः । सविता । भगः । नः । अपां । नपात् । अवतु । दानुं । परिः ।

त्वष्टा । देवेभिः । जनिभिः । सजोषाः । द्यौः । देवेभिः । पृथिवी । समुद्रैः ॥ १३ ॥

उत अपि च स्यः स यः प्रेरकतया सर्वत्र प्रख्यातः स सविता देवः । भगः च^१ अपां नपात् च अपां मेघस्थानां पुत्रो माध्यमिकोऽग्निः स च न अस्मान् अवतु रक्षतु । कीदृशोऽपां नपात् । दानुं दातव्यं धनं परिः प्राप्ता पूरयिता ॥ 'प्रा पूरणे' इत्यस्मात् 'आहगमहन०' इति किनो लिङ्ब्रह्मावात् 'न लोकाव्यय०' इति षष्ठीप्रतिषेधः ॥ तथा देवेभिः देवैः । जनिभिः तत्पत्नीभिश्च सजोषाः सहप्रीतिः^२ । त्वष्टा च देवेभिः देवैः सह प्रीयमाणा द्यौः च समुद्रैः सह प्रीयमाणा पृथिवी चैताश्च सर्वा देवता अस्मानवन्तु ॥

आग्निमास्ते 'उत नोऽहिः' इत्येषा । सूत्रितं च—'उत नोऽहिर्बुध्न्यः शृणोतु देवानां पत्नी-रुशतीरवन्तु नः' (आश्व. श्रौ. ५. २०) इति ॥

उत नोऽहिर्बुध्न्यः शृणोत्वज एकपात्पृथिवी समुद्रः ।

विश्वे देवा ऋतावृधो हुवानाः स्तुता मन्त्राः कविशस्ता अवन्तु ॥ १४ ॥

उत । नः । अहिः । बुध्न्यः । शृणोतु । अजः । एकपात् । पृथिवी । समुद्रः ।

विश्वे । देवाः । ऋतावृधः । हुवानाः । स्तुताः । मन्त्राः । कविशस्ताः । अवन्तु ॥ १४ ॥

उत अपि च अहिर्बुध्न्यः नः अस्माकं स्तोत्रं शृणोतु । अज जन्मरहितः । एकः असहाय एव पद्यते गच्छतीति एकपात् । एतत्पदद्वयाभिधेयो देवश्च पृथिवी समुद्रः च अस्मदीयं

१. ख-घ-भ-च नोऽस्मान् रक्षताम् । २. श-सहप्रीतियुक्ताः ।

स्तोत्रं शृणोतु । अपि च ऋतावृधः ऋतस्य यज्ञस्य सत्यस्य वा वर्धयितारः १ हुवानाः अस्माभिराहूयमानाः पूवैर्ऋषिभिश्च स्तोत्रैः २ स्तुता ३ मन्त्राः मन्त्रणीया गुप्तं भाषितव्या मन्त्रप्रतिपाद्या वा ४ कविशस्ताः कविभिर्मैधाविभि ऋषिभिः ५ शस्त्रैः शंसिता इन्द्रश ६ विश्वे ७ देवा ८ अवस्तु अस्मान् रक्षन्तु ॥

एवा नपातो मम तस्य धीभिर्भरद्वाजा अभ्यर्चन्त्यर्कैः ।

ग्रा हुतासो वसवोऽधृष्टा विश्वे स्तुतासो भूता यजत्राः ॥ १५ ॥

एव । नपात । मम । तस्य । धीभिः । भरद्वाजाः । अभि । अर्चन्ति । अर्कैः ।

ग्राः । हुतासः । वसवः । अधृष्टा । विश्वे । स्तुतासः । भूत । यजत्राः ॥ १५ ॥

१ एव एवं योऽहं देवान् स्तुतवान् २ तस्य ३ मम ऋजिश्चनः ४ नपात पुत्राः ५ भरद्वाजाः भरद्वाजगोत्रजाः ६ सुहोत्रादयः ७ धीभिः स्तोत्रैः ८ अर्कैः अर्चनसाधनैः ९ अभ्यर्चन्ति अभिष्टुवन्ति । हे १० यजत्राः यष्टव्या देवाः ११ हुतासः पुरोडाशादिभिर्हविर्भिः हुतास्तर्पिताः १२ वसवः १३ निवासयितारः १४ अधृष्टा कैरप्यहिसिताः १५ एवंभूता १६ विश्वे ते सर्वे यूयं १७ ग्राः देवपत्न्यश्च १८ स्तुतासो १९ भूत । तैः सुहोत्रादिभिः स्तुता भवत ॥ १० ॥

‘उदु त्यत्’ इति षोडशचं द्वितीयं सूक्तमृजिश्चन आर्षं वैश्वदेवम् । त्रयोदश्याद्यास्तिस्र उष्णिहः षोडश्यनुष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तम्—‘उदु त्यत्षोळश त्र्युष्णिगनुष्टुबन्तम्’ इति । गत सूक्तविनियोग ॥

उदु त्यच्चक्षुर्महि मित्रयोरां एति प्रियं वरुणयोरदब्धम् ।

ऋतस्य शुचिं दर्शतमनीकं रुक्मो न दिव उदिता व्यद्यौत् ॥ १ ॥

उत् । ऊँ इति । त्यत् । चक्षुः । महि । मित्रयोः । आ । एति । प्रियम् । वरुणयोः । अदब्धम् ।

ऋतस्य । शुचिं । दर्शतम् । अनीकम् । रुक्मः । न । दिवः । उत् । उदिता । वि । व्यद्यौत् ॥ १ ॥

१ त्यत् तत् प्रसिद्धं २ चक्षुः प्रकाशकं ३ महि महत् विस्तृतं ४ मित्रयोः ५ वरुणयोः ६ प्रियं । मित्रशब्दो वरुणशब्दश्च इतरेतरयोगात् मित्रावरुणावुभावप्याचष्टे । मित्रावरुणयोः प्रियम् ७ अदब्धं रक्षोभिरहिंसितं ८ शुचि शुद्धं निर्मलं ९ दर्शतं दर्शनीयम् । एवंभूतम् १० ऋतस्य आदित्यस्य ११ अनीकं तेजः १२ आ सर्वेषामभिमुखम् १३ उत् एति उद्गच्छति । १४ उदिता उदितौ सूर्यस्योदये सति उदितं तत्तेजः १५ दिवः अन्तरिक्षस्य १६ रुक्मो १७ न भूषणमिव १८ व्यद्यौत् विद्योतते । प्रकाशते १९ ॥

१. ख-झ-न-भ-‘ऋषिभिः’ नास्ति । २. घ-श-‘गोत्रका’ । ३. झ-झ-त-न-भ-य-र-अधृष्टाः शत्रुभिरहिसिता वसवो निवासयितारः । ४. ख-भ-मित्रयो मित्रावरुणयोः; श-मित्रयो वरुणमित्रयोः प्रियमित्रयोः । ५. झ-झ-त-न-भ-र-झ-अतिप्रियम्; य-इति प्रियम् । ६. ख-भ-प्रकाशते उ पूरणः ।

वेद यस्त्रीणि विदथान्येषां देवानां जन्म सनुतरा च विप्रः ।

ऋजु मर्तेषु वृजिना च पश्यन्नाभि चष्टे सूरौ अर्य एवान् ॥ २ ॥

वेद । यः । त्रीणि । विदथानि । एषाम् । देवानाम् । जन्म । सनुतः । आ । च । विप्रः ।

ऋजु । मर्तेषु । वृजिना । च । पश्यन् । अभि । चष्टे । सूरः । अर्यः । एवान् ॥ २ ॥

यः सूर्यः । त्रीणि त्रिसंख्यानि । विदथानि वेदितव्यानि स्थानानि त्रीँलोकान् । वेद वेत्ति जानाति । एषाम् एतल्लोकत्रयवर्तिनां । देवानां वसुरुद्रादित्यात्मनां । सनुतः । अन्तर्हितनामैतत् । अन्तर्हितमप्रज्ञायमानं । जन्म जननं । च यः । विप्रः मेधावी सूर्यो वेत्ति । आकारः पूरकः । स । सूरः सूर्यः । मर्तेषु मनुष्येषु विद्यमानानि । ऋजु ऋजूनि शोभनानि कर्माणि । वृजिना वृजिनान्य-शोभनानि कर्माणि । च पश्यन् साक्षितया जानन् । अभि चष्टे अभितः सर्वं जगत् प्रकाशयति । तथा । अर्यः स्वामी भूत्वा । एवान् प्राप्तव्यान् कामांश्च मनुष्येषु प्रकाशयति ॥

स्तुष उ वो मह ऋतस्य गोपानदिति मित्रं वरुणं सुजातान् ।

अर्यमणं भगमदब्धधीतीनच्छा वोचे सधन्यः पावकान् ॥ ३ ॥

स्तुषे । उ । इति । वः । महः । ऋतस्य । गोपान् । अदितिम् । मित्रम् । वरुणम् । सुजातान् ।

अर्यमणम् । भगम् । अदब्धधीतीन् । अच्छ । वोचे । सधन्यः । पावकान् ॥ ३ ॥

हे देवाः । महः महतः । ऋतस्य यज्ञस्य । गोपान् रक्षकान् । वः युष्मान् । स्तुषे स्तुवे । उ इति पूरणः । तानेव देवानाह । अदितिम् अदीनां देवमातरं । मित्रं वरुणं चैतान् । सुजातान् शोभनजननान् । अर्यमणं भगं च । अदब्धधीतीन् अहिंसितकर्मणः । सधन्यः धनसहितान् । पावकान् विश्वस्य शोधकान् । ईदृशान् सर्वान् देवान् । अच्छ । वोचे अभिप्रवृत्तीत्यर्थः ॥

रिशादसः सत्पतीरदब्धान्महो राज्ञः सुवसनस्य दातृन् ।

यूनः सुक्षत्रान्क्षयतो दिवो नृनादित्यान्याम्यदितिं दुवोयु ॥ ४ ॥

रिशादसः । सत्पतीन् । अदब्धान् । महः । राज्ञः । सुवसनस्य । दातृन् ।

यूनः । सुक्षत्रान् । क्षयतः । दिवः । नृन् । आदित्यान् । यामि । अदितिम् । दुवः । यु ॥ ४ ॥

रिशादसः रिशातां हिंसकानामसितृन् क्षेप्तृन् यद्वा रिशानां हिंसकानामनृन् भक्षयितृन् । सत्पतीन् सतां पालयितृन् । अदब्धान् अहिंसितान् । महः महतः । राज्ञः राजमानानीश्वरान् वा । सुवसनस्य शोभननिवासस्य । दातृन् । यूनः नित्यतरुणान् । सुक्षत्रान् शोभनधनान् शोभनबलान् वा । क्षयतः सर्वत्र निवसतः । यद्वा । क्षयतिरैश्वर्यकर्मा । ईदृशान् । दिवः ब्रूलोकस्य । नृन् नेतृन् । आदित्यान् अदितेः पुत्रान् । ईदृशान् सर्वान् देवान् । दुवोयु । लुप्तविभक्तिकमेतत् । दुवोयुं दुवोऽस्सदीयं परिचरणं कामयमानाम् । अदितिं देवमातरं च । यामि प्राप्नोमि । यद्वा । यामि याचामि ॥

द्यौः^१पितः पृथिवि मातरध्रुगग्ने आतर्वसवो मृळता नः ।

विश्व आदित्या अदिते सजोषा अस्मभ्यं शर्म बहुलं वि यन्त ॥ ५ ॥

द्यौः । पितरिति । पृथिवि । मातः । अध्रुक् । अग्ने । आतः । वसवः । मृळत । नः ।

विश्वे । आदित्याः । अदिते । सजोषाः । अस्मभ्यम् । शर्म । बहुलम् । वि । यन्त ॥ ५ ॥

हे पितः पितृस्थानीय पृथ्वीः ब्रूलोक हे मातः मातृस्थानीये अध्रुक् अद्रोग्नि पृथिवि हे आतः आतृस्थानीय अग्ने हे वसवः वासयितारो देवाः ते सर्वे यूयं नः अस्मान् मृळत सुखयत । हे विश्वे आदित्या सर्वेऽदितिपुत्रा देवा हे अदिते यूयं सजोषाः संगता भूत्वा अस्मभ्यं बहुलम् अधिक शर्म सुखं विस्तृतं वा गृह वि यन्त प्रयच्छत ॥ ११ ॥

मा नो वृकाय वृक्ये समस्मा अघायते रीरधता यजत्राः ।

यूयं हि छा रथ्यो नस्तनूनां यूयं दक्षस्य वचसो बभूव ॥ ६ ॥

मा । नः । वृकाय । वृक्ये । समस्मै । अघायते । रीरधत । यजत्राः ।

यूयम् । हि । स्थ । रथ्यः । नः । तनूनाम् । यूयम् । दक्षस्य । वचसः । बभूव ॥ ६ ॥

हे यजत्राः यष्टव्या देवाः नः अस्मान् वृकाय हिंसकाय स्तेनाय वृक्ये तस्य स्त्रियै च मा रीरधत मा वशं नैष्ट । मा वशीकुरुत । यद्वा । वृकोऽरण्यश्चा तस्य स्त्री वृकी । अपि च समस्मै सर्वस्मै अघायते अघमनर्थमस्माकमिच्छते शत्रुजनायास्मान् मा वशं नयत । यूयं हि यूयं खलु नः अस्माकं तनूनां शरीराणां रथ्यः नेतारः स्थ भवथ । यूयम् एव दक्षस्य अस्मदीयस्य बलस्य वचसः वाक्यस्य च नेतारः बभूव^२ । अतः कारणात् अस्मान् मा रीरधतेत्यन्वयः ॥

मा व एनो अन्यकृतं भुजेम मा तत्कर्म वसवो यच्चयध्वे ।

विश्वस्य हि क्षयथ विश्वदेवाः स्वयं रिपुस्तन्वं रीरिषीष्ट ॥ ७ ॥

मा । वः । एनः । अन्यऽकृतम् । भुजेम । मा । तत् । कर्म । वसवः । यत् । चयध्वे ।

विश्वस्य । हि । क्षयथ । विश्वदेवाः । स्वयम् । रिपुः । तन्वं । रीरिषीष्ट ॥ ७ ॥

हे देवाः वः युष्माकं स्वभूता वयम् अन्यकृतम् अन्यैः शत्रुभिः कृतमुत्पादितम् एनः पापं मा भुजेम मा भुङ्क्षमहि । हे वसवः वासयितारो देवाः यत् येन कृतेन पापेन यच्चयध्वे अस्मान् बाधध्वे । चयतिर्हिंसाकर्मा । यत् च पापं मा कर्म मा कर्म ॥ करोतेर्माङि लुङि 'मन्त्रे घस' इति च्लेर्लुक् ॥ हे विश्वदेवाः सर्वे देवाः विश्वस्य सर्वस्य जगतो यूयं हि क्षयथ ईश्वरा भवथ । अतः कारणात् अस्मदीयः रिपुः शत्रुः तन्वं स्वशरीरं स्वयम् एव रीरिषीष्ट^३ हिंस्यात् । यथैवं भवति तथा कुरुतेति भावः ॥

१. ख-घ-ज्ञ-त-न-भ-श-निवासयितारो । २. ज्ञ-न-बभूव बभूवथ; र-बभूवथ । ३. ख-घ-भ-श-मा रीरिषीष्ट ।

नम इदुग्रं नम आ विवासे नमो दाधार पृथिवीमुत धाम् ।

नमो देवेभ्यो नम ईश एषां कृतं चिदेनो नमसा विवासे ॥ ८ ॥

नमः । इत् । उग्रम् । नमः । आ । विवासे । नमः । दाधार । पृथिवीम् । उत । धाम् ।

नमः । देवेभ्यः । नमः । ईशे । एषाम् । कृतम् । चित् । एनः । नमसा । आ । विवासे ॥ ८ ॥

आस्तां तावद्देवानां माहात्म्यं तदीयो नमस्कारोऽपीत्थमहाभाग इति ब्रुवाणः कैमुतिकन्यायेन देवान् स्तौति । नमः नमस्कार एव उग्रम् उदूर्णबल सर्वोत्कृष्टम् । तेन हि सर्वं लभ्यते । अतः नमः नमस्कारम् आ विवासे परिचरामि । नमः नमस्कार एव पृथिवीमुत ध्यां ह्युलोकं च दाधार धारयति । द्यावापृथिव्यौ प्राणिभिर्नमस्क्रियमाणे सत्यौ तदुपभोगाय चिरकालमवतिष्ठेते । अतः देवेभ्यः ईदृशं नमः करोमि । एषां देवानां नमः नमस्कारः ईदृशे ईदृष्टे । यतस्तेन ते वशीकृताः । कृतं चित् कृतमप्याचरितमपि एनः पापं नमसा नमस्कारेण आ विवासे विवासो वर्जनम् । वर्जयामि । विनाशयामि ॥

ऋतस्य वो रथ्यः पूतदक्षानृतस्य पस्त्यसदो अदब्धान् ।

तां आ नमोभिरुरुचक्षसो नृन्विश्वान्व आ नमे महो यजत्राः ॥ ९ ॥

ऋतस्य । वः । रथ्यः । पूतऽदक्षान् । ऋतस्य । पस्त्यऽसदः । अदब्धान् ।

तान् । आ । नमोऽभिः । उरुऽचक्षसः । नृन् । विश्वान् । वः । आ । नमे । महः । यजत्राः ॥ ९ ॥

हे यजत्राः यष्टव्या देवा । व युष्मदीयस्य ऋतस्य यज्ञस्य रथ्यः रंहितृन् नेतृन् पूतदक्षान् शुद्धबलान् ऋतस्य यज्ञस्य पस्त्यसदः यज्ञसंबन्धिनि पस्त्ये देवयजनलक्षणे गृहे सीदतो निपण्णान् अदब्धान् रक्षःप्रभृतिभिरहिंसितान् उरुचक्षसः बहुदृष्टृन् नृन् नेतृन् महः महत तान् विश्वान् सर्वान् वः युष्मान् आ अभिमुख्येन क्रियमाणैः नमोभि नमस्कारैः आ नमे आनतोऽस्मि ॥

ते हि श्रेष्ठवर्चसस्त उ नस्तिरो विश्वानि दुरिता नयन्ति ।

सुक्षत्रासो वरुणो मित्रो अग्निर्ऋतधीतयो वक्मराजसत्याः ॥ १० ॥

ते । हि । श्रेष्ठऽवर्चसः । ते । ऊँ इति । नः । तिरः । विश्वानि । दुः । इति । नयन्ति ।

सुऽक्षत्रासः । वरुणः । मित्रः । अग्निः । ऋतऽधीतयः । वक्मराजऽसत्याः ॥ १० ॥

ये देवा वक्ष्यमाणगुणाः ते हि ते खलु श्रेष्ठवर्चसः प्रशस्यतमदीप्तयो भवन्ति । अतः त उ त एव न अस्माकं विश्वानि सर्वाणि दुरिता पापानि तिरः तिरोहितानि यथा भवन्ति तथा नयन्ति नयन्तु । विनाशयन्तिवत्यर्थः । ये वरुणादयो देवाः सुक्षत्रासः शोभनबलाः शोभनधना वा ऋतधीतयः सत्यकर्माणः वक्मराजसत्याः । वक्म वचनं स्तोत्रम् । तस्य राजान ईशाना वक्मराजाः स्तोतार । तेषु सत्या अवितथाः । एवंभूतास्ते हीत्यन्वयः ॥ १२ ॥

ते न इन्द्रः पृथिवी क्षामं वर्धन्पूषा भगो अदितिः पञ्च जनाः ।

सुशर्माणः स्ववसः सुनीथा भवन्तु नः सुत्रात्रासः सुगोपाः ॥ ११ ॥

ते । नः । इन्द्रः । पृथिवी । क्षामं । वर्धन् । पूषा । भगः । अदितिः । पञ्च । जनाः ।

सुऽशर्माणः । सुऽअवसः । सुऽनीथाः । भवन्तु । नः । सुऽत्रात्रासः । सुऽगोपाः ॥ ११ ॥

१ते^१ देवा १न अस्माकं १क्षाम निवासभूमि^२ १वर्धन् वर्धयन्तु । के ते । १इन्द्रः १पृथिवी च १पूषा च १भग च १अदितिः अदीना देवमाता च १पञ्च १जना 'देवमनुष्याणां गन्धर्वाप्सरसाम्' (ऐ. ब्रा. ३. ३१) इत्यादिब्राह्मणोक्ता देवमनुष्यादयश्च^३ ते च १न अस्मदर्थं १सुशर्माण सुसुखाः १स्ववसः शोभनाश्च । १सुनीथाः सुप्रापणाश्च १भवन्तु । अस्मभ्यं शोभनसुखादिकं प्रयच्छन्त्विति भावः । तथा १सुत्रात्रासः सुष्ठु त्रातारः । १सुगोपाः शोभनगोपायितारश्च भवन्तु । उपस्थितेभ्यः शत्रुभ्यो रक्षणं त्राणम् । तेषामुत्पत्तिनिरोधेन रक्षणं गोपनम् ॥

नू सद्भानं दिव्यं नंशि देवा भारद्वाजः सुमतिं याति होता ।

आसानेभिर्यजमानो मियेधैर्देवानां जन्म वसूयुर्ववन्द ॥ १२ ॥

नू । सद्भानम् । दिव्यम् । नंशि । देवाः । भारद्वाजः । सुऽमतिम् । याति । होता ।

आसानेभिः । यजमानः । मियेधैः । देवानां । जन्म । वसूयुः । ववन्द ॥ १२ ॥

अनया ऋषिरात्मानं परोक्षवदाह^४ । हे १देवाः १भारद्वाजः भरद्वाजगोत्रजः १होता स्तोता अयमृषिः १दिव्यं दिवि भवं १सद्भानं सदनं स्थानं १नू क्षिप्रं १नंशि ध्यामोतु । तथा १सुमतिं शोभनां मतिं युष्मदीयामनुग्रहबुद्धिं च १याति याचते । यातिर्याजकर्म । तदर्थम् १आसानेभिः आसीनैः सत्रासनं कुर्वद्भिः १मियेधैः मेधैर्मैधाहैः अन्ययजमानैः^५ साथैः १यजमानः यागं कुर्वन्नयमृषिः १वसूयुः वसूनि धनान्यात्मन इच्छन् १देवानां १जन्म जनं^६ संघं^६ १ववन्द वन्दते । स्तौति ॥

दशरात्रस्य चतुर्थेऽहनि प्रउगशास्त्रे 'अप त्य वृजिनम्' इत्येष वैश्वदेवस्तृचः । सूत्रितं च—
'अप त्यं वृजिनं रिपुमम्बितमे नदीतम इत्यानुष्टुभं प्रउगम्' (आश्व. श्रौ. ७.११) इति ॥

अप त्यं वृजिनं रिपुं स्तेनमग्ने दुराध्यम् । दविष्ठमस्य सत्पते कृधी सुगम् ॥ १३ ॥

अप । त्यम् । वृजिनम् । रिपुम् । स्तेनम् । अग्ने । दुःऽआध्यम् ।

दविष्ठम् । अस्य । सत्पते । कृधि । सुऽगम् ॥ १३ ॥

हे १अग्ने त्वं १त्यं तं प्रसिद्धं १वृजिनं कुटिलं १रिपुं पापकारिणं १दुराध्यं दुःखस्याध्यातारं दुष्टाभिप्रायमेवंभूतं १स्तेनं हिंसकं १दविष्ठ दूरतमम् १अप १अस्य अपक्षिप । 'असु क्षेपणे' इति

१. ख-भ-ते तादृशाः । २. झ-न-र-भूमिम् । ३. ख-भ-देवमनुष्यादयः पितृसर्पाश्च । ४. ख-घ-भ-श-परोक्षतयाह । ५. घ-झ-त-भ-र-अन्ययाजमानैः । ६. ख-घ-भ-जनसंघम्, श-जननं सर्वम् ।

धातुः । हे ऽसत्पते सतां पालयितरग्ने अस्माकं ऽसुगं शोभनेन^१ गन्तव्यं^१ सुखं ऽकृधि कुरु । अत्र सर्वदेवात्मकस्याग्ने स्तवनाद्वैश्वदेवत्वम् ॥

ग्रावाणः सोम नो हि कै सखित्वनायं वावशुः ।

जही न्यत्रिणं पुणिं वृको हि षः ॥ १४ ॥

ग्रावाणः । सोम । नः । हि । कम् । सखिऽत्वनायं । वावशुः ।

जहि । नि । अत्रिणम् । पुणिम् । वृकः । हि । सः ॥ १४ ॥

हे ऽसोम ऽनः अस्मदीया इमे ऽग्रावाण अभिषवार्थां पाषाणा तव ऽसखित्वनायं सख्यार्थं
 ऽवावशुः कामयन्ते । ऽकम् इति पूरकः । ऽहि यस्मादर्थे । यस्मादेवं तस्मात्त्वं ऽपणिं वणिजम-
 दातारम् ऽअत्रिणम् अदनशीलं राक्षसादिकं ऽनि ऽजहि विनाशय । ऽस पणि. ऽवृको ऽहि आदान-
 पर^२ खलु । सर्वदास्मत्तोऽपहरणशीलः । अतस्त्वं जहीत्यर्थः ॥ 'कुक् वृक आदाने' इति धातुः ॥

यूयं हि ष्ठा सुदानव इन्द्रज्येष्ठा अभिद्यवः ।

कर्ता नो अध्वन्ना सुगं गोपा अमा ॥ १५ ॥

यूयम् । हि । स्थ । सुऽदानवः । इन्द्रऽज्येष्ठाः । अभिऽद्यवः ।

कर्तॄ । नः । अध्वन् । आ । सुऽगम् । गोपाः । अमा ॥ १५ ॥

हे ऽसुदानवः शोभनदाना देवाः ऽयूयं ऽहि ऽष्ट यूयं खलु प्रभवथ । समृद्धा स्थ । ऽइन्द्र-
 ज्येष्ठाः । इन्द्रो ज्येष्ठो मुख्यो येषां ते । ऽअभिद्यव. अभिगतदीप्तयस्ते यूयम् ऽअध्वन् अध्वनि मार्गे
 ऽन अस्माकम् ऽअमा सहव ऽगोपाः गोपायितारो रक्षितारः सन्तः ऽसुगं सुखम् । आकार
 समुच्चये । सुखं च ऽकर्तॄ कुरुत ॥

प्रवासादागमने 'अपि पन्थाम्' इत्येषा यजमानेन जप्या । सूत्रितं च—'अपि पन्थामगन्महीति
 प्रत्येत्य समित्पाणिः' (आश्र. श्रौ. २.५) इति ॥

अपि पन्थामगन्महि स्वस्तिगामनेहसम् ।

येन विश्वाः परि द्विषो वृणक्ति विन्दते वसु ॥ १६ ॥

अपि । पन्थाम् । अगन्महि । स्वस्तिऽगाम् । अनेहसम् ।

येन । विश्वाः । परि । द्विषः । वृणक्ति । विन्दते । वसु ॥ १६ ॥

ऽपन्थां पन्थानं मार्गम् ऽअपि ऽअगन्महि । अपिगताः प्राप्ताः स्मः । कीदृशम् । ऽस्वस्तिगां
 सुखेन गन्तव्यम् ऽअनेहस पापरहितम्^३ । ऽयेन पथा गच्छन् ऽविश्वा. सर्वाः ऽद्विषः द्वेष्ट्रीः प्रजा
 ऽपरि ऽवृणक्ति परिवर्जयति बाधते ऽवसु धनं च ऽविन्दते लभते । तादृशं पन्थानमित्यर्थः ॥ ॥१३॥

१. ख-झ-न-भ-य-शोभनगन्तव्यम् । २. ख-झ-भ-अदानपरः । ३. झ-त-न-र-पापराहित्यम् ।

‘न तद्विवा’ इति सप्तदशर्चं तृतीय सूक्तम् ऋजिश्चन आर्षं वैश्वदेवम् । आदित षट् त्रिष्टुभः सप्तम्याद्याः षट् गायत्र्यश्चतुर्दशी त्रिष्टुप् चतुर्दशी जगती शिष्टास्तिस्रस्त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तं—
‘न तत्पूना सप्तम्याद्याः षट्गायत्र्यश्चतुर्दशी जगती’ इति । गतो विनियोगः ॥

न तद्विवा न पृथिव्यानु मन्ये न यज्ञेन नोत शमीभिराभिः ।

उब्जन्तु तं सुभ्वः^१ पर्वतासो नि हीयतामतियाजस्य यष्टा ॥ १ ॥

न । तत् । दिवा । न । पृथिव्या । अनु । मन्ये । न । यज्ञेन । न । उत । शमीभिः । आभिः ।

उब्जन्तु । तम् । सुभ्वः । पर्वतासः । नि । हीयताम् । अतियाजस्य । यष्टा ॥ १ ॥

अतियाजो नाम कश्चिद्विषरस्माद्विश्चन उत्कृष्टः स्यामहमिति बुद्ध्या देवान् यियक्षुरास । ऋषिस्तदीयं यजन निराचष्टाद्यथा । न तत् अतियाजस्य ऋषेः तत् यजन विवा युलोकेन तत्रत्येन देवगणेन युक्तमित्यहं न अनु मन्ये । अनुमतिं न करोमि । न च पृथिव्या पार्थिवेनापि देवगणेन युक्तमिति नानु मन्ये । न च यज्ञेन मयानुष्ठितेन सदृशं तदित्यहं नानु मन्ये^१ । उत अपि च आभिः शमीभिः अन्यैरपि मया कृतैरेभिः कर्मभिः सदृशमित्यपि न अनु मन्ये । मया वशीकृता देवाः तदीयं यजन नाङ्गीकुर्वन्ति स चानभिज्ञत्वात् सम्यक् यष्टुमपि न शक्नोतीति भावः । अपि च तम् ऋषि सुभ्वः सुष्ठु भवन्त पर्वतासः पर्वता इन्द्रेण प्रहिताः सन्तः उब्जन्तु हिंसन्तु । उब्जिहिंसा-कर्मा । तथा तस्य अतियाजस्य ऋजिश्चनोऽप्यतिशयेनाहं देवान् यजामीति बुद्ध्या युक्तस्य ऋषेयो यष्टा याजकः स नि हीयतां नितरां हीनो भवतु ॥

अति वा यो मरुतो मन्यते नो ब्रह्म वा यः क्रियमाणं निनिंत्सात् ।

तपूषि तस्मै वृजिनानि सन्तु ब्रह्मद्विषमभि तं शोचतु द्यौः ॥ २ ॥

अति । वा । यः । मरुतः । मन्यते । नः । ब्रह्म । वा । यः । क्रियमाणम् । निनिंत्सात् ।

तपूषि । तस्मै । वृजिनानि । सन्तु । ब्रह्मद्विषम् । अभि । तम् । शोचतु । द्यौः ॥ २ ॥

हे मरुतः । यः पुरुष नः अस्मान् अति मन्यते अतीत्य स्वस्याधिक्यं मन्यते अस्मत्तोऽपि स्वयमधिक इति बुध्यते । अस्माभिः क्रियमाणं ब्रह्म स्तोत्रं वा यः निनिंत्सात् निन्दितुमिच्छेत् तस्मै पुरुषाय तपूषि तेजोसि वृजिनानि बाधकानि सन्तु भवन्तु । ब्रह्मद्विषं तं शत्रुं द्यौः आदित्यश्च अभि शोचतु अभितपतु । अभिदहतु ॥

किमङ्ग त्वा ब्रह्मणः सोम गोपां किमङ्ग त्वाहुरभिश्चिपां नः ।

किमङ्ग नः पश्यसि निधमानान्ब्रह्मद्विषे तपूषि हेतिमस्य ॥ ३ ॥

किम् । अङ्ग । त्वा । ब्रह्मणः । सोम । गोपाम् । किम् । अङ्ग । त्वा । आहुः । अभिश्चिपां नः ।

किम् । अङ्ग । नः । पश्यसि । निधमानान् । ब्रह्मद्विषे । तपूषिम् । हेतिम् । अस्य ॥ ३ ॥

वकिमङ्ग इति प्रसिद्धिद्योतकौ निपातौ । हे वसोम वत्वा त्वां खलु वब्रह्मण मन्त्रस्य कर्मणो वा ब्रह्मजातेर्वा^१ गोपायितारम्^२ आहुः कथयन्ति पुराविदः । तथा वन. अस्माकम् अभिशस्ति-
पाम् अभिशंसकेभ्य. शत्रुभ्य पालयितारं त्वामेव खल्वआहुः । यद्वा । अङ्गेत्यभिमुखीकरणे । अङ्ग हे सोम
किंकारण त्वां ब्रह्मणो गोपामाहुः । किंकारणं वा त्वामस्माकमभिशस्तिपामाहुः । वनिद्यमानान् परैर्दूष्य-
मानान् वनः अस्मान् वअङ्ग हे सोम किंकारणं वपश्यसि । त्वामेव सर्वे ब्रह्मणो^३ रक्षकं^३ शत्रुभ्यः पालकं
च कथयन्ति अतोऽस्मासु परैर्मिन्ध्यमानेष्वौदासीन्यं तवानुचितम् । अतः वब्रह्मद्विधे ब्राह्मणद्वेष्टे तस्मै
वतपुषि तापकं वहेतिम् आयुधम् अस्य क्षिप । प्रेरय ॥

अवन्तु मामुषसो जायमाना अवन्तु मा सिन्धवः पिन्वमानाः ।

अवन्तु मा पर्वतासो ध्रुवासोऽवन्तु मा पितरौ देवहूतौ ॥ ४ ॥

अवन्तु । माम् । उषसः । जायमानाः । अवन्तु । मा । सिन्धवः । पिन्वमानाः ।

अवन्तु । मा । पर्वतासः । ध्रुवासः । अवन्तु । मा । पितरः । देवहूतौ ॥ ४ ॥

वजायमाना. प्रादुर्भवन्त्यः वउषसः वमाम् अवन्तु रक्षन्तु । तथा वपिन्वमाना वर्धमाना
वसिन्धव स्यन्दनशीला नद्यश्च वमा माम् अवन्तु । तथा वध्रुवास निश्चला. वपर्वतासः पर्वताश्च
वमा माम् अवन्तु । तथा वदेवहूतौ । देवानां हूतिराह्वानमस्मिन्निति देवहूतिर्थागः । तत्र विद्यमानाः
वपितरः पितृदेवताश्च माम् अवन्तु ॥

विश्वदानीं सुमनसः स्याम पश्येम नु सूर्यमुच्चरन्तम् ।

तथा कर्द्वसुपतिर्वसूनां देवाँ ओहानोऽवसागमिष्ठः ॥ ५ ॥

विश्वदानीम् । सुमनसः । स्याम । पश्येम । नु । सूर्यम् । उत्तुच्चरन्तम् ।

तथा । कर्त्तु । वसुपतिः । वसूनाम् । देवान् । ओहानः । अवसा । आऽगमिष्ठः ॥ ५ ॥

हे देवाः विश्वदानीं सर्वदा वयं वसुमनसः वस्याम शोभनमनस्का भवेम । नुशब्दः समुच्चये ।
वउच्चरन्तम् उच्यन्ते वसूर्यं सर्वदा वपश्येम च । ववसूनां ववसुपतिः उत्कृष्टधनाधिपतिरग्निः^३ देवान्
वअवसा अस्मदीयेन हविषा वओहानः वहन् प्रापयन् वआगमिष्ठः आगन्तुतम एवंगुणविशिष्टः सन्
वतथा वकर्त्तु । अस्मान् तथाविधानुक्तप्रकारान् करोतु ॥ ॥ १४ ॥

इन्द्रो नेदिष्ठमवसागमिष्ठः सरस्वती सिन्धुभिः पिन्वमाना ।

पर्जन्यो न ओषधीभिर्मयोभुरग्निः सुशंसः सुहवः पितेव ॥ ६ ॥

इन्द्रः । नेदिष्ठम् । अवसा । आऽगमिष्ठः । सरस्वती । सिन्धुभिः । पिन्वमाना ।

पर्जन्यः । नः । ओषधीभिः । मयःऽभुः । अग्निः । सुऽशंसः । सुऽहवः । पिताऽहव ॥ ६ ॥

१. ख-न-भ-य-ब्राह्मणजातेर्वा, ज-त-२-ब्राह्मजातेर्वा । २. ख-भ-ब्राह्मणरक्षकम्; ज-न-ब्राह्मणा
रक्षकम् । ३. ज-त-°धनानामधिपति° ।

अयम् ^१इन्द्रो ^२नेदिष्ठम् अन्तिकतमं यथा भवति तथा ^३अवसा रक्षणेन सार्धम् ^४आगमिष्ठः
आगन्तुतमोऽस्तु । ^५सिन्धुभिः स्यन्दनैरुदकैः ^६पिन्वमाना वर्धमाना नदीरूपा ^७सरस्वती चागन्तुतमा
भवतु । ^८ओषधीभिः सार्धं ^९पर्जन्यः च ^{१०}नः अस्माकं ^{११}मयोभुः सुखस्य भावयिता भवतु । ^{१२}अग्निः
च ^{१३}पितेव पुत्रस्य जनक इव ^{१४}सुशंस सुखेन शंसनीयः ^{१५}सुहवः सुखेनाह्वातव्यश्च ^{१६}भवतु ॥

आग्रयणे वैश्वदेवस्य चरो ' विश्वे देवास आ गत ' इत्यनुवाक्या । सूत्रित च—' विश्वे देवास
आ गत ये के च उमा महिनो अहिमाया ' (आश्व. श्रौ. २. ९) इति ॥

विश्वे देवास आ गत शृणुता मे इमं हवम् । एदं बर्हिर्नि षीदत ॥ ७ ॥

विश्वे । देवास । आ । गत । शृणुत । मे । इमम् । हवम् । आ । इदम् । बर्हिः । नि । षीदत ॥ ७ ॥

हे ^१विश्वे ^२देवास. सर्वे देवाः ^३आ ^४गत आगच्छत । आगत्य च ^५मे मदीयम् ^६इमं ^७हवम्
इदमाह्वानं ^८शृणुत । श्रुत्वा च ^९इदम् आस्तीर्णं ^{१०}बर्हिं ^{११}आ ^{१२}नि ^{१३}षीदत आस्तीर्णे बर्हिषि निषण्णा^{१४}
भवत ॥

यो वो देवा घृतस्नुना हव्येन प्रतिभूषति । तं विश्व उप गच्छथ ॥ ८ ॥

यः । वः । देवा । घृतऽस्नुना । हव्येन । प्रतिभूषति । तम् । विश्वे । उप । गच्छथ ॥ ८ ॥

हे ^१देवाः ^२वः युष्मान् ^३यः जनः ^४घृतस्नुना घृतप्रक्षरणेन ^५हव्येन हविषा ^६प्रतिभूषति
परिचरति ^७तं जनं ^८विश्वे सर्वे यूयम् ^९उप ^{१०}गच्छथ उपगता भवथ ॥

उप नः सूनवो गिरः शृण्वन्त्वमृतस्य ये । सुमृळीका भवन्तु नः ॥ ९ ॥

उप । नः । सूनवः । गिरः । शृण्वन्तु । अमृतस्य । ये । सुमृळीकाः । भवन्तु । नः ॥ ९ ॥

^१अमृतस्य मरणरहितस्य प्रजापते. ^२ये ^३सूनवः पुत्रा. ते देवाः ^४न अस्माक ^५गिर. स्तुतीः
^६उप ^७शृण्वन्तु । ^८नः अस्माकं ^९सुमृळीकाः सुष्ठु मृडयितारः सुखयितारश्च ^{१०}भवन्तु ॥

विश्वे देवा ऋतावृधं ऋतुभिर्हवनश्रुतः । जुषन्तां युज्यं पयः ॥ १० ॥

विश्वे । देवाः । ऋतऽवृधः । ऋतुभिः । हवनऽश्रुतः । जुषन्ताम् । युज्यम् । पयः ॥ १० ॥

^१ऋतावृध. ऋतस्य यज्ञस्य वर्धका. ^२ऋतुभिः कालविशेषैः ^३हवनश्रुत. हवनस्य स्तोत्रस्य
श्रोतार. तस्मिंस्तस्मिन् यागकाले स्तूयमाना ईदृशाः ^४विश्वे सर्वे ^५देवा. ^६युज्यं योग्यं ^७पयः
आमिक्षारूपं ^८जुषन्तां सेवन्ताम् । श्रूयते हि—' तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा ' ^९
इति ॥ ॥ १५ ॥

स्तोत्रमिन्द्रो मरुद्रेणस्त्वष्टमान्मित्रो अर्यमा । इमा हव्या जुषन्त नः ॥ ११ ॥

स्तोत्रम् । इन्द्रः । मरुतऽर्गणः । त्वष्टमान् । मित्रः । अर्यमा । इमा । हव्या । जुषन्त । नः ॥ ११ ॥

१ मरुद्गणः मरुतो गणभूताः परिजनभूता^१ यस्य तादृशः २ इन्द्रः ३ त्वष्टृमान् त्वष्टृसहित ४ मित्रो
अर्थमा च ५ नः अस्माकं ६ स्तोत्रम् ७ इमा ८ हव्या इमानि हवीषि च ९ जुघन्नं सेवन्ताम् ॥

इमं नो अग्रे अध्वरं होतर्वयुनशो यज । चिकित्वान्दैव्यं जनम् ॥ १२ ॥

इमम् । नः । अग्रे । अध्वरम् । होतः । वयुनशः । यज । चिकित्वान् । दैव्यम् । जनम् ॥ १२ ॥

हे १ होतः देवानामाह्वातः २ अग्रे ३ दैव्यं देवसंबन्धिनं ४ जनं संघं यजनीयं ५ चिकित्वान् जानस्त्वं
६ नः अस्मदीयम् ७ इमम् ८ अध्वरं हिंसारहितं यज्ञं ९ वयुनशः ज्ञानक्रमेण यथानुपूर्व्यां देवा बुद्धिस्थाः
तथा १० यज यागं कुरु ॥

वैश्वदेवशस्त्रस्य ' विश्वे देवाः ' इति याज्या । सूत्रितं च—' आश्रुत्यै त्वेति शस्वा जपेद्विश्वे
देवाः शृणुतेमं हवं म इति याज्या ' (आश्व. श्रौ. ५. १८) इति । वैश्वदेवे पशावेषैव याज्या ।
सूत्रितं च—' विश्वे देवा शृणुतेमं हवं मे ये के च ज्मा महिनो अहिमाया ' (आश्व. श्रौ.
३. ७) इति ॥

विश्वे देवाः शृणुतेमं हवं मे ये अन्तरिक्षे य उप द्यवि ष्ठ ।

ये अग्निजिह्वा उत वा यजत्रा आसद्यास्मिन्बर्हिषि मादयध्वम् ॥ १३ ॥

विश्वे । देवाः । शृणुत । इमम् । हवम् । मे । ये । अन्तरिक्षे । ये । उप । द्यवि । स्थ ।

ये । अग्निजिह्वाः । उत । वा । यजत्राः । आसद्यः । अस्मिन् । बर्हिषि । मादयध्वम् ॥ १३ ॥

हे १ विश्वे २ देवाः ३ मे मदीयम् ४ इमं ५ हवम् आह्वानं ६ शृणुत । ७ ये यूयम् ८ अन्तरिक्षे ९ स्थ
अन्तरिक्षलोके वर्तमाना भवथ । १० ये च ११ उप तत्समीपस्थे भूलोके भवथ । ये च १२ द्यवि द्युलोके स्थ ।
१३ ये च १४ अग्निजिह्वाः । अग्निजिह्वास्थानीयो येषाम् । यद्वा । अग्नेर्जिह्वा^३ । तथा^४ पोष्यमाणत्वात् अग्नि-
जिह्वा^५ इत्युच्यन्ते^६ । १७ उत १८ वा अपि वा ये १९ यजत्रा यजनीयाः ते सर्वे यूयम् आस्तीर्णे २० अस्मिन्
२१ बर्हिषि २२ आसद्य उपविश्य २३ मादयध्वं सोमेनात्मानं तर्पयथ ॥

विश्वे देवा मम शृण्वन्तु यज्ञिया उभे रोदसी अपां नपाच्च मन्म ।

मा वो वचांसि परिचक्ष्याणि वोचं सुम्नेष्विद्वो अन्तमा मदेम ॥ १४ ॥

विश्वे । देवाः । मम । शृण्वन्तु । यज्ञियाः । उभे ई । रोदसी इति । अपाम् । नपात् । च । मन्म ।

मा । वः । वचांसि । परिचक्ष्याणि । वोचम् । सुम्नेषु । इत् । वः । अन्तमाः । मदेम ॥ १४ ॥

१ यज्ञियाः^१ यज्ञार्हाः २ विश्वे ३ देवा ४ मम मदीयं ५ मन्म मननीयं स्तोत्रं ६ शृण्वन्तु । चित्तेऽ-
वधारयन्तु । तथा ७ उभे ८ रोदसी द्यावापृथिव्यौ ९ अपां १० नपात् मध्यमस्थानोऽग्निः^६ ११ च अस्मदीयं

१. ख-अ-त-न-भ-र-परितो जनभूता । २. ख-भ-श-जनसंघम् ; त-सघम् । ३. न-अग्नेर्जिह्वा ।
४. ख-अ-न-भ-जिह्वा इत्युच्यन्ते ; त-श-जिह्वा इत्युच्यते । ५. ख-घ-भ-हे यज्ञिया ; श-ये
यज्ञियाः । ६. ख-भ-मध्यस्थानोऽग्निः ।

स्तोत्रं शृण्वन्तु । अथ प्रत्यक्षकृतः । हे देवाः ^१व युष्मभ्यं ^२परिचक्ष्याणि वजनीयानि ^३वचांसि स्तोत्राणि
^४मा ^५वोचं मा ब्रवीमि । अपि तु समीचीनानि । अतः ^६वः युष्माकम् ^७अन्तमाः अन्तिकतमाः सन्तो
 वर्यं ^८सुन्नेष्वित् युष्माभिर्दत्तेषु सुखेभ्येव वर्तमाना ^९मदेम मोदेम ॥

आग्रयणे वैश्वदेवस्य 'ये के च जमा' इति याज्या । सूत्रितं च—'विश्वे देवास आ गत ये के च
 जमा महिनो अहिमायाः' (आश्व. श्रौ. २.९) इति । वैश्वदेवपुरोडाशस्यैव याज्या । सूत्रमुदाहृतम् ॥

ये के च जमा महिनो अहिमाया दिवो जज्ञिरे अपां सुधस्थे ।

ते अस्मभ्यमिषये विश्वमायुः क्षप उस्त्रा वरिवस्यन्तु देवाः ॥ १५ ॥

ये । के । च । जमा । महिनः । अहिमायाः । दिवः । जज्ञिरे । अपाम् । सुधस्थे ।

ते । अस्मभ्यम् । इषये । विश्वम् । आयुः । क्षपः । उस्त्रा । वरिवस्यन्तु । देवाः ॥ १५ ॥

^१महिनः महान्तः ^२अहिमायाः । माया प्रज्ञानाम^३ । आहन्तुप्रज्ञाः । एवंभूताः ^४ये ^५के चन देवाः
^६जमा । पृथिवीनामैतत् । जमायां^७ पृथिव्यां ^८जज्ञिरे प्रादुर्बभूवु । ये^९ के चन^{१०} ^{११}दिवः शुलोकाजज्ञिरे ।
 ये के चन^{१२} ^{१३}अपां ^{१४}सुधस्थे सहान्तरिक्षे जज्ञिरे ^{१५}ते सर्वे ^{१६}देवाः ^{१७}अस्मभ्यमिषये । इष्यत इतीषिः
 पुत्रादि । तस्मै च ^{१८}विश्वं सर्वम् ^{१९}आयुः अन्नं जीवनं वा ^{२०}क्षपः सर्वा रात्रीः ^{२१}उस्त्राः सर्वाण्यहानि च
 सर्वदा नैरन्तर्येण ^{२२}वरिवस्यन्तु प्रयच्छन्तु ॥

अग्नीपर्जन्याववतं धियं मेऽस्मिन्हवै सुहवा सुष्टुति नः ।

इळामन्यो जनयद्गर्भमन्यः प्रजावतीरिष आ धत्तमस्मे ॥ १६ ॥

अग्नीपर्जन्यौ । अवतम् । धियम् । मे । अस्मिन् । हवै । सुहवा । सुऽस्तुतिम् । नः ।

इळाम् । अन्यः । जनयत् । गर्भम् । अन्यः । प्रजावतीः । इषः । आ । धत्तम् । अस्मे इति ॥ १६ ॥

हे ^१अग्नीपर्जन्यौ ^२मे मदीयं ^३धिय कर्म यज्ञलक्षणम् ^४अवतं गच्छतं रक्षतं वा । हे ^५सुहवा सुखेन
 ह्वातुं शक्यौ ^६अस्मिन् ^७हवे यज्ञे ^८नः अस्मदीयां^९ ^{१०}सुष्टुतिं शोभनां स्तुति च रक्षतम् । यद्वा । अनु-
 वृत्तोऽवतिः श्रवणार्थः । अवतं शृणुतम् । युवयोर्मध्ये ^{११}अन्यः पर्जन्यः ^{१२}इळाम् अन्नं ^{१३}जनयत् जन-
 यति । वृष्ट्या हि ओषधिवनस्पतयो जायन्ते तेभ्यश्चान्नं जायते । ^{१४}अन्यः अग्निः ^{१५}गर्भं जनयति । पुरु-
 षेण भुक्तमन्नं जाडरेणाग्निना पक्वं सत् रेतोरूपेण परिणमते तदेव योषित्सु गर्भो भवति । अतो युवां
^{१६}प्रजावती. प्रजाभिर्युक्ताः ^{१७}इषः अन्नानि ^{१८}अस्मे अस्मासु ^{१९}आ ^{२०}धत्तम् अवस्थापयतम् ॥

स्तीर्णे बर्हिषि समिधाने अग्नौ सूक्तेन महा नमसा विवासे ।

अस्मिन्नो अद्य विदथे यजत्रा विश्वे देवा हविषि मादयध्वम् ॥ १७ ॥

स्तीर्णे । बर्हिषि । समिधाने । अग्नौ । सुऽउक्तेन । महा । नमसा । आ । विवासे ।

अस्मिन् । नः । अद्य । विदथे । यजत्राः । विश्वे । देवाः । हविषि । मादयध्वम् ॥ १७ ॥

१. ख-प्रज्ञाननाम । २. ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-र-'जमाया' नास्ति । ३. ख१-न-भ-ये के च, ज-ण-
 एके च । ४. ज-ण-च । ५. ख-घ-भ-अस्माकम् ।

हे विश्वे देवाः । व॒र्हिषि॑ द॒र्भपु॒ञ्जे वे॒द्यां । व॒स्तीर्णे॑ सति । व॒अ॒ग्नौ च॑ । व॒स॒मि॒धाने॑ स॒मिद्धे॑ सति । अनेन । व॒सूक्तेन॑ स्तोत्रेण च । व॒महा॑ म॒हता॑ । व॒नम॑सा नमस्कारेण च । व॒आ । व॒वि॒वासे॑ प॒र्यच॑रम् । हे । व॒यज॑त्राः । यजनीयाः । व॒विश्वे॑ । व॒दे॒वाः । व॒अद्य॑ अस्मिन् दिने । व॒न॒ अ॒स्मदी॒ये । व॒अस्मिन्॑ । व॒वि॒दथे॑ यज्ञे । व॒ह॒विषि॑ । तृतीयार्थे सप्तमी । ह॒विषा॑ अस्माभिर्दत्तेन । व॒मा॒दय॑ध्वं^१ तृप्यध्वम् ॥ ॥ १६ ॥

‘वयमु त्वा’ इति दशच चतुर्थं सूक्तं भरद्वाजस्याष पौष्णम् । ‘यां पूषन्’ इत्यनुष्टुप् शिष्टा गायत्र्यः । तथा चानुक्रान्ते—‘वयं दश पौष्णं तद्वायत्रं वै यां पूषन्ननुष्टुप्’ इति । अर्थार्थिभिः प्रवसन्निरेतज्जप्यम् । सूत्रितं च—‘वयमु त्वा पथस्पते इत्यर्थचर्या चरित्यन्’ (आश्व. गृ. ३. ७. ८) इति । जपेदिति शेषः^३ ॥

व॒यमु॑ त्वा पथस्पते रथं न वाजसातये । धि॒ये पू॑षन्नयुज्महि ॥ १ ॥

व॒यम् । ऊँ॑ इति । त्वा । प॒थः । प॒ते । रथ॑म् । न । वाज॑सातये । धि॒ये । पू॒षन् । अ॒युज्म॑हि ॥ १ ॥

हे । पथस्पते मार्गस्य पालयितः । व॒पूषन्॑ । व॒धि॒ये क॑र्माथं । व॒वाज॑सातये । अ॒न्नस्य॑ लाभाय च । व॒वयं॑ । व॒रथं॑ । व॒न॒ यु॒द्धे रथ॑मिव । व॒त्वा । त्वा॒म् । व॒अ॒युज्म॑हि । यु॒ज्महि॑ । अ॒स्मद॑भिमुखं कुर्मः । । व॒उ॒ इति॑ पूरकः ॥

अ॒भि नो॑ न॒र्यं व॑सु वी॒रं प्र॑र्यतदक्षिणम् । वा॒मं गृ॑हपतिं नय ॥ २ ॥

अ॒भि । नः॑ । न॒र्यम् । व॑सु । वी॒रम् । प्र॑र्यतदक्षिणम् । वा॒मम् । गृ॒ह॒प॒तिम् । न॒य ॥ २ ॥

हे पूषन् । न॒र्यं नृ॒भ्यो हि॑तं । व॒सु ध॑नम् । व॒अभि॑ प्राप्नु । व॒वीर॑ दारिद्र्यस्य विशेषेण ईरयितारं गमयितारं । व॒प्र॑र्यतदक्षिणं पूर्वमन्येभ्योऽपि दत्तधनम् । यद्वा । प्र॑र्यतं शुद्धं दक्षिणं धनं यस्य तादृशम् । व॒वा॒मं व॑ननीयमेवंविधं । व॒गृ॒ह॒प॒तिं॑ गृहस्थं । व॒नः॑ अ॒स्मान् । व॒न॑य प्रापय ॥

अ॒दि॒त्सन्तं॑ चि॒दा॒ष्टुणे॑ पू॒ष॒न्दा॒नाय॑ चोदय । पु॒णे॒श्चि॒द्वि॒प्र॒दा॒ मनः॑ ॥ ३ ॥

अ॒दि॒त्सन्त॑म् । चि॒त् । आ॒ष्टु॒णे । पू॒षन् । दा॒ना॒य । चो॒द॒य । पु॒णेः । चि॒त् । वि॒ । प्र॒दः । मनः॑ ॥ ३ ॥

हे । व॒आ॒ष्टु॒णे आ॑गतदीप्ते । व॒पूषन्॑ । व॒अ॒दि॒त्सन्तं॑ । व॒चि॒त् दा॒तुम॑निच्छन्तमपि पुरुषं । व॒दा॒ना॒य॑ अ॒स्मदा॑नार्थं । व॒चो॒द॒य प्रे॑रय । व॒पु॒णे॒श्चि॒त् व॑णिजोऽपि । वा॒र्षु॒षि॒कस्य॑ लुब्धस्यापि । व॒मनः॑ । हृ॒द॒यं । व॒वि॒ । प्र॒द॒ दा॒ना॒र्थं मृ॑दूकुरु ॥

वि॒ प॒थो वाज॑सातये चि॒नुहि॑ वि॒ मृ॒धो ज॑हि । सा॒ध॒न्ता॒मु॒ग्र नो॑ धियः ॥ ४ ॥

वि॒ । प॒थः । वाज॑सातये । चि॒नु॒हि । वि॒ । मृ॒धः । ज॒हि । सा॒ध॒न्ता॒म् । उ॒ग्र । नः॑ । धि॒यः ॥ ४ ॥

हे । व॒उ॒ग्र उ॒द्वर्ण॑बल पूषन् । व॒पथः॑ । मा॒गा॒न् । व॒वाज॑सातये । अ॒न्नला॑भाय । व॒वि॒ । व॒चि॒नु॒हि । श्रो॒धिता॑न् कुरु । यैः प॒थि॒भिर्गता॑ धनं ल॒भे॒महि॑ तादृशान् पथः पृथक्कुर्वित्यर्थः । । व॒मृ॒धः॑ । वा॒ध॒का॒न् त॑स्करादीश्च । व॒वि॒ । व॒ज॒हि॒ वा॒ध॒स्व । तथा । व॒नः॑ । अ॒स्माकं॑ । व॒धि॒य क॑र्माणि । अ॒न्नला॑भा॒र्थं क्रि॑यमाणानि । व॒सा॒ध॒न्तां॑ सिध्यन्तु । स॒फलानि॑ भवन्तु ॥

१. घ-समिध्यमाने । २. श-अन्नेन मादयध्वम् । ३. ञ-शेषः । तथाह शौनकः-वयमु त्वेति सूक्तं तु पौष्णं द्रविणवर्धनम् । नित्यं जपेच्छुचिर्भूत्वा धनं विन्दत्यभीप्सितम् ।

परि तृन्धि पणीनामारया हृदया कवे । अथैस्मभ्यं रन्धय ॥ ५ ॥

परि । तृन्धि । पणीनाम् । आरया । हृदया । कवे । अथ । ईम् । अस्मभ्यम् । रन्धय ॥ ५ ॥

हे ऽकवे प्राज्ञ पूषन् ऽपणीनां वणिजां लुब्धानां ऽहृदया हृदयानि कठिनानि ऽआरया । सूक्ष्मलोहाग्रो दण्डः प्रतोद^१ इति आरा इति चाख्यायते । तथा ऽपरि ऽतृन्धि परिविध्य । हृद्रतं काठिन्यमपनयेत्यर्थः । ऽअथ अनन्तरम् ऽईम् एनान् पणीन् ऽअस्मभ्य ऽरन्धय वशीकुरु ॥ ॥ १७ ॥

वि पूषन्नारया तुद पणेरिच्छ हृदि प्रियम् । अथैस्मभ्यं रन्धय ॥ ६ ॥

वि । पूषन् । आरया । तुद । पणे । इच्छ । हृदि । प्रियम् । अथ । ईम् । अस्मभ्यम् । रन्धय ॥ ६ ॥

हे ऽपूषन् ऽआरया प्रतोदेन ऽपणे वणिज हृदयं ऽवि ऽतुद विविध्य । तस्य पणेः ऽहृदि हृदये ऽप्रियम् अस्मभ्यमनुकूलं धनम् ऽइच्छ दातव्यमितिच्छा जनय । ऽअथ अनन्तरम् ऽअस्मभ्यम् ऽईम् एनान् ऽरन्धय वशीकुरु ॥

आ रिख किकिरा कृणु पणीनां हृदया कवे । अथैस्मभ्यं रन्धय ॥ ७ ॥

आ । रिख । किकिरा । कृणु । पणीनाम् । हृदया । कवे । अथ । ईम् । अस्मभ्यम् । रन्धय ॥ ७ ॥

हे ऽकवे प्राज्ञ पूषन् ऽपणीनां वणिजां ऽहृदया हृदयानि ऽआ ऽरिख आलिख । आलित्य च ऽकिकिरा कीर्णानि प्रशिथिलानि ऽकृणु कुरु । मृदूनि कुर्वित्यर्थः । अन्यद्गतम् ॥

यां पूषन्ब्रह्मचोदनीमारां बिभर्ष्याघृणे ।

तया समस्य हृदयमा रिख किकिरा कृणु ॥ ८ ॥

याम् । पूषन् । ब्रह्मचोदनीम् । आराम् । बिभर्षि । आघृणे ।

तया । समस्य । हृदयम् । आ । रिख । किकिरा । कृणु ॥ ८ ॥

हे ऽआघृणे आगतदीप्ते पूषन् ऽब्रह्मचोदनीं ब्रह्मणोऽन्नस्य प्रेरयित्री^२ ऽयाम् ऽआरां ऽबिभर्षि हस्ते धारयसि ऽतया ऽसमस्य सर्वस्य लुब्धजनस्य ऽहृदयम् ऽआ ऽरिख आलिख । ऽकिकिरा किकिराणि कीर्णानि प्रशिथिलानि च ऽकृणु कुरु ॥

या ते अष्टा गोओपशाघृणे पशुसाधनी । तस्यास्ते सुम्रमीमहे ॥ ९ ॥

या । ते । अष्टा । गोऽओपशा । आघृणे । पशुसाधनी ।

तस्याः । ते । सुम्रम् । ईमहे ॥ ९ ॥

हे ऽआघृणे आगतदीप्ते पूषन् ऽते त्वदीया ऽया ऽअष्टा आरा ऽगोओपशा । उपशेरते इत्योपशाः । गाव ओपशा यस्यास्तादृशी । अतएव ऽपशुसाधनी पशूनां साधयित्री भवति ऽते त्वदीयायाः ऽतस्याः संबन्धि ऽसुम्रं सुखम् ऽईमहे याचामहे ॥

उत नो गोषणि धियमश्चसां वाजसामुत । नृवत्कृणुहि वीतये ॥ १० ॥

उत । नः । गोऽसनिम् । धियम् । अश्चऽसाम् । वाजऽसाम् । उत ।

नृऽवत् । कृणुहि । वीतये ॥ १० ॥

उत अपि च हे पूषन् गोषणि गवां सनित्रीम् अश्चसाम् अश्वानां सनित्री वाजसां वाजाना-
मश्वानां सनित्रीम् उत अपि च नृवत् नृवती यद्वा नृणां वनित्री दात्रीमेवंभूतां धियं बुद्धिं कर्म
वा नः अस्माकं वीतये खादनायोपभोगार्थं^१ कृणुहि कुरु ॥ १८ ॥

‘सं पूषन्’ इति दशचं पञ्चमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं पौष्णं गायत्रम् । ‘स पूषन्’ इत्यनुक्रान्तम् ।
नष्टधनमन्विच्छता पुरुषैर्नैतज्जप्यम् । सूत्रितं च—‘सं पूषन्विदुषेति नष्टमधिजिगमिषन्मूढो वा’
(आश्व गृ. ३. ७. ९) इति^२ ॥

सं पूषन्विदुषा नय यो अञ्जसानुशासति । य एवेदमिति ब्रवत् ॥ १ ॥

सम् । पूषन् । विदुषा । नय । यः । अञ्जसा । अनुऽशासति ।

यः । एव । इदम् । इति । ब्रवत् ॥ १ ॥

हे पूषन् पोषक देव विदुषा जानता तेन जनेन सं नय अस्मान् संगमय यः विद्वान्
अञ्जसा ऋजुमार्गेण अनुशासति अनुशास्ति नष्टद्रव्यप्राप्त्युपायमुपदिशति । य च एव एवम्
इदं नष्टं भवदीयं धनम् इति ब्रवत् ब्रवीति । नष्टं धनं दर्शयतीत्यर्थः । तेन विदुषेत्यन्वयः ॥

समु पूष्णा गमेमहि यो गृह्णा अभिशासति । इम एवेति च ब्रवत् ॥ २ ॥

सम् । ऊँ इति । पूष्णा । गमेमहि । यः । गृह्णान् । अभिऽशासति ।

इमे । एव । इति । च । ब्रवत् ॥ २ ॥

पूष्णा अनुगृहीता वयं सं गमेमहि तेन जनेन संगच्छेमहि य जन गृह्णान् येषु गृहेषु
अस्मदीया नष्टाः पशवस्तिष्ठन्ति तान् गृह्णान् अभिशासति अभिशास्ति आभिमुख्येन बोधयति । यश्च
इमे स्वदीया नष्टाः पशवः एव एवं तिष्ठन्ति इति च ब्रवत् ब्रूयात् ॥

पूष्णाश्चक्रं न रिष्यति न कोशोऽव पद्यते । नो अस्य व्यथते पविः ॥ ३ ॥

पूष्णाः । चक्रम् । न । रिष्यति । न । कोशः । अव । पद्यते ।

नो इति । अस्य । व्यथते । पविः ॥ ३ ॥

पूष्णाः पोषकस्य देवस्य चक्रम् आयुधं न रिष्यति न विनश्यति । अस्य चक्रस्य कोश
च न अव पद्यते न हीयते । अस्य पविः धारा च नो नैव व्यथते कुण्ठीभवति^३ । तेन चक्रेण
चोशान् हत्वा अस्मदीयं धनं प्रकाशयेति भावः ॥

१. घ-श-स्वादनायोप^० । २. ज-इति । तथाह शौनकः—यस्य नष्टं भवेत् किञ्चिद्द्रव्यं गौर्द्विपदं
धनम् । नश्येद्वाश्वनि यो मोहात् सं पूषन् स जपेन्नृशि । ३. भ-न कुण्ठीभवति ।

यो अस्मै हविषाविधुन्न तं पूषापि मृष्यते । प्रथमो विन्दते वसु ॥ ४ ॥

यः । अस्मै । हविषा । अविधत् । न । तम् । पूषा । अपि । मृष्यते ।

प्रथमः । विन्दते । वसु ॥ ४ ॥

यः यजमानः अस्मै पूषो हविषा चरुपुरोडाशादिना अविधत् परिचरति तं यजमानं पूषा न अपि मृष्यते । अपिशब्द ईषदर्थे । ईषदपि न हिनस्ति । स च प्रथमः मुख्यः सन् वसु धनं विन्दते लभते ॥

पूषा गा अन्वेतु नः पूषा रक्षत्वर्वतः । पूषा वाजं सनोतु नः ॥ ५ ॥

पूषा । गाः । अन्तु । एतु । नः । पूषा । रक्षतु । अर्वतः । पूषा । वाजम् । सनोतु । नः ॥ ५ ॥

पूषा पोषको देवः न अस्मदीयाः गाः अन्वेतु रक्षणार्थमनुगच्छतु^१ । स च पूषा अर्वतः अश्वान् रक्षतु चोरेभ्यः । तथा वाजम् अन्नं च नः अस्मभ्य पूषा सनोतु प्रयच्छतु ॥ ॥ १९ ॥

पूषन्ननु प्र गा इहि यजमानस्य सुन्वतः । अस्माकं स्तुवतामुत ॥ ६ ॥

पूषन् । अन्तु । प्र । गाः । इहि । यजमानस्य । सुन्वतः । अस्माकम् । स्तुवताम् । उत ॥ ६ ॥

हे पूषन् सुन्वतः सोमाभिष्वं कुर्वत यजमानस्य गा पशून् अनु प्र इहि रक्षणार्थमनुगच्छ । उत अपि च स्तुवतां त्वद्विषयं स्तोत्रं कुर्वताम् अस्माकं गाश्वानुगच्छ ॥

माकिर्नेशुन्माकीं रिप्न्माकीं सं शारि केवटे । अथारिष्टाभिरा गहि ॥ ७ ॥

माकिः । नेशत् । माकीम् । रिप्त् । माकीम् । सम् । शारि । केवटे ।

अथ । अरिष्टाभिः । आ । गहि ॥ ७ ॥

हे पूषन् अस्मदीयं^२ गोधनं माकिर्नेशत् मा नश्यतु । माकिर्माकीम् इत्येतौ प्रतिषेधमात्रे वर्नेते । माकी रिप्त् । मा व्याघ्रादिभिर्हिंस्यताम् । माकी मा च केवटे कूपे सं शारि संशीर्णं भूत् । कूपपातेनापि हिंसितं मा भवतु । अथ एवं सति अरिष्टाभिः अहिंसिताभिर्गोभिः सह आ गहि सायंकाले आगच्छ ॥

शृण्वन्तं पूषणं वयमिर्यमनष्टवेदसम् । ईशानं राय ईमहे ॥ ८ ॥

शृण्वन्तम् । पूषणम् । वयम् । इर्यम् । अनष्टवेदसम् । ईशानम् । रायः । ईमहे ॥ ८ ॥

अस्मत्स्तोत्राणि शृण्वन्तम् इर्यं दारिद्र्यस्य प्रेरकम् अनष्टवेदसम् अविनष्टधनम् ईशानं सर्वस्थेश्वरमेवविधं पूषणं देवं वयं रायः धनानि ईमहे याचामहे ॥

चातुर्मास्येषु वैश्वदेवे पर्वणि पौष्णस्य हविषः 'पूषन्तव व्रते' इत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च— 'वाममद्य सवितर्वामसु श्वः पूषन्तव व्रते वयम्' (आश्व श्रौ. २. १६) इति ॥

पूषन्तर्व ब्रूते वयं न रिष्येम कदा चन । स्तोतारस्त इह स्मसि ॥ ९ ॥

पूषन् । तर्वा । ब्रूते । वयम् । न । रिष्येम । कदा । चन ।

स्तोतारः । ते । इह । स्मसि ॥ ९ ॥

हे पूषन् पोषक ऽतव स्वदीये ऽव्रते कर्मणि वर्तमाना. वयं ऽकदा ऽचन कदाचिदपि ऽन रिष्येम हिंसिता न भवेम । तादृशाश्च वयम् ऽइह अस्मिन् कर्मणि ऽते तव ऽस्तोतारः ऽस्मसि स्मः । भवामः ॥

परि पूषा परस्ताद्वस्तै दधातु दक्षिणम् । पुनर्नो नष्टमार्जतु ॥ १० ॥

परि । पूषा । परस्तात् । हस्तम् । दधातु । दक्षिणम् ।

पुनः । नः । नष्टम् । आ । अजतु ॥ १० ॥

पूषा पोषको देवः ऽपरस्तात् परस्मिन् देशे सुसंचारादन्यस्मिन् चोरव्याघ्रादिभिरुषिते देशे गच्छतो गोधनस्य निवारणाय स्वकीयं ऽदक्षिणं ऽहस्तं ऽपरि ऽदधातु । परिधान निवारकं करोतु । ऽनः अस्मदीयं ऽनष्टं च गोधनं ऽपुनः ऽअजतु आगच्छतु । आगमयतु ॥ ॥ २० ॥

‘एहि वाम्’ इति षडृचं षष्ठं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं गायत्रं पौष्णम् । अनुक्रम्यते च—‘एहि वां षद्’ इति । गतो विनियोगः ॥

एहि वां विमुचो नपादाधृणे सं संचावहै । रथीऋतस्य नो भव ॥ १ ॥

आ । इहि । वाम् । विऽमुचः । नपात् । आधृणे । सम् । संचावहै ।

रथीः । ऋतस्य । नः । भव ॥ १ ॥

हे विमुचो ऽनपात् । विमुञ्चति सृष्टिकाले स्वसकाशात् सर्वां प्रजा विसृजतीति विमुक् प्रजापतिः । तस्य पुत्र ऽआधृणे आगतदीप्ते पूषन् ऽवाम् । वाति गच्छति स्तुतिं प्राप्नोतीति वाः स्तोता ॥ ‘वा गतिगन्धनयोः’ इत्यस्मात् ‘आतो मनिन्’ इति विच् ॥ वां गन्तार स्तोतार माम् ऽएहि आगच्छ । आवां च’ ऽसं ऽसंचावहै समयाव । संगच्छावहै^२ । तादृशस्त्वं ऽनः अस्माकम् ऽऋतस्य यज्ञस्य ऽरथीः रहिता नेता ऽभव । तथा सति तत्रत्यं हविस्त्वयापि लभ्यत इत्यर्थः ॥

रथीतमं कपर्दिनमीशानं राधसो महः । रायः सखायमीमहे ॥ २ ॥

रथिऽतमम् । कपर्दिनम् । ईशानम् । राधसः । महः । रायः । सखायम् । ईमहे ॥ २ ॥

रथीतमम् अतिशयेन रथिनम् । यद्वा । अतिशयेन रहितार नेतार ऽकपर्दिनम् । कपर्दश्चूडा । तद्वन्तम् । राधोऽत्यनेनेति राधो धनम् । ऽमह महतः ऽराधसः धनस्य ऽईशानं स्वामिनं ऽसखायम् अस्माकं मित्रमेवंविधं पूषणं ऽरायः धनानि ऽईमहे याचामहे ॥

१. ख-न-भ-‘च’ नास्ति । २. ज-त-संगच्छावहै । यद्वा आवामित्यस्याद्याक्षरलोपे वामिति भवति । आवा संचावहै इति संबन्धः । याव संगच्छावहै ।

रायो धारास्याघृणे वसो राशिरजाश्च । धीवतोधीवतः सखा ॥ ३ ॥

रायः । धारा । असि । आघृणे । वसोः । राशिः । अजऽअश्च । धीवतऽधीवतः । सखा ॥ ३ ॥

हे आघृणे आगतदीप्ते पूषन् वरायः धनस्य धारा असि प्रवाहो भवसि । स्तोत्रभ्यो बहुधनं नैरन्तर्येण प्रयच्छसीत्यर्थः । अजाश्च । अजाश्रद्धागा एवाश्वा अश्वकार्योपन्ना यस्य तादृश पूषन् वसोः वसुनः धनस्य वराशिः संघश्च भवसि । धनसंघश्च त्वय्येव निवसतीत्यर्थः । धीवतोधीवतः सर्वस्य स्तोत्रवतः पुरुषस्य सखा मित्रभूतश्च^१ भवसि ॥

पूषणं न्वजाश्चमुप स्तोषाम वाजिनम् । स्वसुर्यो जार उच्यते ॥ ४ ॥

पूषणम् । नु । अजऽअश्चम् । उप । स्तोषाम् । वाजिनम् । स्वसुः । यः । जारः । उच्यते ॥ ४ ॥

अजाश्च छागवाहनं वाजिनम् अन्नवन्तं बलवन्तं वा पूषणं पोषकं देवं नु अद्य उप स्तोषाम उपस्तवाम । यः पूषा स्वसु उषसः जार उपपतिरिति उच्यते तं पूषणमित्यन्वयः ॥

मातुर्दिधिषुमब्रवं स्वसुर्जारः शृणोतु नः । आतेन्द्रस्य सखा मम ॥ ५ ॥

मातुः । दिधिषुम् । अब्रवम् । स्वसुः । जारः । शृणोतु । नः ।

आता । इन्द्रस्य । सखा । मम ॥ ५ ॥

वमातुः निर्मात्र्या रात्रेः दिधिषु पति^२ पूषणम् अब्रवं स्तौमि । स्वसुः उषसः जारः च पूषा नः अस्माकं स्तोत्राणि शृणोतु । इन्द्रस्य आता सहजातः पूषा मम स्तोतुः सखा मित्रभूतोऽस्तु ॥

आजासः पूषणं रथे निशुम्भास्ते जनश्रियम् । देवं वहन्तु विभ्रतः ॥ ६ ॥

आ । अजासः । पूषणम् । रथे । निऽशुम्भाः । ते । जनऽश्रियम् ।

देवम् । वहन्तु । विभ्रतः ॥ ६ ॥

अजासः । अजाश्रद्धागाः । निशुम्भाः निश्रथ्य संबध्य हतारः एते पूषणो वाहनतया प्रसिद्धाश्रद्धागाः जनश्रियम् । जनं स्तोत्रसंघं श्रयति गच्छतीति जनश्री । तं पूषणं देवं रथे विभ्रतः धारयन्तः आ वहन्तु आनयन्तु ॥ २१ ॥

‘य एनम्’ इति षडृचं सप्तमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्थं पौष्णम् । अन्त्यानुष्टुप् आदौ पञ्च गायथ्यः । तथा चानुक्रातं—‘य एनमन्त्यानुष्टुप्’ इति । गतो विनियोगः ॥

य एनमादिदेशति कर्म्मादिति पूषणम् । न तेन देव आदिशे ॥ १ ॥

यः । एनम् । आऽदिदेशति । कर्म्मऽअत् । इति । पूषणम् ।

न । तेन । देवः । आऽदिशे ॥ १ ॥

य स्तोता^१ वृषणं पोषकं^२ वकरम्भात् करम्भाणां घृतमिश्राणां यवसक्तूनाम् अन्ता^३ वृत्ति^४
 आदिदेशति^५ अभिष्टौति^६ तेन पुरुषेण अन्य^७ देव^८ न आदिशे आदिष्टव्य^९. स्तोतव्यो न^{१०} भवति ।
 पूषण एव सर्वस्याभिमतस्य धनस्य लाभात् देवतान्तरं न स्तौतीत्यर्थः ॥

उत घा स रथीतमः सख्या सत्पतिर्युजा । इन्द्रो वृत्राणि जिघ्रते ॥ २ ॥

उत । घ । सः । रथिऽतमः । सख्या । सत्पतिः । युजा । इन्द्रः । वृत्राणि । जिघ्रते ॥ २ ॥

उत^१ घ^२ अपि च^३ सः^४ यः शत्रूणां हन्तृत्वेन प्रसिद्धस्तादृशः^५ रथीतम^६. अतिशयेन रथी महा-
 रथः^७ सत्पतिः सतां पालयिता एवंगुणः^८ इन्द्रः^९ सख्या मित्रभूतेन पूषणा^{१०} युजा सहायभूतेन युक्तः
 सन्^{११} वृत्राणि शत्रून्^{१२} जिघ्रते^{१३} हन्ति । इन्द्रस्यापि अयमेव साहाय्यकारीत्यर्थः^{१४} ॥

उतादः परुषे गवि सूरश्चक्रं हिरण्ययम् । न्यैरयद्रथीतमः ॥ ३ ॥

उत । अदः । परुषे । गवि । सूरः । चक्रम् । हिरण्ययम् । नि । ऐरयत् । रथिऽतमः ॥ ३ ॥

उत^१ अपि च^२ सूरः^३ प्रेरकः^४ रथीतम^५ अतिशयेन रथी नेतृतमो वा पूषा^६ परुषे परुषमति-
 पर्ववति भास्वति वा^७ गवि । गच्छतीति गौरादित्य^८ । तस्मिन्^९ हिरण्ययं हिरण्यमयं सुवर्णनिर्मितम्
 अदः^{१०} तत् रथस्य^{११} चक्रं^{१२} न्यैरयत्^{१३} नितरां प्रेरयति स्म ॥

यद्य त्वा पुरुष्टुत ब्रवाम दस मन्तुमः । तत्सु नो मन्म साधय ॥ ४ ॥

यत् । अद्य । त्वा । पुरुऽस्तुत । ब्रवाम । दस । मन्तुऽमः ।

तत् । सु । नः । मन्म । साधय ॥ ४ ॥

हे^१ पुरुष्टुत बहुभिर्यजमानैः^२ स्तुत^३ दस^४ दर्शनीय^५ मन्तुम^६ ज्ञानवन् पूषन्^७ अद्य^८ इदानीं^९ यत्^{१०}
 उद्दिश्य^{११} त्वा^{१२} ब्रवाम^{१३} स्तवाम^{१४} न अस्माकं^{१५} मन्म मननीयं^{१६} यत्^{१७} धनं^{१८} सु^{१९} साधय^{२०} उत्पादय ॥

इमं च नो गवेर्षणं सातये सीषधो गणम् । आरात्पूषन्नसि श्रुतः ॥ ५ ॥

इमम् । च । नः । गोऽर्षणम् । सातये । सीषधः । गणम् ।

आरात् । पूषन् । असि । श्रुतः ॥ ५ ॥

हे पूषन्^१ नः अस्माकं^२ सातये लाभाय^३ इमं^४ च^५ गणं मनुष्यसंघं^६ गवेर्षणं^७ गवामेषयितारं^८
 सीषधः^९ साधय । हे पूषन्^{१०} आरात्^{११} दूरदेशेऽपि त्वं^{१२} श्रुतः^{१३} विश्रुतः^{१४} प्रख्यातः^{१५} असि^{१६} भवसि ॥

आ ते स्वस्तिमीमह आरेअधामुपावसुम् । अद्या च सर्वतातये श्वश्च सर्वतातये ॥ ६ ॥

आ । ते । स्वस्तिम् । ईमहे । आरेऽअधाम् । उपऽवसुम् ।

अद्य । च । सर्वऽतातये । श्वः । च । सर्वऽतातये ॥ ६ ॥

१ ख-भ-श-अत् अति । २. ख-घ-झ-भ-श-आदिदेशति आदिशति; न-आदिदेशति पुनः-
 पुनरादिशति । ३. घ-भ-श-अन्योऽपि । ४. ज्ञ-त-य-‘न’ नास्ति । ५. ख-न-भ-सहकारीत्यर्थः ।
 ६ ख-झ-त-न-भ-र-स्तुतेन्द्र । ७. ख-भ-यद्यमुद्दिश्य, घ-यत्त्वामुद्दिश्य, झ-त-न-र-यमुद्दिश्य ।

हे पूषन् ^१ते त्वदीयां त्वया देयां ^२स्वस्ति कल्याणी रक्षाम् ^३आरेअघाम् । आरे दूरे अघं पापं
यस्यास्तादृशीम् । ^४उपावसुम् उपगतधनाम् । ईदृशी स्वस्तिम् ^५अद्य ^६च अस्मिंश्च काले ^७सर्वतातये ।
सर्वैर्ऋत्विग्भिस्तायते इति सर्वतातिर्यञ्ज । तदर्थम् । यद्वा । सर्वेषां भोगानां^८ विस्ताराय । ^९श्वश्र्व
परस्मिन्नपि दिने ^{१०}सर्वतातये सर्वदा सर्वतात्यर्थम्^{११} ^{१२}आ ^{१३}ईमहे अभियाचामहे ॥ ॥ २२ ॥

‘ इन्द्रा नु पूषणा ’ इति षड्वचमष्टमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षे गायत्रमैन्द्रापौष्णम् । अनुक्रान्तं च—
‘ इन्द्रा न्वैन्द्र च ’ इति । गतो विनियोगः ॥

इन्द्रा नु पूषणा वयं सख्याय स्वस्तये । हुवेम वाजसातये ॥ १ ॥

इन्द्रा । नु । पूषणा । वयम् । सख्याय । स्वस्तये । हुवेम । वाजसातये ॥ १ ॥

इतरेतरयोगात् इन्द्रपूषणशब्दयो उभयत्र द्विवचनम् । इन्द्रापूषणौ^१ देवौ ^२नु अद्य च ^३वयं
^४स्वस्तये ^५सख्याय शोभनाय सखित्वाय ^६वाजसातये वाजस्यान्नस्य बलस्य वा सातये संभजनाय
च ^७हुवेम आह्वयाम । स्तवाम^८ ॥

सोममन्य उपासदत्पातवे चम्बोः सुतम् । क्रम्भमन्य ईच्छति ॥ २ ॥

सोमम् । अन्यः । उप । असदत् । पातवे । चम्बोः । सुतम् । क्रम्भम् । अन्यः । ईच्छति ॥ २ ॥

^१चम्बोः अधिषवणफलकयो ^२सुतम् अभिषुतं ^३सोमम् ^४अन्यः अनयोरेकतर इन्द्रः ^५पातवे
पातुम् ^६उपासदत् उपसीदति । उपगच्छति । ^७अन्य एकतरः पूषा ^८क्रम्भं घृतसिक्तं सक्त्वात्मकं
हविः भक्षयितुम् ^९इच्छति ॥

अजा अन्यस्य वह्नयो हरी अन्यस्य संभृता । ताभ्यां वृत्राणि जिघ्रते ॥ ३ ॥

अजाः । अन्यस्य । वह्नयः । हरी इति । अन्यस्य । सम्भृता ।

ताभ्याम् । वृत्राणि । जिघ्रते ॥ ३ ॥

अनयोरिन्द्रापूष्णोः ^१अन्यस्य एकस्य पूष्णः ^२अजा छागा ^३वह्नयः वाहका अश्वाः । ^४अन्यस्य
अपरस्येन्द्रस्य ^५संभृता संभृतौ सम्यक् पुष्टौ ^६हरी एतत्सजावश्चौ वाहकौ । स चेन्द्रः ^७ताभ्यां ^८वृत्राणि
शत्रून् ^९जिघ्रते हन्ति ॥

यदिन्द्रो अनयद्रितो महीरपो वृषन्तमः । तत्र पूषाभवत्सचा ॥ ४ ॥

यत् । इन्द्रः । अनयत् । रितः । महीः । अपः । वृषन्तमः ।

तत्र । पूषा । अभवत् । सचा ॥ ४ ॥

^१यत् यदा ^२वृषन्तमः अतिशयेन वर्षिता ^३इन्द्रः ^४रितः^५ गन्त्री ^६महीः महतीः ^७अपः
वृष्ट्युदकानि ^८अनयत् इमं लोकं प्रापयति ^९तत्र तदानीं ^{१०}पूषा पोषको देवः ^{११}सचा ^{१२}अभवत्
अस्येन्द्रस्य सहायो भवति ॥

१. ख-झ-न-भ-सोमानाम् । २. श-यज्ञार्थम् । ३. ख-घ-भ-इन्द्रापूषणा इन्द्रापूषणी । ४. ज्ञ-
क्ष-त-न-र-स्तवाम वा । ५. ख-घ-ज्ञ-भ-रित परित, त-श-परितः ।

तां पूष्णः सुमतिं वयं वृक्षस्य प्र वयामिव । इन्द्रस्य चा रभामहे ॥ ५ ॥
 ताम् । पूष्णः । सुमतिम् । वयम् । वृक्षस्य । प्र । वयाम् । इव ।
 इन्द्रस्य । च । आ । रभामहे ॥ ५ ॥

पूष्णः^१ पोषकस्य देवस्य । इन्द्रस्य । च । तां प्रसिद्धां । सुमतिं कल्याणीं मतिमनुग्रहबुद्धिं ।
 वृक्षस्य महीरुहस्य । प्र । वयां प्रकृष्टां दृढां शाखाम् । इव । वयम् । आ । रभामहे अवलम्बामहे ।
 आश्रयामहे इत्यर्थः ॥

उत्पूष्णं युवामहेऽभीशूनि सारथिः । मद्या इन्द्रं स्वस्तये ॥ ६ ॥
 उत् । पूष्णम् । युवामहे । अभीशून् । इव । सारथिः । मद्यै । इन्द्रम् । स्वस्तये ॥ ६ ॥
 पूष्णं पोषकं देवम् । इन्द्रं च । मद्यै महत्यै । स्वस्तये रक्षार्थम् । उत् । युवामहे उद्योजयामः ।
 उद्योजनमाकर्षणम् । तत्र दृष्टान्तः । सारथिः सूतः । अभीशूनिव । अभीशून् रश्मीन् अश्वबन्धनार्थान्
 यथाकर्षति तद्वत् ॥ ॥ २३ ॥

‘शुक्रं ते’ इति चतुर्कचं नवमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं पौष्णम् । द्वितीया जगती शिष्टास्त्रिष्टुभः ।
 तथा चानुकान्तं—‘शुक्रं चतुष्कं द्वितीया जगती’ इति । वैश्वदेवे पर्वणि पौष्णस्य हविषः ‘शुक्रं
 ते’ इति याज्या । सूत्रितं च—‘शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यदिहेह वः स्वतवसः’ (आश्व. श्रौ. २.१६) इति । एकादशिनस्य पौष्णस्य पशोर्वपाया एषैव याज्या । सूत्रितं च—‘शुक्रं ते अन्यद्यजतं
 ते अन्यत्प्रपथे पथामजनिष्ट पूषा’ (आश्व. श्रौ. ३.७) इति । प्रवर्ग्याभिष्टवेऽप्येषा । सूत्रितं च—‘शुक्रं
 ते अन्यद्यजतं ते अन्यदपश्यं गोपामनिपद्यमानम्’ (आश्व. श्रौ. ४. ६) इति ॥

शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यद्विषुरूपे अहनी द्यौरिवासि ।
 विश्वा हि माया अवसि स्वधावो भद्रा ते पूषन्निह रातिरस्तु ॥ १ ॥
 शुक्रम् । ते । अन्यत् । यजतम् । ते । अन्यत् ।
 विषुरूपे इति विषुरूपे । अहनी इति । द्यौः । इव । अस्ति ।
 विश्वा । हि । मायाः । अवसि । स्वधाऽवः । भद्रा । ते । पूषन् । इह । रातिः । अस्तु ॥ १ ॥

हे पूषन् । ते तव । शुक्रं शुक्रवर्णम् । अन्यत् एकम् अहर्भवति वासरात्मकम् । तथा । ते तव
 संबन्धि । यजतम् । यजिरत्र संगतिकरणे वर्तते । यजनीयं प्रकाशेन संगमनीयं स्वतः कृष्णवर्णम्
 । अन्यत् एकम् अहर्भवति रात्र्याख्यम् । इत्थं । विषुरूपे शुक्रकृष्णतया नानारूपे । अहनी तव महिम्ना
 निषद्येते । यद्वा । हे पूषन् त्वदीयमन्यदेकं रूपं शुक्रं निर्मलं दिवसस्योत्पादकम् । त्वदीयमन्यदेकं रूपं
 यजतं केवलं यजनीयं न प्रकाशकं रात्रेरुत्पादकम् । अत एव विषुरूपे विषमरूपे अहनी अहश्च रात्रिश्च
 भवतः । अहोरात्रयोर्निर्माणे सूर्य एव कर्ता कथमस्य प्रसक्तिरिति तत्राह । द्यौरिवासि । यथा द्यौरा-
 दित्यः प्रकाशयिता तथा त्वं प्रकाशकोऽसि । कुत इत्यत आह । हे स्वधाव । अन्नवन् पूषन् विश्वाः

सर्वाः ऽमायाः प्रज्ञा ऽहि यस्मात् कारणात् ऽवसि रक्षसि अत कारणात् त्वं सूर्य इव भवसीत्यर्थः । तादृशस्य ऽते तव ऽभद्रा कल्याणी ऽराति दानम् ऽइह अस्मासु ऽअस्तु भवतु । यास्कस्वाह—
'शुक्रं ते अन्यल्लोहितं ते अन्यद्यज्ञियं ते अन्यद्यज्ञियं ते अन्यत्' इति^१ वा^२ विषमरूपे अहनी^३ कर्मणा
द्यौरिव चासि । सर्वाणि च प्रज्ञानान्यवस्यन्नवन्' (निरु. १२. १७) इति ॥

अजाश्वः पशुपा वाजपस्त्यो धियंजिन्वो भुवने विश्वे अर्पितः ।

अष्टौ पूषा शिथिरामुद्वरीवृजत्संचक्षाणो भुवना देव ईयते ॥ २ ॥

अजऽअश्वः । पशुऽपा । वाजऽपस्त्य । धियंऽजिन्वः । भुवने । विश्वे । अर्पितः ।

अष्टौम् । पूषा । शिथिराम् । उतऽवरीवृजत् । समऽचक्षाणः । भुवना । देवः । ईयते ॥ २ ॥

अजाश्वः छागवाहनः । पशुपाः पशूनां पालयिता । वाजपस्त्यः । वाजा अन्त्रानि पस्त्ये गृहे यस्य तादृशः । धियंजिन्वः । धियः स्तोतार कर्माणि वा । तेषां प्रीणयिता । विश्वे विश्वस्मिन् सर्वस्मिन् । भुवने लोके । अर्पितः प्रजापतिना पोषकत्वेन स्थापितः । अत एवभूतः । पूषा पोषको । देवः । अष्टौम् आरां स्वहस्तगतां । शिथिरां शिथिलां सतीम् । उद्वरीवृजत् उद्वच्छन् । भुवना भुवनानि सर्वान् लोकान् भूतजातानि वा । संचक्षाणः संपश्यन् सूर्यात्मना प्रकाशयन् । ईयते नभसि गच्छति ॥

पौष्णस्य पशोर्वपापुरोडाशयोः 'यास्ते पूषन्' इत्यादिके द्वे ऋचौ अनुवाक्ये । सूत्रितं च—
'यास्ते पूषन्नावो अन्तः समुद्र इति द्वे पूषेमा आशा अनु वेद सर्वाः' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

यास्ते पूषन्नावो अन्तः समुद्रे हिरण्ययीरन्तरिक्षे चरन्ति ।

ताभिर्यासि दूत्यां सूर्यस्य कामेन कृतं श्रवं इच्छमानः ॥ ३ ॥

याः । ते । पूषन् । नावः । अन्तरिति । समुद्रे । हिरण्ययीः । अन्तरिक्षे । चरन्ति ।

ताभिः । यासि । दूत्याम् । सूर्यस्य । कामेन । कृतं । श्रवं । इच्छमानः ॥ ३ ॥

हे पूषन् ऽते त्वदीयाः । या । हिरण्ययीः हिरण्मययो हितरमणीयाः । नावः । समुद्रे उद्वौ । अन्तः मध्ये । अन्तरिक्षे नभसि । चरन्ति संचरन्ति । ताभिः नौभिः । सूर्यस्य । दूत्यां । यासि गच्छसि । कदाचित् देवैः सार्धं सूर्येऽसुरवधार्थं प्रस्थिते सति तस्य भार्या स्वभर्तारि संजातौत्सुक्या बभूव तां प्रति सूर्यः पूषणं प्राहृषीत् तेन चात्र पूषा स्तूयते । अपि च त्वं । श्रवंः हविलक्षणमन्नम् । इच्छमानः इच्छन् । कामेन पश्वादिविषयेण स्तोतृभिः । कृतं वशीकृतोऽसि ॥

पूषा सुबन्धुर्दिव आ पृथिव्या इळस्पतिर्मघवा दस्मवर्चाः ।

यं देवासो अर्ददुः सूर्यायै कामेन कृतं तवसं स्वञ्चम् ॥ ४ ॥

पूषा । सुऽबन्धुः । दिवः । आ । पृथिव्याः । इळः । पतिः । मघवा । दस्मवर्चाः ।

यम् । देवासः । अर्ददुः । सूर्यायै । कामेन । कृतम् । तवसम् । सुऽअञ्चम् ॥ ४ ॥

१ ख-ज्ञ-त-न-भ-र-अन्यद्यज्ञं ते अन्यत्, श-अन्यद्यज्ञियं ते अन्यत् । २. ज्ञ-भ-
'इति वा' नास्ति । ३. ज्ञ-ते अहनी ।

पूषा षोषको देवः पृथिव्या च वृष्योः च सुवन्धुः शोभनो^१ बन्धुर्भवति^१ ।
तथा इलस्पतिः इलाया अन्नस्य पतिः मघवा । मघमिति धननाम । तद्वान् । यद्वा । मंहतेर्दानकर्मणो
भावसाधनो मघशब्द । दानवान् दस्मवर्चाः । वर्च इति रूपनाम । दस्मं दर्शनीयं वर्चो यस्य
तादृशः । यस्य पूषणं देवासः सर्वे देवाः । मूर्यायै सूर्यस्य पत्न्यै यद्वा सावित्र्यै सूर्याख्यायै अश्विनो-
र्वरणाय अदुः दत्तवन्तः । 'पुत्रः पितराववृणीत पूषा' (ऋ. सं. १०. ८५. १४) इति हि
श्रूयते । कीदृशं पूषणम् । कामेन पश्चादिविषयेण कृतं स्तोतृभिर्वशीकृतं तवस बलवन्तं प्रवृद्धं
वा स्वस्त्रं स्वस्त्रं सुष्ठु गच्छन्तम् । एवविधं यं पूषणमदुः स पूषा सुवन्धुस्त्वित्यन्वयः ॥ २४ ॥

'प्र नु वोचा' इति दशमं दशमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षमिन्द्राग्निदेवताकम् । सप्तम्याद्याश्चतस्रोऽ-
नुष्टुभः शिष्टाः षट् बृहत्तयः । तथा चानुक्रान्तं—'प्र नु दशैन्द्राग्ने तु बार्हतं चतुरनुष्टुबन्तम्' इति ।
गतौ विनियोगः ॥

प्र नु वोचा सुतेषु वा वीर्या^३ यानि चक्रथुः ।

हतासौ वा पितरो देवशत्रव इन्द्राग्नी जीवथो युवम् ॥ १ ॥

प्र । नु । वोच । सुतेषु । वाम् । वीर्या । यानि । चक्रथुः ।

हतासौ । वाम् । पितरो । देवशत्रवः । इन्द्राग्नी इति । जीवथ । युवम् ॥ १ ॥

हे इन्द्राग्नी यानि वीर्या वीर्याणि वीरकर्माणि चक्रथुः कृतवन्तौ युवां सुतेषु अभिषुतेषु
सोमेषु अस्मद्यज्ञे वां युवयोः तानि वीर्याणि नु क्षिप्रं प्र वोच प्रवोचं प्रब्रवीमि । तदेव
वीर्यं दर्शयति । हे इन्द्राग्नी देवशत्रवः । देवाः शत्रवः^२ शातयितारो येषां तादृशाः । असुराः
पितरः हिंसकाः । पीयति हिंसाकर्मा । तस्यैतद्रूपम् । इदृशा असुराः वां युवाभ्यां हतासः हता
आसन् । युवं युवां तु जीवथ जीवन्तौ^३ भवथः । असुरैर्न बाधिताविति यावत् ॥

बलित्था महिमा वामिन्द्राग्नी पनिष्ठ आ ।

समानो वां जनिता भ्रातरा युवं यमाविहेहमातरा ॥ २ ॥

बट् । इत्या । महिमा । वाम् । इन्द्राग्नी इति । पनिष्ठः । आ ।

समानः । वाम् । जनिता । भ्रातरा । युवम् । यमौ । इहेहमातरा ॥ २ ॥

हे इन्द्राग्नी वां युवयोः महिमा महस्वम् इत्था इत्थमनेन प्रकारेण बट् सत्यम् । शुष्म-
द्विषयं यज्जन्ममहस्वं प्रतिपाद्यते तत्सर्वं यथार्थमित्यर्थः । पनिष्ठ आ पनिष्ठः स्तुत्यतमश्च प्रजापतिः
समानः एक एव वां युवयोः जनिता जनयिता । अतः युवं युवां भ्रातरा भ्रातरौ स्थः । अपि
च यमौ यमलौ सहोत्पन्नौ इहेहमातरा । इह चेह च सर्वत्र माता ययोस्तादृशौ स्थः । अदितिर्हि
अनयोर्माता सैव विस्तीर्णा भूमिरिति इहेहमातराविति श्रूयते^४ ॥

१. श-शोभनबन्धु^१ । २. ख-क्ष-न-भ-शत्रवः^२ नास्ति । ३. ख-भ-जीवन्तौ । ४. ख-क्ष-क्ष-
त-न-भ-र-स्तूयते ।

ओकिवांसा सुते सचाँ अश्वा सप्तीइवादने ।

इन्द्रा न्व१ग्री अवसेह वज्रिणा वयं देवा हवामहे ॥ ३ ॥

ओकि॒ऽवासा॑ । सुते । सचाँ । अश्वा । सप्तीइवेति॒ सप्ती॑ऽइव । आदने ।

इन्द्रा॑ । नु । अ॒ग्री इति॑ । अव॑सा । इह । व॒ज्रिणा॑ । व॒यम् । दे॒वा । ह॒वाम॑हे ॥ ३ ॥

हे इन्द्राग्नी १सुते अभिषुते सोमे युवा १सचा सह १ओकिवांसा ओकिवासौ समवेतौ सगतौ भवतम् । 'उच समवाये' इत्यस्यैतद्रूपम् । तत्र दृष्टान्तः । १आदने भक्षणीये घासे १सप्तीइव १अश्वा सर्पणशीलावश्वाविव । १नु अद्य १वयं तादृशौ इन्द्राग्नी १इह अस्मिन् यज्ञे १अवसा रक्षणेन हेतुना १हवामहे आह्वयामहे ॥ इतरेतरयोगात् इन्द्रशब्दे अभिशब्दे च द्विवचनम् ॥ कीदृशाविन्द्राग्नी । १वज्रिणा वज्रिणावायुधोपेतौ १देवा१ दानादिगुणयुक्तौ ॥

य इन्द्राग्नी सुतेषु वां स्तवत्तेष्वृतावृधा ।

जोषवाकं वदतः पञ्जहोषिणा न देवा भसथश्चन ॥ ४ ॥

यः । इन्द्राग्नी इति॑ । सुतेषु॑ । वा॒म् । स्तव॑त् । ते॒षु । ऋत॑ऽवृ॒धा ।

जो॒षऽवा॒कम् । वद॑तः । प॒ञ्ज॒हो॒षि॒णा । न । दे॒वा । भ॒सथः॑ । च॒न ॥ ४ ॥

हे १कृतावृधा ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धयितारौ १इन्द्राग्नी १सुतेषु अभिषुतेषु सोमेषु १यः स्तोता १वां युवां १स्तवत् कुत्सित स्तयात् १तेषु सोमेषु मध्ये १जोषवाक १वदत जोषं जोषयितव्यं ग्रीतिहेतुत्वेन कर्तव्यं स्वयमग्रीतिकर तादृशं वाकं२ वाक्यं वदतस्तस्य स्तोतु । सोमं हे १पञ्जहोषिणा पञ्जः प्रार्जित प्रसिद्धो होषो घोष । स्तोत्रं ययोस्तादृशौ हे १देवा देवौ युवां १न १भसथः न भक्षयथ । १चन इति पादपूरणः । अत्र निरुक्त—'जोषवाकमित्यविज्ञातनामधेयं जोषयितव्यं भवति । य इन्द्राग्नी सुतेषु वां सोमेषु स्तोति तेष्वातस्य वर्धयितारौ न तस्याग्नीथः । अथ योऽयं जोषवाकं वदति विजज्जपः प्रार्जितहोषिणौ देवौ३ न३ तस्याग्नीथः' (निरु. ५. २२) इति ॥

इन्द्राग्नी को अस्य वां देवौ मर्तश्चिकेतति ।

विषूचो अश्वान्युयुजान ईयत एकः समान आ रथे ॥ ५ ॥

इन्द्राग्नी इति॑ । कः । अ॒स्य । वा॒म् । दे॒वौ । म॒र्तः । चि॒के॒त॒ति ।

वि॒षू॒चः । अ॒श्वान् । यु॒यु॒जा॒नः । ई॒य॒ते । ए॒कः । स॒मा॒ने । आ । र॒थे ॥ ५ ॥

हे १देवौ द्योतमानौ १इन्द्राग्नी १वां युवयो. १अस्य इदं कर्म १कः १मर्तः मनुष्यः १चिकेतति जानीयात् । न कोऽपीत्यर्थः । किं तत्कर्म । १विषूचः४ नानाञ्चतो गच्छत. १अश्वान् १समाने उभयार्थे एकस्मिन् १रथे युवयोः १एकः इन्द्र. सूर्यात्मना वर्तमानः १युयुजानः तादृशानश्वान् योजयन् १आ १ईयते सर्वं जगदभिगच्छति । यद्वा । विषूचो नानारूपानश्वान् व्यापकान् समान एकरूपे रथे सवत्सरात्मके युयुजानो योजयन् युवयोरेक सूर्यात्मेन्द्र एयते आगच्छति । एतद्युवयो कर्म को यथावज्जानीयादित्यर्थः ॥ ॥ २५ ॥

१. ख-भ-देवा देवौ । २. ख-झ-भ-'वाकं' नास्ति । ३. झ-न देवौ । ४. श-विषूचः विषूक् ।

इन्द्राग्नी अपादियं पूर्वागात्पद्वतीभ्यः ।

हित्वी शिरो जिह्वया वावदुच्चरत्त्रिंशत्पदा न्यक्रमीत् ॥ ६ ॥

इन्द्राग्नी इति । अपात् । इयम् । पूर्वा । आ । अगात् । पत्पद्वतीभ्यः ।

हित्वी । शिरः । जिह्वया । वावदत् । चरत् । त्रिंशत् । पदा । नि । अक्रमीत् ॥ ६ ॥

हे ऽइन्द्राग्नी ऽअपात् पादरहिता ऽइयम् उपा ऽपद्वतीभ्यः पादयुक्ताभ्यः सुप्ताभ्यः प्रजाभ्यः ऽपूर्वा प्रथमभाविनी सती ऽआगात् आगच्छति । तथा प्राणिनां ऽशिरः ऽहित्वी शिरश्चित्री । यद्वा । शिरो हित्वा त्यक्त्वा स्वयमशिरस्का सती । ऽजिह्वया प्राणिस्थया तदीयेन वाग्निन्द्रियेण ऽवावदत् भृशं शब्दं कुर्वती ऽचरत् । एवं चरन्ती उपाः ऽत्रिंशत् पदानि अवयवभूतान् त्रिंशन्मुहूर्तान् ऽन्यक्रमीत् एकेन दिवसेनातिक्रामति । एतच्च युवयोः कर्म । तत् को जानीयादिति पूर्वत्रान्वयः ॥

इन्द्राग्नी आ हि तन्वते नरो धन्वानि बाह्वोः ।

मा नो अस्मिन्महाधने परा वर्क्तु गविष्टिषु ॥ ७ ॥

इन्द्राग्नी इति । आ । हि । तन्वते । नरः । धन्वानि । बाह्वोः ।

मा । नः । अस्मिन् । महाधने । परा । वर्क्तुम् । गोऽईष्टिषु ॥ ७ ॥

हे ऽइन्द्राग्नी ऽनरः योद्धारो मनुष्याः ऽबाह्वो हस्तयोः ऽधन्वानि धनूंषि ऽआ ऽतन्वते ऽहि आततज्यानि कुर्वते ऽहि । युवां च ऽअस्मिन् ऽमहाधने जेतव्येन महाधनेनोपेते संग्रामे ऽगविष्टिषु गवास्त्वेषणेषु ऽनः अस्मान् ऽमा ऽपरा ऽवर्क्तुम् । मा परित्यजतम् ॥

इन्द्राग्नी तपन्ति माघा अर्यो अरातयः । अप द्वेषांस्या कृतं युयुतं सूर्यादधि ॥ ८ ॥

इन्द्राग्नी इति । तपन्ति । मा । अघाः । अर्यः । अरातयः ।

अप । द्वेषासि । आ । कृतम् । युयुतम् । सूर्यात् । अधि ॥ ८ ॥

हे ऽइन्द्राग्नी ऽअघाः आहन्त्यः । अर्यः अभिगन्त्यः ऽअरातयः शत्रुसेनाः ऽमा ऽतपन्ति मां बाधन्ते । ताः ऽअप ऽआ ऽकृतम् अपाकुरुतम् । तथा ऽद्वेषांसि द्वेषून् शत्रून् ऽसूर्यादधि । अधिः पञ्चम्यर्थानुवादकः । सूर्यदर्शनात् ऽयुयुतं पृथक्कुरुतं च । यथा ते सूर्यं न पश्यन्ति तथा कुरुतम् । मारयतमित्यर्थः ॥

इन्द्राग्नी युवोरपि वसु दिव्यानि पार्थिवा ।

आ न इह प्र यच्छतं रयिं विश्वायुपोषसम् ॥ ९ ॥

इन्द्राग्नी इति । युवोः । अपि । वसु । दिव्यानि । पार्थिवा ।

आ । नः । इह । प्र । यच्छतम् । रयिम् । विश्वायुऽपोषसम् ॥ ९ ॥

हे ऽइन्द्राग्नी ऽयुवोः युवयोः ऽदिव्यानि दिवि भवानि ऽपार्थिवा पृथिव्यां भवानि लोकद्वय-संबन्धीनि ऽवसु वसूनि ऽअपि हितानि युवयोरेव वर्तन्ते । अतः कारणात् ऽइह अस्मिन् यज्ञे ऽनः

अस्मभ्यं वरयि धनम् आ अभि प्र वयच्छतम् । कीदृशं रयिम् । विश्वायुपोषसम् । आयव इति मनुष्यनाम । सर्वेषां मनुष्याणां पोषणाय पर्याप्तम् । यद्वा । सर्वस्यायुष पोषणे शक्तम् । छान्दसो वर्णलोपः ॥

इन्द्राग्नी उक्थवाहसा स्तोमेभिर्हवनश्रुता ।

विश्वाभिर्गीर्भिरा गतमस्य सोमस्य पीतये ॥ १० ॥

इन्द्राग्नी इति । उक्थऽवाहसा । स्तोमेभिः । हवनऽश्रुता ।

विश्वाभिः । गीऽभिः । आ । गतम् । अस्य । सोमस्य । पीतये ॥ १० ॥

हे उक्थवाहसा उक्थै स्तुतिभिः वहनीयौ हे हवनश्रुता हवनस्याह्वानस्य श्रोतारौ एवंभूतौ हे इन्द्राग्नी स्तोमेभि स्तोत्रैः विश्वाभिः सर्वाभिः गीर्भिः शस्त्ररूपाभिर्वाग्भिश्च हेतुभूताभिः आ गतम् आगच्छतम् । किमर्थम् । अस्य अस्मदीयस्य सोमस्य पीतये पानार्थम् ॥ २६ ॥

‘अथद्वृत्रम्’ इति पञ्चदशचैमेकादशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्धमेन्द्राग्नम् । आदौ तिस्रस्त्रिष्टुभः चतुर्थ्याद्या नव गायत्र्यः त्रयोदशी त्रिष्टुप् चतुर्दशी बृहती पञ्चदश्यनुष्टुप् । तथा चानुक्रान्तं— ‘अथत्पञ्चोना गायत्रं तु त्रिष्टुबदि त्रिष्टुबृहत्यनुष्टुबन्तम्’ इति । गतः सूक्तविनियोगः । वरुण-प्रवासेषु ऐन्द्राग्नस्य हविष ‘अथन्’ इत्येषा याज्या । सूत्रितं च— ‘इन्द्राग्नी अवसा गतं अथद्वृत्रमुत सनोति वाजम्’ (आश्व. श्रौ. २. १७) इति ॥

अथद्वृत्रमुत सनोति वाजमिन्द्रा यो अग्नी सहुरी सपर्यात् ।

इरज्यन्ता वसव्यस्य भूरः सहस्तमा सहसा वाजयन्ता ॥ १ ॥

अथत् । वृत्रम् । उत । सनोति । वाजम् । इन्द्रा । यः । अग्नी इति । सहुरी इति । सपर्यात् ।

इरज्यन्ता । वसव्यस्य । भूरः । सहऽस्तमा । सहसा । वाजऽयन्ता ॥ १ ॥

स पुरुषः वृत्रम् आवरकं शत्रुं अथत् हिनस्ति । उत अपि च वाजम् अन्नं बलं वा सनोति लभते । यः पुरुषः सहुरी शत्रूणामभिभूतारौ इन्द्राग्नी सपर्यात् परिचरेत् । इतरेतरयोगात् उभयत्र पूर्ववत् द्विवचनम् । कीदृशाविन्द्राग्नी । भूरः प्रभूतस्य वसव्यस्य वसु-समूहस्य^१ । यद्वा । स्वार्थिको यत् । धनस्य इरज्यन्ता ईशानौ स्वामिनौ । इरज्यतिरैश्वर्यकर्मा । सहसा बलेन सहस्तमा अतिशयेनाभिभूतारौ शत्रूणां वाजयन्ता वाज हविलक्षणमन्नमात्मन इच्छन्तौ । यद्वा । वाजं स्तोत्रभ्यो दातव्यमन्नं कामयमानौ ॥

ता योधिष्टमभि गा इन्द्र नूनमपः स्वरूपसो अग्न ऊळहाः ।

दिशः स्वरूपस इन्द्र चित्रा अपो गा अग्ने युवसे नियुत्वान् ॥ २ ॥

ता । योधिष्टम् । अभि । गाः । इन्द्र । नूनम् । अपः । स्वं । उपसः । अग्ने । ऊळहाः ।

दिशः । स्वं । उपसः । इन्द्र । चित्राः । अपः । गाः । अग्ने । युवसे । नियुत्वान् ॥ २ ॥

ह॒तो वृ॒त्राण्यार्या॑ ह॒तो दा॒सानि॑ स॒त्पती॑ । ह॒तो वि॒श्वा अप॒ द्विषः॑ ॥ ६ ॥

ह॒तः । वृ॒त्राणि॑ । आ॒र्या । ह॒तः । दा॒सानि॑ । स॒त्पती॑ इति॒ सत्स॒त्पती॑ ।

ह॒तः । वि॒श्वाः । अप॑ । द्वि॒षः ॥ ६ ॥

ताविन्द्राग्नी व आर्या आर्यैः कर्मानुष्ठानृभि कृतानि वृत्राणि उपद्रवजातानि वहतः हिंस्तः । तथा वसत्पती सता पालयितारौ इन्द्राग्नी दासानि । दासा. कर्महीनाः शत्रवः । तै. कृतानि चोपद्रवजातानि वहतः । अपि च विश्वाः सर्वाः द्विषः द्वेषीः शत्रुभूताः प्रजाः अप वहतः विनाशयत । अतोऽस्माकमप्येवमेव कुरुतामिति भावः ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि प्रातः सवनेऽच्छावाकशस्त्रे 'इन्द्राग्नी युवाम्' इति षडहस्तोत्रियस्तुचः । सूत्रितं च—'इन्द्राग्नी युवामिमे यज्ञस्य हि स्थ ऋत्विजेत्यच्छावाकस्य' (आश्व. श्रौ. ७.२) इति ॥

इन्द्रा॑ग्नी यु॒वामिमे॑भि॒ स्तोमा॑ अनूष॒त । पिब॑तं शंभु॒वा सु॒तम् ॥ ७ ॥

इन्द्रा॑ग्नी इति॒ । यु॒वाम् । इ॒मे । अ॒भि । स्तोमा॑ । अ॒नूष॒त । पिब॑तम् । शंभु॒वा । सु॒तम् ॥ ७ ॥

हे इन्द्राग्नी व युवामिमे व स्तोमा. स्तोतारः व अभि व अनूषत अभिषुवन्ति । हे व शंभुवा सुखस्य भावयिताराविन्द्राग्नी व सुतम् अभिषुतमस्मदीयं सोमं व पिबतम् ॥

या वां स॒न्ति पु॒रुस्पृ॒हो नि॒युतो॑ दा॒शुषे॑ न॒रा । इन्द्रा॑ग्नी ताभि॒रा ग॑तम् ॥ ८ ॥

याः । वा॒म् । स॒न्ति । पु॒रुस्पृ॒हः । नि॒युतः॑ । दा॒शुषे॑ । न॒रा ।

इन्द्रा॑ग्नी इति॒ । ताभिः॑ । आ । ग॒तम् ॥ ८ ॥

हे व नरा नेताराविन्द्राग्नी व वां युवयोः स्वभूताः व पुरुस्पृहः पुरुभिर्बहुभिः स्पृहणीया व दाशुषे हवीषि दत्तवते यजमानार्थमुत्पन्नाः व याः व नियुत अश्वाः व सन्ति हे व इन्द्राग्नी व ताभि. नियुद्धिः व आ व गतम् आगच्छतम् ॥

ताभि॒रा ग॑च्छ॒तं न॒रोपे॑दं स॒र्वनं॑ सु॒तम् । इन्द्रा॑ग्नी सोम॑पीतये ॥ ९ ॥

ताभिः॑ । आ । ग॒च्छ॒तम् । न॒रा । उ॒प । इ॒दम् । स॒र्वनम् । सु॒तम् । इन्द्रा॑ग्नी इति॒ । सोम॑पीतये ॥ ९ ॥

हे व नरा नेतारौ व इन्द्राग्नी । सूयतेऽभिषूयत इति सवन सोम. । व इदं व सवनम् इमं सोमं व सुतम् अभिषुतम् व उप प्रति । यद्वा । इदं प्रातः सवनमुप अस्मिन् सवने सुतमभिषुतं सोमं प्रति व ताभिः नियुद्धि. व आ व गच्छतम् । किमर्थम् । व सोमपीतये तस्य सोमस्य पानार्थम् ॥

तमी॑ळिष्व॒ यो अ॒र्चिषा॑ व॒ना वि॒श्वा परि॑ष्वज॒त् । कृ॒ष्णा कृ॒णोति॑ जि॒ह्वया॑ ॥ १० ॥

तम् । ई॒ळिष्व॒ । यः । अ॒र्चिषा॑ । व॒ना । वि॒श्वा । परि॑ष्वज॒त् । कृ॒ष्णा । कृ॒णोति॑ । जि॒ह्वया॑ ॥ १० ॥

हे स्तोत. व तम् अग्निम् ईळिष्व स्तुहि । व यः अग्निः व अर्चिषा उवालारूपेण तेजसा व विश्वा सर्वाणि व वना^१ अरण्यानि^२ व परिष्वजत् परिष्वजति परितो वेष्टयति । यश्च तानि वनानि व जिह्वया उवालया दग्ध्वा व कृष्णा कृष्णवर्णानि व कृणोति करोति^३ ॥ ॥ २८ ॥

१. ख-झ-न-भ-र-श-वनान्यरण्यानि, झ-त-वनान्यरण्यानि; य-वनान्यरण्यानि । २. घ-झ-न-न-श-करोति तमीळिष्वेति संबन्धः ।

य इन्द्र आविवांसति सुममिन्द्रस्य मर्त्यैः । बुध्नार्य सुतरा अपः ॥ ११ ॥

यः । इन्द्रे । आऽविवांसति । सुमम् । इन्द्रस्य । मर्त्यैः । बुध्नार्य । सुतराः । अपः ॥ ११ ॥

य. मर्त्यः मनुष्यः । इन्द्रे दीप्तिऽमौ । सुमम् सुखकर हवि । इन्द्रस्य इन्द्राय । आविवांसति परिचरति प्रयच्छति । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । तस्य मर्त्यस्य । बुध्नार्य द्योतमानायाश्चाय तदर्थं । सुतरा सुखेन तरणीयाः । अपः उदकानि वृष्ट्यात्मकानि^१ इन्द्र. करोतीति शेषः ॥

ता नो वाजवतीरिष आशून्पिपृतमर्वतः । इन्द्रमग्निं च वोळहवे ॥ १२ ॥

ता । नः । वाजऽवतीः । इषः । आशून् । पिपृतम् । अर्वतः । इन्द्रम् । अग्निम् । च । वोळहवे ॥ १२ ॥

हे इन्द्राग्नी । ता तौ युवां । वाजवती. अन्नवतीः । इष इष्यमाना वृष्टीः । यद्वा । वाजो बलम् । तद्वतीरिषोऽन्नानि । आशून् शीघ्रगान् । अर्वतः अश्वांश्च । नः अस्मभ्यं । पिपृतं पूरयतम् । प्रयच्छतम् । किमर्थम् । इन्द्रमग्निं च युवां । वोळहवे वोळुं हविभिः प्रापयितुम् ॥

इन्द्राग्नस्य पशोर्हविषोऽनुवाक्या 'उभा वाम्' इत्येषा । सूत्रितं च—'उभा वामिन्द्राग्नी आहुवध्यै शुचिं नु स्तोमं नवजातमद्य' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

उभा वामिन्द्राग्नी आहुवध्यौ उभा राधसः सह मादयध्यै ।

उभा दातारारिषां रयीणामुभा वाजस्य सातयै हुवे वाम् ॥ १३ ॥

उभा । वाम् । इन्द्राग्नी इति । आऽहुवध्यै । उभा । राधसः । सह । मादयध्यै ।

उभा । दातारौ । इषाम् । रयीणाम् । उभा । वाजस्य । सातयै । हुवे । वाम् ॥ १३ ॥

हे इन्द्राग्नी । उभा उभौ सहस्य वर्तमानौ । वां युवां । हुवे आह्वयामि । किमर्थम् । आहुवध्यै आभिमुख्येन होतुम् । तथा । उभा उभौ युवामाह्वये । राधस राधसा राधकेन हविषा । सह युगपदेव । मादयध्यै मादयितुं तर्पयितुम् । सर्वेषु देवेषु सस्सु आवयोराह्वाने किं कारणमिति चेदुच्यते । उभा उभौ तौ युवाम् । इषाम् अन्नानां । रयीणां धनानां च । दातारौ स्थ । अतः कारणात् । उभा उभौ । वां युवां । वाजस्य अन्नस्य । सातये संभजनाय हुवे आह्वये ॥

आ नो गव्यैभिरश्व्यैर्वसव्यैरुप गच्छतम् ।

सखायौ देवौ सख्याय शंभुवेन्द्राग्नी ता हवामहे ॥ १४ ॥

आ । नः । गव्यैभिः । अश्व्यैः । वसव्यैः । उप । गच्छतम् ।

सखायौ । देवौ । सख्याय । शम् । उभौ । इन्द्राग्नी इति । ता । हवामहे ॥ १४ ॥

हे इन्द्राग्नी । गव्यैभिः गोसमूहैः । अश्व्यैः अश्वसमूहैः । वसव्यैः वसुसमूहैश्च सार्धं । नः अस्मानाभिमुख्येन । उप । आ । गच्छतम् । शेषः परोक्षकृतः । सखायौ समानस्थानौ । देवौ दानादिगुणयुक्तौ । शंभुवा शंभुवौ सुखस्य भावयितारौ । ता^२ तादृशौ । इन्द्राग्नी । सख्याय सखित्वार्थं वयं । हवामहे आह्वयामहे ॥

इन्द्राग्नी शृणुतं हवं यजमानस्य सुन्वतः ।

वीतं हव्यान्या गतं पिबतं सोम्यं मधु ॥ १५ ॥

इन्द्राग्नी इति । शृणुतम् । हवम् । यजमानस्य । सुन्वतः ।

वीतम् । हव्यानि । आ । गतम् । पिबतम् । सोम्यम् । मधु ॥ १५ ॥

हे ऽइन्द्राग्नी ऽसुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतः ऽयजमानस्य ऽहवम् आह्वानं स्तोत्रं ऽशृणुतम् । श्रुत्वा च तदीयानि ऽहव्यानि हवींषि ऽवीतं कामयेथाम् । कामयित्वा च ऽआ ऽगतम् आगच्छतम् । आगत्य च ऽसोम्यं सोमात्मकं ऽमधु ऽपिबतम् ॥ २९ ॥

‘इयमददात्’ इति चतुर्दशर्चं द्वादशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं सरस्वतीदेवताकम् । आदितस्तिस्त्रो जगत् त्रयोदशपि जगती चतुर्दशी त्रिष्टुप् शिष्टा गायत्र्यः । तथा चानुकान्तम्—‘इयं षड्ना सारस्वतं त्रिजगत्यादि जगती त्रिष्टुबन्तम्’ इति । अत्र शौनकः—‘इयमित्येतदाद्यं तु सूक्तं सारस्वतं जपेत् । द्विजः प्रातः शुचिर्भूत्वा वाम्नी भवति बुद्धिमान्’ (ऋग्वि. २. २९५) इति । पार्थिके षष्ठेऽहनि प्रउगे ‘इयमददात्’ इति सारस्वतस्तृच । सूत्रितं च—‘इयमददाद्रभसमृणच्युतमिति प्रउगम्’ (आश्व. श्रौ. ८. १) इति ॥

इयमददाद्रभसमृणच्युतं दिवोदासं वध्यश्वायं दाशुषे ।

या शश्वन्तमाचखादावसं पणिं ता ते दात्राणि तविषा सरस्वति ॥ १ ॥

इयम् । अददात् । रभसम् । ऋणऽच्युतम् । दिवःऽदासम् । वध्निऽअश्वायं । दाशुषे ।

या । शश्वन्तम् । आऽअचखाद । अवसम् । पणिम् । ता । ते । दात्राणि । तविषा । सरस्वति ॥ १ ॥

‘इयं सरस्वती ऽरभसं वेगवन्तम् ऽऋणच्युतं वैदिकस्य देवर्षिपितृसंबन्धिनो लौकिकस्य च ऋणस्य च्यावयितार ऽदिवोदासम् एतत्संज्ञं पुत्रं ऽदाशुषे हवींषि दत्तवते ऽवध्यश्वाय एतत्संज्ञाय ऋषये ऽअददात् दत्तवती । या सरस्वती ऽशश्वन्तं बहुलं ऽपणिं पणनशीलं वणिजमदातृजनम् ऽअवसं केवलं स्वात्मन एव तर्पकम् ऽआचखाद आजघान सेयमददादित्यन्वयः । अथ प्रत्यक्षीकृत्य स्तौति । हे ऽसरस्वति देवि ऽता तानि पुत्रदानादीनि ऽते त्वदीयानि ऽदात्राणि दानानि ऽतविषा तविषाणि महान्ति भवन्ति ॥

इयं शुष्मेभिर्विसखाइवारुजत्सानुं गिरीणां तविषेभिर्ऋर्मिभिः ।

पारावतघ्नीमवसे सुवृक्तिभिः सरस्वतीमा विवासेम धीतिभिः ॥ २ ॥

इयम् । शुष्मेभिः । विसखाऽइव । अरुजत् । सानुं । गिरीणाम् । तविषेभिः । ऋर्मिभिः ।

पारावतऽघ्नीम् । अवसे । सुवृक्तिभिः । सरस्वतीम् । आ । विवासेम् । धीतिभिः ॥ २ ॥

सरस्वती देवतारूपेण नदीरूपेण च वर्तते । देवतारूपा स्तुता । अधुनानया नदीरूपां सरस्वतीं स्तौति । ‘इयं नदीरूपा सरस्वती शुष्मेः’ शोषकैरात्मयैर्बलैः ऽतविषेभिः महद्भिः ऽऋर्मिभिः तरङ्गैः

१गिरीणां पर्वतानां तीरसंबद्धानां १सानु सानूनि १अरजत् भनक्ति^१ । १बिसखाइव । बिसं खनतीति बिसखा । स यथा बिसार्थं पङ्क्तं रुजति तद्वत् । तां १सरस्वती १पारावतघ्नीं परावति दूरदेशे विद्यमानस्यापि वृक्षादेर्हन्त्री १सुवृक्तिभिः स्तुतिभि १धीतिभि कर्मभिश्च १अवसे रक्षणार्थम् १आ १विवासेम परिचरेम । यद्वा । पारावतघ्नी पारावारे परावांची तीरे । तयोर्धातिनीम् । उक्तं च— 'पारावतघ्नी पारावारघातिनीम्' (निरु. २. २४) इति ॥

सरस्वति देवनिदो नि बर्हय प्रजां विश्वस्य बृसयस्य मायिनः ।

उत क्षितिभ्योऽवनीरविन्दो विषमेभ्यो अस्रवो वाजिनीवति ॥ ३ ॥

सरस्वति । देवऽनिदः । नि । बर्हय । प्रऽजाम् । विश्वस्य । बृसयस्य । मायिनः ।

उत । क्षितिऽभ्यः । अवनीः । अविन्दः । विषम् । एभ्यः । अस्रवः । वाजिनीऽवति ॥ ३ ॥

हे १सरस्वति १देवनिद देवानां निन्दकानसुरान् १नि १बर्हय न्यबर्हयः । अवधीः । तथा १विश्वस्य व्यासस्य १मायिनः मायाविनः १बृसयस्य । बृसय इति त्वष्टुर्नामधेयम् । त्वष्टु १प्रजां पुत्रं वृत्रासुरं च न्यवधीः । त्वत्साहाय्यादेवेन्द्रो^२ हतवानित्यर्थः । १उत अपि च हे १वाजिनीवति अन्नवति सरस्वति त्वं १क्षितिभ्यः मनुष्येभ्यः १अवनी असुरैरपहृता भूमी । १अविन्दः अलम्भयः । १एभ्यः मनुष्येभ्यः १विषम् उदकं च १अस्रवः अक्षारयः । यद्वा । क्षिनयोऽसुरजनाः । तेभ्यः सकाशात् अवनीभूमिरविन्द लब्धवत्यसि । तान् हत्वैभ्यश्चासुरेभ्यो विषं सृतिहेतुभूतं गरलमस्रवः ॥

प्र णो देवी सरस्वती वाजैर्भिर्वाजिनीवती । धीनामवित्र्यवतु ॥ ४ ॥

प्र । नः । देवी । सरस्वती । वाजैभिः । वाजिनीऽवती । धीनाम् । अवित्री । अवतु ॥ ४ ॥

१देवी दानादिगुणयुक्ता १वाजिनीवती । वाजोऽन्नं यस्यां^३ क्रियायां^४ सा वाजिनी । तद्युक्ता । १धीनां ध्यातॄणां स्तोतॄणाम् १अवित्री रक्षित्री । एवंभूता १सरस्वती १वाजैभि अन्नैः १नः अस्मान् १प्र १अवतु प्रकषेण तर्पयतु ॥

यस्त्वा देवि सरस्वत्युपब्रूते धने हिते । इन्द्रं न वृत्रतूर्ये ॥ ५ ॥

यः । त्वा । देवि । सरस्वति । उपऽब्रूते । धने । हिते । इन्द्रम् । न । वृत्रऽतूर्ये ॥ ५ ॥

हे १देवि १सरस्वति १यः स्तोता १वृत्रतूर्ये संग्रामे १धने १हिते निहिते निमित्तभूते सति १इन्द्रं १न इन्द्रमिव त्वाम् १उपब्रूते स्तौति तं^५ रक्षेति^६ शेषः ॥ ॥ ३० ॥

त्वं देवि सरस्वत्यवा वाजेषु वाजिनि । रदा पूषेव नः सनिम् ॥ ६ ॥

त्वम् । देवि । सरस्वति । अव । वाजेषु । वाजिनि । रद । पूषाऽइव । नः । सनिम् ॥ ६ ॥

हे १देवि दानादिगुणयुक्ते हे १वाजिनि । वाजो बलमन्नं वा । तद्युक्ते हे १सरस्वति १त्वं १वाजेषु संग्रामेषु १अव अस्मान् रक्ष । अपि च १नः अस्मभ्यं १पूषेव पोषको देव इव १सनि संभजनीयं धनं १रद विलिख । प्रयच्छेति यावत् ॥

१. ख-भ-मिनत्ति दृष्टान्तः, त-भुनक्ति । २. ख-भ-त्वत्साहायो देव इन्द्रो । ३. श-यस्याः । ४. श-त-र-श- 'क्रियाया' नास्ति । ५. ख-घ-भ-श-तं त्वम् । ६. घ-रक्षसीति ।

उत स्या नः सरस्वती घोरा हिरण्यवर्तनिः । वृत्रघ्नी वृष्टि सुष्टुतिम् ॥ ७ ॥

उत । स्या । नः । सरस्वती । घोरा । हिरण्यवर्तनिः । वृत्रघ्नी । वृष्टि । सुऽस्तुतिम् ॥ ७ ॥

१उत अपि च १स्या सा प्रसिद्धा १सरस्वती १घोरा शत्रूणां भयकारिणी १हिरण्यवर्तनिः । वर्ततेऽनेनेति वर्तनी रथः । हिरण्यमयो वर्तनिर्यस्या सा तथोक्ता । १वृत्रघ्नी वृत्राणां शत्रूणां हन्त्री । एवंभूता सा सरस्वती १नः अस्मदीयां १सुष्टुति शोभनां स्तुति १वृष्टि कामयताम् ॥

यस्या अनन्तो अहुतस्त्वेषश्चरिष्णुर्णवः । अमश्चरति रोरुवत् ॥ ८ ॥

यस्याः । अनन्तः । अहुतः । त्वेषः । चरिष्णुः । अर्णवः । अमः । चरति । रोरुवत् ॥ ८ ॥

१यस्याः सरस्वत्या १अमः बलम् १अनन्त. अपर्यन्तोऽपरिमित १अहुतः अहिंसितोऽकुटिलो वा १त्वेष दीप्तः १चरिष्णुः चरणशीलः । सर्वत्राप्रतिहतगतिरित्यर्थः । १अर्णव उदकवान् । उदकप्रद इत्यर्थः । एवंभूत सन् १रोरुवत् भृशं शब्द कुर्वन् १चरति वर्तते सा नो विश्वा इत्युत्तरत्र संबन्धः ॥

सा नो विश्वा अति द्विषः स्वसृरन्या ऋतावरी । अतन्नेहैव सूर्यः ॥ ९ ॥

सा । नः । विश्वाः । अति । द्विषः । स्वसृः । अन्याः । ऋतावरी । अतन् । अहाऽह्व । सूर्यः ॥ ९ ॥

१सा^१ सरस्वती १नः अस्मान् १विश्वाः सर्वाः १द्विषः द्वेष्टीः प्रजाः १अति नयतु अतितायतु । तथा १स्वसृ स्वयं सारिणीः सहोत्पन्ना वा १ऋतावरीः ऋतमित्युदकनाम । तद्युक्तः १अन्याः च नदीरस्मान्तिनयतु । यद्वा । जस्येव 'वा छन्दसि'^२ इति^२ पूर्वसवर्णदीर्घः । उदकवत्यः स्वसारो भगिन्योऽन्या गङ्गाद्या नद्यश्चास्मान्^३ शत्रून् अतिनयन्तु । तत्र दृष्टान्तः । १सूर्यः सर्वस्य प्रेरक आदित्य १अतन् सतत गच्छन् १अहेव अहानीव । यथाहानि शीघ्रमतिनयति तद्वत् ॥

दशरात्रे तृतीयेऽहनि प्रउगे 'उत न प्रिया' इति सारस्वतस्तुचः । सूत्रितं च—'उत न प्रिया प्रियास्वित्वौणिहं प्रउगम्' (आश्व श्रौ. ७. १०) इति । पवित्रेष्ट्याम् 'उत न. प्रिया' इति सारस्वतस्य हविषोऽनुवाक्या । सूत्रितं च—'उत नः प्रिया प्रियास्विमा जुह्वाना शुष्मदा नमोभिः' (आश्व श्रौ. २. १२) इति ॥

उत नः प्रिया प्रियासु सप्तस्वसा सुजुष्टा । सरस्वती स्तोम्या भूत् ॥ १० ॥

उत । नः । प्रिया । प्रियासु । सप्तस्वसा । सुऽजुष्टा । सरस्वती । स्तोम्या । भूत् ॥ १० ॥

१उत अपि च १नः अस्माकं १प्रियासु प्रियाणां मध्ये १प्रिया प्रियतमा १सप्तस्वसा । गायत्र्या-दीनि सप्त छन्दांसि स्वसारो यस्यास्तादृशी । नदीरूपायास्तु गङ्गाद्याः सप्त नद्यः स्वसारः । १सुजुष्टा सुष्टु पुरातनैर्ऋषिभिः सेविता । एवंभूता १सरस्वती देवी १स्तोम्या १भूत् स्तोतव्या भवतु ॥ ३१ ॥

आपमुषी पार्थिवान्युरु रजो अन्तरिक्षम् । सरस्वती निदस्पातु ॥ ११ ॥

आऽपमुषी । पार्थिवानि । उरु । रजः । अन्तरिक्षम् । सरस्वती । निदः । पातु ॥ ११ ॥

१पार्थिवानि पृथिव्याः संबन्धीनि १उरु उरूणि विस्तीर्णानि १रजः रजांसि लोकान् १अन्तरिक्षम् अन्तरा क्षान्त नभश्च १आपमुषी स्वतेजसा पूरितवती १सरस्वती देवी १निदः निन्दकाच्छत्रोः १पातु अस्मान् रक्षतु ॥

१. ज्ञ-त-ऋतावरी उदकवती (ऋतवत्युदकवती-ज्ञ) सा । २. ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-र-छान्दसः । ३. ख-ज्ञ-न-भ-य-नद्यश्चान्यान् ।

त्रिषधस्था सप्तधातुः पञ्च जाता वर्धयन्ती । वाजेवाजे हव्या भूत् ॥ १२ ॥

त्रिऽसधस्था । सप्तऽधातुः । पञ्च । जा॒ता । वर्ध॑यन्ती । वाजे॑ऽवाजे । ह॒व्या । भू॒त् ॥ १२ ॥

त्रिषधस्था त्रिषु लोकेषु सहावतिष्ठमाना त्रिलोकव्यापिनी ऽसप्तधातु । सप्त धातवोऽवयवा गायत्र्याद्या गङ्गाद्या वा यस्याः सा तथोक्ता । ऽपञ्च ऽजाता जातानि निषादपञ्चमांश्चतुरो वर्णान् गन्धर्वादीन् वा ऽवर्धयन्ती अभिवृद्धान् कुर्वती । इदंशी सरस्वती ऽवाजेवाजे युद्धे युद्धे सर्वेषु युद्धेषु ऽहव्या ऽभूत् ह्यातव्या भवति ॥

प्र या महिम्ना महिनासु चेकिते द्युम्नेभिर्न्या अपसाम्पस्तमा ।

रथइव बृहती विभ्वने कृतोपस्तुत्या चिकितुषा सरस्वती ॥ १३ ॥

प्र । या । म॒हि॒म्ना । म॒हि॒ना॒सु । चे॒किते॑ । द्यु॒म्नेभिः॑ । अ॒न्याः । अ॒प॒साम् । अ॒प॒ऽस्त॒मा ।

रथः॑ऽइव । बृ॒हती । वि॒भ्व॒ने । कृ॒ता । उ॒प॒ऽस्तु॒त्या । चि॒कितु॑षा । सर॑स्वती ॥ १३ ॥

महिम्ना माहात्म्येन महिना महती द्युम्नेभिः द्युम्नेद्यौतमानैर्यशोभिरन्नैर्वा युक्ता सती ऽआसु आसां नदीनां देवतानां वा मध्ये ऽया सरस्वती ऽप्र ऽचेकिते प्रकर्षेण ज्ञायते । या च ऽअन्याः अन्यासाम् ॥ 'सुपां सुलुक्' इति षष्ठीबहुवचनस्य जस् ॥ ऽअपसां वेगवतीनां नदीनां मध्ये ऽअपस्तमा वेगवत्तमा । या च रथइव विभ्वने विभुत्वाय बृहती परिवृढा गुणैरधिका ऽकृता प्रजापतिना निर्मिता सा ऽसरस्वती ऽचिकितुषा जानता स्तोत्रा ऽउपस्तुत्या उपस्तोतव्या भवति ॥

सरस्वत्यभि नो नेषि वस्यो माप स्फरीः पर्यसा मा न आ धक् ।

जुषस्व नः सख्या वेद्या च मा त्वत्क्षेत्राण्यरणानि गन्म ॥ १४ ॥

सर॑स्वति । अ॒भि । नः॑ । ने॒षि । व॒स्यः । मा । अ॒प । स्फ॒रीः । प॒र्य॒सा । मा । नः॑ । आ । ध॒क् ।

जुष॑स्व । नः॑ । स॒ख्या । वे॒द्या । च । मा । त्वत् । क्षे॒त्राणि॑ । अ॒र॒णानि॑ । ग॒न्म ॥ १४ ॥

हे ऽसरस्वति नः अस्मान् वस्यः वसीयः प्रशस्तं वसु धनम् अभि नेषि अभिप्रापय । ऽमाप ऽस्फरीः अग्रवृद्धान् मा कार्षाः । स्फारो वृद्धिः । उपसर्गवशात् तद्विपरीते वर्तते । तथा ऽपर्यसा उदकेनाधिकेन नः अस्मान् ऽमा ऽआ ऽधक् नाभिदह^१ । न बाधस्व । अपि च नः अस्माकं ऽसख्या सख्यानि सखिकर्माणि ऽवेद्या प्रवेशनानि ऽच जुषस्व सेवस्व । वयं च त्वत्सकाशात् ऽअरणानि अरमणानि^२ निकृष्टानि ऽक्षेत्राणि ऽमा ऽगन्म मा प्राप्त्वाम । अपि तु रमणीयान्येव^३ ॥ ॥ ३२ ॥ ॥ ५ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वर ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरधरेण सायणाचार्येण^४

विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये चतुर्थाष्टकेऽष्टमोऽध्यायः समाप्तः ।

१. न-माभि^० । २. ख-भ-अरमणीयानि, न-अरणमाणानि । ३. घ-श-रमणीयान्येव प्राप्त्वाम ।

४. ख-भ-सायणाभाष्येन, र-सायणायर्षेण ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।

यं नत्वा कृतकृत्या स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ पञ्चमाष्टके प्रथमोऽध्याय आरभ्यते । षष्ठमण्डलस्य षष्ठेऽनुवाके षतुर्दश सूक्तानि । तत्र 'स्तुषे नरा' इत्येकादशर्चं प्रथमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'स्तुष एकादशाश्विनं तु' इति । मण्डलद्वया बार्हस्पत्यो भरद्वाजः ऋषिः । अनुक्तत्वात् त्रिष्टुप् । अश्विनौ देवताः । प्रातरनुवाकः^३ आश्विने कर्तौ^१ इदमादिके द्वे सूक्ते । आश्विनशस्त्रे चैते एव । सूत्रितं च—'स्तुषे नरेति सूक्ते' (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति ॥

स्तुषे नरा दिवो अस्य प्रसन्ताश्विना हुवे जरमाणो अकैः ।

या सद्य उस्त्रा व्युषि जमो अन्तान्युयूषतः पर्युरु वरांसि ॥ १ ॥

स्तुषे । नरा । दिवः । अस्य । प्रसन्ता । अश्विना । हुवे । जरमाणः । अकैः ।

या । सद्यः । उस्त्रा । व्युषि । जमः । अन्तान् । युयूषतः । परि । उरु । वरांसि ॥ १ ॥

वदिवः शुलोकस्य वनरा नेतारौ वस्य भुवनस्य वसन्ता प्रसन्तौ प्रभवन्तावीश्वरौ वश्विना अश्विनौ अश्वरन्वितौ वस्तुषे प्रगीतमन्त्रसाध्वैः स्तोत्रैः स्तोतुम् वअकैः अप्रगीतमन्त्रसाध्वैः शस्त्रैः वजरमाणः स्तुतिं कुर्वन् वहुवे आह्वयामि । कीदृशावित्यपेक्षायाम् । वया यौ वसद्यः एव वस्त्रा शत्रूणां निवारकौ वव्युषि व्युष्टौ निशायाः समाप्तौ वजमः पृथिव्याः वअन्तान् पर्यन्तान् वउरु उरुणि ववरांसि रूपस्थावरकाणि तमांसि च वपरि परितः वयुयूषतः पृथक्कुरुतः । अथवा वरांसि तेजांसि तमोनिवारणात् परि युयूषत विस्तारयतः ॥

ता यज्ञमा शुचिभिश्चक्रमाणा रथस्य भानुं रुरुचू रजोभिः ।

पुरु वरांस्यमिता मिमानापो धन्वान्यति याथो अज्रान् ॥ २ ॥

ता । यज्ञम् । आ । शुचिभिः । चक्रमाणा । रथस्य । भानुम् । रुरुचुः । रजःभिः ।

पुरु । वरांसि । अमिता । मिमाना । अपः । धन्वानि । अति । याथः । अज्रान् ॥ २ ॥

किञ्च वता तौ प्रसिद्धावश्विनौ वयज्ञम् अस्मदीयं यागम् वआ वचक्रमाणा अभिचक्रमाणौ^४ वशुचिभिः निर्मलैः वरजोभिः स्वीयैस्तेजोभिः । 'रजो रजतेज्योती रज उच्यते' (निरु ४. १९) इति

१ घ-त-भारद्वाज । २ घ-झ-न-भ-देवते, ख-देवतो । ३ ख-झ-न-भ-प्रातरनुवाकाश्विनेय-कर्तौ; झ-श-प्रातरनुवाकाश्विने कर्तौ, त-य-प्रातरनुवाकाश्विनकर्तौ । ४ झ-अभिचक्रमाणां ।

यास्केनोक्तत्वात् । रथस्य स्वकीयस्य रथस्य भानुं दीप्तिं रुरुचुः रोचयेते । अपि च पुरु
बहूनि वरांसि तमोनिवारकाणि तेजांसि अमिता अपरिमितानि मिमाणा निर्मिमाणौ अपः
उद्दिश्य धन्वानि मरुप्रदेशान् अत्राच्च स्वकीयानश्चान् अति याथः अतिक्रामयथ ।^१ ॥

ता ह त्यद्वर्तिर्यदरध्रमुग्रेत्था धिय ऊहथुः शश्वदश्वैः ।

मनोजवेभिरिषिरैः शयध्यै परि व्यथिर्दाशुषो मर्त्यस्य ॥ ३ ॥

ता । ह । त्यत् । वर्तिः । यत् । अरध्रम् । उग्रा । इत्था । धियः । ऊहथुः । शश्वत् । अश्वैः ।

मनःजवेभिः । इषिरैः । शयध्यै । परि । व्यथिः । दाशुषः । मर्त्यस्य ॥ ३ ॥

ता ह तौ खलु उग्रा उग्रावश्विना युवां यत् अरध्रम् असमृद्धं त्यत् वर्ति यजमानस्य
तत् गृहं समर्धयितुं गच्छथः । किञ्च इत्था इत्थं धियः स्तोतृन् इषिरैः एषणीयै काम्यै मनो-
जवेभिः मनोवैर्यै अश्वैः स्वीयैरश्वैः शश्वत् सर्वदा ऊहथुः स्वर्गं प्रापयथ । मर्त्यस्य मनुष्यस्य
दाशुषः यजमानस्य व्यथि हिंसकः परि शयध्यै परिशयनाय^२ दीर्घनिद्रायै युवाभ्यां क्रियताम्^३ ॥

ता नव्यसो जरमाणस्य मन्मोष भूषतो युयुजानसप्ती ।

शुभं पृक्षमिषमूर्ज वहन्ता होता यक्षत्प्रत्नो अध्रुग्युवाना ॥ ४ ॥

ता । नव्यसः । जरमाणस्य । मन्म । उष । भूषतः । युयुजानसप्ती इति युयुजानसप्ती ।

शुभम् । पृक्षम् । इषम् । ऊर्जम् । वहन्ता । होता । यक्षत् । प्रत्नः । अध्रुक् । युवाना ॥ ४ ॥

ता तावश्विनौ युयुजानसप्ती रथे युज्यमानाश्चौ शुभं शोभनं पृक्षम् अन्नम् । 'पयः
पृक्षः' इत्यन्ननामसु पाठात् । इषं पुष्टिम् ऊर्जं रसं च वहन्ता वहन्तौ नव्यस नवतरस्य
जरमाणस्य स्तुतिं कुर्वतः मन्म मननीयं स्तोत्रम् उप भूषतः उपगच्छत । यद्वा । स्तोत्र-
समीपे भवतः । किञ्च युवाना नित्यतरुणौ तौ होता^४ देवानामाह्वाता अध्रुक् अद्गोधा प्रियः^५
प्रत्नः पुराणोऽग्निः यक्षत् यजतु ॥

ता वल्गू दुस्त्रा पुरुशाकतमा प्रत्ना नव्यसा वचसा विवासे ।

या शंसते स्तुवते शंभविष्ठा बभूवतुर्गृणते चित्रराती ॥ ५ ॥

ता । वल्गू इति । दुस्त्रा । पुरुशाकतमा । प्रत्ना । नव्यसा । वचसा । आ । विवासे ।

या । शंसते । स्तुवते । शम्भविष्ठा । बभूवतुः । गृणते । चित्रराती इति चित्रराती ॥ ५ ॥

१. ख-अतिक्रामथ । २. ख-घ-झ-न-भ-परिशयनार्थम्, त-परिशयनायै । ३. ख-घ-झ-न-भ-
क्रियते । ४. त२-श्रवः । ५. ख-तो वा होता, त-होता, भ-तौ वा होता । ६. य-सर्वप्रिय ।

यथा यौ वशंसते शस्त्रैः स्तुतिं कुर्वते वस्तुवते स्तोत्रैः स्तुतिं कुर्वते जनाय^१ वशमविष्टा अति-
शयेन सुखस्य भावधितारौ अतिशयेन सुखस्वरूपौ वा वगृणते स्तोत्रशस्त्रव्यतिरिक्तलौकिकस्तुतिभिः
स्तुवते च वचित्रराती विचित्रदानौ वबभूवतुः वता तौ ववल्गू वलनशीलौ रुचिरौ वा वपुरुशाकतमा
अतिशयेन बहुकर्माणौ बहुसहायौ वा वप्रत्ना प्रत्नौ पुराणौ । 'प्रत्नं प्रदिव.' इति पुराणनामसु
पाठात् । वदत्ता दर्शनीयौ^२ अश्विनौ वनव्यसा नवतरेण ववचसा स्तुत्या वआ वविवासे
परिचरामि ॥ १ ॥

ता भुज्युं विभिरङ्गयः समुद्रात्तुग्रस्य सूनुमूहथु रजोभिः ।

अरेणुभिर्योजनेभिर्भुजन्ता पतत्रिभिरर्णसो निरुपस्थात् ॥ ६ ॥

ता । भुज्युम् । विऽभिः । अत्ऽभ्यः । समुद्रात् । तुग्रस्य । सूनुम् । ऊहथुः । रजोऽभिः ।

अरेणुऽभिः । योजनेभिः । भुजन्ता । पतत्रिऽभिः । अर्णसः । निः । उपऽस्थात् ॥ ६ ॥

वता तावश्चिनौ युवां वतुग्रस्य वसूतुं वभुज्यु भुज्युनामक समुद्रमध्ये भग्ननावं वभुजन्ता
रक्षन्तौ वअरेणुभिः रेणुरहितै आन्तरिक्षैः वरजोभिः मार्गैः वयोजनेभिः रथयुक्तैः^३ वपतत्रिभिः
पतनवद्भिः वविभिः अश्वैः वअर्णस जलस्य वउपस्थात् योनेः वसमुद्रात् वअद्भ्य वनि वऊहथुः
निरगमयतम् । समुद्रादङ्गय इति प्रयोगो मातृगृहाद्गच्छतीतिवत्^४ ॥

वि जयुषा रथ्या यातमद्रिं श्रुतं हवै वृषणा वध्रिमत्याः ।

दशस्यन्ता शयवै पिप्यथुर्गामिति च्यवाना सुमतिं भुरण्यू ॥ ७ ॥

वि । जयुषा । रथ्या । यातम् । अद्रिम् । श्रुतम् । हवैम् । वृषणा । वध्रिऽमत्याः ।

दशस्यन्ता । शयवै । पिप्यथुः । गाम् । इति । च्यवाना । सुऽमतिम् । भुरण्यू इति ॥ ७ ॥

वरथ्या हे रथारूढावश्चिनौ^५ वजयुषा जयशीलेन रथेन वअद्रि मार्गैः^६ स्थितं पर्वतं ववि वयात्
व्यबाधेयम् । यातिरत्र वधकर्मा । तथा च निगमान्तर—'विभिन्दुना नासत्या रथेन वि पर्वतो
अजरयू अयातम्' (ऋ. सं. १. ११६. २०) इति । ववृषणा कामानां वधितारौ ववध्रिमत्या
पुत्रार्थिन्याः वहवम् आह्वानं वश्रुत श्रणुतम् । वदशस्यन्ता स्तोत्रभ्यः कामान् प्रयच्छन्तौ वशयवे युवां
स्तुवते वगां निवृत्तप्रसवां वपिप्यथुः क्षीरेणाप्याययतम् । तथा च निगमान्तर—'शयवे चिन्नासत्या
शचीभिर्जसुरये स्तर्यं पिप्यथुर्गाम्' (ऋ. सं. १. ११६. २२) इति । वइति इत्थं वसुमतिं सुष्टुतिं
वच्यवाना गच्छन्तौ वभुरण्यू सर्वत्र गन्तारौ यज्ञस्य भर्तारौ वा भवतम् ॥

यद्रौदसी प्रदिवो अस्ति भूमः हेळो देवानामुत मर्त्यत्रा ।

तदादित्या वसवो रुद्रियासो रक्षोयुजे तपुर्धं दधात ॥ ८ ॥

यत् । रोदसी इति । प्रऽदिवः । अस्ति । भूमः । हेळः । देवानाम् । उत । मर्त्यऽत्रा ।

तत् । आदित्याः । वसवः । रुद्रियासः । रक्षोऽयुजे । तपुः । अघम् । दधात ॥ ८ ॥

१. ख-यजमानाय, झ-यजनाय । २. ख-अ-न-भ-दस्तौ । ३. ख-घ-अ-न-भ-रथे युक्तै ।
४. श-°र्गृहाद्गच्छती° । ५. ख-घ-अ-न-भ-श-रथिनाव° । ६. ज-त१-२-मध्ये, त३-मूर्ध्नि ।

१रोदसी हे द्यावापृथिव्यौ हे १आदित्या. हे १वसव १रुद्रियासः हे रुद्रपुत्रा मरुतः १मर्त्यत्रा मर्त्येषु अश्विनोः परिचारकेषु १देवानां १यत् १हेळ. क्रोध १भूमः^१ महान् १अस्ति १तत् हेळ. १तपु तापकं १रक्षोयुजे रक्षोभिर्युक्ताय रक्षसां स्वामिने प्रेरकाय वा १अघम् आहन्तु^२ १दधात कुरुत । अथवा रक्षोयुजे रक्षोभिर्युक्ताय यज्वने अवमाहन्तु^३ कुरुत ॥

य ई राजानावृतुथा विदधद्रजसो मित्रो वरुणश्चिकेतत् ।

गम्भीराय रक्षसे हेतिमस्य द्रोघाय चिद्वर्चस् आनवाय ॥ ९ ॥

यः । ईम् । राजानौ । ऋतुऽथा । विऽदधत् । रजसः । मित्रः । वरुणः । चिकेतत् ।

गम्भीराय । रक्षसे । हेतिम् । अस्य । द्रोघाय । चित् । वर्चसे । आनवाय ॥ ९ ॥

१य नरः १रजस समस्तस्य लोकस्य । ‘लोका रजांस्युच्यन्ते’ इति यास्कनोक्तत्वात् । १राजानौ १ईम् एतौ अश्विनौ १ऋतुथा काले काले १विदधत् परिचरति^४ त १मित्रो १वरुणः च १चिकेतत् जानीयात् । मित्रवरुणप्रभृतयो^५ देवा एनं विदुरित्यर्थः । किचाय परिचारकः १गम्भीराय महाबलाय १रक्षसे राक्षसाय १हेतिं घातकमायुधम् १अस्य अस्यति । क्षिपति । प्रथमपुरुषस्य मध्यमपुरुषेण व्यत्ययः । १द्रोघाय अभिद्रोहात्मकाय १आनवाय मनुष्यसंबन्धिने १वर्चसे १चित् वचनायैव हेतिमस्यति । मनुष्याणामभिद्रोहाय^६ एनम्^७ आस्कन्दतीति^८ ॥

अन्तरैश्चक्रैस्तनयाय वर्तिर्द्युमता यातं नृवता रथेन ।

सनुत्येन त्यजसा मर्त्यस्य वनुष्यतामपि शीर्षा ववृक्तम् ॥ १० ॥

अन्तरैः । चक्रैः । तनयाय । वर्तिः । द्युऽमता । आ । यातम् । नृऽवता । रथेन ।

सनुत्येन । त्यजसा । मर्त्यस्य । वनुष्यताम् । अपि । शीर्षा । ववृक्तम् ॥ १० ॥

हे अश्विनौ १अन्तरै अनिकृष्टै. १चक्रैः युक्तेन १द्युमता दीप्तिमता १नृवता नेत्रा सारथिना युक्तेन । यद्वा । अश्वयुक्तेन । ‘पतङ्गाः नरः’ (नि १ १४ २२) इत्यश्वनामसु पाठात् । १रथेन १वर्तिः अस्माकं गृहं १तनयाय तनयं दातुम् १आ १यातम् । अपि च १सनुत्येन तिरोहितेन १त्यजसा क्रोधेन । ‘हणिः त्यजः’ इति क्रोधनामसु पाठात् । १मर्त्यस्य मनुष्यस्य १वनुष्यतां बाधमानानाम् । ‘वनुष्यतिहेन्तिकर्मा’ इति यास्कनोक्तत्वात् । १शीर्षा शिरांसि १अपि १ववृक्तं प्रवृक्तम्^९ ॥

आ परमाभिरुत मध्यमाभिर्नियुद्धिर्यातमवमाभिर्वाक् ।

दृढहस्य चिद्रोमतो वि व्रजस्य दुरो वर्त गृणते चित्रराती ॥ ११ ॥

आ । परमाभिः । उत । मध्यमाभिः । नियुत्ऽभिः । यातम् । अवमाभिः । अर्वाक् ।

दृढहस्य । चित् । गोऽमतः । वि । व्रजस्य । दुरः । वर्तम् । गृणते । चित्रराती इति चित्रऽराती ॥ ११ ॥

१ घ-झ-त-न-श-भूमा । २ ख-झ-न-भ-अहन्तु । ३. ख-अघमहन्त, झ-त-न-श-अघमहन्तु । ४. ख-झ-न-भ-परिचरत्, घ-परिचरन् । ५. थ-मित्रावरुणः । ६. ख-भ-श२-न तु मनुष्याणामभिः; झ-त-न-ननु मनुष्याणामभिः । ७. त-एवम् । ८. ख-झ-न-भ-श२-आस्कन्दन्तीति । ९. ख-झ-भ-य-श-प्रवृक्तम्, घ-छिनतम् ।

हे अश्विनौ ऽपरमाभिः उत्कृष्टाभिः ऽउत अपि च ऽमध्यमाभिः अनुत्कृष्टाभिः ऽअवमाभिः
निकृष्टाभिश्च ऽनियुद्धिः वाहैः ऽअर्वाक् अस्मदभिमुखम् ऽआ ऽयातम् । ऽदृढहस्य ऽचित् दृढापि-
धानस्यापि ऽगोमतः । गोयुक्तस्य ऽव्रजस्य गोष्ठस्य ऽदुरः द्वाराणि ऽवि ऽवर्तं विवृणुतम् । किंच ऽगृणते
स्तुवते मङ्गं ऽचित्रराती विचित्रदानौ^१ भवतम् ॥ २ ॥

‘ क त्या ’ इत्येकादशर्चं द्वितीयं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘ क त्यैकपदान्तं
त्रैष्टुभम् ’ इति । ‘ आ वां सुन्ने ’ इत्येकादशी एकपदा त्रिष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुभ । ‘ आश्विनं तु ’ इत्यु-
क्तत्वादस्यापि सूक्तस्याश्विनौ देवता । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोस्त्रैष्टुभे छन्दस्युक्तो विनियोगः ॥

क॑त्या व॒ल्लू पुरु॑हुताद्य दू॒तो न स्तोमो॑ऽविद॒न्नम॑स्वान् ।

आ यो अ॒र्वाङ्नास॑त्या व॒वर्त॑ प्रे॒ष्टा ह्यस॑थो अस्य॒ मन्मन् ॥ १ ॥

क । त्या । व॒ल्लू इति । पुरु॑हुता । अ॒द्य । दू॒तः । न । स्तोमः । अ॒विद॒त् । नम॑स्वान् ।

आ । यः । अ॒र्वाक् । नास॑त्या । व॒वर्त॑ । प्रे॒ष्टा । हि । अस॑थः । अ॒स्य । मन्मन् ॥ १ ॥

१क कुत्र स्थितौ^२ ऽवल्लू रुचिरौ ऽपुरुहुता बहुभिराहुतौ ऽत्या तावश्विनौ ऽनमस्वान् हविषा
युक्तः । ‘ नमः आयुः ’ इत्यन्नामसु पाठात् । ऽस्तोमः पञ्चदशादिस्तोमः ऽअद्य ऽदूतो ऽन प्रेरितो^३
दूत इव ऽअविदत् विन्देत् । यः स्तोमः ऽअर्वाक् अस्मदभिमुखं ऽनासत्या अश्विनौ ऽआ ऽववर्त
आवर्तयत् । हे अश्विनौ युवाम् ऽअस्य स्तोतु ऽमन्मन् स्तोत्रे ऽप्रेष्टा ऽहि प्रियतमौ हि ऽअसथ भवथः॥

अरं॑ मे गन्तं॒ हव॑नाया॒स्मै गृ॑णा॒ना यथा॑ पिबा॒थो अन्धः॑ ।

परि॑ ह॒ त्यद्व॒र्तिर्या॑थो रि॒षो न यत्प॑रो नान्तर॑स्तुतु॒र्यात् ॥ २ ॥

अरं॑म् । मे । गन्तं॒म् । हव॑नाय । अ॒स्मै । गृ॑णा॒ना । यथा॑ । पिबा॒थः । अन्धः॑ ।

परि॑ । ह॒ । त्यत् । व॒र्तिः । या॒थः । रि॒षः । न । यत् । परः॑ । न । अन्तरः॑ । तुतु॒र्यात् ॥ २ ॥

हे अश्विनौ युवां ऽमे मदीयाय ऽअस्मै ऽहवनाय आह्वानाय ऽअरं पर्याप्तं ऽगन्तं गच्छतम् ।
१गृणाना स्तूयमानौ ऽअन्धः सोमं ऽयथा ऽपिबाथ पिबतम् । ऽरिषः हिंसकस्य शत्रोः ऽत्यद्वर्तिः
तद्वृहं ऽपरि ऽयाथः परितो याथः ऽयत् वर्तिः ऽपरः विप्रकृष्ट ऽन ऽतुतुर्यात् न हिंस्यात् ।
२अन्तर संनिकृष्टोऽपि ऽन तुतुर्यात् । यद्वा । त्यद्वर्तिस्तदस्मदीय गृहं रिषो हिंसकात् परि याथः ।
त्यद्वर्तिः परो विप्रकृष्टोऽन्तरः संनिकृष्टोऽपि न तुतुर्यात् । अयं भावः । यथास्मदीयं गृहं दूरस्थः
संनिकृष्टोऽपि न हिंस्यात्तथा रक्षां कुरुथ इति ॥

अ॒कारि॑ वाम॒न्धसो॑ वरी॒मन्न॑स्तारि ब॒र्हिः सु॒प्राय॑णत॒मम् ।

उ॒त्तान॑हस्तो यु॒वयु॑र्वव॒न्दा वां नक्ष॑न्तो अ॒द्रय॑ आ॒ञ्जन् ॥ ३ ॥

अ॒कारि॑ । वाम् । अन्ध॑सः । वरी॒मन् । अस्तारि॑ । ब॒र्हिः । सु॒प्रा॒ऽअ॒य॒णत॒मम् ।

उ॒त्तान॑ऽहस्तः । यु॒व॒ऽयुः । व॒व॒न्द् । आ । वाम् । नक्ष॑न्तः । अ॒द्रयः । आ॒ञ्जन् ॥ ३ ॥

१. ख-घ-झ-न-भ-चित्रदानौ । २. श-अवस्थितौ । ३. ख-घ-झ-न-भ-प्रहितः ।

१वां युवयोरर्थे १अन्धसः सोमस्य १वरीमन् विस्तृतेऽभिषवादौ यत् कृत्यमस्ति तत् १अकारि कृतम् । १सुप्रायणतमं मृदुतमं १बर्हिः १अस्तारि स्तीर्णम् । १उत्तानहस्तः कृताञ्जलिः १युवयुः युवां कामयमानो होता १ववन्द स्तौति । १वां युवां १नक्षन्तः व्याप्नुवन्तः ॥ 'तृक्ष पृक्ष नक्ष गतौ' इति धातुः ॥ १अद्रयः ग्रावाणः १आ १आञ्जन् सोमरसम् आ^१ समन्तात् व्यक्तीकृतवन्तः^२ ॥

ऊर्ध्वो वामग्निरेध्वरेष्वस्थात्प्र रातिरेति जूर्णिनीं घृताचीं ।

प्र होता गूर्तमना उराणोऽयुक्त यो नासत्या हवीमन् ॥ ४ ॥

ऊर्ध्वः । वाम् । अग्निः । अध्वरेषु । अस्थात् । प्र । रातिः । एति । जूर्णिनीं । घृताचीं ।
प्र । होता । गूर्तमनाः । उराणः । अयुक्त । यः । नासत्या । हवीमन् ॥ ४ ॥

१अग्निः १वां युवयोर्यज्ञार्थम् १ऊर्ध्वः १अस्थात् उदतिष्ठत् । १अध्वरेषु यज्ञेषु १प्र १एति समिद्ध^३ आहवनीय^४ गच्छति च । १रातिः^५ धनं^६ हविः १जूर्णिनी प्रगामिनी । 'जूर्णिज्वतेर्वा' (निरु ६. ४) इति यास्केनोक्तत्वात् । १घृताची घृतेनाक्ता । उपस्तीर्णाभिघारितेत्यर्थः । किञ्च १होता १उराणः उरु कुर्वाणः १प्र १गूर्तमना^७ प्रकर्षेणोद्युक्तमनाः भवति १य होता १नासत्या अश्विनौ १हवीमन् आह्वाने स्तोत्रे वा १अयुक्त योजयति ॥

अधि श्रिये दुहिता सूर्यस्य रथं तस्थौ पुरुभुजा शतोतिम् ।

प्र मायाभिर्मायिना भूतमत्र नरा नृतु जनिमन्यज्ञियानाम् ॥ ५ ॥

अधि । श्रिये । दुहिता । सूर्यस्य । रथम् । तस्थौ । पुरुभुजा । शतऽऊतिम् ।
प्र । मायाभिः । मायिना । भूतम् । अत्र । नरा । नृतु इति । जनिमन् । यज्ञियानाम् ॥ ५ ॥

१पुरुभुजा हे पूर्णभुजौ बहूनां रक्षकौ वाश्विनौ युवयोः १शतोतिं बहुरक्षाक बहुगमनं वा १रथं १सूर्यस्य १दुहिता सूर्या १श्रिये श्रयितुम्^८ १अधि १तस्थौ अध्यतिष्ठत् । अपि च १यज्ञियानां देवानाम् १अत्र १जनिमन् अस्मिन् जन्मनि प्रादुर्भावे १मायाभिः प्रज्ञानैः । 'शची माया' इति प्रज्ञानामसु पाठात् । मायिनौ प्रज्ञावन्तौ १नरा नेतारौ १नृतु नृत्यन्तौ १भूतं भवतम् । यद्वा । हे मायिनौ प्राज्ञौ नरौ नेतारौ नृतु नृत्यन्तावश्विनौ यज्ञियानां देवानामत्र जनिमन् जन्मनि प्रादुर्भावे प्रभूतं प्राज्ञतममग्न्यादिकं देवं मायाभिः प्रज्ञानैः कौशलैर्वा जितवन्तौ स्थ इत्यर्थः । अयमर्थः 'प्रजापतिवै सोमाय राज्ञे दुहितरं प्रायच्छत्सूर्यां सावित्रीम्' (ऐ. ब्रा. ४. ७) इत्यादिना स्पष्टीकृतः ॥ ३ ॥

युवं श्रीभिर्दशताभिः शुभे पुष्टिमूह्युः सूर्यायाः ।

प्र वां वयो वपुषेऽनु पप्तन्नक्षद्राणी सुष्टुता धिण्या वाम् ॥ ६ ॥

युवम् । श्रीभिः । दशताभिः । आभिः । शुभे । पुष्टिम् । ऊह्युः । सूर्यायाः ।
प्र । वाम् । वयः । वपुषे । अनु । पप्तन् । नक्षत् । वाणी । सुऽस्तुता । धिण्या । वाम् ॥ ६ ॥

१ ख-घ-ज्ञ-न-भ- 'आ' नास्ति । २. ख-ज्ञ-भ-व्यनक्तिकृतवन्तः; त-ह्याक्तोर्कुर्वतः; न-व्यनक्ती-स्थनवन्तः; श-व्यक्तीकुर्वतः । ३. ख-सिद्ध आहवनीयम्, त-श-समिद्धमाहवनीयम् । ४. ख-ज्ञ-भ-रातिवर्धनम्, न-रातिवर्धनम् । ५. ख-ज्ञ-न-भ-श्रयर्थम्; घ-श्रेयार्थम् ।

हे अश्विनौ वयं युवां दर्शताभिः दर्शनीयाभिः आभिः श्रीमतां परिदृश्यमानाभिः
श्रीभिः लक्ष्मीभिः कान्तिभिर्वा सूर्यायाः युवयोः पत्न्याः शुभे शोभनार्थं पुष्टिं पूर्तिम् ऊहयुः
प्रापयथ । किंच वां युवां वय अश्वा वपुषे शोभायै प्र अनु पसन् प्रकर्षेणान्वपतन् । अपि
च हे धिष्ण्या स्तुत्यर्हावश्विनौ वां युवां सुष्टुता वाणी ऋषीणां स्तुति नक्षत् व्याप्नोति ॥

आ वां वयोऽश्वासो वहिष्ठा अभि प्रयो नासत्या वहन्तु ।

प्र वां रथो मनोजवा असर्जिषः पृक्ष इषिधो अनु पूर्वीः ॥ ७ ॥

आ । वाम् । वयः । अश्वासः । वहिष्ठाः । अभि । प्रयः । नासत्या । वहन्तु ।

प्र । वाम् । रथः । मनःजवाः । असर्जि । इषः । पृक्षः । इषिधः । अनु । पूर्वीः ॥ ७ ॥

हे नासत्यौ वां युवां वय. गन्तार वहिष्ठा. वोढुतमा. अश्वासः अश्वा. प्रय. सोमरूप-
मज्ञम् अभि आ वहन्तु प्रापयन्तु । वा युवयोः मनोजवा. मनोवेग. रथः पृक्ष संपर्चनीया
इषिधः एषणीया पूर्वीः बह्वी. इष. अन्नानि सोमान् अनु प्र असर्जि विसृष्टः ॥

पुरु हि वां पुरुभुजा देष्णं धेनुं न इषं पिन्वतुमसक्राम् ।

स्तुतश्च वां माध्वी सुष्टुतिश्च रसाश्च ये वामनु रातिमग्मन् ॥ ८ ॥

पुरु । हि । वाम् । पुरुभुजा । देष्णम् । धेनुम् । नः । इषम् । पिन्वतम् । असक्राम् ।

स्तुतः । च । वाम् । माध्वी इति । सुष्टुतिः । च ।

रसाः । च । ये । वाम् । अनु । रातिम् । अग्मन् ॥ ८ ॥

पुरुभुजा हे पूर्णभुजौ बहुपालकौ वा वां युवयो. देष्णं दातव्यं धनं पुरु बहु हि भवति ।
अतः कारणात् नः अस्मभ्यं धेनुं प्रीणयित्रीम् असक्रां मत्तोऽन्यत्रासक्रमणीम् । 'असक्रामसंक्र-
मणीम्' (निरु. ६. २९) इति यास्केनोक्तत्वात् । इषम् अन्नं पिन्वतं प्रयच्छतम् । यद्वा ।
इषमेषणीयां धेनुमित्यन्वयः । किंच वां स्तुतः । स्तुवन्तीति स्तुतः स्तोतारः । सन्ति । माध्वी
मदयितारावश्विनौ सुष्टुति शोभना स्तुति. च स्तोतृषु भवति । रसाः सोमरसा च सन्ति ।
ये रसाः वां युवयो राति दानम् अनु उद्दिश्य अग्मन् देवयजनं प्राप्ताः । अयं भावः । सुष्टुति
श्रुत्वा देवयजनं प्राप्तान् सोमरसान् पीत्वा स्तोतृभ्यः कामान् प्रयच्छतमिति शेषः ॥

उत म ऋजे पुरयस्य रध्वी सुमीळहे शतं पेरुके च पक्वा ।

शाण्डो दाद्विरणिनः सदिष्टीन्दश वशासो अभिषाच ऋष्वान् ॥ ९ ॥

उत । मे । ऋजे इति । पुरयस्य । रध्वी इति । सुमीळहे । शतम् । पेरुके । च । पक्वा ।

शाण्डः । दात् । हिरणिनः । स्मत्सदिष्टीन् । दश । वशासः । अभिषाचः । ऋष्वान् ॥ ९ ॥

१उत^१ अपि च १पुरयस्य पुरयनामकस्य स्वभूते १ऋत्रे ऋजुगमने १रध्वी क्षिप्रगामिन्यौ वडवे १मे अश्विनोः स्तुतिं कुर्वतो मम अभूताम् । १सुमीळहे राज्ञि विद्यमाना. सन्तः^२ १शतं गावो ममाभू-
वन् । १पेरुके राज्ञि विद्यमानानि १पक्का पक्कान्यन्नानि ममासन् । १शाण्डः च राजा १हिरणिनः हिर-
ण्यवतः १स्मद्विष्टीन् प्रशस्तदर्शनान् रथान्^३ अश्वान् वा १दश दशसंख्याकान् १वशासः अनुगुणान्^४
१अभिषाच. शत्रूणामभिभावुकान् १ऋष्वान् दर्शनीयान् पुरुषान् अश्विनोः स्तोतृभ्यः १दात् ददातु ॥

सं वां शता नासत्या सहस्राश्वानां पुरुषन्थां गिरे दात् ।

भरद्वाजाय वीर नू गिरे दाद्धता रक्षांसि पुरुदंससा स्युः ॥ १० ॥

सम् । वाम् । शता । नासत्या । सहस्रा । अश्वानाम् । पुरुऽपन्थाः । गिरे । दात् ।

भरत्ऽवाजाय । वीर । नु । गिरे । दात् । हुता । रक्षांसि । पुरुऽदंससा । स्युरिति स्युः ॥ १० ॥

१नासत्या हे अश्विनौ १वां युवयोः १गिरे । गृणातीति गीः स्तोता । तस्मै १अश्वानां १शता शतानि १सहस्रा सहस्राणि च १पुरुषन्था पुरुषन्था नाम राजा १स १दात् संददाति । १वीर हे वीरावश्विनौ ॥ द्विवचनस्य लृक् ॥ १गिरे युवयोः स्तोत्रे १भरद्वाजाय मह्यमपि^५ १नु क्षिप्र १दात् ददातु । किंच हे १पुरुदंससा बहुकर्माणावश्विनौ युवयोरनुग्रहात् १रक्षांसि १हुता हुतानि १स्युः ॥

आ वां सुप्ते वरिमन्सूरिभिः प्याम् ॥ ११ ॥

आ । वाम् । सुप्ते । वरिमन् । सूरिभिः । स्याम् ॥ ११ ॥

हे अश्विनौ १वरिमन् विस्तृते १सुप्ते १वां युवाभ्यां दत्ते सुखावहे धने । 'जलाष सुप्नम्' इति सुखनामसु पाठात् । १सूरिभिः विद्वद्भिः पुत्रादिभिः सह १आ समन्तात् १स्यां भवेयम् ॥ ॥४॥

'उदु श्रिये' इति षडृचं तृतीयं सूक्ते भरद्वाजस्यार्षे त्रैष्टुभसुपोदेवताकम् । अनुक्रम्यते च—
'उदु श्रिये षलुपस्य तु' इति । प्रातरनुवाक उपस्ये कृतौ त्रैष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चैतदादिके द्वे सूक्ते । सूत्र्यते हि—'उदु श्रिय इति सूक्ते' (आश्व. श्रौ. ४.१४) इति ॥

उदु श्रिय उपसो रोचमाना अस्थुरपां नोर्मयो रुशन्तः ।

कृणोति विश्वा सुपथा सुगान्यभूदु वस्वी दक्षिणा मधोनी ॥ १ ॥

उत् । ऊँ इति । श्रिये । उपसः । रोचमानाः । अस्थुः । अपाम् । न । ऊर्मयः । रुशन्तः ।

कृणोति । विश्वा । सुऽपथा । सुऽगानि । अभूत् । ऊँ इति । वस्वी । दक्षिणा । मधोनी ॥ १ ॥

१रोचमानाः दीप्यमानाः १रुशन्तः शुक्लवर्णाः । 'रुशदिति वर्णनाम' (निरु. २.२०) इति यास्कः । १उपस १श्रिये जगतः शोभायै जगद्व्याप्तं वा १अपाम् १ऊर्मयः । १न उदकसबन्धिनस्तरङ्गा इव १उत् १अस्थुः उत्तिष्ठन्ति । अनन्तरमेकवन्निगमः । उषा १विश्वा विश्वानि स्थानानि १सुपथा

१. ख-झ-न-भ- 'उत्' नास्ति । २. ख-घ-झ-न-भ- 'सन्तः' नास्ति । ३. ख-झ-त-न-भ- पुरुषान् रथान्, श-पुरुषान् । ४. ख-झ-त-न-भ-अनुगुणाः, श-आनुगुणाः । ५. ख-झ-न-भ-मह्यमपि ।

सुमार्गाणि सुगानि सुखेन गम्यानि वृणोति करोति । अपि च मघोनी धनवत्युषाः वस्वी
प्रशस्ता दक्षिणा समर्थयित्री च अभूत् ॥

भद्रा ददृक्ष उर्विया वि भास्युत्तं शोचिर्भानवो धामपत्न ।

आविर्वक्षः कृणुषे शुम्भमानोषो देवि रोचमाना महोभिः ॥ २ ॥

भद्रा । ददृक्षे । उर्विया । वि । भासि । उत् । ते । शोचिः । भानवः । धाम् । अपत्नम् ।

आविः । वक्षः । कृणुषे । शुम्भमाना । उर्षः । देवि । रोचमाना । महोभिः ॥ २ ॥

हे उषो देवि भद्रा कल्याणी ददृक्षे दृश्यसे^१ । उर्विया विस्तीर्णा च वि भासि । ते तव
शोचि शोचिष ॥ जसो लुक् ॥ दीप्यमानाः भानव रश्मयः धाम् अन्तरिक्षम् उत् अपत्नम्
उत्पतन्ति । किंच हे उषो देवि महोभिः तेजोभिः शुम्भमाना शोभमाना रोचमाना दीप्यमाना
वक्षः त्वदीयं रूपम् आवि कृणुषे प्रकटीकरोषि ॥

वहन्ति सीमरुणासो रुशन्तो गावः सुभगासुर्विया प्रथानाम् ।

अपेजते शूरो अस्तेव शत्रून्बाधते तमो अजिरो न वोळ्हा ॥ ३ ॥

वहन्ति । सीम् । अरुणासः । रुशन्तः । गावः । सुभगाम् । उर्विया । प्रथानाम् ।

अपे । ईजते । शूरः । अस्ताइव । शत्रून् । बाधते । तमः । अजिरः । न । वोळ्हा ॥ ३ ॥

वरुणासः लोहितवर्णाः रुशन्तः दीप्यमानाः गावः रश्मयः । 'किरणा गावः'
इति रश्मिनामसु पाठात् । सुभगाम् उर्विया उर्वी विस्तीर्णा प्रथानां प्रथमानां सीम् एनामुषोदेवतां
वहन्ति । सेयमुषोदेवता शूरो अस्तेव वीरः क्षेप्तेव शत्रून्^२ तमः अपेजते अपगमयति ।
वोळ्हा सेनायाः अजिरो न क्षिप्रगामी शत्रून् यथा^३ बाधते तथा^३ तमांसि बाधते च ॥

सुगोत ते सुपथा पर्वतेष्ववाते अपस्तरसि स्वभानो ।

सा न आ वह पृथुयामन्नृष्वे रयिं दिवो दुहितरिष्यध्वै ॥ ४ ॥

सुगा । उत् । ते । सुपथा । पर्वतेषु । अवाते । अपः । तरसि । स्वभानो इति स्वभानो ।

सा । नः । आ । वह । पृथुयामन् । ऋष्वे । रयिम् । दिवः । दुहितः । इष्यध्वै ॥ ४ ॥

हे उषो देवि पर्वतेषु उत् दुर्गेष्वपि अवाते गमनसाधनरहिते देशे सुपथा सुपथानि मार्गाणि
सुगा सुगानि सुखेन गम्यानि ते तव भवन्ति । स्वभानो हे स्वप्रकाशो अपः अन्तरिक्षमाकाशम् ।
'आपः' इत्यन्तरिक्षनामसु पाठात् । सामुद्रिकीरपो वा तरसि । पृथुयामन् पृथुरथे ऋष्वे
दर्शनीये दिवो दुहितः अन्तरिक्षसुते हे उषो देवि सा त्वम् इष्यध्वै एषणीयं रयिं धनं न
अस्मभ्यम् आ वह ॥

१. ख-झ-त-श-दृश्यते । २. ख-घ-झ-त-न-भ-श-'शत्रून्' नास्ति । ३. ख-घ-झ-त-
न-भ-श-इव ।

सा वह॑ योक्षभिरवा॒तोषो॑ वरं॑ वह॑सि॒ जोष॑मनु ।

त्वं दि॒वो दु॒हित॒र्या ह॑ दे॒वी पु॒र्वहू॑तौ म॒हना॑ दर्श॒ता भूः ॥ ५ ॥

सा । आ । वह॑ । या । उ॒क्षऽभिः । अवा॑ता । उ॒षः । वरं॑ । वह॑सि । जोष॑म् । अनु ।

त्वम् । दि॒वः । दु॒हितः । या । ह॑ । दे॒वी । पु॒र्वहू॑तौ । म॒हना॑ । दर्श॒ता । भूः ॥ ५ ॥

हे ऽउषः ऽसा त्वं ऽवर धनं मह्यम् ऽआ ऽवह । ऽया त्वम् ऽअवाता अप्रतिगता ऽजोषं प्रीतिम्^१ ऽअनु ऽउक्षभिः अनडुद्धिरश्वैर्वा स्तोत्रभ्यो वर ऽवहसि । किंच हे ऽदिवो ऽदुहितः अन्तरिक्षसुते ऽया ऽत्वं ऽदेवी द्योतमाना ऽपूर्वहूतौ प्रथमाह्वाने प्रातरनुवाके ऽमहना पूजनीया भवसि^२ सा त्वं ऽदर्शता दर्शनीया ऽभूः इति योजना । या दर्शता भूरित्यन्वये यद्वृत्तेन सामानाधिकरण्यात् भूरित्यस्य निघातो न स्यात् ॥

उत्ते॑ वर्यश्चि॒द्वस॑तेर॒प॒स॒न्नरं॑श्च॒ ये पि॑तुभाजो॒ व्यु॑ष्टौ ।

अ॒मा स॑ते वह॑सि भूरि॑ वाम॒मुषो॑ देवि दा॒शुषे॑ म॒र्त्याय॑ ॥ ६ ॥

उत् । ते । वर्यः । चि॒त् । व॒स॒तेः । अ॒प॒स॒न् । नरः । च । ये । पि॒तुऽभाजः । वि॒ऽउ॒ष्टौ ।

अ॒मा । स॒ते । वह॑सि । भूरि॑ । वाम॒म् । उ॒षः । दे॒वि । दा॒शुषे॑ । म॒र्त्याय॑ ॥ ६ ॥

हे उषो देवि ऽते तव ऽव्युष्टौ सत्यां ऽवर्यश्चित् पक्षिणोऽपि ऽवसते. निवासस्थानात् ऽउत् ऽअपसन् उत्पतन्ति । ऽये ऽपितुभाजः हविषां संभक्तार अन्नस्योपाजंका वा । ‘पितु’ इत्यज्ञानामसु पाठात् । ऽनर तेऽपि ऽच उत्पतन्ति । किं च हे ऽउषो ऽदेवि त्वम् ऽअमा समीपे ऽसते वर्तमानाय ऽदाशुषे हविषां प्रदाने ऽमर्त्याय ऽभूरि प्रभूतं ऽवामं धनं ऽवहसि ॥ ५ ॥

‘एषा स्या’ इति षड्रचं चतुर्थं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभम् । अनुक्रम्यते च—‘एषा स्या’ इति । ‘उषस्यं तु’ इति पूर्वसूक्ते उक्तत्वात् इदमपि उषोदेवताकम् । प्रातरनुवाकाश्विन-शस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

ए॒षा स्या॑ नो॒ दु॒हि॒ता दि॒वो॒जाः क्षि॒तीरु॑च्छन्ती॒ मानु॑षीरजीगः ।

या भा॒नुना॑ रु॒शता॑ रा॒म्यास्त्र॑ज्ञायि॒ तिर॑स्तम॒सश्चि॑द॒क्तून् ॥ १ ॥

ए॒षा । स्या॑ । नः । दु॒हि॒ता । दि॒वः॒ऽजाः । क्षि॒तीः । उ॒च्छन्ती॑ । मानु॑षीः । अ॒जीग॑रिति ।

या । भा॒नुना॑ । रु॒शता॑ । रा॒म्यास्त्र॑ । अ॒ज्ञायि॑ । तिरः । तम॑सः । चि॒त् । अ॒क्तून् ॥ १ ॥

ऽएषा ऽस्या सा ऽदिवोजाः दिवो जाता अत एव ऽदुहिता दिवः पुत्री उषाः ऽनः अस्मदर्थम् ऽउच्छन्ती तमांसि वर्जयन्ती ऽक्षितीः प्रजाः ऽमानुषीः ऽअजीगः उद्विरति । ‘जिगर्ति-गिरतिकर्मा वा’ (निरु. ६. ८) इति यास्कः । प्रकाशयतीति यावत् । ऽया ऽरुशता दीप्यमानेन

वभानुना युक्ता वराभ्यासु याम्यासु रात्रिषु । रेफयकारयोर्व्यत्ययः । वक्तून् नक्षत्रादितेजांसि
वतमसश्चित् तमांसि च वतिर तिरस्कुर्वती वज्रायि दृश्यते^१ ॥

वि तद्ययुररुणयुग्मिभरश्चैश्चित्रं भान्त्युषसश्चन्द्ररथाः ।

अग्रं यज्ञस्य बृहतो नयन्तीर्वि ता बाधन्ते तम ऊर्म्यायाः ॥ २ ॥

वि । तत् । युयुः । अरुणयुक्^२मि । अश्वैः । चित्रम् । भान्ति । उपसः । चन्द्ररथाः ।

अग्रम् । यज्ञस्य । बृहतः । नयन्तीः । वि । ताः । बाधन्ते । तमः । ऊर्म्यायाः ॥ २ ॥

वचन्द्ररथाः कान्तिरथा । ‘चन्द्रश्चन्दते कान्तिकर्मणः’ (निरु. ११.५) इति यास्कः ।
ता. वउपस. वत् तदानी प्रातःकाले बृहत. बृहणशीलस्य^३ यज्ञस्य^३ अग्रं मुखं नयन्ती
सपादयन्त्यः वरुणयुग्मिः अरुणवर्णयुक्तैः वश्वैः वि वयुः विस्तीर्णं यान्ति । वचित्रं यथा
भवति तथा भान्ति च । वऊर्म्याया रात्रेः । ‘अक्तुः ऊर्म्या’ इति रात्रिनामसु पाठात् । वतमः ववि
वबाधन्ते सम्यगपनयन्ति च ॥

श्रवो वाजमिषमूर्जं वहन्तीर्नि दाशुषं उषसो मर्त्याय ।

मघोनीर्वीरवत्पत्यमाना अवो धात विधत्ते रत्नमद्य ॥ ३ ॥

श्रवः । वाजम् । इषम् । ऊर्जम् । वहन्तीः । नि । दाशुषे । उपसः । मर्त्याय ।

मघोनीः । वीरवत् । पत्यमानाः । अवः । धात । विधत्ते । रत्नम् । अद्य ॥ ३ ॥

हे वउपसः वदाशुषे हविषां^४ दात्रे^४ वमर्त्याय वश्रवः कीर्तिं ववाजं बलम् वइषम् अन्नम्
वऊर्जं रसं च वहन्तीः वहन्त्यो यूयं वमघोनी धनवत्यः वपत्यमाना. गच्छन्त्यः वअद्य वविधत्ते
परिचरते मह्यं ववीरवत् पुत्रपौत्रादिसहितम् वअवः अन्नम् । ‘सिनम् अव’ इत्यन्ननामसु पाठात् ।
वरत्नं धनं च । ‘श्वात्रं रत्नम्’ इति धननामसु पाठात् । वनि वधात नितरां धत्त ॥

इदा हि वो विधत्ते रत्नमस्तीदा वीराय दाशुषं उषासः ।

इदा विप्राय जरते यदुक्था नि ष्म मावते वहथा पुरा चित् ॥ ४ ॥

इदा । हि । वः । विधत्ते । रत्नम् । अस्ति । इदा । वीराय । दाशुषे । उपसः ।

इदा । विप्राय । जरते । यत् । उक्था । नि । ष्म । मावते । वहथ । पुरा । चित् ॥ ४ ॥

हे वउषसः वइदा वहि इदानीमेव ववः युष्माकं वविधत्ते परिचरते दातुं वरत्नं धनम् वअस्ति ।
वइदा हि इदानीमेव ववीराय प्रेरयित्रे हविषां वदाशुषे यजमानाय दातुं वो रत्नमस्ति । वइदा हि
इदानीमेव वविप्राय प्राज्ञाय वजरते स्तुवते^५ दातुं वो रत्नमस्ति । वयत् यस्मिन् विप्रे वउक्था
उक्थनामकानि स्तोत्राणि विद्यन्ते वमावते मत्सदृशाय यजमानाय^६ तद्वत्नं वनि वहथ । वपुरा वचित्
पुरापि रत्नं मह्यं दत्तम् ॥

१. ख-घ-झ-त-न-भ-श-अदृश्यत । २. ख-झ-न-भ-श-बृहणस्य । ३. ख-झ-न-भ-‘यज्ञस्य’
नास्ति । ४. ख-घ-झ-त-न-भ-श-हवीषि प्रदात्रे । ५. ख-घ-झ-न-भ-‘स्तुवते’ नास्ति । ६. श-जनाय ।

इदा हि तं उषो अद्रिसानो गोत्रा गवामङ्गिरसो गृणन्ति ।

व्यर्केण विभिदुर्ब्रह्मणा च सत्या नृणामभवद्देवहूतिः ॥ ५ ॥

इदा । हि । ते । उषः । अद्रिसानो इत्यद्रिसानो । गोत्रा । गवाम् । अङ्गिरसः । गृणन्ति ।
वि । व्यर्केण । विभिदुः । ब्रह्मणा । च । सत्या । नृणाम् । अभवत् । देवहूतिः ॥ ५ ॥

हे उषो^१ । अद्रिसानो आदृतसानो । ते तव प्रसादात् इदा । हि सद्य एव । गवां गोत्रा
संधान् । अङ्गिरसो गृणन्ति उत्सृजन्ति । तथा च निगमान्तर— ‘ गवां गोत्रमुत्सृजो यदङ्गिरः ’
(ऋ. सं. २. २३. १८) इति । व्यर्केण अर्चनीयेन ब्रह्मणा स्तोत्रेण वि विभिदुः तमांसि विदार-
यन्ति च । नृणां नेतृणां तेषामङ्गिरसां देवहूतिः देवविषया स्तुतिः सत्या सत्यफला^२ अभवत् ॥

उच्छा दिवो दुहितः प्रत्नवन्नो भरद्वाजवद्विधते मघोनि ।

सुवीरं रयिं गृणते रिरिहिरुगायमधि धेहि श्रवो नः ॥ ६ ॥

उच्छ । दिवः । दुहितरिति । प्रत्नवत् । नः । भरद्वाजवत् । विधते । मघोनि ।
सुवीरम् । रयिम् । गृणते । रिरिहि । उरुगायम् । अधि । धेहि । श्रवः । नः ॥ ६ ॥

हे दिवो दुहितः उषः प्रत्नवत् पुरातनेभ्य इव नः अस्मदर्थम् उच्छ तमांसि वर्जय ।
हे मघोनि भरद्वाजवत् विधते परिचरते । भरद्वाजवदिति वचनात् अन्योऽप्यस्ति भरद्वाजः ।
तथा च ब्राह्मणं— ‘ प्राणो वै भरद्वाजवत् ’ इति । गृणते स्तुति कुर्वते मद्य सुवीर कल्याणपुत्र-
पौत्रादियुक्तं रयिं धनं रिरिहि देहि । किंच नः अस्मभ्यम् उरुगायं बहुभिर्गातव्यं श्रवः अन्नम्
अधि धेहि अधिकं प्रयच्छ ॥ ६ ॥

‘ वपुर्नु तत् ’ इत्येकादशर्चं पञ्चमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्चं त्रैष्टुभं मारुतम् । तथा
चानुक्रम्यते— ‘ वपुर्नैकादश मारुतम् ’ इति । व्यूहहे दशरात्रे षष्ठेऽहनि आग्निमारुत इदं
सूक्तं मारुतनिविद्धानम् । सूत्रितं च— ‘ हविष्यान्तं वपुर्नु तत् ’ (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति । वैश्वदेवे
पर्वणि मारुतसप्तकपालस्य ‘ प्र चित्रमर्कम् ’ इति याज्या । सूत्रितं च— ‘ प्र चित्रमर्कं गृणते तुरायेति
नवानुयाजाः ’ (आश्व. श्रौ. २. १६) इति । एकादशने मारुते पशौ ‘ प्र चित्रमर्कम् ’ इत्येषैव
याज्या । सूत्रितं च— ‘ प्र चित्रमर्कं गृणते तुरायारा इवेदचरमा अहेव ’ (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

वपुर्नु तच्चिकितुषे चिदस्तु समानं नाम धेनु पत्यमानम् ।

मर्तेष्वन्यद्दोहसे पीपाय सकृच्छुक्रं दुदुहे पृश्निरुधः ॥ १ ॥

वपुः । नु । तत् । चिकितुषे । चित् । अस्तु । समानम् । नाम । धेनु । पत्यमानम् ।

मर्तेषु । अन्यत् । दोहसे । पीपाय । सकृत् । शुक्रम् । दुदुहे । पृश्निः । ऊर्धः ॥ १ ॥

तत् प्रसिद्धं समानम् एकरूपम् । मरुतः सर्वदा समानरूपा । तथा च निगमान्तरम्—
‘ अज्येष्टासो अकनिष्ठास एते ’ (ऋ. सं. ५. ६०. ५) इति । नाम स्थिराणामपि नामकं धेनु

प्रीणयितुं पत्यमानं सर्वदा गच्छत् वपुः मरुतां रूपं^१ चिकितुषे विदुषे^२ स्तोत्रे^३ नु क्षिप्रम् अस्तु
प्रादुर्भवत् । चित् इति पूरकम् । किञ्च तद्रूपं मर्तेषु मर्त्यलोके^३ अन्यत् ओषधिवनस्पत्यादिकं दोहसे
कामान् दोहं पीपाय आप्याययति । किञ्च मरुतामेव निर्देशात् पृश्नि अन्तरिक्षं सृष्टुं सवत्स-
रस्य वर्षासु शुक्रं शुक्रवर्णम् ऊध उदकं दुदुहे क्षरति ॥

ये अग्नयो न शोशुचन्निधाना द्विर्यत्त्रिर्मरुतो वावृधन्त ।

अरेणवो हिरण्ययास एषां साकं नृम्णैः पौंस्यैभिश्च भूवन् ॥ २ ॥

ये । अग्नयः । न । शोशुचन् । इधाना । द्विः । यत् । त्रिः । मरुतः । ववृधन्त ।

अरेणवः । हिरण्ययासः । एषाम् । साकम् । नृम्णैः । पौंस्यैभिः । च । भूवन् ॥ २ ॥

ये मरुतः इधानाः अग्नयो न समिध्यमाना अग्नय इव शोशुचन् दीप्यन्ते । यत् ये
मरुत द्वि द्विगुणं त्रि त्रिगुणं च ववृधन्त इच्छानुरूपं वर्धन्ते ॥ संहितायां दीर्घञ्छान्दस ॥
एषां मरुतां रथाः अरेणवः रेणुरहिताः हिरण्ययासः हिरण्ययालंकाराश्च भवन्ति । ते मरुतः नृम्णै
धनैः पौंस्यैभिः बलैः च साकं सार्धं भूवन् प्रादुर्भवन्ति । तथा च निगमान्तर—‘ये पृषतीभि-
र्ऋष्टिभिः’ (ऋ. सं. १ ३७. २) इति ॥

रुद्रस्य ये मीळहुषः सन्ति पुत्रा यांश्चो नु दाधृविर्भरध्वै ।

विदे हि माता महो मही वा सेत्पृश्निः सुभ्वे^३ गर्भमाधात् ॥ ३ ॥

रुद्रस्य । ये । मीळहुषः । सन्ति । पुत्रा । यान् । चो इति । नु । दाधृविः । भरध्वै ।

विदे । हि । माता । महः । मही । सा । सा । इत् । पृश्निः । सुभ्वे । गर्भम् । आ । अधात् ॥ ३ ॥

मीळहुषः सेक्तुः रुद्रस्य पुत्राः ये मरुतः सन्ति दाधृविः धरित्री पृश्निः अन्तरिक्षं
यांश्चो नु यांश्च मरुतो नु भरध्वै भर्तुं क्षमा भवति । विदे हि सर्वज्ञाता हि महः महतामेषां
माता सा पृश्निः मही महती । किञ्च सा पृश्निः सुभ्वे नृणां सम्यक् भवनाय गर्भम् उदकम्
आधात् आधत्ति ॥

न य ईषन्ते जनुषोऽया न्वन्तः सन्तोऽवद्यानि पुनानाः ।

निर्यदुहे शुचयोऽनु जोषमनु श्रिया तन्वमुक्षमाणाः ॥ ४ ॥

न । ये । ईषन्ते । जनुषः । अया । नु । अन्तरिति । सन्तः । अवद्यानि । पुनानाः ।

निः । यत् । दुहे । शुचयः । अनु । जोषम् । अनु । श्रिया । तन्वम् । उक्षमाणाः ॥ ४ ॥

ये प्रसिद्धा मरुतः जनुषः जनान् स्तोतृन् प्रति अया अयेन गमनसाधनेन न ईषन्ते
न गच्छन्ति । किं तेषां रक्षणीयत्वाभावात् गमनाभावो नेत्याह । अन्तः सन्तः सर्वेषां हृदि वर्त-
माना एव अवद्यानि पापानि पुनानाः शोधयन्तः । तथा च निगमान्तर—‘प्राणा वै मरुतः स्वापयः’

१. ख-घ-झ-त-न-भ-श-‘रूपं’ नास्ति ।

२. ख-घ-झ-त-न-भ-श-‘विदुषे’ नास्ति ।

३. घ-मनुष्यलोके; त-य-श-मर्त्यलोकेषु । ४. ख-घ-झ-त-न-भ-श-तेऽमी ।

(ऐ. ब्रा ३.१६) इति । अतः सर्वप्राणिनां हृदि वर्तमानत्वात् तेषां गमनं नास्तीति अध्यात्मं प्राणरूपेणावस्थानं^१ दर्शितं भवति । शीघ्रगामित्वं तु तेषामधिदैवतरूपेणेति^२ द्रष्टव्यम् । यत् यदा ऽशुचयः दीप्यमाना मरुतः ऽजोषमनु स्तोतृणां काममनु ऽनिः ऽदुहूँ नितरां दुहन्त्युदकम् । तथा ऽश्रिया दीप्या ऽनु अनुगताः ऽतन्वम् आत्मीयं शरीरं प्रकाशयन्तः । ऽउक्षमाणाः भूमिं सिञ्चन्तो भवन्ति । यद्वा । तन्वं विस्तीर्णं यथा भवति तथा उक्षमाणा भूमिं सिञ्चन्तो भवन्तीत्यर्थः ।

मक्षू न येषु दोहसै चिदया आ नाम धृष्णु मारुतं दधानाः ।

न ये स्तौना अयासो म्हा नू चित्सुदानुरवं यासदुग्रान् ॥ ५ ॥

मक्षू । न । येषु । दोहसै । चित् । अयाः । आ । नाम । धृष्णु । मारुतम् । दधानाः ।

न । ये । स्तौनाः । अयासः । म्हा । नु । चित् । सुदानुः । अवं । यासत् । उग्रान् ॥ ५ ॥

१ येषु प्रसिद्धेषु मरुतसु ऽधृष्णु धर्षकं ऽमारुतं ऽनाम मरुत्संज्ञकं शस्त्रम् ऽआ^३ ऽदधानाः उच्चारयन्तः ऽअयाः उपगच्छन्तः स्तोतारः ऽमक्षू क्षिप्रं ऽदोहसे कामान् दौधुं क्षमा भवन्ति । ऽन इति संप्रत्यर्थः । ऽये ऽस्तौनाः स्तेनास्तिरोहिता वा स्तोतृधनानामपहतारः ऽअयासः गन्तारो भवन्ति । ऽम्हा महत्त्वेन युक्ताश्च भवन्ति ऽउग्रान् तान् । कुद्धान् ऽसुदानुः शोभनहविर्दानो यजमानः ऽअव ऽयासत् अवयजते । अपगतक्रोधान् करोति । ऽन इति संप्रत्यर्थः ॥ ॥ ७ ॥

त इदुग्राः शर्वसा धृष्णुषेणा उभे युजन्त रोदसी सुमेके ।

अर्ध स्मैषु रोदसी स्वशोचिरामवत्सु तस्थौ न रोकः ॥ ६ ॥

ते । इत् । उग्राः । शर्वसा । धृष्णुऽसेनाः । उभे इति । युजन्त । रोदसी इति । सुमेके इति सुऽमेके ।

अर्ध । स्म । एषु । रोदसी । स्वऽशोचिः । आ । अमवत्सु । तस्थौ । न । रोकः ॥ ६ ॥

१ ते मरुतः ऽउग्रा ऽशर्वसा बलेन वेगेन^४ युक्ताः ऽधृष्णुषेणाः धर्षकसेनाः ऽसुमेके सुरुषे ऽउभे ऽरोदसी द्यावापृथिव्यौ ऽयुजन्तं योजयन्ति । ऽवृष्ट्या पृथिवीं तर्पयन्तीत्यभिप्रायः । ऽअर्ध ऽस्म अपि च ऽएषु^५ येषु^६ मरुतसु ऽरोदसी रुद्रस्य पत्नी माध्यमिकी वाक् ऽस्वशोचिः स्वदीप्तिर्वर्तते ऽअमवत्सु बलवत्सु तेषु ऽरोक दीप्तिः बाधको वा ऽन ऽआ ऽतस्थौ न तिष्ठति । न निःसरत्येवेत्यर्थः ॥

अनेनो वो मरुतो यामो अस्त्वनश्चश्चिद्यमजत्यरथीः ।

अनवसो अनभीशू रजस्तूवि रोदसी पथ्या याति सार्धन् ॥ ७ ॥

अनेनः । वः । मरुतः । यामः । अस्तु । अनश्चः । चित् । यम् । अजति । अरथीः ।

अनवसः । अनभीशूः । रजऽस्तूः । वि । रोदसी इति । पथ्याः । याति । सार्धन् ॥ ७ ॥

हे ऽमरुतः । वः युष्माकं संबन्धी ऽयामः रथः ऽअनेनः पापरहितं यथा भवति तथा ऽअस्तु प्रादुर्भवतु । किंच ऽयं यामम् ऽअरथीः । रथि सारथिः । न रथिररथीः^६ । असारथिरपि स्तोता

१. ख-झ-न-भ-प्राणिरूपेणा° । २. ख-झ-भ-नामावि°; त-न-श-तामधि° । ३. ख-झ-त-न-भ-श-आ ' नास्ति । ४. झ-वेगेन वा । ५. ख-झ-त-न-भ-श-येषु; घ-झ-एषु, य-तेषु । ६. ख-झ-त-न-भ-रथिररथिः ।

वअजति प्रेरयति स रथः^१ वअनश्चश्चित् अश्चरहितोऽपि वअनवसः पथ्यदनरहितः वअनभीशुः पाश-
रहितोऽपि वरजस्तू उदकस्य प्रेरकः वसाधन् स्तोतृणां कामान् साधयन् वरोदसी द्यावापृथिव्यौ
वपथ्याः पथोऽन्तरिक्षमार्गान् वि वयाति विविधं गच्छति ॥

नास्य वर्ता न तरुता न्वस्ति मरुतो यमवथ वाजसातौ ।

तोके वा गोषु तनये यमप्सु स व्रजं दर्ता पार्ये अध द्योः ॥ ८ ॥

न । अस्य । वर्ता । न । तरुता । नु । अस्ति । मरुतः । यम् । अवथ । वाजसातौ ।
तोके । वा । गोषु । तनये । यम् । अप्सु । सः । व्रजम् । दर्ता । पार्ये । अध । द्योः ॥ ८ ॥

हे वमरुत ववाजसातौ संग्रामे ययम् अवथ रक्षथ अस्य जनस्य वर्ता प्रेरकः वन वअस्ति ।
अस्य वतरुता वनु हिसिता च वन अस्ति । वअध अपि च वतोके पुत्रे वतनये पौत्रे धने वा वगोषु
ववा वअप्सु वा निमित्तभूतेषु ययम् अवथ वसः^२ वपार्ये संग्रामे वद्योः दीप्तस्यापि^३ विजिगीषोर्वा शत्रोः
वव्रजं गवा संघ वदर्ता दारयिता भवति ॥

प्र चित्रमर्कं गृणते तुराय मारुताय स्वतवसे भरध्वम् ।

ये सहांसि सहसा सहन्ते रेजते अग्ने पृथिवी मखेभ्यः ॥ ९ ॥

प्र । चित्रम् । अर्कम् । गृणते । तुराय । मारुताय । स्वतवसे । भरध्वम् ।
ये । सहांसि । सहसा । सहन्ते । रेजते । अग्ने । पृथिवी । मखेभ्यः ॥ ९ ॥

हे वअग्ने वगृणते शब्दं कुर्वते स्तूयमानाय वा वतुराय त्वरिताय वस्वतवसे स्वभूतबलाय वमारुताय
मरुतां गणाय वचित्र दर्शनीयम् वअर्कम् अन्न हविः । 'स्वधा अर्कः' इत्यन्ननामसु पाठात् । वप्र
वभरध्वम् । त्वत्सहायभूताः^४ ऋत्विजस्त्वं च सर्वे यूयं प्रभरत । यथा लोके बहुष्वेकार्यकरेषु
मुख्यमेकं संबोध्य यूयमेवं कुरुतेति प्रार्थना तद्वदत्रापि मुख्यमग्निमेकमेव संबोध्य प्रभरध्वमिति
बहुवचनप्रयोगः । वये मरुत वसहांसि शत्रूणां बलानि वसहसा बलेन वसहन्ते अभिभवन्ति
वमखेभ्यः मंहनीयेभ्यो मरुद्भ्यो भयात् वपृथिवी वरेजते कम्पते ॥ मारुतायेति तद्धितवृत्तावन्तभूता-
नामपि मरुतां बुद्ध्या प्रविभागात् य इति प्रत्ययमर्शः । यथा महाभाष्ये—'अथ शब्दानुशासनम् ।
केषां शब्दानाम्' (पा. म. १. १. १) इति । यथा वा लोके राजपुरुष इत्युक्ते कस्य राज इति ॥

त्विषीमन्तो अध्वरस्येव दिद्युत्तृषुच्यवसो जुहो^३ नाग्नेः ।

अर्चत्रयो धुनयो न वीरा भ्राजज्जन्मानो मरुतो अधृष्टाः ॥ १० ॥

त्विषीमन्तः । अध्वरस्येव । दिद्युत् । तृषुच्यवसः । जुहोः । न । अग्नेः ।

अर्चत्रयः । धुनयः । न । वीराः । भ्राजज्जन्मानः । मरुतः । अधृष्टाः ॥ १० ॥

वमरुतः वअध्वरस्येव यज्ञस्येव वदिद्युत् द्योतमानाः वतृषुच्यवसः क्षिप्रगमनाः वअग्नेः
वजुहो वन रश्मय इव वत्विषीमन्तः दीप्तिमन्तः वअर्चत्रयः अर्चनीयाः वधुनयो वन सपत्नान्
कम्पयन्त इव ववीराः शूरा वभ्राजज्जन्मानः दीप्तशरीराः वअधृष्टा परैरनभिभूताश्च भवन्ति ॥

१. त३-श-यामः । २. ख-ज्ञ-त-न-भ-श- 'सः' नास्ति । ३. ख-दीप्तस्य, झ-त-न-भ-श-
दीप्तस्यास्य । ४. ख-ज्ञ-न-भ-त्वत्सहायप्रभूता ।

तं वृधन्तं मारुतं भ्राजदृष्टिं रुद्रस्य सूनुं हवसा विवासे ।

दिवः शर्धाय शुचयो मनीषा गिरयो नार्प उग्रा अस्पृधन् ॥ ११ ॥

तम् । वृधन्तम् । मारुतम् । भ्राजत् ऽऋष्टिम् । रुद्रस्य । सूनुम् । हवसा । आ । विवासे ।

दिवः । शर्धाय । शुचयः । मनीषाः । गिरयः । न । आपः । उग्राः । अस्पृधन् ॥ ११ ॥

वत् प्रसिद्धं वृधन्त वर्धमानं वभ्राजदृष्टि भ्राजमानऋष्टि वरुद्रस्य वसूनुं पुत्रं वमारुतं मरुद्गणं वहवसा स्तोत्रेण वआ वविवासे परिचरामि । किञ्च वदिवः स्तोत्रुः वशुचयः निर्मला वमनीषा स्तुतयः वउग्राः उदृणां वशर्धाय मारुताय बलाय । 'तृक्ष शर्ध' इति बलनामसु पाठात् । वआपः आमुवन्तः वगिरयो वन मेघा इव । 'गिरि व्रजः' इति मेघनामसु पाठात् । वअस्पृधन् अस्पृधन्तः ॥ ८ ॥

'विशेषां वः' इत्येकादशचं षष्ठं सूक्त भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभं मैत्रावरुणम् । तथा चानुकम्प्यते— 'विशेषां मैत्रावरुणम्' इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । मैत्रावरुणे पशौ 'आ यातं मित्रावरुणा' इति पञ्चपुरोडाशस्यानुवाक्या । सूत्रितं च— 'आ यातं मित्रावरुणा सुशस्या नो मित्रावरुणा हव्यजुष्टिम्' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति । व्यूहहे दशरात्रे सप्तमेऽहनि प्रउगशस्त्रे 'प्र यद्वाम्' इति मैत्रावरुणस्तृतीयस्तुचः । तथा च सूत्रितं— 'प्र यद्वां मित्रावरुणा स्पर्धन्ना गोमता नासत्या रथेन' (आश्व. श्रौ. ८. ९) इति ॥

विशेषां वः सुतां ज्येष्ठतमा गीभिर्मित्रावरुणा वावृधध्यै ।

सं या रश्मेव यमतुर्यमिष्टा द्वा जना असमा बाहुभिः स्वैः ॥ १ ॥

विशेषाम् । वः । सुताम् । ज्येष्ठतमा । गीः ऽभिः । मित्रावरुणा । वावृधध्यै ।

सम् । या । रश्माऽइव । यमतुः । यमिष्टा । द्वा । जनान् । असमा । बाहुऽभिः । स्वैः ॥ १ ॥

वविशेषां^१ वसतां मध्ये वज्येष्ठतमा ज्येष्ठतमौ मित्रावरुणौ ववः वां वगीभिः स्तुतिभिः वववृधध्यै वर्धयितुं प्रवृत्तोऽस्मि । वया यौ वद्वा द्वौ सहितौ वअसमा विषमौ । 'त्रिरश्रि हन्ति चतुरश्रिरुग्रः' (क्र. सं. १. १५२. २) इति निगमान्तरेणासाम्यं दर्शितम् । 'यमिष्टा यन्वृत्तमौ वस्वैः आत्मयै वबाहुभिः वरश्मेव रश्मिनेवाश्वान् वजनान् वस वयमतुः संयच्छतः^३ । बाहुभिरिति बहुवचनं पूजार्थम् ॥

इयं मद्रां प्र स्तृणीते मनीषोप प्रिया नमसा बहिरिच्छ ।

यन्तं नो मित्रावरुणावधृष्टं छर्दिर्यद्वा वरूध्यं सुदान् ॥ २ ॥

इयम् । मत् । वाम् । प्र । स्तृणीते । मनीषा । उप । प्रिया । नमसा । बहिः । अच्छ ।

यन्तम् । नः । मित्रावरुणौ । अधृष्टम् । छर्दिः । यत् । वाम् । वरूध्यम् । सुदान् इति सुऽदान् ॥ २ ॥

१. घ-झ-त-न-श-अस्पृधन्ते, ज-य-स्पृधन्ते । २. ख-विशेषा देवानाम् । ३. ख-घ-झ-त-न-भ-श-संगच्छतः ।

हे मित्रावरुणौ वृवां युवां वृमत् सम वृहयं वृमनीषा स्तुतिः वृप्र वृस्तृणीते प्रच्छादयति ।
 वृप्रिया हे प्रियौ युवां वृनमसा अन्नेन हविषा सह वृउप गच्छति च । युवयोः वृबर्हिः यज्ञम्
 वृअच्छ अभिगच्छति च । हे वृमित्रावरुणौ वृन. अस्मभ्यम् वृअष्टष्टम् अनभिभूतं वृछर्दिः
 गृहं वृयन्तं प्रयच्छतम् । हे वृसुदानू शोभनदानौ वृवां युवयो. सबन्धि युवाभ्यां देयं वृयत् गृहं
 वृवरूथ्य शीतवातातपानां वारयितुं भवति ॥

आ यातं मित्रावरुणा सुशस्त्युप प्रिया नमसा हूयमाना ।

सं यावमःस्थो अपसेव जनान्श्रुधीयतश्चिद्यतथो महित्वा ॥ ३ ॥

आ । यातम् । मित्रावरुणा । सुशस्ति । उप । प्रिया । नमसा । हूयमाना ।

सम् । यौ । अमःस्थः । अपसाइव । जनान् । श्रुधिऽयत् । चित् । यत्तथ । महित्वा ॥ ३ ॥

हे मित्रावरुणौ वृसुशस्ति शोभनशंसनं वृनमसा अन्नेन हविषा स्तोत्रेण वा वृहूयमाना
 स्तूयमानौ वा वृप्रिया विश्वस्य प्रियौ वृउप वृआ वृयातम् उपागच्छतम् । वृयौ वृमहित्वा महत्त्वेन
 युक्तौ युवां वृश्रुधीयत श्रुधिमन्त्रं यज्ञो वात्मन इच्छतो वृजनान् वृअमःस्थ कर्मण्यधिकृत. पुरुषः ।
 'अप अम' इति कर्मनामसु पाठात् । वृअपसेव कर्मणेव वृसं वृयतथ संयच्छथः ॥

अश्वा न या वाजिना पूतबन्धू ऋता यद्भर्मदितिर्भरध्वै ।

प्र या महि महान्ता जायमाना घोरा मर्तीय रिपवे नि दीधः ॥ ४ ॥

अश्वा । न । या । वाजिना । पूतबन्धू इति पूतऽबन्धू । ऋता । यत् । गर्भम् । अदितिः । भरध्वै ।

प्र । या । महि । महान्ता । जायमाना । घोरा । मर्तीय । रिपवे । नि । दीधरिति दीधः ॥ ४ ॥

वृया यौ वृअश्वा वृन अश्वाविव वृवाजिना वाजिनौ बलिनौ वृपूतबन्धू पूतस्तोत्रौ वृऋता
 सत्यौ च । वृयत् यौ वृगर्भं गर्भभूतौ वृअदितिः देवी वृभरध्वै बभार । किञ्च वृया यौ
 वृजायमाना जायमानावेव वृमहि महतः वृमहान्ता महत्तरौ प्रभूतौ मित्रावरुणौ वृमर्तीय
 मर्त्याय वृरिपवे हिंसकाय वृघोरा घोरौ घातकौ वृनि वृदीध. निदधारादितिः स्त्रोदरे ॥

विश्वे यद्वौ मंहना मन्दमानाः क्षत्रं देवासो अदधुः सजोषाः ।

परि यद्भूथो रोदसी चिदुर्वी सन्ति स्पशो अदब्धासो अमूराः ॥ ५ ॥

विश्वे । यत् । वाम् । मंहना । मन्दमानाः । क्षत्रम् । देवासः । अदधुः । सजोषाः ।

परि । यत् । भूथः । रोदसी इति । चित् । उर्वी इति । सन्ति । स्पशः । अदब्धासः । अमूराः ॥ ५ ॥

वृविश्वे सर्वे वृदेवास देवाः वृसजोषाः परस्परं प्रीतियुक्ताः वृयत् यौ वृवां युवां वृमंहना
 महत्त्वेन वृमन्दमाना. स्तुवन्तः वृक्षत्र बलम् वृअदधुः धत्तवन्तः । किञ्च वृयत् यौ युवाम्
 वृउर्वी विस्तीर्णे वृरोदसी द्यावापृथिव्यौ वृपरि वृभूथः परिभवथ. तयोर्युवयोः वृअदब्धास
 अहिंसिता. वृअमूरा. अमूढा. वृस्पशः रश्मयश्चरा वा वृसन्ति ॥ ॥ ५ ॥

ता हि क्षत्रं धारयेथे अनु द्यून्द्देथे सानुमुपमादेव द्योः ।

दृळ्हो नक्षत्र उत विश्वदेवो भूमिमातान्धां धासिनायोः ॥ ६ ॥

ता । हि । क्षत्रम् । धारयेथे इति । अनु । द्यून् । दृहेथे इति । सानुम् । उपमात् ऽईव । द्योः ।
दृळ्हः । नक्षत्रः । उत । विश्वऽदेवः । भूमिम् । आ । अतान् । द्याम् । धासिना । आयोः ॥ ६ ॥

१ता तौ मित्रावरुणौ युवाम् १अनु १द्यून् दिवसे दिवसे १क्षत्रं बलं १धारयेथे १हि । १द्योः
अन्तरिक्षस्य १सानुं समुच्छ्रितप्रदेशं मेघं सूर्यं वा १दृहेथे दृढीकृतम् । १उपमादिव । उप-
सीयते प्रक्षिप्यते इति उपमात् स्थूणा । सा यथा वत्सं धारयति तद्वदित्यर्थः । १दृळ्हः
युवाभ्यां दृढीकृतश्च मेघ १नक्षत्रः अन्तरिक्षं ध्याप्नुवान् । १उत अपि च १विश्वदेवः सूर्यः
१भूमि १धां दिवं च १आयो मनुष्यस्य । 'दुह्यवः आयवः' इति मनुष्यनामसु पाठात् । १धासिना
अग्नेन हविषा । 'क्षुत् धासि' इत्यन्ननामसु पाठात् । आप्यायित् । सन् १आतान् आतनोति
युवाभ्यां दृढीकृत एव ॥

ता विग्रं धैथे जठरं पूणध्या आ यत्सन्न सभृतयः पूणन्ति ।

न मृष्यन्ते युवतयोऽवाता वि यत्पयो विश्वजिन्वा भरन्ते ॥ ७ ॥

ता । विग्रम् । धैथे इति । जठरम् । पूणध्या । आ । यत् । सन्न । सऽभृतयः । पूणन्ति ।
न । मृष्यन्ते । युवतयः । अवाताः । वि । यत् । पयः । विश्वऽजिन्वा । भरन्ते ॥ ७ ॥

१ता तौ मित्रावरुणौ युवां १विग्रं प्राज्ञं १यजमानम् । 'विग्रः विग्रः' इति मेधाविनामसु
पाठात् । १धैथे धारयथः १जठरम् उदरं १पूणध्या सोमेन पूरयितुम् । १यत् यदा १सभृतय
सह भ्रियमाणा ऋविजः १सन्न यज्ञसदनम् १आ १पूणन्ति आपूरयन्ति । १विश्वजिन्वा हे
विश्वजिन्वानौ १यत् यदा १पयः जलं भवद्भ्यां प्रहितं तदा १युवतयः नद्यः दिशो वा १न
१मृष्यन्ते रजसा नाभिभूयन्ते । १अवाताः अशुष्काश्च १वि १भरन्ते विभूतिं धारयन्ति ॥

ता जिह्या सदमेदं सुमेधा आ यद्राँ सत्यो अरतिर्ऋते भूत् ।

तद्राँ महित्वं घृतान्नावस्तु युवं दाशुषे वि चयिष्टमंहः ॥ ८ ॥

ता । जिह्या । सदम् । आ । इदम् । सुऽमेधाः । आ । यत् । वाम् । सत्यः । अरतिः । ऋते । भूत् ।
तत् । वाम् । महिऽत्वम् । घृतऽअन्नौ । अस्तु । युवम् । दाशुषे । वि । चयिष्टम् । अंहः ॥ ८ ॥

१ता तौ मित्रावरुणौ युवां १सुमेधाः प्राज्ञः १जिह्या वाचा १सदं सर्वदा १इदं जलम् १आ
याचते । आ इत्युपसर्गदर्शनात् योग्यक्रियाध्याहारात् याचत इत्यध्याह्रियते । पूर्वस्यामृचि जलस्य
प्रकृतत्वात् बुद्धौ विपरिवर्तमान जलमिदं शब्देन परामृश्यते । १यत् यदा १वां युवयो १अरतिः
अभिगन्ता १ऋते यज्ञे १सत्यः मायारहितः १आ १भूत् आभवति हे १घृतान्नौ १तत् १महित्वम्
अपेक्षितप्रदातृत्वलक्षण १वां युवयो । १अस्तु । किंच १युवं युवां १दाशुषे दाशुषो यजमानस्य ॥ षष्ठ्यर्थे
चतुर्थी ॥ १अहः पार्प १वि १चयिष्टं विनाशयतमित्यर्थः ॥

प्र यद्वी मित्रावरुणा स्पर्धन्प्रिया धाम युवधिता मिनन्ति ।

न ये देवास ओहसा न मर्ता अयज्ञसाचो अप्यो न पुत्राः ॥ ९ ॥

प्र । यत् । वाम् । मित्रावरुणा । स्पर्धन् । प्रिया । धाम । युवधिता । मिनन्ति ।

न । ये । देवास । ओहसा । न । मर्ता । अयज्ञसाच । अप्यः । न । पुत्राः ॥ ९ ॥

हे मित्रावरुणौ वं युवयोः प्रिया प्रियाणि धाम धामानि कर्माणि युवधिता युवाभ्यां विहितानि यत् ये^१ अयजन्तो जना^२ स्पर्धन् स्पर्धमानाः प्र मिनन्ति हिंसन्ति । ये च देवासः देवाः ओहसा वहनसाधनेन स्तोत्रेण न युज्यन्ते । मर्ता मनुष्याश्च ओहसा न युज्यन्ते । ये च अप्यः । अप कर्म । तद्वन्त अयज्ञसाच^३ न यज्ञयुक्ता^४ वृथाकर्माणि कुर्वन्त^५ इत्यर्थः^३ । ये च न पुत्राः । पुणन्तीति पुत्रा । न पुत्रा अपुणन्त इत्यर्थः । तान् सर्वान् वि चयिष्टमित्यनुषज्यते ॥

वि यद्वाचं कीस्तासो भरन्ते शंसन्ति के चिन्निविदो मनानाः ।

आद्रीं ब्रवाम सत्यान्युक्था नर्किदेवेभिर्यतथो महित्वा ॥ १० ॥

वि । यत् । वाचम् । कीस्तासः । भरन्ते । शंसन्ति । के । चित् । निविदः । मनानाः ।

आत् । वाम् । ब्रवाम । सत्यानि । उक्था । नर्किः । देवेभिः । यतथः । महित्वा ॥ १० ॥

यत् यदा कीस्तासः मेधाविन उद्गातारः । 'उशिज कीस्तासः' इति मेधाविनामसु पाठात् । वाचं स्तुति वि भरन्ते पृथक् उच्चारयन्ति तदा के चित् बहुचा मनानाः अग्न्यादीन् स्तुवन्त निविदः शंसन्ति । आत् तथा सति वं युवाभ्यां सत्यानि उक्थानि स्तोत्राणि वय ब्रवाम । महित्वा महत्त्वेन देवेभिः अन्यैर्देवैः सह नर्किः यतथः न गच्छथ ॥

अवोरित्था वां छर्दिषो अभिष्टौ युवोर्मित्रावरुणावस्कृधोयु ।

अनु यद्गावः स्फुरानृजिप्यं धृष्णुं यद्रणे वृषणं युनजन् ॥ ११ ॥

अवोः । इत्था । वाम् । छर्दिषः । अभिष्टौ । युवोः । मित्रावरुणौ । अस्कृधोयु ।

अनु । यत् । गावः । स्फुरान् । ऋजिप्यम् । धृष्णुम् । यत् । रणे । वृषणम् । युनजन् ॥ ११ ॥

हे मित्रावरुणौ अवो अवतोः वं युवयोः अभिष्टौ अभिगमने छर्दिषः गृहाय सुखाय वा । चतुर्थ्यर्थे षष्ठौ । युवामभिगतेषु स्तोत्रेषु युवो युवयोः संबन्धि^५ युवाभ्यां देयं तद्रूपादिकम् अस्कृधोयु अविच्छिन्नं भवति । तथा च यास्कः—'अस्कृधोयुरकृध्वायुः । कृध्विति ह्रस्वनाम निकृत्तं भवति' (निरु. ६. ३) इति । इत्था सत्यमेव । कदा मित्रावरुणयोरभिगमनमित्यत आह । यत् यदा गावः स्तुतयः अनु स्फुरान् अनुस्फुरेयु । यदा च ऋजिप्यम् ऋजुगामिनं धृष्णुं शत्रूणां धर्षक वृषण कामानां वर्षितारं सोमं रणे रमणे यज्ञे युनजन् यजमाना युज्युः ॥ १० ॥

१. ख-झ-त-भ-ये यजः, न-ये यज्ञ, श-ये यजमानाः । २. ख-झ-त-न-भ-श-यज्ञयुक्ता न ।

३. ख-त-न-श-कुर्वन्तीत्यर्थः, झ-भ-कुर्वन्तीत्यर्थः । ४. ख-झ-न-भ-'संबन्धि' नास्ति । ५. ख-झ-न-भ-तदा ।

‘श्रुष्टी वाम्’ इत्येकादशर्चं सप्तमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्चं त्रैष्टुभमैन्द्रावरुणम् । तथा चानुक्रम्यते—
 ‘श्रुष्टी वामैन्द्रावरुणमुपान्त्ये जगत्स्यौ’ इति । ‘प्र सन्नाजे, इन्द्रावरुणा सुतपो’ इत्येते जगत्स्यौ शिष्टा-
 स्त्रिष्टुभ । इन्द्रावरुणौ देवता । आभिप्लविकेपूक्थ्येषु तृतीयसवने होत्रकशस्त्रेषु स्तोमवृद्धौ मैत्रा-
 वरुणस्येदमावापार्थं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘श्रुष्टी वां यज्ञो युवा नरा’ (आश्व. श्रौ. ७. ९) इति ।
 तृतीयसवने ‘इन्द्रावरुणा सुतपाविमं सुतम्’ इति प्रशास्तुः प्रस्थितयाज्या । सूत्रितं च—‘इन्द्रावरुणा
 सुतपाविम सुतमिन्द्रश्च सोमं पिबत बृहस्पते’ (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति । उक्थ्ये तृतीयसवने
 ‘इन्द्रावरुणा मधुमत्तमस्य’ इति मैत्रावरुणस्य शस्त्रयाज्या । सूत्रितं च—‘इन्द्रावरुणा मधुमत्त-
 मस्येति याज्या’ (आश्व. श्रौ. ६. १) इति ॥

श्रुष्टी वां युज्ञ उद्यतः सजोषा मनुष्वद्वृक्तबर्हिषो यजध्वै ।

आ य इन्द्रावरुणाविषे अद्य महे सुम्नाय मह आववर्तत ॥ १ ॥

श्रुष्टी । वाम् । युज्ञ । उत्स्यत । सजोषा । मनुष्वत् । वृक्तबर्हिषः । यजध्वै ।

आ । यः । इन्द्रावरुणौ । इषे । अद्य । महे । सुम्नाय । महे । आववर्तत ॥ १ ॥

‘महे मंहनीयौ हे’ इन्द्रावरुणौ ‘वां युवयोरर्थे’ श्रुष्टी क्षिप्र । तथा च यास्कः—‘श्रुष्टीति
 क्षिप्रनामाशु अष्टीति’ (निरु. ६. १२) । ‘यज्ञः सोम’ सजोषा ऋत्विग्भिः सहितः । ‘अद्य’ आ
 समन्तात् । ‘उद्यतः’ प्रवृत्तः । ‘य’ सोम । ‘मनुष्वत्’ मनोरिव । ‘वृक्तबर्हिषः’ स्तीर्णबर्हिषः यजमानस्य
 ‘इषे’ अन्नार्थं । ‘महे’ महते । ‘सुम्नाय सुखाय च’ यजध्वै यष्टुं वाम् । ‘आववर्तत’ आवर्तयति ॥

‘ता हि श्रेष्ठा देवताता तुजा शूराणां शर्विष्ठा ता हि भूतम् ।

मघोनां मंहिष्ठा तुविशुष्मं ऋतेन वृत्रतुरा सर्वसेना ॥ २ ॥

ता । हि । श्रेष्ठा । देवताता । तुजा । शूराणाम् । शर्विष्ठा । ता । हि । भूतम् ।

मघोनाम् । मंहिष्ठा । तुविशुष्मा । ऋतेन । वृत्रतुरा । सर्वसेना ॥ २ ॥

हे इन्द्रावरुणौ । ‘ता’ तौ प्रसिद्धौ युवां । ‘श्रेष्ठा श्रेष्ठौ’ देवताता देवतातौ यज्ञे । ‘इष्टिः देवताता’
 इति यज्ञनामसु पाठात् । ‘तुजा धनानां प्रेरकौ’ हि । ‘भूतं’ भवतम् । किंच । ‘ता’ तौ । ‘हि’ युवां
 ‘शूराणां मध्ये’ शर्विष्ठा अतिशयेन बलवन्तौ भूतम् । किंच । ‘मघोनां’ दानवतां । ‘महिष्ठा दानुनमौ’
 ‘तुविशुष्मा बहुबलौ’ ऋतेन सत्येन । ‘वृत्रतुरा शत्रूणां हिंसकौ’ सर्वसेना कृत्स्नसेनौ च भूतमिति ॥

ता गृणीहि नमस्यैभिः शूषैः सुम्नेभिरिन्द्रावरुणा चक्राना ।

वज्रेणान्यः शर्वसा हन्ति वृत्रं सिषत्त्यन्यो वृजनेषु विप्रः ॥ ३ ॥

ता । गृणीहि । नमस्यैभिः । शूषैः । सुम्नेभिः । इन्द्रावरुणा । चक्राना ।

वज्रेण । अन्यः । शर्वसा । हन्ति । वृत्रम् । सिषत्ति । अन्यः । वृजनेषु । विप्रः ॥ ३ ॥

२. ख-झ-न-भ-मघोना देवानाम् ।

हे भरद्वाज ऽनमस्येभि स्तुत्यैः ऽशूपैः बलैः । 'शूपम्' इति बलनामसु पाठात् । ऽसुस्त्रेभिः सुखैश्च सर्वैः ऽचकानां स्तुतौ ॥ कायति शब्दकर्मा । तस्य लिट् कानचि रूपमिदम् ॥ ऽता ताविन्द्रावरुणौ ऽगृणीहि स्तुहि । ऽअन्यः तयोरन्य इन्द्रः ऽवृत्रं वृत्रनामकमसुर ऽवज्रेण ऽहन्ति । ऽअन्य वरुणः ऽविप्रः प्राज्ञः ऽवृजनेषु स्तोतृणामुद्गवेषु रक्षितुं ऽशवसा बलेन ऽसिषक्तिः संगच्छते ॥

प्राश्च यन्नरश्च वावृधन्त विश्वे देवासो नरां स्वगूर्ताः ।

प्रेभ्य इन्द्रावरुणा महित्वा द्यौश्च पृथिवि भूतमूर्वी ॥ ४ ॥

प्राः । च । यत् । नरः । च । ववृधन्तः । विश्वे । देवासः । नराम् । स्वऽगूर्ताः ।

प्र । एभ्यः । इन्द्रावरुणा । महिऽया । द्यौः । च । पृथिवि । भूतम् । उर्वी इति ॥ ४ ॥

ऽनरां नृणां मनुष्याणां मध्ये ऽप्राश्च स्त्रियश्च । 'मेना ज्ञा इति स्त्रीणाम्' (निरु. ३ २१) इति यास्कवचनान् । ऽनरश्च पुरुषाश्च ऽविश्वे सर्वे ऽदेवासः देवाः स्तोतारः ॥ देवासः इत्यत्र 'पुमान् स्त्रिया' इत्येकशेषात् देव्यश्च देवाश्च देवास इति निर्देशः पुंवन्निर्देशः ॥ ऽस्वगूर्ता स्वयमुद्यताः ऽयत् यदा ऽववृधन्त स्तुतिभिर्वर्धयन्ते^१ तदा हे इन्द्रावरुणौ ऽमहित्वा महत्त्वयुक्तौ ऽएभ्यः स्तोतृभ्यः ऽप्र ऽभूतं प्रभवतम् । हे ऽद्यौ ऽपृथिवि ऽच उभे ऽउर्वी विस्तीर्णे युवामेभ्यः प्र भूतमित्यनुषङ्गः ॥

स इत्सुदानुः स्वर्वां क्रतावेन्द्रा यो वां वरुण दाशति त्मन् ।

इषा स द्विपस्तरैदास्वान्वंसद्रयिं रयिवतश्च जनान् ॥ ५ ॥

सः । इत् । सुऽदानुः । स्वऽवान् । क्रतुऽवा । इन्द्रा । यः । वाम् । वरुणा । दाशति । त्मन् ।

इषा । सः । द्विपः । तरेत् । दास्वान् । वसत् । रयिम् । रयिऽवतः । च । जनान् ॥ ५ ॥

हे ऽइन्द्रा इन्द्रौ ऽवरुणा हे वरुणौ ॥ इतरेतरयोगादुभयत्र द्विवचनप्रयोगः । वरुणेत्यत्र संहिताया ह्रस्वञ्छान्दसः ॥ ऽवां युवाभ्यां ऽय यजमानः ऽत्मन् आत्मनैव ऽदाशति हवीषि ददाति ऽस ऽइत् स एव ऽसुदानुः शोभनदानो भवति । ऽस्ववान् धनवांश्च ऽक्रतावा यज्ञवांश्च भवति । किञ्च ऽसः ऽदास्वान् दानवान् ऽद्विपः द्वेष्टुः ऽइषा अग्नेन जयलब्धेन सह ऽतरेत् प्राप्येत । अपि च ऽरयिं धनं ऽरयिवत धनवतः ऽजनान् पुत्रान् ऽच ऽवंसत् संभजेत्^२ ॥ ॥ ११ ॥

यं युवं दाश्वध्वराय देवा रयिं धत्थो वसुमन्तं पुरुक्षुम् ।

अस्मे स इन्द्रावरुणावपि ष्यात्प्र यो भनक्ति वनुषामशस्तीः ॥ ६ ॥

यम् । युवम् । दाशुऽध्वराय । देवा । रयिम् । धत्थ । वसुऽमन्तम् । पुरुऽक्षुम् ।

अस्मे इति । सः । इन्द्रावरुणौ । अपि । स्यात् । प्र । यः । भनक्ति । वनुषाम् । अशस्तीः ॥ ६ ॥

ऽदेवा देवौ स्तूयमानौ हे ऽइन्द्रावरुणौ ऽयुवं युवां ऽदाश्वध्वराय दत्तहविष्काय ऽवसुमन्तं धनानुबन्धनं ऽपुरुक्षुं बह्व्रजं पूर्णयशस्कं वा ऽयं यादृशं ऽरयिं धनं ऽधत्थः प्रयच्छथ । ऽयः ऽपि च ऽवनुषां हिंसकानाम् ऽअशस्ती अकीर्ती । शत्रुकृतान्ययशंसीत्यर्थः । ऽप्र ऽभनक्ति प्ररुजति ऽसः तादृशो रयिः ऽअस्मे अस्मासु ऽस्यात् भूयात् ॥

१. य-स्तुत्या वर्धन्ते वर्धयन्ति । २. ख-ज्ञ-भ-संभजते, न-श-संभजते ।

उत नः सुत्रात्रो देवगोपाः सूरिभ्य इन्द्रावरुणा रयिः ध्यात् ।

येषां शुष्मः पृतनासु साह्वान्प्र सद्यो धुम्ना तिरते ततुरिः ॥ ७ ॥

उत । नः । सुऽत्रात्रः । देवऽगोपाः । सूरिऽभ्यः । इन्द्रावरुणा । रयिः । स्यात् ।

येषाम् । शुष्मः । पृतनासु । साह्वान् । प्र । सद्यः । धुम्ना । तिरते । ततुरिः ॥ ७ ॥

उत अपि च इन्द्रावरुणा हे इन्द्रावरुणौ सूरिभ्य स्तोत्रभ्यः नः अस्मभ्य सुत्रात्रः सुरक्ष देवगोपा । देवा गोपा गोप्तारो यस्य स तथाविध । रयिः धनं स्यात् भूयात् । किंच येषाम् अस्माकं शुष्म बलं पृतनासु युद्धेषु साह्वान् शत्रूणामभिभविता सततुरिः हिंसकश्च सन् धुम्ना यक्षांसि सद्य एव प्र तिरते सम्यक् तिरस्कुर्यात् ॥

नू न इन्द्रावरुणा गृणाना पृङ्क्तं रयिं सौश्रवसाय देवा ।

इत्था गृणन्तो महिनस्य शर्धोऽपो न नावा दुरिता तरेम ॥ ८ ॥

नु । नः । इन्द्रावरुणा । गृणाना । पृङ्क्तम् । रयिम् । सौश्रवसाय । देवा ।

इत्था । गृणन्तः । महिनस्य । शर्धे । अपः । न । नावा । दुःऽइता । तरेम ॥ ८ ॥

हे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ गृणाना स्तूयमानौ युवा नः अस्मभ्य सौश्रवसाय । सुश्रवसो भावः सौश्रवसम् । तस्मै सुश्रवस्त्वायै रयि धनं नु क्षिप्रं पृङ्क्तं प्रयच्छतम् । किंच देवा हे देवौ महिनस्य महतोर्युवयो शर्धे । बलम् इत्था इत्थं गृणन्तः स्तुवन्तो वयं दुरितानि नावा अपो न उदकानीव तरेम ॥

प्र सप्रज्ञे बृहते मन्म नु प्रियमर्च देवाय वरुणाय सप्रथः ।

अयं य उर्वी महिना महिन्नतः क्रत्वा विभात्यजरो न शोचिषा ॥ ९ ॥

प्र । सप्रज्ञे । बृहते । मन्म । नु । प्रियम् । अर्च । देवाय । वरुणाय । सप्रथः ।

अयम् । यः । उर्वी इति । महिना । महिन्नतः । क्रत्वा । विभाति । अजरः । न । शोचिषा ॥ ९ ॥

हे स्तोत सप्रज्ञे आज्ञया राज्ञां शासकाय बृहते परिवृढाय देवाय द्योतमानाय वरुणाय प्रियं मनोहरं सप्रथ सर्वतः पृथु । तथा च यास्क.—‘ सप्रथाः सर्वतः पृथुः ’ (निरु. ६ ७) इति । मन्म स्तोत्रं नु अद्य प्र अर्च प्रोच्चारय । अयं यः योऽयं वरुणः महिना महिन्ना युक्तः महिन्नतः महाकर्मा क्रत्वा प्रज्ञया च युक्तः अजरो न जरारहितश्च उर्वी विस्तीर्णे द्यावापृथिव्यौ शोचिषा दीप्या विभाति विभासयति ॥

इन्द्रावरुणा सुतपाविमं सुतं सोमं पिबतं मयं धृतव्रता ।

युवो रथो अध्वरं देववीतये प्रति स्वसंरमुप याति पीतये ॥ १० ॥

इन्द्रावरुणा । सुतऽपौ । इमम् । सुतम् । सोमम् । पिबतम् । मयम् । धृतऽव्रता ।

युवोः । रथः । अध्वरम् । देवऽवीतये । प्रति । स्वसंरम् । उप । याति । पीतये ॥ १० ॥

१. ख-भ-सौश्रवसाय, ज्ञान-सुयशस्त्वाय, श-सुयशस्त्वाय । २. ख-ज्ञ-न-भ-महिन्नतो महाव्रत ।

१ इन्द्रावरुणा हे इन्द्रावरुणौ १ सुतपौ सुतस्य सोमस्य पातारौ युवां १ मद्यं मदकरं १ सुतम् अभिषुतम् १ इमं १ सोमं १ पिबतम् । किञ्च १ धृतव्रता हे धृतकर्माणौ १ युवोः युवयो १ रथ १ अध्वरम् उद्दिश्य १ देववीतये देवानां पानार्थं १ पीतये युवयोरपि सोमपानार्थं १ स्वसरं मार्गं १ प्रति १ उप १ याति ॥

इन्द्रावरुणा मधुमत्तमस्य वृष्णः सोमस्य वृष्णा वृषेथाम् ।

इदं वामन्धः परिषिक्तमस्मे आसद्यास्मिन्बर्हिषि मादयेथाम् ॥ ११ ॥

इन्द्रावरुणा । मधुमत्सुतमस्य । वृष्णः । सोमस्य । वृष्णा । आ । वृषेथाम् ।

इदम् । वाम् । अन्धः । परिषिक्तम् । अस्मे इति ।

आसद्य । अस्मिन् । बर्हिषि । मादयेथाम् ॥ ११ ॥

१ इन्द्रावरुणा हे इन्द्रावरुणौ १ वृष्णा कामानां वर्षितारौ युवां १ मधुमत्तमस्य अतिशयेन मधुमन्तं १ रसवन्तं १ वृष्णः वर्षितार १ सोमस्य सोमम् १ आ १ वृषेथाम् अश्रीतम् । तथा च शतपथ-ब्राह्मणं—‘ यथाभागमावृषायध्वमिति यथाभागमश्रीतेत्येवैतदाह ’ (श. ब्रा. २. ४. २. २०) इति । १ वां युवयोरर्थे १ इदम् १ अन्धः सोमरूपमन्नम् १ अस्मे अस्माभिः १ परिषिक्तं पात्रेषु । अतः १ आसद्य उपविश्य १ अस्मिन् १ बर्हिषि यज्ञे १ मादयेथां सोमपानेनेति शेषः ॥ ॥ १२ ॥

‘ सं वां कर्मणा ’ इत्यष्टचमष्टमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रावैष्णवम् । अनुक्रम्यते च—‘ स वामष्टावैन्द्रावैष्णवम् ’ इति । उक्त्ये तृतीयसवनेऽच्छावाकश्च एतत् सूक्तम् । सूत्र्यते हि—‘ सं वां कर्मणेन्द्राविष्णू मदपती मदानामिति याज्या ’ (आश्व. श्रौ. ६. १) इति । सोमातिरेके प्रातः-सवने नैमित्तिके शस्त्रे परिहिते सति गाणगारिमते ‘ स वाम् ’ इति तस्य शस्त्रयाज्या । सूत्रितं च—‘ ऐन्द्रावैष्णव्येति गाणगारिदैवतप्रधानत्वात् सं वां कर्मणा समिषा हिनोमि ’ (आश्व. श्रौ. ६. ७) इति । सोमातिरेके माध्यंदिनसवने ‘ या विश्वासां ’ इत्येषा शस्त्रयाज्या । सूत्रितं च—‘ या विश्वासां जनितारा मतीनामिति याज्या ’ (आश्व. श्रौ. ६. ७) इति । उक्त्ये तृतीयसवनेऽच्छावाकस्य ‘ इन्द्राविष्णू मदपती ’ इति शस्त्रयाज्या । सूत्रं तूदाहृतम् । तृतीयसवनेऽच्छावाकस्य ‘ इन्द्राविष्णू पिबतम् ’ इति प्रस्थितयाज्या । सूत्रितं च—‘ इन्द्राविष्णू पिबतं मध्वो अस्येमं स्तोममर्हते जातवेदसे ’ (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति ॥

सं वां कर्मणा समिषा हिनोमीन्द्राविष्णू अपसस्पारे अस्य ।

जुषेथां यज्ञं द्रविणं च धत्तमरिष्टैर्नः पथिभिः पारयन्ता ॥ १ ॥

सम् । वाम् । कर्मणा । सम् । इषा । हिनोमि । इन्द्राविष्णू इति । अपसः । पारे । अस्य ।

जुषेथाम् । यज्ञम् । द्रविणम् । च । धत्तम् । अरिष्टैः । नः । पथिभिः । पारयन्ता ॥ १ ॥

हे १ इन्द्राविष्णू १ वां युवां १ कर्मणा स्तोत्रेण १ इषा हविषा च १ सं १ हिनोमि सम्यक् प्रेरयामि । १ अपसः कर्मणः १ अस्य उक्त्यस्य १ पारे समाप्तौ १ यज्ञं १ जुषेथां सेवेथाम् । किञ्च १ अरिष्टैः अनुपद्रवैः १ पथिभिः मार्गैः १ नः अस्मान् १ पारयन्ता पारं नयन्तौ युवां १ द्रविणं धनं १ धत्तम् अस्मभ्यं दत्तम् ॥

या विश्वासां जनितारा मतीनामिन्द्राविष्णू कलशा सोमधाना ।

प्र वां गिरः शस्यमाना अवन्तु प्र स्तोमासो गीयमानासो अकैः ॥ २ ॥

या । विश्वासां । जनितारा । मतीनाम् । इन्द्राविष्णू इति । कलशा । सोमधाना ।

प्र । वाम् । गिरः । शस्यमानाः । अवन्तु । प्र । स्तोमासः । गीयमानासः । अकैः ॥ २ ॥

यथा यौ प्रसिद्धौ ऽइन्द्राविष्णू ऽविधामां सर्वासां ऽमतीनां स्तुतीनां ऽजनितारा जनितारौ ॥
'जन जनने' इत्यस्मात् धातो तृचि इदं रूपम् । यद्वा । 'जनी प्रादुर्भावे' इत्यस्मात्
धातोरेव तृचि 'जनिता मन्त्रे' इति निपातनात् णिलोपः ॥ ऽकलशा कलशौ ऽसोमधाना
सोमस्य निधानभूतौ च स्याताम् । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । हे इन्द्राविष्णू ऽवा युवां ऽशस्यमाना
उच्चार्यमाणाः शस्त्ररूपाः । गिरः वाचः । प्र अवन्तु प्राप्तुवन्तु । अकैः स्तोतृभिः । गीयमानास
गीयमानाः । स्तोमासः स्तोमा स्तोत्राणि च । प्र अवन्तु प्राप्तुवन्तु ॥

इन्द्राविष्णू मदपती मदानामा सोमं यातं द्रविणो दधाना ।

सं वामञ्जन्तुर्भुक्तिर्मतीनां सं स्तोमासः शस्यमानास उक्थैः ॥ ३ ॥

इन्द्राविष्णू इति । मदपती इति मदपती । मदानाम् । आ । सोमम् । यातम् । द्रविणो इति । दधाना ।

सम् । वाम् । अञ्जन्तु । अक्तुभिः । मतीनाम् । सम् । स्तोमासः । शस्यमानासः । उक्थैः ॥ ३ ॥

हे ऽइन्द्राविष्णू ऽमदानां सोमानां ऽमदपती स्वामिनौ । मदपती इत्यत्र मदशब्दः^१
अनुवादः । ऽद्रविणो द्रविणानि धनान्यपि ॥ द्रविणा उ इति पदद्वयमेकीभूय द्रविणो इति
निष्पन्नं पदम् ॥ ऽदधाना दधानौ युवां ऽसोमम् अभि^२ ऽआ ऽयातम् । ऽमतीनां स्तोतृणां
ऽस्तोमासः स्तोत्राणि उक्थैः शस्त्रैः । सार्धं ऽशस्यमानासः उच्चार्यमाणाः ऽवां युवाम् ऽभुक्तिभि
तेजोभिः ऽसम् ऽअञ्जन्तु^३ समर्धयन्तु । सं समिति द्विरुक्तिरादरार्था ॥

आ वामश्वासो अभिमातिषाह इन्द्राविष्णू सधमादो वहन्तु ।

जुषेथां विश्वा हवना मतीनामुप ब्रह्माणि शृणुतं गिरो मे ॥ ४ ॥

आ । वाम् । अश्वासः । अभिमातिऽसहः । इन्द्राविष्णू इति । सधमादः । वहन्तु ।

जुषेथाम् । विश्वा । हवना । मतीनाम् । उप । ब्रह्माणि । शृणुतम् । गिरः । मे ॥ ४ ॥

हे ऽइन्द्राविष्णू ऽवा युवाम् ऽअभिमातिषाहः अभिमातीनां हिंसकानामभिभवितारः
ऽसधमादः सह साद्यन्तः । अश्वासः अश्वाः । आ वहन्तु । मतीनां स्तोतृणां विश्वा विश्वानि
सर्वाणि । हवना हवनानि स्तोत्राणि । जुषेथां सेवेथाम् । तदर्थं । मे मदीयानि । ब्रह्माणि
स्तोत्राणि । गिरः शस्त्ररूपा वाचश्च । उप । शृणुतम् ॥

इन्द्राविष्णू तत्पनयाय्यं वां सोमस्य मदे उरु चक्रमाथे ।

अकृणुतमन्तरिक्षं वरीयोऽग्रथतं जीवसे नो रजांसि ॥ ५ ॥

इन्द्राविष्णू इति । तत् । पनयाय्यम् । वाम् । सोमस्य । मदे । उरु । चक्रमाथे इति ।

अकृणुतम् । अन्तरिक्षम् । वरीयः । अग्रथतम् । जीवसे । नः । रजांसि ॥ ५ ॥

हे इन्द्राविष्णू वां युवयो वत कर्म पनयाय्यं स्तुत्यम् । किं तत् कर्मेत्यत आह । सोमस्य मदे सति यत् उरु विस्तीर्णं चक्रमाथे विचक्रमाथे^१ । यद्यपि विष्णोरेव विक्रमः तथापि एकार्थत्वादुभयोरित्युच्यते । यच्च अन्तरिक्षं वरीयः उत्तरम् अकृणुतम् अकुरुतम् । यदपि च रजांसि लोकान् सर्वान् । 'लोका रजांस्युच्यन्ते' इति यास्कः । न अस्माकं जीवसे जीवनाथ अग्रथतम् अप्रथयतम् ॥

इन्द्राविष्णू हविषा वावृधानाग्राद्वाना नमसा रातहव्या ।

घृतासुती द्रविणं धत्तमस्मे समुद्रः स्थः कलशः सोमधानः ॥ ६ ॥

इन्द्राविष्णू इति । हविषा । ववृधाना । अग्रद्वाना । नमसा । रातहव्या ।

घृतासुती इति घृतद्वानासुती । द्रविणम् । धत्तम् । अस्मे इति ।

समुद्रः । स्थः । कलशः । सोमधानः ॥ ६ ॥

घृतासुती घृतान्नौ इन्द्राविष्णू युवां हविषा सोमेन वावृधाना वर्धमानौ अग्राद्वाना सोमाग्रस्य^२ शुक्रस्य अत्तारौ नमसा नमस्कारेण रातहव्या दत्तहविष्कौ यजमानैः अस्मे अस्मभ्यं द्रविणं धनं धत्तं प्रयच्छतम् । किञ्च युवां समुद्रः उदधिरिव स्थः भवथ । यतः सोमधानः सोमनिधानः कलशः भवथः ॥

इन्द्राविष्णू पिबतं मध्वो अस्य सोमस्य दक्षा जठरं पृणेत्याम् ।

आ वामन्धांसि मदिराण्यग्मन्नुप ब्रह्माणि शृणुतं हव मे ॥ ७ ॥

इन्द्राविष्णू इति । पिबतम् । मध्वः । अस्य । सोमस्य । दक्षा । जठरम् । पृणेत्याम् ।

आ । वाम् । अन्धांसि । मदिराणि । अगमन् । उप । ब्रह्माणि । शृणुतम् । हवम् । मे ॥ ७ ॥

दक्षा हे दर्शनीयौ इन्द्राविष्णू युवां मध्वो^३ अस्य मदकरमिम सोमस्य सोमं पिबतम् । किञ्च जठरम् उदरं पृणेत्यां सोमेन पूरयेथाम् । हे इन्द्राविष्णू वां युवां मदिराणि मदकराणि अन्धांसि सोमात्मकान्यन्नानि आ अगमन् अभिगच्छन्तु । मे मदीयानि ब्रह्माणि स्तोत्राणि हव मदीयमाह्वानं च उप ऋणुतम् ॥

१. ख-घ-झ-न-भ-श- 'विचक्रमाथे' नास्ति । २. ख-घ-झ-न-भ-सोमस्य । ३. ख-झ-न-भ-श- 'मध्वो...युवा' नास्ति, घ-मध्व मधुरस्य मधुरमस्य सोमस्य इमं सोमं पिबतं जठरं पृणेत्या पूरयेथाम् । वां युवाम्; त-अस्य सोमस्य इमं सोम मध्वः मधुरं पिबतम् । तेन च जठरमुदरं सोमेन पृणेत्या पूरयेथाम् । हे इन्द्राविष्णू वा युवाम् ।

उभा जिग्यथुर्न परा जयेथे न परा जिग्ये कतरश्चनैनोः ।

इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेथां त्रेधा सहस्रं वि तदैरयेथाम् ॥ ८ ॥

उभा । जिग्यथुः । न । परा । जयेथे इति । न । परा । जिग्ये । कतरः । चन । एनोः ।

इन्द्रः । च । विष्णो इति । यत् । अपस्पृधेथाम् ।

त्रेधा । सहस्रम् । वि । तत् । ऐरयेथाम् ॥ ८ ॥

हे इन्द्राविष्णू उभा उभौ युवां वजिग्यथुः शत्रून्जैष्टम् । न परा जयेथे न पुनः कदाचन पराजयेथे । एनो एनयोर्युवयोर्मध्ये कतरश्चन एकतरोऽपि न परा जिग्ये न पराजैष्ट । हे विष्णो इन्द्रश्च त्वं च युवां यत् यद्वस्तु प्रति अपस्पृधेथाम् असुरैः सहास्पृधेथां त्रेधा लोकवेदवागात्मना त्रिधा स्थितं सहस्रम् अमितं च वि यत् ऐरयेथां व्यक्रमेथामित्यर्थः । तथा च ब्राह्मणम्—‘ उभा जिग्यथुरित्यच्छावाकस्योभौ हि तौ जिग्यतुर्न परा जयेथे न परा जिग्ये इति न हि तयोः कतरश्चन परा-जिग्य इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेथां त्रेधा सहस्रं वि तदैरयेथामितीन्द्रश्च ह वै विष्णुश्चासुरैर्युधाते तान् ह स्म जित्वोचतुः कल्पामहा इति ते ह तथेत्यसुरा ऊचुः सोऽब्रवीदिन्द्रो यावदेवायं विष्णुस्त्रिविक्रमते तावदस्माकमथ युष्माकमितरदिति स इमाल्लोकान्विचक्रमेऽथो वेदानथो वाचं तदाहुः किं तत्सहस्र-मितीमे लोका इमे वेदा अथो वागिति ब्रूयादैरयेथामैरयेथाम्’ (ऐ. ब्रा. ६. १५) इति । यद्वा । तत् सहस्रं गवां सहस्रं त्रेधा व्यैरयेथामित्यर्थः ॥ ॥ १३ ॥

‘ घृतवती भुवनानाम् ’ इति षडृचं नवमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्धं जागतं द्यावापृथिवीदेवताकम् । तथा चानुक्रम्यते—‘ घृतवती षट् द्यावापृथिवीयं जागतम् ’ इति । आभिष्टविके पञ्चमेऽहनि वैश्वदेव-शस्त्र आद्यस्तृचो द्यावापृथिव्यनिविद्धानार्थः । सूत्रितं च—‘ घृतवती भुवनानामभिश्चियेन्द्र ऋभुभि-र्वाजवजिरिति तृचौ ’ (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति । बृहस्पतिसवेऽपि वैश्वदेवशस्त्र एष तृचः । सूत्रितं च (आश्व. श्रौ. ९. ५) । आभिष्टविके तृतीयेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे ‘ घृतेन द्यावापृथिवी ’ इति तिस्रो द्यावापृथिव्यनिविद्धानार्थाः । सूत्रितं च—‘ घृतेन द्यावापृथिवी इति तिस्रोऽनश्चो जातः ’ (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति ॥

घृतवती भुवनानामभिश्चियोर्वी पृथ्वी मधुदुधे सुपेशसा ।

द्यावापृथिवी वरुणस्य धर्मेणा विष्कभिते अजरे भूरिरेतसा ॥ १ ॥

घृतवती इति घृतऽवती । भुवनानाम् । अभिऽश्चिया ।

उर्वी इति । पृथ्वी इति । मधुदुधे इति मधुऽदुधे । सुऽपेशसा ।

द्यावापृथिवी इति । वरुणस्य । धर्मेणा ।

विष्कभिते इति विऽस्कभिते । अजरे इति । भूरिऽरेतसा ॥ १ ॥

वद्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ घृतवती दीप्तिमत्यौ उदकवत्यौ वा । ' वनं घृतम् ' इत्युदक-
नामसु पाठात् । भवत इति शेषः । वभुवनानां भूतानाम् अभिश्रिया अभिश्रयणीये^१ भवत इति
सर्वत्रानुसंधेयम् । उर्वी विस्तीर्णे पृथ्वी बहुकार्यरूपेण प्रथिते च मधुदुघे मधुन उदकस्य
दोग्धौ सुपेशसा सुरूपे वरुणस्य सर्वस्य निधामकस्य धर्मणा धारणेन^२ विष्कभिते पृथग्धारिते
अजरे नित्ये भूरिरेतसा बहुरेतस्के बहुकार्ये^३ वा भवतः^४ । अत्र साक्षात् द्यावापृथिव्योः स्तुतिः प्रसज्जात्
वरुणस्येति द्रष्टव्यम् ॥

असञ्चन्ती भूरिधारे पर्यस्वती घृतं दुहाते सुकृते शुचित्रते ।

राजन्ती अस्य भुवनस्य रोदसी अस्मे रेतः सिञ्चतं यन्मनुर्हितम् ॥ २ ॥

असञ्चन्ती इति । भूरिधारे इति भूरिऽधारे । पर्यस्वती इति ।

घृतम् । दुहाते इति । सुकृते । शुचित्रते इति शुचिऽत्रते ।

राजन्ती इति । अस्य । भुवनस्य । रोदसी इति ।

अस्मे इति । रेतः । सिञ्चतम् । यत् । मनुऽहितम् ॥ २ ॥

असञ्चन्ती असज्यमाने व्युदस्यन्त्यौ वा भूरिधारे बहुधारे । दिवो वृष्टिधाराः पृथिव्याश्चाहुत्यु-
द्धतरसधाराः । एवमुभयोरपि बहुधारत्वम्^५ । पर्यस्वती उदकवत्यौ । तथा च यास्क. — ' असज्य-
माने इति वा व्युदस्यन्त्याविति वा बहुधारे उदकवत्यौ ' (निरु. ५.२) इति । शुचित्रते शुचिक्रिये
द्यावापृथिव्यौ सुकृते शोभनकारिणे यजमानाय घृतं सस्यादिसमृद्धिहेतुमुदकं दुहाते । अथ
प्रत्यक्षस्तुतिः । रोदसी हे द्यावापृथिव्यौ अस्य भुवनस्य भूतजातस्य राजन्ती ईशाने युवाम् अस्मे
अस्मासु रेतः प्रजननसमर्थं वीर्यं सिञ्चतम् । यत् रेतः मनुर्हितं मनुष्येभ्यो हितम् ॥

यो वामृजवे क्रमणाय रोदसी मर्तौ ददाश धिषणे स साधति ।

प्र प्रजार्भिर्जायते धर्मणस्परि युवोः सिक्ता विषुरूपाणि सव्रता ॥ ३ ॥

यः । वाम् । ऋजवे । क्रमणाय । रोदसी इति । मर्तौ । ददाश । धिषणे इति । सः । साधति ।

प्र । प्रऽजार्भिः । जायते । धर्मणः । परि । युवोः । सिक्ता । विषुरूपाणि । सऽव्रता ॥ ३ ॥

धिषणे धृष्टे सर्वस्य भुवनस्य निवासभूते वा हे रोदसी वाम् युवाभ्यां यः मर्तः मर्त्यः
ऋजवे क्रमणाय युवयोः सुखगमनाय ददाश हवीषि ददाति सः मर्त्यः साधति^६ कामान्
साधयति । किञ्च प्रजार्भिः पुत्रपौत्रादिभिः प्र जायते प्रवृद्धो भवति । धर्मणः कर्मणः
परि उपरि युवोः युवयोः सिक्ता सिक्तानि रेतसि विषुरूपाणि नानावर्णानि सव्रता समान-
कर्माणि भूतानि जायन्ते ॥

१ ख-घ-झ-न-भ-श-अभिश्चयणीयेन । २. य-धारकेन । ३. य-बहुकार्येति भावः । ४. ख-झ-न-भ-बहुधारम्, श-बहुधारं त्वम् । ५. ख-झ-न-भ-स साधति ।

घृतेन द्यावापृथिवी अभिवृते घृतश्रिया घृतपृचा घृतावृधा ।

उर्वी पृथ्वी होतृवूर्ये पुरोहिते ते इद्विप्रा ईळते सुम्नमिष्टये ॥ ४ ॥

घृतेन । द्यावापृथिवी इति । अभिवृते इत्यभिऽवृते । घृतऽश्रिया । घृतऽपृचा । घृतऽवृधा ।
उर्वी इति । पृथ्वी इति । होतृवूर्ये । पुरोहिते इति पुरऽहिते ।
ते इति । इत् । विप्राः । ईळते । सुम्नम् । इष्टये ॥ ४ ॥

१ द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ २ घृतेन उदकेन ३ अभिवृते आवृते ४ भवतः । ५ घृतश्रिया उदक
श्रयन्त्यौ च ६ घृतपृचा घृतसंपृक्ते च ७ घृतावृधा ८ घृत वर्धयन्त्यौ च ९ उर्वी विस्तीर्णे १० पृथ्वी प्रथिते च
भवतः । ११ होतृवूर्ये १२ यज्ञे १३ पुरोहिते यजमानै पुरस्कृते च भवतः । १४ विप्राः प्राज्ञाः १५ स्तोतारः १६ ते
१७ इत् द्यावापृथिव्यावेव १८ इष्टये यज्ञाय । ' होत्रा इष्टिः ' इति यज्ञनामसु पाठात् । १९ सुम्नं सुखम्
२० ईळते याचन्ते । सुखे सति हि यागाः प्रवर्तन्ते ॥

मधु नो द्यावापृथिवी मिमिक्षतां मधुश्रुतां मधुदुघे मधुव्रते ।

दधाने यज्ञं द्रविणं च देवता महि श्रवो वाजमस्मे सुवीर्यम् ॥ ५ ॥

मधु । नः । द्यावापृथिवी इति । मिमिक्षताम् ।
मधुऽश्रुतां । मधुदुघे इति मधुऽदुघे । मधुव्रते इति मधुऽव्रते ।
दधाने इति । यज्ञम् । द्रविणम् । च । देवता ।
महि । श्रवः । वाजम् । अस्मे इति । सुवीर्यम् ॥ ५ ॥

१ मधुश्रुता उदकस्य क्षारयिष्यौ २ मधुदुघे उदकदोष्यौ ३ मधुव्रते उदकार्थकर्माणौ ४ देवता
देवताभूते ५ अस्मे अस्मासु ६ यज्ञं ७ द्रविणं धनं ८ च ९ महि महत् १० श्रव यज्ञः । ११ वाजम् अश्व १२ सुवीर्यं
सुवीर्यत्वं च १३ दधाने ददत्यौ १४ द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ १५ नः अस्मान् १६ मधु मधुना ॥ तृतीयै-
कवचनस्य लुक् ॥ १७ मिमिक्षतां सिञ्चताम् ॥

ऊर्जं नो द्यौश्च पृथिवी च पिन्वतां पिता माता विश्वविदा सुदंससा ।

संरराणे रोदसी विश्वशंभुवा सनि वाजं रयिमस्मे समिन्वताम् ॥ ६ ॥

ऊर्जम् । नः । द्यौः । च । पृथिवी । च । पिन्वताम् । पिता । माता । विश्वऽविदा । सुदंससा ।
संरराणे इति सम्ऽरराणे । रोदसी इति । विश्वशंभुवा ।
सनिम् । वाजम् । रयिम् । अस्मे इति । सम् । इन्वताम् ॥ ६ ॥

१. ख-घ-झ-न-भ-श-अपवृते । २. ख-झ-त-न-भ-श-घृतवृधा । ३. श-होतृवूर्ये होतृभिर्वरणीये ।
४. ख-झ-न-भ-प्रजाः ।

‘पिता वर्षस्य’^१ सेकृत्वेन पितृभूता^२ ऽद्यौश्च^३ ऽमाता धारकत्वेन मातृभूता^४ ऽपृथिवी^५ ऽच उभे
 ऽनः अस्मभ्यम्^६ ऽऊर्जम् अन्नं^७ ऽपिन्वतां^८ यच्छताम् । किञ्च^९ ऽविश्वविदा विश्वं^{१०} जानन्त्यौ विश्वस्य
 वेद्यिभ्यौ वा^{११} ऽसुदंससा सुकर्माणौ^{१२} ऽसंरारणे परस्परोपकार्योपकारकभावेन सह रसमाणे^{१३} ऽविश्वशंभुवा^{१४}
 सर्वस्य भावयिभ्यौ^{१५} ऽरोदसी द्यावापृथिव्यौ^{१६} ऽअस्मे अस्मासु^{१७} ऽसनि सभजनीयं पुत्रादिकं^{१८} ऽवाज बलं
 ऽरयि धनं च^{१९} ऽसमिन्वतां संप्रेरयताम् ॥ १४ ॥

‘उदु ष्य देव’ इति षडृच दशमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं सवितृदेवताकम् । आद्यास्तिस्रो
 जगत्यश्चतुर्थ्याद्यास्तिस्रस्त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तम्—‘उदु ष्य सावित्रं त्रिष्टुभन्तम्’^१ इति । सूक्त-
 विनियोगो लैङ्गिकः । चातुर्विधिकेऽह्नि वैश्वदेवश्चे आद्यस्तृच सावित्रसूक्तस्थानं आवर्णनीयम् ।
 सूत्रितं च—‘उदु ष्य देव सविता हिरण्ययेति तिस्रस्ते हि द्यावापृथिवी’ (आश्व. श्रौ. ७. ४)
 इति । बृहस्पतिसवेऽपि वैश्वदेवश्चे सावित्रसूक्तस्थानं एष तृच । सूत्रितं च—‘उदु ष्य देव सविता
 हिरण्ययेत्यनूत्तिष्ठेत्’ (आश्व. श्रौ. ९. ५) इति । षूळहे षड्मेऽह्नि वैश्वदेवश्चे ‘उदु ष्य देव सविता
 दमूना’ इति तृच सावित्रनिविद्धानार्थः । सूत्रितं च—‘उदु ष्य देवः सविता दमूना इति तिस्रः’
 (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति । वैश्वदेवपर्वणि सावित्रद्वादशकपालस्य ‘वाममद्य’ इति याज्या ।
 सूत्रितं च—‘वाममद्य सवितर्वाममुश्च पूषन्तव व्रते वयम्’ (आश्व. श्रौ. २. १६) इति ॥

उदु ष्य देवः सविता हिरण्यया ब्राह्म अयंस्तु सर्वनाय सुक्रतुः ।

धृतेन पाणी अभि प्रुष्णुते मखो युवा सुदक्षो रजसो विधर्मणि ॥ १ ॥

उत् । ऊं इति । स्यः । देवः । सविता । हिरण्यया । ब्राह्म इति । अयंस्तु । सर्वनाय । सुक्रतुः ।

धृतेन । पाणी इति । अभि । प्रुष्णुते । मखः । युवा । सुदक्षः । रजसः । विधर्मणि ॥ १ ॥

‘देवः द्योतमानः’^१ ऽसुक्रतुः सुकर्मा^२ ऽस्य स प्रसिद्धः^३ ऽसविता^४ ऽहिरण्यया हिरण्यमयौ आत्मीयौ
 ऽब्राह्म^५ ऽसर्वनाय सुवनाय दानाय वा^६ ऽउत्^७ ऽअयंस्तु उद्यच्छति । किञ्च^८ ऽमखः महनीयः^९ ऽयुवा
 नित्यतरुणः^{१०} ऽसुदक्षः सुप्रज्ञः^{११} ऽरजसः लोकयोदकस्य वा^{१२} ऽविधर्मणि विधारेण स्थितः^{१३} ऽधृतेन उदकेन
 पूर्णौ स्वौ^{१४} ऽपाणी^{१५} ऽअभि^{१६} ऽप्रुष्णुते अभिप्रेरयति ॥

देवस्य वयं सवितुः सवीमनि श्रेष्ठे स्याम वसुनश्च दावने ।

यो विश्वस्य द्विपदो यश्चतुष्पदो निवेशने प्रसवे चासि भूर्मनः ॥ २ ॥

देवस्य । वयम् । सवितुः । सवीमनि । श्रेष्ठे । स्याम । वसुनः । च । दावने ।

यः । विश्वस्य । द्विपदः । यः । चतुष्पदः । निवेशने । प्रसवे । च । असि । भूर्मनः ॥ २ ॥

तस्य^१ ऽदेवस्य^२ ऽसवितुः प्रेरकस्य^३ ऽसवीमनि प्रसवेऽनुज्ञाने । तथा च यास्कः—‘सवीमनि
 प्रसवे’ (निरु. ६. ७) इति । ऽश्रेष्ठे अतिशयेन प्रशस्ते^४ ऽवसुनः धनस्य^५ ऽदावने दाने^६ ऽच
 ऽस्याम समर्था भूयास्म । ऽय त्वं^७ ऽविश्वस्य सर्वस्य^८ ऽद्विपदः^९ ऽनिवेशने स्थितौ^{१०} ऽप्रसवे^{११} ऽच स्वतन्त्रः
 ऽअसि । ऽय त्वं^{१२} ऽभूम्न भूरेः^{१३} ऽचतुष्पदः निवेशने प्रसवे च स्वतन्त्रोऽसि ॥

१. ख-झ-न-भ-श-वर्षकस्य । २. ख-झ-त-न-भ-श-‘विश्वशंभुवा भावयिभ्यौ’ नास्ति । ३. ख-झ-
 न-भ-श-त्रिष्टुभन्तमिति ।

अदब्धेभिः सवितः पायुभिर्घ्नं शिवेभिर्घ्न परं पाहि नो गयम् ।

हिरण्यजिह्वः सुविताय नव्यसे रक्षा मार्किर्नो अघशंस ईशत ॥ ३ ॥

अदब्धेभिः । सवितरिति । पायुभिः । त्वम् । शिवेभिः । अघ । परि । पाहि । न । गयम् ।
हिरण्यजिह्वः । सुविताय । नव्यसे । रक्ष । मार्किः । न । अघशंसः । ईशत ॥ ३ ॥

हे ऽसवितः ऽअदब्धेभिः अहिंसितैः ऽपायुभिः तेजोभिः रक्षणसाधनैर्वा ऽशिवेभिः सुख-
करैः ऽनः अस्माकं ऽगयं गृहं धनं वा । ' गयः कृदरः ' इति गृहनामसु ' मीळहं गयः ' इति
धननामसु पाठात् । ऽअघ ऽपरि ऽपाहि रक्ष । ऽहिरण्यजिह्व हितरमणीयवाक् ऽत्वम् । तथा च
यास्क — ' हिरण्यं कस्मात् ' इत्युपक्रम्य ' हितरमणं भवतीति वा ' (निरु. २. १०) इति ।
ऽसुविताय सुखाय ऽनव्यसे नवतराय भव । ऽरक्ष^१ अस्मान्^१ पालय च । ऽनः अस्माकम् ऽअघशंसः
अनर्थमाशंसमान^२ शत्रु^३ ऽमार्किः ऽईशत मेशत ॥

उदु ष्य देवः सविता दमूना हिरण्यपाणिः प्रतिदोषमस्थात् ।

अयोहनुयजतो मन्द्रजिह्व आ दाशुषे सुवति भूरि वामम् ॥ ४ ॥

उत् । ऊँ इति । स्य । देवः । सविता । दमूनाः । हिरण्यपाणिः । प्रतिदोषम् । अस्थात् ।
अयःऽहनुः । यजतः । मन्द्रजिह्वः । आ । दाशुषे । सुवति । भूरि । वामम् ॥ ४ ॥

ऽदेवः द्योतमानः ऽदमूना, दममना दानमना वा । तथा च यास्कः—' दमूना दममना वा
दानमना^४ वा^४ दान्तमना वा ' (निरु. ४. ४) इति । ऽहिरण्यपाणिः हिरण्यपाणि ऽअयोहनुः
हिरण्ययहनुः । ' रुक्मम् अयः ' इति हिरण्यनामसु पाठात् । ऽयजतः यष्टव्य ऽमन्द्रजिह्व
मोदमानवाक् ऽस्यः सः ऽसविता ऽप्रतिदोष प्रतिरात्रे रात्रे, अवसानेऽवसाने ऽउत् ऽअस्थात्
उत्तिष्ठतु । यः ऽदाशुषे यजमानाय मद्य ऽभूरि प्रभूत ऽवामं वननीयं सभजनीयमन्नम् । ' वामं
वननीयम् ' (निरु. ६. ३१) इति यास्कः । ऽआ ऽसुवति प्रेरयति ॥

उदू अयाँ उपवक्तेव बाहू हिरण्यया सविता सुप्रतीका ।

दिवो रोहांस्यरुहत्पृथिव्या अरीरमतपतयत्कच्चिदभ्वम् ॥ ५ ॥

उत् । ऊँ इति । अयान् । उपवक्ताऽईव । बाहू इति । हिरण्यया । सविता । सुप्रतीका ।
दिवः । रोहांसि । अरुहत् । पृथिव्याः । अरीरमत । पतयत् । कत् । चित् । अभ्वम् ॥ ५ ॥

ऽसविता ऽउपवक्तेव अस्माकमधिवक्तेव ऽहिरण्यया हिरण्ययौ ऽसुप्रतीका शोभनावयवौ
ऽबाहू ऽउत् ऽअयान् उद्यच्छतु । योऽयं ऽपृथिव्याः पृथिवीपर्यन्तात् ऽदिवः अन्तरिक्षस्य
ऽरोहांसि उच्छ्रितप्रदेशान् ऽअरुहत् रोहति । ऽपतयत् गच्छत् ऽकच्चित् यत्किञ्चित् ऽअभ्वं
महत् सर्वं वस्तुजातं तिरोहितम् ऽअरीरमत रमयति च ॥

१. ख-झ-रक्षणेस्मान्, घ-अस्मान् रक्ष, न-भ-रक्षणेन, श-रक्षणास्मान् । २. ख-भ-अघमा^०,
झ-न-अर्यमा^० । ३. ख-झ-न-भ-श-शत्रुः नोऽस्माकम् । ४. ख-झ-न-भ-दानमना वा नास्ति ।

वाममद्य सवितर्वाममु श्रो दिवेदिवे वाममस्मभ्यं सावीः ।

वामस्य हि क्षयस्य देव भूररया धिया वामभार्जः स्याम ॥ ६ ॥

वामम् । अद्य । सवितः । वामम् । ऊँ इति । श्र । दिवेऽदिवे । वामम् । अस्मभ्यम् । सावीः ।
वामस्य । हि । क्षयस्य । देव । भूरै । अया । धिया । वामभार्जः । स्याम ॥ ६ ॥

हे वसवितः वस्मभ्यं वामं धनम् अद्य सावी. सुव । वश्च च वामं धनं प्रसुव ।
किं बहुक्त्या^१ । वदिवेदिवे प्रतिदिनं वाम धनं प्रसुव । हे देव वहि यस्मात् वक्ष्यस्य
निवासभूतस्य भूरै प्रभूतस्य वामस्य दातासि अतो वयम् अया अनया धिया स्तुत्या
वामभार्जः धनवन्तः स्याम भूयास्म ॥ ॥ १५ ॥

‘ इन्द्रासोमा महि ’ इति पञ्चर्चमेकादश सूक्तं भरद्वाजस्यार्थं त्रैष्टुभमिन्द्रासोमदेवताकम् ।
अनुक्रम्यते च—‘ इन्द्रासोमा पञ्चैन्द्रासोमम् ’ इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

इन्द्रासोमा महि तद्वामं महित्वं युवं महानि प्रथमानि चक्रथुः ।

युवं सूर्यं विविदथुयुवं स्वविश्वा तमांस्यहतं निदश्च ॥ १ ॥

इन्द्रासोमा । महि । तत् । वामम् । महित्वम् । युवम् । महानि । प्रथमानि । चक्रथुः ।

युवम् । सूर्यम् । विविदथुः । युवम् । स्वः । विश्वा । तमांसि । अहतम् । निदः । च ॥ १ ॥

वइन्द्रासोमा हे इन्द्रासोमौ वामं युवयो वत् महित्वं महत्वं महि महत् । किं
तदित्यत आह । युवं युवां महानि महान्ति प्रथमानि प्रतमानि^२ मुख्यानि वा भूतानि ।
‘ प्रथम इति मुख्यनाम प्रतमो^३ भवति ’ (निरु. २.२२) इति यास्क । चक्रथु अकार्षम् ।
किं व युवं युवां सूर्यं विविदथुः अलम्भयतं च जनान् । युवं युवां स्वः उदकं च
विविदथुः । ‘ हेम स्व ’ इत्युदकनामसु पाठात् । अपि च विश्वा विश्वानि तमांसि निदश्च
निन्दितृनसुरांश्च अहतम् अहिस्तम् ॥

इन्द्रासोमा वासयथ उषासमुत्सूर्यं नयथो ज्योतिषा सह ।

उषां द्यां स्कम्भथुः स्कम्भनेनाप्रथतं पृथिवीं मातरं वि ॥ २ ॥

इन्द्रासोमा । वासयथः । उषसम् । उत् । सूर्यम् । नयथः । ज्योतिषा । सह ।

उष । द्याम् । स्कम्भथुः । स्कम्भनेन । अप्रथतम् । पृथिवीम् । मातरम् । वि ॥ २ ॥

वइन्द्रासोमा हे इन्द्रासोमौ उषसं वासयथः विवासयथः । उषसं व्युच्छन्तीं
काययथ इत्यर्थः । किं व सूर्यं ज्योतिषा तेजसा सह उत् नयथ । अपि च द्यां

१. ख-झ-त-न-भ-य-श-किच बहुक्त्या, घ-किच । २. ख-घ-झ-न-भ-श-‘धनं’ नास्ति । ३. ख-झ-
त-न-भ-श-प्रतमानि । ४. झ-न-श-प्रथमो ।

‘यो अद्रिभिन्’ इति तृचं द्वादशं सूक्तं बार्हस्पत्यं भरद्वाजस्यार्पं त्रैष्टुभम् । तथा चानुक्रम्यते—
‘यो अद्रिभिन्तृचं बार्हस्पत्यम्’ इति । आभिप्लविकेपुक्थ्येषु तृतीयमवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे स्तोमाति-
शंसनार्थमिदं सूक्तम् । सूच्यते हि—‘यो अद्रिभिद्यज्ञे दिव इति सूक्ते’ (आश्व. श्रौ. ७. ९) इति ।
वाजपेये बार्हस्पत्ये चरौ ‘बृहस्पति समजयद्रसूनीति - - - त्वामीळते अजिरं दूत्याय’ (आश्व. श्रौ. ९. ९) इति ॥

यो अद्रिभिन्प्रथमजा ऋतावा बृहस्पतिराङ्गिरसो हविष्मान् ।

द्विबर्हज्मा प्राघर्मसत्पिता न आ रोदसी वृषभो रोरवीति ॥ १ ॥

यः । अद्रिऽभिन् । प्रथमऽजा । ऋतऽवा । बृहस्पति । आङ्गिरसः । हविष्मान् ।

द्विबर्हज्मा । प्राघर्मसत् । पिता । न । आ । रोदसी इति । वृषभ । रोरवीति ॥ १ ॥

यः । बृहस्पति । अद्रिभिन् पणिभिर्विचिन्तानां शिलोच्चयानां भेत्ता मेघानां विदारको वा ।
‘अद्रि. प्रावः’ इति मेघनामसु पाठात् । प्रथमजा प्रजापतेर्वीर्यात् प्रथम जातः ऋतावा
सत्यवान् उदकवान् वा आङ्गिरस पश्चाज्जात । तथा च निगमः—‘येऽङ्गारा आसंस्ते-
ऽङ्गिरसोऽभवन्त्यदङ्गाराः पुनरवशान्ता उददीप्यन्त तत् बृहस्पतिरभवत्’ (ऐ. ब्रा. ३. ३४) इति ।
हविष्मान् यज्ञभागवान् द्विबर्हज्मा द्वयोर्लोकयोर्वृद्धितगमनः प्राघर्मसत् प्रकर्षेण दीप्तस्थाने
वर्तमानः नः अस्माकं पिता पालयिता भवति स बृहस्पतिः । वृषभः वर्षकः सन् रोदसी
द्यावापृथिव्यौ आ रोरवीनि अभिगर्जति ॥

जनाय चिद्य ईवत उ लोकं बृहस्पतिर्देवहूतौ चकार ।

घ्नन्वृत्राणि वि पुरो दर्दरीति जयञ्छत्रूरमित्रान्पुत्सु साहन् ॥ २ ॥

जनाय । चित् । यः । ईवते । ऊँ इति । लोकम् । बृहस्पतिः । देवहूतौ । चकार ।

घ्नन् । वृत्राणि । वि । पुरः । दर्दरीति । जयन् । शत्रून् । अमित्रान् । पुत्सु । साहन् ॥ २ ॥

अपि च यः बृहस्पति देवहूतौ यज्ञे वर्तमानाय ईवते उपगच्छते स्तोत्रे जनाय
लोकं स्थानं चकार करोति । चित् इति पूरणः । सः वृत्राणि आवरकाणि तमांसि घ्नन्
निवारयन् पृत्सु युद्धेषु शत्रून् जयन् अमित्रान् सहन् अभिभवन् पुरः आसुरी. पुरी. वि
दर्दरीति भृशं विदारयति ॥

बृहस्पतिः समजयद्रसूनि महो व्रजान् गोमतो देव एषः ।

अपः सिषासन्त्स्व रप्रतीतो बृहस्पतिर्हन्त्यमित्रमकैः ॥ ३ ॥

बृहस्पतिः । सम् । अजयत् । वसूनि । महः । व्रजान् । गोमतः । देवः । एषः ।

अपः । सिषासन् । स्वः । अप्रतिऽइतः । बृहस्पतिः । हन्ति । अमित्रम् । अकैः ॥ ३ ॥

देवः द्योतमान एष प्रसिद्धः बृहस्पतिः वसूनि पणीनामसुराणां बलस्य वा धनानि
महः महतः गोमतः गोसहितान् व्रजान् च समजयत् । तथा च निगमौ—‘बृहस्पतिर्गोवपुषो

बलस्य निर्मज्जानं न पर्वणो जभार ' (ऋ. सं १०. ६८. ९) इति, ' दूरमित पणयो वरीय उद्गावो यन्तु मिनतीर्कनेन । बृहस्पतिर्या अविन्दन्निगूळहा सोमो प्रावाण ऋषयश्च विप्रा. ' (ऋ. सं. १०. १०५. ११) इति । किंच वृहस्पतिः अप्रतीतः केनाप्यप्रतिगतः वसिष्ठासन् संभक्तुकामः स्वः स्वर्गस्य अमित्रम् असुरम् अके. अर्चनसाधनैर्मन्त्रै. वहन्ति । ' अको मन्त्रो भवति यदेनेनार्चन्ति ' (निरु ५. ४) इति यास्कः ॥ १७ ॥

' सोमारुद्रा ' इति चतुर्कचं त्रयोदशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभं सोमारुद्रदेवताकम् । अनुक्रम्यते च—' सोमारुद्रा चतुष्कं सोमारौद्रम् ' इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

सोमारुद्रा धारयेथामसुर्यं प्र वामिष्टयोऽरमश्नुवन्तु ।

दमेदमे सप्त रत्ना दधाना शं नो भूतं द्विपदे शं चतुष्पदे ॥ १ ॥

सोमारुद्रा । धारयेथाम् । असुर्यम् । प्र । वाम् । इष्टयः । अरम् । अश्नुवन्तु ।

दमेऽदमे । सप्त । रत्ना । दधाना । शम् । नः । भूतम् । द्विऽपदे । शम् । चतुऽपदे ॥ १ ॥

वसोमारुद्रा हे सोमारुद्रौ असुर्यम् असुरसंबन्धि बलमस्मासु धारयेथाम् । किंच दमेदमे सर्वेष्वस्मदृहेषु इष्टय यज्ञाः वामं युवाम् अरम् अलं पर्याप्तं प्र अश्नुवन्तु प्रकर्षेण व्याप्नुवन्तु । अपि च युवां सप्त रत्नानि रत्नानि दधाना धारयन्तौ न. अस्मभ्यं शं सुखकरौ सुखरूपौ वा भूतं भवतम् । द्विपदे अस्मदीयाय पुत्रादये चतुष्पदे पश्चादये च शं भूतं भवतम् ॥

सोमारुद्रा वि बृहत् विषूचीममीवा या नो गर्यमाविवेश ।

आरे बाधेथां निर्ऋतिं पराचैरस्मे भद्रा सौश्रवसानि सन्तु ॥ २ ॥

सोमारुद्रा । वि । बृहत् । विषूचीम् । अमीवा । या । नः । गर्यम् । आऽविवेश ।

आरे । बाधेथाम् । निःऽऋतिम् । पराचैः । अस्मे इति । भद्रा । सौश्रवसानि । सन्तु ॥ २ ॥

वसोमारुद्रा हे सोमारुद्रौ नः अस्माकं गर्यं गृहं गृहगतं प्राणिजातं वा या अमीवा यो रोगः आविवेश तां विषूचीं विष्वक् सर्वतो गच्छन्तीममीवां वि बृहत् वियोजयतम् । अपि च निर्ऋतिम् अलक्ष्मीं पराचै परायथा भवति तथा आरे दूरे बाधेथां निवारयतम् । अस्मे अस्माकं भद्रा भद्राणि सौश्रवसानि अन्नानि यज्ञांसि च सन्तु भवन्तु । सुश्रवसो भावः सौश्रवसम् । श्रवोऽन्नं यज्ञश्च ॥

सोमारुद्रा युवमेतान्यस्मे विश्वा तनूषु भेषजानि धत्तम् ।

अव स्यतं मुञ्चतं यन्नो अस्ति तनूषु बद्धं कृतमेनो अस्मत् ॥ ३ ॥

सोमारुद्रा । युवम् । एतानि । अस्मे इति । विश्वा । तनूषु । भेषजानि । धत्तम् ।

अव । स्यतम् । मुञ्चतम् । यत् । नः । अस्ति । तनूषु । बद्धम् । कृतम् । एनः । अस्मत् ॥ ३ ॥

हे ऽसोमारुद्रा सोमारुद्रौ ऽयुव युवाम् ऽअस्मे अस्माकं ऽतनूषु अङ्गेषु ऽएतानि प्रसिद्धानि
 ऽविश्वा सर्वाणि ऽभेषजानि ऽधत् धारयतम् । किञ्च ऽन अस्माकं ऽतनूषु अङ्गेषु अस्माभि ऽकृतं
 ऽबद्धं च ऽयत् ऽएनः पापम् ऽअस्ति विद्यते तत् पापम् ऽअव ऽस्यतं क्षपयतं^१ श्लथयतम् ।
 शिथिलबन्धं कुरुतमित्यर्थः । ऽअस्मत् अस्मत्तः ऽमुञ्चतं च ॥

तिग्मायुधौ तिग्महेती सुशेवौ सोमारुद्राविह सु मृळतं नः ।

प्र नो मुञ्चतं वरुणस्य पाशाद्गोपायतं नः सुमनस्यमाना ॥ ४ ॥

तिग्मऽआयुधौ । तिग्महेती इति तिग्मऽहेती । सुऽशेवौ । सोमारुद्रौ । इह । सु । मृळतम् । नः ।

प्र । नः । मुञ्चतम् । वरुणस्य । पाशात् । गोपायतम् । नः । सुऽमनस्यमाना ॥ ४ ॥

हे ऽसोमारुद्रौ ऽतिग्मायुधौ दीप्तधनुष्कौ ऽतिग्महेती तीक्ष्णशरौ ऽसुशेवौ शोभनसुखप्रदौ
 ऽसुमनस्यमाना शोभनं मनः स्तोत्रमिच्छन्तौ सुमनस्यमानौ स्तूयमानौ सुमनसौ वा सन्तौ
 युवाम् ऽइह लोके ऽनः अस्मान् ऽसु अत्यन्तं ऽमृळतं^२ सुखयतम् । ऽनः अस्मान् ऽवरुणस्य
 ऽपाशात् ऽप्र ऽमुञ्चतम् । ऽनः अस्मान् ऽगोपायतम् आपद्भयो रक्षतं च ॥ ॥ १८ ॥

‘जीमूतस्य’ इत्येकोनविंशत्युच चतुर्दशं सूक्तं भारद्वाजस्य पायोरार्षम् । अनुक्रम्यते च—
 ‘जीमूतस्यैवैकोना पायुर्भारद्वाजः संग्रामाङ्गान्यृक्शोऽभितुष्टाव वर्म धनुर्ज्यामार्त्नी इषुधि जगत्यार्धे
 सारथिमर्धे रश्मीनश्चान् रथ रथगोपान् जगत्यां^३ लिङ्गोक्तदेवता^४ द्वाभ्यामिषूः प्रतोदे हस्तघ्नं
 द्वाभ्यामिषूः परा पङ्क्त्यादयो लिङ्गोक्तदेवता संग्रामाशिषोऽन्त्यानुष्टुब्जीत आलाक्तेति च द्वे
 द्वे’ इति । ‘रथे तिष्ठन्’ ‘ब्राह्मणास’ इति षष्ठीदशम्यौ जगत्यौ अन्त्या ‘यो नः स्वः’
 इत्येषानुष्टुप् ‘ऋजीते’ ‘आ जङ्घन्ति’ ‘आलाक्ता’ ‘अवस्त्रा’ ‘यो नः स्वः’ इति
 पञ्चानुष्टुभ ‘यत्र बाणाः’ इति पङ्क्तिः शिष्टास्त्रिष्टुभः । आद्यया वर्म स्तूयते, द्वितीयया धनुः,
 तृतीयया ज्या, चतुर्थ्या आर्त्नी, पञ्चम्या इषुधि । अतः पञ्चानां वर्माद्या देवताः । षष्ठ्या
 पूर्वार्धेन सारथि स्तूयते । अतः सोऽर्धस्तदेवताकः^५ । उत्तरार्धेन रश्मयः स्तूयन्ते । सप्तम्या
 अश्वाः, अष्टम्या रथः, नवम्या रथगोपाः । अतस्तास्तदेवताका । ‘ब्राह्मणासः’ इत्यस्यां
 ब्राह्मणपितृसोम्यद्यावापृथिवीपूषणो लिङ्गोक्तदेवताः । एकादशीद्वादश्यौ इषुस्तुतिरूपत्वात् इषु-
 देवताके । त्रयोदश्या प्रतोदः । चतुर्दश्या हस्तघ्नः । पञ्चदशीषोडश्यौ इषुदेवताके । सप्त-
 दश्या युद्धभूमिब्रह्मणस्पत्यदितिरूपा लिङ्गोक्तदेवता । अष्टादश्या कवचसोमवरुणा देवताः ।
 अन्त्याया देवा ब्रह्म च देवताः^६ । युद्धे अनेन सूक्तेन राजान सनाहयेत् । तथा चाश्व-
 लायनः—‘संग्रामे समुपोळ्हे राजान सनाहयेदा त्वाहार्षमन्तरेधीति पश्चादथस्यावस्थाय जीमूत-
 स्येव भवति प्रतीकमिति कवचं प्रयच्छेत् उत्तरया धनुरुत्तरां वाचयेत्स्वयं चतुर्थी जपेत्पञ्च-
 म्येषुधि प्रयच्छेदभिप्रवर्तमाने षष्ठी सप्तम्याश्चानष्टमीमिषूनवेक्षमाणं वाचयत्यहिरिव भोगैः पर्येति
 बाहुमिति तलं नह्यमानम्’ (आश्व. गृ. ३. १२) इति । तथा च ‘अवस्त्रा परा पतेतीषू-
 न्विमर्जयेद्यत्र बाणाः सपतन्तीति युध्यमानेषु जपेत् सशिष्याद्वा’ (आश्व. गृ. ३. १२) इति ।
 अध्यायोपाकरणोत्सर्जनयोर्मण्डलान्तहोमे ‘यो नः स्वः’ इत्येषा (आश्व. गृ. ३. ५. ७) ॥

१ ख-घ-झ-त-न-भ-श-‘क्षपयतं’ नास्ति । २. य-मृळयतं; श-मृळतं मृळयतम् । ३. ख-
 जगत्याद्या लिङ्गोक्तः, श-जगत्याद्या लिङ्गोक्ता देवताः । ४. ख-झ-त-न-भ-श-स्वो अरणो । ५. ख-झ-
 त-न-भ-तोऽर्धस्तः । ६. ख-झ-त-न-भ-श-देवता ।

जीमूतस्येव भवति प्रतीकं यद्वर्मी याति समदामुपस्थे ।

अनाविद्धया तन्वा जय त्वं स त्वा वर्मणो महिमा पिपर्तु ॥ १ ॥

जीमूतस्यऽइव । भवति । प्रतीकम् । यत् । वर्मी । याति । समदाम् । उपस्थे ।

अनाविद्धया । तन्वा । जय । त्वम् । स । त्वा । वर्मणः । महिमा । पिपर्तु ॥ १ ॥

वसमदां संग्रामाणाम् उपस्थे उपस्थाने सति यत् यदा अय राजा वर्मी कवची
याति तदा लोहमेव वर्मणा सनद्धस्य राज्ञः प्रतीक रूपं जीमूतस्येव मेघस्येव भवति ।
मेघस्य^१ यादृशं रूपं तादृशस्य भवतीत्यर्थः । हे राजन् त्वम् अनाविद्धया शत्रुभिरबाधितया
तन्वा शरीरेण शत्रून् जय । वर्मणः । सः तादृशः महिमा त्वा त्वां वर्मणं पालयतु ॥

धन्वना गा धन्वनाजि जयेम धन्वना तीव्राः समदो जयेम ।

धनुः शत्रोरपकामं कृणोति धन्वना सर्वाः प्रदिशो जयेम ॥ २ ॥

धन्वना । गा । धन्वना । आजिम् । जयेम । धन्वना । तीव्राः । समदो । जयेम ।

धनुः । शत्रोः । अपकामम् । कृणोति । धन्वना । सर्वाः । प्रदिशः । जयेम ॥ २ ॥

वधन्वना चापेन वगाः शत्रूणां जयेम वयं वशीकरवाम । धन्वना आजि संग्रामे
च जयेम । धन्वना तीव्राः उद्धताः । समदो अत्यन्त^२ मदवती^२ शत्रुसेनाश्च जयेम ।
तथा च यास्क. — ' समदः समदो वाक्ते समदो वा मदतेः ' (निरु. ९. १७) इति । धनुः शत्रोः
अपकामं कामस्यापायं कृणोति करोतु । किञ्च धन्वना वयं सर्वाः प्रदिशः सर्वासु दिक्षु
वर्तमानान् शत्रून् जयेम । प्रदिशब्दो लक्षणया तत्स्थेषु पुरुषेषु वर्तते मन्त्रा क्रोशन्ती-
तिवत् । धन्वज्ज्ञावदस्य जयतेश्चावृत्तिरादरायां ॥

वक्ष्यन्तीवेदा गनीगन्ति कर्णं प्रियं सखायं परिष्वजाना ।

योषेव शिङ्क्ते वितताधि धन्वञ्ज्या इयं समने पारयन्ती ॥ ३ ॥

वक्ष्यन्तीऽइव । इत् । आ । गनीगन्ति । कर्णम् । प्रियम् । सखायम् । परिऽसस्वजाना ।

योषाऽइव । शिङ्क्ते । वितताधि । अधि । धन्वन् । ज्या । इयम् । समने । पारयन्ती ॥ ३ ॥

पूर्वत्र ऋग्वेदेन कवचधनुषी स्तुते । अत्र ज्यास्तुतिः । इयं ज्या समने संग्रामे धन्वन्
धन्वि । अधि इति सप्तम्यर्थानुवादः । वितता विस्तृता पारयन्ती पारं नयन्ती प्रियं प्रियकरं
वाक्यं वक्ष्यन्तीव कर्णं धन्विनो राज्ञः कर्णप्रदेशम् आ गनीगन्ति आगच्छति । इत् इति पूरणः ।
योषा नारी सखाय पतिम् इव परिवस्वजाना इषुं परिवस्वजमाना शिङ्क्ते शब्दायते च ।
तथा च यास्क — ' वक्ष्यन्तीवागच्छति कर्णं प्रियमिव सखायमिषुं परिवस्वजमाना योषेव शिङ्क्ते
शब्दं करोति वितताधि धनुषि ज्येयं समने संग्रामे पारयन्ती पारं नयन्ती ' (निरु. ९. १८) इति ॥

ते आचरन्ती समनेव योषा मातेव पुत्रं बिभृतामुपस्थे ।

अप शत्रून्विध्यतां संविदाने आत्नीं इमे विस्फुरन्तीं अमित्रान् ॥ ४ ॥

ते इति । आचरन्ती इत्याऽचरन्ती । समनाऽइव । योषा ।

माताऽइव । पुत्रम् । बिभृताम् । उपस्थे ।

अप । शत्रून् । विध्यताम् । संविदाने इति सम्ऽविदाने ।

आत्नीं इति । इमे इति । विस्फुरन्ती इति विऽस्फुरन्ती । अमित्रान् ॥ ४ ॥

अत्र धनुष्कोट्यो. स्तुतिः । एते^१ धनुष्कोट्यौ एव समनेव समनस्केव एयोषा पतिसमीपं न त्यजति तद्वत् एवाचरन्ती अभितश्चरन्त्यौ एव उपस्थे उपस्थाने एमातेव एपुत्र यथा माता पुत्रं धारयति तद्वत् एविभृतां राजानं धारयेताम् । किं च इमे धनुष्कोट्यौ एसंविदाने संजानाने विसवाद्ग्रहिते एआत्नीं गच्छन्त्यौ ॥ 'ऋ गतौ' इति धातो 'चुर्यगिभ्यां निः' इति बाहुलकात् निप्रत्ययो धातोरातर्भावश्च । ततः 'कृदिकारादक्तिन' (पा. सू. ४.१.४५) इति ङीष् । द्विवचनस्य पूर्वसवर्णः ॥ अस्य राज्ञः एअमित्रान् एविस्फुरन्ती विहिंसन्त्यौ एशत्रून् च एअप एविध्यताम् । तथा च यास्कः—'ते आचरन्त्यौ समनसाविव योषे मातेव पुत्रं बिभृतामुपस्थ उपस्थानेऽपविध्यता शत्रून् संविदाने आत्न्याविमे विघ्नत्यावमित्रान्' (निरु. ९.४०) इति ॥

बह्वीनां पिता बहुस्य पुत्रश्चिश्वा कृणोति समनावगत्य ।

इषुधिः संकाः पृतनाश्च सर्वाः पृष्ठे निनद्धो जयति प्रसूतः ॥ ५ ॥

बह्वीनाम् । पिता । बहुः । अस्य । पुत्रः । चिश्वा । कृणोति । समना । अवऽगत्य ।

इषुऽधिः । संकाः । पृतनाः । च । सर्वाः । पृष्ठे । निनद्धः । जयति । प्रसूतः ॥ ५ ॥

इषुधिरत्र स्तूयते । एइषुधिः एबह्वीनाम् इषूणां एपिता भवति । रक्षणहेतुत्वात् पितेत्युच्यते । इषुशब्दस्योभयलिङ्गत्वात् बह्वीनामिति प्रयोगः । एअस्य इषुधे. एपुत्र इषुः एबहु. भवति । बहव इषवो हीषुधौ निधीयन्ते । इषूणां निधानत्वादिषुधिः । तथा च यास्कः—'इषुधिरिषूणां निधानम्' (निरु. ९.१३) इति । एचिश्वा एकृणोति । चिश्चेति शब्दानुकृतिः । इषुषु उद्ध्रियमाणेषु^३ इषुधिश्चिश्वाशब्द करोति । किंच इषुधिः । एपृष्ठे एनिनद्ध धन्विनो राज्ञः पृष्ठभागे बद्धः एसमना युद्धानि एअवगत्य प्राप्य एप्रसूत प्रसुवन् ॥ कर्तरि निष्ठा ॥ इषून् प्रेरयन् एसकाः^२ । सह कायन्ति शब्दायन्त इति संकाः एपृतनाः एसर्वाः सेना एजयति ॥ ॥ १९ ॥

रथे तिष्ठन्नयति वाजिनः पुरो यत्रयत्र कामयते सुषारथिः ।

अभीशूनां महिमानं पनायत मनः पश्चादनु यच्छन्ति रश्मयः ॥ ६ ॥

रथे । तिष्ठन् । नयति । वाजिनः । पुरः । यत्रऽयत्र । कामयते । सुऽसारथिः ।

अभीशूनाम् । महिमानम् । पनायत । मनः । पश्चात् । अनु । यच्छन्ति । रश्मयः ॥ ६ ॥

१. ख-झ-न-भ—'ते' नास्ति । २. झ-त-न-भ—ध्रियमाणेषु, श-ध्रियमाणेषु । ३. ख-झ-न-भ-श—'संकाः' नास्ति ।

अत्र पूर्वार्धे सारथिस्तुतिरुत्तरार्धेऽभीशूनां स्तुतिः । ^१सुषारथिः शोभनसारथिः ^२रथे ^३वतिष्ठन् ^४पुर. पुरस्तात् वर्तमानान् ^५वाजिनः^१ अश्वान्^२ यत्रयत्र नेतुं ^३कामयते तत्र तत्र ^४नयति । ये रथे ^५रश्मयः अश्वग्रीवाभ्यां व्याप्य वर्तमानाः पाशाः ^६पश्चात् रथस्य पृष्ठभागे विद्यमानाः^३ अश्वान् ^४मनः सारथेर्मनोऽनुकूलम् ^५अनु ^६यच्छन्ति नियच्छन्ति । तेषाम् ^७अभीशूनां ^८रश्मीनां ^९महिमानं महत्त्वं ^{१०}पनायत है जनाः स्तुत । तथा च यास्क - ' रथे तिष्ठन्नयति वाजिनः पुरस्तात्सतो यत्र यत्र कामयते सुषारथिः कल्याणसारथिरभीशूनां महिमानं पूजयत मनः पश्चात्सन्तोऽनुयच्छन्ति रश्मयः ' (निरु. ९ १६) इति ॥

तीव्रान्घोषान्कृण्वते वृषपाणयोऽश्वा रथेभिः सह वाजयन्तः ।

अवक्रामन्तः प्रपदैर्मित्रान् क्षिणन्ति शत्रूरनपव्ययन्तः ॥ ७ ॥

तीव्रान् । घोषान् । कृण्वते । वृषपाणयः । अश्वाः । रथेभिः । सह । वाजयन्तः ।

अवक्रामन्तः । प्रपदैः । मित्रान् । क्षिणन्ति । शत्रून् । अनपव्ययन्तः ॥ ७ ॥

अत्र अश्वस्तुतिः । ^१अश्वाः ^२वृषपाणयः पांसूनां वर्षकसुराः^३ ^४रथेभिः रथै ^५सह ^६वाजयन्तः वेगमाचरन्तः ^७तीव्रान् उच्चतरान् ^८घोषान् शब्दान् ^९कृण्वते कुर्वते । किञ्च ^{१०}अनपव्ययन्तः अपलायमाना ^{११}अमित्रान् हिंसकान् ^{१२}शत्रून् ^{१३}प्रपदैः पादाग्रैः ^{१४}अवक्रामन्त ^{१५}क्षिणन्ति हिंसन्ति ॥

रथवाहनं हविरस्य नाम यत्रायुधं निहितमस्य वर्म ।

तत्रा रथमुप शग्मं सदेम विश्वाहा वयं सुमनस्यमानाः ॥ ८ ॥

रथऽवाहनम् । हविः । अस्य । नाम । यत्र । आयुधम् । निऽहितम् । अस्य । वर्म ।

तत्र । रथम् । उप । शग्मम् । सदेम् । विश्वाहा । वयम् । सुऽमनस्यमानाः ॥ ८ ॥

^१अस्य राज्ञः ^२रथवाहनं शत्रून् जित्वा रथेनोद्यमानं धनं ^३हविः भवति^४ । अग्नेर्हविरिव वर्धकं भवतीत्यर्थः । ^५नाम इति संमतिः । ^६यत्र रथे ^७अस्य राज्ञ ^८आयुधं धनुः शरादिकं ^९वर्मं कवचं च ^{१०}निहितं भवति ^{११}तत्र तम् ॥ तत्रेत्यव्ययस्य सार्वविभक्तिकत्वात् ॥ ^{१२}शग्मं सुखकरं ^{१३}विश्वाहा सर्वदा ^{१४}सुमनस्यमाना सुखमनसो भवन्तः ^{१५}वयं पायवो भरद्वाजाः ^{१६}उप ^{१७}सदेम उपगच्छेम ॥

स्वादुषंसदः पितरो वयोधाः कृच्छ्रेऽश्रितः शक्तीवन्तो गभीराः ।

चित्रसैना इषुबला अमृधाः सुतोवीरा उरवो व्रातसाहाः ॥ ९ ॥

स्वादुऽसंसदः । पितरः । वयः । धाः । कृच्छ्रेऽश्रितः । शक्तिऽवन्तः । गभीराः ।

चित्रऽसैनाः । इषुऽबलाः । अमृधाः । सुतः । वीराः । उरवः । व्रातऽसाहाः ॥ ९ ॥

अत्र रथगोपस्तुतिः^१ । ^२पितरः रथस्य पालयितार ^३स्वादुषंसदः शत्रूणां स्वादुनि अन्ने ससीदन्तः ^४शत्रूणामन्नमवसादयन्तो वा ^५वयोधाः अन्नस्य दातारः^६ ^७कृच्छ्रेऽश्रितः आपदि श्रयन्त ^८शक्तीवन्तः

१. ख-झ-न-भ-श-^२वाजिनोऽश्वान्^३ नास्ति । २. ख-झ-त-श-विद्यमानान् । ३. ख-झ-त-न-भ-वर्षकसुराः । ४. ख-झ-त-न-भ-श-भवति अग्नेर्हविर्विवति । ५. ख-त-२-झ-न-भ-श-१-रथगोपास्तुतिः; त-१-गोपास्तुतिः; श-२-गोपास्तुतिः । ६. ख-भ-प्रदातारः, झ-न-सदातारः ।

शक्तिरायुधविशेषः तद्वन्तः शक्तीवन्त । शक्तिहस्ता इति यावत् । यद्वा । शक्तिर्बलम् । तद्वन्तः ।
 १ गभीरा अनाष्टव्या । २ चित्रसेना । दर्शनीयसेनाः ३ इषुबला । बाणबलाः ४ अमृध्राः हिसितुमशक्याः
 ५ सतोवीराः प्राप्तवीर्याः । तथा च यास्कः—‘ तिरः सत इति प्राप्तस्य तिरस्तीर्णं भवति सतः संसृतं
 भवति ’ (निरु. ३. २०) इति । ६ उरवः महान्तः ७ व्रातसाहाः ८ समूहानामभिभवितारो
 भवन्तीति ॥

ब्राह्मणासः पितरः सोम्यासः शिवे नो द्यावापृथिवी अनेहसा ।

पूषा नः पातु दुरितादृतावृधो रक्षा मार्किर्नो अवशंस ईशत ॥ १० ॥

ब्राह्मणासः । पितरः । सोम्यासः । शिवे इति । नः । द्यावापृथिवी इति । अनेहसा ।

पूषा । नः । पातु । दुःइतात् । ऋतुऽवृधः । रक्षा । मार्किः । नः । अवशंसः । ईशत ॥ १० ॥

१ ब्राह्मणास हे ब्राह्मणाः २ पितरः ३ ऋतावृधः । सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धयितार ४ सोम्यासः
 सोमार्हाः सोमसंपादिनो वा । तथा च यास्क —‘ सोम्याः सोमसंपादिनः ’ (निरु ११.१८) इति ।
 नः अस्मान् रक्षत । रक्ष इत्युपरितनमेकवचनान्तं सत्यपि व्यवधाने बहुवचनान्ततया विपरिणतं
 सदत्र संबध्यतेऽध्याहारस्यातिजघन्यत्वात् । किंच ५ अनेहसा अपापे ६ द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ
 ७ नः अस्माकं ८ शिवे सुखकृतौ भवताम् । ९ पूषा पोषको देवोऽपि १० नः अस्मान् ११ दुरितात् दुःकृतात्
 १२ पातु रक्षतु । १३ नः अस्माकम् १४ अवशंसः पापशंस शत्रुरपि १५ मार्कि ईशत मा ईशिष्ट ॥ १२० ॥

सुपर्णं वस्ते मृगो अस्या दन्तो गोभिः संनद्धा पतति प्रसूता ।

यत्रा नरः सं च वि च द्रवन्ति तत्रास्मभ्यमिषवः शर्म यंसन् ॥ ११ ॥

सुऽपर्णम् । वस्ते । मृगः । अस्याः । दन्तः । गोभिः । सम्ऽनद्धा । पतति । प्रऽसूता ।

यत्र । नरः । सम् । च । वि । च । द्रवन्ति । तत्र । अस्मभ्यम् । इषवः । शर्म । यंसन् ॥ ११ ॥

अस्यामृचि इषवः स्तूयन्ते । १ सुपर्णं शोभनं वाजं २ वस्ते । इयमिषुर्धारयति । ३ अस्याः
 इषोः ४ मृगः मृगावयवः शृङ्गं ५ दन्तः भवति । इषवः काश्चित् दन्तमुखा भवन्ति हि । अथवा
 अस्या दन्तो मृगः शत्रून् मृगयमाणो भवति । किंच ६ गोभिः गोविकारैः स्नायुभिः ७ संनद्धा सम्यक्
 बद्धा । अथवा गौरिति ज्यानाम । तथा संबद्धा ८ । अत्र वचनव्यत्ययः । तथा च निगमः—‘ वृक्षेवृक्षे
 नियता मीमयद्गौः ’ (ऋ. सं. १०.२७.२२) इति । अस्यायमर्थः । वृक्षेवृक्षे धनुषि धनुषि गौर्ज्या
 नियता ९ मीमयत् शब्दं करोतीति । तथा च यास्कः—‘ वृक्षेवृक्षे धनुषि धनुषि । वृक्षो वृक्षेनात् वृत्वा
 क्षां तिष्ठतीति वा । क्षा क्षियतेर्निवासकर्षणः । नियता मीमयद्गौः शब्दं करोति । मीमयतिः शब्दकर्मा ’
 (निरु २. ६) इति । १० प्रसूता प्रेरिता सती ११ पतति । १२ यत्र युद्धे १३ नरः १४ सं १५ च सह च १६ वि १७ च पृथक् च
 १८ द्रवन्ति चरन्ति १९ तत्र २० अस्मभ्यम् २१ इषवः शराः २२ शर्म सुखं २३ यंसन् प्रयच्छन्तु । तथा च यास्कः—‘ सुपर्णं
 वस्त इति वाजानभिप्रेत्य मृगमयोऽस्या दन्तो मृगयतेर्वा गोभिः संनद्धा पतति प्रसूतेति व्याख्यातम् ।
 यत्र नराः संद्रवन्ति च विद्रवन्ति च तत्रास्मभ्यमिषवः शर्म शरणं प्रयच्छन्तु ’ (निरु. ९.१९) इति ॥

१. त-व्रातसाहा. । २. त-सन्नद्धा । ३. ख-क्ष-त-नियता नियता; क्ष-नियता संबद्धा, क्ष-
 नियता नियमिता ।

ऋजीते परि वृद्धि नोऽश्मा भवतु नस्तनूः ।

सोमो अधि ब्रवीतु नोऽदितिः शर्म यच्छतु ॥ १२ ॥

ऋजीते । परि । वृद्धि । न । अश्मा । भवतु । नः । तनू ।

सोमः । अधि । ब्रवीतु । न । अदितिः । शर्म । यच्छतु ॥ १२ ॥

१ ऋजीते । ऋजु गच्छतीति ऋजीतिः इषुः । हे इषो १नः अस्मान् १परि १वृद्धि परितो वर्धय^१ ।

१नः अस्माक १तनू शरीरम् १अश्मा १भवतु । अश्मवदभेद्या दृढा भवतु । किञ्च १नः अस्मभ्यं १सोमो १अधि १ब्रवीतु पक्षपातेन ब्रवीतु । १अदितिः अपि १शर्म सुख १यच्छतु ॥

आ जङ्घन्ति सान्वेषां जघनां उप जिघ्रते ।

अश्वाजनि प्रचेतसोऽश्वान्तसमत्सु चोदय ॥ १३ ॥

आ । जङ्घन्ति । सानु । एषाम् । जघनान् । उप । जिघ्रते ।

अश्व^१अजनि । प्र^२चेतसः । अश्वान् । समत्^३सु । चोदय ॥ १३ ॥

१अश्वाजनि अश्वानां क्षेपि कश्चो यया त्वया १प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञाना. सादिन. सारथयो वा १एषाम् अश्वानां १सानु सानूनि सक्थीनि १आ १जङ्घन्ति आप्नन्ति । १जघनान् जघनानि च १उप १जिघ्रते उपजिघ्रन्ति सा त्वं १समत्सु संग्रामेषु १अश्वान् १चोदय प्रेरय । तथा च यास्कः—‘आपन्नन्ति सानून्येषां सरणानि सक्थीनि । सक्थि सचतेरासक्तोऽस्मिन् काय’ । जघनानि चोपघ्नन्ति । जघन जङ्घन्यते । अश्वाजनि प्रचेतसः प्रवृद्धचेतसोऽश्वान् समत्सु समरणेषु संग्रामेषु चोदय’ (निरु. ९. २०) इति ॥

अहिरिव भोगैः पर्येति बाहुं ज्यायां हेति परिबाधमानः ।

हस्तघ्नो विश्वा वयुनानि विद्वान्पुमान्पुमांसं परि पातु विश्वतः ॥ १४ ॥

अहिः^१इव । भोगैः । परि । एति । बाहुम् । ज्यायाः । हेतिम् । परि^२बाधमानः ।

हस्त^३घ्नः । विश्वा । वयुनानि । विद्वान् । पुमान् । पुमांसम् । परि । पातु । विश्वतः ॥ १४ ॥

अत्र धन्विनः प्रकोष्ठे बन्धनीयस्य हस्तघ्नस्य स्तुतिः । १हस्तघ्नः । हस्ते हस्तसमीपे वर्तिनि^१ प्रकोष्ठे स्थितः सन् ज्याया हन्यते इति हस्तघ्नः ॥ ‘घञर्थे कविधानम्’ इति कः ॥ १ज्यायाः १हेतिं ज्याहेतुकां हिंसां १परिबाधमान. निवारयन् १भोगैः शरीरेण ॥ वचनव्यत्ययः ॥ १अहिरिव सर्प इव १बाहुं प्रकोष्ठम् । लक्षणया बाहुशब्दः प्रकोष्ठे वर्तते । १पर्येति परिवेष्टयति । किञ्च १विश्वा विश्वानि १वयुनानि ज्ञानानि ज्ञातव्यानि । ‘माया वयुनम्’ इति तन्नामसु पाठात् । १विद्वान्^३ जानन् १पुमान् पौरुषोपेत स्वय १पुमांस धन्विनं १विश्वत. सर्वत १परि १पातु रक्षति । तथा च यास्कः— ‘अहिरिव भोगैः परिवेष्टयति बाहु ज्याया वधात्परित्रायमाणो हस्तघ्नः सर्वाणि प्रज्ञानानि प्रजानन् पुमान्पुरुमना भवति पुंसतेर्वा’ (निरु. ९. १५) इति^३ ॥

१. ख-नो वर्जय, झ-न-भ-नो वृद्धय । २. ख-घ-झ-त-न-भ-श-वर्तमानः । ३. ख-झ-न-भ-श-विद्वान् जानन् पुमान् पुरुमना भवति पुंसतेर्वा इति यास्कः । बहुमनस्कः पुमांस धन्विन विश्वतः सर्वतः परिपातु रक्षतु ।

आलाक्ता या रुहशीर्ण्यथो यस्या अयो मुखम् ।

इदं पर्जन्यरेतस इष्वै देव्यै बृहन्नमः ॥ १५ ॥

आलऽक्ता । या । रुहऽशीर्णी । अयो इति । यस्याः । अयः । मुखम् ।

इदम् । पर्जन्यऽरेतसे । इष्वै । देव्यै । बृहत् । नमः ॥ १५ ॥

यथा इषु. यआलाक्ता आलेन विषेण अक्ता यरुहशीर्णी हन्तृशिरस्का ॥ अतः^१ हिंसाकर्मणो रुहशब्दोत्पत्तिः ॥ शृङ्गशीर्णी वा । यअथो किंच यस्याः इषो. यमुखम् यअय. अयोमय भवति । यपर्जन्यरेतसे । पर्जन्यो रेतो यस्या. सा पर्जन्यरेता. । तस्यै^२ पर्जन्यकार्यभूतायै । शरकाण्डस्य पर्जन्यजन्यत्वात्^३ । यबृहत् बृहत्तै तस्यै यइष्वै यदेव्यै यइदं यनमः क्रियते इति ॥ ॥ २१ ॥

अवसृष्टा परा पत शरव्ये ब्रह्मसंशिते ।

गच्छामित्रान्प्र पद्यस्व मामीषां कं चनोच्छिषः ॥ १६ ॥

अवऽसृष्टा । परा । पत । शरव्ये । ब्रह्मऽसंशिते ।

गच्छ । अमित्रान् । प्र । पद्यस्व । मा । अमीषाम् । कम् । चन । उत् । शिषः ॥ १६ ॥

यब्रह्मसंशिते मन्त्रेण तीक्ष्णीकृते यशरव्ये हिंसाकुशले इषो त्वम् यअवसृष्टा क्षिप्ता यपरा यपत परागच्छ । इतो देशात् यगच्छ च । यअमित्रान् हिंसकान् यप्र यपद्यस्व प्रामुहि च । यअमीषाम् अमित्राणा मध्ये यकं यचन कंचिदपि यमा यउच्छिषः अवशिष्टं मा कुरु ॥

यत्र बाणाः संपतन्ति कुमारा विशिखाइव ।

तत्रा नो ब्रह्मणस्पतिरदितिः शर्म यच्छतु विश्वाहा शर्म यच्छतु ॥ १७ ॥

यत्र । बाणाः । सम्पतन्ति । कुमाराः । विशिखाऽइव ।

तत्र । नः । ब्रह्मणः । पतिः । अदितिः । शर्म । यच्छतु । विश्वाहा । शर्म । यच्छतु ॥ १७ ॥

ययत्र युद्धे यकुमारा यविशिखाइव मुण्डिता इव यबाणाः यसंपतन्ति यतत्र यनः अस्मभ्यं यब्रह्मणस्पति. यशर्म सुखं यविश्वाहा सर्वदा ययच्छतु । यअदितिः च यशर्म ययच्छतु । द्विरुक्तिरादरार्था ॥

मर्माणि ते वर्मेणा छादयामि सोमस्त्वा राजामृतेनानु वस्ताम् ।

उरोर्वरीयो वरुणस्ते कृणोतु जयन्तं त्वानु देवा मदन्तु ॥ १८ ॥

मर्माणि । ते । वर्मेणा । छादयामि । सोमः । त्वा । राजा । अमृतेन । अनु । वस्ताम् ।

उरोः । वरीयः । वरुणः । ते । कृणोतु । जयन्तम् । त्वा । अनु । देवाः । मदन्तु ॥ १८ ॥

हे राजन् यते त्वदीयानि यमर्माणि । येषु स्थानेषु विद्धः सद्यो अग्रियते तानि मर्माणि । यवर्मणा कवचेन यछादयामि । यसोमः यराजा यत्वा त्वाम् यअनु मर्मच्छादनानन्तरम् यअमृतेन यवस्ताम्

१. ख-झ-न-भ-श-‘ अतः ’ नास्ति । २. ख-झ-न-भ-तस्यैव । ३. ख-घ-झ-न-भ-पर्जन्यत्वात् ।

आच्छादयतु । किञ्च ववरुणः अपि वते तुभ्यम् उरोर्वरीयः उरुतर सुख वृणोतु करोतु । वजयन्तं
वत्वा त्वां देवाः सर्वेऽपि वअनु वमदन्तु अनुह्वयन्तु ॥

यो नः स्वो अरणो यश्च निष्ट्यो जिघांसति ।

देवास्तं सर्वे धूर्वन्तु ब्रह्म वर्म ममान्तरम् ॥ १९ ॥

यः । नः । स्वः । अरणः । यः । च । निष्ट्यः । जिघांसति ।

देवाः । तम् । सर्वे । धूर्वन्तु । ब्रह्म । वर्म । मम । अन्तरम् ॥ १९ ॥

वयः^१ वस्वः ज्ञातिः वअरणः अरममाणः वयश्च वनिष्ट्यः तिरोभूतो दूरे स्थितः वनः
अस्मान् जिघांसति हन्तुमिच्छति वतं देवाः वसर्वे देवाः धूर्वन्तु हिंसन्तु । ब्रह्म मन्त्रः
वमम वअन्तरं शराणां निवारकं वर्म विद्यते ॥ ॥ २२ ॥

॥ इति सायणाचार्यविरचिते^२ दाशतक्याः षष्ठे मण्डले षष्ठोऽनुवाकः समाप्त मण्डलं च ॥

॥ श्रीः ॥

॥ अथ सप्तमं मण्डलम् ॥

अथ सप्तमं मण्डलमारभ्यते । तस्मिन् मण्डले षडनुवाकाः । प्रथमेऽनुवाके सप्तदश सूक्तानि । तत्र 'अग्नि नरः' इति पञ्चविंशत्युच प्रथमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'अग्नि पञ्चाधिका विराजोऽष्टादशाद्या' इति । 'सप्तमं मण्डलं वसिष्ठोऽपश्यत्' इत्युक्तत्वात् मण्डलद्वष्टा वसिष्ठ ऋषिः । आदितोऽष्टादश विराजस्येकादशका शिष्टा अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुभः । मण्डलादिपरिभाषया अग्निदेवता । विश्वजितीदं सूक्तमाज्यशस्त्रम् । सूत्रितं च—'विश्वजितोऽग्नि नर इत्याज्यम्' (आश्व. श्रौ. ८.७) इति । अत्रेयश्चतुर्वीराख्ये^१ चतुरात्रे^२ चतुर्थेऽहनीदमेव सूक्तमाज्य-शस्त्रम् । सूच्यते हि—'अग्नि नर इति चतुर्थे' (आश्व. श्रौ. १०.२) इति । व्यूहहे दशरात्रे चतुर्थेऽहनीदं सूक्तं जातवेदस्यनिविद्धानम् । सूत्रितं च—'अग्नि नर इत्याग्निमास्तम्' (आश्व. श्रौ. ८.८) इति । महाव्रतेऽपीदमाज्यशस्त्रम् । तथैव पञ्चमारण्यके सूच्यते—'आज्यप्रउगे विश्वजितः' (ऐ. आ. ५.१.१) इति । अविवाक्येऽहनि प्रातरनुवाके 'त्वमग्ने वसून्' इत्यादीना-मनुष्टुभां स्थान आद्यस्तुचः प्रक्षेपणीयः । सूच्यते हि—'दशमेऽहन्यनुष्टुभां स्थानेऽग्नि नरो दीधिति-भिररण्योरिति तृचमाग्नेये क्रतौ' (आश्व. श्रौ. ८.१२) इति । आद्या षडृचः तस्मिन्नेवाहनि आग्नि-मास्ते शस्त्रे स्तोत्रियानुरूपार्था । सूत्रितं च—'अग्नि नरो दीधितिभिररण्योरिति स्तोत्रियानुरूपौ' (आश्व. श्रौ. ८.१२) इति । मण्डलादिहोमेऽप्येषा^३ । आधाने तृतीयायामिष्टौ 'प्रेद्ध.' इति स्विष्टकृतोऽनुवाक्या । सूत्रितं च—'प्रेद्धो अग्न इमो अग्न इति संयाज्ये' (आश्व. श्रौ. २.१) इति । एवमन्यत्रापि दीक्षणीयादिषु स्विष्टकृतोऽनुवाक्या । प्रायणीयेष्टौ 'सेदग्निरग्नीन्' इत्यादिके द्वे स्विष्टकृतो याज्यानुवाक्ये । सूत्रितं च—'सेदग्निरग्नीरस्यस्त्वन्यानि द्वे संयाज्ये' (आश्व. श्रौ. ४.३) इति । आधाने तृतीयायामिष्टौ 'इमो अग्ने' इति स्विष्टकृतो याज्या । सूत्रितं च—'इमो अग्न इति संयाज्ये' (आश्व. श्रौ. २.१) इति । एवमन्यत्रापि दीक्षणीयादिष्वेषा सौविष्टकृती याज्या । प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे च 'त्वमग्ने सुहवः' इत्याद्याः पञ्चर्चः । सूत्रितं च—'त्वमग्ने सुहवो रण्वसंहक्' (आश्व. श्रौ. ४.१३) इति ॥

अग्निं नरो दीधितिभिररण्योर्हस्तच्युती जनयन्त प्रशस्तम् ।

दूरेदृशं गृहपतिमथर्युम् ॥ १ ॥

अग्निम् । नरः । दीधितिऽभिः । अरण्योः । हस्तऽच्युती । जनयन्त । प्रशस्तम् ।

दूरेऽदृशम् । गृहऽपतिम् । अथर्युम् ॥ १ ॥

नरः नेतार ऋत्विजः । प्रशस्तं प्रकर्षेण स्तुतं । दूरेदृशं दूरे दृश्यमानं दूरे पश्यन्तं वा । गृहपतिं गृहाणां पालकम् । अथर्युम्^३ आगम्यमतनवन्तं वा^४ । अग्निम्^५ अरण्यो विद्यमानं । हस्तच्युती हस्त-प्रच्युत्या हस्तगत्या । दीधितिभिः अङ्गुलिभिः । जनयन्तः^६ । 'दीधितयोऽङ्गुलयो भवन्ति धीयन्ते कर्मसु । अरणी प्रच्युत एने अग्निः समरणाज्जायत इति वा । हस्तच्युती हस्तप्रच्युत्या जनयन्तः प्रशस्तं दूरेदर्शनं गृहपतिमतनवन्तम्' (निरु. ५.१०) इति ॥

१. ख-झ-त-भ-°श्चतुरात्रे, न-°श्चतुवारात्रे चतुरात्रे, श-°श्चतुर्वारात्रे चतुरात्रे ।
२. ख-झ-न-भ-श-मण्डलादिहोता । ३. झ-अथर्युमध्वर्युम् । ४. ख-झ-न-भ-वाग्नि वा, श-अग्नि वा । ५. झ-जनयन्त । अत्र यास्कः; त२-जनयन्त । तथा च यास्क, श-जनयन्त अजनयन्त ।

तमग्निमस्ते वसवो न्यृण्वन्त्सुप्रतिचक्षमवसे कुतश्चित् ।

दक्षायो यो दम् आसु नित्यः ॥ २ ॥

तम् । अग्निम् । अस्ते । वसवः । नि । ऋण्वन् । सुप्रतिचक्षम् । अवसे । कुतः । चित् ।
दक्षायः । यः । दमे । आसु । नित्यः ॥ २ ॥

य. अग्निः । दमे गृहे । दक्षायः पूजनीयो हविर्भिः समर्धनीयो वा । नित्य. अजस्रः । आसु
बभूव । तं । सुप्रतिचक्षं सुप्रतिदर्शनम् । अग्नि । कुतश्चित् सर्वस्मादपि भयहेतोः । अवसे रक्षणाय
वसव. वासका ये वसिष्ठाः । अस्ते गृहे । न्यृण्वन् न्यदधु. ।

प्रेद्धो अग्ने दीदिहि पुरो नोऽजस्रया सूर्म्या यविष्ठ ।

त्वां शश्वन्तु उप यन्ति वाजाः ॥ ३ ॥

प्रऽइद्धः । अग्ने । दीदिहि । पुरः । नः । अजस्रया । सूर्म्या । यविष्ठ ।
त्वाम् । शश्वन्तः । उप । यन्ति । वाजाः ॥ ३ ॥

यविष्ठ शुवतम हे । अग्ने । प्रेद्ध. प्रकर्षेण समिद्धस्त्वम् । अजस्रया अशरणशीलया^१ । सूर्म्या
ज्वालाया । न. अस्मदर्थं । पुरः^२ पुरस्तात् आहवनीयायतने । दीदिहि दीप्यस्व । श्वां । शश्वन्तः
बहवः । वाजाः अज्ञानि हवीषि । उप । यन्ति उपगच्छन्ति ॥

प्र ते अग्रयोऽग्निभ्यो वरं निः सुवीरांसः शोशुचन्त द्युमन्तः ।

यत्रा नरः समासते सुजाताः ॥ ४ ॥

प्र । ते । अग्रयः । अग्निभ्यः । वरम् । निः । सुवीरांसः । शोशुचन्त । द्युमन्तः ।
यत्र । नरः । समऽआसते । सुजाताः ॥ ४ ॥

अग्निभ्यः लौकिकेभ्योऽग्निभ्यः । वरम् अत्यन्तं । द्युमन्त. दीप्तिमन्त । सुवीरांसः कल्याण-
पुत्रपौत्रप्रदा. । ते । अग्रयः । प्र । नि. । शोशुचन्त प्रकर्षेण नितरां दीप्यन्ते । यत्र येष्वग्निषु
सुजाताः^३ सुजन्मानः । नरः कर्मणां नेतारो यजमाना ऋत्विजो वा । समासते सहासते ॥

दा नो अग्ने धिया रयि सुवीरं स्वपत्यं सहस्य प्रशस्तम् ।

न यं यावा तरति यातुमावान् ॥ ५ ॥

दाः । नः । अग्ने । धिया । रयिम् । सुवीरम् । सुअपत्यम् । सहस्य । प्रशस्तम् ।
न । यम् । यावा । तरति । यातुमावान् ॥ ५ ॥

सहस्य अभिभवकुशल हे । अग्ने । सुवीरं शोभनपुत्रोपेतं । स्वपत्यं शोभनपौत्रोपेतं । प्रशस्तं
श्रेष्ठं । रयि धनं । धिया स्तोत्रेण । नः अस्मभ्य । दा. देहि । यं रयिं । यावा अभिगन्ता शत्रुः । यातु-
मावान् हिंसाया निर्गतः ॥ नलोपाभावश्छान्दसः ॥ यद्वा । हिंसायुक्तः ॥ परो वतिर्मत्वर्थीयः पूरकः ॥
न । तरति न बाधते ॥ ॥ २३ ॥

१. घ-सरणशीलया; ङ-संसरण^० । २. ख-ज्ञ-न-भ-‘पुरः’ नास्ति । ३. ख-घ-ज्ञ-न-भ-जाताः ।

उप॒ यमेति॑ युव॒तिः सु॒दक्षै॑ दो॒षा वस्तो॑र्ह॒विष्मती॑ घृ॒ताची॑ ।

उप॒ स्वैन॑म॒रम॑तिर्वसू॒युः ॥ ६ ॥

उप॑ । यम् । एति॑ । युव॒तिः । सु॒दक्षम् । दो॒षा । वस्तो॑ । ह॒विष्मती॑ । घृ॒ताची॑ ।

उप॑ । स्वा । ए॒नम् । अ॒रम॑ति । व॒सू॒युः ॥ ६ ॥

वसूदक्ष सुबलं यम् अग्निं हविष्मती हविषा युक्ता घृताची । घृतमञ्जतीति घृताची जुह ।
युवति अग्निना नित्ययुक्ता दोषा वस्तो. रात्रावहनि च उप एति उपगच्छति तम् एन
स्वा स्वकीया अरमति दीप्ति वसूयुः स्तोतृणां धनमिच्छन्ती उप एति ॥

विश्वा॑ अ॒ग्नेऽप॑ द॒हारा॑ती॒र्येभि॑स्तपो॒भिर्द॑हो ज॒रूथ॑म् ।

प्र॒ नि॒स्वरं॑ चा॒तय॑स्वामी॒वाम् ॥ ७ ॥

विश्वाः । अ॒ग्ने । अप॑ । द॒ह । अ॒राती॑ । येभिः । तपोऽभिः । अ॒द॒हः । ज॒रूथ॑म् ।

प्र । नि॒ऽस्वरम् । चा॒तय॑स्व । अ॒मीवाम् ॥ ७ ॥

हे अग्ने विश्वाः विश्वान् अराती. शत्रून् तपोभि. तेजोभिः अप दह । येभि यैः
तपोभिः जरूथ परुषशब्दकारिण राक्षसम् ॥ गृणातेरूथन् प्रत्यये सति जरूथशब्दनिष्पत्तिः ॥
अदहः दहसि । किं च अमीवां रोगं निस्वर न्यक्कृतोपतापं यथा भवति तथा ॥ 'स्व' शब्दो-
पतापयोः' इति धातुः ॥ प्र चातयस्व प्रकर्षेण नाशय ॥ 'चततिर्गत्यर्थो वा' इति
भट्टभास्करमिश्रः ॥

आ यस्ते॑ अ॒ग्न इ॒ध॒ते अ॒नीकं॑ वसि॒ष्ठ शु॒क्र दी॒दिवः॑ पा॒र्वक॑ ।

उ॒तो न॑ ए॒भिः स्त॒वथै॑रि॒ह स्याः॑ ॥ ८ ॥

आ । यः । ते । अ॒ग्ने । इ॒ध॒ते । अ॒नीकम् । वसि॒ष्ठ । शु॒क्र । दी॒दि॒वः । पा॒र्वक॑ ।

उ॒तो इति॑ । नः । ए॒भिः । स्त॒वथैः । इ॒ह । स्याः॑ ॥ ८ ॥

वसिष्ठ श्रेष्ठ शुक्र शुभ्र दीदिव. दीप्तं पावक शोधक हे अग्ने ते तव अनीक तेजः
यः आ इधते समेधयति तस्येव नः अस्माकम् उतो अपि च एभिः स्तवथैः स्तोत्रैः
इह अस्मिन् यज्ञे स्या. भव ॥

वि॒ ये ते॑ अ॒ग्ने भे॒जिरे॑ अ॒नीकं॑ म॒र्ता नरः॑ पि॒त्र्यासः॑ पु॒रु॒त्रा ।

उ॒तो न॑ ए॒भिः सु॒मना॑ इ॒ह स्याः॑ ॥ ९ ॥

वि । ये । ते । अ॒ग्ने । भे॒जिरे॑ । अ॒नीकम् । म॒र्ता । नरः॑ । पि॒त्र्यासः॑ । पु॒रु॒त्रा ।

उ॒तो इति॑ । नः । ए॒भिः । सु॒मनाः॑ । इ॒ह । स्याः॑ ॥ ९ ॥

हे ऽअग्ने ऽते तव ऽअनीकं तेजः ऽपित्र्यासः पितृहिताः आर्षेया वा ऽमर्ता मनुष्याः ऽनरः
कर्मणां नेतार ऽये यजमानाः ऽपुरुत्रा बहुषु देशेषु ऽवि ऽभेजिरे विभजन्ते । आदधुरिति यावत् ।
तेवामिव ऽन. अस्माकम् ऽउतो अपि ऽपुभिः स्तुतैः सह स्तोत्रैर्वा ऽसुमना. अनुग्राहकमनाः सन्
ऽइह यज्ञे ऽस्याः भव ॥

इमे नरो वृत्रहृत्येषु शूरा विश्वा अदेवीरभि सन्तु मायाः ।

ये मे धियं पुनर्यन्त प्रशस्ताम् ॥ १० ॥

इमे । नरः । वृत्रहृत्येषु । शूराः । विश्वाः । अदेवीः । अभि । सन्तु । मायाः ।
ये । मे । धियम् । पुनर्यन्त । प्रशस्ताम् ॥ १० ॥

ऽये मनुष्या. ऽमे मदीयां ऽप्रशस्तां प्रकृष्टां ऽधियं कर्म स्तुतिं वा ऽपनयन्त स्तुवन्ति ब्रुवन्ति
वा ते ऽइमे मयि स्त्रिधाः ऽनरः मनुष्याः ऽवृत्रहृत्येषु संग्रामेषु ऽशूराः ऽअदेवीः आसुरीः ऽविश्वाः
सर्वाः ऽमाया ऽअभि ऽसन्तु अभिभवन्तु ॥ ॥ २४ ॥

मा शूने अग्ने नि षदाम नृणां माशेषसोऽवीरता परि त्वा ।

प्रजावतीषु दुर्यासु दुर्य ॥ ११ ॥

मा । शूने । अग्ने । नि । षदाम । नृणाम् । मा । अशेषसः । अवीरता । परि । त्वा ।
प्रजावतीषु । दुर्यासु । दुर्य ॥ ११ ॥

हे ऽअग्ने ऽशूने शून्ये पुत्रादिरहिते गृहे ऽमा ऽनि ऽषदाम न निवसाम । ऽनृणाम् अन्येषां च
गृहे ऽमा नि षदाम । ऽदुर्य गृहेभ्यो हित हे अग्ने ऽअशेषसः अपुत्रा. । ' तोक्म शेषः ' इति
पुत्रनामसु पाठात् । ऽअवीरता अवीरतया युक्ताश्च सन्तः ऽत्वा त्वां ऽपरि चरन्त ऽप्रजावतीषु
एव ऽदुर्यासु गृहेषु निवसाम ॥

यमश्ची नित्यमुपयाति यज्ञं प्रजावन्तं स्वपत्यं क्षयं नः ।

स्वजन्मना शेषसा वावृधानम् ॥ १२ ॥

यम् । अश्ची । नित्यम् । उपयाति । यज्ञम् । प्रजावन्तम् । सुअपत्यम् । क्षयम् । नः ।
स्वजन्मना । शेषसा । वावृधानम् ॥ १२ ॥

ऽयं ऽयज्ञं यज्ञाश्रयम् ऽअश्ची अश्ववानग्निः ऽनित्यमुपयाति तं ऽप्रजावन्तं भृत्यादिसहितं
ऽस्वपत्यं शोभनसंतानोपेतं ऽस्वजन्मना औरसेन ऽशेषसा पुत्रेण ऽवावृधानं वर्धमानं ऽक्षयं गृह
ऽनः अस्मभ्यं हे अग्ने देहीति शेषः ॥

पाहि नो अग्ने रक्षसो अजुष्टात्पाहि धूर्तेरररुषो अघायोः ।

त्वा युजा पृतनार्यरभि प्याम् ॥ १३ ॥

पाहि । नः । अग्ने । रक्षसः । अजुष्टात् । पाहि । धूर्तेः । अररुषः । अघायोः ।
त्वा । युजा । पृतनार्यम् । अभि । प्याम् ॥ १३ ॥

हे ऽअग्ने ऽनः अस्मान् ऽअजुष्टात् अग्नीतिविषयात् ऽरक्षसः राक्षसात् ऽपाहि रक्ष । किञ्च
 ऽअररुषः अदातुः ऽअघायोः पापमिच्छतः ऽधूर्तेः हिंसकात् ऽपाहि । अपि च ऽत्वा त्वया ऽयुजा
 सहायभूतेन ऽपृतनायून् पृतनाकामान् ऽअभि ऽप्याम् अहमभिभवेयम् ॥

सेदग्निरग्नीरत्यस्त्वन्यान्यत्र वाजी तनयो वीळुपाणिः ।

सहस्रपाथा अक्षरा समेति ॥ १४ ॥

सः । इत् । अग्निः । अग्नीन् । अति । अस्तु । अन्यान् । यत्र । वाजी । तनयः । वीळुऽपाणिः ।

सहस्रऽपाथाः । अक्षरा । समऽएति ॥ १४ ॥

ऽस ऽइत् स एव ऽअग्निः आहवनीयादिरस्मदीयः ऽअन्यान् इतरान् अन्यदीयान् ऽअग्नीन्
 ऽअत्यस्तु अतिभवतु । ऽयत्र यस्मिन्नग्नौ ऽवाजी अशनवान्^१ बलवान् वा ऽवीळुपाणि दृढहस्तः ।
 'वीळु च्यौत्नम्' इति बलनामसु पाठात् । ऽसहस्रपाथाः बह्वक्षो बहुस्थानो वा बहूदको वा
 ऽतनयः अस्मत्पुत्रः ऽअक्षरा अक्षरेण क्षयरहितेन स्तोत्रेण ऽसमेति सम्यक् परिचरन्नेति । समर्थपुत्रवत्
 एवाग्निः अन्यदीयानग्नीनभिभवतीति भावः ॥

सेदग्निर्यो वनुष्यतो निपाति समेद्वारमंहस उरुष्यात् ।

सुजातासः परि चरन्ति वीराः ॥ १५ ॥

सः । इत् । अग्निः । यः । वनुष्यतः । निऽपाति । समऽएद्वारम् । अंहसः । उरुष्यात् ।

सुऽजातासः । परि । चरन्ति । वीराः ॥ १५ ॥

ऽयः ऽसमेद्वार प्रबोधकं^२ ऽवनुष्यत, हिंसकात् । 'वनुष्यतिहन्तिकर्मा' (निरु. ५ . २)
 इति यास्कः । ऽउरुष्यात् अधिकात् ऽअंहस पापात् च ऽनिपाति अत्यन्तं रक्षति । यं^३ च ऽसुजा-
 तासः सुजन्मान एव ऽवीराः स्तोतारः सुता वा ऽपरि चरन्ति ऽस ऽइत् स एव ऽअग्निः ॥ ॥२५॥

अयं सो अग्निराहुतः पुरुत्रा यमीशानः समिदिन्धे हविष्मान् ।

परि यमेत्यध्वरेषु होता ॥ १६ ॥

अयम् । सः । अग्निः । आऽहुतः । पुरुऽत्रा । यम् । ईशानः । सम् । इत् । इन्धे । हविष्मान् ।

परि । यम् । एति । अध्वरेषु । होता ॥ १६ ॥

ऽयम् अग्निम् ऽईशानः समृद्ध ऐश्वर्यमिच्छन् वा ऽहविष्मान् यजमान ऽसम्^४ ऽइन्धे^४
 सम्यक् दीपयति । यं च ऽअध्वरेषु हिंसारहितेषु यज्ञेषु ऽहोता देवानामाह्वाता ऽपरि ऽपति
 परिगच्छति ऽसः ऽअयम् ऽअग्निः ऽपुरुत्रा बहुषु देशेषु बहुषु यज्ञेषु वा ऽआहुतः आहुतिभिरभिहुत ॥

त्वे अग्न आहवन्नानि भूरीशानास आ जुहुयाम नित्या ।

उभा कृण्वन्तो बहू मियेधे ॥ १७ ॥

१. ख-घ-अन्नवान्, य-वेजनवान् । २. ख-झ-त-न-भ-श-प्रबोधक सेदग्निर्यो । ३. ख-यत्;
 घ-झ-त-न-भ-श-ये । ४. घ-त-न-श-समिदिन्धे; झ-समिधे ।

त्वे इति । अग्ने । आऽहव॑नानि । भूरि॑ । ई॒शा॒नासः॑ । आ । जुहु॑याम । नित्या॑ ।
उ॒मा । कृ॒ण्वन्तः॑ । व॒ह॒तू इति॑ । मि॒येधे॑ ॥ १७ ॥

हे अग्ने ऽत्वे त्वयि ऽईशानास धनानामीश्वराः सन्तः ऽनित्या नित्यान्यग्निहोत्रादीनि ऽउमा उ॒मा ऽवह॑त् वहनहे॒तू स्तोत्रं॑ शस्त्र च ऽकृण्वन्त कुर्वन्तः ऽमियेधे यज्ञे ऽभूरि बहूनि ऽआहव॑नानि हवीषि ऽआ ऽजुहु॑याम आजुहवामः ॥

इ॒मो अ॒ग्ने वी॒त॒त॒मा॒नि ह॒व्याज॑स्रो वक्षि दे॒वता॑तिमच्छ ।

प्रति॑ न ई॒ सु॒र॒भी॒णि व्य॑न्तु ॥ १८ ॥

इ॒मो इति॑ । अ॒ग्ने । वी॒त॒त॒मा॒नि । ह॒व्या । अ॒ज॒स्रः । व॒क्षि । दे॒व॒ता॒ति॒म् । अ॒च्छ ।
प्रति॑ । नः । ई॒म् । सु॒र॒भी॒णि । व्य॑न्तु ॥ १८ ॥

हे अग्ने त्वम् अजस्रः अनवरतः सन् इ॒मो इ॒मा॒नि वी॒त॒त॒मा॒नि अति॑शयेन कान्तानि ऽहव्या ह॒व्यानि ऽदे॒वता॑ति दे॒वाना॑ समूहम् अभि ऽवक्षि वह । ऽअच्छ गच्छ च । नः अ॒स्मदी॒यानि॑ ऽसुर॒भी॒णि शो॒भना॑नि ई॒म् ए॒तानि॑ ह॒व्यानि॑ दे॒वा प्रति॑ व्यन्तु प्रत्येकं कामयन्ताम् ॥

मा नो॑ अ॒ग्नेऽवी॑र॒ते परा॑ दा दु॒र्वास॑सेऽम॒तये॑ मा नो॑ अ॒स्यै ।

मा नः॑ क्षु॒धे मा र॒क्षस॑ ऋ॒तावो॑ मा नो॒ दमे॑ मा व॒न आ जु॑हूर्थाः ॥ १९ ॥

मा । नः । अ॒ग्ने । अ॒वी॒र॒ते । परा॑ । दाः । दुः॒वा॒स॑से । अ॒म॒तये॑ । मा । नः । अ॒स्यै ।
मा । नः । क्षु॒धे । मा । र॒क्ष॒से । ऋ॒त॒वः । मा । नः । द॒मे । मा । व॒ने । आ । जु॑हूर्थाः ॥ १९ ॥

हे अग्ने न अस्मान् अवीरते अपुत्रतायै मा परा दाः मा देहि । दु॒र्वा॒स॑से दुष्टवस्त्राय च नो मा परा दा । अस्यै अमतये अभिहान्यै न अस्मान् मा परा दा । क्षु॒धे अ॒ज्ञा॒ना॒यायै॑ नः अस्मान् मा च परा दाः । र॒क्ष॒से ब॒लिने॑ चास्मान् मा परा दाः । हे ऋ॒ता॒वः स॒त्य॒वन्॑ अग्ने नः अस्मान् दमे गृहे मा जुहूर्था मा हिंसीः ॥ 'हुच्छा कौटिल्ये' इति धातुः ॥ वने चास्मान् मा जुहूर्थाः ॥

नू मे॑ ब्र॒ह्माण्य॑ उच्छ॒शाधि॑ त्वं दे॒व म॒घव॑द्भ्यः सुषूदः ।

रा॒तौ स्या॑मो॒भया॑स॒ आ ते॑ यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभिः॑ सदा॑ नः ॥ २० ॥

नू । मे । ब्र॒ह्मा॒णि । अ॒ग्ने । उ॒त् । श॒शा॒धि । त्वम् । दे॒व । म॒घ॒व॒त् । सु॒षू॒दः ।
रा॒तौ । स्या॑म् । उ॒भया॑सः । आ । ते । यू॒यम् । पा॑त । स्व॒स्ति॒भिः । सदा॑ । नः ॥ २० ॥

हे अग्ने मे मम मर्त्यं ब्रह्माणि अन्नानि नु क्षिप्रम् उच्छशाधि उत्कर्षेण शोधितानि कुरु । किं च हे दे॒व द्योत॑मानाग्ने म॒घ॒व॒द्भ्यः ह॒विष्म॑द्भ्योऽस्मभ्यं सुषूद. अन्नानि प्रेरय । ते त्वदी॒यायां॑ रा॒तौ दा॑ने ऽउभयासः स्तोत्रिणः शस्त्रिणश्च अथवा स्तुवन्तो यजमानाश्च वयम् आ

१. ख-घ-झ-त-भ-आहुवाम; न-आजुहावाम; श-जुहुवाम । २. झ-श-ऋतव । ३. त-य-उभयास उभये । ४. झ-यथ वा; त-न-भ-य-श-यथा वा ।

वस्याम अत्यर्थं भवेम । वनः अस्मान् वयुय त्वत्परिवाराश्च सर्वे वस्वस्तिभिः अविनाशिभिर्मङ्गलैः ।
तथा च यास्क — 'स्वस्तीत्यविनाशनामास्तिरभिपूजितः स्वस्ति' (निरु ३ २१) इति । वसदा
वपात रक्षत ॥ ॥ २६ ॥

त्वमग्ने सुहवो रण्वसैद्वक्सुदीती सूनो सहसो दिदीहि ।

मा त्वे सचा तनये नित्य आ धृक्मा वीरो अस्मन्नयो वि दासीत् ॥ २१ ॥

त्वम् । अग्ने । सुहवः । रण्वसैद्वक् । सुदीती । सूनो इति । सहसः । दिदीहि ।

मा । त्वे इति । सचा । तनये । नित्ये । आ । धृक् । मा । वीर । अस्मत् । नयः । वि । दासीत् ॥ २१ ॥

वसहसः वसूनो सहसः सुत हे वग्ने वसुहवः स्वाह्वानः वण्वसैद्वक् रमणीयसदर्शनः वत्वं
वसुदीती शोभनया दीप्त्या वदिदीहि दीप्यस्व । किञ्च वतनये वनित्ये औरसे पुत्रे वत्वे त्वं वसचा
सहायभूतः वमा वआ वधक् माभिधाक्षी । अपि च वअस्मत् पृथग्भूतः अस्माकं वा ॥ षष्ठ्यर्थे
पञ्चमी ॥ ववीरः पुत्रः वनयः नरहितः वमा ववि वदासीत् नोपक्षीयेत ॥

मा नो अग्ने दुर्भृतये सचैषु देवेद्वेष्वग्निषु प्र वोचः ।

मा ते अस्मान्दुर्मृतयो भृमाच्चिदेवस्य सूनो सहसो नशन्त ॥ २२ ॥

मा । नः । अग्ने । दुःभृतये । सचा । एषु । देवसैद्वेषु । अग्निषु । प्र । वोचः ।

मा । ते । अस्मान् । दुःभृतयः । भृमात् । चित् । देवस्ये । सूनो इति । सहसः । नशन्त ॥ २२ ॥

हे वग्ने वसचा सहायभूतस्त्वं देवेद्वेषु ऋत्विग्भिः समिद्धेषु वेषु वअग्निषु वदुर्भृतये कृच्छ-
भरणाय वनः अस्मान् वमा वप्र ववोचः न ब्रूहि । त्वत्सहायभूता अग्नयो यथा माम् अकृच्छ्रेण बिभृयुः
तथा ब्रूहीत्यर्थः । किञ्च वसहसः वसूनो हे बलस्य पुत्र अग्ने देवस्य द्योतमानस्य वते तव वदुर्मृतयः
निग्रहबुद्धयः वभृमाच्चित् भ्रमादपि ॥ अत्र संसारणं छान्दसम् ॥ प्रमादादपीत्यर्थः । वअस्मान् वमा
वनशन्त मा व्यामुवन्तु । नशदिति व्याप्तिकर्मसु पाठात् ॥

स मर्तो अग्ने स्वनीक रेवानमर्त्ये य आजुहोति हव्यम् ।

स देवता वसुवर्नि दधाति यं सूरिरर्थी पृच्छमान एति ॥ २३ ॥

सः । मर्तः । अग्ने । सुअनीकः । रेवान् । अमर्त्ये । यः । आ जुहोति । हव्यम् ।

सः । देवता । वसुवर्निम् । दधाति । यम् । सूरिः । अर्थी । पृच्छमानः । एति ॥ २३ ॥

वस्वनीकः सुतेजस्क हे वग्ने वअमर्त्ये अमनुष्ये देवतात्मनि त्वयि वह्यं हविः वयः वआजुहोति
वस वमर्तः मनुष्यः वरेवान् धनवान् भवति । वयं मर्त्ये वसूरिः प्राज्ञः वअर्थी धनादिकामः वपृच्छ-
मानः असौ उदारः कास्ते इति पृच्छन् एति अभिगच्छति वसः एव मनुष्यः वदेवता देवताभ्यः
ववसुवर्नि धनपोषं ददाति^१ । यद्वा । स देवताभिर्वसुवर्नि यजमानं दधाति धारयति यमग्निः सूरिः
स्तोता अर्थी प्रयोजनवान् पृच्छमानः कोऽसावग्निरिति पृच्छमान एति ॥

महो नो अग्ने सुवितस्य विद्वान्रयिं सूरिभ्य आ वह्ना बृहन्तम् ।

येन वयं सहसावन्मदेमविक्षितासु आयुषा सुवीराः ॥ २४ ॥

मह० । न० । अग्ने । सुवितस्य० । विद्वान् । रयिम् । सूरिऽभ्यः । आ । वह् । बृहन्तम् ।

येन० । वयम् । सहसावन् । मदेम० । अविक्षितासु० । आयुषा । सुवीराः ॥ २४ ॥

हे अग्ने न. अस्मदीयस्य महः महतः सुवितस्य कल्याणस्य कर्मण विद्वान्^१ । अस्मदीय कल्याण कर्म^२ जानन्नित्यर्थः । त्वं सूरिभ्यः स्तोत्रभ्योऽस्मभ्य बृहन्तं महान्तं रयि धनम् आ वह । रयिमेव विशिनष्टि । हे सहसावन् बलवन् अग्ने येन धनेन वयं स्तोतारः अविक्षितासुः अविक्षीणाः आयुषा पूर्णायुषः सुवीराः कल्याणपुत्रपौत्राश्च सन्त मदेम हव्येम ॥

नू मे ब्रह्माण्यग्र उच्छशाधि त्वं देव मध्वेद्वयः सुषूदः ।

रातौ स्यामोभयासु आ ते यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ २५ ॥

नु । मे । ब्रह्माणि । अग्ने । उत् । शशाधि । त्वम् । देव । मध्वेत्ऽभ्य० । सुषूदः ।

रातौ । स्याम । उभयासु० । आ । ते । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ २५ ॥

इयमृक् प्रागेव व्याख्याता ॥ ॥ २७ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्क-

भूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते

माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये

पञ्चमाष्टके प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

‘ जुषस्व न ’ इत्येकादशचं द्वितीयं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभम् । आप्रशब्दोक्तत्वादिदं तनूनपाद्-हितम् । समिद्धाद्या अग्निविशेषाः प्रत्यृचं देवता उक्ताः । तथा चानुक्रम्यते—‘ जुषस्वैकादशाग्रम् ’ इति । पशाविष्टाविदमाग्रीसूक्तम् । सूत्रितं च—‘ जुषस्व नः समिधमिति वसिष्ठानाम् ’ (आश्व श्री ३. २) इति । पत्नीसयाजे त्वाष्ट्यागस्य याज्या त्वाष्ट्रे पशावपि पुरोडाशस्यानुवाक्येयमिति पूर्वमुक्तम् ॥

जुषस्व नः समिधमग्ने अद्य शोचा बृहद्यजतं धूममृण्वन् ।

उप स्पृश दिव्यं सानु स्तूपैः सं रश्मिभिस्ततनः सूर्यस्य ॥ १ ॥

जुषस्व० । नः । समऽइधम् । अग्ने । अद्य । शोच० । बृहत् । यजतम् । धुमम् । ऋण्वन् ।

उप० । स्पृश । दिव्यम् । सानु । स्तूपैः । सम् । रश्मिभिः । ततनः । सूर्यस्य ॥ १ ॥

१. ख-झ-त-न-भ-य-श-विद्वान् जानन् । २. कर्मजातम् ।

हे ऽअग्ने ऽनः अस्माकं ऽसमिधम् ऽअद्य ऽजुषस्व सेवस्व । ऽयजतं यजनीयं प्रशस्तं ऽधूमम्
 ऽऋण्वन् प्रेरयन् ऽबृहत् अत्यन्त ऽशोच दीप्यस्व च । किंच ऽदिव्यम् अन्तरिक्षभव ऽसानु समुच्छ्रितं
 ऽस्तूपैः तप्तैः^१ रश्मिभिः ऽउप ऽस्पृश । अपि च ऽसूर्यस्य ऽरश्मिभि तेजोभिः ऽसं ऽततनः
 संगच्छस्व ॥

नराशंसस्य महिमानमेषामुप स्तोषाम यजतस्य यज्ञैः ।

ये सुक्रतवः शुचयो धियंधाः स्वदन्ति देवा उभयानि हव्या ॥ २ ॥

नराशंसस्य । महिमानम् । एषाम् । उप । स्तोषाम् । यजतस्य । यज्ञैः ।

ये । सुक्रतवः । शुचयः । धियम्ऽधा । स्वदन्ति । देवाः । उभयानि । हव्या ॥ २ ॥

ये ऽदेवाः ऽसुक्रतवः सुप्रज्ञा सुकर्माणो वा ऽशुचयः दीप्तिमन्तः ऽधियंधाः कर्मणां धारयितारः
 ऽउभयानि सौमिकानि^२ च हविःसंस्थादीनि च^३ ऽहव्या हव्यानि ऽस्वदन्ति स्वदयन्ति भक्षयन्ति
 तेषाम् ऽएषां मध्ये ऽयज्ञैः हविर्भिः स्तोत्रैर्वा ऽयजतस्य यजनीयस्य ऽनराशंसस्य नरैः प्रशसनीयस्य
 अग्निविशेषस्य ऽमहिमानं महत्त्वम् ऽउप ऽस्तोषाम वयमुपस्तुमः । तथा च यास्कः—‘नरा
 अस्मिन्नासीना न्नासन्ति । अग्निरिति शाकपूणिर्नरैः प्रशस्यो भवति । तस्यैषा भवति । नराशंसस्य
 महिमानमेषामुप स्तोषाम^४ यजतस्य^५ यज्ञैर्यैः सुकर्माणः^६ शुचयो धियं धारयितारः स्वदयन्तु देवा
 उभयानि हवीषि सोमं चेताराणि च ’ (निरु. ८. ६) इति ॥

ईळेन्यं वो असुरं सुदक्षमन्तदूतं रोदसी सत्यवाचम् ।

मनुष्वदग्निं मनुना समिद्धं समध्वराय सदमिन्महेम ॥ ३ ॥

ईळेन्यम् । वः । असुरम् । सुदक्षम् । अन्तः । दूतम् । रोदसी इति । सत्यवाचम् ।

मनुष्वत् । अग्निम् । मनुना । समऽईद्धम् । सम् । अध्वराय । सद्म् । इत् । महेम ॥ ३ ॥

हे अध्वर्यव वः यूयम् ऽईळेन्यं स्तुत्यम् ऽअसुरं बलवन्तं ऽसुदक्षं सुप्रज्ञं ऽरोदसी रोदस्यो
 ऽअन्तः मध्ये ऽदूत देवानां हविर्वहनार्थं चरन्तं ऽसत्यवाचं ऽमनुष्वत् मनुष्यवत्^१ ऽमनुना ऽसमिद्ध
 यथेदानीं मनुष्याः समिन्धते तथा पूर्वं मनुना प्रजापतिना समिद्धम् ऽअग्निम् ऽअध्वराय यज्ञाय
 ऽसदमित् सदैव ऽसं ऽमहेम सपूजयत ॥ मध्यमपुरुषस्य व्यत्ययेनोत्तमपुरुषत्वम् ॥

सपर्यवो भरमाणा अभिजु प्र वृञ्जते नर्मसा बर्हिर्ग्रौ ।

आजुह्वाना घृतपृष्ठं पृषदध्वर्यवो हविषा मर्जयध्वम् ॥ ४ ॥

सपर्यवः । भरमाणाः । अभिऽजु । प्र । वृञ्जते । नर्मसा । बर्हिः । अग्रौ ।

आऽजुह्वानाः । घृतऽपृष्ठम् । पृषत्ऽवत् । अध्वर्यवः । हविषा । मर्जयध्वम् ॥ ४ ॥

१. झ-श-तन्वैः, त-त्वदीयैः; न-‘तप्तैः’ नास्ति । २. ख-सौमिकानि इतराणि च, घ-इतराणि
 सौमिकानि च; झ-त-न-भ-श-सौमिकानि च । ३. त-स्तुमो यज्ञियस्य । ४. य-श-सुकर्माणः सुक्रतवः ।
 ५. ख-झ-त-न-भ-श-‘मनुष्यवत्’ नास्ति ।

वसपर्यवः परिचरणमिच्छन्तः वभिञ्जु अभिगतजानुक वभरमाणा. पादौ भरन्त वबर्हिः
वनमसा हविषा सह वअग्नौ वप्र ववृञ्जते प्रभरन्ति । तदेव विशदयति । हे वअध्वर्यव वघृतपृष्ठ घृत-
संसिक्तपृष्ठ वपृषद्वत् स्थूलबिन्दुभिर्युक्त बर्हि वहविषा सह वआजुह्वानाः वमर्जयध्वम् अग्नि परिचरत ॥

स्वाध्वो३ वि दुरो देवयन्तोऽशिश्रू रथयुर्देवताता ।

पूर्वीं शिशुं न मातरां रिहाणे समग्रुवो न समनेष्वञ्जन् ॥ ५ ॥

सुऽआर्ध्यः । वि । दुरः । देवऽयन्तः । अशिश्रूयुः । रथऽयुः । देवऽताता ।

पूर्वी इति । शिशुम् । न । मातरां । रिहाणे इति । सम् । अग्रुवः । न । समनेषु । अञ्जन् ॥ ५ ॥

वस्वाध्यः सुकर्माणः वदेवयन्तः देवकामा यजमानाः वरथयु. रथकामाश्च^१ ॥ जसि पूर्वसवर्णो
हस्वश्च ॥ वदेवताता देवतातौ यज्ञे वदुरः यज्ञगृहद्वाराणि ववि वअशिश्रूयु आश्रितवन्त । किंच
वसमनेषु यज्ञेषु वपूर्वी प्राचीने प्रागग्रे जुहूपभृतौ वशिशुं वन वत्समिव मातरौ गावौ वरिहाणे अग्निं
लिहाने वअग्रुवो वन यथा नद्य. क्षेत्राण्युदकेन तद्वत् वसम् वअञ्जन् अध्वर्यवः आज्येन
समज्जन्ति ॥ ॥ ५ ॥

उत योषणे दिव्ये मही न उषासानक्ता सुदुधैव धेनुः ।

बर्हिषदा पुरुहूते मघोनी आ यज्ञिये सुविताय श्रयेताम् ॥ ६ ॥

उत । योषणे इति । दिव्ये इति । मही इति । नः । उषासानक्ता । सुदुधाऽइव । धेनुः ।

बर्हिऽसदा । पुरुहूते इति पुरुऽहूते । मघोनी इति । आ । यज्ञिये इति । सुविताय । श्रयेताम् ॥ ६ ॥

वउत अपि च - वयोषणे युवत्यौ स्त्रीरूपे^२ वा वदिव्ये^३ दिवि भवे वमही महत्यौ^३ वबर्हिषदा
बर्हिषि सीदन्त्यौ वपुरुहूते बहुभिः स्तुते वमघोनी धनवत्यौ वयज्ञिये यज्ञार्हे वउषासानक्ता अहोरात्रे
वसुदुधैव धेनु कामधुधेनुरिव वनः अस्मान् वसुविताय कल्याणाय वआ वश्रयेताम् ॥

विप्रा यज्ञेषु मानुषेषु कारू मन्ये वां जातवेदसा यजध्वै ।

ऊर्ध्व नो अध्वरं कृतं हवेषु ता देवेषु वनथो वार्याणि ॥ ७ ॥

विप्रा । यज्ञेषु । मानुषेषु । कारू इति । मन्ये । वाम् । जातऽवेदसा । यजध्वै ।

ऊर्ध्वम् । नः । अध्वरम् । कृतम् । हवेषु । ता । देवेषु । वनथः । वार्याणि ॥ ७ ॥

हे दैव्या होतारौ वविप्रा मेधाविनौ वजातवेदसा जातधनौ वमानुषेषु मनुष्यैः क्रियमाणेषु
वयज्ञेषु वकारू कर्मणां कर्तारौ ववां युवां वयजध्वै यष्टुं वमन्ये स्तौमि । किंच वहवेषु हवनेषु स्तोत्रेषु
सत्सु वनः अस्माकम् वअध्वरम् अकुटिलं यज्ञम् वऊर्ध्व देवाभिमुखं वकृतं कुरुतं च । अपि च वता
तौ युवां वदेवेषु विद्यमानानि ववार्याणि धनानि ववनथः संभजथ. । तान्यस्मभ्यं संप्रयच्छथ इत्यर्थः ॥

१. ख-त-भ-रथकामश्च; श-रथमात्मन इच्छन्तश्च । २. ख-भ-मिश्ररूपे । ३. ख-झ-त-न-भ-श-
'दिव्ये...गह्वर्यौ' नास्ति ।

आ भारती भारतीभिः सजोषा इळा देवैर्मनुष्येभिरग्निः ।

सरस्वती सारस्वतेभिर्वाक् तिस्रो देवीर्बर्हिरेदं सदन्तु ॥ ८ ॥

आ । भारती । भारतीभिः । सजोषाः । इळा । देवैः । मनुष्येभिः । अग्निः ।

सरस्वती । सारस्वतेभिः । अर्वाक् । तिस्रः । देवीः । बर्हिः । आ । इदम् । सदन्तु ॥ ८ ॥

एतदाद्युक्चतुष्टयं द्वितीयाष्टकस्याष्टमाध्याये (ऋ. सं. ३. ४. ८-११) यद्यपि व्याख्यातं तथापि व्यवधानात् सक्षेपतोऽत्रापि व्याख्यायते । १भारती भरतस्यादित्यस्य पत्नी १भारतीभिः १सजोषाः सहिता १इळा १मनुष्येभिः मनुष्यलोकभवैः १देवैः सार्धम् १अग्निः १आ गच्छतु । १सरस्वती १सारस्वतेभिः सारस्वतैः मध्यमस्थानैर्देवैः सार्धम् १अर्वाक् अस्मदभिसुखमागच्छतु । आगत्य १तिस्रो १देवीः देव्यः ॥ प्रथमार्थे द्वितीया ॥ १बर्हिः १इदम् १आ १सदन्तु^१ ॥

तन्नस्तुरीपमधं पोषयित्तु देवं त्वष्ट्रं वि रराणः स्यस्व ।

यतो वीरः कर्मण्यः सुदक्षो युक्तग्रावा जायते देवकामः ॥ ९ ॥

तत् । नः । तुरीपम् । अधं । पोषयित्तु । देवं । त्वष्ट्रः । वि । रराणः । स्यस्वेति स्यस्व ।

यतः । वीरः । कर्मण्यः । सुदक्षः । युक्तग्रावा । जायते । देवकामः ॥ ९ ॥

१देव द्योतमान हे १त्वष्ट्रः १रराणः रसमाणस्त्वं १नः अस्माकं १तुरीपं त्वरितमामुवत् १पोषयित्तु पोषकरं १तत् रेतः १वि १स्यस्व विशेषेणावसानं प्रापय । विमोचयेत्यर्थः । १यतः रेतसः १कर्मण्यः कर्मसु साधुः १सुदक्षः सुबल १युक्तग्रावा सोमसुक् १देवकामः १वीरः पुत्रः १जायते ॥

वनस्पतेऽर्वं सृजोषं देवानग्निर्हविः शमिता सूदयाति ।

सेदु होता सत्यतरो यजाति यथा देवानां जनिमानि वेद ॥ १० ॥

वनस्पते । अर्वं । सृज । उप । देवान् । अग्निः । हविः । शमिता । सूदयाति ।

सः । इत् । ऊँ इति । होता । सत्यतरोः । यजाति । यथा । देवानाम् । जनिमानि । वेद ॥ १० ॥

हे १वनस्पते १देवान्^२ १उप १अर्वं^३ १सृज । अथ परोक्षस्तुतिः । १अग्निः वनस्पतिः १शमिता शमित्ररूपः सन् १हविः १सूदयाति प्रेरयतु । १सेत् स एव वनस्पतिः १होता देवानामाह्वता १सत्यतरोः अपि सन् १यजाति यजतु । १देवानां १जनिमानि जननानि^३ १यथा स्वयं १वेद तथा ॥

आ याह्यग्रे समिधानो अर्वाङ्निर्देण देवैः सरथं तुरेभिः ।

बर्हिर्न आस्तामदितिः सुपुत्रा स्वाहा देवा अमृता मादयन्ताम् ॥ ११ ॥

आ । याहि । अग्रे । समऽङ्गानः । अर्वाङ् । इन्द्रेण । देवैः । सरथम् । तुरेभिः ।

बर्हिः । नः । आस्ताम् । अदितिः । सुपुत्रा । स्वाहा । देवाः । अमृताः । मादयन्ताम् ॥ ११ ॥

१. ख-न-भ-श-सीदन्तु, घ-सदन्तु आसीदन्तु । २. ख-ज्ञ-अ-त३-भ-श-देवानुप, त१-२-देवानुरूप । ३. ख-त३-न-भ-जानन्, ज्ञ-जन्मानि; क्ष-श-जनान्; त१-२-जनानाम् ।

हे ऽअग्ने ऽसमिधानः^१ ऽअर्वाक् अस्मदभिसुखस्वम् ऽइन्द्रेण ऽतुरेभिः त्वरितैः ऽदेवैः च
 ऽसरथं समानरथं यथा भवति तथा ऽआ ऽयाहि आगच्छ । ऽन अस्माकं ऽबर्हिः अधि ऽआस्ताम्
 ऽअदितिः च ऽसुपुत्रा कल्याणपुत्रा । ऽस्वाहा ऽदेवाः च सर्वे ऽअमृताः सन्तः ऽमादयन्ताम्
 इति ॥ २ ॥

‘ अग्निं वो देवम् ’ इति दशचं तृतीयं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—
 ‘ अग्निं वो दश ’ इति । ‘ अग्निं वो देवम् ’ इत्येतदादीनि दश सूक्तानि तृतीयचतुर्थवर्जितानि
 प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे च विनियुक्तानि । सूत्रित च—‘ अग्निं वो
 देवमिति दशानां तृतीयचतुर्थे उद्धरेत् ’ (आश्व. श्रौ. ४.१३) इति । व्यूढे दशरात्रेऽष्टमेऽहनीदं
 सूक्तमाज्यशस्त्रम् । सूत्र्यते हि—‘ द्वितीयस्याग्निं वो देवमित्याज्यम् ’ (आश्व. श्रौ. ८.१०) इति ॥

अग्निं वो देवमग्निभिः सजोषा यजिष्ठं दूतमध्वरे कृणुध्वम् ।

यो मर्त्येषु निधुर्विर्क्रतावा तपुर्मूर्धा घृतान्नः पावकः ॥ १ ॥

अग्निम् । वः । देवम् । अग्निऽभिः । सऽजोषाः । यजिष्ठम् । दूतम् । अध्वरे । कृणुध्वम् ।
 यः । मर्त्येषु । निऽधुर्विः । क्रतुऽर्वा । तपुऽमूर्धा । घृतऽन्नः । पावकः ॥ १ ॥

हे देवा. व. यूयं ऽदेवं द्योतमानम् ऽअग्निभिः अन्यैरग्निभिः ऽसजोषा. सजोषसं सहितम् ।
 द्वितीयार्थे प्रथमा । ऽयजिष्ठं यष्टृतमम् ऽअग्निम् ऽअध्वरे कौटिल्यरहिते यज्ञे ऽदूतं ऽकृणुध्वं कुरुत ।
 ऽय अग्निर्देवोऽपि सन् ऽमर्त्येषु ऽनिधुर्वि. नितरां ध्रुवस्तिष्ठति ऽक्रतावा यज्ञवान् सत्यवान् वा
 ऽतपुर्मूर्धा तापक्तेजा. ऽघृतान्नः ऽपावकः शोधकश्च भवति ॥

प्रोथदश्चो न यवसेऽविष्यन् यदा महः संवरणाद्व्यस्थात् ।

आदस्य वातो अनु वाति शोचिरधं स्म ते व्रजनं कृष्णमस्ति ॥ २ ॥

प्रोथत् । अश्वः । न । यवसे । अविष्यन् । यदा । महः । सम्ऽवरणात् । वि । अस्थात् ।
 आत् । अस्य । वातः । अनु । वाति । शोचिः । अधः । स्म । ते । व्रजनम् । कृष्णम् । अस्ति ॥ २ ॥

‘ यवसे घासे ऽअविष्यन् भक्षयन् ’ प्रोथत् शब्दं कुर्वन् संचरन् वा ऽअश्वो ऽन अश्व इव ऽमहः
 महतः ऽसंवरणात् निरोधात् दावरूपोऽग्निः. यदा ऽव्यस्थात् संततेषु वृक्षेषु वितिष्ठते ऽआत् तदा
 ऽअस्य अग्ने. ऽशोचिः अर्चिः. ऽअनु ऽवातः ऽवाति । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । ऽअध अनन्तरं हे अग्ने ऽते
 तव ऽव्रजनं वर्त्म ऽकृष्णमस्ति भवति । ऽस्म इति पूरणः ॥

उद्यस्य ते नवजातस्य वृष्णोऽग्ने चरन्त्यजरा इधानाः ।

अच्छा द्यारुषो धूम एति सं दूतो अग्रे ईयसे हि देवान् ॥ ३ ॥

उत् । यस्य । ते । नवजातस्य । वृष्णः । अग्ने । चरन्ति । अजराः । इधानाः ।

अच्छ । द्याम् । अरुषः । धूमः । एति । सम् । दूतः । अग्ने । ईयसे । हि । देवान् ॥ ३ ॥

हे ऽअग्ने ऽनवजातस्य नवप्रादुर्भावस्य ऽवृष्ण. वर्धितु. ऽयस्य ऽते तव ऽअजराः जरारहिता
ज्वालाः ऽइधाना.^१ ऽउत् ऽचरन्ति उद्गच्छन्ति अस्य ऽअरुष. आरोचमान. ऽधूमः ऽधाम् ऽअच्छ
दिवमभि ऽएति गच्छति.^२ हे ऽअग्ने त्वं ऽदूतः सन् ऽदेवान् ऽसम् ऽईयसे ऽहि संप्राप्नोषि च ॥

वि यस्य ते पृथिव्यां पाजो अश्रेत्तुषु यदन्ना समवृक्त जम्भैः ।

सेनेव सृष्टा प्रसितिष्ट एति यवं न दस्म जुह्वा विवेक्षि ॥ ४ ॥

वि । यस्य । ते । पृथिव्याम् । पाजः । अश्रेत् । तुषु । यत् । अन्ना । सम्ऽअवृक्त । जम्भैः ।
सेनाऽइव । सृष्टा । प्रऽसितिष्ट । ते । एति । यवम् । न । दस्म । जुह्वा । विवेक्षि ॥ ४ ॥

हे अग्ने ऽयस्य दावरूपस्य ऽते तव ऽपाज. तेज. ऽपृथिव्यां भूस्यां ऽतृषु क्षिप्रं ऽवि ऽअश्रेत्
विश्रयति ऽयत् यदा अन्नानि^३ काष्ठादीनि ऽजम्भै. दन्तैः । ज्वालाभिरित्यर्थः । ऽसमवृक्त वृद्धक्ते
खादति । तथा ऽसेनेव ऽसृष्टा उद्युक्ता ऽते तव ऽप्रसितिः ज्वाला ऽएति गच्छति । ऽदस्म हे
दर्शनीयाम्ने त्वं ऽयवं ऽन यवमिव ऽजुह्वा ज्वाल्या ऽविवेक्षि काष्ठादीनि भक्षयसि व्याप्नोषि वा ॥

तमिदोषा तमुषसि यविष्ठमग्निमत्यं न मर्जयन्त नरः ।

निशिशाना अतिथिमस्य योनौ दीदाय शोचिराहुतस्य वृष्णः ॥ ५ ॥

तम् । इत् । दोषा । तम् । उषसि । यविष्ठम् । अग्निम् । अत्यम् । न । मर्जयन्त । नरः ।
निऽशिशानाः । अतिथिम् । अस्य । योनौ । दीदाय । शोचिः । आऽहुतस्य । वृष्णः ॥ ५ ॥

यविष्ठं युवतमम् ऽअतिथिम् अतिथिवत् पूज्यं ऽतमित् तमेव ऽअग्निं ऽदोषा दोषायां रात्रौ
ऽउषसि वासरेऽपि ऽतम् एव ऽअस्य अग्ने. ऽयोनौ स्थाने आहवनीयायतने धिष्ये वा ऽनिशिशानाः
दीपयन्त. ऽनरः मनुष्याः ऽअत्यं ऽन सततगमनयुक्तं वोढारमश्चमिव ऽमर्जयन्त परिचरन्ति ।
ऽआहुतस्य च ऽवृष्णः कामानां वर्धितुरग्नेस्तस्य ऽशोचिः ज्वाला ऽदीदाय दीप्यते ॥ ३ ॥

सुसंदत्तैः स्वनीक प्रतीकं वि यद्रुक्मो न रोचस उपाके ।

दिवो न ते तन्यतुरेति शुष्मश्चित्रो न सूरः प्रति चक्षि भानुम् ॥ ६ ॥

सुऽसंदत् । ते । सुऽअनीक । प्रतीकम् । वि । यत् । रुक्मः । न । रोचसे । उपाके ।
दिवः । न । ते । तन्यतुः । एति । शुष्मः । चित्रः । न । सूरः । प्रति । चक्षि । भानुम् ॥ ६ ॥

ऽस्वनीक हे सुतेजस्काग्ने त्वं ऽयत् यदा ऽरुक्मो ऽन सूर्य इव । सुवर्णमिव वा । ऽउपाके
अन्तिके ऽवि ऽरोचसे विशेषेण दीप्यसे तदा ऽते तव ऽप्रतीकं रूपमङ्गं वा ऽसुसंदत् सुसंदर्शनं भवति ।
किंच ऽते तव ऽशुष्मः ऽदिवः अन्तरिक्षात् ऽतन्यतुः ऽन अशनिरिव ऽएति निर्गच्छति । ऽचित्रः
दर्शनीयः ऽसूरः ऽन सूर्य इव ऽभानुं स्वां दीप्तिं ऽप्रति ऽचक्षि प्रदर्शयसि ॥

यथा वः स्वाहाग्रये दाशेम परीळाभिर्धृतवद्भिश्च हव्यैः ।

तेभिर्नो अग्ने अमितैर्महोभिः शतं पूर्मिरायसीभिर्नि पाहि ॥ ७ ॥

यथा । वः । स्वाहा । अग्रये । दाशेम । परि । इळाभिः । धृतवत्ऽभिः । च । हव्यैः ।

तेभिः । नः । अग्ने । अमितैः । महःऽभिः । शतम् । पूऽभिः । आयसीभिः । नि । पाहि ॥ ७ ॥

हे अग्ने अग्रये अग्रस्य नेत्रे वः तुभ्यं स्वाहा स्वाहुत हविः । किंच यथा वयम् इळाभिः गोभिर्गोविकारैः क्षीरादिभिः धृतवद्भिः धृतसहितैः हव्यैः पुरोडाशादिभिः च दाशेम परिचरेम तथा त्वमपि तेभिः प्रसिद्धैः अमितैः अपरिमितैः महोभिः तेजोभिः शतम् अपरिमिताभिः आयसीभिः हिरण्यमयीभिः । 'रुक्मम् अयः' इति हिरण्यनामसु पाठात् । पूर्मिः नगरीभिरिव न. अस्मान् नि पाहि नितरां रक्ष ॥

या वा ते सन्ति दाशुषे अघृष्टा गिरो वा यार्भिर्नृवतीरुरुष्याः ।

तार्भिर्नः सूनो सहसो नि पाहि सत्सुरीञ्जरितृञ्जातवेदः ॥ ८ ॥

याः । वा । ते । सन्ति । दाशुषे । अघृष्टाः । गिरः । वा । यार्भिः । नृऽवतीः । उरुष्याः ।

तार्भिः । नः । सूनो इति । सहसः । नि । पाहि । स्मत् । सूरिन् । जरितृन् । जातऽवेदः ॥ ८ ॥

सहस. सूनो हे बलस्य पुत्र जातवेदः अग्ने दाशुषे दाशुषः ते तव याः वा याश्च ज्वालाः सन्ति । अघृष्टा. रक्षोभिः अग्रधृषिताः^१ गिरो वा गिरश्च सन्ति । यार्भिः गीर्भिः नृवतीः पुत्रवतीः प्रजाः उरुष्याः रक्षेः । तार्भिः उभयीभिः नः अस्मान् । स्मत् इति प्रशस्त-वचनः । प्रशस्तान् सूरिन् हविषां प्रेरकान् जरितृन् स्तोतृश्च नि पाहि नितरां रक्ष ॥

निर्यत्पूतेव स्वधितिः शुचिर्गात्स्वया कृपा तन्वा रोचमानः ।

आ यो मात्रोऽशेन्यो जनिष्ट देवयज्याय सुक्रतुः पावकः ॥ ९ ॥

निः । यत् । पूताऽईव । स्वधितिः । शुचिः । गात् । स्वया । कृपा । तन्वा । रोचमानः ।

आ । यः । मात्रोः । उशेन्यः । जनिष्ट । देवऽयज्याय । सुक्रतुः । पावकः ॥ ९ ॥

यत् यदा शुचिः अग्निः स्वया स्वकीयया तन्वा ततया कृपा कृपया दीप्यथा रोचमानः पूतेव स्वधितिः तीक्ष्णीकृता स्वधितिरिव नि. गात् काष्ठाग्निर्गच्छति तदानीं देवयज्याय भवति । तदेव विशदयति । यः अग्निः उशेन्यः कमनीयः सुक्रतुः सुकर्मा पावकः शोधकश्च मात्रोः अरण्यो. आ जनिष्ट आजायत स देवयज्याय भवतीति ॥

एता नो अग्ने सौभगा दिदीह्यपि क्रतुं सुचेतसं वतेम ।

विश्वा स्तोतृभ्यो गृणते च सन्तु यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १० ॥

एता । नः । अग्ने । सौभगा । दिदीहि । अपि । क्रतुम् । सुऽचेतसम् । वतेम् ।

विश्वा । स्तोतृभ्यः । गृणते । च । सन्तु । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ १० ॥

हे ऽग्ने ऽएता एतानि परिदृश्यमानानि ऽसौभगा सौभगानि शोभनानि धनानि ऽनः
अस्मभ्यं ऽदिदीहि दीपय देहि वा । ऽअपि अपि च ऽकृतु कर्म यज्ञानां कर्तार वा ऽसुचेतसं
शोभनप्रज्ञानयुक्तं सुप्रज्ञानं पुत्रं वा ऽवतेम सभजेमहि ॥ वनतेः सभजनार्थस्य वर्णान्तरागमे सति
रूपम् ॥ ऽविश्वा विश्वानि धनानि ऽस्तोतृभ्यः उद्गातृभ्यः ऽगृणते शसते ऽच ऽसन्तु । ऽयूय
त्वत्परिवाराश्च सर्वे यूय ऽनः अस्मान् ऽस्वस्तिभिः क्षेमैः ऽसदा सर्वदा ऽपात रक्षत ॥ ४ ॥

‘प्र वः शुक्राय’ इति दशचं चतुर्थं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । ‘प्र वः’ इत्यनुक्रान्तम् ।
प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोर्दशसूक्तमध्ये द्वितीयत्वेनोक्तं सूक्तविनियोगः । एकादशिन आग्नेये पशौ
‘प्र वः शुक्राय’ इत्येषा वपाया यात्या । सूत्रितं च—‘प्र वः शुक्राय भानवे भरध्व यथा विप्रस्य
मनुषो हविर्भिः’ (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

प्र वः शुक्राय भानवे भरध्वं हव्यं मतिं चाग्नये सुपूतम् ।

यो दैव्यानि मानुषा जनुष्यन्तर्विश्वानि विद्वाना जिगाति ॥ १ ॥

प्र । वः । शुक्राय । भानवे । भरध्वम् । हव्यम् । मतिम् । च । अग्नये । सुपूतम् ।

यः । दैव्यानि । मानुषा । जनुषि । अन्तः । विश्वानि । विद्वाना । जिगाति ॥ १ ॥

हे हविषां वोढारः ऽवः यूयं ऽशुक्राय शुभ्राय ऽभानवे दीप्ताय ऽअग्नये ऽसुपूतं सुशुद्धं^१ ऽहव्यं
ऽमतिं स्तुतिं ऽच ऽप्र भरध्वम् । ऽयः अग्निः ऽदैव्यानि ऽमानुषा मानुषाणि च ऽविश्वानि^२ ऽजनुषि
जातानि ऽअन्तः अन्तरा ऽविद्वाना प्रज्ञानेन मार्गेण वा ऽजिगाति गच्छति । देवान् मनुष्यांश्च
अन्तरा हवीषि नेतुं वर्तत इत्यर्थः ॥

स गृत्सो अग्निसरुणश्चिदस्तु यतो यविष्ठो अजनिष्ट मातुः ।

सं यो वना युवते शुचिदन्भूरि चिदन्ना समिदत्ति सद्यः ॥ २ ॥

सः । गृत्सः । अग्निः । सरुणः । चित् । अस्तु । यतः । यविष्ठः । अजनिष्ट । मातुः ।

सम् । यः । वना । युवते । शुचिदन् । भूरि । चित् । अन्ना । सम् । इत् । अत्ति । सद्यः ॥ २ ॥

ऽसः ऽचित् स एव ऽगृत्सः मेधावी । तथा च यास्कः—‘गृत्स इति मेधाविनाम’
(निरु. ९. ५) । ऽअग्निः ऽसरुणः तारको भवति^३ । तदा ऽयतः यदा ऽमातुः अरण्याः ऽयविष्ठः
युवतमः सन् ऽअजनिष्ट । ऽयः अग्निः ऽशुचिदन् दीप्तदन्तः ऽवना वनानि ऽसं ऽयुवते आत्मना
संयोजयति । किंच ऽभूरि ऽचित् भूरीण्यपि ऽअन्ना स्वीयान्यन्नानि ऽसद्यः ऽइत् सद्य एव ऽसम्^४
ऽअत्ति^५ सम्यक् भक्षयति ॥

अस्य देवस्य संसद्यनीके यं मर्तीसः श्येतं जगृभ्रे ।

नि यो गृभं पौरुषेयीमुवोच दुरोकमग्निरायवे शुशोच ॥ ३ ॥

अस्य । देवस्य । सम् । ऽसदि । अनीके । यम् । मर्तीसः । श्येतम् । जगृभ्रे ।

नि । यः । गृभम् । पौरुषेयीम् । उवोच । दुः । ऽओकम् । अग्निः । आयवे । शुशोच ॥ ३ ॥

१. ख-ज्ञ-भ-शुद्धम् । २. ख-ज्ञ-त-न-भ-य-श-विश्वा विश्वानि । ३. ख-विप्रति भूमिश्च भवति;
घ-अस्तु भवति । ४. ख-भ-समिदत्ति, न-श-समदत्ति ।

वअस्य वदेवस्य अग्नेः वअनीके मुख्ये वसंसदि स्थाने वइयेतं श्वेतं शुभ्रं वयम्^१ अग्निं^२ वमर्तासः मनुष्याः वजगृभ्रे परिगृह्णाति^३ । वयः च अग्निः वपौरुषेयी पुरुषैः क्रियमाणां वगृभं गृभीति^३ वनि वउवोच ॥ अत्र वचिः सेवार्थं वर्तते ॥ निषेवत इत्यर्थः । सः वअग्निः वआयवे मनुष्यार्थम् । 'द्रुहाव. आयव.' इति मनुष्यनामसु पाठात् । वदुरोकं सपरनैर्दुःसेवं यथा भवति तथा वशुशोच दीप्यते ॥

अयं कविरकविषु प्रचेता मर्तेष्वग्निरमृतो नि धायि ।

स मा नो अत्र जुहुरः सहस्वः सदा त्वे सुमनसः स्याम ॥ ४ ॥

अयम् । कविः । अकविषु । प्रचेताः । मर्तेषु । अग्निः । अमृतः । नि । धायि ।

सः । मा । नः । अत्र । जुहुरः । सहस्वः । सदा । त्वे इति । सुमनसः । स्याम ॥ ४ ॥

वकविः क्रान्तदक् वप्रचेताः प्रकाशकः वअमृतः मरणधर्मरहितः वअयम् वअग्निः वअकविषु अक्रान्तदक्षु वमर्तेषु मरणधर्मकेषु वनि वधायि निहितः । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । वसहस्वः बलवज्जमे वत्वे यस्मिन् त्वयि वसदा वयं वसुमनसः सुमतयः वस्याम वसः त्वम् वअत्र अस्मिन् लोके वन. अस्मान् वमा वजुहुरः मा हिंसीः ॥

आ यो योनिं देवकृतं सुसाद कृत्वा ह्यग्निरमृतां अतारीत् ।

तमोषधीश्च वनिनश्च गर्भं भूमिश्च विश्वधायसं बिभर्ति ॥ ५ ॥

आ । यः । योनिम् । देवकृतम् । सुसाद । कृत्वा । हि । अग्निः । अमृतान् । अतारीत् ।

तम् । ओषधीः । च । वनिनः । च । गर्भम् । भूमिः । च । विश्वधायसम् । बिभर्ति ॥ ५ ॥

वयः अग्निः वदेवकृतं देवैः कल्पितं वयोनिं स्थानम् वआ वससाद अध्यास्ते । किमर्थं देवाः स्थानं कल्पयन्त्यग्नेः इत्यत आह । वहि यस्मात् कारणात् वअग्निः वकृत्वा प्रज्ञया वअमृतान् देवान् वअतारीत् दुर्गेभ्यस्तारयति । वतम् इममग्निं विश्वधायसं विश्वस्य^४ धारकम्^४ वओषधी. ओषधयः ववनिनश्च वृक्षाश्च वगर्भं गर्भं सन्तं बिभर्ति । वभूमिश्च वबिभर्ति । श्रुतमेव बिभर्तीति पदं बहुवचनान्ततया विपरिणतं सत् ओषधीभिर्वनिभिश्च संबध्यते ॥ ५ ॥

ईशे ह्यग्निरमृतस्य भूरेरीशे रायः सुवीर्यस्य दातौः ।

मा त्वा वयं सहसावन्नवीरा माप्सवः परि षदाम मादुवः ॥ ६ ॥

ईशे । हि । अग्निः । अमृतस्य । भूरेः । ईशे । रायः । सुवीर्यस्य । दातौः ।

मा । त्वा । वयम् । सहसावन्न । अवीराः । मा । अप्सवः । परि । सदाम । मा । अदुवः ॥ ६ ॥

वअमृतस्य अन्नमुदकं^५ वा^५ । द्वितीयार्थे षष्ठी । वभूरेः अधिकं वदातोः दातुम् वअग्निः वईशे ईष्टे वहि । वसुवीर्यस्य शोभनवीर्ययुक्तं वरायः धनं दातुम् वईशे ईष्टे । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । वसहसावन्न हे बलवज्जमे ववयं वसिष्ठाः वअवीराः पुत्रादिरहिताः सन्तः वमा वपरि वषदाम मा

१. ख-ज्ञ-न-भ-श-अग्निम्, त-अग्निं यम् । २. न-भ-परिगृह्णाति । ३. त-न-भ-श-गृभीतिम् । ४. ख-घ-ज्ञ-न-भ-विश्वधारकम् । ५. घ-त-अमृतमन्नमुदकं च ।

पर्युपविशाम । √अप्सवः रूपरहिताश्च सन्तः √मा परि षदाम । तथा च यास्कः—‘अप्स’ इति रूपनाम ’ (निरु. ५.१३) इति । √अदुव. परिचरणहीनाश्च √मा परि षदाम ॥

परिषद्यं ह्यरणस्य रेक्णो नित्यस्य रायः पतयः स्याम ।

न शेषो अग्रे अन्यजातमस्त्यचैतानस्य मा पथो वि दुक्षः ॥ ७ ॥

परिऽसद्यम् । हि । अरणस्य । रेक्ण । नित्यस्य । रायः । पतयः । स्याम् ।

न । शेषः । अग्रे । अन्यजातम् । अस्ति । अचैतानस्य । मा । पथः । वि । दुक्षः ॥ ७ ॥

√अरणस्य अनृणस्य √रेक्ण. धनं √परिषद्यं पर्याप्तं भवति √हि । अतः √नित्यस्य अपुनर्देयस्य √राय. धनस्य √पतय. √स्याम । यद्वा । अरणस्य^१ रेक्णो धनं परिषद्यं परिहर्तव्यं भवति । अतो नित्यस्य औरसस्य राय पुत्राह्यस्य धनस्य पतयः स्याम । हे √अग्रे √अन्यजातम् अनौरसं √शेषः अपत्यं √न √अस्ति न भवति । √अचैतानस्य अविदुषः √पथ. मार्गान् पुत्रोत्पादनप्रमुखान् मार्गान् √मा √वि √दुक्षः मा विदुदुषः ॥ ‘दुष वैकुल्ये’ इति धातुः ॥ तथा च यास्कः—‘परिहर्तव्यं हि नोपसर्तव्यमरणस्य रेक्णोऽरणोऽपाणो भवति रेक्ण इति धननाम रिच्यते प्रयतः । नित्यस्य रायः पतयः स्याम^३ । न शेषो अग्रे अन्यजातमस्ति । शेष इत्यपत्यनाम शिष्यते प्रयतोऽचेतयमानस्य तत्प्रसक्तस्य भवति मा न. पथो विदुदुषः ’ (निरु. ३.२) इति ॥

नहि ग्रभायारणः सुशेवोऽन्योदर्यो मनसा मन्तवा उ ।

अर्धा चिदोक्तः पुनरित्स एत्या नो वाज्यभीषाकेतु नव्यः ॥ ८ ॥

नहि । ग्रभाय । अरणः । सुऽशेवः । अन्यऽउदर्यः । मनसा । मन्तवै । ऊँ इति ।

अर्धं । चित् । ओक्तः । पुनः । इत् । सः । एति । आ । नः । वाजी । अभीषाट् । एतु । नव्यः ॥ ८ ॥

पूर्वस्यामृचि उक्त एवार्थोऽत्र प्रपञ्च्यते । √अरणः अरममाणः √अन्योदर्यः √सुशेवः सुखतमः^४ सन् √ग्रभाय पुत्रत्वेन ग्रहणाय √मनसा √मन्तवा √उ मनसापि मन्तव्यः √न भवति √हि । √अर्धं √चित् अपि च √सः अन्योदर्यः √ओक्तः √इत् संस्थानमेव √पुनः √एति प्राप्नोति । अतः √वाजी अन्नवान् √अभीषाट् शत्रूणामभिभविता √नव्यः नवजातः पुत्रः । √नः अस्मान् √आ √एतु आगच्छतु ॥

त्वमग्रे वनुष्यतो नि पाहि त्वमुं नः सहसावन्नवद्यात् ।

सं त्वा ध्वस्मन्वद्भ्येतु पाथः सं रयिः स्पृहयाय्यः सहस्री ॥ ९ ॥

त्वम् । अग्रे । वनुष्यतः । नि । पाहि । त्वम् । ऊँ इति । नः । सहसाऽवन् । अवद्यात् ।

सम् । त्वा । ध्वस्मन्ऽवत् । अभि । एतु । पाथः । सम् । रयिः । स्पृहयाय्यः । सहस्री ॥ ९ ॥

हे √अग्रे √त्वं √वनुष्यतः हिंसकात् √नः अस्मान् √नि √पाहि । √सहसावन् हे बलवन्नाम्ने √त्वम् √अवद्यात् पापाच्चास्मान् नि पाहि । √त्वा त्वां √ध्वस्मन्वत् ध्वस्तदोषं √पाथः अन्नं हविः । √सम्

१. झ-प्सु । २. झ-श-अरणस्य अरममाणस्य । ३. त-स्याम पित्र्यस्येव धनस्य । ४. ख-भ-सुसुखतमोऽपि ।

वअभ्येतु सम्यक् प्राप्नोतु । अपि च अस्मान् वस्पृहयाद्यः स्पृहणीयः वसहस्री सहस्रसंख्याकः
वरयिः अभ्येतु ॥

एता नो अग्ने सौभगा दिदीह्यपि क्रतुं सुचेतसं वतेम ।

विश्वा स्तोतृभ्यो गृणते च सन्तु यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १० ॥

एता । नः । अग्ने । सौभगा । दिदीहि । अपि । क्रतुम् । सुचेतसम् । वतेम् ।

विश्वा । स्तोतृभ्यः । गृणते । च । सन्तु । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ १० ॥

एषा ऋग्व्याख्याता ॥ ॥ ६ ॥

‘प्राग्नये तवसे’ इति नवर्चं पञ्चमं सूक्तं वसिष्ठस्यापि त्रैष्टुभं वैश्वानराम्निदेवताकम् । तथा
चानुक्रान्तं—‘प्राग्नये नव वैश्वानरीयं तु’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

प्राग्नये तवसे भरध्वं गिरं दिवो अरतये पृथिव्याः ।

यो विश्वेषाममृतानामुपस्थे वैश्वानरो वावृधे जागृवद्भिः ॥ १ ॥

प्र । अग्नये । तवसे । भरध्वम् । गिरम् । दिवः । अरतये । पृथिव्याः ।

यः । विश्वेषाम् । अमृतानाम् । उपस्थे । वैश्वानरः । वावृधे । जागृवद्भिः ॥ १ ॥

हे स्तोतारः वतवसे प्रबुद्धाय वदिवः अन्तरिक्षस्य पृथिव्याः च वरतये गन्त्रे वअग्नये
वैश्वानरसंज्ञकायाम्नये गिरं स्तुतिं वप्र वभरध्वम् । ययः वैश्वानरः विश्वनरहितोऽग्निः विश्वेषां
सर्वेषाम् वअमृतानां देवानाम् उपस्थे उपस्थाने यज्ञे वागृवद्भिः प्रबुद्धैर्देवैः सहितः सन् ववृधे
स्तुतिभिर्हविर्भिश्च वर्धते ॥

पृष्टो दिवि धाय्यग्निः पृथिव्यां नेता सिन्धूनां वृषभः स्तियानाम् ।

स मानुषीरभि विशो वि भाति वैश्वानरो वावृधानो वरेण ॥ २ ॥

पृष्टः । दिवि । धायि । अग्निः । पृथिव्याम् । नेता । सिन्धूनाम् । वृषभः । स्तियानाम् ।

सः । मानुषीः । अभि । विशः । वि । भाति । वैश्वानरः । वावृधानः । वरेण ॥ २ ॥

वसिन्धूनां नदीनां नेता वस्तियानाम् अपाम् । ‘स्तिया आपो भवन्ति स्त्यायनात्’ (निरु.
६. १७) इति यास्कवचनात् । वृषभः वर्षिता पृष्टः अर्चितः तेजसा संपृक्तो वा यः वअग्निः वदिवि
अन्तरिक्षे पृथिव्यां च धायि न्यधायि वसः वैश्वानरः विश्वनरहितोऽग्निः वरेण श्रेष्ठेन हविषा
तेजसा वा वावृधानः वर्धमानः सन् वमानुषीः विशः वअभि मानुषीः प्रजाः प्रति वि वभाति ॥

त्वद्भिया विश आयन्नसिंक्रीरसमना जहतीर्भोजनानि ।

वैश्वानर पुरवे शोशुचानः पुरो यदग्ने दरयन्नदीदेः ॥ ३ ॥

त्वत् । भिया । विशः । आयन् । असिंक्रिः । असमनाः । जहतीः । भोजनानि ।

वैश्वानर । पुरवे । शोशुचानः । पुरः । यत् । अग्ने । दरयन् । अदीदेः ॥ ३ ॥

हे वैश्वानर विश्वनरहितः अग्ने त्वत् त्वत्त. अभिया भीत्या असिक्नीः असितवर्णा राजस्यः ॥ प्रथमार्थे द्वितीया ॥ विश. प्रजाः असमना. परस्परमसमेताः^१ भोजनानि धनानि जहती. त्यजन्त्य. आयन् आगच्छन्. कदेत्यत आह । यत् यदा पूरवे राज्ञे शोशुचानः दीप्यमानः पुर तस्य शत्रूणां पुर. द्रयन् दारयन् अदीदे अज्वल. तथा च निगमः—‘अहो राजन्वरिव पूरवे क’ (ऋ. सं. १. ६३. ७) इति ॥

तव त्रिधातुं पृथिवी उत द्यौर्वैश्वानर व्रतमग्ने सचन्त ।

त्वं भासा रोदसी आ ततन्थाजस्त्रेण शोचिषा शोशुचानः ॥ ४ ॥

तव । त्रिधातुं । पृथिवी । उत । द्यौः । वैश्वानर । व्रतम् । अग्ने । सचन्त ।

त्वम् । भासा । रोदसी इति । आ । ततन्थ । अजस्त्रेण । शोचिषा । शोशुचानः ॥ ४ ॥

हे वैश्वानर विश्वेषा नराणां नेत. अग्ने । तथा च यास्कः—‘वैश्वानरः कस्मात् विश्वान्न-
राज्ञयति विश्व एनं नरा नयन्तीति वा’ (निरु. ७. २१) इति । तव व्रतं त्वत्प्रीतिकरं कर्म
त्रिधातु अन्तरिक्षं पृथिवी च उत अपि च द्यौः इति त्रयो लोकाः सचन्त सेवन्ते । त्रैलोक्य-
वर्तिन्यः प्रजास्त्वदर्थं कर्म कुर्वन्तीत्यर्थः । अपि च त्वम् अजस्त्रेण शोचिषा नित्येन प्रकाशेन
शोशुचान. दीप्यमानः भासा दीप्या रोदसी द्यावापृथिव्यौ च आ ततन्थ विस्तारयसि ॥

त्वामग्ने हरितो वावशाना गिरः सचन्ते धुनयो घृताचीः ।

पतिं कृष्टीनां रथ्यं रयीणां वैश्वानरमुषसां केतुमहाम् ॥ ५ ॥

त्वाम् । अग्ने । हरितः । वावशानाः । गिरः । सचन्ते । धुनयः । घृताचीः ।

पतिम् । कृष्टीनाम् । रथ्यम् । रयीणाम् । वैश्वानरम् । उषसाम् । केतुम् । अहाम् ॥ ५ ॥

हे अग्ने कृष्टीनां प्रजानाम् । ‘क्षितयः कृष्टयः’ इति मनुष्यनामसु पाठात् । पतिं
स्वामिनं रयीणां धनानां रथ्यं नेतारम् उषसाम् अह्नां केतुं^२ प्रज्ञापकं वैश्वानरं विश्वनरहितं
त्वां हरितः^३ अश्वाः वावशानाः कामयमानाः सचन्ते सेवन्ते । तथा गिरः नृणां^४ स्तुतिरूपा
वाच धुनयः पापं धुनवानाः घृताचीः घृतमञ्जन्यः । हविषा सहिता इत्यर्थः । सचन्ते ॥ ७ ॥

त्वे असुर्यं^१ वसवो न्यृण्वन्क्रतुं हि ते मित्रमहो जुषन्त ।

त्वं दस्युरोकेसो अग्न आज उरु ज्योतिर्जनयन्नार्याय ॥ ६ ॥

त्वे इति । असुर्यम् । वसवः । नि । ऋण्वन् । क्रतुम् । हि । ते । मित्रमहः । जुषन्त ।

त्वम् । दस्यून् । ओकेसः । अग्ने । आजः । उरु । ज्योतिः । जनयन् । आर्याय ॥ ६ ॥

हे मित्रमह मित्राणां पूजयित अग्ने त्वे त्वयि वसवः वासका देवा असुर्यं बलं
न्यृण्वन् न्यगमयन् । ते ऋतुं त्वत्प्रीतिकरं कर्म जुषन्त असेवन्त हि । किञ्च त्वम् आर्याय

१. ख-श-मसमवेता । २. ख-घ-झ-त-न-भ-श-महान्तं केतुम् । ३. ख-झ-झ-त-भ-य-श-हरितो
हरणात्, त-१-२-हरितो हरिणात्, न-हरणात् । ४. श-स्तोतृणाम् ।

कर्मवते^१ जनाय^२ वउरु^३ वज्योतिः अधिकं तेजः^४ वजनयन्^५ वदस्यून्^६ कर्महीनान्^७ वओकस. स्थानात्^८
वआज. निरगमय. ॥

स जायमानः परमे व्योमन्वायुर्न पाथः परि पासि सद्यः ।

त्वं भुवना जनयन्भि क्रन्नपत्याय जातवेदो दशस्यन् ॥ ७ ॥

सः । जायमानः । परमे । विऽओमन् । वायुः । न । पाथः । परि । पासि । सद्यः ।

त्वम् । भुवना । जनयन् । अभि । क्रन् । अपत्याय । जातऽवेदः । दशस्यन् ॥ ७ ॥

हे वैश्वानर^१ वसः प्रसिद्धस्त्वं^२ परमे दूरस्थे^३ व्योमन्^४ अन्तरिक्षे^५ जायमानः सूर्यरूपेण प्रादुर्भवन्^६ वायुर्न^७ यथा वायुः द्विदेवत्यग्रहेषु^८ प्रथमं सोमं पिबति तथा^९ पाथः सोमं^{१०} सद्यः^{११} परि^{१२} पासि परिपिबसि । यद्वा । वायुरिव पाथो जलं परि पासि परिपिबसि । शोषयसीत्यर्थः । किंच हे जातवेदः जातधनाग्ने^{१३} त्वं^{१४} भुवना भुवनान्युदकानि । ‘भूतं भुवनम्’ इत्युदकनामसु पाठात् । वजनयन्^{१५} अपत्याय अपत्यवत्पालनीयां यजमानाय^{१६} दशस्यन्^{१७} कामान् प्रयच्छन्^{१८} अभि^{१९} क्रन्^{२०} वैद्युतात्मना अभिकन्दसि अभिगर्जसि वा ॥

तामग्ने अस्मे इषमेरयस्व वैश्वानर द्युमतीं जातवेदः ।

यया राधः पिन्वसि विश्ववार पृथु श्रवो दाशुषे मर्त्याय ॥ ८ ॥

ताम् । अग्ने । अस्मे इति । इषम् । आ । ईरयस्व । वैश्वानर । द्युऽमतीम् । जातऽवेदः ।

यया । राधः । पिन्वसि । विश्वऽवार । पृथु । श्रवः । दाशुषे । मर्त्याय ॥ ८ ॥

हे जातवेद. जातप्रज्ञ^१ वैश्वानर विश्वनरहित^२ अग्ने^३ ताम्^४ इषम्^५ एषणीयां^६ वृष्टि^७ द्युमती दीसिमतीम्^८ अस्मे^९ अस्मभ्यम्^{१०} एरयस्व^{११} प्रेरयस्व । वृष्ट्या त्रैलोक्यं द्योतते हि । यद्वा । द्युमती तामिषमन्नमेरयस्व । तथा च श्रूयते—‘तस्माद्यस्यैवेह भूयिष्ठमन्नं भवति स एव भूयिष्ठं लोके विराजति’ (ऐ. ब्रा. १.५) इति । अथवा इषमेषणीयां तां द्युमती भास्वती दीसिमेरयस्व । यथा इषा^{१२} राधः धनं^{१३} पिन्वसि पालयसि । अपि च हे विश्ववार विश्वैर्वरणीयाग्ने^{१४} पृथु विस्तीर्णं^{१५} श्रव. यश. दाशुषे^{१६} मर्त्याय यजमानाय पिन्वसि^{१७} ॥

तं नो अग्ने मघवद्भयः पुरुक्षुं रयिं नि वाजं श्रुत्य युवस्व ।

वैश्वानर महि नः शर्म यच्छ रुद्रेभिरग्ने वसुभिः सजोषाः ॥ ९ ॥

तम् । नः । अग्ने । मघवत्^१भ्यः । पुरु^२क्षुम् । रयिम् । नि । वाजम् । श्रुत्यम् । युवस्व ।

वैश्वानर । महि । नः । शर्म । यच्छ । रुद्रेभिः । अग्ने । वसुभिः । सऽजोषाः ॥ ९ ॥

हे अग्ने^१ मघवद्भयः^२ धनवद्भयः । हविष्मद्भय इत्यर्थः । नः^३ अस्मभ्यं^४ पुरुक्षुं^५ बह्वन्नं बहु-यशस्कं वा^६ तं प्रसिद्धं^७ रयिं^८ श्रुत्यं^९ श्रवणीयं^{१०} वाजं^{११} बलं च^{१२} नि^{१३} युवस्व^{१४} नितरां मिश्रयस्व ।

१. श-कर्मकृते । २. ख-द्विदेवत्यग्रहेषु; त-द्विदेवत्यग्रहेषु; न-द्विदेवत्यः ग्रहेषु । ३. ख-ज्ञ-न-भ-य-श-जनाय । ४. ख-भ-पिन्वसि पालयसि ।

किंच हे ^१वैश्वानर विश्वनरहित ^२अग्ने त्वं ^३रुद्रेभिः रुद्रैः ^४वसुभिः च देवैः ^५सजोषाः सहितश्च सन्
^६न. अस्मभ्यं ^७महि महत् ^८शर्म सुखं ^९यच्छ प्रयच्छ ॥ ८ ॥

‘प्र सम्राजः’ इति सप्तर्षं षष्ठं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षम्^१ । अनुक्रम्यते च—‘प्र सम्राजः सप्त^२’ ।
 ‘वैश्वानरीयं तु’ इत्युक्तत्वादस्यापि वैश्वानरोऽग्निदेवता । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

प्र सम्राजो असुरस्य प्रशस्तिं पुंसः कृष्टीनामनुमाद्यस्य ।

इन्द्रस्येव प्र तवसस्कृतानि वन्दे दारुं वन्दमानो विवक्मि ॥ १ ॥

प्र । सम्राजः । असुरस्य । प्रशस्तिम् । पुंसः । कृष्टीनाम् । अनुमाद्यस्य ।

इन्द्रस्येव । प्र । तवसः । कृतानि । वन्दे । दारुम् । वन्दमानः । विवक्मि ॥ १ ॥

^१दारु पुरां भेत्तारं ^२वन्दे । ^३वन्दमानः सन् ^४सम्राजः सर्वस्य भुवनस्येश्वरस्य ^५असुरस्य बलवतः ^६पुंसः वीरस्य । ^७पौस्त्यमिति^३ वीर्यमुच्यते । तथा च यास्कः—‘पुमान् पुरुषना भवति पुंसतेर्वा’ (निरु. ९.१५) इति । ^८कृष्टीनां जनानाम् ^९अनुमाद्यस्य स्तुत्यस्य ^{१०}तवसः बलवतः ^{११}इन्द्रस्येव तस्य वैश्वानरस्य ^{१२}प्रशस्तिं स्तुतिं ^{१३}कृतानि कर्माणि च ^{१४}प्र ^{१५}विवक्मि प्रब्रवीमि ॥

कविं केतुं धासिं भानुमद्रेहिन्वन्ति शं राज्यं रोदस्योः ।

पुरंदरस्य गीर्भिरा विवासेऽग्नेर्ब्रतानि पूर्या महानि ॥ २ ॥

कविम् । केतुम् । धासिम् । भानुम् । अद्रेः । हिन्वन्ति । शम् । राज्यम् । रोदस्योः ।

पुरम्दरस्य । गीःभिः । आ । विवासे । अग्नेः । ब्रतानि । पूर्या । महानि ॥ २ ॥

^१कविं प्राज्ञं ^२केतुं विश्वस्य प्रज्ञापकं ^३धासिम् ^४अद्रेः धर्तारमादतुं स्तोतुर्वा ^५भानुं भासकं ^६शं सुखकरं ^७रोदस्योः द्यावापृथिव्यो. ^८राज्यं राजानं वैश्वानरमग्निं ^९हिन्वन्ति । मदीयाः प्रीणयन्ति प्रेरयन्ति वा देवाः । अहं च ^{१०}पुरंदरस्य पुरां दारयितुः ^{११}अग्ने. ^{१२}पूर्या पूर्याणि पुरातनानि ^{१३}महानि महान्ति ^{१४}ब्रतानि कर्माणि ^{१५}गीर्भिः ^{१६}आ ^{१७}विवासे परिचरामि ॥

न्यक्रतून्ग्रथिनो मृध्रवाचः पुणौरश्रद्धां अवृधां अयज्ञान् ।

प्रप्र तान्दस्यूरग्निर्विवाय पूर्वश्चकारापरां अयज्यून् ॥ ३ ॥

नि । अक्रतून् । ग्रथिनः । मृध्रवाचः । पुणीन् । अश्रद्धान् । अवृधान् । अयज्ञान् ।

प्रप्र । तान् । दस्यून् । अग्निः । विवाय । पूर्वः । चकार । अपरान् । अयज्यून् ॥ ३ ॥

^१अक्रतून् अयज्ञान् ^२ग्रथिनः जल्पकान् ^३मृध्रवाचः हिंसितवचस्कान् ^४पुणीन् पणिनामकान् वार्धु-
 विकान् ^५अश्रद्धान् यज्ञादिषु श्रद्धारहितान् ^६अवृधान् स्तुतिभिरग्निमवर्धयतः ^७अयज्ञान् यज्ञहीनान्
^८तान् ^९दस्यून् वृथा कालस्य नेतृन् ^{१०}अग्नि. ^{११}प्रप्र अत्यन्तं ^{१२}नि ^{१३}विवाय नितरां गमयेत् ।
 तदेवाह । अग्निः^४ ^५पूर्वः मुख्यः सन् ^६अयज्यून् अयजमानान् ^७अपरान् जघन्यान् ^८चकार^९ ॥

१. ज्ञ-य-‘स्यार्षं त्रैष्टुभम् । २. य-सप्त इति । ३. ख-भ-पुस्त्वमिति, झ-त-न-पौस्त्यमिति, श-
 पौष्णमिति । ४. ख-झ-न-भ-श-‘ अग्निः...चकार ’ नास्ति, घ-पूर्वः पुरातनोऽग्निः अपरान् पुरुषान्
 अयज्यून् यागानर्हान् चकार; त-नृतमः नेतृतमोऽग्निः... . चकार करोतीत्यर्थः ।

यो अपाचीने तमसि मदन्तीः प्राचीश्चकार नृतमः शचीभिः ।

तमीशानं वसो अग्निं गृणीषेऽनानतं दमयन्तं पृतन्यून् ॥ ४ ॥

यः । अपाचीने । तमसि । मदन्तीः । प्राचीः । चकार । नृतमः । शचीभिः ।

तम् । ईशानम् । वसु । अग्निम् । गृणीषे । अनानतम् । दमयन्तम् । पृतन्यून् ॥ ४ ॥

नृतमः नेतृतमः वयः अग्निः अपाचीने अप्रकाशमाने तमसि निमग्नाः प्रजाः मदन्तीः स्तुवन्तीः शचीभिः ताभ्यो दत्ताभिः प्रज्ञाभिः प्राचीः ऋजुगामिनीः चकार । यद्वा । नेतृतमो योऽग्निः अपाचीने तमसि^१ निशायां मदन्तीमांघ्रन्तीरुषसः शचीभिः प्रज्ञाभिः प्राचीश्चकारेत्यर्थः । तं वस्वः धनस्य ईशानम् अनानतम् अप्रह्णं पृतन्यून् युद्धकामांश्च दमयन्तम् अग्निं गृणीषे स्तौमि^२ ॥

यो देह्योऽनमयद्रथस्यैर्यो अर्यपत्नीरुषसश्चकार ।

स निरुध्य नहुषो यद्वा अग्निर्विशश्चक्रे बलिहतः सहोभिः ॥ ५ ॥

यः । देह्यः । अनमयत् । वधस्नैः । यः । अर्यपत्नीः । उषसः । चकार ।

सः । निरुध्य । नहुषः । यद्वा । अग्निः । विशः । चक्रे । बलिहतः । सहोभिः ॥ ५ ॥

वयः अग्निः देह्यः देहीरुपचिताः^३ आसुरीर्विद्या वधस्नै वधैरायुधैर्वा अनमयत् हीना अकरोत् । यः च अर्यपत्नी । अर्यः सूर्यः पतिर्यासां ता अर्यपत्न्यः । ताः उषसश्चकार अकरोत् । स वधः महान् अग्निः विशः प्रजा सहोभिः बलैः निरुध्य नहुषः राज्ञः बलिहत करप्रदाः चक्रे ॥

यस्य शर्मन्नुप विश्वे जनास एवैस्तस्थुः सुमतिं भिक्षमाणाः ।

वैश्वानरो वरमा रोदस्योराग्निः संसाद पित्रोरुपस्थम् ॥ ६ ॥

यस्य । शर्मन् । उप । विश्वे । जनासः । एवैः । तस्थुः । सुसुमतिम् । भिक्षमाणाः ।

वैश्वानरः । वरम् । आ । रोदस्योः । आ । अग्निः । संसाद । पित्रोः । उपस्थम् ॥ ६ ॥

विश्वे सर्वे जनासः जनाः शर्मन् शर्मणि सुखनिमित्तं यस्य वैश्वानरस्य सुमतिं भिक्षमाणाः प्रार्थयमानाः एवैः कर्मभिः हविर्भिर्वा उप तस्थु यमेवोपतिष्ठन्ते सः वैश्वानरः विश्वनरहितः अग्निः सूर्यः सन् पित्रोः मातापित्रोः रोदस्यो द्यावापृथिव्योः वरम् उत्कृष्टम् उपस्थं मध्यमन्तरिक्षम् आ संसाद आगच्छत् ॥

आ देवो ददे बुध्याऽवसूनि वैश्वानर उदिता सूर्यस्य ।

आ समुद्रादवरादा परस्मादाग्निर्ददे दिव आ पृथिव्याः ॥ ७ ॥

आ । देवः । ददे । बुध्या । वसूनि । वैश्वानरः । उत्सृजता । सूर्यस्य ।

आ । समुद्रात् । अवरात् । आ । परस्मात् । आ । अग्निः । ददे । दिवः । आ । पृथिव्याः ॥ ७ ॥

१. ख-तमसि अप्रकाशमाने तमसि । २. ख-न-भ-स्तौति । ३. ख-देहैरुपचिताः ।

वैश्वानरं विश्वनरहितोऽग्निं देवः द्योतमानं बुध्न्या बुध्न्यानि आन्तरिक्षाणि । बुध्नमन्तरिक्षम् । तथा च यास्कः—‘बुध्नमन्तरिक्षं बद्धा अस्मिन् धृता आप इति वा’ (निरु १०. ४४) इति । वसूनि आच्छादकानि तमांसि ॥ ‘वस आच्छादने’ इति धातु ॥ सूर्यस्य उदिता उदिताबुदये^१ सति^२ आ ददे । समुद्रात् अन्तरिक्षात् । ‘मगरः समुद्रः’ इत्यन्तरिक्षनामसु पाठात् । अवरात् पृथिव्या तमांसि आ ददे । समुद्रात् परस्मात् दिवोऽपि तमांसि आ ददे । तदेव दर्शयति । अग्निः दिवः तमांसि आ ददे पृथिव्या च तमांसि आ ददे ॥ १ ॥

‘प्र वो देवम्’ इति सप्तमं सप्तमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । ‘प्र वो देवम्’ इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्दशसूक्ते^३ उक्तो विनियोगः ॥

प्र वो देवं चित्सहसानमग्निमश्वं न वाजिनं हिषे नमोभिः ।

भवां नो दूतो अध्वरस्य विद्वान्त्मना देवेषु विविदे मितद्रुः ॥ १ ॥

प्र । वः । देवम् । चित् । सहसानम् । अग्निम् । अश्वम् । न । वाजिनम् । हिषे । नमोऽभिः । भवां । नः । दूतः । अध्वरस्य । विद्वान् । त्मना । देवेषु । विविदे । मितद्रुः ॥ १ ॥

हे अग्ने वः^३ त्वां^३ देवं द्योतमानादिगुणयुक्तं सहसानं राक्षसानभिवन्तं बलमाचरन्तं वा अग्निम् अग्रस्य नेतारम् अश्वं न अश्वमिव वाजिनं वेगवन्तं बलवन्तं वा नमोभिः स्तुतिभिर्हविर्भिर्वा प्र हिषे हे अग्ने त्वां^४ चित् प्रहिणोम्येव^५ । किंच हे अग्ने त्वं विद्वान् जानन्^६ नः अस्माकम् अध्वरस्य यज्ञस्य दूतः भव । अथ परोक्षस्तुतिः । त्मना आत्मना स्वयमेव देवेषु मितद्रुः दग्धद्रुमोऽग्निरिव विविदे प्रज्ञायते ॥

आ याहिग्ने पथ्या अनु स्वा मन्द्रो देवानां सख्यं जुषाणः ।

आ सानु शुष्मैर्नदयन्पृथिव्या जम्भैर्भिर्विश्वमुशध्वग्वनानि ॥ २ ॥

आ । याहि । अग्ने । पथ्याः । अनु । स्वाः । मन्द्रः । देवानां । सख्यम् । जुषाणः । आ । सानु । शुष्मैः । नदयन् । पृथिव्याः । जम्भैभिः । विश्वम् । उशध्वक् । वनानि ॥ २ ॥

हे अग्ने त्वं मन्द्रः मदयिता स्तुत्यो वा देवानां सख्यम् । देवैः सह सख्यमित्यर्थः । जुषाणः सेवमानः^७ पृथिव्याः सानु समुच्छ्रितं तृणगुल्मादिकं शुष्मैः शोषकैर्दाहकैस्तेजोभिः नदयन् शब्दायमानः । दह्यमानं हि शब्दायते । जम्भैभिः दष्टाभिः । ज्वालाभिरित्यर्थः । विश्वं विश्वानि वनानि उशध्वक् कामयमानः दहन् स्वाः पथ्याः अनु । स्वैर्मानैरित्यर्थः । आ आ याहि । आकारस्य पुनर्वचनमादरार्थम् ॥

प्राचीनो यज्ञः सुधितं हि बर्हिः प्रीणीते अग्निरीळितो न होता ।

आ मातरा विश्ववारे हुवानो यतो यविष्ठ जज्ञिषे सुशेवः ॥ ३ ॥

प्राचीनः । यज्ञः । सुधितम् । हि । बर्हिः । प्रीणीते । अग्निः । ईळितः । न । होता । आ । मातरा । विश्ववारे इति विश्ववारे । हुवानः । यतः । यविष्ठ । जज्ञिषे । सुशेवः ॥ ३ ॥

१. ख-भ-उदितौ सूर्ये । २. त-दर्शसूक्तेषु । ३. ख-झ-त-श-त्वाम् ; न-भ-त्वम् । ४. ख-झ-श-त्वम् । ५. ख-भ-प्रहिणोष्येव । ६. ज-त-य-देवान् जानन् । ७. त-सेवमानः सन् ।

अयं यज्ञः प्राचीनः । सम्यगनुष्ठीयत इत्यर्थः । यद्वा । यज्ञो यष्टा होता प्राचीनः । यद्वा । यज्ञो हविः प्राचीनः प्राचीनं प्राङ्मुखमासन्नम्^१ । बर्हिः^२ बर्हिश्च यधितं सुनिहितम् । ईळितः स्तुतः अग्निः प्रीणीते तृप्तश्च भवति । होता न होता च । नेति चार्थे । विश्ववारे विश्वैर्वरणीये मातरा द्यावापृथिव्यौ इडायाम् आ हुवान् भवति । कदेत्यत आह । यतः यदा यविष्ठ हे युवतमाग्ने त्वं सुशेवः सुसुखः जज्ञिषे जायसे ॥

सद्यो अध्वरे रथिरं जनन्त मानुषासो विचेतसो य एषाम् ।

विशामधायि विस्पतिर्दुरोणे^३ मिर्मन्द्रो मधुवचा ऋतावा ॥ ४ ॥

सद्यः । अध्वरे । रथिरम् । जनन्त । मानुषासः । विचेतसः । यः । एषाम् ।

विशाम् । अधायि । विस्पतिः । दुरोणे । अग्निः । मन्द्रः । मधुवचाः । ऋतवा ॥ ४ ॥

विचेतसः विविक्षप्रज्ञाः मानुषासः मनुष्याः अध्वरे यज्ञे रथिरं रथिन^२ नेतारमग्निं सद्यः जनन्त जनयन्ति । यः । एषां हविर्वहति सोऽयम् अग्निः विस्पतिः विशां पतिर्विश्वस्य पतिर्वा मन्द्रः मदयिता मधुवचाः मादयितृवचस्कः^३ ऋतावा^४ यज्ञवान् विशां मनुष्याणां दुरोणे गृहे अधायि आहितः ॥

असादि वृतो वह्निराजगन्वानग्निर्ब्रह्मा नृषदने विधृता ।

द्यौश्च यं पृथिवी ववृधाते आ यं होता यजति विश्ववारम् ॥ ५ ॥

असादि । वृतः । वह्निः । आऽजगन्वान् । अग्निः । ब्रह्मा । नृषदने । विधृता ।

द्यौः । च । यम् । पृथिवी । ववृधाते इति । आ । यम् । होता । यजति । विश्ववारम् ॥ ५ ॥

वृतः होतृत्वेन वह्निः हविषां वोढा ब्रह्मा परिवृढः विधृता विश्वस्य धारकः अग्निः आजगन्वान् सुलोकादागत आगमनशीलो वा नृषदने होतुः स्थाने असादि उपविष्टः । यम् अग्निं द्यौश्च पृथिवी चोभे ववृधाते वर्धयतः । यं च विश्ववार विश्वैर्वरणीयं होता मानुषः आ यजति ॥

एते द्युम्नेभिर्विश्वमातिरन्त मन्त्रं ये वारं नर्या अतक्षन् ।

प्र ये विशस्तिरन्त श्रोषमाणा आ ये मे अस्य दीर्घयन्नृतस्य ॥ ६ ॥

एते । द्युम्नेभिः । विश्वम् । आ । अतिरन्त । मन्त्रम् । ये । वा । अरम् । नर्याः । अतक्षन् ।

प्र । ये । विशः । तिरन्त । श्रोषमाणाः । आ । ये । मे । अस्य । दीर्घयन् । ऋतस्य ॥ ६ ॥

एते मदीयाः पुरुषाः द्युम्नेभिः अन्नैः विश्वं पोष्यवर्गम् आतिरन्त वर्धयन्ति । अथवा द्युम्नेभिर्यशोभिर्विश्वं जगदातिरन्त^१ । अभ्यगच्छन्नित्यर्थः । क इत्यत आह । ये नर्याः मनुष्याः मन्त्रं स्तोत्रं स्तुत्यं वा अरं^२ पर्यासम् अतक्षन् समस्कुर्वन् । वेति समुच्चये । ये च विश्वाः जनाः श्रोषमाणाः ॥ शृणोते ' सन्यडो ' इति द्वित्वम् ' इको झल् ' इति सन क्त्वं च ' सर्वे विधय-

१. ख-मासन्नम्, झ-त-न-भ-श-मासनम् । २. ख-भ-' रथिन ' नास्ति । ३. ख. मदयितृ° । ४. त-ऋतवा । ५. झ-दातिरन्त आभरन्त । ६. य-अरमलम् ।

‘छन्दसि विकल्प्यन्ते’ इति न भवत् । ‘ज्ञाश्वस्मृदशां सन’ इत्यात्मनेपदम् ॥ १ प्र १तिरन्त
वर्धयन्ति । १मे मदीया. १ये वा १क्तस्य १अस्य सत्यमिममग्निम् । कर्मणि षष्ठी । माषाणा-
मग्नीयादितिवत् । १आ १दीधयन् आदीपयन् ॥

नू त्वामग्र ईमहे वसिष्ठा ईशानं सूनो सहसो वसूनाम् ।

इषं स्तोतृभ्यो मधवद्भ्यः आनडच्युं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

नु । त्वाम् । अग्ने । ईमहे । वसिष्ठाः । ईशानम् । सूनो इति । सहसः । वसूनाम् ।

इषम् । स्तोतृभ्यः । मधवद्भ्यः । आनट् । य्यम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥

१सहसः १सूनो बलस्य पुत्र १अग्ने १वसिष्ठाः वयं १वसूनाम् १ईशान १त्वाम् अस्मदीयेभ्यः
१स्तोतृभ्यः १मधवद्भ्यः हविष्मद्भ्यश्च १इषम् अन्न १नु क्षिप्रम् अद्य वा १आनट् प्रापयेः ॥ नशेर्व्या-
सिकर्मणोऽन्तर्णीतप्यथात् लुङि^१ ‘छन्दस्यपि दृश्यते’ इत्याडागमः । १य्यं त्वत्परिवाराश्च^३ सर्वे य्यं
१नः अस्मान् १सदा १स्वस्तिभिः १पात इत्येवम् १ईमहे याचामहे ॥ ॥ १० ॥

‘इन्धे राजा’ इति सप्तर्चमष्टम सूक्तं वसिष्ठस्यार्घं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । ‘इन्धे राजा’ इत्यनुक्रान्तम् ।
प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्विनियोगः^४ । आतिथ्यायां ‘प्रप्रायमग्निः’ इति स्वष्टकृतो याज्या । सूत्रित
च—‘प्रप्रायमग्निर्भरतस्य शृण्व इति संयाज्ये’ (आश्व श्रौ. ४.५) इति ॥

इन्धे राजा समर्थो नमोभिर्यस्य प्रतीकमाहुतं घृतेन ।

नरो हव्येभिरीळते सुबाध आग्निरग्र उषसामशोचि ॥ १ ॥

इन्धे । राजा । सम् । अर्थः । नमः । प्रतीकम् । आहुतम् । घृतेन ।

नरः । हव्येभिः । ईळते । सुबाधः । आ । अग्निः । अग्र । उषसाम् । अशोचि ॥ १ ॥

१राजा दीप्तः १अर्थः स्वामी हविषां^१ प्रेरको वाग्निः १नमोभिः स्तुतिभिः सह १सम् १इन्धे
समिध्यते । १यस्य अग्नेः १प्रतीकं रूपं १घृतेन १आहुतं भवति । यं^२ च १नरः अस्मदीयाः १सुबाधः
संश्लिष्टाः संजातबाधा वा १हव्येभिः हव्यैः सार्धम् १ईळते स्तुवन्ति सः १अग्निः १उषसाम् १अग्ने १आ
१अशोचि आदीप्यते ॥

अयमुष्य सुमहौ अवेदि होता मन्द्रो मनुषो यद्वा अग्निः ।

वि भा अकः ससृजानः पृथिव्यां कृष्णपविरोषधीभिर्वक्षे ॥ २ ॥

अयम् । ऊँ इति । स्यः । सुमहान् । अवेदि । होता । मन्द्रः । मनुषः । यद्वा । अग्निः ।

वि । भाः । अकरित्यकः । ससृजानः । पृथिव्याम् । कृष्णऽपविः । ओषधीभिः । वक्षे ॥ २ ॥

१स्यः सः १अय १होता देवानामाह्वाता १मन्द्रः मदयिता १यद्वाः महान् १अग्निः १मनुषः
मनुष्यस्य १सुमहान् १अवेदि सुमहत्वेन प्रजायते । अपि च सोऽयं १भाः दीप्तिः १वि १अकः विकरो-
त्यन्तरिक्षे । किञ्च सोऽयं १कृष्णपविः कृष्णमार्गोऽग्निः १पृथिव्यां^३ १ससृजान सृज्यमानः सन्
१ओषधीभिर्वक्षे वर्धते ॥

१. ख-त-भ-विकल्प्यन्ते; झ-न-श-विलुप्यन्ते । २. य-लिङ्गं लुङि । ३. ख-न-भ-त्वत्परिचराश्च ।
४. त-°शस्त्रयोस्तु विनियोगः । ५. ख-भ-अरीणाम् । ६. ख-झ-त-न-भ-श-ये । ७. झ-न-भ-श-पृथिव्याः ।

कया नो अग्ने वि वसः सुवृक्तिं कामुं स्वधामृणवः शस्यमानः ।

कदा भवेम पतयः सुदत्र रायो वन्तारो दुष्टरस्य साधोः ॥ ३ ॥

कया । नः । अग्ने । वि । वसः । सुऽवृक्तिम् । कामुं । ऊँ इति । स्वधाम् । ऋणवः । शस्यमानः ।
कदा । भवेम । पतयः । सुऽदत्र । रायः । वन्तारः । दुष्टरस्य । साधोः ॥ ३ ॥

हे ऽअग्ने त्वं ऽकया स्वधया हविषा ऽनः अस्माकं ऽसुवृक्तिं स्तुतिं ऽवि ऽवसः व्यामुषे
आच्छादयसि वा । ऽकामुं कां च ऽस्वधां ऽशस्यमानः स्तूयमानस्त्वम् ऽकणवः प्राप्नुयाः । हे ऽसुदत्र
शोभनदानाग्ने । तथा च यास्कः—‘ सुदत्रः कल्याणदानः ’ (निरु ६ १४) इति । वयं ऽकदा
ऽदुष्टरस्य शत्रुभिर्दुर्हिंसकस्य^१ ऽसाधोः समीचीनस्य ऽरायः धनस्य ऽपतयः स्वामिनः ऽभवेम ।
ऽवन्तारः संभक्तारश्च कदा भवेम ॥

प्रप्रायमग्निर्भरतस्य शृण्वे वि यत्सूर्यो न रोचते बृहद्भाः ।

अभि यः पूरुं पृतनासु तस्थौ द्युतानो दैव्यो अतिथिः शुशोच ॥ ४ ॥

प्रऽअग्ने । अयम् । अग्निः । भरतस्य । शृण्वे । वि । यत् । सूर्यः । न । रोचते । बृहत् । भाः ।
अभि । यः । पूरुम् । पृतनासु । तस्थौ । द्युतानः । दैव्यः । अतिथिः । शुशोच ॥ ४ ॥

ऽअयं प्रसिद्धः^२ ऽअग्निः ऽभरतस्य यजमानस्य मम ऽप्रप्र अत्यन्तं ऽशृण्वे ग्रथितो भवति ।
कदेत्यत्राह । ऽयत् यदा ऽसूर्यो ऽन सूर्य इव ऽबृहद्भाः बृहद्भासमानो ऽवि ऽरोचते प्रकाशते^३ । किंच
ऽयः अग्निः ऽपृतनासु संग्रामेषु ऽपूरुं पूरुनामकमसुरम् ऽअभि ऽतस्थौ अभिवभूव सोऽयं ऽद्युतानः
दीप्यमानः ऽदैव्यः । ऽअतिथिः देवानामतिथिवत् पूज्यः सन् ऽशुशोच जज्वाल ॥

असन्नित्वे आहर्वनानि भूरि भुवो विश्वेभिः सुमना अनीकैः ।

स्तुतश्चिदग्ने शृण्विषे गृणानः स्वयं वर्धस्व तन्वं सुजात ॥ ५ ॥

असन् । इत् । त्वे इति । आऽहर्वनानि । भूरि । भुवः । विश्वेभिः । सुऽमनाः । अनीकैः ।
स्तुतः । चित् । अग्ने । शृण्विषे । गृणानः । स्वयम् । वर्धस्व । तन्वम् । सुऽजात ॥ ५ ॥

हे अग्ने ऽत्वे त्वयि ऽआहर्वनानि हवीष्याहुतयो वा ऽभूरि बहूनि ऽअसन्नित् भवन्त्येव । त्वं
च ऽविश्वेभिः विश्वैः । ऽअनीकैः तेजोभिस्त्वद्विभूतिभिरग्निभिर्वा सह ऽसुमना ऽभुवः भव । हे ऽअग्ने
ऽस्तुत ऽस्तोतुः । स्तौतीति स्तुत् । स्तोत्रं ऽशृण्विषे शृणु । हे ऽसुजात कल्याणप्रादुर्भावाग्ने ऽगृणानः
स्तूयमानस्त्वं ऽस्वयं स्वयमेव ऽतन्वं स्वां तनुं मम तनुं वा ऽवर्धस्व वर्धयस्व ॥

इदं वचः शतसाः संसहस्रमुदग्रये जनिषीष्ट द्विबर्हीः ।

शं यत्स्तोतृभ्य आपये भवाति द्युमदमीव चार्तनं रक्षोहा ॥ ६ ॥

इदम् । वचः । शतऽसाः । सम्ऽसहस्रम् । उत् । अग्रये । जनिषीष्ट । द्विऽबर्हीः ।
शम् । यत् । स्तोतृऽभ्यः । आपये । भवाति । द्युऽमत् । अमीवऽचार्तनम् । रक्षऽहा ॥ ६ ॥

१. ज-°दुर्हिंस्यस्य । २. ख-समिद्धः । ३. ख-न-भ-विकाशते । ४. त-स्तुतश्चित् ।

वशतसा. गवां शतस्य संभक्ता वसंसहस्रं गवां सहस्रेण च संयुतं वद्विबर्हाः द्वाभ्यां विद्याकर्मभ्यां बृहन् वसिष्ठो द्वयोः स्थानयोर्द्युलोकयोर्महान् वा । तथा च यास्कः—‘द्विवर्हा द्वयोः स्थानयोः परिवृद्धः’ (निरु. ६. १७) इति । वृद्धं वच इदं स्तोत्रम् वअग्नये^१ उत् वजनिषीष्ट उदजीजनत् । किं तदित्यत आह । यत् वच. वयुमत् दीप्तिमत्^२ । यशस्करमित्यर्थः । वअमीवचातनं रोगाणां निवारकं वरक्षोहा रक्षसा हन्तुं च वस्तोत्रभ्यः आपये तद्वन्धवे पुत्रादिकायापि वशं सुखदं भवति भवेत् ॥

नू त्वामग्न ईमहे वसिष्ठा ईशानं सूनो सहसो वसूनाम् ।

इषं स्तोत्रभ्यो मधवद्भ्य आनड्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

नु । त्वाम् । अग्ने । ईमहे । वसिष्ठाः । ईशानम् । सूनो इति । सहसः । वसूनाम् ।

इषम् । स्तोत्रभ्यः । मधवद्भ्यः । आनट् । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥

इयमृक् प्रागेव व्याख्याता ॥

॥ ११ ॥

‘अबोधि जार.’ इति षडृचं नवमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्घं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । ‘अबोधि षट्’ इत्यनुकान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्दशसूक्तमध्ये उक्तो^३ विनियोगः^३ ॥

अबोधि जार उषसामुपस्थाद्धोता मन्द्रः कवितमः पावकः ।

दधाति केतुमभयस्य जन्तोर्हव्या देवेषु द्रविणं सुकृत्सु ॥ १ ॥

अबोधि । जारः । उषसाम् । उपस्थात् । होता । मन्द्रः । कविऽतमः । पावकः ।

दधाति । केतुम् । उभयस्य । जन्तोः । हव्या । देवेषु । द्रविणम् । सुकृत्सु ॥ १ ॥

वजारः सर्वेषां प्राणिनां जरयिता वहोता देवानामाह्वता वमन्द्रः मदयिता स्तुत्यो वा वकवितमः प्राज्ञतमः वपावकः शोधकोऽग्निः वउषसाम् उपस्थात् मध्ये अबोधि अबुध्यत । किं वउभयस्य द्विपदश्च^४ चतुष्पदश्च दैव्यस्य मानुषस्य वा वजन्तोः प्राणिनः वकेतुं प्रज्ञानं वदधाति विदधाति । वदेवेषु च वहव्या हव्यानि दधाति । वसुकृत्सु यजमानेषु च वद्रविणं धनं दधाति ॥

स सुक्रतुर्यो वि दुरः पणीनां पुनानो अर्कं पुरुभोजसं नः ।

होता मन्द्रो विशां दमूनास्तिरस्तमो ददृशे राम्याणाम् ॥ २ ॥

सः । सुऽक्रतुः । यः । वि । दुरः । पणीनाम् । पुनानः । अर्कम् । पुरुऽभोजसम् । नः ।

होता । मन्द्रः । विशाम् । दमूनाः । तिरः । तमः । ददृशे । राम्याणाम् ॥ २ ॥

वसः अग्निः वसुकृत् सुकर्मा सुग्रज्ञो वा भवति । वयः अग्निः वपणीनाम् असुराणां वदुरः द्वाराणि गवां पिधानानि विवृतवान् । वपुरुभोजस बहुक्षीरम् वअर्कम् अर्चनीयं गवां संघं वनः अस्मदर्थं वपुनानः शोधयन् । हरन्त्यित्यर्थः । वहोता देवानामाह्वता वमन्द्रः मदयिता स्तुत्यो वा

१ ख-झ-त-न-भ-श-‘अग्नये’ नास्ति । २. ख-न-भ-‘दीप्तिमत्’ नास्ति । ३. श-इदं सूक्तम् ।

४. घ-झ-त-श-द्विपदः ।

त्वामग्ने समिधानो वसिष्ठो जरूथं हन्यक्षि राये पुरंधिम् ।

पुरुणीथा जातवेदो जरस्व यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

त्वाम् । अग्ने । सम्ऽइधानः । वसिष्ठः । जरूथम् । हन् । यक्षि । राये । पुरंम्ऽधिम् ।

पुरुऽनीथा । जातऽवेदः । जरस्व । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥

हे ऽग्ने ऽत्वां ऽवसिष्ठः ऋषिः^१ ऽसमिधानः भवति । त्वं च ऽजरूथं परुषभाषिणं जरणीयं वा रक्षोगणं ऽहन् जहि । ऽराये धनवते यजमानाय ऽपुरंधि बहुधिय देवगणम् । तथा च यास्कः— 'पुरधिर्बहुधी.' इति । ऽयक्षि यज । किंच हे ऽजातवेद अग्ने ऽपुरुणीथा पुरुनीथेन बहुना स्तोत्रेण ऽजरस्व देवान् स्तुहि । यद्वा । पुरुणीथानेकमार्गाणि रक्षांसि जरयेत्यर्थः ॥ ॥ १२ ॥

'उपो न जार.' इति पञ्चर्चं दशमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्चं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । तथा चानुकान्तम्— 'उपो न पञ्च' इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोक्तो विनियोगः ॥

उपो न जारः पृथु पाजो अश्रेद्विद्युतदीद्यच्छोशुचानः ।

वृषा हरिः शुचिरा भाति भासा धियो हिन्वान उशतीरजीगः ॥ १ ॥

उपः । न । जारः । पृथु । पाजः । अश्रेत् । दविद्युतत् । दीद्यत् । शोशुचानः ।

वृषा । हरिः । शुचिः । आ । भाति । भासा । धियः । हिन्वानः । उशतीः । अजीगरिति ॥ १ ॥

अग्निः ऽउपो ऽन ऽजार. उपसो जार. सूर्यस्तद्वत् ऽपृथु विस्तीर्णं ऽपाज. तेजः ऽअश्रेत् श्रयति^२ । किंच ऽदविद्युतत् ऽदीद्यत् ऽशोशुचानः इति त्रयोऽपि शब्दा यद्यपि दीप्तिकर्माणः तथापि दीप्तेः भूयस्त्वज्ञापनाय प्रयुक्ता इति न पुनरुक्तिः । अत्यन्तं दीप्यमान इत्यर्थः । ऽवृषा कामानां वर्षिता ऽहरिः हविषां प्रेरकः ऽशुचिः शुद्धिकृदग्निः ऽधियः कर्माणि ऽहिन्वानः प्रेरयन् ऽभासा दीप्या ऽआ ऽभाति प्रकाशते । अपि च ऽउशतीः कामयमाना. ऽअजीग. जागरयति । तमसा तिरोहिताः प्रजा उद्गिरति वा ॥

स्वर्णं वस्तोरुषसामरोचि यज्ञं तन्वाना उशिजो न मन्म ।

अग्निर्जन्मानि देव आ वि विद्वान्द्रवदूतो देवयावा वनिष्ठः ॥ २ ॥

स्वः । न । वस्तोः । उषसाम् । अरोचि । यज्ञम् । तन्वानाः । उशिजः । न । मन्म ।

अग्निः । जन्मानि । देवः । आ । वि । विद्वान् । द्रवत् । दूतः । देवऽयावा । वनिष्ठः ॥ २ ॥

अग्निः ऽवस्तोः अहनि । 'वस्तोः द्युः' इत्यहर्नामसु पाठात् । ऽउषसाम् अग्ने ऽस्वर्णं आदित्य इव । तथा च यास्कः—'स्वरादित्यो भवति सु अरण सु ईरणः' (निरु. २.१४) इति । ऽअरोचि दीप्यते । ऽउशिजो ऽन ऋत्विजश्च ऽयज्ञं ऽतन्वानाः विस्तारयन्तः ऽमन्म मन्मानि मननीयानि स्तोत्राणि पठन्तीति शेषः । नेति संप्रत्यर्थः । अपि च ऽविद्वान्^३ जानन् ऽदूत. देवानां ऽदेवयावा देवान् प्रति गच्छन् ऽवनिष्ठ दानुतमः ऽअग्निः ऽवि ऽआ ऽद्रवत् विविधमाद्रवति ॥

१. ख-भ-वसिष्ठ ऋषिः । २. य-आश्रयति । ३. ज्ञ-देवो दीप्यमानोऽग्निः जन्मानि सर्वेषामुत्पत्तिः विद्वान् ।

अच्छ गिरो मतयो देवयन्तीरग्निं यन्ति द्रविणं भिक्षमाणाः ।

सुसंदृशं सुप्रतीकं स्वञ्च हव्यवाहमरतिं मानुषाणाम् ॥ ३ ॥

अच्छ । गिरः । मतयः । देवयन्तीः । अग्निम् । यन्ति । द्रविणम् । भिक्षमाणाः ।

सुसुदृशम् । सुप्रतीकम् । सुअञ्चम् । हव्यवाहम् । अरतिम् । मानुषाणाम् ॥ ३ ॥

वमतयः स्तुतिरूपाः । देवानिच्छन्त्यः । द्रविणं धनं । भिक्षमाणाः याचमानाः ।
गिरः वाचः । सुसंदृशं कल्याणसंदर्शनं । सुप्रतीकं सुरूपं शोभनाङ्गं वा । स्वञ्च सुष्टु गच्छन्तं । हव्य-
वाहं हव्यानां वोढार । मानुषाणाम् । अरतिं स्वामिनम् । अग्निम् । अच्छ अभि । यन्ति अभिगच्छन्ति ॥

इन्द्रं नो अग्ने वसुभिः सजोषा रुद्रं रुद्रेभिरा वह्ना बृहन्तम् ।

आदित्येभिरदितिं विश्वजन्त्यां बृहस्पतिमृक्कभिर्विश्ववारम् ॥ ४ ॥

इन्द्रम् । नः । अग्ने । वसुभिः । सजोषाः । रुद्रम् । रुद्रेभिः । आ । वह्ना । बृहन्तम् ।

आदित्येभिः । अदितिम् । विश्वजन्त्याम् । बृहस्पतिम् । ऋक्कभिः । विश्ववारम् ॥ ४ ॥

हे । अग्ने । वसुभिः । देवैः । सजोषाः संगतस्त्वं । नः अस्मदर्थम् । इन्द्रम् । आ । वह्ना । रुद्रेभिः
रुद्रैर्देवैः संगतः । बृहन्तं महान्तं । रुद्रं चा वह्ना । आदित्येभिः आदित्यैर्देवैः संगतः । विश्वजन्त्यां
विश्वजनहिताम् । अदितिं चा वह्ना । ऋक्कभिः स्तुत्यैः अङ्गिरोभिर्देवैः संगतः । विश्ववारं विश्वैः संभजनीयं
बृहस्पतिं चा वह्ना ॥

मन्द्रं होतारमुशिजो यविष्ठमग्निं विश ईळते अध्वरेषु ।

स हि क्षपावां अभवद्वर्यीणामतन्द्रो दूतो यजथाय देवान् ॥ ५ ॥

मन्द्रम् । होतारम् । उशिजः । यविष्ठम् । अग्निम् । विशः । ईळते । अध्वरेषु ।

सः । हि । क्षपावान् । अभवत् । रयीणाम् । अतन्द्रः । दूतः । यजथाय । देवान् ॥ ५ ॥

उशिजः कामयमाना । विशः मनुष्या । मन्द्रं स्तुत्यं । होतारम् आह्वातारं । यविष्ठं युवतमम्
अग्निम् । अध्वरेषु यागेषु । ईळते स्तुवन्ति । हि यस्मात् कारणात् । सः अग्निः । क्षपावान्
रात्रिमान् । रात्रौ खल्वग्नयेऽग्निहोत्रं हूयते । रयीणां रयिमतां हविष्मतां यजमानानां । देवान्
यजथाय यष्टुम् । अतन्द्रः तन्द्रारहितः । दूतः । अभवत् । तथा च श्रूयते—‘यस्माद्दूतोऽभवत्तस्मा-
द्विशस्मध्वर ईळते’ इति ॥ ॥ १३ ॥

‘महौ असि’ इति पञ्चर्चमेकादशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । ‘महान्’ इत्यनुक्रान्तम् ।
प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोक्तो विनियोगः ॥

महौ अस्यध्वरस्य प्रकृतो न ऋते त्वदमृता मादयन्ते ।

आ विश्वेभिः सरथं याहि देवैर्यज्ञे होता प्रथमः संदेह ॥ १ ॥

महान् । असि । अध्वरस्य । प्रकृतः । न । ऋते । त्वत् । अमृताः । मादयन्ते ।

आ । विश्वेभिः । सरथम् । याहि । देवैः । नि । अग्ने । होता । प्रथमः । सद् । इह ॥ १ ॥

हे ऽअग्ने त्वम् ऽअध्वरस्य ऽप्रकेतः प्रज्ञापन. सन् ऽमहानसि । ऽत्वत् ऽकृते त्वया विना
 ऽअमृताः देवाः ऽन ऽमादयन्ते न माद्यन्ति^१ । ऽविश्वेभिः विश्वैः ऽदेवैः ऽसरथं यथा भवति^२ ऽआ
 ऽयाहि च । ऽइह आस्तीर्णे बर्हिषि ऽप्रथमः मुख्यः ऽहोता आह्वाता सन् ऽनि ऽसद निषीद च ॥

वाजपेये बार्हस्पत्यचरोः स्विष्टकृतोऽनुवाक्या । सूत्रित च—‘त्वामीळते अजिरं दूत्यायाग्नि
 सुदीतिं सुदश गृणन्तः’ (आश्व श्री ९ ९) इति ॥

त्वामीळते अजिरं दूत्याय हविष्मन्तः सदमिन्मानुषासः ।

यस्य देवैरासदो बर्हिर्ग्रेऽहान्यस्मै सुदिना भवन्ति ॥ २ ॥

त्वाम् । ईळते । अजिरम् । दूत्याय । हविष्मन्तः । सदम् । इत् । मानुषासः ।

यस्य । देवैः । आ । असदः । बर्हिः । अग्ने । अहानि । अस्मै । सुदिना । भवन्ति ॥ २ ॥

हे ऽअग्ने ऽअजिरं प्रगामिनं ऽत्वां ऽमानुषास मानुषाः ऽहविष्मन्त यजमाना ऽसदमित्
 सदैव ऽदूत्याय दूतकर्मणे हविर्वहनाय ऽईळते याचन्ते । किमर्थमित्यत आह । ऽयस्य हविष्मन्तः
 ऽबर्हिः ऽदेवैः सार्धम् ऽआसदः त्वमधितिष्ठसि ऽअस्मै हविष्मते ऽअहानि ऽसुदिना सुदिनानि
 शोभनदिनानि ऽभवन्ति ॥

त्रिश्चिदुक्तोः प्र चिकितुर्वसूनि त्वे अन्तर्दाशुषे मर्त्याय ।

मनुष्वदग्न इह यक्षि देवान्भवा नो दूतो अभिशस्तिपावा ॥ ३ ॥

त्रिः । चित् । अक्तोः । प्र । चिकितुः । वसूनि । त्वे इति । अन्तः । दाशुषे । मर्त्याय ।

मनुष्वत् । अग्ने । इह । यक्षि । देवान् । भव । नः । दूतः । अभिशस्तिपावा ॥ ३ ॥

हे ऽअग्ने ऽत्वे त्वयि ऽअन्तः मध्ये ऽअक्तोः अह्नः । यद्यप्यक्तुरिति रात्रेर्नाम^३ तथाप्यत्राज्यन्ते
 व्यज्यन्ते रूपादीन्यस्मिन्नित्यहो नाम । ऽत्रिः त्रिवारं त्रिषु सवनेषु ऽवसूनि हवीषि ऽदाशुषे हविषां
 प्रदात्रे ऽमर्त्याय मनुष्याय । तदर्थमित्यर्थः । ऽप्र ऽचिकितुः प्रवेदयन्त्यृत्विजः । यद्वा । अक्तोरहि
 त्रिस्त्रीन् अग्निसमभजं च त्वय्यन्तर्निहितानि प्र चिकितुः । अविदन्नित्यर्थः । अपि च ऽमनुष्वत् मनोरिव
 ऽइह ममास्मिन् यज्ञे ऽदूतः त्वं ऽदेवान् ऽयक्षि यज । ऽनः अस्माकम् ऽअभिशस्तिपावा अभिशस्तेः
 अभिशसकात् शात्रवात् पावा रक्षिता ऽभव ॥

अग्निरीशे बृहतो अध्वरस्याग्निर्विश्वस्य हविषः कृतस्य ।

क्रतुं ह्यस्य वसवो जुषन्तार्था देवा दधिरे हव्यवाहम् ॥ ४ ॥

अग्निः । ईशे । बृहतः । अध्वरस्य । अग्निः । विश्वस्य । हविषः । कृतस्य ।

क्रतुम् । हि । अस्य । वसवः । जुषन्तः । अर्थः । देवाः । दधिरे । हव्यवाहम् ॥ ४ ॥

ऽबृहतः महतः ऽअध्वरस्य कौटिल्यरहितस्य यज्ञस्य ऽअग्निः ऽईशे ईष्टे । ऽविश्वस्य सर्वस्य
 ऽकृतस्य संस्कृतस्य ऽहविषः च ऽअग्निः एवेष्टे । ऽहि यस्मात् ऽअस्य अग्ने ऽक्रतुं कर्म ऽवसवः देवाः
 ऽजुषन्त सेवन्ते । ऽअथ अपि च ऽदेवाः अग्निं ऽहव्यवाहं हव्यानां वोढार ऽदधिरे चक्रिर ह्यर्थः ॥

अग्ने वह हविरद्याय देवानिन्द्रज्येष्ठास इह मादयन्ताम् ।

इमं यज्ञं दिवि देवेषु धेहि यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

आ । अग्ने । वह । हविः । अद्याय । देवान् । इन्द्रज्येष्ठासः । इह । मादयन्ताम् ।

इमम् । यज्ञम् । दिवि । देवेषु । धेहि । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥

हे अग्ने वहविरद्याय हविषां भक्षणाय देवान् आ वह । किमर्थमित्यत आह । वह अस्मिन् यज्ञे इन्द्रज्येष्ठासः इन्द्रप्रमुखा देवा मादयन्ताम् । इमं यज्ञम् इदं यष्टव्यं हविः दिवि स्थितेषु देवेषु धेहि निधेहि । देवान्वेह नयेदं हविषां देवेषु नयेति भावः । अन्तिमः पादो व्याख्यातचर ॥ १४ ॥

‘अगन्म महा’ इति तृचात्मकं द्वादशं सूक्तं बसिष्ठस्यार्थं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । तथा चानुक्रान्तम्—‘अगन्म तृचम्’ इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोक्तो विनियोगः । व्यूळहे दशरात्रे नवमेऽहनीदं सूक्तमाज्यशस्त्रम् । सूत्रितं च—‘तृतीयस्यागन्म महेत्याज्यम्’ (आश्व. श्रौ. ८. ११) इति ॥

अगन्म महा नमसा यविष्ठं यो दीदाय समिद्धः स्वे दुरोणे ।

चित्रभानुं रोदसी अन्तरुर्वी स्वाहुतं विश्वतः प्रत्यञ्चम् ॥ १ ॥

अगन्म । महा । नमसा । यविष्ठम् । यः । दीदाय । समऽईद्धः । स्वे । दुरोणे ।

चित्रभानुम् । रोदसी इति । अन्तः । उर्वी इति । सुऽआहुतम् । विश्वतः । प्रत्यञ्चम् ॥ १ ॥

यः अग्निः स्वस्ते दुरोणे स्वे स्थान आहवनीये समिद्धः काष्ठैः समिद्धः सन् दीदाय दीप्यते तमिमं यविष्ठं युवतमम् उर्वी विस्तीर्णयोः रोदसी रोदस्यो. द्यावापृथिव्योः अन्तः मध्ये अन्तरिक्षे चित्रभानुं चित्रज्वालं स्वाहुतं सुष्ठु आहुतिभिर्हुतं सन्तं विश्वतः सर्वतः प्रत्यञ्चं प्रतिगच्छन्तमग्निं महा महता नमसा नमस्कारेण अगन्म वयमुपगच्छाम ॥

स म्हा विश्वा दुरितानि साह्वानग्निः ष्ट्वे दम् आ जातवेदाः ।

स नो रक्षिषद्दुरितादवद्यादस्मान्गृणत उत नो मघोनः ॥ २ ॥

सः । म्हा । विश्वा । दुऽइतानि । साह्वान् । अग्निः । स्तवे । दमे । आ । जातवेदाः ।

सः । नः । रक्षिषत् । दुऽइतात् । अवद्यात् । अस्मान् । गृणतः । उत । नः । मघोनः ॥ २ ॥

योऽग्निः म्हा महस्वेन विश्वा विश्वानि दुरितानि साह्वान् अभिभवन् जातवेदा. जातधनो जातप्रज्ञो वा दमे यज्ञगृहे स्तवे अस्माभिः स्तूयते स अग्निः अस्मान् दुरितात् पापात् अवद्यात् निन्दिताच्च कर्मणः रक्षिषत् रक्षतु । अस्मान् गृणतः स्तुवतोऽपि रक्षिषत् । उत अपि च सोऽग्निः नः मघोनः हविष्मतः रक्षिषत् ॥

त्वं वरुण उत मित्रो अग्ने त्वां वर्धन्ति मतिभिर्वसिष्ठाः ।

त्वे वसु सुषणनानि सन्तु यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥

त्वम् । वरुणः । उत । मित्रः । अग्ने । त्वाम् । वर्धन्ति । मतिभिः । वसिष्ठाः ।

त्वे इति । वसु । सुऽसुनानि । सन्तु । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ३ ॥

हे ऽअग्ने ऽत्वं ऽवरुण असि । ऽउत अपि च त्वं ऽमित्रः असि जगतः प्रसीतेऽन्नातासि ।
 ऽत्वां ऽवसिष्टाः ऽमतिभिः स्तुतिभिः ऽवर्धन्ति^१ वर्धयन्ति । ऽत्वे त्वयि विद्यमानानि ऽवसु वसूनि
 ऽसुसनानि सुसंभजनानि^२ ऽसन्तु इति । स्पष्टमन्यत् ॥ ॥ १५ ॥

‘प्राग्नये’ इति तृच त्रयोदशं सूक्तं वसिष्ठस्यापि त्रैष्टुभं वैश्वानराग्निदेवताकम् । तथा चानुक्रान्तं—
 ‘प्राग्नये वैश्वानरीयम्’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

प्राग्नये विश्वशुचै धियंघेऽसुरग्ने मन्म धीतिं भरध्वम् ।

भरे हविर्न बर्हिषि प्रीणानो वैश्वानराय यतये मतीनाम् ॥ १ ॥

प्र । अग्नये । विश्वऽशुचै । धियम्ऽघे । असुरऽग्ने । मन्म । धीतिम् । भरध्वम् ।

भरे । हविः । न । बर्हिषि । प्रीणानः । वैश्वानराय । यतये । मतीनाम् ॥ १ ॥

हे सखाय ऽविश्वशुचे विश्वं यो दीपयति तस्मै ऽधियंघे धियां कर्मणां यो धाता तस्मै ऽअसुरग्ने
 असुराणां यो हन्ता तस्मै ऽअग्नये ऽमन्म जननीयं स्तोत्रं ऽधीति कर्म च ऽप्र ऽभरध्वम् । ऽमतीनाम्
 अभिमतानां कामानां ऽयतये दात्रे ऽवैश्वानराय विश्वनरहितायाग्निविशेषाय ऽबर्हिषि यज्ञे ऽहविर्न
 हविरिह स्तुतिं ऽप्रीणानः प्रीयमाणोऽहं ऽभरे भरासि । यद्वा । हविः प्रीणानः प्रीणयन्नहं बर्हिषि
 हविर्भरे संभरासि । नेति संप्रत्यर्थः ॥

त्वमग्ने शोचिषा शोशुचान् आ रोदसी अपृणा जार्यमानः ।

त्वं देवाँ अभिशस्तेरमुञ्चो वैश्वानर जातवेदो महित्वा ॥ २ ॥

त्वम् । अग्ने । शोचिषा । शोशुचानः । आ । रोदसी इति । अपृणाः । जार्यमानः ।

त्वम् । देवान् । अभिऽशस्तेः । अमुञ्चः । वैश्वानर । जातऽवेदः । महिऽत्वा ॥ २ ॥

हे ऽअग्ने ऽत्वं ऽशोचिषा दीप्या ऽशोशुचानः दीप्यमानः । ऽजायमानः जायमान एव ऽरोदसी
 द्यावापृथिव्यौ ऽआ ऽअपृणाः आपूरयः । अपि च ऽजातवेदः जातप्रज्ञ जातधन वा ऽवैश्वानर
 विश्वनरहित हे अग्ने ऽत्वं ऽदेवान् ऽमहित्वा महत्त्वेन ऽअभिशस्ते । अभिशंसकात् शत्रोः ऽअमुञ्चः
 अमोचयः ॥

जातो यदग्ने भुवना व्यख्यः पशून् गोपा इर्यः परिज्मा ।

वैश्वानर ब्रह्मणे विन्द गातुं यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥

जातः । यत् । अग्ने । भुवना । वि । व्यख्यः । पशून् । न । गोपाः । इर्यः । परिज्मा ।

वैश्वानर । ब्रह्मणे । विन्द । गातुम् । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ३ ॥

हे ऽअग्ने ऽजातः सूर्यात्मना जातस्त्वम् ऽइर्यः स्वामी प्रेरयन् वा ऽपरिज्मा परितो गन्ता सन्
 ऽपशून् ऽगोपाः । यथा गवां पालकः पशून् पश्यति तद्वत् । ऽयत् यदा ऽभुवना भूतानि ऽव्यख्यः

रक्षार्थं पश्यसि तदा वब्रह्मणे । ब्रह्म स्तोत्रम् । तदर्थं वगातुं गतिं फलप्राप्तिं विन्द । यद्वा । ब्रह्मणे ब्राह्मणार्थं गातुं विन्द । येन ब्राह्मणा उपद्रवाग्निर्गच्छन्ति तं^१ गातुं विन्देत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥ १६ ॥

‘समिधा जातवेदसे’ इति तृचं चतुर्दशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थमाग्नेयम् । आद्या बृहती द्वितीया-
तृतीये त्रिष्टुभौ । तथा चानुक्रम्यते—‘समिधा बृहत्यादि’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

समिधा जातवेदसे देवाय देवहूतिभिः ।

हविर्भिः शुक्रशोचिषे नमस्विनो वयं दाशेमऽग्नये ॥ १ ॥

समऽइधा । जातऽवेदसे । देवाय । देवहूतिऽभिः ।

हविऽभिः । शुक्रऽशोचिषे । नमस्विनः । वयम् । दाशेम । अग्नये ॥ १ ॥

वजातवेदसे जातवेदसं जातप्रज्ञम् अग्नये अग्निं वसमिधा वय वसिष्ठाः दाशेम परिचरेम ।
वदेवाय देवं स्तुत्यमग्निं देवहूतिभि देवस्तुतिभि दाशेम । शुक्रशोचिषे शुक्रशोचिषं शुभ्रदीप्तिं^२
नमस्विनः हविष्मन्तो वयं हविर्भिः दाशेम । अत्र दाशतियोगात् कर्मणि चतुर्थी । प्रायेण सर्वत्र
दाशतियोगे कर्मणि चतुर्थी दृश्यते ॥

वयं ते अग्ने समिधा विधेम वयं दाशेम सुष्टुती यजत्र ।

वयं धृतेनाध्वरस्य होतव्यं देव हविषा भद्रशोचे ॥ २ ॥

वयम् । ते । अग्ने । समऽइधा । विधेम । वयम् । दाशेम । सुऽस्तुती । यजत्र ।

वयम् । धृतेन । अध्वरस्य । होतः । वयम् । देव । हविषा । भद्रऽशोचे ॥ २ ॥

हे अग्ने ते त्वां वयं वसिष्ठाः वसमिधा विधेम परिचरेम । हे यजत्र यष्टव्याग्ने वयं
सुष्टुती शोभनया स्तुत्या दाशेम त्वां परिचरेम । अध्वरस्य यज्ञस्य होतः अग्ने वयं धृतेन
आज्येन त्वां दाशेम । हे भद्रशोचे कल्याणज्वाल देव द्योतमानाग्ने त्वां वयं हविषा दाशेम ॥

आ नो देवेभिरुप देवहूतिमग्ने याहि वर्षटृति जुषाणः ।

तुभ्यं देवाय दाशतः स्याम यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥

आ । नः । देवेभिः । उप । देवऽहूतिम् । अग्ने । याहि । वर्षटृतिम् । जुषाणः ।

तुभ्यम् । देवाय । दाशतः । स्याम । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ३ ॥

हे अग्ने नः अस्माकं देवहूतिं स्तोत्रं यज्ञं वा देवेभिः देवैः सार्धं वर्षटृतिं हवि-
जुषाणः सेवमानस्त्वम् उप आ याहि । देवाय द्योतमानाय तुभ्यं वयं दाशतः परिचरन्तः
स्थाम भवेम । सिद्धमन्यत् ॥ १७ ॥

‘उपसद्याय’ इति पञ्चदशार्चं पञ्चदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थं गायत्रमाग्नेयम् । तथा चानुक्रान्तम्—
‘उपसद्याय पञ्चोना गायत्रम्’ इति । प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतौ गायत्रे छन्दस्याश्विनशस्त्रे वेदं सूक्तम् ।
सूत्रितं च—‘उपसद्याय त्वमग्ने यज्ञानामिति तिस्र उत्तमा उद्धरेत्’ (आश्व औ ४.१३) इति ।

१. ख-भ-‘तं’ नास्ति । २. झ-न-भ-श-शुभ्रदीप्तिनम् ।

उपसदि' पौर्वाहिक्याम् 'उपसद्याय' इत्याद्यास्तिस्र ऋचः सामिधेयः । सूत्र्यते च—'उपसद्याय मीळहुष इति तिस्र एकैकां त्रिरनवानम्' (आश्व श्रौ ४ ८) इति । पवित्रेष्ट्याम् 'अग्नी रक्षांसि' इत्येषा प्रथमाज्यभागानुवाक्या । सूत्रितं च—'पावकवन्तावाज्यभागवग्नी रक्षांसि सेधति' (आश्व श्रौ २.१२) इति । अन्वास्मणीयायामग्नेर्भागिनो याज्या । सूत्रितं च—'आ सवं सवितुर्यथा स नो राधांस्या भर' (आश्व श्रौ २. ८) इति । स्वस्त्ययन्यामिष्टौ 'अग्ने रक्षा ण.' इति प्रथमाज्यभागा-नुवाक्या । सूत्रितं च—'स्वस्त्ययन्यां रक्षितवन्तावग्ने रक्षा णो अंहस' (आश्व श्रौ २ १०) इति ॥

उपसद्याय मीळहुष आस्ये जुहुता हविः । यो नो नेदिष्ठमाप्यम् ॥ १ ॥

उपसद्याय । मीळहुषे । आस्ये । जुहुत । हविः । यः । नः । नेदिष्ठम् । आप्यम् ॥ १ ॥

हे अध्वर्यवः । उपसद्याय उपसदनीयाय । मीळहुषे कामानां वर्षित्रेऽग्नये तत्प्रीत्यर्थम् । आस्ये तस्यैव मुखे । हविः । जुहुत । य. अग्निः । नेदिष्ठम् आसन्नतमम् । आप्यं भवति । आसन्नतमो बन्धुर्भवतीत्यर्थः । आप्यमिति स्वार्थिकस्तद्धितः ॥

यः पञ्च चर्षणीरभि निषसाद् दमैदमे । कुविर्गृहपतिर्युवा ॥ २ ॥

यः । पञ्च । चर्षणीः । अभि । निषसाद् । दमैदमे । कुविः । गृहपतिः । युवा ॥ २ ॥

य. अग्निः । कविः प्राज्ञः । गृहपति गृहाणां पालयिता । युवा नित्यतरुण. सन् । पञ्च चर्षणी. पञ्च जनान् मनुष्यान् । अभि अभिमुखं । दमैदमे गृहेगृहे । निषसाद् निषीदति । उत्तरया वाक्यपरिसमाप्तिः ॥

स नो वेदो अमात्यमग्नी रक्षतु विश्वतः । उतास्मान् पातृवंहसः ॥ ३ ॥

सः । नः । वेदः । अमात्यम् । अग्निः । रक्षतु । विश्वतः । उत । अस्मान् । पातु । अंहसः ॥ ३ ॥

यस्य । अग्निः । न. अस्माकं । वेदः धनम् । अमात्यम् अन्तिके भवं सहभूत वा । विश्वतः सर्वत बाधकात् । रक्षतु । उत अपि च । अस्मान् वसिष्ठान् । अंहस पापात् । पातु रक्षतु ॥

नवं नु स्तोममग्रये दिवः श्येनाय जीजनम् । वस्वः कुविद्वनाति नः ॥ ४ ॥

नवम् । नु । स्तोमम् । अग्रये । दिवः । श्येनाय । जीजनम् । वस्वः । कुवित् । वनाति । नः ॥ ४ ॥

दिवः । कुल्लोकस्य । श्येनाय श्येनसदृशाय । नु क्षिप्रं गन्त्रे । अग्रये यस्मै । नवं नूतनं । स्तोमं । जीजनं जनयामि सोऽग्निः । नः अस्मभ्यं । कुवित् बहु । वस्व वसु धनम् । कर्मणि षष्ठी । वनाति । ददात्वित्यर्थः ॥

स्पार्हा यस्य श्रियो दृशे रयिर्वीरवतो यथा । अग्रे यज्ञस्य शोचतः ॥ ५ ॥

स्पार्हाः । यस्य । श्रियः । दृशे । रयिः । वीरवतः । यथा । अग्रे । यज्ञस्य । शोचतः ॥ ५ ॥

यज्ञस्य । अग्रे पुरस्ताद्भागो । शोचतः दीप्यमानस्य । यस्य अग्नेः । श्रियः दीप्तयः । वीरवत पुत्रवत । रयिः धनं । यथा तद्वत् । दृशे द्रष्टुं चक्षुषे वा । स्पार्हाः स्पृहणीया भवन्ति तस्मै नवं स्तोमं जीजनमित्यनुषङ्गः । उत्तरत्र संबन्धो वा ॥ ॥ १८ ॥

सेमां वेतु वर्षट्टतिमग्निर्जुषत नो गिरः । यजिष्ठो हव्यवाहनः ॥ ६ ॥

सः । इमाम् । वेतु । वर्षट्टऽकृतिम् । अग्निः । जुषत । नः । गिरः । यजिष्ठः । हव्यऽवाहनः ॥ ६ ॥

यजिष्ठः यजनीयतमो यष्टतमो वा हव्यवाहनः हव्यानां हविषां वोढा यसः अग्निः इमां वर्षट्टकृतिम् अस्माभिर्दीयमानामाहुतिं वेतु कामयतां भक्षयतु वा । नः अस्माकं गिरः स्तुतीश्च जुषत सेवताम् ॥

नि त्वा नक्ष्य विश्पते द्युमन्तं देव धीमहि । सुवीरमग्न आहुत ॥ ७ ॥

नि । त्वा । नक्ष्य । विश्पते । द्युऽमन्तम् । देव । धीमहि । सुऽवीरम् । अग्ने । आऽहुत ॥ ७ ॥

नक्ष्य उपगन्तव्य । नक्षतिर्व्यासिकर्मा । विश्पते विश्वां पते देव द्योतमान आहुत सर्वैर्यजमानैरभिहुत हे अग्ने द्युमन्तं दीप्तिमन्तं सुवीर कल्याणस्तोतृकं त्वा त्वां वयं नि धीमहि निहितवन्तः ॥

क्षप उस्त्रश्च दीदिहि स्वग्रयस्त्वया वयम् । सुवीरस्त्वमस्मयुः ॥ ८ ॥

क्षपः । उस्त्रः । च । दीदिहि । सुऽअग्रयः । त्वया । वयम् । सुऽवीरः । त्वम् । अस्मऽयुः ॥ ८ ॥

हे अग्ने त्वं क्षपः रात्रीः उस्त्रः अहानि^१ च । सर्वदेति यावत् । दीदिहि^२ दीप्यस्व । दीप्यमानेन त्वया वयं वसिष्ठाः स्वग्रयः शोभमानाग्नयो भवाम । अस्मयुः अस्मान् कामयमानः ॥ 'सुप आत्मनः क्यच्' इति क्यचि कृते 'क्याच्छन्दसि' इत्युग्रत्ययः । दकारलोपश्छान्दसः । तथा च यास्क- 'अस्मयुरस्मान् कामयमानः' (निरु. ६.२१) इति ॥ त्वं सुवीरः सुस्तोतृको भव ॥

उप त्वा सातये नरो विप्रांसो यन्ति धीतिभिः । उपाक्षरा सहस्रिणी ॥ ९ ॥

उप । त्वा । सातये । नरः । विप्रांसः । यन्ति । धीतिभिः । उप । अक्षरा । सहस्रिणी ॥ ९ ॥

हे अग्ने त्वा त्वां नरः नेतारो यजमानाः विप्रांस विप्रा मेधाविन धीतिभिः कर्मभि सातये धनाय कामानां लाभाय वा उप यन्ति उपगच्छन्ति । सहस्रिणी सहस्रसंख्याका अक्षरा क्षयरहिता स्तुतिरूपा अस्मदीया वाक् त्वाम् उप याति च ॥

अग्नी रक्षांसि सेधति शुक्रशौचिरमर्त्यः । शुचिः पावक ईड्यः ॥ १० ॥

अग्निः । रक्षांसि । सेधति । शुक्रऽशौचिः । अमर्त्यः । शुचिः । पावकः । ईड्यः ॥ १० ॥

शुक्रशौचिः शुभ्रज्वालः । अमर्त्यः मरणरहितो देवतात्मा शुचिः स्वयं शुद्धः पावकः अन्येषामपि शोधकः ईड्यः स्तुत्यः अग्निः रक्षांसि राक्षसान् सेधति बाधताम् ॥ ११ ॥

स नो राधांस्या भ्रेशानः सहसो यहो । भगश्च दातु वार्यम् ॥ ११ ॥

सः । नः । राधांसि । आ । भ्रः । ईशानः । सहसः । यहो इति । भगः । च । दातु । वार्यम् ॥ ११ ॥

हे सहसो यहो बलस्य पुत्राग्ने यसः प्रसिद्धस्त्वम् ईशानः सर्वस्य^३ जगतः ईश्वरः सन् नः अस्मभ्यं राधांसि धनानि । 'रायो राधः' इति धननामसु पाठात् । आ^४ भ्र आहर । भगश्च

१. ख-न-भ-श-अहनि । २. घ-झ-त-दीदिहि च । ३. ख-न-भ-सर्वजगतः । ४. ख-झ-त-न-भ-श-नोऽस्मभ्यमा ।

भगो देवोऽपि वार्य^१ धनं वदातु अस्मभ्यं ददातु । अभ्यासलोपश्छान्दसः । भगोऽत्र सूक्ते निपातभागिनी देवता ॥

त्वमग्ने वीरवृक्षो देवश्च सविता भगः । दितिश्च दाति वार्यम् ॥ १२ ॥

त्वम् । अग्ने । वीरवृत् । यशः । देवः । च । सविता । भगः । दितिः । च । दाति । वार्यम् ॥ १२ ॥

हे वअग्ने वत्वं ववीरवत् पुत्रपौत्रोपेत वयशः अन्नं देहीति शेषः । वदेवश्च वसविता सविता देवोऽपि वार्यं वरणीयं धनं वदाति ददातु । वभगः च देवोऽपि ददातु । वदितिश्च दितिरपि देवी ददातु । सवित्रादि सूक्ते निपातभागिनी देवता ॥

अग्ने रक्षा णो अंहसः प्रति ष्म देव रीषतः । तपिष्ठैरजरौ दह ॥ १३ ॥

अग्ने । रक्ष । नः । अंहसः । प्रति । स्म । देव । रिषतः । तपिष्ठैः । अजरः । दह ॥ १३ ॥

हे वअग्ने त्वं वनः अस्मान् वअहसः पापात् वरक्ष पाहि । संहितायां दीर्घश्छान्दसः । अपि च हे वदेव द्योतमानाग्ने वअजरः जरारहितस्त्वं वरिषत हिसतः शत्रून् वतपिष्ठैः अतिशयेन तापकैस्तेजोभिः वदह भस्मीकुरु ॥

अर्धा मही न आयस्यनाधृष्टो नृपीतये । पूर्वैवा शतभुजिः ॥ १४ ॥

अर्ध । मही । नः । आयसी । अनाधृष्टः । नृपीतये । पूः । भव । शतभुजिः ॥ १४ ॥

वअध अधुना हे अग्ने वअनाधृष्टः अप्रतिधर्षणीयस्त्वं वनः अस्माकं वनृपीतये^२ नृणां रक्षणार्थं वमही महती वआयसी अयसा निर्मिता वशतभुजिः अत्यन्तं विस्तृता शतगुणा वपूः पुरी । तद्रक्षासाधनभूतप्राकारादिर्वा पूर्यते^३ । वभव । यथायसा निर्मिता पुरी तद्रक्षासाधनभूतप्राकारादिर्वा शत्रुभ्यो भीतान् रक्षति तद्रक्षाक्षसेभ्यो भीतानस्मान् पाहीत्यर्थः ॥

त्वं नः पाहंसो दोषावस्तरघायतः । दिवा नक्तमदाभ्य ॥ १५ ॥

त्वम् । नः । पाहि । अंहसः । दोषावस्तः । अघायतः । दिवा । नक्तम् । अदाभ्य ॥ १५ ॥

हे वअदाभ्य अहिस्य वदोषावस्त रात्रेराच्छादयितः । तमसो वारयितरित्यर्थः । अग्ने वत्वं वनः अस्मान् वअंहसः पापात् वअघायतः पापमिच्छतः शत्रोश्च वदिवा वनक्तम् अहनि रात्रौ च सर्वदा वपाहि रक्ष ॥ २० ॥

‘एना वः’ इति द्वादशर्चं षोडशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षमग्निदेवताकम् । अयुजो बृहत्थो युजः सतोबृहत्थः । तथा चानुकान्तम्—‘एना वो द्वादश प्रागाथम्’ इति । प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतौ बार्हते छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘एना वो अग्निं प्र वो यज्ञम्’ (आश्व श्रौ. ४-१३) इति । आग्निमास्तशस्त्रे ‘देवो वो द्रविणोदा’ इति प्रगाथोऽनुरूपः । सूत्रितं च—‘देवो वो द्रविणोदा इति प्रगाथौ स्तोत्रियानुरूपौ’ (आश्व श्रौ. ५-२०) इति ॥

एना वो अग्निं नमसोर्जो नपातुमा हुवे ।

प्रियं चेतिष्ठमरतिं स्वध्वरं विश्वस्य दूतममृतम् ॥ १ ॥

१ त-य-वार्यं वरणीयम् । २. ख-झ-त-न-भ-श-‘नृपीतये’ नास्ति । ३. ख१-थ-पुरीत्युच्यते; ज-पूरित्युच्यते ।

ए॒ना । वृः । अ॒ग्निम् । नम॑सा । ऊ॒र्जः । नपा॑तम् । आ । हु॒वे ।

प्रि॒यम् । चेति॑ष्ठम् । अ॒र॒तिम् । सु॒ऽअ॒ध्व॒रम् । विश्व॑स्य । दू॒तम् । अ॒मृ॒तम् ॥ १ ॥

१ ऊ॒र्जः बल॑स्य १ नपा॑तं पु॒त्रम् । ‘सू॒नु नपा॑त्’ इत्यपत्यनामसु पाठात् । १ प्रि॒यं प्रिय॑मस्माकं १ चेति॑ष्ठम् अतिशयेन ज्ञातारं प्रज्ञापकं वा १ अ॒र॒तिं गन्तारं स्वामिनं वा १ स्व॒ध्व॒रं सुय॑ज्ञं १ विश्व॑स्य सर्वस्य यजमानस्य १ दू॒तम् १ अ॒मृ॒तं नित्यम् १ अ॒ग्निम् १ ए॒ना ए॒नेन १ नम॑सा स्तोत्रेण । यद्यप्यत्रान्वादेशो नास्ति तथापि छान्दसत्वादिदंशब्दस्यैनादेश । यद्वा । ए॒नैनमित्यग्नेर्विशेषणम् । समानार्थत्वात् २ पूर्वेषु सूक्तेष्वदिष्टत्वाद्वा सिष्टेनान्वादिश्यते । १ व॒ युष्म॑दर्थम् १ आ १ हु॒वे आह्व॑यामि ॥

स यो॑जते अ॒रु॒षा विश्व॑भोज॒सा स दु॑द्रवत्स्वा॒हुतः ।

सु॒ब्र॒ह्मा य॒ज्ञः सु॒शमी॑ वसू॒नां दे॒वं रा॒धो जना॑नाम् ॥ २ ॥

सः । यो॑ज॒ते । अ॒रु॒षा । विश्व॑भोज॒सा । सः । दु॑द्रवत् । सु॒ऽआ॒हुतः ।

सु॒ऽब्र॒ह्मा । य॒ज्ञः । सु॒ऽशमी॑ । वसू॒नाम् । दे॒वम् । रा॒धः । जना॑नाम् ॥ २ ॥

१ सः अ॒ग्निः १ अ॒रु॒षा आरो॑चमानौ १ विश्व॑भोजसा विश्वस्य पालयिताश्वश्रौ १ यो॑जते रथे यु॒नक्तु॑ । यद्वा । सोऽरु॒षा आरो॑चमानेन तेजसा विश्वभोजसा विश्वस्य रक्षकेण यो॑जते यु॒ज्यते । किंच १ सः अ॒ग्निः १ दु॑द्रवत् आनेतुं देवान् प्रति भृशं द्रवतु द्रवति वा । १ स्वा॒हुतः सु॒ष्टु आ॒हुत १ सु॒ब्र॒ह्मा सु॒स्तुतिः ३ शो॒भना॒न्नो वा १ य॒ज्ञ यष्ट॑व्यः १ सु॒शमी सु॒कर्मा च भव॑ति । तमिमं १ दे॒वं द्यो॑तमानं १ वसू॒नां वास॑कानां १ जना॑नां वसिष्ठानां ४ १ रा॒धः ह॒विः अभि॑गच्छत्विति शेषः । यद्वा । एवंगुणविशिष्टोऽग्निर्वसूनां धनानां मध्ये देवमत्यन्तप्रकाशमानं रा॒धो धनं जना॑नां यजमानानाम् । धनवत् प्रियतम इत्यर्थः ॥

उ॒दस्य॑ शो॒चिर॑स्थादा॒जु॒ह्वान॑स्य मी॒ळ॒हुषः॑ ।

उ॒द्धू॒मासौ॑ अ॒रु॒षासौ॑ दि॒वि॒स्पृ॒शः स॒म॒ग्नि॒र्मि॒न्ध॒ते नरः॑ ॥ ३ ॥

उत् । अ॒स्य । शो॒चिः । अ॒स्थात् । आ॒ऽजु॒ह्वान॑स्य । मी॒ळ॒हुषः॑ ।

उत् । धू॒मासः॑ । अ॒रु॒षासः॑ । दि॒वि॒ऽस्पृ॒शः । स॒म् । अ॒ग्निम् । इ॒न्ध॒ते । नरः॑ ॥ ३ ॥

१ मी॒ळ॒हुषः कामा॑नां वर्णितुः १ आ॒जु॒ह्वान॑स्य अभिह्वयमानस्याग्नेः १ शो॒चिः तेजः १ उत् १ अ॒स्थात् उत्तिष्ठति । १ अ॒रु॒षासः आरो॑चमानाः १ दि॒वि॒स्पृ॒शः अन्तरिक्षस्पृशः १ धू॒मासः धू॒माश्च १ उत् अ॒स्थुः । अ॒स्थादि॒त्येकव॑चनान्तं बहुवचनान्ततया विपरिणतं सद्व्रान्तेति । तमिमम् १ अ॒ग्नि १ नरः कर्मणां नेतार ऋत्विजः १ स॒म् इ॒न्ध॒ते सम्यग्दीपयन्ति ॥

तं त्वा॑ दू॒तं कृ॑ण्महे य॒शस्त॑मं दे॒वाँ आ वी॒तये॑ वह ।

वि॒श्वा॑ सू॒नो स॒हसो॑ म॒र्त॒भो॒र्जना॑ रा॒स्व तद्य॑च्चे॒र्महे ॥ ४ ॥

तम् । त्वा॑ । दू॒तम् । कृ॑ण्महे । य॒शः॒ऽत॑मम् । दे॒वान् । आ । वी॒तये॑ । वह ।

वि॒श्वा॑ । सू॒नो इति॑ । स॒हसः॑ । म॒र्त॒ऽभो॒र्जना॑ । रा॒स्व । तत् । यत् । त्वा॑ । ई॒र्महे ॥ ४ ॥

१. ख-भ-अस्माकम्, घ-अस्माकं प्रियम् । २. ख-भ-समानार्थत्वात् । ३. ज्ञ-सुष्टुति । ४. ख-ज्ञ-न-भ-वसिष्ठा ।

हे ऽसहसः ऽसूनो बलस्य पुत्राग्ने ऽयज्ञस्तमम् अतिशयेन यज्ञस्त्विनं ऽतं प्रसिद्धं यं ऽत्वा त्वां
 ऽदूतं ऽकृष्महे कुर्मः स त्वं ऽदेवान् ऽवीतये हविषां भक्षणाय ऽआ ऽवह । किञ्च ऽयत् यदा ऽत्वा
 त्वाम् ऽईमहे याचामहे तदैव ऽविश्वा विश्वानि मर्तभोजनानि^१ मनुष्याणां भोग्यानि कल्याणानि
 धनानि ऽरास्व अस्मभ्यं देहि ॥

त्वमग्ने गृहपतिस्त्वं होता नो अध्वरे ।

त्वं पोता विश्ववार प्रचेता यक्षि वेषि च वार्यम् ॥ ५ ॥

त्वम् । अग्ने । गृहऽपतिः । त्वम् । होता । नः । अध्वरे ।

त्वम् । पोता । विश्वऽवार । प्रऽचेताः । यक्षि । वेषि । च । वार्यम् ॥ ५ ॥

हे ऽविश्ववार विश्वैर्वरणीय ऽअग्ने ऽत्वं ऽनः अस्माकम् ऽअध्वरे यागे ऽगृहपतिः असि यज-
 मानोऽसि । ऽत्वं ऽहोता देवानामाह्वाता । ऽत्वं त्वमेव ऽपोता असि । अतः ऽप्रचेताः प्रकृष्टमतिस्त्वं
 ऽवार्यं वरणीयं हविः ऽयक्षि यज । ऽवेषि ऽच कामयस्व भक्षय वा ॥

कृधि रत्नं यजमानाय सुक्रतो त्वं हि रत्नधा असि ।

आ न ऋते शिशीहि विश्वमृत्विजं सुशंसो यश्च दक्षते ॥ ६ ॥

कृधि । रत्नम् । यजमानाय । सुक्रतो इति सुऽक्रतो । त्वम् । हि । रत्नऽधाः । असि ।

आ । नः । ऋते । शिशीहि । विश्वम् । ऋत्विजम् । सुऽशंसः । यः । च । दक्षते ॥ ६ ॥

हे ऽसुक्रतो शोभनकर्मन्त्रे ऽयजमानाय मह्यं ऽरत्न धनम् । 'श्वात्रं रत्नम्' इति धननामसु
 पाठात् । ऽकृधि कुरु । देहीत्यर्थः । ऽहि यस्मात् ऽत्वं ऽरत्नधाः रत्नस्य दाता ऽअसि । ऽनः^२
 अस्माकम् ऽऋते यज्ञे ऽविश्व सर्वम् ऽऋत्विजम् ऽआ ऽशिशीहि तीक्ष्णीकुरु । किञ्च ऽयः ऽसुशंसः
 सुस्तुतिरस्मत्पुत्रः ऽदक्षते वर्धते तं वर्धय । यद्वा । यः सुशंसो होता वर्धते तं वर्धयेत्यर्थः । होतुः
 पृथगुपादानमादरार्थम् ॥ ॥ २१ ॥

त्वे अग्ने स्वाहुत प्रियासः सन्तु सूरयः ।

यन्तारो ये मघवानो जनानामूर्वान्दयन्तु गोनाम् ॥ ७ ॥

त्वे इति । अग्ने । सुऽआहुत । प्रियासः । सन्तु । सूरयः ।

यन्तारः । ये । मघऽवानः । जनानाम् । ऊर्वान् । दयन्तु । गोनाम् ॥ ७ ॥

हे ऽअग्ने ऽस्वाहुत यजमानैः सुष्टु आहुत ऽत्वे तव ऽसूरय प्रेरकाः स्तोतारो वा ऽप्रियासः
 प्रियाः ऽसन्तु भवन्तु । किञ्च ऽये^३ ऽमघवानः धनवन्तः ऽयन्तारः प्रदातारः । ऽजनानाम् अस्मदीयानाम्
 ऽऊर्वान् समूहान् ऽगोनां गवां चोर्वाः ऽदयन्तु प्रयच्छन्ति ते च तव प्रियासः सन्त्विति पूर्वेषान्वयः ॥

येषामिळा घृतहस्ता दुरोण आँ अपि प्राता निषीदति ।

ताँस्त्रायस्व सहस्य द्रुहो निदो यच्छा नः शर्म दीर्घश्रुत् ॥ ८ ॥

१. घ-मर्तभोजना भोजनानि, य-मर्तभोजना । २. ख-न-भ-त्वं नः । ३. ख-न-भ-'ये' नास्ति ।

येषाम् । इळा । घृतहस्ता । दुरोणे । आ । अपि । प्राता । निऽसीदति ।
तान् । त्रायस्व । सहस्य । द्रुहः । निदः । यच्छ । नः । शर्म । दीर्घऽश्रुत् ॥ ८ ॥

येषां वदुरोणे गृहे घृतहस्ता । घृतयुक्तो हस्तो यस्या असौ घृतहस्ता । घृतेनाभिघारितेत्यर्थः ।
वइळा अन्नरूपा हविलक्षणा देवी । ' इरा इळा ' इत्यन्ननामसु पाठात् । वप्राता पूर्णा वआ वनिषीदति
आसीदति । वअपि इति पूरणः । वतान् हविष्मतो यजमानान् हे वसहस्य सहसे बलाय हिताग्ने वद्रुहः
द्रोणुः वनिदः निन्दकाच्च शत्रोः वत्रायस्व । वन. अस्मभ्यं वदीर्घश्रुत् दीर्घकालं श्रोतव्यं वशर्म सुखं गृहं
वा वयच्छ च देहि ॥

स मन्द्रया च जिह्वया वह्निरासा विदुष्टरः ।

अग्ने रयिं मधवद्भ्यो न आ वह हव्यदातिं च सूदय ॥ ९ ॥

सः । मन्द्रया । च । जिह्वया । वह्निः । आसा । विदुऽष्टरः ।
अग्ने । रयिम् । मधवत्भ्यः । नः । आ । वह । हव्यऽदातिम् । च । सूदय ॥ ९ ॥

हे वअग्ने वमन्द्रया वच^१ मोदयित्र्या^१ देवानाम् वआसा आस्यस्थानीयया वजिह्वया ज्वालाया
ववह्नि. हविषां वोढा वविदुष्टरः विद्वत्तर. वसः प्रसिद्धस्त्वं वमधवद्भ्य. हविष्मद्भ्य.^२ वन. अस्मभ्यं
वरयिं धनम् वआ वह च । वहव्यदातिम् । हव्यानि ददातीति हव्यदातिर्यजमान. तम् । तथा च
वाजसनेयिन आमनन्ति—' यजमानो वै हव्यदाति. ' (श. ब्रा. १. ४. १. २४) इति । वसूदय
वच कर्मसु प्रेरय च ॥

ये राधांसि ददत्यश्वया मघा कामेन श्रवसो महः ।

तां अंहसः पिपृहि पृत्भिष्टं शतं पूभिर्भ्यविष्टय ॥ १० ॥

ये । राधांसि । ददति । अश्व्या । मघा । कामेन । श्रवसः । महः ।
तान् । अंहसः । पिपृहि । पृत्भिः । त्वम् । शतम् । पूऽभिः । यविष्टय ॥ १० ॥

हे वयविष्टय युवतमाग्ने वत्वं वये यजमाना. वमह महतः वश्रवसः यशसः वकामेन इच्छया ।
यशस्कासाः सन्त इत्यर्थः । वराधांसि साधकानि वअश्वया अश्वात्मकानि वमघा मघानि वददति
वतान् दातृन् वअंहस. पापात् शत्रोर्वा वपृत्भिः रक्षासाधनभूतै. वशतम् अपरिमिताभिः वपूभि
नगरीभिश्च वपिपृहि पालय ॥

देवो वो द्रविणोदाः पूर्णा विवष्ट्यासिचम् ।

उद्धा सिञ्चध्वमुप वा पृणध्वमादिद्वौ देव ओहते ॥ ११ ॥

देवः । वः । द्रविणऽदाः । पूर्णाम् । विवष्टि । आऽसिचम् ।
उत् । वा । सिञ्चध्वम् । उप । वा । पृणध्वम् । आत् । इत् । वः । देवः । ओहते ॥ ११ ॥

वद्रविणोदाः धनानां दाता वदेवः अग्निः ववः युष्मदीयां वपूर्णं हविषा वआसिचम् आसिकां
सुचं वविवष्टि कामयते । अतः वउत् वसिञ्चध्वं ववा सोमेन पात्रम् । वउप वपृणध्वं ववा सोमम् ।

वाशब्दौ समुच्चयार्थौ । ध्रुवग्रहेण होतृचमसं पूरयत चाग्नये सोमं यच्छत चेत्यर्थः । १ आदित् अनन्तरमेव
१ देवः अग्निः । १ वः युष्मान् १ ओहते वहति ॥

तं होतारमध्वरस्य प्रचेतसं वह्निं देवा अकृण्वत ।

दधाति रत्नं विधत्ते सुवीर्यमग्निर्जनाय दाशुषे ॥ १२ ॥

तम् । होतारम् । अध्वरस्य । प्रचेतसम् । वह्निम् । देवाः । अकृण्वत ।

दधाति । रत्नम् । विधत्ते । सुवीर्यम् । अग्निः । जनाय । दाशुषे ॥ १२ ॥

१ देवाः । १ प्रचेतसं प्रकृष्टमतिमग्निम् १ अध्वरस्य यज्ञस्य १ वह्निं वोढारं १ होतारं च १ अकृण्वत
अकुर्वन् । किमर्थमित्यत आह । स च अग्निः १ विधत्ते परिचरते १ दाशुषे हविषां प्रदात्रे १ जनाय
१ सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं १ रत्नं रमणीयं धनं १ दधाति ददातिवत्यर्थः ॥ ॥ २२ ॥

‘अग्ने भव सुषमिधा’ इति सप्तचं सप्तदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षमग्निदेवताकम् । सप्तापि
द्विपदास्त्रिष्टुभः । तथैवानुक्रम्यते—‘अग्ने भव सप्त द्वैपदं त्रैष्टुभम्’ इति । अतिरात्रे षष्ठेऽहनि
तृतीयसवने मैत्रावरुणशस्त्रे ‘अग्ने भव’ इति तृचोऽनुरूपः । सूच्यते हि—‘अग्ने त्वं नोऽनन्तमोऽग्ने भव
सुषमिधा समिद्ध इति स्तोत्रियानुरूपौ’ (आश्व श्रौ ८ २) इति ॥

अग्ने भव सुषमिधा समिद्ध उत बर्हिर्विष्या वि स्तृणीताम् ॥ १ ॥

अग्ने । भव । सुषमिधा । समिद्धः । उत । बर्हिः । विष्या । वि । स्तृणीताम् ॥ १ ॥

हे १ अग्ने १ सुषमिधा शोभनया समिधा १ समिद्धः । १ भव सस्यग्दीप्तो भव । १ उत अपि च
१ बर्हिः १ उर्विष्या विस्तीर्णम् उपस्तृणीतामध्वर्युः^१ ॥

उत द्वारं उशतीर्वि श्रयन्तामुत देवाँ उशत आ वहह ॥ २ ॥

उत । द्वारः । उशतीः । वि । श्रयन्ताम् । उत । देवान् । उशतः । आ । वहह । इह ॥ २ ॥

१ उत अपि च १ उशतीः देवान् कामयमानाः १ द्वारः यज्ञगृहस्य देव्यो वा । तथा च यास्क.—
‘द्वारो जवतेर्वा द्रवतेर्वा वारयतेर्वा’ (निरु. ८ ९) इति । १ वि १ श्रयन्ताम् । १ उत अपि च
१ उशतः यज्ञं कामयमानान् १ देवान् १ इह यज्ञे १ आ १ वहह ॥

अग्ने वीहि हविषा यक्षि देवान्स्वध्वरा कृणुहि जातवेदः ॥ ३ ॥

अग्ने । वीहि । हविषा । यक्षि । देवान् । सुध्वरा । कृणुहि । जातवेदः ॥ ३ ॥

हे १ जातवेदः जातधन १ अग्ने १ वीहि देवानभिगच्छ । १ हविषा १ देवान् १ यक्षि यज्ञं च ।
१ स्वध्वरा स्वध्वरान् शोभनयज्ञांश्च १ कृणुहि कुरु ॥

स्वध्वरा करति जातवेदा यक्षदेवाँ अमृतान्पिप्रयच्च ॥ ४ ॥

सुध्वरा । करति । जातवेदाः । यक्षत् । देवान् । अमृतान् । पिप्रयत् । च ॥ ४ ॥

वजातवेदा. जातधनोऽग्निः वअमृतान् मरणरहितान् देवान् स्वध्वरान् शोभन-
यज्ञान् वकरति करोतु वयक्षत् हविषा यजतु च । वपिप्रयत् स्तोत्रैः प्रीणयतु^१ वच ॥

वंस्व विश्वा वार्याणि प्रचेतः सत्या भवन्त्वाशिषो नो अद्य ॥ ५ ॥

वंस्व । विश्वा । वार्याणि । प्रचेत इति प्रऽचेतः । सत्याः । भवन्तु । आऽशिषः । नः । अद्य ॥ ५ ॥

हे वप्रचेत. प्रकृष्टमतिमन्त्रे विश्वा विश्वानि वार्याणि वरणीयानि धनानि वंस्व अस्मभ्यं
देहि । न अस्माकम् आशिष. अद्य सत्याः यथार्थाः भवन्तु ॥

त्वामु ते दधिरे हव्यवाहं देवासो अग्न ऊर्ज आ नपातम् ॥ ६ ॥

त्वाम् । ऊँ इति । ते । दधिरे । हव्यऽवाहम् । देवासः । अग्ने । ऊर्जः । आ । नपातम् ॥ ६ ॥

हे अग्ने ऊर्ज बलस्य नपातं पुत्रम् । 'सुनुर्नपात्' इत्यपत्यनामसु पाठात् । त्वामु त्वामेव
वते प्रसिद्धा देवासः देवाः हव्यवाहं हविषो^२ वोढारम् आ वदधिरे । अकुर्वन्नित्यर्थः ॥

ते ते देवाय दाशतः स्याम महो नो रत्ना वि दध इयानः ॥ ७ ॥

ते । ते । देवाय । दाशतः । स्याम । महः । नः । रत्ना । वि । दधः । इयानः ॥ ७ ॥

हे अग्ने देवाय द्योतमानाय वते तुभ्यं वते प्रसिद्धा वसिष्ठा वयं दशतः हवीषि ददत
स्याम भवेम । अतः^३ महः महांस्त्वम् इयानः उपगम्यमानो याच्यमानो वा न. अस्मभ्यं रत्नानि
रत्नानि रमणीयानि धनानि^४ वि दधः विधत्स्व ॥ ॥ २३ ॥ ॥ १ ॥

द्वितीयेऽनुवाके षोडश सूक्तानि । तत्र 'त्वे ह यत्पितरः' इति पञ्चविंशत्यृचं प्रथमं सूक्तं
वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमिन्द्रदेवताकम् । द्वाविंशादिभिश्चतसृभिः सुदासनाम्नो^५ राज्ञो दानं स्तूयते । अतस्ता-
स्तदेवताकाः । अनुक्रम्यते हि—'त्वे ह यत्पञ्चाधिकेन्द्रं सुदास. पैजवनस्य चतस्रोऽन्त्या^६ दानस्तुतिः'
इति । महाव्रत आदितः पञ्चदशर्चं. शंसनीयाः । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—'त्वे ह यत्पितरश्चिन्न
इन्द्रेति पञ्चदश' (ऐ. आ. ५. २. २) इति ॥

त्वे ह यत्पितरश्चिन्न इन्द्र विश्वा वामा जरितारो असन्वन् ।

त्वे गार्वः सुदुघास्त्वे ह्यश्वास्त्वं वसु देवयते वनिष्ठः ॥ १ ॥

त्वे इति । ह । यत् । पितरः । चित् । नः । इन्द्र । विश्वा । वामा । जरितारः । असन्वन् ।

त्वे इति । गार्वः । सुदुघाः । त्वे इति । हि । अश्वाः । त्वम् । वसु । देवऽयते । वनिष्ठः ॥ १ ॥

हे इन्द्र त्वे ह त्वय्येव नः अस्माकं पितरश्चित् पितरोऽपि जरितारः स्तोतारः सन्तः
यत् यस्मात्कारणात् विश्वा विश्वानि वामा वामानि वननीयानि धनानि । तथा च यास्कः—
'वामं वननीयं भवति' (निरु. ६. ३१) इति । असन्वन् अलभन्त तस्माद्वयमपि धनकामास्त्वां
स्तुमः । तद्युक्तम् । हि यस्मात् कारणात् त्वे त्वयि गावः सुदुघा दोग्धं सुशकाः सन्ति त्वे
त्वयि अश्वाः सन्ति त्वं वसु धनं देवयते देवं त्वामिच्छते यजमानाय वनिष्ठः दानृतमो भवसि ॥

१. ख-भ-प्रीणयति । २. त-य-हविषाम् । ३. ख-भ-'अतः' नास्ति । ४. ख-भ-
'धनानि' नास्ति । ५. ज्ञ-सुदानाम्नो । ६. ज्ञ-अन्त्याश्चतस्रो ।

राजेव हि जनिभिः क्षेप्येवाव द्युभिरभि विदुःकविः सन् ।

पिशा गिरौ मघवन्गोभिरश्वैस्त्वायतः शिशीहि राये अस्मान् ॥ २ ॥

राजाऽइव । हि । जनिऽभिः । क्षेपि । एव । अव । द्युऽभिः । अभि । विदुः । कविः । सन् ।
पिशा । गिरः । मघऽवन् । गोभिः । अश्वैः । त्वाऽयतः । शिशीहि । राये । अस्मान् ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वं जनिभिः जायाभिः राजेव द्युभिः दीप्तिभिः सह क्षेप्येव निवसस्येव । वि
इति पूरणः । किञ्च हे मघवन् धनवन्निन्द्र विदुः विद्वान् कवि क्रान्तकर्मा क्रान्तप्रज्ञो वा सन्
गिरः स्तोतृनस्मान् पिशा रूपेण हिरण्यादिना वा गोभिः च अश्वैः च अभि अभितः रक्ष ।
त्वायतः त्वत्कामान् अस्मान् राये शिशीहि धनार्थं च संस्कर ॥

इमा उ त्वा पस्पृधानासो अत्र मन्द्रा गिरौ देवयन्तीरुप स्थुः ।

अर्वाची ते पथ्या राय एतु स्याम ते सुमतारिन्द्र शर्मन् ॥ ३ ॥

इमाः । उ । इति । त्वा । पस्पृधानासः । अत्र । मन्द्राः । गिरः । देवऽयन्तीः । उप । स्थुः ।
अर्वाची । ते । पथ्या । रायः । एतु । स्याम । ते । सुऽमतौ । इन्द्र । शर्मन् ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वाम् अत्र यज्ञे स्तोतरि वा प्रवर्तमानाः पस्पृधानासः स्पर्धमानाः मन्द्राः
मोदमानाः इमाः २ गिरः स्तुतयः उप स्थु उपतिष्ठन्ति । अतः ते तव रायः धनस्य पथ्या
सन्ति । अर्वाची अस्मदभिमुखी एतु गच्छतु । हे इन्द्र वयं च ते सुमतौ सुष्टौ वर्तमानाः शर्मन्
शर्मणि सुखे स्याम भूयास्म ॥

धेनुं न त्वा स्यवसे दुधुक्षन्तु ब्रह्माणि ससृजे वसिष्ठः ।

त्वामिन्मे गोपतिं विश्व आह न इन्द्रः सुमतिं गन्त्वच्छ ॥ ४ ॥

धेनुम् । न । त्वा । सुऽयवसे । दुधुक्षन् । उप । ब्रह्माणि । ससृजे । वसिष्ठः ।
त्वाम् । इत् । मे । गोऽपतिम् । विश्वः । आह । आ । नः । इन्द्रः । सुऽमतिम् । गन्तु । अच्छ ॥ ४ ॥

हे इन्द्र स्यवसे सुतृणे गोष्ठे वर्तमानां धेनुं न धेनुमिव सुहविष्के यज्ञगृहे । दृष्टान्त-
सामर्थ्यात् दार्ष्टान्तिकलाभः । वर्तमानं त्वां दुधुक्षन् । संहितायां व्यत्ययेन दकारः । कामान्
दोग्धुमिच्छन् वसिष्ठः ब्रह्माणि वत्सस्थानीयानि स्तोत्राणि उप ससृजे उपसृजते । मे मम
विश्वः सर्वः जनः त्वामित् त्वामेव गोपतिं गवां स्वामिनम् आह ब्रवीति । अथ परोक्षस्तुतिः । नः
अस्माकं सुमतिं सुष्टुतिम् अच्छ अभि इन्द्रः आ गन्तु आगच्छतु ॥

अर्णासि चित्पप्रथाना सुदास इन्द्रो गाधान्यकृणोत्सुपारा ।

शर्धन्तं शिष्युमुच्यस्य नव्यः शापं सिन्धूनामकृणोदशस्तीः ॥ ५ ॥

अर्णासि । चित् । पप्रथाना । सुऽदास । इन्द्रः । गाधानि । अकृणोत् । सुऽपारा ।
शर्धन्तम् । शिष्युम् । उच्यस्य । नव्यः । शापम् । सिन्धूनाम् । अकृणोत् । अशस्तीः ॥ ५ ॥

१. ख-भ-कुह । २. घ-देवयन्ती. देव त्वामिच्छयन्ती इमा, य-इमा. देवयन्ती. देवान्
कामयमानाः ।

वन्यः स्तुत्यः १ इन्द्र २ अर्णासि शत्रुभिर्विदारितायाः परुष्याः उदकानि ३ पप्रथाना ४ चित् प्रथमानान्यपि ५ सुदासे राज्ञे ६ गाधानि ७ सुपारा सुपाराणि पारयितुं तर्तुं शौक्यानि च ८ अकृणोत् अकरोत् । अपि च ९ शर्वन्तम् उत्सहमानं १० शिष्युं बाधमान ११ शार्पं विश्वरूपोद्भवमात्मनोऽभिशापम् १२ अशस्तीः अभिशास्तीश्च १३ उचथस्य स्तोतुः १४ सिन्धूनां नदीनाम् १५ अकृणोत् अकरोत् ॥ २४ ॥

पुरोळा इत्तुर्वशो यक्षुरासीद्राये मत्स्यासो निशिता अपीव ।

श्रुष्टिं चक्रुर्भृगवो द्रुह्यवश्च सखा सखायमतरद्विषूचोः ॥ ६ ॥

पुरोळा. । इत् । तुर्वशः । यक्षुः । आसीत् । राये । मत्स्यासः । निशिताः । अपिऽइव । श्रुष्टिम् । चक्रुः । भृगवः । द्रुह्यवः । च । सखा । सखायम् । अतरत् । विषूचोः ॥ ६ ॥

१ यक्षुः यज्ञकुशलः ॥ यजे. सन्प्रत्ययो न तु सनन्तः । अतो न द्विर्भावः ॥ २ पुरोळा पुरोगामी पुरोदाता वा । ३ इत् इति पूरण । ४ तुर्वशः नाम राजासीत् । स तुर्वशः ५ राये धनप्राप्तये इन्द्रस्य सखायं सुदासं जगाम । ६ मत्स्यासः ७ इव जालनिहिता मत्स्या इव ८ निशिता ९ नियन्त्रिताः १० अपि ११ भृगवः १२ द्रुह्यवश्च योधाश्च सुदासः तुर्वशस्य च १३ श्रुष्टिम् आशुप्राप्तिं १४ चक्रुः । १५ विषूचोः विष्वगञ्चतोरुभयोर्मध्ये १६ सखा सुदासश्चेन्द्रः १७ सखायं सुदासम् १८ अतरत् अतारयत् । तुर्वशं चावधीदित्यर्थः । यद्वा । यक्षुर्यज्ञशीलः पुरोळाः पुरोदाता तुर्वशो नाम राजासीत् । तेन मत्स्यासो मत्स्यजनपदा १९ निशिता बाधिता २० आसन् । अपि च भृगवो द्रुह्यवश्च श्रुष्टिं सुखं तुर्वशस्य चक्रुः । विषूचोर्विष्वगञ्चतोरुभयोर्मध्ये सखा तुर्वशस्य सखेन्द्रः सखायं राजानमतारयत् अतारयत् ॥

आ पक्थासो भलानसो भनन्ताल्लिनासो विषाणिनः शिवासः ।

आ योऽनयत्सधमा आर्यस्य गव्या तृत्सुभ्यो अजगन्युधा नृन् ॥ ७ ॥

आ । पक्थासः । भलानसः । भनन्त । आ । अल्लिनासः । विषाणिनः । शिवासः ।

आ । यः । अनयत् । सधमाः । आर्यस्य । गव्या । तृत्सुभ्यः । अजगन् । युधा । नृन् ॥ ७ ॥

१ पक्थासः पक्था हविषां पाचकाः २ भलानस. भद्रसुखा । भलेति भद्रवाची । ३ अल्लिनास अलिनाः । तपोभिरप्रवृद्धा ४ इत्यर्थः । ५ विषाणिनः कण्डूयनार्थं कृष्णविषाणहस्ता । दीक्षिता इत्यर्थः । ६ शिवासः शिवाः यागादिना सर्वस्य लोकस्य शिवकराः ७ । यागेन हि शिवं भवति लोकस्य । ८ आ ९ भनन्त अभिष्टुवन्ति तस्मिन्द्रम् । भनति शब्दकर्मा 'नौति भनति' इति शब्दकर्मसु पाठात् । १० य इन्द्रः ११ सधमा. । सोमपानेन सह माद्यतीति सधमादः । सधमाद एव सधमाः । १२ आर्यस्य कर्मशीलस्य १३ गव्या गोसंधान् १४ तृत्सुभ्यः हिंसकेभ्यः १५ आ १६ अनयत् । १७ अजगन् अजगत् स्वयं च गोसंधान् लेभे । १८ युधा युद्धेन तान् १९ नृन् शत्रून् जघान चेति शेषः ॥

दुराध्योऽर्दिति सेवयन्तोऽचेतसो वि जगृभ्रे परुष्णीम् ।

मह्नाविष्यकपृथिवीं पत्यमानः पशुष्कविरशयच्चार्यमानः ॥ ८ ॥

१. घ-गाधानि तलस्पर्शानि । २. ख-घ-झ-त-न-भ-श-उत्साहमानम् । ३. ख-निशिता-अवयन्त्रिता, झ-न-भ-निशितावनियन्त्रिता, त-निशितावयन्त्रिता । ४. ख-मत्स्या इव जानपदा, भ-मत्स्य इव जनपदा । ५. झ-त-न-श-वावधिता । ६. घ-श-तपोभिः प्रवृद्धा । ७. ख-न-भ-शिवतरा । ८. ख-झ-त-न-भ-श-'नृन्' नास्ति ।

दुःऽआर्ध्यः । अदितिम् । स्वेयन्तः । अचेतसः । वि । जगृभ्रे । परुष्णीम् ।

महा । अविष्यक् । पृथिवीम् । पत्यमानः । पशुः । कविः । अशयत् । चार्यमानः ॥ ८ ॥

वदुराध्य दुष्टाभिसंघयः । अचेतसः मन्दमतयः सुदासः शत्रवः । अदितिम् अदीनां । परुष्णी नदी । स्वेयन्तः । वि । जगृभ्रे । विग्रहः कूलभेदः । तमकुर्वन् । परुष्ण्याः कूलं विभितुरित्यर्थः । स^१ सुदासः । महा इन्द्रप्रसादलब्धेन महिम्ना । पृथिवीम् । अविष्यक् तदैव व्याप्नोत् । न पुनरुदकेनाबाध्यत । तत् सुदासः शत्रुः । चार्यमानः चयमानस्य पुत्रः । कविः कविनामा । पत्यमानः पलायमानः^२ । पशुः यागे सज्जसः पशुरिव । अशयत् अशेत । सुदासा निहत इत्यर्थः ॥

ईयुरर्थं न न्यर्थं परुष्णीमाशुश्चनेदभिपित्वं जगाम ।

सुदास इन्द्रः सुतुकां अमित्रानरन्धयन्मानुषे वध्निवाचः ॥ ९ ॥

ईयुः । अर्थम् । न । निऽअर्थम् । परुष्णीम् । आशुः । चन । इत् । अभिऽपित्वम् । जगाम ।

सुदासे । इन्द्रः । सुतुकां । अमित्रान् । अरन्धयत् । मानुषे । वध्निऽवाचः ॥ ९ ॥

अथेन्द्रः परुष्ण्या विच्छिन्नानि पर्वाणि संदधे । तत् परुष्ण्या आपः यथापूर्वम् । अर्थं गन्तव्यमेव प्रवणदेशं^३ प्रति । परुष्णीम् । ईयु आययां चक्रुः ॥ 'इण् गतौ' इति धातोर्नन्तर्भावि-
तण्यर्थात् लिटि ईयुः इति^४ । अतो द्विकर्मकमाख्यातम् ॥ न्यर्थम् अगन्तव्यं^५ परुष्ण्याः पार्श्वयोः स्थितं निम्न देशं प्रति परुष्णीम् । न ईयुः । आशुश्चन राज्ञः सुदासोऽश्वोऽपि । अभिपित्वम् अभिप्रास-
व्यमेव । जगाम । इन्द्रः च । सुदासे राज्ञे । मानुषे लोके । वध्निवाचः जल्पकान् । अमित्रान् शत्रून् । सुतुकान् सुतोकान् । 'तुक् तोकम्' इत्यपत्यनामसु पाठात् । अरन्धयत् वशमानयत् ॥

ईयुर्गावो न यवसादगोपा यथाकृतमभि मित्रं चितासः ।

पृश्निगावः पृश्निनिप्रेषितासः श्रुष्टिं चक्रुर्नियुतो रन्तयश्च ॥ १० ॥

ईयुः । गावः । न । यवसात् । अगोपाः । यथाऽकृतम् । अभि । मित्रम् । चितासः ।

पृश्निगावः । पृश्निनिप्रेषितासः । श्रुष्टिम् । चक्रुः । निऽयुतः । रन्तयः । च ॥ १० ॥

यथेन्द्रः सुदासो रक्षणार्थमागच्छति तदा । पृश्निनिप्रेषितासः पृश्निनिप्रेषिताः पृश्न्या मात्रा नितरां प्रहिताः । चितासः संहता जानन्तो वा । पृश्निगावः । पृश्निवर्णा गावोऽश्वा येषां ते पृश्निगावः मरुतः । यथाकृतम् इन्द्रस्य साहाय्यं करवामेति यथा पूर्वं समथः कृतस्ते समयमनतिक्रम्य । मित्रम् इन्द्रं । यवसात् । निमित्तार्थं पञ्चमी । यवसं निमित्तीकृत्य । अगोपाः गोपालेनारक्षिताः । गावो । न गाव इव । अभि । ईयुः अभिजगमुः । रन्तयः रसमाणाः । नियुतः मरुतामथाः । च । श्रुष्टिं शीघ्रप्राप्तिं चक्रुः । तस्मिन् युद्धे मरुत इन्द्रं साहाय्यार्थमभ्यगच्छन्नित्यर्थः ॥ ॥ २५ ॥

एकं च यो विंशतिं च श्रवस्या वैकर्ण्योर्जनात्राजा न्यस्तः ।

दस्मो न सन्ननि शिंशाति बर्हिः शूरः सर्गमकृणोदिन्द्र एषाम् ॥ ११ ॥

१. ख-भ-स 'नास्ति' । २. ख-झ-त-न-भ-श-पालयमान । ३. ख-घ-भ-प्रवण देशम् ।

४. ख-इति रूपम् । ५. ख-झ-त-न-भ-श-आगन्तव्यम् ।

एकम् । च । यः । विंशतिम् । च । श्रवस्या । वैकर्णयोः । जनान् । राजा । नि । अस्तरित्यस्तः ।
दस्मः । न । सन्नम् । नि । शिशाति । बर्हिः । शूरः । सर्गम् । अकृणोत् । इन्द्रः । एषाम् ॥ ११ ॥

१५. सुदासो^१ राजा श्रवस्या यशस इच्छया अनेच्छया वा परुष्या पार्श्वस्थयोः वैकर्णयोः
जनपदयोर्विद्यमानान् एकं च विंशतिं च जनान् न्यस्तः आत्मना अहन् स. राजा
दस्मो न दर्शनीयो युवाध्वर्युरिव सन्नम् यज्ञगृहे बर्हि यस्मिन् युद्धे सप्तान् नि शिशाति
नितरां लुनाति तस्मिन् युद्धे शूरः इन्द्र. एषां मरुतां सर्गं प्रसवम् अकृणोत् सुदासः
साहाय्यार्थमकरोत् ॥

अथ श्रुतं कवषं वृद्धमप्स्वनु द्रुह्यं नि वृणग्वज्रबाहुः ।

वृणाना अत्र सख्याय सख्यं त्वायन्तो ये अमदन्नन् त्वा ॥ १२ ॥

अथ । श्रुतम् । कवषम् । वृद्धम् । अप्सु । अनु । द्रुह्यम् । नि । वृणक् । वज्रबाहुः ।

वृणानाः । अत्र । सख्याय । सख्यम् । त्वायन्तः । ये । अमदन् । अनु । त्वा ॥ १२ ॥

१५अध अपि च वज्रबाहुः इन्द्रः श्रुतं कवषं च वृद्धं च त्रीन् तथा द्रुह्यम् अनु आनु-
पूर्व्येण अप्सु उदकेषु नि वृणक् न्यमजयदित्यर्थः । अत्र अस्मिन्नवसरे ये त्वायन्तः त्वत्कामाः
त्वा त्वाम् अनु अमदन् अस्तुवन् ते सखायः सख्याय^२ सख्यार्थं^२ त्वां वृणाना. सख्यं लेभिर
इति शेषः ॥

वि सद्यो विश्वा दृहितान्येषामिन्द्रः पुरः सहसा सप्त दर्दः ।

व्यानवस्य तृत्सवे गयं भाग्जेष्म पूरुं विदथे मृधवाचम् ॥ १३ ॥

वि । सद्यः । विश्वा । दृहितानि । एषाम् । इन्द्रः । पुरः । सहसा । सप्त । दर्दरिति दर्दः ।

वि । आनवस्य । तृत्सवे । गयम् । भाक् । जेष्म । पूरुम् । विदथे । मृधवाचम् ॥ १३ ॥

१५एषां कवषादीनां विश्वा विश्वानि दृहितानि दृढानि दुर्गाणि पुरः नगरीश्च तद्रक्षासाधनभूतान्
सप्त प्राकारांश्च इन्द्रः सहसा बलेन सद्य. एव वि दर्दं विदारयामास । अपि च आनवस्य
अनो. संबन्धिनो बलस्य अनोः पुत्रस्य वा गयं गृहं धनं वा तृत्सवे तृत्सुनामकाय राज्ञे तृत्सूनां
गणाय वा वि भाक् व्यभजत् । अदादित्यर्थः । इत्यमिन्द्रं स्तुवन्तो वयं विदथे युद्धे मृधवाचं
बाधवाचं पूरुं मनुष्यं जेष्म जयेम ॥

नि गव्यवोऽनवो द्रुह्यवश्च षष्टिः शता सुषुपुः षट् सहस्रा ।

षष्टिर्वीरासो अधि षट् दुवोयु विश्वेदिन्द्रस्य वीर्या कृतानि ॥ १४ ॥

नि । गव्यवः । अनवः । द्रुह्यवः । च । षष्टिः । शता । सुषुपुः । षट् । सहस्रा ।

षष्टिः । वीरासः । अधि । षट् । दुवः यु । विश्वा । इत् । इन्द्रस्य । वीर्या । कृतानि ॥ १४ ॥

१५गव्यवः गोकामाः अनवः अनोः संबन्धिनः द्रुह्यवः द्रुह्योः संबन्धिनः च वीरासः वीराः
षष्टिः शता शतानि । सहस्राणीत्यर्थः । षट् सहस्रा सहस्राणि च षष्टि च अधि षट् अधिकाः

१. ज्ञ-सुदाः । २. ख-घ-ज्ञ-भ-सख्याय; झ-त२-श-सखाय; त३-न-सख्याय ।

षट् च १दुवोयु दुवोयुवे । चतुर्थीलुक् । परिचरणकामाय सुदासे । 'नमस्यति हुवस्यति' इति परिचरणकर्मसु पाठात् । १नि १सुषुपु१ नितरां शेरते । निहता१ इत्यर्थः । तान्येतानि १विश्वा विश्वानि १कृतानि कार्याणि १इन्द्रस्य १इत् इन्द्रस्यैव १वीर्या वीर्याणीति ॥

इन्द्रेणैते तृत्सवो वेविषाणा आपो न सृष्टा अधवन्त नीचीः ।

दुर्मित्रासः प्रकलविन्मिमाणा जहुर्विश्वानि भोजना सुदासे ॥ १५ ॥

इन्द्रेण । एते । तृत्सवः । वेविषाणाः । आपः । न । सृष्टाः । अधवन्त । नीचीः ।

दुऽमित्रासः । प्रकलऽवित् । मिमाणाः । जहुः । विश्वानि । भोजना । सुऽदासे ॥ १५ ॥

कदाचिदिन्द्रेण राक्षिता अप्यन्यदा तेनैव बाध्यन्ते१ । १एते १तृत्सव १दुर्मित्रासः दुष्टमित्राः १प्रकलवित् अजानन्तः३ १इन्द्रेण १वेविषाणा. युद्धार्थं संगता. १सृष्टाः पलायनार्थमुद्युक्ताः १नीचीः नीचीनाः १आपो १न आप इव १अधवन्त अधावन्त । ततः १मिमाणा. सुदासा बाध्यमाना. १विश्वानि १भोजना भोग्यानि धनानि १सुदासे राज्ञे १जहुः ॥ ॥ २६ ॥

अर्धं वीरस्य शृतपामनिन्द्रं परा शर्धन्तं नुनुदे अभि क्षाम् ।

इन्द्रो मन्युं मन्युम्यो मिमाय भेजे पथो वर्तनि पत्यमानः ॥ १६ ॥

अर्धम् । वीरस्य । शृतऽपाम् । अनिन्द्रम् । परा । शर्धन्तम् । नुनुदे । अभि । क्षाम् ।

इन्द्रः । मन्युम् । मन्युऽम्यः । मिमाय । भेजे । पथः । वर्तनिम् । पत्यमानः ॥ १६ ॥

१इन्द्रः १अभि १क्षां भूमिमभि । भूम्यामित्यर्थः । १वीरस्य वीर्ययुक्तस्य४ सुदासः १अर्धं हिसकम् ॥ अर्धोहिंसाकर्मणोऽर्धशब्दस्य निष्पत्तिः ॥ १अनिन्द्रम् । यस्य बुद्धाविन्द्रो नास्त्यसाविन्द्रः । तम् । इन्द्रमरणयन्तमित्यर्थः । १शृतपां शृतस्य क्षीरादेर्हविष. पातारं १शर्धन्तम् उत्सहमानं५ १परा १नुनुदे । किञ्च १मन्युम्यः मन्युकर्तुर्मन्युना मिनतो हिसतो वा शत्रोः १मन्युं क्रोधं १मिमाय बबाधे । अथ सुदासः शत्रुः १पथः मार्गान् १पत्यमानः गच्छन् १वर्तनि पलायनमार्गं १भेजे प्राप ॥

आध्रेण चित्तद्वेकं चकार सिंहा चित्पेत्वेना जघान ।

अव स्रक्तीर्वेश्यावृश्चदिन्द्रः प्रायच्छद्विश्वा भोजना सुदासे ॥ १७ ॥

आध्रेण । चित् । तत् । ऊँ इति । एकम् । चकार । सिंहाम् । चित् । पेत्वेन । जघान ।

अव । स्रक्तीः । वेश्या । अवृश्चत् । इन्द्रः । प्र । अयच्छत् । विश्वा । भोजना । सुऽदासे ॥ १७ ॥

१इन्द्रः १तत् तदा १आध्रेण १चित् दरिद्रेणापि सुदासा १एकं मुख्यं दानकर्म १चकार कारयामास । १सिंहं १चित् । प्रवयाः सिंह. सिंह. । तमपि १पेत्वेन छागेन १जघान घातयामास । १वेश्या । वेशी सूची । तथा १स्रक्ती. यूपदेरश्रीन् १अव १अवृश्चत् अववृक्तवान् । वेश्यादेः कृत्यं सूच्यैवाकरोदित्यर्थः । तान्येतानि त्रीणि कर्माणि असंभावितानीति नाशङ्कनीयानि इन्द्रस्य

१. ख-ज्ञ-त-न-भ-श-निहिता । २. त-न-बाध्यन्ते । ३. ख-भ-प्रकलविदः वणिजः । प्रकलवित् वणिक् भवति कलाश्च वेद प्रकलाश्चेति यास्क । ४. ख-श-वीरयुक्तस्य । ५. ख-घ-ज्ञ-त-न-भ-श-उत्साहमानम् ।

महिम्नोऽधिकत्वात् । १ विश्वा विश्वानि २ भोजना भोजनानि भोग्यानि धनानि ३ सुदासे राज्ञे ४ प्राय-
च्छत् अदाच्च ॥

शश्वन्तो हि शत्रवो ररधुष्टे भेदस्य चिच्छर्धतो विन्द रन्धिम् ।

मर्ता एनः स्तुवतो यः कृणोति तिग्मं तस्मिन्नि जहि वज्रमिन्द्र ॥ १८ ॥

शश्वन्तः । हि । शत्रवः । ररधुः । ते । भेदस्य । चित् । शर्धतः । विन्द । रन्धिम् ।

मर्तान् । एनः । स्तुवतः । यः । कृणोति । तिग्मम् । तस्मिन् । नि । जहि । वज्रम् । इन्द्र ॥ १८ ॥

हे १ इन्द्र २ ते तव ३ शत्रवः अरथ ४ शश्वन्तः बहवः ५ ररधुः वशीमीयुः । ६ चित् अपि च
७ शर्धत उत्सहमानस्य १ २ भेदस्य । भिनत्ति मर्यादा इति भेदो नास्तिकः । तस्य । यद्वा । भेदो नाम
सुदासः शत्रुः कश्चित् । तस्येत्यर्थः । ३ रन्धि वशीकरं ४ विन्द लभस्व । ५ यः भेदः ६ स्तुवतः त्वां स्तुवतः
७ मर्तान् मर्त्यान् प्रति ८ एनः पार्थ ९ कृणोति करोति १० तस्मिन् भेदे ११ तिग्मं निशितं योद्धारमुत्साहयन्तम् ।
तथा च यास्कः—‘ तिग्मं तेजतेहत्साहकर्मणः ’ (निरु. १०. ६) इति । १२ वज्रम् । वज्रति गच्छत्येव
शत्रुं न प्रतिहन्यत इति वज्रः । तम् ॥ वज्रशब्दो वजेः ‘ ऋज्रेन्द्राग्रवज्रविप्र ’ इत्यादिना रन्प्रत्ययान्तो
निपातितः ॥ तं १३ जहि । वज्रेण भेदं ग्रहरेत्यर्थः ॥

आवदिन्द्रं यमुना तृत्सवश्च प्रात्र भेदं सर्वताता मुषायत् ।

अजासश्च शिग्रवो यक्षवश्च बलि शीर्षाणि जभ्रुरश्यानि ॥ १९ ॥

आवत् । इन्द्रम् । यमुना । तृत्सवः । च । प्र । अत्र । भेदम् । सर्वताता । मुषायत् ।

अजासः । च । शिग्रवः । यक्षवः । च । बलिम् । शीर्षाणि । जभ्रुः । अश्यानि ॥ १९ ॥

१ अत्र अस्मिन् २ सर्वताता सर्वतातौ युद्धे य इन्द्रः ३ भेदं नास्तिकं भेदनामकं वा सुदासः
शत्रुं ४ प्र ५ मुषायत् प्रामुष्णात् । अवधीदित्यर्थः । तम् ६ इन्द्रं ७ यमुना ८ आवत् अतोषयत् । तत्तीर-
वासी जनः सर्वोऽप्यतोषयदित्यर्थः । ९ तृत्सवः तृत्सोः पुरुषाश्चावन् । आवत् इत्येकवचनं बहुवचनान्ततया
विपरिणतं सद्ग्रन्थं संबध्यते । किञ्च १० अजासः अजाः जनपदाः ११ शिग्रवः जनपदाः १२ यक्षवश्च जनपदाः
१३ अश्यानि अश्वसंबन्धीनि १४ शीर्षाणि शिरांसि । युद्धे हतानामश्वानां शिरांसित्यर्थः । १५ बलिम् उपहारं
तस्मा इन्द्राय १६ उप १७ जभ्रुः उपजहुः । यद्वा । अश्यानि शीर्षाणि युद्धे गृहीतान् मुख्यान्श्वानिन्द्राय
उपहारं जहुरित्यर्थः ॥

न ते इन्द्र सुमतयो न रायः संचक्षे पूर्वी उपसो न नूत्नाः ।

देवकं चिन्मान्यमानं जघन्थाव त्मना बृहतः शम्बरं भेत् ॥ २० ॥

न । ते । इन्द्र । सुमतयः । न । रायः । समुचक्षे । पूर्वी । उपसः । न । नूत्नाः ।

देवकम् । चित् । मान्यमानम् । जघन्थ । अर्वा । त्मना । बृहतः । शम्बरम् । भेत् ॥ २० ॥

हे १ इन्द्र २ ते तव ३ पूर्वी पुरातनाः ४ सुमतयः शोभनमतयः ५ रायः धनानि च ६ उपसो
७ न उपस इव ८ न ९ संचक्षे संख्यातुं न शक्याः । १० न ११ नूत्नाः नूतनाश्च सुमतयो रायश्च न संचक्षे ।

१. घ-श-उत्साहमानस्य । २. य-तेन । ३. ख-न-भ-बलाय । ४. ख-ज्ञ-त-न-भ-श-‘ न ’ नास्ति ।

किंच त्वं वमान्यमानं मन्यमानस्य पुत्रं देवकं देवकनामानं शत्रुं जघन्थ अवधीः । त्मना स्वय-
मेव बृहतः महतः शैलात् शम्बर च अव भेत् अवाभैस्सीरिति ॥ २७ ॥

प्र ये गृहादर्ममदुस्त्वाया पराशरः शतयातुर्वसिष्ठः ।

न ते भोजस्य सख्यं मृषन्ताधा सूरिभ्यः सुदिना व्युच्छान् ॥ २१ ॥

प्र । ये । गृहात् । अर्ममदुः । त्वाया । पराशरः । शतयातुः । वसिष्ठः ।

न । ते । भोजस्य । सख्यम् । मृषन्तः । अधः । सूरिभ्यः । सुदिना । वि । उच्छान् ॥ २१ ॥

हे इन्द्र पराशरः शतयातुः बहुरक्षाः । बहूनि रक्षांसि बाधितुं यं कामयन्ते स शतयातुः
बहूनां रक्षसां शतयिता वा । शक्तिः वसिष्ठः चैवमादयः ये ऋषयः त्वाया त्वदिच्छया गृहात्
गृहं प्राप्य ॥ ह्यञ्चोपे द्वितीयार्थे पञ्चमी (पा. सू. २. ३. २८. १) ॥ यद्वा गृहात् गृहे । सस-
म्यर्थे पञ्चमी । प्र अर्ममदुः त्वां प्रतुष्टुः प्रकर्षेण तर्पितवन्तो वा ते पराशरप्रभृतयः भोजस्य
भोजकस्य पालकस्य ते तव सख्यं सख्युः कर्म स्तोत्रं यजनं वा न मृषन्त न विस्मरन्ति । ' मृष
मर्थे ' । मर्षो मर्षणम् । तन्न कुर्वन्तीत्यर्थः । यतो न विस्मरन्ति अध अतो हेतोः सूरिभ्यः सूरिणां
स्तोतृणामेपाम् । अत्र विभक्तिव्यत्ययः । सुदिना सुदिनानि व्युच्छान् व्युच्छन्ति निवसन्ति ।
उपगच्छन्तीत्यर्थः ॥

द्वे नमुर्देववतः शते गोर्धा रथा वधूमन्ता सुदासः ।

अर्हन्ने पैजवनस्य दानं होतैव सन्न पर्येमि रेभन् ॥ २२ ॥

द्वे इति । नप्तुः । देववतः । शते इति । गोः । द्वा । रथा । वधूमन्ता । सुदासः ।

अर्हन् । अग्ने । पैजवनस्य । दानम् । होता इव । सन्न । परि । एमि । रेभन् ॥ २२ ॥

देववतः राज्ञः नप्तुः पौत्रस्य पैजवनस्य पिजवनपुत्रस्य सुदासः राज्ञः गोः गवां द्वे
शते वधूमन्ता वधूसंयुक्तौ द्वा द्वौ रथा रथौ च देयं दानं दानभूताः रेभन् इन्द्रं स्तुवन्
अत एव अर्हन् योग्योऽहं वसिष्ठो हे अग्ने सन्न यज्ञगृहं होतैव वषट्कृतैव पर्येमि । अत्राग्नेः
संबोधनं सर्वदेवमुख्यत्वप्रतिपादनार्थं न तु देवतात्वज्ञापनार्थमतदेवताकत्वादस्य सूक्तस्य ॥

चत्वारो मा पैजवनस्य दानाः स्मदिष्टयः कृशनिनो निरेके ।

ऋज्रासो मा पृथिविष्ठाः सुदासस्तोकं तोकाय श्रवसे वहन्ति ॥ २३ ॥

चत्वारः । मा । पैजवनस्य । दानाः । स्मत्सदिष्टयः । कृशनिनः । निरेके ।

ऋज्रासः । मा । पृथिविऽस्थाः । सुदासः । तोकम् । तोकाय । श्रवसे । वहन्ति ॥ २३ ॥

पैजवनस्य पिजवनपुत्रस्य सुदासः राज्ञः स्मदिष्टयः प्रशस्तातिसर्जनाः श्रद्धादिदानाङ्गयुक्ताः
कृशनिनः हिरण्यालंकारवन्तः निरेके दुर्गतौ सत्याम् ऋज्रासः ऋजुगामिनः पृथिविष्ठाः पृथिव्यां
सुप्रतिष्ठिताः दानाः देयभूताः चत्वारः अश्वाः तोकं पुत्रवत्पालनीयं मां वसिष्ठं रथे स्थितं तोकाय
तोकस्य पुत्रस्य । पृथगर्थे चतुर्थी । श्रवसे अज्ञाय यज्ञसे वा वहन्ति । पुनः मा इति पूरणः ॥

यस्य श्रवो रोदसी अन्तरुर्वी शीर्ष्णेशीर्ष्णे विबभार्जा विभक्ता ।

समेदिन्द्रं न स्रवतो गृणन्ति नि युध्यामधिमशिशिदभीकै ॥ २४ ॥

यस्य । श्रवः । रोदसी इति । अन्तः । उर्वी इति । शीर्ष्णेशीर्ष्णे । विबभार्ज । विभक्ता ।

स्रत । इत् । इन्द्रम् । न । स्रवतः । गृणन्ति । नि । युध्यामधिम् । अशिशिदम् । अभीकै ॥ २४ ॥

यस्य सुदासः श्रव यशः उर्वी विस्तीर्णे रोदसी द्यावापृथिव्यौ अन्तः । विस्तीर्णयो-
र्द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तत इत्यर्थः । यश्च सुदा विभक्ता धनस्य प्रदाता शीर्ष्णेशीर्ष्णे श्रेष्ठाय श्रेष्ठाय
विबभार्ज धनं प्रददौ तं सुदासं ससेत् ससैव लोकाः इन्द्रं न इन्द्रमिव गृणन्ति स्तुवन्ति ।
किंच स्रवतः नद्यः अभीकै युद्धे युध्यामधि युध्यामधिनामकं सपत्नं नि अशिशिद न्यहन् ॥

इमं नरो मरुतः सश्रतानु दिवोदासं न पितरं सुदासः ।

अविष्टना पैजवनस्य केतं दूणाशं क्षत्रमजरं दुवोयु ॥ २५ ॥

इमम् । नरः । मरुतः । सश्रत । अनु । दिवः । दासम् । न । पितरम् । सुदासः ।

अविष्टनम् । पैजवनस्य । केतम् । दुः । नशम् । क्षत्रम् । अजरम् । दुवः । यु ॥ २५ ॥

हे नरः नेतारः मरुतः इमं सुदासं राजानं सुदासः राज्ञः पितरं दिवोदासं न दिवो-
दासमिव । दिवोदास इति पिजवनस्यैव नामान्तरम् । अनु सश्रत अनुसेवध्वम् । किंच दुवोयु
परिचरणकामस्य ॥ षष्ठ्या लुक् ॥ पैजवनस्य पिजवनपुत्रस्य सुदासः केतं मन्त्रं गृहं वा अविष्टन
रक्षत । अपि चास्य सुदासः क्षत्रं बलं दूणाशं दुर्नशमविनाशि अजरम् अशिथिलं चास्तु ॥ २८ ॥

‘यस्तिग्मशृङ्गः’ इत्येकादशच द्वितीयं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुकान्तं—
‘यस्तिग्मशृङ्ग एकादश’ इति । आभिप्लविके पञ्चमेऽहन्येतन्निविद्वानम् । सूत्रितं च—‘कया शुभा
यस्तिग्मशृङ्ग इति मध्यंदिनः’ (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति । विषुवति निष्केवल्यशस्त्रेऽप्येतत्सूक्तम् ।
सूत्रितं च—‘यस्तिग्मशृङ्गोऽभि त्वं मेघम्’ (आश्व. श्रौ. ८. ६) इति । महाव्रते निष्केवल्येऽप्येतत्
सूक्तम् । सूत्रितं च—‘यस्तिग्मशृङ्गो वृषभो न भीम उग्रो जज्ञे वीर्याय स्वधावान्’ (ऐ. आ. ५.
२. २) इति । आयुष्कामेष्टयां ‘मा ते अस्याम्’ इतीन्द्रस्य त्रातुर्याज्या । सूत्रितं च—‘मा ते अस्यां
सहसावन्परिष्टौ पाहि नो अग्ने पायुभिः’ (आश्व. श्रौ. २. १०) इति ॥

यस्तिग्मशृङ्गो वृषभो न भीम एकः कृष्टीश्र्यावयति प्र विश्वाः ।

यः शश्रतो अदाशुषो गयस्य प्रयन्तासि सुष्वितराय वेदः ॥ १ ॥

यः । तिग्मशृङ्गः । वृषभः । न । भीमः । एकः । कृष्टीः । च्यावयति । प्र । विश्वाः ।

यः । शश्रतः । अदाशुषः । गयस्य । प्रयन्ता । असि । सुष्वितराय । वेदः ॥ १ ॥

यः इन्द्रः तिग्मशृङ्गः तीक्ष्णशृङ्गः वृषभो न वृषभ इव भीमः भयंकरः सन् एकः
असहाय एव विश्वाः सर्वान् कृष्टीः शत्रुजनान् स्थानात् प्र च्यावयति । यः केन्द्रः अदाशुषः
अथजमानस्य शश्रतः बहोः गयस्य गृहस्य धनस्य वा । अपहर्ता भवतीति शेषः । हे इन्द्र

१. ख-श-पैजवनस्यैव । २. ख-ज्ञ-न भ-श-माध्यदिनः । ३. ख-पायुभिरजलैः ।

स त्वं वसुधितराय^१ अतिशयेन सोमाभिषवं कुर्वते जनाय वेदः धनं प्रयन्ता प्रदाता असि ॥
तृन्नन्तत्वादत्र षष्ठ्या अभावः । असि इत्यस्याख्यातस्यानुदात्तत्वात् यद्वृत्तयोगाच्चानुदात्तत्वासंभवात्
यद्वृत्तयुक्तमाख्यातान्तरमध्याहृत्य योजना कृता ॥

त्वं ह त्यदिन्द्र कुत्समावः शुश्रूषमाणस्तन्वा समर्थे ।

दासं यच्छुष्णं कुर्यं न्यस्मा अरन्ध्रय आर्जुनेयाय शिक्षन् ॥ २ ॥

त्वम् । ह । त्यत् । इन्द्र । कुत्सम् । आवः । शुश्रूषमाणः । तन्वा । सऽमर्थे ।

दासम् । यत् । शुष्णम् । कुर्यम् । नि । अस्मै । अरन्ध्रयः । आर्जुनेयाय । शिक्षन् ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वं ह त्वं खलु त्यत् तदा तन्वा शरीरेण शुश्रूषमाणः उपचरन् समर्थे
मयैर्मलैर्योद्धृभिः सहिते युद्धे कुत्सम् आव अरक्षः । कदेत्यत्राह । त्यत् यदा आर्जुनेयाय
अर्जुन्या. पुत्राय अस्मै कुत्साय शिक्षन् धनं प्रयच्छन् दासं दासनामकमसुर शुष्णं च कुर्यं
च नि अरन्ध्रयः नितरां वशमानयः ॥

त्वं धृष्णो धृषता वीतहव्यं प्रावो विश्वाभिरुतिभिः सुदासम् ।

प्र पौरुकुत्सि त्रसदस्युमावः क्षेत्रसाता वृत्रहत्येषु पूरुम् ॥ ३ ॥

त्वम् । धृष्णो इति । धृषता । वीतऽहव्यम् । प्र । आवः । विश्वाभिः । उतिभिः । सुदासम् ।

प्र । पौरुऽकुत्सिम् । त्रसदस्युम् । आवः । क्षेत्रऽसाता । वृत्रऽहत्येषु । पूरुम् ॥ ३ ॥

हे धृष्णो शत्रूणां धर्षकेन्द्र धृषता^२ धर्षकेण वज्रेण बलेन वा वीतहव्यं दत्तहविष्कं प्रजनित-
हविष्कं वा सुदासं राजानं विश्वाभिः सर्वाभिः उतिभिः रक्षाभिः प्रावः प्रकर्षेणारक्षः । किञ्च
वृत्रहत्येषु युद्धेषु क्षेत्रसाता क्षेत्रसातौ क्षेत्रस्य भूमेर्भजने निमित्ते पौरुकुत्सि पुरुकुत्सस्यापत्यं
त्रसदस्युं पूरुं च प्र आवः ॥

त्वं नृभिर्नृमणो देववीतौ भूरीणि वृत्रा हर्यश्च हंसि ।

त्वं नि दस्युं चुमुरिं धुनिं चास्वापयो दभीतये सुहन्तु ॥ ४ ॥

त्वम् । नृभिः । नृमनः । देवऽवीतौ । भूरीणि । वृत्रा । हरिऽअश्च । हंसि ।

त्वम् । नि । दस्युम् । चुमुरिम् । धुनिम् । च । अस्वापयः । दभीतये । सुहन्तु ॥ ४ ॥

हे नृमणः नृभिर्भजानां नेतृभिः स्तोतृभिर्मननीय स्तोतव्येन्द्र । नृषु मनो यस्येति बहुव्रीहिर्वा ।
देववीतौ यज्ञे क्रियमाणे सति संग्रामे वा । देवा विजिगीषवो यस्मिन् वियन्ति गच्छन्तीति संग्रामो^३
देववीतिः^३ । नृभिः मरुद्भिः सह भूरीणि बहूनि वृत्रा वृत्राणि शत्रून् हंसि मारितवानसि ।
किञ्च हे हर्यश्च इन्द्र त्वं दभीतये दभीतिनामकाय राजर्षये । तदर्थमित्यर्थः । दस्युं चुमुरिं च
धुनिं च सुहन्तु सुहन्तुना वज्रेण नि नितराम् अस्वापयः । मारितवानसीत्यर्थः ॥

तव च्यौत्नानि वज्रहस्त तानि नव यत्पुरौ नवतिं च सद्यः ।

निवेशने शततुमाविषेरीरहश्च वृत्रं नमुचिमुताहन् ॥ ५ ॥

तव । च्यौत्नानि । वज्रहस्त । तानि । नव । यत् । पुरः । नवतिम् । च । सद्यः ।
निऽवेशने । शतऽतमा । अविवेपीः । अहन् । च । वृत्रम् । नमुचिम् । उत । अहन् ॥ ५ ॥

हे वज्रहस्त वतव च्यौत्नानि बलानि वतानि तादृशानि । यत् यदा त्वं शम्बरस्य नव
नवतिं च पुरः सद्यः युगपदेव विदारितवानसीति शेषः । तदा निवेशने निवेशनार्थं
शततमा शततमी पुरम् अविवेपीः व्याप्तोः । वृत्रं च अहन् । उत अपि च नमुचिम्
अहन् ॥ २९ ॥

सना ता त इन्द्र भोजनानि रातहव्याय दाशुषे सुदासे ।

वृष्णे ते हरी वर्षणा युनज्मि व्यन्तु ब्रह्माणि पुरुशाक वाजम् ॥ ६ ॥

सना । ता । ते । इन्द्र । भोजनानि । रातहव्याय । दाशुषे । सुदासे ।

वृष्णे । ते । हरी इति । वर्षणा । युनज्मि । व्यन्तु । ब्रह्माणि । पुरुशाक । वाजम् ॥ ६ ॥

हे इन्द्र ते तव रातहव्याय दत्तहव्याय दाशुषे यजमानाय सुदासे ता तानि त्वया
दत्तानि भोजनानि भोग्यानि धनानि सना सनानि सनातनानि बभूवुरिति शेषः । हे पुरुशाक
बहुकर्मन्निन्द्र वृष्णे कामानां वर्षित्रे ते तुभ्यम् । त्वामानेतुमित्यर्थः । वर्षणा वृषणौ हरी अश्वौ
युनज्मि रथे योजयामि । ब्रह्माणि अस्मदीयानि स्तोत्राणि वाजं बलिनं त्वां व्यन्तु गच्छन्तु ॥

मा ते अस्यां संहसावन्परिष्ठावधाय भूम हरिवः परादै ।

त्रायस्व नोऽवृकेभिर्वरूथैस्तव प्रियासः सूरिषु स्याम ॥ ७ ॥

मा । ते । अस्याम् । सहासाऽवन् । परिष्ठौ । अधाय । भूम । हरिऽवः । पराऽदै ।

त्रायस्व । नः । अवृकेभिः । वरूथैः । तव । प्रियासः । सूरिषु । स्याम ॥ ७ ॥

हे सहासावन् बलवन् हरिवः हरिवन्निन्द्र ते तव अस्यां स्तोत्रेणास्माभिः क्रियमाणायां
परिष्ठौ अन्वेषणायां परादै परादानाय अधाय अ(आ)हन्त्रे वयं वमा भूम । किंच नः अस्मान्
अवृकेभिः अबाधैः वरूथैः । वारयन्त्युपद्रवेभ्य इति वरूथानि रक्षणानि । तैः त्रायस्व पाहि ।
तव सूरिषु स्तोत्रेषु मध्ये वयं प्रियासः प्रियाः स्याम भूयास्म ॥

प्रियास इत्ते मघवन्नभिष्टौ नरो मदेम शरणे सखायः ।

नि तुर्वशं नि याद्वं शिशीह्यतिथिग्वाय शंस्यं करिष्यन् ॥ ८ ॥

प्रियासः । इत् । ते । मघऽवन् । अभिष्टौ । नरः । मदेम । शरणे । सखायः ।

नि । तुर्वशम् । नि । याद्वम् । शिशीहि । अतिथिऽग्वाय । शंस्यम् । करिष्यन् ॥ ८ ॥

हे मघवन् धनवन्निन्द्र ते तव अभिष्टौ अभ्येषणे नरः स्तोत्राणां नेतारो वयं सखायः
समानख्यातयः प्रियासः प्रियाश्च सन्तः शरणे इत् गृह एव मदेम मोदेम । किंच अतिथि-
ग्वाय । पूजयातिथीन् गच्छतीत्यतिथिग्वः । तस्मै सुदासे दिवोदासाय वास्मदीयाय राज्ञे शंस्यं

१. ख-झ-त-न-भ-श-‘ता’ नास्ति । २. ख-अघाय, घ-झ-त-न-भ-श-अघाय अहन्त्रे । ३. झ-
त-न-भ-श-वा मदीयाय ।

शंसनीयं सुखं^१ करिष्यन् कुर्वन्^२ तुर्वशं राजानं^३ नि^४ शिशीहि वशं कुरु ।^५ याद्वं च राजानं^६ नि^७ शिशीहीत्यर्थः ॥

सद्यश्चिन्तु ते मघवन्नभिष्टौ नरः शंसन्त्युक्तशशंस उक्था ।

ये ते हवेभिर्वि पणीरदाशन्नस्मान्वृणीष्व युज्याय तस्मै ॥ ९ ॥

सद्यः । चित् । तु । ते । मघवन् । अभिष्टौ । नरः । शंसन्ति । उक्तशशंसः । उक्था ।
ये । ते । हवेभिः । वि । पणीन् । अदाशन् । अस्मान् । वृणीष्व । युज्याय । तस्मै ॥ ९ ॥

हे मघवन् धनवन्निन्द्र^१ ते तव^२ अद्य^३ अभिष्टौ अभ्येषणे^४ ये^५ नरः^६ उक्तशशंसः उक्तथानां^७ क्षसितारः^८ उक्था उक्तथानि शस्त्राणि^९ सद्य एव^{१०} शंसन्ति । किञ्च^{११} ते तव^{१२} हवेभिः^{१३} स्तोत्रैः^{१४} पणीन् अप्रदानशीलान्^{१५} वणिजोऽपि^{१६} वि^{१७} अदाशन् । धनानि विशेषेणादापयन्नित्यर्थः ।
तान्^{१८} अस्मान्^{१९} तस्मै^{२०} युज्याय सव्याय तत्सव्यमनुवर्तयितुं^{२१} वृणीष्व परिगृहाण ॥

एते स्तोमा नरां नृतम् तुभ्यमस्मद्रथञ्चो ददतो मघानि ।

तेषांभिन्द्र वृत्रहत्ये शिवो भूः सखा च शूरोऽविता च नृणाम् ॥ १० ॥

एते । स्तोमाः । नराम् । नृतम् । तुभ्यम् । अस्मद्रथञ्चः । ददतः । मघानि ।
तेषाम् । इन्द्र । वृत्रहत्ये । शिवः । भूः । सखा । च । शूरः । अविता । च । नृणाम् ॥ १० ॥

हे नृतम नेतृतम^१ इन्द्र^२ तुभ्यं^३ नरां नेतृणां^४ ये^५ एते^६ स्तोमाः^७ संघाः^८ मघानि मंहनीयानि^९ हवीपि^{१०} ददतः^{११} ददन्तः^{१२} अस्मद्यञ्चः^{१३} अस्मदभिमुखा^{१४} अभूवन्निति शेषः ।^{१५} तेषां^{१६} नृणां^{१७} वृत्रहत्ये^{१८} संग्रामे^{१९} शिवः^{२०} कल्याणकृत्^{२१} भूः^{२२} भव । सखा^{२३} च^{२४} भूः । अविता^{२५} रक्षिता^{२६} च^{२७} भूः ॥

नू इन्द्र शूर स्तवमान ऊती ब्रह्मजतस्तन्वा वावृधस्व ।

उप नो वाजान्मिमीह्युप स्तीन्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ११ ॥

नू । इन्द्र । शूर । स्तवमानः । ऊती । ब्रह्मजतः । तन्वा । वावृधस्व ।
उप । नः । वाजान् । मिमीहि । उप । स्तीन् । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ११ ॥

हे शूर^१ इन्द्र^२ नु अद्य^३ स्तवमानः^४ अस्माभिः^५ स्तूयमानः^६ ब्रह्मजतः^७ ब्रह्मणा स्तोत्रेण प्रेरितः^८ तन्वा शरीरेण^९ ऊत्या^{१०} रक्षणेन^{११} वावृधस्व । अपि च^{१२} नः^{१३} अस्मभ्यं^{१४} वाजान्^{१५} अन्तानि^{१६} उप^{१७} मिमीहि । प्रयच्छेत्यर्थः ।^{१८} स्तीन्^{१९} गुह्यं^{२०} उप^{२१} मिमीहि । स्पष्टमन्यत् ॥ ३० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण

सायणाचार्येण विरचिते साधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये

पञ्चमाष्टके द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ^१ तृतीयोऽध्याय आरभ्यते । 'उग्रो जज्ञे' इति दशर्चं तृतीयं सूक्तं वसिष्ठस्यार्पणैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुक्रम्यते—'उग्रो दश' इति । आभिषुविके चतुर्थेऽहनि निष्केवल्य एतत्सूक्तं निविद्वानम् । सूत्रितं च—'चतुर्थस्योग्रो जज्ञे इति निष्केवल्यम्' (आश्व. श्रौ. ७.७) इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्य एतत्सूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितम्—'उग्रो जज्ञे वीर्याय स्वधावानुदु ब्रह्माण्यैरत श्रवस्या' (ऐ. आ. ५. २. २.) इति । सौमिकचातुर्मास्येषु वैश्वदेवस्य स्थाने प्रथमं पृष्ठयमहः । तत्रापि^२ निष्केवल्य एतत्सूक्तं निविद्वानम् । सूत्रितं च—'जनिष्ठा उग्र उग्रो जज्ञे इति मध्यंदिनः'^३ (आश्व. श्रौ. ९. २) इति ॥

उग्रो जज्ञे वीर्याय स्वधावाञ्चक्रिरपो नर्यो यत्करिष्यन् ।

जग्मिर्युवा नृषदन्मवोभिस्त्राता न इन्द्र एनसो महश्चित् ॥ १ ॥

उग्रः । जज्ञे । वीर्याय । स्वधावान् । चक्रिः । अपः । नर्यः । यत् । करिष्यन् ।

जग्मिः । युवा । नृषदन्म् । अवोभिः । त्राता । नः । इन्द्रः । एनसः । महः । चित् ॥ १ ॥

वस्वधावान् बलवान् । उग्रः ओजस्वी उदूणो वा । इन्द्रः वीर्याय वीर्यं कर्तुं । जज्ञे बभूव । नर्यः नरहितः सन् । यत् कर्म । करिष्यन् भवति तत् । अपः कर्म । चक्रिः कर्तैव ॥ चक्रिः इति किन्प्रत्ययस्य लिङ्बद्धावात् 'न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थवृत्ताम्' इति षष्ठीप्रतिषेधः ॥ अपि च नृषदन्ं यज्ञगृहं । युवा नित्यतरुणः सन् । अवोभिः रक्षणैः सार्धं । जग्मि गन्ता । महश्चित् महतोऽपि । एनसः पापात् । नः अस्माकं । त्राता रक्षिता च भवेति^४ ॥

हन्ता वृत्रमिन्द्रः शशुवानः प्रावीन् वीरो जरितारमूती ।

कर्ता सुदासे अह वा उ लोकं दाता वसु मुहुरा दाशुषे भूत् ॥ २ ॥

हन्ता । वृत्रम् । इन्द्रः । शशुवानः । प्र । आवीत् । नु । वीरः । जरितारम् । ऊती ।

कर्ता । सुदासे । अह । वै । ऊँ इति । लोकम् । दाता । वसु । मुहुः । आ । दाशुषे । भूत् ॥ २ ॥

इन्द्रः । शशुवानः वर्धमानः सन् । वृत्रम् असुरम् । हन्ता भवति ॥ वृत्रान्तत्वादत्र षष्ठ्यभावः ॥ वीरः वीरः सन् । जरितारं स्तोतारं । नु क्षिप्रम् । ऊती ऊत्या रक्षया । प्रावीत् प्रारक्षच्च । सुदासे राज्ञे । लोकं जनपदं । कर्ता च । यद्वा । सुदासे कल्याणदानाय यजमानाय लोकं कर्ता च भवति ॥ इहाप्युत्तरत्रापि वृत्रान्तत्वात् षष्ठ्यभावः ॥ अह वा उ इति त्रयः पूरणाः । दाशुषे यजमानाय । वसु धनं । मुहुः भूयो भूयः । दाता च । भूत् अभूत् । आ इति चार्थे ॥

युध्मो अनर्वा खजकृत्समद्रा शूरः सत्राषाड्जनुषेमषाळहः ।

व्यास इन्द्रः पृतनाः स्वोजा अधा विश्वं शत्रूयन्तै जघान ॥ ३ ॥

युध्मः । अनर्वा । खजकृत् । समद्रा । शूरः । सत्राषाड् । जनुषा । ईम् । अषाळहः ।

वि । आसे । इन्द्रः । पृतनाः । सुओजाः । अध । विश्वम् । शत्रुऽयन्तम् । जघान ॥ ३ ॥

१. न-श-अथ पञ्चमस्य । २. ख-ज्ञ-न-भ-श-तत्र । ३. ख-ज्ञ-भ-श-माध्यदिन । ४. ज्ञ-भवति ।

व्युध्मः योद्धा वनर्वा अभिगन्तुरहितो युद्धेष्वपराडमुखो वा खजकृत् युद्धकृत् । 'खले खजे' इति युद्धनामसु पाठात् । वसमद्वा । समत् कलहः । तद्वान् शूर शौर्योपेतः वज्रुषा जन्मना स्वभावत एव सत्रापाट् बहूनामभिभविता अपाळहः स्वयं च केनाप्यनभिभूतः स्वोजाः सुबलः ईस् अयस् इन्द्रः पृतनाः शत्रूणां सेनाः व्यासे विक्षिपति । अध अपि च शत्रून् शत्रून् शत्रवमाचरन्तं विश्व सर्वं जघान हन्ति ॥

उभे चिदिन्द्र रोदसी महित्वा पप्राथ तविषीभिस्तुविष्मः ।

नि वज्रमिन्द्रो हरिवाग्निमिक्षन्तसमन्धसा मर्देषु वा उवोच ॥ ४ ॥

उभे इति । चित् । इन्द्र । रोदसी इति । महित्वा । आ । पप्राथ । तविषीभिः । तुविष्मः । नि । वज्रम् । इन्द्रः । हरिवाग्निम् । मिमिक्षन् । सम् । अन्धसा । मर्देषु । वै । उवोच ॥ ४ ॥

हे तुविष्मः बहुधन इन्द्र महित्वा महत्त्वेन तविषीभि बलैश्च उभे चित् उभे अपि रोदसी द्वावापृथिव्यौ वा अपप्राथ आपूरितवानसि । अथ परोक्षस्तुतिः । हरिवाग्निं अश्ववान् इन्द्रः वज्रं नि मिमिक्षन् शत्रुषु प्रापयन् मर्देषु यज्ञेषु निवित्सु वा अन्धसा सोमेन सम् उवोच संसेव्यते संगच्छते वा ॥ 'उच समवाये' इति धातुः । वै इति पूरणः ॥

वृषा जजान वृषणं रणाय तमु चिन्नारी नर्यं ससूव ।

प्र यः सेनानीरध नृभ्यो अस्तीनः सत्वा गवेषणः स धृष्णुः ॥ ५ ॥

वृषा । जजान । वृषणम् । रणाय । तम् । ऊँ इति । चित् । नारी । नर्यम् । ससूव । प्र । यः । सेनाऽनीः । अध । नृभ्यः । अस्ति । इनः । सत्वा । गोऽएषणः । सः । धृष्णुः ॥ ५ ॥

वृषा सेक्ता पिता कश्यपः वृषणं कामानां वषितारमिन्द्रं रणाय युद्धार्थं जजान । 'जन जनने' इति धातुः । नर्यं नरहितं तमु तमेवेन्द्रं नारी चित् अदितिरपि ससूव सुषुवे । अध अपि च यः इन्द्रः नृभ्यः नृणां सेनानी. सेनानां नेता सन् प्र अस्ति प्रभवति सः इन्द्रः इनः सर्वस्य जगत ईश्वरो भवति । 'नियुत्वान् इन.' इति ईश्वरनामसु पाठात् । सत्वा शत्रूणां सादकश्च गवेषणः गवामन्वेष्टा च धृष्णुः शत्रूणां धर्षकश्च भवतीति शेषः ॥ ॥ १ ॥

नू चित्स भ्रेषते जनो न रेष्मनो यो अस्य घोरमाविवासात् ।

यज्ञैर्य इन्द्रे दधते दुवांसि क्षयत्स राय ऋतपा ऋतेजाः ॥ ६ ॥

नू चित् । सः । भ्रेषते । जनः । न । रेष्त् । मर्तः । यः । अस्य । घोरम् । आऽविवासात् । यज्ञैः । यः । इन्द्रे । दधते । दुवांसि । क्षयत् । सः । राये । ऋतपाः । ऋतेजाः ॥ ६ ॥

यः जनः अस्य इन्द्रस्य घोरं शत्रूणां बाधकं मनः यज्ञैः आविवासात् परिचरति सः जनः । नू इति प्रतिषेधे वर्तते । चिदित्येवकारार्थे । नू चित् नैव भ्रेषते स्थानाच्च अश्रयति । न रेष्त् नैव क्षीयते । अपि च यः जनः दुवांसि परिचरणसाधनानि स्तोत्रशस्त्राणि इन्द्रे दधते निधत्ते तस्मै जनाय ऋतपाः यज्ञपाता ऋतेजाः यज्ञे जातश्च सः इन्द्रः राये धनाय क्षयत् निवसति । भवेदित्यर्थः ॥

यदिन्द्र पूर्वो अपराय शिक्षन्नयज्ज्यायान्कनीयसो देष्णम् ।

अमृत इत्पर्यासीत दूरमा चित्र चित्र्यं भरा रयिं नः ॥ ७ ॥

यत् । इन्द्र । पूर्वः । अपराय । शिक्षन् । अयत् । ज्यायान् । कनीयसः । देष्णम् ।

अमृतः । इत् । परि । आसीत् । दूरम् । आ । चित्र । चित्र्यम् । भर । रयिम् । नः ॥ ७ ॥

हे चित्र चायनीय इन्द्र यत् धनं पूर्व. पिता ज्येष्ठो भ्राता वा अपराय पुत्राय कनीयसे वा शिक्षन् प्रयच्छन् । शिक्षतिर्दानकर्मा 'प्रीणाति शिक्षति' इति दानकर्मसु पाठात् । भवतीति शेषः । यच्च देष्णं देयं धनं ज्यायान् ज्येष्ठः कनीयसः अयत् प्राप्नुयात् । यच्चापि धनं पितृतो लब्ध्वा पुत्र. अमृत इन् अमृत एव सन् पितृगृहं विहाय दूर पर्यासीत आस्ते तत्त्रिविधं चित्र्यं चायनीयं रयि धनं नः अस्मभ्यम् आ भर आहर ॥

यस्त इन्द्र प्रियो जनो ददाशदसन्निरेके अद्रिवः सखा ते ।

वयं ते अस्यां सुमतौ चनिष्ठाः स्याम वरूथे अघ्नतो नृपीतौ ॥ ८ ॥

यः । ते । इन्द्र । प्रियः । जनः । ददाशत् । अस्तत् । निरेके । अद्रिवः । सखा । ते ।

वयम् । ते । अस्याम् । सुमतौ । चनिष्ठाः । स्याम । वरूथे । अघ्नतः । नृपीतौ ॥ ८ ॥

हे इन्द्र वयः ते तुभ्यं प्रियः सखा जनः ददाशत् हवींषि दद्यात् हे अद्रिवः सः सखा ते तव निरेके दाने अस्तत् स्यात् । वयं च वसिष्ठाः अघ्नतः अहिंसतः ते तव अस्यां सुमतौ अनुग्रहबुद्धौ वर्तमानाः चनिष्ठाः स्तुतिमत्तरा अतिशयेनाश्रयन्तो वा । चनोऽन्नम् । नृपीतौ नृणां रक्षके वरूथे गृहे वरणीये वा धने स्याम वसेम भवेम वा ॥

एष स्तोमो अचिक्रददृषा त उत स्तामुर्मघवन्नक्रपिष्ट ।

रायस्कामो जरितारं त आगन्त्वमङ्ग शक्र वस्व आ शक्रो नः ॥ ९ ॥

एषः । स्तोमः । अचिक्रदत् । वृषा । ते । उत । स्तामुः । मघऽवन् । अक्रपिष्ट ।

रायः । कामः । जरितारम् । ते । आ । अगन् । त्वम् । अङ्ग । शक्र । वस्वः । आ । शक्रः । नः ॥ ९ ॥

हे मघवन् धनवन्निन्द्र ते त्वदर्थं वृषा सेक्ता एष. स्तोम. सोम. सूयमानः^१ अचिक्रदत् क्रन्दति । उत अपि च स्तामु. स्तोता अक्रपिष्ट अस्तौत् । अपि च हे शक्र ते तव जरितार स्तोतारं मां राय. धनस्य कामः अभिलाष. आगन् आगतः । अतः त्वं वस्वः धनम् । कर्मणि षष्ठी । न. अस्मभ्यम् अङ्ग क्षिप्रम् आ शक्र. धेहि ॥

स न इन्द्र त्वर्यताया इषे धास्मना च ये मघवानो जुनन्ति ।

वस्वी पु ते जरित्रे अस्तु शक्तिर्यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १० ॥

सः । नः । इन्द्र । त्वर्यतायै । इषे । धाः । त्मना । च । ये । मघऽवानः । जुनन्ति ।

वस्वी । सु । ते । जरित्रे । अस्तु । शक्तिः । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ १० ॥

हे इन्द्र वसः त्वं त्वयताया इषे त्वया दत्तमन्नं भोक्तुं नः अस्मान् धाः धारय । ये च मघवानः हविष्मन्तः त्सना स्वयमेव जुनन्ति हवीषि त्वां प्रति प्रेरयन्ति तानपि त्वयताया इषे धाः । अपि च वस्वीषु अत्यन्तं प्रशस्तासु स्तुतिषु ते तव जरित्रे स्तोत्रे मह्यं शक्ति सामर्थ्यम् अस्तु । यद्वा । जरित्रे मह्यं ते तव वस्वीषु प्रशस्ता शक्तिर्दानमस्तु । स्पष्टमन्यत् ॥ २ ॥

‘असावि देवम्’ इति दशचं चतुर्थं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुकान्तम्— ‘असावि’ इति । माध्यंदिनमवने मैत्रावरुणस्योन्नीयमानमिदं सूक्तम्^१ । ‘असावि देवमिहोप याते-त्यनुसवनम्’ (आश्व श्रौ. ५.५) इति । इन्द्रस्य वृत्रघ्नः पशौ ‘अभिकृत्वा’ इति वपाया अनु-वाक्या । सूत्रितं च—‘अभि कृत्वेन्द्र भूरध जमस्त्वं महो इन्द्र तुभ्यं ह क्षा.’ (आश्व श्रौ. ३.८) इति ॥

असावि देवं गोक्रजीकमन्धो न्यस्मिन्निन्द्रो जनुषैमुवोच ।

बोधामसि त्वा हर्यश्च यज्ञैर्बोधा नः स्तोममन्धसो मदेषु ॥ १ ॥

असावि । देवम् । गोऽक्रजीकम् । अन्धः । नि । अस्मिन् । इन्द्रः । जनुषा । ईम् । उवोच ।

बोधामसि । त्वा । हरिऽअश्च । यज्ञैः । बोध । नः । स्तोमम् । अन्धसः । मदेषु ॥ १ ॥

‘देवं दीप्तं’ गोक्रजीकं गोभिः संस्कृतम् । गव्येन मिश्रितमित्यर्थः । ‘अन्ध’ सोमरूपमन्नम् । ‘असावि’ अभिषुतम् । ‘ईम्’ अयम् । ‘इन्द्रः’ ‘अस्मिन्’ अभिषुते सोमरूपेऽन्धसि । ‘जनुषा’ स्वभावत एव । ‘नि’ ‘उवोच’ नितरां संगतो भवति । अथ प्रत्यक्षस्तुति । हे ‘हर्यश्च’ ‘त्वा’ त्वां ‘यज्ञैः’ स्तोत्रै-र्हविर्भिर्वा । ‘बोधामसि’ बोधयाम । ‘अन्धसः’ सोमस्य । ‘मदेषु’ नः अस्माकं । ‘स्तोमं’ स्तोत्रं । ‘बोध’ बुध्यस्व च ॥

प्र यन्ति यज्ञं विपयन्ति बर्हिः सोममादो विदथे दुध्रवाचः ।

न्यु भ्रियन्ते यशसो गृभादा दूरउपब्दो वृषणो नृषाचः ॥ २ ॥

प्र । यन्ति । यज्ञम् । विपयन्ति । बर्हिः । सोमऽमादः । विदथे । दुध्रऽवाचः ।

नि । ऊँ इति । भ्रियन्ते । यशसः । गृभात् । आ । दूरेऽउपब्दः । वृषणः । नृऽसाचः ॥ २ ॥

‘यज्ञं’ प्र यन्ति यष्टारः । ‘बर्हिः’ च विपयन्ति स्तृणन्ति । विपि. स्तरणकर्मा । ‘विदथे’ यज्ञे । ‘सोममादः’ ग्रावाणश्च । ‘दुध्रवाच’ दुध्रैरवाच भवन्ति । अपि च ‘यशसः’ यशस्विनः । ‘दूरउपब्दः’ । दूर उपब्दिः शब्दो येषां ते दूरउपब्दः । ‘नृषाचः’ । नृषेत्तृनृष्विज. सचन्त इति नृषाचः । ‘वृषणः’ ग्रावाणः । ‘गृभात्’ गृहात् । ‘गृहमध्यमग्रावा’^२ । तस्मात् । ‘आ’ इति चार्थः । ‘नि’ ‘भ्रियन्ते’ अभि-पववेलायां निगृह्यन्ते । ‘उ’ इति पूरणः ॥

त्वमिन्द्र सवित्त्वा अपस्कः परिष्ठिता अहिना शूर पूर्वीः ।

त्वद्वावक्रे रथ्योऽ न धेना रेजन्ते विश्वा कुत्रिमाणि भीषा ॥ ३ ॥

त्वम् । इन्द्र । सवित्वै । अपः । करिते कः । परिऽस्थिताः । अहिना । शूर । पूर्वीः ।

त्वत् । वावक्रे । रथ्यः । न । धेनाः । रेजन्ते । विश्वा । कुत्रिमाणि । भीषा ॥ ३ ॥

हे ^१इन्द्र ^२इन्द्र ^३त्वम् ^४अहिना वृत्रेण ^५परिष्ठिताः आक्रान्ताः ^६पूर्वीः बह्वीः ^७अपः उदकानि ^८स्त्वितवै स्त्वितुं ^९कः अकार्षीः । ^{१०}धेनाः नद्यश्च ^{११}त्वत् त्वत्तो हेतोः ^{१२}रथ्यो ^{१३}न रथिन इव ^{१४}वावक्रे निर्गच्छन्ति । ‘ वकि कौटिल्ये ’ इति धातुः । ^{१५}विश्वा विश्वानि ^{१६}कृत्रिमाणि भुवनानि च ^{१७}भीषा त्वत्तो भीत्या ^{१८}रेजन्ते कम्पन्ते ॥

भीमो विवेषायुधेभिरेषामपांसि विश्वा नर्याणि विद्वान् ।

इन्द्रः पुरो जहृषाणो वि दूधोद्वि वज्रहस्तो महिना जघान ॥ ४ ॥

भीमः । विवेप । आयुधेभिः । एषाम् । अपांसि । विश्वा । नर्याणि । विद्वान् ।

इन्द्रः । पुरः । जहृषाणः । वि । दूधोत् । वि । वज्रहस्तः । महिना । जघान् ॥ ४ ॥

^१इन्द्रः ^२नर्याणि नरहितानि ^३विश्वा विश्वानि ^४अपांसि कर्माणि ^५विद्वान् जानन् ^६आयुधेभिः आयुधैः ^७भीमः भयंकरः सन् ^८एषाम् । कर्मणि षष्ठी । एतानसुरान् ^९विवेष व्यासवान् । ^{१०}पुरः च तेषां ^{११}वि ^{१२}दूधोत् अकम्पयत् । अपि च ^{१३}जहृषाणः हृष्यन् ^{१४}महिना महिना युक्तः ^{१५}वज्रहस्तः सन् तान् ^{१६}वि ^{१७}जघान ॥

न यातव इन्द्र जूजुवुर्नो न वन्दना शविष्ठ वेद्याभिः ।

स शर्धदर्यो विषुणस्य जन्तोर्मा शिश्रदेवा अपि गुर्कतं नः ॥ ५ ॥

न । यातवः । इन्द्र । जूजुवुः । नः । न । वन्दना । शविष्ठ । वेद्याभिः ।

सः । शर्धत् । अर्यः । विषुणस्य । जन्तोः । मा । शिश्रदेवाः । अपि । गुः । ऋतम् । नः ॥ ५ ॥

हे ^१इन्द्र ^२यातवः राक्षसाः ^३नः अस्मान् ^४न ^५जूजुवुः न हिंस्युः । जूजुवुरिति हिंसाक्रियः पृथक्करणक्रियो वा । अपि च हे ^६शविष्ठ बलवत्तमेन्द्र ^७वन्दना वन्दनानि रक्षांसि ^८वेद्याभिः वेद्याभ्यः प्रजाभ्यो नोऽस्मान् ^९न जूजुवुः न पृथक्कुर्वन्तु । किञ्च ^{१०}अर्य स्वामी ^{११}सः इन्द्रः ^{१२}विषुणस्य विषमस्य ^{१३}जन्तोः प्राणिनः शासने ^{१४}शर्धत् उत्सहेत् । अथ च ^{१५}शिश्रदेवाः । शिश्रेण दीव्यन्ति क्रीडन्त इति शिश्रदेवाः । अब्रह्मचर्या इत्यर्थः । ^{१६}नः अस्माकम् ^{१७}ऋतं यज्ञं सत्यं वा ^{१८}मा ^{१९}अपि ^{२०}गु मा अपिगमन् । तथा च यास्कः—‘ स उत्सहतां यो विषुणस्य जन्तोर्विषमस्य मा शिश्रदेवा अब्रह्मचर्या । शिश्र श्रथते । अपि गुर्कतं न सत्यं वा यज्ञं वा ’ (निरु ४. १९) इति ॥ ॥ ३ ॥

अभि कृत्वेन्द्र भूरधु जमन्न ते विव्यञ्जहिमानं रजांसि ।

स्वेना हि वृत्रं शर्वसा जघन्थ न शत्रुरन्तं विविदद्युधा ते ॥ ६ ॥

अभि । कृत्वा । इन्द्र । भूः । अध । जमन् । न । ते । विव्यक् । महिमानम् । रजांसि ।

स्वेन । हि । वृत्रम् । शर्वसा । जघन्थ । न । शत्रुः । अन्तम् । विविदत् । युधा । ते ॥ ६ ॥

हे ^१इन्द्र त्वं ^२कृत्वा कर्मणा ^३जमन् पृथिव्यां^१ वर्तमानान् जन्तून् वा ^४अभि ^५भूः अभ्यभूः । ^६अथ अपि च ^७ते तव ^८महिमानं ^९रजांसि सर्वे^२ लोकाः^३ ^{१०}न ^{११}विव्यक् । व्यचिर्व्याप्तिकर्मा ।

१. ख-न-भ-श-पृथिवीं पृथिव्याम् । २. ख-श-सर्वलोकाः, घ-लोका, झ-सर्वे लोके ।

न व्याप्नुवन्नित्यर्थः । वस्वेन वहि आत्मीयेन च शवसा बलेन वृत्रं जघन्य त्वमवधीः । शत्रुः
च युधा युद्धेन ते तव अन्तं हिंसां न विविदत् न लब्धवान् ॥

देवाश्चित्ते असुर्याय पूर्वेऽनु क्षत्राय ममिरे सहांसि ।

इन्द्रो मघानि दयते विषद्येन्द्रं वाजस्य जोहुवन्त सातौ ॥ ७ ॥

देवाः । चित् । ते । असुर्याय । पूर्वे । अनु । क्षत्राय । ममिरे । सहांसि ।

इन्द्रः । मघानि । दयते । विऽसह्य । इन्द्रम् । वाजस्य । जोहुवन्त । सातौ ॥ ७ ॥

पूर्वे देवाश्चित् असुरा अपि असुर्याय बलाय क्षत्राय । क्षदिर्हिंसाकर्मा । बलं हिंसां चोभे
कर्तुमित्यर्थः । हे इन्द्र ते तव सहांसि बलानि अनु ममिरे ॥ 'हीने' (पा सू १४८६)
इत्यनुः कर्मप्रवचनीयः ॥ तव बलेभ्यो हीना ममिर इत्यर्थः । तथा च निगमान्तरम्—'अनु ते
द्यौर्वृहती वीर्यं ममे' (ऋ सं १.५७.५) इति । अथ परोक्षस्तुतिः । इन्द्र शत्रून् विषह्य
मघानि मंहनीयानि धनानि दयते भक्तेभ्यः प्रयच्छति । अपि च इन्द्रं वाजस्य अन्नस्य सातौ
लाभार्थं जोहुवन्त स्तुवन्ति स्तोतार आह्वयन्ति वा ॥

कीरिश्चिद्धि त्वामवसे जुहावेशानमिन्द्र सौभगस्य भूरेः ।

अवो बभूथ शतमूते अस्मे अभिक्षत्तुस्त्वावतो वरूता ॥ ८ ॥

कीरिः । चित् । हि । त्वाम् । अवसे । जुहाव । ईशानम् । इन्द्र । सौभगस्य । भूरेः ।

अवः । बभूथ । शतम्ऽऊते । अस्मे इति । अभिऽक्षत्तुः । त्वाऽवतः । वरूता ॥ ८ ॥

हे इन्द्र ईशानं त्वां कीरि स्तोता । 'कारुः कीरिः' इति स्तोतृनामसु पाठात् । वसिष्ठः
अवसे रक्षणाय जुहाव वहि स्तौति हि ह्वयति वा । चित् इति पूरण । अपि च हे शतमूते
बहुरक्षेन्द्र अस्मे अस्माकं भूरेः प्रभूतस्य सौभगस्य धनस्य अवः रक्षा^१ बभूथ बभूविथ ।
अभिक्षत्तुः अभिर्हिंसकस्य त्वावतः त्वत्सदृशस्य वरूता वारयिता च भव ॥

सखायस्त इन्द्र विश्वह स्याम नमोवृधासो महिना तरुत्र ।

वन्वन्तु स्म तेऽवसा समीकेऽभीतिमर्यो वनुषां शवांसि ॥ ९ ॥

सखायः । ते । इन्द्र । विश्वह । स्याम । नमऽवृधासः । महिना । तरुत्र ।

वन्वन्तु । स्म । ते । अवसा । समऽईके । अभिऽईतिम् । अर्यः । वनुषाम् । शवांसि ॥ ९ ॥

हे इन्द्र ते तव नमोवृधासः नमसा स्तुत्या हविषा वा वर्धयितारो वर्यं विश्वह सर्वदा
सखायः । स्याम भवेम । महिना महिम्ना तरुत्र अत्यन्तं तारकेन्द्र ते तव अवसा रक्षणेन
समीके संग्रामे अर्यः । अभीतिम् अभिगमनं वनुषां हिंसकानां शवांसि बलानि च वन्वन्तु
स्तोतारो हिंसन्तु ॥

स न इन्द्र त्वयताया इषे धास्मना च ये मघवानो जुनन्ति ।

वस्वी पु ते जरित्रे अस्तु शक्तिर्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १० ॥

सः । नः । इन्द्र । त्वयतायै । इषे । धाः । त्मना । च । ये । मघवानः । जुनन्ति ।

वस्वी । सु । ते । जरित्रे । अस्तु । शक्तिः । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ १० ॥

इयमृग्याख्यातचरा ॥ ४ ॥

‘पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वा’ इति नवच पञ्चमं सूक्तम् । अनुक्रम्यते च—‘पिब नव वैराजमृतेऽन्याम्’ इति । वसिष्ठ ऋषिः । आदितोऽष्टौ विराजो नवमी त्रिष्टुप् । इन्द्रो देवता । दशरात्रे चतुर्थेऽहनि निष्केवल्यशस्त्रे ‘पिबा सोममिन्द्र’ इति षट् स्तोत्रियानुरूपौ । सूत्रितं च—‘वैराजं चेत्पृष्ठं पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वेति षट् स्तोत्रियानुरूपौ’ (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्य आद्याः षड्वचः । सूत्रितं च—‘पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वेति षट्’ (ऐ. आ. ५. ३. १) इति । आद्या निष्केवल्यशस्त्रयाज्या । सूत्रितं च—‘पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वेति याज्या’ (आश्व. श्रौ. ५. १५) इति । चतुर्थेऽहनि माध्यंदिनसवने होत्रकशस्त्रेषु सप्त विराजस्त्री-स्तृचात् कृत्वैकैकस्तृचः शंसनीयः । तत्र ‘न ते गिरः’ इत्याद्याश्चतस्र ऋचः । सूत्रितं च—‘न ते गिरो अपि मृष्ये तुरस्य प्र वो महे महिवृधे भरध्वम्’ (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति ॥

पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वा यं ते सुषाव हयश्वाद्रिः ।

सोतुर्बाहुभ्यां सुयतो नार्वी ॥ १ ॥

पिब । सोमम् । इन्द्र । मन्दतु । त्वा । यम् । ते । सुषाव । हरिऽअश्व । अद्रिः ।

सोतुः । बाहुऽभ्याम् । सुयतः । न । नार्वी ॥ १ ॥

हे इन्द्र वसोमं पिब । स सोमः त्वा त्वां मन्दतु मादयतु । हे हयश्च वते त्वदर्थं वसोतुः अभिषवकर्तुं बाहुभ्याम् अवर्वा न रश्मिभ्यामश्व इव सुयतः सुष्ठु परिगृहीतः अद्रिः प्रावा यं सोमं सुषाव ॥

यस्ते मदो युज्यश्चारुरस्ति येन वृत्राणि हर्यश्च हंसि ।

स त्वामिन्द्र प्रभूवसो ममत्तु ॥ २ ॥

यः । ते । मदः । युज्यः । चारुः । अस्ति । येन । वृत्राणि । हरिऽअश्व । हंसि ।

सः । त्वाम् । इन्द्र । प्रभूवसो इति प्रभुवसो । ममत्तु ॥ २ ॥

हे हयश्च वते तव यः^१ युज्य. अनुगुणः चारु. समीचीन. मद. मदकरः सोमः अस्ति विद्यते येन च पीतेन सोमेन वृत्राणि हंसि हे प्रभूवसो प्रभूतधन इन्द्र त्वां वसः सोम. ममत्तु मादयतु ॥

बोधा सु मे मघवन्वाचमेमां यां ते वसिष्ठो अर्चति प्रशस्तिम् ।

इमा ब्रह्म सधमादे जुषस्व ॥ ३ ॥

बोधं । सु । मे । मधुऽवन् । वाचम् । आ । इमाम् । याम् । ते । वसिष्ठः । अर्चति । प्रऽशस्तिम् ।
इमा । ब्रह्म । सुधुऽमादे । जुषस्व ॥ ३ ॥

हे मधवन् धनवन्निन्द्र ते तव प्रशस्ति स्तुतिरूपां यां वाचं वसिष्ठः अर्चति वदति
ताम् इमां मे वसिष्ठस्य संबन्धिनी वाचं सु आ बोध सुष्ठु अभिबुध्यस्व । किंच इमा इमानि
ब्रह्म ब्रह्माणि सधमादे यज्ञे जुषस्व सेवस्व ॥

श्रुधी हवँ विपिपानस्याद्रेर्बोधा विप्रस्यार्चतो मनीषाम् ।

कृष्वा दुवांस्यन्तमा सचेमा ॥ ४ ॥

श्रुधि । हवम् । विऽपिपानस्य । अद्रेः । बोधः । विप्रस्य । अर्चतः । मनीषाम् ।
कृष् । दुवांसि । अन्तमा । सचा । इमा ॥ ४ ॥

हे इन्द्र विपिपानस्य विपीतवतो विपिवतो वा मम अद्रेः ग्राहणः हवम् आह्वानं श्रुधि
शृणु । तथा च निगमान्तरं—‘ग्रावभ्यो वाचं वदता वदद्भ्यः’ (ऋ सं. १०. ९४. १) इति ।
विप्रस्य प्राज्ञस्य वसिष्ठस्य अर्चतः स्तुतः मनीषां स्तुतिं बोध बुध्यस्व च । इमा इमानि
क्रियमाणानि दुवांसि परिचरणानि अन्तमा अन्तिकतमानि बुद्धिस्थानि सचा सह सहायभूतः
सन् वा कृष् कुरु च ॥

न ते गिरो अपि मृष्ये तुरस्य न सुष्टुतिर्मसुर्यस्य विद्वान् ।

सदा ते नाम स्वयशो विवक्मि ॥ ५ ॥

न । ते । गिरः । अपि । मृष्ये । तुरस्य । न । सुऽस्तुतिम् । असुर्यस्य । विद्वान् ।
सदा । ते । नाम । स्वऽयशः । विवक्मि ॥ ५ ॥

हे इन्द्र तुरस्य शत्रूणां हिसकस्य ते तव गिरः स्तुतीः असुर्यस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी ।
स्वदीयमसुर्यं बलं विद्वान् जानन्नहं न अपि मृष्ये । मृषिर्माज्जनकर्मा । न मार्जयामि । न परि-
त्यजामीत्यर्थः । सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं च न अपि मृष्ये । मृषेर्माज्जनकर्मत्वमन्यत्रापि दृश्यते ।
तद्यथा—‘मा नो अग्ने सख्या पित्र्याणि प्र मर्षिष्ठाः’ (ऋ सं. १. ७१. १०) इति । किंतु स्वयशः
असाधारणयशः ते तव नाम स्तोत्रं सदैव विवक्मि ब्रवीमि ॥ ५ ॥

भूरि हि ते सर्वना मानुषेषु भूरि मनीषी हवते त्वामित् ।

मारि अस्मन्मधवञ्ज्योक्ः ॥ ६ ॥

भूरि । हि । ते । सर्वना । मानुषेषु । भूरि । मनीषी । हवते । त्वाम् । इत् ।
मा । आरे । अस्मत् । मधुऽवन् । ज्योक् । करिति कः ॥ ६ ॥

हे मधवन् ते तव सवना सवनानि सोमाभिषवणानि भूरि भूरीणि मानुषेषु अस्मासु
वर्तन्त इति शेषः । मनीषी स्तोता त्वामित् त्वामेव भूरि हवते नितरां ह्वयति स्तौति । अतः
अस्मत् अस्मत्तः आरे दूरे ज्योक् चिरकालं मा कः आत्मानं मा कार्षीः । क्षिप्रमात्मानम-
स्मदासन्नं कुर्वित्यर्थः ॥

तुभ्येदिमा सर्वना शूर विश्वा तुभ्यं ब्रह्माणि वर्धना कृणोमि ।
त्वं नृभिर्हव्यो विश्वधासि ॥ ७ ॥

तुभ्यं । इत् । इमा । सर्वना । शूर । विश्वा । तुभ्यम् । ब्रह्माणि । वर्धना । कृणोमि ।
त्वम् । नृभिः । हव्यः । विश्वधा । असि ॥ ७ ॥

हे वशर वतुभ्येत् तुभ्यमेव इमा इमानि विश्वा विश्वानि सवना सोमाभिषवणानि मया
क्रियन्त इति शेषः । वतुभ्यं त्वदर्थमेव वर्धना वर्धनानि ब्रह्माणि स्तोत्राणि कृणोमि करोमि ।
त्वम् एव नृभिः यज्ञानां नेतृभिः विश्वधा सर्वप्रकारैः हव्यः ह्यातव्यः स्तुत्यो वा असि ॥

नू चिन्तु ते मन्यमानस्य दस्मोदश्रुवन्ति महिमानमुग्र ।
न वीर्यमिन्द्र ते न राधः ॥ ८ ॥

नु । चित् । नु । ते । मन्यमानस्य । दस्म । उत् । अश्रुवन्ति । महिमानम् । उग्र ।
न । वीर्यम् । इन्द्र । ते । न । राधः ॥ ८ ॥

हे वदस्म दर्शनीय मन्यमानस्य स्तूयमानस्य ते तव महिमानम् । नू चिदिति प्रति-
षेधार्थः । नु क्षिप्रं नू चित् उदश्रुवन्ति केचन न प्राप्नुवन्ति । हे उग्र उदूर्ण ते तव
राधः धनं न उदश्रुवन्ति ॥

ये च पूर्वं ऋषयो ये च नूत्ना इन्द्र ब्रह्माणि जनयन्त विप्राः ।

अस्मे ते सन्तु सख्या शिवानि यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ९ ॥

ये । च । पूर्वं । ऋषयः । ये । च । नूत्नाः । इन्द्र । ब्रह्माणि । जनयन्त । विप्राः ।
अस्मे इति । ते । सन्तु । सख्या । शिवानि । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ९ ॥

ये च पूर्वं प्राक्तनाः ऋषयः ये च नूत्ना नूतना विप्राः मेधाविन ऋषयः
ब्रह्माणि स्तोत्राणि जनयन्त अजनयन्त तेष्विव अस्मे अस्मास्वपि हे इन्द्र ते तव सख्या
सख्यानि शिवानि भद्राणि सन्तु । स्पष्टमन्यत् ॥ ६ ॥

‘उदु ब्रह्माणि’ इति पठ्यं षष्ठं सूक्तं वसिष्ठस्यार्पं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । अनुक्रम्यते च— ‘उदु
षट्’ इति । अग्निष्टोमे माध्यंदिने सवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्र एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च— ‘उदु ब्रह्माण्य-
जीषी वज्री वृषभस्तुराषालिति याज्या’ (आश्व. श्रौ. ५. १६) इति । चातुर्विधिकेऽहनि माध्यंदिन-
सवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्र एतदहरहः शस्यसंज्ञक सूक्तम् । सूत्रितं च— ‘उदु ब्रह्माण्यभि तष्टेवेतीतरावह-
रहः शस्ये’ (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति । अहर्गणेषु द्वितीयादिष्वहः सु एतदेव सूक्तम् । महाव्रतेऽपि
निष्केवल्य एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च— ‘उदु ब्रह्माण्यैरत श्रवस्या ते मह इन्द्रोत्युप्रेति पञ्च सूक्तानि’
(ऐ. आ. ५. २. २) इति ॥

उदु ब्रह्माण्यैरत श्रवस्येन्द्रं समये महया वसिष्ठ ।

आ यो विश्वानि शर्वसा ततानोपश्रोता म ईवतो वचांसि ॥ १ ॥

उत् । ऊँ इति । ब्रह्माणि । ऐरत् । श्रवस्या । इन्द्रम् । सऽमये । महय । वसिष्ठ ।
आ । यः । विश्वानि । शर्वसा । ततान् । उपश्रोता । मे । ईवतः । वचांसि ॥ १ ॥

वश्रवस्या अन्नेच्छया व्रह्माणि स्तोत्राणि हवीषि च इन्द्रार्थम् उत ऐरत^१ सर्व ऋषय इति शेषः । उ इति पूरण. । हे वसिष्ठ त्वमपि वसमर्थे यज्ञे इन्द्रं महय स्तोत्रेण हविषा च पूजय । अपि च यः इन्द्र. विश्वानि भुवनानि शवसा बलेन आ ततान स.^२ ईवत. उपगमनवतः मे मम वचांसि स्तुतिरूपाणि वाक्यानि उपश्रोता भवतु ॥

अयामि घोष इन्द्र देवजामिरिज्यन्त यच्छुरुधो विवाचि ।

नहि स्वमार्युश्चिकिते जनेषु तानीदंहांस्यति पथ्यस्मान् ॥ २ ॥

अयामि । घोषः । इन्द्र । देवजामिः । इज्यन्त । यत् । शुरुधः । विवाचि ।

नहि । स्वम् । आर्युः । चिकिते । जनेषु । तानि । इत् । अंहांसि । अति । पथि । अस्मान् ॥ २ ॥

यत् यदा शुरुधः । शुचं रुन्धन्तीति शुरुध ओषध्यः । इज्यन्त वर्धन्ते तदा हे इन्द्र त्वदर्थं विवाचि स्तोत्रि देवजामिः देवानां बन्धु. घोषः । स्तुतिरूपः शब्दो घोषः । अयामि अकारि । अपि च जनेषु मध्ये केनापि स्वमार्युः स्वजीवितं^३ नहि चिकिते न ज्ञायते । यै. आयुः क्षीयते तानीत् तानि सर्वाण्येव अंहांसि पापानि अस्मान् अति पथि अतिपारय ॥

युजे रथं गवेषणं हरिभ्यामुप ब्रह्माणि जुजुषाणमस्थुः ।

वि बाधिष्ट स्य रोदसी महित्वेन्द्रो वृत्राण्यप्रती जघन्वान् ॥ ३ ॥

युजे । रथम् । गोऽर्षणम् । हरिभ्याम् । उप । ब्रह्माणि । जुजुषाणम् । अस्थुः ।

वि । बाधिष्ट । स्यः । रोदसी इति । महित्वा । इन्द्रः । वृत्राणि । अप्रति । जघन्वान् ॥ ३ ॥

गवेषणं गावां प्रापकमिन्द्रस्य रथं हरिभ्याम् इन्द्रवाहाभ्यां युजे स्तोत्रैरहं युजामि । ब्रह्माणि स्तोत्राणि जुजुषाणं परिवारैः सेव्यमानमिन्द्रम्^४ उप अस्थु. उपातिष्ठन्त । स्यः सोऽयमिन्द्र. महित्वा महत्त्वेन रोदसी द्यावापृथिव्यौ वि बाधिष्ट व्यबाधिष्ट च । अपि च इन्द्र. वृत्राणि शत्रून् अप्रतिद्वन्द्वानि^५ जघन्वान् हतवान् ॥

आपश्चित्प्युः स्तय्यो न गावो नक्षत्रं जरितारस्त इन्द्र ।

याहि वायुर्न नियुतो नो अच्छा त्वं हि धीभिर्दयसे वि वाजान् ॥ ४ ॥

आपः । चित् । प्युः । स्तय्यः । न । गावः । नक्षत्रम् । ऋतम् । जरितारः । ते । इन्द्र ।

याहि । वायुः । न । नियुतः । नः । अच्छ । त्वम् । हि । धीभिः । दयसे । वि । वाजान् ॥ ४ ॥

हे इन्द्र त्वत्प्रसादात् आपश्चित् आप. स्तय्यो न गावः स्तय्यो वशा गाव इव प्युः वर्धन्ताम् । अप्रसूता गावो मांसला भवन्ति हि । ते तव जरितार. स्तोत्राश्च ऋतम् उदकं नक्षत्रं व्याप्नुवन् । अपि च त्वं नः अस्मान् नियुतः वायुर्न वायुरिव अच्छ याहि अभियाहि । त्वं हि धीभिः प्रज्ञाभिः कर्मभिर्वा वाजान् अज्ञानि वि दयसे स्तोत्रभ्यः प्रयच्छसि ॥

१. ज-ऐरत प्रेरितवन्तः । २. त-व्याप्तवान् । ३. त-न-भ-श-स्व जीवितम् । ४. ख-भ-सेव्यमिन्द्रम् । ५. ख-अप्रतिद्वन्द्वानि, झ-प्रतिद्वन्द्वानि, न-भ-इति द्वन्द्वानि ।

ते त्वा मदा इन्द्र मादयन्तु शुष्मिणं तुविराधसं जरित्रे ।

एको देवत्रा दयसे हि मर्तानस्मिञ्छूर सर्वने मादयस्व ॥ ५ ॥

ते । त्वा । मदाः । इन्द्र । मादयन्तु । शुष्मिणम् । तुविराधसम् । जरित्रे ।

एकः । देवत्रा । दयसे । हि । मर्तान् । अस्मिन् । शूर । सर्वने । मादयस्व ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वां ते एते मदाः मदकराः सोमाः मादयन्तु । अपि च जरित्रे स्तोत्रे शुष्मिणं बलवन्तं तुविराधसं बहुधनं पुत्रं प्रयच्छतीति शेषः । हे शूर त्वं देवत्रा देवेषु एकः एव मर्तान् मनुष्यान् दयसे हि । दयतिरनुकम्पार्थः । अस्मिन् सवने यज्ञे मादयस्व ॥

एवेदिन्द्रं वृषणं वज्रबाहुं वसिष्ठासो अभ्यर्चन्त्यकैः ।

स नः स्तुतो वीरवद्भातु गोमधूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

एव । इत् । इन्द्रम् । वृषणम् । वज्रबाहुम् । वसिष्ठासः । अभि । अर्चन्ति । अकैः ।

सः । नः । स्तुतः । वीरवत् । धातु । गोमत् । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥

वसिष्ठासः वसिष्ठाः वज्रबाहुं वज्रकल्पबाहुं वृषणं कामानां वर्धितारम् इन्द्रम् एवेत् उक्तेन प्रकारेणैव अकैः अर्चनीयैः स्तोत्रैः अभ्यर्चन्ति अभिपूजयन्ति । स्तुत स. इन्द्रः नः अस्मभ्यं वीरवत् पुत्रादियुक्तं गोमत् गोयुक्तं च धनं धातु ददातु । स्पष्टमन्यत् ॥ ७ ॥

‘ योनिष्ट इन्द्र सदाने अकारि ’ इति षट्चं सप्तमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । अनुक्रम्यते च—‘ योनिः ’ इति । महाव्रते निष्केवल्य एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—‘ योनिष्ट इन्द्र सदाने अकारीत्येतस्य चतस्रः शस्त्वोत्तमासुपसंतत्योपोत्तमया परिदधाति ’ (ऐ. आ. ५. ३. १) इति ॥

योनिष्ट इन्द्र सदाने अकारि तमा नृभिः पुरुहूत प्र याहि ।

असो यथा नोऽविता वृधे च ददो वसूनि ममदश्च सोमैः ॥ १ ॥

योनिः । ते । इन्द्र । सदाने । अकारि । तम् । आ । नृभिः । पुरुहूत । प्र । याहि ।

असः । यथा । नः । अविता । वृधे । च । ददः । वसूनि । ममदः । च । सोमैः ॥ १ ॥

हे इन्द्र ते तव सदाने सदानार्थं योनिः स्थानम् अकारि । हे पुरुहूत नृभिः मरुद्भिः सार्वं तं योनिम् आ प्र याहि । नः अस्माकं यथा अविता रक्षिता अस भवसि नोऽस्माकं वृधे वर्धनाय च असः । तथा च वसूनि ददः अस्मभ्यं देहि । सोमैः अस्मदीयैः ममदः मादयस्व च ॥

गृभीतं ते मन इन्द्र द्विबर्हीः सुतः सोमः परिषिक्ता मधूनि ।

विसृष्टधेना भरते सुवृक्तिरियमिन्द्रं जोहुवती मनीषा ॥ २ ॥

गृभीतम् । ते । मनः । इन्द्र । द्विऽबर्ही । सुतः । सोमः । परिऽसिक्ता । मधूनि ।

विसृष्टऽधेना । भरते । सुऽवृक्तिः । इयम् । इन्द्रम् । जोहुवती । मनीषा ॥ २ ॥

हे ^१इन्द्र ^२द्विबर्हीः । षष्ठ्यर्थे प्रथमा । द्विबर्हसो द्वयोः स्थानयोः^१ परिवृढस्य ^३वृत्ते तव ^४मनः ^५गृभीतम् अस्माभिः परिगृहीतम् । ^६सोमः च ^७सुतः अभिपुतः । ^८मधूनि च ^९परिषिक्ता पात्रेषु परिषिक्तानि । ^{१०}विसृष्टधेना विसृष्टजिह्वा मध्यमस्वरेणोच्चार्यमाणा ^{११}सुवृक्तिः सुसमाप्तिः ^{१२}इयं ^{१३}मनीषा स्तुतिः ^{१४}इन्द्रं ^{१५}जोहुवती भृशमाह्वयन्ती ^{१६}भरते संश्रियते च ॥

आ नो दिव आ पृथिव्या ऋजीषिन्निदं बर्हिः सोमपेयाय याहि ।

वहन्तु त्वा हरयो मध्वश्चमाङ्गुषमच्छा तवसं मदाय ॥ ३ ॥

आ । नः । दिवः । आ । पृथिव्याः । ऋजीपिन् । इदम् । बर्हिः । सोमऽपेयाय । याहि ।

वहन्तु । त्वा । हरयः । मध्वश्चम् । आङ्गुषम् । अच्छा । तवसम् । मदाय ॥ ३ ॥

हे ^१ऋजीपिन् इन्द्र ^२नः अस्माकम् ^३इदं ^४बर्हिः इमं यज्ञं ^५सोमपेयाय ^६दिवः स्वर्गात् ^७आ ^८याहि आगच्छ । ^९पृथिव्याः अन्तरिक्षाच्च । ‘आपः पृथिवी’ इत्यन्तरिक्षनामसु पाठात् । ^{१०}आ ^{११}याहि । अपि च ^{१२}तवसं प्रवृद्धं बलवन्तं वा ^{१३}मध्वश्चं मदभिमुखं ^{१४}त्वा त्वाम् ^{१५}आङ्गुषं स्तोत्रम् ^{१६}अच्छ अभि ^{१७}मदाय मदार्थं ^{१८}हरयः अश्वाः ^{१९}वहन्तु ॥

आ नो विश्वाभिरूतिभिः सजोषा ब्रह्म जुषाणो हर्यश्च याहि ।

वरीवृजत्स्थविरेभिः सुशिप्रास्मे दध्वृषणं शुष्ममिन्द्र ॥ ४ ॥

आ । नः । विश्वाभिः । ऊतिभिः । सजोषाः । ब्रह्म । जुषाणः । हरिऽअश्च । याहि ।

वरीवृजत् । स्थविरेभिः । सुऽशिप्रा । अस्मे इति । दधत् । वृषणम् । शुष्मम् । इन्द्र ॥ ४ ॥

हे ^१हर्यश्च हरिनामकाश्च ^२सुशिप्रा शोभनहनो ^३इन्द्र ^४विश्वाभिः सर्वाभिः ^५ऊतिभिः रक्षाभिः ^६सजोषा संगतः ^७स्थविरेभिः वृद्धैर्मरुद्भिः सह ^८वरीवृजत् शत्रून् भृशं हिसम् ^९अस्मे अस्मभ्यं ^{१०}वृषणं कामानां वर्षितारं ^{११}शुष्मं बलवन्तं पुत्रं ^{१२}दधत् प्रयच्छन्^२ ^{१३}ब्रह्म स्तोत्रं ^{१४}जुषाणः सेवमानः ^{१५}नः अस्मान् ^{१६}आ ^{१७}याहि ॥

एष स्तोमो मह उग्राय वाहे धुरीऽवात्यो न वाजयन्नाधायि ।

इन्द्र त्वायमर्क ईहे वसूनां दिवीव द्यामधि नः श्रोमतं धाः ॥ ५ ॥

एषः । स्तोमः । मह । उग्राय । वाहे । धुरिऽईव । अत्यः । न । वाजयन् । अधायि ।

इन्द्र । त्वा । अयम् । अर्कः । ईहे । वसूनाम् । दिविऽईव । द्याम् । अधि । नः । श्रोमतम् । धाः ॥ ५ ॥

^१महे महते ^२उग्राय उद्गूर्णाय ओजस्विने वा ^३वाहे विश्वस्य वोढू इन्द्राय ^४धुरीव रथस्य ^५अत्यो ^६न अश्च इव ^७वाजयन् बलं कुर्वन् ^८एष ^९स्तोमः ^{१०}अधायि व्यधायि । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । हे ^{११}इन्द्र यं त्वाम् ^{१२}अयमर्कं स्तोता ^{१३}वसूनां वसूनि धनानि ^{१४}ईहे याचते स त्वं ^{१५}नः अस्मासु ^{१६}द्यां ^{१७}दिवीव ^{१८}श्रोमतं श्रवणीयमन्नं पुत्रं वा ^{१९}अधि ^{२०}धाः अधिधेहि ॥

१. श-स्थानयो । तथा च निरुक्त-‘परिवृढो मध्यमे च स्थाने उत्तमे च’ (निर. ६. १७) ।

२. श-प्रयच्छंस्त्वम् ।

शतम् । ते । शिप्रिन् । ऊतयः । सुदसे । सहस्रम् । शंसाः । उत । रातिः । अस्तु ।
जहि । वधः । वनुपः । मर्त्यस्य । अस्मे इति । बुध्नम् । अधि । रत्नम् । च । धेहि ॥३॥

हे शिप्रिन् उष्णीषिन्निन्द्र वते त्वदीया. वशतं बह्वय. वऊतयः रक्षा. वसुदासे शोभनदानाय
मह्यं सन्तु । वसहस्र वशंसाः शंसनीयाः कामाश्च सन्तु । वउत अपि च वराति. धनम् वअस्तु ।
वनुष. हिसकस्य वमर्त्यस्य ववधः हिसासाधनमायुधं च वजहि । अपि च वअस्मे वअधि अस्मासु
वबुध्नं दीप्तिमदन्नं यशो वा वरत्नं वच धेहि । तथा च यास्क.—‘ बुध्नं द्योततेर्यशो वान्नं वा । अस्मे
बुध्नमधि रत्नं च धेहि । अस्मासु बुध्नं च रत्नं च धेहि ’ (निरु ५. ५) इति ॥

त्वावतो हीन्द्र क्रत्वे अस्मि त्वावतोऽवितुः शूर रातौ ।

विश्वेदहानि तविषीव उग्रं ओकः कृणुष्व हरिवो न मर्धीः ॥ ४ ॥

त्वावतः । हि । इन्द्र । क्रत्वे । अस्मि । त्वावतः । अवितुः । शूर । रातौ ।

विश्वो । इत् । अहानि । तविषीवः । उग्र । ओकः । कृणुष्व । हरिवः । न । मर्धीः ॥४॥

हे इन्द्र त्वावत त्वत्सदृशस्य क्रत्वे कर्मणे अस्मि भवामि वहि । हे शूर अवितु
विश्वस्य रक्षितुः त्वावतः त्वत्सदृशस्य रातौ दाने चास्मीति शेषः । हे तविषीवः बलवन् उग्र
ओजस्विन्निन्द्र^१ विश्वेत् विश्वान्येव अहानि ओक. अस्माकं स्थानं कृणुष्व कुरु । हे हरिवः
हरिवन् न मर्धी. अस्माकं हिस्याः ॥

कुत्सा एते हर्यश्वाय शूषमिन्द्रे सहो देवजृत्तमियानाः ।

सत्रा कृधि सुहना शूर वृत्रा वयं तरुत्राः सनुयाम वाजम् ॥ ५ ॥

कुत्साः । एते । हरिऽअश्वाय । शूषम् । इन्द्रे । सहः । देवऽजृत्तम् । इयानाः ।

सत्रा । कृधि । सुहना । शूर । वृत्रा । वयम् । तरुत्राः । सनुयाम । वाजम् ॥ ५ ॥

एते वयं वसिष्ठा. वहर्यश्वाय हरिनामकाश्वायेन्द्राय वशूषं सुखकर स्तोत्रं कुत्साः कुर्वाणा. ।
करोतेः कुत्सशब्दनिष्पत्तिः । इन्द्रे देवजृत्तं देवैः प्रेरितं सहः बलम् इयाना. याचमानाः वतरुत्रा.
दुर्गाणि तीर्णाः सन्तः वाजं बलं सनुयाम लभेमहि । अपि च हे शूर वृत्रा वृत्राणि शत्रून्
सुहना हन्तुं सुशकानि सत्रा सर्वदा कृधि कुरु ॥

एवा न इन्द्र वार्यस्य पूर्धि प्र ते महीं सुमतिं वैविदाम ।

इषं पिन्व मघवद्भ्यः सुवीरां यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

एव । नः । इन्द्र । वार्यस्य । पूर्धि । प्र । ते । महीम् । सुऽमतिम् । वैविदाम ।

इषम् । पिन्व । मघवत्ऽभ्यः । सुऽवीराम् । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥६॥

इयं व्याख्यातचरा ॥ ॥ ९ ॥

‘ न सोम इन्द्रम् ’ इति पञ्चमं नवमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुक्रम्यते—
‘ न सोमः पञ्च ’ इति । महाव्रत उक्तो विनियोगः ॥

१. श-तेजस्विन्निन्द्र ।

न सोम इन्द्रमसुतो ममाद् नाब्रह्माणो मघवानं सुतासः ।

तस्मा उक्थं जनये यज्जुजोषन्नृवन्नवीयः शृणवद्यथा नः ॥ १ ॥

न । सोमः । इन्द्रम् । असुतः । ममाद् । न । अब्रह्माणः । मघवानम् । सुतासः ।

तस्मै । उक्थम् । जनये । यत् । जुजोषत् । नृवत् । नवीयः । शृणवत् । यथा । नः ॥ १ ॥

वमघवानं धनवन्तम् । इन्द्रम् । असुतः नाभिषुतः । सोमः । न । ममाद् न तर्पयति । सुतासः अभिषुता अपि सोमाः । अब्रह्माणः स्तोत्रहीनाः । न ममदुः । ममाद् इत्येतदाख्यातं बहुवचनान्ततया विपरिणतं सद्वा संबध्यते । अत एव त्रिवृषि सवनेषु पावमानैः स्तोत्रैः स्तुता एव सोमा हूयन्ते । अपि च नः अस्मदीयं यत् । उक्थम् इन्द्रः । जुजोषत् सेवेत यथा च नृवत् राजेवादरेण । शृणवत् शृणुयात् तथा । नवीयः नवतरम् । उक्थं शस्त्रं । तस्मै इन्द्राय । जनये । पठामीत्यर्थः ॥

उक्थउक्थे सोम इन्द्रं ममाद नीथेनीथे मघवानं सुतासः ।

यदी सबाधः पितरं न पुत्राः समानदक्षा अवसे हवन्ते ॥ २ ॥

उक्थेऽउक्थे । सोमः । इन्द्रम् । ममाद् । नीथेऽनीथे । मघवानम् । सुतासः ॥

यत् । ईम् । सबाधः । पितरम् । न । पुत्राः । समानदक्षाः । अवसे । हवन्ते ॥ २ ॥

यत् यस्मात् । उक्थेऽउक्थे शस्त्रेशस्त्रे क्रियमाणे । सोमः । मघवानम् । इन्द्रं । ममाद् मादयति । नीथेनीथे स्तोत्रेस्तोत्रे क्रियमाणे । सुतासः अभिषुताः सोमाः मादयन्ति तस्मात् । ईम् एनमिन्द्रं । सबाधः परस्परं मिलिताः । समानदक्षा समानोत्साहा ऋत्विजः । पुत्राः । पितरं । न । पितरमिव । अवसे तर्पणाय स्वरक्षणाय वा । हवन्ते । शस्त्रैः स्तोत्रैश्च स्तुवन्ति ॥

चकार ता कृणवन्नूनमन्या यानि ब्रुवन्ति वेधसः सुतेषु ।

जनीरिव पतिरेकः समानो नि मामृजे पुर इन्द्रः सु सर्वाः ॥ ३ ॥

चकार । ता । कृणवत् । नूनम् । अन्या । यानि । ब्रुवन्ति । वेधसः । सुतेषु ।

जनीःऽइव । पतिः । एकः । समानः । नि । मामृजे । पुरः । इन्द्रः । सु । सर्वाः ॥ ३ ॥

वेधसः स्तोत्राणां विधातारः । सुतेषु सोमेष्वभिषुतेषु । यानि कर्माणि । ब्रुवन्ति तानि वृत्रवधादीनि कर्माणीन्द्र पूर्वस्मिन् काले । चकार । नूनं संग्रह्यपि । अन्या अन्यानि कर्माणि । कृणवत् कुर्यात् । अपि च सः । इन्द्रः । सर्वाः । पुरः शत्रुनगरीः । समानः समवृत्तिः । एकः । असहायः । पतिः । जनीरिव जाया इव । नि । मामृजे सम्यक् शोधयेत् ॥

एवा तमाहुत शृण्व इन्द्र एको विभक्ता तरणिर्मघानाम् ।

मिथस्तुरं ऊतयो यस्य पूर्वीरस्मे भद्राणि सश्वत प्रियाणि ॥ ४ ॥

एव । तम् । आहुः । उत । शृण्वे । इन्द्रः । एकः । विऽभक्ता । तरणिः । मघानाम् ।
मिथःऽतुरः । ऊतयः । यस्य । पूर्वीः । अस्मे इति । भद्राणि । सश्रुत । प्रियाणि ॥ ४ ॥

यस्य इन्द्रस्य मिथः परस्परं तुरः बाधमानाः संश्लिष्टा वा पूर्वी. पूर्वो बह्वयः ऊतय. रक्षा. सन्ति तम् एव एवमुक्तगुणम् आहुः पूर्वं ऋषयः । उत अपि चाद्यापि स. इन्द्रः मघानां मंहनीयानां धनानां विभक्ता दाता इति तरणि आपदस्तारयितेति शृण्वे श्रूयते । तस्य च प्रसादात् अस्मे अस्मान् प्रियाणि भद्राणि कल्याणानि सश्रुत सेवन्ताम् ॥

एवा वसिष्ठ इन्द्रमूतये नृन्कृष्टीनां वृषभं सुते गृणाति ।

सहस्रिण उप नो माहि वाजान्ययं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

एव । वसिष्ठः । इन्द्रम् । ऊतये । नृन् । कृष्टीनाम् । वृषभम् । सुते । गृणाति ।
सहस्रिणः । उप । नः । माहि । वाजान् । ययम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥

वसिष्ठ नृन् गृणात् । षष्ठ्यर्थे द्वितीया । ऊतये रक्षायै कृष्टीनां प्रजानां वृषभं कामानां वर्धितारम् इन्द्रम् एव एवं पूर्वोक्तप्रकारेण गृणाति स्तौति । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । हे इन्द्र न. अस्मभ्यं सहस्रिणः सहस्रसंख्याकान् वाजान् अन्नानि उप माहि । प्रयच्छेत्त्यर्थः । स्पष्ट-मन्यत् ॥ ॥ १० ॥

‘ इन्द्रं नरः ’ इति पञ्चचं दशमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘ इन्द्रं नरः ’ इत्यनुक्रान्ताम् । महाव्रते निष्केवल्य एतत्सूक्तमुक्तं तृतीयत्वेन । ऐन्द्रे पशौ वपापुरोडाशहविषामाद्यास्तिस्र क्रमेणानु-वाक्याः । सूत्रितं च—‘ इन्द्रं नरो नेमधिता हवन्त इत्युहं नो लोकमनु नेपि विद्वान् ’ (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

इन्द्रं नरो नेमधिता हवन्ते यत्पार्या युनजते धियस्ताः ।

शूरो नृषाता शर्वसश्चकान आ गोमति व्रजे भज त्वं नः ॥ १ ॥

इन्द्रम् । नरः । नेमऽधिता । हवन्ते । यत् । पार्याः । युनजते । धिर्यः । ताः ।
शूरः । नृऽसाता । शर्वसः । चकानः । आ । गोऽमति । व्रजे । भज । त्वम् । नः ॥ १ ॥

यत् यदा पार्याः युद्धभरणनिमित्ता. ता. प्रसिद्धा. धियः कर्माणि युनजते प्रयुज्यन्ते तदा नरः नेतारः यम् इन्द्रं नेमधिता नेमधितौ संग्रामे हवन्ते ह्वयन्ति सः त्वं शूरः नृषाता नृणां संभक्ता च शर्वसः बलस्य बलं चकान. कामयमानश्च सन् गोमति व्रजे गोष्ठे गोसमूहे नः अस्मान् आ भज प्रापय ॥

१. ज्ञ-इति तिस्र उरुम् । २. ख-ज्ञ-न-भ-श-‘ तदा नरो नेतारो यमिन्द्र हवन्ते, त-य-नेमधिता नेमधितौ संग्रामे नर कर्मणा नेतार इन्द्र हवन्त आह्वयन्तीत्यर्थः । यमिन्द्र हवन्ते । ३. ख-ज्ञ-भ-श-‘ गोमति. .प्रापय ’ नास्ति, घ- न अस्माकं गोमति गोकुक्ते व्रजे गोष्ठे गोष्ठमाभज सरक्ष, ज्ञ-गोमति गावः सन्त्यस्मिन्निति गोमत् तस्मिन् व्रजे गोष्ठे समूहे नोऽस्मानाभज प्रापय, त-गोमति गावः सन्त्यस्मिन्निति गोमत् व्रजे गोष्ठे समूहे नोऽस्माना भज प्रापय, य-गोमति व्रजे नोऽस्माना भज देहीत्यर्थः ।

य इन्द्र शुष्मो मघवन्ते अस्ति शिक्षा सखिभ्यः पुरुहूत नृभ्यः ।

त्वं हि दृळ्हा मघवन्विचेता अपा वृधि परिवृतं न राधः ॥ २ ॥

यः । इन्द्र । शुष्मः । मघऽवन् । ते । अस्ति । शिक्ष । सखिऽभ्यः । पुरुऽहूत । नृऽभ्यः ।
त्वम् । हि । दृळ्हा । मघऽवन् । विऽचेताः । अप । वृधि । परिऽवृतम् । न । राधः ॥ २ ॥

हे पुरुहूत बहुभिराहूत इन्द्र ते तव ययः शुष्म बलम् अस्ति तं शुष्मं सखिभ्यः
स्तोतृभ्यः नृभ्यः शिक्ष देहि । अपि च हे मघवन् हि यस्मात् दृळ्हा दृढानि । पुरा^१ द्वाराणि^१
विभेदिष्येति शेषः । तस्मात् सः त्वं विचेताः विविक्तप्रज्ञः सन् परिवृतं तिरोहितं राधः धनम्
अप वृधि अस्मभ्यमपवृणु । न इति संप्रत्यये ॥

इन्द्रो राजा जगतश्चर्षणीनामधि क्षमि विषुरूपं यदस्ति ।

ततो ददाति दाशुषे वसूनि चोदद्राध उपस्तुतश्चिद्वार्क ॥ ३ ॥

इन्द्रः । राजा । जगतः । चर्षणीनाम् । अधि । क्षमि । विषुऽरूपम् । यत् । अस्ति ।
ततः । ददाति । दाशुषे । वसूनि । चोदत् । राधः । उपऽस्तुतः । चित् । अर्वाक् ॥ ३ ॥

स.^२ इन्द्रः जगतः जङ्गमस्य पश्चादेर्यतः राजा ईश्वरो भवति चर्षणीनां मनुष्याणां च
राजा भवति अधि क्षमि क्षमायां विषुरूपं नानारूपं यत् धनम् अस्ति तस्यापि राजा भवति
ततः दाशुषे यजमानाय वसूनि धनानि ददाति । स इन्द्रोऽस्माभिः उपस्तुतः एव सन्
राध धनम् अर्वाक् अस्मदभिमुखं चोदत् प्रेरयतु ॥

नू चिन्न इन्द्रो मघवा सहृती दानो वाजं नि यमते न ऊती ।

अनूना यस्य दक्षिणा पीपाय वामं नृभ्यो अभिवीता सखिभ्यः ॥ ४ ॥

नू । चित् । नः । इन्द्रः । मघऽवा । सऽहृती । दानः । वाजम् । नि । यमते । नः । ऊती ।
अनूना । यस्य । दक्षिणा । पीपाय । वामम् । नृऽभ्यः । अभिऽवीता । सखिऽभ्यः ॥ ४ ॥

मघवा धनवान् दानः ददानः सः इन्द्रः नः अस्माकं सहृती सहृत्वा मरुद्भिः सहाह्वानेन
वाजम् अन्नं न अस्मभ्यं ऊती उत्तै रक्षायै नू चित् क्षिप्रमेव नि यमते प्रयच्छतु । यस्य
इन्द्रस्य अनूना संपूर्णा अभिवीता अभिप्राप्ता दक्षिणा दानं सखिभ्यः स्तोतृभ्यः नृभ्यः वामं
वननीयं धनं पीपाय दोग्धि ॥

नू इन्द्र राये वरिवस्कृधी न आ ते मनो ववृत्याम मघाय ।

गोमदश्चावद्रथवद्रचन्तो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

नू । इन्द्र । राये । वरिवः । कृधि । नः । आ । ते । मनः । ववृत्याम् । मघाय ।
गोऽमत् । अश्वऽवत् । रथऽवत् । व्यन्तः । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र वनः अस्मभ्यं वराये धनप्राप्तये नु क्षिप्रं वरिव. धनम् । 'वेदो वरिव' इति धननामसु पाठात् । त्वं वृद्धिं देहि । वयं ते तव मनः मघाय मंहनीयाय स्तुत्या आ ववृत्त्याम आवर्तयाम । स्पष्टमन्यत् ॥ ११ ॥

'ब्रह्मा ण इन्द्र' इति पञ्चमैकादशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । 'ब्रह्मा ण.' इत्यनुक्रान्तम् । महाव्रते निष्केवल्ये पञ्चमत्वेनास्य सूक्तस्य विनियोग उक्तः । अष्टमेऽहनि प्रउगशस्त्र आद्यस्तृच ऐन्द्र (आश्च श्रौ ८ १०) ॥

ब्रह्मा ण इन्द्रोप याहि विद्वानर्वाञ्चस्ते हरयः सन्तु युक्ताः ।

विश्वे चिद्धि त्वा विहवन्त मर्ता अस्माकमिच्छन्तु हि विश्वमिन्व ॥ १ ॥

ब्रह्मा । न । इन्द्र । उप । याहि । विद्वान् । अर्वाञ्चः । ते । हरयः । सन्तु । युक्ताः ।

विश्वे । चित् । हि । त्वा । विहवन्त । मर्ताः । अस्माकम् । इत् । शृणुहि । विश्वम् । इन्व । ॥ १ ॥

हे इन्द्र त्वं विद्वान् जानन् वनः अस्माकं ब्रह्म स्तोत्रं उप याहि । ते तव हरयः अश्वाश्च अर्वाञ्चः अस्मदभिमुखाः युक्ताः सन्तु । हे विश्वमिन्व विश्वप्रीणयितरिन्द्र त्वा त्वां विश्वे सर्वे मर्ताः मनुष्याः चित् हि यद्यपि विहवन्त पृथग्हवन्ते तथापि अस्माकमिच्छन्तु अस्माकमेव हवं शृणुहि शृणु ॥

हवै त इन्द्र महिमा व्यानद् ब्रह्म यत्पासि शवसिन्ऋषीणाम् ।

आ यद्वज्रं दधिषे हस्ते उग्र घोरः सन्क्रत्वा जनिष्ठा अर्षाब्धः ॥ २ ॥

हवम् । ते । इन्द्र । महिमा । वि । आनद् । ब्रह्मा । यत् । पासि । शवसिन् । ऋषीणाम् ।

आ । यत् । वज्रम् । दधिषे । हस्ते । उग्र । घोरः । सन् । क्रत्वा । जनिष्ठाः । अर्षाब्धः ॥ २ ॥

हे शवसिन् बलवन् इन्द्र यत् यदा ऋषीणां ब्रह्म स्तोत्रं पासि रक्षसि । स्तोत्रस्य रक्षणं नाम फलप्रदानम् । तदा ते तव महिमा हवं हवः स्तोता तं व्यानद् व्याप्नोतु । हे उग्र ओजस्विन्द्र यत् यदा हस्ते पाणौ वज्रम् आ दधिषे धारयसि तदा क्रत्वा शत्रुवधादिना कर्मणा घोरः सन् अर्षाब्धः शत्रुभिरनभिभूत जनिष्ठाः अजनिष्ठाः अभवः ॥

तव प्रणीतीन्द्र जोहुवानान्तं यन्नृन् रोदसी निनेथ ।

महे क्षत्राय शर्वसे हि जज्ञेऽतूतुजि चित्तूतुजिरशिश्नत् ॥ ३ ॥

तव । प्रणीती । इन्द्र । जोहुवानान् । सम् । यत् । नृन् । न । रोदसी इति । निनेथ ।

महे । क्षत्राय । शर्वसे । हि । जज्ञे । अतूतुजिम् । चित् । तूतुजिः । अशिश्नत् ॥ ३ ॥

हे इन्द्र यत् यस्त्वं तव प्रणीती प्रणीत्या प्रणयनेन जोहुवानान् भृशं स्तुवतः नृन् रोदसी द्वावापृथिव्यौ सं निनेथ संगमयसि । दिवि पृथिव्यां च स्तोतुन् प्रतिष्ठापयसीत्यर्थः । स त्वं महे महते क्षत्राय धनाय । 'रथि. क्षत्रम्' इति धननामसु पाठात् । शर्वसे बलाय च ।

१. ख-न-भ-प्रदानम् । २. ख-व्याप्नोति । ३. ख-ज्ञ-त-न-भ-प्रतिष्ठापयतीत्यर्थः ; श-प्रति-ष्ठापयन्तीत्यर्थः ।

यजमानेभ्यो महद्धनं बलं च दातुमित्यर्थः । वज्रे जज्ञिषे । वहि इति हेत्वर्थे । यत् एवमतः कारणात्
वत्तुजिम् अदातारमयजमानं वत्तुजिः दाता यजमानः वशिञ्जत् । श्रथतिर्हिसाकर्मा । तस्मा-
ल्लडर्थे लुङ् । हिनस्ति । वचित् इत्येवकारार्थे ॥

एभिर्न इन्द्रार्हभिर्दशस्य दुर्मित्रासो हि क्षितयः पवन्ते ।

प्रति यच्चष्टे अनृतमनेना अव द्विता वरुणो मायी नः सात् ॥ ४ ॥

एभिः । नः । इन्द्र । अहभिः । दशस्य । दुःसित्रासः । हि । क्षितयः । पवन्ते ।

प्रति । यत् । चष्टे । अनृतम् । अनेनाः । अव । द्विता । वरुणः । मायी । नः । सात् ॥ ४ ॥

हे इन्द्र इदुर्मित्रासः दुष्टमित्रभूता^१ बाधकाः वक्षितयः जनाः पवन्ते अभिगच्छन्ति । पवति-
र्गतिकर्मा । तेभ्यो धनमाच्छिद्य नः अस्मभ्यम् एभिः सास्विकैः अहभिः अहोभिः दशस्य देहि ।
किञ्च अनेनाः एनसां निहन्ता मायी प्रज्ञावान् वरुणः यत् अनृतं नः अस्मासु प्रति
चष्टे अभिपश्यति तदनुतं हे इन्द्र त्वत्प्रसादात् द्विता द्विधा अव सात् अवस्थतु विमोचयतु ।
तथा च यास्कः—‘स्यतिरूपसृष्टो विमोचने’ (निरु १. १७) इति ॥

वोचेमेदिन्द्रं मघवानमेनं महो रायो राधसो यददन्नः ।

यो अर्चतो ब्रह्मकृतिमविष्टो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

वोचेम । इत् । इन्द्रम् । मघवानम् । एनम् । महः । रायः । राधसः । यत् । ददत् । नः ।

यः । अर्चतः । ब्रह्मकृतिम् । अविष्टः । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥

यत् य इन्द्रः महः महतः राधसः संराधकस्य रायः धनस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी । संरा-
धकं महद्धनं नः अस्मभ्यं ददत् प्रायच्छत् यः चेन्द्रः अर्चतः स्तुवतः ब्रह्मकृति क्रियमाणं ब्रह्म
स्तोत्रम् अविष्टः अतिशयेन रक्षिता गन्ता भवति तम् एनं मघवानं धनवन्तम् इन्द्रं वोचे-
मेत् स्तुवैव । स्पष्टमन्यत् ॥ ॥ १२ ॥

‘अयं सोम इन्द्र’ इति पञ्चर्चं द्वादशं सूक्तं वसिष्ठस्थार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘अयं सोम’
इत्यनुक्रान्तम् । व्यूढे दशरात्रे नवमेऽहनि ‘अयं सोम इन्द्र’ इति प्रउगशस्त्र ऐन्द्रस्तुतः । सूत्रितं
च—‘अयं सोम इन्द्र तुभ्यं सुन्व आ तु प्र ब्रह्माणः’ (आश्व. श्रौ. ८. ११) इति । षोडशिशस्त्रे
‘ब्रह्मन्वीर’ इत्येषा त्रिष्टुप् । सूत्रितं च—‘ब्रह्मन्वीर ब्रह्मकृतिं जुषाण इति त्रिष्टुप्’ (आश्व. श्रौ.
६. २) इति ॥

अयं सोम इन्द्र तुभ्यं सुन्व आ तु प्र याहि हरिस्तदोकाः ।

पिबा त्वस्य सुषुतस्य चारोर्ददौ मघानि मघवन्नियानः ॥ १ ॥

अयम् । सोमः । इन्द्र । तुभ्यम् । सुन्वे । आ । तु । प्र । याहि । हरिऽवः । तत्ऽओकाः ।

पिब । तु । अस्य । सुऽसुतस्य । चारोः । ददः । मघानि । मघऽवन् । इयानः ॥ १ ॥

हे ^१इन्द्र ^२तुभ्यं त्वदर्शम् ^३अयम् एवः ^४सोम ^५सुन्वे अभिषुतोऽभवत् । हे ^६हरिवः ^७हरिव-
न्निन्द्र ^८तदोकाः । सवनीयो^९ यस्यासौ तदोका । ^{१०}तु क्षिप्रम् ^{११}आ ^{१२}प्र ^{१३}याहि । ^{१४}सुषुतस्य ^{१५}सम्य-
गभिषुतस्य ^{१६}चारोः शोभनस्य ^{१७}अस्य सोमस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी । सम्यगभिषुतं शोभनमित्यर्थः ।
^{१८}तु क्षिप्रं ^{१९}पिब च । अपि च हे ^{२०}मघवन् ^{२१}इयानः उपगम्यमानो याच्यमानो वा त्वं ^{२२}मघानि
घनानि ^{२३}ददः अस्मभ्यं देहि ॥

ब्रह्मन्वीर ब्रह्मकृतिं जुषाणोऽर्वाचीनो हरिभिर्याहि तूर्यम् ।

अस्मिन्नु षु सर्वने मादयस्वोप ब्रह्माणि शृणव इमा नः ॥ २ ॥

ब्रह्मन् । वीर । ब्रह्मऽकृतिम् । जुषाणः । अर्वाचीनः । हरिऽभिः । याहि । तूर्यम् ।

अस्मिन् । ऊँ इति । सु । सर्वने । मादयस्व । उप । ब्रह्माणि । शृणवः । इमा । नः ॥ २ ॥

हे ^१ब्रह्मन् ^२परिवृढ ^३वीर इन्द्र ^४ब्रह्मकृतिं क्रियमाणं ^५स्तोत्रं ^६जुषाणः ^७सेवमानः ^८अर्वाचीनः
अस्मदभिमुखः सन् ^९हरिभिः ^{१०}अश्वैः ^{११}तूर्यं ^{१२}क्षिप्रं ^{१३}याहि । ^{१४}अस्मिन्नु ^{१५}अस्मिन्नेव ^{१६}सर्वने ^{१७}यज्ञे ^{१८}सु ^{१९}सुष्टु
^{२०}मादयस्व च । ^{२१}नः ^{२२}अस्मदीयानि ^{२३}इमा ^{२४}इमानि ^{२५}ब्रह्माणि ^{२६}स्तोत्राणि च ^{२७}उप ^{२८}शृणवः ^{२९}उपशृणु ॥

का ते अस्त्यरंकृतिः सूक्तैः कदा नूनं ते मघवन्दाशेम ।

विश्वा मतीरा ततने त्वायाधा म इन्द्र शृणवो हवेमा ॥ ३ ॥

का । ते । अस्ति । अरंऽकृतिः । सुऽउक्तैः । कदा । नूनम् । ते । मघऽवन् । दाशेम ।

विश्वाः । मतीः । आ । ततने । त्वाऽया । अध । मे । इन्द्र । शृणवः । हवा । इमा ॥ ३ ॥

हे ^१इन्द्र ^२ते तव ^३सूक्तैः ^४अस्माभिः ^५क्रियमाणैः ^६स्तोत्रैः ^७अरंकृतिः ^८अलंकृतिः ^९का ^{१०}अस्ति
कीदृशी भवति । हे ^{११}मघवन् ^{१२}ते तव ^{१३}कदा ^{१४}नूनं ^{१५}कदा ^{१६}खलु ^{१७}दाशेम ^{१८}प्रीतिमुत्पादयेम । ^{१९}त्वाया
त्वत्कामनयैव ^{२०}विश्वाः ^{२१}मतीः ^{२२}सर्वाः ^{२३}स्तुतीः ^{२४}आ ^{२५}ततने ^{२६}करोमि । ^{२७}अध ^{२८}अतः ^{२९}कारणात् ^{३०}हे ^{३१}इन्द्र
^{३२}मे ^{३३}मदीयानि ^{३४}इमा ^{३५}इमानि ^{३६}हवा ^{३७}हवानि ^{३८}स्तोत्राणि ^{३९}शृणवः ^{४०}शृणु ॥

उतो घा ते पुरुष्या इदासुन्येषां पूर्वेषामशृणोः ऋषीणाम् ।

अधाहं त्वा मघवज्जोहवीमि त्वं न इन्द्रासि प्रमतिः पितेव ॥ ४ ॥

उतो इति । घ । ते । पुरुष्याः । इत् । आसन् । येषाम् । पूर्वेषाम् । अशृणोः । ऋषीणाम् ।

अध । अहम् । त्वा । मघऽवन् । जोहवीमि । त्वम् । नः । इन्द्र । असि । प्रऽमतिः । पिताऽईव ॥ ४ ॥

^१उत अपि च । ^२घ इति पूरणः । हे ^३मघवन् ^४येषां ^५पूर्वेषाम् ^६ऋषीणां ^७स्तुतीः ^८अशृणोः ^९ते
पूर्वं ऋषयः । ^{१०}पुरुष्याः ^{११}इत् पुरुषेभ्यो हिता एव ^{१२}आसन् । ^{१३}अध ^{१४}अतः ^{१५}अहं ^{१६}त्वा ^{१७}त्वां ^{१८}जोहवीमि
^{१९}भृशं ^{२०}स्तौमि । अपि च हे ^{२१}इन्द्र ^{२२}त्वं ^{२३}न ^{२४}अस्माकं ^{२५}पितेव ^{२६}जनक इव ^{२७}प्रमतिः ^{२८}बन्धुः ^{२९}असि ॥

वोचेमेदिन्द्रं मघवानमेनं महो रायो राधसो यददन्नः ।

यो अर्चतो ब्रह्मकृतिमविष्टो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

१. ख-सवनायः, घ-ज्ञ-त३-न-श-सेवनीयः, ज्ञ-तत् स सेवनीयः, त१-२-तत्सेवनीय, य-सवनी-
स्तदेव सः ।

वोचेम । इत् । इन्द्रम् । मघऽवानम् । एनम् । महः । रायः । राधसः । यत् । ददत् । नः ।
यः । अर्चतः । ब्रह्मऽकृतिम् । अविष्टः । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥

इयं व्याख्यातचरा ॥ ॥ १३ ॥

‘आ नो देव’ इति पञ्चच त्रयोदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभसैन्द्रम् । ‘आ नो देव’ इत्यनुक्रान्तम् । प्रथमे छन्दोमे प्रउगशस्त्रे ‘आ न’ इत्ययमैन्द्रस्तुच । सूच्यते हि—‘आ नो देव शवसा याहि शुष्मिन् प्र वो यज्ञेषु देवयन्तो अर्चन्’ (आश्व. श्रौ. ८. ९) इति ॥

आ नो देव शवसा याहि शुष्मिन्भवा वृध इन्द्र रायः अस्य ।

महे नृम्णाय नृपते सुवज्र महि क्षत्राय पौस्याय शूर ॥ १ ॥

आ । नः । देव । शवसा । याहि । शुष्मिन् । भव । वृधः । इन्द्र । रायः । अस्य ।

महे । नृम्णाय । नृपते । सुवज्र । महि । क्षत्राय । पौस्याय । शूर ॥ १ ॥

हे देव द्योतमान शुष्मिन् बलवान् इन्द्र नः अस्मान् शवसा बलेन सार्धम् आ याहि । अस्य अस्मभ्यं देयस्य रायः धनस्य वृधः वर्धयिता च भव । हे नृपते सुवज्र महे महते नृम्णाय बलाय च भव । ‘बाधो नृम्णम्’ इति बलनामसु पाठात् । हे शूर महि महते क्षत्राय शत्रूणां हिसकाय । क्षदिहिसाकर्मा । पौस्याय वीर्याय च भव ॥

हवन्त उ त्वा हव्यं विवाचि तनूषु शूराः सूर्यस्य सातौ ।

त्वं विश्वेषु सेन्यो जनेषु त्वं वृत्राणि रन्धया सुहन्तु ॥ २ ॥

हवन्ते । ऊँ इति । त्वा । हव्यम् । विवाचि । तनूषु । शूराः । सूर्यस्य । सातौ ।

त्वम् । विश्वेषु । सेन्यः । जनेषु । त्वम् । वृत्राणि । रन्धय । सुहन्तु ॥ २ ॥

हे इन्द्र हव्यं ह्रातव्यं एवा त्वां विवाचि विविधा वाचो यस्मिन् प्रादुर्भवन्ति तस्मिन् युद्धे शूराः पुरुषाः । तनूषु अङ्गेषु रक्षणीयासु सूर्यस्य सातौ संभजने । सरति गच्छतीत्यायुरत्र सूर्यो विवक्षितः । तस्य चिरकालं प्राप्त्यर्थं हवन्ते ह्वयन्ति । विश्वेषु सर्वेषु जनेषु त्वम् एव सेन्यः सेनाहोऽसि । अपि च त्वं वृत्राणि शत्रून् सुहन्तु सुहन्तुना वज्रेण रन्धय अस्मभ्यं वशीकुरु ॥

अहा यदिन्द्र सुदिना व्युच्छान्दधो यत्केतुमुपमं समत्सु ।

न्यग्निः सीददसुरो न होता हुवानो अत्र सुभगाय देवान् ॥ ३ ॥

अहा । यत् । इन्द्र । सुदिना । व्युच्छान् । दधः । यत् । केतुम् । उपमम् । समत्सु ।

नि । अग्निः । सीदत् । असुरः । न । होता । हुवानः । अत्र । सुभगाय । देवान् ॥ ३ ॥

हे इन्द्र यत् यदा अहा अहानि सुदिना सुदिनानि व्युच्छान् व्युच्छेयुः यत् यदा च समत्सु संग्रामेषु केतुं ज्ञानम् उपमम् अन्तिकं दधः धारये तदा असुरः बलवान् होता देवानामाह्वाता अग्निः सुभगाय अस्माकं शोभनधनप्राप्तये देवान् हुवान् ह्वयन् अत्र अस्मिन् यज्ञे नि षीदत् न्यसीदत् ॥

वयं ते त इन्द्र ये च देव स्तवन्त शूर ददतो मृधानि ।

यच्छा सूरिभ्य उपमं वरूथं स्वाभुवो जरणामश्वन्त ॥ ४ ॥

वयम् । ते । ते । इन्द्र । ये । च । देव । स्तवन्त । शूर । ददतः । मृधानि ।

यच्छा । सूरिभ्यः । उपमम् । वरूथम् । सुऽआभुवः । जरणाम् । अश्वन्त ॥ ४ ॥

हे देव शूर इन्द्र ते तव वयं वसिष्ठा. स्वभूता. । ये जना मदीयपुत्रपौत्रादयः मृधानि मंहनीयानि हवीषि ददतः प्रयच्छन्त स्तवन्त स्तुवन्ति ते अपि तव स्वभूताः । तेभ्य उभयेभ्य. सूरिभ्यः स्तोत्रेभ्यः उपमं श्रेष्ठं वरूथं गृहं यच्छ प्रयच्छ । अपि च त उभे स्वाभुवः सुसमृद्धाः सन्तः जरणां जराम् अश्वन्त प्राप्तुवन्तु ॥

वोचेमेदिन्द्रं मधवानमेनं महो रायो राधसो यददन्नः ।

यो अर्चतो ब्रह्मकृतिमविष्ठो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

वोचेमः । इत् । इन्द्रम् । मधवानम् । एनम् । महः । रायः । राधसः । यत् । ददत् । नः ।

यः । अर्चतः । ब्रह्मकृतिम् । अविष्ठः । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥

एषा सिद्धा ॥ ॥ १४ ॥

‘प्र व इन्द्राय’ इति द्वादशर्चं चतुर्दश सूक्तं वसिष्ठस्यार्षि गायत्रमैन्द्रम् । दशम्याद्यास्तिस्रो विराज. शिष्टा गायत्र्यः । तथा चानुकान्ते-‘प्र वो द्वादश गायत्रं त्रिविराळन्तम्’ इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । प्रथमे रात्रिपर्याये मैत्रावरुणशस्त्रे ‘प्र व इन्द्राय’ इत्याद्यस्तुचः स्तोत्रियः । सूत्रितं च-‘प्र व इन्द्राय मादनं प्र कृतान्यूजीषिणः’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति । अतिरात्रे प्रथमे पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे ‘वयमिन्द्र त्वायवोऽभि’ इत्यनुरूपस्तुचः । तथा च सूत्रितं-‘वयमिन्द्र त्वायवोऽभि वार्त्रहत्यायेत्युत्तमासुद्धरेत्’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति । चतुर्थेऽहनि माध्यदिनसवने होत्रकशस्त्र आरम्भणीयाभ्य ऊर्ध्वं वैराज एकस्तुच आहवनीयः । तदर्याः ‘प्र वो महे महिवृधे भरध्वम्’ इत्याद्यास्तिस्रः । सूत्रितं च-‘प्र वो महे महिवृधे भरध्वमिति चतस्रस्तिस्रश्च विराज.’ (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति ॥

प्र व इन्द्राय मादनं हर्यश्वाय गायत । सखायः सोमपात्रे ॥ १ ॥

प्र । वः । इन्द्राय । मादनम् । हरिऽअश्वाय । गायत । सखायः । सोमऽपात्रे ॥ १ ॥

हे सखायः वः यूयं हर्यश्वाय सोमपात्रे सोमानां पात्रे इन्द्राय मादनं मदकरं स्तोत्रं प्र गायत ॥

शंसेतुक्थं सुदानवे उत बुक्षं यथा नरः । चक्रुमा सत्यराधसे ॥ २ ॥

शंसः । इत् । उक्थम् । सुदानवे । उत । बुक्षम् । यथा । नरः । चक्रुम । सत्यराधसे ॥ २ ॥

उत अपि च हे स्तोतः सुदानवे शोभनदानाय सत्यराधसे सत्यधनायेन्द्राय उक्थं स्तोमं यथा नरः अन्ये स्तोतारः बुक्षं दीप्तेः साधनभूतं स्तोत्रं शंसन्ति तद्वत्त्वमपि शंस उच्चारय । इत् इति पूरणः । वयं च चक्रुम स्तोत्रं करवाम ॥

त्वं न इन्द्र वाजयुस्त्वं गव्युः शतक्रतो । त्वं हिरण्ययुर्वसो ॥ ३ ॥

त्वम् । न । इन्द्र । वाजयुः । त्वम् । गव्युः । शतक्रतो इति शतक्रतो ।

त्वम् । हिरण्ययुः । वसो इति ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं नः अस्माकं वाजयुः अन्नकामो भव । हे शतक्रतो त्वं नोऽस्माकं गव्युः गोकामो भव । हे वसो वासयितरिन्द्र त्वं हिरण्ययुः हिरण्यकामोऽपि भव । ' छन्दसि परेच्छा-
ग्रामपि दृश्यते क्यच् ' इति क्यच् ॥

वयमिन्द्र त्वायवोऽभि प्र णोनुमो वृषन् । विद्धी त्वस्य नो वसो ॥ ४ ॥

वयम् । इन्द्र । त्वायवः । अभि । प्र । नोनुमः । वृषन् ।

विद्धि । तु । अस्य । नः । वसो इति ॥ ४ ॥

हे वृषन् कामाना वर्षित इन्द्र त्वायव । त्वत्कामाः ' वयं वमिष्ठास्वाम् अभि प्र
णोनुम प्रकर्षेण स्तुम ' । हे वसो वासयितरिन्द्र अस्य इदमस्मदीय स्तोत्रं तु क्षिप्रं विद्धि
अवधारय ॥

मा नो निदे च वक्तवेऽर्यो रन्धीरराण्णे । त्वे अपि क्रतुर्मम ॥ ५ ॥

मा । नः । निदे । च । वक्तवे । अर्यः । रन्धीः । अराण्णे ।

त्वे इति । अपि । क्रतुः । मम ॥ ५ ॥

हे इन्द्र अर्यः स्वामी त्वं वक्तवे परुषवाक्यानां वक्त्रे निदे निन्दित्रे अराण्णे अदात्रे नः
अस्मान् मा रन्धीः वशं मा कार्षीः । अपि अपि च त्वे त्वयि मम क्रतुः मदीयं स्तोत्रलक्षणं
कर्म गच्छत्विति शेषः । अस्मदीयं स्तोत्रं भवञ्चित्ते प्रविशत्वित्यर्थः ॥

त्वं वर्मासि सप्रथः पुरोयोधश्च वृत्रहन् । त्वया प्रति ब्रुवे युजा ॥ ६ ॥

त्वम् । वर्म । असि । सप्रथः । पुरोयोधः । च । वृत्रहन् ।

त्वया । प्रति । ब्रुवे । युजा ॥ ६ ॥

हे वृत्रहन् शत्रूणां हिंसकेन्द्र त्वं वर्म अस्माकं कवचम् असि । कवचवद्रक्षकोऽसीत्यर्थः ।
सप्रथः सर्वतः पृथुश्चासि । पुरोयोधश्च पुरो योद्धा चासि । त्वया युजा त्वया सहायेन प्रति
ब्रुवे शत्रून् प्रतिब्रवीमि । प्रतिहन्मीत्यर्थः ॥ १५ ॥

महाँ उतासि यस्य तेऽनु स्वधावरी सहः । मन्नाते इन्द्र रोदसी ॥ ७ ॥

महान् । उत । असि । यस्य । ते । अनु । स्वधावरी इति स्वधावरी । सहः ।

मन्नाते इति । इन्द्र । रोदसी इति ॥ ७ ॥

उत अपि च हे इन्द्र त्वं महान् असि सर्वाधिकोऽसि । हे इन्द्र यस्य ते तव सहः
बलं स्वधावरी अन्नवत्यौ रोदसी द्यावापृथिव्यौ अनु मन्नाते अनुमन्येते । त्वदीयं सहः
सर्वाधिकमित्यत्रोभावपि लोको विसंवादं न कुरुत इत्यर्थः ॥

तं त्वा मरुत्वती परि भुवद्वाणीं सयावरी । नक्षमाणा सह द्युभिः ॥ ८ ॥

तम् । त्वा । मरुत्वती । परि । भुवत् । वाणी । मयावरी । नक्षमाणा । सह । द्युभिः ॥ ८ ॥

हे इन्द्र तम् उक्तगुणविशिष्टं त्वा त्वां सयावरी त्वया सह गन्त्री । यत्र यत्र त्वं यासि तत्र तत्र यान्तीत्यर्थः । द्युभिः तेजोभिः नक्षमाणा व्यासृजती मरुत्वती । मरुतः स्तोतारः । तद्वती वाणी स्तुतिः परि भुवन् परिभवतु । परिभवतिरत्र परिग्रहार्थीयः । परिगृह्णात्वित्यर्थः ॥

ऊर्ध्वासुस्त्वान्विन्दवो भुवन्दस्ममुप द्यवि । सं ते नमन्त कृष्टयः ॥ ९ ॥

ऊर्ध्वासं । त्वा । अनु । इन्दव । भवन् । दस्मम् । उप । द्यवि । सम् । ते । नमन्त । कृष्टयः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र उप द्यवि द्युलोकसमीपे स्थितं दस्मं दर्शनीयं त्वा त्वाम् अनु उद्दिश्य ऊर्ध्वासं ऊर्ध्वा इन्दव अस्मदीया सोमा भुवन् भवन्ति । कृष्टयः प्रजाश्च ते तुभ्यं सं नमन्त । भुवि सोमास्त्वदर्शमेव जायन्ते प्रजाश्च त्वासेव प्रणमन्तीतीन्द्रस्तुतिः ॥

प्र वो महे महिदृधे भरध्वं प्रचेतसे प्र सुमतिं कृणुध्वम् ।

विशः पूर्वीः प्र चरा चर्षणिप्राः ॥ १० ॥

प्र । वो । महे । महिदृधे । भरध्वम् । प्रचेतसे । प्र । सुमतिम् । कृणुध्वम् ।

विशः । पूर्वीः । प्र । चर । चर्षणिप्राः ॥ १० ॥

हे मदीयाः पुरुषाः व वयं ययं महिदृधे महतां धनानां वर्धयित्रे महे महते इन्द्राय प्र भरध्वं सोमान् प्रणयत । प्रचेतसे प्रकृष्टमतये इन्द्राय सुमति सुष्ठुति च प्र कृणुध्वं प्रकुरुत । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । हे इन्द्र चर्षणिप्राः कामैः प्रजानां पूरयिता त्वं पूर्वी । हविषां पूरयित्री विशः प्रजाः प्र चर अभिगच्छ ॥

उरुव्यचसे महिने सुवृक्तिमिन्द्राय ब्रह्म जनयन्त विप्राः ।

तस्य व्रतानि न मिनन्ति धीराः ॥ ११ ॥

उरुव्यचसे । महिने । सुवृक्तिम् । इन्द्राय । ब्रह्म । जनयन्त । विप्राः ।

तस्य । व्रतानि । न । मिनन्ति । धीराः ॥ ११ ॥

उरुव्यचसे पृथुव्यासये महिने महते यस्मै इन्द्राय सुवृक्ति स्तुति ब्रह्म अन्नं हविश्च विप्राः प्राज्ञा जनयन्त जनयन्ति तस्य इन्द्रस्य व्रतानि रक्षणादीनि कर्माणि धीराः प्राज्ञा देवा अपि न मिनन्ति न हिंसन्ति ॥

इन्द्रं वाणीरनुत्तमन्युमेव सुत्रा राजानं दधिरे सहध्वै ।

हर्यश्वाय बर्हया समापीन् ॥ १२ ॥

इन्द्रम् । वाणीः । अनुत्तमन्युम् । एव । सुत्रा । राजानम् । दधिरे । सहध्वै ।

हरिऽअश्वाय । बर्हय । सम् । आपीन् ॥ १२ ॥

‘सत्रा वराजानं सर्वजगतः ईश्वरम्’ अनुत्तमन्युम् । केनाप्यनुत्तोऽबाधितो मन्युः क्रोधो यस्य सः । तम् एव इन्द्रं वाणी. स्तुतयः । सहस्रैः स्तोत्राणां शत्रून् अभिविहुं दधिरे । अतो हेतोर्हे स्तोत’ त्वमपि हर्यश्वाय इन्द्राय । हर्यश्चमिन्द्रं स्तोतुमित्यर्थः । आपीन् बन्धून् वसं बर्हय उत्साहय ॥ १६ ॥

‘मो षु त्वा’ इति सप्तविंशत्युचं पञ्चदशं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘मो षु सप्ताधिका प्रागाथं तृतीया द्विपदा सौदासैरभौ प्रक्षिप्यमाणः शक्तिरन्त्यं प्रगाथसालेभे सोऽर्धं उक्तेऽद्वयत् । तं पुत्रोक्तं वसिष्ठः समापयतेति शाध्यायनकं वसिष्ठस्यैव हतपुत्रस्यापमिति ताण्डकम्’ इति । मण्डलद्रष्टा वसिष्ठ ऋषिः । ‘इन्द्रं क्रतुं न.’ इति प्रगाथस्यार्धस्य च वसिष्ठपुत्रः शक्तिर्वसिष्ठो वा । इन्द्रो देवता । अयुजो बृहत्सो युजः सतो बृहत्सः । तृतीया तु द्विपदा विराट् । महाव्रते निष्केवल्ये बार्हतृचाशीतावेतत्सूक्तम् । तत्र द्विपदाम् ‘अभि त्वा शूर’ इत्येतं राधन्तर प्रगाथं ‘नकिः सुदासः’ इति प्रगाथं च वर्जयेत् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—‘मो षु त्वा वाघतश्चनेत्येतस्य द्विपदां चोद्धरति राधन्तरं च प्रगाथमथ हास्य नकिः सुदासो रथमित्येतं प्रगाथमुद्धृत्य त्वामिदा ह्यो नर इत्येतं प्रगाथं प्रत्यवदधाति’ (ऐ. आ. ५. २. ४) इति । चातुर्विधिकेऽहनि पञ्चमेऽहनि च निष्केवल्ये ‘मो षु त्वा वाघतः’ इति प्रगाथः सद्विपदः । सूत्रितं च—‘मो षु त्वा वाघतश्चनेति सद्विपद उपसमस्येद्विपदाम्’ (आश्व. श्रौ. ७. ३) इति । चातुर्विधिकेऽहनि मरुत्वतीये प्राकृतात् मरुत्वतीयात् प्रगाथादनन्तरं ‘नकिः सुदासः’ इति प्रगाथं शसेत् । पृष्ठयाभिष्टव्यषडहयोः तृतीये षष्ठेऽहनि चार्थं प्रगाथः । तथैव सूत्रितं—‘नकिः सुदासो रथमिति मरुत्वतीया ऊर्ध्वं नित्यात्’ इति । ‘एवं स्थितान् प्रगाथान् पृष्ठयाभिष्टव्योरन्वहं पुनः पुनरावर्तयेयुः’ (आश्व. श्रौ. ७. ३) इति । अग्निष्टोमे माध्यंदिनसवनेऽच्छावाकशस्त्रे ‘उदिश्वस्य रिच्यते’ इति प्रगाथः । तथा च सूत्रितम्—‘उदिश्वस्य रिच्यते भूय इत्’ (आश्व. श्रौ. ५. १६) इति । अग्निष्टोमे माध्यंदिनसवने मैत्रावरुणशस्त्रे ‘कस्तमिन्द्र’ इति प्रगाथः । सूत्रितं च—‘कस्तमिन्द्र त्वावसुं सद्यो ह जातः’ (आश्व. श्रौ. ५. १६) इति । चातुर्विधिकेऽहनि माध्यंदिनसवने मैत्रावरुणशस्त्रस्यायं प्रगाथः । अहर्गणेष्वपि द्वितीयादिष्वहसु । सूत्रितं च—‘कस्तमिन्द्र त्वावसुं कन्नव्यो अतसीनाम्’ (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति । ‘आरम्भणीयाः पर्यासान् कद्रतोऽहरहः शस्यानीति होत्रकाः’ (आश्व. श्रौ. ७. १) इति । पृष्ठयपडहस्य तृतीयेऽहनि निष्केवल्ये वैरूपसामपक्षे ‘यदिन्द्र यावतः’ इत्यनुरूपस्तृचः । सूत्रितं च—‘यदिन्द्र यावतस्त्वमिति प्रगाथौ स्तोत्रियानुरूपौ’ (आश्व. श्रौ. ७. १०) इति । अग्निष्टोमे चातुर्विधिकेऽहनि माध्यंदिनसवनेऽच्छावाकशस्त्रे ‘तरणिरित्सिषासति’ इति वैकल्पिकस्तृचः । सूत्रितं च—‘तरोभिर्वौ विद्वसुं तरणिरित्सिषासति’ (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति । अग्निष्टोमे निष्केवल्यशस्त्रे रथन्तरसामपक्षे ‘अभि त्वा शूर’ इति प्रगाथः स्तोत्रियः । सूत्रितं च—‘अभि त्वा शूर नोनुमोऽभि त्वा पूर्वपीतय इति प्रगाथौ स्तोत्रियानुरूपौ’ (आश्व. श्रौ. ५. १५) इति । आश्विनशस्त्रेऽप्ययं प्रगाथः । तथैव सूत्रितं च—‘अभि त्वा शूर नोनुमो बहवः सूरक्षस इति प्रगाथाः’ (आश्व. श्रौ. ६. ५) इति । महाव्रते निष्केवल्ये दक्षिणपक्षेऽयं प्रगाथः । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितम्—‘अभि त्वा शूर नोनुमोऽभि त्वा पूर्वपीतय इति रथन्तरस्य स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ’ (ऐ. आ. ५. २. २) इति । आश्विनशस्त्रे ‘इन्द्रं क्रतुं नः’ इति प्रगाथः । सूत्रितं च—‘इन्द्रं क्रतुं न आ भराभि त्वा शूर नोनुमः’ (आश्व. श्रौ. ६. ५)

१. ख-झ-त२-४-सर्वतः जगत ईश्वरं, न-भ-म-श२-सर्वत जगत ईश्वर, श१-जगत ईश्वर ।

२. ख-झ-त३-४-भ-‘प्रगाथ’...., इत्येतं नास्ति । ३. ख-झ-त३-४-न-भ-श-प्रकृतात् ।

इति । चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रेऽयं वैकल्पिक स्तोत्रियः प्रगाथः । सूत्रितं च — ' इन्द्रं क्रतुं न आ भरेन्द्र ज्येष्ठं न आ भर ' (आश्व श्रौ ७ ४) इति ॥

मो षु त्वा वावर्तश्चनारे अस्मन्नि रीरमन् ।

आरात्ताच्चित्सधमादं न आ गहीह वा सन्नुप श्रुधि ॥ १ ॥

मो इति । सु । त्वा । वावर्त । चन । आरे । अस्मत् । नि । रीरमन् ।

आरात्तात् । चित् । सधऽमादम् । न । आ । गहि । इह । वा । सन् । उप । श्रुधि ॥ १ ॥

हे इन्द्र १त्वा त्वां २वावर्तश्चन यजमाना अपि ३ अस्मत् अस्मत् ४ आरे दूरे ५ मो २ ६ नि ७ रीरमन् न ३ नितरा रमयन्तु । अतस्त्वम् १ आरात्ताच्चित् दूरेऽपि वर्तमानोऽस्मदीय २ सधमादं यज्ञम् ३ आ ४ गहि आगच्छ । ५ इह ६ वा अत्रापि वा ७ सन् विद्यमानः ८ उप ९ श्रुधि अस्मदीयं स्तोत्रमुपशृणु ॥

इमे हि ते ब्रह्मकृतः सुते सचा मधौ न मक्ष आसते ।

इन्द्रे कामं जरितारो वसूयवो रथे न पादमा दधुः ॥ २ ॥

इमे । हि । ते । ब्रह्मऽकृतः । सुते । सचा । मधौ । न । मक्ष । आसते ।

इन्द्रे । कामम् । जरितारः । वसूयवः । रथे । न । पादम् । आ । दधुः ॥ २ ॥

हे इन्द्र १ ते त्वदर्थं २ सुते अभिषुते सोमे ३ ब्रह्मकृतः स्तोत्रकृतः ४ मधौ ५ न मधुनीव ६ मक्षः मक्षिकाः ७ सचा सह ८ आसते उपविशन्ति । अथ परोक्षस्तुतिः । ९ वसूयवः धनकामाः १० जरितारः स्तोतार ११ कामम् इष्टम् १२ इन्द्रे १३ रथे १४ न १५ पादं रथे पादमिव १६ आ १७ दधुः समर्पयन्ति ॥

रायस्कामो वज्रहस्तं सुदक्षिणं पुत्रो न पितरं हुवे ॥ ३ ॥

रायऽकामः । वज्रऽहस्तम् । सुऽदक्षिणम् । पुत्रः । न । पितरम् । हुवे ॥ ३ ॥

१ रायस्कामः धनकामोऽहं २ सुदक्षिणं शोभनदानं ३ वज्रहस्तम् इन्द्रं ४ पुत्रो ५ न पुत्र इव ६ पितरं ७ हुवे ह्वयाभि ॥

इम इन्द्राय सुन्विरे सोमांसो दध्याशिरः ।

तां आ मदाय वज्रहस्त पीतये हरिभ्यां याह्योक् आ ॥ ४ ॥

इमे । इन्द्राय । सुन्विरे । सोमांसः । दधिऽआशिरः ।

तान् । आ । मदाय । वज्रऽहस्तम् । पीतये । हरिऽभ्याम् । याहि । ओकः । आ ॥ ४ ॥

हे १ वज्रहस्त २ दध्याशिरः दधिमिश्रणाः ३ इमे ४ सोमांसः सोमाः ५ इन्द्राय तुभ्यं ६ सुन्विरे सुता बभूवुः । ७ तान् सोमान् ८ मदाय मदार्थं ९ पीतये पानाय १० ओकः यज्ञसदनम् ११ आ अभि १२ हरिभ्याम् अश्वभ्याम् १३ आ १४ याहि आगच्छ ॥

१. ख-झ-त-न-भ-श-अप्येनो; झ-अपि यतो । २. ख-भ-त-३-‘मो’ नास्ति, झ-त-४-श-मा, न-जा । ३. ख-भ-त-३-‘न’ नास्ति ।

श्रुच्छुत्कर्ण ईयते वसूनां नू चिन्नो मधिषदिरः ।

सद्यश्चिद्यः सहस्राणि शता ददन्नकिर्दित्सन्तमा मिनत् ॥ ५ ॥

श्रवत् । श्रुत्ऽकर्णः । ईयते । वसूनाम् । नू । चित् । नू । मधिषत् । गिरः ।

सद्यः । चित् । यः । सहस्राणि । शता । ददत् । नकिः । दित्सन्तम् । आ । मिनत् ॥ ५ ॥

१ श्रुत्कर्णः^१ याच्याश्रवणरूपकर्ण इन्द्रः^२ वसूनां वसूनि ईयते याच्यते । १ नः अस्मदीयाः १ गिरः याच्यावाक्यानि १ श्रवत् शृणोतु । १ नू १ चित् नैव १ मधिषत् हिनस्तु । अश्रवणेन याच्या-
वाक्यानि निष्फलानि न करोत्वित्यर्थः । अपि चेन्द्रः^२ १ सद्यश्चित् सद्य एव याच्यानन्तरमेव १ सहस्राणि
शतानि च १ ददत् प्रयच्छेत् । १ दित्सन्तं दातुमिच्छन्तं तमिन्द्रं १ नकिः १ आ १ मिनत् न हिंस्यात् ।
कश्चिदपि न वारयेदित्यर्थः ॥ १७ ॥

स वीरो अप्रतिष्कुत इन्द्रेण शूशुवे नृभिः ।

यस्तै गभीरा सर्वनानि वृत्रहन्त्सुनोत्या च धावति ॥ ६ ॥

सः । वीरः । अप्रतिऽस्कुतः । इन्द्रेण । शूशुवे । नृभिः ।

यः । ते । गभीरा । सर्वनानि । वृत्रऽहन् । सुनोति । आ । च । धावति ॥ ६ ॥

हे १ वृत्रहन् १ ते त्वदर्थं १ यः पुमान् १ गभीरा गभीराणि १ सर्वनानि सोमान् १ सुनोति १ आ
१ धावति १ च त्वां स्तुतिभिरुपधावति च १ स १ वीरः १ इन्द्रेण हेतुना १ अप्रतिष्कुतः केनाप्यप्रति-
गतोऽप्रतिशब्दितो वा भवेत् । १ नृभिः परिचारकैः १ शूशुवे उपगम्यते च । श्रयतिर्गतिकर्मा ॥

भवा वरूथं मघवन्मघोनां यत्समजासि शर्धतः ।

वि त्वाहतस्य वेदनं भजेमहा दूणाशौ भरा गयम् ॥ ७ ॥

भव । वरूथम् । मघऽवन् । मघोनाम् । यत् । सम्ऽअजासि । शर्धतः ।

वि । त्वाऽहतस्य । वेदनम् । मजेमहि । आ । दुऽनशः । भर । गयम् ॥ ७ ॥

हे १ मघवन् धनवन्निन्द्र १ मघोनां हविष्मतां १ वरूथम् उपद्रवाणा वारकं वर्म १ भव । १ यत्
यस्त्वं १ शर्धतः उत्सहमानाञ्छत्रून् १ समजासि संप्रेरये । अपि च १ त्वाहतस्य त्वया हतस्य शत्रोः
१ वेदनं धनं १ वि १ भजेमहि विशेषेण लभेमहि । किञ्च १ दुर्मशः नाशयितुमशक्यस्त्वं १ गयं गृहं
धनं वा १ आ १ भर अस्मभ्यमाहर ॥

सुनोता सोमपान्ने सोममिन्द्राय वृजिणे ।

पचता पत्तीरवसे कृणुध्वमित्पुणन्निट्पृणते मयः ॥ ८ ॥

सुनोते । सोमऽपान्ने । सोमम् । इन्द्राय । वृजिणे ।

पचत । पत्तीः । अवसे । कृणुध्वम् । इत् । पुणन् । इत् । पृणते । मयः ॥ ८ ॥

हे मदीया. पुरुषा वज्रिणे सोमपात्रे सोमस्य पात्रे इन्द्राय सोमं सुनोत अभिषुणुत ।
अवसे इन्द्रं तर्पयितुं पत्नी पक्तव्यान् पुरोडाशादीन् पचत च । कृणुध्वमित् इन्द्रप्रियकराणि
कर्माणि च कुरुतैव । इन्द्रो हि मय. सुखं पृणन्नित् यजमानाय प्रयच्छन्नेव पृणते हवीषीति शेषः ॥

मा स्नेधत सोमिनो दक्षता महे कृणुध्वं राय आतुजे ।

तरणिरिर्जयति क्षेति पुष्यति न देवासः कवत्नवे ॥ ९ ॥

मा । स्नेधत । सोमिनः । दक्षत । महे । कृणुध्वम् । राये । आतुजे ।

तरणि । इत । जयति । क्षेति । पुष्यति । न । देवाम् । कवत्नवे ॥ ९ ॥

हे मदीया जना सोमिन सोमवतो यागान् मा स्नेधत मा हिंसिष्ट । दक्षत यागादिकं
कर्तुमुत्सहध्व च । महे महते आतुजे । तुजिर्हिसाकर्मा दानकर्मा वा । शत्रूणामभिहिंसकाय धनानां
प्रदात्रे वेन्द्राय राये धनलभार्थं कृणुध्वं कर्माणि कुरुत च । तरणिरित् कर्मसु त्वरित एव जयति
शत्रून् । क्षेति गृहे निवसति च । पुष्यति प्रजया पशुभिश्च पुष्टो भवति । कवत्नवे कुत्सितक्रियायै ।
कवीपसृष्टम्याते. सातत्यगमनकर्मणो रूपं कवत्नुरिति । देवासः देवाः न भवन्तीति शेषः ।
सुखप्राप्तये भवन्तीत्यर्थः ॥

नक्तिः सुदासो रथं पर्यास न रीरमत् ।

इन्द्रो यस्याविता यस्य मरुतो गमत्स गोमति व्रजे ॥ १० ॥

नक्तिः । सुदासः । रथम् । परि । आम् । न । रीरमत् ।

इन्द्रः । यस्य । अविता । यस्य । मरुतः । गमत् । सः । गोमति । व्रजे ॥ १० ॥

सुदासः शोभनदानस्य यजमानस्य रथं नक्तिः पर्यास कश्चिन्न पर्यस्यति । न रीरमत्
न रमयति च । आत्मार्यं न कश्चिदेन गृह्णातीत्यर्थः । अपि च यस्य इन्द्रः अविता रक्षिता यस्य
च मरुतः अवितार सः गोमति गोकुक्ते व्रजे गोष्ठे गमत् गच्छेत् ॥ १० ॥

गमद्वाजं वाजयन्निन्द्र मर्त्यो यस्य त्वमविता भुवः ।

अस्माकं बोध्यविता रथानामस्माकं शूर नृणाम् ॥ ११ ॥

गमत् । वाजम् । वाजयन् । इन्द्रः । मर्त्यः । यस्य । त्वम् । अविता । भुवः ।

अस्माकम् । बोधि । अविता । रथानाम् । अस्माकम् । शूरः । नृणाम् ॥ ११ ॥

हे इन्द्र त्वं यस्य मर्त्यस्य अविता रक्षिता भुवः भवेः सः मर्त्यः वाजयन् स्तोत्रेण
त्वां बलिनं कुर्वन् वाजम् अन्नं गमत् गच्छेत् । अपि च हे शूर अस्माकं वासिष्ठानां रथानाम्
अविता रक्षिता बोधि भव ॥ भवतेलौटि रूपम् । भकारस्य बकारश्छान्दसः ॥ अस्माकं नृणां
पुत्रादीनां चाविता भव ॥

उदिर्बस्य रिच्यतेऽशो धनं न जिग्युषः ।

य इन्द्रो हरिवाच दभन्ति तं रिपो दक्षं दधाति सोमिनि ॥ १२ ॥

१. ख-भ-कर्म । २. त-कुरुत; श-च कुरुत । ३. ख-व-त-न-भ-आत्मानं ।

उत् । इत् । नु । अस्य । रिच्यते । अंशः । धनम् । न । जिग्युषः ।

यः । इन्द्रः । हरिऽवान् । न । दभन्ति । तम् । रिपः । दक्षम् । दधाति । सोमिनि ॥ १२ ॥

अस्य इन्द्रस्य अंशः यज्ञे सोमस्य भागः अतिरिच्यतेऽन्येभ्योऽपि देवेभ्यः । इन्द्रस्य त्रिष्वपि सवनेषु सोमपानमस्ति^१ माध्यंदिनं हि सर्वमैन्द्रमिति । जिग्युषः जितवतः धनं न धनमिव । उदितु इति त्रयः पूरणाः । अपि च यः हरिवान् इन्द्रः सोमिनि यजमाने दक्षं बलं दधाति संदधाति तं रिपवः न दभन्ति न हिंसन्ति ॥

मन्त्रमखर्वं सुधितं सुपेशसं दधात यज्ञियेष्वा ।

पूर्वीश्चन प्रसितयस्तरन्ति तं य इन्द्रे कर्मणा भुवत् ॥ १३ ॥

मन्त्रम् । अखर्वम् । सुधितम् । सुपेशसम् । दधात । यज्ञियेषु । आ ।

पूर्वीः । चन । प्रसितयः । तरन्ति । तम् । यः । इन्द्रे । कर्मणा । भुवत् ॥ १३ ॥

हे जनाः अखर्वम् अनल्पं सुधितं सुविहितं सुपेशसं शोभनरूपं मन्त्रं स्तोत्रं यज्ञियेषु यजनीयेषु देवेषु मध्य इन्द्राय दधात विधत् । यः जनः कर्मणा स्तुत्यादिरूपेण इन्द्रे इन्द्रस्य चित्ते भुवत् भवेत् तं जनं पूर्वीः बह्वयः प्रसितयः पाशादीनि बन्धनानि । चन इति समुदायो नेत्यर्थे वर्तते । न तरन्ति । न व्यामुवन्ति^२ इत्यर्थः ॥

कस्तमिन्द्र त्वावसुमा मर्त्यो दधर्षति ।

श्रद्धा इत्ते मघवन्पार्ये दिवि वाजी वाजं सिषासति ॥ १४ ॥

कः । तम् । इन्द्र । त्वावसुम् । आ । मर्त्यः । दधर्षति ।

श्रद्धा । इत् । ते । मघवन् । पार्ये । दिवि । वाजी । वाजम् । सिषासति ॥ १४ ॥

हे इन्द्र तव चित्ते यो भवेत् त्वावसुम् । त्वं वसुव्यापको यस्येति बहुव्रीहिः । तं जनं कः मर्त्यः आ दधर्षति आधर्षेत् । हे मघवन् ते त्वदर्थं यः श्रद्धा श्रद्धया युक्तः सन् वाजी हविष्मान् भवेत् पार्ये दिवि सौत्येऽहनि सः वाजम् अन्नं बलं वा सिषासति सेवते ॥

मघोनः स्म वृत्रहत्येषु चोदय ये ददति प्रिया वसु ।

तव प्रणीती हर्यश्च सूरिभिर्विश्वा तरेम दुरिता ॥ १५ ॥

मघोनः । स्म । वृत्रहत्येषु । चोदय । ये । ददति । प्रिया । वसु ।

तव । प्रणीती । हरिऽअश्च । सूरिभिः । विश्वा । तरेम । दुःसृता ॥ १५ ॥

हे इन्द्र मघोनः धनवतस्ते । त्वदर्थमित्यर्थः । प्रिया प्रियाणि वसु वसुनि धनानि ये जनाः ददति प्रयच्छन्ति तान् जनान् वृत्रहत्येषु संग्रामेषु चोदय प्रेरय । हे हर्यश्च तव प्रणीती प्रणीत्या प्रणयनेन सूरिभिः स्तोत्रभिः पुत्रादिभिः सार्धं विश्वा विश्वानि दुरितानि तरेम ॥ १५ ॥

तवेदिन्द्रावसु त्वं पुण्यसि मध्यमम् ।

सुत्रा विश्वस्य परमस्य राजसि नकिंष्टा गोषु वृण्वते ॥ १६ ॥

तव । इत् । इन्द्र । अवसम् । वसु । त्वम् । पुण्यसि । मध्यमम् ।

सुत्रा । विश्वस्य । परमस्य । राजसि । नकिं । त्वा । गोषु । वृण्वते ॥ १६ ॥

हे इन्द्र अवसम् अधमं त्रपुसीसादिकं वसु धनम् । यद्वा भौमं वस्ववमम् । तवेत् तवैव । त्वं त्वमेव मध्यमं वसु रजतहिरण्यादिकमान्तरिक्षं वा पुण्यसि । विश्वस्य सर्वस्य परमस्य उत्तमस्यापि रत्नादेर्विश्वस्य वा वसुनः राजसि ईशिषे । सुत्रा सत्यमेव^१ । अपि च त्वा त्वां गोषु निमित्तेषु नकिं । वृण्वते केऽपि न वारयन्ति ॥

त्वं विश्वस्य धनदा असि श्रुतो य ई भवन्त्याजयः ।

तवायं विश्वः पुरुहूत पार्थिवोऽवस्युर्नाम भिक्षते ॥ १७ ॥

त्वम् । विश्वस्य । धनदाः । असि । श्रुतः । ये । ईम् । भवन्ति । आजयः ।

तव । अयम् । विश्वः । पुरुहूत । पार्थिवः । अवस्युः । नाम । भिक्षते ॥ १७ ॥

हे इन्द्र त्वं विश्वस्य सर्वस्य स्तोतुर्यजमानस्य वा धनदाः धनस्य दाता सन् श्रुतः प्रसिद्धः असि । य ई य एते आजयः युद्धानि भवन्ति तेष्वपि धनदाः श्रुतोऽसि । हे पुरुहूत विश्वः सर्वोऽपि अयं पार्थिवः जनः तव । त्वत्त इत्यर्थः । अवस्यु रक्षामिच्छन् नाम अन्नमुदकं वा । 'बहिः नाम' इत्युदकनामसु पाठात् । भिक्षते याचते । त्वामेवेति शेषः ॥

यदिन्द्र यावत्स्त्वमेतावदहमीशीय ।

स्तोतारमिदिधिषेय रदावसो न पापत्वाय रासीय ॥ १८ ॥

यत् । इन्द्र । यावत् । त्वम् । एतावत् । अहम् । ईशीय ।

स्तोतारम् । इत् । दिधिषेय । रदावसो इति रदऽवसो । न । पापत्वाय । रासीय ॥ १८ ॥

हे इन्द्र यत् यतः यावत् धनस्य त्वम्^२ ईशिषे एतावत् । षष्ठ्या लुक् । एतावतो धनस्य अहमीशीय ईश्वरो भवेयं हे रदावसो । रदति ददाति वसुनीति रदवसुः । ततोऽहमस्मदीयं स्तोतारमित् दिधिषेय धनप्रदानेन धारयेयमेव । पापत्वाय न रासीय न दद्याम् ॥

शिक्षेयमिन्महयते दिवेदिवे राय आ कुहचिद्विदे ।

नहि त्वदन्यन्मघवन्न आप्यं वस्यो अस्ति पिता चन ॥ १९ ॥

शिक्षेयम् । इत् । मह्यते । दिवेदिवे । रायः । आ । कुहचित्स्विदे ।

नहि । त्वत् । अन्यत् । मघवन् । नः । आप्यम् । वस्यः । अस्ति । पिता । चन ॥ १९ ॥

१. ख-न-भ-सत्यस्य; श१-सहैव सत्यमेव । २. य - इन्द्र त्वं । ३. ख-न-भ-य-श-
'त्वं' नास्ति ।

१कुहचिद्विदे । कुत्रचिद्विद्यमान. कुहचिद्वित् । तस्मै । यत्र क्वापि विद्यमानायेत्यर्थः ।
 २महयते पूजयते जनाय ३दिवेदिवे प्रतिदिनं ४राय. धनानि ५शिष्यमिह दद्यामेव । आकारः
 पूरणः । एवमिन्द्रस्य वाक्यं श्रुत्वा संतुष्ट ऋषिर्वदति । हे ६मघवन् ७त्वत् त्वत्तः ८अन्यत्
 अस्माकम् ९आप्यं ज्ञातेयं १०नहि ११अस्ति । १२वस्य. प्रशस्य. १३पिता १४चन पालयिता च
 त्वदन्यो नास्तीत्यर्थः ॥

तरणिरिस्त्रिषासति वाजं पुरंध्या युजा ।

आ व इन्द्रं पुरुहूतं नमे गिरा नेमि तष्टेव सुद्वम् ॥ २० ॥

तरणिः । इत् । सिमासति । वाजम् । पुरम् ५ध्या । युजा ।

आ । व । इन्द्रम् । पुरुहूतम् । नमे । गिरा । नेमिम् । तष्टा ५इव । सु ५द्वम् ॥ २० ॥

१तरणिरित् स्तुत्यादौ कर्मणि त्वरित एव पुमान् २पुरंध्या महत्या धिया ३युजा सहायभूतया
 ४वाजम् अञ्जं ५सिषासति संभजते । ६पुरुहूतं बहुभिराहूतम् ७इन्द्रं ८वः त्वां ९गिरा स्तुत्या अहम्
 १०आ ११नमे १२नेमि चक्रस्य वलयं १३सुद्वं शोभनदारं १४तष्टेव । यथा वर्धकिर्दारुनेमिमानमयते
 तद्वदित्यर्थः ॥ ॥ २० ॥

न दुष्टुती मर्त्यो विन्दते वसु न स्नेधन्तं रयिर्नशत् ।

सुशक्तिरिन्मघवन् तुभ्यं मावते देष्णं यत्पार्ये दिवि ॥ २१ ॥

न । दु. ५स्तुती । मर्त्यैः । विन्दते । वसु । न । स्नेधन्तम् । रयिः । नशत् ।

सु ५शक्तिः । इत् । मघ ५वन् । तुभ्यम् । मा ५वते । देष्णम् । यत् । पार्ये । दिवि ॥ २१ ॥

१मर्त्यः मनुष्य. २दुष्टुती दुष्टुत्या ३वसु धनं ४न ५विन्दते । इन्द्रं स्तुवन्नेव वसु लभत इत्यर्थः ।
 ६स्नेधन्तं हिसन्तम् । इन्द्रविषयस्तुत्यादिकर्माण्यकुर्वन्तमित्यर्थः । ७रयिः धनं ८न ९नशत् न
 व्याप्नोति । हे १०मघवन् त्वया ११पार्ये १२दिवि सौत्थे दिवसे १३भावते मत्सदृशाय १४देष्णं दातव्यं
 १५यत् धनमस्ति तत् १६तुभ्यं त्वत्तः १७सुशक्तिरित् सुकर्मैव । विन्दत इति व्यवहितमप्यनुषज्यते
 अध्याहारस्यान्तिकत्वात् ॥

अभि त्वा शूर नोनुमोऽदुग्धाइव धेनवः ।

ईशानमस्य जगतः स्वर्दृशमीशानमिन्द्र तस्थुषः ॥ २२ ॥

अभि । त्वा । शूर । नोनुमः । अदुग्धाः ५इव । धेनवः ।

ईशानम् । अस्य । जगतः । स्वः ५दृशम् । ईशानम् । इन्द्र । तस्थुषः ॥ २२ ॥

हे १शूर २इन्द्र ३अस्य ४जगतः जङ्गमस्य ५ईशानम् ईश्वरं ६तस्थुषः स्थावरस्य च ७ईशानम् ।
 ईशानमिति पदस्यावृत्तिरादरार्था । ८स्वर्दृशं सर्वदृशं ९त्वा त्वाम् १०अदुग्धाइव ११धेनवः यथादुग्धा
 धेनवः क्षीरपूर्णधसत्वेन वर्तन्ते तद्वत्सोमपूर्णचमसत्वेन वर्तमाना जयम् १२अभि
 १३नोनुमः भृशमभिष्टुमः ॥

न त्वावाँ अन्यो दिव्यो न पार्थिवो न जातो न जनिष्यते ।

अश्वायन्तो मघवन्निन्द्र वाजिनो गव्यन्तस्त्वा हवामहे ॥ २३ ॥

न । त्वाऽवाँ । अन्यः । दिव्यः । न । पार्थिवः । न । जातः । न । जनिष्यते ।

अश्वायन्तः । मघऽवन् । इन्द्र । वाजिनः । गव्यन्तः । त्वा । हवामहे ॥ २३ ॥

हे ऽमघवन् ऽइन्द्र ऽदिव्यः दिवि भव. ऽत्वावान् त्वत्सदृशः. ऽअन्य ऽन जायते । ऽपार्थिवः पृथिव्यां भवोऽपि त्वावानन्यो ऽन जायते । दिव्य पार्थिवो वा त्वावानन्यो ऽन ऽजातः । ऽन च ऽजनिष्यते । पृथिव्यां दिवि च त्रिष्वपि लोकेषु त्वत्सदृशः कश्चिन्नास्तीत्यर्थः । ऽअश्वायन्तः अश्वानिच्छन्तः ऽवाजिनः वाजमिच्छन्तः । इच्छायामिनिप्रत्ययः ॥ हविष्मन्तो वा ऽगव्यन्तः गा इच्छन्तश्च वयं ऽत्वा त्वां ऽहवामहे हवामः ॥

अभी षतस्तदा भरेन्द्र ज्यायः कनीयसः ।

पुरुवसुर्हि मघवन्सनादसि भरेभरे च हव्यः ॥ २४ ॥

अभि । षतः । तत् । आ । भर । इन्द्र । ज्यायः । कनीयसः ।

पुरुऽवसुः । हि । मघऽवन् । सनात् । असि । भरेऽभरे । च । हव्यः ॥ २४ ॥

हे ऽज्यायः ज्यायन् ऽइन्द्र ॥ 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्' इतीन्द्रपदस्याविद्यमानवद्भावात् ज्याय इत्यस्य सर्वानुदात्तत्वाभावः नकारस्य स्त्वं व्यत्ययान्नुमभावो वा ॥ ऽकनीयसः ऽसतः^१ मम ऽतत् प्रसिद्धं धनम् ऽअभि ऽआ ऽभर । हे ऽमघवन् त्वं ऽसनात् चिरादेवारभ्य ऽपुरुवसुर्हि बहुधनो हि ऽअसि । ऽभरेभरे संग्रामे यज्ञे वा ऽहव्यः हविष्यः ऽच असि ॥

परां नुदस्व मघवन्नमित्रान्सुवेदा नो वसू कृधि ।

अस्माकं बोध्यविता महाधने भव वृधः सखीनाम् ॥ २५ ॥

परां । नुदस्व । मघऽवन् । अमित्रान् । सुवेदा । न । वसु । कृधि ।

अस्माकम् । बोधि । अविता । महाऽधने । भव । वृधः । सखीनाम् ॥ २५ ॥

हे ऽमघवन् ऽपरा पराचीनान् ऽअमित्रान् शत्रून् ऽनुदस्व प्रेरय । ऽनः अस्मभ्यं ऽवसु वसूनि ऽसुवेदा सुलभानि ऽकृधि कुरु । ऽमहाधने संग्रामे । 'वाजसातौ महाधने' इति संग्रामनामसु पाठात् । ऽसखीनां स्तोतृणाम् ऽअस्माकं वसिष्ठानाम् ऽअविता रक्षिता ऽबोधि भव । ऽवृधः वर्धयिता च ऽभव ॥

इन्द्रं क्रतुं न आ भर पिता पुत्रेभ्यो यथा ।

शिक्षां णो अस्मिन्पुरुहूत यामनि जीवा ज्योतिरशीमहि ॥ २६ ॥

इन्द्रं । क्रतुम् । नः । आ । भर । पिता । पुत्रेभ्यः । यथा ।

शिक्षां । नः । अस्मिन् । पुरुऽहूत । यामनि । जीवाः । ज्योतिः । अशीमहि ॥ २६ ॥

हे ^१इन्द्र ^२नः अस्मभ्यं ^३ऋतुं कर्म प्रज्ञानं वा ^४आ ^५भर आहर । अपि च ^६यथा ^७पिता ^८पुत्रेभ्यः धनं प्रयच्छति तथा ^९नः अस्मभ्यं ^{१०}शिक्ष धनं देहि । हे ^{११}पुरुहूत बहुभिराहूत ^{१२}यामनि यज्ञे ^{१३}जीवाः वयं ^{१४}ज्योतिः सूर्यम् ^{१५}अशीमहि प्रतिदिनं प्राप्नुयाम ॥

मा नो अज्ञाता वृजना दुराध्यो^१ माशिवासो अव क्रमुः ।

त्वया वयं प्रवतः शश्वतीरपोऽति शूर तरामसि ॥ २७ ॥

मा । नः । अज्ञाताः । वृजनाः । दुः^२आध्यः । मा । अशिवासः । अव । क्रमुः ।

त्वया । वयम् । प्र^३वतः । शश्वतीः । अपः । अति । शूर । तरामसि ॥ २७ ॥

हे इन्द्र ^१अज्ञाताः अज्ञातगमनाः । ^२वृजनाः हिंसकाः । ^३दुराध्यः । ^४नः अस्मान् । ^५मा ^६अव ^७क्रमुः मावचक्रमुः । हे ^८शूर ^९त्वया ^{१०}वयं वसिष्ठाः । ^{११}प्रवतः प्रवणकाः सन्तः । ^{१२}शश्वतीः बह्वीः । ^{१३}अपः ^{१४}अति ^{१५}तरामसि अतितराम ॥ २७ ॥

‘ श्वित्यञ्चः ’ इति चतुर्दशर्चं षोडशं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘ श्वित्यञ्चः षळुना सस्तवो वसिष्ठस्य सपुत्रस्येन्द्रेण वा संवादः ’ इति । आदितो नवानां वसिष्ठ ऋषिः । वसिष्ठपुत्राणां स्तूयमानत्वात् एव देवता । ‘ विद्युतो ज्योतिः ’ इत्यादिभिर्दशम्यादिभिः स्वपुत्रैर्वसिष्ठः स्तूयते । अतो वसिष्ठो देवता । त एव ऋषयः । ‘ या तेनोच्यते ’ इति न्यायात् । अनुक्तत्वात् त्रिष्टुप् ॥

श्वित्यञ्चो मा दक्षिणतस्कपर्दा धियंजिन्वासो अभि हि प्रमन्दुः ।

उत्तिष्ठन्वोचे परि बर्हिषो नृन् मे दूरादवितवे वसिष्ठाः ॥ १ ॥

श्वित्यञ्चः । मा । दक्षिणतः^१स्कपर्दाः । धियं^२जिन्वासः । अभि । हि । प्र^३मन्दुः ।

उत्^४तिष्ठन् । वो^५चे । परि । बर्हिषः । नृन् । न । मे । दूरात् । अ^६वितवे । वसिष्ठाः ॥ १ ॥

^१श्वित्यञ्चः । श्वित्यं श्वेतवर्णमञ्जन्तीति श्वित्यञ्चः । श्वेतवर्णा इत्यर्थः । ^२धियंजिन्वासः कर्मणां पूरयितारः । ^३दक्षिणतस्कपर्दाः । दक्षिणे शिरसो भागे कपर्दाश्चूडा येषां^४ ते दक्षिणतस्कपर्दाः । चूडाकर्मणि दक्षिणतो वसिष्ठानामिति स्मर्यते । ^५मा माम् । ^६अभि । ^७प्रमन्दुः विद्याबलेनाभिप्राहर्षयन् । यतो मामभि प्रमन्दुरतः ^८बर्हिषः यज्ञात् । ^९परि इति पञ्चम्यर्थानुवादः^१ । ^{१०}उत्तिष्ठन् अहं । ^{११}नृन् यज्ञस्य नेतृन् । ^{१२}वोचे ब्रवीमि । ^{१३}मे मत्तः । ^{१४}दूरात् । ^{१५}वसिष्ठाः वसिष्ठस्य मम पुत्राः^२ । ^{१६}अवितवे गन्तुं । ^{१७}न^३ अहन्तीति शेषः ॥

दूरादिन्द्रमनयन्ना सुतेन तिरो वैशन्तमति पान्तमुग्रम् ।

पार्श्वुन्नस्य वायतस्य सोमात्सुतादिन्द्रोऽवृणीता वसिष्ठान् ॥ २ ॥

दूरात् । इन्द्रम् । अनयन् । आ । सुतेन । तिरः । वैशन्तम् । अति । पान्तम् । उग्रम् ।

पार्श्व^१ुन्नस्य । वाय^२तस्य । सोमात् । सुतात् । इन्द्रः । अवृणीत । वसिष्ठान् ॥ २ ॥

१. ख-एषां । २. ख-भ-°नुवादी । ३. झ-पुत्राः सुदासं राजानं; त१-पुत्राः सुदासराजानं; त२-पुत्राः सुदासराजान । ४. ख-त-न-भ-श-‘ न ’ नास्ति ।

यदा वसिष्ठस्य पुत्रा. सुदासं राजानमयाजयन् तदैव पाशद्युम्नाख्योऽपि राजा सोमान् यष्टुमुद्यमं चकार। तदा ते वसिष्ठपुत्रा. पाशद्युम्नं तिरस्कृत्य तदीये यागे सोमं पिबन्तमिन्द्रं मन्त्रबलेन तस्मादाच्छिद्य सुदासो यज्ञे स्थापयामासुः। तदेतद्वृत्तान्तं कीर्तयन् वसिष्ठ स्वसुताननेन मन्त्रेण स्तौति। ^१वैशान्तम्। वैशान्तः पल्वलम्। अत्र वैशान्तशब्देन सोमाधारश्चमसो लक्ष्यते। तत्स्थं सोमं ^२पान्तं पिबन्तम् ^३उग्रम् उद्गूर्णम् ^४इन्द्रं ^५सुतेन सुदासो यज्ञेऽभिषुतेन सोमेन हेतुना ^६तिरः पाशद्युम्नं तिरस्कृत्य ^७दूरात् ^८आ ^९अनयन् वसिष्ठा मन्त्रबलेनानीतवन्तः। ^{१०}इन्द्रः अपि ^{११}वायतस्य वयतः पुत्रस्य ^{१२}पाशद्युम्नस्य। द्वितीयार्थे षष्ठी। वायतं पाशद्युम्नम् ^{१३}अति अतिहाय सुदासो यज्ञेऽभिषुतात् ^{१४}सोमात् हेतोः ^{१५}वसिष्ठान् वसिष्ठस्य पुत्रान् ^{१६}अवृणीत। पाशद्युम्नस्य सोमयागे चमसस्थं सोमं पिबन्नपीन्द्रस्तं पाशद्युम्नं तिरस्कृत्य मन्त्रसामर्थ्यबलेन सुदासो यज्ञ आहवनकाले वसिष्ठानाजगामेत्यर्थः ॥

एवेन्नु कं सिन्धुमेभिस्ततारेवेन्नु कं भेदमेभिर्जघान ।

एवेन्नु कं दाशराज्ञे सुदासं प्रावदिन्द्रो ब्रह्मणा वो वसिष्ठाः ॥ ३ ॥

एव। इत्। नु। कम्। सिन्धुम्। एभिः। ततार। एव। इत्। नु। कम्। भेदम्। एभिः। जघान।
एव। इत्। नु। कम्। दाशराज्ञे। सुदासम्। प्र। आवत्। इन्द्रः। ब्रह्मणा। वः। वसिष्ठाः ॥३॥

^१एवेत् यथा पाशद्युम्नस्य सवाख्ये^१ सोमयागे चमसस्थं सोमं पिबन्तमपीन्द्रं वसिष्ठैः सुदासं प्राप्तवान् एवमेव ^२सिन्धुं नदीम् ^३एभिः वसिष्ठैः ^४कं सुखेन ^५ततार तीर्णं आसीत्। ^६नु इति पूरणः। तथा च निगमान्तरम्—‘अर्णांसि चित्प्रधाना सुदासे’ (ऋ. सं. ७. १८. ५) इति। ^७एवेत् एवमेव ^८भेदं भेदनामकं शत्रुमपि ^९एभिः वसिष्ठैरेव ^{१०}जघान। अथ प्रत्यक्षस्तुतिः। ^{११}एवेत् एवमेव हे ^{१२}वसिष्ठाः ^{१३}वः युष्मदीयेन ^{१४}ब्रह्मणा स्तोत्रेण ^{१५}दाशराज्ञे दशभी राजभिः सह युद्धे प्रवृत्ते^{१६} सति ^{१७}सुदासं राजानम् ^{१८}इन्द्रः ^{१९}प्रावत् प्रारक्षत्। तथा च निगमान्तरम्—‘दश राजानः समिता अयज्यवः सुदासमिन्द्रावरुणा न युयुधुः’ (ऋ. सं. ७. ८३. ७) इति ‘दाशराज्ञे परिश्रुताय विश्रुतः’ (ऋ. सं. ७. ८३. ८) इति च ॥

जुष्टीं नरो ब्रह्मणा वः पितृणामक्षमव्ययं न किल रिषाथ ।

यच्छकरीषु बृहता रवेणेन्द्रे शुष्ममदधाता वसिष्ठाः ॥ ४ ॥

जुष्टीं। नरः। ब्रह्मणा। वः। पितृणाम्। अक्षम्। अव्ययम्। न। किल। रिषाथ।
यत्। शकरीषु। बृहता। रवेण। इन्द्रे। शुष्मम्। अदधात। वसिष्ठाः ॥ ४ ॥

हे ^१नरः ^२वः युष्मदीयेन ^३ब्रह्मणा स्तोत्रेण ^४पितृणां ^५जुष्टीं प्रीतिर्भवति। पितृणामित्यनेन परोक्षेण^६ वसिष्ठस्यैव कीर्तनम्। अहं प्रीतो भवामीत्यर्थः। अथेदानीं स्वमाश्रमं गन्तुमुद्यतोऽहम् ^७अक्षं रथस्याक्षम् ^८अव्ययं व्ययामि। लङर्थे लङ्। चालयामीत्यर्थः। यूयं ^९न ^{१०}किल ^{११}रिषाथ न च क्षीणा भवथ हे ^{१२}वसिष्ठाः ^{१३}यत् यस्मात् ^{१४}शकरीषु ऋक्षु ^{१५}बृहता श्रेष्ठेन ^{१६}रवेण साम्ना ^{१७}इन्द्रे ^{१८}शुष्मं बलम् ^{१९}अदधात आधारयत ॥

१. ख-न-भ-ससवाख्ये, ज-‘सवाख्ये’ नास्ति; झ-त३-श-सवाख्ये, त१-ख्ये; त२-ख्ये।
२. श-प्रवृद्धे। ३. झ-त२-परोक्षेण, त४-परोक्षेण।

उदधामिवेतृणजो नाथितासोऽदीधयुर्दाशराज्ञे वृतासः ।

वसिष्ठस्य स्तुवत इन्द्रो अश्रोदुहं तृत्सुभ्यो अकृणोदु लोकम् ॥ ५ ॥

उत् । धामऽईव । इत् । तृणऽजः । नाथितासः । अदीधयुः । दाशऽराज्ञे । वृतासः ।

वसिष्ठस्य । स्तुवत । इन्द्रः । अश्रोत् । उरुम् । तृत्सुऽभ्यः । अकृणोत् । ऊँ इति । लोकम् ॥ ५ ॥

वृणजः जातवृणाः । वृतासः तृत्सुभी राजभिर्वृताः । नाथितासः वृष्टि याचमानाः वसिष्ठाः ।
वधामिव आदित्यमिव इन्द्रं । दाशराज्ञे दशानां राज्ञा संग्रामे । उत् । अदीधयुः । उददीधयन् ।
स्तुवतः । वसिष्ठस्य स्तोत्रम् । इन्द्रः । अश्रोत् अशृणोच्च । उरुं विस्तीर्णं । लोकं । तृत्सुभ्यः राजभ्यः ।
अकृणोत् अकरोच्च अददाच्चेत्यर्थः ॥ २२ ॥

दण्डाइवेदोअजनास आसन्परिच्छिन्ना भरता अर्भकासः ।

अर्भवच्च पुरेता वसिष्ठ आदितृत्सूनां विशो अग्रथन्त ॥ ६ ॥

दण्डाऽईव । इत् । गोऽअजनासः । आसन् । परिऽच्छिन्नाः । भरताः । अर्भकासः ।

अर्भवत् । च । पुरऽएता । वसिष्ठः । आत् । इत् । तृत्सूनाम् । विशः । अग्रथन्त ॥ ६ ॥

गोअजनासः गवां प्रेरकाः । दण्डाइव यथा दण्डाः परिच्छिन्नपत्रोपशाखा भवन्ति तद्वत् ।
भरताः । तृत्सूनामेव राज्ञां भरता इति नामान्तरेणोपादानम् । शत्रुभिः । परिच्छिन्नाः एव ।
आसन् । अर्भकासः अर्भकाः अल्पाश्वासन् । आदित् परिच्छिन्नत्वादनन्तरमेव तेषां तृत्सूनां ।
वसिष्ठः । पुरेता पुरोहितः । अर्भवच्च । तत्पौरोहित्यसामर्थ्यात् । तृत्सूनां विशः प्रजाः ।
अग्रथन्त अवर्धन्त ॥

त्रयः कृण्वन्ति भुवनेषु रेतस्तिष्ठः प्रजा आर्या ज्योतिरग्राः ।

त्रयो घर्मास उपसं सचन्ते सर्वा इत्ता अनु विदुर्वसिष्ठाः ॥ ७ ॥

त्रयः । कृण्वन्ति । भुवनेषु । रेतः । तिष्ठः । प्रजा । आर्याः । ज्योतिः । अग्राः ।

त्रयः । घर्मासः । उपसम् । सचन्ते । सर्वान् । इत् । तान् । अनु । विदुः । वसिष्ठाः ॥ ७ ॥

भुवनेषु पृथिव्यन्तरिक्षद्युषु । त्रयः अग्निवायुसूर्याः यथाक्रमेण । रेतः विश्वस्य धारक-
मुदकं । कृण्वन्ति कुर्वन्ति । तेषां त्रयाणां । ज्योतिरग्राः आदित्यप्रमुखाः । आर्याः श्रेष्ठाः । तिष्ठः
प्रजाः भवन्ति । ते च । त्रयः अग्निवायुसूर्याः । घर्मासः दीप्यमानाः । उपसं । सचन्ते समवयन्ति ।
दुर्ज्ञानान् । सर्वानित् सर्वानेव । तान् । वसिष्ठाः । अनु । विदुः अभिजानन्ति । तेषां रहस्य-
विज्ञानादियमपि वसिष्ठानामेव स्तुतिः । तथा च शाक्यायनकं—‘ त्रयः कृण्वन्ति भुवनेषु रेत
इत्यग्निः पृथिव्यां रेतः कृणोति वायुरन्तरिक्ष आदित्यो दिवि तिष्ठः प्रजा आर्या ज्योतिरग्रा इति
वसवो रुद्रा आदित्यास्तासां ज्योतिर्यदसावादित्यस्त्रयो घर्मास उपसं सचन्त इत्यग्निरुषसं सचते
वायुरुषसं सचत आदित्य उपसं सचते ’ इति ॥

१. ख-ज्ञ-त३-४-न-भ-श-‘ उददीधयुः ’ नास्ति, ज्ञ-त१-२-अदीधयुः । २. ख-न-भ-यत्पौरो-
हित्यः; ज्ञ-तत्पौरोहित्यः; त३-यत्पौरोहित्यः । ३. ख-भ-सर्वते ।

सूर्यस्येव वक्षथो ज्योतिरेषां समुद्रस्येव महिमा गभीरः ।

वातस्येव प्रजवो नान्येन स्तोमो वसिष्ठा अन्वेतवे वः ॥ ८ ॥

सूर्यस्यऽइव । वक्षथ । ज्योतिः । एषाम् । समुद्रस्यऽइव । महिमा । गभीरः ।

वातस्यऽइव । प्रजव । न । अन्येन । स्तोमः । वसिष्ठा । अनुऽएतवे । वः ॥ ८ ॥

हे वसिष्ठा, एषा व युष्माकं स्तोम महिमापि वा सूर्यस्य ज्योति इव वक्षथः प्रकाशोऽस्ति । हे वसिष्ठा, वो युष्माकं महिमा स्तोमोऽपि वा समुद्रस्येव गभीरः गम्भीरोऽस्ति । तथा हे वसिष्ठा, एषां वो युष्माकं स्तोमः ऋक्समृहो महिमापि वा वातस्येव प्रजव यथा वातस्य प्रवेगोऽन्येनान्वेतुं न शक्यस्तद्वत् अन्येन अन्वेतवे अन्वेतुं न शक्य ॥

त इन्निष्यं हृदयस्य प्रकेतैः सहस्रवल्शमभि सं चरन्ति ।

यमेन ततं परिधिं वयन्तोऽप्सरस उप सेदुर्वसिष्ठाः ॥ ९ ॥

ते । इत् । निष्यम् । हृदयस्य । प्रऽकेतैः । सहस्रऽवल्शम् । अभि । सम् । चरन्ति ।

यमेन । ततम् । परिऽधिम् । वयन्तः । अप्सरसः । उप । सेदुः । वसिष्ठाः ॥ ९ ॥

त इत् त एव वसिष्ठा निष्यं तिरोहितं दुर्ज्ञानम् । 'निष्यं सस्व' इत्यन्तर्हितनामसु पाठात् । सहस्रवल्शं सहस्रशाखं संसार हृदयस्य प्रकेतैः प्रज्ञानैः अभि सं चरन्ति । एवं स्वाच्छन्देन अभिसचरन्तस्ते वसिष्ठा यमेन कारणात्मना सर्वनियन्त्रा ततं विस्तृत परिधिं वल्शम् । परिधिरित्यनेन जन्मादिप्रवाहो विवक्षितः । त वयन्तोऽप्सरसः जननीत्वेन उप सेदुः । अत्र वसिष्ठा इति बहुवचनं पूजायाम् । वसिष्ठः पूर्वं प्रजापतेरुत्पन्नं देहमुत्सृज्याप्सरसु जायेयेति बुद्धिमकरोदिति भावः ॥

विद्युतो ज्योतिः परि संजिहानं मित्रावरुणा यदपश्यतां त्वा ।

तत्ते जन्मोतैकं वसिष्ठगस्त्यो यच्चा विश आजभार ॥ १० ॥

विऽद्युतः । ज्योतिः । परि । सम्ऽजिहानम् । मित्रावरुणा । यत् । अपश्यताम् । त्वा ।

तत् । ते । जन्म । उत । एकम् । वसिष्ठ । अगस्त्यः । यत् । त्वा । विश । आऽजभार ॥ १० ॥

एतास्त्रिषु वसिष्ठस्यैव देहपरिग्रहं प्रतिपाद्यते । एताश्चेन्द्रस्य वाक्यमित्येके वर्णयन्त्यपरे वसिष्ठपुत्राणामिति । हे वसिष्ठ यत् यदा विद्युत विद्युत इव स्वीयं ज्योतिः देहान्तरपरिग्रहार्थं परि संजिहानं परित्यजन्तं त्वा त्वाम् । छान्दसमात्मनेपदम् । यद्वा । जिघृक्षितदेहार्थं स्वीयं ज्योतिः परि संजिहानम् । परिजिघृक्षन्तमित्यर्थः । अस्मिन् पक्षे जहातेर्गत्यर्थत्वादात्मनेपदं छान्दसं न भवति । मित्रावरुणा मित्रावरुणौ अपश्यताम् । आवाभ्यामयं जायेतेति समकल्पतामित्यर्थः । तत् तदा ते तव एकं जन्म । उत अपि च यत् यदा अगस्त्यः विशः निवेशनान्मित्रावरुणौ आवां जनयिष्याव इत्येतस्मात् पूर्वावस्थानात् त्वाम् आजभार आजहार ॥ ॥ २३ ॥

१. ज्ञ-भवन्महिमा अन्वेतवे, त१-२-४- तव महिमा अन्वेतवे । २. ज्ञ-त१-२-स्वच्छन्देन ।

३. ख-भ-जिघृक्षिकदेहाय, ज्ञ-जिघृक्षित देहार्थं, न-जिघृक्षितदेहाय । ४. श- वा वदा ।

उतासिं मैत्रावरुणो वसिष्ठोर्वश्या ब्रह्मन्मनसोऽधि जातः ।

द्रप्सं स्कन्नं ब्रह्मणा दैव्येन विश्वे देवाः पुष्करे त्वाददन्त ॥ ११ ॥

उत । असि । मैत्रावरुणः । वसिष्ठ । उर्वश्याः । ब्रह्मन् । मनसः । अधि । जातः ।

द्रप्सम् । स्कन्नम् । ब्रह्मणा । दैव्येन । विश्वे । देवाः । पुष्करे । त्वा । अददन्त ॥ ११ ॥

उत अपि च हे वसिष्ठ मैत्रावरुणः मित्रावरुणयोः पुत्रः असि । हे ब्रह्मन् वसिष्ठ उर्वश्याः अप्सरसः मनसः^१ ममार्यं पुत्रः स्यादिति दशात् संकल्पात् द्रप्सं रेतः मित्रावरुणयोर्वशी-
दर्शनात् स्कन्नम् आसीत् । तस्मात् अधि^२ जातः असि । तथा च वक्ष्यते 'सत्रे ह जातौ' इत्यृचि ।
एवं जातं त्वा त्वां^३ दैव्येन देवसंबन्धिना ब्रह्मणा वेदराशिना अहंभुवा^४ युक्तं^५ पुष्करे विश्वे देवाः
अददन्त आधारयन्त । तथा च अदितेर्मित्रावरुणौ जज्ञाते इति प्रकृत्य पठ्यते—'तयोरादित्ययोः
सत्रे दृष्ट्वाप्सरसमुर्वशीम् । रेतश्चस्कन्द तत्कुम्भे न्यपतद्वासतीवरे ॥ तेनैव तु सुहृत्तनं वीर्यवन्तौ
तपस्विनौ । अगस्त्यश्च वसिष्ठश्च तत्रर्षी संबभूवतुः ॥ बहुधा पतितं रेतः कलशे च जले स्थले । स्थले
वसिष्ठस्तु मुनिः संभूत ऋषिसत्तमः ॥ कुम्भे त्वगस्त्यः संभूतो जले मत्स्यो महाद्युतिः । उदियाय
ततोऽगस्त्यः शम्यामात्रो महातपाः ॥ मानेन संमितो यस्मात्तस्मान्मान्य इहोच्यते । यद्वा
कुम्भादधिजातः कुम्भेनापि हि मीयते ॥ कुम्भ इत्यभिधानं च^६ परिमाणस्य लक्ष्यते^७ । ततोऽप्सु
गृह्यमाणान् वसिष्ठः पुष्करे स्थितः ॥ सर्वतः पुष्करे तं हि विश्वे देवा आधारयन् ।' (बृहदे. ५.
१४९-१५५) इति ॥

स प्रकृत उभयस्य प्रविद्वान्सहस्रदान उत वा सदानः ।

यमेन ततं परिधिं वयिष्यन्नेप्सरसः परि जज्ञे वसिष्ठः ॥ १२ ॥

सः । प्रकृतः । उभयस्य । प्रविद्वान् । सहस्रदानः । उत । वा । सदानः ।

यमेन । ततम् । परिधिम् । वयिष्यन् । एप्सरसः । परि । जज्ञे । वसिष्ठः ॥ १२ ॥

सः वसिष्ठः प्रकृतः प्रकृष्टज्ञानः उभयस्य उभयं दिव च पृथिवी च प्रविद्वान् प्रकर्षेण
जानन् सहस्रदानः अभवत् । किमनेन सहस्रदान इति विशेषणेन उत वा अपि वा सदानः
सर्वदानसहित एवाभवत् किंच वसिष्ठः यमेन कारणात्मना सर्वनियन्त्रा ततं विस्तृतं परिधिं
वक्ष्यन् । परिधिरित्यनेन संसारप्रवाहो विवक्षितः । तं वयिष्यन् एप्सरसः उर्वश्याः । परि इति
पञ्चमर्थानुवादः । जज्ञे जातः ॥

सत्रे ह जाताविषिता नमोभिः कुम्भे रेतः सिषिचतुः समानम् ।

ततो ह मान उदियाय मध्यात्ततो जातमृषिमाहुर्वसिष्ठम् ॥ १३ ॥

सत्रे । ह । जातौ । इषिता । नमोभिः । कुम्भे । रेतः । सिषिचतुः । समानम् ।

ततः । ह । मानः । उत् । इयाय । मध्यात् । ततः । जातम् । ऋषिम् । आहुः । वसिष्ठम् ॥ १३ ॥

१. ख-ज्ञ-त-न-भ-श- 'मनसः' नास्ति; घ-नमसः । २. ख-ज्ञ-त-न-भ-श- 'अधि' नास्ति ।

३. ख-घ-भ-अहंभुवा युक्तं, झ-त-श-श-अहंभुवा युक्तं, त-न-अहंभुवा युक्तं । ४. झ-त-१-
परिमाणं च लक्ष्यते, त-त-परिमाणं च लक्ष्यते ।

वसत्रे बहुकर्तृके यागे । वह इति पूरणः । जातौ दीक्षितौ मित्रावरुणौ इषिता अध्येषितौ स्वयमन्यैर्जनैः वनमोभिः स्तुतिभिः कुम्भे वासतीवरे^१ कलशे वसमानम् एकदैव वरेतः वसिसिचतुः^२ असिञ्चताम् । ततः वासतीवराकुम्भात् मध्यात् अगस्त्यः मानः शमीप्रमाणः उदियाथ प्रादुर्बभूव । ततः एव कुम्भात् वसिष्ठम् अपि ऋषिं जातमाहुः ॥

उक्थभृतं सामभृतं बिभर्ति प्रावाणं बिभ्रत् वदात्यग्रे ।

उपैनमाध्वं सुमनस्यमाना आ वो गच्छाति प्रतदो वसिष्ठः ॥ १४ ॥

उक्थऽभृतम् । सामऽभृतम् । बिभर्ति । प्रावाणम् । बिभ्रत् । प्र । वदाति । अग्रे ।

उप । एनम् । आध्वम् । सुमनस्यमानाः । आ । वो । गच्छाति । प्रतदुः । वसिष्ठः ॥ १४ ॥

हे प्रतदुः । प्रतदु इति तत्सव एवाभिधीयन्ते नामान्तरेण । वः युष्मात् वसिष्ठः आ गच्छाति आगच्छति । एनं वसिष्ठं सुमनस्यमानाः सुमनसः सन्तः उप आध्वं उपतिष्ठत । आगतश्चासौ वसिष्ठः यज्ञे अग्रे पुरोहितो ब्रह्मा सन् उक्थभृतं शस्त्राणां संभक्तारं बिभर्ति । सामभृतम् उद्गातारं बिभर्ति । प्रावाणम् अभिषवणं^३ बिभ्रत् बिभ्रतम्^४ अध्वर्युं च बिभर्ति । प्र वदाति यज्ञे यत्प्रवदितव्यं श्रेषादिनिमित्ते कर्तव्यमस्ति^५ तदपि वदतीति तृसून् प्रतीन्द्रो ब्रवीति ॥ ॥ २४ ॥ ॥ २ ॥

तृतीयेऽनुवाके द्वाविंशतिसूक्तानि । तत्र 'प्र शुक्रा' इति पञ्चविंशत्यृचं प्रथमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'प्र शुक्रा पञ्चाधिका वैश्वदेवं हाद्या एकविंशतिर्द्विपदा अब्जामहेरर्धं च उत्तरोऽहिर्बुध्न्याय' इति । वसिष्ठ ऋषिः । आद्या एकविंशतिर्द्विपदा विंशत्यक्षरा विराजो द्वाविंशाद्याश्चतस्रस्त्रिष्टुभः । विश्वे देवा देवता । व्यूकहे दशरात्रे चतुर्थेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र इदं सूक्तं वैश्वदेवनिविद्धानम् । सूत्रितं च—'प्र शुक्रैत्विति वैश्वदेवम्' (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति । षोडशनि 'आ धूर्ष्वस्मा इति द्विपदा' (आश्व. श्रौ. ६. २) इति । महाव्रतेऽप्येषा द्विपदा । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—'आ धूर्ष्वस्मा इत्येका सूददोहाः' (ऐ. आ. ५. २. २) इति ॥

प्र शुक्रैतु देवी मनीषा अस्मत्सुतष्टो रथो न वाजी ॥ १ ॥

प्र । शुक्रा । एतु । देवी । मनीषा । अस्मत् । सुतष्टः । रथः । न । वाजी ॥ १ ॥

शुक्रा दीप्ता देवी सर्वेषां कामानां प्रदात्री मनीषा स्तुतिः अस्मत् अस्मत्तः अस्मिन् सूक्ते स्तोष्यमाणान् देवान् वाजी वेगवान् सुतष्टः सुसंस्कृतः रथो न रथ इव प्र एतु प्रगच्छतु^६ ॥

विदुः पृथिव्या दिवो जनित्रं शृण्वन्त्यापो अध क्षरन्तीः ॥ २ ॥

विदुः । पृथिव्याः । दिवः । जनित्रम् । शृण्वन्ति । आपः । अध । क्षरन्तीः ॥ २ ॥

अस्यामृच्यापः स्तूयन्ते । क्षरन्तीः क्षरन्त्यः आपः दिवः पृथिव्याः च । उभयोरपि लोकयोरित्यर्थः । जनित्रम् उत्पत्तिं विदुः जानन्ति । अध अपि च शृण्वन्ति स्तोत्राणीति शेषः ॥

१. झ-वासतीवरी° । २. झ-सिषिचतुः । ३. झ-अभिषवपाषाणं । ४. ख-घ-झ-त-२-न-१-श-बिभ्रतं । ५. ख-कर्तव्ये सति; न-भ-कर्तव्यसस्ति । ६. त-गच्छतु; श-आगच्छतु ।

आपश्चिदस्मै पिन्वन्त पृथ्वीवृत्रेषु शूरा मंसन्त उग्राः ॥ ३ ॥

आपः । चित् । अस्मै । पिन्वन्त । पृथ्वीः । वृत्रेषु । शूराः । मंसन्ते । उग्राः ॥ ३ ॥

इन्द्रोऽस्मिन् वृत्रे स्तूयते । पृथ्वीः पृथ्व्यः प्रथमानाः आपश्चित् आपोऽपि अस्मै इन्द्राय पिन्वन्त प्यायन्ते^१ । वृत्रेषु उपद्रवेषु सत्सु उग्राः उद्धूर्णास्तेजस्विनो वा शूराः योद्धारोऽपि मंसन्ते इममेवेन्द्रं स्तुवन्ति ॥

आ धूर्ष्वस्मै दधाताश्चानिन्द्रो न वज्री हिरण्यबाहुः ॥ ४ ॥

आ । धुः । अस्मै । दधात । अश्वान् । इन्द्रः । न । वज्री । हिरण्यबाहुः ॥ ४ ॥

अस्मै । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । अस्येन्द्रस्यागमनाय अश्वान् धूर्षु रथस्य आ दधात । इन्द्रो न । नेति चार्थः । इन्द्रः वज्री वज्रवान् हिरण्यबाहुः हिरण्यहस्तश्च भवति ॥ षोडशानि शस्यमानत्वादस्या ऐन्द्रत्वं गम्यते । ‘आ धूर्ष्वस्मै’ इत्यत्र ‘अस्मै’ इत्यस्य पदस्यानुदात्तत्वं पूर्वस्यामिन्द्रस्य प्रकृतत्वात् । अत एव पूर्वप्येन्द्रीति विज्ञायते । पूर्वस्यामप्युचि ‘अस्मै’ इत्यत्रानुदात्तत्वमल्पीयोऽर्थतरमनुदात्तमिति । तथा च यास्क.—‘अस्येति चोदात्तं प्रथमादेशोऽनुदात्तमन्वादेशे तीव्रार्थतरमुदात्तमल्पीयोऽर्थतरमनुदात्तम्’ (निरु. ४. २५) इति । अल्पीयस्त्वं चेदंशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य संनिधानस्य दूरस्थत्वेनेत्यवगन्तव्यम् ॥

अभि प्र स्थाताहेव यज्ञं यातेव पत्मन्तमनां हिनोत ॥ ५ ॥

अभि । प्र । स्थात । अहऽइव । यज्ञम् । याताऽइव । पत्मन् । तमनां । हिनोत ॥ ५ ॥

यज्ञस्तुतिरियम् । हे जनाः यज्ञम् अभि प्र स्थात अभिक्रमत । अहेव इति पूरणौ । अपि च पत्मन् पत्मनि यज्ञमार्गे तमना स्वयमेव यातेव गन्तेव हिनोत गच्छत । ‘हि गतौ’ इति धातुः ॥

तमनां समत्सु हिनोत यज्ञं दधात केतुं जनाय वीरम् ॥ ६ ॥

तमनां । समत्सु । हिनोत । यज्ञम् । दधात । केतुम् । जनाय । वीरम् ॥ ६ ॥

उक्तस्यैव विवरणमत्र । हे मदीया जनाः समत्सु संग्रामेषु तमना स्वयमेव हिनोत गच्छत । अपि च केतुं प्रज्ञापकं वीरं पापानां वारयितारम् । नाशकमित्यर्थः । यज्ञं जनाय लोकाय । तद्रक्षार्थमित्यर्थः । दधात विधत् ॥

उदस्य शुष्माद्भानुर्नार्तं बिभर्ति भारं पृथिवी न भूम ॥ ७ ॥

उत् । अस्य । शुष्मात् । भानुः । न । आर्तं । बिभर्ति । भारम् । पृथिवी । न । भूम ॥ ७ ॥

अस्य यज्ञस्य शुष्मात् बलात् भानुः सूर्यः उत् आर्तं उद्वच्छति । भूम भूतानि पृथिवीव^२ भारं लोकस्यायं यज्ञो बिभर्ति च^३ ॥

हवामि देवाँ अयातुरग्ने सार्धं नृतेन धियं दधामि ॥ ८ ॥

हवामि । देवान् । अयातुः । अग्ने । सार्धन् । ऋतेन । धियम् । दधामि ॥ ८ ॥

१. श-आप्यायते । २. ज्ञ-त१-२-पृथिवी न पृथिवीव । ३. घ-ज्ञ-त१-२-च न पूरणः ।

अस्मिन्सृचे देवाः स्तूयन्ते । हे ऽअग्ने ऽअयातुः अहिंसादिनियमयुक्तेन ऽऋतेन यज्ञेन
 ऽसाधन् कामान् साधयन् ऽदेवान् ऽह्वयामि । अपि च ऽधिर्य देवानां परिचरणात्मकं कर्म
 ऽदधामि । करोमीत्यर्थः ॥

अभि वो देवीं धिर्यं दधिध्वं प्र वो देवत्रा वाचं कृणुध्वम् ॥ ९ ॥

अभि । वः । देवीम् । धिर्यम् । दधिध्वम् । प्र । वः । देवऽत्रा । वाचम् । कृणुध्वम् ॥ ९ ॥

हे जनाः ऽवः यूयम् ऽअभि देवानुद्दिश्य ऽदेवीं दीप्तां ऽधिर्यं कर्म ऽदधिध्वं विधत्त ।
 अपि च ऽवः यूयं ऽदेवत्रा देवेषु ऽवाचं स्तुतिरूपां ऽप्र ऽकृणुध्वं प्रकर्षेण कुरुध्वम् ॥

आ चष्ट आसां पाथो नदीनां वरुण उग्रः सहस्रचक्षाः ॥ १० ॥

आ । चष्टे । आसां । पाथः । नदीनां । वरुणः । उग्रः । सहस्रऽचक्षाः ॥ १० ॥

ऽसहस्रचक्षाः बहुचक्षुः ऽवरुणः ऽआसां ऽनदीनां ऽपाथः जलम् ऽआ चष्टे अभिपश्यति ।
 कीदृशो वरुणः । ऽउग्रः उद्गूर्णं ओजस्वी वा ॥ ॥ २५ ॥

राजा राष्टानां पेशो नदीनामनुत्तमस्मै क्षत्रं विश्वायु ॥ ११ ॥

राजा । राष्टानां । पेशः । नदीनां । अनुत्तमः । अस्मै । क्षत्रम् । विश्वऽआयु ॥ ११ ॥

ऽराष्टानां राष्टाणाम् ॥ गत्वाभावञ्छान्दसः ॥ ईश्वराणामपि वरुणः ऽराजा ईश्वरः भवति ।
 ऽनदीनां ऽपेशः रूपं रूपकृदपि भवतीत्यर्थः । ऽअस्मै । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । अस्य वरुणस्य ऽक्षत्रं
 बलम् ऽअनुत्तमं अन्यैरबाधितं ऽविश्वायु सर्वतो गन्तुं भवतीति ॥

अविष्टो अस्मान्विश्वासु विक्ष्वद्युं कृणोत शंसं निनित्सोः ॥ १२ ॥

अविष्टो इति । अस्मान् । विश्वासु । विक्ष्व । अद्युम् । कृणोत । शंसम् । निनित्सोः ॥ १२ ॥

अयं द्रुचो दैवः । हे देवाः ऽअस्मान् ऽविश्वासु सर्वासु ऽविक्ष्व प्रजासु । अविष्ट उ इति
 समुदितम् ऽअविष्टो इति । अविष्ट रक्षत । ऽशंसं^१ ऽनिनित्सोः निम्बितुमिच्छतः शत्रोः ऽअद्युम्
 अदीप्तिं ऽकृणोत कुरुत च ॥

व्येतु दिद्युद्विषामशेवा युयोत विष्वग्रपस्तनूनाम् ॥ १३ ॥

वि । एतु । दिद्युत् । द्विषाम् । अशेवा । युयोत । विष्वक् । रपः । तनूनाम् ॥ १३ ॥

ऽद्विषां शत्रूणां ऽदिद्युत् आयुधम् ऽअशेवा असुखकरी^२ ऽविष्वक् सर्वतः ऽव्येतु अपगच्छतु ।
 ऽतनूनाम् अङ्गानां ऽरपः पापं देवाः ऽयुयोत अस्मत्तः पृथक्कुरुत ॥

अवीक्षो अग्निर्व्यान्नमोभिः प्रेष्ठो अस्मा अधायि स्तोमः ॥ १४ ॥

अवीत् । नः । अग्निः । हव्यऽअत् । नमःऽअभिः । प्रेष्ठः । अस्मै । अधायि । स्तोमः ॥ १४ ॥

ऽहव्यात् हव्यानामत्ता ऽअग्निः ऽनमोभिः अस्मदीयैर्नमस्कारैः ऽप्रेष्ठः प्रियतमः सन् ऽनः
 अस्मान् ऽअवीत् रक्षतु । ऽअस्मै अग्नये स्तोत्रम् ऽअधायि अस्माभिर्व्यधायि ॥

सज्जूदेवेभिरपां नपातं सखायं कृध्वं शिवो नो अस्तु ॥ १५ ॥

सज्जूः । देवेभिः । अपाम् । नपातम् । सखायम् । कृध्वम् । शिवः । नः । अस्तु ॥ १५ ॥

हे स्तोतारः अपाम् उदकानां नपातं पुत्रमग्निम् । 'सूनुः नपात्' इत्यपत्यनामसु पाठात् ।
देवेभिः देवैः सज्जूः सह सखायं मित्रं स्तुतिभिः कृध्वं कुरुध्वम् । स चापां नपात् नः
अस्मभ्यं शिवः सुखकरः अस्तु भवतु ॥

अब्जामुक्थैरहिं गृणीषे बुध्ने नदीनां रजःसु सीदन् ॥ १६ ॥

अप्सजाम् । उक्थैः । अहिम् । गृणीषे । बुध्ने । नदीनाम् । रजःसु । सीदन् ॥ १६ ॥

अहि मेघानामाहन्तारं नदीनाम् उदकानां बुध्ने स्थाने । बुध्नमन्तरिक्षं बद्धा अस्मिन्
धृता आप इति व्युत्पत्तेः । तस्मिन् रजःसु उदकेषु सीदन् सीदन्तम् अब्जाम् अप्सु
जातमिममग्निम् उक्थैः स्तोत्रैः गृणीषे । 'बुध्ने नदीनां रजःसूदकेषु सीदन् बुध्नमन्तरिक्षं बद्धा
अस्मिन् धृता आप इति' (निरु. १० ४४) इति ॥

मा नोऽहिर्बुध्न्यो रिषे धान्मा यज्ञो अस्य सिधत्तायोः ॥ १७ ॥

मा । नः । अहिः । बुध्न्यः । रिषे । धात् । मा । यज्ञः । अस्य । सिधत् । ऋतस्योः ॥ १७ ॥

अहिर्बुध्न्यः । बुध्नेऽन्तरिक्षे भवो बुध्न्यः । अहिश्चासौ बुध्न्यश्चेत्यहिर्बुध्न्योऽग्निः । नः अस्मान्
रिषे हिंसकाय मा धात् मा ददातु । अस्य ऋतायोः यज्ञकामस्य यजमानस्य यज्ञः मा
च सिधत् न क्षीयेत । यद्वा । अस्याहिर्बुध्न्यस्य इममहिर्बुध्न्यमुद्दिश्य ऋतायोः यज्ञकामस्य यो
यज्ञः स न क्षीयेतेत्यर्थः ॥

उत न एषु नृषु श्रवो धुः प्र राये यन्तु शर्धन्तो अर्यः ॥ १८ ॥

उत । नः । एषु । नृषु । श्रवः । धुः । प्र । राये । यन्तु । शर्धन्तः । अर्यः ॥ १८ ॥

अयं द्रव्यो देवो मरुतो वा । उत अपि च नः अस्मदीयेषु एषु नृषु पुरुषेषु श्रवः अज्ञं
धुः देवा मरुतो वा धारयन्तु । राये धनार्थं शर्धन्तः उत्सहमानाः प्रीयमाणा वा अर्यः अरयः
प्र यन्तु प्रगच्छन्तु । त्रियन्तामित्यर्थः ॥

तपन्ति शत्रुं स्वर्णं भूमा महासेनासो अमेभिरेषाम् ॥ १९ ॥

तपन्ति । शत्रुम् । स्वर्णः । न । भूमि । महासेनासः । अमेभिः । एषाम् ॥ १९ ॥

महासेनासः महासेना राजानः एषां मरुतां देवानां वा अमेभिः बलैः भूमा भुवनानि
स्वर्णं आदित्य इव शत्रुं स्वकीयं तपन्ति बाधन्ते । महान्तोऽपि राजानः अमेः बलैः शत्रून्
बाधन्ते । तानि बलानि देवानामेवेत्यर्थः ॥

आ यज्ञः पत्नीर्गमन्त्यच्छा त्वष्टा सुपाणिर्दधातु वीरान् ॥ २० ॥

आ । यत् । नः । पत्नीः । गमन्ति । अच्छ । त्वष्टा । सुपाणिः । दधातु । वीरान् ॥ २० ॥

अस्यां^१ देवपत्न्यस्त्वष्टा च देवता । यत् यदा पत्नी. देवानां पत्न्यः पनः अस्मान् पञ्च
अभि वा गमन्ति आगच्छन्ति तदा सुपाणिः शोभनहस्तः त्वष्टा देवः वीरान् पुत्रान्
दधातु अस्मभ्यं ददातु ॥ २६ ॥

प्रति नः स्तोमं त्वष्टा जुषेत स्यादस्मे अरमतिर्वसुयुः ॥ २१ ॥

प्रति । नः । स्तोमम् । त्वष्टा । जुषेत । स्यात् । अस्मे इति । अरमतिः । वसुयुः ॥ २१ ॥

पनः अस्माकं स्तोमं स्तोत्रं त्वष्टा प्रति जुषेत प्रतिसेवेत । अपि च अरमतिः पर्याप्त-
बुद्धिः सर्वविषयव्यापिबुद्धिर्वा त्वष्टा^२ अस्मे अस्मदर्थं वसुयुः धनकामः स्यात् भूयात् ॥

ता नो रासत्रातिषाचो वसून्या रोदसी वरुणानी शृणोतु ।

वरुत्रीभिः सुशरणो नो अस्तु त्वष्टा सुदत्रो वि दधातु रायः ॥ २२ ॥

ता । नः । रासन् । रातिऽसाचः । वसूनि । आ । रोदसी इति । वरुणानी । शृणोतु ।
वरुत्रीभिः । सुशरणः । नः । अस्तु । त्वष्टा । सुदत्रः । वि । दधातु । रायः ॥ २२ ॥

यतः^३ तानि^४ अस्माकमभीष्टानि तानि^५ वसूनि धनानि रातिषाचः दानसमवेताः^६ देवपत्न्यः
पनः अस्मभ्यं रासन् प्रयच्छन्तु । अपि च वरुणानी वरुणस्य पत्नी वा शृणोतु अस्मदीयं
स्तोत्रम् अभिशृणोतु^७ । रोदसी द्यावापृथिव्यौ चाभिशृणुताम् । सुदत्रः कल्याणदानः त्वष्टा च
वरुत्रीभिः उपद्रवाणां वारयित्रीभिर्देवपत्नीभिः सह पनः अस्मभ्यं सुशरणः सुशरणप्रदः
अस्तु । रायः धनानि च वि दधातु ॥

तन्नो रायः पर्वतास्तन्न आपस्तद्रातिषाच ओषधीरुत द्यौः ।

वनस्पतिभिः पृथिवी सजोषा उमे रोदसी परि पासतो नः ॥ २३ ॥

तत् । नः । रायः । पर्वताः । तत् । नः । आपः । तत् । रातिऽसाचः । ओषधीः । उत । द्यौः ।
वनस्पतिभिः । पृथिवी । सजोषाः । उमे इति । रोदसी इति । परि । पासतः । नः ॥ २३ ॥

पनः अस्माकं । तत् इत्यव्ययम् । ताः रायः धनानि पर्वताः परिपान्तु । पनः अस्माकं
तत् ताः रायः आपः च परिपान्तु । तद्रातिषाचः दानसहिता देवपत्न्यश्च परिपान्तु । ओषधीः
ओषधयश्च तत् परिपान्तु । उत अपि च द्यौः तत् परिपातु । वनस्पतिभिः सजोषाः सहिता
पृथिवी अन्तरिक्षं च तत् परिपातु । आपः पृथिवी इत्यन्तरिक्षनामसु पाठात् । पनः अस्माकं
तत् उमे रोदसी द्यावापृथिव्यावपि परि पासतः परिरक्षताम् ॥

अनु तदुर्वी रोदसी जिहातामनु द्युक्षो वरुण इन्द्रसखा ।

अनु विश्वे मरुतो ये सहासो रायः स्याम धरुणं धियध्वै ॥ २४ ॥

१. ज-त१-२-अस्याः । २. झ-श-अनुपरतिर्वा त्वष्टा । ३. ज-ता तानि; य-तानि । ४. ज-त१-४-
य-‘तानि’ नास्ति । ५. ज-य-दानेन समवेताः; त१-दानिन समवेताः; त२-४-दानिनः
समवेताः । ६. ख-न-भ-अभिशृणोति ।

अनु । तत् । उर्वी इति । रोदसी इति । जिहाताम् । अनु । द्युक्षः । वरुणः । इन्द्रसखा ।
अनु । विश्वे । मरुतः । ये । सहासः । रायः । स्याम् । धरुणम् । धियध्वै ॥ २४ ॥

१तत् वक्ष्यमाणम् १उर्वी विस्तीर्णे १रोदसी द्यावापृथिव्यौ १अनु १जिहाताम् अनुगच्छताम् ।
अनुमन्येतामित्यर्थः । १द्युक्षः दीप्तेर्निवासभूतः १इन्द्रसखा इन्द्रसखः । इन्द्रः सखा यस्येति
बहुव्रीहिः । १वरुणः च तत् १अनु जिह्णीताम् । द्विवचनान्तस्यैकवचनान्ततया विपरिणामः । १ये
१सहासः शत्रूणामभिभवितारः ते १मरुतः अपि तत् १अनु जिहताम् । अत्र बहुवचनान्ततया
विपरिणामः । यदनुमन्तव्यं तदाह । १धियध्वै भरणीयं^१ धारयितुं १रायः धनस्य १धरुणं धाम स्थानं
वयं १स्याम भवेमेति ॥

तन्न इन्द्रो वरुणो मित्रो अग्निराप ओषधीर्वनिनो जुषन्त ।

शर्मन्त्स्याम मरुतामुपस्थे यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ २५ ॥

तत् । नः । इन्द्रः । वरुणः । मित्रः । अग्निः । आपः । ओषधीः । वनिनः । जुषन्त ।

शर्मन् । स्याम् । मरुताम् । उपस्थे । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ २५ ॥

१नः अस्मदीयं १तत् इदं स्तोत्रम् १इन्द्रः १वरुणः च १मित्रः च १अग्निः च १आपः च १ओषधीः
ओषधयश्च १वनिनः वृक्षाश्च १जुषन्त जुषन्तां सेवन्ताम् । वयं च १मरुतामुपस्थे उपस्थाने वर्तमानाः
१शर्मन् शर्मणि सुखे गृहे वा १स्याम भवेम । सिद्धमन्यत् ॥ ॥ २७ ॥

‘शं न इन्द्राग्नी’ इति पञ्चदशर्चं द्वितीयं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘शं नः पञ्चोना
शान्तिः’ इति । वसिष्ठ ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । ‘वैश्वदेवं ह’ इत्युक्तत्वादिदमपि वैश्वदेवम् ।
महानाग्नीव्रत एतत् सूक्तं जप्यम् । तथा च सूत्रितं—‘भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः शं न इन्द्राग्नी
भवतामवोभिः’ (आश्व. श्रौ. ८. १४) इति । एव—सु ॥

शं न इन्द्राग्नी भवतामवोभिः शं न इन्द्रावरुणा रातहव्या ।

शमिन्द्रासोमा सुविताय शं योः शं न इन्द्रापूषणा वाजसातौ ॥ १ ॥

शम् । नः । इन्द्राग्नी इति । भवताम् । अवःभिः । शम् । नः । इन्द्रावरुणा । रातहव्या ।

शम् । इन्द्रासोमा । सुविताय । शम् । योः । शम् । नः । इन्द्रापूषणा । वाजसातौ ॥ १ ॥

१नः अस्माकमस्मभ्यं वा १इन्द्राग्नी १अवोभिः रक्षणैः १शं शान्त्यै १भवताम् । १रातहव्या
रातहव्यौ यजमानैर्दत्तहविष्कौ १इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणावपि १नः अस्मभ्यं १शं शान्त्यै भवताम् ।
१इन्द्रासोमा इन्द्रासोमावपि नः १शं शान्त्यै १सुविताय कल्याणाय च भवताम् । १शं शान्त्यै
सुखाय^२ च । पुनरुक्तिरादरार्था । अथवा शं शमनहेतुकं सुखं १योः विषययोगनिमित्तं
सुखमित्यपुनरुक्तिः । १इन्द्रापूषणा इन्द्रापूषणावपि १वाजसातौ युद्धे अन्नलाभे निमित्ते वा १नः १शं
शान्त्यै भवतामित्यर्थः ॥

शं नो भग्नः शम् नः शंसो अस्तु शं नः पुरीधिः शम् सन्तु रायः ।

शं नः सत्यस्य सुयमस्य शंसुः शं नो अर्यमा पुरुज्जातो अस्तु ॥ २ ॥

१. श-तरणियां; तन-श-भरणीया । २. ख-भ-सुविताय; श-योः सुखाय ।

शम् । नः । भर्गः । शम् । ऊँ इति । नः । शंसः । अस्तु ।

शम् । नः । पुरम्ऽधिः । शम् । ऊँ इति । सन्तु । रायः ।

शम् । नः । सत्यस्य । सुऽयमस्य । शंसः । शम् । नः । अर्यमा । पुरुऽजातः । अस्तु ॥ २ ॥

१न. अस्माकं १शं शान्त्यै १भग. देवः १अस्तु भवतु । १नः अस्माकं १शसु शान्त्या एव १शंस. नराशंसोऽस्तु भवतु । १नः अस्माकं १शं शान्त्यै १पुरधिः बहुधीरप्यस्तु । १रायः धनान्यपि १शसु शान्त्या एव १सन्तु । १नः अस्माकं १सुयमस्य शोभनयमयुक्तस्य १सत्यस्य १शंस. वचनमपि १शम् अस्तु । १नः अस्माकं १शं शान्त्यै १पुरुजात. बहुप्रादुर्भाव. १अर्यमा देवोऽपि १अस्तु ॥

शं नो धाता शम् धर्ता नो अस्तु शं न उरुची भवतु स्वधाभिः ।

शं रोदसी बृहती शं नो अद्रिः शं नो देवानां सुहृद्वानि सन्तु ॥ ३ ॥

शम् । नः । धाता । शम् । ऊँ इति । धर्ता । नः । अस्तु । शम् । नः । उरुची । भवतु । स्वधाभिः ।

शम् । रोदसी इति । बृहती इति । शम् । नः । अद्रिः । शम् । नः । देवानां । सुहृद्वानि । सन्तु ॥ ३ ॥

१नः अस्माकं १शं शान्त्यै १धाता देवः १अस्तु । १नः अस्माकं १शसु शान्त्या एव १धर्ता^१ पुण्यपापानां विधारयिता वरुणो देवोऽप्यस्तु । १नः अस्माकं १शं शान्त्यै १उरुची विवर्तगमना पृथिव्यपि १स्वधाभिः अन्नै. सहास्तु । १बृहती महत्यौ १रोदसी द्यावापृथिव्यावपि १शं भवताम् । १अद्रिः पर्वतोऽपि १नः अस्माकं १शं शान्त्यै भवतु । १शं शान्त्यै १नः अस्माकं १देवानां १सुहृद्वानि सुद्युतयः १सन्तु भवन्तु ॥

शं नो अग्निज्योतिरनीको अस्तु शं नो मित्रावरुणावश्विना शम् ।

शं नः सुकृतां सुकृतानि सन्तु शं न इषिरो अभि वातु वार्तः ॥ ४ ॥

शम् । नः । अग्निः । ज्योतिःऽअनीकः । अस्तु । शम् । नः । मित्रावरुणौ । अश्विना । शम् ।

शम् । नः । सुकृतां । सुकृतानि । सन्तु । शम् । नः । इषिरः । अभि । वातु । वार्तः ॥ ४ ॥

१ज्योतिरनीकः ज्योतिर्मुखः १अग्निः १नः अस्माकं १शं शान्त्यै १अस्तु भवतु । मित्रावरुणा मित्रावरुणावपि १नः अस्माकं १शं शान्त्यै भवताम् । १अश्विना अश्विनावपि १शं भवताम् । १सुकृतां पुण्यकर्मणां पुरुषाणां १सुकृतानि पुण्यकर्माण्यपि १नः अस्माकं १शं शान्त्यै १सन्तु भवन्तु । १इषिरः गमनशीलोऽपि^२ १वार्तः वायुरपि १नः अस्माकं १शं शान्त्यै १अभि १वातु ॥

शं नो द्यावापृथिवी पूर्वहूतौ शमन्तरिक्षं दृश्ये नो अस्तु ।

शं न ओषधीर्वनिनो भवन्तु शं नो रजसस्पतिरस्तु जिष्णुः ॥ ५ ॥

शम् । नः । द्यावापृथिवी इति । पूर्वहूतौ । शम् । अन्तरिक्षम् । दृश्ये । नः । अस्तु ।

शम् । नः । ओषधीः । वनिनः । भवन्तु । शम् । नः । रजसः । पतिः । अस्तु । जिष्णुः ॥ ५ ॥

१नः अस्माकं १शं शान्त्यै १द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ १पूर्वहूतौ प्रथमाह्वाने^३ भवताम् । १अन्तरिक्षम् अपि १नः अस्माकं १दृश्ये दर्शनाय १शम् १अस्तु । १नः अस्माकं १शं शान्त्यै

१. श-त-श-विधर्ता । २. ज्ञ-गमनशीलः । ३. ख-ज्ञ-त-३-४-न-भ-स-श-२-‘ प्रथमाह्वाने ’ नास्ति; ज्ञ-त-१-२-प्रथममाह्वतौ, य-पूर्वे प्रार्थितौ; श-१- शं शान्त्यै ।

१ओषधीः ओषधयोऽपि १भवन्तु । १वनिनः वृक्षाश्च शं भवन्तु । १जिष्णुः जयशीलः १रजसः लोकस्य १पतिः इन्द्रोऽपि १नः अस्माकं १शं शान्त्यै १अस्तु ॥ ॥ २८ ॥

शं न इन्द्रो वसुभिर्देवो अस्तु शमादित्येभिर्वरुणः सुशंसः ।

शं नो रुद्रो रुद्रेभिर्जलापः शं नस्त्वष्टा ग्राभिरिह शृणोतु ॥ ६ ॥

शम् । नः । इन्द्रः । वसुभिः । देवः । अस्तु । शम् । आदित्येभिः । वरुणः । सुशंसः ।

शम् । नः । रुद्रः । रुद्रेभिः । जलापः । शम् । नः । त्वष्टा । ग्राभिः । इह । शृणोतु ॥ ६ ॥

१देवः द्योतनादिगुणयुक्तः^१ १इन्द्रः १वसुभिः देवैः सार्धं १नः अस्माकं १शं शान्त्यै भवतु । १सुशंसः शोभनस्तुतिः १वरुणः देवः १आदित्येभिः आदित्यैर्देवैः सार्धं १शं शान्त्यै १अस्तु भवतु । १जलापः^२ १रुद्रः दुःखद्रावको देवः १रुद्रेभिः रुद्रैः सार्धं १शं शान्त्यै १नः अस्माकं भवतु । १इह यज्ञे १त्वष्टा देवः १ग्राभिः देवपत्नीभिः सार्धं १नः १शं शान्त्यै भवतु । इह यज्ञे नः स्तोत्रं १शृणोतु च ॥

शं नः सोमो भवतु ब्रह्म शं नः शं नो ग्रावाणः शम् सन्तु यज्ञाः ।

शं नः स्वरूपां मितयो भवन्तु शं नः प्रस्वः^१ शम्भ्वस्तु वेदिः ॥ ७ ॥

शम् । नः । सोमः । भवतु । ब्रह्म । शम् । नः । शम् । नः । ग्रावाणः । शम् । ऊँ इति ।

सन्तु । यज्ञाः ॥ शम् । नः । स्वरूपाम् । मितयः । भवन्तु ।

शम् । नः । प्रस्वः । शम् । ऊँ इति । अस्तु । वेदिः ॥ ७ ॥

१नः अस्माकं १शं शान्त्यै १सोमः १भवतु । १ब्रह्म स्तोत्रमपि १नः अस्माकं १शं शान्त्यै भवतु । १ग्रावाणः अभिषवसाधनभूताः पाषाणा अपि १नः अस्माकं १शं शान्त्यै भवन्तु । १यज्ञाः च नः १शम्भु शान्त्या एव १सन्तु । १स्वरूपां यूपानां १मितयः उन्मानान्यपि १नः अस्माकं १शं शान्त्यै १भवन्तु । १प्रस्वः ओषधयोऽपि १नः अस्माकं १शं शान्त्यै भवन्तु । १वेदिः अपि नः १शम्भु शान्त्या एव १अस्तु ॥

शं नः सूर्य उरुचक्षा उदेतु शं नश्चतस्रः प्रदिशो भवन्तु ।

शं नः पर्वता ध्रुवयो भवन्तु शं नः सिन्धवः शम्भु सन्त्वापः ॥ ८ ॥

शम् । नः । सूर्यः । उरुचक्षाः । उत । एतु । शम् । नः । चतस्रः । प्रदिशः । भवन्तु ।

शम् । नः । पर्वताः । ध्रुवयः । भवन्तु । शम् । नः । सिन्धवः । शम् । ऊँ इति । सन्तु । आपः ॥ ८ ॥

१नः अस्माकं १शं शान्त्यै १सूर्यः १उरुचक्षाः विस्तीर्णतेजाः सम् १उदेतु उदयं प्राप्नोतु । १चतस्रः १प्रदिशः महादिशोऽपि १नः अस्माकं १शं शान्त्यै १भवन्तु । १नः अस्माकं १शं शान्त्यै १पर्वताः १ध्रुवयः ध्रुवाः १भवन्तु । १नः अस्माकं १शं शान्त्यै १सिन्धवः नद्योऽपि भवन्तु । १आपः च नः १शम्भु शान्त्या एव १सन्तु ॥

१. ख-क्ष-त२-४-न-भ-श-द्योतमानादि° । २. घ-जलापः गंगाधरः; ज-त१-२-जलापः सुखरूपः; श-जलापः जलाभिलाषी ।

शं नो अदितिर्भवतु व्रतेभिः शं नो भवन्तु मरुतः स्वर्काः ।

शं नो विष्णुः शम् पूषा नो अस्तु शं नो भवित्रं शम्बस्तु वायुः ॥ ९ ॥

शम् । नः । अदितिः । भवतु । व्रतेभिः । शम् । नः । भवन्तु । मरुतः । सुऽअर्काः ।

शम् । नः । विष्णुः । शम् । ऊँ इति । पूषा । नः । अस्तु ।

शम् । नः । भवित्रम् । शम् । ऊँ इति । अस्तु । वायुः ॥ ९ ॥

अदितिः देवी व्रतेभिः व्रतैः कर्मभिः सार्धं नः अस्माकं वशं शान्त्यै भवतु । स्वर्काः शोभनस्तुतय मरुतः अपि नः अस्माकं वशं शान्त्यै सन्तु । विष्णुः व्यापकः नः अस्माकं वशं शान्त्या अस्तु । पूषा देवोऽपि नः अस्माकं वशम् शान्त्या एव भवन्तु । भवित्रं भुवन-मन्तरिक्षमुदकं वा नः अस्माकं वशं शान्त्या अस्तु । वायुः अपि नः वशम् शान्त्या एव भवन्तु ॥

शं नो देवः सविता त्रायमाणः शं नो भवन्तुषसो विभातीः ।

शं नः पर्जन्यो भवतु प्रजाभ्यः शं नः क्षेत्रस्य पतिरस्तु शंभुः ॥ १० ॥

शम् । नः । देवः । सविता । त्रायमाणः । शम् । नः । भवन्तु । उषसः । विऽभातीः ।

शम् । नः । पर्जन्यः । भवतु । प्रऽजाभ्यः । शम् । नः । क्षेत्रस्य । पतिः । अस्तु । शम्भुः ॥ १० ॥

देवः क्रीडनादिरुणयुक्तः सविता त्रायमाणः रक्षन् नः अस्माकं वशं शान्त्यै भवतु । विभातीः व्युच्छन्त्यः उषसः अपि नः अस्माकं वशं शान्त्यै भवन्तु । नः अस्माकं प्रजाभ्यः पर्जन्यः अपि वशं भवतु । शंभुः सुखस्य भावयिता क्षेत्रस्य पतिः नः अस्माकं वशं शान्त्यै भवन्तु ॥ २९ ॥

शं नो देवा विश्वदेवा भवन्तु शं सरस्वती सह धीभिर्स्तु ।

शमभिषाचः शम् रातिषाचः शं नो दिव्याः पार्थिवाः शं नो अप्याः ॥ ११ ॥

शम् । नः । देवाः । विश्वदेवाः । भवन्तु । शम् । सरस्वती । सह । धीभिः । अस्तु ।

शम् । अभिऽसाचः । शम् । ऊँ इति । रातिऽसाचः ।

शम् । नः । दिव्याः । पार्थिवाः । शम् । नः । अप्याः ॥ ११ ॥

विश्वदेवाः बहुस्तोत्रकाः देवाः नः अस्माकं वशं शान्त्यै भवन्तु । सरस्वती च धीभिः स्तुतिभिः कर्मभिर्वा सह नोऽस्माकं वशं शान्त्यै भवन्तु । अभिषाचः यज्ञमभितः सेवमानाश्च नः वशं शान्त्यै भवन्तु । रातिषाचः दानं सेवमाना अपि वशम् शान्त्या एव भवन्तु । दिव्याः दिवि भवाश्च नः अस्माकं वशं शान्त्यै भवन्तु । पार्थिवाः पृथिव्यां संभूताश्च नः वशं भवन्तु । अप्याः अपस्वन्तरिक्षे भवाश्च । 'आकाशमापः' इत्यन्तरिक्षनामसु पाठात् । नः अस्माकं वशं शान्त्यै भवन्तु ॥

शं नः सत्यस्य पतयो भवन्तु शं नो अर्वन्तुः शम् सन्तु गावः ।

शं नः ऋभर्वः सुकृतः सुहस्ताः शं नो भवन्तु पितरो हवेषु ॥ १२ ॥

शम् । नः । सत्यस्य । पतयः । भवन्तु । शम् । नः । अर्वन्तः । शम् । ऊँ इति । सन्तु । गावः ।

शम् । नः । ऋभर्वः । सुऽकृतः । सुऽहस्ताः । शम् । नः । भवन्तु । पितरः । हवेषु ॥ १२ ॥

वसत्यस्य वपतयः पालकाः सत्यशीला देवाः वनः अस्माकं वशं शान्त्यै वभवन्तु । अवर्णन्तः अश्वाश्च वनः अस्माकं वशं शान्त्यै भवन्तु । वगावः अपि नः वशं शान्त्यै भवन्तु । वसुकृतः सुकर्माणः वसुहस्ताः शोभनहस्ताः वक्रभवः अपि वनः अस्माकं वशं शान्त्यै सन्तु । वह्वेषु स्तोत्रेषु सत्सु वपितरः अपि वनः अस्माकं वशं शान्त्यै वभवन्तु ॥

शं नो अज एकपादेवो अस्तु शं नोऽहिर्बुध्न्यः^१ शं समुद्रः ।

शं नो अपां नपात्पेरुस्तु शं नः पृश्निर्भवतु देवगोपा ॥ १३ ॥

शम् । नः । अजः । एकपात् । देवः । अस्तु । शम् । नः । अहिः । बुध्न्यः । शम् । समुद्रः । शम् । नः । अपाम् । नपात् । पेरुः । अस्तु । शम् । नः । पृश्निः । भवतु । देवगोपा ॥ १३ ॥

वअज एकपात् अज एकपात्रामधेयः वदेवः वनः अस्माकं वशं शान्त्यै वस्तु । वहिर्बुध्न्यः च वनः अस्माकं वशं शान्त्या अस्तु । वसमुद्रः अपि नः वशं शान्त्या अस्तु । वपेरुः उपद्रवेभ्यः पारयिता वपां वनपात् अपांनपात्रामधेयोऽपि देवः वनः अस्माकं वशं शान्त्यै वस्तु । वदेवगोपा देवा गोपायितारो यस्यां सा वपृश्निः मरुतां माता वनः अस्माकं वशं शान्त्यै वभवतु ॥

आदित्या रुद्रा वसवो जुषन्तेदं ब्रह्म क्रियमाणं नवीयः ।

शृण्वन्तु नो दिव्याः पार्थिवासो गोजाता उत ये यज्ञियासः ॥ १४ ॥

आदित्या । रुद्राः । वसवः । जुषन्तु । इदम् । ब्रह्म । क्रियमाणम् । नवीयः ।

शृण्वन्तु । नः । दिव्याः । पार्थिवासः । गोऽजाताः । उत । ये । यज्ञियासः ॥ १४ ॥

वनवीयः नवतरमस्माभिः वक्रियमाणम् वइदं वब्रह्म स्तोत्रम् वआदित्याः दिव्याः । 'अदित्यौः' (क्र. सं. १. ८९. १०) इति श्रुतेः । वरुद्राः आन्तरिक्षाः ववसवः पार्थिवाश्च वजुषन्त जुषन्तां सेवन्ताम् । अन्ये^१ वदिव्याः दिवि भवाः वपार्थिवासः पार्थिवाः वगोजाताः गोः पृश्नेर्जाताः । 'नाको गौः' इति साधारणनामसु पाठात् । वउत अपि च वये वयज्ञियासः यज्ञार्हास्ते सर्वेऽपि वनः अस्माकं हवं वशृण्वन्तु ॥

ये देवानां यज्ञिया यज्ञियानां मनोर्यजत्रा अमृता ऋतज्ञाः ।

ते नो रासन्तामुरुगायमद्य यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १५ ॥

ये । देवानाम् । यज्ञियाः । यज्ञियानाम् । मनोः । यजत्राः । अमृताः । ऋतज्ञाः ।

ते । नः । रासन्ताम् । उरुगायम् । अद्य । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ १५ ॥

वयज्ञियानां यजनीयानां वदेवानाम् अपि वयज्ञियाः यजनीयाः वमनोः प्रजापतेश्च वयजत्राः यजनीयाः वअमृताः मरणरहिताः वऋतज्ञाः सत्यज्ञाः वये देवाः सन्ति वते सर्वे वउरुगायं बहुकीर्तिं पुत्रम् वअद्य वनः अस्मभ्यं वरासन्तां प्रयच्छन्तु । सिद्ध एवोत्तमः पादः ॥ ३० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुद्धभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण^१

विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये पञ्चमाष्टके तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ पञ्चमाष्टके चतुर्थोऽध्याय आरभ्यते । तत्र षडनुवाकात्मकस्य वासिष्ठस्य सप्तमस्य मण्डलस्य तृतीयेऽनुवाके द्वाविंशतिसूक्तानि । तत्र 'प्र ब्रह्म' इति नवचं तृतीयं सूक्तं वसिष्ठ-
स्यार्पणं त्रैष्टुभं पूर्ववद्वैश्वदेवम् । अनुक्रान्तं च—'प्र ब्रह्म नव' इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

प्र ब्रह्मैतु सदर्नाहतस्य वि रश्मिभिः ससृजे सूर्यो गाः ।

वि सानुना पृथिवी सस्र उर्वी पृथु प्रतीकमध्येधे अग्निः ॥ १ ॥

प्र । ब्रह्म । एतु । सदर्नात् । ऋतस्य । वि । रश्मिभिः । ससृजे । सूर्यः । गाः ।

वि । सानुना । पृथिवी । सस्रे । उर्वी । पृथु । प्रतीकम् । अधि । आ । ईधे । अग्निः ॥ १ ॥

ऋतस्य यज्ञस्य षडनुवात् स्थानाद्देवयजनदेशात् षडनुवा स्तोत्रं स्तुत्यान् सूर्यादीन् षडनुवा प्रकर्षेण गच्छतु । किं तद्ब्रह्मेति तदाह । षडनुवा सर्वस्य प्रेरकः शोभनवीर्यो वा देवः षडनुवाभिः आत्मीयैः किरणैः षगाः अपो वृष्ट्युदकानि षवि षसृजे विसृजति विमुञ्चति । प्रवर्षति । श्रूयते हि—'याभिरादित्यस्तपति रश्मिभिस्ताभिः पर्जन्यो वर्षति' (तै. आ. १०. ६३) इति । स्मृतिश्च भवति—'आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः' इति । अत ईदृशं माहात्म्यं सूर्यस्यैव विद्यते नान्यस्य कस्यचिदित्यनेन पादेन सूर्यः स्तूयते । अपि च षपृथिवी प्रथिता भूमिः षसानुना समुच्छ्रितेन पर्वतादिना षउर्वी विस्तीर्णा सती षवि षसस्रे विसरति व्याप्नोति । तथा षअग्निः षपृथु विस्तीर्णं षप्रतीकं पृथिव्या अवयवं देवयजनलक्षण स्थानम् षअधि । 'अधिपरी अनर्थकौ' इत्यधेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां 'कर्मप्रवचनीययुक्ते' इति सप्तम्यर्थे द्वितीया । ईदृशे स्थाने षपृधे आदीप्यते ॥

इमां वा मित्रावरुणा सुवृक्तिमिषं न कृण्वे असुरा नवीयः ।

इनो वामन्यः पदवीरदब्धो जनं च मित्रो यतति ब्रुवाणः ॥ २ ॥

इमाम् । वाम् । मित्रावरुणा । सुवृक्तिम् । इषम् । न । कृण्वे । असुरा । नवीयः ।

इनः । वाम् । अन्यः । पदवीः । अदब्धः । जनम् । च । मित्रः । यतति । ब्रुवाणः ॥ २ ॥

हे षअसुरा असुरौ बलवन्तौ हे षमित्रावरुणा मित्रावरुणौ षवां युवाभ्याम् षइषं षन हवी-
रूपसन्नमिव षनवीयः नवीयसीम् षइमाम् अस्मदीयां पुरोवर्तिनीं षसुवृक्तिं स्तुतिं षकृण्वे अहं
स्तोता करोमि । षवां युवयोः षअन्यः अन्यतरः । षइनः प्रभुः षअदब्धः शत्रुभिरहिंसितो वरुणः
षपदवीः पदस्य स्थानस्य प्रजनयिता । वरुणो हि धर्माधर्मयोर्धारयितेति पदवीरित्युच्यते ।
षब्रुवाणः अस्माभिः स्तूयमानः षमित्रः षच षजनं सर्वं प्राणिजातं षयतति यातयति प्रवर्तयति ।
तथा च श्रूयते—'मित्रो जनान्यातयति ब्रुवाणः' (ऋ. सं. ३. ५९. १) इति ॥

आ वार्तस्य प्रजतो रन्त इत्या अपीपयन्त धेनवो न सूदाः ।

महो दिवः सदर्ने जायमानोऽचिक्रददृषभः सस्मिन्धन् ॥ ३ ॥

आ । वार्तस्य । ध्रजतः । रन्ते । इत्याः । अपीपयन्त । धेनवः । न । सूदाः ।
महः । दिवः । सद्ने । जार्यमानः । अचिक्रदत् । वृषभः । सस्मिन् । ऊर्धन् ॥ ३ ॥

वध्रजतः गच्छतः ववातस्य वायोः ववृत्त्याः गतयः ववा वरन्ते अभितो रमन्ते । तथा
वसूदाः । 'सूद प्रेरणे' इति धातुः । क्षीरस्य प्रेरयिष्यः वधेनवो वन । नेति चार्थः । गावश्च
वअपीपयन्त प्यायन्ते^१ एधन्ते । अपि च वमहः महतः वदिवः द्योतमानस्यादित्यस्य वसद्ने
स्थानेऽन्तरिक्षे वजायमानः उत्पद्यमानः ववृषभः वर्षणक्षीलः पर्जन्यः वसस्मिन्नूधन् तस्मिन्^२
अन्तरिक्षे वअचिक्रदत्^३ ॥

गिरा य एता युनजद्वरीं तु इन्द्र प्रिया सुरथा शूर धायू ।

प्र यो मन्युं रिरिक्षतो मिनात्या सुक्रतुमर्यमणं ववृत्याम् ॥ ४ ॥

गिरा । यः । एता । युनजत् । हरी इति । ते । इन्द्र । प्रिया । सुसुरथा । शूर । धायू इति ।
प्र । यः । मन्युम् । रिरिक्षत । मिनाति । आ । सुऽक्रतुम् । अर्यमणम् । ववृत्याम् ॥ ४ ॥

अस्याः पूर्वोऽर्धर्च इन्द्रस्तुतिरपरोऽर्यमणः । स्तुतिः । हे वशूर विक्रान्त वइन्द्र वते तव
वप्रिया प्रियौ वसुरथा सुधुरंहणौ वधायू धारकौ वएता एतौ वहरी त्वदीयावश्वौ वयः जनः
वगिरा स्तुतिरूपया वाचा वयुनजत् रथे युज्यात् हे इन्द्र त्वम् अस्य^४ यागमायाहीति शेषः । वयः
अर्यमा वरिरिक्षतः हिसितुमिच्छतः शत्रोः संबन्धिनं वमन्युं कोपं वप्र वमिनाति प्रकर्षेण
हिनस्ति^५ वसुक्रतुं शोभनकर्माणम् वअर्यमणम् वआ ववृत्यां स्तुत्यावर्तयामि ॥

यजन्ते अस्य सख्यं वर्यश्च नमस्विनः स्व क्रतस्य धामन् ।

वि पृक्षो बाबधे नृभिः स्तवान इदं नमो रुद्राय प्रेष्ठम् ॥ ५ ॥

यजन्ते । अस्य । सख्यम् । वर्यः । च । नमस्विनः । स्वे । क्रतस्य । धामन् ।
वि । पृक्षः । बाबधे । नृभिः । स्तवानः । इदम् । नमः । रुद्राय । प्रेष्ठम् ॥ ५ ॥

अनया रुद्रः स्तूयते । वनमस्विनः हविलक्षणाश्रवन्तः वस्वे स्वकीये वक्रतस्य यज्ञस्य
वधामन् धामनि स्थाने । स्वकीये यज्ञगृहे स्थिता इत्यर्थः । वयश्च गन्तारः कर्माणि कुर्वाणा
यजमानाः वअस्य रुद्रस्य वसख्यं सखित्वमुद्दिश्य वयजन्ते पूजयन्ति । वनृभिः नेतृभिः वस्तवानः
स्तूयमानो रुद्रः वपृक्षः अन्नं स्तोतृषु ववि वबाबधे विबध्नाति । ददातीत्यर्थः । वप्रेष्ठं रुद्रस्य
प्रियतमम् वइदं वनमः तस्मै वरुद्राय मया क्रियते ॥ ॥ १ ॥

आ यत्सार्कं यशसो वावशानाः सरस्वती सप्तथी सिन्धुमाता ।

याः सुष्वर्यन्त सुदुधाः सुधारा अभि स्वेन पर्यसा पीप्यानाः ॥ ६ ॥

आ । यत् । सार्कम् । यशसः । वावशानाः । सरस्वती । सप्तथी । सिन्धुऽमाता ।

याः । सुष्वर्यन्त । सुऽदुधाः । सुऽधाराः । अभि । स्वेन । पर्यसा । पीप्यानाः ॥ ६ ॥

१. श-आप्यायते । २. ज-य-सर्वस्मिन् ; त१-४-सस्मिन् ; त२-सिस्मिन् । ३. ज-अचिक्रदत्
शब्दायते । ४. ख-ज्ञ-त३-४-न-भ-श-यस्य ; ज-तस्य । ५. ज-हिनस्ति त ।

वयत् यासां गङ्गादीनां नदीनां मध्ये वसिन्धुमाता अपां मातृभृता वसरस्वती एत-
द्राख्या नदी वससथी ससमी भवति सुदुघा. कामान् दोग्धुं सुशक्याः सुधाराः शोभनधारो-
पेताश्च नद्यः सुध्वयन्त सुध्वयन्ते । गतिकर्मैतत् । प्रवहन्ति । स्वनेन स्वकीयेन वपयसा उदकेन
वभि वपीप्यानाः वयाः च अभिवर्धयन्त्य. वयशस. अन्नवत्यः वावशानाः कामयमाना नद्यः
वसाकं युगपदेव वा गच्छन्तु । आ इत्युपसर्गस्य योग्यक्रियाध्याहारः ॥

उत त्ये नो मरुतो मन्दसाना धियं तोकं च वाजिनोऽवन्तु ।

मा नः परि ख्यदक्षरा चरन्त्यवीवृधन्युज्यं ते रयिं नः ॥ ७ ॥

उत । त्ये । नः । मरुत । मन्दसाना । धियम् । तोकम् । च । वाजिनः । अवन्तु ।

मा । नः । परि । ख्यत् । अक्षरा । चरन्ती । अवीवृधन् । युज्यम् । ते । रयिम् । नः ॥ ७ ॥

उत अपि च मन्दसाना. मोदमाना. वाजिन. वेगवन्त. त्ये ते मरुतः नः अस्म-
दीयं धियं यज्ञार्थं कर्म वतो कं च अस्मदीयं पुत्रं च अवन्तु रक्षन्तु । अक्षरा व्यासा
चरन्ती वाग्देवता च नः अस्मान् परि त्यक्त्वा अस्मद्व्यतिरिक्तानन्यान् मा ख्यत् मा
द्राक्षीत् । ते पूर्वोक्ता मरुतो वाक्च युज्यं युक्तमपि नः अस्मदीयं रयिं धनम् अवी-
वृधन् वर्धयन्तु ॥

प्र वो महीमरमतिं कृणुध्वं प्र पूषणं विदध्यं न वीरम् ।

भगं धियोऽवितारं नो अस्याः सातौ वाजं रातिषाचं पुरंधिम् ॥ ८ ॥

प्र । वः । महीम् । अरमतिम् । कृणुध्वम् । प्र । पूषणम् । विदध्यम् । न । वीरम् ।

भगम् । धियः । अवितारम् । नः । अस्याः । सातौ । वाजम् । रातिषाचम् । पुरंधिम् ॥ ८ ॥

हे स्तोतार. वः यूयम् अरमतिम् उपरतिरहितां मही महती भूमिं प्र कृणुध्वम्
आह्वयत । तथा विदध्यं यज्ञार्हं वीर न सर्वेषां प्रेरकं च पूषणम् एतन्नामकं देवं प्र
कृणुध्वम् । तथा अस्याः धियः नः अस्मदीयस्यास्य कर्मणः अवितारं रक्षितार भगं देवं
आह्वयत । अपि च सातौ अस्मदीये यज्ञे युद्धे वा वाजम् ऋभूणामन्यतमं देवसाह्वयत ।
कीदृशं वाजम् । रातिषाचं दानसेवकं पुरंधि पुराणां धारयितारम् ॥

यज्ञपुच्छे 'अच्छायं वः' इति चमसिनः स्वं स्वं चमसमभिमृशेयुः । सूत्रितं च—'अच्छायं
वो मरुतः श्लोक एत्वित्येतयामिमृशन्ति' (आश्व. श्रौ. ६. १२) इति ॥

अच्छायं वो मरुतः श्लोक एत्वच्छा विष्णुं निषिक्तपामवोभिः ।

उत प्रजायै गृणते वयो धुर्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ९ ॥

अच्छ । अयम् । वः । मरुतः । श्लोकः । एतु । अच्छ । विष्णुम् । निषिक्तऽपाम् । अवोभिः ।

उत । प्रजायै । गृणते । वयः । धुः । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ९ ॥

हे मरुतः वः युष्मान् अयं श्लोकः अस्मदीयमिदं स्तोत्रम् अच्छ एतु अभिगच्छतु ।
निषिक्तपां निषिक्तस्य गर्भस्य रक्षितारम् । यद्वा । चमसे निषिक्तानां सोमानां पातारम् ।
अवोभिः अस्मद्विषयरक्षणैर्युक्तं विष्णुं चास्मदीयं स्तोत्रम् अच्छ एतु । उत अपि च मरुतो

१न १नि १यमते न नियच्छति । यद्वा । वसव्या वसुषु धनेषु साधुः सूनृता वाक् धनेन संपूर्णौ
त्वदीयौ बाहू न नियच्छति । नाल्पं प्रदापयतीत्यर्थः ॥

त्वमिन्द्र स्वयंशा ऋभुक्षा वाजो न साधुरस्तमेवृक्षा ।

वयं नु ते दाश्वांसः स्याम ब्रह्म कृण्वन्तो हरिवो वसिष्ठाः ॥ ४ ॥

त्वम् । इन्द्र । स्वयंशाः । ऋभुक्षाः । वाजः । न । साधुः । अस्तम् । एषि । ऋक्षा ।

वयम् । नु । ते । दाश्वांसः । स्याम । ब्रह्म । कृण्वन्तः । हरिऽव । वसिष्ठाः ॥ ४ ॥

हे १इन्द्र १स्वयंशा. असाधारणकीर्तिः १ऋभुक्षाः ऋभूनामीश्वरो वा १त्वं १साधुः
साधकः १वाजः १न अन्नमिव १ऋक्षा ऋक्त्रणः स्तोतुर्मम १अस्तं गृहम् १एषि प्राप्नुहि । १नु अद्य
१वसिष्ठाः एतत्संज्ञका ऋषयः १वयं हे १हरिवः स्वकीयाश्वोपेतैर्नृ १ते त्वदर्थं १दाश्वांसः हवि-
र्लक्षणान्नं दत्तवन्तः १ब्रह्म स्तोत्रं १कृण्वन्तः कुर्वन्तः सन्तः १स्थाय भवेम ॥

सनितासि प्रवतो दाशुषे चिद्याभिर्विवेषो हर्यश्च धीभिः ।

ववन्मा नु ते युज्याभिरुती कदा न इन्द्र राय आ दशस्येः ॥ ५ ॥

सनिता । असि । प्रवत । दाशुषे । चित् । याभिः । विवेषः । हरिऽअश्च । धीभिः ।

ववन्म । नु । ते । युज्याभिः । ऊती । कदा । नः । इन्द्र । रायः । आ । दशस्येः ॥ ५ ॥

हे १हर्यश्च हरिनामकाश्चैन्द्र त्वं १याभिः १धीभिः. अस्मदीयाभिः स्तुतिभिः १विवेषः व्यामोषि
स त्वं १दाशुषे १चित् हविर्दत्तवते यजमानायापि १प्रवतः प्रवणस्य धनस्य १सनिता १असि दाता
भवसि । अपि च हे १इन्द्र त्वं १नः अस्मभ्यं १कदा कस्मिन् काले १राय धनानि १आ १दशस्येः
प्रयच्छेः । १नु अद्य १ते तव १युज्याभिः योग्याभिः. १ऊती ऊतिभी रक्षाभिः १ववन्म त्वां
संभजेम ॥ ॥ ३ ॥

वासयसीव वेधसस्त्वं नः कदा न इन्द्र वचसो बुबोधः ।

अस्तं तात्या धिया रयि सुवीरं पृक्षो नो अर्वा न्युहीत वाजी ॥ ६ ॥

वासयसिऽइव । वेधसः । त्वम् । नः । कदा । नः । इन्द्र । वचसः । बुबोधः ।

अस्तम् । तात्या । धिया । रयिम् । सुवीरम् । पृक्षः । नः । अर्वा । नि । उहीत । वाजी ॥ ६ ॥

हे १इन्द्र १त्वं १कदा कस्मिन् काले १नः अस्मदीयं १वचसः वचोरूपं स्तोत्रं १बुबोधः
अवगच्छेः^१ । तथा स त्वं १वेधसः स्तोतृनस्मान् १वासयसीव । इवेदानीमर्थे । इदानीं स्वकीये
स्थानेऽवस्थापयसि । किंच १वाजी बलवान् १अर्वा वेगवांस्त्वदीयोऽश्वः । १तात्या । तनोतेरिदं
रूपम् । संततया १धिया अस्मत्प्रेरितया स्तुत्या हेतुभूतया १सुवीरं शोभनपुत्रोपेतं १रयि त्वदीयं
धनं १पृक्षः अन्नं च १नः अस्मदीयम् १अस्तं गृहं १नि १उहीत निवहेत् ॥

अभि यं देवी निर्ऋतिश्चिदीशे नक्षन्त इन्द्रं शरदः सुपृक्षः ।

उपं त्रिबन्धुर्जरदष्टिमेत्यस्ववेशं यं कृण्वन्त मर्ताः ॥ ७ ॥

अभि । यम् । देवी । निः । ऽऋतिः । चित् । ईशे । नक्षन्ते । इन्द्रम् । शरदः । सु । ऽपृक्षः ।
उपे । त्रि । ऽबन्धुः । जरत् । ऽअष्टिम् । एति । अस्व । ऽवेशम् । यम् । कृणवन्त । मर्ताः ॥ ७ ॥

१देवी द्योतमाना १निर्ऋतिश्चित् भूमिरपि १ईशे ॥ कृत्यार्थे केन्द्रप्रत्ययः ॥ ईशितव्या स्वभूता
सती १यम् १इन्द्रम् १अभि नक्षते व्याप्नोति । १सुपृक्षः शोभनान्नैरुपेताः १शरदः संवत्सराश्च
यमिन्द्रं १नक्षन्ते व्याप्नुवन्ति । १मर्ता मरणधर्माणः स्तोतारो वयं १यम् इन्द्रम् १अस्ववेशं
स्वकीये स्थानेऽनुपविशन्तं १कृणवन्त कुर्वन्ति । १त्रिबन्धुः त्रयाणा लोकानां बन्धको विधारकः स
इन्द्रः १जरदष्टि जरजीर्णमष्टिरशनं यस्य बलस्य हेतुभूतं तद्वलम् १उप १एति उपगच्छति ॥

आ नो राधांसि सवितः स्तवध्या आ रायो यन्तु पर्वतस्य रातौ ।

सदा नो दिव्यः पायुः सिषक्तु यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ८ ॥

आ । नः । राधांसि । सवितरिति । स्तवध्या । आ । रायः । यन्तु । पर्वतस्य । रातौ ।

सदा । नः । दिव्यः । पायुः । सिषक्तु । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ८ ॥

हे १सवितः सर्वस्य प्रेरक देव त्वत्सकाशात् १स्तवध्या स्तोतुं योग्यानि १राधांसि धनानि
१नः अस्मान् १आ १यन्तु आगच्छन्तु । १पर्वतस्य । पर्वत इति कश्चिदिन्द्रस्य सखा । एत-
त्संज्ञकस्य देवस्य १रातौ दाने सति १रायः धनान्यस्मान् १आ यन्तु । १पायुः सर्वस्य पालकः
१दिव्यः त्रिवि भवः स इन्द्रः १सदा सर्वदा १नः अस्मान् १सिषक्तु रक्षकत्वेन सेवताम् ।
अस्मिन् सूक्ते ये प्रतिपादिता^१ देवास्ते सर्वे १यूयं १नः अस्मान् १स्वस्तिभिः कल्याणैः १सदा
१पात पालयत^२ ॥ ॥ ४ ॥

‘उदु ष्य देवः’ इत्यष्टर्चं पञ्चमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं सवितृदेवताकम् । सप्तम्यष्टम्यौ
वाजिदेवताके । ‘भगमुग्रोऽवसे’ इत्यर्धर्चो भगदेवत्यः सावित्री वा । तथा चानुक्रमणिका—‘उदु
ष्य सावित्रमन्त्ये वाजिन्यौ भगमिति भागो वार्धर्चः’ इति । गतः सूक्तविनियोगः ॥

उदु ष्य देवः सविता ययाम हिरण्ययीममतिं यामशिश्नेत् ।

नूनं भगो हव्यो मानुषेभिर्वि यो रत्ना पुरुवसुर्दधाति ॥ १ ॥

उत् । ऊँ इति । स्यः । देवः । सविता । ययाम । हिरण्ययीम् । अमतिम् । याम् । अशिश्नेत् ।

नूनम् । भगः । हव्यः । मानुषेभिः । वि । यः । रत्ना । पुरुवसुः । दधाति ॥ १ ॥

१सविता सर्वस्य प्रेरकः १स्यः सः १देवः १हिरण्ययीं सुवर्णमयी १याम् १अमतिम् । रूपना-
मैतत् । रूपं प्रभामित्यर्थः । १अशिश्नेत् आश्रयति ताममतिम् १उत् १ययाम उद्यच्छति उद्गमयति ।
१उ इति पादपूरणः । १नूनम् अद्य १भगः भजनीयो यः सविता १मानुषेभिः मनुष्यैः स्तोतृभिः
१हव्यः हवनीयः स्तोतव्यो भवति । १पुरुवसुः बहुधनः १यः देवः स्तोतृभ्यः १रत्ना रत्नानि रमणी-
यानि धनानि १वि १दधाति करोति । स सविता देवः ताममतिमुद्ययामेति पूर्वेण संबन्धः ॥

उदु तिष्ठ सवितः श्रुध्यस्य हिरण्यपाणे प्रभृतावृतस्य ।

व्युर्वी पृथ्वीममतिं सृजान आ नृभ्यो मर्तभोजनं सुवानः ॥ २ ॥

उत् । ऊँ इति । तिष्ठ । सवि॒तरि॒ति । श्रु॒धि । अ॒स्य । हि॒र॒ण्य॒ऽपा॒णे । प्र॒ऽभृ॒तौ । ऋ॒तस्य॑ ।
वि । उ॒र्वीम् । पृ॒थ्वीम् । अ॒म॒र्तिम् । सृ॒जान् । आ । नृ॒ऽभ्य॑ । म॒र्त॒ऽभो॒र्जन॑म् । सु॒वानः ॥२॥

हे ऽसवितः सर्वस्य प्रेरयितर्देव त्वम् ऽउत् ऽतिष्ठ ऊर्ध्वं गच्छ । ततो हे ऽहिरण्यपाणे हे सुवर्णहस्त त्वमस्मदभीप्सितप्रदानाय ऽक्तस्य यज्ञस्य ऽप्रभृतौ प्रणयने ऽस्य अस्मदीयमिदं स्तोत्रं ऽश्रुधि शृणु । ऽउ इति पूरणः । कीदृशस्त्वम् । ऽउर्वीं विस्तीर्णां ऽपृथ्वीं प्रथिताम् ऽअमर्ति रूपं प्रभां ऽवि ऽसृजानः विसृजन् ऽनृभ्यः नेतृभ्यः स्तोतृभ्यः ऽमर्तभोजनं मनुष्याणां भोगयोग्यं धनम् ऽआ ऽसुवानः प्रेरयन् । एवंभूतस्त्वमिदं स्तोत्रं शृण्वति संबन्धः ॥

अपि॑ घृ॒तः स॒वि॒ता दे॒वो अ॒स्तु॒ यमा चि॒द्वि॒श्वे वस॑वो गृ॒णन्ति॑ ।

स नः॑ स्तोमा॑न्नमस्य॑श्च॒नो धा॒द्वि॒श्वेभिः॑ पा॒तु पा॒युभि॑र्नि सू॒रीन् ॥ ३ ॥

अपि॑ । स्तु॒तः । स॒वि॒ता । दे॒वः । अ॒स्तु । यम् । आ । चि॒त् । वि॒श्वे । वस॑वः । गृ॒णन्ति॑ ।
सः । नः॑ । स्तोमा॑न् । न॒म॒स्य॑ । च॒नः । धा॒त् । वि॒श्वेभिः॑ । पा॒तु । पा॒यु॒ऽभिः॑ । नि । सू॒रीन् ॥३॥

ऽअपि च ऽसविता ऽदेवः अस्माभिः ऽस्तुतः ऽअस्तु । अस्मदीयाः स्तुतीः शृणोत्वित्यर्थः । ऽविश्वे ऽवसवः ऽचित् सर्वे देवा अपि ऽयं सवितारम् ऽआ ऽगृणन्ति अभिष्टुवन्ति ऽनमस्यः सर्वैर्नमस्करणीयः ऽसः देव ऽस्तोमान् ऽनः अस्मदीयानि स्तोत्राणि ऽचनः अन्नं ऽधात् दधातु । अन्नफलानि करोतु । ऽविश्वेभिः विश्वैः सर्वैः ऽपायुभिः पालनैः ऽसूरीन् स्तोतृनस्मान् ऽनि ऽपातु नितरां पालयतु ॥

अ॒भि यं दे॒व्यदि॑तिर्गृ॒णाति॑ स॒वं दे॒वस्य॑ स॒वि॒तुर्जु॑षा॒णा ।

अ॒भि स॒म्राजो॑ वरु॒णो गृ॒णन्त्य॑भि मि॒त्रासो॑ अ॒र्य॒मा स॒जोषाः॑ ॥ ४ ॥

अ॒भि । यम् । दे॒वी । अ॒दि॒तिः । गृ॒णाति॑ । स॒वम् । दे॒वस्य॑ । स॒वि॒तुः । जु॒षा॒णा ।
अ॒भि । स॒म्राजः॑ । वरु॒णः । गृ॒णन्ति॑ । अ॒भि । मि॒त्रासः॑ । अ॒र्य॒मा । स॒ऽजोषाः॑ ॥ ४ ॥

ऽदेवी द्योतमाना ऽअदितिः अदीना देवमाता ऽयं सवितारम् ऽअभि ऽगृणाति अभिष्टौति । कीदृशी । ऽसवितुः ऽदेवस्य एव ऽसवं प्रसवमनुज्ञां ऽजुषाणा सेवमाना । ऽसम्राजः सम्यग्राजमानाः ऽवरुणः । उपलक्षणमेतत् । वरुणादयो देवाः यं सवितारम् ऽअभि ऽगृणन्ति अभिष्टुवन्ति । ऽमित्रासः मित्रादयश्च ऽसजोषाः समानप्रीतिः ऽअर्यमा एतत्संज्ञको देवश्च यम् ऽअभि गृणन्ति । स नः स्तोमांश्चनो धादिति पूर्वथर्चा संबन्धः ॥

अ॒भि ये मि॒थो व॒नुषः॑ स॒र्पन्ते॑ रा॒तिं दि॒वो रा॒ति॒षाचः॑ पृथि॒व्याः ।

अहि॑र्बु॒ध्न्य उ॒त नः॑ शृ॒णोतु॑ वरु॒त्र्येक॑धेनुभि॑र्नि पा॒तु ॥ ५ ॥

अ॒भि । ये । मि॒थः । व॒नुषः॑ । स॒र्पन्ते॑ । रा॒तिम् । दि॒वः । रा॒ति॒ऽसाचः॑ । पृथि॒व्याः ।
अहिः॑ । बु॒ध्न्यः । उ॒त । नः॑ । शृ॒णोतु॑ । वरु॒त्री । एक॑धेनु॒ऽभिः॑ । नि । पा॒तु ॥ ५ ॥

मित्रभूतम् । उत अपि च अहिर्बुध्न्यः । बुध्नोऽन्तरिक्षे भवो बुध्न्यः । एतीत्यहिः । एतत्पद-
द्वयाभिधो मध्यमस्थानोऽग्निरहिर्बुध्न्य इत्युच्यते । सवितुर्मित्रभूतः सोऽपि तेषां नः अस्माकं
सवितृविषयं स्तोत्रं शृणोतु । तथा वरून्नी वाग्देवी च सवितृसहिता सती एकधेनुभिः
मुख्याभिर्गोभिः नि पातु नितरामस्मान् पालयतु ॥

अनु तन्नो जास्पतिर्मसीष्ट रत्नं देवस्य सवितुरियानः ।

भगमुग्रोऽवसे जोहवीति भगमुग्रो अर्धं याति रत्नम् ॥ ६ ॥

अनु । तत् । नः । जा.पतिः । मसीष्ट । रत्नम् । देवस्य । सवितुः । इयानः ।

भगम् । उग्रः । अवसे । जोहवीति । भगम् । अनुग्रः । अर्धं । याति । रत्नम् ॥ ६ ॥

इयानः अस्माभिर्याच्यमानः जास्पतिः प्रजानां पालकः सविता देवः सवितुः देवस्य
स्वस्य संबन्धि रत्नं रमणीयं तत् प्रसिद्धं धनं नः अस्माकम् अनु मसीष्ट अनुमन्यताम् ।
उग्रः ओजस्वी स्तोता भगं भजनीयं सवितारं भगसंज्ञकं देवं वा अवसे नोऽस्माकं रक्षणाय
जोहवीति भृशं ह्वयति । अर्धं अपि च अनुग्रः असमर्थः स्तोता भगम् एतत्संज्ञकं सवितारं वा
रत्नं रमणीयं तत्प्रसिद्धं धनं याति याचते ॥

वैश्वदेवे पर्वणि वाजिनस्य हविषः 'शं नो भवन्तु' इत्यादिके द्वे याज्यानुवाक्ये । सूत्रितं च-
'शं नो भवन्तु वाजिनो हवेषु वाजेवाजेऽवत वाजिनो न इत्यूर्ध्वञ्जुरनवानं याज्याम्' (आश्व.
श्रौ. २. १६) इति ॥

शं नो भवन्तु वाजिनो हवेषु देवताता मितद्रवः स्वर्काः ।

जम्भयन्तोऽर्हि वृकं रक्षांसि सनेम्यस्मद्युयवन्नमीवाः ॥ ७ ॥

शम् । नः । भवन्तु । वाजिनः । हवेषु । देवताता । मितद्रवः । सुऽवर्काः ।

जम्भयन्तः । अर्हिम् । वृकम् । रक्षांसि । सनेमि । अस्मत् । युयवन् । अमीवा ॥ ७ ॥

देवताता देवतातौ यज्ञे हवेषु अस्मदीयेषु स्तोत्रेषु मितद्रवः मितद्रवणा मितमार्गाः
स्वर्काः शोभनाश्चाः वाजिनः एतदभिधायका देवाः नः अस्माकं शं सुखाय भवन्तु । अपि च
अहिम् आगत्य हन्तारं वृकं वसूनामादातारम् । चोरमिति शेषः । रक्षांसि च जम्भ-
यन्तः हिंसन्तो वाजिनो देवाः सनेमि । पुराणनामैतत् । पुरातनाः अमीवाः रोगान् अस्मत्
अस्मत्तः युयवन् पृथक्कुर्वन्तु ॥

वाजेवाजेऽवत वाजिनो नो धनेषु विप्रा अमृता ऋतज्ञाः ।

अस्य मध्वः पिबत मादयध्वं तृप्ता यात पथिभिर्देवयानैः ॥ ८ ॥

वाजेऽवाजे । अवत । वाजिनः । नः । धनेषु । विप्राः । अमृताः । ऋतज्ञाः ।

अस्य । मध्वः । पिबत । मादयध्वम् । तृप्ताः । यात । पथिभिः । देवयानैः ॥ ८ ॥

१. ख-भ-सवित्रे प्रहिता; घ-न-ज्ञ-श-सवितृप्रहिता । २. ख-न-भ-शोभनान्ताः, घ-शोभनागाः;
श-शोभमानाः । ३. ख-ज्ञ-ज्ञ-त-१-२-४-भ-पृथक्कुर्वति ।

हे वाजिनः एतन्नामका देवाः विप्राः मेधाविनः अमृताः अमरणधर्माणः कृतज्ञाः सत्यं जानन्त एवमृताः सन्तो यूयं वाजेवाजे सर्वेषु युद्धेषु नः अस्मान् धनेषु धननिमित्तेषु अवतं पालयत। ततो यूयम् अस्य मध्वः मधुरोपेतमिमं^१ सोमं पिबत। सोमपानानन्तरं मादयध्वं यूयं नृसा भवत। ततः नृसा यूयं देवयानैः देवगमनसाधनैः पथिभिः मार्गैः यात गच्छत ॥ ॥५॥

‘ऊर्ध्वो अग्निः’ इति सप्तर्षं षष्ठं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं वैश्वदेवम्। ‘ऊर्ध्वः सप्त वैश्वदेवं तु’ इत्यनुक्रमणिका। सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः। द्वितीये छन्दोमे प्रउगशास्त्रे ‘ऊर्ध्वो अग्निः’ इति वैश्वदेवस्तृचः। सूत्रितं च—‘ऊर्ध्वो अग्निः सुमति वस्वो अश्रेदुत स्या नः सरस्वती जुषाणेति प्रउगम्’ (आश्व श्री ८. १०) इति ॥

ऊर्ध्वो अग्निः सुमतिं वस्वो अश्रेत्प्रतीचीं जूर्णिर्देवतातिमेति ।

भेजाते अद्रीं रथ्यैव पन्थामृतं होता न इषितो यजाति ॥ १ ॥

ऊर्ध्वः । अग्निः । सुऽमतिम् । वस्वः । अश्रेत् । प्रतीची । जूर्णिः । देवऽतातिम् । एति । भेजाते इति । अद्री इति । रथ्याऽइव । पन्थाम् । क्रतम् । होता । नः । इषितः । यजाति ॥ १ ॥

अग्निः अङ्गनादिगुणविशिष्टः ऊर्ध्वः उद्गमनः सन् वस्वः वासकस्य स्तोतुः सुमतिम् अस्मदीयां शोभनां स्तुतिम् अश्रेत् श्रयतु सेवताम् । प्रतीची अभिसुखी जूर्णिः सर्वासां प्रजानां जरथिच्युषोदेवता देवतातिं यजन् एति गच्छति । अद्री आद्रियन्तौ श्रद्धावन्तौ पत्नीयजमानौ पन्थां पन्थानं यज्ञमार्गं रथ्यैव रथिनाविव भेजाते सेवेते । तथा इषितः संप्रेषितः^३ नः अस्मदीयः होता कृतं यज्ञं यजाति यजतु । करोत्वित्यर्थः ॥

प्र वावृजे सुप्रया बर्हिरेषामा विस्पतीव बीरिटे इयाते ।

विशामक्तोरुषसः पूर्वहूतौ वायुः पूषा स्वस्तये नियुत्वान् ॥ २ ॥

प्र । वावृजे । सुऽप्रयाः । बर्हिः । एषाम् । आ । विस्पती इवेति विस्पतीऽइव । बीरिटे । इयाते इति । विशाम् । अक्तोः । उषसः । पूर्वहूतौ । वायुः । पूषा । स्वस्तये । नियुत्वान् ॥ २ ॥

एषां यजमानानां संबन्धि सुप्रयाः शोभनाम्नेन युक्तं बर्हिः कुशमयं प्र वावृजे प्रवृज्यते । आसायत इत्यर्थः । विस्पतीव । इवेतीदानीमर्थः । इदानीमस्मदीयानां प्रजानां पालकौ नियुत्वान् । नियुच्छन्नेन वडवा उच्यन्ते । तद्वान् वायुः पूषा च विशां प्रजानां स्वस्तये क्षेमाय अक्तोः रात्रेः संबन्धिन्याः उषसः सकाशात् पूर्वहूतौ पूर्वस्मिन्नाह्वाने सति बीरिटे^३ अन्तरिक्षे^३ एवा इयाते आगच्छताम् । यद्वा । विस्पतीवेत्युपमा । विशां मनुष्याणां बीरिटे गणे विस्पतीव राजानौ यथागच्छतां तद्वत् । अस्मिन् पक्षे विशामित्युभयत्र संबध्यते ॥

ज्मया अत्र वसवो रन्त देवा उरावन्तरिक्षे मर्जयन्त शुभ्राः ।

अर्वाक्पथ उरुजयः कृणुध्वं श्रोता दूतस्य जग्मुषो नो अस्य ॥ ३ ॥

ज्मयाः । अत्र । वसवः । रन्त । देवाः । उरौ । अन्तरिक्षे । मर्जयन्त । शुभ्राः ।

अर्वाक् । पथः । उरुऽजयः । कृणुध्वम् । श्रोत । दूतस्य । जग्मुषः । नः । अस्य ॥ ३ ॥

वसवः वसुसंज्ञकाः देवाः अत्र अस्मिन् यज्ञे यज्मयाः पृथिव्या भवाः वरन्त रमयन्ताम् ।
उरौ विस्तीर्णे अन्तरिक्षे स्थिताः यज्ञाः दीप्यमाना मरुतश्च मर्जयन्त परिचर्यन्ते ।
हे उरुजय. प्रभूतगमना वसवो मरुतश्च यूयं पथः युष्मदीयान् मार्गान् अवाक्
अस्मदभिमुखं यथा भवति तथा कृणुध्वं कुरुत । अपि च यूयं यजमुषः युष्मान् प्रति गतवतः^१
नः अस्मदीयस्य अस्य दूतस्य अग्रेराह्वानं श्रोत शृणुत । अग्निर्हि यजमानानां दूतः सन्
देवानाह्वयतीत्यर्थः ॥

ते हि यज्ञेषु यज्ञियास ऊमाः सधस्थं विश्वे अभि सन्ति देवाः ।

तां अध्वर उशतो यक्ष्यग्रे श्रुष्टी भगं नासत्या पुरंधिम् ॥ ४ ॥

ते । हि । यज्ञेषु । यज्ञियासः । ऊमाः । सधस्थम् । विश्वे । अभि । सन्ति । देवाः ।

तान् । अध्वरे । उशतः । यक्षि । अग्रे । श्रुष्टी । भगम् । नासत्या । पुरंम् । धिम् ॥ ४ ॥

यज्ञेषु यागेषु एते एहि ते^२ खलु प्रसिद्धाः यज्ञियासः यज्ञार्हाः ऊमाः रक्षकाः विश्वे सर्वे
देवाः सधस्थं सहस्थानम् अभि सन्ति अभिभवन्ति आक्रामन्ति । हे अग्रे अध्वरे अस्मदीये यज्ञे
उशतः कामयमानान् तान् देवान् यक्षि यज । तथा श्रुष्टी । क्षिप्रनामैतत् । क्षिप्रं भगम्
एतत्संज्ञकं देवं नासत्या नासत्यावश्विनौ च पुरंधिं पुरुणां ध्यातारमिन्द्रं च यज ॥

आग्ने गिरौ दिव आ पृथिव्या मित्रं वह वरुणमिन्द्रमग्निम् ।

आर्यमणमर्दिति विष्णुमेषां सरस्वती मरुतो मादयन्ताम् ॥ ५ ॥

आ । अग्ने । गिरैः । दिवः । आ । पृथिव्याः । मित्रम् । वह । वरुणम् । इन्द्रम् । अग्निम् ।

आ । अर्यमणम् । अर्दितिम् । विष्णुम् । एषाम् । सरस्वती । मरुतैः । मादयन्ताम् ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वं दिवः द्युलोकात् सकाशात् गिरः गरणीयान् स्तुत्यान् देवानस्मदीयं यज्ञं प्रति
आ वह आह्वानं कुरु । पृथिव्याः अन्तरिक्षाच्च आ वह । कान् देवानिति तदुच्यते । मित्रम्
एतत्संज्ञकं वरुणं च इन्द्रं च देवेषु देवतास्वरूपेणावस्थितं च अग्निम् अर्यमणम् एतत्संज्ञकम्
अर्दितिम् अदीनां पृथिवी^३ च विष्णुं च । एवंभूतान् देवान् एषाम् अस्माकं यजमानानामर्थाय
आ वह । सरस्वती वाग्देवता च मरुतः च मादयन्ताम् । अस्मदीयैः स्तोत्रैर्हविर्भिश्च माद्यन्तु ॥

ररे हव्यं मतिभिर्यज्ञियानां नक्षत्कामं मर्त्यानामसिन्वन् ।

धाता रयिमविदस्यं सदासां संक्षीमहि युज्येभिर्नु देवैः ॥ ६ ॥

ररे । हव्यम् । मतिभिः । यज्ञियानाम् । नक्षत् । कामम् । मर्त्यानाम् । असिन्वन् ।

धात । रयिम् । अविदस्यम् । सदासाम् । संक्षीमहि । युज्येभिः । नु । देवैः ॥ ६ ॥

यज्ञियानाम् । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । यज्ञार्हेभ्यो देवेभ्यः मतिभिः अस्मदीयाभिः स्तुतिभिः सह
हव्यं हविः ररे अस्माभिर्दीयते । मर्त्यानां मनुष्याणामस्माकं कामम् अभिलाषम् असिन्वन्
अप्रतिबद्धाग्निः नक्षत् अस्मदीयं यज्ञं व्याप्नोतु^४ । हे देवा यूयम् अविदस्यम् अनुपक्षणीयं

वसदासां सर्वदा संभजनीयं वरयि धनं वधात अस्मभ्यं दत्त । वनु अद्य वयं वयुज्येभिः सहायभूतैरिह यज्ञे समागतैः देवैः वसक्षीमहि । यद्वा । न्वित्युपमार्थे । युज्येभिर्नु वन्धुभिरिव देवैः सक्षीमहि ॥

नू रोदसी अभिष्टुते वसिष्ठैर्ऋतावानो वरुणो मित्रो अग्निः ।

यच्छन्तु चन्द्रा उपमं नो अर्कं यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

नु । रोदसी इति । अभिस्तुते इत्यभिःस्तुते । वसिष्ठैः । ऋतवान् । वरुणः । मित्रः । अग्निः । यच्छन्तु । चन्द्राः । उपमम् । नः । अर्कम् । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥

वनु अद्य वरोदसी द्यावापृथिव्यौ वसिष्ठैः अस्माभिः । पूजार्थं बहुवचनम् । अभिष्टुते अभितः सर्वतः स्तुते अभूताम् । तथा वरुतावानः अस्माभिः क्रियमाणैर्यज्ञैरुपेताः वरुणः मित्रः अग्निः च एवंभूता देवा अस्माभिरभिष्टुता आसन् । चन्द्राः आह्लादकाः सर्वे देवाः नः अस्मभ्यम् उपमम् उपमानभूतमुत्कृष्टम् अर्कम् अन्नं यच्छन्तु ददतु । अस्मिन् सूक्ते प्रतिपादिता ये देवास्ते सर्वे वय्यं नः अस्मान् स्वस्तिभिः अविनाशैः सदा सर्वदा वपात पालयत ॥ ६ ॥

‘ओ श्रुष्टिः’ इति सप्तर्चं सप्तमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्चं त्रैष्टुभं वैश्वदेवम् । ‘ओ श्रुष्टिः’ इत्यनुक्रान्तम् । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

ओ श्रुष्टिर्विदध्या समेतु प्रति स्तोमं दधीमहि तुराणाम् ।

यद्य देवः सविता सुवाति स्यामास्य रत्निनो विभागे ॥ १ ॥

ओ इति । श्रुष्टिः । विदध्या । सम् । एतु । प्रति । स्तोमम् । दधीमहि । तुराणाम् ।

यत् । अद्य । देवः । सविता । सुवाति । स्याम । अस्य । रत्निनः । विभागे ॥ १ ॥

हे देवाः विदध्या विदधेन त्वदीयेन चित्तेन संपाद्या श्रुष्टिः सुखमस्मान् ओ आ समेतु आगच्छतु । अथवा श्रुष्टिर्वेगवती विदध्या विदधे यज्ञे क्रियमाणास्मदीया स्तुतिर्युष्मानागच्छतु । वयं तुराणां वेगवतां देवानां स्तोमं स्तोत्रं प्रति दधीमहि कुर्वमहि । अद्य इदानीं सविता देवः यत् धनं सुवाति अस्मभ्यं प्रेरयेत् रत्निनः रमणीयधनवतः अस्य सवितुस्तस्य धनस्य विभागे दाने स्याम वयं भवेम ॥

मित्रस्तन्नो वरुणो रोदसी च द्युभक्तमिन्द्रो अर्यमा ददातु ।

दिदेष्टु देव्यदिती रेक्णो वायुश्च यन्नियुवैते भर्गश्च ॥ २ ॥

मित्रः । तत् । नः । वरुणः । रोदसी इति । च । द्युभक्तम् । इन्द्रः । अर्यमा । ददातु ।

दिदेष्टु । देवी । अदितिः । रेक्णः । वायुः । च । यत् । नियुवैते इति नियुवैते । भर्गः । च ॥ २ ॥

मित्रः देवः नः अस्मभ्यं तत् प्रसिद्धं धनं ददातु प्रयच्छतु । तथा वरुणः ददातु । वरोदसी च द्यावापृथिव्यौ च दत्ताम् । तथा इन्द्रः द्युभक्तं द्युभिर्द्योतमानैः स्तोतृभिः सेवितं तद्धनं ददातु । अर्यमा च ददातु । तथा अदितिः देवी रेक्णः धनं दिदेष्टु तद्धनमस्मभ्यं दिशतु । वायुश्च भर्गश्च उभौ देवौ यत् धनं नियुवैते अस्माभितरां योजयेतां तद्धनमिति पूर्वेण संबन्धः ॥

सेदुग्रो अस्तु मरुतः स शुष्मी यं मर्त्यं पृषदश्वा अवाथ ।

उतेमग्निः सरस्वती जुनन्ति न तस्य रायः पर्येतास्ति ॥ ३ ॥

सः । इत् । उग्रः । अस्तु । मरुतः । सः । शुष्मी । यम् । मर्त्यम् । पूषत् ऽ अश्वाः । अवाथ ।
उत् । ईम् । अग्निः । सरस्वती । जुनन्ति । न । तस्य । रायः । परि ऽ एता । अस्ति ॥ ३ ॥

हे ऽ पृषदश्वाः । पृषच्छब्देन केचिन्मृगविशेषा उच्यन्ते । त एवाश्वा वाहा येषां ते ।
एवंभूता हे ऽ मरुतः रुद्रपुत्रा देवा यूयं ऽ मर्त्यं मरणधर्माणं ऽ यं यजमानम् ऽ अवाथ पालयेत्^१ ऽ सेत्
स एव यजमानः ऽ उग्रः ऽ अस्तु ओजस्वी भवतु । तथा ऽ सः ऽ शुष्मी बलवान् भवतु । तथा^२
ऽ उत् अपि च ऽ अग्निः अङ्गनादिगुणयुक्तो देवः ऽ सरस्वती वाग्देवता चेत्याद्याः सर्वे देवाः ऽ ईम्
एनं यजमानं ऽ जुनन्ति प्रवर्तयन्ति । ऽ तस्य यजमानस्य संबन्धिनः ऽ रायः धनस्य कश्चिदपि
ऽ पर्येता परिगन्ता ऽ न ऽ अस्ति नाशको न भवतीत्यर्थः ॥

अयं हि नेता वरुण ऋतस्य मित्रो राजानो अर्यमापो धुः ।

सुहवा देव्यदितिरनर्वा ते नो अंहो अति पर्षन्नरिष्टान् ॥ ४ ॥

अयम् । हि । नेता । वरुणः । ऋतस्य । मित्रः । राजानः । अर्यमा । अपः । धुरिति धुः ।
सु ऽ हवा । देवी । अदितिः । अनर्वा । ते । नः । अंहः । अति । पर्षन् । अरिष्टान् ॥ ४ ॥

ऽ ऋतस्य यज्ञस्य सत्यस्य वा ऽ नेता प्रापयिता ऽ अयं ऽ हि अयं खलु ऽ वरुणः च ऽ मित्रः च
ऽ अर्यमा चैते ऽ राजानः समर्था देवाः ऽ अपः अस्मदीयं यज्ञादिलक्षणं कर्म ऽ धुः अधुः दधति ।
ऽ अनर्वा केनाप्यप्रतिगता ऽ देवी द्योतमाना ऽ अदितिः अदीना देवमाता ऽ सुहवा शोभनाद्धाना
भवति । ऽ ते वरुणादयो देवाः ऽ अरिष्टान् अवाधितान् सतः ऽ नः अस्मान् ऽ अंहः दुरितम्
ऽ अति ऽ पर्षन् अतिपारयन्तु ॥

अस्य देवस्य मीळहुषो वया विष्णोरिषस्य प्रभुथे हविर्भिः ।

विदे हि रुद्रो रुद्रियं महित्वं यासिष्टं वर्तिरश्विनाविरावत् ॥ ५ ॥

अस्य । देवस्य । मीळहुषः । वयाः । विष्णोः । एषस्य । प्र ऽ भुथे । हविः ऽ भिः ।
विदे । हि । रुद्रः । रुद्रियम् । महि ऽ त्वम् । यासिष्टम् । वर्तिः । अश्विनौ । इरा ऽ वत् ॥ ५ ॥

ऽ प्रभुथे ऽ हविर्भिः हवीरूपैरग्नैः ऽ एषस्य प्रापणीयस्य ऽ मीळहुषः कामानां सेक्तुः ऽ विष्णोः
सर्वदेवात्मकस्य ऽ अस्य ऽ देवस्य । 'विष्णुः सर्वा देवताः' (ऐ. ब्रा. १. १) इति श्रुतेः ।
अन्ये देवाः ऽ वयाः शाखा इव भवन्ति । ऽ रुद्रः देवः ऽ रुद्रियं रुद्रसंबन्धि सुखं ऽ महित्वं
महत्त्वं च ऽ विदे ऽ हि अस्मान् प्रापयति खलु । अपि च हे ऽ अश्विनौ देवौ युवाम् ऽ इरावत् हवि-
र्लक्षणाग्नयुक्तं ऽ वर्तिः अस्मदीयं गृहं ऽ यासिष्टम् अथासिष्टमागच्छतम् ॥

मात्रं पूषन्नाघृण इरस्यो वरुत्री यद्रातिषाचश्च रासन् ।

मयोभुवो नो अर्वन्तो नि पान्तु वृष्टिं परिज्मा वातो ददातु ॥ ६ ॥

मा । अत्र । पूषन् । आघृणे । इरस्यः । वरुत्री । यत् । रातिऽसाचः । च । रासन् ।

मयःऽभुवः । नः । अर्वन्तः । नि । पान्तु । वृष्टिम् । परिऽज्मा । वार्तः । ददातु ॥ ६ ॥

हे ऽआघृणे प्राप्तदीप्ते एवंभूत हे ऽपूषन् देव ऽअत्र अस्मिन् दाने ऽमा ऽइरस्यः विघातं मा कृथाः । ऽवरुत्री सर्वैर्वरणीया सरस्वती ऽरातिषाचश्च । रातिर्दानम् । तस्य संभक्त्यो देवपत्न्यश्च ऽयत् धनं ऽरासन् अस्मभ्यं प्रयच्छेयुः । अत्र मा कृथा इति पूर्वेण संबन्धः । किञ्च ऽमयोभुवः सुखस्य भावकाः । ऽअर्वन्तः गच्छन्तो देवाः^१ । ऽनः अस्मान् ऽनि ऽपान्तु नितरा पालयन्तु । ऽपरिज्मा परितो गन्ता ऽवातः वायुः ऽवृष्टि वृष्टिलक्षणमुदकं ऽददातु प्रयच्छत्वस्मभ्यम् ॥

नू रोदसी अभिष्टुते वसिष्ठैरुतावानो वरुणो मित्रो अग्निः ।

यच्छन्तु चन्द्रा उपमं नो अर्कं यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

नु । रोदसी इति । अभिस्तुते इत्यभिऽस्तुते । वसिष्ठैः । ऋतऽवानः । वरुणः । मित्रः । अग्निः ।

यच्छन्तु । चन्द्राः । उपऽमम् । नः । अर्कम् । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥

पूर्वं व्याख्यातेयम् । अक्षरार्थस्तु । द्यावापृथिव्यौ वरुणादयो देवाश्च वसिष्ठैरस्माभिरभिष्टुता भवन्ति । एवंभूता आह्लादका देवाः सर्वोत्कृष्टमन्नमस्मभ्यं ददतु । अस्मिन् सूक्ते प्रतिपादिताः सर्वे देवा यूयं कल्याणैरस्मान् सर्वदा पालयत ॥ ॥ ७ ॥

‘प्रातरग्निम्’ इति सप्तर्चमष्टमं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—‘प्रातर्भागं जगत्याद्या लिङ्गोक्त-देवतान्त्योपस्था’ इति । वसिष्ठ ऋषिः । आद्या जगती शिष्टास्त्रिष्टुभः । आद्याग्नीन्द्रादिदेवत्या द्वितीयाद्याः पञ्च भगदेवत्याः सप्तम्युषोदेवत्या । अत्र केचिदाहुः ‘निवेष्टुकामो रोगार्तो भगसूक्तं जपेत्सदा । निवेशं विशति क्षिप्रं रोगैश्च परिमुच्यते’ (ऋग्वि. २. २५) इति ॥

प्रातरग्निं प्रातरिन्द्रं हवामहे प्रातर्मित्रावरुणा प्रातरश्विना ।

प्रातर्भगं पूषणं ब्रह्मणस्पतिं प्रातः सोममुत रुद्रं हुवेम ॥ १ ॥

प्रातः । अग्निम् । प्रातः । इन्द्रम् । हवामहे । प्रातः । मित्रावरुणा । प्रातः । अश्विना ।

प्रातः । भगम् । पूषणम् । ब्रह्मणः । पतिम् । प्रातरिति । सोमम् । उत । रुद्रम् । हुवेम ॥ १ ॥

ऽप्रातः उषःकाले ऽअग्निं देवं ऽहवामहे वयं स्तोतार आह्वयामः । तथा प्रातःकाले ऽइन्द्रं हवामहे । तथा ऽमित्रावरुणा मित्रावरुणावहोरात्राभिमानिनौ देवौ ऽप्रातः वयं हवामहे । तथाश्विनौ देवानां भिषजौ ऽप्रातः वयं हवामहे । तथा ऽप्रातः ऽभगं देवं ऽपूषणं देवं ऽब्रह्मणस्पतिं मन्त्राभिमानिनमेतत्संज्ञकं आह्वयामः । तथा ऽप्रातः ऽसोमम् एतत्संज्ञकं देवम् ऽउत अपि च ऽरुद्रं देवं च ऽहुवेम आह्वयामः ॥

प्रातर्जितं भगमुग्रं हुवेम वयं पुत्रमर्दितैर्यो विधुर्ता ।

आध्रश्चिद्यं मन्यमानस्तुरश्विद्राजा चिद्यं भगं भक्षीत्याह ॥ २ ॥

प्रातःऽजितम् । भगम् । उग्रम् । हुवेम् । वयम् । पुत्रम् । अदितेः । यः । विऽधर्ता ।

आध्रः । चित् । यम् । मन्यमानः । तुरः । चित् ।

राजा । चित् । यम् । भगम् । भक्षि । इति । आह ॥ २ ॥

यः भगो देव. विधर्ता विश्वस्य जगतो धारकः जितं जयशीलम् उग्रम् उद्गूर्णम्
अदितेः पुत्रं भगं देवं प्रातःकाल एव वयं हुवेम आह्वयामः । आग्रश्चित् दरिद्रोऽपि
स्तीता यं भगं देवं मन्यमानः स्तुवन् भगं भजनीयं धनं भक्षि^१ भज विभज मह्यं देहि^१ इति
आह ब्रवीति । तुरश्चित् । तुरतिर्गतिकर्मा । प्राप्तधनोऽपि राजा चित् समर्थोऽपि जनः यं
भगं देवं भजनीयं धनं मह्यं भक्षि देहीत्याह । तं भगं प्रातरेव वयं हुवेमेति संबन्धः ॥

भग प्रणेतृर्भग सत्यराधो भगेमां धियमुदवा ददन्नः ।

भग प्र णो जनय गोभिरश्वैर्भग प्र नृभिर्नृवन्तः स्याम ॥ ३ ॥

भग । प्रणेतृरिति प्रऽनेतः । भग । सत्यराधः । भग । इमाम् । धियम् । उत् । अवा । ददत् । नः ।

भग । प्र । नः । जनय । गोभिः । अश्वैः । भग । प्र । नृभिः । नृवन्तः । स्याम ॥ ३ ॥

हे भग देव त्वं प्रणेता प्रकर्षेण नेतासि । तादृश प्रणेतः हे भग त्वं सत्यराधः सत्य-
धनोऽसि । तादृश सत्यराधो हे भग त्वं नः अस्मभ्यं ददत् कामान् प्रयच्छन् इमाम् अस्मदीयां
धियं स्तुतिम् उदवा उद्वक्ष फलयुक्तां कुरु । हे भग त्वं गोभिरश्वैः च नः अस्मान् प्र
जनय प्रोद्वृत्तान् कुरु । हे भग त्वत्प्रसादाद्वयं नृभिः नेतृभिः पुत्रादिभिः नृवन्तः मनुष्यवन्तः
प्र स्याम प्रभवेम ॥

उतेदानीं भगवन्तः स्यामोत प्रपित्व उत मध्ये अह्नाम् ।

उतोदिता मघवन्त्सर्वस्य वयं देवानां सुमतौ स्याम ॥ ४ ॥

उत । इदानीम् । भगवन्तः । स्याम । उत । प्रऽपित्वे । उत । मध्ये । अह्नाम् ।

उत । उतऽईता । मघवन् । सूर्यस्य । वयम् । देवानाम् । सुऽमतौ । स्याम ॥ ४ ॥

उत अपि च इदानीं वयं भगवन्तः स्याम । हे भग भगेन त्वया स्वामिना युक्ता
भवेम । यद्वा । भगवन्तो धनवन्तः स्याम । उत अपि च प्रपित्वे अह्नां प्राप्ते पूर्वाह्ने भगवन्तः
स्याम । उत अपि च अह्नां दिवसानां मध्ये मध्याह्ने भगवन्तः स्याम । उत अपि च हे
मघवन् धनवन् भग देव सूर्यस्य सर्वस्य प्रेरकस्य देवस्य उदिता उदितौ उदये सति वयं
त्वदनुग्रहात् देवानाम् इन्द्रादीनां सुमतौ अनुग्रहबुद्धौ स्याम भवेम ॥

भग एव भगवाँ अस्तु देवास्तेन वयं भगवन्तः स्याम ।

तं त्वा भग सर्व इज्जोहवीति स नो भग पुरेता भवेह ॥ ५ ॥

भगः । एव । भगवान् । अस्तु । देवाः । तेन । वयम् । भगवन्तः । स्याम ।

तम् । त्वा । भग । सर्वैः । इत् । जोहवीति । सः । नः । भग । पुरऽएता । भव । इह ॥ ५ ॥

१. ख-भक्षि भज मह्यं देहि; श-मह्यं भक्षि देहि ।

हे देवाः भगः देवः एव भगवान् धनवान् अस्तु । तेन भगेन देवेन धनेन वा वयं भगवन्तः स्याम धनवन्तो भवेम । हे भग वतं प्रसिद्धं त्वा त्वां सर्वं इत् सर्वं एव जनः जोहवीति भृशं पुनःपुनर्वाहयति । हे भग देव सः त्वम् इह अस्मिन् यज्ञे नः अस्माकं पुरस्तादुपरोगन्ता भव ॥

समध्वरायोषसो नमन्त दधिक्रावेव शुचये पदार्थ ।

अर्वाचीनं वसुविदं भर्गो नो रथमिवाश्वा वाजिन आ वहन्तु ॥ ६ ॥

सम् । अध्वराय । उपसः । नमन्त । दधिक्रावाऽइव । शुचये । पदार्थ ।

अर्वाचीनम् । वसुविदम् । भर्गम् । नः । रथम् । अश्वाः । वाजिन । आ । वहन्तु ॥ ६ ॥

शुचये शुद्धाय गमनयोग्याय पदार्थ स्थानाय दधिक्रावेव अश्वो यथा तथा उपसः उषोदेवताः अध्वराय अस्मदीयाय यागाय स नमन्त संगच्छन्तु । वाजिनः वेगवन्तः अश्वाः रथमिव रथं यथा तथोषसः अर्वाचीनम् अस्मदभिमुखं वसुविदं धनस्य प्रापकं भगं देवं नः अस्मान् प्रति आ वहन्तु आनयन्तु ॥

अश्वावतीर्गोमतीर्न उषासो वीरवतीः सदमुच्छन्तु भद्राः ।

घृतं दुहाना विश्वतः प्रपीता यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

अश्ववतीः । गोमतीः । नः । उपसः । वीरवतीः । सदम् । उच्छन्तु । भद्राः ।

घृतम् । दुहानाः । विश्वतः । प्रपीताः । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥

भद्राः भजनीयाः उपसः उषोदेवताः अश्वावती. अश्ववत्योऽश्वसहिताः सत्यः गोमतीः गोमत्यश्च वीरवतीः वीरवत्यः पुत्रादिजनोपेताश्च भवन्त्यः नः अस्मभ्यं सदं सर्वदा उच्छन्तु व्युच्छन्तु नैशं तमो विवासयन्तु । कीदृश्यः । घृतम् उदकं दुहानाः सिञ्चन्त्यः विश्वतः सर्वैर्गुणैः प्रपीताः प्रवृद्धाः । एवंभूता उषसस्तम उच्छन्तु । अस्मिन् सूक्ते प्रतिपादिता हे सर्वे देवाः यूयं नः अस्मान् सदा सर्वदा स्वस्तिभिः कल्याणैः पात पालयत ॥ ८ ॥

‘प्र ब्रह्माणः’ इति षडृचं नवमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्धं त्रैष्टुभं वैश्वदेवम् । अत्रानुक्रान्तं—‘प्र ब्रह्माणः षडैश्वदेवं तु’ इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । तृतीये छन्दोमे प्रउगशक्ने ‘प्र ब्रह्माणः’ इति वैश्वदेवस्तुचः । सूत्रितं च—‘प्र ब्रह्माणो अङ्गिरसो नक्षन्त सरस्वतीं देवयन्तो हवन्ते’ (आश्व. श्रौ. ८. ११) इति ॥

प्र ब्रह्माणो अङ्गिरसो नक्षन्त प्र क्रन्दनुर्नभन्यस्य वेतु ।

प्र धेनवं उदप्रुतो नवन्त युज्यातामद्री अध्वरस्य पेशः ॥ १ ॥

प्र । ब्रह्माणः । अङ्गिरसः । नक्षन्त । प्र । क्रन्दनुः । नभन्यस्य । वेतु ।

प्र । धेनवं । उदप्रुतः । नवन्त । युज्याताम् । अद्री इति । अध्वरस्य । पेशः ॥ १ ॥

ब्रह्माणः अङ्गिरसः एतन्नामका कषयः प्र नक्षन्त सर्वत्र व्याप्नुवन्तु । क्रन्दनुः पर्जन्यः नभन्यस्य स्तोत्रस्यास्मदीयं स्तोत्रं प्र वेतु प्रकर्षणेच्छतु । धेनवः प्रीणयिष्यो नद्यः उदप्रुतः

उदकानि सिञ्चन्त्यः । प्र । नवन्त सर्पन्तु^१ । अद्री आद्रियन्तौ पत्नीयजमानौ । अध्वरस्य यज्ञस्य
पेशः रूपं युज्यातां योजयेताम् ॥

सुगस्ते अग्ने सनवित्तो अध्वा युक्ष्वा सुते हरितो रोहितश्च ।

ये वा सन्नरुषा वीरवाहो हुवे देवानां जनिमानि सत्तः ॥ २ ॥

सुऽगः । ते । अग्ने । सनऽवित्तः । अध्वा । युक्ष्वा । सुते । हरितः । रोहितः । च ।

ये । वा । सन्नन् । अरुषाः । वीरऽवाहः । हुवे । देवानाम् । जनिमानि । सत्तः ॥ २ ॥

हे । अग्ने । सनवित्तः । सनाच्चिरकालादारभ्य लब्धः । ते त्वदीयः । अध्वा मार्गः । सुगः सुष्ठु
गन्तव्यो भवतु । किञ्च । हरितः । इयामवर्णाः । रोहितश्च लोहितवर्णाश्चेत्युभयविधाः । ये । वा । ये च
ते त्वदीया अश्वाः । सन्नन् सन्नानि यज्ञगृहे । वीरवाहः । वीरं शूरं त्वां वहन्तः । अरुषाः । आरोचमाना
भवन्ति तांश्च^२ त्वं सु^३ । युक्ष्वा त्वदीये रथे सुष्ठु संयोजय । निसत्तो यज्ञगृहे निषण्णोऽहं होता सन्
देवानाम् इन्द्रादीनां जनिमा^३ जनान् संघान् हुवे आह्वयामि ॥

समु वो यज्ञं महयन्नमोभिः प्र होता मन्द्रो रिरिच उपाके ।

यजस्व सु पुर्वणीक देवाना यज्ञियामरमतिं ववृत्याः ॥ ३ ॥

सम् । ऊँ इति । वः । यज्ञम् । महयन् । नमःऽभिः । प्र । होता । मन्द्रः । रिरिच । उपाके ।

यजस्व । सु । पुरुऽअनीक । देवान् । आ । यज्ञियाम् । अरमतिम् । ववृत्याः ॥ ३ ॥

हे देवाः । वः । युष्माकं । यज्ञं । नमोभिः । नमस्कारैर्युक्ता इमे स्तोतारो वा यजमाना वा । सं
महयन् सम्यक् पूजयन्ति । उ इति पूरकः । मन्द्रः । स्तुतिशीलः । उपाके । अस्माकं समीपे
स्थितोऽस्मदीयः । होता । प्र । रिरिचे । अन्येभ्यो । होतृभ्योऽतिरिच्यते । हे यजमान त्वं । देवान् । सु
सुष्ठु । यजस्व । हे । पुर्वणीक । बहुतेजस्विभ्यो त्वं । यज्ञियां यज्ञार्हाम् । अरमतिं । भूमिम् । आ
ववृत्याः । आवर्तय । तथा च निगमान्तरे—‘आ नो महीमरमतिं सजोषाः’ (ऋ. सं. ५.
४३ ६) इति ॥

यदा वीरस्य रेवतो दुरोणे स्योनशीरतिथिराचिकेतत् ।

सुप्रीतो अग्निः सुधितो दम आ स विशे दाति वार्यमिर्यत्यै ॥ ४ ॥

यदा । वीरस्य । रेवतः । दुरोणे । स्योनऽशीः । अतिथिः । आऽचिकेतत् ।

सुऽप्रीतः । अग्निः । सुऽधितः । दमे । आ । सः । विशे । दाति । वार्यम् । इर्यत्यै ॥ ४ ॥

अतिथिः । सर्वेषामतिथिभूतोऽग्निः । यदा । वीरस्य । वीरकस्य स्तोत्राणां प्रेरयितुः । रेवतः
हविष्मतो यजमानस्य । दुरोणे गृहे । स्योनशीः । सुखेन शयनीयः । आचिकेतत् । प्रज्ञायते । अग्निः । इमे
यज्ञगृहे । सुधितः । आकारश्चार्थे । सुनिहितश्च सुष्ठु निहितः सन् यदा । सुप्रीतः । भवति तदा । सः
अग्निः । इर्यत्यै । उपगच्छन्त्यै । विशे । प्रजायै । वार्यं । वरणीयं धनं । दाति । ददाति । प्रयच्छति ॥

१. ख-उपसर्पतु; झ-न सर्पतु; त३-भ-तु सर्पतु; न-नु सर्पतु । २. ख-तां अश्वा युक्ष्वा; घ-
तान् सु, झ-भ-तान्श्वान् त्वं; झ-त२-४-तांश्च त्वं; त१-तान्श्वान्; त३-न- ता अश्वत्वं; श१-तेश्वाः
त्वं; श२-तंश्च त्वं । ३. ख-ज्ञ-त१-२-भ-जनिमानि ।

इमं नो अये अध्वरं जुषस्व मरुत्स्विन्द्रे यशसं कृधी नः ।

आ नक्ता बर्हिः सदतामुषासोशन्ता मित्रावरुणा यजेह ॥ ५ ॥

इमम् । नः । अग्ने । अध्वरम् । जुषस्व । मरुत्सु । इन्द्रे । यशसम् । कृधि । नः ।

आ । नक्ता । बर्हिः । सदताम् । उषसा । उशन्ता । मित्रावरुणा । यज । इह ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वं न. अस्मदीयम् इमम् अध्वर यज्ञ जुषस्व सेवस्व । किञ्च मरुत्सु इन्द्रस्य सखिभूतेषु देवेषु इन्द्रे च यशसं यशोयुक्तं हविर्लक्षणान्नवन्तं न. अस्मदीयं यज्ञं हे अग्ने त्वं कृधि कुरु । स्थापयेत्यर्थः । तथा नक्ता रात्रिश्च उषसा दिवसश्च । अहर्निशे इत्यर्थः । बर्हिः बर्हिषि कुशमये आ वसदताम् उपविशताम् । अपि च हे अग्ने उशन्ता उशन्ता यज्ञमिच्छन्तौ मित्रावरुणा मित्रावरुणौ देवौ इह अस्मिन् यज्ञे यज पूजय ॥

एवाग्निं सहस्यं वसिष्ठो रायस्कामो विश्वप्स्यस्य स्तौत ।

इषं रयिं पप्रथद्वाजमुस्मे यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

एव । अग्निम् । सहस्यम् । वसिष्ठः । रायःऽकामः । विश्वऽप्स्यस्य । स्तौत ।

इषम् । रयिम् । पप्रथत् । वाजम् । अस्मे इति । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥

वसिष्ठ. एतदाख्य ऋषिः वरायस्काम. पश्चादिधनानीच्छन् एव एवमुक्तप्रकारेण सहस्यम् । सहो बलम् । तस्य पुत्रम् । तद्वन्तमिति वा । अग्निं देवं विश्वप्स्यस्य पुरुरूपस्य धनस्य लाभाय स्तौत । एवंभूतोऽग्निः अस्मे अस्मभ्यम् इषम् अन्नं रयिं धनं वाजं बलं च पप्रथत् प्रथयतु विस्तारयतु । ददात्वित्यर्थः । अस्मिन् सूक्ते प्रतिपादिता. सर्वे देवाः यूयम् अस्मान् कल्याणैः सर्वदा पालयत ॥ ॥ ९ ॥

‘प्र वो यज्ञेषु’ इति पञ्चमं दशमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्चं त्रैष्टुभं वैश्वदेवम् । ‘प्र वः पञ्च’ इत्यनुक्रान्तम् । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । प्रथमे छन्दोमे प्रउगशब्दे ‘प्र वो यज्ञेषु’ इति वैश्वदेवस्तुतः । सूत्रितं च—‘प्र वो यज्ञेषु देवयन्तो अर्चन् प्र क्षोदसा धायसा सख एषेति प्रउगम्’ (आश्व. श्रौ. ८. ९) इति ॥

प्र वो यज्ञेषु देवयन्तो अर्चन्द्यावा नमोभिः पृथिवी इषध्वै ।

येषां ब्रह्माण्यसमानि विप्रा विष्वग्वियन्ति वनिनो न शाखाः ॥ १ ॥

प्र । वः । यज्ञेषु । देवऽयन्तः । अर्चन् । द्यावा । नमःऽभिः । पृथिवी इति । इषध्वै ।

येषाम् । ब्रह्माणि । असमानि । विप्राः । विष्वक् । विऽयन्ति । वनिनः । न । शाखाः ॥ १ ॥

वदेवयन्तः देवान् कामयमानाः विप्रा. यज्ञेषु नमोभिः स्तुतिभिर्हविर्भिर्वा वः युष्मान् इषध्वै अभिप्राप्तुं प्र अर्चन् प्रार्चयन्ति प्रकर्षेण स्तुवन्ति । द्यावा दिवं च पृथिवी भूमि च प्रस्तुवन्ति । येषां विप्राणां मेधाविनां ब्रह्माणि स्तोत्राणि वनिनो न शाखाः वृक्षस्य शाखा इव विष्वक् विश्वतः वियन्ति विशेषेण गच्छन्ति । ते विप्राः प्रार्चन्निति पूर्वेण संबन्धः ॥

प्र यज्ञ एतु हेत्वो न सप्तिरुद्यच्छध्वं समनसो घृताचीः ।

स्तृणीत बर्हिरध्वराय साधूर्ध्वा शोचींषि देवयून्यस्थुः ॥ २ ॥

प्र । यज्ञः । एतु । हेत्वः । न । सतिः । उत् । यच्छुध्वम् । सऽमनसः । धृताचीः ।
स्तृणीत । बर्हिः । अध्वराय । साधु । ऊर्ध्वा । शोचीषि । देवऽयूनि । अस्थुः ॥ २ ॥

अयमस्मदीयः यज्ञः प्र एतु देवान् प्रति गच्छतु । तत्र दृष्टान्तः । हेत्वो न सतिः
श्रीमगाभ्यश्चो यथा तद्वत् । हे कृत्विजः सर्वे यूयं समनसः सदृशमनस्काः सन्तः धृताचीः सुचः
उच्छुध्वं हस्त उद्यम्य धारयत । तथा अध्वराय यागं कर्तुं साधु साधकं बर्हिः कुशमयं
स्तृणीत वेद्यां छादयत । हे अग्ने देवयूनि देवान् कामयमानानि त्वदीयानि शोचीषि अचीषि
ऊर्ध्वा ऊर्ध्वमुखानि अस्थुः तिष्ठन्तु ॥

आ पुत्रासो न मातरं विभृत्राः सानौ देवासो बर्हिषः सदन्तु ।

आ विश्वाचीं विदध्यामनक्त्वग्ने मा नो देवताता मृधस्कः ॥ ३ ॥

आ । पुत्रासः । न । मातरम् । विभृत्राः । सानौ । देवासः । बर्हिषः । सदन्तु ।

आ । विश्वाची । विदध्याम् । अनक्तु । अग्ने । मा । नः । देवऽताता । मृधः । करिति कः ॥ ३ ॥

वमातरं जननीं विभृत्राः विशेषेण भर्तव्याः पुत्रासो न पुत्रा इव तद्वदस्माकं भरणीयाः
देवासः देवाः बर्हिषः कुशमयस्य वेद्यामास्तीर्णस्य सानौ उन्नते देशे आ सदन्तु उपविशन्तु ।
हे अग्ने विदध्यां यज्ञयोग्यां त्वदीयां ज्वालां विश्वाची । विश्वं सर्वं हविरञ्चति गच्छतीति विश्वाची
जुहुः । आ अनक्तु आ समन्तात् सिञ्चतु । देवताता देवतातौ युद्धे नः अस्माकं मृधः हिंसकान्
हे अग्ने त्वं वमा कः मा कार्षीः । यज्ञवाचको देवतातिशब्दोऽत्र संग्रामे वर्तते ॥

ते सीषपन्त जोषमा यजत्रा ऋतस्य धाराः सुदुघा दुहानाः ।

ज्येष्ठं वो अद्य मह आ वसूनामा गन्तन समनसो यतिष्ठ ॥ ४ ॥

ते । सीषपन्त । जोषम् । आ । यजत्राः । ऋतस्य । धाराः । सुदुघाः । दुहानाः ।

ज्येष्ठम् । वः । अद्य । महः । आ । वसूनाम् । आ । गन्तन । सऽमनसः । यति । स्थ ॥ ४ ॥

यजत्राः यजनीयाः ते इन्द्रादयो देवाः ऋतस्य उदकस्य सुदुघाः सुखेन दोग्धुं
शक्याः धाराः दुहानाः वर्षन्तः जोषं पर्याप्तं यथा भवति तथा आ सीषपन्त । सपतिः परि-
चरणार्थः । स्तुतिभिः आ समन्तात् पर्यचीचरन् । अस्मान् परिचरणं कुर्वन्तु । स्वीकुर्वन्विति यावत् ।
अद्य अस्मिन् दिने हे देवाः वसूनां धनानां मध्ये ज्येष्ठं श्रेष्ठं वः युष्मदीयं महः मंहनीयं
धनम् आ गच्छतु । यूयमपि समनसः तुल्यमतयः सन्तः आ गन्तन आगच्छत । हे देवाः
यूयं -- आगन्तनेति संबन्धः ॥

एवा नो अग्ने विक्ष्वा दशस्य त्वया वयं सहसावन्नास्काः ।

राया युजा सधमादो अरिष्टा यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

एव । नः । अग्ने । विक्षु । आ । दशस्य । त्वया । वयम् । सहसाऽवन् । आस्काः ।

राया । युजा । सधऽमार्दः । अरिष्टाः । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥

हे ऽअग्ने ऽएव एवं स्तुतस्त्वं ऽविश्व प्रजासु मध्ये ऽनेः अस्मभ्यम् ऽआ ऽदशस्य धन-
मभिप्रयच्छ । हे ऽसहसावन् बलवन्ने ऽत्वया ऽआस्त्राः अस्त्राः ऽवर्यं ऽयुजा नित्ययुक्तेन
ऽराया धनेन ऽसधमादः सह माद्यन्तः ऽअरिष्टाः अहिंसिता भवेम । अस्मिन् सूक्ते प्रतिपादिताः
सर्वे देवाः ऽयूर्यं ऽनः अस्मान् कल्याणैः सर्वदा पालयत ॥ १० ॥

‘दधिकां वः’ इति पञ्चर्चमेकादशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षे दधिक्राव्यदेवताकम् । आद्या
जगती सा तु दधिकादिलिङ्गोक्तदेवताका शिष्टाश्चतस्रिष्टुभः । अनुक्रम्यते हि—‘दधिकां दधिक्रं
जगत्याद्या लिङ्गोक्तदेवता’ इति । गतो विनियोगः ॥

दधिकां वः प्रथममश्विनोषसमग्निं समिद्धं भगमूतये हुवे ।

इन्द्रं विष्णुं पूषणं ब्रह्मणस्पतिमादित्यान्धावापृथिवी अपः स्वः ॥ १ ॥

दधिऽक्राम् । व । प्रथमम् । अश्विना । उपसम् । अग्निम् । समऽईद्धम् । भगम् । ऊतये । हुवे ।
इन्द्रम् । विष्णुम् । पूषणम् । ब्रह्मणः । पतिम् ।

आदित्यान् । धावापृथिवी इति । अपः । स्वः । रिति स्वः ॥ १ ॥

हे स्तोतारः ऽवः युष्माकम् ऽऊतये रक्षणाय ऽप्रथमं ऽदधिक्राम् अश्वाभिमानिनी देवतां
ऽहुवे आह्वयामि । ततः ऽअश्विना अश्विनौ देवौ ऽउषसम् उषोदेवतां च ऽसमिद्धं सम्यग्दीप्तम्
ऽअग्निं च ऽभगम् एतदाख्यं देवं च आह्वयामि । ऽइन्द्रं ऽविष्णुं ऽपूषणं च ऽब्रह्मणस्पतिमादित्यान्
ऽधावापृथिवी ऽअप उदकदेवताः^१ ऽस्वः सूर्यमित्येतान् देवानाह्वयामि ॥

दधिक्रामु नमसा बोधयन्त उदीराणा यज्ञमुपप्रयन्तः ।

इळां देवीं बर्हिषि सादयन्तोऽश्विना विप्रौ सुहवा हुवेम ॥ २ ॥

दधिऽक्राम् । ऊँ इति । नमसा । बोधयन्तः । उत्ऽईराणाः । यज्ञम् । उपऽप्रयन्तः ।
इळां । देवीम् । बर्हिषि । सादयन्तः । अश्विना । विप्रौ । सुहवा । हुवेम ॥ २ ॥

ऽदधिक्राम् एतन्नामकमश्वविशेषं देवं ऽनमसा स्तोत्रेण ऽबोधयन्तः प्रज्ञापयन्तः ऽउदीराणाः
प्रेरयन्तः ऽयज्ञं यागम् ऽउपप्रयन्तः उपक्रममाणाः^२ वयं ऽबर्हिषि ऽइळां हवीरूपां^३ ऽदेवीं ऽसादयन्तः
आस्थापयन्तः ऽसुहवा शोभनाह्वानौ ऽविप्रौ विप्रौ मेधाविनौ ऽअश्विना अश्विनौ देवौ ऽहुवेम
आह्वयाम । ऽउ इति पूरणः ॥

दधिक्रावाणं बुबुधानो अग्निमुप ब्रुव उषसं सूर्यं गाम् ।

ब्रध्नं मैश्वतोर्वरुणस्य बभ्रुं ते विश्वास्मद्वृता यावयन्तु ॥ ३ ॥

दधिऽक्रावाणम् । बुबुधानः । अग्निम् । उप । ब्रुवे । उषसम् । सूर्यम् । गाम् ।

ब्रध्नम् । मैश्वतोः । वरुणस्य । बभ्रुम् । ते । विश्वा । अस्मत् । दुःऽइता । यावयन्तु ॥ ३ ॥

१. ख-घ-झ-त-न-भ-श-उदकं देवताः । २. ख-न-भ-उपद्रुममाणाः; झ-झ-त-१-४-उपक्रमणाः
३. श-देवीं भूरूपा ।

वदधिकावाणम् अश्वविशेषं वबुधुधानः स्तोत्रेण बोधयज्ञहम् वअग्निं देवम् वउप वब्रुवे उपस्तौमि । तथा च वउषसम् उषोदेवतां वसूर्यं सर्वस्य प्रेरकं देवं वगां भूमिम् । वाग्देवतां वा । एवंभूतान् देवानहमुपस्तौमि । वसंश्रतो । मन्यमानान् स्तुवतो जनांश्चेतयते जानातीति यद्वाभिमन्यमानांश्चातयते नाशयतीति संश्रतु । तस्य ववरुणस्य वब्रह्मं महान्तं वबभ्रुं पिङ्गलवर्णमश्वं तस्यानयनार्थमहमुप ब्रुवे । वते देवा वअस्मत् अस्मत्त. वविश्वा विश्वानि सर्वाणि वदुरिता दुरितानि पापानि वयवयन्तु^१ पृथक्कुर्वन्तु ॥

दधिकावा प्रथमो वाज्यवाग्ने रथानां भवति प्रजानन् ।

संविदान उषसा सूर्येणादित्येभिर्वसुभिर्अङ्गिरोभिः ॥ ४ ॥

दधिऽक्रावा । प्रथमः । वाजी । अर्वा । अग्ने । रथानाम् । भवति । प्रऽजानन् ।

सम्ऽविदानः । उषसा । सूर्येण । आदित्येभिः । वसुऽभिः । अङ्गिरोऽभिः ॥ ४ ॥

वप्रथमः सर्वेषामश्वानां मुख्यः । वाजी शीघ्रगामी । अर्वा गमनशीलः । वदधिकावा अश्वरूपो देवः । वप्रजानन् रथसंयोजनीयांस्तान्श्वानधिष्ठाय ज्ञातव्यानि सम्यग्जानन् । वरथानाम् । वअग्ने प्रमुखः । भवति । कीदृशोऽश्वः । वउषसा उषोदेवतया । वसूर्येण सर्वस्य प्रेरकेण देवेन । वआदित्येभिः । आदित्यैश्च । ववसुभि च । वअङ्गिरोभिः । देवैः सह स्तोतव्यैर्ऋषिभिश्च । वसंविदानः सम्यग्जानन् । ऐकमत्यं^२ प्राप्त इत्यर्थः ॥

आ नो दधिकाः पथ्यामनक्तवृत्तस्य पन्थामन्वेतवा उ ।

शृणोतु नो दैव्यं शर्धो अग्निः शृण्वन्तु विश्वे महिषा अमूराः ॥ ५ ॥

आ । नः । दधिऽक्राः । पथ्याम् । अनक्तु । ऋतस्य । पन्थाम् । अनुऽएतवै । ऊँ इति ।

शृणोतु । नः । दैव्यम् । शर्धः । अग्निः । शृण्वन्तु । विश्वे । महिषा । अमूराः ॥ ५ ॥

वदधिकाः अश्वरूपो देवः । वऋतस्य यज्ञस्य । वपन्थां पन्थानं मार्गम् । वअन्वेतवै अनुगन्तुं प्रवृत्तानां । वनः अस्माकं । वपथ्यां पदवीम् । वआ । वअनक्तु उदकेनासिञ्जतु । वउ इति पूरणः । वदैव्यं । वशर्धः । देवसंबन्धि बलमीदृग्रूपः । वअग्निः । वनः अस्मदीयं हवं । वशृणोतु । वअमूराः अमूढाः । वमहिषाः महान्तः । विश्वे सर्वे देवा अस्मदीयं हवं । वशृण्वन्तु ॥ ॥ ११ ॥

‘आ देवो यातु’ इति चतुर्ऋचं द्वादशं सूक्तं वसिष्ठस्यायं सवितृदेवताकं त्रैलोक्यम् । ‘आ देवश्चतुष्कं सावित्रम्’ इत्यनुक्रान्तम् । व्यूळ्हे दशरात्रे चतुर्थेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र इदं सावित्रनिविद्धानम् । सूच्यते हि—‘चतुर्थेऽह्न्या देवो यातु---’ (आश्व. श्रौ. ८. ८) । -- इत्येषा वपानुवाक्या । सूत्रितं च—‘आ देवो यातु सविता सुरतनः स घा नो देवः सविता सहावा’ (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति । अश्वमेधेऽनुसवनं तिष्ठ. सावित्र्य इष्टयः । तत्र द्वितीयस्यामिष्टौ याज्येयम् । सूत्रितं च—‘य इमा विश्वा जातान्या देवो यातु’ (आश्व. श्रौ. १०. ६) इति ॥

आ देवो यातु सविता सुरतनोऽन्तरिक्षग्रा वहमानो अश्वैः ।

हस्ते दर्धानो नर्या पुरुणि निवेश्यश्च प्रसुवश्च भूम ॥ १ ॥

आ । देवः । यातु । सविता । सुऽरत्नः । अन्तरिक्षऽप्राः । वहमानः । अश्वैः ।
हस्ते । दधानः । नर्या । पुरुणि । निऽवेशयन् । च । प्रऽसुवन् । च । भूम ॥ १ ॥

वसुरत्नः शोभनरत्नोपेतः वान्तरिक्षप्राः स्वकीयेन तेजसान्तरिक्षस्य पूरयिता वान्त्रैः स्वकीयै-
र्वाहैः वहमानः उह्यमानः सविता सर्वस्य प्रेरकः देवः आ यातु आगच्छतु । कीदृशः । नर्या
नर्याणि मनुष्यहितानि^१ पुरुणि बहूनि धनानि हस्ते पाणौ दधानः दातुं धारयन् भूम भूतानि
निवेशयन् रात्रिषु स्वे^२ स्थाने^३ स्थापयन् प्रसुवन् अहःसु प्रेरयन् । एवंभूतः सविता देव आ यातु ॥

उदस्य बाहू शिथिरा बृहन्ता हिरण्यया दिवो अन्ता अनष्टाम् ।

नूनं सो अस्य महिमा पनिष्ट सूरश्चिदस्मा अनु दादपस्याम् ॥ २ ॥

उत् । अस्य । बाहू इति । शिथिरा । बृहन्ता । हिरण्यया । दिवः । अन्तान् । अनष्टाम् ।
नूनम् । सः । अस्य । महिमा । पनिष्ट । सूरः । चित् । अस्मै । अनु । दात् । अपस्याम् ॥ २ ॥

शिथिरा शिथिलौ दानार्थं प्रसारितौ बृहन्ता बृहन्तौ महान्तौ हिरण्यया हिरण्ययौ सुवर्णमयौ
अस्य सवितुः संबन्धिनौ बाहू हस्तौ दिवः अन्तरिक्षस्य अन्तान् पर्यन्तान् उत् वानष्टाम् ऊर्ध्वौ
सन्तौ व्याप्नुवताम् । नूनम् अथ अस्य ईदृग्भूतस्य सवितुः सः तादृशः महिमा महस्व पनिष्ट
अस्माभिः स्तूयते । सूरश्चित् सूर्योऽपि अस्मै सवित्रे अपस्यां कर्मेच्छाम् अनु दात् अनुददातु ॥

सावित्रे पशौ पुरोडाशस्य हविषो. 'स घा नः' इति द्वे अनुवाक्ये । सूत्रं पूर्वमुदाहृतम् ।
आश्वमेधिकीषु सावित्रेष्टिषु तृतीयस्यामिष्टाविमे एव याज्यानुवाक्ये । सूत्रितं च- 'स घा नो देवः
सविता सहावेति द्वे' (आश्व. श्रौ. १०. ६) इति ॥

स घा नो देवः सविता सहावा साविषुद्रसुपतिर्वसूनि ।

विश्रयमाणो अमर्तिमुरुचीं मर्तभोजनमर्धं रासते नः ॥ ३ ॥

स । घ । न । देवः । सविता । सहऽवा । आ । साविषत् । वसुऽपतिः । वसूनि ।
विऽश्रयमाणः । अमर्तिम् । उरुचीम् । मर्तऽभोजनम् । अर्धं । रासते । नः ॥ ३ ॥

सहावा । तेजोऽन्तराण्यभिभावुकं^३ तेजो यस्य सः । वसुपतिः धनानां पालकः सः सविता
देवः नः अस्मभ्यं वसूनि धनानि आ साविषत् आ समन्तात् प्रेरयति । घ इति पूरणः ।
स सविता देवः उरुचीं विस्तीर्णगमनाम् अमर्तिं रूपम् । दीप्तिमित्यर्थः । विश्रयमाणः
निषेवमाणः सन् अध अधुना नः अस्मभ्यं मर्तभोजनं मनुष्याणां भोगयोग्यं धनं रासते ददातु ॥

इमा गिरः सवितारं सुजिह्वं पूर्णगभस्तिमीळते सुपाणिम् ।

चित्रं वर्यो बृहदस्मे दधातु यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ४ ॥

इमाः । गिरः । सवितारम् । सुऽजिह्वम् । पूर्णऽगभस्तिम् । ईळते । सुपाणिम् ।
चित्रम् । वर्यः । बृहत् । अस्मे इति । दधातु । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ४ ॥

वृद्धमाः ईदग्भूताः वृगिरः । गृणन्ति स्तुवन्तीति गिरः स्तोत्र्यः प्रजाः । यद्वा । इमाः स्तुतिरूपा वाचः । वृजिह्वं शोभनजिह्वम् । शोभनवाचमित्यर्थः । पूर्णगर्भस्ति संपूर्णधनहस्तं वसवितारं देवम् ईदग्भूते स्तुवन्ति । स च सविता चित्रं चायनीयं बृहत् महत् वयः अन्नम् अस्मे अस्मासु वृधातु । यद्वा अस्मे अस्मभ्यं प्रयच्छतु । हे सवितृप्रमुखा देवाः यूयं नः अस्मान् स्वस्तिभिः कल्याणैः सदा सर्वदा पात पालयत । ॥ १२ ॥

‘इमा रुद्राय’ इति चतुर्कचं त्रयोदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं रुद्रदेवताकम् । अन्त्या त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्यः । तथा चानुक्रमणिका—‘इमा रौद्रं त्रिष्टुबन्तम्’ इति । शूलगावादिषु रौद्रयज्ञेष्वनेन सूक्तेनोदीची दिगुपस्थेया । सूत्र्यते हि—‘इमा रुद्राय स्थिरधन्वन इति सर्वरुद्रयज्ञेषु दिशामुपस्थानम्’ (आश्व. गृ. ४. ९. २१) इति ॥

इमा रुद्राय स्थिरधन्वने गिरः क्षिप्रेष्वे देवाय स्वधात्रे ।

अषाक्हाय सहमानाय वेधसे तिम्रायुधाय भरता शृणोतु नः ॥ १ ॥

इमाः । रुद्राय । स्थिरधन्वने । गिरः । क्षिप्रऽक्षेत्रे । देवाय । स्वधाऽन्वे ।

अषाक्हाय । सहमानाय । वेधसे । तिम्राऽयुधाय । भरत । शृणोतु । नः ॥ १ ॥

हे अस्मदीयाः स्तोतारः यूयम् इमाः वृगिरः स्तुतीः रुद्राय एतन्नामकाय देवाय भरत धारयत । कीदृशाय । स्थिरधन्वने दृढधनुष्काय क्षिप्रेष्वे शीघ्रगामिबाणाय स्वधात्रे अन्नवते अषाक्हाय केनाप्यनभिभूताय सहमानाय शत्रूणामभिभवित्रे वेधसे विधात्रे तिम्रायुधाय तीक्ष्णास्त्राय । एवंभूताय रुद्राय स्तुतीः भरत । स च रुद्रः नः अस्मदीयाः स्तुतीः शृणोतु ॥

स हि क्षयेण क्षम्यस्य जन्मनः साम्राज्येन दिव्यस्य चेतति ।

अववन्तीरुप नो दुरश्चरानमीवो रुद्र जासु नो भव ॥ २ ॥

सः । हि । क्षयेण । क्षम्यस्य । जन्मनः । साम्राज्येन । दिव्यस्य । चेतति ।

अवन् । अवन्तीः । उप । नः । दुरः । चर । अनमीवः । रुद्र । जासु । नः । भव ॥ २ ॥

वस वहि स खलु रुद्रो देवः क्षम्यस्य । क्षमायां पृथिव्यां भवः । तस्य जन्मनः जनस्य क्षयेण ऐश्वर्येण चेतति प्रज्ञायते । दिव्यस्य जनस्य च साम्राज्येन ऐश्वर्येण प्रज्ञायते । शेषः प्रत्यक्षकृतः । हे रुद्र देव त्वं च अवन्तीः त्वां स्तोत्रैस्तर्पयन्तीः नः अस्मदीयाः प्रजाः अवन् पालयन् दुरः दुर्याणि अस्मदीयानि गृहाणि उप चर उपगच्छ । किंच त्वं नः अस्मदीयासु प्रजासु अनमीवः । अमीवा रोगः । तामकुर्वन् भव ॥

या ते दिद्युदर्वसृष्टा दिवस्परि क्षमया चरति परि सा वृणक्तु नः ।

सहस्रं ते स्वपिवात भेषजा मा नस्तोकेषु तनयेषु रीरिषः ॥ ३ ॥

या । ते । दिद्युत् । अवऽसृष्टा । दिवः । परि । क्षमया । चरति । परि । सा । वृणक्तु । नः ।

सहस्रम् । ते । सुऽअपिवात् । भेषजा । मा । नः । तोकेषु । तनयेषु । रीरिषः ॥ ३ ॥

हे रुद्र ^१ते वैद्युतात्मनस्तव संबन्धिनी ^२दिवस्पति अन्तरिक्षसकाशात् ^३अवसृष्टा विमुक्ता
^४या ^५दिद्युत् अशानिरूपा हेति. ^६क्षमया क्षित्या क्षितौ वा ^७चरति वर्तते ^८सा दिद्युत् ^९नः अस्मान्
^{१०}परि ^{११}वृणक्तु परित्यजतु। अपि च हे ^{१२}स्वपिवात ^{१३}ते तव ^{१४}सहस्र बहूनि ^{१५}भेषजा भेषजानि
^{१६}यान्यौषधानि सन्ति तान्यस्मभ्यं प्रयच्छेति शेषः। ^{१७}नः अस्माकं ^{१८}तोकेषु पुत्रेषु ^{१९}तनयेषु च ^{२०}मा
^{२१}रिरिष. हिंसां मा कृथाः ॥

मा नो वधी रुद्र मा परा दा मा ते भूम प्रसितौ हीळितस्य ।

आ नो भज बर्हिषि जीवशंसे यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ४ ॥

मा । नः । वधीः । रुद्र । मा । परा । दाः । मा । ते । भूम । प्रसितौ । हीळितस्य ।

आ । नः । भज । बर्हिषि । जीवशंसे । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ४ ॥

हे ^१रुद्र त्वं ^२नः अस्मान् ^३मा ^४वधी मा हिंसीः । तथा ^५मा ^६परा ^७दाः मा च त्याक्षीः ।
 अपि च ^८हीळितस्य कुद्धस्य ^९ते तव ^{१०}प्रसितौ प्रकर्षेण बन्धने वयं च ^{११}मा ^{१२}भूम । किंच ^{१३}जीवशंसे
 जीवैराशंसनीये ^{१४}बर्हिषि यज्ञे ^{१५}नः अस्मान् ^{१६}आ ^{१७}भज भागिनः कुरु । हे रुद्रप्रमुखाः ^{१८}देवाः ^{१९}यूयं
^{२०}नः अस्मान् कल्याणैः ^{२१}सर्वदा ^{२२}पालयत ॥ ॥ १३ ॥

‘आपो यं वः’ इति चतुर्कचं चतुर्दशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमभदेवताकम् । ‘आपो
 यमापम्’ इत्यनुक्रान्तं च । गतो विनियोगः ॥

आपो यं वः प्रथमं देवयन्तं इन्द्रपानमुर्मिमकृण्वतेः ।

तं वो वयं शुचिमरिप्रमद्य घृतप्रुषं मधुमन्तं वनेम ॥ १ ॥

आपः । यम् । वः । प्रथमम् । देवयन्तः । इन्द्रपानम् । ऊर्मिम् । अकृण्वत । इळः ।

तम् । वः । वयम् । शुचिम् । अरिप्रम् । अद्य । घृतप्रुषम् । मधुमन्तम् । वनेम् ॥ १ ॥

^१देवयन्तः देवानिच्छन्तोऽध्वर्यवः हे ^२आपः हे अबदेवताः ^३वः युष्माकं कार्यभूतम् ^४इन्द्रपानम्
 इन्द्रेण पातव्यम् ^५इळः इळायाः भूम्या. संभूतं ^६यम् ^७ऊर्मिं सोमाख्यं ^८यं रसं ^९प्रथमं पुरा
^{१०}अकृण्वत अभिषवणपवनादिभिः समस्कुर्वत ^{११}अद्य इदानीं ^{१२}वयम् अपि ^{१३}वः युष्मदीयं ^{१४}तम्
 ऊर्मिं ^{१५}वनेम संभजेमहि । कीदृशम् । ^{१६}शुचिं शुद्धम् ^{१७}अरिप्रं पापरहितं ^{१८}घृतप्रुषं वृष्टिलक्षणमुदकं
 सिञ्चन्तं ^{१९}मधुमन्तं मधुररसोपेतम् । एवंभूतं तं वनेमेति संबन्धः ॥

तमुर्मिमापो मधुमत्तमं वोऽपां नपादवत्वाशुहेमा ।

यस्मिन्निन्द्रो वसुभिर्मादयति तमश्याम देवयन्तौ वो अद्य ॥ २ ॥

तम् । ऊर्मिम् । आपः । मधुमत्तमम् । वः । अपाम् । नपात् । अवत् । आशुहेमा ।

यस्मिन् । इन्द्रः । वसुभिः । मादयति । तम् । अश्याम् । देवयन्तः । वः । अद्य ॥ २ ॥

हे ^१आपः एतस्संज्ञका देवाः ^२वः युष्मदीयं ^३मधुमत्तमं रसवत्तमं ^४तमूर्मिं प्रसिद्धं सोमाख्यं
 रसम् ^५आशुहेमा शीघ्रगतिः ^६अपां ^७नपात् एतदाख्यो देवः ^८अवत् पालयतु । ^९इन्द्रः ^{१०}यस्मिन्

१. ख-ज्ञ-त-न-श-अतरिक्षात् सकाशात् । २. ख-न-भ-रुद्रमुखाः । ३. ख-घ-श-स्वस्तिभिः
 कल्याणैः । ४. घ-श-सदा सर्वदा पात । ५. ख-त-३-न-भ-‘सोमाख्यं...तमूर्मिं’ नास्ति ।

ऊर्मौ वसुभिः वासकैर्देवैः सह मादयाते माद्येत् अथ अस्मिन् दिने देवयन्तः देवकामा वयं
वः युष्मदीयं तत् ऊर्मिम् अश्याम प्राप्नुयाम ॥

शतपवित्राः स्वधया मदन्तीर्देवीर्देवानामपि यन्ति पार्थः

ता इन्द्रस्य न मिनन्ति व्रतानि सिन्धुभ्यो हव्यं घृतवज्जुहोत ॥ ३ ॥

शतपवित्राः । स्वधया । मदन्तीः । देवीः । देवानाम् । अपि । यन्ति । पार्थः ।

ताः । इन्द्रस्य । न । मिनन्ति । व्रतानि । सिन्धुभ्यः । हव्यम् । घृतवत् । जुहोत ॥ ३ ॥

वशतपवित्राः शतं बहुनि पवित्राणि पावनानि रूपाणि यासां ताः स्वधया स्वकार्यभूतेनाग्नेन
मदन्तीः जनान् मादयन्त्यः देवीः देव्यो द्योतमाना आपः देवानाम् इन्द्रादीनां पार्थः स्थानम्
अपि यन्ति प्रविशन्ति । ताः तादृश्य आपः इन्द्रस्य प्रीणनानि व्रतानि यज्ञादीनि कर्माणि न
मिनन्ति न हिंसन्ति । उत्पादयन्तीत्यर्थः । हे अध्वर्यवः यूयं सिन्धुभ्यः ताभ्योऽभ्यः घृतवत्
उपस्तरणाभिधारणलक्षणाज्ययुक्तं हव्यं पुरोडाशादिकं हविः जुहोत जुहुत ॥

याः सूर्यो रश्मिर्भिराततान् याभ्य इन्द्रो अरदद्वातमूर्मिम् ।

ते सिन्धवो वरिवो धातना नो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ४ ॥

याः । सूर्यः । रश्मिभिः । आततान् । याभ्यः । इन्द्रः । अरदत् । वातम् । ऊर्मिम् ।

ते । सिन्धवः । वरिवः । धातन । नः । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ४ ॥

सूर्यः देवः याः अपः रश्मिभिः स्वकीयैः किरणैः आततान् विस्तारयति । सूर्यो हि
रश्मिभिरुदकसारमादाय वर्षतीत्यर्थः । याभ्यः अद्भ्यश्च ऊर्मिम् । अर्तेरिदं रूपम् गमनयोग्यं
वातुं मेघेभ्यो निर्गमनसाधनं मार्गम् इन्द्रः अपि अरदत् वज्रेण मेघांस्ताडयन् प्रयच्छति हे
सिन्धवः आपः ते यूयं नः अस्मभ्यं वरिवः धनं धातन धत्त प्रयच्छत । ते इति सिन्धुशब्देन
समानाधिकरणत्वात् पुल्लिङ्गत्वम् । हे अब्देवताः यूयं सर्वदा नः अस्मान् कल्याणैः पालयत ॥ १४ ॥

‘ऋभुक्षणः’ इति चतुर्कचं पञ्चदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थं त्रैष्टुभमृभुदेवताकम् । अन्त्याया
विकल्पेन विश्वे देवा देवता । तथा चातुक्रान्तम्—‘ऋभुक्षण आर्भवमन्त्या वैश्वदेवी वा’ इति ।
इशमेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र आर्भवनिविद्वानम् । सूत्र्यते हि—‘ऋभुक्षण इत्यार्भवम्’ (आश्व. श्रौ.
८. १२) इति ॥

ऋभुक्षणो वाजा मादयध्वमस्मे नरो मघवानः सुतस्य ।

आ वोऽर्वाचः कर्तवो न यातां विभ्वो रथं नयं वर्तयन्तु ॥ १ ॥

ऋभुक्षणः । वाजाः । मादयध्वम् । अस्मे इति । नरः । मघवानः । सुतस्य ।

आ । वः । अर्वाचः । कर्तवः । न । याताम् । विभ्वः । रथम् । नयम् । वर्तयन्तु ॥ १ ॥

ऋभुक्षेत्रभृतां ज्येष्ठस्याख्या वाज इति तु कनिष्ठस्य । अत्र ‘ऋभुक्षणो वाजाः’ इति बहु-
वचनेन ऋभवक्षयो गृह्यन्ते । हे ऋभुक्षणो वाजाः नरः नेतारः मघवानः धनवन्तः पूर्वभूता हे
ऋभवः यूयम् अस्मे अस्मासु स्थितेन सुतस्य अभिपुत्रेन सोमेन मादयध्वं वृषा भवत । न इति

संग्रस्यथे । इदानीं यथातां गच्छतां वः युष्मदीयाः कृतवः कर्मणां कर्तारः विभ्वः विभवः समर्था
अश्वाः अवांचः अवाञ्छोऽस्मदभिमुखा. सन्तः नर्य मनुष्यहितं वरथं युष्मदीयम् अभा
वर्तयन्तु आगमयन्तु ॥

ऋभुऋभुभिर्भि वः स्याम विभ्वो विभुभिः शर्वसा शर्वांसि ।

वाजो अस्माँ अवतु वाजसाताविन्द्रेण युजा तरुषेम वृत्रम् ॥ २ ॥

ऋभुः । ऋभुऽभिः । अभि । वः । स्याम । विऽभ्वः । विभुऽभिः । शर्वसा । शर्वांसि ।

वाजः । अस्मान् । अवतु । वाजऽसातौ । इन्द्रेण । युजा । तरुषेम । वृत्रम् ॥ २ ॥

हे ऋभवः ऋभुभिः युष्माभिर्वयम् ऋभुः । उरु भवन्तीत्युभवः । सन्तः विभुभिः
युष्माभिः विभ्वः विभवश्च सन्तः शर्वांसि शत्रूणां बलानि शर्वसा युष्मदीयेन बलेन
अभि वस्याम अभिभवेम । तथा वाजसातौ संग्रामे वाजः एतत्संज्ञक ऋभुः अस्मानवतु
पालयतु । अपि च युजा सहायभूतेन इन्द्रेण वृत्रं शत्रुं वयं तरुषेम हनाम । प्रायेणर्भवोऽपीन्द्रेण
सह स्तूयन्त इति ॥

ते चिद्धि पूर्वीरभि सन्ति शासा विश्वाँ अर्य उपरताति वन्वन् ।

इन्द्रो विभ्वोँ ऋभुक्षा वाजोँ अर्यः शत्रोर्मिथत्या कृणवन्वि नृम्यम् ॥ ३ ॥

ते । चित् । हि । पूर्वी । अभि । सन्ति । शासा । विश्वान् । अर्यः । उपरऽताति । वन्वन् ।

इन्द्रः । विऽभ्वो । ऋभुक्षाः । वाजः । अर्यः । शत्रोः । मिथ्या । कृणवन् । वि । नृम्यम् ॥ ३ ॥

ये ते तादृशाः इन्द्रः ऋभवश्च पूर्वीः बह्वीरस्मच्छत्रुसेना. शासा शासनेन स्वकीययाज्ञया ।
यद्वा । विशास्यते हिंस्यतेऽनेनेति शासशब्द आयुधवाची । तेन अभि वसन्ति अभिभवन्ति ।
चिद्धि इतीमौ पूरणौ । किंच उपरताति ॥ ससम्या लुक् ॥ उपरैः उपलैः पाषाणसदृशैरायुधैस्तापते
विस्तार्यत इत्युपरताति युद्धम् । तस्मिन् विश्वान् समस्तान् अर्यः अरीञ्छत्रून् वन्वन् हिंसन्ति ।
विभ्वा ऋभुक्षाः वाजः एतत्संज्ञका ऋभवश्च इन्द्रः च अर्यः शत्रूणामभिगन्तारः सन्तः शत्रोः
संबन्धि नृम्यं बलं मिथत्या । मेथतेरिदं रूपम् । मिथतिहिंसा । तथा वि कृणवन् विकुर्वन्तु ।
विनाशयन्तिवत्यर्थः ॥

न देवासो वरिवः कर्तना नो भूत नो विश्वेऽवसे सजोषाः ।

समस्मे इषं वसवो ददीरन्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ४ ॥

नु । देवासः । वरिवः । कर्तन । नः । भूत । नः । विश्वे । अवसे । सजोषाः ।

सम् । अस्मे इति । इषम् । वसवः । ददीरन् । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ४ ॥

हे देवासः देवाः द्योतमाना ऋभवः यूयं नु अद्य नः अस्मभ्यं वरिवः धनं कर्तनं
कुरुत प्रयच्छत । तथा विश्वे सर्वे ऋभवो यूयं सजोषाः सह प्रीयमाणाः सन्तः नः अस्मा-
कम् अवसे रक्षणाय भूत भवत । अपि च वसवः प्रशस्या ऋभवः इषम् अन्नम् अस्मे
अस्मभ्यं वसं ददीरन् संग्रयच्छेयुः । हे ऋभवः यूयम् अस्मान् सर्वदा कल्याणैः रक्षत ॥ १५ ॥

‘समुद्रज्येष्ठाः’ इति चतुर्कचं षोडशं सूक्तं वसिष्ठस्याषं त्रैष्टुभमब्देवताकम् । तथा चानु-
क्रान्तं—‘समुद्रज्येष्ठा आपम्’ इति । गतो विनियोगः ॥

समुद्रज्येष्ठाः सलिलस्य मध्यात्पुनाना यन्त्यनिविशमानाः ।

इन्द्रो या वज्री वृषभो रराद ता आपो देवीरिह मामवन्तु ॥ १ ॥

समुद्रज्येष्ठाः । सलिलस्य । मध्यात् । पुनानाः । यन्ति । अनिविशमानाः ।

इन्द्रः । याः । वज्री । वृषभः । रराद । ताः । आपः । देवीः । इह । माम् । अवन्तु ॥ १ ॥

वसुद्रज्येष्ठाः । समुद्रोऽर्णवो ज्येष्ठः प्रशस्यतमो यासामपां ताः । वसलिलस्य ।
अन्तरिक्षनामैतत् । अन्तरिक्षस्य मध्यात् माध्यमिकात्^१ स्थानात्^२ यन्ति गच्छन्ति । कीदृश्यः ।
पुनानाः विश्वं शोधयन्त्यः अनिविशमानाः सर्वदा गच्छन्त्यः । वज्री वज्रभृत् वृषभः कामानां
वर्षिता इन्द्रः याः निरुद्धा अपः रराद लिखति^३ देवीः देव्यः ताः आपः इह अस्मिन्
प्रदेशे स्थितं मामवन्तु रक्षन्तु अभिगच्छन्तु वा ॥

या आपो दिव्या उत वा स्रवन्ति खनित्रिमा उत वा याः स्वयंजाः ।

समुद्रार्था याः शुचयः पावकास्ता आपो देवीरिह मामवन्तु ॥ २ ॥

याः । आपः । दिव्याः । उत । वा । स्रवन्ति । खनित्रिमाः । उत । वा । याः । स्वयंजाः ।

समुद्रार्थाः । याः । शुचयः । पावकाः । ताः । आपः । देवीः । इह । माम् । अवन्तु ॥ २ ॥

वद्वा आपो दिव्याः अन्तरिक्षभवाः सन्ति । उत वा अपि च याः आपः नद्यादि-
गताः सत्यः स्रवन्ति गच्छन्ति । याश्च खनित्रिमाः खननेन निर्वृत्ताः । उत वा अपि च
याः स्वयंजाः स्वयमेव प्रादुर्भवन्त्यः समुद्रार्थाः^१ । समुद्र एवार्थो गन्तव्यो यासां ताः
समुद्रार्थाः । शुचयः दीप्तियुक्ताः पावकाः शोधयिष्यश्च भवन्ति । ता आपः मामवन्तु इति ॥

यासां राजा वरुणो याति मध्ये सत्यानृते अवपश्यन्नानाम् ।

मधुश्चुतः शुचयो याः पावकास्ता आपो देवीरिह मामवन्तु ॥ ३ ॥

यासाम् । राजा । वरुणः । याति । मध्ये । सत्यानृते इति । अवपश्यन् । जनानाम् ।

मधुश्चुतः । शुचयः । याः । पावकाः । ताः । आपः । देवीः । इह । माम् । अवन्तु ॥ ३ ॥

वरुणः यासाम् अपां राजा स्वामी मध्ये मध्यमलोके याति गच्छति । किं कुर्वन् ।
जनानां प्रजानां सत्यानृते सत्यं चानृतं च अवपश्यन् । जानन्नित्यर्थः । याः आपः मधु-
श्चुतः रसं क्षरन्त्यः शुचयः दीप्तियुक्ताः पावकाः शोधयिष्यः । ता आपः देव्यः
माम् रक्षन्त्विति ॥

यासु राजा वरुणो यासु सोमो विश्वे देवा यासुर्जं मदन्ति ।

वैश्वानरो यास्वभिः प्रविष्टस्ता आपो देवीरिह मामवन्तु ॥ ४ ॥

१. ख-न-भ- माध्यमिकस्थानात् । २. ख-भ-विलिखति । ३. ख-स-त-न-भ-श-‘समुद्रार्थाः’ नास्ति ।

यासु । राजा । वरुणः । यासु । सोमः । विश्वे । देवाः । यासु । ऊर्जम् । मदन्ति ।

वैश्वानरः । यासु । अग्निः । प्रऽविष्टः । ताः । आपः । देवीः । इह । माम् । अवन्तु ॥ ४ ॥

अपां वराजा वरुणः वयासु अप्सु वर्तते । वसोमः^१ वयासु अप्सु वर्तते । वयासु अप्सु स्थिताः वविश्वे सर्वे वदेवाः वऊर्जम् अन्नं वमदन्ति । ववैश्वानरः वअग्निः वयासु वप्रविष्टः । वताः वआपः देव्यः वइह स्थितं वमामवन्तु ॥ ॥ १६ ॥

‘आ मां मित्रावरुणा^२’ इति^३ चतुर्कचं सप्तदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षम् । चतुर्थ्यतिजगती व्यूहेन शकरी वादितस्तिस्रो जगत्यः । प्रथमा मैत्रावरुणी द्वितीयाग्नेयी तृतीया वैश्वदेवी चतुर्थी गङ्गादिनदीदेवताका । तथा चानुक्रमणिका—‘आ मां मैत्रावरुणाग्नेयी वैश्वदेवी नदीस्तुति-जागतमन्यातिजगती शकरी वा’ इति । अस्य सूक्तस्य प्रत्यृचं विषादिहरणे विनियोगो लिङ्गादवगन्तव्यः ॥

आ मां मित्रावरुणेह रक्षतं कुलाययद्विश्वयन्मा न आ गन् ।

अजकावं दुर्दृशीकं तिरो दधे मा मां पद्येन रपसा विदत्सरुः ॥ १ ॥

आ । माम् । मित्रावरुणा । इह । रक्षतम् । कुलाययत् । विऽश्वयत् । मा । नः । आ । गन् ।

अजकाऽवम् । दुःऽदृशीकम् । तिरः । दधे । मा । माम् । पद्येन । रपसा । विदत् । तरुः ॥ १ ॥

हे वमित्रावरुणा हे मित्रावरुणौ युवाम् वइह अस्मिँल्लोके वमाम् वआ वरक्षतम् आभिमुख्येन पालयतम् । वकुलाययत् । कुलायं स्थानम् । तत्कुर्वत् वविश्वयत् विशेषेण वर्धमानं विषं वनः अस्मान् वआ आभिमुख्येन वमा वगन् मा गमत् मा गच्छतु । तथा वअजकावम् । अजका नाम रोगविशेषः । तद्वत् वदुर्दृशीकं दुर्दर्शनं विषं वतिरो वदधे तिरो धत्ताम् । मद्भयत्वित्यर्थः । तथा वत्सरुः छद्मगामी^४ । जिह्वागः सर्प इत्यर्थः । वमां वपद्येन पादभवेन वरपसा । रपिः शब्दकर्मा । शब्देन वमा वविदत् न^५ जानातु ॥

यद्विजामन्परुषि वन्दनं भुवदष्टीवन्तौ परि कुल्फौ च देहत् ।

अग्निष्टच्छोचन्नप बाधतामितो मा मां पद्येन रपसा विदत्सरुः ॥ २ ॥

यत् । विऽजामन् । परुषि । वन्दनम् । भुवत् । अष्टीवन्तौ । परि । कुल्फौ । च । देहत् ।

अग्निः । तत् । शोचन् । अप । बाधताम् । इतः । मा । माम् । पद्येन । रपसा । विदत् । तरुः ॥ २ ॥

वन्दनम् एतत्संज्ञकं यत् विषं वविजामन् विविधजन्मनि वपरुषि वृक्षादीनां पर्वणि वभुवत् उद्भवेत् । यच्च विषम् वअष्टीवन्तौ जानुनी वकुल्फौ^६ गुल्फौ^७ वच वपरि वदेहत् । ‘दिह उपचये’ । उपचितं कुर्यात् । वअग्निः देवः वशोचन् दीप्यमानः सन् वइतः अस्माज्जनात् वतत् विषम् वअप वबाधताम् अपहन्तु । शिष्टं व्याख्यातम् ॥

१. झ-त१-२-श१-सकः सोमः; झ-त३-४-श२-साकः सोमः । २. ख-घ-झ-त३-न-भ-श-मित्रेति । ३. झ-त-न-भ-छागामी; श-आगामी । ४. त-मा । ५. ख-कुल्फौ गु, झ-गुल्फौ कुल्फौ; झ-त३-४-न-भ-श-गुल्फौ गुतौ, त२-कुल्फौ गुल्फौ ।

यच्छल्लमलौ भवति यन्नदीषु यदोषधीभ्यः परि जायते विषम् ।

विश्वे देवा निरितस्तत्सुवन्तु मा मां पथेन रपसा विदत्सरुः ॥ ३ ॥

यत् । शल्लमलौ । भवति । यत् । नदीषु । यत् । ओषधीभ्यः । परि । जायते । विषम् ।

विश्वे । देवाः । निः । इतः । तत् । सुवन्तु । मा । माम् । पथेन । रपसा । विदत् । त्सरुः ॥ ३ ॥

यत् विषं यत् शल्लमलौ एतत्संज्ञके वृक्षे भवति । यत् विषं यत् नदीषु तत्रस्थास्वप्सु प्रादु-
भवति । परि इति पञ्चम्यर्थानुवादी । ओषधीभ्यः सकाशात् यत् विषं जायते उत्पद्यते ।
विश्वे सर्वे देवाः यत् विषम् इतः अस्माज्जनादेशाद्वा निः शेषेण प्रेरयन्तु ।
मा मामिति शिष्टं व्याख्यातम् ॥

याः प्रवतो निवत उद्वत उदन्वतीरनुदकाश्च याः ।

ता अस्मभ्यं पर्यसा पिन्वमानाः शिवा देवीरशिपदा भवन्तु

सर्वा नद्यो अशिमिदा भवन्तु ॥ ४ ॥

याः । प्रवतः । निवतः । उद्वतः । उदन्वतीः । अनुदकाः । च । याः ।

ताः । अस्मभ्यम् । पर्यसा । पिन्वमानाः । शिवाः । देवीः । अशिपदाः । भवन्तु ।

सर्वाः । नद्यः । अशिमिदाः । भवन्तु ॥ ४ ॥

यथाः नद्यः प्रवतः^१ प्रवणदेशे गच्छन्त्यः । याः^२ निवतः निवणदेशे गच्छन्त्यः । याः उद्वतः
उद्वतदेशे गच्छन्त्यः^३ । याः उदन्वतीः उदन्वत्य उदकयुक्ताः । अनुदकाश्च उदकरहिताश्च यथाः
नद्यो यान्ति । पर्यसा उदकेन पिन्वमानाः विश्वमाप्याययन्त्यः देवीः देव्यो द्योतमानाः यताः
तादृश्यो नद्यः अस्मभ्यम् अशिपदाः । शिपदं नाम रोगविशेषः । तदकुर्वत्यः सत्यः शिवाः
कल्याण्यः भवन्तु । अपि च सर्वाः ताः नद्यः अशिमिदाः । शिमिर्वधकर्मा । अहिंसाप्रदाः
भवन्तु ॥ १७ ॥

‘आदित्यानाम्’ इति तृचमष्टादशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमादित्यदेवताकम् । अनुक्रम्यते
च-‘आदित्यानां तृचमादित्यं तु’ इति । गतं सूक्तविनियोगः । आदित्यदेवताके पञ्चौ ‘आदित्या-
नामवसा’ इति वपाया अनुवाक्या । सूत्रितं च-‘आदित्यानामवसा नूतनेनेमा गिर आदित्येभ्यः’
(आश्व. श्रौ. ३. ८) इति । आदित्यप्रहस्यैषानुवाक्या । सूत्रितं च-‘आदित्यानामवसा नूतनेन
होता षष्ठ्यादित्यान्’ (आश्व. श्रौ. ५. १७) इति ॥

आदित्यानामवसा नूतनेन सक्षीमहि शर्मणा शतमेन ।

अनागास्त्वे अदितित्वे तुरास इमं यज्ञं दधतु श्रोषमाणाः ॥ १ ॥

आदित्यानाम् । अवसा । नूतनेन । सक्षीमहि । शर्मणा । शमस्तमेन ।

अनागाः स्त्वे । अदिति स्त्वे । तुरासः । इमम् । यज्ञम् । दधतु । श्रोषमाणाः ॥ १ ॥

१. श-प्रवतः प्रकर्षेण वर्हत्यः निवतः । २. ख-अ-त-न-भ-श-‘या निवतो.....उद्वतदेशे
गच्छन्त्यः’ नास्ति; घ-या निवतः नीचैर्गच्छन्त्यः उद्वतः या ऊर्ध्वं गच्छन्त्यः ।

वआदित्यानाम् अदितेः पुत्राणामेतत्संज्ञकानां देवानाम्^१ अवसा रक्षणेन । तद्धेतुभूतेनेत्यर्थः ।
 वनूतनेन अद्यतनेन वशतमेन । शं सुखम् । अतिशयेन तत्करणेन वशर्मणा । शर्मति गृह्णामेतत् ।
 गृहेण वसक्षीमहि वयं संगच्छेमहि । वतुरासः तुरास्वरिता आदित्याः वश्रोषमाणाः अस्म-
 दीयानि स्तोत्राणि शृण्वन्तः । यज्ञं यष्टारम् वृद्धं जनम् वनागास्त्वे अनपराधत्वे च^२ वदितित्वे
 अदीनत्वे^३ च^३ वदधतु स्थापयन्तु ॥

‘आदित्यासो अदितिः’ इत्यादित्यग्रहस्य याज्या । सूत्रितं च—‘आदित्यासो अदिति-
 मादयन्तामिति नैतं ग्रहमीक्षेत ह्यस्मानम्’ (आश्व. श्रौ. ५. १७) इति ॥

आदित्यासो अदितिर्मादयन्तां मित्रो अर्यमा वरुणो रजिष्ठाः ।

अस्माकं सन्तु भुवनस्य गोपाः पिबन्तु सोममवसे नो अद्य ॥ २ ॥

आदित्यासः । अदितिः । मादयन्ताम् । मित्रः । अर्यमा । वरुणः । रजिष्ठाः ।

अस्माकम् । सन्तु । भुवनस्य । गोपाः । पिबन्तु । सोमम् । अवसे । नः । अद्य ॥ २ ॥

वआदित्यासः आदित्या देवाः वअदितिः तेषां माता च । यद्वा अदितिरिति देवविशेषणम् ।
 अदितिरदितयोऽदीनाः । वरजिष्ठाः अतिशयेनर्जवः वमित्रो वअर्यमा ववरुणः चैतत्संज्ञकाः वमाद-
 यन्तां तृप्ताः सन्तु । वभुवनस्य सर्वस्य जगतः वगोपाः रक्षका एवंभूता देवाः वअस्माकं वसन्तु ।
 अस्माकमेव रक्षका भवन्वित्यर्थः । वअद्य अस्मिन् दिने वनः अस्माकम् अवसे रक्षणाय वसोमम्
 अस्माभिरभिषुतं वपिबन्तु ॥

आदित्या विश्वे मरुतश्च विश्वे देवाश्च विश्वे ऋभवश्च विश्वे ।

इन्द्रो अभिरश्मिना तुष्टुवाना यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥

आदित्याः । विश्वे । मरुतः । च । विश्वे । देवाः । च । विश्वे । ऋभवः । च । विश्वे ।

इन्द्रः । अभिः । अभिना । तुष्टुवानाः । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ३ ॥

वआदित्याः अदितेः पुत्राः वविश्वे सर्वे द्वादशसंख्याका अर्काः वविश्वे वमरुतश्च सर्व एकोन-
 पञ्चाशत्संख्योपेताश्च वविश्वे वदेवाश्च वविश्वे वऋभवश्च वइन्द्रः वअभिः वअभिना अभिनावेतत्संज्ञका
 एवंभूता ये देवाः वतुष्टुवानाः अस्माभिः स्तुता बभूवुः सर्वे ते देवाः वयूयं वसदा सर्वदा वनः
 अस्मान् वस्वस्तिभिः कल्याणैः वपात रक्षत ॥ ॥ १८ ॥

‘आदित्यासो अदितयः’ इति तृचात्मकमेकोनविंशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमादित्यदेवताकम् ।
 ‘आदित्यासः’ इत्यनुक्रमणिका । गतो विनियोगः ॥

आदित्यासो अदितयः स्याम पूदेवत्रा बसवो मर्त्यत्रा ।

सनैम मित्रावरुणा सनन्तो भवेम द्यावापृथिवी भवन्तः ॥ १ ॥

आदित्यासः । अदितयः । स्याम । पूः । देवऽत्रा । वसवः । मर्त्यऽत्रा ।

सनैम । मित्रावरुणा । सनन्तः । भवेम । द्यावापृथिवी इति । भवन्तः ॥ १ ॥

१. ख-घ-न-भ-‘देवानां’ नास्ति । २. ख-भ-‘च’ नास्ति; झ-त-न-श-वा । ३. झ-त-न-
 १. भ-अदीनत्वेन; झ-अदितित्वेन च ।

हे आदित्यासः आदित्या देवाः ॥ व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वाभावः ॥ यद्वा । आदित्यानामिम
आदित्याः ॥ 'तस्येदम्' इत्यर्थे प्राग्दीव्यतीयो ण्यप्रत्ययः ॥ आदित्यानां शेषभूता वयम् । आदितयः
अखण्डनीयाः । स्थाम भवेम । देवत्रा देवेषु वसवः वासका देवा युष्मदीयं । पूः पालनं । मर्त्यत्रा
मनुष्येष्वस्मासु भवतु । हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ । सनन्तः युवां संभजन्तो वयं । सनेम युवाभ्यां
दत्तं धनं संभजेमहि । हे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ युवयोः प्रसादात् वयं भवन्तः । भवेम
भूतिमन्तः स्याम ॥

मित्रस्तन्नो वरुणो मामहन्त शर्म तोकाय तनयाय गोपाः ।

मा वो भुजेमान्यजातमेनो मा तत्कर्म वसवो यच्चयध्वे ॥ २ ॥

मित्रः । तत् । नः । वरुणः । ममहन्त । शर्म । तोकाय । तनयाय । गोपाः ।

मा । वः । भुजेम । अन्यजातम् । एनः । मा । तत् । कर्म । वसवः । यत् । चयध्वे ॥ २ ॥

मित्रः वरुणः अहर्निशाभिमानिनौ देवावेतदाद्याः सर्वं आदित्याः । नः अस्मभ्यं । तत्
प्रसिद्धं । शर्म सुखं । ममहन्त । मंहतिर्दानकर्मा । ददतु । गोपाः विश्वस्य रक्षकास्ते देवाः । तोकाय
अस्मदीयाय पुत्राय । तनयाय तत्पुत्राय च शर्म प्रयच्छन्तु । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । हे देवाः । वः
युष्मदीया वयम् । अन्यजातम् अन्येनोत्पादितम् । एनः पापं । मा । भुजेम मा भुक्तवन्तः स्याम । हे
वसवः वासका देवाः । यत् येन युष्मदप्रियेण कर्मणा । यच्चयध्वे यूथमस्मान्नाशयत । तत् तादृशं कर्म
वयं । मा । कर्म मा कार्म । लुङि करोतेरुत्तमस्य बहुवचनम् । 'मन्त्रे घसह्वर' इत्यादिना च्छेर्लोपः ॥

तुरण्यवोऽङ्गिरसो नक्षन्त रत्नं देवस्य सवितुरियानाः ।

पिता च तन्नो महान्यजन्नो विश्वे देवाः समनसो जुषन्त ॥ ३ ॥

तुरण्यवः । अङ्गिरसः । नक्षन्त । रत्नम् । देवस्य । सवितुः । इयानाः ।

पिता । च । तत् । नः । महान् । यजत्र । विश्वे । देवाः । समनसः । जुषन्त ॥ ३ ॥

तुरण्यवः यज्ञादिकर्मसु त्वरिता । अङ्गिरसः एतन्नामका ऋषयः । इयानाः सवितारं याच-
मानाः सन्तः । सवितुः प्रेरकस्य । देवस्य संबन्धि । रत्नं रमणीयं यत्नं । नक्षन्त आश्रुवन्त । उत्तरार्ध-
गततच्छब्दापेक्षया यच्छब्दोऽत्राध्याह्रियते । यजत्रः यजनशीलः । महान् प्रभूतः । पिता । च
वसिष्ठस्य पितृभूतो वरुणश्च । यद्वा । सर्वेषां पिता प्रजापतिः । विश्वे सर्वे । देवाः । समनसः समान-
मनस्काः । तत् तादृशं रत्नं । नः अस्मान् । जुषन्त सेवयन्तु । यद्वा नोऽस्मभ्यं ददतु ॥ ॥१९॥

'प्र द्यावा यज्ञैः' इति तृचात्मकं विशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थं त्रैष्टुभं द्यावापृथिव्यम् । अनुक्रम्यते
च—'प्र द्यावा द्यावापृथिव्यम्' इति । चतुर्थेऽहनि वैश्वदेवशास्त्र इदं द्यावापृथिव्यनिविद्धानम् ।
सूत्रितं च—'आ देवो यातु प्र द्यावेति वासिष्ठम्' (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति । द्यावापृथिव्ये
पशौ वपापुरोडाशयोः 'प्र द्यावा' इति द्वे ऋचौ याज्ये । सूत्रितं च—'प्र द्यावा यज्ञैः पृथिवी
नमोभिरिति द्वे' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

प्र द्यावा यज्ञैः पृथिवी नमोभिः सवार्ध ईळे बृहती यजत्रे ।

ते चिद्धि पूर्वे क्वयौ गृणन्तः पुरो मही दधिरे देवपुत्रे ॥ १ ॥

प्र । द्यावा । यज्ञैः । पृथिवी इति । नमःऽभिः । सुऽबाधः । ईळे । बृहती इति । यजत्रे इति ।
ते इति । चित् । हि । पूर्वे । कवयः । गुणन्तः । पुरः । मही इति । दधिरे । देवपुत्रे इति देवऽपुत्रे ॥ १ ॥

यजत्रे यजनीये ऽबृहती बृहत्यौ महत्यौ ऽद्यावा ऽपृथिवी द्यावापृथिव्यौ ऽयज्ञे याने. ऽनमोभिः
स्तोत्रैश्चाहं स्तोता ऽसबाधः बाधासहितः । ऋत्विजां संबाधयुक्त इत्यर्थः । ऽप्र ऽईळे प्रकर्षेण स्तौमि ।
ऽमही महत्यौ ऽदेवपुत्रे । देवाः पुत्रा यथोक्ते । ऽते ऽचिद्धि तादृश्यौ खल्वपि द्यावापृथिव्यौ ऽपूर्वे
पुरातनाः ऽकवयः ऽगुणन्त. स्तुवन्तः ऽपुरः ऽदधिरे पुरस्तात् स्थापयामासुः ॥

आग्रयणे^१ द्यावापृथिव्यैककपालस्य 'प्र पूर्वजे' इति याज्या । सूत्रितं च—'मही द्यौ पृथिवी
च नः प्र पूर्वजे पितरा नव्यसीभिः' (आश्व. श्रौ. २. ९) इति ॥

प्र पूर्वजे पितरा नव्यसीभिर्गीर्भिः कृणुध्वं सदेने ऋतस्य ।

आ नो द्यावापृथिवी दैव्येन जनेन यातं महि वां वरुथम् ॥ २ ॥

प्र । पूर्वजे इति पूर्वऽजे । पितरा । नव्यसीभिः । गीःऽभिः । कृणुध्वम् । सदेने इति । ऋतस्य ।
आ । नः । द्यावापृथिवी इति । दैव्येन । जनेन । यातम् । महि । वाम् । वरुथम् ॥ २ ॥

हे अस्मदीयाः स्तोतारो यूयं ऽनव्यसीभिः नवतराभि ऽगीर्भिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः ऽऋतस्य
यज्ञस्य ऽसदेने स्थानभूते ऽपूर्वजे पूर्वं प्रजाते ऽपितरा पितरौ विश्वस्य मातापितृभूते द्यावापृथिव्यौ
ऽप्र ऽकृणुध्वं पुरस्कुरुत । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । हे ऽद्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ युवां ऽदैव्येन देव-
संबन्धिना ऽजनेन सह ऽनः अस्मानभि ऽआ ऽयातम् आगच्छतम् । किमर्थम् आयातमित्युच्यते ।
ऽवां युवयोः ऽवरुथम् अस्माभिर्वरणीयं ऽमहि महत् । यद्धनमस्तीति शेषः । तद्धनमस्मभ्यं
दीयतामित्यर्थः ॥

उतो हि वां रत्नधेयानि सन्ति पुरुणि द्यावापृथिवी सुदासे ।

अस्मे धत्तं यदसदस्कृधोयु यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥

उतो इति । हि । वाम् । रत्नधेयानि । सन्ति । पुरुणि । द्यावापृथिवी इति । सुऽदासे ।
अस्मे इति । धत्तम् । यत् । असत् । अस्कृधोयु । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ३ ॥

ऽउतो ऽहि अपि च खलु हे ऽद्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ ऽवां युवयोः ऽसुदासे शोभन-
हविर्दानाय यजमानाय देयानि ऽपुरुणि बहूनि ऽरत्नधेयानि रमणीयानि धनानि ऽसन्ति भवन्ति ।
तेषां मध्ये ऽयत् धनम् ऽअस्कृधोयु । कृधुको ह्रस्वः । अह्रस्वमनल्पम् ऽअसत् भवेत्तद्धनम् ऽअस्मे
अस्मभ्यं ऽधत्तं प्रयच्छतम् । हे द्यावापृथिव्यौ ऽयूयं युवां ऽनः अस्मान् सर्वदा कल्याणैः ऽपात
पालयतम् ॥ ॥ २० ॥

'वास्तोष्पते' इति तृचात्मकमेकविंशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं वास्तोष्पत्यम् । तथा चानु-
क्रम्यते—'वास्तोष्पते वास्तोष्पत्यम्' इति । स्मार्ते गृहनिर्माणे 'वास्तोष्पते' इति चतसृभिः
प्रत्यृचं जुहुयात् । सूत्रितं च—'वास्तोष्पते प्रति जाचीह्यस्मानिति चतसृभिः प्रत्यृचं हुत्वा' (आश्व.
श्रु. २. ९. ९) इति ॥

वास्तोष्पते प्रति जानीहिस्मान्स्वावेशो अनमीवो भवा नः ।

यत्त्वेमहे प्रति तन्नो जुषस्व शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे ॥ १ ॥

वास्तोः । पते । प्रति । जानीहि । अस्मान् । सुऽअवेशः । अनमीवः । भव । नः ।

यत् । त्वा । ईमहे । प्रति । तत् । नः । जुषस्व । शम् । नः । भव । द्विऽपदे । शम् । चतुऽपदे ॥ १ ॥

हे वास्तोष्पते गृहस्य पालयितर्देव त्वम् अस्मान् त्वदीयान् स्तोतृनिति प्रति जानीहि प्रबुध्यस्व । तदनन्तरं नः अस्माकं स्वावेशः शोभननिवेशः अनमीवः अरोगकृच्च भव । किञ्च वयं त्वा त्वां यत् धनम् ईमहे याचामहे त्वमपि यत् धनं नः अस्मभ्यं प्रति जुषस्व प्रयच्छ । अपि च नः अस्माकं द्विपदे पुत्रपौत्रादिजनाय शं सुखकरः भव । चतुष्पदे अस्मदीयाय गवाश्वादिवर्गाय च शं सुखकरो भव ॥

वास्तोष्पते प्रतरणो न एधि गयस्फानो गोभिरश्वेभिरिन्दो ।

अजरासस्ते सख्ये स्याम पितेव पुत्रान्प्रति नो जुषस्व ॥ २ ॥

वास्तोः । पते । प्रऽतरणः । नः । एधि । गयऽस्फानः । गोभिः । अश्वेभिः । इन्दो इति ।

अजरासः । ते । सख्ये । स्याम । पिताऽईव । पुत्रान् । प्रति । नः । जुषस्व ॥ २ ॥

हे वास्तोष्पते गृहस्य पालयितर्देव त्वं नः अस्माकं प्रतरणः प्रवर्धकः गयस्फानः गणस्य अस्मदीयस्य धनस्य स्थाययिता प्रवर्धकः एधि भव । हे इन्दो सोमवदाह्लादक ते त्वया सह सख्ये सति वयं गोभिः पशुभिः अश्वैश्च सहिताः अजरासः जरारहिताः स्याम भवेम । विनाशरहिता इत्यर्थः । पितेव पुत्रान् यथा पिता पुत्रान् रक्षकत्वेन सेवते तथा त्वमपि नः अस्मान् प्रति जुषस्व सेवस्व ॥

वास्तोष्पते शग्मया संसदा ते सक्षीमहि रण्वया गातुमत्या ।

पाहि क्षेम उत योगे वरं नो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥

वास्तोः । पते । शग्मया । सम्ऽसदा । ते । सक्षीमहि । रण्वया । गातुऽमत्या ।

पाहि । क्षेमै । उत । योगे । वरम् । नः । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ३ ॥

हे वास्तोष्पते देव शग्मया सुखकार्या रण्वया रमणीयया गातुमत्या धनवत्या ते त्वया देयया संसदा स्थानेन सक्षीमहि वयं संगच्छेमहि । त्वमपि क्षेमे प्राप्तस्य रक्षणे उत अपि च भोगे अप्राप्तस्य प्रापणे वरं वरणीयं नः अस्मदीयं धनं पाहि रक्ष । हे वास्तोष्पते यूयं त्वं नः अस्मान् सर्वदा कल्याणैः पात पाहि ॥ २१ ॥

‘अमीवहा’ इत्यष्ट्वं द्वाविंशं सूक्तम् । आद्या गायत्री पञ्चम्याद्याश्चतस्रोऽनुष्टुभो द्वितीयाद्या-
स्तिस्र उपरिष्टादृह्यः । ‘श्यष्टका चतुर्थद्वादशकी बृहती’ इति तल्लक्षणयोगात् । आद्या वास्तो-
ष्पतिदेवताका शिष्टा ऐन्द्रः । तथा चानुक्रान्तम्—‘अमीवहाष्टौ वास्तोष्पत्याद्या गायत्री शेषास्त्युप-
रिष्टादृह्याद्योऽनुष्टुभः प्रस्वापिन्य’ उपनिषत् इति । गतो विनियोगः । बृहदेवतायां यदुक्तं
तदिह लिख्यते—‘वरुणस्य गृहान् रात्रौ वसिष्ठः स्वप्नमाचरन् । प्रविवेशाथ तं तत्र आ नदध्वभ्य-

वर्तत । क्रन्दन्तं सारमेयं स धावन्तं ददृमुद्यतम् ॥ यदर्जुनेति च द्वाभ्यां सान्त्वयित्वा ह्यसूषुपत् । एवं प्रस्वापयामास जनमन्यं च वारुणम्' (बृहदे. ६. ११-१३) इति । अत्र केचित् पुनरेवमाहुः—'आसां प्रस्वापिनित्वं' तु कथासु परिकल्प्यते । वसिष्ठस्तृपितोऽन्नार्थी त्रिरात्रालब्धभोजनः । अतुर्थरात्रौ चौर्यार्थं वारुणं गृहमेत्य तु ॥ कोष्ठागारे^१ प्रवेशाय पालकश्चादिसुसये । यदर्जुनेति सप्तर्षे ददर्श च जजाप च' (अनु. भा. ७. ५५) इति ॥

अमीवहा वास्तोष्पते विश्वा रूपाण्याविशन् । सखा सुशेव एधि नः ॥ १ ॥

अमीवऽहा । वास्तोः । पते । विश्वा । रूपाणि । आऽविशन् । सखा । सुऽशेवः । एधि । नः ॥ १ ॥

हे वास्तोष्पते गृहस्य पालकैतत्संज्ञक देव अमीवहा अमीवानां रोगाणां नाशकस्त्वं^२ विश्वा विश्वानि बहूनि रूपाण्याविशन् प्रविशन् । 'यद्यद्रूपं कामयते तत्तद्देवता विशति' (निरु. १०. १७) इति यास्कः । नः अस्माकं सखा मित्रभूतः सुशेव. सुष्टु सुखकरः एधि भव ॥

यदर्जुन सारमेय द्रुतः पिशङ्ग यच्छसे ।

वीव आजन्त ऋष्ट्य उप स्रक्षे बप्सतो नि षु स्वप ॥ २ ॥

यत् । अर्जुन । सारमेय । द्रुतः । पिशङ्ग । यच्छसे ।

विऽईव । आजन्ते । ऋष्ट्यः । उप । स्रक्षे । बप्सतः । नि । सु । स्वप ॥ २ ॥

हे अर्जुन श्वेत हे सारमेय । सरमा नाम देवशुनी । तस्याः कुलोद्भव हे पिशङ्ग केषु चिदङ्गेषु पिङ्गलवर्णैर्वभूत हे शुनक त्वं द्रुतः दन्तान् यत् यदा यच्छसे विवृणोषि । अस्मान् ददृमुत्त्यर्थः । तदानीं वीव आजन्त ऋष्ट्यः यथायुधानि विशेषेण भासन्ते तथा उप अस्मत्समीपे बप्सतः भक्षयतस्तव दन्ताः स्रक्षेसु स्रक्सासु भासन्ते । स्रक्साशब्द ओष्ठप्रदेशविशेषवाचीत्यर्थः^३ । तथाभूतस्त्वभिदानीं सु सुष्टु नि स्वप नितरां निद्रां कुरु ॥

स्तेनं राय सारमेय तस्करं वा पुनःसर ।

स्तोतृनिन्द्रस्य रायसि किमस्मान्दुच्छुनायसे नि षु स्वप ॥ ३ ॥

स्तेनम् । राय । सारमेय । तस्करम् । वा । पुनःसर ।

स्तोतृन् । इन्द्रस्य । रायसि । किम् । अस्मान् । दुच्छुनऽयसे । नि । सु । स्वप ॥ ३ ॥

हे पुनःसर । गतमेव देशं पुनः सरतीति पुनः सरः । तादृग्भूत हे सारमेय त्वं स्तेनम् । प्रच्छन्नधनापहारी स्तेनः । तं तस्करम् । प्रत्यक्षधनापहारी तस्करः । तं वा राय गच्छ । इन्द्रस्य स्तोतृन् अस्मान् किं रायसि गच्छसि । अस्मान् दुच्छुनायसे किं बाधसे । नि षु स्वप अत्यन्तं निद्रां कुरु ॥

त्वं स्रक्करस्य दर्दष्टि तव दर्दतु स्रक्करः ।

स्तोतृनिन्द्रस्य रायसि किमस्मान्दुच्छुनायसे नि षु स्वप ॥ ४ ॥

१. अनु. भा. ७. ५५-प्रस्वापिनीत्वं । २. ख-कोशागारे; श-गोष्ठागारे, अनु. भा. ७. ५५-कोष्ठागारः । ३. ख-भ-हारकः । ४. श-दंष्ट्रप्रदेशवाची ।

त्वम् । सूकरस्य । दर्दहि । तव । दर्दतु । सूकरः ।

स्तोतृन् । इन्द्रस्य । रायसि । किम् । अस्मान् । दुच्छुनऽयसे । नि । सु । स्वप् ॥ ४ ॥

हे सारमेय षत्वं षसूकरस्य वराहस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी । षदर्दहि विदारय । षसूकरः अपि षतव षदर्दतु विदारयतु । युवयोर्नित्यवैरित्वात्^१ । अस्मान् मा दशेत्यर्थः । स्तोतृन् इत्यर्धर्चः पूर्वस्या-
मृचि व्याख्यातः ॥

सस्तु माता सस्तु पिता सस्तु आ सस्तु विश्वपतिः ।

ससन्तु सर्वे ज्ञातयः सस्त्वयमभितो जनः ॥ ५ ॥

सस्तु । माता । सस्तु । पिता । सस्तु । आ । सस्तु । विश्वपतिः ।

ससन्तु । सर्वे । ज्ञातयः । सस्तु । अयम् । अभितः । जनः ॥ ५ ॥

हे सारमेय षमाता त्वदीया जननी षसस्तु स्वपतु । षपिता च षसस्तु । षआ सारमेयो भवान् षसस्तु । षविश्वपतिः जामाता यद्वा विशां जनानां पालको गृही षसस्तु । षसर्वे षज्ञातयः बन्धवोऽपि षससन्तु स्वपन्तु । षअभितः परितः स्थितः षअयम् अपि सर्वः षजनः षसस्तु स्वपतु ॥

य आस्ते यश्च चरति यश्च पश्यति नो जनः ।

तेषां सं हन्मो अक्षाणि यथेदं हर्म्यं तथा ॥ ६ ॥

यः । आस्ते । यः । च । चरति । यः । च । पश्यति । नः । जनः ।

तेषाम् । सम् । हन्मः । अक्षाणि । यथा । इदम् । हर्म्यम् । तथा ॥ ६ ॥

ययः जनः षआस्ते अस्मिन् प्रदेशे तिष्ठति षयश्च षचरति गच्छति षयश्च षजनः षनः अस्मान् षपश्यति एवंभूतानां षतेषां जनानाम् षअक्षाणि इन्द्रियाणि षसं षहन्मः संहनाम् । संहतिर्निमील-
नम् । निमीलयामेत्यर्थः । षइदं प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानं षहर्म्यं प्रासादादिस्थावरात्मकं वस्तुजातं षयथा निश्चलं भवति षतथा इमे सर्वे जना निश्चला भवन्वित्यर्थः ॥

सहस्रशृङ्गो वृषभो यः समुद्रादुदाचरत् ।

तेना सहस्येना वयं नि जनान्स्वापयामसि ॥ ७ ॥

सहस्रऽशृङ्गः । वृषभः । यः । समुद्रात् । उतऽआचरत् ।

तेन । सहस्येन । वयम् । नि । जनान् । स्वापयामसि ॥ ७ ॥

षसहस्रशृङ्गः सहस्रकिरणः षवृषभः कामानां वर्षिता षयः सूर्यः षसमुद्रात् अम्बुधेः सकाशात् षउदाचरत् उदागच्छति षसहस्येन अभिभवित्रा षतेन सूर्येण षवयं स्तोतारः षजनान् सर्वान् षनि षस्वापयामसि नितरां स्वापयामः ॥

प्रोष्ठेश्या ब्रह्मेश्या नारीर्यास्तल्पशीवरीः ।

स्त्रियो याः पुण्यगन्धास्ताः सर्वाः स्वापयामसि ॥ ८ ॥

प्रोष्ठेऽशयाः । वहेऽशयाः । नारीः । याः । तल्पऽशीवरीः ।

स्त्रियः । याः । पुण्येऽगन्धाः । ताः । सर्वाः । स्वापयामसि ॥ ८ ॥

यथाः यादृश्यः । नारीः नार्यः स्त्रियः । प्रोष्ठेऽशयाः प्राङ्गणे^१ शयानाः । याः । वहेऽशयाः । वहं वाहनम् । तस्मिन् शयानाः । याः । तल्पशीवरी तल्पशयाः^२ । यथा. वस्त्रियः । पुण्यगन्धाः मङ्गल्यगन्धाः^३ । यथाः तादृशीः । सर्वाः स्त्रीः । स्वापयामसि वयं निद्रां कारयामः ॥ ॥ २२ ॥ ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थेऽनुवाके पञ्चदश सूक्तानि । तत्र 'क ई व्यक्ताः' इति पञ्चविंशत्युचं प्रथमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं मरुदेवताकम् । आद्या एकादश द्विपदा विंशत्यक्षरा विराजः शिष्टाश्चतुर्दश त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तं—'क ई पञ्चाधिका मारुतं हाद्या एकादश द्विपदा' इति । दशरात्रे चतुर्थेऽहन्याभिमारुते शस्त्र इदं मारुतनिविद्धानम् । सूच्यते हि—'वैश्वानरस्य सुमतौ क ई व्यक्ता नरः' (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति ॥

क ई व्यक्ता नरः सनीळा रुद्रस्य मर्या अधा स्वश्वाः ॥ १ ॥

के । ईम् । विऽअक्ताः । नरः । सऽनीळाः । रुद्रस्य । मर्याः । अध । सुऽअश्वाः ॥ १ ॥

व्यक्ताः कान्तियुक्ताः । नरः नेतारः । सनीळाः समानौकसः । रुद्रस्य महादेवस्य पुत्राः । मर्याः मर्येभ्यो नृभ्यो हिताः । अध अपि च । स्वश्वाः शोभनवाहाः । ईम् इमे एवभूताः । के भवन्तीति रूपातिशयादपिराश्रयेणाह ॥

नकिर्होषां जनुंषि वेद ते अङ्ग विद्रे मिथो जनित्रम् ॥ २ ॥

नकिः । हि । एषाम् । जनुंषि । वेद । ते । अङ्ग । विद्रे । मिथः । जनित्रम् ॥ २ ॥

एषां मरुतां । जनुंषि जन्मानि । नकिर्हि । वेद कश्चिदपि न खलु जानाति । ते तादृशा मरुतः । मिथः परस्परं । जनित्रं रुद्रपृश्निभ्यां सकाशात् प्रादुर्भूतं स्वकीयं जन्म । अङ्ग । विद्रे स्वयमेव विदन्ति ॥

अभि स्वपूभिर्मिथो वपन्त वार्तस्वनसः श्येना अस्पृधन् ॥ ३ ॥

अभि । स्वऽपूभिः । मिथः । वपन्त । वार्तऽस्वनसः । श्येनाः । अस्पृधन् ॥ ३ ॥

मरुतः । स्वपूभिः स्वकीयैः पवनैः संचरणैः स्वयमेव संचरन्तः । मिथः परस्परम् । अभि वपन्त संगच्छन्ते । अपि च । वार्तस्वनसः वायुवत् स्वनन्तः शब्दायमानाः । श्येनाः । 'श्यैङ् गतौ' इति धातो रूपम् । गमनशीलाः । यद्वा श्येना इति लुप्तोपममेतत् । श्येनाः पक्षिणः । तद्वद्गच्छन्तः । अस्पृधन् । परस्परं रूपसौन्दर्यादिभिः स्पर्धन्ते ॥

एतानि धीरो निण्या चिकेत पृश्निर्यदूधो मही जभार ॥ ४ ॥

एतानि । धीरः । निण्या । चिकेत । पृश्निः । यत् । ऊधः । मही । जभार ॥ ४ ॥

धीरः धीमान् शास्त्रज्ञो जनः । निण्या निण्यानि श्वेतवर्णानि । एतानि मरुदात्मकानि भूतानि । चिकेत जानीयात् । किंतु न सर्वे जना जानन्तीत्यर्थः । मही महती । पृश्निः मरुतां जननी । यत् यानि मरुदात्मकानि भूतानि । ऊधः ऊधन्यन्तरिक्षे स्वकीये जठरे वा । जभार बभार । एतानि चिकेतेति पूर्वैर्न संबन्धः ॥

सा विट् सुवीरा मरुद्भिस्तु सनात्सहन्ती पुष्यन्ती नृम्णम् ॥ ५ ॥

सा । विट् । सुवीरा । मरुत्ऽभिः । अस्तु । सनात् । सहन्ती । पुष्यन्ती । नृम्णम् ॥ ५ ॥

वसा वविट् सा प्रजा मरुतः परिचरति । सा प्रजा वमरुद्भिः हेतुभिः वसनात् चिरात् वसहन्ती शत्रून्भिभवन्ती वनृम्णं धनं बलं वा वपुष्यन्ती लभन्ती वसुवीरा शोभनपुत्रयुक्ता वास्तु भवतु ॥

यामं येष्ठाः शुभा शोभिष्ठाः श्रिया संमिश्रा ओजोभिर्ग्राः ॥ ६ ॥

यामम् । येष्ठाः । शुभा । शोभिष्ठाः । श्रिया । सम्ऽमिश्राः । ओजःऽभिः । उग्राः ॥ ६ ॥

मरुतः वयामं यातव्यं गन्तव्यं प्रदेशं वयेष्ठाः यातुतमा अतिशयेन गन्तारः वशुभा अलंकरणे वशोभिष्ठाः अतिशयेन शोभायुक्ताः वश्रिया कान्त्या वसंमिश्राः संगच्छमानाः वओजोभिः बलैः वउग्राः उद्वर्णाः । एवंभूता भवन्तीति शेषः ॥

उग्रं व ओजः स्थिरा शवांस्यर्धा मरुद्भिर्गणस्तुर्विष्मान् ॥ ७ ॥

उग्रम् । वः । ओजः । स्थिरा । शवांसि । अर्ध । मरुत्ऽभिः । गणः । तुर्विष्मान् ॥ ७ ॥

हे मरुतः ववः युष्माकम् वओजः तेजः वउग्रम् उद्वर्णं भवतु । वशवांसि युष्मदीयानि बलानि वस्थिरा स्थिराणि कैश्चिदनपहर्तव्यानि भवन्तु । वअर्ध अपि च वमरुद्भिर्गणः मरुतां संघः वतुर्विष्मान् वृद्धिमान् भवतु ॥

शुभ्रो वः शुष्मः क्रुध्मी मनांसि धुनिर्धुनिरिव शर्धस्य धृष्णोः ॥ ८ ॥

शुभ्रः । वः । शुष्मः । क्रुध्मी । मनांसि । धुनिः । मुनिःऽइव । शर्धस्य । धृष्णोः ॥ ८ ॥

हे मरुतः ववः युष्माकं वशुष्मः बलं वशुभ्रः सर्वतः शोभमानम् । किंच वः [वमनांसि वक्रुध्मी संग्रामेषु शत्रुहननार्थं क्रोधनशीलानि । वधृष्णोः धर्षणशीलस्य वशर्धस्य बलवतो युष्मदीयस्य गणस्य वधुनिः वृक्षादीनां कम्पयितुं (१ तृ) वेगः (२) वमुनिरिव । मननात् (३) मुनिः स्तोता । स यथा बहुविधं शब्दमुत्पादयति एवं बहुविधशब्दस्योत्पादक इत्यर्थः ॥

सनेम्यस्मद्युयोत दिद्युं मा वो दुर्मतिरिह प्रणङ्नः ॥ ९ ॥

सनेमि । अस्मत् । युयोत । दिद्युम् । मा । वः । दुःऽमतिः । इह । प्रणक् । नः ॥ ९ ॥

[हे मरुतः वसनेमि पुराणं वदिद्युम् आयुधम् वअस्मत् अस्मत्तः वयुयोत पृथक्कृत । ववः युष्मदीया वदुर्मतिः क्रूरमतिः वइह अस्मिन् कर्मणि वनः अस्मान् वमा वप्रणक् मा व्याप्नोतु ॥]

प्रिया वो नाम हुवे तुराणामा यत्तृपन्मरुतो वावशानाः ॥ १० ॥

प्रिया । वः । नाम । हुवे । तुराणाम् । आ । यत् । तृपत् । मरुतः । वावशानाः ॥ १० ॥

[हे वमरुतः वतुराणां शत्रूणां हिंसकानां त्वरावतां वा ववः युष्माकं वप्रिया प्रियेण वनाम् नाश्ना वआ वहुवे आह्वयामि । वयत् येनानेन ववावशानाः कामयमानाः सन्त वतृपत् तृप्तिं गच्छन्ति ॥]

१. ख-भ-समुद्वर्णः; घ-उग्रं समुद्वर्णं । २. ख-घ-क्ष-कम्पयितुं वेगः; झ-त-१-३-४-न-भ-कंपयितु-वेगः; त-२-कंपयितुं वेगः; श-कंपयितुं वेगः । ३. ख-मनशत्; झ-त-न-मनसान्; श-मनसा ।

स्वायुधासं इष्मिणः सुनिष्का उत स्वयं तन्वः शुम्भमानाः ॥ ११ ॥
सुऽआयुधासः । इष्मिणः । सुऽनिष्काः । उत । स्वयम् । तन्वः । शुम्भमानाः ॥ ११ ॥

वस्वायुधासः स्वायुधाः शोभनास्त्राः वइष्मिणः गन्तारः वसुनिष्का शोभनालंकाराः वउत अपि च वतन्वः स्वकीयानि शरीराणि वशुम्भमानाः स्वयमेव शोभयन्तो मरुत एवंभूता भवन्तीत्यर्थः ॥

मारुते पशौ 'शुची वो हव्या' इति वपाया अनुवाक्या । सूत्रितं च—'शुची वो हव्या मरुतः शुचीनां नू धिरं मरुतः' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

शुची वो हव्या मरुतः शुचीनां शुचिं हिनोम्यध्वरं शुचिभ्यः ।

ऋतेन सत्यमृतसाप आयञ्छुचिजन्मानः शुचयः पावकाः ॥ १२ ॥
शुची । वः । हव्या । मरुतः । शुचीनाम् । शुचिम् । हिनोमि । अध्वरम् । शुचिभ्यः ।
ऋतेन । सत्यम् । ऋतुऽसापः । आयन् । शुचिजन्मानः । शुचयः । पावकाः ॥ १२ ॥

हे वमरुतः वशुचीनां शुद्धानां ववः युष्माकं वशुची शुचीनि वहव्या हव्यानि हवींषि भवन्तु । वशुचिभ्यः प्रकाशमानेभ्यो युष्मभ्यं वशुचि शुद्धम् वध्वरं यागं वहिनोमि अहं प्रेरयामि । वऋतसापः ऋतमुदकं स्पृशन्तो मरुतः वऋतेन सत्येनैव वसत्यम् वआयन् गच्छन्ति । कीदृशाः । वशुचिजन्मानः शोभनजननाः वशुचयः दीप्यमानाः वपावकाः शोधकाः । एवंभूता गच्छन्तीत्यर्थः ॥

अंसेष्वा मरुतः खादयो वो वक्षःसु रुक्मा उपशिश्रियाणाः ।

वि विद्युतो न वृष्टिभी रुचाना अनु स्वधामायुधैर्यच्छमानाः ॥ १३ ॥
अंसेषु । आ । मरुतः । खादयः । वः । वक्षःसु । रुक्माः । उपऽशिश्रियाणाः ।
वि । विऽद्युतः । न । वृष्टिभिः । रुचानाः । अनु । स्वधाम् । आयुधैः । यच्छमानाः ॥ १३ ॥

हे वमरुतः वअंसेषु युष्मदीयेषु स्कन्धप्रदेशेषु वखादयः अलंकारविशेषाः वआ मुक्ता भवन्तीति शेषः । सुरक्मः सुष्ठु रोचमाना हाराः ववः युष्मदीयं वक्ष उरःप्रदेशम् वउपशिश्रियाणाः आश्रिता भवन्ति । किञ्च हे मरुतः ववृष्टिभिः वषैः सार्धं वविद्युतो वन तडितो यथा वरुचानाः रोचमानाः तादृग्भूता यूयम् वआयुधैः मेघसादनैः वस्वधाम् उदकम् वअनु वयच्छमानाः प्रयच्छन्तः ववि चरथेति शेषः ॥

गृहमेधीये 'प्र बुध्न्या वः' इति प्रधानस्य याज्या । सूत्रितं च—'प्र बुध्न्या व ईरते महांसीति पुष्टिमन्तौ विराजौ संयाज्ये' (आश्व. श्रौ. २. १८) इति ॥

प्र बुध्न्या व ईरते महांसि प्र नामानि प्रयज्यवस्तिरध्वम् ।

सहस्रियं दम्यं भागमेतं गृहमेधीयं मरुतो जुषध्वम् ॥ १४ ॥
प्र । बुध्न्या । वः । ईरते । महांसि । प्र । नामानि । प्रऽयज्यवः । तिरध्वम् ।
सहस्रियम् । दम्यम् । भागम् । एतम् । गृहमेधीयम् । मरुतः । जुषध्वम् ॥ १४ ॥

हे मरुतः ववः युष्मदीयानि वबुध्न्या बुध्न्यान्त्यन्तरिक्षे भवानि वमहांसि तेजांसि वप्र वईरते प्रकर्षेण गच्छन्ति । किञ्च हे वप्रयज्यवः प्रकर्षेण यष्टव्या मरुतः यूयं वनामानि । पांसून्

नमयन्तीति नामान्युदकानि । १प्र १तिरध्वं वर्धयत । हे १मरुतः यूयं १सहस्रियं सहस्रसंख्याकं १दम्यं दमे गृहे भवं १गृहमेधीयं गृहमेधिगुणेभ्यो युष्मभ्यं देयम् १एतम् एतादृशं १भागं १जुषध्वं सेवध्वम् । एकं भागं सहस्रियमिति कथमाह । तथा च श्रूयते—‘यावदेका देवता कामयते यावदेका तावदाहुतिः प्रथते न हि तदस्ति यत्तावदेव स्याद्यावज्जुहोति’ (तै. ब्रा. ३. २. ६ ४) इति ॥

यदि स्तुतस्य मरुतो अधीथेतथा विप्रस्य वाजिनो हवीमन् ।

मधु रायः सुवीर्यस्य दातु नू चिद्यमन्य आदभुदरावा ॥ १५ ॥

यदि । स्तुतस्य । मरुतः । अधिऽइत्थ । इत्था । विप्रस्य । वाजिनः । हवीमन् ।

मधु । रायः । सुवीर्यस्य । दातु । नु । चित् । यम् । अन्यः । आऽदभत् । अरावा ॥ १५ ॥

१वाजिनः हविलक्षणान्नवतः १विप्रस्य मेधाविनो मम संबन्धिनि १हवीमन् हविष्मति हविषा युक्ते स्तोत्रे क्रियमाणे सति हे १मरुतः यूयं १यदि यस्मात् कारणात् १स्तुतस्य स्तुतं मदीयं स्तोत्रम् १इत्था इत्थमनेन प्रकारेण १अधीथ अवगच्छथ तस्मात् कारणात् हे मरुतः यूयं १सुवीर्यस्य शोभनपुत्रोपेतस्य १रायः रायं धनम् । द्वितीयार्थे षष्ठी । १मधु शीघ्रं १दात दत्त । १अरावा अरातिः शत्रुभूतः १अन्यः जनः १यं रायं १नू १चित् १आदभत् नैवाभिहन्त्यात् । तद्धन-मस्मभ्यं दत्तेति संबन्धः ॥ ॥ २४ ॥

‘मरुद्भ्यः क्रीळिभ्यः सप्तकपालम्’ (तै. सं. १. ८. ४. २) इत्यस्य ‘अत्यासः’ इति याज्या । सूत्रितं च—‘अत्यासो न ये मरुतः स्वञ्चो जुष्टो दमूनाः’ (आश्व. श्रौ. २. १८) इति ॥

अत्यासो न ये मरुतः स्वञ्चो यक्षदृशो न शुभयन्त मर्याः ।

ते हर्म्येष्ठाः शिशवो न शुभ्रा वत्सासो न प्रक्रीळिनः पयोधाः ॥ १६ ॥

अत्यासः । न । ये । मरुतः । सुऽअञ्चः । यक्षऽदृशः । न । शुभयन्त । मर्याः ।

ते । हर्म्येऽस्थाः । शिशवः । न । शुभ्राः । वत्सासः । न । प्रऽक्रीळिनः । पयऽधाः ॥ १६ ॥

१अत्यासो १न अत्याः सततगामिनोऽश्वा इव १स्वञ्चः सुष्ठु गच्छन्तः १ये १मरुतः १यक्ष-दृशो १न १मर्याः यक्षस्योत्सवस्य दृष्टारो मनुष्या इव १शुभयन्त शोभन्ते १हर्म्येष्ठाः हर्म्ये स्थिताः १शिशवो १न कुमारा इव १शुभ्राः शोभमानाः १वत्सासो १न वत्सा इव १प्रक्रीळिनः प्रकर्षेण क्रीडमानाः १ते मरुतः १पयोधाः पयस उदकस्य धारयितारो दातारो वा भवन्ति ॥

दशस्यन्तो नो मरुतो मृळन्तु वरिवस्यन्तो रोदसी सुमेके ।

आरे गोहा नृहा वधो वो अस्तु सुमेभिर्स्मे वसवो नमध्वम् ॥ १७ ॥

दशस्यन्तः । नः । मरुतः । मृळन्तु । वरिवस्यन्तः । रोदसी इति । सुमेके इति सुऽमेके ।

आरे । गोऽहा । नृऽहा । वधः । वः । अस्तु । सुमेभिः । अस्मे इति । वसवः । नमध्वम् ॥ १७ ॥

१मरुतः १नः अस्मभ्यं १दशस्यन्तः धनानि प्रयच्छन्तः १सुमेके सुरूपे, १रोदसी झाङ्ग-पृथिव्या १वरिवस्यन्तः स्वमहिम्ना पूरयन्तः १मृळन्तु मृळयन्तु । अस्मान् सुखयुक्तान् कुर्वन्तु ।

अपि च हे वसवः वासका मरुतः गोहा गवा मेघस्थानामुदकानां भेदकः नृहा नृणां शत्रूणां हन्ता वः युष्मदीयं वध. आयुधम् आरे अस्तु अस्मत्तो दूरे भवतु। यूयमपि सुज्ञेभिः सुज्ञैः सुखैः सह अस्मे अस्मासु नमध्वं स्वयमेवाभिमुखा भवत ॥

मारुते पक्षौ 'आ वो होता' इत्येषानुवाक्या। सूत्रितं च—'आ वो होता जोहवीति सत्तः प्र चित्रमर्कं गृणते तुराय' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

आ वो होता जोहवीति सत्तः सूत्राचीं रातिं मरुतो गृणानः ।

य ईवतो वृषणो अस्ति गोपाः सो अद्रयावी हवते व उक्थैः ॥ १८ ॥

आ । वः । होता । जोहवीति । सत्तः । सूत्राचीम् । रातिम् । मरुत । गृणानः ।

यः । ईवतः । वृषणः । अस्ति । गोपाः । सः । अद्रयावी । हवते । वः । उक्थैः ॥ १८ ॥

हे मरुतः सत्तः होतृपदने निषण्णोऽस्मदीयः होता सूत्राची सर्वतो गमनशीलः राति त्वदीयं दानं गृणानः स्तुवन् वः युष्मान् आ जोहवीति भृशमाह्वयति । हे वृषणः कामानां वर्षितारो मरुतः यः होता ईवतः गच्छतः व्यापारवतो यजमानस्य गोपाः अस्ति युष्म-
दाह्वाननिमित्तेन रक्षको भवति सः होता अद्रयावी मायारहितः सन् वः युष्मान् उक्थैः स्तोत्रैः हवते स्तौति ॥

इमे तुरं मरुतो रामयन्तीमे सहः सहस आ नमन्ति ।

इमे शंसं वनुष्यतो नि पान्ति गुरु द्वेषो अररुषे दधन्ति ॥ १९ ॥

इमे । तुरम् । मरुतः । रामयन्ति । इमे । सहः । सहस । आ । नमन्ति ।

इमे । शंसम् । वनुष्यतः । नि । पान्ति । गुरु । द्वेषः । अररुषे । दधन्ति ॥ १९ ॥

इमे ईदृशः मरुतः तुरं कर्मसु क्षिप्रवन्तं यजमानं रामयन्ति क्रीडयन्ति । इमे मरुतः सहः सहसा बलेन सहसः बलवतो जनान् आ नमन्ति । इमे मरुतः वनुष्यतः हिंसात् पुरुषात् शंसं शंसकं स्तोत्रां नि पान्ति नितरां पालयन्ति । अररुषे हविरप्रयच्छते जनाय गुरु महत् द्वेषः अप्रियं दधन्ति कुर्वन्ति ॥

इमे रध्रं चिन्मरुतो जुनन्ति भूमिं चिद्यथा वसवो जुषन्त ।

अप बाधध्वं वृषणस्तमांसि धत्त विश्वं तनयं तोकमस्मे ॥ २० ॥

इमे । रध्रम् । चित् । मरुतः । जुनन्ति । भूमिम् । चित् । यथा । वसवः । जुषन्त ।

अप । बाधध्वम् । वृषणः । तमांसि । धत्त । विश्वम् । तनयम् । तोकम् । अस्मे इति ॥ २० ॥

इमे मरुतः रध्रं चित् समृद्धमपि जने जुनन्ति प्रेरयन्ति । भूमिं चित् भ्रमणशीलमपि दरिद्रं जुनन्ति प्रेरयन्ति । वसवः वासका देवा युष्मान् यथा जुषन्त कामयेरन् हे वृषणः कामानां वर्षितारः ते यूयं तमांसि अप बाधध्वं नाशयत । अपि च अस्मे अस्मभ्यं विश्वं बहुलं तोकं पुत्रं तनयं पोत्रं च धत्त प्रयच्छत ॥ २५ ॥

मा वो दात्रान्मरुतो निरराम मा पश्चाद्दध्म रथ्यो विभागे ।

आ नः स्पार्हे भजतना वसव्ये यदी सुजातं वृषणो वो अस्ति ॥ २१ ॥

मा । वः । दात्रात् । मरुतः । निः । अराम । मा । पश्चात् । दध्म । रथ्यः । वि॒ऽभागे ।

आ । नः । स्पार्हे । भजतन । वसव्ये । यत् । ईम् । सु॒ऽजातम् । वृषणः । वः । अस्ति ॥ २१ ॥

हे वमरुतः ववः युष्माकं दात्रात् दानात् वमा वनिरराम वयं मा निर्गमाम । यूयमस्मान् परित्यक्तवान्येभ्यो धनं मा दत्तेत्यर्थः । हे रथ्यः रथवन्तो मरुतः विभागे युष्मदीयस्य धनस्य दाने पश्चात् वमा वदध्म । दध्यतिर्गतिकर्मा । वयं पश्चाद्भागिनो मा भूम । यूयं प्रथममस्मभ्यमेव दत्तेति यावत् । स्पार्हे सृष्टृणीये वसव्ये धनसमूहे यूयं वनः अस्मान् वमा वभजतन भागिनः कुरुत । हे वृषणः वर्षितारो मरुतः ववः युष्माकं सुजातं शोभनजनं यत् वसव्यम् अस्ति तस्मिन् भागिनः कुरुतेति संबन्धः । ईम् इति पूरणः ॥

सं यद्वनन्त मन्युभिर्जनासः शूरा यद्द्विष्वोषधीषु विश्व ।

अध स्मा नो मरुतो रुद्रियासस्त्रातारो भूत पृतनास्वर्यः ॥ २२ ॥

सम् । यत् । हनन्त । मन्यु॒ऽभिः । जना॑सः । शूराः । यद्द्वि॒षु । ओष॑धीषु । विश्व ।

अध । स्म । नः । मरुतः । रु॒द्रिया॑सः । त्रा॒तारः । भूत । पृत॑नासु । अ॒र्यः ॥ २२ ॥

यत् यदा शूराः विक्रान्ताः जनासः जनाः यद्द्विषु महतीषु ओषधीषु विश्व प्रजासु च जेतव्यासु मन्युभिः कोपैरभिमानैर्वा सं हनन्त संगच्छन्ते अध तदानीं हे रुद्रियासः रुद्रपुत्रा हे वमरुतः यूयं पृतनासु युद्धेषु अर्यः अरेः शत्रोः सकाशात् वनः अस्माकं त्रातारः भूत रक्षका भवत ॥

भूरि चक्र मरुतः पित्र्याण्युक्थानि या वः शस्यन्ते पुरा चित् ।

मरुद्भिर्यः पृतनासु साळ्हा मरुद्भिरित्सनिता वाजमर्वा ॥ २३ ॥

भूरि । चक्र । मरुतः । पित्र्या॑णि । उ॒क्थानि॑ । या । वः । श॒स्यन्ते॑ । पुरा । चि॒त् ।

मरु॒त्ऽभिः । उ॒ग्रः । पृत॑नासु । साळ्हा । मरु॒त्ऽभिः । इत् । स॒निता॑ । वाज॑म् । अ॒र्वा ॥ २३ ॥

हे वमरुतः यूयं भूरि भूरीणि बहूनि पित्र्याणि अस्मत्पितृसंबन्धीनि धनदानादीनि कर्माणि चक्र कृतवन्तो भवत । पुरा चित् पूर्वकालेऽपि ववः युष्माकम् उक्थानि प्रशस्यानि यानि कर्माणि प्रशस्यन्ते प्रख्यायन्ते तानि चक्रेति संबन्धः । उग्रः ओजस्वी पृतनासु युद्धेषु मरुद्भिः युष्माभिर्हेतुभिः साळ्हा शत्रूणामभिभविता भवति । मरुद्भिरित् मरुद्भिर्युष्माभिरेव हेतुभिः अर्वा स्तोत्रैरभिगन्ता वाजम् अश्वं सनिता संभक्ता भवति । यद्वा अर्वाश्चो वाजं युद्धं सनिता भवति ॥

अस्मे वीरो मरुतः शुष्म्यस्तु जनानां यो असुरो विधर्ता ।

अपो येन सुक्षितये तरेमाध्व स्वमोको अभि वः स्याम ॥ २४ ॥

अस्मे इति । वीरः । मरुतः । शुष्मी । अस्तु । जनानाम् । यः । असुरः । विद्वर्ता ।
अपः । येन । सुऽक्षितये । तरेम । अध । स्वम् । ओकः । अभि । वः । स्याम ॥ २४ ॥

हे मरुतः मरुतः अस्मे अस्माकं वीरः पुत्रः शुष्मी अस्तु बलवान् भवतु । असुरः प्रजावान्^१ यः
जनानां शत्रूणां विधर्ता विधारकः । येन पुत्रेण वयं सुक्षितये सुष्ठु निवासाय अपः आप्नुवतः
शत्रून् तरेम हिंसेम । स पुत्रो बलवानस्त्विति पूर्वणान्वयः । अध अपि च वः युष्मदीया वयं
स्वमोकः आत्मीयं स्थानम् अभि स्याम आतिष्ठेम ॥

तन्न इन्द्रो वरुणो मित्रो अग्निराप ओषधीर्वनिनो जुषन्त ।

शर्मन्त्स्याम मरुतामुपस्थे यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ २५ ॥

तत् । नः । इन्द्रः । वरुणः । मित्रः । अग्निः । आपः । ओषधीः । वनिनः । जुषन्त ।

शर्मन् । स्याम । मरुताम् । उपऽस्थे । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ २५ ॥

पूर्वं व्याख्यातेयम् । अक्षरार्थस्तु । इन्द्रादयो देवा अस्मदीयं स्तोत्रं सेवन्ताम् । मरुतामुपस्थाने
वर्तमाना वयं सुखे स्याम । हे मरुतः यूयं सर्वदास्मान्विनान्नैः पालयत ॥ ॥ २६ ॥

‘मध्वो वः’ इति सप्तमं द्वितीयं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं मरुदेवताकम् । ‘मध्वः सप्त’
इत्यनुक्रान्तम् । दशरात्रे षष्ठेऽह्न्याग्निमारुत इदं मारुतनिविद्धानम् । सूत्रितं च—‘मध्वो वो नाम
स प्रत्यथेत्याग्निमारुतम्’ (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति ॥

मध्वो वो नाम मारुतं यजत्राः प्र यज्ञेषु शर्वसा मदन्ति ।

ये रेजयन्ति रोदसी चिदुर्वी पिन्वन्त्युत्सं यदयासुरुग्राः ॥ १ ॥

मध्वः । वः । नाम । मारुतम् । यजत्राः । प्र । यज्ञेषु । शर्वसा । मदन्ति ।

ये । रेजयन्ति । रोदसी इति । चित् । उर्वी इति । पिन्वन्ति । उत्सम् । यत् । अयासुः । उग्राः ॥ १ ॥

हे यजत्राः यजनीया मरुतः वः युष्मदीयं मारुतं मरुतसंबन्धि नाम नामधेयं मध्वः
मध्वो मादयितारः स्तोतारः यज्ञेषु यागेषु शर्वसा बलेन प्र मदन्ति प्रकर्षेण स्तुवन्ति ।
उच्चैः स्तुवन्तीत्यर्थः । ये मरुतः उर्वी विस्तीर्णे रोदसी चित् द्यावापृथिव्यावपि रेजयन्ति
कम्पयन्ति किंच उत्सं मेघं पिन्वन्ति वर्षयन्ति उग्राः उद्गूणाः^२ यत् ये मरुतः अयासुः यान्ति
सर्वत्र गच्छन्ति । तेषां मरुतां युष्माकं नाम प्र मदन्तीति पूर्वणान्वयः ॥

निचेतारो हि मरुतो गृणन्तं प्रणेतारो यजमानस्य मन्म ।

अस्माकमद्य विदथेषु बर्हिः वीतये सदत पिप्रियाणाः ॥ २ ॥

निऽचेतारः । हि । मरुतः । गृणन्तम् । प्रऽनेतारः । यजमानस्य । मन्म ।

अस्माकम् । अद्य । विदथेषु । बर्हिः । आ । वीतये । सदत । पिप्रियाणाः ॥ २ ॥

ये मरुतः गृणन्तं स्तुवन्तं जनं निचेतारो हि मृगयमाणा भवन्ति खलु अपि च
यजमानस्य मन्म अभिमतं कामं प्रणेतारः च भवन्ति । अपरोऽर्धर्चः प्रत्यक्षकृतः । हे मरुतः

उत स्तुतासो मरुतो व्यन्तु विश्वेभिर्नामभिर्नरो हवींषि ॥

ददात नो अमृतस्य प्रजायै जिगृत रायः सूनृता मघानि ॥ ६ ॥

उत । स्तुतासः । मरुतः । व्यन्तु । विश्वेभिः । नामऽभिः । नरः । हवींषि ।

ददात । नः । अमृतस्य । प्रजायै । जिगृत । रायः । सूनृता । मघानि ॥ ६ ॥

उत अपि च वस्तुतास एवमस्माभिः स्तुताः मरुतः हवींषि व्यन्तु भक्षयन्तु । कीदृशाः । विश्वेभिः विश्वं । नामभिः उदकैः सहिताः नरः नेतारः । शेषः प्रत्यक्षस्तुतः^१ । हे मरुतः नः अस्मदीयायै प्रजायै संततये अमृतस्य अमृतमुदकं ददात दत्त । तथा हविषो दातुर्यजमानस्य सूनृता सूनृतानि सुष्ठु नृत्यन्ति शोभनयोग्यानि^२ मघानि धनानि जिगृत उद्विरत प्रयच्छन्त्यर्थः ॥

आ स्तुतासो मरुतो विश्वं ऊती अच्छा सूरिन्सर्वताता जिगात ।

ये नस्त्मना शतिनो वर्धयन्ति यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

आ । स्तुतासः । मरुतः । विश्वे । ऊती । अच्छा । सूरिन् । सर्वस्ताता । जिगात ।

ये । नः । त्मना । शतिनः । वर्धयन्ति । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥

हे मरुतः वस्तुतासः एवमस्माभिः स्तुताः विश्वे सर्वे यूयम् ऊती ऊत्या रक्षया सहिताः सूरिन् स्तोतृन् अच्छा अभिलक्ष्य सर्वताता सर्वतातौ यज्ञे आ जिगात आगच्छत । ये मरुतः त्मना आत्मनैव नः अस्मान् शतिनः शतसंख्याकान् वर्धयन्ति । यथा वयं पुत्रपौत्रादिभिः शतिनो भवेम तथा वर्धयन्तीत्यर्थः । ते यूयमा जिगातेति पूर्वेण संबन्धः । एवंभूता मरुतः यूयं सर्वदा अस्मान् पालयत ॥ २७ ॥

‘प्र साकमुक्षे’ इति षड्वचं तृतीयं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं मरुदेवताकम् । अनुक्रान्तं च—‘प्र साकमुक्षे षट्’ इति । गतो विनियोगः ॥

प्र साकमुक्षे अर्चता गणाय यो दैव्यस्य धाम्नस्तुर्विष्मान् ।

उत क्षोदन्ति रोदसी महित्वा नक्षन्ते नाकं निर्ऋतेरवंशात् ॥ १ ॥

प्र । साकमुक्षे । अर्चत । गणाय । यः । दैव्यस्य । धाम्नः । तुर्विष्मान् ।

उत । क्षोदन्ति । रोदसी इति । महित्वा । नक्षन्ते । नाकम् । निःऽऋतेः । अवंशात् ॥ १ ॥

हे स्तोतारो यूयं साकमुक्षे संततं वर्षित्रे गणाय मरुत्समूहाय प्र अर्चत स्तोत्रं प्रोच्चारयत । यः मरुद्गणः दैव्यस्य देवसंबन्धिनः धाम्नः स्वर्गाख्यस्य स्थानस्य तुर्विष्मान् वृद्धिमान् भवति । सर्वेभ्यो देवेभ्यः प्रवृद्ध इत्यर्थः । तस्मै गणयेति पूर्वेण संबन्धः । उत अपि च मरुतः महित्वा स्वकीयेन महत्वेन सहिताः रोदसी धावाष्टथिव्यौ क्षोदन्ति भक्षन्ति । तथा निर्ऋतेः भूमेः अवंशात् अन्तरिक्षाच्च नाकं स्वर्गं नक्षन्ते व्याप्नुवन्ति ॥

१. ष-प्रत्यक्षः, श-प्रत्यक्षकृतः, झ-प्रत्यक्षस्तुतिः, भ-प्रत्यक्षः स्तुतः । २. त-शोभनयोग्यानि । ३. त-अस्मै ।

जनुश्चिद्वो मरुतस्त्वेष्ट्येण भीमासुस्तुविमन्यवोऽयासः ।

प्र ये महोभिरोजसोत सन्ति विश्वो वो यामन्भयते स्वर्दक् ॥ २ ॥

जनुः । चित् । वः । मरुतः । त्वेष्ट्येण । भीमासः । तुविमन्यवः । अयासः ।

प्र । ये । महः । ऽभिः । ओजसा । उत । सन्ति । विश्वः । वः । यामन् । भयते । स्वः । ऽदक् ॥ २ ॥

हे ऽभीमासः भीमाः ऽतुविमन्यवः प्रवृद्धमतयः ऽअयासः गन्तार इति त्रीणि संबोधनानि । एवंभूता हे ऽमरुतः ऽवः युष्मार्कं ऽजनु जन्म ऽत्वेष्ट्येण दीप्तेन रुद्रेण बभूवेति शेषः । ऽउत अपि च ऽये मरुतः ऽमहोभिः तेजोभिः ऽओजसा बलेन च ऽप्र ऽसन्ति प्रभवन्ति तेषां ऽवः युष्मार्कं ऽयामन् यामनि गमने ऽविश्वः ऽस्वर्दक् सूर्यस्य द्रष्टा सर्वो जीवसमूहः । यद्वा । स्वरन्तरिक्षम् । तत् पश्यतीति वृक्षः स्वर्दक् । सर्वदोत्तिष्ठन्नित्यर्थः । ऽभयते बिभेति ॥

बृहद्वयो मधवश्चो दधातु जुजोषन्मरुतः सुष्टुतिं नः ।

गतो नाध्वा वि तिराति जन्तुं प्र णः स्पार्हार्भिरुतिभिस्तिरेत ॥ ३ ॥

बृहत् । वयः । मधवत् । ऽभ्यः । दधातु । जुजोषन् । इत् । मरुतः । सुऽस्तुतिम् । नः ।

गतः । न । अध्वा । वि । तिराति । जन्तुम् । प्र । नः । स्पार्हार्भिः । उतिऽभिः । तिरेत ॥ ३ ॥

हे ऽमरुतः यूयं ऽमधवद्भ्यः हविर्लक्षणाज्जवद्भ्योऽस्मभ्यं ऽबृहत् महत् ऽवयः अक्षं ऽद्वैधोत प्रयच्छत । ऽनः अस्मदीयां ऽसुष्टुतिं शोभनं स्तोत्रं ऽजुजोषन्ति सेवन्तामेव । ऽगतः मरुद्भिः प्रासः ऽअध्वा मार्गः ऽजन्तुं प्राणिनं ऽन ऽवि तिराति नाहन्ति । उदकेनाप्याचयत्येव । यद्वा । वितिरतिर्वर्धनार्थः । नेति चार्थः । मरुद्भिर्गतो मार्गश्च जन्तुं वर्धयति । तथा ऽनः अस्मान् ऽस्पार्हार्भिः स्पृहणीयाभिः ऽऊतिभिः रक्षाभिः ऽप्र ऽतिरेत प्रवर्धयते ॥

युष्मोतो विप्रो मरुतः शतस्वी युष्मोतो अवा सहुरिः सहस्री ।

युष्मोतः सम्राज्यत हन्ति वृत्रं प्र तद्वो अस्तु धृतयो देष्णम् ॥ ४ ॥

युष्माऽऊतः । विप्रः । मरुतः । शतस्वी । युष्माऽऊतः । अवा । सहुरिः । सहस्री ।

युष्माऽऊतः । सम्राज्यत् । उत । हन्ति । वृत्रम् । प्र । तत् । वः । अस्तु । धृतयः । देष्णम् ॥ ४ ॥

हे ऽमरुतः ऽयुष्मोतः युष्माभी रक्षितः ऽविप्रः स्तोता ऽशतस्वी शतसंख्योपेतधनवान् भवति । ऽयुष्मोतः युष्माभी रक्षितः ऽअवा अभिगन्ता ऽसहुरिः शत्रूणामभिभविता स्तोता ऽसहस्री सहस्रधनवान् भवति । ऽयुष्मोतः युष्माभी रक्षितः ऽसम्राज्यः साम्राज्ययुक्तो भवति । ऽउत अपि च ऽवृत्रं शत्रुं हन्ति । युष्मद्रक्षको हिनस्ति । हे ऽधृतयः कम्पयितारो मरुतः ऽवः युष्माभिर्दत्तं ऽतत् प्रसिद्धं ऽदेष्णं धनं ऽप्र ऽअस्तु प्रभूतं भवतु ॥

ताँ आ रुद्रस्य मीळहुषो विवासे कुविन्नंसन्ते मरुतः पुनर्नः ।

यत्सुस्वती जिह्रीळिरे यदाविरव तदेन ईमहे तुराणाम् ॥ ५ ॥

तान् । आ । रुद्रस्य । मीळहुषः । विवासे । कुवित् । नंसन्ते । मरुतः । पुनः । नः ।

यत् । सुस्वती । जिह्रीळिरे । यत् । आविः । अवः । तत् । एनः । ईमहे । तुराणाम् ॥ ५ ॥

वमीळुषः कामानां वर्धितुः वरुद्रस्य ईश्वरस्य पुत्रान् वतान् मरुतः वआ वविवासे अहं होता' परिचरामि । ते वमरुतः वनः अस्मभ्यं वकुवित् बहुकृत्वः वपुनः भूयः वनंसन्ते नमन्ताम् । अभिमुखीभवन्तु । कुविच्छब्देनैव पुनःशब्दार्थस्य लब्धत्वात् पुनःशब्दग्रहणं किमर्थम् । आदराथम् । वसस्वर्ता अन्तर्हितेनाप्रकाशेन वयत् येन एनसा वजिहीळिरे मरुतः क्रुध्येयुः वआविः प्रकाशेन वयत् येनैनसा च जिहीळिरे वतुराणां क्षिप्राणां मरुतां संबन्धि वतत् उभयम् वपुनः अपराधम् वअव ईमहे स्तोत्रेण वयमपनयामः ॥

प्र सा वाचि सुष्टुतिर्मधोनामिदं सूक्तं मरुतो जुषन्त ।

आराचिद्वेषो वृषणो युयोत यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

प्र । सा । वाचि । सुऽस्तुति । मधोनाम् । इदम् । सुऽउक्तम् । मरुतः । जुषन्त ।

आरात् । चित् । द्वेषः । वृषणः । युयोत । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥

वमधोनां धनवतां मरुतां संबन्धिनी वसुष्टुतिः या शोभना स्तुतिरस्मिन् सूक्ते कृता वसा स्तुतिरस्माभिः वप्र वाचि प्रोक्तासीत् । वमरुतः वइदम् ईदम्भूतं वसूक्तं वजुषन्त सेवन्ताम् । हे ववृषणः कामानां वर्धितारः यूयं वद्वेषः द्वेषांसि शत्रून् वआराचिद् दूरादेव वयुयोत अस्मत्तः पृथक्कृत । वयूयं वनः अस्मान् वस्वस्तिभिः सर्वदा रक्षत ॥ ॥ २८ ॥

‘यं त्रायध्वे’ इति द्वादशशर्चं चतुर्थं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘यं त्रायध्वे द्वादश त्रिप्रगाथादि नवम्याद्यास्तिस्रो गायत्र्योऽन्त्यानुष्टुप्त्रौद्री मृत्युविमोचनी’ इति । आद्यातृतीयापञ्चम्यो बृहत्त्यो द्वितीयाचतुर्थीषष्ठ्यः सतोबृहत्त्यः सप्तम्यष्टम्यावनुक्तत्वात् त्रिष्टुभौ नवमीदशम्येकादश्यो गायत्र्यः । द्वादश्यनुष्टुप् सा च रुद्रदेवताका । शिष्टा मारुत्यः । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

यं त्रायध्व इदमिदं देवांसो यं च नयथ ।

तस्मा अग्ने वरुण मित्रार्यमन्मरुतः शर्म यच्छत ॥ १ ॥

यम् । त्रायध्वे । इदम्ऽइदम् । देवांसः । यम् । च । नयथ ।

तस्मै । अग्ने । वरुण । मित्र । अर्यमन् । मरुतः । शर्म । यच्छत ॥ १ ॥

हे वदेवासः देवाः वइदमिदम् इतो भयहेतोः वयं स्तोतारं वत्रायध्वे पालयध्वे । वयं वस स्तोतारं वनयथ सन्मार्गं प्रापयथ । हे वअग्ने ववरुण वमित्र वअर्यमन् हे वमरुतः एवंभूता हे देवाः वतस्मै स्तोत्रे वशर्म सुखं वयच्छत दत्त ॥

युष्माकं देवा अवसाहनि प्रिय ईजानस्तरति द्विषः ।

प्र स क्षयं तिरते वि महीरिषो यो वो वराय दाशति ॥ २ ॥

युष्माकम् । देवाः । अवसा । अहनि । प्रिये । ईजानः । तरति । द्विषः ।

प्र । सः । क्षयम् । तिरते । वि । महीः । इषः । यः । वः । वराय । दाशति ॥ २ ॥

हे वदेवाः वयुष्माकं युष्मदीयेन वअवसा रक्षणेन वप्रिये वअहनि सर्वेषां देवानां प्रिय-भूते सुत्याभिधाने दिवसे वईजानः इष्टवान् जनः वद्विषः शत्रून् वतरति आक्रामति । वसः यजमानः वक्षयं स्वकीयं निवासं वप्र वतिरते प्रवर्धयति । वयः यजमानः ववः युष्मभ्यं वमहीः

महान्ति वृषः हविलक्षणां नान्यज्ञानि वराय निवारणाय^१ यूयं नान्यत्र गच्छत अस्मदीयान्येव हवींषि स्वीकुरुतेति निरोधनं कर्तुं ववि वदाशति विशेषेण ददाति । अत एव स स्वकीयं निवासं वर्धयतीत्यर्थः ॥

नहि वंश्चरमं चन वसिष्ठः परिमंसते ।

अस्माकमद्य मरुतः सुते सचा विश्वे पिबत कामिनः ॥ ३ ॥

नहि । वः । चरमम् । चन । वसिष्ठः । परिमंसते ।

अस्माकम् । अद्य । मरुतः । सुते । सचा । विश्वे । पिबत । कामिनः ॥ ३ ॥

वसिष्ठः ऋषिः वः युष्माकं मध्ये वचरमं वचन अवरमपि नहि वपरिमंसते वर्जयित्वा न स्तौति । किंतु सर्वानेव युष्मान् स्तौतीत्यर्थः । अद्य अस्मिन् दिने अस्माकम् अस्मदीये वसुते सोमेऽभिषुते सति हे मरुतः कामिनः सोमं कामयमानाः विश्वे यूयं सचा संगत्य पिबत पानं कुरुत ॥

नहि वं ऊतिः पृतनासु मर्धति यस्मा अराध्वं नरः ।

अभि व आवर्त्सुमतिर्नवीयसी तूयं यात पिपीषवः ॥ ४ ॥

नहि । वः । ऊतिः । पृतनासु । मर्धति । यस्मै । अराध्वम् । नरः ।

अभि । वः । आ । अवर्त् । सुमतिः । नवीयसी । तूयम् । यात । पिपीषवः ॥ ४ ॥

हे मरुतः वः युष्मदीया ऊतिः रक्षा पृतनासु युद्धेषु नहि मर्धति न खलु हिनस्ति । शत्रुभिः कृतां हिंसां न सहत इत्यर्थः । हे नरः नेताः यूयं यस्मै^२ जनाय अराध्वं कामानदध्वं तं जनं न हिनस्तीति संबन्धः । नवीयसी नवतरा वः युष्मदीया सुमतिः अनुग्रहबुद्धिः अभि आवर्त् अस्मान्भ्यावर्तताम् । तथा हे पिपीषवः सोमपानकामाः यूयमपि तूयं क्षिप्रं यात आगच्छत ॥

ओ षु घृष्विराधसो यातनान्धांसि पीतये ।

इमा वो हव्या मरुतो ररे हि कुं मो प्वन्यत्र गन्तन ॥ ५ ॥

ओ इति । सु । घृष्विराधसः । यातने । अन्धांसि । पीतये ।

इमा । वः । हव्या । मरुतः । ररे । हि । कुम् । मो इति । सु । अन्यत्र । गन्तन ॥ ५ ॥

हे घृष्विराधसः परस्परघृष्टानि सुसंहतानि^३ राधांसि येषां ते हे मरुतः यूयम् अन्धांसि सोमलक्षणानि हवींषि पीतये भक्षणार्थं सु सुष्ठु ओ यातन आयात । हि यस्मात् कारणात् हे मरुतः वः युष्मभ्यम् इमा इमानि हव्या हव्यानि हवींषि ररे अहं ददामि अतः कारणात् यूयम् अन्यत्र मो षु गन्तन मा गच्छत ॥

आ च नो बर्हिः सदताविता च नः स्पार्हाणि दातवे वसु ।

अस्त्रेधन्तो मरुतः सोम्ये मधौ स्वाहेह मादयाध्वै ॥ ६ ॥

आ । च । नः । बर्हिः । सदत । अवि । च । न । स्पर्हाणि । दातवे । वसु ।

अस्त्रेधन्तः । मरुतः । सोम्ये । मधौ । स्वाहा । इह । मादयाध्वै ॥ ६ ॥

हे मरुतः यूयं न अस्मदीये बर्हिः कुशमये बर्हिषि आ वसदत च उपविशत । स्पर्हाणि स्पृहणीयानि वसु वसूनि धनानि दातवे अस्मभ्यं दातुं नः अस्मान् अवित च आगच्छत च । हे मरुतः अस्त्रेधन्तः अहिसन्तो यूयम् इह अस्मिन् यज्ञे मधौ मदकरे सोम्ये सोमात्मके हविषि स्वाहा स्वाहाकारेण मादयाध्वै मादयध्वं माद्यत ॥ २९ ॥

सस्वश्चिद्वि तन्वः शुम्भमाना आ हंसासो नीलपृष्ठा अपसन् ।

विश्वं शर्धौ अभितौ मा नि षेद नरो न रण्वाः सर्वने मदन्तः ॥ ७ ॥

सस्वरिति । चित् । हि । तन्वः । शुम्भमाना । आ । हंसास । नीलपृष्ठाः । अपसन् ।

विश्वम् । शर्धौ । अभितः । मा । नि । सेद । नर । न । रण्वाः । सर्वने । मदन्तः ॥ ७ ॥

वसस्वः अन्तर्हिता मरुतः तन्वः स्वकीयान्यङ्गानि शुम्भमानाः अलंकरणैः शोभयन्तो मरुतः नीलपृष्ठा असितवर्णाः हंसासः हंसा इव अपसन् आपतन्तु आगच्छन्तु । विश्वं शर्धः व्याप्तो मरुद्गणः मा माम् अभितः समन्तात् नि षेद निषीदतु । तत्र दृष्टान्तः । सर्वने अस्मदीये यज्ञे मदन्तः हृष्यन्तः रण्वाः रमणीयाः नरो न मनुष्या इव तद्वत् ॥

साकमेधेषु 'मरुद्गण्यः सांतपनेभ्यः' इत्यस्य 'यो नो मरुतः' इति पूर्वानुवाक्या 'सांतपना इदम्' इति याज्या । तथा च सूत्रितं—'सांतपना इदं हविर्यो नो मरुतो अभि दुर्हणायुः' (आश्व. श्रौ. २. १८) इति ॥

यो नो मरुतो अभि दुर्हणायुस्तिरश्चित्तानि वसवो जिघांसति ।

द्रुहः पाशान्प्रति स मुचीष्ट तपिष्ठेन हन्मना हन्तना तम् ॥ ८ ॥

यः । नः । मरुतः । अभि । दुःष्टहणायुः । तिरः । चित्तानि । वसवः । जिघांसति ।

द्रुहः । पाशान् । प्रति । सः । मुचीष्ट । तपिष्ठेन । हन्मना । हन्तना । तम् ॥ ८ ॥

हे वसवः प्रशस्या हे मरुतः नः अस्मदीयानि चित्तानि दुर्हणायुः अशोभनं कुध्यन् तिरः सर्वैस्तिरस्कृतः यः जनः अभि जिघांसति आभिमुख्येन हन्तुमिच्छति सः जनः द्रुहः पापानां द्रोणुर्वरुणस्य पाशान् अस्मासु प्रति स मुचीष्ट बध्नीयात् । यूयं तं जनं तपिष्ठेन तप्तृतमेन हन्मना हननसाधनेनायुधेन हन्तन हत हिस्त ॥

सांतपना इदं हविर्मरुतस्तज्जुष्टन । युष्माकोती रिशादसः ॥ ९ ॥

साम्सांतपनाः । इदम् । हविः । मरुतः । तत् । जुष्टन । युष्माक । ऊती । रिशादसः ॥ ९ ॥

वसांतपनाः शत्रूणां संतापका हे मरुतः इदं प्रत्यक्षणोपलभ्यमानं हविः युष्मभ्यं कल्पितमिति शेषः । हे रिशादसः रिशतां हिंसतामसितारो रिशानामसितारो वा यूयं युष्माक युष्माकम् ऊती ऊत्या रक्षया तत् तादृशं हविः जुष्टन सेवध्वम् ॥

‘गृहमेधासः’ इति गृहमेधीयस्य हविषोऽनुवाक्या । सूत्रितं च—‘गृहमेधास आगत प्र बुध्न्या व ईरते महंसि’ (आश्व. श्रौ. २. १८) इति ॥

गृहमेधास आ गत मरुतो माप भूतन । युष्माकोती सुदानवः ॥ १० ॥

गृहमेधासः । आ । गत । मरुतः । मा । अप । भूतन । युष्माक । उती । सुदानवः ॥ १० ॥

‘गृहमेधासः’ गृहे क्रियमाणो यज्ञो येषां ते ‘सुदानवः’ शोभनदाना हे ‘मरुतः’ यूयं ‘युष्माक’ युष्माकम् ‘उती’ ऊत्या रक्षया युक्ताः ‘आ’ गत अस्मदीयं यज्ञं प्रत्यागच्छत । हे मरुतः ‘माप’ भूतन अपगता मा भवत । ‘भू प्रासौ’ इति धातुः ॥

वैश्वदेवे पर्वणि मारुतस्यानुवाक्या ‘इहेह वः’ इत्येषा । सूत्रितं च—‘इहेह वः स्वतवसः प्र चित्रमकं गृणते तुराय’ (आश्व. श्रौ. २. १६) इति ॥

इहेह वः स्वतवसः कवयः सूर्यत्वचः । यज्ञं मरुत आ वृणे ॥ ११ ॥

इहेह । वः । स्वतवसः । कवयः । सूर्यत्वचः । यज्ञम् । मरुतः । आ । वृणे ॥ ११ ॥

हे ‘स्वतवसः’ स्वायत्तबलाः स्वयं प्रवृद्धा वा हे ‘कवयः’ क्रान्तदर्शिनः ‘सूर्यत्वचः’ सूर्यवर्णा एवंभूता हे ‘मरुतः’ यूयम् ‘इहेह’ इहेवास्मदीयं ‘यज्ञम्’ ‘आ’ वृणे आभजामि कल्पयामि ॥

त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धि पुष्टिवर्धनम् ।

उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥ १२ ॥

त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धि पुष्टिवर्धनम् । उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥ १२ ॥

अत्र शौनकः—‘त्रिरात्रं नियतोऽपोष्य श्रपयेत्पायसं चरुम् । तेनाहुतिशतं पूर्णं जुहुयाच्छंसित-
व्रतः ॥ समुद्दिश्य महादेवं त्र्यम्बकं त्र्यम्बकेत्युवा । एतत्पर्वशतं कृत्वा जीवेद्वर्षशतं सुखी’ (ऋग्वि. २. ३१४-१५) ॥ [त्रयाणां ब्रह्मविष्णुरुद्राणामम्बकं पितरं ‘यजामहे’ इति शिष्यसमाहितो वसिष्ठो ब्रवीति । किंविशिष्टमित्यत आह । ‘सुगन्धि’ प्रसारितपुण्यकीर्तिम् । पुनः किंविशिष्टम् । ‘पुष्टिवर्धनं’ जग-
द्बीजम् । उरुशक्तिमित्यर्थः । उपासकस्य वर्धनम् । अणिमादिशक्तिवर्धनम् । अतस्त्वत्प्रसादादेव ‘मृत्योः’ मरणात् संसाराद्वा ‘मुक्षीय’ मोचय । यथा बन्धनादुर्वारुकं कर्कटीफलं मुच्यते तद्वन्मरणात् संसाराद्वा मोचय । किं मर्यादीकृत्य । ‘आमृतात्’ । सायुज्यतामोक्षपर्यन्तमित्यर्थः । अथ तैत्तिरीयभाष्ये (तै. सं. १. ८. ६. २)—“ शोभनः शरीरगन्धः पुष्पगन्धो वा तस्यासौ सुगन्धिः । ‘यथा वृक्षस्य संपुष्पितस्य दूराद्गन्धो वात्येवं पुण्यस्य कर्मणो दूराद्गन्धो वाति’ (तै. आ. १०. ९) इति श्रुतेः । पुष्टि शरीरधनादिविषयां वर्धयतीति पुष्टिवर्धनः । तादृशं त्र्यम्बकं यजामहे पूजयामः । लोके यथोर्वारुक-
फलानि बन्धनाद्गन्तात् स्वयमेव मुच्यन्ते तद्वद्दहं त्र्यम्बकप्रसादेन मृत्योर्मुक्षीय मोचनयुक्तो भूयासम् । अमृताच्चिरजीवितात् स्वर्गादेर्वा मा मुक्षीय । चतुर्थपादार्थे मन्त्रस्य तात्पर्यातिशयं दर्शयति—‘त्र्यम्बकं यजामहे’ इत्याह मृत्योर्मुक्षीय मामृतादिति वावैतदाह’ (तै. ब्रा. १. ६. १०. ५) इति ” ॥] ॥ ३० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्रुतरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण

साधणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये पञ्चमाष्टके

चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिल जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

व्याख्याय निगमाभिज्ञः पञ्चमस्य चतुर्थकम् ।

अध्यायं सायणाचार्यः पञ्चमं व्याकरोत्यथ ॥

तत्र 'यदद्य सूर्य' इति द्वादशचं पञ्चमं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—'यदद्य मैत्रावरुणं तु वै सौर्याद्या' इति । मण्डलद्रष्टा वसिष्ठ ऋषिः । अनुक्तत्वात्त्रिष्टुप् छन्दः । 'तु वै' इत्युक्तत्वादे-
तदादीनि सप्त सूक्तानि मित्रावरुणदेवत्यानि आद्या सूर्यदेवत्या । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

यदद्य सूर्यं ब्रवोऽनागा उद्यन्मित्राय वरुणाय सत्यम् ।

वयं देवत्रादिते स्याम तव प्रियासौ अर्यमगुणन्तः ॥ १ ॥

यत् । अद्य । सूर्य । ब्रवः । अनागाः । उद्यन् । मित्राय । वरुणाय । सत्यम् ।

वयम् । देवऽत्रा । अदिते । स्याम । तव । प्रियासः । अर्यमन् । गुणन्तः ॥ १ ॥

हे सूर्य सर्वस्य प्रेरकैतन्नामक देव उद्यन् उदयस्त्वं यत् यदि अद्य अस्मिन्ननुष्ठानकाले
अस्मान् ब्रवः ब्रूया । किमिति । अनागाः अनागस इति । एतेऽपापा इति यदि देवेषु मध्ये
ब्रूयाः तर्हि वयं हे अदिते अदीन देव देवत्रा देवेषु देवानां मध्ये मित्राय वरुणाय च
सत्यम् अवितथ स्याम अनागसो भवेम । किंच हे अर्यमन् दातः त्वां गुणन्तः स्तुवन्तः तव
प्रियासः प्रियाः स्याम त्वत्प्रेमविषया भवेम । यद्वा । उत्तरार्धं एकं वाक्यम् । हे अदिते हे अर्यमन्
उक्तलक्षण देव वयं देवेषु मध्ये त्वां गुणन्तस्तवैव प्रियाः स्याम । यदि मां देवेष्वपापं ब्रूयास्तर्हि
तैरयमनपराधीत्यनुगृहीतस्त्वां स्तुत्वा तव प्रियो भवेयमित्यर्थः ॥

एष स्य मित्रावरुणा नृचक्षा उमे उदेति सूर्यो अभि ज्मन् ।

विश्वस्य स्थातुर्जगतश्च गोपा ऋजु मर्तेषु वृजिना च पश्यन् ॥ २ ॥

एषः । स्यः । मित्रावरुणा । नृचक्षाः । उमे इति । उत् । एति । सूर्यः । अभि । ज्मन् ।

विश्वस्य । स्थातुः । जगतः । च । गोपाः । ऋजु । मर्तेषु । वृजिना । च । पश्यन् ॥ २ ॥

हे मित्रावरुणा एषः पुरतो दृश्यमानः स्य सः सवैः स्तुत्यत्वेन प्रसिद्धः नृचक्षाः नृणां
मनुष्याणां द्रष्टा सूर्यः उमे द्यावापृथिव्यौ अभि अभिलक्ष्य उदेति ज्मन् अन्तरिक्षे गच्छन् ।
स विश्लेष्यते । विश्वस्य सर्वस्य स्थातुः स्थावरस्य जगतः जङ्गमस्य च गोपाः गोपायिता । किं
कुर्वन् । मर्तेषु मनुष्येषु स्थितानि ऋजु ऋजूनि सुकृतानि वृजिना वृजिनानि पापानि च पश्यन् ॥

अयुक्त सप्त हरितः सधस्थाद्या ई वहन्ति सूर्यं घृताचीः ।

धामानि मित्रावरुणा युवाकुः सं यो यूथेव जनिमानि चष्टे ॥ ३ ॥

अयुक्त । सप्त । हरितः । सधस्थात् । याः । ईम् । वहन्ति । सूर्यम् । घृताचीः ।

धामानि । मित्रावरुणा । युवाकुः । सम् । यः । यूथाऽईव । जनिमानि । चष्टे ॥ ३ ॥

हे मित्रावरुणौ मित्रावरुणौ युवयोरागमनाय वसधस्थात् सहस्थानादन्तरिक्षात् अन्तरिक्षे वसस सर्पणस्वभावान् एतत्संख्याकान् वा हरितः हरिद्वर्णानश्चान् अयुक्त युक्तवान् रथे । 'हरित आदित्यस्य' इति हि निरुक्तम् । याः हरितः ईदम् एनम् सूर्यं देव घृताचीः घृताञ्जना उदकवत्यः । उदकप्रदा इत्यर्थः । तादृश्य. सत्यो वहन्ति ता अयुक्त । अधोदितः सन् धामानि स्थानानि लोकान् जनिमानि जन्मानि । जन्मभाजः प्राणिन इत्यर्थः । तांश्च युवाकुः युवां कामयमानः यः देवः स चष्टे सम्यक् पश्यति यूथेव गौयूथानीव यूथपा । स यथा सर्वं यूथ तदवान्तरगोव्यक्तिं च सम्यक् पश्यति तद्वल्लोकान् प्राणिनश्च पश्यति ॥

उद्वां पृक्षासो मधुमन्तो अस्थुरा सूर्यो अरुहच्छुक्रमर्णः ।

यस्मा आदित्या अध्वनो रदन्ति मित्रो अर्यमा वरुणः सजोषाः ॥ ४ ॥

उत् । वाम् । पृक्षासः । मधुमन्तः । अस्थुः । आ । सूर्यः । अरुहत् । शुक्रम् । अर्णः । यस्मै । आदित्याः । अध्वनः । रदन्ति । मित्रः । अर्यमा । वरुणः । सजोषाः ॥ ४ ॥

हे मित्रावरुणौ वं युवयोरर्थाय पृक्षासः अन्नानि चरुपुरोडाशादीनि मधुमन्तः माधुर्यपितानि तत्साधनान्योषध्यादीनि वा उत् अस्थुः संपादितान्यासन् । सूर्यः च शुक्रं दीप्तम् अर्णः अर्णव-मन्तरिक्षम् आ अरुहत् आरोहति । यस्मै सूर्याय तद्रमनार्थम् आदित्याः अदितेः पुत्रा देवाः अध्वनः मार्गान् रदन्ति विलिखन्ति साधयन्ति । के ते । मित्रः अर्यमा वरुणः च एते त्रयोऽपि देवाः सजोषसः समानप्रीतयः सन्तः । स देव आरुहदिति ॥

इमे चेतारो अनृतस्य भूरैर्मित्रो अर्यमा वरुणो हि सन्ति ।

इम ऋतस्य वावृधुर्दुरोणे शग्मासः पुत्रा अदितेरदब्धाः ॥ ५ ॥

इमे । चेतारः । अनृतस्य । भूरैः । मित्रः । अर्यमा । वरुणः । हि । सन्ति ।

इमे । ऋतस्य । ववृधुः । दुरोणे । शग्मासः । पुत्राः । अदितेः । अदब्धाः ॥ ५ ॥

इमे मित्रः अर्यमा वरुणः च त्रयोऽपि अनृतस्य पापस्य भूरेः प्रभूतस्य चेतारः हन्तारः सन्ति भवन्ति हि । इमे मित्रादयः ऋतस्य यज्ञस्य दुरोणे गृहे ववृधुः वर्धन्ते हविषा स्तुत्या च । कीदृशास्ते । शग्मासः सुखकराः अदितेः पुत्राः अदब्धाः अहिंसिताः ॥

इमे मित्रो वरुणो दूळभासोऽचेतसं चिचितयन्ति दक्षैः ।

अपि क्रतुं सुचेतसं वर्तन्तस्तिरश्चिदंहः सुपथा नयन्ति ॥ ६ ॥

इमे । मित्रः । वरुणः । दूः । दभासः । अचेतसम् । चित् । चितयन्ति । दक्षैः ।

अपि । क्रतुम् । सुचेतसम् । वर्तन्तः । तिरः । चित् । अंहः । सुपथा । नयन्ति ॥ ६ ॥

इमे आदित्याः मित्रः वरुणः च । एतद्द्वयमर्थ्यम्णोऽप्युपलक्षणम् । एते दूळभासः दुर्दभाः अनभिभाव्याः अचेतसं चित् अप्रज्ञानमनुष्ठानविषयज्ञानरहितमपि दक्षैः सामर्थ्यैः चितयन्ति । अपि सुचेतसं प्रकृष्टज्ञानवन्तं पुरुषं क्रतुं कर्तारं कर्मानुष्ठानवन्तं वर्तन्तः गच्छन्तः अहः

१. ख-स्त-न-म-श-अपि क्रतुः, घ-सामर्थ्यैश्चितयति । २. श-प्रज्ञानवन्तः, श-प्रकृतज्ञानवन्तः । ३. ख-स्त-न-म-श-वतन्तः नास्ति ।

दुष्कृतं^१ विरश्चित् तिरो नयन्तोऽस्मान्^२ सुपथा शोभनेन मार्गेण^३ नयन्ति प्रापयन्त्यभिमतं^४
यज्ञं स्वर्गादिकं वा ॥ १ ॥

इमे दिवो अनिमिषा पृथिव्याश्चिकित्वांसो अचेतसं नयन्ति ।

प्रव्राजे चिन्तयो गाधर्मस्ति पारं नो अस्य विष्पितस्य पर्षन् ॥ ७ ॥

इमे । दिवः । अनिऽमिषा । पृथिव्या । चिकित्वांस । अचेतसम् । नयन्ति ।

प्रऽव्राजे । चित् । नद्य । गाधर्मम् । अस्ति । पारम् । न । अस्य । विष्पितस्य । पर्षन् ॥ ७ ॥

इमे मित्रादयः^५ दिवः^६ सुलोकस्य^७ पृथिव्या^८ च सबन्धिनः^९ अनिमिषा^{१०} अनिमेषेण^{११} सर्वदा^{१२}
चिकित्वांसं जानन्तः^{१३} कम् । अचेतसम् अज्ञानम् । नयन्ति प्रापयन्ति कर्माणि । प्रव्राजे
चित् प्रवणेऽप्यत्यन्तनिम्नेऽपि देशे नद्यः नद्याः गाधर्मस्ति भवति युष्मत्पामथ्यात् । ते महान्तः
न अस्माकम् अस्य विष्पितस्य व्याप्तिस्तस्य^{१४} कर्मणः^{१५} पारं^{१६} पर्षन् पारयन्तु नयन्तु ॥

यद्गोपावददितिः शर्म भद्रं मित्रो यच्छन्ति वरुणः सुदासे ।

तस्मिन्ना तोकं तनयं दधाना मा कर्म देवहेळनं तुरासः ॥ ८ ॥

यत् । गोपावत् । अदितिः । शर्म । भद्रम् । मित्रः । यच्छन्ति । वरुणः । सुऽदासे ।

तस्मिन् । आ । तोकम् । तनयम् । दधाना । मा । कर्म । देवऽहेळनम् । तुरासः ॥ ८ ॥

यत् शर्म सुखं गृहं वा गोपावत् रक्षणोपेतं^{१७} भद्रं स्तुत्यम्^{१८} अदितिः^{१९} अदीनोऽर्य-
मादितिर्वा मित्रः^{२०} वरुणः^{२१} च एते त्रयो देवाः^{२२} सुदासे सुदानाय मह्यं^{२३} यच्छन्ति प्रयच्छन्ति
तस्मिन् शर्मणि^{२४} तोकं पुत्रं^{२५} तनयं तत्पुत्रादिकम् । अथवा तनयशब्दोऽपत्यसामान्यवचनः । तोकं
बलवन्तं पुत्रम्^{२६} आ सर्वतः^{२७} दधानाः धारयन्तो वर्यं हे^{२८} तुरासः^{२९} गमनाय त्वरमाणाः^{३०} देवहेळनं
देवानां मित्रादीनां कोपनं^{३१} मा^{३२} कर्म मा कार्पम् ॥

अव वेदि होत्राभिर्यजेत रिपः काश्चिद्रुणध्रुतः सः ।

परि द्वेषोभिर्यमा वृणक्तुं सुदासे वृषणा उ लोकम् ॥ ९ ॥

अव । वेदिम् । होत्राभिः । यजेत । रिपः । का । चित् । वरुणऽध्रुतः । सः ।

परि । द्वेषऽभिः । अर्यमा । वृणक्तु । उरुम् । सुऽदासे । वृषणौ । उँ इति । लोकम् ॥ ९ ॥

हे मित्रादयः^{३३} सः अस्मद्द्वेषी^{३४} वेदिं यागसाधनं^{३५} होत्राभिः^{३६} वाङ्मामैतत्^{३७} वाग्रूपाभिः^{३८} स्तुतिभिः^{३९}
सार्धम्^{४०} अव यजेत । वेद्यां कर्माणि कुर्वन् देवान् स्तुत्यादित्यर्थः । अवपूर्वो यजतिस्त्यागार्थः ।
स किं प्राप्नुयादिति तत्राह । वरुणध्रुतः वरुणेन त्वया हिंसितः सः काश्चित् रिपः हिंसाः
प्राप्नुयादिति शेषः । अस्मास्तु अर्यमा देवः द्वेषोभिः द्वेषोभी रक्षःप्रभृतिभिः परि वृणक्तु
वर्जयतु । उरुं विस्तीर्णं लोकं स्थानं सुदासे शोभनदानाय मह्यं प्रयच्छतं हे वृषणा वर्षकौ
कामानां मित्रावरुणौ ॥

सस्वश्चिद्धि समृतिस्त्वेषामपीच्येन सहसा सहन्ते ।

युष्मद्भिया वृषणो रेजमाना दक्षस्य चिन्महिना मूळता नः ॥ १० ॥

सस्वरिति । चित् । हि । सम्ऽऋतिः । त्वेषी । एषाम् । अपीच्येन । सहसा । सहन्ते ।

युष्मत् । भिया । वृषणः । रेजमानाः । दक्षस्य । चित् । महिना । मूळता । नः ॥ १० ॥

वृषां मित्रादीनां वसमृतिः संगतिः संहतिर्वा वसस्वः अन्तर्हिता निगूढा त्वेषी दीप्ता च भवति । तादृशा एते अपीच्येन । एतदप्यन्तर्हितनाम । निगूढेन सहसा बलेन सहन्ते अभि-
भवन्त्यस्मद्द्वेष्टृन् । किंच हे वृषणः अभिमतवर्षका मित्रादयः युष्मत् युष्मत्तः भिया भीत्या
रेजमानाः कम्पमाना भवन्ति विरोधिनः । यस्मादेवं तस्मात् दक्षस्य युष्माकं बलस्य महिना
महिम्ना महस्वेन नः अस्मभ्यं मूळत उपदयां कुरुत ॥

यो ब्रह्मणे सुमतिमायजाते वाजस्य सातौ परमस्य रायः ।

सीक्षन्त मन्युं मघवानो अर्य उरु क्षयाय चक्रिरे सुधातु ॥ ११ ॥

यः । ब्रह्मणे । सुऽमतिम् । आयजाते । वाजस्य । सातौ । परमस्य । रायः ।

सीक्षन्त । मन्युम् । मघवानः । अर्यः । उरु । क्षयाय । चक्रिरे । सुधातु ॥ ११ ॥

ययः यजमानः ब्रह्मणे परिवृद्धस्वकर्मणे युष्मत्स्तोत्ररूपाय सुमतिं शोभनां बुद्धिम्
आयजाते आयजते । यजतिरत्र दाने । ददाति करोति । किमर्थम् । वाजस्य अश्वस्य सातौ
दाने निमित्ते परमस्य उत्कृष्टस्य रायः धनस्य च सातौ । तस्य अर्यः । इरयति स्तुतीः प्रेरय-
तीत्यरिः स्तोता । मन्युं स्तोत्रं मघवानः दानवन्तोऽर्थमादयः सीक्षन्त सचन्ते^१ । सेवित्वा
च तस्य उरुक्षयाय विस्तीर्णनिवासाय सुधातु सुधाम शोभनस्थानं चक्रिरे कुर्वते ॥

इयं देव पुरोहितिर्युवभ्यां यज्ञेषु मित्रावरुणावकारि ।

विश्वानि दुर्गा पिपृतं तिरो नो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १२ ॥

इयम् । देवा । पुरऽऽहितिः । युवऽभ्याम् । यज्ञेषु । मित्रावरुणौ । अकारि ।

विश्वानि । दुःऽगा । पिपृतम् । तिरः । नः । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ १२ ॥

अनया स्तुतिमुपसंहरति । हे देवा देवौ मित्रावरुणौ युवभ्यां युवाभ्यां यज्ञेषु इयं
पुरोहितिः पुरस्त्रिया पूजा स्तुतिलक्षणा अकारि कृताभूत् । तां सेवित्वा विश्वानि सर्वाणि
दुर्गा दुःखेन गन्तव्यान्यापदः तिरः तिरस्कुरुतम् । तथा कृत्वा नः अस्मान् पिपृतं पार-
यतम् । शिष्टो गतः ॥ २ ॥

‘उद्गां चक्षुः’ इति सप्तचं षष्ठं सूक्त वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं मैत्रावरुणम् । ‘उद्गां सप्त’ इत्यनु-
क्रमिका । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

उद्गां चक्षुर्वरुण सुप्रतीकं देवयोरेति सूर्यस्तनुवान् ।

अभि यो विश्वा भुवनानि चष्टे स मन्युं मर्त्येष्ववा चिकेत ॥ १ ॥

उत् । वाम् । चक्षुः । वरुणा । सुऽप्रतीकम् । देवयोः । एति । सूर्यः । ततन्वान् ।
अभि । यः । विश्वा । भुवनानि । चष्टे । सः । मन्युम् । मर्त्येषु । आ । चिकेत ॥ १ ॥

हे वरुणा मित्रावरुणौ देवयोः द्योतमानयोः वामं युवयोः चक्षुः प्रकाशकं तेजः
सुप्रतीकं शोभनरूपमेवंरूपः सूर्यः ततन्वान् तेजो विस्तारयन् उत् एति उद्गच्छति ।
अथोदितः यः देवः विश्वा सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि अभि चष्टे अभिपश्यति सः
देवः मर्त्येषु प्रवृत्तं मन्युं स्तोत्रं कर्म वा आ चिकेत आजानाति ॥

प्र वां स मित्रावरुणावृतावा विप्रो मन्मानि दीर्घश्रुदियति ।

यस्य ब्रह्माणि सुक्रतू अवाथ आ यत्क्रत्वा न शरदः पूणैथे ॥ २ ॥

प्र । वाम् । सः । मित्रावरुणौ । क्रतुऽवा । विप्रः । मन्मानि । दीर्घश्रुत् । इयति ।

यस्य । ब्रह्माणि । सुक्रतू इति सुऽक्रत् । अवाथः । आ । यत् । क्रत्वा । न । शरदः । पूणैथे इति ॥ २ ॥

हे मित्रावरुणौ वामं युवयोः मन्मानि मननीयानि स्तोत्राणि सः प्रसिद्धः विप्रः मेधावी
क्रतावा यज्ञवान् दीर्घश्रुत् चिरकालं श्रोता एवमुक्तलक्षणो वसिष्ठः इयति प्रेरयति । यस्य
ऋषेः ब्रह्माणि परिवृढानि स्तोत्राणि हे सुक्रतू शोभनकर्माणौ अवाथः रक्षथः । यत् कर्म
शरदः बहून् संवत्सरान् आ पूणैथे आपूरयेथे स उदियति ॥

प्रोरोर्मित्रावरुणा पृथिव्याः प्र दिव ऋष्वाद्बृहत् सुदानू ।

स्पर्शो दधाये ओषधीषु विश्वधृग्यतो अनिमिषं रक्षमाणा ॥ ३ ॥

प्र । उरोः । मित्रावरुणा । पृथिव्याः । प्र । दिवः । ऋष्वात् । बृहत् । सुदानू इति सुऽदानू ।

स्पर्शः । दधाये इति । ओषधीषु । विश्व । ऋषक् । यतः । अनिमिषम् । रक्षमाणा ॥ ३ ॥

हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ युवाम् उरोः विस्तीर्णायाः पृथिव्याः अपि प्र प्ररिचिष्ये ।
'अस्येदेव प्र रिरिचि' (क्र. सं. १. ६१. ९) इत्यादिषु प्रश्नबदस्य रिरिच इत्यनेन सह संबन्ध-
दर्शनादत्राप्युचितक्रियाध्याहारेण रिरिच इति योज्यम् । तथा ऋष्वात् गुणैर्महत्ः बृहत्ः
स्वरूपतोऽतिमहत्ः दिवः द्युलोकादपि प्र रिरिचिष्ये हे सुदानू शोभनदानौ । किंच ओषधीषु
विश्व प्रजासु निमित्तभूतासु प्रजासु चेति वा स्पष्टाः रूपं दधाये धारयेथे । किं कुर्वन्तौ ।
ऋधृग्यतः ऋधृक्सत्येन यतो विवेकात् सत्येन गच्छतो जनान् अनिमिषम् अव्यवधानेन सर्वदा
रक्षमाणा पालयन्तौ ॥

शंसं मित्रस्य वरुणस्य धाम शुष्मो रोदसी बद्धधे महित्वा ।

अयन्मासा अयज्वनामवीराः प्र यज्ञमन्मा वृजनं तिराते ॥ ४ ॥

शंसं । मित्रस्य । वरुणस्य । धाम । शुष्मः । रोदसी इति । बद्धधे । महित्वा ।

अयन् । मासाः । अयज्वनाम् । अवीराः । प्र । यज्ञमन्मा । वृजनम् । तिराते ॥ ४ ॥

हे ऋषे मित्रस्य वरुणस्य च धाम तेजःस्थानं शुष्मं स्तुहि । ययोर्देवयोः शुष्मः बलं रोदसी
द्यावापृथिव्यौ सह वर्तमाने महित्वा स्वमहत्त्वेन बद्धधे बध्नाति पृथक् स्थापयति इयं पृथिवीयं द्यौरिति
पृथक्करोति । 'द्यावापृथिवी सहास्ताम्' (तै. ब्रा. १. १. ३. २) इति श्रुतेः । अयज्वनाम् अनुष्ठानां

‘मासा’ कालावयवाः ‘अवीरा’ अपुत्रा एव ‘अयन्’ यन्तु गच्छन्तु । तद्विपरीतः ‘यज्ञमन्मा यज्ञार्थ’^१
मतिमान्^१ यज्ञा वृज्जन बलं ‘प्र’ ‘तिराते’ प्रवर्धयतु । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः ॥

अमूरा विश्वा वृषणाविमा वां न यासु चित्रं ददृशे न यक्षम् ।

दुहः सचन्ते अनृता जनानां न वां निष्यान्यचिते अभूवन् ॥ ५ ॥

अमूरा । विश्वा । वृषणौ । इमाः । वाम् । न । यासु । चित्रम् । ददृशे । न । यक्षम् ।

दुहः । सचन्ते । अनृता । जनानाम् । न । वाम् । निष्यानि । अचिते । अभूवन् ॥ ५ ॥

हे ‘अमूरा’ अमूदौ हे ‘विश्वा’ व्याप्तौ हे ‘वृषणौ’ वर्षितारौ ‘वां’ युवाभ्याम् ‘इमाः’ इमानि
स्तुतिवर्चांसि क्रियन्ते । ‘यासु’ स्तुतिषु ‘चित्रम्’ आश्चर्यं ‘न’ ‘ददृशे’ न दृश्यते ‘न’ ‘यक्षं’ न पूजा
दृश्यते । युवाभ्यां सहिष्णोऽपि महत्त्वात् प्रयत्नेन क्रियमाणमपि स्तोत्रं न चमत्करोतीत्यर्थः । ‘जनानाम्’
‘अनृता’ अस्तुत्यविषयाणि स्तोत्राणि ‘दुहः’ द्रोणधारः ‘सचन्ते’ सेवन्ते । न महान्तः । ‘वां’ युवाभ्यां
क्रियमाणानि ‘निष्यानि’ अन्तर्हिताकिरहस्यान्यपि स्तोत्राणि ‘अचिते’ अज्ञानाय ‘न’ ‘अभूवन्’
न भवन्ति ॥

समु वां यज्ञं महयं नमोभिहुवे वां मित्रावरुणा सबाधः ।

प्र वां मन्मान्यचमे नवानि कृतानि ब्रह्म जुजुषन्निमानि ॥ ६ ॥

सम् । ऊँ इति । वाम् । यज्ञम् । महयम् । नमोऽभिः । हुवे । वाम् । मित्रावरुणा । सबाधः ।

प्र । वाम् । मन्मानि । ऋचसे । नवानि । कृतानि । ब्रह्म । जुजुषन् । इमानि ॥ ६ ॥

हे मित्रावरुणौ ‘वां’ युवयोः ‘यज्ञं’ ‘नमोभिः’ नमस्कारैः स्तुतिभिः ‘समु’ ‘महयं’ संपूज-
याम्यहम् । तदर्थं हे ‘मित्रावरुणा’ मित्रावरुणौ ‘वां’ ‘सबाधः’ बाधायुक्तोऽहं ‘हुवे’ आह्वयामि
बाधापरिहाराय । ‘वां’ युवाम् ‘ऋचसे’ सेवितुं ‘नवानि’ नूतनानि स्तुत्यानि वा ‘मन्मानि’ स्तोत्राणि
‘प्र’ भवन्तिवन्ध्याहार । ‘कृतानि’ मया समूर्हाकृतानि ‘इमानि’ इदानीं क्रियमाणानि ‘ब्रह्म’
परिवृट्ठानि स्तोत्राणि युवां ‘जुजुषन्’ प्रीणयन्तु ॥

इयं देव पुरोहितिर्युवभ्यां यज्ञेषु मित्रावरुणावकारि ।

विश्वानि दुर्गा पिपृतं तिरो नो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

इयम् । देवा । पुरःऽहितिः । युवऽभ्याम् । यज्ञेषु । मित्रावरुणौ । अकारि ।

विश्वानि । दुःऽगा । पिपृतम् । तिरः । नः । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥

‘इयं देव’ इति सप्तमी गता ॥ ॥ ३ ॥

‘उत्सूर्यः’ इति षड्चं सप्तमं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—‘उत्सूर्यः’ षळाद्यास्तिस्रः सौर्यः’
इति । वसिष्ठ ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । आद्यास्तिस्रः सूर्यदेवत्याः शिष्टा मित्रावरुणदेवत्याः ।
सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

उत्सूर्यो बृहदूर्चीष्यश्रेत्पुरु विश्वा जनिम मानुषाणाम् ।

समो दिवा ददृशे रोचमानः कृत्वा कृतः सुकृतः कर्तृभिर्भूत् ॥ १ ॥

उत् । सूर्यः । बृहत् । अर्चीषि । अश्रेत् । पुरु । विश्वा । जनिम । मानुषाणाम् ।

समः । दिवा । ददृशे । रोचमानः । कृत्वा । कृतः । सुकृत । कर्तृभिः । भूत् ॥ १ ॥

- वसूर्यः सर्वस्य प्रेरको देवः वृहत् अत्यधिक पुरु पुरुषि बहूनि अर्चीषि तेजांसि उत्
अश्रेत् ऊर्ध्वं श्रयति । किं प्रति । मानुषाणां मनुष्याणां विश्वा सर्वाणि जनिम जनिमानि
जनान् । जनशब्दः संघवचनः । तान् प्रत्युदश्रेत् । स देवः दिवा अहनि रोचमानः सन् वसमः
ददृशे । एकरूपः प्रतिनियतः सन् दृश्यते । 'तस्मात्पुरुषं पुरुषं प्रत्यादित्यो भवति' (ऐ. आ. ३.२.३)
इति हि श्रुतिः । स देवः कृत्वा सर्वस्य कर्ता कृतः संपादितः प्रजापतिना कर्तृभिः स्तुतिकर्तृभिः
सुकृतः स्तुत्या तीक्ष्णीकृतः भूत् भवति ॥

स सूर्यं प्रति पुरो न उद्गा एभिः स्तोमेभिरेतशेभिरेवैः ।

प्र नो मित्राय वरुणाय वोचोऽनागसो अर्यम्णे अग्रये च ॥ २ ॥

सः । सूर्यं । प्रति । पुरः । नः । उत् । गाः । एभिः । स्तोमेभिः । एतशेभिः । एवैः ।

प्र । नः । मित्राय । वरुणाय । वोचः । अनागसः । अर्यम्णे । अग्रये । च ॥ २ ॥

हे सूर्यं वसः प्रसिद्धस्त्वं नः अस्मान् प्रति पुरः पुरस्तात् उद्गा उद्गच्छ । कैः साधनैः ।
एभिः स्तोमेभिः स्तोमैः स्तुत्यैः एतशेभिः एतवर्णैः । स्वार्थिकः शकारः 'या जरन्ता युवशा ता'
(क्र. सं. १. १६१. ७) 'पुरुषः कृष्णशवास्युत्तरतः' (ऐ. ब्रा. ५. १४) इत्यादिवत् । तादृशैः
एवैः गमनशीलैरश्वैः उद्गाः । अथ तथा कृत्वास्माभिः स्तुतः सन् नः अस्मान् अनागसः
अपापान् प्र वोचः । केभ्यः । मित्राय वरुणाय अर्यम्णे अग्रये च । अत्र सौर्ये इतरेषां
मित्रादीनां संकीर्तनं तेषामपि निपातभाक्त्वादविरुद्धम् । एवं पूर्वत्रोत्तरत्र च मैत्रावरुणेऽर्यमादीनां
संकीर्तनमपि न विरुध्यते ॥

वि नः सहस्रं शुरुधो रदन्तुतावानो वरुणो मित्रो अग्निः ।

यच्छन्तु चन्द्रा उपमं नो अर्कमा नुः कामं पूपुरन्तु स्तवानाः ॥ ३ ॥

वि । नः । सहस्रम् । शुरुधः । रदन्तु । कृतऽवानः । वरुणः । मित्रः । अग्निः ।

यच्छन्तु । चन्द्राः । उपऽमम् । नः । अर्कम् । आ । नः । कामम् । पूपुरन्तु । स्तवानाः ॥ ३ ॥

नः अस्मभ्यं शुरुधः शुचेर्दुःखस्य प्रतिरोद्धारः वक्रतावानः सत्यवन्तो वरुणादयः सहस्रं
सहस्रसंख्याकं धनं वि रदन्तु वितरन्तु । अथवा शुरुध उक्तलक्षणाः सहस्रसंख्याका ओषधीः
रदन्तु । किंच ते चन्द्राः आह्लादकारिणोऽस्मभ्यम् उपमं स्तुत्यम् अर्कम् अर्चनीयं यच्छन्तु ।
किंच स्तवानाः अस्माभिः स्तूयमानाः नः अस्माकं कामम् अपेक्षितं पूपुरन्तु पूरयन्तु ।
हे सूर्य त्वयानुज्ञाता इति सूर्यस्य स्तुतिः ॥

द्यावाभूमी अदिते त्रासीथां नो ये वां जजुः सुजनिमान ऋषे ।

मा हेळे भूम वरुणस्य वायोर्मा मित्रस्य प्रियतमस्य नृणाम् ॥ ४ ॥

द्यावाभूमी इति । अदिते । त्रासीथाम् । नः । ये । वाम् । जजुः । सुजनिमानः । ऋषे इति ।
मा । हेळे । भूम । वरुणस्य । वायोः । मा । मित्रस्य । प्रियतमस्य । नृणाम् ॥ ४ ॥

हे ऽद्यावाभूमी द्यावापृथिव्यौ हे ऽअदिते अखण्डनीये । एतत् द्यावाभूम्योरैकवचनेन संबो-
धनम् । हे ऽऋषे । महन्नामैतत् । हे^१ महत्यौ ऽनः अस्मान् ऽत्रासीथां रक्षतम् । ऽये वयं
ऽसुजनिमानः शोभनजन्मानः ऽवां युवां ऽजजुः ज्ञातवन्तः स्म । किंच वयं ऽवरुणस्य ऽहेळे
ऋषे ऽमा ऽभूम । तथा ऽवायोः मा भूम । तथा ऽनृणां स्तुतिनेतृणां मनुष्याणां ऽप्रियतमस्य
ऽमित्रस्य हेळे ऽमा भूम ॥

‘प्र बाहवा’ इति पञ्चमी मैत्रावरुणे पञ्चौ पशुपुरोडाशस्य याज्या । सूत्रितं च—‘प्र
बाहवा सिसृतं जीवसे नो यद्वेहिष्ठं नातिविधे सुदान्’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

प्र बाहवा सिसृतं जीवसे न आ नो गव्यूतिमुक्षतं घृतेन ।

आ नो जने श्रवयतं युवाना श्रुतं मे मित्रावरुणा हवेमा ॥ ५ ॥

प्र । बाहवा । सिसृतम् । जीवसे । नः । आ । नः । गव्यूतिम् । उक्षतम् । घृतेन ।

आ । नः । जने । श्रवयतम् । युवाना । श्रुतम् । मे । मित्रावरुणा । हवा । इमा ॥ ५ ॥

हे ऽमित्रावरुणा मित्रावरुणौ देवौ ऽबाहवा युवाभ्यां बाहू ऽप्र ऽसिसृतं प्रसारयतं हविः-
स्वीकाराय धनप्रदानाय वा । किमर्थमिति । ऽनः ऽजीवसे अस्माकं जीवनाय । किंच ऽनः
अस्माकं ऽगव्यूतिम् । गावो यन्ति गच्छन्त्यत्रेति गव्यूतिर्गोमार्गभूमिः । तां तृणादिप्ररोहाय
ऽघृतेन उदकेन ऽआ समन्तात् ऽउक्षतं सिञ्चतम् । किंच ऽनः अस्मान् ऽजने अस्मत्समाने मनुष्य-
समूहे वा नोऽस्मान् ऽश्रवयतं विश्रुतं कुरुतम् । हे ऽयुवाना नित्ययौवनौ सर्वत्र व्याप्तौ वा युवां
ऽमे मम ऽइमा इमानि ऽहवा आह्वानानि ऽश्रुतं शृणुतम् ॥

नू मित्रो वरुणो अर्यमा नस्मने तोकाय वरिवो दधन्तु ।

सुगा नो विश्वा सुपथानि सन्तु यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

नु । मित्रः । वरुणः । अर्यमा । नः । त्मने । तोकाय । वरिवः । दधन्तु ।

सुङगा । नः । विश्वा । सुपथानि । सन्तु । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥

ऽमित्रः ऽवरुणः ऽअर्यमा चैते त्रयो देवाः ऽनु अद्य ऽनः अस्माकं ऽत्मने आत्मने आत्महिताय
ऽतोकाय पुत्राय च ऽवरिवः धनं ऽदधन्तु प्रयच्छन्तु । ऽनः अस्माकं ऽविश्वा सर्वाणि गन्तव्यानि
ऽसुगा सुगमनानि ऽसुपथानि च ऽसन्तु भवन्तु । शिष्टं गतम् ॥ ॥ ४ ॥

‘उद्वेति’ इति षड्वचमष्टमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्चं त्रैष्टुभम् । आद्याश्रतत्तः पञ्चम्याः पूर्वार्धश्च
सूर्यदेवत्या अवशिष्टास्त्रयोऽर्धर्चा मित्रावरुणदेवत्याः । तथा चानुक्रान्तम्—‘उद्वेतीति चार्धपञ्चमाः’
इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

उद्वेति सुभगो विश्वचक्षाः साधारणः सूर्यो मानुषाणाम् ।

चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्य देवश्चर्मैव यः समविर्व्यक्तमांसि ॥ १ ॥

उत् । ऊँ इति । एति । सुभगः । विश्वचक्षाः । साधारणः । सूर्यः । मानुषाणाम् ।

चक्षुः । मित्रस्य । वरुणस्य । देवः । चर्मैव । यः । समविर्व्यक्तम् । तमांसि ॥ १ ॥

उद्वेति उद्वेच्छत्ययं सूर्यः सुभगः शोभनभाग्यः सुष्ठु भजनीयो वा विश्वचक्षाः सर्वस्य द्रष्टा मानुषाणां सर्वेषां मनुष्याणां साधारणः । साधारणत्वप्रतिपादकश्रुतिः पूर्वमुदाहृता । मित्रस्य वरुणस्य च चक्षुः प्रकाशकः देवः द्योतमानः । यः देवः चर्मैव चर्माणीव तमांसि समविर्व्यक्तं सह विचति संवेष्टयति स महानुभावो देव उद्वेति ॥

उद्वेति प्रसवीता जनानां महान्केतुरर्णवः सूर्यस्य ।

समानं चक्रं पर्याविवृत्सन्त्यदेतशो वहति धूर्धु युक्तः ॥ २ ॥

उत् । ऊँ इति । एति । प्रसविता । जनानाम् । महान् । केतुः । अर्णवः । सूर्यस्य ।

समानम् । चक्रम् । परिवृत्सन् । यत् । एतशः । वहति । धुःसु । युक्तः ॥ २ ॥

अयं सूर्यस्य सूर्यः । विभक्तिव्यत्ययः । उद्वेति उद्वेच्छति । कीदृशोऽयम् । जनानां सर्वेषां प्रसविता सर्वेषु कर्मस्वनुज्ञाता महान् पूज्यः केतुः सर्वस्य प्रज्ञापकः अर्णवः उदकप्रदः । किं कुर्वन्नुदेतीति उच्यते । समानं सर्वेषामेकरूपमेकमेव चक्रं रथाङ्गं चरणशीलं रथं वा पर्याविवृत्सन् पर्यावर्तयितुमिच्छन् । यत् रथचक्रं धूर्धु रथस्य युक्तः एतशः एतशवर्णो हरितवर्णोऽश्वः वहति । 'एको अश्वो वहति सप्तनामा' (क्र. सं. १. १६४. २) इत्युक्तम् ॥

विभ्राजमान उषसामुपस्थाद्वैभैरुदेत्यनुमद्यमानः ।

एष मे देवः सविता चच्छन्द यः समानं न प्रमिनाति धाम ॥ ३ ॥

विभ्राजमानः । उषसाम् । उपस्थात् । वैभैः । उत् । एति । अनुमद्यमानः ।

एषः । मे । देवः । सविता । चच्छन्दः । यः । समानम् । न । प्रमिनाति । धाम ॥ ३ ॥

अयं सूर्यः विभ्राजमानः विशेषेण दीप्यमानः उषसामुपस्थात् उपस्थे मध्ये वैभैः स्तोत्रभिः अनुमद्यमानः सन् उदेति । किञ्च एषः देवः द्योतमानः सविता मे मह्यं चच्छन्द उपच्छन्दयति कामान् । एष इत्युक्तं क इति । यः देवः समानं सर्वेषां प्राणिनामेकरूपं धाम स्वीयं तेजःस्थानं न प्रमिनाति न हिनस्ति न संकोचयति स देव उदेतीति ॥

दिवो रुक्म उरुचक्षा उदेति दूरेअर्थस्तरणिभ्राजमानः ।

नूनं जनाः सूर्येण प्रसूता अयन्नर्थानि कृणवन्नपांसि ॥ ४ ॥

दिवः । रुक्मः । उरुचक्षाः । उत् । एति । दूरेअर्थः । तरणिः । भ्राजमानः ।

नूनम् । जनाः । सूर्येण । प्रसूताः । अयन् । अर्थानि । कृणवन् । अपांसि ॥ ४ ॥

अयं सूर्यः १रुक्मः रोचमानः २उरुचक्षाः प्रभूततेजाश्च सन् ३दिवः अन्तरिक्षात् ४उदेति ।
यद्वा दिवोऽन्तरिक्षस्य रुक्म आभरणस्थानीयः । कीदृशोऽयम् । ५दूरेअर्थः दूरे गन्ता । अर्थोऽर्तेः ।
दूरे प्रार्थ्यमानो वा । ६तरणिः तारकः ७भ्राजमानः दीप्यमानः सञ्जुदेति । ८नूनं निश्चयं ९जनाः
सर्वे प्राणिनः १०सूर्येण प्रेरकेण देवेन ११प्रसृताः अनुज्ञाताः प्रेरिताः सन्तः १२अर्थानि गन्तव्यानि
अनुष्ठेयानि १३अपांसि कर्माणि १४कृणवन् कुर्वन्ति ॥

यत्रा चक्रुर्मृता गातुर्मस्मै श्येनो न दीयन्नन्वेति पार्थः ।

प्रति वां सूर उदिते विधेम नमोभिर्मित्रावरुणोत हव्यैः ॥ ५ ॥

यत्र । चक्रुः । अमृताः । गातुम् । अस्मै । श्येनः । न । दीयन् । अन् । एति । पार्थः ।

प्रति । वाम् । सूरै । उत्सृष्टे । विधेम । नमःऽभिः । मित्रावरुणा । उत । हव्यैः ॥ ५ ॥

१यत्र यस्मिन्नन्तरिक्षे २अमृताः अमरणधर्माणः पूर्वे देवाः ३अस्मै सूर्याय एगातुं मार्गं ४चक्रुः
अकुर्वन् तत् ५पार्थः अन्तरिक्षम् ६अन्वेति अनुगच्छति । क इव । ७दीयन् गच्छन् ८श्येनो ९न
शंसनीयगमनो गृध्र इव । अयमर्धर्चः सौर्य इत्युक्तम् । हे १०मित्रावरुणा मित्रावरुणौ ११वां युवां १२सूरे
सूर्ये १३उदिते सति प्रातःसवने १४नमोभिः नमस्कारैः स्तुतिभिः १५उत अपि च १६हव्यैः हविर्भिश्च
१७प्रति १८विधेम परिचरेम ॥

नू मित्रो वरुणो अर्यमा नस्मने तोकाय वरिवो दधन्तु ।

सुगा नो विश्वा सुपथानि सन्तु यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

नु । मित्रः । वरुणः । अर्यमा । नः । त्मने । तोकाय । वरिवः । दधन्तु ।

सुऽगा । नः । विश्वा । सुऽपथानि । सन्तु । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥

‘नू मित्रः’ इति षष्ठी गता ॥ ॥ ५ ॥

‘दिवि क्षयन्ता’ इति पञ्चमं नवमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थं मैत्रावरुणम् । ‘दिवि पञ्च’
इत्यनुक्रमणिका । तृतीये छन्दोमे प्रउगशास्त्र आद्यस्तृचो मैत्रावरुणस्य । सूत्रितं च—‘दिवि क्षयन्ता
रजसः पृथिव्यामा विश्ववाराश्विना गतं नः’ (आश्व. श्रौ. ८. ११) इति ॥

दिवि क्षयन्ता रजसः पृथिव्यां प्र वां घृतस्य निर्णिजो ददीरन् ।

हव्यं नो मित्रो अर्यमा सुजातो राजा सुक्षत्रो वरुणो जुषन्त ॥ १ ॥

दिवि । क्षयन्ता । रजसः । पृथिव्याम् । प्र । वाम् । घृतस्य । निःऽनिजः । ददीरन् ।

हव्यम् । नः । मित्रः । अर्यमा । सुजातः । राजा । सुऽक्षत्रः । वरुणः । जुषन्त ॥ १ ॥

१दिवि शुलोकेऽन्तरिक्षे २पृथिव्यां च वर्तमानस्य ३रजसः उदकस्य ४क्षयन्ता । क्षयति-
रैश्वर्यकर्मा । स्वामिनौ भवथः । हे मित्रावरुणौ ५वां युवाभ्यां प्रेरिता मेघाः ६घृतस्य ७निर्णिजः
उदकस्य रूपाणि ८ददीरन् ददते प्रयच्छन्ति । अथवा वां युवाभ्यां घृतस्य निर्णिजो रूपाणि ।
घृतानीत्यर्थः । तानि ददीरन् दीयन्ते । ९नः अस्माकं संबन्धि १०हव्यं ११मित्रः १२सुजातः सुष्ठु प्रादुर्भूतः
१३अर्यमा १४राजा सर्वस्य स्वामी १५सुक्षत्रः शोभनबलः १६वरुणः चैते १७जुषन्त सेवन्ताम् ॥

आ राजाना मह ऋतस्य गोपा सिन्धुपती क्षत्रिया यातमर्वाक् ।

इळां नो मित्रावरुणोत वृष्टिमव दिव इन्वतं जीरदानू ॥ २ ॥

आ । राजाना । महः । ऋतस्य । गोपा । सिन्धुपती इति सिन्धुऽपती । क्षत्रिया । यातम् । अर्वाक् ।
इळां । नः । मित्रावरुणा । उत । वृष्टिम् ।

अव । दिव । इन्वतम् । जीरदानू इति जीरऽदानू ॥ २ ॥

हे राजाना सर्वस्य स्वामिनौ हे मह. महत्. ऋतस्य उदकस्य यज्ञस्य वा गोपा गोपायितारौ । सुवामन्त्रिते 'पराङ्मवत्स्वरे' इति पराङ्मवद्वावात् षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्य निवातन्वम् । हे सिन्धुपती नद्या. पालयितारौ हे क्षत्रिया बलवन्तौ युवाम् अर्वाक् अस्मदभिमुखम् आ यातम् आगच्छतम् । किंच हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ हे जीरदानू क्षिप्रदानौ युवां न. अस्मभ्यम् इळां अन्नम् उत अपि च पुष्टिं तत्साधिकां वृष्टिं च दिवः अन्तरिक्षात् अव अवस्तात् इन्वतं प्रेरयतम् ॥

मित्रस्तन्नो वरुणो देवो अर्यः प्र सार्धिष्ठेभिः पृथिभिर्नयन्तु ।

ब्रवद्यथा न आदरिः सुदासे इषा मदेम सह देवगोपाः ॥ ३ ॥

मित्रः । तत् । नः । वरुणः । देवः । अर्यः । प्र । सार्धिष्ठेभिः । पृथिभिः । नयन्तु ।

ब्रवत् । यथा । नः । आत् । अरिः । सुदासे । इषा । मदेम । सह । देवऽगोपाः ॥ ३ ॥

मित्रः वरुणः देवः अर्यः अर्यमा चैते त्रयोऽपि नः अस्मान् तत् तदा यदास्माकमपेक्षितं तदा सार्धिष्ठेभिः साधकतमैः पृथिभिः मार्गैः नयन्तु प्रापयन्तु । किंच नः अस्मान् सुदासे शोभनदानाय जनाय अरिः अर्यमा यथा ब्रवत् असावनुकम्प्य इति ब्रूयात्तथा कुर्वन्तु । अर्यम्णः पुनरभिधानमादरार्थम् । देवगोपाः देवा यूयं गोपायितारो येषामस्माकं ते वयम् इषा युष्माभिर्दातव्येनास्त्रेण सह पुत्रादिसहिताः मदेम हृष्येम ॥

यो वां गर्तं मनसा तक्षदेतमूर्ध्वा धीतिं कृण्वद्धारयच्च ।

उक्षेथां मित्रावरुणा घृतेन ता राजाना सुक्षितीस्तर्पयेथाम् ॥ ४ ॥

यः । वां । गर्तम् । मनसा । तक्षत् । एतम् । ऊर्ध्वम् । धीतिम् । कृण्वत् । धारयत् । च ॥

उक्षेथाम् । मित्रावरुणा । घृतेन । ता । राजाना । सुऽक्षितीः । तर्पयेथाम् ॥ ४ ॥

हे मित्रावरुणौ यः वां युवयोः एतं गर्तं रथं मनसा तक्षत् स्तोमेन संकल्पयेत् तथा कृत्वा ऊर्ध्वम् उन्नतां धीतिं कर्म स्तिरूपं कृण्वत् कुर्यात् उच्चैः स्तुयात् एवं कृत्वा धारयच्च यागे धारयेत् हे राजाना स्वामिनौ मित्रावरुणा मित्रावरुणौ ता तौ युवां जनं घृतेन उदकेन उक्षेथां सिञ्चतम् । तस्मै सुक्षितीः शोभननिवासाः प्रजाः तर्पयेथाम् । यथा सुक्षितयो भवन्ति तथा तर्पयेथामिति ॥

एष स्तोमो वरुण मित्र तुभ्यं सोमः शुक्रो न वायवेऽयामि ।

अविष्टं धियो जिगृतं पुरंधीर्यूनं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

एषः । स्तोमः । वरुण । मित्र । तुभ्यम् । सोमः । शुक्रः । न । वायवे । अयामि ।

अविष्टम् । धियः । जिगृतम् । पुरं॑ऽधीः । यूयम् । पात । स्वस्ति॑ऽभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥

अनया स्तुतिमुपसंहरति । हे वरुण हे मित्र तुभ्यं युवयोः वायवे । वायुर्गन्तादित्यः । स एवार्थमा । तस्मै च एष स्तोमः स्तवः अयामि अकारि । किमिव । शुक्रः दीप्तः सोमः न युष्मभ्यं प्रीतिकरः सोमो यथा दीयते तद्वत् । धियः कर्माण्यस्मदीयानि अविष्टं रक्षतम्^१ । पुरंधीः स्तुतीः जिगृतं प्रबुध्यतम् । अन्यद्वत्तम् ॥ ॥ ६ ॥

‘प्रति वां सुरे’ इति पञ्चचं दशमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्चं मैत्रावरुणम् । ‘प्रति वाम्’ इत्यनुक्रान्तम् । द्वितीये छन्दोमे प्रउगशास्त्रेऽप्येष वृचः । सूत्रितं च—‘प्रति वां सुर उदिते सूक्तैर्वेनुः प्रत्नस्य’ (आश्व. श्रौ. ८. १०) इति ॥

प्रति वां सुर उदिते सूक्तैर्मित्रं हुवे वरुणं पूतदक्षम् ।

ययोरसुर्यं^२ मक्षितं ज्येष्ठं विश्वस्य यामन्नाचिता जिगत्तु ॥ १ ॥

प्रति । वाम् । सुरे । उत्॑ऽदिते । सु॑ऽउक्तैः । मित्रम् । हुवे । वरुणम् । पूत॑ऽदक्षम् ।

ययोः । असुर्यम् । अक्षितम् । ज्येष्ठम् । विश्वस्य । यामन् । आ॑ऽचिता । जिग॑त्तु ॥ १ ॥

सुरे सूर्ये उदिते प्रातःसवने मित्रं पूतदक्षं शुद्धबलं वरुणं वां सूक्तैः हुवे आह्वये । ययोः मित्रावरुणयोः अक्षितम् अक्षीणमत एव ज्येष्ठम् असुर्यं बलम् आचिता आचित उपचिते मूरसंबैरुपेते यामन् यामनि संग्रामे विश्वस्य^३ शत्रुसंवस्य जिगत्तु जेतु भवति ॥

ता हि देवानामसुरा तावर्या ता नः क्षितीः करतमूर्जयन्तीः ।

अश्याम मित्रावरुणा वयं वां द्यावा च यत्र पीपयन्महा च ॥ २ ॥

ता । हि । देवानाम् । असुरा । तौ । अर्या । ता । नः । क्षितीः । कर॑तम् । ऊ॒र्जय॑न्तीः ।

अश्याम । मि॒त्रावरु॑णा । व॒यम् । वाम् । द्यावा । च । यत्र । पी॒पय॑न् । अ॒हा । च ॥ २ ॥

ता हि तौ खलु देवौ देवानां मध्ये असुरा बलवन्तौ । अर्या अर्यौ तौ सर्वस्येश्वरौ ता तौ नः अस्माकं क्षितीः पुत्रादिरूपाः प्रजाः ऊर्जयन्तीः प्रवृद्धाः करतं कुरुतम् । हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ वयं वां युवाम् अश्याम व्याप्नुयाम । यत्र यस्यां युवयोर्व्याप्तौ द्यावा द्यावापृथिव्यौ । सर्वदा तयोः सहभावादयमर्थो लभ्यते । अहा च । एतद्वात्रेरुपलक्षणम् । अहोरात्राणि च पीपयन् अस्मान् प्याययेयुः ॥

ता भूरिपाशावर्तस्य सेतू दुरत्येतू रिपवे मर्त्यीय ।

ऋतस्य मित्रावरुणा पथा वामुपो न नावा दुरिता तरेम ॥ ३ ॥

ता । भूरिऽपाशौ । अनृतस्य । सेतु इति । दुरत्येतु इति दुरऽत्येतु । रिपवे । मर्त्याय ।
 क्रतस्य । मित्रावरुणा । पथा । वाम् । अपः । न । नावा । दुःऽइता । तरेम ॥ ३ ॥

१ ता तौ मित्रावरुणौ १ भूरिपाशौ प्रभूतबन्धनसाधनपाशोपेतौ १ अनृतस्य यागरहितस्य १ सेतु
 सेतुबद्धबन्धकौ १ रिपवे १ मर्त्याय वैरिजनाय १ दुरत्येतु दुरतिक्रमौ भवतः । हे १ मित्रावरुणा तादृशौ
 मित्रावरुणौ १ वां युवयोः १ क्रतस्य यज्ञस्य युवयोरर्थयानुष्ठीयमानस्य यागस्य १ पथा मार्गेण
 १ दुरिता दुःस्त्रानि १ तरेम १ नावा १ अपो १ न प्रभूतान्युदकानीव ॥

मैत्रावरुणे पशौ 'आ नो मित्रावरुणा' इत्येषा चतुर्थ्यनुवाक्या । सूत्रितं च—'आ नो मित्रा-
 वरुणा हव्यजुष्टिं युव^२ वस्त्राणि पीवसा वसाथे^२' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

आ नो मित्रावरुणा हव्यजुष्टिं घृतैर्गव्यूतिमुक्षतमिळाभिः ।

प्रति वामत्र वरमा जनाय पृणीतमुद्रो दिव्यस्य चारोः ॥ ४ ॥

आ । नः । मित्रावरुणा । हव्यऽजुष्टिम् । घृतैः । गव्यूतिम् । उक्षतम् । इळाभिः ।

प्रति । वाम् । अत्र । वरम् । आ । जनाय । पृणीतम् । उद्रः । दिव्यस्य । चारोः ॥ ४ ॥

हे १ मित्रावरुणा मित्रावरुणौ १ नः अस्माकं १ हव्यजुष्टिं हविःसेवनवन्तं यज्ञम् १ आ
 गच्छतमिति शेषः । आगत्य च १ इळाभिः अन्नैः सह १ घृतैः उदकैः १ गव्यूतिम् अस्मदीयां
 भूमिम् १ उक्षतं सिञ्चतम् । १ वां युवां १ प्रति १ अत्र अस्मिंल्लोके १ वरम्^३ उत्कृष्टं हविः स्तोत्रं वा क
 १ आ यच्छेदिति शेषः । अतः केवलं कृपयैव १ दिव्यस्य दिवि भवस्य १ चारोः चरणीयस्य १ उद्रः
 उदकस्य । कर्मणि षष्ठी । उक्तलक्षणमुद्रकं १ पृणीतं प्रयच्छतम् ॥

एष स्तोमो वरुण मित्र तुभ्यं सोमः शुक्रो न वायवेऽयामि ।

अविष्टं धियो जिगृतं पुरंधीर्ययं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

एषः । स्तोमः । वरुण । मित्र । तुभ्यम् । सोमः । शुक्रः । न । वायवे । अयामि ।

अविष्टम् । धियः । जिगृतम् । पुरम्^३ऽधीः । युयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥

'एष स्तोमः' इति पञ्चमी गता ॥ ॥ ७ ॥

'प्र मित्रयोः' इत्येकोनविंशत्यृचमेकादशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्घम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'प्र
 मित्रयोरेकोना गायत्रं दशम्याद्यास्त्रयः प्रगाथाः पुरउष्णिक् चतुर्थ्याद्या दशादित्यास्त्रिः सौर्यः'
 इति । दशमी बृहत्येकादशी सतोबृहती द्वादशी बृहती त्रयोदशी सतोबृहती चतुर्दशी बृहती
 पञ्चदशी सतोबृहती षोडशी पुरउष्णिक् शिष्टा गायत्र्यः । चतुर्थ्याद्यास्त्रयोदश्यन्ता आदित्यदेवताः
 चतुर्दश्याद्यास्त्रिः सूर्यदेवत्याः । आद्यन्त्यौ तृचौ पूर्ववन्मैत्रावरुणौ । अग्निष्टोमे माध्यंदिनसवने
 मैत्रावरुणशस्त्र आदितो नवर्चः शस्याः । 'प्र मित्रयोर्वरुणयोरिति नव' (आश्व. श्रौ. ५. १०)
 इति सूत्रितत्वात् । षष्ठ्याभिष्टवषडहयोः स्तोमवृद्धिनिमित्तमावापार्था आद्याः षट्चः । सूत्रितं च—
 'प्र मित्रयोर्वरुणयोरिति षट्' (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति ॥

१. ख-सेतुबद्धकौ; घ-सेतुबंधकौ; झ-त२-सेतुबंधको; न-सेतुबंधकौ । २. ख-भ-युवां
 स्तोमेभिर्देवयतो अभिना । ३. ख-स्त-न-श-वा युवा प्रति वरं ।

प्र मित्रयोर्वरुणयोः स्तोमो न एतु शूष्यः । नमस्वान्तुविजातयोः ॥ १ ॥

प्र । मित्रयोः । वरुणयोः । स्तोमः । नः । एतु । शूष्यः । नमस्वान् । तुविऽजातयोः ॥ १ ॥

१ मित्रयोर्वरुणयोः । मित्रावरुणयोरित्यर्थः । उभयत्र प्रतियोगापेक्षया द्विवचनत्वम् । १ तुवि-
जातयोः बहुप्रादुर्भावयोर्देवयोः १ नः अस्मदीयः १ शूष्यः सुखकरः १ नमस्वान् अन्नवान् हविर्भिर्युक्तः
१ स्तोमः स्तोत्रं १ प्र १ एतु गच्छतु । 'अहोरात्रे वै मित्रावरुणौ' (तै. सं. २. ४. १०. १) इति
श्रुतिः । अनयोरहोरात्रापेक्षत्वात्तयोः पुनः पुनरागमनादनयोस्तुविजातत्वम् । अथवा बहुनामुप-
कारायानयोः प्रादुर्भावात्तुविजातत्वम् ॥

या धारयन्त देवाः सुदक्षा दक्षपितरा । असुर्याय प्रमहसा ॥ २ ॥

या । धारयन्त । देवाः । सुऽदक्षा । दक्षऽपितरा । असुर्याय । प्रऽमहसा ॥ २ ॥

१ या यौ युवाँ १ धारयन्त । के । १ देवाः आदिकर्तारः १ असुर्याय बलकरणाय । कीदृशौ
युवाम् । १ सुदक्षा शोभनबलौ १ दक्षपितरा बलस्य पालकौ स्वामिनौ वा । बलप्रदावित्यर्थः ।
१ प्रमहसा प्रकृष्टतेजस्कौ । तौ साधयतमित्युत्तरत्रान्वयः ॥

ता नः स्तिपा तनूपा वरुण जरितृणाम् । मित्रं साधयतुं धियः ॥ ३ ॥

ता । नः । स्तिऽपा । तनुऽपा । वरुण । जरिऽतृणाम् । मित्रं । साधयतम् । धियः ॥ ३ ॥

१ ता तौ १ स्तिपा । स्थायन्त इति स्तयो गृह्यः । तान् पात इति स्तिपौ । १ तनूपा तन्वः
पातारौ हे १ वरुण हे १ मित्र उक्तलक्षणौ युवाँ १ जरितृणां १ नः अस्माकं १ धियः कर्माणि स्तुतिरूपाणि
१ साधयतं फलवन्ति कुरुतम् ॥

यद्य सूर उदितेऽनागा मित्रो अर्यमा । सुवार्ति सविता भगः ॥ ४ ॥

यत् । अद्य । सूरै । उत्ऽइते । अनागाः । मित्रः । अर्यमा । सुवार्ति । सविता । भगः ॥ ४ ॥

१ यत् धनमस्माकमपेक्षितं तत् १ अद्य अस्मिन् काले १ सूर १ उदिते सति प्रातःसवने
१ अनागाः पापहन्ता १ मित्रोऽर्यमा १ सविता १ भगः चैते प्रत्येकं १ सुवाति प्रेरयेत् । अथवा । अनागा
मित्रोऽर्यमा दाता भवतु । तद्गीप्सितं धनं भगो भजनीयः सविता सुवाति प्रेरयतु ॥

सुप्रावीरस्तु स क्षयः प्र नु यामन्तुसुदानवः । ये नो अंहोऽतिपिप्रति ॥ ५ ॥

सुप्रऽअवीः । अस्तु । सः । क्षयः । प्र । नु । यामन् । सुऽदानवः ।

ये । नः । अंहः । अतिऽपिप्रति ॥ ५ ॥

१ सः १ क्षयः स निवासः १ सुप्रावीरस्तु सुष्ठु प्रकर्षेण रक्षितास्तु । प्रशब्द आदरार्थः । प्रकर्षेण
१ नु क्षिप्रं भवत्विति शेषः । कदेति उच्यते । हे १ सुदानवः सुदानाः युष्माकं १ यामन् यामनि गमने
सति । कीदृशानां गमने । १ ये यूयमागत्य १ नः अस्माकम् १ अंहः पापम् १ अतिपिप्रति अतिपारयथ
तेषां गमन इति ॥ ॥ ८ ॥

उत स्वराजो अदितिरदब्धस्य व्रतस्य ये । महो राजान ईशते ॥ ६ ॥

उत । स्वराजः । अदितिः । अदब्धस्य । व्रतस्य । ये । महः । राजानः । ईशते ॥ ६ ॥

उत अपि च ऽये मित्रादयस्त्रयः ऽस्वराजः सर्वस्य स्वामिनः ऽअदितिः तेषां माता च सन्ति ऽअदब्धस्य अहिंसितस्य^१ ऽमहः महतः ऽव्रतस्य अस्य कर्मणः । ऽराजानः स्वामिनः ते ऽईशते समर्था भवन्ति । अभिमतं दातुमिति शेषः । अथवैवं योज्यम् । ये^२ मित्रादयोऽदितिश्चादब्धस्य व्रतस्य स्वराज ईश्वराः ते महो महतोऽस्मदभिमतधनस्य राजानः स्वामिनः सन्त ईशतेऽस्मभ्य तदातुम् ॥

‘प्रति वाम्’ इत्येष तृचश्चातुर्विंशिकेऽहनि प्रातःसवने मैत्रावरुणस्य पर्यासार्थं । सूत्रितं च—‘प्रति वां सूर उदिते व्यन्तरिक्षमतिरत्’ (आश्व. श्रौ. ७. २) इति ॥

प्रति वां सूर उदिते मित्रं गृणीषे वरुणम् । अर्यमणं रिशादसम् ॥ ७ ॥

प्रति । वाम् । सूर । उदईते । मित्रम् । गृणीषे । वरुणम् । अर्यमणम् । रिशादसम् ॥ ७ ॥

हे मित्रावरुणौ ऽमित्रं त्वां ऽवरुणं च युवां ऽरिशादसं शत्रूणामत्तारम् ऽअर्यमणं च ऽप्रति प्रत्येकं ऽगृणीषे स्तुवे । कदेति उच्यते । ऽसूरे सूर्ये देवे ऽउदिते सति । प्रातरित्यर्थः ॥

राया हिरण्यया मतिरियमवुकाय शवसे । इयं विप्रा मेधसातये ॥ ८ ॥

राया । हिरण्यया । मतिः । इयम् । अवुकाय । शवसे । इयम् । विप्रा । मेधसातये ॥ ८ ॥

ऽहिरण्यया हितरमणीयेन ऽराया धनेन सहिताय ऽअवुकाय अहिंस्याय ऽशवसे अस्माकं बलाय ऽइयम् इदानीं क्रियमाणा ऽमतिः स्तुतिर्भवत्विति शेषः ॥ हिरण्ययेत्यत्र ‘सुपा सुलुक्’ इति तृतीयैकवचनस्य याजादेशः ॥ किञ्च हे ऽविप्राः प्राज्ञाः ऽइयम् एव स्तुतिः ऽमेधसातये यज्ञलाभाय च भवतु ॥

ते स्याम देव वरुण ते मित्र सूरिभिः सह । इषं स्वध धीमहि ॥ ९ ॥

ते । स्याम । देव । वरुण । ते । मित्र । सूरिभिः । सह ।

इषम् । स्व । रिति स्वः । च । धीमहि ॥ ९ ॥

हे ऽदेव ऽवरुण ऽते वयं तव स्तोतारः ऽस्याम समृद्धा भवेम । न केवलं वयमेव यजमानाः किन्तु ऽसूरिभिः स्तोतृभिर्ऋत्विग्भिः ऽसह । तथा हे ऽमित्र देव ऽते वयं सूरिभिः सह स्याम भवेम । किञ्च ऽइषम् अन्नं ऽस्वः उदकं ऽच ऽधीमहि धारयामहे ॥

आश्विनशस्त्रे ‘बहवः सूरचक्षसः’ इति प्रगाथः । सूत्रितं च—‘बहवः सूरचक्षस इति प्रगाथाः’ (आश्व. श्रौ. ६. ५) इति । दशरात्रे पञ्चमेऽहनि प्रउगशस्त्रेऽप्ययं प्रगाथः । सूत्रितं च—‘बहवः सूरचक्षस इमा उ वां दिविष्टयः’ (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति ॥

बहवः सूरचक्षसोऽग्निजिह्वा क्रतावृधः ।

त्रीणि ये येषुर्विदधानि धीतिभिर्विश्वा नि परिभूतिभिः ॥ १० ॥

बहवः । सूरऽक्षसः । अग्निऽजिह्वाः । ऋतऽवृधः ।

त्रीणि । ये । येमुः । विदधानि । धीतिऽभिः । विश्वानि । परिभूतिऽभिः ॥ १० ॥

वहवः महान्तः वसूरक्षसः सूर्यसदृशप्रकाशाः । सूरः प्रकाशको येषामिति वा । अग्नि-
जिह्वाः । अग्निरेव जिह्वादनसाधनो येषां तादृशाः । ऋतावृधः यज्ञस्य वर्धयितारो मित्रादयः ।
किंच ये त्रीणि विश्वानि व्याप्तानि विदधानि क्षित्यादिस्थानानि क्षित्यादीनि परिभूतिभिः
परिभावुकैः धीतिभिः कर्मभिः येमुः प्रयच्छन्ति ते क्षत्रमाशतेत्युत्तरत्र संबन्धनीयम् ।
अथवात्रैव ये त्रीणि स्थानानि प्रयच्छन्ति ते बहुत्वादिगुणोपेता आराच्छन्तिवत्यध्याहार्यम् ॥ १० ॥

वि ये दधुः शरदं मासमादह्यज्ञमक्तुं चादृचम् ।

अनाप्यं वरुणो मित्रो अर्यमा क्षत्रं राजान आशत ॥ ११ ॥

वि । ये । दधुः । शरदम् । मासम् । आत् । अहः । यज्ञम् । अक्तुम् । च । आत् । ऋचम् ।

अनाप्यम् । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । क्षत्रम् । राजानः । आशत ॥ ११ ॥

ये मित्रादयः वशरदं संवत्सरं वि दधुः अकुर्वन् आत् अनन्तरमेव मासम् अनन्तरम्
अहः अनन्तरमहःसाध्यं यज्ञम् आत् अनन्तरम् अक्तुं रात्रिं च ऋचं मन्त्रांश्च । यद्वा सर्वत्र
आत् इत्ययम् अपीत्यर्थे वर्तते । तथा सति क्रमोऽविवक्षितः^१ । ते वरुणः मित्रः अर्यमा च त्रयः
अनाप्यम् अन्यैरप्राप्तं क्षत्रं बलं राजानः राजमानाः आशत व्याप्तवन्तः ॥

तद्वो अद्य मनामहे सूक्तैः सूर उदिते ।

यदोहते वरुणो मित्रो अर्यमा यूयमुतस्य रथ्यः ॥ १२ ॥

तत् । वः । अद्य । मनामहे । सूऽउक्तैः । सूरैः । उत्ऽइते ।

यत् । ओहते । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । यूयम् । ऋतस्य । रथ्यः ॥ १२ ॥

तत् प्रसिद्धम् अद्य अस्मिन् यागकाले वः युष्मान् मनामहे याचामहे । कैः साधनैः ।
सूक्तैः । कस्मिन् काले । सूर उदिते । प्रातःकाल इत्यर्थः । यत् धनं हे ऋतस्य उदकस्य
रथ्यः नेतारः यूयं वरुणादयः ओहते । यूयमित्यनेन सामानाधिकरण्यात् ओहत इत्यत्र पुरुष-
व्यत्ययः । ओहध्व इत्यर्थः । तद्वन्नं मनामहे इति ॥

ऋतावान ऋतजाता ऋतावृधो घोरासो अनुतद्विषः ।

तेषां वः सुम्ने सुच्छर्दिऽर्तमे नरः स्याम ये च सूरयः ॥ १३ ॥

ऋतऽवानः । ऋतऽजाताः । ऋतऽवृधः । घोरासः । अनुतऽद्विषः ।

तेषां । वः । सुम्ने । सुच्छर्दिऽर्तमे । नरः । स्याम । ये । च । सूरयः ॥ १३ ॥

ये यूयम् ऋतावानः ऋतवन्तो यज्ञवन्त उदकवन्तो वा ऋतजाताः । उक्त ऋतशब्दार्थः ।
तदर्थमुत्पन्नाः । अथवा ऋतात् प्रजापतेः सकाशादुत्पन्नाः । ऋतावृधः उकार्यस्य ऋतस्य वर्धयितारः

वधोरासः घोराः वनृतद्विषः अयदृष्टेष्टार. वतेषां वः युष्माकं वसुच्छर्दिष्टमे सुखतमे वसुञ्जे धने अत्यन्तरमणीयगृहयुक्ते सुखे वा ये वयं वये वच अन्ये वसूरयः स्तोतारस्ते सर्वे वस्याम भवेम ॥

सोमातिरेके माध्यदिनसवने नैमित्तिके शस्त्रे 'उदु त्यत्' इत्ययं प्रगाथोऽनुरूपः । सूत्रितं च—'बष्महौ असि सूर्योदु त्यद्दर्शतं वपुरिति प्रगाथौ स्तोत्रियानुरूपौ' (आश्व. श्रौ. ६. ७) इति । चातुर्विधिकेऽहनि माध्यदिनसवनेऽयमेव वैकल्पिकः स्तोत्रियस्तृचः । सूत्रितं च—'उदु त्यद्दर्शतं वपुरदु त्ये मधुसत्तमाः' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

उदु त्यद्दर्शतं वपुर्दिव एति प्रतिह्वरे ।

यदीमाशुर्वहति देव एतशो विश्वस्मै चक्षसे अरम् ॥ १४ ॥

उत् । ऊँ इति । त्यत् । दर्शतम् । वपुः । दिवः । एति । प्रतिह्वरे ।

यत् । ईम् । आशुः । वहति । देवः । एतशः । विश्वस्मै । चक्षसे । अरम् ॥ १४ ॥

वत्यत् तत् वदर्शतं दर्शनीयं ववपुः मण्डलं वदिवः अन्तरिक्षस्य वप्रतिह्वरे समीपे वउदु वपुति उदेति । उ इति पूरणः । यदी यदेतन्मण्डलम् वआशुः शीघ्रगामी वएतशः एतवर्णोऽश्वो ववहति धारयति । किमर्थम् । विश्वस्मै सर्वस्मै वअरं वचक्षसे सम्यक् सर्वलोकदर्शनाय ॥

शीर्ष्णःशीर्ष्णो जगतस्तस्थुषस्पतिं समया विश्वमा रजः ।

सप्त स्वसारः सुविताय सूर्यं वहन्ति हरितो रथे ॥ १५ ॥

शीर्ष्णःऽशीर्ष्णः । जगतः । तस्थुषः । पतिम् । समया । विश्वम् । आ । रजः ।

सप्त । स्वसारः । सुविताय । सूर्यम् । वहन्ति । हरितः । रथे ॥ १५ ॥

वशीर्ष्णःशीर्ष्णः सर्वस्यापि शिरसः । तृतीयार्थे पञ्चमी । स्वस्वशिरसेत्यर्थः^१ । सूर्यं वहन्तीत्यनेन संबध्यते । अथवा शिरःशब्देन तद्वान् पदार्थो लक्ष्यते । वीप्सया तस्य कात्स्न्यमुच्यते । सर्वस्य श्रेष्ठमित्यर्थः । वजगतः जङ्गमस्य वतस्थुषः स्थावरस्य वपतिं स्वामिनं वरथे वर्तमानं वसूर्यं वसुविताय^२ कल्याणाय^३ विश्वं वरजः वसमया सर्वलोकस्य समीपे । 'अमितः-परितःसमया' (पा. म. २. ३. २. १) इत्यादिना समयाशब्दयोगात् द्वितीया । वसप्त सप्त-संख्याकाः वस्वसारः अन्यनिरपेक्षेण स्वयमेव सरन्त्यः वहरितः हरितवर्णा अश्वाः वहन्ति ॥ १५ ॥

तच्चक्षुर्देवहितं शुक्रमुच्चरत् । पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतम् ॥ १६ ॥

तत् । चक्षुः । देवऽहितम् । शुक्रम् । उत्सृजत् । पश्येम । शरदः । शतम् ।

जीवेम । शरदः । शतम् ॥ १६ ॥

वतत् प्रसिद्धं वचक्षुः सर्वस्य प्रकाशकं वदेवहितं देवानां हितम् । तेषां हविःस्वीकारस्यैतदधीनत्वात्^४ । अथवा देवेन हितं वशुक्रं निर्मलं सूर्यमण्डलम् वउच्चरत् उद्गच्छति । तत् वशरदः वशतं शतसंवत्सरं वपश्येम । वजीवेम वशरदः वशतम् । पुनःश्रुतिरादरार्था ॥

१. ख-सर्वशिरसे^० । २. ख-ज्ञ-त-न-भ-श-'सुविताय कल्याणाय' नास्ति । ३. ख-हविः-स्वीकारस्यैतदधीनत्वात्; ज्ञ-त-१-२-४-हविःस्वीकारस्यैतदीर्याधीनत्वात्; त-३-हविःस्वीकारस्यैतदीर्याधीनत्वात्; न-हविःस्वीकारस्यैतदीर्याधीनत्वात्; श-१-हविर्वहनादय तदीर्याधीनत्वात्; श-२-हविःस्वीकारस्यैतदीर्याधीनत्वात् ।

पृष्ठयाभिषुवषडहयोः स्तोमनिमित्त आवापे 'काव्येभिरदाभ्या' इति तृचः । 'काव्येभिर-
दाभ्येति तित्तः' (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति हि सूत्रितम् ॥

काव्येभिरदाभ्या यातं वरुण द्युमत् । मित्रश्च सोमपीतये ॥ १७ ॥

काव्येभिः । अदाभ्या । आ । यातम् । वरुण । द्युऽमत् । मित्रः । च । सोमऽपीतये ॥ १७ ॥

हे ऽअदाभ्या अदम्भनीयौ हे ऽवरुण त्वं ऽमित्रश्च ऽद्युमत् द्युतिमन्तौ युवां ऽकाव्येभिः
अस्मत्कृतैः स्तोत्रैः ऽआ ऽयातम् । किमर्थम् । ऽसोमपीतये सोमपानाय ॥

दिवो धामभिर्वरुण मित्रश्चा यातमद्रुहा । पिबतुं सोममातुजी ॥ १८ ॥

दिवः । धामऽभिः । वरुण । मित्रः । च । आ । यातम् । अद्रुहा ।

पिबतम् । सोमम् । आतुजी इत्याऽतुजी ॥ १८ ॥

हे ऽवरुण त्वं ऽमित्रश्च ऽअद्रुहा अद्रोघारौ युवां ऽदिवः द्युलोकसंबन्धिभ्यः ऽधामभिः
धामभ्यः स्थानेभ्यः । पञ्चम्यर्थे तृतीया । अथवा धामभिस्तेजोभिर्विभूतिभिः सार्धम् ऽआ ऽयातम्
अस्मद्यज्ञमागच्छतम् । आगत्य च ऽआतुजी शत्रूणां सर्वतो हिसकावादातारौ वा धनानामेवंरूपौ
सन्तौ ऽसोमं ऽपिबतम् । 'तुजि पिजि हिंसाबलादाननिकेतनेषु' । अत्र हिंसायामादाने वा वर्तते ॥

आ यातं मित्रावरुणा जुषाणावाहुतिं नरा । पातं सोममृतावृधा ॥ १९ ॥

आ । यातम् । मित्रावरुणा । जुषाणौ । आऽहुतिम् । नरा । पातम् । सोमम् । ऋतऽवृधा ॥ १९ ॥

हे ऽमित्रावरुणा मित्रावरुणौ हे ऽनरा यागनेतारौ ऽआहुतिं सोमलक्षणां ऽजुषाणौ प्रीयमानौ
सन्तौ ऽआ ऽयातम् आगच्छतं यज्ञम् । आगत्य च हे ऽऋतावृधा यज्ञस्य वर्षकौ युवां ऽसोमं
ऽपातं पिबतम् ॥ १९ ॥

'प्रति वां रथम्' इति दशर्चं द्वादशं सूक्तम् । 'प्रति वां दशाश्विनं तु तत्' इत्य-
नुक्रमणिका । ऋषिर्वसिष्ठः । छन्दस्त्रिष्टुप् । तुह्यादिपरिभाषयैतदादीनि अष्ट सूक्तान्यश्विदेवस्थानि ।
प्रातरनुवाक आश्विने क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दस्येतदादिसूक्तसप्तकं द्वितीयवर्जं शंस्यम् । तथा च सूत्रं—
'प्रति वां रथमिति सप्तानां द्वितीयसुद्धरेत्' (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति ॥

प्रति वां रथं नृपती जरध्यै हविष्मता मनसा यज्ञिर्येन ।

यो वां दूतो न धिष्ण्यवर्जीगरच्छा सूनुर्न पितरां विवक्मि ॥ १ ॥

प्रति । वाम् । रथम् । नृपती इति नृऽपती । जरध्यै । हविष्मता । मनसा । यज्ञिर्येन ।

यः । वाम् । दूतः । न । धिष्ण्यौ । अर्जीगः । अच्छ । सूनुः । न । पितरां । विवक्मि ॥ १ ॥

हे ऽनृपती नृणामृत्विग्यजमानानां स्वामिनावश्विनौ ऽवां युवयोः ऽरथं ऽजरध्यै । जरा
स्तुतिः । स्तोतुं ऽप्रति गच्छामीति शेषः । केन साधनेनेति तदुच्यते । ऽहविष्मता हविर्युक्तेन
ऽयज्ञिर्येन यज्ञार्हेण ऽमनसा स्तोत्रेण । यः रथो वां हे ऽधिष्ण्यौ धिषणाहौ । धिषणा स्तुतिः ।
ऽवां युवां ऽदूतो ऽन दूत इव ऽअर्जीगः जागरयति प्रबोधयति अस्मान् प्रति गन्तुं तं रथम् ऽअच्छा

विवक्मि आवक्षि । प्रबोधने दृष्टान्तः । वसुसुर्न वपितरा पुत्रो मातापितराविव । अथवात्र यो रथो युवामजीगः तेन रथेन गन्तुं बुध्यमानौ युवामच्छा विवक्मीति वा योज्यम् ॥

अशोच्यग्निः समिधानो अस्मे उपो अदृश्रन्तमसश्चिदन्ताः ।

अचैति केतुरुषसः पुरस्ताच्छ्रिये दिवो दुहितुर्जायमानः ॥ २ ॥

अशोचि । अग्निः । समुऽइधानः । अस्मे इति । उपो इति । अदृश्रन् । तमसः । चित् । अन्ताः ।

अचैति । केतुः । उषसः । पुरस्तात् । श्रिये । दिवः । दुहितुः । जायमानः ॥ २ ॥

वअस्मे अस्माभिः वसमिधानः समिध्यमानः सन् वअग्निः वअशोचि दीप्यते । वतमसश्चित् तमसोऽपि वअन्ताः पर्यन्ताः प्रदेक्षाः वउपो वअदृश्रन् उपदृश्यन्ते सर्वे । वकेतुः सर्वस्य प्रज्ञापकः^१ सूर्यः वदिवो वदुहितुः वउषसः वपुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि वश्रिये शोभायै वजायमानः सन् वअचैति ज्ञायते । यस्मादेवं तस्माद्युवयोरगमनसमयः । अत आगच्छतमिति शेषः ॥

अभि वां नूनमश्विना सुहोता स्तोमैः सिषक्ति नासत्या विवक्कान् ।

पूर्वीभिर्यातं पथ्याभिर्वाक्स्वर्विदा वसुमता रथेन ॥ ३ ॥

अभि । वाम् । नूनम् । अश्विना । सुहोता । स्तोमैः । सिषक्ति । नासत्या । विवक्कान् ।

पूर्वीभिः । यातम् । पथ्याभिः । अर्वाक् । स्वऽविदा । वसुमता । रथेन ॥ ३ ॥

हे वअश्विना ववां युवां वसुहोता सुष्ठु देवानां स्तोता वविवक्कान् स्तुतीनां वक्ताहं हे वनासत्या सत्यभूतौ । इदमश्विनावित्यत्र योज्यम् । वस्तोमैः वसिषक्ति सेवते । अतः वअर्वाक् अस्मदभिमुखं वपूर्वीभिः वपथ्याभिः पूर्वक्षुण्णैर्मार्गैः वस्वर्विदा स्वर्गमुदकं वा जानता स्वरणवता वा ववसुमता धनवता वा वरथेन वयातं गच्छतम् ॥

अवोर्वा नूनमश्विना युवाकुर्वे यद्वा सुते माध्वी वसुयुः ।

आ वां वहन्तु स्थविरासो अश्वाः पिबाथो अस्मे सुषुता मधूनि ॥ ४ ॥

अवोः । वाम् । नूनम् । अश्विना । युवाकुः । हुवे । यत् । वाम् । सुते । माध्वी इति । वसुयुः ।

आ । वाम् । वहन्तु । स्थविरासः । अश्वाः । पिबाथः । अस्मे इति । सुषुता । मधूनि ॥ ४ ॥

हे वअश्विना अश्विनौ वअवोः रक्षित्रोर्युवाभ्यां वयुवाकुः युवां कामयमानोऽहं वनूनम् अद्य स्वभूतो भवामीति शेषः । वयत् यस्मात् हे वमाध्वी मधुरस्य सोमस्याहौ मधुविद्यासंबन्धिनौ वा ववां युवां वसुते अभिषुते सोमे ववसूयुः वसुकासः वहुवे स्तौमि अतो वां स्वभूतः । ववां युवाम् वआ वहन्तु । के । वस्थविरासः स्थूलाः प्रवृद्धाः वअश्वाः । एतयोरिति प्रवृद्धत्वाच्छीघ्रगते-
रपेक्षितत्वाच्च स्थविरैरेव भाव्यम् । आगमनानन्तरम् वअस्मे अस्माभिः वसुषुता सुष्ठुभिषुतानि वमधूनि मधुररसान् वपिबाथः पिबतम् ॥

प्राचीमु देवाश्विना धियं मेऽमृधां सातये कृतं वसुयुम् ।

विश्वा अविष्टं वाज आ पुरंधीस्ता नः शक्तं शचीपती शचीभिः ॥ ५ ॥

प्राचीम् । ऊँ इति । देवा । अश्विना । धियम् । मे । अमृधाम् । सातये । कृतम् । वसुऽयम् ।
विश्वाः । अविष्टम् । वाजे । आ । पुरम्ऽधीः ।
ता । नः । शक्तम् । शचीपती इति शचीऽपती । शचीभिः ॥ ५ ॥

हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽदेवा देवौ युवां ऽप्राचीम् ऋज्वीम् ऽअमृधाम् अहिंसितां ऽवसूयं
धनमिच्छन्ती ऽमे मम ऽधियं बुद्धिं स्तुतिं कर्म वा ऽसातये लाभायोचितां ऽकृतं कुरुतम् । किंच
ऽवाजे ऽआ संग्रासेऽपि ऽविश्वाः ऽपुरधीः अस्मदीया बुद्धीः ऽअविष्टं रक्षतम् । हे ऽशचीपती ।
शचीति कर्मनाम । कर्मणां पालकौ ऽता तौ युवां ऽशचीभिः अस्मदीयैः स्तुत्यादिरूपैः कर्मभिः
ऽनः अस्मान् ऽशक्तं प्रयच्छतं धनमिति शेषः ॥ ॥ १२ ॥

अविष्टं धीष्वश्विना न आसु प्रजावद्रेतो अह्यं नो अस्तु ।

आ वां तोके तनये तूतुजानाः सुरत्नासो देववीति गमेम ॥ ६ ॥

अविष्टम् । धीषु । अश्विना । नः । आसु । प्रजाऽवत् । रेतः । अह्यम् । नः । अस्तु ।
आ । वाम् । तोके । तनये । तूतुजानाः । सुऽरत्नासः । देवऽवीतिम् । गमेम ॥ ६ ॥

हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽनः अस्मान् ऽआसु ऽधीषु एषु कर्मसु ऽअविष्टं रक्षतम् । ऽनः
अस्मभ्यम् ऽअह्यम् अक्षीणं ऽप्रजावत् पुत्राद्युपेतं पुत्रोत्पादनसमर्थं ऽरेतः ऽअस्तु । ऽवां युवयोरनु-
ग्रहाल्लब्धे ऽतोके पुत्रे ऽतनये तत्पुत्रादौ च ऽतूतुजानाः अभिमतं धनं प्रयच्छन्तः ऽसुरत्नासः शोभन-
धनाश्च सन्तः ऽदेववीतिं देवानां वीतिः प्राप्तियस्मिस्तादृशं यज्ञम् ऽआ ऽगमेम आगच्छेम ॥

एष स्य वां पूर्वगत्वेव सख्ये निधिर्हितो माध्वी रातो अस्मे ।

अहेळता मनसा यातमर्वागुश्रन्ता हव्यं मानुषीषु विक्षु ॥ ७ ॥

एषः । स्यः । वाम् । पूर्वगत्वाऽइव । सख्ये । निऽधिः । हितः । माध्वी इति । रातः । अस्मे इति ।
अहेळता । मनसा । आ । यातम् । अर्वाक् । अश्रन्ता । हव्यम् । मानुषीषु । विक्षु ॥ ७ ॥

ऽएषः पुरतो द्वितीयमानः ऽस्यः सः युवयोः प्रियत्वेन प्रसिद्धः सोमो हे ऽमाध्वी मधु-
प्रिषावश्विनौ ऽवां युवयोः पुरतः ऽनिधिः निधिस्थानीयः ऽहितः स्थापितः ऽअस्मे अस्माभिः ऽरातः
दृप्तः संकल्पितः संनिहितः । किमिव । ऽसख्ये सख्यार्थं ऽपूर्वगत्वेव पुरतो गन्ता दूत इव । स यथा
प्रियं अनयन् स्वामिनः पुरतो वर्तते तद्वदित्यर्थः । यस्मादेवं तस्मात् ऽअहेळता अकुध्यता ऽमनसा
अनुग्रहयुक्तेन चेतसा ऽअर्वाक् अस्मदभिमुखम् ऽआ ऽयातम् आगच्छतम् । ऽअश्रन्ता ऽहव्यं हविः
सोमादिकमश्रन्तावभ्यवहरन्तौ । कुत्र । ऽमानुषीषु ऽविक्षु मनुष्यरूपासु प्रजासु वर्तमानम् ॥

एकस्मिन्योगे भुरणा समाने परि वां सप्त स्रवतो रथो गात् ।

न वायन्ति सुभ्रवो देवयुक्ता ये वां धूर्षु तरणयो वहन्ति ॥ ८ ॥

एकस्मिन् । योगे । भुरणा । समाने । परि । वाम् । सप्त । स्रवतः । रथः । गात् ।

न । वायन्ति । सुऽम्ब्रः । देवऽयुक्ताः । ये । वाम् । धूऽसु । तरणयः । वहन्ति ॥ ८ ॥

हे ऽभुरणा सर्वस्य भर्तारौ युवयोः ऽएकस्मिन् ऽसमाने उभयसाधारणे ऽयोने अस्मद्विषये सति ऽवां युवयोः ऽरथः ऽसप्त ऽस्रवतः सर्पणस्वभावाः सप्तसंख्याका वा गङ्गाद्याः ऽपरि ऽगात् परिगच्छति । शीघ्रमागच्छतीत्यर्थः^१ । तद्वथानुकूलाः ऽसुभ्वः सुभवना. ऽदेवयुक्ताः देवाभ्यां युवाभ्यां युक्ता अश्वाः शीघ्रगमने^२ ऽन ऽवायन्ति न झुप्यन्ति न श्राम्यन्ते । ऽये अश्वाः ऽवां ऽधूर्ध्वं रथस्य ऽतरणयः तारकाः शीघ्रगन्तारः ऽवहन्ति युवां ते न वायन्तीति ॥

असृश्वता मघवद्भ्यो हि भूतं ये राया मघदेयं जुनन्ति ।

प्र ये बन्धुं सूनृताभिस्तिरन्ते गव्यां पृश्नन्तो अश्व्यां मघानि ॥ ९ ॥

असृश्वता । मघवत् ऽभ्यः । हि । भूतम् । ये । राया । मघऽदेयम् । जुनन्ति ।

प्र । ये । बन्धुम् । सूनृताभिः । तिरन्ते । गव्यां । पृश्नन्तः । अश्व्यां । मघानि ॥ ९ ॥

ऽअसृश्वता कुत्राप्यसज्यमानौ युवां ऽमघवद्भ्यः धनवद्भ्यो हविष्मद्भ्यो यजमानेभ्यस्तेषा-
मर्थाय ऽभूतं ऽहि भवतम् । तेभ्य एवानुरक्तौ भवतम् । अनुग्राह्या एव विशेष्यन्ते । ऽये ऽराया
धनेन निमित्तेन राया युक्ता वा ऽमघदेयं दातव्यं मघं धनं हविलक्षणं वा ऽजुनन्ति प्रेरयन्ति
यच्छन्ति । ऽये च ऽबन्धुम् । स्नेहेन बध्नातीति बन्धुः । तं स्वसंबन्धिनम् । अथवा फलेन बध्नातीति
बन्धुरध्वर्त्वादिः । तं ऽसूनृताभिः प्रियसत्यात्मिकाभिर्वाग्भिः ऽप्र ऽतिरन्ते प्रवर्धयन्ति । प्रपूर्व-
स्तिरतिवर्धनार्थः । किं कुर्वन्तः । ऽगव्या गोरूपाणि ऽअश्व्या अश्वरूपाणि च ऽमघानि धनानि
ऽपृश्नन्तः अर्थिभ्यः^३ प्रयच्छन्तः^३ । तेभ्यो मघवद्भ्यो भूतमिति ॥

नू मे हवमा शृणुतं युवाना यासिष्टं वृतिरश्विनाविरावत् ।

धत्तं रत्नानि जरतं च सूरिन्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १० ॥

नू । मे । हवम् । आ । शृणुतम् । युवाना । यासिष्टम् । वृतिः । अश्विनौ । इराऽवत् ।

धत्तम् । रत्नानि । जरतम् । च । सूरिन् । युयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ १० ॥

हे ऽयुवाना नित्ययौवनौ ऽनु अद्य युवां ऽमे ऽहवम् अस्मदीयां स्तुतिम् ऽआ ऽशृणुतम् ।
श्रुत्वा च हे ऽअश्विनौ ऽइरावत् हविर्युक्तं ऽवृतिः गृहं ऽयासिष्टम् आगच्छतम् । आगत्य च ऽरत्नानि
रमणीयानि धनानि ऽधत्तं दत्तम् । ऽसूरिन् स्तोतृन् ऽजरतं वर्धयतम् । धातूनामनेकार्थत्वात् ।
शिष्टं स्पष्टम् ॥ ॥ १३ ॥

‘आ शुभ्रा यातम्’ इति नवचं त्रयोदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्चमाश्विनम् । आदितः सप्त
विराजोऽष्टमीनवम्यौ त्रिष्टुभौ । अनुक्रम्यते च—‘आ शुभ्रा नव सप्ताद्या विराजः’ इति । सूक्त-
विनियोगो लैङ्गिकः ॥

आ शुभ्रा यातमश्विना स्वश्वा गिरौ दत्ता जुजुषाणा युवाकौः ।

हव्यानि च प्रतिभृता वीतं नः ॥ १ ॥

१. ख-भ-स्वतो गच्छती* । २. श-शीघ्रगमनेन । ३. ख-यच्छंतोर्थिभ्यः; ज-न्त१-२-यतोर्थिभ्यः
प्रयच्छंतः; त३-४-न-श-यतोर्थिभ्यः प्रयच्छंतः; भ-यतोर्थिभ्यः ।

आ । शुभ्रा । यातम् । अश्विना । सुऽअश्वा । गिरः । दत्ता । जुजुषाणा । युवाको ।
हव्यानि । च । प्रतिऽभृता । वीतम् । नः ॥ १ ॥

हे शुभ्रा दीप्तौ स्वस्था शोभनाश्चौ हे अश्विना अश्विनौ आ यातम् अस्मद्यज्ञमागच्छतम् ।
दत्ता शत्रूणामुपक्षपयितारौ युवा युवाकोः युवां कामयमानस्य मम गिरः स्तुतीः जुजुषाणा
सेवमानौ भवतमिति शेषः । न केवलं स्तुतिं किंतु नः अस्मदीयानि प्रतिभृता संभृतानि हव्यानि
हवींषि च वीतं भक्षयतम् ॥

‘प्र वामन्धांसि’ इत्येषाश्विनशस्त्रयाज्या । सूत्रितं च—‘प्र वामन्धांसि मद्यान्यस्थुरुभा
पिबतमश्विना’ (आश्व. श्रौ. ६. ५) इति ॥

प्र वामन्धांसि मद्यान्यस्थुरं गन्तं हविषो वीतये मे ।

तिरो अर्यो हव्नानि श्रुतं नः ॥ २ ॥

प्र । वाम् । अन्धांसि । मद्यानि । अस्थुः । अरम् । गन्तम् । हविषः । वीतये । मे ।
तिरः । अर्यः । हव्नानि । श्रुतम् । नः ॥ २ ॥

हे अश्विनौ वामं युवाभ्यां मद्यानि मदजनकानि अन्धांसि सोमलक्षणान्यन्नानि प्र अस्थुः
प्रास्थिषत । गृहीतान्यासन्नित्यर्थः । अतो युवां मे मम हविषः वीतये पानाय अरम् अत्यर्थं
शीघ्रं गन्तम् आगच्छतम् । अर्यः अरेरस्मद्विरोधिनः हव्नानि^१ तिरः तिरस्कृत्य नः । अस्मदा-
ह्वानमित्यर्थः । तत् श्रुतं श्रुतम् । श्रुतमित्यस्य वाक्यादिस्वादिनिघातः ॥

प्र वां रथो मनोजवा इयति तिरो रजांस्यश्विना शतोतिः ।

अस्मभ्यं सूर्यावसू इयानः ॥ ३ ॥

प्र । वाम् । रथः । मनःऽजवाः । इयति । तिरः । रजांसि । अश्विना । शतऽऊतिः ।
अस्मभ्यम् । सूर्यावसू इति । इयानः ॥ ३ ॥

हे सूर्यावसू सूर्यायाः सह रथे वसन्तौ वामं युवयोः रथः अस्मभ्यम् अस्मदर्थम्
इयानः याच्यमानः सन् इयति । आगच्छत्यस्मद्यज्ञम् । अथवा वां प्रेरयति गमनाय । कीदृशो
रथः । मनोजवाः मनोवेगाः शतोतिः अपरिमितारुमद्विषयरक्षणः । किं कुर्वन् । रजांसि लोकान्
तिरः तिरस्कृत्यातिक्रम्य इयतीति ॥

अयं ह यद्रां देव्या उ अद्रिरूध्वो विवक्ति सोमसुयुवभ्याम् ।

आ वल्गू विप्रो ववृतीत हव्यैः ॥ ४ ॥

अयम् । ह । यत् । वाम् । देवऽयाः । ऊँ इति । अद्रिः । ऊर्ध्वः । विवक्ति । सोमऽसुत् । युवऽभ्याम् ।
आ । वल्गू इति । विप्रः । ववृतीत । हव्यैः ॥ ४ ॥

यत् यदा वामं युवां प्रति देव्याः देवौ युवां कामयमानः । उ इति पूरणः । अयम्
अद्रिः अभिषवप्रावा सोमसुत् सोममभिषुण्वन् युवभ्यां युवाभ्यामर्थायाभिषुण्वन्निति संबन्धः ।

एवं कुर्वन् ऽऊर्ध्वः उन्नतः सन् ऽविवक्ति उच्चैः शब्दयति तदानीं ऽवल्लू सुन्दरौ युवां ऽधिप्रः
मेधावी यजमानः ऽहृद्यैः हविभिः ऽआ ऽववृतीत आवर्तयति ॥

चित्रं ह यद्वां भोजनं न्वस्ति न्यत्रये महिष्वन्तं युयोतम् ।

यो वामोमानं दधते प्रियः सन् ॥ ५ ॥

चित्रम् । ह । यत् । वाम् । भोजनम् । नु । अस्ति । नि । अत्रये । महिष्वन्तम् । युयोतम् ।

यः । वाम् । ओमानम् । दधते । प्रियः । सन् ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ ऽवां युवयोः । ऽचित्रं चायनीयं ऽयत् ऽभोजनं धनम् ऽअस्ति ऽह अस्ति खलु ।
ऽनु इति पूरणः । तदस्मभ्यं दत्तमित्यर्थः । अथ तयोः स्तुतिः । ऽअत्रये एतन्नामकादृषेः । पञ्चम्यर्थे
चतुर्थी । तस्मात् ऽमहिष्वन्तम् ऋवीसं ऽनि ऽयुयोत पृथक्कुस्तम् । ऽयः अत्रिः । ऽप्रियः ऽसन् स्तोतृवा-
द्युवाभ्यां प्रियभूतः सन् युवाभ्यामेव कृतम् ऽओमानं रक्षणं^१ सुखं^२ ऽदधते धारयति^३ ॥ ॥१४॥

उत त्यद्वां जुरते अश्विना भूज्यवानाय प्रतीत्यं हविर्दे ।

अधि यद्वर्षं इत ऊति धृत्यः ॥ ६ ॥

उत । त्यत् । वाम् । जुरते । अश्विना । भुत् । च्यवानाय । प्रतीत्यम् । हविः ऽदे ।

अधि । यत् । वर्षः । इतः ऊति । धृत्यः ॥ ६ ॥

ऽउत अपि च हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽवां युवयोः कर्म कुर्वते ऽजुरते जूर्णाय ऽहविर्दे हविर्दात्रे
ऽच्यवानाय एतन्नामकाय महर्षये ऽत्यत् तत् ऽप्रतीत्यं प्रतिगमनं तस्य रूपस्य प्रत्याप्त्ये ऽभूत् अभूत् ।
किं तदिति । ऽयद्वर्षः रूपम् ऽइत ऊति इतो गमनाख्यं मृत्योः सकाशादितः प्राप्तिरूपम् ऽअधि ऽधृत्यः
अध्यधत्तम् । 'युवं च्यवानमश्विना जरन्तं पुनर्युवानं चक्रधुः शचीभिः' (ऋ. सं. १. ११७. १३)
इत्यादिषु च्यवानस्य युवयोर्नवीकरणं प्रसिद्धम् ॥

उत त्यं भुज्युमश्विना सखायो मध्ये जहुदुरेवासः समुद्रे ।

निरीं पर्षदरावा यो युवाकुः ॥ ७ ॥

उत । त्यम् । भुज्युम् । अश्विना । सखायः । मध्ये । जहुः । दुः ऽएवासः । समुद्रे ।

निः । ईम् । पर्षत् । अरावा । यः । युवाकुः ॥ ७ ॥

ऽउत अपि च ऽत्यं तं ऽभुज्युम् एतन्नामानं ऽसमुद्रे ऽमध्ये समुद्रोदकस्य मध्ये ऽसखायः
भुज्युसखिभूताः ऽदुरेवासः दुष्टगमनाः ऽजहुः त्यक्तवन्तः । ऽईम् एनं समुद्रमध्ये क्षिप्तं ऽनिः ऽपर्षत्
निरपारयतम् । ऽयः भुज्युः ऽयुवाकुः युवां कामयिता ऽअरावा अरणवानभिगन्ता च तमेन
निरपारयतम् । अत्राश्विनेषु सूक्तेषु कथाः सूच्यन्ते । अत्रिभुज्यवादीनामग्निजलादिभ्यो रक्षणरूपास्ताः
सर्वा महता प्रपञ्चेनास्माभिः 'नासत्याभ्यां बहिर्निव' (ऋ. सं. १. ११६. १) इत्यत्र प्रपञ्चिताः ।
तास्तत्र द्रष्टव्याः ॥

१. ख-ज्ञन्त-न-भ-श- रक्षणसुखं । २. घ- धारयेत्; ज- धारयत; झ- धारयत; तज्ञ-
श-धारयत ।

वृकाय चिज्जसमानाय शक्तमुत श्रुतं शयवे हूयमाना ।

यावद्व्यामपिन्वतमुपो न स्तर्यं चिच्छक्त्यश्विना शचीभिः ॥ ८ ॥

वृकाय । चित् । जसमानाय । शक्तम् । उत । श्रुतम् । शयवे । हूयमाना ।

यौ । अघ्न्याम् । अपिन्वतम् । अपः । न । स्तर्यम् । चित् । शक्ती । अश्विना । शचीभिः ॥ ८ ॥

वृकाय धनादात्रे । अभिलषत इत्यर्थः । वचित् इति पूरणः । अथवा परेभ्यो धनानि प्रयच्छते । यद्वा । वृकाय वृकवद्विसकाय । एतन्नामकाय वजसमानाय कर्मभिरुपक्षीयमाणायर्षये वशक्तम् अभिमतं धनमदत्तम् । शक्रेर्दानार्थस्य लुडयेतद्रूपम् । अडभावश्छान्दसः । उत अपि च शयवे एतन्नामकायर्षये हूयमाना आहूयमानौ युवां वश्रुतम् अश्रुतम् । यौ युवाम् अघ्न्यां गाम् अपिन्वतम् अपूरयतं क्षीरेण अपो न अद्भिरिव नदीम् । तां यथोदकेन पूरयतस्तद्वत् । कीदृशी-सघ्न्याम् । स्तर्यं चित् स्तरीमपि निवृत्तप्रसवां वृद्धामपि शक्ती शक्त्या सामर्थ्येन दोहन-लक्षणेन युक्तां कृत्वा शचीभिः युष्मदीयैः कर्मभिर्हे अश्विनाविति । 'शयवे चिन्नासत्या शचीभिर्जसुरये स्तर्यं पिप्यथुर्गाम्' (ऋ सं. १. ११६. २२) इत्यादि ह्युक्तम् ॥

एष स्य कारुर्जरते सूक्तैरग्रे बुधान उषसां सुमन्मा ।

इषा तं वर्धद्वघ्न्या पर्योभिर्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ९ ॥

एषः । स्यः । कारुः । जरते । सुऽउक्तैः । अग्रे । बुधानः । उषसाम् । सुऽमन्मा ।

इषा । तम् । वर्धत् । अघ्न्या । पर्यऽभिः । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ९ ॥

एषः स्तोता स्यः स प्रसिद्धो वसिष्ठः कारुः स्तोता उषसाम् अग्रे प्रातःसवने बुधानः बुध्यमानः सुमन्मा शोभनमतिः सुष्टुतिर्वा सूक्तैः जरते स्तौति । तम् इषा अग्नेन वर्धत् वर्धयतम् । वचनव्यत्ययः । अघ्न्या अहन्तव्या गौश्च वर्धत् वर्धयतु । अथवैकमेव वाक्यम् । अघ्न्या गौर्वसिष्ठस्य प्रतिनियताग्निहोत्रार्था गौरिषाग्नेन । घृतादिनेत्यर्थः । पर्योभिः च तं वसिष्ठं वर्धत् वर्धयतु । एवमात्मानं परोक्षेण निर्दिदेश । शिष्टं स्पष्टम् ॥ १५ ॥

'आ वां रथः' इत्यष्टौ चतुर्दशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमाश्विनम् । अनुक्रम्यते च—'आ वां रथोऽष्टौ' इति । प्रातरनुवाकाश्विनश्चतुर्विधोर्विनिर्योग उक्तः ॥

आ वां रथो रोदसी बद्धधानो हिरण्ययो वृषभिर्यात्वश्वैः ।

घृतवर्तनिः पविर्भी रुचान इषां वोळ्हा नृपतिर्वाजिनीवान् ॥ १ ॥

आ । वाम् । रथः । रोदसी इति । बद्धधानः । हिरण्ययः । वृषभिः । यातु । अश्वैः ।

घृतवर्तनिः । पविभिः । रुचानः । इषाम् । वोळ्हा । नृपतिः । वाजिनीवान् ॥ १ ॥

हे अश्विनौ वामं रथः वृषभिः युवभिः अश्वैः युक्तः सन् वआ यथातु यज्ञमस्मदीयम् । कीदृशो रथः । रथो विशेष्यते । रोदसी द्यावापृथिव्यौ बद्धधानः बाधमानः हिरण्ययः हिरण्यमयः^१ घृतवर्तनिः घृतमुदकं वर्तन्त्यां यस्य तादृशः पविभिः रथनेमिभिर्मधुपात्रैर्वा रुचानः दीप्यमानः^२ इषां वोळ्हा यजमानैर्दत्तानां हविषां वाहको दातव्यानां वात्सानां^३ वोळ्हा नृपतिः नृपां यज-मानानां स्वामी वाजिनीवान् अन्नवान् ॥

१. ख- 'हिरण्ययः' नास्ति; श-झ-त१-२-न-भ-हिरण्यमयः । २. ख-त-न-भ-चान्नानां । ३

स पप्रथानो अभि पञ्च भूमा त्रिवन्धुरो मनसा यातु युक्तः ।

विशो येन गच्छथो देवयन्तीः कुत्रा चिद्याममश्विना दधाना ॥ २ ॥

सः । पप्रथानः । अभि । पञ्च । भूमः । त्रिवन्धुरः । मनसा । आ । यातु । युक्तः ।

विशः । येन । गच्छथः । देवयन्तीः । कुत्र । चित् । यामम् । अश्विना । दधाना ॥२॥

पसः रथः पञ्च भूम भूतानि सर्वप्राणिन पप्रथान. प्रथमान. त्रिवन्धुरः । वन्धुरमुच्चावचं सारथ्यवस्थानं काष्ठमयम् । तादृशैस्त्रिभिर्युक्तः मनसा अस्मन्स्तुत्या युक्तः पभि पञ्च यातु । येन रथेन देवयन्तीः विशः यजमानान् प्रति गच्छथः । हे अश्विना अश्विनौ कुत्र चित् यत्र कापि यथामं गमनं दधाना धारयन्तौ येन विशो गच्छथः स यातिविति ॥

स्वश्वा यशसा यातमर्वाग्दसा निधिं मधुमन्तं पिबाथः ।

वि वां रथो वध्वा यादमानोऽन्तान्दिवो बाधते वर्तनिभ्याम् ॥ ३ ॥

सुऽअश्वा । यशसा । आ । यातम् । अर्वाक् । दसा । निऽधिम् । मधुऽमन्तम् । पिबाथः ।

वि । वाम् । रथः । वध्वा । यादमानः । अन्तान् । दिवः । बाधते । वर्तनिऽभ्याम् ॥ ३ ॥

हे देवौ स्वश्वा शोभनाश्चेन यशसा च अर्वाक् अस्मदभिमुखं यातम् आगच्छतम् । हे दसा शत्रूणामुपक्षपयितारौ मधुमन्तं मधुररसोपेतं निधिं निधिवन्निहितं सोमं पिबाथः पिबतम् । वां युवयोः रथः वध्वा सूर्या सह यादमानः गन्तव्यान् प्रति गच्छन् । गमयन्नित्यर्थः । एवं कुर्वन् वर्तनिभ्यां स्वचक्राभ्यां दिवः अन्तान् पर्यन्तप्रदेशान् बाधते शीघ्रगमनेन पीडयति ॥

युवोः श्रियं परि योषावृणीत सूरौ दुहिता परितक्म्यायाम् ।

यदेवयन्तमवथः शचीभिः परि ग्रंसमोमना वां वयो गात् ॥ ४ ॥

युवोः । श्रियम् । परि । योषा । अवृणीत । सूरः । दुहिता । परिऽतक्म्यायाम् ।

यत् । देवयन्तम् । अवथः । शचीभिः । परि । ग्रंसम् । ओमना । वाम् । वयः । गात् ॥४॥

युवोः युवयोः श्रियम् । श्रयत इति श्री रथः । तं सेवामेव वा योषा सर्वदा मिश्रयन्ती योषित् सूरः सूर्यस्य दुहिता परि अवृणीत । कदा । परितक्म्यायां रात्रौ परितस्तकनवति संग्रामे यज्ञे वा गन्तव्ये । किञ्च यत् यदा देवयन्तं देवकामं यजमानं यज्ञं वा शचीभिः युवयोर्गमनादिलक्षणैः कर्मभिः अवथः रक्षथः तदानीं ग्रंसं दीप्तं वयः अन्नं सोमादिलक्षणम् ओमना अवनेन रक्षणेन निमित्तेन वा परि गात् पर्यगात् ॥

यो ह स्य वां रथिरा वस्ते उसा रथो युजानः परियाति वर्तिः ।

तेन नः शं योरुषसो व्युष्टौ न्यश्विना वहतं यज्ञे अस्मिन् ॥ ५ ॥

यः । ह । स्यः । वाम् । रथिरा । वस्ते । उसाः । रथः । युजानः । परिऽयाति । वर्तिः ।

तेन । नः । शम् । योः । उपसः । विऽउष्टौ । नि । अश्विना । वहतम् । यज्ञे । अस्मिन् ॥५॥

वयः रथः । वह इति पूरणः । यस्यः स प्रसिद्धो रथो हे रथिरा रथिनौ । मत्वर्थीयो र. । उस्त्राः तेजांसि वस्ते आच्छादयति । यश्च रथः युजानः अश्वैर्युक्तः सन् वतिः मार्गं यजमानगृहं वा परियाति परिगच्छति । तेन रथेन हे अश्विना अश्विनौ नः अस्माकम् अस्मिन् यज्ञे उषसो व्युष्टौ प्रातःकाले शं शमनाय पापानां योः मिश्रणाय च सुखानां नि वहतं नितरां प्राप्नुतम् ॥

नरा गौरेव विद्युतं तृषाणास्माकमद्य सवनोप यातम् ।

पुरुत्रा हि वां मतिभिर्हवन्ते मा वामन्ये नि यमन्देवयन्तः ॥ ६ ॥

नरा । गौराऽईव । विद्युतम् । तृषाणा । अस्माकम् । अद्य । सवना । उप । यातम् ।

पुरुत्रा । हि । वाम् । मतिभिः । हवन्ते । मा । वाम् । अन्ये । नि । यमन् । देवयन्तः ॥ ६ ॥

हे नरा नेतारावश्विनौ गौरेव गौरा मृगीव विद्युतं विशेषेण दीप्यमानं सोमं प्रति वृषाणा तृषाणयुक्तौ अद्य अस्माकं सवनानि सवनानि उप यातम् उपागच्छतम् । पुरुत्रा बहुषु यज्ञेषु वां युवां यजमानाः मतिभिः स्तुतिभिः हवन्ते हि स्तुवन्ति । अतः वामं युवाम् अन्ये यष्टारः देवयन्तः देवौ कामयमाना वां युवां मा नि यमन् मा नियच्छन्तु ॥

युवं भुज्युमवविद्धं समुद्र उदूहथुरर्णसो अस्त्रिधानैः ।

पतत्रिभिश्चमैरव्यथिभिर्दंसनाभिरश्विना पारयन्ता ॥ ७ ॥

युवम् । भुज्युम् । अवविद्धम् । समुद्रे । उदूहथुः । अर्णसः । अस्त्रिधानैः ।

पतत्रिभिः । अश्मैः । अव्यथिभिः । दंसनाभिः । अश्विना । पारयन्ता ॥ ७ ॥

हे अश्विना अश्विनौ युवं भुज्युम् एतन्नामकम् अवविद्धं विश्वं सखिभिः समुद्रे तन्मध्ये निमग्नम् अर्णसः उदकात् उदूहथुः । किं कुर्वन्ताविति तदुच्यते । अस्त्रिधानैः अक्षीय-माणैः अश्मैः अव्यथिभिः च पतत्रिभिः पतनवद्भिर्गमनवद्भि रथे नियुक्तैरश्वैः दंसनाभिः शारीरैः कर्मभिश्च पारयन्ता पारयन्तौ समुद्रमर्णस उदूहथुरिति । ' नासत्या भुज्युमूहथुः पतत्रैः ' (ऋ. सं. १. ११६. ४) इति ह्युक्तम् ॥

नू मे हवमा शृणुतं युवाना यासिष्टं वर्तिरश्विनाविरावत् ।

धत्तं रत्नानि जरतं च सूरिन्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ८ ॥

नू । मे । हवम् । आ । शृणुतम् । युवाना । यासिष्टम् । वर्तिः । अश्विनौ । इराऽवत् ।

धत्तम् । रत्नानि । जरतम् । च । सूरिन् । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ८ ॥

‘ नू मे हवम् ’ इत्यष्टमी सिद्धा ॥ १६ ॥

‘ आ विश्ववारा ’ इति सप्तर्षि पञ्चदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमाश्विनम् । अनुकस्यते च— ‘ आ विश्ववारा सप्त ’ इति । प्रातरनुवाक आश्विनशस्त्रे च विनियोग उक्तः । आद्यस्तुचस्तृतीये छन्दोमे प्रउगशस्त्रे विनियुक्तः । ‘ आ विश्ववाराश्विना गतं नोऽयं सोम इन्द्र ’ (आश्व. श्रौ. ८. ११) इति सूत्रितवाङ् ॥

आ विश्ववाराश्विना गतं नः प्र तत्स्थानमवाचि वां पृथिव्याम् ।

अश्वो न वाजी शुनपृष्ठो अस्थादा यत्सेदथुर्ध्रुववे न योनिम् ॥ १ ॥

आ । विश्वऽवारा । अश्विना । गतम् । नः । प्र । तत् । स्थानम् । अवाचि । वाम् । पृथिव्याम् ।

अश्वः । न । वाजी । शुनऽपृष्ठः । अस्थात् । आ । यत् । सेदथुः । ध्रुवसे । न । योनिम् ॥ १ ॥

हे विश्ववारा सवेचरणीयौ अश्विना अश्विनौ न अस्माकं यत् यं यागम् आ गतम् आगच्छतं वामं युवयोः तत्स्थानं पृथिव्यां वेद्यां प्र अवाचि प्रोच्यते । तदर्थं शुनपृष्ठं सुखकरपृष्ठभागः । अत्यन्तविपुलत्वात् आरूढानां^१ सुखकरपृष्ठभाग इत्यर्थः । वाजी वेगवान् अश्वः^२ अस्थात् तिष्ठतु युवयोः समीपे । यत् यमित्यर्थः । यमश्वम् आ सेदथुः आसीदथः सोऽश्वः । यद्वा । यत्स्थानमासीदथः तत्स्थानमश्व आश्रयत्वितो गमनाय । स्थितौ दृष्टान्तः । ध्रुवसे ध्रुवाय निवासाय योनिं न योनिं स्थानमिव ॥

सिषक्ति सा वां सुमतिश्चनिष्ठातापि घर्मो मनुषो दुरोणे ।

यो वां समुद्रान्तरितः पिपत्येतग्वा चित्र सुयुजा युजानः ॥ २ ॥

सिषक्ति । सा । वाम् । सुऽमतिः । चनिष्ठा । अतापि । घर्मः । मनुषः । दुरोणे ।

यः । वाम् । समुद्रान् । सरितः । पिपति । एतग्वा । चित्रम् । न । सुऽयुजा । युजानः ॥ २ ॥

वसा सुमतिः अस्माभिः क्रियमाणा शोभना स्तुतिः चनिष्ठा कमनीयतमातिशयेनान्नवती वा वामं युवां सिषक्ति सेवते । किञ्च घर्मः प्रवर्ग्यश्च मनुषः मनुष्यस्य यजमानस्य दुरोणे यागगृहे अतापि ततोऽभूत् । 'यत्^१ घ्रां इत्यपत्तद्धर्मस्य^२ घर्मत्वम्' (तै. आ. ५. १. ५) इति श्रुतिः । यज्ञस्य शिरःस्थानीयत्वादस्य । यः घर्मः वामं युवां प्राप्नुवन्निति शेषः । समुद्रान् सरितः च पिपति पूरयति वृष्टिद्वारा । एतग्वा चित्रम् । चिदिति पूरणः । अश्वविष्व यथा सुयुजा सुष्ठु युक्तौ रथे भवतस्तथेत्यर्थः । नेत्युपमार्थः । तद्वयुवां यज्ञे युजानः योजयन् यज्ञः । स एवं करोति ॥

यानि स्थानान्याश्विना दधार्थे दिवो यद्दीर्घोषधीषु विश्वु ।

नि पर्वतस्य मूर्धनि सदन्तेषु जनाय दाशुषे वहन्ता ॥ ३ ॥

यानि । स्थानानि । अश्विना । दधार्थे इति । दिवः । यद्दीर्घम् । ओषधीषु । विश्वम् ।

नि । पर्वतस्य । मूर्धनि । सदन्ता । इषम् । जनाय । दाशुषे । वहन्ता ॥ ३ ॥

हे अश्विना युवां दिवः द्युलोकादागत्य यानि स्थानानि दधार्थे कुरुष्वः । कुत्रेति उच्यते । यद्दीर्घम् महतीषु ओषधीषु विश्वम् यजमानेषु च । तौ युवां पर्वतस्य मेघस्यान्तरिक्षस्य वा मूर्धनि स्थाने नि सदन्ता निषीदन्तौ इषम् अन्नं दाशुषे हविर्दान्त्रे जनाय यजमानाय वहन्ता प्रापयन्तौ भवतमिति शेषः ॥

१. ख- तदारूढानां; झ-त-३-न-भ- दारूढानां । २. घ-ज्ञ-त-१-२- अश्वो न अश्वोऽस्थात्; झ- अत्यो न अश्वो न स्थात्, त-३-४-श-अत्यो न अश्वोऽस्थात्; भ- अश्वो न श्वोऽस्थात् । ३. ख-यद्दीर्घम् इत्यपत्तद्धर्मस्य; झ-ज्ञ-त-१-२-४- यद्धर्म इत्यपत्तद्धर्मस्य; त-३-न-भ-श-२- यद्धर्ममतपत्तद्धर्मस्य; श-१-यद्धर्म इत्यपत्तद्धर्मस्य ।

चनिष्टं देवा ओषधीष्वप्सु यद्योग्या अश्ववैथे ऋषीणाम् ।

पुरूणि रत्ना दधतौ न्यस्मे अनु पूर्वाणि चख्यथुयुगानि ॥ ४ ॥

चनिष्टम् । देवौ । ओषधीषु । अप्सु । यत् । योग्याः । अश्ववैथे इति । ऋषीणाम् ।

पुरूणि । रत्ना । दधतौ । नि । अस्मे इति । अनु । पूर्वाणि । चख्यथुः । युगानि ॥ ४ ॥

हे देवा देवौ युवाम् ओषधीषु ओषधिविकारांश्चरुपुरोडाशादिकान् अप्सु सोमरसान् चनिष्टम् । अत्यन्तकमनीयतमं कामयेथामित्यर्थः । यत् यस्मात् योग्याः युवयोरुचिता ओषधी-
रपश्च ऋषीणां संबन्धिनीः अश्ववैथे व्याप्नुथः तस्मादस्मदीया अपि कामयेथामित्यर्थः । यद्वा ।
ऋषीणामस्माकमिति पूजार्थं बहुवचनम् । यद्यस्मादोषधीष्वप्सु च चनिष्टं योग्याः स्तुतीश्चाश्ववैथे
तस्मात् अस्मे अस्मासु पुरूणि बहूनि रत्ना रमणीयानि धनानि नि दधतौ पूर्वाणि युगानि
मिथुनानि जायापतिरूपाणि अनु चख्यथुः ख्यातवन्तौ । अनुकृष्टवन्तावनुग्रहार्थम् ॥

शुश्रुवांसां चिदश्विना पुरूण्यभि ब्रह्माणि चक्षथे ऋषीणाम् ।

प्रति प्र यातुं वरमा जनायास्मे वामस्तु सुमतिश्चनिष्टा ॥ ५ ॥

शुश्रुवासां । चित् । अश्विना । पुरूणि । अभि । ब्रह्माणि । चक्षथे इति । ऋषीणाम् ।

प्रति । प्र । यातुम् । वरम् । आ । जनाय । अस्मे इति । वाम् । अस्तु । सुमतिः । चनिष्टा ॥ ५ ॥

हे अश्विना अश्विनौ । चित् इति पूरणः । शुश्रुवांसां श्रुतवन्तौ सन्तौ पुरूणि बहूनि
ब्रह्माणि परिवृढानि कर्माणि स्तुतिलक्षणानि ऋषीणाम् अस्माकं संबन्धीनि अभि चक्षथे
अभिपश्यथो युवाम् । अतः जनाय^१ जनस्य यजमानस्य मम वरं यज्ञं प्रति प्र यातुम् । वां
युवयोः चनिष्टा उक्तलक्षणा सुमतिः अनुग्रहमतिः अस्मे अस्मासु अस्तु भवतु^२ ॥

यो वां यज्ञो नासत्या हविष्मान्कृतब्रह्मा समयो^३ भवाति ।

उप प्र यातुं वरमा वसिष्ठमिमा ब्रह्माण्युच्यन्ते युवभ्याम् ॥ ६ ॥

यः । वाम् । यज्ञः । नासत्या । हविष्मान् । कृतब्रह्मा । सुमर्थः । भवाति ।

उप । प्र । यातुम् । वरम् । आ । वसिष्ठम् । इमा । ब्रह्माणि । ऊच्यन्ते । युवभ्याम् ॥ ६ ॥

हे नासत्या अश्विनौ वां युवयोः ययः ययज्ञः यजमानः समर्थः ऋत्विग्नृपैर्मर्त्यैः सहितः
सन् हविष्मान् हविषा युक्तः कृतब्रह्मा कृतस्तोत्ररूपकर्मा भवाति भवति तं वरं वरणीयं
वसिष्ठम् आ उप प्र यातुं प्रकर्षणोपागच्छतम् । इमा इमानि ब्रह्माणि मन्त्रजातानि
युवभ्यां युवाभ्यामर्थायागमनाथ ऊच्यन्ते स्तूयन्ते । क्रियन्त इत्यर्थः ॥

इयं मनीषा इयमश्विना गीरिमां सुवृक्तिं वृषणा जुषेथाम् ।

इमा ब्रह्माणि युवयून्यग्मन्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

इयम् । मनीषा । इयम् । अश्विना । गीः । इमाम् । सुवृक्तिम् । वृषणा । जुषेथाम् ।

इमा । ब्रह्माणि । युवयूनि । अगमन् । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥

अथ सप्तम्या स्तुतिमुपसंहरति । हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽइयं ऽमनीषा स्तुतिर्गुवयोः कृतेति शेषः । तदेवादरार्थं पुनरुच्यते । ऽइयं ऽगीः स्तुतिः कृता । हे ऽवृषणा कामानां वर्षकौ ऽइमाम् अस्मत्कृतां ऽसुवृक्तिं शोभनां स्तुतिं ऽजुषेथां सेवेथाम् । ऽइमा इमानि ऽब्रह्माणि कर्माणि स्तुतिरूपाणि ऽयुवयूनि युवां कामयमानानि सन्ति ऽअम्मन् गच्छन्तु युवाम् । यूयं पातेति सिद्धम् ॥ ॥ १७ ॥ ॥ ४ ॥

पञ्चमेऽनुवाके एकोनविंशतिसूक्तानि । तत्र 'अप स्वसुः' इति षड्वचं प्रथमं सूक्तं^१ त्रैष्टुभ-
माश्विनम् । अनुक्रम्यते च—'अप स्वसुः पद्' इति । गतो विनियोगः ॥

अप स्वसुर्रुषसो नजिहीते रिणक्ति कृष्णीररुषाय पन्थाम् ।

अश्वामघा गोमघा वां हुवेम दिवा नक्तं शरुमस्मद्युयोतम् ॥ १ ॥

अप । स्वसुः । उपसः । नक् । जिहीते । रिणक्ति । कृष्णीः । अरुषाय । पन्थाम् ।

अश्वमघा । गोमघा । वाम् । हुवेम । दिवा । नक्तम् । शरुम् । अस्मत् । युयोतम् ॥ १ ॥

ऽस्वसुः स्वसुस्थानीयायाः ऽउपसः सकाशात् ऽनक् नक्तं रात्रिः ऽअप ऽजिहीते अपगच्छति । तस्या अवकाशं दत्वा स्वयमपगत्येत्यर्थः । 'स्वसा स्वस्वे ज्यायस्यै योनिमारैक्' (क्र. सं. १. १२४. ८) इत्युक्तम् । ऽकृष्णीः कृष्णवर्णा रात्रिः ऽअरुषाय आरोचमानायाह्ने सूर्याय वा ऽपन्थां पन्थानं मार्गं ऽरिणक्ति रेचयति । यस्मादेवं तस्माद्युवयोरामनसमयत्वात् हे ऽअश्वामघा अश्वघ्नौ हे ऽगोमघा गोघ्नौ । उभयोः प्रदातारावित्यर्थः । ईदृशौ ऽवा युवां ऽहुवेम स्तुमः । आह्वयामः । ऽदिवा ऽनक्तं सर्वदा ऽशरुं हिसकम् ऽअस्मत् अस्मत्तः ऽयुयोतं पृथक्कुरुतम् ॥

उपायातं दाशुषे मर्त्याय रथेन वाममश्विना वहन्ता ।

युयुतमस्मदनिराममीवां दिवा नक्तं माध्वी त्रासीथां नः ॥ २ ॥

उपऽआयातम् । दाशुषे । मर्त्याय । रथेन । वामम् । अश्विना । वहन्ता ।

युयुतम् । अस्मत् । अनिराम् । अमीवाम् । दिवा । नक्तम् । माध्वी इति । त्रासीथाम् । नः ॥ २ ॥

हे अश्विनौ युवाम् ऽउपायातम् उपागच्छतमस्मदाह्वानं प्रति । किमर्थम् । ऽदाशुषे हविषां दात्रे यजमानाय तदर्थं ऽरथेन ऽवामं वननीयं धनं ऽवहन्ता वहन्तौ । ऽअस्मत् अस्मत्तः ऽयुयुतं पृथक्कुरुतम् । किम् । ऽअनिराम् । इरानम् । तदभावं दारिद्र्यमित्यर्थः । ऽअमीवां रोगं च । हे ऽमाध्वी मधुमन्तौ युवां ऽनः अस्मान् ऽदिवा ऽनक्तं सर्वदा ऽत्रासीथां रक्षतम् ॥

आ वां रथमवमस्यां व्युष्टौ सुम्नायवो वृषणो वर्तयन्तु ।

स्यूमगभस्तिमृत्युग्भिरश्वैराश्विना वसुमन्तं वहेथाम् ॥ ३ ॥

आ । वाम् । रथम् । अवमस्याम् । विऽउष्टौ । सुम्नायवः । वृषणः । वर्तयन्तु ।

स्यूमगभस्तिम् । ऋतयुक्ऽभिः । अश्वैः । आ । अश्विना । वसुमन्तम् । वहेथाम् ॥ ३ ॥

ऽअवमस्याम् आसन्नाया ऽव्युष्टौ व्युच्छन् उपसि ऽवां युवयोः ऽरथं ऽसुम्नायवः सुखेन योज-
यन्तोऽश्वः ऽवृषणः वर्षकार्यं युवाम् ऽआ ऽवर्तयन्तु । ऽस्यूमगभस्तिं सुखरश्मिं स्युतरश्मिं ऽवसुमन्तं
प्रदेयधनयुक्तं रथं हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽऋतयुग्भिः उदकयुक्तैः ऽअश्वैः उदकप्रदैरश्वैः ऽआ ऽवहेथाम् ॥

यो वां रथो नृपती अस्ति वोळ्हा त्रिवन्धुरो वसुमां उस्त्रयामा ।

आ न एना नासत्योर्ष यातमभि यद्रां विश्वप्स्यो जिगाति ॥ ४ ॥

यः । वाम् । रथः । नृपती इति नृपती । अस्ति । वोळ्हा । त्रिवन्धुरः । वसुमान् । उस्त्रयामा ।
आ । नः । एना । नासत्या । उप । यातम् । अभि । यत् । वाम् । विश्वप्स्यः । जिगाति ॥ ४ ॥

हे नृपती नृणां यजमानानां पालकावश्विनौ वामं युवयोः पयः पयः पयः वोळ्हा युवयो-
र्वाहकः अस्ति सर्वदा संनिहितो वर्तते । कीदृशोऽसौ । त्रिवन्धुरः सारथ्यधिष्ठानस्थानत्रयोपेतः
वसुमान् धनवान् उस्त्रयामा उस्त्रं दिवसं प्रति गन्ता । एना एतेन रथेन हे नासत्या अश्विनौ
नः अस्मान् उप आ यातम् । यत् रथः यश्च रथः वामं विश्वप्स्यः व्यासरूपः अभि
जिगाति अभिगच्छति । अन्य आह । यद्यस्माद्विश्वप्स्यो वसिष्ठो वां जिगाति स्तौति अत उपा यातम् ॥

युवं च्यवानं जरसोऽमुमुक्तं नि पेदवे ऊहथुराशुमश्वम् ।

निरंहसस्तमसः स्पर्तमत्रि नि जाहुषं शिथिरे धातमन्तः ॥ ५ ॥

युवम् । च्यवानम् । जरसः । अमुमुक्तम् । नि । पेदवे । ऊहथुः । आशुम् । अश्वम् ।
निः । अहंसः । तमसः । स्पर्तम् । अत्रिम् । नि । जाहुषम् । शिथिरे । धातम् । अन्तरिति ॥ ५ ॥

हे अश्विना युवं युवां च्यवानं जरसः जीर्णाद्वृषात् अमुमुक्तम् अमुञ्जतम् । 'युवं च्यवान-
मश्विना जरन्तं पुनर्युवानम्' (क. सं. १. ११७. १३) इति ह्यन्यत्र । तथा पेदवे एतन्नामकाय
राज्ञे आहुं शीघ्रगामिनम् अश्वं निः ऊहथुः न्यवहतं युद्धे । 'युवं श्वेतं पेदवे' (क. सं. १.
११८. ९) इति निगमः । तथा अत्रि महर्षिम् अहंसः ऋबीसादग्ने सकाशात् तमसः च
गुहान्तःस्थिताच्च सकाशात् निः स्पर्तं न्यपारयतम् । 'युवमृबीसमुत तमसत्रय ओमन्वन्तं चक्रथुः'
(क. सं. १०. ३९. ९) इति निगमः । तथा जाहुषं शिथिरे शिथिले अष्टे स्वराष्ट्रे अन्तः मध्ये
पुनः नि धातं न्यधातम् । 'परिविष्टं जाहुषं विश्वतः सीम्' (क. सं. १. ११६. २०) इति ह्युक्तम् ॥

इयं मनीषा इयमश्विना गीरिमां सुवृक्ति वृषणा जुषेथाम् ।

इमा ब्रह्माणि युवयून्यग्मन्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

इयम् । मनीषा । इयम् । अश्विना । गीः । इमा । सुवृक्तिम् । वृषणा । जुषेथाम् ।
इमा । ब्रह्माणि । युवयूनि । अग्नम् । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥

'इयं मनीषा' इति षष्ठी गता ॥ ॥ १८ ॥

'आ गोमता' इति पञ्चर्चं द्वितीयं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमाश्विनम् । अनुक्रम्यते च—
'आ गोमता पञ्च' इति । विनियोगः प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तः । आश्विने पशावाद्याश्चतस्रो
याज्यानुवाक्याः । सूत्रितं च—'आ गोमता नासत्या रथेनेति चतस्रः' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

आ गोमता नासत्या रथेनाश्वावता पुरुश्चन्द्रेण यातम् ।

अभि वां विश्वा निधुतः सचन्ते स्पर्हया श्रिया तन्वा शुभाना ॥ १ ॥

१. ख-त३-न-भ-तद्रथः; च-यत्; श-यद्वा । २. ख-भ-नष्टे ।

आ । गोऽमता । नासत्या । रथेन । अश्वऽवता । पुरुऽचन्द्रेण । यातम् ।

अभि । वाम् । विश्वा । निऽयुतः । सचन्ते । स्पाह्या । श्रिया । तन्वा । शुभाना ॥ १ ॥

हे ऽनासत्या अश्विनौ ऽगोमता गोयुक्तेन ऽअश्ववता अश्वयुक्तेन । अश्वैर्वृषभैश्चोदेनेत्यर्थः । यद्वा । गोमता गोप्रदेन । ऽपुरुश्चन्द्रेण बहुधनेन । धनप्रदेनेत्यर्थः । तादृशेन ऽरथेन^१ ऽआ^२ ऽयातम् आगच्छतम् । ऽवां ऽविश्वा । बह्वयः ऽनियुतः स्तुतयः । ऽसचन्ते सेवन्तेऽस्मत्प्रेरिताः । हे ऽस्पाह्या स्पृहणीयया ऽश्रिया शोभया ऽतन्वा शरीरेण च ऽशुभाना दीपमानौ युवाम् ॥

आ नो देवेभिरुप यातमर्वाक्मजोषसा नासत्या रथेन ।

युवोर्हि नः सख्या पित्र्याणि समानो बन्धुरुत तस्य वित्तम् ॥ २ ॥

आ । नः । देवेभिः । उप । यातम् । अर्वाक् । सऽजोषसा । नासत्या । रथेन ।

युवोः । हि । नः । सख्या । पित्र्याणि । समानः । बन्धुः । उत । तस्य । वित्तम् ॥ २ ॥

हे ऽनासत्या अश्विनौ युवां ऽदेवेभिः इतरैर्देवैः सह ऽसजोषसा समानप्रीतौ परस्परं सन्तौ ऽनः अस्माकम् ऽअर्वाक् अभिसुखं ऽरथेन ऽआ ऽयातम् आगच्छतम् । आगमने बन्धुत्वा-
तिशयमाह । ऽयुवोः युवयोः ऽनः अस्माकं च ऽसख्या सख्यानि ऽपित्र्याणि पितृतः प्राप्तानि ।
नेदानीं स्तुत्याद्युपाधिना प्राप्तानि भवन्तीत्यर्थः । तदेवाह । ऽउत अपि च युवयोर्मम च ऽबन्धुः
बन्धकः पितामहः ऽसमानः एक एव । ऽतस्य ऽवित्तम् । तस्येति कर्मणि षष्ठी । तं बन्धुं तद्वन्धुत्वं
वा वित्तं जानीतम् । विवस्वान् वरुणश्चोभावपि कश्यपाददितेर्जातौ विवस्वानश्विनोर्जनको
वरुणो वसिष्ठस्येतीत्येवं समानबन्धुत्वम् । तथा च बृहदेवतायामुक्तम्—‘अभवन्मिथुनं त्वष्टुः
सरण्यूस्त्रिशिराः सह । स वै सरण्यू^३ प्रायच्छत्स्वयमेव विवस्वते ॥ ततः सरण्यू^४ जाते ते यम-
यम्यौ विवस्वतः । तावप्युभौ यमावेव ह्यास्तां यम्या च वै यमः ॥ सृष्ट्वा भर्तुः परोक्षं तु सरण्यू^५
सदृशी स्त्रियम् । निक्षिप्य मिथुनं तस्यामश्वा^६ भूत्वा प्रचक्रमे ॥ अविज्ञानाद्विवस्वांस्तु^७ तस्याम-
जनयन्मनुम् । राजर्षिरासीत्स मनुर्विवस्वानिव तेजसा ॥ स विज्ञाय अपक्रान्तं सरण्यूमात्म-
रूपिणीम् । त्वाष्टीं प्रतिजगामाशु वाजी भूत्वा सलक्षणः ॥ सरण्यूस्तु विवस्वन्तं विज्ञाय^८ हय-
रूपिणम्^९ । मैथुनायोपचक्राम तां च तन्नाहरोह सः ॥ ततस्तयोस्तु वेगेन शुक्रं तदपतद्भुवि । उपा-
जिघ्रक्ष सा त्वक्षा तच्छुक्रं गर्भकाम्यया ॥ आघ्राणमात्राच्छुक्रं तत्कुमारौ संबभूवतुः । नासत्यश्चैव
दक्षश्च यौ स्तुतावश्विनावपि ’ (बृहदे. ६. १६२-७. ६) इति ॥

उदु स्तोमांसो अश्विनोरबुध्रज्जामि ब्रह्माणुषसश्च देवीः ।

आविवांस्रोदसी धिण्येमे अच्छा विप्रो नासत्या विवक्ति ॥ ३ ॥

उत् । ऊँ इति । स्तोमांसः । अश्विनोः । अबुध्रन् । जामि । ब्रह्माणि । उषसः । च । देवीः ।

आऽविवांसन् । रोदसी इति । धिण्ये इति । इमे इति । अच्छ । विप्रः । नासत्या । विवक्ति ॥ ३ ॥

१. ख-झ-त३-न-भ-श-‘रथेन’ नास्ति । २. घ-अभ्या । ३. ख-झ-त-न-भ-श-सरण्यू ।
४. ख-सण्वा; झ-त-न-श-सरण्या । ५. ख-झ-त-न-भ-श-सरण्युः । ६. ख-‘मश्चो’ । ७. ख-झ-त-
न-भ-श-अविज्ञातान्वि । ८. ख-झ-न-भ-श-जिज्ञाय । ९. ख-त३-न-भ-श-भयरूपिणं; झ-झ-त२-
४-भसरूपिणं ।

स्तुतिं प्रति वदधानाः देवेषु कुर्वाणाः । पुरुदंसा बहुकर्माणौ पुस्तमा प्रभूततमौ पुराजा पूर्व-
जातौ अत एव असत्यां अमरणधर्माणौ अश्विना अश्विनौ गीः गरिता स्तोता वसिष्ठः हवते
स्तौति आह्वयति वा ॥

न्यु प्रियो मनुषः सादि होता नासत्या यो यजते वन्दते च ।

अश्वीतं मध्वो अश्विना उपाक आ वां वोचे विदथेषु प्रयस्वान् ॥ २ ॥

नि । ऊँ इति । प्रिय । मनुषः । सादि । होता । नासत्या । य । यजते । वन्दते । च ।

अश्वीतम् । मध्व । अश्विनौ । उपाके । आ । वाम् । वोचे । विदथेषु । प्रयस्वान् ॥ २ ॥

प्रियः युवयो प्रियभूतः मनुषः मानुषो मनुषः सकाशाज्जातो वा होता देवानामाह्वाता
स्तोतार्यं नि पादि न्यसादि निषण्णो भवति । युवयोः कर्मणि वर्तत इत्यर्थः । हे नासत्या
अश्विनौ यः यजते यागं करोति वन्दते स्तौति च तस्य संबन्धिनं मध्वः मधुर सोमरसं हे
अश्विना अश्विनौ उपाके अन्तिक एव समीपे स्थित्वैव अश्वीतम् । पिबतमित्यर्थः । विदथेषु यज्ञेषु
वां युवां प्रयस्वान् अन्नवान् सन् आ वोचे आह्वये ॥

अहेम यज्ञं पथामुराणा इमां सुवृक्तिं वृषणा जुषेथाम् ।

श्रुष्टीवेव प्रेषितो वामबोधि प्रति स्तोमैर्जरमाणो वसिष्ठः ॥ ३ ॥

अहेम । यज्ञम् । पथाम् । उराणाः । इमाम् । सुवृक्तिम् । वृषणा । जुषेथाम् ।

श्रुष्टीवाऽइव । प्रऽइपितः । वाम् । अबोधि । प्रति । स्तोमै । जरमाणः । वसिष्ठः ॥ ३ ॥

उराणाः उरु स्तोत्रं कुर्वाणाः स्तोतारो वयं पथां पततामागच्छतां देवानामर्थाय यज्ञं
यागं तत्साधनं हविर्वा अहेम वर्धयेम । हे वृषणा वर्षकौ कामानाम् इमां सुवृक्तिं शोभन-
स्तुतिं जुषेथां सेवेथाम् । वां युवां श्रुष्टीवेव । श्रुष्टीति क्षिप्रनाम । क्षिप्रगन्ता दूत इव प्रेषितः
अहम् अबोधि । बोधयति शीघ्रं गन्तव्यमिति । किं कुर्वन् । स्तोमैः स्तोत्रैः प्रति जरमाणः प्रति-
स्तुवन् । कः । वसिष्ठः अहमबोधीति ॥

उप त्या वही गमतो विशं नो रक्षोहणा संभृता वीळुपाणी ।

समन्धांस्यग्मत मत्सराणि मा नो मधिष्टमा गतं शिवेन ॥ ४ ॥

उप । त्या । वही इति । गमतः । विशम् । नः । रक्षःऽहना । सम्ऽभृता । वीळुपाणी इति वीळुऽपाणी ।

सम् । अन्धांसि । अग्मत । मत्सराणि । मा । नः । मधिष्टम् । आ । गतम् । शिवेन ॥ ४ ॥

पत्या स्यौ तौ वही हविषां वोढारौ नः अस्माकं विशं प्रजामृत्विजम् उप गमतः
उपगच्छताम् । कीदृशौ तौ । रक्षोहणा रक्षसां हन्तारौ संभृता सम्यग्भृतौ पुष्टाङ्गौ वीळुपाणी
दृढपाणी । यद्वा । अयमर्थोऽश्वपरतया व्याख्येयः । तथा सति तौ रथस्य वोढारौ दृढपादावश्विनो-
रश्वानुपगच्छतामिति तस्यार्थः । अन्धांसि अन्नानि मत्सराणि मदकराणि सोमान् सम् अमृत
समगच्छतं युवाम् । नः अस्मान् मा मधिष्टं मा हिंस्तम् । किंतु शिवेन मङ्गलेन धनेन
सार्धम् आ गतम् आगच्छतम् ॥

आ पश्चातात्नासत्या पुरस्तादाश्विना यातमधरादुदक्तात् ।

आ विश्वतः पाञ्चजन्येन राया यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

आ । पश्चातात् । नासत्या । आ । पुरस्तात् । आ । अश्विना । यातम् । अधरात् । उदक्तात् ।

आ । विश्वतः । पाञ्चजन्येन । राया । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥

‘आ पश्चातात्’ इति पञ्चम्या विनियोगो व्याख्या च गता ॥ ॥२०॥

‘इमा उ वाम्’ इति षड्चं चतुर्थं सूक्तमाश्विनं वसिष्ठस्यार्षम् । आद्यातृतीयापञ्चम्यो बृहत्स्यः शिष्टाः सतोबृहत्स्यः । तथा चानुक्रान्तम्—‘इमा उ वां षट् प्रागाथम्’ इति । प्रातरनुवाक आश्विने क्रतौ बार्हते छन्दस्याश्विनशस्त्रे च सूक्तम् । सूत्रितं च—‘इमा उ वामयं वाम्’ (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति । दशरात्रे पञ्चमेऽहनि प्रउगशस्त्रे ‘इमा उ वाम्’ इत्ययमाश्विनस्तृचः । सूत्रितं च—‘इमा उ वां दिविष्टयः पिबा सुतस्य रसिनः’ (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति ॥

इमा उ वां दिविष्टय उस्ता हवन्ते अश्विना ।

अयं वामह्वेऽवसे शचीवसू विशंविशं हि गच्छथः ॥ १ ॥

इमाः । ऊँ इति । वाम् । दिविष्टयः । उस्ता । हवन्ते । अश्विना ।

अयम् । वाम् । अह्वे । अवसे । शचीवसू इति शचीऽवसू । विशम्ऽविशम् । हि । गच्छथः ॥ १ ॥

‘इमाः’ ‘दिविष्टयः’ ‘दिवमिच्छन्त्यः’ प्रजाः ऋत्विजोऽपि । ‘उ’ इति चार्थः । हे ‘अश्विना’ ‘उस्ता’ वासकौ ‘वां’ ‘हवन्ते’ आह्वयन्ति । ‘अयं’ वसिष्ठोऽपि हे ‘शचीवसू’ कर्मधनौ ‘वां’ युवाम् ‘अवसे’ अस्मदक्षणाया युवयोस्तर्पणाय वा ‘अह्वे’ आह्वयामि । किमर्थमेवं प्रजा अप्यहमपीत्यादरोक्तिरिति तत्राह । ‘हि’ यस्मात्कारणाद्युवां ‘विशंविशं’ प्रजां प्रजां प्रति ‘गच्छथः’ ॥

युवं चित्रं ददधुर्भोजनं नरा चोदेथां सुनृतावते ।

अर्वाग्रथं समनसा नि यच्छतं पिबतं सोम्यं मधु ॥ २ ॥

युवम् । चित्रम् । ददधुः । भोजनम् । नरा । चोदेथाम् । सुनृतावते ।

अर्वाक् । रथम् । समनसा । नि । यच्छतम् । पिबतम् । सोम्यम् । मधु ॥ २ ॥

हे अश्विनौ ‘युवं’ युवां ‘चित्रं’ चायनीयं ‘भोजनं’ धनं ‘ददधुः’^१ धारयेथे । तद्धनं ‘सुनृतावते’ स्तुतिवते स्तोत्रे ‘चोदेथां’ प्रेरयतम् । तदर्थं ‘समनसा’ समानमनस्कौ सन्तौ ‘रथं’ युवयोः संबन्धिनम् ‘अर्वाक्’ अस्मदभिमुखं ‘नि’ ‘यच्छतं’ नियमयतम् । तथा कृत्वा ‘सोम्यं’ सोमसंबन्धिनं ‘मधु’ मधुररसं^२ ‘पिबतम्’ ॥

आ यातमुषं भूषतं मध्वः पिबतमश्विना ।

दुग्धं पर्यो वृषणा जेन्यावसू मा नो मधिष्टमा गतम् ॥ ३ ॥

आ । यातम् । उप । भूषतम् । मध्वः । पिबतम् । अश्विना ।

दुग्धम् । पर्यः । वृषणा । जेन्यावसू इति । मा । नः । मधिष्टम् । आ । गतम् ॥ ३ ॥

१. झ-त२-३-दधतुः; न-श-दधधुः । २. ख-झ-त१-२-म-मधुरं रस; श-मधुरसं ।

हे ऽअश्विना युवाम् ऽआ ऽयातम् आगच्छतम् । आगत्य च ऽउप समीपे ऽभूषतं भवतम् ।
 ऽमध्वः मधुरं सोमरसं ऽपिबतम् । पीत्वा च हे ऽवृषणा वर्षकौ^१ हे ऽजेन्यावसू जेतव्यधनौ । जित-
 धनावित्यर्थः । युवां ऽपयः वृष्टयुदकमन्तरिक्षात् ऽदुग्धम् । ऽन. अस्मान् ऽमा ऽमधिष्ठं मा हिंस्तम् ।
 ईदृशप्रार्थनाकरणमेव हिंसा^२ । ऽआ ऽगतम् आगच्छतं शीघ्रम् ॥

अश्वासो ये वामुप दाशुषो गृहं युवां दीयन्ति बिभ्रतः ।

मक्षुयुभिर्नरा हयैभिरश्विना देवा यातमस्मयू ॥ ४ ॥

अश्वासः । ये । वाम् । उप । दाशुषः । गृहम् । युवाम् । दीयन्ति । बिभ्रतः ।

मक्षुयुऽभिः । नरा । हयैभिः । अश्विना । आ । देवा । यातम् । अस्मयू इत्यस्मऽयू ॥ ४ ॥

ये ऽअश्वासः अश्वाः ऽवां युवयोः स्वभूताः । ऽदाशुषः हविर्दातुः ऽगृहं ऽयुवां ऽबिभ्रतः
 धारयन्तः ऽदीयन्ति । गमयन्तीत्यर्थः । ऽमक्षुयुभिः शीघ्रगन्तुभिः ऽहयैभिः हयैः अश्वैर्हे ऽनरा नेतारौ
 ऽअश्विना अश्विनौ ऽदेवा देवौ ऽअस्मयू अस्मान् कामयमानौ ऽआ ऽयातम् अस्मद्यज्ञमागच्छतम् ॥

अघा ह यन्तो अश्विना पृक्षः सचन्त सुरयः ।

ता यंसतो मधवञ्चो ध्रुवं यशश्छर्दिस्मभ्यं नासत्या ॥ ५ ॥

अघं । ह । यन्तः । अश्विनौ । पृक्षः । सचन्त । सुरयः ।

ता । यंसतः । मधवत्ऽभ्यः । ध्रुवम् । यशः । छर्दिः । अस्मभ्यम् । नासत्या ॥ ५ ॥

अघा ऽह अपि च ऽअश्विना अश्विनौ ऽयन्तः स्तुतिभिर्गच्छन्तो यजमानाः ऽसुरयः मेधाविनः
 स्तोतारः ऽपृक्षः अन्नं प्रभूतं ऽसचन्त सेवन्ते संयन्ति वा । ऽता तौ युवां ऽमधवञ्चयः अन्नवञ्चयः ऽअस्मभ्यं
 ऽध्रुवम् अविचलितं ऽयशः अन्नं यज्ञ एव वा ऽछर्दिः गृहं ऽयंसतः प्रयच्छतं हे ऽनासत्या अश्विनौ ॥

प्र ये ययुरवृकासो रथाइव नृपातारो जनानाम् ।

उत स्वेन शवसा शशुवुर्नर उत क्षियन्ति सुक्षितिम् ॥ ६ ॥

प्र । ये । ययुः । अवृकासः । रथाऽइव । नृपातारः । जनानाम् ।

उत । स्वेन । शवसा । शशुवुः । नरः । उत । क्षियन्ति । सुऽक्षितिम् ॥ ६ ॥

ये यजमानाः ऽअवृकासः परकीयधनस्यानादातारः ऽजनानां मनुष्याणां मध्ये ऽनृपातारः
 ऋत्विग्रूपाणां नृणां रक्षितारः सन्तः ऽययुः युवां प्राप्नुवन्ति हविर्भिः । प्राप्तौ दृष्टान्तः । ऽरथाइव
 ब्रीह्यादिपूर्णा^३ रथा यथा प्राप्नुवन्ति स्वामिगृहम् । उतेत्ययमुत्तरवाक्यापेक्षः । अपि च ते ऽनरः
 यजमानाः ऽस्वेन ऽशवसा स्वीयेन बलेन ऽशशुवुः धधन्ते । ऽउत अपि च ऽसुक्षितिं सुनिवासं
 ऽक्षियन्ति गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति ॥ ॥ २१ ॥

‘व्युषा आवः’ इत्यष्टचं पञ्चमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षम् । अत्रानुक्रमणिका—‘व्युषा अष्टावुषस्यं’
 तु वै’ इति । तु वै इत्युक्तत्वालुह्यादिपरिभाषया इदमादीनि सप्त सूक्तान्युषोदेवत्यानि । प्रातर-
 नुवाक उपस्ये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदमादीनि षट् सूक्तानि । तथा च सूच्यते—‘व्युषा

१. जन्त१-२-वर्षकौ कामानां । २. क्ष-हिंसां; श-अहिंसा । ३. श-द्रव्यादि° । ४. जन्त१-२-
 अनु.-अष्टा उपस्यं ।

आवो दिविजा इति षळिति त्रैष्टुभम्' (आश्व. श्रौ. ४. १४) इति । ऋग्विधान आख्यातो विनि-
योगोऽत्र लिख्यते—' रात्र्या अपरकाले य उत्थाय प्रयतः शुचिः । व्युषा इत्युपतिष्ठेत षड्भिः सूक्तैः
कृताञ्जलिः ॥ प्राप्नुयात् स हिरण्यानि नानारूपं धनं बहु । गा अश्वान् पुरुषान् धान्यं स्त्रियो
वासांस्यजाविकम्' (ऋग्वि. २. ३१७-१८) इति ॥

व्यु॑षा आवो दिविजा ऋतेन विष्कृण्वाना महिमानमागात् ।

अप॑ दुह॒स्तम॑ आव॒रजु॑ष्टमङ्गिरस्तमा प॒थ्या अजीगः ॥ १ ॥

वि । उ॒षाः । आ॒वः । दि॒विऽजाः । ऋ॒तेन॑ । आ॒विऽकृ॒ण्वाना॑ । म॒हिमान॑म् । आ । अ॒गात् ।
अप॑ । दु॒हः । तमः॑ । आ॒वः । अ॒रु॒ष्टम् । अ॒ङ्गिरः॑ऽतमा । प॒थ्याः । अ॒जीग॑रिति ॥ १ ॥

इयम् उ॒षाः वि॒विजा॑ दि॒व्यन्तरिक्षे॑ प्रादुर्भूता सती वि॒वि आवः॑ व्यौच्छत् । वि॒भानं॑
कृतवतीत्यर्थः । वसिनिवासवाच्यत्र विपूर्वो व्युच्छन् भवेत् । 'छन्दस्यपि दृश्यते' इत्यत्र दृशि-
ग्रहणस्य विध्यन्तरोपसंग्रहणार्थत्वादनजादेरप्याडागमः । 'हृदयाब्जः' इति लोपः । सैवोषाः वि॒कृतेन॑
तेजसा वि॒महिमानं॑ स्वमहत्त्वम् वि॒आविष्कृण्वाना॑ वि॒आगात् आगतवती । आगत्य च वि॒दुहः अस्मद्-
द्रोघून् वि॒अजुष्टं॑ सर्वेषामप्रियं वि॒तमं॑ च वि॒अप आवः॑ अपवृणोति । किंच वि॒अङ्गिरस्तमा॑ । अङ्गेनात्यर्था-
दङ्गिराः । गन्तुतमा वि॒पथ्याः पदवीः॑ वि॒अजीगः॑ उद्गिरति । प्राणिनां व्यवहाराय प्रकाशयतीत्यर्थः ॥

महे नो अ॒द्य सु॒विताय॑ बो॒ध्युषो॑ महे सौ॒भगाय॑ प्र यन्धि ।

चि॒त्रं र॒थि य॒शसं॑ धे॒ह्यस्मे दे॒वि म॑र्तेषु मानुषि श्रव॒स्युम् ॥ २ ॥

महे । नः । अ॒द्य । सु॒विताय॑ । बो॒धिः । उ॒षः । महे । सौ॒भगाय॑ । प्र । य॒न्धि ।
चि॒त्रम् । र॒थिम् । य॒शसं॑ । धे॒हि । अ॒स्मे इति॑ । दे॒वि । म॑र्तेषु । मा॒नुषि॑ । श्र॒व॒स्युम् ॥ २ ॥

वि॒अद्य वि॒नः अस्माकं॑ वि॒महे मह॑ते वि॒सुविताय॑ सुखप्राप्तये सुखगमनाय वा वि॒बोधि॑ भव ।
किंच हे वि॒उषः॑ वि॒महे मह॑ते वि॒सौभगाय॑ सौभाग्याय वि॒प्र यन्धि॑ प्रयच्छास्मान् । किंच वि॒चित्रं॑
चायनीयं वि॒यशसं॑ यशोयुक्तं वि॒रथि॑ धनं वि॒धेहि॑ धारय वि॒अस्मे अस्मासु॑ । हे वि॒मानुषि॑ मनुष्य-
हिते वि॒देवि॑ वि॒मर्तेषु॑ अस्मासु वि॒श्रव॒स्युम् अन्नवन्तं पुत्रं॑ धेहीत्यनुषङ्गः ॥

ए॒ते त्ये भानवो॑ दर्श॒तायाश्चि॒त्रा उ॒षसो॑ अ॒मृता॑स आगुः ।

ज॒नय॑न्तो दै॒व्यानि॑ व्र॒तान्या॑पू॒णन्तो॑ अ॒न्तरि॑क्षा व्य॒स्थुः ॥ ३ ॥

ए॒ते । त्ये । भान॑वः । दर्श॒तायाः । चि॒त्राः । उ॒षसः॑ । अ॒मृता॑सः । आ । अ॒गुः ।
ज॒नय॑न्तः । दै॒व्यानि॑ । व्र॒तानि॑ । आ॒पू॒णन्तः॑ । अ॒न्तरि॑क्षा । वि । अ॒स्थुः ॥ ३ ॥

वि॒दर्शतायाः॑ दर्शनीयायाः प्रकाशयुक्तायाः वि॒उषसः॑ वि॒एते पुरो॑ दृश्यमानाः वि॒त्ये ते प्रसिद्धाः॑
वि॒चित्राः॑ पूज्या आश्चर्यभूता वा वि॒अमृता॑सः अमरणा अनश्वराः वि॒भानवः॑ रश्मयः वि॒आगुः॑ आगच्छन्ति ।
किं कुर्वन्तः । वि॒दैव्यानि॑ देवानां संबन्धीनि वि॒व्रतानि॑ कर्माणि वि॒जनय॑न्तः उत्पादयन्तः ।
तदनुकूलप्रकाशप्रदानात्तदुत्पादकत्वमेष्टम् । वि॒अन्तरि॑क्षा अन्तरिक्षाणि वि॒आपू॒णन्तः॑ आपूरयन्तः ।
एकस्यैवान्तरिक्षस्य वायुमेघपक्षिणामालम्बनोपाधिना त्रिविधत्वम् । अतो बहुवचनमुपपन्नम् ।
एवं कुर्वन्तो भानवः वि॒व्यस्थुः॑ विविधं तिष्ठन्ति । सरन्ति ॥

एषा स्या युजाना पराकात्पञ्च क्षितीः परि मद्यो जिगाति ।

अभिपश्यन्ती वयुना जनानां दिवो दुहिता भुवनस्य पत्नी ॥ ४ ॥

एषा । स्या । युजाना । पराकात् । पञ्च । क्षितीः । परि । मद्यः । जिगाति ।

अभिपश्यन्ती । वयुना । जनानाम् । दिवः । दुहिता । भुवनस्य । पत्नी ॥ ४ ॥

एषा स्या सोषाः पराकात् दूरदेशादूरे स्थितापि युजाना उद्योगं कुर्वाणा प्रकाशाय पञ्च क्षितीः निपादपञ्चमाश्रित्वारो वर्णास्तान् सद्यः परि जिगाति परिगच्छति । किं कुर्वती । जनानां प्राणिनां वयुना प्रज्ञानानि अभिपश्यन्ती साक्षित्वेनावलोकयन्ती । कीदृशी सा । दिवो दुहिता दुहितृस्थानीया भुवनस्य भूतजातस्य पत्नी पालयित्री । परि जिगातीत्यन्वयः ॥

वाजिनीवती सूर्यस्य योषा चित्रामघा राय ईशे वसूनाम् ।

ऋषिष्ठुता जरयन्ती मधोन्युषा उच्छति वह्निभिर्गृणाना ॥ ५ ॥

वाजिनीवती । सूर्यस्य । योषा । चित्रामघा । रायः । ईशे । वसूनाम् ।

ऋषिष्ठुता । जरयन्ती । मधोनी । उषाः । उच्छति । वह्निभिः । गृणाना ॥ ५ ॥

वाजिनीवती बह्वन्ना । यद्यप्युषोनामैतत् तथापि चित्रामघा इत्यस्याप्युषोनामकस्य पृथग्विद्यमानत्वाद्वात्रैको योगरूढोऽवगन्तव्यः । सूर्यस्य योषा योषित् चित्रामघा विचित्रधना विचित्ररश्म्याख्यधना वा रायः धनस्याविशिष्टस्य तस्य वसूनां देवमनुष्यादिसर्वाश्रयाणां धनानां च ईशे ईष्टे । अथवा वसवो वासका रश्मयः । तेषामपीष्टे । ऋषिष्ठुता ऋषिभिः स्तुता जरयन्ती प्राणिजातानि । उषाः खलु पुनः पुनरावर्तमाना प्राणिनामायुः क्षपयति । मधोनी धनवती उषाः वह्निभिः कर्मबोद्धभिर्यजमानैः गृणाना स्तूयमाना उच्छति विभानं करोति ॥

प्रति द्युतानामरुषासो अश्वाश्चित्रा अदृश्रन्नुषसं वहन्तः ।

याति शुभ्रा विश्वपिशा रथेन दधाति रत्नं विधत्ते जनाय ॥ ६ ॥

प्रति । द्युतानाम् । अरुषासः । अश्वाः । चित्राः । अदृश्रन् । उषसम् । वहन्तः ।

याति । शुभ्रा । विश्वपिशा । रथेन । दधाति । रत्नम् । विधत्ते । जनाय ॥ ६ ॥

द्युतानां द्योतमानाम् उषसं वहन्तः धारयन्तः अरुषासः आरोचमानाः चित्राः चायनीयाः अश्वाः प्रति अदृश्रन् प्रतिदृश्यन्ते । सा चोषाः शुभ्रा दीप्यमाना विश्वपिशा बहुरूपेण रथेन याति सर्वत्र गच्छति । विधत्ते परिचरते जनाय रत्नं रमणीयं धनं दधाति ददाति च ॥

सत्या सत्येभिर्महती महद्भिर्देवी देवेभिर्यजता यजत्रैः ।

रुजदृळ्हानि दददुस्त्रियाणां प्रति गावं उषसं वावशन्त ॥ ७ ॥

सत्या । सत्येभिः । महती । महत्भिः । देवी । देवेभिः । यजता । यजत्रैः ।

रुजत् । दृळ्हानि । ददत् । दुस्त्रियाणाम् । प्रति । गावं । उषसम् । वावशन्त ॥ ७ ॥

१सत्या अन्यैरबाध्या १महती पूजनीया प्रवृद्धा वा गुणैः १देवी द्योतमाना १यजता यजनीयोषाः
१सत्येभिः सत्यैः १महन्निः देवैः १यजत्रैः उक्तलक्षणैः किरणैर्निपातभारिभरन्यैर्देवैर्वा सहिता
सती १दृढहानि अत्यन्तं स्थिराणि तमांसि १रुजत् भिनत्ति । १उस्त्रियाणाम् । गोनामैतत् ।
उत्साविण आसां भोगा इति तद्व्युत्पत्तिः । तासां संचाराय १ददत् ददाति । सामर्थ्यात् प्रकाश-
मित्यर्थः । अथवोस्त्रिया गा ददत् ददाति स्तोतृभ्यः । किंच १गावः । उपलक्षणमेतत् । सर्वेऽपि
तमोऽवरुद्धाः प्राणिनः १उषसं १वावशान्त उशन्ति कामयन्ते । विशेषेण गवां प्रभाते संचारार्थ-
मुषसोऽपेक्षितत्वात्तासां प्राधान्येनोक्तिः ॥

नू नो गोमद्वीरवदेहि रत्नमुषो अश्वावत्पुरुभोजो अस्मे ।

मा नो बर्हिः पुरुषता निदे कर्यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ८ ॥

नू । नः । गोऽमत् । वीरऽवत् । धेहि । रत्नम् । उषः । अश्वऽवत् । पुरुऽभोजः । अस्मे इति ।

मा । नः । बर्हिः । पुरुषता । निदे । कः । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ८ ॥

हे १उषः १नू १नः अस्मभ्यं १गोमत् बहुभिर्गोभिर्युक्तं १वीरवत् वीरैः पुत्रैरुपेतं १रत्नं
रमणीयं धनं १पुरुभोजः बहुभं च' १अस्मे अस्मासु १धेहि देहि । पादभेदादस्मे इति पुनर-
भिधानम् । १नः अस्माकं १बर्हिः यज्ञं १पुरुषता पुरुषतायां पुरुषसमूहेषु । अस्मत्सदशेषित्वार्थः ।
१निदे निन्दायै १मा १कः मा कार्षीः । यथा ते निन्दन्ति तथा मा कुर्वित्यर्थः ॥ ॥ २२ ॥

'उदु ज्योतिः' इति सप्तर्चं षष्ठं सूक्तं त्रैष्टुभमुषस्यम् । तथा चानुक्रान्तम्—'उदु सप्त'
इति । प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोक्तो विनियोगः ॥

उदु ज्योतिरिमृतं विश्वजन्यं विश्वानरः सविता देवो अश्रेत् ।

क्रत्वा देवानामजनिष्ट चक्षुराविरकभुवनं विश्वमुषाः ॥ १ ॥

उत् । ऊँ इति । ज्योतिः । अमृतम् । विश्वजन्यम् । विश्वानरः । सविता । देवः । अश्रेत् ।

क्रत्वा । देवानाम् । अजनिष्ट । चक्षुः । आविः । अकः । भुवनम् । विश्वम् । उषाः ॥ १ ॥

१अमृतम् अमृतत्वसाधकमविनाशि वा १विश्वजन्यं विश्वेषां जनानां हितकरं १ज्योतिः
१विश्वानरः सर्वेषां नेता १सविता १देवः १उत् १अश्रेत् ऊर्ध्वं श्रयति । १देवानां व्यवहर्तृणां स्तोतृणां
वा यजमानानां १क्रत्वा कर्मणा निमित्तेन । यागानुष्ठानार्थमित्यर्थः । तदर्थं यद्वा देवानां १चक्षुः
चक्षुःस्थानीयसौषसं तेजः क्रत्वा कर्मणा निमित्तेन १अजनिष्ट प्रादुरभूत् । उत्पन्ना च १उषाः १विश्वं
सर्वं १भुवनं भूतजातम् १आविरकः प्रादुरकः अकरोत् । समस्तं जगदाविष्कृतवती ॥

प्र मे पन्था देवयाना अदृश्रन्मर्मन्तो वसुभिरिष्कृतासः ।

अभूदु केतुरुषसः पुरस्तात्प्रतीच्यागादधि हर्म्येभ्यः ॥ २ ॥

प्र । मे । पन्थाः । देवयानाः । अदृश्रन् । अर्मन्तः । वसुभिः । इष्कृतासः ।

अभूत् । ऊँ इति । केतुः । उषसः । पुरस्तात् । प्रतीची । आ । अगात् । अधि । हर्म्येभ्यः ॥ २ ॥

१मे मया १देवयाना देवप्रापका १पन्थाः पन्थान. १प्र १अदश्चन् प्रदश्यन्ते। कीदृशा. पन्थानः। १अमर्धन्त अहिंसन्त. १वसुभिः तेजोभि १इष्कृतास संस्कृताः। १पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि १उषसः १केतुः प्रज्ञापकं तेज १अभूत् अचेति ज्ञायते। सोपाश्च १प्रतीची प्रत्यगञ्चनास्मदभिमुखी १हर्म्येभ्य. १अधि उच्छ्रितेभ्यः प्रदेशेभ्य. १हर्म्यशब्द उन्नतप्रदेशोपलक्षक. १आगात् आगच्छति ॥

तानीदहानि बहुलान्यासन्त्या प्राचीनमुदिता सूर्यस्य ।

यतः परि जारइवाचरन्त्युषो ददृक्षे न पुनर्यतीव ॥ ३ ॥

तानि । इत् । अहानि । बहुलानि । आसन् । या । प्राचीनम् । उत्त३ता । सूर्यस्य ।

यतः । परि । जार. इव । आ. चरन्ती । उप. । दृक्षे । न । पुनः । युतीइव ॥ ३ ॥

हे उप. १तानीत् तान्येव तव^१ तेजसि १बहुलानि १अहानि १आसन् । उपःप्रकाशयुक्तस्यैव कालस्याह. शब्दव्यवहारात् । तानीत्युक्तं कानीत्याह । १या यानि १सूर्यस्य १उदिता उदितानुदये सति १प्राचीनं तस्य प्राग्देशं प्रत्युदयन्ति । यद्वा सूर्यस्य प्राचीने देशे या यान्युदितोदितानि तानीत्यर्थः । हे १उषः १यतः यैश्च तेजोभिः १परि १ददृक्षे दृश्यसे त्वम् । १जारइव पत्याविव १आचरन्ती समीपे संचरन्ती साध्वी नारीव जारे रात्रेर्जरयितरि सूर्ये संचरन्ती त्वं^२ दृश्यसे । यथा लोके दुष्टं अमणशीलमपि पतिमत्यज्यैव साध्वी संचरति तद्वत् तमविमुञ्चती^३ त्वमित्यर्थः । न १पुनर्यतीव यती पतिं परित्यज्येतस्ततः संचरन्ती व्यभिचारिणीव सूर्यमपरित्यजन्ती^३ त्वम् । पुनरित्ययं वैलक्षण्य-द्योतनार्थः । एवं यैस्तेजोभिर्मुक्ता परिदृश्यसे तान्येवाहान्यासन्निति संबन्धः ॥

त इद्देवानां सधमाद आसन्नतावानः कवयः पूव्यासः ।

गूळहं ज्योतिः पितरो अन्वविन्दन्तसत्यमन्त्रा अजनयन्नुषासम् ॥ ४ ॥

ते । इत् । देवानाम् । सध. माद. । आसन् । ऋत३वान् । कवयः । पूव्यासः ।

गूळहम् । ज्योतिः । पितरः । अनु । अविन्दन् । सत्यमन्त्राः । अजनयन् । उषसम् ॥ ४ ॥

१त १इत् तेऽङ्गिरस एवर्षीणां मध्ये १देवानां १सधमादः सह माद्यन्तः १आसन् अभवन् । त इत्युक्तं क इत्याह । ये १ऋतावानः सत्यवन्त. १कवयः अनुचानाः । 'ये वा अनुचानास्ते कवयः' (ऐ. ब्रा. २. ३८) इति श्रुतेः । १पूव्यासः पूर्वकालीनाः १पितरः पालयितारः सर्वस्याङ्गिरसः १गूळहं तमसावृतं १ज्योतिः सौर्यं तेजः १अन्वविन्दन् लब्धवन्तो मन्त्रसामर्थ्यात् ते^४ १सत्यमन्त्राः सत्यस्तुतयः सन्तः १उषासम् उषसम् १अजनयन् प्रादुरकुर्वन् । 'तुरीयेण ब्रह्मणाविन्ददन्निः' (ऋ. सं. ५. ४०. ६) 'अन्नय-स्तमन्वविन्दन्' (ऋ. सं. ५. ४०. ९) इति निगमौ । अत्राङ्गिरसां स्तुत्योषस एव स्तुतिर्ज्ञातव्या ॥

समान ऊर्वे अधि संगतासः सं जानते न यतन्ते मिथस्ते ।

ते देवानां न मिनन्ति व्रतान्यमर्धन्तो वसुभिर्यादमानाः ॥ ५ ॥

समाने । ऊर्वे । अधि । सम्. संगतासः । सम् । जानते । न । यतन्ते । मिथः । ते ।

ते । देवानाम् । न । मिनन्ति । व्रतानि । अमर्धन्तः । वसुभिः । यादमानाः ॥ ५ ॥

१समाने सर्वेषां साधारणे १ऊर्वे गोसमूहे पणिभिरपहृते पुनर्लब्धव्ये सति । १अधि इत्यनर्थक. १संगतासः मिलिता सन्त. १ते १सं १जानते एकबुद्धयो भवन्ति । न १मिथः

१. ख-घ-श- 'तव' नास्ति । २. त- 'त्वं ....' विमुञ्चती' नास्ति । ३. ऋ-त-२-सूर्यमे परित्यजती; ऋ-सूर्यमेव परित्यजती । ४. ख-झ-त-श- 'ते' नास्ति ।

परस्परं वयतन्ते । सहैव साधनमनुतिष्ठन्तीत्यर्थः । वते अङ्गिरसः । देवानां व्रतानि कर्माणि याग-
लक्षणानि न वमिनन्ति न हिंसन्ति । किंतु परिपालयन्तीत्यर्थः । किं कुर्वन्तः । वमर्धन्तः
अहिंसन्तः वसुभिः वासकैरुपसां तेजोभिः वयादमानाः गच्छन्तः ॥

प्रति त्वा स्तोमैरीळते वसिष्ठा उपबुधः सुभगे तुष्टुवांसः ।

गवां नेत्री वाजपत्नी न उच्छोषः सुजाते प्रथमा जरस्व ॥ ६ ॥

प्रति । त्वा । स्तोमैः । ईळते । वसिष्ठाः । उपःऽबुधः । सुऽभगे । तुस्तुऽवांसः ।

गवाम् । नेत्री । वाजऽपत्नी । नः । उच्छ । उषः । सुऽजाते । प्रथमा । जरस्व ॥ ६ ॥

हे सुभगे देव्युषः त्वा त्वाम् उपबुधः उपसि बुध्यन्तः तुष्टुवांसः स्तुवन्तः वसिष्ठाः^१
स्तोमैः^२ स्तोत्रैः ईळते स्तुवन्ति । गवां नेत्री प्रापयित्री वाजपत्नी अन्नस्य पालयित्री । अन्न-
दात्रीत्यर्थः । ईदृशी त्वं नः अस्मदर्थम् उच्छ विभाहि । हे उषः सुजाते सुप्रादुर्भावे प्रथमा
इतरदेवेभ्यो मुख्यभूता जरस्व ॥

एषा नेत्री राधसः सूनृतानामुषा उच्छन्ती रिभ्यते वसिष्ठैः ।

दीर्घश्रुतं रयिमस्मे दधाना यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

एषा । नेत्री । राधसः । सूनृतानाम् । उषाः । उच्छन्ती । रिभ्यते । वसिष्ठैः ।

दीर्घऽश्रुतम् । रयिम् । अस्मे इति । दधाना । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥

एषा उषाः राधसः स्तोतुः सूनृतानां स्तुतीनां नेत्री सती उच्छन्ती तमो विवासयन्ती
वसिष्ठैः वसिष्ठगोत्रोत्पन्नैः रिभ्यते स्तूयते । दीर्घश्रुतं दीर्घं श्रूयमाणं सर्वत्र प्रसिद्धं रयिं धनम्
अस्मे अस्मासु दधाना धारयन्ती ॥ ॥ २३ ॥

‘उपो रुरुचे’ इति षडृचं सप्तमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षमुषस्यम् । तथा चानुक्रान्तम्—‘उपो
रुरुचे षट्’ इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

उपो रुरुचे युवतिर्न योषा विश्वं जीवं प्रसुवन्ती चरायै ।

अभूदग्निः समिधे मानुषाणामकज्योतिर्बाधमाना तमांसि ॥ १ ॥

उपो इति । रुरुचे । युवतिः । न । योषा । विश्वम् । जीवम् । प्रऽसुवन्ती । चरायै ।

अभूत् । अग्निः । समऽइधे । मानुषाणाम् । अकः । ज्योतिः । बाधमाना । तमांसि ॥ १ ॥

इयमुषाः उपो समीप एव सूर्यस्य रुरुचे दीप्यते । युवतिः यौवनोपेता योषा न योषिदिव ।
सा यथा वस्त्राभरणादिना पत्युः समीपे प्रदीप्यते तद्वत् । किं कुर्वती । विश्वं सर्वं जीवं जीवसंघं चरायै
संचाराय प्रसुवन्ती प्रेरयन्ती । किंच अग्निः मानुषाणां मनुष्याणामर्थाय समिधे अभूत् समिन्ध-
नीयोऽभवत् । कृत्यार्थं केन । समिद्धः सन् तमांसि अन्धकारान् बाधमाना बाधमानं बाधकं ज्योतिः
तेजःसंघम् अकः अकार्षीत् । अथवा । औषसं ज्योतिस्तमांसि बाधमाना बाध्यमानान्यकः अकरोत् ॥

विश्वं प्रतीची सप्रथा उदस्थादुशुद्रासो बिभ्रती शुक्रमश्वैत् ।

हिरण्यवर्णा सुदृशीकसंहृग्वी माता नेत्र्यह्वामरोचि ॥ २ ॥

विश्वम् । प्रतीची । सुप्रथा । उत । अस्थात् । रुशत् । वासः । बिभ्रती । शुक्रम् । अश्वैत ।
हिरण्यवर्णा । सुदर्शीकसदृक् । गवाम् । माता । नेत्री । अह्नाम् । अरोचि ॥ २ ॥

विविश्वं कृत्स्नं जगत् प्रति प्रतीची अभिमुखी । सप्रथाः सर्वतः पृथुतरा । उदस्थात् उद-
गच्छत् । उदिता च रुशत् दीप्त । शुक्रं तेजोमयं वासः वसनीयं तेजःसमूहं बिभ्रती धारयन्ती
अश्वैत वर्धते । हिरण्यवर्णा हितरमणीयवर्णोपेता । सुदर्शीकसदृक् । संदर्शयतीति सदृक् तेजः ।
सुष्ठु दर्शनीयं सदृक् तेजो यस्याः सा तादृशी । गवा वाचां गवामेव वा माता निर्मात्री । उषः-
काले हि पश्चिमगुण्यादीनां वाचो निर्गच्छन्ति । गवामपि तस्मिन् काले संचारात्तन्निर्मातृत्वम् ।
अथवा रश्मीनां निर्मात्री । अरोचि रोचते । अह्नां नेत्री दिवसानां प्रापयित्री ॥

देवानां चक्षुः सुभगा वहन्ती श्वेतं नयन्ती सुदर्शीकमश्वम् ।

उषा अदर्शि रश्मिभिर्व्यक्ता चित्रामघा विश्वमनु प्रभूता ॥ ३ ॥

देवानाम् । चक्षुः । सुभगा । वहन्ती । श्वेतम् । नयन्ती । सुदर्शीकम् । अश्वम् ।

उषाः । अदर्शि । रश्मिभिः । विअक्ता । चित्रमघा । विश्वम् । अनु । प्रभूता ॥ ३ ॥

देवानां चक्षुः चक्षुःस्थानीयं तेजः वहन्ती धारयन्ती सुभगा शोभनधना सुदर्शीकं
सुदर्शनम् अश्वं सर्वदा गन्तारमादित्यं नयन्ती प्रापयन्ती । किम् । श्वेतं श्वेतवर्णोपेतं सूर्यम् ।
प्रकाशयुक्तं कुर्वतीत्यर्थः^१ । कीदृशयुषाः । रश्मिभिः स्वकीयैः^२ व्यक्ता । अदर्शि दृश्यते च ।
चित्रामघा विचित्रधना विश्वमनु सर्वं जगदनुलक्ष्य प्रभूता प्रवृद्धा । सर्वजगद्व्यवहारायेत्यर्थः ॥

अन्तिवामा दूरे अमित्रमुच्छोर्वी गव्यूतिमभयं कृधी नः ।

यावय द्वेष आ भर वसूनि चोदय राधो गृणते मघोनि ॥ ४ ॥

अन्तिवामा । दूरे । अमित्रम् । उच्छोर्वी । गव्यूतिम् । अभयम् । कृधी । नः ।

यावय । द्वेषः । आ । भर । वसूनि । चोदय । राधो । गृणते । मघोनि ॥ ४ ॥

हे उषः अन्तिवामा । अन्ति अस्मदन्तिके वामं वननीयं धनं यस्याः सा अन्तिवामा ।
त्वम् अमित्रम् अस्मच्छत्रुं दूरे अस्मत्तो विप्रकृष्टदेशे वर्तमानं कृत्वा व्युच्छ विभाहि । यथामित्रो
दूरे भवति तथा व्युच्छेत्यर्थः । तथा उर्वीं गव्यूति भूमिम् अभयं नः अस्माकं कृधि
कुरु । किंच द्वेषः अस्मद्वेष्टृन् यावय अस्मत्तः पृथक्कुरु । वसूनि^३ शत्रूणां धनानि आ भर
आहर^३ । राधः धनं चोदय प्रेरय गृणते स्तुवते मह्यं हे मघोनि धनवति ॥

अस्मे श्रेष्ठेभिर्भानुभिर्वि माह्युषो देवि प्रतिरन्ती न आयुः ।

इषं च नो दधती विश्ववारे गोमदश्चावद्रथवच्च राधः ॥ ५ ॥

अस्मे इति । श्रेष्ठेभिः । भानुभिः । वि । माहि । उषः । देवि । प्रतिरन्ती । नः । आयुः ।

इषम् । च । नः । दधती । विश्ववारे । गोमदश्चावद्रथवच्च । राधः ॥ ५ ॥

हे उषो देवि अस्मे अस्मभ्यं श्रेष्ठेभिः प्रशस्यैः भानुभिः रश्मिभिः प्रकाशैः वि
भाहि प्रकाशय । किं कुर्वती । नः अस्माकम् आयुः आयुष्यं प्रतिरन्ती वर्धयन्ती । हे विश्व-

१. घ-क्ष-त-न-कुर्वती°; श-करोती° । २. श-स्वकीयैः किरणैः । ३. ख-क्ष-त-न-भ-श-‘वसूनि ...
आहर’ नास्ति ।

वारे विश्वैः संभजनीये देवि वनः अस्मभ्यम् वृषम् अन्नं वच गोमत्^१ गोभिर्बहुभिरुपेतम् अश्वावत्
अश्वैश्चोपेत रथवत्^२ रथैरुपेतं^३ राधः धनं वच दुधती वि भाहीति ॥

यां त्वा दिवो दुहितवर्धयन्त्युषः सुजाते मतिभिर्वसिष्ठाः ।

सास्मासु धा रयिमृष्वं बृहन्तं यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

याम् । त्वा । दिवः । दुहितः । वर्धयन्ति । उषः । सुजाते । मतिभिः । वसिष्ठाः ।
सा । अस्मासु । धाः । रयिम् । ऋष्वम् । बृहन्तम् । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥

हे वदिवो वदुहितः वउषः वसुजाते शोभनजनने वयां वत्वा त्वां वमतिभिः स्तोत्रैः ववसिष्ठाः ववर्ध-
यन्ति वसा त्वम् वअस्मासु वसिष्ठेषु वऋष्वं वप्रदीप्तं वबृहन्तं महान्तं वरयि धनं वधाः वधेहि ॥ ॥ २४ ॥

‘प्रति केतवः’ इति पञ्चर्चमष्टमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमुषस्थम् । ‘प्रति पञ्च’ इत्यनु-
क्रमणिका । उक्तो विनियोगः ॥

प्रति केतवः प्रथमा अदृश्रन् ऊर्ध्वा अस्या अञ्जयो वि श्रयन्ते ।

उषो अर्वाचा बृहता रथेन ज्योतिष्मता वाममस्मभ्यं वक्षि ॥ १ ॥

प्रति । केतवः । प्रथमाः । अदृश्रन् । ऊर्ध्वाः । अस्याः । अञ्जयः । वि । श्रयन्ते ।
उषः । अर्वाचा । बृहता । रथेन । ज्योतिष्मता । वामम् । अस्मभ्यम् । वक्षि ॥ १ ॥

वअस्याः वप्रथमाः प्रथमोत्पन्नाः वकेतवः प्रज्ञापका रश्मयः वप्रति वअदृश्रन् प्रतिदृश्यन्ते ।
अस्याः वअञ्जयः व्यञ्जका रश्मयः वऊर्ध्वाः ऊर्ध्वमुखाः ववि वश्रयन्ते विविधं सर्वत्र^४ श्रयन्ति^५ । हे
वउषः देवि वअर्वाचा अस्मदभिमुखेनागच्छता वबृहता महता वज्योतिष्मता तेजोवता वरथेन
वअस्मभ्यं ववामं वननीयं धनं^६ ववक्षि वहसि ॥

प्रति षीमग्निर्जरते समिद्धः प्रति विप्रांसो मतिभिर्गुणन्तः ।

उषा याति ज्योतिषा बाधमाना विश्वा तमांसि दुरिताप देवी ॥ २ ॥

प्रति । सीम् । अग्निः । जरते । समिद्धः । प्रति । विप्रांसः । मतिभिः । गुणन्तः ।
उषाः । याति । ज्योतिषा । बाधमाना । विश्वा । तमांसि । दुःइता । अप । देवी ॥ २ ॥

वअग्निः वसमिद्धः सन् वसी सर्वतः वप्रति वजरते अभिवर्धते । वविप्रांसः विप्रा मेधाविन
ऋत्विजश्च वमतिभिः स्तुतिभिरुषसं वगुणन्तः स्तुवन्तो जरन्ते । वउषाः च वदेवी वज्योतिषा विश्वा
सर्वाणि वतमांसि वदुरिता अस्मदुरितानि वअप वबाधमाना वयाति ऊर्ध्वं गच्छति ॥

एता उ त्याः प्रत्यदृश्रन्पुरस्ताज्ज्योतिर्यच्छन्तीरुषसो विभातीः ।

अजीजनन्तसूर्यं यज्ञमग्निमपाचीनं तमो अगादजुष्टम् ॥ ३ ॥

एताः । ऊँ इति । त्याः । प्रति । अदृश्रन् । पुरस्तात् । ज्योतिः । यच्छन्तीः । उषसः । विभातीः ।
अजीजनन् । सूर्यम् । यज्ञम् । अग्निम् । अपाचीनम् । तमः । अगात् । अजुष्टम् ॥ ३ ॥

१. ख-झ-त-न-भ-श-‘गोमत्’ नास्ति । २. ख-झ-त-३-४-न-भ-श-‘रथवत् रथैरुपेत’ नास्ति ।
३. ख-झ-त-न-भ-श-सर्वत्राश्रयति । ४. ख-झ-त-न-भ-श-धनमस्मभ्यं ।

वृता वउ । उ इति पूरणः । वृताः ताः प्रसिद्धा एताः विभातीः विभात्यो विभानं कुर्वत्यः
 वृज्योतिः तेजः वृच्छन्तीः प्रयच्छन्त्यः वउषसः वपुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि प्रत्यदृशन् प्रतिदृश्यन्ते ।
 ता उषस वसूर्य वयज्ञमग्निं च वअजीजनन् प्रादुरकुर्वन् । उषस उदयानन्तरं तेषां संभवात्तजन-
 कत्वमुपचर्यते । किंच वअपाचीनं नीचीनम् वअजुष्टम् अप्रियम् । सर्वेषां दृष्टिनिरोधकत्वादप्रियत्वम् ।
 तादृशं वतम. वअगात् अपगतमभूत् ॥

अचेति दिवो दुहिता मघोनी विश्वे पश्यन्त्युषसं विभातीम् ।

आस्थाद्रथं स्वधया युज्यमानमा यमश्वासः सुयुजो वहन्ति ॥ ४ ॥

अचेति । दिवः । दुहिता । मघोनी । विश्वे । पश्यन्ति । उषसम् । विभातीम् ।

आ । अस्थात् । रथम् । स्वधया । युज्यमानम् । आ । यम् । अश्वासः । सुयुजः । वहन्ति ॥ ४ ॥

वदिवो वदुहिता वमघोनी धनवत्युषाः वअचेति सर्वैर्ज्ञायते । विश्वे सर्वेऽपि प्राणिनः
 वविभातीम् उच्छन्तीम् वउषसं वपश्यन्ति । तादृशी देवी वस्वधया अग्नेन वयुज्यमानं वरथम्
 वआस्थात् आतिष्ठत् आरोहति । वयं रथं वसुयुजः शोभनयोजनाः वअश्वासः अश्वाः वआ वहन्ति
 अभिमतदेशं प्रापयन्ति तं रथमास्थादिति ॥

प्रति त्वाद्य सुमनसो बुधन्तास्माकासो मघवानो वयं च ।

तिल्विलायध्वमुषसो विभातीर्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

प्रति । त्वा । अद्य । सुमनसः । बुधन्त । अस्माकासः । मघवानः । वयम् । च ।

तिल्विलायध्वम् । उषसः । विभातीः । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥

हे उषः वत्वा त्वाम् वअद्य अस्मिन् काले वसुमनसः शोभनस्तुतिकाः वमघवानः हविलक्षणा-
 ब्रवन्तः वअस्माकासः अस्माका अस्मदीयाः पुरुषा ऋत्विजः । यद्वा । मघवान इत्येतद्वयमित्येतस्य
 विशेषणम् । हविष्मन्तो वयम् । प्रति वबुधन्त प्रत्यबोधयन् स्तुतिभिः । हे वउषसः यूयं च
 वविभातीः व्युच्छन्त्यः सत्यः वतिल्विलायध्वं जगत् स्निग्धभूमिकं कुरुत । 'तिल स्नेहने' इत्यस्मा-
 त्तिलः । तिलुरिला भूमिर्यस्य तत्तिल्विलम् । तत् कुरुत । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ॥ २५ ॥

'व्युषा आवः' इति पञ्चर्चं नवमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्चमुषस्यं त्रैष्टुभम् । 'व्युषाः' इत्यनु-
 क्रमणिका । प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोस्तु विनियोगः ॥

व्युषा आवः पृथ्या जनानां पञ्च क्षितीर्मानुषीर्बोधयन्ती ।

सुसंदग्भिरुक्षभिर्मानुमंश्रेद्रि सूर्यो रोदसी चक्षसावः ॥ १ ॥

वि । उषाः । आवः । पृथ्या । जनानाम् । पञ्च । क्षितीः । मानुषीः । बोधयन्ती ।

सुसंदग्भिरुक्षभिः । उक्षभिः । मानुम् । अश्रेत् ।

वि । सूर्यः । रोदसी इति । चक्षसा । आवरित्यावः ॥ १ ॥

जनानां सर्वप्राणिनां पृथ्या पथि हिता उषाः वि आवः व्यौच्छत् । यद्वा । जनानां
 हिताय व्यौच्छदिति योज्यम् । किं कुर्वती । मानुषीः मनुष्यरूपाः पञ्च वक्षितीः निषाद-
 पञ्चमांश्चतुरो वर्णान् बोधयन्ती । ईदृश्याः सुसंदग्भिः । संदृश्यते संदर्शयतीति वा संबक्तेजः ।

सुतेजोभिः । उक्षभिः गोभिः । भानुमश्रेत् । ‘अरुणैरुषा आजिमधावत्’ (ऐ. ब्रा. ४. ९) इति हि श्रुतिः । ‘अरुण्यो गाव उषसाम्’ (नि. १. १५. ७) इति निरुक्तम् । सूर्यः च । रोदसी द्यावापृथिव्यौ तमोयुक्ते चक्षसा प्रकाशकेन तेजसा वि आवः विवृणोति ॥

व्यञ्जते दिवो अन्तेष्वक्तून्विशो न युक्ता उषसो यतन्ते ।

सं ते गावस्तम् आ वर्तयन्ति ज्योतिर्यच्छन्ति सवितेव बाहू ॥ २ ॥

वि । अञ्जते । दिवः । अन्तेषु । अक्तून् । विशः । न । युक्ताः । उषसः । यतन्ते । सम् । ते । गावः । तमः । आ । वर्तयन्ति । ज्योतिः । यच्छन्ति । सविताऽईव । बाहू इति ॥ २ ॥

उषसः । अक्तून् । तेजांसि । दिवः । अन्तरिक्षस्य । अन्तेषु । पर्यन्तप्रदेशेषु । व्यञ्जते । व्यक्ती-
कुर्वन्तीत्यर्थः । युक्ताः । परस्परं संयुक्ताः । विशो । न । प्रजा इव सेना इव । यतन्ते । प्रयतन्ते । तमोनाशनाय
अत्र गमनाय वा । अथ प्रत्यक्षवादः । हे उषः । ते तव गावः । रश्मयः । तमः । अन्धकारं । सम्
आ । वर्तयन्ति । नाशयन्ति । ज्योतिः । तेजो । यच्छन्ति । प्रयच्छन्ति । सविता सूर्यः । बाहू । इव ॥

अभूदुषा इन्द्रतमा मघोन्यजीजनत्सुविताय श्रवांसि ।

वि दिवो देवी दुहिता दधात्यङ्गिरस्तमा सुकृते वसूनि ॥ ३ ॥

अभूत् । उषाः । इन्द्रतमा । मघोनी । अजीजनत् । सुविताय । श्रवांसि ।

वि । दिवः । देवी । दुहिता । दधाति । अङ्गिरः । तमा । सुकृते । वसूनि ॥ ३ ॥

इन्द्रतमा सर्वस्येश्वरतमा । मघोनी धनवती । उषाः । अभूत् । प्रादुरभूत् । सुविताय कल्याणाय
श्रवांसि अन्नानि । अजीजनत् । उदपादयत् । प्रकाशितवतीत्यर्थः । दिवः । दुहिता । अङ्गिरस्तमा
गन्तव्यतमा । यद्वा । अङ्गिरोगोत्रैर्भारद्वाजैः सह रात्रेरप्युत्पत्ते राज्यवसानस्योषारूपत्वादङ्गिरस्तमेत्युच्यते ।
भारद्वाजैः रात्रेः सहोत्पत्तिरनुक्रमण्यामुक्ता—‘रात्री कुशिकः सौभरो रात्रिर्वा भारद्वाजी’ (अनु. १०.
१२७) इति । तादृश्याः । सुकृते यजमानाय । वसूनि धनानि । वि । दधाति करोति ॥

तावदुषो राधो अस्मभ्यं रास्व यावत्स्तोत्रभ्यो अरदो गृणाना ।

यां त्वा जजुर्वृषभस्या रवेण वि दृळ्हस्य दुरो अद्रेरौणोः ॥ ४ ॥

तावत् । उषः । राधः । अस्मभ्यम् । रास्व । यावत् । स्तोत्रभ्यः । अरदः । गृणाना ।

याम् । त्वा । जजुः । वृषभस्य । रवेण । वि । दृळ्हस्य । दुरः । अद्रेः । औणोः ॥ ४ ॥

हे उषः । यावत् । राधः । धनं । स्तोत्रभ्यः । पूर्वम् । अरदः । दत्तवत्यसि । तावत् । राधो । धनं । गृणाना
स्तुयमाना । अस्मभ्यम् । अपि । रास्व । देहि । यां । त्वा । त्वां । वृषभस्य । रवेण । लुप्तोपमैषा । वृषभ-
स्येति कर्मणि षष्ठी । वृषभं । रवेणैव त्वां प्रकाशेन । जजुः । जानन्ति प्राणिनः । अथवा । वृषभस्य । प्रवृक्षस्य
स्तोत्रस्य । रवेण शब्देन । जजुः । ज्ञापयन्ति । दृळ्हस्य । दृढस्य । अद्रेः । दुरः । द्वाराणि । पणिभिर्गाः । प्रवेक्ष्य
पिहितानि । वि । औणोः । विवृतान्यकरोः ॥

देवदेवं राधसे चोदयन्त्यस्मद्यक्सूनृता ईरयन्ती ।

व्युच्छन्ती नः सनये धियो धा यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

देवम् । देवम् । राधसे । चोदयन्ती । अस्मद्यक् । सूनृताः । ईरयन्ती ।

वि । व्युच्छन्ती । नः । सनये । धियः । धाः । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥

‘देवंदेवं सर्वमपि स्तोतारं’ वराधसे धनाय ‘चोदयन्ती प्रेरयन्ती’ ‘अस्मद्यक् अस्मदभिमुखं’
‘सूनुताः वचांसि’ ‘ईरयन्ती प्रेरयन्ती’ ‘व्युच्छन्ती व्युच्छन्नं कुर्वती’ ‘नः अस्माकं’ ‘सनये दानाय’
‘धनलाभाय’ ‘धियः बुद्धीः’ ‘धाः धेहि । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ॥२६॥

‘प्रति स्तोमेभिः’ इति तृचात्मकं दशमं सूक्तं वसिष्ठस्यापि त्रैष्टुभमुपस्यम् । ‘प्रति तृचम्’
इत्यनुक्रमणिका । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोक्तो विनियोगः ॥

प्रति स्तोमेभिरुषसं वसिष्ठा गीर्भिर्विप्रासः प्रथमा अबुधन् ।

विवर्तयन्ती रजसी समन्ते आविष्कृण्वती भुवनानि विश्वा ॥ १ ॥

प्रति । स्तोमेभिः । उषसम् । वसिष्ठाः । गीःऽभिः । विप्रासः । प्रथमाः । अबुधन् ।

विऽवर्तयन्तीम् । रजसी इति । समन्ते इति समऽन्ते । आऽविऽकृण्वतीम् । भुवनानि । विश्वा ॥ १ ॥

‘विप्रासः मेधाविनः’ ‘वसिष्ठाः वसिष्ठगोत्राः’ ‘स्तोमेभिः स्तोतृभिः प्रयुज्यमानाः’^१ ‘गीर्भिः’
‘स्तुतिभिः’ ‘प्रथमाः इतरयजमानेभ्यः पूर्वभूताः सन्तः’ ‘उषसं’ ‘प्रति’ ‘अबुधन्’ प्रतिबोधयन्ति ।
‘कीदृशीमुषसं च ।’ ‘रजसी द्यावापृथिव्यौ’ ‘समन्ते समानपर्यन्ते एकीभूतप्रान्ते’ ‘विवर्तयन्ती व्यावर्त-
यन्ती’ ‘विश्वा सर्वाणि’ ‘भुवनानि भूतजातानि’ ‘आविष्कृण्वती प्रकटीकुर्वती स्वभासा ॥

एषा स्या नव्यमायुर्दधाना गुह्यी तमो ज्योतिषोषा अबोधि ।

अग्रे एति युवतिरहयाणा प्राचिकित्सूर्यं यज्ञमग्निम् ॥ २ ॥

एषा । स्या । नव्यम् । आयुः । दधाना । गुह्यी । तमः । ज्योतिषा । उपाः । अबोधि ।

अग्रे । एति । युवतिः । अहयाणा । अग्रे । अचिकित्स् । सूर्यम् । यज्ञम् । अग्निम् ॥ २ ॥

‘एषा’ ‘उषाः’ ‘स्या सा गतदिवसेषु प्रसिद्धा दृश्यमानैषा’^२ ‘नव्यं नवतरम्’ ‘आयुः आयुष्यम्’
‘यौवनमित्यर्थः ।’ ‘तादृशं’ ‘दधाना धारयन्ती’ ‘गुह्यी गूढं’ ‘तमः अन्धकारं’ ‘ज्योतिषा स्वतेजसा निवारयन्ती’
‘अबोधि बुध्यते ।’ ‘अग्रे पुरोदेशे सूर्यस्य पुरस्ताद्देवानामग्रे वा ।’ ‘इतरदेवेभ्यः पूर्वमित्यर्थः ।’ ‘युवतिः’
‘नित्यतरुणी सर्वत्र मिश्रयन्ती वा’ ‘अहयाणा । लुप्तोपमैषा । अलज्जा युवतिरिव । सा यथा पत्युरग्रे
संचरति तद्वत् सूर्यस्य पुरस्तात्’ ‘एति । एवंभूता सती’ ‘सूर्यं’ ‘यज्ञमग्निं च’ ‘प्राचिकित्स् प्रज्ञापयति ॥

अश्वीवतीर्गोमतीर्न उषासो वीरवतीः सदमुच्छन्तु भद्राः ।

घृतं दुहाना विश्वतः प्रपीता यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥

अश्वीवतीः । गोऽमतीः । नः । उषसः । वीरवतीः । सदम् । उच्छन्तु । भद्राः ।

घृतम् । दुहानाः । विश्वतः । प्रऽपीताः । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ३ ॥

‘अश्वीवतीः बहुभिरस्मभ्यं प्रदेयैरश्वैस्तद्वत्यः तथा’ ‘गोमतीः गोमत्यो गोप्रदा’ ‘वीरवतीः वीर-
वत्यः पुत्रप्रदा अत एव’ ‘भद्राः स्तुत्याः’ ‘उषासः उषसः’ ‘सदं सर्वदा’ ‘उच्छन्तु । पुनः कीदृश्यः ।’
‘घृतम् उदकं’ ‘दुहानाः दोग्ध्यः’ ‘विश्वतः’ ‘प्रपीताः सर्वतः प्रवृद्धाः । यूयं पातेति गतम् ॥ ॥२७॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये पञ्चमाष्टमे पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ षष्ठो व्याख्यायते । सप्तमे मण्डले पञ्चमेऽनुवाके दश सूक्तानि व्याकृतानि । ‘प्रत्यु अदर्शि’ इति षट्चमेकादशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षमुपस्थम् । प्रथमाद्या अयुजो बृहत्यो द्वितीयाद्या युजः सतोबृहत्यः । तथा चानुक्रान्तं—‘प्रत्यु षट् प्रागाथम्’ इति । प्रातरनुवाक उपस्थे क्रतौ बार्हते छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘प्रत्यु अदर्शि सह वामेनेति बार्हतम्’ (आश्व. श्रौ. ४. १४) इति ॥

प्रत्यु अदर्श्यायत्युच्छन्तीं दुहिता दिवः ।

अपो महि व्ययति चक्षसे तमो ज्योतिष्कृणोति सूनरी ॥ १ ॥

प्रति । ऊँ इति । अदर्शि । आऽयती । उच्छन्ती । दुहिता । दिवः ।

अपो इति । महि । व्ययति । चक्षसे । तमः । ज्योतिः । कृणोति । सूनरी ॥ १ ॥

व आयती आगच्छन्ती व्युच्छन्ती तमांसि विवासयन्ती वर्जयन्ती वदिव. सुलोकस्य सूर्यस्य वा वदुहिता पुत्री एवंभूतोषाः वप्रति वदर्शि सर्वैः प्रतिदृश्यते । व उ इति पूरकः । सैषा वमहि महत् वतमः नैशमन्धकारम् । अप उ इति निपातद्वयसमुदायोऽपेत्यस्यार्थे । वपो व्ययति अपवृणोति । किमर्थम् । वचक्षसे दर्शनार्थम् । एवं कृत्वा वसूनरी जनानां सुष्ठु नेच्युषाः वज्योतिः प्रकाशं वकृणोति करोति ॥

उदुस्त्रियाः सृजते सूर्यः सचा उद्यन्नक्षत्रमर्चिवत् ।

तवेदुषो व्युषि सूर्यस्य च सं भक्तेन गमेमहि ॥ २ ॥

उत् । उदुस्त्रियाः । सृजते । सूर्यः । सचा । उत्स्यत् । नक्षत्रम् । अर्चिवत् ।

तव । इत् । उषः । विऽउषि । सूर्यस्य । च । सम् । भक्तेन । गमेमहि ॥ २ ॥

वसूर्यः सर्वस्य प्रेरक आदित्य. वउदुस्त्रियाः रश्मीन् वसचा सह युगपदेव वउत् वसृजते उद्गमयति । तथा वउद्यत् उद्गच्छत् प्रादुर्भवत् वनक्षत्रं नभसि दृश्यमानं ग्रहनक्षत्रादिकम् वअर्चिवत् दीप्तिमत् करोति । सौरेण तेजसा हि नक्तं चन्द्रप्रभृतीनि नक्षत्राणि भासन्ते । ‘सुष्ठुगणः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वः’ (वा. सं. १८ ४०) इति हि निगमः । एवं च सति हे वउषः उषोदेवते वतव वसूर्यस्य वच व्युषि विवासने प्रकाशने सति वभक्तेन अग्नेन वसं वगमेमहि वयं संगच्छेमहि । इच्छद्दः पूरकः ॥

प्रति त्वा दुहितर्दिव उषो जीरा अभुत्स्महि ।

या वहसि पुरु स्पार्ह वनन्वति रत्नं न दाशुषे मयः ॥ ३ ॥

प्रति । त्वा । दुहितः । दिवः । उषः । जीराः । अभुत्स्महि ।

या । वहसि । पुरु । स्पार्हम् । वनन्वति । रत्नम् । न । दाशुषे । मयः ॥ ३ ॥

हे वदिवः वदुहितः दिवोऽन्तरिक्षाज्जायमाने हे वउषः उषोदेवते वत्वा त्वां वजीराः क्षिप्रकारिणो वयं वप्रति वअभुत्स्महि प्रतिबोद्धारो भवेम । हे ववनन्वति । वननं संभजनं संभक्तव्यं धनं वा । तद्वति

१. इ-त१-२-सोषाः । २. ख-इ-त-न-भ-श-सति हि ।

यथा त्वं पुरु बहु स्पार्ह स्पृहणीयं धनं वहसि प्रापयसि दाशुषे हवीषि दत्तवते यजमानाय रत्नं
न रमणीयं धनमिव मयः सुखं च या त्वं वहसि तां त्वां प्रत्यभुत्समहीत्यन्वयः ॥

उच्छन्ती या कृणोषि मंहना महि प्रख्यै देवि स्वर्दृशे ।

तस्यास्ते रत्नभाज ईमहे वयं स्याम मातुर्न सूनवः ॥ ४ ॥

उच्छन्ती । या । कृणोषि । मंहना । महि । प्रख्यै । देवि । स्वं । दृशे ।

तस्याः । ते । रत्नभाज । ईमहे । वयम् । स्याम । मातुः । न । सूनवः ॥ ४ ॥

हे महि महति देवि दानादिगुणयुक्त उषोदेवते व्युच्छन्ती तमांसि वर्जयन्ती मंहना महिष्ठा
युक्ता । यद्वा । मंहतिर्दानकर्मा । दानयुक्ता । यथा त्वं स्वः सर्वं जगत् प्रख्यै प्रबोधनार्थं दृशे दर्शनार्थं
च कृणोषि करोषि तस्याः तादृश्याः रत्नभाजः रत्नानां रमणीयानां धनानां भाजयिष्याः सेवयिष्याः
ईमहे याचामहे । किम् । रत्नभाज इति समभिष्याहाराद्वत्नानीति गम्यते । अपि च वयं तव
प्रियतमाः स्याम भवेम । मातुर्न सूनवः । यथा मातुर्जनन्याः सूनवः पुत्राः प्रियतमा भवन्ति तद्वत् ॥

तच्चित्रं राध आ भरोषो यदीर्घश्रुत्तमम् ।

यत्ते दिवो दुहितर्मर्तभोजनं तद्रास्व भुनजामहै ॥ ५ ॥

तत् । चित्रम् । राधः । आ । भरः । उषः । यत् । दीर्घश्रुत्तमम् ।

यत् । ते । दिवः । दुहितः । मर्तभोजनम् । तत् । रास्व । भुनजामहै ॥ ५ ॥

हे उषः तच्चित्रं चायनीयं राधः धनम् आ भर आहर । अस्मभ्यं प्रयच्छ । यत् दीर्घं धनं
दीर्घश्रुत्तमं देशकालयोर्विप्रकर्षेऽप्यतिशयेन श्रोतव्यम् । अपि च हे दिवो दुहितः ते तव त्वया
देयं मर्तभोजनं मर्तानां मनुष्याणां भोगयोग्यं यत् अन्नमस्ति तत् रास्व देह्यस्मभ्यम् । वयं च
त्वदत्तं धनमन्नं च भुनजामहै अभ्यवहरेम ॥

श्रवः सूरिभ्यो अमृतं वसुत्वनं वाजौ अस्मभ्यं गोमतः ।

चोदयित्री मघोनः सूनृतावत्युषा उच्छदप स्निधः ॥ ६ ॥

श्रवः । सूरिभ्यः । अमृतम् । वसुत्वनम् । वाजान् । अस्मभ्यम् । गोमतः ।

चोदयित्री । मघोनः । सूनृतावती । उषाः । उच्छत् । अप । स्निधः ॥ ६ ॥

हे उषः सूरिभ्यः स्तोतृभ्योऽस्मभ्यम् अमृतं मरणरहितं नित्यं वसुत्वनं वासकं वसुत्वयुक्तं
वा श्रवः श्रवणीयं यशो रास्वेत्यनुषङ्गः । तथा गोमतः बहुभिर्गोभिर्युक्तान् वाजान् अस्त्रानि च
अस्मभ्यं रास्व । शिष्टः परोक्षकृतः । मघोनः हविष्मतो यजमानस्य चोदयित्री प्रेरयित्री सूनृतावती ।
प्रियसत्यात्मिका वाक्सूनृता । तद्वती उषाः स्निधः शोषकाच्छनून् अप उच्छत् अपगमयतु ॥ ११ ॥

‘इन्द्रावरुणा’ इति दशैवं द्वादशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं जागतम् । इदमादीनि चत्वारि
सूक्तानीन्द्रावरुणदेवतानि । तथा चानुकान्तम्—‘इन्द्रावरुणा दशैन्द्रावरुणं ह जागतं तु’
इति । तृतीये सवन उक्थ्ये प्रशास्तुः शस्त्रं पतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—‘इन्द्रावरुणा युवमा वां
राजानौ’ (आश्व. श्रौ. ६. १) इति ॥

इन्द्रावरुणा युवमध्वराय नो विशे जनाय महि शर्म यच्छतम् ।

दीर्घप्रयज्युमति यो वनुष्यति वयं जयेम पृतनासु दूढ्यः ॥ १ ॥

इन्द्रावरुणा । युवम् । अध्वराय । नः । विशे । जनाय । महि । शर्म । यच्छतम् ।

दीर्घप्रयज्युम् । अति । यः । वनुष्यति । वयम् । जयेम । पृतनासु । दुःऽध्यः ॥ १ ॥

हे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ युवं युवां नः अस्माकं विशे निवेशयित्रे परिचारकाय जनाय पुत्रपौत्रादिलक्षणाय अध्वराय यज्ञानुष्ठानार्थं महि महत् शर्म गृहं सुखं वा यच्छतं प्रयच्छतम् । अपि च दीर्घप्रयज्युं दीर्घप्रततयज्ञमस्मदीयं जनं यः शत्रुः अति वनुष्यति अतिजिघांसति पृतनासु संग्रामेषु दूढ्यः दुर्धियो दुष्टाभिसंधीस्ताञ्छन्नू वयं जयेम अभिभवेम ॥

सम्राज्यः स्वराज्य उच्यते वा महान्ताविन्द्रावरुणा महावसू ।

विश्वे देवासः परमे व्योमनि सं वामोजो वृषणा सं बलं दधुः ॥ २ ॥

सम्राट् । अन्यः । स्वराट् । अन्यः । उच्यते । वाम् ।

महान्तौ । इन्द्रावरुणा । महावसू इति महावसू ।

विश्वे । देवासः । परमे । विओमनि । सम् । वाम् । ओजः । वृषणा । सम् । बलम् । दधुः ॥ २ ॥

द्वितीयः पादः परोक्षकृतः शिष्टाः प्रत्यक्षकृताः । हे इन्द्रावरुणौ वां युवयोर्मध्ये अन्यः एको वरुणः सम्राट् सम्यग्राजमान इति उच्यते । 'ता सम्राजा वृतासुती' (ऋ. सं. २. ४१. ६) इत्यादिषु कीर्त्यते । अन्यः इन्द्रः स्वराट् स्वयमेवान्यनिरपेक्षयैव राजमान इत्युच्यते । 'स्वराज्यं दमे' (ऋ. सं. १. ६१. ९) इत्यादिषु कीर्त्यते । तथाविधौ इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ महान्तौ गुणैरधिकौ महावसू महाधनौ च भवतः । हे वृषणा कामानां वर्षिताराविन्द्रावरुणौ वां युवां परमे व्योमनि उत्कृष्टे आकाशे विश्वे देवासः सर्वे देवाः ओजः पंसं दधुः समथोजयन् शरीराढ्याय । तद्धेतुभूतं तदोज इत्युच्यते । स्मर्यते च—'ओजो नामाष्टमी दशा' इति । तथा बलं वृत्रवधादेः कार्यस्य हेतुभूतं सामर्थ्यं च युवाभ्यां पंसं दधुः समथोजयन् ॥

अन्वपां खान्यतन्तमोजसा सूर्यमैरयतं दिवि प्रभुम् ।

इन्द्रावरुणा मदे अस्य मायिनोऽपिन्वतमपितः पिन्वतं धियः ॥ ३ ॥

अनु । अपाम् । खानि । अतन्तम् । ओजसा । आ । सूर्यम् । ऐरयतम् । दिवि । प्रभुम् ।

इन्द्रावरुणा । मदे । अस्य । मायिनः । अपिन्वतम् । अपितः । पिन्वतम् । धियः ॥ ३ ॥

हे इन्द्रावरुणौ अपाम् उदकानां खानि द्वाराणि वृत्रेण पिहितानि ओजसा बलेन अतन्तम् अन्वविध्यतम् । आवरकस्य वृत्रस्य वधेन वृष्टिप्रतिबन्ध निराकृतवन्तावित्यर्थः । तथा सूर्यं सर्वस्य प्रेरकमादित्यं दिवि अन्तरिक्षे प्रभुं प्रभूतं सन्तम् आ ऐरयतम् अभ्यगमयतम् । स्वर्भानुनावृतं सूर्यं तद्वधेन प्रकाशितवन्तावित्यर्थः । हे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ मायिनः प्रज्ञाकरस्य अस्य सोमस्य पानेन मदे हर्षे सति अपितः जलरहिता नदीः अपिन्वतं जलेनापूरयतम् । तथा च निवृत्तपदमाश्रयते—'अस्य मदे जरितरिन्द्रोऽजिन्वदजुवोऽपिन्वदपितः' (शा. श्रौ. ८. २५. १) इति । अपि च धियः कर्माण्यस्माभिरनुष्ठितानि कर्माणि पिन्वतं सिद्धतं फलेन पूरयतम् ॥

युवामिद्युत्सु पृतनासु वह्नयो युवां क्षेमस्य प्रसवे मितज्ञवः ।

ईशाना वस्व उभयस्य कारव इन्द्रावरुणा सुहवा हवामहे ॥ ४ ॥

युवाम् । इत् । युत्सु । पृतनासु । वह्नयः । युवाम् । क्षेमस्य । प्रसवे । मितज्ञवः ।

ईशाना । वस्वः । उभयस्य । कारवः । इन्द्रावरुणा । सुहवा । हवामहे ॥ ४ ॥

हे इन्द्रावरुणौ वह्नयः हविषां स्तोत्राणां वा बोद्धार ऋविजः युत्सु युद्धेषु पृतनासु शत्रुसेनासु रक्षणार्थं युवामित् युवामेव हवन्ते आह्वयन्ति । मितज्ञवः सकुचितजानुका अङ्गिरसोऽपि क्षेमस्य रक्षणस्य प्रसवे उत्पादने निमित्तभूते सति युवाम् एव हवन्ते । अतः कारणात् हे इन्द्रावरुणौ कारवः स्तोतारो वयमपि उभयस्य दिव्यस्य पार्थिवस्य च वस्वः वसुनो धनस्य ईशाना ईश्वरौ सुहवा सुखेन ह्यातव्यौ युवामेव हवामहे आह्वयामहे ॥

इन्द्रावरुणा यदिमानि चक्रथुर्विश्वा जातानि भुवनस्य मज्जना ।

क्षेमेण मित्रो वरुणं दुवस्यति मरुद्भिरुग्रः शुभमन्य ईयते ॥ ५ ॥

इन्द्रावरुणा । यत् । इमानि । चक्रथुः । विश्वा । जातानि । भुवनस्य । मज्जना ।

क्षेमेण । मित्रः । वरुणम् । दुवस्यति । मरुद्भिरुग्रः । उग्रः । शुभम् । अन्यः । ईयते ॥ ५ ॥

हे इन्द्रावरुणौ यत् यौ युवां भुवनस्य लोकस्य संबन्धीनि इमानि परिदृश्यमानानि विश्वा सर्वाणि जातानि जनिमानि भूतजातानि मज्जना आत्मीयेन बलेन चक्रथुः कृतवन्तौ तयोर्युवयोर्मध्य एकं वरुणं क्षेमेण रक्षणहेतुना मित्रः देवः दुवस्यति परिचरति । मित्रावरुणौ हि परस्परं प्राप्तसख्यौ । अत एव सहचरौ दृश्येते । अन्यः एक इन्द्रः मरुद्भिरुग्रैः उग्रः उद्गूणबलः सन् शुभं शोभनमलकारम् ईयते प्राप्नोति । यद्वा । मरुद्भिर्मध्यस्थानैर्देवगणैः सार्धमुग्र ओजस्वीन्द्रः शुभमुदकमीयते प्रेरयति ॥ २ ॥

महे शुल्काय वरुणस्य नु त्विष ओजो मिमाते ध्रुवमस्य यत्स्वम् ।

अजामिमन्यः श्रथयन्तमातिरदभ्रेभिरन्यः प्र वृणोति भूयसः ॥ ६ ॥

महे । शुल्काय । वरुणस्य । नु । त्विषे । ओजः । मिमाते इति । ध्रुवम् । अस्य । यत् । स्वम् ।

अजामिम् । अन्यः । श्रथयन्तम् । आ । अतिरत् । दभ्रेभिः । अन्यः । प्र । वृणोति । भूयसः ॥ ६ ॥

वरुणस्य । उपलक्षणमेतत् । इन्द्रस्य वरुणस्य च त्विषे दीप्यर्थम् ओजः बलं नु क्षिप्रं मिमाते स्तोत्रेण निर्मिमाते यजमानपत्न्यौ । स्तोत्रेण हि बलं जायते । किमर्थम् । महे महते शुल्काय धनाय । ईदृशस्य धनस्य लाभार्थम् । अस्य इन्द्रस्य वरुणस्य च ध्रुवं नित्यं स्वस्वीय-मसाधारणं यत् ओजः विद्यते तदोजो मिमाते इत्यन्वयः । तयोरिन्द्रावरुणयोः अन्यः एको वरुणः अजामिम् अबन्धुमस्तुवन्तं श्रथयन्तं हिंसन्तं कर्माण्यकुर्वन्तमस्तोतारमयजमानं च आतिरत् अभिहन्ति । अन्यः एक इन्द्रः दभ्रेभिः अल्पैरेवोपायैः भूयसः बहुतराण्यवृणु प्र वृणोति प्रकर्षणावृत्तान् बाधितान् करोति । यद्वा । भूयसो यजमानान् प्र वृणोति प्रवरानुत्कृष्टान् करोति ॥

न तमंहो न दुरितानि मर्त्यमिन्द्रावरुणा न तपः कुतश्चन ।

यस्य देवा गच्छथो वीथो अघ्वरं न तं मर्त्यस्य नशते परिहृतिः ॥ ७ ॥

न । तम् । अंहः । न । दुः॒ऽइ॒तानि । म॒र्त्यम् । इन्द्रा॑वरुणा । न । तपः । कु॒तः । च॒न ।
यस्य॑ । दे॒वा । गच्छ॑थः । वी॒थः । अध्व॑रम् । न । तम् । म॒र्त॑स्य । न॒श॒ते । परि॑ऽहृतिः ॥ ७ ॥

हे १इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ १तं १मर्त्यं मनुष्यम् १अंहः पापं १न १नशते न व्याप्नोति ।
१न च १दुरितानि दुर्गमनानि पापफलानि च प्राप्तुवन्ति । १कुतश्चन कस्मादपि निमित्तात् १तपः
संतापश्च तं १न प्राप्नोति । हे १देवा देवौ दानादिगुणयुक्ताविन्द्रावरुणौ १यस्य १मर्त्यस्य १मनुष्यस्य
१अध्वरं यज्ञं १गच्छथः प्राप्तुं युवां १वीथः कामयेथे च यस्य हवीषि १तं मनुष्यं १परिहृतिः
परिबाधा १न नशते उक्तप्रकारेण न व्याप्नोति ॥

अ॒र्वाङ्ग॑रा दै॒व्ये॒ना॒व॒सा ग॑तं शृणु॑तं ह॒वं यदि॑ मे जुजो॑षथः ।

यु॒वोर्हि॑ स॒ख्यमु॒त वा॒ यदा॒प्य॑ मा॒र्डीक॑मिन्द्रा॒वरुणा॑ नि य॑च्छतम् ॥ ८ ॥

अ॒र्वाक् । न॒रा । दै॒व्ये॒न । अ॒व॒सा । आ । ग॒तम् । शृ॒णु॒तम् । ह॒वम् । यदि॑ । मे । जु॒जो॑षथः ।
यु॒वोः । हि । स॒ख्यम् । उ॒त । वा । यत् । आ॒प्यम् । मा॒र्डीक॑म् । इन्द्रा॑वरुणा । नि । य॑च्छतम् ॥ ८ ॥

हे १नरा नेताराविन्द्रावरुणौ १दैव्येन देवसंबन्धिना १अवसा रक्षणेन सह १अर्वाक् अस्म-
दभिमुखम् १आ १गतम् आगच्छतम् । आगत्य च मदीयं १हवं स्तोत्रं १शृणुतम् । १यदि १मे मम
१जुजोषथः प्रीयेथे । मयि प्रीतिरस्ति चेत् युवाभ्यामागन्तव्यं मदीयं स्तोत्रं श्रोतव्यं च भवतीत्यर्थः ।
१युवोर्हि युवयोः खलु यत् १सख्यं सखित्वम् १उत १वा अपि च १यत् १आप्यम् आपित्वं बान्धवं
१मार्डीकं मृडीकस्य सुखस्य साधनं तदुभयं हे इन्द्रावरुणौ १नि १यच्छतम् अस्मभ्यं प्रयच्छतम् ॥

अ॒स्माक॑मिन्द्रा॒वरुणा॑ भ॒रै॒भरे॑ पु॒रो॒यो॒धा भ॑वतं कृ॒ष्टयो॑जसा ।

यद्वा॑ ह॒वन्त॑ उ॒भये॑ अ॒र्धं स्पृ॑धि नर॑स्तो॒कस्य॑ तन॑यस्य सा॒तिषु॑ ॥ ९ ॥

अ॒स्माक॑म् । इन्द्रा॑वरुणा । भ॒रै॒भरे॑ । पु॒र॒ऽयो॒धा । भ॒व॒तम् । कृ॒ष्टिऽओ॒ज॒सा ।
यत् । वा॒म् । ह॒व॒न्ते । उ॒भये॑ । अ॒र्धं । स्पृ॑धि । नरः । तो॒कस्य॑ । तन॑यस्य । सा॒तिषु॑ ॥ ९ ॥

हे १कृष्टयोजसा शत्रूणां कर्षकमोजो बलं यथोस्तादृशौ हे इन्द्रावरुणौ १भरैभरे संग्रामे संग्रामे १अस्माकं
१पुरोयोधा पुरस्ताद्योद्धारौ १भवतम् । १यत् यौ १वाम् युवाम् १उभये उभयविधाः पूर्वकालीना इदानी-
तनाश्च १नरः नेतारः स्तोतारः १स्पृधि युद्धे यौ युवां १हवन्ते । १अर्धं अपि च १तोकस्य पुत्रस्य १तनयस्य
पौत्रस्य १सातिषु संभजनीयेषु निमित्तभूतेषु च यौ युवां हवन्ते । तावस्माकं पुरोयोधा भवतमित्यन्वयः ॥

अ॒स्मे इन्द्रो॑ वरु॒णो मि॒त्रो अ॒र्य॒मा द्यु॒म॒न् य॑च्छन्तु म॒हि श॒र्म स॒प्रथः॑ ।

अ॒व॒धं ज्योति॑रदि॒तेऽक्र॑ता॒वृधो॑ दे॒वस्य॑ श्लो॒कं स॒वि॒तु॒र्म॒नाम॑हे ॥ १० ॥

अ॒स्मे इति॑ । इन्द्रः । वरु॒णः । मि॒त्रः । अ॒र्य॒मा । द्यु॒म॒न् । य॑च्छन्तु । म॒हि । श॒र्म । स॒ऽप्रथः॑ ।
अ॒व॒धम् । ज्योतिः । अ॒दि॒तेः । ऋ॒त॒ऽवृ॒धः । दे॒वस्य॑ । श्लो॒कम् । स॒वि॒तुः । म॒ना॒म॒हे ॥ १० ॥

१अस्मे अस्मभ्यमिन्द्रादयः १द्युमन् द्योतमानं धनं १यच्छन्तु प्रयच्छन्तु । तथा १महि महत्
१सप्रथः सर्वतः पृथु विस्तीर्णं १शर्म गृहं च प्रयच्छन्तु । अपि च १ऋतावृधः ऋतस्य यज्ञस्य वर्धयिष्याः

वदितेः अदीनाया देवमातुः वज्योति. तेजश्च नोऽस्माकम् अवध्रम् अहिंसकमस्तु । वयं च देवस्य दानादिगुणयुक्तस्य^१ वसवितु. सर्वस्य प्रेरकस्य वल्लोकं स्तोत्रं मनमहे जानीमः । कुर्म इत्यर्थः । यद्वा । देवेन सवित्रास्मभ्यं देयं वल्लोकं यशो मनमहे याचामहे ॥ ॥ ३ ॥

‘युवां नरा’ इति दशचं त्रयोदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्पणं जागतमैन्द्रावरुणम् । ‘युवां नरा’ इत्यनुकान्तम् । आभिप्लविकेपृक्थ्येषु स्तोमवृद्धौ प्रशास्तुरिदं सूक्तमावापार्थम् । सूत्रितं च—‘युवां नरा पुनीषे वाम्’ (आश्व श्रौ. ७. ९) इति ॥

युवां नरा पश्यमानासु आप्यं प्राचा गव्यन्तः पृथुपर्शवो ययुः ।

दासा च वृत्रा हतमार्याणि च सुदासमिन्द्रावरुणावसावतम् ॥ १ ॥

युवाम् । नरा । पश्यमानासः । आप्यम् । प्राचा । गव्यन्तः । पृथुऽपर्शव । ययुः ।

दासा । च । वृत्रा । हतम् । आर्याणि । च । सुदासम् । इन्द्रावरुणा । अवसा । अवतम् ॥ १ ॥

हे वनरा नेतारविन्द्रावरुणौ वयुवाम् । षष्ठ्यर्थे द्वितीया । युवयो. व आप्यं बन्धुभावं पश्यमानासः पश्यन्तो युष्मद्वाधवलाभार्थिनः^२ गव्यन्त. गा आत्मन इच्छन्तो यजमानाः पृथुपर्शवः । पृथुर्विस्तीर्णः पशुः पार्श्वस्थि येषां ते तथोक्ताः । विस्तीर्णाश्चपशुहस्ताः सन्तः प्राचा प्राचीनं ययुः बहिराहरणार्थं गच्छन्ति । पश्वा हि बहिराच्छिद्यते । तथा च तैत्तिरीयकम्—‘अश्वपश्वा बहिरच्छेति’ (तै. ब्रा. ३. २. २. १) इति । हे इन्द्रावरुणौ युवां वदासा दासान्युपक्षपयितृणि वच वृत्राणि आवरकाणि शत्रुजातानि वार्याणि वच कर्मानुष्ठानपराणि च शत्रुजातानि हतं हिंस्तम् । अपि च सुदासम् अस्मद्याज्यमेतत्संज्ञं राजानम् अवसा रक्षणेन सार्धम् अवतम् आगच्छतम् ॥

यत्रा नरः समयन्ते कृतध्वजो यस्मिन्नाजा भवति किं चन प्रियम् ।

यत्रा भयन्ते भुवना स्वर्दृशस्तत्रा न इन्द्रावरुणार्धि वोचतम् ॥ २ ॥

यत्र । नरः । समऽअयन्ते । कृतऽध्वजः । यस्मिन् । अजा । भवति । किम् । चन । प्रियम् ।

यत्र । भयन्ते । भुवना । स्वऽदृशः । तत्र । नः । इन्द्रावरुणा । अधि । वोचतम् ॥ २ ॥

यत्र यस्मिन् संग्रामे वनरः मनुष्याः^३ कृतध्वजः उच्छ्रितध्वजाः समयन्ते युद्धार्थं संगच्छन्ते । यस्मिन् च अजा आजौ युद्धे । चन इति निपातद्वयसमुदायो विभज्य योजनीयः । किंच किमपि प्रियम् अनुकूलं न भवति अपि तु सर्वं दुष्करं भवति । यत्र च युद्धे भुवनानि भूतजातानि स्वर्दृशः शरीरपातादूर्ध्वं स्वर्गस्य द्रष्टारो वीराश्च^४ भयन्ते बिभ्यति तत्र तादृशे संग्रामे हे इन्द्रावरुणौ वनः अस्मान् अधि वोचतम् । अस्मत्पक्षपातवचनौ भवतम् ॥

सं भूम्या अन्ता ध्वसिरा अदक्षतेन्द्रावरुणा दिवि घोष आरुहत् ।

अस्थुर्जनानामुप मामरातयोऽर्वागवसा हवनश्रुता गतम् ॥ ३ ॥

सम् । भूम्याः । अन्ताः । ध्वसिरा । अदक्षत । इन्द्रावरुणा । दिवि । घोषः । आ । अरुहत् ।

अस्थुः । जनानाम् । उप । माम् । अरातयः । अर्वाक् । अवसा । हवनऽश्रुता । आ । गतम् ॥ ३ ॥

१. ख-दानादिग्रहणयुक्तस्य, न-भ-दानादिदेवगुणयुक्तस्य । २. ख-न-भ-युष्मद्वाधवा लाभार्थिनः; श-न-त-२-४-युष्मद्वाधवः लाभार्थिनः, त-३-युष्मद्वाधवलोभार्थिनः । ३. ख-भ-नेतारः । ४. श-न-न-भ-श-वीताश्च ।

हे इन्द्रावरुणौ वभूम्ह्याः वअन्ताः पर्यन्ताः वध्वसिराः सैनिकैर्ध्वस्ताः वसम् वअदक्षत संदृश्यन्ते । तथा वदिवि ब्रुलोके वधोषः सैनिकानां शब्दश्च वआरुहत् आरूढोऽभूत् । वजनानाम् अस्मदीयानां भटानाम् वअरातयः शत्रवः वमाम् वउष वअस्थुः उपस्थिताः । एवं प्रवर्तमानेऽस्मिन् युद्धे हे वह्वनश्रुता आह्वानशीलाविन्द्रावरुणौ वअर्वाक् अस्मदभिमुखम् वअवसा रक्षणेन सह वआ वगतम् आगच्छतम् ॥

इन्द्रावरुणा वधनाभिरप्रति भेदं वन्वन्ता प्र सुदासमावतम् ।

ब्रह्माण्येषां शृणुतं हवीमनि सत्या तृत्सूनामभवत्पुरोहितिः ॥ ४ ॥

इन्द्रावरुणा । वधनाभिः । अप्रति । भेदम् । वन्वन्ता । प्र । सुदासम् । आवतम् ।

ब्रह्माणि । शृणुतम् । शृणुतम् । हवीमनि । सत्या । तृत्सूनाम् । अभवत् । पुरःसंहितिः ॥ ४ ॥

हे वइन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ वधनाभिः वधकरैरायुधैरप्रतिगतमप्राप्तं^१ वभेदम् एतत्संज्ञं सुदासः शत्रुं ववन्वन्ता हिंसन्तौ युवां वसुदासम् । शोभनं ददातीति सुदाः । एतत्संज्ञं मम याज्यं राजानं वप्र वआवतं प्रकर्षेणारक्षतम् । वेषां तृत्सूनां मम याज्यानां वब्रह्माणि स्तोत्राणि वशृणुतम् अशृणुतम् । कदा । वहवीमनि । आह्वयन्तेऽस्मिन् युद्धार्थं परस्परमिति हवीमा संग्रामः । तस्मिन् । यस्मादेवं तस्मात् वतृत्सूनाम् एतत्संज्ञानां मम याज्यानां वपुरोहितिः मम पुरोधानं वसत्या सत्यफलम् वअभवत् । तेषु यन्मम पौरोहित्यं तत् सफलं जातमित्यर्थः ॥

इन्द्रावरुणावभ्या तपन्ति माधान्यर्यो वनुषामरातयः ।

युवं हि वस्व उभयस्य राजथोऽध स्मा नोऽवतं पार्ये दिवि ॥ ५ ॥

इन्द्रावरुणौ । अभि । आ । तपन्ति । मा । अधानि । अर्यः । वनुषाम् । अरातयः ।

युवम् । हि । वस्वः । उभयस्य । राजथः । अध । स्म । नः । अवतम् । पार्ये । दिवि ॥ ५ ॥

हे वइन्द्रावरुणौ वअर्यः अरेः शत्रोः संबन्धीनि वअधानि आहन्तृण्यायुधानि वमा माम् वअभ्या तपन्ति अभितो बाधन्ते । अपि च ववनुषां हिसकानां मध्ये वअरातयः अभिगमनशीलाः शत्रवश्च मामभितपन्ति । वयुवं वहि युवां खलु वउभयस्य पार्थिवस्य दिव्यस्य ववस्वः वसुनो धनस्य वराजथः ईशाथे । राजतिरैश्वर्यकर्मा । वअध वस्म अतः कारणात् वपार्ये तरणीये वदिवि दिवसे युद्धदिने वनः अस्मान् वअवतं रक्षतम् ॥ ५ ॥

युवां हवन्त उभयास आजिष्विन्द्रं च वस्वो वरुणं च सातये ।

यत्र राजभिर्दशभिर्निबाधितं प्र सुदासमावतं तृत्सुभिः सह ॥ ६ ॥

युवाम् । हवन्ते । उभयासः । आजिषु । इन्द्रम् । च । वस्वः । वरुणम् । च । सातये ।

यत्र । राजऽभिः । दशऽभिः । निऽबाधितम् । प्र । सुदासम् । आवतम् । तृत्सुऽभिः । सह ॥ ६ ॥

वउभयासः उभयविधाः सुदाःसंज्ञो राजा तत्सहायभूतास्तृत्सवश्चैवं द्विप्रकारा जनाः वआजिषु संग्रामेषु वइन्द्रं वच ववरुणं वच वयुवां वहवन्ते आह्वयन्ते । किमर्थम् । ववस्वः धनस्य वसातये संभजनार्थम् । यत्र येष्वआजिषु वदशभिः दशसंख्याकैः वराजभिः शत्रुभूतैर्नृपैः वनिबाधितं नितरां हिंसितं वसुदासं वतृत्सुभिः वसह वर्तमानं वप्र वआवतं युवां प्रकर्षेणारक्षतम् । तेष्वआजिष्वित्यन्वयः ॥

दश राजानः समिता अयज्यवः सुदासमिन्द्रावरुणा न युयुधुः ।

सत्या नृणामसदाभ्युपस्तुतिर्देवा एषामभवन्देवहूतिषु ॥ ७ ॥

दर्श । राजानः । समऽइताः । अयज्यवः । सुऽदासम् । इन्द्रावरुणा । न । युयुधुः ।

सत्या । नृणाम् । अद्यऽसदाम् । उपस्तुतिः । देवाः । एषाम् । अभवन् । देवऽहूतिषु ॥ ७ ॥

हे इन्द्रावरुणौ दशसंख्याकाः । राजानः सुदाम शत्रवः । समिताः संगताः परस्पर समवेताः । अयज्यवः अयजमाना एवभूतास्ते । सुदासम् एतत्संज्ञमेकमपि राजानं । न युयुधुः न संप्रजहुः । युवाभ्यामनुगृहीतं तं ग्रहन् न शेकुः । तदानीम् । अद्यम् । अद्यन्यत्रे^१ हविषि स्वीदन्तीत्यस्य सदः कृत्विजः । हविर्भिर्युक्तानां । नृणां यज्ञस्य नेतृणामृत्विजाम् । उपस्तुतिः स्तोत्रं । सत्या सफलाभूत् । अपि च । एषां । देवहूतिषु । देवा हूयन्त एष्विनि देवहूतयो यज्ञाः । तेषु सर्वे च । देवाः । अभवन् युष्मदनुग्रहात् प्रादुर्भवन्ति ॥

दाशराज्ञे परियत्ताय विश्वतः सुदासे इन्द्रावरुणावशिक्षतम् ।

श्वित्यञ्चो यत्र नमसा कपर्दिनो धिया धीवन्तो असपन्त तृत्सवः ॥ ८ ॥

दाशराज्ञे । परियत्ताय । विश्वतः । सुदासे । इन्द्रावरुणौ । अशिक्षतम् ।

श्वित्यञ्चः । यत्र । नमसा । कपर्दिनः । धिया । धीवन्तः । असपन्त । तृत्सवः ॥ ८ ॥

हे । इन्द्रावरुणौ । दाशराज्ञे दशशब्दस्य छान्दसो दीर्घः । विभक्तिव्यत्ययः । दशमी राजभिः शत्रुभूतैः । विश्वतः सर्वतः । परियत्ताय परिवेष्टिताय । सुदासे राज्ञे । अशिक्षतं बल प्रायच्छतम्^२ । यत्र यस्मिन् देशे । श्वित्यञ्चः श्रितिं श्वेत्य नैर्मल्यमञ्जन्तो गच्छन्तः । कपर्दिनः जटिलाः । धीवन्तः कर्मभिर्युक्ताः । तृत्सवः वसिष्ठशिष्या एतत्संज्ञा कृत्विजः । नमसा हविर्लक्षणेनाज्ञेन । धिया स्तुत्या च । असपन्त पर्यचरन् । तस्मिन् देशे युवां तस्मै राज्ञे बलं प्रायच्छतमित्यर्थः ॥

वृत्राण्यन्यः समिथेषु जिघ्रते व्रतान्यन्यो अभि रक्षते सदा ।

हवामहे वां वृषणा सुवृक्तिभिर्ऽस्मे इन्द्रावरुणा शर्म यच्छतम् ॥ ९ ॥

वृत्राणि । अन्यः । समऽइथेषु । जिघ्रते । व्रतानि । अन्यः । अभि । रक्षते । सदा ।

हवामहे । वाम् । वृषणा । सुवृक्तिभिः । अस्मे इति । इन्द्रावरुणा । शर्म । यच्छतम् ॥ ९ ॥

हे इन्द्रावरुणौ युवयोः । अन्यः एक इन्द्रः । वृत्राणि शत्रून् । समिथेषु संग्रामेषु । जिघ्रते हन्ति । अन्यः एको वरुणः । सदा सर्वदा । व्रतानि कर्माणि । अभि । रक्षते अभितः सर्वतो रक्षति । हे । वृषणा कामानां वर्षिताराविन्द्रावरुणौ तथाविधौ । वां युवां । सुवृक्तिभिः सुप्रवृत्ताभिः स्तुतिभिः । हवामहे आह्वयामहे । आहूतौ च युवाम् । अस्मे अस्मभ्यं । शर्म सुखं । यच्छतं दत्तम् ॥

अस्मे इन्द्रो वरुणो मित्रो अर्यमा युष्मं यच्छन्तु महि शर्म सुप्रथः ।

अवध्रं ज्योतिरदितेऽर्कतावृधौ देवस्य श्लोकं सवितुर्मेनामहे ॥ १० ॥

१. श-त२-४-अदन्यत्रे; झ-भ-श-अद्यसदन्यत्रे, त३-अदासदन्यत्रे, न-अब्रह्मसहन्यत्रे ।

२. ख-न-भ-प्रयच्छतं ।

अस्मे इति । इन्द्रः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । बुध्नम् । युञ्जन्तु । महि । शर्म । सुऽप्रथः ।
अवध्नम् । ज्योतिः । अदितेः । ऋतुऽवृधः । देवस्य । श्लोकम् । सवितुः । मनामहे ॥ १० ॥

व्याख्यातेयम् । अक्षरार्थस्तु । इन्द्रादयोऽस्मभ्यं द्योतमानं धनं^१ प्रयच्छन्तु सर्वतो विस्तीर्णं
महद्गृहं च । यज्ञस्य वर्धयिष्या अदीनाया देवमातुस्तेजश्चास्माकमबाधकं भवतु । वयं च प्रेरकस्य
देवस्य स्तोत्रं मनामहे कुर्महे ॥ ५ ॥

‘आ वाम्’ इति पञ्चर्चं चतुर्दशं सूक्तं वासिष्ठं^२ त्रैष्टुभमैन्द्रावरुणम् । अनुक्रान्तं च—
‘आ वां पञ्च’ इति । उक्थ्ये तृतीयसवने मैत्रावरुणशस्त्र इदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘आ वां
राजानाविन्द्रावरुणा मधुमत्तमस्येति याज्या’ (आश्व. श्रौ. ६. १) इति ॥

आ वां राजानावध्वरे वृत्त्यां हव्येभिरिन्द्रावरुणा नमोभिः ।

प्र वां घृताचीं बाह्वोर्दधाना परि त्मना विषुरुपा जिगाति ॥ १ ॥

आ । वाम् । राजानौ । अध्वरे । वृत्त्याम् । हव्येभिः । इन्द्रावरुणा । नमःऽभिः ।

प्र । वाम् । घृताचीं । बाह्वोः । दधाना । परि । त्मना । विषुरुपा । जिगाति ॥ १ ॥

हे राजानौ राजमानावीश्वरौ वेन्द्रावरुणौ^३ अध्वरे हिंसारहितेऽस्मिन् यागे^४ वां युवां
हव्येभिः हविभिः^५ नमोभिः स्तोत्रैश्च^६ आ ववृत्त्याम् आवर्तयामि । अपि च^७ बाह्वोः हस्तयोः
दधाना धार्यमाणा विषुरुपा । रूप्यत इति रूपं हविः । विविधहविर्युक्ता घृताची घृतमञ्जन्ती
जुहूः त्मना आत्मना स्वयमेव वां युवां परि प्र जिगाति अभिप्रगच्छति । यद्वा । विषुरुपा
नानाविधरूपौ वामिति योज्यम् ॥

युवो राष्ट्रं बृहदिन्वति द्यौर्यौ सेतुभिररज्जुभिः सिनीथः ।

परि नो हेळो वरुणस्य वृज्या उरुं न इन्द्रः कृणवदु लोकम् ॥ २ ॥

युवोः । राष्ट्रम् । बृहत् । इन्वति । द्यौः । यौ । सेतुऽभिः । अरज्जुऽभिः । सिनीथः ।

परि । नः । हेळः । वरुणस्य । वृज्याः । उरुम् । नः । इन्द्रः । कृणवत् । ऊँ इति । लोकम् ॥ २ ॥

हे इन्द्रावरुणौ युवोः युवयोः बृहत् महत् राष्ट्रं राज्यं द्यौः द्युलोकरूपम् इन्वति वृष्ट्या
सर्वान् प्रीणयति । यौ युवां सेतुभिः बन्धकैः अरज्जुभिः रज्जुरहितैः रोगादिभिः सिनीथः
पापकृतो बन्धीथः । ‘षिञ् बन्धने’ इति धातुः । तयोर्मध्ये वरुणस्य वारयितुर्देवस्य हेळः क्रोधः नः
अस्मान् परि वृज्याः परिवृणक्तु । परित्यज्यान् यत्र गच्छतु । इन्द्रः उ इन्द्रश्च उरुं विस्तीर्णं
लोकं स्थानं कृणवत् करोतु ॥

कृतं नो यज्ञं विदथेषु चारुं कृतं ब्रह्माणि सुरिषु प्रशस्ता ।

उपो रयिर्देवजूतो न एतु प्र णः स्पार्हाभिरूतिभिस्तिरेतम् ॥ ३ ॥

कृतम् । नः । यज्ञम् । विदथेषु । चारुम् । कृतम् । ब्रह्माणि । सुरिषु । प्रशस्ता ।

उपो इति । रयिः । देवऽजूतः । नः । एतु । प्र । नः । स्पार्हाभिः । उतिऽभिः । तिरेतम् ॥ ३ ॥

हे इन्द्रावरुणौ षनः अस्माकं षविदयेषु गृहेषु क्रियमाणं षयज्ञं षचारं शोभनं^१ फलसहितं^२ षकृतं कुरुतम् । तथा षसुरिषु स्तोतृष्वस्मासु विद्यमानानि षब्रह्माणि परिवृढानि स्तोत्राणि षप्रशस्ता प्रशस्तान्युक्तृष्टानि फलभाजि षकृतं कुरुतम् । अपि च षदेवजुतः देवाभ्यां युवाभ्यां प्रेरितः षरयिः धनं षनः अस्मान् षउपैतु प्राप्नोतु । तथा षस्पर्धाभिः स्पृहणीयाभिः षऊतिभिः रक्षाभिः षनः अस्मान् षप्र षतिरेतं युवां वर्धयेथाम् । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थं ॥

अस्मे इन्द्रावरुणा विश्ववारं रयिं धत्तं वसुमन्तं पुरुक्षुम् ।

प्र य आदित्यो अनृता मिनात्यमिता शूरौ दयते वसूनि ॥ ४ ॥

अस्मे इति । इन्द्रावरुणा । विश्ववारम् । रयिम् । धत्तम् । वसुमन्तम् । पुरुक्षुम् ।

प्र । यः । आदित्यः । अनृता । मिनाति । अमिता । शूरः । दयते । वसूनि ॥ ४ ॥

हे इन्द्रावरुणौ षअस्मे अस्मभ्यं षरयिं धनं षधत्तं प्रयच्छतम् । कीदृशम् । षविश्ववारं विश्वैः सर्वैर्वरणीयं संभजनीयं षवसुमन्तं निवासयुक्तं षपुरुक्षुं बह्वन्नं पुरुभिर्बहुभिः प्रशस्यं वा । षआदित्यः अदितेः पुत्रः षयः वरुणः षअनृता अनृतानि सत्यरहितानि भूतानि षप्र षमिनाति प्रहिनस्ति । 'मीन् हिंसायाम्' इति धातुः । षशूरः शौर्यवान् स वरुणः षअमिता अमितान्यपरिमितानि षवसूनि धनानि षदयते स्तोतृभ्यो ददाति ॥

इयमिन्द्रं वरुणमष्ट मे गीः प्रावत्तोके तनये तूतुजाना ।

सुरत्नासो देववीतिं गमेम यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

इयम् । इन्द्रम् । वरुणम् । अष्ट । मे । गीः । प्र । आवत् । तोके । तनये । तूतुजाना ।

सुरत्नासः । देववीतिम् । गमेम । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥

षमे मदीया षइयं षगीः स्तुतिः षइन्द्रं षवरुणं च षअष्ट अश्नुतां व्याप्नोतु । तथा षतूतुजाना मया प्रेर्यमाणा सा षतोके पुत्रे षतनये पौत्रे च विषये षप्रावत् प्ररक्षत्वस्मान् । वयं च षसुरत्नासः शोभनधनाः सन्तः षदेववीतिं देवैः कामयितव्यं यज्ञं षगमेम प्राप्नुयाम । हे इन्द्रावरुणादयः सर्वे देवाः षयूयं षस्वस्तिभिः कल्याणैः षनः अस्मान् षसदा सर्वदा षपात रक्षत ॥ ॥ ६ ॥

'पुनीषे वाम्' इति पञ्चर्चं पञ्चदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रावरुणम् । 'पुनीषे' इत्यनुक्रान्तम् । आभिप्लविकेष्वप्येषु तृतीयसवने स्तोमवृद्धौ प्रशास्तुरिदमावापार्थम् । सूत्रितं च— 'युवां नरा पुनीषे वाम्' (आश्व. श्रौ. ७. ९) इति ॥

पुनीषे वामरक्षसं मनीषां सोममिन्द्राय वरुणाय जुह्वत् ।

घृतप्रतीकामुषसं न देवीं ता नो यामन्नुरुष्यतामभीके ॥ १ ॥

पुनीषे । वाम् । अरक्षसम् । मनीषाम् । सोमम् । इन्द्राय । वरुणाय । जुह्वत् ।

घृतप्रतीकाम् । उषसम् । न । देवीम् । ता । नः । यामन् । उरुष्यताम् । अभीके ॥ १ ॥

हे इन्द्रावरुणौ षवां युवाभ्यां युवयोरर्थम् षअरक्षसं रक्षोरहितां राक्षसैरसंस्पृष्टां षमनीषां स्तुतिं षपुनीषे शोभयामि । किं कुर्वन् । षइन्द्राय षवरुणाय च षसोमं षजुह्वत् इन्द्रं वरुणं चोदिश्य

सोममग्नौ प्रक्षिपन् । कीदृशी मनीषाम् । ^१देवीं द्योतमानाम् ^२उषसं ^३न उषसमिव ^४घृतप्रतीकां दीप्तावयवाम् । शिष्टः ^५परोक्षकृतः । ^६ता ताविन्द्रावरुणौ ^७अभीके अभिगते युद्धे ^८यामन् यामनि युद्धार्थं गमने सति ^९नः अस्मान् ^{१०}उरुह्यतां रक्षताम् ॥

स्पर्धन्ते वा उ देवहूये अत्र येषु ध्वजेषु दिद्यवः पतन्ति ।

युवं तां इन्द्रावरुणावमित्रान्हतं पराचः शर्वा विधूचः ॥ २ ॥

स्पर्धन्ते । वै । ऊँ इति । देवहूये । अत्र । येषु । ध्वजेषु । दिद्यवः । पतन्ति ।

युवम् । तान् । इन्द्रावरुणौ । अमित्रान् । हतम् । पराचः । शर्वा । विधूचः ॥ २ ॥

^१देवहूये । देवा विजिगीषवो योद्धारो हूयन्ते युद्धार्थं परस्परमाहूयन्त इति देवहूयः संग्रामः । ^२अत्र अस्मिन् देवहूये संग्रामे ^३स्पर्धन्ते ^४वै ^५शत्रवोऽस्माभिः स्पर्धन्ते खलु । ^६उ इति पूरकः । ^७येषु संग्रामेषु ^८ध्वजेषु पताकासु ^९दिद्यवः शत्रुक्षिसान्यायुधानि ^{१०}पतन्ति ^{११}तान् तेषु संग्रामेषु विद्यमानान् ^{१२}अमित्रान् शत्रून् हे ^{१३}इन्द्रावरुणौ ^{१४}युवं युवां ^{१५}शर्वा शरणा हिंसकेनायुधेन ^{१६}पराचः पराङ्मुखान् ^{१७}विधूचः विविधगतींश्च ^{१८}हतं हिंस्तम् । यथा ते शत्रवः पराङ्मुखा इतस्ततः पलायमानाश्च भवन्ति तथा तान् बाधेयमित्यर्थः ॥

आपश्चिद्धि स्वयंशसः सदैःसु देवीरिन्द्रं वरुणं देवता धुः ।

कृष्टीरन्यो धारयति प्रविक्ता वृत्राण्यन्यो अप्रतीनि हन्ति ॥ ३ ॥

आपः । चित् । हि । स्वयंशसः । सदैःसु । देवीः । इन्द्रम् । वरुणम् । देवता । धुरिति धुः ।

कृष्टीः । अन्यः । धारयति । प्रविक्ताः । वृत्राणि । अन्यः । अप्रतीनि । हन्ति ॥ ३ ॥

^१आपश्चिद् अद्विकाराः सोमाश्च ^२स्वयंशसः स्वायत्तयशस्काः ^३देवीः द्योतमानाः सन्तः ^४सदैःसु सदैनेषु स्थानेषु ^५इन्द्रं ^६वरुणं च ^७देवता एते द्वे देवते ^८धुः धारयन्ति अवस्थापयन्ति । सोमेनाप्यायिता हि देवताः स्वे स्वे स्थानेऽवतिष्ठन्ते । यद्वा । वसतीवर्याख्या आप एव सोमाभिषवद्वारा सदैनेष्विन्द्रं वरुणं च धारयन्ति । तयोरिन्द्रावरुणयोः ^९अन्यः एकः । ^{१०}प्रविक्ताः पृथक्कृताः पुण्यापुण्यविवेकेन विचित्रफलभोक्त्राः ^{११}कृष्टीः प्रजा असांकार्येण ^{१२}धारयति । ^{१३}अन्यः इन्द्रः ^{१४}वृत्राणि शत्रुजातानि ^{१५}अप्रतीनि अन्यैरप्रतिगतानि ^{१६}हन्ति हिनस्ति ॥

स सुक्रतुर्ऋतचिदस्तु होता य आदित्य शर्वसा वां नमस्वान् ।

आववर्तदवसे वां हविष्मानसदित्स सुविताय प्रयस्वान् ॥ ४ ॥

सः । सुक्रतुः । ऋतः चित् । अस्तु । होता । यः । आदित्या । शर्वसा । वाम् । नमस्वान् ।

आऽववर्तत् । अवसे । वाम् । हविष्मान् । अस्तत् । इत् । सः । सुविताय । प्रयस्वान् ॥ ४ ॥

^१सुक्रतुः शोभनकर्मा शोभनप्रज्ञो वा ^२सः ^३होता स्तोता ^४ऋतचित् ऋतस्थोदकस्य यज्ञस्य वा वेता विधेता ^५अस्तु भवतु । हे ^६आदित्या अदितेः पुत्राविन्द्रावरुणौ । छान्दसः साहितिको

१. ख-न-भ-अवशिष्टः । २. ख-श-न्त-न-भ-श-‘वै’ नास्ति । ३. घ-ज्ञ-न्त-२-आसाकार्येण; श-न-असाकार्येण ।

ह्रस्वः । वयः वनमस्वान् नमसा नमस्कारेण स्तोत्रेण वा युक्तः सन् वशवसा बलेन युक्तौ वं युवां परिचरतीति शेषः । स सुकतुरित्यन्वयः । अपि च यः वहविष्मान् हविर्भिर्युक्तः सन् अवसे तर्पणार्थं^१ वं युवाम् आववर्तत् आवर्तयेत् सः यजमानः प्रयस्वान् अन्नवान् भूत्वा सुविताय सुष्टु प्राप्तव्याय फलाय असदित् भवेदेव ॥

इयमिन्द्रं वरुणमष्ट मे गीः प्रार्वत्तोके तनये तूतुजाना ।

सुरत्नासो देववीति गमेम यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

इयम् । इन्द्रम् । वरुणम् । अष्ट । मे । गीः । प्र । आवत् । तोके । तनये । तूतुजाना ।

सुसुरत्नासः । देवऽवीतिम् । गमेम । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥

व्याख्यातेयम् । मदीया स्तुतिरिन्द्रं वरुणं चाक्षुताम् । मया प्रेर्यमाणा सा पुत्रे पौत्रे च विषयेऽस्मान् प्ररक्षतु । वयं शोभनधनाः सन्त उत्तरोत्तरं यागं प्राप्नुयाम । हे इन्द्रावरुणादयो देवाः अस्मान् सर्वदा कल्याणै रक्षत ॥ ७ ॥

‘धीरा स्वस्य’ इत्यष्ट्वं षोडशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं वरुणदेवस्यम् । तथा चानुक्रान्तं— ‘धीराष्टौ वारुणं ह’ इति । गतो विनियोगः ॥

धीरा त्वस्य महिना जनूषि वि यस्तुस्तम्भ रोदसी चिदुर्वी ।

प्र नाकमृष्वं नुनुदे बृहन्तं द्विता नक्षत्रं पप्रथच्च भूम ॥ १ ॥

धीरा । तु । अस्य । महिना । जनूषि । वि । यः । तुस्तम्भ । रोदसी इति । चित् । उर्वी इति ।

प्र । नाकम् । ऋष्वम् । नुनुदे । बृहन्तम् । द्विता । नक्षत्रम् । पप्रथत् । च । भूम ॥ १ ॥

वस्य वरुणस्य जनूषि जन्मानि महिना महिना^२ तु क्षिप्रं धीरा धीराणि धैर्यवन्ति भवन्ति । यः वरुणः उर्वी विस्तीर्णं रोदसी चित् द्यावापृथिव्यावपि वि तुस्तम्भ विविधं स्तब्धे स्वकीये स्थाने स्थिते अकरोत् । यश्च बृहन्तं महान्तं नाकम् आदित्यं नक्षत्रं च ऋष्वं दर्शनीयं द्विता द्वैधं प्र नुनुदे प्रेरयति स्म । अहनि सूर्यं दर्शनीयं प्रेरयति रात्रौ नक्षत्रं तथेति^३ द्विप्रकारः । भूम भूमि च यः पप्रथत् अप्रथयत् विस्तारितवान् । तस्यास्य वरुणस्येत्यन्वयः ॥

उत स्वया तन्वा सं वदे तत्कदा न्वन्तर्वरुणे भवानि ।

किं मे हव्यमहृणानो जुषेत कदा मृळीकं सुमना अभि ख्यम् ॥ २ ॥

उत । स्वया । तन्वा । सम् । वदे । तत् । कदा । नु । अन्तः । वरुणे । भवानि ।

किम् । मे । हव्यम् । अहृणानः । जुषेत । कदा । मृळीकम् । सुसुमनाः । अभि । ख्यम् ॥ २ ॥

वरुणं शीघ्रं दिदृक्षमाण ऋषिरनया वितर्कयति । उतेति विचिकित्सायाम् । उत किं स्वया तन्वा स्वीयेनात्मयेन शरीरेण सं वदे सहवदनं करोमि । आहो स्विन् तत् तेन वरुणेन सह संवदे । कदा नु कदा खलु वरुणे देवे अन्तः भुवानि अन्तर्भूतो भवानि । वरुणस्य चित्ते संलभ्यो भवानीत्यर्थः । अपि च मे मदीयं हव्यं स्तोत्रं हविर्वा अहृणानः अक्रुध्यन् वरुणः किं

केन हेतुना वृषेत सेवेत । वसुमनाः शोभनमनस्कः सन्नहं वृकदा कस्मिन् काले वृमृळीकं सुखयितारं वरुणम् अभि वृह्यम् अभिपश्येयम् ॥

पृच्छे तदेनो वरुण दिदृक्षूपो एमि चिकितुषो विपृच्छम् ।

समानमिन्मे कवयश्चिदाहुरयं ह तुभ्यं वरुणो हृणीते ॥ ३ ॥

पृच्छे । तत् । एनः । वरुण । दिदृक्षु । उपो इति । एमि । चिकितुषः । विपृच्छम् ।

समानम् । इत् । मे । कवयः । चित् । आहुः । अयम् । ह । तुभ्यम् । वरुणः । हृणीते ॥ ३ ॥

हे वरुण वृतेनः पापं वृच्छे त्वां पृच्छामि । दिदृक्षु । छान्दसः सुलोपः । द्रष्टुमिच्छन्नहम् । येन पापेन हेतुना त्वदीयैः पार्श्वबद्धोऽस्मि पृष्टः संस्तु पापं कथय । अहं विपृच्छं विविधं ग्रहं चिकितुषः विदुषो जनान् उपो एमि उपागाम् । ते कवयश्चित् क्रान्तदर्शिनो जनाश्च मे मद्यं समानमित् समानमेवैकरूपमेव आहुः अकथयन् । यदाहुस्तदाह । हे स्तोतः तुभ्यम् अयं वृह अयमेव वरुणः वृणीते क्रुध्यतीति । अतः क्रोधं परित्यज्यास्मान् पार्श्वेभ्यो मोचय ॥

किमार्ग आस वरुण ज्येष्ठं यत्स्तोतारं जिघांससि सखायम् ।

प्र तन्मे वोचो दूळभ स्वधावोऽव त्वानेना नमसा तुर इयाम् ॥ ४ ॥

किम् । आर्गः । आस । वरुण । ज्येष्ठम् । यत् । स्तोतारम् । जिघांससि । सखायम् ।

प्र । तत् । मे । वोचः । दुः । ऽदभ । स्वधाऽवः । अव । त्वा । अनेनाः । नमसा । तुरः । इयाम् ॥ ४ ॥

हे वरुण ज्येष्ठम् अधिकं किमार्ग आस कोऽपराधो मया कृतो बभूव । यत् येन आगसा सखायं मित्रभूतं सन्तं स्तोतारं जिघांससि हन्तुमिच्छसि । हे दूळभ दुर्दभान्यैर्बाधितुमशक्य स्वधावः तेजस्विन् हे वरुण यत् आगः मे मद्यं प्र वोचः प्रब्रूहि । एवं सति तस्य प्रायश्चित्तं कृत्वा अनेनाः अपापः सन्नहं तुरः त्वरमाणः शीघ्रः नमसा नमस्कारेण हविषा वा त्वाम् अव इयाम् उपगच्छेयम् ॥

अव दुग्धानि पित्र्या सृजा नोऽव या वयं चकृमा तनूभिः ।

अव राजन्पशुतृपं न तायुं सृजा वत्सं न दाम्नो वसिष्ठम् ॥ ५ ॥

अव । दुग्धानि । पित्र्या । सृज । नः । अव । या । वयम् । चकृम । तनूभिः ।

अव । राजन् । पशुऽतृपम् । न । तायुम् । सृज । वत्सम् । न । दाम्नः । वसिष्ठम् ॥ ५ ॥

हे वरुण पित्र्या पितृतः प्रांसानि नः अस्मदीयानि दुग्धानि द्रोहान् बन्धनहेतुभूतान् अव सृज विमुञ्च । अस्मत्तो विश्लेष्य । वयं च या यानि द्रोहजातानि तनूभिः शरीरैः चकृम कृतवन्तः स्म तानि च अव सृज । हे राजन् राजमान वरुण पशुतृपं न तायुं सैन्यप्रायश्चित्तं कृत्वावसाने घासादिभिः पशूनां तर्पयितारं स्तेनमिव दाम्नः रजोः वत्सं न वत्समिव च वसिष्ठं मां बन्धकात् पापात् अव सृज विमुञ्च ॥

१. ख-श-त-न-भ-श-आग । २. ख-पित्र्याणि; भ-पित्र्या पित्र्याणि । ३. ख-हेतुन् ।

४. ख-श-त-न-भ-श-विश्लेष्य च ।

राये । नु । यम् । जज्ञतुः । रोदसी इति । इमे इति । राये । देवी । धिषणा । धाति । देवम् ।
अर्ध । वायुम् । निऽयुतः । सश्चत । स्वाः । उत । श्वेतम् । वसुऽधितिम् । निरेके ॥ ३ ॥

इमे षोडशी द्यावापृथिव्यौ ष्यं वायुं षराये धनार्थं षनु क्षिप्रं षजज्ञतुः जनयामासतुः
तं षदेवं दानादिगुणयुक्तं वायुं षदेवी द्योतमाना षधिषणा स्तुतिः षराये धनार्थं षधाति धारयति ।
धनं यथा लभ्यते तथा प्रेरयतीत्यर्थः । षअध अधुनैवं स्तुतौ प्रवृत्तायां षस्वाः स्वकीयाः षनियुतः
वद्धवा रथवाहाः षवायुं षसश्चत सचन्ते सेवन्ते । षउत अपि च षश्वेतं शुभ्रवर्णं षनिरेके । नितरां
रेको रिक्तता निरेकः । दारिद्र्यमित्यर्थः । तस्मिन् सति षवसुधितिं वसूनां धातार प्रदातारं
तं वायुं नियुतोऽस्मद्यज्ञं प्रापयन्तीति शेषः ॥

द्वितीये छन्दोमे प्रउगशक्ने वायव्यतृचस्य 'उच्छन्नषसः' इति तृतीया । सूत्रितं च—
'उच्छन्नषसः सुदिना अरिप्रा इत्येकपातिन्यः' (आश्व. श्रौ. ८. १०) इति ॥

उच्छन्नषसः सुदिना अरिप्रा उरु ज्योतिर्विविदुर्दीध्यानाः ।

गव्यं चिदूर्वमुशिजो वि वव्रुस्तेषामनु प्रदिर्वः ससुरार्पः ॥ ४ ॥

उच्छन् । उषसः । सुऽदिनाः । अरिप्राः । उरु । ज्योतिः । विविदुः । दीध्यानाः ।

गव्यम् । चित् । ऊर्वम् । उशिजः । वि । वव्रुः । तेषाम् । अनु । प्रऽदिर्वः । ससुः । आपः ॥ ४ ॥

येऽङ्गिरसो वायुमस्तोषत तेषाम् षअरिप्राः पापरहिताः षउषसः षसुदिनाः शोभनदिनस्य
हेतुभूताः सत्यः षउच्छन् औच्छन् व्यवसायन् । ते च षदीध्यानाः दीप्यमानाः सन्तः षउरु
विस्तीर्णं षज्योतिः सूर्याख्यं षविविदुः वायोः प्रसादादलभन्त । अपि च षउशिजः कामय-
मानास्तेऽङ्गिरसः षगव्यं षचित् गोसंघरूपमपि षऊर्वं धनं पणिभिरपहतं षवि षवव्रुः व्यववृण्वन्
अलभन्त । तथा षतेषाम् अङ्गिरसामर्थाय षप्रदिर्वः पुराण्यः षआपः षअनु षससुः अन्वसरन्
अन्वगच्छन् । हिताचरणपरा आसन्नित्यर्थः । आवरकस्यासुरस्य वायुना हननादसुरेणाहृतानुषः-
प्रभृतीन् पुनर्लब्धवन्त इत्यर्थः ॥

तृतीये छन्दोमे प्रउगशक्ने 'ते सत्येन' इत्यैन्द्रवायवस्तृचः । सूत्रितं च—'ते सत्येन मनसा
दीध्याना दिवि क्षयन्ता रजसः पृथिव्याम्' (आश्व. श्रौ. ८. ११) इति ॥

ते सत्येन मनसा दीध्यानाः स्वेन युक्तासः क्रतुना वहन्ति ।

इन्द्रवायू वीरवाहं रथं वामीशानयोरभि पृक्षः सचन्ते ॥ ५ ॥

ते । सत्येन । मनसा । दीध्यानाः । स्वेन । युक्तासः । क्रतुना । वहन्ति ।

इन्द्रवायु इति । वीरऽवाहम् । रथम् । वाम् । ईशानयोः । अभि । पृक्षः । सचन्ते ॥ ५ ॥

एते प्रसिद्धाः षसत्येन यथार्थेन षमनसा मननीयेन स्तोत्रेण युक्ताः षदीध्यानाः दीप्यमानाः
षस्वेन स्वकीयेन विहितेन षक्रतुना कर्मणा नित्यनैमित्तिकात्मना षयुक्तासः युक्ता एवंभूता यजमाना
हे षइन्द्रवायू षवीरवाहं वीरैर्विशेषेणेरयितृभिः स्तोत्रमिर्वहनीयं प्रापणीयम् । यद्वा वीरैः अश्वैर्वहनीयम् ।
तम् षईशानयोः ईश्वरयोः षवां युवयोः स्वभूतं षरथं षवहन्ति स्वं स्वं यज्ञं प्रापयन्ति । तत्र च
षपृक्षः अज्ञानि हविल्लक्षणानि षअभि षसचन्ते युवामभिसेवन्ते ॥

ईशानासो ये दधते स्वर्णो गोभिरश्वेभिर्वसुभिर्हिरण्यैः ।

इन्द्रवायू सूरयो विश्वमायुरर्व्वद्विर्वीरैः पृतनासु सङ्घः ॥ ६ ॥

ईशानासः । ये । दधते । स्वः । नः । गोभिः । अश्वेभिः । वसुभिः । हिरण्यैः ।

इन्द्रवायु इति । सूरयः । विश्वम् । आयुः । अर्व्वत्सुभिः । वीरैः । पृतनासु । सङ्घः ॥ ६ ॥

हे इन्द्रवायू ईशानासः ईश्वराः प्रभवः ये जनाः नः अस्मभ्यं गोभिः अश्वेभिः अश्वैः वसुभिः निवासकैः हिरण्यैः च सहितं स्वः सुष्ठुरणीयं सुखं दधते ददति प्रयच्छन्ति । यद्वा । हिरण्यव्यतिरिक्तानि धनानि वसूनि । तैर्हिरण्यैश्च सहेत्यर्थः । ते सूरयः दातारः विश्वं व्याप्तम् आयुः अन्नं जीवनं वा शत्रूणां स्वभूतं पृतनासु संग्रामेषु अर्व्वद्विः अश्वैः वीरैः शूरभटैश्च साधनभूतैः सङ्घः अभिभवेयुः । यद्वा सहार्थे तृतीया । अर्व्वद्विर्वीरैः पुत्रैश्च सहितं शत्रूणामायुरभिभवेयुरित्यर्थः ॥

अर्व्वन्तो न श्रवसो भिक्षमाणा इन्द्रवायू सुष्ठुतिभिर्वसिष्ठाः ।

वाजयन्तः स्ववसे हुवेम यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

अर्व्वन्तः । न । श्रवसः । भिक्षमाणाः । इन्द्रवायू इति । सुष्ठुतिभिः । वसिष्ठाः ।

वाजयन्तः । सु । अवसे । हुवेम । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥

अर्व्वन्तो न अश्वा इव हविषां वोढारः श्रवसः अन्नस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी । अन्नं भिक्षमाणाः याचमानाः वाजयन्तः वाजं बलमात्मन इच्छन्तः वसिष्ठाः वयं स्ववसे शोभनरक्षणाय सुष्ठु तर्पणाय वा सुष्ठुतिभिः शोभनाभिः स्तुतिभिः इन्द्रवायू इन्द्रं वायुं च हुवेम आह्वयेमहि । अन्यद्वत्तम् ॥ १२ ॥

‘कुविदङ्ग’ इति सप्तमं द्वितीयं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थं त्रैष्टुभं वायव्यम् । ‘कुविदङ्ग’ इत्यनुकान्तम् । गतः सूक्तविनियोगः । वायव्ये पशौ ‘कुविदङ्ग’ इति वपाया याज्या । सूत्रितं च— ‘कुविदङ्ग नमसा ये वृधास ईशानाय प्रहुतिं यस्त आनद्’ (आश्व श्रौ. ३. ८) इति ॥

कुविदङ्ग नमसा ये वृधासः पुरा देवा अनवद्यास आसन् ।

ते वायवे मनवे बाधितायावासयन्नुषसं सूर्येण ॥ १ ॥

कुवित् । अङ्ग । नमसा । ये । वृधासः । पुरा । देवाः । अनवद्यासः । आसन् ।

ते । वायवे । मनवे । बाधिताय । आवासयन् । उषसम् । सूर्येण ॥ १ ॥

दीव्यन्ति स्तुवन्तीति देवाः स्तोतारः । पुरा पूर्वस्मिन् काले ये वृधासः वृद्धाः देवाः स्तोतारः । कुविदिति बहुनाम । अङ्गेति क्षिप्रनाम । कुवित् बहुशः अङ्ग क्षिप्रं कृतेन नमसा वायुविषयेण स्तोत्रेण नमस्कारेण वा अनवद्यासः अवद्यरहिताः आसन् ते अद्यापि वायवे हवींषि दातुं सूर्येण सह उषसम् आवासयन् । उषसो व्युष्टिं सूर्योदयं च वायुयागार्थं कुर्वन्तीत्यर्थः । किमर्थम् । मनवे मनुष्याणां बाधिताय बाधितानां पुत्रादीनां रक्षणार्थमित्यर्थः । यद्वा मनवे बाधितायेति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । बाधितस्य मनोः प्रजापतेर्यागे वायवे हवींषि दातुमित्यन्वयः ॥

द्वितीये छन्दोमे प्रउगशस्त्र ऐन्द्रवायवतृचस्य 'उशन्ता' इत्येषा प्रथमा । सूत्रितं च—
'उशन्ता दूता न दभाय गोपा यावत्तरस्तन्वो यावदोज इत्येका द्वे च' (आश्व. श्रौ. ८. १०) इति ॥

उशन्ता दूता न दभाय गोपा मासश्च पाथः शरदश्च पूर्वीः ।

इन्द्रवायू सुष्टुतिर्वीमियाना माडीकमीद्वे सुवितं च नव्यम् ॥ २ ॥

उशन्ता । दूता । न । दभाय । गोपा । मासः । च । पाथः । शरदः । च । पूर्वीः ।

इन्द्रवायू इति । सुस्तुतिः । वाम् । इयाना । माडीकम् । ईद्वे । सुवितम् । च । नव्यम् ॥ २ ॥

हे इन्द्रवायू ऽउशन्ता उशन्तौ कामयमानौ दूतौ । देवतेर्गतिकर्मणो दूतशब्दः ।
गन्तारौ ऽगोपा गोपायितारावीदृशौ युवां ऽदभाय हिंसायै ऽन भवतम् । अपि तु ऽमासः
मासान् ऽच ऽपूर्वीः बह्वीः ऽशरदः संवत्सरान् ऽच चिरकालमस्मान् ऽपाथः रक्षतम् । अपि च
हे ऽइन्द्रवायू ऽसुष्टुतिः अस्मदीया शोभना स्तुतिः । ऽवां युवाम् ऽइयाना गच्छन्ती प्रामुवन्ती
ऽमाडीकं सुखम् ऽईद्वे याचते । यद्वा । सुखं यथा भवति तथा युवामीद्वे स्तौति । तथा ऽनव्यं प्रशस्यं
ऽसुवितं सुष्टु प्राप्यं धनं ऽच ईद्वे ॥

नियुत्वद्वायुदेवताके पशौ 'पीवोअन्नान्' इति वपाया याज्या । सूत्रितं च—'पीवोअन्नौ
रयिवृधः सुमेधा राये तु यं जज्ञत् रोदसीमे' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति । तथा द्वितीये
छन्दोमे प्रउगशस्त्रे वायव्यतृचस्यैव द्वितीया । सूत्रितं च—'पीवोअन्नौ रयिवृधः सुमेधा उच्छ-
शुषसः सुदिना अरिप्राः' (आश्व. श्रौ. ८. १०) इति ॥

पीवोअन्नौ रयिवृधः सुमेधाः श्वेतः सिषक्ति नियुतामभिःश्रीः ।

ते वायवे समनसो वि तस्थुर्विश्वेन्नरः स्वपत्यानि चक्रुः ॥ ३ ॥

पीवः ऽअन्नान् । रयिः ऽवृधः । सुऽमेधाः । श्वेतः । सिऽसक्ति । निऽयुताम् । अभिऽश्रीः ।

ते । वायवे । सऽमनसः । वि । तस्थुः । विश्वा । इत् । नरः । सुऽअपत्यानि । चक्रुः ॥ ३ ॥

ऽपीवोअन्नान् पीवासि स्थूलानि प्रभूतान्यन्नानि येषां तान् ऽरयिवृधः रय्या धनेन
वृद्धानेवंभूतानाख्यजनान् ऽसुमेधाः शोभनप्रज्ञः ऽनियुतां वदवानां स्ववाहानाम् ऽअभिःश्रीः
अभिःश्रयणीयः ऽश्वेतः श्वेतवर्णो वायुः ऽसिषक्ति सेवते । ऽते च जनाः ऽसमनसः समानमनस्काः
सन्तः ऽवायवे वायुसुहिद्वयं यद्वा ऽवि ऽतस्थुः विविधमवतिष्ठन्ते । स्थित्वा च ते ऽनरः कर्मणां
नेतारो जनाः ऽविश्वेत् विश्वानि सर्वाण्येव ऽस्वपत्यानि शोभनापत्यहेतूनि यद्वा सुष्टुपतन-
कारणानि वायुदेवत्यानि कर्माणि ऽचक्रुः कुर्वन्ति ॥

द्वितीये छन्दोमे प्रउगशस्त्र ऐन्द्रवायवतृचस्य 'यावत्तरः' इत्यादिके द्वे ऋचौ । सूत्रं
तु पूर्वमेवोदाहृतम् ॥

यावत्तरस्तन्वो॑ यावदोजो यावन्नश्नसा दीर्घ्यानाः ।

शुचिं सोमं शुचिपा पातमस्मे इन्द्रवायू सदतं बहिरेदम् ॥ ४ ॥

यावत् । तरः । तन्वः । यावत् । ओजः । यावत् । नरः । चक्षसा । दीर्घ्यानाः ।

शुचिम् । सोमम् । शुचिऽपा । पातम् । अस्मे इति । इन्द्रवायू इति । सदतम् । बहिः । आ । इदम् ॥ ४ ॥

हे ^१इन्द्रवायू युवयोः ^२तन्त्रः शरीरस्य ^३तरः वेगः ^४थावत् अस्ति ^५थावत् च ^६ओजः बलं ^७थावत् च ^८नरः कर्मणां नेतार ऋत्विजः ^९चक्षसा ज्ञानेन ^{१०}दीध्यानाः दीप्यमाना भवन्ति तस्य सर्वस्यानुरूपं ^{११}शुचिपा शुचेः सोमस्य पाताराविन्द्रवायू ^{१२}शुचिं शुद्धं ^{१३}सोमम् ^{१४}अस्मे अस्मदीयं ^{१५}पातं पिबतम् । ^{१६}इदं वेद्यां स्तीर्णं ^{१७}बर्हिः च ^{१८}आ ^{१९}सदतं पानार्थमासीदतम् । बर्हिष्युपविशतमित्यर्थः ॥

नियुवाना नियुतः स्पार्हवीरा इन्द्रवायू सरथं यातमर्वाक् ।

इदं हि वां प्रभृतं मध्वो अग्रमर्ध ग्रीणाना वि मुमुक्तमस्मे ॥ ५ ॥

नि^१युवा^२ना । नि^३युतः । स्पा^४र्ह^५वी^६राः । इन्द्र^७वायू इति । स^८रथ^९म् । या^{१०}तम् । अ^{११}र्वाक् । इ^{१२}दम् । हि । वा^{१३}म् । प्र^{१४}भृतम् । मध्वः । अग्रम् । अर्ध । ग्री^{१५}णा^{१६}ना । वि । मुमुक्तम् । अस्मे इति ॥५॥

हे ^१इन्द्रवायू ^२स्पार्हवीराः स्पृहणीयस्तोतृकान् ^३नियुतः आत्मीयानश्चान् ^४सरथम् उभयोः समानमेकं ^५रथं ^६नियुवाना निमिश्रयन्तौ ^७युवाम् ^८अर्वाक् अस्मदभिमुखं ^९यातं गच्छतम् । ^{१०}इदं ^{११}हि इदं खलु ^{१२}मध्वः मधुरस्य सोमस्य ^{१३}अग्रं ग्रहेष्वाद्यमैन्द्रवायवाख्यं ग्रहं ^{१४}वां युवयोरर्थं ^{१५}प्रभृतं प्रकर्षेण हतं होमार्थमुत्तरवेदिं प्रति नीतम् । ^{१६}अध अथ तादृशस्य सोमस्य पानानन्तरं ^{१७}ग्रीणाना प्रीयमाणौ युवाम् ^{१८}अस्मे अस्मान् ^{१९}वि ^{२०}मुमुक्तं पापाद्विमोचयतम् ॥

प्रथमे छन्दोमे प्रउगशस्त्र ऐन्द्रवायवतृचस्य 'या वां शतम्' इति तृतीया । सूत्रितं च— 'या वां शतं नियुतो याः सहस्रमित्येकपातिन्यः' (आश्व. श्रौ. ८. ९) इति ॥

या वां शतं नियुतो याः सहस्रमिन्द्रवायू विश्ववाराः सचन्ते ।

आभिर्यातं सुविदत्राभिरर्वाक्पातं नरा प्रतिसृष्टस्य मध्वः ॥ ६ ॥

याः । वा^१म् । श^२तम् । नि^३युतः । याः । स^४हस्रम् । इन्द्र^५वायू इति । वि^६श्व^७वा^८राः । सच^९न्ते । आ । आ^{१०}भिः । या^{११}तम् । सु^{१२}वि^{१३}दत्रा^{१४}भिः । अ^{१५}र्वाक् । पा^{१६}तम् । न^{१७}रा । प्र^{१८}ति^{१९}सृष्ट^{२०}स्य । मध्वः ॥६॥

हे ^१इन्द्रवायू ^२याः ^३नियुतः ^४शतं शतसंख्याकाः सत्यः ^५वां युवां ^६सचन्ते सेवन्ते । ^७याः च ^८विश्ववाराः विश्वैर्वर्णीया नियुतः ^९सहस्रं सहस्रसंख्याकाः सत्यो युवां सचन्ते । ^{१०}सुविदत्राभिः शोभनधनप्रदाभिः ^{११}आभिः नियुजिः ^{१२}अर्वाक् अस्मदभिमुखम् ^{१३}आ ^{१४}यातम् आगच्छतम् । हे ^{१५}नरा नेतारौ ^{१६}प्रतिसृष्टस्य उत्तरवेदिं प्रति नीतस्य ^{१७}मध्वः मधुरस्य सोमस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी । इदं सोमं ^{१८}पातं पिबतम् ॥

अर्वन्तो न श्रवसो भिक्षमाणा इन्द्रवायू सुस्तुतिभिर्वसिष्ठाः ।

वाजयन्तः स्ववसे हुवेम यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

अर्वन्तः । न । श्रवसः । भिक्षमाणाः । इन्द्र^१वायू इति । सुस्तु^२तिभिः । वसिष्ठाः । वाज^३यन्तः । सु । अर्वसे । हुवेम । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥

व्याख्यात्रेयम् । अक्षरार्थस्तु । अश्वा इव हविषां वोढारोऽङ्गं याचमाना बलं कामयमाना वसिष्ठा वयं शोभनरक्षणाय शोभनैः स्तोत्रैरिन्द्रवायू आह्वयेमहीति ॥ ॥ १३ ॥

१. घ-न-भ-मेकर्थं । २. ख-निमिश्रीतवतौ; त-न-निश्रयतौ; न-निमितयतौ, भ-निमिश्रितयतौ; श-मिश्रयतौ । ३. ख-न-न-भ-श- 'याः' नास्ति ।

‘आ वायो’ इति पञ्चमं तृतीयं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थं त्रैष्टुभं वायव्यम् । अनुक्रान्तं च—‘आ वायो पञ्च’ इति । शुनासीरीये पर्वणि वायोऽनियुत्वतो यागस्य ‘आ वायो’ इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च—‘आ वायो भूष शुचिपा उप नः प्र याभिर्यासि दाश्वांसमच्छ’ (आश्व. श्रौ. २. २०) इति । नियुत्वद्वायु-देवताके पशावेषैव वपाया अनुवाक्या (आश्व. श्रौ. ३. ८) । प्रथमे छन्दोमे प्रउगशस्त्रे वायव्य-तृचस्यैषैवाद्या । सूत्रितं च—‘समुद्रादूर्मिरित्याज्यमा वायो भूष शुचिपाः’ (आश्व. श्रौ. ८. ९) इति ॥

आ वायो भूष शुचिपा उप नः सहस्रं ते नियुतो विश्ववार ।

उपो ते अन्धो मधमयामि यस्य देव दधिषे पूर्वपेयम् ॥ १ ॥

आ । वायो इति । भूष । शुचिऽपाः । उप । नः । सहस्रम् । ते । निऽयुतः । विश्वऽवार ।

उपो इति । ते । अन्धः । मधम् । अयामि । यस्य । देव । दधिषे । पूर्वऽपेयम् ॥ १ ॥

हे ऽशुचिपाः शुचेः शुद्धस्य सोमस्य पातः ऽवायो ऽनः अस्माकम् ऽउप^१ समीपे^१ ऽआ भूष आगच्छ । ‘भू प्राप्तौ’ इत्यस्यैतद्रूपम् । हे ऽविश्ववार विश्वैर्वरणीय ऽते तव वाहनभूताः ऽनियुतः वडवाः ऽसहस्रं सहस्रसंख्याका विद्यन्ते । यत एवमतः शीघ्रमागच्छ । ऽते तव ऽमधं मदकरं सोमलक्षणम् ऽअन्धः अन्नम् ऽउपो उप उ उप ऽअयामि । उपयतं पात्रे गृहीतमासीत् । हे ऽदेव वायो ऽयस्य सोमस्य ऽपूर्वपेयं प्रथमपानं ऽदधिषे दधासि धारयसि । ऐन्द्रवायवग्रहे प्रथमे वषट्कारे केवलाय वायवे हूयते द्वितीये त्विन्द्रवायुभ्यामिति वायोः प्रथमपानम् । तादृशमन्ध उपायासीत्यन्वयः ॥

प्रथमे छन्दोमे प्रउगशस्त्र ऐन्द्रवायवतृचस्य ‘प्र सोता’ इत्याद्या । सूत्रितं च—‘प्र सोता जीरो अध्वरेष्वस्थाद्ये वायव इन्द्रमादनासः’ (आश्व. श्रौ. ८. ९) इति ॥

प्र सोता जीरो अध्वरेष्वस्थात्सोममिन्द्राय वायवे पिबध्यै ।

प्र यद्वां मध्वो अग्रियं भरन्त्यध्वर्यवो देवयन्तः शचीभिः ॥ २ ॥

प्र । सोता । जीरो । अध्वरेषु । अस्थात् । सोमम् । इन्द्राय । वायवे । पिबध्यै ।

प्र । यत् । वाम् । मध्वः । अग्रियम् । भरन्ति । अध्वर्यवः । देवऽयन्तः । शचीभिः ॥ २ ॥

ऽजीरः क्षिप्रकारी ऽसोता अभिषोताध्वर्युः ऽइन्द्राय ऽवायवे च ऽपिबध्यै पानार्थम् ऽअध्वरेषु यागेषु ऽसोमं ऽप्र ऽअस्थात् प्रातिष्ठिपत्^२ । पुरस्तादुत्तरवेदिं प्रापितवान् । हे इन्द्रवायू ऽयत् येषु यज्ञेषु ऽमध्वः सोमस्य ऽअग्रियम् अग्रभवं प्रथमभागं ऽदेवयन्तः देवकामाः ऽअध्वर्यवः ऽशचीभिः कर्मभिरभिषवादिभिरक्षणैः ऽवां युवयोरर्थं ऽप्र ऽभरन्ति प्रकर्षेण भरन्ति संपादयन्ति । तेष्वध्वरेष्वित्यन्वयः ॥

शुनासीरीये पर्वणि नियुत्वद्वायोर्यागस्य ‘प्र याभिः’ इति याज्या । सूत्रितं च—‘प्र याभिर्यासि दाश्वांसमच्छ स त्वं नो देव मनसा’ (आश्व. श्रौ. २. २०) इति । तद्देवत्ये पशावेषैव पुरोडा-शस्यानुवाक्या । सूत्रितं च—‘प्र याभिर्यासि दाश्वांसमच्छ नो नियुद्भिः शतिनीभिः’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति । प्रथमे छन्दोमे प्रउगशस्त्र एषैव वायव्यतृचस्य द्वितीया । सूत्रितं च—‘आ वायो भूष शुचिपा उप नः प्र याभिर्यासि दाश्वांसमच्छ’ (आश्व. श्रौ. ८. ९) इति ॥

प्र याभिर्यासि दाश्वांसमच्छा नियुद्भिर्वायविष्टये दुरोणे ।

नि नो रयिं सुभोर्जसं युवस्व नि वीरं गव्यमश्व्यं च राधः ॥ ३ ॥

१. ख-ज्ञ-त-न-भ-श-‘उप समीपे’ नास्ति । २. ख-भ-प्रातिष्ठत्; न-प्रतिष्ठत् ।

प्र । याभिः । यासि । दाश्वासम् । अच्छ । नियुत्ऽभिः । वायो इति । इष्टये । दुरोणे ।
नि । नः । रयिम् । सुऽभोजसम् । युवस्व । नि । वीरम् । गव्यम् । अश्व्यम् । च । राधः ॥ ३ ॥

हे वायो वदुरोणे यज्ञगृहे स्थितं दाश्वासं हविषां दातार यजमानम् इष्टये यागाय याभिः
नियुद्भिः वडवाभिः । अच्छ वासि अभिगच्छसि ताभिरस्मान् प्रत्यागच्छेति शेषः । आगत्य च नः
अस्मभ्यं सुभोजसं शोभनान्नयुक्तं रयिं धनं नि युवस्व नितरां मिश्रय प्रयच्छ । तथा वीरं
पुत्रं गव्यं गोसंघम् अश्व्यम् अश्वसंघमेतदुभयात्मकं^१ राधः^२ धनं च नि युवस्व प्रयच्छ ॥

प्रथमे छन्दोमे प्रउगशास्त्र ऐन्द्रवायवतृचस्थ 'ये वायव इन्द्र' इति द्वितीया । सूत्रितं च—
'ये वायव इन्द्रमादनासो या वां शतं नियुतो याः सहस्रम्' (आश्व. श्रौ. ८. ९) इति ॥

ये वायवे इन्द्रमादनास आदेवासो नितोशनासो अर्यः ।

घ्नन्तो वृत्राणि सूरिभिः प्याम सासह्वांसो युधा नृभिर्मित्रान् ॥ ४ ॥

ये । वायवे । इन्द्रमादनासः । आदेवासः । नितोशनासः । अर्यः ।

घ्नन्तः । वृत्राणि । सूरिभिः । प्याम । सासह्वांसः । युधा । नृभिः । मित्रान् ॥ ४ ॥

ये सूरयः स्तोतारः इन्द्रमादनासः स्तोत्रैरिन्द्रस्य तर्पयितारस्तथा वायवे वायोश्च
मादनाः तर्पका^३ भवन्ति । ये च आदेवासः जागतैरुपेता अत एव अर्यः अरे । शत्रोः नितोशनासः
निहन्तारः । तैरस्मदीयैः सूरिभिः स्तोतृभिः वृत्राणि शत्रून् घ्नन्तः हिंसन्तः प्याम भवेम । किं
कुर्वन्तः । अमित्रान् शत्रुभटान् नृभिः अस्मदीयैः पुरुषैः युधा युद्धेभिः^४ ससह्वांसः अभिभवन्तः ॥

नियुत्वद्वायुदेवताके पशौ 'आ नो नियुद्भिः' इति हविषोऽनुवाक्या । सूत्रितं च—'आ नो
नियुद्भिः शतिनीभिरध्वरं पीवोअन्नां रयिवृधः सुमेधाः' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति । प्रथमे छन्दोमे
प्रउगशास्त्रे वायव्यतृचस्थैव तृतीया । सूत्रितं च—'आ नो नियुद्भिः शतिनीभिरध्वरं प्र सोता जीरो
अध्वरेष्वस्थात्' (आश्व. श्रौ. ८. ९) इति ॥

आ नो नियुद्भिः शतिनीभिरध्वरं सहस्रिणीभिरुप याहि यज्ञम् ।

वायो अस्मिन्सर्वने मादयस्व यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

आ । नः । नियुत्ऽभिः । शतिनीभिः । अध्वरम् । सहस्रिणीभिः । उप । याहि । यज्ञम् ।

वायो इति । अस्मिन् । सर्वने । मादयस्व । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥

हे वायो नः अस्माकम् अध्वरं हिंसारहितं यज्ञं शतिनीभिः शतसंख्यावतीभिः सह-
स्रिणीभिः सहस्रसंख्यावतीभिश्च नियुद्भिः वडवाभिः उप आ याहि उपागच्छ । तदनन्तरम्
अस्मिन् सर्वने प्रातःसवने मादयस्व सोमेन तृणस्व । अन्यद्गतम् ॥ ॥ १४ ॥

'शुचिं नु' इत्यष्टच चतुर्थं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्राग्रम् । अनुक्रम्यते हि—'शुचिं न्वष्टा-
वैन्द्राग्रं नु' इति । गतः सूक्तविनियोगः । ऐन्द्राग्रस्य पशोर्वपायाः 'शुचिम्' इत्येषा याज्या । सूत्रितं
च—'शुचिं नु स्तोमं नवजातमद्य गीर्षिर्विप्रः प्रमत्तिमिच्छमानः' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

शुचिं नु स्तोमं नवजातमधेन्द्राग्नी वृत्रहणा जुषेथाम् ।

उभा हि वां सुहवा जोहवीमि ता वाजं सुद्य उशते धेष्ठा ॥ १ ॥

शुचिम् । नु । स्तोमम् । नवऽजातम् । अद्य । इन्द्राग्नी इति । वृत्रऽहना । जुषेथाम् ।

उभा । हि । वाम् । सुहवा । जोहवीमि । ता । वाजम् । सुद्यः । उशते । धेष्ठा ॥ १ ॥

हे वृत्रहणा वृत्राणां शत्रूणां हन्तारौ वृन्द्राग्नी वृत्रहणा शुचिं शुद्धं निरवद्यं नवजातम् इदानीमुत्पन्नं स्तोमम् अस्मदीयं स्तोत्रम् अद्य अस्मिन् काले नु क्षिप्रं जुषेथां सेवेथाम् । हि यस्मात् सुहवा सुखमाह्वयते शक्यौ उभा उभौ वां युवा जोहवीमि पुनः पुनराह्वयामि । अत आगत्य सेवेथामित्यर्थः । किंच ता तौ तथाविधौ युवाम् उशते कामयमानाय यजमानाय वाजम् अन्नं बलं वा सद्यः तदानीमेव शीघ्रं धेष्ठा धातृत्वा भवतम् ॥

ता सानसी शवसाना हि भूतं साकंवृधा शवसा शूशुवांसा ।

क्षयन्तौ रायो यवसस्य भूरः पृङ्गं वाजस्य स्थविरस्य घृष्वेः ॥ २ ॥

ता । सानसी इति । शवसाना । हि । भूतम् । साकम्ऽवृधा । शवसा । शूशुवांसा ।

क्षयन्तौ । रायः । यवसस्य । भूरः । पृङ्गम् । वाजस्य । स्थविरस्य । घृष्वेः ॥ २ ॥

हे इन्द्राग्नी ता तौ तादृशौ सानसी सर्वे संभजनीयौ युवां शवसाना । शवो बलम् । तद्वदाचरन्तौ हि खलु भूतम् । बलमिव शत्रूणां भञ्जकावास्तामित्यर्थः । कीदृशौ सन्तौ । साकंवृधा सह प्रवृद्धौ शवसा बलेन शूशुवांसा वर्धमानौ तथा रायः धनस्य भूरः बहुलस्य यवसस्य अन्नस्य क्षयन्तौ ईश्वरौ । एवंविधौ युवं युवां स्थविरस्य स्थूलस्य घृष्वेः शत्रूणां वर्षकस्य वाजस्य अन्नस्य । 'क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । ईदृशमन्नं पृङ्गं संयोजयतम् । अस्मभ्यं प्रयच्छतमित्यर्थः ॥

उपो ह यद्विदथं वाजिनो गुधीभिर्विप्राः प्रमतिमिच्छमानाः ।

अर्वन्तो न काष्ठां नक्षमाणा इन्द्राग्नी जोहुवतो नरस्ते ॥ ३ ॥

उपो इति । ह । यत् । विदथम् । वाजिनः । गुः । धीभिः । विप्राः । प्रमतिम् । इच्छमानाः ।

अर्वन्तः । न । काष्ठां । नक्षमाणाः । इन्द्राग्नी इति । जोहुवतः । नरः । ते ॥ ३ ॥

वाजिनः हविष्मन्तः विप्राः मेधाविनः प्रमतिं प्रकृष्टां मतिमिन्द्राग्न्योरनुग्रहबुद्धिम् इच्छमानाः आत्मन इच्छन्तः यत् ये यजमानाः विदथम् । विदन्ति जानन्ति देवानत्र यष्टव्यत्वेनेति विदथो यज्ञः । तं धीभिः कर्मभिर्बुद्धिभिर्वा उपो गुः उपगच्छन्ति । उ इति पूरकः । ते नरः कर्मणां नेतारो जनाः अर्वन्तो न काष्ठां यथाश्वाः शीघ्रं युद्धभूमिं व्याप्नुवन्ति तथा नक्षमाणाः ऐन्द्राग्नानि कर्माणि व्याप्नुवन्तः इन्द्राग्नी इन्द्रमग्निं च जोहुवतः पुनः पुनराह्वयन्तो भवन्ति ॥

१. ख-भ-सुखेना°, घ-सुष्टा°, श-सुष्टुमा° । २. झ-न-भ-श-तद्वत् तदाचरन्तौ, श-त-तद्वत् तदाचरन्तौ । ३. घ-योजयत, झ-त-न-श-स्वयोजयत । ४. ख-त-युद्धभूम्यां चाप्नुवन्ति; झ-न-भ-युद्धभूम्यां चाप्नुवन्ति; श-युद्धे भूम्या वाप्नुवति ।

अमावास्यायामैन्द्राग्नस्य हविषः 'गीर्भिः' इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—'इन्द्राग्नी अवसा गतं गीर्भिर्विप्रः प्रमत्तिमिच्छमानः' (आश्व. श्रौ. १. ६) इति । ऐन्द्राग्ने पशौ पुरोडाशस्यैव याज्या । सूत्रं तूदाहृतम् ॥

गीर्भिर्विप्रः प्रमत्तिमिच्छमान ईद्रे रयि यशसं पूर्वभाजम् ।

इन्द्राग्नी वृत्रहणा सुवज्रा प्र नो नव्येभिस्तिरतं देष्णैः ॥ ४ ॥

गीऽभिः । विप्रः । प्रऽमत्तिम् । इच्छमानः । ईद्रे । रयिम् । यशसम् । पूर्वऽभाजम् ।

इन्द्राग्नी इति । वृत्रऽहना । सुऽवज्रा । प्र । नः । नव्येभिः । तिरतम् । देष्णैः ॥ ४ ॥

हे इन्द्राग्नी प्रमत्तिं युवयोरनुग्रहबुद्धिम् इच्छमानः इच्छन् विप्रः मेधावी वसिष्ठः यशसं यशसा युक्तं पूर्वभाजं पूर्वमेव संभजनीयं रयिं धनमुद्दिश्य गीर्भिः स्तुतिभिः ईद्रे युवां स्तौति । हे वृत्रहणा वृत्रस्य हन्तारौ सुवज्रा शोभनायुधौ इन्द्राग्नी नव्येभिः नवतरैः प्रशस्तैः देष्णैः दातव्यैर्धनैः नः अस्मान् प्र तिरतं प्रवर्धयतम् ॥

सं यन्मही मिथती स्पर्धमाने तनुरुचा शूरसाता यतैते ।

अदेवयुं विदथे देवयुभिः सुत्रा हतं सोमसुता जनेन ॥ ५ ॥

सम् । यत् । मही इति । मिथती इति । स्पर्धमाने इति । तनुरुचा । शूरऽसाता । यतैते इति । अदेवऽयुम् । विदथे । देवयुऽभिः । सुत्रा । हतम् । सोमऽसुता । जनेन ॥ ५ ॥

यमही महत्यौ मिथती परस्परं हिंसन्त्यौ^१ । यद्वा । मेथतिराक्रोशकर्मा । परस्परमाक्रोशन्त्यौ । स्पर्धमाने स्पर्धां कुर्वन्त्यौ तनुरुचा --- वहतं हिंस्तम् । तथा सोमसुता सोममभिषुण्वता जनेन यजमानसंवेनासोमसुतं जनं हिंस्तम् ॥ १५ ॥

इमामु षु सोमसुतिमुप न एन्द्राग्नी सौमनसाय यातम् ।

नू चिद्धि परिमन्नाथे अस्माना वां शश्वद्भिर्ववृतीय वाजैः ॥ ६ ॥

इमाम् । ऊँ इति । सु । सोमऽसुतिम् । उप । नः । आ । इन्द्राग्नी इति । सौमनसाय । यातम् ।

नू । चित् । हि । परिमन्नाथे इति परिमन्नाथे । अस्मान् ।

आ । वाम् । शश्वत्ऽभिः । ववृतीय । वाजैः ॥ ६ ॥

हे इन्द्राग्नी इमामु इमामेव नः अस्मदीयां सोमसुति सोमाभिषवक्रियां सौमनसाय सुमनसो भावाय सु सुष्टु उप आ यातम् उपागच्छतम् । अपि च युवाम् अस्मान् परित्यज्य नू चित् नैव मन्नाथे अन्यान्न मन्येथे । अस्मानेव सर्वदा बुध्येथे । हि यस्मादेवं तस्मात् युवां शश्वद्भिः बहुभिः वाजैः अग्रेर्हविलक्ष्णैः आ ववृतीय आवर्तयामि ॥

सो अग्न एना नमसा समिद्धोऽच्छा मित्रं वरुणमिन्द्रं वोचे ।

यत्सीमार्गश्चकृमा तत्सु मृळ तदर्यमादितिः शिश्रथन्तु ॥ ७ ॥

सः । अग्ने । एना । नमसा । समऽईद्धः । अच्छ । मित्रम् । वरुणम् । इन्द्रम् । वोचेः ।
यत् । सीम् । आर्गः । चक्रम् । तत् । सु । मृळ । तत् । अर्यमा । अदितिः । शिश्रथन्तु ॥ ७ ॥

हे ऽअग्ने ऽसः त्वम् ऽएना एनेन ऽनमसा अग्नेनास्मदीयेन हविषा ऽसमिद्धः संदीप्तः सन्
ऽमित्रं ऽवरुणमिन्द्रं च ऽअच्छ ऽवोचेः अभिवृथाः । अयमस्मदीयो रक्षणीय इति कथय । वयं ऽयत्
ऽआर्गः अपराधम् । सीमिति परिग्रहार्थीयः । ऽसी सर्वतो वाहूमनःकार्यैः ऽचक्रम् कृतवन्तो वयं
ऽतत् तस्मादागसः ऽसु ऽमृळ अस्मान् सुष्ठु रक्ष । ऽतत् चागः ऽअर्यमा ऽअदितिः मित्रादयश्च
ऽशिश्रथन्तु अस्मत्तो वियोजयन्तु ॥

एता अग्न आशुषाणास इष्टीर्युवोः सचाभ्यश्याम वाजान् ।

मेन्द्रो नो विष्णुर्मरुतः परि ख्यन्तयुं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ८ ॥

एताः । अग्ने । आशुषाणासः । इष्टीः । युवोः । सचा । अभि । अश्याम । वाजान् ।
मा । इन्द्रः । नः । विष्णुः । मरुतः । परि । ख्यन् । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ८ ॥

हे ऽअग्ने । उपलक्षणमेतत् । हे इन्द्राग्नी ऽएताः ऽइष्टीः इमान् यजान् ऽआशुषाणासः आशु
शीघ्रं संभजमाना वयं ऽयुवोः युवयोः स्वभूतान् ऽवाजान् अन्नानि ऽसचा सह युगपदेव ऽअभ्यश्याम
अभिप्राप्तुष्याम । अपि च ऽइन्द्रः ऽविष्णुः ऽमरुतः च ऽनः अस्मान् ऽमा ऽपरि ऽख्यन् अस्मान्
परित्यज्यान्मा मा द्राक्षुः । सर्वदास्मानेव पश्यन्तु । अन्यद्गतम् ॥ १६ ॥

‘ इयं वाम् ’ इति द्वादशचं पञ्चमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षमैन्द्राग्नम् । द्वादश्यनुष्टुप् शिष्टा गायत्र्यः ।
तथा चानुक्तान्तम्—‘ इयं वां द्वादश गायत्रमन्यानुष्टुप् ’ इति । ज्योतिष्टोमे प्रातःसवनेऽच्छावाकशस्त्र
आदितो नवचं शस्यन्ते । सूत्र्यते हि—‘ इयं वामस्य मन्मन इति नव ’ (आश्व. श्रौ. ५. १०) इति ।
आभिप्लविकेषूक्त्येषु स्तोमेषु वृद्धावच्छावाकस्य प्रातःसवन इदं सूक्तमावापार्थमुत्तमावर्जम् । सूत्रितं च—
‘ इयं वामस्य मन्मन इत्येकादश ’ (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति । चातुर्विधिकेऽहनि प्रातःसवने
तस्यैवाद्यस्तुतः । सूत्रितं च—‘ इयं वामस्य मन्मन इन्द्राग्नी युवामिमे ’ (आश्व. श्रौ. ७. २) इति ॥

इयं वामस्य मन्मन इन्द्राग्नी पूर्व्यस्तुतिः । अत्राद्वष्टिरिवाजनि ॥ १ ॥

इयम् । वाम् । अस्य । मन्मनः । इन्द्राग्नी इति । पूर्व्यऽस्तुतिः । अत्रात् । वृष्टिःऽइव । अजनि ॥ १ ॥

हे ऽइन्द्राग्नी ऽइयं ऽपूर्व्यस्तुतिः पूर्व्या मुख्या स्तुतिः ऽअस्य ऽमन्मनः स्तोतुरस्माद्वसिष्ठात्
ऽवां युवाभ्यां युवयोरर्थम् ऽअत्रात् मेघात् ऽवृष्टिरिव बद्धी सती ऽअजनि प्रादुर्भूता । तां
शृणुतमित्युत्तरत्र संबन्धः ॥

शृणुतं जरितुहवमिन्द्राग्नी वनतं गिरः । ईशाना पिप्यतं धियः ॥ २ ॥

शृणुतम् । जरितुः । हवम् । इन्द्राग्नी इति । वनतम् । गिरः । ईशाना । पिप्यतम् । धियः ॥ २ ॥

हे ऽइन्द्राग्नी ऽजरितुः स्तोतुः ऽहवम् आह्वानं युवां ऽशृणुतम् । श्रुत्वा च ऽगिरः तदीयाः
स्तुतीः ऽवनतं संभजतम् । तथा ऽईशाना ईश्वरौ युवां ऽधियः अनुष्ठितानि कर्माणि ऽपिप्यतं तत्स्यैः
फलैः प्रयतम् ॥

मा पापत्वार्य नो नरेन्द्राग्नी माभिःशस्तये । मा नो रीरधतं निदे ॥ ३ ॥

मा । पापत्वार्य । नः । नरा । इन्द्राग्नी इति । मा । अभिःशस्तये । मा । नः । रीरधतम् । निदे ॥ ३ ॥

हे ऽनरा नेतारौ ऽइन्द्राग्नी ऽनः अस्मान् ऽपापत्वार्य^१ हीनभावाय ऽमा ऽरीरधतम् । तथा ऽअभिःशस्तये शत्रुभिः कृतायाभिःशसनाय ऽमा रीरधतम्^२ । तथा ऽनिदे निन्दकाय जनाय ऽनः अस्मान् ऽमा रीरधतं मा वशीकुरुतम् ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि प्रातःसवनेऽच्छावाकस्य 'इन्द्रे अग्ना' इत्ययं षडहस्तोत्रियसंज्ञकस्तुतः । सूत्रितं च— 'इन्द्रे अग्ना नमो बृहत्ता हुवे ययोरिदम्' (आश्व. श्रौ. ७. २) इति ॥

इन्द्रे अग्ना नमो बृहत्सुवृक्तिमेरयामहे । धिया धेना अवस्यवः ॥ ४ ॥

इन्द्रे । अग्ना । नमः । बृहत् । सुऽवृक्तिम् । आ । ईरयामहे । धिया । धेनाः । अवस्यवः ॥ ४ ॥

ऽअवस्यवः रक्षणकामा वयम् ऽइन्द्रे देवे ऽअग्ना अग्नौ च ऽबृहत् बृंहणं वर्धकं ऽनमः हविलक्षणमन्नं ऽसुवृक्तिं सुप्रवृत्तां स्तुतिं च ऽएरयामहे अभिप्रेरयामः । तथा ऽधिया कर्मणा युक्ताः ऽधेनाः । वाङ्मनामैतत् । अग्रगीताः स्तुतिवाचश्चाभिप्रेरयामः ॥

ता हि शश्वन्त ईळते इत्था विप्रास ऊतये । सुबाधो वाजसातये ॥ ५ ॥

ता । हि । शश्वन्तः । ईळते । इत्था । विप्रासः । ऊतये । सुऽबाधः । वाजऽसातये ॥ ५ ॥

ऽता ऽहि तौ खल्विन्द्राग्नी ऽशश्वन्तः बहवः ऽविप्रासः मेधाविनो जनाः ऽऊतये रक्षणाय ऽइत्था इत्थमनेन प्रकारेण ऽईळते स्तुवन्ति । तथा ऽसबाधः समानं बाधमानाः परस्परं बाध्यमाना जनाः ऽवाजसातये अन्नलाभाय तावेवेन्द्राग्नी ईळते स्तुवन्ति । यद्वा वाजसातिरिति^३ संग्रामनाम । संग्रामार्थम् ॥

ता वां गीर्भिर्विपन्यवः प्रयस्वन्तो हवामहे । मेधसाता सनिष्यवः ॥ ६ ॥

ता । वाम् । गीऽभिः । विपन्यवः । प्रयस्वन्तः । हवामहे । मेधऽसाता । सनिष्यवः ॥ ६ ॥

ऽविपन्यवः स्तोत्रमिच्छन्तः ऽप्रयस्वन्तः हविलक्षणेनाज्ञेनोपेताः ऽसनिष्यवः सन्नि धनमात्मन इच्छन्तो वयं ऽमेधसाता मेधानां यागानां सातौ संभजने निमित्तभूते सति हे इन्द्राग्नी ऽता तौ ऽवां युवां ऽगीर्भिः स्तुतिभिः ऽहवामहे आह्वयामहे ॥ ॥ १७ ॥

अमावास्यायामैन्द्राग्नस्य हविषः 'इन्द्राग्नी अवसा' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च— 'इन्द्राग्नी अवसा गतं गीर्भिर्विप्रः प्रमत्तिमिच्छमानः' (आश्व. श्रौ. १. ६) इति ॥

इन्द्राग्नी अवसा गतमस्मभ्यं चर्षणीसहा । मा नो दुःशंस ईशत ॥ ७ ॥

इन्द्राग्नी इति । अवसा । आ । गतम् । अस्मभ्यम् । चर्षणिऽसहा । मा । नः । दुःशंसः । ईशत ॥ ७ ॥

हे ऽचर्षणीसहा चर्षणीनां मनुष्याणां शत्रुभूतानामभिभवतारौ हे इन्द्राग्नी ऽअस्मभ्यं स्तोतृभ्यो देयेन ऽअवसा अज्ञेन सह ऽआ ऽगतम् आगच्छतम् । ऽदुःशंसः दुष्टाभिःशसनः पारुष्यवादी शत्रुश्च ऽनः अस्मान् ऽमा ऽईशत ईशिष्ट^४ । अस्मान् बाधितुं मा शक्नोतु ॥

मा कस्य नो अररुषो धूर्तिः प्रणञ्चत्यस्य । इन्द्राग्नी शर्म यच्छतम् ॥ ८ ॥

१. ख-पापत्वार्य पापत्वार्य, झ-त-न-भ-श-पापत्वार्य पापवत्त्वार्य । २. ख-झ-त-भ-श-रीरधत वशीकुरुतं । ३. झ-त-१-२-वाजसाताविति । ४. श-मा ईशिष्ट ।

मा । कस्य । नः । अररुषः । धूर्तिः । प्रणक् । मर्त्यस्य । इन्द्राग्नी । शर्म । यच्छतम् ॥ ८ ॥

हे ^१इन्द्राग्नी ^२कस्य कस्यचिदपि ^३अररुषः अरेः ^४मर्त्यस्य मनुष्यस्य संबन्धिनी ^५धूर्तिः हिंसा
^६नः अस्मान् ^७मा ^८प्रणक् मा प्राप्नोतु । ^९शर्म सुखं चास्मभ्यं ^{१०}यच्छतं^१ दत्तम् ॥

गोमद्विरण्यवद्वसु यद्रामश्चावदीमहे । इन्द्राग्नी तद्वनेमहि ॥ ९ ॥

गोऽमत् । हिरण्यवत् । वसु । यत् । वाम् । अश्वऽवत् । ईमहे । इन्द्राग्नी इति । तत् । वनेमहि ॥ ९ ॥

हे ^१इन्द्राग्नी ^२गोमत् गोभिर्युक्तं ^३हिरण्यवत् हिरण्यैः सुवर्णैर्युक्तम् ^४अश्ववत् अश्वैश्चोपेतं
^५यत् ^६वसु ^७वां युवाम् ^८ईमहे याचामहे ^९तत् वसु युवयोः प्रसादाद्वयं ^{१०}वनेमहि संभजेमहि ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि प्रातःसवनेऽच्छावाकशस्त्रे 'यत्सोम आ सुते' इत्यारम्भणीया अहर्गणेषु च
द्वितीयादिष्वहःस्वेष्टा प्रातःसवने तेनैव शंसनीया । सूत्रितं च—'यत्सोम आ सुते नर इत्यारम्भणीयाः
शस्त्रा' (आश्व. श्रौ. ७. २) इति ॥

यत्सोम आ सुते नर इन्द्राग्नी अजोहवुः । सप्तिवन्ता सपर्यवः ॥ १० ॥

यत् । सोमै । आ । सुते । नरः । इन्द्राग्नी इति । अजोहवुः । सप्तिवन्ता । सपर्यवः ॥ १० ॥

^१सोमे ^२सुते अभिषुते सति ^३नरः कर्मणां नेतार ऋत्विजः ^४सपर्यवः परिचरणकामाः सन्तः
^५सप्तिवन्ता प्रशस्ताश्चौ ^६इन्द्राग्नी इन्द्रमग्निं च ^७यत् यदा ^८आ ^९अजोहवुः अभिह्वयन्ते तदा युवामा-
गच्छतमिति शेषः ॥

उक्थेभिर्वृत्रहन्तमा या मन्दाना चिदा गिरा । आङ्गुषैराविवासतः ॥ ११ ॥

उक्थेभिः । वृत्रहन्ऽतमा । या । मन्दाना । चित् । आ । गिरा । आङ्गुषैः । आऽविवासतः ॥ ११ ॥

^१वृत्रहन्तमा वृत्राणामावरकाणां हन्तृत्वमौ ^२मन्दाना मोदमानौ ^३या याविन्द्राग्नी ^४उक्थेभिः
शस्त्रैः ^५गिरा ^६चित् स्तुत्या च ^७आविवासतः परिचर्येते । व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । ^८आङ्गुषैः
आघोषैरन्यैश्च स्तोत्रैरावाविवासतः परिचर्येते तौ युवामागच्छतमिति शेषः ॥

ताविदुःशंसं मर्त्यं दुर्विद्वांसं रक्षस्विनम् ।

आभोगं हन्मना हतमुदधिं हन्मना हतम् ॥ १२ ॥

तौ । इत् । दुःशंसम् । मर्त्यम् । दुःविद्वासम् । रक्षस्विनम् । आऽभोगम् । हन्मना । हतम् ।

उदधिमम् । हन्मना । हतम् ॥ १२ ॥

हे^१ इन्द्राग्नी ^२तौ युवां^३ दुःशंसं दुष्टाभिर्शंसनं ^४दुर्विद्वांसं दुर्विज्ञानं ^५रक्षस्विनं बलवन्तम्
^६आभोगम् आहत्यास्मत्तोऽपहत्य भोक्तारं ^७मर्त्यं मनुष्यं शत्रुं ^८हन्मना हननसाधनेनायुधेन ^९हतं
हिंस्तम् । उक्तमेवार्थं दृष्टान्तेन द्रव्यति । ^{१०}उदधिमम् । लुप्तोपममेतत् । उदधानं कुम्भमिव । यथा
कुम्भोऽनायासेन भिद्यत एवमनायासेनैव शत्रुमायुधेन युवां हिंस्तम् ॥ १८ ॥

'प्र क्षोदसा' इति षट्चं षष्ठं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं सरस्वतीदेवताकम् । तृतीया तु सर-
स्वदेवताका । अनुक्रम्यते च—'प्र क्षोदसा षट् सारस्वतं तु तृतीया सरस्वते' इति । गतः सूक्त-

मध्यस्थानो वायुः सरस्वान् । नर्यः नृभ्यो^१ हितः^२ वृषा सेचनसमर्थः वृषिभ्यः अल्पः प्रादुर्भावसमयेऽल्पतया दृश्यमानः वृषभः वर्षिता एवंभूतः वसः^३ सरस्वान् वृषिभ्यासु यज्ञार्हासु योषणासु योषित्वात्मनः कलत्रभूतासु मध्यमस्थानास्वप्सु मध्ये ववृधे वर्धते । वसः तादृशः सरस्वान् मघवद्भ्यः हविष्मद्भ्यो यजमानेभ्यः वाजिनं बलिनं पुत्रं दधाति ददाति । तथा सातये लाभार्थं तन्वं तेषां शरीरं वि वामा मृजीत विमार्ष्टि । लाभार्थं संस्करोतीत्यर्थः । यद्यप्येषा सरस्वतः स्तुतिस्तथापि सरस्वत्याः प्रीणनार्थं तत्स्तवनमिति छान्दोगिके सारस्वते^४ तृचेऽस्या उक्तो विनियोगो न विरुध्यते ॥

दशरात्रेऽष्टमेऽहनि प्रउगे 'उत स्या नः' इति सारस्वतः सप्तमस्तुतः । सूत्रितं च—'उत स्या नः सरस्वती जुषाणेति प्रउगम्' (आश्व. श्रौ. ८. १०) इति । सारस्वते पक्षौ पुरोडाशस्य 'उत स्या नः' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च—'उत स्या नः सरस्वती जुषाणा सरस्वत्यभि नो नेषि वस्यः' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

उत स्या नः सरस्वती जुषाणोर्प श्रवत्सुभगा युज्ञे अस्मिन् ।

मित्तुभिर्नमस्त्यैरियाना राया युजा चिदुत्तरा सखिभ्यः ॥ ४ ॥

उत । स्या । नः । सरस्वती । जुषाणा । उप । श्रवत् । सुभगा । युज्ञे । अस्मिन् ।

मित्तुभिः । नमस्त्यैः । इयाना । राया । युजा । चित् । उत्तरा । सखिभ्यः ॥ ४ ॥

उत अपि च जुषाणा प्रीयमाणा सुभगा शोभनधना स्या सा सरस्वती नः अस्माकम् अस्मिन् यज्ञे उप श्रवत् । अस्मदीयाः स्तुतीरुपशृणोतु । कीदृशी सा । मित्तुभिः प्रद्वैर्जानुभिः नमस्त्यैः नमस्कारैर्देवैः^५ इयाना उपगम्यमाना । विच्छन्दश्चार्थं । युजा नित्ययुक्तेन राया धनेन च संगता सखिभ्यः उत्तरा उत्कृष्टतरा । ईदृश्यस्मदीयाः स्तुतीरुपशृणोत्वित्यन्वयः ॥

पवित्रेष्टया^६ सारस्वतस्य हविषः 'इमा जुह्वानाः' इति याज्या । सूत्रितं च—'इमा जुह्वाना युष्मदा नमोभिर्दधिक्राव्णो अकारिषम्' (आश्व. श्रौ. २. १२) इति ॥

इमा जुह्वाना युष्मदा नमोभिः प्रति स्तोमं सरस्वति जुषस्व ।

तव शर्मन्प्रियतमे दधाना उप स्थेयाम शरणं न वृक्षम् ॥ ५ ॥

इमा । जुह्वानाः । युष्मत् । आ । नमः । स्तोमं । सरस्वति । जुषस्व ।

तव । शर्मन् । प्रियतमे । दधानाः । उप । स्थेयाम । शरणम् । न । वृक्षम् ॥ ५ ॥

हे सरस्वति इमा इमान्यस्मदीयानि हवीषि जुह्वानाः तुभ्यं जुह्वतो वयं नमोभिः त्वद्विषयैः^६ नमस्कारैः युष्मत् त्वत्सकाशात् आ । उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः । आददीमहि धनानीति शेषः । स्तोमं चास्मदीयं स्तोत्रं प्रति जुषस्व प्रतिसेवस्व । वयं च प्रियतमे अतिशयेन प्रिये तव त्वदीये शर्मन् शर्मणि सुखे दधानाः निधीयमानाः सन्तः शरणं न वृक्षम् आश्रयभूतं वृक्षमिव उप स्थेयाम त्वामुपतिष्ठेम संगच्छेमहि ॥

अयम् ते सरस्वति वसिष्ठो द्वावृतस्य सुभगे व्यावः ।

वर्धे शुभ्रे स्तुवते रासि वाजान्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

१. त-योषणासु यतः । २. ख-ज्ञ-ज्ञ-न- 'सः' नास्ति । ३. क्ष-त-न-भ-क्ष-सारस्वत* । ४. थ-नमस्कार्यै* । ५. क्ष-त-न-परिवेष्टया । ६. ख-क्ष-त-भ-तृपद्विषयैः ।

अयम् । ऊँ इति । ते । सरस्वति । वसिष्ठः । द्वारौ । ऋतस्य । सुभगे । वि । आवरित्यावः ।
वर्ध । शुभ्रे । स्तुवते । रासि । वाजान् । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥

हे सुभगे शोभनधने सरस्वति अयं वसिष्ठः ते त्वां यन्तुः ऋतस्य यज्ञस्य संबन्धिन्यौ
द्वारौ पूर्वापरे व्यावः विवृणोति । उ इति पूरकः । हे शुभ्रे शुभ्रवर्णे देवि वर्ध वर्धस्व । तथा
स्तुवते स्तोत्रं कुर्वते वसिष्ठाय वाजान् अजानि रासि प्रदेहि । अन्यद्वतम् ॥ १९ ॥

‘बृहदु गायिषे’ इति षडृचं सप्तमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थम् । आद्या बृहती द्वितीया सतोबृहती
तृतीया प्रस्तारपङ्क्तिः शिष्टास्तिस्रो गायत्र्यः । आद्यस्तृचः सरस्वतीदेवताकोऽन्त्यश्च सरस्वदेवताकः ।
तथा चानुक्रान्तं—‘बृहदु प्रगाथः प्रस्तारपङ्क्तिः परास्तिस्रो गायत्र्यः सरस्वते’ इति । पञ्चमेऽहनि
प्रउगशस्त्र आद्यः प्रगाथः सारस्वतस्तृचः । सूत्रितं च—‘बृहदु गायिषे’ इति बार्हतं प्रउगं प्रगाथानेके
(आश्व. श्रौ. ७. १२) इति ॥

बृहदु गायिषे वचोऽसुर्या नदीनाम् ।

सरस्वतीमिन्महया सुवृक्तिभिः स्तोमैर्वसिष्ठ रोदसी ॥ १ ॥

बृहत् । ऊँ इति । गायिषे । वचः । असुर्या । नदीनाम् ।

सरस्वतीम् । इत् । महय । सुवृक्तिभिः । स्तोमैः । वसिष्ठ । रोदसी इति ॥ १ ॥

अनयर्षिरात्मानं संबोध्य सरस्वत्याः स्तुतौ प्रेरयति । हे वसिष्ठ त्वं बृहदु बृहदेव महदेव
वचः स्तोत्रं गायिषे गायसि । किमर्थम् । नदीनां मध्ये असुर्या । असुराशब्दाच्चतुर्थ्येकवचनस्य
ज्यादेशः । असुरायै बलवत्यै नदीरूपायै सरस्वत्यै । अस्याः प्रीणनार्थमित्यर्थः । तथा रोदसी
द्यावापृथिव्योः स्थितां दिवि देवतारूपेण भूम्यां वापूषेण निवसन्तीं सरस्वतीमित् सरस्वतीमेव
सुवृक्तिभिः सुष्ठु दोषवर्जितैः स्तोमैः स्तोत्रैः महय पूजय । सर्वदा सरस्वतीमेव स्तुहि नाम्नां
देवतामिति भावः ॥

उभे यत्ते महिना शुभ्रे अन्धसी अधिक्षियन्ति पूरवः ।

सा नो बोध्यवित्री मरुत्सखा चोद राधो मघोनाम् ॥ २ ॥

उभे इति । यत् । ते । महिना । शुभ्रे । अन्धसी इति । अधिऽक्षियन्ति । पूरवः ।

सा । नः । बोधि । अवित्री । मरुत्सखा । चोद । राधः । मघोनाम् ॥ २ ॥

हे शुभ्रे शुभ्रवर्णे सरस्वति यत् यस्याः ते तव महिना महिम्ना उभे अन्धसी उभय-
विधं दिव्यं पार्थिवं चाग्निं ग्राम्यमारण्यं वा पूरवः पूरयितव्या मनुष्याः अधिक्षियन्ति अधि-
गच्छन्ति सा त्वम् अवित्री रक्षित्री सती नः अस्मान् बोधि बुध्यस्व । अपि च मरुत्सखा ।
मरुतो माध्यमिका देवगणाः । ते सखायो यस्या माध्यमिकाया वाचस्तादृशी त्वं मघोनां हविलक्षण-
धनोपेतानामस्माकं राधः धनं चोद प्रेरय ॥

भद्रमिद्भद्रा कृणवत्सरस्वत्यकवारी चेतति वाजिनीवती ।

गृणाना जमदग्निवत्स्तुवाना च वसिष्ठवत् ॥ ३ ॥

भद्रम् । इत् । भद्रा । कृणवत् । सरस्वती । अर्कवऽअरी । चेतति । वाजिनीऽवती ।
गुणाना । जमदग्निऽवत् । स्तुवाना । च । वसिष्ठऽवत् ॥ ३ ॥

वभद्रा कल्याणी भजनीया वा वसरस्वती वभद्रमित् भद्रमेव कल्याणमेव वकृणवत् अस्माकं करोतु । तथा वअकवारी अकुस्तिगतमना वाजिनीवती अन्नवती वचेतति चेतयतु अस्मान् प्रज्ञापयतु । यद्वा । मदीयं स्तोत्रं चेतति जानातु । तथा वजमदग्निवत् जमदग्निनर्षिणेव मया वगुणाना स्तूयमाना ववसिष्ठवत् । अहार्थे वतिप्रत्ययः । वसिष्ठाहं वसिष्ठस्यानुरूप वस्तुवाना स्तूयमाना वच भव' ॥

सरस्वदेवताके पशौ 'जनीयन्तः' इति तिस्रः पञ्चपुरोडाशहविषा^१ क्रमेणानुवाक्याः । सूत्रितं च—'जनीयन्तो न्वग्रव इति तिस्रो दिव्यं सुपर्णं वायसं बृहन्तम्' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

जनीयन्तो न्वग्रवः पुत्रीयन्तः सुदानवः । सरस्वन्तं हवामहे ॥ ४ ॥

जनिऽयन्तः । नु । अग्रवः । पुत्रिऽयन्तः । सुदानवः । सरस्वन्तम् । हवामहे ॥ ४ ॥

वजनीयन्तः । जायन्त आस्वपर्यानीति जनयो जायाः । ता इच्छन्तः वपुत्रीयन्तः पुत्रान् कामयमानाः वसुदानवः शोभनदानाः वग्रवः उपगन्तारो वयं वनु अद्य वसरस्वन्तं देवं वहवामहे स्तुमहे आह्वयामहे वा ॥

ये ते सरस्व ऊर्मयो मधुमन्तो घृतश्रुतः । तेभिर्नोऽविता भव ॥ ५ ॥

ये । ते । सरस्वः । ऊर्मयः । मधुऽमन्तः । घृतऽश्रुतः । तेभिः । नः । अविता । भव ॥ ५ ॥

हे वसरस्वः सरस्वन्^२ देव^३ ते त्वदीयाः वये वऊर्मयः जलसंघाः वमधुमन्तः रसवन्तः वघृतश्रुतः घृतस्य घृष्टघृदकस्य क्षारिणो भवन्ति तेभिः तैरूर्मिभिः वन अस्माकम् वअविता रक्षिता वभव ॥

अन्वारम्भणीयायां सरस्वतो यागस्य 'पीपिवासम्' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च—'पीपिवासं सरस्वतो दिव्यं सुपर्णं वायसं बृहन्तम्' (आश्व. श्रौ. २. ८) इति ॥

पीपिवासं सरस्वतः स्तनं यो विश्वदर्शतः । भक्षीमहि प्रजामिषम् ॥ ६ ॥

पीपिऽवासम् । सरस्वतः । स्तनम् । यः । विश्वऽदर्शतः । भक्षीमहि । प्रजाम् । इषम् ॥ ६ ॥

वपीपिवासं प्रवृद्धं वसरस्वतः देवस्य वस्तनं शब्दायमानं स्तनवद्रसाधारं वा मेघं वभक्षीमहि भजेमहि प्राप्नुयाम । वयः वविश्वदर्शतः विश्वैः सर्वैर्दर्शतो भवति दृश्यमानो भवति । तं स्तनं मेघमित्यर्थः । तथा वप्रजां पुत्रादिरूपाम् वइषम् अन्नं च सरस्वतः प्रसादात् भक्षीमहि^४ ॥ ॥२०॥

'यज्ञे दिवः' इति दशर्चमष्टमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभम् । प्रथमैन्द्री तृतीयानवम्योरिन्द्राब्रह्मणस्पती देवता दशम्या इन्द्राबृहस्पती शिष्टानां तु बृहस्पतिः । तथा चानुक्रान्तं—'यज्ञे दशैन्द्र्यादि बार्हस्पत्यमन्त्यैन्द्र्यौ च तृतीयानवम्यौ वैन्द्र्याब्राह्मणस्पत्ये' इति । आभिप्लविकेषूक्थ्येषु तृतीयसवने स्तोमवृद्धौ ब्राह्मणाच्छंसिन इदमुत्तरं च सूक्तमावापार्थम् । सूत्रितं च—'यज्ञे दिवः' (आश्व. श्रौ. ७. ९) इति ॥

यज्ञे दिवो नृषदने पृथिव्या नरो यत्र देवयवो मरदन्ति ।

इन्द्राय यत्र सर्वानानि सुन्वे गमन्मदाय प्रथमं वयश्च ॥ १ ॥

१. झ-भवति । २. ख-न-भ-पुरोडाशस्य हविषा । ३. ख-श-सरस्वदेवः; घ-देव । ४. झ-भक्षीमहि प्राप्नुयामः; न-भक्षीमहि खिलं-यस्य व्रतं पशवो यति सर्वे यस्य व्रतमुपतिष्ठत आपः । यस्य व्रते पुष्टिपतिर्निविष्टस्तं सरस्वन्तमवसे हुवेम ॥ (ऋ. खै. १५)

यज्ञे । दिवः । नुऽसदने । पृथिव्याः । नरः । यत्र । देवऽयवः । मदन्ति ।

इन्द्राय । यत्र । सर्वनानि । सुन्वे । गर्भत् । मदाय । प्रथमम् । वयः । च ॥ १ ॥

यत्र यस्मिन् यज्ञे देवयवः देवान् कामयमानाः नर. नेतार कृत्विजः मदन्ति हृष्यन्ति
यत्र यस्मिन् सवनानि अभिषोतव्याः सोमाः इन्द्राय इन्द्रार्थं सुन्वे अभिषूयन्ते पृथिव्याः
संबन्धिनि नृषदने नृणां नेतृणां^१ सदनभूते तस्मिन् यज्ञे प्रथमं सर्वेभ्यो देवेभ्यः पूर्वं दिवः
ध्रुलोकात् गमत् आगच्छतु । किमर्थम् । मदाय मदार्थम् । सोमं पातुमित्यर्थः । तथा वयश्च
गन्तारस्तदीया अश्वाश्च गमत् आगच्छन्तु ॥

आ दैव्या वृणीमहेऽवांसि बृहस्पतिर्नो मह आ सखायः ।

यथा भवेम मीळहुषे अनागा यो नो दाता परावतः पितेव ॥ २ ॥

आ । दैव्या । वृणीमहे । अवांसि । बृहस्पतिः । नः । महे । आ । सखायः ।

यथा । भवेम । मीळहुषे । अनागाः । यः । नः । दाता । परावतः । पिताऽईव ॥ २ ॥

हे सखायः समानस्थानाः स्तोतारो वयं दैव्या दैव्यानि देवसंबन्धीनि अवांसि रक्षणानि
आ वृणीमहे अभिभजामहे^२ प्रार्थयामहे । नः अस्माकं हविः बृहस्पतिः बृहतां पालयिता देवः
आ महे । महतिर्दानार्थः । आमहते आदत्ते । 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः । यः बृहस्पतिः
परावतः दूरदेशाद्दानान्याहृत्य पुत्रेभ्यः पितेव नः अस्मभ्यं दाता भवति तस्मै मीळहुषे सेवन्ने
बृहस्पतये अनागाः अनागस अनपराधाः यथा वयं भवेम हे सखायस्तथा यूयं परिचरतेति शेषः ॥

तमु ज्येष्ठं नमसा हविर्भिः सुशेवं ब्रह्मणस्पतिं गृणीषे ।

इन्द्रं श्लोको महि दैव्यः सिषक्तु यो ब्रह्मणो देवकृतस्य राजा ॥ ३ ॥

तम् । ऊँ इति । ज्येष्ठम् । नमसा । हविःऽभिः । सुशेवं । ब्रह्मणः । पतिम् । गृणीषे ।

इन्द्रम् । श्लोकः । महि । दैव्यः । सिषक्तु । यः । ब्रह्मणः । देवऽकृतस्य । राजा ॥ ३ ॥

ज्येष्ठं प्रज्ञस्यतमं सुशेवं सुसुखं ब्रह्मणः मन्त्रस्य पतिं पालयितारमेतत्संज्ञं तमु तमेव
देवं नमसा नमस्कारेण हविर्भिः चरुपुरोडाशादिभिश्च सार्धं गृणीषे गृणे स्तुवे । अपि च महि
महान्तम् इन्द्रं दैव्यः देवाहः श्लोकः अस्मदीयः स्तावको मन्त्रः सिषक्तु सेवताम् । ब्रह्मणः
अन्नस्य मन्त्रस्य वा देवकृतस्य देवैः स्तोतृभिः कृतस्य यः इन्द्रो ब्रह्मणस्पतिर्वा राजा ईश्वरः
भवति । तमिन्द्रं तं ब्रह्मणस्पतिमिति संबन्धः ॥

स आ नो योनिं सदतु प्रेष्ठो बृहस्पतिर्विश्ववारो यो अस्ति ।

कामो रायः सुवीर्यस्य तं दातृपर्षन्नो अति सश्वतो अरिष्टान् ॥ ४ ॥

सः । आ । नः । योनिम् । सदतु । प्रेष्ठः । बृहस्पतिः । विश्ववारः । यः । अस्ति ।

कामः । रायः । सुवीर्यस्य । तम् । दातृ । पर्षत् । नः । अति । सश्वतः । अरिष्टान् ॥ ४ ॥

प्रेष्ठः प्रियतमः । वसः । बृहस्पतिः । नः । अस्माकं । योनिं स्थानं वेदिलक्षणम् । आ । सदतु आसी-
दतु आगत्योपविशतु । यः । बृहस्पतिः । विश्ववारः । विश्वैर्वरणीयः । अस्ति भवति । अपि च । वरायः
धनस्य । सुवीर्यस्य शोभनवीर्यस्य च यः । कामः । अस्माकमभिलाषोऽस्ति । तं । काममस्मभ्यं । दातु
ददातु । काम्यमानं प्रयच्छत्वित्यर्थः । तथा । वसश्चतः उपद्रवैः संसक्तान् । नः । अस्मान् । अरिष्टान्
अहिंसितान् कृत्वा । अति । वर्षत् । अतिपारयति शत्रून् ॥

तमा नो अर्कममृताय जुष्टमिमे धासुरमृतासः पुराजाः ।

शुचिक्रन्दं यजतं पस्त्यानां बृहस्पतिमनर्वाणं हुवेम ॥ ५ ॥

तम् । आ । नः । अर्कम् । अमृताय । जुष्टम् । इमे । धासुः । अमृतासः । पुराजाः ।
शुचिक्रन्दम् । यजतम् । पस्त्यानाम् । बृहस्पतिम् । अनर्वाणम् । हुवेम ॥ ५ ॥

तं सर्वत्र भोक्तव्यतया प्रसिद्धम् । अमृताय अमरणात्वाय जीवनाय । जुष्टं पर्याप्तम् । अर्कम्
अर्चनसाधनमङ्गं । पुराजाः पुरा जाताः । इमे । अमृतासः अमरणा देवा बृहस्पतेराज्ञया । नः । अस्म-
भ्यम् । आ । धासुः प्रदद्युः । वयं च । शुचिक्रन्दं शुद्धस्तोत्रं । पस्त्यानाम् । पस्त्यमिति गृहनाम् ।
तेन तदन्तो लक्ष्यन्ते । गृहिणां । यजतं यष्टव्यम् । अनर्वाणम् अप्रत्युतं केनाप्यप्रतिगतं । बृहस्पतिं
बृहतां पालकं देवं । हुवेम आह्वयाम स्तुयेम^१ वा ॥ ॥ २१ ॥

तं शग्मासो अरुषासो अश्वा बृहस्पतिं सहवाहो वहन्ति ।

सहश्विद्यस्य नीलवत्सुधस्थं नभो न रूपमरुषं वसानाः ॥ ६ ॥

तम् । शग्मासः । अरुषासः । अश्वाः । बृहस्पतिम् । सहवाहः । वहन्ति ।
सहः । चित् । यस्य । नीलवत् । सुधस्थम् । नभः । न । रूपम् । अरुषम् । वसानाः ॥ ६ ॥

शग्मासः शग्माः सुखकराः शक्ता वा । अरुषासः आरोचमानाः । सहवाहः संहत्य वाहकाः
अश्वाः । तं । बृहस्पतिं । वहन्ति वहन्तु । यस्य बृहस्पतेः । सहश्विद् बलं च भवति । नीलवत् ।
नीलं^२ निलयो निवासः^३ । तद्युक्तं । सुधस्थं सहस्थानं च यस्य । तं बृहस्पतिमित्यन्वयः । कीदृशा
अश्वाः । नभो । न आदित्यमिव । अरुषम् आरोचमानं । रूपं । वसानाः धारयन्तः ॥

स हि शुचिः शतपत्रः स शुन्ध्युर्हिरण्यवाशीरिषिरः स्वर्षाः ।

बृहस्पतिः स स्वावेशः ऋष्वः पुरु सखिभ्य आसुतिं करिष्ठः ॥ ७ ॥

सः । हि । शुचिः । शतपत्रः । सः । शुन्ध्युः । हिरण्यवाशीः । इषिरः । स्वः । साः ।
बृहस्पतिः । सः । सुऽआवेशः । ऋष्वः । पुरु । सखिभ्यः । आऽसुतिम् । करिष्ठः ॥ ७ ॥

वस । हि स खलु बृहस्पतिः । शुचिः शुद्धः । शतपत्रः बहुविधवाहनः । सः एव । शुन्ध्युः
सर्वेषां शोधयिता । हिरण्यवाशीः । 'वाशी' इति वाङ्मयम् । हितरमणीयवाक्^३ । यद्वा । 'वाशीभि-
स्तक्षतास्मन्मयीभिः' (क्र. सं. १०. १०१. १०) इति निगमाद्वाद्यायुधम् । स्वर्णमयायुधः ।
इषिरः गन्ताभ्येषणीयो वा । स्वर्षाः स्वर्गस्य संभक्ता । यद्वा सरणशीलस्योदकस्य सनिता दाता ।

१. ख-स्तुयेम; झ-त३-श१-स्तुवेम; श२-तुसुयेम । २. ख-झ-न-भ-नीलं न्यल्यो निवासः;
घ-नीलं निवासः; झ-त१-२-४-नीलन्यल्यो निवासः; श-नीलान्याल्यो निवासवत् । ३. ख-झ-त-न-
भ-श-हितरमणीया वाक् ।

१स एव १बृहस्पतिः १स्वावेशः सुनिवासः १ऋष्वः दर्शनीयः । ईदृशो देवः १सखिभ्यः स्तोतृभ्यः
१पुरु बहुलम् १आसुतिम् अन्नं १करिष्ठः कर्तृमो दातृमो भवति ॥

देवी देवस्य रोदसी जनित्री बृहस्पतिं वावृधतुर्महित्वा ।

दक्षायाय दक्षता सखायः करद्ब्रह्मणे सुतरां सुगाधा ॥ ८ ॥

देवी इति । देवस्य । रोदसी इति । जनित्री इति । बृहस्पतिम् । ववृधतुः । महिऽत्वा ।

दक्षायाय । दक्षत । सखायः । करत् । ब्रह्मणे । सुतरां । सुगाधा ॥ ८ ॥

१देवी देव्यौ दानादिगुणयुक्ते १देवस्य बृहस्पते १जनित्री जनयिष्यौ १रोदसी द्यावापृथिव्यौ
१महित्वा महस्वेन युक्तं १बृहस्पतिं १ववृधतुः वर्धयामासतुः । हे १सखायः यूयमपि १दक्षायाय
वर्धनीयाय । द्वितीयार्थे चतुर्थी । वर्धनीयं तं बृहस्पतिं १दक्षत वर्धयत । स च बृहस्पतिः १ब्रह्मणे
ब्रूहिताय प्रभूतायास्त्राय तदर्थं १सुतरां सुतरणानि सुखेन तरणीयानि १सुगाधा सुखेनावगाहनीया-
न्युदकानि १करत् करोतु ॥

इयं वां ब्रह्मणस्पते सुवृक्तिर्ब्रह्मेन्द्राय वज्रिणे अकारि ।

अविष्टं धियौ जिगृतं पुरंधीर्जजस्तमर्यो वनुषामरातीः ॥ ९ ॥

इयम् । वाम् । ब्रह्मणः । पते । सुऽवृक्तिः । ब्रह्म । इन्द्राय । वज्रिणे । अकारि ।

अविष्टम् । धियः । जिगृतम् । पुरंऽधीः । जजस्तम् । अर्यः । वनुषाम् । अरातीः ॥ ९ ॥

हे १ब्रह्मणस्पते तुभ्यं १वज्रिणे वज्रवते १इन्द्राय च १वां युवाभ्याम् । तादर्थ्ये चतुर्थी । १ब्रह्म
मन्त्ररूपा १इयं १सुवृक्तिः सुप्रवृत्ता स्तुतिः १अकारि मया कृताभूत् । तौ युवां १धियः अस्मदीयानि
कर्माणि १अविष्टं रक्षतम् । तथा १पुरंधीः पुरुधीर्बद्धीः स्तुतीः १जिगृतं निगिरतम् । शृणुतमिति यावत् ।
१अर्यः अरीरभिगन्त्रीः १वनुषां संभक्तृणामस्माकम् १अरातीः शत्रुसेनाः १जजस्तम् उपक्षपयतम् ॥

तृतीयसवन उक्त्ये ब्राह्मणाच्छंसिनः 'बृहस्पते युवम्' इति शस्त्रयाज्या । सूत्रितं च—
'बृहस्पते युवमिन्द्रश्च वस्व इति याज्या' (आश्व. श्रौ. ६. १) इति । वाजपेयेऽतिरिक्तोक्त्यस्यैव
परिधानीया । सूत्रितं च—'बृहस्पते युवमिन्द्रश्च वस्व इति परिधानीया' (आश्व. श्रौ. ९. ९) इति ॥

बृहस्पते युवमिन्द्रश्च वस्वो दिव्यस्येशाथे उत पार्थिवस्य ।

धत्तं रयिं स्तुवते कीरये चिद्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १० ॥

बृहस्पते । युवम् । इन्द्रः । च । वस्वः । दिव्यस्य । ईशाथे इति । उत । पार्थिवस्य ।

धत्तम् । रयिम् । स्तुवते । कीरये । चित् । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ १० ॥

हे १बृहस्पते त्वं च १इन्द्रश्च १युवं युवां १दिव्यस्य दिवि भवस्य १वस्वः वसुनो धनस्य
१ईशाथे । अतः कारणात् १स्तुवते स्तोत्रं कुर्वते १कीरये । स्तोतृनामैतत् । स्तोत्रे १रयिं धनं १धत्तं
दत्तम् । १चित् इति पूरणः । अन्यद्वत्तम् ॥ ॥ २२ ॥

१. ख-झ-भ-श-सुतरा सुतराणि; घ-सुतरा सुतराणि 'नास्ति, न-सुतराणि । २. ख-त-
उपलक्षयतं, घ-उपलयतं; झ-श-उपक्षयतं, न-भ-उपलक्षणं यतं ।

‘अध्वर्यवः’ इति सप्तर्चं नवमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्घं त्रैष्टुभमैन्द्रं सप्तम्यैन्द्राबाहंस्पत्या । तथा धानुक्रान्तम्—‘अध्वर्यवः सप्तोक्तदेवतान्या’ इति । पूर्वसूक्तेन सहोक्तो विनियोगः ॥

अध्वर्यवोऽरुणं दुग्धमंशुं जुहोतन वृषभाय क्षितीनाम् ।

गौराद्वेदीयाँ अवपानमिन्द्रो विश्वाहेद्याति सुतसोममिच्छन् ॥ १ ॥

अध्वर्यवः । अरुणम् । दुग्धम् । अंशुम् । जुहोतन । वृषभाय । क्षितीनाम् ।

गौरात् । वेदीयान् । अवपानम् । इन्द्रः । विश्वाहा । इत् । याति । सुतसोमम् । इच्छन् ॥ १ ॥

हे ऽध्वर्यवः अध्वरस्य नेतार ऋत्विजः ऽक्षितीनां जनानां मध्ये ऽवृषभाय श्रेष्ठा-
येन्द्राय ऽरुणम् आरोचमानं ऽदुग्धम् अभिषुतम् ऽअंशुं सोमं ऽजुहोतन जुहुत । ऽअवपानम्
अवक्रम्य स्थितं दूरस्थं पातव्यं सोमं ऽगौरात् गौरमृगादपि ऽवेदीयान् अतिशयेन विद्वान् ऽइन्द्रः
ऽसुतसोमम् अभिषुतसोमं यजमानम् ऽइच्छन् अन्विच्छन् ऽविश्वाहा विश्वान्यहानि ऽइत् एव सर्वदैव
ऽयाति गच्छति । अतस्तस्मा इन्द्राय सोमं जुहुतेत्यन्वयः ॥

यदधिषे प्रदिवि चार्वन्नं दिवेदिवे पीतिमिदस्य वक्षि ।

उत हृदोत मर्नसा जुषाण उशन्निन्द्र प्रस्थितान्पाहि सोमान् ॥ २ ॥

यत् । दधिषे । प्रदिवि । चारु । अन्नम् । दिवेदिवे । पीतिम् । इत् । अस्य । वक्षि ।

उत । हृदा । उत । मर्नसा । जुषाणः । उशन् । इन्द्र । प्रस्थितान् । पाहि । सोमान् ॥ २ ॥

हे इन्द्र ऽप्रदिवि प्रगतेषु दिवसेषु पूर्वस्मिन् काले ऽचारु शोभनं ऽयत् सोमलक्षणम् ऽअन्नं
ऽदधिषे पानेनोदरे धारयसि ऽअस्य सोमस्य ऽपीतिमित् पानमेव ऽदिवेदिवे प्रतिदिवसमिदानीमपि
ऽवक्षि कामयसे । ‘वश कान्तौ’ इत्यस्य सिपि शपो लुकि षत्वक्त्वषत्वेत्तद्रूपम् । ऽउत अपि य
हे ऽइन्द्र ऽहृदा हृदयेन । उतशब्दश्चार्थः । ऽमर्नसा च ऽजुषाणः सेवमानः ऽउशन् अस्मान् कामय-
मानस्त्वं ऽप्रस्थितान् पुरस्ताद्धीतानुत्तरवेदिस्थान् ऽसोमान् ऽपाहि पिब ॥

जज्ञानः सोमं सहसे पपाथ प्र ते माता महिमानमुवाच ।

एन्द्रं पप्राथोर्वन्तरिक्षं युधा देवेभ्यो वरिवश्चकर्थ ॥ ३ ॥

जज्ञानः । सोमम् । सहसे । पपाथ । प्र । ते । माता । महिमानम् । उवाच ।

आ । इन्द्र । पप्राथ । उरु । अन्तरिक्षम् । युधा । देवेभ्यः । वरिवः । चकर्थ ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं ऽजज्ञानः जायमान एव ऽसहसे बलाय ऽसोमं ऽपपाथ पीतवानसि । ऽते तव
ऽमहिमानं महत्त्वं ऽमाता त्वदीया जनन्यदितिः ऽप्र ऽउवाच प्रोक्तवती । संवादसूक्ते ‘अयं पन्था’
इत्यादिके ‘नही न्वस्य’ (क्र. सं. ४. १८. ४) इत्यर्धर्चादारभ्य आदित्येन्द्रमहत्त्वस्योक्तत्वाद् ।
अतः कारणात् हे ऽइन्द्र त्वम् ऽउरु विस्तीर्णम् ऽअन्तरिक्षम् ऽआ ऽपप्राथ स्वतेजसापूरितवानसि ।
अपि च ऽयुधा युद्धेन ऽदेवेभ्यः स्तोतृभ्यो देवेभ्य एव वा ऽवरिव धनं ऽचकर्थं कृतवानसि ॥

यद्योधया महतो मन्यमानान्त्साक्षाम् तान्बाहुभिः शशदानान् ।

यद्वा नृभिर्वृत इन्द्राभियुध्यास्तं त्वयाजिं सौश्रवसं जयेम ॥ ४ ॥

यत् । योधयाः । महतः । मन्यमानान् । साक्षाम् । तान् । बाहुऽभिः । शशदानान् ।

यत् । वा । नृऽभिः । वृतः । इन्द्र । अभिऽयुध्याः । तम् । त्वया । आजिम् । सौश्रवसम् । जयेम ॥ ४ ॥

हे इन्द्र । महतः प्रभूतान् । मन्यमानान् शत्रून् । यत् यदा । योधयाः अस्माभिर्योधयेः । तैः सह योद्धुं बलं प्रयच्छेरित्यर्थः । तदानीं । शशदानान् हिंसत । तान् शत्रून् । बाहुभिः आयुध-
निरपेक्षैर्हस्तैरेव । त्वत्प्रसादात् । साक्षाम् सहेम अभिभवेम । यद्वा यदि वा हे । इन्द्र । नृभिः नेतृभि-
र्मरुद्भिः । वृत परिवृतस्त्वमेव । अभियुध्याः अस्मदीयाञ्छत्रूनभियुध्येश्च । सौश्रवसम् । श्रवोऽन्नं
यशो वा । शोभनस्य श्रवसो हेतुं । तम् । आजिं संग्रामं । त्वया सहायेन वयं । जयेम ॥

प्रेन्द्रस्य वोचं प्रथमा कृतानि प्र नूतना मघवा या चकार ।

यदेददेवीरसहिष्ट माया अथाभवत्केवलः सोमो अस्य ॥ ५ ॥

प्र । इन्द्रस्य । वोचम् । प्रथमा । कृतानि । प्र । नूतना । मघवा । या । चकार ।

यदा । इत् । अदेवीः । असहिष्ट । मायाः । अथ । अभवत् । केवलः । सोमः । अस्य ॥ ५ ॥

इन्द्रस्य । कृतानि वीर्यकर्माणि । प्रथमा प्रथमानि पुरातनानि । प्र । वोचं प्रब्रवीमि । मघवा
धनवानिन्द्रः । या यानि । चकार कृतवान् । नूतना नूतनान्यभिनवानि च तानि । प्र । वोचम् । यदेत्
यदैव । अदेवीः आसुरी । मायाः तैः कृतानि । असहिष्ट अभ्यभूत् । अथ अनन्तरमेव । अस्य इन्द्रस्य
। सोमः । केवलः असाधारणः । अभवत् । तदाप्रभृत्येव सोमस्येन्द्रस्य चासाधारणः संबन्धो जात इत्यर्थः ॥

तवेदं विश्वमभितः पशव्यं यत्पश्यसि चक्षसा सूर्यस्य ।

गवामसि गोपतिरेक इन्द्र भक्षीमहि ते प्रयतस्य वस्वः ॥ ६ ॥

तव । इदम् । विश्वम् । अभितः । पशव्यम् । यत् । पश्यसि । चक्षसा । सूर्यस्य ।

गवाम् । असि । गोऽपतिः । एकः । इन्द्र । भक्षीमहि । ते । प्रयतस्य । वस्वः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र । पशव्यम् । पशवो द्विविधा द्विपादश्चतुष्पादश्च । तेभ्यो हितम् । अभितः सर्वतो
विद्यमानम् । इदं विश्वं सर्वं जगत् । तवेत् तवैव स्वभूतम् । सूर्यस्य प्रेरकस्यादित्यस्य । चक्षसा
तेजसा । यत् विश्वं पश्यसि त्वं प्रकाशयसि । अपि च हे । इन्द्र । एकः एव त्वं गोपतिः । असि ।
न केवलमेकस्या एव गोः पतिः अपि तु सर्वांसामित्याह । गवाम् इति । अतः कारणात् । ते त्वया
। प्रयतस्य प्रत्तस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी । प्रत्तं । वस्वः धनं । भक्षीमहि भजेमहि ॥

बृहस्पते युवमिन्द्रश्च वस्वो दिव्यस्येशाथे उत पार्थिवस्य ।

धत्तं रयिं स्तुवते कीरये चिद्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

बृहस्पते । युवम् । इन्द्रः । च । वस्वः । दिव्यस्य । ईशाथे इति । उत । पार्थिवस्य ।

धत्तम् । रयिम् । स्तुवते । कीरये । चित् । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥

व्याख्यातेयम् । अक्षरार्थस्तु । हे बृहस्पते त्वं च । इन्द्रश्च युवां । दिव्यस्य । पार्थिवस्य
चोभयविधस्य धनस्येश्वरौ भवथः । तौ युवां । स्तुवते स्तोत्रे धनं दत्तमिति ॥ २३ ॥

‘परो मात्रया’ इति सप्तमं दशमं सूक्तं वसिष्ठस्यायं त्रैष्टुभम् । ‘उरं यज्ञाय’ इत्याद्यास्तिस्र एन्द्रावैष्णव्यः शिष्टाः केवलविष्णुदेवताकाः । तथा चानुक्रान्तं—‘परो वैष्णवं तूरुमित्येन्द्रश्च तिस्रः’ इति । गतः सूक्तविनियोगः । विष्णुदेवताके पशौ ‘परो मात्रया’ इति पुरोडाशस्य याज्या । सूत्रितं च—‘परो मात्रया तन्वा वृधानेरावती धेनुमती हि भूतम्’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

परो मात्रया तन्वा वृधान न ते महित्वमन्वश्रुवन्ति ।

उभे ते विद्म रजसी पृथिव्या विष्णो देव त्वं परमस्य वित्से ॥ १ ॥

परः । मात्रया । तन्वा । वृधान । न । ते । महिऽत्वम् । अनु । अश्रुवन्ति ।

उभे इति । ते । विद्म । रजसी इति । पृथिव्याः । विष्णो इति । देव । त्वम् । परमस्य । वित्से ॥ १ ॥

पर इति सकारान्तं परस्तादित्यस्यार्थः । परशब्दाच्छान्दसोऽसिप्रत्ययः ‘परो दिवा पर एना पृथिव्या’ (ऋ. सं. १०. ८२. ५) इति यथा । मात्रयेति व्यत्ययेन तृतीया । मात्रया परः परस्ताद्वर्तमानयापरिमितया वृत्तान् शरीरेण वृत्तान् वर्धमानं हे विष्णो ते तव महित्वं महत्त्वं वन वन्वश्रुवन्ति नानुव्याप्नुवन्ति । त्रैविक्रमसमये यत्तव माहात्म्यं तत्सर्वैरपि जनैर्ज्ञातुं न शक्यत इत्यर्थः । ते तव उभे रजसी उभौ लोकौ पृथिव्याः आरभ्य पृथिवीमन्तरिक्षं च विद्म जानीमः । वयं चक्षुषोपलभामहे नान्यत् । हे देव द्योतमानं विष्णो त्वम् एव परमस्य स्वर्गादेरुत्कृष्टलोकस्य^१ । द्वितीयार्थे षष्ठी । परमं लोकं वित्से जानासि । अतस्तव महत्त्वं^२ न केनापि व्याप्नुं शक्यमिति भावः ॥

पूर्वोक्त एव पशौ ‘न ते विष्णो’ इति वपाया अनुवाक्या । सूत्रितं च—‘न ते विष्णो जायमानो न जातस्त्वं विष्णो सुमतिं विश्वजन्याम्’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

न ते विष्णो जायमानो न जातो देव महिम्नः परमन्तमाप ।

उदस्तम्ना नाकमृष्वं बृहन्तं दाधर्थं प्राचीं ककुभं पृथिव्याः ॥ २ ॥

न । ते । विष्णो इति । जायमानः । न । जातः । देव । महिम्नः । परम् । अन्तम् । आप ।

उत् । अस्तम्नाः । नाकम् । ऋष्वम् । बृहन्तम् । दाधर्थम् । प्राचीम् । ककुभम् । पृथिव्याः ॥ २ ॥

हे देव दानादिगुणयुक्तं विष्णो ते तव महिम्नः महत्त्वस्य परं विप्रकृष्टम् अन्तम् अवसानं जायमानः प्रादुर्भवजनः वन आप न प्राप्नोति । तथा जातः प्रादुर्भूतोऽपि जनः वन एव प्राप्नोति । तव महत्त्वस्यावसानं नास्ति । अत एव सर्वे न ज्ञायत इति भावः । कोऽसौ महिमा तमाह । ऋष्वं दर्शनीयं बृहन्तं महान्तं नाकं द्युलोकम् उदस्तम्ना त्वमूर्ध्वमधारयः । यथाधो न पतति तथा । पृथिव्याः भूमेः संबन्धिनी प्राचीं ककुभं च दाधर्थं धारितवानसि । उपलक्षणमेतत् सर्वस्य भूतजातस्य । तथा च मन्त्रान्तरं—‘य उ त्रिधातु पृथिवीमुत द्यामेको दाधार भुवनानि विश्वा’ (ऋ. सं. १. १५४. ४) इति ॥

पूर्वोक्त एव पशौ ‘इरावती’ इति हविषो याज्या । सूत्रितं च—‘इरावती धेनुमती हि भूतं विश्वकर्मन्हविषा वावृधान इति द्वे’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

इरावती धेनुमती हि भूतं स्यवसिनी मनुषे दशस्या ।

व्यस्तम्ना रोदसी विष्णवेते दाधर्थं पृथिवीमभितो मयूखैः ॥ ३ ॥

१. ख-श-°उत्कृष्टस्य लोकस्य । २. त३-श-माहात्म्यं ।

इरावती इतीराऽवती । धेनुमती इति धेनुऽमती । हि । भूतम् ।

सुयवसिनी इति सुऽयवसिनी । मनुषे । दशस्या ।

वि । अस्तन्नाः । रोदसी इति । विष्णो इति । एते इति । दाधर्थ । पृथिवीम् । अभितः । मयूखैः ॥ ३ ॥

हे द्यावापृथिव्यौ ऽमनुषे स्तुवते मनुष्याय ऽदशस्या दिवस्या युक्ते युवाम् ऽइरावती अन्नवत्यौ ऽधेनुमती गोमत्यौ ऽसुयवसिनी शोभनयवसे च ऽभूतम् अभूतम् । हिशब्दः प्रसिद्धौ । विष्णुना विक्रान्तत्वाद्युवाम् एवमेव खलु पूर्वमभूतमित्यर्थः । हे ऽविष्णो ऽएते इमे ऽरोदसी द्यावापृथिव्यौ ऽव्यस्तन्नाः विविधमधारयः । पृथिवीमूर्ध्वमुखत्वेन द्यामधोमुखत्वेनेति^१ विविधत्वम् । अपि च ऽपृथिवी प्रथितामिमां भूमिम् ऽअभितः सर्वत्र स्थितैः ऽमयूखैः पर्वतैः^२ ऽदाधर्थं धारितवानसि । यथा न चलति तथा दृढीकृतवानित्यर्थः । पर्वता हि विष्णोः स्वभूताः । 'विष्णुः पर्वतानामधिपतिः' (तै. सं. ३. ४. ५. १) इति श्रुतेः ॥

उरुं यज्ञाय चक्रथुरु लोकं जनयन्ता सूर्यमुषासमग्निम् ।

दासस्य चिद्वृषशिप्रस्य माया जघ्नथुर्नरा पृतनाज्येषु ॥ ४ ॥

उरुम् । यज्ञाय । चक्रथुः । ऊँ इति । लोकम् । जनयन्ता । सूर्यम् । उषसम् । अग्निम् ।

दासस्य । चित् । वृषऽशिप्रस्य । मायाः । जघ्नथुः । नरा । पृतनाज्येषु ॥ ४ ॥

हे इन्द्राविष्णू ऽयज्ञाय यजमानाय ऽउरु विस्तीर्णं ऽलोकं स्वर्गाख्यं ऽचक्रथुरु^३ कृतवन्तौ^४ खलु युवाम् । किं कुर्वन्तौ । ऽसूर्यं सर्वस्य प्रेरकमादित्यम् ऽउषसं तमोनिवारकमुषःकालम् ऽअग्निं चासुरैरावृतं जनयन्तौ^५ पुनः प्रादुर्भावयन्तौ । हे ऽनरा नेताराविन्द्राविष्णू ऽवृषशिप्रस्य एतत्संज्ञस्य ऽदासस्य ऽचित् उपक्षपयितुरसुरस्य ऽमायाः ऽपृतनाज्येषु संग्रामेषु ऽजघ्नथुः जिहिंसथुः । युवां सूर्यादिकं जनयन्तावित्युच्यते ॥

इन्द्राविष्णू दंहिताः शम्बरस्य नव पुरो नवति च श्रथिष्टम् ।

शतं वर्चिनः सहस्रं च साकं हथो अग्रत्यसुरस्य वीरान् ॥ ५ ॥

इन्द्राविष्णू इति । दंहिताः । शम्बरस्य । नव । पुरः । नवतिम् । च । श्रथिष्टम् ।

शतम् । वर्चिनः । सहस्रम् । च । साकम् । हथः । अग्रति । असुरस्य । वीरान् ॥ ५ ॥

हे ऽइन्द्राविष्णू ऽदंहिताः दृढीकृताः ऽनव ऽनवति ऽच नवोत्तरनवतिसंख्याकाः ऽपुरः पुराणि ऽशम्बरस्य स्वभूतानि ऽश्रथिष्टम् अहिंसिष्टम् । 'अथ हिंसायाम्' । अपि च ऽशतं ऽसहस्रं ऽच ऽवर्चिनः ऽअसुरस्य ऽवीरान् ऽअग्रति प्रतिद्वन्दिनो यथा न भवन्ति तथा ऽसाकं सह संघश एव ऽहथः अहिंसिष्टम् । 'यो वर्चिनः शतमिन्द्रः सहस्रम्' । (ऋ. सं. २. १४. ६) इति हि निगमान्तरम् ॥

इयं मनीषा बृहती बृहन्तोरुक्रमा तवसा वर्धयन्ती ।

ररे वां स्तोमं विदथेषु विष्णो पिन्वतुमिषो वुजनैष्विन्द्र ॥ ६ ॥

१. ख-घ-एव; झ-श-१-एवमेव; न-एमेव, श-२-एव । २. ख-झ-त-३-४-न-श-इति । ३. ख-झ-त-न-भ-श-'पर्वतैः' नास्ति । ४. ख-चक्रथुः; घ-झ-त-न-श-चक्रथुः उरु । ५. घ-त-क्रमवन्तौ । ६. झ-त-१-२-य-जनयता जनयन्तौ ।

इयम् । मनीषा । बृहती । बृहन्ता । उरुऽक्रमा । तवसा । वर्धयन्ती ।

ररे । वाम् । स्तोमम् । विदथेपु । विष्णो इति । पिन्वतम् । इष । वृजनेषु । इन्द्र ॥ ६ ॥

वृहती महती वृथं मनीषा मननीया स्तुतिः वृहन्ता बृहन्तौ महान्तौ उरुक्रमा विस्तीर्ण-
विक्रमौ । विष्णुना सहैकार्थीभावादिन्द्रस्याप्युरुक्रमत्वम् । तवसा । तव इति बलस्य वृद्धेर्वा नाम-
धेयम् । तद्वन्तावेवंभूतौ युवां वर्धयन्ती प्रवृद्धौ कुर्वत्यस्माभि कृता । हे विष्णो हे इन्द्र विदथेषु
यज्ञेषु वं युवाभ्यां स्तोमम् उक्तलक्षणं स्तोत्र ररे ददे । ' रा दाने ' इति धातुः । तौ युवां वृज-
नेषु वृषः अन्नानि पिन्वतम् अस्मभ्यं वर्धयतम् ॥

अभ्युदयेष्टौ विष्णोः शिपिविष्टस्य ' वषट् ते ' इत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च—' भद्रा ते हस्ता
सुकृतोत पाणी वषट् ते विष्णवासा आ कृणोमि ' (आश्व. श्रौ. ३. १३) इति ॥

वषट् ते विष्णवासा आ कृणोमि तन्मे जुषस्व शिपिविष्ट हव्यम् ।

वर्धन्तु त्वा सुष्टुतयो गिरौ मे यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

वषट् । ते । विष्णो इति । आसः । आ । कृणोमि । तत् । मे । जुषस्व । शिपिऽविष्ट । हव्यम् ।
वर्धन्तु । त्वा । सुऽस्तुतयः । गिरौ । मे । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥

हे विष्णो वते तुभ्यम् आसः आस्यात् आ अभिमुखं वषट् कृणोमि करोमि । वषट्-
कारेण हविर्हवयामि । हे शिपिविष्ट । शिपयो रश्मयः । तैराविष्ट विष्णो वतत् वषट्कृतं मे मदीयं
हव्यं हविः जुषस्व सेवस्व । सुष्टुतय शोभनस्तुत्यात्मिका । गिरः वाचश्च त्वां वर्धन्तु वर्धयन्तु ।
अन्यद्गतम् ॥ ॥ २४ ॥

' नू मर्तः ' इति सप्तचर्मेकादशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं वैष्णवम् । ' नू मर्तः ' इत्यनुक्रान्तम् ।
उक्त्ये^१ अन्डावाकशस्त्र इदं शंसनीयम् । सूत्रितं च—' ऋतुर्जनित्री नू मर्तो भवा मित्रः ' (आश्व. श्रौ. ६. १) इति ॥

नू मर्तो दयते सनिष्यन्तो विष्णव उरुगायाय दाशत् ।

प्र यः सुत्राचा मनसा यजात एतावन्तं नर्यमाविवासात् ॥ १ ॥

नू । मर्तः । दयते । सनिष्यन् । यः । विष्णवे । उरुऽगायाय । दाशत् ।

प्र । यः । सुत्राचा । मनसा । यजाते । एतावन्तम् । नर्यम् । आऽविवासात् ॥ १ ॥

सः मर्तः मनुष्यः सनिष्यन् धनमिच्छन् नु क्षिप्रं दयते धनमादत्ते । दयतिराहूपूर्वार्थे
द्रष्टव्यः । यः मनुष्यः उरुगायाय बहुभिः कीर्तनीयाय विष्णवे द्वादाशत् हवींषि दद्यात् । यः
च सुत्राचा सहाज्जता मनसा मननेन स्तोत्रेण प्र यजाते प्रकर्षेण पूजयेत् एतावन्तम् एता-
वत्परिमाणं महान्तं नर्यं नरेभ्यो हितं विष्णुम् आविवासात् नमस्कारादिभिः परिचरेत् । स
मर्तो दयत इत्यन्वयः । यद्वा । सनिष्यन्निति सनतेर्लभार्थस्य लटि^२ रूपम् । स मर्तः सनिष्यन्
धनादीनि लप्स्यमानो भवन्नेव हविरादिकं नु क्षिप्रं दयते विष्णवे ददातीति योज्यम् ॥

१. घ-वृजनेषु आपल्लु, त१-२-वृजनेषु बलेषु निमित्तसप्तमी; श-वृजनेषु सग्रामेषु । २. झ-त-श-
वषट् करोमि । ३. झ-त-न-भ-श-उक्थे । ४. झ-इदं सूक्त । ५. ख-न-लिटि; झ-त-श-लटि ।

विष्णुदेवत्वे पशौ पुरोडाशस्य 'त्वं विष्णो' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च—'त्वं विष्णो सुमतिं विश्वजन्यां वि चक्रमे पृथिवीमेष एताम्' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

त्वं विष्णो सुमतिं विश्वजन्यामप्रयुतामेवयावो मतिं दाः ।

पर्वो यथा नः सुवितस्य भूरेश्वावतः पुरुश्चन्द्रस्य रायः ॥ २ ॥

त्वम् । विष्णो इति । सुऽमतिम् । विश्वऽजन्याम् । अप्रऽयुताम् । एवऽयावः । मतिम् । दाः । पर्वः । यथा । नः । सुवितस्य । भूरेश्वावतः । पुरुऽचन्द्रस्य । रायः ॥ २ ॥

हे एवयावः । एवाः प्राप्तव्याः कामाः । तान् थापयति प्रापयति स्तोतृनित्येवयावा । हे एवयावन् विष्णो त्वं विश्वजन्यां सर्वजनहिताम् अप्रयुतां दोषैर्वियुक्तां सुमतिम् अनुग्रहबुद्धिं दाः अस्मभ्यं देहि । सुवितस्य सुष्ठु प्राप्तव्यस्य भूरेश्वावतः अश्वयुक्तस्य पुरुश्चन्द्रस्य पुरुणां बहूनामाह्लादकस्य रायः धनस्य पर्वः संपर्कः नः अस्माकं यथा भवति तथा देहीत्यन्वयः ॥

वैष्णवस्योपांशुयाजस्य 'त्रिदेवः' इति याज्या । सूत्रितं च—'इदं विष्णुर्वि चक्रमे त्रिदेवः पृथिवीमेष एताम्' (आश्व. श्रौ. १. ६) इति । वैष्णवे पशावप्येवैव वपाया याज्या । सूत्रितं च—'त्रिदेवः पृथिवीमेष एतां परो मात्रया तन्वा वृधान' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

त्रिदेवः पृथिवीमेष एतां वि चक्रमे शतर्चसं महित्वा ।

प्र विष्णुरस्तु तवसस्तवीयान्त्वेषं ह्यस्य स्थविरस्य नाम ॥ ३ ॥

त्रिः । देवः । पृथिवीम् । एषः । एताम् । वि । चक्रमे । शतऽअर्चसम् । महिऽत्वा । प्र । विष्णुः । अस्तु । तवसः । तवीयान् । त्वेषम् । हि । अस्य । स्थविरस्य । नाम ॥ ३ ॥

एषः देवः दानादिगुणयुक्तो विष्णुः शतर्चसं शतसंख्यान्यर्चाषि यस्यास्तादृशीम् एतां पृथिवीम् । उपलक्षणमेतत् । पृथिव्यादींस्त्रील्लोकान् महित्वा महस्वेन त्रिः वि चक्रमे त्रिभिः पदैर्विक्रान्तवान् । तवसः तवस्विनो वृद्धादपि तवीयान् तवस्वितरः विष्णुः प्र अस्तु अस्माकं प्रभवतु स्वामी भवतु । अस्य स्थविरस्य वृद्धस्य विष्णो. नाम नामकं रूपं विष्णुरित्येतन्नामैव वा त्वेषं हि यस्माद्दीप्तं तस्मात्कारणात् स विष्णुः प्रभवत्वित्यर्थः ॥

पूर्वोक्त एव पशौ 'वि चक्रमे' इति वपाया अनुवाक्या । सूत्रितं च—'वि चक्रमे पृथिवीमेष एतां त्रिदेव पृथिवीमेष एताम्' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

वि चक्रमे पृथिवीमेष एतां क्षेत्राय विष्णुर्मनुषे दशस्यन् ।

ध्रुवासो अस्य कीरयो जनास उरुक्षितिं सुजनिमा चकार ॥ ४ ॥

वि । चक्रमे । पृथिवीम् । एषः । एताम् । क्षेत्राय । विष्णुः । मनुषे । दशस्यन् । ध्रुवासः । अस्य । कीरयः । जनासः । उरुऽक्षितिम् । सुऽजनिमा । चकार ॥ ४ ॥

एषः देवः विष्णुः एतां पृथिवी पृथिव्यादीनिमांस्त्रील्लोकान् क्षेत्राय निवासार्थं मनुषे स्तुवते देवगणाय दशस्यन् असुरेभ्योऽपहत्य प्रदास्यन् वि चक्रमे विक्रान्तवान् । अस्य च विष्णोः कीरयः स्तोतारः जनासः जनाः ध्रुवासः निश्चला भवन्ति । ऐहिकामुष्मिकयोर्लाभेन स्थिरा भवन्तीत्यर्थः । सुजनिमा शोभनानि जनिमानि कीर्तनस्मरणादिना सुखहेतुभूतानि यस्य तादृशो विष्णुः उरुक्षितिं विस्तीर्णनिवासं चकार स्तोतृभ्यः करोति ॥

तृतीयस्वनेऽतिरात्रादूर्ध्वं सोमातिरेके सति नैमित्तिके होतुः शस्त्रे 'प्र तत्ते अद्य' इति स्तोत्रि-
यस्तृचः (आश्व. श्रौ. ६. ७) । अभ्युदयेष्टौ विष्णोः शिपिविष्टस्य 'प्र तत्ते अद्य' इति याज्या । सूत्रित
च—'वषट् ते विष्णवासा आ कृणोमि प्र तत्ते अद्य शिपिविष्ट नाम' (आश्व. श्रौ. ३. १३) इति ॥

प्र तत्ते अद्य शिपिविष्ट नामार्यः शंसामि वयुनानि विद्वान् ।

तं त्वां गृणामि तवसुमतव्यान्क्षयन्तमस्य रजसः पराके ॥ ५ ॥

प्र । तत् । ते । अद्य । शिपिऽविष्ट । नाम । अर्यः । शंसामि । वयुनानि । विद्वान् ।

तम् । त्वा । गृणामि । तवसम् । अतव्यान् । क्षयन्तम् । अस्य । रजसः । पराके ॥ ५ ॥

हे ऽशिपिविष्ट रश्मिभिराविष्ट विष्णो ऽते तव ऽतत् प्रसिद्धं विष्णुरिति प्रख्यातं ऽनाम ऽअर्यः
स्वामी स्तुतीनां हविषां वा तथा ऽवयुनानि ज्ञातव्यान्वर्थजातानि ऽविद्वान् जानन्नहम् ऽअद्य इदानीं
ऽप्र ऽशंसामि प्रकर्षेण स्तौमि । ऽतवसं प्रवृद्धं ऽतं ऽत्वा त्वां विष्णुम् ऽअतव्यान् अतवीथानवृद्ध-
तरोऽहं ऽगृणामि स्तौमि । कीदृशम् । ऽअस्य ऽरजसः लोकस्य ऽपराके दूरदेशे ऽक्षयन्तं निवसन्तम् ॥

किमिच्छे विष्णो परिचक्ष्यं भूत्प्र यद्ववक्षे शिपिविष्टो अस्मि ।

मा वर्षो अस्मदप गूह एतद्यदन्यरूपः समिथे बभूथ ॥ ६ ॥

किम् । इत् । ते । विष्णो इति । परिऽचक्ष्यम् । भूत् । प्र । यत् । ववक्षे । शिपिऽविष्टः । अस्मि ।

मा । वर्षः । अस्मत् । अप । गूहः । एतत् । यत् । अन्यऽरूपः । समऽइथे । बभूथ ॥ ६ ॥

पुरा खलु विष्णुः स्वं रूपं परित्यज्य कृत्रिमं रूपान्तरं धारयन् संग्रामे वसिष्ठस्य साहाय्यं
चकार । तं जानन्नृषिरनया प्रत्याचष्टे । अत्र निरुक्तं—'शिपिविष्टो विष्णुरिति विष्णोर्द्वे नामनी
भवतः । कुत्सितार्थीयं पूर्वं भवतीत्यौपमन्यवः । किं ते विष्णो प्रख्यातमेतद्ववक्ष्यप्रख्यापनीयं यन्नः
प्रब्रूये शेष इव निर्वेष्टितोऽस्मीत्यप्रतिपन्नरश्मिः । अपि वा प्रशंसानामैवाभिप्रेतं स्यात् । किं ते विष्णो
प्रख्यातमेतद्ववक्ष्यप्रख्यापनीयं यदुत प्रब्रूये शिपिविष्टोऽस्मीति प्रतिपन्नरश्मिः । शिपयोऽत्र रश्मय
उच्यन्ते तैराविष्टो भवति । मा वर्षो अस्मदप गूह एतत् । वर्ष इति रूपनाम वृणोतीति सतः ।
यदन्यरूपं समिथे संग्रामे भवसि संयतरश्मिः' (निरु. ५. ७-८) इति । तत्र । कुत्सितार्थपक्षे
योजना । हे ऽविष्णो ऽते तव तन्नाम ऽकिं ऽपरिचक्ष्यं प्रख्यापनीयं ऽभूत् भवति । किंशब्दः क्षेपे ।
अप्रख्यापनीयमेव^१ तद्ववक्ष्य^२ । यत् नामास्मभ्यं ऽप्र ऽववक्षे प्रब्रूये ऽशिपिविष्टोऽस्मि इति । अन्त-
र्णीतोपमानमेतत् । शेष इव निर्वेष्टितस्तेजसानाच्छादितो भवामीति^३ । तदश्लीलार्थत्वादिदं नाम न
प्रशस्तमित्यर्थः । तन्नाम किं परिचक्ष्यं वर्जनीयं परित्याज्यम् । विरुद्धार्थप्रतिपादकत्वात् स्वत एव
परित्यक्तं हि तत् । शिष्टं समानं पूर्वेण । अत उक्तरूपविलक्षणं यद्वैष्णवरूपमस्ति ऽएतत् ऽवर्षः रूपम्
ऽअस्मत् अस्माकं ऽमा ऽअप ऽगूहः अपगूढं संवृतं मा कुरु । 'गूह संवरणे' । अपि तु तदेव रूपं
प्रकटय । वैष्णवस्य रूपस्य गूहने का प्रसक्तिरिति चेत् । यत् यस्मात् ऽअन्यरूपः रूपान्तरमेव
धारयन् ऽसमिथे संग्रामे ऽबभूथ अस्माकं सहायो भवसि तस्मादिदं गूहनं न कार्यमिति । प्रशंसापक्षे
तु । हे विष्णो ते तव तन्नाम किं परिचक्ष्यं भूत् किं प्रख्यापनीयं भवति । न प्रख्यापनीयम् । किं
तन्नाम । शिपिविष्टो रश्मिभिराविष्टोऽस्मीति यन्नाम प्रब्रूये । यत एवं प्रख्यातरूपस्त्वमतोऽस्माकमेत-
द्वैष्णवं रूपं संवृतं मा कार्षीः । इदानीं गूढरूपोऽपि यद्यस्मात्त्वं समिथे संग्रामेऽन्यरूपः कृत्रिमरूपं

१. ख-ज्ञ-न-भ-नीयमेतद्व । २. ज-त-१-४-भवतीति; ज-श-भवानीति ।

यदन्यद्वैष्णवं रूपं शौर्यादिलक्षणं तादृग्रूप एव बभूव भवसि तस्मात्त्वं गूढोऽपि ज्ञायस एवेति व्यर्थमेव तस्य रूपस्य गूहनम् । अतो बहुतेजस्कं यद्वैष्णवं रूपं तदस्माकं प्रदर्शयेति तात्पर्यार्थः ॥

वषट् ते विष्णवा॒स आ कृ॑णोमि॒ तन्मे जुष॑स्व शिपिविष्ट ह॒व्यम् ।

वर्ध॑न्तु त्वा सुष्टु॒तयो गि॑रौ मे यूयं पा॒त स्व॒स्तिभिः॒ सदा॑ नः ॥ ७ ॥

वषट् । ते । वि॒ष्णो इति । आ॒सः । आ । कृ॑णोमि । तत् । मे । जुष॑स्व । शि॒पिऽविष्ट॒ । ह॒व्यम् ।
वर्ध॑न्तु । त्वा । सु॒ऽस्तुतयः॑ । गि॒रः । मे । यूयम् । पा॒त । स्व॒स्तिभिः । सदा॑ । नः ॥ ७ ॥

व्याख्यातेयम् । अक्षरार्थस्तु । हे विष्णो तुभ्यमास्यादास्येन वषट्करोमि । वषट्कृतं तन्मदीयं^१ हविर्हे शिपिविष्ट सेवस्व । शोभनस्तुतिरूपा मदीया वाचश्च त्वां वर्धयन्त्विति । शिष्टः पादः सिद्धः ॥ ॥ २५ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये
पञ्चमाष्टके षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ सप्तमो व्याख्यायते । सप्तममण्डलस्य षष्ठेऽनुवाक एकादश सूक्तानि व्याख्यातानि ।
'तिस्त्रो वाचः' इति षट्त्वं द्वादशं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते—'तिस्त्रः षट् पर्जन्यं^२ तु^३' इति । 'एते' कुमार आग्नेयोऽपश्यद्वसिष्ठ एव वा^४ इति वक्ष्यमाणत्वादग्निपुत्रः कुमार ऋषिर्वसिष्ठो वा । अनुक्तत्वात् त्रिष्टुप् । इदमुत्तरं च पर्जन्यदेवत्यम् । अत्र शौनकः—'आस्यदध्नं विगाह्यापः प्राङ्मुखः प्रयतः शुचिः । सूक्ताभ्यां^५ तिस्त्र आदिभ्यामुपतिष्ठेत् भास्करम्^६ ॥ अनश्रतैतजसव्यं वृष्टिकामेन यत्नतः । पञ्चरात्रेऽप्यतिक्रान्ते महती वृष्टिमाप्नुयात् ॥' (ऋग्वि. २. ३२६-२७) इति ॥

ति॒स्त्रो वाचः॑ प्र व॒द् ज्योति॑रग्रा या ए॒तद्दुहे॑ म॒धुदोघ॑मूर्धः ।

स वृ॒त्सं कृ॑ण्वन्ग॒र्भमोष॑धीनां सु॒द्यो जा॒तो वृष॑भो रौर॒वीति॑ ॥ १ ॥

ति॒स्त्रः । वाचः॑ । प्र । व॒द् । ज्योतिः॑ऽअग्राः । याः । ए॒तत् । दुहे॑ । म॒धुऽदोघ॑म् । ऊ॒र्धः ।
सः । वृ॒त्सम् । कृ॑ण्वन् । ग॒र्भम् । ओष॑धीनाम् । सु॒द्यः । जा॒तः । वृष॑भः । रौर॒वीति॑ ॥ १ ॥

१. ख-भ-अस्मदीय । २. ज-त१(प्रान्ते)-पर्जन्याय तृच गायत्र द्वितीया पादनिचृत् । ३. ज-त१(प्रान्ते)-वा वृष्टिकामः संवत्सरं दश पर्जन्यस्तुतिः संहृष्टान् मण्डूकांस्तुष्टावाद्या त्रिष्टुप् ; श-वा वृष्टिकामः । ४. ख-सूक्तानि तिस्त्रादादित्यमुपतिष्ठेत् भास्करं; ज-सूक्तानि तिस्त्र एताभ्यामुपतिष्ठेत् भास्करं; त१-सूक्तानि तिस्त्र आदिभ्यामुपतिष्ठेत् भास्करं एताभ्या, न-श-सूक्तानि तिस्त्र आदित्यामुपतिष्ठेत् भास्करं; भ-सूक्तानि तिस्त्रादादित्यामुपतिष्ठेत् भास्करं ।

ऋषिरात्मानं स्तुतौ प्रेरयति । हे ऋषे ऽतिष्ठः त्रिविधा ऋग्यजुःसामात्मिकाः स्तुतिरूपाः ऽवाचः
 ऽप्र ऽवद प्रब्रूहि^१ । कीदृशो वाचः । ऽज्योतिरग्राः । ज्योतिर्द्योतमानः प्रणवोऽग्रे प्रमुखो यासां
 तादृशीः । ऽया वाचः ऽमधुदोधं मधुन उदकस्य दोहकं वृष्टयुदकस्य कर्तारम् ऽएतत् नभसि दृश्य-
 मानम् ऽऊधः उद्धतं^२ मेघम् । यद्वा । लुप्तोपममेतत् । ऊध इव पयस आश्रयभूतं मेघं ऽदुहे दुहते ।
 दुहेर्लटि 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' (पा. सू. ७. १. ४१) इति तलोपः । बाहुलको रट् । स्तोत्रैः प्रीतो
 हि पर्जन्यो मेघैर्वर्षयति । अतो वाच एव^३ दुहन्तीत्युपचर्यते । यद्वा । वदेति व्यत्ययेन मध्यमः ।
 तिष्ठ इति द्रुतविलम्बितमध्यमभेदेन त्रिविधा ज्योतिरग्रा विद्युत्प्रमुखा वाचः प्रवदेतेति^४ । या
 गर्जितलक्षणा वाचो वृष्टिप्रदमेतं मेघं दुहे उदकानि दुहन्ति । एवंभूतः ऽसः च पर्जन्यः ऽवत्सं सह
 निवसन्तं वैद्युताग्निं ऽकृण्वन् प्रादुर्कुर्वन् तमेव ऽओषधीनां व्रीह्यादीनां च ऽगर्भं कुर्वन् ऽसद्यः शीघ्र
 ऽजातः प्रादुर्भूतः ऽवृषभः वर्षिता सन् ऽरोरवीति भृशं शब्दायते ॥

यो वर्धनं ओषधीनां यो अपां यो विश्वस्य जगतो देव ईशे ।

स त्रिधातुं शरणं शर्म यंसत्त्रिवर्तु ज्योतिः स्वमिष्ट्यस्मे ॥ २ ॥

यः । वर्धनः । ओषधीनाम् । यः । अपाम् । यः । विश्वस्य । जगतः । देवः । ईशे ।

सः । त्रिधातुं । शरणम् । शर्म । यंसत् । त्रिऽवर्तुं । ज्योतिः । सुऽअभिष्टि । अस्मे इति ॥ २ ॥

यः पर्जन्यः ऽओषधीनां ऽवर्धनः वर्धयिता । यः च ऽअपाम् उदकानां वर्धकः । यः च
 ऽदेवः द्योतमानः पर्जन्यः ऽविश्वस्य सर्वस्य ऽजगतः ऽईशे ईष्टे । 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति
 तलोपः । 'अधीगर्थं' (पा. सू. २. ३. ५२) इति कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी । अनुदात्ते-
 स्वात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । 'यदृत्ताक्षित्यम्' इति निघातप्रतिषेधः । ऽसः पर्जन्यः
 ऽत्रिधातु त्रिभूमिकं ऽशरणं गृहं ऽशर्म सुखं च ऽयंसत् यच्छतु । अस्मभ्यं ददात्वित्यर्थः ॥ यमेर्लेट्य-
 डागमः । 'सिब्वहुलम्' इति सिप् । 'इतश्च लोपः' इतीकारलोपः । तथा ऽत्रिवर्तु त्रिषु ऋतुषु
 अतिशयेन वर्तमानम् । श्रूयते हि—'श्रीणि वा आदित्यस्य तेजांसि वसन्ताः प्रातर्ग्रीष्मे मध्यंदिने
 शरद्वपराह्णे' (तै. सं. २. १. २. ५) इति । एवंविधं ऽस्वमिष्टि स्वभ्येषणं ऽज्योतिः तेजश्च ऽअस्मे
 अस्मभ्यं प्रयच्छतु ॥

स्तुरीरुं त्वद्भवति स्रत उ त्वद्यथावशं तन्वं चक्र एषः ।

पितुः पयः प्रति गृभ्णाति माता तेन पिता वर्धते तेन पुत्रः ॥ ३ ॥

स्तुरीः । ऊँ इति । त्वत् । भवति । सूते । ऊँ इति । त्वत् । यथाऽवशम् । तन्वम् । चक्रे । एषः ।

पितुः । पयः । प्रति । गृभ्णाति । माता । तेन । पिता । वर्धते । तेन । पुत्रः ॥ ३ ॥

त्वदिति तकारान्तोऽन्यशब्दपर्यायोऽनुदात्तः सर्वनामसु पठितः । अस्य पर्जन्यस्य ऽत्वत्
 अन्यद्वृषं ऽस्तुरीः निवृत्तप्रसवा गौः सा यथा न दोग्ध्री तद्वद्वर्षुकं न ऽभवति । ऽउ इति पूरकः ।
 द्वितीय उशब्दश्चार्थः । ऽत्वत् अन्यच्च रूपं ऽसूते धेनुवत्प्रसूते । उदकानि प्रवर्षति । ऽएषः पर्जन्यः
 ऽतन्वं स्वकीयं शरीरं यथावशं यथाकामं स्तुरीत्वेन धेनुत्वेन च ऽचक्रे करोति । अपि च ऽपितुः
 दिवः सकाशात् ऽपयः वृष्टयुदकं ऽमाता पृथिवी ऽप्रति ऽगृभ्णाति प्रतिगृह्णाति । 'हप्रहोर्मः'

१. ख-प्रकथय, न-म-प्रकथय । २. त-उद्धतं । ३. त-एवं । ४. ख-त-न-म-प्रवदेतेति ।

५. झ-त-न-म-वसते ।

इति भत्वम् । प्रतिगृहीतेन ऽतेन हविरात्मना परिणतेन ऽपिता द्युलोकः । ऽवर्धते । ऽतेन एवोदकेन
 ऽपुत्रः पृथिव्यां भवः प्राणिसंघोऽपि वर्धते ॥

यस्मिन्विश्वानि भुवनानि तस्थुस्तिस्त्रो द्यावस्त्रेधा ससुरापः ।

त्रयः कोशास उपसेचनासो मध्वः श्रोतन्त्यभितौ विरप्शम् ॥ ४ ॥

यस्मिन् । विश्वानि । भुवनानि । तस्थुः । तिस्रः । द्यावः । त्रेधा । ससुः । आपः ।

त्रयः । कोशासः । उपऽसेचनासः । मध्वः । श्रोतन्ति । अभितः । विऽरप्शम् ॥ ४ ॥

यस्मिन् पर्जन्ये विश्वानि भुवनानि सर्वाणि भूतजातानि तस्थुः तिष्ठन्ति । यदधीन-
 वृत्तीनि भवन्तीत्यर्थः । यस्मिंश्च द्यावः^१ द्युप्रभृतयो लोका अवतिष्ठन्ते । यस्माच्च आपः त्रेधा
 ससुः प्राच्यः प्रतीच्योऽवाच्यश्च सत्यो निर्मच्छन्ति । उपसेचनासः उपसेक्षारः त्रयः पौरस्यः
 प्रतीच्य उदीच्यश्चेति त्रिप्रकाराः कोशासः मेघाः विरप्शं महान्तं पर्जन्यम् अभितः परितः
 मध्वः । कर्मणि षष्ठी । मधूदकं श्रोतन्ति क्षारयन्ति वर्षन्ति ॥

इदं वचः पर्जन्याय स्वराजै हृदो अस्त्वन्तरं तज्जुजोषत् ।

मयोभुवो वृष्टयः सन्त्वस्मे सुपिप्पला ओषधीर्देवगोपाः ॥ ५ ॥

इदम् । वचः । पर्जन्याय । स्वऽराजै । हृदः । अस्तु । अन्तरम् । तत् । जुजोषत् ।

मयऽभुवः । वृष्टयः । सन्तु । अस्मे इति । सुऽपिप्पलाः । ओषधीः । देवऽगोपाः ॥ ५ ॥

इदं वचः वचनं स्तोत्रं स्वराजे स्वायत्तदीप्तये पर्जन्याय क्रियते । एतच्च हृदः तदीयस्य
 हृदयस्य अन्तरम् अन्तर्गतम् अस्तु । सच तत् स्तोत्रं जुजोषत् सेवताम् । 'जुषी प्रीतिसेवनयोः'
 लेट्यङागमञ्छान्दसः । शपः श्लुः । मयोभुवः सुखस्य भावयिज्यः वृष्टयः अस्मे अस्माकं तत्प्रसा-
 दात् सन्तु भवन्तु । तथा देवगोपाः देवः पर्जन्यो गोपायिता रक्षिता यासां तथाविधाः ओषधीः
 ओषधयश्च सुपिप्पलाः सुफला अस्माकं भवन्तु ॥

स रेतोधा वृषभः शश्वतीनां तस्मिन्नात्मा जगतस्तस्थुषश्च ।

तन्म कृतं पातु शतशारदाय यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

सः । रेतऽधाः । वृषभः । शश्वतीनाम् । तस्मिन् । आत्मा । जगतः । तस्थुषः । च ॥

तत् । मा । कृतम् । पातु । शतऽशारदाय । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥

सः पर्जन्यः शश्वतीनां बह्वीनामोषधीनां रेतोधाः रेतस उदकस्य बीजभूतस्य धाता विनि-
 धाता^२ भवति । वृषभः इत्युपमा । यथा कश्चिद्वृषभो बह्वीनां गवां गर्भस्थाधाता भवति तद्वत् ।
 अतः तस्मिन् पर्जन्ये जगतः जङ्गमस्य तस्थुषः स्थावरस्य च आत्मा देहो वर्तते । तत् पर्जन्येन
 दत्तम् कृतम् उदकं मा मां शतशारदाय शतसंवत्सरजीवनार्थं पातु रक्षतु ॥ माशब्दस्य
 'कृत्यकः' इति प्रकृतिभावो ह्रस्वत्वं च । अन्यद्वत्तम् ॥ १ ॥

‘पर्जन्याय’ इति तृचं त्रयोदशं सूक्तं गायत्रम्^१ । पूर्ववदधिदेवते । तथा चानुक्रान्तं—‘पर्जन्याय तृचं गायत्रम्^२’ इति । वैश्वानरपार्जन्यायामन्वारम्भणीयायां पार्जन्यस्य चरोः ‘पर्जन्याय’ इत्यनुवाक्या । सूच्यते हि—‘पर्जन्याय प्र गायत प्र वाता वान्ति पतयन्ति विद्युतः’ (आश्व. श्रौ. २. १५) इति ॥

पर्जन्याय प्र गायत दिवस्पुत्राय मीळहुषे । स नो यवसमिच्छतु ॥ १ ॥

पर्जन्याय । प्र । गायत । दिव । पुत्राय । मीळहुषे । सः । न । यवसम् । इच्छतु ॥ १ ॥

हे स्तोतारः^३ पर्जन्याय देवाय^४ प्र^५ गायत प्रकर्षेण स्तोत्रमुच्चारयत । कीदृशाय ।^६ दिवः^७ अन्तरिक्षस्य^८ पुत्राय । तत्र हि पर्जन्यः प्रादुर्भवति ।^९ मीळहुषे^{१०} सेक्रे ।^{११} सः तादृशः पर्जन्यः^{१२} नः^{१३} अस्मभ्यं^{१४} यवसम्^{१५} ओषध्यादिलक्षणमन्नं दातुम्^{१६} इच्छतु ॥

यो गर्भमोषधीनां गवां कृणोत्यर्वताम् । पर्जन्यः पुरुषीणाम् ॥ २ ॥

यः । गर्भम् । ओषधीनाम् । गवाम् । कृणोति । अर्वताम् । पर्जन्यः । पुरुषीणाम् ॥ २ ॥

यः पर्जन्यः^१ ओषधीनां^२ व्रीह्यादीनां^३ गवाम्^४ अर्वताम्^५ अवतीनां^६ वडवानां^७ पुरुषीणां^८ नारीणां^९ च यः^{१०} पर्जन्यः^{११} गर्भं^{१२} प्रसूतिहेतुं^{१३} बीजमुदकरूपं^{१४} कृणोति करोति तस्मै^{१५} पर्जन्यायेत्युत्तरत्र संबन्धः ॥

तस्मा इदास्ये हविर्जुहोता मधुमत्तमम् । इळां नः संयतं करत् ॥ ३ ॥

तस्मै । इत् । आस्ये । हविः । जुहोत । मधुमत्तमम् । इळाम् । नः । संयतम् । करत् ॥ ३ ॥

तस्मा^१ इत्^२ तस्मा^३ एव पर्जन्याय^४ आस्ये^५ देवानामास्यभूतेऽग्नौ^६ मधुमत्तमं^७ रसवत्तमं^८ हविः^९ जुहोत जुहुत हे कृत्विजः । स च पर्जन्यः^{१०} नः^{११} अस्मभ्यम्^{१२} इळाम्^{१३} अन्नं^{१४} संयतं^{१५} सम्यग्नियतं^{१६} यथा भवति तथा^{१७} करत्^{१८} करोतु । ददात्विति यावत् ॥ ॥ २ ॥

‘संवत्सरम्’ इति दशर्चं चतुर्दशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्चं त्रैलोक्यम् । आद्या त्वनुष्टुप् । मण्डूका देवता । तथा चानुक्रान्तं—‘संवत्सरं दश पर्जन्यस्तुतिः संहृष्टान्मण्डूकांस्तुष्टावाद्यानुष्टुप्’ इति । वृष्टिकामेनैतत्सूक्तं जप्यम्^२ ॥

संवत्सरं शशयाना ब्राह्मणा व्रतचारिणः ।

वाचं पर्जन्यजिन्वितां प्र मण्डूकां अवादिषुः ॥ १ ॥

संवत्सरम् । शशयानाः । ब्राह्मणाः । व्रतऽचारिणः ।

वाचम् । पर्जन्यजिन्विताम् । प्र । मण्डूकां । अवादिषुः ॥ १ ॥

अत्र निरुक्तं—‘वसिष्ठो वर्षकामः पर्जन्यं तुष्टाव तं मण्डूका अन्वमोदन्त स मण्डूकाननुमोदमानान् दृष्ट्वा तुष्टाव’ (निरु. ९. ६) इति । ‘मण्डूका मज्जूका मज्जनान्मदतेर्वा मोदतिकर्मणो मन्दतेर्वा तृप्तिकर्मणो मण्डयतेरिति वैयाकरणा मण्ड एषामोक्त इति वा मण्डो मदेर्वा मुदेर्वा तेषामेषा भवति’ (निरु. ९. ५) इति । व्रतचारिणः व्रतं संवत्सरसत्रात्मकं कर्माचरन्तः^१ ब्राह्मणाः । लुप्तोपममेतत् । एवंभूता ब्राह्मणा इव^२ संवत्सर शरत्प्रभृति आ वर्षतैरेकं संवत्सरं^३ शशयानाः शिश्यानां वर्षणार्थं

१. ख-भ-गायत्रं द्वितीया पादनित्युत् । २. ख-भ (प्रान्ते)-गायत्र द्वितीया पादनित्युदेते कुमार आमेयोपश्यद्वसिष्ठ एव वा वृष्टिकामः । ३. ख-भ-जाप्यं ।

तपश्चरन्त इव बिल एव सन्तः एते षमण्डूकाः षपर्जन्यजिन्वितां पर्जन्येन प्रीतां यथा वाचा पर्जन्यः प्रीतो भवति तादृशी वाचं षप्र षअवादिषुः प्रवदन्ति ॥

दिव्या आपो अभि यदेनमायुन्दति न शुष्कं सरसी शयानम् ।

गवामह न मायुर्वत्सिनीनां मण्डूकानां वयुरत्रा समेति ॥ २ ॥

दिव्याः । आपः । अभि । यत् । एनम् । आयन् । दतिम् । न । शुष्कम् । सरसी इति । शयानम् । गवाम् । अह । न । मायुः । वत्सिनीनाम् । मण्डूकानाम् । वयुः । अत्र । सम् । एति ॥ २ ॥

वदिव्याः दिवि भवाः षआपः षदति षन दतिमिव षशुष्कं नीरसं षसरसी । महत्सरः सरसी । गौरादिलक्षणो ङीष् । सरस्याम् । 'सुपां सुलूक्' इति सप्तम्या लृक् । 'इदूतौ च सप्तम्यर्थे' इति प्रगृह्यसंज्ञा । महति सरसि निर्जले घर्मकाले षशयानं निवसन्तम् षएनं मण्डूकगणं षयत् यदा षआयन् अभिगच्छन्ति तदा षअत्र अस्मिन् वर्षणे पर्जन्ये वा सति षवत्सिनीनां वत्सयुक्तानां षगवां षन षमायुः गवां शब्द इव षमण्डूकानां षवयुः शब्दः षसमेति संगच्छते । यथा वत्सैः संगतासु गोषु महान् घोषो जायते तद्वदृष्टे पर्जन्ये महान् कलकलशब्दो जायत इत्यर्थः । षअह इति पूरकः ॥

यदीमेनां उशतो अभ्यवर्षीतृष्यावतः प्रावृष्यागतायाम् ।

अखलीकृत्या पितरं न पुत्रो अन्यो अन्यमुप वदन्तमेति ॥ ३ ॥

यत् । ईम् । एनान् । उशतः । अभि । अवर्षीत् । तृष्याऽवतः । प्रावृषि । आऽगतायाम् । अखलीकृत्य । पितरम् । न । पुत्रः । अन्यः । अन्यम् । उप । वदन्तम् । एति ॥ ३ ॥

वउशतः कामयमानान् वतृष्यावतः तृष्णावतः वएनान् मण्डूकान् वप्रावृषि वर्षतौ वआगतायाम् आगते सति षयत् यदा षअभ्यवर्षीत् पर्जन्यो जलैरभिषिञ्चति । वईम् इति पूरणः । तदानीम् वअखलीकृत्य । अखल इति शब्दानुकरणम् । अखलशब्दं कृत्वा वपुत्रः वपितरं वन पितरमिव वअन्यः मण्डूक ववदन्तं शब्दयन्तम् वअन्यं मण्डूकम् वउप वएति प्राप्नोति ॥

अन्यो अन्यमनु गृभ्णात्येनोर्पां प्रसर्गे यदमन्दिषाताम् ।

मण्डूको यदभिवृष्टः कनिष्कपृश्निः संपृङ्क्ते हरितेन वाचम् ॥ ४ ॥

अन्यः । अन्यम् । अनु । गृभ्णाति । एनोः । अपाम् । प्रऽसर्गे । यत् । अमन्दिषाताम् । मण्डूकः । यत् । अभिवृष्टः । कनिष्कन् । पृश्निः । समऽपृङ्क्ते । हरितेन । वाचम् ॥ ४ ॥

वएनोः एनयोर्द्वयोर्मण्डूकयोः वअन्यः मण्डूकः वअन्यं मण्डूकमनुगम्य वगृभ्णाति गृह्णाति । वअपाम् उदकानां वप्रसर्गे प्रसर्जने वर्षणे सति षयत् यदा वअमन्दिषातां हृष्टावभूताम् । षयत् यदा च वअभिवृष्टः पर्जन्येनाभिषिक्तः वकनिष्कन् । स्कन्दतेर्यङ्लुगन्तस्य रूपम् । भृशं स्कन्दशुत्प्लवं कुर्वन् वपृश्निः पृश्निवर्णः वमण्डूकः वहरितेन हरितवर्णेनान्येन मण्डूकेन वाचं वसंपृङ्क्ते संयोजयति । उभावप्येकविधं शब्दं कुर्वते । तदानीमन्योऽन्यमनु गृभ्णातीत्यन्वयः ॥

यदेषामन्यो अन्यस्य वाचं शाक्तस्यैव वदति शिक्षमाणः ।

सर्वं तदेषां समृधेव पर्व यत्सुवाचो वदथनाभ्यप्सु ॥ ५ ॥

यत् । एषाम् । अन्यः । अन्यस्य । वाचम् । शाक्तस्यऽइव । वदति । शिक्षमाणः ।
सर्वम् । तत् । एषाम् । समुधाऽइव । पर्व । यत् । सुऽवाचः । वदथन । अधि । अप्सु ॥ ५ ॥

हे मण्डूकाः यत्^१ यदा एषां^२ युष्माकं मध्ये अन्यः मण्डूकः अन्यस्य मण्डूकस्य वाचं
वदति अनुवदति अनुकरोति शिक्षमाणः शिक्ष्यमाणः शाक्तस्येव शक्तिमतः शिक्षकस्य
वाचं यथानुवदति तद्वत् । यत् यदा च सुवाचः शोभनवाचो यूयं सर्वे अप्सु वृष्टेपूदकेषु अधि
उपरि प्लवन्तः वदथन वदत शब्दं कुरुत । तत् तदा एषां युष्माकं सर्वं पर्व परम्पच्छरीरं
समुधेव समृद्धमेवाविकलावयमेव भवति । इवशब्दोऽवधारणे । धर्मकाले मृदावमापन्ना मण्डूकाः
पुनर्वर्षणे सत्यविकलाङ्गाः प्रादुर्भवन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

गोमायुरेको अजमायुरेकः पृश्निरेको हरित एक एषाम् ।

समानं नाम बिभ्रतो विरूपाः पुरुत्रा वाचं पिपिशुर्वदन्तः ॥ ६ ॥

गोमायुः । एकः । अजमायुः । एकः । पृश्निः । एकः । हरितः । एकः । एषाम् ।
समानम् । नाम । बिभ्रतः । विरूपाः । पुरुत्रा । वाचम् । पिपिशुः । वदन्तः ॥ ६ ॥

एषां मण्डूकानां मध्ये एकः मण्डूकः गोमायुः^२ गोमायुरिव^३ मायुः शब्दो यस्य तादृशो
भवति । एकः अन्यो मण्डूकः अजमायुः अजस्य मायुरिव मायुर्यस्य तादृशो भवति । एकः
पृश्निः पृश्निवर्णः । एकः अपरः हरितः हरितवर्णः । एवं विरूपाः नानारूपा अपि समानम् एकं
मण्डूका इति नाम बिभ्रतः धारयन्तः पुरुत्रा बहुषु देशेषु वाचं वदन्तः शब्दं कुर्वन्तः पिपिशुः
अवयवीभवन्ति प्रादुर्भवन्ति । 'पिप्श अवयवे' । पुरुशब्दात् 'देवमनुष्य' इत्यादिना त्राप्रत्ययः ॥

ब्राह्मणासो अतिरात्रे न सोमे सरो न पूर्णमभितो वदन्तः ।

संवत्सरस्य तदहः परिं ह्य यन्मण्डूकाः प्रावृषीणं बभूव ॥ ७ ॥

ब्राह्मणासः । अतिरात्रे । न । सोमे । सरो । न । पूर्णम् । अभितः । वदन्तः ।
संवत्सरस्य । तत् । अहरिति । परि । स्थ । यत् । मण्डूकाः । प्रावृषीणम् । बभूव ॥ ७ ॥

रात्रिमतीत्य वर्तत इत्यतिरात्रः । अतिरात्रे न सोमे । यथातिरात्राख्ये सोमयागे
ब्राह्मणासः ब्राह्मणा रात्रौ स्तुतशस्त्राणि पर्यायेण शंसन्ति हे मण्डूकाः । द्वितीयो नशब्दः संप्रत्यर्थः ।
न संप्रति पूर्णं सरः अभितः सर्वतः वदन्तः रात्रौ शब्दं कुर्वाणा यूयं^३ तदहः तद्दिनं परि
ह्य परितः सर्वतो भवथ । यत् अहः प्रावृषीणं प्रावृषेण्यं प्रावृषि भवं बभूव तस्मिन्नहनि सर्वतो
वर्तमाना भवथेत्यर्थः ॥

ब्राह्मणासः सोमिनो वाचमक्रत ब्रह्म कृण्वन्तः परिवत्सरीणम् ।

अध्वर्यवो घर्मिणः सिष्विदाना आविर्भवन्ति गुह्या न के चित् ॥ ८ ॥

ब्राह्मणासः । सोमिनः । वाचम् । अक्रत । ब्रह्म । कृण्वन्तः । परिवत्सरीणम् ।
अध्वर्यवः । घर्मिणः । सिष्विदानाः । आविः । भवन्ति । गुह्याः । न । के । चित् ॥ ८ ॥

१. क्ष-त-न-म-श-येषां । २. ख-ज्ञ-त-२-श-गोमायुरिव; घ-ज्ञ-त-३-न-गोमायुः गोमायुरिव ।

३. क्ष-यूयं संवत्सरस्य ।

१ सोमिनः सोमयुक्ताः १ परिवत्सरीणं सांवत्सरिकं गवामथनिकं १ ब्रह्म स्तुतशस्त्रात्मकं
१ कृण्वन्तः कुर्वन्तः १ ब्राह्मणासः । लुप्तोपममेतत् । ब्राह्मणा इव १ वाचं शब्दम् १ अकृत अकृषतेमे
मण्डूकाः । अपि च १ धर्मिणः धर्मेण प्रवर्येण चरन्तः १ अध्वर्यवः अध्वरस्य नेतार ऋत्विज इव
१ सिध्दिदानाः सिध्दिदात्राः १ गुह्याः धर्मकाले बिलेऽभिगूढाः १ के १ चित् केचन मण्डूकाः १ न संप्रति
वृष्टौ सत्याम् १ आविर्भवन्ति जायन्ते ॥

देवहिंति जुगुपुर्द्वादशस्य ऋतुं नरो न प्र मिनन्त्येते ।

संवत्सरे प्रावृष्यागतायां तप्ता धर्मा अश्नुवते विसर्गम् ॥ ९ ॥

देवऽहिंतिम् । जुगुपुः । द्वादशस्य । ऋतुम् । नरः । न । प्र । मिनन्ति । एते ।

संवत्सरे । प्रावृषि । आऽगतायाम् । तप्ताः । धर्माः । अश्नुवते । विऽसर्गम् ॥ ९ ॥

१ नरः नेतारः १ एते मण्डूकाः १ देवहिंतिं देवैः कृतं विधानम् अस्यर्तोरयं धर्म इत्येवंरूपं १ जुगुपुः
गोपायन्ति । काले काले रक्षन्ति । अत एव १ द्वादशस्य द्वादशमासात्मकस्य संवत्सरस्य १ ऋतुं तं तं
वसन्तादिकं १ न १ प्र १ मिनन्ति न हिंसन्ति । पर्जन्यस्तुतेरनुमोदनेन तत्काले वृष्टिहेतवो भवन्ती-
त्यर्थः । १ संवत्सरे संपूर्णे १ प्रावृषि वर्षर्तौ १ आगतायाम् आगते सति १ धर्माः पूर्वं धर्मकाले वर्तमानाः
१ तप्ताः तापेन पीडिताः संप्रति १ विसर्गं विसर्जनं बिलान्मोचनम् १ अश्नुवते प्राप्नुवन्ति ॥

गोमायुरदादजमायुरदात्पृश्निरदाद्धरितो नो वसूनि ।

गवां मण्डूका ददतः शतानि सहस्रसावे प्र तिरन्त आयुः ॥ १० ॥

गोऽमायुः । अदात् । अजमायुः । अदात् । पृश्निः । अदात् । हरितः । नः । वसूनि ।

गवाम् । मण्डूकाः । ददतः । शतानि । सहस्रऽसावे । प्र । तिरन्ते । आयुः ॥ १० ॥

१ गोमायुः गोखि मायुः शब्दो यस्य तादृशो मण्डूकः १ वसूनि धनानि १ नः अस्मभ्यम् १ अदात्
ददातु । १ अजमायुः च १ अदात् ददातु । १ हरितः हरितवर्णश्च अदात् ददातु । १ पृश्निः पृश्निवर्णश्च
१ अदात् ददातु । तथा १ सहस्रसावे सहस्रसंख्याका ओषधयः सूयन्त उत्पद्यन्त इति वर्षर्तुः सहस्र-
सावः । तस्मिन् सति सर्वे १ मण्डूकाः १ गवां १ शतानि अपरिमिता गा. १ ददतः अस्मभ्यं प्रयच्छन्तः
१ आयुः जीवनं १ प्र १ तिरन्ते प्रवर्धयन्तु ॥ ॥ ४ ॥

‘ इन्द्रासोमा ’ इति पञ्चविंशत्यृचं पञ्चदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षम् । आद्याः षट् जगत्यः सप्तमी
जगती त्रिष्टुब्वाष्टादश्येकविंशतीत्रयोविंशती जगत्योऽन्त्या ‘ प्रति चक्ष्व ’ इत्यनुष्टुप् शिष्टाश्चतुर्दश त्रिष्टुभः ।
नवमीद्वादशीत्रयोदश्यः सोमदेवत्या एकादशी देवदेवत्याष्टमीषोडश्याविन्द्रदेवताके सप्तदशी
प्रावदेवत्याष्टादशी मरुदेवताका दशमीचतुर्दश्यावमिदेवताके ‘ प्र वर्तय ’ इत्याद्याः पञ्चर्च इन्द्र-
देवताकाः । ‘ मा नो रक्ष ’ इति त्रयोविंश्याः पूर्वोऽर्धर्चो वसिष्ठस्य प्रार्थनापरः । अतस्तदेवताकः ।
उत्तरोऽर्धर्चः पृथिव्यन्तुरिक्षदेवत्यः । शिष्टानां रक्षोहणाविन्द्रासोमौ देवता । तथा चानुकान्तम्—
‘ इन्द्रासोमा पञ्चाधिकैन्द्रासोमं राक्षोघ्नं शापाभिशापप्रायं षट् सप्त वाद्या जगत्य एकविंशतीत्रयो-
विंशतौ चाष्टादशी मास्ती च दशमीचतुर्दश्यावाग्नेयौ दैव्येकादश्यन्त्यानुष्टुप्नवमी द्वादशी त्रयोदशी
सौम्यः सप्तदशी प्रावण्यष्टमीषोडश्यावैन्द्यौ प्र वर्तयेति पञ्चैन्द्यो मा नो रक्ष इत्यृषेरात्मन आशी-

१. ख-न-भ-पूर्णे । २. न-प्रवर्धयन्तु खिलः-उपप्लवद मंडूकि वर्ष मावद तादुरि । मध्ये ह्रदस्य प्लवस्व
विगृह्य चतुरः पदः (ऋ. खे. १६) ॥ ३. श-त-चतस्र ऐंघ्रः; स-चतस्र ऐंघ्रौ वा, त-भ-श-पंचैघ्रौ वा ।

रुत्तरोऽर्धर्चः पृथिव्यन्तरिक्षदेवतः^१ इति । अत्र बृहदेवतायामनुक्रम्यते—‘संवत्सरं तु मण्डूकानैन्द्रा-
सोमं परं तु यत् ॥ ऋषिर्ददर्श रक्षोघ्नं पुत्रशोकपरिण्युतः । हते पुत्रशते क्रुद्धः सौदासैर्दुःखितस्तदा ॥’
(बृहदे. ६. २७-२८) इति । अतो रक्षोनिबर्हणार्थमेतस्मै जप्यम् ॥

इन्द्रासोमा तपतं रक्ष उब्जतं न्यर्पयतं वृषणा तमोवृधः ।

परा शृणीतमचितो न्योषतं हतं नुदेथां नि शिशीतमत्रिणः ॥ १ ॥

इन्द्रासोमा । तपतम् । रक्षः । उब्जतम् । नि । अर्पयतम् । वृषणा । तमःऽवृधः ।

परा । शृणीतम् । अचितः । नि । ओषतम् । हतम् । नुदेथाम् । नि । शिशीतम् । अत्रिणः ॥ १ ॥

हे इन्द्रासोमा । इन्द्रश्च सोमश्चेन्द्रासोमौ । ‘देवताद्वन्द्वे च’ इति पूर्वपदस्यानङ् । आम-
न्त्रिताद्युदात्तत्वम् । रक्षः रक्षांसि । जातावेकवचनम् । युवां तपत संतापयतम् । ‘आमन्त्रितं पूर्व-
मविद्यमानवत्’ इत्यविद्यमानवत्त्वात् तपतमिति तिङन्तस्य निघाताभावः । तथा उब्जतं हिंस्तम् ।
उब्जतिर्हिंसाकर्मा । तिङः परत्वाज्निघाताभावः । हे वृषणा वृषणौ कामानां वर्षितारौ न्यर्पयतं
रक्षांसि नीचैर्ध्वं प्रापयतम् । तमोवृधः तमसावरकेणान्धकारेण मायारूपेण वर्धमानान् तमसि रात्रौ
वर्धमानान् वा अचितः ज्ञानरहितान् मूढान् राक्षसान् परा शृणीतम् । पराङ्मुखा यथा भवन्ति
तथा हिंस्तम् । तथा न्योषतं नितरां दहतम् । ‘उष दाहे’ । वृहते तान् मारयतम् । नुदेथाम् अस्मत्तो
हतास्तान् प्रेरयेथाम् । अत्रिणः अदनशीलांस्तान् राक्षसान् नि शिशीतं नितरां तनूकुस्तम् ॥

इन्द्रासोमा समघशंसमभ्यर्धं तपुय्यस्तु चरुरग्निवाँईव ।

ब्रह्मद्विषे क्रव्यादे घोरचक्षसे द्वेषो धत्तमनवायं किमीदिने ॥ २ ॥

इन्द्रासोमा । सम् । अघऽशंसम् । अभि । अघम् । तपुः । ययस्तु । चरुः । अग्निवान्ऽईव ।

ब्रह्मऽद्विषे । क्रव्यऽअदे । घोरऽचक्षसे । द्वेषः । धत्तम् । अनवायम् । किमीदिने ॥ २ ॥

हे इन्द्रासोमौ अघशंसम् अघस्यानर्थस्य शंसितारम् अघम् आगत्य हन्तारं राक्षसं वसं
सहैव । अभि इति श्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः । अभिमवतम् । स च तपुः युवयोस्तेजसा तप्यमानो
राक्षसः अग्निवानिव अग्नियुक्तोऽग्नौ प्रक्षिप्तः चरुः इव ययस्तु । ‘यसु प्रयत्ने’ । केवलोऽप्यथ-
माङ्पूर्वार्थो द्रष्टव्यः । आयस्यतु आयासं प्राप्नोतु । उपक्षीयतामित्यर्थः । अपि च ब्रह्मद्विषे ब्राह्मणे-
भ्योऽस्मभ्यं द्वेष्टे क्रव्यादे क्रव्यं मांसं भक्षयित्रे घोरचक्षसे घोरदर्शनाय परुषभाषिणे वा किमी-
दिने किमिदानीमिति चरते पिशुनाय द्वेषः द्वेष्यभावम् अनवायम् अव्यवायमनवयवं नैरन्तर्येण
यथा भवति तथा धत्तं दत्तम् ॥

इन्द्रासोमा दुष्कृतो वत्रे अन्तरनारम्भणे तमसि प्र विध्यतम् ।

यथा नातः पुनरेकश्चनोदयत्तद्वामस्तु सहसे मन्युमच्छवः ॥ ३ ॥

इन्द्रासोमा । तुःऽकृतः । वत्रे । अन्तः । अनारम्भणे । तमसि । प्र । विध्यतम् ।

यथा । न । अतः । पुनः । एकः । चन । उतऽअयत् ।

तत् । वाम् । अस्तु । सहसे । मन्युऽमत् । शवः ॥ ३ ॥

हे इन्द्रासोमौ वृद्धकृतः दुष्कर्मकारिणः राक्षसान् वव्रे वारके वान्तः मध्ये वानारम्भणे आलम्बनरहिते वतमसि अन्धकारे वप्र विध्यतं प्रवेद्य ताडयतम् । यथा येन प्रकारेणैषां मध्ये एकश्चन एकोऽपि राक्षस वतः अस्मात्तमसः वपुनः वन उदयत् उदृच्छेत् । तथा विध्यत-मित्यर्थः । एतेलैक्यडागमः । ' इतश्च लोपः ' इतीकारलोपः । गुणायादेशौ । वत् प्रसिद्धं वमन्युमत् क्रोधयुक्तं ववां युवयो. वशव. बलं सहसे रक्षसामभिभवनाय वस्तु भवतु ॥

इन्द्रासोमा वर्तयतं दिवो वधं सं पृथिव्या अघशंसाय तर्हणम् ।

उत्तक्षतं स्वर्यं पर्वतेभ्यो येन रक्षो वावृधानं निजूर्वथः ॥ ४ ॥

इन्द्रासोमा । वर्तयतम् । दिवः । वधम् । सम् । पृथिव्याः । अघशंसाय । तर्हणम् ।

उत् । तक्षतम् । स्वर्यम् । पर्वतेभ्यः । येन । रक्षः । ववृधानम् । निजूर्वथः ॥ ४ ॥

हे इन्द्रासोमौ वदिवः अन्तरिक्षात् शुलोकाद्वा वधं हननसाधनमायुधं वसं वर्तयतम् उरपा-दयतम् । पृथिव्याः अस्मादपि लोकात् तर्हणं हिसकमायुधम् अघशंसाय अघशंसमनर्थस्या-शंसकं राक्षसं हन्तुमुत्पादयतम् । तथा पर्वतेभ्यः पर्ववद्भ्यो मेघेभ्यः सकाशात् स्वर्यम् । ' स्तृ शब्दोपतापयोः ' । उपतापकमशनिम् उत्तक्षतम् उद्धृतं कुरुतम् । येन अशनिना वावृधानं वध-मानं प्रवृद्धं वा वरक्षः राक्षसं निजूर्वथः निहथः । ' जुर्वी हिंसायाम् ' । तमशनिमुत्तक्षतमित्यर्थः ॥

इन्द्रासोमा वर्तयतं दिवस्पर्यग्नितप्तेभिर्युवमश्महन्मभिः ।

तपुर्वधेभिरजरेभिरत्रिणो नि पर्शानि विध्यतं यन्तु निस्वरम् ॥ ५ ॥

इन्द्रासोमा । वर्तयतम् । दिवः । परि । अग्नितप्तेभिः । युवम् । अश्महन्मभिः ।

तपुः स्वधेभिः । अजरेभिः । अत्रिणः । नि । पर्शानि । विध्यतम् । यन्तु । निस्वरम् ॥ ५ ॥

हे इन्द्रासोमौ वदिवः अन्तरिक्षात् परितः सर्वतः वर्तयतम् आयुधानि प्रेरयतम् । युवं तौ युवाम् अग्नितप्तेभिः अग्निना संतप्तैः तपुर्वधेभिः तापकप्रहारैः अजरेभिः जरारहितैर्द्वैः अश्म-हन्मभिः अश्मसारभूतस्यायसो विकारहैननसाधनैस्तेरायुधैः अत्रिणं राक्षसस्य पर्शानि पार्श्वस्थाने वनि विध्यतं निहतम् । ते च राक्षसाः निस्वर निःशब्दं यन्तु अपयन्तु निर्गच्छन्तु ॥ ५ ॥

इन्द्रासोमा परि वां भूतु विश्वत इयं मतिः कक्ष्याश्चैव वाजिना ।

यां वां होत्रां परिहिनोमि मेधयेमा ब्रह्माणि नृपतीव जिन्वतम् ॥ ६ ॥

इन्द्रासोमा । परि । वाम् । भूतु । विश्वतः । इयम् । मतिः । कक्ष्या । अश्वा इव । वाजिना ।

याम् । वाम् । होत्राम् । परिहिनोमि । मेधया ।

इमा । ब्रह्माणि । नृपती इवेति नृपती इव । जिन्वतम् ॥ ६ ॥

हे इन्द्रासोमौ वद्वयम् अस्माभिः क्रियमाणा वमतिः मननीया स्तुतिः वाजिना वाजिनौ बलवन्तौ ववां युवां विश्वतः सर्वतः परि भूतु परिगृह्णातु व्याप्नोतु वा । तत्र दृष्टान्तः । कक्ष्या कक्षबन्धनी रज्जुः अश्वेव यथाश्वं परिगृह्णाति तद्वत् । वयां होत्रां वाचं ववां युवाभ्यां मेधया

परिहिनोमि प्रेरयामि । सेयं मतिरिति संबन्धः । अपि च इमा इमान्यस्माभिः कृतानि ब्रह्माणि
स्तोत्राणि --- यथा धनैः पूरयन्ति तथा जिन्वन्तं फलैः पूरयन्तम्^१ ॥

प्रति स्मरेथां तुजयद्भिरेवैर्दृतं द्रुहो रक्षसो भङ्गुरावतः ।

इन्द्रासोमा दुष्कृते मा सुगं भूयो नः कदा चिदभिदासति द्रुहा ॥ ७ ॥

प्रति । स्मरेथाम् । तुजयत्ऽभिः । एवैः । हतम् । द्रुहः । रक्षसः । भङ्गुरावतः ।

इन्द्रासोमा । दुःकृते । मा । सुगम् । भूत् ।

यः । नः । कदा । चित् । अभिदासति । द्रुहा ॥ ७ ॥

हे इन्द्रासोमौ तुजयद्भिः त्वरमाणैः एवैः गन्तुभिरश्वैः प्रति स्मरेथाम् अभिगच्छतम् ।
उपसर्गवशेन स्मरतिरत्रार्थान्तरे वर्तते । यथा प्रस्मरणं प्रस्थानमिति । अभिगत्य च द्रुहः द्रोघधृन्^२
भङ्गुरावतः भजनकर्मवतः रक्षसः राक्षसान् हतं हिस्तम् । हे इन्द्रासोमौ दुष्कृते पापकारिणे
राक्षसाय सुगं सुखं मा भूत् मा भवतु । द्रुहा द्रोहेण युक्तः यः नः अस्मान् कदा चित्
अपि अभिदासति अभिहन्ति तस्मै दुष्कृत इत्यन्वयः ॥

यो मा पाकेन मनसा चरन्तमभिचष्टे अनृतेभिर्वचोभिः ।

आपइव काशिना संगृभीता असन्नस्त्वासत इन्द्र वक्ता ॥ ८ ॥

यः । मा । पाकेन । मनसा । चरन्तम् । अभिचष्टे । अनृतेभिः । वचःऽभिः ।

आपः इव । काशिना । संगृभीताः । असन् । अस्तु । असतः । इन्द्र । वक्ता ॥ ८ ॥

पाकेन पाकेन शुद्धेन मनसा चरन्ते वर्तमानं सत्यवादिनं यः मां राक्षसः अनृतेभिः
अनृतैरसत्यैः वचोभिः वचनैः अभिचष्टे अभिशंसति मय्यसत्यवचनमारोपयति हे इन्द्र काशिना
सुष्टिना संगृभीताः सम्यग्गृहीताः आपइव यथापो विज्ञाणां भवन्ति तथा असतः असत्यस्य^३
वक्ता स राक्षसः असन्नस्तु अविद्यमानो भवतु । नश्यत्वित्यर्थः ॥

ये पाकशंसं विहरन्त एवैर्ये वा भद्रं दुषयन्ति स्वधार्मिः ।

अहये वा तान्प्रददातु सोम आ वा दधातु निर्ऋतेरुपस्थे ॥ ९ ॥

ये । पाकशंसम् । विहरन्ते । एवैः । ये । वा । भद्रम् । दुषयन्ति । स्वधार्मिः ।

अहये । वा । तान् । प्रददातु । सोमः । आ । वा । दधातु । निःऽकृतेः । उपस्थे ॥ ९ ॥

ये राक्षसाः पाकशंसं परिपक्वचनं सत्यभाषिणं माम् एवैः एतव्यैः प्राप्तव्यैरात्मीयैः
कामैर्हेतुभूतैः विहरन्ते विशेषेण हरन्ति उपक्षपयन्ति । यथाकामं परिवदन्तीत्यर्थः^४ । ये वा
स्वधार्मिः बलैर्युक्ताः भद्रं कल्याणवर्तनं मां दुषयन्ति दुष्टं कुर्वन्ति तान् सर्वान् सोमः अहये
वा सर्पाय वा प्रददातु । निर्ऋतेः पापदेवतायाः उपस्थे उत्सङ्गे वा आ दधातु प्रक्षिपतु ॥

१. घ-पूरयतं । दृष्टांतः नृपतीव राजानौ इव तौ यथा पूरयतः तद्वत् । २. ज-त३-द्रेष्टृन् ।
३. ज-ज्ञ-त१-२-४-न-असत्यवक्ता । ४. त३-परिभवतीत्यर्थः । ५. ख-न-भ-श-कल्याणं वर्तमानं ।

यो नो रसं दिप्सति पित्वो अग्ने यो अश्वानां यो गवां यस्तनूनाम् ।

रिपुः स्तेनः स्तेयकृद्भ्रमेतु नि ष हीयतां तन्वा३ तना च ॥ १० ॥

यः । नः । रसम् । दिप्सति । पित्वः । अग्ने । यः । अश्वानाम् । यः । गवान् । यः । तनूनाम् ।
रिपुः । स्तेनः । स्तेयकृत् । भ्रमेतु । नि । षः । हीयताम् । तन्वा । तना । च ॥ १० ॥

हे ऽअग्ने ऽयः राक्षसः ऽनः अस्माकं ऽपित्वः अन्नस्य ऽरसं सारं ऽदिप्सति जिघांसति । ऽयः
च ऽअश्वानाम् अस्मदीयानां रसं दिप्सति । ऽयः च ऽगवां रसं दिप्सति । ऽयः च ऽतनूनाम्
अस्मदीयानां शरीराणां रसं दिप्सति । ऽरिपुः बाधकः ऽस्तेनः चौरः ऽस्तेयकृत् धनस्यापहर्ता सः
सर्वो जनः ऽदभ्रं हिंसाम् ऽएतु प्राप्नोतु । अपि च ऽसः बाधकः ऽतन्वा स्वकीयेन शरीरेण ऽतना च
तनयेन च ऽनि ऽहीयतां निहीनो भवतु ॥ ॥ ६ ॥

पुरः सो अस्तु तन्वा३ तना च तिस्रः पृथिवीरधो अस्तु विश्वाः ।

प्रति शुष्यतु यशो अस्य देवा यो नो दिवा दिप्सति यश्च नक्तम् ॥ ११ ॥

पुरः । सः । अस्तु । तन्वा । तना । च । तिस्रः । पृथिवीः । अधः । अस्तु । विश्वाः ।
प्रति । शुष्यतु । यशः । अस्य । देवाः । यः । नः । दिवा । दिप्सति । यः । च । नक्तम् ॥ ११ ॥

ऽसः राक्षसः ऽतन्वा ऽतना च । व्यत्ययेन तृतीया । तन्वाः शरीरस्य तनयस्य च ऽपरः
परस्तात् ऽअस्तु वर्तमानो भवतु । उभाभ्यां विद्युक्तो भवत्वित्यर्थः । ऽविश्वाः व्याप्ताः ऽतिस्रः
ऽपृथिवीः त्रीलोकान् ऽअधो' ऽअस्तु अधस्ताद्भवतु । लोकत्रयादपि प्रच्युतो भवत्वित्यर्थः । हे ऽदेवाः
ऽअस्य शत्रोः ऽयशः अन्नं कीर्तिर्वा ऽप्रति ऽशुष्यतु । ऽयः राक्षसः ऽनः अस्मान् ऽदिवा अहनि
ऽदिप्सति जिघांसति ऽयश्च ऽनक्तं रात्रौ जिघांसति अस्योभयविधस्य यशः प्रति शुष्यत्विति संबन्धः ॥

सुविज्ञानं चिकितुषे जनाय सचासच्च वचसी पस्पृधाते ।

तयोर्थसत्यं यतरदजीयस्तदित्सोमोऽवति हन्त्यासत् ॥ १२ ॥

सुऽविज्ञानम् । चिकितुषे । जनाय । सत् । च । असत् । च । वचसी इति । पस्पृधाते इति ।
तयोः । यत् । सत्यम् । यतरत् । ऋजीयः । तत् । इत् । सोमः । अवति । हन्ति । असत् ॥ १२ ॥

प्रायेणेदमादिभिर्ऋग्भी राक्षसेन सहर्षिणा ज्ञापथः क्रियते । अत्र केचिदाहुः—' हत्वा पुत्रशतं
पूर्वं वसिष्ठस्य महात्मनः । वसिष्ठं राक्षसोऽसि त्वं वासिष्ठं रूपमास्थितः ॥ अहं वसिष्ठ इत्येवं जिघांसू
राक्षसोऽब्रवीत् । अत्रोत्तरा ऋचो दृष्टा वसिष्ठेनेति नः श्रुतम् ' ॥ इति । ऽचिकितुषे विदुषे ऽजनाय
इदं ऽसुविज्ञानं विज्ञातुं सुशक्तं भवति । किं तत् । ऽसच्च सत्यं च ऽअसच्च असत्यं च । ऽवचसी सत्या-
सत्यरूपे वचने ऽपस्पृधाते मिथः स्पर्धेते । ऽतयोः सदसतोर्मध्ये ऽयत्सत्यं यथार्थं वचनं ऽयतरत् यच्च
ऽऋजीयः ऋजुतममकुटिलं ऽतदिद् तदेवाकुटिलं सत्यभाषणं ऽसोमः ऽअवति रक्षति । ऽअसत् उक्त-
विलक्षणमसत्यं ऽहन्ति हिनस्ति । एवं सत्यावयोर्मध्ये कतरोऽनृतभाषीति विद्वद्भिः सुविज्ञानमित्यर्थः ॥

न वा उ सोमो वृजिनं हिनोति न क्षत्रियं मिथुया धारयन्तम् ।

हन्ति रक्षो हन्त्यासुद्वदन्तमुभाविन्द्रस्य प्रसितौ शयाते ॥ १३ ॥

न । वै । ऊँ इति । सोमः । वृजिनम् । हिनोति । न । क्षत्रियम् । मिथुया । धारयन्तम् ।
हन्ति । रक्षः । हन्ति । असत् । वदन्तम् । उभौ । इन्द्रस्य । प्रसितौ । शयाते इति ॥ १३ ॥

वृजिनं पापकारिणं राक्षसं सोमः देवः न वा उ न खलु हिनोति प्रेरयति । गच्छ
त्वमिति न मुञ्चति । तथा क्षत्रियम् । क्षत्रं बलम् । तद्वन्तं मिथुया मिथ्याभूतं वचनं धारयन्तं
विभ्रतमसत्यवादिनं पुरुषं न च हिनोति न विमृजति । अपि तु रक्षः राक्षसं हन्ति । असत्
असत्यं वदन्तं च हन्ति हिनस्ति । उभौ राक्षसानृतवादिनौ तौ सोमेन हतौ इन्द्रस्य संबन्धिनि
प्रसितौ बन्धने शयाते निवसत । यद्वा । इन्द्रस्येति तृतीयार्थे पृष्ठी । इन्द्रेणेश्वरेण सोमेन प्रसितौ
बद्धौ । 'षिञ् बन्धने' । अस्मात् कर्मणि निष्ठा । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

यदि वाहमनृतदेव आस मोघं वा देवाँ अप्यूहे अग्ने ।

किमस्मभ्यं जातवेदो हृणीषे द्रोघवाचस्ते निर्ऋथं सचन्ताम् ॥ १४ ॥

यदि । वा । अहम् । अनृतऽदेवः । आस । मोघम् । वा । देवान् । अपिऽऊहे । अग्ने ।
किम् । अस्मभ्यम् । जातऽवेदः । हृणीषे । द्रोघऽवाचः । ते । निऽऽऋथम् । सचन्ताम् ॥ १४ ॥

यदि वा अहमनृतदेवः अनृता असत्यभूता देवा यस्य तादृशो यद्यहम् आस अस्मि ।
अथवा मोघं वा निष्फलं वा देवान् अप्यूहे उपगच्छामि । अहं यद्युक्तरूपोऽस्मि हे अग्ने तर्हि
मां बाधस्व । न ह्यहं तथाविधोऽस्मि । एवं सति हे जातवेदः जातानां वेदितरग्ने अस्मभ्यं
किं कारणं हृणीषे क्रुध्यसि । तव क्रोधोऽस्मासु न जायतामित्यर्थः^१ । द्रोघवाचः अनृतवाचो राक्षसाः
ते तव निर्ऋथम् । निष्पूर्वोऽर्तिर्हिंसाया वतते । निर्ऋथं निःशेषेणाति हिंसां सचन्तां सेवन्ताम् ॥

अद्या मुरीय यदि यातुधानो अस्मि यदि वार्युस्ततप पूरुषस्य ।

अद्या स वीरैर्दशभिर्वि यूया यो मा मोघं यातुधानेत्याह ॥ १५ ॥

अद्य । मुरीय । यदि । यातुऽधानः । अस्मि । यदि । वा । वार्युः । ततप । पूरुषस्य ।
अर्धः । सः । वीरैः । दशऽभिः । वि । यूया । यः । मा । मोघम् । यातुऽधान । इति । आह ॥ १५ ॥

इयमपि शपथरूपैव । यदि अहं वसिष्ठः यातुधानः राक्षसः अस्मि अद्य अस्मिन्नेव दिने
मुरीय त्रियेय । अपि वा पुरुषस्य मनुष्यस्य आयुः जीवितं यदि अहं राक्षसो भूत्वा ततप
हिसितवानस्मि तर्ह्यप्यहमद्य त्रियेयेत्यन्वयः । अद्य अद्यैवं स्यात् अहं वसिष्ठस्त्वं राक्षस इति तर्हि
सः त्वं दशभिः वीरैः पुत्रैः । उपलक्षणमेतत् । सर्वैर्बन्धुजनैः । वि यूयाः वियुक्तो भवेः । यः
राक्षसः मा मां मोघं मृषैव हे यातुधान हे राक्षस इति संबोध्य आह ॥ ७ ॥

यो मायातुं यातुधानेत्याह यो वा रक्षाः शुचिरस्मीत्याह ।

इन्द्रस्तं हन्तु महता वधेन विश्वस्य जन्तोरधमस्पदीष्ट ॥ १६ ॥

यः । मा । अयातुम् । यातुऽधान । इति । आह । यः । वा । रक्षाः । शुचिः । अस्मि । इति । आह ।
इन्द्रः । तम् । हन्तु । महता । वधेन । विश्वस्य । जन्तोः । अधमः । पदीष्ट ॥ १६ ॥

वयः राक्षसो माम्^१ वयातुम् अराक्षसं सन्तं हे वयातुधान हे राक्षस इति संबोध्य आह
ब्रूते यो वा यश्च रक्षा. राक्षसः शुचिरस्मि शुद्धो भवामि न राक्षसोऽस्मि इत्याह ब्रूते तम्
उभयविधं राक्षसम् इन्द्रः महता प्रौढेन वधेन आयुधेन वज्रेण हन्तुं हिनस्तु । स च
विश्वस्य सर्वस्य जन्तोः जनस्य अधमः निकृष्ट सन् पदीष्ट पततु ॥

प्र या जिगाति खर्गलेव नक्तमप दुहा तन्वम् गूहमाना ।

वव्राँ अनन्ताँ अव सा पदीष्ट ग्रावाणो घ्नन्तु रक्षस उपवदैः ॥ १७ ॥

प्र । या । जिगाति । खर्गलऽइव । नक्तम् । अप । दुहा । तन्वम् । गूहमाना ।

ववान् । अनन्तान् । अव । सा । पदीष्ट । ग्रावाणः । घ्नन्तु । रक्षसः । उपवदैः ॥ १७ ॥

यथा राक्षसी नक्तं रात्रौ दुहा द्रोहेण युक्ता खर्गलेव उल्लूकीव प्र जिगाति प्रगच्छति ।
किं कुर्वती । तन्व स्वकीयं शरीरम् अप गूहमाना अपवृण्वती प्रकाशयन्ती । सा राक्षसी अन-
न्तान् अपर्यन्तान् ववान् गतान् अव पदीष्ट अवाङ्मुखी पततु । ग्रावाणः सोमाभिषवार्थाः
पाषाणाश्च उपवदैः अभिषवशब्दैः रक्षस. राक्षसान् घ्नन्तु हिंसन्तु ॥

वि तिष्ठध्वं मरुतो विक्ष्विच्छत गृभायत रक्षसः सं पिनष्टन ।

वयो ये भूत्वी पतयन्ति नक्तभिर्ये वा रिपो दधिरे देवे अध्वरे ॥ १८ ॥

वि । तिष्ठध्वम् । मरुतः । विक्ष्वि । इच्छत । गृभायत । रक्षसः । सम् । पिनष्टन ।

वयः । ये । भूत्वी । पतयन्ति । नक्तभिर्ये । ये । वा । रिपः । दधिरे । देवे । अध्वरे ॥ १८ ॥

हे मरुतः यूयं विश्व प्रजासु वि तिष्ठध्वं विविधं तिष्ठत । तत्र गूढान् राक्षसान् हन्तुम्
इच्छत अन्विच्छत । तदनन्तरं रक्षसः तान् राक्षसान् गृभायत गृभीत गृहीत । गृहीत्वा च सं
पिनष्टन चूर्णयत । ये राक्षसाः वयः पक्षिणः भूत्वी भूत्वा नक्तभिः रात्रिभी रात्रिषु पत-
यन्ति आगच्छन्ति । ये वा ये च देवे दीप्ते अध्वरे यागे रिप. हिंसाः दधिरे विदधिरे ।
तान् राक्षसान् स पिनष्टनेत्यन्वयः ॥

प्र वर्तय दिवो अश्मानमिन्द्र सोमशितं मघवन्तसं शिशधि ।

प्राक्तादपाक्तादधरादुदक्तादभि जहि रक्षसः पर्वतेन ॥ १९ ॥

प्र । वर्तय । दिवः । अश्मानम् । इन्द्र । सोमशितम् । मघवन् । सम् । शिशधि ।

प्राक्तात् । अपाक्तात् । अधरात् । उदक्तात् । अभि । जहि । रक्षसः । पर्वतेन ॥ १९ ॥

हे इन्द्र दिवः अन्तरिक्षात् अश्मानम् अशनि^२ प्र वर्तय प्रेरय राक्षसान् हन्तुम् ।
तथा सोमशितं सोमेन तीक्ष्णीभूतं यजमानं हे मघवन् धनवन्निन्द्र स शिशधि संस्करु । अपि
च प्राक्तात् प्राच्याः अपाक्तात् प्रतीच्याः अधरात् अवाच्याः उदक्तात् उत्तरतः सर्वस्मादपि
दिग्भागात् रक्षसः राक्षसान् पर्वतेन पर्ववता वज्रेण अभि जहि मारय ॥

एत उ त्वे पतयन्ति श्वयातव इन्द्रं दिप्सन्ति दिप्सवोऽदाम्यम् ।

शिशिती शक्रः पिशुनेभ्यो वधं नूनं सृजदशनिं यातुमद्भ्यः ॥ २० ॥

एते । ऊँ इति । त्वे । पतयन्ति । श्वयातवः । इन्द्रम् । दिप्सन्ति । दिप्सवः । अदाम्यम् । शिशिती । शक्रः । पिशुनेभ्यः । वधम् । नूनम् । सृजत् । अशनिम् । यातुमत्स्यम् ॥ २० ॥

वत्ये ते एते राक्षसाः वश्वयातवः श्वभिः परिकरभूतैर्हिसन्तः श्वभिः सह यान्तो वा पतयन्ति पतन्ति । ये वदिप्सवः जिघांसवः सन्तः वअदाम्यम् अहिंस्यम् इन्द्रं वदिप्सन्ति जिघांसन्ति तेभ्यः वपिशुनेभ्यः पिशुनान् कपटान् हन्तुं वशक्रः शक्त इन्द्रः ववधम् आयुधमशनिरूपं वशिशिती तीक्ष्णीकरोति । वयातुमद्भ्यः^१ राक्षसेभ्यः वनूनं क्षिप्रम् वअशनिं वसृजत् विसृजतु हननार्थम् ॥ ॥ ८ ॥

इन्द्रो यातूनामभवत्पराशरो हविर्मथीनामभ्या विवासताम् ।

अभीदु शक्रः परशुर्यथा वनं पात्रेव भिन्दन्तसत एति रक्षसः ॥ २१ ॥

इन्द्रः । यातूनाम् । अभवत् । पराशरः । हविःमथीनाम् । अभि । आविवासताम् ।

अभि । इत् । ऊँ इति । शक्रः । परशुः । यथा । वनम् ।

पात्राऽइव । भिन्दन् । सतः । एति । रक्षसः ॥ २१ ॥

वयातूनां हिसकानां रक्षसामयम् इन्द्रः वपराशरः पराशातयिता हिसिता वअभवत् । कीदृशानाम्^२ । वहविर्मथीना हवीषि मथनतामभिमुखम्^३ वआविवासताम् आगच्छताम् । अपि चार्थं वशक्रः इन्द्रः ववनं वृक्षजातं वपरशुर्यथा छिन्दन् कुठार इव वपात्रेव मृन्मयानि पात्राणि वभिन्दन् सुद्वर इव च वसतः । प्राप्तनामैतत् । यदाह यास्क — 'तिरः सत इति प्राप्तस्य' (निरु. ३. २०) इति । प्राप्तान् वरक्षसः राक्षसान् भिन्दन् हिसन् वअभि एति अभिगच्छति । इदं पूरणौ ॥

उलूकयातुं शुशुलूकयातुं जहि श्वयातुमुत कोकयातुम् ।

सुपर्णयातुमुत गृध्रयातुं दृषदेव प्र मृण रक्ष इन्द्र ॥ २२ ॥

उलूकयातुम् । शुशुलूकयातुम् । जहि । श्वयातुम् । उत । कोकयातुम् ।

सुपर्णयातुम् । उत । गृध्रयातुम् । दृषदाऽइव । प्र । मृण । रक्षः । इन्द्रः ॥ २२ ॥

वउलूकयातुम् । उलूकैः परिकरभूतैः सह यातयति हिनस्तीति याति गच्छतीति वोलूकयातुः । यद्वा उलूकरूपी यातीत्युलूकयातुः । हे इन्द्र तादृश राक्षसं वजहि विनाशय । तथा च बृहदेवतायामुक्तम् — 'उलूकयातुं जह्येतान्नानारूपाग्निशाचरान् ॥ स्त्रीपुरुषांश्च तिर्यञ्चो जिघांसुनिन्द्र मे जहि' (बृहदे. ६. ३२) इति । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । वशुशुलूकयातुम् । उलूका द्विविधा बृहदुलूका अल्पोलूकाश्चेति । तत्रोलूकयातुमिति बृहदुलूकाभिप्रायेणोक्तम् । शिशुरल्प उलूकः शुशुलूकः । तद्रूपेण वर्तमानं राक्षसं वश्वयातुं श्वरूपेण वर्तमानं राक्षसम् वउत अपि च वकोकयातुम् । कोकश्चक्रवाकः । तद्रूपेण वर्तमानं राक्षसं वसुपर्णयातुम् । सुपर्णः इयेनः । तदाकारं यातुधानम् वउत अपि च वगृध्रयातुं गृध्ररूपं च यातुधानम् । एतान् सर्वान्नानाकारान् हे इन्द्र जहि । किं बहुना वदृषदेव पाषाणेनेव वज्रेण वरक्षः राक्षसमात्रं वप्र वमृण मारय ॥

१. श-श-यातुमद्भ्यो हिंसावद्भ्यः । २. ख-घ-श-त-भ-श-कीदृशीना । ३. श-मथनतामभ्या-विवासतामभि ।

मा नो रक्षो अभि नञ्यातुमावतामपोच्छतु मिथुना या किमीदिना ।

पृथिवी नः पार्थिवात्पात्वंहसोऽन्तरिक्षं दिव्यात्पात्वस्मान् ॥ २३ ॥

मा । नः । रक्षः । अभि । नट् । यातुऽमावताम् । अप । उच्छतु । मिथुना । या । किमीदिना ।

पृथिवी । नः । पार्थिवात् । पातु । अंहसः । अन्तरिक्षम् । दिव्यात् । पातु । अस्मान् ॥ २३ ॥

रक्षः राक्षसजातिः नः अस्मान् मा अभि नट् माभिव्याप्नोतु । नशतेव्याप्तिकर्मणो लुङि 'मन्त्रे घस' इति च्लेर्लुक् । 'न माङ्योगे' इत्यङभावः । तथा यातुमावतां यातनावतां राक्षसानां मिथुना मिथुनानि स्त्रीपुंसरूपाणि युगलानि अपोच्छतु । उषा अपि विवासयतु अप-
वर्जयतु । या यानि मिथुनानि किमीदिना किमीदिनानि किमिदं किमिदमिति जिघांसया वर्तमानानि भवन्ति । अपि च पृथिवी प्रथितेयं भूमिश्च नः अस्मान् पार्थिवात् पृथिव्या अन्तरि-
क्षस्य संबन्धिनः अंहसः पापात् पातु रक्षतु । अन्तरिक्षं च दिव्यात् दिविभवाद् पापात्
अस्मान् पातु रक्षतु ॥

इन्द्र जहि पुमांसं यातुधानमुत स्त्रियं मायया शाशदानाम् ।

विग्रीवासो मूरदेवा ऋदन्तु मा ते दृशन्तसूर्यमुच्चरन्तम् ॥ २४ ॥

इन्द्र । जहि । पुमांसम् । यातुऽधानम् । उत । स्त्रियम् । मायया । शाशदानाम् ।

विऽग्रीवासः । मूरऽदेवाः । ऋदन्तु । मा । ते । दृशन् । सूर्यम् । उत्ऽच्चरन्तम् ॥ २४ ॥

हे इन्द्र पुमांसं पुंरूपधारिणं यातुधानं राक्षसं जहि मारय । उत अपि च मायया
वञ्चनया शाशदानां हिंसन्तीं स्त्रियं राक्षसी च जहि । अपि च मूरदेवाः मारणक्रीडा राक्षसाः
विग्रीवासः विच्छिन्नग्रीवाः सन्तः ऋदन्तु नश्यन्तु । ते तथाविधा राक्षसाः उच्चरन्तम् उद्यन्तं
सूर्यम् आदित्यं मा दृशन् मा द्राक्षुः ॥

उपाकरणोत्सर्जनयोर्मण्डलाद्यन्तहोमे 'प्रति चक्ष्व' इत्येषा । सूत्रितं च—'यो नः स्वो अरणः
प्रति चक्ष्व' (आश्व. गृ. ३. ५. ७) इति ॥

प्रति चक्ष्व वि चक्ष्वेन्द्रश्च सोम जागृतम् ।

रक्षोभ्यो वधमस्यतमशनिं यातुमज्यः ॥ २५ ॥

प्रति । चक्ष्व । वि । चक्ष्व । इन्द्रः । च । सोम । जागृतम् ।

रक्षःऽभ्यः । वधम् । अस्यतम् । अशनिम् । यातुमत्ऽभ्यः ॥ २५ ॥

हे सोम त्वम् इन्द्रश्च प्रति चक्ष्व प्रत्येकं पश्य राक्षसान् । तथा वि चक्ष्व विविधे
पश्य । यथास्मात्त्र बाधेरन् तथा पश्येत्यर्थः । युवां च संहतौ जागृतम् । जागरूकौ रक्षोवधोद्युक्तौ
भवतम् । यातुमज्यः हिंसावज्जयः रक्षोभ्यः राक्षसेभ्यः अशनिम् अशनिरूपं वधम् आयुधम्
अस्यतं क्षिपतम् ॥ १९ ॥

॥ इति सप्तमे मण्डले षष्ठोऽनुवाकः । सप्तमं मण्डलं समाप्तम् ॥

॥ अथाष्टमं मण्डलम् ॥

अष्टमे मण्डले दशानुवाकाः । तत्र प्रथमेऽनुवाके पञ्च सूक्तानि । तेषु 'मा चिदन्यत्' इति चतुस्त्रिंशद्वचं प्रथमं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते—'मा चिच्चतुस्त्रिंशन्मेधातिथिमेध्यातिथी ऐन्द्रं बार्हतं द्विप्रगाथादि द्वित्रिष्टुबन्तमाद्यं दृचं प्रगाथोऽपश्यत्स घोरः सन्भ्रातुः कण्वस्य पुत्रतामगात् ह्यायोगि-
श्वासङ्गो यः स्त्री भूत्वा पुमानभूत्स मेध्यातिथये दानं दत्त्वा स्तुहि स्तुहीति चतसृभिरात्मानं तुष्टाव पत्नी चास्याङ्गिरसी शश्वती पुंस्त्वमुपलभ्यैनं प्रीतान्तया तुष्टाव' इति । अस्यायमर्थः । अस्य सूक्तस्य मेधातिथिमेध्यातिथिनामानौ द्वावृषी तौ च कण्वगोत्रौ । ऋषिश्चानुक्तगोत्रः 'प्राङ्मत्स्यात् काण्वः' इति परिभाषितत्वात् । आद्यस्य दृचस्य तु घोरस्य पुत्रः स्वकीयभ्रातुः कण्वस्य पुत्रता प्राप्तत्वात् काण्वः प्रगाथाख्य ऋषिः । पृथोगनाहो राज्ञः पुत्र आसङ्गाभिधानो राजा देवशापात् स्त्रीन्वमनुभूय पश्चात्तपोबलेन मेधातिथेः प्रसादात् पुमान् भूत्वा तस्मै बहु धनं दत्त्वा स्वकीयमन्तरात्मानं दत्तदानं स्तुहि स्तुहीत्यादिभिश्चतसृभिर्ऋग्भिर्गोत्रैः । अतस्तासामासङ्गाख्यो राजा ऋषिः । अस्यासङ्गस्य भार्याङ्गिरसः सुता शश्वत्याख्या भर्तुः पुंस्त्वमुपलभ्य प्रीता सती स्वभर्तारम् 'अन्वस्य स्थूरम्' इत्यनया स्तुतवती । अतस्तस्या ऋचः शश्वत्यृषिका । अन्त्ये द्वे त्रिष्टुभौ द्वितीयाचतुर्थ्यौ सतोबृहत्पौ शिष्टा बृहत्यः । कृत्स्नस्य सूक्तस्येन्द्रो देवता । 'स्तुहि स्तुहि' इत्याद्याश्चतस्र आत्मकृतस्य दानस्य स्तूयमानत्वात्तदेवताकाः । 'अन्वस्य' इत्यस्या आसङ्गाख्यो राजा देवता । 'या तेनोच्यते सा देवता' इति न्यायात् । महाव्रते निष्केवल्ये बार्हततृचाशीतावादित एकोनत्रिंशद्विनियुक्ताः । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—
'मा चिदन्यद्वि शंसतेत्येकया न त्रिंशत्' (ऐ. आ. ५. २. ४) इति । चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिन-
सवने मैत्रावरुणस्य 'मा चिदन्यत्' इति वैकल्पिकः स्तोत्रियः प्रगाथः । सूत्रितं च—'मा चिदन्य-
द्वि शंसत यच्चिद्वि त्वा जना इम इति स्तोत्रियानुरूपौ' (आश्व. श्रौ. ७.४) इति । प्रावस्तोत्रेऽप्याद्या विनियुक्ता । सूत्रितं च—'आ तू न इन्द्र क्षुमन्तं मा चिदन्यद्वि शंसत' (आश्व. श्रौ. ५. १२) इति । उपाकरणोत्सर्जनयोः^१ मण्डलादिहोमेऽप्येषा । सूज्यते हि—'मा चिदन्यदाप्ते याहि स्वादिष्टया' इति ॥

मा चिदन्यद्वि शंसत सखायो मा रिषण्यत ।

इन्द्रमितस्तोता वृषणं सचा सुते मुहुःकथा च शंसत ॥ १ ॥

मा । चित् । अन्यत् । वि । शंसत् । सखायः । मा । रिषण्यत् ।

इन्द्रम् । इत् । स्तोत । वृषणम् । सचा । सुते । मुहुः । उक्था । च । शंसत ॥ १ ॥

हे ऽसखायः समानख्यानाः स्तोतारः इन्द्रस्तोत्रात् ऽअन्यत् स्तोत्रं ऽमा ऽचित् ऽवि ऽशंसत मैवोच्चारयत । ऽमा ऽरिषण्यत मा हिंसितारो भवत । अन्यदीयस्तोत्रोच्चारणेन वृथोपक्षीणा मा भवत । ऽसुते अभिषुते सोमे ऽवृषणं कामानां वर्षितारम् ऽइन्द्रमित् इन्द्रमेव हे प्रस्तोत्रादयः ऽसचा सह संवीभूय ऽस्तोत स्तुत । हे प्रगाथादयः ऽउक्था ऽच उक्थानि शास्त्राणि चेन्द्रविषयाणि शूयं ऽमुहुः पुनःपुनः ऽशंसत ॥

अवक्रक्षिणं वृषभं यथाजुरं गां न चर्षणीसहम् ।

विद्वेषणं संवननोभयंकरं मंहिष्ठमुभयाविनम् ॥ २ ॥

१. ख-ज्ञ-त-श-उपाकर्मोत्सर्जनयोः ।

अवऽक्रक्षिणम् । वृषभम् । यथा । अजुरम् । गाम् । न । चर्षणिऽसहम् ।
विऽद्वेषणम् । समऽवनना । उभयम्ऽकरम् । मंहिष्ठम् । उभयाविनम् ॥ २ ॥

वृषभं यथा वृषभमिव अवक्रक्षिणम् अवकर्षणशीलं शत्रूणां हिसितारम् अजुर जरारहित-
महिसितं वा वगां न गामिव वृषमिव चर्षणीसहं चर्षणीनां मनुष्याणां शत्रुभूतानामभिभवितां
विद्वेषणं विद्वेष्टारं शत्रूणां संवनना संवननं सम्यक्संभजनीयं स्तोतृभिः उभयंकरं निग्रहा-
नुग्रहयोरुभयोः कर्तारं मंहिष्ठं दातृतमम् उभयाविनं दिव्यपार्थिवलक्षणेनोभयविधधनेनोपेतम् ।
यद्वा । स्थावरजङ्गमरूपेण द्विप्रकारेण रक्षितव्येनोपेतम् । अथवोभयविधैः स्तोतृभिर्यष्टुभिश्चोपेतम् ।
एवंविधमिन्द्रमित् स्तोतेत्यन्वयः ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिनसवने 'यच्चिद्धि त्वा' इति प्रशास्तुर्वैकल्पिकोऽनुरूपः प्रगाथः ।
सूत्रं तूदाहृतम् ॥

यच्चिद्धि त्वा जना इमे नाना हवन्त ऊतये ।

अस्माकं ब्रह्मेदमिन्द्र भूतु तेऽहा विश्वा च वर्धनम् ॥ ३ ॥

यत् । चित् । हि । त्वा । जनाः । इमे । नाना । हवन्ते । ऊतये ।

अस्माकम् । ब्रह्म । इदम् । इन्द्र । भूतु । ते । अहा । विश्वा । च । वर्धनम् ॥ ३ ॥

इमे दृश्यमानाः सर्वे जनाः हे इन्द्र त्वाम् ऊतये रक्षणाय तर्पणाय वा नाना पृथक्पृथक्
यच्चित् यद्यपि हवन्ते स्तुवन्ति । हि इति पूरणः । तथापि अस्माकम् इदं ब्रह्म स्तोत्रमेव
हे इन्द्र एते तव वर्धनं वर्धकं भूतु भवतु । न केवलमिदानीमेव अपि तु विश्वा अहा सर्वाण्य-
हानि सर्वेष्वहःसु च इदमेव स्तोत्रं त्वां वर्धयत्वित्यर्थः ॥

वि तर्तूर्यन्ते मघवन्विपश्चितोऽर्यो विपो जनानाम् ।

उप क्रमस्व पुरुषमा भर वाजं नेदिष्ठमूतये ॥ ४ ॥

वि । तर्तूर्यन्ते । मघऽवन् । विपऽचितः । अर्यः । विपः । जनानाम् ।

उप । क्रमस्व । पुरुऽरूपम् । आ । भर । वाजम् । नेदिष्ठम् । ऊतये ॥ ४ ॥

हे मघवन् धनवन्मिन्द्र विपश्चितः विद्वांसस्वदीयाः स्तोतारः अर्यः अभिगन्तारः जनानां
शत्रूणां विपः वेपथितारः सन्तः वि तर्तूर्यन्ते भृशमापदो वितरन्ति अतिक्रामन्ति । तादृशस्वम्
उप क्रमस्व उपगच्छास्मान् । पुरुषं बहुरूपम् नेदिष्ठम् अन्तिकतमं वाजम् अन्नम् ऊतये
तर्पणाय आ भर अस्मभ्यम् ॥

महे चन त्वामद्रिः परा शुल्काय देयाम् ।

न सहस्राय नायुताय वज्रिवो न शतार्य शतामघ ॥ ५ ॥

महे । चन । त्वाम् । अद्रिऽवः । परा । शुल्काय । देयाम् ।

न । सहस्राय । न । आयुताय । वज्रिऽवः । न । शतार्य । शतऽमघ ॥ ५ ॥

हे ऽअद्रिवः वज्रवज्रिन्द्र ऽत्वाम् । ऽचन इति निपातद्वयसमुदायो विभज्य योजनीयः । ऽमहे च महतेऽपि ऽशुल्काय मूल्याय न ऽपरा ऽदेयां न विक्रीणानि । हे ऽवज्रिवः वज्रहस्तेन्द्र ऽसहस्राय सहस्रसंख्याय च धनाय ऽन परा देयाम् । ऽअयुताय दशसहस्राय च शुल्काय ऽन परा देयाम् । हे ऽशतामव बहुधनेन्द्र ऽशताय । बहुनामैतत् । अपरिमिताय च धनाय ऽन परा देयां न विक्रीणानि । उक्तसख्याद्वनादपि त्वं मम प्रियतमोऽसीत्यर्थः ॥ ॥ १० ॥

वस्याँ इन्द्रासि मे पितुरुत भ्रातुरभुञ्जतः ।

माता च मे छदयथः समा वसो वसुत्वनाय राधसे ॥ ६ ॥

वस्यान् । इन्द्र । असि । मे । पितुः । उत । भ्रातुः । अभुञ्जतः ।

माता । च । मे । छदयथः । समा । वसो इति । वसुऽत्वनाय । राधसे ॥ ६ ॥

हे ऽइन्द्र त्व ऽमे मदीयात् ऽपितुः जनकादपि ऽवस्यान् वसीयान् वसुमत्तरः ऽअसि । ऽउत अपि च ऽअभुञ्जतः अपालयतो मम ऽभ्रातुः अपि वसीयास्वमधिकोऽसि । हे ऽवसो वासकेन्द्र ऽमे मदीया ऽमाता ऽच त्वं च ऽसमा समौ समानौ सन्तौ । 'पुमान् स्त्रिया' (पा. सू. १. २. ६७) इति पुंस. शेषः । ऽछदयथः । अर्चतिकर्मायम् । मां पूजितं कुरुथः । किमर्थम् । ऽवसुत्वनाय व्यापनाय ऽराधसे धनाय च । उभयोर्लभायेत्यर्थः ॥

कैयथ केदसि पुरुत्रा चिद्धि ते मनः ।

अलर्षि युध्म खजकृत्पुर्दर प्र गायत्रा अगासिषुः ॥ ७ ॥

कै । इयथ । कै । इत् । असि । पुरुऽत्रा । चित् । हि । ते । मनः ।

अलर्षि । युध्म । खजऽकृत् । पुरम्ऽदर । प्र । गायत्राः । अगासिषुः ॥ ७ ॥

हे इन्द्र ऽक कुत्र देशे ऽइयथ गतवानसि पुरा । ऽकेत् कुत्र च ऽअसि भवसि । इदानीं वर्तसे । ऽपुरुत्रा ऽचिद्धि बहुषु हि यजमानेषु ऽते त्वदीयं ऽमन. संचरति । हे ऽयुध्म युद्धकुशल ऽखजकृत् युद्धस्य कर्तृहे ऽपुरदर आसुरीणां पुरां दारयितहे इन्द्र ऽअलर्षि आगच्छ । ऽगायत्राः गानकुशला अस्मदीयाः स्तोतारः ऽप्र ऽअगासिषुः प्रगायन्ति स्तुवन्ति । 'अलर्षि' इत्येतत् दाधर्त्यादौ (पा. सू. ७. ४. ६५) इयर्तेर्निपात्यते ॥

ग्रास्मै गायत्रमर्चत वावातुर्यः पुर्दरः ।

याभिः काण्वस्योर्ष बर्हिःरासदं यासद्वज्री भिनत्पुर्ः ॥ ८ ॥

प्र । अस्मै । गायत्रम् । अर्चत । वावातुः । यः । पुरम्ऽदरः ।

याभिः । काण्वस्य । उर्ष । बर्हिः । आऽसदम् । यासत् । वज्री । भिनत् । पुर्ः ॥ ८ ॥

ऽअस्मै^१ इन्द्राय ऽगायत्रं गातव्यं साम गायत्रसंज्ञं वा ऽप्र ऽअर्चत प्रगायत । ऽपुरंदर^२ पुरां दारयिता ऽयः इन्द्र. ऽवावातुः^३ वननीयः संभजनीयः । यद्वा वावातुः संभक्तुः स्तोतुः य इन्द्रः पुरंदरः शत्रुपुराणां दारयिता । ऽयाभिः ऋग्भिः ऽकाण्वस्य कण्वपुत्रस्य मेधातिथेर्मेध्यातिथेश्च ऽबर्हिः यज्ञम् ऽउप ऽआसदम् उपासतुमुपगन्तुं ऽयासत् गच्छेत् ऽवज्री वज्रयुक्तः सन् । याभिश्च ऋग्भिः स्तूयमानः सन् ऽपुरः शात्रवीः ऽभिनत् भिन्धात् । तास्वृक्षु गायत्रं साम गायतेत्यर्थः ॥

ये ते सन्ति दशग्विनः शतिनो ये सहस्रिणः ।

अश्वासो ये ते वृषणो रघुद्रुवस्तेभिर्नस्तूयमा गहि ॥ ९ ॥

ये । ते । सन्ति । दशऽग्विनः । शतिनः । ये । सहस्रिणः ।

अश्वासः । ये । ते । वृषणः । रघुऽद्रुवः । तेभिः । नः । तूयम् । आ । गहि ॥ ९ ॥

हे इन्द्र वृशग्विनः दशयोजनगामिनः वये अश्वाः वते तव वसन्ति विद्यन्ते । वये चान्ये वशतिनः शतसंख्याकाः वसहस्रिणः सहस्रसंख्याकाः सन्ति । वये वते त्वदीयाः वअश्वासः अश्वाः ववृषणः सेचनसमर्था युवानः वरघुद्रुवः शीघ्रगामिनश्च । वतेभिः तैः सर्वैरश्वैः वनः अस्मान् वतूयं क्षिप्रम् वआ गहि आगच्छ ॥

आ त्व॑द्य संब॑र्द्धां हुवे गाय॑त्रवैपसम् ।

इन्द्रं धेनुं सुदु॑घामन्याभिष॑मुरु॒धाराम॑रंकृतम् ॥ १० ॥

आ । तु । अद्य । सबऽदुघाम् । हुवे । गायत्रवैपसम् ।

इन्द्रम् । धेनुम् । सुदुघाम् । अन्याम् । इषम् । उरुधाराम् । अरम्कृतम् ॥ १० ॥

अनयेन्द्रं धेनुरूपेण वृष्टिरूपेण च निरूपयन् स्तौति । वअद्य इदानीं वधेनुं धेनुरूपम् वइन्द्रं वतु क्षिप्रम् वआ हुवे आह्वये । कीदृशी धेनुम् । वसबर्द्धां पयसो दोग्ध्री वगायत्रवैपसं प्रशस्यवेगां वसुदुघां सुखेन दोग्धुं शक्याम् । वअन्याम् उक्तविलक्षणाम् वउरुधारां बहुदकधाराम् वइषम् एषणीयां वृष्टिम् । एतद्रूपेण वर्तमानम् वअरंकृतम् अलंकर्तारं पर्याप्तकारिणं वेन्द्रं चाह्वये ॥ ॥ ११ ॥

यत्तुद॑त्स्र एत॑शं व॒ङ्कू॑ वा॒तस्य॑ प॒र्णिना॑ ।

ब॒ह॒त्कु॑त्स॒मा॒र्जुने॑यं श॒तक्र॑तुः त्स॒रं॒द्र॒न्ध॒र्वम॑स्तृतम् ॥ ११ ॥

यत् । तुदत् । सूरः । एतशम् । वङ्कू इति । वातस्य । पर्णिना ।

बहत् । कुत्सम् । आर्जुनेयम् । शतक्रतुः । त्सरत् । गन्धर्वम् । अस्तृतम् ॥ ११ ॥

वसूरः सूर्यः वएतशम् एतत्संज्ञं राजर्षिं वयत् यदा वतुदत् अव्यथयत् तदानीमेतशं रक्षितुं ववङ्कू वक्रगामिनौ ववातस्य वायोः सदृशौ वपर्णिना पर्णिनौ पतनवन्तावीदृशावश्वौ वशतक्रतुः बहुविधकर्मन्द्रः वआर्जुनेयम् अर्जुन्याः पुत्रं वकुत्सम् ऋषिं वबहत् अवहत् अनयत् । कुत्सेन सार्धं समानं रथमारुह्यैतशरक्षणायगच्छदित्यर्थः । तथा च निगमान्तरं—‘ प्रैतशं सूर्ये परस्पृधानं सौवर्भ्ये सुष्विमावदिन्द्रः ’ (क्र. सं. १. ६१. १५) इति । वगन्धर्वं गवां रश्मीनां धर्तारं सूर्यम् वअस्तृतं केनाप्यहिंसितं वत्सरत् अत्सरत् । छन्नगत्यागच्छत् । सूर्येण योद्धुं गतवानित्यर्थः ॥

य ऋ॑ते चि॒दभि॑श्रिषः पुरा ज॒त्रुभ्य॑ आ॒तृदः॑ ।

संघा॑ता संधि॑ म॒घवा॑ पुरु॒वसु॑रिष्कर्ता वि॒हुतं॑ पुनः ॥ १२ ॥

यः । ऋते । चित् । अभिऽश्रिषः । पुरा । जत्रुभ्यः । आऽतृदः ।

सम्घाता । समऽधिम् । मघवा । पुरुवसुः । इष्कर्ता । विऽहुतम् । पुनरिति ॥ १२ ॥

वयः इन्द्रः वभिःश्रिषः अभिःश्रिषोऽभिःश्लेषणात् संधानद्रव्यात् वक्रते वचित् विनापि वज्रुभ्यः
ग्रीवाभ्यः सकाशात् वआतृदः आतर्दनात् आ रुधिरनिःस्रवणात् वपुरा पूर्वमेव वसंधि संधातव्यं तं
वसंधाता संयोजयिता भवति वमघवा धनवान् वपुरुवसुः^१ बहुधनः स इन्द्र वविहुतं विच्छिन्नं तं
वपुनः वइष्कर्ता संस्कर्ता भवति ॥

मा भूम निष्टयाइवेन्द्र त्वदरणाइव ।

वनानि न प्रजहितान्यद्रिवो दुरोपासो अमन्महि ॥ १३ ॥

मा । भूम । निष्टयाःऽइव । इन्द्र । त्वत् । अरणाःऽइव ।

वनानि । न । प्रजहितानि । अद्रिऽवः । दुरोपासः । अमन्महि ॥ १३ ॥

हे वइन्द्र वत्वत् त्वत्तः त्वत्प्रसादात् वनिष्टयाइव । नीचैर्भूता हीना निष्टयाः । त इव वयं वमा
वभूम । तथा वअरणाइव अरमणा दुःखिन इव वय मा भूम । अपि च वप्रजहितानि प्रक्षीणानि
शाखादिभिर्वियुक्तानि ववनानि वन वृक्षजातानीव वयं पुत्रादिभिर्वियुक्ता मा भूम । हे वअद्रिवः वज्र-
वन्निन्द्र वदुरोपासः ओषितुमन्यैर्दग्धुमशक्या दुर्घेषु गुहेषु निवसन्तो वा वयम् वअमन्महि त्वां स्तुमः ॥

अमन्महीदनाशवोऽनुग्रासश्च वृत्रहन् ।

सकृत्सु ते महता शूर राधसानु स्तोमं मुदीमहि ॥ १४ ॥

अमन्महि । इत् । अनाशवः । अनुग्रासः । च । वृत्रहन् ।

सकृत् । सु । ते । महता । शूर । राधसा । अनु । स्तोमम् । मुदीमहि ॥ १४ ॥

हे ववृत्रहन् वृत्रस्यासुरस्य हन्तरिन्द्र वअनाशवः अशीघ्रा अत्वरमाणाः वअनुग्रासः अनुग्रा
अनुदूणाः वच सन्तो वयं भक्तिश्रद्धापुरःसरं शनैस्त्वाम् वअमन्महीत् स्तुम एव । हे वशूर वीर्यवन्निन्द्र
वते त्वदर्थं वसकृत् एकवारमपि वमहता प्रभूतेन वराधसा धनेन हविलक्षणेन सह वसु शोभनं
वस्तोमं स्तोत्रम् वअनु वमुदीमहि अनुमोदेमहि । अनुव्रवामेत्यर्थः ॥

यदि स्तोमं मम श्रवदस्माकमिन्द्रमिन्दवः ।

तिरः पवित्रं ससृवांस आशवो मन्दन्तु तुग्र्यावृधः ॥ १५ ॥

यदि । स्तोमम् । मम । श्रवत् । अस्माकम् । इन्द्रम् । इन्दवः ।

तिरः । पवित्रम् । ससृवांसः । आशवः । मन्दन्तु । तुग्र्यऽवृधः ॥ १५ ॥

अथमिन्द्रः वमम मदीयं स्तोत्रं^२ यदि वश्रवत् शृणुयात् तदानीं तम् वइन्द्रम् वअस्माकम्
अस्मदीयाः वइन्दवः सोमाः वमदन्तु मादयन्तु हर्षयन्तु । कीदृशाः सोमाः । वतिरः तिर्यगावस्थितं
वपवित्रं पवनसाधनं दशापवित्रं वससृवांसः प्रासवन्तः । दशापवित्रेण पूता इत्यर्थः । वआशवः
शीघ्रं सद्जनकाः वतुग्र्यावृधः तुग्र्याभिर्वसतीवर्षेकधनाख्याभिरद्भिर्वर्धमानाः ॥ ॥ १२ ॥

आ त्वद्य सुधस्तुतिं वावातुः सख्युरा गहि ।

उपस्तुतिर्मघोनां प्र त्वावृत्तवर्धा ते वशिम सुष्टुतिम् ॥ १६ ॥

आ । तु । अद्य । सधऽस्तुतिम् । ववातुः । सख्युः । आ । गहि ।

उपऽस्तुतिः । मधोनाम् । प्र । त्वा । अवतु । अध । ते । वरिम् । सुऽस्तुतिम् ॥ १६ ॥

हे इन्द्र ववावातुः संभक्तुस्त्वां सेवमानस्य वसख्युः स्तोतुः वसधस्तुतिम् अन्यैर्ऋत्विग्भिः सह क्रियमाणां स्तुतिम् वअद्य इदानी वतु क्षिप्रम् वआ वगहि आगच्छ । वमधोनां हविष्मतामन्येषामपि यजमानानाम् वउपस्तुतिः स्तोत्रं वत्वा त्वां वप्र वअवतु प्रगच्छतु प्रतर्पयतु वा । वअध अधुना वसुष्टुतिं त्वद्विषयां शोभनां स्तुतिमहमपि ववरिम् कामये ॥

सोता हि सोममद्रिभिरेमेनमप्सु धावत ।

गव्या वस्त्रेव वासयन्त इन्नरो निर्धुक्षन्वक्षणाभ्यः ॥ १७ ॥

सोत । हि । सोमम् । अद्रिऽभिः । आ । ईम् । एनम् । अप्ऽसु । धावत ।

गव्या । वस्त्राऽइव । वासयन्तः । इत् । नरः । निः । धुक्षन् । वक्षणाभ्यः ॥ १७ ॥

हे अध्वर्यवः वद्विभिः प्रावभिः वसोमं वसोत । हिरवधारणे । अभिषुणुतैव^१ । वएनम् इमम् वअप्सु वसतीवरीषु वआ वधावत । अस्य सोमस्य धवनं कुरुत । अदाभ्यग्रहे हिमादासुत इत्यादि-भिर्मन्त्रैर्वसतीवरीष्वधावनं सोमस्य क्रियते । तत् कुरुतेत्यर्थः । वगव्या गवि भवानि ववस्त्रेव वस्त्राण्याच्छादकानि चर्माणीव मेघान् ववासयन्त वइत् आच्छादयन्त एव वनरः नेतार इन्द्रस्यानु-चरा मरुतः ववक्षणाभ्यः नदीभ्यो नदीनामर्थाय वनिर्धुक्षन् उदकानि निर्दुहन्ति क्षारयन्ति । यत एवमतः कारणादिन्द्रयागाय सोममद्रिभिरभिषुणुतैव । सोदासिषतेत्यर्थः ॥

अधु ज्मो अध वा दिवो बृहतो रोचनादधि ।

अया वर्धस्व तन्वा गिरा ममा जाता सुक्रतो पृण ॥ १८ ॥

अध । ज्मः । अध । वा । दिवः । बृहतः । रोचनात् । अधि ।

अया । वर्धस्व । तन्वा । गिरा । मम । आ । जाता । सुक्रतो इति सुक्रतो । पृण ॥ १८ ॥

हे इन्द्र वअध अधुना वज्मः । जमन्ति गच्छन्त्यस्यामिति ज्मा पृथिवी । तस्याः सकाशात् वअध ववा अपि वा वदिवः अन्तरिक्षात् वबृहतः महतः वरोचनात्^२ नक्षत्रैर्दीप्यमानात् स्वर्गाद्वा आगत्य । अधिः पञ्चम्यर्थानुवादी । वअया अनया वतन्वा ततया विस्तृतया वमम मदीयया वगिरा स्तुत्या ववर्धस्व वृद्धो भव । हे वसुक्रतो शोभनकर्मवन्निन्द्र वजाता जातानस्मदीयान् जनान् वआ वपृण अभिलषितैः फलैरापूरय ॥

इन्द्राय सु मदिन्तमं सोमं सोता वरेण्यम् ।

शक्र एणं पीपयद्विश्वया धिया हिन्वानं न वाजयुम् ॥ १९ ॥

इन्द्राय । सु । मदिन्ऽतमम् । सोमम् । सोत । वरेण्यम् ।

शक्रः । एनम् । पीपयत् । विश्वया । धिया । हिन्वानम् । न । वाजऽयुम् ॥ १९ ॥

हे अध्वर्यवः १ इन्द्राय इन्द्रार्थं २ मदिन्तमं मादयितुतमं ३ वरेण्यं वरणीयं संभजनीयं ४ सोमं ५ सु ५ सोत अभिषुणुत १ । कुत इत्यत आह । २ शक्रः इन्द्रः ३ विश्वया ४ धिया सर्वथा क्रिययामिष्टो-
मादिलक्षणया ५ हिन्वानं प्रीणयन्तं ६ वाजयुम् अन्नमात्मन इच्छन्तम् ७ एनं यजमानम् । ८ न इति
संप्रत्यर्थायः । संप्रति ९ पीपयत् वर्धयति । अतः कारणात्तस्मा इन्द्राय सोमं सुनुतेत्यर्थः ॥

मा त्वा सोमस्य गल्दया सदा याचन्नहं गिरा ।

भूणिं मृगं न सर्वनेषु चुक्रुधं क ईशानं न याचिषत् ॥ २० ॥

मा । त्वा । सोमस्य । गल्दया । सदा । याचन् । अहम् । गिरा ।

भूणिम् । मृगम् । न । सर्वनेषु । चुक्रुधम् । कः । ईशानम् । न । याचिषत् ॥ २० ॥

हे इन्द्र त्वां १ स्वनेषु यज्ञेषु २ सोमस्य ३ गल्दया गालनेनास्त्रावणेन ४ गिरा स्तुत्या च युक्तः ५ अहं
६ सदा सर्वदा ७ याचन् याचमानः सन् ८ मा ९ चुक्रुधं मा क्रोधयानि । बहुशो याच्यमाने त्वयि क्रोधो
जायते त सोमस्य गालनेन स्तुत्या चापनयामीत्यर्थः । कीदृशं त्वाम् । १० भूणिं भर्तारं ११ मृगं १२ न सिंहमिव
भीमम् । स्वामिन इन्द्रस्य याचने लौकिकन्यायं दर्शयति । लोके १३ कः वा पुरुषः १४ ईशानम् ईश्वरं
स्वामिनं १५ न १६ याचिषत् न याचेत् । सर्व एव हि याचेत् । अतोऽहमपि त्वां स्वामिनं याच
इति भावः ॥ ॥ १३ ॥

मदेनेषितं मदमुग्रमुग्रेण शर्वसा ।

विश्वेषां तरुतारं मदच्युतं मदे हि ष्मा ददाति नः ॥ २१ ॥

मदेन । इषितम् । मदम् । उग्रम् । उग्रेण । शर्वसा ।

विश्वेषाम् । तरुतारम् । मदच्युतम् । मदे । हि । स्म । ददाति । नः ॥ २१ ॥

१ मदेन मादयित्रा स्तोत्रा २ इषितं प्रेषितं ३ मदं मदकरं सोमम् ४ उग्रम् उदूर्णं रसम् ५ उग्रेण
उदूर्णेनाधिकेन ६ शर्वसा बलेन युक्त इन्द्रः पिबत्विति शेषः । पीत्वा च ७ विश्वेषां सर्वेषां शत्रूणां ८ तरुतार
तरीतारं जेतारं ९ मदच्युतं मदस्य शत्रूणां गर्वस्य च्यावयितारं पुत्रं १० मदे सोमपानेन जनिते हर्षे सति
११ नः अस्मभ्यं १२ ददाति १३ हि १४ धम्म ददाति खलु । अतः सोमं पिबत्वित्यर्थः ॥

शेवारे वार्या पुरु देवो मर्तीय दाशुषे ।

स सुन्वते च स्तुवते च रासते विश्वगूर्तो अरिष्टुतः ॥ २२ ॥

शेवारे । वार्या । पुरु । देवः । मर्तीय । दाशुषे ।

सः । सुन्वते । च । स्तुवते । च । रासते । विश्वगूर्तोः । अरिऽस्तुतः ॥ २२ ॥

१ शेवारे । शेषं सुखम् । तस्य गमके यज्ञे २ दाशुषे चरुपुरोडाशादीनि दत्तवते यजमानाय
३ पुरु पुरुणि बहूनि वार्याणि वरणीयानि धनानि ४ देवः दानादिगुणयुक्त इन्द्रः ५ रासते ददाति ।
६ सः एव ७ सुन्वते ८ च सोमाभिषवं कुर्वते च ९ स्तुवते १० च स्तोत्रं कुर्वते च धनानि रासते । कीदृशः
सः । ११ विश्वगूर्तोः विश्वेषु सर्वेषु कार्येष्वद्यतः स्वतः प्रवृत्तः १२ अरिष्टुतः अरिभिः प्रेरयितृभिः प्रशस्तः ॥

एन्द्र याहि मत्स्व चित्रेण देव राधसा ।

सरो न प्रास्युदरं सपीतिभिरा सोमेभिरु स्फुरम् ॥ २३ ॥

आ । इन्द्र । याहि । मत्स्व । चित्रेण । देव । राधसा ।

सरः । न । प्रासि । उदरम् । सपीतिभिः । आ । सोमेभिः । उरु । स्फुरम् ॥ २३ ॥

हे इन्द्र आ याहि आगच्छ । हे देव द्योतमान चित्रेण दर्शनीयेन राधसा धनेन सोम-
लक्षणेन मत्स्व माद्य । सपीतिभिः मरुद्भिः सह पीयमानैः सोमेभिः सोमैः उरु विस्तीर्ण स्फुरं
वृद्धम् उदरम् आत्मीयं जठरं सरो न सर इव आ प्रासि आपूरय । 'प्रा पूरणे' । आदादिकः ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यन्दिने ब्रह्मशस्त्रे^१ 'आ त्वा' इति वैकल्पिकः स्तोत्रियस्तृचः । सूत्र्यते
हि—'आ त्वा सहस्रमा शतं मम त्वा सूर उदित इति ब्राह्मणाच्छंसिनः' (आश्व. श्रौ. ७.४) इति ॥

आ त्वा सहस्रमा शतं युक्ता रथे हिरण्यये ।

ब्रह्मयुजो हरय इन्द्र केशिनो वहन्तु सोमपीतये ॥ २४ ॥

आ । त्वा । सहस्रम् । आ । शतम् । युक्ताः । रथे । हिरण्यये ।

ब्रह्मयुजः । हरयः । इन्द्र । केशिनः । वहन्तु । सोमपीतये ॥ २४ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वां सहस्रं सहस्रसंख्याकाः हरयः त्वदीया अश्वाः आ वहन्तु आनयन्त्व-
स्मद्यज्ञम् । तथा शतं शतसंख्याकाश्च भवदीया^२ अश्वास्त्वाम् आ वहन्तु । यद्यपि द्वावेवास्व^३
हरी तथापि तद्विभूतयोऽन्येऽपि बहवोऽश्वाः सन्ति । ननु युगपदनेकैरश्वैः कथं यातुं शक्यत इति
अत आह युक्ताः इति । हिरण्यये हिरण्यये स्वर्णविकारे । हिरण्यशब्दाद्विकारार्थे विहितस्य
मयटः 'ऋत्त्यवास्व' इत्यादौ मलोपो निपात्यते । तादृशे रथे युक्ताः संबद्धाः । बहूनामश्वानां
शीघ्रगमनाय रथे नियुक्तत्वाद्युगपदेव सर्वैरश्वैर्गन्तुं शक्यत इति भावः । कीदृशा हरयः । ब्रह्मयुजः
ब्रह्मणा परिवृढेनेन्द्रेण युक्ताः । यद्वा ब्रह्मणास्मदीयेन स्तोत्रेणास्माभिर्दत्तेन हविषा वा युक्ताः ।
केशिनः । केशाः केसराः । तैर्युक्ताः । किमर्थमिन्द्रस्य वहनं तत्राह । सोमपीतये सोमस्य पानाय ।
यथास्मदीयं सोमं पिबेत् अत आवहन्त्वित्यर्थः ॥

आ त्वा रथे हिरण्यये हरी मयूरशेष्या ।

शितिपृष्ठा वहता मध्वो अन्धसो विवक्षणस्य पीतये ॥ २५ ॥

आ । त्वा । रथे । हिरण्यये । हरी इति । मयूरशेष्या ।

शितिपृष्ठा । वहताम् । मध्वः । अन्धसः । विवक्षणस्य । पीतये ॥ २५ ॥

पूर्वं हयोर्विभूतिरूपा अश्वा इन्द्रमावहन्त्विति प्रार्थितम् । अधुना तावेवेन्द्रमावहतामिति
प्रार्थ्यते । हिरण्यये हिरण्यये रथे युक्तौ मयूरशेष्या मयूरशेषौ मयूरवर्णशेषो ययोस्तौ । 'सुपां
सुलुक्' इति विभक्त्यादेशः । शितिपृष्ठा श्वेतपृष्ठौ एवंभूतावश्वौ^४ हे इन्द्र त्वाम् आ वहताम् ।

१. श-ब्राह्मणाच्छंसिन्ने ।

२. ख-भ-त्वदीया ।

३. ख-द्वावेवाश्वौ, भ-द्वावेवास्याश्वौ ।

४. घ-श-एवंभूतौ हरी अश्वौ ।

किमर्थम् । ऽमध्वः मधुररसस्य ऽविवक्षणस्य वक्तुमिष्टस्य स्तुत्यस्य यद्वा वोढव्यस्य प्राप्त्यस्य
 ऽअन्धसः अन्नस्य सोमरूपस्य ऽपीतये पानार्थम् ॥ १४ ॥

पिब॒ त्व॒स्य॒ गिर्व॑णः॒ सुत॑स्य॒ पूर्व॑पाईव ।

परि॑कृतस्य॒ र॒सिन॑ इ॒यमा॑सुतिश्चा॒रुर्मदा॑य प॒त्यते ॥ २६ ॥

पिब॑ । तु । अ॒स्य । गिर्व॑णः । सुत॑स्य । पूर्व॑पाःऽईव ।

परि॑कृतस्य । र॒सिनः । इ॒यम् । आ॒सुतिः । चारुः । मदा॑य । प॒त्यते ॥ २६ ॥

हे ऽगिर्वणः गीर्भिवननीय स्तुतिभिः संभजनीयेन्द्र ऽसुतस्य अभिषुतस्य ऽअस्य सोमस्य ॥
 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥ इममभिषुतं सोमं ऽतु क्षिप्रं ऽपिब ।
 तत्र दृष्टान्तः । ऽपूर्वपाईव । पूर्वः सर्वेभ्यो देवेभ्यः प्रथमभावी सन् पिबतीति पूर्वपा वायुः । स
 हवैन्द्रवायवे मुख्ये ग्रहे सर्वेभ्यो देवेभ्यः पूर्वं पिबेत्यर्थः । कीदृशस्य सोमस्य । ऽपरिकृतस्य अभि-
 षवादिभिः संस्कृतस्य ॥ 'संपयुपेभ्यः' (पा. सू. ६. १. १३७) इति करोतेर्भूषणे सुट् । 'परिनि-
 विभ्यः' (पा. सू. ८. ३. ७०) इति सुट् षत्वम् ॥ ऽरसिनः रसवतः । अपि च ऽइयमासुतिः
 अयमासवो मदकरः ऽचारुः शोभनः सोमरसः ऽमदाय हर्षाय हर्षजननाय ऽपत्यते संपद्यते । 'पतु
 गतौ' । यद्वा । पत्यतिरैश्वर्यकर्मा । मदाय मदस्य पत्यते ईष्टे । मदोत्पादने शक्त इत्यर्थः ॥

य॒ ए॒को अस्ति॑ द॒सना॑ म॒हाँ उ॒ग्रो अ॒भि व्र॑तैः ।

ग॒मत्स॑ शि॒घ्री न स॒ योष॑दा ग॒मद्व॑त् न परि॑ वर्जति ॥ २७ ॥

यः । ए॒कः । अस्ति॑ । द॒सना॑ । म॒हान् । उ॒ग्रः । अ॒भि । व्र॑तैः ।

ग॒मत् । सः । शि॒घ्री । न । सः । योष॑त् । आ । ग॒मत् । ह॒वम् । न । परि॑ । व॒र्जति ॥ २७ ॥

यः इन्द्रः ऽएकः केवलोऽसहाय एव ऽव्रतैः आत्मीयैः कर्मभिः ऽअभि ऽअस्ति शत्रूनाभि-
 भवति । यश्च ऽदंसना कर्मणा ऽमहान् अधिकः अत एव ऽउग्रः उदूर्णबलः ऽशिघ्री । शिघ्रं
 शिरस्त्राणम् । प्रशंसायामिनिः । शोभनशिरस्त्राणः । यद्वा । शिघ्रे हनू नासिके वा । तद्वान् । ऽसः
 इन्द्रः ऽगमत् गच्छतु प्राप्नोतु सर्वदा । ऽसः तादृशः ऽन योषत् न पृथग्भवतु । न वियुक्तो भवतु ॥
 गमेयौतिश्च लेख्यडागमः । 'इतश्च लोपः' इतीकारलोपः । गमेः 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् ।
 यौतेः 'सिन्बहुलम्' इति सिप् । ऽहवम् अस्मदीयं स्तोत्रं च ऽआ ऽगमत् अभिगच्छतु प्राप्नोतु । ऽन
 ऽपरि ऽवर्जति न परिवर्जयतु न परित्यजतु । सर्वदास्मानस्मदीयं स्तोत्रं चेन्द्रः प्राप्नोत्विति यावत् ॥

त्वं पु॒रं च॒रि॒ष्ण्वं व॒धैः शु॒ष्णस्य॑ सं पि॒णक् ।

त्वं भा॒ अनु॑ च॒रो अ॒र्धं द्वि॒ता यदि॑न्द्र॒ हव्यो॑ भु॒वः ॥ २८ ॥

त्वम् । पु॒रम् । च॒रि॒ष्ण्वम् । व॒धैः । शु॒ष्णस्य॑ । स॒म् । पि॒णक् ।

त्वम् । भाः । अनु॑ । च॒रः । अ॒र्धं । द्वि॒ता । यत् । इन्द्र॑ । ह॒व्यः । भु॒वः ॥ २८ ॥

हे इन्द्र ऽत्वं ऽशुष्णस्य शोषकस्यासुरस्य ऽचरिष्ण्वं चरणशीलम् ॥ 'वा छन्दसि' इत्यभि
 पूर्वत्वस्य विकल्पितवाद्यनादेशः ॥ ऽपुरं निवासस्थानं ऽवधैः वज्रादिभिरायुधैः ऽसं ऽपिणक्
 समचूर्णयः । अभाङ्क्षीरित्यर्थः । पिनटेल्लिङ् मध्यमैकवचने रूपमेतत् । ऽअर्धं अपि च ऽभाः

ववनवतः वननवतः संभक्तवतः वअश्वान् तुरगान् वअहं प्रायोगिः वश्रद्धया आदरातिशयेन युक्तः सन् वयत् यदा हे मेध्यातिथे त्वदीये वरथे वआ वरुहं आरोहयम्^१ । रुहेरन्तर्भावित्यर्थाल्लुङि 'कृमृदरुहिभ्यः' इति च्लेरडादेशः । तदानीं मामेव स्तुहि । वउत अपि च । प्रकृतस्तुत्यपेक्ष एष समुच्चयः । ववामस्य वननीयस्य ववसुनः धनस्य । पूर्ववत् कर्मणि षष्ठी । ईदृशं धनं वचिकेतति । एष आसङ्गो दातुं जानाति । वयाद्वः यदुवंशोद्भवः । यद्वा । यदवो मनुष्याः । तेषु प्रसिद्धः । वपशुः । लुप्तमत्वर्थमेतत् । पशुमान् । यद्वा । पशुः पश्यते । सूक्ष्मस्य द्रष्टा । वयः आसङ्गः । वअस्ति विद्यते एष चिकेतनीत्यन्वयः ॥

य ऋज्रा मह्यं मामहे सह त्वचा हिरण्यया ।

एष विश्वान्यभ्यस्तु सौभगासङ्गस्य स्वनद्रथः ॥ ३२ ॥

यः । ऋज्रा । मह्यम् । मामहे । सह । त्वचा । हिरण्यया ।

एषः । विश्वानि । अभि । अस्तु । सौभगा । आसङ्गस्य । स्वनद्रथः ॥ ३२ ॥

एवमेवं मां स्तुहीत्यासङ्गो मेध्यातिथिं ब्रूते । वयः आसङ्गस्यात्मा वऋज्रा गमनशीलानि धनानि वहिरण्यया हिरण्यया वत्वचा चर्मणास्तरणेन वसह सहितानि वमह्यं मेध्यातिथये वममहे ददौ । मंहतिर्दानकर्म । वएषः आसङ्गस्यात्मा वस्वनद्रथः शब्दायमानरथः सन् वविश्वानि व्याप्तानि सौभागानि धनानि शत्रूणां स्वभूतानि वअभ्यस्तु अभिभवतु ॥

अथ प्लायोगिरतिं दासदन्यानांसङ्गो अग्रे दशभिः सहस्रैः ।

अथोक्षणो दश मह्यं रुशन्तो नळाईव सरसो निरतिष्ठन् ॥ ३३ ॥

अथ । प्लायोगिः । अति । दासत् । अन्यान् । आसङ्गः । अग्रे । दशभिः । सहस्रैः ।

अथ । उक्षणः । दश । मह्यम् । रुशन्तः । नळाः । ईव । सरसः । निः । अतिष्ठन् ॥ ३३ ॥

वअथ अपि च वप्लायोगिः^२ प्रयोगानाम्नः पुत्रः वआसङ्गः नाम राजा वदशभिः दशगुणितः वसहस्रैः सहस्रसंख्याकैर्गवादिभिः वअन्यान् दातृन् वअति वदासत् अतिक्रम्य ददाति । वअथ अनन्तरम् वउक्षणः सेचनसमर्था वमह्यम् आसङ्गेन दत्ताः वरुशन्त दीप्यमानाः वदश दशगुणितसहस्रसंख्याकास्ते गवादयः वनळाह्व । नळास्तटाकोद्भवास्तृणविशेषाः । ते यथा वसरसः तटाकात् संघशो निर्गच्छन्ति तथैव मह्यं दत्ता गवादयोऽस्मादासङ्गात् वनिरतिष्ठन् निर्गत्यावास्थिषत । एवमेवंप्रकारेण मां स्तुहीति मेध्यातिथिं प्रत्युक्तत्वादेतामां चतसृणामृचां प्रायोगिरासङ्ग ऋषिः स एव देवतेत्येतदुपपन्नं भवति ॥

अन्वस्य स्थूरं ददृशे पुरस्तादनुस्थ ऊरुवरम्बमाणः ।

शश्वती नार्यभिचक्ष्याह सुभद्रमर्य भोजनं बिभर्षि ॥ ३४ ॥

अनु । अस्य । स्थूरम् । ददृशे । पुरस्तात् । अनुस्थः । ऊरुः । अवसरम्बमाणः ।

शश्वती । नारी । अभिऽचक्ष्य । आह । सुभद्रम् । अर्य । भोजनम् । बिभर्षि ॥ ३४ ॥

अयमासङ्गो राजा कदाचिद्देवशापेन नपुंसको बभूव । तस्य पत्नी शश्वती भर्तुर्नपुंसकत्वेन खिन्ना सती महत्तपस्तेपे । तेन च तपसा स च पुंस्त्वं प्राप । प्राप्तपुंव्यञ्जनं तं राजानुपलभ्य प्रीता शश्वत्य-

नया तमस्तौत् । अस्य आसङ्गस्य पुरस्तात् पूर्वभागे गुह्यदेशे स्थूरं स्थूलं वृद्धं सत् पुण्यजनम्
 अनु ददृशे अनुदृश्यते । अनस्थः अस्थिरहितः स चावयवः ऊरुः उरुर्विस्तीर्णः अवरम्बमाणः
 अतिदीर्घत्वेनावामुखं लम्बमानः । यद्वा । ऊरु । 'सुपां सुलुक्' इति द्विवचनस्य सुः । ऊरु
 प्रत्यवलम्बमानो भवति । शश्वती नामाङ्गिरसः सुता नारी तस्यासङ्गस्य भार्या अभिचक्ष्य एवं-
 भूतमवयवं निशि दृष्ट्वा हे अर्यं स्वामिन् भर्तः सुभद्रम् अतिशयेन कल्याणं भोजनं भोगसाधनं
 विभर्षि धारयसीति आह ब्रूते ॥ १६ ॥

'इदं वसो' इति द्विचत्वारिंशद्वचं द्वितीयं सूक्तं काण्वस्य मेधातिथेराङ्गिरसस्य च प्रियमेध-
 स्यार्थम् । 'शिक्षा विभिन्दो' इत्यादिके द्वे मेधातिथेरेव । 'स्वादवः सोमाः' इत्येषानुष्टुप् शिष्टा
 गायत्र्यः । इन्द्रो देवता । अन्ये द्वे ऋचौ विभिन्दोर्दानस्तुतिवात्तद्देवताके । तथा चानुक्रान्तम्—
 'इदं वसो द्विचत्वारिंशन्मेधातिथिराङ्गिरसश्च प्रियमेधः स्वादवोऽनुष्टुबन्त्याभ्यां मेधातिथिर्विभि-
 न्दोर्दानं तुष्टाव' इति । गतः सूक्तविनियोगः । ज्योतिष्टोमे मरुवतीय आद्यस्तुचोऽनुचरः । सूच्यते
 हि—'इदं वसो सुतमन्ध इति मरुवतीयस्य प्रतिपदनुचरौ' (आश्व. श्रौ. ५. १४) इति । द्वितीये
 रात्रिपर्याये ब्रह्मशस्त्रेऽयमेव स्तोत्रियस्तुचः । सूत्रितं च—'इदं वसो सुतमन्ध इन्द्रेहि मत्स्यन्धसः'
 (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति । अयमेव चतुर्थेऽहन्यपि मरुवतीयस्यानुचरस्तुचः । सूत्रितं च—'तं
 त्वा यज्ञेभिरिमह इदं वसो सुतमन्ध इति मरुवतीयस्य प्रतिपदनुचरौ' (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति ॥

इदं वसो सुतमन्धः पिब सुपूर्णमुदरम् । अनाभयिन्नरिमा ते ॥ १ ॥

इदम् । वसो इति । सुतम् । अन्धः । पिब । सुपूर्णम् । उदरम् । अनाभयिन् । ररिम् । ते ॥ १ ॥

हे वसो वासयितरिन्द्र इदं पुरोवर्तमानं सुतम् अभिषुतम् अन्धः अन्नं सोमलक्षणं
 पिब । यथा उदरं त्वदीयं जठरं सुपूर्णम् अतिशयेन संपूर्णं भवति तथेत्यर्थः । हे अनाभयिन् ।
 आ समन्ताद्विभेतीत्याभयी । विभेतेरौणादिक इनिः । नाभयनाभयी । तादृश हे इन्द्र एते तुभ्यं
 त्वदर्थं ररिम् उक्तलक्षणं सोमं दद्याः । 'रा दाने' । छान्दसो लिट् ॥

नृभिर्धूतः सुतो अश्वैरव्यो वारैः परिपूतः । अश्वो न निक्तो नदीषु ॥ २ ॥

नृभिः । धूतः । सुतः । अश्वैः । अव्यः । वारैः । परिपूतः । अश्वः । न । निक्तः । नदीषु ॥ २ ॥

नृभिः अध्वरस्य नेतृभिर्कृत्विग्भिः धूतः आधूतोऽदाम्यग्रहः अध्वनेन संस्कृतः अश्वैः
 अश्मभिर्ग्रावभिः करणभूतैः सुतः अध्वर्युभिरभिषुतः अव्यः अवेर्मेघस्य वारैः वालैः परिपूतः ।
 दशापवित्रस्य नाभिभूतया ऊर्णास्तुकया हि सोमः परिपूयते । तदुक्तं भगवता आपस्तम्बेन—
 'शुक्लामूर्णास्तुकां यजमानाय प्रयच्छति तां शकटे दशापवित्रस्य नाभिं कुरुते शुक्लं वलक्ष्याः पवित्र-
 समोतं भवति' इति । नदीषु नदनास्वप्सु अश्वो न अश्व इव निक्तः निर्णिक्तः शोधितः । यथाप्सु
 स्नातोऽश्वोऽपगतमलः सन् दीप्तो भवति एवं वसतीवर्याख्याभिरङ्गिरभिषुतः सोमो दीप्तो भवतीत्यर्थः ।
 ईदृशो यः सोमः 'तं ते यवम्' इत्युत्तरया संबन्धः ॥

तं ते यवं यथा गोभिः स्वादुर्मकर्म श्रीणन्तः । इन्द्र त्वास्मिन्त्सधमादे ॥ ३ ॥

तम् । ते । यवम् । यथा । गोभिः । स्वादुम् । अकर्म । श्रीणन्तः ।

इन्द्र । त्वा । अस्मिन् । सधमादे ॥ ३ ॥

१ तं पूर्वोक्तगुणं सोमं हे इन्द्र १ ते त्वदर्थं १ यवं १ यथा यवमयं सवनीयपुरोडाशमिव १ गोभिः
गवि भवैः क्षीरादिभिः श्रयणद्रव्यैः १ श्रीणन्तः मिश्रीकुर्वन्तः १ स्वादुं रसत्वेन स्वादनीयम् १ अकर्म
अकार्ष्णं । करोतेर्लुङि 'मन्त्रे घस' इति च्लेर्लुक् । यस्मादेवं तस्मात् हे इन्द्र १ त्वा त्वां तादृशं
सोमं पातुम् १ अस्मिन् वर्तमाने १ सधमादे सहमदने यज्ञे आह्वयामीति शेषः ॥

महाव्रते निष्केवल्ये गायत्रनुचाशीतौ 'इन्द्र इत्सोमपाः' इत्येतदादिसूक्तशेषः शंसनीयः ।
अन्त्यास्तिस्रो वर्जयित्वा तत्रापि 'स्वादवः' इत्येतां परित्यज्य तत्र स्थाने 'न ह्यन्यं बलाकरम्'
इत्येतामावपेत् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितम्—'इन्द्र इत्सोमपा एक इत्येतत्प्रभृतीनां तिस्र उत्तमा
उद्धरति । तासां स्वादवः सोमा आ याहीन्येतामुद्धृत्य न ह्यन्यं बलाकरमित्येतां प्रत्यवदधाति'
(ऐ. आ. ५. २. ३) इति । पञ्चमेऽहनि मरुत्वतीये 'इन्द्र इत्' इत्यनुचरस्तृचः । सूच्यते हि—
'इन्द्र इत्सोमपा एक इति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदनुचरौ' (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति ॥

इन्द्र इत्सोमपा एक इन्द्रः सुतपा विश्वायुः । अन्तर्देवान्मर्त्यीश्च ॥ ४ ॥

इन्द्रः । इत् । सोमऽपाः । एकः । इन्द्रः । सुतऽपाः । विश्वऽआयुः ।

अन्तः । देवान् । मर्त्यान् । च ॥ ४ ॥

१ इन्द्र १ इत् इन्द्रः १ एकः एव १ देवान् १ मर्त्यान् मनुष्यान् १ च १ अन्तः मध्ये देवेषु च मध्ये
१ सोमपाः कृत्स्नस्य सोमस्य पाता । नान्ये । ते लोकदेशभाजः । अत एव १ सुतपा. सुतस्याभिषुतस्या-
स्मदीयस्य सोमस्य कात्त्येन पाता । १ इन्द्रः एक एव १ विश्वायुः । स चेन्द्रः सर्वाज्ञो भवति ।
धानाकरम्भादिहवीषि सवनेष्विन्द्रायैव हूयन्ते तदभिप्रायेणेदमुच्यते । अत एवंविध इन्द्रोऽस्मदीयं
हविः स्वीकरोत्वित्यर्थः ॥

न यं शुक्रो न दुराशीर्न तृप्रा उरुव्यचंसम् । अपस्पृण्वते सुहार्दम् ॥ ५ ॥

न । यम् । शुक्रः । न । दुःऽआशीः । न । तृप्राः । उरुऽव्यचंसम् ।

अपऽस्पृण्वते । सुहार्दम् ॥ ५ ॥

१ उरुव्यचंसं विस्तीर्णव्यापनं १ सुहार्दं सुहृदयं १ यम् इन्द्रं १ शुक्रः रसाधिक्येन दीप्तः सोमः
१ न अपस्पृण्वते^१ । 'सृष्ट प्रीतिबलयोः' । अत्रोपसर्गवशात् प्रीत्यभावे वर्तते । नञा च प्रीत्यभावो
निवार्यते । न प्रीणयतीति न अपि तु प्रीणयत्येव । तथा १ दुराशीः दुःखेन निष्पाद्याशीराश्रयणद्रव्यं
यस्य तार्तीयसवनिकस्य सोमस्य सोऽपि यमिन्द्रं १ न अपस्पृण्वते प्रीणयत्येव । १ तृप्राः तर्पका अन्ये
चरुपुरोडाशादयश्च यमिन्द्रं १ न १ अपस्पृण्वते न न प्रीणयन्ति अपि तु प्रीणयन्त्येव तमिन्द्रं स्तुम
इति शेषः । यद्वा । अप इत्युपसर्गो धात्वर्थानुवादकः । यमिन्द्रं शुक्रादयो नापस्पृण्वते न प्रीण-
यन्ति । उरुव्यचसमिति हेतुगर्भविशेषणम् । यतोऽयमिन्द्र उरुव्यचा विस्तीर्णव्यासिकः अतः
कारणादपर्याप्ताः सन्तः शुक्रादयः प्रीणयितुं न शक्नुवन्तीति भावः ॥ ॥ १७ ॥

गोभिर्यदीमन्ये अस्मन्मृगं न त्रा मृगयन्ते । अभित्सरन्ति धेनुभिः ॥ ६ ॥

गोभिः । यत् । ईम् । अन्ये । अस्मत् । मृगम् । न । त्राः । मृगयन्ते । अभिऽत्सरन्ति । धेनुऽभिः ॥ ६ ॥

१ यत् ये १ अस्मत् अस्मत्तः १ अन्ये ऋत्विग्यजमानाः १ ईम् एनमिन्द्रं १ गोभिः गवि भवैः
क्षीरादिभिः संस्कृतैः सोमैः सहिता सन्त १ मृगयन्ते अन्विष्यन्ते । तत्र दृष्टान्तः । १ त्राः वरीतारो

जालादिभिरुपायैर्निरुन्धाना व्याधाः ऽमृगं ऽन यथा मृगमन्विष्यन्ति तद्वदनधिकारिण एव बला-
दिन्द्रस्यान्वेषणे वर्तन्त इत्यर्थः । 'मृग अन्वेषणे' इति धातुः । ये च जना. 'धेनुभिः' । धेनुरिति
वाङ्नाम । वाग्भिः स्तुतिभिश्च ऽअभित्सरन्ति अभिमुखं कुत्सितं गच्छन्ति । सम्यक् स्तोतु न शक्नु-
वन्तीत्यर्थः । 'त्सर च्छद्मगतौ' । तथाविधा जना इन्द्रं नोपलभन्त इत्यर्थः ॥

दशरात्रे तृतीयेऽहनि मरुत्वतीयस्य 'त्रय इन्द्रस्य' इति तृचोऽनुचरः । सूच्यते हि—'तं
तमिद्राधसे महे त्रय इन्द्रस्य सोमा इति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदनुचरौ' (आश्व. श्रौ. ७. १०) इति ॥

त्रय इन्द्रस्य सोमाः सुतासः सन्तु देवस्य । स्वे क्षये सुतपात्रः ॥ ७ ॥

त्रयः । इन्द्रस्य । सोमाः । सुतासः । सन्तु । देवस्य । स्वे । क्षये । सुतपात्रः ॥ ७ ॥

देवस्य दानादिगुणयुक्तस्य ऽइन्द्रस्य पानार्थं ऽत्रयः सवनत्रयरूपेण त्रिधा वर्तमानाः ऽस्वे
ऽक्षये स्वकीये यज्ञगृहे ऽसुतासः अभिषुता. ऽसन्तु भवन्तु । ऽसुतपात्र. । हेतुगर्भविशेषणमेतत् ।
यस्मादयमिन्द्रोऽभिषुतस्यैव सोमस्य पाता तस्मादभिषुताः सन्तिवत्यर्थः ॥

त्रयः कोशासः श्रोतन्ति तिस्रश्चम्वः सुपूर्णाः । समाने अधि भार्मन् ॥ ८ ॥

त्रयः । कोशासः । श्रोतन्ति । तिस्रः । चम्वः । सुपूर्णाः । समाने । अधि । भार्मन् ॥ ८ ॥

ऽत्रयः त्रिमंथ्याका ऽकोशासः कोशा. सोमस्याश्रयभूता द्रोणकलशपूतभृदाधवनीयाख्या.
ऽश्रोतन्ति क्षरन्ति । इन्द्रार्थं सोमं स्तावयन्ति । ऽतिस्र त्रिविधाः सवनत्रये वर्तमाना ऽचम्व.
चमसाश्च ऽसुपूर्णा. इन्द्रयागाय सोमैः सुपुरिता आसन् । एतत्सर्वं कुत्रेति चेदुच्यते । ऽसमाने एक-
स्मिन्नेव ऽभार्मन् भार्मणि भरे ऋत्विग्भिर्भ्रियमाणे यज्ञे । ऽअधि^१ ससम्यर्थानुवादी ॥

शुचिरसि पुरुनिःष्ठाः क्षीरैर्मध्यत आशीर्तिः । दध्ना मन्दिष्ठः शूरस्य ॥ ९ ॥

शुचिः । असि । पुरुनिःऽस्थाः । क्षीरैः । मध्यतः । आऽशीर्तिः । दध्ना । मन्दिष्ठः । शूरस्य ॥ ९ ॥

हे सोम त्वं ऽशुचिरसि । दशापवित्रेण शोधितो भवसि । स त्वं ऽपुरुनिष्ठा. पुरुषु बहुषु
पात्रेषु ग्रहचमसादिषु नि शेषेण स्थाता^२ ऽमध्यत. मध्ये मैत्रावरुणग्रहादौ ऽक्षीरैः पयःप्रभृतिभिः
श्रयणद्रव्यैः^३ ऽआशीर्तिः मिश्रणेन सस्कृत. । तृतीये सवने ऽदध्ना चाशीर्तिः । एवंभूतस्त्वं ऽशूरस्य
विक्रान्तस्येन्द्रस्य ऽमन्दिष्ठः मादयितृतमो भव ॥

इमे त इन्द्र सोमास्तीव्रा अस्मे सुतासः । शुक्रा आशिरं याचन्ते ॥ १० ॥

इमे । ते । इन्द्र । सोमाः । तीव्रा । अस्मे इति । सुतासः । शुक्रा । आऽशिरम् । याचन्ते ॥ १० ॥

हे ऽइन्द्र ऽते त्वदीयाः ऽइमे ऽसोमाः ऽतीव्राः तीव्रमदाः ऽअस्मे अस्माभिरध्वर्युभिः
ऽसुतासः अभिषुताः ऽशुक्राः शुद्धाः सन्तः ऽआशिरं क्षीरादिकं श्रयणद्रव्यं^४ त्वां ऽयाचन्ते ।
ताञ्छीणीहीत्युत्तरत्रान्वयः ॥ ॥ १८ ॥

तां आशिरं पुरोळाशमिन्द्रेमं सोमं श्रीणीहि । रेवन्तं हि त्वां शृणोमि ॥ ११ ॥

तान् । आऽशिरम् । पुरोळाशम् । इन्द्र । इमम् । सोमम् । श्रीणीहि ।

रेवन्तम् । हि । त्वा । शृणोमि ॥ ११ ॥

१. ज-त१-२-४-अधि. । २. ख-स्था, भ-स्था, श-स्थापित. । ३. ख-श-श्रयणद्रव्यैः ।
४. श-श्रयणद्रव्यैः ।

हे ^१इन्द्र ^२तान् पूर्वोक्तान् सोमान् ^३आशिरं श्रयणद्रव्यं च क्षीरादिकं ^४श्रीणीहि मिश्रय यागार्थम् । तदनन्तरं ^५पुरोळाश धानाकरम्भादिलक्षणं सवनीयपुरोडाशम् ^६इमम् अस्मदीयं ^७सोमं च श्रीणीहि मिश्रय । प्रथमं भक्षितं पुरोळाशं पश्चात्पीतेन सोमेन सयोजयेत्यर्थः । तव प्रार्थने को हेतुरिति चेत् । ^८हि यस्मात् ^९रेवन्तं रथिमन्तम् । ^{१०}‘रथेमंतौ बहुलम्’ इति संप्रसारणम् । बहुलधनं त्वां ^{११}शृणोमि त्वं बहुधन इति सर्वत्र श्रूयते अतः कारणात् त्वामेव प्रार्थयामहे ॥

हृत्सु पीतासो युध्यन्ते दुर्मदासो न सुरायाम् । ऊर्ध्वं न नृणां जरन्ते ॥ १२ ॥
हृत्सु । पीतासः । युध्यन्ते । दुर्मदासः । न । सुरायाम् । ऊर्ध्वः । न । नृणां । जरन्ते ॥ १२ ॥

हे इन्द्र ^१पीतास त्वया पीता. सोमा. ^२हृत्सु हृदयेषु त्वदीयेषु ^३युध्यन्ते । परस्पर सप्रहार कुर्वते । तत्र दृष्टान्तः । ^४सुरायां पीतायां जायमानाः ^५दुर्मदासो न । दुष्टमदा यथा पातार मादयन्ति तद्वत्त्वां मादयितुं परस्पर युध्यन्त इत्यर्थः । अपि च । ^६ग्राह्यन्ददासि । तानि न जहतीति ^७नृणां. स्तोतारः । ते च ^८ऊर्ध्वं पथसा पूर्णं गवादेरूध इव सोमपूर्णं त्वा ^९जरन्ते स्तुवन्ति । जरति. स्तुतिकर्मा ॥

षष्ठेऽहनि यदि रेवतसामसाध्य पृष्ठस्तोत्रं तदा निष्केवल्ये ‘रेवां इत्’ इत्यनुरूपस्तृचः । सूच्यते हि—‘रेवतीर्नः सधमादे रेवां इद्रेवतः स्तोतेति स्तोत्रियानुरूपौ’ (आश्व. श्रौ. ८. १) इति ॥

रेवां इद्रेवतः स्तोता स्यात्त्वावतो मघोनः । प्रेदु हरिवः श्रुतस्य ॥ १३ ॥
रेवान् । इत् । रेवतः । स्तोता । स्यात् । त्वाऽवतः । मघोनः ।
प्र । इत् । ऊँ इति । हरिऽवः । श्रुतस्य ॥ १३ ॥

हे ^१हरिवः हरिवन् । ‘मनुवसो रु०’ इति नकारस्य स्त्वम् । हरी अश्वौ । तद्वन्निन्द्र ^२रेवतः रथिमतो बहुधनोपेतस्य तव ^३स्तोता ^४रेवान् ^५स्यात् रथिमान् भवेत् । इच्छन्तोऽवधारणे । धनवान् भवेदेव न तु दारिद्र्यं प्राप्नोति । उक्तमेवार्थं कैमुतिकन्यायेन द्रढयति । ^६त्वावतः. त्वत्सदृशस्य । ^७‘युष्मदस्मद्भ्यां छन्दसि सादृश्य उपसंख्यानम्’ इति वतुप् । ^८मघोनः मघवतो धनाढ्यस्य ^९श्रुतस्य विश्रुतस्य सर्वत्र प्रख्यातस्यान्यस्यापि स्तोता ^{१०}प्रेदु । स्यात् इत्यनुषज्यते । प्रस्यात् । प्रभवेदेव न तु निह्रीयते । किमु वक्तव्यं तव स्तोता धनवान् भवेदेवेति ॥

उक्थं चन शस्यमानमगोररिरा चिकेत । न गायत्रं गीयमानम् ॥ १४ ॥
उक्थम् । चन । शस्यमानम् । अगो । अरिः । आ । चिकेत । न । गायत्रम् । गीयमानम् ॥ १४ ॥

गायतेगौः^१ । ^२अगोः अस्तोतुः ^३अरिः शत्रुरिन्द्रः । ^४शस्यमान होत्रा पठ्यमानम् ^५उक्थं ^६चन शस्त्रमपि ^७आ चिकेत अभिजानाति । ‘कित ज्ञाने’ । छान्दसो लिट् । नेति संप्रत्यर्थः । ^८न संप्रति प्रस्तोत्रादिभिः^३ ^९गीयमानं ^{१०}गायत्रं गातव्यं साम यद्वा गायत्राख्यमपि चिकेतेत्येव । अतः कारणात् वयमपि तमिन्द्रं स्तुम इत्यर्थः ॥

मा न इन्द्र पीयत्नवे मा शर्धते परा दाः । शिक्षा शचीवः शचीभिः ॥ १५ ॥
मा । नः । इन्द्र । पीयत्नवे । मा । शर्धते । परा । दाः । शिक्षा । शचीऽवः । शचीभिः ॥ १५ ॥

१. ख-झ-त-न-भ-श-अत एव । २. ख-झ-त-३-न-भ-श-गौः ; झ-त-१-२-४-गौ । ३. ख-झ-त-स्तोत्रादिभिः ।

हे ^१इन्द्र त्वं ^२पीयत्नवे । पीयतिर्वधकर्मा । वधशीलाय हिंसाकारिणे शत्रवे ^३ऽनः अस्मान् ^४ऽमा ^५परा ^६दाः मा परित्याक्षीः । ^७ऽमा च ^८ऽवर्धते अभिभवित्रे अस्मान् मा परा दाः । ‘ शृधु प्रसहने ’ इति धातुः । अपि तु हे ^९ऽशचीवः शक्तिमन्निन्द्र ^{१०}ऽशचीभिः आत्मीयैः कर्मभिः ^{११}ऽशिक्ष अस्माननुशाधि । यद्वा । शिक्षतिर्दानकर्मा । अभीष्टं धनमस्मभ्यं देहि । यद्वा । शत्रून् जेतुं शिक्ष शक्तान् कर्तुमिच्छ । शक्रेः सनन्तस्य ‘ सनि मीमा° ’ इति इसादेशोऽभ्यासलोपे च कृते लोटि रूपमेतत् ॥ १९ ॥

प्रथमे रात्रिपर्याये ब्रह्मशस्त्रे ‘ वयमु त्वा ’ इति स्तोत्रियस्तुतः । सूत्रितं च—‘ वयमु त्वा तदिदं वयमिन्द्र त्वायवोऽभि ’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

वयमु त्वा तदिदं इन्द्र त्वायन्तः सखायः । कण्वा उक्थेभिर्जरन्ते ॥ १६ ॥
वयम् । ऊँ इति । त्वा । तदिदं ^१ऽर्थः । इन्द्र । त्वा ^२ऽयन्तः । सखायः ।
कण्वाः । उक्थेभिः । जरन्ते ॥ १६ ॥

हे ^१इन्द्र ^२त्वायन्तः त्वामात्मन इच्छन्तः ^३ऽसखायः समानख्यानाः ^४ऽवयं तदिदं यस्वद्विषयं स्तोत्रं तदिदं देवार्थः प्रयोजनं येषां तादृशाः सन्तः ^५त्वा त्वां जरामहे स्तुमहे । ^६ऽउ इति पूरणः । ^७ऽकण्वाः कण्वगोत्रोत्पन्ना अस्मदीयाः पुत्रादयश्च ^८ऽउक्थेभिः उक्थैः शस्त्रैः ^९जरन्ते त्वां स्तुवन्ति ॥

न घेमून्यदा पपन वज्रिन्नपसो नविष्टौ । तवेदु स्तोमं चिकेत ॥ १७ ॥
न । घ । ईम् । अन्यत् । आ । पपन । वज्रिन् । अपसः । नविष्टौ ।
तव । इत् । ऊँ इति । स्तोमम् । चिकेत ॥ १७ ॥

हे ^१वज्रिन् वज्रवज्रिन्द्र ^२ऽअपसः अपस्विनः कर्मवतः तव संबन्धिनि ^३नविष्टौ अभिनवे यागे वर्तमानोऽहम् ^४ऽअन्यत् त्वद्विषयादन्यत् स्तोत्रं ^५न ^६घे नैव ^७आ ^८पपन अभिष्टौमि । पनतेः स्तुतिकर्मण उत्तमे णलि लिटि रूपम् । अपि तु ^९तवेदु तवैव ^{१०}स्तोमं स्तोत्रं ^{११}चिकेत अभिजानामि । त्वामेव सर्वदा स्तौमीत्यर्थः ॥

इच्छन्ति देवाः सुन्वन्तं न स्वप्नाय स्पृहयन्ति । यन्ति प्रमादमर्तन्द्राः ॥ १८ ॥
इच्छन्ति । देवाः । सुन्वन्तम् । न । स्वप्नाय । स्पृहयन्ति । यन्ति । प्रमादम् । अर्तन्द्राः ॥ १८ ॥

^१सुन्वन्तं सोमाभिषवं कुर्वन्तं यजमानं ^२देवाः इन्द्रादयः सर्वे ^३इच्छन्ति रक्षितुम् । ^४स्वप्नाय ^५न ^६स्पृहयन्ति । स्वप्नावस्थां तस्य सुन्वतो नेप्सन्ति । सर्वदा प्रबुद्धमेव कुर्वन्तीत्यर्थः । ‘ स्पृहे-रीप्सितः ’ (पा. सू. १. ४. ३६) इति कर्मणि चतुर्थी । ‘ स्पृह ईप्सायाम् ’ । चुरादिरदन्तः । यत एव-मतः कारणात् ^७अर्तन्द्राः अनलसा देवाः ^८प्रमादं प्रकर्षेण मदकर तदीयं सोमं ^९यन्ति प्राप्नुवन्ति ॥

ओ धु प्र याहि वाजेभिर्मा हणीथा अभ्यस्मान् । महाँइव युवजानिः ॥ १९ ॥
ओ इति । सु । प्र । याहि । वाजेभिः । मा । हणीथाः । अभि । अस्मान् ।
महान् ^१इव । युवजानिः ॥ १९ ॥

हे इन्द्र ^१वाजेभिः वाजैरस्मभ्यं दातव्यैरन्नैः सार्धम् ^२अस्मान् ^३अभि आभिमुख्येन ^४सु सुधु ^५प्र प्रकर्षेण ^६ओ आ उ ^७याहि शीघ्रमायाद्येव आगच्छैव । ^८मा ^९हणीथाः मा क्रुध्यस्व । हणीयतिः क्रुध्यतिकर्मा । यद्वा मा लज्जां प्राप्नुहि । ‘ हणीक् लज्जायाम् ’ इति कण्वादौ पठ्यते । तत्र दृष्टान्तः ।

महानिव युवजानिः । युवतिर्जाया यस्य स तथोक्तः । 'जायाया निङ्' इति समासान्तो निङादेशः ।
ईदृशो महान् गुणैरधिकोऽपि यथा स्वभार्या प्रति निर्लज्जः सन् शीघ्रं गच्छति तद्वत् ॥

मो ष्व॒द्य दु॒र्हणा॑वान्त्सा॒यं क॑रदारे अ॒स्मत् । अ॒श्रीर॑इ॒व जा॑माता ॥ २० ॥

मो इति । सु । अद्य । दुःऽहना॑वान् । सा॒यम् । क॒रत् । आ॒रे । अ॒स्मत् ।

अ॒श्रीर॑.ऽइ॒व । जा॑माता ॥ २० ॥

वदुर्हणावान् । परैर्दुःसहहननं दुर्हणम् । तद्वानिन्द्रः । अद्य इदानीम् । अस्मत् । आरे अस्माकं
समीप आगच्छतु । सु सुष्ठु अतिशयेन । सायं दिवसस्यावसानं सायंकालं । मो । करत् मा कार्षीत् ।
करोतेमांङि लुङि 'कृमृदरुहिभ्यः' इति च्लेरडादेशः । । जामाता । जायत इति जा अपत्यम् ।
तस्य निर्माता दुहितुः पतिः । । अश्रीरइव । न श्रीरश्रीः । तदस्यास्तीत्यश्रीरः । मत्वर्थीयो रः ।
गुणैर्विहीनः कुत्सितो जामातासकृदाद्वयमानोऽप्यासायंकालं विलम्बते । तद्वत्त्वं कालविलम्बं मा
कृथा इत्यर्थः ॥ ॥ २० ॥

वि॒द्या ह्य॑स्य वी॒रस्य॑ भूरि॒दावरीं॑ सु॒मतिम् । त्रि॒षु जा॑तस्य॒ मनी॑सि ॥ २१ ॥

वि॒द्य । हि । अ॒स्य । वी॒रस्य॑ । भू॒रि॒दावरीं॑ । सु॒म॒तिम् । त्रि॒षु । जा॑तस्य॒ । मनी॑सि ॥ २१ ॥

अस्य इन्द्रस्य । वीरस्य विक्रान्तस्य । भूरिदावरी बहुधनस्य दात्री । सुमतिं कल्याणी
मतिमनुग्रहबुद्धिं । विद्या । हि जानीमः खलु । तथा । त्रिषु भूम्यादिषु त्रिषु लोकेषु । जातस्य
तत्कार्यार्थं प्रादुर्भूतस्य । मनीसि हृदयानि च जानीमः । अतस्तस्येन्द्रस्य यथा प्रीतिर्जनिष्यते तथा
स्तोत्रं कुर्म इत्यर्थः ॥

आ तू षि॒ञ्च क॑र्णमन्तं न घा॑ वि॒द्य श॑वसानात् । य॒शस्ते॑रं श॒तमू॑तेः ॥ २२ ॥

आ । तु । सि॒ञ्च । क॑र्ण॒मन्त॑म् । न । घ । वि॒द्य । श॑व॒सा॒नात् । य॒शः॒स्ते॑रम् । श॒तम्॒ऽऊ॒तेः ॥ २२ ॥

हे अर्ध्वर्यो । कर्णमन्तम् । कणतिः शब्दकर्मा । कर्णाः स्तोतारः । यद्वा । कर्णगोत्रा ऋषयः ।
तैर्युक्तमिन्द्रमुद्दिश्य । तु क्षिप्रम् । आ । सिञ्च सोमं जुहुधि । शवसानात् । शवो बलम् ।
तदिवाचरतोऽतिबलात् । शतमूतेः । शतं बहुनामैतत् । बह्व्य उतयो रक्षा यस्मिन् स शतमूतिः ।
तादृशादस्मादिन्द्रात् । यशस्तेरं यशस्वितरं पुरुषं । न । घ नैव । वि॒द्य जानीमः । अतस्तमेवोद्दिश्य
सोमं जुहुवीत्यर्थः ॥

ज्येष्ठे॑न सो॒तुरिन्द्रा॑य॒ सोमं॑ वी॒राय॑ श॒क्राय॑ । भ॒रा पि॒बन्त्र॑र्याय ॥ २३ ॥

ज्येष्ठे॑न । सो॒तः । इन्द्रा॑य । सोमं॑ । वी॒राय॑ । श॒क्राय॑ । भ॒र । पि॒बत् । न॒र्याय॑ ॥ २३ ॥

हे । सोतः अभिषोतरध्वर्यो । वीराय विक्रान्ताय । शक्राय शक्तियुक्ताय । नर्याय नृभ्यो
हिताय । इन्द्राय । ज्येष्ठेन मुख्येनैन्द्रवायवग्रहेण । स हि धाराग्रहाणां मध्ये ज्येष्ठः । तेन । सोमं
। भर हर आहर । वीर्यं प्रापय । स चेन्द्रः । पिबत् तं सोमं पिबतु ॥

यो वेदि॑ष्ठो अ॒व्यथि॑ष्वश्वा॒वन्तं॑ ज॒रित्॑भ्यः । वा॒जं स्तो॑तृ॒भ्यो गो॑मन्तम् ॥ २४ ॥

यः । वेदि॑ष्ठः । अ॒व्यथि॑षु । अ॒श्वे॒ऽवन्त॑म् । ज॒रित्॑भ्यः । वा॒जम् । स्तो॑तृ॒भ्यः । गो॑मन्तम् ॥ २४ ॥

१यः^१ इन्द्रः १अव्ययिषु अव्यययितृषु सुखकरोषु स्तोतृषु १वेदिष्ठः अतिशयेन वेदिता कृतस्य स्तोत्रस्य ज्ञाता स इन्द्रः १जरितृभ्यः शंसितृभ्यो होत्रादिभ्यः १स्तोतृभ्यः प्रस्तोत्रादिभ्यश्च १अथावन्तं बहुभिरश्वैरुपेतं १गोमन्तं बहुभिर्गोभिर्उपेतं सन्तं १वाजम् अन्नं बलं वा ददातीति शेषः ॥

अहीनान्तर्गतेऽतिरात्रे प्रथमे पर्याये होतुः शस्त्रे 'पन्यंपन्यम्' इति स्तोत्रियस्तृचः छन्दोगैरस्य तृचस्य स्तूयमानत्वात् । 'छन्दोगप्रत्ययं स्तोमः' स्तोत्रियः' (आश्व. श्रौ. ८ १३) इति हि स्मर्यते ॥

पन्यंपन्यमित्सौतार आ धावत मद्याय । सोमं वीराय शूराय ॥ २५ ॥

पन्यम्ऽपन्यम् । इत् । सौतारः । आ । धावत । मद्याय । सोमम् । वीराय । शूराय ॥ २५ ॥

हे १सौतारः अभिषोतारोऽध्वर्यव. १मद्याय मादयितव्याय १वीराय विक्रान्ताय १शूराय शौर्यवत इन्द्राय १पन्यंपन्यमित् सर्वत्र स्तुत्यमेव १सोमम् १आ १धावत अभिगमयत । प्रयच्छतेत्यर्थः ॥ ॥ २५ ॥

पाता वृत्रहा सुतमा घा गमन्तारे अस्मत् । नि यमते शतमूर्तिः ॥ २६ ॥

पाता । वृत्रहा । सुतम् । आ । घ । गमत् । न । आरे । अस्मत् । नि । यमते । शतम्ऽर्जतिः ॥ २६ ॥

१सुतम् अभिषुतं सोमं १पाता पानशीलः । ताच्छीलिकस्तु । 'न लोकाव्यय' इति कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधः । १वृत्रहा वृत्रस्यासुरस्य हन्तेन्द्रः १आ १गमत् । १घ इत्यवधारणे । आगच्छत्वेव । १अस्मत् अस्मत्तः १आरे दूरदेशे मा भवतु । आगत्य च १शतमूर्तिः बहुविधरक्षण इन्द्रः १नि १यमते अस्मदीयान्छत्रून्त्रियच्छतु तिरस्करोतु । यद्वा धनान्यस्मभ्यं नियच्छतु ददातु ॥

एह हरीं ब्रह्मयुजां शग्मा वक्षतः सखायम् । गीर्भिः श्रुतं गिर्वैणसम् ॥ २७ ॥

आ । इह । हरी इति । ब्रह्मयुजां । शग्मा । वक्षतः । सखायम् ।

गीऽभिः । श्रुतम् । गिर्वैणसम् ॥ २७ ॥

(१ब्रह्मयुजा ब्रह्मणा मन्त्रेण स्तोत्रेण हविषा वा युज्यमानौ १शग्मा शग्मौ सुखकरौ शक्तौ वा ईदृशौ १हरी अश्वौ १इह अस्मिन् यज्ञे १सखायं समानल्यानं मित्रभूतमिन्द्रम् १आ १वक्षतः आवहताम् । कीदृशमिन्द्रम् । १गीर्भिः स्तुतिभिः १श्रुतं प्रख्यापितमाहात्म्यं १गिर्वैणसं गिरां संभक्तारं स्तुतिभिः संभजनीयं वा ॥)

स्वादवः सोमा आ याहि श्रीताः सोमा आ याहि ।

शिप्रिन्नुषीवः शचीवो नायमच्छा सधुमादम् ॥ २८ ॥

स्वादवः । सोमाः । आ । याहि । श्रीताः । सोमाः । आ । याहि ।

शिप्रिन् । ऋषिऽवः । शचीऽवः । न । अयम् । अच्छ । सधुमादम् ॥ २८ ॥

हे १शिप्रिन् । शिप्रं शिरस्त्राणम् । यद्वा । शिप्रे हनू नासिके वा । तद्वन् हे १ऋषीवः ऋषिभिः स्तोत्रमिष्युक्त १शचीवः शक्तिमन् एवंभूत हे इन्द्र अस्मदीया इमे १सोमाः १स्वादवः । अभिष-वादिभिः संस्कृतत्वेनास्वादनार्हा जाताः । अतस्त्वम् १आ १याहि आगच्छ । तथा ते १सोमाः १श्रीताः पयआदिभिः श्रयणद्रव्यैर्मिश्रिताः^३ संस्कृताः । अतोऽपि १आ १याहि आगच्छ । नेति संप्रत्यर्थः ।

१न संप्रति १अयं स्तोता १सधमादं सह मादयितव्यं त्वाम् १अच्छ अभिमुखं स्तौतीति शेषः ।
अतोऽप्यायाहीत्यर्थः ॥

स्तुतश्च यास्त्वा वर्धन्ति महे राधसे नृम्णाय । इन्द्रं कारिणं वृधन्तः ॥२९॥
स्तुतः । च । या । त्वा । वर्धन्ति । महे । राधसे । नृम्णाय । इन्द्रं । कारिणम् । वृधन्तः ॥२९॥

हे १इन्द्र १कारिणं कर्मणां कर्तारं १वृधन्तः वर्धयन्तो ये १स्तुतः स्तोतारः १याः १च तदीयाः
स्तुतयः १त्वा त्वां १वर्धन्ति वर्धयन्ति । किमर्थम् । १महे महते १राधसे धनाय १नृम्णाय बलाय
च । उभयोर्लाभार्थम् । ते तदुभयं लभन्त इत्यध्याहारः । यद्वा । उत्तरत्र ते सत्रा दधिरे शवांसि
इति संबन्धः ॥

गिरश्च यास्तैर्गिराह उक्था च तुभ्यं तानि । सत्रा दधिरे शवांसि ॥ ३० ॥
गिरः । च । या । ते । गिराह । उक्था । च । तुभ्यम् । तानि । सत्रा । दधिरे । शवांसि ॥३०॥

हे १गिराहः गीर्भिः स्तुतिभिः वहनीयेन्द्र^१ १ते तुभ्यं क्रियमाणाः १गिरश्च स्तुतिरूपाश्च वाचः
१याः सन्ति । १उक्था १च उक्थानि च शस्त्ररूपाणि च वचांसि १तुभ्यं त्वदर्थं क्रियमाणानि
यानि सन्ति । १तानि सर्वाणि १सत्रा सहैव १शवांसि बलानि १दधिरे तव विदधिरे ॥ ॥ २२ ॥

एवेदेष तुविकूर्मिर्वाजा एको वज्रहस्तः । सनादमृक्तो दयते ॥ ३१ ॥
एव । इत् । एषः । तुविऽकूर्मिः । वाजान् । एकः । वज्रऽहस्तः । सनात् । अमृक्तः । दयते ॥३१॥

१एषः १एव इन्द्रः १तुविकूर्मिः बहुकर्मा । १इत् इति पूरकः । १एकः^२ सर्वेषु देवेषु मुख्यः
१वज्रहस्तः वज्रबाहुः १सनात् चिरकालादारभ्य १अमृक्तः शत्रुभिरवाधित एवभूतः स इन्द्रः
१वाजान् अज्ञानि बलानि वा १दयते स्तोतृभ्यो ददाति ॥

हन्ता वृत्रं दक्षिणेनेन्द्रः पुरु पुरुहूतः । महान्महीभिः शचीभिः ॥ ३२ ॥
हन्ता । वृत्रम् । दक्षिणेन । इन्द्रः । पुरु । पुरुहूतः । महान् । महीभिः । शचीभिः ॥३२॥

अयम् १इन्द्रः १दक्षिणेन हस्तेनैकेनैव १वृत्रम् आवरकमसुरं १हन्ता साधु हतवान् । हन्तेः
साधुकारिणि तृत् । 'न लोकान्यय' इति षष्ठीप्रतिषेधः । १पुरु पुरुषु । 'सुपां सुलक्' इति
विभक्तैर्लुक् । बहुषु देशेषु १पुरुहूतः १महीभिः महतीभिः १शचीभिः क्रियाभिः शक्तिभिर्वा १महान्
सर्वेभ्य उत्कृष्टः । एवभूत इन्द्रोऽस्मान् रक्षत्वित्यर्थः ॥

यस्मिन्विश्वाश्चर्षण्य उत च्यौत्ना ज्रयांसि च । अनु घेन्मन्दी मघोनः ॥ ३३ ॥
यस्मिन् । विश्वा । चर्षण्यः । उत । च्यौत्ना । ज्रयांसि । च ।
अनु । घ । इत् । मन्दी । मघोनः ॥ ३३ ॥

१विश्वाः सर्वाः १चर्षण्यः प्रजाः १यस्मिन् इन्द्रे वर्तन्ते यदधीना भवन्ति । १उत अपि च
१च्यौत्ना च्यौत्नानि । बलनामैतत् । प्रच्युतिसाधनानि बलानि १च १ज्रयांसि शत्रुविषयाण्यभि-
भवनानि यस्मिन्निन्द्रे वर्तन्ते । 'जि जि अभिभवने' इति धातुः । स इन्द्रः १मघोनः । मघं
हविल्लक्षणं धनम् । तद्वतो यजमानान् १अनु १मन्दी अनुमोदको भवति । १घेत् इति पूरकौ ।

यद्वा । मन्दी स्तुत्यः स इन्द्रस्ताननु गृह्णातीति शेषः । अथवा । यस्य मघोनो धनवत इन्द्रस्य मन्दी स्तोतानुकूलो भवति एष एतानि इत्युत्तरत्रैकवाक्यता ॥

एष एतानि चकारेन्द्रो विश्वा योऽति शृण्वे । वाजदावा मघोनाम् ॥ ३४ ॥

एषः । एतानि । चकार । इन्द्रः । विश्वा । यः । अति । शृण्वे । वाजदावा । मघोनाम् ॥ ३४ ॥

वृषः । इन्द्रः । विश्वा विश्वानि व्यासानि एतानि वृत्रवधादीनि वीर्याणि । यद्वा । पृथिव्यादीनि भूतजातानि । तानि चकार कृतवान् । यः इन्द्रः बलैरतिशयितः शृण्वे^१ श्रूयते सर्वत्र स्तुयते । अपि च स इन्द्रः मघोनां हविष्मतां यजमानानां वाजदावा वाजस्यान्नस्य दाता भवति ॥

प्रभर्ता रथं गव्यन्तमपाकाच्चिद्यमवति । इनो वसु स हि वोळ्हा ॥ ३५ ॥

प्रभर्ता । रथम् । गव्यन्तम् । अपाकात् । चित् । यम् । अवति ।

इनः । वसु । सः । हि । वोळ्हा ॥ ३५ ॥

प्रभर्ता प्रहर्ता प्रहरणशील इन्द्रः रथं रहणं गव्यन्तं गा इच्छन्तं यथं स्तोतारम् अपाकात् अविपकप्रज्ञाच्छत्रो । चिच्छब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । विपकप्रज्ञादपि अवति रक्षति स हि स खलु स्तोता इन्द्रः ईश्वरः सन् वसु धनं वोळ्हा साधुवाही भवति । वहेः साधुकारिणि वृत् । अतो ' न लोकाव्यय' इति कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधः ॥ २३ ॥

सनिता विप्रो अर्विद्धिर्हन्ता वृत्रं नृभिः शूरः । सत्योऽविता विधन्तम् ॥ ३६ ॥

सनिता । विप्रः । अर्वित् । हन्ता । वृत्रम् । नृभिः । शूरः । सत्यः । अविता । विधन्तम् ॥ ३६ ॥

विप्रः मेधावी स इन्द्रः अर्विद्धिः अश्वैर्वाहनभूतैः सनिता गन्तव्यं संभक्ता । तथा शूरः शौर्योपेतः सन् नृभिः नेतृभिर्मरुद्भिः सार्धं वृत्रम् आवरकमसुर इहन्ता साधुवाही । अपि च विधन्तं परिचरन्तं यजमानं^२ सत्यः^३ साधुरवितथस्वभावो वा स इन्द्रः अविता परिचरतो यजमानस्य रक्षिता भवति । सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वाद्वा कर्मणि षष्ठी न प्रवर्तते ॥

यजध्वैनं प्रियमेधा इन्द्रं सत्राचा मनसा । यो भूत्सोमैः सत्यमद्रा ॥ ३७ ॥

यजध्व । एनम् । प्रियमेधाः । इन्द्रम् । सत्राचा । मनसा । यः । भूत् । सोमैः । सत्यमद्रा ॥ ३७ ॥

हे प्रियमेधाः । प्रियोऽनुकूलो मेधो यज्ञो येषां ते तथोक्ताः । आत्मनि पूजार्थं बहुवचनम् । प्रियमेधाख्य ऋषिरात्मानं संबोध्य ब्रूते । हे प्रियमेधाः सत्राचा सहाज्जता स्तोतव्येनेन्द्रेण सह वर्तमानेन मनसा चित्तेन एनम् इन्द्रं यजध्व यजध्वम् । बुद्धिपूर्वकं यजेत्यर्थः । ' यजध्वैनम् ' (पा. सू. ७. १. ४३) इति निपातनाद्वर्णलोपः । यः इन्द्रः सोमैः करणभूतैः^३ सत्यमद्रा भूत् सत्यमद्रोऽवितथमद्रो भवति ॥

गाथश्रवसं सत्पतिं श्रवस्कामं पुरुत्मानम् । कण्वांसो गात वाजिनम् ॥ ३८ ॥

गाथश्रवसम् । सत्पतिम् । श्रवः । कामम् । पुरुत्मानम् । कण्वांसः । गात । वाजिनम् ॥ ३८ ॥

१. ख-ज्ञ-त-इ-शृण्वे; घ-न-श-इति शृण्वे । २. ज्ञ-त-न-श-यजमानः सत्सु । ३. ख-त-भ-कारणभूतैः ।

हे ऋणवासः कण्वपुत्रा मेधातिथयः । पूर्ववद्बहुवचनमात्मनः संबोधनं च । हे कण्वस्य पुत्रा मेधातिथयः यूयं ऋणश्रवसं गातव्यशसं ऋणसत्पतिं सतां पालयितारं ऋणस्वकामम् । श्रवःस्वज्ञेषु हविःषु कामोऽभिलाषो यस्य तादृशम् । ऋणरुत्मानं^१ बह्वात्मानं^२ यद्वा पुरुषु बहुषु प्रदेशेष्वतन्तं सततं गच्छन्तं ऋणजिनं वेगवन्तमेवंगुणकमिन्द्रं ऋणं गात गायत स्तुध्वम् ॥

य ऋते चिद्रास्पदेभ्यो दात्सखा नृभ्यः शचीवान् ।

ये अस्मिन्काममश्रियन् ॥ ३९ ॥

यः । ऋते । चित् । गा. । पदेभ्यः । दात् । सखा । नृभ्यः । शचीवान् ।

ये । अस्मिन् । कामम् । अश्रियन् ॥ ३९ ॥

पणिभिर्देवगवीष्वपहृतासु ऋणदेभ्यः गतानां गवां मार्गे संलभ्येभ्योऽन्वेपणसाधनभूतेभ्यः ऋते ऋणं ऋतेऽपि विनापि ऋणसखा मित्रभूतः । शचीवान् कर्मवान् प्रशस्तकर्मा ऋणः इन्द्रः ऋणभ्यः नेतृभ्यः देवेभ्यः ऋणाः पणिभिरपहृता ऋदात् पुनर्दत्तवान् । ये देवाः ऋस्मिन् इन्द्रे ऋकामम् अभिलाषम् ऋअश्रियन् असेवन्तं प्राप्नुवन् । तेभ्यो नृभ्य इत्यन्वयः । तमिन्द्रं गातेति पूर्वोक्तसहैकवाक्यता ॥

इत्था धीवन्तमद्रिवः काण्वं मेध्यातिथिम् । मेषो भूतोऽभि यन्नयः ॥ ४० ॥

इत्था । धीवन्तम् । अद्रिवः । काण्वम् । मेध्यातिथिम् ।

मेधः । मत्तः । अभि । यन् । अयः ॥ ४० ॥

इत्था इत्थमनेनोक्तेन प्रकारेण धीवन्तं स्तुतिमन्तं काण्वं कण्वपुत्रं मेध्यातिथिं यज्ञार्हातिथि-
मेतत्संज्ञमृषि हे अद्रिवः वज्रवन्तिन्द्र मेधो भूतः मेधरूपतां प्राप्तः अभि यन् अभिगच्छन् । य
इत्यनुवर्तते । तद्योगाच्च तिडो निघाताभावः । यस्त्वम् अयः अगमय. तं त्वां स्तुम इत्यर्थः । 'मेधाति-
थेर्मेष' (तै. आ. १. १२. ३) इति सुब्रह्मण्यामन्त्रैकदेशस्य व्याख्यानरूपं ब्राह्मणं छन्दोगैरेवमाश्रयते—
'मेधातिथिं हि^३ काण्वायनिं मेधो भूत्वाजहार' (ष. ब्रा. १. १) इति । तदभिप्रायेणेयं स्तुतिः कृता ॥

शिक्षा विभिन्दो अस्मै चत्वार्ययुता ददत् । अष्टा परः सहस्रा ॥ ४१ ॥

शिक्षा । विभिन्दो इति विभिन्दो । अस्मै । चत्वारि । अयुता । ददत् ।

अष्ट । परः । सहस्रा ॥ ४१ ॥

विभिन्दुनाम्नो राज्ञः सकाशाद्बहु धनं लब्ध्वा तदीयं दानमिदमादिकेन दृष्टेन प्रशंसति । हे
विभिन्दो राजन् ददत् दाता त्वम् अस्मै मह्यमृषये चत्वारि अयुता अयुतानि दशसहस्राणि
चत्वारिंशत्सहस्राणि शिक्षा अशिक्षः दत्तवानसि । परः परस्तात् ऊर्ध्वमपि अष्टसंख्याकानि सहस्रा
सहस्राणि च दत्तवानसि ॥

उत सु त्वे पयोवृधा माकी रणस्य नृप्त्या । जनित्वनाय मामहे ॥ ४२ ॥

उत । सु । त्वे इति । पयःऽवृधा । माकी इति । रणस्य । नृप्त्या । जनित्वनाय । मामहे ॥ ४२ ॥

१. ख-भ-पुरुत्मानं पुरुषात्मानं, ज-स-त२-४-पुरुषात्मानं बह्वात्मानं, त३-न-पुरुषात्मानं । २. ख-न-
भ-श- 'हि' नास्ति, त३-ष.ब्रा.- ह ।

उत अपि च सु सुध्वे ते सर्वत्र प्रसिद्धे पयोवृधा पयस उदकस्य वर्धयिष्यौ मकी निर्मायौ भूतजातस्य रणस्य । स्तोतृनामैतत् । स्तोतुः नप्या नप्यौ न पातयिष्यौ सर्वदानग्रह-
शीले द्यावापृथिव्यौ जनित्वनाथ पूर्वोक्तधनस्य जननाथ प्रादुर्भावाय लाभाय ममहे स्तुतवानस्मि ।
द्यावापृथिव्योः प्रसन्नयोरेवेदं दानं लभ्यते नान्यदेति दानमाहात्म्यप्रशंसाधिगन्तव्या ॥ ॥ २४ ॥

‘ पिबा सुतस्य ’ इति चतुर्विंशत्यृचं तृतीयं सूक्तं काण्वस्य मेध्यातिथेरार्षम्^१ । अयुजो बृहत्यो
युजः सतोबृहत्यः एकविंशत्यनुष्टुप्त्रयोविंशत्यौ गायत्र्यौ चतुर्विंशी बृहती । एताश्चतस्रः कुरयाणस्य^२
पुत्रस्य पाकस्थामनाम्नो राज्ञो^३ दानस्तुतिप्रतिपादिकाः । अतस्तद्देवताका । शिष्टा ऐन्द्रः । तथा चानु-
क्रान्तं—‘ पिब चतुर्विंशतिर्मेध्यातिथिः प्रागाथं त्वनुष्टुप्त्रायत्र्यौ बृहती चान्त्याः कौरयाणस्य पाक-
स्थाम्नो दानस्तुतिः ’ इति । महाव्रते निष्केवल्ये बार्हतृचाशीतौ दानस्तुतीर्विन्दं सूक्तं ससम्यष्ट-
म्योश्चोद्धारः । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—‘ पिबा सुतस्य रसिन इति विंशतेः ससमी चाष्टमी चोद्धरति ’
(ऐ. आ. ५. २. ४) इति । ज्योतिष्टोमे निष्केवल्ये आद्यो रथन्तरसामप्रगाथः । शंसनीयः । सूत्र्यते
हि—‘ पिबा सुतस्य रसिन इति सामप्रगाथः ’ (आश्व. श्रौ. ५. १५) इति । चातुर्विंशिकेऽहनि
निष्केवल्येऽप्ययं प्रगाथः । सूत्र्यते हि—‘ उक्तो रथन्तरस्थोभयं शृणवच्च न इति बृहतः ’ (आश्व.
श्रौ. ७. ३) इति । एवमन्यत्रापि यदि रथन्तर पृष्ठं भवति तत्र सर्वत्रायं प्रगाथो द्रष्टव्यः । पञ्चमेऽ-
हनि प्रदगशस्त्रे ‘ पिबा सुतस्य ’ इत्ययमैन्द्रः प्रगाथः । सूत्रितं च—‘ पिबा सुतस्य रसिनो देवंदेवं
वोऽवसे ’ (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति ॥

पिबा सुतस्य रसिनो मत्स्वा न इन्द्र गोमतः ।

आपिनो बोधि सधमाद्यो वृधेऽस्माँ अवन्तु ते धियः ॥ १ ॥

पिब । सुतस्य । रसिनः । मत्स्व । नः । इन्द्र । गोऽमतः ।

आपिः । नः । बोधि । सधमाद्यः । वृधे । अस्मान् । अवन्तु । ते । धियः ॥ १ ॥

हे इन्द्र रसिनः रसवतः गोमतः गोविकारैः पयःप्रभृतिभिः श्रयणद्रव्यैर्युक्तस्य नः
अस्मदीयस्य सुतस्य अभिषुतस्य । ‘ क्रियाग्रहण कर्तव्यम् ’ इति कर्मणः । संप्रदानत्वाच्चतुर्थर्थे षष्ठी ।
ईदृशं सोमं पिब । पीत्वा च मत्स्व त्वसो भव । अपि च सधमाद्यः सह मादयितव्यः सहितै-
रस्माभिस्तर्पयितव्यस्त्वम् आपिः आपयिता बन्धुः सन् नः अस्माकं वृधे वर्धनाय बोधि
बुध्यस्व । ते त्वदीयाः धियः बुद्धयोऽनुग्रहात्मिकाः अस्मान् स्तोतृन् अवन्तु रक्षन्तु ॥

भूयाम ते सुमतौ वाजिनो वयं मा नः स्तरभिमातये ।

अस्माञ्चित्राभिरवतादभिष्टिभिरा नः सुन्नेषु यामय ॥ २ ॥

भूयाम । ते । सुऽमतौ । वाजिनः । वयम् । मा । नः । स्तः । अभिऽमातये ।

अस्मान् । चित्राभिः । अवतात् । अभिष्टिऽभिः । आ । नः । सुन्नेषु । यामय ॥ २ ॥

हे इन्द्र ते तव सुमतौ शोभनायां मतावनुग्रहबुद्धौ वाजिनः हविष्मन्तः वयं भूयाम
वर्तमाना भवाम^४ । अभिमातये । अभिमन्यत इत्यभिमातिः शत्रुः । तस्मै तदर्थं नः अस्मान् मा
स्तः मा हिंसीः । ‘ स्तुङ् हिंसायाम् ’ । माङि लुङि छान्दसश्चैर्लुक् । अपि तु अभिष्टिभिः अभ्येषणी-

याभिः प्रार्थनीयाभिः । चित्राभिः चायनीयाभिर्बहुविधाभिर्वा त्वदीयाभिरुतिभिः । अस्मान् अवतात्
अव रक्ष । तथा न. अस्मान् सुन्नेषु सुखेषु आ वयामय आयतान् कुरु । सर्वदा सुखिन एव कुरु ॥

इमा उ त्वा पुरुवसो गिरौ वर्धन्तु या मम ।

पावकवर्णाः शुचयो विपश्चितोऽभि स्तोमैरनूषत ॥ ३ ॥

इमा । उ इति । त्वा । पुरुवसो इति पुरुवसो । गिरौ । वर्धन्तु । याः । मम ।

पावकवर्णाः । शुचयः । विपःचितः । अभि । स्तोमैः । अनुपत ॥ ३ ॥

हे पुरुवसो बहुधनेन्द्र मम मदीया. इमाः गिरः शस्त्ररूपा वाचः त्वा^१ त्वां वर्धन्तु
वर्धयन्तु । तथा पावकवर्णाः अश्विसमानतेजस्का. अत एव शुचयः शुद्धा. विपश्चितः विद्रांस उद्रा-
तारश्च स्तोमैः स्तोत्रैर्वहिष्पवमानादिभिः अभि अनूषत त्वामभिष्टुवन्ति । 'नृ^२ स्तुता' । कुटादि ॥

अयं सहस्रमृषिभिः सहस्कृतः समुद्रइव पप्रथे ।

सत्यः सो अस्य महिमा गृणे शर्वो यज्ञेषु विप्रराज्ये ॥ ४ ॥

अयम् । सहस्रम् । ऋषिभिः । सहःस्कृतः । समुद्रःइव । पप्रथे ।

सत्यः । सः । अस्य । महिमा । गृणे । शर्वः । यज्ञेषु । विप्रराज्ये ॥ ४ ॥

अयम् इन्द्रः सहस्रं सहस्रसंख्याकैः ऋषिभिः अतीन्द्रियार्थदर्शिभिः स्तोत्रभिः सहस्कृतः
सहसा बलेन युक्तः कृतः । स्तुत्या हि देवताया बलं वर्धते । स चैवंभूतः सन् समुद्रइव उद-
धिरिव पप्रथे प्रथितो विस्तीर्णो बभूव । अस्य चेन्द्रस्य सत्य अविश्रयः स प्रसिद्धः
महिमा महत्त्वं शर्वः बलं च यज्ञेषु यागेषु विप्रराज्ये । राज्ञः कर्म राज्यम् । विप्राणां स्तोत्राणां
राज्ये स्तुतशस्त्रसंघे गृणे स्तूयते ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि निष्केवल्ये ' इन्द्रमिदेवतातये ' इति रैवतसामप्रगाथः शंसनीयः पृष्ठयेऽहनि
निष्केवल्ये त्वयं प्रगाथः । सूच्यते हि—' इन्द्रमिदेवतातय इतीतरेषां पृष्ठय एवैकैकमन्वहम् '
(आश्व श्रौ. ७. ३) इति ॥

इन्द्रमिदेवतातय इन्द्रं प्रयत्यध्वरे ।

इन्द्रं समीके वनिनो हवामह इन्द्रं धनस्य सातये ॥ ५ ॥

इन्द्रम् । इत् । देवतातये । इन्द्रम् । प्रयति । अध्वरे ।

इन्द्रम् । समीके । वनिनः । हवामहे । इन्द्रम् । धनस्य । सातये ॥ ५ ॥

देवतातये । देवैः स्तोत्रभिस्तायते विस्तार्यत इति देवतातिर्यङ्गः । तदर्थम् इन्द्रमित्
देवेषु मध्य इन्द्रमेव आह्वयामहे । अध्वरे यज्ञे प्रयति प्रगच्छत्युपक्रान्ते सति इन्द्रं हवामहे ।
तथा समीके सप्त्यगते संपूर्णे च यागे वनिनः संभजमाना वयम् इन्द्रम् एवाह्वयामहे । यद्वा ।
समीकमिति संप्रामनाम् । समीके संप्राम इन्द्रमाह्वयामहे । धनस्य सातये लाभाय इन्द्रम्
एवाह्वयामहे । अतः शीघ्रमिन्द्र आगच्छत्वित्यर्थः ॥ ॥ २५ ॥

इन्द्रो म॒ह्ना रोद॑सी पप्रथ॒च्छव॑ इन्द्रः सूर्य॑मरोचयत् ।

इन्द्रे॑ ह॒ विश्वा॑ भुव॒नानि॑ येमि॒र इन्द्रे॑ सुवा॒नास॑ इन्द्र॒वः ॥ ६ ॥

इन्द्रः । म॒ह्ना । रोद॑सी इति । प॒प्रथ॑त् । शवः । इन्द्रः । सूर्य॑म् । अ॒रोच॑यत् ।

इन्द्रे॑ । ह॒ । विश्वा॑ । भुव॒नानि॑ । ये॒मिरे॑ । इन्द्रे॑ । सुवा॒नासः॑ । इन्द्र॒वः ॥ ६ ॥

अयम् इन्द्रः शवः शवस आत्मीयस्य बलस्य मह्ना महिम्ना महस्वेन रोदसी द्यावा-
पृथिव्यौ पप्रथत् अप्रथयत् विस्तारितवान् । तथा स्वर्भानुनावृतं सूर्यम् अयमेव इन्द्रः
अरोचयत् अदीपयत् । तस्यासुरस्य वधेन प्रकाशितवान् । अपि च इन्द्रे ह अस्मिन्नेवेन्द्रे
विश्वा विश्वानि व्यासानि भुवनानि भूतजातानि येमिरे उपरमन्ते । इन्द्रेण नियम्यन्ते
इत्यर्थः । तथा सुवानासः सूर्यमाना अभिषूयमाणाः इन्द्रवः सोमाश्च अस्मिन्नेव इन्द्रे
नियम्यन्ते अन्तर्भवन्तीत्यर्थः ॥

ज्योतिष्टोमो यदि रथन्तरपृष्ठस्तदा निष्केवल्ये 'अभि त्वा पूर्वपीतये' इति प्रगाथोऽनुरूपः ।
सूत्र्यते हि—'अभि त्वा पूर्वपीतय इति प्रगाथौ स्तोत्रियानुरूपौ' (आश्व. श्रौ. ५. १५) इति ।
महाव्रतेऽपि निष्केवल्ये दक्षिणपक्षेऽप्ययं प्रगाथः । सूत्रितं च—'अभि त्वा पूर्वपीतय इति रथन्तरस्य
स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ' (ऐ. आ. ५. २. २) इति ॥

अभि त्वा॑ पूर्व॒पीत॑य॒ इन्द्र॑ स्तोमे॑भि॒राय॑वः ।

समी॑चीनास॒ ऋभ॑वः सम॒स्वर॑रु॒द्रा गृ॑णन्त॒ पूर्व॑र्म ॥ ७ ॥

अभि । त्वा । पूर्व॒पीत॑ये । इन्द्र॑ । स्तोमे॑भिः । आ॒यवः॑ ।

स॒म॒ईची॑नासः । ऋ॒भ॒वः । स॒म॒ । अ॒स्व॒र॒न् । रु॒द्राः । गृ॒ण॒न्त॒ । पूर्व॑र्म ॥ ७ ॥

हे इन्द्र आयवः मनुष्याः स्तोतारः स्तोमेभिः स्तोत्रैस्त्वामभिषुवन्ति । किमर्थम् । पूर्व-
पीतये सर्वेभ्यो देवेभ्यः पूर्वं प्रथमत एव सोमस्य पानाय । सवनमुखे हि चमसगणैरिन्द्रस्यैव
सोमो हूयते । तथा समीचीनासः संगताः ऋभवः । प्रथमवाचकेन शब्देन त्रयोऽप्युपलक्ष्यन्ते ।
ऋभुर्विभ्वा वाज इत्येते च समस्वरन् त्वामेव सम्यगस्तुवन् । 'स्यु शब्दोपतापयोः' । रुद्राः
रुद्रापुत्रा मरुतश्च पूर्व्यं पुरातनं बृद्धं त्वामेव गृणन्त अभ्यस्तुवन् । वृत्रवधसमये 'ग्रहर भगवो
जहि वीरयस्व' इत्येवंरूपया वाचा त्वां स्तुतवन्त इत्यर्थः ॥

अ॒स्येदिन्द्रो॑ वावृ॒धे वृ॑ण्यं शवो॒ मदे॑ सुतस्य॒ वि॒ष्ण॑वि ।

अ॒द्या त॑मस्य॒ महि॑मान॒माय॑वोऽनु॒ षु॑वन्ति॒ पूर्व॑था ॥ ८ ॥

अ॒स्य । इत् । इन्द्रः । व॒वृ॒धे । वृ॑ण्यम् । शवः । मदे॑ । सु॒तस्य॑ । वि॒ष्ण॑वि ।

अ॒द्य । त॑म् । अ॒स्य॒ । म॒हि॒मान॑म् । आ॒यवः॑ । अनु॑ । स्तु॒व॒न्ति॒ । पूर्व॑था ॥ ८ ॥

अस्येत् अस्यैव यजमानस्य वृण्यं वृषत्वं वीर्यं शवः बलं च इन्द्रः वावृधे वर्धयति ।
अस्येत्यस्य अभिषुतस्य सोमस्य पानेन विष्णवि कृत्स्नदेहस्य व्यापके मदे हर्षे सति तस्यैव यजमानस्य
बलं वर्धयतीत्यर्थः । अद्य अस्मिन् काले अस्य इन्द्रस्य तम् उक्तगुणं महिमानं महस्वम् आयवः

मनुष्याः ऽअनु ऽष्टुवन्ति । आनुपूर्व्येण स्तुवन्ति । ऽपूर्वथा । पूर्वशब्दादिवार्थे 'प्रत्यपूर्व' इत्यादिना थाल्प्रत्यय । यथा पूर्वस्मिन् कालेऽस्तुवन् एवमिदानीमपि तेनैव क्रमेण स्तुवन्तीत्यर्थः ॥

ज्योतिष्टोमे माध्यंदिनसवने ब्रह्मशस्त्रे 'तस्वा यामि' इति प्रगाथोऽनुरूपः । सूत्रितं च—'तस्वा यामि सुवीर्यमिति प्रगाथौ स्तोत्रियानुरूपौ' (आश्व. श्रौ. ५. १६) इति । चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिनसवनेऽप्ययं प्रगाथस्तस्यैवानुरूपः । सूत्रितं च—'तस्वा यामि सुवीर्यमभि प्र व सुराधसम्' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

तत्त्वा यामि सुवीर्यं तद्ब्रह्म पूर्वचित्तये ।

येना यतिभ्यो भृगवे धने हिते येन प्रस्कण्वमाविथ ॥ ९ ॥

तत् । त्वा । यामि । सुवीर्यम् । तत् । ब्रह्म । पूर्वचित्तये ।

येन । यतिभ्यः । भृगवे । धने । हिते । येन । प्रस्कण्वम् । आविथ ॥ ९ ॥

हे इन्द्र ऽतत् ऽसुवीर्यं शोभनवीर्यं ऽत्वा त्वां ऽयामि याचामि । छान्दसो वर्णलोपः । तथा ऽतत् ऽब्रह्म परिवृढमन्नं ऽपूर्वचित्तये पूर्वप्रज्ञानायान्येभ्यः पूर्वमेव लाभाय त्वां याचामि । ऽधने ऽहिते अभीष्टे सति ऽयेन सुवीर्येण ऽयतिभ्यः कर्मसूपरतेभ्योऽथष्टभ्यो जनेभ्यः सकाशाद्धनमाहृत्य ऽभृगवे महर्षये प्रयच्छसि । यद्वा । कर्मसु नियता अङ्गिरसो यतयः । तेषामर्थं धनं प्रयच्छसि । तादर्थ्यं चतुर्थी । ऽयेन च ब्रह्मणा ऽप्रस्कण्वं कण्वप्रभवं कण्वस्य पुत्रमृषिम् ऽआविथ ररक्षिथ । तदुभयं याचामीत्यन्वयः ॥

येना समुद्रमसृजो महीरपस्तदिन्द्र वृष्णि ते शवः ।

सृद्यः सो अस्य महिमा न संनशे यं क्षोणीरनुचक्रदे ॥ १० ॥

येन । समुद्रम् । असृजः । महीः । अपः । तत् । इन्द्र । वृष्णि । ते । शवः ।

सृद्यः । सः । अस्य । महिमा । न । समुद्रनशे । यम् । क्षोणीः । अनुचक्रदे ॥ १० ॥

हे इन्द्र ऽयेन आत्मीयेन^१ बलेन ऽसमुद्रम् अङ्घ्रिं प्रति ऽमहीः महतीः ऽअपः उदकानि ऽअसृजः व्यसृजः । महान् समुद्रो यावज्जिर्जलैः पूर्यते तावन्ति जलानि पुरा त्वं सृष्टवानित्यर्थः । ऽते त्वदीयं ऽतत् ऽशवः बलं ऽवृष्णि वर्षकम् । अभीष्टफलदमित्यर्थः । ऽअस्य इन्द्रस्य ऽसः ऽमहिमा ऽन ऽसंनशे न सम्यगापनीयः^२ । परैरप्रघृण्य इत्यर्थः । नशेः कृतार्थं केन्द्रप्रत्ययः । ऽयं महिमानं ऽक्षोणीः क्षोणी पृथिवी ऽअनुचक्रदे अनुगच्छति । क्रदिरत्र गत्यर्थः । यदधीना वर्तत इत्यर्थः ॥ ॥२६॥

शग्धि न इन्द्र यत्त्वा रयिं यामि सुवीर्यम् ।

शग्धि वाजाय प्रथमं सिर्षासते शग्धि स्तोमाय पूर्व्य ॥ ११ ॥

शग्धि । नः । इन्द्र । यत् । त्वा । रयिम् । यामि । सुवीर्यम् ।

शग्धि । वाजाय । प्रथमम् । सिर्षासते । शग्धि । स्तोमाय । पूर्व्य ॥ ११ ॥

१. ख-त३-न-भ-अस्मदीयेन । २. ख-सम्यगापनीयः; ज्ञ-त१-२-४-न-भ-सम्यग्वापनीयः; त३-श-सम्यग्वापनीयः ।

हे इन्द्र वसुवीर्यं शोभनवीर्योपेतम् । बहुवीर्यौ 'वीरवीर्यौ च' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ।
 यत् प्रथि धनं त्वां यामि याचामि । छान्दसो वर्णलोपः । नः अस्मभ्यं तद्धनं शग्धि
 देहि । शकिरत्र दानार्थः । तस्मात् लोटि हौ छान्दसो विकरणस्य लृक् । 'दुःखलभ्यः' इति हेधित्वम् ।
 तथा वसिषासते संभक्तुमिच्छते । सनतेः सनि 'सनीचन्तर्ध' इति विकल्पनादिङभावे 'जन-
 सनखनाम्' इत्यात्वम् । वाजाय । वाज इत्यन्ननाम् । तेन च तद्वाल्लक्ष्यते । हविष्मते यज-
 मानाय प्रथमं सर्वेभ्यः पूर्वमेव शग्धि धनं प्रयच्छ । यद्वा वाजायेति द्वितीयार्थे चतुर्थी । कर्मभिस्त्वां
 संभक्तुमिच्छते जनाय प्रथमं वाजाय वाजमन्नं शग्धि देहि । पश्चात् वस्तोमाय स्तोत्रे हे पूव्यं
 पूर्वस्मिन् काले भव चिरतनेन्द्र शग्धि देहि । स्तौतेः कर्तरि 'अतिस्तुप्' इत्यादिना मन्प्रत्ययः ॥

शग्धी नो अस्य यद् पौरमाविथ धियं इन्द्र सिषासतः ।

शग्धि यथा रुशमं श्यावकं कृपमिन्द्र प्रावः स्वर्णरम् ॥ १२ ॥

शग्धि । नः । अस्य । यत् । ह । पौरम् । आविथ । धियः । इन्द्र । सिषासतः ।

शग्धि । यथा । रुशमम् । श्यावकम् । कृपम् । इन्द्र । प्र । आवः । स्वः । ऽनरम् ॥ १२ ॥

हे इन्द्र धियः कर्माणि स्तोत्राणि वा वसिषासतः संभक्तवत् । नः अस्माकं संबन्धिनः ।
 अस्य यजमानस्य तद्धनं शग्धि प्रदेहि यद् येन खलु धनेन पौरम् । पुरुर्नाम राजा । तस्य
 पुत्रम् आविथ ररक्षिथ । अपि च हे इन्द्र रुशमं श्यावकं कृप चैतन्नामकांस्त्रीन् राजर्षीन् यथा
 येन प्रकारेण प्रावः प्रारक्षः तथा स्वर्णरं सर्वस्य हविषो नेतारं प्रापयितारम् । यद्वा । स्वः स्वर्गं प्रति
 नेतव्यमिमं यजमानं शग्धि शक्तं कुरु । धनादिसंपत्त्या यागानुष्ठानाय यथा शक्ती भवति तथा
 कुर्वित्यर्थः । इन्द्र इत्यामन्त्रितस्य पादादित्वेनाष्टमिकनिघाताभावे षाष्ठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिनसवने ब्रह्मशस्त्रे 'कन्नव्यः' इति कद्रप्रगाथः । सूत्रितं च—
 'कन्नव्यो अतसीनां कद्रु न्वस्याकृतमिति कद्रन्तः प्रगाथाः' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति । अहर्गणेषु
 द्वितीयादिष्वहःसु तस्मिन्लक्षे तस्यैवायं प्रगाथः । सूत्र्यते हि—'आरम्भणीयाः पर्यासान् कद्रतोऽ-
 हरहःशस्यानीति होत्रका द्वितीयादिष्वेव' (आश्व. श्रौ. ७. १) इति ॥

कन्नव्यो अतसीनां तुरो गृणीत मर्त्यः ।

नही न्वस्य महिमानमिन्द्रियं स्वर्गुणन्त आनशुः ॥ १३ ॥

कत् । नव्यः । अतसीनाम् । तुरः । गृणीत । मर्त्यः ।

नहि । नु । अस्य । महिमानम् । इन्द्रियम् । स्वः । गुणन्तः । आनशुः ॥ १३ ॥

अतसीनाम् अतन्तीनां सततगाभिनीनां स्तुतीनां तुरः प्रेरयिता मर्त्यः मरणधर्मा नव्यः ।
 अभिनव इदानीतनः कत् को नाम स्तोता गृणीत इन्द्रं स्तुयात् । अल्पप्रज्ञैरिदानीतनैरिन्द्रः स्तोतुं
 न शक्यत इत्यर्थः । 'गृ शब्दे' । क्रैयादिक' । 'प्वादीनां ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वम् । पु पुरा पूर्व-
 स्मिन्नपि काले विद्यमानाः स्वः सर्वे गुणन्तः स्तोतारः । यद्वा । स्वः सुष्ठुरणीयं प्राप्तव्यमिन्द्रं गुणन्तः
 स्तुवन्तो जनाः । इन्द्रियम् । इन्द्रियमिन्द्रस्य लिङ्गमिन्द्रस्यैवासाधारणम् । अस्य इन्द्रस्य महि-
 मानं महत्त्वं नहि आनशुः न खलु प्राप्नुवन् । अश्रोतेर्लिटि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । 'अत आदेः'
 इत्यभ्यासस्यात्वम् । 'अश्रोतेश्च' इति नुट् । 'हि च' इति निघातप्रतिषेधः ॥

कदु स्तुवन्तं ऋतयन्त देवत ऋषिः को विप्र ओहते ।

कदा हव मधवन्निन्द्र सुन्वतः कदु स्तुवत आ गमः ॥ १४ ॥

कत् । ऊँ इति । स्तुवन्तं । ऋतयन्त । देवता । ऋषि । क । विप्र । ओहते ।

कदा । हवम् । मधुवन् । इन्द्र । सुन्वत । कत् । ऊँ इति । स्तुवत । आ । गमः ॥ १४ ॥

हे इन्द्र 'स्तुवन्त' स्तोत्रं कुर्वन्त 'कदु' के खलु जना. 'देवता' । 'देवात्तल्' इति स्वार्थिक-स्तत्प्रत्ययः । व्यत्ययेन प्रथमा । देव^१ त्वामुद्दिश्य^२ 'ऋतयन्त' ऋत यज्ञमैच्छन् । त्वदीययागेच्छापि दुर्लभा दूरे त्वद्यागकथा । 'ऋषि' दृष्टा 'विप्र' मेधावी 'क' स्तोता 'ओहते' वहति । त्वां स्तुनी प्रापयति । न कश्चिदपि त्वां स्तोतुं शक्नोतीत्यर्थः । यत एवमत कारणात् हे 'मधवन्' धनवन् 'इन्द्र' अनुग्रहीत्रा त्वयैवागन्तव्यम् । स त्व 'कदा' कस्मिन् काले 'सुन्वत' सोमाभिषव कुर्वतो यजमानस्य 'हवम्' आह्वानं प्रति 'आ' 'गम' आगच्छ । 'कदु' कदा च कस्मिन् काले 'स्तुवतः' केवलं स्तोत्रं कुर्वतो यजमानस्य हवमाह्वानमा^३ गम अभ्यगच्छ^४ । 'सुन्वत' स्तुवत. इत्युभयत्र 'शतुरनुमः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । गमेर्लुङि लृट्स्वात् च्लेरडादेशः ॥

ज्योतिष्टोमे माध्यंदिनसवने ब्रह्मशस्त्रे 'उदु त्वे' इति प्रगाथोऽनुरूपानन्तरं^५ शंसनीयः । सूत्रितं च—'उदु त्वे मधुमत्तमा इन्द्रः पूर्वित्' (आश्व. श्रौ. ५ १६) इति । चातुर्विधिके माध्यंदिनसवने तस्मिन्नेव शस्त्रेऽयं प्रगाथो वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्रितं च—'उदु त्वे मधुमत्तमा-स्वमिन्द्र प्रतृत्तिषु' (आश्व. श्रौ. ७ ४) इति ॥

उदु त्वे मधुमत्तमा गिरः स्तोमांस ईरते ।

सत्राजितो धनसा अक्षितोतयो वाजयन्तो रथाइव ॥ १५ ॥

उत् । ऊँ इति । त्वे । मधुमत्तमाः । गिरः । स्तोमांसः । ईरते ।

सत्राजितः । धनसाः । अक्षितः । उतयः । वाजयन्तः । रथाः । इव ॥ १५ ॥

'त्वे' ते प्रसिद्धा 'मधुमत्तमा' अतिशयेन मधुराः 'गिरः' अप्रगीताः शस्त्ररूपा वाचः 'स्तोमांसः' प्रगीतानि बहिष्पवमानादीनि स्तोत्राणि च 'उत्' 'ईरते' । हे इन्द्र त्वामुद्दिश्य उद्गच्छन्ति । ऊर्ध्वं प्रसरन्ति । 'ईर' गतौ । आदादिकः^१ । तत्र दृष्टान्तः । 'सत्राजितः' सहैव^२ शत्रून् जयन्तः अत एव 'धनसाः' धनानि संभजन्तः । 'वन' षण संभक्तौ । 'जनसनखनक्रमगमो विद्' । 'विद्वनोरनुना-सिकस्यात्' इत्यात्वम् । 'अक्षितोतयः' । अक्षिता. क्षयरहिता उतयो रक्षा येषां ते तथोक्ताः । 'क्षियो' भावे निष्ठा । 'निष्ठायामण्यदर्धे' इति पर्युदासादीर्घाभावः । अत एव 'क्षियो दीर्घात्' इति निष्ठानत्वाभावश्च । 'वाजयन्त' वाजमन्त्रमिच्छन्तः । क्यचि 'न च्छन्दस्यपुत्रस्य' इतीत्वदीर्घयो. प्रतिषेधः । एवंगुणविशिष्टा. 'रथाइव' । ते यथा विविधमितस्तत उत्तिष्ठन्ति तद्वदुदीरत इत्यर्थः ॥ ॥२७॥

कण्वाइव भृगावः सूर्याइव विश्वमिद्धीतमानशुः ।

इन्द्रं स्तोमैर्भिर्महयन्त आयवः प्रियमैधासो अस्वरन् ॥ १६ ॥

१. ख-न-भ-देवतामु^० । २. झ-माह्वान प्रत्या । ३. ज-प्रत्यागच्छः, श-अत्यगच्छः । ४. ख-प्रगाथो वैकल्पिकोऽनुरूपानन्तर । ५. ख-झ-न-भ-श-अदादिकः । ६. ख-त३-न-भ-सदैव ।

कण्वाऽइव । भृगवः । सूर्याऽइव । विश्वम् । इत् । धीतम् । आनशुः ।

इन्द्रम् । स्तोमेभिः । मह्यन्तः । आयवः । प्रियऽमेधासः । अस्वरन् ॥ १६ ॥

वकण्वाइव कण्वगोत्रोत्पन्ना ऋषय इव स्तुवन्तः । वभृगवः भृगुगोत्रोत्पन्ना ऋषयः । वधीतम् आध्यातं विश्वमित् व्याप्तं तमेवेन्द्रम् । वआनशुः व्यापुः । वसूर्याइव । यथा सूर्यरश्मयः सर्वं जगद्वाप्नुवन्ति तद्वत् । अपि च वप्रियमेधासः प्रियप्रज्ञा एतत्संज्ञा वा वआयवः मनुष्यास्तमेव वइन्द्रं वमह्यन्तः पूजयन्तः वस्तोमेभिः स्तोत्रैः वअस्वरन् अस्तुवन् । 'स्व' शब्दोपतापयोः । भौवादिकः ॥

युक्ष्वा हि वृत्रहन्तम् हरीं इन्द्र परावतः ।

अर्वाचीनो मघवन्त्सोमपीतय उग्र ऋष्वेभिरा गहि ॥ १७ ॥

युक्ष्व । हि । वृत्रहन्ऽतम् । हरी इति । इन्द्र । पराऽवतः ।

अर्वाचीनः । मघऽवन् । सोमऽपीतये । उग्रः । ऋष्वेभिः । आ । गहि ॥ १७ ॥

हे वृत्रहन्तम् । वृत्रं हतवान् वृत्रहा । अतिशयेन हतवान् वृत्रहन्तम् । यथा पुनर्नोत्तिष्ठति तथा हतवानित्यर्थः । 'अनो नुद्' इति तमपो नुद् । हे तादृश इन्द्र वृहरी त्वदीयावश्चौ वयुक्ष्व । हिरवधारणे । आत्मीये रथे योजयैव । हे मघवन् धनवन् वउग्रः उद्वृणस्त्वं वसोमपीतये सोमपानार्थम् । दासीभारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वअर्वाचीनः अस्मदभिमुखः । वऋष्वेभिः ऋष्वैः दर्शनीयैर्मरुद्भिः सार्धं वपरावतः । दूरनामैतत् । दूरे वर्तमानाद्युलोकात् वआ गहि आगच्छ । गमेलोटः सेहिः । छान्दसः शपो लुक् । 'अनुदात्तोपदेशः' इत्यनुनासिकलोपः । तस्य 'असिद्धवदत्रा भात्' इत्यसिद्धत्वात् हेलुङ्भावः ॥

इमे हि ते कारवो वावशुर्धिया विप्रासो मेधसातये ।

स त्वं नो मघवन्निन्द्र गिर्वणो वेनो न शृणुधी हवम् ॥ १८ ॥

इमे । हि । ते । कारवः । वावशुः । धिया । विप्रासः । मेधसातये ।

सः । त्वम् । नः । मघऽवन् । इन्द्र । गिर्वणः । वेनः । न । शृणुधि । हवम् ॥ १८ ॥

वकारवः कर्मणां कर्तारः । विप्रास मेधाविनः । इमे वहि इमे खलु यजमानाः । धिया स्तुत्या हे इन्द्र वते त्वां ववावशुः पुनरस्तुवन् । 'वाश्च शब्दे' इत्यस्माद्यङ्लुगन्ताद्भूपमेतत् । यद्वा वावशुः पुनःपुनरकामयन्त । 'वश कान्तौ' । अस्माद्यङ्लुगन्ताल्लङि 'सिजभ्यस्त' इति झेर्जस् । बाहुलकोऽडभावः । लिटि वा तुजादित्वादभ्यासदीर्घत्वम् । 'हि च' इति निघातप्रतिषेधः । किमर्थम् । वमेधसातये मेधस्य यागस्य संभजनार्थम् । सनतेः क्तिनि 'जनसनखनाम्' इत्यात्वम् । दासीभारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । हे मघवन् धनवन् वगिर्वणः गीर्भिर्वननीय वनः अस्माकं वह्वं स्तोत्रं सर्वपूर्वोक्तगुणस्त्वं वशृणुधि शृणु । बुध्यस्व । वेनो वनः । वेनतिः कान्तिकर्मा । यथा कान्तो जाताभिलाषः पुरुषः कामयितव्यमैकाग्रयेण शृणोति तद्वत् । 'शृणुपृक्कृभ्यः' इति हेर्धित्वम् । 'अन्येषामपि' इति सांहितिको दीर्घः ॥

निरिन्द्र बृहतीभ्यो वृत्रं धनुभ्यो अस्फुरः ।

निरर्बुदस्य मृगयस्य मायिनो निः पर्वतस्य गा आजः ॥ १९ ॥

निः । इन्द्र । बृहतीभ्यः । वृत्रम् । धनुऽभ्यः । अस्फुरः ।

निः । अर्बुदस्य । मृगयस्य । मायिनः । नि । पर्वतस्य । गाः । आजः ॥ १९ ॥

हे ^१इन्द्र ^२वृत्रम् आवरकमसुरं ^३वृहतीभ्यः महद्भ्यः । लिङ्गव्यत्ययः । ^४धनुभ्यः धनुर्भ्यः कोद-
ण्डेभ्यः । छान्दस्यो रेफलोपः । हेतौ पञ्चमी । महद्भिर्धनुर्भिर्हेतुभिः ^५निः ^६अस्फुरः । स्फुरतिर्वधकर्मा ।
निरवधीः । निःशेषेण हतवानसि । यद्वा । वृत्रमावरकं मेघं धनुभ्यः । धन्वन्ति गच्छन्तीति धनव
आपः । महतीभ्योऽद्भ्यः । तादर्थ्ये चतुर्थी । ईदृशीनामपा लाभार्थं निरवधीः । अपि च ^७मायिनः
मायाविनः । ^८अर्बुदस्य एतत्संज्ञकस्यासुरस्य ^९मृगयस्य एतत्संज्ञकस्य च । उभयत्र कर्मणि षष्ठी ।
इमावप्यसुरौ ^{१०}निः अस्फुरः निःशेषेणावधी । मायाशब्दस्य ब्रीह्यादिषु पाठात् 'ब्रीह्यादिभ्यश्च' इति
मत्यर्थीयो विनिः । तथा ^{११}पर्वतस्य बलनाम्नासुरेण ^{१२}गवामदर्शनाय निहितस्य गिरेः संबन्धिनी-
^{१३}गाः बलेनापहताः ^{१४}निः ^{१५}आजः निरगमय । 'अज गतिक्षेपणयोः' ॥

निरग्रयो रुरुचुर्निरु सूर्यो निः सोम इन्द्रियो रसः ।

निरन्तरिक्षादधमो महामहिं कृषे तर्दिन्द्र पौंस्यम् ॥ २० ॥

निः । अग्रयः । रुरुचुः । निः । ऊँ इति । सूर्यः । निः । सोमः । इन्द्रियः । रसः ।

निः । अन्तरिक्षात् । अधमः । महाम् । अहिम् । कृषे । तत् । इन्द्र । पौंस्यम् ॥ २० ॥

हे ^१इन्द्र ^२महां महान्तं कृत्स्नस्य जगतो व्यापकम् ^३अहिम् आहननशीलं वृत्रं यदा त्वम्
^४अन्तरिक्षात् आकाशात् ^५निः ^६अधमः निरगमयः । धमतिर्गतिकर्मा । ^७तत् तदानीं ^८पौंस्यं
वृत्रहननहेतुभूतं ^९बलं ^{१०}कृषे कुरुषे पुरस्कुरुषे । करोतिश्छान्दसो विकरणस्य लुक् । ^{११}अग्रयः च त्रिस्थान-
गताः ^{१२}निः ^{१३}रुरुचुः निःशेषेण दिदीपिरे । ^{१४}सूर्यः प्रेरक आदित्योऽपि निःशेषेण दिदीपे । ^{१५}इन्द्रियः
इन्द्रेण सेव्यः ^{१६}रसः रसात्मकोऽमृतमयः ^{१७}सोमः च निःशेषेण दिदीपे । अग्न्यादयः सर्वे पूर्वं
वृत्रेणावृतत्वाग्निष्प्रभाः सन्त इदानीं तस्मिन्नावरके हते सम्यक् प्राकाशिषतेत्यर्थः ॥ ॥ २० ॥

यं मे दुरिन्द्रो मरुतः पाकस्थामा कौरयाणः ।

विश्वेषां त्मना शोभिष्ठमुपैव दिवि धार्वमानम् ॥ २१ ॥

यम् । मे । दुः । इन्द्रः । मरुतः । पाकऽस्थामा । कौरयाणः ।

विश्वेषाम् । त्मना । शोभिष्ठम् । उपऽइव । दिवि । धार्वमानम् ॥ २१ ॥

इदमादिकेन चतुर्त्वेन कुरयाणपुत्रात् पाकस्थामनाम्नो राज्ञो दानं लब्ध्वा ^१मेध्यातिथिस्तदीयं
दानं स्तौति । यं यादृशं धनसंघं ^२मे मह्यम् ^३इन्द्रः ^४मरुतः च ^५दुः दत्तवन्तः तादृशमेव धनसमुहं
^६कौरयाणः । शत्रून् प्रति युद्धाभिमुख्येन कृतं यानं हस्त्यश्वादिकं येनासौ कुरयाणः । तस्य पुत्रः
कौरयाणः । ^७पाकस्थामा । तिष्ठत्यनेनेति स्थाम बलम् । परिपक्वबलः । एतत्संज्ञो राजा मह्यं प्रादात् ।
ददातेर्लुङि 'गातिस्थः' इति सिचो लुक् । अडभावश्छान्दसः । कीदृशं धनसंघम् । ^८विश्वेषां
सर्वेषां धनानां मध्ये ^९त्मना आत्मना स्वत एव ^{१०}शोभिष्ठम् अतिशयेन शोभावन्तम् । 'मन्त्रेष्वाल्लयादेः' ^{११}
इत्यात्मन आकारलोपः । शोभावच्छब्दादातिशायनिक इष्टम् । 'विन्मतोर्लुक्' । 'यस्य' इति लोपः ।

१. ख-घ-ज्ञ-त२-न-भ-श-बलनाम्ना । २. ज-त३-वृत्रहननाय हेतुभूत । ३. ख-ज्ञ-न-भ-श-लब्ध्वा ।

अतिशयेन शोभावत्त्वे दृष्टान्तः । ऽदिवि आकाशे ऽउपेव ऽधावमानं प्रभाभिरूपेतं शीघ्रगाग्निं सूर्यमिव । शोभावत्तममित्यर्थः ॥

रोहितं मे पाकस्थामा सुधुरं कक्ष्यग्राम् । अदाद्रायो विबोधनम् ॥ २२ ॥

रोहितम् । मे । पाकऽस्थामा । सुधुरम् । कक्ष्यऽग्राम् । अदात् । रायः । विऽबोधनम् ॥ २२ ॥

५पाकस्थामा राजा ५रोहितं लोहितवर्णं वृषभमश्वं वा ५मे मह्यम् ५अदात् दत्तवान् । कीदृशम् । ५सुधुरं शोभनधुर शोभनवहनप्रदेशम् । 'कक्पूर्वरूः' (पा. सू. ५. ४. ७४) इत्यकारः समासान्तः । 'कृत्वादयश्च' इति बहुव्रीह्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । ५कक्ष्यग्राम् । कक्ष्या कक्षयोः बाहुमूलयोः^१ बध्यमाना रज्जुः । तस्याः प्रातार पूरयितारम् । पीवरमित्यर्थः । 'प्रा पूरणे' । ५रायः धनस्य ५विबोधनं विशेषेण बोधकम्^२ । बहुधनप्राप्तिहेतुमित्यर्थः । 'ऊडिदम्' इत्यादिना रायो विभक्तिरुदात्ता ॥

यस्मा अन्ये दश प्रति धुरं वहन्ति वह्नयः । अस्तु वयो न तुग्र्यम् ॥ २३ ॥

यस्मै । अन्ये । दश । प्रति । धुरम् । वहन्ति । वह्नयः । अस्तम् । वयः । न । तुग्र्यम् ॥ २३ ॥

पूर्वोक्त एवाश्वो विशेष्यते । ५यस्मै । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । यस्याश्वस्य वृषभस्य वा ५धुरं वोढव्यं युगधुरम् ५अन्ये प्रकृतादस्माद्विलक्षणा दशसंख्याकाः ५वह्नयः वोढारोऽश्वा बलीवर्दा वा प्रतिनिधयः सन्तो मां वोढुं वहन्ति विभ्रति । बहूनामेकत्रवहने दृष्टान्तः । ५अस्तम् । अस्यते क्षिप्यते तस्मिन् पदार्थजातमित्यस्तं गृहम् । प्रति ५वयो ५न गन्तारोऽश्वा यथा ५तुग्र्यं तुग्रपुत्रं भुज्युं समुद्रतीरादवहन् तद्वत् । तादृशमश्वं मह्यं प्रादादिति पूर्वस्यामृच्यन्वयः । भुज्योर्वहनं च 'नासत्या भुज्युमृहथुः' (ऋ. सं. १. ११६. ४) इत्यादाववगन्तव्यम् । यद्वा यस्मा इति कर्मणि चतुर्थी । यं रथमन्ये दशसंख्याका वह्नयो वोढारोऽश्वा धुरं वहनप्रदेशं प्रति गताः सन्तो वहन्ति तादृशं रथमपि मह्यं दत्तवानित्यर्थः ॥

आत्मा पितुस्तनूर्वास ओजोदा अभ्यञ्जनम् ।

तुरीयमिद्रोहितस्य पाकस्थामानं भोजं दातारमब्रवम् ॥ २४ ॥

आत्मा । पितुः । तनूः । वासः । ओजःऽदाः । अभिऽअञ्जनम् ।

तुरीयम् । इत् । रोहितस्य । पाकऽस्थामानम् । भोजम् । दातारम् । अब्रवम् ॥ २४ ॥

अयं पाकस्थामा ५आत्मा स्वयं ५पितुः जनकस्य ५तनूः तनयः । पिता यथा सन्मार्गवर्तितया प्रशस्त एवमयमपीत्यर्थः । तथा ५वासः वासयिता निवासयिता । वासयतेरौणादिकोऽसुन् । ५अभ्यञ्जनम् अभिव्यक्तं यथा भवति तथा ५ओजोदा । ओजसो बलस्य दाता धारयिता वा । यद्वा । आत्मा सततगामी । पितुरित्यञ्जनात् । व्याप्तमन्नं येन दत्तम् । तनूर्विस्तृतं वासो वस्त्रमभ्यञ्जनमभ्यञ्जनसाधनं घृततैलादिकं च येन दत्तम् । यश्चौजोदा बलस्य दाता । तं ५पाकस्थामानं ५तुरीयं स्वकीयप्रपितामहापेक्षया चतुर्थं यद्वा तुरीयं शत्रूणां तूर्वकं हिंसितारं ५भोजं शत्रूणां भोजयितारं ५रोहितस्य लोहितवर्णस्य पूर्वोक्तस्याश्वस्य ५दातारम् एवंगुणकं पाकस्थामानम् ५अब्रवम् । उक्तेन प्रकारेणास्तौषम् । ५इत् इति पूरकः ॥ ॥ २५ ॥

'यदिन्द्र' इत्येकविंशत्यृचं चतुर्थं सूक्तं काण्वगोत्रस्य देवातिथेरार्षम् । 'वृक्षाश्चिन्मे' इत्येषा पुरउष्णिक् शिष्टास्त्वयुजो बृहत्यो युजः सतोबृहत्यः । 'स्थूरं राध.' इत्यादिभिस्तिष्ठभिः कुरुङ्गवानस्य स्तूयमानत्वात्तास्तदेवताकाः । तत्पूर्वाः पञ्चदश्याद्याश्चतस्रः पूषदेवताका इन्द्रदेवताका वा

१. ख-पार्श्वयोः । २. त३-अवबोधकं, श-बाधक ।

शिष्टा ऐन्द्र. । तथा चानुकान्तं—‘यदिन्द्र सैका देवातिथिस्तृचोऽन्यः पुरउष्णिगन्त. कुरुङ्गस्य दान-
स्तुतिस्तत्पूर्वाश्चतस्रः पौष्ण्यो वा’ इति । महाव्रते निष्केवल्ये बार्हतृवाशीतावाद्याश्चतुर्दशर्चः
शंसनीयाः । तथैव पञ्चमारण्यके—‘यदिन्द्र प्रागपागुदगिति चतुर्दश’ (ऐ. आ. ५. २. ४) इति ।
चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिने सवनेऽच्छावाकशस्त्र आद्यः प्रगाथो वैकल्पिकः स्तोत्रियः । सूत्र्यते हि—
‘यदिन्द्र प्रागपागुदग्यथा गौरो अपा कृतम्’ (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

यदिन्द्र प्रागपागुदङ् न्यग्वा ह्यसे नृभिः ।

सिमां पुरु नृषूतो अस्यानवेऽसिं प्रशर्धं तुर्वशे ॥ १ ॥

यत् । इन्द्र । प्राक् । अपाक् । उर्दक् । न्यक् । वा । ह्यसे । नृभिः ।

सिमं । पुरु । नृसूतः । अस्ति । आनवे । असिं । प्रऽशर्धं । तुर्वशे ॥ १ ॥

हे इन्द्र यत् यदि प्राक् प्राच्या दिशि वर्तमानैः । सप्तम्यन्ताद्विच्छन्दाद्विहितस्यास्तातेः
‘अञ्चेलुक्’ (पा. सू. ५. ३. ३०) इति लुक् । अपाक् प्रतीच्यां दिशि वर्तमानैः । यदि वा उर्दक्
उदीच्यां दिशि वर्तमानैः । यत् वा न्यक् नीच्यां दिशि अधस्ताद्वर्तमानैः । ‘न्यधी च’ इति नेः
प्रकृतिस्वरत्वम् । ‘उदात्तस्वरितयोर्यणः’ इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम् । एवंभूतैः नृभिः स्तोतृ-
भिस्त्वं ह्यसे स्वस्वकार्याय आहूयसे हे सिम श्रेष्ठेन्द्र । ‘सिम इति वै श्रेष्ठमाचक्षते’ इति वाजस-
नेयकम् । यद्यप्येवं बहुभिराहूयसे तथापि आनवे । अनुनाम राजा । तस्य पुत्रे राजर्षौ । पुरु
बहुलं नृषूतः नृभिस्तदीयैः स्तोतृभिः प्रेरितः असि भवसि । राज्ञो हितकरणे त्वां स्तोतारः प्रेर-
यन्तीत्यर्थः । ‘षू प्रेरणे’ । अस्मात् कर्मणि निष्ठा । ‘तृतीया कर्मणि’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
अपि च हे प्रशर्धं प्रकर्षेण शर्धयितरभिभवितरिन्द्र तुर्वशे एतत्संज्ञे च राजनि नृषूतः असि नृभिः
प्रेरितो भवसि ॥

यद्वा रुमे रुशमे श्यावके कृपे इन्द्र मादयसे सचा ।

कण्वासस्त्वा ब्रह्मभिः स्तोमवाहस इन्द्रा यच्छन्त्या गहि ॥ २ ॥

यत् । वा । रुमे । रुशमे । श्यावके । कृपे । इन्द्र । मादयसे । सचा ।

कण्वासः । त्वा । ब्रह्मभिः । स्तोमऽवाहसः । इन्द्र । आ । यच्छन्ति । आ । गहि ॥ २ ॥

यद्वा यद्यपि रुमादिषु चतुर्षु राजसु हे इन्द्र त्वं सचा सह मादयसे माद्यसि तथापि
वस्तोमवाहसः स्तोमानां स्तोत्राणां वोढारः कण्वासः कण्वगोत्रा ऋषयः ब्रह्मभिः परिवृढैर्मन्त्रैर्ह-
विभिर्वा हे इन्द्र त्वाम् आ यच्छन्ति आगमयन्ति । यद्वा । द्वितीयार्थे तृतीया । ब्रह्मभिर्ब्रह्माणि
हवींष्याभिसुख्येन प्रयच्छन्ति ददति । ‘दाण् दाने’ । ‘पात्रा’ इत्यादिना यच्छादेशः । अतस्त्वम्
आ गहि शीघ्रमागच्छ । गमेर्लोटि छान्दसः शपो लुक् ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिनसवनेऽच्छावाकशस्त्रे ‘यथा’ इति प्रगाथोऽनुरूपः । सूत्रितं च—
‘यथा गौरो अपा कृतमित्यच्छावाकस्य’ (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

यथा गौरो अपा कृतं तृष्यन्नेत्यवेरिणम् ।

आपित्वे नः प्रपित्वे तूयमा गहि कण्वेषु सु सचा पिब ॥ ३ ॥

यथा । गौरः । अ॒पा । कृतम् । तृ॒ण्यन् । एति । अ॒व । इरि॑णम् ।

आ॒ऽपि॒त्वे । नः । प्र॒ऽपि॒त्वे । तू॒यम् । आ । ग॒हि । क॒ण्वे॒षु । सु । स॒चा । पि॒ब ॥ ३ ॥

वगौरः गौरमृगाः वतृण्यन् पिपासन् वअपा अङ्गिरुदकैः । व्यत्ययेनैकवचनम् । 'ऊडिदम्' इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । वकृतं संपूर्णं कृतम् वइरिण निस्तृणं तटाकदेशं वयथा येन प्रकारेण वअव एति अवगच्छति । अवशब्दोऽभिज्ञादस्यार्थः । अभिमुखः सन् शीघ्रं गच्छति तथा वआपित्वे बन्धुत्वे वप्रपित्वे प्राप्ते सति हे इन्द्र त्वं वनः अस्मान् वतूयम् । क्षिप्रनामैतत् । शीघ्रम् वआ वगहि आगच्छ । आगत्य च वकण्वेषु कण्वपुत्रेष्वस्मासु वसचा सहैक्यत्वेनैव विद्यमानं सर्वं सोमं वसु सुष्ठु वपिब ॥

म॒न्दन्तु॒ त्वा म॒घव॑न्नि॒न्द्रे॒न्द॒वो रा॒धो॒दे॒याय॑ सु॒न्वते॑ ।

आ॒मु॒ष्या सो॒मम॑पि॒बश्च॑ सु॒तं ज्येष्ठं॑ तद्द॒धिषे॑ स॒हः ॥ ४ ॥

म॒न्दन्तु॒ । त्वा । म॒घऽव॑न् । इ॒न्द्र । इ॒न्द॒वः । रा॒धऽदे॒याय॑ । सु॒न्वते॑ ।

आ॒ऽमु॒ष्य । सो॒मम् । अ॒पि॒बः । च॒म् इति॑ । सु॒तम् । ज्येष्ठं॑ । तत् । द॒धिषे॑ । स॒हः ॥ ४ ॥

हे वमघवन् धनवन् इन्द्र इन्द्रवः क्लेदनाः सोमारूपां वमन्दन्तु मादयन्तु हर्षयन्तु । मदेव्यत्ययेन परस्मैपदम् । किमर्थम् । वसुन्वते सोमाभिषव कुर्वते यजमानाय वराधोदेयाय राधसो धनस्य दानार्थम् । ददाते 'अचो यत्' इति भावे यत् । 'ईद्यति' इतीकारः । 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । 'शतुरनुमः' इति सुन्वच्छब्दात् परा विभक्तिरुदात्ता । अपि च त्वं वसोमम् वआमुष्य आमोषणं कृत्वा अदत्तमपि बलादपहृत्य वअपिबः पीतवानसि । 'स यज्ञ-वेशं कृत्वा प्रासहा सोममपिबत्' (तै. सं. २. ४. १२. १) इति श्रुतेः । कीदृशं सोमम् । वचम् चम्बोरधिषवणफलकयोः वसुतम् अभिषुतम् । यद्वा चम्ब्यां चमसाभ्यां होतुमैत्रावरुणस्य च संबन्धिभ्यां संस्कृताभिर्वसतीवरीभिः सुतमभिषुतम् । यस्मादेवं वत् तस्मात् कारणात् वज्येष्ठं प्रशस्यतमं वृद्धतमं वा वसहः बलं वदधिषे हे इन्द्र त्वं धारयसि । अतो मदीया अपि सोमारूपां मादयन्त्विति प्रार्थ्यते ॥

प्र च॒क्रे स॒हसा॑ स॒हो ब॒भञ्ज॑ म॒न्युमो॑जसा ।

विश्वे॑ त इ॒न्द्र पृ॒तना॒यवो॑ य॒हो नि वृ॒क्षाइ॑व ये॒मिरे॑ ॥ ५ ॥

प्र । च॒क्रे । स॒हसा॑ । स॒हः । ब॒भञ्ज॑ । म॒न्युम् । ओज॑सा ।

विश्वे॑ । ते । इ॒न्द्र । पृ॒तना॒ऽयवः॑ । य॒हो इति॑ । नि । वृ॒क्षाऽइ॑व । ये॒मिरे॑ ॥ ५ ॥

स इन्द्रः वसहसा आत्मीयेनाभिभवेन वीर्यकर्मणा वसहः शत्रूणामभिभवन् वप्र वचक्रे प्रकर्षेण कृतवान् । तथा वओजसा बलेन वमन्युं परकीर्य क्रोधं वबभञ्ज भग्नवान् । उत्तरोऽर्धर्चः प्रत्यक्षकृतः । हे वयहो । महन्नामैतत् । हे महन् इन्द्र विश्वे सर्वे वपृतनायवः युद्धकामाः शत्रवः वते त्वया ववृक्षाइव महीरुहा इव वनि वयेमिरे नियता आसन् । यथा वृक्षा निश्चलास्तिष्ठन्ति तद्वन्निर्यापारा अभूवन्नित्यर्थः ॥ ३० ॥

स॒हस्रे॑णे॒व स॒चते॑ य॒वीयु॑धा यस्तु॒ आनु॑ल॒र्षस्तु॑तिम् ।

पु॒त्रं प्रा॑व॒र्गं कृ॑णुते सु॒वीर्ये॑ दा॒श्रोति॑ न॒मउ॑क्तिभिः ॥ ६ ॥

१. ख-ज्ञ-न-भ-प्रपित्वे' नास्ति । २. ख-ज्ञ-त३-न-भ-मदेव्य' । ३. त-इत्याद्युदात्तत्वात् ।

सहस्रेणऽइव । सचते । यविऽयुधा । यः । ते । आनङ् । उपऽस्तुतिम् ।
पुत्रम् । प्रावर्गम् । कृणुते । सुऽवीर्ये । दाश्रोति । नमउक्तिऽभिः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र ऽते तव ऽउपस्तुतिं स्तोत्रं ऽय. पुरुष. ऽआनङ् प्राप्नोति त्वां प्रापयति । अश्रोते-
र्लङि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । - - - ऽसचते समवैति । 'पच समवाये' । ऽसहस्रेणैव यथा सहस्र-
संख्येन बलेन तथेत्थर्थः । यश्च यजमानः ऽनमउक्तिभिः नमस्कारवचनं. स्तोत्रं. सार्धं ऽदाश्रोति
हवीषि तुभ्यं ददाति । 'दाश्च दाने' । स यजमान ऽसुवीर्ये शोभनवीर्ययुक्ते संग्रामे ऽप्रावर्गं
प्रकर्षेण शत्रूणां वर्जयितार ऽपुत्रं ऽकृणुते करोति उत्पादयति । त्वत्प्रसादाद्बलमत इत्यर्थः । प्रपूर्वा-
द्वृजे. 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति कर्तरि घञ् । 'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये' (पा. सू. ६. ३. १२२)
इति दीर्घः । थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । यद्वा । सुवीर्यं इत्येतत् पुत्रस्य विशेषणम् । द्वितीयार्थे
सप्तमी । शोभनवीर्यं पुत्रम् । बहुव्रीहौ 'वीरवीर्यौ च' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

मा भैम मा श्रमिष्मोग्रस्य सख्ये तव ।

महत्ते वृष्णो अभिचक्ष्यं कृतं पश्येम तुर्वशं यदुम् ॥ ७ ॥

मा । भैम । मा । श्रमिष्म । उग्रस्य । सख्ये । तव ।

महत् । ते । वृष्णः । अभिऽचक्ष्यम् । कृतम् । पश्येम । तुर्वशम् । यदुम् ॥ ७ ॥

हे इन्द्र ऽउग्रस्य उदूर्णबलस्य ऽतव ऽसख्ये सखित्वे सति वयं ऽमा ऽभैम मा भैष्म ।
कुतश्चिदपि शत्रोर्भीता मा भूम् । ऽमा ऽश्रमिष्म श्रान्ताः पीडिताश्च मा भूम् । ऽवृष्णः कामानां
वर्षितुः ऽते तव संबन्धि ऽमहत् प्रभूतं ऽकृतं वृत्रवधादिलक्षणं कर्म ऽअभिचक्ष्यम् अभितः ख्याप-
नीयं स्तोतव्यम् । अतो महानुभावस्य तव सख्यं प्राप्तानां भीतिश्रमौ न जायेते इत्यर्थः । तत्
कथमवगम्यत इति चेदुच्यते । ऽतुर्वशम् एतत्संज्ञं राजर्षिं ऽयदुम् एतत्संज्ञं च त्वत्प्रसादात् सुखेन
जीवन्तौ ऽपश्येम दृष्टवन्तः खलु वयम् । अतः कारणात् त्वत्सख्यं प्राप्तस्य भयादिकं न जायत
इत्येतदुपपन्नमित्यर्थः ॥

सव्यामनु स्फिग्यं वावसे वृषा न दानो अस्य रोषति ।

मध्वा संपृक्ताः सारधेण धेनवस्तूयमेहि द्रवा पिब ॥ ८ ॥

सव्याम् । अनु । स्फिग्यम् । वावसे । वृषा । न । दानः । अस्य । रोषति ।

मध्वा । सम्ऽपृक्ताः । सारधेण । धेनवः । तूयम् । आ । इहि । द्रव । पिब ॥ ८ ॥

ऽवृषा कामानां वर्षितेन्द्रः ऽसव्यां दक्षिणेतरां ऽस्फिग्यं कटिप्रदेशम् ऽअनु । तृतीयार्थेऽनोः
कर्मप्रवचनीयत्वम् । सव्यया स्फिग्या शरीरैकदेशेनैव ऽवावसे वस्ते । सर्वभूतजातमाच्छादयति ।
स्वयं कृत्स्नं जगदीत्येव वर्तत इत्यर्थः । निगमान्तरं च भवति—'यदन्यथा स्फिग्या क्षामवस्थाः'
(क्र. सं. ३. ३२. ११) इति । अपि च ऽदानः अवखण्डयिता । 'दाने अवखण्डने' । पचाद्यच् ।
स च ऽअस्य द्रुममिन्द्रं ऽन ऽरोषति न हिनस्ति । 'रिषे रूषे हिंसायाम्' । इन्द्रं हिंसितुं शक्तः
कश्चिदपि नास्तीत्यर्थः । यद्वा । दानो हविषां दाता यजमानश्चास्येन्द्रस्य न रोषति रोषं न जनयति ।
सर्वदा हविर्भिः परिचरतीत्यर्थः । उत्तरोऽर्धर्चः प्रत्यक्षकृतः । ऽसारधेण । सरघा मधुमक्षिका ।

तत्संबन्धिना ऽमध्वा मधुना । लुप्तोपममेतत् । मधुनेव रसवता क्षीरादिना श्रयणद्रव्येण ऽसंपृक्ताः संसृष्टाः संस्कृताः ऽधेनवः धेनुवत् प्रीतिजनका अस्मदीयाः सोमाः । यद्वा । धिवेः प्रीणनार्थाद्धेनवः । प्रीणयितार इत्यर्थः । अथवा । ' धेद् पाने ' । ' धेट इच्च ' इत्यौणादिको नुप्रत्ययः । तत्संनियोगेन इकारान्तादेशश्च । पातव्याः सोमा इत्यर्थः । यत् एवमतः कारणात् हे इन्द्र ऽतूयं क्षिप्रम् ऽएहि अस्मत्समीपमागच्छ । आगत्य च ऽद्रव । सोमा यस्मिन्नुत्तरवेदिलक्षणे स्थाने हूयन्ते' तं देशं शीघ्रं गच्छ । ' द्रु गतौ ' इति धातुः । ' द्यचोऽस्तस्तिङः ' इति साहित्यिको दीर्घः । तदनन्तरमध्वर्युणा दत्तं सोमं ऽपिब । तेन सोमेन सम्यक् स्वोदर पूरयेत्यर्थः ॥

अश्वी रथी सुरूप इद्रोमाँ इदिन्द्र ते सखा ।

श्वात्रभाजा वयसा सचते सदा चन्द्रो याति सुभामुप ॥ ९ ॥

अश्वी । रथी । सुरूपः । इत् । गोऽमान् । इत् । इन्द्र । ते । सखा ।
श्वात्रभाजा । वयसा । सचते । सदा । चन्द्रः । याति । सुभाम् । उप ॥ ९ ॥

हे इन्द्र ऽते तव ऽसखा मित्रभूतः पुरुषोऽभ्यादिगुणविशिष्ट एव भवति । इच्छद्दः प्रत्येक-
मभिसंबध्यते । ऽअश्वी इत् बहुभिरश्वैरुपेत एव भवति । न कदाचिदश्वैर्वियुज्यते । ऽरथी रथवानेव
स भवति । ऽसुरूप इत् शोभनरूपः शोभनावयव एव स भवति । ऽगोमाँ इत् बह्वीभिर्गोभिर्युक्त
एव स भवति । न कदाचिदेतैर्वियुज्यते इत्यर्थः । अपि च ऽश्वात्रभाजा । ' श्वात्रम् ' इति धननाम ।
आशु अतनीय शीघ्रं प्राप्तव्यं शोभनं धनं संभजता ईदृग्धनसंयुक्तेन ऽवयसा । अञ्जनामैतत् । अञ्जेन स
सर्वदा ऽसचते समवैति । संगच्छते । ' षच समवाये ' । अत एव ऽचन्द्रः सर्वेषामाह्लादकः सन्
ऽसभां जनसंसदम् ऽउप ऽयाति उपगच्छति ॥

ऋश्यो न तृष्यन्नवपानमा गहि पिबा सोमं वशाँ अनु ।

निमेघमानो मघवन्दिवेदिव ओजिष्ठं दधिषे सहः ॥ १० ॥

ऋश्यः । न । तृष्यन् । अवपानम् । आ । गहि । पिब । सोमम् । वशान् । अनु ।
निमेघमानः । मघऽवन् । दिवेऽदिवे । ओजिष्ठम् । दधिषे । सहः ॥ १० ॥

हे इन्द्र ऽऋश्यो ऽन ऋश्याख्यो मृग इव ऽतृष्यन् पिपासंस्त्वम् ऽअवपानम् अवनीतं ग्रहचम-
सादिषु पात्रेष्वानीतं पातव्यं सोमम् ऽआ ऽगहि अभिगच्छ । गत्वा च तमस्मदीयं ऽसोमं ऽवशाँ
ऽअनु अनुकामं यथाकामं ऽपिब । यावता पीतेन पर्याप्तिर्जायते तावता सोमेन स्वोदर पूरयेत्यर्थः । अत
एव सोमपानात् प्राप्तबलस्त्वं ऽदिवेदिवे प्रतिदिवसं ऽनिमेघमानः न्यञ्च्यवाङ्मुखानि वृष्ट्युदकानि
सिञ्चन् हे ऽमघवन् इन्द्र ऽओजिष्ठम् ओजस्वितममुद्रूणतमं ऽसहः बलं ऽदधिषे धारयसि । ओजस्वि-
नाब्दादिष्ठनि ' विन्मतो लृक् ' इति विनो लृक् । ' टेः ' इति टिलोपः ॥ ॥ ३१ ॥

अध्वर्यो द्रावया त्वं सोममिन्द्रः पिपासति ।

उप नूनं युयुजे वृषणा हरी आ च जगाम वृत्रहा ॥ ११ ॥

अध्वर्यो इति । द्रावय । त्वम् । सोमम् । इन्द्रः । पिपासति ।

उप । नूनम् । युयुजे । वृषणा । हरी इति । आ । च । जगाम । वृत्रहा ॥ ११ ॥

हे ऽअध्वर्यो अध्वरस्य नेतः ऽत्वं ऽसोमं ऽद्रावय । उत्तरवेदिलक्षणं स्थानं प्रापय । यद्वा । रसात्मना द्रवणशीलं कुरु । अभिषुण्वित्यर्थः । किं कारणमिति चेत् । ऽइन्द्रः ऽपिपासति इमं सोमं पातु-
मिच्छति । त्वयैतत् कथमवगतमिति चेत् तत्राह । ऽवृषणा वर्षितारौ युवानौ वा ऽहरी अश्वौ ऽनूनम् अथ
ऽयुयुजे । उपगम्य सारधिर्योजितवान् रथे । ऽवृत्रहा वृत्रस्य हन्तेन्द्रः ऽच ऽआ ऽजगाम आगतवान् ॥

स्वयं चित्स मन्यते दाशुरिर्जनो यत्रा सोमस्य तृप्सि ।

इदं ते अन्नं युज्यं समुक्षितं तस्येहि प्र द्रवा पिब ॥ १२ ॥

स्वयम् । चित् । सः । मन्यते । दाशुरिः । जनः । यत्र । सोमस्य । तृप्सि ।

इदम् । ते । अन्नम् । युज्यम् । समुक्षितम् । तस्य । आ । इहि । प्र । द्रव । पिब ॥ १२ ॥

ऽदाशुरिः दाशान् । दाशतेरौणादिक उरिन् । हविषा दाता ऽसः यजमानलक्षणो ऽजनः ऽस्वयं
ऽचित् स्वयमेव आत्मनैव ऽमन्यते सर्वं जानाति । परायत्तप्रज्ञो न भवतीत्यर्थः । ऽयत्र यस्मिन्
जने ऽसोमस्य पानेन हे इन्द्र त्वं ऽतृप्सि तृप्सि । 'तृप तृप् तृप्तौ' । तौदादिक । 'शे तृप्सा-
दीनाम्' (पा. सू. ७. १. ५९.१) इति जुम् । ऽते त्वदीयं ऽयुज्यं योग्यम् ऽइदम् अस्मदीयं
सोमलक्षणम् ऽअन्नं ऽसमुक्षितं सम्यक् पात्रेष्वासिक्तम् । 'उक्ष सेचने' । कर्मणि निष्ठा । 'गति-
रनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । अतस्तं तादृशं सोमम् ऽइहि अभिगच्छ । ऽप्र ऽद्रव ग्रीष्मं
प्राप्नुहि । तदनन्तरं ऽपिब पानं कुरु ॥

रथेष्ठायाध्वर्यवः सोममिन्द्राय सोतन ।

अधि ब्रध्नस्याद्रयो वि चक्षते सुन्वन्तो दाश्वध्वरम् ॥ १३ ॥

रथेऽस्थाय । अध्वर्यवः । सोमम् । इन्द्राय । सोतन ।

अधि । ब्रध्नस्य । अद्रयः । वि । चक्षते । सुन्वन्तः । दाशुऽअध्वरम् ॥ १३ ॥

ऽरथेष्ठाया । रथे तिष्ठतीति रथेष्ठः । 'सुपि स्थः' इति कप्रत्ययः । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्'
इति सप्तम्या अलुक् । एवंलक्षणाय ऽइन्द्राय हे ऽअध्वर्यवः ऽसोमं ऽसोतन अभिषुणुत । 'पुष्
अभिषवे' । 'तप्तनप्तनथनाश्च' इति तनबादेशः । ऽब्रध्नस्य बुध्नस्य मूलस्याभिषवार्थं चर्मणि
स्थापितस्योपरात्यस्य विस्तृतस्याङ्मनः ऽअधि उपरि ऽअद्रयः अन्ये प्रावाणश्चतसृषु दिक्षु वर्तमानाः
ऽदाश्वध्वरं दाशोर्दातुर्यजमानस्य अध्वरो यागो येन^१ निष्पद्यते तादृशं सोमं ऽसुन्वन्तः ऋत्विङ्गिरपेक्षं
स्वयमेवाभिषुण्वन्तः ऽवि ऽचक्षते विशेषेण प्रकाशन्ते । सोमाभिषवेऽतिशयेनानुकूला वर्तन्त इत्यर्थः ।
अथवाद्रयस्तैरद्रिभिर्हे अध्वर्यवः सोममभिषुणुतेति योज्यम् ॥

उप ब्रध्नं वावाता वृषणा हरी इन्द्रमुपसु वक्षतः ।

अर्वाञ्च त्वा सप्तयोऽध्वरश्रियो वहन्तु सवनेदुप ॥ १४ ॥

उप । ब्रध्नम् । वावाता । वृषणा । हरी इति । इन्द्रम् । अपऽसु । वक्षतः ।

अर्वाञ्चम् । त्वा । सप्तयः । अध्वरऽश्रियः । वहन्तु । सवना । इत् । उप ॥ १४ ॥

व्रध्नम् अन्तरिक्षं^१ वावाता^२ संभक्तवन्तौ । वनतेर्निष्ठायां छान्दसं द्विर्वचनमिडभाव आत्वं धातुस्वरश्च । ' अन्येषामपि दृश्यते ' इति सांहितिकोऽभ्यासदीर्घः । यद्वा । वावाता पुनः पुनर्गच्छन्तौ । ' वा गतिगन्धनयोः ' । अस्माद्यद्बलुगन्तात् कर्तरि निष्ठा । वृषणा वृषणौ सेत्कारौ^३ वृहरी हरण-शीलावश्चौ उक्तगुणौ^४ सन्तौ^५ अपसु अस्मदीयेषु कर्मसु । अपस्शब्दः सकारान्तः कर्मवचनः । ' पीवोपवसनानां छन्दसि लोपो वक्तव्यः ' (पा. म. ६. ३. १०९.६) इतीह सकारो लुप्यते । तत्रेमम्^६ इन्द्रम्^७ उप^८ वक्षत उपवहतामुपानयताम् । वहतेर्लेट्यडागमः । ' सिब्वहुलम् ' इति सिप् । अपि च^९ अध्वरश्रियः अध्वर सेवमानाः^{१०} वसन्तयः सर्पणशीला अन्येऽपि त्वदीया अश्वाः^{११} वसवना सवनानि प्रातःसवनानीन्यस्मद्यागसंबन्धीनि प्रति हे इन्द्र त्वाम्^{१२} अर्वाञ्चम्^{१३} अभिमुखम्^{१४} उप^{१५} वहन्तु उपगमयन्तु । इत् इति पूरकः ॥

प्र पूषणं वृणीमहे युज्याय पुरुवसुम् ।

स शक्र शिक्ष पुरुहूत नो धिया तुजै राये विमोचन ॥ १५ ॥

प्र । पूषणम् । वृणीमहे । युज्याय । पुरुवसुम् ।

सः । शक्र । शिक्ष । पुरुहूत । नः । धिया । तुजै । राये । विमोचन ॥ १५ ॥

इदमाद्यासु चतसृषु पूषण इन्द्रस्य च लिङ्गसन्नावादेता उभयथा व्याख्यायन्ते । वपुरुवसुं बहुधनं पूषणं पोषकमिन्द्रं यद्वैतत्संज्ञं देवं प्र वृणीमहे प्रकर्षेण संभजामहे । किमर्थम् । युज्याय । युङ्क्त इति युङ् सखा । तस्य भावाय । सखित्वायेत्यर्थः । हे शक्र शक्तं पुरुहूतं बहुभिराहूतं हे विमोचन पापाद्विमोचयितरिन्द्रं पूषन् वा वसः त्वं वनः अस्मान् धिया आत्मीयया बुद्ध्या शिक्ष शक्तान् कर्तुमिच्छ । किमर्थम् । राये धनाय धनप्राप्त्यर्थं तुजै शत्रूंस्तो-जयितुं हिंसितुम् । ' तुज हिंसायाम् ' । अस्मात् कृत्यार्थं केन्प्रत्ययः । यद्वा । राये इति ' क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् ' इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । जातावेकवचनम् । रायो धनानि धिया स्तुत्या प्रीतः सन्नोऽस्मभ्यं शिक्ष देहि । शिक्षतिर्दानकर्मा । ' ऊडिदम् ' इति रायो विभक्तिरुदात्ता ॥ ३२ ॥

सं नः शिशीहि भुरिजोरिव क्षुरं रास्व रायो विमोचन ।

त्वे तन्नः सुवेदमुस्त्रियं वसु यं त्वं हिनोषि मर्त्यम् ॥ १६ ॥

सम् । नः । शिशीहि । भुरिजोः इव । क्षुरम् । रास्व । रायः । विमोचन ।

त्वे इति । तत् । नः । सुवेदम् । उस्त्रियम् । वसु । यम् । त्वम् । हिनोषि । मर्त्यम् ॥ १६ ॥

हे इन्द्र पूषन् वा वनः अस्मान् वसं शिक्षीहि सम्यक् निश्चयं तीक्ष्णबुद्धीन् कुरु । भुरि-जोरिव । बाहुनामैतत् । नापितस्य बाह्वोरिव स्थितं क्षुरम् इव । अपि च हे विमोचन पापा-द्विमोचन पापाद्विमोचयितः रायः धनानि रास्व अस्मभ्यं देहि । ' रा दाने ' । तत् कस्य हेतोः । त्वे त्वयि खलु उस्त्रियम् । उस्त्रा गावः । तत्संबद्धं तत् वसु निवासकं धनं वनः अस्माकं सुवेदं सुलभं नान्येषु देवेषु । यथं धनसमूहं मर्त्यं मनुष्यं स्तोतारं प्रति त्वं हिनोषि प्रेरयसि तद्वसु त्वयीत्यन्वयः । यत एवं तस्मात् रास्व इति योज्यम् ॥

वेमि त्वा पूषन्नुजसे वेमि स्तोतव आष्टणे ।

न तस्य वेम्यरणं हि तद्वसो स्तुषे पञ्चाय सान्ने ॥ १७ ॥

वेमि । त्वा । पूषन् । ऋञ्जसे । वेमि । स्तोतवे । आघृणे ।

न । तस्य । वेमि । अरणम् । हि । तत् । वसो इति । स्तुपे । पञ्चाय । साधे ॥ १७ ॥

हे पूषन् पोषकेन्द्र एतत्संज्ञं वा देव वत्वा त्वाम् ऋञ्जसे प्रमाधयितुं वेमि कामये ।
 आघृणे आगतदीप्ते स्तोतवे त्वां स्तोतुं वेमि कामये । यत्त्वद्यतिरिक्तं देवतान्तरं तस्य स्तोत्रं न
 वेमि न कामये । तत् कुत इति चेत् । हि यस्मात् अरणम् अरमणममुखकरम् । अतस्त्वामेव
 स्तोतुं कामय इत्यर्थः । हे वसो वासक स्तुपे स्तुवते पञ्चाय प्रार्जकाय स्तोत्राणां साधे । साम
 स्तोत्रम् । सामर्थ्यादत्र तद्वाङ्मयते । तद्वते । यद्वा । पञ्च इति कक्षीवत आर्या । आम्नातं हि—
 'यद्वां पञ्चासो अश्विना हवन्ते' (ऋ. स. १. ११७. १०) इति । तस्मै कक्षीवत इव मह्यम् ।
 सामर्थ्यादुपमार्थो लभ्यते । अपेक्षितं धनं देहीति शेषः ॥

परा गावो यवसं कच्चिदाघृणे नित्यं रेक्णो अमर्त्य ।

अस्माकं पूषन्विता शिवो भव मंहिष्ठो वाजसातये ॥ १८ ॥

परा । गावः । यवसम् । कत् । चित् । आघृणे । नित्यम् । रेक्णः । अमर्त्य ।

अस्माकम् । पूषन् । अविता । शिवः । भव । मंहिष्ठः । वाजसातये ॥ १८ ॥

हे आघृणे आगतदीप्ते पूषन्निन्द्र वा कच्चित् कस्मिंश्चित् काले अस्मदीयाः परा गावो यवसं
 तृणं भक्षितुं परा गच्छन्ति । हे अमर्त्य अमरण देव तदानीं रेक्णः तद्रोरूपं धनं नित्यम् अस्माकं
 ध्रुवमस्तु । चोरव्याघ्रादिभिर्हिसितं मा भूत् । अपि च हे पूषन् पोषयितः अस्माकम् अविता रक्षिता
 भूत्वा शिवः सुखकरः भव । तथा वाजसातये वाजस्यान्त्रस्य बलस्य वा संभजनार्थं मंहिष्ठः
 दातृत्वमो भव ॥

स्थूरं राधः शताश्वं कुरुङ्गस्य दिविष्टिषु ।

राज्ञस्त्वेषस्य सुभगस्य रातिषु तुर्वशेष्वमन्महि ॥ १९ ॥

स्थूरम् । राधः । शतऽश्वम् । कुरुङ्गस्य । दिविष्टिषु ।

राज्ञः । त्वेषस्य । सुभगस्य । रातिषु । तुर्वशेषु । अमन्महि ॥ १९ ॥

इदमादिकेन वृत्तेन देवातिथिः कुरुङ्गनाम्नो राज्ञो दानं स्तौति । कुरुङ्गस्य । कुरुङ्गेतुं गच्छति
 कुलं गच्छतीति वा कुरुङ्गः । 'डोऽन्यत्रापि दृश्यते' इति गमेर्ङः । पृषोदरादिः । एतत्संज्ञस्य त्वेषस्य
 दीप्तस्य सुभगस्य शोभनधनस्य एवंभूतस्य राज्ञः संबन्धिनीषु दिविष्टिषु दिवः स्वर्गस्यैषणेषु
 ग्रासिहेतुभूतासु यागाक्रियासु रातिषु दानेषु दक्षिणारूपेषु सत्सु तुर्वशेषु । मनुष्यनामैतत् । निर्धा-
 रणे सप्तमी । मनुष्येषु मध्ये वयं स्थूरं स्थूलं प्रभूतं शताश्वम् अश्वानां शतेन युक्तं राधः धनम्
 अमन्महि अज्ञासिष्म । अलभामहीत्यर्थः ॥

धीभिः सातानि काण्वस्य वाजिनः प्रियमैधैरभिद्युभिः ।

षष्टिं सहस्रान् निर्मैजामजे निर्युथानि गवामृषिः ॥ २० ॥

धीभिः । सातानि । काण्वस्य । वाजिनः । प्रियऽमेधैः । अभिद्युऽभिः ।
षष्टिम् । सहस्रा । अनु । निऽमजाम् । अजे । निः । यूथानि । गवाम् । ऋषिः ॥ २० ॥

वकाण्वस्य कण्वपुत्रस्य ववाजिनः हविष्मतो मेधातिथेः संबन्धिभिः वधीभिः ध्यातृभिः स्तोतृभिः
वसातानि संभक्तानि वअभिद्युभिः अभिगतदीप्तिभिः वप्रियमेधैः एतत्संज्ञैश्चर्षिभिः सेवितानि वनिर्मजं
निःशेषेण शुद्धानां वगवां वषष्टिं वसहस्रा षष्टिसंख्याकानि सहस्राणि वयूथानि वऋषिः देवातिथिरहम्
वअनु पश्चात् वनिः वअजे निःशेषेणागच्छम् । साकल्येन प्राप्तवानस्मि । 'अज गतिक्षेपणयोः' । यथा
प्रियमेधानां काण्वानां च गवां यूथानि राज्ञा दत्तानि तैः प्रतिगृहीतानि एवं तेन दत्तानि मया प्रति-
गृह्यन्त इत्यर्थः ॥

वृक्षाश्चिन्मे अभिपित्वे अरारणुः । गां भजन्त मेहनाश्च भजन्त मेहना ॥ २१ ॥

वृक्षाः । चित् । मे । अभिऽपित्वे । अरारणुः ।

गाम् । भजन्त । मेहना । अश्चम् । भजन्त । मेहना ॥ २१ ॥

मे मया वअभिपित्वे पूर्वोक्ते धने अभिप्राप्ते सति ववृक्षाश्चित् वृक्षा अपि वअरारणुः अशब्द-
यन् । कथमिति तदाह । इमे ऋषयः वमेहना मंहनीयां प्रशस्यां वगां वभजन्त असेवन्त अलभन्त ।
वमेहना मंहनीयम् वअश्च च वभजन्त अलभन्तेति । गामश्चमिति जात्यभिप्रायमेकवचनम् । यद्वा ।
मेहनेति म इह नेति पदत्रयात्मकमेकं पदम् । यदाह यास्कः—'यदिन्द्र चित्रं' चायनीयं मंहनीयं
धनमस्ति । यन्म इह नास्तीति वा त्रीणि मध्यमानि पदानि' (निरु. ४. ४) । तदैवं व्याख्येयम् ।
इम ऋषयो गामश्च चालभन्त । इहास्मिन् राजनि प्रशस्तस्य धनस्य तद्दानं मम नासीन्मम नासीदिति
वृक्षप्रमुखाः सर्वेऽपि जनाः प्रोत्तुरित्यर्थः ॥ ॥ ३३ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरधरेण
सायणाचार्येण विरचिते साधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये
पञ्चमाष्टके सप्तमोऽध्यायः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अष्टमो^१ व्याख्यातुमारभ्यते । अष्टमे मण्डले प्रथमेऽनुवाके चत्वारि सूक्तानि व्याकृतानि ।
'दूरात्' इत्येकोनचत्वारिंशद्वचं पञ्चमं सूक्तं कण्वगोत्रस्य ब्रह्मातिथेरार्षम् । आदित. षट्त्रिंशद्वा-
यस्यः । ततो द्वे बृहत्या । अन्तिमानुष्टुप् । अन्येषु पञ्चस्वर्धर्चेषु चेदिपुत्रस्य कशुनाम्नो राज्ञो दानं
स्तुयते । अतस्तदेवताकाः । शिष्टा आश्विन्यः । तथा चानुक्रान्तं—'दूरादेकाक्षचत्वारिंशद्ब्रह्मा-
तिथिराश्विनं द्विवृहत्यानुष्टुबन्तमन्त्राः पञ्चार्धर्चाश्चैद्यस्य कशोर्दानस्तुतिः' इति । प्रातरनुवाका-
श्विनशस्त्रयोराश्विने क्रतौ गायत्रे छन्दसि अन्यतृचवर्जमिदं सूक्तम् । सूच्यते हि—'दूरादिहवेति
तिस्र उत्तमा उद्धरेत्' (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति ॥

दूरादिहेव यत्प्रत्यरुणप्सुरशिश्वितत् । वि भानुं विश्वधातनत् ॥ १ ॥

दूरात् । इहऽईव । यत् । सती । अरुणऽप्सुः । अशिश्वितत् । वि । भानुम् । विश्वधा । अतनत् ॥ १ ॥

१ दूरात् दूरत एव विप्रकृष्ट एव नभसः प्राक्प्रदेशे वर्तमाना १ इहेव १ सती इह समीपे विद्यमानेव । अस्ते. शतरि शसोरलोपे 'उगितश्च' इति डीप् । 'शतुरनुमः' इति नद्या उदात्तत्वम् । २ अरुणप्सुः आरोचमानरूपा ईदृशी उपा. ३ यत् यदा ४ अशिश्वितत् अश्वेतयत् । 'श्विता वर्णे' । अस्माप्यन्तात् लुङि चङि रूपम् । 'यद्वृत्ताश्लित्यम्' इति निघातप्रतिषेधः । तदा ५ भानु दीप्तिं ६ विश्वधा १ बहुविधं ७ वि ८ अतनत् विस्तारितवती । तनोतेर्व्यत्ययेन शप् । ईदृशीमुषसं हे अश्विनौ सचेथे इत्युत्तरयैकवाक्यता । यद्वा । प्रातरनुवाक्ये ९ उषस्येन १० काण्डेन उपाः स्तुता सती प्रादुर्बभूव । हे अश्विनौ शसिष्यमाणमाश्विनं कर्तुं श्रोतुं युवामपि प्रादुर्भवतमित्यध्याहारेण वाक्य पूरणीयम् ॥

नृवदस्त्रा मनोयुजा रथेन पृथुपाजसा । सचेथे अश्विनोपसम् ॥ २ ॥

नृवत् । दस्त्रा । मनःयुजा । रथेन । पृथुपाजसा । सचेथे इति । अश्विना । उपसम् ॥ २ ॥

हे १ दस्त्रा दस्तौ दर्शनीयौ शत्रूणामुपक्षपयितारौ वा । 'सुपां सुलुक्' इत्याकारः । ईदृशौ हे २ अश्विना अश्विनौ ३ नृवत् नृभिः नेतृभिस्तुल्यं वर्तमानौ युवाम् । 'तेन तुल्यम्' इति प्रथमार्थे वतिः । यद्वा । नृवतीम् । नृशब्दान्मतुपञ्छान्दसत्वम् । रश्रुतिसामान्याद्वा १ 'छन्दसीरः' इति वत्वम् । डीपञ्छान्दसो लुक् । 'ह्रस्वनुङ्भ्यां मतुप्' इति मतुप उदात्तत्वम् । ईदृशीम् २ उपसं ३ रथेन आत्मीयेन वाहनेन ४ सचेथे सम्यगागच्छथः ५ । 'पच समवाये' । यद्वा । सचतिः सेवनार्थः । सचेथे सेवेथे । तदाह यास्कः—'सचस्वा नः स्वस्तये सेवस्व नः स्वस्तये' (निरु. ३. २१) इति । क्रीदशेन रथेन । ६ मनोयुजा मनसैव व्यापारान्तरनिरपेक्षेण स्मरणमात्रेणाश्वैर्युज्यमानेन ७ पृथुपाजसा विस्तीर्णबलेन बद्धश्वेन वा । उपसोऽनन्तरमश्विनोः स्तूयमानत्वात्तामश्विनौ गच्छत इत्युच्यते ॥

युवाभ्यां वाजिनीवसु प्रति स्तोमा अदक्षत । वाचं दूतो यथोहिषे ॥ ३ ॥

युवाभ्याम् । वाजिनीवसु इति वाजिनीवसू । प्रति । स्तोमाः । अदक्षत ।

वाचम् । दूतः । यथा । ओहिषे ॥ ३ ॥

हे १ वाजिनीवसू । वाजो हविलक्षणमश्वम् । तद्युक्ता यागक्रिया वाजिनी । तस्यां वसु धनं ययोरस्ति तौ तथोक्तौ । यद्वा । अश्वयुक्तं स्तोतृभ्यो देयं वसु धनं ययोरस्ति तादृशौ । हे अश्विनौ २ युवाभ्यां ३ स्तोमाः अस्माभिः कृतानि स्तोत्राणि ४ प्रति ५ अदक्षत प्रतिदृश्यन्ताम् । दशेऽछान्दसः कर्मणि लुक् । 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु' इति क्त्वात् 'सृजिदृशोः' इत्यमभावः । षत्वकत्वषत्वानि । अहं च ६ यथा येन प्रकारेण ७ दूतः प्रेष्य. ८ वाचं स्वामिनो वाक्यं याचते तथा युवयोः प्रीतिपूर्विकां वाचम् ९ ओहिषे । पुरुषव्यत्ययः । याचे । 'उहिरर्दने' । याचन इत्यर्थः । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । यद्वा । दूतो यथा स्वामिनोक्तां वाचं विदेशस्थमन्यं प्रापयति एवमहमपि स्तुतिरूपां वाचमोहिषे बहे युवां प्रापयामि ॥ बहेर्व्यत्ययेन १० मध्यमः । छान्दसं संप्रसारणम् । 'छन्दस्युभयथा' इत्यार्धधातु-कृत्वात् इडागमः । शबभावो लघूपधगुणश्च । 'एङि पररूपम्' इति पररूपत्वम् ॥

१. ख-भ-विश्वधातनत् । २. ज-प्रातरनुवाक । ३. ख-भ-ता उषस्येन, ज-उषसे उषस्येन; ज-उषसेन । ४. ज-त-श-चेतृमती । ५. ख-भ-रथश्रुतिसामान्याद्वा; त-श-श्रुतिसामान्याद्वा । ६. ख-भ-त-य-सम्यगागच्छथः; ज-त-२-३-भ-श-सम्यगागच्छथः । ७. ख-ज-त-२-श-उहे ।

पुरुप्रिया ण ऊतये पुरुमन्द्रा पुरुवसू । स्तुषे कण्वासो अश्विना ॥ ४ ॥

पुरुऽप्रिया । न. । ऊतये । पुरुऽमन्द्रा । पुरुवसू इति पुरुऽवसू ।

स्तुषे । कण्वासः । अश्विना ॥ ४ ॥

पुरुप्रिया बहूनां प्रियाः पुरुमन्द्रा बहुमदौ बहूनां मादयितारौ वा । यद्वा । पुरु बहुलं मायन्तौ । पुरुवसू बहुधनौ ईदृशौ पश्विना अश्विनौ नः अस्माकम् ऊतये रक्षणाय कण्वासः कण्वगोत्रा वयं स्तुषे स्तुमहे । पुरुवचनयोर्व्यत्ययः । यद्वा । कण्वास इति पूजार्थं बहुवचनम् । ऋषिरात्मानं संबोध्य ब्रूते । हे अन्तरात्मन् कण्वास. कण्वगोत्रस्त्वं स्तुषे अश्विनौ स्तुहि ॥

मंहिष्ठा वाजसातमेष्यन्ता शुभस्पती । गन्तारा दाशुषे गृहम् ॥ ५ ॥

मंहिष्ठा । वाजसातमा । इष्यन्ता । शुभः । पती इति । गन्तारा । दाशुषः । गृहम् ॥ ५ ॥

मंहिष्ठा मंहिष्ठौ मंहनीयौ पूजनीयौ यद्वा दातृत्वमौ वाजसातमा । वाजोऽन्नं बलं वा । तस्य अतिशयेन दातारौ । यद्वा वाजो हविलक्षणमन्नम् । तस्य संभक्तृत्वमौ । सनोतेः सनतेर्वा 'जनसनः' इति विट् । विड्वनोरनुनासिकस्यात्वम् । इष्यन्ता स्तोत्रभ्य इषमन्नं कुर्वन्तौ । ईदृशवदात् 'तत्करोति' इति णिच् । णेरिष्टवद्भावेन टिलोपे प्राप्ते 'प्रकृत्यैकाच्' इति प्रकृतिभावः । यद्वा । इष्यन्ता एष्यन्तौ श्रेयांसि प्रापयन्तौ । 'इष गतौ' । अस्माद्धेतुमणिच् । सज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्गुणाभावः । शुभः शोभनस्य धनस्योदकस्य वा पती स्वामिनौ । 'षष्ठ्याः पतिपुत्रः' इति विसर्जनीयस्य सत्वम् । दाशुषः चरुपुरोडाशादीनि दत्तवतो यजमानस्य गृहं गन्तारा गमनशीलौ । गमेस्ताच्छीलिकस्तृन् । अतः 'न लोकाव्ययः' इति कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधः । ईदृशवश्विनौ स्तुम इति शेषः ॥ १ ॥

ता सुदेवाय दाशुषे सुमेधामवितारिणीम् । घृतैर्गव्यूतिमुक्षतम् ॥ ६ ॥

ता । सुदेवाय । दाशुषे । सुमेधाम् । अविऽतारिणीम् । घृतैः । गव्यूतिम् । उक्षतम् ॥ ६ ॥

हे अश्विनौ ता तौ तादृशौ युवां सुदेवाय । शोभना देवा येन यष्टव्या. स तथोक्तः । बहुव्रीहौ 'नन्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । तस्मै दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय । तादर्थ्यं चतुर्थी । ईदृग्यजमानार्थं सुमेधां शोभनयज्ञाम् अवितारिणीम् । वितरण विगमनमपायः । अनपायिनीम् । नन्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ईदृशी गव्यूतिम् । गावो यूयन्ते संयुज्यन्तेऽन्नेति गव्यूतिर्गोसंचारभूमिः । 'गोर्यूतौ छन्दसि' (पा. सू. ६. १. ७९. २) इत्यवादेशः । तां घृतैः क्षरणशीलैरुदकैः उक्षतं सिञ्चतम् । 'उक्ष सेचने' ॥

आ नः स्तोममुप द्रवतूयं श्येनेभिर्दाशुभिः । यातमश्वैभिरश्विना ॥ ७ ॥

आ । नः । स्तोमम् । उप । द्रवत् । तूयम् । श्येनेभिः । दाशुभिः । यातम् । अश्वैभिः । अश्विना ॥ ७ ॥

हे अश्विना अश्विनौ नः अस्माकं स्तोमं स्तोत्रम् अश्वैभिः अश्वैः । 'द्रवत् तूयम्' इत्युभे क्षिप्रनामनी । एकः पूरकः । तूयं क्षिप्रम् उप आ यातम् उपागच्छतम् । यद्वा । द्रवदिति स्तोमविशेषणम् । द्रवत् शीघ्रं प्रवर्तमानं स्तोममित्यर्थः । कीदृशैरश्वैः । श्येनेभिः शंसनीयगतिभिः प्रशस्यगमनैः आशुभिः शीघ्रगैः ॥

येभिस्तिष्ठः परावतो दिवो विश्वानि रोचना । त्रीरूक्तून्परिदीयथः ॥८॥

येभिः । तिष्ठः । पराऽवतः । दिवः । विश्वानि । रोचना । त्रीन् । अक्तून् । परिऽदीयथः ॥८॥

हे अश्विनौ ऽतिष्ठः ऽदिवः त्रीन् दिवसान् ऽत्रीन् ऽअक्तून् तिस्रो रात्रीश्च । अत्यन्तमयोगे द्वितीया । एतावन्तं कालं ऽविश्वानि सर्वाणि व्यासानि वा ऽरोचना रोचमानानि नक्षत्ररूपाणि देवगृहाणि ऽपरावतः दूरदेशात् ऽयेभिः यैरश्वैः ऽपरिदीयथः परिगच्छथः । दीयतिर्गतिकर्मा । तैरस्माकं स्तोत्रमुपयातमिति पूर्वत्रान्वयः ॥

उत नो गोमतीरिषं उत सातीरहर्विदा । वि पथः सातये सितम् ॥ ९ ॥

उत । नः । गोऽमतीः । इषं । उत । साती । अहः ऽविदा । वि । पथः । सातये । सितम् ॥९॥

१ उत अपि च हे ऽअहर्विदा अहो लम्भयितारौ । यद्वा । अह्नि प्रभातसमये वेदितव्यौ स्तोतव्यौ । नः अस्मभ्यं ऽगोमतीः बहुभिर्गोभिर्युक्ता ऽइषः अन्नानि दत्तमिति शेषः । ऽउत अपि च ऽसाती संभजनीया दातव्या वा रायश्चास्मभ्यं दत्तम् । सनतेः सनोतेर्वा कर्मणि क्तिन् । 'जनसनखनाम्' इत्यात्वम् । 'ऊतियूति' इत्यादिना क्तिन् उदात्तत्वं निपात्यते । अपि चास्माकं ऽसातये उक्तानां गवादीनां लाभाय संभजनाय वा ऽपथः तदुपायरूपान् मार्गान् ऽवि ऽसितं विशेषेण बध्नीतम् । यथान्ये न प्रविशन्ति तथा कुरुतमित्यर्थः । 'धिञ् बन्धने' । छान्दसो विकरणस्य लृक् । यद्वा । उपसर्गवशादयं धातुः स्वार्थविपरीते बन्धनाभावे वर्तते । प्रस्मरणं प्रस्थानमिति यथा । पथो मार्गान् वि सितं विमुञ्चतम् । प्रदर्शयतमित्यर्थः । पथिच्छब्दोऽन्तोदात्तः । तस्य शसि टिलोप उदात्तनिवृत्तिस्वरेण शस उदात्तत्वम् ॥

आ नो गोमन्तमश्विना सुवीरं सुरथं रयिम् । वोळ्हमश्वावतीरिषः ॥१०॥

आ । नः । गोऽमन्तम् । अश्विना । सुऽवीरम् । सुऽरथम् । रयिम् । वोळ्हम् । अश्वऽवतीः । इषः ॥१०॥

हे ऽअश्विना अश्विनौ नः अस्मभ्यं ऽरयि धनम् ऽआ ऽवोळ्हम् आवहतम् आहरतम् । वहेलोटि छान्दसः शपो लृक् । ढत्वधत्वष्ट्वढलोपेषु कृतेषु 'सहिवहोरोदवर्णस्य' इत्योत्वम् । कीदृशं रयिम् । ऽगोमन्तं बह्वीभिर्गोभिर्युक्तं ऽसुवीरम् । वीर्याजायन्त इति वीराः पुत्राः । शोभनैस्तरुपेतम् । विविधमीरयन्ति शत्रूनि वा वीराः शूराः । तैरुपेतम् । ऽसुरथं शोभनरथेन युक्तम् । अपि च ऽअश्वावतीः अश्वयुक्ताः । 'मन्त्रे सोमाश्च' इति मतौ दीर्घः । ऽइषः इष्ट्यमाणा-न्यन्नानि चास्मभ्यमावहतम् ॥ २ ॥

द्विदेवत्यस्याश्विनग्रहस्य 'वावृधाना' इत्येषा याज्या । सूच्यते हि—'होता यक्षदश्विना नासत्या वावृधाना शुभस्पती' (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति ॥

वावृधाना शुभस्पती दस्त्रा हिरण्यवर्तनी । पिबतं सोम्यं मधु ॥ ११ ॥

वावृधाना । शुभः । पती इति । दस्त्रा । हिरण्यवर्तनी इति हिरण्यऽवर्तनी ।

पिबतम् । सोम्यम् । मधु ॥ ११ ॥

हे ऽशुभस्पती शुभः शोभनस्थालंकारस्योदकस्य वा पती स्वामिनौ हे अश्विनौ ॥ 'सुबामन्त्रिते' इति षष्ठ्यन्तस्य पराङ्गवद्भावात् षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम् ॥

वदत्ता दशनीश्रौ शत्रूणांमुपक्षयितारौ वा वहिरण्यवर्तनी हिरण्यमयमार्गौ । यद्वा । -वर्ततेऽस्मिन्निति
वर्तनी रथः । हिरण्यमयो रथो यथोस्तौ । यद्वा । वर्तनि वर्तनमाचरणम् । हितरमणीयाचरणौ । ववृधाना^१
प्रवृद्धौ । वृधेल्लिटः कानच् । ईदृशौ युवां सोम्यं सोममयं मधु माधुर्येपित मदकर वा रसं पिबतम् ॥

अस्मभ्यं वाजिनीवसू मधवद्भ्यश्च सप्रथः । छुर्दिर्यन्तमदाभ्यम् ॥ १२ ॥

अस्मभ्यम् । वाजिनीवसू इति वाजिनीऽवसू । मधवत्ऽभ्यः । च । सऽप्रथः ।

छुर्दिः । यन्तम् । अदाभ्यम् ॥ १२ ॥

हे वाजिनीवसू । वाजिनी हविर्युक्ता यागक्रिया । तस्यां वसु धनं हविर्भागलक्षणं यथोस्तथा-
विधौ हे अश्विनौ अस्मभ्यं स्तोतृभ्यः मधवद्भ्यः । मधं धनं हविरलक्षणम् । तद्भ्यो यजमानेभ्यः च
सप्रथः सर्वतः पृथु विस्तीर्णम् अदाभ्यं केनाप्यहिंस्यं छुर्दिः । गृह्णामैतत् । गृहं यन्तं
नियच्छतं दत्तमिति यावत् ॥ यमेष्टान्दसः शपो लुक् । 'छन्दस्युभयथा' इत्यार्धधातुकरत्वेन
ङित्वाभावादनुनासिकलोपाभावः ॥

नि षु ब्रह्म जनानां यार्विष्टं तूर्यमा गतम् । मो ष्वन्याँ उपारतम् ॥ १३ ॥

नि । सु । ब्रह्म । जनानाम् । या । अविष्टम् । तूर्यम् । आ । गतम् ।

मो इति । सु । अन्यान् । उप । अरतम् ॥ १३ ॥

हे अश्विनौ यथा यौ युवां जनानां प्राणिनां मध्ये ब्रह्म ब्राह्मणजातिं सु सुहु नि नितराम्
अविष्टम् अरक्षिष्टम् । यद्वा । जनानां यजमानानां ब्रह्म परिवृढं स्तोत्रं हविरलक्षणमन्नं वा यौ
युवां न्यविष्टं न्यगच्छतम् । अवतिर्गत्यर्थः । तौ युवां तूर्यं क्षिप्रम् आ गतम् अस्मानप्यागच्छतम् ।
अन्यान् अस्मद्व्यतिरिक्तान् यजमानान् मो मैव सु उपारतम् उपगमतम् । कदाचिदपि मैव
प्राप्नुतमित्यर्थः ॥ अर्तेर्माङि लुङि 'सर्तिशास्यतिभ्यश्च' इति च्लेरङादेशः ॥

आपराह्निके प्रवर्ये धर्मस्य हविषः 'अस्य पिबतम्' इति द्वितीया याज्या । सूत्रितं च—
'अस्य पिबतमश्विनेति चाप्रेषितो होता' (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति ॥

अस्य पिबतमश्विना युवं मदस्य चारुणः । मध्वो रातस्य धिष्ण्या ॥ १४ ॥

अस्य । पिबतम् । अश्विना । युवम् । मदस्य । चारुणः । मध्वः । रातस्य । धिष्ण्या ॥ १४ ॥

हे अश्विना अश्विनौ हे धिष्ण्या । धिष्ण्या स्तुतिः । तदहौ युवं युवां मदस्य मदकरस्य
चारुणः शोभनस्य रातस्य अस्माभिर्दत्तस्य अस्य मध्वः मधुरस्य सोमस्य स्वांशलक्षणं भागं
पिबतम् । यद्वा । द्वितीयार्थे षष्ठी । इमं सोमं पिबतम् ॥

अस्मे आ वहतं रयिं शतवन्तं सहस्रिणम् । पुरुक्षुं विश्वधायसम् ॥ १५ ॥

अस्मे इति । आ । वहतम् । रयिम् । शतऽवन्तम् । सहस्रिणम् । पुरुऽक्षुम् । विश्वऽधायसम् ॥ १५ ॥

हे अश्विनौ अस्मे अस्मभ्यं रयिं धनं आ वहतम् आनयतम् । कथंभूतम् । शतवन्तं
शतसंख्योपेतं सहस्रिणं सहस्रसंख्योपेतं च पुरुक्षुं बहुनिवासं यद्वा पुरुभिर्बहुभिः स्तुत्यं विश्व-
धायसं विश्वेषां सर्वेषामस्मदीयानां धारकम् । 'वहिहाधाय्यञ्छन्दसि' इति दधातेरसुन् । 'णिक्'
इत्यनुवृत्तेर्णिङ्ङात्वेन युगागमः ॥ ॥ ३ ॥

पुरुत्रा चिद्धि वां नरा विह्वयन्ते मनीषिणः । वाघङ्गिरश्विना गतम् ॥१६॥
 पुरुऽत्रा । चित् । हि । वाम् । नरा । विह्वयन्ते । मनीषिणः ।
 वाघत्ऽभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ १६ ॥

हे नरा नरौ स्तोतृणां धनस्य नेतारावश्विनौ मनीषिणः मनस ईशितारः स्तोतारः वाम्
 युवां पुरुत्रा चिद्धि बहुषु हि देशेषु विह्वयन्ते विविधमाह्वयन्ति । तथा सति हे अश्विनौ
 वाघङ्गिः वाहकैरश्वैः वा गतम् अस्मानेवागच्छतम् ॥

जनासो वृक्तबर्हिषो हविष्मन्तो अरंकृतः । युवां हवन्ते अश्विना ॥१७॥
 जनामः । वृक्तबर्हिषः । हविष्मन्तः । अरम्ऽकृतः । युवाम् । हवन्ते । अश्विना ॥ १७ ॥

वृक्तबर्हिषः । वृक्त छिन्नं बर्हियंस्ते तथोक्ताः । हविष्मन्तः हविर्भिर्युक्ताः । अरंकृतः पर्याप्त-
 कारिणः यद्वा हविरादीनामलंकर्तारः । जनासः ऋत्विग्लक्षणा जना हे अश्विना अश्विनौ युवां हवन्ते
 आह्वयन्ति । अत आगच्छतमिति शेषः ॥

अस्माकमद्य वामयं स्तोमो वाहिष्ठो अन्तमः । युवाभ्यां भूत्वश्विना ॥१८॥
 अस्माकम् । अद्य । वाम् । अयम् । स्तोमः । वाहिष्ठः । अन्तमः । युवाभ्याम् । भूतु । अश्विना ॥ १८ ॥

अद्य इदानीम् अस्माकम् अयं स्तोमः अस्मदीयं स्तोत्रं हे अश्विनौ वाम् युवयोः
 वाहिष्ठः वाहयितृत्तमः प्रापयितृत्तमः सन् युवाभ्याम् अन्तमः अन्तिकतमः अतिशयेन समीपवर्ती
 भूतु भवतु । 'तमे तादेश्च' (पा. सू. ६. ४. १४९. ९) इत्यन्तिकशब्दस्य तादिलुप्यते ।
 भवतेऽछान्दसः शपो लुक् ॥

यो ह वां मधुनो दतिराहितो रथचर्षणे । ततः पिबतमश्विना ॥ १९ ॥
 यः । ह । वाम् । मधुनः । दतिः । आऽहितः । रथऽचर्षणे । ततः । पिबतम् । अश्विना ॥ १९ ॥

हे अश्विना अश्विनौ रथचर्षणे रथस्य चर्षणे द्रष्टव्ये मध्ये देशे यः दतिः मधुनः
 मधुरस्यास्माभिर्दत्तस्य सोमस्य संबन्धी तेन मधुना पूर्णः आहितः स्थापितो वर्तते ततः दतेः
 सकाशात् सोमं पिबतम् ॥

तेन नो वाजिनीवसु पश्वे तोकाय शं गवे । वहतं पीवरीरिषः ॥ २० ॥
 तेन । नः । वाजिनीवसु इति वाजिनीऽवसू । पश्वे । तोकाय । शम् । गवे ।
 वहतम् । पीवरीः । इषः ॥ २० ॥

हे वाजिनीवसू । वाजोऽन्नं बलं वा । तद्युक्तधनौ नः अस्माकं पश्वे पशवे अश्वादिलक्षणाय ॥
 'जसादिषु छन्दसि वावचनम्' इति 'वेकिंति' इति गुणस्य विकल्पितत्वाद्यण् ॥ तोकाय पुत्राय
 गवे च । जात्यभिप्रायं सर्वत्रैकवचनम् । पशुप्रभृतिभ्यः शं-सुखं यथा भवति तथा पीवरीः
 मृद्वान् इषः अन्नानि तेन भवदीयेन रथेन वहतम् आवहतं प्रापयतम् । दत्तमित्यर्थः ॥ ४ ॥

उत नो दिव्या इष उत सिन्धूरहर्विदा । अप द्वारैव वर्षथः ॥ २१ ॥

उत । नः । दिव्याः । इषः । उत । सिन्धून् । अहः । विदा । अप । द्वारा । इव । वर्षथः ॥ २१ ॥

उत अपि च हे अहविंदा अहो लम्भयितारौ । यद्वा । अहि प्रभातसमये वेदितव्यौ स्तोत-
व्यावश्विनौ । विद्व्याः दिविभवाः । इषः इष्यमाणा अपः । नः अस्मदर्थं । द्वारेव द्वारेणेव छिद्रेणेव
अप वर्षथः मेघादपकृष्य युवां सिञ्चथः । उत अपि च सिन्धून् स्यन्दनशीला नदीः वृष्टैस्तैरुदकैः
अस्माकं स्नानपानादिकार्याय कृतवन्तावित्यर्थः ॥

कदा वां तौऽग्र्यो विधत्समुद्रे जहितो नरा । यद्वां रथो विभिष्यतात् ॥ २२ ॥

कदा । वाम् । तौऽग्र्यः । विधत् । समुद्रे । जहितः । नरा । यत् । वाम् । रथः । विभिः । पतात् ॥ २२ ॥

हे नरा नरौ नेतारावश्विनौ तौऽग्र्यः । तुग्रपुत्रो भुज्युः । समुद्रे जलधौ । जहितः असुरैः प्रक्षिप्तः
सन् । कदा कस्मिन् काले । वां युवां । विधत् । विधत् । स्तुतिभिः पर्यचरत् । यत् । यदा । वां
युवयोः । विभिः गन्तृभिरश्वैरुपेतः । रथः । पतात् तं भुज्युमानेतुं पतेत् गच्छेत् तदानीं भुज्युरस्तौदिति
पूर्वैर्गार्धेन पृष्टस्य प्रतिवचनम् ॥

युवं कण्वाय नासत्यापिरिप्ताय हर्म्ये । शश्वदूतीर्दशस्यथः ॥ २३ ॥

युवम् । कण्वाय । नासत्या । अपि । रिप्ताय । हर्म्ये । शश्वत् । ऊतीः । दशस्यथः ॥ २३ ॥

हे नासत्या । सत्सु साधू सत्यौ । न सत्यावसत्यौ । न असत्यौ नासत्यौ । 'नभ्राणनपात्' ।
इति नभः प्रकृतिभावः । यद्वा । सत्यस्य नेतारौ नासिकाप्रभवौ वा । उक्तं च भगवता यास्केन—
'सत्यावेव नासत्यावित्यौर्णवाभः । सत्यस्य प्रणेतारावित्याग्रायणः । नासिकाप्रभवौ बभूवतुरिति'
वा' (निरु. ६.१३) इति । तौ युवां । कण्वाय एतत्संज्ञायर्थे । हर्म्ये हर्म्यतले । अपिरिप्ताय
असुरैर्बाधिताय । शश्वत् शश्वतीः बह्वीः । ऊतीः रक्षाः । दशस्यथः दत्तवन्तौ । 'युवं कण्वायापिरिप्ताय
चक्षुः प्रत्यघत्तम्' (ऋ. सं. १. ११८. ७) इत्यत्रेतिहास उक्तः । सोऽत्र द्रष्टव्यः ॥

ताभिरा यातमूतिभिर्नव्यसीभिः सुशस्तिभिः । यद्वां वृषण्वसू हुवे ॥ २४ ॥

ताभिः । आ । यातम् । ऊतिभिः । नव्यसीभिः । सुशस्तिभिः ।

यत् । वाम् । वृषण्वसू इति वृषण्वसू । हुवे ॥ २४ ॥

हे वृषण्वसू वर्षणधनौ । 'वृषण्वस्वश्वयोरुपसंख्यानम्' (पा. सू. १. ४. १८. ४) इति वृष-
णभावो निपात्यते । तदानीं । ताभिः पूर्वोक्ताभिः । नव्यसीभिः नवतराभिः । सुशस्तिभिः सुप्रशस्याभिः
ऊतिभिः रक्षाभिः साध्वम् । आ । यातम् आगच्छतम् । यत् । यदा । वां । हुवे स्तुतिभिराह्वयामि ॥

यथा चित्कण्वमावतं प्रियमेधमुपस्तुतम् । अत्रिं शिञ्जारमश्विना ॥ २५ ॥

यथा । चित् । कण्वम् । आवतम् । प्रियमेधम् । उपस्तुतम् । अत्रिम् । शिञ्जारम् । अश्विना ॥ २५ ॥

हे अश्विना अश्विनौ । यथा । चित् । येन खलु प्रकारेण । कण्वम् एतत्संज्ञमृषिम् । आवतम्
अरक्षतं । प्रियमेधं प्रिययज्ञमेतत्संज्ञं च । उपस्तुतम् एतदार्थं च । शिञ्जारं शब्दयन्तं स्तुवन्तम्
अत्रिम् एतानृषींश्च येन प्रकारेणारक्षतं तथास्मानपि रक्षतमिति शेषः । यद्वा । 'एतावद्वां वृषण्वसू'
इत्यनयैकवाक्यता ॥ ५ ॥

यथोत कृत्वये धनेऽंशुं गोष्वगस्त्यम् । यथा वाजेषु सोमरिम् ॥ २६ ॥

यथा । उत । कृत्वये । धने । अंशुम् । गोषु । अगस्त्यम् । यथा । वाजेषु । सोमरिम् ॥ २६ ॥

उत अपि च यथा येन प्रकारेण धने कृत्वये प्राप्तये सति अंशुम् एतत्संज्ञं स्तोतारमावतमरक्षतम् । गोषु च लब्धव्यासु यथा अगस्त्यम् ऋषिमरक्षतम् । वाजेषु अश्वेषु लब्धव्येषु यथा येन प्रकारेण सोमरिम् एतत्संज्ञमृषिं चारक्षतम् । अत्रापि पूर्ववद्वाक्यशेष उत्तरयैकवाक्यता वा ॥

एतावद्वा वृषण्वसू अतो वा भूयो अश्विना । गृणन्तः सुम्रमीमहे ॥ २७ ॥

एतावत् । वाम् । वृषण्वसू इति वृषण्वसू । अतः । वा । भूयः । अश्विना ।

गृणन्तः । सुम्रम् । ईमहे ॥ २७ ॥

हे वृषण्वसू वर्षणधनौ अश्विना अश्विनौ गृणन्तः स्तुवन्तो वयम् एतावत् यथा चित् कण्वम् इत्यादिना यावदनुक्रान्तमेतत्परिमाणं सुम्रं सुखम् अतो वा अस्माद्वा भूयः बहुतरमधिकं सुम्रं वां युवाम् ईमहे याचामहे ॥

रथं हिरण्यवन्धुरं हिरण्याभीशुमश्विना । आ हि स्थार्यो दिविस्पृशम् ॥ २८ ॥

रथम् । हिरण्यवन्धुरम् । हिरण्यवन्धुरम् । अश्विना । आ । हि । स्थार्यः । दिविस्पृशम् ॥ २८ ॥

हे अश्विना अश्विनौ हिरण्यवन्धुरम् । सारथिस्थानं वन्धुरम् । हिरण्यसारथिस्थानं हिरण्याभीशुं हिरण्यप्रग्रहं दिविस्पृशम् अत्युन्नतत्वादिवं स्पृशन्तम् । स्पृशे. किन् । दिव्शब्दाद्वितीयार्थे सप्तमी । 'हृद्युभ्यां डेरुपसंस्थानम्' इत्यलुक् । ईदृशं रथम् आ हि स्थार्यः युवामातिष्ठथ एव । हिरवधारणे । अस्मदीया स्तुतिं श्रोतुं शीघ्रं रथमास्थायागतमिति भावः । 'ष्टा गतिनिवृत्तौ' । लटि छान्दसः शपो लुक् ॥

हिरण्ययीं वां रभिरीषा अक्षो हिरण्ययः । उभा चक्रा हिरण्यया ॥ २९ ॥

हिरण्ययीं । वाम् । रभिः । ईषा । अक्षः । हिरण्ययः । उभा । चक्रा । हिरण्यया ॥ २९ ॥

हे अश्विनौ वां युवयोः रभिः आरम्भणीयालम्भनभूता रथस्य ईषा हिरण्ययी हिरण्ययी हिरण्यविकारा । अक्षः च हिरण्ययः हिरण्ययो हिरण्यनिर्मितः । 'ईषा अक्षादिषु च्छन्दसि' (पा. सू. ६. १. १२७. २) इति प्रकृतिभावः । अपि च उभा उभे द्वे अपि चक्रा चक्रे रथचरणे हिरण्यया हिरण्यये सुवर्णनिर्मिते । 'सुपां सुलुक्' इति द्विवचनस्याकारः । 'कृत्वयास्त्वयास्त्व' इत्यादिना हिरण्यशब्दान्मयटो मलोपो निपात्यते ॥

तेन नो वाजिनीवसू परावतश्चिदा गतम् । उपेमां सुष्टुतिं मम ॥ ३० ॥

तेन । न । वाजिनीवसू इति वाजिनीवसू । परावतः । चित् । आ । गतम् ।

उपे । इमाम् । सुस्तुतिम् । मम ॥ ३० ॥

हे वाजिनीवसू अन्नवद्धनावश्विनौ य उक्तो हिरण्ययसर्वावयवो रथः । तेन रथेन नः अस्मान् परावतश्चित् दूरदेशादपि आ गतम् आगच्छतम् । रथेऽछान्दसः शपो लुक् । 'अनुदात्तोपदेशः' इत्यनुनासिकलोपः । इदानीमृषिरैकवदाहः । मम मदीयाम् इमाम् इदानीं क्रियमाणा सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं चोपगच्छतम् ॥ ॥ ६ ॥

आ वहेथे पराकात्पूर्वीरश्वन्तावश्विना । इषो दासीरमर्त्या ॥ ३१ ॥

आ । वहेथे इति । पराकात् । पूर्वीः । अश्वन्तौ । अश्विना । इषः । दासीः । अमर्त्या ॥ ३१ ॥

हे ऽअमर्त्या अमरणौ ऽअश्विना अश्विनौ ऽदासीः । दासा उपक्षपयितारोऽसुराः । तत्संबन्धिनीः
 ऽपूर्वीः पुरीः ऽअश्वन्तौ भक्षयन्तौ भञ्जन्तौ युवाम् ऽइषः अन्नानि ऽपराकात् परागतादूरदेशात् ऽआ
 ऽवहेथे अस्मान्प्रापयथः । यद्वा । अश्वन्तौ व्याप्नुवन्तौ । 'अशू व्याप्तौ' । अस्माद्व्यत्ययेन आ
 परस्मैपदं च । पूर्वीः बह्वीः ऽदासीः दासस्थोपक्षपयितुः शत्रोः संबन्धिनीः इषः अन्नानि
 शत्रुभ्योऽपहृत्य अस्मान् प्रापयथः ॥

आ नो द्युमैरा श्रवोभिरा राया यातमश्विना । पुरुश्चन्द्रा नासत्या ॥ ३२ ॥

आ । नः । द्युमैः । आ । श्रवःऽभिः । आ । राया । यातम् । अश्विना । पुरुश्चन्द्रा । नासत्या ॥ ३२ ॥

हे ऽपुरुश्चन्द्रा बहुहिरण्यौ यद्वा पुरुणां बहूनामाह्लादकौ ॥ 'ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे' इति
 सुट् । पादादित्वात् षाष्टिकमात्मन्त्रिताद्युदात्तत्वम् ॥ हे ऽनासत्या सत्यस्वभावौ सत्यस्य नेतारौ
 नासिकाप्रभवौ वा ॥ 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्' इति पूर्वस्यामन्त्रितस्याविद्यमानवद्भावात्
 इदमपि आमन्त्रितमाद्युदात्तम्^१ । न च 'नामन्त्रिते समानाधिकरणे' इत्यविद्यमानवत्त्वनिषेधः
 पुरुश्चन्द्रेत्यस्य विशेषवचनत्वात् ॥ ईदृशौ हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽद्युमैः द्योतमानैरन्नैर्दातव्यैः सार्धं
 ऽन अस्मान् ऽआ ऽयातम् आगच्छतम् । तथा ऽश्रवोभिः श्रवणीयैर्यशोभिश्च अस्मानागच्छतम् ।
 तथा ऽराया धनेन चास्मानागच्छतम् ॥

एह वां प्रुषितप्सवो वयो वहन्तु पर्णिनः । अच्छा स्वध्वरं जनम् ॥ ३३ ॥

आ । इह । वाम् । प्रुषितऽप्सवः । वयः । वहन्तु । पर्णिनः । अच्छा । सुऽअध्वरम् । जनम् ॥ ३३ ॥

हे अश्विनौ ऽइह अस्मिन् यागे ऽवां युवां ऽप्रुषितप्सवः । प्रुषिः स्नेहनकर्मा । स्निग्धरूपाः
 ऽपर्णिनः पक्षोपेताः । यद्वा । लुप्तोपममेतत् । पक्षिण इव शीघ्रगामिनः ऽवयः गन्तारोऽश्वाः
 ऽस्वध्वरं शोभनयज्ञं यजमानलक्षणं ऽजनम्^२ ऽअच्छ अभिमुखम् ऽआ ऽवहन्तु आनयन्तु ॥

रथं वामनुगायसं य इषा वर्तते सह । न चक्रमभि बाधते ॥ ३४ ॥

रथम् । वाम् । अनुऽगायसम् । यः । इषा । वर्तते । सह । न । चक्रमभि । बाधते ॥ ३४ ॥

हे अश्विनौ ऽयः रथोऽस्मभ्यं देयेनाग्नेन^३ ऽसह ऽवर्तते ऽवां युवयोः स्वभूतम् ऽअनुगायसं
 स्तोत्रभिरनुगातव्यं तं ऽरथ ऽचक्रं परसैन्यं ऽन ऽअभि ऽबाधते नाभिहन्ति । यद्वा । चक्रं वीर्य-
 कर्मसाधनम् । 'घञर्थे कविधानम्' इति कः । 'कृजादीनां के' (का. ६. १. १२. १) इति
 द्विवचनम् । अस्मिन्^४ पक्षे अन्यः शत्रुरिति कर्तृपदमध्याहर्तव्यम् ॥

हिरण्ययेन रथेन द्रवत्पाणिभिरश्वैः । धीजवना नासत्या ॥ ३५ ॥

हिरण्ययेन । रथेन । द्रवत्पाणिऽभिः । अश्वैः । धीऽजवना । नासत्या ॥ ३५ ॥

हे ऽधीजवना मनोवद्वेगवन्तौ^५ । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । हे ऽनासत्या सत्यस्वभावौ सत्यस्य
 नेतारौ वा । 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्' इति पूर्वस्याविद्यमानत्वेन^६ पदादपरत्वादाष्टमिक-

१. झ-त-न-भ-श-°माद्युदात्तत्वं । २. ख-झ-त-न-भ-श-° 'जन' नास्ति । ३. घ-देयेन इषाग्नेन;
 श-इषाग्नेन । ४. झ-त-न-श-यस्मिन् । ५. ख-भ-धीवद्वेग° । ६. झ-त-२-श-°विद्यमानवत्त्वेन ।

निघाताभावः । न च नामन्त्रितविद्यमानवर्णनिषेधो धीजवनेत्यस्य विशेषणत्वेन सामान्यवचनत्वाभावात् । व्यावर्तकं हि विशेषणम् । ईदृशौ युवा ऽद्रवत्पाणिभिः शीघ्रगमनपदैः^१ । अश्वैः युक्तेन ऽहिरण्ययेन हिरण्ययेन स्वर्णमयेन ऽरथेन आगतमिति शेषः । यद्वा । धीजवना नासत्या इत्येतद्व्यमपि प्रथमान्तमेव नामन्त्रितम् । धियो जव इव जवो ययोस्तौ । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ईदृशेन रथेन शीघ्रगमनौ नासत्यावश्विनौ आगच्छतमिति शेषः ॥ ॥ ७ ॥

युवं मृगं जागृवांसं स्वदथो वा वृषण्वसू । ता नः पृङ्क्तमिषा रयिम् ॥ ३६ ॥
युवम् । मृगम् । जागृत्वांसम् । स्वदथः । वा । वृषण्वसू इति वृषण्ऽवम् ।
ता । नः । पृङ्क्तम् । इषा । रयिम् ॥ ३६ ॥

वाशब्दः समुच्चये । अपि च हे ऽवृषण्वसू वर्षणधनावश्विनौ ऽयुवं युवां ऽजागृवांसं जागरणशीलं स्वकार्ये मदजनने व्यग्रं ऽमृगं मृग्यमन्वेपणीयं सोमं ऽस्वदथः आस्वादयथः । यद्वा । जागृवांसं जाग्रतं मृगं मृगनामानमसुरं^२ स्वदथः स्वादयथः हिंस्थ इत्यर्थः । ऽता तौ युवां ऽनः अस्मदर्थम् ऽइषा अग्नेन ऽरयिं धनं ऽपृङ्क्तं संपृङ्क्तं^३ कुरुतम् । ईदृशं धनमस्मभ्यं प्रयच्छतमित्यर्थः ॥

ता मे अश्विना सनीनां विद्यातु नवानाम् ।

यथा चिचैद्यः कशुः शतमुष्टानां ददत्सहस्रा दश गोनाम् ॥ ३७ ॥

ता । मे । अश्विना । सनीनाम् । विद्यातम् । नवानाम् ।
यथा । चित् । चैद्यः । कशुः । शतम् । उष्टानाम् । ददत् । सहस्रा । दश । गोनाम् ॥ ३७ ॥

हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽता तादृशौ युवा ऽनवानाम् अभिनवानां श्रेष्ठानां ऽसनीनां संभजनीयानां धनानाम् । कर्मणि षष्ठी । ईदृशानि धनानि ऽमे मह्यं दापयितुं ऽविद्यातं जानीतम् । ऽयथा ऽचित् येन खलु प्रकारेण ऽचैद्यः चेदिपुत्रः ऽकशुः एतत्संज्ञो राजा ऽउष्टानां ऽशतं तथा ऽगोनां गवां ऽदश ऽसहस्रा दशसंख्यानि सहस्राणि ऽददत् दद्यात् तथा विद्यातमिति पूर्वत्रान्वयः ॥

यो मे हिरण्यसंदृशो दश राज्ञो अमंहत ।

अधस्पदा इचैद्यस्य कृष्टयश्चर्मन्ना अभितो जनाः ॥ ३८ ॥

यः । मे । हिरण्यसंदृशः । दश । राज्ञः । अमंहत ।
अधःऽपदाः । इत् । चैद्यस्य । कृष्टयः । चर्मन्ना । अभितः । जनाः ॥ ३८ ॥

यः कशुसंज्ञो राजा ऽमे मह्यं ऽहिरण्यसंदृशः हिरण्यसंदर्शनान् हिरण्यसमानतेजस्कान् ऽदश ऽराज्ञः ऽअमंहत परिचरणार्थं दत्तवान् । दशसंख्याकान् राज्ञो युद्धे पराजितान् गृहीत्वा दासत्वेनास्मै दत्तवानित्यर्थः । नन्वीदृशानां बहुविधानां राज्ञां दान एकं कथं शक्नुयादिति तत्राह । ऽकृष्टयः सर्वाः प्रजास्तस्य ऽचैद्यस्य चेदिपुत्रस्य कशोः ऽअधस्पदा ऽइत् पादयोरधस्तादेव वर्तन्ते । न कश्चिदपि तत्समानस्तदधिको वा विद्यते । ऽअभितः सर्वतो वर्तमानाः ऽजनाः । ऽचर्मन्नाः चर्ममयस्य कवचा-
देधारणे कृताभ्यासाः । यद्वा । चर्माणि चरणसाधनान्यश्वादीनि वाहनानि । तेषु मनन्त्यभ्यस्यन्तीति चर्मन्नाः । ' म्ना अभ्यासे ' । ' आतो मनिन् ' इति विच् । सर्वे मनुष्यास्तस्य भटा इत्यर्थः ॥

१. ख-ज्ञ-त१-२-४-भ-श-°गमनपादैः । २. ख-भ-मृगयमानं तमं, झ-त३-श-मृगयनामानमं, न-मृगयमानानामं । ३. ख-ज्ञ-त३-भ-श-सपृक्तं, घ-ज्ञ-त१-२-४-न-°सपृक्तं' नास्ति ।

कण्वा इन्द्रं यदक्रतु स्तोमैर्यज्ञस्य सार्धनम् । जामि ब्रुवत आयुधम् ॥ ३ ॥

कण्वाः । इन्द्रम् । यत् । अक्रत । स्तोमैः । यज्ञस्य । सार्धनम् । जामि । ब्रुवते । आयुधम् ॥ ३ ॥

कण्वा । स्तोतृनामैतत् । स्तोतार. कण्वगोत्रा वा इन्द्र स्तोमै. स्तोत्रैः यज्ञस्य यागस्य
सार्धनं सार्धयितार निष्पादकं यत् यदा अक्रत अकृषत । करोतेर्लुङि 'मन्त्रे घस' इति
ल्लेर्लुक् । तदानीम् आयुधं शत्रूणां हिंसकं बाणादिकं जामि । अतिरेकनामैतत् । अतिरिक्तमहितं
प्रयोजनरहितं ब्रुवते कथयन्ति । आयुधसाध्यस्य सर्वकार्यस्येन्द्रेण कृतत्वादायुधं निष्प्रयोजनमित्यर्थः ।
यद्वा । आयुधमायोधनशीलमिन्द्रं जामि जामि आतर ब्रुवते वदन्ति । सर्वकार्येषु भ्रातृवद्वर्तत इत्यर्थः ॥

तृतीये पर्याये होतुः शस्त्रे 'समस्य मन्यवे' इत्याद्या द्विचत्वारिंशद्वचः । सूच्यते हि—
'समस्य मन्यवे विश इति द्विचत्वारिंशद्विजिते' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

समस्य मन्यवे विशो विश्वा नमन्त कृष्टयः । समुद्रायैव सिन्धवः ॥ ४ ॥

सम् । अस्य । मन्यवे । विशः । विश्वाः । नमन्त । कृष्टयः । समुद्रायैऽइव । सिन्धवः ॥ ४ ॥

विशः विशन्त्य. विश्वाः सर्वाः कृष्टयः प्रजाः अस्य इन्द्रस्य मन्यवे क्रोधाय । यद्वा ।
मन्युः^१ मननसाधन स्तोत्रम् । तदर्थं वसं नमन्त सम्यक् स्वत एव नमन्ति । नमतेः कर्मकर्तरि
छान्दसो लङ् । 'न दुहस्नुतमाम्' इति यक्विणोः प्रतिषेधः । प्रह्वीभवन्ति । तत्र दृष्टान्तः ।
समुद्रायैव यथा समुद्रमब्धिं प्रति सिन्धवः स्यन्दनङ्गीला नद्य. स्वयमेव नमन्ते तद्वत् ॥

ओजस्तदस्य तित्विष उभे यत्समवर्तयत् । इन्द्रश्चर्मैव रोदसी ॥ ५ ॥

ओजः । तत् । अस्य । तित्विषे । उभे इति । यत् । सम्ऽअवर्तयत् ।

इन्द्रः । चर्मैऽइव । रोदसी इति ॥ ५ ॥

अस्य इन्द्रस्य तत् ओजः बलं तित्विषे दिदीपे । 'त्विष दीप्तौ' । यत् येन ओजसा
अयम् इन्द्रः उभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ चर्मैव समवर्तयत् सम्यग्वर्तयति । यथा कश्चित्
किञ्चिन्म कदाचिद्विस्तारयति कदाचित् संकोचयति एवं तदधीने अभूतामित्यर्थः ॥ ५ ॥

वि चिद्वृत्रस्य दोधतो वज्रेण शतपर्वणा । शिरो बिभेद वृष्णिना ॥ ६ ॥

वि । चित् । वृत्रस्य । दोधतः । वज्रेण । शतपर्वणा । शिरः । बिभेद । वृष्णिना ॥ ६ ॥

चिच्छब्दोऽप्यर्थः । स च भिन्नक्रमः । वृत्रस्य चित् आवरकस्यापि दोधतः अत्यर्थं जगत्कम्प-
यतोऽसुरस्य शिरः मूर्धानं शतपर्वणा शतसंख्याकपर्वाणि धारा यस्य तादृशेन वृष्णिना वीर्यवता
वज्रेण इन्द्रः वि बिभेद विचिच्छेद ॥

आभिप्लविकेपूष्येषु तृतीयसवने प्रशास्तुः शस्त्रे 'इमा अभि' इति तृचो वैकल्पिकोऽनुरूपः ।
सूत्रितं च—'इमा अभि प्र णोनुम इत्यथ ब्राह्मणाच्छंसिनः' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

इमा अभि प्र णोनुमो विपामग्रेषु धीतर्यः । अग्नेः शोचिर्न दिद्युतः ॥ ७ ॥

इमाः । अभि । प्र । णोनुमः । विपाम् । अग्नेषु । धीतर्यः । अग्नेः । शोचिः । न । दिद्युतः ॥ ७ ॥

वविपां स्तोतृणाम् वअग्रेषु पुरस्तात् वइमाः अस्मदीयाः वधीतयः धियः स्तोत्राणि वअभि वप्र
वणोनुमः आभिमुख्येन पुनःपुनः प्रवदामः । ' गु शब्दे ' । कीदृशीः स्तुतीः । वअग्नेः वशोचिर्न दीप्ति-
रिव वदिद्युतः दीप्यमाना वेदरूपाः ॥

गुहां स्तुतीरूपं तमना प्र यच्छोचन्त धीतयः । कण्वां ऋतस्य धारया ॥८॥
गुहां । स्तुतीः । उप । तमना । प्र । यत् । शोचन्त । धीतयः । कण्वाः । ऋतस्य । धारया ॥८॥

वगुहा गुहायां वसतीः सत्यो भवन्त्यः वयत् याः वधीतयः स्तुतयः कर्माणि वा वत्मना
आत्मना स्वेनेन्द्रेणोपगम्यमाना. वप्र वशोचन्त प्रादीप्यन्त । यद्वा । आत्मना स्वत एवेन्द्रमुपगच्छन्त्यः
प्रदीप्यन्ते । ताः स्तुतीः वकण्वाः कण्वगोत्रा ऋषयः वऋतस्य उदकस्य सोमात्मकस्य वधारया
सहिता. कुर्वन्तीति शेषः ॥

प्र तमिन्द्र नशीमहि रयिं गोमन्तमश्विनम् । प्र ब्रह्म पूर्वचित्तये ॥ ९ ॥
प्र । तम् । इन्द्र । नशीमहि । रयिम् । गोमन्तम् । अश्विनम् । प्र । ब्रह्म । पूर्वचित्तये ॥९॥

हे वइन्द्र वगोमन्तं गोमिर्युक्तम् वअश्विनम् अश्वैरुपेतं वतं प्रसिद्धं वरयिं त्वदीयं धनं वप्र वनशी-
महि प्राप्नुयाम । तथा वब्रह्म परिवृढमज्ञं च वपूर्वचित्तये अन्येभ्यः पूर्वमेव ज्ञानाय प्राप्तवाम^१ ॥

अहमिद्वि पितृपरि मेधामृतस्य जग्रभं । अहं सूर्यइवाजनि ॥ १० ॥
अहम् । इत् । हि । पितुः । परि । मेधाम् । ऋतस्य । जग्रभं । अहम् । सूर्यः इव । अजनि ॥१०॥

वपितुः पालकस्य वऋतस्य सत्यस्य अवितथस्येन्द्रस्य वमेधाम् अनुग्रहात्मिकां बुद्धिम् वअह-
मिद् अहमेव वपरि वजग्रभं परिगृहीतवानस्मि नान्ये । वहि यस्मादेवं तस्मात् वअहं वसूर्यइवाजनि
सूर्यो यथा प्रकाशमानः सन् प्रादुर्भवति तथाजनिषं प्रादुरभूवम् ॥ १० ॥

अहं प्रत्नेन मन्मना गिरः शुम्भामि कण्ववत् । येनेन्द्रः शुष्ममिदधे ॥११॥
अहम् । प्रत्नेन । मन्मना । गिरः । शुम्भामि । कण्ववत् ।
येन । इन्द्रः । शुष्मम् । इत् । दधे ॥ ११ ॥

वकण्ववत् मम जनकः कण्व इव वअहं वप्रत्नेन नित्येन वेदरूपेण वमन्मना मननसाधनेनेन्द्र-
विषयेण स्तोत्रेण वगिरः वाचः वशुम्भामि अलंकरोमि । यदा हीन्द्रविषये प्रयुज्यन्ते तदानी यथार्थ-
त्वाद्वाचोऽलङ्कृता भवन्ति । वयेन खलु स्तोत्रेण वइन्द्रः वशुष्मं शत्रूणां शोषकं बलं वदधे वइत् धत्त एव
धारयत्येव । यस्तोत्रमिन्द्रे ईदृशं बलमवश्यं जनयति तेन मन्मनेत्यर्थः ॥

ये त्वामिन्द्र न तुष्टुवुर्ऋषयो ये च तुष्टुवुः । ममेद्वर्धस्व सुष्टुतः ॥१२॥
ये । त्वाम् । इन्द्र । न । तुष्टुवुः । ऋषयः । ये । च । तुष्टुवुः ।
मम । इत् । वर्धस्व । सुष्टुतः ॥ १२ ॥

हे वइन्द्र वये जनाः वत्वां वन वतुष्टुवुः न स्तुवन्ति वये वच वऋषयः मन्त्राणां द्रष्टारो जनाः वतुष्टुवुः
त्वां स्तुवन्ति उभयेषां मध्ये वममेत् ममैव स्तोत्रेण वसुष्टुतः शोभनं स्तुतः सन् ववर्धस्व वृद्धो भव ॥

यदस्य म॒न्युरध्व॑नी॒द्रि वृ॒त्रं प॑र्व॒शो रु॒जन् । अ॒पः स॑मु॒द्रमै॑रयत् ॥ १३ ॥

यत् । अ॒स्य । म॒न्युः । अध्व॑नीत् । वि । वृ॒त्रम् । प॑र्व॒शः । रु॒जन् । अ॒पः । स॑मु॒द्रम् । ऐ॑रयत् ॥ १३ ॥

वअस्य^१ इन्द्रस्य वमन्युः क्रोधः ववृत्रम् आवृत्य तिष्ठन्तमसुर मेघं वा वपर्वशः पर्वणि पर्वणि परुषि परुषि वि वरुजन् विभजन् यत् यदा वध्वनीत् स्तनयितुलक्षणं शब्दमकरोत् तदानीं वसमुद्रं समुन्दनीयमुदधिं प्रति वअपः वृष्टयुदकानि वैरयत् स इन्द्र प्रेरितवान् ॥

नि शु॒ष्णं इन्द्र॑ ध॒र्णसि॑ व॒ज्रं जघ॑न्थ॒ दस्य॑वि । वृषा॑ ह्यु॒ग्र शृ॒ण्विषे ॥ १४ ॥

नि । शु॒ष्णे । इन्द्र॑ । ध॒र्णसि॑म् । व॒ज्रम् । जघ॑न्थ । दस्य॑वि । वृषा॑ । हि । उ॒ग्र । शृ॒ण्विषे ॥ १४ ॥

हे इन्द्र वृष्णे शोषक एतत्संज्ञे वदस्यवि उपक्षपयितर्यसुरे धर्णसि धारयितव्यं वज्रं कुलिशं त्वं नि जघन्थ निहतवानसि^२ । वज्रेण तमसुर न्यवधीरित्यर्थः । हे उग्र उद्गूर्णबलेन्द्र वृषा कामाना वर्धितेति वि हि वृष्टिष्वे श्रूयसे । अतोऽस्मदपेक्षितं धनं देहीति शेषः ॥

न द्या॒व इन्द्र॑मो॒जसा॑ नान्तरि॑क्षाणि व॒ज्रिण॑म् । न वि॒व्यच॑न्त॒ भूम॑यः ॥ १५ ॥

न । द्या॒वः । इन्द्र॑म् । ओ॒जसा॑ । न । अ॒न्तरि॑क्षाणि । व॒ज्रिण॑म् । न । वि॒व्यच॑न्त॒ । भूम॑यः ॥ १५ ॥

वद्यावः द्युलोका इमम् इन्द्रम् वओजसा बलेन न विव्यचन्त न व्याप्नुवन्ति । द्युलोकेभ्योऽप्यस्य बलमधिकमित्यर्थः । तथा वअन्तरिक्षाणि अन्तरा क्षान्तानि द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमाना लोकाः ववज्रिणं वज्रवन्तमिन्द्रं न व्याप्नुवन्ति । तथा वभूमयः भूलोकाश्च तमिन्द्रं न व्याप्नुवन्ति । ‘त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोकाः’ (ऐ. आ. १. १. २) इति ब्राह्मणादेकैकस्य लोकस्य त्रित्वम् । ‘तिस्रो भूमीः’ (ऋ. सं. २. २७. ८) इत्यादिनिगमाच्च ॥ ॥ ११ ॥

यस्त॑ इन्द्र॒ मही॑रपः स्त॒भूयमा॑न आश॑यत् । नि तं प॒द्यासु॑ शिश्रथः ॥ १६ ॥

यः । ते । इन्द्र॑ । मही॑ः । अ॒पः । स्त॒भूयमा॑नः । आ । अश॑यत् । नि । तम् । प॒द्यासु॑ । शिश्र॑थः ॥ १६ ॥

हे इन्द्र वते तव संबन्धिनीः वमहीः महतीः वअपः आन्तरिक्ष्याण्युदकानि वयः वृत्रः वस्तभूयमानः स्तम्भयन् यथाधो न पतन्ति तथा कुर्वन् वआशयत् आवृत्याशेत वतम् असुर वपद्यासु गमनशीलास्वप्सु मध्ये नि वशिन्नयः न्यहिंसीः । अधिहिंसार्थः । वज्रेण तमसुरं हत्वा नदीषु पातितवानित्यर्थः ॥

य इ॒मे रोद॑सी म॒ही संमी॑ची स॒मज॑ग्रभीत् । तमो॑भिरिन्द्र॒ तं गु॑हः ॥ १७ ॥

यः । इ॒मे इति॑ । रोद॑सी इति॑ । म॒ही इति॑ । संमी॑ची इति॑ स॒मऽई॑ची । स॒मऽअ॑जग्रभीत् ।

तमः॑ऽभिः । इन्द्र॑ । तम् । गु॒हः ॥ १७ ॥

वयः वृत्रः वमही महत्यौ विस्तीर्णे वसमीची संगते वइमे प्रत्यक्षत उपलभ्यमाने वरोदसी द्यावापृथिव्यौ वसमजग्रभीत् सम्यगग्रहीत् । आवृणोदित्यर्थः । वतम् असुरं हे इन्द्र त्वं वतमोभिः अन्धकारैः वगुहः संवृतमकरोः । अनाद्यनन्तं मरणलक्षणं तमः प्रावेशाय इत्यर्थः ॥

य इन्द्र॒ यत॑यस्त्वा भृ॒गवो॑ ये च॒ तुष्टु॑वुः । ममेदु॑ग्र श्रुधी॒ हव॑म् ॥ १८ ॥

ये । इन्द्र । यतयः । त्वा । भृगवः । ये । च । तुस्तुवुः ।

मर्म । इत् । उग्र । श्रुधि । हर्वम् ॥ १८ ॥

हे १इन्द्र १ये १यतयः नियता अद्विरसस्त्वां १तुष्टुवुः १ये १च १भृगव भृगुगोत्रास्त्वां^१ तुष्टुवुः स्तुवन्ति तेषु मध्ये १ममेत् ममेव १हवं स्तोत्रं हे १उग्र ओजस्विन्निन्द्र १श्रुधि श्रुणु ॥

इमास्त इन्द्र पृश्नयो घृतं दुहत आशिरम् । एनामृतस्य पिप्पुषीः ॥ १९ ॥

इमाः । ते । इन्द्र । पृश्नयः । घृतम् । दुहते । आऽशिरम् । एनाम् । ऋतस्य । पिप्पुषीः ॥ १९ ॥

हे १इन्द्र १ते त्वदीयाः १इमाः १पृश्नयः प्राष्टवर्णाः^२ गावः १घृतं क्षरणशीलम् १एनामृतं १आशिरम् आश्रयणद्रव्यं पयः १दुहते दुहन्ति क्षारयन्ति । कीदृश्यः पृश्नयः । १ऋतस्य सत्यस्या-
वितथस्येन्द्रस्य यज्ञस्य वा १पिप्पुषीः वर्धयिष्यः ॥

या इन्द्र प्रस्वस्त्वासा गर्भमचक्रिन् । परि धर्मेव सूर्यम् ॥ २० ॥

याः । इन्द्र । प्रऽस्वः । त्वा । आसा । गर्भम् । अचक्रिन् । परि । धर्मऽइव । सूर्यम् ॥ २० ॥

हे १इन्द्र १प्रस्वः । प्रसुवते गर्भं विमुञ्चन्तीति प्रस्वः । सूतेः 'सत्सद्विष' इति क्तिप् । ईदृश्य १याः गावः १आसा आस्येन १त्वा त्वदीयं वीर्यं वृत्रवधानन्तरमोषध्यादिरूपेण परिणतं भक्षयित्वा १गर्भमचक्रिन् अकुर्वन् त्वदीयं वीर्यमन्तरधारयन् । तत्र दृष्टान्तः । १सूर्यं परितः सूर्य-
मण्डलस्योपरि १धर्मेव धारकं पोषकमुदकं यथा रश्मयो गर्भरूपेण विभ्रति तद्वत् । यद्वा । परि धर्मेव परितो धारयितारं सूर्यमिव । यथा सूर्यः परितः सर्वं जगद्धत्ते तद्वत् । ऋतस्य जगतो धारकमिन्द्रस्य वीर्यमित्यर्थः । ओषध्यादिरूपेण परिणतस्येन्द्रवीर्यस्य गोभिरात्मनि धारणम् 'इन्द्रस्य वृत्रं जघ्नुषः' इत्यारभ्य तैत्तिरीयके विस्पष्टमाश्नातं—'तत्पशव ओषधीभ्योऽध्यात्मन्समनयन् तत्प्रत्यदुहन्' (तै. सं. २. ५. ३. ३) इति । पथोरूपेण परिणतं तद्वीर्यमिमा गाव आशिरार्थं दुहत इति पूर्वस्यामृच्यन्वयः ॥ १२ ॥

वाजपेयेऽतिरिक्तोक्ते 'त्वामिच्छवसस्पते' इत्येषा । सूत्रितं च—'त्वामिच्छवसस्पते तं प्रतनथा' (आश्व. श्रौ. ९. ९) इति ॥

त्वामिच्छवसस्पते कर्णा उक्थेन वावृधुः । त्वां सुतासु इन्दवः ॥ २१ ॥

त्वाम् । इत् । शवसः । पते । कर्णाः । उक्थेन । ववृधुः । त्वाम् । सुतासु । इन्दवः ॥ २१ ॥

हे १शवसस्पते बलस्य स्वामिन्निन्द्र १त्वाम्^१ एव^२ १कर्णाः स्तोतारः कण्वगोत्रा वा ऋषयः १उक्थेन शास्त्रेण १ववृधुः वर्धयन्ति । १सुतासुः अध्वर्युभिरभिषुताः १इन्दवः सोमाश्च १त्वाम् एव वर्धयन्ति ॥

तवेदिन्द्र प्रणीतिषुत प्रशस्तिरद्विवः । यज्ञो वितन्तसाय्यः ॥ २२ ॥

तव । इत् । इन्द्र । प्रऽणीतिषु । उत । प्रऽशस्तिः । अद्विऽवः । यज्ञः । वितन्तसाय्यः ॥ २२ ॥

१उत अपि च हे १अद्विवः । आहणात्यनेनेत्यद्विवजः । तद्वन् १इन्द्र १तवेत् तवैव १प्रणीतिषु प्रकृष्टेषु नयनेषु धनप्रदानेषु सत्सु १प्रशस्तिः प्रकृष्टा स्तुतिः क्रियते । तथा १वितन्तसाय्यः विस्तृत-

१. झ-त१-२-४-भृगुगोत्रास्त्वा त्वा; श-भृगुगोत्रोत्पन्नास्त्वा । २. श-पृश्नवर्णाः । ३. झ-त४-श-एन् । ४. घ-श-त्वामित्त्वामेव ।

तम् । तनोतेऽच्छान्दसमेतद्रूपम् । यद्वा । तन्तसिः कण्ठादिर्वृद्धयर्थः । तस्मादौणादिक आर्यप्रत्ययः ।
प्रवृद्धो ऽयञ् च तवैव क्रियते ॥

आ न इन्द्र महीभिषं पुरं न दर्षि गोमतीम् । उत प्रजां सुवीर्यम् ॥ २३ ॥

आ । नः । इन्द्र । महीम् । इषम् । पुरम् । न । दर्षि । गोमतीम् । उत । प्रजाम् । सुवीर्यम् ॥ २३ ॥

हे इन्द्र ऽन. अस्मभ्यम् अस्मदर्थं ऽमही महती ऽगोमती गोभिर्युक्ताम् ऽइषम् अन्नम् ऽआ
ऽदर्षि आद्रियस्व दातुं कामयस्व । न शब्दश्चार्थः । ऽपुर ऽन । पालनं पूः । पालनं रक्षणं चास्मभ्यं
कर्तुमाद्रियस्व ॥

उत त्यदाश्वश्व्यं यदिन्द्र नाहुषीष्वा । अग्रे विक्षु प्रदीदयत् ॥ २४ ॥

उत । त्यत् । आशुऽअश्व्यम् । यत् । इन्द्र । नाहुषीषु । आ । अग्रे । विक्षु । प्रदीदयत् ॥ २४ ॥

हे इन्द्र ऽनाहुषीषु । नहुषा इति मनुष्यनाम । तत्संबन्धिनीषु । यद्वा । नाहुषो नाम
कश्चिद्राजा । तदीयासु ऽविक्षु प्रजासु ऽअग्रे पुरस्तात् ऽयत् ऽआश्वश्व्यं शीघ्रगाम्यश्वसंवात्मकं बलं
ऽप्रदीदयत् प्रादीप्यत ऽउत अपि च ऽत्यत् तदपि अस्मभ्यं देहीति शेषः । आकारः पूरकः ॥

अभि व्रजं न तत्तिषे सूर उपाकचक्षसम् । यदिन्द्र मृळयांसि नः ॥ २५ ॥

अभि । व्रजम् । न । तत्तिषे । सूरः । उपाकऽचक्षसम् । यत् । इन्द्र । मृळयांसि । नः ॥ २५ ॥

न संप्रत्यर्थः । ऽन सप्रतीदानी हे इन्द्र ऽसूरः प्राज्ञस्त्वं ऽव्रजं गोष्ठम् ऽउपाकचक्षसम् ।
उपाक इत्यन्तिकनाम । अन्तिके द्रष्टव्यम् ऽअभि ऽतत्तिषे अभितनोषि अभिविस्तारयसि । गोभिः
पूर्णं करोषीत्यर्थः । तनोतेऽच्छान्दसे लिटि 'तनिपत्योऽच्छन्दसि' इत्युपधालोपः । ऽयत् यदा हे
इन्द्र त्वं ऽन. अस्मान् ऽमृळयांसि मृळयसि सुखयसि ॥ ॥ १३ ॥

यदङ्ग तविषीयस इन्द्र प्रराजसि क्षितीः । महो अपार ओजसा ॥ २६ ॥

यत् । अङ्ग । तविषीऽयसे । इन्द्र । प्रराजसि । क्षितीः । महान् । अपारः । ओजसा ॥ २६ ॥

ऽअङ्ग इत्यभिमुखीकरणे । हे इन्द्र ऽयत् यस्त्वं ऽतविषीयसे । तविषीति बलनाम । बलमिवा-
चरसि । हस्यश्वरथादिकं बलं यथा सर्वं शत्रुजातं भनक्ति^१ तद्वत्त्वमसहाय एव सन् सर्वमेव शत्रुजातं
मारयसीत्यर्थः । यश्च त्वं ऽक्षितीः । मनुष्यनामैतत् । मनुष्यान् ऽप्रराजसि प्रकर्षेणेशिषे । राजति-
रैश्वर्यकर्मा । अस्यापि यद्वृत्तयोगान्न निघातः । स इन्द्रः ऽओजसा बलेन ऽमहान् सर्वेभ्योऽधिकः
अत एव ऽअपारः पाररहितः । केनाप्यवसानं प्रापयितुमशक्य इत्यर्थः ॥

तं त्वा हविष्मतीर्विश उप ब्रुवत ऊतये । उरुज्रयसमिन्दुभिः ॥ २७ ॥

तम् । त्वा । हविष्मतीः । विशः । उप । ब्रुवते । ऊतये । उरुऽज्रयसम् । इन्दुभिः ॥ २७ ॥

हे इन्द्र^२ ऽतं पूर्वोक्तगुणम् ऽउरुज्रयसं विस्तीर्णव्यापिनं त्वा ऽहविष्मतीः हविर्भिश्चरुपुरोडाशादि-
भिर्युक्ताः ऽविशः प्रजाः ऽउप ऽब्रुवते उपेत्य स्तुवन्ति । किमर्थम् । ऽइन्दुभिः सोमैः ऽऊतये
तर्पणाय^३ । यद्वा । इन्दुभिः सोमैः उरुज्रयसं विस्तीर्णजवमूतये रक्षणाय स्तुवन्ति ॥

उपह्वरे गिरीणां संगथे च नदीनाम् । धिया विप्रो अजायत ॥ २८ ॥

उपह्वरे । गिरीणाम् । समुद्रगथे । च । नदीनाम् । धिया । विप्रः । अजायत ॥ २८ ॥

१ गिरीणां पर्वतानाम् २ उपह्वरे उपह्वर्तव्ये ग्रान्ते ३ नदीनां सरितां ४ संगथे संगमने ५ च ईदृग्विधे देशे क्रियमाणया ६ धिया यागक्रियया स्तुत्या वा ७ विप्रः १ मेधावीन्द्रः ८ अजायत प्रादुर्भवति । अतो वयमपि तादृशे देशे यजामः स्तुमो वेति भावः । गिरीणामित्यत्र ' नामन्यतरस्याम् ' इति नाम उदात्तत्वम् ॥

अतः समुद्रमुद्रतश्चिकित्वाँ अव पश्यति । यतो विपान एजति ॥ २९ ॥

अतः । समुद्रम् । उत्सवतः । चिकित्वान् । अव । पश्यति । यतः । विपानः । एजति ॥ २९ ॥

१ यतः यस्मिन् द्युलोके २ विपानः व्याप्नुवन् विशिष्टपानयुक्तो वा इन्द्रः ३ एजति चेष्टते ४ उद्रतः उद्रतात् । ' उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे ' (पा. सू. ५. १. ११८) इति वतिः । ५ अतः अस्मात् द्युलोकात् ६ चिकित्वान् जानन् स इन्द्रः ७ समुद्रं समुन्दनशीलं यजमानैर्दीयमानं सोमम् ८ अव पश्यति अवाङ्मुखं सन्नीक्षते । यद्वा । सूर्यात्मनेन्द्रः स्तूयते । यस्मिन्नभसि विपानः व्याप्नुवन् सूर्यात्मनेन्द्र एजति वर्तते चिकित्वाज्ञानं विद्वान्वा स इन्द्र उद्रत उद्रतादतोऽस्मादन्तरिक्षात् समुद्रम् । उपलक्षणमेतत् । समुद्रोपलक्षितं सर्वं जगदव पश्यति । अवाङ्मुखं प्रसृतैः किरणैः प्रकाशयति ॥

आदित्यन्तस्य रेतसो ज्योतिष्पश्यन्ति वासरम् । पुरो यदिध्यते दिवा ॥ ३० ॥

आत् । इत् । प्रन्तस्य । रेतसः । ज्योतिः । पश्यन्ति । वासरम् । पुरः । यत् । इध्यते । दिवा ॥ ३० ॥

१ पुरः २ दिवा दिवः परस्तात् द्युलोकस्थोपरि ३ यत् यदा अयमिन्द्रः सूर्यात्मना ४ इध्यते दीप्यते ५ आदित् अनन्तरमेव ६ प्रन्तस्य चिरन्तनस्य ७ रेतसः गन्तुः ॥ ' री गतिरेषणयो. ' । अस्मात् ' सूर्याभ्यां तुद् च ' (उ. सू. ४. ६४१) इत्यसुन् तुङागमश्च ॥ यद्वा । रेत इत्युदकनाम । रेतस्विन उदकवतः । सामर्थ्यात् मत्वर्थो लक्ष्यते । ईदृशस्येन्द्रस्य सूर्यात्मनः । वासर निवासकं वासरस्य निवासस्य हेतुभूतं वा ८ ज्योतिः द्योतमानं तेजः ९ पश्यन्ति सर्वे जनाः । यद्वा । वासरमिति अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । कृत्स्नमहरुदयप्रभृत्यास्तमनं यावज्ज्योतिष्पश्यन्तीत्यर्थः । ' इसुसोः सामर्थ्ये ' इति विसर्जनीयस्य पत्वम् ॥ ॥ १४ ॥

कण्वांस इन्द्र ते मतिं विश्वे वर्धन्ति पौंस्यम् । उतो शविष्ठ वृण्यम् ॥ ३१ ॥

कण्वांसः । इन्द्र । ते । मतिम् । विश्वे । वर्धन्ति । पौंस्यम् । उतो इति । शविष्ठ । वृण्यम् ॥ ३१ ॥

हे १ इन्द्र २ ते त्वदीयां ३ मतिं बुद्धिं ४ पौंस्यम् । बलनामैतत् । बलं च ५ विश्वे सर्वे ६ कण्वांसः कण्वाः स्तोतारः कण्वगोत्रा वा ऋषयः ७ वर्धन्ति वर्धयन्ति । ' छन्दस्युभयथा ' इति शप आर्धधातुकत्वात् ' णेरनिटि ' इति णिलोपः । ८ उतो अपि च हे ९ शविष्ठ शवस्वितम बलवत्तम । ' विन्मतोर्लुक् ' । ' टेः ' इति टिलोपः । ईदृशेन्द्र १० वृण्यं त्वदीयं वीर्यं बलकर्म ११ च कण्वासो वर्धयन्त्येव ॥

इमां मे इन्द्र सुष्टुतिं जुषस्व प्र सु मामेव । उत प्र वर्धया मतिम् ॥ ३२ ॥

इमाम् । मे । इन्द्र । सुस्तुतिम् । जुषस्व । प्र । सु । माम् । अव । उत । प्र । वर्धय । मतिम् ॥ ३२ ॥

१. श-एवंविधो विप्रः । २. ख-भ-लोके । ३. ख-झ-श-बलं कर्म । ४. ज्ञ-त-१-२-४-वर्धयतीत्येव ।

हे $\sqrt{\text{इन्द्र}}$ $\sqrt{\text{इमां}}$ पुरोवर्तिनी $\sqrt{\text{मे}}$ मदीयां $\sqrt{\text{सुष्ठुतिं}}$ शोभनां स्तुति $\sqrt{\text{जुषस्व}}$ सेवस्व । सेवित्वा च स्तोतार $\sqrt{\text{मां}}$ $\sqrt{\text{सु}}$ शोभनं $\sqrt{\text{प्र}}$ $\sqrt{\text{अव}}$ प्रकर्षेण रक्ष । $\sqrt{\text{उत}}$ अपि च $\sqrt{\text{मति}}$ अस्मदीयां बुद्धिं $\sqrt{\text{प्र}}$ $\sqrt{\text{वर्धय}}$ प्रवृद्धां कुरु । यथा बह्वर्थदर्शिनी भवति तथा कुर्वित्यर्थः ॥

उत ब्रह्मण्या वयं तुभ्यं प्रवृद्ध वज्रिवः । विप्रा अतक्ष्म जीवसे ॥ ३३ ॥

उत । ब्रह्मण्या । वयम् । तुभ्यम् । प्रवृद्ध । वज्रिवः । विप्रा । अतक्ष्म । जीवसे ॥ ३३ ॥

$\sqrt{\text{उत}}$ अपि च हे $\sqrt{\text{प्रवृद्ध}}$ स्तुतिभिः प्रकृष्टां वृद्धिं प्राप्त हे $\sqrt{\text{वज्रिव}}$ वज्रवज्रिन्द्र । एको मत्वर्थीयोऽनुवादः । यद्वा । वज्रोऽस्यास्तीति वज्री हस्तः । तद्वान् । ‘छन्दसीरः’ इति मतुपो वत्वम् । ‘मनुवसो रुः’ इति मकारस्य रुत्वम् । ईदृशेन्द्र $\sqrt{\text{तुभ्यं}}$ त्वदर्थं $\sqrt{\text{विप्राः}}$ मेधाविनः $\sqrt{\text{वयं}}$ $\sqrt{\text{ब्रह्मण्या}}$ ब्रह्माणि स्तोत्राणि हविलक्षणान्यज्ञानि वा । ‘सुपां सुलुक्’ इति सुपो याजादेशः । $\sqrt{\text{जीवसे}}$ जीवनाथम् $\sqrt{\text{अतक्ष्म}}$ अकार्ष्म । ‘तक्षू त्वक्षू तनूकरणे’ । लङि छान्दसः शपो लुक् ॥

अभि कण्वा अनूषतापो न प्रवता यतीः । इन्द्रं वनन्वती मतिः ॥ ३४ ॥

अभि । कण्वाः । अनूषत । आपः । न । प्रवता । यतीः । इन्द्रम् । वनन्वती । मतिः ॥ ३४ ॥

$\sqrt{\text{कण्वाः}}$ कण्वगोत्रा ऋषयः $\sqrt{\text{अभि}}$ $\sqrt{\text{अनूषत}}$ इन्द्रमभिधुवन्ति । ‘नू स्तुतौ’ । कुटादिः । $\sqrt{\text{प्रवता}}$ प्रवणेन मार्गेण $\sqrt{\text{यतीः}}$ गच्छन्त्यः $\sqrt{\text{आपो}}$ न आप इव $\sqrt{\text{मतिः}}$ मननीया कण्वैः क्रियमाणा स्तुतिः स्तुत्यम् $\sqrt{\text{इन्द्रं}}$ $\sqrt{\text{वनन्वती}}$ स्वयमेव संभजनवती भवति ॥

इन्द्रमुक्थानि वावृधुः समुद्रमिव सिन्धवः । अनुत्तमन्युमजरम् ॥ ३५ ॥

इन्द्रम् । उक्थानि । वावृधुः । समुद्रम् $\sqrt{\text{इव}}$ । सिन्धवः । अनुत्तमन्युम् । अजरम् ॥ ३५ ॥

$\sqrt{\text{उक्थानि}}$ शस्त्राण्यस्माभिः शस्यमानानि $\sqrt{\text{इन्द्रं}}$ $\sqrt{\text{वावृधुः}}$ वर्धयन्ति । $\sqrt{\text{सिन्धवः}}$ स्यन्दनशीला नद्यः $\sqrt{\text{समुद्रमिव}}$ समुद्रं जलधि यथा वर्धयन्ति तद्वत् । कीदृशमिन्द्रम् । $\sqrt{\text{अनुत्तमन्युम्}}$ । अनुत्तोऽप्रेरितः परैरनभिभूतो मन्युः क्रोधो यस्य तादृशम् । ‘नुदविदोन्द्रा’ (पा. सू. ८. २. ५६) इत्यादिना विकल्पितत्वाच्चिष्टानत्वाभावः । $\sqrt{\text{अजरं}}$ जरारहितम् । बहुव्रीहौ ‘नञो जरमरमित्रमृताः’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ ३५ ॥

आ नो याहि परावतो हरिभ्यां हर्यताभ्याम् । इममिन्द्र सुतं पिब ॥ ३६ ॥

आ । नः । याहि । परावतः । हरिभ्याम् । हर्यताभ्याम् । इमम् । इन्द्र । सुतम् । पिब ॥ ३६ ॥

हे $\sqrt{\text{इन्द्र}}$ $\sqrt{\text{परावतः}}$ परागतादूरे वर्तमानात् शुलोकात् $\sqrt{\text{हर्यताभ्यां}}$ कान्ताभ्यां $\sqrt{\text{हरिभ्याम्}}$ अश्वभ्यां $\sqrt{\text{नः}}$ अस्मान् $\sqrt{\text{आ}}$ $\sqrt{\text{याहि}}$ आगच्छ । आगत्य च $\sqrt{\text{इमम्}}$ अस्मदीयं $\sqrt{\text{सुतम्}}$ अभिषुतं सोमं $\sqrt{\text{पिब}}$ ॥

त्वामिद्वृत्रहन्तम् जनासो वृक्तबर्हिषः । हवन्ते वार्जसातये ॥ ३७ ॥

त्वाम् । इत् । वृत्रहन्तम् । जनासः । वृक्तबर्हिषः । हवन्ते । वार्जसातये ॥ ३७ ॥

हे $\sqrt{\text{वृत्रहन्तम्}}$ अतिशयेन वृत्राणामावृण्वतां शत्रूणां हन्त । $\sqrt{\text{त्वामिद्वृक्तबर्हिषः}}$ वृक्तं यागार्थं छिन्नं बर्हिषेणां तथाविधोक्ताः प्रवृत्तयज्ञाः $\sqrt{\text{जनासः}}$ जना ऋत्विग्लक्षणाः $\sqrt{\text{हवन्ते}}$ आह्वयन्ति । द्वेजः शपि ‘बहुलं छन्दसि’ इति संप्रसारणम् । किमर्थम् । $\sqrt{\text{वार्जसातये}}$ वाजस्य

अन्नस्य बलस्य वा सातये लाभाय । यद्वा । संग्रामनामैतत् । वाजस्य सातिर्यस्मिन् संग्रामे तत्र साहाय्याय त्वामाह्वयन्तीत्यर्थः ॥

अनु त्वा रोदसी उभे चक्रं न वर्त्येतशम् । अनु सुवानास इन्दवः ॥ ३८ ॥

अनु । त्वा । रोदसी इति । उभे इति । चक्रम् । न । वर्ति । एतशम् ।

अनु । सुवानासः । इन्दवः ॥ ३८ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वाम् उभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ अनुवर्तते । त्वदधीने भवत इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । चक्रं न यथा रथचक्रम् एतशम् । अश्वनामैतत् । पुरो गच्छन्तमश्वम् अनु वर्ति अनुवर्तते तद्वत् । अपि च सुवानासः ऋत्विग्भिरभिषूयमाणाः इन्दवः सोमाश्च त्वाम् अनु वर्तन्ते ॥

मन्दस्वा सु स्वर्णर उतेन्द्र शर्यणावति । मत्स्वा विवस्वतो मती ॥ ३९ ॥

मन्दस्व । सु । स्वःऽनरे । उत । इन्द्र । शर्यणाऽवति । मत्स्व । विवस्वतः । मती ॥ ३९ ॥

उत अपि च हे इन्द्र शर्यणावति । शर्यणा नाम कुरुक्षेत्रवर्तिनो देशाः । तेषामदूरभवं सरः शर्यणावत् । 'मध्वादिभ्यश्च' इति स्वार्थिको मनुप् । 'मतौ बह्वचः' इति दीर्घः । 'संज्ञायाम्' इति वत्वम् । तस्मिन् सरसि विद्यमाने^१ स्वर्णरे सर्वैर्ऋत्विग्भिर्नैतव्ये यज्ञे सु सुष्ठु मन्दस्व माघ तृप्तो भव । अपि च विवस्वतः परिचरणवतो यजमानस्य मती मत्या च मत्स्व मदं प्राप्नुहि । मतिशब्दात्तृतीयायाः 'सुपां सुलुक्' इति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥

वावृधान उप द्यवि वृषा वृज्यरोरवीत् । वृत्रहा सोमपातमः ॥ ४० ॥

वावृधानः । उप । द्यवि । वृषा । वृज्री । अरोरवीत् । वृत्रहा । सोमपातमः ॥ ४० ॥

वावृधानः वृद्धः^२ वृज्री वज्रवानत एव वृत्रहा वृत्रस्य मेघस्यासुरस्य वा हन्ता सोमपातमः अतिशयेन सोमस्य पाता इन्द्रः । वृषा उदकानां वर्षिता द्यवि ब्रुलोकेऽन्तरिक्षे उप समीपे यथास्माभिः श्रूयते तथा अरोरवीत् भृशं स्तनयितुलक्षणं शब्दमकरोत् । मेघेन वज्रहतेनेदृशं शब्दमचीकरदित्यर्थः ॥ ॥ १६ ॥

ऋषिर्हि पूर्वजा अस्येक ईशान ओजसा । इन्द्र चोष्क्यसे वसु ॥ ४१ ॥

ऋषिः । हि । पूर्वजाः । असि । एकः । ईशानः । ओजसा । इन्द्र । चोष्क्यसे । वसु ॥ ४१ ॥

हे इन्द्र पूर्वजाः सर्वेभ्यो देवेभ्यः पूर्व जात उत्पन्नः । यद्वा । यज्ञेषु प्रथममेव प्रादुर्भूतः । त्वम् ऋषिर्हि द्रष्टा सर्वज्ञः खलु असि भवसि । अपि च सर्वेषु देवेषु मध्ये एकः मुख्यः ओजसा बलेन ईशानः ईश्वरो भवसि । यद्वा । एकोऽसहाय एव सन्नोजसा आत्मीयेनैव बलेन ईशानः सर्वस्य जगत ईश्वरो भवसि । स त्वं वसु धनं चोष्क्यसे पुनःपुनः स्तोत्रभ्यो ददासि । 'स्कुन् आप्रवणे' इह दानार्थः । तथा चोक्तं—'चोष्क्यमाण इन्द्र भूरि वामं दददिन्द्र बहु वननीयम्' (निरु. ६. २२) इति ॥

अस्माकं त्वा सुतां उप वीतपृष्ठा अभि प्रयः । शतं वहन्तु हरयः ॥ ४२ ॥

अस्माकम् । त्वा । सुतान् । उप । वीतपृष्ठाः । अभि । प्रयः । शतम् । वहन्तु । हरयः ॥ ४२ ॥

हे इन्द्र ^१अस्माकम् अस्मदीयान्^२ सोमानुपलक्ष्य ^३प्रयः । अन्ननामेतत् । धानाकरम्भादि-
हविलक्ष्णमन्नं चाभिलक्ष्य ^४वीतपृष्ठाः प्रशस्तोपरिभागाः ^५शतं शतसंख्याकाः ^६हरयः अश्वाः ।
त्वां ^७वहन्तु प्रापयन्तु ॥

इमां सु पूव्यां धियं मधोर्धृतस्य पिप्युषीम् । कण्वा उक्थेन वावृधुः ॥ ४३ ॥
इमाम् । सु । पूव्याम् । धियम् । मधोः । धृतस्य । पिप्युषीम् । कण्वाः । उक्थेन । ववृधुः ॥ ४३ ॥

^१इमाम् इदानीं क्रियमाणां ^२सु सुष्ठु ^३पूव्यां पूर्वैः पित्रादिभिः कृतां ^४मधोः मधुरस्य ^५धृतस्य
क्षरणशीलस्योदकस्य ^६पिप्युषी वर्धयित्री यद्वा मधुरेण घृतेनाज्येन प्रवृद्धां ^७धियं यागक्रियां
^८कण्वाः कण्वगोत्रा ऋषयः । ^९उक्थेन शस्त्रेण ^{१०}वावृधुः इन्द्रार्थं वर्धयन्ति । उक्थैर्हि यागो वर्धते ।
अत्यग्निष्टोमादिघृतरासु संस्थासु शस्त्रवृद्धेर्दृष्टत्वात् । यद्वा । पूव्यां चिरन्तनीमिमामिन्द्रस्य धियमनुग्रह-
बुद्धिं क्षरणशीलेन मधुरेण सोमेन पिप्युषी वर्धनीयामुक्थेन स्तोत्रेण वावृधुः वर्धयन्ति ॥

इन्द्रमिद्विमहीनां मेधे वृणीत मर्त्यैः । इन्द्रं सनिष्युक्तये ॥ ४४ ॥
इन्द्रम् । इत् । विऽमहीनाम् । मेधे । वृणीत । मर्त्यैः । इन्द्रम् । सनिष्युः । ऊतये ॥ ४४ ॥

^१विमहीनां विशेषेण महतां देवानां मध्ये ^२इन्द्रमित् इन्द्रमेव ^३मेधे यज्ञे ^४मर्त्यैः मनुष्यो
होता ^५वृणीत स्तुतिभिः संभजते । तथा ^६सनिष्युः धनकामश्च स्तोता ^७ऊतये रक्षणाय ^८इन्द्रम् एव
वृणीते स्तुत्या संभजते ॥

अर्वाञ्च त्वा पुरुष्टुत प्रियमेधस्तुता हरी । सोमपेयाय वक्षतः ॥ ४५ ॥
अर्वाञ्चम् । त्वा । पुरुऽस्तुत । प्रियमेधस्तुता । हरी इति । सोमऽपेयाय । वक्षतः ॥ ४५ ॥

हे ^१पुरुष्टुत बहुभिः स्तुतेन्द्र ^२प्रियमेधस्तुता प्रियमेधैः प्रिययज्ञैर्ऋषिभिः स्तुतौ । ‘तृतीया
कर्माणि’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ‘सुपां सुलक्’ इत्याकारः । ईदृशौ ^३हरी अश्वौ ^४सोमपेयाय
सोमपानार्थं त्वाम् ^५अर्वाञ्चम् अस्मदभिमुखं ^६वक्षतः वृहताम् ॥

शतमहं तिरिन्दिरे सहस्रं पशवा ददे । राधांसि याद्वानाम् ॥ ४६ ॥
शतम् । अहम् । तिरिन्दिरे । सहस्रम् । पशौ । आ । ददे । राधांसि । याद्वानाम् ॥ ४६ ॥

इदमादिकेन तृचेन तिरिन्दिरेण राज्ञो दानं स्तूयते । ^१पशौ परशुनाम्नः पुत्रे । उपचाराजन्ये
जनकशब्दः । ^२तिरिन्दिरे एतत्संज्ञे राजनि ^३याद्वानाम् । यदुरिति मनुष्यनाम । यदव एव याद्वानः ।
स्वार्थिकस्तद्धितः । तेषां मध्ये ^४अहं ^५शतं शतसंख्याकानि ^६सहस्रं सहस्रसंख्याकानि च ^७राधांसि
घ्नानि ^८आ ^९वदे स्वीकरोमि । यद्वा । याद्वानां यदुकुलजानामन्येषां^{१०} राज्ञां स्वभूतानि राधांसि
बलादपहतानि तिरिन्दिरे वर्तमानान्यहं प्राप्नोमि ॥

त्रीणि शतान्यर्वतां सहस्रा दश गोनाम् । ददुष्पञ्चाय सान्ने ॥ ४७ ॥
त्रीणि । शतानि । अर्वताम् । सहस्रा । दश । गोनाम् । ददुः । पञ्चाय । सान्ने ॥ ४७ ॥

पूर्वस्यामृचि स्वसंप्रदानकं दानमुक्तम् । अधुनान्येभ्योऽप्यृभिभ्यस्तिरिन्दिरो बहु धनं दत्त-
वानित्याह । ^१अर्वतां गन्तृणामश्वानां ^२त्रीणि ^३शतानि ^४गोनां गवां ^५दश दशगुणितानि ^६सहस्रा

सहस्राणि च पत्राय स्तुतीनां प्रार्जकाथ पत्रास्ते एतत्संज्ञायर्षये । यद्वा । सान्ने । साम स्तोत्रम् । तद्वत् पत्राय पत्रकुलजातय कक्षीवते । ददुः तिरिन्दिराख्या राजानो दत्तवन्तः ॥

उदानदकुहो दिवमुष्ट्राश्चतुर्युजो ददत् । श्रवसा याद्वं जनम् ॥ ४८ ॥

उत् । आनद् । ककुहः । दिवम् । उष्ट्रान् । चतुःस्युजः । ददत् । श्रवसा । याद्वम् । जनम् ॥ ४८ ॥

अयं राजा पत्रकुहः उच्छ्रितः सन् पत्रवसा कीर्त्या दिवं स्वर्गम् उदानद् उत्कृष्टतरं व्याप्नोत् । किं कुर्वन् । चतुर्युजः चतुर्भिः स्वर्णभारैर्युक्तान् उष्ट्रान् ददत् प्रयच्छन् । तथा याद्वं जनं च दासत्वेन प्रयच्छन् ॥ १७ ॥

‘प्र यद्वः’ इति षट्त्रिंशद्वचं द्वितीयं सूक्तं कण्वगोत्रस्य पुनर्वत्सस्यार्षं मारुतं गायत्रम् । तथा चानुक्रान्तं—‘प्र यद्वः षट्त्रिंशत्पुनर्वत्सो मारुतम्’ इति । व्यूढहे दशरात्रे प्रथमे छन्दोम आभि-मारुतशस्त्र इदं सूक्तं मारुतनिविद्धानम् । सूत्रितं च—‘प्र यद्वस्त्रिष्टुभं दूतं व इत्याभिमारुतम्’ (आश्व. श्रौ. ८. ९) इति ॥

प्र यद्वस्त्रिष्टुभमिषं मरुतो विप्रो अक्षरत् । वि पर्वतेषु राजथ ॥ १ ॥

प्र । यत् । वः । त्रिःस्तुभम् । इषम् । मरुतः । विप्रः । अक्षरत् । वि । पर्वतेषु । राजथ ॥ १ ॥

हे मरुतः^१ मितराविणो^२ मितरोचिनो वा^३ एतत्संज्ञा माध्यमका देवगणाः । पादादित्वात् ‘अपादादौ’ इति पर्युदासादाष्टमिकनिघाताभावे षाष्टिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । वः युष्मभ्यं विप्रः मेधावी स्तोता त्रिष्टुभं त्रिषु सवनेषु प्रशस्यां त्रिभिर्देवैः स्तुतां वा यद्वा त्रिष्टुष्टन्दसा संबद्धां माध्य-दिनसवनिकीम् इषं सोमलक्षणमन्नं यत् यदा प्र अक्षरत् प्रासिञ्चत् अग्नौ प्राक्षिपत् । यद्वा । त्रिष्टुभं त्रिष्टुष्टन्दस्कं स्तोत्रमिषं सोमं चेति योज्यम् । तदानीं यूयं पर्वतेषु पर्ववत्सु शिलोच्चयेषु पवि राजथ । तेन सोमेन लब्धबलाः सन्तो विशेषेण दीप्ता भवथ ॥

यदङ्ग तविषीयवो यामं शुभ्रा अचिध्वम् । नि पर्वता अहासत ॥ २ ॥

यत् । अङ्ग । तविषीऽयवः । यामम् । शुभ्रा । अचिध्वम् । नि । पर्वता । अहासत ॥ २ ॥

हे पतविषीयवः । तविषीति बलनाम । तां कामयमानाः । यद्वा । बलयुक्ताः । हे शुभ्राः शोभ-मानाः अङ्ग हे मरुतः यामम् । याति गच्छतीति यामो रथः । तं यत् यदा अचिध्वं समचिनुध्वं अश्वादिभिः साधनैः संचितं संश्लिष्टं कुरुथ गमनार्थं तदानीं पर्वताः गिरयोऽपि नि अहासत नितरां गच्छन्ति युष्मदथवेगाद्दीप्ताः सन्तः स्वस्थानात् प्रचलन्ति । ‘ओहाद् गतौ’ । छान्दसो लुङ् ॥

उदीरयन्त वायुभिर्वाश्रासुः पृश्निमातरः । धुक्षन्ते पिप्युषीमिषम् ॥ ३ ॥

उत् । ईरयन्त । वायुऽभिः । वाश्रासुः । पृश्निऽमातरः । धुक्षन्ते । पिप्युषीम् । इषम् ॥ ३ ॥

वाश्रासुः वाशनशीलाः शब्दकारिणः पृश्निमातरः । पृश्निर्माध्यमिका वाक् । सा माता जननी येषां ते तथोक्ताः । ‘ऋतञ्छन्दसि’ (पा. सू. ५. ४. १५८) इति कपः प्रतिषेधः । ईदृशा मरुतः वायुभिः । वान्ति गच्छन्तीति वायवः पृषत्यः । पृषतीभिर्वाहनभूताभिः स्वावयवभूतैर्वायुभिरेव वा उदीरयन्त उद्धमयन्ति मेघादिकम् । तथा पिप्युषी वर्धयित्रीम् इषम् अन्नं च स्तोत्रभ्यः धुक्षन्त दुहन्ति ॥

१. ज-त१-२-मरुतो मरुतो । २. ज-त१-२-मितराविणो वा । ३. ज-वा महद्रवतीति वेति निरुक्तं; त१ (प्रान्ते)-वा महद्रवतीति वा ।

वर्पन्ति मरुतो मिहं प्र वेपयन्ति पर्वतान् । यद्यामं यान्ति वायुभिः ॥४॥
वर्पन्ति । मरुतः । मिहम् । प्र । वेपयन्ति । पर्वतान् । यन् । यामम् । यान्ति । वायुभिः ॥४॥

‘मरुतः’ एतत्संज्ञा देवाः ‘मिहं’ वृष्टिं ‘वपन्ति’ विकिरन्ति विक्षिपन्ति । तथा ‘पर्वतान्’ गिरीन्
‘प्र’ वेपयन्ति प्रकम्पयन्ति । अयमर्थः कदेति चेत् । ‘यत्’ यदा ‘वायुभिः’ सार्धं ‘याम’ रथं गमनं
वा ‘यान्ति’ प्राप्नुवन्ति तदानीमित्यर्थः ॥

नि यद्यामाय वो गिरिर्नि सिन्धवो विधर्मणे । महे शुष्माय येमिरे ॥५॥
नि । यत् । यामाय । वः । गिरिः । नि । सिन्धवः । विधर्मणे । महे । शुष्माय । येमिरे ॥५॥

हे मरुतः ‘वः’ युष्माकं ‘यामाय’ रथाय गमनाय वा ‘गिरिः’ । ‘सुपां सुलुक्’ इति जसः
सुः । गिरयः पर्वताः । ‘यत्’ यदा ‘नि’ ‘येमिरे’ स्वयमेव नियन्त्यन्ते । तथा ‘सिन्धवः’ स्यन्दनशीलाः
समुद्रा नद्यो वा ‘विधर्मणे’ विधरणाय ‘महे’ महते ‘शुष्माय’ शोषकाय युष्मदीयाय बलाय ‘नि’
‘येमिरे’ स्वयमेव नियन्त्यन्ते । गिरयो नद्यश्च युष्मद्यामाद्वलाच्च भीत्या एकत्रैव स्थाने नियता वर्तन्त
इत्यर्थः । तदानीं वपन्ति मरुतो मिहमिति शेषः ॥ यमैः कर्मकर्तरि लिट् । ‘यद्ब्रुताञ्जित्यम्’ इति
निघातप्रतिषेधः ॥ ॥ १८ ॥

युष्माँ उ नक्तमूतये युष्मान्दिवा हवामहे । युष्मान्प्रयत्यध्वरे ॥ ६ ॥
युष्मान् । ऊँ इति । नक्तम् । ऊनये । युष्मान् । दिवा । हवामहे ।
युष्मान् । प्रयति । अध्वरे ॥ ६ ॥

हे मरुतः ‘युष्माँ’ ‘उ’ युष्मानेव ‘नक्तं’ रात्रौ ‘ऊतये’ रक्षणार्थं ‘हवामहे’ । ‘दिवा’ अह्नि च
‘युष्मान्’ एव आह्वयामहे । ‘अध्वरे’ । ध्वरो नास्त्यस्मिन्नित्यध्वरो यागः । ‘नञ्सुभ्याम्’ इत्युत्तर-
पदान्तोदात्तत्वम् । यागे ‘प्रयति’ प्रगच्छति प्रवर्तमाने सति रक्षणार्थं ‘युष्मान्’ एवाह्वयामहे ॥

उदु त्ये अरुणप्सवश्चित्रा यामेभिरीरते । वाश्रा अधि णुना दिवः ॥ ७ ॥
उत् । ऊँ इति । त्ये । अरुणप्सवः । चित्राः । यामेभिः । ईरते ।
वाश्राः । अधि । स्नुना । दिवः ॥ ७ ॥

‘त्ये’ ते पूर्वोक्तगुणाः ‘अरुणप्सवः’ अरुणवर्णरूपाः ‘चित्राः’ चायनीयाः आश्चर्यभूता वा
‘वाश्राः’ शब्दकारिणः एवंभूता मरुतः ‘यामेभिः’ यामैर्यामैः ‘दिवः’ ‘अधि’ ह्यलोकस्योपरि ‘स्नुना’
सानुना समुच्छ्रितप्रदेशेन ‘उत्’ ‘ईरते’ उद्वच्छन्ति । ‘उ’ इति पूरणः ॥ ‘पदादिषु मांस्पृत्स्नूनामुप-
संख्यानम्’ इति सानुशब्दस्य स्नुभावः ॥

कारीयां सौर्यस्य हविषः ‘सृजन्ति रश्मिम्’ इत्येषानुवाक्या । सूयते हि—‘सृजन्ति रश्मि-
मोजसा बहिष्ठेभिर्विहरन्यासि तन्तुम्’ (आश्व. श्रौ. २. १३) इति ॥

सृजन्ति रश्मिमोजसा पन्थां सूर्याय यातवे । ते भानुभिर्वि तस्थिरे ॥८॥
सृजन्ति । रश्मिम् । मोजसा । पन्थाम् । सूर्याय । यातवे । ते । भानुभिः । वि । तस्थिरे ॥८॥

तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दाध्याहारः । ये मरुतः ^१सूर्याय सूर्यस्य । 'षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्या' इति चतुर्थी । ^२व्यातवे^१ गन्तुं ^३रश्मि व्यासम् । 'अशे रश् च' इत्यश्रोतेरौणादिको मिप्रत्ययो रश्नादेशश्च । यद्वा । रश्मिभिस्तेजोभिर्युक्तम् । ^४पन्थां पन्थानम् ^५ओजसा बलेन ^६सृजन्ति उत्पादयन्ति । वृत्रादिभिरावृतं सूर्यपथमावरकस्य वृत्रादेरपनयनेन जनयन्तीत्यर्थः । ^७ते मरुतः ^८भानुभिः तेजोभिः ^९वि ^{१०}तस्थिरे कृत्स्नं जगत् व्याप्य अवतिष्ठन्ते ॥

इमां मे मरुतो गिरमिमं स्तोममृभुक्षणः । इमं मे वनता हवम् ॥ ९ ॥

इमाम् । मे । मरुतः । गिरम् । इमम् । स्तोमम् । ऋभुक्षणः । इमम् । मे । वनत । हवम् ॥ ९ ॥

हे ^१मरुतः ^२इमां पुरोवर्तिनी ^३मे मम ^४गिरं शस्त्ररूपां वाचं ^५वनत संभजत । हे ^६ऋभु-
क्षण^७ । महन्नामैतत् । महान्तः । जसि 'इतोऽस्सर्वनामस्थाने' इत्यकारः । 'वा षपूर्वस्य निगमे'
इति दीर्घाभावः । ते यूयम् ^८इमं ^९स्तोमं स्तोत्रं प्रगीतमन्त्रसाध्यं ^{१०}मे मम ^{११}इमं पुरोवर्तिनं
^{१२}हवम् आह्वानरूपं च याजुषं मन्त्रं वनत संभजत सेवध्वम् ॥

त्रीणि सरांसि पृश्नयो दुदुहे वज्रिणे मधु । उत्सं कवन्धमुद्रिणम् ॥ १० ॥

त्रीणि । सरांसि । पृश्नय । दुदुहे । वज्रिणे । मधु । उत्सम् । कवन्धम् । उद्रिणम् ॥ १० ॥

^१पृश्नय^२ मरुन्मातृभूता गावः ^३वज्रिणे वज्रवत इन्द्राय । तादृश्ये चतुर्थी । इन्द्रार्थे ^४मधु
मधुर क्षीरादिकमाश्रयणद्रव्यं ^५त्रीणि ^६सरांसि सर इव सोमैः पूरितानि त्रीणि सवनानि त्रिष्वपि
सवनेषु श्रयणार्थं ^७दुदुहे दुदुहिरे । यद्वा । मधु मधुर सोमं वज्रिणे वज्रयुक्ताय मरुद्विणाय त्रीणि
सरांसि द्रोणकलशाधवनीयपूतमृलक्षणानि प्रति पृश्नयो माध्यमिका वाचो दुदुहे वृष्टिद्वारा दुहन्ति ।
यद्वा पृश्नय इति मातृवाचिना शब्देन पुत्रा उच्यन्ते । पृश्निमातरो मरुत इद्वार्थं त्रीणि सरांसि द्रोणकलशा-
दीनि मधु मधुना सोमेन पूरयितुम् ^८उत्सम् उत्सवणशीलं ^९कवन्धम् उदकम् ^{१०}उद्रिणम् उदकवन्तं
मेघं दुदुहे दुहते ॥ दुहेऽञ्छान्दसो लिट् । 'हरयो रे' इति रेभावः । पादादित्वादिनिघातः ॥ ११ ॥

मरुतो यद्ग वो दिवः सुम्नायन्तो हवामहे । आ तू न उप गन्तन ॥ ११ ॥

मरुतः । यत् । ह । वः । दिवः । सुम्नायन्तः । हवामहे । आ । तु । नः । उप । गन्तन ॥ ११ ॥

हे ^१मरुतः ^२यद्ग यद्वा खलु ^३वः शुष्मान् ^४सुम्नायन्तः सुम्नं सुखमात्मन इच्छन्तो वयं ^५दिवः
शुलोकात् ^६हवामहे स्तुतिभिराह्वयामहे । ^७आ ^८तु अनन्तरमेव शीघ्रं ^९नः अस्मान् ^{१०}उप ^{११}गन्तन
उपगच्छत । गमेलोति 'तसनसनथनाश्च' इति तनबादेशः ॥

यूयं हि छा सुदानवो रुद्रा ऋभुक्ष्णो दमे । उत प्रचेतसो मदे ॥ १२ ॥

युयम् । हि । स्थ । सुदानवः । रुद्राः । ऋभुक्ष्णः । दमे । उत । प्रचेतसः । मदे ॥ १२ ॥

^१उत अपि च हे ^२सुदानवः शोभनदाना हे ^३रुद्राः रुद्रपुत्राः । पादादित्वादामन्त्रित-
निघाताभावः । हे ^४ऋभुक्ष्णः महान्तः उरुतेजस्का वा ईदृशा हे मरुतः ^५यूयं ^६हि^२ खलु ^७दमे
यज्ञगृहे ^८मदे मदकरे सोमे पीते सति ^९प्रचेतसः ^{१०}स्थ प्रकृष्टज्ञाना भवथ ॥

आ नो रयिं मदच्युतं पुरुक्षुं विश्वधायसम् । इर्यता मरुतो दिवः ॥ १३ ॥

आ । नः । रयिम् । मदऽच्युतम् । पुरुऽक्षम् । विश्वऽधायसम् । इर्यत । मरुतः । दिवः ॥ १३ ॥

हे मरुतः वनः अस्माकं वरिधिं धनं वदिवः द्युलोकात् वआ वइर्यत आगमयत । 'क गतौ' इत्यस्मादन्तर्भावितण्यर्थात् जौहोत्यादिकाहोदि तस्य 'तप्तनप्तन°' इति तवादेशः । 'अनुदाने च' इत्यभ्यस्ताद्युदात्तत्वम् । कीदृशं रयिम् । वमदच्युतं मद स्ववन्तं यद्वा शात्रवस्य मदस्य व्यावयितारं वपुरुक्षुं बहुनिवासं बहुभिः स्तूयमानं वा विश्वधायस विश्वेषां सर्वेषामस्मदीयानां धारणाय पोषणाय पर्याप्तम् ॥

अधीव यद्विरीणां यामं शुभ्रा अचिध्वम् । सुवानैर्मन्दध्व इन्दुभिः ॥ १४ ॥

अधिऽइव । यत् । विरीणाम् । यामम् । शुभ्रा । अचिध्वम् । सुवानै । मन्दध्वे । इन्दुऽभिः ॥ १४ ॥

हे वशुभ्राः शोभमाना मरुत । विरीणां पर्वतानाम् अधीव उपरीव यत् यदा वयामं युष्मदीयं रथम् वअचिध्वं गमनसाधनैरश्वादिभिः उपचितं कुरुथ तदानीं वसुवानैः अभिपूयमाणैः वइन्दुभिः सोमैः वमन्दध्वे मादयध्वे ॥

एतावतश्चिदेषां सुम्नं भिक्षेतु मर्त्यैः । अदाभ्यस्य मन्मभिः ॥ १५ ॥

एतावतः । चित् । एषाम् । सुम्नम् । भिक्षेतु । मर्त्यैः । अदाभ्यस्य । मन्मऽभिः ॥ १५ ॥

वमर्त्यैः मनुष्यैः स्तोता वमन्मभिः स्तोत्रैः वसुम्नं सुम्नं धनं वा वेषां मरुतां स्वभूतं वभिक्षेत याचेत । इदानीं गणाभिप्रायेणैकवदाह । एतावतश्चित् यत्परिमाणस्य च वअदाभ्यस्य केनापि हिसितुमशक्यस्य मरुद्गणस्य सुम्नं भिक्षेत ॥ एतच्छब्दात् 'यत्तदेतेभ्यः°' इति परिमाणेऽर्थे वतुप् । 'आ सर्वनाम्नः' इत्यात्वम् ॥ ॥ २० ॥

ये द्रप्साऽइव रोदसी धमन्त्यनु वृष्टिभिः । उत्सं दुहन्तो अक्षितम् ॥ १६ ॥

ये । द्रप्साऽइव । रोदसी इति । धमन्ति । अनु । वृष्टिभिः । उत्सम् । दुहन्तः । अक्षितम् ॥ १६ ॥

ये मरुतः वद्रप्साइव उदबिन्दव इव वरोदसी द्यावापृथिव्यौ वृष्टिभिः वर्षणैः वअनु वधमन्ति अनुगच्छन्ति साकल्येन व्याप्नुवन्ति । यद्वा । अनुध्माते उच्छ्वसितावयवे कुर्वन्ति । किं कुर्वन्तः । वअक्षितम् अक्षीणमुदकम् वउत्सं मेघं वदुहन्तः पूरयन्तो मेघादवाङ्मुखं पातयन्तः । दुहेः 'लक्षण-हेत्वोः°' (पा. सू. ३. २. १२६) इति हेतौ शत्रुप्रत्ययः । यत् एवं दुहन्ति ततो रोदसी अनुधमन्तीत्यर्थः ॥

उदु स्वानेभिरीरत उद्रथैरुदु वायुभिः । उत्स्तोमैः पृश्निमातरः ॥ १७ ॥

उत् । ऊँ इति । स्वानेभिः । ईरते । उत् । रथैः । उत् । ऊँ इति । वायुभिः ।

उत् । स्तोमैः । पृश्निमातरः ॥ १७ ॥

वस्वानेभिः स्वानैः शब्दैर्मरुतः वउत् वइरते उद्रच्छन्ति । 'स्वन शब्दे' । 'स्वनहसोर्वा' (पा. सू. ३. ३. ६२) इत्यपि विकल्पितत्वात् पक्षे घञ् । 'कर्पात्वत्°' इत्यन्तोदात्तत्वम् । 'बहुलं छन्दसि' इति भिस ऐसभावः । वउ इति पूरणः । तथा वरथै रथप्रमुखैः वाहनैश्चोदीरते । वपृश्निमातरः° - - - ॥

१. ख१-भ-संचितं । २. ज-त१-२-रथप्रमुखैर्वायुभिः । ३. ज-°दीरते स्तोमैः स्तोत्रैः । ४. घ-ज-त१-२-मु- पृश्निमातरः मरुतस्तथा स्तोमैः स्तोत्रैः उदीरते, श- पृश्निमातरः पृश्नेः पुत्रा मरुतः स्तोमै-रस्माभिः कृतैः स्तोत्रैः एव एवं बहुधा उदीरते उद्रच्छति ।

येनाव तुर्वशं यदुं येन कर्षं धनस्पृतम् । राये सु तस्य धीमहि ॥ १८ ॥
येन । आव । तुर्वशम् । यदुम् । येन । कर्षम् । धनस्पृतम् । राये । सु । तस्य । धीमहि ॥ १८ ॥

येन^१ आत्मीयेन रक्षणेन वतुर्वशम् एतत्संज्ञं वयदुम् एतत्संज्ञं च राजर्षिम् आव यूयं रक्षितवन्तः स्थ । अवतेर्लिटि मध्यमबहुवचने रूपमेतत् । येन च धनस्पृतं धनकामं कर्षवम् ऋषि रक्षितवन्तः स्थ वतस्य युष्मदीयं रक्षणं राये धनार्थं सु धीमहि शोभनं ध्यायाम ॥

इमा उ वः सुदानवो घृतं न पिप्युषीरिषः । वर्धन्काण्वस्य मन्मभिः ॥ १९ ॥
इमाः । ऊँ इति । वः । सुदानवः । घृतम् । न । पिप्युषीः । इषः ।
वर्धन् । काण्वस्य । मन्मभिः ॥ १९ ॥

हे सुदानवः शोभनदाना मरुतः घृतं न घृतमिव पिप्युषीः वर्धयिष्यः शरीरपुष्टिहेतुभूताः इमाः इदानीं^२ प्रदीयमानाः इषः अन्नानि सोमलक्षणानि काण्वस्य कण्वगोत्रस्य मम संबन्धिभिः मन्मभिः स्तोत्रैः सार्धं वः युष्मान् वर्धयन्तु ॥ वृधेर्ण्यन्तात् लेटि रूपमेतत् । उ इति पूरणः ॥

कं नूनं सुदानवो मदथा वृक्तवर्हिषः । ब्रह्मा को वः सपर्यति ॥ २० ॥
कं । नूनम् । सुदानवः । मदथ । वृक्तवर्हिषः । ब्रह्मा । कः । वः । सपर्यति ॥ २० ॥

मरुदागमनस्य विलम्बमसहमान ऋषिरनया वितर्कयति । सुदानवः शोभनदाना हे वृक्तवर्हिषः । वृक्तं वृक्कां छिन्नं बर्हिष्यां यागाय । यद्वा । बर्हिरिति यज्ञनाम । वृक्तः प्रवृक्तो यज्ञो येषां ते तथोक्ताः । हे ईदृशा मरुतः वृक्तं कुत्र देशे नूनम् इदानीं मदथ माद्यथ । ‘मदी हर्षे’ । व्यत्ययेन शप् । वः च ब्रह्मा ब्राह्मणः स्तोता वः युष्मान् सपर्यति परिचरति । किंकारणं बहुशः स्तुतैरपि भवन्निरिदानीं नागम्यत इति न जानीमः ॥ ॥ २१ ॥

नहि ष्म यद्ध वः पुरा स्तोमेभिर्वृक्तवर्हिषः । शर्धान् क्रतस्य जिन्वथ ॥ २१ ॥
नहि । ष्म । यत् । ह । वः । पुरा । स्तोमेभिः । वृक्तवर्हिषः । शर्धान् । क्रतस्य । जिन्वथ ॥ २१ ॥

पूर्वया वितर्क्य इदानीं निश्चिनोति । हे वृक्तवर्हिषः प्रवृक्तयज्ञका मरुतः नहि ष्म तन्न खलु संभवति । वः यूयं पुरा अस्मत्तः पूर्वमेव कृतैः स्तोमैरन्यदीयैः स्तोत्रैः क्रतस्य उदकस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा संबन्धिनः शर्धान् आत्मीयानि बलानि जिन्वथ प्रीणयथ इति यद्ध यत्खलु तन्न संभवत्येव । अतः शीघ्रमागच्छतेत्यर्थः । यद्वा । वृक्तवर्हिष इत्युत्पिङ्गनाम । हे ऋत्विजः वः युष्माकं संबन्धिभिः स्तोमेभिः स्तोत्रैर्क्रतस्य यज्ञस्य संबन्धिनो यागार्हान्छर्धान् मारुतानि बलानि पुरा अन्येभ्यः स्तोतृभ्यः पूर्वं यद्यस्मात्कारणाजिन्वथ यूयं प्रीणयथ । जिविः प्रीणनार्थः । तस्मादन्यदीयैः स्तोत्रैः नहि ष्म न खलु ते मरुतो वशीभवन्तीत्यर्थः ॥

प्रवर्ये महावीरे पयसोरासिक्तयोः सतोः ‘समु त्वे महतीरपः’ इत्येषानुवक्तव्या^३ । सूत्र्यते हि—‘आसिक्तयोः समु त्वे महतीरप इति महावीरमादायोत्तिष्ठत्सु’ (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति ॥

समु त्वे महतीरपः सं क्षोणी समु सूर्यम् । सं वज्रं पर्वशो दधुः ॥ २२ ॥

सम् । ऊँ इति । त्पे । म॒ह॒तीः । अ॒पः । सम् । क्षो॒णी इति । सम् । ऊँ इति । सूर्य॑म् ।
सम् । वज्र॑म् । प॒र्व॒ऽशः । द॒धुः ॥ २२ ॥

वत्ये ते पूर्वोक्तगुणा मरुतः । वमहतीः बह्वी. वअपः वृष्टयुदकानि वसमु वदधुः संदधति । ओषध्यादिभिः संयोजयन्ति । यद्वा । घर्मकाले सूर्यरश्मिभिराहता उपरि सम्यग्धारयन्ति ॥ 'वृह-
न्महतोरूपसंख्यानम्' इति महतः परस्य ङीप् उदात्तत्वम् । 'ऊडिदम्' इत्यादिना अप्शब्दात्पर-
शस् उदात्तः ॥ तथा वक्षोणी क्षोण्यौ द्यावापृथिव्यौ च ते मरुतः वसं दधुः । यथा स्वे स्वे स्थानेऽ-
वतिष्ठेते तथा धारयन्ति । सूत्रात्मना वायुना सर्वं जगद्धार्यते । तथा च श्रूयते—'वायुर्वै गोतम
तत्सुत्रं वायुना वै गोतम सूत्रेणायं च लोक' सर्वाणि च भूतानि संदब्धानि भवन्ति' (वृ. उ. ३
७. २) इति । तथा वसूर्य सर्वस्य प्रेरकमादित्यं चान्तरिक्षे वसं दधुः सम्यग्धारयन्ति । उशब्द-
समुच्चये । ईदृशास्ते मरुतः वज्रम् आत्मीयमायुधं वपर्वशः पर्वणि पर्वणि वृत्रस्य सर्वेष्ववयव-
संबन्धिषु हननार्थं वसं दधुः समयूयुजन् ॥

वि वृ॒त्रं प॒र्व॒शो य॒युर्वि पर्व॑ताँ अ॒राजि॑नः । च॒क्रा॒णा वृ॒ष्णि पौ॑स्यम् ॥ २३ ॥

वि । वृ॒त्रम् । प॒र्व॒ऽशः । य॒युः । वि । पर्व॑तान् । अ॒राजि॑नः । च॒क्रा॒णाः । वृ॒ष्णि । पौ॑स्यम् ॥ २३ ॥

वअराजिनः राज्ञा केनचित्स्वामिनानधिष्ठिताः । यद्वा । राजा स्वामी अस्य न विद्यत इत्य-
राजेन्द्रः । तद्युक्तः । वृष्णि वीर्यवत् वपौस्यं बलं वचक्राणाः कुर्वाणा मरुतः ववृत्रम् आवरकमसुरं
मेवं वा वपर्वशः पर्वणि पर्वणि भेदेन ववि वययुः विशिष्टं वधमगमयन् । तथा वपर्वतान् गिरींश्च
विशिष्टं वधं प्रापयन् ॥

अनु॑ त्रितस्य यु॒ध्यतः शु॒ष्ममाव॑न्नत क्रतु॑म् । अ॒न्विन्द्रं॑ वृ॒त्रतू॑र्ये ॥ २४ ॥

अनु॑ । त्रित॑स्य । यु॒ध्यतः । शु॒ष्मम् । आ॒वन् । उ॒त । क्रतु॑म् । अनु॑ । इन्द्रं॑ । वृ॒त्रतू॑र्ये ॥ २४ ॥

वत्रितस्य आप्त्यस्यैतत्संज्ञस्य वयुध्यतः शत्रून् संप्रहरतो राजर्षेः वशुष्मं परेषां शोषकं बलं
मरुतः वअनु वआवन् साहाय्यार्थमन्वगच्छन् । यद्वा । अनुगुणमरक्षन् । वउत अपि च वक्रतुं
तदीयं कर्म चारक्षन् । अपि च ववृत्रतूर्यं वृत्रवधार्थं संग्रामे वइन्द्रं च वअनु आवन् अरक्षन् ॥

विद्यु॑द्धस्ता अ॒भिद्य॑वः शि॒प्राः शी॒र्षन्हि॑र॒ण्ययीः । शु॒भ्रा व्य॑ज्जत श्रि॒ये ॥ २५ ॥

विद्यु॑द्धस्ताः । अ॒भि॒ऽद्य॑वः । शि॒प्राः । शी॒र्षन् । हि॒र॒ण्ययीः । शु॒भ्राः । वि । अ॒ज्ज॑त । श्रि॒ये ॥ २५ ॥

वविद्युद्धस्ताः विद्योतमानायुधबाहवः वअभिद्यवः अभिगतदीप्तयः वशुभ्राः शोभमाना मरुतः
वशीर्षन् शीर्षिण शिरस्यात्मीयेषु शिरःसु वहिरण्ययीः हिरण्ययीः स्वर्णमयानि वशिप्राः शिरस्त्राणानि
वश्रिये शोभार्थं व्यज्जत व्यजयन्ति । व्यक्तीकुर्वन्ति । धारयन्तीत्यर्थः ॥ ॥ २२ ॥

उ॒शना॑ यत्प॒राव॑र्त उ॒क्ष्णो रन्ध्र॑म॒यात॑न । द्यौर्न च॑क्रद॒द्भिया॑ ॥ २६ ॥

उ॒शना॑ । यत् । प॒रा॒ऽव॑र्तः । उ॒क्ष्णः । रन्ध्र॑म् । अ॒यात॑न । द्यौः । न । च॑क्रद॒त् । भि॒या ॥ २६ ॥

हे मरुतः वउशनाः । व्यत्ययेन प्रथमा । उशनसा काव्येनर्षिणा स्तूयमाना यूयम् । यद्वा ।
उशनःशब्दात् 'सुपां सुलुक्' इति जसः सुः ॥ उशनसः स्तोतृन् कामयमाना यूयम् वउक्ष्णः सेक्तुः

कामानां वर्धितुरात्मीयस्य रथस्य वृष्टिहेतोरन्तरिक्षस्य वा वरन्ध्रं मध्यं वपरावतः दूरदेशात् यत् यदा वयतातन अगच्छत् ॥ यातेर्लङि मध्यमबहुवचनस्य 'तसनसनथनाश्च' इति तनादेशः ॥ तदानीं वधौर्न । अत्र द्युशब्देन तत्रत्यो जनसंघो लक्ष्यते । द्युलोके वर्तमानो जनसंघ इव पार्थिवमपि सर्वं भूतजातं विभया शुष्मद्वेगजन्तिता भीत्या चक्रदत् अशब्दयत् अकम्पत वा ॥

आ नो मुखस्य दावनेऽश्चैर्हिरण्यपाणिभिः । देवांस उप गन्तन ॥२७॥

आ । नः । मुखस्य । दावने । अश्चैः । हिरण्यपाणिऽभिः । देवांसः । उप । गन्तन ॥ २७ ॥

हे देवासः दानादिगुणयुक्ता मरुतः वनः अस्माकं मुखस्य यज्ञस्य दावने दानाय । ददातेरौणादिको भावे वनि । हिरण्यपाणिभिः स्वर्णमयपादैः स्वर्णालंकृतैर्हिरण्यपादैर्वा अश्चैः आ उप गन्तन उपागच्छत प्राप्तु ॥ गमेर्लोङि छान्दसः शपो लुक् । 'तसनसनथनाश्च' इति तमबादेशः । अत एव डिस्वाभावादनुनासिकलोपो न क्रियते ॥

यदेषां पृषती रथे प्रष्टिर्वहति रोहितः । यान्ति शुभ्रा रिणन्नपः ॥ २८ ॥

यत् । एषाम् । पृषतीः । रथे । प्रष्टिः । वहति । रोहितः । यान्ति । शुभ्राः । रिणन् । अपः ॥ २८ ॥

वृषां मरुतां रथे पृषतीः पृषद्भिः श्वेतविन्दुभिर्युक्ता मृग्यः यत् यदा वहन्ति यदा च प्रष्टिः प्राशुः शीघ्रगामी । यद्वा । प्रमुखे युज्यमानः सन् । रोहितः पृषतः पृषद्भिर्युक्तो मृगः वहति तदानीं शुभ्राः शोभमाना मरुतः यान्ति गच्छन्ति । तेषां गमने च सति अपः उदकानि वृष्टिलक्षणानि रिणन् अरिणन् अगच्छन् । सर्वत्र प्रवहन्ति ॥ 'री गतिरेषणयोः' । क्रैयादिकः । 'प्वादीनां ह्रस्वः' । छान्दसोऽडभावः । 'समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः' (पा. सू. ८. १. १८. ५) इति वचनादत्र पूर्वपदस्य वाक्यान्तरगतत्वात् 'तिङ्गुतिङः' इति निघाताभावः ॥

सुषोमे शर्यणावत्यार्जिके पस्त्यावति । युयुर्निचक्रया नरः ॥ २९ ॥

सुऽसोमे । शर्यणाऽवति । आर्जिके । पस्त्याऽवति । युयुः । निऽचक्रया । नरः ॥ २९ ॥

सुषोमे शोभनसोमयुक्ते आर्जिके । ऋजीका नाम देशः । तत्संबन्धिनि शर्यणावति कुरुक्षेत्रस्य जघनार्धे शर्यणावत्संज्ञे सरसि पस्त्यावति । पस्त्यम् इति गृहनाम । यज्ञगृहोपेते सोमपानाय नरः नेतारो मरुतः निचक्रया नीचीनचक्रया अवाङ्मुखं प्रवर्तमानया रथकव्यया ययुः यान्ति गच्छन्ति । यातेऽछान्दसो लिट् । यद्वा । नरो नेतार ऋत्विज उक्तगुणविशिष्टे शर्यणावति मरुद्यागाय सोममाहर्तु निचक्रया नीचीनचक्रया शकव्या ययुः गच्छन्ति ॥

कदा गच्छाथ मरुत इत्था विप्रं हवमानम् । माडीकेभिर्नाधमानम् ॥ ३० ॥

कदा । गच्छाथ । मरुतः । इत्था । विप्रम् । हवमानम् । माडीकेभिः । नाधमानम् ॥ ३० ॥

हे मरुतः इत्था इत्थम् अनेन प्रकारेण हवमानम् आह्वयन्तं स्तुवन्तं नाधमानं याचमानं विप्रं मेधाविनं स्तोतारं मां कदा कस्मिन् काले माडीकेभिः सुखहेतुभिर्धनैः सार्धं गच्छाथ गच्छथ । विलम्बं मा कृषत शीघ्रमागच्छतेति भावः ॥ ॥ २३ ॥

कद्धं नूनं कंधप्रियो यदिन्द्रमजहातन । को वः सखित्व ओहते ॥ ३१ ॥

कत् । ह । नूनम् । कद्धऽप्रियः । यत् । इन्द्रम् । अजहातन । कः । वः । सखित्वे । ओहते ॥ ३१ ॥

हे ऽकधप्रियः कथया स्तुत्या प्रीयमाणाः । 'कथ वाक्यप्रबन्धने' । अस्माद्भावे 'चिन्तिपूजि' (पा. सू. ३. ३. १०५) इत्यादिना अङ् । ततश्चाप् । उत्तरपदे 'ङयापोः संज्ञाच्छन्दसोः' (पा. सू. ६. ३. ६३) इति ह्रस्वत्वम् । धत्वं छान्दसम् । ईदृशा हे मरुतः वृत्रेण सह युध्यमानम् ऽइन्द्रं ऽनूनं सत्यम् ऽअजहातन पर्यत्यजतेति ऽयत् एतत् तत् ऽकद्ध कदा खलु कस्मिन् काले जातम् । न कदाचिदपीत्यर्थः । तथा च ब्राह्मणं—'मरुतो हैनं नाजहुः ग्रहर भगवो जहि वीरयस्व' (ऐ. ब्रा. ३. २०) इति । 'वृत्रस्य त्वा श्वसथादीपमाणाः' (ऋ. सं. ८. ९६. ७) इत्यादि च निगमान्तरम् । यत एवमतः कारणात् ऽवः युष्माकं ऽसखित्वे । व्यत्ययेन सप्तमी । सखिभावं ऽकः स्तोता ऽओहते याचते । यद्वा । वहते प्राप्नोति । ईदृशमनपायं युष्मत्सखित्वं दुर्लभमित्यर्थः ॥

सुहो षु णो वज्रहस्तैः कण्वासो अग्निं मरुद्भिः । स्तुषे हिरण्यवाशीभिः ॥३२॥

सुहो इति । सु । नः । वज्रहस्तैः । कण्वासः । अग्निम् । मरुत्भिः ।

स्तुषे । हिरण्यवाशीभिः ॥ ३२ ॥

वज्रहस्तैः वज्रबाहुभिः ऽहिरण्यवाशीभिः । हिरण्यवाशी तक्षणसाधनमायुधं येषामस्ति तादृशैः । ऽमरुद्भिः ऽसहो सहैव वर्तमानम् ऽअग्निं ऽनः अस्मदीया हे ऽकण्वासः कण्वाः स्तोतारः कण्वगोत्रा वा ऋषयः यूयं ऽस्तुषे स्तुध्वम् । यद्वा । न इति प्रथमार्थे द्वितीया । नः वयं कण्वगोत्राः ॥ 'अस्मदो द्वयोश्च' (पा. सू. १. २. ५९) इत्येकस्मिन् बहुवचनम् । 'सविशेषणस्य प्रतिषेधः' (का. १. २. ५९. १) इति तु व्यत्ययेन प्रवर्तते । स्तुषे स्तुवे ॥ स्तौतैरुत्तमैकवचने 'सिब्वहुलम्' इति सिप् ॥

ओ षु वृष्णः प्रयज्यूना नव्यसे सुविताय । ववृत्यां चित्रवाजान् ॥ ३३ ॥

ओ इति । सु । वृष्णः । प्रयज्यून । आ । नव्यसे । सुविताय । ववृत्याम् । चित्रवाजान् ॥ ३३ ॥

वृष्णः वर्षितृन् अभीष्टफलदान् ऽप्रयज्यून प्रकर्षेण यष्टव्यान् ऽचित्रवाजान् विचित्रगमनान् विचित्रबलान् विचित्रधनान् वा एवंभूतान् मरुतः ऽसु सुष्ठु ऽओ आ उ ऽववृत्यां आवर्तयामि^१ । अस्मदभिमुखं यथा गच्छन्ति तथा करोमि । अपि च ऽनव्यसे नवीयसे नवतराय अत्यन्तं प्रशस्ताय ऽसुविताय सुष्ठु प्राप्तव्याय धनाय च तान् ऽआ ववृत्याम् आवर्तयामि ॥

गिरयश्चिन्नि जिहते पर्शानासो मन्यमानाः । पर्वताश्चिन्नि येमिरे ॥३४॥

गिरयः । चित् । नि । जिहते । पर्शानासः । मन्यमानाः । पर्वताः । चित् । नि । येमिरे ॥ ३४ ॥

मरुसु आगच्छत्सु ऽगिरयश्चित् गिरयोऽपि शिलोच्चया अपि ऽपर्शानासः पीड्यमानाः । यद्वा । मरुद्भिः स्पृश्यमानाः । अत एव ऽमन्यमानाः अभिमन्यमाना बाध्यमानाः सन्तः ऽनि ऽजिहते नितरां गच्छन्ति । मरुद्भेगेन स्थानात् प्रच्यवन्ते । तथा ऽपर्वताश्चित् पर्ववन्तो मेघा अपि तदीयेन गमनेन ऽनि ऽयेमिरे नियम्यन्ते । यद्वा । गिरयः क्षुद्राः शिलोच्चया महान्तः पर्वताः ॥

आक्षण्यावानो वहन्त्यन्तरिक्षेण पततः । धातारः स्तुवते वयः ॥ ३५ ॥

आ । आक्षण्यावानः । वहन्ति । अन्तरिक्षेण । पततः । धातारः । स्तुवते । वयः ॥ ३५ ॥

अक्षण्यावानः अक्षं व्यासं गच्छन्तः । यद्वा । अक्षश्चक्षुषोऽपि शीघ्रं यान्तीत्यक्षण्यावानः ।
यातेः 'आतो मनिन्' इति वनिप् । इदंश्चा अश्वा ऽन्तरिक्षेण आकाशमार्गेण ऽपततः गच्छतो
मरुतः ऽवा ऽवहन्ति आनयन्ति । यद्वा । पतत इत्यश्वानां विशेषणम् । अन्तरिक्षे नभसि पततो
गच्छन्तः । छान्दसो नुमभावः । किं कुर्वन्तः । ऽस्तुवते स्तोत्रं कुर्वते जनाय ऽवयः अन्नं ऽधातारः
विधातार कुर्वाणाः ॥

अग्निर्हि जानिं पूर्यश्छन्दो न सूरौ अर्चिषा । ते भानुभिर्वि तस्थिरे ॥३६॥

अग्निः । हि । जानिं । पूर्यः । छन्दः । न । सूरः । अर्चिषा । ते । भानुऽभिः । वि । तस्थिरे ॥३६॥

अग्निर्हि अग्निः खलु ऽअर्चिषा तेजसा ऽपूर्यः सर्वेषु देवेषु मुख्यः ऽजानि अजायत ।
'दीपजनः' (पा. सू. ३. १. ६१) इत्यादिना कर्तरि लुङि च्लेश्चिनादेशः । तत्र दृष्टान्तः । ऽछन्दः
उपच्छन्दनीयः ऽसूरः ऽन सूर्यं इव । तदनन्तर ऽते पूर्वोक्तगुणा मरुतः ऽभानुभिः दीप्तिभिः ऽवि
तस्थिरे विविधमवतिष्ठन्ते । आग्निमारुते अग्निः पूर्व स्तूयते पश्चान्मरुतः । तदपेक्षया च पूर्वोत्तरयो-
रर्ध्वयोः क्रमेणाग्निर्मरुतश्च स्तूयन्ते ॥ ॥ २४ ॥

'आ नो विश्वाभिः' इति त्रयोविंशत्युचं तृतीयं सूक्तं सध्वंसाख्यस्य काण्वस्यार्धमानुष्टुभम् ।
एतदादीनि त्रीणि सूक्तान्यश्विदेवत्यानि । तथा चानुक्रान्तम्—'आ नख्यधिका सध्वंस आश्विनं
ह्यनुष्टुभं तु' इति । प्रातरनुवाक आश्विने कृतावानुष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चैतत्सूक्तम् । सूच्यते
हि—'आ नो विश्वाभिस्त्यं चिदत्रिमित्यानुष्टुभम्' (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति । असौर्यामे
प्रशास्तुरतिरिक्तोक्थेऽप्येतत् । सूत्रितं च—'आ नो विश्वाभिः प्रातर्यावाणा' (आश्व. श्रौ. ९. ११)
इति । चतुर्थेऽहनि प्रउगशस्त्रे 'आ नो विश्वाभिः' इत्याश्विनस्तृचः । सूत्रितं च—'आ नो विश्वा-
भिरूतिभिरुत्सु वो अग्रहणम्' (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति ॥

आ नो विश्वाभिरूतिभिरश्विना गच्छतं युवम् ।

दक्षा हिरण्यवर्तनी पिबतं सोम्यं मधु ॥ १ ॥

आ । नः । विश्वाभिः । ऊतिऽभिः । अश्विना । गच्छतम् । युवम् ।

दक्षा । हिरण्यवर्तनी इति हिरण्यऽवर्तनी । पिबतम् । सोम्यम् । मधु ॥ १ ॥

हे ऽअश्विना अश्विनौ अश्ववानौ सर्वं जगद्व्याप्नुवन्तौ यद्वा अश्वैर्युक्तौ ऽयुवं युवां ऽविश्वभिः
सर्वाभिर्यासाभिर्वा ऽऊतिभिः रक्षाभिः दातव्याभिः सार्धं ऽन. अस्मान् ऽवा ऽगच्छतम् । आगत्य
च हे ऽदक्षा दक्षौ दर्शनीयौ शत्रूणामुपक्षपयितारौ वा हे ऽहिरण्यवर्तनी हिरण्यमयर्थौ हितरमणी-
याचरणौ वा इदंश्चौ हे अश्विनौ ऽसोम्यं सोममयं ऽमधु ऽपिबतम् ॥

आ नूनं यातमश्विना रथेन सूर्यत्वचा ।

भुजी हिरण्यपेशसा कवी गम्भीरचेतसा ॥ २ ॥

आ । नूनम् । यातम् । अश्विना । रथेन । सूर्यत्वचा ।

भुजी इति । हिरण्यपेशसा । कवी इति । गम्भीरचेतसा ॥ २ ॥

हे ऽभुजी हविषां भोक्तारौ यद्वा स्तोतृभिरज्ञानां भोजयितारौ सर्वस्य जगतः पालकौ वा
हे ऽहिरण्यपेशसा हिरण्यमालंकारौ हिरण्ययावयवौ वा हे ऽकवी क्रान्तदक्षिनौ स्तोतव्यौ वा हे

वगम्भीरचेतसा प्रशस्तज्ञानौ ईदृशौ हे वअश्विना अश्विनौ वसूर्यत्वचा सूर्यवज्रासमानेन वरथेन
वनूनम् अवश्यमस्मान् वआ वयातम् आगच्छतम् ॥

आ यातं नहुषस्पर्यान्तरिक्षात्सुवृक्तिभिः ।

पिबाथो अश्विना मधु कण्वानां सवने सुतम् ॥ ३ ॥

आ । यातम् । नहुषः । परि । आ । अन्तरिक्षात् । सुवृक्तिभिः ।

पिबाथः । अश्विना । मधु । कण्वानाम् । सवने । सुतम् ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ वनहुषस्परि । नहुष इति मनुष्यनाम । सामर्थ्याच्चात्र तत्संबद्धो लोको लक्ष्यते ।
मानुषात्तस्माद्लोकात् । परि पञ्चमर्थानुवादी । वसुवृक्तिभिः सुष्टु दोषवर्जिताभिः सुप्रवृत्ताभिर्वा
स्तुतिभिर्हेतुभूताभिः वआ वयातम् आगच्छतम् । तथा वअन्तरिक्षात् अन्तरा क्षान्तान्मध्यमा-
ल्लोकादप्यागच्छतम् । आगत्य च वकण्वानां कण्वगोत्राणामस्माकं वसवने यज्ञे प्रातःसवनादौ वसुतम्
अभिषुतं वमधु मधुर सोमं हे अश्विनौ वपिबाथः पिबतम् ॥

आ नो यातं दिवस्पर्यान्तरिक्षादधप्रिया ।

पुत्रः कण्वस्य वामिह सुषाव सोम्यं मधु ॥ ४ ॥

आ । नः । यातम् । दिवः । परि । आ । अन्तरिक्षात् । अधप्रिया ।

पुत्रः । कण्वस्य । वाम् । इह । सुषाव । सोम्यम् । मधु ॥ ४ ॥

हे अश्विनौ वदिवस्परि दिवोऽधि ह्यलोकात् वनः अस्मान् वआ वयातम् आगच्छतम् ।
'पञ्चम्याः परावध्यर्थे' इति विसर्जनीयस्य सत्वम् । हे वअधप्रिया अधोऽधस्तादस्मिँल्लोके
विद्यमानेन सोमेन प्रीयमाणौ । यद्वा । कधप्रिया । छान्दसो वर्णलोपः । कथया स्तुत्या प्रीयमाणौ ।
हे ईदृशावश्विनौ वअन्तरिक्षात् अप्यागच्छतम् । वइह अस्मिन्यज्ञे वकण्वस्य ऋषेः वपुत्रः वसोम्यं
सोममयं वमधु ववां युवाम्यां युवयोरर्थं वसुषाव अभिषुणोति । अत आ यातमित्यन्वयः ॥

आ नो यातुमुपश्रुत्यश्विना सोमपीतये ।

स्वाहा स्तोमस्य वर्धना प्र कवी धीतिभिर्नरा ॥ ५ ॥

आ । नः । यातम् । उपश्रुति । अश्विना । सोमपीतये ।

स्वाहा । स्तोमस्य । वर्धना । प्र । कवी इति । धीतिभिः । नरा ॥ ५ ॥

हे वअश्विना अश्विनौ वनः अस्माकम् वउपश्रुति । श्रूयत इति श्रुत् स्तुतिः । उपगता श्रुयस्मिन्
तस्मिन् यज्ञे वसोमपीतये सोमपानाय वआ वयातम् आगच्छतम् । हे ववर्धना वर्धनौ^१ वकवी क्रान्त-
दर्शिनावश्विनौ वस्वाहा स्वाहाकृतौ स्वाहाकारेण सम्यगिष्टौ सन्तौ । यद्वा । स्वाहेति वाङ्मनाम ।
स्तुतिरूपया वाचा स्तुतौ वाचा वस्तोमस्य स्तोतुः प्रवर्धकौ भवतम् । तथा हे वनरा नेतारावश्विनौ
वधीतिभिः कर्मभिः यष्टुश्च^२ प्रवर्धकौ^३ भवतम् । यद्वा । स्वाहेत्यादीन्यामन्त्रितानि । हे स्वाहा स्वाहाकृतौ
स्तोमस्य स्तोत्रस्य स्तोतुवां हे प्रवर्धना प्रवर्धयितारौ हे कवी क्रान्तदर्शिनौ धीतिभिर्बुद्धिभिरात्मीयैः

१. श-वर्धकौ । २. न-यष्टुयज्ञप्रवर्धकौ, भ-यष्टुः प्रवर्धकौ, श-यष्टुं प्रवर्धकौ ।

कर्मभिर्वा हे नरा सर्वेषां नेतारावश्विनौ सोमपानाय आ यातमित्येकमेव वाक्यम् । अस्मिन् पक्षे धीतिभिरित्यपराङ्गवत्त्वाभावश्छान्दसः^१ । यद्वा । धीतिभिर्ध्यातव्याभिर्युष्मदीयाभिरुतिभिः सार्धम् आ यातमिति क्रियया संबन्धः ॥ २५ ॥

यच्चिद्धि वां पुर ऋषयो जुहुरेऽवसे नरा ।

आ यातमश्विना गतमुपेमां सुष्टुतिं मम ॥ ६ ॥

यत् । चित् । हि । वाम् । पुरा । ऋषयः । जुहुरे । अवसे । नरा ।

आ । यातम् । अश्विना । आ । गतम् । उप । इमाम् । सुस्तुतिम् । मम ॥ ६ ॥

हे ऽनरा नेतारावश्विनौ ऽयच्चिद्धि यदा खलु ऽवां युवां ऽपुरा पूर्वस्मिन् काले ऽऋषयः अतीन्द्रियार्थदर्शिनः स्तोतारः ऽअवसे रक्षणाय ऽजुहुरे जुहुविरे स्तुतिभिराह्वयन् । ह्वयतेर्लिटि 'अभ्यस्तस्य च' इति संप्रसारणम् । 'हलः' इति दीर्घः । 'इरयो रे' इति रेभावः । तदानीं हे अश्विनौ ऽआ ऽयातम् आगच्छतम् आगतवन्तौ^२ स्थः । अतः ऽमम मदीयाम् ऽइमां ऽसुष्टुतिं शोभनां स्तुतिमपि ऽउप ऽआ ऽगतम् उपागच्छतम् ॥

दिवश्चिद्रोचनादध्या नो गन्तं स्वर्विदा ।

धीभिर्वत्सप्रचेतसा स्तोमेभिर्हवनश्रुता ॥ ७ ॥

दिवः । चित् । रोचनात् । अधि । आ । नः । गन्तम् । स्वः । ऽविदा ।

धीभिः । वत्सऽप्रचेतसा । स्तोमेभिः । हवनऽश्रुता ॥ ७ ॥

हे ऽस्वर्विदा स्वः सूर्यस्य शुलोकस्य वा लम्भयितारावश्विनौ ऽदिवश्चित् शुलोकाच्च ऽरोचनादधि रोचमानादन्तरिक्षाच्च ऽनः अस्मान् ऽआ ऽगन्तम् आगच्छतम् । पूर्ववदधिः पञ्चम्यर्थानुवादकः । हे ऽवत्सप्रचेतसा वत्से स्तोतरि प्रकृष्टज्ञानौ । यद्वा । वत्सं निवासकं वेदितव्यं वा प्रकृष्टं चेतो ज्ञानं ययोस्तौ तथोक्तौ । तौ युवां ऽधीभिः आत्मीयाभिर्बुद्धिभिः सहागच्छतम् । हे ऽहवनश्रुता हवनस्यास्मदीयस्याह्वानस्य स्तोत्रस्य श्रोतारौ ऽस्तोमेभिः स्तोत्रैरस्मत्कृतैर्युज्यमानौ सन्तावागच्छतम् ॥

किमन्ये पर्यासतेऽस्मत्स्तोमेभिरश्विना ।

पुत्रः कर्णस्य वामृषिर्गीर्भिर्वत्सो अवीवृधत् ॥ ८ ॥

किम् । अन्ये । परि । आसते । अस्मत् । स्तोमेभिः । अश्विना ।

पुत्रः । कर्णस्य । वाम् । ऋषिः । गीः । ऽभिः । वत्सः । अवीवृधत् ॥ ८ ॥

ऽअस्मत् अस्मत्तः ऽअन्ये व्यतिरिक्ताः स्तोतारः ऽस्तोमेभिः स्तोत्रैः ऽअश्विना अश्विनौ देवौ ऽकिं ऽपर्यासते । अस्मद्व्यतिरिक्ताः केऽप्यश्विनौ स्तोतुं न शक्नुवन्तीत्यर्थः । ऽकर्णस्य ऋषेः^३ ऽपुत्रः ऽऋषिः मन्त्रद्रष्टा ऽवत्सः ऽगीर्भिः स्तुतिभिर्हे अश्विनौ ऽवां युवाम् ऽअवीवृधत् अवर्धयत् ॥

आ वां विप्र इहावसेऽह्वत्स्तोमेभिरश्विना ।

अरिग्रा वृत्रहन्तमा ता नो भूतं मयोभुवा ॥ ९ ॥

१. ख-ज्ञ-न-म-“त्यपराङ्गत्वाभाव” । २. ख-म-आगतौ; ज्ञ-त२-४-आगच्छवन्तौ; झ-न-आगच्छ-तवन्तौ । ३. ज्ञ-त१-२-४-य- ऋषिः ।

आ । वाम् । विप्रः । इह । अवसे । अहृत् । स्तोमेभिः । अश्विना ।

अरिप्रा । वृत्रहन्ऽतमा । ता । नः । भूतम् । मयःऽभुवा ॥ ९ ॥

हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽविप्रः मेधावी स्तोता ऽइह अस्मिन् यागे ऽअवसे रक्षणार्थं ऽस्तोमेभिः स्तोत्रैः ऽवां युवाम् ऽआ ऽअहृत् आहृतवान् । ह्यतेर्लुङि 'लिपिमिच्छि' इति च्लेरङादेशः । हे ऽअरिप्रा । रिप्रमिति पापनाम । अपापौ हे ऽवृत्रहन्तमा वृत्राणां शत्रूणां हन्तृतमा ऽता तौ तादृशौ युवां ऽनः अस्माकं ऽमयोभुवा सुखस्य भावधितारौ ऽभूतं भवतम् ॥

आ यद्वां योषणा रथमर्तिष्ठद्राजिनीवसू ।

विश्वान्यश्विना युवं प्र धीतान्यगच्छतम् ॥ १० ॥

आ । यत् । वाम् । योषणा । रथम् । अतिष्ठत् । वाजिनीवसू इति वाजिनीऽवसू ।

विश्वानि । अश्विना । युवम् । प्र । धीतानि । अगच्छतम् ॥ १० ॥

हे ऽवाजिनीवसू । वाजिनी हविष्मती यागक्रिया । तस्यां विद्यमानस्वांशलक्षणधनावश्विनौ ऽयोषणा योषित् सूर्या आजिधावनेन त्रियमाणा सती ऽवां युवयोः ऽरथं ऽयत् यदा ऽआ ऽअतिष्ठत् आस्थितवती आरूढवती तदा हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽयुवं युवां ऽधीतानि ध्यातान्यभिलषितानि ऽविश्वानि सर्वाणि प्रकर्षेण ऽअगच्छतं प्रापतम्^१ ॥ ॥ २६ ॥

अतः सहस्रनिर्णिजा रथेना यातमश्विना ।

वत्सो वां मधुमद्रचोऽशंसीत्काव्यः कविः ॥ ११ ॥

अतः । सहस्रनिर्णिजा । रथेन । आ । यातम् । अश्विना ।

वत्सः । वाम् । मधुऽमत् । वचः । अशंसीत् । काव्यः । कविः ॥ ११ ॥

हे ऽअश्विना अश्विनौ येषु लोकेषु यत्र वर्तते ऽअतः अस्मात्स्थानात् ऽसहस्रनिर्णिजा । निर्णिगिति रूपनाम । स्वर्णमयतया बहुविधरूपयुक्तेन ऽरथेन ऽआ ऽयातम् आगच्छतम् । ऽकाव्यः कवेः पुत्रः ऽकविः मेधावी ऽवत्सः ऋषिः ऽवां युवाभ्यां युवयोरर्थं ऽमधुमत् मायुष्येपितं ऽवचः वचनमुक्थम् ऽअशंसीत् शंसितवान् । यत एवमत आगच्छतमित्यर्थः ॥

पुरुमन्द्रा पुरुवसू मनोतरा रथीणाम् ।

स्तोमं मे अश्विनाविममभि वह्नी अनुषाताम् ॥ १२ ॥

पुरुऽमन्द्रा । पुरुवसू इति पुरुऽवसू । मनोतरा । रथीणाम् ।

स्तोमम् । मे । अश्विनौ । इमम् । अभि । वह्नी इति । अनुषाताम् । ॥ १२ ॥

पुरुमन्द्रा बहुमदौ बहुभिः सोमैर्मादयितव्यौ वा ऽपुरुवसू बहुधनौ बहूनां निवासकौ वा ऽरथीणां धनानां ऽमनोतरा मन्तारौ दातारौ । मन्यतेस्तृचि पृषोदरादित्वाद्रूपसिद्धिः । 'नामन्यतरस्याम्' इति रैशाब्दानाम उदात्तत्वम् । ऽवह्नी कृत्स्नस्य जगतो वोढारौ ईदृशौ ऽअश्विनौ ऽमे मम

वृद्धं वृत्तोमं स्तोत्रम् वृद्धिम् वृद्धिना सन्ध्यां स्तुतिमिति प्राशंसिषाताम् ॥ ' एणु स्तुतौ ' । यद्वा ।
नुवतिरत्र श्रवणार्थं वर्तते । अभिप्रासावश्रौष्टाम् ॥

आ नो विश्वान्यश्विना धत्तं राधांस्यह्या ।

कृतं न ऋत्विषावतो मा नो रीरधतं निदे ॥ १३ ॥

आ । नः । विश्वानि । अश्विना । धत्तम् । राधांसि । अह्या ।

कृतम् । नः । ऋत्विष्यऽवतः । मा । नः । रीरधतम् । निदे ॥ १३ ॥

हे वृद्धिना अश्विनौ वृद्ध्या अह्याणि अहीतिकरणान्यलजाहेतूनि प्रशस्तानि विश्वानि
सर्वाणि वृद्धांसि धनानि नः अस्मभ्यम् वृद्ध्या धत्तं प्रयच्छतम् । अपि च नः अस्मान् ऋत्वि-
षावतः । कृतौ काले भवं प्रजोत्पादनरूपं कर्म ऋत्विष्यम् । तद्वतः कुरुतम् । तथा निदे निन्दायै
निन्दकाय वा नः अस्मान् वृद्ध्या वरीरधतं मा वशं नैष्टम् ॥

यन्नासत्या परावति यद्वा स्थो अध्यम्बरे ।

अतः सहस्रनिर्णिजा रथेना यातमश्विना ॥ १४ ॥

यत् । नासत्या । परावति । यत् । वा । स्थः । अधि । अध्यम्बरे ।

अतः । सहस्रऽनिर्णिजा । रथेन । आ । यातम् । अश्विना ॥ १४ ॥

हे नासत्या सत्यस्वभावौ सत्यस्य नेतारौ नासिकाग्रभवौ वाश्विनौ यत् यदि परावति दूर-
देशे स्थः । यद्वा यदि च अध्यम्बरे । अन्तिकनामैतत् । समीपे स्थः भवथः । अधिः सप्तम्य-
र्थानुवादी । अतः अस्मात्सर्वस्मात् स्थानात् सहस्रनिर्णिजा बहुविधरूपेण रथेन हे अश्विनौ
आगच्छतम् ॥

यो वा नासत्यावृषिर्गीर्भिर्वत्सो अवीवृधत् ।

तस्मै सहस्रनिर्णिजमिषं धत्तं घृतश्रुतम् ॥ १५ ॥

यः । वाम् । नासत्यौ । ऋषिः । गीऽभिः । वत्सः । अवीवृधत् ।

तस्मै । सहस्रऽनिर्णिजम् । इषम् । धत्तम् । घृतऽश्रुतम् ॥ १५ ॥

हे नासत्यौ यः वत्साख्यः ऋषिः वामं युवां गीर्भिः स्तुतिभिः अवीवृधत् अवर्धयत्
तस्मै ऋषये सहस्रनिर्णिजं बहुविधरूपं घृतश्रुतं घृतं क्षरन्तीम् वृषम् अन्नं धत्तं
प्रयच्छतम् ॥ ॥ २७ ॥

प्रास्मा ऊर्जं घृतश्रुतमश्विना यच्छतं युवम् ।

यो वा सुम्नार्यं तुष्टवद्रसूयादानुनस्पती ॥ १६ ॥

प्र । अस्मै । ऊर्जम् । घृतऽश्रुतम् । अश्विना । यच्छतम् । युवम् ।

यः । वाम् । सुम्नार्यं । तुष्टवत् । वसुऽयात् । दानुनः । पती इति ॥ १६ ॥

हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽअस्मै स्तोत्रे ऽघृतश्रुतं घृतधारया युक्तम्^१ ऽऊर्जं बलकरमक्षरसं ऽयुवं युवां ऽप्र ऽयच्छतं दत्तम् । हे ऽदानुनस्पती दानस्याधिपती ऽवां युवां ऽसुम्नाय सुखार्थं ऽय. ऽतुष्ट-वत् स्तुयात् । यश्च ऽवसूयात् वसु धनमात्मन इच्छेत् । अस्मा इत्यन्वयः ॥

आ नो गन्तं रिशादसेमं स्तोमं पुरुभुजा ।

कृतं नः सुश्रियो नरेमा दातमभिष्टये ॥ १७ ॥

आ । नः । गन्तम् । रिशादसा । इमम् । स्तोमम् । पुरुऽभुजा ।

कृतम् । नः । सुऽश्रियः । नरा । इमा । दातम् । अभिष्टये ॥ १७ ॥

हे ऽरिशादसा रिशतां हिंसां निरसितारौ यद्वा रिशानां हिंसकानामत्तारौ भक्षयितारौ हे ऽपुरुभुजा बहुलस्य^२ हविषो भोक्तारौ बहूनां पालकौ वा हे अश्विनौ ऽनः अस्माकम् ऽइमं ऽस्तोमं स्तोत्रम् ऽआ ऽगन्तम् अभिगच्छतम् । आगत्य च हे ऽनरा नेतारौ ऽनः अस्मान् ऽसुश्रियः सुश्रीकान् शोभनया संपदा युक्तान् ऽकृतं कुरुतम् । तदर्थम् ऽइमा इमानि पुरो वर्तमानानि पार्थिवानि^३ ऽअभिष्टये अभिप्राप्तये ऽदातं दत्तम् । ददातेर्लोपि छान्दसः शपो लुक् ॥

आ वां विश्वाभिरूतिभिः प्रियमेधा अहूषत ।

राजन्तावध्वराणामश्विना यामहूतिषु ॥ १८ ॥

आ । वाम् । विश्वाभिः । ऊतिऽभिः । प्रियमेधाः । अहूषत ।

राजन्तौ । अध्वराणाम् । अश्विना । यामहूतिषु ॥ १८ ॥

हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽयामहूतिषु यामानां यातृणां देवानां हूतिराह्वानं येषु यागेषु तेषु ऽप्रिय-मेधाः प्रिययज्ञा एतत्संज्ञा ऋषयः ऽअध्वराणां यज्ञानां ऽराजन्तौ ईश्वरौ । राजतिरैश्वर्यकर्मा । 'अश्विनौ हि देवानामध्वर्यू आस्ताम्' (तै. ब्रा. ३. २. २. १) इति हि ब्राह्मणम् । ईदृशौ ऽविश्वाभिः सर्वाभिः ऽऊतिभिः रक्षाभिः सहितौ ऽवां युवाम् ऽआ ऽअहूषत आह्वयन् अस्तुवन्नित्यर्थः ॥

आ नो गन्तं मयोभुवाश्विना शंभुवा युवम् ।

यो वां विपन्यू धीतिभिर्गीर्भिर्वत्सो अवीवृधत् ॥ १९ ॥

आ । नः । गन्तम् । मयऽभुवा । अश्विना । शम्ऽभुवा । युवम् ।

यः । वाम् । विपन्यू इति । धीतिऽभिः । गीऽभिः । वत्सः । अवीवृधत् ॥ १९ ॥

हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽमयोभुवा मयसः सुखस्य भावयितारौ ऽशंभुवा रोगाणां शमस्य भावयितारौ ऽयुवं युवां ऽनः अस्मान् ऽआ ऽगन्तम् आगच्छतम् । हे ऽविपन्यू स्तुत्यावश्विनौ ऽयः ऽवत्सः स्तोता ऽवां युवां ऽधीतिभिः कर्मभिः परिचरणैः ऽगीभिः स्तुतिभिश्च ऽअवीवृधत् अवर्धयत् तानस्मानिति पूर्वत्रान्वयः ॥

याभिः कण्वं मेधातिथिं याभिर्वशं दशव्रजम् ।

याभिर्गोश्र्यमार्वतं तामिर्नोऽवतं नरा ॥ २० ॥

१. घ-ज्ञ-त१-२-श-युक्तं । २. ख-भ-बहुधनस्य । ३. श-पार्थिवानि धनानि ।

याभिः । कष्वम् । मेधऽअतिथिम् । याभिः । वशम् । दशऽव्रजम् ।

याभिः । गोऽशर्यम् । आवतम् । ताभिः । नः । अवतम् । नरा ॥ २० ॥

हे अश्विनौ वयाभिः ऊतिभिः वकष्वम् ऋषिं वमेधातिथिं च वआवतम् अरक्षतम् । वयाभिः च ववशम् एतत्संज्ञं^१ चावतम् । वयाभिः च वगोशर्यम् । शीर्णां गौर्यस्य स गोशर्यः शयुः । तथा चाज्ञातं—‘ शयवे चित्रास्तया शचीभिर्जसुरये स्तर्यं पिप्यथुर्गाम् ’ (ऋ. सं. १. ११६. २२) इति । ईदृशं^२ गोशर्यं शयुमावतमरक्षतम् । हे वनरा नेतारौ वताभिः ऊतिभिः वनः अस्मान् वअवतं रक्षतम् ॥ ॥ २० ॥

याभिर्नरा व्रसदस्युमावतं कृत्व्ये धने ।

ताभिः व्वस्माँ अश्विना प्रावतं वाजसातये ॥ २१ ॥

याभिः । नरा । व्रसदस्युम् । आवतम् । कृत्व्ये । धने ।

ताभिः । सु । अस्मान् । अश्विना । प्र । अवतम् । वाजसातये ॥ २१ ॥

हे वनरा नेतारावश्विनौ वधने वकृत्व्ये कर्तव्ये प्राप्तव्ये सति वव्रसदस्युम् एतत्संज्ञं पुरुकुत्स-पुत्रमृषिं वयाभिः ऊतिभिः वआवतम् अरक्षतं हे अश्विनौ वताभिः ऊतिभिः वसु सुष्ठु वअस्मान् वप्रावतं प्ररक्षतम् । किमर्थम् । ववाजसातये वाजस्याश्वस्य बलस्य वा सातये संभजनार्थम् ॥

प्र वां स्तोमाः सुवृक्तयो गिरौ वर्धन्त्वश्विना ।

पुरुत्रा वृत्रहन्तमा ता नो भूतं पुरुस्पृहा ॥ २२ ॥

प्र । वाम् । स्तोमाः । सुवृक्तयः । गिरः । वर्धन्तु । अश्विना ।

पुरुत्रा । वृत्रहन्तमा । ता । नः । भूतम् । पुरुस्पृहा ॥ २२ ॥

हे अश्विनौ वस्तोमाः प्रगीतमन्त्ररूपाः स्तुतयः वसुवृक्तयः सुप्रवृत्ताः सुष्ठु दोषवर्जिता वा वगिरः शस्त्ररूपा वाचश्च ववां युवां वप्र वर्धन्तु प्रवर्धयन्तु । अपि च हे वपुरुत्रा बहूनां त्रातारौ हे ववृत्रहन्तमा वृत्राणां शत्रूणां हन्तृत्वमौ ईदृशौ हे अश्विनौ वता तौ युवां वनः अस्माकं वपुरुस्पृहा पुरुबहुलं स्पृहणीयावीप्सितव्यौ वभूतं भवतम् ॥

त्रीणि पदान्यश्विनोराविः सान्ति गुहा परः ।

कवी ऋतस्य पत्नमिर्वाग्जीवेभ्यस्परि ॥ २३ ॥

त्रीणि । पदानि । अश्विनोः । आविः । सन्ति । गुहा । परः ।

कवी इति । ऋतस्य । पत्नमिः । अवाक् । जीवेभ्यः । परि ॥ २३ ॥

वत्रीणि त्रिसंख्याकानि अनयोः वअश्विनोः देवयो रथस्य संबन्धीनि वपदानि चक्राणि वगुहा गुहायां वर्तमानान्येतावन्तं कालमदृश्यमानानि वपरः गुहायाः परस्ताद्दृष्टिगोचरे देशे वआविः वसन्ति आविर्भवन्ति ॥ सांहितिकश्छान्दसो दीर्घः । व्यत्ययेन निघाताभावः । यद्वा । सन्तीत्येतत् अस्तेः शतरि जसि रूपम् ॥ आविर्भूतानि दृश्यन्ते । आश्विनस्य रथस्य चक्रत्रयोपेतत्वं च ‘ रथस्त्रिचक्रः

परि वर्तते' (क्र. सं. ४. ३६. १) इत्यादिनिगमान्तरे प्रसिद्धम् । षकवी क्रान्तदर्शिनावशिनौ
 षकृतस्य सत्यस्योदकस्य यज्ञस्य वा हेतुभूतै षपत्नभि. यैः पदै. षजीवेभ्यस्परि। परिरूप्यर्थः।
 'पञ्चम्याः परावध्यर्थे' इति सत्वम्। जीवानामुपरि जीवेष्वास्मासु षअर्वाक् अभिसुखम्। आगच्छत-
 मिति शेषः। तानि पदानिदानीमुपलभ्यन्त इत्यन्वयः ॥ २९ ॥

'आ नूनम्' इत्येकविंशत्यृचं चतुर्थं सूक्तं शशकर्णस्यार्धमश्विदेवत्यम्। विश्वेकविंशौ द्वितीया-
 तृतीये चेति चतस्रो गायत्र्यः प्रथमा चतुर्थी पष्ठी चतुर्दशी पञ्चदशी चेति पञ्च बृहत्यः पञ्चमी ककुप्
 'मध्यमश्चेत्ककुप्' (अनु. ५. ३) इत्युक्तलक्षणसद्भावात्। दशमी त्रिष्टुबेकादशी विराड्द्वादशी
 जगती शिष्टा अनुष्टुभः। तथा चानुक्रान्तम्—'आ नूनं सैका शशकर्णोऽन्त्ये गायत्र्यानुपाद्ये चाद्या
 चतुर्थी पष्ठी चतुर्दश्याद्ये च बृहत्यः पञ्चमी ककुब्दशस्याद्यास्त्रिष्टुब्धिविराड्जगत्यः' इति। असौर्यामे
 ब्राह्मणाच्छंसिनोऽतिरिक्तोक्त इदं सूक्तम्। सूच्यते हि—'आ नूनमश्विना तं वां रथम्' (आश्व.
 श्रौ. ९. ११) इति ॥

आ नूनमश्विना युवं वत्सस्य गन्तमवसे ।

प्रास्मै यच्छतमवृकं पृथु च्छर्दिर्युयुतं या अरातयः ॥ १ ॥

आ । नूनम् । अश्विना । युवम् । वत्सस्य । गन्तम् । अवसे ।

प्र । अस्मै । यच्छतम् । अवृकम् । पृथु । छर्दिः । युयुतम् । याः । अरातयः ॥ १ ॥

हे षअश्विना अश्विनौ षयुवं युवां षवत्सस्य स्तोतुर्मम षअवसे रक्षणार्थं षनूनम् अवश्यम्
 षआ षगन्तम् आगच्छतम्। आगत्य च षअस्मै ऋषये षअवृकं बाधकरहितं षपृथु विस्तीर्णं षछर्दिः
 गृहं षप्र षयच्छतं प्रदत्तम्। तथा षयाः षअरातयः अदानशीलाः शत्रुभूताः प्रजास्ताः षयुयुतं
 स्तोतृभ्यः पृथक्कुस्तम् ॥

यदन्तरिक्षे यद्विवि यत्पञ्च मानुषाँ अनु । नृम्णं तद्वत्तमश्विना ॥ २ ॥

यत् । अन्तरिक्षे । यत् । दिवि । यत् । पञ्च । मानुषान् । अनु ।

नृम्णम् । तत् । धत्तम् । अश्विना ॥ २ ॥

षअन्तरिक्षे गन्धर्वादिभिः सेविते मध्यमे लोके षयत् षनृम्णं धनमस्ति । षदिवि द्युलोके च
 षयत् अस्ति । षपञ्च पञ्चसंख्याकान् षमानुषान् मनुष्यान् षअनु । लक्षणेऽनोः कर्मप्रवचनीयत्वम्।
 'कर्मप्रवचनीययुक्ते' इति द्वितीया । पञ्चविधा मनुष्या निषादपञ्चमाश्रितवारो वर्णा यत्र वर्तन्ते तत्र
 चेह लोके षयत् नृम्णं धनमस्ति । हे अश्विनौ षतत् त्रिविधं नृम्णं धनं षधत्तम् अस्मभ्यं प्रयच्छतम् ॥

ये वां दंसाँस्यश्विना विप्रांसः परिमामृशुः । एवेत्काण्वस्य बोधतम् ॥ ३ ॥

ये । वाम् । दंसाँसि । अश्विना । विप्रांसः । परिऽममृशुः । एव । इत् । काण्वस्य । बोधतम् ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ षवां युवयोः संबन्धीनि षदंसाँसि कर्माणि परिचरणात्मकानि षये षविप्रांसः विप्रा
 मेधाविनो यजमानाः षपरिमामृशुः परिमृशन्ति पुनःपुनः स्पृशन्ति । अनुतिष्ठन्तीत्यर्थः । यथा
 तदीयानि^१ परिचरणानि युवां जानीथः षएवेत् एवमेव षकाण्वस्य कण्वपुत्रस्य मम परिचरणं षबोधतम्
 अवगच्छतम् ॥

१. ख-भ- तदानीतनानि, झ- तदादीनानि, त- तदीनानि; न- तदानानि ।

अयं वां घर्मो अश्विना स्तोमेन परि पिच्यते ।

अयं सोमो मधुमान्वाजिनीवसू येन वृत्रं चिकेतथः ॥ ४ ॥

अयम् । वाम् । घर्मः । अश्विना । स्तोमेन । परि । सिच्यते ।

अयम् । सोमः । मधुमान् । वाजिनीवसू इति वाजिनीवसू । येन । वृत्रम् । चिकेतथः ॥ ४ ॥

हे अश्विनौ वामं युवयोः संबन्धी अयं घर्मः प्रवर्यं वस्तोमेन स्तोत्रेण ऋक्सामरूपेण परि पिच्यते आर्द्राक्रियते । यथा युवयोस्तृप्तिकरो भवति तथा क्रियत इत्यर्थः । यद्वा । घर्मस्य हविष आधारभूतो महावीरो घर्मः । स स्तोमेन स्तोतव्येन पयसा परि पिच्यते आसिच्यते वां युवयोरर्थम् । अपि च हे वाजिनीवसू अन्नवद्धनौ^१ अयं सोमः तार्तीयसवनिको मधुमान् माधुर्यवान् युवाभ्यां दीयते । येन युवां वृत्रम् आवरकं शत्रुं चिकेतथः हन्तव्यतया जानीथः । अयं घर्मः सोमश्चेत्युभयग्रान्वयः^२ ॥

यदप्सु यद्वनस्पतौ यदोषधीषु पुरुदंससा कृतम् । तेन माविष्टमश्विना ॥ ५ ॥

यत् । अप्सु । यत् । वनस्पतौ । यत् । ओषधीषु । पुरुदंससा । कृतम् ।

तेन । मा । अविष्टम् । अश्विना ॥ ५ ॥

हे पुरुदंससा बहुकर्माणावश्विनौ अप्सु उदकेषु यत् भेषजं कृतं युवामकार्दम् । करोतेर्लुङि 'मन्त्रे घस' इत्यादिना च्लेर्लुक् । तथा वनस्पतौ । वनानां पतिर्वनस्पतिः । पारस्करादिवात् सुट् । 'उभे वनस्पत्यादिषु' इति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् । जातौ चेदमेकवचनम् । वनस्पतिषु वृक्षेषु यत् च भेषजं युवामकुरुतम् । ओषधीषु । ओषः पाक आसु धीयते इत्योषधयो ब्रीह्यादयः ॥ 'कर्मण्यधिकरणे च' इति दधातेरधिकरणे किप्रत्ययः । दासीभारादिषु पठितत्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । 'ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायाम्' (पा. सू. ६. ३. १३२) इति दीर्घः ॥ ब्रीह्यादिष्वोषधीषु च यत् भेषजं कृतं युवामकार्दम् । हे अश्विना अश्विनौ एतेन सर्वेण भेषजेन मा माम् अविष्टं रक्षतम् । अवतेर्लोङि 'सिञ्जहुलम्' इति बहुलग्रहणात् सिप् । तत् इट् ॥ ३० ॥

यन्नासत्या भुरण्यथो यद्वा देव भिषज्यथः ।

अयं वां वत्सो मतिभिर्न विन्धते हविष्मन्तं हि गच्छथः ॥ ६ ॥

यत् । नासत्या । भुरण्यथः । यत् । वा । देवा । भिषज्यथः ।

अयम् । वाम् । वत्सः । मतिभिः । न । विन्धते । हविष्मन्तम् । हि । गच्छथः ॥ ६ ॥

हे नासत्या सत्यस्वभावावश्विनौ यत् यौ युवां भुरण्यथः सर्वं जगत्पोषयथः । 'भुरण धारणपोषणयोः' । कण्ठादिः । हे देवा दानादिगुणयुक्तावश्विनौ छान्दसः सांहितिको ह्रस्वः । यद्वा यौ च युवां भिषज्यथः सर्वस्य प्राणिजातस्य भेषज्यं रोगोपशमनं कुरुथः । 'भिषज् चिकित्सायाम्' । अयमपि कण्ठादिः । तौ वामं युवाम् अयं वत्सः स्तोता मतिभिः मननीयैः केवलैः स्तोत्रैः न विन्धते न विन्दते न लभते । वर्णविकारश्छान्दसः । कुत इति चेत् उच्यते । हविष्मन्तं हविर्भिर्युक्तं स्तोतारं हि युवां गच्छथः । तस्माद्युवां हविर्भिर्युक्तैः स्तोत्रैः प्रसीदथ इति भावः ॥

प्रवर्ग्ये महावीरे गोपयस्यासिच्यमाने 'आ नूनम्' इत्येषानुवक्तव्या । सूच्यते हि—'आ नूनमश्विनोर्ऋषिरिति गन्ध आ सुते सिञ्चत श्रियमित्याजे' (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति ॥

आ नूनमश्विनोर्ऋषिः स्तोमं चिकेत वामया ।

आ सोमं मधुमत्तमं घर्मं सिञ्चादथर्वणि ॥ ७ ॥

आ । नूनम् । अश्विनोः । ऋषिः । स्तोमम् । चिकेत । वामया ।

आ । सोमम् । मधुमत्तम् । घर्मम् । सिञ्चात् । अथर्वणि ॥ ७ ॥

हे अश्विनौ यदा युवामागच्छेयाथां तदानीं युवयोः ऽअश्विनोः ऽस्तोमं स्तोत्रम् ऽऋषि मन्त्रद्रष्टा ऽवामया वननीययोत्कृष्टया^१ बुद्ध्या ऽनूनम् अवश्यम् ऽआ ऽचिकेत अभिजानीयात् । 'कित ज्ञाने' । छान्दसो लिट् । तथा ऽमधुमत्तमम् अतिशयेन मधुर ऽसोमं ऽघर्मं प्रवर्ग्यसबन्धि घर्माख्यं हविश्च ऽअथर्वणि अहिंसके अग्नौ । यद्वा । अथर्वा ऋषिः । तेन निर्मथितोऽग्निः उपचारा-दथर्वेत्युच्यते । अथर्वणा निर्मथनं च 'त्वामग्ने पुष्करादधि' (ऋ. सं. ६. १६. १३) इत्यादि-निगमान्तरेऽवगम्यते । तस्मिन्नग्नौ ऽआ ऽसिञ्चात् आसिञ्चेत् प्रक्षिपेत् । अतः शीघ्रमागच्छतमित्यर्थः ॥

आ नूनं रघुवर्तनि रथं तिष्ठायो अश्विना ।

आ वां स्तोमा इमे मम नभो न चुच्यवीरत ॥ ८ ॥

आ । नूनम् । रघुवर्तनिम् । रथम् । तिष्ठायः । अश्विना ।

आ । वाम् । स्तोमाः । इमे । मम । नभः । न । चुच्यवीरत ॥ ८ ॥

हे अश्विनौ ऽरघुवर्तनिं लघुवर्तनं शीघ्रगमनं ऽरथं ऽनूनम् अवश्यमिदानीमेव ऽआ ऽतिष्ठायः आतिष्ठतम् अधिरोहतम् । 'वालमूललच्चलम्' इति लघोर्लकारस्य रेफः । ऽमम मदीयाः ऽइमे ऽस्तोमाः स्तोत्राणि ऽनभो ऽन सूर्यमिव तेजस्विनौ ऽवां युवाम् ऽआ ऽचुच्यवीरत आच्यवन्ते अभिगच्छन्ति । यद्वा । च्यवतिरत्र अन्तर्भावितव्यर्थः । आच्यवयन्ति^२ युवामभिप्रापयन्ति ॥

यदद्य वां नासत्योक्थैराचुच्यवीमहि ।

यद्वा वाणीभिरश्विनेवेत्काण्वस्य बोधतम् ॥ ९ ॥

यत् । अद्य । वाम् । नासत्या । उक्थैः । आऽचुच्यवीमहि ।

यत् । वा । वाणीभिः । अश्विना । एव । इत् । काण्वस्य । बोधतम् ॥ ९ ॥

हे नासत्यौ ऽअद्य इदानीम् ऽउक्थैः शस्त्रैः ऽयत् यथा^३ येन प्रकारेण ऽवां युवाम् ऽआचुच्य-वीमहि आगमयेम हे अश्विनौ ऽयद्वा यथा ऽवाणीभिः उक्थव्यतिरिक्ताभिरपि वाग्भिः स्तुतिभिः युवामागमयेम ऽएवेत् एवमेव तथैव ऽकाण्वस्य मम तदुक्त्यादिकं ऽबोधतम् अवगच्छतम् ॥

यद्वा कक्षीवां उत यद्व्यश्च ऋषिर्यद्वा दीर्घतमा जुहाव ।

पृथी यद्वा वैन्यः सार्दनेष्वेवेदतो अश्विना चेतयेथाम् ॥ १० ॥

यत् । वा॒म् । क॒क्षी॒वान् । उ॒त । यत् । वि॒ऽअ॒श्वः । ऋ॒षिः । यत् । वा॒म् । दी॒र्घ॒ऽत॒माः । जु॒हाव॑ ।
पृथी॑ । यत् । वा॒म् । वै॒न्यः । स॒द॒नेषु॑ । ए॒व । इत् । अ॒तः । अ॒श्वि॒ना । चे॒तये॒थाम् ॥ १० ॥

हे अश्विनौ ^१वां युवां ^२कक्षीवान् ^३ऋषिः । यत् यथा ^४जुहाव तुष्टाव । ^५उत अपि च
^६व्यश्वः एतत्संज्ञः ऋषिश्च ^७यत् यथा जुहाव । ^८यत् यथा च ^९वां युवां ^{१०}दीर्घतमाः ऋषिर्जुहाव ।
^{११}सदनेषु यज्ञगृहे ^{१२}वैन्यः वेनस्य पुत्रः । ^{१३}पृथी एतत्संज्ञो राजर्षिः ^{१४}वां युवां ^{१५}यत् यथा जुहाव
तुष्टाव । ^{१६}एवेत् एवमेव स्तुवतो मम ^{१७}अतः इदं स्तोत्रम् । इदंशब्दात् द्वितीयार्थे तसि । हे अश्विनौ
^{१८}चेतयेथां जानीतम् ॥ ॥ ३१ ॥

या॒तं छ॒र्दि॒ष्पा उ॒त नः॑ प॒र॒स्पा भू॒तं ज॒ग॒त्पा उ॒त न॑स्त॒नूपा ।

व॒र्ति॒स्तो॒काय॑ त॒नया॑य या॒तम् ॥ ११ ॥

या॒तम् । छ॒र्दिः॒ऽपौ । उ॒त । नः॑ । प॒रः॒ऽपा । भू॒तम् । ज॒ग॒त्ऽपौ । उ॒त । नः॑ । त॒नू॒ऽपा ।
व॒र्तिः । तो॒काय॑ । त॒नया॑य । या॒तम् ॥ ११ ॥

हे अश्विनौ ^१छर्दिष्पौ । छर्दिरिति गृहनाम । तस्यास्मदीयस्य पालकौ सन्तौ युवां ^२यातम् ^३
आगच्छतम् । ^४उत अपि च ^५नः अस्माकं ^६परस्पा परमतिशयेन पालकौ ^७भूतं भवतम् ।
पारस्करादित्वात्सुद् । तथा ^८जगत्पौ सर्वस्य जगतो जङ्गमस्य प्राणिजातस्यास्मदीयस्य पालकौ भवतम् ।
^९उत अपि च ^{१०}नः अस्माकं ^{११}तनूपा तनूनां शरीराणां तनयानां वा पालकौ भवतम् । एतत्सर्वार्थं
^{१२}तोकाय तोकस्य पुत्रस्य ^{१३}तनयाय तनयस्य पौत्रस्य चास्मदीयस्य ^{१४}वर्तिः गृहं ^{१५}यातं गच्छतम् ॥

यदि॒न्त्रेण॑ स॒रथं॑ या॒थो अ॒श्वि॒ना य॒द्वा वा॒यु॒ना भ॒वथः॑ स॒मो॒कसा॑ ।

य॒दादि॒त्येभि॑र्ऋ॒भुभिः॑ स॒जोष॑सा य॒द्वा वि॒ष्णोर्वि॒क्रम॑णेषु तिष्ठथः ॥ १२ ॥

यत् । इ॒न्त्रेण॑ । स॒ऽरथं॑ । या॒थः । अ॒श्वि॒ना । यत् । वा । वा॒यु॒ना । भ॒वथः॑ । स॒मो॒ऽओ॒कसा॑ ।
यत् । आ॒दि॒त्येभिः॑ । ऋ॒भु॒ऽभिः॑ । स॒ऽजोष॑सा । यत् । वा । वि॒ष्णोः । वि॒ऽक्र॒म॑णेषु तिष्ठथः ॥ १२ ॥

हे अश्विनौ ^१इन्त्रेण सह ^२सरथं समानमेकं रथमास्थाय ^३यत् यदि ^४याथः गच्छथः । ^५यद्वा
यदि वा ^६वायुना सह ^७समो कसा समाननिवासौ ^८भवथः । ^९यत् यदि वा ^{१०}आदित्येभिः अदिति-
पुत्रैर्मित्रादिभिः ^{११}ऋभुभिः च ^{१२}सजोषसा सह प्रीयमाणौ वर्तेथे । ^{१३}यद्वा यदि वा ^{१४}विष्णोर्विक्रमणेषु
विष्णुना देवेन विक्रान्तेषु त्रिषु लोकेषु ^{१५}तिष्ठथः । अतः सर्वस्मादपि स्थानादागच्छतमिति शेषः ॥

य॒द॒द्याश्वि॑र्नाव॒हं हु॒वेय॑ वा॒ज॒सा॒तये॑ ।

य॒त्पृ॒त्सु तु॒र्वणे॑ स॒ह॒स्त॒च्छ्रेष्ठ॑म॒श्विनो॑र॒वः ॥ १३ ॥

यत् । अ॒द्य । अ॒श्वि॒नौ । अ॒हम् । हु॒वेय॑ । वा॒ज॒ऽसा॒तये॑ ।

यत् । पृ॒त्ऽसु । तु॒र्वणे॑ । स॒हः । तत् । श्रेष्ठ॑म् । अ॒श्विनोः॑ । अ॒वः ॥ १३ ॥

१. ख-१-यद्वापि; ज-ज्ञ-त-श-यदा; भ-यद्वावी । २. ज-त-१-२-श-यज्ञगृहेषु । ३. श-धायतं ।
४. ज-त-१-२-४-श-अदितेः पुत्रैः ।

यत् यदा अहम् अश्विनौ वाजसातथे संग्रामार्थं हुवेय आह्वयेय^१ अथ इदानीं तावा-
गच्छतमिति शेषः । यत्सु पृतनासु संग्रामेषु तुर्वणे शत्रूणां हिसने यत् सहः शत्रूणामभिभवितु
रक्षणम् अश्विनो. यत् अव. रक्षणं श्रेष्ठं प्रशस्यतमम् । अतस्तावाह्वयामीति भावः ॥

आ नूनं यातमश्विनेमा हव्यानि वां हिता ।

इमे सोमासो अर्धि तुर्वशे यदाविमे कण्वेषु वामर्थ ॥ १४ ॥

आ । नूनम् । यातम् । अश्विना । इमा । हव्यानि । वाम् । हिता ।

इमे । सोमासः । अर्धि । तुर्वशे । यदौ । इमे । कण्वेषु । वाम् । अर्थ ॥ १४ ॥

हे अश्विनौ नूनम् अवश्यम् आ यातम् आगच्छतम् । इमा इमानि पुरोवर्तीनि हव्यानि
हवीषि वां युवाभ्यां^२ हिता हितानि । यद्वा । युवयोरर्थं विहितानि कृतानि । इमे च सोमासः
सोमाः तुर्वशे यदौ च वर्तमाना । वा युवाभ्यां युवयोरर्थे संस्कृता वा । अधि. सप्तम्यर्थानुवादकः ।
अथ अपि च कण्वेषु कण्वपुत्रेष्वस्मासु^३ च इमे सोमा वां युवाभ्यां दत्ता । अत आयातमित्यर्थः ॥

यन्नासत्या पराके अर्वाके अस्ति भेषजम् ।

तेन नूनं विमदाय प्रचेतसा छर्दिर्वत्साय यच्छतम् ॥ १५ ॥

यत् । नासत्या । पराके । अर्वाके । अस्ति । भेषजम् ।

तेन । नूनम् । विमदाय । प्रचेतसा । छर्दिः । वत्साय । यच्छतम् ॥ १५ ॥

हे नासत्यावश्विनौ पराके दूरदेशे अर्वाके समीपे च यत् युवयोः संबन्धि भेषजं रोगोप-
शमनकारणम्^४ अस्ति तेन भेषजेन सहितं छर्दिं. गृहं हे प्रचेतसा प्रकृष्टज्ञानावश्विनौ
विमदाय । लुप्तोपममेतत् । एतत्संज्ञायेवर्षये वत्साय नूनम् अवश्यं प्रयच्छतम् ॥ ३२ ॥

अभुत्स्यु प्र देव्या साकं वाचाहमश्विनोः ।

व्यावर्देव्या मतिं वि राति मर्त्येभ्यः ॥ १६ ॥

अभुत्सि । ऊँ इति । प्र । देव्या । साकम् । वाचा । अहम् । अश्विनोः ।

वि । आवः । देवि । आ । मतिम् । वि । रातिम् । मर्त्येभ्यः ॥ १६ ॥

अश्विनोः संबन्धिन्या देव्या द्योतमानया वाचा स्तुतिरूपया साकं सह अहं प्र अभुत्सि
प्रबुद्धोऽस्मि । उ इति पूरणः । हे देवि द्योतमान उषः त्वं च मतिं मया कृतां स्तुतिम् आ
अभिलक्ष्य व्यावः तमांसि विवृणु अपगमय । प्रकाशयेत्यर्थः । वृणोतेऽछान्दसे लुङि 'मन्त्रे घस' ^५
इत्यादिना च्लेर्लुक् । 'छन्दस्यपि दृश्यते' इत्याडागमः । अपि च मर्त्येभ्यः मनुष्येभ्यः स्तोतृभ्योऽ-
स्मभ्यं रातिं धनं वि आवः प्रकाशय ॥

प्र बोधयोषो अश्विना प्र देवि सन्नुते महि ।

प्र यज्ञहोतरानुषक्प्र मदाय श्रवो बृहत् ॥ १७ ॥

१. ज-त१-२-४-श-आह्वये । २. ज-त१-२-४-युवाभ्या; श-वा । ३. श-कण्वगोत्रेष्व । ४. घ-ज-
ज्ञ-रोगोपशमनकरण, ज-श-रोगोपशमनकरण, त३-रोगाय शमनकरण ।

प्र । बोधय । उषः । अश्विनौ । प्र । देवि । सुनुते । महि ।

प्र । यज्ञऽहोतः । आनुषक् । प्र । मदाय । श्रवः । बृहत् ॥ १७ ॥

हे ऽउषः अश्विनौ देवौ ऽप्र ऽबोधय अस्मत्स्तोत्रस्य श्रवणार्थम् । हे ऽदेवि दानादिगुणयुक्ते हे ऽसूनुते सुष्टु नेत्रि हे ऽमहि महति हृत्थमहाभागा त्वमश्विनौ ऽप्र बोधय । हे ऽयज्ञहोतः यज्ञानां यष्ट-
व्यानां देवानामाह्वातहोतर्वा ऽआनुषक् अनुषक्तं संततं यथा भवति तथाश्विनौ स्तुतिभिः ऽप्र बोधय ।
तथा ऽमदाय अश्विनोर्मदोत्पादनार्थं ऽबृहत् महत् ऽश्रवः श्रवणीयं सोमलक्षणमन्नमस्माभिः कल्पितम् ॥

यदुषो यासि भानुना सं सूर्येण रोचसे ।

आ ह्यमश्विनो रथो वर्तिर्याति नृपाय्यम् ॥ १८ ॥

यत् । उषः । यासि । भानुना । सम् । सूर्येण । रोचसे ।

आ । ह । अयम् । अश्विनोः । रथः । वर्तिः । याति । नृपाय्यम् ॥ १८ ॥

हे ऽउषः ऽभानुना दीप्त्या सह ऽयत् यदा ऽयासि गच्छसि तदानीं ऽसूर्येण ऽसं ऽरोचसे
सम्यग्दीप्यसे । अपि च तस्मिन् समये ऽअश्विनोः ऽअयं ऽरथः ऽनृपाय्यं यत् नृभिर्नैतृभिर्कृत्विग्भिः
पालनीयं ऽवर्तिः यज्ञगृहम् ऽआ ऽयाति ऽह आगच्छति खलु ॥

यदापीतासो अंशवो गावो न दुह ऊर्धभिः ।

यद्वा वाणीरनूषत प्र देवयन्तो अश्विनौ ॥ १९ ॥

यत् । आऽपीतासः । अंशवः । गावः । न । दुहे । ऊर्धभिः ।

यत् । वा । वाणीः । अनूषत । प्र । देवऽयन्तः । अश्विनौ ॥ १९ ॥

ऽयत् यदा ऽआपीतासः आ समन्तात् पीतवर्णाः ऽअंशवः सोमलताः । ऽऊर्धभिः ऽगावो ऽन
गाव इव ऽदुहे रसं^१ दुहते^२ । 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः^३ । 'बहुलं छन्दसि' इति रुडा-
गमः । ऽयद्वा यदा च ऽदेवयन्तः देवान् कामयमाना ऋत्विजः । ऽवाणी वाचः स्तुतीः ऽअनूषत
अस्तुवन् । अकुर्वन्नित्यर्थः । तदाश्विनौ देवौ प्रावतं प्ररक्षतम् ॥

प्र युम्नाय प्र शवसे प्र नृषाहाय शर्मणे । प्र दक्षाय प्रचेतसा ॥ २० ॥

प्र । युम्नाय । प्र । शवसे । प्र । नृऽसहाय । शर्मणे । प्र । दक्षाय । प्रऽचेतसा ॥ २० ॥

ऽप्रचेतसा प्रकृष्टज्ञानावश्विनौ ऽयुम्नाय द्योतमानायाज्ञाय यशसे वा । तादर्थ्ये चतुर्थी ।
युम्नार्थमस्मान् प्ररक्षतम् । ऽशवसे बलाय च प्ररक्षतम् । ऽनृषाहाय^३ नृभिः सोढव्याय ऽशर्मणे
सुखाय च प्ररक्षतम् । ऽदक्षाय वृद्धयर्थं प्ररक्षतम् । यद्वा । युम्नायेत्यादौ 'क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम्'
इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । युम्नादीन्यस्मभ्यं प्रयच्छतमित्यर्थः ॥

यन्नूनं धीभिराश्विना पितुर्योना निषीदथः । यद्वा सुम्नेभिरुक्थया ॥ २१ ॥

१. ख-म- संदुहते; घ-दुहते; ज-त२-४-असदुहते; न-सं संदुहते । २. ख-क्ष-त२-श-लोपः;
त४- ललोपः । ३. ख-नृषाहाय; श-नृषह्ये ।

यत् । नूनम् । धीभिः । अश्विना । पितुः । योनौ । निऽसीदथः ।

यत् । वा । सुम्नेभिः । उक्थ्या ॥ २१ ॥

हे अश्विनौ ऽपितुः पालयितुं लोकोक्तस्य संबन्धिनि ऽयोना योनौ स्थाने ऽयत्^१ यदि^२ ऽधीभिः कर्मभिः सह ऽनिषीदथः निवसथः । ऽयद्वा यदि वा हे ऽउक्थ्या उक्थ्यौ प्रशस्यौ ऽसुम्नेभिः सुम्नेः सुखैः सह निवसथः । तदास्माभिः स्तुतौ सन्तावागच्छतमिति शेषः । अथवा । पितुः पालयितु-
र्थजमानस्य संबन्धिनि योनौ यज्ञगृहे धीभिः स्तुतिभिः सार्धं यदि निवसथः यदि च सुम्नेः सुख-
करैर्हविर्भिश्च सह निवसथः तर्ह्यागच्छतम् । ऽनूनम् इति पदपूरणः । उक्तं च यास्केन—‘अथापि
पदपूरणः । नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे ’ (निरु १. ७) इति ॥ ॥ ३३ ॥

‘यत्स्थः’ इति षड्वचं पञ्चमं सूक्तं कण्वपुत्रस्य प्रगाथस्यार्षमाश्विनम् । आद्या बृहती । द्वितीया
मध्येज्योतिस्त्रिष्टुप् ‘यतोऽष्टकस्ततो ज्योतिः’ (अनु ९. ८) इत्युक्तलक्षणसद्भावात् । तृतीयानुष्टुप्
चतुर्थी आस्तारपङ्क्तिः । ‘अन्त्यौ चेदास्तारपङ्क्तिः’ (अनु. ८. ७) इति हि तल्लक्षणम् । पञ्चमी
बृहती षष्ठी सतोबृहती । तथा चानुक्रान्तं—‘यत्स्थः षट् प्रगाथोऽपश्यद्बृहती मध्येज्योतिरनुष्टु-
प्वास्तारपङ्क्तिः प्रगाथः’ इति । प्रातरनुवाकाश्विने क्रतौ बार्हतै छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तम् । सूच्यते
हि—‘द्युम्नी वां यत्स्थ इति बार्हतम्’ (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति ॥

यत्स्थो दीर्घप्रसन्नानि यद्वादो रोचने दिवः ।

यद्वा समुद्रे अध्याकृते गृहेऽत आ यातमश्विना ॥ १ ॥

यत् । स्थः । दीर्घऽप्रसन्नानि । यत् । वा । अदः । रोचने । दिवः ।

यत् । वा । समुद्रे । अधि । आऽकृते । गृहे । अतः । आ । यातम् । अश्विना ॥ १ ॥

हे अश्विनौ ऽदीर्घप्रसन्नानि । प्रसीदन्ति एषु देवा इति प्रसन्नानो यज्ञगृहाः । दीर्घा आयताः
प्रसन्नानो यस्मिन्^३ तस्मिंल्लोके^३ ऽयत् यदि ऽस्थः भवथः वर्तथे । ऽयद्वा यदि वा ऽअदः अमुष्मिन्
ऽदिवः द्युलोकस्य संबन्धिनि ऽरोचने रोचमाने स्थाने भवथः । ऽयद्वा यदि वा ऽसमुद्रे अन्तरिक्षे ।
समुद्रवन्त्यस्मादाप इति समुद्रमन्तरिक्षम् । तस्मिन् । ऽआकृते निर्मिते ऽगृहे अधिवसथः । ऽअतः
त्रितयादपि स्थानात् हे अश्विनौ ऽआ ऽयातम् आगच्छतम् ॥

यद्वा यज्ञं मनवे संमिमिक्षथुरेवेत्काण्वस्य बोधतम् ।

बृहस्पतिं विश्वान्देवाँ अहं हुवे इन्द्राविष्णू अश्विनावाशुहेषसा ॥ २ ॥

यत् । वा । यज्ञम् । मनवे । समुऽमिमिक्षथुः । एव । इत् । काण्वस्य । बोधतम् ।

बृहस्पतिम् । विश्वान् । देवान् । अहम् । हुवे । इन्द्राविष्णू इति । अश्विनौ । आशुऽहेषसा ॥ २ ॥

हे अश्विनौ ऽयद्वा यथा वा येन वा^३ प्रकारेण ऽमनवे प्रजापतये यजमानाय ऽयज्ञं ऽसंमिमिक्षथुः
संसिक्तवन्तौ युवां कृतवन्तौ ऽएवेत् एवमेव ऽकाण्वस्य कण्वगोत्रस्य मम यज्ञं कर्तुं ऽबोधतम्
अवगच्छतम् । अपि च ऽबृहस्पतिं बृहतां देवानां पतिं देवपुरोहितं ऽविश्वान् सर्वान्^४ मित्रादीन्
ऽदेवान् च ऽइन्द्राविष्णू च ऽआशुहेषसा शीघ्राश्वौ । यद्वा । ‘हेषृ शब्दे’ । शीघ्रं सर्वत्र शब्ध-
मानौ^५ स्तूयमानौ ऽअश्विनौ च ऽअहं हुवे आह्वये ॥

१. ख-भ-यद्यदा; घ-यदि । २. ख-श-अस्मिन् तस्मिन्; घ-यस्मिन् । ३. ज्ञ-त१-२-श-‘वा’
नास्ति । ४. ज्ञ-त१-२-४-य-श-देवान् । ५. ख-भ-शब्दमानौ; श-शिष्यमाणौ ।

त्या न्व॑श्विना॑ हुवे सु॒दंस॑सा गृ॒भे कृ॒ता ।

ययो॑रस्ति॒ प्र णः॑ स॒ख्यं दे॒वेष्व॑ध्याप्य॑म् ॥ ३ ॥

त्या । नु । अ॒श्विना॑ । हु॒वे । सु॒दंस॑सा । गृ॒भे । कृ॒ता ।

ययोः । अस्ति । प्र । नः । स॒ख्यम् । दे॒वेषु॑ । अधि॑ । आप्य॑म् ॥ ३ ॥

१त्या त्वौ पूर्वोक्तगुणावश्विनौ २नु क्षिप्रम् अहम् ३हुवे आह्वयामि । कीदृशौ । ४सुदंससा शोभनकर्माणौ ५गृभे ग्रहे ६ग्रहणायास्माभिर्दत्तानां हविषां स्वीकरणायास्मभ्यं धनदानाय वा ७कृता कृतौ प्रादुर्भूतौ ८देवेषु मध्ये । अधिः सप्तम्यर्थानुवादी । ९ययोः अश्विनोः १०आप्यम् आसव्यं ११नः अस्माकं १२सख्यं सखित्वं १३प्र अस्ति प्रभवति उत्कर्षेण वर्तते तौ हुव इत्यन्वयः ॥

ययो॑रधि॒ प्र य॒ज्ञा अ॒सूरे॑ सन्ति॒ सूर्यः॑ ।

ता य॒ज्ञस्या॑ध्व॒रस्य॑ प्र॒चेत॑सा स्व॒धाभि॑र्या पि॒बतः॑ सो॒म्यं मधु॑ ॥ ४ ॥

ययोः । अधि॑ । प्र । य॒ज्ञाः । अ॒सूरे॑ । सन्ति॑ । सूर्यः॑ ।

ता । य॒ज्ञस्य॑ । अ॒ध्वर॑स्य । प्र॒चेत॑सा । स्व॒धाभिः॑ । या । पि॒बतः॑ । सो॒म्यम् । मधु॑ ॥ ४ ॥

१ययोः अश्विनोः २अधि उपरि ३यज्ञाः ज्योतिष्टोमादयः सर्वे यागाः ४प्र असन्ति प्रभवन्ति ५छिन्नस्य यज्ञशिरसोऽश्विन्यां संधानात् । तथा च 'यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत' इत्युपक्रम्य तैत्तिरीयकं- 'तावेतद्यज्ञशिरः प्रत्यधत्तां यदाश्विनो गृह्यते यज्ञस्य निष्कृत्यै' (तै. सं. ६. ४. ९. १) इति । ६असूरे स्तोत्ररहितेऽपि देशे ययोश्च ७सूरयः स्तोतारः सन्ति तावश्विनौ ८अध्वरस्य हिंसाप्रत्यवायरहितस्य ९यज्ञस्य ज्योतिष्टोमादेः १०प्रचेतसा प्रकृष्टं ज्ञातारौ ११स्वधाभिः बलहेतुभिः स्तुतिभिराह्वयामीति शेषः । १२या यावश्विनौ १३सोम्यं सोममयं १४मधु मधुरं सोमरसं १५पिबतः ॥

यद॒द्याश्वि॑नाव॒पाग्य॑त्प्राक्स्थो वा॒जिनी॑वसू ।

यद॒द्रुह्य॑न्यन॒वि तुर्व॑शे यदौ॑ हुवे वा॒मथ॑ मा ग॒तम् ॥ ५ ॥

यत् । अ॒द्य । अ॒श्विनी॑ । अ॒पाक् । यत् । प्राक् । स्थः । वा॒जिनी॑वसू इति वाजिनीऽवसू ।

यत् । द्रु॒ह्यावि॑ । अ॒नवि॑ । तुर्व॑शे । यदौ॑ । हुवे । वा॒म् । अर्थ॑ । मा । आ । ग॒तम् ॥ ५ ॥

हे १अश्विनौ २अद्य इदानी ३यत् यदि ४अपाक् प्रतीच्यां दिशि ५स्थः भवथः वर्तये । हे ६वाजिनीवसू अन्नवद्धनौ ७यत् यदि ८प्राक् प्राच्यां दिशि स्थः भवथः । ९यत् यदि वा द्रुह्यप्रभृतिषु १०चतुर्षु स्तोत्रेषु ११संनिहितौ भवथः । एवं सर्वत्र संनिहितौ १२वां युवां १३हुवे अहमाह्वयामि । १४अथ अनन्तरमेव १५मा माम् १६आ गतम् आगच्छतम् ॥

यद॒न्तरि॑क्षे पत॑थः पुरु॒भुजा॑ यद्रे॒मे रोद॑सी अ॒नु ।

यद्रा॑ स्व॒धाभि॑रधि॒तिष्ठ॑थो रथ॑म॒त आ या॑तमश्विना ॥ ६ ॥

यत् । अ॒न्तरि॑क्षे । पत॑थः । पुरु॒भुजा॑ । यत् । वा । इ॒मे इति॑ । रोद॑सी इति॑ । अ॒नु ।

यत् । वा । स्व॒धाभिः॑ । अधि॑तिष्ठ॑थः । रथ॑म् । अ॒तः । आ । या॑तम् । अ॒श्विना॑ ॥ ६ ॥

१. ख-ज्ञ-स्त-२-३-न-भ-ग्रहेः । २. ख-भ-भवति । ३. ज-द्रुह्यवि अनवि तुर्वशे यदौ ।

हे पुरुभुजा बहूनां पालयितारौ बहुलहविषो भोक्तारौ वा यत् यदि अन्तरिक्षे पतथः गच्छथः । यद्वा यदि वा इमे रोदसी द्यावापृथिव्यौ अनुलक्ष्य गच्छथः । यद्वा यदि वा स्वधाभिः आत्मीयैस्तेजोभिर्बलैर्वा सार्धं रथम् अधितिष्ठथः रथे उपविशथः । 'अधिशीङ्स्थासाम्' इत्याधारस्य कर्मसंज्ञा । अतः सर्वस्मात् स्थानात् हे अश्विनौ आ यातम् आगच्छतम् ॥ १३४ ॥

'त्वमग्ने' इति दशर्चं पष्ठं सूक्तं ऋग्वेदस्य वत्सस्यार्चमाग्नेयम् । आद्या प्रतिष्ठागायत्री अष्टकसप्तकोपेतत्वात् । द्वितीया वर्धमाना षट्सप्तकाष्टकोपेतत्वात् । तथा चोक्तं—'षट्सप्तकाष्टकैर्वर्धमाना विपरीता प्रतिष्ठा' (पि. सू. ३. १४-१५) इति । दशमी त्रिष्टुप् शिष्टा गायत्र्यः । तथा चानुक्रान्तं—'त्वमग्ने दश वत्स आग्नेये गायत्रेऽन्त्या त्रिष्टुबाद्या प्रतिष्ठोपाद्या वर्धमाना' इति । प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रतौ गायत्रे छन्दस्याश्विनदशस्त्रे चोत्तमावर्जमेतत्सूक्तम् । सूच्यते हि—'त्वमग्ने व्रतपा इत्युत्तमामुद्धरेत्' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । व्रातपत्यामाद्यानुवाक्या । सूत्रितं च—'त्वमग्ने व्रतपा असि यद्वो वयं प्रमिनाम व्रतानि' (आश्व. श्रौ. ३. १३) इति ॥

त्वमग्ने व्रतपा असि देव आ मर्त्येष्वाम् । त्वं यज्ञेष्वीड्यः ॥ १ ॥

त्वम् । अग्ने । व्रतऽपाः । असि । देवः । आ । मर्त्येषु । आ । त्वम् । यज्ञेषु । ईड्यः ॥ १ ॥

हे अग्ने देवः द्योतमानः त्वं मर्त्येष्वाम् मनुष्येषु च देवेषु च मध्ये व्रतपाः असि । व्रतानां कर्मणां रक्षिता भवसि । अतः कारणात् यज्ञेषु त्वम् ईड्यः स्तुत्योऽसि ॥

त्वमासि प्रशस्यो विदथेषु सहन्त्य । अग्ने रथीरध्वराणाम् ॥ २ ॥

त्वम् । असि । प्रशस्यः । विदथेषु । सहन्त्य । अग्ने । रथीः । अध्वराणाम् ॥ २ ॥

हे सहन्त्य शत्रूणामभिभवितः अग्ने विदथेषु यज्ञेषु त्वं प्रशस्यः स्तुत्यः असि । अध्वराणां यागानां रथीः नेता च भवसि ॥

स त्वमस्मदप द्विषो युयोधि जातवेदः । अदेवीरग्ने अरातीः ॥ ३ ॥

सः । त्वम् । अस्मत् । अप । द्विषः । युयोधि । जातऽवेदः । अदेवीः । अग्ने । अरातीः ॥ ३ ॥

हे जातवेदः जातानां वेदितः अग्ने सः पूर्वोक्तगुणः त्वम् अस्मत् अस्मत्तः द्विषः द्वेष्टुञ्छत्रून् अप युयोधि पृथक्कुरु । अदेवीः आसुरीः अरातीः शत्रुसेनाश्च पृथक्कुरु ॥

अन्ति चित्सन्तमह यज्ञं मर्त्यस्य रिपोः । नोप वेषि जातवेदः ॥ ४ ॥

अन्ति । चित् । सन्तम् । अह । यज्ञम् । मर्त्यस्य । रिपोः । न । उप । वेषि । जातऽवेदः ॥ ४ ॥

हे जातवेदः अन्ति चित् अन्तिकेऽपि सन्तं भवन्तं समीपे विद्यमानमपि रिपोः अस्मच्छत्रोः मर्त्यस्य मनुष्यस्य यज्ञं नोप वेषि । अहशब्दोऽवधारणे । नैव कामयसे ॥

मर्ता अमर्त्यस्य ते भूरि नाम मनामहे । विप्रासो जातवेदसः ॥ ५ ॥

मर्ताः । अमर्त्यस्य । ते । भूरि । नाम । मनामहे । विप्रासः । जातऽवेदसः ॥ ५ ॥

मर्ताः मनुष्याः विप्रासः मेधाविनो वयं हे अग्ने जातवेदसः जातानां वेदितुः अमर्त्यस्य मरणरहितस्य देवस्य भूरि विस्तृतं नाम स्तोत्रं मनामहे जानीमः । कुर्म इति यावत् ॥ ३५ ॥

विप्रं विप्रासोऽवसे देवं मर्तास ऊतये । अग्निं गीर्भिर्हवामहे ॥ ६ ॥

विप्रम् । विप्रांसः । अवसे । देवम् । मर्तांसः । ऊतये । अग्निम् । गीऽभिः । हवामहे ॥ ६ ॥

१विप्रांसः मेधाविनः १मर्तांसः मर्ता मनुष्या वयं १विप्रं मेधाविनं १देवं दानादिगुणयुक्तम् १अग्निम्
१अवसे हविर्भिस्तर्पयितुम् १ऊतये अस्माकं रक्षणार्थं च १गीभिः स्तुतिभिः १हवामहे आह्वयामहे ॥

आभिप्लविकेषूक्थ्येषु तृतीयसवने 'आ ते वत्सः' इति वैकल्पिकः स्तोत्रियस्तुतः । सूत्रितं च—
'आ ते वत्सो मनो यमदाग्ने स्थूर रयिं भर' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

आ ते वत्सो मनो यमत्परमाच्चित्सधस्थात् । अग्ने त्वांकामया गिरा ॥ ७ ॥

आ । ते । वत्सः । मनः । यमत् । परमात् । चित् । सधऽस्थात् । अग्ने । त्वाम्ऽकामया । गिरा ॥ ७ ॥

हे १अग्ने १वत्सः ऋषिः १ते तव १मनः १परमाच्चित् उत्कृष्टादपि १सधस्थात् सहस्थानात्
द्युलोकात् १आ १यमत् आयमयति । केन साधनेन । १त्वांकामया त्वामभिलषन्त्या १गिरा स्तुत्या ॥

पुरुत्रा हि सदङ्कुसि विशो विश्वा अनु प्रभुः । समत्सु त्वा हवामहे ॥ ८ ॥

पुरुऽत्रा । हि । सदङ्कु । अंसि । विशः । विश्वाः । अनु । प्रऽभुः । समत्ऽसु । त्वा । हवामहे ॥ ८ ॥

हे अग्ने १पुरुत्रा १हि बहुषु देशेषु त्वं १सदङ्कुसि समानं द्रष्टा भवसि । अत एव १विश्वाः
सर्वाः १विशः प्रजा अनुलक्ष्य १प्रभुः ईश्वरो भवसि । ईदृशं त्वां १समत्सु संग्रामेषु रक्षणार्थं १हवा-
महे आह्वयामहे ॥

समत्स्वग्निमवसे वाजयन्तो हवामहे । वाजेषु चित्रराधसम् ॥ ९ ॥

समत्ऽसु । अग्निम् । अवसे । वाजऽयन्तः । हवामहे । वाजेषु । चित्रराधसम् ॥ ९ ॥

१समत्सु सहमदनेषु संग्रामेषु १वाजयन्तः बलमिच्छन्तो वयम् १अवसे रक्षणार्थम् १अग्निं
१हवामहे । कीदृशम् । १वाजेषु संग्रामेषु १चित्रराधसं चायनीयधनम् ॥

प्रत्नो हि कमीड्यो अध्वरेषु सनाच्च होता नव्यश्च सत्ति ।

स्वां चाग्ने तन्वम् पिप्रयस्वास्मभ्यं च सौभगमा यजस्व ॥ १० ॥

प्रत्नः । हि । कम् । ईड्यः । अध्वरेषु । सनात् । च । होता । नव्यः । च । सत्ति ।

स्वाम् । च । अग्ने । तन्वम् । पिप्रयस्व । अस्मभ्यम् । च । सौभगम् । आ । यजस्व ॥ १० ॥

हे अग्ने १अध्वरेषु यज्ञेषु १ईड्यः स्तुत्यस्त्वं १प्रत्नो १हि चिरतनः खलु भवसि । १कम् इति
पूरकः । तथा १सनात् चिरकालादारभ्य १होता देवानामाह्वाता १च सन् १नव्यः स्तुत्यः १च सन्
१सत्ति यज्ञेषु निषीदसि । हे १अग्ने देवानां हविर्वहस्त्वं १स्वां १च १तन्वम् आत्मीयं च शरीरं
१पिप्रयस्व त्वदीयेन हविर्भागेन तर्पय । १अस्मभ्यं स्तोत्रभ्यश्च १सौभगं सुभगत्वं १च १आ १यजस्व
प्रदेहि । सुभगशब्दाद्भावार्थं 'सुभगान्मन्त्रे' इति उद्गात्रादिषु पाठात् अङ्गप्रत्ययः ॥ ॥ ३६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरधरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये

पञ्चमाष्टकेऽष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वागीशाद्याः^१ सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।

यं नत्वा कृतकृत्याः स्तुस्तं नमामि गजाननम्^२ ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

इत्थं पञ्चमाष्टकं व्याख्यायेदानीमृषिच्छन्दोदेवताविनियोगप्रदर्शनपुरःसरं षष्ठस्य प्रथमोऽध्यायो व्याख्यातुमारभ्यते । अष्टममण्डलस्य द्वितीयेऽनुवाके षट् सूक्तानि जातानि^३ । ‘य इन्द्र’ इति त्रयस्त्रि-
शदचं सप्तमं सूक्तं कण्वगोत्रस्य पर्वताख्यस्यार्षमौष्णिहमैन्द्रम् । तथा चानुश्रान्तं—‘य इन्द्र त्रयस्त्रिंशत्पर्वत
औष्णिहं तु’ इति । महाव्रते निष्केवल्य औष्णिहृतृचाशीताविदमादिके द्वे सूक्ते । तथैव पञ्चमारण्यके
सूत्र्यते—‘औष्णिही तृचाशीतिर्यं इन्द्र सोमपातम इति सूक्ते’ (ऐ. आ. ५. २. ५) इति ।
दशमेऽहनि निष्केवल्य आदितः षडृचः शंसनीयाः । सूत्र्यते हि—‘य इन्द्र सोमपातम इति
षलुष्णिहः’ (आश्व. श्रौ. ८. १२) इति । आभिष्विकेधूम्येषु तृतीयसवने ब्रह्मशस्त्र आद्यस्तृचो
वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्रितं च—‘य इन्द्र सोमपातम एन्द्र नो गधि’ (आश्व. श्रौ. ७. ८)
इति । तृतीये पर्यायेऽच्छावाकशस्त्रेऽप्ययमेव तृचोऽनुरूपः । सूत्रितं च—‘इन्द्रः सुतेषु सोमेषु
य इन्द्र सोमपातम.’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

य इन्द्र सोमपातमो मदः शविष्ठ चेतति । येना हंसि न्यत्रिणं तमीमहे ॥ १ ॥

यः । इन्द्र । सोमपातमः । मदः । शविष्ठ । चेतति । येन । हंसि । नि । अत्रिणम् । तम् । ईमहे ॥ १ ॥

हे इन्द्र यः त्वं सोमपातमः अतिशयेन सोमस्य पाता । हे शविष्ठ बलवत्तम । शव
इति बलनाम । तस्माद्विनन्तादातिशायनिक इष्टम् । ‘विन्मतोर्लुक्’ । टिलोपः । हे ईदृशेन्द्र तस्य
तव सोमपानजनितो यः यमदः चेतति सम्यग्जानाति वृत्रवधादीनि कार्याणि^४ कर्तुम् । य इत्यस्य
चेततीत्यनेनापि संबन्धात् ‘यद्वृत्तान्नित्यम्’ इति तिङ् न निहन्यते । अथवैतदेवं^५ वाक्यम् । हे बल-
वत्तमेन्द्रः सोमपातमः सोमस्य पातुतमो यस्त्वं मदः सोमैर्मादयितव्यस्तर्पणीयः^६ संश्रेतति । पुरुष-
व्यत्ययः । चेतसि सम्यग्जानासि । ‘मदोऽनुपसर्गे’ इति मदेः कर्मण्यप् । येन सोमपानजनितेन^७
मदेन यत्रिणम् अत्तार राक्षसादिकं यनि यंहंसि निहिनस्सि निकृष्टां हिंसां प्रापयसि यत्तं मदं
तादृक्मदोपेतं त्वां वा य ईमहे । याच्ञाकर्मायम् । याचामहे । यद्वा । ‘ईं गतौ’ । दैवादिकः ।
छान्दसो विकरणस्य लुक् । ईयामहे^८ उपगच्छामः । स्तुतिभिः संभजामहे^९ इत्यर्थः ॥

येना दशग्वमघ्निगुं वेपर्यन्तं स्वर्णरम् । येना समुद्रमाविथ्या तमीमहे ॥ २ ॥

येन । दशग्वम् । अघ्निगुम् । वेपर्यन्तम् । स्वः । ऽनरम् । येन । समुद्रम् । आविथ । तम् । ईमहे ॥ २ ॥

हे इन्द्र येन सोमपानजनितेन मदेन दशग्वम् । ये दशभिर्मासैः सत्त्रासनं परिसमाप्य निर-
गमन् ते दशगवा अङ्गिरसः । तेषामन्यतमम् यत्रिगुम् अष्टतममनमनिवारितगतिमेतत्संज्ञं^{११} चर्षि^{१२}

१. ख-ग-घ-त२-४-न-भ-श-‘वागीशाद्याः .. गजाननं’ नास्ति । २. ग-न-भ-श-ग-तानि; त४-
तानि । ३. ग-कर्माणि । ४. ग-न-अथवैतदेव; भ-अथवैतदेव । ५. ग-बलवन् त्वमिन्द्र ।
६. ग-‘स्तर्पयितव्यः’ । ७. ख-त-न-भ२-श-सोमपानाय जनितेन; ग-सोमपानेन जनितेन । ८. श-ईह ।
९. भ२-श-ईमहे । १०. ग-संभजाम । ११. ग-‘मेतत्संज्ञकं वा ऋषि ।

वपेपयन्तं तमांसि वर्जयन्तं वस्वर्णं सर्वस्य नेतारं सूर्यं च आविथ वृत्रादेर्वस्योरपनयनेन^१ ररक्षिथ ।
येन च मदेन वसमुद्रम् उदधिमन्तरिक्षं वा आविथ ररक्षिथ । त्वदीयं मदं तद्वन्तं त्वां वा ईमहे
याचामहे । मदे हि सति हृष्टः^२ सन्निद्रो बहु धनं प्रयच्छति । अतस्तत्कारणस्य मदस्य याच्योपपन्ना ॥

येन सिन्धुं महीरपो रथाँइव प्रचोदयः । पन्थामृतस्य यातवे तमीमहे ॥३॥
येन । सिन्धुम् । महीः । अपः । रथान् इव । प्रचोदयः ।
पन्थाम् । कृतस्य । यातवे । तम् । ईमहे ॥ ३ ॥

हे इन्द्र वमहीः महतीः वपः वृष्ट्युदकानि वसिन्धुं स्थन्दनशीलां नदीं समुद्रं वा प्रति येन
सोमपानजन्येन मदेन प्रचोदयः प्रेरयसि । तत्र दृष्टान्तः । वरथानिव । यथा रथिनो रथान् स्वाभि-
लषितदेशगमनाय प्रेरयन्ति तद्वत् । वक्रतस्य यज्ञस्य पन्थां पन्थानं मार्गं ययातवे यातुं प्राप्तुं तं
मदम् ईमहे याचामहे ॥

इमं स्तोममभिष्टये घृतं न पूतमद्रिवः । येना नु सद्य ओजसा ववक्षिथ ॥४॥
इमम् । स्तोमम् । अभिष्टये । घृतम् । न । पूतम् । अद्रिः ।
येन । नु । सद्यः । ओजसा । ववक्षिथ ॥ ४ ॥

हे वद्रिवः वज्रवन्निन्द्र घृतं न घृतमिव मन्त्रपूतमाज्यमिव पूतं शुद्धम् इमम् अस्म-
दीयं स्तोमं स्तोत्रं बुध्यस्वेति शेषः । किमर्थम् । अभिष्टये अभिप्राप्त्यै । इष्टस्य धनादेरस्माकं
लाभात्येत्यर्थः । येन स्तोत्रेण स्तूयमानः सन् ओजसा आत्मीयेन बलेन सद्यः तदानीमेव स्तुति-
समय^३ एव^४ नु क्षिप्रं ववक्षिथ अस्मान् वहसि अभिलषितं प्रापयसि इमं स्तोममित्यन्वयः ॥

इमं जुषस्व गिर्वणः समुद्रइव पिन्वते । इन्द्र विश्वाभिरुतिभिर्ववक्षिथ ॥५॥
इमम् । जुषस्व । गिर्वणः । समुद्रः इव । पिन्वते । इन्द्र । विश्वाभिः । उतिभिः । ववक्षिथ ॥५॥

हे गिर्वणः गिरां स्तुतीनां संभक्तः यद्वा स्तुतिभिः संभजनीयेन्द्र इमं स्तोमं मया क्रियमाणं
जुषस्व सेवस्व । स च स्तोमः वसमुद्रइव समुद्रो यथा चन्द्रोदयं प्राप्य पिन्वते^५ वर्धते । अभिषेय-
स्येन्द्रगुणगणस्याधिक्येन तत्प्रतिपादिका स्तुतिरपि विस्तृता भवतीत्यर्थः ॥ पूर्वस्यामृचि ववक्षिथेत्यनेन
युक्तो येनेति शब्दोऽत्रापि सामर्थ्यात्तेन संबध्यते । अत एवास्य 'तिङुतिङः' इति निघाताभावः ॥
हे इन्द्र येन स्तोमेन हेतुना विश्वाभिः व्यासाभिः ऊतिभिः रक्षाभिः ववक्षिथ वहसि
श्रेयांस्यस्मान् प्रापयसि ॥ वहेः सनन्ताल्लिटि 'अमन्त्रे' इति निषेधादामभावे थलि लिटि
रूपमेतत् ॥ ॥ १ ॥

यो नो देवः परावतः सखित्वनाय मामहे । दिवो न वृष्टिं प्रथयन्ववक्षिथ ॥६॥
यः । नुः । देवः । परावतः । सखित्वनाय । मामहे ।
दिवः । न । वृष्टिम् । प्रथयन् । ववक्षिथ ॥ ६ ॥

१. ख-घ१-ज्ञ-त-२-४-भ२-^१र्दस्योरपनयने, न-^१र्दस्योरपनयनै, भ१-^१र्दस्यापनयनेन; श-
^१र्दस्योरपनयेन । २. ग-तृप्तः । ३. ख-ज्ञ-त-२-^१समयामेव; ग-न-भ-^१समयमेव; त-४-^१समयामव ।
४. ख-ग-त-भ-श-^१पिन्वते' नास्ति ।

वयः वदेवः दानादिगुणयुक्त इन्द्रः परावतः परावतादूरात् द्युलोकादागत्य वनः अस्माकं
वसित्वनाय सखित्वाय वमामहे धनानि^१ प्रददौ । मंहतेर्दानकर्मण एतद्रूपम् । यद्वा । अस्माभिः
पूज्यते । 'मह पूजायाम्' । अस्माच्छान्दसः कर्मणि लिट् । उत्तरार्धचः प्रत्यक्षकृतः । हे इन्द्र वदिवो
वन वृष्टिं दिवः सकाशाद्वृष्टिमिव प्रथयन् अस्मदीयानि धनानि विस्तारयन् यस्त्वं ववक्षिथ
अस्मान् वोढुमिच्छसि तादृशं त्वां स्तौमीति शेषः ॥

ववक्षुःस्य केतव उत वज्रो गर्भस्त्योः । यत्सूर्यो न रोदसी अवर्धयत् ॥ ७ ॥

ववक्षुः । अस्य । केतवः । उत । वज्रः । गर्भस्त्योः । यत् । सूर्यः । न । रोदसी इति । अवर्धयत् ॥ ७ ॥

वस्य इन्द्रस्य केतवः प्रज्ञानान्यस्मत्स्तुतिविषयाणि । यद्वा । रथे उत्क्षिप्ताः पताकाः केतवः ।
ववक्षुः अवहन् । अस्मान्छेयांसि प्रापयन् । उत अपि त्वं गर्भस्त्योः । बाहुनामैतत् । इन्द्रस्य
हस्तयोरवस्थितः वज्रः च अवहत् । यत् यदायमिन्द्रः सूर्यो वन सर्वस्य प्रेरक आदित्य इव
रोदसी द्यावापृथिव्यौ वृष्ट्यादिप्रदानेन अवर्धयत् तदानीमित्यर्थः ॥

यदि प्रवृद्ध सत्पते सहस्रं महिषां अघः । आदित्त इन्द्रियं महि प्र वावृधे ॥ ८ ॥

यदि । प्रवृद्ध । सत्पते । सहस्रम् । महिषान् । अघः ।
आत् । इत् । ते । इन्द्रियम् । महि । प्र । ववृधे ॥ ८ ॥

हे प्रवृद्ध प्रकर्षेण महन् हे सत्पते सतामनुष्ठातृणां^२ पालयितरिन्द्र सहस्रं सहस्रसंख्याकान्
महिषान् । महिषामैतत् । महतोऽसुरान् वृत्रादीन् यदि यदा अघः अवधीः । हन्तेऽछान्दसमेत-
द्रूपम् । यद्वा । 'घरुल अदने' । लुङि सिपि 'मन्त्रे घस' इति च्लेर्लुक् । आदित् अनन्तरमेव
हे इन्द्र ते तव इन्द्रियं वीर्यं महि महद्बहुलं^३ सत् प्र वावृधे प्रकर्षेण वर्धते ॥

इन्द्रः सूर्यस्य रश्मिभिर्न्यर्शसानमोषति । अग्निर्वनेव सासहिः प्र वावृधे ॥ ९ ॥

इन्द्रः । सूर्यस्य । रश्मिभिः । नि । अर्शसानम् । ओषति ।
अग्निः । वनाऽइव । सासहिः । प्र । ववृधे ॥ ९ ॥

अयम् इन्द्रः सूर्यस्य सर्वस्य प्रेरकस्यादित्यस्य रश्मिभिः किरणैः करणभूतैः अर्शसानम् ॥
'अर्तेर्गुणः शुद् च' (उ. सू. २. २४५) इति 'ऋ गतौ' इत्यस्मादसानच्प्रत्ययः शुङागमश्च ।
अत्र केवलोऽप्यतिराङ्पूर्वार्थो द्रष्टव्यः । आङ्पूर्वश्च बाधने वर्तते । यथा 'आर्तिमातोः' (श. ब्रा.
१३. १. २. ४) इति ॥ अर्शसानं बाधमानं मन्देहादिकमसुरं^४ नि ओषति नितरां दहति ।
'उष दाहे' । तत्र दृष्टान्तः । अग्निर्वनेव । यथा वनारण्यानि^५ दावानलो भस्मसात् करोति तद्वत् ।
एवं सासहिः शत्रूणामभिभवनशील इन्द्रः प्र वावृधे प्रकर्षेण वर्धते ॥

इयं त ऋत्विवावती धीतिरेति नवीयसी । सपर्यन्ती पुरुप्रिया मिमीति इत् ॥ १० ॥
इयम् । ते । ऋत्विवावती । धीतिः । एति । नवीयसी । सपर्यन्ती । पुरुप्रिया । मिमीति । इत् ॥ १० ॥

हे इन्द्र ते त्वाम् इयं पुरोवर्तिनी मया क्रियमाणा धीतिः स्तुति एति गच्छति ।
कीदृशी । ऋत्विवावती । ऋतौ वसन्तादिकालेऽनुष्ठेयं यज्ञकर्म ऋत्विगम् । तद्वती नवीयसी अति-

१. ग-धनादीनि । २. ग-सतामुत्तमानां । ३. ग-मह प्रबलं; घ-महिमत सत् । ४. ग-मन्देह-
नामकम् । ५. ख-ग-घ-न-वनान्यरण्यानि; त-वनावरण्यानि ।

वविप्राः मेधाविनः वउक्थवाहसः उक्थानां शस्त्राणां वोढारः प्रापयितारः वआयवः मनुष्याः
वयम् इन्द्रम् वअभिप्रमन्दुः अभि प्रकर्षेण मादयन्ति ॥ मदेव्यत्ययेन परस्मैपदम् । ' द्विर्वचनप्रकरणे
छन्दसि वा० ' (का. ६. १. ८. १) इति वचनात् द्विर्वचनाभावः ॥ तस्येन्द्रस्य वआसनि आस्ये ।
' पदन् ' इत्यादिना आस्यशब्दस्य आसन्नादेशः । वघृतं वन घृतमिव शुद्धं वपिप्ये सेचनेन वर्धये ।
प्यायतेऽछान्दसो लिट् । ' लिङ्यङोश्च ' इति पीभावः । किं तत् । हविः । वऋतस्य यज्ञस्य संबन्धि
वयत् सोमलक्षणं हविरस्ति तदित्यर्थः ॥

उत स्वराजे अदितिः स्तोममिन्द्राय जीजनत् ।

पुरुप्रशस्तमृतयं ऋतस्य यत् ॥ १४ ॥

उत । स्वराजे । अदितिः । स्तोमम् । इन्द्राय । जीजनत् ।

पुरुप्रशस्तम् । ऊतये । ऋतस्य । यत् ॥ १४ ॥

वउत अपि च वअदितिः अदीना देवमाता अखण्डनीयस्तोता वा वस्वराजे स्वयमेव राजमानाय
वइन्द्राय वपुरुप्रशस्ते बहुलमुत्कृष्टं यद्वा पुरुभिर्बहुभिः प्रशंसितव्यं वस्तोमं स्तोत्रं वजीजनत् अजीज-
नत् अजनयत् । किमर्थम् । वऊतये रक्षणार्थम् । वयत् स्तोत्रम् वऋतस्य यज्ञस्य सत्यस्य वा संबन्धि
भवति तं स्तोममित्यन्वयः ॥

अभि वह्नय ऊतयेऽनूषत् प्रशस्तये । न देव विव्रता हरीं ऋतस्य यत् ॥ १५ ॥

अभि । वह्नयः । ऊतये । अनूषत् । प्रशस्तये । न । देव । विव्रता । हरी इति । ऋतस्य । यत् ॥ १५ ॥

ववह्नयः वोढार ऋत्विजः वऊतये रक्षणार्थं वप्रशस्तये प्रशस्त्यर्थं^१ च वअभि वअनूषत् इन्द्र-
मभ्यष्टुवन् । ' नू स्तुतौ ' । कुटादिः । हे वदेव दानादिगुणयुक्तेन्द्र । वन इति संप्रत्यर्थः । संप्रति
वविव्रता विविधकर्माणौ वहरी त्वदीयावश्चौ वऋतस्य यज्ञस्य सत्यस्य वा संबन्धि वयत् स्तोत्रं
हविर्वा विद्यते तदभिलक्ष्य त्वां वहत इति शेषः ॥ ॥ ३ ॥

यत्सोममिन्द्र विष्णवि यद्वा घ त्रित आप्तये ।

यद्वा मरुत्सु मन्दसे समिन्दुभिः ॥ १६ ॥

यत् । सोमम् । इन्द्र । विष्णवि । यत् । वा । घ । त्रिते । आप्तये ।

यत् । वा । मरुत्सु । मन्दसे । सम् । इन्दुभिः ॥ १६ ॥

हे इन्द्र वविष्णवि विष्णौ पानार्थमागते^२ सत्यन्यदीये यागे वसोमं वयत् यदि तेन विष्णुना
सार्धं पिबसि । वयद्वा यदि च वआप्तये अपां पुत्रे वत्रिते एतत्संज्ञे राजपौ यजमाने सोमं पिबसि ।
वघ इति पूरणः । वयद्वा यदि च वमरुत्सु च सोमपानायागतेष्वन्यदीये यज्ञे वमन्दसे माद्यसि ।
तथाप्यस्मदीयैरेव इन्दुभिः सोमैः वसं सम्यक् माद्य ॥

यद्वा शक्र परावर्ति समुद्रे अधि मन्दसे ।

अस्माकमित्सुते रणा समिन्दुभिः ॥ १७ ॥

१. ख-ज्ञ-त३-४-प्रशस्त्यर्थः; ग१-भ-प्राशस्त्यर्थः, ग२-त२-न-प्राशस्त्यर्थः । २. ग१-सोमपानार्थः;
ग२-घपानार्थः ।

यत् । वा । शक्र । पराऽवर्ति । सुमुद्रे । अधि । मन्दसे ।

अस्माकम् । इत् । सुते । रण । सम् । इन्दुऽभिः ॥ १७ ॥

हे ^१शक्र शक्तेन्द्र ^२परावति परागते दूरदेशे ^३समुद्रे समुन्दनशीले सोमे । ^४अधि ^५सप्तम्य-
थानुवादी । ^६यद्वा यदि वा ^७मन्दसे माद्यसि तथापि ^८अस्माकमित् अस्माकमेव सोमे अभिषुते
सति ^९इन्दुभिः सोमरसैः ^{१०}सं ^{११}रण सम्यग्रमस्व ॥

यद्वासि सुन्वतो वृधो यजमानस्य सत्पते ।

उक्थे वा यस्य रण्यसि समिन्दुभिः ॥ १८ ॥

यत् । वा । असि । सुन्वतः । वृधः । यजमानस्य । सत्पते ।

उक्थे । वा । यस्य । रण्यसि । सम् । इन्दुऽभिः ॥ १८ ॥

हे ^१सत्पते सतां पालयितरिन्द्र ^२सुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतः ^३यजमानस्य ^४यद्वा यदि वा
^५वृधः ^६असि वर्धयिता भवसि । ^७वृधेरन्तर्णीतण्यर्थादिगुपधलक्षणः कः । ^८यस्य च यजमानस्य
^९उक्थे शस्त्रे ^{१०}वा शंसिते सति ^{११}रण्यसि रमसे । एवमपि ^{१२}इन्दुभिः अस्मदीयैरेव सोमैः सम्यग्रमस्व ॥

देवंदेवं वोऽवस इन्द्रमिन्द्रं गृणीषणि । अधा यज्ञाय तुर्वणे व्यानशुः ॥ १९ ॥

देवम् ^१देवम् । वः । अवसे । इन्द्रम् ^२इन्द्रम् । गृणीषणि । अध । यज्ञाय । तुर्वणे । वि । आनशुः ॥ १९ ॥

हे ऋत्विग्यजमानाः ^१वः युष्माकम् ^२अवसे रक्षणाय ^३देवंदेवम् ^४इन्द्रमिन्द्रं दानादिगुण-
युक्तम् । इन्द्रो बहुषु देशेषु युगपत्प्रवृत्तेषु यागेषु तत्र तत्र हविस्वीकरणाय बहूनि शरीराण्याद-
दानः स्वयमेकोऽप्यनेकः संस्तत्र तत्र संनिधत्ते । तथा च निगमान्तरम्—‘इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप
ईयते’ (ऋ. सं. ६. ४७. १८) इति । तदपेक्षयेयं वीप्सा । बहु विभज्य वर्तमानं सर्वं तमिन्द्रं
^५गृणीषणि अहं स्तौमि । गृणातेर्लिङि छान्दसमेतद्रूपम् । यद्वा । कारकमेवैतत् । गृणीषणि स्तवनेच्छायां
सत्याम् । ^६अध अनन्तर सर्वमिन्द्रं मदीयाः स्तुतयः ^७व्यानशुः व्याप्नुवन्ति । किमर्थम् । ^८तुर्वणे
तूर्णं संभजनाय ^९यज्ञाय यागार्थम् । यद्वा । ‘क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्’ इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ।
यज्ञं यष्टव्यं तुर्वणे शत्रूणां हिसितार तूर्णसंभजनं वा ॥

यज्ञेभिर्यज्ञवाहसं सोमेभिः सोमपातमम् । होत्राभिरिन्द्रं वावृधुर्व्यानशुः ॥ २० ॥

यज्ञेभिः । यज्ञऽवाहसम् । सोमेभिः । सोमऽपातमम् ।

होत्राभिः । इन्द्रम् । वावृधुः । वि । आनशुः ॥ २० ॥

^१यज्ञेभिः यज्ञैर्यजनसाधनैर्हविभिः ^२यज्ञवाहसं यज्ञे ^३वोढव्यं ^४प्रापणीयं यज्ञैर्यागैर्यज्ञानां
यजमानानां फलस्य प्रापयितार वा । अथवा यज्ञवाहसं यज्ञेन प्राप्यम् । न केवलमेकेन यज्ञेन अपि तु
सर्वैरित्याह यज्ञेभिरिति । एवं ^५सोमेभिः ^६सोमपातमं सर्वेषां सोमानां पातृतमम् ^७इन्द्रं ^८होत्राभिः
स्तुतिभिः ^९वावृधुः स्तोतारो वर्धयन्ति । ताश्च क्रियमाणाः स्तुतयः ^{१०}व्यानशुः तमिन्द्रं व्याप्नुवन्ति
च । अन्तोतेर्व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥ ॥ ४ ॥

महीरस्य प्रणीतयः पूर्वीरुत प्रशस्तयः । विश्वा वसूनि दाशुषे व्यानशुः ॥२१॥

महीः । अस्य । प्रऽनीतयः । पूर्वीः । उत । प्रऽशस्तयः । विश्वा । वसूनि । दाशुषे । वि । आनशुः ॥२१॥

वअस्य इन्द्रस्य वप्रणीतयः प्रणयनानि धनानां प्रकृष्टप्रापणानि वमहीः महत्यो महान्ति भवन्ति । वउत अपि च अस्य वप्रशस्तयः प्रशंसनीयाः कीर्तयः वपूर्वीः बह्व्यः विस्तृततमा भवन्ति । ता उभयविधा. वदाशुषे चरुपुरोडाशादीनि दत्तवते यजमानाय दातुं वविश्वा विश्वानि सर्वाणि ववसूनि धनानि वव्यानशुः व्याप्नुवन्ति ॥

इन्द्रं वृत्राय हन्तवे देवासो दधिरे पुरः । इन्द्रं वाणीरनूषता समोजसे ॥ २२ ॥

इन्द्रम् । वृत्राय । हन्तवे । देवासः । दधिरे । पुरः ।

इन्द्रम् । वाणीः । अनुषत । सम् । ओजसे ॥ २२ ॥

वदेवासः देवाः ववृत्राय वहन्तवे वृत्रमावरकमसुरं हन्तुम् । हन्तेस्तुमर्थे तवेन्द्रप्रत्ययः । इमम् वइन्द्रं वपुर वदधिरे पुरस्तात् स्वामित्वेनाधारयन् । ववाणीः वाण्यः स्तुतिरूपा वाचश्चेममेव^१ वइन्द्रम् वअनूषत स्तुवन्ति । किमर्थम् । वसं समीचीनाय वओजसे बलार्थम् । यथा वृत्रवधानुगुण-मुत्कृष्टं बलमस्य^२ जायते^३ तथा स्तुवन्तीत्यर्थः ॥

महान्तं महिना वयं स्तोमैर्भिर्वनश्रुतम् । अर्कैरभि प्र णोनुमः समोजसे ॥२३॥

महान्तम् । महिना । वयम् । स्तोमैर्भिः । हवनऽश्रुतम् ।

अर्कैः । अभि । प्र । णोनुमः । सम् । ओजसे ॥ २३ ॥

वमहिना महिना महान्तं सर्वेभ्योऽधिकं वहवनश्रुतं हवनस्याह्वानस्य श्रोतारमिन्द्रं^३ ववयं वस्तोमैर्भिः स्तोमैस्त्रिवृत्पञ्चदशादिभिः वअर्कैः अर्चनसाधनैः शस्त्रैश्च वअभि वप्र वणोनुमः आभिमुख्येन प्रकर्षेण पुनःपुनः स्तुमः ॥

न यं विविक्तो रोदसी नान्तरिक्षाणि वज्जिणम् ।

अमादिदस्य तित्विषे समोजसः ॥ २४ ॥

न । यम् । विविक्तः । रोदसी इति । न । अन्तरिक्षाणि । वज्जिणम् ।

अमात् । इत् । अस्य । तित्विषे । सम् । ओजसः ॥ २४ ॥

वयं ववज्जिणं वज्ज्वन्तमिन्द्रं वरोदसी द्यावापृथिव्यौ वन वविविक्तः न पृथक्कुस्तः स्वसमीपात् पृथक्कर्तुं न शक्नुतः । द्यावापृथिव्यौ व्याप्य य इन्द्रो वर्तत इत्यर्थः । 'विचित्रं पृथग्भावे' । वअन्तरिक्षाणि अन्तरा क्षान्तानि द्यावापृथिव्योर्वर्तमानानि^४ गन्धर्वादीनां स्थानानि च यं वन पृथक्कुर्वन्ति । वअस्य इन्द्रस्य वअमादित् । अमाति रुजति शत्रून्नेनेत्यमो बलम् । बलादेव वतित्विषे सर्वं जगद्दीप्यते । किमर्थम् । वओजसः^५ बलस्य संगमाय । यद्वा । ओजःशब्दाद्विहितस्य विनो 'बहुलं छन्दसि' इति लुक् । ओजस्विनो बलवतोऽस्येन्द्रस्येति योज्यम् । समित्युपसर्गः तित्विष इत्यनेन संबध्यते ॥

१. ख-ज्ञ-त२-३-४-वाचश्चरममेव; श-वाचपरमेश्वरमेव । २. ग-फलमस्य ख्याप्यते । ३. ख-घ-त२-३-४-भ२-य-श-स्तोतारमिन्द्र । ४. ग-व्योरधिर्वर्तमानानि । ५. ख-त-न-भ२-श-ओजसे ।

षोडशिशस्त्रे 'यदिन्द्र पृतनाज्ये' इति वृचः । सूज्यते हि—'यदिन्द्र पृतनाज्येऽयं ते अस्तु
हर्यत इत्यौष्णिहबाहृतौ वृचौ' (आश्व. श्रौ. ६. २) इति ॥

यदिन्द्र पृतनाज्ये देवास्त्वा दधिरे पुरः । आदिते हर्यता हरीं ववक्षतुः ॥२५॥

यत् । इन्द्र । पृतनाज्ये । देवाः । त्वा । दधिरे । पुरः ।

आत् । इत् । ते । हर्यता । हरी इति । ववक्षतुः ॥ २५ ॥

हे इन्द्र पृतनाज्ये । संग्रामनामैतत् । पृतनाः सेना अजन्ति गच्छन्त्यस्मिन्निति वा पृतना
जीयतेऽत्रेति वा पृतनाज्यं संग्रामः । तत्र त्वा त्वां यत् यदा देवाः पुरः दधिरे वृत्रहननाय
पुरतोऽधारयन् आदित् अनन्तरमेव हर्यता हर्यतौ कान्तौ । 'हर्य गतिकान्त्योः' । 'भृमृदशि' ।
इत्यादिनौणादिकोऽतच्प्रत्ययः । ईदृशौ हरी अश्वौ ते त्वां ववक्षतुः अवहताम् ॥ ५ ॥

यदा वृत्रं नदीवृत्तं शर्वसा वज्रिन्नर्वधीः । आदिते हर्यता हरीं ववक्षतुः ॥२६॥

यदा । वृत्रम् । नदीऽवृत्तम् । शर्वसा । वज्रिन् । अर्वधीः ।

आत् । इत् । ते । हर्यता । हरी इति । ववक्षतुः ॥ २६ ॥

हे वज्रिन् वज्रवज्रिन्द्र नदीवृत्तम् । नदनाश्रय आपः । श्रूयते हि—'अहावनदता हते
तस्मादा नद्यो नाम स्थ' (तै. सं. ५. ६. १. २) इति । ता आवृण्वन्तं वृत्रम् अवर्षणशीलं
मेघमसुरं वा यदा यस्मिन् काले शर्वसा बलेन अर्वधीः अहिंसीः । शिष्टं समानम् ॥

यदा ते विष्णुरोजसा त्रीणि पदा विचक्रमे । आदिते हर्यता हरीं ववक्षतुः ॥२७॥

यदा । ते । विष्णुः । ओजसा । त्रीणि । पदा । विऽचक्रमे ।

आत् । इत् । ते । हर्यता । हरी इति । ववक्षतुः ॥ २७ ॥

हे इन्द्र ते तवानुजः विष्णुः व्यापनशीलो देवः ओजसा बलेन यदा यस्मिन् काले
त्रीणि पदानि पदत्रयरूपेण त्रीँलोकान् विचक्रमे विक्रान्तवान् परिच्छिन्नवान् । गतमन्यत् ॥

यदा ते हर्यता हरीं वावृधाते दिवेदिवे । आदिते विश्वा भुवनानि येमिरे ॥२८॥

यदा । ते । हर्यता । हरी इति । ववृधाते इति । दिवेऽदिवे ।

आत् । इत् । ते । विश्वा । भुवनानि । येमिरे ॥ २८ ॥

हे इन्द्र त्वदीयौ^१ हर्यता हर्यतौ कान्तौ हरी हरणशीलावश्वौ दिवेदिवे प्रतिदिवसं यदा
यस्मिन् काले वावृधाते^२ प्रवृद्धौ बभूवतुः आदित् अनन्तरमेव त्वया विश्वा विश्वानि सर्वाणि
भुवनानि भूतजातानि येमिरे नियम्यन्ते स्म ॥

यदा ते मारुतीर्विश्वस्तुभ्यमिन्द्र नियेमिरे । आदिते विश्वा भुवनानि येमिरे ॥२९॥

यदा । ते । मारुतीः । विशः । तुभ्यम् । इन्द्र । निऽयेमिरे ।

आत् । इत् । ते । विश्वा । भुवनानि । येमिरे ॥ २९ ॥

हे इन्द्र तुभ्यं त्वदर्थं मास्तीः मास्तीः^१ मरुदूपाः ते त्वदीयाः विशः प्रजाः यदा
यस्मिन् काले नियेमिरे नियच्छन्ति भूतजातानि । अन्यद्गतम् ॥

यदा सूर्यममुं दिवि शुक्रं ज्योतिरधारयः ।

आदित्ते विश्वा भुवनानि येमिरे ॥ ३० ॥

यदा । सूर्यम् । अमुम् । दिवि । शुक्रम् । ज्योतिः । अधारयः ।

आत् । इत् । ते । विश्वा । भुवनानि । येमिरे ॥ ३० ॥

हे इन्द्र अमुं विप्रकृष्टं शुक्रं निर्मलं ज्योतिः द्योतमानं सूर्यं सर्वस्य प्रेरकं शोभनवीर्यं चादित्यं
दिवि ध्रुलोके जगतः प्रकाशनाय^२ यदा यस्मिन् काले आधारयः धारितवानमि । समानमन्यत् ॥

इमां तं इन्द्र सुष्टुतिं विप्रं इयति धीतिभिः । जामिं पदेव पिप्रतीं प्राध्वरे ॥ ३१ ॥

इमाम् । ते । इन्द्र । सुस्तुतिम् । विप्रम् । इयति । धीतिभिः ।

जामिम् । पदाऽइव । पिप्रतीम् । प्र । अध्वरे ॥ ३१ ॥

हे इन्द्र विप्रः मेधावी स्तोता अध्वरे यज्ञे इमां पुरोवर्तिनीं पिप्रतीं पूजयन्तीं प्रीणयन्तीं
वा सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं धीतिभिः कर्मभिः परिचरणैः सार्धं ते त्वां प्र इयति प्रेरयति प्रगम-
यति । जामिं पदेव यथा बन्धुभूतं पुरुषमुत्कृष्टानि पदानि स्थानानि प्रापयति तद्वत् ॥

यदस्य धामनि प्रिये समीचीनासो अस्वरन् ।

नाभां यज्ञस्य दोहना प्राध्वरे ॥ ३२ ॥

यत् । अस्य । धामनि । प्रिये । समऽईचीनासः । अस्वरन् ।

नाभां । यज्ञस्य । दोहनां । प्र । अध्वरे ॥ ३२ ॥

अध्वरे यज्ञे अस्य इन्द्रस्य धामनि स्थाने तेजसि वा प्रिये प्रीणयितव्ये सति समीची-
नासः संगताः स्तोतारः यत् यदा प्र अस्वरन् प्रकर्षेणास्तुवन् । 'सृ शब्दोपतापयोः' । 'अयाकि-
न्द्रस्य प्रिया धामानि' (तै. ब्रा. ३. ५. ७. ६) इति हि निगमः । कस्मिन् देशे । नाभा नाभौ
पृथिव्या नाभिस्थानीये मध्ये यज्ञस्य यजनसाधनस्य^३ सोमस्य दोहना दोहने दोहनाधिकरणेऽ-
भिषवस्थाने । वेद्यामित्यर्थः । तदानीं धनं प्रदेहीत्युत्तरत्र संबन्धः ॥

सुवीर्यं स्वश्र्यं सुगव्यमिन्द्र दद्धि नः । होतैव पूर्वचित्तये प्राध्वरे ॥ ३३ ॥

सुवीर्यम् । सुअश्र्यम् । सुगव्यम् । इन्द्र । दद्धि । नः ।

होताऽइव । पूर्वचित्तये । प्र । अध्वरे ॥ ३३ ॥

सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं स्वश्र्यं शोभनेनाश्रसंघेन च युक्तं सुगव्यं शोभनगोसंघयुक्तं च
धनं हे इन्द्र नः अस्मभ्यं दद्धि ददस्व । 'दद' दाने । अनुदात्तेत् । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ।

१. ख-त-न-भ-श-मास्तीः । २. ख-त-न-भ-श-प्रकाशमानाय । ३. घ-यजमानसाधनस्य । ४. श-दा ।

छान्दसः शपो लुक् । अहं च ऽअध्वरे यागे ऽहोतेव यथा मानुषो^१ होतृत्विक् स्तोति एवमेव ऽपूर्वचिसये पूर्वप्रज्ञानायान्येभ्यः स्तोतृभ्यः पूर्वमेवास्मत्स्तोत्रपरिज्ञानाय प्राशंसिषमिति शेषः ॥ ६ ॥ ॥ २ ॥

तृतीयेऽनुवाकेऽष्ट सूक्तानि । तत्र 'इन्द्रः सुतेषु' इति त्रयस्त्रिंशद्वचं प्रथमं सूक्तं काण्वस्य नारदस्यार्षमौष्णिहमैन्द्रम् । तथा चानुक्रान्तम्—'इन्द्रः सुतेषु नारदः' इति । महाव्रते निष्केवल्ये औष्णिहवृत्वाशीतौ पूर्वसूक्तेन सहोक्तो विनियोगः । तृतीये पर्यायेऽच्छावाकशस्त्रे 'इन्द्रः सुतेषु' इति तृचः स्तोत्रियः । सृज्यते हि—'इन्द्रः सुतेषु सोमेषु य इन्द्र सोमपातमः' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

इन्द्रः सुतेषु सोमेषु क्रतुं पुनीत उक्थ्यम् । विदे वृधस्य दक्षसो महान्हि षः ॥१॥
इन्द्रः । सुतेषु । सोमेषु । क्रतुम् । पुनीते । उक्थ्यम् । विदे । वृधस्य । दक्षसः । महान् । हि । सः ॥ १ ॥

ऽसोमेषु ऽसुतेषु अभिषुतेषु सत्सु ऽइन्द्रः तान् पीत्वा ऽक्रतुं कर्मणां कर्तारम् ऽउक्थ्यं स्तोतारं च ऽपुनीते शोधयति । यद्वा । सोमेष्वभिषुतेष्वुक्थ्याख्यं क्रतुं यागं तैः सोमैः पुनीते यजमानैः पूतं कारयति । किमर्थम् । ऽवृधस्य वर्धकस्य ऽदक्षसः बलस्य ऽविदे लाभाय । ऽसः तादृश इन्द्रः ऽमहान् ऽहि महान् खलु । अत एव क्रतुं शक्नोतीति भावः ॥

स प्रथमे व्योमनि देवानां सदनं वृधः । सुपारः सुश्रवस्तमः सम्पुजित् ॥२॥

सः । प्रथमे । विऽओमनि । देवानाम् । सदनं । वृधः ।

सुऽपारः । सुश्रवःऽतमः । सम् । अप्सुऽजित् ॥ २ ॥

ऽसः इन्द्रः ऽप्रथमे प्रथिते विस्तीर्णे मुख्ये वा ऽव्योमनि विशेषेण रक्षके ऽदेवानां ऽसदनं । सीदत्यस्मिन्निति सदनं स्थानं स्वर्गाख्यम् । तत्र स्थितः सन् ऽवृधः यजमानानां वर्धयिता भवति । तथा ऽसुपारः सुधु पारयिता प्रारब्धस्य सम्यक्परिसमापयिता ऽसुश्रवस्तमः । अतिशयेन शोभनं श्रवोऽन्नं यशो वा यस्य स तथोक्तः । ऽसं सम्यक् ऽअप्सुजित् अप्सुदकेषु प्राप्येषु सत्सु तद्विधातिनो वृत्रादेर्जेता । यद्वा । आप इत्यन्तरिक्षनाम । अन्तरिक्षे वर्तमानानामसुराणां जेता । तमह इत्युत्तरत्र संबन्धः ॥

तमहे वाजसातय इन्द्रं भराय शुष्मिणम् । भव नः सुम्ने अन्तमः सखा वृधे ॥३॥

तम् । अहे । वाजसातये । इन्द्रम् । भराय । शुष्मिणम् ।

भव । नः । सुम्ने । अन्तमः । सखा । वृधे ॥ ३ ॥

ऽतं पूर्वोक्तगुणं ऽशुष्मिणं बलवन्तम् ऽइन्द्रं ऽवाजसातये बलानामन्नानां वा सातिर्लभो यस्मिन् तादृशाय ऽभराय संग्रामाय । यद्वा । अत्रियन्ते तस्मिन्^२ हवीषीति भरो यज्ञः । प्रायेण संग्रामनामानि यज्ञनामत्वेन च दृश्यन्ते । भराय यज्ञार्थम् ऽअहे आह्वये^३ । 'लिपिसिचिह्नश्च' 'आत्मने-पदेष्वन्यतरस्याम्' इति ह्रस्वतेऽछान्दसे लुकि च्लेरडादेशः । हे इन्द्र त्वं ऽसुम्ने सुखे धने वा लिप्सिते सति ऽनः अस्माकम् ऽअन्तमः अन्तिकतमः संनिष्ठतमः ऽभव । 'तमे तादेश' इत्यन्तिकशब्दस्य तादिलोपः । तथा ऽवृधे वर्धनार्थं च ऽसखा समानस्थानो मित्रभूतो भव ॥

इयं त इन्द्र गिर्वणो रातिः क्षरति सुन्वतः । मन्दानो अस्य बर्हिषो वि राजसि ॥४॥

इयम् । ते । इन्द्र । गिर्वणः । रातिः । क्षरति । सुन्वतः ।

मन्दानः । अस्य । बर्हिषः । वि । राजसि ॥ ४ ॥

हे ऽगिर्वणः गीभिः स्तुतिभिर्वननीय संभजनीय ऽइन्द्र ऽते तुभ्यं त्वदर्थम् ऽइयं पुरोवर्तिनी
 ऽसुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतो यजमानस्य संबन्धिनी ऽरातिः ऋत्विग्भिर्दीयमाना सोमाहुतिः
 ऽक्षरति आहुवनीयं प्रति गच्छति । त्वं च तथा ऽमन्दान् मन्दमानो मोदमानस्तृप्यन् ऽअस्य
 ऽबर्हिषः^१ यज्ञस्य ऽवि ऽराजसि विशेषेणेशिषे । राजतिरैश्वर्यकर्मा ॥

नूनं तदिन्द्र दद्धि नो यच्चा सुन्वन्त ईमहे । रयिं नश्चित्रमा भरा स्वविदम् ॥५॥

नूनम् । तत् । इन्द्र । दद्धि । नः । यत् । त्वा । सुन्वन्तः । ईमहे ।

रयिम् । नः । चित्रम् । आ । भर । स्वः ऽविदम् ॥ ५ ॥

हे ऽइन्द्र ऽनूनम् अवश्यं ऽतत् धनं ऽनः अस्मभ्यं ऽदद्धि ददस्व । 'दद दाने' । इत्यत्येन
 परस्मैपदम् । छान्दसः शपो लुक् । ऽयत् धनं ऽत्वा त्वां ऽसुन्वन्तः सोममभिषुण्वन्तो^२ वयम् ऽईमहे
 याचामहे । अपि च ऽचित्रं चायनीयं ऽस्वविदं सर्वस्य लम्भकं यद्वा स्वर्गस्य वेदितारमास्तिकं^३ ऽरयि
 पुत्रं ऽनः अस्मभ्यम् ऽआ ऽभर आहर^३ ॥ ॥ ७ ॥

स्तोता यत्ते विचर्षणिरतिप्रशर्षयद्गिरः । वयाइवानु रोहते जुषन्त यत् ॥६॥

स्तोता । यत् । ते । विऽचर्षणिः । अतिऽप्रशर्षयत् । गिरः ।

वयाऽईव । अनु । रोहते । जुषन्तः । यत् ॥ ६ ॥

हे इन्द्र ऽविचर्षणिः विशेषेण द्रष्टा ऽस्तोता ऽते तुभ्यं त्वदर्थं ऽगिरः स्तुतीः ऽयत् यदा ऽअति-
 प्रशर्षयत् अतिशयेन प्रशर्षयित्रीरकरोत् । शत्रूणां प्रसहनसमर्थाः । 'शत्रु प्रसहने' । ऽयत् यदा च
 ता गिरः ऽजुषन्त त्वामसेवन्त अप्रीणयन् वा तदा ऽवयाइव शाखा इव यथैकस्मिन् वृक्षे बह्व्यः
 शाखा उपरि प्ररोहन्ति तथा ऽअनु ऽरोहते स्तुत्या सर्वे गुणास्त्वयि प्ररोहन्ति ॥

प्रत्नवर्जनया गिरः शृणुधी जरितुह्वम् । मदेमदे ववक्षिथा सुकृत्वने ॥७॥

प्रत्नऽवत् । जनय । गिरः । शृणुधि । जरितुः । ह्वम् । मदेऽमदे । ववक्षिय । सुऽकृत्वने ॥७॥

हे इन्द्र ऽप्रत्नवत् पुरा यथा स्तोतृभ्योऽपेक्षितफलप्रदानेन स्तुतीर्जनयसि एवमिदानीमपि
 ऽगिरः स्तुतीः ऽजनय उत्पादय । ऽजरितुः स्तोतुः ऽह्वम् आह्वानं च ऽशृणुधि शृणु । जानीहि ।
 तादृशस्त्वं ऽमदेमदे सोमेन तर्पणे तर्पणे सति ऽसुकृत्वने शोभनकर्त्रे यजमानाय ऽववक्षिय अपेक्षितं
 फलं वहसि ददासीत्यर्थः ॥

क्रीळन्त्यस्य सूनृता आपो न प्रवता यतीः । अया धिया य उच्यते पतिर्दिवः ॥८॥

क्रीळन्ति । अस्य । सूनृताः । आपः । न । प्रऽवता । यतीः ।

अया । धिया । यः । उच्यते । पतिः । दिवः ॥ ८ ॥

अस्य इन्द्रस्य ऽसूनृताः प्रियसत्यामिका वाचः ऽक्रीळन्ति विहरन्ति । तत्र दृष्टान्तः । ऽप्रवता
 प्रवणेन मार्गेण ऽयतीः गच्छन्त्यः ऽआपो ऽन आप इव । यथा निम्नोन्नतेन पथा गच्छन्त्य आप

१. ग-बर्हिषि । २. ख-च-त-न-सोमाभिषुण्वन्तः, ग-भ-सोमानभिषुण्वन्तः, श-सोमाभिषवं कुर्वन्तः ।
 ३. ग-त-न-भ-श-आहरेति ।

उत्पतननिपतनेन विहरन्ति तद्वत् । ऽदिवः स्वर्गस्य ऽपतिः पालयिता ऽयः इन्द्रः ऽअया अनया
 ऽधिया स्तुत्या ऽउच्यते प्रतिपाद्यते अस्येन्द्रस्येत्यन्वयः ॥

उतो पतिर्य उच्यते कृष्टीनामेक इदृशी । नमोवृधैरवस्युभिः सुते रण ॥ ९ ॥

उतो इति । पतिः । यः । उच्यते । कृष्टीनाम् । एकः । इत् । वृशी ।

नमः ऽवृधैः । अवस्युऽभिः । सुते । रण ॥ ९ ॥

उतो अपि च वृशी वशयिता ऽएक ऽइत् एक एव ऽकृष्टीनां मनुष्याणां ऽपतिः पालयितेति
 ऽयः इन्द्रः ऽउच्यते । कैः । ऽनमोवृधैः नमसा स्तोत्रेण हविषा वा वर्धयितुभिः ऽअवस्युभिः
 रक्षणेच्छुभिः । स त्वं पूर्वोक्ते ऽसुते अभिषुते सोमे ऽरण रमस्व । यद्वा । हे स्तोतः तमिन्द्रं सुते सोमे
 स्तुहि^१ । रणतिः शब्दार्थः ॥

स्तुहि श्रुतं विपश्चितं हरी यस्य प्रसक्षिणा । गन्तारा दाशुषो गृहं नमस्विनः ॥ १० ॥

स्तुहि । श्रुतम् । विपः ऽचितम् । हरी इति । यस्य । प्रऽसक्षिणा ।

गन्तारा । दाशुषः । गृहम् । नमस्विनः ॥ १० ॥

हे स्तोतः ऽविपश्चितं विशिष्टज्ञानं ऽश्रुतं विश्रुतं प्रख्यातं तमिन्द्रं ऽस्तुहि प्रशंस । ऽयस्य इन्द्रस्य
 ऽहरी अश्वौ ऽप्रसक्षिणा शत्रूणां प्रसहनशीलौ ऽनमस्विनः हविष्मतः ऽदाशुषः दत्तवतो यजमानस्य
 ऽगृहं ऽगन्तारा गमनशीलौ च तमिन्द्रं स्तुहीति संबन्धः । गमेस्ताच्छीलिकस्तृन् ॥ ८ ॥

तुतुजानो महेमतेऽश्वेभिः प्रुषितप्सुभिः । आ याहि यज्ञमाशुभिः शमिद्धि ते ॥ ११ ॥

तुतुजानः । महेऽमते । अश्वेभिः । प्रुषितप्सुभिः ।

आ । याहि । यज्ञम् । आशुभिः । शम् । इत् । हि । ते ॥ ११ ॥

हे ऽमहेमते । महते फलाय मतिर्बुद्धिर्यस्यासौ महेमतिः । अलुक् छान्दसः । स तादृश हे
 इन्द्र तुतुजानः त्वरमाणः सन् ऽप्रुषितप्सुभिः स्निग्धरूपैः ऽआशुभिः शीघ्रगामिभिः ऽअश्वेभिः
 अश्वैः ऽयज्ञम् अस्मदीयम् ऽआ ऽयाहि आगच्छ । ऽहि यस्मात् ऽते तव तस्मिन् यज्ञे ऽशमिद् सुखं
 विद्यत एव । अत आगच्छेत्यर्थः ॥

इन्द्रं शविष्ठ सत्पते रयिं गृणत्सु धारय । श्रवः सूरिभ्यो अमृतं वसुत्वन् ॥ १२ ॥

इन्द्र । शविष्ठ । सत्ऽपते । रयिम् । गृणत्ऽसु । धारय ।

श्रवः । सूरिऽभ्यः । अमृतम् । वसुऽत्वन् ॥ १२ ॥

हे ऽशविष्ठ बलवत्तम ऽसत्पते सतां पालयितः ऽइन्द्रं ऽगृणत्सु अस्मासु ऽरयिं धनं ऽधारय
 अवस्थापय । अपि च ऽसूरिभ्यः स्तोतृभ्यः ऽअमृतम् अनश्वरं ऽवसुत्वन् व्याप्तिम् ऽश्रवः अशं
 यज्ञो वा देहीति शेषः ॥

हवे त्वा सूर उदिते हवे मय्यंदिने दिवः । जुषाण इन्द्र सप्तिभिर्न आ गहि ॥ १३ ॥

हवे । त्वा । सुरै । उत्ऽइते । हवे । मध्यदिने । दिवः ।

जुषाणः । इन्द्र । ससिऽभिः । नः । आ । गृहि ॥ १३ ॥

हे इन्द्र वसुरे सुर्ये उदिते उदयं प्राप्ते सति प्रातःसवने त्वां^१ हवे आह्वये । तथा दिवः दिवसस्य मध्यदिने मध्यभागे माध्यंदिनसवने त्वां हवे आह्वये । हे इन्द्र स त्वं जुषाणः प्रीयमाणः सन् ससिभिः सर्पणशीलैरश्वैः नः अस्मान् आ गृहि आगच्छ ॥

आ तू गृहि प्र तु द्रव मत्स्वा सुतस्य गोमतः ।

तन्तुं तनुष्व पुर्व्यं यथा विदे ॥ १४ ॥

आ । तु । गृहि । प्र । तु । द्रव । मत्स्व । सुतस्य । गोमतः ।

तन्तुम् । तनुष्व । पुर्व्यम् । यथा । विदे ॥ १४ ॥

हे इन्द्र तु क्षिप्रम् आ गृहि आगच्छ । आगत्य च तु क्षिप्रं प्र द्रव । सोमो यत्र निवसति तं देशं प्रति शीघ्रं गच्छ । गत्वा च गोमतः गोविकारैः पथःप्रभृतिभिः श्रयणद्रव्यैर्युक्तस्य सुतस्य अभिषुतस्य सोमस्य पानेन मत्स्व माद्य हृष्टो भव । तदनन्तरं यथा अहं विदे उपलभे तथा पुर्व्यं पूर्वैः कृतं तन्तुं विस्तृतं यज्ञं तनुष्व सम्यङ्निष्पादय । फलोत्पादनसमर्थं कुर्वित्यर्थः ॥

यच्छक्रासि परावति यदर्वावति वृत्रहन् । यद्वा समुद्रे अन्धसोऽवितेदसि ॥ १५ ॥

यत् । शक्र । असि । पराऽवति । यत् । अर्वाऽवति । वृत्रऽहन् ।

यत् । वा । समुद्रे । अन्धसः । अविता । इत् । असि ॥ १५ ॥

हे शक्र शक्तेन्द्र परावति दूरदेशे यत् यदि असि भवसि । हे वृत्रहन् यत् यदि वा अर्वावति समीपे भवसि वर्तसे । यद्वा यदि वा समुद्रे जलधावन्तरिक्षे वा वर्तसे । तस्मात् सर्वस्मात् स्थानादागत्य अन्धसः अज्ञस्य सोमलक्षणस्य पानेन अवितेदसि रक्षितैव भवसि ॥ १५ ॥

इन्द्रं वर्धन्तु नो गिर इन्द्रं सुतास इन्दवः । इन्द्रं हविष्मतीर्विशो अराणिषुः ॥ १६ ॥

इन्द्रम् । वर्धन्तु । नः । गिरः । इन्द्रम् । सुतासः । इन्दवः ।

इन्द्रे । हविष्मतीः । विशः । अराणिषुः ॥ १६ ॥

नः अस्माकं गिरः स्तुतिरूपा वाचः इन्द्रं वर्धन्तु वर्धयन्तु । सुतासः अभिषुताः इन्दवः सोमाश्चास्मदीयाः तम् इन्द्रं वर्धयन्तु । हविष्मतीः हविष्मत्यो हविर्भिश्चरुपुरोडाशादिभिर्युक्ताः विशः प्रजास्तस्मिन् इन्द्रे अराणिषुः अरसिषुः ॥

तमिद्विप्रा अवस्यवः प्रवत्वंतीभिरुतिभिः । इन्द्रं क्षोणीरवर्धयन्वयाईव ॥ १७ ॥

तम् । इत् । विप्राः । अवस्यवः । प्रवत्वंतीभिः । उतिभिः ।

इन्द्रम् । क्षोणीः । अवर्धयन् । वयाऽईव ॥ १७ ॥

वविप्राः मेधाविनः ववस्यवः रक्षणकामाः स्तोतारः वतमित् तमेव वइन्द्रं वप्रवत्वतीभिः प्रकर्षेणाभिगन्त्रीभिः वऊतिभिः तृप्तिकरीभिराहुतिभिः स्तुतिभिर्वा वर्धयन्ति । तथा वक्षोणीः क्षोण्यः । क्षोणीति पृथिवीनाम । तदुपलक्षिताः सर्वे लोकाः ववयाइव वृक्षस्य शाखा इव तदधीनाः सन्तः वअवर्धयन् वर्धयन्ति ॥

त्रिकद्रुकेषु चेतनं देवासो यज्ञमत्नत । तमिद्वर्धन्तु नो गिरः सदावृधम् ॥१८॥

त्रिऽकद्रुकेषु । चेतनम् । देवासः । यज्ञम् । अत्नत ।

तम् । इत् । वर्धन्तु । नः । गिरः । सदाऽवृधम् ॥ १८ ॥

वत्रिकद्रुकेषु । त्रिकद्रुका नाम ज्योतिर्गौरायुरिति त्रीण्याभिप्लविकान्यहानि । तेषु वदेवासः देवाः वचेतनं चेतयितारमिन्द्रं वयज्ञं यष्टव्यम् वअत्नत अतन्वत अकृषत । तनोतेर्लङि छान्दसो विकरणस्य लुक् । 'तनिपत्योश्छन्दसि' इत्युपभालोपः । वतमित् तमेवेन्द्रं वन. अस्माकं वगिर स्तुतयश्च वर्धयन्तु । कीदृशम् । वसदावृधं सर्वदा स्तोतृणां वर्धयितारम् ॥

स्तोता यत्ते अनुव्रत उक्थान्यृतुथा दधे । शुचिः पावक उच्यते सो अद्भुतः ॥१९॥

स्तोता । यत् । ते । अनुऽव्रतः । उक्थानि । ऋतुऽथा । दधे ।

शुचिः । पावकः । उच्यते । सः । अद्भुतः ॥ १९ ॥

हे इन्द्र वयत् यस्य वते तव वस्तोता वअनुव्रतः अनुकूलकर्मा सन् वऋतुथा ऋतुषु काले काले वउक्थानि शाखादि^१ वदधे विधत्ते करोति । 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः । परोऽर्ध्वः परोक्षकृतः । वसः इन्द्रः वअमुतः आश्चर्यभूतः वशुचिः शुद्धः वपावकः अन्येषामपि शोधकः वउच्यते स्तोतृभिः स्तूयते ॥

तदिद्रुद्रस्य चेतति यहं प्रत्नेषु धामसु । मनो यत्रा वि तद्धुर्विचेतसः ॥२०॥

तत् । इत् । रुद्रस्य । चेतति । यहम् । प्रत्नेषु । धामऽसु ।

मनः । यत्र । वि । तत् । दधुः । विऽचेतसः ॥ २० ॥

वतदित् तदेव वरुद्रस्य । रुद्र दुःखम् । तस्य द्रावयितुरीश्वरस्य वयहम् अपत्यं मरुत्संघात्मकम् । यद्वा । रुद्रशब्देन लक्षणया मरुद्रुण उच्यते । रुद्रस्य रुद्रपुत्रस्य मरुद्रुणस्य यहम् । महन्नामैतत् । महत् तदेव बलं वप्रत्नेषु चिरंतनेषु वधामसु पृथिव्यादिस्थानेषु वचेतति ज्ञायते वर्तते । वयत्र यस्मिन् बलविषये वविचेतसः विशिष्टज्ञानाः स्तोतारः वतत् प्रसिद्धं वमनः मननसाधनं स्तोत्रं ववि वदधुः कुर्वन्ति तदित्यन्वयः ॥ ॥ १० ॥

यदि मे सख्यामावर इमस्य पाह्यन्धसः । येन विश्वा अति द्विषो अतारिम ॥२१॥

यदि । मे । सख्यम् । आऽवरः । इमस्य । पाहि । अन्धसः ।

येन । विश्वाः । अति । द्विषः । अतारिम ॥ २१ ॥

हे इन्द्र मम^२ वसख्यं सखित्वं वयदि वआवरः यद्याभिमुख्येन वृणुयास्तर्हि वइमस्य अस्य । हलि लोपाभावश्छान्दसः । पुरोवर्तिनः वअन्धसः अन्नस्य सोमलक्षणस्य स्वांशं^३ वपाहि पिब ।

अन्धस इति कर्मणि वा षष्ठी । पिबतेऽञ्जान्दसः शपो लुक् । १येन [त्वस्पीतेन सोमेन हेतुना वयं
१विश्वाः सर्वाः १द्विषः द्वेष्टीः शत्रुसेनाः १अति १अतारिम अतितरेम अतिक्रामेम ॥

कदा त इन्द्र गिर्वणः स्तोता भवाति शंतमः ।

कदा नो गव्ये अग्नये वसौ दधः ॥ २२ ॥

कदा । ते । इन्द्र । गिर्वणः । स्तोता । भवाति । शमऽतमः ।

कदा । नः । गव्ये । अग्नये । वसौ । दधः ॥ २२ ॥

हे १गिर्वणः गिरां स्तुतीना संभक्तः १इन्द्र १ते तव १स्तोता १शंतमः सुखतमोऽतिशयेन
सुखवान् १कदा कस्मिन् काले १भवाति भवेत् । १कदा कस्मिन् काले १न. अस्मान् १गव्ये गोमूहे
१अग्नये अश्वसंघे १वसौ निवासभूतेऽन्यस्मिन्नपि धने १दध. धारयेः ॥

उत ते सुष्टुता हरी वृषणा वहतो रथम् । अजुर्यस्य मदिन्तमं यमीमहे ॥ २३ ॥

उत । ते । सुऽस्तुता । हरी इति । वृषणा । वहतः । रथम् ।

अजुर्यस्य । मदिन्ऽतमम् । यम् । ईमहे ॥ २३ ॥

१उत अपि च हे इन्द्र १सुष्टुता शोभनं^१ स्तुतौ^१ वृषणौ^२ कामानां वर्षितारौ १हरी अश्वौ
१अजुर्यस्य जरारहितस्य १ते तव १रथम् इदानीं १वहतः अस्मन्निकटं प्रापयतः । १मदिन्तमम् अति-
शयेन मद्वन्तं १यं त्वां धनम् १ईमहे याचामहे तस्य त इत्यन्वयः ॥

तमीमहे पुरुष्टुतं यहं प्रत्नाभिरुतिभिः । नि बर्हिषि प्रिये सददधं द्विता ॥ २४ ॥

तम् । ईमहे । पुरुऽस्तुतम् । यहम् । प्रत्नाभिः । ऊतिऽभिः ।

नि । बर्हिषि । प्रिये । सदत् । अध । द्विता ॥ २४ ॥

१यहं महान्तं १पुरुष्टुतं^३ बहुभिः स्तुतं १तम् इन्द्रं १प्रत्नाभि. पुराणीभिः^४ १ऊतिभिः तृप्ति-
करीभिः सोमाहुतिभिर्हेतुभिः १ईमहे याचामहे । स चेन्द्रः १प्रिये प्रीतिकरे १बर्हिषि आस्तीर्णे दधे
१नि १षदत् निषीदतु हविःस्वीकरणाद्योपविशतु । १अध अनन्तरं १द्विता द्वैधं^५ वर्तमानानि चरु-
पुरोडाशादीनि सोमलक्षणानि च हवींषि स्वीकरोत्विति शेषः ॥

वर्धस्वा सु पुरुष्टुतं ऋषिष्टुताभिरुतिभिः । धुक्षस्व पिप्युषीमिषमवा च नः ॥ २५ ॥

वर्धस्व । सु । पुरुऽस्तुतम् । ऋषिऽस्तुताभिः । ऊतिऽभिः ।

धुक्षस्व । पिप्युषीम् । इषम् । अवं । च । नः ॥ २५ ॥

हे १पुरुष्टुतं बहुभिः स्तुतेन्द्र १ऋषिष्टुताभिः^६ ऋषिभिः मन्त्रदर्शिभिः पुरा स्तुताभिः १ऊतिभिः
रक्षाभिः १सु सुष्टु १वर्धस्व अस्मान् वर्धय । यद्वा । ऋषिभिरुपादिताभिरुतिभिः स्तुतिभिस्त्वं
वर्धस्व वृद्धिं प्राप्नुहि । १नः अस्मभ्यं १ष पिप्युषीं प्रवृद्धाम् १इषम् इष्यमाणमन्नम् १अव
१धुक्षस्व अवाङ्मुखमस्मदभिमुखं धुक्षस्व^७ क्षारय । देहीत्यर्थः ॥ ॥ ११ ॥

१. ख-घ-ज्ञ-त-१-२-३-भ-१-३-श-शोभनस्तुती, ग-शोभनस्तुती । २. भ-वृषणा वृषणौ । ३. ग-१-त-२-
पुरुष्टुतं । ४. ग-पुराणाभिः । ५. ग-द्विधा । ६. त-१-२-भ-३-ऋषिस्तुताभिः, भ-२-ऋषिभिः स्तुताभिः ।
७. ग-न-भ-१-धुक्ष ।

इन्द्र त्वमवितेदसीत्था स्तुवतो अद्रिवः । ऋतादियमि ते धियं मनोयुजम् ॥ २६ ॥

इन्द्र । त्वम् । अविता । इत् । असि । इत्या । स्तुवतः । अद्रिऽवः ।

ऋतात् । इयमि । ते । धियम् । मनःऽयुजम् ॥ २६ ॥

हे ऽअद्रिवः वज्रवन् ऽइन्द्र ऽत्वम् ऽइत्था इत्थमनेन प्रकारेण ऽस्तुवतः स्तोत्रं कुर्वतो यजमानस्य ऽअवितेदसि रक्षितैव भवसि । यत् एवमतः कारणादहमपि ऽऋतात् यज्ञाद्धेतोः^१ ऽमनो-युजं मनसा मननीयेन स्तोत्रेण प्राप्यां ऽते त्वदीयां ऽधियम् अनुग्रहबुद्धिम् ऽइयमि प्राप्नोमि । यद्वा । ऋतात् सत्यभूतास्वत्तः स्तोत्रेण युक्तं त्वत्प्रीतिकरं कर्माहं प्राप्नोमि ॥

इह त्या सधमाद्या युजानः सोमपीतये । हरीं इन्द्र प्रतद्वसू अभि स्वर ॥ २७ ॥

इह । त्या । सधऽमाद्या । युजानः । सोमऽपीतये ।

हरी इति । इन्द्र । प्रतद्वसू इति प्रतत्ऽवसू । अभि । स्वर ॥ २७ ॥

हे ऽइन्द्र ऽइह अस्मिन् यागे ऽसोमपीतये सोमपानाय ऽअभि ऽस्वर अभिगच्छ । किं कुर्वन् । ऽत्या त्वौ तौ प्रसिद्धौ ऽसधमाद्या त्वया सह हविर्भिर्मादयितव्यौ तर्पयितव्यौ ऽप्रतद्वसू प्रततवसू विस्तीर्णधनौ ईदृशौ ऽहरी त्वदीयावश्चौ ऽयुजानः रथेन संयोजयन् ॥

अभि स्वरन्तु ये तव रुद्रासः सक्षत श्रियम् । उतो मरुत्वतीर्विशो अभि प्रयः ॥ २८ ॥

अभि । स्वरन्तु । ये । तव । रुद्रासः । सक्षत । श्रियम् ।

उतो इति । मरुत्वतीः । विशः । अभि । प्रयः ॥ २८ ॥

ऽअभि ऽस्वरन्तु अभिगच्छन्तु ते हे इन्द्र ऽतव अनुचराः ऽरुद्रासः रुद्रपुत्राः ऽये मरुतः सन्ति । अपि च ते ऽश्रियं श्रयणीयमिमं यज्ञं ऽसक्षत सचन्तु प्राप्नुवन्तु । ऽउतो अपि च ऽमरुत्वतीः मरुद्भि-युक्ताः ऽविशः अन्या अपि दैवैः प्रजाः ऽप्रयः । अन्ननामैतत् । अस्मदीयं हविलक्षणमन्नमभिगच्छन्तु ॥

इमा अस्य प्रतूर्तयः पदं जुषन्त यद्विवि । नाभा यज्ञस्य सं दधुर्यथा विदे ॥ २९ ॥

इमाः । अस्य । प्रऽतूर्तयः । पदम् । जुषन्त । यत् । दिवि ।

नाभा । यज्ञस्य । सम् । दधुः । यथा । विदे ॥ २९ ॥

ऽअस्य इन्द्रस्य संबन्धिन्यः ऽइमाः पूर्वोक्ता मरुदादिरूपाः प्रजाः ऽप्रतूर्तयः प्रकर्षेण शत्रूणां हिंसिन्थः सत्यः ऽपदं स्थानं ऽजुषन्त असेवन्त । ऽदिवि द्युलोके ऽयत् स्थानमन्यैर्दुष्प्रापमस्ति तत्पद-मित्यर्थः । अपि च ताः ऽयज्ञस्य ज्योतिष्टोमादेः ऽनाभा नाभौ नाभिस्थानीये हविर्धानं उत्तरवेद्यां वा ऽसं ऽदधुः संनिदधते । ऽयथा येन प्रकारेण ऽविदे विन्दे अपेक्षितं धनं लभे तथेत्यर्थः । यद्वा । विदे ज्ञानाय यथास्माकं दक्षावर^२ ज्ञानं भवति तथेत्यर्थः ॥

अयं दीर्घाय चक्षसे प्राचि प्रयत्यध्वरे । मिमीते यज्ञमानुषग्विचक्ष्य ॥ ३० ॥

अयम् । दीर्घाय । चक्षसे । प्राचि । प्रऽयति । अध्वरे ।

मिमीते । यज्ञम् । आनुषक् । विऽचक्ष्य ॥ ३० ॥

वप्राचि प्राचीने प्रागायते यज्ञगृहे वध्वरे हिंसारहिते यज्ञे वप्रयति गच्छति प्रवर्तमाने सति
वअयम् इन्द्रः प्रवर्तमानं तं वयज्ञमानुषक् अनुषक्तमानुष्येण वविचक्ष्य विशेषेण दृष्ट्वा वमिमीते
निष्पादयति । किमर्थम् । वदीर्घाय आयताय वचक्षसे^१ दर्शनाय । यद्वा । द्रष्टव्याय फलाय ॥ ॥१२॥

वृषायमिन्द्र ते रथं उतो ते वृषणा हरी । वृषा त्वं शतक्रतो वृषा हवः ॥ ३१ ॥

वृषा । अयम् । इन्द्र । ते । रथः । उतो इति । ते । वृषणा । हरी इति ।

वृषा । त्वम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । वृषा । हवः ॥ ३१ ॥

हे इन्द्र वते त्वदीयः वअयं वरथः ववृषा कामानां वर्षिता । वउतो अपि च वते तव वहरी
अश्वौ ववृषणा वृषणौ वर्षितारौ । हे वशतक्रतो बहुकर्मन् बहुप्रज्ञ वेन्द्र वत्व च ववृषा वर्षिता कामानाम् ।
तथा वहवः त्वद्विषयमाह्वानं च ववृषा वर्षिता । त्वद्विषयमाह्वानमपि कामान् वर्षति । किमु वक्तव्यं
त्वदीया रथादयो वर्षन्तीति भावः ॥

वृषा ग्रावा वृषा मदो वृषा सोमो अयं सुतः । वृषा यज्ञो यमिन्वसि वृषा हवः ॥ ३२ ॥

वृषा । ग्रावा । वृषा । मदः । वृषा । सोमः । अयम् । सुतः ।

वृषा । यज्ञः । यम् । इन्वसि । वृषा । हवः ॥ ३२ ॥

वग्रावा अभिषवसाधनपाषाणः ववृषा वर्षिता कामानाम् । हे इन्द्र त्वदीयः सोमपानजन्यः
वमदः च ववृषा वर्षिता । वसुतः त्वदर्थमभिषुतः वअयं वसोमः च ववृषा वर्षिता । वयं यज्ञम्
वइन्वसि त्वं ग्रामोषि स च वयज्ञः ववृषा अभीष्टस्य फलस्य वर्षिता । त्वदीयः वहवः च ववृषा ॥

वृषा त्वा वृषणं हुवे वज्रिञ्चित्रामिस्तुतिभिः । ववन्थ हि प्रतिष्ठुति वृषा हवः ॥ ३३ ॥

वृषा । त्वा । वृषणम् । हुवे । वज्रिन् । चित्रामिः । उतिऽभिः ।

ववन्थ । हि । प्रतिऽस्तुतिम् । वृषा । हवः ॥ ३३ ॥

हे वज्रिन् वज्रवज्रिन्द्र ववृषणं वृषणं वर्षितारं त्वा^२ ववृषा वर्षिता हविषामासेक्ताहं वचित्रामिः
चायनीयाभिर्नानाविधाभिर्वा वउतिभिः तृप्तिकरीभिः स्तुतिभिः वहुवे आह्वये । वहि यस्मात्त्वं
वप्रतिष्ठति त्वामभिलक्ष्य कृतं स्तोत्रं ववन्थ^३ वनसि संभजसि अतस्त्वदीयः वहवः आह्वानं ववृषा
वर्षिता । यद्वा । हवो ह्वातव्यो वृषा वर्षिता त्वं यस्मात् स्तुतिं वनसि तस्मात्त्वां हुव इत्यर्थः ॥ ॥३३॥

‘यदिन्द्राहम्’ इति पञ्चदशचै द्वितीयं सूक्तं गोषूक्त्यश्वसूक्तिनोः काण्वगोत्रयोरार्षं गायत्र-
मैन्द्रम् । तथा चानुक्रान्तं—‘यदिन्द्र पञ्चोना गोषूक्त्यश्वसूक्तिनौ काण्वायनौ’ इति । महाव्रते निष्केवल्य
एतसूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्र्यते—‘यदिन्द्राहं यथा त्वं प्र सन्नाजं चर्षणीनामिति सूक्ते’
(ऐ. आ. ५. २. ५) इति । तृतीये पर्याये ब्रह्मशब्देऽपीदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘यदिन्द्राहं प्र
ते महे’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

यदिन्द्राहं यथा त्वमीशीय वस्व एक इत् । स्तोता मे गोषखा स्यात् ॥ १ ॥

यत् । इन्द्र । अहम् । यथा । त्वम् । ईशीय । वस्वः । एकः । इत् ।

स्तोता । मे । गोऽसखा । स्यात् ॥ १ ॥

हे ^१इन्द्र ^२यथा ^३त्वम् ^४एक ^५इत् एक एव केवलं ^६वस्वः वसुनः धनस्य ईशिषे^१ एवम्
^७अहम् अपि ^८यत् यदि ^९ईशीय ऐश्वर्ययुक्तः स्यां तदानीं ^{१०}मे मम ^{११}स्तोता ^{१२}गोसखा ^{१३}स्यात् गोभिः
 सहितो भवेत् । ईश्वरस्य तव स्तोता कुतो हेतोर्गोसहितो न भवेत् अपि तु भवेदित्यभिप्रायः^२ ॥

शिक्षेयमस्मै दित्सेयं शचीपते मनीषिणे । यदहं गोपतिः स्याम् ॥ २ ॥
 शिक्षेयम् । अस्मै । दित्सेयम् । शचीपते । मनीषिणे । यत् । अहम् । गोपतिः । स्याम् ॥ २ ॥

हे ^१शचीपते शक्तिमन्निन्द्र ^२अस्मै ^३मनीषिणे मनस ईशिषे स्तोत्रे ^४दित्सेयं दातुमिच्छेयम् ।
 तदनन्तरं ^५शिक्षेयं प्रार्थितं धनं दद्यां च । ^६यत् यदि ^७अहं ^८गोपतिः गवामधिपतिः ^९स्यां भवेयं
 त्वत्प्रसादादिति शेषः ॥

धेनुष्ट इन्द्र सूनृता यजमानाय सुन्वते । गामश्च पिप्युषी दुहे ॥ ३ ॥
 धेनुः । ते । इन्द्र । सूनृता । यजमानाय । सुन्वते । गाम् । अश्वम् । पिप्युषी । दुहे ॥ ३ ॥

हे ^१इन्द्र ^२ते तव ^३सूनृता स्तुतिरूपा वाक् ^४धेनुः दोग्ध्री गौर्भूत्वा ^५सुन्वते सोमाभिषवं
 कुर्वते ^६यजमानाय ^७गामश्च च । उपलक्षणमेतत् । गवाश्वादिकं सर्वमभिलषितं ^८दुहे दुग्धे । किं
 कुर्वती । ^९पिप्युषी तमेव^३ प्रवर्धयित्री ॥

न ते वर्तास्ति राधस इन्द्र देवो न मर्त्यः । यदित्ससि स्तुतो मधम् ॥ ४ ॥
 न । ते । वर्ता । अस्ति । राधसः । इन्द्र । देवः । न । मर्त्यः । यत् । दित्ससि । स्तुतः । मधम् ॥ ४ ॥

हे ^१इन्द्र ^२ते तव ^३राधसः धनस्य स्तोत्रेभ्यो दातव्यस्य ^४वर्ता निवारकः ^५देवः ^६न ^७अस्ति
 न विद्यते । ^८न ^९मर्त्यः मनुष्योऽपि निवारको नास्ति^४ । ^{१०}स्तुतः स्तोत्रभिः प्रख्यापितगुणः सन् ^{११}यत्
 मधं ^{१२}मधं मंहनीयं धनं ^{१३}दित्ससि त्वं दातुमिच्छसि ॥

यज्ञ इन्द्रमवर्धयद्यद्भूमिं व्यवर्तयत् । चक्राण ओपशं दिवि ॥ ५ ॥
 यज्ञः । इन्द्रम् । अवर्धयत् । यत् । भूमिम् । वि । अवर्तयत् । चक्राणः । ओपशम् । दिवि ॥ ५ ॥

^१यज्ञः यजमानैरनुष्ठीयमानो यागः ^२इन्द्रं देवम् ^३अवर्धयत् । श्रूयते हि—' इन्द्र इदं
 इविरजुषतावीवृधत महो ज्यायोऽकृत ' (तै. ब्रा. ३. ५. १०. ३) इति । स इन्द्रः ^४यत् यस्मात्
^५भूमिं पृथिवीं ^६व्यवर्तयत् वृष्ट्यादिप्रदानेन विशेषेण वर्तमानामकरोत् । किं कुर्वन् । ^७दिवि अन्तरिक्षे
 मेघम् ^८ओपशम् उपेत्य शयानं ^९चक्राणः कुर्वन् । यद्वा । आत्मनि समवेतो वीर्यविशेष ओपशः ।
 तमन्तरिक्षे कुर्वन् ॥ ॥ १४ ॥

वावृधानस्य ते वयं विश्वा धनानि जिग्युषः । ऊतिमिन्द्रा वृणीमहे ॥ ६ ॥
 वावृधानस्य । ते । वयम् । विश्वा । धनानि । जिग्युषः । ऊतिम् । इन्द्र । आ । वृणीमहे ॥ ६ ॥

हे ^१इन्द्र ^२वावृधानस्य^४ वर्धमानस्य ^३विश्वा विश्वानि सर्वाणि ^४धनानि शत्रुसंबन्धीनि
^५जिग्युषः जितवतः ^६ते तव ^७ऊतिं रक्षां ^८वयम् ^९आ ^{१०}वृणीमहे आभिमुख्येन संभजामहे ॥

१. भ१-३-ईशिषे मह एव ईश्वरो भवसि मपि, य-ईशिषे ईश्वरो भवसि । २. ग-भ१-३-य-
 भवेदेवेत्य°, न-भवेदेत्य° । ३. भ-तमेव यजमानं । ४. त-न-भ-अस्ति । ५. ग-भ-ववृधानस्य

चातुर्विंशिकेऽहनि प्रातःसवने ब्रह्मशस्त्रे 'व्यन्तरिक्षमतिरत्' इत्ययं पर्यासस्तृचः । सूच्यते हि—'व्यन्तरिक्षमतिरच्छयावाश्वस्य सुन्वत इति तृचाः पर्यासाः' (आश्व. श्रौ. ७.२) इति । अहर्गणेषु द्वितीयादिष्वहःस्वपि तस्यैव तस्मिन्नेव शस्त्रेऽयं पर्यासस्तृचः । सूत्रितं च—'पर्यासान्क-द्वतोऽहरहःशस्यानीति^१ होत्रका द्वितीयादिष्वेव' (आश्व. श्रौ. ७.१) इति ॥

व्यन्तरिक्षमतिरन्मदे सोमस्य रोचना । इन्द्रो यदर्भिनद्वलम् ॥ ७ ॥

वि । अन्तरिक्षम् । अतिरत् । मदे । सोमस्य । रोचना । इन्द्रः । यत् । अर्भिनत् । वलम् ॥ ७ ॥

वसोमस्य पानेन वमदे हर्षे सति वरोचना रोचमानम् वान्तरिक्षम् अयम् वइन्द्रः ववि वअतिरत् व्यवर्धयत् । वयत् यस्मात्कारणात् ववलम् आवृत्य स्थितमसुर मेवं वा वअर्भिनत् व्यदारयत् ॥

उद्गा आजदङ्गिरोभ्य आविष्कृण्वन्गुहा सतीः । अर्वाञ्च नुनुदे वलम् ॥ ८ ॥

उत् । गाः । आजत् । अङ्गिरःऽभ्यः । आविः । कृण्वन् । गुहा । सतीः ।

अर्वाञ्चम् । नुनुदे । वलम् ॥ ८ ॥

वअङ्गिरोभ्यः ऋषिभ्यो वलानुचरैः पणिभिरपहृताः वगाः वउत् वआजत् उदगमयत् । किं कुर्वन् । वगुहा गुहायां बिले वसतीः विद्यमानाः यथा न दृश्यन्ते तथा पणिभिर्गूढास्ता गाः वआविष्कृण्वन् प्रकाशयन् । अपि च पणीनामधिपतिं ववलम् असुरमपि वअर्वाञ्चम् अधोमुखं वनुनुदे प्रेरितवान् ॥

इन्द्रेण रोचना दिवो दृढहानि दंहितानि च । स्थिराणि न पराणुदे ॥ ९ ॥

इन्द्रेण । रोचना । दिवः । दृढहानि । दंहितानि । च । स्थिराणि । न । पराऽनुदे ॥ ९ ॥

वदिवः द्युलोकस्य संबन्धीनि वरोचना रोचमानानि देवगृहात्मकानि नक्षत्राणि वइन्द्रेण वदृढहानि दृढावयवानि बलवन्ति कृतानि वदंहितानि वच दृढीकृतानि । यथैकत्र नैश्वर्येनावतिष्ठन्ते तथा कृतानीत्यर्थः । यद्वा । 'दृह दृहि वृहि वृद्धौ' । दंहितानि वर्धितानि चेत्यर्थः । अपि च वस्थिराणि स्थासूनि^२ दृढानि तानि वन वपराणुदे परानोदनीयानि न भवन्ति । न केनापि स्थानात् प्रस्थावयितुं शक्यानीत्यर्थः । 'नुद प्रेरणे' । अस्मात् 'कृत्यार्थे' इति केन्प्रत्ययः^३ ॥

अपामूर्मिर्मदन्निव स्तोम इन्द्राजिरायते । वि ते मदा अराजिषुः ॥ १० ॥

अपाम् । ऊर्मिः । मर्दन्ऽइव । स्तोमः । इन्द्र । अजिरऽयते । वि । ते । मदा । अराजिषुः ॥ १० ॥

वअपां समुद्राणाम् वऊर्मिः तरङ्गः वमदन्निव यथा माद्यन्पूर्युपरि जायते । हे वइन्द्र वस्तोमः त्वदीयं स्तोत्रं तथा वअजिरायते । अजिरः क्षिप्रगामी । स इवाचरति । अपि च वते त्वदीयाः वमदाः स्तोत्रजन्याः सोमपानजन्याश्च ववि वअराजिषुः विशेषेण राजन्ते दीप्यन्ते ॥ ॥ १५ ॥

त्वं हि स्तोमवर्धन इन्द्रास्युक्थवर्धनः । स्तोतृणामुत भद्रकृत् ॥ ११ ॥

त्वम् । हि । स्तोमऽवर्धनः । इन्द्र । असि । उक्थऽवर्धनः । स्तोतृणाम् । उत । भद्रऽकृत् ॥ ११ ॥

१. ख-तन-भ२-श-पर्यासान्युद्धतो° । २. ख-ज्ञ-त३-श-स्थानूनि; ग-स्थस्तूनि; त४-न-भ१-स्थानूनि । ३. त१-२-केन्प्रत्ययः ।

हे ऽइन्द्र त्वं ऽहि त्वं खलु ऽस्तोमवर्धनः स्तोमेन त्रिवृत्पञ्चदशादिना वर्धनीयः ऽअसि । तथा
 ऽउक्थवर्धनः उक्थैः शस्त्रैर्वर्धनीयश्च त्वमेवासि । ऽउत अपि च ऽस्तोतृणाम् अस्माकं ऽभद्रकृत्
 भद्रस्य कल्याणस्य फलस्य कर्तापि त्वमेवासि ॥

इन्द्रमित्केशिना हरीं सोमपेयाय वक्षतः । उर्प यज्ञं सुरार्धसम् ॥ १२ ॥
 इन्द्रम् । इत् । केशिना । हरी इति । सोमऽपेयाय । वक्षतः । उर्प । यज्ञम् । सुऽरार्धसम् ॥ १२ ॥

ऽकेशिना केशिनौ । मूर्धजानि लोमानि केशाः । तद्वन्तौ ऽहरी अश्वौ ऽसुरार्धसं शोभनधनम्
 ऽइन्द्रमित् इन्द्रमेव ऽयज्ञम् ऽउप अस्मद्यज्ञं प्रति ऽसोमपेयाय सोमपानार्थं ऽवक्षतः वहताम् । यद्वा ।
 यज्ञं यष्टव्यमिन्द्रमुपवहताम् ॥

अपां फेनेन नमुचेः शिर इन्द्रोदवर्तयः । विश्वा यदजयः स्पृधः ॥ १३ ॥
 अपाम् । फेनेन । नमुचेः । शिरः । इन्द्र । उत । अवर्तयः । विश्वाः । यत् । अजयः । स्पृधः ॥ १३ ॥

पुरा किलेन्द्रोऽसुराञ्जित्वा नमुचिमसुरं ग्रहीतुं न शर्शाक । स च युध्यमानस्तेनासुरेण जगृहे ।
 स च गृहीतमिन्द्रमेवमवोचत् । त्वां विसृजामि रात्रावह्नि च शुष्केणाद्रेण चायुधेन यदि मां मा
 हिंसीरिति । स इन्द्रस्तेन विसृष्टः सन्नहोरात्रयोः संधौ शुष्कार्द्रविलक्षणेन फेनेन तस्य शिरश्चिच्छेद ।
 अयमर्थोऽस्यां प्रतिपाद्यते । हे ऽइन्द्र ऽअपां ऽफेनेन वज्रीभूतेन ऽनमुचेः असुरस्य ऽशिरः ऽउदवर्तयः
 शरीरादुद्धतमवर्तयः । अच्छैत्सीरित्यर्थः । कदेति चेत् । यत् यदा ऽविश्वाः सर्वाः ऽस्पृधः स्पर्धमाना
 आसुरीः सेनाः ऽअजयः जितवानसि । इन्द्रो वृत्रं हत्वासुरान् - - - ॥

मायाभिरुत्सिसृप्तत इन्द्र द्यामरुरुक्षतः । अव दस्यूरधूनुथाः ॥ १४ ॥
 मायाभिः । उत्सृप्तसिप्ततः । इन्द्र । द्याम् । आऽरुरुक्षतः । अव । दस्यूर्न् । अधूनुथाः ॥ १४ ॥

- - - हे ऽइन्द्र त्वम् ऽअव ऽअधूनुथाः अवाङ्मुखं प्रेरितवानसि ॥

असुन्वामिन्द्र संसदं विषूचीं व्यनाशयः । सोमपा उत्तरो भवन् ॥ १५ ॥
 असुन्वाम् । इन्द्र । सम्सदम् । विषूचीम् । वि । अनाशयः । सोमऽपाः । उत्तरः । भवन् ॥ १५ ॥

हे ऽइन्द्र त्वं ऽसोमपाः सोमस्य पाता भूत्वा ऽउत्तरः उत्कृष्टतरः ऽभवन् ऽअसुन्वां
 सोमाभिषवहीनां ऽसंसदं जनसंहतिं ऽविषूचीं परस्परविरोधेन विषु नाना गन्त्रीं ऽव्यनाशयः
 विशेषेण नाशयसि ॥ ॥ १६ ॥

‘तम्बभि’ इति त्रयोदशर्चं तृतीयं सूक्तमौष्णिहमैन्द्रम् । पूर्वोक्तावेवर्षी । तथा चानुकम्प्यते—
 ‘तम्बभि ससोनौष्णिहम्’ इति । महाव्रते निष्केवल्य औष्णिहवृत्ताशीतावुत्तमावर्जमेतत्सूक्तम् ।
 सूच्यते हि—‘तम्बभि प्र गायतेत्युत्तमासुद्धरति’ (ऐ. आ. ५. २. ५) इति । आभिप्लविकेषूक्थेषु
 तृतीयसवने ब्रह्मशस्त्र आद्यस्तुचो वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्रितं च—‘तम्बभि प्र गायत वयसु
 त्वामपूव्यं’ (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

तम्बभि प्र गायत पुरुहुतं पुरुष्टुतं । इन्द्रं गीर्भिस्तविषमा विवासत ॥ १ ॥
 तम् । ऊँ इति । अभि । प्र । गायत । पुरुऽहुतम् । पुरुऽस्तुतम् ।
 इन्द्रम् । गीऽभिः । तविषम् । आ । विवासत ॥ १ ॥

पुरुषुतं बहुभिराहूतं पुरुषुतं बहुभिः स्तुतं तमु तमेवेन्द्रं ह स्तोतारः अभि अत्र गायत
अभिमुखं प्रकर्षेण स्तुध्वम् । एतदेव स्पष्टयति । तविषं महान्तम् इन्द्रं गीभिः वाग्भिः आ
विवास्त परिचरत ॥

यस्य द्विर्बहसो बृहत्सहो दाधार रोदसी । गिरिराजो अपः स्ववृषत्वना ॥ २ ॥
यस्य । द्विऽबहसः । बृहत् । सहः । दाधार । रोदसी इति ।
गिरिन् । अजान् । अपः । स्वः । वृषऽत्वना ॥ २ ॥

द्विर्बहसः द्वयोः स्थानयोः परिवृढस्य यस्य इन्द्रस्य बृहत् महत् सहः बलं रोदसी
द्यावापृथिव्यौ दाधार धारयति । छान्दसो लिट् । तुजादित्वादभ्यासदीर्घः । तथा अजान् क्षिप्र-
गमनान् गिरिन् पर्वतान् मेघान् वा स्वः सरणशीलाः अपः उदकानि च वृषत्वना वृषत्वेन वीर्येण
यस्येन्द्रस्य बलं धारयति तत्रावस्थापयति । तन्वभीति पूर्वया संबन्धः स त्वमित्युत्तरया वा ॥

स राजसि पुरुषुतं एको वृत्राणि जिघ्रसे । इन्द्र जैत्रा श्रवस्या च यन्तवे ॥ ३ ॥
सः । राजसि । पुरुऽस्तुत । एकः । वृत्राणि । जिघ्रसे ।
इन्द्र । जैत्रा । श्रवस्या । च । यन्तवे ॥ ३ ॥

हे पुरुषुत बहुभिः स्तुत इन्द्र यसः पूर्वोक्तगुणस्त्वं राजसि दीप्यसे ईशिषे वा । अपि च
त्वम् एकः सहायरहितः^१ केवल एव सन् वृत्राणि आवरकाणि शत्रुजातानि जिघ्रसे हतवानसि ।
किमर्थम् । जैत्राणि^२ जेतव्यानि धनानि श्रवस्या श्रवस्यानि श्रवणीयान्यज्ञानि यद्वा श्रवणाहर्णि
यशांसि च यन्तवे यन्तुं नियन्तुं स्वाधीनं कर्तुम् ॥

आभिप्लविकेषूक्त्येषु तृतीयसवने ब्रह्मशास्त्रे 'तं ते मदम्' इति तृचो वैकल्पिकः स्तोत्रियः ।
सूच्यते हि—'तं ते मदं गृणीमसि तन्वभि प्र गायत' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

तं ते मदं गृणीमसि वृषणं पृत्सु सांसहिम् । उ लोककृत्नुमद्रिवो हरिश्रियम् ॥ ४ ॥
तम् । ते । मदम् । गृणीमसि । वृषणम् । पृत्सु । सांसहिम् ।
ऊँ इति । लोकऽकृत्नुम् । अद्रिऽवः । हरिऽश्रियम् ॥ ४ ॥

हे अद्रिवः वज्रवभिन्द्र त्वे त्वदीयं तं मदं सोमपानजनितं हर्षं गृणीमसि गृणीमः
प्रशंसामः । 'गृ' शब्दे । क्रयादिः । 'प्वादीनां ह्रस्वः' । 'इदन्तो मसि' इति मस इकारागमः ।
कीदृशम् । वृषणं वर्षितारं कामानां पृत्सु संग्रामेषु सासहिं शत्रूणामभिभवितारं लोककृत्नुं लोकस्य
स्थानस्य कर्तारं हरिश्रियं हरिभ्यामश्वभ्यां श्रयणीयं सेव्यम् । उद्वाब्दः समुच्चये^४ पदपूर्णे वा ॥

येन ज्योतीष्यायवे मनवे च विवेदिथ । मुन्दानो अस्य बर्हिषो वि राजसि ॥ ५ ॥
येन । ज्योतीषि । आयवे । मनवे । च । विवेदिथ । मुन्दानः । अस्य । बर्हिषः । वि । राजसि ॥ ५ ॥

हे इन्द्र येन आत्मीयेन मदेन आयवे और्वशेयाय मनवे विवस्वतः पुत्राय च ज्योतीषि
सूर्यादीनि वृत्रादिभिरावृतानि तद्धरणेन विवेदिथ अलम्भयः । प्रज्ञापितवान् प्रकाशितवानसीत्यर्थः ।

१. ख-घ-त-भ२-च । २. घ-असहायः । ३. घ-जैत्रा । ४. ग-एषां समुच्चये, त-न-भ२-येषां
समुच्चये; भ१-३-सर्वेषां समुच्चये ।

तेन मदेन ^१मन्दानः मोदमानस्त्वम् ^२अस्य ^३बर्हिषः वृद्धस्य यज्ञस्य ^४वि ^५राजसि विशेषेणेशिषे ।
यद्वा । अस्वेति तृतीयार्थे षष्ठी । अनेन बर्हिषा वृद्धेन ^६हव्यन् वि राजसि विशेषेण दीप्यसे ॥ ११७ ॥

तदुद्या चित्त उक्थिनोऽनुं घुवन्ति पूर्वथा । वृषपत्नीरपो जया दिवेदिवे ॥ ६ ॥

तत् । अद्य । चित् । ते । उक्थिनः । अनुं । स्तुवन्ति । पूर्वथा ।

वृषपत्नीः । अपः । जय । दिवेदिवे ॥ ६ ॥

हे इन्द्र ^१ते त्वदीयं ^२तत् प्रसिद्धं बलम् ^३अद्य ^४चित् अद्यापि ^५पूर्वथा पूर्वस्मिन्काल इव
^६उक्थिनः शस्त्रिणः स्तोतारः ^७अनुं ^८घुवन्ति क्रमेण प्रशंसन्ति । स त्वं ^९वृषपत्नीः वृषा वर्षिता
^{१०}पर्जन्यः पतिर्यासां तादृशीः ^{११}अपः ^{१२}दिवेदिवे प्रतिदिवसं ^{१३}जय स्वायत्तं कुरु ॥

तव त्यादिन्द्रियं बृहत्तव शुष्ममुत क्रतुम् । वज्रं शिशाति धिषणा वरेण्यम् ॥ ७ ॥

तव । त्यत् । इन्द्रियम् । बृहत् । तव । शुष्मम् । उत । क्रतुम् ।

वज्रम् । शिशाति । धिषणा । वरेण्यम् ॥ ७ ॥

हे इन्द्र ^१तत् त्वदीयं ^२इन्द्रियम् इन्द्रस्य लिङ्गं ^३बृहत् प्रभूतं वीर्यं ^४धिषणा स्तुतिः
^५शिशाति निःश्यति तीक्ष्णीकरोति । तथा ^६तव त्वदीयं ^७शुष्मं शोषकं बलम् ^८उत अपि च ^९क्रतुं
^{१०}प्रज्ञानं बलं कर्म वा ^{११}वरेण्यं वरणीयं ^{१२}वज्रम् आयुधं च स्तुतिस्तीक्ष्णीकरोति ॥

तव द्यौरिन्द्र पौंस्यं पृथिवी वर्धति श्रवः । त्वामापः पर्वतासश्च हिन्विरे ॥ ८ ॥

तव । द्यौः । इन्द्र । पौंस्यम् । पृथिवी । वर्धति । श्रवः । त्वाम् । आपः । पर्वतासः । च । हिन्विरे ॥ ८ ॥

हे इन्द्र ^१तव त्वदीयं ^२पौंस्यं बलं ^३द्यौः ^४वर्धति वर्धयति । त्वदीयं ^५श्रवः यज्ञः ^६पृथिवी
वर्धयति । ^७वृधेर्ण्यन्ताल्लटि^८ शपि ' छन्दस्युभयथा ' इत्यार्धधातुकत्वात् ' गेरनिटि ' इति णिलोपः । तं
^९त्वाम् ^{१०}आपः उदकानि अन्तरिक्षाणि ^{११}पर्वतासः पर्वताः पर्ववन्तो मेघाः ^{१२}च गिरयश्च वा ^{१३}हिन्विरे
^{१४}प्रीणयन्ति स्वामित्वेन प्राप्नुवन्ति वा ॥

त्वां विष्णुर्बृहन्क्षयो मित्रो गृणाति वरुणः । त्वां शर्धो मदत्यनु मारुतम् ॥ ९ ॥

त्वाम् । विष्णुः । बृहन् । क्षयः । मित्रः । गृणाति । वरुणः ।

त्वाम् । शर्धः । मदति । अनु । मारुतम् ॥ ९ ॥

हे इन्द्र ^१बृहन् महान् ^२क्षयः निवासहेतुः ^३विष्णुः ^४मित्रः ^५वरुणः च ^६त्वां ^७गृणाति
स्तौति । तथा ^८मारुतं मरुत्संबन्धि ^९शर्धः बलं ^{१०}त्वाम् ^{११}अनुं ^{१२}मदति तव मदसन्तुलक्ष्य पश्चात्प्रा-
प्यति । स्वामनुमादयति वा ॥

त्वं वृषा जनानां मंहिष्ठ इन्द्र जज्ञिषे । सुत्रा विश्वा स्वपत्यानि दधिषे ॥ १० ॥

त्वम् । वृषा । जनानाम् । मंहिष्ठः । इन्द्र । जज्ञिषे । सुत्रा । विश्वा । सुदपत्यानि । दधिषे ॥ १० ॥

हे ^१इन्द्र ^२वृषा वर्षिता ^३त्वं ^४जनानां देवजनानां मध्ये ^५मंहिष्ठः दातृतमः ^६जज्ञिषे प्रादुर्भवसि ।
अत एव ^७विश्वा सर्वाणि ^८स्वपत्यानि शोभनैः पुत्रादिभिः सहितानि ^९सत्रा सह ^{१०}दधिषे ^{११}दातुं
धारयसि । ददासि वा ॥ ॥ १८ ॥

सत्रा त्वं पुरुष्टुतं एको वृत्राणि तोशसे । नान्य इन्द्रात्करणं भूय इन्वति ॥ ११ ॥

सत्रा । त्वम् । पुरुऽस्तुत । एकः । वृत्राणि । तोशसे ।

न । अन्यः । इन्द्रात् । करणम् । भूयः । इन्वति ॥ ११ ॥

हे ^१पुरुष्टुत बहुभिः स्तुतेन्द्र ^२त्वम् ^३एकः असहाय एव सन् ^४सत्रा । महजामैतत् । महान्ति
^५वृत्राणि शत्रुजातानि । यद्वा । सत्रेति सहायै । सहैव युगपदेवैकयत्नेनैव ^६तोशसे हिनस्सि ।
तोशतिर्वधकम् । अर्कतुं शक्तानीति भावः । अपि चास्मात् ^७इन्द्रात् ^८अन्यः कश्चित् ^९भूयः बहु-
तरं ^{१०}करणं कर्म वृत्रवधादिकं ^{११}न ^{१२}इन्वति न प्राप्नोति । इन्द्र ^{१३}एव कर्तुं शक्नोतीति भावः ॥

यदिन्द्र मन्मशस्त्वा नाना हवन्त ऊतये । अस्माकैभिर्नृभिरत्रा स्वर्जय ॥ १२ ॥

यत् । इन्द्र । मन्मऽशः । त्वा । नाना । हवन्ते । ऊतये ।

अस्माकैभिः । नृऽभिः । अत्र । स्वः । जय ॥ १२ ॥

हे ^१इन्द्र ^२यत् यस्मिन् संग्रामे त्वां ^३मन्मशः मन्मना ^४स्तोत्रेण ^५नाना बहुप्रकारं ^६हवन्ते
आह्वयन्ति । किमर्थम् । ^७ऊतये रक्षायै । ^८अत्र अस्मिन् संग्रामे ^९अस्माकैभिः अस्माकैरस्मदीयैरेव
^{१०}नृभिः नेतृभिः स्तोत्रभिराहूतः सन् ^{११}स्वः शत्रुबलं ^{१२}जय अभिभव ॥

अरं क्षयाय नो महे विश्वा रूपाण्याविशन् । इन्द्रं जैत्राय हर्षया शचीपतिम् ॥ १३ ॥

अरम् । क्षयाय । नः । महे । विश्वा । रूपाणि । आऽविशन् ।

इन्द्रम् । जैत्राय । हर्षय । शचीऽपतिम् ॥ १३ ॥

हे स्तोतः ^१महे महते ^२नः अस्माकं ^३क्षयाय । गृहनामैतत् । गृहाय । तादर्थ्ये चतुर्थी । गृहार्थम्
^४अरम् अलं पर्याप्तं ^५विश्वा विश्वानि व्याप्तानि ^६रूपाणि इन्द्रगतानि गुणजातानि ^७आविशन् स्तुत्या
व्याप्नुवन् ^८शचीपतिम् । शचीति कर्मनाम् । कर्मणां पालकम् । यद्वा । शच्या इन्द्राण्या भर्तारम् ।
तमेव ^९इन्द्रं ^{१०}जैत्राय जेतव्यधनार्थं ^{११}हर्षय तोषय । स्तुत्या परिचरणेन वेति शेषः ॥ ॥ १९ ॥

‘प्र सम्राजम्’ इति द्वादशर्चं चतुर्थं सूक्तमिरिम्बिठिनाम्नः काण्वस्यार्षं गायत्रमैन्द्रम् । अनु-
क्रम्यते हि—‘प्र सम्राजं द्वादशेरिम्बिठिः’ इति । अतिरात्रे द्वितीये पर्यायेऽच्छावाकशस्त्र एतत्सूक्तम् ।
सूत्रितं च—‘प्र सम्राजमुप क्रमस्वा भर’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्य
एतदादिके द्वे सूक्ते उपरितनस्यान्त्यं दृचं वर्जयित्वा । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—‘प्र सम्राजं
चर्षणीनामिति सूक्ते उत्तरस्योत्तमे उद्धरति’ (ऐ. आ. ५. २. ५) इति ॥

प्र सम्राजं चर्षणीनामिन्द्रं स्तोता नव्यं गीभिः । नरं नृषाहं मंहिष्ठम् ॥ १ ॥

१. भ-सर्वाणि धनानि । २. ख-दधिषे स्तोतृतमो जज्ञिषे प्रादुर्भवसि; ग-दधिषे सर्वेभ्यो; त-न-
श-दधिषे स्तोतृतमो जज्ञिषे प्रादुर्भवसि अत एव विश्वा सर्वाभ्यो; भ-दधिषे स्तोतृभ्यो । ३. ग-न-भ-
अपि तु इन्द्र । ४. घ-त्वा त्वा । ५. ग-मन्मना मन्मना; त-भ-मन्मना मज्मना; न-मन्मना मत्मना ।
६. ग-भ-२-सर्वं शत्रुबलं; घ-न-भ-१-३-सर्वशत्रुबलं । ७. ग-समस्तानि ।

प्र । समुद्राजम् । चर्षणीनाम् । इन्द्रम् । स्तोत । नव्यम् । गीऽभिः ।

नरम् । नुसहम् । मंहिष्ठम् ॥ १ ॥

वचर्षणीनां मनुष्याणां मध्ये वसम्राजं सम्यग्राजमानं यद्वा मनुष्याणामधीश्वरम् वइन्द्रं हे स्तोतारः वप्र वस्तोत प्रकर्षेण स्तुत । कीदृशम् । वगीभिः स्तुतिभिः वनव्यं स्तुत्यं वनरं नेतारं वनृषाहं नृणां शत्रुमनुष्याणामभिभवितारं वमंहिष्ठं दातृतमम् ॥

यस्मिन्नुक्तानि रण्यन्ति विश्वानि च श्रवस्या । अपामवो न समुद्रे ॥ २ ॥

यस्मिन् । उक्तानि । रण्यन्ति । विश्वानि । च । श्रवस्या । अपाम् । अवः । न । समुद्रे ॥ २ ॥

वयस्मिन् इन्द्रे वउक्तानि शस्त्राणि वरण्यन्ति रमन्ते वविश्वानि सर्वाणि वश्रवस्या श्रवस्यानि श्रवणीयानि हविलक्षणान्यज्ञानि वच रमन्ते । तत्र दृष्टान्तः । वसमुद्रे उद्धौ वअपाम् उदकानाम् वअवो वन । अवति गच्छतीत्यवस्तरङ्गजालम् । तद्यथा समुद्रेऽन्तर्भवति तथा रण्यन्तीत्यर्थः ॥

तं सुष्टुत्या विवासे ज्येष्ठराजं भरे कृत्नुम् । महो वाजिनं सनिभ्यः ॥ ३ ॥

तम् । सुऽस्तुत्या । आ । विवासे । ज्येष्ठराजम् । भरे । कृत्नुम् । महः । वाजिनम् । सनिभ्यः ॥ ३ ॥

वतम् इन्द्रं वसुष्टुत्या शोभनया स्तुत्या वआ विवासे परिचरामि । कीदृशम् । वज्येष्ठराजं ज्येष्ठेषु प्रशस्यतमेषु देवेषु मध्ये राजमानम् । राजतेः 'सत्सूद्विष' इति क्तिप् । वभरे संग्रामे वमहः महतो वृत्रवधादेः वकृत्नुं कर्तारं ववाजिनम् अन्नवन्तं बलवन्तं वा । किमर्थम् । वसनिभ्यः धनेभ्यः । धनलाभायेत्यर्थः ॥

यस्यानूना गभीरा मदा उरवस्तरुत्राः । हर्षुमन्तः शूरसातौ ॥ ४ ॥

यस्य । अनूनाः । गभीराः । मदाः । उरवः । तरुत्राः । हर्षुमन्तः । शूरसातौ ॥ ४ ॥

वयस्य इन्द्रस्य वमदाः सोमपानजनिताः वअनूनाः अन्यूनाः वगभीराः गाम्भीर्योपेताः वउरवः विस्तीर्णाः वतरुत्राः शत्रूणां तारकाः वशूरसातौ शूरसंभजनीये संग्रामे वहर्षुमन्तः हर्षयुक्ताः संग्रामोत्सुका भवन्ति । तमिन्द्रमिति पूर्वयोत्तरया वा संबन्धः ॥

तमिद्वनैषु हितेष्वधिवाकाय हवन्ते । येषामिन्द्रस्ते जयन्ति ॥ ५ ॥

तम् । इत् । धनैषु । हितेषु । अधिवाकाय । हवन्ते । येषाम् । इन्द्रः । ते । जयन्ति ॥ ५ ॥

वधनैषु वहितेषु शत्रुषु निहितेषु प्राप्तव्येषु सत्सु वतमिद् तं पूर्वोक्तगुणमेवेन्द्रम् वअधिवाकाय अधिवचनाय पक्षपातवचनाय वहवन्ते स्तोतार आह्वयन्ति । तत्र च वयेषां पक्षे वइन्द्रः वर्तते वते एव वजयन्ति । जयेन तानि धनानि लभन्ते नान्ये ॥

तमिच्यौत्नैरार्यन्ति तं कृतेभिश्चर्षण्यः । एष इन्द्रो वरिवस्कृत् ॥ ६ ॥

तम् । इत् । च्यौत्नैः । आर्यन्ति । तम् । कृतेभिः । चर्षण्यः । एषः । इन्द्रः । वरिवः । वस्कृत् ॥ ६ ॥

वतमिद् तमेवेन्द्रं वच्यौत्नैः बलकरैः स्तोत्रैः वआर्यन्ति आर्यमभिज्ञमीश्वरं कुर्वन्ति । वचर्षण्यः मनुष्याः कृतैः कर्मभिश्चार्यन्ति । वएषः एवंशुणकः वइन्द्रः ववरिवस्कृत् धनस्य कर्ता भवति स्तोतृणाम् ॥ २० ॥

इन्द्रो ब्रह्मेन्द्र ऋषिरिन्द्रः पुरु पुरुहूतः । महान्महीभिः शचीभिः ॥ ७ ॥
इन्द्रः । ब्रह्मा । इन्द्रः । ऋषिः । इन्द्रः । पुरु । पुरुऽहूतः । महान् । महीभिः । शचीभिः ॥ ७ ॥

अथम् । इन्द्रः । ब्रह्मा परिबृढः सर्वेभ्योऽधिकः । स एव । इन्द्रः । ऋषिः द्रष्टा सर्वस्यार्थजातस्य^१ ।
सः । इन्द्रः । पुरु बहुलं । पुरुहूतः बहुभिराहूतश्च । महीभिः महतीभिः । शचीभिः क्रियाभिर्वृत्रवधादि-
रूपाभिः । महान् प्रभूतो भवति ॥

स स्तोम्यः स हव्यः सत्यः सत्वा तुविकूर्मिः । एकश्चित्सन्नभिभूतिः ॥ ८ ॥

सः । स्तोम्यः । सः । हव्यः । सत्यः । सत्वा । तुविऽकूर्मिः ।

एकः । चित् । सन् । अभिऽभूतिः ॥ ८ ॥

। सः पूर्वाकं इन्द्रः । स्तोम्यः स्तोमार्हः स्तुत्यर्हः । सः एव । हव्यः ह्यातव्यश्च । सत्यः सत्सु
साधुरवितथस्वभावो वा । सत्वा शत्रूणामवसादयिता । तुविकूर्मिः बहुकर्मा । यत एवमतः कारणात्
। एकश्चित्सन् असहायोऽपि भवन् । अभिभूतिः शत्रूणामभिभविता तिरस्कृता भवति ॥

तमर्केभिस्तं सामभिस्तं गायत्रैश्चर्षण्यः । इन्द्रं वर्धन्ति क्षितयः ॥ ९ ॥

तम् । अर्केभिः । तम् । सामभिः । तम् । गायत्रैः । चर्षण्यः । इन्द्रम् । वर्धन्ति । क्षितयः ॥ ९ ॥

। चर्षण्यः द्रष्टारो मन्त्राणां । क्षितयः मनुष्याः । तं इन्द्रम् । अर्केभिः अर्चनसाधनैर्यजूरूपैर्मन्त्रैः
। वर्धन्ति वर्धयन्ति । तथोद्गातारः । सामभिः गानविशिष्टैर्मन्त्रैः । तं वर्धयन्ति । तथा । गायत्रैः
गायत्र्यादिच्छन्दोयुक्तैः शस्त्ररूपैरप्रगीतैर्मन्त्रैः । तम् एव । इन्द्रं होतारो वर्धयन्ति ॥

प्रणेतारं वस्यो अच्छा कर्तारं ज्योतिः समत्सु । ससह्रांसं युधामित्रान् ॥ १० ॥
प्रऽनेतारम् । वस्यः । अच्छ । कर्तारम् । ज्योतिः । समत्सु । ससह्रांसम् । युधा । मित्रान् ॥ १० ॥

। वस्यः वसीयः प्रशस्तं वसु धनम् । अच्छ आभिमुख्येन । प्रणेतारं प्रापयितारं । समत्सु
संग्रामेषु शत्रुनिरसनेन । ज्योतिः प्रकाशं जयलक्षणं । कर्तारं करणशीलम् । करोतेस्ताच्छीलिकस्तृन् ।
कुत इत्यत आह । युधा युद्धेन । मित्रान् शत्रून् । ससह्रांसम् अभिभूतवन्तम् । एवंगुणकमिन्द्रं
वर्धयन्तीति शेषः ॥

स नः प्रप्रिः पारयति स्वस्ति नावा पुरुहूतः । इन्द्रो विश्वा अति द्विषः ॥ ११ ॥
सः । नः । प्रप्रिः । पारयाति । स्वस्ति । नावा । पुरुऽहूतः । इन्द्रः । विश्वाः । अति । द्विषः ॥ ११ ॥

। प्रप्रिः प्राप्ता पूरयिता । पुरुहूतः बहुभिराहूतः । सः । इन्द्रः । विश्वाः सर्वाः । द्विषः द्वेष्टीः
प्रजाः । नः अस्मान् । नावा तरणसाधनेन । स्वस्ति क्षेमेण । अति । पारयाति अतिपारयतु^२ ॥

स त्वं न इन्द्र वाजेभिर्दशस्या च गातुया च । अच्छा च नः सुम्नं नेषि ॥ १२ ॥

सः । त्वम् । नः । इन्द्र । वाजेभिः । दशस्य । च । गातुऽय । च ।

अच्छ । च । नः । सुम्नम् । नेषि ॥ १२ ॥

हे ऽइन्द्र ऽसः तादृशः ऽत्वम् ऽनः अस्मभ्यं ऽवाजेभिः बलैः ऽदृशस्य ऽच धनं प्रयच्छ च । दृशस्यतिर्दानकर्मा । ऽगातुय ऽच गातुं मार्गमस्मभ्यमिच्छ च । गातुशब्दात् 'छन्दसि परेच्छायाम्' इति क्यच् । 'न छन्दस्यपुत्रस्य' इति दीर्घनिषेधः । तथा ऽनः अस्मान् ऽसुश्रं सुखं ऽच ऽअच्छ ऽनेषि अभिप्रापय^१ ॥ ॥ २१ ॥

'आ याहि' इति पञ्चदशचं पञ्चमं सूक्तमिरिम्बिठेरार्षमैन्द्रम् । चतुर्दशी बृहती पञ्चदशी सतोबृहत्यादितस्त्रयोदश गायत्र्यः । अनुक्रम्यते हि—'आ याहि पञ्चोना प्रगाथान्तम्' इति । अन्त्यं प्रगाथं वर्जयित्वा शिष्टस्य महाव्रत उक्तो विनियोगः । ज्योतिष्टोमे प्रातःसवने ब्रह्मशस्त्र आद्याः षडृचः स्तोत्रियानुरूपार्थाः । तथानन्तरा. सप्तचंश्च शंसनीयाः । सूत्र्यते हि—'आ याहि सुषुमा हि त इति षट् स्तोत्रियानुरूपावनन्तराः सप्त' (आश्व. श्रौ. ५. १०) इति । चातुर्विंशिकेऽहनि प्रातःसवन आद्यस्तुचोऽस्मिन्नेव शस्त्रे षडहस्तोत्रियसंज्ञक आवापार्थः । सूत्रितं च—'आ याहि सुषुमा हि त इन्द्रमिद्राथिनो बृहत्' (आश्व. श्रौ. ७. २) इति ॥

आ याहि सुषुमा हि त इन्द्र सोमं पिबामिम् । एदं बर्हिः सदो मम ॥ १ ॥

आ । याहि । सुषुमा । हि । ते । इन्द्र । सोमम् । पिब । इमम् । आ । इदम् । बर्हिः । सदः । मम ॥ १ ॥

हे ऽइन्द्र त्वम् ऽआ ऽयाहि आगच्छ । ऽते त्वदर्थं ऽसुषुम^२ ऽहि अभिषुतवन्तः खलु सोमं वयम् । तम् ऽइमम् अभिषुतं ऽसोमं ऽपिब । तदर्थं ऽमम मदीयम् ऽइदं ऽबर्हिः वेद्यामास्तीर्णम् ऽआ ऽसदः आसीद् अभिनिषीद् ॥

आ त्वा ब्रह्मयुजा हरी वहतामिन्द्र केशिना । उप ब्रह्माणि नः शृणु ॥ २ ॥

आ । त्वा । ब्रह्मयुजा । हरी इति । वहताम् । इन्द्र । केशिना । उप । ब्रह्माणि । नः । शृणु ॥ २ ॥

हे ऽइन्द्र ऽब्रह्मयुजा ब्रह्मणा मन्त्रेण युज्यमानौ ऽकेशिना केशिनौ केशवन्तौ ऽहरी हरणशीलावश्चौ ऽत्वा त्वाम् ऽआ ऽवहताम् अभिप्रापयताम् । त्वं चास्मद्यज्ञमुपेत्य ऽनः अस्माकं ऽब्रह्माणि स्तोत्राणि ऽशृणु स्तोत्राणि गृह्णाण । सम्यक् चित्ते धारय ॥

ब्रह्माणस्त्वा वयं युजा सोमपामिन्द्र सोमिनः । सुतावन्तो हवामहे ॥ ३ ॥

ब्रह्माणः । त्वा । वयम् । युजा । सोमपाम् । इन्द्र । सोमिनः । सुतवन्तः । हवामहे ॥ ३ ॥

हे ऽइन्द्र ऽब्रह्माणः ब्राह्मणाः ऽवयं ऽत्वा त्वां युजा योग्येन स्तोत्रेण ऽहवामहे आह्वयामहे । कथंभूतम् । ऽसोमपां सोमस्य पातारम् । कीदृशा वयम् । ऽसोमिनः सोमयुक्ताः ऽसुतवन्तः अभिषुतैश्च सोमैरुपेताः ॥

आ नो याहि सुतावन्तोऽस्माकं सुष्टुतीरुप । पिबा सु शिप्रिन्नन्धसः ॥ ४ ॥

आ । नः । याहि । सुतवन्तः । अस्माकम् । सुऽस्तुतीः । उप । पिब । सु । शिप्रिन् । अन्धसः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ऽसुतवतः अभिषुतसोमयुक्तानस्मान् ऽआ ऽयाहि अभिगच्छ । ततः ऽअस्माकं संबन्धीनि ऽसुष्टुतीः शोभनानि स्तोत्राण्युपगच्छ जानीहि । हे ऽसुशिप्रिन् शोभनशिरस्त्राण शोभनहनुक वेन्द्र ऽअन्धसः अन्नस्य सोमलक्षणस्य स्वांशलक्षणं भागं ऽपिब । यद्वा कर्मणि षष्ठी । अन्धोऽस्मदीयं सोमं पिब ॥

आ ते सिञ्चामि कुक्षोरनु गात्रा वि धावतु । गृभाय जिह्वया मधु ॥ ५ ॥

आ । ते । सिञ्चामि । कुक्षोः । अनु । गात्रा । वि । धावतु । गृभाय । जिह्वया । मधु ॥ ५ ॥

हे इन्द्र वृते तव कुक्षोः उदरयोः आ सिञ्चामि सोमानवनयामि । कुक्षी सोमेन पूरयामीत्यर्थः । इन्द्रस्य हि द्वे उदरे । तथा च श्रूयते—‘ओभा कुक्षी पृणता वार्त्रघ्नं च माघोनं च’ इति^१ । यद्वा । एकस्यैवोदरस्य सव्यदक्षिणभेदेनोर्ध्वाधोभागभेदेन वा द्वित्वम् । स^२ चासिक्तः^३ सोमो गात्राणि^४ शरीरावयवानि हस्तपादादीनि सर्वाण्यनुक्रमेण^५ वि धावतु व्याप्नोतु । त्वं च मधु मधुर मया सिच्यमानं सोमं जिह्वया रसनेन्द्रियेण गृभाय गृहाण । ‘छन्दसि शायजपि’ इति ग्रह^६ उत्तरस्य श्रः शायजादेशः । ‘हग्रहोर्भः’ इति भवम् ॥ ॥ २२ ॥

स्वादुष्टे अस्तु संसुदे मधुमान्तन्वे^१ तव । सोमः शमस्तु ते हृदे ॥ ६ ॥

स्वादुः । ते । अस्तु । समऽसुदे^१ । मधुमान् । तन्वे^२ । तव । सोमः । शम् । अस्तु । ते । हृदे ॥ ६ ॥

वसंसुदे सम्यक् सुष्ठु दात्रे हे इन्द्र वृते तुभ्यं मधुमान् माधुर्यवानयं सोमः स्वादुः अस्तु रुचिकरो भवतु । तव तन्वे शरीराय च स्वादुरस्तु । तव हृदे हृदयाय च सः सोमः शमस्तु सुखजनकं भवतु ॥

अयमु त्वा विचर्षणे जनीरिवाभि संवृतः । प्र सोम इन्द्र सर्पतु ॥ ७ ॥

अयम् । ऊँ इति । त्वा । विऽचर्षणे । जनीःऽइव । अभि । समऽवृतः । प्र । सोमः । इन्द्र । सर्पतु ॥ ७ ॥

हे विचर्षणे विद्रष्टः इन्द्र जनीरिव जनयो जाया इव ता यथा शुक्लैः वस्त्रैः संवृता भवन्ति एवं संवृतः पयःप्रभृतिभिः श्रयणद्रव्यैरावृतः अयं सोमः अभि प्र सर्पतु अभिगच्छतु । उ इति पूरकः ॥

तुविग्रीवो वपादरः सुबाहुर्नधसो मदै । इन्द्रो वृत्राणि जिघ्रते ॥ ८ ॥

तुविऽग्रीवः । वपाऽउदरः । सुबाहुः । अन्धसः । मदै । इन्द्रः । वृत्राणि । जिघ्रते ॥ ८ ॥

तुविग्रीवः विस्तीर्णकन्धरः वपादरः पीवरोदरः^१ यथा बहवः सोमाः पीता अन्तर्भवन्ति तथा विस्तृतजठर इत्यर्थः । सुबाहुः शोभनबाहुरेवंगुणकः इन्द्रः अन्धसः अन्नस्य सोमात्मकस्य मदे हर्षे सति वृत्राणि शत्रुजातानि जिघ्रते हिनस्ति ॥

इन्द्र प्रेहि पुरस्त्वं विश्वस्येशान ओजसा । वृत्राणि वृत्रहञ्जहि ॥ ९ ॥

इन्द्र । प्र । इहि । पुरः । त्वम् । विश्वस्य । ईशानः । ओजसा । वृत्राणि । वृत्रहन् । जहि ॥ ९ ॥

हे इन्द्र ओजसा बलेन विश्वस्य सर्वस्य जगतः ईशानः स्वामी भवन् त्वं पुरः अस्माकं पुरस्तात् प्रेहि प्रगच्छ प्राप्नुहि । हे वृत्रहन् वृत्राणामावरकाणां शत्रूणां हन्तः वृत्राणि अस्मदीयानि शत्रुजातानि जहि विनाशय ॥

अभ्युदयेष्टाविन्द्रस्य प्रदातुः ‘दीर्घस्ते अस्वङ्कुशः’ इत्यनुवाक्या । सूच्यते हि—‘दीर्घस्ते अस्वङ्कुशो भद्रा ते हस्ता सुकृतोत पाणी’ (आश्व. श्रौ. ३. १३) इति ॥

१. ग-त-भ-इति स चासिक्तः । २. ग-त-भ-‘स चासिक्तः’ नास्ति । ३. भ-गात्रा गात्राणि ।

४. य-सर्वाण्यनु अनुक्रमेण । ५. ग-ग्रहेः । ६. ग-भ-सोमस्त्वा । ७. ग-वपावदुदरः ।

दीर्घस्ते अस्त्वङ्कुशो येन वसुं प्रयच्छसि । यजमानाय सुन्वते ॥ १० ॥

दीर्घः । ते । अस्तु । अङ्कुशः । येन । वसु । प्रयच्छसि । यजमानाय । सुन्वते ॥ १० ॥

हे इन्द्र वृते तव वङ्कुशः सुणिराकर्षणसाधनमायुधं दीर्घः वस्तु आयतो भवतु । यथा दूरस्थमपि वस्तु व्याप्नोति तथायामत्रान् भवत्वित्यर्थः । येन अङ्कुशेन सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते यजमानाय वसु धनमाहृत्य प्रयच्छसि ददासि ॥ २३ ॥

द्वितीये पर्याये होतुः शस्त्रे 'अयं त इन्द्र' इति स्तोत्रियस्तृचः । सूत्रितं च—'अयं त इन्द्र सोमोऽयं ते मानुषे जने' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

अयं त इन्द्र सोमो निपूतो अधि बर्हिषि । एहीमस्य द्रवा पिब ॥ ११ ॥

अयम् । ते । इन्द्र । सोमः । निपूतः । अधि । बर्हिषि ।

आ । इहि । ईम् । अस्य । द्रव । पिब ॥ ११ ॥

हे इन्द्र वृते तुभ्यं त्वदर्थम् अयं सोमः बर्हिषि अधि वेद्यामास्तीर्णे दमे निपूतः नितरां दशापवित्रेण शोधितः । अभिषवादि संस्कारैः संस्कृत इत्यर्थः । ईम् इदानीम् अस्य हमं सोमं प्रति एहि आगच्छ । आगत्य यत्र रसात्मकः सोमो हूयते तं देशं प्रति द्रव शीघ्रं गच्छ । तदनन्तरं तं सोमं पिब ॥

शाचिगो शाचिपूजनाय रणाय ते सुतः । आखण्डल प्र हूयसे ॥ १२ ॥

शाचिगो इति शाचिऽगो । शाचिऽपूजन । अयम् । रणाय । ते । सुतः ।

आखण्डल । प्र । हूयसे ॥ १२ ॥

हे शाचिगो । शाचयः शक्ता गावो यस्यासौ शाचिगुः । यद्वा । 'शच व्यक्तायां वाचि' । अस्मादौणादिक इङ्प्रत्ययः^१ । शाचयो व्यक्ताः प्रख्याता गावो रश्मयो गाव एव वा यस्य तादृशः । हे शाचिपूजन । पूजयतेऽनेनेति पूजनं स्तोत्रादि । प्रख्यातपूजन वृते तव रणाय रमणाय सुखजननाय अयं सोमः सुतः अभिषुतः । यतः कारणात् हे आखण्डल शत्रूणामाखण्डयितः^२ प्र हूयसे प्रकृष्टाभिः स्तुतिभिराहूयसे । अत आगत्येमं सोमं पिबेति भावः ॥

यस्ते शृङ्गवृषो नपात्प्रणपात्कुण्डपाय्यः । न्यस्मिन्दध्र आ मनः ॥ १३ ॥

यः । ते । शृङ्गवृषः । नपात् । प्रणपादिति प्रऽनपात् । कुण्डपाय्यः ।

नि । अस्मिन् । दध्रे । आ । मनः ॥ १३ ॥

हे शृङ्गवृषो नपात् । शृङ्गवृषा नाम कश्चिद्वृषः । तस्य चेन्द्रः स्वयमेव पुत्रतया जज्ञ इत्याख्यायिका । नपादित्यपत्यनाम । शृङ्गवृषः पुत्र । यद्वा । शृणन्ति हिंसन्तीति शृङ्गाणि रश्मयः । तैर्वधन्तीति शृङ्गवृषादित्यः । तस्य नपातयितः स्वकीये स्थानेऽवस्थापयितः । 'सुबामन्त्रिते' इति षष्ठ्यन्तस्य पराङ्गवृषावेनामन्त्रितानुप्रवेशात् समुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम् । ईदृश हे इन्द्र वृते तव संबन्धी प्रणपात् प्रकरणेन न पातयिता रक्षिता कुण्डपाय्यः । कुण्डैः पीयतेऽस्मिन् सोम इति कुण्डपाय्यः क्रतुविशेषः । 'क्रतौ कुण्डपाय्यसंचायौ' (पा. सू. ३. १. १३०) इति पिबतेरधिकरणे ण्यत्प्रत्ययो

युगायामश्च निपात्यते । एतत्संज्ञो ऽयः क्रतुरस्ति ऽअस्मिन् कुण्डपात्र्ये क्रतौ ऽमनः स्वान्तम् ऽआ ऽनि
 ऽदधे । अभितो वर्तमानाः कुण्डपाथिनामान ऋषयः पुरा नि दधिरे । सम्यक् त्वद्देवत्यं क्रतुमनुष्ठित-
 वन्त इत्यर्थः । दधातेर्लिटि 'हरयो रे' इति रेभावः ॥

वास्तोष्पते ध्रुवा स्थूणांसत्रं सोम्यानाम् ।

द्रप्सो भेत्ता पुरां शश्वतीनामिन्द्रो मुनीनां सखा ॥ १४ ॥

वास्तोः । पते । ध्रुवा । स्थूणा । अंसत्रम् । सोम्यानाम् ।

द्रप्सः । भेत्ता । पुराम् । शश्वतीनाम् । इन्द्रः । मुनीनाम् । सखा ॥ १४ ॥

हे ऽवास्तोष्पते गृहपते ऽस्थूणा गृहाधारभूतः स्तम्भः ऽध्रुवा स्थिरा भवतु । ऽसोम्यानां
 सोमार्हाणां सोमसंपादिनां^१ वास्माकं ऽअंसत्रम् अंसत्राणमंसोपलक्षितस्य^२ कृत्स्नशरीरस्य^३ त्रायकं
 रक्षकं बलं भवतु । अपि च ऽद्रप्सः द्रवणशीलः सोमः तद्वान् । अश्वआदित्वादचूप्रत्ययः ।
 ऽशश्वतीनां बह्वीनां ऽपुराम् असुरपुरीणां ऽभेत्ता विदारयिता एवंभूतः ऽइन्द्रः ऽमुनीनाम् ऋषीणा-
 मस्माकं ऽसखा मित्रभूतो भवतु ॥

पृदाकुसानुर्यजतो गवेषण एकः सन्नभि भूर्यसः ।

भूर्णिमश्च नयत्तुजा पुरो गृभेन्द्रं सोमस्य पीतये ॥ १५ ॥

पृदाकुऽसानुः । यजतः । गोऽएषणः । एकः । सन् । अभि । भूर्यसः ।

भूर्णिम् । अश्चम् । नयत् । तुजा । पुरः । गृभा । इन्द्रम् । सोमस्य । पीतये ॥ १५ ॥

पृदाकुसानुः । पृदाकुः सर्पः । स इव सानुः समुच्छ्रितः । तद्बहुव्रतशिरस्क इत्यर्थः । यद्वा ।
 पृदाकुवत् सानुः संभजनीयः । स यथा बहुभिर्मणिमन्त्रौषधादिभिः संसेव्यो नाल्पैः एवमिन्द्रोऽपि
 बहुभिः स्तोत्रादिभिर्यत्नैः सेव्य इत्यर्थः । ऽयजतः यष्टव्यः ऽगवेषणः गवामेषयिता प्रापयिता एवंगुणको
 य इन्द्रः ऽएकः ऽसन् असहायः केवल एव सन् ऽभूर्यसः बहुतराण्यवृत्तभिवति ऽभूर्णि भरणशीलम्
 ऽअश्चं व्यामुवन्तं तम् ऽइन्द्रं ऽसोमस्य ऽपीतये पानार्थं ऽपुरः अस्माकं पुरस्तात् ऽनयत् नयति
 प्रापयति । सामर्थ्यात् स्तोतेति लभ्यते । केन साधनेन । ऽतुजा क्षिप्रगामिना ऽगृभा ग्रहणसाधनेन
 स्तोत्रेण । यद्वा । अश्वमिति लुप्तोपममेतत् । यथा वोढारमश्च दुर्ग्रहं पाशेनानयन्ति एवमुक्तेन प्रकारेण
 महानुभावमिन्द्रं स्तुत्या स्तोतानयतीत्यर्थः ॥ ॥ २४ ॥

'इदं ह' इति द्वाविंशत्यृचं षष्ठं सूक्तमिरिम्बिडेरार्षमुष्णिक्छन्दस्कम् । 'उत त्या' इत्येषा
 अश्विदेवताका । 'शमभिः' इत्येषा अग्निसूर्यवायुदेवताका । शिष्टा आदित्यदेवताकाः । तथा
 चानुक्रम्यते—'इदं ह द्वयधिकादित्यमौष्णिहमष्टम्यश्विभ्यां पराग्निसूर्यानिलानाम्' इति । गतो
 विनियोगः ॥

इदं ह नूनमेषां सुम्नं भिक्षेत मर्त्यः । आदित्यानामपूर्य्यं सवीमनि ॥ १ ॥

इदम् । ह । नूनम् । एषाम् । सुम्नम् । भिक्षेत । मर्त्यः । आदित्यानाम् । अपूर्य्यम् । सवीमनि ॥ १ ॥

पृद्वं पृह इदानी खलु ऽनूनम् अवश्यम् ऽआदित्यानाम् अदितेः पुत्राणाम् ऽएषां देवानां
 मित्रादीनां ऽसवीमनि प्रसवे प्रेरणे सति ऽमर्त्यः मनुष्यः स्तोता ऽअपूर्य्यम् अभिनवं ऽसुम्नं सुखकर
 धनं ऽभिक्षेत याचेत । न कालान्तरे ॥

अनर्वाणो ह्येषां पन्था आदित्यानाम् । अदब्धाः सन्ति पायवः सुगेवृधः ॥२॥

अनर्वाणः । हि । एषाम् । पन्थाः । आदित्यानाम् । अदब्धाः । सन्ति । पायवः । सुगेऽवृधः ॥२॥

वृषाम् आदित्यानां पन्थाः पन्थानो मार्गाः । 'सुपां सुलुक्' इति जसः सुः । अनर्वाणः अप्रत्यूताः परैरप्रतिगताः अत एव अदब्धाः अहिंसिताश्च सन्ति भवन्ति । हि यस्मादेवं तस्मात् पायवः पालयितारस्ते मार्गाः सुगेवृधः सुगमे सुखे विषये वर्धका भवन्तु ॥

तत्सु नः सविता भगो वरुणो मित्रो अर्यमा । शर्म यच्छन्तु सप्रथो यदीमहे ॥३॥

तत् । सु । नः । सविता । भगः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।

शर्म । यच्छन्तु । सप्रथः । यत् । ईमहे ॥ ३ ॥

सवित्रादयश्चत्वारो देवाः सप्रथः सर्वतः पृथु विस्तीर्णं तत् शर्म सुखं गृहं वा नः अस्मभ्यं सु सुष्ठु यच्छन्तु ददतु । यत् शर्म ईमहे वयं याचामहे ॥

देवेभिर्देव्यदितेऽरिष्टभर्मन्ना गहि । स्मत्सूरिभिः पुरुप्रिये सुशर्मभिः ॥ ४ ॥

देवेभिः । देवि । अदिते । अरिष्टभर्मन् । आ । गहि ।

स्मत् । सूरिभिः । पुरुप्रिये । सुशर्मभिः ॥ ४ ॥

हे देवि दानादिगुणयुक्ते हे अरिष्टभर्मन् अहिंसितभरणे हे पुरुप्रिये बहुभिः प्रीयमाणे हे एवंगुणविशिष्टे अदिते सूरिभिः प्राज्ञैः सुशर्मभिः सुसुखैः देवेभिः देवैरात्मीयैः पुत्रैः सार्धम् । स्मदिति निपातः शोभनार्थः । स्मत् शोभनं यथा भवति तथा आ गहि आगच्छ ॥

ते हि पुत्रासो अदितेर्विदुर्द्वेषांसि योतवे । अंहोश्चिदुरुचक्रयोऽनेहसः ॥ ५ ॥

ते । हि । पुत्रासः । अदितेः । विदुः । द्वेषांसि । योतवे ।

अंहोः । चित् । उरुऽचक्रयः । अनेहसः ॥ ५ ॥

अदितेः पुत्रासः पुत्राः ते हि ते खलु मित्रादयो देवाः द्वेषांसि द्वेष्टृणि राक्षसादीनि योतवे पृथकर्तुं विदुः जानन्ति । 'विदो लटो वा' इति विद उत्तरस्य झेरुसादेशः । तथा उरुचक्रयः विस्तीर्णस्य कर्मणः कर्तारः अनेहसः अनाहन्तारो रक्षकास्ते अंहोश्चित् आहननशीलात् पापादपि योतवे पृथकर्तुमस्मान् जानन्ति ॥ २५ ॥

अदितिर्नो दिवा पशुमदितिर्नक्तमद्वयाः । अदितिः पातवंहसः सदावृधा ॥६॥

अदितिः । नः । दिवा । पशुम् । अदितिः । नक्तम् । अद्वयाः ।

अदितिः । पातु । अंहसः । सदाऽवृधा ॥ ६ ॥

नः अस्माकं पशुम् अदितिः अदीना अखण्डनीया वा देवमाता दिवा अहनि पातु रक्षतु । तथा अद्वयाः बाह्याभ्यन्तरभेदेन प्रकारद्वयरहिता सर्वदैकप्रकारा कषटरहिता सा अदितिः नक्तं रात्रौ चास्मदीयं गवादिपशुजातं रक्षतु । तथास्मानपि अंहसः पापात् पातु रक्षतु । केन साधनेन । सदावृधा सर्वदा वृद्धिमतात्मीयेन रक्षणेन ॥

उत स्या नो दिवा मतिरदितिस्त्या गमत् । सा शंताति मयस्करदपु सिधः ॥७॥

उत । स्या । नः । दिवा । मतिः । अदितिः । ऊत्या । आ । गमत् ।

सा । शम्ऽताति । मयः । कर्त्तु । अप । सिधः ॥ ७ ॥

उत अपि च ऽस्या सा पूर्वोक्ता ऽमतिः मन्त्री मन्तव्या स्तोतव्या वा ऽअदितिः ऽऊत्या रक्षया सार्धं ऽदिवा अहनि ऽनः अस्मान् ऽआ ऽगमत् आगच्छतु । आगत्य च ऽशंताति शान्तिकर ऽमयः सुखं ऽसा अदितिः ऽकर्त्तु करोतु । ऽसिधः बाधकाञ्छन्नुश्चापगमयतु । सिधिर्बाधनार्थः । 'शिवशमरिष्टस्य करे' (पा. सू. ४. ४. १४३) इति शंशब्दात्करणेऽर्थे तातिल्यप्रत्ययः ॥

उत त्या दैव्या भिषजा शं नः करतो अश्विना । युयुयातामितो रपो अप सिधः ॥८॥

उत । त्या । दैव्या । भिषजा । शम् । नः । कर्त्तु । अश्विना ।

युयुयाताम् । इतः । रपः । अप । सिधः ॥ ८ ॥

उत अपि च ऽत्या तौ प्रसिद्धौ ऽदैव्या देवेषु भवौ ऽभिषजा चिकित्सकौ ईदृशौ ऽअश्विना अश्विनौ ऽनः अस्माकं ऽशं सुखं रोगाणां शमनं वा ऽकर्त्तु कुरुताम् । ऽइतः अस्मत्तः ऽरपः पापं ऽयुयुयातां पृथक्कुर्याताम् । ऽसिधः शत्रून्श्चापगमयताम् ॥

शमग्निरग्निभिः करच्छं नस्तपतु सूर्यः । शं वातो वात्वरपा अप सिधः ॥ ९ ॥

शम् । अग्निः । अग्निऽभिः । कर्त्तु । शम् । नः । तपतु । सूर्यः ।

शम् । वातः । वातु । अरपाः । अप । सिधः ॥ ९ ॥

ऽअग्निभिः स्वविभूत्या विभिन्नैर्गार्हपत्यादिभिः ऽअग्निः देवः ऽशं ऽकर्त्तु अस्माकं रोगशान्तिं सुखं वा करोतु । ऽसूर्यः सर्वस्य प्रेरक आदित्यश्च ऽनः अस्माकं ऽशं सुखं यथा भवति तथा ऽतपतु प्रदीप्यताम् । ऽवातः वायुश्च ऽअरपाः अपापः सन् ऽशं यथा भवति तथा च^१ ऽवातु अनुवर्तताम्^२ । ऽसिधः शत्रून्श्चैतेऽऽयादयोऽपगमयन्तु ॥

अपामीवामपु सिधमप सेधत दुर्मतिम् । आदित्यासो युयोतना नो अंहसः ॥१०॥

अप । अमीवाम् । अप । सिधम् । अप । सेधत । दुःऽमतिम् ।

आदित्यासः । युयोतन । नः । अंहसः ॥ १० ॥

हे आदित्याः ऽअमीवां रोगम् ऽअप ऽसेधत अस्मत्तोऽपगमयत । ऽसिधं चापसेधकं शत्रुं च ऽअप सेधत । ऽदुर्मतिम् अस्माकं दुःखस्य मन्तारं च ऽअप सेधत । अपि च हे ऽआदित्यासः आदित्याः ऽनः अस्मान् ऽअंहसः पापात् ऽयुयोतन पृथक्कुरुत । यौतेर्लोडि छान्दसः शपः श्लुः । 'तसनसनधनाश्च' इति तस्य तनबादेशः । पिस्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्' इति पूर्वस्यामन्त्रितस्याविद्यमानत्वेन पदादपरत्वाज्जिघातो न भवति ॥ ॥ २६ ॥

युयोता शरुमस्मदाँ आदित्यास उतामतिम् । ऋध्वद्वेषः कृणुत विश्ववेदसः ॥११॥

युयोत । शरुम् । अस्मत् । आ । आदित्यासः । उत । अमतिम् ।

ऋधक् । द्वेषः । कृणुत । विश्ववेदसः ॥ ११ ॥

हे आदित्याः । वशरं हिंसकम् । अस्मदा अस्मत्तश्च । युयोत पृथक्कुरुत । उत अपि च । अमतिम् । दुर्बुद्धिं च पृथक्कुरुत । हे विश्ववेदसः सर्वधनाः सर्वज्ञा वा । द्वेषः द्वेषं कृणुत । ऋधक् पृथक् । कृणुत कुरुत । अस्मत्तो विभोजयत ॥

तत्सु नः शर्मं यच्छतादित्या यन्मुमोचति । एनस्वन्तं चिदेनसः सुदानवः ॥ १२ ॥

तत् । सु । नः । शर्मं । यच्छत । आदित्याः । यत् । मुमोचति ।

एनस्वन्तम् । चित् । एनसः । सुदानवः ॥ १२ ॥

हे आदित्याः । तत् । शर्मं सुखं । नः । अस्मभ्यं । सु । सुष्ठु । यच्छत दत्त । हे सुदानवः । शोभनदानाः । युष्मदीयं । यत् । शर्मं । एनस्वन्तं । चित् । पापिनमपि स्तोतारम् । एनसः । पापात् । मुमोचति । मोचयति । तद्यच्छतेत्यन्वयः ॥

यो नः कश्चिद्रिक्षति रक्षस्त्वेन मर्त्यैः । स्वैः ष एवै रिरिषीष्ट युर्जनः ॥ १३ ॥

यः । नः । कः । चित् । रिरिक्षति । रक्षः । स्त्वेन । मर्त्यैः ।

स्वैः । सः । ष । एवै । रिरिषीष्ट । युः । जनः ॥ १३ ॥

यः । कश्चित् । मर्त्यैः । मनुष्यैः । नः । अस्मान् । रक्षस्त्वेन । रक्षोभावेन । पिशाचाद्यात्मना । रिरिक्षति । जिहिसिषति । 'रिष हिंसायाम्' इति धातुः । सः । मनुष्यः । स्वैः । एवैः । आत्मीयैरेव । चेष्टितैः । रिरिषीष्ट हिंसितो भूयात् । सः । जनः । युः । यातापगमनशीलश्च । भवतु । यद्वा । स । जनः । स्वैरेव । गमनैर्युद्धं । गच्छन् हिंसितो भवतु ॥

समित्तमघमश्वदुःशंसं मर्त्यं रिपुम् । यो अस्मन्ना दुर्हणावाँ उप द्वयुः ॥ १४ ॥

सम् । इत् । तम् । अघम् । अश्वत् । दुःशंसम् । मर्त्यम् । रिपुम् ।

यः । अस्मन्ना । दुःशन्तवान् । उप । द्वयुः ॥ १४ ॥

दुःशंसं दुष्कीर्तिं । रिपुं शत्रुं । तं । मर्त्यम् । इत् । मनुष्यमेव । अघं पापं । सम् । अश्वत् । सस्यग्न्याप्नोतु । यः । मर्त्यः । अस्मन्ना अस्मासु । अस्मद्विषये । दुर्हणावान् । दुष्टहृन्मनवान् । उपजायते । द्वयुः । द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां युक्तश्च । भवति । अयमर्थः । प्रत्यक्षकृतो हितं वदति । परोक्षकृतस्त्वहितम् । तादृशः । कपटो द्वयुरित्युच्यते । यश्चास्मद्विषये कपटो भवति । तमपि पापं ग्न्याप्नोत्विति ॥

पाकृत्रा स्थन देवा हृत्सु जानीथ मर्त्यम् । उप द्वयुं चाद्वयुं च वसवः ॥ १५ ॥

पाकृत्रा । स्थन । देवाः । हृत्सु । जानीथ । मर्त्यम् ।

उप । द्वयुम् । च । अद्वयुम् । च । वसवः ॥ १५ ॥

१. म-त-न-भ-श-मर्त्यं मनुष्यं इदेव । २. ग-प्रत्यक्षीकृतो हितं वदति । परोक्षे अहितं वदति । तं रिपुमिति पूर्वत्रान्वयः ।

हे ऽदेवाः दानादिगुणयुक्ता आदित्या यूयं ऽपाकत्रा पाकेषु विपक्वप्रज्ञेषु स्तोतृषु ऽस्थन भवथ । यद्वा । प्रथमार्थे त्राप्रत्ययः । पाकत्रा^१ पाकाः परिपक्वज्ञाना भवथ । यत एवमतः कारणात् ऽहत्सु आत्मीयेषु हृदयेषु ऽद्वयं द्विप्रकारयुक्तं कपटिनं ऽच ऽद्वयं ऽच तद्विलक्षणं कापट्यरहितं च ऽमर्त्यं मनुष्यमुपेत्य हे ऽवसवः वासकाः ऽजानीथ अवगच्छथ ॥ २७ ॥

आ शर्म पर्वतानामोतापां वृणीमहे । द्यावाक्षामारे अस्मद्रपस्कृतम् ॥ १६ ॥

आ । शर्म । पर्वतानाम् । आ । उत । अपाम् । वृणीमहे ।

द्यावाक्षामा । आरे । अस्मत् । रपः । कृतम् ॥ १६ ॥

ऽपर्वतानां मेघानां गिरीणां वा संबन्धि ऽशर्म सुखं वयम् ऽआ ऽवृणीमहे आभिमुख्येन संभजामहे । ऽउत अपि च ऽअपाम् उदकानां च । हे ऽद्यावाक्षामा द्यावापृथिव्यौ ऽअस्मत् ऽआरे अस्मत्तो विप्रकृष्टे देशे ऽरपः पापं ऽकृतं कुरुतम् । अस्मत्तो वियोजयतमित्यर्थः ॥

ते नो भद्रेण शर्मणा युष्माकं नावा वसवः । अति विश्वानि दुरिता पिपर्तन ॥ १७ ॥

ते । नः । भद्रेण । शर्मणा । युष्माकम् । नावा । वसवः ।

अति । विश्वानि । दुः । इता । पिपर्तन ॥ १७ ॥

हे ऽवसवः वासयितारः आदित्याः ऽते पूर्वोक्तगुणा यूयं ऽभद्रेण शोभनेन ऽशर्मणा सुखेन ऽयुष्माकं ऽनावा ऽनः अस्मान् ऽविश्वानि सर्वाणि ऽदुरिता दुर्गमनानि ऽअति ऽपिपर्तन पिपृत अतिपारयत ॥

तुचे तनाय तत्सु नो द्राघीय आयुर्जीवसे । आदित्यासः सुमहसः कृणोतन ॥ १८ ॥

तुचे । तनाय । तत् । सु । नः । द्राघीयः । आयुः । जीवसे ।

आदित्यासः । सुमहसः । कृणोतन ॥ १८ ॥

हे ऽआदित्यासः अदितेः पुत्राः ऽसुमहसः शोभनतेजस्काः ऽनः अस्माकं ऽतुचे पुत्राय ऽतनाय तत्तनयाय पौत्राय च ऽजीवसे जीवनाय ऽद्राघीयः दीर्घतमं ऽतत् प्रसिद्धम् ऽआयुः जीवितं ऽसु सुष्टु ऽकृणोतन कुरुत ॥

यज्ञो ह्रीळो वो अन्तर आदित्या अस्ति मृळत ।

युष्मे इद्वो अपि स्मसि सजात्ये ॥ १९ ॥

यज्ञः । ह्रीळः । वः । अन्तरः । आदित्याः । अस्ति । मृळत ।

युष्मे इति । इत् । वः । अपि । स्मसि । सजात्ये ॥ १९ ॥

हे ऽआदित्याः ऽह्रीळः । ह्रीर्हिर्गत्यर्थः । गन्तव्यः प्राप्तव्योऽस्माभिरनुष्ठितः ऽयज्ञः ऽवः युष्माकम् ऽअन्तरः ऽअस्ति अन्तिके वर्तमानो भवति । अतोऽस्मान् ऽमृळत सुखयत । ऽवः युष्माकं ऽसजात्ये सजातत्वे ज्ञातित्वे बान्धवे वर्तमाना वयं ऽयुष्मे ऽइत् युष्मास्वेव ऽअपि ऽस्मसि सर्वदा भवामोऽपि । इदन्तो मसिः ॥

बृहद्वरुणं मरुतां देवं त्रातरमश्विना । मित्रमीमहे वरुणं स्वस्तये ॥ २० ॥

बृहत् । वरूथम् । मरुताम् । देवम् । त्रातारम् । अश्विना ।
मित्रम् । ईमहे । वरुणम् । स्वस्तये ॥ २० ॥

वमरुतां देवानां स्वामिनां वत्रातार पालयितार वदेवम् इन्द्रम् वअश्विना अश्विनौ च वमित्रं
वरुणं च वबृहत् प्रौढं ववरूथं शीतातपादिनिवारकं गृहं वस्वस्तये अविनाशाय वईमहे याचामहे ॥

अनेहो मित्रार्यमन्नवद्वरुण शंस्यम् । त्रिवरूथं मरुतो यन्त नश्छर्दिः ॥ २१ ॥

अनेहः । मित्र । अर्यमन् । नृऽवत् । वरुण । शंस्यम् ।

त्रिऽवरूथम् । मरुतः । यन्त । नः । छर्दिः ॥ २१ ॥

हे वमित्र हे वअर्यमन् हे ववरुण हे वमरुतः ते सर्वे यूयम् वअनेहः अहिंसितं वनृवत् नृभिः
पुत्रादिभिरुपेतं वशंस्यं स्तुत्यं वत्रिवरूथं त्रयाणां शीतातपवर्षाणां निवारकं यद्वा त्रिभूमिकं वछर्दिः
गृहं वनः अस्मभ्यं वयन्त यच्छत दत्तेत्यर्थः ॥

ये चिद्धि मृत्युबन्धव आदित्या मनवः स्मसि ।

प्र सु न आयुर्जीवसे तिरेतन ॥ २२ ॥

ये । चित् । हि । मृत्युऽबन्धवः । आदित्याः । मनवः । स्मसि ।

प्र । सु । नः । आयुः । जीवसे । तिरेतन ॥ २२ ॥

हे वआदित्याः वये वचित् ये च वयं वमनवः मनुष्याः वहि यस्मात् वमृत्युबन्धवः वस्मसि
मृत्योर्यमस्य बन्धुभूताः प्रत्यासन्नमरणा भवामः अतो हेतोस्तेषां वनः अस्माकं वजीवसे जीवनाय
चिरकालावस्थानाय वआयुः जीवितं वसु वप्र वतिरेतन शोभनं प्रवर्धयत ॥ २८ ॥

‘तं गूर्धय’ इति सप्तत्रिंशद्वचं सप्तमं सूक्तं काण्वस्य सोभरैरार्षम् । प्रथमातृतीयाद्युजः ककुभो
द्वितीयाचतुर्थ्यादियुजः सतोबृहत्यः । ‘पितुर्न पुत्रः’ एषा सप्तविंशी द्विपदा विंशत्यक्षरा विराट् ।
‘यमादित्यासः’ इत्येषा चतुस्त्रिंश्युष्णिक् । ‘यूथं राजानः’ एषा पञ्चत्रिंशी सतोबृहती । ‘अदान्मे’
इत्येषा ककुप् । ‘उत मे’ इत्येषा सप्तत्रिंशी पङ्क्तिः । षट्त्रिंशी सप्तत्रिंशी च त्रसदस्युनाशो राज्ञो
दानस्तुतिरूपत्वात्तदेवताके । चतुस्त्रिंशीपञ्चत्रिंश्यावादित्यदेवताके । शिष्टा आग्नेय्यः । तथा चानु-
क्रान्तं—‘तं गूर्धय सप्तत्रिंशत् सोभरिराग्नेयं ककुभं प्रागाथ ह पितुर्न द्विपदान्त्ये ककुप्पङ्क्ती त्रस-
दस्योर्दानस्तुतिस्तत्पूर्वे उष्णिक्सतोबृहत्यावादित्येभ्यः’ इति । गतः सूक्तविनियोगः ॥

तं गूर्धया स्वर्णरं देवासो देवमरति दधन्विरे । देवत्रा हव्यमोहिरे ॥ १ ॥

तम् । गूर्धय । स्वऽऽनरम् । देवासः । देवम् । अरतिम् । दधन्विरे ।

देवऽत्रा । हव्यम् । आ । ऊहिरे ॥ १ ॥

हे स्तोतः वतं प्रसिद्धमग्निं वगूर्धय स्तुहि । गूर्धयतिः स्तुतिकर्मा । कीदृशम् । वस्वर्णरं सर्वस्य
नेतारं सर्वैयंजमानैः कर्मादौ नीतं वा^१ । अथवा स्वर्गं प्रति हविषां नेतारम् । वदेवासः । दीव्यन्ति
सुवन्तीति देवा ऋत्विजः । वदेवं दानादिगुणयुक्तम् वअरतिम् अर्थं स्वामिनं यद्वाभिप्रासद्रव्यं वदध-

न्विरे धन्वन्ति गच्छन्ति स्तुत्यादिभिः प्राप्नुवन्ति । धविर्गत्यर्थः । प्राप्य च तेनाग्निना ^१देवत्रा देवान् । ‘देवमनुष्य’ इत्यादिना द्वितीयार्थे त्राप्रत्ययः । ^२हव्यं चरुपुरोडाशादिलक्षणं हविः ^३ओहिरे अभिप्रापयन्ति । वहेर्लिटि यजादित्वात् संप्रसारणम् ॥

विभूतरातिं विप्र चित्रशोचिषमग्निमीळिष्व यन्तुरम् ।

अस्य मेधस्य सोम्यस्य सोमरे प्रेमध्वराय पूर्व्यम् ॥ २ ॥

विभूतरातिम् । विप्र । चित्रशोचिषम् । अग्निम् । ईळिष्व । यन्तुरम् ।

अस्य । मेधस्य । सोम्यस्य । सोमरे । प्र । ईम् । अध्वराय । पूर्व्यम् ॥ २ ॥

ऋषिरात्मानं संबोध्य स्तुतौ प्रेरयति । हे ^४विप्र मेधाविन् ^५सोमरे एतत्संज्ञ ऋषे ^६अध्वराय यागाय ^७ईम् इमम् ^८अग्निं ^९प्र ^{१०}ईळिष्व प्रस्तुहि । कीदृशम् । ^{११}विभूतरातिं व्यासधनं प्रभूतदानं वा ^{१२}चित्रशोचिषं चायनीयतेजस्कं विचित्रदीप्तिकं वा ^{१३}सोम्यस्य सोमसाध्यस्य ^{१४}अस्य ^{१५}मेधस्य यज्ञस्य ^{१६}यन्तुरं नियन्तार ^{१७}पूर्व्यं चिरतनम् ॥

आभिप्लविकैषूक्थ्येषु तृतीयसवने प्रशास्तुः शस्त्रे ‘यजिष्ठं त्वा’ इत्यादिकौ प्रगाथौ वैकल्पिकौ स्तोत्रियानुरूपौ । सूत्रितं च—‘यजिष्ठं त्वा ववृमहे यः समिधा य आहुती’ (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

यजिष्ठं त्वा ववृमहे देवं देवत्रा होतारमर्मर्त्यम् । अस्य यज्ञस्य सुक्रतुम् ॥ ३ ॥

यजिष्ठम् । त्वा । ववृमहे । देवम् । देवत्रा । होतारम् । अर्मर्त्यम् । अस्य । यज्ञस्य । सुक्रतुम् ॥ ३ ॥

हे अग्ने ^१यजिष्ठं यष्टतमं ^२त्वा^३ ^४ववृमहे वृणीमहे संभजामहे । कीदृशं त्वाम् । ^५देवत्रा देवेषु मध्ये ^६देवम् अतिशयेन दानादिगुणयुक्तं ^७होतारं देवानामाह्वतारम् ^८अर्मर्त्यम् अविनाशम्^९ ^{१०}अस्य ^{११}यज्ञस्य यागस्य ^{१२}सुक्रतुं सुष्ठु कर्तारम् ॥

ऊर्जो नपातं सुभगं सुदीदितिमग्निं श्रेष्ठशोचिषम् ।

स नो मित्रस्य वरुणस्य सो अपामा सुम्नं यक्षते दिवि ॥ ४ ॥

ऊर्जः । नपातम् । सुभगम् । सुदीदितिम् । अग्निम् । श्रेष्ठशोचिषम् ।

सः । नः । मित्रस्य । वरुणस्य । सः । अपाम् । आ । सुम्नम् । यक्षते । दिवि ॥ ४ ॥

^१ऊर्जः अन्नस्य ^२नपातं न पातयितारम् । यद्वा । नसारं चतुर्थम् । हविलक्षणेनाग्नेनापो जायन्तौ अग्निश्रौषधिवनस्पतयस्तेभ्य एष जात^३ इति चतुर्थत्वम् । ‘नआप्नपात्’ इति नञः प्रकृतिभावः । ^४सुभगं शोभनधनं ^५सुदीदितिं सुष्ठु दीपयितारं^६ ^७श्रेष्ठशोचिषं प्रशस्यतमतेजस्कम् ^८अग्निं स्तौमीति शेषः । ^९सः तादृशोऽग्निः ^{१०}नः अस्मदर्थं ^{११}दिवि द्योतमाने देवयजने शुलोके वा ^{१२}मित्रस्य देवस्य ^{१३}वरुणस्य च ^{१४}सुम्नं सुखम् ^{१५}आ अभिलक्ष्य ^{१६}यक्षते यजतु । तथा ^{१७}सः अग्निः ^{१८}अपाम् अब्देवतानां ^{१९}सुम्नमभियजतु ॥

यः समिधा य आहुती यो वेदेन ददाश मर्तो अग्नये । यो नर्मसा स्वध्वरः ॥ ५ ॥

यः । समदृधा । यः । आहुती । यः । वेदेन । ददाश । मर्तः । अग्नये ।

यः । नर्मसा । सुअध्वरः ॥ ५ ॥

इयं पाकयज्ञप्रशंसापरेति भगवताश्वलायनेन ब्राह्मणान्तरप्रदर्शनेन व्याख्याता (आश्व. गृ. १. १.४-५) । षथः षमर्तः मनुष्यः षसमिधा पालाशादिनेध्मेन षअग्नये अग्नयर्थं षददाश परिचरति । षथः च षआहुती आहुत्या आज्यादिसाध्यथा परिचरति । षथः च षवेदेन वेदाध्ययनेन ब्रह्मयज्ञेन परिचरति । षथः च षस्वध्वरः शोभनेनाध्वरेण ज्योतिष्टोमादिना युक्तः सन् षनमसा अग्नेन चरुपुरोडाशादिनाग्नये ददाश अग्नयर्थं परिचरति । तस्येदर्वन्त इत्युत्तरत्र संबन्धः ॥ ॥ २९ ॥

तस्येदर्वन्तो रंहयन्त आश्वस्तस्य द्युम्नितमं यशः ।

न तमंहो देवकृतं कृतश्चन न मर्त्यकृतं नशत् ॥ ६ ॥

तस्य । इत् । अर्वन्तः । रंहयन्ते । आश्वः । तस्य । द्युम्नितमम् । यशः ।

न । तम् । अंहः । देवऽकृतम् । कृतः । चन । न । मर्त्यऽकृतम् । नशत् ॥ ६ ॥

यः पूर्वोक्तः षतस्यैव तस्यैव षआश्वः व्यापनशीलाः षअर्वन्तः अश्वाः षरंहयन्ते वेगं कुर्वन्ति । शत्रून् प्रसहन्त इत्यर्थः । षद्युम्नितमं दीप्तिमत्तमं^१ षयशः कीर्तिश्च षतस्य एव भवति । यद्वा । द्युम्निति धननाम । धनवत्तमं यशोऽन्नं च तस्य भवति । अपि च षदेवकृतम् देवैः कृतम् षअंहः पापं षकृतश्चन कस्मादपि हेतोः षतं षन षनशत् न प्राप्नोति । षन^२ षमर्त्यकृतं मनुष्यैः कृतम् ॥

स्वग्नयो वो अग्निभिः स्याम सूनो सहस उर्जा पते । सुवीरस्त्वमस्मयुः ॥ ७ ॥

सुऽअग्नयः । वः । अग्निभिः । स्याम । सूनो इति । सहसः । ऊर्जाम् । पते ।

सुऽवीरः । त्वम् । अस्मऽयुः ॥ ७ ॥

हे षसहसः षसूनो बलस्य पुत्र । अग्निर्हि बलेन मथ्यमानो जायते । हे षऊर्जा षपते अश्वानां हविर्लक्षणानां स्वामिन्नाम्ने षवः । वचनव्यत्ययः । तवावयवभूतैः षअग्निभिः गार्हपत्यादिभिर्ययं षस्वग्नयः शोभनाग्निकाः षस्याम भवेम । षसुवीरः शोभनेर्वीररूपेतः षत्वं च षअस्मयुः अस्मान् कामयमानो भव ॥

प्रशंसमानो अतिथिर्न मित्रियोऽग्नी रथो न वेद्यः ।

त्वे क्षेमासो अपि सन्ति साधवस्त्वं राजा रयीणाम् ॥ ८ ॥

प्रऽशंसमानः । अतिथिः । न । मित्रियः । अग्निः । रथः । न । वेद्यः ।

त्वे इति । क्षेमासः । अपि । सन्ति । साधवः । त्वम् । राजा । रयीणाम् ॥ ८ ॥

१ प्रशंसमानः स्तुवन् षअतिथिर्न अतिथिरिव । यद्वा । व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । प्रशस्यमानः सः षअग्निः षमित्रियः मित्राणां स्तोतृणां हितो भवति । तथा षरथो षन रथ इव षवेद्यः लम्बनीयोऽभीष्टफलसाधनत्वेन ज्ञातव्यो वा । उत्तरोऽर्धर्चैः प्रत्यक्षकृतः । हे अग्ने षत्वे त्वयि षसाधवः साधकाः समीचीनाः षक्षेमासः धारणानि षअपि षसन्ति भवन्ति । तथा षरयीणां धनानां षत्वम् एव षराजा ईश्वरो भवसि ।

सो अद्वा दाश्वध्वरोऽग्ने मर्तः सुभग स प्रशंस्यः । स धीभिर्स्तु सनिता ॥ ९ ॥

सः । अद्वा । दाशुऽअध्वरः । अग्ने । मर्तः । सुऽभग । सः । प्रऽशस्यः ।

सः । धीभिः । अस्तु । सनिता ॥ ९ ॥

हे ऽअग्ने यः ऽमर्तः^१ मनुष्यः ऽदाश्वध्वरः दत्तयज्ञो भवति ऽसः ऽअद्धा । सत्यनामैतत् । सत्यफलो भवतु । हे ऽसुभग शोभनधन अग्ने^२ ऽसः एव ऽप्रशंस्यः प्रशंसनीयः श्लाघनीयश्च भवतु । तथा ऽसः ऽधीभिः कर्मभिः स्तोत्रैर्वा ऽसनिता ऽअस्तु संभजनशीलो भवतु^३ ॥

यस्य त्वमूर्ध्वो अध्वराय तिष्ठसि क्षयद्वीरः स साधते ।

सो अर्वद्विः सनिता सः विपन्युभिः स शूरैः सनिता कृतम् ॥१०॥

यस्य । त्वम् । ऊर्ध्वः । अध्वराय । तिष्ठसि । क्षयत्स्वीरः । सः । साधते ।

सः । अर्वत्स्भिः । सनिता । सः । विपन्युभिः । सः । शूरैः । सनिता । कृतम् ॥१०॥

हे अग्ने ऽयस्य यजमानस्य ऽअध्वराय यागनिष्पादनाय^४ ऽत्वम् ऽऊर्ध्वः उद्युक्तः सन् ऽतिष्ठसि अवतिष्ठसे ऽसः यजमानः ऽक्षयद्वीरः निवसद्भिरित्वरैर्वा^५ वीरैः पुत्रादिभिरुपेतः सन् ऽसाधते सर्व-कर्तव्यं साधयति । तदेव^६ विवृणोति । ऽसः तादृशो जनः ऽअर्वद्विः अश्वैः ऽकृतं निष्पादितं जयादिकं ऽसनिता संभजनशीलो भवति । ऽसः^७ तादृशो जनः ऽविपन्युभिः मेधाविभिः ऽसः ऽशूरैः च ऽसनिता भवति^८ ॥ ॥ ३० ॥

यस्याग्निर्वपुर्गृहे स्तोमं चनो दधीत विश्ववार्यः । हव्या वा वेविषद्विषः ॥११॥

यस्य । अग्निः । वपुः । गृहे । स्तोमम् । चनः । दधीत । विश्ववार्यः ।

हव्या । वा । वेविषत् । विषः ॥ ११ ॥

ऽयस्य यजमानस्य ऽगृहे ऽविश्ववार्यः विश्वैर्वरणीयः ऽवपुः । रूपनामैतत् । रूपवान् दीप्ति-मान् ऽअग्निः ऽस्तोमं स्तोत्रं ऽचनः अन्नं च हविलक्षणं ऽदधीत धारयेत् । यस्य च ऽहव्या । वाक्शब्दः समुच्चये । हव्यानि हवीषि च ऽविषः व्याप्तान् देवान् ऽवेविषत् प्रापयेत् । 'विष्ल व्याप्तौ' । अस्माल्लेटि रूपमेतत् । स यजमान इति पूर्वत्र संबन्धः ॥

विप्रस्य वा स्तुवतः सहसो यहो मक्षुतमस्य रातिषु ।

अवोदेवमुपरिमर्त्य कृधि वसो विविदुषो वचः ॥ १२ ॥

विप्रस्य । वा । स्तुवतः । सहसः । यहो इति । मक्षुतमस्य । रातिषु ।

अवः ऽदेवम् । उपरि ऽमर्त्यम् । कृधि । वसो इति । विविदुषः । वचः ॥ १२ ॥

हे ऽसहसो ऽयहो बलस्य पुत्राग्ने ऽविप्रस्य मेधाविनः ऽस्तुवतः स्तोतुः ऽवा ऽरातिषु हवि-दानेषु ऽमक्षुतमस्य^१ शीघ्रतमस्य यष्टुर्वा ऽविविदुषः ज्ञातवतोऽभिज्ञस्य ऽवचः वचनं हे ऽवसो वासकामे ऽअवोदेवं देवानामवस्तात् ऽउपरिमर्त्य मर्त्यानामुपरिष्ठाच्च ऽकृधि कुरु । सर्वं नभःप्रदेशं व्यापयेति यावत् ॥

यो अग्निं हव्यदातिभिर्नमोभिर्वा सुदक्षमाविवांसति । गिरा वाजिरशोचिषम् ॥१३॥

१. ग-मर्त्य । २. ख-ग-त-न-भ-श- 'अग्ने' नास्ति । ३. ख-त-श-भवति । ४. ग-घ-न-भ-यागनिष्पादनार्थ । ५. ग-त-भ-निवसद्भिरित्वरैर्वा । ६. ख-ग-ज्ञ-त-१-२-न-भ-श-एतदेव । ७. ख-त-न-भ-श-विपन्युभिः स्तोत्रभिः कृतं च स ('स' नास्ति-ख-त-श) सनिता भवति । शूरैः शौर्योपेतैः मूल्यैः कृतं च स सनिता संभजनशीलो भवति (भवतु-श) । ८. ग-ज्ञ-श-मक्षुतमस्य ।

यः । अग्निम् । हव्यदातिऽभिः । नमःऽभिः । वा । सुऽदक्षम् । आऽविवासति ।

गिरा । वा । अजिरऽशौचिषम् ॥ १३ ॥

वयः यजमानः वहव्यदातिभिः हविषां दानैः वनमोभिः नमस्कारैः वा वसुदक्षं शोभनबलम्
वअग्निम् वआविवासति परिचरति वगिरा वा स्तुत्या वा वअजिरशौचिषं क्षिप्रगामितेजस्कं तमग्निं
परिचरति स समृद्धो भवतीति शेषः ॥

समिधा यो निशिती दाशदिति धामभिरस्य मर्त्यैः ।

विश्वेत्स धीभिः सुभगो जनां अति द्युमैरुद्रैव तारिषत् ॥ १४ ॥

सुमऽइधा । यः । निऽशिती । दाशत् । अदितिम् । धामऽभिः । अस्य । मर्त्यैः ।

विश्वी । इत् । सः । धीभिः । सुऽभगः । जनान् । अति । द्युमैः । उद्रऽईव । तारिषत् ॥ १४ ॥

वयः वमर्त्यैः मनुष्यैः वअस्य अग्नेः वधामभिः शरीरैः गार्हपत्यादिरूपेण विभज्य वर्तमानैः
सार्धम् वअदितिम् अखण्डनीयं तमेवाग्निं वनिशिती निशित्या निशानसाधनया प्रज्वलनहेतुभूतया
वसमिधा वदाशत् परिचरेत् वधीभिः^१ कर्मभिः बुद्धिविशेषैर्वा वसः वसुभगः^२ सन् वविश्वेत् सर्वानेव
वजनान् वद्युमैः द्योतमानैरद्वैतशोभिर्वा वउद्रैव उदकानीव वअति वतारिषत् अतितरेत् अतिक्रामेत् ॥

तदग्ने द्युमन्मा भर यत्सासहत्सदने कं चिदत्रिणम् । मन्युं जनस्य दूढ्यः ॥ १५ ॥

तत् । अग्ने । द्युमन् । आ । भर । यत् । ससहत् । सदने । कम् । चित् । अत्रिणम् ।

मन्युम् । जनस्य । दुःऽध्यः ॥ १५ ॥

हे वअग्ने वतत् वद्युमन्^३ वआ वभर अस्मभ्यमाहर । वयत् वसदने गृहे वर्तमानं वकं वचित्
कमपि वअत्रिणम् अत्तारं राक्षसादिकं वसासहत् अत्यर्थमभिभवेत् । तथा वदूढ्यः दुर्धियः पापबुद्धेः
शत्रुजनस्य वमन्युं क्रोधं यच्च द्युमन्मभिभवेत् तदाहरेत्यन्वयः । 'ध्यै च' इति पृषोदरादिपाठात्
दुरो रेफस्योत्वं उत्तरपदादेष्टुत्वं च ॥ ३१ ॥

येन चष्टे वरुणो मित्रो अर्यमा येन नासत्या भगः ।

वयं तत्ते शर्वसा गातुवित्तमा इन्द्रत्वोता विधेमहि ॥ १६ ॥

येन । चष्टे । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । येन । नासत्या । भगः ।

वयम् । तत् । ते । शर्वसा । गातुवित्ऽतमाः । इन्द्रत्वाऽऊताः । विधेमहि ॥ १६ ॥

वयेन आग्नेयेन तेजसा ववरुणः देवः वचष्टे प्रकाशयति । येन च वमित्रः वअर्यमा च चष्टे ।
वयेन च वनासत्या अधिनौ च चक्षते । वभगः भजनीय एतत्संज्ञो देवश्च चष्टे । वशर्वसा बलेन
वगातुवित्तमाः गातोर्गातव्यस्य स्तोत्रस्य ज्ञातृतमाः । यद्वा । गन्तव्यस्य प्राप्तव्यस्य लब्धतमाः ।
वइन्द्रत्वोताः इन्द्रेणेश्वरेण त्वयोता रक्षिताः सन्तः ववयं हे अग्ने वते त्वदीयं वतत् तेजः वविधेमहि
परिषरेमहि ॥

ते धेदग्ने स्वाध्वो३ ये त्वा विप्र निदधिरे नुचक्षसम् । विप्रांसो देव सुकतुम् ॥ १७ ॥

१. त-न-भ-धीतिभिः । २. ग-न-भ-श-सुभगः शोभनधनः । ३. ष-द्युमन् सामर्थ्यं ।

ते । घ । इत् । अग्ने । सुऽआध्यः । ये । त्वा । विप्र । निऽदधिरे । नृऽचक्षसम् ।
विप्रांसः । देव । सुऽकृतुम् ॥ १७ ॥

हे ऽअग्ने ऽते ऽघेत् त एव खलु ऽस्वाध्यः शोभनाध्याना भवन्ति । हे ऽविप्र मेधाविन्
ऽदेव द्योतमानाग्ने ऽये ऽविप्रांसः विप्रा मेधाविन ऋत्विजः ऽनृचक्षसं नृणां चष्टार^१ ऽसुकृतुं सुकर्माणं
शोभनप्रज्ञं वा ऽत्वा त्वां ऽनिदधिरे निदधति यागार्थं गार्हपत्यादिस्थानेष्वधानसंस्कारेण स्थाप-
यन्ति ते वेदित्यन्वयः ॥

त इद्रेदिं सुभग त आहुतिं ते सोतुं चक्रिरे दिवि ।

त इद्राजैर्भिर्जिग्युर्महद्वनं ये त्वे कामं न्येरिरे ॥ १८ ॥

ते । इत् । वेदिम् । सुऽभग । ते । आऽहुतिम् । ते । सोतुम् । चक्रिरे । दिवि ।
ते । इत् । वाजैर्भिः । जिग्युः । महत् । धनम् । ये । त्वे इति । कामम् । निऽएरिरे ॥ १८ ॥

हे ऽसुभग शोभनधनाग्ने ऽत ऽइत् त एव यजमानास्त्वद्यागाय ऽवेदिं ऽचक्रिरे कुर्वन्ति ।
तदनन्तर ऽते यजमानाः । ऽआहुतिं चरुपुरोडाद्यादिसाध्यां दीक्षणीयादिषु कुर्वन्ति । ततः ऽदिवि
द्योतमाने सौत्येऽहनि ऽसोतुं सोममभिषोतुं चक्रिरे उद्योगं कुर्वन्ति । अनुष्ठितयज्ञाः ऽत ऽइत्
त एव ऽवाजैर्भिः वाजैर्बलैः ऽमहत् प्रभूतं ऽधनं ऽजिग्युः जयन्ति । शत्रुभ्यो लभन्ते । कुत इत्यत
आह । ऽये यजमाना हे अग्ने ऽत्वे त्वयि ऽकामम् अभिलाषं ऽन्येरिरे नितरां गच्छन्ति^२ । त्वामाद-
रातिज्ञानेन स्तुवन्तीत्यर्थः ॥

आभिषुविकेषूक्थ्येषु तृतीयसवने प्रशास्तुः शस्त्रे 'भद्रो नः' इति प्रगाथो वैकल्पिकः स्तोत्रियः ।
सूच्यते हि—'भद्रो नो अग्निराहुतो यदी घृतेभिराहुतः' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

भद्रो नो अग्निराहुतो भद्रा रातिः सुभग भद्रो अध्वरः ।

भद्रा उत प्रशस्तयः ॥ १९ ॥

भद्रः । नः । अग्निः । आऽहुतः । भद्रा । रातिः । सुऽभग । भद्रः । अध्वरः ।

भद्रा । उत । प्रऽशस्तयः ॥ १९ ॥

ऽआहुतः हविर्भिस्तर्पितः । ऽअग्निः ऽनः अस्माकं ऽभद्रः कल्याणो भवतु । हे ऽसुभग शोभन-
धनाग्ने ऽभद्रा कल्याणी ऽरातिः दानं चास्माकं भवतु । ऽभद्रः कल्याणः ऽअध्वरः यागश्च भवतु ।
ऽउत अपि च ऽभद्रा कल्याण्यः ऽप्रशस्तयः प्रशंसाः स्तुतयश्च भवन्तु ॥

भद्रं मनः कृणुष्व वृत्रतूर्ये येना समत्सु ससहः ।

अव स्थिरा तनुहि भूरि शर्धतां वनेमा ते अभिष्टिभिः ॥ २० ॥

भद्रम् । मनः । कृणुष्व । वृत्रऽतूर्ये । येन । समत्सु । ससहः ।

अव । स्थिरा । तनुहि । भूरि । शर्धताम् । वनेमा । ते । अभिष्टिभिः ॥ २० ॥

हे अग्ने वृत्रतूर्ये संग्रामे वभद्रं शोभनं वमनः वृणुष्व अस्माकं कुरु । येन मनसा त्वं वसमस्तु संग्रामेषु वसासहः भृशं शत्रून् अभवसि । अपि च वशार्धताम् अभिभवतां शत्रूणां वभूरि भूरीणि बहूनि स्थिराणि दृढान्यपि अव वतनुहि अवाञ्चि कुरु । पराजितानि कुर्वित्यर्थः । वयं च वभिष्टिभिः अभ्येषणसाधनैर्हविर्भिः स्तोत्रैश्च वते त्वां वनेम संभजेमहि । यद्वा । ते तव प्रसादात् अभिष्टिभिः अभीष्टैः फलैर्वनेम संगच्छेमहि ॥ ३२ ॥

ईळे गिरा मनुर्हितं यं देवा दूतमरतिं न्येरिरे । यजिष्ठं हव्यवाहनम् ॥ २१ ॥

ईळे । गिरा । मनुःऽहितम् । यम् । देवाः । दूतम् । अरतिम् । निऽएरिरे ।

यजिष्ठम् । हव्यऽवाहनम् ॥ २१ ॥

वगिरा वाचा स्तुतिरूपया वमनुर्हितं मनुना प्रजापतिना यजमानेनाहितं तमग्निम् ईळे स्तौमि । कीदृशम् । वयजिष्ठं यष्टुतमं वहव्यवाहनं हविषां वोढारं वरतिम् अयमीश्वरं वा वदूतं देवानां दूत्ये वर्तमानम् । वयम् अग्निं वदेवाः वन्येरिरे नितरां प्रेरयन्ति ॥

तिग्मजम्भाय तरुणाय राजते प्रयो गायस्यग्रये ।

यः पिंशते सुनृताभिः सुवीर्यमग्निघृतैर्मिराहुतः ॥ २२ ॥

तिग्मजम्भाय । तरुणाय । राजते । प्रयः । गायसि । अग्रये ।

यः । पिंशते । सुनृताभिः । सुवीर्यम् । अग्निः । घृतेभिः । आऽहुतः ॥ २२ ॥

वतिग्मजम्भाय तीक्ष्णज्वालाय वतरुणाय नित्ययूने जरामरणरहिताय वराजते राजमानाय वअग्रये वप्रयः हविलक्षणमन्नं वगायसि हे स्तोतः । प्रवृद्धिं प्रयच्छेत्यर्थः । वयः वअग्निः वसुनृताभिः प्रियसत्वात्मिकाभिर्वाग्भिः स्तुतः वघृतेभिः घृतैराज्यैः वआहुतः अभिहुतश्च सन् वसुवीर्यं शोभनवीर्यं वपिंशते आश्लेषयति स्तोतृभिः संयोजयति । 'पिंश अवयवे' । तस्मा अग्रय इत्यन्वयः ॥

आभिष्टविकेषु कथ्येषु प्रशास्तुः शस्त्रे यदा 'भद्रो नः' (ऋ सं. ८. १९. १९) इति प्रगाथः स्तोत्रियः तदानीं 'यदी घृतेभिः' इति प्रगाथोऽनुरूपः । सूत्रं तु पूर्वमेवोदाहृतम् ॥

यदी घृतेभिराहुतो वाशीमग्निर्भरतु उचाव च । असुरइव निर्णिजम् ॥ २३ ॥

यदि । घृतेभिः । आऽहुतः । वाशीम् । अग्निः । भरते । उत् । च । अव । च ।

असुरःऽइव । निऽनिजम् ॥ २३ ॥

वघृतेभिः घृतैः वआहुतः अभिहुतोऽयम् वअग्निः वयदि यदा यस्मिन्काले ववाशीम् । वाङ्नामैतत् । वाचं शब्दम् वउच्च ऊर्ध्वं च वअव वच अवाक्यं वभरते संपादयति । यद्वा । वाशी वाशनशीलां शब्दकारिणी ज्वालासुद्धरते उद्धरति उद्गमयत्यूर्ध्वमुखम् अव च भरते अवाङ्मुखं च हरति उपसंहरति । वअसुरइव रश्मीनां क्षेप्ता सूर्यो यथा वनिर्णिजम् आत्मीयं रूपमुपरितनेषु लोकेषु प्रकाशतयोद्गमयति अधस्तनेषु चावाङ्मुखं गमयति तद्गुच्छनीचभावनयामिस्तेज उद्गमयति । तं स्तुम इति शेषः ॥

यो हव्यान्धैरयता मनुर्हितो देव आसा सुगन्धिना ।

विवासते वार्याणि स्वध्वरो होता देवो अमर्त्यः ॥ २४ ॥

यः । हव्यानि । ऐरयत । मनुःऽहितः । देवः । आसा । सुऽगन्धिना ।

विवासते । वार्याणि । सुऽअध्वरः । होता । देवः । अमर्त्यः ॥ २४ ॥

यः ऽमनुर्हितः मनुना प्रजापतिनाहितः ऽदेव द्योतमानोऽग्निः ऽसुगन्धिना शोभनगन्ध-
युक्तेन ऽआसा आस्येन ऽहव्यानि अस्मदीयानि हवीषि ऽऐरयत देवान्प्रति प्रेरयति ऽस्वध्वरः शोभन-
यज्ञः ऽहोता देवानामाह्वाता ऽदेवः दीप्यमानः ऽअमर्त्यः मरणरहितः सोऽग्निः ऽवार्याणि वरणीयानि
धनानि ऽविवासते परिचरते । यजमानाय प्रयच्छतीति शेषः ॥

यदग्ने मर्त्यस्त्वं स्यामहं मित्रमहो अमर्त्यः । सहसः स्रजवाहुत ॥ २५ ॥

यत् । अग्ने । मर्त्यः । त्वम् । स्याम् । अहम् । मित्रऽमहः । अमर्त्यः ।

सहसः । सुनो इति । आऽहुत ॥ २५ ॥

हे ऽसहसः ऽसूनो बलस्य पुत्र ऽआहुत द्युतैरभिहुत हे ऽमित्रमहः अनुकूलदीप्तिमन् ऽअग्ने
ऽमर्त्यः मरणधर्मा ऽअहं यत् यदि ऽत्वं ऽस्यां त्वदुपासनया त्वद्रूपमापन्नो भवेयम् । 'ये' यथा-
यथोपासते ते तदेव भवन्ति इति श्रुतेः । तर्ह्यहम् ऽअमर्त्यः मरणरहितो देव एव भवेयमिति ॥ ॥३३॥

न त्वां रासीयाभिश्स्तये वसो न पापत्वार्य सन्त्य ।

न मे स्तोतामतीवा न दुर्हितः स्यादग्ने न पापया ॥ २६ ॥

न । त्वा । रासीय । अभिऽशस्तये । वसो इति । न । पापऽत्वार्य । सन्त्य ।

न । मे । स्तोता । अमतिऽवा । न । दुःऽहितः । स्यात् । अग्ने । न । पापया ॥ २६ ॥

हे ऽवसो वासकामे ऽत्वा त्वाम् ऽअभिश्स्तये अभिश्सनाय मिथ्यापवादाय हिंसायै वा ऽन
ऽरासीय नाक्रोशयेयम् । 'रास्य' शब्दे । हे ऽसन्त्य संभजनीयाम् ऽपापत्वार्य त्वां ऽन रासीय । ऽमे
मदीयः ऽस्तोता चानभिमतवचनेन त्वां न आक्रोशयतु । अत एव^१ ऽअमतीवा । अमतिरशोभना
बुद्धिः । तद्वान् अपि च ऽदुर्हितः शत्रुर्हे ऽअग्ने अस्माकं ऽन ऽस्यात् न भवतु । अत एव ऽपापया
अशोभनया बुद्ध्या सः ऽन बाधताम् ॥

पितुर्न पुत्रः सुभृतो दुरोण आ देवाँ एतु प्र णो हविः ॥ २७ ॥

पितुः । न । पुत्रः । सुऽभृतः । दुरोणे । आ । देवान् । एतु । प्र । नः । हविः ॥ २७ ॥

ऽपितुर्न ऽपुत्रः पितुः पुत्र इवास्माकं ऽसुभृतः सुष्ठु भर्ता । यद्वा । पित्रा पुत्र इवास्माभिः
सम्यग्भृतो हविर्भिः पोषितः । अथमग्निः पुत्र इवास्माकं सुभृतः ऽदुरोणे यज्ञगृहे ऽदेवान् ऽआ
अभिलक्ष्य ऽनः अस्माकं ऽहविः ऽप्र ऽएतु प्र गमयतु । यद्वा अग्निरैतु आगच्छतु । अस्मदीयं हविश्च
देवान् प्राप्नोतु ॥

१. भ-य । २. त-भ- 'ते' नास्ति । ३. ज-त१-२-मरणधर्मरहितो । ४. ख-घ-त-न-श-अत एव
पापया; भ-कीदृशः स्तोता ।

वह्न्वानः संदीपयन् एवंभूतः वत सोमः आ वदे तुभ्यं होमायाध्वर्युणादीयते । अपि च त्वं
महीनां महतीनाम् उपसां प्रियः मित्रभूतः असि । उपसि ह्यग्नयो होमाय प्रज्वाल्यन्ते । तथा
क्षपः क्षपाया रात्रेः संबन्धिषु वस्तुषु^१ राजसि प्रकाशसे । यद्वा । रात्रिसंबन्धीनि वस्तूनि पदार्थ-
जातानि त्वं प्रकाशयसि ॥

तमागन्म सोमरयः सहस्रमुष्कं स्वभिष्टिमवसे । सम्राजं त्रासदस्यवम् ॥ ३२ ॥

तम् । आ । अगन्म । सोमरयः । सहस्रमुष्कम् । सुअभिष्टिम् । अवसे ।

सम्स्राजम् । त्रासदस्यवम् ॥ ३२ ॥

वसोमरयः ऋषयो वयम् अवसे रक्षणाय तम् अग्निम् आगन्म हविर्भिः स्तुतिभिश्च प्रासा
अभूम् । कीदृशम् । सहस्रमुष्कम् । सुष्णन्ति तमांस्यपहरन्तीति मुष्काणि तेजांसि । बहुतेजस्कं
स्वभिष्टिं शोभनाभ्येषणं सम्राजं सम्यग्राजमानं त्रासदस्यवम् । त्रासदस्युर्नाम राजर्षिः । तस्य
स्तोतव्यत्वेन संबन्धनम् ॥

यस्य ते अग्ने अन्ये अग्नय उपक्षितो वयाईव ।

विपो न द्युम्ना नि युवे जनानां तव क्षत्राणि वर्धयन् ॥ ३३ ॥

यस्य । ते । अग्ने । अन्ये । अग्नयः । उपक्षितः । वयाऽईव ।

विपः । न । द्युम्ना । नि । युवे । जनानाम् । तव । क्षत्राणि । वर्धयन् ॥ ३३ ॥

हे अग्ने यस्य ते तव अन्ये अग्नयः वयाइव वृक्षस्य शाखा इव उपक्षितः समीपे
निवसन्तो भवन्ति जनानां जनिमतां मनुष्याणां मध्येऽहं तस्य तव क्षत्राणि बलानि स्तुत्या
वर्धयन् विपो न । स्तोतृनामैतत् । अन्ये स्तोतार इव द्युम्ना द्योतमानान्यन्नानि यशांसि वा
नि युवे नितरां प्राप्नोमि । त्वत्प्रसादाद्बलमेत्यर्थः ॥

यमादित्यासो अद्रुहः पारं नयथ मर्त्यम् । मघोनां विश्वेषां सुदानवः ॥ ३४ ॥

यम् । आदित्यासः । अद्रुहः । पारम् । नयथ । मर्त्यम् । मघोनाम् । विश्वेषाम् । सुदानवः ॥ ३४ ॥

हे अद्रुहः अद्रोद्धारः हे सुदानवः^२ हे आदित्यासः अदितेः पुत्रा मित्रादयः मघोनां
हविष्मतां विश्वेषां सर्वेषां मध्ये यं मर्त्यं मनुष्यं यजमानं पारं नयथ आरब्धस्य कर्मण
समाप्तिं प्रापयथ । स तत्फलं लभत इत्यर्थः ॥

यूयं राजानः कं चिचर्षणीसहः क्षयन्तं मानुषां अनु ।

वर्यं ते वो वरुण मित्रार्यमन्तस्यामेदृतस्य रथ्यः ॥ ३५ ॥

यूयम् । राजानः । कम् । चित् । चर्षणिऽसहः । क्षयन्तम् । मानुषान् । अनु ।

वर्यम् । ते । वो । वरुण । मित्र । अर्यमन् । स्याम् । इत् । ऋतस्य । रथ्यः ॥ ३५ ॥

हे राजानः राजमाना हे चर्षणीसहः शत्रुभूतानामभिभवितार आदित्याः यूयं मानुषाननु
मनुष्यान् यजमानाननुलक्ष्य क्षयन्तं क्षयन्तं कं चित् कमपि शत्रुं सर्वमपि शत्रुवर्गमभिभवथेति

१. ख-त-न-सत्सु, भ-वस्तुषु आन्ठादकेषु तमःसु सत्सु त्वं, श-मस्तु । २. घ-सुदानवः शोभनदानाः ।

शेषः । यद्वा । मनुष्येषु^१ यजमानेषु क्षयन्तं स्तुतीनामीश्वरं कं चित् कमपि स्तोतारं मा यूयं गच्छत । हे
 वरुण हे मित्र हे अर्यमन्^२ ते तादृशा^३ वयं वः युष्माकं संबन्धिनः^४ व्रतस्य यज्ञस्य^५ वर्यः
 स्याम नेतारो भवेम ॥

अदान्मे पौरुकुत्स्यः पञ्चाशतं त्रसदस्युर्वधूनाम् । मंहिष्ठो अर्यः सत्पतिः ॥ ३६ ॥

अदात् । मे । पौरुकुत्स्यः । पञ्चाशतम् । त्रसदस्युः । वधूनाम् ।

मंहिष्ठः । अर्यः । सत्पतिः ॥ ३६ ॥

इदमादिकेन प्रगाथेन त्रसदस्योर्दानमृषिः प्रशंसति । पौरुकुत्स्यः पुरुकुत्सपुत्रः त्रसदस्युः मे
 मह्यं वधूनां पञ्चाशतम् अदात् दत्तवान् । कीदृशः । मंहिष्ठः दातृतमः अर्यः अभिगन्तव्य
 स्वामी वा सत्पतिः सतां श्रेष्ठानां स्तोतृणां पालयिता ॥

उत मे प्रयियोर्वयियोः सुवास्त्वा अधि तुर्वनि ।

तिसृणां सप्ततीनां श्यावः प्रणेता भुवद्वसुर्दियानां पतिः ॥ ३७ ॥

उत । मे । प्रयियोः । वयियोः । सुवास्त्वाः । अधि । तुर्वनि ।

तिसृणाम् । सप्ततीनाम् । श्यावः । प्रणेता । भुवत् । वसुः । दियानाम् । पतिः ॥ ३७ ॥

॥ ३५ ॥

‘आ गन्त’ इति षड्विंशत्यृचमष्टमं सूक्तं काण्वस्य सोमरेरार्षं मारुतम् । प्रथमाद्ययुजः
 ककुभो द्वितीयादियुजः सतोबृहत्यः । अनुक्रम्यते हि—‘आ गन्त षड्विंशतिर्मास्तम्’ इति ।
 गतो विनियोगः ॥

आ गन्ता मा रिषण्यत प्रस्थावानो मापं स्थाता समन्यवः ।

स्थिरा चिन्नमयिष्णवः ॥ १ ॥

आ । गन्त । मा । रिषण्यत । प्रस्थावानः । मा । अप । स्थात । सप्तमन्यवः ।

स्थिरा । चित् । नमयिष्णवः ॥ १ ॥

हे प्रस्थावानः प्रस्थातारः प्रगन्तारो मरुतः आ गन्त अस्मानागच्छत । मा रिषण्यत
 अनागमनेनास्मान् मा हिंस्त । हे समन्यवः समानतेजस्काः समानक्रोधा वा स्थिरा चित् स्थिराणि
 दृढान्यपि पर्वतादीनि हे नमयिष्णवः नमनशीलाः कम्पयितारः मापं स्थात अस्मत्तोऽपेत्यान्यत्र
 मा तिष्ठत । अस्मास्वेव तिष्ठतेत्यर्थः ॥

वीळुपविभिर्मरुत ऋभुक्षण आ रुद्रासः सुदीतिभिः ।

इषा नो अद्या गता पुरुस्पृहो यज्ञमा सोमरीयवः ॥ २ ॥

वीळुपविऽभिः । मरुतः । ऋभुक्षणः । आ । रुद्रासः । सुदीतिभिः ।

इषा । नः । अद्य । आ । गत । पुरुस्पृहः । यज्ञम् । आ । सोमरीयवः ॥ २ ॥

१. ग-त-भ-मातृषेषु । २. ग-अन्यगम् ।

हे ऋक्षमुक्षणः महान्त उरुभासमाननिवासा वा हे ऋद्रासः रुद्रा रुद्रपुत्राः ईदृशा हे ऋमरुतः
 ऋसुदीतिभिः शोभनदीप्तैः ऋवीळुपविभिः । रथनेमयः पवयः । वीळु दृढा पवयो येषु तादृशै रथैः
 ऋआ^१ ऋगत^२ आगच्छत । एतदेव विवृणोति । हे ऋपुरुस्पृहः बहुभिः स्पृहणीया ईप्सितव्याः ऋसोभरी-
 यवः सोभरिमृषि मां कामयमानाः ऋनः^३ अस्माकं ऋयज्ञं प्रति ऋअद्य इदानीम् ऋइषा अग्नेन
 सहागच्छत । आ पूरणः^४ ॥

विद्वा हि रुद्रियाणां शुष्ममुग्रं मरुतां शिमीवताम् । विण्णोरिषस्य मीळहुषाम् ॥ ३ ॥

विद्वा । हि । रुद्रियाणाम् । शुष्मम् । उग्रम् । मरुताम् । शिमीवताम् ।

विण्णोः । एषस्य । मीळहुषाम् ॥ ३ ॥

ऋरुद्रियाणां^१ रुद्रपुत्राणां ऋशिमीवतां कर्मवतां ऋविण्णोः व्यासस्य ऋएषस्य एषणीयस्य वृष्ट्युद-
 कस्य ऋमीळहुषां सेवृणां ऋमरुताम् ऋउग्रम् उदूणं ऋशुष्मं बलं ऋविद्वा ऋहि जानीमः खलु^२ ॥

वि द्वीपानि पापतन्तिष्ठुच्छुनोभे युजन्त रोदसी ।

प्र धन्वान्यैरत शुभ्रखादयो यदेजथ स्वभानवः ॥ ४ ॥

वि । द्वीपानि । पापतन् । तिष्ठत् । दुच्छुना । उभे इति । युजन्त । रोदसी इति ।

प्र । धन्वानि । ऐरत । शुभ्रखादयः । यत् । एजथ । स्वभानवः ॥ ४ ॥

ऋद्वीपानि द्वयोः पार्श्वयोरपौ येषु तान्युदमध्यस्थलानि^१ । ‘द्वयन्तरूपसर्गैर्योऽप ईत्’ (पा. सू. ६. ३. ९७) इतीत्वम् । ‘ऋक्पूः’ इत्यादिनाकारः समासान्तः । तानि च ऋवि ऋपापतन् अत्यर्थं मरुद्वेगेन विपतन्ति । ऋतिष्ठत् स्थावर चान्यद्वृक्षजातं^२ ऋदुच्छुना दुःखेन युज्यते । ऋउभे ऋरोदसी द्यावापृथिव्यावपि ऋयुजन्त । ते मरुतः स्वागमनजनितेन कम्पनेन योजयन्ति । परोऽर्धर्चः परोक्षकृतः । ऋधन्वानि गमनशीलान्युदकानि च ऋप्र ऋऐरत प्रगच्छन्ति । हे ऋशुभ्रखादयः शोभनायुधाः^३ शोभनहविष्का वा हे ऋस्वभानवः स्वायत्तदीप्तयः यूयं ऋयत् यदा ऋएजथ कम्पयथ । तदैतत्पूर्वोक्तं सर्वं निष्पद्यत इत्यर्थः ॥

अच्युता चिद्वो अज्मन्ना नानदति पर्वतासो वनस्पतिः । भूमिर्यामेषु रेजते ॥ ५ ॥

अच्युता । चित् । वः । अज्मन् । आ । नानदति । पर्वतासः । वनस्पतिः । भूमिः । यामेषु । रेजते ॥ ५ ॥

हे मरुतः ऋवः युष्माकम् ऋअज्मन् अज्मनि गमने सति ऋअच्युता ऋचित् व्यावयितुमशक्या अपि ऋपर्वतासः पर्वता मेघा गिरयो वा ऋवनस्पतिः । जातावेकवचनम् । वनस्पतयो वृक्षाश्च ऋआ ऋनानदति अभितो भृशं शब्दायन्ते । अपि च ऋयामेषु युष्मदीयेषु गमनेषु निमित्तेषु ऋभूमिः पृथिवी च ऋरेजते कम्पते ॥ ॥ ३६ ॥

१ ग-त-भ-श-‘आ गत’ नास्ति । २. ख-ज्ञ-त१-२-भ-मु-संतः अद्येदानीं यज्ञमस्मदीयं यागं इषा अस्मभ्यं दातव्येनाग्नेन सह आगत आगच्छत शीघ्रं कालविलम्बं मा कुरुत; ग-त३-४-श-‘नः अस्माकं.. आ पूरणः’ नास्ति । ३. ख-ज्ञ-त१-२-भ-एषा मरुतां शुष्मं बलं वयं स्तोतारं सोभरयः उग्रमुदूणं विद्वा जानीमः । कीदृशानां मरुता । रुद्रियाणां रुद्रपुत्राणां शिमीवता कर्मवता विण्णोर्व्यासस्य एषस्य एषणीयस्य वृष्ट्युदकस्य मीळहुषां सेवृणां, ग-त३-४-‘मरुता खलु’ नास्ति । ४. ग-भ-श-तान्यु-दकमध्यस्थलानि । ५. ग-‘द्वस्तुजातं । ६. न-भ-शोभमानायुधाः ।

अमाय वो मरुतो यातवे द्यौर्जिहीत उत्तरा बृहत् ।

यत्रा नरो देदिशते तनूष्व त्वक्षांसि बाह्वोजसः ॥ ६ ॥

अमाय । वः । मरुतः । यातवे । द्यौः । जिहीते । उत्तरा । बृहत् ।

यत्र । नरः । देदिशते । तनूषु । आ । त्वक्षांसि । बाहुऽओजसः ॥ ६ ॥

हे ऽमरुतः । वः युष्माकम् । अमाय बलाय । यातवे यातुं । द्यौः द्युलोकः । बृहत् अन्तरिक्षं विस्तृतम् । उत्तरा उन्नततरा । जिहीते गच्छति । युष्मदागमनाङ्गीता सती युष्मदीयमान्तरिक्षं स्थानं परित्यज्योर्ध्वं पलायत इत्यर्थः । यत्र यस्मिन्नन्तरिक्षे । बाह्वोजसः बाह्वोरोजो बलं येषां तादृशाः । नरः नेतारो मरुतः । त्वक्षांसि दीप्तान्याभरणानि । तनूषु आत्मीयेषु शरीरेषु । आ । देदिशते आदिष्टानि धृतानि कुर्वन्ति । यद्वा । तनूषु विस्तृतानि । मेघस्थास्वप्सु त्वक्षांसि तनूकृतानि तीक्ष्णीकृतान्यायुधानि मेघोद्भेदनाय आ देदिशते पुनःपुनरादिशन्ति । तद्बृहदन्तरिक्षं जिहीत इत्यन्वयः ॥

स्वधामनु श्रियं नरो महि त्वेषा अमवन्तो वृषस्वः । वहन्ते अहुतस्वः ॥ ७ ॥

स्वधाम् । अनु । श्रियम् । नरः । महि । त्वेषाः । अमवन्तः । वृषस्वः ।

वहन्ते । अहुतस्वः ॥ ७ ॥

नरः नेतारो मरुतः । स्वधामनु । स्वधेल्लक्षणात् । हविलक्षणमन्नमनुलक्ष्य । श्रियं शोभां । महि महत्प्रौढं । वहन्ते धारयन्ति । कीदृशाः । त्वेषाः दीप्ताः । अमवन्तः बलवन्तः । वृषस्वः वर्षणरूपाः । अहुतस्वः अकुटिलरूपाश्च ॥

गोभिर्वाणो अज्यते सोमरीणां रथे कोशे हिरण्यये ।

गोबन्धवः सुजातास इषे भुजे महान्तो नः स्पर्से नु ॥ ८ ॥

गोभिः । वाणः । अज्यते । सोमरीणाम् । रथे । कोशे । हिरण्यये ।

गोऽबन्धवः । सुजातासः । इषे । भुजे । महान्तः । नः । स्पर्से । नु ॥ ८ ॥

सोमरीणाम् ऋषीणां । गोभिः शब्दैः स्तुतिलक्षणैः । वाण मरुद्गीणा । अज्यते व्यज्यते प्रकटीक्रियते । कुत्र । हिरण्यये रथे । कोशे कोशवद्दृष्टिरे मध्यदेशे । यद्वा । गोभिर्गान्त्वभिर्गोमातृकैर्वा मरुद्भिर्वाणोऽज्यते व्यज्यते । सोमरीणां ज्ञानायेदशे रथे वाद्यत इत्यर्थः । अपि च । गोबन्धवः गोमातृकाः । सुजातासः शोभनजन्मानः । महान्तः महानुभावास्ते मरुतः । नः अस्माकम् । इषे अन्नाय । भुजे भोगाय । स्पर्से प्रीत्यै च बलनाय वा । नु क्षिप्रं भवन्तिवति शेषः ॥

प्रति वो वृषदञ्जयो वृष्णे शर्धाय मारुताय भरध्वम् । हव्या वृषप्रयाव्णे ॥ ९ ॥

प्रति । वः । वृषत् । अञ्जयः । वृष्णे । शर्धाय । मारुताय । भरध्वम् । हव्या । वृषप्रयाव्णे ॥ ९ ॥

हे वृषदञ्जयः वृषता वर्षकेण सोमेनाञ्जन्तः सिञ्चन्तोऽध्वर्यवः । वः यूयं । वृष्णे वर्षित्रे । मारुताय मरुत्संघरूपाय । शर्धाय बलाय । हव्यानि हवीषि । प्रति । भरध्वम् । आहवनीयं प्रति हरत । शर्धं विशेप्यते । वृषप्रयाव्णे । वृषाणः सेक्ताः प्रयावानः प्रकृष्टं गन्तारो मरुतो यस्मिन् तत्तथोक्तम् । तस्मै ॥

वृषणश्चेन मरुतो वृषप्सुना रथेन वृषनाभिना ।

आ श्येनासो न पक्षिणो वृथा नरो हव्या नो वीतये गत ॥ १० ॥

वृषणश्चेन । मरुतः । वृषप्सुना । रथेन । वृषनाभिना ।

आ । श्येनासः । न । पक्षिणः । वृथा । नरः । हव्या । नः । वीतये । गत ॥ १० ॥

हे वनरः नेतारः वमरुतः ववृषणश्चेन ववृषभिः सेचनसमर्थैरश्वैरुपेतेन ववृषप्सुना वर्षकरूपयुक्तेन ववृषनाभिना । नाभिश्चक्रच्छिद्रम् । वर्षकनाभियुक्तेन वरथेन वनः अस्माकं हव्यानि^१ हवीषि वआ वगत आगच्छत । ववृथा अनायासेनैव ववीतये भक्षणार्थम् । तत्र दृष्टान्तः । वश्येनासो वन वपक्षिणः श्येनाः शंसनीयगतयः पक्षिणो यथा शीघ्रमागच्छन्ति तद्वदनायासेन शीघ्रमागच्छतेत्यर्थः ॥ ॥३७॥

समानमङ्घ्र्येषां वि भ्राजन्ते रुक्मासो अधि बाहुषु । दर्विद्युतत्यूष्टयः ॥ ११ ॥

समानम् । अङ्घ्रि । एषाम् । वि । भ्राजन्ते । रुक्मासः । अधि । बाहुषु ।

दर्विद्युतति । ऋष्टयः ॥ ११ ॥

वएषां मरुताम् वअङ्घ्रि रूपाभिव्यञ्जकमाभरणं वसमानम् एकविधमेव । एतदेवाह । वरुक्मासः रुक्मा दीप्यमानाः सुवर्णमया हाराः ववि वभ्राजन्ते । वक्षःस्थलेषु विशेषेण दीप्यन्ते । तथा वबाहुषु वअधि अंसेषु वऋष्टयः शक्त्यादीन्यायुधानि वदर्विद्युतति अत्यर्थं द्योतन्ते ॥

त उग्रासो वृषण उग्रबाहवो नकिंष्टनूषु येतिरे ।

स्थिरा धन्वा न्यायुधा रथेषु वोऽनीकेष्वधि श्रियः ॥ १२ ॥

ते । उग्रासः । वृषणः । उग्रबाहवः । नकिः । तनूषु । येतिरे ।

स्थिरा । धन्वानि । आयुधा । रथेषु । वः । अनीकेषु । अधि । श्रियः ॥ १२ ॥

वउग्रासः उद्गूर्णाः सर्वकार्येषूद्यताः ववृषणः वर्षितारः वउग्रबाहवः उद्गूर्णबाहुकाः वते मरुतः वतनूषु आत्मीयेषु शरीरेषु वनकिः वयेतिरे रक्षणाय न प्रयतन्ते । न हि कश्चित्तेषां शरीराणि बाधितुं शक्नोति येन यत्नं क्रियेत । परोऽर्धर्चः प्रत्यक्षकृतः । हे मरुतः ववः युष्माकं वरथेषु वधन्वानि धन्वायुधानि आयोधनानि बाणादीनि च वस्थिरा स्थिराणि दृढतराणि सन्ति । अत^२ एव^३ कारणात् वअनीकेष्वधि सेनामुखेषु वश्रियः जयसंपदः युष्माकं भवन्ति ॥

येषामर्णो न सप्रथो नाम त्वेषं शश्वतामेकमिद्धुजे । वयो न पित्र्यं सहः ॥ १३ ॥

येषाम् । अर्णः । न । सप्रथः । नाम । त्वेषम् । शश्वताम् । एकम् । इत् । भुजे ।

वयः । न । पित्र्यम् । सहः ॥ १३ ॥

वअर्णो वन उदकमिव वसप्रथः सर्वतः पृथु विस्तीर्णं वत्वेषं दीप्तं वशश्वतां बहूनां वयेषां^२ मरुता-मीदृशं वनाम मरुत इति नामधेयम् वएकमित् एकमेवासहायमेव सत् वभुजे स्तोतृणां भोगाय भवति । तत्र दृष्टान्तः । वसहः प्रसहन्शीलं वपित्र्यं पितुरागतं ववयो वन अन्नमिव । यथा तद्विस्त्रम्भेण भोगाय भवति तथेत्यर्थः । तानित्युत्तरत्रैकवाक्यता ॥

तान्वन्दस्व मरुतस्तौ उप स्तुहि तेषां हि धुनीनाम् ।

अराणां न चरमस्तदैषां दाना म्हा तदैषाम् ॥ १४ ॥

तान् । वन्दस्व । मरुतः । तान् । उप । स्तुहि । तेषाम् । हि । धुनीनाम् ।

अराणाम् । न । चरमः । तत् । एषाम् । दाना । म्हा । तत् । एषाम् ॥ १४ ॥

हे अन्तरात्मन् वतान् पूर्वोक्तगुणान् वमरुतः ववन्दस्व प्रणम । वतान् एवोपेत्य वस्तुहि । वहि यस्मात् वधुनीनां कम्पयितृणां वतेषां मरुतां वयं शेषभूताः स्मः । वअराणाम्^१ अर्याणां^२ स्वामिनां यथा वचरमः^३ हीनः सेवकः शेषभूतस्तद्वत् । वतत् तस्मात् वएषां मरुतां वदाना दानानि वमहा महस्वेन युक्तान्यस्माकं भवन्ति । वतदैषाम् इति द्विरुक्तिरादरार्था पदपूरणार्था वा ॥

सुभगः स व ऊतिष्वास पूर्वासु मरुतो व्युष्टिषु । यो वा नूनमुतासति ॥ १५ ॥

सुडर्भाः । सः । वः । ऊतिषु । आस । पूर्वासु । मरुतः । विडउष्टिषु ।

यः । वा । नूनम् । उत । असति ॥ १५ ॥

हे वमरुतः ववः युष्माकम् वऊतिषु रक्षासु सतीषु वसः स्तोता वसुभग. वास शोभनधनो भवति । अस्तेऽछान्दसो भूभावाभावः । यद्वा । सुभग आस^४ दीप्यते । ‘ अस गतिदीप्यादानेषु ’ । कदेति चेत् उच्यते । वपूर्वासु व्युष्टिषु पूर्वेष्वतीतेषु विवासितेषु दिवसेषु । यद्वा । पूर्वास्वागामिनीषु व्युष्टिषुषुः । उषःकालोपलक्षितेषु दिवसेषु । वउत अपि च वयः^५ मनुष्यः स्तोता यष्टा वा वनूनम् अवश्यम् वअसति युष्माकं भवति । अस्तेऽछान्दसः शपो लुगभावः । स सुभग इत्यन्वयः ॥ ॥३८॥

यस्य वा यूयं प्रति वाजिनो नर आ हव्या वीतये गथ ।

अभि ष द्युमैरुत वाजसातिभिः सुम्ना वो धूतयो नशत् ॥ १६ ॥

यस्य । वा । यूयम् । प्रति । वाजिनः । नरः । आ । हव्या । वीतये । गथ ।

अभि । सः । द्युमैः । उत । वाजसातिभिः । सुम्ना । वः । धूतयः । नशत् ॥ १६ ॥

हे वनरः नेतारो मरुतः वयूयं यस्य ववा यस्य च ववाजिनः हविष्मतो यजमानस्य वहव्या हव्यानि हवीषि वप्रति ववीतये भक्षणाय वा वगथ आगच्छथ वसः यजमानः हे वधूतयः कम्पयितारो मरुतः वद्युमैः द्योतमानैरद्यैर्यशोभिर्वा वउत अपि च ववाजसातिभिः वाजानां^६ संभजनैश्च ववः युष्माकं संबन्धीनि वसुम्ना सुम्नानि सुखानि वअभि वनशत् अभितो व्याप्नोति ॥

यथा रुद्रस्य सूनवो दिवो वशन्त्यसुरस्य वेधसः । युवानस्तथेदसत् ॥ १७ ॥

यथा । रुद्रस्य । सूनवः । दिवः । वशन्ति । असुरस्य । वेधसः ।

युवानः । तथा । इत् । असत् ॥ १७ ॥

वरुद्रस्य दुःखद्रावधितुरीश्वरस्य वसूनवः पुत्राः वअसुरस्य उदकानां क्षेप्तुर्मेषस्य वेधसः विधातारः । यद्वा । असवः प्राणाः । तान् राति ददातीत्यसुरं वृष्टिजलम् । तस्य कर्तारः । वयुवानः

१. घ-अराणा न । २. ङ-त१-२-भ१-आर्याणा । ३. ख-त-न-भ१-श-चरमो न । ४. त-भ-सन् । ५. घ-यो वा यश्च । ६. घ-अजानां ।

नित्यतरुणा ईदृशा मरुतः ऽदिवः अन्तरिक्षादागत्य ऽयथा येन प्रकारेण ऽवशन्ति अस्मान् कामयन्ते
 ऽतथेत् तेनैव प्रकारेण ऽअसत् इदं स्तोत्रं भवतु । वष्टेः छान्दसः शपो लुगभावः ॥

ये चार्हन्ति मरुतः सुदानवः स्मन्मीळुषश्चरन्ति ये ।

अतश्चिदा न उप वस्यसा हृदा युवान् आ ववृध्वम् ॥ १८ ॥

ये । च । अर्हन्ति । मरुतः । सुदानवः । स्मत् । मीळुषः । चरन्ति । ये ।

अतः । चित् । आ । नः । उप । वस्यसा । हृदा । युवान् । आ । ववृध्वम् ॥ १८ ॥

ऽसुदानवः शोभनदानाः ऽये ऽच^१ यजमानाः ऽमरुतः देवान् ऽअर्हन्ति पूजयन्ति । ऽये च
 ऽमीळुषः सेक्तृन् मरुतः ऽस्मत् प्रशस्तं ऽचरन्ति हविर्भिः प्रचरन्ति यजन्ति । यत एवम् ऽअतः^२
 अपि^३ कारणात् तानुभयविधान् ऽनः अस्मान् ऽआ अभिलक्ष्य ऽवस्यसा वसीयसा वसुमत्तमेन ऽहृदा
 हृदयेन हे ऽयुवानः मरुतः ऽउप ऽआ ऽववृध्वम् उपेत्याभिसंभजत ॥

यून ऊ षु नर्विष्टया वृष्णः पावकाँ अभि सोभरे गिरा ।

गाय गाईव चर्कषत् ॥ १९ ॥

यूनः । ऊँ इति । सु । नर्विष्टया । वृष्णः । पावकान् । अभि । सोभरे । गिरा ।

गाय । गाः।ईव । चर्कषत् ॥ १९ ॥

हे ऽसोभरे ऽयूनः नित्यतरुणान् ऽवृष्णः वर्षितृन् ऽपावकान् तान् मरुतः ऽनर्विष्टया अतिशये-
 नाभिनवया ऽगिरा वाचा स्तुतिरूपया ऽसु शोभनम् ऽअभि ऽगाय अभिष्टुहि । ऽचर्कषत् पुनःपुनः
 कृषन् कृषीवलः ऽगाईव । स यथा यूनः शक्ताननडुहः स्तौति तद्वत् ॥

साहा ये सन्ति मुष्टिहेव हव्यो विश्वासु पृतसु होतृषु ।

वृष्णाश्चन्द्रान्न सुश्रवस्तमान् गिरा वन्दस्व मरुतो अह ॥ २० ॥

साहाः । ये । सन्ति । मुष्टिहा।ईव । हव्यः । विश्वासु । पृतसु । होतृषु ।

वृष्णः । चन्द्रान् । न । सुश्रवः।ऽतमान् । गिरा । वन्दस्व । मरुतः । अह ॥ २० ॥

ऽविश्वासु सर्वासु ऽपृतसु पृतनासु युद्धेषु ऽहोतृषु आह्वानशीलेषु योद्धृषु च ऽये मरुतः ऽसाहाः
 ऽसन्ति अभिभवितारो भवन्ति ऽहव्यः ह्यातव्यः ऽमुष्टिहेव । मुष्टिभिरेव हन्तीति मुष्टिहा मल्लः ।
 स इव । नेति संप्रत्यर्थे । ऽन संप्रति ऽवृष्णः वर्षितृन् ऽचन्द्रान् आह्वादकान् ऽसुश्रवस्तमान् अति-
 शयेन शोभनयशस्कांस्तान् ऽमरुतः ऽअह मरुत एव ऽगिरा वाचा ऽवन्दस्व स्तुहि ॥ ॥ ३९ ॥

गार्वाश्चिद्धा समन्यवः सजात्येन मरुतः सर्वन्धवः ।

रिहते ककुभो मिथः ॥ २१ ॥

गार्वः । चित् । घ । स।ऽमन्यवः । स।ऽजात्येन । मरुतः । स।ऽसर्वन्धवः ।

रिहते । ककुभः । मिथः ॥ २१ ॥

हे वसमन्यवः समानतेजस्काः समानक्रोधा वा हे मरुत. वगावश्चित् गावश्च युष्मन्मातृभूताः
वसजात्येन समानजातित्वेन^१ वसबन्धवः समानबन्धुकाः सत्यः वकुभः दिशः प्राच्यादिदिग्भागान्
प्राप्य मिथः परस्परं परिहृते लिहन्ति । घ इति पूरकः ॥

मर्तेश्चिद्रो नृतवो रुक्मवक्षस उर्प भ्रातृत्वमायति ।

अधि नो गात मरुतः सदा हि व आपित्वमस्ति निधुवि ॥ २२ ॥

मर्तः । चित् । वः । नृतवः । रुक्मवक्षसः । उर्प । भ्रातृत्वम् । आ । अयति ।
अधि । नः । गात । मरुतः । सदा । हि । वः । आपित्वम् । अस्ति । निधुवि ॥ २२ ॥

हे नृतवः नृत्यन्तो हे रुक्मवक्षसः । रोचमानमाभरणं रुक्मं वक्षसि येषां ते तथोक्ताः ।
ईदृशा हे मरुतः मर्तेश्चिद्रो मनुष्योऽपि स्तोता वः युष्माकं भ्रातृत्वं सखित्वम् आ आभिमुख्येन
उप अयति उपगच्छति । अतः नः अस्मान् मनुष्यान् स्तोतृन् अधि गात अधिब्रूत अस्म-
त्पक्षपातवचना भवत । हि यस्मात् वः युष्माकम् आपित्वं बन्धुत्वं निधुवि नितरां धार-
यितव्ये स्तोत्रे यज्ञे वा सदा सर्वदा अस्ति विद्यते तस्मादित्यर्थः ॥

मरुतो मारुतस्य न आ भेषजस्य वहता सुदानवः । यूयं सखायः सप्तयः ॥ २३ ॥

मरुतः । मारुतस्य । नः । आ । भेषजस्य । वहत । सुदानवः । यूयम् । सखायः । सप्तयः ॥ २३ ॥

हे सुदानवः शोभनदाना हे सखायः समानस्थाना हे सप्तयः सर्पणशीलाः मरुतः नः
अस्माकं मारुतस्य भेषजस्य मरुत्संबन्धि भेषजमौषधं यूयम् आ वहत आनयत ॥

यामिः सिन्धुमवथ यामिस्तूर्वथ यामिर्दशस्यथा क्रिविम् ।

मयो नो भूतोतिभिर्मयोभुवः शिवाभिरसचद्विषः ॥ २४ ॥

यामिः । सिन्धुम् । अवथ । यामिः । तूर्वथ । यामिः । दशस्यथ । क्रिविम् ।

मयः । नः । भूत । उतिभिः । मयः । भुवः । शिवाभिः । असचद्विषः ॥ २४ ॥

हे मरुत. यामिः उतिभिः. सिन्धुं समुद्रम् अवथ रक्षथ । यामिः च तूर्वथ स्तोतृणां
शत्रून् हिंस्य । तूर्वी हिंसार्थः । यामिः च क्रिविं कृपं तृष्णजे गोतमाय पदस्यथ प्रयच्छथ ।
हे मयोभुवः मयसः सुखस्य भावयितारो हे असचद्विषः असक्तशत्रवः शत्रुरहिताः शिवाभिः
कल्याणीभिस्ताभिः सर्वाभिः उतिभिः रक्षाभिः नः अस्माकं मय सुखं भूत भावयत उत्पादयत ।
यद्वा । ' भू प्रासौ ' । प्रापयत ॥

यत्सिन्धौ यत्सिन्धुयां यत्समुद्रेषु मरुतः सुबर्हिषः । यत्पर्वतेषु भेषजम् ॥ २५ ॥

यत् । सिन्धौ । यत् । असिन्ध्याम् । यत् । समुद्रेषु । मरुतः । सुबर्हिषः ।

यत् । पर्वतेषु । भेषजम् ॥ २५ ॥

हे सुबर्हिषः शोभनयज्ञाः मरुतः सिन्धौ एतत्संज्ञे स्थन्दनशीले नदे यत् भेषजम्
अस्ति यत् च असिन्ध्यां यत् च समुद्रेषु जलधिषु यत् च पर्वतेषु भेषजं विद्यते तत्सर्वं
भेषजं पश्यन्त इत्युत्तरयैकवाक्यता ॥

विश्वं पश्यन्तो विभृथा तनूष्वा तेना नो अर्थि वोचत ।

क्षमा रपो मरुत आतुरस्य न इष्कर्ता विहुतं पुनः ॥ २६ ॥

विश्वम् । पश्यन्तः । विभृथ । तनूषु । आ । तेन । नः । अर्थि । वोचत ।

क्षमा । रपः । मरुतः । आतुरस्य । नः । इष्कर्ता । विहुतम् । पुनरिति ॥ २६ ॥

१ विश्वं सर्वं पूर्वोक्तं भेषजं १ पश्यन्तः जानन्तो यूयं १ तनूषु अस्मदीयेषु विषयेषु १ आ १ विभृथ आहरथ । आहृतेन च १ तेन १ नः अस्मान् १ अधि १ वोचत अधिब्रूत । चिकित्सतेत्यर्थः । अपि च हे १ मरुतः १ नः अस्माकं मध्ये १ आतुरस्य रोगिणः १ रपः । पापनामैतत् । रपसः पापफलस्य रोगस्य १ क्षमा क्षान्तिर्यथा भवति तथा १ विहुतं विबाधितमङ्गं १ पुनः १ इष्कर्ता नि.शेषेण संपूर्णं कुरुत । निसो नलोपश्छान्दसः । करोतेर्लोपि छान्दसो विकरणस्य लुक् । 'तसनसनथनाश्च' इति तशब्दस्य तबादेशः । अत एवोपसर्गसमुदायो नावगृह्यते ॥ ४० ॥ ॥ ३ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः^१ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाश ऋक्संहिताभाष्ये

षष्ठाष्टके प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य नि.श्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम्^१ ॥

चतुर्थेऽनुवाके^१ दश सूक्तानि । तत्र 'वयमु त्वाम्' इत्यष्टादशर्चं प्रथमं सूक्तम् । अत्रानुक्रम-
णिका—'वयमु द्रथूनान्त्ये दृचे चित्रस्य दानस्तुतिः' इति । 'ऋषिश्चान्यस्मात्' इति परिभाषया
काण्वः सोभरिर्ऋषिः । 'काकुभं प्रागाथं ह' इत्युक्तत्वादस्यापि सूक्तस्यायुजः काकुभो युजः सतो-
बृहत्यः । अन्त्ये दृचे चित्रस्य दानं देवता । शिष्टा ऐन्दवः । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । उक्त्ये
ब्राह्मणाच्छंसिश्च 'वयमु त्वाम्' इति प्रगाथः स्तोत्रियः । सूत्रितं च—'वयमु त्वामपूर्व्यं यो न
इदमिदं पुरेति प्रगाथौ' (आश्व. श्रौ. ६. १) इति । आभिष्टविकेषूक्त्येष्वपि तृतीयसवने ब्राह्मणा-
च्छंसिनो वैकल्पिकोऽयं स्तोत्रियः प्रगाथः । सूत्रमुक्तम् । अस्मिन्नेव शस्त्रे 'त्वं न इन्द्रा भर' इति
प्रगाथो यदा स्तोत्रियः तदा 'वयमु त्वा' इत्यनुरूपतृचस्याद्या । सूत्रितं च—'वयमु त्वामपूर्व्यं
यो न इदमिदं पुरा याहीम इन्द्रव इति समाहार्योऽनुरूपः' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

वयमु त्वामपूर्व्यं स्थूरं न कच्चिद्धरन्तोऽवस्यवः । वाजं चित्रं हवामहे ॥ १ ॥

वयम् । ऊँ इति । त्वाम् । अपूर्व्यं । स्थूरम् । न । कत् । चित्रं । भरन्तः । अवस्यवः ।

वाजं । चित्रम् । हवामहे ॥ १ ॥

१. ज्ञ—महेश्वरः ॥ इत्थं श्रीबुक्कभूपालसाम्राज्यैकधुरधरः । विद्यातीर्थगुरोर्दृष्ट्या प्राप्तसार्वज्ञवैभवः ।
श्रीमत्सायणमन्त्रीशो दाशतय्याश्च षष्ठके । अष्टके प्रथमाध्यायं पश्यतैतद्विमत्सराः ॥ २. ज्ञ—महेश्वरः ॥
इत्थं षष्ठाष्टकः प्रथमाध्याय आदरात् । व्याख्यात. सायणाचार्येण द्वितीयो व्याकरिष्यति (१ ते) ॥
३. श—अथ षष्ठाष्टके द्वितीयोऽध्याय आरभ्यते । चतुर्थेऽनुवाके ।

हे ऽअपूर्व्य त्रिषु सवनेषु प्रादुर्भूतत्वादभिनवेन्द्र ऽभरन्तः सोमलक्षणैरन्नैस्त्वां पोषयन्तः ऽवयं
 ऽवाजे । वाजयन्ति गच्छन्ति योद्धारोऽत्रेति वाजयन्त्यायुधान्यत्रेति वा वाजः संग्रामः । तस्मिन्
 ऽचित्रं चायनीयं विविधरूपं वा ऽत्वाम् ऽउ त्वामेव ऽअवस्थव. रक्षणमात्मन इच्छन्तः सन्तः
 ऽहवामहे त्वामाह्वयामः । तत्र दृष्टान्तः । ऽस्थूर ऽन यथा भरन्तो व्रीह्यादिभिर्गृहं पूरयन्तो जनाः
 वाजे अन्नविषये स्थूर स्थूलं गुणाधिकं ऽकच्चित् कंचिन्मानवं यथाह्वयन्ति तद्वत् ॥

उप त्वा कर्मन्तये स नो युवोग्रश्चक्राम यो धृषत् ।

त्वामिद्वयवितारं ववृमहे सखाय इन्द्र सानसिम् ॥ २ ॥

उप । त्वा । कर्मन् । ऊतये । सः । नः । युवा । उग्रः । चक्राम । यः । धृषत् ।

त्वाम् । इत् । हि । अवितारम् । ववृमहे । सखायः । इन्द्र । सानसिम् ॥ २ ॥

प्रथमपादः प्रत्यक्षकृतः । हे इन्द्र ऽकर्मन् अग्निष्टोमादिकर्मणि ऽऊतये रक्षणाय ऽत्वा त्वामु-
 पगच्छामः । द्वितीयः पादः परोक्षकृतः । ऽयः इन्द्रः ऽधृषत् धृष्णोति शत्रून् अभिभवति । ' जिष्ट्वा
 प्रागल्भ्ये ' । ' बहुलं छन्दसि ' इति शाप्रत्ययः । ऽयुवा तरुणः ऽउग्रः उद्गूर्णः ऽसः इन्द्रः ऽनः अस्मान्
 प्रति ऽचक्राम आगच्छतु । यद्वा । चक्राम अस्मानुत्साहयुक्तान् करोतु । क्रमतेः सर्गार्थं व्यत्ययेन
 परस्मैपदम् (पा. सू. १. ३. ३८) । परोऽर्धर्चः प्रत्यक्षकृतः । ऽसखायः समानख्याना बन्धुभूता वा
 वयं ऽसानसिम् । ' वन षण संभक्तौ ' । संभजनीयम् ऽअवितार सर्वस्य रक्षितार ऽत्वामित् त्वामेव
 ऽववृमहे वृणीमहे संभजामहे । हिः प्रसिद्धौ । हियोगादनिघातः ॥

आ याहीम इन्द्रवोऽश्वपते गोपत उर्वरापते । सोमं सोमपते पिब ॥ ३ ॥

आ । याहि । इमे । इन्द्रवः । अश्वपते । गोपते । उर्वरापते । सोमम् । सोमपते । पिब ॥ ३ ॥

ऽअश्वपते अश्वानां स्वामिन् ऽगोपते गवां पालयितः ऽउर्वरापते । सर्वसस्यादया भूभिर्हवरा ।
 तस्याः पते हे इन्द्र ऽइन्द्रवः सोमा. ऽइमे भवदीयाः । त्वदर्थमभिपुता इत्यर्थः । तस्मात् ऽआ
 ऽयाहि आगच्छ । आगत्य ऽसोमपते हे इन्द्र ऽसोमं ऽपिब ॥

वयं हि त्वा बन्धुमन्तमबन्धवो विप्रास इन्द्र येमिम ।

या ते धामानि वृषभ तेभिरा गहि विश्वेभिः सोमपीतये ॥ ४ ॥

वयम् । हि । त्वा । बन्धुमन्तम् । अबन्धवः । विप्रासः । इन्द्र । येमिम ।

या । ते । धामानि । वृषभ । तेभिः । आ । गहि । विश्वेभिः । सोमपीतये ॥ ४ ॥

हे ऽइन्द्र ऽअबन्धव. बन्धुरहिताः ऽविप्रासः मेधाविनः ऽवयं ऽबन्धुमन्तं बन्धुभि-
 देवैरङ्गिरोभिर्वा तद्वन्तं ऽत्वा त्वाम् । हिरवधारणे । त्वामेव ऽयेमिम बन्धुत्वेन निश्चच्छाम ।
 यच्छतेर्लिङि रूपम् । तथा सति हे ऽवृषभ कामानां वर्षितरिन्द्र ऽते तव ऽया यानि ऽधामानि
 शरीराणि तेजांसि वा विद्यन्ते ऽतेभिः तैः ऽविश्वेभिः सर्वैर्धामभिः सह ऽसोमपीतये सोमपानार्थम्
 ऽआ ऽगहि आगच्छ ॥

सीदन्तस्ते वयो यथा गोश्रीते मधौ मदिरे विवक्षणे । अभि त्वामिन्द्र नोनुमः ॥ ५ ॥

सीदन्तः । ते । वयः । यथा । गोऽश्रीते । मधौ । मदिरे । विवक्षणे ।

अभि । त्वाम् । इन्द्र । नोनुमः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र गोश्रीते । 'श्रीङ् पाके' । गोविकारे दधिपयसी गोशब्देनोच्येते । दध्ना पयसा च श्रीते श्रयणद्रव्येण मिश्रिते मदिरे मदकरे विवक्षणे स्वर्गप्रापणशीले त्वदीये मधौ सोमे सीदन्तः निवसन्तः । सद्ये दृष्टान्तः । वयो यथा पक्षिणो यथैकत्र संघीभूय तिष्ठन्ति तद्वत् सीदन्तो वयं त्वाम् अभि अभिसुख्येन नोनुमः पुनः पुनर्भृशं वा स्तुमः ॥ १ ॥

अच्छा च त्वैना नमसा वदामसि किं मुहुश्चिद्वि दीधयः ।

सन्ति कामासो हरिवो ददिष्टुं स्मो वयं सन्ति नो धियः ॥ ६ ॥

अच्छ । च । त्वा । एना । नमसा । वदामसि । किम् । मुहुः । चित् । वि । दीधयः ।

सन्ति । कामासः । हरिऽवः । ददिः । त्वम् । स्मः । वयम् । सन्ति । नः । धियः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र अच्छ वच अपि चा अभिसुख्येन व एना एनेन नमसा स्तोत्रेण हविलक्षणेनास्त्रेण वा सह त्वा त्वां वदामसि अभिवदामः । 'चवायोगे प्रथमा' इति न निघातः । त्वं तु मुहुश्चित् मुहुर्मुहुः किं कस्माद्धेतोः वि दीधयः । विपूर्वो दीधितिश्चिन्तने । विचिन्तयसि । 'दीधीङ् दीसिदेवनयोः' । व्यत्ययेन परस्मैपदं लुगभावश्च । किमर्थं यूयं वदथेति चेत् । हरिवः हरिताश्ववन् हे इन्द्र अस्माकं कामासः पुत्रपश्वादिविषयाः कामाः सन्ति कामाः सन्तु । अहं न प्रयच्छामीति चेत् । त्वं तु ददि । धनादिदाता खलु । तस्मात् वयं त्वत्सन्निधौ स्मः भवामः । किञ्च नः अस्माकं धियः कर्माणि च तव समीपे सन्ति तिष्ठन्ति । ततो धनादिलाभार्थं त्वां वदाम इत्यर्थः ॥

नूत्ना इदिन्द्र ते वयमूती अभूम नहि नू ते अद्रिवः । विव्वा पुरा परीणसः ॥ ७ ॥

नूत्नाः । इत् । इन्द्र । ते । वयम् । ऊती । अभूम । नहि । नु । ते । अद्रिऽवः ।

विव्वा । पुरा । परीणसः ॥ ७ ॥

हे इन्द्र ते तव ऊती ऊत्यै^१ रक्षणे^२ वयं नूत्ना इत् नूतना एव अभूम भवामः । अद्रिवः वज्रिन् हे इन्द्र पुरा पूर्व त्वां परीणसः । सुव्यत्ययः । परीणसं परितो व्याप्तं महान्तं वेति नहि विव्वा न जानीमः । नु संग्रति तु ते त्वां महान्तमिति जानन्तो वयं भवता रक्ष्या इति ॥

विव्वा सखित्वमुत शूर भोज्यमा ते ता वज्रिन्नीमहे ।

उतो समस्मिन्ना शिशीहि नो वसो वाजै सुशिग्र गोमति ॥ ८ ॥

विव्वा । सखिऽत्वम् । उत । शूर । भोज्यम् । आ । ते । ता । वज्रिन् । ईमहे ।

उतो इति । समस्मिन् । आ । शिशीहि । नः । वसो इति । वाजै । सुऽशिग्र । गोऽमति ॥ ८ ॥

शूर शत्रूणां शातयितुर्बलवान् हे इन्द्र सखित्वं तव सखिभावं वयं विव्वा जानीमः । उत अपि च भोज्यम् अभ्यवहार्यं धनं च विव्वा । वज्रिन् हे इन्द्र ते त्वदीये ता ते सख्यधने आ अभिसुख्येन ईमहे वयं याचामहे । उतो अपि च वसो सर्वस्य वासयितः सुशिग्र शोभनहृनो

यद्वा शोभनशिरस्त्राण हे इन्द्र ऽगोमति गवादियुक्ते ऽसमस्मिन् सर्वस्मिन् ऽवाजे अन्ने ऽन. अस्मान्
 ऽआ ऽशिशीहि तीक्ष्णीकुरु । उपलक्षणम् । प्रदानेनास्मान् प्रसिद्धान् कुर्वित्यर्थः । ' शिञ् निशाने '
 इत्यस्य छान्दसः श्रुतः ॥

उक्थ्ये ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे ' यो न इदमिदम् ' इत्ययं प्रगाथोऽनुरूपः । ' यो न इदमिदं पुरेति
 प्रगाथौ सर्वाः ककुभः ' (आश्व. श्रौ. ६. १) इति सूत्रितम् । आभिप्लविकेषूक्थ्येऽपि ब्राह्मणा-
 च्छंसिशस्त्रेऽयं वैकल्पिकोऽनुरूपः (आश्व. श्रौ. ७. ८) । आभिप्लविकेषूक्थ्येषु तृतीयसवने ब्राह्मणा-
 च्छंसिशस्त्रे ' त्वं न इन्द्रा भर ' इति प्रगाथे स्तोत्रिये सत्यनुरूपतृचः समाहार्यः । तत्रेयं ' यो न इद-
 मिदम् ' इति द्वितीया । सूत्रितं च—' यो न इदमिदं पुरा याहीम इन्द्रव इति समाहार्योऽनुरूपः '
 (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

यो न इदमिदं पुरा प्र वस्य आनिनाय तमु वः स्तुषे । सखाय इन्द्रमूतये ॥९॥

यः । नः । इदम् इदम् । पुरा । प्र । वस्यः । आऽनिनाय । तम् । ऊँ इति । वः । स्तुषे ।
 सखायः । इन्द्रम् । ऊतये ॥ ९ ॥

ऽसखायः समानख्याना हे ऋत्विग्यजमानाः ऽयः इन्द्रः ऽपुरा पूर्वमिदं दर्शनीयतया^१
 विद्यमानं^२ ऽवस्यः वसीयः । वसोरीयसुनि ईकारलोपश्छान्दसः । प्रशस्तं वसु ऽनः अस्मान्
 ऽप्राणिनाय प्रकर्षेणानीतवान् ऽतमु तमेव धनानामानेतारम् ऽइन्द्रं ऽवः युष्माकं धनलाभार्थम्
 ऽऊतये रक्षणाय च ऽस्तुषे सोभरिरहं स्तौमि ॥

हर्यश्च सत्पति चर्षणीसहं स हि ष्मा यो अमन्दत ।

आ तु नः स वयति गव्यमश्व्यं स्तोतृभ्यो मघवां शतम् ॥ १० ॥

हरिऽअश्वम् । सत्ऽपतिम् । चर्षणिऽसहम् । सः । हि । स्म । यः । अमन्दत ।

आ । तु । नः । सः । वयति । गव्यम् । अश्व्यम् । स्तोतृऽभ्यः । मघवां । शतम् ॥ १० ॥

ऽहर्यश्च हरितवर्णाश्चोपेतं ऽसत्पति स्वप्रकाशाधिक्येन सतां नक्षत्राणां पति सतां श्रेष्ठानां पति
 वा ऽचर्षणीसहं चर्षणीनां शत्रुभूतानां मनुष्याणामभिभवितार ऽस ऽहि ऽष्म स खलु जनः स्तौति ।
 ऽयः जनः ऽअमन्दत ततो लब्धधनः संस्तुतो भवति स एनं तुष्टुषति । एवं^३ सति ऽमघवा धनवान्
 ऽसः इन्द्रः ऽशतं ऽगव्यमश्व्यम् अनेकं गवाश्चसंघं ऽस्तोतृभ्यः ऽनः अस्मभ्यं ऽतु क्षिप्रम् ऽआ ऽवयति
 आप्रापयतु । वी गत्यादिषु । अस्माल्लेख्यडागमः । ततो लब्धगवादिका वयं चैवं स्तुम इति ॥ ॥२॥

त्वया ह स्विद्युजा वयं प्रति श्वसन्तै वृषभ ब्रुवीमहि । संस्थे जनस्य गोमतः ॥११॥

त्वया । ह । स्वित् । युजा । वयम् । प्रति । श्वसन्तम् । वृषभ । ब्रुवीमहि ।

सम्ऽस्थे । जनस्य । गोऽमतः ॥ ११ ॥

ऽवृषभ वर्धितहं इन्द्र ऽगोमतः गवादियुक्तस्य ऽजनस्य ऽसंस्थे स्थाने युद्धे ऽश्वसन्तम्
 अस्मान् प्रति क्रोधातिशयेन श्वासकारिणं शत्रुं ऽयुजा सहायेन ऽत्वया ऽह ऽस्वित् त्वयैव खलु ऽवयं
 ऽप्रति ऽब्रुवीमहि प्रतिवचनं कुर्मः । निराकरिष्याम इत्यर्थः ॥

१. ख-त-न-श-दर्शनीयं तवाविद्यमानं, घ-दर्शनीयं तव विद्यमानं । २. ख-त-न-म-श-य एवं ।

जयेम कारे पुरुहूत कारिणोऽभि तिष्ठेम दूढ्यः ।

नृभिर्वृत्रं हन्याम शूशुयाम चावेरिन्द्र प्र णो धियः ॥ १२ ॥

जयेम । कारे । पुरुहूत । कारिणः । अभि । तिष्ठेम । दुः । ध्यः ।

नृभिः । वृत्रम् । हन्याम । शूशुयाम । च । अवेः । इन्द्र । प्र । नः । धियः ॥ १२ ॥

पुरुहूत बहुभिराह्वातव्य^१ हे इन्द्र अस्माकं विविधाः शत्रव उपद्रवकारिणो बाधां मनसा स्मरन्तश्चेति । तत्र कारिणः हिसां कुर्वतः शत्रून् कारे । कीर्यन्त आयुधान्यत्रेति कारो युद्धम् । तस्मिस्तान् वयं जयेम । दूढ्यः दुर्धियः पापबुद्धीनपि अभि^२ तिष्ठेम^३ अभित^४ स्थास्यामः । किञ्च वृत्रं गवामावरकं शत्रुं नृभिः आयुधनेतृभिर्मरुद्भिः सह हन्याम हिंस्याम । हत्वा शूशुयाम च । शत्रुराहित्येन पुत्रपौत्रैर्मित्रोमादिकर्मभिश्च वर्धयेमहि । यद्वा । श्वयतिरत्रान्तर्णीतण्यर्थः । शत्रुभ्यो बाधाभावात् सोमलक्षणैरस्त्वां वर्धयेम । ततस्त्वं नः अस्माकं धियः कर्माणि प्र अवेः प्रकर्षेण रक्ष ॥

आभिप्लविकेषूक्थ्येषु तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसि शस्त्रे 'अभ्रातृव्यः' इत्यादिकौ द्वौ प्रगाथौ वैकल्पिकौ स्तोत्रियानुरूपौ । सूत्रितं च—'अभ्रातृव्यो अना त्वं मा ते अमाजुरो यथा' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

अभ्रातृव्यो अना त्वमनापिरिन्द्र जनुषा सनादसि । युधेदापित्वमिच्छसे ॥ १३ ॥

अभ्रातृव्यः । अना । त्वम् । अनापिः । इन्द्र । जनुषा । सनात् । असि ।

युधा । इत् । आपिऽत्वम् । इच्छसे ॥ १३ ॥

हे इन्द्र त्वं जनुषा जन्मनैव अभ्रातृव्यः । 'व्यन् सपत्ने' (पा सू ४. १. १४५) इति व्यन्प्रत्ययः । अना^१ अनेतृकः^२ । 'ऋतश्छन्दसि' इति कपः^३ प्रतिषेधः । अनियन्तृक इत्यर्थः । अनापिः बन्धुवर्जितश्च सनादसि चिरादेव आतृव्यादिवर्जितोऽसि । यच्च त्वया आपित्वं बान्धवम् इच्छसे इच्छसि तत्र युधेत् युधेनैव युद्धं कुर्वन्नेव स्तोतृणां सखा भवसीति ॥

नकीं रेवन्तं सख्याय विन्दसे पीयन्ति ते सुराश्चः ।

यदा कृणोषि नदनुं समूहस्यादित्पितेव हूयसे ॥ १४ ॥

नकीः । रेवन्तम् । सख्याय । विन्दसे । पीयन्ति । ते । सुराश्चः ।

यदा । कृणोषि । नदनुम् । सम । ऊहसि । आत् । इत् । पिताऽईव । हूयसे ॥ १४ ॥

हे इन्द्र रेवन्तं धनवन्तं केवलधनवन्तं दानादिरहितमयष्टारमाद्यं मानवं^४ सख्याय सखिभावाय नकीः विन्दसे न भजसे नाश्रयसीत्यर्थः । अयष्टारो जनाः किं सन्तीत्यत आह । सुराश्चः । 'दुओश्चि गतिवृद्धयोः' । सुरया वृद्धास्तद्वत् प्रसत्ता नास्तिकाः एते त्वां पीयन्ति । पीयति हिंसाकर्मा । हिंसन्ति । तान्नाश्रयसीत्यर्थः ॥

१. घ-राहूत । २. त-न-भ-नामितिष्ठेम, भ१-३-मितिष्ठेम । ३. ख-त-२-३-४-न-अना अनेतकः; घ-अना अनियतृकः; झ-सपत्नरहितः अना अनेतृकः, भ१-अना सपत्नरहितः अना अनेतृकः, भ२-३-अना सपत्नरहितः अना अनेतकः (अनेकः-भ३), श-अना त्व अनेकः । ४. ख-त-न-श-शपः । ५. ख-न-ज्ञ-त१-२-न-भ-अन्यं मानवं ।

मा ते अमाजुरो यथा मुरास इन्द्र सख्ये त्वावतः । नि षदाम सचा सुते ॥१५॥

मा । ते । अमाऽजुरः । यथा । मुरासः । इन्द्र । सख्ये । त्वाऽवतः ।

नि । सुदाम । सचा । सुते ॥ १५ ॥

हे ऽइन्द्र ऽते तव स्वभूता वयं तथा ऽमा भूम मा भवाम ऽयथा ऽत्वावतः त्वावतः त्वत्स-
दृशस्य देवस्य ऽसख्ये ऽमुरासः मुराः । सोमप्रदानादिन्द्रेण सह सख्यं कुर्म इत्येतदजानन्तो मूढा
जनाः । ऽअमाजुरः सोमाभिषवमकुर्वन्तस्ते गृहैः^१ पुत्रैः पौत्रैर्धनादिभिश्च सह जीर्णा भवन्ति । तथा
वयममाजुरो न भवाम । कथम् । ऽसचा ऋत्विग्भिः सह ऽसुते अभिषुते सोमे वयं तु ऽनि ऽषदाम
निवसाम^२ । तस्मात् सोमदानेन त्वया सह सखिभावं कुर्म इत्यर्थः ॥ ॥ ३ ॥

मा ते गोदत्र निरराम राधस इन्द्र मा ते गृहामहि ।

दृळ्हा चिदर्यः प्र मृशाभ्या भर न ते दामान आदमे ॥ १६ ॥

मा । ते । गोऽदत्र । निः । अराम । राधसः । इन्द्र । मा । ते । गृहामहि ।

दृळ्हा । चित् । अर्यः । प्र । मृश । अभि । आ । भर । न । ते । दामानः । आऽदमे ॥ १६ ॥

हे ऽगोदत्र स्तोतृणां गवादिदानशील हे ऽइन्द्र ऽते तव स्वभूता वयं ऽराधसः धनान् ऽमा
ऽनिरराम मा निर्गमाम । अर्तेर्लुङि 'सर्तिशास्यतिभ्यश्च' इत्यङादेशः । 'ऋदशोऽङि' इति गुणः ।
सर्वदा त्वत्तो^३ धनाढ्या^४ भवाम । किंच ऽते तव स्वभूता वयं धनं प्रयच्छाम । कस्माच्चित् ऽमा
ऽगृहामहि मा गृह्णीमः । अपि तु त्वत् एव धनं गृह्णीम इत्यर्थः । ग्रहेर्लुङि 'बहुलं छन्दसि'
इति शः । डित्वात्संप्रसारणम् । ऽअर्यः स्वामी त्वं ऽदृळ्हा ऽचित् दृढान्यपि विनश्वराणि धनानि ऽप्र
ऽमृश प्रकर्षेणास्मासु स्थापय । किंच ऽअभि आभिमुख्येन ऽआ ऽभर धनादिभिः समन्तादस्मान्
पोषय । ऽते तव ऽदामानः तानि दानानि ऽन ऽआदमे न कैश्चिदपि आदम्भितुं शक्यन्ते । तस्मात्
दानादियुक्तानस्मान् कुर्वित्यर्थः ॥

इन्द्रो वा घेदिर्यन्मघं सरस्वती वा सुभगा ददिर्वसु । त्वं वा चित्र दाशुषे ॥१७॥

इन्द्रः । वा । घ । इत् । इयत् । मघम् । सरस्वती । वा । सुभगा । ददिः । वसु ।

त्वम् । वा । चित्र । दाशुषे ॥ १७ ॥

अत्र चित्रस्य दानं स्तौति । चित्रो नाम राजा सरस्वतीतीर इन्द्रार्थं यागमकृत । तत्र मन्त्र-
द्रष्टृर्बहुधनलाभान्मह्यमेतावद्धनं को वा प्रायच्छदिति विकल्पयते^५ । ऽदाशुषे इन्द्राय हवीषि दत्त-
वते मह्यम् ऽइन्द्रो ऽवा ऽघेत् इन्द्र एव किं खल्वेतावत्^६ ऽमघं मंहनीयं धनं ऽददिः प्रायच्छत् ।
यद्वा ऽसुभगा शोभनधना ऽसरस्वती नदी ऽवसु धनं ददिः किं प्रायच्छत् । अथवा ऽचित्र एतन्नामक
हे राजन् ऽत्वं ऽवा एतावद्धनं^६ मह्यं प्रादा इति ॥

चित्र इराजा राजका इदन्यके यके सरस्वतीमनु ।

पर्जन्येव ततनद्धि वृष्ट्या सहस्रमयुता ददत् ॥ १८ ॥

१. घ-भ-गृहे । २. ख-त-न-भ२-श-निवासाम ; ग-घ-त१-भ१-३-निवसाम् । ३. ग-त्वइतधना ।
४. घ-विकल्पते । ५. भ-खल्वियदेतावत् । ६. घ-इयदेतावद्धनं ।

चित्रः । इत् । राजा । राजका । इत् । अन्यके । यके । सरस्वतीम् । अनु ।
पर्जन्यः । इव । ततनत् । हि । वृष्ट्या । सहस्रम् । अयुता । ददत् ॥ १८ ॥

अनया चित्र एव प्रादादिति निश्चयमकार्षीत् । सहस्रं सहस्रसंख्याकं धनम् अयुता अयु-
तानि च धनानि च वदत् प्रयच्छन् चित्र इत् चित्रनामैव राजा । अन्यके यके । अल्प
इत्यर्थे कः । अल्पा येऽन्ये राजका इत् राजान एव सरस्वतीमनु सरस्वत्यास्तीरे वर्तन्ते । तान्
सर्वान् याचमानानयमेव चित्रो राजा ततनत् धनैस्तनोति । तनोतेर्लुङि चङि रूपम् । 'चङ्य-
न्यतरस्याम्' इति स्वरः । तत्र दृष्टान्तः । पर्जन्यइव । यथा पर्जन्यः पृथिवी वृष्ट्या तनोति प्रीणयति
तथायं चित्रः सर्वान् धनैः प्रीणयतीत्यर्थः ॥ ॥ ४ ॥

'ओ त्यमह्वे' इत्यष्टादशर्चं द्वितीयं सूक्तं काण्वस्य सोमरेरार्षम् । आद्यातृतीयापञ्चम्यो बृहत्यो
द्वितीयाचतुर्थीषष्ठ्यः सप्तमी बृहती अष्टम्यनुष्टुप् । 'काकुभं प्रागाथं ह' इत्युक्तस्यानुवृत्तेः
शिष्टाश्चत्वारः काकुभा. प्रागाथाः । अश्विनौ देवता । तथा चानुक्रान्तम्—'ओ त्यमाश्विनं त्रिप्रागाथादि
बृहत्यनुष्टुबेकादश्याये ककुम्मध्येज्योतिषी' इति । प्रातरनुवाक आश्विने क्रतौ बार्हते छन्दस्याश्विन-
शस्त्रे चाद्याः सप्तर्चं । सूत्रितं च—'ओ त्यमह्व आ रथमिति सप्त' (आश्व. श्रौ ४. १५) इति ॥

ओ त्यमह्व आ रथमद्या दंसिष्ठमृतये ।

यमश्विना सुहवा रुद्रवर्तनी आ सूर्यायै तस्थथुः ॥ १ ॥

ओ इति । त्यम् । अह्वे । आ । रथम् । अद्य । दंसिष्ठम् । ऊतये ।

यम् । अश्विना । सुहवा । रुद्रवर्तनी इति रुद्रऽवर्तनी । आ । सूर्यायै । तस्थथुः ॥ १ ॥

हे अश्विनौ वदंसिष्ठम् अत्यन्तदर्शनीयं यद्वातिशयेन शत्रूणामुपक्षपयितार वत्थं तं युवयोः^१
वयम^२ वृत्तये रक्षणाय अद्य अस्मिन् यागदिने अह्वे सोभरिरहमाह्वयामि । सुहवा सुहवौ
स्तोत्रशस्त्रादिभिः शोभनाह्वानौ रुद्रवर्तनी संग्रामे रोदनशीलमागौ यद्वा स्तूयमानमागौ हे अश्विनौ
सूर्यायै सूर्या स्वयंवरे वरयितुं यं रथं युवाम् आ वतस्थथुः आश्रयथः तं रथमाह्वयामीति ॥

पूर्वापुषं सुहवं पुरुस्पृहं भुज्युं वाजेषु पूर्व्यम् ।

सचनावन्तं सुमतिभिः सोमरे विद्वेषसमनेहसम् ॥ २ ॥

पूर्वऽआपुषम् । सुहवम् । पुरुऽस्पृहम् । भुज्युम् । वाजेषु । पूर्व्यम् ।

सचनावन्तम् । सुमतिभिः । सोमरे । विद्वेषसम् । अनेहसम् ॥ २ ॥

हे सोमरे सुमतिभिः कल्याणीभिः स्तुतिभिरश्विनो रथं स्तुहि । किविशिष्टम् । पूर्वापुषं
पूर्वेषां स्तोत्राणां धनादिदानेन पोषकं^३ सुहवं यज्ञेषु शोभनाह्वानं पुरुस्पृहं बहुभिः स्पृहणीयं भुज्युम् ।
'भुज पालने' । सर्वस्य रक्षकं वाजेषु पूर्व्यं संग्रामेष्वग्रतो गन्तारं सचनावन्तं सर्वैर्भजनवन्तं
विद्वेषसं शत्रूणां विशेषेण द्वेष्टारम् अनेहसं कैश्चिदप्यनुपद्रवं पापरहितं वा रथं स्तुहीत्यन्वयः ॥

इह त्या पुरुभूतमा देवा नमोभिरश्विना ।

अर्वाचीना स्वर्वसे करामहे गन्तारा दाशुषो गृहम् ॥ ३ ॥

इह । त्या । पुरुभूतमा । देवा । नमःऽभिः । अश्विना ।

अर्वाचीना । सु । अवसे । करामहे । गन्तारा । दाशुषः । गृहम् ॥ ३ ॥

पुरुभूतमा अतिशयेन बहूनां शत्रूणां आवयितारौ देवा देवौ द्योतनशीलौ स्तोतव्यौ वा दाशुषः हविर्दत्तवतो यजमानस्य गृहं प्रति गन्तारौ गमनशीलौ त्या तौ अश्विना अश्विनौ युवाम् इह अस्मिन् कर्मणि अवसे रक्षणाय नमोभिः हविभिः स्तोत्रैर्वा अर्वाचीना अर्वाचीनौ अभिमुखमागच्छन्तौ सु करामहे वयं सुष्ठु कुर्मः ॥

युवो रथस्य परि चक्रमीयत ईर्मान्यद्रामिषण्यति ।

अस्माँ अच्छा सुमतिर्वी शुभस्पती आ धेनुरिव धावतु ॥ ४ ॥

युवोः । रथस्य । परि । चक्रम् । ईयते । ईर्मा । अन्यत् । वाम् । इषण्यति ।

अस्मान् । अच्छ । सुऽमतिः । वाम् । शुभः । पती इति । आ । धेनुः ईव । धावतु ॥ ४ ॥

हे अश्विनौ युवयोः रथस्य एकं चक्रं परि ईयते परितो द्यां गच्छति । अन्यत् अवस्थितं रथस्य चक्रम् ईर्मा ईमौ सर्वस्यान्तर्यामितया प्रेरकौ यद्गोदकस्य प्रेरयितारौ वा युवाम् इषण्यति गच्छति । उक्तार्थे मन्त्रान्तरं—‘न्यघ्न्यस्य मूर्धनि’ (ऋ सं. १. ३०. १९) इति । हे शुभस्पती उदकस्य पालयितारौ हे अश्विनौ वा युवयोः सुमतिः कल्याणी मतिः अच्छ अभिमुख्येन अस्मान् आ धावतु आगच्छतु । तत्र दृष्टान्तः । धेनुरिव । यथा नवप्रसूता गौर्वत्सं प्रति पयोदानार्थमागच्छति तद्वद्युवयोः सुमतिरस्मान् प्रति धनादिप्रदानार्थमागच्छतु ॥

रथो यो वां त्रिवन्धुरो हिरण्याभीशुरश्विना ।

परि द्यावापृथिवी भूषति श्रुतस्तेन नासत्या गतम् ॥ ५ ॥

रथः । यः । वाम् । त्रिऽवन्धुरः । हिरण्यऽअभीशुः । अश्विना ।

परि । द्यावापृथिवी इति । भूषति । श्रुतः । तेन । नासत्या । आ । गतम् ॥ ५ ॥

हे अश्विना अश्विनौ त्रिवन्धुरः । वन्धुर सारथिस्थानम् । त्रिप्रकारवन्धुरोपेतः । यद्वा । द्वे ईषे तन्मध्ये रज्जुसज्जनार्थको दण्डः एते त्रयो वन्धुरशब्देनोच्यन्ते । त्रिवन्धुरयुक्तः हिरण्याभीशुः हिरण्मयाश्वादि रज्जुः वा युवयोः ययः रथः श्रुतः सर्वत्र प्रसिद्धः सन् द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ परि भूषति स्वबलेन परिभवति । भवतेल्लेदि सिष्यडागमः । यद्वा परितः स्वप्रकाशेनालं करोति । हे नासत्या नासत्यौ तेन पूर्वोक्तेन रथेन आ गतम् आगच्छतम् ॥ ५ ॥

दशस्यन्ता मनवे पूर्य दिवि यवं वृकेण कर्षथः ।

ता वामद्य सुमतिभिः शुभस्पती अश्विना प्र स्तुवीमहि ॥ ६ ॥

दशस्यन्ता । मनवे । पूर्यम् । दिवि । यवं । वृकेण । कर्षथः ।

ता । वाम् । अद्य । सुमतिभिः । शुभः । पती इति । अश्विना । प्र । स्तुवीमहि ॥ ६ ॥

हे अश्विनौ पूर्य पुरातनं दिवि शुलोके स्थितमुदकं मनवे एतन्नामकाय राज्ञे दशस्यन्ता दशस्यन्तौ प्रयच्छन्तौ युवां वृकेण । ‘वृको लाङ्गलं भवति विकर्तनात्’ (निरु. ६. २६) इति यास्कः ।

तेन लाङ्गलेन वयं यवनामकं धान्यं वकर्षथः । पुनश्च तस्मै विलेखनं कुरुथः । वशुभस्पती उदकस्य पालयितारौ हे वश्विना वश्विनौ वता तौ पूर्वोक्तलक्षणयुक्तौ ववां युवाम् वअव अस्मिन् यज्ञदिने वसुमतिभिः शोभनाभिः स्तुतिभिः प्रकर्षेण वस्तुवीमहि वयं स्तुमः ॥

उप नो वाजिनीवसू यातमृतस्य पृथिभिः ।

येभिस्तृक्षि वृषणा त्रासदस्यवमहे क्षत्राय जिन्वथः ॥ ७ ॥

उप । नः । वाजिनीवसू इति वाजिनीवसू । यातम् । ऋतस्य । पृथिभिः ।

येभिः । तृक्षिम् । वृषणा । त्रासदस्यवम् । महे । क्षत्राय । जिन्वथः ॥ ७ ॥

हे ववाजिनीवसू अन्नधनवन्तौ । अन्नमेव धनं यथोस्तौ । अश्विनौ ऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य पृथिभिः मार्गैः वनः अस्मान् उप यातम् आगच्छतम् । वृषणा वृषणौ धनानां सेत्तारौ हे अश्विनौ त्रासदस्यवम् त्रासदस्योः पुत्रं वृक्षिम् एतन्नामकं येभिः यैर्यज्ञमार्गैः वमहे महते वक्षत्राय धनाय वजिन्वथः प्रीणयथ । एवं तैर्मार्गैरस्मान् धनादिभिः प्रीणयितुमागच्छतमित्यर्थः ॥

अयं वामद्रिभिः सुतः सोमो नरा वृषण्वसू ।

आ यातं सोमपीतये पिबतं दाशुषो गृहे ॥ ८ ॥

अयम् । वाम् । अद्रिभिः । सुतः । सोमः । नरा । वृषण्वसू इति वृषण्वसू ।

आ । यातम् । सोमपीतये । पिबतम् । दाशुषः । गृहे ॥ ८ ॥

वनरा सर्वस्य नेतारौ यद्वा स्तोतृणां धनस्य नेतारौ वृषण्वसू वर्षणशीलधनवन्तौ हे अश्विनौ ववां युष्मदर्थम् वामद्रिभिः प्रावभिः वअयं वसोमः वसुतः अभिषुतः । तस्मात् वसोमपीतये सोमपानार्थं युवाम् वआ वयातम् । आगत्य च दाशुषः हविर्दत्तवतो यजमानस्य गृहे यज्ञस्थाने सोमं युवां पिबतम् ॥

आ हि रुहतमश्विना रथे कोशे हिरण्यये वृषण्वसू । युञ्जाथां पीवरीरिषः ॥ ९ ॥

आ । हि । रुहतम् । अश्विना । रथे । कोशे । हिरण्यये । वृषण्वसू इति वृषण्वसू ।

युञ्जाथाम् । पीवरीः । र्षः ॥ ९ ॥

वृषण्वसू वर्षणशीलधनौ हे वश्विना वश्विनौ हिरण्यये हिरण्यमयरज्ज्वादियुक्ते कोशे आयुधादीनां कोशस्थाने रमणशीले रथे । हिरवधारणे । युवामेव वआ वरुहतम् आरोहणं कुरुतम् । ततः पीवरीः पावयितृणि स्थूलानि वा वृषः अन्नानि युञ्जाथाम् अस्मासु योजयतम् ॥

यामिः पक्थमवथो यामिराध्रिगुं यामिर्बभ्रुं विजोषसम् ।

तामिनो मक्षु तूर्यमश्विना गतं भिषज्यतं यदातुरम् ॥ १० ॥

यामिः । पक्थम् । अवथः । यामिः । अद्रिगुम् । यामिः । बभ्रुम् । विजोषसम् ।

तामिः । नः । मक्षु । तूर्यम् । अश्विना । आ । गतम् । भिषज्यतम् । यत् । आतुरम् ॥ १० ॥

हे अश्विनौ यामिः ऊतिभिः पक्थम् एतन्नामकं राजानम् अवथः रक्षथः । यामिः ऊतिभिश्च वामिगुम् अद्वतगमनं राजानमवथः । यामिः ऊतिभिश्च वभ्रुं राजानं च विजोषसं विशेषेण सोमैः प्रीणयन्तम् । एतान् सर्वान् यैः पालनैरवथः तामिः तै रक्षणैः वमक्षु क्षिप्रं वतूर्यं तूर्णं वनः

अस्मान् ^१आ ^२गतं रक्षणार्थमागच्छतम् । किञ्च ^३यत् ^४आतुरं रोगादिसहितमस्माकं पुत्रादिकं
प्रति ^५भिवज्यतं भैषज्यं कुरुतम् । भिषक्कण्डादिः ॥ ॥ ६ ॥

यदग्निगावो अग्निगू इदा चिदहो अश्विना हवामहे । वयं गीर्भिर्विपुन्यवः ॥ ११ ॥

यत् । अग्निऽगावः । अग्निगू इत्यग्निऽगू । इदा । चित् । अहः । अश्विना । हवामहे ।
वयम् । गीऽभिः । विपुन्यवः ॥ ११ ॥

^१अग्निगावः अष्टगमनाः कर्मसु त्वरमाणाः ^२विपुन्यवः मेधाविनः ^३वयम् ^४अग्निगू अष्ट-
गमनौ संग्रामे शत्रुवधार्थं त्वरया गच्छन्तौ ^५अश्विना अश्विनौ युवाम् ^६अहः दिवसस्य ^७इदा ^८चित्
इदानीमेव प्रातःकाले ^९गीर्भिः स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिः ^{१०}यत् यदा ^{११}हवामहे युवामाह्वयामस्तदा
ताभिरुतिभिरस्मानागच्छतमित्युत्तरत्र संबन्धः ॥

ताभिरा यातं वृषणोप मे हवै विश्वप्सु विश्ववार्यम् ।

इषा मंहिष्ठा पुरुभूतमा नरा याभिः क्रिवि वावृधुस्ताभिरा गतम् ॥ १२ ॥

ताभिः । आ । यातम् । वृषणा । उप । मे । हवैम् । विश्वऽप्सुम् । विश्वऽवार्यम् ।

इषा । मंहिष्ठा । पुरुऽभूतमा । नरा । याभिः । क्रिविम् । वावृधुः । ताभिः । आ । गतम् ॥ १२ ॥

^१वृषणा वृषणौ वर्षणशीलौ हे अश्विनौ ^२विश्वप्सुम् । प्सुरिति रूपनाम । स्तोत्रशस्त्रात्मकत्वेन
नानारूपं ^३विश्ववार्यं सर्वैर्देवैर्वरणीयं ^४मे मदीयं ^५हवै युष्मद्विषयमाह्वानम् ^६आ अभिसुखीकृत्य
^७ताभिः उतिभिः ^८उप ^९यातं युवामागच्छतम् । याभिः ^{१०}नरा नरौ सर्वस्य नेतारावश्विनौ ^{११}इषा ।
'इष इच्छायाम्' । हवीषीच्छन्तौ ^{१२}मंहिष्ठा मंहिष्ठावतिशयेन धनानां दातारौ ^{१३}पुरुभूतमा पुरुभूतमौ
युद्धेष्वत्यन्तं पुरुधा भवन्तौ यद्वातिशयेन बहूनां शत्रूणामभिभवितारौ भवन्तौ ^{१४}क्रिवि कृपं प्रति
^{१५}याभिः उतिभिरुदकानि ^{१६}वावृधुः अवर्धयतः । द्वयोर्बहुवचनं पूजार्थम् । कृपपतितो वन्दनो
मायाभिः कृपं पूरयित्वा युवाभ्यामुत्थापितः खलु । तथा मन्त्रः—'उद्वन्दनमैरयतं स्वहंशे'
(ऋ. सं. १. ११२. ५) इति । ^{१७}ताभिः तैः पालनैः ^{१८}आ ^{१९}गतम् अस्मद्रक्षणार्थमागच्छतम् ॥

ताविदा चिदहानां तावश्विना वन्दमान उप ब्रुवे ता ऊ नमोभिरीमहे ॥ १३ ॥

तौ । इदा । चित् । अहानाम् । तौ । अश्विना । वन्दमानः । उप । ब्रुवे ।

तौ । ऊँ इति । नमऽभिः । ईमहे ॥ १३ ॥

^१तौ संग्रामे आयुधानि स्तोत्रभ्यो धनानि वा विस्तारयन्तौ पूर्वोक्तौ ^२अश्विना अश्विनौ ^३अहा-
नाम् अह्वाम् ^४इदा ^५चित् इदानीमेव प्रातःकाले ^६वन्दमानः अभिवादनं कुर्वन् सन् ^७उप ^८ब्रुवे तयोः
समीपे स्तौमि । ततः ^९ता ^{१०}उ तावेव ^{११}नमोभिः हविभिः स्तोत्रैर्वा ^{१२}ईमहे वयं धनादिकं याचामहे ॥

ताविदोषा ता उषसि शुभस्पती ता यामनुद्रवर्तनी ।

मा नो मर्तीय रिपवै वाजिनीवसु परो रुद्रावति ख्यतम् ॥ १४ ॥

तौ । इत् । दोषा । तौ । उषसि । शुभः । पती इति । ता । यामन् । रुद्रवर्तनी
इति रुद्रऽवर्तनी ॥ मा । नः । मर्तीय । रिपवै । वाजिनीवसु इति वाजिनीऽवसु ।

परः । रुद्रौ । अति । ख्यतम् ॥ १४ ॥

वशुभस्पती उदकस्य पालयितारौ वरुद्वर्तनी युद्धे रोदनशीलमागौ स्तूयमानमागौ वा वतावित्
तावेवाश्विनौ दोषा दोषायां रात्रौ तौ एव उषसि उषःकाले तावश्विनौ यामन् यामन्यह्नि च सर्वेषु
कालेषु वयमश्विनावाह्वयामः । एवं सति वाजिनीवसू अन्नधनौ वरुद्वौ हे अश्विनौ मर्ताय मनुष्याय
रिपवे शत्रवे नः अस्मान् परः परस्तात् मा वति वल्यतं मा वृतम् । शत्रवे अस्मान्मा कुरुतमित्यर्थः ॥

आ सुगम्याय सुगम्यं प्राता रथेनाश्विना वा सुक्षणी । हुवे पितेव सोभरी ॥१५॥

आ । सुगम्याय । सुगम्यम् । प्रातरिति । रथेन । अश्विना । वा । सुक्षणी इति ।
हुवे । पिताऽईव । सोभरी ॥ १५ ॥

वा अपि च सुक्षणी सेवनीयशीलौ अश्विना अश्विनौ युवां सुगम्याय सुखार्हाय महां
सुगम्यं सुखं प्रातःकाले रथेन आवहतम् । ततः सोभरी सोभरिरहं हुवे युवामाह्वयामि । तत्र
दृष्टान्तः । पितेव यथा मम पिता आजुहाव^१ तद्वदहमाह्वयामि ॥ ७ ॥

मनोजवसा वृषणा मदच्युता मधुगमाभिरुतिभिः ।

आरात्ताच्चिद्रूतमस्मे अवसे पूर्वीभिः पुरुभोजसा ॥ १६ ॥

मनःजवसा । वृषणा । मदच्युता । मधुगमाभिः । उतिभिः ।

आरात्तात् । चित् । भूतम् । अस्मे इति । अवसे । पूर्वीभिः । पुरुभोजसा ॥ १६ ॥

हे मनोजवसा मनोवच्छीघ्रं गच्छन्तौ वृषणौ वृषणौ धनानां वर्षितारौ मदच्युता । माघ-
न्तीति मदाः शत्रवः । तेषां व्यावयितारौ पुरुभोजसा बहूनां भोक्तारौ रक्षकौ यद्वा बहून् स्तोतृन्
धनादिभिर्भोजयन्तौ हे अश्विनौ मधुगमाभिः शीघ्रं गच्छन्तीभिः उतिभिः^२ रक्षामिः पूर्वीभिः
बहुभिः^३ अस्मे अस्माकम् अवसे रक्षणाय आरात्ताच्चित् अन्तिक एव भूतं भवतम् ॥

आ नो अश्वावदश्विना वर्तिर्यासिष्टं मधुपातमा नरा । गोमदस्त्रा हिरण्यवत् ॥१७॥

आ । नः । अश्वावत् । अश्विना । वर्तिः । यासिष्टम् । मधुपातमा । नरा ।

गोऽमत् । दुस्त्रा । हिरण्यवत् ॥ १७ ॥

मधुपातमा अतिशयेन मघोः सोमस्य पातारौ नरा नेतारौ दस्त्रा सर्वैर्दंशनीयौ हे अश्विनौ
नः अस्माकं वर्तिः । वर्तन्तेऽत्रेति वर्तिर्गृहम् । तत् अश्वावत् अश्वयुक्तं गोमत् गवादियुक्तं
हिरण्यवत् सुवर्णकनकादियुक्तं कृत्वा आ यासिष्टम् आगच्छतम् । यद्वा । अस्मान् प्रति वर्तिर्यज्ञ-
मार्गम् अश्वादियुक्तं कृत्वागच्छतम् । यातेर्लुङि रूपम् ॥

सुप्रावर्गं सुवीर्यं सुष्ठु वार्यमनाघृष्टं रक्षस्विना ।

अस्मिन्ना वामायाने वाजिनीवसू विश्वा वामानि धीमहि ॥ १८ ॥

सुप्रावर्गम् । सुवीर्यम् । सुष्ठु । वार्यम् । अनाघृष्टम् । रक्षस्विना ।

अस्मिन् । आ । वाम् । आऽयाने । वाजिनीवसू इति वाजिनीवसू ।

विश्वा । वामानि । धीमहि ॥ १८ ॥

१. ख-त-यज्जुहाव; ग-अश्विनावाजुहाव; न-वजुहाव, भ२-श-तावजुहाव । २. ख-ना-त-भ२-
श-पूर्वाभिर्बहुभिः; भ१-३-पूर्वाभिर्बहुभिरुतिभि रक्षामिः ।

‘सुप्रावर्गं शोभनं प्रवर्जनं यस्य तत् । स्तोतृभ्यः स्वयमेव प्रयच्छतीत्यर्थः । तथाविधं
 ‘सुवीर्यं शोभनवीर्यं’ सुष्ठु शोभनं यथा भवति तथा ‘वार्यं सर्वैर्वरणीयं’ रक्षस्विना बलवत्तापि
 ‘अनाष्टम्’ अनभिभवनीयं धनम् ‘आ’ धीमहि त्वत्तो वयं धारयामः । तदेवाह । ‘वाजिनीवसू
 बलयुक्तधनौ अन्नधनौ वाश्चिनौ’ वां युवयोः ‘अस्मिन्’ ‘आयाने’ अस्मद्गृहं प्रत्यागमने’ ‘विश्वा
 विश्वानि दिव्यभौमादीनि’ वामानि धनानि आ धीमहि वयं लभामहे । ‘धीङ्’ आधारे’ इत्यस्य
 लिङि छान्दसो विकरणस्य लृक् ॥ ८ ॥

‘ईळिष्व’ इति त्रिंशदृचं तृतीयं सूक्तम् । व्यश्वपुत्रो विश्वमना ऋषिः । उष्णिक् छन्दः ।
 अग्निदेवता । तथा चानुक्रान्तम्—‘ईळिष्व त्रिंशद्विश्वमना वैयश्व आग्नेयमौष्णिहं ह’ इति । प्रातर-
 नुवाक आग्नेये क्रतावौष्णिहे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘ईळिष्व ह्रीत्यौष्णिहम्’
 (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

ईळिष्व हि प्रतीव्यं^१ यजस्व जातवेदसम् । चरिष्णुधूममगृभीतशोचिषम् ॥ १ ॥
 ईळिष्व । हि । प्रतीव्यम् । यजस्व । जातवेदसम् । चरिष्णुधूमम् । अगृभीतशोचिषम् ॥ १ ॥

‘प्रतीव्यं’ शत्रुषु प्रतिगमनशीलमग्निम् । हिरवधारणे । अग्निमेव ‘ईळिष्व’ स्तुतिभिः स्तोत्रं कुरु ।
 किञ्च ‘चरिष्णुधूमं’ सर्वतश्चरणशीलधूमजालम् ‘अगृभीतशोचिषं’ रक्षोभिरगृह्यमाणदीप्तिं ‘जातवेदसं’
 जातप्रज्ञम् । यद्वा । जातानि भूतानि वेत्तीति जातवेदाः । तमग्निं ‘यजस्व’ हविर्भिः पूजय ॥

दामानं विश्वचर्षणेऽग्निं विश्वमनो गिरा । उत स्तुषे विस्पर्धसो रथानाम् ॥ २ ॥
 दामानम् । विश्वऽचर्षणे । अग्निम् । विश्वऽमनः । गिरा ।

उत । स्तुषे । विऽस्पर्धसः । रथानाम् ॥ २ ॥

‘उत’ अपि च हे ‘विश्वचर्षणे’ विश्वस्य सर्वस्यार्थस्य ज्ञानेन द्रष्टुः ‘विश्वमनः’ । सर्वेषु स्थावर-
 जङ्गमात्मकेष्वेकं मनो यस्य सः । एतन्नामकं हे ऋषे ‘विस्पर्धसः’ विगतमात्सर्यस्य यजमानस्य
 ‘रथानां’ रथादीनां ‘दामानं’ दातारमेवंविधम् ‘अग्निं’ ‘गिरा’ स्तुतिलक्षणया वाचा ‘स्तुषे’ स्तोत्रं कुरु ॥

येषामाबाध ऋग्मिय इषः पृक्षश्च निग्रमे । उपविदा वह्निर्विन्दते वसु ॥ ३ ॥

येषाम् । आऽबाधः । ऋग्मियः । इषः । पृक्षः । च । निऽग्रमे ।

उपऽविदा । वह्निः । विन्दते । वसु ॥ ३ ॥

‘आबाधः’ शत्रूणामाभिमुख्येन बाधकः ‘ऋग्मियः’ ऋग्भिरर्चनीयोऽग्निः ‘येषाम्’ अयजमानानाम्
 ‘इषः’ अन्नानि ‘पृक्षः’ अन्नादिरसांश्च ‘निग्रमे’ निगृह्णीते । प्रहेर्लटि छान्दसो विकरणस्य लृक् । ‘लोपस्त
 आत्मनेपदेषु’ इति तलोपः । ‘ह्रप्रहोर्भञ्छन्दसि’ इति भकारः । निगृह्य च ‘वह्निः’ हविषां वोढा
 स एवाग्निः ‘उपविदा’ उपवेदनेन एते हवींषि देवार्थं न प्रयच्छन्तीत्येतज्ज्ञानेन तेषामेव ‘वसु’ धनं
 ‘विन्दते’ लभते ॥

उदस्य शोचिरस्थादीदियुषो व्यजर्म् । तपुर्जम्भस्य सुद्युतो गणश्रियः ॥ ४ ॥

उत् । अस्य । शोचिः । अस्थात् । दीदियुषः । वि । अजर्म् ।

तपुऽजम्भस्य । सुद्युतः । गणऽश्रियः ॥ ४ ॥

१ दीदियुषः । दीदिति दीदित्कर्मा । संदीप्यमानस्य १ तपुर्जम्भस्य तापयितृदंष्ट्रस्य १ सुद्युतः शोभन-
दीप्तेः १ गणश्रियः । हविरादानार्थं यजमानगणं श्रयति तस्य । १ अस्य एतादृशोऽग्नेः १ १ अजर जरारहितं
पुनः पुनर्मध्यमानत्वात्तनं हविर्भिर्वर्धमानत्वादभिनवं वा १ शोचिः तेजः १ उत् १ अस्थात् उद्रतमभूत् ॥

उदु तिष्ठ स्वध्वर स्तवानो देव्या कृपा । अभिख्या भासा बृहता शुशुक्निः ॥५॥

उत् । ऊँ इति । तिष्ठ । सुऽअध्वर । स्तवानः । देव्या । कृपा ।

अभिऽख्या । भासा । बृहता । शुशुक्निः ॥ ५ ॥

१ स्वध्वर शोभनयज्ञ हे अग्ने १ अभिख्या अभिमुखं गच्छन्त्याभितः प्रसिद्धया वा १ बृहता बृहत्या
१ भासा दीप्या १ शुशुक्निः । ' शुच दीप्तौ ' । दीपनशीलस्त्वं १ स्तवानः स्तोतृभिः स्तूयमानः सन्
१ देव्या द्योतमानया १ कृपा ज्वालाया १ उत्तिष्ठ तमः परिहारार्थमुद्रच्छ । १ उ प्रसिद्धौ ॥ ॥ ५ ॥

अग्ने याहि सुशस्तिभिर्हव्या जुह्वान आनुषक् । यथा दूतो बभूथ हव्यवाहनः ॥६॥

अग्ने । याहि । सुशस्तिभिः । हव्या । जुह्वानः । आनुषक् ।

यथा । दूतः । बभूथ । हव्यऽवाहनः ॥ ६ ॥

हे १ अग्ने १ आनुषक् अनुषक्तं यथा भवति तथा १ हव्या हव्यानि हवनयोग्यान्यन्नानि १ जुह्वानः
जुह्वन् देवेभ्यः प्रयच्छंस्त्वं १ सुशस्तिभिः शोभनैः स्तोत्रैः सह १ याहि देवानां हविष्प्रदानार्थं गच्छ ।
अस्य हविष्प्रदातृत्वं कथमित्याशङ्क्याह । १ यथा त्वं १ हव्यवाहनः हविषां वोढा देवानां १ दूतो
१ बभूथ भवसि तथा जुह्वान इत्यन्वयः ॥

अग्निं वः पूर्यं हुवे होतारं चर्षणीनाम् । तमया वाचा गृणे तमु वः स्तुषे ॥७॥

अग्निम् । वः । पूर्यम् । हुवे । होतारम् । चर्षणीनाम् ।

तम् । अया । वाचा । गृणे । तम् । ऊँ इति । वः । स्तुषे ॥ ७ ॥

१ चर्षणीनां १ मनुष्याणां १ होतारं होमनिष्पादकं १ पूर्यं पुरातनं १ वः यष्टृत्वेन युष्मत्संबन्धिनम्
१ अग्निं १ हुवे आहूयामि । आहूय च १ तम् अग्निम् १ अथा अनया सूक्तरूपया १ वाचा गिरा १ गृणे
शंसामि । किंच १ वः युष्मदर्थं १ तमु तमेवाग्निं १ स्तुषे स्तौमि ॥

यज्ञेभिरद्भुतक्रतुं यं कृपा सूदयन्ते इत् । मित्रं न जने सुधितमृतावनि ॥ ८ ॥

यज्ञैर्भिः । अद्भुतऽक्रतुम् । यम् । कृपा । सूदयन्ते । इत् ।

मित्रम् । न । जने । सुऽधितम् । ऋतऽवनि ॥ ८ ॥

१ अद्भुतक्रतुं बहुविधप्रज्ञं यद्वा चित्रकर्माणं १ मित्रं १ न यजमानानां मित्रमिव स्थितं १ सुधितं
हविर्भिः संतर्पितं १ यम् अग्निम् १ ऋतावनि १ यज्ञवति १ जने यजमाने १ कृपा स्वसामर्थ्येन १ यज्ञेभिः
यज्ञैः १ सूदयन्ते । सूदिः क्षरणकर्मा । अध्वर्यादयः कामान् क्षारयन्त्येव । यजमानस्य कामान्
प्रापयन्तीत्यर्थः । तमग्निमुपासेवध्वमित्युत्तरत्र संबन्धः ॥

ऋतावानमृतायवो यज्ञस्य सार्धनं गिरा । उपो एनं जुजुषुर्मसस्पदे ॥ ९ ॥

ऋतऽवानम् । ऋतऽयवः । यज्ञस्य । सार्धनम् । गिरा ।

उपो इति । एनम् । जुजुषुः । नमसः । पदे ॥ ९ ॥

वक्रतायवः यज्ञकामा हे यजमानाः वक्रतावानं यज्ञवन्तं वयज्ञस्य वसाधनं साधनभूतम् एनम् अग्निं^१ वनमसः हविषः पदे स्थाने यज्ञाङ्गे वा गिरा स्तुतिलक्षणया वाचा उपो वजुषुः उपा-
सेवध्वम् ॥ ' तिङां तिङो भवन्ति ' इति मध्यमपुरुषस्य प्रथमपुरुषादेशः ॥

अच्छा नो अङ्गिरस्तमं यज्ञासौ यन्तु संयतः । होता यो अस्ति विक्ष्वा यशस्तमः ॥ १० ॥

अच्छ । नः । अङ्गिरःऽतमम् । यज्ञासः । यन्तु । समऽयतः ।

होता । यः । अस्ति । विक्ष्वा । आ । यशःऽतमः ॥ १० ॥

वसंयतः सुगादिभिर्विद्यमिताः वनः अस्माकं वयज्ञासः यज्ञाः अङ्गिरस्तमम् अङ्गिरसां विशिष्टमग्निम्
वअच्छ आभिमुख्येन च^२ यन्तु गच्छन्तु । वयः अग्निः विक्ष्वा मनुष्येषु होता होमनिष्पादकः सन् वआ
सर्वतः वयशस्तमः । लुप्तमत्वर्थीयः । यशस्वितमः वअस्ति भवति तमग्निं यन्तिवत्यन्वयः ॥ ॥ १० ॥

अग्ने तव त्वे अजरेन्धानासो बृहद्भाः । अश्वा इव वृषणस्तविषीयवः ॥ ११ ॥

अग्ने । तव । त्वे । अजर । इन्धानासः । बृहत् । भाः ।

अश्वाःऽइव । वृषणः । तविषीऽयवः ॥ ११ ॥

वअजर जरारहित हे अग्ने वइन्धानासः इन्धाना दीप्यमानाः वृहत् बृहन्तो महान्तः वत्ये^३ ते सर्व-
गताः वतव^४ त्वदीयाः वभाः भासो रश्मयः ववृषणः कामानां वर्षितारः सन्तः वतविषीयवः बलमाचरन्तो
भवन्ति । तत्र दृष्टान्तः । वअश्वा इव । यथा वृषणो रेतसः सेक्तारोऽश्वा बलमाचरन्तो भवन्ति तद्वत् ॥

स त्वं न ऊर्जा पते रयिं रास्व सुवीर्यम् । प्राव नस्तोके तनये समत्स्वा ॥ १२ ॥

सः । त्वम् । नः । ऊर्जाम् । पते । रयिम् । रास्व । सुवीर्यम् ।

प्र । अव । नः । तोके । तनये । समत्ऽसु । आ ॥ १२ ॥

वऊर्जाम् अस्त्रानां वपते स्वामिन् हे अग्ने वसः तथाविधः वत्वं वनः अस्मभ्यं वसुवीर्यं शोभन-
वीर्योपेतं वरयि धनं वरास्व देहि । वनः अस्माकं वतोके पुत्रे वतनये । तनोति विस्तारयति पुत्रमिति^५
तनयः पौत्रः । तस्मिन्वर्तमानं धनं वसमत्सु संग्रामेषु च यत् रक्षितव्यं^६ धनं तच्च वप्राव प्रकर्षेण रक्ष ।
अनेन पुत्रपौत्रप्रार्थनं करोति ॥

यद्वा उ विस्पतिः शितः सुप्रीतो मनुषो विशि । विश्वेदग्निः प्रति रक्षांसि सेधति ॥ १३ ॥

यत्वा^७ वै । ऊँ इति । विस्पतिः । शितः । सुऽप्रीतः । मनुषः । विशि ।

विश्वो । इत् । अग्निः । प्रति । रक्षांसि । सेधति ॥ १३ ॥

१. ख-त-न-भ-१-२-श-एवमग्निः । २. ग- ' च ' नास्ति । ३. ग-त-भ-त्ये सर्वगतास्ते तव ।
४. ख-त-न-भ-१-२-पुमिति ; ग-श-कुलमिति । ५. ग-भटैर्विजेतव्यं ।

वविशपतिः विशां पालयिता वशितः हविर्भिस्तीक्ष्णीकृतः सोऽग्निः वसुप्रीतः सुष्ठु प्रीतः सन्
वमनुषः मनुष्यस्य वविशि निवेशने गृहे वयद्वै यदा खलु वर्तते तदानीम् वअग्निः वविश्वेत् विश्वान्येव
तस्य बाधकानि वरक्षांसि वप्रति वधेधति हिनस्ति ॥ 'षिष्ठु गत्याम्' । भौवादिकः । वउ प्रसिद्धौ ॥

श्रुष्ट्यग्ने नवस्य मे स्तोमस्य वीर विशपते । नि मायिनस्तपुषा रक्षसो दह ॥१४॥

श्रुष्टी । अग्ने । नवस्य । मे । स्तोमस्य । वीर । विशपते ।

नि । मायिनः । तपुषा । रक्षसः । दह ॥ १४ ॥

ववीर शत्रूणां विनाशयितव्यैर्वन् वविशपते विशां पालयितहे वअग्ने वनवस्य इदानी
क्रियमाणत्वाकृतं वमे मदीयं वस्तोमस्य स्तोत्रशस्त्रादिकं वश्रुष्टी श्रुत्वा वमायिनः मायाविनः वरक्षसः
कर्मविघ्नकारिणो राक्षसान् वतपुषा तापकेन तेजसा वनि वदह नितरां भस्मीकुरु ॥ श्रुष्टी । 'स्नात्वा-
दयश्च' इति निपातितः । वकारलोपश्छान्दसः ॥

न तस्य मायया चन रिपुरीशीत मर्त्यः । यो अग्नये ददाश हव्यदातिभिः ॥१५॥

न । तस्य । मायया । चन । रिपुः । ईशीत । मर्त्यः ।

यः । अग्नये । ददाश । हव्यदातिभिः ॥ १५ ॥

वमर्त्यः मनुष्यः वरिपुः शत्रुः । चनेति निपातसमुदायोऽप्यर्थः । वमायया वचन माययापि
वतस्य जनस्य वन ईशीत ईश्वरो न भवति । वयः जनः वहव्यदातिभिः हविषां दातृभिर्कृतिविभिः
वअग्नये वददाश हवीषि प्रयच्छति । तस्य रिपुर्नास्तीत्यर्थः ॥ ॥ ११ ॥

व्यश्वस्त्वा वसुविदमुक्षण्युरग्रीणादृषिः । महो राये तमु त्वा समिधीमहि ॥१६॥

विऽअश्वः । त्वा । वसुऽविदम् । उक्षण्युः । अग्रीणात् । ऋषिः ।

महः । राये । तम् । ऊँ इति । त्वा । सम् । इधीमहि ॥ १६ ॥

वउक्षण्युः धनानां सेक्तारमात्मन इच्छन् यद्वा वृष्टिसेक्तारमिच्छन् व्यश्वः वऋषिः एतन्नामको
मम पिता वसुविदं वसूनां धनानां लम्भकं वत्वा त्वाम् वअग्रीणात् धनादिप्राप्त्यर्थं हविर्भिरतोषयत् ।
तथा वयमपि वमहः महते वराये धनाय वतसु तथाविधमेव वत्वा त्वां वसमिधीमहि सम्यगाज्या-
दिहविर्भिर्दीपयेम ॥

उशना काव्यस्त्वा नि होतारमसादयत् । आयजि त्वा मनवे जातवेदसम् ॥१७॥

उशना । काव्यः । त्वा । नि । होतारम् । असादयत् ।

आऽयजिम् । त्वा । मनवे । जातऽवेदसम् ॥ १७ ॥

हे अग्ने वकाव्यः कविपुत्रः वउशना एतन्नामक ऋषिः वमनवे राज्ञे । तस्य गृह इत्यर्थः । वआयजिम्
आभिमुख्येन यष्टारं वजातवेदसं जातप्रज्ञं वत्वा त्वाम् । पुनस्त्वाशब्द आदरार्थः । त्वामेव वहोतारं
होमनिष्पादकं वनि वअसादयत् नितरामुपावेशयत् ॥

विश्वे हि त्वा सजोषसो देवासो दूतमकृत । श्रुष्टी देव प्रथमो यज्ञियो भुवः ॥१८॥

विश्वे । हि । त्वा । सुऽजोषसः । देवासः । दूतम् । अकृत ।

श्रुष्टी । देव । प्रथमः । यज्ञियः । भुवः ॥ १८ ॥

हे अग्ने ऽविश्वे सर्वे ऽदेवासः देवाः ऽसजोषसः संगताः सन्तः अस्माकं हवीष्यानयतीति विचार्य ऽत्वा । हिरवधारणे । त्वामेव ऽदूतं हविषां वोढार दूतम् ऽअकृत अकार्षुः । ततः ऽदेव द्योतमान हे अग्ने ऽप्रथमः देवानां मुख्यभूतस्त्वं ऽश्रुष्टी । श्रुष्टीति क्षिप्रनाम । क्षिप्रं ऽयज्ञियः देवानां हविर्दातृत्वेन यज्ञार्हः ऽभुवः भूयाः ॥

इमं घा वीरो अमृतं दूतं कृण्वीत मर्त्यः । पावकं कृष्णवर्तनिं विहायसम् ॥ १९ ॥

इमम् । घ । वीरः । अमृतम् । दूतम् । कृण्वीत । मर्त्यः ।

पावकम् । कृष्णऽवर्तनिम् । विऽहायसम् ॥ १९ ॥

अनया यजमानश्चाग्निं देवानां दूतमकार्षीदित्याह । ऽवीरः कर्मणि समर्थः ऽमर्त्यः मनुष्यो यजमानः ऽअमृतं मरणधर्मरहितं ऽपावकं पापानां शोधकं ऽकृष्णवर्तनिम् । वर्तनिर्मागः । कृष्णमागं ऽविहायसम् । विहाया इति महन्नाम । गुणैस्तेजोऽधिकत्वेन वा महान्तम् ऽइमं ऽघ इममेवाग्निं ऽदूतं देवानां वोढृत्वेन दूतं ऽकृण्वीत अकार्षीत् ॥

तं हुवेम यतस्तुचः सुभासं शुक्रशौचिषम् । विशामग्निमजरं प्रत्नमीड्यम् ॥ २० ॥

तम् । हुवेम । यतऽस्तुचः । सुऽभासम् । शुक्रऽशौचिषम् ।

विशाम् । अग्निम् । अजरम् । प्रत्नम् । ईड्यम् ॥ २० ॥

ऽयतस्तुचः गृहीतस्तुचो यद्वा तत्तत्स्थानेषु नियमितस्तुचो वयं ऽसुभासं शोभनदीप्तिं ऽशुक्रशौचिषं दीपनशीलतेजस्कं ऽविशां स्वामिनम् । यद्वा । विशाम् ऽईड्यम् इत्यन्वयः । मनुष्याणां स्तोतव्यम् ऽअजरं जरारहितं ऽप्रत्नं पुरातनं ऽतं तथाविधम् ऽअग्निं ऽहुवेम स्तोत्रशस्त्रादिभिराह्वयामः ॥ ॥ १२ ॥

यो अस्मै हव्यदातिभिराहुतिं मर्तोऽविधत् । भूरि पोषं स धत्ते वीरव्यशः ॥ २१ ॥

यः । अस्मै । हव्यदातिभिः । आऽहुतिम् । मर्तैः । अविधत् ।

भूरि । पोषम् । सः । धत्ते । वीरऽवत् । व्यशः ॥ २१ ॥

ऽयः ऽमर्तः मनुष्यः ऽहव्यदातिभिः हविर्दातृभिर्ऋत्विग्भिः ऽअस्मै अग्नये ऽआहुतिम् ऽअविधत् विदधाति ऽसः मनुष्यः ऽभूरि बहु ऽपोषं धनादिभिः पोषणम् ऽवीरवत् पुत्रपौत्रादियुक्तं ऽव्यशः कीर्तिं च ऽधत्ते धारयति । तस्मै धनादीनि प्रयच्छतीत्यर्थः ॥

प्रथमं जातवेदसमग्निं यज्ञेषु पूर्व्यम् । प्रति सुगैति नमसा हविष्मती ॥ २२ ॥

प्रथमम् । जातऽवेदसम् । अग्निम् । यज्ञेषु । पूर्व्यम् ।

प्रति । सुक् । एति । नमसा । हविष्मती ॥ २२ ॥

ऽप्रथमं देवानां प्रधानभूतं ऽजातवेदसं जातप्रश्नं ऽपूर्व्यं पुरातनमेतादृशम् ऽअग्निं ऽयज्ञेषु अग्निष्टोमादियज्ञेषु ऽहविष्मती सोमादिहविर्युक्ता ऽसुक् ऽनमसा स्तोत्रेण नमस्कारेण वा सह ऽप्रति ऽएति अग्निं प्रति गच्छति ॥

आभिर्विधेमाग्नये ज्येष्ठाभिर्यश्चवत् । मंहिष्ठाभिर्मतिभिः शुक्रशोचिषे ॥ २३ ॥

आभिः । विधेम । अग्नये । ज्येष्ठाभिः । व्यश्चवत् ।

मंहिष्ठाभिः । मतिऽभिः । शुक्रऽशोचिषे ॥ २३ ॥

विश्वमनोनामका वयं ऽज्येष्ठाभिः प्रशस्यतमाभिः ऽमंहिष्ठाभिः पूज्यतमाभिः । आभि सूक्त-
रूपाभिः स्तुतिभिः ऽशुक्रशोचिषे ज्वलत्तेजसे ऽअग्नये ऽविधेम परिचरेम । कथमिव । ऽव्यश्चवत् ।
यथा व्यश्चोऽस्माकं पिता अग्नि स्तुतिभिः पर्यचरत् तद्वद्वयमपि परिचरेम ॥

नूनमर्चं विहायसे स्तोमेभिः स्थूरयूपवत् । ऋषे वैयश्च दम्यायाग्नये ॥ २४ ॥

नूनम् । अर्चं । विऽहायसे । स्तोमेभिः । स्थूरयूपऽवत् । ऋषे । वैयश्च । दम्याय । अग्नये ॥ २४ ॥

ऽवैयश्च व्यश्चस्य पुत्र हे विश्वमनोनामक ऽऋषे ऽविहायसे महते ऽदम्याय दमे गृहेऽरणीभिः
मथ्यमानत्वेन भवाय । यद्वा । यजमानगृहाणां बाधपरिहारेण हिताय । ऽअग्नये ऽनूनं संप्रति
ऽस्तोमेभिः त्रिवृत्पञ्चदशादिलक्षणैः स्तोमैः ऽअर्चं स्तुहि । तत्र दृष्टान्तः । ऽस्थूरयूपवत् । यथा स्थूरयूपो
नामर्षिरेनमन्निमानर्चं तद्वदर्चत्यर्थः ॥

अतिथिं मानुषाणां सूनुं वनस्पतीनाम् । विप्रा अग्निमवसे प्रत्नमीळते ॥ २५ ॥

अतिथिम् । मानुषाणाम् । सूनुम् । वनस्पतीनाम् ।

विप्राः । अग्निम् । अवसे । प्रत्नम् । ईळते ॥ २५ ॥

ऽविप्राः मेधाविनो यजमानाः ऽमानुषाणां मनुष्याणाम् ऽअतिथिम् अतिथिवत्पूज्यं ऽवनस्पतीनां
ऽसूनुं वनस्पतिरूपाभिररणीभिर्जायमानत्वेन^१ तेषां सूनुं ऽप्रत्नं पुरातनमेवंविधम् ऽअग्निमवसे
कर्मरक्षणाय ऽईळते स्तुतिभिः स्तुवन्ति ॥ ॥ १३ ॥

महो विश्वाँ अभि षतोऽभि हव्यानि मानुषा । अग्ने नि षत्सि नमसाधि बर्हिषि ॥ २६ ॥

महः । विश्वान् । अभि । सतः । अभि । हव्यानि । मानुषा ।

अग्ने । नि । षत्सि । नमसा । अधि । बर्हिषि ॥ २६ ॥

हे ऽअग्ने ऽमहः कर्मकर्तृत्वेन महतः ऽविश्वान् सर्वान् ऽसतः स्तोत्रकरणार्थं वर्तमानान् स्तोतृन्
ऽअभि अभितस्त्वं ऽनमसा स्तुत्यतया ऽबर्हिषि ऽअधि ऽनि ऽषत्सि निषीद । तथा ऽमानुषा^२
मनुष्यसंबन्धीनि ऽहव्यानि हवींषि ऽअभि अभितस्तानि स्वीकर्तुं निषीद^३ ॥

वंस्वा नो वार्यो पुरु वंस्व रायः पुरुस्पृहः । सुवीर्यस्य प्रजावतो यशस्वतः ॥ २७ ॥

वंस्व । नः । वार्यो । पुरु । वंस्व । रायः । पुरुऽस्पृहः ।

सुऽवीर्यस्य । प्रजाऽवतः । यशस्वतः ॥ २७ ॥

१. घ-°जायमानत्वात् । २. ख-मानुषाणां, ग-त-भ-श-मानुषा मानुषाणां; न-मानुषा
मानुषाणि । ३. ख-ग-ज्ञ-त१-२-भ-निषीद । किञ्च अधि बर्हिषि यज्ञे नमसा स्तोत्रेण हविषा च सह
(सह वा त्वमिह-ग) निषत्सि नितरा सीद ।

हे अग्ने ष्वार्या वायाणि वरणीयानि ष्वरु पुरुणि बहूनि गवादीनि ष्वनः अस्मभ्यं ष्वंस्व प्रयच्छ । तथा ष्वरुस्पृहः पुरुभिर्बहुभिः स्पृहणीयं ष्वरायः धनम् । किंविशिष्टम् । ष्वसुवीर्यस्य शोभन-
वीर्योपितं ष्वप्रजावतः पुत्रपौत्रादिसहितं ष्वयज्ञस्वतः कीर्तिमच्च धनं नोऽस्मभ्यं ष्वंस्व प्रयच्छ ॥

त्वं वरो सुषाम्णेऽग्ने जनाय चोदय । सदा वसो रातिं यविष्ठ शश्वते ॥ २८ ॥

त्वम् । वरो इति । सुऽसाम्ने । अग्ने । जनाय । चोदय ।

सदा । वसो इति । रातिम् । यविष्ठ । शश्वते ॥ २८ ॥

ष्वरो सर्वैर्वरणीय ष्वसो शत्रूणां वासयितः ष्वयविष्ठ पुनःपुनर्जायमानत्वेन युवतम हे ष्वअग्ने ष्वत्वं
ष्वसुषाम्णे सुसाम्ने । सुषामादिवात् षत्वम् । त्वत्प्रसादाच्छोभनसामवते ष्वशश्वते बहुवे ष्वजनाय
प्रादुर्भूताय स्तोतृणां ष्वसदा सर्वदा ष्वरातिं धनादिकं ष्वचोदय प्रेरय ॥

त्वं हि सुप्रतूरसि त्वं नो गोमतीरिषः । महो रायः सातिमग्ने अपा वृधि ॥ २९ ॥

त्वम् । हि । सुऽप्रतूः । असि । त्वम् । नः । गोऽमतीः । इषः ।

महः । रायः । सातिम् । अग्ने । अप । वृधि ॥ २९ ॥

हे ष्वअग्ने ष्वत्वम् । हिरवधारणे । त्वमेव ष्वसुप्रतूः स्तोतृणां धनादिकं सुष्ठु प्रदाता ष्वअसि
प्रयच्छसीत्यर्थः । अत एव ष्वगोमतीः पश्वादियुक्तानि ष्वइषः अन्नानि ष्वमहः महतः ष्वरायः धनस्य
मध्ये ष्वसाति देयं धनं च ष्वनः स्तोतृणामस्माकम् ष्वअपा ष्ववृधि अपावृणु । प्रयच्छेत्यर्थः ॥

अग्ने त्वं यशा अस्या मित्रावरुणा वह । ऋतावाना सम्राजा पूतदक्षसा ॥ ३० ॥

अग्ने । त्वम् । यशाः । अस्मि । आ । मित्रावरुणा । वह ।

ऋतऽवाणा । सुमऽराजा । पूतऽदक्षसा ॥ ३० ॥

हे ष्वअग्ने ष्वत्वं ष्वयशाः । लुप्तमत्वर्थीयः । देवानां मध्ये यज्ञस्वी ष्वअसि भवसि । अत एव त्वम्
ष्वऋतावाना ऋतावानौ सत्यवन्तौ यज्ञवन्तौ वा ष्वसम्राजा सम्राजौ सग्यम्राजमानौ ष्वपूतदक्षसा
पूतदक्षसौ । दक्ष इति बलनाम । शुद्धबलौ मित्रावरुणावस्मिन् कर्मणि ष्वआ ष्ववह आह्वय । प्रायेण
कर्मणि अग्नेर्मित्रावरुणसहितत्वमस्तीति^१ सूचयति ॥ ॥ १४ ॥

‘सखाय आ शिषामहि’ इति त्रिशद्वचं चतुर्थं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘सखाय-
स्तृचोऽन्त्यः सौषाम्णस्य वरोदानस्तुतिरन्त्यानुष्टुप्’ इति । व्यश्वपुत्रो विश्वमना ऋषिः । ‘औष्णिहं
ह’ इत्युक्तत्वादेतदादीनि त्रीणि सूक्तानि उष्णिक्छन्दस्कानि । अनुक्तत्वादिन्द्रो देवता । अन्त्यासु
तिसृषु सुषामाख्यस्य राज्ञः पुत्रस्य वरुनाम्नो राज्ञो दानं स्तूयते । अतस्तास्तद्देवताकाः । महाव्रते
निष्केवल्ये औष्णिहन्तृचाशीतावेतसूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यके शौनकेन सूच्यते—‘सखाय आ
शिषामहि य एक इद्विदयते’ (ऐ. आ. ५. २. ५) इति । दशमेऽहनि मरुत्वतीयरात्रौ ‘सखायः’
इति तिस्र ऋचः । सूच्यते च—‘सखाय आ शिषामहीति तिस्र उष्णिहः’ (आश्व.श्रौ. ८.१२) इति ॥

सखाय आ शिषामहि ब्रह्मेन्द्राय वृजिणे । स्तुष ऊ षु वो नृतमाय धृष्णवे ॥ १ ॥

सखायः । आ । शिषामहि । ब्रह्म । इन्द्राय । वज्रिणे ।

स्तुषे । ऊँ इति । सु । वः । नृत्तमाय । धृष्णवे ॥ १ ॥

वसखायः मित्रभूता हे ऋत्विजः वज्रिणे वज्रहस्ताय इन्द्राय ब्रह्म कर्तव्यमेतत्सूक्तरूपं स्तोत्रम् वा शिषामहि वयम् आशास्मः^१ । 'शासु अनुशिष्टौ' । लुङि च्लेरङादेशः । इत्वषत्वे । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । तत्र वः सर्वेषामेव युष्माकमर्थाय नृत्तमाय सर्वेषां नेतृत्तमाय यद्वा संग्रामेष्वायुधादीनां नेतृत्तमाय धृष्णवे शत्रूणां धर्षणशीलाय तस्मा इन्द्रायाहमेव सु सुष्ठु स्तुषे स्तौमि ॥

शर्वसा ह्यसि श्रुतो वृत्रहृत्येन वृत्रहा । मधैर्मघोनो अति शूर दाशसि ॥ २ ॥

शर्वसा । हि । असि । श्रुतः । वृत्रहृत्येन । वृत्रहा ।

मधैः । मघोनः । अति । शूर । दाशसि ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वं शर्वसा बलेन श्रुतः प्रसिद्धः असि भवसि । हि प्रसिद्धौ । तदेवाह । वृत्रहृत्येन वृत्रासुरहनेनेन वृत्रहा वृत्रहेति प्रसिद्धो भवसि । शूर शौर्यवन् हे इन्द्र मघोनः मघवतो धनवतः पुरुषात् मधैः त्वदीयैर्धनैः अति अतिक्रम्य दाशसि स्तोत्रभ्योऽस्मभ्यं प्रयच्छसि ॥

स नः स्तवान् आ भर रयि चित्रश्रवस्तमम् । निरेके चिद्यो हरिवो वसुर्ददिः ॥ ३ ॥

सः । नः । स्तवानः । आ । भर । रयिम् । चित्रश्रवःस्तमम् ।

निरेके । चित् । यः । हरिऽवः । वसुः । ददिः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र सः तथाविधस्त्वं स्तवानः अस्माभिः स्तूयमानः सन् चित्रश्रवस्तमम् अतिशयेन मानाविधाज्ञोपेतं रयिं पुत्रं धनं वा नः अस्मभ्यम् आ भर संपादय^२ । देहीत्यर्थः । हरिवः । हरी अश्वौ । तद्वन् हे इन्द्र यः त्वं निरेके चित् निर्गमन एव वसुः शत्रूणां वासयिता भवसि । तवायुधनिर्गमनादेव शत्रवः पलायन्ते खलु । किंच त्वं ददिः धनानां दाता भवसि ॥

आ निरेकमुत प्रियमिन्द्र दर्षि जनानाम् । धृषता धृष्णो स्तवमान आ भर ॥ ४ ॥

आ । निरेकम् । उत । प्रियम् । इन्द्र । दर्षि । जनानाम् ।

धृषता । धृष्णो इति । स्तवमानः । आ । भर ॥ ४ ॥

हे इन्द्र उत अपि च प्रियं प्रीणनात् प्रियतमं निरेकम् । निरेकं धनं भवति विरेचना-ज्जिर्गमनाद्वेति । तद्धनं जनानां स्तोत्राणामस्माकम् आ दर्षि आविदारय विवृतं कुरु । 'दृ विदारणे' । छान्दसो विकरणस्य लुक् । विवृत्य च धृष्णो धर्षणशील^३ हे इन्द्र स्तवमानः स्तोत्रभि-रस्माभिः स्तूयमानः सन् धृषता धृष्टेन मनसा सह आ भर तद्धनमस्मभ्यं देहि ॥

न ते सव्यं न दक्षिणं हस्तं वरन्त आसुरः । न परिबाधो हरिवो गविष्टिषु ॥ ५ ॥

न । ते । सव्यम् । न । दक्षिणम् । हस्तम् । वरन्ते । आसुरः ।

न । परिऽबाधः । हरिऽवः । गोऽईष्टिषु ॥ ५ ॥

१. ख-ज्ञ-त१-२-भ-आशास्महे यद्वा ब्रह्म अस्माभिर्दीयमानं हविरूपमज्ञमाशास्मः । २. ख-त-न-भ-श-आसंपादय । ३. ख-ग-त-न-भ-श-शत्रूणां धर्षणशीलः म१-३-मनसा शत्रूणां धर्षणशील ।

हे ऽहरिवः अश्ववन्निन्द्र ऽआमुरः संग्राम आभिमुख्येन कर्तारः प्रतियोद्धारः ऽगविष्टिषु पणिभिरपहतानामङ्गिरसां गवामन्वेषणेषु ऽते तव ऽसव्यं^१ ऽहस्तं ऽन ऽवरन्ते न निवारयन्ति । तेषामायुधादिभिर्न निवार्यत इत्यर्थः । तथा ऽदक्षिणं हस्तं च ऽन निवारयन्ति । किंच ऽपरिबाधः परितो बाधमाना वृत्रादयोऽसुराश्च तव सव्यदक्षिणहस्तौ ऽन निवारयन्ति । संग्रामेषु त्वया सर्वे शत्रवश्छिन्नहस्ताः सर्वतो गच्छन्तु^२ । त्वं तु तैरबाधितो वर्तस इत्यर्थः ॥ ॥ १५ ॥

आ त्वा गोभिरेव व्रजं गीभिर्ऋणोम्यद्विवः । आ स्मा कामं जरितुरा मनः पृण ॥ ६ ॥

आ । त्वा । गोभिः ऽइव । व्रजम् । गीः ऽभिः । ऋणोमि । अद्विऽवः ।

आ । स्म । कामम् । जरितुः । आ । मनः । पृण ॥ ६ ॥

हे ऽअद्विवः वज्रवन्निन्द्र ऽगीभिः स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिः ऽत्वा त्वाम् ऽआ ऽऋणोमि प्राप्नोमि । ‘ऋण गतौ’ । तनादिः । तत्र दृष्टान्तः । ऽगोभिरिव । यथा गोपालो गोभिः ऽव्रजं गोष्ठं गच्छति तद्वत्त्वां स्तुतिभिः प्राप्नोमीत्यर्थः । ततस्तं ऽजरितुः स्तोतुर्मम ऽकामं धनादिविषयम् ऽआ ऽपृण आपूरय । तथा ऽमनः मदीयं मानसं धनादिप्रदानेनापूरय ॥

विश्वानि विश्वमनसो धिया नो वृत्रहन्तम् । उग्रं प्रणेतुरधि धू वसो गहि ॥ ७ ॥

विश्वानि । विश्वऽमनसः । धिया । नः । वृत्रहन् ऽतम् ।

उग्रं । प्रणेतुरिति प्रऽनेतः । अधि । सु । वसो इति । गहि ॥ ७ ॥

हे ऽवृत्रहन्तम् अतिशयेन वृत्रासुरस्योपद्रवाणां वा हन्तः । ‘नाद्रस्य’ इति तमपो नुदागमः । कीदृश । ऽउग्र उद्गूर्णबल ऽप्रणेतः स्तोतृणां प्रकर्षेण धनादेर्नेतः । ‘नामन्त्रिते’ इत्युग्रेत्यस्य अविद्यमानवज्रावप्रतिषेधः । तथाविध ऽवसो शत्रूणां वासयितरिन्द्र ऽनः । पूजायां बहुवचनम् । ऽविश्वमनसः एतन्नाम्नो मम विश्वानि सर्वाणि स्तोत्राणि कर्माणि वा ऽधिया मनसा ऽसु सुधु ऽअधि ऽगहि अधिगच्छ । स्तुत्यतया यष्ट्यतया वा मनोवेगेन गच्छेत्यर्थः । गमेर्लोटि छान्दसः शपो लुक् । हेडिङ्गावात् ‘अनुदात्तोपदेशः’ इत्यनुनासिकलोपः ॥

वयं ते अस्य वृत्रहन्विद्याम शूर नव्यसः । वसोः स्पर्हस्य पुरुहूत राधसः ॥ ८ ॥

वयम् । ते । अस्य । वृत्रऽहन् । विद्याम् । शूर । नव्यसः ।

वसोः । स्पर्हस्य । पुरुऽहूत । राधसः ॥ ८ ॥

हे ऽवृत्रहन् वृत्रस्य हन्तः ऽशूर बलवान् ऽपुरुहूत पुरुभिर्बहुभिराह्वातव्येन्द्र^३ ऽनव्यसः नवीयसः । ईयसुन ईकारलोपश्छान्दसः । नवतरं ऽस्पर्हस्य स्पृहणीयं ऽराधसः । ‘राध साध संसिद्धौ’ । शर्मादेः संसाधकं ऽते^४ त्वदीयम् ऽअस्य ऽवसो । ‘क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्’ इति वसोः संप्रदानसंज्ञा । ‘चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि’ इति वसोः षष्ठी । त्वदीयमिदं परिदृश्यमानं धनं ऽवयं ऽविद्याम लभेमहि । ‘विदु लभे’ । आदादिकः । छान्दसो विकरणस्य लुक् ॥

इन्द्र यथा ह्यस्ति तेऽपरीतं नृतो शर्वः । अमृक्ता रातिः पुरुहूत दाशुषे ॥ ९ ॥

१. ग-सव्यं वामं, ज्ञ-त-१-२-३-सख्यतमं; त४-न-भ२-सव्यतमं, भ१-सव्यमिमं; भ३-सव्यमिदं ।
२. ग-भ३-गच्छति । ३. घ-‘राहूतैर्द्र; श-‘राह्वातरिद्र । ४. ग-त-भ- तव ।

इन्द्र । यथा । हि । अस्ति । ते । अपरिऽइतम् । नृतो इति । शर्वः ।

अमृक्ता । रातिः । पुरुऽहुत् । दाशुषे ॥ ९ ॥

हे नृतो सर्वस्यान्तर्यामितया नर्तयितः । इन्द्र । ते त्वदीयं । शर्वः बलं । यथा । अपरीतम् । अस्ति शत्रुभिरपरिगतमव्याप्तं भवति । हि । प्रसिद्धौ । तथा हे । पुरुहुत् । पुरुभिर्बहुभिराहुतेन्द्र । दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय । रातिः । धनादिदानम् । अमृक्ता शत्रुभिरहिंसितं भवति । त्वत्तो लब्धं यजमानस्य धनं शत्रवो न हिंसन्ति । यथा त्वदीयबलस्य रक्षक एवं तस्य धनस्यापि रक्षक इत्यर्थः ॥

आ वृषस्व महामह महे नृतम् राधसे । दृळ्हश्चिद्दृह्य मघवन्मघत्तये ॥ १० ॥

आ । वृषस्व । महाऽमह । महे । नृतम् । राधसे ।

दृळ्हः । चित् । दृह्य । मघऽवन् । मघत्तये ॥ १० ॥

हे महामह अतिशयेन सर्वैः पूजनीय नृतम् नेतृत्वेन्द्र । महे महते । राधसे शत्रुधनानां संसाधकाय बलाय बलार्थम् । आ । वृषस्व । स्वोदरमासिञ्च । सोमं पिबेत्यर्थः । हे । मघवन् । धनवन्निन्द्र । सोमपानेन मत्तः सन् । दृळ्हश्चित् । दृढानि परैरबाधितान्यपि शत्रुपुराणि । मघत्तये मघानां धनानां लाभाय । दृह्य जिघांस । विदारयेत्यर्थः ॥ ॥ १६ ॥

नू अन्यत्रा चिदद्रिऽस्त्वन्नो जग्मुराशसः । मघवञ्छुग्धि तव तन्न ऊतिभिः ॥ ११ ॥

नू । अन्यत्र । चित् । अद्रिऽवः । त्वत् । नः । जग्मुः । आऽशसः ।

मघऽवन् । शुग्धि । तव । तत् । नः । ऊतिभिः ॥ ११ ॥

हे अद्रिवः वज्रवन्निन्द्र त्वं धनवान् दाता चेत्यपरिज्ञाय । नः । अस्मदीयानि । आशसः । आशंसनानि अभिलाषाः । त्वत् । त्वत्तः । अन्यत्र देवादौ । नू । चित् । पुरा । जग्मुः । अगच्छन् । तत्र फलं नालभन्त । इदानीं त्वं धनवान् दानशील इत्यस्माभिर्ज्ञातम् । अत एव हे । मघवन् । धनवन्निन्द्र । तव त्वदीयं । तत् । शत्रुपुरविदारणलब्धं धनम् । ऊतिभिः । त्वद्रक्षणेः । नः । अस्मभ्यं । शग्धि । देहि । शग्धीति दानकर्मा । शक्नोतेर्लोपि छान्दसो विकरणस्य लृक् ॥

नृह्य । नृतो त्वदन्यं विन्दामि राधसे । राये द्युम्नाय शर्वसे च गिर्वणः ॥ १२ ॥

नृहि । अङ्ग । नृतो इति । त्वत् । अन्यम् । विन्दामि । राधसे ।

राये । द्युम्नाय । शर्वसे । च । गिर्वणः ॥ १२ ॥

हे नृतो नर्तयितः । गिर्वणः । गीर्भिः । स्तुतिभिर्वर्जनीय संभजनीयेन्द्र । राधसे बलसंसाधकायाज्ञाय । राये धनाय । द्युम्नाय द्योतमानाय यशसे । शर्वसे । वर्धकाय बलाय । च । त्वत् । त्वत्तः । अन्यं । नृहि । विन्दामि । न लभे । अङ्ग । प्रसिद्धौ ॥

एन्दुभिन्द्राय सिञ्चत पिबति सोम्यं मधु । प्र राधसा चोदयाते महित्वना ॥ १३ ॥

आ । इन्दुम् । इन्द्राय । सिञ्चत । पिबति । सोम्यम् । मधु ।

प्र । राधसा । चोदयाते । महिऽत्वना ॥ १३ ॥

हे ऋत्विजः । वृन्दुं स्यन्दनशीलं सोममिन्द्रार्थम्^१ । आ । वसिञ्चत आश्रयणद्रव्येण सेचनं कुरुत । अभिषुणुतेत्यर्थः । ततः । वसोम्यं सोममयं । मधु मदकरं सोमरसं । पिबति पिबतु । पीत्वा च स इन्द्रः । महित्वना स्वमहत्त्वेनैव । राधसा अग्नेन सह धनादिकं स्तोतृभ्यः । प्र । चोदयाते प्रकर्षेण चोदयति । यद्वा । यजमानो महित्वना । इन्द्राय प्रदीयमानत्वादस्य महत्त्वम् । महत्त्वयुक्तेन राधसा अग्नेन सह स्तोतृन् प्रचोदयति । इन्द्राय हविर्दत्तेति स्तोतृन् प्रेरयतीत्यर्थः ॥

उपो हरीणां पतिं दक्षं पृञ्चन्तमब्रवम् । नूनं श्रुधि स्तुवतो अश्वस्य ॥ १४ ॥

उपो इति । हरीणाम् । पतिम् । दक्षम् । पृञ्चन्तम् । अब्रवम् ।

नूनम् । श्रुधि । स्तुवतः । अश्वस्य ॥ १४ ॥

वृहीणां हरितवर्णानामश्वानां । पतिं पालयितारं । दक्षं वर्धकं स्वबलं । पृञ्चन्तम् । 'पृची संपर्के' । मरुत्सु योजयन्तम् । यद्वा । शत्रुषु स्वबलमायुधादिभिः संपर्चयन्तम् । एतादृशमिन्द्रं त्वाम् । उपो । अब्रवम् । विश्वमना अहं स्तोत्रं करवाणि । अश्वस्य । अश्वो नामर्षिरश्वशब्देनोच्यते । तस्य पुत्रस्य । स्तुवतः स्तोत्रं कुर्वतो मम संबन्धिनी^२ त्वद्विषयां स्तुतिं । नूनं संप्रति । श्रुधि शृणु ॥

नह्यङ्ग पुरा चन जज्ञे वीरतरस्त्वत् । नकीं राया नैवथा न भन्दना ॥ १५ ॥

नहि । अङ्ग । पुरा । चन । जज्ञे । वीरतरः । त्वत् ।

नकिः । राया । न । एवथा । न । भन्दना ॥ १५ ॥

हे इन्द्र । त्वत् त्वत्तः । पुरा पूर्वं । वीरतरः सामर्थ्यवान् कश्चित् । नहि । जज्ञे जातः^३ खलु । अङ्ग प्रसिद्धौ । त्वमेव सामर्थ्यवान् जात इत्यर्थः । किंच त्वत्तोऽपि । राया धनेन समर्थः । नकिः न कश्चिदस्ति । तथा । एवथा^४ शत्रुपुराणि संग्रामं वा प्रति गमनेन त्वत्तोऽधिकः । न जातः । यद्वा । एवथा । अव रक्षणादिषु । अकारस्यैकारश्चान्दसः । औणादिकोऽथप्रत्ययः । शरणागतानां स्तोतृणां चावनेन त्वत्तोऽधिको नास्ति । किंच । भन्दना । भन्दतिः स्तुतिकर्मा । स्तुत्या च त्वदधिकः । न जातः । धनवान् रक्षकः स्तुत्यश्च त्वत्तोऽन्यो न जज्ञे इति ॥ १७ ॥

'एदु मध्वः' इति तृचः पूर्वोक्ते ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्रितं च—'एदु मध्वो मदिन्तरमेतो निवन्दं स्तवाम सखायः' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

एदु मध्वो मदिन्तरं सिञ्च वाध्वर्यो अन्धसः । एवा हि वीरः स्तवते सदावृधः ॥ १६ ॥

आ । इत् । ऊँ इति । मध्वः । मदिन्तरम् । सिञ्च । वा । अध्वर्यो इति । अन्धसः ।

एव । हि । वीरः । स्तवते । सदावृधः ॥ १६ ॥

हे । अध्वर्यो अध्वरस्य नेतृत्वात् । मध्वः मदकरस्य । अन्धसः सोमलक्षणस्याश्वस्य । मदिन्तरम् अत्यर्थं मादयितुमं सोमरसमेव । आ । वसिञ्च इन्द्रार्थमभिषुणु । एदु इत्यवधारणे । वीरः समर्थः । सदावृधः सर्वदा हविर्भिर्वर्धनीयः । यद्वा सर्वदा स्वबलस्य वर्धकोऽयम् । एव इन्द्रः । स्तवते । हि स्तोत्रशस्त्रादिभिः स्तूयते खलु । स्तुतायेन्द्राय सोमो दातव्यः । तस्मादा सिञ्चेति समन्वयः ॥

१. घ-भ२-°मिन्द्रार्थम् । २. भ-सबन्धिनीं हे इन्द्र । ३. घ-भ-न जातः । ४. ज्ञ-त१-४-य-
एव यथा; ग२-एव तथा ।

इन्द्रं स्थातहरीणां नकिंष्टे पूर्व्यस्तुतिम् । उदानंश् शर्वसा न भन्दना ॥ १७ ॥

इन्द्रं । स्थातः । हरीणाम् । नकिंः । ते । पूर्व्यस्तुतिम् ।

उत् । आनंश् । शर्वसा । न । भन्दना ॥ १७ ॥

हे ऽहरीणां ऽस्थातः अश्वानामधिष्ठातः ऽइन्द्र ऽते त्वदीयां ऽपूर्व्यस्तुतिं पूर्वैर्ऋषिभिः कृतां स्तुतिम् । उपलक्षणमेतत् । इदानीतनैः क्रियमाणामपि स्तुतिं ऽनकिः न कश्चित् ऽशर्वसा बलेन ऽउदानंश् व्याप्नोति । 'अशू व्याप्तौ' । लिटि 'अश्रोतेश्च' इति नुद् । छान्दसो मुम् । कश्चिन्नातिक्रामतीत्यर्थः । किंच ऽभन्दना सर्वैः प्रार्थनीयत्वात् पूजनीयेन धनेन स्तुत्या वा त्वदीयां स्तुतिं ऽन कश्चिदतिक्रामति । त्वत्तो बलवान् धनी स्तुत्यो वान्यो नास्तीत्यर्थः ॥

तं वो वाजानां पतिमहूमहि श्रवस्यवः । अप्रायुभिर्यज्ञेभिर्वावुधेन्यम् ॥ १८ ॥

तम् । वः । वाजानाम् । पतिम् । अहूमहि । श्रवस्यवः ।

अप्रायुऽभिः । यज्ञेभिः । ववुधेन्यम् ॥ १८ ॥

ऽअप्रायुभिः कर्मसु अग्रमाद्यन्मनुष्ययुक्तैः । अथवा । अग्रमत्ता एकत्र स्थित्वैव कर्म कुर्वन्ति । कर्म प्रारभ्य नान्यं देशं गच्छन्तीत्यर्थः । एवंविधमनुष्ययुक्तैः ऽयज्ञेभिः यज्ञैः एतादृशमनुष्यैर्यज्ञैर्वा ऽवावुधेन्यं वर्धनीयं ऽवाजानाम् अश्वानां ऽपतिं स्वामिनं ऽवः यष्टयष्टव्यसंबन्धेन युष्मदीयं ऽतं तादृशमिन्द्रं ऽश्रवस्यवः वयमन्नकामाः सन्तः ऽअहूमहि आह्वयामः । ह्वयतेर्लुङि 'बहुलं छन्दसि' इति संप्रसारणम् ॥

पूर्वोक्त एव शब्दे 'एतो न्विन्द्रम्' इत्येतौ तृचौ वैकल्पिकौ स्तोत्रियानुरूपौ । सूत्रितं च— 'एतो न्विन्द्रं स्तवाम सखायः स्तुहीन्द्रं व्यश्ववत्' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

एतो न्विन्द्रं स्तवाम सखायः स्तोम्यं नरम् । कृष्टीर्यो विश्वा अभ्यस्त्येक इत् ॥ १९ ॥

एतो इति । नु । इन्द्रम् । स्तवाम । सखायः । स्तोम्यम् । नरम् ।

कृष्टीः । यः । विश्वाः । अभि । अस्ति । एकः । इत् ॥ १९ ॥

हे ऽसखायः समानख्याना मित्रभूता वा हे ऋत्विजः ऽनु क्षिप्रम् ऽएतो आगच्छतैव । किमर्थं तदाह । ऽस्तोम्यं स्तोमाहं ऽनरं सर्वस्य नेतारं तम् ऽइन्द्रं ऽस्तवाम स्तोत्रं करवाम । ऽयः इन्द्रः ऽएक ऽइत् एकोऽसहायः एव सन् ऽविश्वाः सर्वाः ऽकृष्टीः शत्रुसेनाः ऽअभ्यस्ति अभिभवति । तं स्तवामेति शेषः ॥

अगौरुधाय गविषे बुक्षाय दस्यं वचः । घृतात्स्वादीयो मधुनश्च वोचत ॥ २० ॥

अगोऽरुधाय । गोऽर्षे । बुक्षाय । दस्यम् । वचः ।

घृतात् । स्वादीयः । मधुनः । च । वोचत ॥ २० ॥

हे ऋत्विजः ऽअगौरुधाय । गाः स्तुती रुणद्धीति गोरुधः । न गोरुधोऽगोरुधः । ता न विनाश-
यत्थादरेण शृणोतीत्यर्थः । तादृशाय अत एव ऽगविषे स्तोत्राणीच्छते ऽबुक्षाय दीप्यमानायेन्द्राय ऽदस्यं दर्शनीयं^१ ऽघृतात् स्वादुतरादाज्यात् ऽमधुनश्च ऽस्वादीयः अतिशयेन स्वादुभूतं^२ ऽवचः स्तोत्ररूपं वाक्यं ऽवोचत ब्रूत । ऋत्विग्भिः कृतं कर्म यजमानोऽपि कृतवान् भवतीति मदीयमिन्द्रविषयं वचो

घृतान्मधुनश्च स्वादुतरं भवत्वित्याशास्ते । तदाह^१ भगवानाश्वलायनः—‘ वच एव म इदं घृताच्च मधुनश्च स्वादीयोऽस्ति प्रीतिः स्वादीयोऽस्त्वित्येव तदाह ’ (आश्व. गृ. १. १. ५) इति ॥ १८ ॥

यस्यार्मितानि वीर्या^३ न राधः पर्येतवे । ज्योतिर्न विश्वमभ्यस्ति दक्षिणा ॥ २१ ॥

यस्य । अर्मितानि । वीर्या । न । राधः । परिऽएतवे ।

ज्योतिः । न । विश्वम् । अभि । अस्ति । दक्षिणा ॥ २१ ॥

यस्य इन्द्रस्य वीर्या वीर्याणि वृत्रहृननादिलक्षणानि^२ सामर्थ्यानि^३ अर्मितानि अस्य द्रव्यन्ति सामर्थ्यानि^३ नान्यानीति परिमितानि न भवन्ति । यद्वा । ‘ मीढू हिंसायाम् ’ । छान्दसो ह्रस्वः । शत्रुभिरहिंसितानि भवन्ति । तथा यस्येन्द्रस्य राधः धनं पर्येतवे^४ शत्रुभिः परिगन्तुं प्राप्तुं शक्यं न भवति । अत एव यस्य^५ दक्षिणा धनदानं विश्वमभ्यस्ति सर्वं स्तोतृजनमभिवति । तत्र दृष्टान्तः । ज्योतिर्न । ज्योतिषामयनत्वाज्ज्योतिरन्तरिक्षम् । यथान्तरिक्षं सर्वलोकं पिधाय तिष्ठति तद्वत् स्तोतृजनं धनदानेन पिधत्त इत्यर्थः^६ ॥

स्तुहीन्द्रं व्यश्वदन्मूर्मि वाजिनं यमम् । अर्यो गयं मंहमानं वि दाशुषे ॥ २२ ॥

स्तुहि । इन्द्रम् । व्यश्वऽवत् । अनूर्मिम् । वाजिनम् । यमम् ।

अर्यः । गयम् । मंहमानम् । वि । दाशुषे ॥ २२ ॥

हे विश्वमनः अनूर्मिम् । ऊर्मिहिंसाकर्मा । कैश्चिदप्यहिंस्यम् । अथवा शत्रुभिरगन्तव्यम्^७ । अत एव वाजिनं बलवन्तं यमं स्तोतृभिः सुनियतमेतादृशम् इन्द्रं स्तुहि । स्तोत्रे दृष्टान्तः । व्यश्ववत् । यथा व्यश्वो^८ विश्वमनसः^९ पिता इन्द्रमस्तौत् तद्वत् स्तुहीत्यर्थः । स्तुतश्चेत् अर्यः स्वामी इन्द्रः दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय मंहमानं पूज्यमानं गयं धनम् । यद्वा । देवानां पूजायै गयं गृहम् । गृहमस्ति चेत् देवा हविभिः पूज्यन्ते । तादृशं गृहं वितरति । तस्मात् त्वं धनगृहलाभाय स्तुहीत्यर्थः ॥

एवा नूनमुप स्तुहि वैर्यश्च दशमं नवम् । सुविद्वांसं चर्कृत्यं चरणीनाम् ॥ २३ ॥

एव । नूनम् । उप । स्तुहि । वैर्यश्च । दशमम् । नवम् ।

सुऽविद्वासम् । चर्कृत्यम् । चरणीनाम् ॥ २३ ॥

हे वैर्यश्च व्यश्वस्य पुत्र विश्वमनः चरणीनां^{१०} मनुष्याणां देहे स्थितानां नवानां प्राणानां दशमं दशसंख्यापूरकम् । तत्र मन्त्रः—‘ नव वै पुरुषे प्राणा मनुष्येषु वर्तमाना इन्द्रस्तेषां दशधा भवतीन्द्रस्यात्मानं दशधा चरन्तम् ’ इति । एतादृशमत एव नवं स्तुत्यं सुविद्वांसम्^{११} अन्तर्यामित्वात्

१. ग-भ-तथाह । २. घ-°रूपाणि । ३. न-भ-बलानि । ४. त१-२-य-न पर्येतवे; भ२-न पद्येतवे । ५. श-त१-२-अस्य । ६. ख-ग-त-न-भ-श-इत्यर्थः । यद्वा येन दत्तं धनं सर्वं शत्रुजनमभि-भवति येन (एतत्-ग) दत्तं (‘ दत्त ’ नास्ति-ग-न-भ) धनमादाय असत्. (मरुत-ग-भ; सत्-त३, सर्वतः-भ३) शत्रूनमभिवर्ततीत्यर्थः (°भवतीत्यर्थ-ख-त-भ३-श) । ७. ग-°रनभिगन्तव्यं । ८. ख-स्तुतिभिः सुनियतव्यं, ग-न-भ-अर्थिभिः स्तोतृभिश्च नियतव्यं; घ-त१-२-स्तुतिभिः स्तोतृभिः सुनि-यतव्यं; श-अर्थिभिः स्तोतृभिः सुनियतव्यं । ९. ग-व्यश्वर्षिस्तव; घ-व्यश्वो नाम तव; न-भ१-२-व्यश्वो वामिति व, भ३-व्यश्वो वाग्मी तव । १०. त-न-भ-चर्षणीना । ११. ख-शुचिर्दशसं; त-न-शुचिर्दशप्रशस; भ-शुचिप्रशस्यं; श-सुविद्वास प्रशंसतं ।

सुष्ठु सर्वं जानन्तं^१ चर्कृत्यं भूयो भूयः कार्येषु सर्वैर्नमस्कृतं व्यमेवंविधमिन्द्रम्^२ एव नूनम् इदानीम्^३
उप स्तुहि समीपे स्तुहि ॥

वेत्था हि निर्ऋतीनां वज्रहस्त परिवृजम् । अहरहः शुन्ध्युः परिपदामिव ॥२४॥

वेत्थ । हि । निःऽऋतीनाम् । वज्रहस्त । परिऽवृजम् ।

अहःऽअहः । शुन्ध्युः । परिपदाम्ऽइव ॥ २४ ॥

इदानीमृषिरिन्द्रं संबोध्याह । हे वज्रहस्त वज्रयुक्तहस्तेन्द्र निर्ऋतीनाम् उपद्रवकारिणां रक्षसां^१
परिवृजं परिवर्जनम् । हिरवधारणे । त्वमेव वेत्थ जानीषे । तत्र दृष्टान्तः । अहरहः शुन्ध्युः ।
अस्मिन्नुदिते सति ब्राह्मणा आत्मीयं कर्म कृत्वा शुद्धा भवन्तीति शोधनहेतुत्वात् शुन्ध्युरादित्य ।
परिपदामिव परितो यजमानानामिव । यद्वा । परिपदां समानाधिकरणः । परितः पततां पक्षिणां
वर्जनं स्वस्थानत्यागमहरहः प्रतिदिवसं यथा वेत्ति । उदिते सूर्ये पक्षिणः स्वस्थानं परित्यज्य सर्वतो
गच्छन्ति खलु । एवं त्वयीन्द्रे स्वबलेन प्रकाशमाने सति शत्रवः स्वपुरादि त्यक्त्वा पलायन्त इत्यर्थः ॥

तदिन्द्राव आ भर येना दंसिष्ठ कृत्वने । द्विता कुत्साय शिश्रथो नि चोदय ॥२५॥

तत् । इन्द्र । अवः । आ । भर । येन । दंसिष्ठ । कृत्वने ।

द्विता । कुत्साय । शिश्रथः । नि । चोदय ॥ २५ ॥

हे इन्द्र तत् अवः तद्रक्षणमस्मभ्यम्^१ आ भर । हे दंसिष्ठ अत्यन्तं दर्शनीय यद्वा शत्रू-
णामुपक्षपयितरिन्द्र कृत्वने कर्म कुर्वते यजमानाय तदर्थं येन पालनमकृथाः तद्रक्षणम् आभरेति
समन्वयः । किंच कुत्साय कुत्सनामकाय राजर्षये द्विता द्विधा द्विप्रकारेण शिश्रथः त्वं शत्रूनवधीः ।
तस्मै द्वैधं^२ पालनमकर्षीरित्यर्थः । तद्रक्षणमस्मभ्यं^३ नि चोदय नितरामत्यर्थं प्रेरय । यद्वा कृत्वने
इति सामान्येनोक्त्वा विशेषेण तदेवाह कुत्सायेत्यादि । शेषं पूर्ववत् ॥ ॥ १९ ॥

तमु त्वा नूनमीमहे नव्यं दंसिष्ठ सन्यसे ।

स त्वं नो विश्वा अभिमातीः सक्षणिः ॥ २६ ॥

तम् । ऊँ इति । त्वा । नूनम् । ईमहे । नव्यम् । दंसिष्ठ । सन्यसे ।

सः । त्वम् । नः । विश्वाः । अभिऽमातीः । सक्षणिः ॥ २६ ॥

हे दंसिष्ठ अतिशयेन दर्शनीयेन्द्र नव्यं स्तोतृभिः स्तोतव्यं तमु तादृशमेव त्वा त्वां
नूनम् इदानीम् ईमहे वयं याचामहे । किमर्थम् । सन्यसे । 'असु क्षेपणे' । भावे क्तिप् ।
सन्यासार्थं याचामहे इति शेषः । सः तादृशः त्वं नः अस्माकं विश्वाः सर्वाः अभिमातीः
शत्रुसेनाः सक्षणिः । सहेः सनिप्रत्ययः । सहनशीलोऽभिभवनशीलो भवसि ॥

य ऋक्षादंहसो मुचधो वार्यात्सप्त सिन्धुषु । वर्धदासस्य तुविनृम्ण नीनमः ॥२७॥

यः । ऋक्षात् । अंहसः । मुचत् । यः । वा । आर्यात् । सप्त । सिन्धुषु ।

वर्धः । दासस्य । तुविऽनृम्ण । नीनमः ॥ २७ ॥

१. ज-भ-राक्षसादीना । २. ग-न-भ-श-द्विविधं । ३. ग-त-य-भ-प्यस्मभ्यं ।

पूर्वोऽर्धर्चः परोक्षकृतः । वयः इन्द्रः वक्रक्षात् । ऋन् मनुष्यान् क्षणोति । क्षणोतेरौणादिको
 डप्रत्ययः । तस्मात् रक्षसो जातात् वक्रं हसः पापरूपादुपद्रवात् वमुचत् सुञ्चति । राक्षस एनं न बाधते
 किं पुनस्तं हन्तीत्यर्थः । अपि^१ च^२ वयः इन्द्रः वसतः वसिन्धुषु गङ्गाद्यासु नदीषु । यद्वा । सस सर्पण-
 शीलासु सिन्धुषु । तत्कृलेष्वित्यर्थः । गङ्गायां घोष इतिवत् । तेषु वर्तमानानां स्तोतृणाम् वार्थात्
 धनादिकं प्रेरयेत् । ' ऋ गतिप्रापणयोः ' । आशीर्लिङि ' गुणोऽर्त्तिसंयोगाद्योः ' (पा. सू. ७. ४. २९)
 इति गुणः । ' बहुलं छन्दसि ' इति लिङ्यप्याडागमः । अथ प्रत्यक्षः । हे वतुविनृम्ण बहुधनेन्द्र
 दासस्य उपक्षपयितुरसुरस्य वधः हननसाधनमायुधं वनीनमः नमय ॥

यथा वरो सुषाम्णे सनिभ्य आर्वहो रयिम् । व्यश्वेभ्यः सुभगे वाजिनीवति ॥ २८ ॥

यथा । वरो इति । सुऽसाम्ने । सनिऽभ्यः । आ । अर्वहः । रयिम् ।

विऽअश्वेभ्यः । सुऽभगे । वाजिनीऽवति ॥ २८ ॥

अनेन त्वेन वरोदानं स्तूयते । हे वरो वरुनामक राजन् सुषाम्णे सुषामाख्यं राजानं
 स्वपितरमुद्दिश्य तस्योत्तमलोकप्राप्त्यर्थं सनिभ्यः भिक्षमाणेभ्यः आ कोशादाहृत्य रयिं धनं यथा
 पुरा अवहः प्रापितवानसि अत एवमिदानीं व्यश्वेभ्यः व्यश्वपुत्रेभ्यः^३ अस्मभ्यं धनमावह । वाजिनी-
 वतीति पदलिङ्गादियमुषस्या । अयं त्वोऽप्युषस्य इति शौनकेनोक्तं— ' यथा वरो सुषाम्ण इत्युत्तम-
 स्वौषसस्तुचः ' इति । हे सुभगे शोभनधनयुक्ते वाजिनीवति अन्नवति । मतुबनुवादार्थः । यद्वा ।
 वाजो वाजनं गमनमस्यास्तीति वाजिन्यन्नम् । तद्वति हे उषः त्वं चास्मभ्यं धनं प्रयच्छ । वरोर्बहु-
 धनदानात्तस्य दानस्तुतिः । यद्वा । विश्वमना ऋषिर्वरं संबोध्याह । हे सुभगे शोभनधने वाजिनीवति
 अन्नवति हे उषः यथा त्वं सुषाम्णे सुषामनाम्ने सम पित्रे धनं दत्त्वा तेनैव सुषाम्णा सनिभ्यो याचमा-
 नेभ्यो धनं यथा प्रापितवत्यसि तेन यथा दानमकारयः एवं मह्यमपि धनं दत्त्वा व्यश्वेभ्यः । पूजायां बहु-
 वचनम् । व्यश्वपुत्राय विश्वमनसे धनं प्रापयेति मयापि दानं करोषि । हे वरो उपसमेवं वदेत्युचिराह ॥

आ नार्यस्य दक्षिणा व्यश्वं एतु सोमिनः । स्थूरं च राधः शतवत्सहस्रवत् ॥ २९ ॥

आ । नार्यस्य । दक्षिणा । विऽअश्वान् । एतु । सोमिनः ।

स्थूरम् । च । राधः । शतऽवत् । सहस्रऽवत् ॥ २९ ॥

अनया धनमृषिरादत्तवानित्याह । नार्यस्य । नरहितो नर्यं । तस्यापत्यं नार्यः । तस्मात्
 संबन्धमात्रे ' तस्येदम् ' इत्यण् । तस्य सोमिनः सोमवतो यजमानस्य । यद्वा । व्यश्वानां विशेषणम् ।
 तादृशस्य वरोः दक्षिणा दानं सोमवतः व्यश्वान् व्यश्वपुत्रानस्मान् आ एतु आगच्छतु^४ । किञ्च
 स्थूरं स्थूलं शतवत्सहस्रवत् शतसहस्रधनयुक्तं राधः अन्नं च अस्मानागच्छतु ॥

यत्त्वा पृच्छादीजानः कुहया कुहयाकृते । एषो अपश्रितो वृलो गोमतीमव तिष्ठति ॥ ३० ॥

यत् । त्वा । पृच्छात् । ईजानः । कुहया । कुहयाऽकृते ।

एषः । अपऽश्रितः । वृलः । गोऽमतीम् । अर्व । तिष्ठति ॥ ३० ॥

इदानीमुषसं संबोध्याभिधीयते । हे कुहयाकृते स वरु कुह कुत्र तिष्ठतीत्येतदिच्छया^५
 अभिलक्षणप्रवृत्तैर्जिज्ञासुभिः पुरस्कृते । कुहशब्दात् क्यच् । एतादृशे हे उषः त्वा त्वां वयत् यदा

१ ग-योपि वा, घ-वा अपि च; न-भ१-३-व्येपि च, भ३-योपि च । २. ग-भ३-व्यश्वस्य, त-न-
 भ१-स्वव्यश्व, य-सुव्यश्व । ३. ख-घ-त-न-भ२-य-श-आगच्छति; भ१-अगच्छती । ४. भ-°त्येतयेच्छया ।

कश्चित् पृच्छात् पृच्छति पृष्टवान् वरुः पृष्टव्या क तिष्ठतीति यदा पृच्छति तदानीम् अप-
श्रितः सर्वैराश्रितः । यद्वा । विवृतद्वारः । यदा याचमाना आगच्छन्ति तदा दौवारिका न प्रतिबध्नन्ती-
त्यर्थः । तादृशः वलः वरः स्वबलेनावारकः शत्रूणाम् । यद्वा । भिक्षूणां धनादिप्रदानेनावरिता ।
पृष्ठो एष वरुः गोमतीम् एतन्नामिकां नदीम् । 'कालाध्वनोः' इति द्वितीया । तस्यास्तीरे
अव तिष्ठति इति तदानी त्वं कथयसि ॥ २० ॥

'ता वाम्' इति चतुर्विंशत्युच्चं पञ्चमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'ता वां चतुर्विंशतिमैत्रा-
वरुणं दशम्याद्यास्तित्वो वैश्वदेव्य उपान्त्योष्णिग्गर्भा' इति । व्यश्वपुत्रो विश्वमना ऋषिः । उष्णिक्^१
छन्दः । उपान्त्या^२ उष्णिग्गर्भा 'षट्सप्तैकादशा उष्णिग्गर्भा' (अनु. ४. ३) इति तल्लक्षणोपेतत्वात् ।
दशम्येकादशीद्वादश्यो वैश्वदेव्योऽवशिष्टानां मित्रावरुणौ देवता । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

ता वां विश्वस्य गोपा देवा देवेषु यज्ञिया । ऋतावाना यजसे पूतदक्षसा ॥ १ ॥

ता । वाम् । विश्वस्य । गोपा । देवा । देवेषु । यज्ञिया । ऋतावाना । यजसे । पूतदक्षसा ॥ १ ॥

हे मित्रावरुणौ विश्वस्य सर्वस्य लोकस्य गोपा गोपाधितारौ देवा देवौ द्योतनशीलौ^३ देवेषु^४
मध्ये यज्ञिया यज्ञाहौ ता तौ तादृशौ वां युवां हविषप्रदानार्थं यजमानं भजथः । अत एव हे
विश्वमनः ऋतावाना ऋतावानौ सत्यवन्तौ यज्ञवन्तौ वा पूतदक्षसौ शुद्धबलौ । आवां बलवन्ता-
विति वचनमात्रेण बलवन्तौ न भवतः किंतु यथार्थत्वेन सामर्थ्यवन्तौ^५ । मित्रावरुणौ यजसे
हविर्भिः पूजयसि ॥

मित्रा तना न रथ्या वरुणो यश्च सुक्रतुः । सुनात्सुजाता तनया धृतव्रता ॥ २ ॥

मित्रा । तना । न । रथ्या । वरुणः । यः । च । सुक्रतुः ।

सुनात् । सुजाता । तनया । धृतव्रता ॥ २ ॥

सुक्रतुः शोभनकर्मा यः । वरुणः सुकर्मा मित्रा च मित्रावरुणौ । कीदृशौ । तना । तन्वन्ति
मुकुटकटादिनेति तनानि धनानि । नश्वार्थं । धनानि च रथ्या रथ्यौ नेतारौ । यद्वा । धनानि
कर्मणः कर्मपेक्षत्वात् प्रयच्छन्ताविति संबध्यते । तादृशौ रथ्यौ रथवन्तौ सनात् चिरादेव सुजाता
सुजातौ शोभनजन्मानौ । तदेवाह । तनया तनयौ अदितेः पुत्रौ धृतव्रता धृतव्रतौ धृतकर्माणौ
ता यजसे इति पूर्वोक्तं समन्वयः ॥

ता माता विश्ववेदसासुर्याय प्रमहसा । मही जजानादितिर्ऋतावरी ॥ ३ ॥

ता । माता । विश्ववेदसा । असुर्याय । प्रमहसा । मही । जजान । अदितिः । ऋतावरी ॥ ३ ॥

अदितेस्तनयत्वमेव स्फुटयति । विश्ववेदसा विश्ववेदसौ सर्वधनौ । यद्वा । विश्वानि स्थावर-
जङ्गमात्मकानि सर्वाणि विदुर्जानीत इति विश्ववेदसौ । प्रमहसा प्रमहसौ प्रकृष्टतेजस्कौ ता तौ
तादृशौ मित्रावरुणौ मही महती ऋतावरी सत्यवती माता देवमाता अदितिः जजान जनया-
मास । किमर्थम् । असुर्याय असुराणां हन्त्रे बलाय । असुरान् हन्तुमुत्पादितवतीत्यर्थः ॥

महान्ता मित्रावरुणा सम्राजा देवावसुरा । ऋतावानावृतमा घोषतो बृहत् ॥ ४ ॥

१. ख-ज्ञ-त१-२-भ-पूर्ववहुष्णिक् । २. त१-२-भ-त्रयोविंशी । ३. त-न-भ-द्योतमानशीलौ ।
४. ग-युवा बलवन्ताविति वचनमात्रेण बलवन्तौ न भवतः । किंतु यथार्थत्वेन सामर्थ्यवन्तौ यज्ञवन्तौ वा
पूतदक्षसौ शुद्धबलौ युवा बलवन्तौ इति वचनमात्रेण ।

महान्ता । मित्रावरुणा । समुद्राजा । देवौ । असुरा ।

ऋतुर्वानौ । ऋतम् । आ । घोषतः । बृहत् ॥ ४ ॥

महान्ता गुणाधिक्येन महान्तौ । सन्नाजा सन्नाजौ सम्यग्दीप्यमानौ^१ । असुरा असुरौ बल-
वन्तौ । यद्वा । सर्वान्तर्यामितया प्रेरकौ । ऋतावाना सत्यवन्तौ मित्रावरुणौ^२ । देवौ । बृहत् स्तोत्र-
शस्त्रादिना महान्तम् । ऋतं यज्ञम् । आ । घोषतः स्वदीप्या प्रकाशयतः । घुर्पेलटि रूपम् ॥

नपाता शर्वसो महः सूनू दक्षस्य सुक्रतू । सुप्रदानू इषो वास्त्वधि क्षितः ॥ ५ ॥

नपाता । शर्वसः । महः । सूनू इति । दक्षस्य । सुक्रतू इति सुक्रतू ।

सुप्रदानू इति सुप्रदानू । इषः । वास्तु । अधि । क्षितः ॥ ५ ॥

महः महतः । शर्वसः बलस्य । नपाता नपातौ पौत्रौ । बलत^३ उत्पादिताविति^३ बलस्य पौत्रौ ।
तादृशौ । दक्षस्य । ‘ दक्ष बृद्धौ शीघ्रार्थे च ’ इति दक्षो वेगः । तस्य । सूनू पुत्रौ । बलाद्वेग इति
तयोः पुत्रत्वम् । तौ । सुक्रतू शोभनकर्माणौ । सुप्रदानू प्रसूतधनादिदानौ मित्रावरुणौ । इषः अन्नस्य
‘ वास्तु ’ निवासस्थाने । अधि । क्षितः अधिवसतः । ‘ अधिशीङ् ’ इति वास्तुनः कर्मसंज्ञा । क्षयतेः^४
लटि छान्दसो विकरणस्य लृक् ॥ २१ ॥

सं या दानूनि येमथुर्दिव्याः पार्थिवीरिषः । नभस्वतीरा वां चरन्तु वृष्टयः ॥ ६ ॥

सम् । या । दानूनि । येमथुः । दिव्याः । पार्थिवीः । इषः ।

नभस्वतीः । आ । वाम् । चरन्तु । वृष्टयः ॥ ६ ॥

हे^६ मित्रावरुणौ यौ युवां । दानूनि देयानि धनानि । सं । येमथुः अस्मासु संयच्छतं तथा
‘ दिव्याः ’ दिव्यानि दिवि भवानि । पार्थिवीः पृथिव्यामुत्पन्नानि । इषः अन्नानि संयच्छतम् । वृष्टय-
भावे कथमन्नं लभ्यत इति चेत् तदुच्यते । नभस्वतीः उदकवलयः । वृष्टयः तादृशौ । वां युवाम्
‘ आ ’ चरन्तु उपतिष्ठन्तु । यदा वृष्टयवेला तदा वर्षतमित्यर्थः^६ ॥

अधि या बृहतो दिवोऽभि यूथेव पश्यतः । ऋतावाना सन्नाजा नमसे हिता ॥ ७ ॥

अधि । या । बृहतः । दिवः । अभि । यूथाऽईव । पश्यतः ।

ऋतुर्वाना । समुद्राजा । नमसे । हिता ॥ ७ ॥

‘ या ’ यौ मित्रावरुणौ । बृहतो । दिवः द्योतमानान् देवान् । अधि । पश्यतः । तत्र दृष्टान्तः ।
‘ यूथेव ’ । यथा वृषभो गोयूथानि रन्तुम् । अभि अभिमुखं पश्यति तद्वदेतौ स्ववीर्येणासुरान् हत्वा
देवान् मोदयितुं पश्यत इत्यर्थः । कीदृशौ । ऋतावाना सत्यवन्तौ । सन्नाजा सन्नाजौ सम्यग्दीप्य-
मानौ । नमसे हविषे । हिता हितौ प्रियौ पश्यत इति ॥

ऋतावाना नि षेदतुः साम्राज्याय सुक्रतू । धृतव्रता क्षत्रिया क्षत्रमांशतुः ॥ ८ ॥

१. ग-सम्यग्नाजमानौ । २. घ-मित्रावरुणा मित्रावरुणौ । ३. ग-बलेनोत्पा^३; त२-बलतोत्पा^३;
भ-श-बलवतोत्पा^३ । ४. भ२-३-वास्तु वास्तुनि । ५. भ-क्षी(१ क्षि)यतेः । ६. ग-यौ युवा दानूनि
देयानि धनानि सं येमथुः सम्यक् प्रयच्छथः दिव्याः पार्थिवीरिषः दिव्यानि पार्थिवानि चान्नानि तव युवा
नभस्वतीरुदकवलयः वृष्टयः आचरन्तुपतिष्ठन्तु ।

कृतऽवाना । नि । सेदतुः । साम्ऽराज्याय । सुकृतु इति सुऽकृतू ।

धृतऽव्रता । क्षत्रिया । क्षत्रम् । आशतुः ॥ ८ ॥

वक्रतावाना क्रतावानौ सत्यवन्तौ वसुकृतु शोभनकर्माणौ सुप्रज्ञौ वा मित्रावरुणौ वसाम्राज्याय साम्राज्यार्थं नि वधेदतुः न्यसीदताम् । तथा मन्त्रः — ‘नि वसाद धृतव्रतो वरुणः पस्त्यास्वा साम्राज्याय सुकृतुः’ (क्र. सं. १. २५. १०) इति । वधृतव्रता धृतव्रतौ धृतकर्माणौ वक्षत्रिया क्षत्रियौ बलवन्तौ वक्षत्रं बलम् वआशतुः आनशाते व्याप्नुत इत्यर्थः ॥

अक्ष्णश्चिद्रातुवित्तरानुल्वणेन चक्षसा । नि चिन्मिषन्ता निचिरा नि चिक्वतुः ॥ ९ ॥

अक्ष्णः । चित् । गातुवित्ऽतरा । अनुल्वणेन । चक्षसा ।

नि । चित् । मिषन्ता । निऽचिरा । नि । चिक्वतुः ॥ ९ ॥

वअक्ष्णश्चित् चक्षुषोऽपि पूर्वं वगातुवित्तरा गातुवित्तरावतिशयेन मार्गवेत्तारौ । यद्वा । गातु-
वित्तरौ गातु गमनशीलं प्राणिजातं चक्षुषोऽपि पूर्वं वेत्तारौ मित्रावरुणौ । कीदृशौ । नि वमिषन्ता
निमिषन्तौ सर्वमुन्मेषयन्तौ स्वस्वकर्मणि निचिरा नितरां चिरतनौ तौ वअनुल्वणेन । उल्वणमिति
दुःसहमग्नेस्तेजः^१ । तद्वददुःसहेन वचक्षसा अहोरात्रयोर्व्यासेन तेजसैव नि वचिक्वतुः पूजितौ
बभूवतुः । वचित् अवधारणे ॥

उत नो देव्यदितिरुष्यतां नासत्या । उरुष्यन्तु मरुतो वृद्धश्रवसः ॥ १० ॥

उत । नः । देवी । अदितिः । उरुष्यताम् । नासत्या । उरुष्यन्तु । मरुतः । वृद्धश्रवसः ॥ १० ॥

वउत अपि च वदेवी^२ द्योतनशीला वअदितिः मित्रावरुणयोर्माता वनः अस्मान् रक्षतु ।
वनासत्या नासत्यौ । असत्यमनयोर्नास्तीति नासत्यौ । अश्विनौ च वउरुष्यतां रक्षताम् । उरुष्यतिः
कण्डादिः । वृद्धश्रवसः वृद्धवेगाः । अतिशयेन वेगवन्त इत्यर्थः । यद्वा वर्धनशीलहविलक्षणान्नोपेताः ।
वमरुतः वउरुष्यन्तु अस्मान् पालयन्तु ॥ ॥ २२ ॥

ते नो नावमुष्यतु दिवा नक्तं सुदानवः । अरिष्यन्तो नि पायुभिः सचेमहि ॥ ११ ॥

ते । नः । नावम् । उरुष्यतु । दिवा । नक्तम् । सुऽदानवः ।

अरिष्यन्तः । नि । पायुऽभिः । सचेमहि ॥ ११ ॥

हे वसुदानवः शोभनदाना मरुतः वअरिष्यन्तः केनाप्यहिंसिताः वते तादृशा यूयं वनः
अस्मदीयां वनावं यज्ञियां नावं वदिवा वनक्तं च वउरुष्यत पालयत । ततो वयं वपायुभिः युष्म-
दीयैः पालनैः नि वसचेमहि नितरां समवेता भवेम ॥

अघ्नते विष्णवे वयमरिष्यन्तः सुदानवे । श्रुधि स्वयावन्तिसन्धो पूर्वचित्तये ॥ १२ ॥

अघ्नते । विष्णवे । वयम् । अरिष्यन्तः । सुऽदानवे ।

श्रुधि । स्वऽयावन् । सिन्धो इति । पूर्वचित्तये ॥ १२ ॥

मित्रस्य कर्माण्याह । विष्पतिः विशां पालयिता अनथोर्मित्रावरुणयोः एकः अयं मित्रः
 पुरु पुरुणि बहूनि च उरु उरुणि च द्रव्याणि इत्था इत्थं वि चष्टे स्वतेजसा पश्यति ।
 तस्य मित्रस्य व्रतानि कर्माणि^१ वः युष्मदर्थम् अनु चरामसि अनुचरामः । कुर्म इत्यर्थः ॥

अनु पूर्वोक्त्या साम्राज्यस्य सश्विम । मित्रस्य व्रता वरुणस्य दीर्घश्रुत् ॥ १७ ॥
 अनु । पूर्वाणि । ओक्त्या । साम्राज्यस्य । सश्विम ।
 मित्रस्य । व्रता । वरुणस्य । दीर्घश्रुत् ॥ १७ ॥

साम्राज्यस्य । साम्राजो भावः साम्राज्यम् । साम्राज्यमस्यास्तीति साम्राज्यः । ‘अश्व-
 आदिभ्यः’ इत्यच्प्रत्ययः । साम्राज्यवतो वरुणस्य पूर्वाणि^२ पुरातनानि ओक्त्या । ओक्तो गृहम् ।
 तस्मै हितानि कर्माणि वयं सश्विम । सश्वतिर्गतिकर्मा । लिटि रूपम् । द्विर्वचनस्य छन्दसि विकल्पि-
 तत्वादत्र द्विर्वचनाभावः । तदेवाह । मित्रस्य व्रता व्रतानि कर्माणि च दीर्घश्रुत् । ‘सुपां सुलुक्’
 इति षष्ठ्या लुक् । दीर्घश्रुतोऽतिशयेन प्रसिद्धस्य वरुणस्य व्रतानि च सश्वमेति ॥

परि यो रश्मिना दिवोऽन्तान्ममे पृथिव्याः । उभे आ पग्रौ रोदसी महित्वा ॥ १८ ॥
 परि । यः । रश्मिना । दिवः । अन्तान् । ममे । पृथिव्याः ।
 उभे इति । आ । पग्रौ । रोदसी इति । महित्वा ॥ १८ ॥

यः मित्रः दिवः पृथिव्याः द्यावापृथिव्योः अन्तान्^३ रश्मिना स्वतेजसा परि ममे
 परिमिनोति । तयोः पर्यन्तान् स्वरश्मिना भासयतीत्यर्थः । स एव उभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ
 महित्वा स्वमहिम्ना आ पग्रौ आ समन्तात् पूरयति ॥

उदु ष्य शरणे दिवो ज्योतिरयंस्त सूर्यः । अग्निर्न शुक्रः समिधान आहुतः ॥ १९ ॥
 उत् । ऊँ इति । स्यः । शरणे । दिवः । ज्योतिः । अयंस्त । सूर्यः ।
 अग्निः । न । शुक्रः । समऽइधानः । आहुतः ॥ १९ ॥

सूर्यः सुवीर्यः सुष्ठु सर्वस्य प्रेरकः स्यः स मित्रो वरुणश्च दिवः द्योतमानस्यादित्यस्य शरणे
 स्थाने नभसि ज्योतिः आत्मीयं तेजः उत् अयंस्त उद्यच्छति । ऊर्ध्वं गमयति । सर्वत्र विस्तार-
 यतीत्यर्थः । यमेल्लुङि रूपम् । ततः सः अग्निर्न शुक्रः अग्निरिव दीप्यमानः समिधानः हविर्भिः
 समिध्यमानः आहुतः सर्वैराहुतस्तिष्ठति ॥

वचो दीर्घप्रसन्ननीशे वाजस्य गोमृतः । ईशे हि पित्वोऽविषस्य दावने ॥ २० ॥
 वचः । दीर्घप्रसन्नानि । ईशे । वाजस्य । गोमृतः । ईशे । हि । पित्वः । अविषस्य । दावने ॥ २० ॥

हे स्तोत. दीर्घप्रसन्नानि दीर्घं प्रततं विस्तृतं सन्न सदनं यस्मिन् यज्ञे वचः मित्रं वरुणं च
 स्तुहि । वक्तेल्लेख्यडागमः । स वरुणः गोमृतः पशुमृतः वाजस्य अन्नस्य ईशे ईष्टे स्वामी भवति ।
 केवलं स्वामी न भवति किंतु अविषस्य महतः प्रीतिकारिणः पित्वः अन्नस्य दावने दानाय च
 ईशे समर्थो भवति । ये स्तोत्रं कुर्वन्ति तेभ्योऽन्नं ददातीत्यर्थः ॥ २४ ॥

तत्सूर्यं रोदसी उभे दोषा वस्तोरुपं ब्रुवे । भोजेष्वस्माँ अभ्युच्चरा सदा ॥ २१ ॥

तत् । सूर्यम् । रोदसी इति । उभे इति । दोषा । वस्तोः । उप । ब्रुवे ।

भोजेषु । अस्मान् । अभि । उत् । चर । सदा ॥ २१ ॥

‘सूर्यं सुवीर्यं’ तत् वारुणं मैत्रं च तेजः । उभे । रोदसी उभे द्यावापृथिव्यौ च । ‘दोषा’ । ‘सुपां सुलुक्’ इति द्वितीयाया लुक् । ‘कालाध्वनो’ इति द्वितीया । रात्रौ । वस्तोः^१ अहनि चाहम् । उप । ब्रुवे उपस्तौमि । त्वं स्तूयमानो वरुणः । भोजेषु दातृषु । अस्मान् । सदा । अभ्युच्चर सर्वदाभिमुखं प्रेरय । दातृष्वेतेषां दानेष्वस्मान् पुरोभाविनः कुर्वित्यर्थः ॥

ऋजमुक्षण्यायने रजतं हरयाणे । रथं युक्तमसनाम सुषामणि ॥ २२ ॥

ऋजम् । उक्षण्यायने । रजतम् । हरयाणे । रथम् । युक्तम् । असनाम् । सुसामनि ॥ २२ ॥

सुषाम्णः पुत्रो वरुणाम राजा । स यद्दानं प्रादात् विश्वमनसे तदसौ विश्वमना ऋषिरनया आचष्टे । उक्षण्यायने । उक्षणाया कश्चिद्वरोः पूर्वजः । तस्य गोत्रापत्ये उक्षणाशब्दाण्यः । तदन्तात् फक्प्रत्ययः । एतौ छान्दसौ । वृद्धिभावोऽपि ‘संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः’ इति न भवति । तस्य गोत्रापत्ये । हरयाणे शत्रुजीवितैश्चर्यादिहरणशीलयाने एतादृशे । सुषामणि । बहुवस्तिपुत्रशब्देन पुत्रोऽभिधीयते । सुषाम्णः पुत्रे वरौ राजनि ददति सति किमभूत् । ऋजम् ऋजुगामिनं । रजतं रजतमयं रजतसदृशं वा । युक्तम् अश्वाभ्यां युक्तं । रथम् । असनाम् । एतेषां मित्रादीनां^२ प्रसादात् वयं संभक्तवन्तो लब्धवन्तोऽभूम् ॥

ता मे अश्व्यानां हरीणां नितोशना । उतो नु कृत्व्यानां नृवाहसा ॥ २३ ॥

ता । मे । अश्व्यानाम् । हरीणाम् । नितोशना । उतो इति । नु । कृत्व्यानाम् । नृवाहसा ॥ २३ ॥

ऋषिः प्रतिगृहीतावश्वावाह^३ । हरीणां हरितवर्णानाम् । अश्व्यानाम् अश्वसंघानां मध्ये । नितोशना नितोशनौ । तोशति हिंसाकर्मा । शत्रूणामत्यन्तं बाधकृतौ । उतो अपि च । कृत्व्यानां युद्धकर्मणि कुशलानां च स्वकुशलमिति बाधकौ । नृवाहसा नृवाहसौ आयुधनेतृणां मनुष्याणां बोधारौ । ता तावश्चौ । मे मह्यं । नु क्षिप्रं सौषाम्णेन वरुणा दत्तौ भवेताम् ॥

स्मदभीशू कशावन्ता विप्रा नविष्ठया मती । महो वाजिनावर्वन्ता सचासनम् ॥ २४ ॥

स्मदभीशू इति स्मत्स्मदभीशू । कशावन्ता । विप्रा । नविष्ठया ।

मती । महः । वाजिनौ । अर्वन्ता । सचा । असनम् ॥ २४ ॥

ऋषिरिदानीं तावश्चावग्रहीषमित्याह । स्मदभीशू । स्मत्सुमत् । उकारलोपश्छान्दसः । शोभनरज्जुयुक्तौ यद्वा शोभनशरीरकान्तौ^४ । कशावन्ता कशावन्तौ कशायुक्तौ । विप्रा विप्रौ मेधाविनामुचितौ । मेधावी स्तोता यथा स्तुत्यं देवं स्तुतिभिः प्रीणयति तद्वत् सतोषकौ । महः महतः सौषाम्णस्य वरोः संबन्धिनौ । वाजिनौ शीघ्रगमनवन्तौ । अर्वन्ता अर्वन्तौ द्वावश्चौ । सचा सह

१. ख-त-२-३-४-न-भ-१-२-दोषा; घ-श-दोषावस्तो । २. ख-घ-त-न-भ-श-‘वस्तो.’ नास्ति । ३. न-भ-मित्रादीनां देवानां । ४. भ-१-प्रगृहीता । ५. ख-त-न-भ-शोभनस्वशरीरकाती; श-शोभनकाती ।

युगपदेव ^१नविष्टया नवतरया ^२मती मत्या स्तुत्या मित्रादीन् स्तुवन् ^३असनम् । विश्वमना अहं
समभजम् । प्रत्यग्रहीषमित्यर्थः ॥ २५ ॥

‘युवोरु षू’ इति पञ्चविंशत्यृचं षष्ठं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—‘युवोः पञ्चाधिका व्यश्वो
वाङ्गिरस आश्विनं विश्याद्या वायव्यास्तपूर्वाश्वतसो गायत्र्योऽन्त्यैकविंशौ च विश्वनुष्टुप्’ इति ।
आङ्गिरसो व्यश्वो वैयश्वो विश्वमना वा ऋषिः । षोडश्याद्याश्वतसो गायत्र्यो विश्वनुष्टुबेकविंशौ
पञ्चविंशौ च गायत्र्यौ शिष्टाः पूर्ववहुष्णिहः । अश्विनौ देवता । विश्याद्याः पञ्चर्चो वायुदेवताकाः ।
प्रातरनुवाक आश्विने क्रतौ औष्णिहे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चादितः पञ्चदशर्चः । सूत्रितं च—‘युवोरु षू
रथं हुव इति पञ्चदशेत्यौष्णिहम्’ (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति ॥

युवोरु षू रथं हुवे सधस्तुत्याय सूरिषु । अतूर्तदक्षा वृषणा वृषण्वसू ॥ १ ॥

युवोः । ऊँ इति । सु । रथम् । हुवे । सधस्तुत्याय । सूरिषु ।

अतूर्तदक्षा । वृषणा । वृषण्वसू इति वृषण्वसू ॥ १ ॥

हे ^१अतूर्तदक्षा । ‘तृ प्लवनतरणयोः’ इत्यस्य निष्ठायां ‘नसत्त’ इति सूत्रेण निपातितः^२ ।
परैरहिंसितबलौ ^३वृषणा वृषणौ कामानां सेक्तारौ अत एव ^४वृषण्वसू वर्षणशीलधनवन्तावश्विनौ
^५युवोः युवथो रथं ^६सु ^७हुवे सुष्ठु स्तोत्रादिभिराह्वयामि । किमर्थम् । ^८सूरिषु प्राज्ञेषु स्तोत्रेषु मध्ये
^९सधस्तुत्याय । स्तौतेभावे क्यप् । सह भवन्तौ स्तोतुम् । तस्माद्युवथोः शीघ्रगत्यै युष्मद्भजनसाधन-
रथमेवाह्वयामि ॥

युवं वरो सुषाम्णे महे तने नासत्या । अवोभिर्याथो वृषणा वृषण्वसू ॥ २ ॥

युवम् । वरो इति । सुऽसान्ने । महे । तने । नासत्या ।

अवऽभिः । याथः । वृषणा । वृषण्वसू इति वृषण्वसू ॥ २ ॥

ऋषिर्वहं राजानं संबोध्याह । हे ^१नासत्या नासत्यौ । न विद्यतेऽसत्यमनयोरिति नासत्यौ ।
^२वृषणा कामानां वर्षितारौ ^३वृषण्वसू वर्षणशीलवसुमन्तावश्विनौ^४ ^५युवं युवां ^६सुषाम्णे सुषामाख्य-
राज्ञे मम पित्रेऽस्मै ^७महे महते ^८तने । तनोतीति तनं धनम् । धनाय । ‘क्रियार्थोपपदस्य’ इति
चतुर्थी । तस्मै धनं दातुं पुरा यथागच्छतं तद्वत् मह्यमपि धनं दातुम् ^९अवोभिः पालनैः सह ^{१०}याथः^{११}
युवामायातमिति हे ^{१२}वरो वरुनामक राज्ञेवं ब्रूहीति ऋषिर्वदति ॥

ता वामद्य हवामहे हव्येभिर्वाजिनीवसू । पूर्वीरिष इषयन्तावति क्षपः ॥ ३ ॥

ता । वाम् । अद्य । हवामहे । हव्येभिः । वाजिनीवसू इति वाजिनीवसू ।

पूर्वीः । इषः । इषयन्तौ । अति । क्षपः ॥ ३ ॥

हे ^१वाजिनीवसू अन्नयुक्तधनवन्तावश्विनौ ^२पूर्वीः बहूनि ^३इषः अन्नानि ^४इषयन्तौ । ‘इषु
हृच्छायाम्’ । हृच्छन्तौ ^५ता तौ प्रसिद्धौ ^६वां युवाम् ^७अद्य अस्मिन् यागादिने ^८अति ^९क्षपः क्षपाया
अतिक्रमे । उषःकाल इत्यर्थः । तस्मिन्नुषःकाले ^{१०}हव्येभिः हविलक्ष्णैरक्षैः सह वयं ^{११}हवामहे आह्व-
यामः । आश्विनशस्त्रस्य तत्र शस्यमानत्वादुषःकाल एवाह^{१२} । याग इत्यर्थः ॥

आ वां वाहिष्ठो अश्विना रथो यातु श्रुतो नरा । उप स्तोमान्तरस्य दर्शथः श्रिये ॥४॥

आ । वाम् । वाहिष्ठः । अश्विना । रथः । यातु । श्रुतः । नरा ।

उप । स्तोमान् । तुरस्य । दर्शयः । श्रिये ॥ ४ ॥

हे वनरा सर्वस्य नेतारौ वअश्विना अश्विनौ ववां युवयोः ववाहिष्ठ वोढृतमः वश्रुतः विश्रुतः सर्वत्र प्रसिद्धः वरथः वआ वयातु अस्मदीयं यज्ञं प्रत्यागच्छतु । तेन रथेन युवामागत्य वतुरस्य क्षिप्रं स्तोत्रं कुर्वतस्तस्य वस्तोमान् त्रिवृत्पञ्चदशादिस्तोमान् वश्रिये तस्यैश्वर्यप्रदानाय वउप वदर्शयः । पश्यतिज्ञानकर्मा । जानीतम् । दृशेर्लटि व्यत्ययेनाङादेशः ॥

जुहुराणा चिदश्विना मन्येथां वृषण्वसू । युवं हि रुद्रा पर्षथो अति द्विषः ॥ ५ ॥

जुहुराणा । चित् । अश्विना । आ । मन्येथाम् । वृषण्वसू इति वृषण्वसू ।

युवम् । हि । रुद्रा । पर्षथः । अति । द्विषः ॥ ५ ॥

हे वृषण्वसू वर्षणशीलधनवन्तौ वअश्विना अश्विनौ वजुहुराणा वचित् । ‘हुञ् कौटिल्ये’ । ‘हुञ्ः सनो लुक् छलोपश्च’ (उ. सू. २. २४८) इत्यानच्प्रत्ययः । कुटिलान् कर्मविघ्नकारिणो मायाविनोऽपि शत्रून् वआ आभिमुख्येन वमन्येथां जानीतम् । ततो हे वरुद्रा संग्रामे रोदनशीलौ रुवन्तौ वा अश्विनौ वयुवम् । हिरवधारणे । युवामेव वद्विषः द्वेषकारिणः तान् शत्रून् वअति वपर्षथः अतीत्य संक्षेपयतम् । हतमित्यर्थः । ‘पृष्ठु हिसासंक्षेपयतोः’ इति भौवादिकः ॥ २६ ॥

दक्षा हि विश्वमानुषङ्मक्षूभिः परिदीयथः । धियंजिन्वा मधुवर्णा शुभस्पती ॥ ६ ॥

दक्षा । हि । विश्वम् । आनुषक् । मक्षुऽभिः । परिऽदीयथः ।

धियम्ऽजिन्वा । मधुऽवर्णा । शुभः । पती इति ॥ ६ ॥

वदक्षा दक्षौ सर्वैर्दर्शनीयौ । यद्वा । ‘दसु उपक्षये’ । शत्रूणामुपक्षपयितारावश्विनौ । कीदृशौ । धियंजिन्वा धियंजिन्वौ । जिविः प्रीणनार्थः । कर्माणि प्रीणयन्तौ वमधुवर्णा मधुवर्णौ सर्वेषां मादनशीलशरीरकान्तौ । ये युवयो रूपं पश्यन्ति ते तत्रैव हृष्टा भवन्तीत्यर्थः । तादृशौ वशुभस्पती उदकस्य पालयितारौ तादृशौ युवां वमक्षुभिः शीघ्रगमनैरश्वैः वआनुषक् अनुषक्तं यथा भवति तथा वविश्वम् ऋत्विग्भिर्हविर्भिश्च व्याप्तम् । हिरवधारणे । अस्मदीयं यज्ञमेव प्रति वपरिदीयथः । दीयतिर्गतिकर्मा । परित आगच्छतम् ॥

उप नो यातमश्विना राया विश्वपुषा सह । मघवाना सुवीरावनपच्युता ॥ ७ ॥

उप । नः । यातम् । अश्विना । राया । विश्वऽपुषा । सह ।

मघऽवाना । सुऽवीरौ । अनपऽच्युता ॥ ७ ॥

हे वअश्विना अश्विनौ वविश्वपुषा विश्वस्य सर्वस्य पोषकेण वराया धनेन वसह वनः अस्मदीयं यज्ञम् वउप वयातम् उपागच्छतम् । यज्ञमागत्य धनमस्यभ्यं प्रयच्छतमिति भावः । किमनयोर्धनमस्तीत्यत आह । वमघवाना मघवानौ मंहनीयधनवन्तौ वसुवीरौ शोभनसामर्थ्यपितौ । यद्वा । वीराः समर्थाः शत्रवः । तद्वन्तौ । तथापि वअनपच्युता तैरपच्यावनीयौ न भवतः । तौ यज्ञं प्रत्यागच्छतम् ॥

आ मे अस्य प्रतीव्यमिन्द्रनासत्या गतम् । देवा देवेभिर्द्य सचनस्तमा ॥ ८ ॥

आ । मे । अस्य । प्रतीव्यम् । इन्द्रनासत्या । गतम् । देवा । देवेभिः । अद्य । सूचनः । ऽतमा ॥ ८ ॥

हे १ इन्द्रनासत्या इन्द्राश्विनौ १ सूचनस्तमा । 'षच समवाये' । 'कृत्यल्युटः' इति कर्मणि ल्युट् । अतिशयेन सर्वैः समवेतव्यौ सेव्यमानौ युवां १ प्रतीव्यम् । वी गत्यादिषु । अधिकरणे औणादिकः क्तिप् । प्रतिशब्दस्य वीप्सार्थोऽस्ति । पुनः पुनर्विद्यन्ति भक्षयन्ति हवीषि देवा अत्रेति प्रतीवीर्यज्ञः । तम् १ अस्य पुरोवर्तिनः १ मे मम संबन्धिनं यज्ञम् १ अद्य अस्मिन् दिने १ देवेभिः देवैः सार्धम् १ आ १ गतम् आगच्छतम् । यद्वा । मे मम अस्य क्रियमाणस्य स्तोत्रस्य प्रतीव्यं प्रतिगतं यथा भवति तथाभिमुख्येनायातम् ॥

वयं हि वां हवामह उक्ष्ण्यन्तो व्यश्ववत् । सुमतिभिरुप विग्राविहा गतम् ॥ ९ ॥

वयम् । हि । वाम् । हवामहे । उक्ष्ण्यन्तः । व्यश्ववत् ।

सुमतिभिः । उप । विप्रौ । इह । आ । गतम् ॥ ९ ॥

१ उक्ष्ण्यन्तः धनादिसेक्तारावात्मन इच्छन्तः १ वयं १ वां १ हि धनादीनां प्रत्तारौ युवामेव १ हवामहे तल्लाभार्थमाह्वयामः । तत्र दृष्टान्तः । १ व्यश्ववत् । यथास्मार्क पिता युवामेव स्तुत्वा धनमलभत तद्वत् । हे १ विप्रौ मेधाविनावश्विनौ १ सुमतिभिः अस्माभिः क्रियमाणैः कल्याणैः स्तोत्रैः सह । यद्वा । सुमतिभिः शोभनाभिरनुग्रहबुद्धिभिः सह । १ इह अस्मिन् यागदिने १ उप १ आ १ गतम् उपागच्छतम् ॥

अश्विना स्वृषे स्तुहि कुवित्ते श्रवतो हवम् । नेदीयसः कूळयातः पणीरुत ॥ १० ॥

अश्विना । सु । ऋषे । स्तुहि । कुवित् । ते । श्रवतः । हवम् ।

नेदीयसः । कूळयातः । पणीन् । उत ॥ १० ॥

हे १ ऋषे विश्वमनः १ अश्विना अश्विनौ देवौ १ सु १ ऋषि शोभनं स्तुहि । ततस्तावश्विनौ १ ते स्तोतुस्तव १ हवम् आह्वानं १ कुवित् । कुविदिति बहुनाम् । बहुवार १ श्रवतः शृणुताम् । 'श्रु श्रवणे' । लेढ्याडागमः । एवं त्वया स्तुतावश्विनौ १ नेदीयसः अन्तिकतमान् शत्रून् १ कूळयातः हिंस्ताम् । १ उत अपि च १ पणीन् एतन्नामकान् अङ्गिरोगवामपनेतृन् असुरानपि हिंस्ताम् ॥ 'कुडि दाहे' । यन्तस्य लेढ्याडागमः ॥ ॥ २७ ॥

वैयश्वस्य श्रुतं नरोतो मे अस्य वेदथः । सजोषसा वरुणो मित्रो अर्यमा ॥ ११ ॥

वैयश्वस्य । श्रुतम् । नरा । उतो इति । मे । अस्य । वेदथः ।

सजोषसा । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ॥ ११ ॥

हे १ नरा नेतारावश्विनौ १ वैयश्वस्य व्यश्वपुत्रस्य विश्वमनसो ममाह्वानं १ श्रुतं शृणुतम् । १ उत अपि च १ मे मदीयम् १ अस्य तदाह्वानं १ वेदथः आत्मीयतया जानीथः । अथ १ वरुणः १ मित्रः मित्रावरुणौ च १ सजोषसा संगतौ सन्तौ १ अर्यमा एतन्नामको देवश्च मदीयमाह्वानं श्रुत्वा मह्यं धनादिकं प्रयच्छन्तु ॥

युवादत्तस्य धिण्या युवानीतस्य सूरिभिः । अहरहर्वृषणा मह्यं शिक्षतम् ॥ १२ ॥

युवाऽदत्तस्य । धिण्या । युवाऽनीतस्य । सूरिभिः ।

अहः । अहः । वृषणा । मह्यम् । शिक्षतम् ॥ १२ ॥

हे ऽधिष्ण्या धिष्ण्यौ धिषणाहौ स्तुत्यौ वृषणौ कामानां सेक्तारावश्विनौ' ऽसूरिभिः । 'सुपां सुपो भवन्ति' इति चतुर्थ्यास्तृतीया । सूरिभ्यः स्तोत्रभ्यः ऽयुवादत्तस्य युवाभ्यां यत्स्तोत्रभ्यो दीयते तत् तथा ऽयुवानीतस्य युवाभ्यां यत्स्तोत्रभ्यो नीयते तच्च धनादिकम् ऽअहरहः अहन्यहनि ऽमह्यं विश्वमनसे स्तोत्रं कुर्वाणाय युवां ऽशिक्षतं प्रयच्छतम् ॥

यो वाँ यज्ञेभिरावृतोऽधिवस्त्रा वधूरिव । सपर्यन्ता शुभे चक्राते अश्विना ॥ १३ ॥

यः । वाम् । यज्ञेभिः । आऽवृतः । अधिऽवस्त्रा । वधूःऽईव ।

सपर्यन्ता । शुभे । चक्राते इति । अश्विना ॥ १३ ॥

अथ पूर्वोऽर्धर्चः परोक्षकृतः । ऽयः मनुष्यः ऽवां युवयोः ऽयज्ञेभिः यजनैः पूजनैः यद्वा युष्मद्विषयैर्यागैः ऽआवृतः परिवृतो भवति । तत्र दृष्टान्तः । ऽअधिवस्त्रा उपरिनिहितवस्त्रा ऽवधूः^२ अन्येन^३ वस्त्रेण^४ यथाच्छादिता भवति तथावृतो यदा भवति तदा ऽसपर्यन्ता अभीष्टप्रदानेन तं परिचरन्तौ ऽअश्विना अश्विनौ भवन्तौ तं मनुष्यं ऽशुभे ऽचक्राते मङ्गले धने कृतवन्तौ । तं धना-
दियुक्तमकार्षामित्यर्थः । यो युवाभ्यां हवीषि प्रयच्छति तं धनादियुक्तं कुरुतमित्यर्थः ॥

यो वांसुरुव्यचस्तमं चिकेतति नृपाय्यम् । वर्तिरश्विना परि यातमस्मयू ॥ १४ ॥

यः । वाम् । उरुव्यचःऽतमम् । चिकेतति । नृऽपाय्यम् ।

वर्तिः । अश्विना । परि । यातम् । अस्मऽयू इत्यस्मऽयू ॥ १४ ॥

हे अश्विनौ ऽउरुव्यचस्तमम् अतिशयेन ग्रहेषु भूतं व्याप्तं ऽनृपाय्यं नेत्रभ्यां युवाभ्यां पातव्यं सोमं ऽयः मनुष्यः ऽवां युवाभ्यां तं सोमं दातुं ऽचिकेतति भृशं जानाति तस्य ऽवर्तिः । वर्ततेऽग्रेति वर्तिर्गृहम् । ऽअस्मयू अस्मान् । पूजार्थं बहुवचनम् । विश्वमनसं मां कामयमानौ युवां ऽपरि ऽयातं सोमपानार्थं तस्य गृहं प्रत्यायातम् ॥ चिकेतति । 'कित ज्ञाने' इत्यस्य यङ्लुगन्तस्य लेट्यङागमः ॥

अस्मभ्यं सु वृषण्वसू यातं वर्तिर्नृपाय्यम् । विषुद्रुहेव यज्ञमूहथुगिरा ॥ १५ ॥

अस्मभ्यम् । सु । वृषण्वसू इति वृषण्ऽवसू । यातम् । वर्तिः । नृऽपाय्यम् ।

विषुद्रुहाऽइव । यज्ञम् । ऊहथुः । गिरा ॥ १५ ॥

हे ऽवृषण्वसू वर्षणशीलधनवन्तावश्विनौ ऽअस्मभ्यम् अस्मदर्थं ऽनृपाय्यं नेत्रभ्यां पातव्यं सोमं प्रति ऽवर्तिः अस्मदीयं गृहं प्रति ऽसु ऽयातं युवां सुष्ठु आयातम् । ऽगिरा स्तुतिलक्षणया वाचा युवां ऽयज्ञमूहथुः मनुष्येषु यज्ञसमाप्तिं^५ प्रापयथः । तत्र दृष्टान्तः । ऽविषुद्रुहेव । 'द्रुह जिघांसायाम्' । विश्वान् हिनस्ति शत्रूनि विषुद्रुहः शरः । तेन यथा व्याधो मृगमभिलषितं देशं प्रापयति तद्वत् स्तुत्या यज्ञमवैकल्येन समाप्तिं प्रापयथ इत्यर्थः ॥ ॥ २८ ॥

प्रातरनुवाक आश्विने क्रतौ गायत्रे छन्दसि 'वाहिष्ठो वां हवानाम्' इति चतस्रः । सूत्रितं च—
'वाहिष्ठो वां हवानामिति चतस्र उदीराधामा मे हवमिति गायत्रम्' (आश्व. श्रौ. ४.१५) इति ॥

वाहिष्ठो वां हवानां स्तोमो दूतो हुवन्नरा । युवाभ्यां भूत्वश्विना ॥ १६ ॥

वाहिष्ठः । वाम् । हवानाम् । स्तोमः । दूतः । हुवत् । नरा । युवाभ्याम् । भूतु । अश्विना ॥ १६ ॥

हे नरा नरौ सर्वस्य नेतारावश्विनौ^१ । हवामां स्तोत्राणां स्तोत्राणां मध्ये । स्तोमः । वाहिष्ठः^२
युवामतिशयेन व्याप्नुवन् मदीयः स्तोमः । दूतः दूतभूतः सन् । हुवत् आह्वयतु । सोऽयं मदीयः
स्तोमः । युवाभ्यां प्रियकर. । भूतु भवतु ॥

यददो दिवो अर्णवे इषो वा मदथो गृहे । श्रुतमिन्मे अमर्त्या ॥ १७ ॥

यत् । अदः । दिवः । अर्णवे । इषः । वा । मदथः । गृहे । श्रुतम् । इत् । मे । अमर्त्या ॥ १७ ॥

हे अश्विनौ । दिवः । ह्यलोकस्य । अदः । 'सुपां सुलुक्' इति सप्तम्याः सः । अमुष्मिन्
अर्णवे अपां स्थाने । यत् यदि । मदथः । माद्यथः । वा अपि च । इषः । युवामिच्छतो यजमानस्य । गृहे
यदि माद्यथः । एवं चेत् हे । अमर्त्या मरणधर्मरहितावमनुष्यौ वाश्विनौ । अमे मदीयं स्तोत्रं । श्रुतमित्
युवां शृणुतमेव । ममैव स्तोत्रं श्रुत्वा युवां माद्यतमित्यर्थः । यद्वा । अदः स्तोत्रमिति संबध्यते ॥

उत स्या श्वेतयावरी वाहिष्ठा वा नदीनाम् । सिन्धुर्हिरण्यवर्तनिः ॥ १८ ॥

उत । स्या । श्वेतयावरी । वाहिष्ठा । वाम् । नदीनाम् । सिन्धुः । हिरण्यवर्तनिः ॥ १८ ॥

विश्वमना ऋषिः श्वेतयावरीनाभ्या नद्यास्तीरेऽश्विनावस्तौत् । अनया नद्यपि स्तुतवतीत्याह ।
उत अपि च । श्वेतयावरी । श्वेतजला यातीति श्वेतयावरी । कीदृशी । सिन्धुः स्यन्दमाना । हिरण्य-
वर्तनिः हिरण्यस्वीयमार्गां हिरण्यमयोभयकूला । स्या एषा श्वेतयावरीनामिका । नदीनाम्^३ अन्यासां
नदीनां मध्ये । वां युवां । वाहिष्ठा स्तुत्यातिशयेनागन्त्री भवति । एषापि^४ युवां स्तौतीत्यर्थः ।
यद्वा । एषा नदी युवयो रथस्य वाहिष्ठा वोढृतमा सती प्रियकरी भवति । यस्मादहमस्यास्तीरे
युवामस्तुवमिति ॥

स्मदेतया सुकीर्त्याश्विना श्वेतया धिया । वहैथे शुभ्रयावाना ॥ १९ ॥

स्मत् । एतया । सुकीर्त्या । अश्विना । श्वेतया । धिया । वहैथे इति । शुभ्रयावाना ॥ १९ ॥

हे शुभ्रयावाना शोभनशीलगमनवन्तौ हे । अश्विना अश्विनौ । सुकीर्त्या शोभनस्तुत्या । श्वेतया
श्वेतजलया । धिया धारयित्र्या । हिरण्यमयकूलवत्त्वादुभयकूलस्थितानां प्राणिनां धनदानेन पोषयित्र्या
एतया नद्या । स्मत् सुमत् शोभनं । वहैथे युवां स्तुतिं प्राप्नुथः । एषा युवामस्तौदित्यर्थः ॥

युक्ष्वा हि त्वं रथसहा युवस्व पोष्या वसो ।

आन्नो वायो मधु पिवास्माकं सवना गहि ॥ २० ॥

युक्ष्वा । हि । त्वम् । रथसहा । युवस्व । पोष्या । वसो इति ।

आत् । नः । वायो इति । मधु । पिब । अस्माकम् । सर्वना । आ । गहि ॥ २० ॥

एतदाद्या वायव्यः । हे वायो । रथसहा रथसहौ रथवहनसमर्थवश्वौ । हिरवधारणे । त्वम्^५
एवं^६ युक्ष्व संयोजय । हे वसो वासयितः शत्रूणां^७ पोष्या पोष्यौ कण्डेषु करतलास्फालनैराश्वस्य
पोषणीयौ तावश्वौ । युवस्व संग्रामेषु शत्रुवधार्थं मिश्रय । यद्वा । अस्मद्यज्ञेषु संमिश्रय । ताभ्यां युक्तः
सन् यज्ञं प्रत्यागच्छेत्यर्थः । हे वायो । आत् अनन्तर । नः अस्मदीयं । मधु मदकर सोमं त्वं पिब ।
अत एव । अस्माकं यज्ञेषु । सवना त्रिषु सवनेषु । आ । गहि सोमपानार्थमागच्छ ॥ २१ ॥

१. घ-नेतारावश्विनाश्विनौ । २. घ-वा वाहिष्ठः । ३. भ१-३-नदी । ४. घ-स्या एषापि ।
५. घ-त्वं हि त्वमेव । ६. घ-स्तोत्राणां ।

वायव्ये पशौ वपायाः 'तव वायो' इत्येषा वानुवाक्या । सूत्रितं च—'प्र वायुमच्छा बृहती मनीषा तव वायवृतस्पते' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

तव वायवृतस्पते त्वष्टृर्जामातरद्भुत । अवास्या वृणीमहे ॥ २१ ॥

तव । वायो इति । ऋतः पते । त्वष्टृः । जामातः । अद्भुत । अवांसि । आ । वृणीमहे ॥ २१ ॥

हे ऋतस्पते ऋतपते यज्ञानां पते । 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायां सुक्' (का. ७.१ ५१.४) इति सुगागमः । ऋतवृष्टृर्जामातः ब्रह्मणो जामातः । एषा कथेतिहासादिभिरवगन्तव्या । तादृश ऋतमहन् विचित्रकर्मन् हे वायो तव त्वदीयानि अवांसि पालनानि आ वृणीमहे वयमस्मिन् पशुयागे संभजामहे ॥

त्वष्टृर्जामातरं वयमीशानं राय ईमहे । सुतावन्तो वायुं द्युम्ना जनांसः ॥ २२ ॥

त्वष्टृः । जामातरम् । वयम् । ईशानम् । रायः । ईमहे ।

सुतः सर्वन्तः । वायुम् । द्युम्ना । जनांसः ॥ २२ ॥

इमे जनांसः जनाः वयं त्वष्टृः ब्रह्मणः जामातरम् ईशानं सर्वस्येश्वरमेतादृशं वायुं सुत-
वन्तः अभिषुतसोमाः रायः धनम् ईमहे याचामहे । तेन दत्तेन वयं द्युम्ना धनवन्तः स्थामेति शेषः ॥

वायव्यतृचे 'वायो याहि शिवा दिवः' इत्यादिके द्वे ऋचौ द्वितीयातृतीये । सूत्रितं च—'वायो याहि शिवा दिव इति द्वे' (आश्व. श्रौ. ७. १०) इति ॥

वायो याहि शिवा दिवो वहस्व सु स्वश्र्यम् । वहस्व महः पृथुपक्षसा रथे ॥ २३ ॥

वायो इति । याहि । शिव । आ । दिवः । वहस्व । सु । सुऽअश्र्यम् ।

वहस्व । महः । पृथुपक्षसा । रथे ॥ २३ ॥

हे वायो दिवः सुलोकस्य शिव । 'सुपां सुलुक्' इति द्वितीयाया लुक् । शिवं कल्याणम् आ याहि आप्रापय । सर्वज्योतिषां त्वदाधारत्वात् तेषामाधारो भूत्वा सुलोके तानि स्थापयेति प्रार्थयते । ततस्त्वं स्वश्र्यम् । अश्वानां संधोऽश्र्यः । शोभनाश्वसंघं रथं सु सुष्टु वहस्व सर्वतो दिक्षु प्रापय । इदानीं तेभ्योऽपि समर्थावश्वावावह । महः महोत्स्वं पृथुपक्षसा पृथुपार्श्वद्वय-
युक्तावश्चौ रथे स्वकीये वहस्व शत्रुहन्तार्थं संयोजय ॥

वायव्ये पशौ पुरोडाशहविषः 'त्वां हि सुप्सरस्तमम्' इति द्वे अनुवाक्ये । सूत्रितं च—'त्वां हि सुप्सरस्तममिति द्वे कुविदङ्ग नमसा ये वृधासः' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

त्वां हि सुप्सरस्तमं नृषदनेषु हूमहे । ग्रावाणं नाश्वपृष्ठं मंहना ॥ २४ ॥

त्वाम् । हि । सुप्सरः स्तमम् । नृषदनेषु । हूमहे । ग्रावाणम् । न । अश्वऽपृष्ठम् । मंहना ॥ २४ ॥

हे वायो सुप्सरस्तमम् । सुप्स इति रूपनाम । रो मत्वर्थीयः । अतिशयेन शोभनरूपवन्तं मंहना स्वकीयेन महत्त्वेन अश्वपृष्ठं सर्वतो व्यासपृष्ठम् । पृष्ठशब्दः सर्वाङ्गं लक्षयति । व्यासकृत्स्नाङ्ग-
मित्यर्थः^१ । त्वाम् । हिरवधारणे । त्वामेव नृषदनेषु नृसदनेषु । नरोऽध्वरस्य नेतार ऋत्विजोऽत्र सीदन्तीति नृषदना यज्ञाः । तेषु हूमहे वयमाह्वयामः । कथमिव । ग्रावाणं^२ । यथा सोमाभिष-
वार्थं ग्रावाणं^३ स्तुतिभिराह्वयन्ति तद्वत्त्वां स्तुतिभिराह्वयामः ॥

शुनासीरीये 'स त्वं नो देव' इत्येषा वायोरनुवाक्या । सूत्रितं च—'स त्वं नो देव मनसेशानाय प्रवृत्तिं यस्त आनत्' (आश्व. श्रौ. २ २०) इति ॥

स त्वं नो देव मनसा वायो मन्दानो अग्रियः । कृधि वाजाँ अपो धियः ॥२५॥

सः । त्वम् । नः । देव । मनसा । वायो इति । मन्दानः । अग्रियः ।

कृधि । वाजान् । अपः । धियः ॥ २५ ॥

हे देव द्योतमान यद्वा स्तोतव्य वायो अग्रियः देवानां मध्ये मुख्योऽग्रतो गन्तासि । तादृशः त्वं मनसा मन्दानः मन्दमानः स्वयमेव मोदमानः सन् नः अस्माकं वाजान् अन्नानि अपः मेघभेदनेनोदकानि च उभयस्मिन्स्वया प्रदत्ते सति धियः अग्निहोत्रादिकर्माणि च कृधि कुरु । कारयेत्यर्थः ॥ ॥ ३० ॥

'अग्निरुक्थे' इति द्वाविंशत्युचं सप्तमं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—'अग्निरुक्थे द्वयधिका मनुवैवस्वतो वैश्वदेवं ह प्रागाथम्' इति । विवस्वतः पुत्रो मनुर्ऋषिः । प्रथमातृतीयाद्ययुजो बृहत्यो द्वितीयाचतुर्थ्यादियुजः सतोबृहत्यः । इदमादीनां चतुर्णां सूक्तानां विश्वे देवा देवता । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

अग्निरुक्थे पुरोहितो प्रावाणो बर्हिर्ध्वरे ।

ऋचा यामि मरुतो ब्रह्मणस्पतिं देवाँ अवो वरेण्यम् ॥ १ ॥

अग्निः । उक्थे । पुरःऽहितः । प्रावाणः । बर्हिः । अध्वरे ।

ऋचा । यामि । मरुतः । ब्रह्मणः । पतिम् । देवान् । अवः । वरेण्यम् ॥ १ ॥

मनुः प्रार्थयते । उक्थे स्तोत्रशस्त्रात्मके अध्वरे हिंसारहितेऽस्मिन् यज्ञे अग्निः पुरोहितः यज्ञार्थं पुरत उत्तरवेद्यामृत्विग्भिर्निहितोऽभूत् । तथा प्रावाणः च सोमाभिषवार्थं पुरतो निहिताः । बर्हिः च पुरतो निहितमासादितम् । एवं सामग्र्यां सत्यां मरुतः एकोनपञ्चाशन्मरुद्गान् ब्रह्मणस्पतिं स्तोत्रस्य पालयितारमेतन्नामकं देवं देवान् इन्द्रादीश्च एतान् सर्वान् देवान् वरेण्यं वरणीयं भजनीयम् अवः रक्षणम् ऋचा सूक्तरूपया स्तुत्या यामि मनुर्हं याचामि । याचतेर्लटि रूपम् । वर्णलोपश्छान्दसः ॥

आ पशुं गांसि पृथिवीं वनस्पतीनुषासा नक्तमोषधीः ।

विश्वे च नो वसवो विश्ववेदसो धीनां भूत प्रावितारः ॥ २ ॥

आ । पशुम् । गांसि । पृथिवीम् । वनस्पतीन् । उपसा । नक्तम् । ओषधीः ।

विश्वे । च । नः । वसवः । विश्वऽवेदसः । धीनाम् । भूत । प्रऽअवितारः ॥ २ ॥

पूर्वार्धेऽग्निः संबोध्यते पश्चादिशब्दसद्भावात् । हे अग्ने नोऽस्मदीये यज्ञे पशुम् अग्नीषोमीयं पशुं प्रति आ गांसि आगच्छसि । 'गाङ् गतौ' । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । तथा पृथिवीम् इदं देवसदनं प्रति किञ्च वनस्पतीन् मथनसाधनानरणिरूपान् वनस्पतीन् प्रति तथा उपसा होतव्यत्वेन उपःकालं तथा नक्तं यष्टव्यतया रात्रि च प्रति किञ्च ओषधीः । 'उष दाहे' अत्र मादनकर्मा । ओषन्ति माद्यन्त्यनेनेत्योषः सोमः । स धीयते निधीयते येष्वित्योषधयो प्रावाणः । तान् प्रत्यागच्छसि । यद्वा । ओषध्यः फलपाकान्ता लताः । ताः प्रत्यायाहि । अथवा हे स्तोतः पश्चादीन्

आ गासि समन्तात् स्तुहि । 'कै गै शब्दे' इति धातुः । ततो हे ऽवसवः वासयितारः ऽविश्ववेदसः सर्वधनाः सर्वज्ञाना वा हे ऽविश्वे सर्वेऽपि देवाः ऽनः^१ अस्मदीयानां कर्मणां^२ ऽप्रावितारः ऽभूत । अनेनाग्निना सह यूयं प्रकर्षेण रक्षका भवत ॥

प्र सू न एत्वध्वरोऽग्रा देवेषु पूव्यः ।

आदित्येषु प्र वरुणे धृतव्रते मरुत्सु विश्वभानुषु ॥ ३ ॥

प्र । सु । नः । एतु । अध्वरः । अग्रा । देवेषु । पूव्यः ।

आदित्येषु । प्र । वरुणे । धृतऽव्रते । मरुत्सु । विश्वभानुषु ॥ ३ ॥

॥ पूव्यः पुरातनः । पूव्यान् पुरातनानिन्द्रादीन् देवान् प्रति क्रियमाणत्वात् यज्ञोऽपि पूव्य इत्युच्यते । तादृशो मुख्यः ऽनः अस्मदीयः ऽअध्वरः यज्ञः ऽअग्रा । 'सुपां सुलुक्' इति सप्तम्या डादेशः । अग्नौ । अग्निर्देवानां मुख्यत्वात् प्रथममभिहितः । तस्मिन्नाग्नौ सर्वेष्वन्वेषु ऽदेवेषु च ऽसु सुष्टु ऽप्र ऽएतु प्रकर्षेण गच्छतु । देवान् विशिनष्टि । ऽआदित्येषु अदितेः पुत्रेष्विन्द्रादिषु ऽधृतव्रते धृत-कर्मणि ऽवरुणे च ऽविश्वभानुषु सर्वतो व्यासतेजस्केषु ऽमरुत्सु च ऽप्र एतु ॥

विश्वे हि ष्मा मनवे विश्ववेदसो भुवन्वृधे रिशादसः ।

अरिष्टेभिः पायुभिर्विश्ववेदसो यन्ता नोऽवृकं छर्दिः ॥ ४ ॥

विश्वे । हि । स्म । मनवे । विश्वऽवेदसः । भुवन् । वृधे । रिशादसः ।

अरिष्टेभिः । पायुऽभिः । विश्वऽवेदसः । यन्त । नः । अवृकम् । छर्दिः ॥ ४ ॥

॥ विश्ववेदसः सर्वतो व्यासधनाः । बहुधना इत्यर्थः । तादृशा. ऽरिशादसः रिशातां हिंसतां शत्रूणामसितार उपक्षपयितारो वा ऽविश्वे ऽहि ऽष्म सर्वे खलु देवाः ऽमनवे । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । मनोः ऽवृधे वर्धनाय ऽभुवन् भवन्तु । स्तोत्रे मनुष्याय धनं दत्त्वा तं वर्धयन्तु इत्याशास्ते । ततो हे ऽविश्ववेदसः सर्वधनाः सर्वज्ञा वा देवाः ऽअरिष्टेभिः परैरहिंसितैः ऽपायुभिः पालनैः सह ऽअवृकम् । वृक. स्तेनः । तद्रहितम् । बाधारहितमित्यर्थः । तादृशं ऽछर्दिः गृहं ऽनः अस्मभ्यं ऽयन्त प्रयच्छत । शत्रून् हत्वा गृहेष्वस्माभिः कर्माणि कारयतेत्यर्थः । यन्तेति यमेल्लोपि छान्दसो विकरणस्य लुक् । तस्य तदादेशः । तेनानुनासिकलोपाभावः ॥

आ नो अद्य समनसो गन्ता विश्वे सजोषसः ।

ऋचा गिरा मरुतो देव्यदिते सदेने पस्त्ये महि ॥ ५ ॥

आ । नः । अद्य । सऽमनसः । गन्त । विश्वे । सऽजोषसः ।

ऋचा । गिरा । मरुतः । देवि । अदिते । सदेने । पस्त्ये । महि ॥ ५ ॥

॥ समनसः सर्वेषु स्तोत्रेषु समानमनस्काः ऽविश्वे सर्वे देवा यूयं ऽसजोषसः परस्पर संगताः सन्तः ऽगिरा । झुश्रूषुतया प्रासव्ययेत्यर्थः । तथा ऽऋचा सह ऽअद्य अस्मिन् यागदिने ऽनः यष्टून् अस्मान् ऽआ ऽगन्त आगच्छत । अनन्तरं हे ऽमरुतः ऽदेवि द्योतमाने ऽमहि महति देवानां

मातृत्वान्महत्त्वयुक्ते हे^१ ऽअदिते अदीने एतन्नामिके देवि ऽसदने स्थाने^२ ऽपस्ये अस्मदीये गृहे
स्तोतव्यतथोपविशत ॥ मरुत इत्यादेर्वाक्यभेदादनिघातः । उत्तरत्र पूर्वस्यामन्त्रितस्याविद्यमानवश्वेन
वाक्यादित्वादनिघातः ॥ ॥ ३१ ॥

अभि प्रिया मरुतो या वो अश्व्या हव्या मित्र प्रयाथन ।

आ बर्हिर्इन्द्रो वरुणस्तुरा नर आदित्यासः सदन्तु नः ॥ ६ ॥

अभि । प्रिया । मरुतः । या । वः । अश्व्या । हव्या । मित्र । प्रऽयाथन ।

आ । बर्हिः । इन्द्रः । वरुणः । तुराः । नरः । आदित्यासः । सदन्तु । नः ॥ ६ ॥

हे ऽमरुतः ऽप्रिया प्रियाणि ऽया यानि ऽवः युष्माकम् ऽअश्व्या अश्व्यानि प्रियानश्वसंघान्
ऽअभि ऽप्रयाथन अस्मद्यज्ञं प्रति प्रापयत । यूयमश्वैर्युक्ताः सन्त आगच्छतेत्यर्थः । अथ हे ऽमित्र ।
मित्रशब्देनान्ये वरुणादयोऽप्युच्यन्ते । हे मित्रादयो देवाः ऽहव्या हव्यानि हवनयोग्यानि हवीषि
स्वीकर्तुमागच्छतेत्यर्थः । स्तूयमाना आगच्छत । प्रपूर्वाद्यातेलोऽदि 'तसन्तसन्तनाश्च' इति थनादेशः ।
आगत्य च ऽइन्द्रो ऽवरुणः इन्द्रावरुणौ^३ ऽतुराः संग्रामे शत्रुवधार्थं त्वरमाणाः ऽनरः नेतारः ऽआदित्या-
सः अदितेः पुत्रा मरुदादयो देवाश्च ऽनः अस्मदीये यज्ञे ऽबर्हिः बर्हिषि आसादिते ऽआ ऽसदन्तु
आसीदन्तु प्रविशन्तु । सदेः सीदादेशाभावश्छान्दसः ॥

वयं वो वृक्तबर्हिषो हितप्रयस आनुषक् ।

सुतसोमासो वरुण हवामहे मनुष्वदिद्वाग्रयः ॥ ७ ॥

वयम् । वः । वृक्तऽबर्हिषः । हितऽप्रयसः । आनुषक् ।

सुतऽसोमासः । वरुण । हवामहे । मनुष्वत् । इद्वाऽग्रयः ॥ ७ ॥

हे ऽवरुण वरुणादयो हे देवाः ऽवृक्तबर्हिषः ऋत्विजः ऽवयम् ऽआनुषक् सुगादिष्वनुषक्तं
यथा भवति तथा ऽहितप्रयसः । प्रीणातीति प्रयोऽञ्जम् । तेषु निहितहविष्काः सन्तः ऽवः युष्मान्
ऽहवामहे एतानि^४ हवीष्यादातुमाह्वयामः । कीदृशाः । ऽसुतसोमासः अभिषुतसोमाः ऽइद्वाग्रयः
आहुतिभिः समिद्धाग्रयो वयमाह्वयामः । तत्र दृष्टान्तः । ऽमनुष्वत् । मनुष्यथा यज्ञे युष्माना-
नुहाव तद्वत् ॥

आ प्र यातु मरुतो विष्णो अश्विना पूषन्माकीनया धिया ।

इन्द्र आ यातु प्रथमः सनिष्युभिर्वृषा यो वृत्रहा गृणे ॥ ८ ॥

आ । प्र । यातु । मरुतः । विष्णो इति । अश्विना । पूषन् । माकीनया । धिया ।

इन्द्रः । आ । यातु । प्रथमः । सनिष्युऽभिः । वृषा । यः । वृत्रऽहा । गृणे ॥ ८ ॥

हे विश्वे देवाः ऽप्र यात प्रकर्षेणास्मदीयकर्मण्यागच्छत । हे ऽमरुतः हे ऽविष्णो स्वबलेन
सर्वतो व्यासैतन्नामक देव हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽपूषन् । स्तोतृन् धनादिना पोषयतीति पूषा । एत-
न्नामक देव मरुदादयो हे देवाः ऽमाकीनया^५ । अस्मच्छब्दात् 'युष्मदस्मदोः' (पा. सू. ४. ३. १)

१. ख-श-श-सदनस्थाने; त२-३-४-षदनस्थाने, न-भ-निषदनस्थाने । २. घ-इन्द्रावरुणौ
मित्रश्च । ३. श-दत्तानि । ४. भ-श-माकीनया मामकीनया ।

इति खञ् शैषिकः । एकवचने ' तवकममकौ० ' इति ममकादेशः । वर्णलोपश्छान्दसः । मया क्रिय-
माणया षधिया स्तुत्या सहास्मद्यज्ञं प्रत्यागच्छत । मरुदादेशामन्त्रितस्य वाक्यभेदादनिघातः ।
किञ्च षप्रथमः देवानां मुख्यः सः षइन्द्रः च षआ षयातु । षवृषा कामानां सेक्ता षयः इन्द्रः षसनि-
ष्युभिः । सनिः संभजनम् । तदात्मन इच्छद्भिः स्तोतृभिः षवृत्रहा अपामावरकस्य वृत्रासुरस्य
हन्तेति षगृणे स्तूयते । ' गृ शब्दे ' इत्यस्य कर्मणि लिटि छान्दसो विकरणः ॥

वि नो देवासो अद्रुहोऽच्छिद्रं शर्मं यच्छत ।

न यद्दूराद्रसवो नू चिदन्तितो वरूथमादधर्षति ॥ ९ ॥

वि । नः । देवासः । अद्रुहः । अच्छिद्रम् । शर्मं । यच्छत ।

न । यत् । दूरात् । वसवः । नु । चित् । अन्तितः । वरूथम् । आऽदधर्षति ॥ ९ ॥

हे षअद्रुहः स्तोतृणामद्रोऽङ्गधारः । यद्वा । द्रुहेरौणादिकः कर्मणि क्तिप् । शत्रुभिरहिंस्याः । हे
षदेवासः मरुदादयो देवाः षअच्छिद्रं बाधकरहितं साधीयो वा षशर्मं । शृणाति दुःखादिकमिति
शर्मं गृहम् । तत् षनः अस्मभ्यं षवि षयच्छत । हे षवसवः शत्रूणां वासयितारो मरुदादयः षदूरात्
दूरदेशात् षअन्तितः अन्तिकदेशाद्वा कश्चिदागत्य षनू षचित् कदाचिदपि षवरूथं वरणीयं संभज-
नीयं षयत् गृहं षन षआदधर्षति आधर्षणं हिंसनं न करोति तद्रूहं प्रयच्छतेति समन्वयः । ' धृष
प्रसहने ' इत्यस्य विभाषितणिच्त्वात् यदा णिच् नास्ति तदा रूपम् ॥

अस्ति हि वः सजात्यं रिशादसो देवासो अस्त्याप्यम् ।

प्र णः पूर्वस्मै सुविताय वोचत मक्षु सुम्नाय नव्यसे ॥ १० ॥

अस्ति । हि । वः । सऽजात्यम् । रिशादसः । देवासः । अस्ति । आप्यम् ।

प्र । नः । पूर्वस्मै । सुविताय । वोचत । मक्षु । सुम्नाय । नव्यसे ॥ १० ॥

हे षरिशादसः रिशातां हिसतामसितारः षदेवासः देवा द्योतमाना मरुदादयः षवः युष्माकं
षसजात्यम् षअस्ति परस्पर समानजातिभावोऽस्ति खलु । किञ्च षआप्यम् । आपिबन्धुः । तस्य
भाव आप्यम् । स्तोतृषु^१ स्तुत्यलक्षणेन संबन्धात्^२ वैवस्वतेन मनुना मया स्तोत्रा सह युष्माकं
बन्धुभावः षअस्ति खलु । ततः षपूर्वस्मै प्रथमभाविने षसुविताय । सुष्टु ईयते सर्वैरागम्यत इति
सुवितोऽभ्युदयः । तस्मै षनव्यसे नवीयसे नवतराय षसुम्नाय च उभयं षमक्षु शीघ्रं षनः अस्माकं
षप्र षवोचत प्रकर्षेण ब्रूत । अभ्युदयधनानि प्रयच्छतेत्यर्थः ॥ ॥ ३२ ॥

इदा हि व उपस्तुतिमिदा वामस्य भक्तये ।

उप वो विश्ववेदसो नमस्युरां असृक्ष्यन्यामिव ॥ ११ ॥

इदा । हि । वः । उपऽस्तुतिम् । इदा । वामस्य । भक्तये ।

उप । वः । विश्वऽवेदसः । नमस्युः । आ । असृक्षि । अन्याम्ऽइव ॥ ११ ॥

हे षविश्ववेदसः सर्वधना हे देवाः षनमस्युः अन्नमिच्छन् मजुरहं षवः युष्मद्विषयाम् षउपस्तुतिम्
षअन्यामिव अदृष्टपूर्वामिव स्थिताम् । कैश्चिदप्यकृतामित्यर्थः । तादृशीमुपस्तुतिम् षइदा षहि ।

१. त-स्तोतृषु स्तुत्यलक्षणे संबन्धात् ; म-स्तोतृस्तुत्यलक्षणसंबन्धात् ।

हिरवधारणे । इदानीमेव ऽउप ऽआ ऽअसृक्षि उपासृजामि करोमीत्यर्थः । किमर्थम् । ऽवः युष्म-
त्संबन्धिनः ऽवामस्य वननीयस्य ऽइदा इदानीमेव ऽभक्तये संभजनाय । लाभायेत्यर्थः । असृक्षीति
सृजेर्लुङि रूपम् । पादादिवादिनाघातः ॥

उदु ष्य वः सविता सुप्रणीतयोऽस्थादूर्ध्वो वरेण्यः ।

नि द्विपादश्चतुष्पादो अर्थिनोऽविश्रन्पतयिष्णवः ॥ १२ ॥

उत् । ऊँ इति । स्यः । वः । सविता । सुप्रणीतयः । अस्थात् । ऊर्ध्वः । वरेण्यः ।

नि । द्विऽपादः । चतुऽपादः । अर्थिनः । अविश्रन् । पतयिष्णवः ॥ १२ ॥

हे ऽसुप्रणीतयः । शोभनप्रणीति. स्तुति । शोभनप्रणयनाः शोभनस्तुतयो मरुत. ऽवः युष्माकं
मध्ये ऽऊर्ध्वः ऊर्ध्वं गन्ता ऽवरेण्यः सर्वैर्वरेणीयः संभजनीयः सः^१ ऽसविता सर्वस्य स्वकर्मणि प्रेरक
एतन्नामकः स देवो यदा ऽउत् ऽअस्थात् स्वतेजसोद्गतोऽभूत् तदा ऽअर्थिनः ऽद्विपादः पादद्वययुक्ताः
पुरुषाः ऽचतुष्पादः पादचतुष्टययुक्ता अश्वादयः ऽपतयिष्णवः पतनशीलाः पक्षिणश्च ऽनि ऽअविश्रन्
स्वस्वकार्येषु निविशन्ते । सूर्यं उदिते^२ केचन पुरुषा अग्निहोत्रादिकं कुर्वन्ति केचन देवताविषयं
स्तोत्रं कुर्वन्ते । पश्चादयस्तृणादिभक्षणार्थं सर्वत्र संचरन्ति ॥ न्यविश्रन् । निपूर्वाद्दिशतेर्लुङि व्यत्ययेन
परस्मैपदम् । 'बहुलं छन्दसि' इति रुडागमः ॥

पञ्चमेऽहनि प्रउगशस्त्रे 'देवंदेवम्' इति वैश्वदेवस्तृचः । सूत्रितं च—'देवंदेवं बृहदु गायिषे
वचः' (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति ॥

देवंदेवं वोऽवसे देवंदेवमभिष्टये ।

देवंदेवं हुवेम वाजसातये गृणन्तो देव्या धिया ॥ १३ ॥

देवम्ऽदेवम् । वः । अवसे । देवम्ऽदेवम् । अभिष्टये ।

देवम्ऽदेवम् । हुवेम । वाजसातये । गृणन्तः । देव्या । धिया ॥ १३ ॥

वयं ऽदेव्या द्योतमानया ऽधिया स्तुत्या ऽगृणन्तः स्तुवन्तः सन्तः ऽवः युष्माकं मध्ये ऽदेवंदेवं
दीप्यमानं देवम् ऽअवसे कर्मरक्षणाय आह्वयाम । अनुक्रमेणाह । ऽअभिष्टये अभिलषितप्राप्त्यर्थं च
ऽदेवंदेवं वयमाह्वयाम^३ । ततः ऽवाजसातये अन्नलाभाय ऽहुवेम ह्वयाम ॥

देवासो हि ष्मा मनवे समन्यवो विश्वे साकं सरातयः ।

ते नो अद्य ते अपरं तुचे तु नो भवन्तु वरिवोविदः ॥ १४ ॥

देवासः । हि । स्म । मनवे । सऽमन्यवः । विश्वे । साकम् । सरातयः ।

ते । नः । अद्य । ते । अपरम् । तुचे । तु । नः । भवन्तु । वरिवःऽविदः ॥ १४ ॥

ऽसमन्यवः समानमनसः यद्वा संग्रामेषु शत्रुहननार्थं समानक्रोधयुक्ताः ऽविश्वे सर्व एव
ऽदेवासो ऽहि ऽष्म मरुदादयो देवाः खलु ऽमनवे एतन्नामकाय ऋषये मह्यं ऽसाकं सह युगपदेव
ऽसरातयः धनादिदानेन सहिताः भवन्तु । पुनरपि प्रार्थयते । ऽते देवाः ऽनः अस्माकम् ऽअद्य
अस्मिन् दिने ऽअपरं च किं बहुना सर्वेषु दिवसेषु धनदातारो भवन्तु । न केवलमस्माकमेव किंतु

वतुचे । तुगित्यपत्यनाम् । ' तुजि पिजि हिंसादाननिकेतनेषु ' । तोजयति हिनस्ति पितुर्दुःखादिकमिति^१ तुक् पुत्रः । तस्मै वनः अस्माकं पुत्राय वरिर्वोविद. वरणीयस्य धनस्य लम्भयितारः वभवन्तु ॥

प्र वः शंसाम्यद्रुहः संस्थ उपस्तुतीनाम् ।

न तं धूर्तिर्वरुण मित्र मर्त्य यो वो धामभ्योऽविधत् ॥ १५ ॥

प्र । वः । शंसामि । अद्रुहः । समस्थे । उपस्तुतीनाम् ।

न । तम् । धूर्तिः । वरुण । मित्र । मर्त्यम् । यः । वः । धामभ्यः । अविधत् ॥ १५ ॥

हे वद्रुहः अद्रोऽधारोऽहिंस्या वा मरुदादयः उपस्तुतीनाम् उपस्तोत्राणां संस्थे तासां यज्ञे क्रियमाणत्वादस्मात्संस्थानभूतेऽस्मिन् यज्ञे वः युष्मान् प्र शंसामि प्रकर्षेण स्तौमि । हे वरुण मित्र मित्रावरुणौ तं मर्त्य मनुष्यं धूर्तिः । धूर्तिं हिंसार्थः । शत्रुभ्यो हिंसा तं वन बाधते यः मनुष्यः वः युष्माकं धामभ्यः तेजोभ्यः । धीयतेऽस्मिन्निति धाम शरीरं वा । तेभ्यः अविधत् । ' विध विधाने ' । हवीषि विदधाति प्रयच्छति । एतेन तेजसामपि हविर्भाक्त्वमस्तीति ज्ञायते ॥

प्र स क्षयं तिरते वि महीरिषो यो वो वराय दाशति ।

प्र प्रजामिर्जायते धर्मणस्पर्यरिष्टः सर्व एधते ॥ १६ ॥

प्र । सः । क्षयम् । तिरते । वि । महीः । इषः । यः । वः । वराय । दाशति ।

प्र । प्रजामिः । जायते । धर्मणः । परिरिष्टः । सर्वः । एधते ॥ १६ ॥

हे मरुदादयः वः स मनुष्यः वक्ष्यम् । क्षियन्ति निवसन्त्यत्रेति क्षयो गृहम् । तत् स मनुष्यः प्र तिरते प्रकर्षेण वर्धयति । तिरतिर्वृद्धिकर्मा । स एव महीः महान्ति इष. अन्नानि च वि वर्धयति यः मनुष्यः वराय वरणीयाय धनाय तदर्थं वः युष्मभ्यं दाशति हवीषि प्रयच्छति । धनादिभिर्वर्धयतीत्यन्वयः । किंच धर्मणः । ध्रियते ऋत्विग्भिरिति धर्म कर्म । युष्मद्विषयात् कर्मणः सकाशात् स मनुष्यः प्रजामिः पुत्रपौत्रादिभिः परिरितः सर्वतः प्र जायते प्रकर्षेणाविर्भवति । ' आत्मा वै पुत्रनामासि ' (श. ब्रा. १४. ९. ४. २६) इति श्रुतेः । ततः परिरिष्ट. अन्यैरहिंसितः सर्वः युष्माकं हविष्प्रदानात्^२ सकलो जनः एधते धनादिभिर्वर्धते ॥ ॥ ३३ ॥

ऋते स विन्दते युधः सुगेभिर्यात्यध्वनः ।

अर्यमा मित्रो वरुणः सरातयो यं त्रायन्ते सजोषसः ॥ १७ ॥

ऋते । सः । विन्दते । युधः । सुगेभिः । याति । अध्वनः ।

अर्यमा । मित्रः । वरुणः । सरातयः । यम् । त्रायन्ते । सजोषसः ॥ १७ ॥

वः अर्यमादीनां हविर्दाता मनुष्यः युधः । ' युध संप्रहरे ' । भावे क्प् । युद्धात् ऋते विनापि विन्दते धनानि लभते । किंच सुगेभिः शोभनगमनैः सुष्ठु गन्तुभिर्वाश्वैः सह अध्वनः मार्गान् । गन्तव्यान् देशानित्यर्थः । तान् याति गच्छति । यं जनम् अर्यमा सततं^३ गच्छन्^३ मित्रः स्तोतृणां यष्टृणां च धनप्रदानेन मित्रभूतः वरुणः निवारयिता शत्रूणां यद्वा वरणीयः संभजनीय

१- त२-३-न-भ-°मिति वा । २. भ१-हविष्प्रदाता । ३. ख-त-अतनन् वाच्छन्, न-य-अततत्वा-च्छन्; श-अतस्तत्वाच्छन् ।

एतन्नामकाः ऽसरातयः समानदानास्त्रयो देवाः ऽसजोषसः परस्पर संगताः सन्तः यं हव्यप्रदातार
 ऽत्रायन्ते स्वरक्षणैः पालयन्ति स धनादीनि विन्दतीत्यन्वयः ॥

अञ्जे चिदस्मै कृणुथा न्यश्चनं दुर्गे चिदा सुसरणम् ।

एषा चिदस्मादशनिः परो नु सास्त्रेधन्ती वि नश्यतु ॥ १८ ॥

अञ्जे । चित् । अस्मै । कृणुथ । निऽअश्चनम् । दुऽगे । चित् । आ । सुऽसरणम् ।

एषा । चित् । अस्मात् । अशनिः । परः । नु । सा । अस्त्रेधन्ती । वि । नश्यतु ॥ १८ ॥

हे देवाः ऽअञ्जे ऽचित् । ‘ञि अभिभवे’ । परैरनभिभवनीयेऽपि परपुरे ऽन्यञ्जनं नितरां
 गमनम् ऽअस्मै मनवे ऽकृणुथ यूयं कुरुत । यद्वा । अञ्जे ऋजुगमने प्रस्थे गमनं कुरुत । तथा ऽदुर्गे
 ऽचित् अगन्तव्येऽपि स्थले ऽसुसरणम् । ‘सु गतौ’ । शोभनगमनम् ऽआ समन्तात् कुरुत । एवं
 सति सा ऽएषा ऽअशनिः शत्रूणां तदेतदायुधम् ऽअस्मात् सर्वतो गन्तुमर्होः ऽनु क्षिप्रं ऽपरः
 परस्ताद्भवेत्^१ । पश्चात् ऽसा अशनिः ऽअस्त्रेधन्ती कांश्चिदप्यहिंसती ऽवि नश्यतु विनष्टा^२ भवेत् ॥

यद्य सूर्य उद्यति प्रियक्षत्रा ऋतं दध ।

यन्निमृचि प्रबुधि विश्ववेदसो यद्वा मध्यंदिने दिवः ॥ १९ ॥

यत् । अद्य । सूर्ये । उत्ऽद्यति । प्रियऽक्षत्राः । ऋतम् । दध ।

यत् । निऽमृचि । प्रऽबुधि । विश्वऽवेदसः । यत् । वा । मध्यंदिने । दिवः ॥ १९ ॥

हे ऽप्रियक्षत्राः प्रीणयितृबला देवाः ऽसूर्ये सर्वस्य स्वस्वकर्मणि प्रेरके सवितरि ऽउद्यति
 उद्गच्छति सति ऽअद्य अस्मिन् दिने ऽयत् यदा ऽऋतं कल्याणभूतं गृहं ऽदध धारयत । दधातेऽलिङ्गि
 मध्यमबहुवचने रूपम् । ऽयत् यदा हे ऽविश्ववेदसः सर्वधना देवाः ऽनिमृचि । मृचिर्गत्यर्थः । सूर्यस्य
 निम्रोचने नितरां गमने । सायमित्यर्थः । तस्मिन् धारयथ । यद्वा ऽप्रबुधि तस्य प्रबोधने प्रातःकाले ।
 ऽयद्वा ऽदिवः सूर्यतेजसा दीप्यमानस्याह्नः ऽमध्यंदिने मध्ये धनं मनवे धत्तेत्युत्तरत्र संबन्धः ॥

यद्वाभिपित्वे असुरा ऋतं यते छर्दियेम वि दाशुषे ।

वयं तद्वो वसवो विश्ववेदस उर्प स्थेयाम् मध्य आ ॥ २० ॥

यत् । वा । अभिऽपित्वे । असुराः । ऋतम् । यते । छर्दिः । येम । वि । दाशुषे ।

वयम् । तत् । वः । वसवः । विश्वऽवेदसः । उर्प । स्थेयाम् । मध्ये । आ ॥ २० ॥

हे ऽअसुराः प्राज्ञाः संग्राम आयुधानां क्षेसारो वा देवाः ऽयद्वा ऽअभिपित्वे अस्मद्यज्ञं प्रति
 युष्माकमभिप्राप्तौ ऽऋतं सत्यभूतं यज्ञं ऽयते । इणः शतरि रूपम् । गच्छते ऽदाशुषे हवीषि दत्तवते
 यजमानाय ऽछर्दिः । ‘छर्दिर्दीप्तिदेवनयोः’ । दीप्यतेऽनेनेति छर्दिस्तेजः । यद्वा । छर्दन्ति^३ दीव्यन्ते^३
 अत्रेति छर्दिर्गृहम् । तद्गृहं तेजो वा ऽवि ऽयेम प्रयच्छथ । यद्येवं यूयं कुरुथ तर्हि ऽवयं हे ऽवसवः
 स्तोतृणां धनादिभिराच्छादयितारः यद्वा शत्रूणां विवासयितारः ऽविश्ववेदसः सर्वधनाः सर्वज्ञाना वा

१. ख-त-न-श-परस्ताद्भवत्; ग-परस्ताद्भवन्ती; घ-भ२-३-परस्ताद्भवतु, भ१-परस्ताद्भवतु ।

२. ज-त२-न-भ-श-स्वयमेव विनष्टा । ३. ग-छर्द्यते दीप्यते ।

हे देवाः वः शुष्मत्संबन्धि वत् कल्याणं गृहम् । षष्ठ्यर्थे द्वितीया । भवद्भिः प्रत्तस्थ^१ गृहस्य मध्ये उप
स्थेयाम उपतिष्ठेम । शुष्मान् हविर्भिः पूजयेम ॥ तिष्ठतेराशीलिङि ' लिङ्याशिष्यङ् ' इत्यङ्प्रत्ययः ॥

यद्य सूर उदिते यन्मध्यंदिन आतुचि ।

वामं धृत्य मनवे विश्ववेदसो जुह्वानाय प्रचेतसे ॥ २१ ॥

यत् । अथ । सूरै । उत्तरे । यत् । मध्यंदिने । आतुचि ।

वामम् । धृत्य । मनवे । विश्ववेदसः । जुह्वानाय । प्रचेतसे ॥ २१ ॥

हे विश्ववेदसः सर्वतो^२ व्यासधना हे देवाः यत्^३ यदा^३ अद्य इदानीम् । यद्वा सूर्ये उदिते
सति । यत् यदा मध्यंदिने दिवसस्य मध्ये । यद्वा आतुचि । आतुचिर्गमनार्थः । सूर्यस्य
निम्नोचने । सायमित्यर्थः । जुह्वानाय अग्नौ हवीषि जुह्वते अत एव प्रचेतसे प्रकृष्टज्ञानाय मनवे
पुतन्नामकायर्षये मह्यं वामं वननीयं धनं धृत्य दत्त तद्वृणीमहे इत्युत्तरत्र संबन्धः ॥

वयं तद्वः सम्राज आ वृणीमहे पुत्रो न बहुपाय्यम् ।

अश्याम तदादित्या जुह्वतो हविर्येन वस्योऽनशामहै ॥ २२ ॥

वयम् । तत् । वः । सम्राजः । आ । वृणीमहे । पुत्रः । न । बहुपाय्यम् ।

अश्याम । तत् । आदित्याः । जुह्वतः । हविः । येन । वस्यः । अनशामहै ॥ २२ ॥

हे सम्राजः सम्यग्दीप्यमाना देवाः पुत्रो न । एकवचनं छान्दसम् । शुष्माकं पुत्रा इव
स्थिताः पुत्रा यथा पितृभिः पोष्यास्तद्विशुष्माभिः पोष्याः वयम् । बहुपाय्यं बहुभिर्भोज्यं वः
शुष्मत्संबन्धि वत् धनम् अश्याम प्राप्नुयाम । येन^४ धनेन वस्यः वसीयोऽतिशयेन वसुमत्त्वम्
अनशामहै अश्ववामहै प्राप्नुमः ॥ अश्रोतेलोपि व्यत्ययेन श्रमप्रत्ययः ॥ ३४ ॥

' ये त्रिंशति ' इति पञ्चमष्टमं सूक्तम् । अत्रानुक्रान्तं—' ये त्रिंशति पञ्चोपान्त्या पुर-
उष्णिक् ' इति । मनुर्ऋषिः । प्राग्वत्सग्रीयपरिभाषया गायत्री छन्दः । उपान्त्या पुरउष्णिक् । पूर्ववत्
विश्वे देवा देवता । तृतीये छन्दोमे वैश्वदेवशस्त्रे ' ये त्रिंशति ' इत्येतत्सूक्तं वैश्वदेवनिविद्वानम् ।
सूत्रितं च—' ये त्रिंशतीति वैश्वदेवम् ' (आश्व. श्रौ. ८. ११) इति ॥

ये त्रिंशति त्रयस्पुरो देवासो बहिरासदन् । विदन्नहं द्वितासनन् ॥ १ ॥

ये । त्रिंशति । त्रयः । पुरः । देवासः । बहिः । आ । असदन् । विदन् । अहं । द्विता । असनन् ॥ १ ॥

मनुराह । त्रिंशति त्रिंशत्संख्यायाः परः परस्तात् त्रयः । त्रयस्त्रिंशदेवता इत्यर्थः । ये
देवासः देवाः बहिः अस्मदीययज्ञसंबन्धिनि बहिषि हविःस्वीकरणार्थम् आसदन् आसीदन्तु
अथानन्तरं^५ विदन् ते देवा अस्मान् हविषां प्रदातृनि जानन्तु । ततः द्विता द्विधा द्विप्रकारम्
असनन् अस्मभ्यं धनं पश्चादिकं च प्रयच्छन्तु । यद्वा । द्विता द्वैधम् । अनेन पौनःपुन्यं लक्ष्यते ।
पुनःपुनरस्मभ्यं धनादिकं ददत्वित्यर्थः ॥

वरुणो मित्रो अर्यमा स्मद्रातिषाचो अग्रयः । पत्नीवन्तो वर्षत्कृताः ॥ २ ॥

१. ग-तस्य; घ-दत्तस्य, भ-प्रदत्तस्य । २. श-सर्वत्र । ३. ग-भ-यद्यद्वा; घ-त-न-यद्वा ।

४. ख-त-न-भ-२-य-श-एतेन । ५. ग-घ-न-श-अह अथा° ।

वरुणः । मित्रः । अर्यमा । स्मद्रातिऽसाचः । अग्नयः । पत्नीऽवन्तः । वर्षट्ऽकृताः ॥ २ ॥

वरुणः वरणीयः संभजनीयः । मित्रः स्तोतृणां यष्टृणां च धनादिदानेन मित्रभूतः । अर्यमा स्तोत्रकारिणे धनं प्रापयन् यद्वा सततं गच्छन् एतन्नामकास्त्रयो देवाः । स्मद्रातिषाचः । स्मत् सुमच्छोभना रातिः हविष्यदानं येषामस्तीति स्मद्रातयो यजमानाः । तान् सचन्ते धनादिप्रदानेन सेवन्त इति तथोक्ताः । यद्वा । कल्याणं यथा भवति तथा हविषां दातृन् सचन्त इति । ते तादृशाः । पत्नीवन्तः देवपत्नीसहिताः । अग्नयः अङ्गनशीला नानाविधा अग्नयः । वर्षट्ऽकृताः । मया 'सोमस्याग्ने वीहि वौषट्' (आश्व. श्रौ. ५. ५) इत्यादिना स्वाहाकृताः । सुहुता इत्यर्थः ॥

ते नो गोपा अपाच्यास्त उदक्त्वा इत्या न्यक् । पुरस्तात्सर्वया विशा ॥ ३ ॥

ते । नः । गोपाः । अपाच्याः । ते । उदक् । ते । इत्या । न्यक् । पुरस्तात् । सर्वया । विशा ॥ ३ ॥

ते वरुणादयो देवाः । सर्वया सर्वेण विशा अनुचरवर्गेण सह अपाच्याः । अपाची प्रतीची । ततः । नः अस्माकं गोपाः गोपायितारो भवन्तु । ते एव उदक् उदीच्याः । 'अञ्जेलुक्' इति पञ्चम्यर्थे विहितस्यास्तातेर्लुक् । ततोऽपि अस्माकं रक्षका भवन्तु । इत्या इति शब्देनोर्ध्वा दिशं दक्षिणां च निर्दिशति । इत्थमनेन पूर्वोक्तेन प्रकारेणोर्ध्वा दक्षिणस्याश्च दिशः । ते देवा अस्माकं पालयितारो भवन्तु । तथा न्यक् नीच्या दिशः । अत्रापि पूर्ववदस्तातेर्लुक् । अधस्तादेवाप्यस्माकं त्रातारो भवन्तु । किंच पुरस्तात् प्राच्या दिशश्च ते देवा अस्माकं गोपायितारो भवन्तु ॥

यथा वशन्ति देवास्तथेदसत्तदैषां नकिरा मिनत् । अरावा चन मर्त्यः ॥ ४ ॥

यथा । वशन्ति । देवाः । तथा । इत् । असत् । तत् । एषाम् । नकिः । आ । मिनत् । अरावा । चन । मर्त्यः ॥ ४ ॥

देवाः द्योतमानाः सर्वे देवाः । यथा वशन्ति यथा कामयन्ते । 'वश कान्तौ' । 'संप्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपस्य छन्दसि विकल्पितत्वाद्यणादेशः । तथेत् यथोशन्ति तथैव असत् तद्भवत्येव । तदेवाह । एषां देवानां तत् कामनं नकिः न कश्चिदपि मिनत् हिनस्ति । 'मीड् हिंसायाम्' । लेटि रूपम् । 'मीनातेर्निगमे' इति ह्रस्वत्वम् । कथं देवानामभिलषितं तथा भवतीति चेत् तदाह । अरावा । यदि देवाः कस्यचिदप्यदातार मनुष्यं कामयेरन् तदा अरावा अदाता । चन इत्यप्यर्थः । अदातापि मर्त्यः मनुष्य उदाहृत्यो देवेभ्यो हवीषि प्रयच्छति । तस्मात्तेषां यत्कामनं तत्तथा भवत्येवेत्यर्थः ॥

सप्तानां सप्त ऋष्टयः सप्त द्युम्नान्येषाम् । सप्तो अधि श्रियो धिरे ॥ ५ ॥

सप्तानाम् । सप्त । ऋष्टयः । सप्त । द्युम्नानि । एषाम् । सप्तो इति । अधि । श्रियः । धिरे ॥ ५ ॥

अत्र पुरातनी कथा । इन्द्रसमानं पुत्रमिच्छन्त्या अदितेः (?) गर्भस्य केनचित्कारणेनेन्द्रेण सप्तधा भिन्नत्वात् स गर्भः सप्तगणात्मकोऽभवत् । ततो मरुतः संपन्नाः । 'सप्तगणा वै मरुतः' (तै. सं. २. २. ११. १) इति श्रुतेः । एषां कथा^३ 'इदं पित्रे मरुतामुच्यते वचः' (ऋ. सं. १. ११४. ६) इत्यस्मिन् वर्गे संप्रपञ्चेनाभ्यधायि । तथा चास्या ऋचोऽयमर्थः । सप्तानां मरुतां गणानां सप्त सप्तसंख्याकाः । ऋष्टयः आयुधविशेषा विभिन्नाः सन्ति । तथा सप्त सप्तसंख्याकानि द्युम्नानि द्योतमानानि कुण्डलादीन्याभरणानि । द्युम्नान्यन्नानि वा । एषां गणानां विभिन्नानि सन्ति ।

१. ग१-अधस्तादप्य°, ग२-अतस्यादेप्य°; त-भ-अधस्तादेरप्य°. २. व-आमिनत् । ३. ग-एषोर्थः ।

ततः सप्त मरुतां गणाः ऽसतो ससैव सप्तविधाः ऽश्रियः सकला दीप्तिः ऽअधि ऽधिरे^१
परस्परमधिकं दधिरे ॥ ॥ ३५ ॥

‘बभ्रुरेकः’ इति दशर्चं नवमं सूक्तम् । मरीचिपुत्रः कश्यपो वैवस्वतो मनुर्वा ऋषिः । तथा
चानुक्रम्यते—‘बभ्रुर्दश कश्यपो वा मारीचो द्वैपदम्’ इति । दशापि द्विपदा विशत्यक्षरा विराजः ।
पूर्वघट्टिश्च देवा देवता । तृतीये छन्दोमे वैश्वदेवशस्त्रे^२ वैश्वदेवसूक्तात् पूर्वमेव द्वैपदं सूक्तं शंसनीयम् ।
सूच्यते हि—‘बभ्रुरेक इति द्विपदासूक्तानि पुरस्ताद्वैश्वदेवसूक्तानाम्’ (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति^३ ॥

बभ्रुरेको विषुणः सूनरो युवाङ्मयङ्के हिरण्ययम् ॥ १ ॥

बभ्रुः । एकः । विषुणः । सूनरः । युवा । अङ्गि । अङ्के । हिरण्ययम् ॥ १ ॥

अत्र दशानामृचां किञ्चित्पदलिङ्गात् पृथग्देवताः । अत्र प्रथमायां बभ्रुरित्यनेन सोमोऽभि-
धीयते । ‘सौम्यं बभ्रुमा लभेत’ (तै. सं. २. १. ३. ३) इत्यादिषु दृष्टत्वात् । ऽबभ्रुः बभ्रुवर्णः
शबलतादिषु परिपक्वः । यद्वा । ‘डुभ्रुञ् धारणपोषणयोः’ । ‘कुभ्रंश्च’ (उ. सू. १. २२) इति
कुप्रत्ययः । सर्वस्य सुधामयैः किरणैस्तावदुद्गते चन्द्रमसि दुःखोपशमनानि पुष्टानि खलु । तादृशः
ऽविषुणः विश्वगज्जनः ऽसूनरः सुष्ठु रात्रीणां नेता । रात्रयश्चन्द्रनेतृकाः खलु । एतादृशः ऽयुवा प्रति-
दिवसमाविर्भूतत्वात्तरुणः ऽएकः देवः सोमः । ऽहिरण्ययं हिरण्ययम् ऽअङ्गि । अभिव्यज्यते प्रकाशयते
अनेन इत्यङ्गि आभरणम् । अभिव्यक्तिसाधनं कुण्डलमुकुटादिकं^४ स्वशरीरम् ऽअङ्के अभिव्यज्यति ।

योनिमेक आ ससाद् द्योतनोऽन्तर्देवेषु मेधिरः ॥ २ ॥

योनिम् । एकः । आ । ससाद् । द्योतनः । अन्तः । देवेषु । मेधिरः ॥ २ ॥

अत्र योनिमिति लिङ्गादभिरुच्यते । ‘अग्नये गृहपतये’ इत्यादिषु दृष्टत्वात् । ऽदेवेषु देवानाम्
ऽअन्तः मध्ये ऽद्योतनः^५ स्वतेजसा दीप्यमानः ऽमेधिरः मेधावी । अथवा मेधाकाङ्क्षिणां स्तोतॄणां
मेधादानृत्वेन मेधायुक्तः । एवंविधः ऽएकः अग्निः ऽयोनिः^६ स्थानभूतमाहवनीयादिकम् ऽआ ऽससाद्
हविःस्वीकरणार्थमासीदति ॥

वाशीमेको बिभर्ति हस्त आयसीमन्तर्देवेषु निधुविः ॥ ३ ॥

वाशीम् । एकः । बिभर्ति । हस्ते । आयसीम् । अन्तः । देवेषु । निऽधुविः ॥ ३ ॥

ऽदेवेषु ऽअन्तः देवानां मध्ये द्योतमानः ऽनिधुविः निश्चले स्थाने वर्तमानः । यद्वा । नितरां
गमनमस्यास्तीति निधुविः सर्वदा गच्छन् । अथवा संग्रामेषु शत्रूणां पुरतोऽतिशयेन स्थैर्यवान् । एता-
दृशः ऽएकः त्वष्टृनामको देवः ऽआयसीम् अयोमयधारां ऽवाशीम् । ‘वाश्च शब्दे’ । शब्दयत्या-
क्रन्दयति शत्रूननयेति वादी तक्षणसाधनं कुठारः । तं स्वकीये ऽहस्ते ऽबिभर्ति धारयति ॥

वज्रमेको बिभर्ति हस्त आहितं तेन वृत्राणि जिघ्रते ॥ ४ ॥

वज्रम् । एकः । बिभर्ति । हस्ते । आऽहितम् । तेन । वृत्राणि । जिघ्रते ॥ ४ ॥

अत्र वज्रलिङ्गादिन्द्रो देवता । ऽएकः इन्द्रः ऽआहितं स्वकीयहस्ते निहितं ऽवज्रम्
एतन्नामकमायुधं ऽबिभर्ति धत्ते । स एवेन्द्रः ऽतेन निहितेन वज्रेण ऽवृत्राणि आवरकाणि रक्षांसि
पापानि वा ऽजिघ्रते भृशं हन्ति ॥

१. घ-त-न-भ-दधिरे । २. ग-वैश्वदेवशस्त्रे एतत् । सूत्रितं च । इमा नु के बभ्रुरेक इति द्विपदा-
सूक्तानीति । ३. श-अलंकारणकटमुकुटादिक । ४. त-भ-द्योतमानः । ५. ख-त-न-भ-१-२-एवं ।

तिग्ममेकौ बिभर्ति हस्त आयुधं शुचिरुग्रो जलाषभेषजः ॥ ५ ॥

तिग्मम् । एकः । बिभर्ति । हस्तै । आयुधम् । शुचिः । उग्रः । जलाषभेषजः ॥ ५ ॥

अत्र जलाषभेषज इत्यनेन रुद्रोऽभिधीयते । वशुचिः । 'शुच दीप्तौ' । सर्वतः स्वतेजसा दीप्यमानः । यद्वा । 'शुच शोके' । शत्रूणां शोचयिता दुःखयिता । अत एव उग्रः उदूर्णबलः । जलाषभेषजः रोगापनयनेन सुखकरभेषज्यवान् । यद्वा । स्तोतृणां दुःखरूपसंसारोच्छेदेन सुखकारि-भिषगृपः । 'प्रथमो दैव्यो भिषक्' इत्यादिश्रुतिभिरस्य भिषक्त्वं श्रूयते । तादृशः एकः रुद्रः तिग्मं तीक्ष्णधारम् आयुधम् । आयुधयति संहरति शत्रून्नेनेत्यायुधं पिनाकः । तं स्वकीये हस्ते बिभर्ति ॥

पथ एकः पीपाय तस्करो यथा एष वेद निधीनाम् ॥ ६ ॥

पथः । एकः । पीपाय । तस्करोः । यथा । एषः । वेदः । निधीनाम् ॥ ६ ॥

पथ इति लिङ्गेन पूषा निगद्यते । 'सं पूषन्ध्वनस्तिर' (क्र. सं. १. ४२. १) इत्यादिषु दृष्टत्वात् । एकः पूषनामको देवः पथः मार्गान् पीपाय । प्यायतिर्वर्धनकर्माप्यत्र रक्षणार्थः । ये अग्निहोत्रादि कर्म कुर्वन्ति तेषां स्वर्गमार्गं ये दुष्कृतं कर्म कुर्वन्ति तेषां यातनामार्गं च रक्षति । उभयेषां मार्गविपर्ययो यथा न भवति तथा पालयतीत्यर्थः । एषः सोऽयं पूषा निधीनां पृथिव्यां निहितानि धनानि वेद वेत्ति । ज्ञात्वा स्तोतृणां तानि ददातीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । तस्करो यथा । यथा चोरः पथि गच्छतां पुरुषाणां धनहरणार्थं मार्गं रक्षति तथा च स चोरो गृहे निहितानि ज्ञात्वा तदाहृत्य स्वसहायेभ्यो यथा तानि ददाति तद्वत् ॥

त्रीण्येकं उरुगायो वि चक्रमे यत्र देवासो मरुन्ति ॥ ७ ॥

त्रीणि । एकः । उरुगायः । वि । चक्रमे । यत्र । देवासः । मरुन्ति ॥ ७ ॥

उरुगायो वि चक्रमे इति पदलिङ्गाद्विष्णुरुच्यते । उरुगायः उरुभिर्बहुभिर्गातव्यः । यद्वा । बहुषु देशेषु गन्ता बहुकीर्तिर्वा । सर्वान् शत्रून् स्वसामर्थ्येन शब्दयत्याक्रन्दयतीति वा उरुगायः । एतादृशः एकः असहायो विष्णुः त्रीणि पदानि भुवनानि वि चक्रमे साधु पादेन विक्रान्तवान् । 'वेः पादविहरणे' (पा. सू. १. ३. ४१) इति क्रमतेरात्मनेपदम् । यत्र येषु लोकेषु देवासः इन्द्रादयो देवाः मरुन्ति यजमानदत्तैर्हविर्भिर्माद्यन्ति तानि वि चक्रम इत्यन्वयः ॥

विभिर्द्वा चरत एकया सह प्र प्रवासेव वसतः ॥ ८ ॥

विभिः । द्वा । चरतः । एकया । सह । प्र । प्रवासाऽव । वसतः ॥ ८ ॥

एकया सह इति लिङ्गादश्विनावभिधीयते । द्वा द्वौ द्वित्वसंख्योपेतावश्विनौ विभिः । वी गत्यादिषु । क्तिप् । छान्दसो ह्रस्वः । गमनसाधनैरश्वैः चरतः संचरेते । किंच इमावश्विनौ एकया सूर्याख्यया ताभ्यां स्वयंवृतया स्त्रिया सह प्र वसतः प्रवासं सर्वत्र गमनं कुरुतः । प्रवासे दृष्टान्तः । प्रवासेव । यथा प्रवासिनौ द्वौ पुरुषौ एकया स्त्रिया सह प्रवसतस्तद्वत् ॥

सदो द्वा चक्राते उपमा दिवि सम्राजा सर्पिरासुती ॥ ९ ॥

सर्दः । द्वा । चक्राते इति । उपमा । दिवि । सम्राजा । सर्पिरासुती इति सर्पिः आसुती ॥ ९ ॥

सम्राजाविति लिङ्गेन मित्रावरुणावभिधीयते । उपमा उपमौ परस्परं स्वकान्त्योपमानभूतौ । यद्वा । उपमीयत आभ्यां सर्वमित्युपमौ सर्वस्य । एतावेव सम्राजा सम्राजौ सम्यग्दीप्यमानौ सर्पि-

रासुती । सर्पिर्घृतमाभ्यामासूयत इति^१ सर्पिरासुती । घृतहविष्कौ^२ ऽद्वा द्वौ मित्रावरुणौ^३ ऽदिवि
द्युलोके ऽसदः । सीदन्त्यत्रेति सदः स्थानम् । तत् ऽचक्राते अकार्षाम् ॥

अर्चन्त एके महि सामं मन्वत तेन सूर्यमरोचयन् ॥ १० ॥

अर्चन्तः । एके । महि । सामं । मन्वत । तेन । सूर्यम् । अरोचयन् ॥ १० ॥

एके^१ अत्रयः ऽमहि महत् ऽसाम त्रिवृत्पञ्चदशादि ऽमन्वत अमन्वत । तदेव ऽअर्चन्तः
पूजयन्त एतादृशा^२ अत्रयः ऽतेन उक्तेन साम्ना ऽसूर्यमरोचयन् अदीपयन् । त एवात्र देवता ॥ ३६ ॥

‘ नहि वः ’ इति चतुर्ऋचं दशमं सूक्तम् । आद्या गायत्री द्वितीया पुरउष्णिक् तृतीया बृहती
चतुर्थ्यनुष्टुप् । मनुवैवस्वत ऋषिः । पूर्ववद्विधे देवा देवता । तथा चानुकान्तं—‘ नहि वश्चतुष्कं
पुरउष्णिग्वृहत्यनुष्टुबन्तम् ’ इति । विनियोगस्तु^३ लिङ्गादवगन्तव्यः^४ ॥

नहि वो अस्त्यर्भको देवासो न कुमारकः । विश्वे सतोमहान्त इत् ॥ १ ॥

नहि । वो । अस्ति । अर्भकः । देवासः । न । कुमारकः । विश्वे । सतः ऽमहान्तः । इत् ॥ १ ॥

हे ऽदेवासः देवाः ऽवः युष्माकं मध्ये ऽअर्भकः ऽनहि ऽअस्ति शिशुर्नास्ति खलु^५ । तथा ऽन
ऽकुमारकः युष्माकं मध्ये कुमारोऽपि नास्ति । किंतु सर्वे यूयं सवयसो नित्यतरुणा भवथ । एतदेव
प्रतिपादयति । ऽविश्वे सर्वे देवा यूयं ऽसतोमहान्त ऽइत् । सर्वस्माद्विद्यमानात् पृथिव्यामपि ये
महान्तस्ते सतोमहान्त इत्युच्यन्ते । तस्माद्युष्माकमर्भकोऽपि कुमारोऽपि नास्तीत्यर्थः ॥

इति स्तुतासो असथा रिशादसो ये स्थ त्रयश्च त्रिंशच्च । मनोर्देवा यज्ञियासः ॥ २ ॥

इति । स्तुतासः । असथ । रिशादसः । ये । स्थ । त्रयः । च । त्रिंशत् । च ।

मनोः । देवाः । यज्ञियासः ॥ २ ॥

हे ऽरिशादसः रिशातां हिंसतामसितारो^६ हे ऽमनोः ऽयज्ञियासः मनुनामकस्य मम यज्ञाह्नां
हे ऽदेवाः ऽये यूयं ऽत्रयश्च त्रिसंख्याकाः ऽत्रिंशच्च त्रिंशत्संख्याकास्त्रयस्त्रिंशद्देवताः ऽस्थ भवथ अभूत
ते यूयम् ऽइति इत्थमनेन प्रकारेण ऽस्तुतासः ऽअसथ । मया मनुना स्तुता भवथ । अस्तेर्लेटि
छान्दसो लुगभावः । यद्वा । असतिः कान्त्यर्थः । इत्थं स्तुता यूयं हवीषि कामयध्वम् ॥

ते नस्त्राध्वं तेऽवत त उ नो अधि वोचत ।

मा नः पथः पित्र्यान्मानवाधधि दूरं नैष्ट परावतः ॥ ३ ॥

ते । नः । त्राध्वम् । ते । अवत । ते । ऊँ इति । नः । अधि । वोचत ।

मा । नः । पथः । पित्र्यात् । मानवात् । अधि । दूरम् । नैष्ट । परावतः ॥ ३ ॥

हे देवाः ऽते यूयं ऽनः अस्मान् ऽत्राध्वं बाधकेभ्यो रक्षोभ्यस्त्राध्वम् । ऽते यूयम् ऽअवत
धनादिप्रदानैरस्मान् रक्षत । ऽते^७ एव देवाः ऽनः अस्मान् ऽअधि ऽवोचत अधिकं भवन्तः कर्मकारिणो

१. ख-श-हृतं; ग-भ-हृत्यते, त-न-हृत । २. ख-ज्ञ-न्त-१-२-भ-मु-अर्चतः देवान् पूजयन्तः एके
केचनात्रयः महि महत् साम मन्वत (मन्वत मन्यते-भ) उच्चारयंतीत्यर्थः तादृशा, ग-एकेत्रयो महि
महत् साम सांत्वनं गानं वा अमन्वत तादृशा, त-३-४-न-श-तादृशा । ३. ख-ग-त-न-भ-स्तल्लिगादं ।
४. ख-ग-त-न-भ-श-कल्पनया नास्तीत्यर्थः । ५. ग-मत्तारो । ६. घ-त उ ते ।

धनादिमन्तश्च भवन्तिवित् यूयं ब्रूत । किंच हे देवाः ऽमानवात् । मनुः सर्वेषां पिता । तत् आगतात्
 ऽपिच्यत्^१ पिता मनुयं मार्गं चक्रे तस्मात् ऽपथः मार्गात् ऽनः अस्मान् ऽमा ऽनैष्ट मा नयत । अप-
 नयनं मा कुरुतेत्यर्थः । सर्वदा ब्रह्मचर्याग्निहोत्रादिकर्माणि येन मार्गेण भवन्ति तमेवास्मान्नयत । किंतु
 ऽदूरं य एतद्व्यतिरिक्तो विप्रकृष्टमार्गोऽस्ति तस्मात् ऽअधि । अधिकमित्यर्थः । अस्मानपनयत ॥

ये देवास इह स्थन विश्वे वैश्वानरा उत ।

अस्मभ्यं शर्म सप्रथो गवेऽश्वाय यच्छत ॥ ४ ॥

ये । देवासः । इह । स्थन । विश्वे । वैश्वानराः । उत ।

अस्मभ्यम् । शर्म । सप्रथः । गवे । अश्वाय । यच्छत ॥ ४ ॥

हे ऽदेवासः देवाः ऽउत अपि च ऽवैश्वानराः । विश्वे सर्वे नरः कर्मनेतारोऽध्वर्यादयो
 यस्य स विश्वानरो यज्ञः । तस्मिन् सोमादिहवीषि स्वीकर्तुं भवाः प्रादुर्भूताः । भवार्थेऽणप्रत्ययः ।
 यद्वा । विश्वानरोऽग्निः । देवाना तन्मुखत्वात् तस्य संबन्धिनः । ऽविश्वे सर्वे ऽये देवा यूयम् ऽइह
 अस्मिन्नस्मदीये यज्ञे ऽस्थन हवीष्यादातुं भवथ ततः ऽसप्रथः । 'प्रथ प्रख्याने' । सर्वतः प्रसिद्धं
 सर्वत्र पृथुतमं वा ऽशर्म । सर्वं^२ शृणाति हिनस्ति दुःखमिति शर्म सुखम् । तत् ऽअस्मभ्यं प्रयच्छत ।
 तथा ऽगवे अस्मदीयेभ्यो यज्ञसाधनभूतेभ्यो गोभ्यः ऽअश्वाय शर्म सुखं प्रदत्त ॥ ३७ ॥ ॥ ४ ॥

पञ्चमेऽनुवाके द्वादश सूक्तानि । तत्र 'यो यजाति' इत्यष्टादशर्चं प्रथमं सूक्तम् । वैवस्वतो
 मनुर्कषिः । नवमीचतुर्दश्यावनुष्टुभौ शिष्टाः पञ्चदश्याद्याश्चतस्रः पङ्क्तयः । दशमी पादनिचृत् ।
 'त्रयः सप्तकाः पादनिचृत्' (अनु. ४. ४) इति तल्लक्षणात्^३ । शिष्टा एकादश प्राग्वत्सप्रपरि-
 भाषया गायत्र्यः । आद्यासु चतसृषु यज्ञस्ततो यजमानप्रशंसा च श्रूयते^४ । अतस्तद्देवताकाः । 'या
 दंपती' इत्याद्यासु पञ्चम्यादिषु दंपती प्रशस्येते अतस्तद्देवताकाः । अवशिष्टासु नवसु दंपत्योराशिषः
 प्रतिपाद्यन्ते । अतस्ता एव देवताः । तथा चानुक्रम्यते—'यो यजाति द्व्यूनात्रेज्यास्तवो यजमान-
 प्रशंसा च येत्यादिपञ्च दंपत्योः शिष्टास्तदाशिषोऽनुष्टुप्' चतुष्पङ्क्त्यन्तं नवम्यनुष्टुब्दशमी
 पादनिचृत्' इति ॥

यो यजाति यजात इत्सुनवच्च पचाति च । ब्रह्मेदिन्द्रस्य चाकनत् ॥ १ ॥

यः । यजाति । यजाते । इत् । सुनवत् । च । पचाति । च । ब्रह्मा । इत् । इन्द्रस्य । चाकनत् ॥ १ ॥

यः यजमानः सकृत् ऽयजाति यागं करोति हविर्भिर्देवान् पूजयति स देवेभ्यो लब्धधना-
 दिक. सन् ऽयजात ऽइत् पुनरभीष्टप्राप्तये देवेभ्यो हवीषि प्रयच्छत्येव । तथा स एव यजमानः
 ऽसुनवच्च सोमाभिषवं करोति च । स एव ऽपचाति ऽच पशुपुरोडाशादिकं पचति च । सर्वत्र
 यजादिषु लेट्यडागमाः । स यजमानः ऽइन्द्रस्य ऽब्रह्म ब्रह्माणि । ऽइत् अवधारणे । इन्द्रसंबन्धीनि
 स्तोत्राण्येव ऽचाकनत् पुनःपुनः कामयते । कनतेः कान्त्यर्थात् यङ्लुकि अभ्यासत्वं छान्दसम् ।
 ततो लेट्यडागमः । अत्र यागे यजमानो धनादि^५ लभत इति यज्ञप्रशंसा । स एव दृष्टफलः सन्
 सोमाभिषवादीन् करोतीति यजमानप्रशंसा ॥

१ ग-परावतः पित्र्य; घ-परावतः दूरात्; त-न-भ-परावतः । २. भ-'सर्व' नास्ति । ३. ख-
 त-न-तल्लक्षण; भ-श-तल्लक्षणं । ४. ग-त-न-स्तूयते । ५. ग-त-न-भ-श-शिष्टा अंत्यास्त° । ६. ख-त-न-भ-
 श-धनादीन् ।

पुरोळाशं यो अस्मै सोमं ररत आशिरम् । पादितं शक्रो अंहसः ॥ २ ॥
पुरोळाशम् । यः । अस्मै । सोमम् । ररते । आऽशिरम् । पात् । इत् । तम् । शक्रः । अंहसः ॥ २ ॥

वयः यजमानः वस्मै इन्द्राय पशुपुरोळाशं तथा आशिर तृतीयसवने गोक्षीरेणामिश्रितं^१
वसोमं^२ ररते प्रयच्छति । रातेर्लटि^३ शपः श्लुः । अडागमः । वशक्रः समर्थः स इन्द्रः वतं यष्टारम्
वअंहसः पापात् तद्रूपाद्रक्षसो वा पात् । इत् अवधारणे । अपादेव । रक्षत्येव । पातेर्लुङि रूपम् ॥

तस्य धुमां असद्रथो देवजूतः स शूशुवत् । विश्वा वन्वन्नमित्रिया ॥ ३ ॥
तस्य । धुमान् । असत् । रथः । देवऽजूतः । सः । शूशुवत् । विश्वा । वन्वन् । अमित्रिया ॥ ३ ॥

वतस्य देवान् पूजयतो यजमानस्य देवजूतः देवैरिन्द्रादिभिः प्रेरितः धुमान् दीप्तिमान्
वयः रंहणशील स्यन्दनो देवानां हविष्प्रदानरूपेण यज्ञेन असत् भवति आगच्छति । ततस्तेन
रथेन अमित्रिया अमित्रियान् शत्रुभिः कृतान् विश्वा सर्वान् बाधान् वन्वन् । 'वनोति हिंसा-
कर्मा' इति यास्कः । हिंसन् वसः एव शूशुवत् पुत्रादिभिर्धनैश्च वर्धते । अत्र येन मे रथो बाधा-
भावश्चाभूदिति यागप्रशंसा येन सम्यगिष्टदेवा रथं दत्तवन्त इति यजमानप्रशंसा ॥

अस्य प्रजावती गृहेऽसंश्रन्ती दिवेदिवे । इळा धेनुमती दुहे ॥ ४ ॥
अस्य । प्रजाऽवती । गृहे । असंश्रन्ती । दिवेऽदिवे । इळा । धेनुऽमती । दुहे ॥ ४ ॥

प्रजावती पुत्रादियुक्तम्^४ असंश्रन्ती । सश्रुतिर्गतिकर्मा । अगमनशीलं^५ तादृशं^६ धेनुमती ।
पयसा सर्वान् धिनोति प्रीणयतीति धेनुगौः । तत्सहितम्^७ इळा अन्नम् अस्य यष्टुः गृहे दिवे-
दिवे अहरहः दुहे देवैः दुह्यते । यद्वा । इळेति गवां देवता । सा स्थिरा धेनुमती । गवां पतित्वात्
धेनुभिर्धेनुमती । इळा गोदेवता । देवैः प्रेरिता सती अस्य यजमानस्य गृहे दोग्धा । पुत्रादिकमस्मै
ददातीत्यर्थः । दुहेर्लटि 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः । अत्र इज्यास्तवः ॥

या दंपती समनसा सुनुत आ च धावतः । देवासो नित्ययाशिरा ॥ ५ ॥
या । दंपती इति दम्पती । समनसा । सुनुतः । आ । च । धावतः ।
देवासः । नित्यया । आऽशिरा ॥ ५ ॥

अत्र यजने^८ दंपत्योः^९ स्तुतिः । हे देवास देवाः समनसा समनसौ कर्मणि समानमनस्कौ
यथा यौ दंपती यज्ञकारिणौ जायापती^{१०} सुनुतः सोमाभिषवं कुरुतः । यौ दंपती ततस्तमभिषुतं
सोमम् आ धावतः च दशापवित्रेण शोधयतः । 'धातु गतिशुद्धयोः' । तथा नित्यया । यत्र
तृतीयसवने सोमोऽस्ति तत्राश्रयणद्रव्यं गोक्षीरमस्येव । तस्मात् नित्यसंबन्धेन आशिरा आश्रय-
णेन गोक्षीरेण संयुतं सोमं यौ प्रयच्छतः तावन्नादीन् प्राप्नुत इत्युत्तरत्र संबन्धः ॥ ॥ ३८ ॥

प्रति प्राशुव्याँ इतः सम्यञ्चा बर्हिःशाते । न ता वाजेषु वायतः ॥ ६ ॥
प्रति । प्राशुव्यान् । इतः । सम्यञ्चा । बर्हिः । आशाते इति । न । ता । वाजेषु । वायतः ॥ ६ ॥

१. घ-श-गोक्षीरेण मिश्रित । २. ख-त-न-भ-श-सोममस्मै । ३. ग-°लटि; त-न-भ-°लटि । ४. ग-
पुत्रादियुक्ता । ५. ग-अगमनशीला स्थित्यर्थः; त-अगमनशीलयतीत्यर्थः; न-भ-अगमनशीलं यतीत्यर्थः ।
६. ग-तादृशी । ७. ग-तत्सहिता । ८. ग-श-यजमानदम्पत्योः । ९. ख-ग-त-न-भ-श-यौ जायापती ।

तौ देवेभ्यो हविषां दातारौ दंपती वप्राशव्यान् । 'अश भोजने' । प्रपूर्वस्यास्थौणादिको भाव उणप्रत्ययः । प्राशुर्भक्षणम् । तस्मै साधून् हितान् वा अन्नादीन् वप्रति वदतः प्रतिगच्छतः । यद्वा । प्राशितव्यान् । अत्र वर्णलोपः । तावेव वसम्यञ्चा सम्यञ्चौ समीचीनौ संगतौ बर्हिः यज्ञम् वआशते आनशाते । तत्र द्रव्यैर्व्याप्नुतः । तस्मात् तौ यष्टारौ भार्यापती ववाजेषु देवैर्देवैस्त्वन्नेषु वन ववायतः । वयतिर्गत्यर्थः । न गच्छतः^१ । सर्वदानसहितौ तिष्ठेतामित्यर्थः ॥

न देवानामपि हुतः सुमतिं न जुगुक्षतः । श्रवो बृहद्विवासतः ॥ ७ ॥

न । देवानाम् । अपि । हुतः । सुसमतिम् । न । जुगुक्षतः । श्रवः । बृहत् । विवासतः ॥ ७ ॥

एतौ दंपती देवानाम् इन्द्रादीनां वन वपि हुतः अपलापं न कुरुतः । अपिह्वोऽपलापः^२ । देवेभ्यो हविः प्रदास्याम इति प्रतिज्ञाय पुनरदानमपलापः । 'हुद् अपनये' । कथं नापलपन्ती-त्यवसीयते । तदाह । वसुमतिं युष्मदीयां शोभनां मतिं वन वजुगुक्षतः जुगुक्षत न संवरीतुमिच्छतः । संवारणमाच्छादनम् । न छादयत इत्यर्थः । किंतु स्तुतिं कुरुतः । 'गृह संवरणे' । 'सन्निग्रहगुहोश्च' (पा. सू. ७. २. १२) इति इदं प्रतिषेधः । ऋषत्वभावौ । संहिताकाले भगभावो नास्ति छान्द-सत्वात् । किंच वृहत् देवेभ्यो दीयमानत्वात् महत् वश्रवः । श्रव इत्यङ्गनाम । महदङ्गं विवासतः युष्मभ्यं प्रयच्छत । विवासतिः परिचरणकर्मा । दानमपि च^३ परिचरणमेव । देवैर्दत्तमङ्गं धृतादिभि-र्मिश्रीकृत्य पुनःपुनर्यजत इत्यर्थः^४ ॥

पुत्रिणा ता कुमारिणा विश्वमायुर्व्यश्रुतः । उभा हिरण्यपेशसा ॥ ८ ॥

पुत्रिणा । ता । कुमारिणा । विश्वम् । आयुः । वि । अश्रुतः । उभा । हिरण्यपेशसा ॥ ८ ॥

वपुत्रिणा पुत्रवन्तौ तत्रापि कुमारिणा षोडशवर्षदेशीयपुत्रवन्तौ वहिरण्यपेशसा हिरण्यमयै-राभरणैरलंकृतस्यौ उभा उभौ वता तौ दंपती विश्वं सर्वम् आयुः आयुर्व्यश्रुतः व्याप्नुतः । यज्ञेन तयोः पुत्रादिकं^५ धनमायुश्च संभवतीत्यर्थः ॥

वीतिहोत्रा कृतद्वसू दशस्यन्तामृताय कम् । समूधो रोमशं हतो देवेषु कृणुतो दुवः ॥ ९ ॥

वीतिहोत्रा । कृतद्वसू इति कृतद्वसू । दशस्यन्ता । अमृताय । कम् ।

सम् । ऊधः । रोमशम् । हतः । देवेषु । कृणुतः । दुवः ॥ ९ ॥

वीतिहोत्रा वीतिहोत्रौ । वीतिः प्रियकरो होत्रा यज्ञो यथोस्तौ । अनेन यज्ञेन तयोः सुखादिकं संभवति । तादृशौ । यद्वा । वीतिः कान्त्यर्थः । होत्रेति वाङ्नाम । अस्मद्विषयां स्तुतिं कुरुतमिति पृथक्पृथग्देवैः काम्यमानस्तुती । अत एव वकं सुखप्रदं हवीरूपमङ्गं वदशस्यन्ता देवेभ्यः प्रयच्छन्तौ वकृतद्वसू । तकारोपजनञ्छान्दसः । याचमानकृतधनौ । पात्रेषूपयुक्तधनावित्यर्थः । एवंविधौ दंपती वअमृताय अमरणाय संतानाभिवृद्धये वरोमशं रोमवन्तं वृषणम् ऊधः योनिं च वसं वहतः संयोजयत इति मैथुनमनूयते । ततः सपुत्रादिकौ तौ देवेषु दुवः स्तुत्यन्नदानरूपां परिचर्यां वकृणुतः कुरुतः । पञ्चभिर्दंपती अस्तूयेताम् ॥

आ शर्म पर्वतानां वृणीमहे नदीनाम् । आ विष्णोः सचाश्रुवः ॥ १० ॥

१. ख-त-न-म-श-गच्छतः सुप्यत इत्यर्थः, ग-गच्छतः श्विप्यत इत्यर्थः । २. ख-ग-श-त-अपह्वोः; त-अपह्वोः । ३. ख-ग-त-न-म-श-स्व । ४. श-अन्न देवेभ्यः प्रयच्छन्तौ कुरुत इत्यर्थः । ५. श-पुत्रपौत्रादिकं ।

आ । शर्म । पर्वतानाम् । वृणीमहे । नदीनाम् । आ । विष्णोः । सचाऽभुवः ॥ १० ॥

एतदादिषु द्वंद्वोराशिषः । यष्टारो वयं पर्वतानां कलपुष्पसहितलताभिर्युक्तानां^१ यत् शर्म सुखं तत्तेषां स्थैर्यलक्षणं सुखं वा नदीनां चोभयकूलवासिभिर्मुनिभिर्मनुष्यैर्वा जपाद्यनुष्ठाने कृते यत्सुखं तासां भवति तत्सुखमेकत्र स्थित्वा सकलपदार्थभोक्तृत्वलक्षणमनुष्ठानलक्षणं सुखम् आ वृणीमहे संभजामहे । सचाऽभुवः देवैः सह भवतो देवसहितस्य विष्णोः अपि शत्रुहृन्नलक्षणं यत्सुखं तदपि वयम् आ वृणीमहे । बाधाभावाद्द्विषप्रदानेन देवैः सह वर्तामहे इत्यर्थः ॥ ॥ ३९ ॥

ऐतु पूषा रयिर्भगः स्वस्ति सर्वधातमः । उरुध्वा स्वस्तये ॥ ११ ॥

आ । एतु । पूषा । रयिः । भगः । स्वस्ति । सर्वधातमः । उरुः । अध्वा । स्वस्तये ॥ ११ ॥

रयिः धनानां दाता भगः भजनीयः सर्वैः सर्वधातमः सर्वेषां धारयितृमः सर्वेषां धनादिभिः पोषयितृमः पूषा एतन्नामको देवः स्वस्ति क्षेमेण आ एतु अस्मान् प्रत्यागच्छतु । ततो मार्गारक्षके पूषयागते सति उरुः विस्तीर्णः अध्वा मार्गः स्वस्तये अस्माकमविनाशाय भवतु ॥

अरमतिरनर्वणो विश्वो देवस्य मनसा । आदित्यानामनेह इत् ॥ १२ ॥

अरमतिः । अनर्वणः । विश्वः । देवस्य । मनसा । आदित्यानाम् । अनेहः । इत् ॥ १२ ॥

देवानां मध्ये पूषणमाह । अनर्वणः । अर्वा गन्तव्यः । शत्रुभिरगन्तव्यस्य अप्रत्यूतस्य^२ देवस्य द्योतमानस्य पूषणः विश्वः सर्वः स्तोतृजनः मनसा श्रद्धया भक्त्यैव अरमतिः अलमतिः पर्याप्त-स्तुतिर्भवति । तथा हि आदित्यानाम् अदितेः पुत्राणां देवानां दानम् अनेह इत् अपापमेव खलु । तस्मादन्नादिप्राप्तये स्तोतृजनः पूषणं स्तोतीत्यर्थः ॥

यथा नो मित्रो अर्यमा वरुणः सन्ति गोपाः । सुगा ऋतस्य पन्थाः ॥ १३ ॥

यथा । नः । मित्रः । अर्यमा । वरुणः । सन्ति । गोपाः । सुगाः । ऋतस्य । पन्थाः ॥ १३ ॥

मित्रोऽर्यमा वरुणः एते त्रयो देवाः नः अस्माकं गोपाः गोपायितार यथा सन्ति भवन्ति यैर्मागैर्वयमेतैः पालयितव्या भवाम ते ऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य पन्थाः पन्थानः सुगाः एषां सुगमना भवन्तु । तैरागत्य अस्मान् यज्ञमार्गं स्थापयन्त्वित्यर्थः ॥

अग्निं वः पूर्य गिरा देवमीळे वसूनाम् ।

सपर्यन्तः पुरुप्रियं मित्रं न क्षेत्रसाधसम् ॥ १४ ॥

अग्निम् । वः । पूर्यम् । गिरा । देवम् । ईळे । वसूनाम् ।

सपर्यन्तः । पुरुऽप्रियम् । मित्रम् । न । क्षेत्रऽसाधसम् ॥ १४ ॥

हे देवाः वः युष्माकं पूर्यं मुख्यं पुरतो गन्तारं वा देवं स्वभासा दीप्यमानम् अग्निं वसूनां प्राप्तये गिरा स्तुतिलक्षणया वाचा ईळे अहं स्तौमि । किंच सपर्यन्तः युष्मान् परिचरन्तो मनुष्याः पुरुप्रियं बहुविधप्रियं बहुनामभिमतदानेन प्रीणयितारं वा क्षेत्रसाधसम् । क्षियन्ति निवसन्ति कर्मकरणाथमत्रेति क्षेत्रो यज्ञः । तस्य साधकम् । साधने दृष्टान्तः । मित्रं न । यथा मित्रं सुहृदन्यस्य क्षेत्रं केदारादिकं साधयति तद्वद्यज्ञसाधकमग्निं वसुप्राप्तये स्तुवन्ति ॥

१. ख-ग-त-न-भ-श-स्वर्गफलपुष्प । २. ख-त-भ-श-अप्रत्यूतव्यस्य, ग-आप्तस्य अप्रत्यूतव्यस्य ।

मक्षू देववर्तो रथः शूरो वा पृतसु कासु चित् ।

देवानां य इन्मनो यजमान इयक्षत्यभीदयज्वनो भुवत् ॥१५॥

मक्षू । देवऽवर्तः । रथः । शूरः । वा । पृतऽसु । कासु । चित् ।

देवानाम् । यः । इत् । मनः । यजमानः । इयक्षति । अभि । इत् । अयज्वनः । भुवत् ॥१५॥

वदेववर्तः । देवा यष्टव्यतया यस्य सन्ति स देववान् । तस्य वरथः देवैर्दत्तः^१ । मक्षू शीघ्रं दुर्गमं मार्गमपि प्रविशति । सर्वत्राप्रतिहतगतिरित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । ववा इतिशब्दोऽत्र उपमान-वाची । यथा वशूरः योद्धा वकासु वचित् वृतसु पृतनासु^२ तद्वत् । वयः वदेवानाम् । वइत् अवधारणे^३ । वमनः एव वइयक्षति स्तुतिभिः पूजयितुमिच्छति । यद्वा । देवानां मन इयक्षति हविर्भिर्यष्टुमिच्छति । स. वयजमानः वअयज्वनः यागमकुर्वतो जनान् वअभि वभुवत् स्वसामर्थ्येनाभिभवत्येव ॥ इयक्षति । 'यक्ष पूजायाम्' । यज देवपूजादिषु । उभयोरभ्यासस्य संप्रसारणं छान्दसम् । पूर्वस्य 'स्कोः संयोगाद्योः' इति ककारलोपः ॥

न यजमान रिष्यसि न सुन्वान न देवयो ।

देवानां य इन्मनो यजमान इयक्षत्यभीदयज्वनो भुवत् ॥ १६ ॥

न । यजमान । रिष्यसि । न । सुन्वान । न । देवयो इति देवऽयो ।

देवानाम् । यः । इत् । मनः । यजमानः । इयक्षति । अभि । इत् । अयज्वनः । भुवत् ॥१६॥

हे वयजमान वयः^१ भवान्^२ वदेवानां वमनः वइयक्षति स त्वं वन वरिष्यसि विनष्टो न भवसि । किंतु पुत्रपौत्रादिभिर्वर्धसे । हे वसुन्वान सोमाभिषवं कुर्वन् यः सुन्वंस्तेषां मन इयक्षति स त्वमपि वन रिष्यसि । हे वदेवयो देवान् कामयमान यो देवानियक्षति तादृशस्त्वमपि वन रिष्यसि किंतु धनादिभिर्वर्धसे । देवानां मनो यो यजमानो यष्टुमिच्छति स^३ यागमकुर्वतो जनानभिभवति ॥

नकिष्टं कर्मणा नशन्न प्र योषन्न योषति ।

देवानां य इन्मनो यजमान इयक्षत्यभीदयज्वनो भुवत् ॥ १७ ॥

नकिः । तम् । कर्मणा । नशत् । न । प्र । योषत् । न । योषति ।

देवानाम् । यः । इत् । मनः । यजमानः । इयक्षति । अभि । इत् । अयज्वनः । भुवत् ॥१७॥

वयः यजमानः वदेवानां वमनः यष्टुमिच्छति^१ । तं वनकिः न कश्चिदपि वनशत् स्वकीयेन वकर्मणा न व्याप्नोति । नशतिर्व्याप्तिकर्मा । किंच स यष्टा वन वप्र योषत् स्वस्मात् स्थानात् विभक्तः पृथक्कृतो न भवति । किंच वन योषति पुत्रादिभिर्वर्धनादिभिश्च न विभक्तो भवति । 'यु मिश्रणामिश्रणयोः' इत्यस्य उभयत्र लेख्यडागमः । शिष्टं व्याख्यातम् ॥

१. ग-°देवैरधिष्ठितः । २. ख-ङ्ग-त१-२-भ-पृतनासु संग्रामेषु अप्रतिबद्धगमनः सन् शत्रुहृन्ननार्थं प्रविशति तद्वत् । किंच यो यजमानः देवानामिन्द्रादीनां मन इदवधारणे, ग-पृतनासु देवानां मन इत् इत्यवधारणे; त३-४-न-पृतना इदवधारणे । ३. घ-हविर्भिः, त-न-भ-सः भवान् । ४. घ-सः अयज्वनः । ५. घ-इयक्षति यष्टुमिच्छति ।

असदत्र सुवीर्यमुत त्यदाश्चर्यम् ।

देवानां य इन्मनो यजमान इयक्षत्यभीदयज्वनो भुवत् ॥ १८ ॥

असत् । अत्र । सुवीर्यम् । उत । त्यत् । आशुऽअश्चर्यम् ।

देवानाम् । यः । इत् । मनः । यजमानः । इयक्षति । अभि । इत् । अयज्वनः । भुवत् ॥ १८ ॥

यः यजमानः देवानां मनः यष्टुमिच्छति अत्र अस्मिन् यजमाने सुवीर्यं शोभनवीर्यो-
पेतं पुत्रादिकम् असत् भवत्येव । उत अपि च आश्चर्यम् आशुगमनाश्चसंघयुक्तं त्यत् तद्धना-
दिकं तस्मिन् यजमाने भवति । देवानां मनो यो जनो हविर्मिथुमिच्छति यद्वा पूजयितुमिच्छति स
जनः अयज्वनः सर्वानभिभवत्येव ॥ ४० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाश ऋक्संहिताभाष्ये
षष्ठाष्टके द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ षष्ठस्य तृतीयोऽध्याय आरभ्यते । 'प्र कृतानि' इति त्रिशद्वचं द्वितीयं सूक्तम् । तत्रेय-
मनुक्रमणिका— 'प्र कृतानि त्रिंशन्मेधातिथिः' इति । काण्वो मेधातिथिर्ऋषिः । 'परं गायत्रं
प्राग्वत्सप्रेः' इति परिभाषया गायत्री छन्दः । अनादेशपरिभाषयेन्द्रो देवता । महाव्रते निष्केवल्ये
गायत्रतृचाक्षीतावेतसूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यके शौनकेन सूत्रितं— 'प्र कृतान्यृजीषिण आ घा ये
अग्निमिन्धते' (ऐ. आ. ५. २. ३) इति । अतिरात्रे प्रथमे पर्याये मैत्रावरुणशस्त्रे 'प्र कृतानि'
इति तृचोऽनुरूपः । सूत्रितं च— 'प्र व इन्द्राय मादनं' प्र कृतान्यृजीषिणः' (आश्व. श्रौ. ६. ४)
इति । तस्मिन्नेव शस्त्रे 'प्रति श्रुताय' इत्याद्याः पञ्चदशर्चः । सूत्र्यते हि— 'प्रति श्रुताय वो धृषदिति
पञ्चदश' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति । दशमेऽहनि प्रातःसवनेऽच्छावाकवादे पत्नीयजमानस्थाने
'प्रति श्रुताय' इति तृचः । सूत्रितं च— 'प्रति श्रुताय वो धृषदिति तृचौ' (आश्व. श्रौ. ८. १२)
इति । अहीनान्तर्गतस्यातिरात्रस्य प्रथमे पर्याये होतुः 'पन्य इदुप गायत' इत्यनुरूपः ॥

प्र कृतान्यृजीषिणः कण्वा इन्द्रस्य गार्थया । मदे सोमस्य वोचत ॥ १ ॥

प्र । कृतानि । ऋजीषिणः । कण्वाः । इन्द्रस्य । गार्थया । मदे । सोमस्य । वोचत ॥ १ ॥

हे कण्वाः^१ ऋजीषिणः ऋजीषवतः सोमस्य कृतानि कर्माणि इन्द्रस्य गार्थया इन्द्रस्य
वाचा मदे अस्य मदे संजाते सति प्र वोचत प्रब्रूत ॥

यः सुविन्दमनर्शनिं पित्रं दासमहीशुर्वम् । वधीदुग्रो रिणन्नपः ॥ २ ॥

१. तन्न-भ-मादनं प्रति श्रुतायेति तृचः । सूत्रितं च । प्रति श्रुताय वो धृषदिति तृचाविति ।

२. त१-३-४-न-काण्वाः ।

यः । सृबिन्दम् । अनर्शनिम् । पिप्रुम् । दासम् । अहीशुवम् । वधीत् । उग्रः । रिणन् । अपः ॥२॥

वयः इन्द्रः उग्रः उर्दूणस्तेजस्वी वा सः अपः उदकानि रिणन् प्रेरयन् सृबिन्दं सृबिन्द-
नामकं शत्रुम् अनर्शनिम् अनर्शनिनामकं पिप्रुं पिप्रुनामकं च दासं च अहीशुवं च शत्रुं वधीत्
अवधीत् जघान ॥

न्यर्बुदस्य विष्टपं वर्ष्माणं बृहतस्तिर । कृषे तदिन्द्र पौंस्यम् ॥ ३ ॥

नि । अर्बुदस्य । विष्टपम् । वर्ष्माणम् । बृहतः । तिर । कृषे । तत् । इन्द्र । पौंस्यम् ॥ ३ ॥

हे इन्द्र वृहतः महतः अर्बुदस्य मेघस्य वर्ष्माणम् उदकस्य वारकं विष्टपं स्थानं नि
तिर विध्य । तत् प्रसिद्धं पौंस्यं व्रतं च कृषे कुरु ॥

प्रति श्रुताय वो धृषत्तूर्णांशं न गिरेरधि । हुवे सुशिप्रमूतये ॥ ४ ॥

प्रति । श्रुताय । वः । धृषत् । तूर्णांशम् । न । गिरेः । अधि । हुवे । सुशिप्रम् । मूतये ॥४॥

हे स्तोतारः वः युष्माकं श्रुताय स्तुतीनां श्रवणाय रक्षणाय च धृषत् शत्रून् धृषन्तं
सुशिप्रं सुहनुमिन्द्रं प्रति हुवे ह्वयामि । तूर्णांशं न । यथा धर्मेऽभितप्तः पुमांस्तूर्णांशमुदकम् ।
तथा च यास्कः—‘तूर्णांशमुदकं भवति तूर्णमश्रुते’ (निरु. ५. १६) इति । गिरेरधि मेघं प्रति
ह्वयति । ‘पर्वतो गिरिः’ इति मेघनामसु पाठात् । तद्वदित्यर्थः ॥

स गोरश्वस्य वि व्रजं मन्दानः सोम्येभ्यः । पुरं न शूर दर्षसि ॥ ५ ॥

सः । गोः । अश्वस्य । वि । व्रजम् । मन्दानः । सोम्येभ्यः । पुरम् । न । शूर । दर्षसि ॥ ५ ॥

हे शूर इन्द्र सः प्रसिद्धस्त्वं मन्दानः मोदमानः गोः अश्वस्य च व्रजं निवासस्थानं
सोम्येभ्यः सोमाहंभ्यः पुरं न शत्रूणां नगरीमिव वि दर्षसि विवृतद्वारं करोषि ॥ १ ॥

यदि मे रारणः सुत उक्थे वा दधसे चनः । आरादुप स्वधा गहि ॥ ६ ॥

यदि । मे । रारणः । सुते । उक्थे । वा । दधसे । चनः । आरात् । उप । स्वधा । आ । गहि ॥६॥

हे इन्द्र मे मम सुते अभिषुते सोमे उक्थे स्तोत्रे वा यदि रारणः रमसे चनः अश्व
यदि च दधसे मह्यं प्रयच्छसि तर्हि आरात् दूरात् स्वधा अग्नेन उप आ गहि उपागच्छ ॥

वयं घा ते अपि ष्मसि स्तोतारं इन्द्र गिर्वणः । त्वं नो जिन्व सोमपाः ॥७॥

वयम् । घ । ते । अपि । स्मसि । स्तोतारः । इन्द्र । गिर्वणः । त्वम् । नः । जिन्व । सोमपाः ॥७॥

हे गिर्वणः गीर्भिर्वननीय इन्द्र ते तव अपि वयं वघ वयं खलु स्तोतारः ष्मसि
भवामः । हे सोमपाः सोमस्य पातरिन्द्र त्वं नः अस्मान् जिन्व प्रीणयसि ॥

उत नः पितुमा भर संरराणो अविक्षितम् । मघवन्भूरि ते वसु ॥ ८ ॥

उत । नः । पितुम् । आ । भर । समरराणः । अविक्षितम् । मघवन् । भूरि । ते । वसु ॥८॥

उत अपि च हे मघवन् संरराणः संरममाणस्वम् अविक्षितम् अविक्षीणं पितुम् अन्नम् । 'पृक्षः पितुः' इत्यन्नामसु पाठात् । नः अस्मभ्यम् आ भर आहर । ते तव वसु धनं भूरि अधिकं हि ॥

उत नो गोमतस्कृधि हिरण्यवतो अश्विनः । इळाभिः सं रभेमहि ॥ ९ ॥

उत । नः । गोमतः । कृधि । हिरण्यवतः । अश्विनः । इळाभिः । सम् । रभेमहि ॥ ९ ॥

उत अपि च हे इन्द्र नः अस्मान् गोमतः गोमिनः कृधि कुरु । अश्विनः^१ अश्वयुक्तान् कृधि^१ । हिरण्यवतः धनवतश्च^२ कृधि । इळाभिः अन्नैश्च^३ वसं रभेमहि वयं संरब्धा भवेम ॥

बृबदुक्थं हवामहे सुप्रकरस्वमृतये । साधु कृण्वन्तमवसे ॥ १० ॥

बृबत् उक्थम् । हवामहे । सुप्रकरस्वम् । उतये । साधु । कृण्वन्तम् । अवसे ॥ १० ॥

उतये लोकस्य रक्षणाय सुप्रकरस्वं प्रसूतबाहुम् । 'करस्तौ बाहु कर्मणां प्रस्नातारौ' (निरु. ६. १७) इति यास्कवचनात् । अवसे लोकस्य पालनाय साधु कृण्वन्तं साधु कुर्वन्तं बृबदुक्थं महदुक्थमिन्द्रं हवामहे ह्वयामः । तथा च यास्कः — 'बृबदुक्थो महदुक्थो वक्तव्यमस्मा उक्थम्' (निरु. ६. ४) इति ॥ ॥ २ ॥

यः संस्थे चिच्छतक्रतुरादीं कृणोति वृत्रहा । जरितृभ्यः पुरुवसुः ॥ ११ ॥

यः । सम्स्थे । चित् । शतक्रतुः । आत् । ईम् । कृणोति । वृत्रहा ।

जरितृभ्यः । पुरुवसुः ॥ ११ ॥

यः प्रसिद्ध इन्द्रः संस्थे संग्रामे शतक्रतुः बहुकर्मा भवति अपि च आत् अनन्तरम् ईम् इदं शत्रुघादिकं कृणोति करोति चित् एव अयमिन्द्रः वृत्रहा शत्रूणां हन्ता भवति । किंच जरितृभ्यः स्तोतृणामर्थे पुरुवसुः^३ बहुधनो भवति । न स्वार्थमित्यर्थः ॥

स नः शक्रश्चिदा शकृद्दानवाँ अन्तराभरः । इन्द्रो विश्वाभिरुतिभिः ॥ १२ ॥

सः । नः । शक्रः । चित् । आ । शक्रत् । दानवान् । अन्तराभरः ।

इन्द्रः । विश्वाभिः । उतिभिः ॥ १२ ॥

यः शक्रः शक्तः सः इन्द्रः नः चित् अस्मानपि आ शक्रत् शक्तान् करोतु । अपि च इन्द्रः दानवान् विश्वाभिः सर्वैः उतिभिः पालनैः अन्तराभरः अन्तराहरश्छिद्राणामापूरकः । छिद्राणि धात्रीत्यर्थः ॥

यो रायोऽवनिर्महान्सुपारः सुन्वतः सखा । तमिन्द्रमभि गायत ॥ १३ ॥

यः । रायः । अवनिः । महान् । सुपारः । सुन्वतः । सखा । तम् । इन्द्रम् । अभि । गायत ॥ १३ ॥

यः इन्द्रः रायः धनस्य अवनिः पालकः महान् सर्वोत्तमः सुपारः शोभनपारणश्च भवति । यश्च सुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतो यजमानस्य सखा प्रियो भवति । तमिन्द्रमभि गायत अभिष्टुतं ॥

१. ख-ग-त-न-भ-श- 'अश्विन .. कृधि' नास्ति । २. ख-त-न-भ-श-मेघवतश्च; ग-मघवतश्च, घ-धनिनश्च । ३. ग-पुरुवसु । ४. ख-त-भ-अभिष्टुत हे स्तोतार इति शेषः ।

आयन्तारं महि स्थिरं पृतनासु श्रवोजितम् । भूरेरीशानमोजसा ॥ १४ ॥

आऽयन्तारम् । महि । स्थिरम् । पृतनासु । श्रवःऽजितम् । भूरेः । ईशानम् । ओजसा ॥ १४ ॥

वआयन्तारम् आगन्तारं^१ वमहि महान्तं वपृतनासु संप्रामेषु वस्थिरम् अचलं वश्रवोजितं श्रवसो जेतारम् वओजसा बलेन वभूरेः बहोर्धनस्य वईशानम् ईश्वरमभिगायत ॥

नकिरस्य शचीनां नियन्ता सूनृतानाम् । नकिर्वक्ता न दादिति ॥ १५ ॥

नकिः । अस्य । शचीनाम् । निऽयन्ता । सूनृतानाम् । नकिः । वक्ता । न । दात् । इति ॥ १५ ॥

वअस्य इन्द्रस्य वसूनृतानां शोभनानां वशचीनां कर्मणाम् । 'धीः शची' इति कर्मणामसु पाठात् । वनकिः न कश्चित् वनियन्ता नियामकः । अयमिन्द्रः वन वदादिति न प्रयच्छतीति वनकिर्वक्ता न कश्चिद्वदति । किंतु सर्वोऽपि जनोऽयं प्रदातेत्येव ब्रवीतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

न नूनं ब्रह्मणामृणं प्राशूनामस्ति सुन्वताम् । न सोमो अप्रता पपे ॥ १६ ॥

न । नूनम् । ब्रह्मणाम् । ऋणम् । प्राशूनाम् । अस्ति । सुन्वताम् । न । सोमः । अप्रता । पपे ॥ १६ ॥

वप्राशूनाम् । ये सोमं प्राश्नुवन्ति ते प्राशवः । तेषां सोमं वसुन्वतां वब्रह्मणां ब्राह्मणानाम् वऋणं देवर्णं वन नूनम् वअस्ति न खलु विद्यते । तथा च श्रूयते—'एष वा अनृणो यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारिवासी' (तै. सं. ६. ३. १०. ५) इति । किंच वअप्रता अविस्तीर्णधनेन वसोमः वन वपपे न पीयते । प्रभूतधनेनैव सोमः पीयत इत्यर्थः ॥

पन्य इदुप गायत पन्य उक्थानि शंसत । ब्रह्मा कृणोत पन्य इत् ॥ १७ ॥

पन्ये । इत् । उप । गायत । पन्ये । उक्थानि । शंसत । ब्रह्मा । कृणोत । पन्ये । इत् ॥ १७ ॥

हे उपगातार. वपन्य वइत् स्तुत्य एवेन्द्रे^२ वउप वगायत उपगानं कुरुत । किंच वपन्ये^३ एवेन्द्रे वउक्थानि स्तोत्राणि वशंसत । हे स्तोतार इति शेषः । वपन्ये वइत् स्तुत्य एवेन्द्रे ब्रह्माण्यन्यानि स्तोत्राणि वकृणोत कुरुत^४ ॥

पन्य आ दर्दिरच्छता सहस्रा वाज्यवृतः । इन्द्रो यो यज्वनो वृधः ॥ १८ ॥

पन्यः । आ । दर्दिरत् । शता । सहस्रा । वाजी । अवृतः । इन्द्रः । यः । यज्वनः । वृधः ॥ १८ ॥

वय. ववाजी बलवान् वशता वीराणां शतानि वसहस्रा सहस्राणि च वआ वदर्दिरत् आभिमुख्येन दारयति सोऽयम् वइन्द्रः शत्रुभिः वअवृतः^५ वपन्यः स्तुत्यो भवति । वयज्वनः विधिनेष्टवतो यजमानस्य ववृधः वर्धयिता च भवति ॥

वि षू चर स्वधा अनु कृष्टीनामन्वाहुवः । इन्द्र पिब सुतानाम् ॥ १९ ॥

वि । सु । चर । स्वधाः । अनु । कृष्टीनाम् । अनु । आऽहुवः । इन्द्र । पिब । सुतानाम् ॥ १९ ॥

१. ख-त-भ-आभिमुख्येन नेतारं । यच्छतमित्यर्थः, ग-आयामवन्तः, घ-सर्वतो नियामकः । २. ज्ञ-त-१-२-एवेन्द्रे तस्मिन् सामानि । ३. ख-त-भ-पन्ये स्तुत्ये । ४. घ-पुस्तकेऽस्य मन्त्रस्य भाष्यमेवं विद्यते-हे उपगातारः पन्य इत् स्तुत्य एव इन्द्रस्तस्मिन् सामानि उपगायत । हे होतारः पन्ये तस्मिन्निद्रे उक्थानि स्तोत्राणि शंसत । हे अध्वर्यवः पन्ये इत् तस्मिन्नेवेन्द्रे ब्रह्मा अन्नानि कृणोत कुरुत जुहुत । ५. ग-त-न-भ-आवृतः ।

हे इन्द्र आहुवः आह्वातव्यस्त्वं कृष्टीनां मनुष्याणां स्वधाः हवीषि अनु सु सुष्टु
वि वचर । द्वितीयः अनु पूरणः । सुतानाम् अभिषुतान् सोमांश्च पिब ॥

पिब स्वधैनवानामुत यस्तुष्ट्ये सचा । उतायमिन्द्र यस्तव ॥ २० ॥

पिब । स्वधैनवानाम् । उत । यः । तुष्ट्ये । सचा । उत । अयम् । इन्द्र । यः । तव ॥ २० ॥

हे इन्द्र स्वधैनवानां स्वधैनवान् स्वभूतपयसो धेनोः संबन्धिनः सोमान् । धेन्वा क्रीतानि-
त्यर्थः । तथा च श्रूयते—‘ धेन्वा क्रीणाति ’ (तै. सं. ६. १. १०. २) इति । उत अपि च यः सोमः
तुष्ट्ये उदके । ‘ बुसं तुष्ट्यम् ’ इत्युदकनामसु पाठात् । सचा संसृष्टः तमपि सोमं पिब । उत
अपि च यः सोमः तव त्वदीयः त्वामुद्दिश्य गृहीतः सः अयं त्वया पातव्य इति शेषः ॥ ॥ ४ ॥

अतीहि मन्युषाविणं सुषुवांसमुपारणे । इमं रातं सुतं पिब ॥ २१ ॥

अति । इहि । मन्युऽसाविर्नम् । सुसुऽवासम् । उपऽअरणे । इमम् । रातम् । सुतम् । पिब ॥ २१ ॥

हे इन्द्र मन्युषाविणं क्रोधेन सोमं सुन्वन्तम् अतीहि अतिगच्छ । तथा उपारणे । ब्राह्मणा
उपेत्य यस्मिन् देशे न रमन्ते स उपारणः । तस्मिन् देशे सुषुवांसं सुन्वन्तम् अतीहि । इमं रातं
ब्राह्मणोपद्रवरहिते देशे अस्माभिर्दत्तमिमं सुतं सोमं पिब ॥

इहि तिस्रः परावत इहि पञ्च जना अति । धेना इन्द्रावचाकशत् ॥ २२ ॥

इहि । तिस्रः । पराऽवतः । इहि । पञ्च । जनान् । अति । धेनाः । इन्द्र । अवऽचाकशत् ॥ २२ ॥

हे इन्द्र धेनाः अस्मदीयाः स्तुतीः अवचाकशत् योऽपश्यत् स त्वं परावतः दूरात् । ‘ अरे
परावतः ’ इति दूरनामसु पाठात् । तिस्रः अग्रपृष्ठपार्श्वदिशः इहि गच्छ । अनेन अग्रतः पृष्ठतः
पार्श्वतश्च इन्द्रस्यागमनमाशास्ते । अपि च पञ्च^१ जनान् मनुष्यान् अति इहि अतिगच्छ । यद्वा ।
गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसि च पञ्चजनाः । तानतीहीत्यर्थः । तथा च यास्कः—‘ गन्धर्वाः
पितरो देवा असुरा रक्षांसित्येके चत्वारो वर्णा निषादः पञ्चम इत्यौपमन्यवः ’ (निरु. ३. ८) इति ॥

सूर्यो रश्मि यथा सृजा त्वा यच्छन्तु मे गिरः । निम्नमापो न स्रध्यक् ॥ २३ ॥

सूर्यः । रश्मिम् । यथा । सृज । आ । त्वा । यच्छन्तु । मे । गिरः ।

निम्नम् । आपः । न । स्रध्यक् ॥ २३ ॥

हे इन्द्र सूर्यं, यथा रश्मि रश्मीन् किरणानश्चग्रहान् वा विसृजति तथा मह्यं धनं
विसृज । अपि च मे मदीयाः गिरः स्तुतयः स्रध्यक् सह त्वाम् आ यच्छन्तु । निम्नमापो
न । यथा निम्नं देशमापः सह परिगृह्णन्ति तद्वदित्यर्थः ॥

अध्वर्यवा तु हि विश्व सोमं वीराय शिप्रिणे । भरा सुतस्य पीतये ॥ २४ ॥

अध्वर्यो इति । आ । तु । हि । विश्व । सोमम् । वीराय । शिप्रिणे । भर । सुतस्य । पीतये ॥ २४ ॥

हे अध्वर्यो विशिप्रिणे हनूमते वीराय शूरायेन्द्राय सोमं तु इहि क्षिप्रमेव आ विश्व ।
सुतस्य सुतं सोमं पीतये पानाय च^२ भर आहर च ॥

१. ग-त-न-भ-‘ पञ्च ’ नास्ति । २. ग-‘ च ’ नास्ति ।

य उद्रः फलिगं भिनन्य^१ सिन्धू^२रवासृजत् । यो गोषु पक्कं धारयत् ॥ २५ ॥

यः । उद्रः । फलिङ्गम् । भिनत् । न्यक् । सिन्धून् । अवऽअसृजत् ।

यः । गोषु । पक्कम् । धारयत् ॥ २५ ॥

वयः । उद्रः उदकार्थं । फलिगं मेघम् । 'रैवतः फलिगः' इति मेघनामसु पाठात् । भिनत् अभिनत् । सिन्धून् अपश्च अन्तरिक्षात् । न्यक् अवाक् । अवासृजत् । यः च गोषु पक्कं पयः धारयत् अधारयत् । स इन्द्र इत्यर्थः ॥ ५ ॥

अहन्वृत्रमृचीषम और्णवाभमहीशुवम् । हिमेनाविध्यदबुदम् ॥ २६ ॥

अहन् । वृत्रम् । ऋचीषमः । और्णवाभम् । अहीशुवम् । हिमेन । अविध्यत् । अबुदम् ॥ २६ ॥

वृक्चीषमः ऋचा दीप्त्या सम इन्द्रः । वृत्रं वृत्रनामकं शत्रुम् । अहन् जघान । तथा और्णवाभम् और्णवाभनामकम् । अहीशुवम् अहीशुवनामकं च शत्रुमहन् । तथा हिमेन तुषारेणोदकेन वा अबुदं मेघम् अविध्यत् ॥

प्र व उग्राय निघुरेऽषाळ्हाय प्रसक्षिणे । देवत्तं ब्रह्म गायत ॥ २७ ॥

प्र । वः । उग्राय । निऽसुरे । अषाळ्हाय । प्रऽसक्षिणे । देवत्तम् । ब्रह्म । गायत ॥ २७ ॥

हे उद्गातारः । वः यूयम् । उग्राय उद्ग्राय । निघुरे शत्रून्निस्तरते । अषाळ्हाय शत्रूणामभिभवित्रे । प्रसक्षिणे प्रसहनशीलायेन्द्राय । देवत्तं देवप्रसादलब्धं । ब्रह्म स्तोत्रं । प्र गायत ॥

यो विश्वान्यभि व्रता सोमस्य मदे अन्धसः । इन्द्रो देवेषु चेतति ॥ २८ ॥

यः । विश्वानि । अभि । व्रता । सोमस्य । मदे । अन्धसः । इन्द्रः । देवेषु । चेतति ॥ २८ ॥

अन्धसः अद्यमानस्य । सोमस्य । मदे संजाते । विश्वानि सर्वाणि । व्रता व्रतानि कर्माणि । यः इन्द्रः । देवेषु अभि चेतति ज्ञापयति तस्मा इन्द्राय देवत्तं ब्रह्म गायतेत्यर्थः ॥

इह त्या सधमाद्या हरी हिरण्यकेश्या । वोळ्हामभि प्रयो हितम् ॥ २९ ॥

इह । त्या । सधमाद्या । हरी इति । हिरण्यकेश्या । वोळ्हाम् । अभि । प्रयः । हितम् ॥ २९ ॥

इह यज्ञे । त्या तौ प्रसिद्धौ । सधमाद्या सह माद्यन्तौ । हिरण्यकेश्या हिरण्यकेश्यौ । हरी अश्वौ । हितं हितकरं । प्रयः सोमरूपमन्नम् । अभि अभिलक्ष्य । वोळ्हाम् इन्द्रं वहताम् । प्रापयतामिति ॥

अर्वाञ्च त्वा पुरुष्टुत् प्रियमेधस्तुता हरी । सोमपेयाय वक्षतः ॥ ३० ॥

अर्वाञ्चम् । त्वा । पुरुऽस्तुत् । प्रियमेधऽस्तुता । हरी इति । सोमऽपेयाय । वक्षतः ॥ ३० ॥

हे पुरुष्टुत^१ इन्द्र । त्वा त्वां । प्रियमेधस्तुता । हरी^२ अश्वौ । सोमपेयाय सोमपानाय । अर्वाञ्चम् अस्मदभिमुखं । वक्षतः वहतः ॥ ६ ॥

१. ख-घ-ज्ञ-त१-२-भ२-३-एतन्नामकावधौ । २. घ-त-भ-हविरूपमन्न । ३. श-पुरुष्टुत बहुभिः स्तुत । ४. श-प्रियमेधे प्रिययज्ञैः ऋषिभिः स्तुतौ । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुपा सुलुगित्याकारः । ईदृशौ हरी ।

‘ वयं घ त्वा ’ इत्येकोनविंशत्यृचं तृतीयं सूक्तं काण्वस्य मेध्यातिथेरार्षे^१ बृहतीच्छन्दस्कम् । षोडश्याद्यास्तिस्रो गायत्र्य एकोनविंशत्यनुष्टुप् । इन्द्रो देवता । तथा चानुक्रान्तं—‘ वयं वैकोना मेध्यातिथिर्बाहूतं त्रिगायत्र्यनुष्टुबन्तम् ’ इति । महाब्रते निष्केवल्ये बाहूततृचाशीतावादितः पञ्चदशर्चः । तथैव पञ्चमारण्यके शौनकेन सूच्यते—‘ वयं घ त्वा सुतावन्त इति पञ्चदश सो षु त्वा वाघतश्चनेत्येतस्य द्विपदां चोद्धरति ’ (ऐ. आ. ५. २. ४) इति । चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिशखे ‘ वयं घ त्वा ’ इति तृचो वैकल्पिकः स्तोत्रियः । तथा च सूत्रं—‘ वयं घ त्वा सुतावन्तः क ई वेद सुते सचा ’ (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति । स्वरसाङ्ग्यमेव तृचोऽनुरूपः । सूत्रितं च—‘ वयं घ त्वा सुतावन्त इति तिस्रो बृहत्यः ’ (आश्व. श्रौ. ८. ५) इति । तस्मिन्नेव शखे ‘ क ई वेद ’ इति वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्रमुक्तमेव ॥

वयं घ त्वा सुतावन्त आपो न वृक्तबर्हिषः ।

पवित्रस्य प्रस्रवणेषु वृत्रहन्परि स्तोतार आसते ॥ १ ॥

वयम् । घ । त्वा । सुतऽवन्तः । आपः । न । वृक्तऽबर्हिषः ।

पवित्रस्य । प्रऽस्रवणेषु । वृत्रऽहन् । परि । स्तोतारः । आसते ॥ १ ॥

हे वृत्रहन् इन्द्र^२ । त्वा त्वां वयं वघ वयं खलु सुतवन्तः सोममभिषुतवन्तः आपो न आप इव प्रवणमभिगच्छामः । पवित्रस्य सोमानां प्रस्रवणेषु वृक्तबर्हिषः स्तीर्णबर्हिषः स्तोतारः च त्वां पर्युपासते^३ ॥

स्वरन्ति त्वा सुते नरो वसो निरेक उक्थिनः ।

कदा सुतं तृषाण ओक आ गम इन्द्र स्वब्दीव वंसगः ॥ २ ॥

स्वरन्ति । त्वा । सुते । नरः । वसो इति । निरेके । उक्थिनः ।

कदा । सुतम् । तृषाणः । ओकः । आ । गमः । इन्द्र । स्वब्दीऽइव । वंसगः ॥ २ ॥

हे वसो वासयितरिन्द्र त्वा त्वां सुते अभिषुते सोमे निरेके निर्गमने उक्थिनः^४ वनरः नेतारः स्वरन्ति शब्दायन्ते । अपि चेन्द्रः सुतं सोमं प्रति तृषाणः तृष्यन् स्वब्दीव स्वभूतशब्द इव वंसगः वननीयगमनो वृषभः शब्दं कुर्वन् कदा ओकः स्थानम् आ गमत् ॥

कण्वेभिर्धृष्णवा धृषद्राजं दर्षि सहस्रिणम् ।

पिशङ्गरूपं मघवन्विचर्षणे मक्षू गोमन्तमीमहे ॥ ३ ॥

कण्वेभिः । धृष्णो इति । आ । धृषत् । वाजम् । दर्षि । सहस्रिणम् ।

पिशङ्गऽरूपम् । मघऽवन् । विऽचर्षणे । मक्षु । गोऽमन्तम् । ईमहे ॥ ३ ॥

हे धृष्णो धर्षकेन्द्र कण्वेभिः कण्वानुद्दिश्य । विभक्तिव्यत्ययः । सहस्रिणं सहस्रसंख्याकं वाजम् आ दर्षि देहि^५ । हे मघवन् धनवन् विचर्षणे विद्रष्टरिन्द्र धृषत् धृष्टं पिशङ्गरूपं गोमन्तं च वाजं मक्षु शीघ्रम् ईमहे याचामहे । त्वामिति शेषः ॥

१. ग-घ-त-न-भ-मेधातिथे^० । २. ग-त-न-भ-‘ इन्द्र ’ नास्ति । ३. घ-पर्यासते उपासते । ४. ग-घ-त-न-‘ उक्थिनः ’ नास्ति । ५. ग-त-न-भ-‘ देहि ’ नास्ति ।

पाहि गायान्धसो मद इन्द्राय मेध्यातिथे ।

यः संमिश्रो हयोर्यः सुते सचा वज्री रथो हिरण्ययः ॥ ४ ॥

पाहि । गाय । अन्धसः । मदे । इन्द्राय । मेध्यऽअतिथे ।

यः । सम्मिश्रः । हयोर्यः । यः । सुते । सचा । वज्री । रथः । हिरण्ययः ॥ ४ ॥

हे ऽमेध्यातिथे ऽपाहि सोमं पिब । ऽअन्धसः पीतस्य सोमस्य ऽमदे तस्मै ऽइन्द्राय ऽगाय स्तोत्रं पठ^१ च^२ । ऽयः इन्द्रः ऽहयोर्यः अश्वयोः ऽसंमिश्रः स्वरथे संमिश्रयिता । ऽयः च ऽसुते सोमे ऽसचा सहायः । य इन्द्रः ऽवज्री । यस्य ऽरथः ऽहिरण्ययः हिरण्मयः ॥

यः सुषव्यः सुदक्षिण इनो यः सुक्रतुर्गुणे ।

य आकरः सहस्रा यः शतामघ इन्द्रो यः पूर्मिदारितः ॥ ५ ॥

यः । सुऽसव्यः । सुऽदक्षिणः । इनः । यः । सुऽक्रतुः । गुणे ।

यः । आऽकरः । सहस्रा । यः । शतऽमघः । इन्द्रः । यः । पुऽमित् । आऽरितः ॥ ५ ॥

ऽयः ऽसुषव्यः शोभनसव्यहस्तः यश्च ऽसुदक्षिणः यश्च ऽइनः ईश्वरः । ‘नियुत्वान् इनः’ इतीश्वरनामसु पाठात् । ऽयः चापि ऽसुक्रतुः सुप्रज्ञः । ऽसहस्रा सहस्राणां बहूनां ऽयः च ऽआकरः कर्ता । ऽयः चापि ऽशतमघः^३ बहुधनः । ऽयः च ऽपूर्मित् पुरां मेत्ता । यश्च ऽआरितः प्रत्युतः स्तोमान् । तथा च यास्कः—‘य आरितः कर्मणि कर्मणि स्थिरः प्रत्युतः स्तोमान्’ (निरु. ५. १५) इति । सः ऽइन्द्रः ऽगुणे अस्माभिः स्तूयते च ॥ ॥ ७ ॥

यो धृषितो योऽवृतो यो अस्ति श्मश्रुषु श्रितः ।

विभूतद्युम्नश्च्यवनः पुरुष्टुतः क्रत्वा गौरिव शाकिनः ॥ ६ ॥

यः । धृषितः । यः । अवृतः । यः । अस्ति । श्मश्रुषु । श्रितः ।

विभूतऽद्युम्नः । च्यवनः । पुरुऽस्तुतः । क्रत्वा । गौरिव । शाकिनः ॥ ६ ॥

ऽयो ऽधृषितः शत्रूणां धर्षयिता ऽयः च ऽअवृतः शत्रुभिरपरिवृतः ऽयः चापि ऽश्मश्रुषु युद्धेषु । श्रवः श्रयन्त्यस्मिन्निति व्युत्पत्तेः श्मश्रु युद्धमिति वृद्धा वदन्ति । ऽश्रितः ऽअस्ति भवति । यश्चापि ऽविभूतद्युम्नः प्रभूतधनः । यश्च ऽच्यवनः सोमानां च्यावयिता । यश्चापि ऽपुरुष्टुतः बहुस्तुतः । स इन्द्रः ऽक्रत्वा कर्मणा ऽशाकिनः शक्तस्य यजमानस्य ऽगौरिव यथा गौः पथसो दोग्ध्री तथा कामानां दोग्धा भवति ॥

क ई वेद सुते सचा पिबन्तं कद्रयौ दधे ।

अयं यः पुरो विभिनच्योर्जसा मन्दानः शिप्र्यन्धसः ॥ ७ ॥

कः । ईम् । वेद । सुते । सचा । पिबन्तम् । कत् । वयः । दधे ।

अयम् । यः । पुरः । विऽभिनत्ति । ओर्जसा । मन्दानः । शिप्री । अन्धसः ॥ ७ ॥

वसुते अभिषुते सोमे वसचा ऋत्विजा सह सोमं विबन्तम् ईदम् एनमिन्द्रं वकः वेद वेत्ति ।
न कोऽपि वेत्तीत्यर्थः । वक्तुं किं वा वयः अन्नं वदधे धारयति । वयः वयम् इन्द्रः विशिषी हनूमान्
वअन्धसः सोमेन मन्दानः मन्दमानः ओजसा बलेन पुरः विभिनन्ति ॥

दाना मृगो न वारणः पुरुत्रा चरथं दधे ।

नकिंषु नि यमदा सुते गमो महान्श्चरस्योजसा ॥ ८ ॥

दाना । मृगः । न । वारणः । पुरुत्रा । चरथम् । दधे ।

नकिंः । त्वा । नि । यमत् । आ । सुते । गमः । महान् । चरसि । ओजसा ॥ ८ ॥

वमृगः शत्रूणामन्वेषकः ववारणः गजः वदाना मदजलानीव वपुरुत्रा बहुषु यज्ञेषु वचरथं
चरणशीलं मदं वदधे इन्द्रो धारयति । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । हे इन्द्र वत्वा त्वां वनकिः वनि वयमत्
न कश्चिन्नियच्छति । वसुते सोमे वआ वगमः आगच्छ । वमहान् हि त्वम् वओजसा बलेन
सर्वतः वचरसि ॥

य उग्रः सन्ननिष्ठृतः स्थिरो रणाय संस्कृतः ।

यदि स्तोतुर्मघवा शृणवद्वं नेन्द्रो योषत्या गमत् ॥ ९ ॥

यः । उग्रः । सन् । अनिःस्तृतः । स्थिरः । रणाय । संस्कृतः ।

यदि । स्तोतुः । मघवा । शृणवत् । हवम् । न । इन्द्रः । योषति । आ । गमत् ॥ ९ ॥

वयः वउग्रः उद्गूर्ण ओजस्वी वा वसन् भवन् वअनिष्ठृतः शत्रुभिरनिस्तीर्णः वस्थिरः अचलः
वरणाय युद्धाय वसंस्कृतः शस्त्रैरलंकृतः सोमैर्वा संस्कृतः सः वइन्द्रः वमघवा धनवान् वयदि वस्तोतुः
वहवम् आह्वानं वशृणवत् शृणोति तर्ह्यन्यत्र वन योषति न गच्छति । किंतु वआ वगमत् तत्रैवागच्छति ॥

सत्यमित्था वृषेदसि वृषजूतिर्नोऽवृतः ।

वृषा ह्युग्र शृण्वेषे परावति वृषो अर्वावति श्रुतः ॥ १० ॥

सत्यम् । इत्था । वृषा । इत् । असि । वृषजूतिः । नः । अवृतः ।

वृषा । हि । उग्र । शृण्वेषे । परावति । वृषो इति । अर्वावति । श्रुतः ॥ १० ॥

हे वउग्र उद्गूर्णेन्द्र त्वं वसत्यम् वइत्था इत्थं ववृषेत् कामानां वर्षक एव वअसि । ववृषजूतिः
वृषभिश्चाकृष्टः वनः अस्माकम् वअवृतः शत्रुभिरपरिवृतश्चासि । ववृषा वहि सेचक एव वशृण्वेषे
श्रूयसे । वपरावति दूरेऽपि वृषैव वअर्वावति समीपेऽपि वृषा सेचक एव वश्रुतः वृषैवाश्रूयथाः ॥ ॥८॥

वृषणस्ते अभीशवो वृषा कशा हिरण्ययी ।

वृषा रथो मघवन्वृषणा हरी वृषा त्वं शतक्रतो ॥ ११ ॥

वृषणः । ते । अभीशवः । वृषा । कशा । हिरण्ययी ।

वृषा । रथः । मघवन् । वृषणा । हरी इति । वृषा । त्वम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ॥ ११ ॥

हे वमघवन् वते तव वअभीशवः रश्मयोऽश्वरशानाः ववृषणः वर्षितारः । वहिरण्ययी हिरण्ययी
वकशा अपि ववृषा । वरथः अपि ववृषा वर्षिता । वहरी अश्ववपि ववृषणा वृषणौ वर्षितारौ ।
हे वशतक्रतो बहुप्रज्ञेन्द्र वत्वं च ववृषा वर्षिता ॥

वृषा सोता सुनोतु ते वृषन्नृजीपिन्ना भर ।

वृषा दधन्वे वृषणं नदीष्व तुभ्यं स्थातहरीणाम् ॥ १२ ॥

वृषा । सोता । सुनोतु । ते । वृषन् । ऋजीपिन् । आ । भर ।

वृषा । दधन्वे । वृषणम् । नदीषु । आ । तुभ्यम् । स्थातः । हरीणाम् ॥ १२ ॥

हे ववृषन् वर्षितरिन्द्र वते तव वसोता अभिषवकर्ता ववृषा वर्षिता सन् वसुनोतु सोमम-
भिषुणोतु । हे वऋजीपिन्^१ ऋजुगमनेन्द्र वआ वभर धनमस्मभ्यमाहर । वहरीणाम् अश्वानाम् वआ
आभिमुख्येन हे वस्थातः इन्द्र वतुभ्यं वनदीषु उदकेषु ववृषणं वर्षितार सोमं ववृषा वर्षिता
वदधन्वे धारितवानभिषवार्थम् ॥

एन्द्र याहि पीतये मधु शविष्ठ सोम्यम् ।

नायमच्छा मघवा शृणवद्गिरो ब्रह्मोक्ता च सुक्रतुः ॥ १३ ॥

आ । इन्द्र । याहि । पीतये । मधु । शविष्ठ । सोम्यम् ।

न । अयम् । अच्छा । मघवा । शृणवत् । गिरः । ब्रह्म । उक्ता । च । सुक्रतुः ॥ १३ ॥

हे वशविष्ठ बलवत्तम इन्द्र वसोम्यं सोमात्मकं वमधु अमृतं वपीतये पानाय वआ वयाहि
आगच्छ । किमर्थमागमनमित्यत आह । यत आगमनमन्तरेण वमघवा धनवान् वसुक्रतुः सुकर्मा
शोभनप्रज्ञो वा वअयम् इन्द्रः वगिरः स्तुतीः वब्रह्म स्तोत्राण्युक्तानि वच^२ वन वअच्छा^३ वशृणवत्
नाभिश्चणोति । अत आगमनमित्यर्थः ॥

वहन्तु त्वा रथेष्ठामा हरयो रथयुजः ।

तिरश्चिदर्यं सर्वानि वृत्रहन्नन्येषां या शतक्रतो ॥ १४ ॥

वहन्तु । त्वा । रथेऽस्थाम् । आ । हरयः । रथयुजः ।

तिरः । चित् । अर्यम् । सर्वानि । वृत्रहन् । अन्येषाम् । या । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ॥ १४ ॥

हे ववृत्रहन् वशतक्रतो बहुप्रज्ञ वरथेष्ठां रथस्थम् वअर्यम् ईश्वरं वत्वा त्वां वरथयुजः रथे युक्ताः
वहरयः अश्वः वअन्येषां वया यानि सवनानि सन्ति तानि वतिरः^४ तिरस्कुर्वन्तः वसवनानि
अस्मदीयानि सवनानि वआ वहन्तु ॥

अस्माकमद्यान्तर्मुं स्तोमं धिष्व महामह ।

अस्माकं ते सर्वाना सन्तु शंतमा मदाय द्युक्ष सोमपाः ॥ १५ ॥

१. ख-त-न-भ-श-ऋजीपिन् । २. घ-शस्त्राणि च । ३. ग-घ-त-न-भ-अच्छा । ४. घ-ज्ञ-
त-१-२-तिरश्चित् ।

अस्मार्कम् । अद्य । अन्तमम् । स्तोमम् । धिष्व । महाऽमह ।

अस्मार्कम् । ते । सर्वना । सन्तु । शम्ऽतमा । मदाय । द्युक्ष । सोमऽपाः ॥ १५ ॥

हे ऽमहामह महतामपि महन् महापूज वा ऽअद्य ऽअन्तमम् अन्तिकतमम् ऽअस्मार्कं मेध्याति-
थीनां ऽस्तोमं ऽधिष्व धारय । हे ऽद्युक्ष दीप्त ऽसोमपाः सोमस्य पातरिन्द्र ऽते तव ऽमदाय मदार्थं
ऽसवना सवनानि ऽअस्मार्कं ऽशंतमा शंतमानि सुखतमानि ऽसन्तु भवन्तु ॥ ॥ ९ ॥

नहि षस्तव नो मर्म शास्त्रे अन्यस्य रण्यति । यो अस्मान्वीर आनयत् ॥ १६ ॥

नहि । सः । तव । नो इति । मर्म । शास्त्रे । अन्यस्य । रण्यति ।

यः । अस्मान् । वीरः । आ । आनयत् ॥ १६ ॥

ऽयः ऽवीरः शूरः ऽअस्मान् ऽआनयत् ऽसः इन्द्रः ऽतव ऽशास्त्रे शासने ऽनहि ऽरण्यति न
रमते । ऽमम अपि शास्त्रे शासने ऽनो रण्यति । ऽअन्यस्य अपि शासने न रण्यति । किंतु रक्षण
पुत्र रमत इत्यर्थः ॥

इन्द्रश्चिद्धा तदब्रवीत्स्त्रिया अशास्यं मनः । उतो अहं क्रतुं रघुम् ॥ १७ ॥

इन्द्रः । चित् । घ । तत् । अब्रवीत् । स्त्रियाः । अशास्यम् । मनः ।

उतो इति । अहं । क्रतुम् । रघुम् ॥ १७ ॥

यो मेध्यातिथेर्धनप्रदाता ग्रायोगिरासङ्गः स पुमान् भूत्वा कथ्यभवत् । तदा यदिन्द्र उवाच
तदिदमाह । तथा चाहुः—‘ग्रायोगिश्चासङ्गो^१ यः स्त्री भूत्वा पुमानभूत् स मेध्यातिथये दानं दत्त्वा’
इति । ऽइन्द्रश्चिद्ध इन्द्रः खलु ऽतदब्रवीत् । ऽस्त्रियाः ऽमनः चित्तम् ऽअशास्यं पुरुषेणाशित्वं
शासितुमशक्यं प्रबलत्वादिति । ऽउतो अपि च स्त्रियाः ऽक्रतुं प्रज्ञां ऽरघुं लघुमाह ॥

सतीं चिद्धा मदच्युता मिथुना वहतो रथम् । एवेदूर्वृष्ण उत्तरा ॥ १८ ॥

सती इति । चित् । घ । मदच्युता । मिथुना । वहतः । रथम् ।

एव । इत् । धूः । वृष्णः । उत्तरा ॥ १८ ॥

ऽसती ऽचिद्ध इन्द्रस्याश्रावपि खलु ऽमदच्युता सोमं प्रति गन्ताराविन्द्रस्यैव ऽरथं मिथुनौ^२
ऽवहतः । ऽएवेत् एवमेव ऽवृष्णः इन्द्रस्य रथस्य ऽधूः ऽउत्तरा अश्वयोरुत्तरा भवति ॥

अधः पश्यस्व मोपरि संतरां पादकौ हर ।

मा ते कशप्लकौ दृशन्तस्त्री हि ब्रह्मा बभूव्विथ ॥ १९ ॥

अधः । पश्यस्व । मा । उपरि । समुत्तराम् । पादकौ । हर ।

मा । ते । कशऽप्लकौ । दृशन् । स्त्री । हि । ब्रह्मा । बभूव्विथ ॥ १९ ॥

एवमन्तरिक्षादागच्छन् रथस्थ इन्द्रः स्त्रियं सन्तं स्वस्मात् पुंस्त्वमिच्छन्तं ग्रायोगिं यदुवाच
तदाह । हे ग्रायोगे^३ त्वं स्त्री सती अधः पश्यस्व । एष स्त्रीणां धर्मः । ऽउपरि ऽमा पश्यस्व^४ ।

१. ग-त-न-म-प्रायोगि^० । २. घ-मिथुना मिथुनौ । ३. घ-प्रयोगे; त३-प्रायोगे; त४-न-
अ१-२-ग्रावयोगे । ४. ग-पश्य ।

उपरिदर्शनं स्त्रीणां धर्मो न भवति हि । ऽपादकौ पादावपि ऽसंतरां संश्लिष्टौ यथा भवतस्तथा
 ऽहर । यथा पुरुषो विश्लिष्टपादनिधानो भवति तथा त्वया स्त्रिया न कर्तव्यमित्यर्थः । अपि च
 ऽते ऽकशप्लकौ । कशश्च प्लकश्च कशप्लकौ । कशतिराहननकर्मा । कशप्लकावुभे अङ्गे ऽमा ऽदृशन्
 पुरुषा न पश्यन्तु । तयोरदर्शनं वाससः सुष्टु परिधानेन भवति । अतः सुष्टु वाससा परिधानं
 कुरु । स्त्रियो हि आ गुहपादभिसंवीता भवन्तीत्यर्थः । ऽहि यस्मात् कारणात् ऽब्रह्मा सन्
 ऽस्त्री ऽबभूविति ॥ १० ॥

‘एन्द्र याहि’ इत्यष्टादशच चतुर्थं सूक्तं काण्वस्य नीपातिथेरार्षमानुष्टुभम् । षोडश्याद्यास्तिस्त्रो
 गायत्र्यः । वसुरोचिषोऽङ्गिरोगोत्राः^१ सहस्रसंख्याकाः ‘आ यदिन्द्रश्च’ इत्यादीनां तासां तिसृणामृषयः ।
 इन्द्रो देवता । तथा चानुकमणम्—‘एन्द्र याहि द्व्यूना नीपातिथिरानुष्टुभं तृचोऽन्त्यो गायत्रस्तं
 सहस्रं वसुरोचिषोऽङ्गिरसोऽपश्यन्’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

एन्द्र याहि हरिभिरुप कण्वस्य सुष्टुतिम् ।

दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ १ ॥

आ । इन्द्र । याहि । हरिऽभिः । उप । कण्वस्य । सुऽस्तुतिम् ।

दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ १ ॥

हे इन्द्र कण्वस्य^२ सुष्टुति शोभनां स्तुति हरिभिः अश्वैः उप आ याहि^३ । दिवः
 सुलोकम् । द्वितीयाथं षष्ठी । अमुष्य अमुष्मिन्निन्द्रे ऽशासतः शासति^४ । विभक्तिव्यत्ययः । तत्र
 वयं सुखमास्महे । हे दिवावसो दीप्तहविष्केन्द्र दिवं^५ स्वर्गं यय यूयं गच्छत । बहुवचनं
 पूजार्थम् । यद्वा । हे दिवावसो दिवो ह्युनामकम् अमुष्य अमुं लोकं^६ शासनं कुर्वन्तो यूयं दिवं
 स्वर्गं यय गच्छत । अत्र बहुवचनं पूजार्थमित्यर्थः ॥

आ त्वा प्रावा वदन्निह सोमी घोषेण यच्छतु ।

दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ २ ॥

आ । त्वा । प्रावा । वदन् । इह । सोमी । घोषेण । यच्छतु ।

दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वाम् इह यज्ञे प्रावा सोमाभिषवपाषाणः सोमी सोमवान् वदन् शब्दं
 कुर्वन् घोषेण ध्वनिना सह आ यच्छतु । सिद्धमन्यत् ॥

अत्रा वि नेमिरेषामुरां न धूनुते वृकः ।

दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ ३ ॥

अत्र । वि । नेमिः । एषाम् । उराम् । न । धूनुते । वृकः ।

दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ ३ ॥

१. त३-न-भ-वसुमत्तोचिनोङ्गिरोगोत्राः । २. ख-ज्ञ-त१-२-भ२-३-कण्वस्य एतन्नामकस्यर्थः ।
 ३. भ-याहि आगच्छ । ४. भ-शासति सति । ५. त-न-दिवं कुर्व । ६. ख-त-न-भ२-लोकं शासतः ।

आ । त्वा । होता । मनुःऽहितः । देवऽत्रा । वक्षत् । ईड्यः ।

दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ ८ ॥

हे इन्द्र वत्वा त्वां वदेवत्रा देवानां मध्ये ईड्यः स्तुत्यः वहोता देवानामाह्वाताभिः
मनुर्हितः मनुष्यैर्गृहेषु निहितः वआ वक्षत् वहतु^१ । सिद्धमन्यत् ॥

आ त्वा मदच्युता हरी श्येनं पक्षेव वक्षतः ।

दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ ९ ॥

आ । त्वा । मदऽच्युता । हरी इति । श्येनम् । पक्षाऽईव । वक्षतः ।

दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ ९ ॥

हे इन्द्र वत्वा त्वां मदच्युता मदच्युतौ शत्रूणां मदस्य च्यावयितारौ वहरी अश्वौ वश्येनं
श्येनाख्यं पक्षिणं पक्षेव आत्मीयपक्षाविव वआ वक्षतः आवहताम् । सिद्धमन्यत् ॥

आ याह्य आ परि स्वाहा सोमस्य पीतये ।

दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ १० ॥

आ । याहि । अर्यः । आ । परि । स्वाहा । सोमस्य । पीतये ।

दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ १० ॥

हे वर्य ईश्वर त्वम् वआ वपरि सर्वतः वआ व्याहि आगच्छ । पीतये तव पानार्थं
सोमस्य सोमं स्वाहा स्वाहा करोमि । सिद्धमन्यत् ॥ ॥ १२ ॥

आ नो याह्यपश्रुत्युक्थेषु रणया इह ।

दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ ११ ॥

आ । नः । याहि । उपऽश्रुति । उक्थेषु । रणय । इह ।

दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ ११ ॥

हे इन्द्र त्वं वनः अस्माकम् इह यज्ञे उक्थेषु शस्त्रेषु पठ्यमानेषु^१ उपश्रुति उपश्रुतौ समी-
पम् वआ व्याहि आगच्छ । अस्मान् वरणय च । सिद्धमन्यत् ॥

सरूपैरा सु नो गहि संभृतैः संभृताश्वः ।

दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ १२ ॥

सरूपैः । आ । सु । नः । गहि । सम्ऽभृतैः । संभृतऽअश्वः ।

दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ १२ ॥

हे इन्द्र वसंभृताश्वः पुष्टाश्वस्वं वसु वसंभृतैः वसरूपैः समानरूपैरश्वैः वनः अस्मान् वआ
गहि आगच्छ । सिद्धमन्यत् ॥

आ याहि पर्वतेभ्यः समुद्रस्याधि विष्टपः ।

दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ १३ ॥

आ । याहि । पर्वतेभ्यः । समुद्रस्य । अधि । विष्टपः ।

दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ १३ ॥

हे इन्द्र त्वं पर्वतेभ्यः आ याहि आगच्छ । समुद्रस्य अन्तरिक्षस्य विष्टपः विष्टपाच्च
अधि आयाहीत्यर्थः । सिद्धमन्यत् ॥

आ नो गव्यान्यश्व्या सहस्रा शूर ददहि ।

दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ १४ ॥

आ । नः । गव्यानि । अश्व्या । सहस्रा । शूर । ददहि ।

दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ १४ ॥

हे शूर इन्द्र त्वं नः अस्मभ्यं सहस्रा सहस्राणि सहस्रसंख्यानि गव्यानि गोहितानि
गोरूपाणि वा अश्वानि^१ अश्वहितान्यश्वात्मकानि^२ वा आ ददहि आविवृणु । सिद्धमन्यत् ॥

आ नः सहस्रशो भ्रायुतानि शतानि च ।

दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ १५ ॥

आ । नः । सहस्रशः । भ्रा । अयुतानि । शतानि । च ।

दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ १५ ॥

हे इन्द्र नः अस्मभ्यं सहस्रशः सहस्रधा अयुतानि शतानि च अभीष्टानि वस्तूनि^३
आ भ्रा आहर । सिद्धमन्यत् ॥

आ यदिन्द्रश्च ददहे सहस्रं वसुरोचिषः । ओजिष्ठमश्व्यं पशुम् ॥ १६ ॥

आ । यत् । इन्द्रः । च । ददहे इति । सहस्रम् । वसुऽरोचिषः । ओजिष्ठम् । अश्व्यम् । पशुम् ॥ १६ ॥

वसुरोचिषः वसुदीप्तयो वयं सहस्रम् अस्माकं नेता इन्द्रश्च ओजिष्ठं बलवत्तरम्
अश्व्यम् अश्वात्मकं पशुं च यत् यदा आ ददहे पारावतादादधहे । उत्तरत्र संबन्धः ॥

य ऋज्जा वातरंहसोऽरुषासो रघुष्यदः । भ्राजन्ते सूर्या इव ॥ १७ ॥

ये । ऋज्जाः । वातरंहसः । अरुषासः । रघुऽस्यदः । भ्राजन्ते । सूर्याऽइव ॥ १७ ॥

तदा ये ऋज्जाः ऋजुगामिनः वातरंहसः वायुसदृशवेगाः अरुषासः आरोचमानाः रघु-
ष्यदः लघु स्यन्दमाना अश्वाः सूर्या इव यथा सूर्यस्तथा भ्राजन्ते ॥

पारावतस्य रातिषु द्रवचक्रेष्वशुषु । तिष्ठं वनस्य मध्य आ ॥ १८ ॥

पारावतस्य । रातिषु । द्रवत्ऽचक्रेषु । अशुषु । तिष्ठम् । वनस्य । मध्ये । आ ॥ १८ ॥

१. ज्ञ-अश्व्या । २. ग-अश्वसिहितान्य°; त-ज-भ-अश्वसिहितान्य° । ३. घ-ज्ञ-श-वस्तूनि ।

तेषु ^१पारावतस्य ^२रातिषु देयेषु ^३द्रवक्षकेषु ^४द्रवद्रथचक्रेषु ^५आशुषु अश्वेषु । 'ताक्ष्यः आशुः' इत्यश्वनामसु पाठात् । प्रतिगृहीतेषु सत्सु ^६वनस्य ^७मध्ये ^८आ ^९सिद्धम् इति वसुरोचिषां सहस्रं वदति ॥ ॥ १३ ॥

'अग्निनेन्द्रेण' इति चतुर्विंशत्यृचं पञ्चमं सूक्तं श्यावाश्वस्याग्नेयस्यार्षम् । अत्रानुक्रमणिका— 'अग्निना चतुर्विंशतिः श्यावाश्व आश्विनसौपरिष्टाज्ज्योतिर्षं पङ्क्तिमहावृहतीपङ्क्त्यन्तम्' इति । उपरिष्टाज्ज्योतिश्छन्दः । चतुर्थपादस्याष्टाक्षरत्वात् । 'यतोऽष्टकस्ततो ज्योतिः' (अनु. ९. ८) इति तल्लक्षणम् । द्वाविंशी पङ्क्तिः । त्रयोविंशी महावृहती 'चत्वारोऽष्टका जागतश्च महावृहती' (अनु. ९. ६) इत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् । चतुर्विंशी पङ्क्तिः । अश्विनौ देवता । असौर्यामे होतुरतिरिक्तोक्ते 'अग्निनेन्द्रेण' इत्येतत्सूक्तम् । सूत्रितं च— 'अग्निनेन्द्रेणा भात्यग्निः' (आश्व. श्रौ. ९. ११) इति ॥

अग्निनेन्द्रेण वरुणेन विष्णुनादित्यै रुद्रैर्वसुभिः सचाभुवा ।

सजोषसा उषसा सूर्येण च सोमं पिबतमश्विना ॥ १ ॥

अग्निना । इन्द्रेण । वरुणेन । विष्णुना । आदित्यैः । रुद्रैः । वसुभिः । सचाभुवा ।
सजोषसौ । उषसा । सूर्येण । च । सोमम् । पिबतम् । अश्विना ॥ १ ॥

हे ^१अश्विना अश्विनौ ^२अग्निनेन्द्रेण ^३वरुणेन ^४विष्णुनादित्यैः ^५रुद्रैः ^६वसुभिः च ^७सचाभुवा सहभूतौ ^८उषसा ^९सूर्येण ^{१०}च ^{११}सजोषसा संगतौ युवां ^{१२}सोमं ^{१३}पिबतम् ॥

विश्वामिधीभिर्भुवनेन वाजिना दिवा पृथिव्याद्रिभिः सचाभुवा ।

सजोषसा उषसा सूर्येण च सोमं पिबतमश्विना ॥ २ ॥

विश्वामिभिः । धीभिः । भुवनेन । वाजिना । दिवा । पृथिव्या । अद्रिभिः । सचाभुवा ।
सजोषसौ । उषसा । सूर्येण । च । सोमम् । पिबतम् । अश्विना ॥ २ ॥

हे ^१वाजिना बलिनाचश्विनौ ^२विश्वामिभिः सर्वाभिः ^३धीभिः प्रज्ञाभिः ^४भुवनेन अखिलेन भूतजातेन च ^५दिवा द्युलोकेन च ^६पृथिव्या च ^७अद्रिभिः च ^८सचाभुवा सहभूतौ ^९उषसा ^{१०}सूर्येण ^{११}च ^{१२}संगतौ युवां ^{१३}सोमं ^{१४}पिबतम् ॥

विश्वैर्देवैस्त्रिभिरैकादशैरिहाद्भिर्मरुद्भिर्मृगुभिः सचाभुवा ।

सजोषसा उषसा सूर्येण च सोमं पिबतमश्विना ॥ ३ ॥

विश्वैः । देवैः । त्रिभिः । एकादशैः । इह । अद्भिः । मरुद्भिः । मृगुभिः । सचाभुवा ।
सजोषसौ । उषसा । सूर्येण । च । सोमम् । पिबतम् । अश्विना ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ ^१विश्वैर्देवैस्त्रिभिरैकादशैः त्रयस्त्रिभिः ^२इह यज्ञे ^३अद्भिः ^४मरुद्भिः ^५मृगुभिः च ^६सचाभुवा सहभूतौ ^७उषसा ^८सूर्येण ^९च संगतौ युवां ^{१०}सोमं ^{११}पिबतम् ॥

१. ख-त-न-भ-१-२-श-सत्सु वनस्पतयः । २. ग-श-त-४-तपोवनस्य । ३. भ-३- च सजोषसौ ।
४. ख-घ-त-न-भ-सहभूतौ युवा सजोषसा । ५. ख-घ-त-न-भ- 'संगतौ युवां' नास्ति ।

जुषेथां युज्ञं बोधतं हवस्य मे विश्वेह देवौ सवनावं गच्छतम् ।

सजोषसा उपसा सूर्येण चेषं नो वोळ्हमश्विना ॥ ४ ॥

जुषेथाम् । युज्ञम् । बोधतम् । हवस्य । मे । विश्वा । इह । देवौ । सर्वना । अवं । गच्छतम् ।

सऽजोषसौ । उपसा । सूर्येण । च । आ । इषम् । नः । वोळ्हम् । अश्विना ॥ ४ ॥

* हे अश्विनौ वयं जुषेथां सेवेथाम् । मे मम हवस्य हवं बोधतं जानीतम् । इह यज्ञे विश्वा सवना सर्वाणि सवनानि अव गच्छतं प्राप्नुतम् । इषम् अन्नं नः आ वोळ्हं प्रापयतम् ॥

स्तोमं जुषेथां युवशेव कन्यनां विश्वेह देवौ सवनावं गच्छतम् ।

सजोषसा उपसा सूर्येण चेषं नो वोळ्हमश्विना ॥ ५ ॥

स्तोमम् । जुषेथाम् । युवशाऽइव । कन्यनाम् । विश्वा । इह । देवौ । सर्वना । अवं । गच्छतम् ।

सऽजोषसौ । उपसा । सूर्येण । च । आ । इषम् । नः । वोळ्हम् । अश्विना ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ देवौ युवामिहास्मिन् यज्ञे स्तोमं जुषेथां सेवेथाम् । युवशेव यथा युवानौ कन्यनां कन्यानामाह्वानं सेवेते । तद्वदित्यर्थः । इह यज्ञे विश्वा विश्वानि सवनानि अव गच्छतं प्राप्नुतम् । सिद्धमन्यत् ॥

गिरौ जुषेथामध्वरं जुषेथां विश्वेह देवौ सवनावं गच्छतम् ।

सजोषसा उपसा सूर्येण चेषं नो वोळ्हमश्विना ॥ ६ ॥

गिरः । जुषेथाम् । अध्वरम् । जुषेथाम् । विश्वा । इह । देवौ । सर्वना । अवं । गच्छतम् ।

सऽजोषसौ । उपसा । सूर्येण । च । आ । इषम् । नः । वोळ्हम् । अश्विना ॥ ६ ॥

हे देवौ अश्विनौ नोऽस्माकं गिरः स्तुतिः जुषेथां सेवेथाम् । तथा अध्वरं यज्ञं च जुषेथाम् । इह यज्ञे विश्वानि सवनानि अव गच्छतं प्राप्नुतम् ॥ ॥ १४ ॥

हारिद्रवेव पतथो वनेदुप सोमं सुतं महिषेवाव गच्छथः ।

सजोषसा उपसा सूर्येण च त्रिर्वर्तिर्यातमश्विना ॥ ७ ॥

हारिद्रवाऽइव । पतथः । वना । इत् । उप । सोमम् । सुतम् । महिषाऽइव । अवं । गच्छथः ।

सऽजोषसौ । उपसा । सूर्येण । च । त्रिः । वर्तिः । यातम् । अश्विना ॥ ७ ॥

हे अश्विनौ युवां सुतम् अभिषुतं सोमम् उप पतथः हारिद्रवाविव यथा हारिद्रवौ पक्षिणौ वना वनान्युदकानि । 'वाः वनम्' इत्युदकनामसु पाठात् । उपपततः । तद्वदित्यर्थः । महिषाविव यथा पिपासितौ महिषाबुदकान्युपगच्छतः तथा सुतं सोमम् अव गच्छथः । उपसा सूर्येण च संगतौ त्रिर्वर्तिः त्रिमार्गं यातं च ॥

१. ग-त-न-भ१-२-इह यज्ञे विश्वा नास्ति । २. ज-चागच्छतु, त१-२-४-न-भ१-२-चागच्छति; त३-ह्यागच्छति; भ३-चागच्छतं । ३. ज-त१-२-न-भ२-विश्वा विश्वानि । ४. घ-हारिद्रवेव । ५. घ-न्युदकादि । ६. घ-महिषेव । ७. त-भ१-२-त्रिमार्गं ।

हंसारिव पतथो अध्वगारिव सोमं सुतं महिषेवारं गच्छथः ।

सजोषसा उपसा सूर्येण च त्रिर्वर्तिर्यीतमश्विना ॥ ८ ॥

हंसौऽईव । पतथः । अध्वगौऽईव । सोमम् । सुतम् । महिषाऽईव । अवं । गच्छथः ।

सजोषसौ । उपसा । सूर्येण । च । त्रिः । वर्तिः । यातम् । अश्विना ॥ ८ ॥

हे अश्विनौ युवां व्हंसारिव यथा हंसौ अध्वगारिव यथा च पथिकाबुदकं^१ गच्छत. तथा वेगेन वसुतं वसोमं वपतथः । सिद्धमन्यत् ॥

श्येनारिव पतथो हव्यदातये सोमं सुतं महिषेवारं गच्छथः ।

सजोषसा उपसा सूर्येण च त्रिर्वर्तिर्यीतमश्विना ॥ ९ ॥

श्येनौऽईव । पतथः । हव्यऽदातये । सोमम् । सुतम् । महिषाऽईव । अवं । गच्छथः ।

सजोषसौ । उपसा । सूर्येण । च । त्रिः । वर्तिः । यातम् । अश्विना ॥ ९ ॥

हे अश्विनौ युवां वश्येनारिव यथा श्येनौ गगनं गच्छतः तथा वेगेन वसुतं वसोमं वहव्यदातये यजमानार्थं वपतथः गच्छथः । सिद्धमन्यत् ॥

पिबतं च तृणुतं चा च गच्छतं प्रजां च धत्तं द्रविणं च धत्तम् ।

सजोषसा उपसा सूर्येण चोर्जं नो धत्तमश्विना ॥ १० ॥

पिबतम् । च । तृणुतम् । च । आ । च । गच्छतम् । प्रजाम् । च । धत्तम् । द्रविणम् । च । धत्तम् ।

सजोषसौ । उपसा । सूर्येण । च । ऊर्जम् । नः । धत्तम् । अश्विना ॥ १० ॥

हे अश्विनौ युवां सोमं वपिबतं वच तृणुतं वच तृण्यतं च । पानार्थं तृण्यर्थं वच वआ गच्छतम्^२ । सोमं पीत्वा तृण्यौ सन्तौ युवामस्मभ्यं वप्रजां वच वधत्तं धारयतम् । वद्रविणं धनं वच वधत्तम् । वउपसा वसूर्येण वच संगतौ वनः अस्मभ्यम् वऊर्जं बलं च वधत्तम् ॥

जयतं च प्र स्तुतं च प्र चावतं प्रजां च धत्तं द्रविणं च धत्तम् ।

सजोषसा उपसा सूर्येण चोर्जं नो धत्तमश्विना ॥ ११ ॥

जयतम् । च । प्र । स्तुतम् । च । प्र । च । अवतम् । प्रजाम् । च । धत्तम् । द्रविणम् । च ।

धत्तम् । सजोषसौ । उपसा । सूर्येण । च । ऊर्जम् । नः । धत्तम् । अश्विना ॥ ११ ॥

हे अश्विनौ युवां वजयतं शत्रून् वच जयतम् । वप्र वस्तुतं स्तोतृन् वच वप्र चावतम् अस्मांश्च प्ररक्षतम् । अन्यत् सिद्धम् ॥

हृतं च शत्रून्यततं च मित्रिणः प्रजां च धत्तं द्रविणं च धत्तम् ।

सजोषसा उपसा सूर्येण चोर्जं नो धत्तमश्विना ॥ १२ ॥

१. ख-ध-त-श-पथिगावु° । २. ग-ध-त-न-भ-गच्छत च ।

ह॒तम् । च॒ । श॒त्रून् । य॒त॑तम् । च॒ । मि॒त्रिणः॑ । प्र॒ऽजाम् । च॒ । ध॒त्तम् । द्र॒विणम् । च॒ । ध॒त्तम् ।
स॒ऽजोष॑सौ । उ॒षसा॑ । सूर्ये॑ण । च॒ । ऊ॒र्जम् । नः॑ । ध॒त्तम् । अ॒श्विना ॥ १२ ॥

हे अश्विनौ युवां वशत्रून् च वहतम् । उतापि च वयतं वमित्रिणः मैत्रीयुक्तान् च गच्छ-
तम् । सिद्धमन्यत् ॥ १५ ॥

मि॒त्रावरु॑णवन्ता उ॒त ध॒र्मव॑न्ता म॒रुत्व॑न्ता ज॒रितु॑र्गच्छथो ह॒वम् ।

स॒जोष॑सा उ॒षसा॑ सूर्ये॑ण चादि॒त्यैर्या॑तमश्विना ॥ १३ ॥

मित्रावरुणवन्तौ । उ॒त । ध॒र्मव॑न्ता । म॒रुत्व॑न्ता । ज॒रितुः॑ । ग॒च्छथः॑ । ह॒वम् ।
स॒ऽजोष॑सौ । उ॒षसा॑ । सूर्ये॑ण । च॒ । आ॒दि॒त्यैः । या॒तम् । अ॒श्विना ॥ १३ ॥

उ॒त अपि च हे अश्विनौ युवां वमित्रावरुणवन्ता मित्रावरुणयुक्तौ धर्मवन्ता धर्मयुक्तौ च
मरुत्वन्ता मरुद्भिर्युक्तौ च वजरितुः स्तोतुः वहवम् आह्वानं गच्छथः आगच्छतम् । वउषसा
वसूर्येण च वादित्यैः च१ वयातं गच्छतम् ॥

अ॒ङ्गिर॑स्वन्ता उ॒त वि॒ष्णु॑वन्ता म॒रुत्व॑न्ता ज॒रितु॑र्गच्छथो ह॒वम् ।

स॒जोष॑सा उ॒षसा॑ सूर्ये॑ण चादि॒त्यैर्या॑तमश्विना ॥ १४ ॥

अङ्गिरवन्तौ । उ॒त । वि॒ष्णु॑वन्ता । म॒रुत्व॑न्ता । ज॒रितुः॑ । ग॒च्छथः॑ । ह॒वम् ।
स॒ऽजोष॑सौ । उ॒षसा॑ । सूर्ये॑ण । च॒ । आ॒दि॒त्यैः । या॒तम् । अ॒श्विना ॥ १४ ॥

उ॒त अपि च हे अश्विनौ युवाम् वङ्गिरवन्तौ अङ्गिरोभियुक्तौ विष्णुवन्ता विष्णुना च
सहितौ मरुद्भिश्च२ सहितौ स्तोतुराह्वानं३ गच्छतम् । सिद्धमन्यत् ॥

ऋ॒भुम॑न्ता वृ॒षणा॑ वा॒जव॑न्ता म॒रुत्व॑न्ता ज॒रितु॑र्गच्छथो ह॒वम् ।

स॒जोष॑सा उ॒षसा॑ सूर्ये॑ण चादि॒त्यैर्या॑तमश्विना ॥ १५ ॥

ऋभुमन्ता । वृ॒षणा॑ । वा॒जव॑न्ता । म॒रुत्व॑न्ता । ज॒रितुः॑ । ग॒च्छथः॑ । ह॒वम् ।
स॒ऽजोष॑सौ । उ॒षसा॑ । सूर्ये॑ण । च॒ । आ॒दि॒त्यैः । या॒तम् । अ॒श्विना ॥ १५ ॥

हे अश्विनौ वऋभुमन्ता ऋभुसहितौ ववृषणा कामानां वर्षितारौ वाजवन्तौ४ वाजयुक्तौ५ मरु-
त्वन्तौ च स्तोतुराह्वानं गच्छतम् । ऋभुमन्ता वाजवन्ता इति ज्येष्ठकनिष्ठाभ्यां व्यपदेशः । सिद्धमन्यत् ॥

ब्र॒ह्म जि॒न्वत॑मु॒त जि॒न्वत॑ धि॒र्यो ह॒तं रक्षा॑सि से॒धत॑ममी॒वाः ।

स॒जोष॑सा उ॒षसा॑ सूर्ये॑ण च॒ सोमं॑ सु॒न्वतो॑ अ॒श्विना ॥ १६ ॥

ब्र॒ह्म । जि॒न्वत॑म् । उ॒त । जि॒न्वत॑म् । धि॒र्यः । ह॒तम् । रक्षा॑सि । से॒धत॑म् । अमी॒वाः ।
स॒ऽजोष॑सौ । उ॒षसा॑ । सूर्ये॑ण । च॒ । सोमं॑ । सु॒न्वतः॑ । अ॒श्विना ॥ १६ ॥

१. ख-घ-ज्ञ-त१-२-च सजोषसा संगतौ । २. ख-घ-ज्ञ-त१-२-मरुत्वता मरुद्भिश्च । ३. ख-घ-
ज्ञ-त१-२-मे जरितुः०मम स्तोतुराह्वानं । ४. घ-भ३-वाजवता अन्नयुक्तौ ।

हे अश्विनौ युवां व्रह्म ब्राह्मणं^१ विजिन्वतं प्रीणयतम् । उत अपि च धियः कर्माणि विजिन्वतम् ।
वहतं च रक्षांसि । अमीवाः राक्षसांश्च^२ सेधतम् । उषसा सूर्येण च संगतौ सुन्वतः
यजमानस्य सोमं पिबतमित्यर्थः ॥

क्षत्रं जिन्वतमुत जिन्वतं नृहृतं रक्षांसि सेधतममीवाः ।

सजोषसा उषसा सूर्येण च सोमं सुन्वतो अश्विना ॥ १७ ॥

क्षत्रम् । जिन्वतम् । उत । जिन्वतम् । नृन् । हृतम् । रक्षांसि । सेधतम् । अमीवाः ।

सजोषसौ । उषसा । सूर्येण । च । सोमम् । सुन्वतः । अश्विना ॥ १७ ॥

हे अश्विनौ युवां क्षत्रं क्षत्रियं विजिन्वतम् । उत अपि च नृन् योद्धुन् विजिन्वतम् ।
सिद्धमन्यत् ॥

धेनूजिन्वतमुत जिन्वतं विशो हृतं रक्षांसि सेधतममीवाः ।

सजोषसा उषसा सूर्येण च सोमं सुन्वतो अश्विना ॥ १८ ॥

धेनूः । जिन्वतम् । उत । जिन्वतम् । विशः । हृतम् । रक्षांसि । सेधतम् । अमीवाः ।

सजोषसौ । उषसा । सूर्येण । च । सोमम् । सुन्वतः । अश्विना ॥ १८ ॥

हे अश्विनौ धेनूजिन्वतम् । उत अपि च विशः वैश्यांश्च विजिन्वतम् । सिद्धमन्यत् ॥ १६ ॥

अत्रैरिव शृणुतं पूर्व्यस्तुतिं श्यावाश्वस्य सुन्वतो मदच्युता ।

सजोषसा उषसा सूर्येण चाश्विना तिरोअह्यम् ॥ १९ ॥

अत्रैः इव । शृणुतम् । पूर्व्यस्तुतिम् । श्यावः अश्वस्य । सुन्वतः । मदः च्युता ।

सजोषसौ । उषसा । सूर्येण । च । अश्विना । तिरः अह्यम् ॥ १९ ॥

हे अश्विनौ मदच्युता शत्रूणां मदस्य च्यावयितारौ युवां सुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतः
श्यावाश्वस्य मम पितामहस्य अत्रैरिव पूर्व्यस्तुतिं मुख्यां स्तुतिं शृणुतम् । उषसा सूर्येण च
संगतौ तिरोअह्यं सोमं पिबतम् । तिरोहिते पूर्वस्मिन्नहनि अपरेद्युः प्रातरश्विनोर्याग इति ॥

सर्गाँइव सृजतं सुष्टुतीरुपं श्यावाश्वस्य सुन्वतो मदच्युता ।

सजोषसा उषसा सूर्येण चाश्विना तिरोअह्यम् ॥ २० ॥

सर्गाँ इव । सृजतम् । सुष्टुतीः । उप । श्यावः अश्वस्य । सुन्वतः । मदः च्युता ।

सजोषसौ । उषसा । सूर्येण । च । अश्विना । तिरः अह्यम् ॥ २० ॥

हे अश्विनौ श्यावाश्वस्य मम सुष्टुतीः शोभनाः स्तुतीः सर्गाँनिव^३ । आभरणानि वा
हवीषि वा सर्गाः । तान् यथा तथा आत्मनि उप सृजतम् । सिद्धमन्यत् ॥

१. ख-त-ब्रह्मणो, ग-न-ब्रह्मणं, श-ब्रह्माणं । २. ग-रोगाश्च । ३. ग-त-३-४-सर्गाणि;
ज्ञ-न-भ-श-सर्गाणि वज्राणि; त-सर्गाणि ।

रश्मीरिव यच्छतमध्वराँ उप श्यावाश्वस्य सुन्वतो मदच्युता ।

सजोषसा उपसा सूर्येण चाश्विना तिरोऽह्वयम् ॥ २१ ॥

रश्मीन्ऽईव । यच्छतम् । अध्वरान् । उप । श्यावऽश्वस्य । सुन्वतः । मदऽच्युता ।
सऽजोषसौ । उपसा । सूर्येण । च । अश्विना । तिरऽह्वयम् ॥ २१ ॥

हे अश्विनौ^१ श्यावाश्वस्य मम अध्वरान्^२ रश्मीनिव यथाश्वप्रग्रहास्तद्वत् उप यच्छतम्
उपगच्छतम् । सिद्धमन्यत् ॥

अर्वाग्रथं नि यच्छतं पिबतं सोम्यं मधु ।

आ यातमश्विना गतमवस्युर्वामिहं हुवे धत्तं रत्नानि दाशुषे ॥ २२ ॥

अर्वाक् । रथम् । नि । यच्छतम् । पिबतम् । सोम्यम् । मधु । आ । यातम् । अश्विना ।
आ । गतम् । अवस्युः । वाम् । अहम् । हुवे । धत्तम् । रत्नानि । दाशुषे ॥ २२ ॥

हे अश्विनौ वां स्वीयं रथम् अर्वाक् अस्मद्भिमुखं नि यच्छतम् । सोम्यं सोममयं
मधु अमृतं च पिबतम् । यज्ञम् आ यातं च । सोमं प्रति आ गतम् आगच्छतं च । अवस्युः
रक्षणकामः अहं श्यावाश्वः वां हुवे ह्वयामि । दाशुषे हवीषि प्रयच्छते मह्यं रत्नानि धत्तं
धारयतम् ॥

नमोवाके प्रस्थिते अध्वरे नरा विवक्षणस्य पीतये ।

आ यातमश्विना गतमवस्युर्वामिहं हुवे धत्तं रत्नानि दाशुषे ॥ २३ ॥

नमःऽवाके । प्रऽस्थिते । अध्वरे । नरा । विवक्षणस्य । पीतये । आ । यातम् । अश्विना ।
आ । गतम् । अवस्युः । वाम् । अहम् । हुवे । धत्तम् । रत्नानि । दाशुषे ॥ २३ ॥

हे अश्विनौ नरा नेतारौ युवां विवक्षणस्य हवनशीलस्य^३ मम प्रस्थिते नमोवाके ।
नमस्काराय प्रोच्यते स नमोवाकः । तस्मिन् अध्वरे यज्ञे । तथा च ब्राह्मणम्—‘ उभयं सह वा
एतद्यज्ञ एव यत्सूक्तवाकश्च नमोवाकश्च ’ (श. ब्रा. १. ९. १. ४) इति । पीतये सोमपानाय आ
यातम् । सिद्धमन्यत् ॥

स्वाहाकृतस्य तृप्पतं सुतस्य देवान्धसः ।

आ यातमश्विना गतमवस्युर्वामिहं हुवे धत्तं रत्नानि दाशुषे ॥ २४ ॥

स्वाहाऽकृतस्य । तृप्पतम् । सुतस्य । देवौ । अन्धसः । आ । यातम् । अश्विना ।
आ । गतम् । अवस्युः । वाम् । अहम् । हुवे । धत्तम् । रत्नानि । दाशुषे ॥ २४ ॥

हे अश्विनौ देवौ युवां सुतस्य अभिषुतस्य स्वाहाकृतस्य हुतस्य अन्धसः सोमस्य
तृप्पतं तृप्यतम् । सिद्धमन्यत् ॥ १७ ॥

१. घ-अश्विनौ मदच्युता शत्रूणा मदस्य व्यावयितारौ युवा सुन्वतः । २. भ-अध्वरान् यज्ञान् ।
३. ग-भ३-वहनशीलस्य; श-दर्शनशीलस्य ।

‘अवितासि’ इति सप्तचं षष्ठं सूक्तमात्रेयस्य श्यावाश्वस्यार्षम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—
‘अविता सप्त शक्र महापङ्क्तयन्तम्’ इति । षट्पञ्चाशदक्षरा शक्ररी छन्दः । ‘श्यावाश्वस्य’ इति
सप्तमी महापङ्क्तिः ‘षष्ठका वा महापङ्क्तिः’ (अनु. १०. ३) इति लक्षणसद्भावात् । दशरात्रे
पञ्चमेऽहनि मरुत्वतीय इदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘अवितासीत्था हि’ (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति ॥

अवितासि सुन्वतो वृक्तबर्हिषः पिब सोमं मदाय कं शतक्रतो ।

यं ते भागमधारयन्विश्वाः सेहानः पृतना उरु जयः समप्सुजिन्मरुत्वाँ इन्द्र सत्पते ॥ १ ॥

अविता । असि । सुन्वतः । वृक्तबर्हिषः । पिब । सोमम् । मदाय । कम् । शतक्रतो
इति शतऽक्रतो । यम् । ते । भागम् । अधारयन् । विश्वाः । सेहानः । पृतनाः ।
उरु । जयः । सम् । अप्सुऽजित् । मरुत्वान् । इन्द्र । सत्पते ॥ १ ॥

हे षतक्रतो बहुकर्मणिन्द्र षुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वन् वृक्तबर्हिषः स्तीर्णबर्हिषो यजमानस्य
अविता रक्षिता असि भवसि । मदाय मदार्थं सोमं पिब । हे सत्पते सतां पते इन्द्र षते
तुभ्यं यथं सोमस्य भागमधारयन् सर्वे देवा अकल्पयन् । तथा च यजुर्वाहणं—‘स पुतं माहेन्द्र-
मुद्धारमुदहरत वृत्रं हत्वान्यासु देवतास्वधि’ (तै. सं. ६. ५. ५. ३) इति । तं भागं विश्वाः
पृतनाः शत्रूणां सर्वाः सेनाः उरु बहु जयः वेगं च सँ सेहानः सम्यगभिभवन् अप्सुजित्
अप्सु जेता च सन् पिब ॥

प्राव स्तोतारं मघवन्नव त्वां पिब सोमं मदाय कं शतक्रतो ।

यं ते भागमधारयन्विश्वाः सेहानः पृतना उरु जयः समप्सुजिन्मरुत्वाँ इन्द्र सत्पते ॥ २ ॥

प्रा । अव । स्तोतारम् । मघवन् । अवं । त्वाम् ।
पिब । सोमम् । मदाय । कम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।
यम् । ते । भागम् । अधारयन् । विश्वाः । सेहानः । पृतनाः । उरु । जयः ।
सम् । अप्सुऽजित् । मरुत्वान् । इन्द्र । सत्पते ॥ २ ॥

हे मघवन् षस्तोतारं प्राव प्ररक्ष । त्वां च अव सोमपानेन रक्ष । सिद्धमन्यत् ॥

ऊर्जा देवाँ अवस्योर्जसा त्वां पिब सोमं मदाय कं शतक्रतो ।

यं ते भागमधारयन्विश्वाः सेहानः पृतना उरु जयः समप्सुजिन्मरुत्वाँ इन्द्र सत्पते ॥ ३ ॥

ऊर्जा । देवान् । अवसि । ओर्जसा । त्वाम् ।
पिब । सोमम् । मदाय । कम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।
यम् । ते । भागम् । अधारयन् । विश्वाः । सेहानः । पृतनाः । उरु । जयः ।
सम् । अप्सुऽजित् । मरुत्वान् । इन्द्र । सत्पते ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं देवान् ऊर्जा अग्नेन हविषा अवसि रक्षसि । त्वाम् अपि ओर्जसा बलेन
(अवसि) सिद्धमन्यत् ॥

जनिता दिवो जनिता पृथिव्याः पिब सोमं मदाय कं शतक्रतो ।

यं ते भागमधारयन्विश्वाः सेहानः पृतना उरु जयः समप्सुजिन्मरुत्वाँ इन्द्र सत्पते ॥४॥

जनिता । दिवः । जनिता । पृथिव्याः । पिब । सोमम् । मदाय । कम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

यम् । ते । भागम् । अधारयन् । विश्वाः । सेहानः । पृतनाः । उरु । जयः ।

सम् । अप्सुऽजित् । मरुत्वान् । इन्द्र । सत्ऽपते ॥ ४ ॥

हे इन्द्र त्वं ऽदिवः द्युलोकस्य ऽजनिता जनकोऽसि । ऽपृथिव्याः च ऽजनिता असि । सिद्धमन्यत् ॥

जनिताश्चानां जनिता गवामसि पिब सोमं मदाय कं शतक्रतो ।

यं ते भागमधारयन्विश्वाः सेहानः पृतना उरु जयः समप्सुजिन्मरुत्वाँ इन्द्र सत्पते ॥५॥

जनिता । अश्वानाम् । जनिता । गवाम् । असि ।

पिब । सोमम् । मदाय । कम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

यम् । ते । भागम् । अधारयन् । विश्वाः । सेहानः । पृतनाः । उरु । जयः ।

सम् । अप्सुऽजित् । मरुत्वान् । इन्द्र । सत्ऽपते ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वम् ऽअश्वानां ऽजनिता जनकः ऽअसि । ऽगवां च ऽजनिता असि । सिद्धमन्यत् ॥

अत्रीणां स्तोममद्रिवो महस्कृधि पिब सोमं मदाय कं शतक्रतो ।

यं ते भागमधारयन्विश्वाः सेहानः पृतना उरु जयः समप्सुजिन्मरुत्वाँ इन्द्र सत्पते ॥६॥

अत्रीणाम् । स्तोमम् । अद्रिऽवः । महः । कृधि ।

पिब । सोमम् । मदाय । कम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

यम् । ते । भागम् । अधारयन् । विश्वाः । सेहानः । पृतनाः । उरु । जयः ।

सम् । अप्सुऽजित् । मरुत्वान् । इन्द्र । सत्ऽपते ॥ ६ ॥

हे ऽअद्रिवः अद्रिमन् ऽअत्रीणां ऽस्तोमं ऽमहस्कृधि पूजितं कुरु । सिद्धमन्यत् ॥

इयावाश्वस्य सुन्वतस्तथा शृणु यथाशृणोरत्रेः कर्माणि कृण्वतः ।

प्र त्रसदस्युमाविथ त्वमेक इन्नुषाह्य इन्द्र ब्रह्माणि वर्धयन् ॥ ७ ॥

इयावऽअश्वस्य । सुन्वतः । तथा । शृणु । यथा । अशृणोः । अत्रेः । कर्माणि । कृण्वतः ।

प्र । त्रसदस्युम् । आविथ । त्वम् । एकः । इत् । नृऽसह्यै । इन्द्र । ब्रह्माणि । वर्धयन् ॥ ७ ॥

हे इन्द्र त्वं ऽसुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतः ऽइयावाश्वस्य मम स्तुतिं ऽकर्माणि ऽकृण्वतः कुर्वतः ऽअत्रेः ऽयथाशृणोः अश्रौषीः ऽतथा ऽशृणु । अपि च ऽत्वमेक इत् एक एव ऽनृषाह्ये युद्धे ऽब्रह्माणि स्तोत्राणि कामैः ऽवर्धयन् ऽत्रसदस्युं ऽप्र ऽआविथ ॥ ॥ १८ ॥

‘ प्रेदं ब्रह्म ’ इति सप्तर्चं सप्तमं सूक्तमात्रेयस्य इयावाश्वस्यार्घम् । आद्या द्वापञ्चाशदक्षराति-जगती । शिष्टाः षड्वचः षडष्टका महापङ्क्तयः । इन्द्रो देवता । तथा चानुक्रान्तं—‘ प्रेदं महापाङ्क्तमा-

द्यातिजगती' इति । महाव्रते निष्केवल्य एतत्सूक्तम्^१ । तथा च सूत्रं—' प्रेदं ब्रह्मेन्द्रो मदाय ' (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति ॥

प्रेदं ब्रह्म वृत्रतूयैष्वाविथ प्र सुन्वतः शचीपत इन्द्र विश्वाभिरूतिभिः ।

माध्यंदिनस्य सर्वनस्य वृत्रहन्नेद्य पिबा सोमस्य वज्रिवः ॥ १ ॥

प्र । इदम् । ब्रह्म । वृत्रतूयैषु । आविथ । प्र । सुन्वतः । शचीऽपते । इन्द्र । विश्वाभिः । ऊतिऽभिः ।

माध्यंदिनस्य । सर्वनस्य । वृत्रऽहन् । अनेद्य । पिब । सोमस्य । वज्रिऽवः ॥ १ ॥

हे ऽशचीपते ऽइन्द्र त्वं ऽवृत्रतूयैषु संग्रामेषु ऽइदं ऽब्रह्म इमान् ब्राह्मणान् ऽविश्वाभिः सर्वाभिः ऽऊतिभिः^२ रक्षाभिः । ऽप्र ऽआविथ प्ररक्ष । ऽसुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतो यजमानांश्च ऽप्र आविथ । अपि च हे ऽअनेद्य अनिन्द्य ऽवज्रिवः वज्रिन् ऽवृत्रहन् ऽइन्द्र ऽमाध्यंदिनस्य ऽसर्वनस्य संबन्धिनं ऽसोमस्य सोमं ऽपिब ॥

सेहान उग्र पृतना अभि द्रुहः शचीपत इन्द्र विश्वाभिरूतिभिः ।

माध्यंदिनस्य सर्वनस्य वृत्रहन्नेद्य पिबा सोमस्य वज्रिवः ॥ २ ॥

सेहानः । उग्र । पृतनाः । अभि । द्रुहः । शचीऽपते । इन्द्र । विश्वाभिः । ऊतिऽभिः ।

माध्यंदिनस्य । सर्वनस्य । वृत्रऽहन् । अनेद्य । पिब । सोमस्य । वज्रिऽवः ॥ २ ॥

हे ऽशचीपते कर्मपते ऽउग्र उदूर्णं ऽइन्द्र ऽअभि ऽद्रुहः द्रोघ्नीः ऽपृतनाः सेनाः ऽसेहानः अभिभवन् सर्वैः पालनैर्ब्राह्मणान् प्राविथेत्यर्थः । सिद्धमन्यत् ॥

एकुराऽस्य भुवनस्य राजसि शचीपत इन्द्र विश्वाभिरूतिभिः ।

माध्यंदिनस्य सर्वनस्य वृत्रहन्नेद्य पिबा सोमस्य वज्रिवः ॥ ३ ॥

एकऽराट् । अस्य । भुवनस्य । राजसि । शचीऽपते । इन्द्र । विश्वाभिः । ऊतिऽभिः ।

माध्यंदिनस्य । सर्वनस्य । वृत्रऽहन् । अनेद्य । पिब । सोमस्य । वज्रिऽवः ॥ ३ ॥

हे ऽशचीपते ऽइन्द्र ऽअस्य ऽभुवनस्य ऽएकराट् एक एव राजा सन् ऽराजसि भ्राजसे । सिद्धमन्यत् ॥

सस्थावाना यवयसि त्वमेक इच्छचीपत इन्द्र विश्वाभिरूतिभिः ।

माध्यंदिनस्य सर्वनस्य वृत्रहन्नेद्य पिबा सोमस्य वज्रिवः ॥ ४ ॥

सऽस्थावाना । यवयसि । त्वम् । एकः । इत् । शचीऽपते । इन्द्र । विश्वाभिः । ऊतिऽभिः ।

माध्यंदिनस्य । सर्वनस्य । वृत्रऽहन् । अनेद्य । पिब । सोमस्य । वज्रिऽवः ॥ ४ ॥

हे ऽशचीपते ऽइन्द्र ऽत्वमेकः एव ऽसस्थावाना समानं तिष्ठन्ताविमौ लोकौ ऽयवयसि पृथक्करोषि । सिद्धमन्यत् ॥

क्षेमस्य च प्रयुजश्च त्वमीशिषे शचीपत इन्द्र विश्वाभिरूतिभिः ।

माध्यंदिनस्य सर्वनस्य वृत्रहन्नेद्य पिबा सोमस्य वज्रिवः ॥ ५ ॥

क्षेमस्य । च । प्रयुजः । च । त्वम् । ईशिषे । शचीपते । इन्द्र । विश्वाभिः । ऊतिभिः ।
माध्यंदिनस्य । सर्वनस्य । वृत्रहन् । अनेद्य । पिब । सोमस्य । वज्रिवः ॥ ५ ॥

अपि च हे ऽशचीपते ऽइन्द्र सर्वस्य जगतः ऽक्षेमस्य ऽप्रयुजश्च प्रयोगस्य च । योगक्षेमयो-
रित्यर्थः । ऽईशिषे ईश्वरो भवसि । सिद्धमन्यत् ॥

क्षत्राय त्वमवसि न त्वमाविथ शचीपत इन्द्र विश्वाभिरूतिभिः ।

माध्यंदिनस्य सर्वनस्य वृत्रहन्नेद्य पिबा सोमस्य वज्रिवः ॥ ६ ॥

क्षत्राय । त्वम् । अवसि । न । त्वम् । आविथ । शचीपते । इन्द्र । विश्वाभिः । ऊतिभिः ।
माध्यंदिनस्य । सर्वनस्य । वृत्रहन् । अनेद्य । पिब । सोमस्य । वज्रिवः ॥ ६ ॥

हे ऽशचीपते ऽइन्द्र त्वं ऽक्षत्राय जगतो बलाय भवसि । ऽअवसि आश्रितान् रक्षसि ।
ऽत्वं ऽन ऽआविथ केनापि न रक्षसे । सिद्धमन्यत् ॥

इयावाश्वस्य रेभतस्तथा शृणु यथाशृणोरेः कर्माणि कृण्वतः ।

प्र त्रसदस्युमाविथ त्वमेक इन्नुषाह्य इन्द्र क्षत्राणि वर्धयन् ॥ ७ ॥

इयावऽश्वस्य । रेभतः । तथा । शृणु । यथा । अशृणोः । अत्रेः । कर्माणि । कृण्वतः ।
प्र । त्रसदस्युम् । आविथ । त्वम् । एकः । इत् । नूऽसह्ये । इन्द्र । क्षत्राणि । वर्धयन् ॥ ७ ॥

हे ऽइन्द्र ऽरेभतः स्तुवतः ऽइयावाश्वस्य मम स्तुतिं ऽकर्माणि ऽकृण्वतः ऽअत्रेः ऽयथा
ऽअशृणोः ऽतथा ऽशृणु । अपि च ऽक्षत्राणि^१ बलानि कामैः ऽवर्धयन्^१ युद्धे ऽत्वमेकः एव ऽत्रसदस्युं
ऽप्र ऽआविथ ॥ ॥ १९ ॥

‘यज्ञस्य हि’ इति दशर्चमष्टमं सूक्तं इयावाश्वस्यार्पणं प्राग्वत्सप्रपरिभाषया गायत्रमिन्द्राग्नि-
देवताकम् । तथा चानुक्रान्तं—‘यज्ञस्य दशैन्द्राग्रम्’ इति । पृष्ठयाभिप्लवषडहयो. प्रातःसवनेऽ-
च्छावाकशस्त्र आवापार्थमेतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—‘यज्ञस्य हि स्थ इत्यच्छावाकस्य’ (आश्व.
श्रौ. ७. ५) इति । चातुर्विधिकेऽहनि प्रातःसवने ‘यज्ञस्य हि स्थः’ इति षष्ठहस्तोत्रियसंज्ञकस्तृचः ।
सूत्रितं च—‘इन्द्राग्नी युवामिमे यज्ञस्य हि स्थः कृत्विजेत्यच्छावाकस्य’ (आश्व. श्रौ. ७. २)
इति । अग्निष्टोमे प्रातःसवनेऽच्छावाकस्य ‘प्रातर्यावभिः’ इति प्रातःसवनीयस्य प्रस्थितयाज्या ।
सूत्रितं च—‘प्रातर्यावभिरिति यजति’ (आश्व. श्रौ. ५. ७) इति । चातुर्विधिके प्रातःसवनेऽ-
च्छावाकशस्त्रे ‘इयावाश्वस्य’ इत्ययं पर्यासस्तृचः । अन्यत्राप्यहर्गणेषु द्वितीयादिष्वहःसु । सूच्यते
हि—‘इयावाश्वस्य सुन्वत इति तृचाः पर्यासाः’ (आश्व. श्रौ. ७. २) इति ॥

यज्ञस्य हि स्थः कृत्विजा सखी वाजेषु कर्मसु । इन्द्राग्नी तस्य बोधतम् ॥ १ ॥

यज्ञस्य । हि । स्थः । कृत्विजा । सखी इति । वाजेषु । कर्मसु । इन्द्राग्नी इति । तस्य । बोधतम् ॥ १ ॥

१. गन्त-न-भ-‘क्षत्राणि...वर्धयन्’ नास्ति ।

हे ^१इन्द्राग्नी ^२सस्त्री जुद्धौ युवां ^३यज्ञस्य ^४ऋत्विजा ऋत्विजौ ^५स्थः भवथः ^६हि । ^७वाजेषु युद्धेषु ^८कर्मसु चोपतिष्ठन्ताविन्द्राग्नी ^९तस्य तं मां तस्य मम स्तुति वा ^{१०}बोधतं जानीतम् ॥

तोशासां रथयावाना वृत्रहणापराजिता । इन्द्राग्नी तस्य बोधतम् ॥ २ ॥

तोशासां । रथयावाना । वृत्रहणा । अपराजिता । इन्द्राग्नी इति । तस्य । बोधतम् ॥ २ ॥

हे ^१इन्द्राग्नी ^२तोशासा शत्रून् हिंसन्तौ ^३रथयावाना रथेन गच्छन्तौ ^४वृत्रहणा वृत्रस्य हन्तारौ ^५अपराजिता केनाप्यपराजितौ ^६तस्य तं मां ^७बोधतम् ॥

इदं वां मदिरं मध्वधुक्षन्नाद्रिभिर्नरः । इन्द्राग्नी तस्य बोधतम् ॥ ३ ॥

इदम् । वाम् । मदिरम् । मधु । अधुक्षन् । अद्रिभिः । नरः । इन्द्राग्नी इति । तस्य । बोधतम् ॥ ३ ॥

हे ^१इन्द्राग्नी ^२वां युवामुद्दिश्य ^३नरः यज्ञस्य नेतारः ^४अद्रिभिः ग्रावभिः ^५मदिरं मदकरं ^६मधु सोमात्मकममृतम् ^७अधुक्षन् अपूरयन् । सिद्धमन्यत् ॥

जुषेथां यज्ञमिष्ट्यै सुतं सोमं सधस्तुती । इन्द्राग्नी आ गतं नरा ॥ ४ ॥

जुषेथाम् । यज्ञम् । इष्ट्यै । सुतम् । सोमम् । सधस्तुती इति सधस्तुती ।

इन्द्राग्नी इति । आ । गतम् । नरा ॥ ४ ॥

हे ^१सधस्तुती सहभूतस्तुती ^२नरा नेतारौ ^३इन्द्राग्नी ^४यज्ञं ^५जुषेथां सेवेथाम् । ^६इष्ट्यै यागाय ^७सुतम् अभिषुतं ^८सोमं च ^९आ ^{१०}गतम् आगच्छतम् ॥

इमा जुषेथां सर्वना येभिर्हव्यान्यूहथुः । इन्द्राग्नी आ गतं नरा ॥ ५ ॥

इमा । जुषेथाम् । सर्वना । येभिः । हव्यानि । ऊहथुः । इन्द्राग्नी इति । आ । गतम् । नरा ॥ ५ ॥

हे ^१इन्द्राग्नी ^२नरा नेतारौ युवां ^३येभिः^१ यैः ^४सवनैः ^५हव्यानि ^६ऊहथुः वहथः तानि ^७इमानि ^८सवना सवनानि ^९जुषेथां सेवेथाम् । ^{१०}आ ^{११}गतं च ॥

इमां गायत्रवर्तनि जुषेथां सुष्टुतिं मम । इन्द्राग्नी आ गतं नरा ॥ ६ ॥

इमाम् । गायत्रवर्तनिम् । जुषेथाम् । सुस्तुतिम् । मम । इन्द्राग्नी इति । आ । गतम् । नरा ॥ ६ ॥

हे ^१इन्द्राग्नी ^२नरौ युवां ^३मम ^४गायत्रवर्तनि गायत्रमार्गाम् ^५इमां ^६सुष्टुतिं शोभनां स्तुति ^७जुषेथां सेवेथाम् । ^८आ ^९गतं च ॥ २० ॥

प्रातर्यावभिरा गतं देवेभिर्जेन्यावसू । इन्द्राग्नी सोमपीतये ॥ ७ ॥

प्रातर्यावभिः । आ । गतम् । देवेभिः । जेन्यावसू इति । इन्द्राग्नी इति । सोमपीतये ॥ ७ ॥

हे ^१जेन्यावसू जेतव्यशत्रुघ्नौ ^२इन्द्राग्नी ^३प्रातर्यावभिः देवैः सह ^४सोमपीतये सोमस्य पानाय ^५आ ^६गतम् आगच्छतम् ॥

इयावाश्वस्य सुन्वतोऽत्रीणां शृणुतं हवम् । इन्द्राग्नी सोमपीतये ॥ ८ ॥

इयावऽअश्वस्य । सुन्वतः । अत्रीणाम् । शृणुतम् । हवम् । इन्द्राग्नी इति । सोमऽपीतये ॥ ८ ॥

हे ^१इन्द्राग्नी युवां ^२सुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतो यजमानस्य ^३इयावाश्वस्य मम ^४अत्रीणाम् ऋत्विजां ^५हवम् आह्वानं सोमस्य पानाय ^६शृणुतम् ॥

एवा वामह्व ऊतये यथाहुवन्त मेधिराः । इन्द्राग्नी सोमपीतये ॥ ९ ॥

एव । वाम् । अह्वे । ऊतये । यथा । अहुवन्त । मेधिराः । इन्द्राग्नी इति । सोमऽपीतये ॥ ९ ॥

हे ^१इन्द्राग्नी ^२वां युवां ^३यथा ^४मेधिराः प्राजाः ^५अहुवन्त आहुतवन्तः एवमहम् ^६ऊतये रक्षणाय सोमस्य पीतये च ^७अह्वे^१ ह्वयामि ॥

आहं सरस्वतीवतोरिन्द्राग्र्योरवो वृणे । याभ्यां गायत्रमुच्यते ॥ १० ॥

आ । अहम् । सरस्वतीऽवतोः । इन्द्राग्र्योः । अवः । वृणे । याभ्याम् । गायत्रम् । ऋच्यते ॥ १० ॥

^१याभ्यां ययोरिन्द्राग्र्योरर्थं ^२गायत्रं साम ^३ऋच्यते^३ स्तूयते तयोः ^४सरस्वतीवतोः स्तुतिमतोः ^५इन्द्राग्र्योः संबन्धि ^६अवः रक्षणम् ^७अहम् ^८आ ^९वृणे ॥ ॥ २१ ॥

‘अग्निमस्तोषि’ इति दशार्चं नवमं सूक्तं काण्वस्य नाभाकस्यार्षम् । षडष्टका महापाङ्क्ति-
श्रृण्वः । अग्निर्देवता । अनुक्रान्तं च—‘अग्निमस्तोषि नाभाक आग्नेयं महापाङ्क्तं हि’ इति ।
विनियोगो लैङ्गिकः ॥

अग्निमस्तोष्यग्मिर्यमग्निमीळा यजध्वै ।

अग्निर्देवाँ अनक्तु न उभे हि विदथे कविरन्तश्चरति दूत्यं^१ नभन्तामन्यके समे ॥ ११ ॥

अग्निम् । अस्तोषि । ऋग्मिर्यम् । अग्निम् । ईळा । यजध्वै ।

अग्निः । देवान् । अनक्तु । नः । उभे इति । हि । विदथे इति । कविः ।

अन्तरिति । चरति । दूत्यम् । नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ १ ॥

^१ऋग्मिर्यम् ऋगर्हम् ^२अग्निम् ^३अस्तोषि स्तौमि । अपि च ^४अग्निं ^५यजध्वै यष्टुम् ^६ईळा स्तुत्या स्तौमीत्यर्थः । अपि च ^७अग्निः ^८नः अस्माकं ^९विदथे यज्ञे ^{१०}देवान् हविर्भिः ^{११}अनक्तु । ^{१२}कविः क्रान्तदर्शयिः ^{१३}उभे द्यावापृथिव्यौ ^{१४}अन्तः ^{१५}दूत्यं हविर्वहनादिलक्षणं दूतकर्म ^{१६}चरति । ^{१७}अन्यके शत्रवोऽपि ^{१८}समे सर्वे ^{१९}नभन्ताम् । नभतिहिंसाकर्मा । अग्निना हिंस्यन्ताम् ॥

न्यग्ने नव्यसा वचस्तनूषु शंसमेषाम् ।

न्यराती रराव्णां विश्वा अर्यो अरातीरितो युच्छन्त्वागुरो नभन्तामन्यके समे ॥ १२ ॥

नि । अग्ने । नव्यसा । वचः । तनूषु । शंसम् । एषाम् । नि । अरातीः । रराव्णाम् ।

विश्वाः । अर्यः । अरातीः । इतः । युच्छन्तु । आऽगुरः । नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ २ ॥

हे ^१अग्ने ^२तनूषु अस्माकमङ्गेषु ^३नव्यसा नवतरेण ^४वचः^३ वचसा स्तोत्रेण ^५एषां शत्रूणां ^६शंसं शंसनं ^७नि दहेत्यर्थः । ^८रराव्णां हविः प्रयच्छताम् ^९अरातीः शत्रूंश्च ^{१०}नि दह । अपि च ^{११}विश्वाः सर्वे ^{१२}अर्यः अभिगच्छन्तः ^{१३}आगुरः आमूढाः ^{१४}अरातीः शत्रवः ^{१५}इतः ^{१६}युच्छन्तु गच्छन्तु । सिद्धमन्यत् ॥

अग्ने मन्मानि तुभ्यं कं घृतं न जुह्व आसनि ।

स देवेषु प्र चिकिद्धि त्वं ह्यसि पूर्यः शिवो दूतो विवस्वतो नभन्तामन्यके संमे ॥ ३ ॥

अग्ने । मन्मानि । तुभ्यम् । कम् । घृतम् । न । जुह्वे । आसनि ।

सः । देवेषु । प्र । चिकिद्धि । त्वम् । हि । असि । पूर्यः । शिवः । दूतः । विवस्वतः ।
नभन्ताम् । अन्यके । संमे ॥ ३ ॥

हे ऽअग्ने ऽतुभ्यं त्वदर्थम् ऽआसनि आस्ये ऽकं ऽघृतं ऽन यथा सुखकरं घृतं जुह्वत्यन्ये तद्वदह-
मपि तवास्ये ऽमन्मानि मननीयानि स्तोत्राणि जुह्वे जुहोमि । ऽसः त्वं ऽदेवेषु देवानां मध्ये ऽप्र
चिकिद्धि अस्मदीयाः स्तुतीर्जानीहि । अपि च ऽत्वं ऽपूर्यः प्रत्नः ऽअसि । ऽशिवः सुखकरश्चासि ।
विवस्वतः ऽदूतः चासि । सिद्धमन्यत् ॥

तत्तद्विर्वयो दधे यथायथा कृपण्यति ।

ऊर्जाहुतिर्वसूनां शं च योश्च मयो दधे विश्वस्यै देवहूत्यै नभन्तामन्यके संमे ॥ ४ ॥

तत्तत्तत् । अग्निः । वर्यः । दधे । यथाऽयथा । कृपण्यति ।

ऊर्जाऽआहुतिः । वसूनाम् । शम् । च । योः । च । मयः । दधे । विश्वस्यै । देवऽहूत्यै ।
नभन्ताम् । अन्यके । संमे ॥ ४ ॥

यथायथा यद्यदन्नं ऽकृपण्यति स्तोत्रभिर्याच्यते ऽतत्तत् ऽवयः ऽअग्निः ऽदधे स्तोत्रभ्यः प्रय-
च्छति । अपि च ऽऊर्जाहुतिः अग्नेनाहूयमानोऽग्निः ऽवसूनां हविषां वासकानां यजमानानां ऽशं
शान्तिनिमित्तं ऽयोः विषययोगजनितं ऽच ऽमयः सुखं ऽदधे करोति । ऽविश्वस्यै ऽदेवहूत्यै सर्वस्मै
देवानां ह्यानाय च भवति । यः कश्चनापि देवो यदि हूयते अग्निरेव सर्वं करोतीत्यर्थः । सिद्धमन्यत् ॥

स चिकेत सहीयसाग्निश्चित्रेण कर्मणा ।

स होता शश्वतीनां दक्षिणाभिरुभिवृत इनोति च प्रतीव्यं नभन्तामन्यके संमे ॥ ५ ॥

सः । चिकेत । सहीयसा । अग्निः । चित्रेण । कर्मणा ।

सः । होता । शश्वतीनाम् । दक्षिणाभिः । अभिऽवृतः । इनोति । च । प्रतीव्यम् ।
नभन्ताम् । अन्यके । संमे ॥ ५ ॥

ऽसः ऽअग्निः ऽसहीयसा अभिभाषुकेन ऽचित्रेण नानाविधेन ऽकर्मणा व्यापारेण ऽचिकेत
ज्ञायते । ऽसः अग्निः ऽशश्वतीनां बह्वीनां देवतानां ऽहोता ह्याता ऽदक्षिणाभिः पशुभिश्च ऽअभीवृतः
परिवृतः ऽप्रतीव्यं प्रत्येतव्यं शत्रुम् ऽइनोति ऽच गच्छति च । सिद्धमन्यत् ॥ ॥ २२ ॥

अग्निर्जाता देवानामग्निर्वेद मर्तानामपीच्यम् ।

अग्निः स द्रविणोदा अग्निर्द्वारा व्यूर्णते स्वाहुतो नवीयसा नभन्तामन्यके संमे ॥ ६ ॥

अग्निः । जाता । देवानाम् । अग्निः । वेद । मर्तानाम् । अपीच्यम् ।

अग्निः । सः । द्रविणऽदाः । अग्निः । द्वारा । वि । ऊर्णते । सुऽआहुतः । नवीयसा ।
नभन्ताम् । अन्यके । संमे ॥ ६ ॥

वदेवानां वजाता जातानि जन्मानि वअग्निः वेत्ति^१ । वमर्तानां मनुष्याणां च वअपीच्यम्
गुह्यम् वअग्निः वेद वेत्ति । वसः वअग्निः वद्विणोदाः धनस्य दाता । वनवीयसा नवतरेण हविषा
वस्वाहुतः सम्यग्धुतः वअग्निः वद्वारा धनस्य द्वाराणि वव्यूणुते च । सिद्धमन्यत् ॥

अग्निदेवेषु संवसुः स विक्षु यज्ञियास्वा ।

स मुदा काव्या पुरु विश्वं भूमेव पुष्यति देवो देवेषु यज्ञियो नभन्तामन्यके संमे ॥ ७ ॥

अग्निः । देवेषु । सम्वसुः । सः । विक्षु । यज्ञियासु । आ ।

सः । मुदा । काव्या । पुरु । विश्वम् । भूमिऽइव । पुष्यति । देवः । देवेषु । यज्ञियः ।

नभन्ताम् । अन्यके । संमे ॥ ७ ॥

वदेवेषु^२ मध्ये वअग्निः वसंवसुः संवसति । वसः अग्निः वयज्ञियासु यज्ञार्हासु वविक्षु प्रजास्वपि
संवसुः^३ । किंच वसः अग्निः वपुरु बहूनि वकाव्या कर्माणि वभूमेव यथा भूमिः वविश्वं तथा
वमुदा मोदेन वपुष्यति । वदेवेषु मध्ये वदेवः अग्निः वयज्ञियः यज्ञार्हश्च भवति । सिद्धमन्यत् ॥

यो अग्निः सप्तमानुषः श्रितो विश्वेषु सिन्धुषु ।

तमागन्म त्रिपस्त्यं मन्धातुर्दस्युहन्तममग्निं यज्ञेषु पूर्य नभन्तामन्यके संमे ॥ ८ ॥

यः । अग्निः । सप्तमानुषः । श्रितः । विश्वेषु । सिन्धुषु ।

तम् । आ । अगन्म । त्रिपस्त्यम् । मन्धातुः । दस्युहन्तमम् । अग्निम् । यज्ञेषु । पूर्यम् ।

नभन्ताम् । अन्यके । संमे ॥ ८ ॥

वयोऽग्निः वसप्तमानुषः^४ विश्वेषु सर्वेषु वसिन्धुषु नदीषु वश्रितः वत्रिपस्त्यं त्रिस्थानं
वमन्धातुः यौवनाश्वस्य मान्धातुः वदस्युहन्तमं दस्यूनां हन्तारं वयज्ञेषु वपूर्यं मुख्यं^५ वतम् वअग्निं
वयम् वआगन्म । सिद्धमन्यत् ॥

अग्निस्रीणि त्रिधातून्या क्षेति विदथा कविः ।

स त्रीरेकादशा इह यक्षच्च पिप्रयच्च नो विप्रो दूतः परिष्कृतो नभन्तामन्यके संमे ॥ ९ ॥

अग्निः । त्रीणि । त्रिधातूनि । आ । क्षेति । विदथा । कविः ।

सः । त्रीन् । एकादशान् । इह । यक्षत् । च । पिप्रयत् । च । नः ।

विप्रः । दूतः । परिष्कृतः । नभन्ताम् । अन्यके । संमे ॥ ९ ॥

वकविः क्रान्तदर्शी वअग्निः वत्रीणि वत्रिधातूनि त्रिबन्धनादीनि वृथिव्यादीनि वविदथा वेदनी-
यानि स्थानानि वआ वक्षेति आवसति । अपि च वसः अग्निः वदूतः देवानां वविप्रः प्राज्ञः वपरिष्कृतः
अलंकृतश्च सन् वइह यज्ञे वत्रीनेकादशान् त्रयस्त्रिंशद्देवान् वयक्षत् यजतु । वनः अस्मान् वपिप्रयच्च
कामैः पुरयतु च । सिद्धमन्यत् ॥

१. ख-घ-ज्ञ-त-१-२-वेद वेत्ति । २. ख-त-न-हे देवेषु, ग-श-यः देवेषु । ३. ख-ग-त-न-भ-श-
आ संवसुः । ४. घ-सप्तमानुषः सप्तहोता । ५. त-न-मुखं ।

त्वं नो अग्र आयुषु त्वं देवेषु पूर्य वस्व एक इरज्यसि ।

त्वामार्षः परिस्रुतः परि यन्ति स्वसेतवो नभन्तामन्यके समे ॥ १० ॥

त्वम् । नः । अग्रे । आयुषु । त्वम् । देवेषु । पूर्य । वस्वः । एकः । इरज्यसि ।

त्वाम् । आर्षः । परिस्रुतः । परि । यन्ति । स्वसेतवः । नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ १० ॥

हे वृष्यं वस्रे वस्वम् एक एव आयुषु मनुष्येषु । 'द्रुह्यवः आयवः' इति मनुष्यनामसु पाठात् । नः अस्माकं वस्वः धनस्य इरज्यसि ईशिषे । देवेषु अपि वस्वम् एक एव वस्व इरज्यसि । अपि च त्वां स्वसेतवः स्वभूतसेतवः परिस्रुतः परिस्रवन्त्यः आपः परि यन्ति परिगच्छन्ति । सिद्धमन्यत् ॥ २३ ॥

'इन्द्राग्नी युवम्' इति द्वादशर्चं दशमं सूक्तं नाभाकस्यार्षम् । द्वितीया पट्पञ्चाशदक्षरा शकरी द्वादशी त्रिष्टुप् शिष्टा महापङ्क्तयः । इन्द्राग्नी देवता । तथा चानुकान्तम्—'इन्द्राग्नी द्वादशैन्द्राग्ने त्रिष्टुबन्तं द्वितीया शकरी' इति । महाव्रते निष्केवल्ये ऊरुभाग एतत्सूक्तम् । तथा च पञ्चमारण्यके सूत्रितम्—'ऊरु इन्द्राग्नी युवं सु नः' (ऐ. आ. ५. ३. १) इति । चातुर्विंशिकेऽहनि तृतीय-सवने मैत्रावरुणो यदि महावालभिदं शंसेत्तदानी माध्यंदिनसवने होत्रकाः स्वशस्त्र आरम्भणीयाभ्य ऊर्ध्वं नाभाकतृचावापेरन् । तत्र 'ता हि मध्यम्' इत्यच्छावाकस्य नाभाकतृचः । सूत्रितं च—'ता हि मध्यं भराणामित्यच्छावाकः' (आश्व. श्रौ. ७. २) इति । चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः 'पूर्वाष्ट इन्द्र' इति नाभाकतृचः । सूत्रितं च—'पूर्वाष्ट इन्द्रोपमातय इति ब्राह्मणा-च्छंसी' (आश्व. श्रौ. ७. २) इति ॥

इन्द्राग्नी युवं सु नः सहन्ता दासथो रयिम् ।

येन दृळ्हा समत्स्वा वीळु चित्साहिषीमह्यग्निर्वनेव वात इन्नभन्तामन्यके समे ॥ ११ ॥

इन्द्राग्नी इति । युवम् । सु । नः । सहन्ता । दासथः । रयिम् ।

येन । दृळ्हा । समत्स्व । आ । वीळु । चित् । सहिषीमहि ।

अग्निः । वनाऽइव । वाते । इत् । नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ ११ ॥

हे इन्द्राग्नी सहन्ता शत्रून् अभिवन्तौ युवं युवां नः अस्मभ्यं रयिं धनं सुष्टु^१ दासथः दत्तम्^२ । तं रयिं विशिनष्टि । येन रयिणा समत्सु चित् संग्रामे^३ दृढा चित् दृढानि स्थिरा-ण्यपि वीळु शत्रुबलानि अग्निर्वनेव यथाग्निर्वनानि वात इत् वातेनैवाभिभवति तथा सहिषीमहि अभिभवाम । सिद्धमन्यत् ॥

नहि वां वत्रयामहेऽथेन्द्रमिद्यजामहे शर्विष्ठं नृणां नरम् ।

स नः कदा चिदर्वता गमदा वाजसातये गमदा मेधसातये नभन्तामन्यके समे ॥ १२ ॥

नहि । वाम् । वत्रयामहे । अयं । इन्द्रम् । इत् । यजामहे । शर्विष्ठम् । नृणाम् । नरम् ।

सः । नः । कदा । चित् । अर्वता । गमत् । आ । वाजसातये । गमत् । आ । मेधसातये ।

नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ १२ ॥

१. त१-२-स्वसेतवस्तव । २. ज-त४-सु सुष्टु । ३. ग-त-न-भ- 'दत्त' नास्ति । ४. भ३-सप्रामेषु ।

हे इन्द्राग्नी ववां युवां वन वव्रयामहे वयं धनं न याचामहे । अथ वहि अपि तर्हि वशविष्टम्
अतिशयेन बलवन्तं नृणां नर नेतृणामपि नेतारम् इन्द्रमिह इन्द्रमेव यजामहे । सः इन्द्रः वनः
अस्मान् अवर्ता अश्वेन कदा चित् ववाजसातये अन्नलाभाय वा वगमत् आगच्छति । कदाचित्
वमेधसातये यज्ञभजनाय वा वगमत् । सिद्धमन्यत् ॥

ता हि मध्यं भराणामिन्द्राग्नी अधिक्षितः ।

ता उ कवित्वना कवी पृच्छयमाना सखीयुते सं धीतमश्नुतं नरा

नभन्तामन्यके समे ॥ ३ ॥

ता । हि । मध्यम् । भराणाम् । इन्द्राग्नी इति । अधिऽक्षितः ।

तौ । ऊँ इति । कविऽत्वना । कवी इति । पृच्छयमाना । सखिऽयुते ।

सम् । धीतम् । अश्नुतम् । नरा । नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ ३ ॥

वता तौ प्रसिद्धौ इन्द्राग्नी भराणां संग्रामाणां मध्यम् अधिक्षितः अधिनिवसतः वहि ।
अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । हे नरा नेतारौ कवित्वना कवित्वेन कवी क्रान्तकर्माणौ पृच्छयमाना कविजनैः
पृच्छयमानौ^१ वता उ तावेव युवां सखीयते सखित्वमिच्छते यजमानाय धीतं तत्कृतं कर्म सम्
अश्नुतम् । सिद्धमन्यत् ॥

अभ्यर्च नभाकवदिन्द्राग्नी यजसा गिरा ।

ययोर्विश्वमिदं जगदियं द्यौः पृथिवी महुः पस्थे बिभृतो वसु नभन्तामन्यके समे ॥ ४ ॥

अभि । अर्च । नभाकऽवत् । इन्द्राग्नी इति । यजसा । गिरा ।

ययोः । विश्वम् । इदम् । जगत् । इयम् । द्यौः । पृथिवी । मही ।

उपऽस्थे । बिभृतः । वसु । नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ ४ ॥

हे नाभाक नभाकवदिन्द्राग्नी यजसा यागेन गिरा स्तुत्या च अभ्यर्च अभिपूजय । ययोः
इन्द्राग्नयोः विश्वं सर्वम् इदं जगत् तिष्ठति । ययोश्च उपस्थे इयं द्यौः मही महती
पृथिवी च द्यावापृथिव्यावुभे वसु धनं बिभृतः धारयतः । सिद्धमन्यत् ॥

प्र ब्रह्माणि नभाकवदिन्द्राग्निभ्यामिरज्यत ।

या सप्तबुधमर्णवं जिह्वारमपोर्णुत इन्द्र ईशान ओजसा नभन्तामन्यके समे ॥ ५ ॥

प्र । ब्रह्माणि । नभाकऽवत् । इन्द्राग्निभ्याम् । इरज्यत ।

या । सप्तऽबुधम् । अर्णवम् । जिह्वारम् । अपऽऊर्णुतः ।

इन्द्रः । ईशानः । ओजसा । नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ ५ ॥

ब्रह्माणि, स्तोत्राणि इन्द्राग्निभ्यां नभाकवत् प्र इरज्यत नाभाकः प्रेरयते । या^२
याविन्द्राग्नी सप्तबुधं सप्तमूलं जिह्वारं पिहितद्वारम् अर्णवम् अपोर्णुतः तेजोभिराच्छादयतः
तयोर्मध्ये ओजसा बलेन इन्द्रः ईशानः ईश्वरो भवति । सिद्धमन्यत् ॥

१. घ-त-न-भ-पृच्छमानौ । २. त-न-भ-‘या’ नास्ति ।

वशर्म गृहं वि वयंसत् प्रयच्छतु । उपस्थे उपस्थाने वर्तमानान् वनः अस्मान् वद्यावापृथिवी
द्यावापृथिव्यौ पातं रक्षतम् ॥

इमां धियं शिक्षमाणस्य देव क्रतुं दक्षं वरुणं सं शिशाधि ।

ययाति विश्वा दुरिता तरेम सुतर्माणमधि नावं रुहेम ॥ ३ ॥

इमाम् । धियम् । शिक्षमाणस्य । देव । क्रतुम् । दक्षम् । वरुणम् । सम् । शिशाधि ।

यया । अति । विश्वा । दुःइता । तरेम । सुतर्माणम् । अधि । नावम् । रुहेम् ॥ ३ ॥

हे देव द्योतमान वरुण इमां धियम् इदं कर्म शिक्षमाणस्य अनुतिष्ठतो मम क्रतुं
प्रज्ञानं दक्षं बलं च वसं शिक्षाधि तीक्ष्णीकुरु । यथा नावा यज्ञरूपया विश्वा सर्वाणि दुरिता
दुरितानि अति तरेम तां सुतर्माणं सुष्ठु तारयित्री यज्ञरूपां नावम् अधि रुहेम वयमारुहेम ।
दुःखसागरतरणे हेतुत्वाद्यज्ञो नौरित्यत्र व्यपदिश्यते ॥

आ वां ग्रावाणो अश्विना धीभिर्विप्रा अचुच्यवुः ।

नासत्या सोमपीतये नर्भन्तामन्यके समे ॥ ४ ॥

आ । वाम् । ग्रावाणः । अश्विना । धीभिः । विप्राः । अचुच्यवुः ।

नासत्या । सोमऽपीतये । नर्भन्ताम् । अन्यके । समे ॥ ४ ॥

हे नासत्या सत्यौ^१ सत्यप्रणेतारौ वा । तथा च यास्कः—‘सत्यावेव नासत्यावित्यौर्णवाभः
सत्यस्य प्रणेतारौ’ (निरु. ६. १३) इति । अश्विना अश्विनौ वामं युवां सोमपीतये सोमस्य
पानाय विप्राः प्राज्ञा ऋत्विजः ग्रावाणः सोमाभिषवपाषाणाश्च धीभिः कर्मभिः स्वस्वव्यापारैः
अचुच्यवुः अभिगच्छन्ति । सिद्धमन्यत् ॥

यथा वामत्रिरश्विना गीभिर्विप्रा अजोहवीत् ।

नासत्या सोमपीतये नर्भन्तामन्यके समे ॥ ५ ॥

यथा । वाम् । अत्रिः । अश्विना । गीऽभिः । विप्रः । अजोहवीत् ।

नासत्या । सोमऽपीतये । नर्भन्ताम् । अन्यके । समे ॥ ५ ॥

हे नासत्यावश्विनौ वामं युवां विप्रः प्राज्ञः अत्रिः यथा गीभिः स्तुतिभिः सोमपीतये
अजोहवीत् तथाहमपि जोहवीमि ॥

एवा वामह्व ऊतये यथाहुवन्त मेधिराः ।

नासत्या सोमपीतये नर्भन्तामन्यके समे ॥ ६ ॥

एव । वाम् । अह्वे । ऊतये । यथा । अहुवन्त । मेधिराः ।

नासत्या । सोमऽपीतये । नर्भन्ताम् । अन्यके । समे ॥ ६ ॥

इयं व्याख्यातचरा ॥ ॥ २८ ॥ ॥ ५ ॥

षष्ठेऽनुवाके षट् सूक्तानि । तत्र 'इमे विप्रस्य' इति त्रयस्त्रिंशद्वचं प्रथमं सूक्तमाङ्गिरसस्य विरूपस्यार्थं गायत्रमग्निदेवताकम् । तथा चानुक्रान्तम्—'इमे त्रयस्त्रिंशद्विरूप आङ्गिरस आग्नेयं तु' इति । प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतौ गायत्रे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चैतदादिके द्वे सूक्ते । सूत्रितं च—'इमे विप्रस्येति सूक्ते' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । कारीर्यवभृथेष्टयोः प्रथमाज्यभागस्य 'अप्स्वग्ने' इत्यनुवाक्या । तथा च सूत्रितम्—'अप्सुमन्तावाज्यभागानप्स्वग्ने सधिष्टव' (आश्व. श्रौ. २. १३) इति । आग्नीध्रस्य प्रातःसवने प्रस्थितयाज्या । श्रूयते च—'उक्षान्नाय वशान्नायेत्याग्नीध्रो यजति' (ऐ. ब्रा. ६. १०) इति । अग्निवतीष्टौ 'त्वं ह्यग्ने' इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—'त्वं ह्यग्ने अग्निनामे त्वमस्मद्युयोध्यमीवाः' (आश्व. श्रौ. ३. १३) इति । अग्निमन्थनेऽप्येषा । सूत्रितं च—'त्वं ह्यग्ने अग्निना तं मर्जयन्त सुकतुम्' (आश्व. श्रौ. २. १६) इति । अग्ने कामायाष्टाकपालेष्टौ 'तुभ्यं ता अङ्गिरस्तम' इत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च—'तुभ्यं ता अङ्गिरस्तमाश्याम तं काममग्ने तवोतीति कामाय' (आश्व. श्रौ. २. १०) इति । अन्वाहिताग्नेः प्रयाणे समारोपणपक्षेऽन्यैकाहुतिः कर्तव्या । तथा च सूत्रितं—'तुभ्यं ता अङ्गिरस्तमेति वाज्याहुतिं हुत्वा समारोपयेत्' (आश्व. श्रौ. ३. १०) इति । वैद्युताग्निनाग्नीनां संसर्गेऽग्नेऽप्सुमतीष्टिः । तत्र 'यदग्ने दिविजाः' इति याज्या । 'यदग्ने दिविजा अस्यग्निर्होता न्यसीदद्यजीयान्' (आश्व. श्रौ. ३. १३) इति ॥

इमे विप्रस्य वेधसोऽग्नेरस्तृतयज्वनः । गिरः स्तोमांस ईरते ॥ १ ॥

इमे । विप्रस्य । वेधसः । अग्नेः । अस्तृतयज्वनः । गिरः । स्तोमांसः । ईरते ॥ १ ॥

इमे अस्मदीयाः । स्तोमांसः स्तोतारः । विप्रस्य मेधाविनः । वेधसः विधातुः । अस्तृतयज्वनः अहिंसितयजमानस्य । अग्नेः । गिरः स्तुतीः । ईरते प्रेरयन्ति ॥

अस्मै ते प्रतिहर्यते जातवेदो विचर्षणे । अग्ने जनामि सुष्टुतिम् ॥ २ ॥

अस्मै । ते । प्रतिहर्यते । जातवेदः । विचर्षणे । अग्ने । जनामि । सुऽस्तुतिम् ॥ २ ॥

हे । जातवेदः जातधन । विचर्षणे विद्वष्ट । अग्ने । अस्मै । प्रतिहर्यते प्रयच्छते । ते तुभ्यं । सुष्टुतिं शोभनां स्तुति । जनामि आङ्गिरसोऽहं जनयामि ॥

आरोकाइव घेदह तिग्मा अग्ने तव त्विषः । दद्भिर्वनानि बप्सति ॥ ३ ॥

आरोकाः इव । घ । इत् । अह । तिग्माः । अग्ने । तव । त्विषः । दत्स्भिः । वनानि । बप्सति ॥ ३ ॥

हे । अग्ने । तव । तिग्माः तीक्ष्णाः । त्विषः दीप्तयः । आरोकाइव आरोचमानाः पशव इव । दद्भिः दन्तैः । वनानि अरण्यानि । बप्सति भक्षयन्ति । घेदह इति त्रयं पूरकम् ॥

हरयो धूमकेतवो वार्तजूता उप द्यवि । यतन्ते वृथगग्रयः ॥ ४ ॥

हरयः । धूमकेतवः । वार्तजूताः । उप । द्यवि । यतन्ते । वृथक् । अग्रयः ॥ ४ ॥

हरयः । हरणशीलाः । वार्तजूताः वातप्रेरिताः । धूमकेतवः धूमध्वजाः । अग्रयः । उप । द्यवि । अन्तरिक्षे । वृथक् । पृथक् । यतन्ते गच्छन्ति । पृथगित्यनेन सममव्ययं वृथगिति । पृथगित्येव वाजसनेयिनः पठन्ति (वा. सं. ३३. २) ॥

एते ते वृथगग्रय इद्धासुः समदक्षत । उषसामिव केतवः ॥ ५ ॥

१. ग-ज्ञ-त-४—'वृथक्' नास्ति, त-२-३-म-पृथक् ।

एते । त्वे । वृथक् । अग्रयः । इद्वासः । सम् । अदृक्षत । उषसाम्ऽइव । केतवः ॥ ५ ॥

एते एते एते एते अग्रयः वृथक् पृथक् इद्वासः अग्निहोत्रिभिः समिद्धाः सन्तः उषसामिव
केतवः उषसां प्रज्ञापका इव समदक्षत सम्यग्दृश्यन्ते ॥ ॥ २९ ॥

कृष्णा रजांसि पत्सुतः प्रयाणे जातवेदसः । अग्निर्यद्रोधति क्षमि ॥ ६ ॥

कृष्णा । रजांसि । पत्सुतः । प्रयाणे । जातवेदसः । अग्निः । यत् । रोधति । क्षमि ॥ ६ ॥

जातवेदसः अग्नेः प्रयाणे पत्सुतः पत्तः रजांसि पांसवः कृष्णानि^२ भवन्ति । कदेत्यत
आह । वक्षमि क्षमायां यत् यदा अग्निः रोधति शुष्कान् वनस्पतीन् निरुणद्धि ॥

धासिं कृण्वान ओषधीर्बप्सदग्निर्न वायति । पुनर्यन्तरुणीरपि ॥ ७ ॥

धासिम् । कृण्वानः । ओषधीः । बप्सत् । अग्निः । न । वायति । पुनः । यन् । तरुणीः । अपि ॥ ७ ॥

अग्निः ओषधीः धासिम् अन्नम् । 'क्षुत् धासि' इत्यन्नामसु पाठात् । कृण्वानः कुर्वन्
बप्सत् भक्षयन् न वायति न शास्यति । पुनः च तरुणीः ओषधीः अपि यन् गच्छन् भवति ।
भक्षयितुमिति शेषः ॥

जिह्वाभिरह नन्नमदर्चिषा जञ्जणाभवन् । अग्निर्यन्नेषु रोचते ॥ ८ ॥

जिह्वाभिः । अह । नन्नम् । अर्चिषा । जञ्जणाभवन् । अग्निः । वनेषु । रोचते ॥ ८ ॥

अग्निः जिह्वाभिरह ज्वालाभिरह नन्नम् वनस्पतीन्त्यन्तं नमयन् अर्चिषा तेजसा
जञ्जणाभवन् ज्वलन् । 'जञ्जणाभवन् मत्सलाभवन्'^३ इति ज्वलतिकर्मसु पाठात् । वनेषु अरण्येषु
रोचते प्रकाशते ॥

अप्स्वग्ने सधिष्ठव सौषधीरनु रुध्यसे । गर्भे सञ्जायसे पुनः ॥ ९ ॥

अप्ऽसु । अग्ने । सधिः । तव । सः । ओषधीः । अनु । रुध्यसे । गर्भे । सन् । जायसे । पुनरिति ॥ ९ ॥

हे अग्ने यस्य तव अप्सु सधिः प्रवेशस्थानं सः त्वम् ओषधीः अनु रुध्यसे अनु-
रुणस्ति । पुनः च तासां भूमिष्ठानां गर्भे सन् भवन् जायसे प्रादुर्भवसि ॥

उदग्ने तव तद्भुतादर्ची रोचत आहुतम् । निसानं जुहोः मुखे ॥ १० ॥

उत् । अग्ने । तव । तत् । घृतात् । अर्चिः । रोचते । आहुतम् । निसानम् । जुहोः । मुखे ॥ १० ॥

हे अग्ने तव घृतात् आहुतं जुहोः होमसाधनभूतायाः सुचः मुखे निसानं^४ लिहानं^५
तत् अर्चिः उत् रोचते प्रकाशते ॥ ॥ ३० ॥

उक्षान्नाय वक्षान्नाय सोमपृष्ठाय वेधसे । स्तोमैर्विधेम अग्र्ये ॥ ११ ॥

उक्षऽअन्नाय । वक्षऽअन्नाय । सोमऽपृष्ठाय । वेधसे । स्तोमैः । विधेम । अग्र्ये ॥ ११ ॥

१. ग-घ-त-न-भ-पृथक् । २. ख-घ-ज्ञ-त-२-कृष्णा कृष्णानि । ३. ग-त-२-३-४-मस्मनाभवन् ; ज्ञ-
मस्मनाभवन्, न-मनानाभवन् । ४. ग-त-३-४-न 'निसानं' नास्ति । ५. ख-ग-घ-त-न-श-निलिहानं ।

वउक्षाज्ञाय । उक्षाज्ञमदनीयं हविर्यस्थासावुक्षाज्ञः । तस्मै ववशाज्ञाय । वशाज्ञं यस्यासौ वशाज्ञः । तस्मै वसोमवृष्टाय सोमवृत्तवृष्टाय वेधसे विधात्रे कामानाम् वअग्नये वस्तोमैः वविधेम परिचरेम ॥

उत त्वा नमसा वयं होतर्वरेण्यक्रतो । अग्ने समिद्धिरीमहे ॥ १२ ॥

उत । त्वा । नमसा । वयम् । होतः । वरेण्यक्रतो इति वरेण्यऽक्रतो ।

अग्ने । समित्समिः । ईमहे ॥ १२ ॥

वउत अपि च हे वहोतः देवानां ह्यातः ववरेण्यक्रतो ववर्णीयग्रज्ञ वअग्ने वत्वा त्वां ववयम् आङ्गिरसाः वनमसा अग्नेन हविषा वसमिद्धिः च वईमहे याचामहे ॥

उत त्वा भृगुवच्छुचे मनुष्वदग्र आहुत । अङ्गिरस्वद्ववामहे ॥ १३ ॥

उत । त्वा । भृगुऽवत् । शुचे । मनुष्वत् । अग्ने । आऽहुत । अङ्गिरस्वत् । हवामहे ॥ १३ ॥

हे^१ वशुचे स्वभावतः शुद्ध वआहुत वअग्ने वत्वा त्वां वभृगुवत् यथा भृगुस्तथा वमनुष्वत् यथा च मनुस्तथा वअङ्गिरस्वत् अङ्गिरोवच्च वहवामहे ॥

त्वं ह्यग्ने अग्निना विप्रो विप्रेण सन्तसता । सखा सख्या समिध्यसे ॥ १४ ॥

त्वम् । हि । अग्ने । अग्निना । विप्रः । विप्रेण । सन् । सता । सखा । सख्या । समऽइध्यसे ॥ १४ ॥

हे वअग्ने वविप्रः मेधावी वसन् विद्यमानः वसखा च वत्वं वविप्रेण वसता^२ वसख्या वअग्निना वसमिध्यसे । तथा च ब्राह्मणं—‘ त्वं ह्यग्ने अग्निना विप्रो विप्रेण सन्तसेति विप्र इतरो विप्र इतरः सन्नितरः सन्नितरः सखा सख्या समिध्यस इत्येष ह वा अस्य स्व. सखा ’ (ऐ. ब्रा. १. १६) इति ॥

स त्वं विप्राय दाशुषे रयिं देहि सहस्रिणम् । अग्ने वीरवतीमिषम् ॥ १५ ॥

सः । त्वम् । विप्राय । दाशुषे । रयिम् । देहि । सहस्रिणम् । अग्ने । वीरवतीम् । इषम् ॥ १५ ॥

हे वअग्ने वसः प्रसिद्धः वत्वं वविप्राय मेधाविने वदाशुषे हविषां प्रदात्रे यजमानाय वसहस्रिणं सहस्रसंख्याकमपरिमितं वरयि धनं ववीरवती पुत्रपौत्रादिसहितम्^३ वइषम् अन्नं च वदेहि ॥ ॥ ३१ ॥

अग्ने भ्रातः सहस्रकृत रोहिदश्च शुचिंव्रत । इमं स्तोमं जुषस्व मे ॥ १६ ॥

अग्ने । भ्रातरिति । सहऽकृत । रोहितऽअश्च । शुचिंव्रत । इमम् । स्तोमम् । जुषस्व । मे ॥ १६ ॥

हे वअग्ने वभ्रातः भ्रातृवद्यजमानानां मित्रभूत वसहस्रकृत सहसा बलेन कृत वरोहिदश्च लोहितवर्णाश्च वशुचिंव्रत शुद्धकर्मज्ञग्ने वमे आङ्गिरसस्य मम^४ वइमं^५ वस्तोमं वजुषस्व सेवस्व ॥

उत त्वाग्ने मम स्तुतो वाश्राय प्रतिहर्यते । गोष्ठं गावइवाशत ॥ १७ ॥

उत । त्वा । अग्ने । मम । स्तुतः । वाश्राय । प्रतिऽहर्यते । गोऽस्थम् । गावऽइव । आशत ॥ १७ ॥

वउत अपि च हे वअग्ने वत्वा त्वां वमम आङ्गिरसस्य वस्तुतः स्तुतयः ववाश्राय वाशन-शीलाय वत्साय वप्रतिहर्यते पयः कामयमानाय दोग्धुं वगोष्ठं वगावइव यथा गावः प्रविशन्ति तथा वआशत प्राप्नुवन्ति ॥

तुभ्यं ता अङ्गिरस्तम विश्वाः सुक्षितयः पृथक् । अग्ने कामाय येमिरे ॥ १८ ॥
तुभ्यम् । ताः । अङ्गिरःस्तम । विश्वाः । सुक्षितयः । पृथक् । अग्ने । कामाय । येमिरे ॥ १८ ॥

हे ऽअङ्गिरस्तम अङ्गिरसां श्रेष्ठ ऽअग्ने ऽतुभ्यं ऽविश्वाः सर्वाः ऽताः प्रसिद्धाः ऽसुक्षितयः
प्रजाः^१ ऽकामाय आत्मनः कामसिद्धयर्थं ऽपृथक् ऽयेमिरे नियच्छन्ति ॥

अग्निं धीभिर्मनीषिणो मेधिरासो विपश्चितः । अन्नसद्याय हिन्विरे ॥ १९ ॥
अग्निम् । धीभिः । मनीषिणः । मेधिरासः । विपःश्चितः । अन्नसद्याय । हिन्विरे ॥ १९ ॥

ऽमनीषिणः मनस ईश्वराः ऽमेधिरासः मेधाविनः ऽविपश्चितः प्राज्ञा यजमानाः ऽधीभिः
कर्मभिः ऽअन्नसद्याय अन्नस्य भजनाय ऽअग्निं ऽहिन्विरे प्रीणयन्ति ॥

तं त्वामज्मेषु वाजिनं तन्वाना अग्ने अध्वरम् । वह्निं होतारमीळते ॥ २० ॥
तम् । त्वाम् । अज्मेषु । वाजिनम् । तन्वानाः । अग्ने । अध्वरम् । वह्निम् । होतारम् । ईळते ॥ २० ॥

हे ऽअग्ने ऽवाजिनं बलिनं ऽवह्निं हविषां बोधारं^२ ऽहोतारं^२ देवानामाह्वारं ऽतं प्रसिद्धं ऽत्वाम्
ऽअज्मेषु गृहेषु ऽअध्वर यज्ञं ऽतन्वानाः विस्तारयन्तो यजमानाः ऽईळते स्तुवन्ति ॥ ॥ २० ॥

पुरुत्रा हि सदृङ्मुसि विशो विश्वा अनु प्रभुः । समत्सु त्वा हवामहे ॥ २१ ॥
पुरुत्रा । हि । सदृङ् । अस्ति । विशः । विश्वाः । अनु । प्रभुः । समत्सु । त्वा । हवामहे ॥ २१ ॥

हे अग्ने त्वं ऽहि यतः ऽप्रभु प्रभुः । सुलोपश्छान्दसः । ऽपुरुत्रा बहुषु प्रदेशेषु ऽविश्वाः सर्वाः
ऽविशः प्रजाः ऽअनु ऽसदृङ् समानदर्शी ऽअसि अतः ऽत्वा त्वां ऽसमत्सु संग्रामेषु ऽहवामहे ह्वयामः ॥

तमीळिष्व य आहुतोऽग्निर्विभ्राजते घृतैः । इमं नः शृण्वद्ववम् ॥ २२ ॥
तम् । ईळिष्व । यः । आहुतः । अग्निः । विभ्राजते । घृतैः । इमम् । नः । शृण्वत् । हवम् ॥ २२ ॥

ऽयः ऽअग्निः ऽघृतैः सह ऽआहुतः ऽविभ्राजते यश्च ऽनः अस्माकम् ऽइमं ऽहवम् आह्वानं
ऽशृण्वत् शृणोति ऽतम् अग्निम् ऽईळिष्व स्तुहि ॥

तं त्वा वयं हवामहे शृण्वन्तं जातवेदसम् । अग्ने घन्तमप द्विषः ॥ २३ ॥
तम् । त्वा । वयम् । हवामहे । शृण्वन्तम् । जातवेदसम् । अग्ने । घन्तम् । अप । द्विषः ॥ २३ ॥

हे ऽअग्ने ऽजातवेदसं जातधनं जातप्रज्ञं वा ऽद्विषः शत्रून् ऽअप ऽघन्तं हिंसन्तं ऽशृण्वन्तम्
अस्मदीयमाह्वानं शृण्वन्तं च त्वां ऽवयम् आङ्गिरसाः ऽहवामहे ॥

विशां राजानमद्भुतमध्यक्षं धर्मणामिमम् । अग्निमीळे स उ श्रवत् ॥ २४ ॥
विशाम् । राजानम् । अद्भुतम् । अर्धिऽअक्षम् । धर्मणाम् । इमम् ।
अग्निम् । ईळे । सः । ऊँ इति । श्रवत् ॥ २४ ॥

वविशां प्रजानां वराजानम् ईश्वरम् वअद्भुतं महान्तं वधर्मणां कर्मणाम् वअध्यक्षम् अनुसंधा-
तारं यं वइममग्निमीले^१ स्तौमि वस वउ स एवाग्निः वश्रवत् अस्मदीयां स्तुतिं शृणोतु ॥

अग्निं विश्वायुवेपसं मर्यं न वाजिनं हितम् । सप्तिं न वाजयामसि ॥ २५ ॥

अग्निम् । विश्वायुवेपसम् । मर्यम् । न । वाजिनम् । हितम् । सप्तिम् । न । वाजयामसि ॥ २५ ॥

वविश्वायुवेपसं सर्वगतबलम् वअग्निं ववाजिनं बलिनं वमर्यं वन मनुष्यमिव वहितं वसप्तिं
वन अश्वमिव ववाजयामसि स्तुतिभिर्हविर्भिश्च बलिनं कुर्मः ॥ ३३ ॥

घ्नन्मृग्राण्यप द्विषो दहन्नक्षांसि विश्वहा । अग्ने तिग्मेन दीदिहि ॥ २६ ॥

घ्नन् । मृग्राणि । अप । द्विषः । दहन् । रक्षांसि । विश्वहा । अग्ने । तिग्मेन । दीदिहि ॥ २६ ॥

हे वअग्ने त्वं वमृग्राणि हिंसकान् वद्विषः द्वेष्टुन् वअप वघ्नन् हिंसन् वविश्वहा सर्वदा वरक्षांसि
च वदहन् वतिग्मेन तीक्ष्णेन तेजसा वदीदिहि दीप्यस्व^२ ॥

यं त्वा जनास इन्धते मनुष्वदङ्गिरस्तम । अग्ने स बोधि मे वचः ॥ २७ ॥

यम् । त्वा । जनासः । इन्धते । मनुष्वत् । अङ्गिरः । स्तम । अग्ने । सः । बोधि । मे । वचः ॥ २७ ॥

हे वअङ्गिरस्तमाग्ने वयं वत्वा त्वां वजनासः जनाः वमनुष्वत् यथा मनुस्तथा वइन्धते दीप-
यन्ति वसः त्वं वमे मदीयं ववचः स्तुतिं वबोधि बुध्यस्व ॥

यदग्ने दिविजा अस्यप्सुजा वा सहस्कृत । तं त्वा गीर्भिर्हवामहे ॥ २८ ॥

यत् । अग्ने । दिविजाः । असि । अप्सुजाः । वा । सहः । स्कृत ।

तम् । त्वा । गीः । ऽभिः । हवामहे ॥ २८ ॥

हे वअग्ने वयत् यस्त्वं वदिविजाः दिवि भवः वअसि भवसि वअप्सुजा ववा अन्तरिक्षजातश्च
भवसि वसहस्कृतः सहसा बलेन कृतश्चासि वतं वत्वा त्वामग्निं वगीर्भिः स्तुतिभिः वहवामहे हवामः^३ ॥

तुभ्यं घेत्ते जना इमे विश्वाः सुक्षितयः पृथक् । धासिं हिन्वन्त्यत्तवे ॥ २९ ॥

तुभ्यम् । घ । इत् । ते । जनाः । इमे । विश्वाः । सुक्षितयः । पृथक् ।

धासिम् । हिन्वन्ति । अत्तवे ॥ २९ ॥

हे अग्ने वतुभ्यं वव^४ त्वदर्थमेव वते वइमे मया दृश्यमानाः वजनाः वविश्वाः सर्वाः वसुक्षितयः
प्रजाश्च वधासिम् अन्नं हविः वअत्तवे अदनाय वपृथक् वहिन्वन्ति प्रेरयन्ति ॥

ते घेदग्ने स्वाध्योऽहा विश्वा नृचक्षसः । तरन्तः स्याम दुर्गहा ॥ ३० ॥

ते । घ । इत् । अग्ने । सुऽआध्यः । अहा । विश्वा । नृचक्षसः । तरन्तः । स्याम । दुः । गहा ॥ ३० ॥

हे वअग्ने वते वघेत् त्वदर्थमेव खलु वयं वस्वाध्यः सुकर्माणः सन्तः वविश्वा विश्वानि वअहा
अहानि वनृचक्षसः द्रष्टारश्च वदुर्गहा दुःखेन गाहयितव्यानि वतरन्तः वस्याम भवेम ॥ ३४ ॥

१. ग-त-न-भ-श-अग्निमीले । २. ग-त-न-भ-श-‘ दीप्यस्व ’ नास्ति । ३. घ-त-न-भ-हवाम ।

४. ख-घ-त-१-२-घेत् ।

अग्निं मन्द्रं पुरुप्रियं शीरं पावकशोचिषम् । हृद्भिर्मन्द्रेभिरीमहे ॥ ३१ ॥

अग्निम् । मन्द्रम् । पुरुऽप्रियम् । शीरम् । पावकऽशोचिषम् । हृत्ऽभिः । मन्द्रेभिः । ईमहे ॥ ३१ ॥

वमन्द्रं मादनं वपुरुप्रियं बहुप्रियं वशीर यज्ञेषु शयनशीलं वपावकशोचिषं पावकदीप्तिम्
वअग्निं वहृद्भिः मनोहरैर्मन्द्रे^१ मादनैः स्तोत्रैः वईमहे याचामहे ॥

स त्वमग्ने विभावसुः सृजन्तस्यो न रश्मिभिः । शर्धन्तमांसि जिघ्रसे ॥ ३२ ॥

सः । त्वम् । अग्ने । विभाऽवसुः । सृजन् । सूर्यः । न । रश्मिऽभिः ।

शर्धन् । तमांसि । जिघ्रसे ॥ ३२ ॥

हे वअग्ने वविभावसुः दीप्तिधनः वसः प्रसिद्धः वत्वं वसृजन् उद्यन् वसूर्यो वन यथा सूर्य-
स्तथा वरश्मिभिः वशर्धन् बलं कुर्वन् वतमांसि वजिघ्रसे नाशयसि ॥

तत्ते सहस्व ईमहे दात्रं यन्नोपदस्यति । त्वदग्ने वार्यं वसु ॥ ३३ ॥

तत् । ते । सहस्वः । ईमहे । दात्रम् । यत् । न । उपऽदस्यति । त्वत् । अग्ने । वार्यम् । वसु ॥ ३३ ॥

हे वसहस्वः बलवन् वअग्ने वते तव वयत् वसु वनोपदस्यति नोपक्षीयते वतत् वदात्रं दातव्यं
ववार्यं वरणीयं च ववसु धनं वत्वत् त्वत्तः वईमहे याचामहे ॥ ३५ ॥

‘समिधाग्निम्’ इति त्रिंशद्वचं द्वितीयं सूक्तमाङ्गिरसस्य विरूपस्थार्यं प्राग्वत्सप्रपरिभाषया
गायत्रमाग्नेयम् । तथा चानुक्रम्यते—‘समिधाग्निं त्रिंशत्’ इति । प्रातरनुवाके गायत्रे छन्दस्या-
श्विनशस्त्रे चेदं विनियुक्तम् । महाव्रते ‘समिधाग्निम्’ इत्याद्याश्चतस्रः सामिधेन्यः । तथा च पञ्चमा-
रण्यके सूत्रितं—‘समिधाग्निमिति चतस्रो वैश्वकर्मण ऋषभः’ (ऐ. आ. ५. १. १) इति । आति-
थ्यायां ‘समिधाग्निम्’ इत्येषा प्रथमाज्यभागस्यानुवाक्या । सूत्रितं च—‘समिधाग्निं दुवस्यता
प्यायस्व समेतु ते’ (आश्व. श्रौ. ४. ५) इति^२ । अमावास्यायां प्रथमाज्यभागस्यानुवाक्या ।
सूत्रितं च—‘वृधन्वन्तावमावास्यायामग्निः प्रत्नेन मन्मना’ (आश्व. श्रौ. १. ५) इति । दर्शपूर्ण-
मासयोराग्नेयस्यानुवाक्या ‘अग्निर्मूर्धा’ इत्येषा । सूत्रितं च—‘अग्निर्मूर्धा भुवो यज्ञस्य’ (आश्व. श्रौ.
१. ६) इति । मूर्धन्वद्गुणस्याग्नेरप्येवैवानुवाक्या । सूत्रितं च—‘नित्ये मूर्धन्व’ इति । पवमानेष्टिषु
द्वितीयस्यामिष्टावग्नेः शुचैरनुवाक्या ‘अग्निः शुचिब्रततमः’ इत्येषा । सूत्रितं च—‘अग्निः शुचि-
ब्रततम उदग्ने शुचयस्तव’ (आश्व. श्रौ. २. १) इति ॥

समिधाग्निं दुवस्यत घृतैर्बोधयतातिथिम् । आस्मिन्हव्या जुहोतन ॥ १ ॥

सम्ऽइधा । अग्निम् । दुवस्यत् । घृतैः । बोधयत् । अतिथिम् ।

आ । अस्मिन् । हव्या । जुहोतन ॥ १ ॥

हे ऋत्विजः वअतिथिम् अतिथिवत् प्रियम् वअग्निं वसमिधा वदुवस्यत परिचरत । वघृतैः दीप्ति-
साधनैराज्यैः वबोधयत च । वअस्मिन् समिद्धेऽग्नौ वहव्या हवींषि वआ वजुहोतन^३ आजुहुत^३ च ।

अग्ने स्तोमं जुषस्व मे वर्धस्वानेन मन्मना । प्रति सूक्तानि हर्य नः ॥ २ ॥

१. घ-‘मन्द्रेभिः’; त-न-म-‘मन्त्रैः’ । २. ग-इतीति । अग्निः प्रत्नेनेति । ३. ग-आजुहोत आजुहुत;
ज्ञ-त१-२-म३-जुहोतन जुहुत; म१-जुहोत तां जुहुते ।

अग्ने । स्तोमम् । जुषस्व । मे । वर्धस्व । अनेन । मन्मना । प्रति । सुऽउक्तानि । हर्य । नः ॥ २ ॥

हे ऽअग्ने ऽमे आङ्गिरसस्य मम ऽस्तोमं स्तोत्रं ऽजुषस्व सेवस्व । ऽअनेन ऽमन्मना मननीयेन स्तोत्रेण ऽवर्धस्व च । ऽनः अस्माकं ऽसूक्तानि ऽप्रति ऽहर्यं कामय च ॥

अग्निं दूतं पुरो दधे हव्यवाहमुप ब्रुवे । देवाँ आ सादयादिह ॥ ३ ॥

अग्निम् । दूतम् । पुरः । दधे । हव्यऽवाहम् । उप । ब्रुवे । देवान् । आ । सादयात् । इह ॥ ३ ॥

ऽदूतं देवानां ऽहव्यवाहं हविषां वोढारं च ऽअग्निं ऽपुरो ऽदधे पुरस्करोमि । ऽउप ऽब्रुवे उपस्तौमि च । सोऽग्निः ऽइह यज्ञे ऽदेवान् ऽआ ऽसादयत्^१ आसादयतु ॥

उत्ते बृहन्तो अर्चयः समिधानस्य दीदिवः । अग्ने शुक्रास ईरते ॥ ४ ॥

उत् । ते । बृहन्तः । अर्चयः । समऽइधानस्य । दीदिऽवः । अग्ने । शुक्रासः । ईरते ॥ ४ ॥

हे ऽदीदिवः दीस ऽअग्ने ऽसमिधानस्य समिध्यमानस्य ऽते तव ऽबृहन्तः महान्तः ऽशुक्रासः ज्वलन्तः ऽअर्चयः दीसयः ऽउत्^२ ईरते^३ ॥

उप त्वा जुहो^३ मम घृताचीर्यन्तु हर्यत । अग्ने हव्या जुषस्व नः ॥ ५ ॥

उप । त्वा । जुहो । मम । घृताचीः । यन्तु । हर्यत । अग्ने । हव्या । जुषस्व । नः ॥ ५ ॥

हे ऽहर्यत कामयमान ऽअग्ने ऽमम मदीयाः ऽघृताचीः घृतमञ्जन्त्यः ऽजुहोः सुचः ऽत्वा त्वाम् ऽउप ऽयन्तु । ऽनः अस्माकं ऽहव्या हव्यानि ऽजुषस्व सेवस्व च ॥ ॥ ३६ ॥

मन्द्रं होतारमृत्विजं चित्रभानुं विभावंसुम् । अग्निमीळे स उ श्रवत् ॥ ६ ॥

मन्द्रम् । होतारम् । ऋत्विजम् । चित्रऽभानुम् । विभाऽवंसुम् ।

अग्निम् । ईळे । सः । उँ इति । श्रवत् ॥ ६ ॥

ऽमन्द्रं मादनं^३ ऽहोतारं देवानामाह्वतारम् ऽऋत्विजम् ऋतौ यष्टव्यं ऽचित्रभानुं चित्रदीप्तिं ऽविभावंसुं दीप्तिधनम् ऽअग्निम् ऽईळे स्तौमि । ऽसः अग्निः ऽश्रवत्^४ अस्मदीयां स्तुति शृणोत्वेव ॥

प्रत्नं होतारमीड्यं जुष्टमग्निं कविक्रतुम् । अध्वराणामभिश्रियम् ॥ ७ ॥

प्रत्नम् । होतारम् । ईड्यम् । जुष्टम् । अग्निम् । कविऽक्रतुम् । अध्वराणाम् । अभिऽश्रियम् ॥ ७ ॥

ऽप्रत्नं पुराणं ऽहोतारं देवानामाह्वतारम् ऽईड्यं स्तुत्यं ऽजुष्टं प्रीतं सेवितं वा ऽकविक्रतुं क्रान्तकर्माणम् ऽअध्वराणां यज्ञानाम् ऽअभिश्रियम् अभिश्रियितारमीड्यम्^५ ऽअग्निम् ईळे स्तौमि ॥

जुषाणो अङ्गिरस्तमेमा हव्यान्यानुषक् । अग्ने यज्ञं नय क्रतुथा ॥ ८ ॥

जुषाणः । अङ्गिरःऽतम् । इमा । हव्यानि । आनुषक् । अग्ने । यज्ञम् । नय । क्रतुऽथा ॥ ८ ॥

हे ऽअङ्गिरस्तम अङ्गिरसां श्रेष्ठ ऽअग्ने ऽइमा इमान्यस्मदीयानि ऽहव्यानि हवीषि ऽआनुषक् अनुषक्तं यथा भवति तथा ऽजुषाणः सेवमानो भव । ऽक्रतुथा काले काले ऽयज्ञं च ऽनय ॥

१. त१-२-सादयात् । २. ख-उद्गच्छति उदीरयते; ग-त३-४-न-उदीरयते; ज-त१-२-उदीरयते उद्गच्छति; य-उदीरते उद्गच्छति । ३. म-मोदनं । ४. घ-उ श्रवत् । ५. त१-न-म-अभिश्रियितारं ।

समिधान उ सन्त्य शुक्रशोच इहा वह । चिकित्वान्दैव्यं जनम् ॥ ९ ॥

सम्ऽइधानः । उँ इति । सन्त्य । शुक्रऽशोचे । इह । आ । वह । चिकित्वान् । दैव्यम् । जनम् ॥ ९ ॥

हे ऽसन्त्य भजनशील ऽशुक्रशोचे ज्वलद्दीप्ते त्वं ऽसमिधान ऽउ समिध्यमान एव ऽदैव्यं देव-
संबन्धिनं ऽजनं ऽचिकित्वान् जानन् ऽइह यज्ञे ऽआ ऽवह ॥

विग्रं होतारमद्रुहं धूमकेतुं विभावंसुम् । यज्ञानां केतुमीमहे ॥ १० ॥

विग्रम् । होतारम् । अद्रुहम् । धूमऽकेतुम् । विभाऽवंसुम् । यज्ञानाम् । केतुम् । ईमहे ॥ १० ॥

ॽविग्रं मेधाविनं ॽहोतारं देवानामाह्वातारम् १ ॽअद्रुहम् अद्रोऽधारं ॽधूमकेतुं धूमध्वजं २
ॽविभावंसुं दीप्तिधनं ॽयज्ञानां ॽकेतुं पताकास्थानीयमग्निम् ॽईमहे अभीष्टं याचामहे ॥ ॥ ३७ ॥

अग्ने नि पाहि नस्त्वं प्रति ऽम देव रीषतः । भिन्धि द्वेषः सहस्कृत ॥ ११ ॥

अग्ने । नि । पाहि । नः । त्वम् । प्रति । स्म । देव । रीषतः । भिन्धि । द्वेषः । सहऽस्कृत ॥ ११ ॥

हे ऽसहस्कृत बलेन कृत ऽदेव दीप्त ॽअग्ने ऽरीषतः हिंसकान् ॽनः अस्मान् ॽप्रति ॽनि ॽपाहि
प्रतिरक्ष । ॽस्म इति पूरणः । ॽद्वेषः द्विषः शत्रूंश्च ॽभिन्धि विदारय ॥

अग्निः प्रत्नेन मन्मना शुम्भानस्तन्वं १ स्वाम् । कविर्विप्रेण वावृधे ॥ १२ ॥

अग्निः । प्रत्नेन । मन्मना । शुम्भानः । तन्वम् । स्वाम् । कविः । विप्रेण । ववृधे ॥ १२ ॥

ॽकविः क्रान्तकर्मा ॽअग्निः ॽप्रत्नेन पुराणेन ॽमन्मना मननीयेन स्तोत्रेण ॽस्वां स्वकीयां
ॽतन्वं तनुमङ्गं ॽशुम्भानः शोभयन् ॽविप्रेण मेधाविना स्तोत्रा ॽववृधे प्रवृद्धो भवति ॥

ऊर्जो नपातमा हुवेऽग्निं पावकशोचिषम् । अस्मिन्यज्ञे स्वध्वरे ॥ १३ ॥

ऊर्जः । नपातम् । आ । हुवे । अग्निम् । पावकऽशोचिषम् । अस्मिन् । यज्ञे । सुऽअध्वरे ॥ १३ ॥

ॽऊर्जः अन्नस्य ॽनपातं पुत्रं ॽपावकशोचिषं शोधकदीप्तिम् ॽअग्निं ॽस्वध्वरे असुरैरत्यन्तमहिंस्ये
ॽअस्मिन् ऽयज्ञे ॽआ ॽहुवे आह्वयामि ॥

स नो मित्रमहस्त्वमग्ने शुक्रेण शोचिषा । देवैरा सत्सि बर्हिषि ॥ १४ ॥

सः । नः । मित्रऽमहः । त्वम् । अग्ने । शुक्रेण । शोचिषा । देवैः । आ । सत्सि । बर्हिषि ॥ १४ ॥

हे ॽमित्रमहः मित्राणां पूजनीय ॽअग्ने ॽसः ॽत्वं ॽशुक्रेण ज्वलता ॽशोचिषा तेजसा ॽदेवैः
सह ॽबर्हिषि यज्ञे ॽआ ॽसत्सि आसीद् ॥

यो अग्निं तन्वो ३ दमे देवं मर्तैः सपर्यति । तस्मा इदीदयद्रसु ॥ १५ ॥

यः । अग्निम् । तन्वः । दमे । देवम् । मर्तैः । सपर्यति । तस्मै । इत् । दीदयत् । वसु ॥ १५ ॥

ॽयः ॽमर्तैः मनुष्यः ॽदमे गुहे ॽअग्निं ॽदेवं ॽतन्वः धनस्य प्राप्त्यर्थमिति शेषः । ' भोजन
तना ' इति धननामसु पाठात् । ॽसपर्यति परिचरति ॽतस्मा ॽइत् तस्मा एव ॽवसु धनं ॽदीदयत् ।
सोऽग्निः प्रयच्छति ॥ ॥ ३८ ॥

अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम् । अपां रतांसि जिन्वति ॥ १६ ॥
अग्निः । मूर्धा । दिवः । ककुत् । पतिः । पृथिव्याः । अयम् । अपाम् । रतांसि । जिन्वति ॥ १६ ॥

वमूर्धा देवानां श्रेष्ठः वदिवः द्युलोकस्य वककुत्^१ उच्छ्रितः वपृथिव्याः च वपतिः वअयम्
वअग्निः वअपां वरेतांसि स्थावरजङ्गमात्मकानि भूतानि वजिन्वति प्रीणयति ॥

उदग्ने शुच्यस्तव शुक्रा भ्राजन्त ईरते । तव ज्योतीष्युर्चयः ॥ १७ ॥
उत् । अग्ने । शुच्यः । तव । शुक्राः । भ्राजन्तः । ईरते । तव । ज्योतीषि । अर्चयः ॥ १७ ॥

हे वअग्ने ते वतव वशुचयः निर्मलाः वशुक्राः शुक्रवर्णाः^२ वभ्राजन्तः दीप्यमानाः वअर्चयः
प्रभाः वतव वज्योतीषि तेजांसि वउत् वईरते प्रेरयन्ति ॥

ईशिषे वार्यस्य हि दात्रस्याग्ने स्वर्पतिः । स्तोता स्यां तव शर्मणि ॥ १८ ॥
ईशिषे । वार्यस्य । हि । दात्रस्य । अग्ने । स्वऽपतिः । स्तोता । स्याम् । तव । शर्मणि ॥ १८ ॥

हे वअग्ने वस्वर्पतिः स्वर्गस्य स्वामी त्वं ववार्यस्य वरणीयस्य वदात्रस्य दातव्यस्य धनस्य
वईशिषे ईश्वरोऽसि । वशर्मणि सुखे निमित्ते वतव वस्तोता वस्यां भवेयम् ॥

त्वामग्ने मनीषिणस्त्वां हिन्वन्ति चित्तिभिः । त्वां वर्धन्तु नो गिरः ॥ १९ ॥
त्वाम् । अग्ने । मनीषिणः । त्वाम् । हिन्वन्ति । चित्तिभिः । त्वाम् । वर्धन्तु । नः । गिरः ॥ १९ ॥

हे वअग्ने वत्वां वमनीषिणः मनस ईश्वराः स्तोतारः स्तुतिभिः स्तुवन्तीति शेषः । किञ्च वत्वाम्
एव वचित्तिभिः कर्मभिः वहिन्वन्ति प्रीणयन्ति । वनः अस्माकं वगिरः स्तुतयः वत्वाम् एव
ववर्धन्तु वर्धयन्तु ॥

अदब्धस्य स्वधावतो दूतस्य रेभतः सदा । अग्नेः सख्यं वृणीमहे ॥ २० ॥
अदब्धस्य । स्वधाऽवतः । दूतस्य । रेभतः । सदा । अग्नेः । सख्यम् । वृणीमहे ॥ २० ॥

हे अग्ने वअदब्धस्य केनाप्यहिंसितस्य वस्वधावतः बलवतः वदूतस्य देवानां वरेभतः देवान्
स्तुवन्ति स्तव वसख्यं वसदा वयं ववृणीमहे ॥ ३९ ॥

अग्निः शुचिब्रततमः शुचिर्विप्रः शुचिः कविः । शुची रोचत आहुतः ॥ २१ ॥
शुचिब्रतऽतमः । शुचिः । विप्रः । शुचिः । कविः । शुचिः । रोचते । आहुतः ॥ २१ ॥

वशुचिब्रततमः अतिशयेन शुद्धकर्मा वशुचिः शुद्ध एव वविप्रः मेधावी वशुचिः शुद्धः सन्नेव
क्रान्तकर्मा वशुचिः एव वआहुतः वअग्निः वरोचते प्रकाशते ॥

उत त्वा धीतयो मम गिरो वर्धन्तु विश्वहा । अग्ने सख्यस्य बोधि नः ॥ २२ ॥
त्वा । धीतयः । मम । गिरः । वर्धन्तु । विश्वहा । अग्ने । सख्यस्य । बोधि । नः ॥ २२ ॥

वउत अपि च हे वअग्ने वत्वा त्वां वमम वधीतयः कर्माणि वगिरः स्तुतयश्च वविश्वहा सर्वदा
ववर्धन्तु वर्धयन्तु । वनः अस्माकं वसख्यस्य सख्यं सखिकर्म स्तुत्यादिकं वबोधि बुध्यस्व ॥

यदग्रे स्यामहं त्वं त्वं वा स्या अहम् । स्युष्टे सत्या इहाशिषः ॥ २३ ॥

यत् । अग्रे । स्याम् । अहम् । त्वम् । त्वम् । वा । घ । स्याः । अहम् ।

स्युः । ते । सत्याः । इह । आऽशिषः ॥ २३ ॥

हे अग्रे यत् यदि अहं त्वं बहुधनः स्यां भवेयं त्वं वा घ त्वं वा खलु अहं दुरिद्रः स्तोता स्याः भवेः ततस्तव^१ आशिषः आशासनानि इह अस्मद्विषये सत्याः सत्यानि स्युः भवेयुः ॥

वसुर्वसुपतिर्हि कमस्यग्रे विभावसुः । स्याम ते सुमतावपि ॥ २४ ॥

वसुः । वसुऽपतिः । हि । कम । असि । अग्रे । विभाऽवसुः । स्याम । ते । सुऽमतौ । अपि ॥ २४ ॥

हे अग्रे त्वं विभावसुः दीसिधनः वसुपतिः धनपतिः वसुः वासयिता च^२ असि^३ भवसि इह यस्मादतो वयम् अपि ते तव सुमतौ अनुग्रहबुद्धौ स्याम भवेम ॥

अग्रे धृतव्रताय ते समुद्रायैव सिन्धवः । गिरौ वाश्रास ईरते ॥ २५ ॥

अग्रे । धुतऽव्रताय । ते । समुद्रायैऽव । सिन्धवः । गिरः । वाश्रासः । ईरते ॥ २५ ॥

हे अग्रे धृतव्रताय धृतकर्मणे ते तुभ्यं वाश्रासः वाशनशीलाः गिरः मम स्तुतयः सिन्धवः नद्यः समुद्रायैव यथा समुद्राय तथा ईरते प्रवर्तन्ते ॥ ४० ॥

युवानं विश्वपतिं कविं विश्वादं पुरुवेपसम् । अग्निं शुम्भामि मन्मभिः ॥ २६ ॥

युवानम् । विश्वपतिम् । कविम् । विश्वऽअदम् । पुरुऽवेपसम् । अग्निम् । शुम्भामि । मन्मभिः ॥ २६ ॥

युवानं नित्यतरुणं विश्वपतिं विशां पतिं कविं क्रान्तकर्माणं विश्वादं सर्वस्य हविषोऽत्तारं पुरुवेपसं बहुकर्माणम् । 'वेशः वेप' इति कर्मनामसु पाठात् । अग्निं मन्मभिः मननीयैः^३ स्तोत्रैः^३ शुम्भामि शोभयामि ॥

यज्ञानां रथ्ये वयं तिग्मजम्भाय वीळवे । स्तोमैरिषेमाग्रये ॥ २७ ॥

यज्ञानाम् । रथ्ये । वयम् । तिग्मजम्भाय । वीळवे । स्तोमैः । इषेम । अग्रये ॥ २७ ॥

यज्ञानां रथ्ये नेत्रे तिग्मजम्भाय तीक्ष्णज्वालाय वीळवे बलवते अग्रये स्तोमैः स्तोत्रैः वयम् आङ्गिरसाः इषेम स्तुतिं कर्तुमिच्छेम ॥

अयमग्रे त्वे अपि जरिता भूतु सन्त्य । तस्मै पावक मृळय ॥ २८ ॥

अयम् । अग्रे । त्वे इति । अपि । जरिता । भूतु । सन्त्य । तस्मै । पावक । मृळय ॥ २८ ॥

हे पावक शोधक सन्त्य भजनीय अग्रे त्वे अपि त्वय्यपि अयम् अस्मदीयो जनः जरिता स्तोता भूतु भवतु । तस्मै जरित्रे मृळय सुखमुत्पादय । तं सुखय वा ॥

धीरो ह्यस्यद्विप्रो न जागृविः सदा । अग्रे दीदर्यसि द्रवि ॥ २९ ॥

धीरः । हि । असि । अद्विऽसत् । विप्रः । न । जागृविः । सदा । अग्रे । दीदर्यसि । द्रवि ॥ २९ ॥

हे ^१अग्ने त्वं ^२धीरः ^३असि^४ ^५हि भवसि खलु^६ । ^७अन्नसत् हविषि सीदन् ^८विप्रो ^९न मेधावीव
^{१०}जागृविः प्रजानां हितकरणे जागरणशीलोऽसि । ^{११}सदा ^{१२}द्यवि अन्तरिक्षे ^{१३}दीदयसि दीव्यसि च ॥

पुरा^१ अग्ने^२ दुरितेभ्यः^३ पुरा^४ मृध्रेभ्यः^५ कवे । प्र ण आयुर्वसो^६ तिर ॥ ३० ॥

पुरा । अग्ने । दुः^१ऽइतेभ्यः^२ । पुरा । मृध्रेभ्यः^३ । कवे । प्र । नः । आयुः । वसो इति । तिर ॥ ३० ॥

हे ^१वसो वासक ^२कवे क्रान्तकर्मन् ^३अग्ने ^४दुरितेभ्यः पापेभ्यः ^५पुरा ^६मृध्रेभ्यः हिंसकेभ्यश्च
^७पुरा । यदा दुरितानि शत्रवश्चास्मान् हिंसितुमुद्युजते ततः प्रागेवेत्यर्थः । ^८नः अस्माकम् ^९आयुः ^{१०}प्र
^{११}तिर वर्धय ॥ ॥ ४१ ॥

‘आ घा ये’ इति द्विचत्वारिंशद्वचं तृतीयं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘आ घ द्विचत्वा-
 रिंशत्त्रिंशोक्त आद्याग्नेन्द्री’ । अनुक्तगोत्रत्वात् काण्वस्त्रिशोक^१ ऋषिः । ‘परं गायत्रं प्राग्वत्सप्रेः’ इति
 परिभाषया गायत्री छन्दः । अनुक्तत्वादिन्द्रो देवता । आद्यायास्त्वग्निश्चेन्द्रश्च । महाव्रते निष्केवल्ये
 गायत्रतृचाशीतावेतत्सूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितम्—‘आ घा ये अग्निमिन्धत आ तू न
 इन्द्र क्षुमन्तमिति सूक्ते’ (ऐ. आ. ५. २. ३) इति । तृतीये पर्यायेऽच्छावाकशस्त्र आदितः सप्त-
 दशर्चः । तथैव ‘अतिरात्रे’ इति खण्डे सूत्र्यते—‘आ घा ये अग्निमिन्धत इति सप्तदश’ (आश्व.
 श्रौ. ६. ४) इति । आग्रयण आग्नेन्द्रस्य हविषः ‘आ घा ये’ इत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च—
 ‘आ घा ये अग्निमिन्धते सुकर्माणः सुरुचो देवयन्त इति स्तोत्रम्’ (आश्व. श्रौ. २. ९) इति ।
 मैत्रावरुणातिरिक्तोक्थे ‘स्तोत्रमिन्द्राय’ इत्याद्याः षड्रचो विकल्पेन स्तोत्रियानुरूपाः । सूत्रितं च—
 ‘तद्वो गाय सुते सचा स्तोत्रमिन्द्राय गायत’ (आश्व. श्रौ. ९. ११) इति । द्वितीये पर्याये
 ब्राह्मणाच्छंसिनः ‘अभि त्वा वृषभ’ इति स्तोत्रियस्तुतः । सूत्रितं च—‘अभि त्वा वृषभा सुतेऽभि
 प्र गोपति गिरा’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति । चातुर्विंशिकेऽहनि प्रातःसवने ‘मिन्धि विश्वाः’
 इति ब्राह्मणाच्छंसिनः षडहस्तोत्रियः । तथा च सूत्रितं—‘मिन्धि विश्वा अप द्विष इति ब्राह्मणा-
 च्छंसिनः’ (आश्व. श्रौ. ७. २) इति ॥

आ घा ये अग्निमिन्धते स्तृणन्ति बर्हिः^१रानुषक् । येषामिन्द्रो युवा सखा ॥ १ ॥

आ । घ । ये । अग्निम् । इन्धते । स्तृणन्ति । बर्हिः । आनुषक् । येषाम् । इन्द्रः । युवा । सखा ॥ १ ॥

^१ये ऋषयः ^२आ ^३घ आभिमुख्येन खलु ^४अग्निमिन्धते दीपयन्ति ^५येषां च ^६युवा नित्य-
 तरुणः ^७इन्द्रः ^८सखा भवति ते ^९आनुषक् आनुपूर्व्येण ^{१०}बर्हिः^{११} ^{१२}स्तृणन्ति ॥

बृहन्निदिधम एषां भूरि शस्तं पृथुः स्वरुः । येषामिन्द्रो युवा सखा ॥ २ ॥

बृहन् । इत् । इधमः । एषाम् । भूरि । शस्तम् । पृथुः । स्वरुः । येषाम् । इन्द्रः । युवा । सखा ॥ २ ॥

^१एषाम् ऋषीणाम् ^२इधमः ^३बृहन्निद् महान् खलु ^४भूरि बहु च ^५शस्तं स्तोत्रं ^६स्वरुः च ^७पृथुः
 महान् । सिद्धमन्यत् ॥

अयुद्ध इद्युधा वृतं शूर आर्जति सत्त्वभिः । येषामिन्द्रो युवा सखा ॥ ३ ॥

अयुद्धः । इत् । युधा । वृतम् । शूरः । आ । अर्जति । सत्त्वभिः । येषाम् । इन्द्रः । युवा । सखा ॥ ३ ॥

तेष्वन्तर्भूतः कश्चित् ^१अयुद्ध ^२इत् प्रागयोद्धैव सन् ^३युधा ^४वृतं योद्धृभिर्भटैरावृतं शत्रुं
^५सत्त्वभिः आत्मीयैर्बलैः ^६शूरः सन् ^७आर्जति नमयति ॥

आ बुन्दं वृत्रहा ददे जातः पृच्छद्वि मातरम् । क उग्राः के ह शृण्विरे ॥ ४ ॥

आ । बुन्दम् । वृत्रहा । ददे । जातः । पृच्छत् । वि । मातरम् । के । उग्राः । के । ह । शृण्विरे ॥ ४ ॥

वजातः उत्पन्नः वृत्रहा इन्द्रः वबुन्दम् इषुम् । तथा च यास्कः—‘बुन्द इषुर्भवति’
(निरु. ६. ३२) इति । वआ वददे । आदाय च इषुम् वउग्राः उदूर्णबलाः वके वके च वशृण्विरे
वीर्येण विश्रुता इति स्वमातर ववि वपृच्छत् अप्राक्षीत् ॥

प्रति त्वा शवसी वदद्विरावप्सो न योधिषत् । यस्ते शत्रुत्वमाचके ॥ ५ ॥

प्रति । त्वा । शवसी । वदत् । गिरौ । अप्सः । न । योधिषत् ।

यः । ते । शत्रुत्वम् । आचके ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वां शवसी बलवती माता प्रति वदत् प्रत्यवोचत् । यस्ते^१ शत्रुत्वमाचके
कामयते सः गिरौ पर्वते अप्सो न दर्शनीयो गज इव योधिषत् योधयति ॥ ५ ॥

उत त्वं मघवञ्छृणु यस्ते वष्टि ववक्षि तत् । यद्वीळयासि वीळु तत् ॥ ६ ॥

उत । त्वम् । मघवन् । शृणु । यः । ते । वष्टि । ववक्षि । तत् । यत् । वीळयासि । वीळु । तत् ॥ ६ ॥

उत अपि च हे मघवन् त्वं शृणु अस्मदीयां स्तुतिम् । ते त्वत्तो यत् वष्टि कामयते
स्तोता तत् ववक्षि तस्मै तत् वहसि । किंच त्वं यत् वीळयासि दृढीकरोषि तत् वीळु
तत् दृढमेव सर्वत्र भवति ॥

यदाजिं यात्याजिकृदिन्द्रः स्वश्रयुरुप । रथीतमो रथिनाम् ॥ ७ ॥

यत् । आजिम् । याति । आजिःकृत् । इन्द्रः । स्वश्रयुः । उप । रथिःतमः । रथिनाम् ॥ ७ ॥

यत् यदा आजिकृत् युद्धकृत् इन्द्रः स्वश्रयुः कल्याणमश्रमिच्छन् आजिं युद्धम् उप
याति तदा रथीतमः अतिशयेन रथी भवति । रथिनां सर्वान् रथिनश्च जयतीति शेषः ॥

वि षु विश्वा अभियुजो वज्रिन्विष्वग्यथा वृह । भवा नः सुश्रवस्तमः ॥ ८ ॥

वि । सु । विश्वा । अभियुजः । वज्रिन् । विष्वक् । यथा । वृह । भव । नः । सुश्रवःस्तमः ॥ ८ ॥

हे वज्रिन् त्वं विश्वाः सर्वाः अभियुजः अभियोक्त्रीः प्रजा । यथा विष्वक् भवन्ति
तथा सु सुष्टु वि वृह^२ । नः अस्माकं सुश्रवस्तमः शोभनान्नवत्तमश्च^३ भव ॥

अस्माकं सु रथं पुर इन्द्रः कृणोतु सातये । न यं धूर्वन्ति धूर्तयः ॥ ९ ॥

अस्माकम् । सु । रथम् । पुरः । इन्द्रः । कृणोतु । सातये । न । यम् । धूर्वन्ति । धूर्तयः ॥ ९ ॥

यम् इन्द्रं धूर्तयः हिंसकाः न धूर्वन्ति न हिंसन्ति सः इन्द्रः अस्माकं सातये
अभीष्टलाभाय सु रथं कल्याणं रथं पुरः कृणोतु पुरस्करोतु ॥

वृज्याम ते परि द्विषोऽरं ते शक्र दावने । गमेमेदिन्द्र गोमंतः ॥ १० ॥

वृज्याम् । ते । परि । द्विषः । अरम् । ते । शक्र । दावने । गमेम । इत् । इन्द्र । गोमंतः ॥ १० ॥

१. ग-घ-त-ते यः; न-मे य । २. घ-वृह कुरु । ३. घ-सुष्टु अतिशयेन अन्नवान् ।

हे ऽशक्र ऽइन्द्र याचमाना वयं ऽते तव ऽद्विषः द्वेष्टुन् ऽपरि ऽवृज्याम नोपगच्छेम । किंतु ऽते तव ऽगोमतः पशुमतः ऽदावने अभीष्टदानाय ऽअरं पर्याप्तं ऽगमेमेत् गच्छेमैव ॥ ॥४३॥

शनैश्चिद्यन्तो अद्रिवोऽश्वावन्तः शतग्विनः । विवक्षणा अनेहसः ॥ ११ ॥

शनैः । चित् । यन्तः । अद्रिऽवुः । अश्वाऽवन्तः । शतऽग्विनः । विवक्षणाः । अनेहसः ॥ ११ ॥

हे ऽअद्रिवः वज्रिन् वयं ऽशनैः मन्दं मन्दं ऽयन्तः गच्छन्तः ऽअश्वावन्तः अश्ववन्तः ऽशतग्विनः बहुधनाः ऽविवक्षणाः वोढव्यं वहन्तः ऽअनेहसः उपद्रवरहिताश्च सन्तो गमेमेदिति संबन्धः ॥

ऊर्ध्वा हि ते दिवेदिवे सहस्रा सूनृता शता । जरितृभ्यो विमंहते ॥ १२ ॥

ऊर्ध्वा । हि । ते । दिवेऽदिवे । सहस्रा । सूनृता । शता । जरितृऽभ्यः । विऽमंहते ॥ १२ ॥

हे इन्द्र ऽते तव ऽजरितृभ्यः स्तोतृभ्यः ऽसहस्रा सहस्राणि ऽशता शतानि च ऽऊर्ध्वा ऊर्ध्वानि मुख्यानि ऽसूनृता सूनृतानि साधनानि ऽदिवेदिवे अन्वहं ऽविमंहते यजमानः प्रयच्छति । मंहतिदानकर्मा ॥

विद्वा हि त्वा धनंजयमिन्द्र दृळ्हा चिदारुजम् । आदारिणं यथा गयम् ॥ १३ ॥

विद्वा । हि । त्वा । धनम्ऽजयम् । इन्द्र । दृळ्हा । चित् । आऽरुजम् ।

आऽदारिणम् । यथा । गयम् ॥ १३ ॥

हे ऽइन्द्र ऽत्वा त्वां ऽधनंजयं धनानां जेतारं ऽदृढा ऽचित् दृढानामपि शत्रूणाम् ऽआरुजम् आभिमुख्येन भङ्गकारम् ऽआदारिणम् आदतारं च ऽयथा ऽगयं गृहमिवोपद्रवेभ्यो रक्षकं च ऽविद्वा जानीम ॥

ककुहं चित्त्वा कवे मन्दन्तु धृष्णविन्दवः । आ त्वा पुणि यदीमहे ॥ १४ ॥

ककुहम् । चित् । त्वा । कवे । मन्दन्तु । धृष्णो इति । इन्दवः ।

आ । त्वा । पुणिम् । यत् । ईमहे ॥ १४ ॥

हे ऽकवे क्रान्तकर्मन् ऽधृष्णो धर्षकेन्द्र ऽयत् यदा ऽपणि पणमानं^१ ऽत्वा त्वाम् ऽआ आभिमुख्येन ऽईमहे अभीष्टं याचामहे तदा ऽककुहम्^२ उच्छ्रितं^३ ऽत्वा त्वाम् ऽइन्दवः ऽचित् सोमा अपि ऽमन्दन्तु मादयन्तु ॥

यस्ते रेवाँ अदाशुरिः प्रममर्षे मघत्तये । तस्य नो वेद आ भर ॥ १५ ॥

यः । ते । रेवान् । अदाशुरिः । प्रऽममर्षे । मघत्तये । तस्य । नः । वेदः । आ । भर ॥ १५ ॥

हे इन्द्र ऽमघत्तये धनदानाय ऽते तुभ्यं ऽयः पुमान् ऽरेवान् धनवान् सन् ऽअदाशुरिः अदानशीलः ऽप्रममर्षे अभ्यसूयति ऽतस्य पुंसः ऽवेदः धनं ऽनः अस्मभ्यम् ऽआ ऽभर आहर ॥ ॥ ४४ ॥

इम उ त्वा वि चक्षते सखाय इन्द्र सोमिनः । पुष्टावन्तो यथा पशुम् ॥ १६ ॥

इमे । ऊँ इति । त्वा । वि । चक्षते । सखायः । इन्द्र । सोमिनः । पुष्टाऽवन्तः । यथा । पशुम् ॥ १६ ॥

हे ^१इन्द्र ^२त्वा त्वां ^३सोमिनः अभिषुतसोमाः ^४सखायः ^५इम ^६उ इम एव खल्वस्मदीया
जनाः ^७पुष्टावन्तः संभृतघासाः ^८यथा ^९पशुं पशुमिव ^{१०}वि ^{११}चक्षते विपश्यन्ति ॥

उत त्वावधिरं वयं श्रुत्कर्णं सन्तमूतये । दूरादिह हवामहे ॥ १७ ॥

उत । त्वा । अवधिरम् । वयम् । श्रुत्कर्णम् । सन्तम् । ऊतये । दूरात् । इह । हवामहे ॥ १७ ॥

^१उत अपि च हे इन्द्र ^२अवधिरम् अनुपहतश्रोत्रेन्द्रियमत एव ^३श्रुत्कर्णं श्रवणपरकर्णं ^४सन्तं
^५त्वा त्वां ^६वयं त्रिशोकाः ^७इह यज्ञे ^८ऊतये रक्षणाय ^९दूरात् ^{१०}हवामहे ह्वयामः ॥

यच्छुश्रूया इमं हवै दुर्मर्षं चक्रिया उत । भवैरापिनो अन्तमः ॥ १८ ॥

यत् । शुश्रूयाः । इमम् । हवम् । दुःसर्षम् । चक्रियाः । उत । भवैः । आपिः । नः । अन्तमः ॥ १८ ॥

हे इन्द्र ^१यत् यदि ^२इमम् अस्मदीयं ^३हवम् आह्वानं ^४शुश्रूयाः श्रुण्याः तर्हि ^५दुर्मर्षं
शत्रूणां दुःसर्षं बलं ^६चक्रियाः कुर्याः । ^७उत अपि च ^८नः अस्माकम् ^९अन्तमः अन्तिकतमः ^{१०}आपिः
बन्धुः ^{११}भवैः ॥

यच्चिद्धि ते अपि व्यथिर्जगन्वांसो अमन्महि । गोदा इदिन्द्र बोधि नः ॥ १९ ॥

यत् । चित् । हि । ते । अपि । व्यथिः । जगन्वांसः । अमन्महि ।

गोऽदाः । इत् । इन्द्र । बोधि । नः ॥ १९ ॥

^१अपि ^२चित् अपि च हे ^३इन्द्र ^४ते तुभ्यं ^५यत् यदा ^६हि ^७व्यथिः दारिद्र्येण व्यथिताः
^८जगन्वांसः गन्तारो वयम् ^९अमन्महि विष्टुमः तदा ^{१०}नः अस्माकं ^{११}गोदा ^{१२}इत् गवां दातैव^१
भवामीति ^{१३}बोधि बुध्यस्व ॥

आ त्वा रम्भं न जित्रयो ररम्भा शवसस्पते । उश्मसि त्वा सधस्थ आ ॥ २० ॥

आ । त्वा । रम्भम् । न । जित्रयः । ररम्भ । शवसः । पते । उश्मसि । त्वा । सधस्थे । आ ॥ २० ॥

हे ^१शवसस्पते बलस्थ पते^२ ^३त्वा त्वां वयं ^४जित्रयः क्षीणा वृद्धाः ^५रम्भं ^६न दण्डमिव
^७ररम्भं^३ रभामहे । तथा च यास्कः—‘ आरभामहे त्वा जीर्णा इव दण्डम् ’ (निरु. ३. २१) इति ।
अपि च ^८त्वा त्वां ^९सधस्थे यज्ञे ^{१०}उश्मसि कामयामहे ॥ ॥ ४५ ॥

स्तोत्रमिन्द्राय गायत पुरुनृम्णाय सत्त्वेने । नक्रियं वृण्वते युधि ॥ २१ ॥

स्तोत्रम् । इन्द्राय । गायत । पुरुऽनृम्णाय । सत्त्वेने । नक्रिः । यम् । वृण्वते । युधि ॥ २१ ॥

^१यम् इन्द्रं ^२युधि युद्धे ^३नक्रिः ^४वृण्वते केऽपि न वारयन्ति तस्मै ^५सत्त्वेने दानशीलाय
^६पुरुनृम्णाय बहुधनाय ^७इन्द्राय ^८स्तोत्रं ^९गायत पठत ॥

अभि त्वा वृषभा सुते सुतं सृजामि पीतये । तुम्पा व्यश्रुही मदम् ॥ २२ ॥

अभि । त्वा । वृषभ । सुते । सुतम् । सृजामि । पीतये । तुम्प । वि । अश्रुहि । मदम् ॥ २२ ॥

हे ^१वृषभ इन्द्र ^२त्वा त्वां ^३सुते सोमेऽभिषुते सति ^४सुतम् अभिषुतं सोमं ^५पीतये पानाय
^६अभि ^७सृजामि । ^८तुम्प तृप्य ^९मदं मदकरं^४ ^{१०}व्यश्रुहि च ॥

मा त्वा मूरा अविष्यवो मोपहस्वान् आ दभन् । माकीं ब्रह्मद्विषो वनः ॥ २३ ॥

मा । त्वा । मूराः । अविष्यवः । मा । उपहस्वानः । आ । दभन् ।

माकीम् । ब्रह्मद्विषः । वनः ॥ २३ ॥

हे इन्द्र ^१त्वा त्वां ^२मूराः मूरका मूढा मनुष्याः ^३अविष्यवः ^४पालनकामाः ^५मा ^६आ दभन् ^७मा हिंसन्तु । ^८उपहस्वानः उपहसनपराश्च ^९मा ^{१०}भवन्तु । ^{११}ब्रह्मद्विष ब्राह्मणानां द्वेष्टृन् ^{१२}माकी ^{१३}वनः मा भजेथाः ॥

इह त्वा गोपरीणसा महे मन्दन्तु राधसे । सरो गौरो यथा पिब ॥ २४ ॥

इह । त्वा । गोपरीणसा । महे । मन्दन्तु । राधसे । सरोः । गौरः । यथा । पिब ॥ २४ ॥

हे इन्द्र ^१त्वा त्वाम् ^२इह यज्ञे ^३गोपरीणसा गव्येन पयसा संमिश्रितेन सोमेन ^४महे महते ^५राधसे धनाय ^६मन्दन्तु मनुष्या मादयन्तु । त्वं च तं सोमं ^७यथा ^८गौरः ^९मृगः ^{१०}सरः ^{११}पिबति तथा ^{१२}पिब ॥

या वृत्रहा परावति सना नवा च चुच्युवे । ता संसत्सु प्र वोचत ॥ २५ ॥

या । वृत्रहा । परावति । सना । नवा । च । चुच्युवे । ता । संसत्सु । प्र । वोचत ॥ २५ ॥

^१वृत्रहा इन्द्रः ^२परावति दूरे ^३या यानि ^४सना सनातनानि ^५नवा नवानि नूतनानि ^६च धनानि ^७चुच्युवे प्रेरितवान् तानि ^८धनानि ^९संसत्सु यज्ञेषु सभासु वा ^{१०}प्र ^{११}वोचत प्रश्नते विद्वज्जनः ॥ १२ ॥ ४६ ॥

अपिबत्कद्रुवः सुतमिन्द्रः सहस्रबाहे । अत्रादेदिष्ट पौंस्यम् ॥ २६ ॥

अपिबत् । कद्रुवः । सुतम् । इन्द्रः । सहस्रबाहे । अत्र । अदेदिष्ट । पौंस्यम् ॥ २६ ॥

^१इन्द्रः ^२कद्रुवः कद्रुनामकस्थर्षेः संबन्धिनं ^३सुतम् अभिषुतं सोमम् ^४अपिबत् पीतवान् । ^५सहस्रबाहे सहस्रबाहोः शत्रून्श्चाहन्निति शेषः । ^६अत्र अस्मिन्नवसरे ^७पौंस्यम् इन्द्रस्य वीर्यम् ^८अदेदिष्ट अदीप्यत ॥

सत्यं तत्तुर्वशे यदौ विदानो अह्वाय्यम् । व्यानट् तुर्वणे शमि ॥ २७ ॥

सत्यम् । तत् । तुर्वशे । यदौ । विदानः । अह्वाय्यम् । वि । आनट् । तुर्वणे । शमि ॥ २७ ॥

^१तुर्वशे राज्ञि ^२यदौ च यदुनामके च राज्ञि ^३तत् प्रसिद्धं यागादिलक्षणं ^४शमि कर्म । 'शची शमी' इति कर्मनामसु पाठात् । ^५सत्यं परमार्थं ^६विदानः जानंस्तयोः प्रीत्यर्थम् ^७अह्वाय्यम् अह्वाय्यनामकं तयोः शत्रुं ^८तुर्वणे संग्रामे ^९व्यानट् व्यासवान् ॥

तरणिं वो जनानां त्रुदं वाजस्य गोमतः । समानमु प्र शंसिषम् ॥ २८ ॥

तरणिम् । वः । जनानाम् । त्रुदम् । वाजस्य । गोमतः । समानम् । उँ इति । प्र । शंसिषम् ॥ २८ ॥

१. ग-ज्ञ-त४-न-मनुष्याणामविष्यवः ; घ-मनुष्याणा अविष्यव ; त१-२-३-मनुष्याणां मविष्यवः ।

२. ग-पालकामादभन् ; ज्ञ-त१-२-पालकामा आदभन् ; त३-४-न-पालकामा मादभन् ; भ१-पालनकामादभन् ; त-न-मा भजेथाः । ४. घ-ता तानि ।

हे अस्मदीयाः पुरुषाः वः युष्माकं वजनानां पुत्रपौत्रादीनां वतरणिं तारकं वद्रं शत्रूणां तर्दयितारं वगोमतं पशुमतोऽन्नस्य दातारं चेन्द्रं वसमानसु साधारणमेव वप्र वशंसिषं स्तौमि ॥

ऋभुक्षणं न वर्तव उक्थेषु तुग्यावृधम् । इन्द्रं सोमे सचा सुते ॥ २९ ॥

ऋभुक्षणम् । न । वर्तवे । उक्थेषु । तुग्यावृधम् । इन्द्रम् । सोमे । सचा । सुते ॥ २९ ॥

वऋभुक्षणं महान्तं वतुग्यावृधम् उदकस्य वर्धयितारम् । 'तुग्या बुध्नुम्' इत्युदकनामसु पाठात् । वइन्द्रं वसोमे वसचा स्तोत्रेण सह वसुते अभिषुते सति वउक्थेषु शस्त्रेषु वर्तवे धनं वरितुं प्रशंसामीति शेषः । वन इति संप्रत्यर्थे ॥

यः कुन्तदिद्वि योन्यं त्रिशोकाय गिरिं पृथुम् । गोभ्यो गातुं निरेतवे ॥ ३० ॥

यः । कुन्तत् । इत् । वि । योन्यम् । त्रिशोकाय । गिरिम् । पृथुम् ।

गोभ्यः । गातुम् । निःएतवे ॥ ३० ॥

यः वइत् य एवेन्द्रः वयोन्यम् उदकनिर्गमनद्वारं वपृथुं विस्तीर्णं वगिरिं मेघम् । 'गिरिः वज्रः' इति मेघनामसु पाठात् । वत्रिशोकाय त्रिशोकनामर्थ्यं ववि वकुन्तत् व्यच्छिनत् सः वगोभ्यः गमनवद्भय उदकेभ्यः वनिरेतवे निर्गमनाय वगातुं भूमिम् । 'भूमिः गातुः' इति तन्नामसु पाठात् । मार्गमित्यर्थः । करोतीति शेषः ॥ ४७ ॥

यदधिषे मनस्यसि मन्दानः प्रेदियक्षसि । मा तत्करिन्द्र मूळय ॥ ३१ ॥

यत् । दधिषे । मनस्यसि । मन्दानः । प्र । इत् । इयक्षसि । मा । तत् । कः । इन्द्र । मूळय ॥ ३१ ॥

हे वइन्द्र वमन्दानः मोदमानस्त्वं वयत् शुभं वस्तु वदधिषे धारयसि यच्च वमनस्यसि पूजयसि यदपि च वप्रेदियक्षसि प्रयच्छस्येव वतत् सर्वं वमा वकः किं नाकार्षीः । अस्माकं कृतवानेव । किंचास्मान् वमूळय सुखय ॥

दध्रं चिद्धि त्वावतः कृतं शृण्वे अधि क्षमि । जिगात्विन्द्र ते मनः ॥ ३२ ॥

दध्रम् । चित् । हि । त्वावतः । कृतम् । शृण्वे । अधि । क्षमि । जिगात् । इन्द्र । ते । मनः ॥ ३२ ॥

हे वइन्द्र वत्वावतः त्वत्सदृशस्य वदध्रं वचित् अल्पमपि वकृतं कर्म वअधि वक्षमि क्षमायाम् । अधीति सप्तम्यर्थानुवादः । वशृण्वे विश्रुतं भवति हि । तथा सति वते तव वमनः वजिगातु मयि गच्छतु ॥

तवेदु ताः सुकीर्तयोऽसन्नुत प्रशस्तयः । यदिन्द्र मूळयासि नः ॥ ३३ ॥

तव । इत् । ऊँ इति । ताः । सुकीर्तयः । असन् । उत । प्रशस्तयः ।

यत् । इन्द्र । मूळयासि । नः ॥ ३३ ॥

हे वइन्द्र त्वं वनः अस्मान् वयत् याभिः वमूळयासि^१ सुखयसि वताः वसुकीर्तयः शोभनाख्यातयः^२ वतवेत्^३ तवैव वअसन् भवेयुः । वउत अपि च ताः वप्रशस्तयः स्तुतयश्च तवैव भवेयुः ॥

मा न एकस्मिन्नागसि मा द्वयोरुत त्रिषु । वधीर्मा शूर भूरिषु ॥ ३४ ॥

मा । नः । एकस्मिन् । आगसि । मा । द्वयोः । उत । त्रिषु । वर्धीः । मा । शूर । भूरिषु ॥३४॥

हे वृशूर इन्द्र वनः अस्मान् एकस्मिन्नागसि अपराधे वमा वर्धीः मा हिंसी । द्वयोः आगसोरपि वमा वर्धीः । उत अपि च त्रिषु आगःस्वपि वमा हिंसी । भूरिषु असंख्यातेष्वप्यागःसु मा च वर्धीः ॥

बिभया हि त्वावत उग्रादभिप्रभङ्गिणः । दस्मादुहमृतीषहः ॥ ३५ ॥

बिभय । हि । त्वावतः । उग्रात् । अभिप्रभङ्गिणः । दस्मात् । अहम् । ऋतिःसहः ॥३५॥

हे इन्द्र त्वावतः त्वत्सदृशात् उग्रात् उदूणात् अभिप्रभङ्गिणः शत्रूनामभिप्रहतुः दस्मात् पापानामुपक्षपयितुः ऋतीषहः शत्रुकृतां हिंसां सहतः अहं विभय विहि ॥ ४८ ॥

मा सख्युः शूनमा विदे मा पुत्रस्य प्रभूवसो । आवृत्वंजूत ते मनः ॥३६॥

मा । सख्युः । शूनम् । आ । विदे । मा । पुत्रस्य । प्रभूवसो इति प्रमुवसो ।

आवृत्वं । भूतु । ते । मनः ॥ ३६ ॥

हे प्रभूवसो प्रभूतधनेन्द्र ते तव सख्युः शूनं वृद्धं वमा आ विदे मावेदयामि । पुत्रस्य अपि शूनं वमा विदे । तव मनः अस्मासु आवृत्वं आवर्तनवत् भूतु भवतु । पुनःपुनः सुखं करोत्वित्यर्थः ॥

को नु मर्या अमिथितः सखा सखायमब्रवीत् । जहा को अस्मदीषते ॥३७॥

कः । नु । मर्या । अमिथितः । सखा । सखायम् । अब्रवीत् । जहा । कः । अस्मत् । ईषते ॥३७॥

को नु कः खलु हे मर्याः मनुष्याः अमिथितः । मेथतिराक्रोशकर्मा । अनाकुष्ट इन्द्रादन्यः वसखा वसखायं प्रति जहा अहं कं जघान कः को वा अस्मत् अस्मत्तो भीतः ईषते पलायत इति अब्रवीत् वदति । इन्द्र एवैतादृशस्य वचनस्य वक्तव्यमिप्रायः । तथा च यास्कः—‘ मेथतिराक्रोशकर्मा । अपापकं जघान कमहं जातु कोऽस्मद्भीतः पलायते ’ (निरु. ४. २) इति । ‘ मा न एकस्मिन्नागसि ’ इत्यादिकया श्रुत्या नूनमृषिमिन्द्र आजहारेत्यत्रपिर्विस्मयत इति ॥

एवारै वृषभा सुतेऽसिन्वन्भूर्यावयः । श्वघ्नीव निवता चरन् ॥ ३८ ॥

एवारै । वृषभ । सुते । असिन्वन् । भूरि । आवयः । श्वघ्नीव । निवता । चरन् ॥ ३८ ॥

हे वृषभ कामानां वर्षकेन्द्र एवारै । एवारो नाम कश्चित् । तस्मिन् सुते अभिषुते सोमे सति भूरि बहूनि धनानि असिन्वन् न बध्नन् श्वघ्नी । श्वघ्नी कितवः । तथा च यास्कः—‘ श्वघ्नी कितवो भवति स्व* हन्ति* --- ’ (निरु. ५. २२) --- ॥

आ त एता वचोयुजा हरी गृभ्णे सुमद्रथा । यदी ब्रह्मभ्य इददः ॥३९॥

आ । ते । एता । वचःयुजा । हरी इति । गृभ्णे । सुमत्द्रथा ।

यत् । ईम् । ब्रह्मभ्यः । इत् । ददः ॥ ३९ ॥

१. ग-त-न-भ-‘ अह...हि ’ नास्ति । २. ग-घ-त-न-अनाकुष्ट । ३. न-भ-पालयत । ४. ग-त-१-४-न-भ-अभिषुते, ज-त-२-३ अभिसुते । ५. घ-अबध्नन् श्वघ्नीव कितव इव स सोमः त्वामेव प्राप्त आवय. दृश्यमानाः सर्वे देवा निवता अधोमुखाः संतः आचरन्निर्गताः । *ख-सहते; ग-सहन्ते, त-न-सहते; भ१-३-स्व हं; भ२-स्व हंतीति, श-सहतेति ।

१ते^१ तव १सुमद्रथा कल्याणरथौ १वचोयुजा मन्त्रेण युज्यमानौ १एता एतौ १हरी अश्वौ १आ १गृभ्णे । अस्मदभिमुखं^२ यातुं हस्ताभ्यामाकर्षामीत्यर्थः । १यत् यस्मात् त्वं १ब्रह्मभ्य १इत् ब्राह्मणेभ्य एव १ईम् इदं धनं १ददः ददासि ॥

भिन्धि विश्वा अप द्विषः परि बाधो जही मृधः । वसुं स्पार्हं तदा भर ॥४०॥

भिन्धि । विश्वाः । अप । द्विषः । परि । बाधः । जहि । मृधः । वसु । स्पार्हम् । तत् । आ । भर ॥४०॥

हे इन्द्र त्वं १विश्वाः सर्वाः १द्विषः द्वेष्टीः शत्रुसेनाः १अप १भिन्धि विदारय । १बाधः हिंसित्रीः १मृधः संग्रामान् । 'स्पृधः मृधः' इति संग्रामनामसु पाठात् । १परि १जहि हिन्धि । अतस्तासां १स्पार्हं स्पृहणीयं १तत् प्रसिद्धं १वसु १आ १भर अस्मभ्यमाहर ॥

यद्वीळाविन्द्र यत्स्थिरे यत्पर्शानि पराभृतम् । वसुं स्पार्हं तदा भर ॥४१॥

यत् । वीळौ । इन्द्र । यत् । स्थिरे । यत् । पर्शानि । पराभृतम् ।

वसु । स्पार्हम् । तत् । आ । भर ॥ ४१ ॥

हे इन्द्र त्वया च १वीळौ दृढे परैः कम्पयितुमशक्ये १यत् धनं १पराभृतं विन्यस्तं १यत् च १स्थिरे स्वयमचले पराभृतं १यत् चापि १पर्शानि विमर्शनक्षमे पराभृतं^३ १तत् १स्पार्हं १वसु १आ १भर ॥

यस्य ते विश्वमानुषो भूरेदत्तस्य वेदति । वसुं स्पार्हं तदा भर ॥ ४२ ॥

यस्य । ते । विश्वमानुषः । भूरेः । दत्तस्य । वेदति । वसु । स्पार्हम् । तत् । आ । भर ॥४२॥

हे इन्द्र १ते त्वया^४ । विभक्तिव्यत्ययः । १दत्तस्य दत्तं १भूरेः बहु १यस्य यज्जनम् । कर्मणि षष्ठी । १विश्वमानुषः सर्वो मनुष्यः १वेदति जानाति १तत् १स्पार्हं स्पृहणीयं १वसु १आ १भर ॥ ॥ ४२ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऋक्संहिताभाष्ये षष्ठाष्टके तृतीयोऽध्यायः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

षष्ठे तृतीयमध्यायं व्याख्याय श्रीमतीसुतः ।

श्रीसायणार्यः संगृह्य चतुर्थं व्याकरोत्यथ ॥

तत्र 'त्वावतः' इति त्रयस्त्रिंशदृचं चतुर्थं सूक्तमश्वपुत्रस्य वशाख्यस्यार्षम् । प्राग्वत्सप्रपरि-
भाषयाद्याश्वतस्त्रो गायत्र्यः । तत्राद्या पादनिचृत् 'त्रयः सप्तकाः पादनिचृत्' (अनु. ४. ४)
इत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् । 'दधानो गोमदधवत्' इत्येषा पञ्चमी ककुप् अष्टकद्वादशाष्टकैः पादै-
रुपेतत्वात् । 'मध्यमश्चेत् ककुप्' (अनु. ५. ३) इति हि तल्लक्षणम् । 'तमिन्द्रम्' इति षष्ठी

१. ग-त-न- 'ते' नास्ति । २. ख-त-न-भ-श-°दभिमुखे, घ-°दभिमुखो । ३. त-१-२-३-न-प्रात-
राभृतं । ४. ग-त्वं, ज्ञ-त-१-३-त्वां, त-४-न-भ-१-२-त्वा ।

आ । यस्य । ते । महिमानम् । शतम्ऽऊते । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

गीऽभिः । गृणन्ति । कारवः ॥ ३ ॥

हे ऽशतमूते अपरिमितरक्षण हे ऽशतक्रतो बहुकर्मयुक्तेन्द्र ऽयस्य ऽते ऽमहिमानं माहात्म्यं
ऽकारवः स्तोतारः ऽगीभिः स्तुतिभिः ऽगृणन्ति स्तुवन्ति स्वाभीष्टाय ॥

सुनीथो वा स मर्त्यो यं मरुतो यमर्यमा । मित्रः पान्त्यद्रुहः ॥ ४ ॥

सुऽनीथः । घ । सः । मर्त्यः । यम् । मरुतः । यम् । अर्यमा । मित्रः । पान्ति । अद्रुहः ॥ ४ ॥

ऽस ऽमर्त्यः मनुष्यो यजमानः ऽसुनीथः सुयज्ञः सुनयनो वा भवति । ऽघ इति प्रसिद्धौ । स
इत्युक्तं कमित्याह । ऽयं यजमानं ऽमरुतः देवाः ऽपान्ति रक्षन्ति ऽअद्रुहः अद्रोहकर्तारः । तथा
ऽयमर्यमा पाति । यं च ऽमित्रः पाति । स एवं भवतीति ॥

दधानो गोमदश्चवत्सुवीर्यमादित्यज्जत एधते । सदा राया पुरुस्पृहा ॥ ५ ॥

दधानः । गोऽमत् । अश्चऽवत् । सुऽवीर्यम् । आदित्यऽज्जतः । एधते ।

सदा । राया । पुरुऽस्पृहा ॥ ५ ॥

ऽआदित्यज्जतः आदित्यप्रेरित आदित्यानुगृहीतो^१ यजमानः ऽगोमत् गोभिरुपेतम् ऽअश्चवत्
अश्चरुपेतं ऽसुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं पुत्रं ऽदधानः धारयन् ऽएधते वर्धते ऽसदा सर्वदा । किंच
ऽपुरुस्पृहा बहुभिः स्पृहणीयेन ऽराया धनेन सदैधते ॥ १ ॥

तस्मिन्द्रं दानमीमहे शवसानमभीर्वम् । ईशानं राय ईमहे ॥ ६ ॥

तम् । इन्द्रम् । दानम् । ईमहे । शवसानम् । अभीर्वम् । ईशानम् । रायः । ईमहे ॥ ६ ॥

ऽतं प्रसिद्धम् ऽइन्द्रं ऽदानं देयं ऽरायः^२ धनम् ऽईमहे याचामहे । कीदृशस्मिन्द्रम् । ऽशवसानं
बलमाचरन्तम् ऽअभीर्वम् अभीरुम् ऽईशानं सर्वस्य स्वामिनम् ॥

तस्मिन्निह सन्त्युतयो विश्वा अभीरवः सचा ।

तमा वहन्तु सप्तयः पुरुवसुं मदाय हरयः सुतम् ॥ ७ ॥

तस्मिन् । हि । सन्ति । ऊतयः । विश्वाः । अभीरवः । सचा ।

तम् । आ । वहन्तु । सप्तयः । पुरुऽवसुम् । मदाय । हरयः । सुतम् ॥ ७ ॥

ऽतस्मिन् इन्द्रे ऽऊतयः गन्धः ऽविश्वाः सर्वाः ऽअभीरवः अकातराः ऽसचा सहायभूता
मरुद्रूपाः सेनाः ऽसन्ति भवन्ति । अथवा तस्मिन् सर्वा रक्षणाः सह संभवन्ति । ऽतम् इन्द्रं ऽसप्तयः
सर्पणशीलाः ऽहरयः अश्वाः ऽपुरुवसुं बहुधनम् । बहुधनप्रदमित्यर्थः । तं ऽमदाय ऽसुतम् अभिषुतं
सोमं प्रति ऽआ ऽवहन्तु आगमयन्तु ॥

यस्ते मदो वरेण्यो य ईन्द्र वृत्रहन्तमः ।

य आददिः स्वर्नृभिर्यः पृतनासु दुष्टरः ॥ ८ ॥

यः । ते । मदः । वरेण्यः । यः । इन्द्र । वृत्रहन्ऽतमः ।

यः । आऽददिः । स्वः । नृभिः । यः । पृतनासु । दुस्तरः ॥ ८ ॥

पूर्वमन्त्रे मदाय हरय इत्युक्तं स मदः स्तूयते । हे इन्द्र एते तव^१ वयः वमदः वरेण्यः वरेण्यः । वयः च मदः संग्रामे वृत्रहन्तमः शत्रूणामतिशयेन हन्ता । वयः च आददिः आदाता वस्वः स्वरणं धनं नृभिः नृभ्यः शत्रुभ्यः । वयः च पृतनासु संग्रामेषु दुष्टरः अनभिभाव्यः । तस्मै मदाय हरयो वहन्तिवति ॥

यो दुष्टरो विश्ववार श्रवाय्यो वाजेष्वस्ति तरुता ।

स नः शविष्ठ सवना वसो गहि गमेम गोमति व्रजे ॥ ९ ॥

यः । दुस्तरः । विश्ववार । श्रवाय्यः । वाजेषु । अस्ति । तरुता ।

सः । नः । शविष्ठ । सर्वना । आ । वसो इति । गहि । गमेम । गोमति । व्रजे ॥ ९ ॥

हे विश्ववार विश्वैर्वरेण्येन्द्र वाजेषु युद्धेषु वयः तव दुष्टरः दुःखेन तरीतुं शक्यः एतर्हता शत्रूणां तारकः^२ अस्ति भवति हे वसो वासक हे शविष्ठ अतिशयेन बलवन्निन्द्र वसः त्वं वनः सवना अस्माकं सवनानि आ गहि आगच्छ । वयं च गोमति व्रजे गोमन्तं व्रजं गमेम गच्छेम ॥

गव्यो षु णो यथा पुराश्चयोत रथया । वरिवस्य महामह ॥ १० ॥

गव्यो इति । सु । नः । यथा । पुरा । अश्वया । उत । रथया । वरिवस्य । महामह ॥ १० ॥

हे महामह महाघनेन्द्र गव्या । गव्या उ इति निपातानिपातद्वयसमुदायस्यादिवज्रावेन निपातवज्रावात् प्रकृतिभावः । अस्माकं गवामिच्छया अस्माकं^३ गा दातुं यथा पुरा पूर्वं यथास्माकं^४ गवादिदानाय वरिवस्यसि तद्वदद्यापि सु सुष्ठु वरिवस्य परिचर । आगच्छेत्यर्थः । न केवलं गवेच्छया किंतु अश्वया अश्वप्रदानेच्छया । उत अपि च रथया रथेच्छया च वरिवस्येति ॥ १० ॥

नहि ते शूर राधसोऽन्तं विन्दामि सत्रा ।

दशस्या नो मघवन्नू चिदद्रिवो धियो वाजैभिराविथ ॥ ११ ॥

नहि । ते । शूर । राधसः । अन्तम् । विन्दामि । सत्रा ।

दशस्य । नः । मघवन् । तु । चित् । अद्रिवः । धियः । वाजैभिः । आविथ ॥ ११ ॥

हे शूर विक्रान्तेन्द्र एते तव राधसः धनस्य अन्तम् इयत्तां सत्रा सत्यं नहि विन्दामि न लभे^५ । यस्मादेवं तस्मात् हे मघवन् धनवन् हे अद्रिवः वज्रवन्निन्द्र वनः अस्माकं नू चित् क्षिप्रमेव दशस्य देहि तद्धनम् । किंच वाजैभिः वाजैरज्ञैः धियः अस्मदीयानि कर्माणि आविथ रक्ष^६ ॥

य ऋष्वः श्रावयत्सखा विश्वेत्स वेद जनिमा पुरुष्टुतः ।

तं विश्वे मानुषा युगेन्द्रं हवन्ते तविषं यतस्तुचः ॥ १२ ॥

१. ख-ग-त-न-भ-श- 'तव' नास्ति । २. घ-तारकः श्रवाय्यः श्रवणीयः दयः । ३. घ-नः अस्माकं । ४. ख-घ-त-न-भ-श-यथास्माकं यागं । ५. घ-लभे खलु । ६. ग-रक्षिथ ।

यः । ऋष्वः । श्रवयत्सखा । विश्वा । इत् । सः । वेद । जनिम् । पुरुऽस्तुतः ।
तम् । विश्वे । मानुषा । युगा । इन्द्रम् । हवन्ते । तविषम् । यतऽस्तुचः ॥ १२ ॥

यः इन्द्रः ऋष्वः दर्शनीयः श्रावयत्सखा^१ । श्रावयन्तः सखाय ऋत्विजो यस्य स तादृशः
श्रावयत्सखा । पुरुष्टुतः बहुभिर्यजमानैः स्तुतो य इन्द्रः सः विश्वेत् सर्वाण्यपि जनिमा^२ जन्मानि
प्राणिनां वेद जानाति । तं तविषं बलवन्तम् इन्द्रं विश्वे सर्वेऽप्यध्वर्यादयः यतस्तुचः
स्वीकृतहविष्काः सन्तः मानुषा मनुष्यसंबन्धिनः युगा युगानि कालान् सर्वेषु कालेषु हवन्ते आह्व-
यन्ति स्तुवन्ति ॥

स नो वाजेष्वविता पुरुवसुः पुरःस्थाता मघवा वृत्रहा भुवत् ॥ १३ ॥

सः । नः । वाजेषु । अविता । पुरुऽवसुः । पुरःस्थाता । मघवा । वृत्रहा । भुवत् ॥ १३ ॥

पुषा द्विपदा जगती । सः पुरुवसुः बहुधनः मघवा धनवान् वृत्रहा शत्रूणां हन्तेन्द्रः नः
अस्माकं वाजेषु संग्रामेषु अविता रक्षिता पुरःस्थाता तदर्थं पुरतो वर्तमानः भुवत् भवतु ॥

अभि वो वीरमन्धसो मदेषु गाय गिरा महा विचेतसम् ।

इन्द्रं नाम श्रुत्यै शाकिनं वचो यथा ॥ १४ ॥

अभि । वः । वीरम् । अन्धसः । मदेषु । गाय । गिरा । महा । विचेतसम् ।
इन्द्रम् । नाम । श्रुत्यै । शाकिनम् । वचः । यथा ॥ १४ ॥

हे उद्गात्रादयः वः । यूयमित्यर्थः । अथवा हे यजमानाः वो युष्माकं हिताय अन्धसः
सोमस्य मदेषु उत्पाद्यमानेषु सत्सु वीर शत्रूणामीरयितार नाम शत्रूणां नामकं विचेतसं विशिष्ट-
प्रज्ञं श्रुत्यै सर्वत्र श्रोतव्यं^३ शाकिनं शक्तमीदृशम् इन्द्रं महा महत्या गिरा स्तुत्या वचः
वायुष्मदीया यथा येन प्रकारेण प्रवर्तते गायत्र्या त्रिष्टुभा वा तथा गाय गायत । स्तुतिं कुरुत ॥

ददी रेक्णस्तन्वे ददिर्वसु ददिर्वाजेषु पुरुहूत वाजिनम् । नूनमर्थ ॥ १५ ॥

ददिः । रेक्णः । तन्वे । ददिः । वसु । ददिः । वाजेषु । पुरुऽहूत । वाजिनम् । नूनम् । अर्थ ॥ १५ ॥

हे पुरुहूत बहुभिराहूतेन्द्र त्वं तन्वे मह्यं शरीराय रेक्णः धनं ददिः दाता भव । कदेति
उच्यते । नूनं क्षिप्रम् अथेदानीमेव^४ । एवं प्रतिवाक्यं योज्यम् । तथा वसु धनं पुत्रादिभ्यः ददिः
दाता भव । तथा वाजेषु संग्रामेषु वाजिनम् अन्नवन्तं रथि ददिः दाता भवेति । अत्र सर्वेष्वपि
वाक्येषु ददिः इत्यस्य लिङ्भावात् 'न लोकाव्यय' इति षष्ठीप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

विश्वेषामिरज्यन्तं वसूनां सास्रह्वासं चिदस्य वर्षसः । कृपयतो नूनमत्यर्थ ॥ १६ ॥

विश्वेषाम् । इरज्यन्तम् । वसूनाम् । सास्रह्वासम् । चित् । अस्य । वर्षसः ।

कृपयतः । नूनम् । अति । अर्थ ॥ १६ ॥

१. ग-श्रवयत्सखा । २. ग-त-न-भ-श-जनिमानि । ३. न-भ-श्रोतव्यं स्तुत्यै । ४. ग-भ-मु-
अथेदानीमेव ।

हे इन्द्र त्वां विविशेषां सर्वेषां वसूनां धनानाम् वृद्धयन्तम् ईशानम् अस्थ वर्षसः वारकस्य कृपयतः युद्धं कल्पयतः शत्रोः वसासह्नांसम् अभिभवितारं स्तुवत इति शेषः । स त्वं वनूनं क्षिप्रमद्यापीदानीमपि^१ धनं प्रयच्छेत्त्यर्थः ॥

महः सु वो अरमिषे स्तवामहे मीळहुषे अरंगमाय जग्मये ।

यज्ञेभिर्गीभिर्विश्वमनुषां मरुतामियक्षसि गायै त्वा नमसा गिरा ॥ १७ ॥

महः । सु । वः । अरम् । इषे । स्तवामहे । मीळहुषे । अरम्ऽगमाय । जग्मये ।

यज्ञेभिः । गीऽभिः । विश्वऽमनुषाम् । मरुताम् । इयक्षसि । गायै । त्वा । नमसा । गिरा ॥ १७ ॥

हे इन्द्र महः महतः वः । तवेत्यर्थः । व्यत्ययेन बहुवचनम् । अरं^२ गमनमस्मद्विषय-
मिच्छामि । अर्तेररमिति रूपम् । तदर्थं मीळहुषे सेक्त्रे अरगमाय^३ संपूर्णगमनाय जग्मये गमन-
शीलाय यज्ञं प्रति एवंभूताय^४ देवाय वस्तवामहे । त्वां स्तुम इत्यर्थः । केन साधनेनेति तदुच्यते ।
यज्ञेभिः यजनसाधनैर्हविर्भिर्यज्ञैरेव^५ वा गीभिः स्तुतिभिः । हे देव विश्वमनुषां विश्वेषां मनुष्याणां
यष्टृणाम् इयक्षसि एतैरिज्यसे । मरुतां संबन्धी त्वम् । किञ्च त्वा त्वां वनमसा नमस्कारेण गिरा
स्तुत्या च गायै स्तुवे ॥

ये पातयन्ते अजमभिर्गिरीणां स्तुभिरेषाम् ।

यज्ञं महिष्वणीनां सुम्नं तुविष्वणीनां प्राध्वरे ॥ १८ ॥

ये । पातयन्ते । अजमभिः । गिरीणाम् । स्तुभिः । एषाम् ।

यज्ञम् । महिऽस्वनीनाम् । सुम्नम् । तुविऽस्वनीनाम् । प्र । अध्वरे ॥ १८ ॥

ये मरुतः गिरीणां मेघानां वस्तुभिः प्रस्नवद्भिः अजमभिः^६ बलैः बलकरैरुदकैः सह पातयन्ते
पतन्ति गच्छन्ति एषां मरुतां महिष्वणीनां प्रभूतध्वनीनां यज्ञं कुर्म इति शेषः । कृत्वा च
तुविष्वणीनां बहुध्वनीनां^७ सुम्नं सुखं तैः कृतम् अध्वरे यज्ञे प्र प्राप्नुयाम । अथवा चतुर्थ्यर्थे
षष्ठी । प्रभूतस्वनेभ्यः सुम्नमुक्तलक्षणं हविः प्र प्राप्नुयामाध्वरे यज्ञे ॥

प्रभङ्गं दुर्मतीनामिन्द्र शविष्ठा भर ।

रयिस्मभ्यं युज्यं चोदयन्मते ज्येष्ठं चोदयन्मते ॥ १९ ॥

प्रऽभङ्गम् । दुऽमतीनाम् । इन्द्र । शविष्ठ । आ । भर ।

रयिम् । अस्मभ्यम् । युज्यम् । चोदयत्ऽमते । ज्येष्ठम् । चोदयत्ऽमते ॥ १९ ॥

दुर्मतीनां दुष्टमनस्कानां वृत्रादीनां प्रभङ्गं प्रकर्षेण भङ्गकं त्वां याचामह इति शेषः । हे
इन्द्र शविष्ठ अतिशयेन बलवन् स्तुतस्त्वम् अस्मभ्यं रयिं धनं युज्यं योग्यमस्माकमुचितं

१. ग-भ-क्षिप्रमद्यापी* ; घ-क्षिप्रमिदानीं, अथचित् अनंतरमपि । २. ख-ज्ञ-त-१-२-अरगमाय
अरं । ३. ज्ञ-त-३-४-न-भ-श-अरगमनाय । ४. ख-ग-त-न-श-स एवंभूताय । ५. ग-घ-त-न-यजमान-
साधनै* ; श-यज्ञसाधनै* । ६. ग-त-३-४-न-श-अजमभिः* नास्ति । ७. त-श-बहुधनीनां । ८. ख-ग-त-
न-भ-श-बलवद्भिः ।

धनम् ^१आ ^२भर आहर । हे ^३चोदयन्मते । चोदयन्ती धनं प्रेरयन्ती मतिर्यस्य स तथोक्तः । हे तादृश देव । किंच हे ^४चोदयन्मते उक्तार्थं ^५उयेष्टं धनमा भर ॥

सनितः सुसनितरुग्र चित्र चेतिष्ठ स्रुत ।

प्रासहा सम्राट् सहरिं सहन्तं भुज्युं वाजेषु पूर्व्यम् ॥ २० ॥

सनितरिति । सुसनितः । उग्र । चित्र । चेतिष्ठ । । स्रुत ।

प्रसहा । सम्राट् । सहरिम् । सहन्तम् । भुज्युम् । वाजेषु । पूर्व्यम् ॥ २० ॥

हे ^१सनितः संभक्तर्दातवां ^२उग्र उद्गूर्णबल ^३चित्र चायनीय ^४चेतिष्ठ अत्यन्तं चेतयितः ^५स्रुत सुसत्य ^६प्रासहा प्रसह्य हे ^७सम्राट् सर्वस्य स्वामिन् सम्यग्राजमान वा त्वं ^८सहरिं सहनशीलं ^९भुज्युं भोजयितार ^{१०}पूर्व्यं प्रवृद्धम् । मुख्यमित्यर्थः । ईदृशं धनं ^{११}वाजेषु संप्राप्तेष्वामोरेति शेषः ॥ ॥ ४ ॥

आ स एतु य ईवदाँ अदेवः पुर्तमाददे ।

यथा चिद्वशो अश्व्यः पृथुश्रवसि कानीतेऽस्या व्युष्याददे ॥ २१ ॥

आ । सः । एतु । यः । ईवत् । आ । अदेवः । पुर्तम् । आददे ।

यथा । चित् । वशः । अश्व्यः । पृथुश्रवसि । कानीते । अस्याः । विउषि । आददे ॥ २१ ॥

अत्र शौनकः—‘वशायाश्चयाय यत्प्रादात्कानीतस्तु पृथुश्रवाः । तदत्र स्तूयते^१ दानमा स एत्वेवमादिभिः’ (बृहदे ६. ७९-८०) । ^२एतु आगच्छतु ^३सः ^४यः ^५अदेवः देवादन्यो मनुष्यो वशः ^६ईवत् गमनवत् गवादिलक्षणं ^७पुर्तं पूर्णम् ^८आददे आदत्ते । स्वीकृतवानित्यर्थः । देवश्चेन्माययाप्यागन्तुमर्हति । अतः प्रकाशेनैवागच्छत्वित्यर्थः । कथमस्य धनावाप्तिप्रसङ्ग आगमनप्रसङ्गश्चेति तदुच्यते । ^९यथा ^{१०}चित् । चिदिति पूरणः । येन कारणेन^{११} यस्माद्वा ^{१२}वशः एतत्संज्ञकः ^{१३}अश्व्यः अश्वपुत्रः ^{१४}पृथुश्रवसि एतन्नामके राशि ^{१५}कानीते कनीतपुत्रे कन्यायाः पुत्रे ^{१६}अस्याः उषसः ^{१७}व्युषि व्युष्टौ ^{१८}आददे आदत्ते तेन कारणेन^{१९} तस्माद्वा कारणादायात्विति । एवमश्वो बन्धुवर्गो वा ब्रूते ॥

षष्टिं सहस्राश्वस्यस्युतासनमुष्ट्रानां विंशतिं शता ।

दश श्यावीनां शता दश व्यरुषीणां दश गवां सहस्रा ॥ २२ ॥

षष्टिम् । सहस्रा । अश्वस्य । अयुता । असनम् । उष्ट्रानाम् । विंशतिम् । शता ।

दश । श्यावीनाम् । शता । दश । त्रिअरुषीणाम् । दश । गवां । सहस्रा ॥ २२ ॥

स वश आगत्य ब्रूते । ^१अश्वस्यस्य अश्वसंबन्धिनः ^२षष्टिं ^३सहस्रा सहस्राणि ^४अयुता अयुतानि च ^५असनम् अभजम् । ^६उष्ट्रानां ^७विंशतिं ^८शता शतानि चासनम् । ^९श्यावीनां श्याववर्णानां वडवानां ^{१०}दश ^{११}शता शतानि चासनम् । ^{१२}व्यरुषीणां त्रीण्यारोचमानानि शुभ्राणि ककुप्पृष्ठपार्श्वदिस्थानानि यासां तादृशीनां ^{१३}गवां ^{१४}दश ^{१५}सहस्रा सहस्राण्यभजम् ॥

१. घ-संभक्तः सुसनितः सुष्ठु सभक्तर्दातवा । २. घ-सहनशीलं सहन्तं पुत्रादियुक्त । ३. भ१-३-श-श्रूयते । ४. घ-त३-भ-श-प्रकारेण । ५. ख-ग-घ-त-न-भ-श-प्रकारेण ।

दश इयावा ऋधद्रथो वीतवारास आशवः । मथ्रा नेमि नि वावृतुः ॥ २३ ॥
दश । इयावाः । ऋधत्ऽरथः । वीतऽवारासः । आशवः । मथ्राः । नेमिम् । नि । ववृतुः ॥ २३ ॥

१दश दशसंख्याकाः । २इयावाः इयाववर्णाः । ३आशवः अश्वाः । ४नेमि रथनेमि । ५नि । ६वावृतुः निवर्तयन्ति । रथं वहन्तीत्यर्थः । ७ईदशास्ते । ८ऋधद्रथः प्रवृद्धवेगाः । ९वीतवारासः क्रान्तबलाः प्रास-
बला वा आशवः । १०मथ्राः मथनशीलाः ॥

दानासः पृथुश्रवसः कानीतस्य सुरार्धसः ।

रथं हिरण्यं ददन्मंहिष्ठः सूरिरभूद्वर्षिष्ठमकृत श्रवः ॥ २४ ॥

दानासः । पृथुऽश्रवसः । कानीतस्य । सुऽरार्धसः ।

रथम् । हिरण्यम् । ददत् । मंहिष्ठः । सूरिः । अभूत् । वर्षिष्ठम् । अकृत । श्रवः ॥ २४ ॥

पूर्वमन्त्रैः प्रतिपादितानि धनानि^१ बन्धूनां पितुर्वा पुरस्ताद्विदिशन्नाशास्ते । २पृथुश्रवसः
३कानीतस्य^४ ५सुरार्धसः शोभनधनस्य । यतस्तस्य धनं दानाय कल्पितमतः स सुरार्धाः । तस्य
६दानासः दाना दत्तानि धनानीमानि । स च पृथुश्रवाः पूर्वमुक्तानि ७हिरण्यं हिरण्यं ८रथं च
९ददत् प्रयच्छन् १०मंहिष्ठः अतिशयेन दाता ११सूरिः सर्वस्य प्रेरकः प्राज्ञो वा १२अभूत् भवति भवतु
वा । १३वर्षिष्ठम् अतिशयेन प्रवृद्धां^{१४} १५श्रवः कीर्तिम् १६अकृत करोति करोतु वा ॥

‘आ नो वायो’ इत्येषा पञ्चमेऽहनि प्रउगशस्त्रे वायव्यतुचे तृतीया । ‘आ नो वायो महे तन
इत्येका रथेन पृथुपाजसा’ (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति हि सूत्रितम् ॥

आ नो वायो महे तने याहि मखाय पाजसे ।

वयं हि ते चक्रमा भूरि दावने सद्यश्चिन्महि दावने ॥ २५ ॥

आ । नः । वायो इति । महे । तने । याहि । मखाय । पाजसे ।

वयम् । हि । ते । चक्रम् । भूरि । दावने । सद्यः । चित् । माहि । दावने ॥ २५ ॥

हे १वायो त्वं २नः अस्मान् प्रति ३आ ४याहि आगच्छ । किमर्थम् । ५महे महते ६तने धनाय
७मखाय महनीयाय^८ ९पाजसे बलाय च । उभयं प्रदातुमित्यर्थः । किमत्रास्तीति तदुच्यते । १०वयं
११हि वयं^{१२} खलु १३ते १४भूरि १५दावने प्रभूतधनदात्रे १६चक्रम् स्तुतिं हविर्वा । १७सद्यश्चित् तदानीमेव
तवागमनानन्तरमेव चक्रम् १८महि महतो धनस्य १९दावने दात्रे ॥ २५ ॥

यो अश्वेभिर्वहते वस्त उस्त्रास्त्रिः सप्त सप्ततीनाम् ।

एभिः सोमैभिः सोमसुद्धिः सोमपा दानाय शुक्रपूतपाः ॥ २६ ॥

यः । अश्वेभिः । वहते । वस्ते । उस्त्राः । त्रिः । सप्त । सप्ततीनाम् ।

एभिः । सोमैभिः । सोमसुत्ऽभिः । सोमऽपाः । दानाय । शुक्रपूतऽपाः ॥ २६ ॥

१. ख-घ-त३-४-न-भ-मथनाः । २. ज-त२-४-धनानि य, त३-न-धनानीय; श-धनान्यानीय ।
३. ख-भ१-कानीनस्य । ४. ख-ग-ज-त१-२-भ-प्रवृद्ध । ५. घ-ज-त१-२-महनीयाय । ६. ग-त३-४-
श-‘वयं’ नास्ति ।

यः^१ पृथुश्रवाः^२ अश्वैः^३ ववहते^४ गृहं^५ वस्ते^६ च^७ उस्त्राः^८ गाः । ताभिश्च गच्छतीत्यर्थः ।
त्रिः ससेति तासां गवां संख्योक्ता^९ । सा^{१०} संख्या विशेष्यते । वसतीनां^{११} त्रिः^{१२} वसत । उक्तसंख्या-
काभिर्गोभिश्चैव यो गच्छति स पृथुश्रवाः^{१३} पृभिः^{१४} सोमेभिः^{१५} सोमैः^{१६} सोमसुद्धिः^{१७} सोममभिषुण्वद्भिश्च^{१८}
हे^{१९} सोमपाः । सोमस्य पातरिति वायोः संबोधनम् । हे^{२०} शुक्रपूतपाः दीप्तपूतस्य च सोमस्य पातवायो
दानाय तुभ्यं सोमं दातुं सोमैर्युक्तो भवतीति शेषः ॥

यो मं इमं चिदु त्मनामन्दच्चित्रं दावनै ।

अरद्वे अक्षे नहुषे सुकृत्वनि सुकृत्तराय सुक्रतुः ॥ २७ ॥

यः । मे । इमम् । चित् । ऊँ इति । त्मना । अमन्दत् । चित्रम् । दावनै ।

अरद्वे । अक्षे । नहुषे । सुकृत्वनि । सुकृत्तराय । सुक्रतुः ॥ २७ ॥

यः पृथुश्रवाः^{२१} मे मह्यम्^{२२} इमं पुरतो वर्तमानं^{२३} चित्रं चायनीयं गवाश्चादिकं^{२४} दावने दानाय
त्मना आत्मना स्वबुद्धयैव^{२५} अमन्दत्^{२६} अमन्दत अमाद्यत । स च^{२७} सुक्रतुः^{२८} शोभनकर्मा राजा
सुकृत्तराय सुकृतकर्तृत्वाय^{२९} अरद्वे^{३०} अक्षे^{३१} नहुषे^{३२} सुकृत्वनि च । एते तस्य राज्ञोऽध्यक्षा ।
तेष्वन्वशात् अस्मै गवादिकान् संयोजयतेति । यद्वा । अरदादयोऽन्ये राजानः । तेषु मध्ये
सुकृत्तरायामन्ददिति ॥

उच्चथ्ये^{३३} वपुषि यः स्वराळुत वायो घृतस्नाः ।

अश्वेषितं रजेषितं शुनेषितं प्राज्म तदिदं नु तत् ॥ २८ ॥

उच्चथ्ये । वपुषि । यः । स्वराट् । उत । वायो इति । घृतस्नाः ।

अश्वेऽइषितम् । रजेऽइषितम् । शुनेऽइषितम् । प्र । अज्म । तत् । इदम् । नु । तत् ॥ २८ ॥

उच्चथ्ये^{३४} वक्तव्ये स्तुत्ये^{३५} वपुषि शरीरे^{३६} यः^{३७} स्वराट् स्वयं राजते । यद्वा । उच्चथ्यो वपुश्चोभौ
राजानौ । तयोरपि यः स्वराट् स्वराज्यं करोति अतिशयेन वर्तते । हे^{३८} वायो यश्च^{३९} घृतस्नाः
घृतवच्छुद्धः स राजा^{४०} अश्वेषितम्^{४१} अश्वैः^{४२} प्रापितं^{४३} रजेषितम् । रजःशब्देनोष्ट्रो गर्दभो बोध्यते ।
तेनाप्यानीतं^{४४} शुनेषितं च^{४५} अज्म^{४६} अन्नं^{४७} प्र अदात् ।^{४८} तत् अन्नमश्नाद्यानीतम्^{४९} इदं पुरतो दृश्यते ।
तत् तवैवानुग्रहादित्यर्थः । अथवैकस्तच्छब्दः पूरणः । अश्वाद्यानीतं यदस्ति तदिदं खल्विति ॥

अध प्रियमिषिराय षष्टि सहस्रासनम् । अश्वानामिन्न वृष्णाम् ॥ २९ ॥

अध । प्रियम् । इषिराय । षष्टिम् । सहस्रा । असनम् । अश्वानाम् । इत् । न । वृष्णाम् ॥ २९ ॥

अध अधुना^{५०} इषिराय धनादिप्रेरयित्रे राज्ञे^{५१} प्रियं श्रद्धेयमश्वानामिव^{५२} वृष्णां सेक्तृणां
गवां^{५३} सहस्रा सहस्राणां^{५४} षष्टि षष्टिसहस्रसंख्याकं प्रियभूतम्^{५५} असनम् अभजम् ॥

गावो न यूथमुप यन्ति वध्रय उप मा यन्ति वध्रयः ॥ ३० ॥

गावः । न । यूथम् । उप । यन्ति । वध्रयः । उप । मा । आ । यन्ति । वध्रयः ॥ ३० ॥

१. ख-त३-४-न-श-‘यः’ नास्ति । २. ख-घ-ज्ञ-त१-२-वस्ते वसति । ३. ग-त३-४-श-संख्यो-
क्ता च । ४. ख-ग-घ-ज्ञ-न-भ-सा च । ५. ख-त३-न-श-अभिषुण्वद्भिश्च । ६. न-भ-प्रावभिर्हे । ७. घ-
उतापि च उच्चथ्ये । ८. ख-ज्ञ-‘मश्वानामित् अश्वानामिव, घ-त१-२-‘मश्वानामित् अश्वानामिव ।

वगादो वन गाव इव ता यथा संगवे वयूथमुप वयन्ति उपगच्छन्ति तद्वत् वध्रयः छिन्नमुष्का वृषभाः पृथुश्रवसा दत्ताः वमा^१ माम् उप वयन्ति समीपं प्राप्नुवन्ति । मा मां वध्रयः उपा यन्तीति पुनरुक्तिरादरार्था ॥

अध यच्चारथे गणे शतमुष्ट्रं अचिक्रदत् । अध श्वित्नेषु विशतिं शता ॥ ३१ ॥
अध । यत् । चारथे । गणे । शतम् । उष्ट्रान् । अचिक्रदत् । अध । श्वित्नेषु । विशतिम् । शता ॥ ३१ ॥

वअध अध वयत् यदा वचारथे । चरथं चरणं गमनम् । तत्संबन्धिनि चार्थभाणे । वनाय प्रेर्यमाण इत्यर्थः । तादृशे वगणे उष्ट्रसंघे वउष्ट्रान् वशतम् उष्ट्राणां शतम् वअचिक्रदत् अस्मभ्यं प्रदानायानुहाव । वअध अपि चास्मदर्थमेव वश्वित्नेषु श्वेतवर्णेषु गौयूथेषु विशतिं च वशता^२ शतानि च अथवा शतानां विशतिमचिक्रदत् ॥

शतं दासे बल्वूथे विप्रस्तरुक्ष आ ददे ।

ते ते वायविमे जना मदन्तीन्द्रगोपा मदन्ति देवगोपाः ॥ ३२ ॥

शतम् । दासे । बल्वूथे । विप्रः । तरुक्षे । आ । ददे ।

ते । ते । वायो इति । इमे । जनाः । मदन्ति । इन्द्रगोपाः । मदन्ति । देवगोपाः ॥ ३२ ॥

अयं विप्रः मेधावी वशो जनोऽहं वबल्वूथे एतन्नामके वदासे वतरुक्षे गवाश्वादीनां तारके गवाधधिकृते राजास्माकं प्रदिष्टधनदातरि वआ वददे । किं दानम् । गवाश्वादीनां वशतम् । शत-शब्दोऽपरिमितवचनः । हे ववायो वते तव स्वभूताः वते स्तोतारः वइमे वजनाः । वयमित्यर्थः । आत्मन एव परोक्षत्वेन वादः । त्वयानुगृहीतत्वात् वइन्द्रगोपाः । इन्द्रो गोपायिता येषां ते तथोक्ताः । इन्द्रेण रक्षिताः वमदन्ति । तथा वदेवगोपाः वमदन्ति । इन्द्रं देवांश्च^३ राज्ञो^४ लब्धेन धनेन यजन्तो मदन्तीत्यर्थः ॥

अध स्या योषणा मही प्रतीची वशमश्व्यम् । अधिरुक्मा वि नीयते ॥ ३३ ॥

अध । स्या । योषणा । मही । प्रतीची । वशम् । अश्व्यम् । अधिरुक्मा । वि । नीयते ॥ ३३ ॥

वअध अधुना वस्या सा वयोषणा योषा राज्ञा प्रदत्ता वमही महती पूज्या वप्रतीची अस्मदभिमुखी वअश्व्यम् अश्वपुत्रं ववशं मां प्रति साधिरुक्माभरणा^५ सती ववि वनीयते । तां कन्यां मां प्रत्यानयन्तीत्यर्थः । अत्र वायव्यास्वृक्षु यत्र वायुर्न स्तूयते परं दानप्रशंसैव तासु सर्वासु हे वायो त्वदनुग्रहादेवमिति योज्यं वायुपरत्वमवगन्तव्यम् ॥ ॥ ६ ॥

‘महि वः’ इत्यष्टादशर्चं पञ्चमं सूक्तमाप्त्यस्य त्रितस्यार्थम् । षडष्टका महापङ्क्तिश्छन्दः । आद्यास्त्रयोदशर्चं आदित्यदेवताकाः । ‘यच्च गोषु’ इत्याद्याः पञ्चर्चं उषोदेवताका आदित्यदेवताकाश्च । तथा चानुक्रमणिका—‘महि वो ब्रूना त्रित आप्त्य आदित्येभ्योऽन्त्याः पञ्चोषसेऽपि महापाङ्क्तम्’ इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

महि वो महतामवो वरुण मित्रं दाशुषे ।

यमादित्या अभि द्रुहो रक्षथा नेमघं नशदनेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥ १ ॥

१. ख-ग-त-न-भ-श-‘सा’ नास्ति । २. ख-ग-त-न-भ-श-‘शता’ नास्ति । ३. ख-ग-त-न-भ-श-देवान् । ४. ख-ग-त-न-श-राज्ञा । ५. ग-साधिरुक्मा साभरणा; न-भ-अधिरुक्मा अधिष्ठितरुक्माभरणा ।

महि । वः । महताम् । अवः । वरुण । मित्र । दाशुषे ।

यम् । आदित्याः । अभि । द्रुहः । रक्षथ । न । ईम् । अवम् । नशत् ।

अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ १ ॥

हे वरुण हे मित्र । एतद्द्वयमर्थ्यणोऽप्युपलक्षणम् । हे वरुणादयः वः युष्माकम्
वः अवः रक्षणं महि महत् । कस्मै । दाशुषे हविर्दात्रे यजमानाय क्रियमाणम् । किंच हे आदित्याः
यं यजमानं द्रुहः द्रोण्युः सकाशात् अभि रक्षथ ईम् एनं यजमानम् अवधं पापं न नशत्
न प्राप्नोति । कुत एवमिति तत्रोच्यते । वः युष्माकम् ऊतयः रक्षणानि अनेहसः अपापान्यनुप-
द्रवाणि च । ऊतयः युष्माकं रक्षणानि सुऊतयः शोभनरक्षणानि । पुनरुक्तिरादरार्था ॥

विदा देवा अघानामादित्यासो अपाकृतिम् ।

पक्षा वयो यथोपरि व्यस्मे शर्म यच्छतानेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥२॥

विद । देवाः । अघानाम् । आदित्यासः । अपऽआकृतिम् ।

पक्षा । वयः । यथा । उपरि । वि । अस्मे इति । शर्म । यच्छत् ।

अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ २ ॥

हे देवाः आदित्यासः आदित्याः यूयम् अघानां दुःखानाम् अपाकृतिम् अपाकरणं
परिहारप्रकारं विद जानीथ । यस्मादेवं तस्मात् वयः पक्षिणः यथा^१ पक्षा पक्षौ^२ उपरि
स्वशिञ्जुकानामुपरि कुर्वन्ति सुखाय तद्वत् अस्मे अधि अस्मासु शर्म सुखं यच्छत् कुरुत ।
अधीति सप्तम्यर्थानुवादी । अस्मे अस्माकमुपरीति वा ॥

व्यस्मे अधि शर्म तत्पक्षा वयो न यन्तन ।

विश्वानि विश्ववेदसो वरूथ्या मनामहेऽनेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥३॥

वि । अस्मे इति । अधि । शर्म । तत् । पक्षा । वयः । न । यन्तन ।

विश्वानि । विश्वऽवेदसः । वरूथ्या । मनामहे ।

अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ ३ ॥

हे आदित्याः यूयम् अस्मे अधि अस्मासु तत् । युष्मास्वेवासाधारणं यत् शर्म अस्ति तदि-
त्यर्थः । तत्^३ वि यन्तन^४ विशेषेण प्रापयत । हे विश्ववेदसः सर्वधनाः युष्मान् विश्वानि^५
सर्वाणि वरूथ्या । वरूथं गृहम् । तदुचितानि धनानि मनामहे याचामहे ॥

यस्मा अरासत् क्षयं जीवातुं च प्रचेतसः ।

मनोर्विश्वस्य वेदिम आदित्या राय ईशतेऽनेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥४॥

१. ख-ग-त-न-भ- 'यथा' नास्ति । २. ख-त-भ-स्वपक्षौ; न- -पक्षौ । ३. ख-घ-ज्ञ-त-१-२-
-तद्वयो न पक्षा पक्षिणः शिञ्जुकानां स्वपक्षो परि (पक्षोपरि-ज्ञ-त-२) यथा तथा वि यन्तन । ४. ख-
त-न-भ-१-२-श- - विश्वा ।

यस्मै । अरासत । क्षयम् । जीवातुम् । च । प्रऽचेतसः ।
मनोः । विश्वस्य । घृ । इत् । इमे । आदित्याः । रायः । ईशते ।
अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ ४ ॥

यस्मै मनुष्याय । वक्ष्यं निवासं । जीवातुं जीवनसाधनमन्नं । च । प्रचेतसः प्रकृष्टमतयः । अरासत प्रयच्छन्ति तस्मै यजमानाय तदर्थम् । इमे । आदित्याः । विश्वस्य । चेत् सर्वस्याप्ययष्टुः । मनोः^१ मनुष्यस्य धनिकस्य । रायः धनस्य । ईशते स्वाभिन्नो भवन्त्यपहृत्य यजमानाय प्रदातुम् ॥

परि णो वृणजन्मघा दुर्गाणि रथ्यो यथा ।

स्यामेदिन्द्रस्य शर्मण्यादित्यानामुतावस्यनेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥ ५ ॥

परि । नः । वृणजन् । अघा । दुःऽगानि । रथ्यः । यथा ।
स्याम । इत् । इन्द्रस्य । शर्मणि । आदित्यानाम् । उत । अवसि ।
अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ ५ ॥

परि वृणजन् परिवर्जयन्तु । नः अस्माकम् । अघा अघानि पापानि । तत्र दृष्टान्तः । दुर्गाणि दुर्गमनान् प्रदेशानवटधिष्यादिकान् । यथा परिवर्जयन्ति तद्वत् । इन्द्रस्य । शर्मणि । स्याम भवेम वयम् । उत अपि च । आदित्यानाम् । अवसि रक्षणे च स्याम ॥ ७ ॥

परिहृतेदुना जनो युष्मादत्तस्य वायति ।

देवा अदभ्रमाश वो यमादित्या अहेतनानेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥ ६ ॥

परिऽहृता । इत् । अना । जनः । युष्मादत्तस्य । वायति । देवाः । अदभ्रम् । आश । वः ।
यम् । आदित्याः । अहेतन । अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ ६ ॥

परिहृतेत्^१ परिपीडितेनैव तपोनियमादिना । अना प्राणयुक्तः । जनः । युष्मादत्तस्य युष्माभिर्देतं धनम् । कर्मणि षष्ठी । वायति गच्छति । हे । देवाः हे । आशवः शीघ्रगमनाः^२ यूयं वयं यजमानम् । अहेतन प्राप्तयः स^३ जनः^४ । अदभ्रम् अनल्पं धनं वायति प्राप्नोतीति संबन्धः ॥

न तं त्रिमं चन त्यजो न द्रासदभि तं गुरु ।

यस्मा उ शर्म सप्रथ आदित्यासो अराध्वमनेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥ ७ ॥

न । तम् । त्रिमम् । चन । त्यजः । न । द्रासत् । अभि । तम् । गुरु । यस्मै । ऊं इति । शर्म ।
सुऽप्रथः । आदित्यासः । अराध्वम् । अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ ७ ॥

यत्तं मनुष्यं । त्रिमं । चन तीक्ष्णमेव सन्तं । त्यजः । क्रोधनामैतत् । अत्र क्रोधात् प्रयुज्यमान-
मायुधमुच्यते । चन । द्रासत् । ' द्रा कुत्सायां गतौ ' । कुत्सितं नागच्छति^१ । न हिनस्तीत्यर्थः । तथा
यत्तं जनं । गुरु प्रबृद्धमपरिहाराहं दुःखं । न द्रासत् न गच्छति । हे । आदित्यासः । आदित्याः । सप्रथः

१. ग-त-न-भ-श- ' मनोः ' नास्ति । २. त-न-भ-श-परिहृतादित् । ३. घ-शीघ्रगमना आदित्या,
४. ख-त-न- स धनः; श-यजमानः । ५. न-श- गच्छति ।

समानप्रथनाः सर्वतः पृथुभूता वा यूयं वयस्मा उ यस्मै यजमानाय । उशब्दः पूरणः । वशर्म सुखम्
वअराध्वम् अदत्त तं^१ न^२ दासदिति ॥

युष्मे देवा अपि ष्मसि युध्यन्तइव वर्मसु ।

यूयं महो न एनसो यूयमर्भादुरुष्यतानेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥८॥

युष्मे इति । देवाः । अपि । स्मसि । युध्यन्तःइव । वर्मसु ।

यूयम् । महः । नः । एनसः । यूयम् । अर्भात् । उरुष्यत ।

अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऊतयः । वः । ऊतयः ॥ ८ ॥

हे देवाः आदित्याः युष्मे युष्मासु वयम् अपि ष्मसि अपि भवेम । युष्माभिरपिहिताः
स्मेत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । युध्यन्तः शूराः वर्मसु कवचेषु यथा भवन्ति तद्वत् । यूयं वनः अस्मान्
वमहः महतः एनसः पापात्^३ उरुष्यत रक्षत । तथा यूयम् अस्मान् अर्भात् अल्पादप्येनसः
उरुष्यत ॥

अदितिर्न उरुष्यत्वदितिः शर्म यच्छतु ।

माता मित्रस्य रेवतोऽर्यम्णो वरुणस्य चानेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥९॥

अदितिः । नः । उरुष्यतु । अदितिः । शर्म । यच्छतु ।

माता । मित्रस्य । रेवतः । अर्यम्णः । वरुणस्य । च ।

अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऊतयः । वः । ऊतयः ॥ ९ ॥

वनः अस्मान् अदितिः अखण्डनीया देवमाता उरुष्यतु रक्षतु । तथा अदितिः वशर्म सुखं
यच्छतु । अदितिर्विशेष्यते । या माता निर्मात्री । कस्य । मित्रस्य रेवतः धनवतः अर्यम्णः
वरुणस्य च । सा न उरुष्यत्विति ॥

यदेवाः शर्म शरणं यद्भद्रं यदेनातुरम् ।

त्रिधातु यद्वरुध्यं^१ तदस्मासु वि यन्तनानेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥१०॥

यत् । देवाः । शर्म । शरणम् । यत् । भद्रम् । यत् । अनातुरम् ।

त्रिधातु । यत् । वरुध्यम् । तत् । अस्मासु । वि । यन्तन ।

अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऊतयः । वः । ऊतयः ॥ १० ॥

हे देवाः आदित्याः यत् वशर्म सुखं वशरणं शरणीयम् । यत् वभद्रं सर्वैर्भजनीयम् ।
यत् वअनातुरं रोगरहितम् । यत् वत्रिधातु त्रिगुणम् । यद्वरुध्यम् । वरुध्यं गृहम् । तद्वहम् ।
वतत् उक्तगुणकं शर्म वअस्मासु वि यन्तन वियच्छत ॥ ८ ॥

आदित्या अव हि ख्यताधि कूलादिव स्पर्शः ।

सुतीर्थमर्वतो यथानु नो नेषथा सुगमनेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥११॥

आदित्याः । अव । हि । ख्यते । अधि । कूलात्ऽइव । स्पर्शः ।

सुऽतीर्थम् । अवैतः । यया । अनु । नः । नेपथ्य । सुऽगम् ।

अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ ११ ॥

हे ऽआदित्याः यूयम् ऽअव ऽहि ऽख्यत अव हि पश्यताधस्तास्थितानस्मान् । तत्र दृष्टान्तः ।
 ऽकूलात् ऽअधि कूले ऽस्पर्शः स्पर्शः । स्थिता इत्यर्थः । यथा कूलस्थः पुरुषोऽधोगतमुदकं
 जिज्ञासुस्तत्रस्थं मनुष्यं वा विलोकयितुमवाक्पश्यति तद्वत् । तथा कृत्वा ऽसुतीर्थं शोभनावतार-
 प्रदेशम्^१ ऽअवैतः अश्वान् ऽयथा प्रापयन्त्यश्वरक्षकास्तद्वत् ऽनः अस्मान् ऽसुगं सुपन्थानम् ऽअनु
 ऽनेपथ्य अनुनयथ^२ ॥

नेह भद्रं रक्षस्विने नावयै नोपया उत ।

गवे च भद्रं धेनवे वीराय च श्रवस्यतेऽनेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥ १२ ॥

न । इह । भद्रम् । रक्षस्विने । न । अवऽयै । न । उपऽयै । उत ।

गवे । च । भद्रम् । धेनवे । वीराय । च । श्रवस्यते ।

अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ १२ ॥

हे आदित्याः ऽइह भूमौ ऽभद्रं कल्याणं सुखं ऽरक्षस्विने । रक्षो बलम् । बलवतेऽस्मद्द्वेष्टे
 ऽन भवत्विति शेषः । ऽअवयै अस्मान् हिंसितुमवगच्छते ऽन भवतु भद्रम् । तथा ऽउपयै उपगच्छते
 ऽन भवतु । तर्हि कस्य भवत्वित्युच्यते । ऽगवे च ऽभद्रं युष्मदीयं^३ भवतु । चशब्दो वक्ष्यमाण-
 धेन्वाद्यपेक्षः । किंच ऽधेनवे नवग्रसृतिकायै भद्रं भवतु । ऽवीराय अस्मत्पुत्रादिकाय भद्रं भवतु ।
 कीदृशाय वीराय । ऽश्रवस्यते अन्नमिच्छते । अथवोत्तरार्धेऽपि नेत्यनुवर्तते । अस्मद्विरोधिना गवादि-
 काय भद्रं न भवत्विति तस्यार्थः ॥

यदाविर्यदपीच्यं देवासो अस्ति दुष्कृतम् ।

त्रिते तद्विश्वमाप्त्य आरे अस्मदधातनानेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥ १३ ॥

यत् । आविः । यत् । अपीच्यम् । देवासः । अस्ति । दुऽकृतम् ।

त्रिते । तत् । विश्वम् । आप्त्ये । आरे । अस्मत् । दधातुन ।

अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ १३ ॥

हे ऽदेवासः देवा आदित्याः ऽयदाविः यत् पापमाविर्भूतम् ऽअस्ति । ऽदुष्कृतं यत् च
 ऽअपीच्यम् अन्तर्हितमस्ति । ‘अपीच्यम्’ इत्यन्तर्हितनाम । ऽतद्विश्वं तदुभयम् ऽआप्त्ये ऽत्रिते
 मयि मा भूत् । किंतु ऽअस्मत् ऽआरे दूरे ऽदधातन स्थापयत ॥

‘यच्च गोषु’ इत्यादिसूक्तशेषेण दुःस्वप्नं दृष्टादित्यमुपतिष्ठेत् । तथा च ‘स्वप्नममनोज्ञं दृष्ट्वा’
 इत्युपक्रम्य ‘यच्च गोषु दुष्पञ्चमिति पञ्चभिरादित्यमुपतिष्ठेत्’ (आश्व. गृ. ३. ६. ६) इति सूत्रितम् ॥

१. ख-त-भ-श-शोभनावतर°; घ-शोभन° । २. ख-त-भ-अनुनयथ आनुकूल्येन प्रापयथ । ३. घ-
 अस्मदीयं ।

यच्च गोषु दुष्ण्वन्त्यं यच्चास्मे दुहितर्दिवः ।

त्रिताय तद्विभाव्याप्याय परा वहानेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥१४॥

यत् । च । गोषु । दुःस्वप्यम् । यत् । च । अस्मे इति । दुहितः । दिवः ।

त्रिताय । तत् । विभाऽवरि । आप्याय । परा । वह ।

अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः । ॥ १४ ॥

हे ऽदिवः ऽदुहितः उषः उषोदेवते ऽयच्च ऽगोषु अस्मदीयासु ऽदुष्ण्वन्त्यम् अनर्थसूचकं दृष्टम् । स्वार्थिको यत् । किंच ऽयच्च दुष्ण्वन्त्यम् ऽअस्मे अस्मासु दृष्टम् । गोपीडानिमित्तकमस्माकं पीडानिमित्तकं च यदुःस्वप्नं पश्याम इत्यर्थः । ऽतत् सर्वं हे ऽविभावरि । उषोनामैतत् । हे व्युच्छन-
वति देवि ऽआप्याय ऽत्रिताय ऽपरा ऽवह दूरे परिहर ॥

निष्कं वा घा कृणवते स्रजं वा दुहितर्दिवः ।

त्रिते दुष्ण्वन्त्यं सर्वमाप्त्ये परि दद्वस्यनेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥१५॥

निष्कम् । वा । घ । कृणवते । स्रजम् । वा । दुहितः । दिवः ।

त्रिते । दुःस्वप्यम् । सर्वम् । आप्त्ये । परि । दद्वसि ।

अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ १५ ॥

हे ऽदिवः ऽदुहितः उषः ऽनिष्कं ऽवा ऽघ आभरणविशेषं वा ऽकृणवते कुर्वते स्वर्णकाराय यत् ऽदुष्ण्वन्त्यं दृष्टम् । स्वर्णकारेण निर्माणसमये दृष्टमित्यर्थः । घेति पूरणः । वाशब्दश्चार्थः । ऽवा अथवा ऽस्रजं माल्यं कृणवते । कुर्वाण इत्यर्थः । तस्मिन्नपि मालाकारे मालानिर्माणसमये यदुष्ण्वन्त्यं दृष्टं तदुभयविषयं दुःस्वप्नम् ऽआप्त्ये अपां पुत्रे ऽत्रिते वर्तमानं ऽपरि^२ ऽदद्वसि उपरि^२ दद्वसः । वयं त्रिताः परित्यजामेत्यर्थः । अथवा । त्रिते मयि यत् दुष्ण्वन्त्यं दृष्टं तत् स्वर्णकाराय मालाकाराय वा परि दद्वसि । अस्मत्तोऽपि निष्कृष्य^३ तथोरुपरि^३ स्थापयामः ॥ ॥ ९ ॥

तदन्नाय तदपसे तं भागमुपसेदुषे ।

त्रिताय च द्विताय चोषो दुष्ण्वन्त्यं वहानेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥१६॥

तत्ऽअन्नाय । तत्ऽअपसे । तम् । भागम् । उपऽसेदुषे ।

त्रिताय । च । द्विताय । च । उषः । दुःस्वप्यम् । वह ।

अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ १६ ॥

ऽतदन्नाय । यदेव जागरावस्थायां भोज्यत्वेन प्रसिद्धं मधुपायसादि स्वप्नेऽपि तदेवान्नं यस्य सः । तादृशाय । प्रत्यक्षभोजनवत् स्वप्नेऽपि भोक्त्र इत्यर्थः । तथा ऽतदपसे । यदेवापः कर्म निन्दितं जाग्रदवस्थायां क्रियते तदेव कर्म स्वप्ने यस्य स तत्कर्मा । तादृशाय देवाय^४ ऽतं ऽभागं दुःस्वप्न-

१. ख-ग-भ१-३-दु.स्वप्नं, त-न-भ२-दु.स्वप्नं, श-दु.स्वप्यम् । २. ख-त-भ-परिदद्वसुपरि, घ-न-श-परिदद्वसि परि । ३. ग-निष्कृष्यो, त२-३-श-निष्कृष्टतयो, न-निष्कृष्यदतयो । ४. ख-घ-त-भ-देवाह, न-तदेवाह ।

स्यांशम् ^१उपसेदुषे प्राप्नुवते ^२त्रिताय ^३द्विताय ^४च हे ^५उषः देवि ^६दुष्ण्वप्यम् अन्नकर्मविषयं
वह अन्यत्र प्रापय । स्वप्ने दृष्टं मधुभोजनादिकं जाग्रदवस्थानुभूतवत् सुखकरं भवत्वित्यर्थः ॥

यथा कलां यथा शफं यथा ऋणं संनयामसि ।

एवा दुष्ण्वप्यं सर्वमाप्त्ये सं नयामस्यनेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥ १७ ॥

यथा । कलाम् । यथा । शफम् । यथा । ऋणम् । सम् नयामसि ।

एव । दुःस्वप्यम् । सर्वम् । आप्त्ये । सम् । नयामसि ।

अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऊतयः । वः । ऊतयः ॥ १७ ॥

संज्ञितं पञ्च दानार्थं संस्कुर्वन्तः^१ यथा येन प्रकारेण कलां शफम् इति संदायान्यत्र
संनयन्ति । अथापरो यथाशब्दः पूरणः । अथवा । यथा कलां हृदयाद्यवयवमवदानार्हं संनयन्ति
यथा च शफं शफोपलक्षितमनवदानार्हं शफास्थ्यादिकं संनयन्ति । यथा वा ऋणं शनैः संन-
यन्ति एव एवं दुष्ण्वप्यं सर्वमाप्त्ये वर्तमानं सं नयामसि संनयामः अपसारयामः ॥

अजैष्माद्यासनाम् चाभूमानागसो वयम् ।

उषो यस्माद्दुष्ण्वप्यादमैष्माप तदुच्छत्वनेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥ १८ ॥

अजैष्म । अद्य । असनाम् । च । अभूम । अनागसः । वयम् ।

उषः । यस्मात् । दुःस्वप्यात् । अमैष्म । अप । तत् । उच्छतु ।

अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऊतयः । वः । ऊतयः ॥ १८ ॥

वयं त्रिताः ^१अद्य ^२अजैष्म जयेम । ^३असनाम् ^४च^२ संभजेम च सुस्वप्नं सुखं वा । ^५अनागसः
अपापाः ^६अभूम भवेम । हे ^७उषः ^८यस्मात् ^९दुष्ण्वप्यात् ^{१०}अमैष्म भीताः स्म ^{११}तत् पापम् ^{१२}अप
^{१३}उच्छतु अपगच्छतु^३ ॥ ॥ १० ॥

‘स्वादोरभक्षि’ इति पञ्चदशर्चं षष्ठं सूक्तं काण्वस्य प्रगाथस्यार्थं सोमदेवताकं त्रैष्टुभम् ।
पञ्चमी जगती । सोमो देवता । तथा चानुकान्तं—‘स्वादोः पञ्चोना प्रगाथः सौम्यं त्रैष्टुभं पञ्चमी
जगती’ इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

स्वादोरभक्षि वयसः सुमेधाः स्वाध्यो वरिवोवित्तरस्य ।

विश्वे यं देवा उत मर्त्यासो मधु ब्रुवन्तो अभि संचरन्ति ॥ १ ॥

स्वादोः । अभक्षि । वयसः । सुमेधाः । सुआध्यः । वरिवोवित्तरस्य ।

विश्वे । यम् । देवाः । उत । मर्त्यासः । मधु । ब्रुवन्तः । अभि । सम् संचरन्ति ॥ १ ॥

अहं प्रगाथः ^१सुमेधाः शोभनप्रज्ञः ^२स्वाध्यः स्वाध्ययनः सुकर्मा ^३वरिवोवित्तरस्य अतिशयेन
पूजां लभमानस्य ^४स्वादोः सुष्ठुदनीयस्य स्वादुभूतस्य ^५वयसः अन्नस्य । एताः कर्मणि षष्ठ्यः ।

१. ख-त-संस्तुवंतो; ग-स्तुवंतो; न-संस्तुर्वतो । २. ख-ग-त-न-श-‘च’ नास्ति । ३. ख-ग-
त-न-भ-श-अपागच्छतु ।

उक्तलक्षणं वयोऽन्नं सोमाख्यम् । अभक्षिः भक्षयेय । यत् यदन्नं विश्वे देवाः सर्वेऽपीन्द्रादयः । उत अपि च मर्त्यासः मर्त्या मनुष्याः । मधु ब्रुवन्तः मनोहरमेतदिति शब्दायन्तः । अभि संचरन्ति अभिसंगच्छन्ते प्राप्नुवन्ति तदन्नमभक्षीति ॥

अग्नीषोमप्रणयने 'अन्तश्च' इत्येषा । तथा च सूत्रितम्—'अन्तश्च प्रागा अदितिर्भवासि इयेनो न योनिं सदनं धिया कृतम्' (आश्व. श्रौ. ४. १०) इति ॥

अन्तश्च प्रागा अदितिर्भवास्यवयाता हरसो दैव्यस्य ।

इन्द्रविन्द्रस्य सख्यं जुषाणः श्रौष्टीव धुरमनु राये ऋध्याः ॥ २ ॥

अन्तरिति । च । प्र । अगाः । अदितिः । भवासि । अवयाता । हरसः । दैव्यस्य ।

इन्द्रो इति । इन्द्रस्य । सख्यम् । जुषाणः । श्रौष्टीऽइव । धुरम् । अनु । राये । ऋध्याः ॥ २ ॥

हे सोम त्वम् । अन्तश्च प्रागाः । हृदयस्य यागागारस्य वान्तर्गच्छसि । गत्वा च अदितिः अदीनस्त्वं । दैव्यस्य हरसः क्रोधस्य अवयाता पृथक्कर्ता भवासि भवसि । हर इति क्रोधनाम । हे इन्द्रो सोम त्वम् । इन्द्रस्य सख्यं जुषाणः सेवमानः श्रौष्टी । श्रुष्टीति क्षिप्रनाम । तत्संबन्धी श्रौष्टी । क्षिप्रगाभ्यश्च धुरम् इव राये अस्माकं धनलाभाय अनु ऋध्याः अनुगच्छसि । अथवाश्वो यथा धुर वृत्वाभिमतदेशं प्रापयति तद्वदस्मान् प्रापय । अनुपूर्वं ऋधिर्गत्यर्थः ॥

'अपाम सोमम्' इत्यादिके द्वे सोमपानोत्तरकालीनास्थाभिमर्शने हृदयाभिमर्शने च क्रमेण विनियुक्ते । तथा च सूत्रितम्—'अपाम सोमममृता अभूम शं नो भव हृद आ पीत इन्द्रविति मुखहृदये अभिमृशेरन्' (आश्व. श्रौ. ५. ६) इति ॥

अपाम सोमममृता अभूमागन्म ज्योतिरविदाम देवान् ।

किं नूनमस्मान्कृणवदरातिः किमु धूर्तिरमृत मर्त्यस्य ॥ ३ ॥

अपाम । सोमम् । अमृताः । अभूम । अगन्म । ज्योतिः । अविदाम । देवान् ।

किम् । नूनम् । अस्मान् । कृणवत् । अरातिः । किम् । ऊँ इति । धूर्तिः । अमृत । मर्त्यस्य ॥ ३ ॥

हे अमृत अमरण सोम त्वाम् । अपाम पानं करवाम । कुर्मः । ततः अमृताः अभूम भवेम । यस्मात्त्वममृतः अतस्तव पानाद्वयमप्यमृताः स्याम । पश्चात् ज्योतिः द्योतमानं स्वर्गम् अगन्म । अविदाम ज्ञातवन्तः देवान् । तथाभूतान् अस्मान् नूनम् इदानीम् अरातिः शत्रुः किं कृणवत् कुर्यात् । किमु किं वा मर्त्यस्य इदानी मनुष्यभूतस्य मम धूर्तिः हिंसकः किं कृणवत् कुर्यात् ॥

शं नो भव हृद आ पीत इन्द्रो पितेव सोम सूनवे सुशेवः ।

सखेव सख्यं उरुशंस धीरः प्र ण आयुर्जीवसे सोम तारीः ॥ ४ ॥

शम् । नः । भव । हृदे । आ । पीतः । इन्द्रो इति । पिताऽइव । सोम । सूनवे । सुशेवः ।

सखाऽइव । सख्ये । उरुऽशंस । धीरः । प्र । नः । आयुः । जीवसे । सोम । तारीः ॥ ४ ॥

१. ग-शब्दयन्तः । २. ख-ग-त-न-भ-श-त्वं । ३. ग-भ-वृत्वा* । ४. ख-त-न-भ-१-२-प्रयः ग-नयः श-राय । ५. ख-त-१-२-अमृत अविद । ६. ख-ग-त-न-भ-श-अयं तथाभूतान् । ७. त-३-न भ-२-चा, श-च ।

हे ऽद्वन्द्वौ ऽसोम अस्माभिः^१ ऽपीतः त्वं^२ ऽनः अस्माकं ऽहदे हृदयाय ऽशं सुखम् ऽआ ऽभव । सुखभवने दृष्टान्तद्वयम् । ऽपिता^३ ऽसूनवे स्वात्मजाय यथा सुखाय भवति यथा वा ऽसखा अहिताश्वित्यं हिते स्थापयिता सखा स स्वसख्ये यथा ऽसुशेव. सुसुखो भवति । शेवमिति सुखनाम । तद्वत्त्वमपि भव । किंच हे ऽउरुशंस बहुभिर्बहुधा वा शंसनीय बहुकीर्ते ऽसोम ऽधीरः धीमांस्त्वं ऽनः अस्माकं ऽजीवसे जीवनाय ऽआयुः आयुष्यं ऽप्र ऽतारीः प्रवर्धय^४ ॥

इमे मां पीता यशसं उरुष्यवो रथं न गावः समनाह पर्वसु ।

ते मां रक्षन्तु विस्त्रस्तश्चरित्रादुत मां स्नामाद्यवयन्त्वन्दवः ॥ ५ ॥

इमे । मा । पीताः । यशसः । उरुष्यवः । रथम् । न । गावः । सम् । अनाह । पर्वसु ।

ते । मा । रक्षन्तु । विस्त्रस्तः । चरित्रात् । उत । मा । स्नामात् । यवयन्तु । इन्दवः ॥ ५ ॥

ऽइमे ऽपीताः ऽयशसः यशस्कराः ऽउरुष्यवः अस्माकं रक्षाकामाः सोमाः ऽगावः गोविकार-भूता वध्र्यः ऽरथं ऽन रथमिव तां^५ यथा रथं विस्त्रस्तं ऽपर्वसु ऽसमनाह^६ संदधते तद्वत् मां पीताः सोमाः पर्वसु संनहन्तु । किंच ऽते सोमाः ऽमा मां ऽविस्त्रस्तः विस्त्रस्तात् ऽचरित्रात् चरणादनुष्ठानात् ऽरक्षन्तु । सोमः पीतश्चेत् कर्म ह्यविस्त्रस्तं भवति । ऽउत अपि च ऽमा मां ऽस्नामात् व्याधेः सकाशात् ऽइन्दवः पीताः ऽयवयन्तु पृथक्कुर्वन्तु ॥ ॥ ११ ॥

अग्निं न मां मथितं सं दिदीपः प्र चक्षय कृणुहि वस्यसो नः ।

अथा हि ते मद आ सोम मन्ये रेवाँइव प्र चरा पुष्टिमच्छ ॥ ६ ॥

अग्निम् । न । मा । मथितम् । सम् । दिदीपः । प्र । चक्षय । कृणुहि । वस्यसः । नः ।

अथ । हि । ते । मदे । आ । सोम । मन्ये । रेवान्ऽइव । प्र । चर । पुष्टिम् । अच्छ ॥ ६ ॥

हे सोम पीतस्त्वं ऽमा मां ऽमथितम् ऽअग्निं ऽन अग्निमिव ऽसं ऽदिदीपः संदीपय । ऽप्र चक्षय च चक्षुषः संधुक्षणेन । ऽनः अस्मान् ऽवस्यसः अतिशयेन वसुमतः ऽकृणुहि कुरु । ऽअथ अधुना ऽहि खलु ऽते त्वां हे ऽसोम ऽमदे^७ मदाय^८ ऽमन्ये स्तौमि । तथा सति ऽरेवानिव धनवानिह । इवेति संप्रत्यर्थे । ऽपुष्टिम् अस्मत्पोषम् ऽअच्छ ऽप्र ऽचर अभिगच्छ ॥

इषिरेण ते मनसा सुतस्य भक्षीमहि पित्र्यस्येव रायः ।

सोम राजन् प्र आयूषि तारीरहानीव सूर्यो वासराणि ॥ ७ ॥

इषिरेण । ते । मनसा । सुतस्य । भक्षीमहि । पित्र्यस्यऽइव । रायः ।

सोम । राजन् । प्र । नः । आयूषि । तारीः । अहानीऽइव । सूर्यः । वासराणि ॥ ७ ॥

ऽइषिरेण इच्छावता ऽमनसा ऽसुतस्य ऽते सुतमभिषुतं त्वां ऽभक्षीमहि । ऽपित्र्यस्य पितृसंबन्धिनो^९ धनस्येव धनमिव । पित्र्यं धनं यथैषणेन मनमोपभुजते तद्वत् । भक्षित हे ऽसोम ऽराजन् स्वामिन् ऽनः अस्माकम् ऽआयूषि ऽप्र ऽतारीः प्रवर्धय । ऽवासराणि जगद्वासकानि

१. ख-ग-त-न-भ-श-‘ अस्माभिः...त्व ’ नास्ति । २. घ-पितेव । ३. ग-प्रावर्धयः; घ-ज्ञ-त१-२-न-श-प्रवर्धयः । ४. ख-ग-त-न-भ-श-ते । ५. ख-ग-त-न-भ-श-‘ समनाह ’ नास्ति । ६. ख-ग-त-न-भ-श-‘ मदे मदाय ’ नास्ति । ७. घ-‘संबन्धिनो रायः ।

वअहानि वसूर्यः वद्व' । अत्र 'ईषणेन' वैषणेन वार्षणेन वा' (निरु. ४. ७) इत्यादि निरुक्तं ज्ञातव्यम् ॥

सोमं राजन्मृळया नः स्वस्ति तव स्मसि व्रत्यास्तस्य विद्धि ।

अलर्तिं दक्षं उत मन्युरिन्दो मा नो अर्यो अनुकामं परा दाः ॥ ८ ॥

सोमं । राजन् । मृळय । नः । स्वस्ति । तव । स्मसि । व्रत्याः । तस्य । विद्धि ।
अलर्तिं । दक्षः । उत । मन्युः । इन्दो इति । मा । नः । अर्यः । अनुऽकामम् । परा । दाः ॥ ८ ॥

हे वसोम वराजन् वनः अस्मान् वस्वस्ति अविनाशाय वमृळय सुखय च । व्रत्याः व्रतिनो वयं वतव वस्मसि स्वभूताः स्मः । वतस्य तं स्वकीयं तव विद्धि जानीहि । अथवा तव त्वमित्यर्थः । त्वं जानीहि । किंच हे वइन्दो वदक्षः प्रवृद्धोऽस्मच्छत्रुः वलर्तिं गच्छति । वउत अपि च वमन्युः क्रोधः क्रुद्धो वा अलर्तिं । तादृशस्योभयविधस्य वअर्यः अरेः वअनुकामं यथाकामं वनः अस्मान् वमा वपरा वदाः परादेहि ॥

त्वं हि नस्तन्वः सोम गोपा गात्रेगात्रे निषसत्था नृचक्षाः ।

यत्ते वयं प्रमिनाम व्रतानि स नो मृळ सुषखा देव वस्यः ॥ ९ ॥

त्वम् । हि । नः । तन्वः । सोम । गोपाः । गात्रेऽगात्रे । निऽससत्थ । नृऽचक्षाः ।
यत् । ते । वयम् । प्रऽमिनाम । व्रतानि । सः । नः । मृळ । सुऽसखा । देव । वस्यः ॥ ९ ॥

हे वसोम देव त्वं वनः अस्माकं वतन्वः तनोरङ्गस्य वगोपाः वहि रक्षिता खलु । अतः वगात्रेगात्रे सर्वेष्वङ्गेषु वनृचक्षा. नृणां कर्मनेतृणां द्रष्टा त्वं वनिषसत्थ निषीदसि । यत् यद्यपि वते तव वव्रतानि कर्माणि ववयं वप्रमिनाम हिंस्रः तथापि हे वदेव वसः त्वं ववस्यः श्रेष्ठान् वनः अस्मान् वसुषखा शोभनसखा सन् वमृळ सुखय ॥

ऋदूदरेण सख्या सचेय यो मा न रिष्येद्वर्यश्च पीतः ।

अयं यः सोमो न्यधायस्मे तस्मा इन्द्रं प्रतिरमेम्यारुः ॥ १० ॥

ऋदूदरेण । सख्या । सचेय । यः । मा । न । रिष्येत् । हरिऽअश्च । पीतः ।
अयम् । यः । सोमः । नि । अधायि । अस्मे इति । तस्मै । इन्द्रम् । प्रऽतिरम् । एमि । आरुः ॥ १० ॥

अहं प्रगाथः वऋदूदरेण उदराबाधकेन सोमेन वसख्या वसचेय संगच्छेय । संगतो भवामि ।
'ऋदूदरः सोमो मृदूदरः' (निरु. ६. ४) इति यास्कः । वयः सोमः वपीतः सन् वमा मां वन वरिष्येत् न हिंस्येत् हे वहर्यश्च इन्द्र । सौम्ये सूक्त इन्द्रस्य कीर्तनं सोमस्येन्द्रस्वामिकत्वाच्च विरुद्धम् । वयः वअयं वसोमः वअस्मे अस्मासु वन्यधायि निहितोऽभूत् वतस्मै सोमाय वप्रतिरम् वआरुः जठरे चिरकालावस्थानम् वइन्द्रम् वएमि याचे ॥ ॥ १२ ॥

अपु त्या अस्थुरनिरा अमीवा निरत्रसन्तमिषीचीरमैषुः ।

आ सोमो अस्मो अरुहद्विहाया अगन्म यत्र प्रतिरन्त आरुः ॥ ११ ॥

१. घ-इव स यथा वर्षणेन प्रवर्धयति तद्वत् । २. ख-त-न-भ-श-एषणेन । ३. भ२-हिंसेत् ; भ३-हिंसत् ।

अप । त्याः । अस्थुः । अनिराः । अमीवाः । निः । अत्रसन् । तमिषीचीः । अमैषुः ।
आ । सोमैः । अस्मान् । अरुहत् । विऽहायाः । अगन्म । यत्र । प्रऽतिरन्ते । आयुः ॥ ११ ॥

वत्याः ताः व अनिराः प्रेरयितुमशक्याः व अमीवाः बलवत्यः पीडाः^१ व अप व अस्थुः अपगच्छन्तु ।
थाः व तमिषीचीः बलवत्योऽस्मान् व निः नितराम् व अत्रसन् प्राप्नुवन् कम्पयन्ति तथा व अमैषुः ।
अपगमे^२ कारणमाह । यस्मात् व सोमः विहायाः महान् सन् व अस्मान् व आ व अरुहत् आगमत्
प्राप्तवान् अतोऽपास्थुरिति भावः । व यत्र यस्मिन् सोमे पीते व आयुः आयुष्यं व प्रतिरन्ते वर्धयन्ति
मनुष्यास्तं सोमम् व अगन्म इति ॥

यो न इन्दुः पितरो हृत्सु पीतोऽमर्त्यो मर्त्यो आविवेश ।

तस्मै सोमाय हविषा विधेम मृळीके अस्य सुमतौ स्याम ॥ १२ ॥

यः । नः । इन्दुः । पितरः । हृत्सु । पीतः । अमर्त्यः । मर्त्यान् । आऽविवेश ।
तस्मै । सोमाय । हविषा । विधेम । मृळीके । अस्य । सुमतौ । स्याम ॥ १२ ॥

हे व पितरः व यः व इन्दुः व हृत्सु व पीतः सन् व अमर्त्यः मृतिरहितः सन् व आविवेश व मर्त्यान्^३
वनः अस्मान् व तस्मै व सोमाय व हविषा व विधेम परिचरेम । व अस्य सोमस्य व मृळीके सुखे व सुमतौ
चानुग्रहबुद्धौ च व स्याम भवेम ॥

महापितृयज्ञे 'सोमाय पितृमते पुरोडाशम्' इत्यत्र 'त्वं सोम' इति याज्या । सूत्रितं च—
'त्वं सोम पितृभिः संविदानो बर्हिषदः पितर ऊत्यर्वाक्' (आश्व. श्रौ. २. १९) इति । तृतीयसवने
सौम्यस्य चरोरपीयं^४ याज्या । 'त्वं सोम पितृभिः संविदान इति सौम्यस्य' (आश्व. श्रौ. ५. १९)
इति हि सूत्रितम् ॥

त्वं सोम पितृभिः संविदानोऽनु द्यावापृथिवी आ ततन्थ ।

तस्मै त इन्दो हविषा विधेम वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥ १३ ॥

त्वम् । सोम । पितृभिः । संविदानः । अनु । द्यावापृथिवी इति । आ । ततन्थ ।
तस्मै । ते । इन्दो इति । हविषा । विधेम । वयम् । स्याम । पतयः । रयीणाम् ॥ १३ ॥

हे व सोम व त्वं व पितृभिः सह व संविदानः संगच्छमानः व द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ व अनु
व आ व ततन्थ क्रमेण विस्तारयसि । व तस्मै सोमाय व हविषा व विधेम परिचरेम । व वयं व रयीणां
धनानां व पतयः व स्याम भवेम ॥

त्रातारो देवा अधि वोचता नो मा नो निद्रा ईशत मोत जल्पिः ।

वयं सोमस्य विश्वह प्रियासः सुवीरासो विदथमा वदेम ॥ १४ ॥

त्रातारः । देवाः । अधि । वोचत । नः । मा । नः । निऽद्रा । ईशत । मा । उत । जल्पिः ।
वयम् । सोमस्य । विश्वह । प्रियासः । सुवीरासः । विदथम् । आ । वदेम ॥ १४ ॥

हे व त्रातारः रक्षितारो हे व देवाः व नः अस्मान् व अधि व वोचत अधिवचनं कुरुत । किञ्च
वनः अस्मान् व निद्राः स्वप्नाः व मा व ईशत ईश्वरा मा भूवन् बाधितुम् । व उत अपि च व जल्पिः

१. ख-त-न-भ-श-‘पीडाः’ नास्ति । २. ख-त-न-भ-१-२-श-अपरामे; घ-त्यर्जतु अपराधे ।
३. त-न-भ-श-मर्त्यान् । ४. ख-त-भ-‘पीयमेव ।

निन्दकः अस्मान् वमा निन्दतु । वयं वसोमस्य प्रियासः प्रियाः स्याम विश्वह सर्वेष्वप्यहः सु । सर्वदेत्यर्थः । सुवीरासः शोभनपुत्राः सन्तः विदथं स्तोत्रम् आ वदेम आभिमुख्येन वदेम । अथवा सुपुत्रा विदथं गृहमा वदेम । आवदनं पुत्रपौत्राणां धनेनोपच्छन्दनम् ॥

‘ त्वं नः सोम विश्वतः ’ इति सौम्ये पशौ हविषोऽनुवाक्या । सूत्रितं च—‘ त्वं नः सोम विश्वतो वयोधा या ते धामानि दिवि या पृथिव्याम् ’ (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

त्वं नः सोम विश्वतो वयोधास्त्वं स्वर्विदा विशा नृचक्षाः ।

त्वं न इन्द्र ऊतिभिः सजोषाः पाहि पश्चातादुत वा पुरस्तात् ॥ १५ ॥

त्वम् । नः । सोम । विश्वतः । वयः ऽधाः । त्वम् । स्वः ऽवित् । आ । विश । नृचक्षाः । त्वम् । नः । इन्द्रो इति । ऊतिभिः । सजोषाः । पाहि । पश्चातात् । उत । वा । पुरस्तात् ॥ १५ ॥

हे वसोम त्वं नः अस्माकं विश्वतः सर्वाभ्यो दिग्भ्यः वयोधाः अन्नदाता । तथा त्वं स्वर्वित् स्वर्गलम्भकः नृचक्षाः सर्वमनुष्यद्रष्टा त्वम् आ विश । हे इन्द्रो त्वं सजोषाः^१ सह प्रीयमाणः सन् ऊतिभिः सह । अथवोतयो गन्तारो मरुतः । तैः सहितः सन् पश्चातात् पश्चात् उत वा पुरस्तात् च पाहि^२ ॥ ॥ १३ ॥ ॥ ६ ॥

॥ अथ वालखिल्यम् ॥

॥ प्रथमं सूक्तम् ॥

अभि प्र वः सुरार्धसमिन्द्रमर्च यथा विदे ।

यो जरितृभ्यो मघवा पुरुवसुः सहस्रेणैव शिक्षति ॥ १ ॥

१. ख-ग-घ-त-न-भ-श-ऊतिभिः । २. घ-पाहि रक्ष ।

वालखिल्यसूक्तभाष्यम्*

श्रीगणेशाय नमः । श्रुतिकञ्जार्थलक्ष्मी यो विकासयति हृद्रतम् (? °ताम्) । स पायात्सच्चिदानन्दः सूर्यमण्डलगो हरिः ॥ ‘ अभि प्र वः ’ इति दशर्चं प्रथमं सूक्तं प्रस्कण्वस्यार्धमैन्द्रम् । अनुक्रान्तं च—‘ अभि प्र दश प्रस्कण्वः प्रागाथं तत् ’ इति । अयुजा बृहती छन्दः । युजां सतोबृहती छन्दः । विनियोगः सूत्रादवगन्तव्यः ॥

(१) ऋषिरात्मानं ब्रूते । हे प्रस्कण्व वः युष्माकम् । बहुवचनं पुत्रपौत्राभिप्रायेण । युष्मात्स्वामिभूतमिन्द्रमामिलक्ष्य प्रार्चं प्रकर्षेण पूजय । तत्र दृष्टान्तः । यथा विदे विद्वासं स्वगुरु पूजयसि तद्वत् । कीदृशम् । सुरार्धसम् । शोभनं राधो धनं यस्य तम् । कोऽसामिन्द्र इत्युच्यते । य इन्द्रः मघवा धन-

* वाराणसीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालायाः प्राप्ते श-संज्ञकलिखितपुस्तके वालखिल्यसूक्तानां भाष्यं लिखितमुपलभ्यते । पर त्वितरेषु सर्वेष्वपि पुस्तकेष्वनुपलम्भात् व्याख्याशैल्या विभिन्नत्वाच्च नैतत्सायणाचार्यकृतमिति व्यक्तं प्रतीयते । तथाप्येतद्विदुषामुपयोगाय स्यादिति मत्वात्र दीयते ।

एतस्मिन् विषयेऽस्माभिः पृष्टा एतत्पाठशालाधिकारिणः एवं लिखन्ति—‘ एतद्वस्तुलिखितं पाठशालायाः कृते रेवानगरे क्रीतमासीत् । तस्य लेखनं पुण्यपत्तनं एवाभूदिति श्रूयते । एतद्वस्तुलिखितक-गतवालखिल्यसूक्तभाष्यं केन विरचितमिति निश्चितं वक्तुमशक्यम् । न केनापि वाराणसीस्थेन पण्डिते-नैतद्विरचितमिति निश्चितमेव ’ ।

अभि । प्र । वः । सुऽराधसम् । इन्द्रम् । अर्च । यथा । विदे ।
यः । जरितुऽभ्यः । मघऽवा । पुरुऽवसुः । सहस्रेणऽइव । शिक्षति ॥ १ ॥

शतानीकेव प्र जिगाति धृष्णुया हन्ति वृत्राणि दाशुषे ।

गिरेरिव प्र रसा अस्य पिन्विरे दत्राणि पुरुभोजसः ॥ २ ॥

शतानीकाऽइव । प्र । जिगाति । धृष्णुया । हन्ति । वृत्राणि । दाशुषे ।
गिरेऽइव । प्र । रसाः । अस्य । पिन्विरे । दत्राणि । पुरुभोजसः ॥ २ ॥

आ त्वा सुतास इन्द्रवो मदा य इन्द्र गिर्वणः ।

आपो न वज्रिन्नन्वोऽक्यं सरः पूणन्ति शूर राधसे ॥ ३ ॥

आ । त्वा । सुतासः । इन्द्रवः । मदाः । ये । इन्द्र । गिर्वणः ।
आपः । न । वज्रिन् । अनु । ओक्यम् । सरः । पूणन्ति । शूर । राधसे ॥ ३ ॥

अनेहसं प्रतरणं विवक्षणं मध्वः स्वादिष्ठमीं पिव ।

आ यथा मन्दसानः किरासि नः प्र क्षुद्रेव त्मना धृषत् ॥ ४ ॥

अनेहसम् । प्रऽतरणम् । विवक्षणम् । मध्वः । स्वादिष्ठम् । ईम् । पिव ।

आ । यथा । मन्दसानः । किरासि । नः । प्र । क्षुद्राऽइव । त्मना । धृषत् ॥ ४ ॥

वान् पुरुवसुः बहुना वासयिता जरितुभ्यः स्तोतुभ्यः सहस्रेणैव अपरिमितमेव शिक्षति ददाति । धना-
दिकमिति शेषः । अत्र योशब्दोऽवधारणार्थः । सहस्रेणैव (? इवशब्दोऽवधारणार्थः । सहस्रेणैव) ॥

(२) धृष्णुया शत्रुधर्षणशील इन्द्रः शतानीकेव अपरिमितान्येव रिपुसैन्यानि प्र जिगाति प्रक-
र्षेण गच्छति । स्ववशीकरोति । किञ्च य इन्द्रः दाशुषे हविर्दत्तवतो यजमानस्य वृत्राणि पापानि शत्रून्
वा हन्ति नाशयति । तस्यास्य पुरुभोजसः बहुपालकस्येन्द्रस्य दत्राणि हिरण्यादीनि धनानि । दत्रमत्र
हिरण्य 'मस्तु दत्रम्' इति हिरण्यनामसु पाठात् । प्र पिन्विरे प्रकर्षेण प्रीणयन्ति तर्पयन्ति जगत् । अत्र
दृष्टान्तः । गिरेरिव पर्वतस्य मेघस्य वा सबन्धिनो यथा रसाः जलानि जगत् प्रीणयन्ति तद्वत् ॥

(३) हे गिर्वणः गीर्भिर्वननीयेन्द्र मदाः हर्षकराः ये इन्द्रवः सोमाः सुतासः अभिषुताः सन्ति
ते हे वज्रिन् वज्रोपेत हे शूर शौर्ययुक्तेन्द्र ओक्य समवयितुमर्ह (? समवेतुमर्ह) त्वा त्वामापृणन्ति सर्वतः
पूरयन्ति । स्वरसप्रदानेन त्वां तर्पयन्तीत्यर्थः । कथम् । आपो न सरः । ता यथा महाजलाशय पूरयन्ति
तद्वत् । किमर्थम् । राधसे यजमानस्य धनलाभाय ॥

(४) हे इन्द्र अनेहस यथाकालम् ईम् एन सोम पिव । कीदृशम् । प्रतरणं प्रवर्धनम् । प्रपूर्व-
स्तिरतिवर्धनार्थः । विवक्षणम् अतिशयेन स्तुत्य मध्वः मधुनः सकाशादपि स्वादिष्ठ स्वादुतमम् । कमे-
तम् । यस्य पानेन मन्दसानः हवीषि सभजमानस्त्व नोऽस्मभ्य यजमानेभ्यः यथा यथावत् फलमाकिरासि
कात्स्न्येन विक्षिपसि । ददासीत्यर्थः । केभ्य इव । धृषत् शत्रुधर्षकस्त्व त्मना आत्मना स्वयमेव क्षुद्रेव
दीनेभ्य इव तेभ्यो यथा प्र ददासि तद्वत् । उपसर्गबशाद्योग्याक्रियाध्याहारः ॥

आ नः स्तोममुप द्रवद्वियानो अश्वो न सोतृभिः ।

यं ते स्वधावन्त्स्वदयन्ति धेनव इन्द्र कण्वेषु रातयः ॥ ५ ॥

आ । नः । स्तोमम् । उप । द्रवत् । हियानः । अश्वः । न । सोतृभिः ।

यम् । ते । स्वधाऽवन् । स्वदयन्ति । धेनवः । इन्द्र । कण्वेषु । रातयः ॥ ५ ॥ ॥ १४ ॥

उग्रं न वीरं नमसोप सेदिम् विभूतिमक्षितावसुम् ।

उद्रीव वज्रिन्नवतो न सिञ्चते क्षरन्तीन्द्र धीतयः ॥ ६ ॥

उग्रम् । न । वीरम् । नमसा । उप । सेदिम् । विभूतिम् । अक्षितवसुम् ।

उद्रीऽव । वज्रिन् । अवतः । न । सिञ्चते । क्षरन्ति । इन्द्र । धीतयः ॥ ६ ॥

यद्ध नूनं यद्वा यज्ञे यद्वा पृथिव्यामधि ।

अतो नो यज्ञमाशुभिर्महेमत उग्र उग्रेभिरा गहि ॥ ७ ॥

यत् । ह । नूनम् । यत् । वा । यज्ञे । यत् । वा । पृथिव्याम् । अधि ।

अतः । नः । यज्ञम् । आशुभिः । महेऽमते । उग्रः । उग्रेभिः । आ । गहि ॥ ७ ॥

(५) हे इन्द्र स भवान् नोऽस्मदीयैः सोतृभिः सोमाभिषवकर्तृभिरध्वर्यादिभिर्ऋत्विग्भिः कृत स्तोत्रविशेषम् आ आभिमुख्येन उप द्रवत् उपगच्छतु समीपं प्राप्नोतु । क इव । हियानः प्रेरमाणः अश्वो न अश्व इव । स यथा अभिलषित देशं प्राप्नोति तद्वत् । हे स्वधावन् अन्नवज्रिन्द्र ते तव स्वभूतानि धेनवः तर्पकाणि कण्वेषु अस्मासु वर्तमानानि रातयः हविर्दानानि य त्वा स्वदयन्ति स्वादयन्ति । त्वदुदरे प्रविश्य त्वा तर्पयन्तीत्यर्थः । स भवान् उप द्रवत् इति पूर्वेण सवन्धः ॥ ॥ १४ ॥

(६) हे इन्द्र वीर विशेषेण शत्रुभटान् प्रेरयन्त त्वां नमसा हविलक्षणेनान्नेन सह । यद्वा नमसा प्रह्वीभावेन सह उप सेदिम् शरणं प्राप्नुमो वयम् । कमिव । उग्रं न उद्वर्णबलमिव । त यथा केचन दीनाः शरणं प्राप्नुवन्ति तद्वत् । कीदृशं त्वाम् । विभूतिं विविधैश्चर्योपेतम् । अथवा विविधभवन-स्वभावम् । ‘ इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते ’ इति श्रुतेः । ‘ रूपरूप प्रतिरूपो बभूव ’ इति श्रुत्यन्तरात् । अक्षितवसुम् अक्षीणधनम् । किञ्च हे वज्रिन् वज्रवज्रिन्द्र सिञ्चते स्वर्गादिफलसेक्त्रे तुभ्य त्वदर्थं धीतयः अस्मदङ्गुलयः क्षरन्ति स्रवन्ति सोमरसम् । क इव । उद्रीव । उदकान् (? उदकवान्) अवतो न कूप इव । स यथा सस्यादिसेक्त्रे जलं क्षरति तद्वत् । अन्न इवशब्दोऽनर्थकः ।

(७) हे महेमते पूजासक्तबुद्धे इन्द्र यद्ध यत्र क्वचित् स्थानविशेषे नूनं निश्चितं वर्तते । यत् यत्र वा यज्ञे अन्वरे वर्तते । यत् यत्र वा पृथिव्याम् अधि अधिकं वर्तते । अतः अस्मात्स्थानविशेषात् उग्रः उद्वर्णबलस्त्वम् उग्रेभिः उद्वर्णबलैः आशुभिः शीघ्रगामिभिरश्वैः नोऽस्माकं यज्ञम् आ गहि आगच्छ ॥

अजिरासो हरयो ये त आशवो वाताइव प्रसक्षिणः ।

येभिरपत्यं मनुषः परीयसे येभिर्विश्वं स्वर्दृशे ॥ ८ ॥

अजिरासः । हरयः । ये । ते । आशवः । वाताः इव । प्रसक्षिणः ।

येभिः । अपत्यम् । मनुषः । परिऽईयसे । येभिः । विश्वम् । स्वः । दृशे ॥ ८ ॥

एतावतस्त ईमह इन्द्रं सुमनस्य गोमतः

यथा प्रावो मघवन्मेध्यातिथिं यथा नीपातिथिं धने ॥ ९ ॥

एतावतः । ते । ईमहे । इन्द्रं । सुमनस्य । गोऽमतः ।

यथा । प्र । आवः । मघऽवन् । मेध्यऽअतिथिम् । यथा । नीपऽअतिथिम् । धने ॥ ९ ॥

यथा कण्वे मघवन्त्रसदस्यवि यथा पक्थे दशव्रजे ।

यथा गोशर्ये असनोऽऋजिश्चनीन्द्र गोमद्विरण्यवत् ॥ १० ॥

यथा । कण्वे । मघऽवन् । त्रसदस्यवि । यथा । पक्थे । दशऽव्रजे ।

यथा । गोऽशर्ये । असनोः । ऋजिश्चनि । इन्द्रं । गोऽमत् । हिरण्यऽवत् ॥ १० ॥ ॥ १५ ॥

(८) हे इन्द्र ते तव स्वभूताः ये हरयः अशवाः वाताइव वायव इव प्रसक्षिणः प्रकर्षेण सगच्छमानाः सन्ति । कीदृशास्ते पुनः । अजिरासः शत्रून् क्षिपन्तः आशवः शीघ्रगामिनश्च । येभिः यैरश्वैः मनुषः मनोः अपत्यम् अपतनहेतु यजमान परीयसे सर्वत आगच्छसि येभिः यैश्चाश्वैः विश्वं स्वः सर्वं स्वर्लोकं दृशे द्रष्टुमिच्छसि तेरा गहि इति पूर्वेणान्वयः ॥

(९) हे मघवन् धनवन्निन्द्र धने निमित्तभूते सति यथा येन प्रकारेण मेध्यातिथिम् एतन्नामकऋषि प्रावः प्रकर्षेण रक्षितवानसि यथा येन च प्रकारेण नीपातिथिम् एतन्नामानमृषि प्रावः एतावतः इयदेव ते तव स्वभूत गोमतः गवाश्चाद्युपेत सुमनस्य सुखम् ईमहे याचामहे वयं कण्वाः । सर्वत्र कर्मणि षष्ठ्यः ॥

(१०) हे मघवन् धनवन्निन्द्र यथा येन प्रकारेण कण्वे एतन्नाम्नि मत्पितरि गोमत् गवोपेत हिरण्यवत् काञ्चनोपेत च सुमनः असनोः दत्तवानसि । यथा च त्रसदस्यवि एतन्नामके राज्ञि यथा च पक्थे एतत्सज्ञे राज्ञि यथा च दशव्रजे एतत्सज्ञके नृपे यथा च गोशर्ये एतन्नाम्नि क्षत्रिये यथा च ऋजिश्चनि एतत्सज्ञके राजनि गवाद्युपेतं सुमनससोः एतावदीमहे इति पूर्वेण सवन्धः ॥ ॥ १५ ॥

‘ प्र सु श्रुतम् ’ इति दशमं द्वितीयं सूक्तं काण्वस्य पुष्टिगोरार्षमैन्द्रम् । अनुक्रम्यते च—‘ प्र सु श्रुतं पुष्टिगुः ’ इति । कण्वस्य पुत्रः पुष्टिगुः ऋषिः । इन्द्रो देवता । अयुजा बृहती छन्दः । युजां सतो-बृहती छन्दः । विनियोगः सूत्रादवगन्तव्यः ॥

॥ अथ द्वितीयं सूक्तम् ॥

प्र सु श्रुतं सुरार्धसमर्चं शक्रमभिष्टये ।

यः सुन्वते स्तुवते काम्यं वसु सहस्रेणैव मंहते ॥ १ ॥

प्र । सु । श्रुतम् । सुऽरार्धसम् । अर्चं । शक्रम् । अभिष्टये ।

यः । सुन्वते । स्तुवते । काम्यम् । वसु । सहस्रेणैव । मंहते ॥ १ ॥

शतानीका हेतयो अस्य दुष्टरा इन्द्रस्य समिषो महीः ।

गिरिर्न भुज्मा मघवत्सु पिन्वते यदी सुता अमन्दिषुः ॥ २ ॥

शतऽअनीकाः । हेतयः । अस्य । दुष्टराः । इन्द्रस्य । समऽइषः । महीः ।

गिरिः । न । भुज्मा । मघवत्सु । पिन्वते । यत् । ईम् । सुताः । अमन्दिषुः ॥ २ ॥

यदी सुतासु इन्द्रवोऽभि प्रियममन्दिषुः ।

आपो न धायि सर्वनं म आ वसो दुधाइवोप दाशुषे ॥ ३ ॥

यत् । ईम् । सुतासः । इन्द्रवः । अभि । प्रियम् । अमन्दिषुः ।

आपः । न । धायि । सर्वनम् । मे । आ । वसो इति । दुधाऽइव । उप । दाशुषे ॥ ३ ॥

(१) ऋषिरात्मान ब्रूते । हे पुष्टिगो त्वम् अभिष्टये अभिलषितसिद्धये त शक्र सर्वकर्मसु शक्तमिन्द्र सु सुष्ठु यथा तथा प्र अर्चं प्रकर्षेण पूजय । कीदृशम् । श्रुतं विख्यातं सुरार्धसं शोभन-धनोपेतम् । त कम् । य इन्द्रः सुन्वते सोमाभिषव कुर्वते स्तुवते स्तुति कुर्वते यजमानाय काम्य कामिन् (१ कमनीय) वसु धनं सहस्रेणैव असख्यातमेव महते ददाति तम् । महतिर्दानार्थः । दानकर्मसु तत्पाठात् ॥

(२) सुता अभिषुताः सोमाः यद्यदा ईमेनमिन्द्रम् अमन्दिषुः अमादयन् तदा अस्मिन्द्रस्य हेतयः हननसाधनान्यायुधानि मघवत्सु हविल्लक्षणधनवत्सु यजमानेषु पिन्वते । तदीयशत्रुधनानि तेषु समर्प्य तान् प्रीणयन्तीत्यर्थः । क इव । भुज्मा गिरिर्न पालको मेघ इव । स यथा भुवि जलानि समर्प्य ता प्रीणयति तद्वत् । शत्रुधनाहरणं तु ' शत्रूयतामा भरा भोजनानि ' (ऋ. स. ५. ४. ५) इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धम् । कीदृश्यो हेतयः । शतानीकाः । शतमपरिमितानि अनीकानि मुखानि यासा ताः । सर्वतोमुखा इत्यर्थः । अत एव दुष्टरा दुर्निवार्याः । समिषः सम्यक् इद् अन्नं याभ्यस्ताः । महीः महत्यः ॥

(३) हे इन्द्र यद्यदा सुतासः अभिषुताः इन्द्रवः सोमाः य (१ प्रिय) वल्लभम् ईम् एन त्वाम् अभि अभिलक्ष्य अमन्दिषुः अमादयन् । तदा हे वसो वासयितरिन्द्र त्वया दाशुषे हविर्दत्तवते मे मह्यं मदर्थं सर्वं यज्ञः उपगम्य आ धायि कात्स्नर्येन सफलीकृतः । तत्र दृष्टान्तः । आपो न । ता यथा स्नानपानादिना सफलीक्रियन्ते तद्वत् । अपरो दृष्टान्तः । दुधाइव । हविर्दुधा धेनवो यथा सानाथ्यसेवनादिना सफलीक्रियन्ते तद्वत् सोमपानादिना यज्ञः सफलीकृत इत्यर्थः ॥

अनेहसं वो हवमानमूतये मध्वः क्षरन्ति धीतयः ।

आ त्वा वसो हवमानास इन्द्रव उप स्तोत्रेषु दधिरे ॥ ४ ॥

अनेहसम् । वः । हवमानम् । ऊतये । मध्वः । क्षरन्ति । धीतयः ।

आ । त्वा । वसो इति । हवमानासः । इन्द्रवः । उप । स्तोत्रेषु । दधिरे ॥ ४ ॥

आ नः सोमे स्वध्वर इयानो अत्यो न तोशते ।

यं ते स्वदावन्त्स्वदन्ति गूर्तयः पौरे छन्दयसे हवम् ॥ ५ ॥

आ । नः । सोमे । सुऽअध्वरे । इयानः । अत्यः । न । तोशते ।

यम् । ते । स्वदाऽवन् । स्वदन्ति । गूर्तयः । पौरे । छन्दयसे । हवम् ॥ ५ ॥ ॥१६॥

प्र वीरमुग्रं विविचि धनस्पृतं विभूतिं राधसो महः ।

उद्रीव वज्रिन्नवतो वसुत्वना सदा पीपेथ दाशुषे ॥ ६ ॥

प्र । वीरम् । उग्रम् । विविचिम् । धनऽस्पृतम् । विऽभूतिम् । राधसः । महः ।

उद्रीऽईव । वज्रिन् । अवतः । वसुऽत्वना । सदा । पीपेथ । दाशुषे ॥ ६ ॥

(४) हे ऋत्विजः वः युष्मत्सवन्धिन्यः धीतयोऽङ्गुलयः ऊतये रक्षार्थं हवमानं स्तूयमानमिन्द्र-मुद्दिश्य मध्वः मधुररस सोमं क्षरन्ति । कीदृशम् । अनेहसम् । न आहन्त्यत इत्यनेहः तम् । शत्रु-भिरनभिभाव्यमित्यर्थः । हे वसो वासयितरिन्द्र हवमानासः स्तूयमानाः इन्द्रवः सोमाः स्तोत्रेषु निमित्तेषु त्वा त्वाम् उप समीपे आ दधिरे आभिमुख्येन स्थापितवन्तः ॥

(५) नोऽस्माकं यजमानानां सवन्धिनि स्वध्वरे शोभनयज्ञे सोमे सोमपाने निमित्तभूते सति अत्यो न सततगमनशीलोऽश्व इव इयानः गच्छन्तिन्द्रः आ तोशते अस्मच्छवृन् हिनस्ति । तोशतिर्वधकर्मा । ' नितोशते निवर्हयति ' इति वधकर्मसु पाठात् । इन्द्रं प्रत्यक्षीकृत्य ब्रूते । हे स्वदावन् आस्वाद-कुशलेन्द्र ते तव स्वभूताः गूर्तयः उद्यताः स्तुतयः य त्वां स्वदन्ति आत्मानमास्वादयन्ति स त्व पौरे पुरजनसमूहे हवमात्मनः स्तुति छन्दयसे कामयसे । ऋत्विग्भिः स्वस्तुतिः कर्तव्येत्यभिलषसीत्यर्थः ॥ ॥१६॥

(६) हे इन्द्र वीर विशेषेण शत्रूणां प्रेरयितार महः महत् राधसः राधो धनम् । कर्मणि षष्ठ्यौ । प्र प्रार्थये याचामि । उपसर्गवशाद्योग्यक्रियाध्याहारः । कीदृश त्वाम् । उग्रमुदूर्णबलं विविचि पुण्यापुण्ययोर्विवेक्तार धनस्पृत धनदातार विभूति विविधैश्वर्योपेतान् (? उपेत) यतः हे वज्रिन् वज्र-वज्रिन्द्र त्व दाशुषे हविषां दातारम् । कर्मणि चतुर्थी । सदा सर्वदा वसुत्वना धनदानेन पीपेथ आप्याययसि । वर्षयसीत्यर्थः । क इव । उद्रीव अवतः उदकवान् कूप इव । स यथा उदकदानेन जगदाप्याययति तद्वत् ॥

यद्ध नूनं परावति यद्वा पृथिव्यां दिवि ।

युजान इन्द्र हरिभिर्महेमत ऋष्व ऋष्वेभिरा गहि ॥ ७ ॥

यत् । ह । नूनम् । परावति । यत् । वा । पृथिव्याम् । दिवि ।

युजानः । इन्द्र । हरिऽभिः । महेऽमते । ऋष्वः । ऋष्वेभिः । आ । गहि ॥ ७ ॥

रथिरासो हरयो ये ते अस्त्रिध ओजो वातस्य पिप्रति ।

येभिर्नि दस्युं मनुषो निघोषयो येभिः स्वः परीयसे ॥ ८ ॥

रथिरासः । हरयः । ये । ते । अस्त्रिधः । ओजः । वातस्य । पिप्रति ।

येभिः । नि । दस्युम् । मनुषः । निऽघोषयः । येभिः । स्वऽरिति स्वः । परिऽईयसे ॥ ८ ॥

एतावतस्ते वसो विद्याम शूर नव्यसः ।

यथा प्राव एतशं कृत्व्ये धने यथा वशं दशव्रजे ॥ ९ ॥

एतावतः । ते । वसो इति । विद्याम । शूर । नव्यसः ।

यथा । प्र । आवः । एतशम् । कृत्व्ये । धने । यथा । वशम् । दशव्रजे ॥ ९ ॥

यथा कण्वे मघवन्मेधे अध्वरे दीर्घनीथे दमूनसि ।

यथा गोशर्ये असिषासो अद्रिवो मयि गोत्रं हरिश्रियम् ॥ १० ॥

(७) हे महेमते पूजासक्तबुद्धे इन्द्र यद्ध यत्र क्वचित् परावति दूरदेशे नून निश्चितं वर्तसे । यद्वा यत्र वा पृथिव्यां भुवि दिवि द्युलोके वा वर्तसे । अस्मात् स्थानविशेषात् ऋष्वैः महद्भिः हरिभिः एतत्संज्ञकैरश्वैः रथ युजानः युक्तं कुर्वाणः ऋष्वः महांस्त्वमा गहि आगच्छास्मद्यज्ञम् ॥

(८) ये हरयोऽश्वाः ते तव स्वभूताः रथिरासः रथार्हाः अस्त्रिधः । स्त्रिधो हिसकाः शत्रवः । तद्रहिताः सन्ति । येभिर्नैरश्वैः मनुषः मनुष्यस्य यजमानस्य सवन्धिन दस्युमुपक्षपयितार शत्रुं निः निरन्तरं निघोषयः नितरामाक्रोशयसि । अश्वशफप्रहारैस्त चूर्णयन् विशब्दित करोषीत्यर्थः । किञ्च येभिः नैरश्वैः स्वः स्वर्लोकं परीयसे परितो गच्छसि । ते हरयो वातस्य वायोः ओजः बल पिप्रति पूरयन्ति । वायोः सामर्थ्यमात्मनि सपादयन्तीत्यर्थः ॥

(९) हे वसो वासयितः हे शूर विक्रान्तेन्द्र यथा येन प्रकारेण कृत्व्ये कर्तव्ये धने निमित्ते सति एतशम् एतन्नामानमृषिं प्रावः प्रकर्षेण रक्षितवानसि । किञ्च यथा येन प्रकारेण दशव्रजे दशसख्याक-शत्रुसमूहे वशम् एतत्संज्ञकमृषिं प्रावः प्रकर्षेण रक्षितवानसि । एतावतः एतावत्प्रक्रमोपेत ते त्वां नव्यसः स्तुत्य विद्याम जानीमो वयम् । सर्वत्र कर्मणि षष्ठी ॥

(१०) हे अद्रिवः वज्रिवन् (?) इन्द्र मेधे यज्ञे यथा येन प्रकारेण कण्वे एतन्नामके ऋषौ निमित्ते हरिश्रियम् । हरिः जगत्तापहर्त्री हरितवर्णा वा श्रीः जललक्ष्मीर्यस्य तादृशम् । गोत्रं मेघम् असिषासः दत्तवानसि । ईदृशे कण्वे अध्वरे । ध्वरतिर्हिसाकर्मा । तद्रहिते दीर्घनीथे दीर्घं स्वर्लोकपर्यन्तं नीथं हविः-

यथा । कण्वे । मघवन् । मेधे । अध्वरे । दीर्घऽनीथे । दमूनसि ।

यथा । गोऽशर्ये । असिसासः । अद्रिऽव । मयि । गोत्रम् । हरिऽश्रियम् ॥ १० ॥ ॥ १७ ॥

॥ अथ तृतीयं सूक्तम् ॥

यथा मनौ सावरणौ सोममिन्द्रापिबः सुतम् ।

नीपातिथौ मघवन्मेध्यातिथौ पुष्टिगौ श्रुष्टिगौ सचा ॥ १ ॥

यथा । मनौ । सामऽवरणौ । सोमम् । इन्द्र । अपिबः । सुतम् ।

नीपऽअतिथौ । मघवन् । मेध्यऽअतिथौ । पुष्टिऽगौ । श्रुष्टिऽगौ । सचा ॥ १ ॥

पार्षद्वाणः प्रस्कण्वं समसादयच्छयानं जित्रिमुद्धितम् ।

सहस्राण्यसिषासद्गवामृषिस्त्वोतो दस्यवे वृकः ॥ २ ॥

पार्षद्वाणः । प्रस्कण्वम् । सम । असादयत् । शयानम् । जित्रिम् । उद्धितम् ।

सहस्राणि । असिसासत् । गवाम् । ऋषिः । त्वाऽऊतः । दस्यवे । वृकः ॥ २ ॥

य उक्थेभिर्न विन्धते चिकिध ऋषिचोदनः ।

इन्द्रं तमच्छा वद नव्यस्या मृत्यरिष्यन्तं न भोजसे ॥ ३ ॥

प्रापणं यस्य तथाभूते । पुनः कीदृशे । दमूनसि दानमनसि उदारे । यथा च गोशर्ये एतन्नामके ऋषौ मेधं दत्तवानसि तथा मयि पुष्टिगौ हरिश्रियं गोत्रं देहि । यथा तयोरनुग्रहदृष्ट्या मेघवृष्टि कृतवानसि तथा मय्यपि कृपादृष्ट्या अभिलषितवृष्टि कुर्वित्यभिप्रायः ॥ ॥ १७ ॥

‘यथा मनौ सावरणौ’ इति दशर्चं तृतीय सूक्त काण्वस्य श्रुष्टिगोरार्षमैन्द्रम् । अनुक्रान्तं च—
‘यथा मनौ श्रुष्टिगुः’ इति । अयुजा बृहती छन्दः युजां सतोबृहती छन्दः । विनियोगः सूत्रादवगन्तव्यः ॥

(१) हे इन्द्र यथा येन प्रकारेण सावरणौ सवरणस्य पुत्रे मनौ वर्तमान सुतमभिषुत सोममपिबः पीतवानसि । तथा हे मघवन् धनवन्निन्द्र नीपातिथौ । नयति हविर्देवान् पाति रक्षति यजमान चेति नीपः । तादृशोऽतिथिर्यस्य तस्मिन् । एतत्सज्ञके ऋषौ मेध्यातिथौ । मेध्यः यज्ञार्हः अतिथिर्यस्य तादृशे एतन्नामके ऋषौ पुष्टिगौ । पुष्टिः कुटुम्बपोषिका गौर्यस्य तादृशे ऋषौ । ‘क्तिचूक्तौ च सज्ञायाम्’ इति पुषिधातोः कर्तरि क्तिच् । श्रुष्टिगौ । श्रुष्टिः शीघ्रव्यापिनी गौर्यस्य तादृशे मयि च । ‘श्रुष्टीति क्षिप्रनाम आशु अष्टि’ इति निरुक्तमत्रानुसंधेयम् । एतेष्वस्मासु वर्तमानभिषुत सोम सचा सहैव पिबेति शेषः । इह सचापदेन युगपदनेकरूपधारणशक्तिः सूच्यते । संभवति च सा । ‘इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते’ इत्यादिश्रुतेः ॥

(२) हे इन्द्र पार्षद्वाणः पशुवाक् श्रुच्छतुः(? कश्चिच्छतुः) । वाण इति वाङ्नाम ‘वाणीची वाणः’ इति तन्नामसु पाठात् । शयान स्वपन्त प्रस्कण्व कण्वस्य पुत्र यदा समसादयत् सम्यगपीडयत् । कीदृशम् । जित्रि जराजीर्णम् उद्धितम् ऊर्ध्वदेशे स्थापितम् । तदा त्वोतः त्वया इन्द्रेण रक्षितः स ऋषिः प्रस्कण्वः दस्यवे उपक्षपयितुः शत्रोः वृकः विकर्तनः सन् तदीयानि गवा सहस्राणि असिसासत् संभजते स्म । इत्थप्रभावस्त्वमसि तस्मात्त्वां स्तुम इत्यर्थः ॥

यः । उक्थेमिः । न । विन्धते । चिकित् । यः । ऋषिऽचोदनः ।
इन्द्रम् । तम् । अच्छे । वद । नव्यस्या । मती । अरिष्यन्तम् । न । भोजसे ॥ ३ ॥

यस्मा अर्कं सप्तशीर्षाणमानुचुद्धिधातुमुत्तमे पदे ।

स त्विमा विश्वा भुवनानि चिक्रददादिर्जनिष्ट पौंस्यम् ॥ ४ ॥

यस्मै । अर्कम् । सप्तऽशीर्षाणम् । आनुचुः । त्रिऽधातुम् । उत्तऽत्तमे । पदे ।

सः । तु । इमा । विश्वा । भुवनानि । चिक्रदत् । आत् । इत् । जनिष्ट । पौंस्यम् ॥ ४ ॥

यो नो दाता वसूनामिन्द्रं तं हूमहे वयम् ।

विद्वा ह्यस्य सुमतिं नवीयसीं गमेम गोमतिं व्रजे ॥ ५ ॥

यः । नः । दाता । वसूनाम् । इन्द्रम् । तम् । हूमहे । वयम् ।

विद्वा । हि । अस्य । सुऽमतिम् । नवीयसीम् । गमेम । गोऽमति । व्रजे ॥ ५ ॥ ॥१८॥

(३) ऋषिरात्मान ब्रूते । हे श्रुष्टिगो य इन्द्रः न सप्रति उक्थेमिः उक्थैः स्तोत्रैः स्तुतः सन् चिकित् स्तोत्रुः ज्ञान विन्धते परिचरति । विधतिः परिचरणकर्मा । मत्स्तवने तव सम्यक् ज्ञानमस्तीत्या- (१त्य) भिनन्दति । यश्चेन्द्रः ऋषिचोदनः ऋषीणा मन्त्राणा तद्द्रष्टृणा वा चोदनः प्रवर्तकोऽस्ति तमिन्द्र परमेश्वरम् अच्छामिलक्ष्य नव्यस्या नवतना (१ नवतरा) मती मति स्तुति वद ब्रूहि । तत्र दृष्टान्तः । अरिष्यन्त न भोजसे । यथा कश्चिदरिष्यन्तम् अहिसन्त स्वामिन भोजसे स्वपालनाय नवतरां स्तुति ब्रूते तद्वत् ॥

(४) यस्मै इन्द्राय परमेश्वराय तदर्थम् उत्तमे पदे उत्कृष्टतमे स्थाने द्युलोकाख्ये स्थितम् अर्कम् अर्चनीयमादित्यमानुचुः अर्चन्ति सर्वे । ‘ अथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्यः पुरुषो दृश्यते ’ (छा. उ. १. ६. ६) इत्यादिश्रुत्युक्तं यदीयं स्वरूपमुपलब्धम् । सर्वे सूर्यमाराधयन्तीत्यर्थः । कीदृशमर्कम् । सप्तशीर्षाणम् । सप्तसंख्याकाः शीर्षवत् प्रधानभूता रश्मयो यस्य तादृशम् । त्रिधातु त्रयाणां भूरादिलोकानां पोषकम् । सूर्यस्य त्रिलोकीपोषकत्वं तु बृष्टयादिव्यापारेण प्रसिद्धम् । यत्स्वरूपलाभाय अर्कमर्चन्ति स तु परमेश्वरः इमा इमानि दृश्यमानानि विश्वा सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि देवासुरमनुष्यरूपाणि उद्दिश्य अचिक्रदत् आक्रन्दति । माध्यमिक्या वाचा दददशब्दैर्गमि (१ र्दम) दयादानवाचकैः । आदित् अनन्तरमेव पौंस्यं बल शिक्षालक्षणं जनिष्ट जनयति आविर्भावयति । अयं भावः । परमेश्वर आदौ मेघस्तनितलक्षणया स्ववाण्या भूक्षेम्यो (१ भूक्षेम्यो) हितमुपदिशति । अनाकर्णिते च तस्मिन् पश्चाद्धारिद्यादिलक्षणा शिक्षामाविष्करोतीति । अत्राभिहितोऽर्थो बृहदारण्यके खिलकाण्डे ‘ त्रया ह वै प्राजापत्याः ’ इत्यादिना ग्रन्थेन प्रपञ्चितः (बृ. उ. ५. २) ॥

(५) य इन्द्रः नोऽस्माक वसूनां वासहेतूनां धनानां दाता भवति तमिन्द्र परमेश्वर हूमहे आह्वयामो वयं स्तोतारः । हि यस्मादस्येन्द्रस्य नवीयसी नवतरामकृतपूर्वां सुमतिं कल्याणीं मतिमनु-ग्रहबुद्धिं विद्वा जानीमः । अतस्तमाह्वयामेति पूर्वेण सन्धः । यथा सुमत्या वयं गोमतिं गवोपेते व्रजे गजाश्वादिपशुसमूहे गमेम स्वामित्वेन प्राप्नुयाम ॥ ॥ १८ ॥

यस्मै त्वं वसो दानाय शिक्षसि स रायस्पोषमश्नुते ।

तं त्वा वयं मघवन्निन्द्र गिर्वणः सुतावन्तो हवामहे ॥ ६ ॥

यस्मै । त्वम् । वसो इति । दानाय । शिक्षसि । सः । रायः । पोषम् । अश्नुते ।

तम् । त्वा । वयम् । मघवन् । इन्द्र । गिर्वणः । सुतवन्तः । हवामहे ॥ ६ ॥

कदा चन स्तरीरसि नेन्द्र सश्वसि दाशुषे ।

उपोपेन्नु मघवन्भूय इन्नु ते दानं देवस्य पृच्यते ॥ ७ ॥

कदा । चन । स्तरीः । असि । न । इन्द्र । सश्वसि । दाशुषे ।

उपऽउप । इत् । नु । मघवन् । भूयः । इत् । नु । ते । दानम् । देवस्य । पृच्यते ॥ ७ ॥

प्र यो ननक्षे अभ्योजसा क्रिवि वधैः शुष्णं निघोषयन् ।

यदेदस्तम्भीत्प्रथयन्मूँ दिवमादिजनिष्ट पार्थिवः ॥ ८ ॥

प्र । यः । ननक्षे । अभि । ओजसा । क्रिविम् । वधैः । शुष्णम् । निघोषयन् ।

यदा । इत् । अस्तम्भीत् । प्रथयन् । अमूम् । दिवम् । आत् । इत् । जनिष्ट । पार्थिवः ॥ ८ ॥

यस्यायं विश्व आर्यो दासः शेवधिपा अरिः ।

तिरश्चिदर्ये रुशमे पवीरवि तुभ्येत्सो अज्यते रयिः ॥ ९ ॥

(६) हे वसो वासयितरिन्द्र त्वं यस्मै यजमानाय दानाय धनदानार्थं शिक्षसि आज्ञापयसि स यजमानः रायः धनस्य पोष पुष्टिमश्नुते व्याप्नोति । य यजमान धन दातु प्रवर्तयसि स त्वदाशया धनत्यागेन वसुसमृद्धो भवतीत्याश्चर्यम् । अतो हे गिर्वणः गीर्भिर्वननीय मघवन् धनवन्निन्द्र त तादृश त्वा त्वां सुतावन्तः अभिषुतसोमा वयं हवामहे आह्वयामः ॥

(७) हे मघवन् धनवन्निन्द्र नु क्षिप्र दान हविःसमर्पण नु निश्चित भूय इत् प्रचुरं सदेव ते तव देवस्य द्योतमानस्य परमेश्वरस्य उपोपेत् समीपमेव पृच्यते त्वया सपृक्त भवति । स्वल्पमपि शीघ्र सत्पात्रे समर्पित बहुलीभूय ईश्वरे संगत भवतीत्यभिप्रायः । अतः हे इन्द्र परमेश्वर दाशुषे हविर्दत्तवतो यजमानस्य स्तरीः हिंसकः कदाचन कदापि नासि न भवसि । अपि तु सश्वसि तेन संगच्छसे । तदीय सख्य संपादयसीत्यर्थः । ' प्रसमुपोदः पादपूरणे ' (पा. सू. ८. १. ६) इत्यनेन उप इत्यस्य द्विवचन (द्विवचनं) पादपूरणार्थम् ॥

(८) य इन्द्रः वधैः आयुधप्रहारैः क्रिवि विकृत्त शुष्णमेतन्नामानमसुरम् ओजसा बलेन निघोषयन् नितरां शब्दयन् सन् अभि अभितः प्र प्रकर्षेण ननक्षे व्याप्नोति स्म । असुरं हत्वा स्वसामर्थ्यं सर्वतः प्रकाशितवानित्यर्थः । कदेत्यपेक्षायामाह । यदेत् यदैव सोऽसुरः प्रथयन् आत्मानं पृथुं कुर्वन् अमु दूरे दृश्यमान दिव द्युलोकम् अस्तम्भीत् स्तब्ध कृतवान् । आदित् अनन्तरमेव पार्थिवोऽग्निः जनिष्ट प्रादुरभूत् । लोकानां प्राणनिरोधेन अग्निः समजनि यदा तदेत्यर्थः ॥

(९) विश्वः सर्वः अयं दृश्यमानः आर्यः असुरस्वामिको गणः यस्येन्द्रस्य अरिः शत्रुर्भवति । कीदृशः सः । दासः धनादेरपक्षयिता शेवधिपाः । शेवधिर्निषिस्त पाति रक्षतीति । तथा असुरादि-

यस्य । अयम् । विश्वः । आर्यः । दासः । शेषधिऽपाः । अरिः ।

तिरः । चित् । अर्ये । रुशमे । पवीरवि । तुभ्यम् । इत् । सः । अज्यते । रयिः ॥ ९ ॥

तुरण्यवो मधुमन्तं घृतश्चुतं विप्रासो अर्कमानृचुः ।

अस्मे रयिः पप्रथे वृण्यं शवोऽस्मे सुवानास इन्दवः ॥ १० ॥

तुरण्यवः । मधुऽमन्तम् । घृतऽश्चुतम् । विप्रासः । अर्कम् । आनृचुः ।

अस्मे इति । रयिः । पप्रथे । वृण्यम् । शवः । अस्मे इति । सुवानासः । इन्दवः ॥ १० ॥ ॥ १९ ॥

॥ अथ चतुर्थं सूक्तम् ॥

यथा मनौ विवस्वति सोमं शक्रापिबः सुतम् ।

यथा त्रिते छन्द इन्द्र जुजोषस्यायौ मादयसे सचा ॥ १ ॥

यथा । मनौ । विवस्वति । सोमम् । शक्र । अपिबः । सुतम् ।

यथा । त्रिते । छन्दः । इन्द्र । जुजोषसि । आयौ । मादयसे । सचा ॥ १ ॥

धनस्यापहर्ता स्वधनस्य च रक्षितेत्यर्थः । तेनेन्द्रेण रुशमे अकल्याणे अर्ये अरिगणे तस्मिन् तिरश्चित् अन्तर्हितमेव पवीरवि । पवी रथनेमिस्तद्वन्तोऽराः पवीराः । तदुपेत चक्रं पवीरवि । अत्र 'पवी रथनेमिर्भवति' (निरु. ५. ५) इत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यम् । तादृश चक्रमज्यते प्रक्षिप्यते । चतुर्थपादे प्रत्यक्षीकृत्य उच्यते । हे इन्द्र तुभ्यमेव त्वदर्थमेव सः असुरगणे विद्यमानः रयिः निधिलक्षणो धनराशिः अज्यते प्रक्षिप्यतेऽरिगणेन । असुरगणे गुप्त चक्रदानमपि इन्द्राय निधिप्रदमभवत् तदा सत्पात्रे गुप्त धनदानं महाफलद स्यादिति किमु वक्तव्यमित्याशयः ॥

(१०) तुरण्यवः त्वरमाणाः विप्रासो मेधाविनो यजमानाः अर्कमर्चनीयमिन्द्रम् आनृचुः अर्चन्ति । कीदृशम् । मधुमन्त मधुरामृतरसोपेत घृतश्चुत जलस्त्राविणं मेषभेदनेन वृष्टिं कुर्वन्तमित्यर्थः । केनाभिप्रायेणार्चन्तीत्युच्यते । अस्मे अस्मासु रयिः धनराशिः पप्रथे प्रथितो भवतु । तथा वृण्यम् अपत्योत्पादक शवः ब्रह्मस्तु । किंचास्मे अस्मासु सुवानासः अभिषुता इन्दवः सोमाः सन्तु । इन्द्रानुग्रहेणैव तत्सर्वमस्मासु सपद्यतामित्याशयेनेत्यर्थः ॥ ॥ १९ ॥

'यथा मनौ विवस्वति' इति दशर्चं चतुर्थं सूक्तम् आयवमैन्द्रम् । अनुक्रान्तं च—'यथा मनावायुः' इति । काण्व आयुर्ऋषिः इन्द्रो देवता । अयुजां बृहती छन्दः युजा सतोबृहती छन्दः । विनियोगः सूत्रादवगन्तव्यः ॥

(१) हे शक्र समर्थेन्द्र यथा येन प्रकारेण विवस्वति विवस्वतः पुत्रे वैवस्वते मनौ वर्तमानं सुतमभिषुतं सोमम् अपिबः पीतवानसि । हे इन्द्र परमेश्वर यथा च त्रिते एतन्नामके ऋषौ वर्तमानं छन्दः वेदजात जुजोषसि भृशं सेवसे । तथा आयौ एतन्नामके मयि सचा सह वर्तमान सोम छन्दोलक्षणं तदुभयं ससेव्य मादयसे आनन्दयसि मामात्मानं च ॥

पृषध्रे मेध्यै मातरिश्चनीन्द्रं सुवाने अमन्दथाः ।

यथा सोमं दशशिप्रे दशोण्ये स्यूमरश्मौ ऋजूनसि ॥ २ ॥

पृषध्रे । मेध्यै । मातरिश्चनि । इन्द्र । सुवाने । अमन्दथाः ।

यथा । सोमम् । दशशिप्रे । दशोण्ये । स्यूमरश्मौ । ऋजूनसि ॥ २ ॥

य उक्था केवला दधे यः सोमं धृषितापिबत् ।

यस्मै विष्णुस्त्रीणि पदा विचक्रम उप मित्रस्य धर्मभिः ॥ ३ ॥

यः । उक्था । केवला । दधे । यः । सोमम् । धृषिता । अपिबत् ।

यस्मै । विष्णुः । स्त्रीणि । पदा । विचक्रमे । उप । मित्रस्य । धर्मभिः ॥ ३ ॥

यस्य त्वमिन्द्र स्तोमेषु चाकनो वाजै वाजिञ्छतक्रतो ।

तं त्वा वयं सुदुधामिव गोदुहो जुहुमसि श्रवस्यवः ॥ ४ ॥

यस्य । त्वम् । इन्द्र । स्तोमेषु । चाकनः । वाजै । वाजिन् । शतक्रतो इति शतक्रतो ।

तम् । त्वा । वयम् । सुदुधामिव । गोदुहः । जुहुमसि । श्रवस्यवः ॥ ४ ॥

यो नो दाता स नः पिता महां उग्र ईशानकृत् ।

अयामन्नगो मघवा पुरुवसुर्गोरश्चस्य प्र दातु नः ॥ ५ ॥

(२) हे इन्द्र सुवाने सोमाभिषव कुर्वाणे पृषध्रे एतन्नामके ऋषौ वर्तमान सोम पीत्वा यथा अमन्दथाः हृष्टवानसि । यथा च मेध्ये मातरिश्चनि दशशिप्रे दशोण्ये स्यूमरश्मौ ऋजूनसि च एतेषु सर्वेष्वपिषु वर्तमान सोम पीत्वा अमन्दथाः । तथा मा मादयसे इति पूर्वेण सवन्धः ॥

(३) य इन्द्रः केवला केवलानि आत्मस्वामिकानि उक्था उक्थानि शस्त्राणि दधे अवधारयति । शृण्वतीत्यर्थः (शृणोती°) । यश्चेन्द्रः धृषितः^१ शत्रूणा धर्षकः अभिभविता सन् सोममपिबत् पीतवान् । यस्मै इन्द्राय तदर्थं विष्णुर्व्यापक उपेन्द्रः मित्रस्य । मित्रोऽहरभिमानि देवः । 'अहर्वै मित्रो रात्रिर्वरुणः' (ऐ. ब्रा. ४. १०) इति श्रुतेः । तस्य धर्मभिः धर्मैः उदयास्तमयैर्व्यापारैरुपलक्षितः सन् त्रीणि पदा त्रिभिः पादैः विचक्रमे विशेषेण आक्रान्तवान् त्रिलोकीम् । स इन्द्रोऽस्मान् मादयत्विति आशीः ॥

(४) हे वाजिन् अन्नवन् हे शतक्रतो बहुकर्मवन्निन्द्र त्वं यस्य यजमानस्य स्तोमेषु स्तोत्रेषु निमित्तेषु वाजे हविलक्षणे अन्ने च निमित्तभूते सति चाकनः तृप्यसि त तादृशं त्वा त्वामिन्द्र श्रवस्यवः । श्रव इत्यन्ननाम । अन्नकामा वयं यजमानाः जुहुमः हविर्दद्याः । तत्र दद्यान्तः । सुदुधामिव गोदुहः । गोदोग्धारः सुदोग्ध्री गा प्रति यथा हरितवृणादिक ददति तद्वत् ॥

(५) य इन्द्रः नोऽस्मभ्यं दाता धनादेर्ददति (ईर्ददाति) स इन्द्रः नोऽस्माकं पिता पालको भवतु । कीदृशः सः । महान् प्रौढः उग्रः उद्गूर्णबलः ईशानकृत् । दीनमीशानं प्रभुं करो-

यः । नः । दा॒ता । सः । नः । पि॒ता । म॒हान् । उ॒ग्रः । ई॒शान् । ऽकृ॒त् ।

अया॑मन् । उ॒ग्रः । म॒घ॒ऽर्वा । पु॒रु॒ऽवसुः । गोः । अ॒श्वस्य । प्र । दा॒तु । नः ॥ ५ ॥ ॥ २ ० ॥

यस्मै॑ त्वं वसो॑ दा॒नाय॑ म॒ह॒से स रा॒यस्पोष॑मि॒न्वति॑ ।

व॒सू॒यवो॑ वसु॑पतिं श॒तक्र॑तुं स्तोमै॑रिन्द्रं हवामहे ॥ ६ ॥

यस्मै॑ । त्वम् । व॒सो इति॑ । दा॒नार्य॑ । म॒ह॒से । सः । रा॒यः । पोष॑म् । इ॒न्वति॑ ।

व॒सु॒ऽयवः॑ । वसु॑पतिम् । श॒त॒ऽक्र॑तुम् । स्तोमैः॑ । इन्द्र॑म् । ह॒वाम॑हे ॥ ६ ॥

क॒दा च॒न प्र यु॑च्छस्यु॒भे नि पा॑सि जन्म॑नी ।

तु॒रीया॑दित्य॒ हव॑नं त इन्द्रि॒यमा त॑स्थाव॒मृतं॑ दि॒वि ॥ ७ ॥

क॒दा । च॒न । प्र । यु॑च्छ॒सि । उ॒भे इति॑ । नि । पा॑सि । जन्म॑नी इति॑ ।

तु॒रीय॑ । आ॒दि॒त्य । ह॒व॑नम् । ते । इन्द्रि॒यम् । आ । त॑स्थौ । अ॒मृत॑म् । दि॒वि ॥ ७ ॥

यस्मै॑ त्वं म॒घव॑न्निन्द्र॒ गिर्व॑णः शि॒क्षो शि॑क्षसि दा॒शुषे॑ ।

अ॒स्माकं॑ गिरं॒ उ॒त सु॑ष्टुतिं वसो॑ क॒ण्व॒वच्छृ॑णु॒धी ह॑वम् ॥ ८ ॥

तीति तथा । दीनदयालुरित्यर्थः । तादृशः स मघवा धनवानिन्द्रः नोऽस्मभ्य गोः गामश्चस्य अश्व च । उभयत्र कर्मणि षष्ठी । प्रदातु प्रकर्षेण ददातु । कीदृशो मघवा । अयामन् । यान्यनेनेति यामा मार्गः । स न विद्यते यस्यासावयामा । तस्मिन्नयामनि । ‘सुपा सुलुक्’ इति सप्तम्या लुक् । मार्गरहिते पापिनि पुसि उग्रः उद्गूर्णबलः तस्मिन् आविष्कृतप्रशक्तिरित्यर्थः । पुरुषसुश्व प्रभूतगवाश्वादिधनोपेतः ॥ २० ॥

(६) हे वसो वासयितरिन्द्र त्वं यस्मै यजमानाय दातव्यं धनादिकं महसे ददासि स तादृशो यजमानः रायः धनस्य पोष पुष्टिम् इन्वति व्याप्नोति । धनसमृद्धिं प्राप्नोतीत्यर्थः । अतो हे इन्द्र वसू-यवः धनकामा वयं यजमानाः वसुपतिं धनपालकं शतक्रतुं बहुकर्माणम् इन्द्र परमेश्वर (इन्द्र परमेश्वर) त्वा स्तोत्रैः हवामहे आह्वयामः ॥

(७) इदानीमृषिः सूर्यरूपेणेन्द्रं स्तौति । हे इन्द्र कदाचन कदापि त्वं प्र युच्छसि प्रमत्तो भवसि । नैव भवसीति कटाक्षः । अहोरात्रं जागरूक एवासीत्यर्थः । यत्तत्त्वमुभे जन्मनी । एक-मदितेरिन्द्ररूपेण जन्म । द्वितीयं ब्रह्मविद्यातः जगदात्मरूपेणेति द्वे जनुषी । नि पासि नितरां पालयसि । न ह्यसावधानः प्रपञ्चं परमार्थं च उभयं कर्तुं शक्नुयात् कश्चिदिति भावः । हे तुरीय प्रत्यगात्मरूपेण अवस्थात्रयातीत हे आदित्य अदितिपुत्र इन्द्र ते तव स्वभूतमिन्द्रियमिन्द्रस्य तव लिङ्गं द्योतकं हवनम् । हूयतेऽस्मिन्निति हवनमादित्यमण्डलम् । ‘अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते’ इति स्मृतेरादित्य-मण्डलस्य होमाधिष्ठानत्वं प्रसिद्धम् । तादृशं मण्डलम् अमृतं मरणधर्मरहितं सत् दिवि द्युलोके आ तस्थौ आभिमुख्येनातिष्ठत् । यस्मात्त्वं जगदात्मासीत्यतस्त्वा हवामहे इति पूर्वेणान्वयः ॥

(८) हे मघवन् धनवन् हे गिर्वणः गीर्भिर्वननीय हे शिक्षो शिक्षकेन्द्र दाशुषे हविर्दत्तवते यस्मै यजमानाय शिक्षसि अपेक्षितं धनादि ददासि तत्सबन्धिनामस्माकं गिरः प्रार्थनावाचः शृणुषि

यस्मै । त्वम् । मघऽवन् । इन्द्र । गिर्वणः । शिक्षो इति । शिक्षसि । दाशुषे ।
अस्माकम् । गिरः । उत । सुऽस्तुतिम् । वसो इति । कण्वऽवत् । शृणुधि । हवम् ॥ ८ ॥

अस्तावि मन्म पूर्य ब्रह्मेन्द्राय वोचत ।

पूर्वीर्कृतस्य बृहतीरनुषत स्तोतुर्मेधा असृक्षत ॥ ९ ॥

अस्तावि । मन्म । पूर्यम् । ब्रह्म । इन्द्राय । वोचत ।

पूर्वीः । ऋतस्य । बृहतीः । अनुषत । स्तोतुः । मेधाः । असृक्षत ॥ ९ ॥

समिन्द्रो रायो बृहतीरधुनुत सं क्षोणी समु सूर्यम् ।

सं शुक्रासः शुचयः सं गवाशिरः सोमा इन्द्रममन्दिषुः ॥ १० ॥

सम् । इन्द्रः । रायः । बृहतीः । अधुनुत । सम् । क्षोणी इति । सम् । ऊँ इति । सूर्यम् ।

सम् । शुक्रासः । शुचयः । सम् । गोऽआशिरः । सोमाः । इन्द्रम् । अमन्दिषुः ॥ १० ॥ ॥ २१ ॥

॥ अथ पञ्चमं सूक्तम् ॥

उपमं त्वा मघोनां ज्येष्ठं च वृषभाणाम् ।

पूभिर्त्तमं मघवन्निन्द्र गोविदमीशानं राय ईमहे ॥ १ ॥

शृणु । उतापि च हे वसो वासयितरिन्द्र सुष्टुति शोभना स्तुति शृणुधि । किञ्च कण्ववत् यथा
कण्वस्य हवमाह्वानमशृणोः एवमस्माकं हव शृणु ॥

(९) हे ऋत्विजः मन्म मननीय पूर्य पुरातन यत् ब्रह्म स्तोत्रम् अस्तावि(अस्तावि) स्तुतिविषयी-
कृतं भवद्विस्तत् ब्रह्म स्तोत्रम् इन्द्राय परमेश्वराय तदर्थं वोचत ब्रूत । यतो भवन्तः ऋतस्य सत्यस्येन्द्रस्य
सबन्धिनीः पूर्वीः बह्वीः बृहतीः महतीः । सामर्थ्यात् मूर्तीः इन्द्रस्य प्रचुरान् महतो गुणावतारा-
नित्यर्थः । अनुषत स्तुतिविषयीकृतवन्तः । किञ्च स्तोतुर्मम आयोः मेधाः धारणावतीः बुद्धीः असृक्षत
सृष्टवन्तः । अतः प्रार्थये ब्रह्मेन्द्राय वोचतेति ॥

(१०) य इन्द्रः बृहतीः महान्ति रायः हिरण्यादिधनानि समधूनुत सम्यगकरोत् । यश्चेन्द्रः
क्षोणी द्यावापृथिव्यौ समधूनुत सम्यक् रचयांचक्रे । क्षोणी इति द्यावापृथिव्योर्नामधेयम् । ' रोदसी
क्षोणी अन्धसी ' इति तन्नामसु पाठात् । किञ्च य इन्द्रः सूर्यं मङ्गलात्मानं समधूनुत समजनयत् ।
तमिन्द्रं शुक्रासः शुक्राः दीप्ताः शुचयः पूताः आपः वसतीवर्येकधनालक्षणाः सममन्दिषुः सम्यगमा-
दयन् । किञ्च गवाशिरः गोदुग्धं सोमाः तद्रसाश्च तमिन्द्रं सममन्दिषुः । इत्थं महानुभाव इन्द्रोऽसीति
त्वदर्थं ब्रह्म वोचत इति पूर्वेण सबन्धः ॥ ॥ २१ ॥

' उपमं त्वा ' इत्यष्टचं पञ्चमं सूक्तं कण्वस्य मेध्यस्यार्थम् । अनुक्रान्तं च—' उपमं त्वाष्टौ
मेध्यः ' इति । अयुजा बृहती छन्दः । युजा सतोबृहती छन्दः । त्रिनियोगः सूत्रादवगन्तव्यः ॥

(१) हे मघवन् धनवन्निन्द्र मघोनां धनवतां मध्ये उपमं उपमाभूत वृषभाणां कामवर्षितृणां
मध्ये ज्येष्ठमतिशयेन प्रशस्य च त्वा त्वां रायः गवाश्वादिधनानि ईमहे याचामहे वयम् । क्रीदश त्वाम् ।

उपऽमम् । त्वा । मघोनाम् । ज्येष्ठम् । च । वृषभाणाम् ।
पूर्मित्ऽतमम् । मघऽवन् । इन्द्र । गोऽविदम् । ईशानम् । रायः । ईमहे ॥ १ ॥

य आयुं कुत्समतिथिग्वमर्दयो वावृधानो दिवेदिवे ।

तं त्वा वयं हर्यश्वं शतक्रतुं वाजयन्तो हवामहे ॥ २ ॥

यः । आयुम् । कुत्सम् । अतिथिऽग्वम् । अर्दयः । ववृधानः । दिवेऽदिवे ।
तम् । त्वा । वयम् । हरिऽअश्वम् । शतऽक्रतुम् । वाजऽयन्तः । हवामहे ॥ २ ॥

आ नो विश्वेषां रसं मध्वः सिञ्चन्त्वद्रयः ।

ये परावति सुन्विरे जनेष्वा ये अर्वावतीन्दवः ॥ ३ ॥

आ । नः । विश्वेषाम् । रसम् । मध्वः । सिञ्चन्तु । अर्दयः ।
ये । पराऽवति । सुन्विरे । जनेषु । आ । ये । अर्वाऽवति । इन्दवः ॥ ३ ॥

विश्वा द्वेषांसि जहि चाव चा कृधि विश्वे सन्वन्त्वा वसु ।

शीष्टेषु चित्ते मदिरासौ अंशवो यत्रा सोमस्य तृप्पसि ॥ ४ ॥

विश्वा । द्वेषांसि । जहि । च । अव । च । आ । कृधि । विश्वे । सन्वन्तु । आ । वसु ।
शीष्टेषु । चित् । ते । मदिरासः । अंशवः । यत्र । सोमस्य । तृप्पसि ॥ ४ ॥ ॥ २२ ॥

पूर्मित्तमम् अतिशयेन शत्रुपुरा भेत्तारमत एव गोविद् गवा लम्भयितारम् ईशान सर्वविद्याना नियन्ता-
रम् । ' ईशानः सर्वविद्यानाम् ' (तै. आ. १०.४७) इति श्रुतेः ॥

(२) हे इन्द्र यस्त्व दिवेदिवे प्रतिदिनं वावृधानः स्तुत्यः अतिशयेन वर्धमानः सन् आयुम्
एतन्नामानमृषिम् उत्सम् एतत्सप्तमृषिम् अतिथिग्वम् एतत्सप्तमृषिं च अर्दयः वरप्रदाने (?प्रदानेन) पीड-
यसि । ते आत्मानम् अलं मन्यमानाः वारयन्ति । त्व तु हठात् अभीष्टवरं याचते (याचत) इत्युक्त्वा
तान् क्लेशयसीत्यर्थः । त तादृशं हर्यश्वं हरिसंज्ञौ अश्वौ यस्य तादृशं शतक्रतु बहुकर्माणं त्वा त्वाम् वाज-
वन्तः (?यन्तः) अन्नकामा वयं यजमानाः हवामहे आह्वयामः ॥

(३) विश्वेषां सर्वेषां नोऽस्माकं सबन्धिनः अर्दयः । तात्स्थ्यात्ताच्छब्दम् । अद्रिप्रभवास्ते
सोमाः मध्वः मधुरम् । कर्माणि षष्ठी । रसमात्मीयं द्रवमासिञ्चन्तु कात्स्न्येन क्षरन्तु । इन्द्रार्थमिति शेषः ।
ते के । ये इन्दवः सोमाः परावति दूरदेशे वर्तमानाः । जनेषु यजमानलक्षणेषु निमित्तेषु आ सुन्विरे
आभिमुख्येन अभिषुता ऋत्विग्भिः । ये च इन्दवः अर्वावति समीपदेशे वर्तमानाः सुन्विरे अभिषुता-
स्ते सर्वेऽपि मिलित्वा इन्द्रार्थं स्वरसं सिञ्चन्त्वित्यर्थः ॥

(४) हे इन्द्र विश्वा विश्वानि सर्वाणि द्वेषांसि अस्माकममित्राणि जहि नाशय । किचास्मान्
अव रक्ष । आ च कृधि आ समन्तात् प्रशस्तान् कुरु च । किंच विश्वे सर्वे जनाः वसु धनम् आ
सन्वन्तु आभिमुख्येन ददतु । अस्मभ्यमिति शेषः । अथ च यत्र येष्वस्मासु स्थितस्य सोमस्य तृप्पसि
पानेन तृप्तो भवसि तेषु शीष्टेषु विशिष्टेष्वस्मासु वर्तमानाः अशवः सोमाः ते चित् तवैव मदिरासः
मादकाः सन्तु । नेतरस्य कस्यचित् ॥ ॥ २२ ॥

इन्द्र नेदीय एदिहि मितमेधाभिरूतिभिः ।

आ शतम् शतमाभिरभिष्टिभिरा स्वापे स्वापिभिः ॥ ५ ॥

इन्द्र । नेदीयः । आ । इत् । इहि । मितऽमेधाभिः । ऊतिऽभिः ।

आ । शम्ऽतम् । शम्ऽतमाभिः । अभिष्टिऽभिः । आ । सुऽआपे । स्वापिऽभिः ॥ ५ ॥

आजितुरं सत्पतिं विश्वचर्षणिं कृधि प्रजास्वाभगम् ।

प्र सु तिरा शचीभिर्ये त उक्थिनः क्रतुं पुनत आनुषक् ॥ ६ ॥

आजिऽतुरम् । सत्ऽपतिम् । विश्वऽचर्षणिम् । कृधि । प्रऽजासु । आऽभगम् ।

प्र । सु । तिर । शचीभिः । ये । ते । उक्थिनः । क्रतुम् । पुनते । आनुषक् ॥ ६ ॥

यस्ते साधिष्ठोऽवसे ते स्याम भरेषु ते ।

वयं होत्राभिरुत देवहूतिभिः ससवांसो मनामहे ॥ ७ ॥

यः । ते । साधिष्ठः । अवसे । ते । स्याम । भरेषु । ते ।

वयम् । होत्राभिः । उत । देवहूतिभिः । ससऽवासः । मनामहे ॥ ७ ॥

अहं हि ते हरिवो ब्रह्म वाजयुराजिं यामि सदोतिभिः ।

त्वामिदेव तममे समश्चयुर्गव्युरग्रे मथीनाम् ॥ ८ ॥

(५) हे इन्द्र परमेश्वर त्व मितमेधाभिः मिताः परिच्छिन्नाः मेधाः अनुग्रहबुद्धयो याभिस्ताभि-
रनुग्रहसहिताभिः ऊतिभिः रक्षाभिः सह नेदीय इत् अन्तिकतममेव एहि आगच्छ । किंच हे शतम्
सुखतमेन्द्र शतमाभिरभिष्टिभिः अभितः प्रियाभिश्च ऊतिभिः एहि । अथ च हे स्वापे सुतरामासेन्द्र
स्वापिभिः शोभना आपयः आप्ता बन्धवः यासु ताभिरूतिभिरेहि । उपसर्गवशाद्योग्याक्रियाध्याहारः ॥

(६) हे इन्द्र त्व प्रजासु अस्मत्पुत्रपौत्रादिषु आभगम् आभिमुख्येन भग भजनीय धन कृधि
कुरु । कीदृशम् । आजितुर सग्रामे त्वरमाणम् । जित्वरमित्यर्थः । सत्पतिं सता पालक विश्वचर्षणिम् ।
विश्वाः सर्वाश्चर्षणयो मनुष्या दासदासीलक्षणा यस्मिन् तम् । किंच ये यजमानाः उक्थिनः स्तुतिमतस्ते
तव आनुषक् अनुषक्तम् । त्वया सगतमित्यर्थः । क्रतु कर्मविशेष पुनते कुर्वते तानस्मान् शचीभिः
धनप्रदानादिकर्माभिः सु सुतरा प्र तिर प्रवर्षय । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः ॥

(७) हे इन्द्र यः अस्मद्गणः अवसे रक्षणाय ते तव साधिष्ठः अतिशयेन योऽस्ति (?) तद्गण-
गतास्ते वयं भरेषु सग्रामेषु ते तव संबन्धिनः स्याम भवेम । सगते त्वत्पालनीया भवेमेत्यर्थः । उतापि
च हे इन्द्र ससवासः हविलक्षणावन्तः । ससमित्यन्नाम ' नेमः ससम् ' इत्यन्नामसु पाठात् । तादृशा
वयं यजमानाः देवहूतिभिः । देवानिन्द्रादीन् हवन्ति ता देवहूतयः । ताभिः होत्राभिः वाग्भिः स्तुति-
लक्षणाभिः त्वां मनामहे स्तुमः । होत्रेति वाङ्नाम ' ऋक् होत्रा गीः ' इति वाङ्नामसु पाठात् ॥

(८) हे हरिवः हरिसंज्ञकाश्चोपेतेन्द्र ते त्वदीयः योऽहं मेध्य ऋषिः वाजयुः अन्नकामः सन् ब्रह्म
अन्नमुद्दिश्य सदा सर्वदा ऊतिभिः त्वत्कृताभिः रक्षाभिः सह आजि सग्राम यामि प्राप्नोमि । इति

अहम् । हि । ते । हरिऽवः । ब्रह्म । वाजऽयुः । आजिम् । यामि । सदा । ऊतिऽभिः ।
त्वाम् । इत् । एव । तम् । अमे । सम् । अश्वऽयुः । गव्युः । अग्रे । मथीनाम् ॥ ८ ॥ ॥ २३ ॥

॥ अथ षष्ठं सूक्तम् ॥

एतत्त इन्द्र वीर्यं गीर्भिर्गुणन्ति कारवः ।

ते स्तोमन्त ऊर्जमावन्घृतश्रुतं पौरासो नक्षन्धीतिभिः ॥ १ ॥

एतत् । ते । इन्द्र । वीर्यम् । गीःऽभिः । गुणन्ति । कारवः ।

ते । स्तोमन्तः । ऊर्जम् । आवन् । घृतऽश्रुतम् । पौरासः । नक्षन् । धीतिऽभिः ॥ १ ॥

नक्षन्त इन्द्रमवसे सुकृत्यया येषां सुतेषु मन्दसे ।

यथा संवर्ते अमदो यथा कृश एवास्मे इन्द्र मत्स्व ॥ २ ॥

नक्षन्ते । इन्द्रम् । अवसे । सुऽकृत्यया । येषाम् । सुतेषु । मन्दसे ।

यथा । सम्ऽवर्ते । अमदः । यथा । कृशे । एव । अस्मे इति । इन्द्र । मत्स्व ॥ २ ॥

आ नो विश्वे सजोषसो देवासो गन्तनोष नः ।

वसवो रुद्रा अवसे न आ गमञ्छुण्वन्तु मरुतो हवम् ॥ ३ ॥

प्रसिद्धम् । त्वामेव सम् अमे सगतो भवामि । सग्रामे त्वामेवाश्रयामि । नेतर कचनेत्यर्थः । एवेत्यनर्थको निपातः ॥ ॥ २३ ॥

‘एतत्ते’ इति अष्टचं षष्ठ सूक्त काण्वस्य मातरिश्वानस्यार्धमैन्द्रम् (मातरिश्वन आर्धमैन्द्रम्) । अनुक्रम्यते च—‘एतत्ते मातरिश्वा नो विश्व इति वैश्वदेवः प्रगाथः’ इति । तृतीयाचतुर्थ्यौ विश्वे-देवदेवताके । अन्यासा षण्णामिन्द्रो देवता । अयुजा बृहती छन्दः युजा सतोबृहती छन्दः । विनियोगः सूत्रादवगन्तव्यः ॥

(१) हे इन्द्र ये कारवः स्तोतारः ते तव संबन्धि एतत् दृश्यमान वृष्ट्यादिलक्षणसामर्थ्यं गीर्भिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः गुणन्ति स्तुवन्ति ते स्तोमन्तः स्तोतारः ऊर्जम् अन्नम् आवन् प्राप्नुवन्ति । किञ्च ते पौरासः पुरे भवाः स्तोतारः धीतिभिरङ्गुलीभिः घृतश्रुतं घृतस्त्राविणं गवादिगणं नक्षन् व्याप्नुवन्ति । त्वदनुग्रहात् गवादिपशून् अङ्गुलीभिः सर्वदा दुहन्तीत्यर्थः ॥

(२) हे इन्द्र येषां यजमानानां संबन्धिषु सुतेष्वभिषुतेषु सोमेषु निमातेषु (? निपीतेषु) त्वं मन्दसे हृष्यसि ते यजमानाः अवसे अन्नाय रक्षणाय वा सुकृत्यया शोभनेन सोमाभिषवकर्मणा इन्द्रं परमेश्वरं त्वा नक्षन्ते व्याप्नुवन्ति । नक्षतिर्व्याप्तिकर्मा ‘इन्वति नक्षति’ इति व्याप्तिकर्मसु पाठात् । अन्नाद्यर्थं त्वामाश्रयन्त इत्यर्थः । अतो हे इन्द्र यथा येन प्रकारेण सवर्ते एतन्नामके ऋषौ यजमाने सति अमदः हृष्टवानसि यथा च कृशे एतन्नाग्निं यजमाने अमदः एव एवमनेन प्रकारेण अस्मे अस्मासु काण्वेषु मत्स्व हृष्टो भव सोमपानादिनेति शेषः ॥

(३) सजोषसः सह जुषमाणाः विश्वे देवासः सर्वे देवाः नोऽस्माकं यज्ञमुद्दिश्येति शेषः ।

आ । नः । विश्वे । स॒ऽजोषसः । दे॒वांसः । गन्त॑न । उ॒प । नः ।

व॒सवः । रु॒द्राः । अ॒वसे । नः । आ । ग॒मन् । शृ॒ण्वन्तु । म॒रुतः । ह॒वम् ॥ ३ ॥

पू॒षा वि॒ष्णुर्ह॒वनं मे॒ सर॑स्व॒त्यव॑न्तु स॒प्त सि॒न्धवः ।

आपो॒ वातः॒ पर्व॑तासो॒ वन॑स्पतिः शृ॒णोतु॑ पृथि॒वी ह॒वम् ॥ ४ ॥

पू॒षा । वि॒ष्णुः । ह॒वनम् । मे॒ । सर॑स्वती । अ॒वन्तु । स॒प्त । सि॒न्धवः ।

आपः । वा॒तः । पर्व॑तासः । वन॑स्पतिः । शृ॒णोतु॑ । पृथि॒वी । ह॒वम् ॥ ४ ॥ ॥ २४ ॥

यदि॑न्द्र॒ राधो॒ अस्ति॒ ते मा॒घोनं॑ मघवत्तम ।

तेन॑ नो बोधि॒ सध॒माद्यो॑ बृ॒धे भ॒गो द॒नाय॑ वृ॒त्रह॑न् ॥ ५ ॥

यत् । इ॒न्द्र । राधः । अ॒स्ति । ते॒ । मा॒घोनम् । म॒घव॑त्त॒मम् ।

तेन॑ । नः । बो॒धि । स॒ध॒माद्यः । बृ॒धे । भ॒गः । द॒नाय॑ । वृ॒त्रह॑न् ॥ ५ ॥

आजि॑पते नृप॒ते त्वमि॒द्धि नो॒ वाज॒ आ व॑क्षि सु॒क्रतो॒ ।

वी॒ती हो॒त्राभि॑रु॒त दे॒ववी॑तिभिः स॒स॒वांसो॒ वि शृ॑ण्विरे ॥ ६ ॥

नोऽस्माकमुप समीपे आ गन्तन आगच्छन्तु । किञ्च वसवोऽष्टौ रुद्रा एकादश च नोऽस्माकमवसे रक्षणाय आ गमन् आगच्छन्तु । मरुतः एकोनपञ्चाशत्सख्याका देवास्तु हवमस्मत्कृत स्तोत्रं शृण्वन्तु ॥

(४) पूषा पोषको देवः विष्णुर्व्यापको देवः सरस्वती । सर इत्युदकनाम । तद्वती देवी च एते सर्वे मे मम मातरिश्चानस्य (मातरिश्चनः) ऋषेः हवनमाह्वानम् । स्तोत्रमिति यावत् । अवन्तु शृण्वन्तु । अवतिरत्र श्रवणकर्मा । ‘ अव रक्षणगतिः ’ इत्यस्मिन् सूत्रे (१) तस्य श्रवणाभिधानात् । किञ्च सप्त सप्तसख्याकाः सिन्धवो गङ्गाद्या नद्य आपः जलाभिमानिन्यो देवताः वातो वायुः पर्वतासः पर्ववतां मेर्वादीनामभिमानिनो देवाश्च मे हवनम् अवन्तु शृण्वन्तु । अथ च वनस्पतिः वनानां पातारः पालको (पालका) देवाः पृथिवी च देवी मे हव स्तोत्रं शृणोतु ॥ ॥ २४ ॥

(५) हे मघवत्तम अतिशयेन धनवन्निन्द्र ते तव स्वभूतं माघोन मघवत्स्वामिकं यत् प्रसिद्धं राधः धनमस्ति भवति तेन राधसा धनेन हे वृत्रहन् वृत्रहन्तिन्द्र त्व दानार्थं बृधे वर्धनार्थं च नोऽस्मान् पात्रभूतान् बोधि बुध्यस्व । तद्धनदानेन अस्मान् समृद्धान् कर्तुं जानीहीत्यर्थः । कीदृशस्त्वम् । सधमाद्यः सहमादनयोग्यः भगो भजनीयश्च ॥

(६) हे आजिपते सग्रामपालक हे नेतृपते (नृपते) नेतृणां सैनिकानां पालक हे सुक्रतो शोभनकर्मवन्निन्द्र त्वमिह त्वमेव नोऽस्मान् वाजे सग्रामे आवक्षि आवहसि प्रापयसि । त्वत्साहाय्येन वयं धनार्थं सग्रामं गन्तुमुत्सहामह इत्यर्थः । कीदृशस्त्वम् । होत्राभिः स्तुतिलक्षणाभिः वाग्भिः सह । वीती अशनवान् स्तुतिभिः प्रोत्सहमानो हविरत्तेत्यर्थः । उतापि च ससवांसः हविरलक्षणाज्वन्तो यजमानाः

आजिऽपते । नुऽपते । त्वम् । इत् । हि । नः । वाजे । आ । वक्षि । सुक्रतो इति सुऽक्रतो ।
वीती । होत्राभिः । उत । देववीतिऽभिः । ससुऽवासः । वि । शृण्विरे ॥ ६ ॥

सन्ति ह्य॑र्य आशिष इन्द्र आयुर्जनानाम् ।

अस्मान्नक्षस्व मघवन्नुपार्वसे धुक्षस्व पिप्युषीमिषम् ॥ ७ ॥

सन्ति । हि । अ॒र्ये । आ॒ऽशिषः । इन्द्रे । आयुः । जनानाम् ।

अस्मान् । नक्षस्व । म॒घऽवन् । उप । अ॒र्वसे । धुक्षस्व । पि॒प्युषीम् । इषम् ॥ ७ ॥

वयं त इन्द्र स्तोमैर्भिर्विधेम त्वमस्माकं शतक्रतो ।

महि स्थूरं शशयं राधो अह्वयं प्रस्कण्वाय नि तोशय ॥ ८ ॥

वयम् । ते । इन्द्र । स्तोमैर्भिः । वि॒धेम । त्वम् । अ॒स्माकम् । श॒त॒क्र॒तो इति शतऽक्रतो ।

महि । स्थूरम् । श॒श॒यम् । राधः । अ॒ह्व॒यम् । प्र॒स्क॒ण्वाय । नि । तो॒श॒य ॥ ८ ॥ ॥२५॥

॥ अथ सप्तमं सूक्तम् ॥

भूरीदिन्द्रस्य वीर्यं व्यख्यमभ्यायति । राधस्ते दस्यवे वृक ॥ १ ॥

देववीतिभिः देवकर्तृकाशनैः वि शृण्विरे विशेषेण श्रूयन्ते । यदा हि त्वादृशा देवास्तेषा हविरश्नुवन्ति
तदा ते विख्याता भवन्तीत्यर्थः ॥

(७) हे परमेश्वर हि यस्मात् जनानां जायमानानां यजमानानामस्माकं स्वभूतमायुः चरुपुरोडा-
शाद्यन्नम् आशिषः गवाश्चाद्यैश्वर्याणि च अर्ये जगत्स्वामिनि इन्द्रे परमेश्वरे त्वयि सन्ति समर्पितानि
भवन्ति । अतो हे मघवन् धनवन्निन्द्र अस्मान् यजमानान् उप नक्षस्व समीपे व्याप्नुहि । आत्मीयत्वेन
स्वसमीपे कुर्वित्यर्थः । किंचास्माकमवसे रक्षणाय पिप्युषीम् अतिशयेन पालयित्रीम् इषमन्न धुक्षस्व
प्रपूरय देहीत्यर्थः ॥

(८) हे इन्द्र वयं यजमानाः ते त्वदीयाः स्मः । त्वं चास्माकमसि । ' त्वमस्माकं त्वमसि '
(ऋ. स. ८. १२. ३२) इति श्रुतेः । अतः हे शतक्रतो बहुकर्मवन्निन्द्र स्तोमेभिः स्तोत्रैः विधेम
परिचरेम त्वाम् । यस्मात्त्वदीया वयं तस्मात्त्वं प्रस्कण्वाय कण्वपुत्राय मह्यं मातरिश्वानाय (? मातरिश्वने)
राधो धनं नि तोशय नियमेन देहि । तदेव राधो विशिनष्टि । महि महत् पूज्यं स्थूर स्थूलम् । प्रौढमित्यर्थः ।
शशय देवब्राह्मणादिशरीरे शयान तैरुपभोग्यमित्यर्थः । अह्वय लज्जारहितम् । पापवर्त्मना लब्धं धनं हि
लज्जासहितं भवति । इदं तु न तथा । ईश्वरानुग्रहलब्धत्वात्तस्येत्यर्थः ॥ ॥ २५ ॥

' भूरीत् ' इति पञ्चर्चं सप्तमं सूक्तं काण्वस्य कृशस्यार्धं प्रस्कण्वदानदेवताकं गायत्रम् ।
अनुक्रान्तं च—' भूरीत् पञ्च कृशः प्रस्कण्वस्य दानस्तुतिर्गायत्रं तु ' तृतीयान्त्ये अनुष्टुभौ ' इति ।
अन्यातृतीययोरनुष्टुप् छन्दः । अन्यासां गायत्री छन्दः । विनियोगः सूत्रादवगन्तव्यः ॥

(१) इन्द्रस्य समर्थस्य प्रस्कण्वस्य वीर्यं दानलक्षणसामर्थ्यं भूरीत् प्रचुरमेव सत् अभि अभितः
आ अयति आभिमुख्येन प्राप्नोतीति व्यख्य व्यज्ञासिषमहम् । ईश्वरेणात्यमपि कृतं कर्म बहु भवत्

आत् । इत् । सात्स्य । चर्किरन् । न । अनूनस्य । महि । श्रवः ।
श्यावीः । अतिऽध्वसन् । पथः । चक्षुषा । चन । सम्ऽनशे ॥ ५ ॥ ॥ २६ ॥

॥ अथाष्टमं सूक्तम् ॥

प्रति ते दस्यवे वृक राधो अदृश्यद्वयम् । द्यौर्न प्रथिना शवः ॥ १ ॥

प्रति । ते । दस्यवे । वृक । राधः । अदृशि । अद्वयम् । द्यौः । न । प्रथिना । शवः ॥ १ ॥

दश मह्यं पौतक्रतः सहस्रा दस्यवे वृकः । नित्याद्रायो अमंहत ॥ २ ॥

दश । मह्यम् । पौतऽक्रतः । सहस्रा । दस्यवे । वृकः । नित्यात् । रायः । अमंहत ॥ २ ॥

शतं मे गर्दभानां शतमूर्णावतीनाम् । शतं दासां अति स्रजः ॥ ३ ॥

शतम् । मे । गर्दभानाम् । शतम् । ऊर्णावतीनाम् । शतम् । दासान् । अति । स्रजः ॥ ३ ॥

कपिला गाः चक्षुषा चन नेत्रेणापि सनशे सम्यक् व्याप्तुं सद्रष्टुं नेष्टे । किमुत वक्तव्यं तद्यशःसपादने
नेष्टे इति ॥ ॥ २६ ॥

‘प्रति ते’ इति पञ्चचर्ममष्टम सूक्त काण्वस्य पृषध्रस्यार्षं गायत्रम् । अनुक्रान्तं च—प्रति ते
पृषध्रोऽन्त्या^१ अग्निसूर्यदेवत्या पङ्क्तिच्छन्दस्का । शेषा इन्द्रदेवत्या गायत्रीछन्दस्का । विनियोगः सूत्रा-
दवगन्तव्यः ॥

(१) हे वृक शत्रुविकर्तनेन्द्र ते तव स्वभूत राधो धन दस्यवे उपक्षयित्रे शत्रवे प्रति प्रतिकूलम्
अदृशि दृष्टम् । शत्रुनापहतं सन् (शत्रुणापहतं सत्) न तस्य उपकाराय भवति प्रत्युतापकारायैव
जायत इत्यर्थः । कीदृश राधः । अह्य लज्जारहितम् । शत्रुहनने प्रगल्भमिति यावत् । किञ्च ते शवः
बल प्रथिना पृथुत्वेन द्यौर्न ब्रुलोक इवास्ति । अतः सर्वोत्कृष्ट त्वामहं स्तौमीत्यभिप्रायः ॥

(२) हे पौतक्रतः पवित्रकर्मवन्निन्द्र मह्यं मदर्थं दश सहस्रा अयुतसख्याकान् दस्यून्^२ उपक्षयि-
तृन् शत्रून् वृकः विवृत्तवान् छिन्नवानसि । अत एव नित्यात् शाश्वतात् त्वत्तः भीताः सन्तस्ते शत्रवः
रायः धनानि अमहत अदुः मह्यम् । मंहतिदानकर्मां तत्र तस्य पाठात् ॥

(३) किञ्च हे इन्द्र त्वत्तो भीतास्ते मे मह्यमृषये पृषध्रिनाग्ने (पृषध्र^०) गर्दभानां रासभानां
शतम् । अमहत अदुः इति पूर्वमन्त्रगतेनान्वयः सर्वत्र । अथ च ऊर्णावतीनां मेषीनां शतमदुः ।
तथा शतान् शतसख्याकान् दासान् भृत्यान् अति अतिशयिताः स्रजो मालाश्च अदुः । एवप्रभावस्त्वां
(‘प्रभाव त्वा’) स्तौमीत्यर्थः । यद्वा उभयोर्मन्त्रयोरयमर्थः । पौतक्रतः । पूते पवित्रे स्थाने क्रतुः पाद-
विक्षेपो यस्याः सा पूतक्रता अदितिः । पवित्रदेशे पादन्यासः अदितेरुचित एव । ‘दृष्टिपूत न्यसेत्
पादम्’ इति वचनात् । तस्या अपत्यं पौतक्रत इन्द्रः । दस्यवे । दस्युः कर्मोपक्षयिता तमःसंघः । तं
हन्तु वृकश्चन्द्रमाः सन (सन्) नित्यात् अनुपक्षीणात् स्वकोशात् सकाशात् दश सहस्रा अयुतसख्याकानि
रायः धनानि मह्यं पृषध्रनाग्ने अमहत प्रादात् । किञ्च गर्दभमेषीदासमालाशतान्यपि मे मह्यं स एव
प्रादात् इति । ‘वृकश्चन्द्रमा भवति’ (निरु. ५. २०) इति यास्कः ॥

१. ‘पृषध्रोऽन्त्याग्निसौरी पङ्क्तिः इति । अन्त्या’ इति भाव्यम् । २. ‘दस्यवे’ इति मन्त्रपाठः ।

तत्रो अपि प्राणीयत पूतक्रतायै व्यक्ता । अश्वानामिन्न यूथ्याम् ॥ ४ ॥

तत्रो इति । अपि । प्र । अनीयत । पूतऽक्रतायै । विऽअक्ता । अश्वानाम् । इत् । न । यूथ्याम् ॥ ४ ॥

अचेत्यग्निश्चिकितुर्हव्यवाद् स सुमद्रथः ।

अग्निः शुक्रेण शोचिषा बृहत्सूरौ अरोचत दिवि सूर्यो अरोचत ॥ ५ ॥

अचेति । अग्निः । चिकितुः । हव्यऽवाद् । सः । सुमत्स्रथः ।

अग्निः । शुक्रेण । शोचिषा । बृहत् । सूरः । अरोचत । दिवि । सूर्यः । अरोचत ॥ ५ ॥ ॥ २७ ॥

॥ अथ नवमं सूक्तम् ॥

युवं देवा क्रतुना पूर्व्येण युक्ता रथेन तविषं यजत्रा ।

आगच्छतं नासत्या शचीभिरिदं तृतीयं सर्वनं पिबाथः ॥ १ ॥

युवम् । देवा । क्रतुना । पूर्व्येण । युक्ताः । रथेन । तविषम् । यजत्रा ।

आ । अगच्छतम् । नासत्या । शचीभिः । इदम् । तृतीयम् । सर्वनम् । पिबाथः ॥ १ ॥

(४) किंच व्यक्ता विविध गन्ता नानादेशेषु प्रचलन् इन्द्रः तत्र स्वर्गे वर्तमानैः (? वर्तमानायै) पूतक्रतायै एतन्नामे (? भ्राम्नायै) समानेऽपि (स्वमानेऽपि) प्राणीयत प्रापितवान् । किमित्युच्यते । अश्वानां वडवानां यूथ्यां सहतिम् । न केवलं मष्टमेव प्रादादपि तु स्वजनन्या अपि वडवावृन्द प्रापितवान् इतीयानिन्द्रः समर्थ इति भावः । इत् न इति निपातद्वयमनर्थकम् ॥

(५) अथानयाग्निसूर्यौ स्तूयते । स प्रसिद्धोऽग्निः चिकितुः चेतनावतो यजमानस्य । कर्मणि षष्ठी । चेतनावन्त यजमानम् अचेति जानाति । कीदृशः सः । हव्यवाद् हविषां वोढा सुमद्रथः स्वयमेव रंहणस्वभावः । ‘ सुमत् स्वयमित्यर्थः ’ (निरु. ६. २२) इति यास्कः । असहायगमन-शील इत्यर्थः । किंच बृहत् महान् योऽग्निः शुक्रेण शुक्लेन शोचिषा तेजसा सूरः सुष्ठु ईरयिता प्रेरकः सन् रात्रौ भुवि अरोचत दीप्यते । अथ च दिवा दिवि (?) द्योतमाने स्वर्लोके सूर्यः सुष्ठु प्रेरयितादित्यः अरोचत दीप्यते । उभाभ्यामहोरात्रात्मकः सर्वः काल आक्रान्त इत्यभिप्रायः ॥ २७ ॥

‘ युवं देवा ’ इति चतुष्क नवम सूक्त काण्वस्य मेध्यस्यार्षमाश्विन त्रैष्टुभम् । अनुक्रम्यते—
‘ युवं देवा चतुष्क मेध्य आश्विन त्रैष्टुभम् ’ इति । विनियोगः सूत्रादवगन्तव्यः ॥

(१) हे यजत्रा यजनीयौ पूज्यौ देवौ द्योतमानावश्विनौ पूर्व्येण पुरा भवेन क्रतुना कर्मणा अनुग्रहबुद्ध्या वा उपेतौ युवं युवां प्रति रथेन रंहणस्वभावेन स्थन्दनेन युक्ताः संयुक्ता अश्वाः तविष बल यथा भवति तथा वहन्तीति शेषः । तस्मात् हे नासत्या नासत्यौ सत्यभूतौ युवां शचीभिः अनुग्रहलक्षणैः कर्मभिः सह इदं तृतीयं सर्वनमुद्दिश्य आगच्छतमागच्छतम् । आगत्य च पिबाथः पिवत सोममिति शेषः ॥

युवां देवास्त्रय एकादशासः सत्याः सत्यस्य ददृशे पुरस्तात् ।

अस्माकं यज्ञं सर्वनं जुषाणा पातं सोममश्विना दीद्यग्नी ॥ २ ॥

युवाम् । देवाः । त्रयः । एकादशासः । सत्याः । सत्यस्य । ददृशे । पुरस्तात् ।

अस्माकम् । यज्ञम् । सर्वनम् । जुषाणा । पातम् । सोमम् । अश्विना । दीद्यग्नी इति दीदिऽअग्नी ॥ २ ॥

पनाय्यं तदश्विना कृतं वां वृषभो दिवो रजसः पृथिव्याः ।

सहस्रं शंसा उत ये गर्विष्ठौ सर्वाँ इत्ताँ उप याता पिबध्यै ॥ ३ ॥

पनाय्यम् । तत् । अश्विना । कृतम् । वाम् । वृषभः । दिवः । रजसः । पृथिव्याः ।

सहस्रम् । शंसाः । उत । ये । गोऽईष्ठौ । सर्वाँ । इत् । तान् । उप । यात । पिबध्यै ॥ ३ ॥

अयं वां भागो निहितो यजत्रेमा गिरौ नासत्योर्प यातम् ।

पिबतुं सोमं मधुमन्तमस्मे प्र दाश्वासमवतुं शचीभिः ॥ ४ ॥

अयम् । वाम् । भागः । निहितः । यजत्रा । इमाः । गिरः । नासत्या । उप । यातम् ।

पिबतम् । सोमम् । मधुमन्तम् । अस्मे इति । प्र । दाश्वासम् । अवतम् । शचीभिः ॥ ४ ॥ ॥ २ ८ ॥

(२) हे अश्विनाश्विनौ युवा द्वौ अपरे च त्रय एकादशासः त्रयस्त्रिंशद्देवाः । ते च ' अष्टौ वसवः एकादश रुद्रा द्वादशादित्याः प्रजापतिश्च वषट्कारश्च ' इति श्रुतिप्रसिद्धाः । सर्वे यूय सत्याः यथार्थभूताः सन्तः सत्यस्यावितथस्य यज्ञस्य पुरस्तात् पुरोदेशे ददृशे दृश्यमाना भवथ । अतोऽस्माकं संबन्धिनं सर्वनम् । सूयतेऽभिषूयते सोमो यज्ञेति सर्वनः । त तादृशं यज्ञं यजनीयमध्वरं जुषाणा जुषमाणौ सेवमानौ युवां सोमम् अभिषुतसोमरसं पातं पिबतम् । कीदृशौ युवाम् । दीद्यग्नी । दीदिः अतिशयेन दीप्यमानः अग्निः जठरानलो यथोस्तौ तादृशौ । भिषजोः भवतोदीप्तामित्वमप्युचितमिति भावः ॥

(३) हे अश्विनाश्विनौ पृथिव्याः भूमेर्हेतोः दिवः द्युलोकात् सकाशात् रजसः उदकस्य वृषभः वर्षिता सूर्योऽस्तीति यत् तत्सर्वं वां युवयोः कृतं कर्म पनाय्यं स्तुत्यं भवति । भवदनुग्रहादेव शुष्मत्पिता सूर्यः पृथिव्यां वर्षति । नो चेत् तेन तु स्वरश्मिनाडीभिः भूमेर्जलमाकृष्टमस्ति । स कथं वर्षेदाकर्षकः सन् । तस्मात् भवतोरेवैतत्कर्मैत्यभिप्रायः । यत् एवमतः गर्विष्ठौ गवामेषणे निमित्ते सति ते^१ प्रसिद्धाः सहस्रसख्याकाः शंसाः । शस्यन्ते स्तूयन्ते इति शंसा यज्ञाः । आरब्धाः सन्तीति शेषः । तान् सर्वानित् सर्वानपि यज्ञान् युवामुपयात समीपे गच्छतम् । वचनव्यत्ययश्छान्दसः । किमर्थम् । पिबध्यै सोमं पातुम् । उत इत्यनर्थकः ॥

(४) हे यजत्रा यजनीयावश्विनौ अयं पुरोवर्ती वां युवयोः भागः भजनीयोऽशः सोमलक्षणः निहितः नियमेन स्थापितः । अतस्तं गृहीतुमागच्छतमिति (ग्रहीतुं) शेषः । किंच हे नासत्या नासत्यौ सत्यभूतावश्विनौ युवामिमाः संनिक्ताः गिरः स्तुतिलक्षणा वाचः उपयात समीपे गच्छतं श्रोतुम् । अथ च मधुमन्तं माधुर्योपेतं सोमं पिबतम् । किंच अस्मे अस्माकं संबन्धिनं दाश्वासं हविर्दत्तवन्तं यजमानं शचीभिः अभिमतफलप्रदानलक्षणैः कर्मभिः प्र अवतं प्रकर्षेण रक्षतम् ॥ ॥ २ ८ ॥

१. ' ये ' इति मन्त्रपाठः ।

॥ अथ दशमं सूक्तम् ॥

यमृत्विजो बहुधा कल्पयन्तः सचेतसो यज्ञमिमं वहन्ति ।

यो अनूचानो ब्राह्मणो युक्त आसीत्का स्विच्च यजमानस्य सवित् ॥ १ ॥

यम् । ऋत्विजः । बहुधा । कल्पयन्तः । सऽचेतसः । यज्ञम् । इमम् । वहन्ति ।

यः । अनुचानः । ब्राह्मणः । युक्तः । आसीत् । का । स्विच् । तत्र । यजमानस्य । सऽसवित् ॥ १ ॥

एक एवाग्निर्वहुधा समिद्ध एकः सूर्यो विश्वमनु प्रभूतः ।

एकैवोषाः सर्वमिदं वि भात्येकं वा इदं वि बभूव सर्वम् ॥ २ ॥

एकः । एव । अग्निः । बहुधा । सऽईद्धः । एकः । सूर्यः । विश्वम् । अनु । प्रऽभूतः ।

एका । एव । उषाः । सर्वम् । इदम् । वि । भाति । एकम् । वै । इदम् । वि । बभूव । सर्वम् ॥ २ ॥

ज्योतिष्मन्तं केतुमन्तं त्रिचक्रं सुखं रथं सुषदं भूरिवारम् ।

चित्रामघा यस्य योगेऽधिजज्ञे तं वां हुवे अति रिक्तं पिबध्यै ॥ ३ ॥

‘यमृत्विजः’ इति तृचात्मक दशम सूक्त काण्वस्य मेध्यस्यार्थं वैश्वदेव त्रैष्टुभम् । अनुक्रान्त च—‘यमृत्विजस्तुचः’ वैश्वदेवमाद्य ऋत्विक्स्तुतिर्वा’ इति । आद्या ऋत्विग्देवत्या वा इत्यर्थः । विनियोगः सूत्रादवगन्तव्यः ॥

(१) सचेतसः समानप्रज्ञाः ऋत्विजः यमिमं यज्ञ यजनीयकर्मविशेष बहुधा अनेकप्रकारेण कल्पयन्तः रचयन्तः सन्तः वहन्ति देवान् प्रापयन्ति । तमिम यज्ञ कुर्वन् ब्राह्मणः ऋत्विग्लक्षणो विप्रः यज्ञकर्मविशेषे युक्तः समाहितः आसीत् । तत्र कर्मणि का स्विच् । स्विदिति वितर्के । का वा यजमानस्य सवित् प्रज्ञा । न किञ्चित्करा इत्यर्थः । यत्र कर्मणि ऋत्विगेव सावधानोऽस्ति तत्र यजमानस्य प्रज्ञापाटवेन किं प्रयोजनमस्ति । न किञ्चिदपीति भावः । कीदृशो ब्राह्मणः । अनूचानः गुरोः सकाशादधीतवेदवेदाङ्गः ॥

(२) एकः केवल एवाग्निः दानादिगुणयुक्तो देवः बहुधा वाङ्मवैद्युताद्यनेकप्रकारेण समिद्धः सम्यक् दीप्तो भवति । तथा एकः एकाकी सूर्यः प्राणिनां सुष्ठु कर्मस्वीरयिता देवः विश्व सर्वं जगदनु अनुप्रविश्य । ‘तल्लुध्वा तदेवानुप्राविशत्’ (तै. उ. २. ६) इति श्रुतेः । प्रभूतः अनेकात्मतया प्रादुर्भूतोऽस्ति । ‘सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च’ (ऋ. स. १. ११५. १) इति श्रुतेः । किञ्च एका एकाकिन्येव उषाः तमो विवासयन्ती देवी सर्वं समस्तमिदं दृश्यमानं जगत् वि भाति विशेषेण दीपयति । तस्मादेक वै एकमेवाद्वितीय ब्रह्म इदमाब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं जगत् वि बभूव विशेषेणाभवदिति युक्तमिति शेषः । यदाग्न्यादयो देवा अप्येकाकिनः सन्तोऽनेकभवनसमर्थास्तदा पर ब्रह्म एक सदनेकं भवेदिति किमु वक्तव्यमित्यभिप्रायः ॥

(३) हे विश्वेदेवाः वाम् । वचनव्यत्ययश्छान्दसः । वो युष्माक मध्ये अतिरिक्तं^१ निरतिशयं त तच्छब्दवाच्यं परमात्मानं पिबध्यै सोम पातु हुवे आह्वयामि । त कम् । यस्य परमात्मनः योगे सेव्यसेवकभावसंबन्धे सति चित्रमघा । चित्र चायनीय मघ गवाश्चादिलक्षण धन यस्याः सा चित्रमघा ।

१. अनुक्रमण्यमेतन्नोपलभ्यते । मैक्.— पृ. ३१ द्रष्टव्यम् ॥ २ ‘अति । रिक्तम्’ इति पदपाठः ।

ज्योतिष्मन्तम् । केतुऽमन्तम् । त्रिऽचक्रम् । सुऽखम् । रथम् । सुऽसदम् । भूरिऽवारम् ।
चित्रऽमघा । यस्य । योगे । अधिऽजज्ञे । तम् । वाम् । हुवे । अति । रिक्तम् । पिबध्वै ॥३॥॥२९॥

॥ अथैकादशं सूक्तम् ॥

इमानि वां भागधेयानि सिंस्रत इन्द्रावरुणा प्र महे सुतेषु वाम् ।

यज्ञेयज्ञे ह सर्वना भुरण्यथो यत्सुन्वते यजमानाय शिक्षथः ॥ १ ॥

इमानि । वाम् । भागधेयानि । सिंस्रते । इन्द्रावरुणा । प्र । महे । सुतेषु । वाम् ।

यज्ञेयज्ञे । ह । सर्वना । भुरण्यथः । यत् । सुन्वते । यजमानाय । शिक्षथः ॥ १ ॥

निष्विध्वरीरोषधीराप आस्तामिन्द्रावरुणा महिमानमाशत ।

॥ या सिंस्रतु रजसः पारे अध्वनो ययोः शत्रुर्नकिरादेव ओहते ॥ २ ॥

पूजनीयानेकधनोपेता लक्ष्मीः अधि जज्ञे अधिक प्रादुरभूत् युधिष्ठिरादेस्तम् । कीदृश तम् । ज्योतिष्मन्त
ज्योतीषि सूर्यादीनि प्रकाशयत्वेन सन्ति यस्य तम् । ‘तस्य भासा सर्वमिदं विभाति’ इति श्रुतेः । केतु-
मन्तम् । केतवः-प्रज्ञाः विषयाः सन्ति यस्य तम् । ‘यः सर्वज्ञः सर्ववित्’ (मु. उ. १. १. ९) इति
श्रुतेः । केतुरिति प्रज्ञानाम् । ‘केतुः केतः’ इति तन्नामसु पाठात् । त्रिचक्रं त्रिषु भूरादिलोकेषु चक्र
चक्रमण-त्रिविक्रमावतारे यस्य तम् । ‘इदं विष्णुर्विचक्रमे’ (ऋ. स. १. २३. १७) इत्यादिश्रुतेः ।
यद्वा त्रिषु लोकेषु अप्रतिहतं चक्रं सुदर्शनाख्यं यस्य तम् । सुखं निरतिशयानन्दात्मकम् । ‘ओं कं ब्रह्म
खम्’ (इति) श्रुतेः । रथं रहणस्वभावम् । गमनशीलमिति यावत् । ‘अपाणिपादो जवनो ग्रहीता’
(श्वे. उ. ३. १९) इति श्रुतेः । सुषदम् । शोभने आत्मस्वरूपे सीदति तिष्ठतीति सुषत् सुप्रतिष्ठः तम् ।
‘प्रज्ञां प्रतिष्ठां प्रज्ञानं ब्रह्म’ इति श्रुतेः । भूरिवारं भूरिभिर्बहुभिः प्राणिभिः वारो वरणीयस्तम् ।
सर्वात्मकत्वात् सर्वप्रियत्वमुचितमस्य । ‘आत्मनः कामाय सर्वं प्रियं भवति’ (बृ. उ. २. ४. ५)
इति श्रुतेः ॥ ॥ २९ ॥

‘इमानि वाम्’ इति सप्तर्चमेकादशं सूक्तं काण्वस्य सुपर्णस्यार्धमैन्द्रावरुणं जागतम् । ‘इमानि
वा-सप्त सुपर्णं ऐन्द्रावरुणं जागतम्’ इत्यनुक्रान्तत्वात् । विनियोगः सूत्रादवगन्तव्यः ॥

(१) हे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ इमानि इदानीं कृतानि भागधेयानि भवदंशभूतानि चरु-
पुरोडाशादिहवीषि वां युवा प्रति सिंस्रते प्राप्तुमिच्छन्ति । अतः सुतेषु अभिषुतेषु सोमेषु सत्सु महे
महते पूजनाय वां युवा प्र प्रार्चये । उपसर्गवशाद्योग्यक्रियाध्याहारः । यत् यस्मात् यज्ञेयज्ञे प्रतियज्ञ
सर्वना त्रिष्वपि सर्वनेषु भुरण्यथो ह गच्छथः खलु । किंच सुन्वते सोमामिषव कुर्वते यजमानाय
शिक्षथः अभिमतं प्रयच्छथः । शिक्षतिर्दानकर्मा । ‘पृणाति शिक्षति’ इति दानकर्मसु पाठात् ॥

(२) हे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ भवन्तौ यदा आस्ताम् ओषध्यादिकर्तृत्वेनाभूता तदा निः-
शिध्वरीः नितरा मङ्गलस्वभावा ओषधीः व्रीह्याद्या ओषधयः आपः उदकानि च महिमानं भवतो-
र्माहात्म्यम् आशत व्यानुवन्ति । किंच या यौ भवन्तौ रजसोऽन्तरिक्षलोकस्य सबन्धिनः अध्वनो

निःऽसिध्वरीः । ओषधीः । आपः । आस्ताम् । इन्द्रावरुणा । महिमानम् । आशतु ।
या । सिन्नतुः । रजसः । पारे । अध्वनः । ययोः । शत्रुः । नकिः । अदेवः । ओहते ॥२॥

सत्यं तदिन्द्रावरुणा कृशस्य वां मध्व ऊर्मि दुहते सप्त वाणीः ।

ताभिर्दाश्वांसमवतं शुभस्पती यो वामदब्धो अभि पाति चित्तिभिः ॥ ३ ॥

सत्यम् । तत् । इन्द्रावरुणा । कृशस्य । वाम् । मध्वः । ऊर्मिम् । दुहते । सप्त । वाणीः ।

ताभिः । दाश्वांसम् । अवतम् । शुभः । पती इति ।

यः । वाम् । अदब्धः । अभि । पाति । चित्तिऽभिः ॥ ३ ॥

घृतपुषः सौम्या जीरदानवः सप्त स्वसारः सदान ऋतस्य ।

या ह वामिन्द्रावरुणा घृतश्रुतस्ताभिर्धत्तं यजमानाय शिक्षतम् ॥ ४ ॥

घृतऽपुषः । सौम्याः । जीरऽदानवः । सप्त । स्वसारः । सदाने । ऋतस्य ।

याः । ह । वाम् । इन्द्रावरुणा । घृतऽश्रुतः । ताभिः । धत्तम् । यजमानाय । शिक्षतम् ॥४॥ ॥३०॥

अबोचाम महते सौभगाय सत्यं त्वेषाभ्यां महिमानमिन्द्रियम् ।

अस्मान्तिस्वन्द्रावरुणा घृतश्रुतस्त्रिभिः साप्तेभिरवतं शुभस्पती ॥ ५ ॥

मार्गस्य पारे परतीरे सिन्नतुः यथेच्छ सरण कुरुतः । ययोर्भवतोः शत्रुः शातयिता अदेवः देवप्रतियोगी
असुरादिः नकिः ओहते न कोऽपि तर्कगोचरो भवति । स्वेच्छया विहरतोर्भवतोः गतिप्रतिघातकः
शत्रुः न कोऽप्यस्तीत्यर्थः ॥

(३) हे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ याः सप्तसख्याकाः सर्पणस्वभावा वा वाणीः वाण्यः सप्तहोत्र-
काणां स्तुतिरूपा वाचः कृशस्य एतन्नाम्नो यजमानस्य सवन्धिनः मध्वः मधुरस्य सोमस्य ऊर्मि तदुपलक्षितं
रस प्रति वा युवा दुहते प्रपूरयन्तीति यत् तत्सत्यमवितथमेव । तस्मात्ताभिर्वाणीभिर्हेतुभूताभिः युवां
दाश्वास हविर्दत्तवन्त यजमानम् अवत रक्षतम् । यजमान विशिनष्टि । हे शुभस्पती उदकस्य पालयिता-
राविन्द्रावरुणौ यो यजमानः अदब्धः केनाप्यहिसितः सन् चित्तिभिः प्रज्ञोपलक्षितैः कर्मभिः वां युवा-
मभि पाति सर्वतो रक्षति । तमवतमिति पूर्वेणान्वयः ॥

(४) ताः सत्यवाण्यः क्व सन्तीत्यपेक्षायामाह । ऋतस्य यज्ञस्य सदाने स्थाने सप्त सप्तसख्याकाः
स्वसारः स्वयसारिण्यो वाण्यः सन्ति । कीदृश्यस्ताः । घृतपुषः । घृतमिल्युदकनाम । तेन सोमरसो लक्ष्यते ।
तथा च सोमरसस्त्राविण्य इत्यर्थः । सोम्याः सोमार्हाः जीरदानवः क्षिप्रदानाः । किंच हे इन्द्रावरुणा
इन्द्रावरुणौ या वाण्यः वां युवामुद्दिश्य घृतश्चुतः सोमरसस्त्राविण्यो भवन्ति अथवा आज्यस्त्राविण्यो
भवन्ति । हेति प्रसिद्धम् । ताभिर्हेतुभूताभिः धत्त यजमानं पुष्णीतम् । तदर्थं च यजमानाय शिक्षतमभि-
मर्त दत्तम् ॥ ३० ॥

(५) हे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ त्वेषाभ्यां दीप्ताभ्यां भवद्भ्यां सपादित महिमान कीर्तिविशेष
वयं महते बृहते सौभगाय ऐश्वर्याय अबोचाम वर्णयेम । कीदृशं महिमानम् । सत्यमवितथम् । शुभमत्स्वरू-

अवौचाम । महते । सौमगाय । सत्यम् । त्वेषाम्यम् । महिमानम् । इन्द्रियम् ।
अस्मान् । सु । इन्द्रावरुणा । धृतऽश्रुतः । त्रिभिः । साप्तेभिः । अवतम् । शुभः । पती इति ॥५॥

इन्द्रावरुणा यदृषिभ्यो मनीषां वाचो मतिं श्रुतमदत्तमग्रे ।

यानि स्थानान्यसृजन्त धीरा यज्ञं तन्वानास्तपसाभ्यपश्यम् ॥ ६ ॥

इन्द्रावरुणा । यत् । ऋषिभ्यः । मनीषाम् । वाचः । मतिम् । श्रुतम् । अदत्तम् । अग्रे ।
यानि । स्थानानि । असृजन्त । धीराः । यज्ञम् । तन्वानाः । तपसा । अभि । अपश्यम् ॥६॥

इन्द्रावरुणा सौमनसमदृष्टं रायस्पोषं यजमानेषु धत्तम् ।

प्रजां पुष्टिं भूतिमस्मासु धत्तं दीर्घायुत्वाय प्र तिरतं न आयुः ॥ ७ ॥

इन्द्रावरुणा । सौमनसम् । अदृष्टम् । रायः । पोषम् । यजमानेषु । धत्तम् ।

प्रजाम् । पुष्टिम् । भूतिम् । अस्मासु । धत्तम् ।

दीर्घायुत्वाय । प्र । तिरतम् । नः । आयुः ॥ ७ ॥ ॥ ३१ ॥

॥ इति बालखिल्यं समाप्तम् ॥

पानुकूलमित्यर्थः । इन्द्रियम् इन्द्रयोः परमेश्वरयोर्भवतोर्ज्ञापकम् । तस्मात् हे शुभस्पती उदकस्य पालयिता-
राविन्द्रावरुणौ युवा धृतश्चुतः सोमरसस्त्राविणोऽस्मान् यजमानान् त्रिभिः साप्तेभिः । सप्तयोऽश्वाः तेषां
समूहः । सप्तयूथैस्तैः त्रिसख्याकैरश्वसमूहैः सोत (? सु अवत) सुतरा पालयतम् । इन्द्रावरुणयोरैश्वर्य-
भोगात् अश्वैरस्मत्पालनं समञ्जसमिति भावः ॥

(६) हे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ यत् ये ऋषयः यज्ञं तन्वानाः कर्मविशेषं विस्तारयन्तः अत
एव धीराः शुद्धान्तःकरणत्वेन धीमन्तः सन्तः अग्रे अन्तःकरणशुद्धेः प्राक् यानि स्थानानि गृहक्षेत्रादीनि
स्थितानि तानि असृजन्त विसृष्टवन्तः । तत्पुष्टिरिति (? तत्पुष्टिरिति) यावत् । तेभ्य ऋषिभ्यः मन्त्र-
हर्म्यः मनीषादिश्रुतान्तं सर्वं युवाम् अदत्त दत्तवन्तौ इत्यहं तपसा आलोचनात्मकेन ज्ञानेन अभ्यपश्य
सर्वतो दृष्टवानस्मि । मनीषा अत्र चिज्जडविवेकवती बुद्धिः । वाचः उपनिषद्भक्षणा गिरः । मतिर्मननं
तर्कसामर्थ्यम् । श्रुतं शास्त्रमीमांसासालक्षणम् । एतत्सर्वं भवद्भ्यां तेभ्यो दत्तमिति श्रीमच्चरणप्रसादाल्लब्ध-
ज्ञानेन मया ज्ञातमित्युपेवर्तुमिष्टमिति भावः ॥

(७) हे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ युवां सौमनसं प्रसन्नमनस्कत्वं तथा अदृष्टम् अनुद्धतम् ।
मोहशून्यमिति यावत् । रायः धनस्य पोषं पुष्टिं च यजमानेषु धत्तं धारयतम् । किंचास्मासु स्तोत्रेषु
प्रजां पुत्रपौत्रादिरूपा पुष्टिं धनादेः समृद्धिं भूतिं गवाश्वादिगजान्तसपदं च धत्तं धारयतम् । अथ च
दीर्घायुत्वाय चिरजीवनाय नोऽस्माकमायुः जीवितकालं प्र तिरतं प्रवर्धयतम् । प्रपूर्वस्तिरति-
वर्धनार्थः ॥ ॥ ३१ ॥

सप्तमेऽनुवाके दश सूक्तानि । तत्र 'अग्न आ याहि' इति विंशत्युचं प्रथमं सूक्तं प्रगाथपुत्रस्य^१ भर्गस्यार्षमाग्नेयम्^२ । प्रथमातृतीयाद्ययुजो बृहत्थो द्वितीयाचतुर्थ्यादियुजः सतोबृहत्थः । तथा चानुक्रान्तम्—'अग्न आ विंशतिर्भर्गः प्रागाथ आग्नेयं प्रागाथं तु' इति । प्रातरनुवाक आग्नेये ऋतौ बाह्वते छन्दस्याश्विनश्चेदं सूक्तम् । तथा च सूत्रितम्—'अयमग्निरग्न आ याहि' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

अग्न आ याहिभिर्होतारं त्वा वृणीमहे ।

आ त्वामनक्तु प्रयता हविष्मती यजिष्ठं बर्हिः आसदे ॥ १ ॥

अग्ने । आ । याहि । अग्निऽभिः । होतारम् । त्वा । वृणीमहे ।

आ । त्वाम् । अनक्तु । प्रयता । हविष्मती । यजिष्ठम् । बर्हिः । आऽसदे ॥ १ ॥

हे ऽअग्ने ऽअग्निभिः यष्टव्यैः सह ऽआ ऽयाहि आगच्छ । तदर्थं ऽहोतारं देवानामाह्वतारं ऽत्वा त्वां ऽवृणीमहे । त्वा त्वामागतं ऽप्रयता अध्वर्युहस्ताभ्यां नियता ऽहविष्मती घृतवती^३ ऽयजिष्ठं ऽत्वां ऽबर्हिः^४ बर्हिषि ऽआसदे आसाद्य ऽआ सर्वतः ऽअनक्तु^५ ॥

अच्छा हि त्वा सहसः सूनो अङ्गिरः सुचश्चरन्त्यध्वरे ।

ऊर्जो नपातं घृतकैशमीमहेऽग्निं यज्ञेषु पूर्व्यम् ॥ २ ॥

अच्छ । हि । त्वा । सहसः । सूनो इति । अङ्गिरः । सुचः । चरन्ति । अध्वरे ।

ऊर्जः । नपातम् । घृतऽकैशम् । ईमहे । अग्निम् । यज्ञेषु । पूर्व्यम् ॥ २ ॥

हे ऽसहसः ऽसूनो बलस्य पुत्र । बलेन मथ्यमानत्वात् । हे ऽअङ्गिरः अङ्गिरसां मध्ये एक । अथवाङ्गतिर्गतिकर्मा । सर्वत्र संगत । ऽत्वा त्वाम् ऽअध्वरे यागे ऽअच्छ अभिप्राप्तुं ऽसुचः ऽचरन्ति गच्छन्ति । अतः ऽऊर्जः अन्नस्य ऽनपातं न पातयितार रक्षकं बलस्य नसार वा ऽघृतकेशं प्रदीप्त-केशस्थानीयज्वालं ऽपूर्व्यं^६ पुरातनं पूरकं वा ऽअग्निं ऽयज्ञेषु अस्मदीयेषु ऽईमहे स्तोमि ॥

अग्ने कविर्वेधा असि होता पावक यक्ष्यः ।

मन्द्रो यजिष्ठो अध्वरेष्वीड्यो विप्रैभिः शुक्र मन्मभिः ॥ ३ ॥

अग्ने । कविः । वेधाः । असि । होता । पावक । यक्ष्यः ।

मन्द्रः । यजिष्ठः । अध्वरेषु । ईड्यः । विप्रैभिः । शुक्र । मन्मऽभिः ॥ ३ ॥

हे ऽअग्ने ऽकविः मेधावी त्वं ऽवेधाः विधाता ऽअसि फलानाम् । हे ऽपावक^७ ऽहोता देवानामाह्वता होमनिष्पादको वा ऽयक्ष्यः यष्टव्योऽसि । हे ऽशुक्र दीप्त ऽमन्द्रः मोदनीयः ऽयजिष्ठः यष्टुतमस्त्वम् ऽअध्वरेषु यज्ञेषु ऽविप्रैभिः मेधाविभिर्ऋत्विग्भिः ऽमन्मभिः मननीयैः स्तोत्रैः ऽईड्यः स्तुत्योऽसि ॥

अद्रोघमा बहोशतो यविष्ठय देवाँ अजस्र वीतये ।

अभि प्रयांसि सुधिता वसो गहि मन्दस्व धीतिर्मिहितः ॥ ४ ॥

१. ग-त-न-श-प्रगाथपुत्रभर्गस्या° । २. भ१-२-घृतवती सुक्; भ३-हविर्भिर्युक्ता सुक् । ३. ग-त-श-बर्हिः नास्ति । ४. य-अनक्तु भक्षयतु । ५. त३-४-न-श-सपूर्व्य । ६. घ-पावक शोधक ।

अद्रोघम् । आ । वह । उशतः । यविष्ठय । देवान् । अजस्र । वीतये ।
अभि । प्रयांसि । सुधिता । आ । वसो इति । गहि । मन्दस्व । धीतिभिः । हितः ॥४॥

वअद्रोघम् अद्रोघधार मां प्रति हे वयविष्ठय युवतम् वअजस्र नित्य वआ वह आनय । कान् ।
वउशतः अस्मदर्थं कामयमानान् वदेवान् । किमर्थम् । ववीतये हविर्भक्षणाय । हे ववसो वासकाग्ने
वसुधिता सुनिहितानि वप्रयांसि अन्नानि वअभि वगहि अभिगच्छ । आगत्य च वधीतिभिः^१ स्तुतिभिः
वहितः निहितः सन् वमन्दस्व । यद्वा । धीतिभिर्मन्दस्वेति संबन्धः ॥

त्वमित्सप्रथा अस्यग्रे त्रातर्कृतस्कृविः ।

त्वां विप्रासः समिधान दीदिव आ विवासन्ति वेधसः ॥ ५ ॥

त्वम् । इत् । सप्रथाः । असि । अग्रे । त्रातः । ऋतः । कविः ।

त्वाम् । विप्रासः । सम्सुधान् । दीदिवः । आ । विवासन्ति । वेधसः ॥ ५ ॥

हे वअग्रे वत्रातः रक्षक वऋतः सत्यभूतः वकविः क्रान्तप्रज्ञः वत्वमित् त्वमेव वसप्रथाः सर्वतः
पृथुः वअसि भवसि । हे वसमिधान समिध्यमान हे वदीदिवः दीप्त वत्वां वविप्रासः विप्रा
मेधाविनः वेधसः विधातारः स्तोतारः वविवासन्ति^२ परिचरन्ति ॥ ॥ ३२ ॥

शोचा शोचिष्ठ दीदिहि विशे मयो रास्व स्तोत्रे महौ असि ।

देवानां शर्मन्मम सन्तु सूरयः शत्रूषाहः स्वग्रयः ॥ ६ ॥

शोच । शोचिष्ठ । दीदिहि । विशे । मयः । रास्व । स्तोत्रे । महान् । असि ।

देवानाम् । शर्मन् । मम । सन्तु । सूरयः । शत्रुसहः । सुअग्रयः ॥ ६ ॥

हे वशोचिष्ठ अतिशयेन शोचयितरग्रे वशोच दीप्यस्व । वदीदिहि दीपयास्मान् । वविशे
प्रजायै वस्तोत्रे वमयः सुखं वरास्व देहि । त्वं वमहानसि । वदेवानां^३ संबन्धिनि वशर्मन् शर्मणि
सुखे वमम वसूरयः स्तोतारो मेधाविनोऽस्माकं पुत्रादथो वा वसन्तु भवन्तु । वशत्रूषाहः शत्रूणामभि-
भवितारः वस्वग्रयः शोभनाग्रयश्च सन्तु ॥

यथा चिद्वृद्धमतसमग्रे संजूर्वसि क्षमि ।

एवा दह मित्रमहो यो अस्मधुग्दुर्मन्मा कश्च वेनति ॥ ७ ॥

यथा । चित् । वृद्धम् । अतसम् । अग्रे । सम्सुजूर्वसि । क्षमि ।

एव । दह । मित्रसहः । यः । अस्मधुक् । दुःसन्मा । कः । च । वेनति ॥ ७ ॥

हे वअग्रे वक्षमि क्षमायां वर्तमानं ववृद्धमतसं शुष्कं काष्ठं वयथा येन प्रकारेण वसंजूर्वसि ।
जूर्वतिहिंसाकर्मा । सम्यग्दहसीत्यर्थः । वएव एवं वदह हे वमित्रमहः मित्राणामस्माकं पूजक तेजो^४
वा । कम्^५ । वयः वअस्मधुक् अस्माकं द्रोघा वकश्च कश्चित् वदुर्मन्मा दुर्मतिः वेनति कामयते
अस्मान् द्रोघुं तं दहेति^६ ॥

१. ज्ञ-भ-धीतिभिः कर्मभिः । २. घ-आविवासति । ३. ख-घ-त-न-भ-श-मु-त्वं देवाना । ४. ख-ज्ञ-
त-१-२-तेजो वार्यकः श-तेजो वा, त-३-४-श-तेजोवाक । ५. त-न-भ-१-२-श-दहतेति; भ-३-दहति ।

मा नो मर्ताय रिपवे रक्षस्विने माघशंसाय रीरधः ।

अस्त्रेधद्विस्तरणिभिर्यविष्य शिवेभिः पाहि पायुभिः ॥ ८ ॥

मा । नः । मर्ताय । रिपवे । रक्षस्विने । मा । अघऽशंसाय । रीरधः ।

अस्त्रेधत्ऽभिः । त्रणिऽभिः । यविष्य । शिवेभिः । पाहि । पायुभिः ॥ ८ ॥

१नः अस्मान् १मर्ताय १मरणधर्माय १रिपवे शत्रवे हिंसित्रे १रक्षस्विने बलवते १मा १रीरधः वशमानय १ । तथा १अघशंसाय पापशंसकाय १मा रीरधः । हे १यविष्य युवतम् १अस्त्रेधद्विः अहिंसकैः १त्रणिभिः तारकैः १शिवेभिः सुखकरैः १पायुभिः पालनैः नोऽस्मान् १पाहि रक्ष ॥

पाहि नो अग्र एकया पाह्युत द्वितीयया ।

पाहि गीभिस्तिस्त्रुभिर्जु पते पाहि चतुस्त्रुभिर्वसो ॥ ९ ॥

पाहि । नः । अग्रे । एकया । पाहि । उत । द्वितीयया ।

पाहि । गीऽभिः । तिस्त्रुभिः । ऊर्जाम् । पते । पाहि । चतुस्त्रुभिः । वसो इति ॥ ९ ॥

हे १अग्रे १नः अस्मान् १एकया ऋचा गिरा १पाहि रक्ष । १उत अपि च १द्वितीयया ऋचा १पाहि पालय । १पाहि १तिस्त्रुभिः १गीभिः १ऊर्जाम् अन्नानां बलानां वा १पते १स्वामिन् । तथा १पाहि १चतुस्त्रुभिः गीभिर्हे १वसो वासकाग्रे ॥

पाहि विश्वस्माद्रक्षसो अराव्णः प्र स्म वाजेषु नोऽव ।

त्वामिद्धि नेदिष्ठं देवतातये आपि नक्षामहे वृधे ॥ १० ॥

पाहि । विश्वस्मात् । रक्षसः । अराव्णः । प्र । स्म । वाजेषु । नः । अव ।

त्वाम् । इत् । हि । नेदिष्ठम् । देवऽतातये । आपिम् । नक्षामहे । वृधे ॥ १० ॥

हे अग्रे १विश्वस्मात् सर्वस्मात् १रक्षसः १अराव्णः अदातुः सकाशात् १पाहि रक्षास्मान् । १वाजेषु संग्रामेषु १नः अस्मान् १प्र १अव प्रकर्षेण रक्ष । १स्म इति पूरणः । १हि यस्मात् १नेदिष्ठम् आसन्नम् १आपि बन्धुभूतं १त्वामिद् त्वामेव १देवतातये यज्ञाय यज्ञसिद्धयर्थं १वृधे वर्धनाय १नक्षामहे व्याप्नुमः । नक्षतिर्व्याप्तिकर्मा ॥ ३३ ॥

आ नो अग्रे वयोवृधं रयि पावक शंस्यम् ।

रास्वा च न उपमाते पुरुस्पृहं सुनीती स्वयंशस्तरम् ॥ ११ ॥

आ । नः । अग्रे । वयःऽवृधम् । रयिम् । पावक । शंस्यम् ।

रास्व । च । नः । उपऽमाते । पुरुऽस्पृहम् । सुनीती । स्वयंशऽस्तरम् ॥ ११ ॥

हे १अग्रे १पावक शोधक १वयोवृधम् अन्नस्य वर्धकं १शंस्यं शंसनीयं १रयिं धनं १नः अस्मभ्यम् १आ हरेति शेषः । आहत्य च हे १उपमाते । उपास्मत्समीपे माति नो धनमित्युपमातिः । हे तादृशाग्रे

१. ख-न-त-न-भ-श- 'मर्ताय मरणधर्माय' नास्ति । २. भ-वशं मानय । ३. ग-त-न-भ-श- 'पते' नास्ति । ४. ख-न-त-न-भ-श- 'शंसनीयं' नास्ति ।

वनः अस्मभ्यं वसुनीती सुनीत्या शोभननयनेन वपुरुस्पृहं बहुभिः स्पृहणीयं स्वयशस्तरम् अत्यन्तं स्वभूतकीर्तिं धनं वरास्व वच देहि ॥

येन वंसाम् पृतनासु शर्धतस्तरन्तो अर्य आदिशः ।

स त्वं नो वर्ध प्रयसा शचीवसो जिन्वा धियो वसुविदः ॥ १२ ॥

येन । वंसाम् । पृतनासु । शर्धतः । तरन्तः । अर्यः । आदिशः ।

सः । त्वम् । नः । वर्ध । प्रयसा । शचीवसो इति शचीवसो । जिन्वा । धियः । वसुविदः ॥ १२ ॥

येन धनेन वृतनासु संग्रामेषु शर्धतः^१ वेगं कुर्वतः^२ अर्यः अरीञ्छत्रून् आदिशः आदेशञ्छत्रून् प्रक्षेप्तृन् तरन्तः वंसाम् हिंसाम् तद्धनं देहि । हे शचीवसो प्रज्ञया वासयितः कर्मधनं वा वसः प्रसिद्धः त्वं वनः अस्मान् वर्ध वर्धय प्रीणय । प्रयसा अन्नेन त्वं वा वर्ध । अस्मदीयेन प्रयसा हविषा वसुविदः वसूनां लम्भकानि धियः कर्माण्यस्मदीयानि जिन्वा प्रीणय ॥

शिशानो वृषभो यथाग्निः शृङ्गे दर्विध्वत् ।

तिग्मा अस्य हनवो न प्रतिधृषे सुजम्भः सहसो यहुः ॥ १३ ॥

शिशानः । वृषभः । यथा । अग्निः । शृङ्गे इति । दर्विध्वत् ।

तिग्माः । अस्य । हनवः । न । प्रतिधृषे । सुजम्भः । सहसः । यहुः ॥ १३ ॥

अयम् अग्निः शृङ्गे शिशानः तीक्ष्णीकुर्वन् वृषभो यथा दर्विध्वत् कम्पयति शिरः एवं शृङ्गस्थानीया^३ ज्वालाः शिशानस्तीक्ष्णीकुर्वन् दर्विध्वत् कम्पयति शिरः । अस्य अग्नेः हनवो न हनव इव हनुस्थानीया ज्वालाः तिग्माः^३ न प्रतिधृषे प्रतिधर्षितुमशक्याः । योऽग्निः सुजम्भः सुदंष्ट्रः सहसो यहुः सहसः पुत्रः अस्य हनव इत्यर्थः ॥

नहि ते अग्ने वृषभ प्रतिधृषे जम्भासो यद्वितिष्ठसे ।

स त्वं नो होतः सुहुतं हविष्कृधि वंस्वा नो वार्या पुरु ॥ १४ ॥

नहि । ते । अग्ने । वृषभ । प्रतिधृषे । जम्भासः । यत् । विद्वितिष्ठसे ।

सः । त्वम् । नः । होतरिति । सुहुतम् । हविः । कृधि । वंस्व । नः । वार्या । पुरु ॥ १४ ॥

हे वृषभ वर्षकं वृते तव जम्भासः जम्भा दन्तस्थानीया ज्वालाः नहि प्रतिधृषे प्रतिधर्षितुं न शक्याः । यत् यस्मात् विद्वितिष्ठसे विविधं गच्छसि । प्रवर्धस इत्यर्थः । हे होतः होमनिष्पादक वस त्वं हविः अस्मदत्तं सुहुतं कृधि कुरु । नः अस्मभ्यं वार्या वरणीयानि पुरु बहूनि वंस्व देहि ॥

शेषे वनेषु मात्रोः सं त्वा मर्तीस इन्धते ।

अतन्द्रो हव्या बहसि हविष्कृत आदिदेवेषु राजसि ॥ १५ ॥

१. ग-शर्धती वेगं कुर्वतः; घ-ज्ञ-त१-२-श-शर्धतः वेगं कुरुतः, त३-४-शर्धत वेगं कुरुतः; न-वर्धत वेगं कुरुतः । २. ज्ञ-त२-४-न-भ१-३-श-शृङ्गे स्थानीया । ३. ख-ग-त-न-भ-श-‘तिग्माः’ नास्ति ।

शेषे । वनेषु । मात्रोः । सम् । त्वा । मर्तासः । इन्धते ।

अतन्द्रः । हव्या । वहसि । हविःकृतः । आत् । इत् । देवेषु । राजसि ॥ १५ ॥

हे अग्ने वनेषु वर्तमानयोः मात्रोः अरण्योः शेषे स्वपिषि वर्तसे । त्वा त्वां तथाभूतं मर्तासः मनुष्या अध्वर्यादयो मथनेनोत्पाद्य सम् इन्धते । पश्चात् प्रवृद्धस्वम् अतन्द्रः अनलसः सन् हविष्कृतः यजमानस्य हव्या हवीषि वहसि देवान् प्रति । आदित् अनन्तरमेव देवेषु मध्ये राजसि दीप्यसे ॥ ३४ ॥

सप्त होतारस्तमिदीळते त्वाग्ने सुत्यजमहूयम् ।

भिनत्स्यद्रिं तपसा वि शोचिषा प्राग्ने तिष्ठ जनां अति ॥ १६ ॥

सप्त । होतारः । तम् । इत् । ईळते । त्वा । अग्ने । सुत्यजम् । अहूयम् ।

भिनत्सि । अद्रिम् । तपसा । वि । शोचिषा । प्र । अग्ने । तिष्ठ । जनान् । अति ॥ १६ ॥

हे अग्ने तमिद् तमेव त्वा त्वां सप्त होतारः होत्रकाः ईळते स्तुवन्ति । कीदृशं त्वाम् । सुत्यजं सुत्यागम् । अभिमत्प्रदमित्यर्थः । अहूयम् अक्षीणं प्रवृद्धम् । किञ्च अद्रिं मेघं तपसा ताप-केन शोचिषा तेजसा । तपसा शोचिषा चेति वा योज्यम् । वि भिनत्सि । हे अग्ने जनान् अस्मान् अति अतीत्य प्र तिष्ठ प्रगच्छ हविरादाय देवान् प्रति । अथवास्मद्विरोधिजनानतिक्रम्य प्र तिष्ठ ॥

अग्निमग्निं वो अग्निगुं हुवेम वृक्तबर्हिषः ।

अग्निं हितप्रयसः शश्वतीष्वा होतारं चर्षणीनाम् ॥ १७ ॥

अग्निम् अग्निम् । वः । अग्निगुम् । हुवेम । वृक्तबर्हिषः ।

अग्निम् । हितप्रयसः । शश्वतीषु । आ । होतारम् । चर्षणीनाम् ॥ १७ ॥

अग्निमग्निम् । वीप्सादरार्था । अग्निमेव हे यजमानाः वः युष्मदर्थं हुवेम आह्वयाम । अथवा । हे देवा वो युष्मदर्थमिति वा व्याख्येयम् । कीदृशं वयम् । वृक्तबर्हिषः छिन्नदर्भाः । कीदृशमग्निम् । अग्निगुम् अधृतगमनं सर्वदा गृहे वर्तमानम् अग्निम् । हितप्रयसः निहितहविष्का वयम् आ हुवेमेति शेषः । कीदृशमग्निम् । शश्वतीषु बद्धीषु भूमिषु वर्तमानं होतारं होम-निष्पादकम् । किमर्थम् । चर्षणीनां मनुष्याणामर्थाय । अग्नौ तृप्ते सति वृष्टिभावात् प्राण्युपकारसिद्धं प्राण्यर्थत्वम् । अथवा मनुष्याणां यजमानानां होतारं होमसाधकम् ॥

केतेन शर्मन्तसचते सुषामण्यग्ने तुभ्यं चिकित्वना ।

इषण्यया नः पुरुरूपमा भर वाजं नेदिष्ठमूतये ॥ १८ ॥

केतेन । शर्मन् । सचते । सुसामनि । अग्ने । तुभ्यम् । चिकित्वना ।

इषण्यया । नः । पुरुरूपम् । आ । भर । वाजम् । नेदिष्ठम् । ऊतये ॥ १८ ॥

१. ख-त-श-वा यो; न- वा वो । २. ख-ग-त-अधृतकर्माणं, न-भ-अधृतगमनकर्माणं ।
३. ख-त-न-भ-२-३-श-प्राण्युपकारं सिद्धं ।

हे ऽअग्ने ऽतुभ्यं ऽचिकित्वना चिकितुषा जनेन होत्रादिना सह यजमानः ऽकेतेन प्रज्ञापकेन स्तोत्रेण यजत इति शेषः । कुत्रेति तदुच्यते । ऽसुषामणि शोभनरथन्तरादिसामोपेते ऽशर्मन् शर्मणि सुखसाधने यज्ञे । अतो हे अग्ने ऽवृषण्यया इच्छया स्वीयया ऽनः अस्मभ्यं ऽपुरुषरूपं नानारूपं ऽनेदिष्टम् अन्तिके सर्वदा वर्तमानं ऽवाजम् अन्नम् ऽऊतये रक्षणाय ऽआ ऽभर आहर ॥

अग्ने जरितर्विंशपतिस्तेपानो देव रक्षसः ।

अग्रोषिवान्गृहपतिर्महाँ असि दिवस्पायुर्दुरोणयुः ॥ १९ ॥

अग्ने । जरितः । विंशपतिः । तेपानः । देव । रक्षसः ।

अग्रोषिवान् । गृहपतिः । महान् । असि । दिवः । पायुः । दुरोणयुः ॥ १९ ॥

हे ऽअग्ने ऽदेव ऽजरितः स्तोतः । स्तुत्येत्यर्थः । ऽविंशपतिः प्रजानां पालकः ऽरक्षसः राक्षसानां ऽतेपानः संतापकोऽसि । ऽअग्रोषिवान् यजमानगृहमत्यजन् । तदेवाह । ऽगृहपतिः यजमानगृहस्य पालकश्च त्वं ऽमहान् अतिशयेन पूज्यः ऽअसि । ऽदिवः द्युलोकस्य ऽपायुः पाता ऽदुरोणयु यजमान-गृहस्य मिश्रयिता । सर्वदा वर्तमान इत्यर्थः । तादृशस्त्वं महानसीत्यन्वयः ॥

मा नो रक्ष आ वेशीदाघृणीवसो मा यातुर्यातुमावताम् ।

परोगव्यूतिर्निरामप क्षुधमग्ने सेध रक्षस्विनः ॥ २० ॥

मा । नः । रक्षः । आ । वेशीत् । आघृणिवसो इत्याघृणिऽवसो । मा । यातुः । यातुऽमावताम् । परःऽगव्यूति । अनिराम् । अप । क्षुधम् । अग्ने । सेध । रक्षस्विनः ॥ २० ॥

हे ऽआघृणीवसो दीप्तधनाग्ने ऽनः अस्मान् ऽरक्षः राक्षसादिः । ‘रक्षो रक्षितव्यमस्मात्’ (निरु. ४. १८) इति यास्कः । ऽमा ऽआ ऽवेशीत् सर्वतो न प्रविशतु । तथा ऽयातुमावताम् । यातुर्यातना पीडा । तद्वतां यातुधानानां ऽयातुः पीडा ऽमा वेशीत् । हे ऽअग्ने ऽअनिराम् । इराक्षम् । अन्नाभावं दासिधं ऽक्षुधं क्षपयितारं ऽरक्षस्विनः बलवन्ति रक्षांसि च ऽपरोगव्यूति क्रोशद्वादेशात् परस्तात् । एतदुपलक्षणम् । अत्यन्तं दूरदेशे ऽअप ऽसेध परिहर । अनिरा क्षुत् बाह्यानि रक्षांसि च न पीडयन्त्विति ॥ ॥ ३५ ॥

‘उभयं शृणवत्’ इत्यष्टादशर्चं द्वितीयं सूक्तं प्रागाथस्य भर्गस्यार्षम् । अत्रानुक्रमणिका—‘उभयं ब्रूना’ इति । पूर्वसूक्ते ‘प्रागार्थं’ तु इत्युक्तत्वादिदमपि प्रागाथम्^२ । अत्रायुजो बृहत्यो युजः सतोबृहत् । अनुक्तत्वादिन्द्रो देवता । महाव्रते निष्केवल्ये बाह्वतृचाशीतावेतसूक्तं सप्तस्य-ष्टमीवर्जम् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं शौनकेन—‘उभयं शृणवच्च न इति सप्तमी चाष्टमी चोद्धरति’ (ऐ. आ. ५. २. ४) इति । चातुर्विंशिकेऽहनि निष्केवल्ये ‘उभयम्’ इति बृहत्सामप्रागाथः । सूत्रितं च—‘उभयं शृणवच्च नः’ (आश्व. श्रौ. ७. ३) इति । चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिनसवनेऽच्छा-वाकस्यायमेव स्तोत्रियः प्रागाथः । तथा च सूत्रितम्—‘उभयं शृणवच्च न आ वृषस्व पुरुवसो’ (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति । एवमन्यत्रापि यस्मिन्नहनि पृष्ठस्तोत्रे बृहत्साम क्रियते तस्मिन्नहनि निष्केवल्येऽयं प्रागाथः ॥

उभयं शृण्वच्च न इन्द्रो अर्वागिदं वचः ।

सत्राच्या मघवा सोमपीतये धिया शविष्ठ आ गमत् ॥ १ ॥

उभयम् । शृण्वत् । च । नः । इन्द्रः । अर्वाक् । इदम् । वचः ।

सत्राच्या । मघवा । सोमपीतये । धिया । शविष्ठः । आ । गमत् ॥ १ ॥

उभयं स्तोत्रात्मकं शास्त्रात्मकं चोभयविधम् । इदं वचः । अर्वाक् अस्मदभिमुखम् । इन्द्रः शृण्वत् शृणोतु । श्रुत्वा च सत्राच्या अस्माकं सहाज्जन्या धिया युक्तः सन् मघवा शविष्ठः अतिशयेन बलवान् आ गमत् आगच्छतु सोमपीतये सोमपानाय ॥

तं हि स्वराजं वृषभं तमोजसे धिषणे निष्टतक्षतुः ।

उतोपमानां प्रथमो नि षीदसि सोमकामं हि ते मनः ॥ २ ॥

तम् । हि । स्वराजम् । वृषभम् । तम् । ओजसे । धिषणे इति । निःस्ततक्षतुः ।

उत । उपमानाम् । प्रथमः । नि । षीदसि । सोमकामम् । हि । ते । मनः ॥ २ ॥

तं हि तं खल्विन्द्रं स्वराजं स्वयमेव राजमानं धिषणे द्यावापृथिव्यौ वृषभं जगदुपकारिकाया वृष्टेर्वर्षकं निष्टतक्षतुः संचस्करतुः । तं तमेवेन्द्रम् ओजसे बलाय निष्टतक्षतुः । उत यस्मादेवं तस्मात् हे इन्द्र उपमानाम् उपमानभूतानामन्येषां देवानां मध्ये प्रथमः मुख्यः सन् नि षीदसि वेद्याम् । सोमकामं हि खलु ते मनः ॥

पूर्वोक्तेऽच्छावाकशब्दे ' आ वृषस्व ' इति प्रगाथो वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्रमुक्तम् ॥

आ वृषस्व पुरुवसो सुतस्येन्द्रान्धसः ।

विद्या हि त्वा हरिवः पृतसु सासहिमधृष्टं चिद्धृष्वणिम् ॥ ३ ॥

आ । वृषस्व । पुरुवसो इति पुरुवसो । सुतस्य । इन्द्र । अन्धसः ।

विद्या । हि । त्वा । हरिवः । पृतसु । सासहिम् । अधृष्टम् । चित् । दधृष्वणिम् ॥ ३ ॥

हे पुरुवसो बहुधन इन्द्र त्वम् आ वृषस्व आसिञ्चस्व । किम्^१ । सुतस्य अन्धसः सुत-मन्धः सोमं जठरे । हे हरिवः हरिभ्यां तद्वन्निन्द्र त्वा त्वां विद्या^२ हि^३ जानीमः खलु । कीदृशम् । पृतसु संग्रामेषु सासहिम् अभिभवितारं शत्रूणाम् अधृष्टं चित् कैरप्यधर्षणीयं दधृष्वणिम् अन्येषां धर्षकम् ॥

अग्रामिसत्य मघवन्तथेदसदिन्द्र क्रत्वा यथा वशः ।

सनेम वाजं तव शिप्रिन्नवसा मक्षु चिद्यन्तो अद्रिवः ॥ ४ ॥

अग्रामिऽसत्य । मघवन् । तथा । इत् । असत् । इन्द्र । क्रत्वा । यथा । वशः ।

सनेम । वाजम् । तव । शिप्रिन् । अवसा । मक्षु । चित् । यन्तः । अद्रिवः ॥ ४ ॥

१-ख-तन-म-श-किंच, ग-किं तत् । २-ग-विद्यामही, ज-त-विद्यामहि; त-न-श-विद्यामहि; म-विद्याहि ।

हे ^१अग्रामिसत्य अहिंसितसत्य हे ^२मघवन् इन्द्र ^३तथेदसत् तथैव भवति । हे ^४इन्द्र ^५कृत्वा कर्मणा प्रज्ञानेन ^६यथा^१ येन^२ प्रकारेण ^३वशाः कामयेः । हे ^४शिप्रिन् ^५अवसा रक्षणेन निमित्तेन ^६वाजम् अन्नं ^७सनेम संभजेम वयं ^८तव त्वदनुग्रहात् । कीदृशा वयम् । ^९मक्षु ^{१०}चित् शीघ्रमेव ^{११}यन्तः शत्रून् गच्छन्तोऽभिभवन्तः । हे ^{१२}अद्विवः । अद्विवज्रः । तद्वन्निन्देति ॥

शग्ध्यू^३ षु शचीपत इन्द्र विश्वाभिरुतिभिः ।

भगं न हि त्वा यशसं वसुविदमनु शूर चरामसि ॥ ५ ॥

शग्धि । ऊँ इति । सु । शचीऽपते । इन्द्र । विश्वाभिः । उतिऽभिः ।

भगम् । न । हि । त्वा । यशसम् । वसुविदम् । अनु । शूर । चरामसि ॥ ५ ॥

हे ^१शचीपते ^२इन्द्र ^३शग्धि देह्यभिमतम् । ^४विश्वाभिः सर्वाभिः ^५ऊतिभिः^२ मरुद्भिः सह । हे ^६शूर ^७भगं ^८न भाग्यमिव ^९यशसं यशस्विनं ^{१०}वसुविदं धनस्य लम्भकं ^{११}त्वा स्वाम् ^{१२}अनु चरामसि अनुचरामः । परिचरामेत्यर्थः ॥ ॥ ३६ ॥

पौरौ अश्वस्य पुरुकृद्रवामस्युत्सो देव हिरण्ययः ।

नकिर्हि दानं परिमर्धिषत्त्वे यद्यद्यामि तदा भर ॥ ६ ॥

पौरः । अश्वस्य । पुरुऽकृत् । गवाम् । असि । उत्सः । देव । हिरण्ययः ।

नकिः । हि । दानम् । परिऽमर्धिषत् । त्वे इति । यत्स्यत् । यामि । तत् । आ । भर ॥ ६ ॥

हे इन्द्र त्वम् ^१अश्वस्य ^२पौरः पूरयिता ^३असि भवसि । तथा ^४गवां^३ ^५पुरुकृत् बहुकर्तासि । हे ^६देव ^७हिरण्ययः हिरण्ययशरीरस्त्वम् ^८उत्सः^४ उत्ससदृशोऽसि । हे इन्द्र ^९त्वे त्वयि वर्तमानं ^{१०}दानम् अस्मद्विषयं देयं धनं वा ^{११}नकिः^५ परिमर्धिषत् न कश्चिद्धिनस्ति । अतः ^{१२}यद्यद्यामि याचे ^{१३}तदा ^{१४}भर आहर मह्यम् ॥

यद्यभिष्टोमे^६ बृहत्साम^७ तदानीं निष्केवल्ये प्रगाथोऽनुरूपः । सूत्रितं च—‘ त्वं ह्येहि चेरव इति प्रगाथा एते भवन्ति ’ (आश्व. श्रौ. ५. १५) इति । महाव्रते निष्केवल्य उत्तरपक्षेऽयं प्रगाथः । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—‘ त्वामिद्धि हवामहे त्वं ह्येहि चेरव इति बृहतः स्तोत्रियाचुरूपौ प्रगाथौ ’ (ऐ. आ. ५. २. २) इति ॥

त्वं ह्येहि चेरवे विदा भगं वसुत्तये । उद्रावृषस्व मघवन्गविष्टय उदिन्द्राश्वमिष्टये ॥ ७ ॥

त्वम् । हि । आ । इहि । चेरवे । विदाः । भगम् । वसुत्तये ।

उत् । ववृषस्व । मघऽवन् । गोऽइष्टये । उत् । इन्द्र । अश्वम्ऽइष्टये ॥ ७ ॥

हे इन्द्र ^१त्वं ^२एहि त्वं खलु । सामर्थ्याद्वातेति गम्यते । अतः ^३एहि आगच्छ । आगत्य चास्मभ्यं ^४भगं भजनीयं धनं ^५विदाः लभस्व दस्व । किमर्थम् । ^६वसुत्तये अस्माकं वसुदानाय । हे ^७मघवन् ^८गविष्टये गा इच्छते मह्यं ^९उद्रावृषस्व उत्सिञ्चस्व गामिति शेषः । तथा हे ^{१०}इन्द्र ^{११}अश्वमिष्टये अश्वेषणवते मह्यमश्वान् ^{१२}उत् ववृषस्व उत्सिञ्चस्व देहि ॥

१. ख-ज्ञ-त१-२-वा यद्यथानेन, घ-त३-४-भ३-यद्यथानेन; भ२-वा यद्यथा येन; न-श-द्यथानेन ।
२. ख-ज्ञ-त१-२-मु-ऊतिमी रक्षकैः; घ-रक्षकैः । ३. ख-घ-ज्ञ-त१-२-गवा पौरः । ४. ख-ग-त-श-
‘ उत्सः ’ नास्ति । ५. ख-ग-त-न-भ१-२-श-नकिर्दानं; भ३-नकिर्हि । ६. ख-ग-त-न-श-‘ष्टोमबृहत्साम ।

त्वं पुरु स॒हस्रा॑णि श॒तानि॑ च यू॒था दा॒नाय॑ म॒हसे ।

आ पु॒रंद॑रं च॒क्रम् विप्र॑वचस॒ इन्द्रं॑ गा॒यन्तोऽव॑से ॥ ८ ॥

त्वम् । पुरु । स॒हस्रा॑णि । श॒तानि॑ । च । यू॒था । दा॒नाय॑ । म॒हसे ।

आ । पु॒रम्-द॑रम् । च॒क्रम् । विप्र॑वचसः । इन्द्रम् । गा॒यन्तः । अव॑से ॥ ८ ॥

हे इन्द्र वत्स वपुरु पुरुणि बहूनि सहस्राणि शतानि च यूथा गवादिपूथानि वदानाय यजमानविषयाय मंहसे अनुमन्यसे । यद्वा । दानाय दात्रे यजमानाय मंहसे प्रयच्छसि । मंहतिर्दान-कर्मा । अथ परोक्षेण ब्रवीति । वपुरंदरं शत्रुपुराणां दारयितारम् इन्द्रम् अवसे रक्षणाय प्रीतये वा वगायन्तः स्तुवन्तः विप्रवचसः विविधप्रकृष्टवचना वयम् आ आगन्तारमभिसुखं वा चक्रम् कुर्मः ॥

अ॒विप्रो॑ वा यद॒विध॑द्विप्रो वेन्द्र ते वचः ।

स प्र म॒मन्द॑च्चा॒या श॑तक्रतो प्राचा॒मन्यो॑ अहंसन ॥ ९ ॥

अ॒विप्रः । वा । यत् । अ॒विधत् । विप्रः । वा । इन्द्र । ते । वचः ।

सः । प्र । म॒मन्दत् । त्वा॒ऽया । श॑तक्रतो इति शतऽक्रतो ।

प्राचा॒मन्यो॑ इति प्राचा॒ऽमन्यो॑ । अह॑म्-स॒न ॥ ९ ॥

हे इन्द्र ते तव वचः स्तोत्रं यत् यः अविप्रो वा अमेधान्यस्तुतिकुशलो वा विप्रः मेधावी स्तुतिकुशलः वा अविधत् कुर्यात् । त्वां स्तौतीत्यर्थः । सः स्तोता त्वाया त्वयीच्छया साधनेन प्र ममन्दत् प्रकर्षेण मोदते । हे शतक्रतो बहुकर्मन् हे प्राचामन्यो प्राचीनक्रोध । अप्रतिहत-क्रोधेत्यर्थः । न हीन्द्रक्रोधं प्रतिहन्ति कश्चित् । हे अहंसन । संग्रामेऽहमित्यात्मनो महत्त्वं प्रकाशयन् यः शत्रुं संभजते स तथोक्तः । तादृशेन्द्र ॥

उ॒ग्रबा॑हुर्भ्रक्ष॒कृत्वा पु॑रंद॒रो यदि॑ मे शृ॒ण्वद्व॑र्वम् ।

व॒सूयवो॑ वसु॒पतिं॑ श॒तक्र॑तुं स्तोमैरिन्द्रं हवामहे ॥ १० ॥

उ॒ग्रबा॑हुः । भ्रक्ष॒कृत्वा । पु॒रम्-द॑रः । यदि॑ । मे । शृ॒ण्वत् । ह॒र्वम् ।

व॒सुऽयवः॑ । वसु॒पतिम् । श॒तऽक्र॑तुम् । स्तोमैः । इन्द्रम् । ह॒वाम॑हे ॥ १० ॥

उग्रबाहुः उदूर्णभुजः भ्रक्षकृत्वा वधकर्ता शत्रूणां वपुरंदरः पुराणां दारयितेन्द्रः यदि मे शृण्वत् शृणुयात् तर्हि वसूयवः वसुकामा वयं वसुपतिं बहुधनस्वामिनं शतक्रतुम् अपरिमितप्रज्ञम् इन्द्रं स्तोमैः स्तोत्रैः हवामहे आह्वयामः ॥ ३७ ॥

न पा॒पासो॑ मनामहे ना॒राया॑सो न जल्ह॑वः ।

यदि॒न्विन्द्रं॑ वृष॒णं स॒चा सु॑ते सखा॒यं कृ॑णवामहे ॥ ११ ॥

न । पा॒पासः॑ । मना॒महे॑ । न । अ॒राया॑सः । न । जल्ह॑वः ।

यत् । इत् । तु । इन्द्रम् । वृष॒णम् । स॒चा । सु॑ते । सखा॒यम् । कृ॑णवामहे ॥ ११ ॥

वयमिन्द्रं^१ पापासः पापा अकृतपुण्या ब्रह्मचर्यव्रतादिरहिताः^२ न मन्यामहे ।
तथा अरायासः अराया अधना वा अहविष्का वा न मनामहे । न जलहवः अज्वलनाः
अनम्रयो न मनामहे । कृतव्रतनियमादिपुण्या दानवन्तोऽग्निसहितास्तं स्तुम इत्युधिरात्मानमाह । यदित्
यस्मादेव कारणात् नु इदानीं वृषणं वर्षकम् इन्द्रं सुते सोमेऽभिषुते सचा सहिताः^३ सखायं
ऋणवामहै कुर्मः तस्मात् पापादिरहिता मनामहे । पापादिविशिष्टानामिन्द्रसाहाय्यकरणासंभवात् ।
अत्र 'न पापा मन्यामहे' (निरु. ६. २५) इत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥

उग्रं युयुज्म पृतनासु सासहिमृणकातिमदाभ्यम् ।

वेदा भूमं चित्सनिता रथीतमो वाजिनं यमिदू नशत् ॥ १२ ॥

उग्रम् । युयुज्म । पृतनासु । सासहिम् । ऋणऽकातिम् । अदाभ्यम् ।

वेदं । भूमम् । चित् । सनिता । रथिऽतमः । वाजिनम् । यम् । इत् । ऊँ इति । नशत् ॥ १२ ॥

उग्रम् उद्गूर्णबलमिन्द्रं युयुज्म योजयामः । कीदृशमिन्द्रम् । पृतनासु संग्रामेषु सासहिं
शत्रूणामभिभवितारम् ऋणकातिम् ऋणभूतस्तुतिम् । यस्मै स्तुतिर्ऋणवदवश्यं क्रियते तं तादृशम् ।
अथवा ऋणवदवश्यफलप्रदस्तुतिकम् । अदाभ्यं केनाप्यहिंस्यम् । य इन्द्रः भूमं चित् बहुष्वश्वेषु
भ्रमणशीलमेव वाजिनं बलवन्तमश्वं रथीतमः रथस्वामी वेदं वेत्ति गृह्णाति तद्वत् सनिता इन्द्रो
वाजिनं हविष्मन्तं यमिदू यमेव जनं बहुनां यजमानानां मध्ये नशत् व्याप्नोति तमिन्द्रमिति ।
ते वयमिति वा योज्यम् । वयं युयुज्मेति पक्षे व्यत्ययेन बहुवचनम् ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिनसवनेऽच्छावाकस्य 'यत इन्द्र' इति वैकल्पिकः स्तोत्रियस्तुतः ।
सूत्रितं च—'यत इन्द्र भयामहे यथा गौरो अपा कृतम्' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ।
दुःस्वप्नदर्शनेऽप्येतदादिसूक्तशेषो जप्यः^४ (आश्व. गृ. ३. ११. २) ॥

यत इन्द्र भयामहे ततो नो अभयं कृधि ।

मघवञ्छुग्धि तव तन्न ऊतिभिर्वि द्विषो वि मृधो जहि ॥ १३ ॥

यतः । इन्द्र । भयामहे । ततः । नः । अभयम् । कृधि ।

मघवन् । शुग्धि । तव । तत् । नः । ऊतिभिः । वि । द्विषः । वि । मृधः । जहि ॥ १३ ॥

हे इन्द्र यतः हिंसकात् भयामहे वयं ततः नः^५ अस्मभ्यम् अभयं कृधि कुरु । हे
मघवन् शग्धि शक्तो भवसि नः अस्मभ्यमभयं कर्तुं तव तत् तैः ऊतिभिः रक्षणैः रक्षकैः
पुरुषैः । किञ्च वि जहि द्विषः अस्मद्द्वेष्टृन् । वि जहि मृधः अस्मद्विंसकान् ॥

त्वं हि राधस्पते राधसो महः क्षयस्यासि विधृतः ।

तं त्वा वयं मघवन्निन्द्र गिर्वणः सुतर्वन्तो हवामहे ॥ १४ ॥

त्वम् । हि । राधःस्पते । राधसः । महः । क्षयस्य । असि । विधृतः ।

तम् । त्वा । वयम् । मघवन् । इन्द्र । गिर्वणः । सुतर्वन्तः । हवामहे ॥ १४ ॥

१. ख-ज्ञ-त१-२-न-भ-रहिताः सतः । २. ख-सयसहिताः, ज्ञ-त१-२-भ१-२-सहायसहिताः;
त३-४-सहसेहिताः, न-सहासहिताः श-सेहिताः । ३. ख-त-न-भ-तत् । ४. ख-ज्ञ-त१-२-जप्यः
सूत्रितं च यत इन्द्र भयामहे इति च सूक्तशेष । ५. ख-ग-त-न-भ-श-नः नास्ति ।

हे वराधस्पते धनस्वामिन् वत्वं वहि त्वं खलु ममहः महतः वराधसः धनस्य वक्ष्यस्य च गृहस्य^१ च^२ वर्धयिता असि^३ हि खलु । सामर्थ्यादेवं लभ्यते । कस्य राधसो गृहस्य च^३ वर्धक इत्युच्यते । विधतः परिचरतो यजमानस्य । तं तादृशं त्वा त्वां वयं हे मघवन्निन्द्र गिरिवणः गीर्भिर्वननीय सुतावन्तः अभिषुतसोमाः हवामहे आह्वयामः ॥

इन्द्रः स्पलुत वृत्रहा परस्पा नो वरेण्यः ।

स नो रक्षिषच्चरमं स मध्यमं स पश्चात्पातु नः पुरः ॥ १५ ॥

इन्द्रः । स्पट् । उत । वृत्रऽहा । परऽपाः । नः । वरेण्यः ।

सः । नः । रक्षिषत् । चरमम् । सः । मध्यमम् । सः । पश्चात् । पातु । नः । पुरः ॥ १५ ॥

अथम् इन्द्रः स्पट् सर्वस्य ज्ञाता । स्पशतिज्ञानकर्मा^४ । उत अयं वृत्रहा वृत्रहन्ता परस्पाः परपालयिता नः अस्माकं वरेण्यः वरणीयः । सः इन्द्रः नः अस्माकम् । पुत्रमिति शेषः । रक्षिषत् रक्षतु । चरमं पुत्रं तथा स रक्षिषत् । सः मध्यमं पुत्रं^५ रक्षिषत् । सः नः अस्मान् पश्चात् रक्षिषत् । नः पुरः पुरस्तात् रक्षिषत् ॥ ॥ ३८ ॥

त्वं नः पश्चादधरादुत्तरात्पुर इन्द्र नि पाहि विश्वतः ।

आरे अस्मत्कृणुहि दैव्यं भयमारे हेतीरदेवीः ॥ १६ ॥

त्वम् । नः । पश्चात् । अधरात् । उत्तरात् । पुरः । इन्द्र । नि । पाहि । विश्वतः ।

आरे । अस्मत् । कृणुहि । दैव्यम् । भयम् । आरे । हेतीः । अदेवीः ॥ १६ ॥

हे इन्द्र त्वं नः अस्मान् पश्चात् पश्चाद्भागात् पुरः पूर्वभागात् अधरात् अधोभागात् । एतदुपरिभागस्योपलक्षणम् । उत्तरात् उत्तरभागात् । एतदक्षिणस्याप्युपलक्षणम् । किं बहुना विश्वतः सर्वस्मात् प्रदेशात् नि पाहि । हे इन्द्र दैव्यं भयम् अस्मत् अस्मत्तः आरे वरे अस्मत्कृणुहि कुरु । तथा अदेवीः आसुराणि हेतीः आयुधानि आरे कृणुहि ॥

अद्याद्या श्वःश्व इन्द्र त्रास्व परे च नः ।

विश्वा च नो जरितृन्त्सत्पते अहा दिवा नक्तं च रक्षिषः ॥ १७ ॥

अद्यऽअद्य । श्वऽश्वः । इन्द्र । त्रास्व । परे । च । नः ।

विश्वा । च । नः । जरितृन् । सत्पते । अहा । दिवा । नक्तम् । च । रक्षिषः ॥ १७ ॥

अद्याद्य यदद्यशब्दवाच्यमहरस्ति तत्र सर्वत्र एवं श्वःश्वः त्रास्व रक्ष । तथा परे च परस्मिन्स्तृतीयेऽहनि च त्रास्व । हे सत्पते सतां पालक विश्वा सर्वाण्यपि अहा अहानि सर्वेष्वप्यहःसु नः अस्मान् जरितृन् रक्षिषः रक्षसि । तथा दिवा नक्तं च रक्षिषः रक्षसि रक्ष वा ॥

प्रमङ्गी शूरो मघवा तुवीमघः संमिश्रो वीर्यायु कम ।

उभा ते बाहू वृषणा शतक्रतो नि या वज्रं मिमिक्षतुः ॥ १८ ॥

१. ग-त-श-‘गृहस्य च’ नास्ति । २. ख-ग-त-न-म-१-२-श-‘असि’ नास्ति । ३. ख-ग-त-श-‘च’ नास्ति । ४. ख-ग-त-न-श-‘स्पशति’ । ५. ख-त-पुत्रं स ।

प्रऽभङ्गी । शूरः । मघऽवा । तुविऽमघः । सम्ऽमिश्रः । वीर्याय । कम् ।
उभा । ते । बाहू इति । वृषणा । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । नि । या । वज्रम् । मिमिक्षतुः ॥ १८ ॥

अयं ^१मघवा इन्द्रः ^२प्रभङ्गी प्रभञ्जनशीलः ^३शूरः ^४तुवीमघः प्रभूतधनः ^५संमिश्रः सम्यक्
मिश्रयिता । किमर्थम् । ^६वीर्याय शङ्खणां वीर्यकरणाय । ^७कम् इति पादपूरणः । एवंमहानुभावो
भवति । अथ प्रत्यक्षवाचः । हे इन्द्र ^८ते ^९उभा उभावपि ^{१०}बाहू ^{११}वृषणा वर्षकौ कामानां हे ^{१२}शतक्रतो
बहुव्रज ^{१३}या यौ ^{१४}वज्रम् आयुधं ^{१५}नि ^{१६}मिमिक्षतुः परिगृहीतः ॥ ॥ ३९ ॥

‘प्रो अस्मै’ इति द्वादशर्चं तृतीयं सूक्तं काण्वस्य प्रगाथस्यार्षम् । पञ्चपदा पङ्क्तिः । सप्तम्या-
द्यास्तिस्रो बृहत्यः । इन्द्रो देवता । अत्रानुक्रमणिका—‘प्रो अस्मै द्वादश प्रगाथ पाङ्क्तं सप्तम्याद्याश्च’
तिस्रो बृहत्यः’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

प्रो अस्मा उपस्तुतिं भरता यजुजोषति ।

उक्थैरिन्द्रस्य माहिं वयौ वर्धन्ति सोमिनो भद्रा इन्द्रस्य रातयः ॥ १ ॥

प्रो इति । अस्मै । उपऽस्तुतिम् । भरत । यत् । जुजोषति ।

उक्थैः । इन्द्रस्य । माहिंम् । वयः । वर्धन्ति । सोमिनः । भद्राः । इन्द्रस्य । रातयः ॥ १ ॥

^१अस्मै इन्द्राय ^२उपस्तुतिम् उपेत्य क्रियमाणां स्तुतिं ^३प्रो ^४भरत प्रकर्षेण संपादयत हे
क्रत्विजः । ^५यत् ^६यदि ^७अयमिन्द्रः ^८युजोषति सेवते तर्हि भरतेति । ^९सोमिनः सोमप्रियस्य
^{१०}इन्द्रस्य स्वभूतं ^{११}माहिं महत् ^{१२}वयः अन्नं सोमलक्षणम् ^{१३}उक्थैः ^{१४}शस्त्रैः ^{१५}वर्धन्ति वर्धयन्ति ।
^{१६}भद्राः स्तुत्यानि खलु ^{१७}इन्द्रस्य ^{१८}रातय दानानि ॥

अयुजो असमो नृभिरेकः कृष्टीरयास्यः ।

पूर्वीरति प्र वावृधे विश्वा जातान्योजसा भद्रा इन्द्रस्य रातयः ॥ २ ॥

अयुजः । असमः । नृऽभिः । एकः । कृष्टीः । अयास्यः ।

पूर्वीः । अति । प्र । वावृधे । विश्वा । जातानि । ओजसा । भद्राः । इन्द्रस्य । रातयः ॥ २ ॥

^१अयुजः असहायः ^२असमः असदृशोऽन्यैः ^३नृभिः ^४देवैः ^५एकः मुख्यः ^६अयास्यः उपक्षप-
यितुमशक्यः । ^७पूर्वीः ^८कृष्टीः पूर्वतन्यः प्रजाः ^९अति ^{१०}प्र ^{११}वावृधे अतिप्रवर्धते । किंच ^{१२}विश्वा
सर्वाणि ^{१३}जातानि इदानीमुत्पन्नानि ^{१४}ओजसा बलेनाति प्र वावृधे । ^{१५}भद्राः हि ^{१६}इन्द्रस्य ^{१७}रातयः ।
अथवा । अथमृषिरयुजोऽसहायोऽन्यैरसदृश एक एव सन् पूर्वीः प्रजा जातानि सर्वाण्यप्यतिक्रम्य
वर्धते । शिष्टं समानम् ॥

अहितेन चिदर्वता जीरदानुः सिषासति ।

प्रवाच्यमिन्द्र तत्तव वीर्याणि करिष्यतो भद्रा इन्द्रस्य रातयः ॥ ३ ॥

अहितेन । चित् । अर्वता । जीरऽदानुः । सिषासति ।

प्रऽवाच्यम् । इन्द्र । तत् । तव । वीर्याणि । करिष्यतः । भद्राः । इन्द्रस्य । रातयः ॥ ३ ॥

१. ग-भ-श-अनु.-सप्तम्याद्यास्तिस्रो । २. ख-घ-त-यद्यपि, ग-यद्यदा; श-पद्यवि ।
३. ग-ज्ञ-त-३-४-न-श-‘उक्थैः शस्त्रैः’ नास्ति । ४. न-भ-नृभिर्नैतृभिः ।

अयं वजीरदानुः क्षिप्रप्रदान इन्द्रः वहितेन अयोजितेनाप्रेरितेन^१ वचित् अवर्षता अरणवता-
श्वेन वसिषासति संभक्तुमिच्छति । तस्माद्धे^२ इन्द्र ववीर्याणि सामर्थ्यानि वकरिष्यतः वतव महस्वं
वप्रवाच्यम् । स्तुत्यमित्यर्थः ॥

आ याहि कृणवाम त इन्द्र ब्रह्माणि वर्धना ।

येभिः शविष्ठ चाकनो भद्रमिह श्रवस्यते भद्रा इन्द्रस्य रातयः ॥ ४ ॥

आ । याहि । कृणवाम । ते । इन्द्र । ब्रह्माणि । वर्धना ।

येभिः । शविष्ठ । चाकनः । भद्रम् । इह । श्रवस्यते । भद्राः । इन्द्रस्य । रातयः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र आ याहि आगच्छ^३ । ते^४ वृणवाम । किम् । ब्रह्माणि परिवृढानि स्तुति-
लक्षणानि कर्माणि । कीदृशानि । वर्धना उत्साहवर्धकानि । येभिः यैः कर्मभिः हे शविष्ठ अति-
शयेन बलवन्निन्द्र चाकनः कामयसे । किम् । भद्रं कर्तुम् । कस्मै । श्रवस्यते अन्नमिच्छते स्तोत्रे ॥

धृषतश्चिद्रुषन्मनः कृणोषीन्द्र यच्चम् ।

तीव्रैः सोमैः सपर्यतो नमोभिः प्रतिभूषतो भद्रा इन्द्रस्य रातयः ॥ ५ ॥

धृषतः । चित् । धृषत् । मनः । कृणोषि । इन्द्र । यत् । त्वम् ।

तीव्रैः । सोमैः । सपर्यतः । नमोऽभिः । प्रतिभूषतः । भद्राः । इन्द्रस्य । रातयः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र धृषतश्चित् दृष्टादपि धृषत् दृष्टं मनः कृणोषि । अत्यन्तं दृष्टं करोषि । यत्
यस्मात् त्वं तीव्रैः मदजनकैः सोमैः सपर्यतः पूजयतः^५ नमोभिः नमस्कारैश्च प्रतिभूषतः
अलंकुर्वतो यजमानस्याभिमतं दिव्यसीति^६ शेषः ॥

अव चष्ट ऋचीषमोऽवताँइव मानुषः ।

जुष्टी दक्षस्य सोमिनः सखायं कृणुते युजं भद्रा इन्द्रस्य रातयः ॥ ६ ॥

अव । चष्टे । ऋचीषमः । अवतान् इव । मानुषः ।

जुष्टी । दक्षस्य । सोमिनः । सखायम् । कृणुते । युजम् । भद्राः । इन्द्रस्य । रातयः ॥ ६ ॥

अयमिन्द्रः ऋचीषमः ऋचा स्तुत्या^७ समस्तथा परिच्छिन्नं सन् अव चष्टे पश्यत्यनुग्रहेणा-
स्मान् । तत्र दृष्टान्तः । मानुषः मनुष्यः अवतान् अवदान् कृपादिप्रदेशान् इव । दृष्ट्वा
च जुष्ट्वी प्रीतोऽयं दक्षस्य प्रवृद्धस्य सोमिनः यजमानस्य युजं युज्यमात्मानं सखायं कृणुते
करोति । तस्याभिमतं साधयतीत्यर्थः । अथवा । तृषितो मनुष्यो जलपूर्णानवटानिव स्तुतः सन्
पश्यति सोमं पातुम् । पश्चादवेक्षितं तं युज्यमानं सोमं जुष्ट्वी सेवित्वा दक्षस्य सोमिनः सखायं
कुरुते ॥ ४० ॥

विश्वे त इन्द्र वीर्यं देवा अनु कर्तुं ददुः ।

श्रुवो विश्वस्य गोपतिः पुरुषुत भद्रा इन्द्रस्य रातयः ॥ ७ ॥

१ ख-ज्ञ-त१-२-३-भ२-अयोजितेन प्रेरितेन । २. घ-तत्तस्माद्धे । ३. घ-आगच्छ इहास्मिन्
यज्ञे । ४. घ-ते तव । ५. त-न-पूजतः । ६. ख-घ-त१-२-दिव्यसीति । ७. ख-घ-त-श-स्तुत्यः ।
८. ख-ज्ञ-त१-२-कृणुते कुरुते ।

विश्वे । ते । इन्द्र । वीर्यम् । देवाः । अन्तु । । क्रतुम् । ददुः ।

भुवः । विश्वस्य । गोऽपतिः । पुरुऽस्तुत । भद्राः । इन्द्रस्य । रातर्यः ॥ ७ ॥

हे १इन्द्र १ते तव १वीर्यं सामर्थ्यं १क्रतुं प्रज्ञां च १अनु अनुसृत्य १विश्वे सर्वे १देवाः १ददुः^१ दधुः । धारयन्ति वीर्यं प्रज्ञां च । तव बलेन प्रज्ञया च तेऽपि बलिनः प्रज्ञावन्तश्च भवन्तीत्यर्थः । तादृशसर्वं १गोपतिः प्रसिद्धानां गवामुदकानां स्तुतिवचसो वा पतिः १भुवः भवसि । १विश्वस्य इत्येतत् पदान्तर्गतस्यापि गोशब्दस्य विशेषः । हे १पुरुष्टुत बहुभिः स्तुतेन्द्र^२ भवसीति समन्वयः ॥

गुणे तदिन्द्र ते शर्व उपमं देवतातये ।

यद्धंसि वृत्रमोजसा शचीपते भद्रा इन्द्रस्य रातर्यः ॥ ८ ॥

गुणे । तत् । इन्द्र । ते । शर्वः । उपमम् । देवतातये ।

यत् । हंसि । वृत्रम् । ओजसा । शचीपते । भद्राः । इन्द्रस्य । रातर्यः ॥ ८ ॥

हे १इन्द्र १ते तव १तत् १शर्वः बलम् १उपमम् अन्तिकं १देवतातये यजमानाय यज्ञार्थं वा १गुणे स्तुवे । १यत् यस्माद्धे १शचीपते १वृत्रम् १ओजसा बलेन १हंसि तस्मात्ते शर्वो गुणे ॥

समनेव वपुष्यतः कृणवन्मानुषा युगा ।

विदे तदिन्द्रश्चेतनमर्धं श्रुतो भद्रा इन्द्रस्य रातर्यः ॥ ९ ॥

समनाऽइव । वपुष्यतः । कृणवत् । मानुषा । युगा ।

विदे । तत् । इन्द्रः । चेतनम् । अर्धं । श्रुतः । भद्राः । इन्द्रस्य । रातर्यः ॥ ९ ॥

१समनेव समानमनस्का योषिदिव सा यथा १वपुष्यतः वपुरिच्छतः पुरुषान् १कृणवत् करोति स्ववशान् एवमयमिन्द्रः १मानुषा मनुष्यान् १युगा युगानि कालान् संवत्सरायनर्तुमासादीन् १विदे लभ्यति । १तत् युगानिमाणात्मकं कर्म १इन्द्रः १चेतनं सर्वस्य प्रज्ञापकं कृतवानिति शेषः । १अध अर्धैर्ब्रह्म कृत्वा १श्रुतः सर्वत्र ख्यातोऽभूत् ॥

उज्जातमिन्द्र ते शर्व उच्चासुत्तव क्रतुम् ।

भूरिगो भूरि वावृधुर्मर्धवन्तव शर्मेणि भद्रा इन्द्रस्य रातर्यः ॥ १० ॥

उत् । जातम् । इन्द्र । ते । शर्वः । उत् । त्वाम् । उत् । तव । क्रतुम् ।

भूरिगो इति भूरिऽगो । भूरि । ववृधुः । मर्धऽवन् । तव । शर्मेणि । भद्राः । इन्द्रस्य । रातर्यः ॥ १० ॥

हे १इन्द्र १उत् । अयं व्यवहितेनापि १वावृधुः^३ इत्यनेन संबध्यते । उद्धर्धयन्ति सोमेन । किम् । १ते १शर्वः बलम् । न केवलं बलं किंतु १त्वाम् १उत् वर्धयन्ति स्तुत्यादिना । पश्चात् १तव १क्रतुं प्रज्ञां स्वानुकूलम् १उत् वर्धयन्ति । १भूरि इत्येतत् प्रत्याख्यातं संबध्यते । अतिप्रभूतमुद्धर्धयन्तीत्यर्थः । क एवं कुर्वन्तीति उच्यते । हे १भूरिगो बहुपशो हे १मर्धवन् धनवन्निन्द्र १तव १शर्मेणि त्वदीये मुखे ये वर्तन्ते ते च कुर्वन्तीति ॥

अहं च त्वं च वृत्रहन्त्सं युज्याव सुनिभ्य आ ।

अरातीवा चिदद्विवोऽनु नौ शूर मंसते भद्रा इन्द्रस्य रातयः ॥ ११ ॥

अहम् । च । त्वम् । च । वृत्रऽहन् । सम् । युज्याव । सुनिऽभ्यः । आ ।

अरातिऽवा । चित् । अद्रिऽवः । अनु । नौ । शूर । मंसते । भद्राः । इन्द्रस्य । रातयः ॥ ११ ॥

हे वृत्रहन् इन्द्र त्वं वच अहं वच वसं युज्याव संगतौ भवाव । कियदवधीति उच्यते ।
वसनिभ्य आ यावता कालेन धनानि लभ्यन्ते तावत्कालम् । नौ संगतयोश्चावयोर्हे अद्विवः
वज्रवन् इन्द्र^१ अरातीवा अदानोऽपि जनस्त्वदत्तधनस्य अनु वंसते अनुमतिं करोति ॥

सत्यमिद्रा उ तं वयमिन्द्रं स्तवाम नानृतम् ।

महाँ असुन्वतो वधो भूरि ज्योतीषि सुन्वतो भद्रा इन्द्रस्य रातयः ॥ १२ ॥

सत्यम् । इत् । वै । ऊँ इति । तम् । वयम् । इन्द्रम् । स्तवाम् । न । अनृतम् ।

महान् । असुन्वतः । वधः । भूरि । ज्योतीषि । सुन्वतः । भद्राः । इन्द्रस्य । रातयः ॥ १२ ॥

वयं प्रगाथाः वतम् इन्द्रं सत्यमित् सत्यमेव स्तवाम । नानृतम् असत्यं न स्तवाम ।
अस्माभिरुक्ता गुणाः सत्या एव सन्तु नानृता इत्यर्थः । सत्यस्येन्द्रस्य संबन्धि असुन्वतः अयष्टुः
वधः महान् प्रभूतो भवति । भूरि ज्योतीषि बहून् सोमान् सुन्वतः अभिषवं कुर्वतो यज-
मानस्येन्द्रकृतोऽनुग्रहो महान् भवतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

‘स पूर्यः’ इति द्वादशचं चतुर्थं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका— ‘स पूर्यो गायत्रमाद्या
चतुर्थ्यादिद्वे सप्तमी चानुष्टुभो गायत्रेऽन्त्या दैवी त्रिष्टुप्’ इति । प्रथमाचतुर्थीपञ्चमीसप्तम्यश्चतस्रोऽ-
नुष्टुभः ‘अस्मे रुद्राः’ इत्यन्त्या त्रिष्टुबवशिष्टा गायत्र्यः । अन्त्याया देवा देवता शिष्टा ऐन्द्र्यः । षष्ठेऽ-
हनि मरुत्वतीयस्याद्यस्तुच. प्रतिपत् । सूत्रितं च— ‘स पूर्यो महानां त्रय इन्द्रस्य सोमा इति
मरुत्वतीयस्य प्रतिपदनुचरौ’ (आश्व. श्रौ. ८. १) इति ॥

स पूर्यो महानां वेनः क्रतुभिरानजे । यस्य द्वारा मनुषिप्ता देवेषु धियं आनजे ॥ १ ॥

सः । पूर्यः । महानाम् । वेनः । क्रतुऽभिः । आनजे ।

यस्य । द्वारा । मनुः । पिता । देवेषु । धियः । आनजे ॥ १ ॥

वसः^१ पूर्यः मुख्यः^२ महानां पूज्यानां यजमानानां क्रतुभिः कर्मभिर्निमित्तभूतैः वेनः
कान्तस्तेषां हविः कामयमानः आनजे आगच्छति । यस्य इन्द्रस्य द्वारा द्वाराणि प्राप्स्युपायानि
धियः कर्माणि देवेषु एतेषु मध्ये पिता सर्वेषां पालकः मनुः आनजे प्राप । आनजिः प्रासिकर्मा ॥

दिवो मानं नोत्सदन्त्सोमपृष्ठासो अद्रयः । उक्था ब्रह्म च शंस्या ॥ २ ॥

दिवः । मानम् । न । उत् । सदन् । सोमऽपृष्ठासः । अद्रयः । उक्था । ब्रह्म । च । शंस्या ॥ २ ॥

वदिवः द्युलोकस्य मानं निर्मातारमिन्द्रं नोत्सदन् नोत्सृजन्तु । के । सोमपृष्ठासः सोमस्पृष्टारः
सोमाभिषवकर्तारः अद्रयः प्रावाणः । किंच उक्था उक्थानि शस्त्राणि ब्रह्म च ब्रह्माणि स्तोत्राणि

१शंस्या शंसनीयानि भवन्तीति शेषः । यद्वा । यानि स्तोत्राणि शस्त्राणि च सन्ति तानीन्द्रं नोत्सृज-
न्तिवति समन्वयः ॥

स विद्वाँ अङ्गिरोभ्य इन्द्रो गा अवृणोदप । स्तुषे तदस्य पौंस्यम् ॥ ३ ॥

सः । विद्वाँ । अङ्गिरःभ्यः । इन्द्रः । गाः । अवृणोत् । अप । स्तुषे । तत् । अस्य । पौंस्यम् ॥ ३ ॥

१सः १विद्वाँ उपायज्ञः १इन्द्रः १अङ्गिरोभ्यः तेषामर्थाय १गाः पणिभिरपहृताः पिहिताः
१अप १अवृणोत् अपवारितवान् । १तत् तादृशम् १अस्य १पौंस्यं पुंस्त्वं सामर्थ्यं १स्तुषे स्तौमि ॥

स प्रत्नथा कविवृध इन्द्रो वाकस्य वक्षणिः । शिवो अर्कस्य होमन्यस्मन्ना गन्त्ववसे ॥ ४ ॥

सः । प्रत्नथा । कविऽवृधः । इन्द्रः । वाकस्य । वक्षणिः ।

शिवः । अर्कस्य । होमनि । अस्मन्ना । गन्तु । अवसे ॥ ४ ॥

१सः १इन्द्रः १प्रत्नथा प्रत्नवत् पूर्वस्मिन् काले यथा तद्विद्वानीमपि १कविवृधः मेधाविनां
स्तोतृणां वर्धयिता १वाकस्य स्तोतुः १वक्षणिः वोढा १शिवः सुखकरः १अर्कस्य । अर्कमन्त्रमचर्त्वा-
यत्वादर्चनसाधनत्वाद्वा । तादृशस्य सोमस्य १होमनि होमे सः १अस्मन्ना अस्मासु निमित्तभूतेषु
१अवसे रक्षणाय १गन्तु गच्छतु ॥

आदूनुते अनु क्रतुं स्वाहा वरस्य यज्यवः । श्वात्रमर्का अनूषतेन्द्र गोत्रस्य दावने ॥ ५ ॥

आत् । ऊँ इति । नु । ते । अनु । क्रतुम् । स्वाहा । वरस्य । यज्यवः ।

श्वात्रम् । अर्काः । अनुषत् । इन्द्रः । गोत्रस्य । दावने ॥ ५ ॥

१आदु अनन्तरमेव १नु अद्य हे १इन्द्र १ते तव १क्रतुं कर्म १अनु क्रमेण १अनूषत इति संबन्धः ।
अनुक्रमेण स्तुवन्ति । के । १स्वाहावरस्य स्वाहादेव्याः पतेरग्नेः १यज्यवः यष्टारः । त्वदर्थमग्नौ
यागं कुर्वन्त इत्यर्थः । तादृशाः । १अर्काः अर्चयितारः स्तोतारः । १श्वात्रम् इति क्षिप्रनाम । अन्यदेवता-
स्तुतिरूपविलम्बमकृत्वातिशीघ्रमतिदीर्घं स्तुवन्तीत्यभिप्रायः । किमर्थं स्तुवन्तीति उच्यते । १गोत्रस्य
१दावने धनस्य दानाय ॥

इन्द्रे विश्वानि वीर्या कृतानि कर्त्तव्यानि च । यमर्का अध्वरं विदुः ॥ ६ ॥

इन्द्रे । विश्वानि । वीर्या । कृतानि । कर्त्तव्यानि । च । यम् । अर्काः । अध्वरम् । विदुः ॥ ६ ॥

अस्मिन् १इन्द्रे १विश्वानि सर्वाणि १वीर्या वीर्याणि सामर्थ्यानि १कृतानि १कर्त्तव्यानि १च
कर्त्तव्यानि च वर्तन्त इति शेषः । १यम् इन्द्रम् १अर्काः स्तोतारः १अध्वरम् अहिसकं १विदुः जानन्ति
तस्मिन्निन्द्र इति ॥ ४२ ॥

पञ्चमेऽहनि मरुत्वतीये 'यत्पाञ्चजन्यया' इति तृचः प्रतिपत् । सूत्रितं च—'यत्पाञ्चजन्यया
विशेन्द्र इत्सोमपा एक इति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदनुचरौ' (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति ॥

यत्पाञ्चजन्यया विशेन्द्रे घोषा असृक्षत । अस्तृणाद्बर्हणा विपोर्यो मानस्य स क्षयः ॥ ७ ॥

यत् । पाञ्चजन्यया । विशा । इन्द्रे । घोषाः । असृक्षत ।

अस्तृणात् । बर्हणा । विपः । अर्यः । मानस्य । सः । क्षयः ॥ ७ ॥

वयत् यदा वपाञ्चजन्यथा । निषादपञ्चमाश्रित्वारो वर्णाः पञ्चजनाः । तत्र भवथा विशा प्रजया
वइन्द्रे ववोषाः स्तुतयः वअसृक्षत सृज्यन्ते तदानीमयमिन्द्रः वअस्तृणात् हिनस्ति शत्रून् वबर्हणा
स्वमहत्वेन । अनन्यसहायेनेत्यर्थः^१ । तादृशः वसः वअर्यः^२ इन्द्रः वविपः मेधाविनः स्तोतुर्मम
वमानस्य^३ पूजायां सत्कारस्य वक्षयः निवासो भवति ॥

इयम् ते अनुष्टुतिश्चकृषे तानि पौस्या । प्रावश्चक्रस्य वर्तनिम् ॥ ८ ॥

इयम् । ऊँ इति । ते । अनुऽस्तुतिः । चकृषे । तानि । पौस्या । प्र । आवः । चक्रस्य । वर्तनिम् ॥ ८ ॥

वइयम् इदानीं क्रियमाणा वअनुष्टुतिः अनुकूला स्तुतिः, वते तव स्वभूता । कुतस्त^४ इति
उच्यते । वतानि प्रसिद्धानि वृत्रवधादीनि वपौस्या पुंस्त्वानि यतः वचकृषे । अतस्त इत्यर्थः । हे इन्द्र
वचक्रस्य रथाधारस्य वर्तनिं मार्गं वप्रावः प्रारक्षः । अथास्मद्यज्ञगमनाय रक्षःकृता चक्रमार्गवाधा
यथा न भवति तथा रक्षसीत्यर्थः ॥

अस्य वृष्णो व्योदने उरु क्रमिष्ट जीवसे । यवं न पश्च आ ददे ॥ ९ ॥

अस्य । वृष्णः । विऽओदने । उरु । क्रमिष्ट । जीवसे । यवम् । न । पश्चः । आ । ददे ॥ ९ ॥

वअस्य ववृष्णः वर्षितुरिन्द्रस्य व्योदने विविधेऽन्ने लब्धे सति वजीवसे जीवनाय वउरु
विस्तीर्णं वक्रमिष्ट पदनिधानं करोति सर्वो लोकः । अथवेन्द्रस्य स्वभूतेऽन्ने लब्धे लब्धये वा सति
पदन्यासं करोति । तथा कृत्वा वयवं वन पश्चः यवं पशव इव सर्वो जनः वआ वददे आदत्ते
स्तुतादस्मात् ॥

तदधाना अवस्यवो युष्माभिर्दक्षपितरः । स्याम मरुत्वतो वृधे ॥ १० ॥

तत् । दधानाः । अवस्यवः । युष्माभिः । दक्षऽपितरः । स्याम । मरुत्वतः । वृधे ॥ १० ॥

वतत् स्तोत्रं वदधानाः धारयन्तः वअवस्यवः रक्षाकामा वयं हे ऋत्विजः वयुष्माभिः । सहिता
इति वा योज्यम्^५ । तादृशः वदक्षपितरः । दक्षोऽन्नम् । तस्य पितरः पालकाः स्वामिनः वस्याम ।
किमर्थम् । वमरुत्वतः मरुत्तिस्तद्वत् इन्द्रस्य ववृधे वर्धनाय यागाय ॥

बहृत्विष्याय धाम्ने ऋक्भिः शूर नोनुमः । जेषामेन्द्र त्वया युजा ॥ ११ ॥

बट् । ऋत्विष्याय । धाम्ने । ऋक्भिः । शूर । नोनुमः । जेषाम । इन्द्र । त्वया । युजा ॥ ११ ॥

वबट् सत्यम् वऋत्विष्याय ऋतौ भवाय । ऋतुशब्दो यागकालोपलक्षकः । यागकाले^६ प्रादुर्भूताय
वधाम्ने कल्याणतेजसे तुभ्यं हे वशूर इन्द्र वऋक्भिः मन्त्रैः वनोनुमः अतिशयेन^७ स्तुमः^८ । हे इन्द्र
स्तुतेन वत्वया वयुजा सहायभूतेन वजेषाम जयेम शत्रून् ॥

अस्मे रुद्रा मेहना पर्वतासो वृत्रहत्ये भरहूतौ सजोषाः ।

यः शंसते स्तुवते धारिं पृज इन्द्रज्येष्ठा अस्माँ अवन्तु देवाः ॥ १२ ॥

१. ख-ग-त-न-श-अन्य* । २. घ-ज्ञ-अर्यः स्वामी । ३. ख-ज्ञ-त-१-२-३-यजमानस्य । ४. ख-ग-त-
न-भ-श-कुतस्तव । ५. त-न-श-योज्ये । ६. ख-ग-त-न-भ-श-काले । ७. ख-ग-त-न-भ-श-अतिशयेन
स्तुमः । नास्ति ।

अस्मे इति । रुद्राः । मेहना । पर्वतासः । वृत्रहृत्यै । भरुऽहूतौ । सुऽजोषाः ।

यः । शंसते । स्तुवते । धार्यै । पञ्जः । इन्द्रऽज्येष्ठाः । अस्मान् । अवन्तु । देवाः ॥ १२ ॥

अस्मे अस्मान् रुद्राः मेहना उदकसेचनयुक्ताः पर्वतासः मेवाश्च वृत्रहृत्ये वृत्रहनन-
साधने भरुहूतौ संग्रामाह्वाने सजोषाः अस्मत्समानप्रीतिश्च यः इन्द्रः शंसते शस्त्रं पठते स्तुवते
स्तोत्रं कुर्वते च यजमानाय पञ्जः बलवान् वेगवान् वा धार्यै गच्छति स इन्द्रश्चमे इन्द्रज्येष्ठाः
देवाः अस्मानवन्तु रक्षन्तु । अस्मानिति पूरणः । अथैवं योज्यम् । रुद्रा रुद्रपुत्रा मेहना सेचनेन
युक्ताः पर्वताः पर्वतसदृशाः पूरणवन्तः प्रीणनवन्तो वा । 'पर्व पुनः पृणातेः प्रीणातेर्वा' (निरु. १.
२०) इति निरुक्तम् । वृत्रहृत्ये भरुहूतौ सजोषाः सजोषसः सहायभूता मरुतो देवा इन्द्रज्येष्ठा उक्त-
लक्षण इन्द्रश्चास्मानवन्तिवति ॥ ४३ ॥

'उरवा मन्दन्तु' इति द्वादशर्चं पञ्चमं सूक्तं प्रगाथस्थार्षम् । प्राग्वत्सप्रपरिभाषया गायत्र-
मैन्द्रम् । 'उरवा' इत्यनुक्रमणिका । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

उच्चा मन्दन्तु स्तोमाः कृणुष्व राधौ अद्रिवः । अवं ब्रह्मद्विषौ जहि ॥ १ ॥

उत् । त्वा । मन्दन्तु । स्तोमाः । कृणुष्व । राधैः । अद्रिऽवः । अवं । ब्रह्मऽद्विषः । जहि ॥ १ ॥

हे इन्द्र वत्वा त्वां स्तोमाः स्तुतयः उत् उत्कृष्टं मन्दन्तु मादयन्तु । कृणुष्व कुरु राधः
अवं हे अद्रिवः वज्रवन्निन्द्र अस्मभ्यम् । किंच ब्रह्मद्विषः ब्राह्मणद्वेष्टुन् अव जहि ॥

पदा पणीरराधसो नि बाधस्व महां असि । नहि त्वा कश्चन प्रति ॥ २ ॥

पदा । पणीन् । अराधसः । नि । बाधस्व । महान् । असि । नहि । त्वा । कः । चन । प्रति ॥ २ ॥

पणीन् लुब्धान् अराधसः यष्टव्यधनरहितान् केवलधनान् पदा पादेन अतिक्रम्य^१ नि^२
नितरां बाधस्व । वत्वा त्वां तव कश्चन कश्चिदपि देवोऽसुरो मनुष्यो वा प्रति प्रतिनिधिः सदृशो
नहि अस्ति खलु^३ ॥

त्वमीशिषे सुतानामिन्द्र त्वमसुतानाम् । त्वं राजा जनानाम् ॥ ३ ॥

त्वम् । ईशिषे । सुतानाम् । इन्द्र । त्वम् । असुतानाम् । त्वम् । राजा । जनानाम् ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं सुतानाम् अभिषुतानां सोमानाम् ईशिषे ईश्वरो भवसि । तथा त्वम्
असुतानां बल्लयाकारे वर्तमानानां वेशिषे । त्वं जनानां सर्वेषां राजा भवसि ॥

एहि प्रेहि क्षयो दिव्याघोषश्चर्षणीनाम् । ओमे पृणासि रोदसी ॥ ४ ॥

आ । इहि । प्र । इहि । क्षयः । दिवि । आऽघोषन् । चर्षणीनाम् ।

आ । उमे इति । पृणासि । रोदसी इति ॥ ४ ॥

हे इन्द्र एहि आगच्छ । तथा प्रेहि प्रगच्छ^३ । दिवि ध्रुलोकात् । किम् । क्षयः । निवासम् ।
किं कुर्वन् । आघोषन् शब्दं कुर्वन् । किमर्थम् । चर्षणीनां मनुष्याणामर्थाय । अथवा । हविः
स्वीकृत्य प्रेहि सुखेन गच्छ । दिवमाघोषन् यजमानं स्तुवन् । उमे रोदसी द्यावापृथिव्यौ आ
पृणासि आपूरयसि तेजसा वृष्ट्या वा ॥

त्यं चित्पर्वतं गिरिं शतवन्तं सहस्रिणम् । वि स्तोतृभ्यो रुरोजिथ ॥ ५ ॥

त्यम् । चित् । पर्वतम् । गिरिम् । शतऽवन्तम् । सहस्रिणम् । वि । स्तोतृऽभ्यः । रुरोजिथ ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वं चित् तम् । चिदिति पूरणः । पर्वतं पर्ववन्तं गिरिं मेघम् । उभयो-
र्मेघनामत्वादेको योगरूढो द्रष्टव्यः । शतवन्तं शतोदकवन्तं तथा सहस्रिणम् अपरिमितवृष्टिं
मेघं स्तोतृभ्यः अर्थाय वि रुरोजिथ विरुज वज्रेण ॥

वयमुं त्वा दिवा सुते वयं नक्तं हवामहे । अस्माकं काममा पृण ॥ ६ ॥

वयम् । ऊँ इति । त्वा । दिवा । सुते । वयम् । नक्तम् । हवामहे । अस्माकम् । कामम् । आ । पृण ॥ ६ ॥

हे इन्द्र वयं त्वा त्वा दिवा अहनि सुते सोमेऽभिषुते हवामहे आह्वयामः । तथा वयं
नक्तं हवामहे । आहूत आगत्य अस्माकं काममा पृण आपूरय ॥ ४४ ॥

कस्य वृषभो युवां तुविग्रीवो अनानतः । ब्रह्मा कस्तं संपर्यति ॥ ७ ॥

कः । स्यः । वृषभः । युवां । तुविऽग्रीवः । अनानतः । ब्रह्मा । कः । तम् । संपर्यति ॥ ७ ॥

वस्यः सः वृषभः वर्षिता युवा नित्यतरुणः तुविग्रीवः विस्तीर्णकन्धरः^१ अनानतः कदा-
चिदप्यनवनत इन्द्रः क कुत्र वर्तत इति को जानातीत्यर्थः । कः ब्रह्मा स्तोता^२ त्वा त्वा^३ संप-
र्यति पूजयति ॥

कस्य स्वित्सर्वनं वृषां जुजुष्वाँ अव गच्छति । इन्द्रं क उ स्विदा चके ॥ ८ ॥

कस्य । स्वित् । सर्वनम् । वृषां । जुजुष्वान् । अव । गच्छति ।

इन्द्रम् । कः । ऊँ इति । स्वित् । आ । चके ॥ ८ ॥

कस्य स्वित् सवन्तम् । स्विदिति विचिकित्सायाम् । वृषा वर्षितेन्द्रः जुजुष्वान्
ग्रीयमाणः अव गच्छति । क उ को वा यजमानः इन्द्रम् वा चके जानाति स्तोतुम् ।
स्वित् इति पूरणः ॥

कं ते दाना असक्षत वृत्रहन्कं सुवीर्या । उक्थे क उ स्विदन्तमः ॥ ९ ॥

कम् । ते । दानाः । असक्षत । वृत्रऽहन् । कम् । सुऽवीर्या ।

उक्थे । कः । ऊँ इति । स्वित् । अन्तमः ॥ ९ ॥

वते त्वां दानाः यजमानैर्दत्ताः असक्षत सेवन्ते^४ । हे वृत्रहन् वृत्रस्य हन्तरिन्द्र कं कीदृशं
त्वाम् उक्थे शस्त्रे सुवीर्या शोभनवीर्याणि स्तोत्राण्यसक्षत । क उ स्विदन्तमः वान्तिकतमो
भवति युद्धे^५ ॥

द्वितीये पथाये होतुः शस्त्रे 'अयं ते मानुषे' इति तृचोऽनुरूपः । सूत्रितं च—'अयं ते मानुषे
जन उद्धेदभि' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

१. ख-त-न-आभूत । २. ग-त-३-४-न-श- 'विस्तीर्णकन्धरः' नास्ति । ३. घ-स्तोतारं वा;
च-स्तोता तं त्वा; य-स्तोता तं । ४. ग-असेवन्त । ५. ख-त-श-युद्धे द्वितीये युद्धे ।

अयं ते मानुषे जने सोमः पूरुषु स्यूते । तस्येहि प्र द्रवा पिब ॥ १० ॥
अयम् । ते । मानुषे । जने । सोमः । पूरुषु । स्यूते । तस्य । आ । इहि । प्र । द्रव । पिब ॥ १० ॥

वअयं वसोमः वते त्वदर्थं तव स्वभूतो वा वपूरुषु मनुष्येषु मध्ये वमानुषे वजने मयि वस्यूते^१ ।
अथवा पूरुषामसु राजसु स्यूते । वतस्य । तमित्यर्थः । तम् एहि आगच्छ । आगत्य च वप्र वद्रव
गृहसमीपम् । तथा कृत्वा वपिब तं सोमम् ॥

अयं ते शर्यणावति सुषोमायामधि प्रियः । आर्जीकीये मदिन्तमः ॥ ११ ॥
अयम् । ते । शर्यणावति । सुषोमायाम् । अधि । प्रियः । आर्जीकीये । मदिन्तमः ॥ ११ ॥

वअयम् अस्माभिरभिषुतः सोमः वते त्वां वमदिन्तमः मादयितुतमः । अयम् वअधि अश्रितः
आश्रितः । कुत्रेति तदुच्यते । वशर्यणावति कुरुक्षेत्रस्य जघनार्धभवे शरतृणोपेते सरसि । तत्सरः
कुत्र वर्तत इति उच्यते । वसुषोमायाम् एतन्नामिकायां नद्याम् । सा च कुत्र वर्तत इति तदुच्यते ।
वआर्जीकीये एतन्नामके देशे । एवमुक्तप्रकारेणात्यन्तदूरदेशे वर्तते यः सोमः स एवायमभिषुतः ।
तं पिबेत्युत्तरत्रान्वयः ॥

तमद्य राधसे महे चारुं मदाय घृष्वये । एहीमिन्द्र द्रवा पिब ॥ १२ ॥
तम् । अद्य । राधसे । महे । चारुम् । मदाय । घृष्वये । आ । इहि । ईम् । इन्द्र । द्रव । पिब ॥ १२ ॥

वतं पूर्वमन्त्र उपवर्णितं वचारुं चरणशीलं सोमं वमहे महते वराधसे अस्माकं धनाय तव
वघृष्वये शत्रूणां घर्षणशीलाय वमदाय वपिब । हे वइन्द्र तदर्थं वद्रव गच्छ शीघ्रं सोमपात्रं प्रति ।
तदर्थम् वईम् इदानीम् एहि आगच्छ ॥ ॥ ४५ ॥

‘यदिन्द्र प्राक्’ इति द्वादशर्चं षष्ठं सूक्तं प्रगाथस्थार्चं गायत्रमैन्द्रम् । ‘यदिन्द्र’ इत्यनु-
क्रान्तम् । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

यदिन्द्र प्रागपागुदङ्न्यग्वा हूयसे नृभिः । आ याहि तूर्यमाशुभिः ॥ १ ॥
यत् । इन्द्र । प्राक् । अपाक् । उदक् । न्यक् । वा । हूयसे । नृभिः ।
आ । याहि । तूर्यम् । आशुभिः ॥ १ ॥

हे वइन्द्र त्वं वनृभिः कर्मनेतृभिरस्मदीयैरध्वर्यादिभिः वप्राक् वा वअपागुदक् वा वन्यग्वा
यतः^१ कुतश्चित् वहूयसे अतः । वतूर्यं तूर्णम् वआशुभिः आशुगामिभिरश्वैः वआ वयाहि आगच्छ ॥

यद्वा प्रस्रवणे दिवो मादयासे स्वर्णरे । यद्वा समुद्रे अन्धसः ॥ २ ॥
यत् । वा । प्रस्रवणे । दिवः । मादयासे । स्वः । ऽनरे । यत् । वा । समुद्रे । अन्धसः ॥ २ ॥

वयद्वा अथवा वदिवः ध्रुलोकस्य वप्रस्रवणे अमृतनिष्यन्दनस्थाने वमादयासे माद्यसि । यद्वा
वस्वर्णरे स्वर्गनयने वा भूलोकेऽन्यस्य यागदेशे माद्यसि । वयद्वा वअन्धसः । अन्धोऽज्ञम् । तेन
तत्कारणमुदकं लक्ष्यते । तस्य वसमुद्रे समुन्दनापादानभूतेऽन्तरिक्षे माद्यसि । तत्र तत्र वर्तमानमपि
हुव इत्युत्तरत्र संबन्धः ॥

आ त्वां गीर्भिर्महामुरुं हुवे गामिव भोजसे । इन्द्र सोमस्य पीतये ॥ ३ ॥

आ । त्वा । गीः ऽभिः । महाम् । उरुम् । हुवे । गाम् ऽइव । भोजसे । इन्द्र । सोमस्य । पीतये ॥ ३ ॥

हे ऽइन्द्र ऽत्वा त्वां ऽगीर्भिः स्तुतिभिः ऽहुवे आह्वयामि । कीदृशं त्वाम् । ऽमहां महान्तम्
 ऽउरुं प्रभूतम् । किमर्थम् । ऽसोमस्य ऽपीतये पानाय । ह्वाने दृष्टान्तः । ऽभोजसे भोगाय ऽगामिव ॥

आ त इन्द्र महिमानं हरयो देव ते महः । रथे वहन्तु बिभ्रतः ॥ ४ ॥

आ । ते । इन्द्र । महिमानम् । हरयः । देव । ते । महः । रथे । वहन्तु । बिभ्रतः ॥ ४ ॥

हे ऽइन्द्र ऽते तव ऽमहिमानं माहात्म्यं ऽरथे ऽबिभ्रतः धारयन्तः ऽहरयः अश्वाः ऽआ
 ऽवहन्तु । तथा हे ऽदेव ऽते ऽमहः तेजः रथे बिभ्रतोऽश्वाः आ वहन्तु । अत्र महिम्नो महसश्च
 पृथगावहनासंभवान्ताभ्यां विशिष्टं वहन्त्वित्यर्थः । अथवा महिमानं बिभ्रतस्ते त्वां रथे वहन्तु महो
 बिभ्रतश्च त्वां वहन्त्विति योज्यम् ॥

इन्द्रं गुणीष उ स्तुषे महां उग्र ईशानकृत् । एहि नः सुतं पिब ॥ ५ ॥

इन्द्र । गुणीषे । उँ इति । स्तुषे । महान् । उग्रः । ईशानऽकृत् । आ । इहि । नः । सुतम् । पिब ॥ ५ ॥

हे ऽइन्द्र त्वं ऽगुणीषे उच्यसे । इदं देहीदं कुर्विति । तथा ऽस्तुषे ऽउ स्तुयसे च । उ इति
 चार्थः । कीदृशस्त्वम् । ऽमहान् गुणैः प्रवृद्धः ऽउग्रः उदूणबलः ऽईशानकृत् ऐश्वर्यकर्ता । तादृशस्त्वम्
 ऽएहि आगच्छ । आगत्य च ऽनः ऽसुतं सोमं ऽपिब ॥

सुतावन्तस्त्वा वयं प्रयस्वन्तो हवामहे । इदं नो बर्हिरासदे ॥ ६ ॥

सुताऽवन्तः । त्वा । वयम् । प्रयस्वन्तः । हवामहे । इदम् । नः । बर्हिः । आऽसदे ॥ ६ ॥

ऽसुतावन्तः अभिषुतसोमवन्तः ऽप्रयस्वन्तः चरुपुरोडाशायन्नवन्तश्च ऽवयं ऽत्वा त्वां ऽहवामहे
 आह्वयामः । किमर्थम् । ऽइदं ऽनः अस्मदीयं ऽबर्हिः बर्हिषि यज्ञे बर्हिषि वा ऽआसदे
 आसादनाय २ ॥ ॥ ४६ ॥

यच्चिद्धि शश्वतामसीन्द्र साधारणस्त्वम् । तं त्वा वयं हवामहे ॥ ७ ॥

यत् । चित् । हि । शश्वताम् । असि । इन्द्र । साधारणः । त्वम् । तम् । त्वा । वयम् । हवामहे ॥ ७ ॥

हे ऽइन्द्र ऽत्वं ऽयच्चिद्धि यस्मात् खलु ऽशश्वतां बहूनां यजमानानां ऽसाधारणः ऽअसि ।
 चिदिति पूरणः । हीति प्रसिद्धौ । ऽतं तादृशं साधारणं ऽत्वा त्वां ऽवयं ऽहवामहे आह्वयामः ।
 इतरेभ्यः पूर्वमिति भावः ॥

प्रातःसवने 'इदं ते सोम्यम्' इति होतुः प्रस्थितयाज्या । सूत्रितं च—'इदं ते सोम्यं मधु
 मित्रं वयं हवामहे' (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति ॥

इदं ते सोम्यं मध्वधुक्षन्नद्रिभिर्नरैः । जुषाण इन्द्र तत्पिब ॥ ८ ॥

इदम् । ते । सोम्यम् । मधु । अधुक्षन् । अद्रिऽभिः । नरैः । जुषाणः । इन्द्र । तत् । पिब ॥ ८ ॥

हे इन्द्र वृते त्वदर्थम्^१ इदं^२ सोमस्य सोमसंबन्धि^३ मधु^४ अघुक्षन्^५ अद्रिभिः प्रावभिर-
भिषवसाधनैः^६ वनरः अस्मदीया अध्वर्यादयः । हे इन्द्र वत् मधु^७ जुषाणः प्रीयमाणः^८ विब ॥

विश्वान्^९ अर्यो विपश्चितोऽति^{१०} ख्यस्तूयमां गहि । अस्मे धेहि^{११} श्रवो बृहत् ॥ ९ ॥

विश्वान् । अर्यः । विपः^{१२}ऽचितः । अति । ख्यः । तूयम् । आ । गहि ।

अस्मे इति । धेहि । श्रवः । बृहत् ॥ ९ ॥

हे इन्द्र अर्यः स्वामी त्वं^{१३} विश्वान्^{१४} विपश्चितः स्तोतृन्^{१५} अति^{१६} ख्यः अतिक्रम्य पश्य ।
तदर्थं^{१७} तूयं^{१८} क्षिप्रम्^{१९} आ गहि । आगत्य च अस्मे अस्मासु^{२०} बृहत्^{२१} श्रवः अन्नं यशो वा धेहि ॥

दाता मे पृषतीनां राजा हिरण्यवीनाम् । मा देवा मघवा रिषत् ॥ १० ॥

दाता । मे । पृषतीनाम् । राजा । हिरण्यवीनाम् । मा । देवाः । मघवा^{२२} । रिषत् ॥ १० ॥

हिरण्यवीनां हिरण्यवीतानां^{२३} पृषतीनां^{२४} राजा इन्द्रः^{२५} मे दाता भवतु । हे देवाः मघवा^{२६}
इन्द्रः^{२७} मा रिषत्^{२८} रिष्यो मा भवतु ॥

सहस्रे पृषतीनामधि चन्द्रं बृहत्पृथु । शुक्रं हिरण्यमा ददे ॥ ११ ॥

सहस्रे । पृषतीनाम् । अधि । चन्द्रम् । बृहत् । पृथु । शुक्रम् । हिरण्यम् । आ । ददे ॥ ११ ॥

अहं पृषतीनां गवां सहस्रे^{२९} अधि उपरि धारितं^{३०} बृहत् महत्^{३१} पृथु विस्तृतं^{३२} चन्द्रम्^{३३}
आह्लादकं^{३४} शुक्रं निर्मलं^{३५} हिरण्यमा^{३६} ददे स्वीकरोमीन्द्रेणानीतम् ॥

नपातो दुर्गहस्य मे सहस्रेण सुरार्धसः । श्रवो देवेष्वक्रत ॥ १२ ॥

नपातः । दुः^{३७}ऽगहस्य । मे । सहस्रेण । सुरार्धसः । श्रवः । देवेषु । अक्रत ॥ १२ ॥

नपातः अरक्षितस्य^{३८} दुर्गहस्य दुःखं गाहमानस्य^{३९} मे^{४०} संबन्धिनो जनाः सहस्रेण अपरिमिते-
नेन्द्रदत्तेन गवादिधनेन सुरार्धसः सुधनाः सन्तः देवेषु प्रीतेषु । इन्द्रे प्रीत इत्यर्थः । श्रवः अन्नं
यशो वा अक्रत । अलभन्तेत्यर्थः ॥ ॥ ४७ ॥

‘तरोभिर्वः’ इति पञ्चदशार्चं सप्तमं सूक्तं प्रगाथपुत्रस्य^{४१} कलेरार्धम् । प्रथमातृतीयाद्युजो
बृहत्सो द्वितीयाचतुर्थ्यादियुजः सतो बृहत्स्यः पञ्चदशी त्वनुष्टुप् । तथा चानुक्रमणिका—
‘तरोभिः पञ्चोना कलिः प्रागाथः^{४२} प्रागाथमन्त्यानुष्टुप्^{४३}’ इति । महाव्रते निष्केवल्ये
बार्हतृचाशीतावेतसूक्तम् । तथा च पञ्चमारण्यके सूत्रितं—‘तरोभिर्वो विदद्वसुमित्युत्तमामुद्धरति’
(ऐ. आ. ५. २. ४) इति । अग्निष्टोमेऽच्छावाकशस्त्रे^{४४} प्रगाथः स्तोत्रियः । तथा च सूत्रितं—
‘तरोभिर्वो विदद्वसुं तरणिरित्सिषासतीति प्रगाथो स्तोत्रियानुरूपौ’ (आश्व. श्रौ. ५. १६) इति ।
चातुर्विंशिकेऽह्नयमेव प्रगाथः स्तोत्रियः । सूत्रितं च—‘तरोभिर्वो विदद्वसुं तरणिरित्सिषासति’
(आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

१. घ-साधनैरभिषुतवतः के । २. घ-सर्वान् स्तोतृन् । ३. घ-पृषतीनामश्वानां । ४. ख-ग-घ-त-न-श-‘महत्’ नास्ति । ५. ख-त-न-भ-श-चन्द्रं हि । ६. ख-घ-त-न-भ-आह्लादकं हि । ७. ख-घ-ज्ञ-त-१-मे मम । ८. ग-त-न-श-प्रगाथपुत्रः । ९. ख-ग-त-१-३-न-प्रगाथः । १०. ख-ग-भ-प्रगाथः ।

तरोभिर्वो विद्वंसुमिन्द्रं सबाध ऊतये ।

बृहदायन्तः सुतसोमे अध्वरे हुवे भरं न कारिणम् ॥ १ ॥

तरःऽभिः । वः । विदत्ऽवसुम् । इन्द्रम् । सुऽबाधः । ऊतये ।

बृहत् । गायन्तः । सुतऽसोमे । अध्वरे । हुवे । भरम् । न । कारिणम् ॥ १ ॥

हे ऋत्विजः वः यूयं तरोभिः वेगैरश्वैरुपेतं वेगैरेव वा विद्वत्सु वेदयद्भुं धनावेदकम्
वृन्द्रं सबाधः बाधासहिताः ऊतये रक्षणाय बृहत् साम एतत्संज्ञं गायन्तः सन्तः परिचरतेति
शेषः । कुत्रेति तदुच्यते । सुतसोमे सुतसोमके^१ अध्वरे यज्ञे सोमयागे । अहं च तमिन्द्रं^२ हुवे
आह्वयामि । कमिव । भरं भर्तारं कुटुम्बपोषकं कारिणं हितकरणशीलं^३ यथा स्वहितकरणायाह्वयन्ति
पुत्रादयस्तद्वत्तथाभूतमिन्द्रं हुव इति ॥

न यं दुध्रा वरन्ते न स्थिरा सुरो मदे सुशिप्रमन्धसः ।

य आदृत्य शशमानाय सुन्वते दाता जरित्र उक्थ्यम् ॥ २ ॥

न । यम् । दुध्राः । वरन्ते । न । स्थिराः । सुरः । मदे । सुऽशिप्रम् । अन्धसः ।

यः । आऽदृत्य । शशमानाय । सुन्वते । दाता । जरित्रे । उक्थ्यम् ॥ २ ॥

यं सुशिप्रम् इन्द्रं दुध्राः दुर्धरा असुरादयो न वरन्ते न वारयन्ति संग्रामे । तथा
स्थिराः देवाः न वरन्ते । किंच सुरः मरणस्वभावा मनुष्या न वरन्ते । अन्धसः अन्नस्य^४ सोमस्य^५
मदे मदाय सोमपानजनिताय आदृत्य यः शशमानाय शंसमानाय सुन्वते अभिषवं कुर्वते
जरित्रे स्तोत्रे च दाता भवति । किम् । उक्थ्यं स्तुत्यं धनम् । स रेजयतीत्युत्तरत्र संबन्धः ॥

यः शक्रो मृक्षो अश्व्यो यो वा कीजो हिरण्ययः ।

स ऊर्वस्य रेजयत्यपावृत्तिमिन्द्रो गव्यस्य वृत्रहा ॥ ३ ॥

यः । शक्रः । मृक्षः । अश्व्यः । यः । वा । कीजः । हिरण्ययः ।

सः । ऊर्वस्य । रेजयति । अपऽवृत्तिम् । इन्द्रः । गव्यस्य । वृत्रहा ॥ ३ ॥

यः शक्रः इन्द्रः स्तोतृणां मृक्षः शोधकः परिचरणीयो वा । यश्च अश्व्यः । अश्व-
कुशलोऽश्व्यः । अथवाश्व्य इति स्वार्थिको यत् । मृक्षोऽश्वः प्रक्षालितोऽश्व इव वर्तते । यो वा
कीजः । कीज इत्यद्भुतमाह । किमस्य कथं जात इति व - - - । यश्च हिरण्ययः हिरण्ययशरीरः सः
एवमाश्व्यभूतः इन्द्रः वृत्रहा गव्यस्य गोसमूहस्य । कीदृशस्य । ऊर्वस्य बहुलस्य अपावृत्तिम्^६
अपवरणीयं रेजयति । कम्पयतीत्यर्थः ॥

निखातं चिद्यः पुरुसंभृतं वसुदिद्वपति दाशुषे ।

वज्री सुशिप्रो हर्यश्च इत्करदिन्द्रः क्रत्वा यथा वशत् ॥ ४ ॥

१. घ-न-अभिषुतसोमके । २. ख-ग-त-न-भ-श-त्वदर्थ । ३. ख-त-न-श-सहितकरण°; भ-
स्वहितकरण° । ४. ख-ग-त-भ-श-‘अन्नस्य सोमस्य’ नास्ति । ५. ख-त-न-भ-१-२-मावृत्तिः ।

निऽखातम् । चित् । यः । पुरुऽसंभृतम् । वसु । उत् । इत् । वर्पति । दाशुषे ।
वज्री । सुऽशिप्रः । हरिऽअश्वः । इत् । करत् । इन्द्रः । क्रत्वा । यथा । वशत् ॥ ४ ॥

वनिखातं वचित् भूमौ खात्वा स्थापितमपि वसंभृतं संगृहीतं यागदानादिकं कृत्वेदं वपुरु
बहु वसु धनम् उदिद्वपति उद्वपत्येव^१ दाशुषे यजमानाय । एवं यो देवः करोति सः वज्री
वसुशिप्रः सुहनुः वहर्यश्च इत् हरितवर्णाश्चयुक्तः इन्द्रः एव करोति^२ । केनोपाधिना । क्रत्वा कर्मणा
यागेनोपाधिना । यथा वशत् येन प्रकारेण प्रकामयते तथा स एव करोति ॥

यद्वावन्थ पुरुषुत पुरा चिच्छूर नृणाम् ।

वयं तत्त इन्द्र सं भरामसि यज्ञमुक्थं तुरं वचः ॥ ५ ॥

यत् । ववन्थ । पुरुऽस्तुत् । पुरा । चित् । शूर । नृणाम् ।

वयम् । तत् । ते । इन्द्र । सम् । भरामसि । यज्ञम् । उक्थम् । तुरम् । वचः ॥ ५ ॥

हे पुरुषुत बहुभिः स्तुतेन्द्र शूर विक्रान्त नृणां नेतृणां^३ स्तोतृणां^३ सकाशात् पुरा । वचित्
ह्युपमार्थं । तथेदानीमपि यद्वावन्थ अचीकमथाः तत् एव वयं तुरं तूर्णं ते तुभ्यम् इन्द्र वसं
भरामसि संभरामः । किं तदिति उच्यते । यज्ञं यागयोग्यं हविः उक्थं शस्त्रं वचः वाच्यम् ।
तव प्रियतमं हविः स्तोत्रं च संभराम इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

सचा सोमेषु पुरुहूत वज्रिवो मदाय द्युक्ष सोमपाः ।

त्वमिद्वि ब्रह्मकृते काम्यं वसु देष्टुः सुन्वते भुवः ॥ ६ ॥

सचा । सोमेषु । पुरुऽहूत् । वज्रिऽवः । मदाय । द्युक्ष । सोमऽपाः ।

त्वम् । इत् । हि । ब्रह्मऽकृते । काम्यम् । वसु । देष्टुः । सुन्वते । भुवः ॥ ६ ॥

हे पुरुहूत बहुभिराहूत हे वज्रिवः वज्रवन् द्युक्ष द्युम्नं सोमपाः सोमस्य पातः त्वं
सोमेषु अभिषुतेषु मदाय सचा सह भवेति शेषः । त्वमित् त्वमेव ब्रह्मकृते स्तोत्रकर्त्रे
सुन्वते च काम्यं कमनीयं वसु धनं देष्टुः दातृतमः भुवः भवसि ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिनसवनेऽच्छावाकशस्त्रे 'वयमेनम्' इति वैकल्पिकोऽनुरूपः । तथा
च सूत्रितं—'वयमेनमिदा ह्यो यो राजा चर्षणीनाम्' (आश्व श्रौ. ७. ४) इति ॥

वयमेनमिदा ह्योऽपीपेमेह वज्रिणाम् ।

तस्मा उ अद्य समना सुतं भरा नूनं भूषत श्रुते ॥ ७ ॥

वयम् । एनम् । इदा । ह्यः । अपीपेम । इह । वज्रिणाम् ।

तस्मै । ऊँ इति । अद्य । समना । सुतम् । भर । आ । नूनम् । भूषत् । श्रुते ॥ ७ ॥

वयं यजमानाः एनम् इन्द्रं वज्रिणम् इदा इदानीं ह्यः च इह अत्र अपीपेम आप्याययाम
सोमेन । तस्मा^४ उ^४ तस्मा एव अद्य अत्र समना संग्रामार्थं सुतम् अभिषुतं सोमं भर हरत
हे अध्वर्यादयः । नूनम् इदानीं श्रुते स्तोत्रे श्रुते सति आ भूषत आभवतु आगच्छतु ॥

१. ग-उपेत्यैव; ज्ञ-त३-४-श-उपति उपेत्येव; त२-न-उपेत्येव । २. ख-घ-ज्ञ-त१-२-न-भ२-करत्
करोति; त३-४-श-क करोति । ३. ख-भ१-३-श-नेतृणा; घ-स्तोतृणा । ४. ग-त-न-भ-श-तस्मा उ'
नास्ति ।

वृकश्चिदस्य वारुण उरामथिरा वयुनेषु भूषति ।

सेमं नः स्तोमं जुजुषाण आ गृहीन्द्र प्र चित्रया धिया ॥ ८ ॥

वृकः । चित्र । अस्य । वारुणः । उरामथिः । आ । वयुनेषु । भूषति ।

सः । इमम् । नः । स्तोमम् । जुजुषाणः । आ । गृहि । इन्द्र । प्र । चित्रया । धिया ॥ ८ ॥

वृकश्चित् स्तेनोऽपि वारुणः वारयिता सर्वस्य सन्नपि उरामथिः शत्रूणां मार्गे गच्छतां मथिता सन्नपि अस्य इन्द्रस्य वयुनेषु मार्गेषु प्रज्ञानेषु वा आ भूषति आनुकूल्यमेव भजते । अतीव हिंस्रोऽपीन्द्रस्यानुकूलो भवतीत्यर्थः । यद्वा । अयेति कर्मणि षष्ठी । अमुमिन्द्रमुक्तरूपो वृकोऽपि वयुनेषु स्तोत्रेष्ववा भूषति । वसः त्वम् इदम् वनः स्तोमं जुजुषाणः प्रीयमाणः आ गृहि आगच्छ । हे इन्द्र चित्रया धिया कर्मणा स्तुतिलक्षणेन निमित्तेन प्र प्रकर्षेण आ गृहि शीघ्रमागच्छ ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिनसवनेऽच्छावाकशस्त्र एव 'कदू नु' इति कद्वत्प्रगाथः । 'कदू न्वस्याकृतमिति कद्वन्तः प्रगाथाः' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति हि सूत्रितम् ॥

कदू न्वस्याकृतमिन्द्रस्यास्ति पौंस्यम् ।

केनो नु कं श्रोमतेन न शुश्रुवे जनुषः परि वृत्रहा ॥ ९ ॥

कत् । ऊँ इति । नु । अस्य । अकृतम् । इन्द्रस्य । अस्ति । पौंस्यम् ।

केनो इति । नु । कम् । श्रोमतेन । न । शुश्रुवे । जनुषः । परि । वृत्रहा ॥ ९ ॥

अस्य इन्द्रस्य कदू नु किं नु खलु पौंस्यं पौरुषम् अकृतम् अनावरितम् अस्ति । सर्वमपि वृत्रवधादिकमनेन कृतमेव इतः परं न किंच पौंस्यं कृत्यमस्तीत्यर्थः । लोके स्वल्पमपि यः पुंस्त्वं^१ कुर्यात् स तेन स्तूयतेऽर्थं नु^२ न स्तुत एतदुच्यते । केनो नु कं केन खलु श्रोमतेन श्रवणीयेन^३ पुंस्त्वेन वन शुश्रुवे न श्रूयते । किं कतिपयैरेवाहोभिः कृतेन नेत्याह । अयं वृत्रहा वृत्रस्यातिप्रबलस्य हन्तार्यं जनुषः परि जन्मप्रभृति क्रियमाणैः सामर्थ्यैः श्रूयते । वृत्रहेत्येतत्पुंस्वप्रदर्शनद्योतनाय । यथा वृत्रहननं सर्वैः श्रूयते तद्वदन्यान्यपीति भावः ॥

कदू महीरघृष्टा अस्य तविषीः कदू वृत्रघ्नो अस्तृतम् ।

इन्द्रो विश्वान्बेकनाटाँ अहृदशे उत क्रत्वा पणीरुभि ॥ १० ॥

कत् । ऊँ इति । महीः । अघृष्टाः । अस्य । तविषीः । कत् । ऊँ इति । वृत्रघ्नः । अस्तृतम् ।

इन्द्रः । विश्वान् । बेकनाटान् । अहृदशः । उत । क्रत्वा । पणीन् । अभि ॥ १० ॥

कदू कदा^४ खलु अस्य इन्द्रस्य तविषीः बलानि महीः महान्ति अघृष्टाः अघृष्टान्यधर्षकाणि आसन् । कदू कदा नु खलु वृत्रघ्नः वृत्रहन्तुरिन्द्रस्य हन्तव्यम् अस्तृतम् अहिंसितमभवत् । न कदाचिदित्यर्थः । अथवास्य महान्ति बलानि सेनालक्षणानि कदाप्यघृष्टान्यन्यबलैरहिंसितानि तथा वृत्रघ्नः^५ शारीरं^६ बलमस्तृतमन्यैरहिंस्यम् । इदंशेन द्विविधेन

१. ख-त-म-श-पुस्त्वं; न-म-१-३-य-पुस्त्वं यः । २. ख-त-न-म-श-यतु । ३. ख-त-न-म-श-श्रवणीयेन; घ-श्रवणीयेन । ४. ख-त-न-श-कदू नु । ५. ख-न-घ-१-त-न-म-श-कदा नु । ६. ख-त-न-श-वृत्रघ्नो शारीरं; म-१-२-वृत्रघ्ना शारीरं ।

बलेन ^१इन्द्रः ^२विश्वान् सर्वान् ^३वेकनाटान् । अनेन कुसीदिनो वृद्धिजीविनो वार्धुषिका उच्यन्ते ।
 कथं तद्रूपपत्तिः । वे इत्यपभ्रंशो द्विशब्दार्थः । एकं कार्पाणमृणिकाय प्रयच्छन् द्वौ मह्यं दातव्यं ---
 नयेन दर्शयन्ति^१ ततो द्विशब्देनैकशब्देन च नाटयन्तीति वेकनाटाः । तान्^२ ^३अहर्दशः^२ । अहःशब्देन
 तदुत्पादक आदित्योऽभिधेयो भवति । तं पश्यन्तीत्यहर्दशः । ननु सर्वे सूर्यं पश्यन्ति कोऽत्रातिशय
 इति उच्यते । इहैव जन्मनि सूर्यं पश्यन्ति न जन्मान्तरे । लुब्धका अयष्टारोऽन्धे तमसि मज्जन्ति ।
 अथवा लौकिकान्येवाहानि पश्यन्ति न पारलौकिकान्यदृष्टानि । दृष्टप्रधाना हि नास्तिकाः ।
 ईदृशान् ^४पणीन् पणिसदृशान् शूद्रकल्पान् । उतशब्द एवार्थः । ^५कृत्वा ^६उत कर्मणैव ताडनादिव्या-
 पारेणैव ^७अभि भवतीति शेषः । यद्वा । पणोनृत पणीनेवाभिभवति न यष्टारम् । पणीनां निन्दा
 स्मर्यते—‘गोरक्षकानापणिकांस्तथा कारुकुशीलवान् । प्रेष्यान् वार्धुषिकांश्चैव विप्रान् शूद्रवदाचरेत्’
 (मनु. ८. १०२) इति ॥ ॥ ४९ ॥

वयं घा ते अपूर्व्येन्द्र ब्रह्माणि वृत्रहन् ।

पुरुतमासः पुरुहूत वज्रिवो भृति न प्र भरामसि ॥ ११ ॥

वयम् । घ । ते । अपूर्व्या । इन्द्र । ब्रह्माणि । वृत्रहन् ।

पुरुऽतमासः । पुरुऽहुत । वज्रिऽवः । भृतिम् । न । प्र । भ्रामसि ॥ ११ ॥

हे ^१इन्द्र ^२वयं ^३घ खलु ^४ते तव ^५अपूर्व्या नूतनानि ^६ब्रह्माणि परिवृढानि स्तोत्राणि ^७प्र
^८भरामसि संभरामः ^९पुरुतमासः बहुतमा वयमृत्विष्यजमानरूपेण ^{१०}वृत्रहन् वृत्रस्य हन्तः
^{११}पुरुहूत बहुभिराहूत हे ^{१२}वज्रिवः वज्रयुक्तेन्द्र । किमिव । ^{१३}भृतिं ^{१४}न भृतिमिव । तां यथा नियमेन
 प्रयच्छन्ति तद्वत् । नियमेन प्रदानतात्पर्यात् भृतिदृष्टान्तत्वमविरुद्धम् ॥

पूर्वांश्चिद्धि त्वे तुविकूर्मिन्नाशसो हवन्त इन्द्रोत्तर्यः ।

तिरश्चिदर्यः सवना वसो गहि शविष्ठ श्रुधि मे हवम् ॥ १२ ॥

पूर्वाः । चित् । हि । त्वे इति । तुविऽकूर्मिन् । आऽशसः । हवन्ते । इन्द्र । उत्तर्यः ।

तिरः । चित् । अर्यः । सवना । आ । वसो इति । गहि । शविष्ठ । श्रुधि । मे । हवम् ॥ १२ ॥

हे ^१तुविकूर्मिन् बहुकर्मन् ^२इन्द्र ^३त्वे त्वयि ^४पूर्वाः बहूनि ^५आशसः आशसनानि स्थितानि
 तथा ^६उत्तर्यः रक्षाश्च त्वय्यवस्थिता^१ लब्धुं ^७हवन्ते आह्वयन्ति स्तोतारोऽन्ये । अतः ^८अर्यः अरेः
^९सवना सवनानि ^{१०}तिरश्चित् तिरस्कृत्य अरीन् वा तिरस्कृत्य अस्मत्सवनान्यभिलक्ष्य हे ^{११}वसो
 वासकेन्द्र ^{१२}आ ^{१३}गहि आगच्छ । अतो हे ^{१४}शविष्ठ अतिशयेन बलवन् ^{१५}मे ^{१६}हवं ^{१७}श्रुधि शृणु ॥

वयं घा ते त्वे इद्विन्द्र विप्रा अपि ष्मसि ।

नहि त्वदन्यः पुरुहूत कश्चन मघवन्नस्ति मर्दिता ॥ १३ ॥

वयम् । घ । ते । त्वे इति । इत् । ऊँ इति । इन्द्र । विप्राः । अपि । स्मसि ।

नहि । त्वत् । अन्यः । पुरुऽहुत । कः । चन । मघऽवन् । अस्ति । मर्दिता ॥ १३ ॥

१. ख-ज्ञ-त१-२-३-मु-दर्शयति । २. ख-ग-त१-२-न-भ-श-ते चाहर्दशः; श-त३-४-ते बाहर्दशः ।
 ३. ख-घ-त-श-°वस्थितानि; ग-भ-°वस्थितास्तानि; न-°वस्थितानि तानि ।

हे ऽहन्द्र ऽवयं ऽघ वयं खलु ऽते तव स्वभूताः । अतः ऽत्वे ऽहृत् त्वय्येव ऽविप्राः मेधा-
विनः स्तोतारः ऽअपि ऽस्मसि । अपिः संभावनायाम् । त्वदधीनाः स्मेत्यर्थः । अन्यान् विहायेन्द्र
एव वर्तामहे । तस्मिन् कोऽतिशय इत्याह । हे ऽपुरुहृत ऽत्वदन्यः ऽकश्चन हे ऽमघवन् ऽमर्दिता
सुखयिता न ऽअस्ति ॥

त्वं नो अस्या अमतेरुत क्षुधोऽभिर्शस्तेरव स्पृधि ।

त्वं न ऊती तव चित्रया धिया शिक्षा शचिष्ठ गातुवित् ॥ १४ ॥

त्वम् । नः । अस्याः । अमतेः । उत । क्षुधः । अभिऽशस्तेः । अव । स्पृधि ।

त्वम् । नः । ऊती । तव । चित्रया । धिया । शिक्ष । शचिष्ठ । गातुऽवित् ॥ १४ ॥

हे इन्द्र ऽत्वं ऽनः अस्मान् ऽअस्या ऽअमतेः दारिद्र्यात्मिकायाः ऽउत अपि च ऽक्षुधः ऽअभि-
शस्तेः निन्दायाश्च सकाशात् ऽअव ऽस्पृधि अवमोचय । किंच ऽत्वं ऽनः अस्मभ्यं ऽतव ऽऊती
ऊत्या ऽचित्रया ऽधिया विचित्रेण कर्मणा ऽशिक्ष देह्यभिमतम् । हे ऽशचिष्ठ^१ ऽगातुवित् मार्गज्ञ
उपायज्ञस्त्वम् ॥

सोम इद्रः सुतो अस्तु कलयो मा बिभीतन ।

अपेदेध ध्वस्मायति स्वयं घैषो अपायति ॥ १५ ॥

सोमः । इत् । वः । सुतः । अस्तु । कलयः । मा । बिभीतन ।

अप । इत् । एषः । ध्वस्मा । अयति । स्वयम् । घ । एषः । अप । अयति ॥ १५ ॥

१सोमः ऽसुतः अभिषुतः ऽव. युष्मार्क संबन्धी ऽअस्तु ऽहृत् भवत्वेवेन्द्राय । हे ऽकलयः ।
कलिमहर्षेर्जातयः^२ पुत्राश्चात्र संबोध्यन्ते । यूयं ऽमा ऽबिभीतन भीता मा भवत । भीत्यभावे कारण-
माह । ऽएष ऽध्वस्मा ध्वंसको राक्षसादिः ऽअप ऽअयति अपगच्छत्येवेन्द्रसामर्थ्यात् । ऽस्वयं ऽघ
स्वयमेव^३ ऽएषः ऽअपायति । ऽउ इति पूरणः । पुनरुक्तिर्दाढ्यायां ॥ ५० ॥

‘त्यान्नु’ इत्येकविंशत्यृचमष्टम सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—‘त्यान्नु सैका मत्स्यः सांसदो
मैत्रावरुणिर्मान्यो वा बहवो वा मत्स्या जालनद्धा आदित्यानस्तुवन्’ । संमदाख्यस्य महामनीस्य
पुत्रो मत्स्यो^४ यद्वा मित्रावरुणयोः पुत्रो मान्योऽथवा बहवो वा मत्स्या जालनद्धाः^५ सन्तो बन्धन-
मोक्षायादित्यानस्तुवन् । अतस्त एवर्षयः । ‘परं गायत्रं प्राग्वत्सप्रेः’ इति परिभाषया गायत्री छन्दः ।
आदित्या देवता । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

त्यान्नु क्षत्रियाँ अव आदित्यान्याचिषामहे । सुमृळीकाँ अभिष्टये ॥ १ ॥

त्यान् । नु । क्षत्रियान् । अवः । आदित्यान् । याचिषामहे । सुऽमृळीकान् । अभिष्टये ॥ १ ॥

१त्यान् तान् ऽआदित्यान् ऽक्षत्रियान् जात्या क्षत्रियान् ऽअवः ऽरक्षणं ऽयाचिषामहे याचा-
महे । कीदृशान् । ऽसुमृळीकान् सुष्ठु सुखयितृन् । किमर्थम् । ऽअभिष्टये अभिगमनायाभिमताय वा ।
मत्स्यपक्षे जालनिर्गमनं प्रार्थितमितरपक्षेऽभिमतमिति विवेकः ॥

१. ख-घ-ज्ञ-त-१-२-शचिष्ठ बलवन् । २. ख-त-न-श-कलितहर्षेः; घ-कलितहर्षा । ३. ख-ग-त-न-श-
अहमेव । ४. ख-ग-त-१-२-३-मात्स्यः; श-मान्यः-१-५. न-जाले नद्धाः; भ-जालेन नद्धाः ।

मित्रो नो अत्यंहतिं वरुणः पर्षदर्यमा । आदित्यासो यथा विदुः ॥ २ ॥

मित्रः । नः । अति । अंहतिम् । वरुणः । पर्षत् । अर्यमा । आदित्यासः । यथा । विदुः ॥ २ ॥

वमित्रः^१ ववरुणः वअर्यमा वआदित्यासः आदित्याः^१ वनः अस्मान् वअंहतिम् वअति वपर्षत् अतिनयन्तु । ते वयथा वविदुः येन^२ प्रकारेण दुःसहं जानन्ति तथाति पर्षदिति । इतरपक्षे अंहतिं पापमति पर्षदिति ॥

तेषां हि चित्रमुक्थ्यं^१ वरुथमस्ति दाशुषे । आदित्यानामरंकृते ॥ ३ ॥

तेषाम् । हि । चित्रम् । उक्थ्यम् । वरुथम् । अस्ति । दाशुषे । आदित्यानाम् । अरम्कृते ॥ ३ ॥

वतेषाम् वआदित्यानां वहि खलु वचित्रं चायनीयम् वउक्थ्यं स्तुत्यं ववरुथं धनम् वअस्ति वदाशुषे हविर्दात्रे वअरंकृते अलंकर्त्रे पर्याप्तकारिणे यजमानाय दातव्यं धनमस्तीति ॥

महि वो महतामवो वरुण मित्रार्यमन् । अवांस्या वृणीमहे ॥ ४ ॥

महि । वः । महताम् । अवः । वरुण । मित्र । अर्यमन् । अवांसि । आ । वृणीमहे ॥ ४ ॥

हे वरुणादयः वमहतां ववः^२ वअवः^२ रक्षणं वमहि महत् दाशुषे हविर्दात्रे करणीयमस्ति । अतः वअवांसि रक्षणानि वआ ववृणीमहे ॥

जीवान्नो अभि धेतनादित्यासः पुरा हथात् । कद्धं स्थ हवनश्रुतः ॥ ५ ॥

जीवान् । नः । अभि । धेतन । आदित्यासः । पुरा । हथात् । कत् । ह । स्थ । हवनश्रुतः ॥ ५ ॥

हे वआदित्यासः आदित्याः वनः अस्मान् वजीवान् इदानी जीवतः सतः वअभि धेतन अभिधावत । अभिधावनं कुरुत । वपुरा वहथात् हननात् पुरा मृतेः पूर्वम् । वक्त् क वस्थ भवथ । हे वहवनश्रुतः आह्वानश्रोतारः । आह्वानं श्रुत्वा शीघ्रमागच्छतेति ॥ ५१ ॥

यद्वः श्रान्ताय सुन्वते वरुथमस्ति यच्छर्दिः । तेना नो अर्धि वोचत ॥ ६ ॥

यत् । वः । श्रान्ताय । सुन्वते । वरुथम् । अस्ति । यत् । छर्दिः । तेन । नः । अर्धि । वोचत ॥ ६ ॥

वश्रान्ताय कर्मणः^४ वसुन्वते अभिषुण्वते यजमानाय दातव्यं वयत् ववरुथं वरणीयं धनं ववः युष्माकम् वअस्ति वयत् च वछर्दिः सुखवासयोग्यं गृहमस्ति वतेन द्वयेनास्मान् प्रीणयित्वा वनः अस्मान् वअधि ववोचत अधिवचनं कुरुत ॥

अस्ति देवा अंहोर्बुवस्ति रत्नमनागसः । आदित्या अद्भुतैनसः ॥ ७ ॥

अस्ति । देवाः । अंहोः । उरु । अस्ति । रत्नम् । अनागसः । आदित्याः । अद्भुतऽएनसः ॥ ७ ॥

हे वदेवाः वअंहोः हन्तुः पापशीलस्य वउरु वअस्ति महत् पापमस्ति । वअनागसः अपापस्य वरत्नं रमणीयं सुकृतं श्रेयः वअस्ति । ततो^५ हे वआदित्याः वअद्भुतैनसः अभूतपापाः । अतोऽस्मदभिमतं कुरुतेति भावः ॥

१. ख-त-न-भ-श-मित्रवरुणार्यमादित्याः । २. ख-ग-त-न-भ-श-तेन । ३. ख-घ-त-१-३-श-यो अव । ४. भ-२-कर्मणी, भ-३-कर्मणा । ५. ख-न-भ-अतो ।

मा नः सेतुः सिषेदयं महे वृणक्तु नस्परि । इन्द्र इद्धि श्रुतो वशी ॥ ८ ॥

मा । नः । सेतुः । सिसेत् । अयम् । महे । वृणक्तु । नः । परि । इन्द्रः । इत् । हि । श्रुतः । वशी ॥ ८ ॥

१नः अस्मान् १सेतुः बन्धको जालः १मा १सिषेत् मा बध्नातु । १नः अस्मान् १महे महते कर्मणे १परि १वृणक्तु परिवर्जयतु जालात् । कः । १इन्द्र १इत् इन्द्र एव १श्रुतः विश्रुतः १वशी सर्वस्य वशीकर्ता । स परि वृणक्तु ॥

मा नो मृचा रिपूणां वृजिनानामविष्यवः । देवा अभि प्र मृक्षत ॥ ९ ॥

मा । नः । मृचा । रिपूणाम् । वृजिनानाम् । अविष्यवः । देवाः । अभि । प्र । मृक्षत ॥ ९ ॥

हे १अविष्यवः रक्षितुमिच्छन्तः १देवाः १नः अस्मान् १वृजिनानां हिंसकानां १रिपूणां १मृचा । मृचिर्हिंसाकर्मा । ‘यत्क्षुरेण मर्चयता सुपेशसा’ (आश्व. गृ. १. १७. १५) इत्यादिषु तथा दृष्टत्वात् । हिंसकेन जालेन १मा १अभि १प्र १मृक्षत । अभिमर्शनमुपरि जालस्य प्रेरणं मा कुरुत । यद्वा । मृचा जालेन प्राप्ता बाधा नोऽस्माकं मा भवतु । हे देवाः यूयं च परिमार्जयत परिहरत ॥

आधाने पवमानेष्टिषु ‘उत त्वामदिते’ इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च—‘उत त्वामदिते महि महीम् पु मातरम्’ (आश्व. श्रौ. २. १) इति । आदित्ये पशौ वपाया अनुवाक्येयमेव । सूत्रितं च—‘उत त्वामदिते मद्यनेहो न उरुव्रजे’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

उत त्वामदिते मद्यहं देव्युप ब्रुवे । सुमृलीकामभिष्टये ॥ १० ॥

उत । त्वाम् । अदिते । महि । अहम् । देवि । उप । ब्रुवे । सुऽमृलीकाम् । अभिष्टये ॥ १० ॥

हे^१ १महि महति १अदिते देवमातः १देवि १त्वाम् १अहं मत्स्यपक्षे मत्स्यप्रमुखोऽहम् १उप १ब्रुवे उपेत्य स्तौमि । कीदृशीम् । १सुमृलीकां सुष्ठु सुखयित्रीम् । किमर्थम् । १अभिष्टये अभिमताय ॥ ॥ ५२ ॥

पर्षि दीने गभीर आ उग्रपुत्रे जिघांसतः । मार्किस्तोकस्य नो रिषत् ॥ ११ ॥

पर्षि । दीने । गभीरे । आ । उग्रऽपुत्रे । जिघांसतः । मार्किः । तोकस्य । नः । रिषत् ॥ ११ ॥

हे अदिते १आ १पर्षि सर्वतः पालयसि । १दीने क्षीणे १गभीरे उदके । उदकनामैतत् ‘गभीरं गहनम्’ इति तन्नामसु पाठात् । १उग्रपुत्रे । उग्रणां पुत्रा यस्मिन् तत्^२ । तस्मिन्नुदके १जिघांसतः हिंसतो जालं १तोकस्य अस्माकं तनयस्य तनयं १मार्किः १रिषत् मैव हिंसां करोतु^३ ॥

आदित्यस्य पशौ ‘अनेहो नः’ इति पुरोडाशस्यानुवाक्या । सूत्रितं च—‘अनेहो न उरुव्रजेऽदितिर्ह्यजनिष्ट’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

अनेहो न उरुव्रज उरुचि वि प्रसर्तवे । कृधि तोकार्य जीवसे ॥ १२ ॥

अनेहः । नः । उरुऽव्रजे । उरुचि । वि । प्रऽसर्तवे । कृधि । तोकार्य । जीवसे ॥ १२ ॥

१अनेहः अपापान् १नः अस्मान् हे १उरुव्रजे विस्तीर्णगमने । दूरमियमदितिर्भूमिरूपा^४ गता भवत्यतिविस्तृतत्वात् । अथवोरुगमने धीरे हे १उरुचि उरुत्वं १वि १प्रसर्तवे अभिसरणाय १कृधि

१. ख-घ-ङ्ग-त१-२-उतापि च हे । २. घ-त२-३-श-‘तत्’ नास्ति । ३. ख-त-न-भ-श-करोति । ४. ग-दूरं हि इयमदिति°; न-दूरं यमदिति°; त३-भ१-श-दूरं यमदिति°; भ२-दूरं यमदिति°; भ३-दूरं यथा व्रजति° ।

कुरु । कस्मै । १तोकाय पुत्राय मत्स्याय १जीवसे तस्य जीवनाय । यथा जीवेम पुत्राग्रक्षितुं
तथोरुत्वं कुर्विति ॥

ये मूर्धानः क्षितीनामदब्धासः स्वयंशसः । व्रता रक्षन्ते अद्रुहः ॥ १३ ॥

ये । मूर्धानः । क्षितीनाम् । अदब्धासः । स्वयंशसः । व्रता । रक्षन्ते । अद्रुहः ॥ १३ ॥

ये १मूर्धानः सर्वेषां मूर्धस्थानीया उच्छ्रिताः १क्षितीनां मनुष्याणाम् १अदब्धासः अहिंसकाः
१स्वयंशसः स्वायत्तकीर्तयः १व्रता व्रतान्यस्मदीयानि कर्माणि १रक्षन्ते पालयन्ते १अद्रुहः अद्रोऽधारः
सन्तः ॥

ते न आस्त्रो वृकाणामादित्यासो मुमोचत । स्तेनं बद्धमिवादिता ॥ १४ ॥

ते । नः । आस्त्रः । वृकाणाम् । आदित्यासः । मुमोचत । स्तेनम् । बद्धम् १इव । अदिता ॥ १४ ॥

हे १आदित्यासः आदित्याः १ते यूयं १नः अस्मान् १वृकाणां हिंसकानामादातृणां वा १आस्त्रः
आस्त्रात् सकाशात् १मुमोचत विमोचनं कुरुत १स्तेनं १बद्धमिव । हे १अदिता त्वं च मौचयास्मानिति ॥

अपो षु ण इयं शरुादित्या अपं दुर्मतिः । अस्मदेत्वर्जघ्नुषी ॥ १५ ॥

अपो इति । सु । नः । इयम् । शरुः । आदित्याः । अपं । दुः १मतिः ।

अस्मत् । एतु । अर्जघ्नुषी ॥ १५ ॥

हे १आदित्याः १इयं १शरुः हिंसिका प्रसितिः जालिकप्रेरिता १अर्जघ्नुषी अहिंसन्ती सती
१अस्मत् अस्मत्तः १सु सुष्ठु १अपो १एतु अपगच्छवेव । तथा १दुर्मति दुष्टा मतिरप्यर्जघ्नुषी
अस्मत्तः १अप गच्छतु ॥ ॥ ५३ ॥

शश्वद्वि वः सुदानव आदित्या ऊतिभिर्वयम् । पुरा नूनं बुभुज्महे ॥ १६ ॥

शश्वत् । हि । वः । सु १दानवः । आदित्याः । ऊतिभिः । वयम् । पुरा । नूनम् । बुभुज्महे ॥ १६ ॥

हे १सुदानवः सुदाना हे १आदित्याः १वः युष्माकम् १ऊतिभिः रक्षाभिः १वयं १पुरा १नूनम्
इदानीमपि १शश्वत् सर्वदा १बुभुज्महे । यद्वा । शश्वत् बहून् भोगान् भुज्महे ॥

शश्वन्तं हि प्रचेतसः प्रतियन्तं चिदेनसः । देवाः कृणुथ जीवसे ॥ १७ ॥

शश्वन्तम् । हि । प्र १चेतसः । प्र १तियन्तम् । चित् । एनसः । देवाः । कृणुथ । जीवसे ॥ १७ ॥

हे १प्रचेतसः प्रकृष्टमतयो हे १देवाः १शश्वन्तं बहुमपि १प्रतियन्तं १चित् प्रतिगच्छन्तमपि
शत्रुम् १एनसः पापस्य कर्तारम् । अथवैनसः पापकृतः । व्यत्ययेन बहुवचनम् । पापकर्तारं १जीवसे
जीवनायास्माकं १कृणुथ कुरुत । अस्मत्तो वियुक्तमिति शेषः ॥

तत्सु नो नव्यं सन्यस आदित्या यन्मुमोचति । बन्धाद्बद्धमिवादिता ॥ १८ ॥

१. ख-अस्मान् कारणान् काणान् ; घ-ज्ञन्त१-३-४-न-भ१-श-अस्मान् काणान्, त२-अस्मान्
प्राणान् ; भ३-अस्मान् ऋषीन् ॥ अत्र 'वृकाणाम्' इत्यस्य पुनरुक्तिः स्यादथवा 'नोऽस्माकं प्राणान्'
इत्यभिप्रेतं स्यादिति मैक्समुल्लरमहाशयः संभावयति ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥
षष्ठे चतुर्थमध्यायं श्रीमायणसुतः सुधीः ।
व्याख्याय सायणाचार्यः पञ्चमं व्याकरोत्यथ ॥

तत्र 'आ त्वा रथम्' इत्येकोनविंशत्युचं नवमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'आ त्वैकोना प्रियमेध आदावनुष्टुम्बुस्त्रास्तृचाश्चत्वारोऽन्त्याः षट्क्षाश्चमेधयोर्दानस्तुतिः' इति । आङ्गिरसः प्रियमेध ऋषिः । प्रथमाचतुर्थीसप्तमीदशम्योऽनुष्टुभः शिष्टाः 'परं गायत्रम्' इति परिभाषया गायत्र्यः । अन्ततः षट्स्वृक्षु ऋक्षाश्चमेधयोर्दानं स्तूयते । अतस्तास्तद्देवताकाः । शिष्टा अनुक्तपरिभाषयैन्द्राः । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । आद्यस्तृचो मरुत्वतीयस्य प्रतिपत् । तथा च सूत्रितम्—'आ त्वा रथं यथोतय इदं वसो सुतमन्ध इति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदनुचरौ' (आश्व. श्रौ. ५. १४) इति । महाव्रतादिष्वपि यत्र तृचान्तरं न विधीयते तत्र सर्वत्रायमेव^१ प्रतिपद्भवति ॥

आ त्वा रथं यथोतये सुम्नायं वर्तयामसि । तुविकूर्मिमृतीषहभिन्द्र शविष्ठ सत्पते ॥ १ ॥

आ । त्वा । रथम् । यथा । ऊतये । सुम्नायं । वर्तयामसि ।
तुविऽकूर्मिम् । ऋतिऽसहम् । इन्द्र । शविष्ठ । सत्पते ॥ १ ॥

हे इन्द्र वत्वा त्वाम् वा वा वर्तयामसि आवर्तयामः । किमर्थम् । वृत्तये अस्माकं रक्षणाय वसुम्नाय सुखाय च । किमिव । रथं यथा । रथं यथोतये सुखाय चावर्तयन्ति तद्वत् । कीदृशं त्वाम् । तुविकूर्मिं बहुकर्माणम् वृत्तीषहं हिंसकानामभिभवितारम् । हे इन्द्र शविष्ठ अतिशयेन बलवान् हे वसत्पते सतां पालक त्वामिति समन्वयः ॥

तुविशुष्म तुविक्रतो शचीवो विश्वया मते । आ पप्राथ महित्वना ॥ २ ॥

तुविऽशुष्म । तुविक्रतो इति तुविऽक्रतो । शचीवः । विश्वया । मते । आ । पप्राथ । महिऽत्वना ॥ २ ॥

हे वृविशुष्म प्रभूतबल हे वृविक्रतो बहुकर्मन् । अथवा बहुप्रज्ञ कर्मणः पृथग्भिधानात् । हे शचीवः बहुकर्मोपेत वमते पूजनीयेन्द्र विश्वया विश्वव्याप्तेन महित्वना महत्त्वेन वा वप्राथ आपूरितवानसि । अविशेषाद्विश्वमित्यर्थः ॥

यस्य ते महिना महः परि ज्मायन्तमीयतुः । हस्ता वज्रं हिरण्यम् ॥ ३ ॥

यस्य । ते । महिना । महः । परि । ज्मायन्तम् । ईयतुः । हस्ता । वज्रम् । हिरण्यम् ॥ ३ ॥

वमहः महतः यस्य ते तव । यच्छब्दः प्रकृतपरामर्शकः । प्रकृतं तूक्तमृगद्वयम् । तत्रत्यतुविकूर्मिमृतीषहमित्याद्युक्तलक्षणस्य तवेत्यर्थः^२ । महिना महत्त्वेन हस्ता तव हस्ता हस्तौ ज्मायन्तं पृथिव्यां सर्वतो व्याप्नुवन्तं हिरण्यं हिरण्यं वज्रम्^३ ईयतुः परिगृहीतः । सर्वदास्माकं भयनिवारणायेति भावः ॥

१. ख-त१-२-भ-°यमेव तृचः । २. ख-त-त इत्यर्थः; ग-इत्यर्थः; न-भद्र इत्यर्थः; भ१-व इत्यर्थः; श-स इत्यर्थः । ३. ख-त-न-श-वज्रहस्तं; भ-वज्रं हस्तौ ।

पृष्ठयाभिप्लवषडहयोद्वितीयेऽहनि ' विश्वानरस्य ' इति प्रतिपत्तृचः । सूत्रितं च—' विश्वानरस्य वस्पतिमिन्द्र इत्सोमपा एक इति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदनुचरौ ' (आश्व. श्रौ. ७. ६) इति ॥

विश्वानरस्य वस्पतिमनानतस्य शर्वसः । एवैश्च चर्षणीनामूती हुवे रथानाम् ॥४॥

विश्वानरस्य । वः । पतिम् । अनानतस्य । शर्वसः ।

एवैः । च । चर्षणीनाम् । ऊती । हुवे । रथानाम् ॥ ४ ॥

विश्वानरस्य विश्वान् शत्रून् प्रत्यृतस्य अनानतस्य शत्रूणामग्रहस्य शर्वसः बलस्य पति स्वामिनमिन्द्रं वा । अत्रेन्द्रसंबन्धिनो^१ मरुतोऽपि संकीर्त्यन्ते । हे मरुतः वः । युष्माकमित्यर्थः । यद्यपि मरुत्संशब्दनं नास्ति तथापि व^२ इति^३ सामर्थ्याल्लभ्यते । युष्माकं चर्षणीनां सैनिकानाम् एवैः गमनैः सह । यद्वा चर्षणीनाम् इन्द्रस्य सेनारूपाणां वो युष्माकं गमनैरिति सामानाधिकरण्यम् । युष्माकं रथानां च ऊती ऊतिभिर्गमनैश्च सह हुवे आह्वयामि । गन्तुभी रथैर्गन्तुभिर्मरुद्भिश्च सहेन्द्रं हुव इत्यर्थः । यद्वा । हे यजमानाः युष्मदीयाः सैनिकाः सरथा यदा प्रविशन्ति युद्धाय संग्रामं तदानीं तेषां साहाय्यायेन्द्रं हुव इत्यर्थः ॥

अभिष्टये सदावृधं स्वर्मीळहेषु यं नरः । नाना हवन्त ऊतये ॥ ५ ॥

अभिष्टये । सदाऽवृधम् । स्वःऽमीळहेषु । यम् । नरः । नाना । हवन्ते । ऊतये ॥ ५ ॥

हे यजमानाः युष्माकम् अभिष्टये साहाय्यार्थमभिगमनायाभिष्टये वा सदावृधं सर्वदा वर्धयन्तं सेवकान् स्वयं सर्वदा वर्धमानं वा हुव इति शेषः । यथं स्वर्मीळहेषु संग्रामेषु नरः नेतारो मनुष्याः नाना बहुप्रकारं हवन्ते आह्वयन्ति ऊतये रक्षार्थं तं हुव इति शेषः ॥ १ ॥

परोमात्रमृचीषमिन्द्रमुग्रं सुरार्धसम् । ईशानं चिद्रसूनाम् ॥ ६ ॥

परःऽमात्रम् । ऋचीषम् । इन्द्रम् । उग्रम् । सुरार्धसम् । ईशानम् । चित् । वसूनाम् ॥ ६ ॥

परोमात्रम् । परा मात्रा यस्य तादृशम् । अथवा मीयत इति मात्रं दूरदेशः । ततः परस्ता-द्वर्तमानमपरिमितस्वरूपम् । तथापि ऋचीषम् ऋचा स्तुत्या समम् । यद्यप्यपरिच्छिन्नं तथापि स्तुतिर्यावन्मात्रं विषयीकरोति तत्सम इत्यर्थः । तदेवाह । इन्द्रं परमैश्वर्ययोगादिच्छानुकूलस्वरूपम् उग्रम् उद्गूर्णबलं सुरार्धसम् । राध इति धननाम । शोभनधनं शोभनात्वं वा ईशानं चित् ईश्वरं च । केषाम् । वसूनाम् अस्मभ्यं प्रदेयानां गवादिधनानाम् । एवंमहानुभावमिन्द्रं हुव इति शेषः ॥

तृतीयेऽहनि मरुत्वतीये ' तंतमिन् ' इति प्रतिपत्तृचः । सूत्रितं च—' तंतमिन्द्राधसे महे त्रय इन्द्रस्य सोमाः ' (आश्व. श्रौ. ७. १०) इति ॥

तंतमिन्द्राधसे मह इन्द्रं चोदामि पीतये । यः पूव्यामनुष्टुतिमीशे कृष्टीनां नृतुः ॥७॥

तम्ऽतम् । इत् । राधसे । महे । इन्द्रम् । चोदामि । पीतये ।

यः । पूव्याम् । अनुऽस्तुतिम् । ईशे । कृष्टीनाम् । नृतुः ॥ ७ ॥

तंतमिन् तमेव इन्द्रम् । सर्वेष्वपि यागकालेषु तमेवेन्द्रमित्यर्थः । तं प्रति चोदामि प्रेरयामि स्तुतिं पीतये सोमपानाय । ततः को लाभ इति उच्यते । महे महते राराधसे धनाय प्रभूतधन-

१. ग-अत्र ऐन्द्रत्वादिन्द्र° । २. ख-त-तदतिः; ग-तदपि; भ१-युव इति; भ२-इव इति; श-तन्पति ।

लभार्थम् । वयः वृत्तुः फलस्य नेता देवः वपूर्व्यां पूर्वे भवां यज्ञसुखस्थाम् अनुष्टुतिम् अनुक्रमेण क्रियमाणां स्तुतिं वृष्टीनां मनुष्याणामृत्विजां संबन्धिनीम् ईशे ईष्टे श्रोतुं तं चोदामीति संबन्धः ॥

न यस्य ते शवसानं सख्यमानंशं मर्त्यैः । नकिः शवांसि ते नशत् ॥ ८ ॥

न । यस्य । ते । शवसानं । सख्यम् । आनंशं । मर्त्यैः । नकिः । शवांसि । ते । नशत् ॥ ८ ॥

हे वशवसानं बलवन्निन्द्रं^१ यस्य^२ ते तव सख्यं^३ मर्त्यैः मरणधर्मा मनुष्यः वन^४ आनंशं न व्याप्नोति^५ ते वशवांसि बलान्यपि^६ नकिः नैव नशत् व्याप्नोति ॥

त्वोतासस्त्वा युजाप्सु सूर्ये महद्धनम् । जयेम पृत्सु वज्रिवः ॥ ९ ॥

त्वाऽऊतासः । त्वा । युजा । अप्सु । सूर्ये । महत् । धनम् । जयेम । पृत्सु । वज्रिवः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र वत्वोतासः त्वया रक्षिताः त्वा त्वया युजा सहायेन अप्सु स्नातुं सूर्यं द्रष्टुं च । स्नानादिव्यवहारं कर्तुं सूर्ये उदिते सति गमनादिव्यवहारं कर्तुमित्यर्थः । तदर्थं पृत्सु संग्रामेषु हे वज्रिवः वज्रवन्निन्द्रं महद्धनं जयेम । शत्रून् संग्रामे जित्वा तेषां धनं लभेमेत्यर्थः ॥

चतुर्थेऽहनि मरुत्वतीये^१ तं त्वा यज्ञेभिः^२ इति तृचः प्रतिपत् । सूत्रितं च—‘तं त्वा यज्ञे-भिरीमह इदं वसो सुतमन्ध इति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदनुचरौ’ (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति ॥

तं त्वा यज्ञेभिरीमहे तं गीर्भिर्गिर्वणस्तम ।

इन्द्र यथा चिदाविथ वाजेषु पुरुमाय्यम् ॥ १० ॥

तम् । त्वा । यज्ञेभिः । ईमहे । तम् । गीःऽभिः । गिर्वणःऽतम् ।

इन्द्र । यथा । चित् । आविथ । वाजेषु । पुरुमाय्यम् ॥ १० ॥

वतं स्तुत्यत्वेन प्रसिद्धं त्वा त्वा यज्ञेभिः यागसाधनैः सोमादिभिः ईमहे याचामहे । वतम् एवेन्द्रं गीर्भिः स्तुतिभिरीमहे । हे गिर्वणस्तम गीर्भिः स्तुतिभिर्वननीयतम इन्द्र तं त्वामिति समन्वयः । हे इन्द्र त्वं यथा चिदाविथ येन प्रकारेण ररक्षिथ माम् । चिदिति पूरणः । कुत्रेति उच्यते । वाजेषु संग्रामेषु । कीदृशं माम् । पुरुमाय्यं बहुप्रज्ञम् । बहुस्तुतिमित्यर्थः^२ ॥ २ ॥

यस्य ते स्वादु सख्यं स्वाद्वी प्रणीतिरद्विवः । यज्ञो वितन्तसाय्यः ॥ ११ ॥

यस्य । ते । स्वादु । सख्यम् । स्वाद्वी । प्रऽनीतिः । अद्विवः । यज्ञः । वितन्तसाय्यः ॥ ११ ॥

हे अद्विवः वज्रवन्निन्द्रं यस्य स्तुत्यत्वेन प्रसिद्धस्य ते तव सख्यं स्वादु अतीवानुभवार्हम् । किंच ते प्रणीतिः प्रणयनं धनादीनां स्वाद्वी स्वादु सुहर्षकम् । तथोभे त्वद्विषयो यज्ञः च वितन्तसाय्यः विशेषेण तननीयः ॥

उरु णस्तन्वे^१ तनं उरु क्षयाय नस्कृधि । उरु णो यन्धि जीवसे ॥ १२ ॥

उरु । नः । तन्वे । तनं । उरु । क्षयाय । नः । कृधि । उरु । नः । यन्धि । जीवसे ॥ १२ ॥

१. ख-ज्ञ-त१-२-न-बलवन्निन्द्रं न यस्य; त३-४-म२-बल - - - नि यस्य, श-बलानि यस्य । २. न-बहुस्तुतिकमिति समन्वयः हे इन्द्र त्वत्यर्थः, भ-बहुस्तुतिकमित्यर्थः ।

हे इन्द्र त्वं वनः अस्माकं वनत्वे आत्मजाय वरु प्रभूतं वृद्धिं कुरु । सामर्थ्याद्धनं सुखं वेति गम्यते । तथा वनने तत्पुत्राय वरु कृधि । तथा वक्षयाय निवासाय वरु कृधि । वनः अस्माकं वजीवसे जीवनाय वयन्धि प्रयच्छाभिमतम् ॥

वरुं नृभ्य वरुं गवं वरुं रथाय पन्थाम् । देववीति मनामहे ॥ १३ ॥
वरुम् । नृभ्यः । वरुम् । गवं । वरुम् । रथाय । पन्थाम् । देववीतिम् । मनामहे ॥ १३ ॥

हे इन्द्र वृभ्यः अस्मदीयेभ्यो वृत्त्येभ्यः वरुं हितं वमनामहे याचामहे । तथा वगवे । एतदुपलक्षणम् । गवाश्वादिकाय तथा वरथाय वपन्थां पन्थानं मार्गम् । अथवा नृप्रभृतीनां संचाराय शोभनं मार्गं मनामहे । तथा वदेववीति यज्ञं मनामहे ॥

उप मा षट् द्वाद्वा नरः सोमस्य हर्ष्या । तिष्ठन्ति स्वादुरातयः ॥ १४ ॥
उप । मा । षट् । द्वाद्वा । नरः । सोमस्य । हर्ष्या । तिष्ठन्ति । स्वादुरातयः ॥ १४ ॥

एतदाद्याः षट्च ऋक्षाश्वमेधयोर्दानस्तुतिरूपाः । यद्यपि बृहदेवतानुक्रमण्याम् ‘ऋक्षाश्वमेधयोरत्र पञ्च दानप्रशंसकाः’ (बृहदे. ६. १२) इत्युक्तं तथापि ‘उप मा षट्’ इत्यस्या राजदानस्तुतिशेषत्वादविरोधः । अनेनैवाश्वमेधयोरनुक्रमण्याम् ‘अन्त्याः षट्च ऋक्षाश्वमेधयोर्दानस्तुतिः’ इत्युक्तम् । वमा मां प्रियमेधं यज्ञे प्रसर्पन्तः^१ षट् एतत्संख्याकाः वनरः नेतारो राजानः वसोमस्य पीतस्य वहर्ष्या हर्षेण वस्वादुरातयः सुष्टूपभोगार्हदानाः सन्तः वद्वाद्वा द्वौ द्वौ पितृपुत्ररूपेण युग्मौ भूत्वा माम् उप तिष्ठन्ति । तेषां युग्मानां नाम तूत्तरत्र स्पष्टीक्रियते ॥

ऋज्जोर्विन्द्रोत आ ददे हरी ऋक्षस्य सूनवि । आश्वमेधस्य रोहिता ॥ १५ ॥
ऋज्जौ । इन्द्रोते । आ । ददे । हरी । इति । ऋक्षस्य । सूनवि । आश्वमेधस्य । रोहिता ॥ १५ ॥

वइन्द्रोते^२ एतन्नामक आतिथिग्वेतिथिग्वनाम्नो राज्ञः पुत्रे । ‘अतिथिग्वाय शम्बरम्’ (ऋ. सं. १. ५१. ६) ‘अतिथिग्वाय शंस्यम्’ (ऋ. सं. ६. २६. ३) इत्यादिष्वतिथिग्वः प्रसिद्धः । तत्पुत्र इन्द्रोते वऋज्जौ ऋजुगामिनावश्चौ वा वददे स्वीकृतवानस्मि^३ । तथा वऋक्षस्य वसूनवि ऋक्षनाम्नः^४ पुत्रेऽन्यस्मिन् राजनि वहरी हरितवर्णावश्चौ आ ददे । तथा वाश्वमेधस्य अश्वमेधपुत्रे राजनि वरोहिता रोहितवर्णावश्चौ आ ददे । नन्वनुक्रमण्यामुभयोरेव दानप्रशंसारूपत्वमुक्तम् अत्र कथं त्रयाणां दानकीर्तनमिति । नैष दोषः । ऋक्षाश्वमेधपुत्रयोरेव यागेऽस्यर्षेः प्रवृत्तेस्तयोरेव दानं प्रस्तुतम् । इन्द्रोतस्तु स्वपित्रा सह तयोर्यज्ञदिदक्षयागत्य तयोर्दानं दृष्ट्वा स्वपित्रा प्रेरितो दत्तवानश्चौ । अतस्तदानं प्रासङ्गिकमिति । एवमृक्षाश्वमेधयोर्दानस्तुतित्वं न^५ व्याहन्यते^६ । पितृपुत्रयोरभेदात्तयोः^७ पक्षकर्तृत्वाच्च^८ । इन्द्रोतदानस्य प्रासङ्गिकत्वं ‘षळश्चान्’ इत्यत्र विस्पष्टयिष्यते ॥ ॥ ३ ॥

सुरथाँ आतिथिग्वे स्वभीशूरार्क्षे । आश्वमेधे सुपेशसः ॥ १६ ॥

सुडरथान् । आतिथिग्वे । सुडभीशून् । आर्क्षे । आश्वमेधे । सुपेशसः ॥ १६ ॥

१. ख-त-यज्ञं प्रसर्पतः, ग-यज्ञे प्रसर्प्य, घ-यज्ञे प्रसर्पतः, भ-यज्ञे प्रसर्पतः, श-यज्ञे प्रसर्पत ।
२. ख-त-न-भ-श-हे इन्द्रोत । ३. ख-भ-स्वीकृतवानसि । ४. ख-त-श-नाम्ना । ५. ख-त-३-४-मव्याह-न्यते; ज्ञ-श-मव्याहन्यते । ६. भ-१-२-तयोः प्रादोः; घ-तयोः प्राद्याः । ७. ख-त-न-भ-श-प्रक्षक-कर्तृत्वा, ग-प्रयोजककर्तृत्वा ।

१आतिथिगवे इन्द्रोते १सुरथान् शोभनरथोपेतानश्चानाददे । १आर्क्षे ऋक्षपुत्रे १स्वभीशून् अश्वा-
नाददे । १आश्वमेधे अश्वमेधपुत्रे १सुपेशसः सुरूपानश्चान्^१ शोभनालंकारानाददे ॥

षळश्चाँ आतिथिग्व इन्द्रोते वधूमतः । सचाँ पूतक्रतौ सनम् ॥ १७ ॥

षट् । अश्वान् । आतिथिऽग्वे । इन्द्रोते । वधूऽमतः । सचाँ । पूतऽक्रतौ । सनम् ॥ १७ ॥

१आतिथिग्व १इन्द्रोते १पूतक्रतौ शुद्धप्रज्ञे शुद्धकर्मोपेते वा तस्मिन् १वधूमतः वधूभिर्वडवा-
भिस्तद्वतः १षडशान् १सचा ऋक्षाश्वमेधयोः पुत्राभ्यां दत्तेनाश्वादिधनेन सचा सह १सनं लब्ध-
वानस्मि । एतत्साहित्यवचनमिन्द्रोतदानस्य प्रासङ्गिकत्वे लिङ्गम् ॥

ऐषु चेतद्वृषणवत्यन्तः ऋजेष्वरुषी । स्वभीशुः कशावती ॥ १८ ॥

आ । एषु । चेतत् । वृषणऽवती । अन्तः । ऋजेषु । अरुषी । सुऽअभीशुः । कशाऽवती ॥ १८ ॥

१एषु १ऋजेषु ऋजुगामिष्वश्वेषु १अन्तः मध्ये १आ १चेतत् आज्ञायते । का । १वृषणवती वर्षकैः
पुमश्चैस्तद्वती १अरुषी आरोचमाना १स्वभीशुः शोभनप्रग्रहा १कशावती दसा वडवा ज्ञायते ॥

न युष्मे वाजबन्धवो निनित्सुश्चन मर्त्यैः । अवद्यमधि दीधरत् ॥ १९ ॥

न । युष्मे इति । वाजऽबन्धवः । निनित्सुः । चन । मर्त्यैः । अवद्यम् । अधि । दीधरत् ॥ १९ ॥

हे १वाजबन्धवः अन्नबन्धवोऽन्नप्रदाः । एवं पुत्राणां पितृपुत्ररूपाणां षण्णां वा संबोधनम् ।
हे राजानः १युष्मे युष्मासु १निनित्सुश्चन निन्दकोऽपि १मर्त्यैः मनुष्यः १अवद्यं निन्दां १न १अधि
१दीधरत् नान्वधारयत् । नारोपयति युष्मासु । अतोऽनिन्द्या यूयमिति दातॄणां स्तुतिः ॥ ॥ ४ ॥

‘प्रप्र वः’ इत्यष्टादशार्चं दशमं सूक्तं प्रियमेधस्याङ्गिरसस्यार्घम् । द्वितीया ‘नदं वः’ इत्येषा
चतुःसप्तकोष्णिक चतुर्थ्याद्यास्तिस्रो गायत्र्य एकादशीषोडश्यौ पङ्क्ती^२ शिष्टा दशानुष्टुभः । ‘अपादिन्द्रः’
इत्यर्धर्चो वैश्वदेवो ‘वरुण इदिह’ इत्याद्यास्त्रयोऽर्धर्चा वरुणदेवताकाः शिष्टा ऐन्द्रः । तथा चानु-
क्रान्तं—‘प्रप्र द्वयुनानुष्टुभं द्विवृहत्यन्तं द्वितीयोष्णिक चतुर्थ्याद्यास्तिस्रो गायत्र्यः षोडश्येकादश्यौ पङ्क्ती
अपाद्वैश्वदेवोऽर्धर्चस्त्रयो वारुणाः’ इति । आद्यस्तृचः षोडशिशस्त्र आनुष्टुभः । सूत्रितं च—‘प्रप्र
वस्त्रिष्टुभमिषमर्चत प्रार्चत’ (आश्व. श्रौ. ६. २) इति ॥

प्रप्र वस्त्रिष्टुभमिषं मन्दद्वीरायेन्दवे । धिया वो मेधसातये पुरंध्या विवासति ॥ १॥

प्रऽप्र । वः । त्रिऽस्तुभम् । इषम् । मन्दत्ऽवीराय । इन्दवे ।

धिया । वः । मेधऽसातये । पुरंऽध्या । आ । विवाऽसति ॥ १ ॥

हे अध्वर्यादयः १वः यूयम् । प्रथमार्थे द्वितीया । १त्रिष्टुभं स्तोभत्रयोपेतम् १इषम् अन्नं
१प्रप्र । अपरः प्रशब्दः पूरणः । प्रभरतेति शेषः । उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः । कस्मै ।
१मन्दद्वीराय । यो वीरान् हर्षयति स मन्दद्वीरः । तस्मै १इन्दवे इन्द्राय । इन्दतेरैश्वर्यकर्मण^३ इदं
रूपम् । अथवा फलैर्वृष्टिभिर्वीनतीतीन्दुरिन्द्रः । तस्मै । स चेन्द्रः १वः युष्मान् १मेधसातये यज्ञसंभ-
जनाय १पुरंध्या बहुप्रज्ञया १धिया कर्मणा १आ १विवासति^४ । अभिमतफलयोजनेन सत्करोतीत्यर्थः ॥

१. ख-त-न-सुरूपान् तान् ; भ-सुरूपाननान् । २. ख-ग-त-भ-श-पत्तयौ, न-पत्तौ । ३. ख-त-
न-भ-श-इंधते* । ४. न-भ-विवासति परिचरति ।

महाव्रते निष्केवल्ये ' नदं वः ' इत्येषा विहरणीया । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं च—' नदं व ओदतीनामित्येतयैतानि व्यतिषजति ' (ऐ. आ. ५. १. ६) इति ॥

नदं व ओदतीनां नदं योयुवतीनाम् । पतिं वो अघ्न्यानां धेनूनामिषुध्यसि ॥ २ ॥

नदम् । वः । ओदतीनाम् । नदम् । योयुवतीनाम् ।

पतिम् । वः । अघ्न्यानाम् । धेनूनाम् । इषुध्यसि ॥ २ ॥

वओदतीनाम् । ओदत्य उषसः ' ओदती भास्वती ' इति तन्नामसु पाठात् । तासां^१ वनदम् । उत्पादकमित्यर्थः । इन्द्रेण ह्युषस उत्पद्यन्त इन्द्रस्यैव सूर्यत्वात् । ' विवस्वदिन्द्र सुग्म्य ' इति द्वादशादित्यमध्य इन्द्रः पठितः । तादृशमिन्द्रं हे यजमानाः वः युष्मदर्थम् । आह्वयतेत्यर्थः । तथा योयुवतीनां सर्वत्र मिश्रयन्तीनां नदीनां वनदं^२ शब्दयितार वः युष्मदर्थमाह्वयामि । वअघ्न्यानाम् अहन्तव्यानां गवां^३ वपतिम् आह्वये । अथ प्रत्यक्षकृता । हे यजमान त्वं वधेनूनां क्षीरादिना प्रीणयित्रीणां गवाम् वइषुध्यसि अन्नमिच्छसि ॥

अग्निहोत्रे पूर्वाहुतौ हुतायां ' ता अस्य ' इत्यनयोत्तरामाहुतिं काङ्क्षमाणस्तिष्ठेत् । तथा च सूत्रितं—' ता अस्य सूददोहस इति पूर्वामाहुतिमुपोऽथायोत्तरां काङ्क्षेत् ' (आश्व. श्रौ. २. ३) इति । महाव्रते निष्केवल्येऽप्येषा । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—' ता अस्य सूददोहस इत्येतदादिः सूददोहाः सूददोहाः ' (ऐ. आ. ५. १. ६) इति ॥

ता अस्य सूददोहसः सोमं श्रीणन्ति पृश्नयः ।

जन्मन्देवानां विशस्त्रिष्वारोचने दिवः ॥ ३ ॥

ताः । अस्य । सूददोहसः । सोमम् । श्रीणन्ति । पृश्नयः ।

जन्मन् । देवानाम् । विशः । त्रिषु । आ । रोचने । दिवः ॥ ३ ॥

वताः प्रसिद्धाः वसूददोहसः । सूद इति कूपनाम । तत्सदृशदोहनाः वपृश्नयः पृश्निवर्णा गवः वअस्य इन्द्रस्य वसोमं वश्रीणन्ति मिश्रयन्त्याशिरेण । कदा । वत्रिषु त्रिष्वपि सवनेषु । गावो विशोष्यन्ते । वदेवानां वजन्मन्^४ जन्मस्थाने । दिवीत्यर्थः । वदिवः आदित्यस्य वआ वरोचने आरोचमाने । अनेन द्यौर्विशोष्यते । तस्मिन् स्थाने वविशः निविशन्त्यः । यज्ञार्थोपयुक्तानां गवां शुभ्रासिः प्रसिद्धा ॥

द्वितीये पर्याये मैत्रावरुणशस्त्रे ' अभि प्र गोपतिम् ' इति तृचोऽनुरूपः । सूत्रितं च—' अभि त्वा वृषभा सुतेऽभि प्र गोपतिं गिरा ' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

अभि प्र गोपतिं गिरेन्द्रमर्चं यथा विदे । सूनुं सत्यस्य सत्पतिम् ॥ ४ ॥

अभि । प्र । गोऽपतिम् । गिरा । इन्द्रम् । अर्चं । यथा । विदे । सूनुम् । सत्यस्य । सत्पतिम् ॥ ४ ॥

वगोपतिः^५ गवां स्वामिनम् वइन्द्रम् वअभि वप्र वअर्चं । प्रकर्षेण पूजय स्तुत्या । वयथा वविदे स यथा स्वात्मानं स्तुतप्रकारं जानाति यथा वा यागं प्रति गन्तव्यमिति जानाति तथाचेति ।

१. ख-त-भ-श-भासां । २. ख-ग-त-न-भ-श- ' नदं ' नास्ति । ३. ख-ग-घ-ज्ञ-त-१-२-वः; त-३-४-न-भ-श-वां । ४. ख-त-न-भ-श-जन्मनि । ५. ख-ग-त-१-३-न-भ-श-अभि प्र गोपतिं ।

कीदृशमिन्द्रम् । ^१सत्यस्य यज्ञस्य सत्यस्य^१ वा ^२सूनुं पुत्रम् । तत्रानुरक्तत्वात् सूनुरित्युपचर्यते ।
^३सत्पतिं सतां यजमानानां पालकम् ॥

आ हरयः ससृजिरेऽरुषीरधि बर्हिषि । यत्राभि संनवामहे ॥ ५ ॥

आ । हरयः । ससृजिरे । अरुषीः । अधि । बर्हिषि । यत्र । अभि । संनवामहे ॥ ५ ॥

^४हरयः हरितवर्णा अश्वः । ^५अरुषीः आरोचमानाः । ^६अधि ^७बर्हिषि । अधीति सप्तम्यर्थानुवादी ।
 बर्हिष्यास्तुते ^८आ ^९ससृजिरे आसृजन्तु । ^{१०}यत्र यस्मिन् बर्हिषि स्थितमिन्द्रम् ^{११}अभि ^{१२}संनवामहे
 अभिसंस्तुमः ॥ ॥ ५ ॥

इन्द्राय गावं आशिरं दुदुहे वज्रिणे मधु । यत्सीमुपह्वरे विदत् ॥ ६ ॥

इन्द्राय । गावं । आशिरम् । दुदुहे । वज्रिणे । मधु । यत् । सीम् । उपह्वरे । विदत् ॥ ६ ॥

^१इन्द्राय ^२गावः ^३आशिरम् आश्रयणसाधनं पयआदिकं ^४मधु मदकरं ^५दुदुहे दुहते ।
 कीदृशाय । ^६वज्रिणे वज्रयुक्तायेन्द्राय । ^७यत् यदा ^८उपह्वरे समीपे वर्तमानं मधु सोमरसं ^९सी
 सर्वतः ^{१०}विदत् लभते तदा ॥

षोडशिशस्त्रस्य 'उद्यद्भनस्य' इत्येषान्त्या । सूत्रितं च—'उद्यद्भनस्य विष्टपमित्येषा परि-
 धानीया' (आश्व. श्रौ. ६. २) इति ॥

उद्यद्भनस्य विष्टपं गृहमिन्द्रश्च गन्वहि ।

मध्वः पीत्वा सचेवहि त्रिः सप्त सख्युः पदे ॥ ७ ॥

उत् । यत् । ब्रध्नस्य । विष्टपम् । गृहम् । इन्द्रः । च । गन्वहि ।

मध्वः । पीत्वा । सचेवहि । त्रिः । सप्त । सख्युः । पदे ॥ ७ ॥

^१यत् यदा ^२ब्रध्नस्य ^३विष्टपं सूर्यस्य स्थानं^२ ^४गृहमिन्द्रश्च अहं चोभौ ^५उत् ^६गन्वहि
 उद्गच्छावः तदानीं ^७मध्वः मधुरं सोमरसं ^८पीत्वा ^९सचेवहि संस्पृष्टौ भवेव । कुत्र । ^{१०}सख्युः^३ सर्वेषां
 सखिभूतस्यादित्यस्य । ^{११}त्रिः ^{१२}सप्त इत्यनेन देवलोकानामुत्तममेकविंशं स्थानमुच्यते आदित्यस्यै-
 कविंशत्वात् । तथा च ब्राह्मणं—'द्वादश मासाः पञ्चर्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंश' ।
 (ऐ. ब्रा. १. ३०) इति । तादृश एकविंशस्थाने सचेवहीति ॥

पूर्वोक्त एव शस्त्रे 'अर्चत' इति द्वितीय आनुष्टुभस्तुचः । सूत्रितं च—'प्रप्र वस्त्रिष्टुभमिषमर्चत
 प्रार्चत' (आश्व. श्रौ. ६. २) इति ॥

अर्चतु प्रार्चतु प्रियमेधासो अर्चत । अर्चन्तु पुत्रका उत पुरं न धृष्णवर्चत ॥ ८ ॥

अर्चत । प्र । अर्चत । प्रियमेधासः । अर्चत ।

अर्चन्तु । पुत्रकाः । उत । पुरम् । न । धृष्णु । अर्चत ॥ ८ ॥

१. ग-न-भ-२-^१सत्यस्य^१ नास्ति । २. ख-ज्ञ-त१-२-न-भ-यद्यदा ब्रध्नस्य । महत्ताम ब्रध्न इति ।
 महतः आदित्यस्य विष्टप स्थानं, ग-ब्रध्नस्यादित्यस्य विष्टपं स्थानं, त३-श-ब्रध्नस्य विष्टपं स्थानं । ३. ख-
 घ-ज्ञ-त१-२-सख्युः पदे ।

हे अध्वरवाँदयः यूयमिन्द्रम् ^१अर्चत पूजयत स्तुत्या । ^२प्राचत प्रकर्षेणार्चतेन्द्रमेव । हे ^३प्रिय-
मेधासः प्रियमेधसंबन्धिनस्तद्गोत्रा यूयम् ^४अर्चत इन्द्रम् । ^५पुत्रकाः पुत्रा अपि ^६अर्चन्तु इन्द्रम् ।
^७उत अपि च ^८पुन ^९वृष्टु यथा पुर धर्षणशीलमर्चन्ति तादृशमिन्द्रम् ^{१०}अर्चत ॥

अव स्वराति गर्गरो गोधा परि सनिष्वणत् ।

पिङ्गा परि चनिष्कददिन्द्राय ब्रह्मोद्यतम् ॥ ९ ॥

अव । स्वराति । गर्गरः । गोधा । परि । सनिष्वणत् ।

पिङ्गा । परि । चनिष्कदत् । इन्द्राय । ब्रह्म । उद्यतम् ॥ ९ ॥

^१गर्गरः गर्गरध्वनियुक्तो वाद्यविशेषो युद्धे ^२अव ^३स्वराति भयं शब्दयति । ^४गोधा हस्तध्वनः
^५परि परितः ^६सनिष्वणत् स्वनति भृशम् । ^७पिङ्गा पिङ्गवर्णा ज्यापि ^८परि ^९चनिष्कदत् परिस्कन्दते ।
^{१०}यस्मादेवं युद्धः संनद्धोऽत इन्द्राय ^{११}ब्रह्म परिवृढं कर्म स्तुतिलक्षणम् ^{१२}उद्यतं भवत्विति शेषः ॥

आ यत्पतन्त्येन्यः सुदुघा अनपस्फुरः । अपस्फुरं गृभायत सोममिन्द्राय पातवे ॥ १० ॥

आ । यत् । पतन्ति । एन्यः । सुदुघाः । अनपस्फुरः ।

अपस्फुरम् । गृभायत । सोमम् । इन्द्राय । पातवे ॥ १० ॥

^१यत् यदा ^२एन्यः एतवर्णाः शुभ्रवर्णा नद्यः ^३आ ^४पतन्ति ^५आगच्छन्ति सर्वतः प्रवहन्ति ।
^६कीदृश्यः । ^७सुदुघाः सुदोहाः ^८अनपस्फुरः । अपस्फुरोऽपस्फुरा अप्रवृद्धाः । अतादृश्योऽनपस्फुरः ।
^९अत्यन्तं प्रवृद्धा इत्यर्थः । यद्वा । सुदुघाः प्रवृद्धा एतवर्णा गावो यदा पयआद्यर्थाय आ पतन्ति तदा
^{१०}अपस्फुरम् । अत्रापशब्दो धात्वर्थानुवादी । अत्यन्तप्रवृद्धं ^{११}सोममिन्द्राय ^{१२}पातवे पातुं ^{१३}गृभायत
ग्रहणं कुरुत । अथवानपस्फुर इत्यत्राप्यपशब्दोऽनुवादी धात्वर्थस्य । तथा सत्ययमर्थः । यदा एन्यो
नद्योऽनपस्फुरोऽप्रवृद्धोदका आ पतन्ति वृष्टिरल्पा यदा भवति तदा सोममिन्द्रार्थं संपादयतेति ॥ १६ ॥

अपादिन्द्रो अपादग्निर्विश्वे देवा अमत्सत ।

वरुण इदिह क्षयत्तमापो अभ्यनूषत वत्सं संशिश्वरीरिव ॥ ११ ॥

अपात् । इन्द्रः । अपात् । अग्निः । विश्वे । देवाः । अमत्सत ।

वरुणः । इत् । इह । क्षयत् । तम् । आपः । अभि । अनुषत् । वत्सम् । संशिश्वरीः इव ॥ ११ ॥

^१इन्द्रः ^२अपात् अपिबत् सोमम् । ^३अग्निः अप्यपिबत् । ^४विश्वे ^५देवाः अपि ^६अमत्सत तृप्ता
अभवन् सोमपानेन । ^७वरुण ^८इत् वरुणोऽपि ^९इह अस्मिन् यागगृहे ^{१०}क्षयत् निवसतु सोमपानार्थम् ।
निवसन्तं ^{११}तम् ^{१२}आपः अपि ^{१३}अभ्यनूषत । उदकान्यापनशीला स्तुतयो वाभ्यष्टुवन् । किमिव ।
^{१४}वत्सं स्वीयं ^{१५}संशिश्वरीः संशिश्वर्यः संगच्छमाना गावः ^{१६}इव । ता यथा धावन्त्यो हम्भारवं
कुर्वन्ति तद्वत् ॥

सुदेवो असि वरुण यस्य ते सप्त सिन्धवः । अनुक्षरन्ति काकुदं सुर्म्य सुषिरामिव ॥ १२ ॥

सुदेवः । असि । वरुण । यस्य । ते । सप्त । सिन्धवः ।

अनुक्षरन्ति । काकुदम् । सुर्म्यम् । सुषिराम् इव ॥ १२ ॥

हे वरुण जलाभिमानिन् देव त्वं सुदेवोऽसि यस्य सुदेवस्य ते तव काकुदं तालं समुद्राख्यं सप्त सिन्धवः गङ्गाद्याः सप्त नद्यः अनुक्षरन्ति जिह्वायां सर्वदा स्रवन्ति ॥

षोडशिशब्दे 'यो व्यतीन्' इति तृतीय आनुष्टुभस्तृचः । सूत्रितं च—'यो व्यतीरफाणयदिति तृचा आनुष्टुभाः' (आश्व. श्रौ. ६. २) इति ॥

यो व्यतीरफाणयत्सुयुक्ताँ उप दाशुषे । तक्रो नेता तदिद्वपुरुपमा यो अमुच्यत ॥ १३ ॥

यः । व्यतीन् । अफाणयत् । सुयुक्तान् । उप । दाशुषे ।

तक्रः । नेता । तत् । इत् । वपुः । उपमा । यः । अमुच्यत ॥ १३ ॥

यः इन्द्रः व्यतीन् विविधगमनान् सुयुक्तान् सुष्ठु रथे संबद्धानश्चान् दाशुषे हविर्दाने यजमानाय गन्तुं प्रान्तुम् उप अफाणयत् उपगमयति । फणतिर्गतिकर्मा । यदैवं करोति तदिव तदानीमेव तक्रः । तक्रतिर्गतिकर्मा । यज्ञगमनशीलः नेता उदकस्य फलस्य वा नायक इन्द्रः वपुः उदकमुत्पादयतीति शेषः । यः इन्द्रः उपमा उपमानभूतः अमुच्यत अन्यैर्वृष्टिनिवारकैरसुरादिभिर्मुक्तो भवति ॥

अतीदु शक्र ओहत इन्द्रो विश्वा अति द्विषः ।

भिनत्कनीन ओदनं पच्यमानं परो गिरा ॥ १४ ॥

अति । इत् । ऊँ इति । शक्रः । ओहते । इन्द्रः । विश्वाः । अति । द्विषः ।

भिनत् । कनीनः । ओदनम् । पच्यमानम् । पुरः । गिरा ॥ १४ ॥

अयमिन्द्रः शक्रः शक्तः सन् अतीत् ओहते । अतिक्रम्य गच्छत्येव संग्रामे निरोधकान् शत्रून् । तदेवाह । अयम् इन्द्रः विश्वाः द्विषः द्वेष्टुन् शत्रून् अति अतिक्रम्य गच्छति । कनीनः कमनीयः परः मेघानां परस्ताद्वर्तमान इन्द्रः ओदनम् । मेघनामैतत् । मेघं भिनत् अभिनत् भिनत्ति वृष्ट्यर्थम् । कीदृशम् । गिरा माध्यमिकया वाचा स्तनितलक्षणया पच्यमानम् । वज्र-निर्घोषेण ताडयमानमित्यर्थः ॥

अर्भको न कुमारकोऽधि तिष्ठन्नवं रथम् । स पक्षन्महिषं मृगं पित्रे मात्रे विभुक्रतुम् ॥ १५ ॥

अर्भकः । न । कुमारकः । अधि । तिष्ठत् । नवं । रथम् ।

सः । पक्षत् । महिषम् । मृगम् । पित्रे । मात्रे । विभुऽक्रतुम् ॥ १५ ॥

अयमिन्द्रः^१ अर्भको न अल्पशरीरः कुमारकः^२ कुमारक इव नवं स्तुत्यं रथम् अधि तिष्ठत् अधितिष्ठति । सः इन्द्रः महिषं महान्तं मृगं मृगवदितस्ततो धावन्तं सर्वैर्मृग्यं वा विभुक्रतुं बहुकर्माणं मेघं पक्षत् पचति । वृष्ट्यभिमुखं करोतीत्यर्थः ॥

आ तू सुशिप्र दंपते रथं तिष्ठा हिरण्ययम् ।

अथ द्युक्षं संचेवहि सहस्रपादमरुषं स्वस्तिगामनेहसम् ॥ १६ ॥

१. ग-स्रवन्ति तत्र दृष्टान्तः । सूर्यं लोहप्रतिमा सुषिरामिव सा यथा जलपूर्णा स्रवति तद्वदित्यर्थः; घ-त-मु-दृष्टातः सूर्यं सुषिरामिव यथा सूर्यं प्रति रश्मिजालं तद्वत् । २. ख-घ-त१-२-अयमिन्द्रः पित्रे मात्रे स यथाधितिष्ठति तद्वत् । ३. न-भ-कुमारको न ।

आ । तु । सुऽशिप्र । दम्ऽपते । रथम् । तिष्ठ । हिरण्यम् ।

अध । बुक्षम् । सचेवहि । सहस्रऽपादम् । अरुषम् । स्वस्तिऽगाम् । अनेहसम् ॥ १६ ॥

हे ^१सुशिप्र सुहनो हे ^२दंपते गृहस्वामिन् । अत्र गृहो रथः । तस्य स्वामिन् । ^३तु^१ त्वं^१ तावत् ^४रथम् ^५आ ^६तिष्ठ । हविःस्वीकरणान्तरं पश्चादहमारोहामीति भावः । कीदृशम् । ^७हिरण्यं^७ हिरण्यम् । ^८अध तवारोहणानन्तरमहमप्यारुह्योभौ ^९सचेवहि संगच्छेवहि । संगतौ भवेव । पुनः^{१०} कीदृशम्^{१०} । ^{११}बुक्षं दीसं रथं^{११} ^{१२}सहस्रपादं बहुपादम् ^{१३}अरुषम् आरोचमानं^{१३} ^{१४}स्वस्तिगां कुशलगमनम् ^{१५}अनेहसम् अपापम् ॥

पूर्वाह्णे प्रवर्ग्ये 'तं घेमित्था' इत्येषा । सूत्रितं च—'तं घेमित्था नमस्विन इति प्रागार्थी पूर्वाह्णे' (आश्र. श्रौ. ४. ७) इति ॥

तं घेमित्था नमस्विन उरु स्वराजमासते ।

अर्थं चिदस्य सुधितं यदेतव आवर्तयन्ति दावने ॥ १७ ॥

तम् । घ । ईम् । इत्या । नमस्विनः । उरु । स्वऽराजम् । आसते ।

अर्थम् । चित् । अस्य । सुधितम् । यत् । एतवे । आऽवर्तयन्ति । दावने ॥ १७ ॥

^१तं ^२घ तं खलु ^३ईम् एनमिन्द्रम् ^४इत्या इत्थमनेन प्रकारेण ^५नमस्विनः अश्ववन्तः स्तुतिवन्तो वाध्वर्यादयः ^६स्वराजं स्वयं राजमानं वा ^७उरु ^८आसते सेवन्ते । तथा कृत्वा ^९अर्थं ^{१०}चित् अरणीयं धनं ^{११}सुधितं सुष्ठु स्थापितम् ^{१२}अस्य इन्द्रस्य संबन्धिनं प्राप्नुवन्तीति शेषः । कदेति आह । ^{१३}यत् यदा ^{१४}एतवे अस्येन्द्रस्य गमनाय स्वयं प्राप्तुं वा ^{१५}दावने हविर्दानाय ^{१६}आवर्तयन्ति स्तुतयः तदेत्यर्थः । अथवाश्वा वावर्तयन्ति तदेत्यर्थः ॥

अनु प्रत्नस्यौकसः प्रियमेधास एषाम् ।

पूर्वामनु प्रयति वृक्तबर्हिषो हितप्रयस आशत ॥ १८ ॥

अनु । प्रत्नस्य । ओकसः । प्रियऽमेधासः । एषाम् ।

पूर्वाम् । अनु । प्रयतिम् । वृक्तबर्हिषः । हितऽप्रयसः । आशत ॥ १८ ॥

अनया स्तुतिमुपसंहरति । ^१एषां देवानामिन्द्रादीनां ^२प्रत्नस्य पुराणस्य ^३ओकसः स्थानस्य पुराणं स्थानं ^४प्रियमेधासः प्रियमेधाः ^५अनु ^६आशत अनुप्राप्ताः । कीदृशाः प्रियमेधाः । ^७पूर्वा मुख्यं^७ ^८प्रयतिं प्रदानम् ^९अनु लक्ष्यकृत्य ^{१०}वृक्तबर्हिषः स्तीर्णदर्भाः ^{११}हितप्रयसः आसादितसोमादि-हविष्काः ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

अष्टमेऽनुवाक एकादश सूक्तानि । तत्र 'यो राजा' इति पञ्चदशचै प्रथमं सूक्तम् । अत्रानु-क्रमणिका—'यो राजा पञ्चोना पुरुहन्मा बार्हतं त्रिप्रगाथाद्युष्णिगनुष्टुप्पुरउष्णिगन्तम्' इति । पुरुहन्मा ऋषिः । स च 'कचित् कथंचिदविशेषितम्' (अनु. २. ३) इति परिभाषयाङ्गिरसः । आद्यातृतीयापञ्चम्यो बृहत्त्यः । द्वितीयाचतुर्थीषष्ठ्यः सप्तोबृहत्त्यः । सप्तम्याद्याः षट् बृहत्त्यः । त्रयो-दश्युष्णिक् चतुर्दश्यनुष्टुप् पञ्चदशी पुरउष्णिगाद्यद्वादशका षष्टका । 'आद्यश्चेत्पुरउष्णिक्' (अनु. ५.

१. खन्त-भ-ल-त्वं; ग-त्वं । २. ख-त-भ-श-त किं, ग-किं तत् । ३. ग-त-भ-श-रथं कीदृशं । ४. ख-ग-त-श-आरोचनं । ५. ख-ग-घ-त-श-मुख्यां ।

२) इति हि तल्लक्षणम् । इन्द्रो देवता । महाव्रते निष्केवल्ये बार्हतृचाशीतावादित एकादशर्चः ।
तथा च पञ्चमारण्यके सूत्रितं—‘ यो राजा चर्षणीनामित्येकादश ’ (ऐ. आ. ५. २. ४) इति ॥

यो राजा चर्षणीनां याता रथेभिरग्निगुः ।

विश्वासां तरुता पृतनानां ज्येष्ठो यो वृत्रहा गुणे ॥ १ ॥

यः । राजा । चर्षणीनाम् । याता । रथेभिः । अग्निगुः ।

विश्वासाम् । तरुता । पृतनानाम् । ज्येष्ठः । यः । वृत्रहा । गुणे ॥ १ ॥

यः इन्द्रः । चर्षणीनां मनुष्याणां । राजा स्वामी रथैः^१ । याता गन्ता च । अग्निगुः अष्ट-
गमनोऽन्यैः । विश्वासां पृतनानां सेनानां^२ । तरुता तारकः । यः च । ज्येष्ठः गुणैर्ज्यायान् । यश्च
वृत्रहा वृत्रं हतवान् । तं महाभागमिन्द्रं गुणे स्तौमि ॥

इन्द्रं तं शुम्भ पुरुहन्मन्त्रवसे यस्य द्विता विधर्तरि ।

हस्ताय वज्रः प्रति धायि दर्शतो महो दिवे न सूर्यः ॥ २ ॥

इन्द्रम् । तम् । शुम्भ । पुरुहन्मन् । अत्रसे । यस्य । द्विता । विधर्तरि ।

हस्ताय । वज्रः । प्रति । धायि । दर्शतः । महः । दिवे । न । सूर्यः ॥ २ ॥

हे पुरुहन्मन् ऋषे त्वं तम् । इन्द्रं शुम्भ हविष्प्रदानादिनालंकुरु । किमर्थम् । अवसे
रक्षणाय । एवमात्मानं संबोध्य ब्रवीति । यस्य तव विधर्तरि विधारक इन्द्रे द्विता द्वित्व-
मस्त्यौघ्यमनौघ्यम् । तव शत्रून् हन्तुमुग्रत्वं त्वदनुग्रहायानौघ्यं चेति द्वैतमस्ति । तत्रौघ्यचिह्नं^३
दर्शयति । हस्ताय कराय हननाय शत्रूणां दर्शतः दर्शनीयः महः महान् वज्रः प्रति धायि
प्रतिनिहितो भवति । दिवे प्रकाशाय दिवसाय वा अथवा^४ दिवि दृश्यमानः सूर्यः इव ॥

तस्मिन्नेव शस्त्रे ‘ नकिष्टम् ’ इति प्रगाथो वैकल्पिकः स्तोत्रियः । सूत्रितं च—‘ नकिष्टं कर्मणा
नशक्तं त्वा बृहन्तो अद्रयः ’ (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

नकिष्टं कर्मणा नशद्यश्चकार सदावृधम् ।

इन्द्रं न यज्ञैर्विश्वगूर्तमृभ्वसमधृष्टं धृष्णवौजसम् ॥ ३ ॥

नकिः । तम् । कर्मणा । नशत् । यः । चकार । सदावृधम् ।

इन्द्रम् । न । यज्ञैः । विश्वगूर्तम् । ऋभ्वसम् । अधृष्टम् । धृष्णुऽवौजसम् ॥ ३ ॥

यत् जनमन्यो मर्षको^५ जनः कर्मणा हननादिव्यापारेण नकिः नशत् नैव व्याप्नोति । यः
इन्द्रं चकार इन्द्रमेवानुकूलं यज्ञैः साधनैः । कीदृशमिन्द्रम् । सदावृधं सदा^६ वर्धकं विश्वगूर्तं
सर्वैः स्तुल्यम् ऋभ्वसं महान्तम् अधृष्टम् अन्यैः धृष्णवौजसं धर्षकबलम् ॥

अषाळहमुग्रं पृतनासु सासहिं यस्मिन्महीरुरुजयः ।

सं धेनवो जायमाने अनोनवुर्द्यावुः क्षामो अनोनवुः ॥ ४ ॥

१. घ-भ-मु-रथेभी रथैः । २. ख-घ-ज्ञ-त१-२-सर्वेषा सग्रामाणां; ग-त३-४-श-‘ सेनाना ’
नास्ति । ३. ख-त-श-तत्रौघ्यं चिह्नं । ४. ख-त१-‘ अथवा ’ नास्ति । ५. ग-धर्षको । ६. घ-भ-सर्वदा ।

अषाढहम् । उग्रम् । पृतनासु । ससहिम् । यस्मिन् । महीः । उरुऽजयः ।
सम् । धेनवः । जार्यमाने । अनोनवुः । द्यावः । क्षामः । अनोनवुः ॥ ४ ॥

वअषाढहम् असोढम् वउग्रम् उद्गूर्णबलं वपृतनासु शत्रुसेनासु वसासहिम् अभिभवितार
स्तौमीत्यर्थः । वयस्मिन् इन्द्रे वजायमाने वमहीः महत्यः वउरुजयः बहुवेगाः वधेनवः हविरादिना
प्रीणयिष्यः प्रजा गाव एव वा वसम् वअनोनवुः समस्तुवन्^१ । न केवलं धेनव एव अपि तु वद्यावः
द्युलोकाः वक्षामः पृथिव्यश्च सम् वअनोनवुः । तत्रत्याः सर्वे प्राणिनो नमन्त इत्यर्थः । ' त्रिवृतो लोकाः'
(ऐ. ब्रा. २. १७) इति श्रुतेर्बहुवचनम् ॥

तृतीयेऽहनि निष्केवल्ये वैरूपसामपक्षे ' यद्द्यावः ' इति प्रगाथः स्तोत्रियः । सूत्रितं च—
' यद्द्याव इन्द्र ते शतं यदिन्द्र यावतस्त्वमिति प्रगाथौ स्तोत्रियानुरुपौ ' (आश्व. श्रौ. ७. १०) इति ॥

यद्द्याव इन्द्र ते शतं शतं भूमीरुत स्युः ।

न त्वा वज्रिन्सहस्रं सूर्या अनु न जातमष्ट रोदसी ॥ ५ ॥

यत् । द्यावः । इन्द्र । ते । शतम् । शतम् । भूमीः । उत । स्युरिति स्युः ।
न । त्वा । वज्रिन् । सहस्रम् । सूर्याः । अनु । न । जातम् । अष्ट । रोदसी इति ॥ ५ ॥

हे वइन्द्र वते तव प्रतिमानार्थं वयत् यदि वद्यावः^२ द्युलोकाः वस्युः तथापि नाश्रुवन्ति ।
वउत अपि च वभूमीः भूम्यस्ते तव मूर्तिप्रतिबिम्बाय वशतं स्युः तथापि नाश्रुवन्ति । हे ववज्रिन्
वत्वा त्वां वसहस्रं वसूर्याः अगणिता अपि सूर्याः^३ वन वअनु भवन्ति । न प्रकाशयन्तीत्यर्थः । ' न
तत्र सूर्यो भाति ' (क. उ. ५. १५) इति श्रुतेः । किं बहुना । वजातं पूर्वमुत्पन्नं किंचन वन वअष्ट
नाश्रुते । तथा वरोदसी द्यावापृथिव्यौ नाश्रुवाते । सर्वेभ्योऽतिरिच्यस इत्यर्थः । ' ज्यायान्पृथिव्या
ज्यायानन्तरिक्षाज्ज्यायान्दिवो ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः ' (छा. उ. ३. १४. ३) इति श्रुतेः ॥ ८ ॥

आ पप्राथ महिना वृष्ण्या वृषन्विश्वं शविष्ठ शर्वसा ।

अस्माँ अव मघवन्गोमति व्रजे वज्रिन्चित्राभिःरुतिभिः ॥ ६ ॥

आ । पप्राथ । महिना । वृष्ण्या । वृषन् । विश्वं । शविष्ठ । शर्वसा ।
अस्मान् । अव । मघवन् । गोऽमति । व्रजे । वज्रिन् । चित्राभिः । रुतिभिः ॥ ६ ॥

हे ववृषन्^४ अभिमतवर्षकेन्द्र त्वम्^५ वआ वपप्राथ आपूरयसि व्यामोपि । कानि । वविश्वार्^६
सर्वाणि ववृष्ण्या वर्षकाणि बलानि शत्रुसंबन्धीनि । केन साधनेन । वमहिना महता वशर्वसा बलेन
स्वीयेन । अथवा वृष्ण्येत्येतच्छब्दोविशेषणम् । तथा सति अभिमतवर्षकेण महता बलेनास्मदीयानि बलानि
पूरयसीत्यर्थः । अथ तथा कृत्वा वअस्मान् वगोमति बहुभिर्गोभिर्युक्ते वव्रजे^७ शत्रुसंबन्धिनि निमित्ते
सत्यस्मान् वअव हे ववज्रिन् वज्रयुकेन्द्र । कैः साधनैः । वचित्राभिः नानाविधैः वरुतिभिः रक्षणैरिति ॥

न सीमदेव आपदिषं दीर्घायो मर्त्यैः ।

एतंवा चिद्य एतंशा युयोजते हरी इन्द्रो युयोजते ॥ ७ ॥

१. ग-सम्यगस्तुवन् । २. ख-त२-वा द्यावो; त१-या द्यावो । ३. घ-सूर्याः अनु न जात ।
४. ख-घ-ज्ञ-त१-२-शविष्ठ बलवन् मघवन् धनवन् हे वृषन् । ५. ख-ग-त-न-भ-श-त्वं वृषा । ६. ख-त-
विश्वानि । ७. ख-घ-त-भ१-२-श-व्रजे ।

न । सीम् । अदेवः । आपत् । इषम् । दीर्घायो इति दीर्घऽआयो । मर्त्यः ।

एतऽगवा । चित् । यः । एतशा । युयोजते । हरी इति । इन्द्रः । युयोजते ॥ ७ ॥

हे वदीर्घायो नित्येन्द्र सः^१ । अदेवः इन्द्राख्यदेवरहितः । मर्त्यः मरणधर्मा मनुष्यः । सी^२ सर्वम् । इषम् अन्नं । न आपत् न प्राप्नोति । यः मर्त्योऽस्येन्द्रस्य एतगवा चित् । एतवर्णावेवाश्वौ भवतोऽभिमतदेशगमनाय । एतशा^३ एतशावश्वौ । युयोजते योजयति^३ रथे यज्ञं गन्तुम् । यश्च इन्द्रः । हरी युयोजते तं न यः स्तौति । स न प्राप्नोतीति समन्वयः ॥

तं वो महो महाय्यमिन्द्रं दानाय सक्षणिम् ।

यो गाधेषु य आरणेषु हव्यो वाजेष्वस्ति हव्यः ॥ ८ ॥

तम् । वः । महः । महाय्यम् । इन्द्रम् । दानाय । सक्षणिम् ।

यः । गाधेषु । यः । आऽआरणेषु । हव्यः । वाजेषु । अस्ति । हव्यः ॥ ८ ॥

हे ऋत्विजः । महः महान्तः । वः यूयं । तं महाय्यं पूज्यम् । इन्द्रं दानाय सक्षणिं सचमानं परिचरतेति शेषः । यः इन्द्रः गाधेषु उदकेषु हव्यः अस्ति आह्वातव्यो भवति । यः च आरणेषु गन्तव्येषु निम्नेषूदकेषु स्थलेषु वा हव्योऽस्ति । तथा वाजेषु संग्रामेषु जयाय हव्यः ह्वातव्योऽस्ति भवति ॥

उदू षु णो वसो महे मृशस्व शूर राधसे ।

उदू षु मह्यै मघवन्मघत्तय उदिन्द्र श्रवसे महे ॥ ९ ॥

उत् । ऊँ इति । सु । नः । वसो इति । महे । मृशस्व । शूर । राधसे ।

उत् । ऊँ इति । सु । मह्यै । मघऽवन् । मघत्तये । उत् । इन्द्र । श्रवसे । महे ॥ ९ ॥

हे वसो वासयितः । शूर इन्द्र त्वं । नः अस्मान् । सु सुष्टु । उदु मृशस्व उन्मृशस्वैव । उत्थापय । किमर्थम् । महे महते । राधसे अन्नाय । तथा हे शूर मघवन् इन्द्र । उत् मृशस्व । मह्यै महते । मघत्तये धनदानाय । तथा उत् मृशस्व इन्द्र । महे महत्यै । श्रवसे कीर्त्यै ॥

त्वं न इन्द्र ऋतयुस्त्वानिदो नि तृम्पसि ।

मध्ये वसिष्व तुविनुम्णोर्वोर्नि दासं शिश्रथो हयैः ॥ १० ॥

त्वम् । नः । इन्द्र । ऋतऽयुः । त्वाऽनिदः । नि । तृम्पसि ।

मध्ये । वसिष्व । तुविऽनुम्ण । ऊर्वोः । नि । दासम् । शिश्रथः । हयैः ॥ १० ॥

हे इन्द्र । ऋतयुः यज्ञकामः । त्वं नः अस्मान् । त्वानिदः । त्वां यो निन्दति सः । अयजनमेव निन्दा तव । तस्मादयष्टुः सकाशात् । नि नितरां । तृम्पसि प्रीणयसि । तस्य धनमपहृत्येति भावः । एवं संतर्प्य हे तुविनुम्ण प्रभूतधन स त्वं तव ऊर्वोः मध्ये अस्मान् वसिष्व । ऊरुभ्यामाच्छादय रक्षार्थम् । दासम् उपक्षपयितारमस्मद्द्वेषिणं पापं वा हयैः हननैः । नि शिश्रथः मारयसि । अथवा त्वद्विरोधिनं दासमसुरं नि शिश्रथो हननैः ॥ १० ॥

१. घ-यः । २. ख-त-श-वैतशा; न-भ-वैतशा । ३. ख-त-श-योजयति ।

अन्यव्रतममानुषमयज्वानमदेवयुम् ।

अव स्वः सखा दुधुवीत पर्वतः सुघ्नाय दस्युं पर्वतः ॥ ११ ॥

अन्यऽव्रतम् । अमानुषम् । अयज्वानम् । अदेवऽयुम् ।

अव । स्वः । सखा । दुधुवीत । पर्वतः । सुघ्नाय । दस्युम् । पर्वतः ॥ ११ ॥

हे इन्द्र वन्यव्रतं^१ व्यतिरिक्तकर्माणम्^२ अत एव वामानुषं मानुषाणामिन्द्रयाजिनामप्रियम् वयज्वानम् अयष्टारम् वअदेवयुम् अदेवकर्मिणं पापिनं वस्वः स्वर्गात् वअव वदुधुवीत । अवचालये-
दित्यर्थः । कः । वसखा^३ वपर्वतः तव सखिभूतः पर्वत ऋषिः । यद्यप्यन्यं देवमिष्ट्वा स्वर्गं प्राप्नोति
सः तथापि^४ पातयति^५ ऋषिः । न केवलं धूननमात्रमपि तु वसुघ्नाय सुष्ठु हन्त्रे मृत्यवे वदस्युम्
उक्तलक्षणं वपर्वतः प्रेरयतीति शेषः । अत इन्द्रमेवावश्यं यजध्वमिति शेषः ॥

त्वं न इन्द्रासां हस्ते शविष्ठ दावने ।

धानानां न सं गृभायास्सुद्विः सं गृभायास्सुयुः ॥ १२ ॥

त्वम् । नः । इन्द्र । आसाम् । हस्ते । शविष्ठ । दावने ।

धानानाम् । न । सम् । गृभाय । अस्मऽयुः । द्विः । सम् । गृभाय । अस्मऽयुः ॥ १२ ॥

हे शविष्ठ बलवन् इन्द्र त्वं वनः अस्मभ्यं दावने प्रदानाय आसां गवाम् । कर्मणि
षष्ठी । एता गाः वहस्ते वगृभाय गृहाण । ग्रहणे दृष्टान्तः । वधानानां वनः धाना भृष्टयवाः । अत्रापि
कर्मणि षष्ठी । धाना यथा संगृह्णाति तद्वद्गृहाण । कीदृशस्त्वम् । वस्मयुः अस्मान् कामयमानः ।
गृहीत्वा च वस्मयुः सन् वद्विः वसं वगृभाय । पुनर्द्विवारं संगृहाण ॥

सखायः क्रतुमिच्छत कथा राधाम शरस्य । उपस्तुतिं भोजः सूरियो अहूयः ॥ १३ ॥

सखायः । क्रतुम् । इच्छत । कथा । राधाम । शरस्य ।

उपस्तुतिम् । भोजः । सूरिः । यः । अहूयः ॥ १३ ॥

हे सखायः ऋत्विजोऽध्वर्यादयः वक्रतुं कर्म इन्द्रसंबन्धिनम् वइच्छत क्रतुम् । हे सखायः
वशरस्य । 'शृ हिंसायाम्' । हिंसकस्येन्द्रस्य वकथा कथं वराधाम साधयाम् । किम् । वउपस्तुति
स्तोत्रम् । वयः इन्द्रः वभोजः शत्रूणां भोजयिता वसूरिः प्रेरकः वअहूयः अनवनतः शत्रूणामिति ॥

भूरिभिः समह ऋषिभिर्बर्हिष्मद्भिः स्तविष्यसे ।

यदित्थमेकमेकमिच्छर वृत्सान्पराददः ॥ १४ ॥

भूरिऽभिः । समह । ऋषिऽभिः । बर्हिष्मत्ऽभिः । स्तविष्यसे ।

यत् । इत्थम् । एकम्ऽएकम् । इत् । शर । वृत्सान् । पराऽददः ॥ १४ ॥

१. ख-ग-त-श- 'अन्यव्रत' नास्ति । २. न-भ-ईद्रव्यतिरिक्तकर्माण । ३. ख-ग-त-भ-श-सखा यः ।
४. ख-त-१-२-३-४-तथा तथापि तयति; ग-तथा तथापि त इति; इ-तथा तथापि पातयति; न-
तथापि तथा तपति; भ-तथापि त प्रातयति; श-तथा तथापि तपति ।

हे इन्द्र वसमह समानपूज । सर्वैः पूज्येत्यर्थः । वभूरिभिः बहुभिः वक्रषिभिः अतीन्द्रिय-
ज्ञैर्ऋत्विग्भिः वहिष्मद्भिः यागवद्भिः वस्तविष्यसे स्तूयसे । यत् य इन्द्रः वृत्त्यमेकमेकमित्
एकमेकमेव वत्समित्येवं बहून् वत्सान् स्तोतृभ्यः वपराददः प्रयच्छसि^१ । हे वशर हिंसक शत्रो ।
अत्र वत्सशब्दो वत्समातृणां गवामुपलक्षकः । गाः प्रयच्छसीति ॥

कर्णगृह्णा मघवा शौरदेव्यो वत्सं नस्त्रिभ्य आनयत् । अजां सूरिर्न धातवे ॥ १५ ॥

कर्णऽगृह्णा । मघऽवा । शौरऽदेव्यः । वत्सम् । नः । त्रिऽभ्यः । आ । अनयत् ।

अजाम् । सूरिः । न । धातवे ॥ १५ ॥

अयं वमघवा इन्द्रः वत्रिभ्यः हिंसकेभ्यः सकाशात् शौरदेव्यः । दीव्यन्ति क्रीडन्त इति देवा
योद्धारः । शूराश्च ते देवाश्च शूरदेवाः । तेषां हितं शौरदेवं युद्धम् । तत्संबन्धिन्यो गाः । युद्धे
शत्रून् हत्वा तत्संबन्धिन्य इत्यर्थः । ताः वत्सं वन । नेति चार्थः । वत्ससहिता अस्मभ्यं वकर्णगृह्ण
कर्णे गृहीत्वा वआनयत् आनयतु । वसूरिर्न प्रेरकः स्वामीव धातवे पानाय वअजां यथा स आनयति
कर्णे गृहीत्वा तद्वदिति ॥ १० ॥

‘ त्वं नो अग्ने ’ इति पञ्चदशर्चं द्वितीयं सूक्तम् । सुदीतिपुरुमीळहावृषी तयोरन्यतरो वा ।
आदौ नव गायत्र्यो दशमीद्वादशीचतुर्दश्यो बृहत् एकादशीत्रयोदशीपञ्चदश्यः सतोबृहत्सः । अग्नि-
देवता । तथा चानुक्रान्तं—‘ त्वं नः सुदीतिपुरुमीळहौ तयोर्वान्यतर आग्नेयं तु त्रिप्रगाथान्तम् ’ इति ।
प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतौ गायत्रे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चादितो नवर्चः । तथा च सूत्रितं—‘ त्वं नो
अग्ने महोभिरिति नव ’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

त्वं नो अग्ने महोभिः पाहि विश्वस्या अरातेः । उत द्विषो मर्त्यस्य ॥ १ ॥

त्वम् । नः । अग्ने । महऽभिः । पाहि । विश्वस्याः । अरातेः । उत । द्विषः । मर्त्यस्य ॥ १ ॥

हे वअग्ने वत्वं वनः अस्मान् महोभिः पूजाभिर्महद्भिर्धनैर्वा वपाहि रक्ष । विश्वस्याः बहुविधात्
वअरातेः अदातुः सकाशात् अदानाद्वा पाहि । त्वमेव महद्धनं दत्त्वादातुरदानाद्वा सकाशाद्रक्षेत्यर्थः ।
यद्वा । महोभिर्युक्तस्त्वमिति योज्यम् । वउत अपि च वद्विषः द्वेषुः वमर्त्यस्य मर्त्यात् सकाशात्
पाहि । अस्मभ्यं बलं दत्त्वेति भावः । अथवा मर्त्यस्य द्विषो द्वेषाद्रक्षेति संबन्धः । अरातेरित्यस्यादाना-
दिति पक्षे तत्रापि मर्त्यस्यादानादिति संबन्धनीयम् ॥

नहि मन्युः पौरुषेय ईशे हि वः प्रियजात । त्वमिदं क्षपावान् ॥ २ ॥

नहि । मन्युः । पौरुषेयः । ईशे । हि । वः । प्रियऽजात । त्वम् । इत् । असि । क्षपाऽवान् ॥ २ ॥

हे वप्रियजात^२ अग्ने ववः तव वपौरुषेयः पुरुषसंबन्धी वमन्युः क्रोधः वन ईशे नेष्टे बाधितुम्^३ ।
अस्मदादिभी रक्षितत्वादिति भावः । दिवाचरा खलु पुरुषाः अतो दिवा तव हानिर्नास्तीति भावः ।
अथ रात्रिचरा रक्षःप्रभृतयः । तेभ्योऽपि पीडा नास्तीत्युच्यते । वत्वमित्^४ त्वमेव खलु वक्षपावान्
रात्रिमान् वअसि । रात्रौ ह्यग्निर्विशेषेण तेजस्वी भवति ॥

स नो विश्वेभिर्देवेभिरुजो नपाद्भद्रशोचे । रयिं देहि विश्ववारम् ॥ ३ ॥

१. ख-ग-त-म-श-प्रायच्छसि । २. ख-ग-त-न-म-श-‘ प्रियजात ’ नास्ति । ३. ग-अस्मान्
बाधितुं । ४. घ-त्वमिद्धि ।

सः । नः । विश्वेभिः । देवेभिः । ऊर्जैः । नपात् । भद्रं शोचे । रयिम् । देहि । विश्वं वारम् ॥ ३ ॥

हे अग्ने ऽसः स्तुत्यस्त्वं ऽनः अस्मभ्यं^१ वस्वो वसु धनमुप मासि प्रयच्छसि । हे ऽऊर्जो ऽनपात् बलस्य नसर्न पातयितवा हे ऽभद्रं शोचे स्तुत्यप्रकाश । तदेवादरार्थं पुनराह । ऽरयि धनं ऽविश्ववारं सर्वैर्वरणीयं धनं ऽदेहि । अथवा यद्वसूप मासि अस्मभ्यं दातुं तद्धनं गृहादिलक्षणं तच्च रयि दानार्हं गोहिरण्यादिकं च देहीत्युपनरुक्तिः ॥

न तमग्ने अरातयो मर्तं युवन्त रायः । यं त्रायसे दाश्वासम् ॥ ४ ॥

न । तम् । अग्ने । अरातयः । मर्तम् । युवन्त । रायः । यम् । त्रायसे । दाश्वासम् ॥ ४ ॥

हे ऽअग्ने ऽतं स्तोतारम् ऽअरातयः अदानशीला द्वेषिणः ऽरायः रयिमन्तः^२ ऽन ऽयुवन्त न पृथक्कुर्वन्ति । रायो धनाद्वा न युवन्त । ऽयं ऽदाश्वासं हविर्दातारं^३ ऽत्रायसे पालयसे ॥

यं त्वं विप्र मेधसातावग्ने हिनोषि धनाय । स तवोती गोषु गन्ता ॥ ५ ॥

यम् । त्वम् । विप्र । मेधसाताव । अग्ने । हिनोषि । धनाय । सः । तव । ऊती । गोषु । गन्ता ॥ ५ ॥

हे ऽअग्ने ऽविप्र^४ ऽत्वं ऽयं मर्त्यं ऽमेधसातौ यज्ञस्य संभजने ऽहिनोषि प्रेरयसि ऽधनाय गवा-दिधनलाभाय ऽसः यजमानः ऽतव ऽऊती ऊत्या रक्षणेन ऽगोषु ऽगन्ता भवति । गोमान् भवतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

त्वं रयिं पुरुवीरमग्ने दाशुषे मर्ताय । प्र णो नय वस्यो अच्छ ॥ ६ ॥

त्वम् । रयिम् । पुरुवीरम् । अग्ने । दाशुषे । मर्ताय । प्र । नः । नय । वस्यः । अच्छ ॥ ६ ॥

हे ऽअग्ने ऽत्वं ऽदाशुषे हविर्दत्तवते मर्त्याय यजमानाय ऽरयि धनं ऽपुरुवीरं बहुभिर्वीरैर्युक्तं प्रयच्छसि । अतः ऽनः अस्मानपि ऽवस्यः वसीयो धनम् ऽअच्छ अभिप्राप्तुं ऽप्र ऽणय प्रापय ॥

उरुष्या णो मा परा दा अघायते जातवेदः । दुराध्ये^१ मर्ताय ॥ ७ ॥

उरुष्य । नः । मा । परा । दाः । अघायते । जातवेदः । दुराध्ये । मर्ताय ॥ ७ ॥

हे ऽजातवेदः जातविद्य जातधन वाग्ने ऽनः अस्मान् ऽउरुष्य रक्ष । 'उरुष्यती रक्षाकर्मा' (निरु. ५. २३) इति यास्कः । ऽमा ऽपरा ऽदाः मा परादेह्यस्मान् । कस्मा इति स उच्यते । ऽअघायते अघं पापमिच्छते ऽदुराध्ये दुराध्यानाय दुर्विचिन्तकाय हिंसाबुद्धये ऽमर्ताय मनुष्याय ॥

अग्ने मार्किष्टे देवस्य रातिमदेवो युयोत । त्वमीशिषे वसूनाम् ॥ ८ ॥

अग्ने । मार्किः । ते । देवस्य । रातिम् । अदेवः । युयोत । त्वम् । ईशिषे । वसूनाम् ॥ ८ ॥

हे ऽअग्ने ऽदेवस्य द्योतमानस्य ऽते^१ तव ऽरातिं^२ दानं दत्तं धनं वा कश्चित् ऽअदेवः मर्त्यादिः ऽमार्किः ऽयुयोत मैव पृथक्करोतु । ऽत्वम् एव ऽईशिषे । कस्य । ऽवसूनां धनानामीश्वरो भवसि दातुम् । अनेनामिश्रणीयाया रातेः सद्भाव उक्तो भवति ॥

स नो वस्व उर्य मास्यूजो नपान्मार्हिनस्य । सखे वसो जरितृभ्यः ॥ ९ ॥

१. घ-ज्ञ-अस्मभ्यं विश्वेभिर्देवेभिः । २. ख-ग-घ-त-न-भ-श-रयिवन्तः । ३. घ-°दातारं मर्तं यजमानं । ४. घ-विप्र प्राज्ञ । ५. ख-त-न-भ-श-देवरातिः, घ-तव राति ।

सः । नः । वस्वः । उप । मासि । ऊर्जः । नपात् । माहिनस्य । सखे । वसो इति । जरितुऽभ्यः ॥ ९ ॥

हे वृजो वनपात् बलस्यान्नस्य पुत्र । बलेन मथ्यमानत्वादाज्यलक्षणेनान्नेन प्रवर्धनादूर्जो न-
पास्वम् । हे वसखे सखिवद्धितकारिन्^१ वसो वासकाग्ने वसः स्तुत्यत्वेनैव प्रसिद्धस्त्वं जरितुऽभ्यः
गरितुऽभ्यः स्तोतुऽभ्यः वनः अस्मभ्यं वमाहिनस्य ववस्वः । माहिन इति महन्नाम । महद्धनम् उप
वमासि समीपे मासि निर्मासि । प्रयच्छसीत्यर्थः ॥

प्रातरनुवाके बार्हते छन्दसि 'अच्छा नः' इत्याद्याः षडृचः । तथा च सूत्रितम्—'अच्छा नः
शीरशोचिषमिति षट्' (आश्व. श्रौ. ४.१३) इति । दशमेऽहनि प्रातःसवने 'अच्छा वो अग्निम्'
इति तृचस्य स्थाने 'अच्छा नः' इति तृचोऽच्छावाकवादः । सूत्रितं च—'अच्छा नः शीरशोचिषं
प्रति श्रुताय वो षडदिति तृचौ' (आश्व. श्रौ. ८.१२) इति ॥

अच्छा नः शीरशोचिषं गिरो यन्तु दर्शतम् ।

अच्छा यज्ञासो नमसा पुरुवसुं पुरुप्रशस्तमूतये ॥ १० ॥

अच्छ । नः । शीरऽशोचिषम् । गिरः । यन्तु । दर्शतम् ।

अच्छ । यज्ञासः । नमसा । पुरुऽवसुम् । पुरुऽप्रशस्तम् । ऊतये ॥ १० ॥

वअच्छ अभिमुखं ययन्तु गच्छन्तु वनः अस्माकं वगिरः स्तुतयः । कम् । वशीरशोचिषम्
अशनशीलज्वालं^२ वदर्शतं सर्वैर्दर्शनीयमग्निम् । तथा वयज्ञासः यज्ञाश्चास्मदीयाः वनमसा हविषा-
ज्यादिलक्षणेन वअच्छ अभिमुखं ययन्तु गच्छन्तु । कीदृशम् । वपुरुवसुं प्रभूतधनं वपुरुप्रशस्तं बहु-
स्तुतम्^३ । किमर्थम् । वऊतये अस्माकं रक्षणाय ॥ ॥ १२ ॥

अग्निं सूनुं सहसो जातवेदसं दानाय वार्याणाम् ।

द्विता यो भूदमृतो मर्त्येष्वो होता मन्द्रतमो विशि ॥ ११ ॥

अग्निम् । सूनुम् । सहसः । जातऽवेदसम् । दानाय । वार्याणाम् ।

द्विता । यः । भूत् । अमृतः । मर्त्येषु । आ । होता । मन्द्रऽतमः । विशि ॥ ११ ॥

वअग्निं वसहसः वसूनुं बलस्य पुत्रं वजातवेदसं जातधनं ववार्याणां वरणीयानां गवादिधनानां
वदानाय गिरः अच्छ यन्त्वित्यनुवर्तते । वयः अग्निः वअमृतः अमरणधर्मा देवेषु भवति सः वमर्त्येष्वो ।
आकारश्चार्थः । मनुष्येषु चाभूत् अभवदित्येवं वद्विता द्वैधं भवति । देवेष्वमृतत्वमस्य प्रसिद्धं
मनुष्येषु कीदृशोऽभूदिति उच्यते । वविशि विश्व यजमानरूपासु प्रजासु वहोता होमनिष्पादकः
वमन्द्रतमः मादयितृतमश्न भवति । अच्छ यन्त्विति समन्वयः । अथवा योऽमृतो द्विता द्वित्वं द्वैधं
द्विप्रकारोऽभूत् । कथम् । मर्त्येषु सामान्येन दाहपाकादिसाधनोऽभवदित्येतत् प्रसिद्धं विशि
यजमानरूपायां तु होता मन्द्रतमः^४ अभवदित्येवं द्वित्वम् ॥

अग्निं वो देवयज्ययाग्निं प्रयुत्यध्वरे ।

अग्निं धीषु प्रथममग्निमर्वत्यग्निं क्षेत्राय सार्धसे ॥ १२ ॥

१. ख-त-भ-श-°द्वितकारी । २. ख-त-भ-श-°शीलज्वालं वाग्निं । ३. न-भ-बहुभिः स्तुतं ।
४. ख-ग-त-न-श-मन्द्रतमो वा ।

अग्निम् । वः । देवऽयज्यया । अग्निम् । प्रऽयति । अध्वरे ।

अग्निम् । धीषु । प्रथमम् । अग्निम् । अर्वति । अग्निम् । क्षेत्राय । सार्धसे ॥ १२ ॥

हे यजमानाः युष्माकं^१ देवयज्यया देवयागेन निमित्तेन देवयागार्थम्^२ अग्निं स्तौमीति शेषः । तथा^३ अग्निम् अध्वरे यागे प्रयति प्रकर्षेण गच्छति प्रवृत्ते सति स्तौमि^४ प्रथमम् इतरदेवेभ्यः । तथा^५ अग्निम् अर्वति आगते भ्रातृव्ये स्तौमि यज्ञविघ्नपरिहारार्थम्^६ । तथा^७ अग्निम् क्षेत्राय^८ क्षेत्राय^९ क्षेत्रसंबन्धिने साधसे साधनाय क्षेत्रलाभाय स्तौमि । यज्ञान्ते क्षेत्रलाभरूपाय फलाय च स्तौमि । एवमादौ मध्येऽन्ते च सर्वदा स्तौमीत्यर्थः ॥

अग्निरिषां सख्ये ददातु न ईशे यो वार्याणाम् ।

अग्निं तोके तनये शश्वदीमहे वसुं सन्तं तनूपाम् ॥ १३ ॥

अग्निः । इषाम् । सख्ये । ददातु । नः । ईशे । यः । वार्याणाम् ।

अग्निम् । तोके । तनये । शश्वत् । ईमहे । वसुम् । सन्तम् । तनूपाम् ॥ १३ ॥

अग्निः देवः सख्ये समानख्यानाय नः मह्यम् । सख्युः कर्म सख्यम् । तस्मिन् वा । नोऽस्मभ्यम्^१ इषाम् इषोऽन्नानि^२ ददातु । यः अग्निः वार्याणां धनानाम्^३ ईशे ईष्टे स ददातिवति । तमेव अग्निं^४ तोके पुत्रार्थं^५ तनये तत्पुत्रार्थं च शश्वत् बहु धनमश्वं वा^६ ईमहे याचामहे । वार्याणामीहा इत्युक्तत्वादेवं लभ्यते । कीदृशमग्निम् । वसुं वासकं सन्तं सर्वदा वर्तमानं तनूपाम् अङ्गानां पालयितारम् ॥

अग्निमीळिष्वारसे गाथाभिः शीरशोचिषम् ।

अग्निं राये पुरुमीळ्ह श्रुतं नरोऽग्निं सुदीतये छर्दिः ॥ १४ ॥

अग्निम् । ईळिष्व । अर्वसे । गाथाभिः । शीरशोचिषम् ।

अग्निम् । राये । पुरुमीळ्ह । श्रुतम् । नरः । अग्निम् । सुदीतये । छर्दिः ॥ १४ ॥

हे पुरुमीळ्ह^१ त्वम् अग्निम् अर्वसे आवयो रक्षणाय ईळिष्व स्तुहि गाथाभिः । गाथेति वाङ्मनाम् । मन्त्ररूपाभिर्वाग्भिः । कीदृशम् । शीरशोचिषं शयनस्वभावरोचिष्कम् । तथा^२ राये धनाय ईळिष्व । श्रुतम् एनं नरः अन्येऽपि यजमानाः स्तुवन्ति स्वार्थम् । तस्मात् सुदीतये मह्यम् अग्निं^३ छर्दिः गृहं याचस्वेत्येवं सुदीतिः पुरुमीळ्ह^४ ब्रूते ॥

अग्निं द्वेषो योतवै नो गृणीमस्यग्निं शं योश्च दातवै ।

विश्वासु विक्ष्ववितेव हव्यो भुवद्वस्तुर्ऋषणाम् ॥ १५ ॥

अग्निम् । द्वेषः । योतवै । नः । गृणीमसि । अग्निम् । शम् । योः । च । दातवै ।

विश्वासु । विक्षु । अविताऽइव । हव्यः । भुवत् । वस्तुः । ऋषणाम् ॥ १५ ॥

१. ग-वो युष्माकं । २. च-स्तौमि तथाग्निं धीषु सुबुद्धिषु प्रथममितरदेवेभ्यः मुख्यं स्तौमि । ३. ग-च-त-न-भ-यज्ञे विघ्नः ; ख-यज्ञैर्विघ्नः । ४. घ-तथाग्निं । ५. ख-य-च-त-न-श-क्षेत्राय नास्ति । ६. सु-क्षेत्राय नास्ति । ७. घ-पुरुमीळ्ह बहुसेक्तः । ८. घ-तथाग्निं । ९. ख-घ-त-न-भ-अग्निः । १०. त-श-पुरुमीळ्ह ।

वअग्निं वनः अस्माकं वद्वेषः द्वेष्टृन् वथोतवै पृथकर्तुं वगृणीमसि गृणीमः स्तुमः । तथा वअग्निं वशं सुखं वयोश्च भयानाममिश्रणं च वदातवे दातुम् । अथवा शं सुखस्य योमिश्रणाय च गृणीमसि । अस्मिन् पक्षे द्वेषो थोतवा इत्यनेन सह समुच्चयार्थश्चशब्दः । सोऽग्निः वविश्वाम् सर्वासु वविश्व^१ प्रजासु ववितेव रक्षिता राजेव वऋषूणाम् ऋषीणामस्माकं ववस्तुः वासको देवः वहव्यो^२ वभुवत् भवतु । अथवा सर्वासु विश्वे यजमानरूपासु प्रजासु मध्य ऋषूणामृषीणां सूक्तद्रष्टृणामस्माकमेव हव्यो भवतु वस्तुः सर्वस्य वासको देवः ॥ १३ ॥

‘हविष्कृणुध्वम्’ इत्यष्टादशार्चं तृतीयं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—‘हविर्द्वयूना हर्यतः प्रागाथो हविषां स्तुतिर्वा’ इति । प्रगाथपुत्रो हर्यत ऋषिः । ‘पर गायत्रं प्राग्वत्समेः’ इति परिभाषया गायत्री छन्दः । ‘आग्नेयं तु’ इत्युक्तत्वादग्निदेवता यद्वा हविषां स्तूयमानत्वात्तदेवताकं वा । सूक्त-विनियोगो लैङ्गिकः ॥

हविष्कृणुध्वमा गमदध्वर्युर्वनते पुनः । विद्राँ अस्य प्रशासनम् ॥ १ ॥

हविः । कृणुध्वम् । आ । गमत् । अध्वर्युः । वनते । पुनरिति । विद्रान् । अस्य । प्रशासनम् ॥ १ ॥

हे अध्वर्युसंबन्धिनो हविष्कर्तारः यूयं वहविः वकृणुध्वं कुरुध्वं शीघ्रम् । यतः वआ वगमत् आजगामायमग्निः अतः कृणुध्वम् । वअध्वर्युः वपुनः ववनते संभजते । किम् । सामर्थ्यादध्वरमिति गम्यते । कीदृशोऽध्वर्युः । वअस्य हविषः वप्रशासनं प्रदानं वविद्रान् ॥

नि तिग्ममभ्यंशुं सीदद्वोता मनावधि । जुषाणो अस्य सख्यम् ॥ २ ॥

नि । तिग्मम् । अभि । अंशुम् । सीदत् । होता । मनौ । अधि । जुषाणः । अस्य । सख्यम् ॥ २ ॥

वहोता ऋत्विक्^३ वतिग्मं तीक्ष्णम् वअंशुं तमग्निं वनि वषीदत् निषीदति । कीदृशो होता । वअस्य अग्नेः वसख्यं वमनावधि यजमाने वजुषाणः^४ । अधीति सप्तम्यर्थानुवादी ॥

अन्तरिच्छन्ति तं जने रुद्रं परो मनीषया । गृभ्णन्ति जिह्वया सप्तम् ॥ ३ ॥

अन्तः । इच्छन्ति । तम् । जने । रुद्रम् । परः । मनीषया । गृभ्णन्ति । जिह्वया । सप्तम् ॥ ३ ॥

वतं वरुद्रम् । रुद्र दुःखम् । तस्य द्रावधितारम् । अथवा रुद्र स्तुतिः । तथा गन्तव्यम् । स्तुत्य-मित्यर्थः । तादृशमग्निं वजने यजमानार्थं वमनीषया स्वप्रज्ञानेन वपरः परस्तात् पुरोदेशे^५ वइच्छन्ति स्थापयितुम् । त एव पश्चात् वसप्तं स्वपन्तमग्निं वजिह्वया । जन्ये जनकशब्दः । जिह्वाप्रभवया स्तुत्या वगृभ्णन्ति गृह्णन्त्यङ्गुलिभिः । अत्र यास्कः—‘स्वप्नेतन्माध्यमं^६ ज्योतिरनित्यदर्शनम्’ (निरु. ५. ३) इति ॥

जाम्यतीतपे धनुर्वयोधा अरुहद्वनम् । दृषदं जिह्वयावधीत् ॥ ४ ॥

जामि । अतीतपे । धनुः । वयःऽधाः । अरुहत् । वनम् । दृषदम् । जिह्वया । आ । अवधीत् ॥ ४ ॥

ववयोधाः अन्नस्य दाताग्निर्मध्यमस्थानः वजामि प्रवृद्धं सर्वमतिरिच्य वर्तमानम् । ‘जाम्य-तिरेकनाम’ (निरु. ४. २०) इति यास्कः । वधनुः धन्वान्तरिक्षम् वअतीतपे अतितपति । अथवा-

१. ख-ग-त-श-‘विश्व’ नास्ति । २. घ-हव्यः आह्वातव्यः । ३. घ-ऋत्विक् अभि सर्वतः । ४. न-जुषाणः प्रीयमाणः, भ१-जुषाणः यमाणः । ५. घ-पुरोदेशे अंतः आयतनमध्ये । ६. ख-त२-निरु.-स्वपन-मेतन्माध्यमिकं; झ-त१-स्वपमेतन्माध्यमिकं; न-भ-स्वपनमेतन्माध्यमं ।

भेजांसि गमनशीलं धनुरतितपते स्वविरोधिनम् । स च वयोधा अन्नस्य दाताभिः ऽवनम् उद-
कम् ऽअरुहत् आरोहति विमोकाय । तदर्थं ऽजिह्वया ज्वालयथा ऽदृषदं मेघम् ऽअवधीत् हन्ति । दावा-
क्षिपक्षे वनं तरुसमूहं हन्ति । जिह्वया दृषदं कठिनमपि पाषाणं भिनत्तीति ॥

चरन्वत्सो रुशन्निह निदातारं न विन्दते । वेति स्तोतव अम्ब्यम् ॥ ५ ॥

चरन् । वत्सः । रुशन् । इह । निदातारम् । न । विन्दते । वेति । स्तोतवे । अम्ब्यम् ॥ ५ ॥

वत्सः । वत्सवच्चापलेन धावनाद्वत्स इत्युपचर्यते । अथवा वत्स इव संचरन् । इवशब्दो
लुप्यते । वृशान् श्वेतो भवन् ऽइह अस्मिँल्लोके ऽनिदातारं निरोधकं ऽन ऽविन्दते न लभते ।
किंतु ऽस्तोतवे स्तोतुम् ऽअम्ब्यं स्तोतारं स्वयं ऽवेति कामयते । अथवात्र वैद्युतोऽग्निरुच्यते । वैद्युतोऽयं
रुशंश्चरंश्चेहान्तरिक्षे वत्सः सर्वदा वसन् वत्सस्थानीयो वा सन्निदातारं निरोधकं न विन्दते । किंतु
स्तोतुमम्ब्यं माध्यमिकां वाचं वेति^१ ॥ ॥ १४ ॥

उतो न्वस्य यन्महदश्ववृद्योजनं बृहत् । दामा रथस्य ददृशे ॥ ६ ॥

उतो इति । नु । अस्य । यत् । महत् । अश्ववत् । योजनम् । बृहत् । दामा । रथस्य । ददृशे ॥ ६ ॥

उतो अपि च नु क्षिप्रमद्य ऽअस्य आदित्यस्य ऽयन्महत् माहात्म्ययुक्तम् ऽअश्ववत् संवृद्धा-
श्ववत् ऽबृहत्^२ महत् स्थूलं ऽयोजनं दृश्यते । तदेवाह । रथस्य ऽदामा ऽददृशे दृश्यते^३ । अन्तरिक्षे
रथेऽश्वान्नियोजयतीत्यर्थः । तदा दुहन्तीत्युत्तरत्र संबन्धः ॥

अभिष्टवे धर्मदाहे 'दुहन्ति सप्त' इत्येषा । सूत्रितं च—'दुहन्ति सप्तैकां समिद्धो अग्निरश्विना'
(आश्व. श्रौ. ४. ७) इति । ग्रावस्तोत्रैऽप्येषा । सूत्रितं च—'दुहन्ति सप्तैकामधुक्षत्पिप्युषीमिषम्'
(आश्व. श्रौ. ५. १२) इति ॥

दुहन्ति सप्तैकामुप द्वा पञ्च सृजतः । तीर्थे सिन्धोरधि स्वरे ॥ ७ ॥

दुहन्ति । सप्त । एकाम् । उप । द्वा । पञ्च । सृजतः । तीर्थे । सिन्धोः । अधि । स्वरे ॥ ७ ॥

सप्त ऋग्विजः ऽएकां धर्मं^४ ऽदुहन्ति । तेषां^५ मध्ये ऽद्वा द्वौ प्रतिप्रस्थातारावध्वर्यू^६ ऽपञ्च^७
अन्यान्^८ ऽउप ऽसृजतः प्रयोजयतः । के ते पञ्च त उच्यन्ते । यजमानं ब्रह्माणं होतारमाग्नीध्रं प्रस्तो-
तारमिति । कुत्रेति उच्यते । ऽसिन्धोः कस्याश्चित् सरस्वत्यादिप्रस्थाताया नद्याः ऽतीर्थे । यत्राय-
मृषिर्यजति तत्र । ऽस्वरे ऽअधि । स्वरतिः शब्दकर्मा । अधीति सप्तम्यर्थानुवादी । स्वरोपेते शब्दवति ।
यत्तीर्थमृग्विजाम् ओ आवय इत्यादिशब्दैः शब्दवद्भवति तस्मिन्नित्यर्थः ॥

प्रवर्येऽभिष्टवे ग्रावणोऽभिष्टवे च 'आ दशभिः' इत्येषा । सूत्रितं च—'आ दशभिर्विष्वस्वतो
दुहन्ति सप्तैकाम्' (आश्व. श्रौ. ४. ७; ५. १२) इति ॥

आ दशभिर्विष्वस्वत इन्द्रः कोशमचुच्यवीत् । खेदया त्रिवृता दिवः ॥ ८ ॥

आ । दशभिः । विष्वस्वतः । इन्द्रः । कोशम् । अचुच्यवीत् । खेदया । त्रिवृता । दिवः ॥ ८ ॥

१. ख-ज्ञ-त१-२-न-भ१-चेति । २. ख-त-श- 'बृहत्' नास्ति । ३. ख-त-न-भ-श- स दृश्यते ।
४. ख-ग-घ-त-भ-श-धर्म । ५. ख-ग त-न-भ-श-तयोः । ६. ख-त-श-प्रस्थाताराः; ग-अध्वर्युप्रस्थातारौ ।
७. ख-त-भ-पचोनान्यान्; श-पचमोन्यान् ।

विवस्वतः परिचरतो यजमानस्य वदशभिः अङ्गुलीभिर्याचितः सन् वृन्द्रः वकोशम् ।
मेघनामैतत् । उदकसेचकं मेघं वदिवः अन्तरिक्षसंबन्धिनं तत्सकाशाद्वा वा वचुच्यवीत् । व्यदार-
यदित्यर्थः । केन साधनेनेति तदुच्यते । व्रिवृता त्रिप्रकारवर्तनवता वखेदया रश्मिना । यद्वा ।
अत्रेन्द्रशब्देनाग्निरादित्यो वा गृह्यते । खेदया त्रिवृतेति लिङ्गात् ॥

परि त्रिधातुरध्वरं जूर्णिरिति नवीयसी । मध्वा होतारो अञ्जते ॥ ९ ॥

परि । त्रिधातुः । अध्वरम् । जूर्णिः । एति । नवीयसी । मध्वा । होतारः । अञ्जते ॥ ९ ॥

अयमग्निः व्रिधातुः लोहितशुक्लकृष्णभेदेन त्रिवर्णः वजूर्णिः जवो वेगवान् वनवीयसी नवीयस्या
ज्वालाया अध्वरं प्रवर्ग्यम् एति गच्छति । होतारः होमनिष्पादका अध्वर्यादयः मध्वा आज्या-
दिना परि वञ्जते । अथवाग्नेस्त्रिप्रकारा क्षिप्रा जवतरा ज्वाला पर्येति महावीरम् । तं मध्वाञ्जत
इति ॥

सिञ्चन्ति नमसावतमुच्चाचक्रं परिज्मानम् नीचीनवारमक्षितम् ॥ १० ॥

सिञ्चन्ति । नमसा । अवतम् । उच्चाचक्रम् । परिज्मानम् । नीचीनवारम् । अक्षितम् ॥ १० ॥

वनमसा नमनेन अवतं महावीरम् उच्चाचक्रम् उपरिस्थितचक्रं परिज्मानं परितो व्याप्तं
नीचीनवार नीचीनद्वारम् अक्षितम् अक्षीणमीदृशं क्षीराद्यवशेषयुक्तमाहवनीयस्योपरि नमनेन
सिञ्चन्ति जुह्वति । महावीरेण ह्याहवनीये हूयते ॥ १५ ॥

अभ्यारमिदद्रयो निषिक्तं पुष्करे मधु । अवतस्य विसर्जने ॥ ११ ॥

अभिऽआरम् । इत् । अद्रयः । निऽसिक्तम् । पुष्करे । मधु । अवतस्य । विऽसर्जने ॥ ११ ॥

वद्रयः आद्रियमाणा अध्वर्यादयः अभ्यारमित् अभिगम्यैव निषिक्तम् अतिरिक्तं मधु
पुष्करे वपुष्करे प्रवृद्ध उपयमनीपात्रे सिञ्चन्ति अभिहोत्रार्थम् अवतस्य महावीरस्य विसर्जने
विसर्जनसमये । होमानन्तरं खलु महावीरमासन्ध्यामासादयन्ति ॥

गाव उपावतावतं मही यज्ञस्य रप्सुदा । उभा कर्णी हिरण्यया ॥ १२ ॥

गावः । उप । अवत । अवतम् । मही इति । यज्ञस्य । रप्सुदा । उभा । कर्णी । हिरण्यया ॥ १२ ॥

हे गावः घर्मदुधा यूयम् अवतं महावीरं प्रति उपावत उपागच्छत । यस्मात् यज्ञस्य
घर्मयागस्य साधनभूते रप्सुदा । रप्सुदारप्सुदे^१ आरिप्सोः फलप्रदे । लिप्स्वोरश्चिनोर्दातव्ये वा ।
यद्वा रपणं शब्दनम् । रप् मन्त्रः । तेन सुष्ठु दातव्ये । अथवा 'पूद क्षरणे' । रपा मन्त्रेण क्षारणीये^२
दोहनीये । ईदृशे गवाजयोः पयसी मही महती बहुले अपेक्षिते अत उपावतम् । गौरजाया अप्युप-
लक्षकः अजापयसोऽपि महावीरे सेचनीयत्वात् । अपि चास्य महावीरस्य उभा उभौ कर्णा
कर्णस्थानीयौ द्वौ रुक्मौ हिरण्यया हिरण्ययौ सुवर्णरजतमयावित्यर्थः ॥

प्रवर्ग्येऽजापयसि महावीर आनीयमाने 'आ सुते' इत्येषा । सूत्रितं च—'आ सुते सिञ्चत
श्रियमित्याजे' (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति ॥

आ सुते सिञ्चत श्रियं रोदस्योरभिश्रियम् । रसा दधीत वृषभम् ॥ १३ ॥

आ । सुते । सिञ्चत । श्रियम् । रोदस्योः । अमिऽश्रियम् । रसा । दधीत । वृषभम् ॥ १३ ॥

वसुते दुग्धे गोपयसि वश्रियं श्रयणमाजं पयः वआ वसिञ्चत । सिञ्चत हे अध्वर्यवः । कीदृशमाजम् । वरोदस्योः । कर्मणि षष्ठ्येषा । द्यावापृथिव्यौ वअभिश्रियम् अभिश्रयन्तम् । अग्नि-संयोगात्तावत्पर्यन्तं प्रवृद्धमित्यर्थः । अथवा 'तत्कावश्रिनौ द्यावापृथिव्यावित्येके' (निरु. १२. १) इति निरुक्तत्वादश्विनोरभिश्रियमित्यर्थः । सेचनानन्तरं वरसा रस आज्ञे पयसि ववृषभं वर्षक-मग्निं वदधीत स्थापयत । अजाया आग्नेयीत्वात् क्षीरस्याप्यग्निसंयोजनमुचितम् । 'आग्नेयी वा एषा यदजा' (तै. ब्रा. ३. ७. ३. १) इति^१ ब्राह्मणम् ॥

ते जानत स्वमोक्ष्यं^२ सं वत्सासो न मातृभिः । मिथो नसन्त जामिभिः ॥ १४ ॥

ते । जानत । स्वम् । ओक्ष्यम् । सम् । वत्सासः । न । मातृभिः ।

मिथः । नसन्त । जामिभिः ॥ १४ ॥

वते ता गावः वजानत ज्ञातवत्यः । अथवा सामान्याकारेण त इति पुंनिर्देशः । किम् । वस्वं स्वकीयम् वओक्ष्यं निवासं महावीरम् । तत्र दोग्धुमगमन्नित्यर्थः । तदेवाह । वत्सासः वत्साः वमातृभिः वन जननीभिः सह यथा संगच्छन्ति तद्वत् वजामिभिः बन्धुभिः सहिता गावः वमिथः प्रत्येकं वसं वनसन्त संगच्छन्ते^३ महावीरम् ॥

उप स्रक्षे^४षु बप्सतः कृण्वते धरुणं दिवि । इन्द्रे अग्रा नमः स्वः ॥ १५ ॥

उप । स्रक्षे^४षु । बप्सतः । कृण्वते । धरुणम् । दिवि । इन्द्रे । अग्रा । नमः । स्वः । रिति स्वः ॥ १५ ॥

महावीरस्य वस्रक्षे^४षु वबप्सतः ज्वालयामाक्षयतोऽग्नेरन्नं^३ वधरुणम् इन्द्रे अग्रा इति वक्ष्यमाण-त्वादिन्द्राग्न्योर्धारकं वदिवि अन्तरिक्षे वउप वकृण्वते उपकुर्वते । यदाग्निर्महावीरं दहति तदा तस्योपर्युभयविधं क्षीरमासेचयन्तीत्यर्थः । एवं^४ महावीर आसिच्य इन्द्रे वअग्रा अग्नौ च वस्वः सर्वं गन्धमाजं^५ च वनमः अन्नम् । अथवा स्वरन्तरिक्षे । योजयन्तीति शेषः ॥ ॥ १६ ॥

प्रवर्ये^५ घर्मदुहि दुग्धायाम् 'अधुक्षत्' इत्येषा । सूत्रितं च—'दुग्धायामधुक्षत्पिप्युषीम्' (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति । ग्रावस्तोत्रेऽप्येषा 'अधुक्षत्पिप्युषीमिषमा कलदोषु धावति' (आश्व. श्रौ. ५. १२) इति सूत्रितत्वात् ॥

अधुक्षत्पिप्युषीमिषमूर्जं सप्तपदीमरिः । सूर्यस्य सप्त रश्मिभिः ॥ १६ ॥

अधुक्षत् । पिप्युषीम् । इषम् । ऊर्जम् । सप्तपदीम् । अरिः । सूर्यस्य । सप्त । रश्मिभिः ॥ १६ ॥

वारिः अरणशीलो वायुः वसूर्यस्य वसप्त वरश्मिभिः साधनैः वपिप्युषीम् आप्याययत् ववृषम् अन्नम् वऊर्जं रसं च वसप्तपदीं सर्पणस्वभावपादां माध्यमिकां वाचं घर्मधुमूपेणावस्थिताम् वअधुक्षत् दुग्धवान् । यद्यप्यध्वर्युः पात्रेण गां दुग्धे तथाप्येवंभावनया सार्द्धं भवति । माध्यमिकाया वाचो मधु-धुक्षत् 'हिङ्कृण्वती, गौरमीमेत्' (ऋ. सं. १. १६४. २७, २८) इत्यादिषु प्रसिद्धम् ॥

सोमस्य मित्रावरुणोर्दिता सूर आ ददे । तदातुरस्य भेषजम् ॥ १७ ॥

सोमस्य । मित्रावरुणा । उत्तुडैता । सूरै । आ । ददे । तत् । आतुरस्य । भेषजम् ॥ १७ ॥

१. न-भ-इति हि । २. ख-त-न-भ-संगच्छते ते । ३. ख-°मेरमे, घ-°मेः, ज-त१-२-३-श-°मेरमे । ४. ख-त-श-अत एवं; ग-अत एन । ५. ख-घ-ज-त१-२-३-°माज्यं ।

हे^१ मित्रावरुणौ ऽसूरे सूर्ये ऽउदिता उदिते ऽसोमस्य सोमम् ऽआ ऽददे स्वीकरोति । तत्र हेतुमाह । ऽतत् स्वीकाररूपं कर्म ऽआतुरस्य अस्मदादेः ऽभेषजम् औषधम् । हितकरमित्यर्थः ॥

उतो न्वस्य यत्पदं हर्यतस्य निधान्यम् । परि द्यां जिह्वयातनत् ॥१८॥

उतो इति । नु । अस्य । यत् । पदम् । हर्यतस्य । निधान्यम् ।

परि । द्याम् । जिह्वया । अतनत् ॥ १८ ॥

पवमाने सोमे ऽउतो अपि च ऽअस्य सोमदातुः ऽहर्यतस्य प्रदानं कामथमानस्य मम ऽयत्पदं ऽनिधान्यं हविषां निधानार्हमुत्तरवेदिलक्षणं तत्र स्थित्वाग्निः ऽद्यां ऽपरि परितः ऽजिह्वया ज्वालयामास अतनत् व्याप्नोत्^२ ॥ ॥ १७ ॥

‘उदीराथाम्’ इत्यष्टादशर्चं चतुर्थं सूक्तमात्रेयस्य गोपवनस्य सप्तवध्रेर्वार्षं गायत्रमाश्विनम् । तथा चानुक्रमणिका—‘उदीराथां गोपवन आत्रेयः सप्तवध्रिर्वाश्विनम्’ इति । प्रातरनुवाक आश्विने ऋतौ गायत्रे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तम् । ‘उदीराथामा मे हवमिति गायत्रम्’ (आश्व. श्रौ. ४. १५.) इति सूत्रितत्वात् ॥

उदीराथामृतायते युञ्जाथामश्विना रथम् । अन्ति षड्रूतु वामवः ॥ १ ॥

उत् । ईराथाम् । ऋतुऽयते । युञ्जाथाम् । अश्विना । रथम् ।

अन्ति । सत् । भूतु । वाम् । अवः ॥ १ ॥

हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽऋतायते यज्ञमिच्छते मह्यं मदर्थम् ऽउदीराथाम् उद्गच्छतम् । तदर्थं हवमाह्वानं यज्ञं ता^३ प्राप्नुतु ऽयुञ्जाथां योजयतमश्वैः ऽरथम् । ऽवां युवयोः ऽअवः रक्षणम् ऽअन्ति अस्मदन्तिके ऽसत् वर्तमानं ऽभूतु भवतु ॥

निमिषश्चिज्वीयसा रथेना यातमश्विना । अन्ति षड्रूतु वामवः ॥ २ ॥

निऽमिषः । चित् । ज्वीयसा । रथेन । आ । यातम् । अश्विना ।

अन्ति । सत् । भूतु । वाम् । अवः ॥ २ ॥

ऽनिमिषश्चित् निमेषादपि ऽज्वीयसा अतिशयवेगेन ऽरथेन ऽआ ऽयातम् आगच्छतमस्मद्यज्ञं हे ऽअश्विना । शिष्टसूक्तम् ॥

उप स्तृणीतमत्रये हिमेन धर्ममश्विना । अन्ति षड्रूतु वामवः ॥ ३ ॥

उप । स्तृणीतम् । अत्रये । हिमेन । धर्मम् । अश्विना । अन्ति । सत् । भूतु । वाम् । अवः ॥ ३ ॥

ऽअत्रये महर्षयेऽसुरैरभौ प्रक्षिप्ताय तस्य हितार्थं ऽधर्मम् अभिदाहकं ऽहिमेन उदकेन^४ ऽउप स्तृणीतम् उपस्तीर्णवन्तौ । ‘हिमेनाग्निं घंसमवारयेथाम्’ (ऋ. सं. १. ११६. ८) इति निगमः ॥

कुह स्थः कुह जग्मथुः कुह श्येनेव पेतथुः । अन्ति षड्रूतु वामवः ॥ ४ ॥

१. घ-न-भ-हे मित्रावरुणा । २. घ१-व्याप्नोतु नु शग्निः य-व्याप्नोति । ३. ज-त१-२-भ-‘वा’ नास्ति । ४. त-भ१-२-श-उदकः; भ३-उदके ।

कुहं । स्थः । कुहं । जग्मथुः । कुहं । श्येनाऽइव । पेतथुः ।
अन्ति । सत् । भुतु । वाम् । अर्वः ॥ ४ ॥

हे अश्विनौ युवां वकुह क वस्थः भवथः । इदानीं वकुह क कुत्र वजग्मथुः गच्छथः स्वेच्छया ।
वकुह क वा वश्येनेव श्येनाविव शीघ्रपतनौ सन्तौ वपेतथुः पतथः । एवमचिन्त्यस्वभावौ कृपया
संनिहितौ भवतमिति शेषः । तादृशयोः वअवः अन्तिके भवतु ॥

यदद्य कर्हि कर्हि चिच्छुश्रूयातमिमं हवम् । अन्ति षड्रूतु वामवः ॥ ५ ॥
यत् । अद्य । कर्हि । कर्हि । चित् । शुश्रूयातम् । इमम् । हवम् ।
अन्ति । सत् । भुतु । वाम् । अर्वः ॥ ५ ॥

यत् यस्मान्न निर्धार्यतेऽतः वअद्य अस्मिन् काले वकर्हि कस्मिन्नपि देशे वकर्हि कस्मिन्नपि
काले वइमं वहवम् अस्मदीयमाह्वानं वशुश्रूयातं शृणुयातम् ॥ ॥ १८ ॥

अश्विना यामहूतमा नेदिष्ठं याम्याप्यम् । अन्ति षड्रूतु वामवः ॥ ६ ॥
अश्विना । यामऽहूतमा । नेदिष्ठम् । यामि । आप्यम् । अन्ति । सत् । भुतु । वाम् । अर्वः ॥ ६ ॥

यामहूतमा अतिशयेन काले ह्यातव्यौ वअश्विना अश्विनौ वयामि । वनेदिष्ठम् अन्तिकतमम्
वआप्यं^१ बान्धवं च यामि तयोः ॥

अवन्तमत्रये गृहं कृणुतं युवमश्विना । अन्ति षड्रूतु वामवः ॥ ७ ॥
अवन्तम् । अत्रये । गृहम् । कृणुतम् । युवम् । अश्विना । अन्ति । सत् । भुतु । वाम् । अर्वः ॥ ७ ॥

हे वअश्विनार^२ वयुवं युवाम् वअत्रये अश्यागारे दह्यमानाय वअवन्तं रक्षन्तं^३ वगृहं वकृणुतं
कृतवन्तौ । तादृशयोः ववामवः भवतु । अवन्तमिति व्यत्ययेन पुल्लिङ्गता ॥

वरैथे अग्निमतपो वदते वल्गवत्रये । अन्ति षड्रूतु वामवः ॥ ८ ॥
वरैथे इति । अग्निम् । आऽतपः । वदते । वल्गु । अत्रये । अन्ति । सत् । भुतु । वाम् । अर्वः ॥ ८ ॥

हे अश्विनौ ववल्गु मनोहरं ववदते स्तुवते वअत्रये वआतपः आतपादीण्यात् वअग्निं ववरैथे
आवारयतम् ॥

प्र सप्तवधिराशसा धारामग्रेऽशायत । अन्ति षड्रूतु वामवः ॥ ९ ॥
प्र । सप्तवधिरः । आऽशसा । धाराम् । अग्नेः । अशायत । अन्ति । सत् । भुतु । वाम् । अर्वः ॥ ९ ॥

वसप्तवधिरः महर्षिर्हे अश्विनौ युवयोः वआशसा आशंसनेन स्तुत्या मञ्जूषाया निर्गत्य वअग्नेः
वधारं तस्यां मञ्जूषायां वप्र^४ वअशायत^५ आशाययत् । स्वनिरोधिकां^६ तां दग्धवानित्यर्थः । सप्तवधेः
पेटिकान्तःप्रवेशोऽश्विनोरनुग्रहाभिर्गामश्च 'वि जिहीष्व वनस्पते' (ऋ. सं. ५. ७८. ५) इत्यत्र
स्पष्टमुक्तम् ॥

१. ख-घ-ज्ञ-त-१-२-आप्यं प्राप्तव्यं । २. घ-आश्विनाश्विनौ । ३. ख-घ-त-न-रक्षतं; ग-रक्षितं ।
४. ग-अशायतः; ज्ञ-अशायतः; त-३-४-भ-आशायत । ५. ख-स्वस्वनिरोधिकां; ग-त-न-भ-श-
स्वस्वनिरोधिकां ।

इहा गतं वृषण्वसू शृणुतं मं इमं हवम् । अन्ति षड्भूतु वामवः ॥ १० ॥

इह । आ । गतम् । वृषण्वसू इति वृषण्वसू । शृणुतम् । मे । इमम् । हवम् ।

अन्ति । सत् । भूतु । वाम् । अवः ॥ १० ॥

हे वृषण्वसू वर्षणधनावश्विनौ^१ । इह अस्मिन् यज्ञे^२ वा^३ गतम् आगच्छतम् । तदर्थं^४ मे सम इमं^५ हवम्^६ शृणुतम् ॥ ॥ १० ॥

किमिदं वां पुराणवज्ररतोरिव शस्यते । अन्ति षड्भूतु वामवः ॥ ११ ॥

किम् । इदम् । वाम् । पुराणवत् । जरतोऽइव । शस्यते । अन्ति । सत् । भूतु । वाम् । अवः ॥ ११ ॥

हे अश्विनौ^१ वां युवयोरर्थमागमनाय^२ पुराणवत् पुराणयोरतिवृद्धयोरिव । तदेवाह ।
वज्ररतोरिव^३ शस्यते । पुनः पुनरागच्छतमिति शस्यते ।^४ किमिदम् । यथा लोके वृद्धो जीर्णो बहुवार-
माहूतोऽपि नागच्छति तद्वद्युवामपीत्यर्थः । एवमनागमाद्भवीति ॥

समानं वां सजात्यं समानो बन्धुरश्विना । अन्ति षड्भूतु वामवः ॥ १२ ॥

समानम् । वाम् । सजात्यम् । समानः । बन्धुः । अश्विना ।

अन्ति । सत् । भूतु । वाम् । अवः ॥ १२ ॥

हे^१ अश्विना अश्विनौ^२ वां युवयोः परस्परं^३ सजात्यं समानजातित्वं^४ समानम्^५ एकमेव ।
उभयोरप्यश्वरूपायाः सूर्यपत्न्या उत्पत्तेः सजात्यम् । तथा युवयोः^६ बन्धुः बन्धकः सुवः^७ समानः
एक एव । अथर्विरेहं समान एक एव बन्धुः ॥

यो वां रजांस्यश्विना रथो विद्याति रोदसी । अन्ति षड्भूतु वामवः ॥ १३ ॥

यः । वाम् । रजांसि । अश्विना । रथः । विद्याति । रोदसी इति ।

अन्ति । सत् । भूतु । वाम् । अवः ॥ १३ ॥

वां युवयोः^१ यः^२ रथः^३ अस्ति स रथः^४ रजांसि लोकान्^५ रोदसी द्यावापृथिव्यौ च^६ विद्याति
विशेषण गच्छति । अतस्तेन रथेन शीघ्रमागच्छतमिति शेषः ॥

आ नो गव्यैभिरश्व्यैः सहस्रैरुप गच्छतम् । अन्ति षड्भूतु वामवः ॥ १४ ॥

आ । नः । गव्यैभिः । अश्व्यैः । सहस्रैः । उप । गच्छतम् ।

अन्ति । सत् । भूतु । वाम् । अवः ॥ १४ ॥

हे अश्विनौ^१ वनः^२ अस्मान्^३ सहस्रैः अपरिमितैः^४ गव्येभिः^५ गोसमूहैः^६ अश्व्यैः^७ अश्वसमूहैश्च^८
उप गच्छतम् ॥

मा नो गव्यैभिरश्व्यैः सहस्रैर्भिरति ख्यतम् । अन्ति षड्भूतु वामवः ॥ १५ ॥

१. ख-त-श-वर्षणधर्मा^०; ग-वृषणधना^० । २. ख-ग-त-न-भ-श-समं । ३. ग-त-न-भ-श-
'गव्येभिः' नास्ति ।

मा । नः । गव्यैभिः । अश्वैः । सहस्रैभिः । अति । रुयत् ।

अन्ति । सत् । भुतु । वाम् । अवः ॥ १५ ॥

हे अश्विनौ ऽगव्येभिः गोसमूहैः ऽअश्वैः अश्वसमूहैः ऽसहस्रैभिः सहस्रसंख्याकैः ऽमा अस्मान् ऽअति ऽरुयतम् । अतीति प्रतीत्यस्मिन्नर्थे । मा निवारयतमित्यर्थः ॥

अरुणप्सुरुषा अभूदकज्योतिर्ऋतावरी । अन्ति षड्भूतु वामवः ॥ १६ ॥

अरुणऽसुः । उषाः । अभूत् । अकः । ज्योतिः । ऋतऽवरी ।

अन्ति । सत् । भुतु । वाम् । अवः ॥ १६ ॥

हे अश्विनौ ऽउषाः ऽअरुणप्सुः शुभ्रवर्णा ऽअभूत् भवति । न केवलं स्वयम् । ऽज्योतिः तेजः^१ ऽअकः^२ करोति ऽअन्ति सर्वतः ऽऋतावरी ऋतवत्युषाः^३ ॥

अश्विना सु विचाकशदृक्षं परशुमाँईव । अन्ति षड्भूतु वामवः ॥ १७ ॥

अश्विना । सु । विऽचाकशत् । दृक्षम् । परशुमान्ऽईव ।

अन्ति । सत् । भुतु । वाम् । अवः ॥ १७ ॥

ऽसु ऽविचाकशत् अत्यन्तं दीप्यमानः सूर्योऽग्निर्वा ऽदृक्षं ऽपरशुमानिव स यथा शकलयति तद्वत्तमो निशारयतीति शेषः । दृष्टान्तसामर्थ्यादेवं लभ्यते । यस्मादेवं तस्मात् ऽअश्विना अश्विना-वाह्व इति शेषः ॥

पुरं न धृष्णवा रुज कृष्णया बाधितो विशा । अन्ति षड्भूतु वामवः ॥ १८ ॥

पुरम् । न । धृष्णो इति । आ । रुज । कृष्णया । बाधितः । विशा ।

अन्ति । सत् । भुतु । वाम् । अवः ॥ १८ ॥

हे ऽधृष्णो धर्षक सप्तवध्रे त्वं^२ ऽकृष्णया आकर्षया ऽविशा प्रवेशयन्त्या पेटिकया ऽबाधितः त्वं ततो निर्गत्य तामेव ऽआ ऽरुज पीडय^४ अश्विनोरनुग्रहात् । एवं स्वयं स्वात्मानं प्रेष्यति । अथवा गोपवनः सप्तवध्रिमेवं ब्रवीति । ऽवां युवयोः ऽअवः रक्षणं गमनं वा समीपे । तत्र त्रिषु वर्गेषु 'अन्ति षत्' इत्युत्तरोऽधर्चोऽन्वितपदाध्याहारेण योज्यः ॥ ॥ २० ॥

'विशोविशो वः' इति पञ्चदशर्चं पञ्चमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'विशोविशो वः पञ्चोनाग्नेयं त्वनुष्टुम्मुखास्तृचाश्चत्वारोऽन्त्यास्तिस्रोऽनुष्टुभ आर्क्षस्य श्रुतवर्णो दानस्तुतिः' इति । अनुवृत्तेर्गोपवन ऋषिः । आदितस्त्रिषु तृत्वेषु सर्वाः प्रथमा अनुष्टुभो द्वितीयातृतीये प्राग्वत्सप्रपरिभाषया गायत्र्यौ त्रयोदश्याद्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः । अस्योत्तरस्य चाग्निर्देवता । अन्त्यास्तिस्रः श्रुतवर्णान्नो राज्ञो दानस्तुतिः । व्योमविश्वदेवस्तुपञ्चशारदीयेष्विदं सूक्तमाज्यशस्त्रम् । सूत्रितं च—'विशोविशो वो अतिथिमित्याज्यम्' (आश्व. श्रौ. ९. ८) इति ॥

विशोर्विशो वो अतिथिं वाजयन्तः पुरुप्रियम् ।

अग्निं वो दुर्यं वचः स्तुषे शुषस्य मन्मभिः ॥ १ ॥

१. ख-त-म-श-तेजस्काकः । २. घ-सत्यवत्युषाः । ३. ग-'त्वं' नास्ति । ४. घ-पीडय दृष्टांतः पुरं न यथा पुर शत्रुः पीडयति तद्वत् ।

विशःऽविशः । वः । अतिथिम् । वाजऽयन्तः । पुरुऽप्रियम् ।

अग्निम् । वः । दुर्यम् । वचः । स्तुषे । शूषस्य । मन्मऽभिः ॥ १ ॥

हे अन्य ऋत्विजो यजमानाश्च वः यूयं वाजयन्तः अन्नमिच्छन्तः विशोविशः सर्वस्याः प्रजायाः अतिथिं पूज्यं पुरुप्रियं बहुप्रियम् अग्निं स्तुत्या परिचरतेति शेषः । अहं च वः युष्मदर्थं दुर्य^१ गुहा हितं वचः स्तुषे शूषस्य^२ सुखस्य लाभाय । कैः साधनैः । मन्मभिः मननीयैः स्तोत्रैः ॥

यं जनासो हविष्मन्तो मित्रं न सर्पिरासुतिम् । प्रशंसन्ति प्रशस्तिभिः ॥ २ ॥

यम् । जनासः । हविष्मन्तः । मित्रम् । न । सर्पिःऽआसुतिम् । प्रशंसन्ति । प्रशस्तिभिः ॥ २ ॥

यम् अग्निं जनासः जना यजमानाः हविष्मन्तः सन्तः मित्रं न मित्रमिवादित्यमित्र सखायमिव वा सर्पिरासुतिं सर्पिरासूयते हूयते यस्मिस्तादृशं प्रशंसन्ति स्तुवन्ति प्रशस्तिभिः स्तुतिभिः स्तुव इति शेषः ॥

पन्यांसं जातवेदसं यो देवतास्यद्यता । हव्यान्धैर्यदिवि ॥ ३ ॥

पन्यांसम् । जातऽवेदसम् । यः । देवऽताति । उत्स्यता । हव्यानि । ऐर्यत् । दिवि ॥ ३ ॥

पन्यांसम् अतिशयेन स्तोतारं साधु कृतमिति यजमानं स्तुवन्तं जातवेदसं जातधनं जातविद्यं वा स्तुव इति शेषः । यः अग्निः देवताति देवतातौ यज्ञे उद्यता^३ उद्यतानि हव्यानि हवीषि दिवि ऐर्यत् प्रेरयति दिवि देवेभ्यः ॥

आगन्म वृत्रहन्तमं ज्येष्ठमग्निमानवम् ।

यस्य श्रुतर्वा बृहन्नाक्षो अनीक एधते ॥ ४ ॥

आ । अगन्म । वृत्रहन्ऽर्तमम् । ज्येष्ठम् । अग्निम् । आनवम् ।

यस्य । श्रुतर्वा । बृहन् । आक्षीः । अनीके । एधते ॥ ४ ॥

वृत्रहन्तमं पापानामतिशयेन हन्तारं ज्येष्ठं प्रशस्यम्^४ आनवं^५ मनुष्यसंबन्धिनं तेषां हितकारिणम् अग्निम् आगन्म आगता वयम् । पूजार्थं बहुवचनम् । यस्य^६ अग्नेः अनीके ज्वालासंघे बृहन् महान् आक्षीः ऋक्षपुत्रः श्रुतर्वा नाम राजा एधते वर्धते । कर्म करोतीत्यर्थः । तमग्निमागन्मेति समन्वयः । एवं श्रुतर्वाणं भिक्षयागतो गोपवनोऽग्निं स्तौति^६ ॥

अमृतं जातवेदसं तिरस्तमांसि दर्शतम् । घृताहवनमीड्यम् ॥ ५ ॥

अमृतम् । जातऽवेदसम् । तिरः । तमांसि । दर्शतम् । घृतऽआहवनम् । ईड्यम् ॥ ५ ॥

स एवागत्य स्तौति । अमृतम् अमरणं जातवेदसं जाततेजआद्युपलक्षणधनं तमांसि तिरः दर्शतं नाशयन्तमित्यर्थः । घृताहवनम् । घृतमाहूयते यत्र तम् । ईड्यं स्तुत्यम् । ईदृशमागन्मेति संबन्धः ॥ २१ ॥

१. ख-त-न-भ-१-दुर्य । २. ग-शिष्यस्य; त-३-४-भ-१-स्यस्य; श-स्यस्य । ३. ग-त-३-४-भ-श-‘उद्यता’ नास्ति । ४. ख-ग-त-न-भ-श-प्रशस्यं मानवं । ५. भ-अस्य । ६. ख-त-भ-१-श-स्तौमि ।

सबाधो यं जना इमेऽग्निं हव्येभिरीळते । जुहानासो यतस्तुचः ॥ ६ ॥

सऽबाधः । यम् । जनाः । इमे । अग्निम् । हव्येभिः । ईळते । जुहानासः । यतऽस्तुचः ॥ ६ ॥

वइमे वसबाधः बाधसहिता अध्वर्यादयः वयम् वअग्निं वहव्येभिः हविभिः ईळते स्तुवन्ति । कीदृशा जनाः । वजुहानासः यागं कुर्वाणाः वयतस्तुचः तदर्थं धृतस्तुगदण्डाः । तमागन्मेति समन्वयः ॥

इयं ते नव्यसी मतिरग्ने अधायिस्मदा ।

मन्द्र सुजात सुक्रतोऽमूर दस्मातिथे ॥ ७ ॥

इयम् । ते । नव्यसी । मतिः । अग्ने । अधायि । अस्मत् । आ ।

मन्द्र । सुजात । सुक्रतो इति सुक्रतो । अमूर । दस्म । अतिथे ॥ ७ ॥

हे वअग्ने वह्यम् इदानी क्रियमाणा वनव्यसी नवतरा स्तुतिः वते तव स्वभूता वअस्मत् अस्मासु वअधायि^१ धृताभूत् । वयं तव स्तुतिं कुर्म इत्यर्थः । हे वमन्द्र मोदमान वसुजात शोभनजनन वसुकृतो शोभनकर्मन् वअमूर अमूढ वदस्म दर्शनीय वअतिथे अतिथिवत् पूज्य इत्यग्नेर्विशेषणानि ॥

सा ते अग्ने शंतमा चनिष्ठा भवतु प्रिया । तया वर्धस्व सुष्टुतः ॥ ८ ॥

सा । ते । अग्ने । शमऽतमा । चनिष्ठा । भवतु । प्रिया । तया । वर्धस्व । सुऽस्तुतः ॥ ८ ॥

हे वअग्ने वसा अस्माभिः क्रियमाणा स्तुतिः^२ वशंतमा अत्यन्तं सुखकरा^३ वचनिष्ठा अतिशयेना-
न्नवती वते तव वप्रिया वभवतु । वतया स्तुत्या वसुष्टुतः सुष्टु स्तुतः सन् वर्धस्व प्रवृद्धो भव ॥

सा द्युमैर्द्युमिनी बृहदुपोष श्रवसि श्रवः । दधीत वृत्रतूर्ये ॥ ९ ॥

सा । द्युमनैः । द्युमिनी । बृहत् । उपऽउप । श्रवसि । श्रवः । दधीत । वृत्रऽतूर्ये ॥ ९ ॥

वसा अस्माभिः क्रियमाणा स्तुतिः वद्युमैः द्योतमानैरन्नैः अस्मभ्यं^४ प्रदेयैः वद्युमिनी अन्नवती वश्रवसि^५ पूर्वस्मिन् विद्यमानेऽन्ने पुनरपि वबृहत् महत् वश्रवः अन्नम् वउपोष^६ वदधीत पुनरुपरि^७ धारयतु । कुत्रेति उच्यते । ववृत्रतूर्ये संग्रामे । शत्रोः संबन्धीति यावत् ॥

अश्वमिद्रां रथप्रां त्वेषमिन्द्रं न सत्पतिम् ।

यस्य श्रवांसि तूर्वेथ पन्यपन्यं च कृष्टयः ॥ १० ॥

अश्वम् । इत् । गाम् । रथऽग्राम् । त्वेषम् । इन्द्रम् । न । सत्ऽपतिम् ।

यस्य । श्रवांसि । तूर्वेथ । पन्यम्ऽपन्यम् । च । कृष्टयः ॥ १० ॥

वगां गन्तारम् वअश्वमिन् । इच्छन्द इवार्थे । अश्वमिव । तं यथा स्तुवते तथेत्यर्थः । वरथप्रां रथानामस्मदीयानां पूरयितारं धनैः तथा त्वेषं दीप्तमग्निं वसत्पतिं सतां पालकम् वइन्द्रं वन इन्द्रमिवेमं

१. घ-आ अधायि । २. ख-ग-त-न-भ-श-‘स्तुतिः’ नास्ति । ३. ग-सुखकरी भ-सुखकरो । ४. त-भ-श-द्युस्मभ्यं । ५. ख-त-न-भ-श-अस्यभ्यं सुश्रवसि; घ-सुश्रवसि । ६. श-त-१-२-विद्यमानोन्नैः; त-३-४-विद्यमानोन्नैः; श-अविद्यमानोन्नैः । ७. त-भ-श-उप । ८. ग-भ-पुनरपि ।

वृष्टयः मनुष्याः परिचरतेति^१ शेषः । यस्य अग्नेर्वलेन वश्रवांसि अज्ञानि शत्रुसंबन्धीनि वृत्तवथ
तथा वपन्यपन्यं वच यद्यत् स्तुत्यं धनमस्ति तदपि तूवथ हिंस्थ ॥ २२ ॥

यं त्वा गोपर्वनो गिरा चनिष्ठदग्ने अङ्गिरः । स पावक श्रुधि हवम् ॥ ११ ॥

यम् । त्वा । गोपर्वनः । गिरा । चनिष्ठत् । अग्ने । अङ्गिरः । सः । पावक । श्रुधि । हवम् ॥ ११ ॥

हे वअग्ने वयं वत्वा त्वां वगोपर्वनः ऋषिः वगिरा स्तुत्या वचनिष्ठत् अतिशयेनान्नप्रदातार-
मकरोत् वसः तादृशान्ने वअङ्गिरः सर्वत्र गन्तरङ्गिरसां मध्य एक वा वपावक शोधक वह्वं गोपर्वनस्य
वश्रुधि शृणु ॥

यं त्वा जनास ईळते सुबाधो वाजसातये । स बोधि वृत्रतूर्ये ॥ १२ ॥

यम् । त्वा । जनासः । ईळते । सुबाधः । वाजसातये । सः । बोधि । वृत्रतूर्ये ॥ १२ ॥

हे अग्ने वयं वत्वा त्वां वजनासः जनाः स्तोतारो वा ववाजसातये अन्नस्य काभाय वसबाध.
निर्बन्धरूपबाधोपेताः^२ सन्तः वईळते स्तुवन्ति वसः त्वं ववृत्रतूर्ये वैरिनाशनाय पापक्षयाय वा
वबोधि बुध्यस्व । अथवा वृत्रतूर्ये संग्रामे बोधि ॥

अहं हुवान आर्क्षे श्रुतर्वणि मदच्युति ।

शर्धासीव स्तुकाविनां मृक्षा शीर्षा चतुर्णाम् ॥ १३ ॥

अहम् । हुवानः । आर्क्षे । श्रुतर्वणि । मदच्युति ।

शर्धासिऽइव । स्तुकाऽविनाम् । मृक्षा । शीर्षा । चतुर्णाम् ॥ १३ ॥

वअहम् ऋषिः वहुवानः द्वयमानो यज्ञदिदक्षार्थं वश्रुतर्वणि एतन्नास्ति राजनि वमदच्युति
शत्रूणां मदस्य च्यावयितरि वस्तुकाविनाम् । स्तुकाविन ऊर्णायवः । स्तुकः केशसंघातः । तद्वत्तां
वशर्धासीव उच्छिस्तानि लोमानीव तानि यथा स्पृशन्ति तद्वत् वृक्षा वृक्षाणि । वृक्ष्यन्त इति वृक्षाः
केशाः । तद्वन्ति वृक्षाणि वशीर्षा^३ शीर्षाणि शिरांसि । केषाम् । वचतुर्णां श्रुतर्वणा प्रदत्तानामश्वानां
शिरांस्युन्मृजामीति शेषः । अथवा वृक्षा वृक्षेण । ब्रश्चनसाधनत्वाद्बृक्षो हस्तः । तेनोन्मृजामि^४ ॥

मां चत्वारं आशवः शर्विष्ठस्य द्रवित्वः ।

सुरथासो अभि प्रयो वक्षन्वयो न तुग्र्यम् ॥ १४ ॥

माम् । चत्वारः । आशवः । शर्विष्ठस्य । द्रवित्वः ।

सुसुरथासः । अभि । प्रयः । वक्षन् । वयः । न । तुग्र्यम् ॥ १४ ॥

वमां वशर्विष्ठस्य अतिशयेनान्नवतः श्रुतर्वणो राज्ञः संबन्धिनः वचत्वारः वआशवः अश्वाः
वद्रवित्वः गमनशीलाः वसुरथासः शोभनरथा अश्वाः वप्रयः अन्न शत्रूणां प्रति वअभि ववक्षन्
अभिवहन्ति । ववयो^५ वन वतुग्र्यम्^५ । मुज्युं यथाश्विभ्यां प्रेरिताश्चतस्रो नावः स्वगृहं प्रापयन् तद्वदिति ॥

१. ख-परिचरति; घ-तन-भ-परिचरतेति । २. ख-ग-घ१-ज्ञ-त१-४-भ-श-°बधोपेताः; च-°बधो-
पेताः; त२-३-°बधोपेताः । ३. ग-त-भ-श-°शीर्षा' नास्ति । ४. ख-त-न-भ-श-तेनोन्मृजामि । ५. ख-
त१-२-न-तुग्र्यं; ग-तु उग्र्यं, घ-तुग्र्यं न; त३-४-तुग्र्यं, भ-उग्र्यं, ज्ञ-श-तुग्र्यं ।

सत्यमिच्वा महेनदि परुष्ण्यव देदिशम् ।

नेमापो अश्वदातरः शर्विष्ठादस्ति मर्त्यः ॥ १५ ॥

सत्यम् । इत् । त्वा । महेऽनदि । परुष्णि । अव । देदिशम् ।

न । ईम् । आपः । अश्वदातरः । शर्विष्ठात् । अस्ति । मर्त्यः ॥ १५ ॥

हे महेनदि^१ परुष्णि एतन्नामिके त्वा त्वां सत्यमित् सत्यमेव अव देदिशम् आदिशामि वदामि । नद्याकारेण संबोध्यापः संबोधयति । हे आपः ईम् अस्मात् शर्विष्ठात् बलवत्तमाच्छु-
तर्वणोऽधिकः^२ कश्चित् अश्वदातरः अश्वानां दातृतमः मर्त्यः न अस्ति । परुष्ण्यास्तीरे राज्ञोऽ-
श्वमेधप्रतिग्रहात्तां संबोध्य ब्रूते ॥ ॥ २३ ॥

‘युक्ष्वा हि’ इति षोडशर्चं षष्ठं सूक्तमाङ्गिरसस्य विरूपस्थार्थं गायत्रमाग्नेयम् । तथा चानुक्रमणिका—‘युक्ष्वा हि षोडश विरूप’ इति । दशरात्रे तृतीयेऽहनीदं सूक्तमाज्यशस्त्रम् । सूत्रितं च—‘तृतीये युक्ष्वा हीत्याज्यम्’ (आश्व. श्रौ. ७. १०) इति । प्रातरनुवाकेऽप्याग्नेये गायत्रे छन्दस्याग्निनशस्त्रे चेदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘युक्ष्वा हि प्रेष्टं वः’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

युक्ष्वा हि देवहूतमाँ अश्वान् अग्ने रथीरिव । नि होता पूर्व्यः सदः ॥ १ ॥

युक्ष्व । हि । देवहूतमान् । अश्वान् । अग्ने । रथीऽईव । नि । होता । पूर्व्यः । सदः ॥ १ ॥

हे अग्ने देवहूतमान् देवानामाह्वातृतमान् अश्वान् युक्ष्व योजय रथे । रथीरिव यथा रथी स्वाश्वानिष्टदेशगमनाय योजयति तद्वत् । तथा कृत्वा होता त्वं पूर्व्यः मुख्यः सन् णि षदः^३ उपविश^४ च ॥

उत नो देव देवाँ अच्छा वोचो विदुष्टरः । श्रद्धिश्वा वार्या कृधि ॥ २ ॥

उत । नः । देव । देवान् । अच्छ । वोचः । विदुऽर्तरः । श्रत् । विश्वा । वार्या । कृधि ॥ २ ॥

हे देव अग्ने उत अपि च नः अस्मान् देवान् अच्छा वोचः अभिवृथा । सम्यगनुष्ठित-
वन्त इति । तथा विदुष्टरः विद्वत्तमान् वोचः । तथा कृत्वा विश्वा सर्वाणि वार्या वरणीयानि
धनानि देवसंबन्धीनि श्रत् सत्यानि कृधि कुर्वस्माकम् । अथवास्मदीयानि सर्वाणि वरणीयानि
हवींषि श्रत् सत्यानि कुरु । देवान् प्रापयेत्यर्थः ॥

त्वं ह यद्यविष्ठय सहसः सूनवाहुत । क्रतावा यज्ञियो भुवः ॥ ३ ॥

त्वम् । ह । यत् । यविष्ठय । सहसः । सूनो इति । आऽहुत् । क्रतुऽवा । यज्ञियः । भुवः ॥ ३ ॥

हे अग्ने यद्यविष्ठय युवतम सहसः सूनो बलस्य पुत्र आहुत सर्वतो हुत आहुत वा त्वं
यत् यदा ह खलु क्रतावा सत्यवान् यज्ञियः यज्ञार्हश्च भुवः भवसि तदा वार्याणि
श्रत्कुर्विति^५ संबन्धः ॥

दर्शपूर्णमासयोराम्नेयस्य ‘अयमग्निः’ इति वैकल्पिकी याज्या । सूत्रितं च—‘अयमग्निः सह-
स्त्रिण इति वेदं विष्णुर्वि चक्रमे’ (आश्व. श्रौ. १. ६) इति ॥

१. ख-ग-श-महे महे नदि; घ-महे महते नदि । २. ख-ग-ज्ञ-त२-३-४-न-भ-श-°तर्वणो नाधि;
घ१-°तर्वणः; च-°तर्वणादधिकः; त१-°तर्वणो नाधिकः । ३. त३-४-भ-श-षद । ४. ख-ग-त-भ-श-
‘उपविश’ नास्ति । ५. ग-त-श्रुत्कुर्विति; भ-श्रुत्कुर्विति; श-श्रु कुर्विति ।

अयमग्निः सहस्रिणो वाजस्य शतिनस्पतिः । मूर्धा कवी रयीणाम् ॥ ४ ॥

अयम् । अग्निः । सहस्रिणः । वाजस्य । शतिनः । पतिः । मूर्धा । कविः । रयीणाम् ॥ ४ ॥

वअयमग्निः वशतिनः वसहस्रिणः चोक्तसंख्योपेतस्य ववाजस्य अद्यस्य वपतिः स्वामी वमूर्धा
शिरोवदुन्नतः श्रेष्ठः वकविः मेधावी वरयीणां धनानामपि पतिरिति शेषः । तदुभयं प्रयच्छत्वित्यर्थः ॥

तं नेमिमृभवो यथा नमस्व सहूतिभिः । नेदीयो यज्ञमङ्गिरः ॥ ५ ॥

तम् । नेमिम् । ऋभवः । यथा । आ । नमस्व । सहूतिभिः । नेदीयः । यज्ञम् । अङ्गिरः ॥ ५ ॥

हे वअङ्गिरः त्वं वसहूतिभिः समानाह्वानैरन्यैर्देवैः सह वनेदीयः अन्तिकतमं वयज्ञम्^१ वआ
वनमस्व^२ आनमय । वऋभवः वनेमि रथमिव^३ ॥ ॥ २४ ॥

तस्मै नूनमभिद्यवे वाचा विरूप नित्यया । वृष्णे चोदस्व सुष्टुतिम् ॥ ६ ॥

तस्मै । नूनम् । अभिद्यवे । वाचा । विरूप । नित्यया । वृष्णे । चोदस्व । सुष्टुतिम् ॥ ६ ॥

हे वविरूप नानारूपैतन्नामक महर्षे त्वं वतस्मै प्रसिद्धाय वअभिद्यवे अभिगतदीप्तये ववृष्णे
वर्षकायाम्नये वनित्यया उत्पत्तिरहितया ववाचा मन्त्ररूपया वसुष्टुतिं वनूनम् इदानीं वचोदस्व
स्तुहीत्येवमृषिः स्वात्मानं ब्रवीति यजमानो वा होतारं विरूपम् ॥

कमुं ष्विदस्य सेनयाग्नेरपाकचक्षसः । पुंणि गोषु स्तरामहे ॥ ७ ॥

कम् । ऊँ इति । स्वित् । अस्य । सेनया । अग्नेः । अपाकऽचक्षसः ।

पुणिम् । गोषु । स्तरामहे ॥ ७ ॥

वअस्य वअग्नेः वअपाकचक्षसः अनल्पचक्षसोऽग्नेः वसेनया ज्वालारूपया वगोषु निमित्तेषु
वकमुं वष्वित् कं^३ खलु वपुंणि वस्तरामहे । स्तरणं^४ हिंसनम्^५ । इदानीं बलिनमभिभवेमेत्यर्थः^६ ॥

मा नो देवानां विशः प्रस्तातीरिवोस्त्राः । कृशं न हासुरध्याः ॥ ८ ॥

मा । नः । देवानाम् । विशः । प्रस्तातीऽईव । उस्त्राः । कृशम् । न । हासुः । अध्याः ॥ ८ ॥

वदेवानां सर्वेषां वविशः प्रजाभूतान् परिचारकान् वनः अस्मान् वमा हासीत् अग्निमां
परित्यजतु । वप्रस्तातीः^६ वउस्त्राः^७ वइव पयः क्षरन्तीर्गाव इव । ता यथा न मुञ्चन्ति । उभयमपि न
परित्यजत्वित्यर्थः । किमिव । वकृशम् अल्पं स्ववत्सम् वअध्याः गावो यथा वनहासुः न
परित्यजन्ति तद्वत् ॥

मा नः समस्य दूढ्यः परिद्वेषसो अंहतिः । ऊर्मिर्न नावमा वधीत् ॥ ९ ॥

मा । नः । समस्य । दुःध्वः । परिद्वेषसः । अंहतिः । ऊर्मिः । न । नावम् । आ । वधीत् ॥ ९ ॥

१. ख-घ-त-आनमस्व यज्ञं, ग-न-भ-आनमस्व । २. ग-अरमिव । ३. ख-त-भ-श-कः; ग-कमु;
न-कुः । ४. ख-स्तरणिसक; ग-स्तरणीं हिंसनं, ज-त-३-स्तरणिं हिंसक, त-४-न-भ-श-स्तरणं हिंसक ।
५. ख-ग-त-न-भ-श-मभिभवामे । ६. ख-भ-१-प्रस्नवती, ग-भ-२-प्रस्नवती, त-भ-३-श-प्रस्नवती ।
७. ज-त-३-श-उषा ।

वसमस्य सर्वस्य परिद्वेषसः परितो द्विषतः वृद्ध्यः^१ पापबुद्धेः वृंहतिः हननं वमा^२ वआ
वधीत् मा हिंस्यात्^३ । वनावम् वऊर्मिः समुद्रतरङ्ग इव । स यथा तां पीडयति तद्वन्मा वधीदित्यर्थः^३ ।
अत्र 'मा नः सर्वस्य दुर्धियः' (निरु. ५. २३) इत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥

नमस्ते अग्रे ओजसे गुणन्ति देव कृष्टयः । अमैरमित्रमर्दय ॥ १० ॥

नमः । ते । अग्रे । ओजसे । गुणन्ति । देव । कृष्टयः । अमैः । अमित्रम् । अर्दय ॥ १० ॥

हे अग्रे देव ते तुभ्यं वनम् वगुणन्ति नमस्कारशब्दमुच्चारयन्ति । किमर्थम् । ओजसे
बलाय । के । कृष्टयः मनुष्या यजमानाः । अतोऽहमपि गृणामीत्यर्थः । तथा अमैः बलैः वमित्रं
शत्रुम् अर्दय नाशय ॥ २५ ॥

ग्राम्येणाग्निना वैतानिकस्य संसर्गेऽग्नये संवर्गायेष्टिः कार्या । तत्र 'कुवित्सु नः' इत्यनुवाक्या
'मा नो अस्मिन्' इति याज्या । सूत्रितं च—'कुवित्सु नो गविष्टये मा नो अस्मिन्महाधने'
(आश्व. श्रौ. ३. १३) इति ॥

कुवित्सु नो गविष्टयेऽग्रे संवर्षिषो रयिम् । उरुकृदुरु णस्कृधि ॥ ११ ॥

कुवित् । सु । नः । गोऽईष्टये । अग्रे । समऽवर्षिषः । रयिम् । उरुऽकृत् । उरु । नः । कृधि ॥ ११ ॥

हे अग्रे त्वं वनः अस्माकं गविष्टये गवामेषणाय कुवित् बहु वरयि धनं संवर्षिषः
संप्रापय । उरुकृत् त्वं वनः अस्मान् उरु कृधि कुरु ॥

मा नो अस्मिन्महाधने परा वर्गभृद्यथा । संवर्गं सं रयिं जय ॥ १२ ॥

मा । नः । अस्मिन् । महाऽधने । परा । वर्क । भारऽभृत् । यथा ।

समऽवर्गम् । सम । रयिम् । जय ॥ १२ ॥

व नः अस्मान् वस्मिन् महाधने संग्रामे वमा वपरा वर्क मा परित्याक्षीः । वभारभृद्यथा ।
भारवाही यथा भारमन्ते परित्यजति तद्वत् । वसंवर्गं शत्रुभ्यः सहाच्छिद्यमानं वरयि धनं वसं वजय
अस्मदर्थम् ॥

अन्यमस्मद्भिया इयमग्रे सिषक्तु दुच्छुना । वर्धो नो अमवच्छवः ॥ १३ ॥

अन्यम् । अस्मत् । भियै । इयम् । अग्रे । सिषक्तु । दुच्छुना । वर्ध । नः । अमऽवत् । शवः ॥ १३ ॥

हे अग्रे त्वदीया इयं दुच्छुना बाधकसंहतिः वस्मत् अन्यम् अस्तोतार भियै
भयाय सिषक्तु सेवताम् । त्वं च वनः अस्माकम् अमवत् बलोपेतं वशवः वेगं वर्धं वर्धय संग्रामे ॥

यस्याजुषन्नमस्विनः शमीमदुर्मखस्य वा । तं घेदग्निर्विधावति ॥ १४ ॥

यस्य । अजुषत् । नमस्विनः । शमीम् । अदुःमखस्य । वा ।

तम् । घ । इत् । अग्निः । वृधा । अवति ॥ १४ ॥

यस्य वनमस्विनः नमस्कारवतः वदुर्मखस्य वा अदुष्टयागस्य वा शमीं कर्म अजुषत्
असेवत तं घेत् तमेव यजमानं संग्रामे अग्निर्विधावति विशेषेण गच्छति । अतो नमोयुक्ता
अदुर्मखाश्च भवामेति भावः ॥

१. ख-ग-घ-त-भ-दूर्ध्वः । २. ख-ङ-त-१-२-अस्मानावधीत् मां हिंस्यात्, घ-नोस्मान् मा वधीत् मा
हिंस्यात्; त-३-४-न-भ-आवधीत् मा हिंस्यात् । ३. ख-ग-त-न-भ-श-वधीरित्यर्थः । ४. घ-अस्मान् सु सुष्ठु ।

परस्या अर्धं संवतोऽवराँ अभ्या तर । यत्राहमस्मि ताँ अव ॥ १५ ॥

परस्याः । अर्धं । सम्संवतः । अवराँ । अभि । आ । तर ।

यत्र । अहम् । अस्मि । तान् । अव ॥ १५ ॥

हे अग्ने ऽपरस्याः अन्यस्याः ऽसंवतः सेनायाः ऽअवरान् अन्यानस्मदीयान् ऽअभि अभिसुखम्
 ऽआ सर्वतः ऽतर तारय । वैरिसेना अस्मद्भैः पराभावयेत्यर्थः । ऽयत्र येष्वास्मदीयपरिजनमध्ये
 ऽअहमस्मि स्वामी^१ ऽतानव रक्ष ॥

विद्वा हि ते पुरा वयमग्ने पितुर्यथावसः । अधा ते सुममीमहे ॥ १६ ॥

विद्वा । हि । ते । पुरा । वयम् । अग्ने । पितुः । यथा । अवसः ।

अर्धं । ते । सुमम् । ईमहे ॥ १६ ॥

हे अग्ने ऽपितुः पालकस्य ऽते तव ऽअवसः अवो रक्षणं ऽपुरा ऽयथा तथेदानीमपीति
 ऽविद्वा^२ । ऽअध^३ तत् ऽते^३ तव ऽसुमं सुखम् ऽईमहे याचामहे । अथवा पितुर्यथेति दृष्टान्तः । पितुः
 पालनं पुत्रो यथा वेत्ति तथेत्यर्थः ॥ ॥ १६ ॥

‘इमं नु मायिनम्’ इति द्वादशचं सप्तमं सूक्तम् । कुरुसुतिनाम काण्व ऋषिः । गायत्री
 छन्दः । इन्द्रो देवता । तथा चानुक्रान्तम्—‘इमं नु द्वादश कुरुसुतिः काण्वः’ इति । व्यूढे दशरात्रे
 चतुर्थेऽहनि मरुत्वतीय आद्यस्तुचः । सूत्रितं च—‘इमं नु मायिनं हुवे त्यमु वः सत्रासाहम्’
 (आश्व. श्रौ. ८ ८) इति ॥

इमं नु मायिनं हुव इन्द्रमीशानमोजसा । मरुत्वन्तं न वृञ्जसे ॥ १ ॥

इमम् । नु । मायिनम् । हुवे । इन्द्रम् । ईशानम् । ओजसा । मरुत्वन्तम् । न । वृञ्जसे ॥ १ ॥

ऽइमं ऽमायिनं प्रज्ञावन्तम् ऽओजसा स्वबलेन ऽईशानं सर्वस्य स्वामिनं ऽमरुत्वन्तं ऽन ।
 नेति संप्रत्यर्थे । मरुतिस्तद्वन्तमिदानीम् ऽइन्द्रं ऽवृञ्जसे शत्रूणां छेदनाय ऽहुवे आह्वयामि ॥

अयमिन्द्रो मरुत्सखा वि वृत्रस्याभिनच्छिरः । वज्रेण शतपर्वणा ॥ २ ॥

अयम् । इन्द्रः । मरुत्सखा । वि । वृत्रस्य । अभिनत् । शिरः । वज्रेण । शतपर्वणा ॥ २ ॥

ऽअयमिन्द्रो^४ ऽमरुत्सखा मरुद्युक्तः ऽवृत्रस्य ऽवि ऽअभिनत् व्यच्छिनत् ऽशिरः ऽवज्रेण
 ऽशतपर्वणा शतसंधिना^५ ॥

वावृधानो मरुत्सखेन्द्रो वि वृत्रमैरयत् । सृजन्तसमुद्रिया अपः ॥ ३ ॥

वावृधानः । मरुत्सखा । इन्द्रः । वि । वृत्रम् । ऐरयत् । सृजन् । समुद्रियाः । अपः ॥ ३ ॥

अयम् ऽइन्द्रः ऽवावृधानः वर्धमानः ऽमरुत्सखा मरुत्सहायः ऽवृत्रं मेघं ऽवि ऽऐरयत् विदारित-
 वान् । किं कुर्वन् । ऽसमुद्रियाः । समुद्रमन्तरिक्षम् । तत्संबन्धिन्यः ऽअपः ऽसृजन् ॥

१. ग-भवामि । २. ख-घ-ज्ञ-त१-२-विद्वा नव । ३. ख-त२-४-न-अधी तत्ते; ग-अधमः ते;
 घ-अतस्ते, ज्ञ-अधित् ते; भ१-अधितस्ते; भ३-अधीतितस्ते, श-अधीते । ४. ख-ग-त-न-भ-श-अयमिन्द्रो
 मरुद्युक्तो वृत्रस्य व्यच्छिनच्छिरो वज्रेण शतसंधिना (ख-ज्ञ-त३-४-भ१-२-श-शतशत°) ।

षष्ठेऽहनि मरुत्वतीये 'अयं ह येन' इति मरुत्वशिविद्वानीयः । सूत्रितं च—'अयं ह येन वा इदमुप नो हरिभिः सुतम्' (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति ॥

अयं ह येन वा इदं स्वमरुत्वता जितम् । इन्द्रेण सोमपीतये ॥ ४ ॥

अयम् । ह । येन । वै । इदम् । स्वः । मरुत्वता । जितम् । इन्द्रेण । सोमऽपीतये ॥ ४ ॥

वअयं^१ वहु^१ खल्विन्द्रः^२ वयेन^३ वै येन खलु^४ वमरुत्वता मरुद्विर्युक्तेन^५ वइन्द्रेण^६ वइदं^७ वस्व-
स्वर्गाख्यं स्थानमिदं स्वः सर्व^८ कर्म^९ वा यद्वेदं सर्वं जगत्^{१०} वजितम् । किमर्थम् । वसोमपीतये
सोमपानाय ॥

मरुत्वन्तमृजीषिणमोजस्वन्तं विरप्तिनम् । इन्द्रं गीर्भिर्हवामहे ॥ ५ ॥

मरुत्वन्तम् । ऋजीषिणम् । ओजस्वन्तम् । विरप्तिनम् । इन्द्रम् । गीऽभिः । हवामहे ॥ ५ ॥

वमरुत्वन्तं मरुद्विस्तद्वन्तम्^१ वऋजीषिणम् । अभिषुतशेष ऋजीषः । स च तृतीयसवने पुनः
सूयते । तद्वन्तम्^२ वओजस्वन्तम् । ओजो नामाष्टमी दशा । शरीरवृद्धयुपेतमित्यर्थः । वविरप्तिनम् ।
महन्नामैतत् । महान्तमेवंमहानुभावम्^३ वइन्द्रं^४ वगीर्भिः^५ स्तुतिभिः । वहवामहे आह्वयामः ॥

इन्द्रं प्रत्नेन मन्मना मरुत्वन्तं हवामहे । अस्य सोमस्य पीतये ॥ ६ ॥

इन्द्रम् । प्रत्नेन । मन्मना । मरुत्वन्तम् । हवामहे । अस्य । सोमस्य । पीतये ॥ ६ ॥

वमरुत्वन्तम्^१ वइन्द्रं^२ वप्रत्नेन पुराणेन^३ वमन्मना मननीयेन स्तोत्रेण^४ वहवामहे^५ वअस्य^६ वसोमस्य
वपीतये पानाय ॥ २७ ॥

पञ्चमेऽहनि मरुत्वतीये 'मरुत्वो इन्द्र मीढुः' इति तृचो निविद्वानीयः । सूत्रितं च—'मरुत्वो
इन्द्र मीढुस्तमिन्द्रं वाजयामसि' (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति ॥

मरुत्वाँ इन्द्र मीढुः पिबा सोमं शतक्रतो । अस्मिन्यज्ञे पुरुषुत ॥ ७ ॥

मरुत्वान् । इन्द्र । मीढुः । पिब । सोमम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

अस्मिन् । यज्ञे । पुरुऽस्तुत ॥ ७ ॥

हे^१ वमीढुः फलस्य वृष्टेर्वां सेक्तः^२ वशतक्रतो बहुकर्मन्^३ वइन्द्र त्वं^४ वमरुत्वान्^५ वसोमं^६ वपिब
वअस्मिन्^७ वयज्ञे हे^८ वपुरुषुत बहुभिराहूत ॥

तुभ्येदिन्द्र मरुत्वते सुताः सोमासो अद्रिवः । हृदा हूयन्त उक्थिनः ॥ ८ ॥

तुभ्य । इत् । इन्द्र । मरुत्वते । सुताः । सोमासः । अद्रिऽवः । हृदा । हूयन्ते । उक्थिनः ॥ ८ ॥

हे^१ वअद्रिवः वज्रवन्^२ वइन्द्र^३ वमरुत्वते^४ वतुभ्येत्^५ तुभ्यमेव^६ वसोमासः^७ वसुताः^८ अभिषुताः । ते
च^९ वउक्थिनः शस्त्रवन्तः^{१०} वहृदा^{११} मनसा भक्त्या^{१२} वहूयन्ते त्वदर्थम् ॥

पिबेदिन्द्र मरुत्सखा सुतं सोमं दिविष्टिषु । वज्रं शिशान ओजसा ॥ ९ ॥

१. न-भ-ह अयं । २. ख-ग-त-न-भ-श-सर्वकर्म । ३. न-भ-मरुत्वान् सन् । ४. त३-४-न-भ
श-हृदा...भक्त्या' नास्ति ।

पिब । इत् । इन्द्र । मरुत्सखा । सुतम् । सोमम् । दिविष्टिषु । वज्रम् । शिशानः । ओजसा ॥ ९ ॥

हे ^१इन्द्र ^२मरुत्सखा त्वं ^३सुतम् अभिषुतं ^४सोमं ^५पिब । किमर्थम् । ^६दिविष्टिषु अस्माक-
महामभिगमनेषु ^७दिवः स्वर्गस्य वैषणेषु निमित्तेषु । पीत्वा च ^८ओजसा बलेन सोमपानजनितेन
^९वज्रं ^{१०}शिशानः तीक्ष्णीकुर्वन् । शत्रूञ्जहीति भावः ॥

चतुर्विंशोऽहनि प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छसिशस्त्रे 'उत्तिष्ठन्' इति तृचः षळहस्तोत्रियः । सूत्रितं
च—'उत्तिष्ठन्नोजसा सह भिन्धि विश्वा अप द्विष इति ब्राह्मणाच्छसिनः' (आश्व. श्रौ. ७. २) इति ॥

उत्तिष्ठन्नोजसा सह पीत्वी शिश्रे अवेपयः । सोममिन्द्र चमू सुतम् ॥ १० ॥

उत्तिष्ठन् । ओजसा । सह । पीत्वी । शिश्रे इति । अवेपयः ।

सोमम् । इन्द्र । चमू इति । सुतम् ॥ १० ॥

हे ^१इन्द्र त्वं ^२पीत्वी पीत्वा ^३ओजसा बलेन ^४सह ^५उत्तिष्ठन् ^६शिश्रे हन् ^७अवेपयः अकम्पयः ।
मदावेशादिति भावः । किं पीत्वा । ^८चमू चम्बोरधिषवणफलकयोः ^९सुतं ^{१०}सोमम् ॥

अनु त्वा रोदसी उभे क्रक्षमाणमकृपेताम् । इन्द्र यदस्युहाभवः ॥ ११ ॥

अनु । त्वा । रोदसी इति । उभे इति । क्रक्षमाणम् । अकृपेताम् ।

इन्द्र । यत् । दस्युऽहा । अभवः ॥ ११ ॥

हे ^१इन्द्र ^२क्रक्षमाणं शत्रून् विलिखन्तं ^३त्वा त्वाम् ^४उभे ^५रोदसी उभे अपि द्यावापृथिव्यौ
^६अनु ^७अकृपेताम् अनुकल्पयेताम् । ^८यत् यदा ^९दस्युहा ^{१०}अभवः भवसि तदा ॥

वाचमष्टापदीमहं नवस्रक्तिमृतस्पृशम् । इन्द्रात्परि तन्वं ममे ॥ १२ ॥

वाचम् । अष्टापदीम् । अहम् । नवस्रक्तिम् । कृतस्पृशम् ।

इन्द्रात् । परि । तन्वं । ममे ॥ १२ ॥

^१अष्टापदीम् । अष्टाभिर्दिग्भिर्विदिग्भिः साष्टापदी । ^२नवस्रक्तिम् उपरि स्थितेनादित्येन
नवस्रक्तिम् । आसु दिक्षु व्याप्तामित्यर्थः । ^३कृतस्पृशं यज्ञस्पृशं ^४वाचं स्तुतिम् ^५अहं ^६परिपूर्णात्
^७इन्द्रात् ^८तन्वं तनुं न्यूनां सती ^९परि ^{१०}ममे । अन्यून्येयत्तां करोमीत्यर्थः । कात्स्न्येन स्वरूपं स्तुत्या
विषयीकर्तुमशक्यत्वादिति भावः ॥ ॥ २८ ॥

'जज्ञानः' इत्येकादशर्चमष्टमं सूक्तं काण्वस्य कुरुसुतेरार्षम् । आद्या नव गायत्र्यो दशमी बृह-
त्येकादशी सतोऽब्रुहती । इन्द्रो देवता । तथा चानुक्रान्तं—'जज्ञान एकादश प्रगाथान्तम्' इति ।
महाव्रते निष्केवत्ये 'जज्ञानो नु शतक्रतुः' इत्येषा । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—'जज्ञानो नु शत-
क्रतुरित्येका' (ऐ. आ. ५. २. ३) इति ॥

जज्ञानो नु शतक्रतुर्वि पृच्छदिति मातरम् । क उग्राः के ह शृण्वरे ॥ १ ॥

जज्ञानः । नु । शतक्रतुः । वि । पृच्छत् । इति । मातरम् । के । उग्राः । के । ह । शृण्वरे ॥ १ ॥

अयमिन्द्रः ^१जज्ञानो ^२नु जायमान एव ^३शतक्रतुः बहुकर्मा ^४इति इत्थं ^५मातरं स्वजननीं विपृच्छति । किमिति । ^६क ^७उग्राः उद्गूर्णबला लोके । ^८के ^९ह ^{१०}शृण्विरे श्रूयन्ते गुणैः । के विश्रुता इत्यर्थः ॥

अदीं शवस्यब्रवीदौर्णवाभमहीशुर्वम् । ते पुत्र सन्तु निष्टुरः ॥ २ ॥

आत् । ईम् । शवसी । अब्रवीत् । और्णऽवाभम् । अहीशुर्वम् । ते । पुत्र । सन्तु । निऽस्तुरः ॥ २ ॥

इन्द्रेण पृष्टा ^१शवसी माता अनन्तरमेव ^२एनमिन्द्रम् ^३अब्रवीत् । किमिति उच्यते । ^४और्ण-
वाभमहीशुर्वम् ^५एतन्नामानावसुरौ तिष्ठतः । तावुक्तावन्ये च तादृशा इे ^६पुत्र तव ^७निष्टुरः निस्तार-
णीयाः ^८सन्तु इति ॥

समित्तान्वृत्रहाखिदत्खे अराँइव खेदया । प्रवृद्धो दस्युहाभवत् ॥ ३ ॥

सम् । इत् । तान् । वृत्रऽहा । अखिदत् । खे । अरान्ऽइव । खेदया ।
प्रऽवृद्धः । दस्युऽहा । अभवत् ॥ ३ ॥

^१तान् जनन्योक्तान् ^२वृत्रहा इन्द्रः ^३समित् ^४सहैव ^५अखिदत् ^६खेदनं नाम आकर्षणम् । ^७खे
रथचक्रस्य नाभौ ^८अरान् चक्राद्भूतान्छङ्कन् ^९खेदया रज्ज्वा ^{१०}इव । तथा तान् यथा संखिदन्ति
तद्वत् । तथा कृत्वा ^{११}दस्युहा शत्रुघातीन्द्रः ^{१२}प्रवृद्धः ^{१३}अभवत् ॥

एकया प्रतिधापिबत्साकं सरांसि त्रिशतम् । इन्द्रः सोमस्य काणुका ॥ ४ ॥

एकया । प्रतिऽधा । अपिबत् । साकम् । सरांसि । त्रिशतम् । इन्द्रः । सोमस्य । काणुका ॥ ४ ॥

अयम् ^१इन्द्रः ^२एकया एकेन ^३प्रतिधा प्रतिधानेन ^४साकम् ^५एकधैव ^६त्रिशतम् अपि । उक्थ-
पात्राणीत्यर्थः । कीदृशानि । ^७सरांसि ^८सोमस्य पूर्णानि सोमरसेन पूर्णानि ^९काणुका कान्तानि
क्रान्तानि वा सोमेन कृतानि वा सोमपूर्णानि ^{१०}अपिबत् पीतवान् माध्यंदिनसवने । याज्ञिकप्रसिद्धयैवम् ।
नैरुक्तप्रसिद्ध्या तु कालाभिमानिन्द्रः । त्रिशदपरपक्षस्याहोरात्रास्त्रिशत् पूर्वपक्षस्य च सन्ति । तानेक-
रूपमनुभवतीति । एतत्सर्वम् ' एकेन प्रतिधानेनापिबत् ' (निरु. ५. ११) इत्यादिनिरुक्ते तद्व्याख्याने
च स्पष्टमुक्तम् । तदत्र द्रष्टव्यम् ॥

अभि गन्धर्वमत्तणदबुधेषु रजःस्वा । इन्द्रो ब्रह्मभ्य इदृधे ॥ ५ ॥

अभि । गन्धर्वम् । अत्तणत् । अबुधेषु । रजःऽसु । आ । इन्द्रः । ब्रह्मऽभ्यः । इत् । बुधे ॥ ५ ॥

अयम् ^१इन्द्रः ^२गन्धर्वम् । गामुदकं धारयतीति गन्धर्वो मेघः । तम् ^३अभि ^४आ ^५अत्तणत्
सर्वतो हिंसितवान् । कुत्र । ^६अबुधेषु पदनिधानयोग्यस्थानरहितेषु ^७रजःसु लोकेषु । अन्तरिक्ष-
प्रदेशेष्वित्यर्थः । किमर्थम् । ^८ब्रह्मभ्य इत् ब्राह्मणेभ्य एव ^९बुधे वर्धनाय ॥ ॥ २९ ॥

निराविध्यद्विरिभ्य आ धारयत्पक्मोदनम् । इन्द्रो बुन्दं स्वातितम् ॥ ६ ॥

निः । अविध्यत् । गिरिऽभ्यः । आ । धारयत् । पक्मम् । ओदनम् ।
इन्द्रः । बुन्दम् । सुऽआतितम् ॥ ६ ॥

१. घ-आदनतरमेव, न-भ-आनतरमेव । २. ख-त-°महीशुर्वं न; न-भ-°महीशुर्वं च । ३. त३-भ१-दा-
सह वै सह खिदत् । ४. घ-नाभौ अरानिव । ५. ख-त-श-सह; न-भ-साकं सह । ६. ख-त-श-पदनिध्यान* ।

अयम् ^१इन्द्रः ^२गिरिभ्यः मेघेभ्यः सकाशादुदकं निर्गमयितुं ^३निराविध्यत् संग्राहर्त् तानेव मेघान् । किं कुर्वन् । ^४पक्कं परिपक्कम् ^५ओदनं कुर्वन् मनुष्याणामर्थाय । केन साधनेनेति तदुच्यते । ^६बुन्दम् इषुं ^७स्वाततं सुष्ठु सर्वतो विस्तृतमादायेति शेषः ॥

शतब्रह्म इषुस्तव सहस्रपर्ण एक इत् । यमिन्द्र चकृषे युजम् ॥ ७ ॥

शतब्रह्मन्तः । इषुः । तव । सहस्रऽपर्णः । एकः । इत् । यम् । इन्द्र । चकृषे । युजम् ॥ ७ ॥

हे ^१इन्द्र ^२तव ^३इषुः ^४शतब्रह्मः शताग्रः ^५सहस्रपर्णः सहस्रसंख्याकैः पत्रैः संवृतः शीघ्रगमनाय । अपरिमितगमनो वा । स च ^६एक इत् एक एव । यथं च ^७इषुं ^८युजं सहायं ^९चकृषे करोषि युद्धाय ॥

तेन स्तोतृभ्य आ भर नृभ्यो नारिभ्यो अत्तवे । सद्यो जात क्रभुष्टिर ॥ ८ ॥

तेन । स्तोतृभ्यः । आ । भर । नृभ्यः । नारिभ्यः । अत्तवे । सद्यः । जातः । क्रभुऽस्थिर ॥ ८ ॥

^१तेन इषुणा ^२स्तोतृभ्यः अस्मभ्यं ^३नृभ्यः मनुष्येभ्यः । पुत्रेभ्य इत्यर्थः । तथा ^४नारिभ्यः स्त्रीभ्यश्च ^५अत्तवे अदनाय पर्याप्तं धनम् ^६आ भर आहर । ^७सद्यः तदानीमेव ^८जातः अस्माभिर्दत्तेन सोमेन प्रवृद्धः सन् हे ^९क्रभुष्टिर । उरुः प्रभूतः स्थिरश्च संग्रामे स तथोक्तः । हे तादृशेन्द्र त्वमा भरेति समन्वयः ॥

एता च्यौलानि ते कृता वर्षिष्ठानि परीणसा । हृदा वीलुधारयः ॥ ९ ॥

एता । च्यौलानि । ते । कृता । वर्षिष्ठानि । परीणसा । हृदा । वीलु । आधारयः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र ^१एते त्वया ^२एता एतानि पुरतः सर्वैर्दृश्यमानानि ^३वर्षिष्ठानि अतिशयेन प्रवृद्धानि ^४परीणसा परितो नतानि अत एव ^५च्यौलानि^२ इति भावः^३ । भूमेः कीलवद्धारणाय ^६कृता कृतानि । पर्वतास्त्वया कृता इत्यर्थः । या यानि ^७हृदा बुद्ध्या ^८वीलु स्थिराणि ^९अधारयः । बुद्ध्या कर्तव्यानीति यान्यधारयः तानीमानीति ॥

विश्वेत्ता विष्णुराभरदुरुक्रमस्त्वेषितः ।

शतं महिषान्क्षीरपाकमोदनं वराहमिन्द्र एमुषम् ॥ १० ॥

विश्वत् । इत् । ता । विष्णुः । आ । अभरत् । उरुऽक्रमः । त्वाऽईषितः ।

शतम् । महिषान् । क्षीरऽपाकम् । ओदनम् । वराहम् । इन्द्रः । एमुषम् ॥ १० ॥

अस्या क्रचो नैरुक्तैतिहासिकमतभेदेन द्विधा योजना । नैरुक्तपक्षे तावत् । हे इन्द्र ^१एता तानि यानि त्वया स्रष्टव्यान्युदकानि सन्ति तानि ^२विष्णुः व्यापनशील आदित्यः ^३आभरत् आभरति । लोकाय प्रयच्छतीत्यर्थः । कीदृशो विष्णुः । ^४उरुक्रमः बहुगतिः । किं स्वविरोधेन नेत्याह । ^५त्वेषितः त्वया प्रेरितः । न केवलमुदकान्येव अपि च ^६शतं ^७महिषान् शतसंख्याकान् पशून् । महिषशब्दो गवादेरप्युपलक्षकः । अथवा शतशब्दोऽपरिमितवचनो महिष इति महन्नाम । असंख्यातान् महतो यज्ञान् यजमानेभ्य आभरत् ददातीत्यर्थः । किंच ^८क्षीरपाकं क्षीरपक्कम् ^९ओदनं पायसम् । एतच्चरु-पुरोडाशादेरुपलक्षकम् । तद्यजमानेभ्य आभरत् । अथवा सर्वार्थं वृष्टिप्रदानद्वारौदनं ग्राहर्त् । किंच ^{१०}इन्द्रः^३

१ घ-सप्रहरत् ; त-श-सप्रहारन् ; भ-सप्रहारत् । २ घ-च्यौलानि अत्युल्लुष्टानि तव बलानि । ३ ख-ग-त-न-श-नवानपीड्रो ।

लैङ्गिकः । महाव्रते निष्केवल्ये गायत्रितृचाशीतावाद्यास्तिस्र ऋचः । तथा च सूत्रितं—‘पुरोळाशं नो अन्धस इति तिस्रः’ (ऐ. आ. ५. २. ३) इति ॥

पुरोळाशं नो अन्धस इन्द्रं सहस्रमा भर । शता च शूर गोनाम् ॥ १ ॥

पुरोळाशम् । नः । अन्धसः । इन्द्रं । सहस्रम् । आ । भर । शता । च । शूर । गोनाम् ॥ १ ॥

हे ^१शूर ^२इन्द्र ^३पुरोळाशं पुरो दीयमानमेतत्संज्ञकम् ^४अन्धसः अन्धं ^५स्वीकृत्य ^६गोनां गवां ^७सहस्रं ^८शता शतानि ^९च ^{१०}नः ^{११}अस्मभ्यम् ^{१२}आ ^{१३}भर आहर । अथवा ^{१४}नोऽस्मभ्य पुरतो दीयमान-
मन्धसोऽन्धो व्यञ्जनं सहस्रं सहस्रसंख्याकं गोसहस्रं चाहरेति योज्यम् ॥

आ नो भर व्यञ्जनं गामश्चमभ्यञ्जनम् । सचा मना हिरण्यया ॥ २ ॥

आ । नः । भर । विऽअञ्जनम् । गाम् । अश्चम् । अभिऽअञ्जनम् । सचा । मना । हिरण्यया ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वं ^१नः ^२अस्मभ्यं ^३व्यञ्जनं ^४गामश्चमभ्यञ्जनं तैलं च ^५आ ^६भर । ^७मना मननीयानि ^८हिरण्यया हिरण्यमयान्युपकरणानि ^९सचा सहभरेति ॥

उत नः कर्णशोभना पुरुणि धृष्णवा भर । त्वं हि शृण्विषे वसो ॥ ३ ॥

उत । नः । कर्णऽशोभना । पुरुणि । धृष्णो इति । आ । भर ।

त्वम् । हि । शृण्विषे । वसो इति ॥ ३ ॥

^१उत अपि च ^२नः ^३अस्मभ्यं ^४कर्णशोभना कर्णाभरणानि ^५पुरुणि बहूनि ^६आ ^७भर । हे ^८धृष्णो ^९धर्षकेन्द्र ^{१०}वसो वासयितरिन्द्र ^{११}त्वं ^{१२}हि ^{१३}खलु ^{१४}शृण्विषे श्रूयसे । किमिति । उदारोऽयमिन्द्र इति ॥

नकीं वृधीक इन्द्र ते न सुषा न सुदा उत । नान्यस्त्वच्छूर वाघतः ॥ ४ ॥

नकीम् । वृधीकः । इन्द्र । ते । न । सुऽसाः । न । सुऽदाः । उत ।

न । अन्यः । त्वत् । शूर । वाघतः ॥ ४ ॥

हे ^१इन्द्र ^२ते त्वत्तोऽन्यः कश्चित् ^३वृधीकः वर्धयिता ^४नकी नैव । तथा ^५सुषाः सुष्ठु संभक्ता ^६संग्रामादौ त्वत्तोऽन्य ^७न । ^८उत अपि च ^९सुदाः सुदाता ^{१०}न । तथा हे ^{११}शूर ^{१२}त्वत् त्वत्तोऽन्यः ^{१३}वाघतः । ऋत्विष्मामैतत् । ऋत्विजो यजमानस्य नेता ^{१४}नान्यः अस्ति त्वामृते ॥

नकीमिन्द्रो निकर्तवे न शक्रः परिशक्तवे । विश्वं शृणोति पश्यति ॥ ५ ॥

नकीम् । इन्द्रः । निऽकर्तवे । न । शक्रः । परिऽशक्तवे । विश्वम् । शृणोति । पश्यति ॥ ५ ॥

अथम् ^१इन्द्रः ^२निकर्तवे निकर्तुं ^३नकी नैव शक्यः । तथा ^४शक्रः शक्तोऽयं ^५परिशक्तवे ^६परिभावाय ^७न शक्यत इति । स तु ^८विश्वं ^९शृणोति ^{१०}पश्यति च ॥ ॥ ३१ ॥

स मनुं मर्त्यानामदब्धो नि चिकीषते । पुरा निदश्चिकीषते ॥ ६ ॥

१. ख-ग-त-न-भ-श-‘शूर’ नास्ति । २. घ-सोम । ३. ख-ग-त-श-‘नः...अथवा’ नास्ति । ४. ख-त-न-भ-श-‘आ’ नास्ति । ५. ख-त-न-भ-श-हिरण्यमयान्यु । ६. ख-ग-त-न-भ-श-‘हि’ नास्ति । ७. ख-ग-त-न-भ-परिकर्तवे ।

सः । म॒न्युम् । म॒र्त्या॑नाम् । अ॒द॒ब्धः । नि । चि॒की॒ष॒ते । पु॒रा । नि॒दः । चि॒की॒ष॒ते ॥ ६ ॥

१सः इन्द्रः १मन्युं क्रोधम् । केषाम् । १मर्त्यानाम् । १अदब्धः केनाप्यहिंसितः सन् १निचिकीषते निकरोति । किं मन्युं प्राप्यैव नेत्याह । १निदः निन्दायाः १पुरा पूर्वमेव १चिकीषते । यदा तं निन्दितुमिच्छति कश्चित्ततः पूर्वमेव तं निकरोतीत्यर्थः ॥

क्र॒त्व॒ इ॒त्पु॒र्णमु॒दरं॑ तुर॒स्या॑स्ति वि॒ध॒तः । वृ॒त्रघ्नः॑ सोम॒पात्रः॑ ॥ ७ ॥

क्रत्वः । इत् । पु॒र्णम् । उ॒दर॑म् । तुर॒स्य॑ । अ॒स्ति । वि॒ध॒तः । वृ॒त्रघ्नः॑ । सोम॒पात्रः॑ ॥ ७ ॥

१तुरस्य त्वरमाणस्य १वृत्रघ्नः वृत्रं हतवतः १सोमपात्रः सोमपातुः १उदरं १क्रत्व १इत् कर्मणैव १पूर्णम् १अस्ति भवति । कस्य कर्मणेति उच्यते । १विधतः परिचरतो यजमानस्य । यतः परिचरणाभावे तस्य कुक्षिपूर्त्यभावोऽतस्तत्पूर्त्ये परिचरतेति शेषः ॥

त्वे व॒सूनि॑ सं॒गता॑ वि॒श्वा च॑ सोम॒ सौभ॑गा । सु॒दा॒त्वपरि॑हृता ॥ ८ ॥

त्वे इति । व॒सूनि॑ । सं॒गता॑ । वि॒श्वा । च॑ । सोम॒ । सौभ॑गा । सु॒दा॒तु । अ॒परि॑हृता ॥ ८ ॥

हे इन्द्र १त्वे त्वयि १वसूनि धनान्यस्मदिष्टानि १संगता संगतानि । तथा हे १सोम सोमवसिन्द्र त्वयि १विश्वा सर्वाणि १सौभगा सौभाग्यानि संगतानि । तथा १सुदातु सुदानानि १अपरिहृता अकुटिलानि । अतस्तानि कुर्विति भावः । यद्वा । इन्द्रः सोमं पीत्वा सोम इत्यभिहितः सोमश्रुतेः ॥

त्वा॒मिध॑व॒युर्म॑ कामो॒ ग॒व्युर्हि॑र॒ण्ययुः॑ । त्वा॒मश्च॑यु॒रेष॑ते ॥ ९ ॥

त्वाम् । इत् । य॒व॒ऽयुः । म॒म । का॒मः । ग॒व्युः । हि॒र॒ण्य॒ऽयुः ।

त्वाम् । अ॒श्व॒ऽयुः । आ । ई॒ष॑ते ॥ ९ ॥

१त्वामित् त्वामेव १एषते । किम् । १मम १कामः । स कीदृशः । १यवयुः यवेच्छुः सन्नेषते । तथा १गव्युः सन्नेषते । तथा १हिरण्ययुः च सन्नेषते । तथा १अश्वयुः च सन्नेषते । तं काममासेच्छं कुर्विति भावः ॥

तवे॒दिन्द्रा॑ह॒माश॑सा ह॒स्ते दा॒त्रं च॒ना द॑दे ।

दि॒नस्य॑ वा म॒घव॑न्त्संभृ॒तस्य॑ वा पू॒र्धि य॑वस्य का॒शिना॑ ॥ १० ॥

तवे । इत् । इन्द्र । अ॒हम् । आ॒ऽश॑सा । ह॒स्ते । दा॒त्रम् । च॒न । आ । द॒दे ।

दि॒नस्य॑ । वा । म॒घ॒ऽव॒न् । स॒म॒ऽभृ॒तस्य॑ । वा । पू॒र्धि । य॑वस्य का॒शिना॑ ॥ १० ॥

हे १इन्द्र १तवेत् तवैव १आशसा आशंसनेन त्वमस्मदीयं क्षेत्रं यवसमृद्धं करोषीत्याशंसनेन १हस्ते १दात्रं १चन लवनसाधनं दात्रमपि १आ १ददे स्वीकरोमि । किमनेन प्रयासेन । १दिनस्य १वा पूर्वमेव छिन्नस्य वा यवस्य १संभृतस्य १वा पूर्वमेव छित्वा निष्कृतस्य राशीकृतस्य वा १यवस्य १काशिना मुष्टिना १पूधि पूरय । आशंसनं देहि च ॥ ॥ ३२ ॥

१. ख-त-न-भ-१-२-श-उदकं । २. त-भ-१-श-सत्वेषु ते । ३. घ-मघवसिन्द्र । ४. ख-घ-त-भ-श-दात्रमथ । ५. ख-ग-त-न-भ-श-‘संभृतस्य’ नास्ति । ६. ख-व; ग-त-न-भ-श-वा ।

‘अयं कृतुः’ इति नवचं दशमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘अयं कृतुर्नव कृतुर्भागवः सौम्यमन्त्रानुष्टुप्’ इति । भार्गवः कृतुर्ऋषिः । नवम्यनुष्टुप् । अष्टौ गायत्र्यः । सोमो देवता । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

अयं कृतुरगृभीतो विश्वजिदुद्भिदिसोमः । ऋषिर्विप्रः काव्येन ॥ १ ॥

अयम् । कृतुः । अगृभीतः । विश्वजित् । उत्तमिह । इत् । सोमः ।

ऋषिः । विप्रः । काव्येन ॥ १ ॥

अयं सोमः कृतुः कर्ता सर्वस्य अगृभीतः अन्यैरगृहीतः विश्वजित् सर्वस्य जेता उत्तमिह फलस्योद्भेदकः । अथवा विश्वजिदुद्भिदौ सोमयागौ । तयोर्निष्पादकत्वात्तद्रूपः । ऋषिः ज्ञानवान् विप्रः मेधावी विप्रवत् पूज्यो विशेषेण पूरको वा । एवंमहानुभावः सोमः काव्येन स्तोत्रेण स्तुत्यो भवतीति शेषः ॥

अभ्यूणीति यन्नग्रं भिषक्तिं विश्वं यत्तुरम् । प्रेमन्धः ख्यन्निः श्रोणो भूत् ॥ २ ॥

अभि । ऊणीति । यत् । नग्रम् । भिषक्तिं । विश्वम् । यत् । तुरम् ।

प्र । ईम् । अन्धः । ख्यत् । निः । श्रोणः । भूत् ॥ २ ॥

अयं सोमः यन्नग्रम् अस्ति तत् अभ्यूणीति आच्छादयति । यन्नग्रमिव विफलं वर्तते तदाच्छादयति^१ फलेन । अथवा वस्त्रं जनयन्नाच्छादयति । तथा यत् तुरम् आतुर रूपां विश्वं तत् भिषक्तिं भिषज्यति । यज्ञद्वारा स्वर्गसाधनेनौषधरूपेण^२ च शरीरसिद्धिसाधनश्च । अन्धः सन् अन्धोऽपि प्र ख्यत् पश्यति । श्रोणः^३ अपि^४ पङ्गुरपि^५ निः भूत् निर्भवति निर्गच्छति ॥

त्वं सोम तनूकृद्भ्यो द्वेषोभ्योऽन्यकृतेभ्यः । उरु यन्तासि वरूथम् ॥ ३ ॥

त्वम् । सोम । तनूकृत्^१ऽभ्यः । द्वेषः^२ऽभ्यः । अन्यकृतेभ्यः । उरु । यन्ता । असि । वरूथम् ॥ ३ ॥

हे सोम त्वं तनूकृद्भ्यः कृशीकुर्वद्भ्यः । अथवाङ्गानां विच्छेदकेभ्यः अन्यकृतेभ्यः द्वेषोभ्यः शत्रुकृतेभ्योऽप्रियेभ्यः । कृत्याभ्य इत्यर्थः । वरूथं वरकं^३ रक्षणम् उरु यन्तासि^४ भवसि स्तोत्रणाम् । ‘अन्यकृतानि हि रक्षांसि’ इति ब्राह्मणम् ॥

त्वं चित्ती तव दक्षैर्दिव आ पृथिव्या ऋजीषिन् । यावीरघस्य चिद्द्वेषः ॥ ४ ॥

त्वम् । चित्ती । तव । दक्षैः । दिवः । आ । पृथिव्याः । ऋजीषिन् ।

यावीः । अघस्य । चित् । द्वेषः ॥ ४ ॥

हे ऋजीषिन् तृतीयसवनगतेनर्जीषेण तद्वन् सोम त्वं तव चित्ती चित्त्वा प्रज्ञया दक्षैः बलैश्च दिव आ दिवश्च । आ इति चार्थे । पृथिव्याः आ पृथिव्याश्च सकाशात् अघस्य चित् अस्माकमाहन्तुरपि द्वेषः शत्रोः कृत्यां यावीः पृथक्कुरु ॥

१. ख-ग-त-न-श-तत्तदा° । २. ख-‘साधनानीमौषध°; ग-‘साधनाना नामौषध°; घ-ज्ञ-त-२-‘साधनान ईमौषध°; त-१-‘साधनानीमौषध°; त-३-४-न-भ-‘साधनाननौषध°; श-‘साधनानुनौषध° । ३. ख-घ-ज्ञ-त-१-२-श्रोणः श्रोणोपि । ४. ग-त-३-४-श-‘पङ्गुरपि’ नास्ति । ५. ग-वारकं । ६. ख-घ-ज्ञ-त-१-२-यतासि बहुकृत् ।

अर्थिनो यन्ति चेदर्थं गच्छानिदुषो रातिम् । ववृज्युस्तृष्यतः कामम् ॥ ५ ॥

अर्थिनः । यन्ति । च । इत् । अर्थम् । गच्छान् । इत् । दुषः । रातिम् ।

ववृज्युः । तृष्यतः । कामम् ॥ ५ ॥

अर्थिनः धनानि कामयमानाः यन्ति चेत् यन्ति च अर्थं प्रति । गत्वा च दुषः दातुः । रातिं दानं गच्छानि गच्छन्ति च । गतेषु मध्ये यं हे सोम त्वमनुगृह्णासि तस्य तृष्यतः भिक्षमाणस्य कामं ववृज्युः । पुनः कामानावर्जयन्ति । तावत्पर्यन्तं पूरयन्तीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

विदद्यत्पूर्व्यं नष्टमुदीमृतायुमीरयत् । प्रेमायुस्तारीदतीर्णम् ॥ ६ ॥

विदत् । यत् । पूर्व्यम् । नष्टम् । उत् । ईम् । ऋतयुम् । ईरयत् ।

प्र । ईम् । आयुः । तारीत् । अतीर्णम् ॥ ६ ॥

यत् यदा पूर्व्यं पुराणं नष्टं स्वकीयं धनं विदत् लभते नष्टधनम् । ईम् एनम् कृतायुं नष्टधनलाभार्थं यज्ञकामम् उत् ईरयत् प्रेरयति । धनं साधयतीत्यर्थः २ ॥

सुशेवो नो मृळयाकुरद्वत्क्रतुरवातः । भवो नः सोम शं हृदे ॥ ७ ॥

सुशेवः । नः । मृळयाकुः । अद्वत्क्रतुः । अवातः । भवः । नः । सोम । शम् । हृदे ॥ ७ ॥

हे सोम पीतस्त्वं नः अस्माकं हृदे हृदये वर्तमानः सुशेवः सुसुखः मृळयाकुः सुखयिता अद्वत्क्रतुः अप्रमत्तप्रज्ञः अवातः अगमनश्च [तव हृदये पीताय हृदय ?] सं (१० शं) भव । अपरो नः पूरणः ॥

मानः सोम सं वीविजो मा वि बीभिषथा राजन् । मानो हार्दि त्विषा वधीः ॥ ८ ॥

मा । नः । सोम । सम् । वीविजः । मा । वि । बीभिषथाः । राजन् ।

मा । नः । हार्दि । त्विषा । वधीः ॥ ८ ॥

हे सोम पीतस्त्वं नः अस्मान् मा सं वीविजः । चलिताङ्गान् मा कार्षी । हे राजन् सोम अस्मान् मा वि बीभिषथाः भीतान् मा कुरु । नः अस्माकं हार्दि हृदयं ३ त्विषा दीप्त्या मा वधीः ॥

अव यत्स्वे सुधस्ये देवानां दुर्मतीरीक्षे ।

राजन्नप द्विषः सेध मीद्वो अप स्त्रिधः सेध ॥ ९ ॥

अव । यत् । स्वे । सुधस्ये । देवानाम् । दुःमतीः । ईक्षे ।

राजन् । अप । द्विषः । सेध । मीद्वः । अप । स्त्रिधः । सेध ॥ ९ ॥

१. ख-त-न-कामानां वर्जयति, घ-कामानावर्जयति; म-कामानां वर्जयती, श-कामानां वर्जयेति ।
२. ख-ज्ञ-त-१-२-साधयतीत्यर्थः । तदा ई अतीर्णमेनं यज्ञारंभिण आयुः जीवनं प्र तारीत् प्रकर्षेण वर्धयेत् । ३. ख-न-त-न-म-श-हृदये ।

वस्वे वसधस्ये स्वकीये सहस्थाने गृहे वदेवानां वदुर्मतीः दुर्मतयो न प्रविशन्तिवति । वयत्
यदा वव वईक्षे अहं त्वं वेक्षसे तदा हे वराजन् वद्विषः अस्मद्द्वेष्टृन् ववप वसेध । हे वमीढुः
सोमरसस्य सेक्तः वस्त्रिधः हिंसकान् ववप वसेध । हिन्धीत्यर्थः ॥ ॥ ३४ ॥

‘नह्यन्त्यम्’ इति दशर्चमेकादशं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘न ह्यन्त्यं दशैकद्यूनाधसो
गायत्रेऽन्त्या दैवी त्रिष्टुप्’ इति । एकद्यूनां नोधसः पुत्र ऋषिः । अन्त्या त्रिष्टुप् । सा च देवदेवत्या^१
शिष्टा गायत्र्य ऐन्द्राः । द्वितीये पर्याये मैत्रावरुणशस्त्र आदितोऽष्टर्चः । सूत्रितं च—‘नह्यन्त्यं बलाकर-
मित्यष्टौ’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति । महाव्रते निष्केवल्ये गायत्रतृचाशीतावाद्या विनियुक्ता । तथा
च पञ्चमारण्यके शौनकः—‘नह्यन्त्यं बलाकरमित्येतां प्रत्यवदधाति’ (ऐ. आ. ५. २. ३) इति ॥

नह्य॑न्त्यं ब॒लाकरं म॒र्दितारं॑ शतक्रतो । त्वं न इन्द्र मृ॒ळय ॥ १ ॥

न॒हि । अ॒न्यम् । ब॒ळा । अ॒करम् । म॒र्दितारं॑म् । श॒तक्र॒तो इति॑ शतऽक्रतो ।

त्वम् । नः । इन्द्र । मृ॒ळय ॥ १ ॥

हे वशतक्रतो त्वत्तः वअन्यं वमर्दितार सुखयितारं वबला बद् सत्यं वन वअकरं न करोमि ।
तस्माद्धे वइन्द्र वत्वं वनः अस्मान् वमृळय ॥

यो नः शश्वत्पुराविथामृ॒धो वाज॑सातये । स त्वं न इन्द्र मृ॒ळय ॥ २ ॥

यः । नः । श॒श्वत् । पुरा । आ॒विथ । अ॒मृ॒धः । वाज॑ऽसातये ।

सः । त्वम् । नः । इन्द्र । मृ॒ळय ॥ २ ॥

वयः^२ वअमृधः अहिंसकः वनः अस्मान् ववाजसातये अन्नलाभाय वपुरा पूर्वम् वआविथ
रक्षितवान् । हे वइन्द्र वस वत्वं वनः अस्मान् वशश्वत् सदा वमृळय सुखय^३ ॥

किम॒ङ्ग र॒ध्रचो॑दनः सु॒न्वान॑स्या॒विते॑दसि । कु॒वित्स्विन्द्र॑ णः श॒कः ॥ ३ ॥

किम् । अ॒ङ्ग । र॒ध्रऽचो॑दनः । सु॒न्वा॒नस्य॑ । अ॒वि॒ता । इत् । अ॒सि ।

कु॒वित् । सु । इन्द्र । नः । श॒कः ॥ ३ ॥

हे वइन्द्र त्वं वरध्रचोदनः । रध्रं राधकं चोदयतीति रध्रचोदनः । तादृशस्त्वं वसुन्वानस्य
वअवितेदसि रक्षक एव भवसि । अतः वनः अस्माकं वकुवित् बहु वसु सुष्ठु वशकः अशकः शक्तो
भव^३ । बहु धनं कुर्वित्यर्थः । अस्मान् वा बहु कुर्विति ॥

इन्द्र प्र णो रथमव पश्चाच्चित्सन्तमद्रिवः । पुरस्तादेनं मे कृधि ॥ ४ ॥

१. ख-त-श-देवत्या । २. ख-त-न-भ१-२-पुस्तकेष्वस्य मन्त्रस्य भाष्यं न विद्यते, ग-यस्त्वं
नोस्मान् शश्वत् सर्वदा पुरा रक्षित अन्नलाभाय स त्वं नोस्मान् मृळय । त्वं च कीदृशः अमृधः अहिं-
सितः, श-य ईदं नोस्मान् पूर्व शश्वद्बहुवारं वाजसातये अन्नलाभाय मृधः सग्रामात् आविथ रक्षित-
वानसि स तादृशस्त्वं इन्द्र नः अस्मान् मृळय सुखय, झ-मु-हे इन्द्र यस्त्वममृधः शत्रुभिरहिंसितः सन् पुरा
पूर्वस्मिन् काले शश्वत् बहुवारं नोस्मानाविथ रक्षितवानसि स त्वं नोस्मान् वाजसातयेऽन्नदानार्थं यद्वा
अन्नसंभजनार्थं मृळय सुखय । ३. ख-त१-२-भ-अभवः ।

इन्द्रं । प्र । नः । रथम् । अ॒व । प॒श्चात् । चि॒त् । सन्तम् । अ॒द्रिऽवः । ।

पुरस्तात् । ए॒नम् । मे । कृ॒धि ॥ ४ ॥

हे १इन्द्र १नः १रथं १प्र १अव प्ररक्ष । कीदृशं रथम् । १पश्चाच्चित्सन्तम् । चिदप्यर्थे । अस्मत्समानरथानां पश्चाद्भूतमपि १एनं १मे रथं हे १अद्रिवः वज्रवज्जिन्द्र १पुरस्तात् वर्तमानं १कृधि कुरु ॥

हन्तो॒ नु किमा॑ससे प्रथ॒मं नो॒ रथं॑ कृधि । उ॒पमं॑ वा॒ज्यु श्रवः॑ ॥ ५ ॥

हन्तो इति । नु । किम् । आ॒ससे । प्रथ॒मम् । नः । रथम् । कृ॒धि । उ॒पऽमम् । वा॒जऽयु । श्रवः ॥ ५ ॥

हन्तेत्येतदादि मुख्यकृदामन्त्रितेन समानम् । १हन्तं १इन्द्रं १नु इदानी १किं त्वं तूष्णीम् १आससे । तत्र किं करोमीति चेदुच्यते १नः १रथं १प्रथमं सर्वेषां मुख्यं १कृधि कुरु । १वाज्यु १अस्माकमन्नमिच्छत् १श्रवः अन्नं हविलक्षणम् १उपमम् । अन्तिकनामैतत् । तवान्तिकभूतं वर्तत इति शेषः । यस्मादेवं तस्माद्रथमस्मदीयं प्रथमं कृधीति ॥ ३५ ॥

अवा॑ नो वा॒ज्यु रथं॑ सु॒करं॑ ते किमि॒त्परि॑ । अ॒स्मान्तु॑ जि॒ग्युष॑स्कृधि ॥ ६ ॥

अ॒व । नः । वा॒जऽयुम् । रथम् । सु॒करम् । ते । किम् । इत् । परि॑ ।

अ॒स्मान् । सु । जि॒ग्युषः । कृ॒धि ॥ ६ ॥

हे इन्द्र १नः १वाज्युम् अन्नेच्छुं १रथम् १अव रक्ष संग्रामे । १ते तव १किमित् किमपि सर्व-कर्तव्यजातं १परि परितः १सुकरं सुखेन कर्तव्यम् । तव कर्तुमशक्यं न किंचिदस्ति । यस्मादेवं तस्मात् १सु १जिग्युषः सुष्टु जेतृन् १कुरु संग्रामे ॥

इन्द्र॑ दृ॒ह्यस्व॑ पू॒रसि॑ भ॒द्रा त॑ एति निष्कृ॒तम् । इ॒यं धी॑र्ऋ॒त्वि॒यावती॑ ॥ ७ ॥

इन्द्रं । दृ॒ह्यस्व । पूः । अ॒सि । भ॒द्रा । ते । ए॒ति । निःऽकृतम् । इ॒यम् । धीः । ऋ॒त्वि॒यऽवती ॥ ७ ॥

हे १इन्द्र त्वं १दृह्यस्व दृढो भव संग्रामे । त्वं १पूरसि पुरमसि । यथा पुरमविचलितं तद्वत्त्वमसि । अथवा । अस्मदीये यज्ञे दृढो भव । त्वं पुनरन्यथज्ञजिगमिषुर्मा भूः । त्वं पूः पूरकः कामानामसि । किमत्र विद्यत इति चेदुच्यते । १निष्कृतं निष्कर्तार १ते त्वां १भद्रा कल्याणी १इयं १धीः स्तुतिः क्रिया वा १ऋत्वियावती । ऋतुशब्दः कालोपलक्षकः । स्वकालोपेता सती १एति गच्छति । यद्वा । ते निष्कृतं स्थानमेति ॥

मा सी॒मव॑द्य आ भा॒गुर्वी॑ का॒ष्ठा हि॒तं ध॑नम् । अ॒पावृ॑क्ता अ॒रत्न॑यः ॥ ८ ॥

मा । सी॒म् । अ॒व॒द्ये । आ । भा॒क् । उ॒र्वी । का॒ष्ठा । हि॒तम् । ध॑नम् । अ॒पऽआवृ॑क्ताः । अ॒रत्न॑यः ॥ ८ ॥

१मा १अस्मान् १सीं सर्वतः १अवद्यः निन्दा १आ १भाक् माभजतु । प्राप्नोतु न कुतश्चित् । पापरहितान् कुर्वित्यर्थः । किंच १उर्वी १काष्ठा बह्वन्तरालमाज्यन्तः । 'आज्यन्तोऽपि काष्ठोच्यते क्रान्त्वा स्थिता भवति' (निरु. २. १५) इति यास्कः । तत्र १हितं निहितं शत्रुसंबन्धि १धनम् अस्माकं भवत्वित्यर्थः । १अरत्नयः अरममाणाः शत्रवः १अपावृक्ताः सन्निवति शेषः ॥

१. ग-हे इन्द्र, घ-हंतो हे इन्द्र । २. ख-न-त-श-वेत् । ३. घ-वाज्युः ... ० मिच्छन् ।

४. न-भ-तस्मादस्मान् । ५. घ-जेटृनस्मान् कृधि । ६. ख-त-तस्मात् । ७. ख-त-भ-श-भवति ।

८. ख-अपावृक्ताः; ङ-त-३-४-भ-अपावृक्ताः ।

तुरीयं नाम यज्ञियं यदा कस्तदुश्मसि । आदिपतिर्न ओहसे ॥ ९ ॥

तुरीयम् । नाम । यज्ञियम् । यदा । करः । तत् । उश्मसि । आत् । इत् । पतिः । न । ओहसे ॥ ९ ॥

हे इन्द्र त्वं यज्ञियं यज्ञसंबन्धि^१ यतुरीयं चतुर्थं नाम यदा करः करोषि तदुश्मसि कामयामहे । आदित् अनन्तरमेव नामकामानन्तरमेव पतिः पालकस्त्वं न. अस्मान् ओहसे वहसि प्रापयसि । नक्षत्रनाम गुह्यं नाम प्रकाशं नासेति त्रीणि नामानि सोमयाजीति तुरीयं नाम तच्च यज्ञियम् ॥

अवीवृधदो अमृता अमन्दीदेक्यूदेवा उत याश्च देवीः ।

तस्मा उ राधः कृणुत प्रशस्तं प्रातर्मक्षु धियावसुर्जगम्यात् ॥ १० ॥

अवीवृधत् । वः । अमृताः । अमन्दीत् । एकऽयूः । देवाः । उत । याः । च । देवीः ।

तस्मै । ऊँ इति । राधः । कृणुत । प्रशस्तम् । प्रातः । मक्षु । धियावसुः । जगम्यात् ॥ १० ॥

इयं वैश्वदेवी । हे देवाः हे अमृताः अमरणाः वः युष्मानयम् अवीवृधत् वर्धयति स्तुत्या अमन्दीत् तर्पयति सोमेन^२ एकयूः ऋषिरहम् । उत अपि च हे देवीः देव्यो देवपत्न्यः याश्च यूयं स्थ युष्मानप्यवीवृधदमन्दीच्च । तस्मै राधः धनं प्रशस्तं प्रवृद्धं कृणुत कुरुत । उ इति पूरण एवकारार्थो वा । प्रातः प्रातरेव मक्षु क्षिप्रं धियावसुः कर्मधन इन्द्रः जगम्यात् आगच्छतु । इन्द्रस्य देवस्वामित्वादाधिक्यद्योतनाय पुनरभिधानम् ॥ ३६ ॥ ८ ॥

नवमेऽनुवाके त्रयोदश सूक्तानि । तत्र 'आ तू न इन्द्र' इति नवर्चं प्रथमं सूक्तं कण्वपुत्रस्य कुसीदिन आर्षं गायत्रमैन्द्रम् । तथा चानुक्रम्यते—'आ तू नो नव कुसीदी काण्वः' इति । महाव्रते निष्केवल्ये गायत्रतृचाशीतावेतदादिके द्वे सूक्ते । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं च शौनकेन—'आ तू न इन्द्र क्षुमन्तमिति सूक्ते सूददोहाः' (ऐ. आ. ५. २. ३) इति । द्वितीये पर्याये मैत्रावरुणशस्त्र आद्यस्तृचः स्तोत्रियः । सूत्रितं च—'आ तू न इन्द्र क्षुमन्तमा प्र द्रव परावतः' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

आ तू न इन्द्र क्षुमन्तं चित्रं ग्राभं सं गृभाय । महाहस्ती दक्षिणेन ॥ १ ॥

आ । तू । नः । इन्द्र । क्षुमन्तम् । चित्रम् । ग्राभम् । सम् । गृभाय । महाहस्ती । दक्षिणेन ॥ १ ॥

हे इन्द्र यमहाहस्ती महाहस्तवान् त्वं^३ तदानीमेव नः अस्मभ्यं दातुं क्षुमन्तं शब्दवन्तम् । स्तुत्यमित्यर्थः^४ । चित्रं चायनीयं ग्राभं ग्राहकं ग्रहणार्हं वा धनं दक्षिणेन हस्तेन आ वसं गृभाय आभिमुख्येन संगृहाण ॥

विद्या हि त्वां तुविकूर्मिं तुविदेष्णं तुवीमघम् । तुविमात्रमवोभिः ॥ २ ॥

विद्या । हि । त्वा । तुविऽकूर्मिम् । तुविऽदेष्णम् । तुविऽमघम् । तुविऽमात्रम् । अवोभिः ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वां विद्या हि जानीमः खलु । कीदृशमिति । तुविकूर्मिं बहुकर्माणं तुविदेष्णं बहुप्रदेशं तुविमघं^५ बहुधनं तुविमात्रं बहुप्रमाणम् अवोभिः युक्तम् ॥

नहि त्वां शूर देवा न मर्तासो दित्सन्तम् । भीमं न गां वारयन्ते ॥ ३ ॥

१. ख-घ-त-न-भ-श-यज्ञसंबन्धिनं । २. त-न-श-सोमेनैकः, भ-मासेनैकः । ३. ख-त-न-भ-श-त्वं तु नास्ति । ४. भ-स्तुतमि° । ५. ख-न-तुवीमघं ।

न॒हि । त्वा । शूर । दे॒वाः । न । म॒र्ता॑सः । दि॒त्स॑न्तम् । भी॒मम् । न । गा॒म् । वा॒रय॑न्ते ॥३॥

हे व॒शूर इन्द्र॑ व॒त्वा त्वां व॑दि॒त्सन्तं दा॑तुमिच्छन्तं व॒देवाः^१ व॒नहि॑ व॒वारय॑न्ते न निवारयन्ति । तथा व॒मर्ता॑सः म॒र्त्या अपि॑ व॒न वारय॑न्ते । व॒भीमं॑ व॒न वगां॑ भयजनकं^२ वृषभं^३ यवसे अवृत्तमिव । तं यथा वारयितुं न शक्नुवन्ति तद्वत् ॥

प्रथमे पर्यायेऽच्छावाकशस्त्रे ' एतो न्विन्द्रम् ' इति वृचः । तथा च सूत्रितम्—' एतो न्विन्द्रं स्तवामेशानं मा नो अस्मिन्मघवन् ' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

ए॒तो न्विन्द्रं॑ स्त॒वा॒मेशा॑नं व॒स्वः स्व॒राज॑म् । न रा॒ध॒सा म॑र्धिषन्नः ॥ ४ ॥

ए॒तो इति॑ । नु । इन्द्र॑म् । स्त॒वा॒म । ई॒शान॑म् । व॒स्वः । स्व॒राज॑म् ।

न । रा॒ध॒सा । म॑र्धिषत् । नः ॥ ४ ॥

हे अस्मदीया जनाः ए॒तो आगच्छ॑तैव व॒नु क्षिप्र॑म् । किं कर्तु॑म् । व॒स्तवाम॑ व॒इन्द्रम् । कीदृशं तम् । व॒स्वः वसु॑नः धनस्य ई॒शानं॑ स्वा॒मिनं॑ व॒स्वराजं॑ स्वयमेव राजमानं^३ स्वर्गं^४ राजमानं^५ वा । व॒नः अस्मान् इन्द्रे॑णानुगृहीतान् व॒राध॑सा धनेनान्यो धनी व॒न व॒मर्धिषत्॑ न बाधताम् । आख्यानामस्मत्समानानामप्याह्वत्वाय स्तवामेत्यर्थः ॥

प्र स्तो॑षदु॒प गा॑सिष॒च्छ्रव॑त्सामं गी॒यमा॑नम् । अ॒भि रा॒ध॒सा जु॑गुरत् ॥५॥

प्र । स्तो॑षत् । उप । गा॑सिषत् । श्रव॑त् । सामं । गी॒यमा॑नम् । अ॒भि । रा॒ध॒सा । जु॑गुरत् ॥५॥

* पूर्वमन्त्रे स्तवामेत्युक्तम् । तदेव स्तोत्रमिन्द्रः व॒प्र व॒स्तोषत् । प्रस्तुत्वा च व॒गासिषत्^५ उपगानं च करोतु । तदर्थं व॒गीय॑मानं व॒साम स्तोत्रं॑ व॒श्रवत् शृ॑णोतु । व॒राध॑सा धनेन च^६ युक्तोऽस्मान्^६ व॒अभि॑ व॒जुगुरत्॑ अभिमृणातु स्वीकुर्विति ॥ ॥ ३७ ॥

आ नो॑ भ॒र दक्षि॑णेना॒भि स॒व्येन॑ प्र मृ॒श । इन्द्र॑ मा नो वसो॑र्निर्भाक् ॥६॥

आ । नः । भ॒र । दक्षि॑णेन । अ॒भि । स॒व्येन॑ । प्र । मृ॒श । इन्द्र॑ । मा । नः । वसो॑ः । निः । भा॒क् ॥६॥

हे व॒इन्द्र व॒नः अस्मभ्य॑म् व॒आ व॒भर । आहृत्य॑ व॒दक्षि॑णेन व॒सव्येन॑ च ह॒स्तेनोभा॑भ्यां ह॒स्ताभ्याम् व॒अभि॑ व॒प्र व॒मृश । प्रयच्छे॒त्यर्थः । व॒नः अस्मान् व॒वसोः॑ धनात् व॒मा व॒निर्भाक्॑ मा निर्भाक्षीः ॥

द्वितीये पर्यायेऽच्छावाकशस्त्रे ' उप क्रमस्व ' इति वृचः । सूत्रितं च—' उप क्रमस्वा भर धृषता तदस्मै नव्यम् ' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

उप॑ क्रम॒स्वा भर॑ धृष॒ता धृ॑णो जना॑नाम् । अ॒दाशू॑ष्टरस्य वे॒दः ॥ ७ ॥

उप॑ । क्रम॒स्व । आ । भर॑ । धृष॒ता । धृ॑णो इति । जना॑नाम् । अ॒दाशूः॑ ऽतरस्य । वे॒दः ॥ ७ ॥

१. ख-त-न-भ-श- ' देवाः ' नास्ति । २. ख-त-श-भयजनकं वृष्णं; भ-जनभयजनकं वृष्णं । ३. ख-त-१-२- ' राजमानं ' नास्ति । ४. त-३-४-श- ' स्वर्गं राजमानं ' नास्ति । * ग-पुस्तकेऽस्य मन्त्रस्य भाष्यमेव विद्यते-सोता इन्द्रं प्रस्तोतु । उपगासिषदुपगानं च करोतु । गीयमानं साम श्रवत् शृणोतु । राधसा धनेन प्रसाधनेन वा युक्तोऽस्मानभिजुगुरदभिमृणातु स्वीकुर्विति । ५. भ-उपगासिषत् । ६. त-भ-१-चायुक्तो; ग-श-चायुक्तो ।

हे इन्द्र त्वम् उपक्रमस्व धनं प्रत्युपगच्छ । प्रवृत्तो भव वा दातुम् । हे धृष्णो धर्षक
शत्रूणां धृषता धृष्टेन चेतसा युक्तः सन् आभर आहर च । कस्य धनमाहरेति उच्यते । जनानां
मध्ये अदाशूष्टरस्य अत्यन्तमदातृत्वस्य वेदः धनम् ॥

इन्द्र य उ नु ते अस्ति वाजो विप्रैभिः सनित्वः । अस्माभिः सु तं सनुहि ॥ ८ ॥
इन्द्र । यः । ऊँ इति । नु । ते । अस्ति । वाजः । विप्रैभिः । सनित्वः ।
अस्माभिः । सु । तम् । सनुहि ॥ ८ ॥

हे इन्द्र यः वाज. अन्नं विप्रैभिः मेधाविभिः सनित्वः संभजनीयः ते तव अस्ति
तं वाजम् अस्माभिः याचितः सन् अस्मभ्यं वा सु सुष्ठु सनुहि देहि ॥

सद्योजुर्वस्ते वाजा अस्मभ्यं विश्वश्चन्द्राः । वशैश्च मक्षु जरन्ते ॥ ९ ॥
सद्यः सजुर्वः । ते । वाजाः । अस्मभ्यम् । विश्वश्चन्द्राः । वशैः । च । मक्षु । जरन्ते ॥ ९ ॥

हे इन्द्र ते तव वाजाः अस्मभ्यं सद्योजुर्वः शीघ्रं गन्तारो भवन्तु । कीदृशास्ते । विश्व-
चन्द्राः सर्वहिरण्योपेता बहुनामाह्लादका वा । अस्मदीयाश्च जनाः वशैः कामैरनेकैर्युक्ताः मक्षु शीघ्रं
जरन्ते स्तुवन्ति ॥ ३८ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाश ऋक्संहिताभाष्ये
षष्ठाष्टके पञ्चमोऽध्यायः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

‘ आ प्र द्रव ’ इति नवचं द्वितीयं सूक्तम् । तथा चानुकम्यते—‘ आ प्र द्रव ’ इति । ‘ ऋषिश्चा-
न्यस्मात् ’ इति परिभाषया काण्वः कुसीदृषिः । प्राग्वत्सप्रीयपरिभाषया गायत्री छन्दः ।
अनादेशपरिभाषयेन्द्रो देवता । महाव्रते निष्केवल्ये सूक्तविनियोग उक्तः । द्वितीये रात्रिपर्याये
मैत्रावरुणशस्त्रे ‘ आ प्र द्रव ’ इति तृचोऽनुरूपः । सूत्रितं च—‘ आ प्र द्रव परावतो नह्यन्थं
बलाकरमित्यष्टौ ’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

आ प्र द्रव परावतोऽर्वावतश्च वृत्रहन् । मध्वः प्रति प्रभर्मणि ॥ १ ॥

आ । प्र । द्रव । परावतः । अर्वावतः । च । वृत्रहन् । मध्वः । प्रति । प्रभर्मणि ॥ १ ॥

हे वृत्रहन् अपामावरकस्य वृत्रासुरस्य हन्तर्हे इन्द्र प्रभर्मणि । प्रकृष्टानि भर्माणि भरणानि
पशुग्रहादिसंपादनानि यस्मिन् स प्रभर्मा यज्ञः । यद्वा । प्रकृष्टाः कर्मणि कुशला भर्माणो देवानां
हविषप्रदानेन पोषका ऋषिजो यस्मिन्निति स तथोक्तः । एतादृशे यज्ञे मध्वः मदकरान् सोमान्
प्रति परावतः विप्रकृष्टात् दूरस्थाद्देशादपि अर्वावतश्च समीपस्थाद्देशादपि आभिसुख्येन प्र
द्रव त्वं त्वरयागच्छ । मध्व इति ‘ वा छन्दसि ’ इति पूर्वसवर्णदीर्घाभावः ॥

१. ख-त-न-भ-१-२-श-तथा, ग-तथा तं । २. ख-ग-भ-३-श-विश्वश्चन्द्राः । ३. ख-घ-त-न-भ-कण्वः ।

तीव्राः सोमांस आ गहि सुतासो मादयिष्णवः । पिबो दधृग्यथोचिषे ॥ २ ॥
तीव्राः । सोमांसः । आ । गहि । सुतासः । मादयिष्णवः । पिब । दधृक् । यथा । ओचिषे ॥ २ ॥

हे इन्द्र वतीव्राः तीव्रमदाः । क्षिप्रं मदकारिण इत्यर्थः । वमादयिष्णवः मादनशीला मादनकारिणो वेमे वसोमांसः सोमाः वसुतासः त्वदर्थमभिषुताः । तस्मात् वआ वगहि अस्मदीयं यज्ञं प्रत्यागच्छ । आगत्य च तान् वपिब । सोमपाने कारणमाह । त्वं वयथा वदधृक् दृष्टस्तप्रीतौ प्रगल्भः संस्तान् वऊचिषे^१ समवैषि सेवसे । ततस्तान् यथाकामं पिबेत्यर्थः । दधृगिति 'मिथुषा प्रागल्भ्ये' इत्यस्मात् 'ऋत्विग्दधृक्' इत्यादिना किन्प्रत्ययान्तो निपात्यते । ऊचिषे । 'उच समवाये' । छान्दसे लिटि रूपम् ॥

इषा मन्दस्वादु तेऽरं वराय मन्यवै । भुवत्त इन्द्र शं हृदे ॥ ३ ॥

इषा । मन्दस्व । आत् । ऊँ इति । ते । अरम् । वराय । मन्यवै ।

भुवत् । ते । इन्द्र । शम् । हृदे ॥ ३ ॥

हे इन्द्र इषा सोमलक्षणेनाग्नेन मन्दस्व मोदस्व हृष्टो भव । वउ इत्यवधारणे । वआत् अनन्तरमेव वते तव ववराय शत्रुनिवारकाय मन्यवे क्रोधाय स सोमः वअरम् अलं पर्याप्तो भवतु । क्रोधशमने समर्थो भवतु । यदा सोमं पिबति तदा मन्युं त्यजतीत्यर्थः । किंच वते तव वहृदे हृदये स सोमः वशं शंकरः सुखकरः वभुवत् भवतु ॥

तृतीये पर्याये 'आ त्वशत्रो' इत्यनुरूपस्तृचः । सूत्रितं च—'आ त्वेता नि षीदता त्वशत्रवा गहि' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

आ त्वशत्रवा गहि न्युक्थानि च हूयसे । उपमे रोचने दिवः ॥ ४ ॥

आ । तु । अशत्रो इति । आ । गहि । नि । उक्थानि । च । हूयसे । उपमे । रोचने । दिवः ॥ ४ ॥

हे वशत्रो सपत्नरहित । अस्य बहुविधबलत्वाद्गणाभिमुखं गन्तारः शत्रवो न सन्तीत्यर्थः । तद्वशेन्द्र वतु क्षिप्रम् वआ^२ वगहि^३ आयाहि अस्मद्यज्ञं प्रत्यागच्छ । यतः वदिवः स्वतेजसा दीप्यमानात् शुलोकात् । तत्रस्थैर्देवैरित्यर्थः । वरोचने अग्निभिर्दीप्यमाने लोके च वउपमे समीपे । स्तोतारः स्तोत्रशस्त्रात्मकं शब्दं कुर्वन्त्यत्रेत्युपमो यज्ञः । तस्मिन्नस्मदीये यज्ञे वच वउक्थानि त्रिवृत्पञ्चदशादिलक्षणानि स्तोत्राणि प्रति वनि वहूयसे त्वं स्तोतव्यतया नितरामाहूयसे । यस्मादेवं तस्मादागच्छेति समन्वयः ॥

तुभ्यायमद्रिभिः सुतो गोभिः श्रीतो मदाय कम् । प्र सोम इन्द्र हूयते ॥ ५ ॥

तुभ्य । अयम् । अद्रिभिः । सुतः । गोभिः । श्रीतः । मदाय । कम् ।

प्र । सोमः । इन्द्र । हूयते ॥ ५ ॥

हे इन्द्र वअद्रिभिः अभिषवसाधनैर्प्रावभिः वअयं वसोमः तुभ्यं त्वदर्थं वसुतः अभिषुतः । ततो दशापवित्रेण पूत्वा वगोभिः गोविकारैः क्षीरादिभिः वश्रीतः सोऽस्माभिः परावत^३ एव^३ संस्कृतः सोमस्तव वमदाय मदार्थं वकं सुखेन वप्र वहूयते अग्नौ स्वाहा क्रियते । तस्मादागत्य सोमं पिब ॥ ५ ॥

१. घ-ऊचिषे ओचिषे । २. ख-त-न-भ-श- 'आ गहि' नास्ति । ३. घ- 'परावत एव' नास्ति ।

इन्द्रं श्रुधि सु मे हवमस्मे सुतस्य गोमतः । वि पीतिं तृप्तिमश्रुहि ॥ ६ ॥
 इन्द्रं । श्रुधि । सु । मे । हवम् । अस्मे इति । सुतस्य । गोऽमतः ।
 वि । पीतिम् । तृप्तिम् । अश्रुहि ॥ ६ ॥

हे इन्द्रं वमे^१ मदीयं वहव त्वद्विषयमाह्वानं वसु सुष्ठु वश्रुधि शृणु । तथा वअस्मे अस्माभिः
 वसुतस्य अभिषुतस्य वगोमतः गव्यक्षीरवतः । क्षीरेण मिश्रितस्येत्यर्थः । तादृशस्य सोमस्य
 वपीतिं पानं ववि वअश्रुहि विविधं प्राप्नुहि^२ । तत्पानेन विविधां वृत्तिं च गच्छ । 'अश्रू व्याप्तौ' ।
 व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥

तृतीये पर्याय एवाच्छावाकशस्त्रे 'य इन्द्रं चमसेषु' इति तृचः । सूत्रितं च—'य इन्द्रं चम-
 सेष्वा सोमः प्र वः सताम्' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

य इन्द्रं चमसेष्वा सोमश्चमूषु ते सुतः । पिबेदस्य त्वमीशिषे ॥ ७ ॥
 यः । इन्द्रं । चमसेषु । आ । सोमः । चमूषु । ते । सुतः ।
 पिबे । इत् । अस्य । त्वम् । ईशिषे ॥ ७ ॥

हे इन्द्रं वते त्वदर्थं वसुतः अभिषुतः वयः वसोमः वचमसेषु एतन्नामकेषु पात्रेषु तथा
 वचमूषु । चमन्ति यजन्त्यत्रेति^३ चम्बो ग्रहाः । तेषु च वआ सर्वतः अस्ति वअस्य तमेतं सोमं
 वपिबेत् । इद्वधारणे । पिबैव । कथमस्य सोमपानयोग्यता तत्राह । हे इन्द्रं वत्वमीशिषे तस्य
 त्वमेवेश्वरो भवसि खलु । यत एवं ततः पिबेति समन्वयः । 'ईशः ऐश्वर्ये' । लटि 'ईशः से'
 (पा. सू. ७. २. ७७) इतीडागमः ॥

यो अप्सु चन्द्रमाइव सोमश्चमूषु ददृशे । पिबेदस्य त्वमीशिषे ॥ ८ ॥
 यः । अप्सु । चन्द्रमाऽइव । सोमः । चमूषु । ददृशे । पिबे । इत् । अस्य । त्वम् । ईशिषे ॥ ८ ॥

हे इन्द्रं वयः गृहीतः वसोमः वचमूषु ग्रहेषु वदृशे अन्तर्दृश्यते । तत्र दृष्टान्तः । वचन्द्रमाइव
 यथा चन्द्रमाः वअप्सु अन्तरिक्षे निर्मलतया दृश्यते तद्वत् । यद्वा । अप्सूदकेषु चन्द्रमाः प्रतिबिम्बतया
 नानाविधो दृश्यते तथाष्टग्रहेष्वनेकरूपः सन् दृश्यते तमेतं सोमं पिबैव यतस्त्वमेवेश्वरिषे खलु ॥

यं ते श्येनः पदाभरत्तिरो रजांस्यस्पृतम् । पिबेदस्य त्वमीशिषे ॥ ९ ॥
 यम् । ते । श्येनः । पदा । आ । अर्भरत् । तिरः । रजांसि । अस्पृतम् ।
 पिबे । इत् । अस्य । त्वम् । ईशिषे ॥ ९ ॥

हे इन्द्रं वश्येनः शंसनीयः पक्षी । पक्षिरूपधारिणी गायत्रीत्यर्थः । स पक्षी वरजांसि अन्तरिक्षादि-
 लोकस्थितान् सोमपालान् गन्धर्वान् वतिरः तिरः^४ कुर्वन्^५ वअस्पृतं शत्रुभिरस्पृष्टं सन्तं वयं सोमं
 वते त्वदर्थं वपदा पद्मयाम् वआभरत् । पदेति सवनद्वयाभिप्रायम् । सवनद्वय आहृतं सोमं त्वं पिब ।
 गायत्री पक्षिरूपं धारयित्वा पद्मयां सोममाहरदित्यत्रार्थे यजुर्ब्राह्मणं—'पद्मयां द्वे सवने समगृह्णा-
 न्मुखेनैकं' तस्माद्द्वे सवने शुक्रवती प्रातःसवनं च माध्यंदिनं च' (तै. सं. ६. १. ६. ४) इति । तं
 पिबैव । त्वमेव तस्येश्वरो भवसि ॥ ॥ २ ॥

१. ख-त-श-‘मे’ नास्ति । २. ख-प्राश्रुहि । ३. ख-त-न-जयत्यत्रेति; ग-भक्षयत्यत्रेति;
 झ-त-१-२-३-जयतीत्यत्रेति । ४. घ-ज्ञ-तिरस्कुर्वन् । ५. श-तै. सं.-‘मुखेनैक यन्मुखेन समगृह्णात्तदधत् ।

‘ देवानाम् ’ इति नवर्चं तृतीयं सूक्तं काण्वस्य कुसीदिन आर्षं गायत्रं वैश्वदेवम् । तथा चानु-
क्रम्यते—‘ देवानां वैश्वदेवम् ’ इति । दशरात्रेऽष्टमेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र इदं सूक्तं वैश्वदेवनिविद्धानम् ।
सूत्रितं च—‘ देवानामिदव इति वैश्वदेवम् ’ (आश्व. श्रौ. ८. १०) इति ॥

देवानामिदवो महत्तदा वृणीमहे वयम् । वृष्णामस्मभ्यमृतये ॥ १ ॥

देवानाम् । इत् । अर्वः । महत् । तत् । आ । वृणीमहे । वयम् । वृष्णाम् । अस्मभ्यम् । ऊतये ॥ १ ॥

हे देवाः ऽदेवानां स्वतेजसा सर्वतो दीप्यमानानाम् । ऽइत् एवार्थः । युष्माकमेव ऽमहत् व्याप्तं
महनीयं वा ऽअवः पालनं यद्विद्यते तत् ऽवृष्णां कामानां वर्षितृणां युष्माकं स्वभूतं ऽतत् रक्षणं
यजमाना ऽवयम् ऽआ ऽवृणीमहे समन्तात्संभजामहे । किमर्थम् । ऽअस्मभ्यमृतये । पूर्वमस्मभ्य-
मस्मदर्थमिति साधारण्येनोक्त्वा तद्विशिनष्टि ऊतय इति । अस्माकं पालनायेति ॥

ते नः सन्तु युजः सदा वरुणो मित्रो अर्यमा । वृधासश्च प्रचेतसः ॥ २ ॥

ते । नः । सन्तु । युजः । सदा । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । वृधासः । च । प्रऽचेतसः ॥ २ ॥

ऽते देवाः ऽवरुणः शत्रूणां निवारकः ऽमित्रः सर्वेषां मित्रभूतः ऽअर्यमा सततं गच्छन् एत-
न्नामकास्ते त्रयो देवाः ऽसदा सर्वदा सर्वेषु कालेषु ऽनः अस्माकं ऽयुजः सहायाः ऽसन्तु भवन्तु ।
अभिहोत्रादिकर्मणि इन्द्रादिदेवाः सहागमनादियज्ञपरिसमापनान्तेषु साहाय्यं कुर्वन्तिवत्यर्थः ।
ततः ऽप्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानाः । यद्वा । चेतः स्तोत्रम् । शोभनस्तुतयः^१ । ते देवाः ऽवृधासः वर्धकाः ऽच
अस्माकं धनादिदानेन वर्धयितारश्च सन्तु ॥

अति नो विष्पिता पुरु नौभिरपो न पर्षथ । यूयमृतस्य रथ्यः ॥ ३ ॥

अति । नः । विष्पिता । पुरु । नौभिः । अपः । न । पर्षथ । यूयम् । ऋतस्य । रथ्यः ॥ ३ ॥

ऽऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा हे ऽरथ्यः नेतारो देवाः । यद्वा । ऋतस्येति संबन्धि ---
त्वाकर्ताक्षिप्यते । यज्ञस्य साधका हे रथ्यो रथवन्तो देवाः ऽविष्पिता विष्पितानि विप्रासानि वित-
तानि ऽपुरु । सुपो लुक् । पुरुणि बहूनि शत्रुबलानि कर्माणि वा ऽनः^२ अस्मान् ऽअति ऽपर्षथ^३ पारं
समाप्तिं रक्षणैर्गमयत^४ । तत्र दृष्टान्तः^५ । ऽनौभिरपो ऽन । यथा नाविकोऽप उदकानि नौभिर्जनां-
स्तीरं प्रति प्रापयति तद्वत् ॥

वामं नो अस्त्वयमन्वामं वरुण शंस्यम् । वामं ह्यवृणीमहे ॥ ४ ॥

वामम् । नः । अस्तु । अर्यमन् । वामम् । वरुण । शंस्यम् । वामम् । हि । आऽवृणीमहे ॥ ४ ॥

हे ऽअर्यमन् देव ऽवामं वननीयं संभजनीयं धनं ऽनः अस्माकम् ऽअस्तु भवतु । हे ऽवरुण
ऽशंस्यं सर्वं शंसनीयं स्तुत्यं ऽवामं धनमस्माकमस्तु । कुतः । हिशब्दो हेतौ । यस्मात्कारणाद्वयं
ऽवामं धनं युष्मान् ऽआवृणीमहे याचामहे इत्यर्थः । तस्मान्नोऽस्तिवत्याशास्ते ॥

वामस्य हि प्रचेतस ईशानासो रिशादसः । नेमादित्या अघस्य यत् ॥ ५ ॥

१. ख-त-भ-श-शोभनास्तुतयः । २. ग-त३-४-श-‘ नः ...पर्षथ ’ नास्ति । ख-ज्ञ-त१-२-भ-य-
नोस्मान् यूयं अतिपर्षथ । ३. ख-ज्ञ-त१-२-भ-य-बलानि चेत् तेषां (‘ बलानि .. तेषां ’ नास्ति-भ१)
वधेन अतीत्य गमयत (गमेयत-ज्ञ-त१-२-भ) कर्माणि चेत् नोस्मदीयानि कर्माणि पारं समाप्तिं रक्षणैर्ग-
मयत । ४. ख-त-भ-श-दृष्टान्तः नः ।

वामस्य । हि । प्रचेतसः । ईशानासः । रिशादसः । न । ईम् । आदित्याः । अघस्य । यत् ॥ ५ ॥

हे प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानाः शोभनस्तुतयो वा हे रिशादसः रिशतां हिंसतां शत्रूणामसितारः
क्षेत्रारो देवा यूर्यं वामस्य वननीयस्य धनस्य ईशानासः ईशानाः । हिरवधारणे । ईशाना एव
स्वामिन एव भवथ । तस्माद्युष्मान् याचामह इत्यर्थः । ईशानाः । 'ईश ऐश्वर्ये' । अनुदात्तेत् ।
'तास्यनुदात्तेत्' इति स्वरेणाद्युदात्तता भवति । न संबुद्धिः । ततो हे आदित्याः अदितेः पुत्रा
देवाः ईम् एनं याचमानं मां तद्धनं न प्राप्नोतु यत् धनम् अघस्य पापस्य संबन्धि विद्यते ॥ ३ ॥

वयमिद्वः सुदानवः क्षियन्तो यान्तो अध्वन्ना । देवा वृधाय हूमहे ॥ ६ ॥

वयम् । इत् । वः । सुदानवः । क्षियन्तः । यान्तः । अध्वन् । आ । देवाः । वृधाय । हूमहे ॥ ६ ॥

हे सुदानवः शोभनदाना हे देवाः क्षियन्तः गृहेष्वग्निहोत्रार्थं निवसन्तः अध्वन् । सुपो
लुक् । अध्वनि समिदाहरणार्थं यान्तः गच्छन्तोऽपि वयं वः इत् युष्मानेव वृधाय हविर्भिर्वध-
नाय हूमहे आह्वयामः । यद्वा । वयं गृहेषु गृहाग्निर्गमनकाले मार्गेषु च वृधायास्माकं धनादि-
भिर्वधनायाह्वयामः ॥

अधि न इन्द्रैषां विष्णो सजात्यानाम् । इता मरुतो अश्विना ॥ ७ ॥

अधि । नः । इन्द्र । एषाम् । विष्णो इति । सजात्यानाम् । इत । मरुतः । अश्विना ॥ ७ ॥

हे इन्द्र विष्णो मरुतः हे अश्विना अश्विनौ हे इन्द्रादयो देवाः सजात्यानाम् । समानायां
जातौ भवाः सजात्या भ्रातृमित्रादयः । तेषाम् एषां मध्ये नः अस्मान् अधि इत यूर्यं स्तुत्य-
तथाधिगच्छत ॥

प्र भ्रातृत्वं सुदानवोऽध द्विता समान्या । मातुर्गर्भे भरामहे ॥ ८ ॥

प्र । भ्रातृत्वम् । सुदानवः । अध । द्विता । समान्या । मातुः । गर्भे । भरामहे ॥ ८ ॥

हे सुदानवः शोभनदाना आदित्याः अध अथ अस्मत्प्रत्यागमनानन्तरं वयं समान्या
सामान्येन । सुपो ङ्यादेशः । पूर्वं सर्वेषां देवानां सांहत्येन ततः द्विता द्विधा द्विप्रकारेण च मातुः
अदितेः गर्भे संजातं यद्युष्माकं भ्रातृत्वं विद्यते तदिदानीं वयं प्र भरामहे । प्रभरणमुच्चारणं प्रका-
शनं वा । उच्चारयामः प्रकाशयामो वा । सर्वेषां देवानां द्वंद्वशो जननं तैत्तिरीयके स्पष्टमभिहितम्—
'अदितिः पुत्रकामा साध्येभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मौदनमपचत्' (तै. सं. ६. ५. ६) इत्युपक्रम्य 'तस्यै
पूषा चार्थमा चाजायेताम्' इत्यादिना ॥

यूर्यं हि ष्ठा सुदानव इन्द्रज्येष्ठा अभिद्यवः । अर्धा चिद्व उत ब्रुवे ॥ ९ ॥

यूर्यम् । हि । स्थ । सुदानवः । इन्द्रज्येष्ठाः । अभिद्यवः । अर्ध । चित् । वः । उत । ब्रुवे ॥ ९ ॥

पूर्वोऽर्धर्चः सिद्धः । हे सुदानवः शोभनदाना देवाः इन्द्रज्येष्ठाः । इन्द्रो ज्येष्ठो मुख्यो येषां
ते तथोक्ताः । सर्वे देवा इन्द्रनेतृका इत्यर्थः । तादृशाः अभिद्यवः अभिगतदीप्तयः यूर्यं हि स्थ
अस्मद्यज्ञे भवथ खलु । हि प्रसिद्धौ । अध चित् अथानन्तरमेव वः युष्मान् अहं ब्रुवे स्तौमि ।
उत अपि च पुनःपुनः स्तौमीत्यर्थः ॥ ४ ॥

‘प्रेष्टं वः’ इति नवचं चतुर्थं सूक्तं कवेः पुत्रस्थोशनस आर्षं गायत्रमाग्नेयम् । तथानुक्रम्यते—
‘प्रेष्टमुशना काव्य आग्नेयम्’ इति । प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतौ गायत्रे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदं
सूक्तम् । सूत्रितं च—‘युक्ष्वा हि प्रेष्टं वः’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । आभिष्टुविकेषूक्थ्येषु
मैत्रावरुणे ‘प्रेष्टं वः’ इति तृचो वैकल्पिकः स्तोत्रियः । सूत्रितं च—‘प्रेष्टं वो अतिथिं श्रेष्ठं यविष्ठ
भारत’ (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

प्रेष्टं वो अतिथिं स्तुषे मित्रमिव प्रियम् । अग्निं रथं न वेद्यम् ॥ १ ॥

प्रेष्टम् । वः । अतिथिम् । स्तुषे । मित्रम् ऽईव । प्रियम् । अग्निम् । रथम् । न । वेद्यम् ॥ १ ॥

हे यजमानाः ऽप्रेष्टं युष्माकं धनदानेन प्रियतमम् ऽअतिथिं युष्माभिरतिथिवत्पूज्यम् । यद्वा ।
‘अत सातत्यगमने’ । ‘ऋतन्यजि’ इत्यादिना अतेरितिन् । सततं देवानां हविः प्रदातुं गच्छन्तम् ।
ऽमित्रमिव सखायमिव ऽप्रियं स्तोतुः प्रीणनकरं ऽरथं ऽन रथमिव ऽवेद्यम् । वेदो धनम् ।
धनहितं लाभहेतुम् । यथा रथी^१ रथेन^२ धनं^३ लभते तद्वत्स्तोतारोऽनेन धनं लभन्ते । तादृशं धन-
लाभकारणम् ऽअग्निं ऽवः युष्मत्कर्मसिद्ध्यर्थं ऽस्तुषे काव्य उशनाः स्तौमि ॥

कविमिव प्रचेतसं यं देवासो अर्धं द्विता । नि मर्त्येष्वद्दधुः ॥ २ ॥

कविम् ऽईव । प्रऽचेतसम् । यम् । देवासः । अर्धं । द्विता । नि । मर्त्येषु । आऽद्दधुः ॥ २ ॥

ऽअध अपि च ऽदेवासः देवा इन्द्रादयः ऽयम् अग्निं ऽमर्त्येषु मनुष्येषु ऽद्विता द्विधा ऽनि
ऽआद्दधुः गार्हपत्याहवनीयात्मकत्वेन द्विधा निहितवन्तः । तत्र दृष्टान्तः । ऽकविमिव ऽप्रचेतसम् । प्रकृष्ट-
ज्ञानं कविं क्रान्तकर्माणं पुरुषं यथा द्विधा कार्यद्वयेऽन्त्यो नियोजयति तद्वत् । यद्वा । दिवि पृथिव्यां
च निहितवन्तः । भूमौ तु हविराहरणार्थं दिवि तु हविष्प्रदानार्थमिति द्वैधं विधानं कृतवन्त इत्यर्थः ॥

त्वं यविष्ठ दाशुषो नृः पाहि शृणुधी गिरः । रक्षां तोकमुत त्मना ॥ ३ ॥

त्वं । यविष्ठ । दाशुषः । नृन् । पाहि । शृणुधि । गिरः । रक्ष । तोकम् । उत । त्मना ॥ ३ ॥

हे ऽयविष्ठ युवतम । यद्वा । यौतेस्तुजन्तस्येष्टनि रूपम् । देवानां हविषां मिश्रयितृत्तमाग्ने ऽत्वं
ऽदाशुषः हविर्दत्तवतः ऽनृन् कर्मणां नेतृन् यजमानान् ऽपाहि धनादिदानेन रक्ष । नृः पाहीत्यत्र
संहितायां ‘नृन्पे’ (पा. सू. ८. ३. १०) इति नकारस्य स्त्वम् । ‘अत्रानुनासिकः’ (पा. सू.
८. ३. २) इति पूर्वस्यानुनासिकः । किञ्च ऽगिरः त्वद्विषयाः स्तुतीः ऽशृणुधि अवहितः सन्वृणु ।
‘श्रु श्रवणे’ । ‘श्रुशृणुपृ’ इत्यादिना हेर्ध्यादेशः । ऽउत अपि च ऽत्मना आत्मनैव स्वयमेव
ऽतोकम् अस्मदीयं तनयं पुत्रं ऽरक्ष पालय । त्मनेति सर्वत्र संबध्यते । आत्मना स्वयमेव रक्ष ।
त्वदन्यं पालयितार न विन्दामः । त्वमेवास्मदीयं^१ स्तोत्रं^२ शृणु ॥

कया ते अग्ने अङ्गिर ऊर्जो नपादुपस्तुतिम् । वराय देव मन्यवे ॥ ४ ॥

कया । ते । अग्ने । अङ्गिरः । ऊर्जः । नपात् । उपऽस्तुतिम् । वराय । देव । मन्यवे ॥ ४ ॥

हे ऽअङ्गिरः अङ्गिरसां वरिष्ठ । यद्वा । अङ्गिति सर्वत्र गच्छतीत्यङ्गिराः । तादृश हे ऽऊर्जो
ऽनपात् । नपादित्यपत्यनाम । अन्नस्य पुत्र । हविर्भिर्बर्धमानत्वात् । यद्वा । नपादिति नसा ।

१. ख-ज्ञ-त१-२-रथ्येधनक, त३-४-भ-रथ्येधक; श-रथ्यको । २. ख-ज्ञ-त१-२-धनेन । ३. ख-ज्ञ-
त१-२-४-श-°स्मदीयस्तोत्रं ।

हविर्लक्षणस्यान्नस्य नसः । 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सभ्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिः' इति ।
वृष्टेरोषधय ओषधीभ्योऽग्निरित्यन्नस्य नसा । हे ऽदेव द्योतमान ऽअग्ने ऽवराय सर्वैर्वरणीयाय ऽमन्यवे
शत्रून्तमिमन्यमानाय ऽते तुभ्यं ऽकया कीदृश्या वाचा ऽउपस्तुतिम् उपस्तोत्रमहं भरेयम् । त्वं
महान् खल्वहमल्पः । तदर्थं स्तुतिं कुर्यामित्यृषिरग्निं प्रति वदति ॥

दाशेम कस्य मनसा यज्ञस्य सहसो यहो । कर्दु वोच इदं नमः ॥ ५ ॥

दाशेम । कस्य । मनसा । यज्ञस्य । सहसः । यहो इति ।

कर्त् । ऊँ इति । वोचे । इदम् । नमः ॥ ५ ॥

ऋषिरग्निं प्रति ब्रूते । हे ऽसहसौ ऽयहो । यदुरित्यपत्यनाम । बलेन निष्पाद्यमानत्वादलस्य
पुत्र हे अग्ने ऽकस्य कीदृशस्य ऽयज्ञस्य यज्ञवतो यजनीयदेववतो यजमानस्य ऽमनसा युक्ताः सन्तो
हवीषि तुभ्यं वयं ऽदाशेम प्रयच्छेम । पूजायां बहुवचनम् । किंच तुभ्यम्^१ ऽइदं ऽनमः हविर्नमस्कार
वा ऽकर्त् कदा^२ ऽवोचे अहं वदामि । ऽउ इति प्रश्ने । ऋषिः कदा यक्ष्यामि कदा स्तोष्यामीत्यग्निं
पृच्छति । वोचे । वच्यादेशस्य लुङ्यात्मनेपद उत्तमैकवचने रूपम् ॥ ५ ॥

अथा त्वं हि नस्करो विश्वा अस्मभ्यं सुक्षितीः । वाजद्रविणसो गिरः ॥ ६ ॥

अर्ध । त्वम् । हि । नः । करः । विश्वाः । अस्मभ्यम् । सुऽक्षितीः । वाजऽद्रविणसः । गिरः ॥ ६ ॥

हे अग्ने ऽअध अनन्तरं ऽत्वम् । हिरवधारणे । त्वमेव ऽअस्मभ्यं ऽकरः कुरु । देहीत्यर्थः । करोतेः
लेढ्यडागमः । किमित्यपेक्षायामाह । नः अस्मदीयाः ऽगिरः त्वद्विषयाः ऽविश्वाः सर्वाः स्तुतीरेवं कुरु
यथा ऽसुक्षितीः । क्षियन्ति निवसन्त्यत्रेति^३ क्षितयो गृहाः । शोभननिवासाः । यद्वा । क्षितयो
मनुष्याः । कल्याणपुत्रपौत्रादियुक्ताः । तथा ऽवाजद्रविणसः अन्नयुक्तधनवतीः । अथवा वाजो
दीप्तिः^४ । सर्वतो दीप्तधनाश्च कुरु । त्वमस्माभिः स्तुतः सन् गृहपुत्रान्नधनादीनि देहीत्यर्थः ॥

कस्य नूनं परीणसो धियो जिन्वसि दंपते । गोषाता यस्य ते गिरः ॥ ७ ॥

कस्य । नूनम् । परीणसः । धियः । जिन्वसि । दम्ऽपते । गोऽसाता । यस्य । ते । गिरः ॥ ७ ॥

हे ऽदंपते^५ यदा गार्हपत्ये वर्तसे तदा जायापतिस्वरूपोऽसि । तस्मादंपतिशब्देनाग्निरभिधी-
यते । तथाविध हे अग्ने ऽनूनम् इदानीं ऽकस्य कीदृशस्य जनस्य ऽपरीणसः बहूनि ऽधियः कर्माणि
ऽजिन्वसि प्रीणयसि । ऽयस्य ऽते तव संबन्धिन्यः ऽगिरः स्तुतयः ऽगोसाता गोसातौ गवां लाभे
भवन्ति खलु । तस्मात्त्वं कुत्र तिष्ठसि । अस्माकमिदानीं गवेच्छा प्रवर्तते । यद्वा । हे अग्ने त्वमिदानीं
कस्य कर्माणि प्रीणयसि । न कस्यापीत्यर्थः । अस्माकमेव कर्माणि प्रीणयेति भावः ॥

अग्निमन्थने 'तं मर्जयन्त सुक्रतुम्' इत्येषा । सूत्रितं च—'तं मर्जयन्त सुक्रतुं यज्ञेन यज्ञ-
मयजन्त देवाः'^६ (आश्व. श्रौ. २. १६) इति ॥

तं मर्जयन्त सुक्रतुं पुरोयावानमाजिषु । खेषु क्षयेषु वाजिनम् ॥ ८ ॥

तम् । मर्जयन्त । सुऽक्रतुम् । पुरऽयावानम् । आजिषु । खेषु । क्षयेषु । वाजिनम् ॥ ८ ॥

१. ख-ग-त-न-भ-श-वस्तुभ्यं । २. ख-त-न-भ-कदा वा । ३. ख-त-निवसंतीत्यत्रेति । ४. ख-ग-
त-३-भ-दीप्तः । ५. ख-त-१-२-न-भ-श-दंपते गृहपते । ६. ज-देवा इति परिदध्यात् ।

वसुकृतं शोभनप्रज्ञं सुकर्माणं वा वआजिषु संग्रामेषु वपुरोयावानं शत्रुहननार्थं^१ पुरत एव गन्तारं
ववाजिनं बलवन्तं तादृशमग्निं^२ यजमानाः वस्वेपु आत्मीयेषु वक्षयेषु गृहेषु वमर्जयन्त निर्मथितमग्नि-
मलंकुर्वन्ति । परिचरन्तीति यावत् ॥

क्षेति क्षेमेभिः साधुभिर्नकिर्यं घ्नन्ति हन्ति यः । अग्ने सुवीर एधते ॥ ९ ॥

क्षेति । क्षेमेभिः । साधुभिः । नकिः । यम् । घ्नन्ति । हन्ति । यः । अग्ने । सुवीरः । एधते ॥ ९ ॥

हे वअग्ने यो मनुष्यः वसाधुभिः साधयद्भिः वक्षेमेभिः पालनैः सह वक्षेति स्वगृहे निवसति ।
तथा वयं जनं वनकिः न केचन वघ्नन्ति न हिंसन्ति । वयः^३ एव वहन्ति शत्रून् स्वयमेव हन्ति । स
मनुष्यस्तव स्तोता खलु । अन्यथा तस्यैतावन्न घटते । ततः स स्तोता वसुवीरः शोभनपुत्रादियुक्तः
सन् वएधते आत्मीयगृहेषु धनादिभिर्वर्धते ॥ ॥ ६ ॥

‘आ मे हवम्’ इति नवचं पञ्चमं सूक्तम् । कृष्णो नामाङ्गिरस ऋषिः । गायत्री छन्दः ।
एतदादीनि त्रीणि सूक्तान्यश्विदेवत्यानि । तथा चानुक्रान्तम्—‘आ मे कृष्ण आश्विनं हि’ इति ।
प्रातरनुवाक आश्विने क्तौ गायत्रे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘उदीरायामा मे
हवम्’ (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति ॥

आ मे हवं नासत्याश्विना गच्छतं युवम् । मध्वः सोमस्य पीतये ॥ १ ॥

आ । मे । हवम् । नासत्या । अश्विना । गच्छतम् । युवम् । मध्वः । सोमस्य । पीतये ॥ १ ॥

हे वनासत्या । असत्यमनयोर्नास्तीति नासत्यौ । तादृशौ हे वअश्विना अश्विनौ वयुवं युवां
वमे मदीयं वहवम् आह्वानं श्रुत्वा । यद्वा । हवम् । हूयतेऽत्रेति हवो यज्ञः । केवलस्याधिकरणेऽपि
छान्दसः । मदीयं यज्ञं प्रति वमध्वः मदकरस्य वसोमस्य वपीतये पानाय तदर्थम् वआ वगच्छतम् ॥

इमं मे स्तोममश्विनेमं मे शृणुतं हवम् । मध्वः सोमस्य पीतये ॥ २ ॥

इमम् । मे । स्तोमम् । अश्विना । इमम् । मे । शृणुतम् । हवम् । मध्वः । सोमस्य । पीतये ॥ २ ॥

हे वअश्विना अश्विनौ वमे मदीयम् वइमं वस्तोमं स्तोत्रं^४ किञ्च वमे मदीयम् वइमम्
इदमागमनविषयं वहवम् आह्वानं च वशृणुतम् ॥

अयं वां कृष्णो अश्विना हवते वाजिनीवसू । मध्वः सोमस्य पीतये ॥ ३ ॥

अयम् । वां । कृष्णः । अश्विना । हवते । वाजिनीवसू इति वाजिनीऽवसू ।

मध्वः । सोमस्य । पीतये ॥ ३ ॥

हे ववाजिनीवसू अन्नयुक्तधनौ । अत्रेनिरनुवादार्थः । यद्वा । वाजो वजनं क्रिया । तद्वती
वाजिनी । तद्युक्तधनवन्तौ हे वअश्विना अश्विनौ वअयं वकृष्णः नाम मन्त्रद्रष्टा ऋषिः ववां युवां वहवते
स्तुतिभिराह्वयति । किमर्थम् । वमध्वः वसोमस्य वपीतये इति ॥

शृणुतं जरितुर्हवं कृष्णस्य स्तुवतो नरा । मध्वः सोमस्य पीतये ॥ ४ ॥

शृणुतम् । जरितुः । हवम् । कृष्णस्य । स्तुवतः । नरा । मध्वः । सोमस्य । पीतये ॥ ४ ॥

१. त-‘हननार्थं वा । २. भ-तं तादृशं । ३. ख-त-श-‘यः’ नास्ति । ४. ख-गन्त-न-भ-श-स्तोत्रं वा ।

हे ऽनरा नरौ सर्वस्य नेतारावश्विनौ ऽजरितुः । तच्छीलार्थे तृन् । व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् । जरितुः स्तवनशीलस्य संप्रति ऽस्तुवतः स्तोत्रं कुर्वतः ऽकृष्णस्य एतन्नामकस्यर्षेः संबन्धि ऽह्वं युष्म-
द्विषयमाह्वानं ऽशृणुतम् । यद्वा । जरितुरन्यदेवानां स्तोतुः स्तुवत इदानी युवथोः स्तोत्रकारिणस्तस्य
हवं शृणुतम् । शिष्टं गतम् ॥

छर्दिर्यन्तमदाभ्यं विप्राय स्तुवते नरा । मध्वः सोमस्य पीतये ॥ ५ ॥

छर्दिः । यन्तम् । अदाभ्यम् । विप्राय । स्तुवते । नरा । मध्वः । सोमस्य । पीतये ॥ ५ ॥

हे ऽनरा नेतारावश्विनौ ऽविप्राय मेधाविने अत एव ऽस्तुवते स्तोत्रं कुर्वते कृष्णायर्षये
ऽअदाभ्यम् । 'दमेश्च' इति ण्यत्प्रत्ययः । परैरहिंस्यं ऽछर्दिः गृहं ऽयन्तं प्रयच्छतम् । किमर्थम् ।
सोमपानाय । स्तोत्रे गृहे दीयमाने सति तदा स सोमं युवाभ्यां प्रयच्छति ॥ ॥ ७ ॥

गच्छतं दाशुषो गृहमिथा स्तुवतो अश्विना । मध्वः सोमस्य पीतये ॥ ६ ॥

गच्छतम् । दाशुषः । गृहम् । इथा । स्तुवतः । अश्विना । मध्वः । सोमस्य । पीतये ॥ ६ ॥

हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽइथा इत्थमनेन प्रकारेण ऽस्तुवतः युवथोः स्तोत्रं कुर्वतः ऽदाशुषः
हवीषि दत्तवतो यजमानस्य ऽगृहं प्रति ऽगच्छतं युवामागच्छतम् । किमर्थम् । ऽमध्वः ऽसोमस्य
ऽपीतये इति ॥

युञ्जाथां रासभं रथे वीडुङ्गे वृषण्वसू । मध्वः सोमस्य पीतये ॥ ७ ॥

युञ्जाथाम् । रासभम् । रथे । वीडुङ्गे । वृषण्वसू इति वृषण्वसू । मध्वः । सोमस्य । पीतये ॥ ७ ॥

हे ऽवृषण्वसू वर्षणशीलधनवन्तावश्विनौ युवां ऽवीडुङ्गे । वीडुङ्गः । दृढाङ्गोपेते^१ स्वरथे
ऽरासभं शब्दायमानमेतन्नामकमर्थं ऽयुञ्जाथां संयोजयतम् । किमर्थम् । ऽमध्वः ऽसोमस्य ऽपीतये
इति । 'रासभावश्विनोः' इति रासभावेवाश्विनौ रथस्य वाहनौ ॥

त्रिवन्धुरेण त्रिवृता रथेना यातमश्विना । मध्वः सोमस्य पीतये ॥ ८ ॥

त्रिऽवन्धुरेण । त्रिऽवृता । रथेन । आ । यातम् । अश्विना । मध्वः । सोमस्य । पीतये ॥ ८ ॥

हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽत्रिवन्धुरेण त्रिफलकासंघटितेन ऽत्रिवृता त्रिकोणेन । यद्वा । त्रिवृता ।
त्रीणि कवचादिभिरावरणानि यस्य स तथोक्तः । तेन ऽरथेन अस्मच्छं प्रति ऽआ ऽयातं युवामाग-
च्छतं च^२ । शिष्टं गतम् ॥

नू मे गिरौ नासत्याश्विना प्रावतं युवम् । मध्वः सोमस्य पीतये ॥ ९ ॥

नू । मे । गिरौ । नासत्या । अश्विना । प्रा । अवतम् । युवम् । मध्वः । सोमस्य । पीतये ॥ ९ ॥

हे ऽनासत्या असत्यरहितौ हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽमे मदीयाः ऽगिरः स्तुतिलक्षणा वाचः
प्रति ऽयुवं युवां ऽनू क्षिप्रं ऽप्रावतं प्रकर्षेणागच्छतम् । यद्वा । मे गिरः प्रावतं आत्मीयतया प्ररक्षतम् ।
किमर्थम् । ऽमध्वः मदकरस्य ऽसोमस्य ऽपीतये पानाय तदर्थम् । सर्वे देवाः स्तुतिभिराहूताः सन्तो
यज्ञं प्रत्यागच्छन्तीति^३ गच्छतं रक्षतं चेति युक्तं भवति ॥ ॥ ८ ॥

१. ख-भ१-दृढ आद्यगोपेते; ग-त-भ२-दृढ आद्यगोपेते, श-दृढाद्यगोपेते । २. ग-'च' नास्ति ।
३. ख-ग-त-न-भ-श-प्रत्यागच्छति स्तुतिभिर्विना नागच्छतीति ।

‘ उभा हि दत्ता ’ इति पञ्चर्चं षष्ठं सूक्तम् । विश्वको नाम कृष्णस्य पुत्रः कृष्ण एव वर्धिः । जगती छन्दः । अश्विनौ देवता । तथानुक्रम्यते—‘ उभा हि पञ्च विश्वको वा कार्णिजागतम् ’ इति । विनियोगो लिङ्गादवगन्तव्यः ॥

उभा हि दत्ता भिषजा मयोभुवोभा दक्षस्य वचसो बभूवथुः ।

ता वां विश्वको हवते तनूकृथे मा नो वि यौष्टं सख्या मुमोर्चतम् ॥ १ ॥

उभा । हि । दत्ता । भिषजा । मयःऽभुवा । उभा । दक्षस्य । वचसः । बभूवथुः ।

ता । वाम् । विश्वकः । हवते । तनूऽकृथे । मा । नः । वि । यौष्टम् । सख्या । मुमोर्चतम् ॥ १ ॥

हे अश्विनौ ऽदत्ता दर्शनीयौ । यद्वा । ‘ दसु उपक्षये ’ । सर्वेषां शत्रूणामुपक्षयितारौ । ऽभिषजा देवानां वैद्यौ । यद्वा भीतीनां त्रासयितारौ । यदा नरा अश्विनौ स्तुवन्ति तदा तौ तेषां भीतिमपनयत इत्यर्थः । पृषोदरादित्वाद्भूपसिद्धिः । तादृशौ अत एव ऽमयोभुवा मयसः सुखस्य भावयितारौ ऽउभा परस्पर द्वित्वसंख्यापूरकौ ऽउभा उभौ द्वौ युवां ऽदक्षस्य एतन्नामस्य प्रजापतेः ऽवचसः स्तुतेः संबन्धिनौ ऽबभूवथुः । ऽहि प्रसिद्धौ । पुरा युवां दक्षेणास्ताविषाथां खलु । ऽता तादृशौ प्रशस्तौ^१ ऽवां युवां ऽविश्वकः एतन्नामक ऋषिः ऽतनूकृथे । तनोति कुलमिति तनूः पुत्रः । तस्य विष्णाव्भो निमित्तं ऽहवते स्तुतिभिराह्वयति । तस्मात् ऽनः अस्माकं ऽसख्या सख्यानि यष्टृयष्ट-व्यतया जातानि सखित्वानि ऽमा ऽवि यौष्टं मा पृथक्कुरुतम् । यौतेर्लुङि सिचि रूपम् । किंच युवां ऽमुमोर्चतम् अस्मानागन्तुं रथे स्थित्वाश्चप्रग्रहान्मुञ्चतम् । मुञ्चतेर्लोटि ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शपः^२ लुः । अडागमः । अत्र विष्णापूनामानं पुत्रमुद्दिश्य तस्य पिता विश्वको युवामाह्वयतीत्यात्मानमाह । यद्वा । विश्वकस्य पिता कृष्णो नामर्षिर्मम पुत्रो विश्वकः पुत्रार्थं युवामधिह्वयतीति वदति ॥

कथा नूनं वां विमना उप स्तवद्युवं धियं ददथुर्वस्यइष्टये ।

ता वां विश्वको हवते तनूकृथे मा नो वि यौष्टं सख्या मुमोर्चतम् ॥ २ ॥

कथा । नूनम् । वाम् । विऽमनाः । उप । स्तवत् । युवम् । धियम् । ददथुः । वस्यःऽइष्टये ।

ता । वाम् । विश्वकः । हवते । तनूऽकृथे । मा । नः । वि । यौष्टम् । सख्या । मुमोर्चतम् ॥ २ ॥

हे अश्विनौ ऽविमनाः एतन्नामक ऋषिः ऽनूनं पुरा ऽकथा कथं ऽवां युवाम् ऽउप ऽस्तवत् कथमुपास्तौत् । तेन स्तुतौ ऽयुवं युवां ऽवस्यइष्टये । वस्यो वसीयः प्रशस्तं धनम् । तस्याभिलषितस्येष्टयेऽभिगमनाय यद्वा^३ वसिष्ठधनस्येष्टये^३ प्राप्तये ऽधियं बुद्धिं विमनसे ऽददथुः अददाथां खलु । वस्य इति वसुमच्छब्दादीयसुनि ‘ विन्मतोर्लुक् ’ इति लुक् । ईयसुन ईकारलोपश्छान्दसः । तादृशौ युवां ऽविश्वको ऽहवते इति गतम् ॥

युवं हि ऽमा पुरुभुजेममैधतुं विष्णाव्वे ददथुर्वस्यइष्टये ।

ता वां विश्वको हवते तनूकृथे मा नो वि यौष्टं सख्या मुमोर्चतम् ॥ ३ ॥

युवम् । हि । स्म । पुरुऽभुजा । इमम् । एधतुम् । विष्णाव्वे । ददथुः । वस्यःऽइष्टये ।

ता । वाम् । विश्वकः । हवते । तनूऽकृथे । मा । नः । वि । यौष्टम् । सख्या । मुमोर्चतम् ॥ ३ ॥

१. ख-न-ञ-त१-२-३-न-भ-श-तौ । २. ख-त-न-श-प्रयस्तौ । ३. ख-यद्वावसिष्ट* ; ग-भ३-यद्वा विशिष्ट* ; त-न-भ२-मु-यद्वावसिष्ट* ; श-यद्वा अवशिष्ट* ।

हे ^१पुरुभुजा पुरुभुजौ पुरुणां बहूनां धनादिदानेन भोजयितारौ । यद्वा । बहूनां स्तोत्राणां पाल-
यितारावश्विनौ । ^२युवम् । ^३हि ^४म इत्यवधारणे । युवामेव ^५इममेधतुम् । एधतेः ' एधिवहोश्चतुः^१ '
(उ. सू. १. ७८) इति चतुप्रत्ययः । चित्वादन्तोदात्तः । इमां धनादिवृद्धिं ^६विष्णाप्वे । विष्णोः
सर्वेषां देवानां मुख्यत्वात् तद्ग्रहणे^२ सर्वे देवा गृहीता भवन्ति । विष्णादीन् कर्मणा व्याप्नोतीति
विष्णापूः । पृषोदरादिः । यद्वा । विष्णुं सर्वग्रहेषु व्याप्तं सोमं दशापवित्रेणापुनातीति । तस्य चतुर्थी
विष्णाप्व इति । एतन्नामके मम पुत्रे पौत्रे वा । पुत्राय पौत्राय वा । इमां धनादिवृद्धिं ^३वदधुः
अदत्तम् । किमर्थम् । ^४वस्यइष्टये वसीयसः प्रशस्तधनस्येष्टय इच्छां पूरयितुम् । ' क्रियार्थोपपदस्य^५ '
(पा. सू. २. ३. १४) इति चतुर्थी । ^६ता ^७वाम् इति पूर्ववद्व्याख्येयम् ॥

उत त्वं वीरं धनसामृज्जीषिणं दूरे चित्सन्तुमवसे हवामहे ।

यस्य स्वादिष्टा सुमतिः पितुर्यथा मा नो वि यौष्टं सख्या मुमोर्चतम् ॥४॥

उत । त्यम् । वीरम् । धनसाम् । ऋज्जीषिणम् । दूरे । चित् । सन्तम् । अवसे । हवामहे ।
यस्य । स्वादिष्टा । सुसमतिः । पितुः । यथा । मा । नः । वि । यौष्टम् । सख्या । मुमोर्चतम् ॥४॥

हे अश्विनौ ^१उत अपि च ^२वीरं कर्मणि समर्थं ^३धनसां धनानां संभक्तारम् ^४ऋज्जीषिणम् ।
ऋज्जीषोऽपार्जितोऽभिषुतः^३ सोमः^३ । तद्वन्तं ^५दूरे ^६चित् दूर एव ^७सन्तं भवन्तं विनष्टमिव
^८वत्त्वं तं विष्णाप्वम् ^९अवसे अस्माकं रक्षणाय ^{१०}हवामहे आह्वयामः । पुत्रो हि पितर रक्षति ।
किंच ^{११}यस्य पुत्रस्य पौत्रस्य वा ^{१२}सुमतिः शोभना स्तुतिः ^{१३}स्वादिष्टा स्वादुतमा । अतिशयेन
देवानां स्वादुकारिणीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । ^{१४}पितुर्यथा । पितुर्विश्वकस्य स्तुतिर्यथा देवानां प्रीतिकरी^{१५}
तद्वत् । तस्मात्तमाह्वयाम इति शेषः । ^{१६}मा ^{१७}नो इति गतार्थः ॥

ऋतेन देवः सविता शमायत ऋतस्य शृङ्गमुर्विया वि पप्रथे ।

ऋतं सासाह महि चित्पृतन्यतो मा नो वि यौष्टं सख्या मुमोर्चतम् ॥५॥

ऋतेन । देवः । सविता । शम्स आयते । ऋतस्य । शृङ्गम् । उर्विया । वि । पप्रथे ।
ऋतम् । सासाह । महि । चित् । पृतन्यतः । मा । नः । वि । यौष्टम् । सख्या । मुमोर्चतम् ॥५॥

ऋषिः सत्यप्रशंसां करोति । हे अश्विनौ ^१देवः^२ द्योतमानः ^३सविता सर्वस्य स्वस्वकर्मणि
प्रेरक एतन्नामको देवः ^४ऋतेन सत्येन ^५शमायते सायंकाले स्वकिरणसमूहं शमयति । ततोऽनन्तरं
स एव सविता ^६ऋतस्य सत्यस्य ^७शृङ्गम् अग्रम् ^८उर्विया उरु विस्तीर्णं यथा भवति तथा
प्रातःकाले ^९वि ^{१०}पप्रथे विशेषेण प्रथयति । सर्वतो विस्तारयति । किंच ^{११}पृतन्यतः पृतनामिच्छतः
संयुयुत्सोः शत्रोः ^{१२}महि ^{१३}चित् महदपि बलम् ^{१४}ऋतं सत्यं^{१५} स्वयमेवाभिभवति । इदं श्रुतं
प्रशस्तमभूत् । तस्माद्युवामपि तेन तेन ^{१६}नः अस्माकं सख्यानि ^{१७}मा ^{१८}वि ^{१९}यौष्टम् ।
अत्रागन्तुमश्वरश्मीन् मुञ्चतमिति ॥ ॥ ९ ॥

' युष्मै वाम् ' इति षड्वचं सप्तमं सूक्तम् । तथा चानुक्रम्यते—' युष्मै षड्वासिष्ठो वा युष्मैकः
प्रियमेधो वा प्रागार्थं ह ' इति । वसिष्ठपुत्रो युष्मैक ऋषिराङ्गिरसः प्रियमेधो वा । उभयत्र

१. ग-उ-सू-वहोश्चतुः । २. श-तद्ग्रहणेन । ३. घ-उपार्जितः अभिषुतसोमः; ङ-त-भ-श-
ऋज्जीषोपार्जितोभिषुतसोमः । ४. ग-प्रीतिकारिणी । ५. ख-त-भ-श-देवौ । ६. घ-सत्यं ससाह ।

वाशब्दाद्यदोभावपि न स्यातां तदा प्रकृत आङ्गिरसः कृष्ण एव ऋषिः । अयुजो बृहत्स्यो युजः सतोबृहत्स्यः । अश्विनौ देवता । प्रातरनुवाक आश्विने क्रतौ बार्हते छन्दस्याश्विनशब्दे चेदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘द्युम्नी वां यस्थ इति बार्हतम्’ (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति ॥

द्युम्नी वां स्तोमो अश्विना क्रिविर्न सेक आ गतम् ।

मध्वः सुतस्य स दिवि प्रियो नरा पातं गौराविवेरिणे ॥ १ ॥

द्युम्नी । वाम् । स्तोमः । अश्विना । क्रिविः । न । सेकै । आ । गतम् ।

मध्वः । सुतस्य । सः । दिवि । प्रियः । नरा । पातम् । गौरौऽईव । इरिणे ॥ १ ॥

हे ऽअश्विना अश्विनौ अयमनुपक्षीणस्तोत्रो द्युम्नीक एतन्नामक ऋषिः ऽवां युवयोः ऽस्तोमः स्तोता भवति । युष्मत्स्तुतौ कृतायां स्तोत्राणि नाल्पीभवन्ति^१ किंतु पुनर्वर्धन्त इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । ऽक्रिविर्न । क्रिविरिति कूपनाम । कूपो यथा ऽसेके उदक्सेचने वृष्टौ^२ भवन्त्यां नाल्पोदको^३ भवति^३ तद्वत् । यद्वा । वां युवयोः स्तोमो युष्मद्विषया स्तुतिर्द्युम्न्यन्नवती खलु । स्तोत्रे कृते तस्मा अन्नादिक प्रयच्छत इत्यर्थः । तस्माद्युवामस्मदीयं यज्ञं प्रति ऽआ ऽगतम् । स्तोत्राणि श्रोतुमागच्छतम् । हे ऽनरा नरौ नेतारावश्विनौ ऽसः अयं स्तोता ऽदिवि द्योतमाने अस्मिन्^४ यज्ञे ऽसुतस्य अभिषुतस्य ऽमध्वः मदकरस्य सोमस्य ऽप्रियः स्तोत्रकारित्वेन प्रियतमो भवति । ततस्तेन सुतं सोमं ऽपातं युवां शीघ्र-मागत्य पिबतम् । तत्र दृष्टान्तः । ऽगौराविव यथा तृषितौ गौरावेतन्नामकौ मृगौ ऽइरिणे तटाका-दिषूदकपानार्थं शीघ्रमागच्छतस्तद्वत् ॥

पिबतं धर्मं मधुमन्तमश्विना बर्हिः सीदतं नरा ।

ता मन्दसाना मनुषो दुरोण आ नि पातं वेदसा वयः ॥ २ ॥

पिबतम् । धर्मम् । मधुमन्तम् । अश्विना । आ । बर्हिः । सीदतम् । नरा ।

ता । मन्दसाना । मनुषः । दुरोणे । आ । नि । पातम् । वेदसा । वयः ॥ २ ॥

हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽमधुमन्तं मदवन्तम् । मदकारिणमित्यर्थः । तादृशं रमवन्तं वा ऽधर्मम् । ‘घृ क्षरणदीप्त्योः’ । पात्रेषु क्षरन्तं सोमं ऽपिबतम् । यद्वा । मधुमन्तम् । मधुर्मदकरः सोमः तद्वन्तं धर्मं महावीरपात्रगतं क्षीरं पिबतं सोमं चेति । न तु साहचर्येण तदसंभवात् । हे ऽनरा नरौ नेतारौ सर्वस्य हे अश्विनौ ऽबर्हिः बर्हिषि यज्ञे ऽआ ऽसीदतम् उपविशतम् । यद्वा । पूर्वं द्वितीयं पादं व्याख्याय प्रथमपादो व्याख्येयः । उपसदनानन्तरं सोमपानं युक्तमिति । किंच ऽमनुषः मनुष्यस्य ऽदुरोणे गृह-भूतेऽस्मिन् देवयजने ऽमन्दसाना^५ सोमपानेन मोदमानौ ऽता तौ पूर्वोक्तलक्षणौ युवां ऽवेदसा पुरोडा-शादिलक्षणेन हविषा सह ऽवयः सोमरूपमन्नम्^६ ऽआ आगत्य ऽनि ऽपातं निपिबतम् । यद्वा । वेदसा धनेन सह वयोऽस्माकमायुनिं पातं नितरां रक्षतम् ॥

आ वां विश्वाभिरुतिभिः प्रियमेधा अहूषत ।

ता वर्तिर्यातमुप वृक्तबर्हिषो जुष्टं यज्ञं दिविष्टिषु ॥ ३ ॥

१. ख-त-भ१-२-वाल्पीभवति; श-वा नाल्पीभवति । २. त-श-दृष्टो । ३. ख-श-त२-भ१-२-अल्पोदका भवति; ग-त१-३-४-अल्पोदका भवति; श-अल्पोदका भवति । ४. ख-त-श-देवतोस्मिन्; ग-देवताभिरस्मिन्; भ-देवातस्मिन् । * ग-त३-४-श-पुस्तकेषु द्वितीयतृतीयचतुर्थमन्त्राणां भाष्यं न विद्यते । ५. भ-मन्दसाना मन्दसानौ । ६. घ-सोमलक्षणमन्नं ।

आ । वाम् । विश्वाभिः । ऊतिऽभिः । प्रियऽमेधाः । अहूषत ।

ता । वर्तिः । यातम् । उप । वृक्तबर्हिषः । जुष्टम् । यज्ञम् । दिविष्टिषु ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ प्रियमेधाः । मेधो यज्ञः । प्रियतमयज्ञा यजमानाः । यद्वा । प्रियमेधा एतन्नामक ऋषिः । पूजायां बहुवचनम् । यष्टार ऋषिर्वा विश्वाभिरूतिभिः सर्वैः पालनैः सह । अथवा अवतिः याज्ञाकर्मा । सर्वैरभिलषितयान्नैः सहिताः अहूषत आह्वासिषुः आह्वासीत् । आत्मनः पालन-हेतुक्त्वेन । यद्वाभिलषितदानाय वामाह्वयन्ति । ता तौ युवां वृक्तबर्हिषः आस्तरणार्थं छिन्नबर्हिषो यष्टुः संबन्धि जुष्टं सर्वैर्देवैः सेवितं पर्याप्तं वा यज्ञं यजनीयं हविः प्रति दिविष्टिषु दिवसानाम-ह्वामागमनेषु प्रातःकालेषु यज्ञेषु वा वर्तिः । वर्तन्तेऽत्रेति वर्तिर्गृहम् । तत् उप आ यातं हविःस्वीकरणार्थं युवामागच्छतम् ॥

पिबतं सोमं मधुमन्तमश्विना बर्हिः सीदतं सुमत् ।

ता ववृधाना उप सुष्टुतिं दिवो गन्तं गौराविवेरिणम् ॥ ४ ॥

पिबतम् । सोमम् । मधुमन्तम् । अश्विना । आ । बर्हिः । सीदतम् । सुमत् ।

ता । ववृधानौ । उप । सुस्तुतिम् । दिवः । गन्तम् । गौरौऽईव । इरिणम् ॥ ४ ॥

हे अश्विना अश्विनौ मधुमन्तं रसवन्तं मदवन्तं वा सोमं युवां पिबतम् । ततः बर्हिः बर्हिषि यज्ञे सुमत् शोभनम् आ सीदतम् । पश्चात् ववृधानौ सोमपानेन वृद्धौ ता तौ युवां दिवः द्युलोकात् सुष्टुतिम् अस्माभिः क्रियमाणां शोभनां स्तुतिम् उप गन्तं उपगच्छतम् । तत्र दृष्टान्तः । गौराविव यथा गौरमृगावन्यस्मादेशात् इरिणं तटाकादिकं प्रति जलपानार्थमागच्छतस्तद्वत् ॥

आ नूनं यातमश्विनाश्वेभिः प्रुषितप्सुभिः ।

दक्षा हिरण्यवर्तनी शुभस्पती पातं सोममृतावृधा ॥ ५ ॥

आ । नूनम् । यातम् । अश्विना । अश्वेभिः । प्रुषितप्सुभिः ।

दक्षा । हिरण्यवर्तनी इति हिरण्यवर्तनी । शुभः । पती इति । पातम् । सोमम् । ऋतवृधा ॥ ५ ॥

हे अश्विना अश्विनौ युवां प्रुषितप्सुभिः । प्सु^१ इति रूपनाम । 'प्रुष^२ स्नेहनसेचनपूरणेषु' । स्निग्धरूपैः दीप्तरूपैरित्यर्थः । तादृशैः शीघ्रगामिभिरश्वैः सह नूनम् इदानीम् आ यातम् अस्मदीयं यज्ञं प्रत्यागच्छतम् । हे दक्षा दक्षौ दर्शनीयावुपक्षपयितारौ वा हे हिरण्यवर्तनी । वर्ततेऽत्रेति वर्तनी रथः । हिरण्यरथौ हे शुभस्पती उदकस्य कल्याणस्य वा पालयितारौ हे ऋतावृधा सत्यस्य^३ यज्ञस्य वा वर्धयितारौ हे अश्विनौ युवां शीघ्रमागत्य सोमं पातं पिबतम् ॥

वयं हि वां हवामहे विपन्यवो विप्रासो वाजसातये ।

ता वल्गू दक्षा पुरुदंससा धियाश्विना श्रुष्ट्या गतम् ॥ ६ ॥

वयम् । हि । वाम् । हवामहे । विपन्यवः । विप्रासः । वाजसातये ।

ता । वल्गू इति । दक्षा । पुरुदंससा । धिया । अश्विना । श्रुष्टी । आ । गतम् ॥ ६ ॥

१. ख-ज्ञ-त१-२-३-भ२-३-प्स, ज४-भ१-स; श-अप्स । २. ख-ज्ञ-त१-भ३-मुष पुष । ३. ख-ज्ञ-त१-२-ऋतस्य सत्यस्य ।

हे अश्विनौ^१ विपिन्यवः स्तोतारः अत एव विप्रासः विप्रा^२ मेधाविनः वयं वाजसातये अन्नलाभाय वाम् । हिरवधारणे । युवामेव हवामहे स्तुतिभिराह्वयामः । ततः^३ वल्गू । वल्गनं कुशलगमनम् । कुशलगमनशीलौ पुरुदंससा बहुकर्माणौ तौ युवां धिया अस्मदीयया स्तुत्याहूतौ सन्तौ श्रुष्टी । श्रुष्टीति क्षिप्रनाम । क्षिप्रमस्मभ्यं धनादिदानाय आ वगतम् आगच्छतम् ॥ १० ॥

‘तं वो दस्मम्’ इति षट्चमष्टमं सूक्तं गौतमस्य^४ नोधस आर्षम् । तथा चानुक्रम्यते—‘तं वो दस्मं नोधाः’ इति । ‘प्रागार्थं ह’ इत्युक्तत्वादेतदादिसूक्तत्रयं प्रागार्थम् । इन्द्रो देवता । महाव्रते निष्केवल्ये बार्हतृचाशीतावेतत्सूक्तम् । तथा च पञ्चमारण्यके सूत्रितं—‘तं वो दस्ममृतीषहमा नो विश्वासु हव्यः’ (ऐ. आ. ५. २. ४) इति । अग्निष्टोमे माध्यंदिनसवनेऽच्छावाकशस्त्रे ‘तं वो दस्मम्’ इति प्रगाथः स्तोत्रियः^५ । सूत्रितं च—‘तं वो दस्ममृतीषहं तप्त्वा यामि सुवीर्यमिति प्रगाथौ स्तोत्रियानुरूपौ’ (आश्व. श्रौ. ५. १६) इति । चातुर्विधिकेऽहनि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिनो वैकल्पिकः स्तोत्रियोऽयमेव प्रगाथः (आश्व. श्रौ. ७. ४) । विषुवत्यपि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे ‘तं वो दस्ममृतीषहम्’ इति नोधसस्य योनिः शंसनीया । ‘तं वो दस्ममृतीषहमभि प्र वः सुराधसम्’ (आश्व. श्रौ. ८. ६) इति ॥

तं वो दस्ममृतीषहं वसोर्मन्दानमन्धसः ।

अभि वत्सं न स्वसरेषु धेनव इन्द्रं गीर्भिर्नवामहे ॥ १ ॥

तम् । वः । दस्मम् । ऋतिऽसहम् । वसोः । मन्दानम् । अन्धसः ।

अभि । वत्सम् । न । स्वसरेषु । धेनवः । इन्द्रम् । गीऽभिः । नवामहे ॥ १ ॥

नोधा इन्द्रं स्तौति । हे ऋत्विग्यजमानाः वदस्मं दर्शनीयम् वृत्तीषहम् । ऋतयो बाधकाः शत्रवः । तेषामभिभवितारम् । पुनः कीदृशम् । वसोः वासयितुर्दुःखस्य निवासयितुः । यद्वा । वसोः पात्रे निवसतः । तादृशस्य अन्धसः सोमलक्षणस्यान्नस्य पानेन मन्दानं मन्दमानं मोदमानं वः यष्टयष्टव्यत्वेन युष्मत्संबन्धिनं वतं तादृशम् इन्द्रं गीर्भिः स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिः अभि नवामहे । ‘नू स्तवने’ ‘नु शब्दे’ । अभिष्टुमः । कुत्रेति । स्वसरेषु । अत्र यास्कः—‘स्वसराण्यहानि^६ स्वयंसारीण्यपि वा स्वरादित्यो भवति स एनानि सारयति’ (निरु. ५. ४) इति । सूर्यनेत्रकेषु दिवसेषु वयमभिष्टुमः । तत्र दृष्टान्तः । वत्सं न यथा धेनवः नवप्रसूतिका धेनवः स्वसरेषु । सुष्टस्यन्ते प्रेर्यन्ते गावोऽत्रेति स्वसराणि गोष्ठानि । तेषु वत्समभिलक्ष्य शब्दयन्ति तद्वत् ॥

युक्षं सुदानुं तविषीभिरावृतं गिरिं न पुरुभोजसम् ।

क्षुमन्तं वाजं शतिनं सहस्रिणं मक्षू गोमन्तमीमहे ॥ २ ॥

युक्षम् । सुदानुम् । तविषीभिः । आऽवृतम् । गिरिम् । न । पुरुभोजसम् ।

क्षुमन्तम् । वाजम् । शतिनम् । सहस्रिणम् । मक्षू । गोमन्तम् । ईमहे ॥ २ ॥

युक्षं दीप्तिनां निवासस्थानम् । अतिशयितदीप्तिमित्यर्थः । यद्वा । युक्षं दिवि द्युलोके^७ क्षियन्तं निवसन्तम् । सुदानुं शोभनदानं तविषीभिः बलैः आवृतम् आच्छादितम् । आवरणे दृष्टान्तः ।

१. घ-अश्विना अश्विनौ । २. ख-घ-ज्ञ-त१-२-भ१-३-‘विप्रा’ नास्ति । ३. ख-ग-ज्ञ-त१-२-भ३-ता तौ, भ१-ता तो । ४. त-भ-गौतमस्य । ५. ख-त-श-‘स्तोत्रियः’ नास्ति । ६. ज्ञ-निरु.-‘अप्यहानि भवति । ७. ख-ज्ञ-त१-२-लोके ।

वगिरिं वन तविधीभिर्बल्युक्तैर्मेवैरावृतं शिलोच्चयमिव स्थितम् । पुनः कीदृशम् । वपुरभोजसं सोमा-
दिहविष्प्रदानेन बहुभिर्यजमानैर्भोजयितव्यं यद्वा बहूनां पालयितारमिन्द्रं वक्षुमन्तम् । 'दुक्षु शब्दे' ।
शब्दवन्तम् । अनेन पुत्रादिकं लक्ष्यते । स्तोत्रादीनि कुर्वाणं वशतिनं वसहस्त्रिणं शतसहस्रसंख्याक-
धनयुक्तं वगोमन्तं गवादियुक्तं ववाजम् अन्नं वमक्षु शीघ्रम् वईमहे याचामहे । यद्वा । पूर्वाधो वाज-
विशेषणत्वेन वा योजनीयः । प्रदीप्तं शोभनदानयोग्यं बलादियुक्तं बहुभिः पुत्रमित्रादिभिर्भोक्तव्यं
शब्दादियुक्तमन्नमिन्द्रं याचामह इति ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः 'न त्वा बृहन्तः' इति वैकल्पिकोऽनुरूपः ।
सूत्रितं च—'न त्वा बृहन्तो अद्रय उभयं शृणवन्न नः' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

न त्वा बृहन्तो अद्रयो वरन्त इन्द्र वीळवः ।

यदित्ससि स्तुवते मावते वसु नकिष्टदा मिनाति ते ॥ ३ ॥

न । त्वा । बृहन्तः । अद्रयः । वरन्ते । इन्द्र । वीळवः ।

यत् । दित्ससि । स्तुवते । मावते । वसु । नकिः । तत् । आ । मिनाति । ते ॥ ३ ॥

हे इन्द्र वृहन्तः बलेन महान्तः अत एव वीळवः सर्वतो दृढा अपि अद्रयः पर्वताः एत्वा
त्वां वन वरन्ते बलेन न निवारयन्ति । अनिवारणमेवोत्तरार्धेन विवृणोति । वस्तुवते त्वद्विषयं स्तोत्रं
कुर्वते मावते मत्सदृशाय मादृशाय^१ स्तोत्रे यत् वसु^२ यद्धनं यदित्ससि त्वं दातुमिच्छसि तव देयं
तत् धनं नकिः न कश्चित् वा मिनाति आभिमुख्येन हिनस्ति ॥ 'मीन् हिंसायाम्' । 'मीना-
तेर्निगमे' इति ह्रस्वः । मावते । 'युष्मदस्मद्भ्यां सादृश्य उपसंस्थानम्' इति षतुप् ॥

योद्धासि कृत्वा शर्वसोत दंसना विश्वा जाताभि मज्मना ।

आ त्वायमर्क ऊतये ववर्तति यं गोतमा अजीजनन् ॥ ४ ॥

योद्धा । असि । कृत्वा । शर्वसा । उत । दंसना । विश्वा । जाता । अभि । मज्मना ।

आ । त्वा । अयम् । अर्कः । ऊतये । ववर्तति । यम् । गोतमाः । अजीजनन् ॥ ४ ॥

हे इन्द्र वृत्रहनादिकर्मणा अपि वा प्रज्ञानेन शर्वसा आत्मीयेन बलेन योद्धा शत्रूणां
संप्रहारकः^३ असि । उत अपि च त्वं दंसना स्वकीयेन कर्मणा मज्मना । 'मज मुजि शब्दार्थाः' ।
मजमुजी चेति मजतिः शब्दार्थः । शत्रूणामाक्रोशनसमर्थेन बलेन विश्वा जाता सर्वाणि भूत-
जातान्यभिभवसि । उक्तार्थस्य^४ 'विश्वा जातान्यभ्यस्मि मद्वा' (ऋ. सं. ८. १००. ४) इत्यादि-
ष्विन्द्रैगैवोक्तत्वात् । एतादृशं एत्वा त्वाम् अर्कः । 'अर्चं पूजायाम्' । अर्चनीयः अर्थं मन्त्रः
यद्वाकर्को देवानामर्चकः पूजकोऽयं स्तोता ऊतये स्वरक्षणाय वा ववर्तति आवर्तयति । आत्माभि-
मुख्ये^५ करोतीत्यर्थः । वर्ततेलेटि बहुलं श्रुतडागमश्च । यं त्वां गोतमाः गोतमपुत्रा^६ नोधःप्रभृतयः
अजीजनन् स्वयज्ञे प्रादुरबीभवन् । तं^७ त्वामयं^८ मन्त्रः स्तोता वावर्तयति ॥

१. ख-ग-न—'मादृशाय' नास्ति । २. त-भ१-२-वस्तु । ३. ग-सहाराकः । ४. ख-त-न-भ-
उक्तार्थस्य; श-उक्तार्थस्य । ५. ग-आत्माभिमुखं । ६. ख-त-भ-गौतमः । ७. ख-त-भ-श-त त्वा वयं,
न-तं त्वा वयं ।

प्र हि रिरिक्ष ओजसा दिवो अन्तेभ्यस्परि ।

न त्वा विव्याच रज इन्द्र पार्थिवमनु स्वधां ववक्षिथ ॥ ५ ॥

प्र । हि । रिरिक्षे । ओजसा । दिवः । अन्तेभ्यः । परि ।

न । त्वा । विव्याच । रजः । इन्द्र । पार्थिवम् । अनु । स्वधाम् । ववक्षिथ ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ऽदिवः द्युलोकस्य पर्यन्तेभ्यः ऽओजसा । हिरवधारणे । स्वबलेनैव ऽप्र ऽरिरिक्षे प्रकर्षेणातिरिक्तो भवसि । रिचेलंति ' बहुलं छन्दसि ' इति श्लुः । प्रत्ययस्वरः । किंच हे ऽइन्द्र ऽपार्थिवं पृथिव्यां भवः ऽरजः लोकः ऽत्वा त्वां महता स्वशरीरेण ऽन ऽविव्याच न व्याप्नोति । द्यावा-पृथिवीभ्यामपि स्वतः स त्वं बलेन समर्थो भवसीत्यर्थः । एवंभूतः सन्नस्माकं ऽस्वधाम् अन्नमुदकं वा ऽअनु ऽववक्षिथ अनुबोद्धुमिच्छ । वहेः सनन्तस्य छान्दसे लिटि रूपम् । मन्त्रवादादामभावः ॥

नकिः परिष्टिर्मघवन्मघस्य ते यदाशुषे दशस्यसि ।

अस्माकं बोध्युचथस्य चोदिता मंहिष्ठो वाजसातये ॥ ६ ॥

नकिः । परिष्टिः । मघऽवन् । मघस्य । ते । यत् । दाशुषे । दशस्यसि ।

अस्माकम् । बोधि । उचथस्य । चोदिता । मंहिष्ठः । वाजऽसातये ॥ ६ ॥

हे ऽमघवन् धनवन्निन्द्र ऽते तव ऽमघस्य मंहनीयस्य धनस्य ऽपरिष्टिः परिबाधको निरीह्या ऽनकिः न कश्चिदस्ति । ऽयत् यदा ऽदाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय ऽदशस्यसि धनं प्रयच्छसि तदा तस्य निरोधको नास्तीत्यर्थः । तथा सति ऽचोदिता धनानां चोदयिता स्तोत्रेभ्यः प्रेरयिता अत एव ऽमंहिष्ठः दातृत्वमो मंहनीयो वा स त्वम् ऽअस्माकं संबन्धि ऽउचथस्य स्तोत्रं ऽवाजसातये अन्नलाभाय तदर्थं क्रियमाणमिति ऽबोधि बुध्यस्व । स्तोत्रेण स्तुतः सन्नस्मभ्यमन्नादिकं प्रयच्छेति शेषः । बोधि । ' बुध अवबोधने ' । भौवादिकः । लोटि छान्दसः शपो लुक् । ध्यादेशः ॥ ॥ ११ ॥

' बृहदिन्द्राय ' इति सप्तचं नवमं सूक्तम् । नृमेघपुरुषेधावृषी । तौ चानुक्तत्वादाङ्गिरसौ । आदितो द्वौ प्रगाथौ पञ्चमीषष्ठयावनुष्टुभौ सप्तमी बृहती । इन्द्रो देवता । तथा चानुक्रम्यते—' बृहदिन्द्राय सप्त नृमेघपुरुषेधौ द्वयनुष्टुब्बृहत्त्यन्तम् ' इति । चानुर्विशिकेऽहनि मरुत्वतीये प्राकृतात्मरुत्वतीयात्प्रगाथादूर्ध्वं द्वौ मरुत्वतीयौ प्रगाथौ शंसनीयौ । ' बृहदिन्द्राय गायत ' इत्ययमाद्यः प्रगाथः । पृष्ठयाभिप्लवषडहयोः द्वितीयेऽहन्यथं प्रगाथः । सूत्रितं च—' बृहदिन्द्राय गायत नकिः सुदासो रथमिति मरुत्वतीया ऊर्ध्वं नित्यात् ' (आश्व. श्रौ. ७. ३) इति ॥

बृहदिन्द्राय गायत मरुतो वृत्रहंतमम् ।

येन ज्योतिरर्जनयन्नृतवृधो देवं देवाय जागृवि ॥ १ ॥

बृहत् । इन्द्राय । गायत । मरुतः । वृत्रहन्तमम् ।

येन । ज्योतिः । अर्जनयन् । ऋतुऽवृधः । देवम् । देवाय । जागृवि ॥ १ ॥

हे ऽमरुतः । ' रु शब्दे ' । मितं रुवन्तीति मरुतः । हे मितभाषिणः स्तोतारः ऽवृत्रहंतमम् अतिशयेन पापविनाशनं ऽबृहत् साम ऽइन्द्राय इन्द्रार्थं ऽगायत अस्मदीययज्ञे गानं कुरुत । ऽऋता-

१. ख-ज्ञ-त१-२-३-बोधने । २. ख-ग-त-श-द्वितीयेहनि । ३. ख-त१-२-ईद्वार्थं देवां यः अर्जनयन् उत्पादयन् ।

बृध. सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धका विश्वे देवाः । देवाय द्योतमानायेन्द्राय । देवं देवनशीलं --- । जागृवि सर्वेषां जागरणशीलं । ज्योतिः सूर्यं । येन साम्ना । अजनयन् इन्द्रार्थमुदपादयन् तत्साम गायतेति ॥

अपाधमदभिर्शस्तीरशस्तिहाथेन्द्रो द्युमन्याभवत् ।

देवास्त इन्द्र सख्याय येमिरे बृहद्भानो मरुदगण ॥ २ ॥

अप । अधमत् । अभिऽशस्तीः । अशस्तिऽहा । अथ । इन्द्र । द्युम्नी । आ । अभवत् ।

देवाः । ते । इन्द्र । सख्याय । येमिरे । बृहद्भानो इति बृहत्ऽभानो । मरुत्ऽगण ॥ २ ॥

अशस्तिहा स्तोत्रशंसनरहितानां शत्रूणां हन्ता इन्द्र. अभिशस्तीः । 'शसु हिंसायाम्' । अभितो हिंसा येषां ते । तादृशान् । यद्वा । अभिशस्ती. शत्रुकृता हिंसाः । अपाधमत् अपागमयत् । अथ शत्रुहननानन्तरम् । इन्द्रः । द्युम्नी सर्वत्र द्योतमानयशोयुक्तः । यद्वा । तेषां धनापहरणेन धनादिमान् । आभवत् सर्वतः प्रसिद्धोऽभवत् । अथोत्तरार्धः प्रत्यक्षकृतः । हे बृहद्भानो बृहणशीलतेजस्क महादीप्ते वा । मरुतां सप्त गणा यस्य सन्ति स तथोक्तः । तादृश हे इन्द्र । देवाः द्योतमानाः सर्वे देवाः । सख्याय आत्मनः सखिभावाय । ते त्वां । येमिरे नियच्छन्ति ॥

अग्निष्टोमे मरुत्वतीये 'प्र व इन्द्राय' इत्यर्थं मरुत्वतीयः प्रगाथः । सूत्रितं च — 'प्र व इन्द्राय बृहत् इति मरुत्वतीयः प्रगाथः' (आश्व. श्रौ. ५. १४) इति ॥

प्र व इन्द्राय बृहते मरुतो ब्रह्मार्चत ।

वृत्रं हनति वृत्रहा शतक्रतुर्वज्रेण शतपर्वणा ॥ ३ ॥

प्र । वः । इन्द्राय । बृहते । मरुतः । ब्रह्म । अर्चत ।

वृत्रम् । हनति । वृत्रऽहा । शतऽक्रतुः । वज्रेण । शतऽपर्वणा ॥ ३ ॥

हे मरुतः मितराविणः स्तोतारः । बृहते महते । वः स्तुत्यस्तोतृत्वलक्षणेन संबन्धेन युष्मदीयाय । इन्द्राय । ब्रह्म सामलक्षणं स्तोत्रं । प्र । अर्चत प्रोच्चारयत । ततः । वृत्रहा वृत्रस्य पापस्य वा हन्ता । शतक्रतुः शतविधकर्मा बहुविधप्रज्ञो वेन्द्रः । शतपर्वणा शतसंख्याकधारेण । वज्रेण एतन्नामकेनायुधेन । वृत्रम् अपामावरकं वृत्राख्यमसुरं । हनति युष्माभिरभिष्टुतः सन् हन्तु । हन्तेर्लैक्यडागमः ॥

अभि प्र भर धृषता धृषन्मनः श्रवश्चित्ते असद्बृहत् ।

अर्षन्त्वापो जर्वसा वि मातरो हनो वृत्रं जया स्वः ॥ ४ ॥

अभि । प्र । भर । धृषता । धृषत्ऽमनः । श्रवः । चित् । ते । असत् । बृहत् ।

अर्षन्तु । आपः । जर्वसा । वि । मातरः । हनः । वृत्रम् । जय । स्व । रिति स्वः ॥ ४ ॥

हे धृषन्मनः शत्रूणां धर्षणशीलमनस्केन्द्र । ते तवैव । बृहत् महत् अतिप्रभूतम् । श्रवः अन्नम् । असत् अस्ति । तदन्नं । धृषता धृष्टेन मनसा युक्तः सन् अस्मभ्यम् । अभि । प्र । भर । अभिमुख्येन^१

१. ग-इन्द्र ते । २. ग-ते नास्ति । ३. ख-त१-४-नमसा । ४. ख-ग-त२-३-भ-श-अभि आभि ।

प्रकर्षेण संपादय । देहीत्यर्थः । हे इन्द्र ^१मातरः अस्माकमुत्पादनहेतुत्वान्मातृभूताः । कथमपां मातृत्वम् ।
‘ अद्भ्यः पृथिवी पृथिव्या ओषधयः ’ (तै. उ. २. १) इत्यादिश्रुतेः । तादृशयः ^२आपः ^३जवसा वेगेन
^४वि ^५अर्पन्तु विविधं भूमिं प्रति गच्छन्तु । कथमापो गच्छन्तीति चेत्तदाह । ^६वृत्रम् अपामावरितार
शत्रुं मेघं ^७हनः जहि ताडय । ततो मेघभेदनेनोदकानि विगच्छन्तु । पुनरपि ^८स्वः सर्वं भूतजातं ^९जय ॥

प्रथमे स्वरसान्नि निष्केवल्ये ‘ यजायथा अपूर्व्य ’ इति स्तोत्रियः । तथा च सूच्यते—‘ तेषां
स्तोत्रिया यजायथा अपूर्व्य ’ (आश्व. श्रौ. ८. ५) इति ॥

यजायथा अपूर्व्य मघवन्वृत्रहत्याय । तत्पृथिवीमग्रथयस्तदस्तन्ना उत द्याम् ॥ ५ ॥

यत् । जायथाः । अपूर्व्य । मघवन् । वृत्रहत्याय ।

तत् । पृथिवीम् । अग्रथयः । तत् । अस्तन्नाः । उत । द्याम् ॥ ५ ॥

हे ^१अपूर्व्य स्वत्तो व्यतिरिक्तेन पूर्व्येण वर्जित हे ^२मघवन् मंहनीयधनवन्निन्द्र ^३वृत्रहत्याय
वृत्रासुरहननाय ^४यत् यदा त्वं ^५जायथाः उत्पन्नः प्रादुर्भूतोऽसि ^६यत् तदानीमेव ^७पृथिवी
प्रथमानाम् ^८अग्रथयः प्रसिद्धां दृढामकरोः । ^९उत अपि च ^{१०}यत् तदानीमेव ^{११}द्यां द्युलोकमन्तरिक्षेण
^{१२}अस्तन्नाः निरुद्धामकापीः । एतादृशं वीर्यं त्वदन्यस्य न संभवतीत्यर्थं द्योतयितुमपूर्व्येति पदम् ॥

तत्ते यज्ञो अजायत तदर्क उत हस्कृतिः ।

तद्विश्वमभिभूरसि यजातं यच्च जन्त्वम् ॥ ६ ॥

तत् । ते । यज्ञः । अजायत । तत् । अर्कः । उत । हस्कृतिः ।

तत् । विश्वम् । अभिभूः । असि । यत् । जातम् । यत् । च । जन्त्वम् ॥ ६ ॥

हे इन्द्र यद्यदा त्वमजायथाः ^१यत् तदानीं ^२ते त्वदर्थं ^३यज्ञः अग्निष्टोमादिः ^४अजायत
सोमपानार्थमभूत् । ^५उत अपि च तदानीं ^६हस्कृतिः । ‘ हसे हसने ’ । हासकारी प्रीत्यर्थं
क्रियमाणो हर्षस्य सूचकः ^७अर्कः अर्चनीयो मन्त्रोऽप्यजायत । किंच तदा ^८यजातं भूतजातं
^९यच्च ^{१०}जन्त्वम् । कृत्यार्थे त्वन्प्रत्ययः । जनितव्यं यत् ^{११}विश्वम् अस्ति ^{१२}यत् सर्वम् ^{१३}अभिभूरसि
स्वमहिम्नाभिभूतवानसि ॥

आमासु पक्कमैरय आ सूर्य रोहयो दिवि ।

धर्म न सामन्तपता सुवृक्तिभिर्जुष्टं गिर्विणसे बृहत् ॥ ७ ॥

आमासु । पक्कम् । ऐरयः । आ । सूर्यम् । रोहयः । दिवि ।

धर्मम् । न । सामन् । तपत् । सुवृक्तिभिः । जुष्टम् । गिर्विणसे । बृहत् ॥ ७ ॥

हे इन्द्र ^१आमासु अपकासु गोषु ^२पक्कं पयः ^३ऐरयः प्रैरयश्च । तथा मन्त्रः—‘ आमासु चिद्विधिषे
पक्कमन्तः ’ (ऋ. सं. १. ६२. ९) इति । किंच ^४दिवि द्युलोके ^५सूर्यम् ^६आ ^७रोहयः च । पूर्वं
पणयो नामासुरा अङ्गिरसां गा अपहृत्यान्धकारावृते कस्मिंश्चित्पर्वते ताः स्थापितवन्तः । ततोऽङ्गिरस
इन्द्रं स्तुत्वा गाः पुनरस्मभ्यमाहरेति तैरुक्त इन्द्रो गवां स्थानं तमसावृतं दृष्ट्वा तत्र गोदर्शनाय द्युलोके
सर्वप्रकाशकं सूर्यमारोहितवान् । स्थापितवानसि । ‘ चादिलोपे विभाषा ’ इति पूर्वस्यैरय इत्यस्य

१, खं-व-श-न्त-१-२-३-न-श-‘ यत् ’ नास्ति ।

न निघातः । अथ परोक्षकृतोऽर्धर्चः । हे स्तोतारः । सुवृक्तिभिः शोभनाभिः स्तुतिभिः । तपत इन्द्रं तीक्ष्णीकुरुत । इन्द्रं स्तुतिभिः प्रवर्धयतेत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । धर्मं न । यथा धर्मं दीपनशीलं प्रवर्धयति । सामम् । 'सुपां सुलुक्' इति तृतीयाया लुक् । सामभिर्यथा तपन्ति तद्वत् । ततः । गिरिवणसे गीर्भिवननीयायेन्द्राय । जुष्टं प्रीतिकरं पथांसं वा । बृहत्^१ साम गायत ॥ १२ ॥

'आ नो विश्वासु' इति षडृचं दशमं सूक्तम् । नृमेधपुरुमेधावृषी । विषमसंख्याका बृहत्यः समसंख्याकाः^२ सतो बृहत्यः^३ । इन्द्रो देवता । तथा चानुक्रान्तम्—'आ नो विश्वासु षट्' इति । महाव्रते निष्केवल्ये बार्हत्तृचाशीतावेतसूक्तम् । सूच्यते हि पञ्चमारण्यके—'आ नो विश्वासु हव्यो या इन्द्र भुज आभरः'^४ (ऐ. आ. ५. २. ४) इति^५ ॥

आ नो विश्वासु हव्य इन्द्रः समत्सु भूषतु ।

उप ब्रह्माणि सर्वनानि वृत्रहा परमज्या ऋचीषमः ॥ १ ॥

आ । नः । विश्वासु । हव्यः । इन्द्रः । समत्सु । भूषतु ।

उप । ब्रह्माणि । सर्वनानि । वृत्रहा । परमज्याः । ऋचीषमः ॥ १ ॥

ऋधिरनयेन्द्र एवं करोत्वित्याशास्ते । विश्वासु सर्वासु । समत्सु असुरयुद्धेषु । हव्यः सर्वै-
र्देवैरात्मरक्षणार्थमाह्वातव्य एतादृशः । इन्द्रः न । अस्माकं ब्रह्माणि स्तोत्राणि हवीरूपाण्यज्ञानि
वा । उप । आ । भूषतु अनुभवतु । सेवतामित्यर्थः । यद्वा । एतान्यलंकरोतु । तदागमनेन स्तोत्राणि
हवीषि वालङ्कृतानि भवन्ति । तथा । सवनानि प्रातःसवनादीनि त्रीणि सवनानि च भूषतु । कीदृश
इन्द्रः । वृत्रहा वृत्रस्यासुरस्य पापस्य वा हन्ता । परमज्याः । युद्धेषु शत्रुहननार्थं परमाविनश्वरी ज्या
मौर्वी यस्य स तथोक्तः । यद्वा । परमान् बलेन प्रकृष्टान्दात्रुजिनाति हिनस्तीति परमज्याः । ऋची-
षमः स्तुत्या समः स्तुतिभिरभिमुखीकरणीयः । एतादृगिन्द्रः स्तोत्राणि भूषत्विति ॥

त्वं दाता प्रथमो राधसामस्यासि सत्य ईशानकृत् ।

तुविद्युन्नस्य युज्या वृणीमहे पुत्रस्य शर्वसो महः ॥ २ ॥

त्वम् । दाता । प्रथमः । राधसाम् । असि । असि । सत्यः । ईशानकृत् ।

तुविद्युन्नस्य । युज्या । आ । वृणीमहे । पुत्रस्य । शर्वसः । महः ॥ २ ॥

हे इन्द्र । प्रथमः सर्वेषां मुख्यः । त्वं । राधसां धनानां । दाता । असि । यद्वा । धनदातृणां मध्ये
त्वं प्रथम आदिमो भवसि । तथा । ईशानकृत् तव स्तोतृन् ईशानान्^६ ऐश्वर्ययुक्तान् कुर्वस्व । सत्यः
सत्यकर्मा असि । यथार्थकर्मा भवसीत्यर्थः । यस्मादेवं तस्माद्वयं । तुविद्युन्नस्य बहुधनवतो बह्वन्नस्य
वा । शवसः बलस्य । पुत्रस्य शत्रुवधार्थं बलकारणत्वेनोत्पन्नत्वात्तत्पुत्रस्य अत एव । महः महत्तत्त्व
युज्या योग्यानि धनानि । आ । वृणीमहे संभजामहे ॥

ब्रह्मा त इन्द्र गिरिवणः क्रियन्ते अनतिद्भुता ।

इमा जुषस्व हर्यश्च योजनेन्द्र या ते अर्मन्महि ॥ ३ ॥

१. भ-बृहत् महत् । २. ख-त-'सम' . . . 'बृहत्यः' नास्ति । ३. ख-त-न-भ-श-आभरेति ।
४. ख-ग-त-न-भ-श-ईशान् ।

ब्रह्म । ते । इन्द्र । गिर्विणः । क्रियन्ते । अनतिद्रुता ।

इमा । जुषस्व । हरिऽअश्च । योजना । इन्द्र । या । ते । अमन्महि ॥ ३ ॥

हे ऽगिर्विणः गीर्भिर्वननीय ऽइन्द्र ऽअनतिद्रुता त्वद्रुणान् सर्वानतिक्रम्य न भवन्ति । इन्द्र-
गुणव्यापकानि । यथार्थभूतानीत्यर्थः । तादृशानि यानि ऽब्रह्म ब्रह्माणि स्तोत्राणि ऽते त्वदर्थमस्माभिः
ऽक्रियन्ते हे ऽह्यर्थश्च हरिताश्ववन् हे इन्द्र योजनानि तव सम्यग्योजनशीलानि^१ तानि ऽइमा
इमानि स्तोत्राणि ऽजुषस्व सेवस्व । किंच हे ऽइन्द्र ऽते त्वदर्थं ऽथा यानि स्तोत्राणि ऽअमन्महि
वयमुच्चरामः^२ तानि सर्वाणि सेवस्व ॥

त्वं हि सत्यो मघवन्ननानतो वृत्रा भूरि न्यूञ्जसे ।

स त्वं शविष्ठ वज्रहस्त दाशुषेऽर्वाञ्च रयिमा कृधि ॥ ४ ॥

त्वम् । हि । सत्यः । मघऽवन् । अनानतः । वृत्रा । भूरि । निऽऽऽञ्जसे ।

सः । त्वम् । शविष्ठ । वज्रऽहस्त । दाशुषे । अर्वाञ्चम् । रयिम् । आ । कृधि ॥ ४ ॥

हे ऽमघवन् धनवन्निन्द्र ऽसत्यः सत्यकर्मा ऽत्वम् एव ऽअनानतः केषामप्यप्रहः सन् ऽभूरि
भूरीणि वृत्राणि^३ रक्षांसि ऽन्यूञ्जसे तानि प्रह्वीभावयसि । न्यक्करोषीत्यर्थः । हिरवधारणे । हे ऽशविष्ठ
बलेन वृद्धतम^४ हे ऽवज्रहस्त । वज्रो हस्ते यस्य स तथोक्तः । हे इन्द्र ऽसः तादृशः ऽत्वं ऽदाशुषे
तुभ्यं हविर्दत्तवते यजमानाय ऽरयिं धनादिकम् ऽअर्वाञ्चम् अर्वाचीनमभिमुखं यथा गच्छति^५ तथा
तम् ऽआ ऽकृधि समन्तात्कुरु ॥

चातुर्विधिकेऽहनि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे 'त्वमिन्द्र यज्ञा असि' इति प्रगाथो
वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्र्यते च—'त्वमिन्द्र यज्ञा असीन्द्र क्रतुं न आ भर' (आश्व. श्रौ. ७. ४)
इति ॥

त्वमिन्द्र यज्ञा अस्यूजीषी शवसस्पते ।

त्वं वृत्राणि हंस्यप्रतीन्येक इदनुत्ता चर्षणीधृता ॥ ५ ॥

त्वम् । इन्द्र । यज्ञाः । असि । ऋजीषी । शवसः । पते ।

त्वम् । वृत्राणि । हंसि । अप्रतीनि । एकः । इत् । अनुत्ता । चर्षणिऽधृता ॥ ५ ॥

हे ऽशवसस्पते बलस्य पालयितर्हे ऽइन्द्र ऽऋजीषी । ऋजीषोऽपार्जितोऽभिषुतः सोमः । तद्वान्
ऽत्वं ऽयज्ञाः यज्ञस्वी ऽअसि^६ । कथमस्य यज्ञस्वित्वं तदाह । ऽअप्रतीनि बलिभिरप्यप्रतिगतानि अत
एव अनुत्तानि अन्यैर्नोत्तुमशक्यानि ऽवृत्राणि रक्षांसि ऽत्वम् एक इत् असहाय एव ऽचर्षणीधृता
असुरादिहिननद्वारेण मनुष्याणां धारकेण वज्रेण ऽहंसि संप्रहरसि । अत एवास्य यज्ञस्वित्वम् ॥

तमु त्वा नूनमसुर प्रचेतसं राधो भागमिवेमहे ।

महीव कृत्तिः शरणा त इन्द्र प्र ते सुम्ना नो अश्ववन् ॥ ६ ॥

१. ख-सप्तस्य योजन^०; ज्ञ-सम्यक् तस्य योजन^०; त१-२-३-४-सस्ययोजन^०; श-सस्यस्य
योजन^० । २. ख-घ-त-भ-वयमुच्चराम; ग-वयमुच्चारयाम; श-वयमुच्चारोम । ३. घ-वृत्रा वृत्राणि ।
४. घ-प्रवृद्धतम । ५. ख-त-भ-श-गच्छति । ६. ख-ज्ञ-त१-२-भ-असि भवसि ।

तम् । ऊँ इति । त्वा । नूनम् । असुर । प्रऽचेतसम् । राधः । भागम् ईव । ईमहे ।
महीऽईव । कृत्तिः । शरणा । ते । इन्द्र । प्र । ते । सुम्ना । नः । अश्ववन् ॥ ६ ॥

हे असुर बलवन् प्राणवन् हे इन्द्र य उक्तगुणोऽस्ति^१ त्वं प्रचेतसं^२ प्रकृष्टज्ञानं त्वा । उ^३ इत्यवधारणे । पितृवत्पोषकं त्वामेव राध धर्मादिसाधनं धनं^४ नूनम् इदानीम् ईमहे वयं याचामहे । तत्र दृष्टान्तः । भागमिव । यथा कश्चित्पितृभागभूतं धनं याचते तद्वदिन्द्रो यजमानेभ्यः स्तोतृभ्यश्च धनं प्रयच्छत्येव । तस्माद्भागभूतं धनं यष्टारो वयं याचामहे । हे इन्द्र महीव कृत्तिः । कृत्तिर्यशो वाञ्छं वा । 'कृती छेदने' । करणे क्तिन् । कृन्तत्यनेनेति^५ । ईदृशी कृत्तिरिव त्वे तव शरणा शरणं गृहमन्तरिक्षे द्युलोके महद्वर्तते । अत्र यास्कः—'कृत्तिः कृन्ततेर्यशो वाञ्छं वा महीव कृत्तिः शरणा त इन्द्र सुमहत् इन्द्र शरणमन्तरिक्षे कृत्तिरिव' (निरु. ५. २२) इति । किंच त्वे तव स्वभूतानि सुम्ना सुम्नानि पुत्रादिविषयसुखानि च नः अस्मान् प्र अश्ववन् प्रकर्षेणाश्रुवतां व्याप्नुवन्तु । अश्वोतेर्लैव्यडागमः ॥ ॥ १३ ॥

'कन्या वाः' इति सप्तर्चमेकादशं सूक्तम् । अत्रेः पुण्यपालाख्या त्वग्दोषपरिहारायानेन सूक्तेनेन्द्रं स्तुतवती । अतः सैवर्षिः । प्रथमाद्वितीये पङ्क्ती शिष्टाः पञ्चानुष्टुभः । इन्द्रो देवता । तथा चानुक्रान्तं—'कन्या वाः सप्तत्रेय्यपालेतिहास ऐन्द्र आनुष्टुभं द्विपङ्क्त्यादि' इति । विनियोगो लैङ्गिकः । अत्रेतिहासमाचक्षते । पुरा किलात्रिसुतापाला ब्रह्मवादिनी केनचित्कारणेन त्वग्दोषदुष्टा सत्यत एव दुर्भगेति भर्त्रा परित्यक्ता पितुराश्रमे त्वग्दोषपरिहाराय चिरकालमिन्द्रमधिकृत्य तपस्तेपे । सा कदाचिदिन्द्रस्य सोमः प्रियकरो भवति तमिन्द्राय दास्यामीति बुद्ध्या नदीतीरं प्रत्यागमत्^६ । सा तत्र स्नात्वा पथि सोममप्यलभत । तमादाय गृहं प्रत्यागच्छन्ती मार्ग एव तं चखाद । तद्भक्षणकाले दन्तघर्षणजातं शब्दं प्रावणां सोमाभिषवध्वनिमिति^७ मत्वा तदानीमेवेन्द्रः समागमत् । आगत्य तामुवाच । किमत्र प्रावाणोऽभिषुण्वन्तीति । सा प्रत्युचे । अत्र कन्या स्नानार्थमागत्य सोमं दृष्ट्वा तं भक्षयति तद्भक्षणजो ध्वनिरेव न तु प्रावणां सोमाभिषवध्वनिरिति । तथा प्रत्युक्त इन्द्रः परा-
ङ्गावर्तत । गच्छन्तमिन्द्रं सा पुनरब्रवीत् । किमर्थं निवर्तसे त्वं तु सोमपानाय गृहं गृहं प्रति गच्छसि । इदानीमत्रापि मम दंष्ट्राभ्यामभिषुतं सोमं पिब धानादीश्च भक्षयेति । सैवेन्द्रमनाद्रियमाणा सती पुनरप्याह । अत्रागतं त्वामिन्द्र इति न जानामि त्वयि गृहमागते बहुमानं करिष्यामीतीन्द्रमुक्त्वात्र समागत इन्द्र एव नान्य इति निश्चित्य स्वास्ये निहितं सोममाह । हे सोम त्वमागतायेन्द्राय पूर्वं शनैस्ततः शनकैः क्षिप्रं परिस्त्रवेति । तत इन्द्रस्तां^८ कामयित्वा तस्या आस्य एव दंष्ट्राभिषुतं सोम-
मपात् । तत इन्द्रेण सोमे पीते सति त्वग्दोषादहं भर्त्रा परित्यक्ता सतीदानीमिन्द्रेण संगतेत्यपाला-
यामुक्तायामिन्द्रस्तां व्याजहार । किं कामयसे तदहं करिष्यामीत्युक्ते सा वरमचीकमत । मम पितुः शिरो रोमवर्जितं तस्योषर क्षेत्रं फलादिरहितं मम गुह्यस्थानमप्यरोमशमेतानि रोमफलादियुक्तं कुर्वित्युक्तायां तस्मिन्निशिरःस्थितं^९ खलतिमपहाय क्षेत्रं च फलादियुक्तं कृत्वैतस्यास्त्वग्दोषपरिहाराय स्वकीयरथच्छिद्रे शक्यस्य युगस्य च छिद्र एतां त्रिवार निश्चकर्ष । तस्याः पूर्वापहता या त्वक् शल्यको द्वितीया गोधा तृतीया कृकलासोऽभूत् । तत इन्द्रस्तामप्यपालां सूर्यसदृशत्वचमकरोदित्यै-
तिहासिकी कथा । एतच्च शाक्यायनब्राह्मणे स्पष्टमुक्तम् । तद्ब्राह्मणं तत्तद्व्याख्यानसमये दर्शयिष्यते ।
एषोऽर्थः^{१०} 'कन्या वाः' इत्यादिष्वृक्षु प्रतिपाद्यते ॥

१. ग-उक्तगुणोसि । २. त-भ१-२-सप्रचेतस, श-प्रचेतस । ३. ख-त१-२-३-४-भ२-३-श-
दानं; झ-भ१-धन दान । ४. ख-ग-त-कृतं कृत्यनेनेति; श-कृते कृत्यनेनेति । ५. झ-कृत्तिरिवेति ।
६. ख-त-श-प्रत्यागमयत्; भ१-२-प्रत्यगमयत् । ७. झ-ध्वनिरिति । ८. ग-त-भ-श-स्वामिन्द्रमिति ।
९. ग-इन्द्रः सोम । १०. ग-त-शिरःस्थिता । ११. भ१-२-य-एषोर्थः क्रमेण ।

कन्या^१ वारवायती सोममपि सुताविदत् ।

अस्तं भरन्त्यब्रवीदिन्द्राय सुनवै त्वा शक्राय सुनवै त्वा ॥ १ ॥

कन्या^१ । वाः । अव^२यती । सोमम् । अपि । सुता । अविदत् ।

अस्तम् । भरन्ती । अब्रवीत् । इन्द्राय । सुनवै । त्वा । शक्राय । सुनवै । त्वा ॥ १ ॥

वाः उदकं प्रति ववायती स्नानार्थमभ्यवगच्छन्ती वकन्या अपाला नाम स्त्री वसुता सुतौ मार्गे वसोममपि वविदत् अलभत । 'विदृष्ट लाभे' । लतारूपं तं सोमम् वअस्तं गृहं प्रति वभरन्ती आहरन्ती सा^१ सोमम् वअब्रवीत् । हे सोम वत्वा त्वाम् वइन्द्राय वसुनवै मम दन्तैरेवाभिषुणवै । पुनर्हे सोम वत्वा त्वां वशक्राय समर्थायेन्द्राय वसुनवै इदानीमेवाभिषवं करवै । सोमभक्षणकाले दन्तध्वनि^२ प्रावध्वनिमिति^३ मत्वेन्द्रस्तामगमत् । एषोऽर्थः शाठ्यायनब्राह्मणे स्पष्टमभिहितः— 'सा तीर्थमभ्यवयन्ती सोमांशुमविन्दत्तं समखादत्तस्यै ह^४ प्रावाण इव दन्ता ऊदुः^५ । स इन्द्र आद्रवत् प्रावाणो वै वदन्तीति । सा तमभिव्याजहार कन्या वारवायती सोममपि सुताविददित्यस्यै^६ त इदं प्रावाण इव दन्ता वदन्तीति विदित्वेन्द्रः पराडावर्तत । तमब्रवीदसौ य एषि वीरक इत्यादिना' इति ॥

असौ य एषि वीरको गृहगृहं विचाकशत् ।

इमं जम्भसुतं पिब धानावन्तं करम्भिर्णमपूपवन्तमुक्थिनम् ॥ २ ॥

असौ । यः । एषि । वीरकः । गृहम्^१गृहम् । वि^२चाकशत् ।

इमम् । जम्भ^३सुतम् । पिब । धाना^४वन्तम् । करम्भिर्णम् । अपूप^५वन्तम् । उक्थिनम् ॥ २ ॥

सा शक्रमब्रवीत् । हे इन्द्र ववीरकः वीरः समर्थस्त्वं यथः वअसौ त्वं वविचाकशत् । 'काशु दीप्तौ' । यङ्लुकि शतरि रूपम् । धातोर्ह्रस्वञ्छान्दसः । अत्यर्थं दीप्यमानः सन् वगृहगृहं यजमानगृहं प्रति सोमपानाय त्वम् वएषि गच्छसि । अतस्त्वमत्रापि वजम्भसुतं मम दन्तैरभिषुतम् वइमं सोमं वपिब । कीदृशम् । वधानावन्तम् । धाना भृष्ट्यवाः । तद्वन्तं वकरम्भिर्णं सक्तुमन्तम् वअपूपवन्तं पुरोडाशादिसहितम् वउक्थिनं स्तोत्रादियुक्तमेतादृशं सोममत्रैव पिबेति । सा सोमेन सह धानादीनावेदयत् स्तोत्रं चाकार्षीदित्यर्थः ॥

आ चन त्वा चिकित्सामोऽधि चन त्वा नेमसि ।

शनैरिव शनकैरिवेन्द्रायिन्दो परि स्रव ॥ ३ ॥

आ । चन । त्वा । चिकित्सामः । अधि । चन । त्वा । न । इमसि ।

शनैः^१ऽइव । शनकैः^२ऽइव । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥ ३ ॥

पुनरपि सा तमनादित्याह । हे इन्द्र । वचन इति निपातसमुदायोऽवधारणार्थे । वत्वा त्वाम् वआ वचिकित्सामः ज्ञातुमिच्छाम एव । इह मार्गं एवागतं वत्वा त्वां वन वअधि वइमसि नाधिगच्छामः । अत्रापि वचन इत्यवधारणे । मम गृहमागच्छन्तं त्वामिन्द्र इति न जानीम एवेत्य-

१. ख-त-श- 'सा' नास्ति । २. त-भ१-२-दंते वाजं धनं; भ३-दंतेर्जातं; श-दंतवाद्यमाने ।

३. ग-प्रावध्वनिरिति । ४. भ-ह वा । ५. ख-त-भ१-ऊधुः; भ२-ऊधः; भ३-ऊध्वः; श-ऊधुः ।

६. ख-त-भ१-२-श्रुताविद* ।

पाला तमिन्द्रमुक्त्वा स्वास्ये स्थितं सोमं प्रत्याह । हे ऽइन्द्रो क्षरणशील सोम अस्मा आगताथ
 ऽइन्द्राय तदर्थं पूर्वं ऽशनैः मन्दं मन्दं ततः ऽशनकैरिव । कुत्सितार्थेऽकच् । कुत्सितं शनैः शनकैः ।
 क्षिप्रमित्यर्थः । क्षिप्रमेव त्वं ऽपरि ऽस्त्रव मदीयदंष्ट्राभिरभिषूयमाणः सन् परितः क्षरेति । तथा
 यज्ञेऽपि ग्रावभिरभिषूयमाणः सोमः प्रथमं शनैः परिस्त्रवति ततः शनकैः क्षिप्रमिति तदभिप्राये-
 णोक्तम् । तत इन्द्र एतद्वाक्यं श्रुत्वा तदानीमेवमभिषुतं^१ सोमं यज्ञस्थानीयादपालामुखादेवाधासीत् ।
 उक्तार्थः शाक्यायनकब्राह्मणे स्पष्टमभ्यधायि—‘अनाद्रियमाणैव^२ तमब्रवीदा चन त्वा चिकित्सा-
 मोऽधि चन त्वा नेमसीति । पुरा मां सर्वयर्चापाला स्तौतीत्युपपत्त्यावर्तत शनैरिव शनकैरिवेन्द्रायेन्द्रो
 परि स्त्रवेति ह वा अस्यै मुखात्सोमं निरध्वत्सोमपीथ इह वा अस्य भवन्ति य एवं विद्वान्
 स्त्रीमुपजिघ्रति’ इति ॥

कुविच्छकृत्कुवित्करत्कुविन्नो वस्यसुस्करत् ।

कुवित्पतिद्विषो यतीरिन्द्रेण संगमामहै ॥ ४ ॥

कुवित् । शकत् । कुवित् । करत् । कुवित् । नः । वस्यसः । करत् ।

कुवित् । पतिऽद्विषः । यतीः । इन्द्रेण । सुम्ऽगमामहै ॥ ४ ॥

सोमं पीतवानिन्द्रोऽस्मानेवं करोत्वित्याह । स इन्द्रः ऽकुवित् बहुवारमस्मान् ऽशकत् शक्तान्
 समर्थान् करोतु । किंच ऽकुवित् बहु चास्मभ्यं ऽकरत् करोतु^३ । किंच स^२ एवेन्द्रः ऽनः अस्मान्
 ऽकुवित् बहुकृत्वः ऽवस्यसः वसीयसोऽतिशयेन वसुमतः करोतु । करोतेः शक्नोतेश्च लेख्यडागमः ।
 इदानीमात्रेण्यहमेवं करिष्यामीति वदति । पूर्वं ऽकुवित् बहु ऽपतिद्विषः त्वग्दोषात्पतिभिर्भर्तृभि-
 र्बहुवार द्विष्टा अत एव ऽयतीः पतिभ्यः सकाशादितो गच्छन्त्यो वयं कैश्चिदप्यनूह्यमानाः सत्यः
 संप्रति ऽइन्द्रेण सह ऽसंगमामहै संगच्छामहै । सर्वत्र पूजार्थं बहुवचनम् । संगमशब्देनेन्द्रोऽपाला-
 मचकमतेति ॥

इमानि त्रीणि विष्टपा तानीन्द्र वि रोहय ।

शिरस्ततस्योर्वरामादिदं म उपोदरे ॥ ५ ॥

इमानि । त्रीणि । विष्टपा । तानि । इन्द्र । वि । रोहय ।

शिरः । ततस्य । उर्वराम् । आत् । इदम् । मे । उप । उदरे ॥ ५ ॥

इन्द्रेण किं कामयसे तद्वास्यामीत्युक्ता सा वरमनया प्रार्थयते । हे ऽइन्द्र इमानि ऽत्रीणि
 विष्टपानि स्थानानि सन्ति । ऽतानि त्रीणि स्थानानि ऽवि ऽरोहय उत्पादय । कानि तानि । ऽततस्य
 मम पितुः रोमवर्जितं ऽशिरः । खलतिमित्यर्थः । तच्चापगमय । रोमशं कुर्वित्यर्थः । ऽउर्वरां तस्योषरं
 क्षेत्रं सर्वसस्याख्यं कुरु । ऽआत् अनन्तरं ऽमे मम ऽउपोदरे^४ उपोदरस्य समीपे यत् ऽइदं स्थानम् ।
 गुह्यमित्यर्थः । तच्च त्वग्दोषे सत्यसंजातरोमकम् । तदपि त्वग्दोषपरिहारेण रोमयुक्तं कुरु । एतानि त्रीणि
 स्थानानि । एषोऽर्थः शाक्यायनके प्रपञ्चेनोक्तः—‘तामब्रवीदपाले किं कामयसीति । साब्रवीदिमानि
 त्रीणि विष्टपेति खलतिर्हास्यै पिता स तं हाखलति चकारोर्वरा हास्य न जज्ञे सो ह जज्ञ उपस्थे हास्यै
 रोमाणि नासुस्तान्यु ह जज्ञिर इत्यस्योत्तरा भूयसे निर्वचनायासौ च या नः’ इति ॥

१. भ-‘मेवाभि’ । २. ख-त-अनाद्रियमाणेव, ग-अनाद्रियमाणे च, श-अनाद्रियमाणे । ३. ख-
 त-करोतु त्वदाहम; ज-भ-श-करोतु तदाह स; त-त्वदाहम । ४. भ-उपोदरे उदरे ।

असौ च या न उर्वरादिमां तन्वं१ मम ।

अथो ततस्य यच्छिरः सर्वा ता रोमशा कृधि ॥ ६ ॥

असौ । च । या । नः । उर्वरा । आत् । इमाम् । तन्वम् । मम ।

अथो इति । ततस्य । यत् । शिरः । सर्वा । ता । रोमशा । कृधि ॥ ६ ॥

उक्तमेवार्थमनया विवृणोति । वनः अस्माकं पितुः वया१ वअसौ१ उर्वरा यदिदमूषर क्षेत्रमस्ति ।
वआत् अनन्तरं वमम वइमां वतन्वम् इदं त्वग्दोषदुष्टं गुह्यस्थानम् । वअथो अथापि च वततस्य
तातस्य वयच्छिरः रोमवर्जितमस्ति एतानि वसर्वा सर्वाणि तानीमानि१ त्रीणि स्थानानि वरोमशा
रोमशानि वकृधि कुरु ॥

खे रथस्य खेऽनसः खे युगस्य शतक्रतो ।

अपालामिन्द्र त्रिष्पूतव्यकृणोः सूर्यत्वचम् ॥ ७ ॥

खे । रथस्य । खे । अनसः । खे । युगस्य । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ॥

अपालाम् । इन्द्र । त्रिः । पूतवी । अकृणोः । सूर्यत्वचम् ॥ ७ ॥

अनयापालां सूर्यसदृशप्रभामकरोदित्याह । हे वशतक्रतो हे शतसंख्याकयज्ञ बहुविधप्रज्ञ वा हे
वइन्द्र वरथस्य स्वकीयस्य वखे पृथुतरे छिद्रे तथा वअनसः शकटस्य वखे तदपेक्षयात्पे छिद्रे वयुगस्य
वखे चालपतरे सूक्ष्मे छिद्रे रथशकटयुगानां छिद्रेषु त्वग्दोषपरिहाराय वत्रिः त्रिवार निष्कर्षणेन वपूतवी
शोधयित्वा ततः वअपालाम् एतन्नामिकामत्रिसुतां ब्रह्मवादिनी वसूर्यत्वचं सूर्यसमानत्वचम् वअकृणोः
अकरोः । कल्याणतमरूपभाजमकरोरित्यर्थः शाठ्यायनकब्राह्मणे स्पष्टमभिहितः३—‘तां खे रथस्यात्य-
बृहत्सा गोधाभवत्तां खेऽनसोऽत्यबृहत्सा संश्लिष्टकाभवत्तदेषाभ्यनूच्यते खे रथस्य खेऽनस इति । तस्यै
ह यत्कल्याणतमं रूपाणां तद्रूपमास’ इति । त्वग्दोषापनयनाय अक्षादिद्वारेष्वतिकर्षणमिति४ ।
यस्त्वग्दोषदूषितः सन्नैतत्सूक्तं पठति तस्य१ त्वग्दोषमपगमय्य सूर्यसदृशकान्तिमिन्द्र६ करोतीति
सूक्तं प्रशस्यते ॥ १४ ॥

‘पान्तमा वः’ इति त्रयस्त्रिंशद्वचं द्वादशं सूक्तमाङ्गिरसस्य श्रुतकक्षस्य सुकक्षस्य वार्षमैन्द्रम् ।
आद्यानुष्टुप् शिष्टा गायत्र्यः । तथानुक्रम्यते—‘पान्तं त्रयस्त्रिंशच्छ्रुतकक्षः सुकक्षो वाद्यानुष्टुप्’ इति ।
महाव्रते गायत्रतृचाशीतौ प्रथमावर्जमिदं सूक्तमुत्तरं च । पञ्चमारण्यके सूत्रितं च—‘पुरुहूतं पुरुष्टुतमिति
शेषः’ (ऐ. आ. ५. २. ३) इति । प्रथमे रात्रिपर्याये होतुः शस्त्र आद्यौ तृचौ स्तोत्रियानुरूपौ ।
सूत्रितं च—‘पान्तमा वो अन्धसोऽपाहु शिष्यन्धसः’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

पान्तमा वो अन्धसु इन्द्रमभि प्र गायत । विश्वासाहं शतक्रतुं मंहिष्ठं चर्षणीनाम् ॥ १ ॥

पान्तम् । आ । वः । अन्धसः । इन्द्रम् । अभि । प्र । गायत ।

विश्वसहम् । शतऽक्रतुम् । मंहिष्ठम् । चर्षणीनाम् ॥ १ ॥

हे ऋत्विजः वः युष्मदीयम् वअन्धसः सोमलक्षणमन्नम् वआ वपान्तम् आभिमुख्येन
पिबन्तम् । ‘पा पाने’ । छान्दसः शपो लुक् । ‘सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्पन्ते’ इति ‘न

१. घ-असौ च यासा । २. घ-ता तानीमानि । ३. ख-त-‘मभिहितं; भ१-‘मभिहिता ।
४. ग-युगादि- ५. ग-त-श-‘तस्य’ नास्ति । ६. ग-त१-२-४-भ-‘सदृशः; न-‘सदृशः ।
७. त-भ१-२-विकल्प्यते ।

लोकाव्यय^० ' इति षष्ठीप्रतिषेधाभावः । ततोऽन्धसः इत्यस्य ' कर्तृकर्मणोः^० ' इति षष्ठी^१ । सोममाभि-
मुख्येन पिबन्तमेतादृशम् । इन्द्रं^२ प्र गायत प्रकर्षणाभिष्टुत । कीदृशम् । विश्वसहं सर्वेषां
शत्रूणामभिभूतारं सर्वेषां भूतजातानां वा अत एव^३ शतक्रतुं बहुविधप्रज्ञानं बहुविधकर्माणं वा
चर्षणीनां मनुष्याणां मंहिष्ठं धनस्य दातृत्वम् । यद्वा । यजमानानां यष्टव्यत्वेन पूजनीयमिन्द्रं
गायतेति समन्वयः ॥

पुरुहूतं पुरुष्टुतं गायान्यं^४ सनश्चुतम् । इन्द्र इति ब्रवीतन ॥ २ ॥

पुरुहूतम् । पुरुस्तुतम् । गायान्यम् । सनश्चुतम् । इन्द्रः । इति । ब्रवीतन ॥ २ ॥

हे कृत्विग्यजमानाः । पुरुहूतं यज्ञेषु बहुभिराहूतं । पुरुष्टुतं बहुभिः स्तोत्रशस्त्रादिभिः स्तुतम्
अत एव गायान्यं गानयोग्यं गातव्यं सनश्चुतं सनातनतया प्रसिद्धमेवंविधं देवम् । इन्द्र इति
यूयं ब्रवीतन ब्रूयात् । ' ब्रू व्यक्तायां वाचि ' इत्यस्य लोटि व्यत्ययेन ध्वमस्तनबादेशः । अत
एव गुणः ॥

इन्द्र इन्नो महानां दाता वाजानां नृतुः । महां अभिश्वा यमत् ॥ ३ ॥

इन्द्रः । इत् । नः । महानां । दाता । वाजानां । नृतुः । महान् । अभिश्वा । यमत् ॥ ३ ॥

इन्द्र इत् पूर्वोक्तलक्षण इन्द्र एव नः अस्मभ्यं महानां महतां वाजानाम्^२ अन्नानाम् ।
यद्वा । महानाम् । वर्णव्यत्ययः । मघानां धनानां वाजानामन्नानां च दाता भवतु । कीदृशः ।
नृतुः । ' नृत्तिश्च्यो कूः ' (उ. सू. १. ९१) इति कूप्रत्ययः । ह्रस्वश्छान्दसः । सर्वस्य नर्तयिता ।
यद्वा । ' नृ नये^३ ' । औणादिकस्तुप्रत्ययः । धातोर्ह्रस्वश्छान्दसः । स्तोतृभ्यो गवादिनेता । अत
एव महान् स इन्द्रः अभिञ्जु अभिगतजानुकमस्मभ्यम् आ यमत् आयच्छतु ददातु । यद्वा स
इन्द्रोऽभिश्वास्मदभिमुखमागच्छद्धनं स्वहस्तयोः परिगृह्णास्मान्नयतु । धनं यत्वास्मभ्यं ददातिव्यर्थः ॥

अपादु शिष्यन्धसः सुदक्षस्य प्रहोषिणः । इन्दोरिन्द्रो यवाशिरः ॥ ४ ॥

अपात् । ऊँ इति । शिष्री । अन्धसः । सुदक्षस्य । प्रहोषिणः ।

इन्दोः । इन्द्रः । यवश्चाशिरः ॥ ४ ॥

शिष्री । शिष्रे हनू नासिके वा । शोभनहनूः । यद्वा । शिष्राः शीर्षण्याः । सुशिरस्त्राणः । सः
इन्द्रः एव प्रहोषिणः प्रकर्षेण देवान् हविर्भिर्जुह्वतः । सुदक्षस्य एतन्नामकस्य ऋपेः संबन्धि यथा-
शिरः । ' श्रीङ् पाके ' । आङ्पूर्वस्य ' अपस्पृधेयामानृचु.^० ' इत्यादिना धातोः शिरादेशः । यवैरा-
मिश्रितं यवैः सह पक्कम् इन्दोः सर्वतः पात्रेषु क्षरत् । अन्धसः सोमलक्षणमन्नम् अपात् अपि-
बत् । यद्वा । अस्य सोमस्य भागमिन्द्रार्थं परिकल्पितं सोमांशमपिबत्^४ । उ इत्यवधारणे ॥

तम्वाभि प्रार्चतेन्द्रं सोमस्य पीतये । तदिद्वयस्य वर्धनम् ॥ ५ ॥

तम् । ऊँ इति । अभि । प्र । अर्चते । इन्द्रम् । सोमस्य । पीतये ।

तत् । इत् । हि । अस्य । वर्धनम् ॥ ५ ॥

१. ख-त-न-भ-२-३-श-षष्ठ्याः; भ-१-षष्ठ्या । २. ख-ग-त-भ-श-' वाजानां ' नास्ति । ३. ग-
नृणातेः । ४. ख-त-२-३-४-भ-१-२-श-सोमासमपिबत्; ग-सोमाशपिबत्; श-त-१-सोमं साम पिबत्;
भ-३-सोम सपिबत् ।

हे ऋत्विजः ऽतमु तमेव ऽइन्द्रम् ऽअभि आभिमुख्येन ऽप्रार्चत प्रकर्षेण स्तुत । किमर्थम् ।
 ऽसोमस्य ऽपीतये अत्रागत्य सोमपानाय । किमर्थं सोमपानायेति विशेष्यते तदाह । ऽतदित् तत्सोम-
 पानमेव ऽअस्य इन्द्रस्य ऽवर्धनं^१ वर्धकं भवति खलु । तस्मात्सोमपानजहर्षाय प्रार्चत ॥ ॥ १५ ॥

अस्य पीत्वा मदानां देवो देवस्यौजसा । विश्वाभि भुवना भुवत् ॥ ६ ॥

अस्य । पीत्वा । मदानाम् । देवः । देवस्य । ओजसा । विश्वा । अभि । भुवना । भुवत् ॥ ६ ॥

१देवः द्योतमान इन्द्रः ऽअस्य अस्माभिर्दीयमानस्य सोमस्य ऽमदानां मदकरान् रसान् ऽपीत्वा
 पानं कृत्वा । यद्वा । अस्थैतं सोमं पीत्वा तथा मदानां मदसाधनादीनि भक्षयित्वा । १देवस्य ग्रहेषु
 शोभमानस्य^२ यद्वा देवनशीलस्य देवैः काम्यमानस्य सोमस्य पानजातेन ऽओजसा बलेन ऽविश्वा
 ऽभुवना सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि ऽअभि ऽभुवत् अभिभवति । ‘सोमस्य ता मद इन्द्रश्चकार’
 (ऋ. सं. २. १५. २) इत्यादिषु सोमपानमदे सर्वाणि वृत्रहननादिकर्माणि चकारेत्येवमत्रापि सर्वाणि
 भूताभिभवनादीनि कर्माण्यकार्षीदिति ॥

प्रथमे पर्याये होतुः शब्दे ‘त्यमु वः सत्रासाहम्’ इत्यादिसूक्तशेषः । सूत्रितं च—‘त्यमु
 वः सत्रासाहमिति सूक्तशेषोऽभि त्वं मेघम्’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति । अतोऽर्थमेऽच्छावाका-
 तिरिक्तोक्ते ‘त्यमु वः सत्रासाहम्’ इति वृत्तौ वैकल्पिकः स्तोत्रियः । सूत्रितं च—‘त्यमु वः सत्रा-
 साहं सत्रा ते अनु कृष्ट्य इति वा स्तोत्रियानुरूपौ’ (आश्व. श्रौ. ९. ११) इति । व्यूढस्य दश-
 रात्रस्य चतुर्थेऽहनि निष्केवल्य एष एव वृत्तौ निविद्धानीयः । सूत्रितं च—‘इमं नु मायिनं हुवे
 त्यमु वः सत्रासाहम्’ (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति ॥

त्यमु वः सत्रासाहं विश्वासु गीर्ष्वार्यतम् । आ च्यावयस्युतये ॥ ७ ॥

त्यम् । ऊँ इति । वः । सत्राऽसहम् । विश्वासु । गीर्षु । आऽर्यतम् । आ । च्यावयसि । ऊतये ॥ ७ ॥

यजमानः स्तोतारं संबोध्याह । हे स्तोतः ऽसत्रासाहम् । सत्राशब्दो बहुवाची । बहूनाम-
 भिभवितारम् । यद्वा । शत्रून् स्वबलेन संगत्य जेतारम् । वः युष्मदीयेषु ऽविश्वासु ऽगीर्षु सर्वेषु
 स्तोत्रेषु ऽआयतं विस्तृतम् । सर्वत्रेन्द्र एव स्तूयते । तस्मात्तेषु विततं ऽत्यम् । ऽउ इत्यवधारणे ।
 तमेवेन्द्रम् ऽऊतये अस्मद्रक्षणाय ऽआ ऽच्यावयसि । ‘च्युङ् प्लुङ् गतौ’ । त्वदीयैः स्तोत्रैर्यज्ञं
 प्रत्याभिमुख्येनागमय ॥

युध्मं सन्तमनर्वाणं सोमपामनपच्युतम् । नरमवार्यक्रतुम् ॥ ८ ॥

युध्मम् । सन्तम् । अनर्वाणम् । सोमऽपाम् । अनपऽच्युतम् । नरम् । अवार्यऽक्रतुम् ॥ ८ ॥

एवंगुणोपेतमिन्द्रमागमयेत्याह । ऽयुध्मं शत्रूणां संप्रहारकं^३ ऽसन्तम् अत एव ऽअनर्वाणम्
 अन्यैरप्रत्युतमनभिगतं तस्मात् ऽअनपच्युतं संग्रामेषु शत्रुभिरहिंसितं ऽसोमपां सोमस्य पातारमस्य
 सोमस्य मदे सति ऽअवार्यक्रतुं भटैरनिवारणीयकर्माणं^४ ऽनर सर्वस्य नेतारम् । एतादृग्गुणोपेतमिन्द्र-
 मागमयेति पूर्वेण सह संबन्धः ॥

शिक्षां ण इन्द्र राय आ पुरु विद्वां ऋचीषम । अवा नः पार्ये धने ॥ ९ ॥

१. घ-वर्धनं हि । २. न-शोभनस्य । ३. ख-त-न-स१-२-श-सप्रसारकं; घ-संप्रतारकं ।
 ४. ङ-त१-२-३-श-रभिवारणीयं ।

शिक्ष । नः । इन्द्र । रायः । आ । पुरु । विद्वान् । ऋचीपम् । अव । नः । पार्यै । धने ॥ ९ ॥

हे ऋचीपम स्तुत्या सम । यद्वा । 'ईष गतिहिंसादर्शनेषु' । अस्मादमप्रत्ययः । सर्वैर्गन्तव्य दर्शनीय वा । उक्तगुणोपेत हे इन्द्र विद्वान् सर्वविषयज्ञानवांस्त्वं शत्रुभ्यः^१ आहृत्य^२ रायः धनानि नः अस्मभ्यं पुरु^३ बहुवार शिक्ष प्रयच्छ । यद्वा । पुर्विति रायो विशेषणम् । बहूनि धनानि प्रयच्छ । किंच पार्यै । पाराः^४ शत्रवः । तत्र भवे धने आजिहीर्षिते शत्रुधने नः अस्मान् अव रक्ष । शत्रून् हत्वा तद्धनैनास्मान् पालयेत्यर्थः ॥

अतश्चिदिन्द्र ण उपा याहि शतवाजया । इषा सहस्रवाजया ॥१०॥

अतः । चित् । इन्द्र । नः । उप । आ । याहि । शतऽवाजया । इषा । सहस्रऽवाजया ॥१०॥

हे इन्द्र अतश्चित् अस्मात् युलोकादेव यद्वास्मात् शत्रुस्थानात् शतवाजया शतसंख्याक- बलयुक्तेन तथा सहस्रवाजया । वाजोऽन्नम् । सहस्रसंख्यान्नवता बहुबलान्नेन इषा अन्नरसेन युक्तः सन् नः अस्मान् उपा याहि अधिकमाभिमुख्येनागच्छ ॥ १६ ॥

अयाम् धीवतो धियोऽर्वेद्विः शक्र गोदरे । जयेम पृत्सु वज्रिवः ॥११॥

अयाम् । धीऽवतः । धियः । अर्वेत्ऽभिः । शक्र । गोऽदरे । जयेम । पृत्ऽसु । वज्रिऽवः ॥११॥

हे शक्र समर्थेन्द्र धीवतः । 'छन्दसीरः' इति मतुपो वत्वम् । कर्मकरणात्कर्मवन्तो वयं धियः युद्धजयार्थं कर्माणि अयाम् गच्छाम । ततः गोदरे । 'दृ विदारणे' । 'अच इः' इति इप्रत्ययः । गवां पर्वतानां^५ दारयितर्हे^६ वज्रिवः वज्रवन् । यद्वा । वजनं गमनं वज्रः । तद्वान् कुलिशः । तद्वन्नन्द्र पृत्सु संग्रामेषु अर्वेद्विः सर्वतो गन्तुभिः त्वया दत्तैरश्वैः जयेम वयं तवादातृक्षेप्यामः ॥

वयम् त्वा शतक्रतो गावो न यवसेष्व । उक्थेषु रणयामसि ॥१२॥

वयम् । ऊँ इति । त्वा । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । गावः । न । यवसेषु । आ ।

उक्थेषु । रणयामसि ॥ १२ ॥

हे शतक्रतो बहुप्रज्ञान बहुकर्मन् वेन्द्र त्वा सर्वतः । उ इत्यवधारणे । त्वामेव उक्थेषु स्तोत्र- शास्त्रादिकेषु वयं रणयामसि । 'इदन्तो मसिः' । आरणयामः शब्दयामः । रमयाम इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । गावो न । यथा गोपालः यवसेषु तृणविशेषेषु गावो गाः पशून् आ समन्ताद्रमयति तद्वत् । गाव इति सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वात् 'औतोऽम्' (पा. सू. ६. १. ९३) इत्यात्वाभावः ॥

विश्वा हि मर्त्यत्वनानुक्तामा शतक्रतो । अगन्म वज्रिन्नाशसः ॥१३॥

विश्वा । हि । मर्त्यत्वनान् । अनुऽक्तामा । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

अगन्म । वज्रिन् । आऽशसः ॥ १३ ॥

१. ग-त-न-भ-आनुभ्य; श-आतुभ्य । २. ख-ज्ञ-त१-३-न-भ१-आहभ्य; त४-श-अहभ्य । ३. ख-ना-त-श-'पुरु' नास्ति; घ-आपुरु । ४. ग-परा । ५. ख-ज्ञ-त१-२-न-भ-पर्वतानां मेधाना । ६. ख-त२-३-भ१-श-चरयितहे; ज्ञ-त४-य-वरयितहे; न-चरयितहे; भ२-दरयितहे ।

हे षतक्रतो बहुप्रजेन्द्र मर्त्यत्वना मर्त्यत्वानि । 'सुपां सुलुक्' इति विभक्तेराजादेशः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्दीर्घाभावः । विश्वा वहि विश्वान्येव मर्त्यत्वानि अनुकामा कामानभिलाषाननुगतानि । कामोपेतानीत्यर्थः । मनुष्याश्चैतानि^१ कामयन्त इत्यर्थः । तथा सति हे वज्रिन् वज्रवज्रिन्द्र^२ वयमपि आशंसः आशंसनानि धनादिकामान् अगन्म अवगच्छाम । गमेलेति 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । 'म्बोश्च' इति मकारस्य नकारः ॥

त्वे सु पुत्र शवसोऽवृत्रन्कामकातयः । न त्वामिन्द्राति रिच्यते ॥१४॥

त्वे इति । सु । पुत्र । शवसः । अवृत्रन् । कामऽकातयः ।

न । त्वाम् । इन्द्र । अति । रिच्यते ॥ १४ ॥

हे शवसः^३ पुत्र^४ बलनिमित्तमुत्पन्नत्वादलस्य पुत्रेन्द्र कामकातयः । 'कै नै रै शब्दे' । कामपराः कातयः शब्दाः येषां भवन्ति ते तथोक्ताः । तादृशा मनुष्याः त्वे त्वयि सु अवृत्रन् स्वस्वकामाभिपूरणार्थं सुष्ठु^५ वर्तन्ते । तस्मान्मर्त्यत्वानि कामोपेतानि इत्युत्पन्नम् । 'वृत्त वर्तने' । लङि^६ छान्दसो विकरणस्य लुक् । 'बहुलं छन्दसि' इति रुडागमः । यत एवं ततो हे इन्द्र त्वां कश्चिदपि देवः न अति रिच्यते । बलेन धनेन वातिरिक्तः समर्थो नास्ति ॥

स नो वृषन्त्सनिष्ठया सं घोरया द्रवित्वा । धियाविड्ढि पुरंध्या ॥१५॥

सः । नः । वृषन् । सनिष्ठया । सम् । घोरया । द्रवित्वा । धिया । अविड्ढि । पुरं^७ध्या ॥१५॥

हे वृषन् कामानां वर्धितरिन्द्र सः पूर्वोक्तलक्षणस्त्वं सनिष्ठया । 'षणु दाने' । धनादेर्दातृत्वमया घोरया सपत्नानां^८ भयकारिण्या अत एव द्रवित्वा द्रावयिष्या शत्रूणां पलायिष्या^९ । द्रवतेरित्युत्पत्त्यर्थः । पुरंध्या बहूनां धारयिष्या पोषयिष्या धिया तादृशेन^{१०} कर्मणा नः अस्मान् सस्म^{११} अविड्ढि समन्तात्पालय । अवतेलेति 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । बहुलवचनात्सिप रुडागमः । अस्मान् धनदानादिना रक्षेत्यर्थः ॥ ॥ १७ ॥

यस्ते नूनं शतक्रतुविन्द्र युञ्जितमो मदः । तेन नूनं मदे मदेः ॥१६॥

यः । ते । नूनम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । इन्द्र । युञ्जितमः । मदः ।

तेन । नूनम् । मदे । मदेरिति मदेः ॥ १६ ॥

अत्र सोमः स्तूयते । हे षतक्रतो शतविधप्रज्ञान हे इन्द्र युञ्जितमः यज्ञस्वित्तमः यः मदः । माद्यन्त्यनेनेति^{१२} मदः सोमः । यः सोमः नूनं पुरा त्वे त्वदर्थमस्माभिरभिषुतोऽस्ति तेन अस्माभिः प्रदीयमानेन सोमेन नूनम् इदानीं मदे तत्पानेन मदे तव संजाते सत्यस्मानपि मदेः धनादिदानेन त्वं मादय । 'मदी हर्षे' । अत्रान्तर्णीतव्यर्थः । 'बहुलम्' इति शप् ॥

यस्ते चित्रश्रवस्तमो य इन्द्र वृत्रहन्तमः । य ओजोदातमो मदः ॥१७॥

१. ख-ग-त२-३-भ-श-°श्चैतानि तानि । २. ग-त४-न-श-°जिद्र सृष्टाके; ज-त१-२-भ-°जिद्र सृष्टाके । ३. ख-ग-त-भ२-श-सहस्रपुत्र, भ१-३-सहस्रपुत्र । ४. घ-भ-सु सुष्ठु । ५. ख-त१-२-३-४-न-भ१-२-श-लटि; ज-लटि; भ३-लेटि । ६. ख-त-न-भ-श-सपत्नानां । ७. ख-त-न-भ-श-पालयिष्या । ८. न-भ-एतादृशेन । ९. ख-त-न-भ-माद्यत्य°, श-मादयत्य° ।

यः । ते । चित्रश्रवःऽतमः । यः । इन्द्र । वृत्रहन्ऽतमः । यः । ओजःऽदातमः । मदः ॥ १७ ॥

हे इन्द्र चित्रश्रवस्तम. अतिशयेन नानाविधकीर्तिः यः यमदः सोमः एते त्वदर्थमस्माभिरभिषुतः । यः सोमः वृत्रहन्तमः अतिशयेन पापानां हन्ता । किंच यः सोमः ओजोदातमः अतिशयेन बलस्य दाता । तेनास्माभिर्दीयमानेन सोमेन त्वं माद्येरिति पूर्वैण संबन्धः ॥

विश्वा हि यस्ते अद्रिस्त्वादत्तः सत्य सोमपाः । विश्वासु दस्म कृष्टिषु ॥ १८ ॥

विश्व । हि । यः । ते । अद्रिऽवः । त्वाऽदत्तः । सत्य । सोमऽपाः ।

विश्वासु । दस्म । कृष्टिषु ॥ १८ ॥

हे अद्रिवः । अद्रिर्वज्रः । तद्वन् हे सत्य यथार्थकर्मन् सोमपाः सोमस्य पातः दस्म दर्शनीय यद्वा शत्रूणामुपक्षपयितरिन्द्र विश्वासु कृष्टिषु सर्वेषु सोमस्य दातृषु यजमानेषु त्वादत्तः त्वया दत्त. एते त्वदीयः यः रथिरस्ति तं विश्व विश्व । यष्टारो वयमपि जानीम एव । यद्वा । हे इन्द्र सर्वेषु यष्टृषु मध्ये वयं ते त्वदीयमेव नान्यदीयमिति तं सोमं जानीम एव यः सोमस्त्वादत्तोऽस्माभिस्त्वदर्थं दीयते । अत्र त्वादेशश्छान्दसः ॥

प्रथमे पथायेऽच्छावाकस्य 'इन्द्राय मद्रने सुतम्' इति स्तोत्रियः । सूत्रितं च—'इन्द्राय मद्रने सुतमिन्द्रमिद्राथिनो वृहत्' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

इन्द्राय मद्रने सुतं परिं शोभन्तु नो गिरः । अर्कमर्चन्तु कारवः ॥ १९ ॥

इन्द्राय । मद्रने । सुतम् । परिं । शोभन्तु । नः । गिरः । अर्कम् । अर्चन्तु । कारवः ॥ १९ ॥

मद्रने । माद्यतेः कनिप् । मदनशीलाय इन्द्राय तदर्थं सुतम् अभिषुतं सोमं नः अस्मदीयाः गिरः स्तुतिलक्षणा वाचः परि शोभन्तु । शोभतिः स्तुतिकर्मा । परितः सोमं स्तुवन्तु । ततः कारवः स्तुतिकारिणः स्तोतारश्च अर्कं सर्वैरर्चनीयं सोमम् अर्चन्तु पूजयन्तु ॥

यस्मिन्विश्वा अधि श्रियो रणन्ति सप्त संसदः । इन्द्रं सुते हवामहे ॥ २० ॥

यस्मिन् । विश्वाः । अधि । श्रियः । रणन्ति । सप्त । सप्तऽसदः । इन्द्रम् । सुते । हवामहे ॥ २० ॥

यस्मिन् इन्द्रे विश्वाः सर्वाः श्रियः कान्तयः अधि अधिकं भवन्ति । अतिशयेन तेजस्वीत्यर्थः । किंच सप्त सप्तसंख्याकाः संसदः । सम्यक् यज्ञेषु कर्मकरणार्थं सीदन्तीति संसदः होत्रकाः । यस्मिन् रणन्ति सोमप्रदानार्थं रमन्ते । यद्वा । यं शब्दयन्ति स्तुवन्ति । तं पूर्वोक्तलक्षणम् इन्द्रं सुते सोमेऽभिषुते सति हवामहे वयं सोमपानायाह्वयामः ॥ १८ ॥

त्रिकद्रुकेषु चेतनं देवासो यज्ञमत्नत । तमिद्वर्धन्तु नो गिरः ॥ २१ ॥

त्रिकद्रुकेषु । चेतनम् । देवासः । यज्ञम् । अत्नत । तम् । इत् । वर्धन्तु । नः । गिरः ॥ २१ ॥

हे देवासः देवा इन्द्रादयः त्रिकद्रुकेषु आभिष्विकेण्वहःसु । ज्योतिर्गौरायुरिति त्रिकद्रुकाः । तेषु चेतनम् । 'चित्ती संज्ञाने' । चेतन्ति जानन्त्यनेन स्वर्गादिकमिति चेतनः । ज्ञानसाधनं यज्ञम् अत्नत अतन्वत स्वैः स्वैः कर्मभिः पालनैश्च विस्तारितवन्तः । 'तनु विस्तारे' । लङि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लृक् । 'तनिपत्योऽछन्दसि' इत्युपधालोपः । तमित् तमेवास्मदीयं यज्ञं नः अस्माकं गिरः स्तुतिलक्षणा वाचः वर्धन्तु वर्धयन्तु ॥

पराकात्ताचिदद्विवस्त्वां नक्षन्त नो गिरः । अरं गमाम ते वयम् ॥ २७ ॥

पराकात्तात् । चित् । अद्विऽवः । त्वाम् । नक्षन्त । नः । गिरः । अरम् । गमाम् । ते । वयम् ॥ २७ ॥

हे ऽद्विवः वज्रवन्निन्द्र ऽनः अस्मदीयाः ऽगिरः इतो निर्गताः स्तुतयः ऽपराकात्तात् । ऽचित् अप्यर्थः । अतिदूरादपि ऽत्वां ऽनक्षन्त व्याप्नुवन्तु । किमुत समीपास्वामश्नुवतामिति । नक्षते-
व्याप्तिकर्मणो नक्षतेर्वा^१ लेटि सिपि रूपम् । एवं सति स्तोतारः ऽवयं ऽते त्वदीयं धनम् ऽअरम् अलं
पर्याप्तं ऽगमाम त्वत्तो गच्छाम ॥

आभिप्लविकेषूक्थेषु^२ तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः ' एवा ह्यसि वीरयुः ' इति वैकल्पिकः स्तोत्रियः ।
सूत्रितं च—' एवा ह्यसि वीरयुरेवा ह्यस्य सूनुता ' (आश्व श्रौ. ७. ८) इति ॥

एवा ह्यसि वीरयुरेवा शूर उत स्थिरः । एवा ते राध्यं मनः ॥ २८ ॥

एव । हि । असि । वीरऽयुः । एव । शूरः । उत । स्थिरः । एव । ते । राध्यम् । मनः ॥ २८ ॥

हे इन्द्र त्वं ऽवीरयुः वीरान् युद्धकर्मणि समर्थान्^३ हन्तुं कामयमानः ऽएव ऽअसि भवसि
खलु । ऽहि प्रसिद्धौ । अत ऽएव त्वं ऽशूरः सामर्थ्यवानेव भवसि । ऽउत अपि च ऽस्थिरः संग्रामे
धैर्यवान् भवसि । एकत्र स्थित्वैव शत्रून् संप्रहरसीत्यर्थः । एवं सति ऽते तव ऽमनः ऽराध्यं स्तुति-
भिराराधनीयम् ऽएव यतोऽनेन मनसा त्वं शत्रुवधं संग्रामे धैर्यादिकं च^४ करोषीति । तव मन एव
सर्वैः स्तुत्यमित्यर्थः ॥

एवा रातिस्तुवीमघ विश्वेभिर्धायि धातृभिः । अधा चिदिन्द्र मे सचा ॥ २९ ॥

एव । रातिः । तुविऽमघ । विश्वेभिः । धायि । धातृभिः । अध । चित् । इन्द्र । मे । सचा ॥ २९ ॥

हे ऽतुविमघ । तुविरिति बहुनाम । बहुधनवन्निन्द्र ऽविश्वेभिः विश्वैः ऽधातृभिः कर्माधारकैः^५ ।
यद्वा । देवानां हविर्दानेन पोषयितृभिः । सर्वैर्यजमानैस्तव ऽरातिः गवाश्चधनादिदानं ऽधायि तैर्धा-
यते ऽएव । दधातेर्लुङि कर्मणि रूपम् । चिदेवार्थे । ऽअध अत एव हे ऽइन्द्र एवंविध त्वं ऽमे यष्टुर्म-
मापि ऽसचा धनादिदानेन कर्मसहायो भव ॥

मो षु ब्रह्मेव तन्द्रयुर्धुवो वाजानां पते । मत्स्वा सुतस्य गोमतः ॥ ३० ॥

मो इति । सु । ब्रह्माऽइव । तन्द्रयुः । ध्रुवः । वाजानाम् । पते । मत्स्व । सुतस्य । गोऽमतः ॥ ३० ॥

हे ऽवाजानां ऽपते अन्नानां पते बलानां वा हे इन्द्र ऽतन्द्रयुः निष्कारणं निवृत्तकर्मवत्त्वाद्दालस्य-
युक्तः ऽब्रह्मेव ब्राह्मण इव । ' अथापि तद्वदर्थे भाष्यते ' (निरु. ६. ३१) इति यास्कोक्तमनुसृत्य
तन्द्रयुक्त इत्युक्तम् । अथवा यागादिकर्मपरित्यागेनालस्यमिच्छन्नास्तिको ब्राह्मण इव त्वं ऽमो ऽषु
ऽध्रुवः सुष्ठु मा भवः । सर्वदास्मत्कर्मान्वितो भवेत्थाशासनम् । तदेवाह । ऽसुतस्य अभिषुतस्य ततः
ऽगोमतः गन्धेन क्षीरेण दध्ना वा मिश्रणवतः सोमस्य पानेन ऽमत्स्व माद्य हृष्टो भव ॥

मा न इन्द्राभ्यादिशः सूरौ अक्तुष्वा यमन् । त्वा युजा वनेम तत् ॥ ३१ ॥

मा । नः । इन्द्र । अभि । आऽदिशः । सूरः । अक्तुषु । आ । यमन् ।

त्वा । युजा । वनेम् । तत् ॥ ३१ ॥

१. ख-त-न-भ-श-नसतेर्वा । २. ज्ञ-त-२-३-भ-१-३-°षूक्थेषु । ३. ख-ज्ञ-त-१-२-न-भ-समर्थान्
शत्रून् । ४. ख-ग-घ-त-न-भ-श-' च ' नास्ति । ५. ख-ग-घ-भ-३-कर्मधारकैः ।

हे ^१इन्द्र ^२आदिशः आदेष्टारः समन्तादायुधान्यतिविसृजन्तः^३ ^४सूरः । ‘सु गतौ’ । सर्वत्र सरणशीला राक्षसाः ^५अक्तुषु रात्रिषु दिवापि ^६नः अस्माकं ^७मा ^८अभि ^९आ ^{१०}यमन् आभिमुख्येन मा नियन्तारो^{११} भवन्तु । यद्यागताश्चेत्तदा ^{१२}तत् रक्षःकुलं ^{१३}त्वा त्वया ^{१४}युजा सहायेन^{१५} वयं ^{१६}वनेम हिंसाम । ‘अथ क्रथ क्रथ कृथ हिंसार्था वन च’ इत्यत्र पठितत्वाद्विंसार्थः ॥

त्वयेदिन्द्र युजा वयं प्रति ब्रुवीमहि स्पृधः । त्वमस्माकं तव स्मसि ॥ ३२ ॥

त्वया । इत् । इन्द्र । युजा । वयम् । प्रति । ब्रुवीमहि । स्पृधः ।

त्वम् । अस्माकम् । तव । स्मसि ॥ ३२ ॥

हे ^१इन्द्र ^२त्वयेत् । इद्वधारणे । त्वयैव ^३युजा सहायेन ^४स्पृधः स्पर्धमानाञ्छन्नून् ^५वयं ^६प्रति ^७ब्रुवीमहि निराकुर्वीमहि । प्रतिवचनं निराकरणम् । उत्तरार्धेनेन्द्रसाहाय्यमेव प्रतिपादयति । हे ^८इन्द्र ^९त्वमस्माकं भवसि स्तुत्यस्तोतृयष्ट्यष्ट्यतया त्वमस्माकं भवसि वयं ^{१०}तव ^{११}स्मसि भवामः । तथारण्यकं—‘त्वमिदं सर्वं भवसि तव वयं स्मः त्वमस्माकमसि’ इति । तस्मात्त्वया सहायेन शन्नून् हन्यामेति^{१२} ॥

त्वामिद्धि त्वायवोऽनुनोनुवतश्चरान् । सखाय इन्द्र कारवः ॥ ३३ ॥

त्वाम् । इत् । हि । त्वाऽयवः । अनुऽनोनुवतः । चरान् । सखायः । इन्द्र । कारवः ॥ ३३ ॥

हे ^१इन्द्र कर्मोपद्रवपरिहारादनन्तरं ^२त्वायवः त्वां धनादिदानार्थं कामयमानाः अत एव ^३अनुनोनुवतः । नौतेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि रूपम् । अनुक्रमेण पुनःपुनः स्तुतिं कुर्वन्तः^४ तस्मात्तव ^५सखायः सखिभूताः ^६कारवः स्तोतारः ^७त्वामित् । इद्वधारणे । त्वामेव ^८चरान् स्तुतिभिः परिचरन्तु खलु । ^९हि इति प्रसिद्ध्यर्थः । चरतेल्लङ्घ्याडागमः । हियोगादनिघातः ॥ ॥ २० ॥

‘उद्ध’ इति चतुस्त्रिंशद्वचं त्रयोदशं सूक्तं सुकक्षस्यार्थं गायत्रमैन्द्रम् । अन्त्या त्विन्द्रभुदेवताका । तथा चानुक्रान्तम्—‘उद्ध चतुस्त्रिंशत्सुकक्षोऽन्त्यैन्द्रार्भवी’ इति । द्वितीये पर्याये होतुः शस्त्र उत्तमावर्जमेतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—‘उद्धेदभीत्युत्तमासुद्धरेत्’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति । महाव्रतेऽप्यस्य विनियोगः पूर्वसूक्तेन सहोक्तः । ज्योतिष्टोमे ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्र आद्यस्तृचः । सूत्रितं च—‘उद्धेदभीति तिस्र इन्द्र क्रतुविदं सुतमिति याज्या’ (आश्व. श्रौ. ५. १०) इति । तथास्तोर्यामि मैत्रावरुणातिरिक्तोक्थेऽयं तृचोऽनुरूपः । सूत्रितं च—‘यदद्य कच्च वृत्रहृष्टुद्धेदभि श्रुतामघसा नो विश्वाभिः’ (आश्व. श्रौ. ९. ११) इति ॥

उद्धेदभि श्रुतामघं वृषभं नर्यापसम् । अस्तारमेषि सूर्य ॥ १ ॥

उत् । घ । इत् । अभि । श्रुतऽमघम् । वृषभम् । नर्याऽपसम् । अस्तारम् । एषि । सूर्य ॥ १ ॥

सुकक्ष इन्द्रगुणानाह । हे ^१सूर्य । द्वादशसु भानुष्विन्द्रोऽपि सूर्यात्मना पठितः । तस्मात्सूर्यात्मक सुवीर्यं हे ^२इन्द्र ^३श्रुतमघं सर्वदा देयत्वेन विख्यातधनमत एव ^४वृषभं याचमानानां^५ धनस्य वर्धितारं ^६नर्यापसम् । नरहितं नर्यम् । नरहितकर्माणम् ^७अस्तारं दानशौण्डिमौदार्यवन्तमेतादृशानुभावमभितः ^८उत् ^९एषि । ^{१०}इत् अवधारणे । त्वमेव तस्य यज्ञे सूर्यात्मना उद्धतोऽसि^{११} । ^{१२}घ इति प्रसिद्धौ ॥

१. ग-न्यतिसृजन्तः । २. न-भ-निर्यतारो गतारो । ३. घ-त्वत्सहायेन । ४. त-हन्यातेमेति, श-हन्यातेमेति । ५. ख-ग-घ-त-न-भ-श-कुर्वति; भ-१-कुर्वती, भ-३-कुर्वतः । ६. ख-यावानानां, ग-याचकानां त-१-न-पावमानानां; त-२-३-४-श-पावमानां । ७. ख-ज्ञ-त-१-२-३-न-उद्गातासि; त-४-भ-१-२-श-उद्गातोसि ।

नव॒ यो न॒वति॑ पुरो॑ बि॒भेद॑ बा॒ह्वीज॑सा । अहिं॑ च वृ॒त्रहा॑र्वधीत् ॥ २ ॥

नव॑ । यः । न॒वति॑म् । पुरो॑ । बि॒भेद॑ । बा॒हुऽओज॑सा । अहिं॑म् । च । वृ॒त्रऽहा । अ॒वधी॑त् ॥ २ ॥

वयः इन्द्रः वनव नवति संख्याका एकोनशतसंख्याकाः शम्बरस्य पुरः पुरीः
वबाह्वीजसा स्वबाहुबलेनैव विभेद दिवोदासाय भिनत्ति स्म । तथा च मन्त्रः—‘दिवोदासाय
नवति च नवेन्द्रः पुरो व्यैरच्छम्बरस्य’ (ऋ. सं. २. १९. ६) इति । सः वृत्रहा वृत्रासुरस्य
हन्ता स इन्द्रः वहि च केनाप्यहन्तव्यं मेघमपामावरकं वृत्रं वा अवधीत् । स इन्द्रोऽस्माकं
धनं ददात्वित्युत्तरेण संबन्धः ॥

स न॒ इन्द्रः॑ शि॒वः सखा॑श्चाव॒द्रोम॑द्यव॒मत् । उ॒रु॒धारे॑व दो॒हते ॥ ३ ॥

सः । नः । इन्द्रः । शिवः । सखा । अश्च॑वत् । गो॒ऽमत् । यव॑मत् । उ॒रु॒धारा॑ऽइव । दो॒हते ॥ ३ ॥

वसः पूर्वोक्तलक्षणः वशिवः कल्याणतमः वसखा यष्टयष्टव्यस्तोतृस्तुत्यलक्षणेन^१ संबन्धेनास्माकं
मित्रभूतः एतादृशः इन्द्रः वश्ववत् अश्वयुक्तं गोमत् पश्वादिसहितं यवमत् । ‘अथवादिभ्यः’
(पा. सू. ८. २. ९) इति प्रतिषेधान्मतुपो वत्वाभावः । यव इति धान्यविशेषः । धान्ययुक्तं धनं
वनः अस्मभ्यं दोहते दोग्धु ददातु । तत्र दृष्टान्तः । वरुधारेव । दोहनकाले प्रभूतपयोधारा यद्वा बहूनां
पोषयित्री गौर्यथा वत्सस्य पयो दोग्धि तथा प्रभूतं धनमस्माकं दोग्धु ददातु । दुहेर्लेख्यडागमः ॥

असौर्यामे मैत्रावरुणातिरिक्तोक्ते ‘यदद्य’ इति तृचः स्तोत्रियः । सूत्रं तु पूर्वेण तृचेन
सहोदाहृतम् ॥

यद॒द्य क॑च्च वृ॒त्रह॑न्नु॒दगा॑ अ॒भि सूर्य॑ । स॒र्वं तदिन्द्र॑ ते व॒शे ॥ ४ ॥

यत् । अद्य । कत् । च । वृ॒त्रऽहन् । उ॒त्त॑ऽअगाः । अ॒भि । सूर्य॑ ।

सर्व॑म् । तत् । इन्द्र॑ । ते । व॒शे ॥ ४ ॥

हे वृत्रहन् वृत्रस्यापामावरकस्य मेघस्य हन्तः हे सूर्यं सूर्यात्मक इन्द्रं अद्य अस्मिन् दिने
यत् कच्च यत्किंचित्पदार्थजातम् अभि अभिमुखीकृत्य उदगाः । ‘इणू गतौ’ । उत्पूर्वः । तस्य
लुङि गादेशः । स्वतेजसोद्गतः प्रादुर्भूतोऽसि तदा तत् सर्वं स्थावरजङ्गमात्मकं जगत् त्वे^२ तव^३
वशे भवति । त्वदधीनं भवति । उदिते सूर्ये त्वदर्थं^३ प्राकर्म कुर्वन्ति जुह्वति च ॥

यद्वा॑ प्रवृ॒द्ध स॑त्प॒ते न म॑रा इति॑ मन्य॑से । उ॒तो तत्स॒त्यमि॑त्तव॑ ॥ ५ ॥

यत् । वा । प्र॒ऽवृ॒द्ध । स॒त्त॑ऽप॒ते । न । म॒रै । इति॑ । मन्य॑से ।

उ॒तो इति॑ । तत् । स॒त्यम् । इत् । तव॑ ॥ ५ ॥

वाशब्दः समुच्चये । अपि च हे प्रवृद्ध स्वबलेन प्रवर्धमान वसत्पते सतां पते स्वप्रकाशा-
धिक्येन सतां नक्षत्राणां पते हे इन्द्र वन वमरै इति मनुष्यवद्वार्धक्येनाहं न म्रिय इति यत् यदि
मन्यसे बुध्यसे । ‘मृङ् प्राणत्यागे’ । लेख्यडागमः । ‘वैतोऽन्यत्र’ इत्यैकारः । उतो^४ अपि च वतव

१. ख-सख्या यष्टव्यस्तोतृस्तुत्यलक्षणेन, त-न-भ-श-यष्टव्यस्तोतृस्तुत्यलक्षणेन, भ१-यष्टव्यानातृ-
स्तुत्यलक्षणेन; भ३-यष्टव्येन स्तुतिलक्षणेन । २. ख-व-त१-२-न-तत्ते तव; ग-तव; त३-४श-तत्तव;
भ१-२-तत् । ३. ख-त-न-भ-तदर्थी, श-तदधी । ४. ख-त-उत ।

‘तत् न त्रिय इति मननं’ वसत्यमित् यथार्थमेव । इन्द्रो न त्रियत इत्यर्थे मन्त्रान्तरं—‘ न ह्यस्या अपरं च न जरसा मरते पतिः ’ (क. सं. १०. ८६. ११) इति ॥ २१ ॥

ये सोमांसः परावति ये अर्वावति सुन्विरे । सर्वास्ताँ इन्द्र गच्छसि ॥ ६ ॥
ये । सोमांसः । परावति । ये । अर्वावति । सुन्विरे । सर्वान् । तान् । इन्द्र । गच्छसि ॥ ६ ॥

हे इन्द्र ये सोमांसः सोमाः परावति विप्रकृष्टेऽतिदूरदेशे^१ ये सोमाः अर्वावति अन्तिकतमे देशे च सुन्विरे । छन्दसि द्विर्वचनस्य विकल्पितत्वाद्वा द्विर्वचनाभावः । ये सोमा ऋत्विग्भिरभिषूयन्ते सर्वान् दूरे समीपे चाभिषूयमाणान् तान् सोमान् गच्छसि तत्पानार्थं युगपत्प्राप्नोषि । अनेनेन्द्रस्य सर्वगतत्वं सूचितम् ॥

असौर्यामे ब्राह्मणाच्छंसिनोऽतिरिक्तोक्ते ‘ तमिन्द्रं वाजयामसि ’ इति स्तोत्रियस्तुतः । सूत्रितं च—‘ तमिन्द्रं वाजयामसि मह्यं इन्द्रो य ओजसा ’ (आश्व. श्रौ. ९. ११) इति । व्यूहस्य दशरात्रस्य पञ्चमेऽहनि निष्केवल्येऽयमेव तृचो निविद्धानीयः । सूत्रितं च व्यूहश्चेदिति खण्डे—‘ मरुत्वाँ इन्द्र मीढ्वस्तमिन्द्रं वाजयामसि ’ (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति ॥

तमिन्द्रं वाजयामसि महे वृत्राय हन्तवे । स वृषा वृषभो भुवत् ॥ ७ ॥

तम् । इन्द्रम् । वाजयामसि । महे । वृत्राय । हन्तवे । सः । वृषा । वृषभः । भुवत् ॥ ७ ॥

यजमाना आहुः । तं पूर्वोक्तलक्षणम् इन्द्रं वाजयामसि वाजयामः । सोमेन स्तुतिभिर्वा वाजवन्तं बलवन्तं कुर्मः । किमर्थम् । महे महते^२ वृत्राय अपामावरकं वृत्रासुरं हन्तवे हन्तुम् । सोमपानेन मत्तः स्तुतिभिर्वा स्तुतः सन् वृषा धनानां सेक्ता दाता वसः इन्द्रः वृषभः अस्माकं^३ स्तोतृणां सोमस्य दातृणां धनादिसेचको^४ दाता^५ भुवत् भवतु ॥

इन्द्रः स दामने कृत ओजिष्ठः स मदं हितः । द्युम्नी श्लोकी स सोम्यः ॥ ८ ॥

इन्द्रः । सः । दामने । कृतः । ओजिष्ठः । सः । मदं । हितः । द्युम्नी । श्लोकी । सः । सोम्यः ॥ ८ ॥

वसः इन्द्रः दामने स्तोतृभ्यो धनादिदानार्थेन कृतः प्रजापतिना सृष्टः । किंच ओजिष्ठः ओजस्वितमः वसः एवेन्द्रः मदं । माद्यन्त्यनेनेति^६ मदः सोमः । तस्मिन् प्रजापतिना सृष्टिकाले वहितः । सोमपानार्थं च निहित इत्यर्थः । द्युम्नी । ‘ द्युम्नं द्योततेर्यशो वाञ्छं वा ’ इति । यशस्यञ्जवान् वा अत एव श्लोकी । श्लोकः स्तुतिः । तद्वान् वसः इन्द्रः सोम्यः सोमाहो भवति ॥

गिरा वज्रो न संभृतः सबलो अनपच्युतः । ववक्ष ऋष्वो अस्तृतः ॥ ९ ॥

गिरा । वज्रः । न । सम्भृतः । सबलः । अनपच्युतः । ववक्षे । ऋष्वः । अस्तृतः ॥ ९ ॥

गिरा स्तुतिलक्षणया वाचा स्तोतृभिः संभृतः उत्पादितस्तीक्ष्णीकृतः । तत्र दृष्टान्तः । वज्रो न । वज्र आयुधम् । तत्कर्तृभिर्मिशितधारो^७ यथा भवति तीक्ष्णीक्रियते तद्वत् स्तोतृभिः स्तुत्या संभृतोऽत एव सबलः बलसहितस्तस्मात् अनपच्युतः परैरप्रच्युतः^८ । अनभिगत इत्यर्थः । तादृशः ऋष्वः महान् दीप्यमानो वा अस्तृतः युद्धे शत्रुभिरहिंसित इन्द्रः ववक्षे स्तोतृभ्यो धनादिकं वोढुमिच्छति ॥

१. न-भ-‘तिदूरे देशे । २. ख-ग-त-न-भ-श-महात । ३. कामाना सेचको । ४. ख-ग-त-श-होता । ५. ख-ग-त-श-माद्यन्त्यः; न-मात्यः; भ-माद्यः । ६. ख-त-यत्कर्तृभिः । ७. ख-त-भ-१-२-‘परैर-प्रच्युतः’ नास्ति ।

दुर्गे चिन्नः सुगं कृधि गृणान इन्द्र गिर्वणः । त्वं च मघवन्वशः ॥१०॥

दुःऽगे । चि॒त् । नः । सुऽगम् । कृ॒धि । गृ॒णानः । इन्द्र । गि॒र्वणः ।

त्वम् । च । म॒घऽवन् । वशः ॥ १० ॥

हे ऽगिर्वण. गीर्भिर्वननीय ऽइन्द्र ऽगृणानः स्तोतृभिः स्तूयमानस्त्वं ऽनः अस्माकं ऽदुर्गे ऽचित् दुर्गमेऽपि^१ मार्गे^१ ऽसुगं सुगमं पन्थानं ऽकृधि तथा कुरु । हे ऽमघवन् धनवन्निन्द्र ऽत्वम् । चशब्दश्चेदर्थः । यदि ऽवशः सोमपानार्थं तत्प्रदातृनस्मान् कामयेथाः तदा पन्थानं शोभनगमनं कुरुष्व । वष्टेल्लेख्यडागमः । चशब्दयोगादनिघातः ॥ ॥ २२ ॥

यस्य ते नू चिदादिशं न मिनन्ति स्वराज्यम् । न देवो नाध्रिगुर्जनः ॥११॥

यस्य । ते । नु । चि॒त् । आऽदि॒शम् । न । मि॒नन्ति । स्वऽरा॒ज्यम् ।

न । दे॒वः । न । अध्रिऽगुः । ज॒नः ॥ ११ ॥

हे इन्द्र ऽयस्य ऽते तव ऽआदिशम् । आदिशति नयति सर्वत्रानयेत्यादिशबलम् । औणादिकः करणे प्रत्ययः । यद्वा । आदेश एवादिगाज्ञा । भावे क्तिप् । त्वदीयामाज्ञां ऽनू ऽचित् इदानीं पुरा च ऽन ऽमिनन्ति केचिदपि न हिंसन्ति । किंच । ऽस्वराज्यं तव स्वभूतं राज्यं च । यद्वा । स्वशब्देन स्वर्गोऽभिधीयते । स्वर्गस्वामित्वं च न हिंसन्ति । हिंसकानाह । ऽन ऽदेवः त्वदन्यो देवोऽपि च तथापि ऽअध्रिगुः अधृतगमनः संग्रामे त्वरमाणो वीरोऽपि ऽन च ऽजनः प्रादुर्भूतो मनुष्योऽपि । एते न मिनन्तीत्यर्थः ॥

अर्धा ते अप्रतिष्कृतं देवी शुष्मं सपर्यतः । उभे सुशिप्र रोदसी ॥१२॥

अर्ध । ते । अप्र॒तिऽस्कृ॒तम् । दे॒वी इति । शु॒ष्मम् । स॒पर्य॒तः ।

उ॒भे इति । सुऽशि॒प्र । रो॒दसी इति ॥ १२ ॥

हे ऽसुशिप्र सुहनो शोभनशिरस्त्राणेन्द्र ऽअध अपि च ऽदेवी देव्यौ^२ स्वतेजसा दीप्यमाने ऽउभे ऽरोदसी द्यावापृथिव्यौ ऽअप्रतिष्कृतम् । स्कु इति सौत्रो धातुः स्तम्भने वर्तते । शत्रुभिरप्रति-रोधनीयं ऽते त्वदीयं ऽशुष्मं परबलशोपकं बलं ऽसपर्यतः पूजयतः । त्वदधीने एव भवतः ॥

त्वमेतदधारयः कृष्णासु रोहिणीषु च । परुष्णीषु रुशत्पर्यः ॥ १३ ॥

त्वम् । ए॒तत् । अ॒धार॒यः । कृ॒ष्णासु । रोहि॑णीषु । च । परु॑ष्णीषु । रु॒शत् । पर्यः ॥ १३ ॥

अस्य सामर्थ्यमेवोपपादयति । हे इन्द्र ऽकृष्णासु कृष्णवर्णासु गोषु तथा ऽरोहिणीषु । 'वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः' (पा. सू. ४. १. ३९) इति डीप् । रोहितवर्णासु^३ ऽच गोषु ऽरुशत् । रोचतेर्दीप्तिकर्मणः । दीप्यमानं श्वेतम् ऽएतत् परिदृश्यमानं ऽपथः क्षीर ऽत्वम् ऽअधारयः धारयसि । तस्मात्तद्वलं पूजयत इति समन्वयः ॥

वि यदहेरधं त्विषो विश्वे देवासो अक्रमुः । विदन्मृगस्य ताँ अमः ॥१४॥

वि । यत् । अहेः । अधे । त्विषः । विश्वे । देवासः । अक्रमुः ।

विदत् । मृगस्य । तान् । अमः ॥ १४ ॥

वअध अपि च वअहेः अहन्तव्यस्य^१ वृत्रासुरस्य वत्विषः तेजोरूपादुच्छ्वासाद्गीताः यद्वा तस्य प्रभावेन परिगमिता वविश्वे सर्वे वदेवासः देवाः वयत् यदा ववि वअक्रमुः विविधं पादविहरणमकुर्वन् । स्वस्थानं परित्यज्यान्थं देशमगच्छन्नित्यर्थः । तदानीं वमृगस्य । एवं तान् भीषयितुं वृत्रो मृगरूपोऽभवत् । तद्रूपस्य^२ संबन्धि वअमः सर्वतो गमनशीलं बलं तज्जातं भयं वा वतान् सर्वान् देवान् वविदत् अविन्दत् । प्राप्नोदित्यर्थः । तस्यासुरस्येन्द्रो निवारको हन्ताभवदित्युत्तरेण संबन्धः ॥

आदु मे निवुरो भुवद्रृत्रहादिष्ट पौंस्यम् । अजातशत्रुरस्तृतः ॥ १५ ॥

आत् । ऊँ इति । मे । निऽवरः । भुवत् । वृत्रऽहा । अदिष्ट । पौंस्यम् ।

अजातशत्रुः । अस्तृतः ॥ १५ ॥

वआदु इत्यवधारणे । देवानां भीत्या सर्वतो गमनानन्तरमेव वमे स्तोतृस्तुत्यलक्षणेन संबन्धेन मम संबन्ध्ययमिन्द्रः वनिवरः वृत्रासुरस्य निवारयिता हन्ता वभुवत् अभवत् । ततः ववृत्रहा वृत्रस्य हन्तेन्द्रः वपौंस्यम् । पुंसः कर्म पौंस्यम् । यद्वा । ‘ स्त्रीपुंसाभ्याम् ’ (पा. सू. ४. १. ८७) इति भवार्थे स्त्रि । नकारस्य यकारो वर्णव्यत्ययेन । पुंसीन्द्रे भवम् । यद्वा । बलनामैतत् । स्वबलम् । वअदिष्ट तस्य राज्ये दिशति निदधाति^३ । तद्राज्यं स्ववशमकरोदित्यर्थः । ततः प्रभृतीन्द्रः वअजातशत्रुः अनुत्पन्नशत्रुः वअस्तृतः संग्रामे परैरहिंसितश्चाभवत् ॥ ॥ २३ ॥

श्रुतं वो वृत्रहन्तमं प्र शर्धं चर्षणीनाम् । आ शुषे राधसे महे ॥ १६ ॥

श्रुतम् । वः । वृत्रहन्तमम् । प्र । शर्धम् । चर्षणीनाम् । आ । शुषे । राधसे । महे ॥ १६ ॥

हे ऋत्विग्यष्टारः वश्रुतं बलवत्तया प्रसिद्धमत एव ववृत्रहन्तमम् अतिशयेन वृत्रहन्तारं वशर्धं बलभूतं वेगवन्तं वा एतादृशमिन्द्रं वचर्षणीनां मनुष्याणां ववः युष्माकम् वआशुषे । अश्रोतेर्लङ्युत्तम इटि^४ सिप् । व्यत्ययेनोप्रत्ययः । ‘ बहुल छन्दसि ’ इत्यङागमः । तमिन्द्रं स्तुतिभिः प्रीणयित्वा युष्मभ्यं प्रकर्षेणाश्रवै^५ । प्रयच्छामीत्यर्थः । किमर्थम् । वमहे महते वराधसे धनाय धनं युष्मभ्यं दातुम् ॥

अया धिया च गव्यया पुरुणाम्पुरुष्टुत । यत्सोमैसोम आभवः ॥ १७ ॥

अया । धिया । च । गव्यऽया । पुरुऽनामन् । पुरुऽस्तुत । यत् । सोमैऽसोमे । आ । अभवः ॥ १७ ॥

हे वपुरुनामन् बहुविधशक्रवृत्रहादिनामोपेत । यद्वा । बहुस्तुतिमन् । नामयन्ति स्तुत्यं देवं वशां नयन्तीति नाम स्तोत्रम् । अत एव वपुरुष्टुत बहुभिरभिष्टुतेन्द्रं वसोमैसोमे अस्मदीयेषु सोमेषु त्वं यदा वआभवः तेषां पानार्थं समन्तादभवः तदा वयम् वअया अनया । कीदृश्या । वगव्यया गा आत्मन इच्छन्त्या वधिया अनया बुद्ध्या युक्ता भवेम । सोमं पीतवति त्वयि वयं गवादियुक्ता भवेमेत्यर्थः ॥

बोधिन्मन्त्रा इदस्तु नो वृत्रहा भूर्यासुतिः । शृणोतुं शक्र आशिषम् ॥ १८ ॥

१. ग-आहन्तव्यस्य । २. न-भ-तद्रूपस्य वृत्रस्य । ३. ग-न-भ-निदधाति स्म । ४. ख-त-भ-इति । ५. ग-प्रकर्षेणाश्रुषे ।

बोधितुऽमनाः । इत् । अस्तु । नः । वृत्रहा । भूरिऽआसुतिः ।
शृणोतु । शक्रः । आऽशिषम् ॥ १८ ॥

अयं^१ परोक्षकृतः । वृत्रहा वृत्रहन्ता वृत्र्यासुतिः । बहुषु^२ देशेष्विन्द्रार्थं सोम आसूयतेऽभिषू-
यत इति तादृशः । यद्वा । बहूनि सोमादिहवीषीन्द्रार्थमासूयन्ते हूयन्त इति तादृशः । वृत्रोधिन्मनाः ।
'बुध अवगमने' । औणादिक इतिप्रत्ययः । यस्य मनः स्तोतृणामभिमतं^३ बुध्यते जानातीति तथोक्तः ।
वृत् अवधारणे । वनः अस्माकं बोधिन्मना एव वृत् अस्तु । सर्वदास्मदभीप्सितानि जानात्वेवेत्यर्थः ।
यद्वा । एतादृश इन्द्रो नोऽस्माकं यज्ञे भवत्विति । ततः वृत्रः संग्रामे शत्रुहन्तसमर्थ इन्द्रः
वृत्राशिषम् अस्मदीयां स्तुतिमाशासनं वा वृत्रोतु ॥

ज्योतिष्टोमे चातुर्विधिकेऽहनि माध्यन्दिने मैत्रावरुणस्य 'कया त्वं न ऊत्या' इति तृचोऽनुरूपः
सूत्रितं च—'होत्रकाणां कया नश्चित्र आ भुवत् कया त्वं न ऊत्या' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

कया त्वं न ऊत्याभि प्र मन्दसे वृषन् । कया स्तोतृभ्य आ भर ॥ १९ ॥

कया । त्वम् । नः । ऊत्या । अभि । प्र । मन्दसे । वृषन् । कया । स्तोतृभ्यः । आ । भर ॥ १९ ॥

हे वृषन् कामानां वर्धितरिन्द्र वृषन् कया केन ऊत्या । अव रक्षणादिषु गत्यर्थे । 'ऊतियूति' ।
इत्यादिना निपातितः । केनाभिगमनेन वनः अस्मान् वृषन् अभि अभितः प्र मन्दसे प्रकर्षेण
मादयसि । अस्मदीयं यज्ञं प्रति सोमपानार्थमागमनेन वा त्वदीयस्तुतिश्रवणार्थमागमनेन वा
कदास्मान् प्रमादयसीति । किंच वृषन् कया केनाभिगमनेन वृत्तोभ्यः अस्मभ्यं धनम् वृत्ता वृत्ता
भर्षीतीन्द्रं स्तोता पृच्छति ॥

कस्य वृषा सुते सचा नियुत्वान्वृषभो रणत् । वृत्रहा सोमपीतये ॥ २० ॥

कस्य । वृषा । सुते । सचा । नियुत्वान् । वृषभः । रणत् । वृत्रहा । सोमपीतये ॥ २० ॥

वृषा इन्द्रः वृषा यजमानस्य वृषा सुते ऋग्भिः^४ सहाभिषुते सोमे । अनेन तद्वान् यज्ञो
लक्ष्यते । कस्य यज्ञे वृषा सोमपीतये सोमपानाय तदर्थं वृषा रमते । कीदृशः । नियुत्वान् । नितरां
युवन्ति मिश्रयन्ति स्वबलेन शत्रूनि नियुतो मरुतः । तद्वान् । यद्वा । नियुत इति वायोर्वाहनाश्वाः^५ ।
स वायुः कदाचित् संग्राम इन्द्राय स्वाश्वानदात् । तद्वान् । वृषभः धनानामपां वा वर्षकः वृत्रहा
वृत्रस्य हन्तेन्द्रः कस्य यज्ञे रमते । इदानीं नोऽस्मदीयं^६ यागं^७ प्रत्यागच्छतु । यद्वा । कस्याध्वरे
रमते । न कुत्रापि । किंत्वस्मद्यज्ञ एव सोमपानार्थं संक्रीडते ॥ २४ ॥

अभी षु णस्त्वं रयि मन्दसानः सहस्रिणम् । प्रयन्ता बोधि दाशुषे ॥ २१ ॥

अभि । सु । नः । त्वम् । रयिम् । मन्दसानः । सहस्रिणम् । प्रयन्ता । बोधि । दाशुषे ॥ २१ ॥

हे इन्द्र त्वं मन्दसानः अस्माभिर्दत्तेन सोमेन मोदमानः सन् सहस्रिणं सहस्रसंख्याकं धनं^८
वनः अस्मभ्यं वृत् सुषु अभि आभर । तदेवाह । त्वं दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय प्रयन्ता
धनदेः प्रदाता कर्मणो नियन्ता वा भवानीति बोधि बुध्यस्व । 'बुध अवगमने' । भौवादिकः ।
लोढो छान्दसो विकरणस्य लुक् । हेभिः^९ । धित्वे^{१०} धकारलोपश्छान्दसः ॥

१. ख-त-श-अथ । २. ख-ज्ञ-त१-२-३-स्तोत्रिणा° । ३. ख-ग-त-न-भ-श-'अभि' नास्ति ।
४. ख-ग-घ-ज्ञ-त२-न-भ-ऋत्विग्भिः । ५. ख-त-न-भ-२-श-°वाहनाश्वाः ते; भ१-°वाहनाश्वाः से; भ३-
°वाहनाश्वास्तैः । ६. ख-त-न-भ-नास्मदीयं । ७. ख-त-यज्ञं । ८. घ-रयि धनं । ९. ग-हेभिर्वे ।

पत्नीवन्तः सुता इम उशन्तो यन्ति वीतये । अपां जग्मिर्निचुम्पुणः ॥ २२ ॥

पत्नीऽवन्तः । सुताः । इमे । उशन्तः । यन्ति । वीतये । अपाम् । जग्मिः । निचुम्पुणः ॥ २२ ॥

पत्नीवन्तः । सोमसेकार्थे पत्न्यः पालयिष्य आपो वसतीवर्य एकधनाश्च । तद्वन्तः पसुताः अस्माभिरभिषुताः इमे ग्रहस्थाश्चमसस्थाश्च सोमाः उशन्तः आत्मनः पानं कामयमानाः सन्तः यन्ति इन्द्रं गच्छन्ति । किमर्थम् । वीतये आत्मनः पानाय । किंच निचुम्पुणः । ' निचान्तपृणः ' (निरु. ५. १७) इति यास्कः । ' चमु अदने ' । निचान्तो भक्षितः पृणः प्रीणयिता । यद्वा । ' निचमनेन प्रीणाति ' इति भक्षणेन तर्पयतीति निचुम्पुणः । अभिषुतस्य सोमस्याप्सु प्रक्षेपासंभवात् सामर्थ्यादजीषरूपः सोमो गृह्यते । तादृशः सोमः अपां वज्रिमः । अपामिति ' न लोकाव्ययः ' इति षष्ठीप्रतिषेधाभावश्छान्दसः । अप इत्यर्थः । यद्वा । अपां मध्यं वापः प्रति वा जग्मिर्गमनशीलः साधुगन्ता वा । सोमश्चेन्द्रं गच्छति । स ह्यवभृथकाल^१ ऋजीषमप्सु प्रास्थन्तीति वचनादप्स्वजीषरूपः प्रक्षिप्यते । तदाह अपां जग्मिरिति ॥

इष्टा होत्रा असृक्षतेन्द्रं वृधासो अध्वरे । अच्छावभृथमोजसा ॥ २३ ॥

इष्टाः । होत्राः । असृक्षत । इन्द्रम् । वृधासः । अध्वरे । अच्छ । अवभृथम् । ओजसा ॥ २३ ॥

अपां जग्मिरिति सामर्थ्यादवभृथदिन एव - - - र - वि - जः कुर्वन्तीत्युक्तम् । तत्प्रसङ्गादाह । अध्वरे अस्मदीये यज्ञे वृधासः हविर्मिरिन्द्रं वर्धयन्तः इष्टाः इष्टवन्तो यागं कृतवन्तः सप्तसंख्याकाः होत्राः होत्रकाः अवभृथम् अन्त्यदिवसम् अच्छ प्रति^२ ओजसा स्वतेजसा^३ सहिताः इन्द्रम् असृक्षत विसृजन्ति । यावदवभृथं सप्तहोत्रका यजन्तीति ॥

इह त्या सधमाद्या हरी हिरण्यकेश्या । वोळहामभि प्रयो हितम् ॥ २४ ॥

इह । त्या । सधमाद्या । हरी इति । हिरण्यकेश्या । वोळहाम् । अभि । प्रयः । हितम् ॥ २४ ॥

एषा व्याख्याता (ऋ. सं. ८. ३२. २९) । अत्रापि वाक्यार्थो विधीयते । सधमाद्या इन्द्रेण सह हविर्भिस्तर्पयितव्यौ यद्वा संग्रामे सह माद्यन्तौ हिरण्यकेश्या हिरण्यमयस्कन्धगतकेशवन्तौ त्या तौ प्रसिद्धौ हरी हरितवर्णावैतन्नामकावधौ इह अस्मिन् यज्ञे हितं - - वादिषु निहितं हितकरं वा प्रयः हवीरूपमन्नमभिलक्ष्य^४ वोळहाम् इन्द्रं वहताम् । प्रापयतामिति ॥

तुभ्यं सोमाः सुता इमे स्तीर्णं बर्हिर्विभावसो । स्तोतुभ्य इन्द्रमा वह ॥ २५ ॥

तुभ्यम् । सोमाः । सुताः । इमे । स्तीर्णम् । बर्हिः । विभावसो इति विभाऽवसो ।

स्तोतुभ्यः । इन्द्रम् । आ । वह ॥ २५ ॥

हे विभावसो विशेषेण भासमानवसुमन् । यद्वा । विशिष्टा भा विभाः प्रकृष्टदीप्तयः । ता निवसन्त्यत्रेति विभावसुरग्निः । हे तादृशाग्ने तुभ्यं त्वदर्थम् इमे सोमाः सुताः अभिषुताः । तथा बर्हिः स्तीर्णम् । तस्मात् स्तोतुभ्यः अस्मभ्यमस्मदर्थम् इन्द्रं सोमपानार्थम् आ वह आह्वय । यज्ञं प्रति प्रापयेत्यर्थः ॥ २५ ॥

१. ख-त-न-श-हावभृथ^० । २. ख-ग-त-न-भ-श-अभि प्रति । ३. ख-घ-भ१-३-स्वतेजसा^१ गस्ति । ४. घ-म-मन्नमभ्यभि^० ।

आ ते दक्षं वि रोचना दधद्रत्ना वि दाशुषे । स्तोतृभ्य इन्द्रमर्चत ॥ २६ ॥
 आ । ते । दक्षम् । वि । रोचना । दधत् । रत्ना । वि । दाशुषे ।
 स्तोतृभ्यः । इन्द्रम् । अर्चत ॥ २६ ॥

ऋषिर्ऋत्विग्यजमानान् प्रत्याह । हे यष्टः षदाशुषे इन्द्राय हविर्दत्तवते षते तुभ्यं षरोचना रोचनं दीप्यमानं षदक्षं बलम् षआ आभिसुख्येन षवि षदधत् इन्द्रो विदधातु । यद्वा । रोचनमिति स्वर्गः । देवतेजसा दीप्तं रोचननामानं लोकं विदधातु । तथा षरत्ना रत्नानि च तुभ्यं करोतु । 'डुधाञ् धारणपोषणयोः' । लेटि 'बोर्लोपो लेटि वा' (पा. सू. ७. ३. ७०) इत्याकारलोपः । अडागमः । हे स्तोतारः षस्तोतृभ्यः इन्द्रविषयस्तोत्रकारिभ्यो^१ युष्मभ्यं च बलरत्नादिकमिन्द्र. कुरुताम् । तस्मात् तम् षइन्द्रं यूयम् षअर्चत हविर्भिः स्तुतिभिश्च पूजयत ॥

आ ते दधामिन्द्रियमुक्था विश्वा शतक्रतो । स्तोतृभ्य इन्द्र मृळय ॥ २७ ॥
 आ । ते । दधामि । इन्द्रियम् । उक्था । विश्वा । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।
 स्तोतृभ्यः । इन्द्र । मृळय ॥ २७ ॥

हे^२ षशतक्रतो इन्द्र षते तव षइन्द्रियं वीर्यवन्तं सोमं षविश्वा षउक्था सर्वाणि स्तोत्राणि षआ षदधामि संपादयामि । हे षइन्द्र त्वं षस्तोतृभ्यः षमृळय सुखय^३ ॥

भद्रंभद्रं न आ भरेषमूर्जं शतक्रतो । यदिन्द्र मृळयासि नः ॥ २८ ॥
 भद्रम्भद्रम् । नः । आ । भर । इषम् । ऊर्जम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।
 यत् । इन्द्र । मृळयासि । नः ॥ २८ ॥

हे षशतक्रतो शतविधकर्मन् शतप्रज्ञ वा षइन्द्र षभद्रंभद्रं कल्याणतममथ सुखोत्पादकं वा धनं षनः अस्मभ्यम् षआ षभर आसंपादय देहि । तथा षइषम् अन्नम् षऊर्जम् अन्नरसं यद्वा बलवदन्नं च देहि । षनः अस्मान् षयत् यदि षमृळयासि सुखयसि तर्हि तद्धनादिकं^३ देहीति । 'मृळ सुखने' । षयन्तस्य लेट्याडागमः ॥

स नो विश्वान्या भर सुवितानि शतक्रतो । यदिन्द्र मृळयासि नः ॥ २९ ॥
 सः । नः । विश्वानि । आ । भर । सुवितानि । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।
 यत् । इन्द्र । मृळयासि । नः ॥ २९ ॥

हे षशतक्रतो इन्द्र षसः पूर्वोक्तलक्षणस्त्वं षविश्वानि सर्वाणि षसुवितानि । सुष्टीयते प्राप्यते येष्विति सुवितानि मङ्गलानि । सुपूर्वादितेः के^४ प्रत्यये^४ उवडादेशः । सर्वानभ्युदयान् षनः अस्मभ्यमाहर । हे षइन्द्र यदि षनः अस्मान् सुखयसि तर्हि धनादिसहितानभ्युदयान् देहीति ॥

त्वामिद्वृत्रहन्तम सुतावन्तो हवामहे । यदिन्द्र मृळयासि नः ॥ ३० ॥
 त्वाम् । इत् । वृत्रहन्तम् । सुतावन्तः । हवामहे । यत् । इन्द्र । मृळयासि । नः ॥ ३० ॥

१. ख-इद्विशेषण°; ज-त१-२-३-इद्विशेषण°, त४-न-भ१-श-इद्विशेषण°. २. त३-४-न-भ-श-पुस्तकेष्वस्य मन्त्रस्य भाष्यं नास्ति । ३. ख-त-न-भ-श-चेद्वनादिकं । ४. ग-भ-क्तप्रत्यये ।

हे वृत्रहन्तम् अतिशयेन वृत्रस्यापामावरकस्य हन्तरिन्द्र वसुतवन्तः अभिषुतसोमवन्तो वयम् । इदवधारणे^१ । वत्वामित् त्वामेव वहवामहे । अस्मद्यज्ञमागत्य सोमपानायाह्वयामः । हे वृन्द्र वनः अस्मान् यदि सुखयसि^२ तर्ह्याह्वयाम इति ॥ २६ ॥

व्यूळहस्य^३ दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि निष्केवल्ये ‘उप नो हरिभिः’ इति तृचो निविद्वानीयः । सूत्रितं च—‘अयं ह येन वा इदमुप नो हरिभिः सुतम्’ (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति ॥

उप नो हरिभिः सुतं याहि मदानां पते । उप नो हरिभिः सुतम् ॥ ३१ ॥

उप । नः । हरिऽभिः । सुतम् । याहि । मदानाम् । पते । उप । नः । हरिऽभिः । सुतम् ॥ ३१ ॥

हे मदानां पते । माद्यन्तेऽनेनेति मदाः सोमाः । ‘मदोऽनुपसर्गे’ इति करणेऽप्यत्ययः । सोमानां स्वामिभिन्द्र वहरिभिः । ‘आ शतेन हरिभिः’ (ऋ. सं. २. १८. ६) इत्यादिषु बहुनामधानां श्रुतेरत्रापि शतसहस्रसंख्याकैरश्वैः^४ सह वनः अस्माकं यज्ञे वसुतम् अभिषुतं सोमम् उप याहि । तत्पानार्थं शीघ्रमायाहि । पुनः उप वनः इत्यादरार्थः ॥

द्विता यो वृत्रहन्तमो विद इन्द्रः शतक्रतुः । उप नो हरिभिः सुतम् ॥ ३२ ॥

द्विता । यः । वृत्रहन्तमः । विदे । इन्द्रः । शतक्रतुः । उप । नः । हरिऽभिः । सुतम् ॥ ३२ ॥

वृत्रहन्तमः^५ अतिशयेन वृत्रस्य हन्ता शतक्रतुः नानाविधकर्मा वयः वृन्द्रः द्विता द्विधा विदे वृत्रवधादावुग्रकर्मा जगद्रक्षणकाले शान्तकर्मैति द्विप्रकारेण सर्वैर्ज्ञायते । ‘विद ज्ञाने’ । कर्मणि विहितस्य तत्प्रत्ययस्य ‘लोपस्त आत्मनेपदेषु’ इति तलोपः । स त्वं वहरिभिः सह सुतं^६ सोममुपयाहि ॥

त्वं हि वृत्रहन्तेषां पाता सोमानामसि । उप नो हरिभिः सुतम् ॥ ३३ ॥

त्वम् । हि । वृत्रहन् । एषाम् । पाता । सोमानाम् । असि । उप । नः । हरिऽभिः । सुतम् ॥ ३३ ॥

हे वृत्रहन् वृत्रस्य पापस्य वा हन्तरिन्द्र । हिशब्दो हेत्वर्थे । यस्मात् वत्वम् एषाम् अस्मदीयानां सोमानां पाता पानकर्ता असि भवसि । एषाम् इति इदमोऽन्वादेशो अशादेशोऽनुदात्तश्च । अतस्त्वम् अश्वैः^७ सह सोमं पातुमुपयाहि आगच्छ ॥

व्यूळहस्य दशरात्रस्य नवमेऽहनि वैश्वदेवे अभिषुतवृचस्य^८ ‘इन्द्र इषे ददातु नस्ते नो रत्नानि धत्तन’ इति द्वे ऋचावार्भवा^९ । सूत्रितं च—‘इन्द्र इषे ददातु नस्ते नो रत्नानि धत्तनेत्येका द्वे च’ (आश्व. श्रौ. ८. ११) इति ॥

इन्द्र इषे ददातु न ऋभुक्षणमृधुं रयिम् । वाजी ददातु वाजिनम् ॥ ३४ ॥

इन्द्रः । इषे । ददातु । नः । ऋभुक्षणम् । ऋभुम् । रयिम् । वाजी । ददातु । वाजिनम् ॥ ३४ ॥

वृन्द्रः एवास्माभिः स्तुत इष्टः सन् वृभुक्षणम् । ‘वा षपूर्वस्य’ इति दीर्घाभावः । यागादिकर्मकरणेन महान्तं सर्वेषां भ्रातृणां श्रेष्ठं वा । अथवा तृतीयसवने^{१०} प्रजापतिसवित्रोर्मध्ये सोमपातृत्वात् महान्तम् । वरयि दातारम् वृभुं सोमपानेनामर्त्यत्वं प्राप्तं तादृशमेतन्नामकं देवं वनः अस्मभ्यम्

१. ख-ज्ञ-त१-२-३-न-श-इहवयोरणे; त४-भ-इहवयोरणे । २. घ-मृळयासि सुखयसि । ३. ख-श-व्यूळहे; ग-त२-३-४-भ-व्यूळह° । ४. भ-सहस्र° । ५. घ-यः वृत्रहन्तमः । ६. घ-नः सुतं । ७. घ-हरिभिः । ८. ग-आर्भव° । ९. त४-न-भ-सवनेन ।

वृषे अन्नार्थं वृद्धातु प्रयच्छतु । तथा वाजी बलवानिन्द्रः वाजिनं बलवन्तमन्नवन्तं वा वाजनामानं^१ कनीयांसं^२ आतर च^३ अस्माकमन्नलाभाय वृद्धातु ॥ २७ ॥ ॥ ९ ॥

दशमेऽनुवाके दश सूक्तानि । तत्र 'गौर्धयति' इति द्वादशर्चमाद्यं सूक्तमाङ्गिरसस्य बिन्दुनाम्नः पूतदक्षनाम्नो वर्षं गायत्रं मरुदेवताकम् । तथा चानुक्रम्यते—'गौर्धयति द्वादश बिन्दुः पूतदक्षो वा मारुतम्' इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । प्रातःसवने सोमातिरिक्तं^४ एकं शस्त्रमुपजायते । तत्राद्य-स्तुचोऽनुरूपः । सूत्रितं च—'अस्ति सोमो अयं सुतो गौर्धयति मरुतामिति स्तोत्रियानुरूपौ' (आश्व. श्रौ. ६. ७) इति ॥

गौर्धयति मरुतां श्रवस्युर्माता मघोनाम् । युक्ता वह्नी रथानाम् ॥ १ ॥

गौः । धयति । मरुताम् । श्रवस्युः । माता । मघोनाम् । युक्ता । वह्निः । रथानाम् ॥ १ ॥

वमघोनां धनवतां वमरुतां वमाता निमात्री गौः पृथ्विरूपा । 'पृथिव्यै वै पयसो मरुतो जाताः' इति श्रुतेः । यद्वा । गौर्माध्यमिकी वाक् । तत्रैव मध्यमस्थाने मरुतामपि । वर्तनात्तेषां तत्पुत्रत्वमुपचर्यते । धयति सोमं पिबति पाययति वा स्वपुत्रान् मरुतः । किमिच्छन्ती । वश्रवस्युः अन्नं कामयमाना । कीदृशी । रथानां मारुतानां वह्निः पृषतीभिर्वडवाभिर्वोढी संयोजयित्री सा युक्ता सर्वत्र समन्तात् पूज्या भवति ॥

यस्या देवा उपस्थे व्रता विश्वे धारयन्ते । सूर्यामासा दृशे कम् ॥ २ ॥

यस्याः । देवाः । उपस्थे । व्रता । विश्वे । धारयन्ते । सूर्यामासा । दृशे । कम् ॥ २ ॥

गौः सर्वदेवमयीत्याह । यस्याः मरुतां मातुर्गोः उपस्थे वर्तमानाः विश्वे सर्वे देवाः व्रता व्रतानि स्वस्वकर्माणि धारयन्ते बिभ्रति । इयमेवास्माकं स्वपयोमिश्रितस्य सोमस्य दात्रीति सर्वे तत्समीपे तिष्ठन्तीत्यर्थः । किञ्च सूर्यामासा । माति स्वकलाभिस्तिथीनिति माश्वन्द्रमाः । 'देवताद्वन्द्वे च' इत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सूर्याचन्द्रमसौ दृशे दर्शनाय सर्वलोकप्रकाशनाय च यस्या गोः समीपे कं सुखेन वर्तमानौ भवतः । सेयं गौः सोमं धयतीति पूर्वेण समन्वयः ॥

तत्सु नो विश्वे अर्य आ सदा गृणन्ति कारवः । मरुतः सोमपीतये ॥ ३ ॥

तत् । सु । नः । विश्वे । अर्यः । आ । सदा । गृणन्ति । कारवः । मरुतः । सोमपीतये ॥ ३ ॥

अर्यः स्तोत्रकरणार्थमितस्ततो गन्तारः वनः अस्मदीयाः विश्वे सर्वे कारवः स्तोतारः तत् मरुतां बलं सदा सर्वदा आ गृणन्ति । आभिमुख्येन स्तुतिभिः स्तुवन्ति । किमर्थम् । सोमपीतये अस्माभिर्दीयमानं सोमं पातुम् । मरुतः एतन्नामका देवा अस्माभिराह्वातव्याः खलु । ततः पुरस्तात्तद्वलं स्तुवन्तीत्यर्थः ॥

पूर्वाभिहित एव शब्दे 'अस्ति सोमः' इति स्तोत्रियस्तुचः । सूत्रं तु पूर्वेण सहोदाहृतम् ॥

अस्ति सोमो अयं सुतः पिबन्त्यस्य मरुतः । उत स्वराजो अश्विना ॥ ४ ॥

अस्ति । सोमः । अयम् । सुतः । पिबन्ति । अयम् । मरुतः । उत । स्वराजः । अश्विना ॥ ४ ॥

१. ख-त-वाजां नामान् ; ग-वाजीनामानं । २. ख-ग-घ-त-न-भ-श-कनीयांसं च । ३. घ-'च' नास्ति । ४. य-सोमातिरेक ।

वअथं पुरोवर्ती वसोमः वसुतः मरुदर्थमस्माभिरभिषुतः वअस्ति विद्यते । तस्मात् वअस्य ।
अन्वादेशे । एनं सुतं सोमं वस्वराजः स्वयं दीप्यमानाः । स्वतेजसा नान्यदीयेनेत्यर्थः । तादृशाः
वमरुतः वपिबन्ति । वउत अपि च वअश्विना अश्विनौ च सोमं पिबतः ॥

पिबन्ति मित्रो अर्यमा तना पूतस्य वरुणः । त्रिषधस्थस्य जावतः ॥ ५ ॥

पिबन्ति । मित्रः । अर्यमा । तना । पूतस्य । वरुणः । त्रिषधस्थस्य । जावतः ॥ ५ ॥

न^१ केवलं मरुत एव सोमपातारः किंवेतेऽपीत्याह । वमित्रः सर्वेषां स्वस्वकर्माणि प्रवर्तकत्वात्
सखिभूतः वअर्यमा च ववरुणः दुःखादीनां शत्रूणां वा वरिता निवारकः । एतन्नामकास्त्रयो देवाः वतना ।
ततमूर्णास्तुकेनेति तनं दशापवित्रम् । ‘सुपां सुलुक्’ इति तृतीयाया आलादेशः । तनाद्युदात्तः ।
तना वपूतस्य शोधितं^२ वत्रिषधस्थस्य^३ । सह तिष्ठन्त्यत्रेति^४ सधस्थं स्थानम् । द्रोणकलशाधवनीयपूत-
शृदात्मानि त्रीणि स्थानानि यस्य तं तथोक्तं तादृशं वजावतः स्तुत्यजनवन्तमिमं सोमं वपिबन्ति^५ ।
द्वितीयार्थे षष्ठ्यः ॥

उतो न्वस्य जोषमाँ इन्द्रः सुतस्य गोमतः । प्रातर्होतेव मत्सति ॥ ६ ॥

उतो इति । नु । अस्य । जोषम् । आ । इन्द्रः । सुतस्य । गोमतः ।

प्रातः । होताऽइव । मत्सति ॥ ६ ॥

वउतो अपि च वइन्द्रः वसुतस्य अस्माभिरभिषुतस्य वगोमतः गव्यैर्मिश्रणवतः वअस्य^६ । अन्वा-
देशः । पूर्ववद्दशापवित्रेण पूतस्य सोमस्य वजोषं पानरूपां सेवां वप्रातः प्रातःसवने वनु क्षिप्रम् वआ
वमत्सति । मदि स्तुत्यादिषु । आभिमुख्येन स्तौति । यद्वा । सोमसेवां कामयते । तत्र दृष्टान्तः ।
वहोतेव । यथा होता प्रातःसवने देवानभिष्टौति देवान् स्तोतुं वाभिवाञ्छति ॥ ॥ २८ ॥

कदत्विषन्त सूरयस्तिर आपइव सिधः । अर्षन्ति पूतदक्षसः ॥ ७ ॥

कत् । अत्विषन्त । सूरयः । तिरः । आपऽइव । सिधः । अर्षन्ति । पूतदक्षसः ॥ ७ ॥

ऋषिर्मरुतो बहुवारं स्तुत्वेदानीमात्मानं वितर्कयति । वसूरयः प्राज्ञाः वआपइव उदकानीव
वतिरः यथोदकानि तिर्यग्गच्छन्ति तद्वत्तिरश्चीनगतयः सन्तः वकत् कदा वअत्विषन्त । ‘त्विष दीप्तौ’ ।
अन्तरिक्षे कदा दीप्यन्ते । किंच वसिधः शत्रूणां शोषका हन्तारस्त इमे मरुतः वपूतदक्षसः शुद्ध-
बलाः सन्तः कदा वा वअर्षन्ति । अस्मदीयं यज्ञं प्रत्यागच्छन्ति ॥

कद्रो अद्य महानां देवानामवो वृणे । तमना च दस्मवर्चसाम् ॥ ८ ॥

कत् । वः । अद्य । महानाम् । देवानाम् । अवः । वृणे । तमना । च । दस्मवर्चसाम् ॥ ८ ॥

हे मरुतः वमहानां महनीयानां^७ महतां वा वत्मना वच आत्मनैवालंकरणैर्विनापि वदस्मवर्चसां
दर्शनीयतेजस्कानामत एव वदेवानां द्योतमानानां ववः युष्माकम् वअवः पालनं वकत् कदाहं ववृणे
संभजे । ‘वृह् संभक्तौ’ । क्रैयादिकः ॥

१. ख-त-भ-श-‘न’ नास्ति । २. ख-परशोधित; झ-त१-२-न-भ२-परिशोधितं, घ-पूतं शोधितं;
भ१-परिशोधनं । ३. घ१-त्रिषधस्थस्य । ४. ख-त-न-भ-श-तिष्ठत्यत्रेति । ५. ख-त-न-श-पिबति;
भ२-पिबती । ६. ख-ग-त-न-‘अस्य’ नास्ति । ७. ख-त-श-महनीयानां ।

आ ये विश्वा पार्थिवानि पृथन्त्रोचना दिवः । मरुतः सोमपीतये ॥ ९ ॥

आ । ये । विश्वा । पार्थिवानि । पृथन् । रोचना । दिवः । मरुतः । सोमपीतये ॥ ९ ॥

ये मरुतः विश्वा विश्वानि पार्थिवानि पृथिव्यां भवानि भूतजातानि दिवः द्युलोकस्य रोचना रोचमानानि ज्योतीषि च आ पृथन् सर्वत्र विस्तारितान्यकार्षुः । 'प्रथ प्रथानै' । ण्यन्तस्य चङि 'अत्सृष्टृवरप्रथन्नदस्तृस्पशाम्' (पा. सू. ७. ४ ९५) इत्यभ्यासस्यादादेशः । 'चङ्यन्यतरस्याम्' इति स्वरेण मध्योदान्तः । तादृशान् मरुतः देवान् सोमपीतये सोमपानायाहमाह्वयामि ॥

त्यान्नु पूतदक्षसो दिवो वो मरुतो हुवे । अस्य सोमस्य पीतये ॥ १० ॥

त्यान् । नु । पूतदक्षसः । दिवः । वः । मरुतः । हुवे । अस्य । सोमस्य । पीतये ॥ १० ॥

हे मरुतः मितराविण एतन्नामका देवाः पूतदक्षस परिशुद्धबलान् दिवः स्वतेजसा दीप्यमानान् । यद्वा । दिवो द्युलोकस्थितान् । त्यान् तान् प्रसिद्धान् वः युष्मान् नु क्षिप्रं हुवे आह्वयामि । किमर्थम् । अस्य अस्मदीयस्य सोमस्य पीतये पानाय ॥

त्यान्नु ये वि रोदसी तस्तुभुर्मरुतो हुवे । अस्य सोमस्य पीतये ॥ ११ ॥

त्यान् । नु । ये । वि । रोदसी इति । तस्तुभुः । मरुतः । हुवे । अस्य । सोमस्य । पीतये ॥ ११ ॥

ये मरुतः रोदसी द्यावापृथिव्यौ वि तस्तुभुः स्वबलेनैवात्यर्थं स्तब्धे चक्रुः । ते रोदसी स्वाधीने अकार्षुस्त्वर्थः । त्यान् तान् सर्वतः प्रसिद्धान् नु क्षिप्रमहं हुवे आह्वयामि । किमर्थम् । अस्य इत्यादि ॥

त्यं नु मारुतं गुणं गिरिष्ठां वृषणं हुवे । अस्य सोमस्य पीतये ॥ १२ ॥

त्यम् । नु । मारुतम् । गुणम् । गिरिष्ठाम् । वृषणम् । हुवे । अस्य । सोमस्य । पीतये ॥ १२ ॥

त्यं तं सर्वत्र विश्रुतं गिरिष्ठां गिरिषु मेघेषु पर्वतेषु वा तिष्ठन्तं वृषणम् उदकानां कामानां वा वर्षितारं मारुतं मरुत्संबन्धिनं, गुणं संघं हुवे बिन्दुरहमाह्वयामि । किं प्रयोजनम् । अस्य अस्मदीयस्य सोमस्य पीतये पानाय ॥ २९ ॥

'आ त्वा' इति नवर्चं द्वितीयं सूक्तमानुषुभमैन्द्रम् । तिरश्चीर्नामाङ्गिरस ऋषिः । तथा चानु-क्रथ्यते—'आ त्वा नव तिरश्चीरानुषुभम्' इति । आभिप्लविकेपूक्थेषु तृतीयसवनेऽच्छावाकस्य 'आ त्वा गिरः' इति तृचो वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्र्यते हि—'गायन्ति त्वा गायत्रिण आ त्वा गिरो रथीरिव' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

आ त्वा गिरो रथीरिवास्थुः सुतेषु गिर्वणः ।

अभि त्वा समनुषतेन्द्र वत्सं न मातरः ॥ १ ॥

आ । त्वा । गिरः । रथीः इव । अस्थुः । सुतेषु । गिर्वणः ।

अभि । त्वा । सम् । अनुषत । इन्द्र । वत्सम् । न । मातरः ॥ १ ॥

१. ख-ज्ञ-त२-३-डिस्वरेण; त१-निस्वरेण । २. ख-ग-घ-त-श-सर्वान्; भ१-सर्वान् सर्वतः । ३. ज्ञ-न-अनु.-तिरश्चीरांगिरस आनु । ४. ख-भ-पूक्थेषु ।

हे इन्द्र वयस्त्वा त्वां वसपर्यति । सपरशब्दः कण्डादिः । हविर्भिः परिचरति तादृशस्य
 वतिरश्रयाः एतन्नामकस्यर्थः मम इहं स्तुतिभिस्त्वद्विषयमाह्वानं वश्रुधि शृणु । श्रुत्वा च हे इन्द्र
 त्वं वसुवीर्यस्य शोभनवीर्योपेतस्य । यद्वा । वीरे पुत्रे भवं वीर्यम् । सुपुत्रवतः । गोमतः गवादि-
 पशुमतः वरायः धनस्य दानेन वृद्धिं अस्मान् पूरय । एतत्सामर्थ्यं कुत इत्यत आह । त्वं महान्
 गुणाधिको देवानां श्रेष्ठश्च असि भवसि खलु ॥

इन्द्र यस्ते नवीयसीं गिरं मन्द्रामजीजनत् ।

चिकित्विन्मनसं धियं प्रत्नामृतस्य पिप्युषीम् ॥ ५ ॥

इन्द्र । यः । ते । नवीयसीम् । गिरम् । मन्द्राम् । अजीजनत् ।

चिकित्वित्मनसम् । धियम् । प्रत्नाम् । कृतस्य । पिप्युषीम् ॥ ५ ॥

हे इन्द्र वयः यजमानः वनवीयसी नवतरां पुनः पुनः क्रियमाणतया मन्द्रां मदकरी गिरं
 स्तुतिलक्षणां वाचं वते त्वदर्थम् वनजीजनत् उदपीपदत् । अकार्षीदित्यर्थः । तस्मै स्तोत्रे त्वं प्रत्नां
 पुरातनम् कृतस्य सत्यस्य संबन्धि । यद्वा । तृतीयार्थे षष्ठी । सत्येन विप्युषी प्रवृद्धम् । 'लिव्य-
 ङोश्च' इति प्यायतेः पीभावः । तादृशं चिकित्विन्मनसम् । 'कित ज्ञाने' । कसौ रूपम् । अकारस्ये-
 कारञ्छान्दसः । चिकित्वासि ज्ञातानि सर्वेषां हृदयानि ययेति । अमायया क्रियमाणं यत्तव रक्षणं
 सर्वेषां हृदयं प्रज्ञापयतीति तदतीन्द्रियार्थदर्शकं धियं त्वदीयं रक्षणार्थं तस्मै कुरु ॥ ३० ॥

तमुष्ट्वाम् यं गिर इन्द्रमुक्थानि वावृधुः ।

पुरुण्यस्य पौस्या सिषासन्तो वनामहे ॥ ६ ॥

तम् । ऊँ इति । स्तवाम् । यम् । गिरः । इन्द्रम् । उक्थानि । वृधुः ।

पुरुणि । अस्य । पौस्या । सिषासन्तः । वनामहे ॥ ६ ॥

ऋषयः परस्परमाहुः । वतं पूर्वोक्तलक्षणम् । उ इत्यवधारणे । तमेवेन्द्रं स्तवाम् स्तुतिभिः
 स्तुमः । वयम् इन्द्रं गिरः अस्माकं स्तुतयः उक्थानि शस्त्राणि च वावृधुः प्रावर्धयन् तं स्तुमः ।
 ततो वयम् अस्य इन्द्रस्य पुरुणि बहूनि पौस्या वीर्याणि सिषासन्तः । 'षण संभक्तौ' ।
 सनीडभावपक्ष आत्वे कृते 'सनोतेरनः' इति साहित्यिकं षत्वम् । तानि वीर्याणि संभक्तुमिच्छन्तः
 सन्तः वनामहे । तमिन्द्रं स्तुतिभिः संभजामहे ॥

एतो न्विन्द्रं स्तवाम् शुद्धं शुद्धेन साम्ना ।

शुद्धैरुक्थैर्विवृध्वासं शुद्ध आशीर्वान्ममत्तु ॥ ७ ॥

एतो इति । तु । इन्द्रम् । स्तवाम् । शुद्धम् । शुद्धेन । साम्ना ।

शुद्धैः । उक्थैः । विवृध्वासम् । शुद्धः । आशीः । ऽवान् । ममत्तु ॥ ७ ॥

अत्रेतिहासमाचक्षते । पुरा किलेन्द्रो वृत्रादिकानसुरान् हत्वा ब्रह्महत्यादिदोषेणात्मानमपरि-
 शुद्धमित्यमन्यत । ततस्तद्दोषपरिहारायेन्द्र ऋषीनवोचत् । अपूर्तं मां शुष्मदीयेन साम्ना शुद्धं कुरुतेति ।

ततस्ते च शुद्धयुत्पादकेन साम्ना शस्त्रैश्च परिशुद्धमकार्षुः । पश्चात्पूतायेन्द्राय^१ यागादिकर्माणि सोमादीनि हवीषि प्रादुरिति । एषोऽर्थः । शाक्यायनकब्राह्मणे प्रतिपादितः—‘ इन्द्रो वासुरान्हत्वापूत इवामेधोऽमन्यत । सोऽकामयत शुद्धमेव मा सन्तं शुद्धेन साम्ना स्तुयुरिति^२ । स ऋषीनब्रवीत् स्तुत मेति । ततः^३ ऋषयः सामापश्यन्^४ । तेनास्तुवन्नेतो न्विन्द्रमिति । ततो वा इन्द्रः पूतः शुद्धो मेधोऽभवत्^५ इति । तथा चास्या ऋचोऽयमर्थः । ऋषयः परस्परं ब्रुवन्ति । षु क्षिप्रम् एतो आगच्छतैव । आगत्य च षुद्धेन शुद्धयुत्पादकेन षु साम्ना तथा षुद्धैः शुद्धिहेतुभिः षुक्थैः शस्त्रैश्च षुद्धं षुद्धम् अपापिनं कृत्वा षुस्तवाम स्तुयाम^६ । ततः सामशस्त्रैश्च षुवावृध्वासं पापराहित्येन वर्धमानं तमिममिन्द्रं षुद्धः दशापवित्रेण षुआशीर्वान् आश्रयणवान् गव्यादिभिः । ‘ छन्दसीरः ’ इति मतुपो कत्वम् । तादृशः सोमः षुममत्तु इन्द्रं मादयतु । माद्यतेऽभ्यन्दसः श्लुः ॥

इन्द्रं शुद्धो न आ गहि शुद्धः शुद्धाभिरुतिभिः ।

शुद्धो रयि नि धारय शुद्धो ममद्धि सोम्यः ॥ ८ ॥

इन्द्रः । शुद्धः । नः । आ । गहि । शुद्धः । शुद्धाभिः । उतिऽभिः ।

शुद्धः । रयिम् । नि । धारय । शुद्धः । ममद्धि । सोम्यः ॥ ८ ॥

हे षुद्धं षुद्धः अस्मदीयैः सामभिः शस्त्रैश्च परिशुद्धस्त्वं षुनः अस्मान् षुआ षुगहि आगच्छ । षुशुद्धाभिरुतिभिः । उतयो मरुतः । अवन्ति सर्वत्र गच्छन्तीति वा । तेऽपि सामभिः शस्त्रैः परिपूताः । तैर्मरुद्भिः सह षुशुद्धः पापरहितस्त्वमा गहि । आगत्य च षुशुद्धः त्वं षुरयि धनमस्मासु षुनि षुधारय नितरां स्थापय । किंच षुशुद्धः त्वं षुसोम्यः^६ सोमार्हो भूत्वा षुममद्धि सोमेन माद्य । ‘ मदी हर्षे ’ । लोटि ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शपः श्लुः ॥

इन्द्रं शुद्धो हि नो रयि शुद्धो रत्नानि दाशुषे ।

शुद्धो वृत्राणि जिघ्रसे शुद्धो वाजं सिषाससि ॥ ९ ॥

इन्द्रः । शुद्धः । हि । नः । रयिम् । शुद्धः । रत्नानि । दाशुषे ।

शुद्धः । वृत्राणि । जिघ्रसे । शुद्धः । वाजम् । सिषाससि ॥ ९ ॥

हे षुद्धं षुशुद्धः । हिरवधारणे । शुद्ध एव त्वं षुरयि धनं षुनः अस्मभ्यं प्रयच्छ । तथा षुशुद्धः त्वं षुदाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय षुरत्नानि रमणीयानि धनादीनि^७ च देहि । ततः षुशुद्धः पापरहितस्त्वं षुवृत्राणि अपामावरकान् कर्मविघ्नकारिणः शत्रून् पापानि वा षुजिघ्रसे हंसि । ततः षुशुद्धः शत्रुहन्तदोषपरिहारायस्मदीयैः सामभिः शस्त्रैः परिशुद्धस्त्वं षुवाजम् अश्वमस्मभ्यं षुसिषाससि प्रदातुमिच्छसि । यदा यदा शत्रून् हन्त्यां तदा तदा शुद्धयुत्पादकैः सामभिः शस्त्रैश्च यूयं मां परिशुद्धं कुरुतेत्यस्मभ्यमन्नं दातुमिच्छसीत्यर्थः ॥ ॥ ३१ ॥

‘ अस्मै ’ इत्येकविंशत्यृचं तृतीयं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते—‘ अस्मै सैका द्युतानो वा मारुतस्त्रैष्टुभं चतुर्थी विराळिष्यामीति मारुतः पादः परैन्द्राबार्हस्पत्या ’ इति । द्युतानाख्यो मरुतां पुत्र ऋषिस्तिरश्चीर्नामाङ्गिरसो वा । चतुर्थी विराट् । शिष्टास्त्रिष्टुभः । इन्द्रो देवता । ‘ इष्यामि वो मरुतः ’ इति पादो मरुदेवत्यः । ‘ अध द्रप्सः ’ इत्येषा त्विन्द्राबृहस्पतिदेवताका । सूक्तविनियोगो लिङ्गादवगन्तव्यः ॥

१. श-पश्चाच्छुद्धायैन्द्राय । २. ख-श-त-२-३-भ-२-श-स्तुयुरिति स्तुयुः; त-१-शस्त्रैः स्तुयुरिति स्तुयुः । ३. ख-त-भ-त-व; ग-त एते । ४. ख-त-भ-श-सामापश्यं । ५. घ-स्तुयाम । ६. ख-ग-त-श-‘ सोम्यः ’ नास्ति । ७. ख-त-धनकवधनादीनि; ग-श-धनकनकादीनि, न-कनकवस्त्रधनादीनि; भ-कनकवधनादीनि । ८. ग-न-भ-मरुत° ।

अस्मा उषस आतिरन्त याममिन्द्राय नक्तमूर्म्याः सुवाचः ।

अस्मा आपो मातरः सप्त तस्थुर्नृभ्यस्तराय सिन्धवः सुपाराः ॥ १ ॥

अस्मै । उषसः । आ । अतिरन्त । यामम् । इन्द्राय । नक्तम् । ऊर्म्याः । सुऽवाचः ।

अस्मै । आपः । मातरः । सप्त । तस्थुः । नृऽभ्यः । तराय । सिन्धवः । सुऽपाराः ॥ १ ॥

इन्द्रसामर्थ्याद्धीताः । उषसः उषःकालाः । अस्मै पूर्वोक्तगुणोपेताय । इन्द्राय । यामं स्वस्वगमनम् । अतिरन्त । तिरतिवर्धनकर्मा । समन्तादवर्धयन्त^१ । यथा पूर्वमुच्यन्ति तथेदानीमप्यस्मा उद्भूता अभवन् । तथा । ऊर्म्याः । रात्रिनामैतत् । ‘ ऋ गतिप्रापणयोः ’ । ‘ अर्तेरू च ’ (उ सू. ४. ४८४) इति मिश्रत्ययः । ‘ भवे छन्दसि ’ इति यत् । सर्वैरभिगन्तव्या । रात्रौ हि सर्वे स्वनिवासं गच्छन्ति । स्वनिलयप्राप्तिहेतुभूता रात्रयः । नक्तम् अपररात्रिकाले । सुवाचः शोभनवाचो भवन्ति । तस्मिन् काले हि सर्वे वेदाध्ययनादीनि^२ कुर्वन्ति । तस्मात् कल्याणवाचोऽभवन् । इन्द्रेऽनुशासति^३ वेदाद्यनुमाने^४ निरता^५ अभवन् । तथा आपः । ‘ आप्ल व्याप्तौ ’ । सर्वतो व्याप्ताः । मातरः जगतां निर्मात्र्यः । सप्त सप्तसंख्याकाः । सिन्धवः स्थन्दमाना गङ्गाद्या नद्यः । यद्वा । सप्त सर्पणशीलाः सिन्धवः सरितः । तासामावरकस्याहेर्हननोत्पादकत्वात् । अस्मै इन्द्राय । नृभ्यस्तराय मनुष्याणां सुखेन तरणार्थं । सुपाराः शोभनपाराः सुखेन तर्तुं योग्या अभवन्निर्त्यर्थः ॥

अतिविद्धा विधुरेणां चिदस्त्रा त्रिः सप्त सानु संहिता गिरीणाम् ।

न तद्देवो न मर्त्यस्तुतुर्याद्यानि प्रवृद्धो वृषभश्चकार ॥ २ ॥

अतिऽविद्धा । विधुरेण । चित् । अस्त्रा । त्रिः । सप्त । सानु । सप्तऽहिता । गिरीणाम् ।

न । तत् । देवः । न । मर्त्यः । तुतुर्यात् । यानि । प्रऽवृद्धः । वृषभः । चकार ॥ २ ॥

विधुरेण । वर्णव्यत्ययः । चित् अप्यर्थे । विधुरेणासहायेनापि । अस्त्रा । ‘ असु क्षेपणे ’ । ताच्छीलिकस्तुन् । शत्रुक्षेपणशीलेनेन्द्रेण । यद्वा । अस्त्रास्त्रेण वज्रेण । त्रिः । सप्त^१ एकविंशति-संख्यानि । संहिता संहितान्येकत्र संघीभूतानि । गिरीणां सप्तानां पर्वतानां । सानु^२ सानूनि । अतिविद्धा अतिविद्धानि । अतीत्य ताडितानि । तेन मुक्तो वज्रपातस्तानि भिस्वागमदित्यर्थः । अत्र तैत्तिरीयकं ब्राह्मणं—‘ दर्भपिञ्जलमुद्धृत्य सप्त गिरीन् भिस्वा तमहन् ’ (तै. सं. ६. २. ४. ३) इत्यादि । तस्येन्द्रस्य । तत् तानि सानुभेदनादीनि कर्माणि । देवः इन्द्रादतिरिक्तो देवः । मर्त्यः मनुष्यो वा । न । तुतुर्यात् न तरेत्^३ । तथा कर्तुं न शक्नोतीत्यर्थः ॥ ‘ तू प्लवनतरणयोः ’ । लिङि छान्दसः शपः श्लुः । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इत्युत्वम् । यद्वा । ‘ तुर त्वरणे ’ । जौहोत्यादिकः । प्रवृद्धः सोमपानेन बलेन वा प्रवृद्धः । वृषभः कामानामुदकानां वा वर्षक इन्द्र । यानि कर्माणि । चकार कृतवान् तानि देवो मनुष्यो वा न तथा कर्तुं शक्नोतीत्यर्थः^४ ॥

१. ख-घ-त-समंताद्वर्धयत; ग-न-समंताद्वर्धयते, भ-समताद्वर्धयतो । २. ख-ग-त-न-भ-श-वेदाध्ययनानि शास्त्रश्रवण (ख-त-१-२-३-°श्रवणः) चितया (ग-°चितना°) दीनि । ३. ख-ग-त-इन्द्रेनुशासने । ४. त-३-४-न-भ-श-वेदाद्यनुमाननिरताः । ५. ख-ग-घ-त-२-३-भ-२-श-सप्तकृत्वः । ६. घ-यानि सानु । ७. ज- हन्यात् हंतुं शक्नो न भवेत् । अस्मिन् पक्षे तूरी गतिर्हिसत्वरणयोरित्येतस्य रूपं । यथायोर्यं दीर्घाभावो ह्रस्वश्रद्धादसः । न तथा कर्तुं शक्नोतीत्यर्थः ।

इन्द्रस्य वज्र आयसो निर्मिश्र इन्द्रस्य बाह्वोभूयिष्ठमोजः ।

शीर्षमिन्द्रस्य क्रतवो निरेक आसन्नेषन्तु श्रुत्या उपाके ॥ ३ ॥

इन्द्रस्य । वज्रः । आयसः । निऽमिश्रः । इन्द्रस्य । बाह्वोः । भूयिष्ठम् । ओजः ।

शीर्षन् । इन्द्रस्य । क्रतवः । निरेके । आसन् । आ । ईषन्तु । श्रुत्यै । उपाके ॥ ३ ॥

उक्तगुणस्य ^१इन्द्रस्य ^२वज्र ^३आयसः अयसा निर्मितः । अयमय इत्यर्थः । स^१ वज्रः इन्द्रेण स्वहस्ते ^४निमिश्रः संमिश्रः अत्यन्तं^२ संबद्धः^३ कृतः । अत एव ^५इन्द्रस्य ^६बाह्वोः भुजयोः ^७भूयिष्ठं बहुतमम् ^८ओजः वीर्यमस्ति । तथा ^९निरेके । निपूर्वाद्भिच्यतेर्वा^३ निस्पूर्वाद्देतेवेति संदेहादनवग्रहः । निर्गमने यद्वा युद्धार्थमिन्द्रो निर्गच्छति तदानीम् ^{१०}इन्द्रस्य ^{११}शीर्षम् शिरसि ^{१२}क्रतवः कर्माणि शिरस्त्राणनिधानादीनि । यद्वा । शिर इति गलप्रभृत्यूर्ध्वमङ्गमुच्यते । तत्रत्याभ्यामक्षिभ्यां दर्शनप्रेरणादीनि कर्माणि भवन्ति । तथा ^{१३}आसन् । आस्यस्यासन्नादेशः । आस्ये च यानि कर्माणि युद्धार्थं वाजिनो गजान् संनाहयतेत्यादीनि भवन्ति । किंच ^{१४}श्रुत्यै संग्रामाय निर्गच्छतोऽनुशासत इन्द्रस्य वाक्यश्रवणार्थं सर्वं उपजीविनो भृत्याः ^{१५}उपाके अन्तिके ^{१६}एषन्तु । अयमिन्द्रोऽस्मान् कुत्र कुत्र कार्ये नियोक्ष्यतीत्येतेन मनसा तदन्तिके समन्तादागच्छन्ति । ‘ ईष गतिहिंसादर्शनेषु ’ । भौवादिकः ॥

मन्ये त्वा यज्ञियं यज्ञियानां मन्ये त्वा च्यवनमच्युतानाम् ।

मन्ये त्वा सत्त्वनामिन्द्र केतुं मन्ये त्वा वृषभं चर्षणीनाम् ॥ ४ ॥

मन्ये । त्वा । यज्ञियम् । यज्ञियानाम् । मन्ये । त्वा । च्यवनम् । अच्युतानाम् ।

मन्ये । त्वा । सत्त्वनाम् । इन्द्र । केतुम् । मन्ये । त्वा । वृषभम् । चर्षणीनाम् ॥ ४ ॥

एतदादयः प्रत्यक्षाः । हे इन्द्र ^१त्वा त्वां ^२यज्ञियानां यज्ञार्हाणां देवानामपि ^३यज्ञियं पुरस्तादेव यज्ञार्हमिति^४ ^५मन्ये अवबुध्ये । तथा ^६त्वा त्वाम् ^७अच्युतानां च्युतिरहितानामपि पर्वतानां ^८च्यवनं च्यावयितारं वज्रेण विभेदकमिति ^९मन्ये जानामि । यद्वा । अच्युतानां बलेन च्यावयितुमशक्यानां बलिनं वीराणामपि स्वबलेन विद्रावयितारमिति^{१०} जाने । किंच हे ^{११}इन्द्र^{१२} ^{१३}सत्त्वनाम्^{१४} । ‘ षण संभक्तौ ’ । कनिष् । संभजमानानां भटानां ^{१५}केतुम् उच्छ्रितमिति ^{१६}मन्ये । यद्वा । सत्त्वनां^{१७} स्तुतिभिः हविर्भिर्वा संभक्तृणां यष्टृणां केतुमात्मनः प्रज्ञापकं तेषां पूजनीयमिति वा मन्ये । तथा ^{१८}त्वा त्वां ^{१९}चर्षणीनां मनुष्याणां ^{२०}वृषभम् अभिमतफलवर्षकमिति ^{२१}मन्ये जानामि ॥

आ यद्वज्रं बाह्वोरिन्द्र धत्से मदच्युतमहये हन्तुवा उ ।

प्र पर्वता अनवन्त प्र गावः प्र ब्रह्माणो अभिनक्षन्तु इन्द्रम् ॥ ५ ॥

आ । यत् । वज्रम् । बाह्वोः । इन्द्र । धत्से । मदच्युतम् । अहये । हन्तुवै । ऊँ इति ।

प्र । पर्वताः । अनवन्त । प्र । गावः । प्र । ब्रह्माणः । अभिऽनक्षन्तः । इन्द्रम् ॥ ५ ॥

१. ख-घ-ज्ञ-त१-२-स च । २. ख-ज्ञ-त१-२-अत्यंतसंबंधः, न-भ-अत्यंत संबंधः । ३. ख-त-निपूर्वाद्भिच्यतेर्वा । ४. ख-त-यज्ञियार्हमिति । ५. ग-च्यावयितारमिति । ६. घ-भ-इन्द्र त्वा त्वा । ७. ख-त-श-सत्त्वना सत्त्वानां, ग-घ-सत्त्वानां, भ-षट्वाणां । ८. ख-ग-त-भ-श-सत्त्वानां ।

हे ^१इन्द्र ^२बाहोः ^३वज्रम् आयुधम् । कीदृशम् । ^४मदच्युतं शत्रूणां मदस्य च्यावयितारं ^५यत् यदा ^६आ ^७धत्से आदधासि । किमर्थम् । ^८अहये अहिनामानमसुरं मेघं वा ^९हन्तवै । ^{१०}उ इत्यवधारणे । हन्तुमेव । किंच यदा वेन्द्रेणाहिनामकेऽसुरे हते सति ^{११}पर्वताः जगदापूरका मेघाः ^{१२}प्र ^{१३}अनवन्त । ‘उ शब्दे’ । प्रकर्षेणाशब्दयन् । यदा वा ^{१४}गावः तत्स्थान्युदकानि च प्रकर्षेण ध्वनिमकुर्वन् । उदकान्य-
ध्वनयन्नित्यत्र याजुषो निगमः—‘यददः संप्रथतीरहावनदता हते तस्मादा नद्यो नाम स्थ’ (तै सं. ५. ६. १. २, अ सं. ३. १३. १) इति । तुरीयः पादः परोक्षः । तदानीम् ^{१५}अभिनक्षन्तः अभित इन्द्रं स्तुतिभिर्हविर्भिर्गच्छन्तः ^{१६}ब्रह्माणः ब्राह्मणाः ^{१७}इन्द्रं पर्यचरन् । यद्वा । ब्रह्माणः । ‘बृह वृद्धौ’ । प्रवृद्धाः पर्वतादय इन्द्रमस्तुवन्निति ॥ ३२ ॥

तमुं ^१ष्टवाम य इमा ^२जजान विश्वा ^३जातान्यवराण्यस्मात् ।

इन्द्रेण ^४मित्रं दिधिषेम ^५गीर्भिरुपो नमोभिर्वृषभं ^६विशेम ॥ ६ ॥

तम् । ऊँ इति । स्तवाम । यः । इमा । जजान । विश्वा । जातानि । अवराणि । अस्मात् ।
इन्द्रेण । मित्रम् । दिधिषेम । गीःऽभिः । उपो इति । नमःऽभिः । वृषभम् । विशेम ॥ ६ ॥

परस्परं स्तोतार आहुः । तमुं तमेवेन्द्रं वयं संहृत्य ^१स्तवाम स्तोत्रं करवाम । ^२यः इन्द्रः ।
^३इमा इमानि भूतानि ^४जजान जनयामास । तस्मात् ^५अस्मात् इन्द्रादेव ^६विश्वा विश्वानि सर्वाणि
वस्तुजातानि सर्वाणि जगन्ति वा ^७अवराणि अवरकालीनानि पश्चाद्भवानि भवन्ति । तेनानेन ^८इन्द्रेण
वयं ^९गीर्भिः स्तुतिभिः ^{१०}मित्रम् । लुप्तभावप्रत्ययेन निर्देशः । मैत्री ^{११}दिधिषेम धारयेम । ‘धिष धारणे’
इति धातुं केचिद्वदन्ति । यद्वा । मित्रम् । छान्दसमेकवचनम् । वयमिन्द्रेण सह मित्राणि सुहृदो
भवामेति गीर्भिरिन्द्रं शब्दयेम । ‘धिष शब्दे’ । जौहोत्यादिकः । अत्र व्यत्ययेन द्विविकरणा श्लुश्च
शश्च । ततः ^{१२}नमोभिः क्रियमाणैर्नमस्कारैर्दीयमानैर्हविर्भिर्वा ^{१३}वृषभं कामानां वर्षकमिन्द्रम् ^{१४}उपो
^{१५}विशेम अस्मदभिमुखमेव कुर्याम ॥

वृत्रस्य त्वा ^१श्वसथादीषमाणा विश्वे देवा अजहुर्ये सखायः ।

मरुद्भिरिन्द्र ^२सख्यं ते अस्त्वथेमा विश्वाः ^३पृतना जयासि ॥ ७ ॥

वृत्रस्य । त्वा । श्वसथात् । ईषमाणाः । विश्वे । देवाः । अजहुर्ये । ये । सखायः ।
मरुत्ऽभिः । इन्द्र । सख्यम् । ते । अस्तु । अर्थ । इमाः । विश्वाः । पृतनाः । जयासि ॥ ७ ॥

हे इन्द्र तव ^१ये विश्वे ^२देवाः प्राक् ^३सखायः संग्रामे सखित्वं कुर्यामेति^१ मित्राण्यभवन् ते
सर्वे देवाः ^४वृत्रस्य वृत्रासुरस्य ^५श्वसथात् । श्वसेरौणादिकोऽथप्रत्ययः । सर्वानागच्छतो दृष्ट्वा तेषां
भीत्युत्पादनाय वृत्रासुरः श्वासमकर्षात् । श्वासाद्गीता सन्तः अत एव ^६ईषमाणाः सर्वतः पलायमानाः
^७त्वा त्वाम् ^८अजहुर्ये संग्रामे त्यक्तवन्तः । एवं सति हे ^९इन्द्र ^{१०}मरुद्भिः सह ^{११}सख्यं सखिभावः ^{१२}ते
तव ^{१३}अस्तु । ये मरुतस्त्वां न परित्यजन्ति तैः सहेति । ^{१४}अथ अनन्तरम् ^{१५}इमाः ^{१६}विश्वाः^२ ^{१७}पृतनाः
शत्रुसेनाः ^{१८}जयासि स्वबलेनाभिभवसि । अनेन वृत्रं घ्नन्तमिन्द्रमाह । अत्र ‘इन्द्रो वै वृत्रं हनिष्यन्’
(ऐ. ब्रा. ३. २०) इत्यादि ब्राह्मणमनुसंधेयम् ॥

त्रिः षष्टिस्त्वा ^१मरुतो वावृधाना ^२उस्त्राईव ^३राशयो ^४यज्ञियासः ।

उप त्वेमः ^५कृधि नो ^६भागधेयं ^७शुष्मं त ^८एना ^९हविषा ^{१०}विधेम ॥ ८ ॥

त्रिः । षष्टिः । त्वा । मरुतः । ववृधानाः । उस्ताऽईव । राशयः । यज्ञियासः ।
उप । त्वा । आ । इमः । कृधि । नः । भागऽवेयम् । शुष्मम् । ते । एना । हविषा । विधेम ॥ ८ ॥

प्रसङ्गादेतावन्तो मरुतः सहाया अभवन्नित्याह । हे इन्द्र षष्टिः त्रयः । जसः 'सुपां सुलुक्' इति सुः । षष्टियुत्तरसंख्याका मरुतः । ते च तैत्तिरीयके 'ईदृचान्यादृच' (तै. सं. ४. ६. ५. ५) इत्यादिना नवसु गणेषु सप्त सप्त प्रतिपादिताः । तत्रादितः पञ्च गणाः संहितायामाभ्यासन्ते । 'स्वतवांश्च प्रधासी च सांतपनश्च गृहमेधी च क्रीडी च शाकी चोज्जेपी' (वा. सं. १७. ८५) इति खैलिकः षष्ठो गणः । ततो 'धुनिश्च ध्वान्तश्च' (तै. आ. ४. २४) इत्याद्यास्त्रयोऽरण्येऽनुवाक्याः । इत्थं त्रयः-षष्टिसंख्याकाः ऽउस्ताईव ऽराशयः गाव इव संधीभूतास्ते त्वां ऽवावृधानाः स्वबलेन वर्धितवन्तः । ते ऽमरुतः ऽयज्ञियासः यज्ञाह्नां अभवन् । तं मरुत्सहायमिन्द्र ऽत्वा त्वां वयम् ऽपुमः उपगच्छामः । ततस्त्वं ऽनः अस्मभ्यं ऽभागधेयं भजनीयं धनं ऽकृधि कुरु । पश्चाद्वयमपि ऽएना एनेन सोमलक्षणेन ऽहविषा ऽते तुभ्यं ऽशुष्मं शत्रूणां शोषकं बलं ऽविधेम । 'विध विधाने' । विदधम । कुर्म इत्यर्थः ॥

तिग्ममायुधं मरुतामनीकं कस्त इन्द्र प्रति वज्रं दधर्ष ।

अनायुधासो असुरा अदेवाश्चक्रेण तां अप वप ऋजीषिन् ॥ ९ ॥

तिग्मम् । आयुधम् । मरुताम् । अनीकम् । कः । ते । इन्द्र । प्रति । वज्रम् । दधर्ष ।

अनायुधासः । असुराः । अदेवाः । चक्रेण । तान् । अप । वप । ऋजीपिन् ॥ ९ ॥

हे इन्द्र ऽते तव स्वभूतं ऽतिग्मं तीक्ष्णम् ऽआयुधम् । आयुध्यतेऽनेनेत्यायुधं धनुः । तत्र ऽमरुतां त्रयःषष्टिसंख्याकानां त्वत्सहायानाम् ऽअनीकं संघं च त्वदीयं ऽवज्रं च ऽकः को वा देवो मनुष्यो वा ऽप्रति ऽदधर्षं प्रतिकूलमभिभवति । अभिभावको नास्तीत्यर्थः । 'धृष प्रसहने' । 'आ धृषाद्वा' इति विभाषितणिच् । तदभावे लिटि रूपम् । अत एव ऽअनायुधासः धनु-राद्यायुधवर्जिताः ऽअदेवाः देववर्जिता देवद्विषो ये ऽअसुराः सन्ति हे ऽऋजीषिन् । अपार्जितोऽभिषुतः सोम ऋजीषः । तद्वचिन्द्र ऽतान् असुरान् ऽचक्रेण चक्रसमानवीर्येण चक्ररूपेण वज्रेण वा ऽअप ऽवप अपगतान् कुरु । अपनुदेत्यर्थः ॥

मह उग्राय तवसे सुवृक्ति प्रेरय शिवतमाय पश्वः ।

गिर्वाहसे गिर इन्द्राय पूर्वीधेहि तन्वे कुविदङ्ग वेदेत् ॥ १० ॥

महे । उग्राय । तवसे । सुऽवृक्तिम् । प्र । ईरय । शिवऽतमाय । पश्वः ।

गिर्वाहसे । गिरः । इन्द्राय । पूर्वीः । धेहि । तन्वे । कुवित् । अङ्ग । वेदेत् ॥ १० ॥

हे स्तोतः ऽमहे महते गुणैः ऽउग्राय बलेनोद्ग्राय ऽतवसे । तु इति धातुवृद्धयर्थः । प्रवृद्धाय ऽशिवतमाय कल्याणतमायेन्द्राय ऽसुवृक्तिं शोभनां स्तुतिं ऽप्रेरय चोदय । कुरु । किमर्थम् । ऽपश्वः पशोः । द्विपाच्चतुष्पाच्च^१ । पशोर्ममास्मदीयाय गवे वा । यद्वा पशोरतीन्द्रियार्थं^२ द्रष्टुर्मम धनादिकं दातुं गवे सुखादिकं प्रदातुमिन्द्राय स्तुतिं प्रेरय । एतदेवाह । हे स्तोतः ऽगिर्वाहसे गीर्भिः स्तुतिभिरुहमा-नाय ऽइन्द्राय ऽपूर्वीः बह्वीः ऽगिरः स्तुती । ऽधेहि कुरु । ततः स इन्द्रः ऽतन्वे । तनोति कुलमिति

१. ख-त१-२-भ-इत्यर्थः । सोमपानेनास्य बलं भवतीत्यर्थः । २. ख-त१-२-द्विपाच्च चतुष्पाच्च । ३. ग-°रतीन्द्रियार्थः ; त१-भ-°रतीन्द्रियार्थः ।

तनूस्तनयः । तस्मै पुत्राय स्वशरीरायात्मने वा १कुवित् । बहुनामैतत् । बहु धनम् १अङ्ग क्षिप्रं १वेदत्
लम्भयतु ददातु । 'विदुः लाभे' । लेख्यडागमः । कुविच्छब्दयोगादनिघातः ॥ ॥ ३३ ॥

उक्थवाहसे विभ्वै मनीषां द्रुणा न पारमरिया नदीनाम् ।

नि स्पृश धिया तन्वि श्रुतस्य जुष्टतरस्य कुविदङ्ग वेदत् ॥ ११ ॥

उक्थऽवाहसे । विऽभ्वै । मनीषाम् । द्रुणा । न । पारम् । ईर्य । नदीनाम् ।

नि । स्पृश । धिया । तन्वि । श्रुतस्य । जुष्टतरस्य । कुवित् । अङ्ग । वेदत् ॥ ११ ॥

हे स्तोतः १उक्थवाहसे उक्थैः स्तोत्रशस्त्रादिभिरुद्यमानाय अत एव १विभ्वे महते यद्वा
शत्रूणामभिभवित् इन्द्रायेन्द्रार्थं १मनीषां मनस ईषां स्तुतिम् १ईर्य प्रेरय । तत्र दृष्टान्तः । १द्रुणा १न
यथा नाविकः १नदीनां नदमानानां सरितां १पार तीरं प्रति पथिकं द्रुणा नावा प्रापयति तद्वदिन्द्रं
प्रति स्तुतिं गमयेति २ । किंच १नि १स्पृश नितरां धनं स्पर्शय गमय १तन्वि आत्मनि पुत्रे वा ।
कीदृशम् । १श्रुतस्य सर्वत्र विश्रुतस्य प्रसिद्धस्य १जुष्टतरस्य अत्यर्थं प्रीणयितुर्निन्द्रस्य स्वभूतम् । धनं
१धिया त्वदीयया स्तुत्या कर्मणा वात्मानं गमय । ततस्त्वयाभिष्टुत इन्द्रः १कुवित् बहु धनं क्षिप्रं ३
१वेदत् लम्भयतु ददातु ॥

तद्विविद्धि यत् इन्द्रो जुजोषत्स्तुहि सुष्टुतिं नमसा विवास ।

उप भूष जरितर्मा रुवण्यः श्रावया वाचं कुविदङ्ग वेदत् ॥ १२ ॥

तत् । विविद्धि । यत् । ते । इन्द्रः । जुजोषत् । स्तुहि । सुऽस्तुतिम् । नमसा । आ । विवास ।

उप । भूष । जरितः । मा । रुवण्यः । श्रवय । वाचम् । कुवित् । अङ्ग । वेदत् ॥ १२ ॥

हे ऋत्विक् १तत् सोमादिहविः स्तोत्रं वा १विविद्धि व्यापय । तानीन्द्रार्थं कुर्वित्यर्थः । १ते
तव स्वभूतं १यत् हविः स्तोत्रं वा १इन्द्रः १जुजोषत् स्वीकृयात् तत्कुरु । 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' ।
लेटि शपः श्लुः । अडागमः । छान्दसत्वात् 'नाभ्यस्तस्य' इति गुणप्रतिषेधाभावः । हे स्तोतः १सुष्टुतिं
सुस्तुतिम् । शोभना स्तुतिर्यस्य स तथोक्तः । तादृशमिन्द्रं १स्तुहि । तथा १नमसा स्तोत्रेण हविषा
वा १आ १विवास इन्द्रमाभिमुख्येन परिचर । विवासतिः परिचरणकर्मा । लोटि रूपम् । हे १जरितः
स्तोतः १उप १भूष । 'भूष अलंकारे' । अलङ्कृतो भव । १मा १रुवण्यः धनाभावात् मा ध्वनयः । मा
रोदीरित्यर्थः । धनागमने कारणमाह । हे स्तोतः १वाचं स्तुतिमिन्द्रं १श्रावय ज्ञापय । ततस्त्वया
स्तुत इन्द्रस्तुभ्यं १कुवित् बहु धनं क्षिप्रं प्रयच्छतु ॥

पृष्ठयषडहगतेषूक्थेषु १ तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे 'अव द्रप्सः' इति तृचः । सूत्रितं च—
'अव द्रप्सो अंशुमतीमतिष्ठदिति तिस्रोऽच्छा म इन्द्रमिति नित्यमैकाहिकम्' (आश्व. श्रौ. ८. ३)
इति ॥

अव द्रप्सो अंशुमतीमतिष्ठदियानः कृष्णो दशभिः सहस्रैः ।

आवृत्तमिन्द्रः शच्या धर्मन्तमप स्नेहितीर्नुमणा अधत्त ॥ १३ ॥

१. ख-ईन्द्रार्थं । २. ख-घ-त-भ-श-गमयेदिति । ३. ख-घ-ज्ञ-त१-२-अंग क्षिप्रं । ४. घ-अंग क्षिप्रं
वेदत् । ५. ख-त-श-पूक्तोषु; भ१-पूक्त्येषु ।

अव । द्रप्सः । अंशुऽमतीम् । अतिष्ठत् । इयानः । कृष्णः । दशऽभिः । सहस्रैः ।
आवत् । तम् । इन्द्रः । शच्या । धर्मन्तम् । अप । स्नेहितीः । नृऽमनाः । अधत्त ॥ १३ ॥

अत्रेतिहासमाचक्षते किल । कृष्णो नामासुरो दशसहस्रसंख्यैरसुरैः परिवृतः सञ्जुमतीनाम-
धेयथा नद्यास्तीरेऽतिष्ठत् । तत्र तं कृष्णमुदकमध्ये स्थितमिन्द्रो बृहस्पतिना सहागच्छत् ।
आगत्य तं कृष्णं तस्यानुचरांश्च बृहस्पतिसहायो जघानेति । केचिदन्यथा वदन्ति । तेषां कथा
हेतुः । द्रप्स इत्युदककणोऽभिधीयते^१ स तु सोमो 'द्रप्सश्चस्कन्द' (क्र. सं. १०. १७ ११)
इत्यादिषु सोमपरत्वेनोक्तत्वात् । एतत्पदमाश्रित्याहुः—'अपक्रम्य तु देवेभ्यः सोमो वृत्रभयादितः ॥
नदीमंशुमती नामाभ्यतिष्ठत्^२ कुरुन् प्रति । तं बृहस्पतिनैकेन सोऽभ्ययाद्वृत्रहा सह ॥ योऽस्यमानः
सुसंहृष्टैर्मरुद्भिर्विविधायुधैः । दृष्ट्वा तानायतः सोमः स्वबलेन व्यवस्थितः ॥ मन्वानो वृत्रमायान्तं
जिघांसुमरिसेनया । व्यवस्थितं धनुष्मन्तं तमुवाच बृहस्पतिः ॥ मरुत्पतिरयं सोम ग्रेहि देवान्
पुनर्विभो । सोऽब्रवीन्नेति तं शक्रः स्वर्गं एव बलाद्वली । इयाय देवानादाय तं पपुर्विधिवत्सुराः ॥
जघ्नुः पीत्वा च दैत्यानां समरे नवतीर्नव । तदव द्रप्स इत्यस्मिन् तृचे सर्वं निगद्यते' (बृहदे. ६.
१०९-११५) । एतदनार्षत्वेनानादरणीयं भवति । एषोऽर्थः क्रमेणर्जुं वक्ष्यते । तथा चास्या ऋचोऽ-
यमर्थः । 'द्रप्सः' । द्रुतं सरति गच्छतीति द्रप्सः । पृषोदरादिः । द्रुतं गच्छन् 'दशभिः' 'सहस्रैः'
दशसहस्रसंख्यैरसुरैः 'इयानः' 'कृष्णः' एतन्नामकोऽसुरः 'अंशुमती नाम नदीम्'^३ 'अव' 'अतिष्ठत्'
अवतिष्ठते । ततः 'शच्या कर्मणा प्रज्ञानेन वा 'धर्मन्तम् उदकस्यान्तरुच्छ्रमन्तं यद्वा जगद्गीतिकरं
शब्दं कुर्वन्तं' 'तं कृष्णमसुरम्'^४ 'इन्द्रः मरुद्भिः सह' 'आवत् प्राप्नोत् । पश्चात्तं कृष्णमसुरं'^५ तस्यानु-
चरांश्च हतवानिति वदति । 'नृमणाः नृपु मनो यस्य सः । यद्वा । कर्मनेतृष्वृत्विक्वेकविधं मनो यस्य
स तथोक्तः । तादृशः सन् 'स्नेहितीः । स्नेहतिर्वधकर्मसु पठितः । सर्वस्य हिंसित्रीस्तस्य सेनाः
'अप' 'अधत्त । अपधानं^६ हननम् । अवधीदित्यर्थः । 'अप स्नीहितं नृमणा अधद्राः' (सा. सं. १.
४. १. ४. १) इति छन्दोगाः पठन्ति । तस्यानुचरान् हत्वा तं द्रुतं गच्छन्तमसुरमपाधत्त^७ । इतवान् ॥

द्रप्समपश्यं विषुणे चरन्तमुपह्वरे नद्यो अंशुमत्याः

नभो न कृष्णमवतस्थिवांसमिष्यामि वो वृषणो युध्यताजौ ॥ १४ ॥

द्रप्सम् । अपश्यम् । विषुणे । चरन्तम् । उपऽह्वरे । नद्यः । अंशुऽमत्याः ।

नभः । न । कृष्णम् । अवतस्थिऽवांसम् । इष्यामि । वः । वृषणः । युध्यत । आजौ ॥ १४ ॥

तुरीयपादो^८ मारुतः । मरुतः प्रति यद्वाक्यमिन्द्र उवाच तदत्र कीर्त्यते । हे मरुतः 'द्रप्सं द्रुत-
गामिने कृष्णमहम्' 'अपश्यम्' 'अदर्शम्' । कुत्र वर्तमानम् । 'विषुणे विष्वगञ्जने सर्वतो विस्तृते देशे ।
यद्वा । विषुणो विषमः । विषमे परैरदृश्ये गुहारूपे देशे । 'चरन्तं परितो गच्छन्तम् । किंच 'अंशुमत्याः
एतन्नामिकायाः' 'नद्यः नद्याः' 'उपह्वरे^९ अत्यन्तं गूढे स्थाने' 'नभो' 'न नभसि यथादित्यो दीप्यते ।
तद्वत्तत्र दीप्यमानम्'^{१०} 'अवतस्थिवांसम् उदकस्यान्तरवस्थितं' 'कृष्णम् एतन्नामकमसुरमपश्यम् ।
तस्मिन् दृष्टे सति हे 'वृषणः कामानामुदकानां वा सेक्तारो मरुतः' 'वः युष्मान् युद्धार्थम्' 'इष्यामि
अहमिच्छामि । ततो यूयं तमिमं कृष्णम् 'आजौ । अजन्ति गच्छन्त्यत्र योद्धार आयुधानि प्रक्षेपय-

१. ख-ग-त-भ-श-°त्युदककणो । २. ख-ग-त-भ-°न्यतिष्ठन् । ३. ख-ग-त-भ-नदीमनु । ४. ख-
ग-त-कृष्णसुरं । ५. ख-ग-त-कृष्णासुरं । ६. ख-ग-त-अपाधानं । ७. ख-त-भ-श-गतमसुरमपधत्त ।
८. ख-ग-त-भ-श-तृतीयः । ९. श-उपह्वरे उपस्थे । १०. ख-घ-त-श-दीप्यमाने ।

न्तीति वाजिः संग्रामः । तस्मिन् वयुध्यत संहरत^१ । वाक्यभेदादनिघातः । केचित् इक्ष्यामि वो मरुतः
इति पठन्ति । तत्र हे मरुतः वो युष्मानिच्छामीत्यर्थो भवति ॥

अध द्रप्सो अंशुमत्या उपस्थेऽधारयत्तन्वं तित्विषाणः ।

विशो अदेवीरभ्या चरन्तीर्बृहस्पतिना युजेन्द्रः ससाहे ॥ १५ ॥

अध । द्रप्सः । अंशुऽमत्याः । उपऽस्थे । अधारयत् । तन्वम् । तित्विषाणः ।

विशः । अदेवीः । अभि । आऽचरन्तीः । बृहस्पतिना । युजा । इन्द्रः । ससाहे ॥ १५ ॥

वअध अथ वद्रप्सः द्रुतगामी कृष्णः वअंशुमत्याः नद्याः वउपस्थे समीपे वतित्विषाणः दीप्य-
मानः सन् वतन्वम् आत्मीयं शरीरम् वअधारयत् । परैरहिस्थत्वेन विभर्ति । यद्वा । बलप्राप्त्यर्थं
स्वशरीरमाहारादिभिरपोषयत् । तत्र वइन्द्रः गत्वा वबृहस्पतिना एतन्नामकेन देवेन वयुजा सहायेन
वअदेवीः अद्योतमानाः । कृष्णरूपा इत्यर्थः । यद्वा । पापयुक्त्वादस्तुत्याः । वआचरन्तीः आगच्छन्तीः
वविशः असुरसेनाः वअभि वससाहे जघान । तमवधीदित्यर्थः प्रसङ्गादवगम्यते ॥ ॥ ३४ ॥

त्वं ह त्यत्सप्तभ्यो जायमानोऽशत्रुभ्यो अभवः शत्रुरिन्द्र ।

गूळहे द्यावापृथिवी अन्वविन्दो विभुमद्भ्यो भुवनेभ्यो रणं धाः ॥ १६ ॥

त्वम् । ह । त्यत् । सप्तऽभ्यः । जायमानः । अशत्रुऽभ्यः । अभवः । शत्रुः । इन्द्र ।

गूळहे इति । द्यावापृथिवी इति । अनु । अविन्दः । विभुमत्ऽभ्यः । भुवनेभ्यः । रणम् । धाः ॥ १६ ॥

हे वइन्द्र वत्वं^२ खलु वत्यत् तत् कर्म कृतवानसि । किं तत् उच्यते । वजायमानः त्वं प्रादुर्भवन्नेव
वअशत्रुभ्यः शत्रुरहितेभ्यः वसप्तभ्यः कृष्णवृत्रनमुचिशम्बरादिसप्तभ्यो बलवद्भ्यः शत्रुभ्यः तदर्थं^३
वशत्रु वअभवः । यद्वा । सप्तभ्यः । सप्तैवाङ्गिरसः । सप्तभ्योङ्गिरोभ्यो गवानयनार्थं प्रादुर्भवन्नेवाश-
त्रुभ्यो बलवद्भ्यः पणिभ्यः शत्रुरभवः । किंच हे इन्द्र त्वं वगूळहे तमसा गूढे संवृते वद्यावापृथिवी
द्यावापृथिव्यौ सूर्यात्मना ते प्रकाशयानुक्रमेण वअविन्दः अलभथाः । तथा वविभुमद्भ्यः महत्त्वयुक्तेभ्यः
वभुवनेभ्यः लोकेभ्यः वरणं^४ रमणं वधाः धारयसि । विदधासीत्यर्थः ॥

त्वं ह त्यदप्रतिमानमोजो वज्रेण वज्जिन्धृषितो जघन्थ ।

त्वं शुष्णस्यावातिरो वधत्रैस्त्वं गा इन्द्र शच्येदविन्दः ॥ १७ ॥

त्वम् । ह । त्यत् । अप्रतिऽमानम् । ओजः । वज्रेण । वज्जिन् । धृषितः । जघन्थ ।

त्वम् । शुष्णस्य । अव । अतिरः । वधत्रैः । त्वम् । गाः । इन्द्र । शच्य । इत् । अविन्दः ॥ १७ ॥

हे इन्द्र त्वं वह वत्वं^५ खलु वत्यत् एतत् कर्माकार्षीः । किं तत् अभिधीयते । हे^६ वज्जिन् वज्रव-
ज्जिन्द्र वधृषितः धृष्टः संग्रामेषु शत्रुहने कुशलः सन् । यद्वा । धृष्टो धीरः सन् वअप्रतिमानम् ।
प्रतिमानमुपमा^७ । निरुपमम् । अस्य सदृशमन्यदीयं वीर्यं नास्तीत्यर्थः । तादृशं वशुष्णस्य वओजः बलं
ववज्रेण आयुधेन वजघन्थ हतवानसि । 'अभ्यासाच्च' इति हन्तेर्घत्वम् । पूर्व^८ शुष्णस्य बलं विनाश्ये-

१. ख-त-भ-श-तत् सहरत । २. घ-भ-त्वं ह त्व । ३. भ-तदर्थं त्व । ४. ख-त-भ-शरणं ।
५. ख-त-भ-श-यत. हे, ग-यत् हे । ६. श-उपमारहित । ७. ख-सपूर्वत्व, जन्त-सपूर्व; भ-सर्व ।

दानी शुष्णमपि हतवानित्याह । ^१त्वं ^२वध्नैः हननसाधनैरायुधैः ^३शुष्णस्य । ‘क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्’ इति संप्रदानसंज्ञा । ‘चतुर्थर्थे बहुलम्’ इति षष्ठी । शुष्णम् ^४अवातिरः । कुत्साय राजर्षयेऽवाङ्मुखं कृत्वावधीः । तथा च निगमः—‘कुत्साय शुष्णमशुपं नि वर्हीः’ (क. सं. ४. १६. १२) इति । तथा हे ^५इन्द्र ^६त्वं ^७शक्त्या स्वकीयया प्रज्ञया कर्मणा वा ^८गाः शत्रून् हत्वा तेषां गाः ^९अविन्दः अलभथाः । यद्वा । अङ्गिरसां गाः पणीन् संप्रहृत्य लब्धवानसि ॥

त्वं ह त्यद्वृषभ चर्षणीनां घनो वृत्राणां तविषो बभूथ ।

त्वं सिन्धूरसृजस्तस्तभानान् त्वमपो अजयो दासपत्नीः ॥ १८ ॥

त्वम् । ह । त्यत् । वृषभ । चर्षणीनाम् । घनः । वृत्राणाम् । तविषः । बभूथ ।

त्वम् । सिन्धून् । असृजः । तस्तभानान् । त्वम् । अपः । अजयः । दासपत्नीः ॥ १८ ॥

^१त्वं खलु तत् कर्म कृतवानसि । किं तत् । हे ^२वृषभ कामानां वर्षितरिन्द्र ^३चर्षणीनां यष्टृणां मनुष्याणां भावितानां ^४वृत्राणाम् उपद्रवाणां ^५घनः हन्ता । अमूर्त्यर्थेऽपि छन्दोविषयत्वाभिपातनम् । तादृशस्त्वं ^६तविषः प्रवृद्धो बलवान् वा ^७बभूथ बभूविथ । ‘बभूथा ततन्थ’ इतीडभावो निपात्यते । ततः ^८त्वं ^९तस्तभानान् असुरैर्विरोध्यमानाः ^{१०}सिन्धून् सप्त गङ्गाद्याः नदीः सरणाय ^{११}अरुजः^१ । पश्चात् ^{१२}त्वं ^{१३}दासपत्नीः । दासा उपक्षपयितारः शत्रवः । ते पतयः स्वामिनो यासां ताः । ‘नित्यं सपत्न्या-दिषु’ (पा. सू. ४. १. ३५) इत्यत्र ‘दासाच्च’ इत्युपसंख्यानान् ङीप् । असुरस्वामिकाः ^{१४}अपः ^{१५}अजयः जितवानसि । तानसुराजित्वोदकानि च प्रासृज इत्यर्थः ॥

स सुक्रतू रणिता यः सुतेष्वनुत्तमन्युर्यो अहेव रेवान् ।

य एक इन्नर्यपांसि कर्ता स वृत्रहा प्रतीदन्यमाहुः ॥ १९ ॥

सः । सुऽक्रतुः । रणिता । यः । सुतेषु । अनुत्तमन्युः । यः । अहोऽहव । रेवान् ।

यः । एकः । इत् । नरि । अपांसि । कर्ता । सः । वृत्रहा । प्रति । इत् । अन्यम् । आहुः ॥ १९ ॥

अथ परोक्षकृताः^२ । ^३यसः इन्द्रः ^४सुक्रतुः शोभनप्रज्ञः शोभनकर्मा भवति ^५यः ^६सुतेषु अभिषुतेषु सोमेषु ^७रणिता तत्पानार्थं रमणशीलः किंच ^८अनुत्तमन्युः परैरनुग्रहः शत्रुभिर्नोत्तमशक्त्यः^३ तादृशः ^९यः इन्द्रः ^{१०}रेवान् धनवान् । तत्र दृष्टान्तः । ^{११}अहेव । यथा अहानि दिवसा धनवन्तः । दिवसेषु हि धनानि प्रादुर्भवन्ति न रात्रिषु । तद्वत् । तथा ^{१२}यः इन्द्रः ^{१३}एक ^{१४}इत् असहाय एव ^{१५}नरि कर्म-नेतरि मनुष्ये ^{१६}अपांसि कर्माणि ^{१७}कर्ता कर्तुंशीलो भवति । ताच्छीलिकस्तृन् । अत एव षष्ठीप्रतिषेधः । ^{१८}यसः पूर्वोक्तगुणोपेत इन्द्रः ^{१९}वृत्रहा । अपामावरकस्यासुरस्य उपद्रवस्य वा हन्तृत्वाद्बृत्रहेति सर्वैः श्रूयते । तमेवेन्द्रम् ^{२०}अन्यं ^{२१}प्रति । ^{२२}इत् अवधारणे । अन्यं प्रत्येव ^{२३}आहुः । इन्द्रः सर्वमन्यं शत्रुसंवधं प्रति भवति । अभिभवत्येवेति वदन्ति ॥

स वृत्रहेन्द्रश्चर्षणीधृत्तं सुष्टुत्या हव्यं हुवेम ।

स प्राविता मुघवा नोऽधिवृक्ता स वाजस्य श्रवस्यस्य दाता ॥ २० ॥

^१ख-ग-त-भ-श-उदसृजः । २. ख-त-परोक्षकृतः । ३. ख-ग-त-श-शत्रुभिर्नोत्तमशक्त्यः । ४. इ-त-ग-त-श-शत्रुसर्वं ।

सः । वृत्र॒ऽहा । इन्द्रः । च॒र्षणि॒ऽधृत् । तम् । सु॒ऽस्तुत्या । ह॒व्यम् । हु॒वेम् ।

सः । प्र॒ऽअ॒विता । म॒घऽवा । नः । अ॒धिऽव॒क्ता । सः । वा॒जस्य । श्र॒वस्य॑स्य । दा॒ता ॥ २० ॥

वृत्रहा वृत्रस्य हन्ता वसः वइन्द्रः चर्षणीधृत् मनुष्याणां धनादिदानेन पोषको भवति । तम् इन्द्रं वयं सुष्टुत्या शोभनया स्तुत्या हुवेम अस्मद्यज्ञेष्वह्वयामः । किमर्थं यूयमाह्वयथेति चेत् कारणं ब्रूमः । वसः इन्द्रः प्राविता प्रकर्षणास्माकं रक्षिता भवति । किंच मघवा धनवानिन्द्रः नः अस्माकम् अधिवक्ता अधिकं वक्ता बहुमानेन वक्ता भवति । यद्वा । धनदानेनास्मानधिकं वक्तुमर्हति । 'अहं कृत्यतृचश्च' (पा. सू. ३. ३. १६९) इति तृच् । किंच वसः एवेन्द्रः श्रवस्यस्य श्रवसः कीर्तेर्निमित्तस्य वाजस्य अज्ञस्य । यद्वा । श्रवसोऽज्ञस्य हिताय वाजस्य बलस्य । दाता भवति खलु । तस्मादेवंगुणमिन्द्रं वयमाह्वयामः ॥

स वृ॒त्रहेन्द्रं॑ ऋ॒भुक्षाः स॒द्यो ज॒ज्ञानो॑ ह॒व्यो ब॒भूव ।

कृ॒ण्वन्नपांसि॑ न॒र्या पुरु॑णि॒ सोमो॑ न पी॒तो ह॒व्यः सखि॑भ्यः ॥ २१ ॥

सः । वृ॒त्रऽहा । इन्द्रः । ऋ॒भुक्षाः । स॒द्यः । ज॒ज्ञानः । ह॒व्यः । ब॒भूव ।

कृ॒ण्वन् । अ॒पांसि॑ । न॒र्या । पुरु॑णि । सोमः । न । पी॒तः । ह॒व्यः । सखि॑भ्यः ॥ २१ ॥

ऋभुक्षाः महान् । यद्वा । ऋभुशब्देन भर्वादयस्त्रयो गृह्यन्ते । ऋभुभिः सह क्षियति निवसतीति तादृशः । वृत्रहा वसः वइन्द्रः सद्यः तदानीमेव जज्ञानः प्रादुर्भवन् हव्यं सर्वैः स्तोतृभिः यष्टभिराह्वातव्यो बभूव । किंच नर्या नर्याणि । नरा मनुष्याः कर्मनेतारः । तेभ्यो हितानि पुरुणि बहूनि अपांसि कर्माणि कृण्वन् कुर्वन् सखिभ्यः हविष्पदानेनोपकारकत्वान्मित्रेभ्य ऋत्विग्भ्यः हव्यः आह्वातव्यो हवनयोग्यो वाभूत् । तत्र दृष्टान्तः । सोमो न यथा पीतः सोमो यष्टुभ्यः स्वर्गादिफलानि कुर्वन् देवैराह्वातव्यो भवति तद्वत् ॥ २५ ॥

'या इन्द्र' इति पञ्चदशर्चं चतुर्थं सूक्तं काश्यपस्य रेभस्यार्षमैन्द्रम् । दशम्यतिजगती द्वापञ्चाशदक्षरा । एकादशीद्वादश्यानुपरिष्टाद्बृहत्या त्र्यष्टकान्तद्वादशकवत्यौ । त्रयोदश्यतिजगती । चतुर्दशी त्रिष्टुप् । पञ्चदशी जगती । शिष्टा बृहत्या । तथा चानुक्रम्यते—'या इन्द्र पञ्चोना रेभ काश्यपो बार्हतमतिजगत्यानुपरिष्टाद्बृहत्यावतिजगती त्रिष्टुब्जगतीत्यन्ततः' इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । महाव्रते निष्केवल्ये बार्हततृचाशीतौ 'या इन्द्र' इत्यादिका नवर्चः । तथैव पञ्चमारण्यके सूच्यते—'या इन्द्र भुज आभर इति नव सूददोहाः' (ऐ. आ. ५. २. ४) इति । चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिनो वैकल्पिकानुरूपतृचस्य 'या इन्द्र' इत्यादिके द्वे द्वितीयातृतीये । सूच्यते च—'तमिन्द्रं जोहवीमि या इन्द्र भुज आभर इत्येका द्वे च' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

या इन्द्र॑ भुज॒ आभरः॑ स्व॒र्वा असु॑रेभ्यः ।

स्तो॒तार॑मि॒न्मघ॑वन्नस्य॒ वर्ध॑य॒ ये च॒ त्वे वृ॒क्तव॑र्हिषः ॥ १ ॥

याः । इन्द्रः । भुजः । आ । अभरः । स्वऽवान् । असुरेभ्यः ।

स्तो॒तार॑म् । इत् । म॒घऽवन् । अ॒स्य । वर्ध॑य । ये । च । त्वे इति । वृ॒क्तव॑र्हिषः ॥ १ ॥

ऋषिरिन्द्रं प्रार्थयते । हे इन्द्र स्वर्वान् सुखवान् स्वर्गवान् वा । अथवा स्व शब्दः सर्वपर्यायः । सर्वं भूतजातम् । आत्मन एवोत्पन्नत्वात्तद्वान् । एवंगुणस्त्वं यथा यानि भुजः शोक्तव्यानि

धनानि ^१असुरेभ्यः बलवद्भयो राक्षसेभ्यः ^२आभरः आहरः तान् हत्वाहृतवानसि । ‘हप्रहोः’ इति भकारादेशः । अत एव हे ^३मघवन् धनवन्निन्द्र ^४अस्य । अन्वादेशोऽशादेशः । एतस्याहृतस्य धनस्य दानेन ^५वस्तोतारमिह तव स्तोत्रकारिणमेव ^६वर्धय वृद्धिमन्तं कुरु । ^७ये ^८पच अग्नये यष्टारः ^९त्वे त्वदर्थं ^{१०}वृक्तवर्हिषः स्तोत्रवर्हिषो भवन्ति अतस्तांश्च धनेन वर्धय ॥

यमिन्द्र दधिषे त्वमश्वं गां भागमव्ययम् ।

यजमाने सुन्वति दक्षिणावति तस्मिन्तं धेहि मा पणौ ॥ २ ॥

यम् । इन्द्र । दधिषे । त्वम् । अश्वम् । गाम् । भागम् । अव्ययम् ।

यजमाने । सुन्वति । दक्षिणाऽवति । तस्मिन् । तम् । धेहि । मा । पणौ ॥ २ ॥

हे ^१इन्द्र ^२त्वं ^३यम् ^४अश्वं गमनसाधनान् हरीन् ^५गाम् अग्निहोत्रकर्मणि पयःप्रदानेनोपकारिका गा. ^६अव्ययं व्ययरहितमविनश्वर ^७भागां भजनीयं धनम् । सर्वत्रैकत्वमविवक्षितम् । एतान् ^८शत्रुभ्य आहत्य ^९दधिषे ^{१०}बिभर्षि तं सर्वं ^{११}सुन्वति सोमाभिषवं कुर्वति ^{१२}दक्षिणावति यज्ञ ऋत्विग्भ्यो दक्षिणादेयत्वेन तद्वति ^{१३}यजमाने यागां कुर्वाणे ^{१४}तस्मिन् त्वं ^{१५}धेहि । सर्वत्र धनादिदानं मा कुर्वित्याह । ^{१६}मा ^{१७}पणौ । ‘पण व्यवहारे’ । द्रव्यव्यवहारादयष्टा जन. पणिः । तस्मिन्नेतत् सर्वं मा देहि ॥

य इन्द्र सस्यव्रतोऽनुष्वापमदेवयुः ।

स्वैः प एवैर्मुमुरुत्पोष्यं रयिं सनुतधेहि तं ततः ॥ ३ ॥

यः । इन्द्र । सस्ति । अव्रतः । अनुऽस्वापम् । अदेवयुः ।

स्वैः । सः । एवैः । मुमुरुत् । पोष्यम् । रयिम् । सनुतः । धेहि । तम् । ततः ॥ ३ ॥

हे ^१इन्द्र ^२अदेवयुः देवान् युष्मानकामयमानः ^३अव्रतः व्रतरहित. कर्मरहितो भूत्वा ^४अनु-स्वापम् अनुवृत्तस्वप्नं यथा भवति तथा ^५यः ^६सस्ति स्वपिति । ‘पस स्वापे’ । आदादिकः । ^७सः जनः ^८स्वैः आत्मीयैः ^९एवैः गमनैरेव ^{१०}पोष्यं पोषणीयं ^{११}रयिं स्वीयं धनं ^{१२}मुमुरुत् मारयतु विनाशयतु । अमागैर्धूतादिभिस्तस्य ^{१३}धनं नश्यतु न तु देवानां हविष्प्रदानेनेति । ^{१४}ततः त्वं ^{१५}तम् अयष्टारं जनम् । सनुतरित्यन्तर्हितनाम । ^{१६}सनुतः अन्तर्हिते कर्मरहिते कस्मिंश्चिद्देशे ^{१७}धेहि स्थापय ॥

यच्छुक्रासि परावति यदवावति वृत्रहन् ।

अतस्त्वा गीर्भिर्द्युगदिन्द्र केशिभिः सुतावाँ आ विवासति ॥ ४ ॥

यत् । शुक्र । असि । पराऽवति । यत् । अवाऽवति । वृत्रहन् ।

अतः । त्वा । गीऽभिः । द्युऽगत । इन्द्र । केशिभिः । सुतऽवान् । आ । विवासति ॥ ४ ॥

हे ^१शुक्र शत्रुहन्तसमर्थेन्द्र ^२यत् यदा ^३परावति विप्रकृष्टेऽतिदूरे शुक्रोके देशे ^४असि विद्यसे हे ^५वृत्रहन् वृत्रस्य हन्तरिन्द्र ^६यत् यदि ^७अवावति अवावीने तस्मादधस्तास्थिते तदपेक्षया समीपे देशेऽन्तरिक्षे भवसि तस्मादपि ^८अतः अस्माच्छुक्रोकाद्वा ^९द्युगत् । ‘गम्लु गतौ’ । किपि ‘गमः कौ’

१. ख-हन्त-१-२-न-म-एतान् यानश्वादीन् । २. ख-त-न-म-दधिषे धत्से । ३. ख-त-न-म-श-युष्मान् कामयमानः । ४. घ-भूत्वा यः । ५. ख-ग-घ-त-न-म-श-‘यः’ नास्ति । ६. ज-चोरामिद्धता° ।

इत्यनुनासिकलोपः । तुक् । 'सुपां सुलुक्' इति लुक् । सुलोकं प्रति गच्छद्भिः स्वभासा सर्वतो गच्छद्भिः ऽकेशिभिः केशवद्भिर्हरिभिरिव स्थिताभिः ऽगीभिः स्तुतिभिः ऽत्वा त्वां ऽसुतवान् अभिषुतसोमवान् यजमानः ऽआ ऽविवासति । आत्मीयं यज्ञं प्रत्यागमयति त्वामेतैः स्तोत्रैः परिचरतीति वा ॥

यद्वासि रोचने दिवः समुद्रस्यार्धि विष्टपि ।

यत्पार्थिवे सद्ने वृत्रहन्तम् यदन्तरिक्षे आ गहि ॥ ५ ॥

यत् । वा । आसि । रोचने । दिवः । समुद्रस्य । अर्धि । विष्टपि ।

यत् । पार्थिवे । सद्ने । वृत्रहन्तम् । यत् । अन्तरिक्षे । आ । गहि ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ऽयद्वा यदि वा ऽदिवः सुलोकस्य ऽरोचने दीपनशीले स्थाने^१ भवसि । यद्वा ऽसमुद्रस्य मध्ये ऽअधि अधिगते ऽविष्टपि विष्टपे तत्संबन्धे कस्मिंश्चित् स्थाने भवसि । हे ऽवृत्रहन्तम् अतिशयेन वृत्रस्यासुरस्य पापस्य वा हन्तरिन्द्र ऽयत् यदि वा ऽपार्थिवे पृथिव्यां भवे ऽसद्ने स्थाने विद्यसे । यदि वा ऽअन्तरिक्षे तस्मिँल्लोके वर्तसे । यत्रकुत्र भवसि तथाप्यस्मदीयं यज्ञं प्रति ऽआ ऽगहि आगच्छ ॥ ॥ ३६ ॥

स नः सोमेषु सोमपाः सुतेषु शवसस्पते ।

मादयस्व राधसा सूनृतावृतेन्द्र राया परीणसा ॥ ६ ॥

सः । नः । सोमेषु । सोमपाः । सुतेषु । शवसः । पते ।

मादयस्व । राधसा । सूनृतावृता । इन्द्र । राया । परीणसा ॥ ६ ॥

हे ऽसोमपाः सोमस्य पातः हे ऽशवसस्पते बलस्य पालयितः ऽइन्द्र ऽसः पूर्वोक्तलक्षणस्त्वं ऽसुतेषु अस्माभिरभिषुतेषु ऽसोमेषु^२ ऽनः अस्मान् ऽराधसा बलसाधनेनाग्नेन^३ ऽसूनृतावृता अनृतरहितस्योपेतेन^४ । यद्वा । सूनृतेति वाङ्नाम । शोभनवाक्ययुक्तेन । अनेन पुत्रादिकं लक्ष्यते । पुत्रोपेतेनाग्नेन । ऽपरीणसा । बहुनामैतत् । बहुना ऽराया धनेन च नोऽस्मान् ऽमादयस्व मोदय । सोमस्य प्रदातृभ्योऽस्मभ्यमन्नपुत्रधनादिकं देहीत्यर्थः ॥

मा न इन्द्र परा वृणुगर्भवा नः सधमाद्यः ।

त्वं न ऊती त्वमिन्न आप्यं मा न इन्द्र परा वृणक् ॥ ७ ॥

मा । नः । इन्द्र । परा । वृणक् । भव । नः । सधमाद्यः ।

त्वम् । नः । ऊती । त्वम् । इत् । नः । आप्यम् । मा । नः । इन्द्र । परा । वृणक् ॥ ७ ॥

हे ऽइन्द्र ऽनः हविषां प्रदातृनस्मान् ऽमा ऽपरा ऽवृणक् मा परित्याक्षीः । 'वृजी वर्जने' । रौधादिकः । लङि रूपम् । तदेवाह । त्वं ऽनः अस्माकं सोमेन ऽसधमाद्यः सधमादनशीलः ऽभव । किंच हे इन्द्र ऽनः अस्मान् ऽत्वम् एव ऽऊती ऊत्यां स्थापय । यद्वा । ऊती । व्यत्ययेन कर्तरि

१. ज-भ१-स्वस्थाने । २. ख-ग-त-न-भ-श-'सोमेषु' नास्ति । ३. ख-ज्ञ-त१-२-न-भ१-बलसाधनाग्नेन; ग-बलसाधकाग्नेन, त३-४-श-बलसाधसाग्नेन । ४. ख-त-न-भ-श-'रहितस्योपेतेन, ग-ज-रहितस्योपेतेन ।

क्तिचि^१ वा निपातितः^१ । त्वमेवास्माकं रक्षिता खलु । तथा ऽत्वमित् । इदवधारणे । त्वमेव अस्माकम्^२ ।
 वआप्यं ज्ञातेयम् । त्वमेव बन्धुरित्यर्थः । अत एव ऽमा ऽन ऽइन्द्र ऽपरा ऽवृणक् इत्येष गतार्थः ॥

अस्मे इन्द्र सचा सुते नि षदा पीतये मधु ।

कृधि जरित्रे मधवन्नवो महदस्मे इन्द्र सचा सुते ॥ ८ ॥

अस्मे इति । इन्द्र । सचा । सुते । नि । सट् । पीतये । मधु ।

कृधि । जरित्रे । मधवन् । अवः । महत् । अस्मे इति । इन्द्र । सचा । सुते ॥ ८ ॥

हे ऽइन्द्र ऽअस्मे अस्माभिः ऽसचा सह ऽसुते अभिषुते सोमे ऽनि ऽपद अस्मदीये यज्ञे निषीद् । किमर्थम् । ऽमधु ऽपीतये मधुन । 'सुपां सुलुक्' इति ङसो लुक् । मदकरस्य सोमस्य पीतये पानाय । किंच हे ऽमधवन् धनवन् इन्द्र ऽमहत् ऽअवः रक्षणं ऽजरित्रे ऽकृधि कुरु । कस्मिन् सति । ऽअस्मे ऽइन्द्र ऽसचा ऽसुते इति व्याख्यातः पादः ॥

न त्वा देवास आशत न मर्त्यासो अद्रिवः ।

विश्वा जातानि शर्वसाभिभूरसि न त्वा देवास आशत ॥ ९ ॥

न । त्वा । देवासः । आशत । न । मर्त्यासः । अद्रिऽवः ।

विश्वा । जातानि । शर्वसा । अभिऽभूः । असि । न । त्वा । देवासः । आशत ॥ ९ ॥

हे ऽअद्रिवः वज्रवन्निन्द्र ऽत्वा त्वां ऽदेवासः त्वदन्ये सर्वे देवाः ऽन ऽआशत । स्वकर्मणा स्वबलेन वा न व्याप्नुवन्ति । ऽन ऽमर्त्यासः मर्त्या मनुष्याश्च न व्याप्नुवन्ति । कुत एतदवसीयते तदाह । ऽविश्वा विश्वानि सर्वाणि ऽजातानि भूतजातानि ऽश्वसा स्वबलेनैव ऽअभिभूरसि । अभिभावकोऽसि भवसि । तस्मात् ऽन ऽत्वा ऽदेवास ऽआशत इति गतार्थः ॥

चातुर्विधिकेऽहनि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः 'विश्वाः पृतनाः' इति वैकल्पिकः स्तोत्रियः । सूत्रितं च—'विश्वाः पृतना अभिभूतरं नर तमिन्द्रं जोहवीमि' (आश्र. श्रौ. ७. ४) इति ॥

विश्वाः पृतना अभिभूतरं नरं सजुस्ततक्षुरिन्द्रं जजुश्च राजसे ।

क्रत्वा वरिष्ठं वरं आमुर्मुतोग्रमोजिष्ठं त्वसं तरस्विनम् ॥ १० ॥

विश्वाः । पृतनाः । अभिऽभूतरम् । नरम् । सजुः । ततक्षुः । इन्द्रम् । जजुः । च । राजसे ।

क्रत्वा । वरिष्ठम् । वरं । आऽमुर्म् । उत । उग्रम् । ओजिष्ठम् । त्वसम् । तरस्विनम् ॥ १० ॥

विश्वाः सर्वा व्याप्ता वा ऽपृतनाः । 'पृङ् व्याप्यामे' । व्याप्रियन्त इति पृतनाः सेनाः । ऽसजुः परस्परं संगताः सत्यः ऽअभिभूतरं शत्रूणामत्यर्थमभिभवितारं ऽनरं सर्वस्य नेतारम् इन्द्रं ऽततक्षुः । आयुधादिभिस्तीक्ष्णीकुर्वन्ति । आयुधवन्तमश्ववन्तं च चक्रुरित्यर्थः^४ । यद्वा पृतना इति संग्रामनाम । व्याप्रियन्तेऽत्रेति पृतनाः संग्रामाः । सर्वानेव संग्रामानभिभावुकमिन्द्रं स्तोतारोऽन्योभ्यं संगताः स्तुतिभिस्तीक्ष्णमकुर्वन् । स्तुते सति बलवान् भवतीति । यद्वा । यष्टारो हविष्प्रदानेन वीर्य-

१. ग-क्तिन् पूर्वसवर्णः । २. घ-नोस्माकं । ३. ख-त-न-भ-व्याप्रियामे; श-व्याप्रियामो । ४. ख-चक्रुरित्यर्थः, त-न-भ-श-चक्रुरित्यर्थः ।

वन्तं कुर्वन्तीति । किंच स्तोतारः राजसे । राजतेस्तुमर्थेऽसेप्रत्ययः । आत्मनो विराजनार्थं प्रकाश-
नार्थं सूर्यात्मानम् इन्द्रं वज्रजनुः जनयामासुः । स्तोत्रं यज्ञे प्रादुरभावयन्नित्यर्थः । उत अपि च
वक्रत्वा स्वीयवृत्रवधादिकर्मणैव वरिष्ठम् उरुतरम् आसुरिं शत्रूणामाभिमुख्येन मारयितारमिन्द्रं
वरे वरणीये धने स्तोतारश्चक्रुः । आत्मनां धनलाभार्थं स्तुवन्तीत्यर्थः । कीदृशम् । उग्रम् उद्गूर्णबल-
मत एव ओजिष्ठम् ओजस्वित्तमं तवसं प्रवृद्धं तरस्विनं संग्रामे शत्रुवधार्थं वेगवन्तमिन्द्रं
धनार्थं स्तुवन्ति ॥ ३७ ॥

समी रेभासो अस्वरन्निन्द्रं सोमस्य पीतये ।

स्वर्पति यदी वृधे धृतव्रतो होजसा समृतिभिः ॥ ११ ॥

सम् । ईम् । रेभासः । अस्वरन् । इन्द्रम् । सोमस्य । पीतये ।

स्वःऽपतिम् । यत् । ईम् । वृधे । धृतऽव्रतः । हि । ओजसा । सम् । ऊतिऽभिः ॥ ११ ॥

रेभासः । 'रेभृ शब्दे' । शब्दयितारः स्तोतारः । यद्वा । रेभासः^१ कश्यपपुत्रा रेभा एतन्नामका
ऋषयः । ईम् एनम् इन्द्रं सम् अस्वरन् सम्यगशब्दयन् समस्तुवन् । किमर्थम् । सोमस्य
पीतये सोमपानाय । किंच स्वर्पति स्वर्गस्य पालयितारं धनस्य स्वामिनं वा ईम् एनमिन्द्रं यत्
यदा वृधे हविर्भिर्वर्धनाय संस्तुवन्ति तदा धृतव्रतः धृतकर्मन्द्रः ओजसा बलेन स्तोतृभिः ऊतिभिः
मरुद्भिः पालनैश्च सह संगच्छते^२ । स्तुतिभिर्बलं मरुद्भिः पालनं चेन्द्रस्य भवतीत्यर्थः ॥

नेमि नमन्ति चक्षसा मेपं विप्रा अभिस्वरा ।

सुदीतयो वो अद्रुहोऽपि कर्णे तरस्विनः समृक्कभिः ॥ १२ ॥

नेमिम् । नमन्ति । चक्षसा । मेपम् । विप्राः । अभिऽस्वरा ।

सुऽदीतयः । वः । अद्रुहः । अपि । कर्णे । तरस्विनः । सम् । ऋक्कऽभिः ॥ १२ ॥

नेमिम् । अरान् यथा नेमिव्याप्नोति तद्वत् सर्वं व्याप्नुते^३ । तादृशं नमनशीलमिन्द्रं चक्षसा
दर्शनमात्रेणैव नमन्ति । काश्यपा रेभा स्तोतारो वा नमस्कुर्वन्ति । ततः विप्राः मेधाविनः मेषम्^४ ।
इन्द्रो मेषो भूत्वा मेधातिथिं स्वर्गमनयत् । तस्मात् मेधातिथेर्मेषभूतमिन्द्रम् अभिस्वरा अभिस्वरणेन
स्तोत्रेण प्रणमन्ति । इदानीं यजमान स्तोतृनाह । अपि च सुदीतयः शोभनदीप्तयः अद्रुहः कस्या-
प्यद्रोगधारः वः यूयम् । छान्दसो वसादेशः । तरस्विनः कर्मसु स्तोत्रेषु वा त्वरायुक्ताः सन्त इन्द्रस्य
कर्णे श्रोत्रसमीपे ऋक्कभिः अर्चनायुक्तैर्मन्त्रैः^५ । यद्वा । ऋचो बह्व्यो येषु सन्ति तैः शस्त्रादिभिः ।
संस्तुत । इन्द्रो यथा युष्मदीयानि स्तोत्रशस्त्रादीनि शृणोति तथा सम्यगभिष्टुतेत्यर्थः^६ ॥

पूर्वोक्त एव शस्त्रे वैकल्पिकस्यानुरूपवृत्तस्य 'तमिन्द्रम्' इत्याद्या । सूत्रमुदाहृतम्^७ ॥

तमिन्द्रं जोहवीमि मधवानमुग्रं सुत्रा दधानमप्रतिष्कुतं शवोसि ।

मंहिष्ठो गीर्भिरा च यज्ञियो ववर्तद्राये नो विश्वा सुपथा कृणोत वज्री ॥ १३ ॥

१. ज-त१-रेभाः । २. घ-सगच्छते हि । ३. ग-सर्वं व्याप्नुवते । ४. भ२-मेषमिद्र । ५. ग-
अर्चनं । ६. ज-तमभिः । ७. न-सूत्रमुदाहृत । आश्वमेधिके अश्ववपायाश्च चरोः हविषोनुवाक्या ।
सूत्रातरेपि दृष्टत्वात् । तमिन्द्रं जोहवीमि इदं श्रेष्ठातीति । तरति ब्रह्महत्या योश्चमेधेन यजेत् इत्यादि-
सूत्रांतरेपि विषयप्रामाण्यात् चर्दं निर्वपेत् ।

तम् । इन्द्रम् । जोहवीमि । मघऽवानम् । उग्रम् । सत्रा । दधानम् । अप्रतिऽस्कुतम् । शवांसि ।
मंहिष्ठः । गीऽभिः । आ । च । यज्ञियः । ववर्तत् ।
राये । नः । विश्वा । सुऽपथा । कृणोतु । वज्री ॥ १३ ॥

१३ तं पूर्वोक्तगुणोपेतम् १इन्द्रं १जोहवीमि । यथाहं पुनः पुनराह्वयामि । ह्वयतेः 'अभ्यस्तस्य च'
इति संप्रसारणम् । कीदृशम् । १मघवानं मंहनीयधनवन्तम् १उग्रम् उद्गूर्णबल १सत्रा सत्यं यथार्थमेव
१शवांसि बलानि १दधानम् अत एव १अप्रतिष्कुतं शत्रुभिरप्रतिरोधनीयमाह्वयामि । किञ्च १मंहिष्ठः
पूज्यतमो दातृतमो वा १यज्ञियः यज्ञार्ह इन्द्रः १गीभिः अस्मदीयाभिः स्तुतिभिः १आ १ववर्तत्
१च यज्ञेष्वभिमुख्येन वर्ततां च । वर्ततेर्ण्यन्तस्य चङि रूपम् । 'चवाद्योगे प्रथमा' इति न निघातः ।
'चङ्यन्तरस्याम्' इति स्वरः । ततः १वज्री वज्रवानिन्द्रः १नः अस्माकं १राये धनाय १विश्वा
विश्वानि सर्वाण्येव १सुपथा सुमार्गाणि १कृणोतु च करोतु । धनं सर्वदिक्स्थमस्मान् प्राप्नोत्वित्यर्थः ॥

त्वं पुरं इन्द्र चिकिदेना व्योजसा शविष्ठ शक्र नाशयध्वै ।

त्वद्विश्वानि भुवनानि वज्रिन् द्यावा रेजेते पृथिवी च भीषा ॥ १४ ॥

त्वम् । पुरः । इन्द्र । चिकित् । एनाः । वि । ओजसा । शविष्ठ । शक्र । नाशयध्वै ।

त्वत् । विश्वानि । भुवनानि । वज्रिन् । द्यावा । रेजेते इति । पृथिवी इति । च । भीषा ॥ १४ ॥

हे १शविष्ठ बलवत्तम अत एव हे १शक्र शत्रुहननसमर्थ हे १इन्द्र १त्वम् १एनाः । अन्वादेशे ।
एतानि १पुरः शम्बरस्य पुराणि १ओजसा स्वीयेनैव तेजसा १वि १नाशयध्वै विनाशयितुं १चिकित्
ज्ञाता भवसि । नशेर्ण्यन्ताच्छब्दैः प्रत्ययः । पुनरपि सामर्थ्यं प्रशंसति । हे १वज्रिन् वज्रवन्निन्द्र
१विश्वानि सर्वाणि १भुवनानि भूतजातानि १त्वत् त्वत्तो भीत्या कम्पन्ते । तथा १द्यावापृथिवी ।
'दिवो द्यावा' इति द्यावादेशः । आद्युदात्तश्च । पृथिवी ङीष्न्तत्वेनान्तोदात्तः । 'देवताङ्गष्टे च'
इत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । विप्रकर्षस्तु छान्दसः । द्यावापृथिवी च १भीषा त्वत्तो भीत्या १रेजेते
कम्पेते । 'अरेजेतां रोदसी' (ऋ. सं. १. ३१. ३) इति निगमः । सर्वे त्वदधीना इत्यर्थः ॥

तन्म क्रतुमिन्द्र शूर चित्र पात्वपो न वज्रिन् दुरितातिं पर्षि भूरि ।

कदा न इन्द्र राय आ दशस्येर्विश्वप्स्यस्य स्पृहयाय्यस्य राजन् ॥ १५ ॥

तत् । मा । क्रतुम् । इन्द्र । शूर । चित्र । पातु । अपः । न । वज्रिन् । दुः । इता । अति । पर्षि । भूरि ।

कदा । नः । इन्द्र । रायः । आ । दशस्येः । विश्वऽप्स्यस्य । स्पृहयाय्यस्य । राजन् ॥ १५ ॥

हे १शूर बलवन् १चित्र चायनीय विविधरूप वा । 'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते' (ऋ. सं. ६
४७. १८) इत्यादिषु दृष्टत्वात् । बहुविधरूप हे १इन्द्र १तत् प्रशस्तं त्वदीयम् १क्रतं सत्यं १मा मां
१पातु सर्वतो रक्षतु । किञ्च हे १वज्रिन् वज्रवन्निन्द्र १भूरि । सुपो लुक् । भूरीणि बहूनि १दुरिता
दुरितानि पापानि १अति १पर्षि अतीत्य पारय । तत्र दृष्टान्तः । १अपो १न यथा नाविक उद्कानि
मनुष्यान् पारयति तद्वदस्मान् पापानि पारय । हे १राजन् दीप्यमान हे इन्द्र १विश्वप्स्यस्य । 'प्स' इति
रूपनाम । रूपे साधु प्स्यम् । नकारोपजनञ्छान्दसः । बहुरूपं तत् १स्पृहयाय्यस्य सर्वैः स्पृहणीयं

परायः । 'क्रियाग्रहणम्' इति संप्रदानसंज्ञा । 'चतुर्थ्यर्थे बहुलम्' इति षष्ठी । तद्धनं षनः
अस्मभ्यम्^१ आ अभिमुख्येन^२ कदा^३ दशस्येः कस्मिन् काले प्रयच्छेः । तदा तव स्वभूतं सत्यं मा^४
रक्षतु । मद्यं धनं दत्त्वा कर्माणि च मयानुष्ठाय मां पापरहितं कुर्वित्यर्थः ॥ ३८ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरधरेण सायणा-

चार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये

षष्ठाष्टके षष्ठोऽध्यायः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ षष्ठस्य सप्तमोऽध्याय आरभ्यते । तत्र 'इन्द्राय' इति द्वादशचं पञ्चमं सूक्तमाङ्गिरसस्य
नुमेधाख्यस्यार्षमैन्द्रम् । सप्तमी दशम्येकादश्यौ च तिस्रः ककुभो मध्यमपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् ।
'मध्यमश्चेत्ककुप्' (अनु. ५. ३) इति हि तलक्षणम् । नवमीद्वादश्यौ पुरउष्णिहौ । प्रथमपादस्य
द्वादशाक्षरत्वात् । 'आद्यश्चेत् पुरउष्णिक्' (अनु. ५. २) इति हि तलक्षणम् । शिष्टा उष्णिहः ।
तथा चानुक्रम्यते—'इन्द्राय द्वादश नुमेध औष्णिहं सप्तम्युपान्त्ये च ककुभोऽन्यान्वभ्यौ पुरउष्णिहौ'
इति । महाव्रते औष्णिहतृचाशीताविदं सूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितम्—'इन्द्राय साम गायत
सखाय आ शिषामहि' (ऐ. आ. ५. २. ५) इति । आभिप्लविकेषूक्थ्येषु^१ तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः
'इन्द्राय साम गायत' इति वैकल्पिकः स्तोत्रियस्तृचः । सूत्रितं च—'इन्द्राय साम गायत सखाय
आ शिषामहि' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति । पूर्वोक्तस्यैव ब्राह्मणाच्छंसिन आभिप्लविकेषूक्थ्येषु^२ 'एन्द्र
नो गधि' इति वैकल्पिकः स्तोत्रियः । सूत्रितं च—'एन्द्र नो गध्येदु मध्वो मदितरम्' (आश्व. श्रौ.
७. ८) इति । उक्थ्ये^३ तृतीयसवनेऽच्छावाकस्य 'अधा हीन्द्र' इति स्तोत्रियस्तृचः । सूत्रितं च—
'अधा हीन्द्र गिर्वण इयं त इन्द्र गिर्वणः' (आश्व. श्रौ. ६. १) इति । पूर्वोक्त एव शस्त्रे 'त्वं न
इन्द्रा भर' इति तृचो वैकल्पिकः स्तोत्रियः । सूत्रितं च—'त्वं न इन्द्रा^४ भर वयमु त्वामपूर्व्य यो
न इदमिदं पुरा' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

इन्द्राय साम गायत विप्राय बृहते बृहत् । धर्मकृते विपश्चिते पनस्यवे ॥ १ ॥

इन्द्राय । साम । गायत । विप्राय । बृहते । बृहत् । धर्मकृते । विपःचिते । पनस्यवे ॥ १ ॥

हे उद्गातारः^१ विप्राय मेधाविने^२ बृहते महते^३ धर्मकृते कर्मणः कर्त्रे^४ विपश्चिते विदुषे^५
पनस्यवे स्तुतिमिच्छते^६ इन्द्राय^७ बृहत् बृहन्नामकं^८ साम^९ गायत पठत ॥

त्वमिन्द्राभिभूरसि त्वं सूर्यमरोचयः । विश्वकर्मा विश्वदेवो महाँ असि ॥ २ ॥

त्वम् । इन्द्र । अभिऽभूः । असि । त्वम् । सूर्यम् । अरोचयः ।

विश्वकर्मा । विश्वदेवः । महान् । असि ॥ २ ॥

१. ख-भ-मा । २. ख-ज्ञ-त१-२-३-भ१-श-°षूक्थ्येषु । ३. ख-ज्ञ-त१-२-३-भ१-श-°षूक्थ्येषु ।
४. ख-ज्ञ-त१-२-३-भ१-उक्थ्ये । ५. त-न-इन्द्राय ।

हे ^१इन्द्र ^२त्वम् ^३अभिभूः शत्रूणांमभिभविता ^४असि भवसि । किंच ^५स्वं ^६सूर्यम् आदित्यम् ^७अरोचयः तेजोभिरदीपयः । किंच ^८विश्वकर्मा विश्वस्य कर्ता ^९असि ^{१०}विश्वदेवः सर्वदेवश्चास्मि । तथा च यजुर्ब्राह्मणम्—‘अग्निं वा अन्वन्त्या देवता इन्द्रमन्वन्त्याः’ (तै. ब्रा. ३. ७. १. ८) इति । अतो ^{११}महान् सर्वाधिकोऽसि ॥

विभ्राज्ज्योतिषा स्वर्गच्छो रोचनं दिवः ।

देवास्तं इन्द्र सख्याय येमिरे ॥ ३ ॥

विभ्राजन् । ज्योतिषा । स्वः । अर्गच्छः । रोचनम् । दिवः ।

देवाः । ते । इन्द्र । सख्याय । येमिरे ॥ ३ ॥

हे ^१इन्द्र त्वं ^२ज्योतिषा तेजसा ^३दिवः आदित्यस्य ^४रोचनं प्रकाशकमधिकरणत्वेन ^५स्वः स्वर्गं ^६विभ्राजन् प्रकाशयन् ^७अर्गच्छः प्राप्नोः । किंच ^८देवाः सर्वे ^९ते तव ^{१०}सख्याय मित्रत्वाय ^{११}येमिरे स्वं स्वमात्मानं नियमितवन्तः । अस्माकमिन्द्रः सखा यथा स्यादिति सर्वे^१ देवाः^१ प्रथरनमक्राप्नुवित्यर्थः ॥

एन्द्रं नो गाधि प्रियः सत्राजिदगोह्यः । गिरिर्न विश्वतस्पृथुः पतिर्दिवः ॥ ४ ॥

आ । इन्द्र । नः । गाधि । प्रियः । सत्राजित् । अगोह्यः ।

गिरिः । न । विश्वतः । पृथुः । पतिः । दिवः ॥ ४ ॥

हे ^१इन्द्र ^२प्रियः प्रियतमः ^३सत्राजित् महतां जेता ^४अगोह्यः केनापि गूहितुमशक्यः ^५गिरिर्न पर्वत इव ^६विश्वतः सर्वतः ^७पृथुः पृथुतमः ^८दिवः स्वर्गस्य ^९पतिः ईश्वरस्त्वं ^{१०}नः अस्मान् ^{११}आ गाधि आगच्छ ॥

अभि हि संत्य सोमपा उभे बभूथ रोदसी ।

इन्द्रासि सुन्वतो वृधः पतिर्दिवः ॥ ५ ॥

अभि । हि । संत्य । सोमपाः । उभे इति । बभूथ । रोदसी इति ।

इन्द्र । असि । सुन्वतः । वृधः । पतिः । दिवः ॥ ५ ॥

हे ^१सत्य ^२सोमपाः सोमस्य पातः ^३इन्द्र यस्त्वम् ^४उभे ^५रोदसी छावापृथिव्यौ ^६अभि बभूथ सामर्थ्येनाभिभवसि स त्वं ^७सुन्वतः सोमाभिषयं कुर्वतो यजमानस्य ^८वृधः वर्धकः ^९असि । ^{१०}दिवः स्वर्गस्यापि ^{११}पतिः ईश्वरः असि^२ ॥

त्वं हि शश्वतीनामिन्द्रं दूर्ता पुरामसि । हुन्ता दस्योर्मनोर्वृधः पतिर्दिवः ॥ ६ ॥

त्वम् । हि । शश्वतीनाम् । इन्द्रं । दूर्ता । पुराम् । असि ।

हुन्ता । दस्योः । मनोः । वृधः । पतिः । दिवः ॥ ६ ॥

हे ^१इन्द्र ^२स्वं ^३शश्वतीनां बह्वीनां ^४पुरां शत्रुनगरीणां ^५दूर्ता ^६असि दारयिता भवसि । किंच ^७दस्योः^३ उपक्षयितुरसुरस्य^४ ^८हुन्ता असि घातको भवसि । ^९मनोः मनुष्यस्य यागादिकं कुर्वतः ^{१०}वृधः वर्धकश्चासि । ^{११}दिवः स्वर्गस्यापि ^{१२}पतिः ईश्वरोऽसि ॥ ॥ १ ॥

१. ख-त-न-म-सर्वदेवा । २. घ-असि हि । ३. ख-ग-त-न-म-श-दस्योः वृथा कालस्य । ४. ख-त-न-म-उपक्षयितुः; ग-श-उपक्षयितुः ।

अथा हीन्द्र गिर्वण उप त्वा कामान्महः संसृज्महे ।

उदेव यन्त उदभिः ॥ ७ ॥

अर्ध । हि । इन्द्र । गिर्वणः । उप । त्वा । कामान् । महः । संसृज्महे ।

उदाऽइव । यन्तः । उदभिः ॥ ७ ॥

हे ऽगिर्वणः गीर्भिर्वननीय ऽइन्द्र ऽअथा ऽहि संग्रति हि ऽत्वा त्वां ऽमहः महतः ऽकामान् कमनीयान् स्तोमान् ऽउप ऽसंसृज्महे उपसृजामः । प्रापयाम इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह^१ । ऽउदेव यथोदकेन^२ यन्त. गच्छन्त. ऽउदभिः अञ्जलिना उत्क्षिप्य उदकैः समीपस्थान् पुरुषान् क्रीडार्थं संसृजन्ति तद्वदित्यर्थः ॥

वार्षा त्वा यव्याभिर्वर्धन्ति शूर ब्रह्माणि । ववृध्वांसं चिदद्रिवो दिवेदिवे ॥ ८ ॥

वाः । न । त्वा । यव्याभिः । वर्धन्ति । शूर । ब्रह्माणि ।

ववृध्वांसम् । चित् । अद्रिऽवः । दिवेऽदिवे ॥ ८ ॥

हे ऽअद्रिवः वज्रिन् ऽशूर इन्द्र ऽवार्षा यथोदकमुदकस्थानं^३ यव्याभिः नदीभिः । ‘अवनयो यव्याः’ इति नदीनामसु पाठात् । ऽवर्धन्ति वर्धयन्ति तथा ऽब्रह्माणि स्तोत्रैः ऽववृध्वांसं ऽचित् यथा निरुदकं देशं नदीभिस्तथा न किंतु प्रवृद्धमेव त्वां ऽदिवेदिवे अन्वहं^४ वर्धन्ति । स्तोतारो वर्धयन्ति ॥

युञ्जन्ति हरी इषिरस्य गाथयोरौ रथ उरुयुगे । इन्द्रवाहा वचोयुजा ॥ ९ ॥

युञ्जन्ति । हरी इति । इषिरस्य । गाथया । उरौ । रथे । उरुयुगे ।

इन्द्रऽवाहा । वचऽयुजा ॥ ९ ॥

ऽइषिरस्य गमनशीलस्येन्द्रस्य ऽउरुयुगे महायुगे ऽउरौ महति ऽरथे ऽइन्द्रवाहा इन्द्रस्य वाहनभूतौ ऽवचोयुजा वचनमात्रेणैव युज्यमानौ ऽहरी अश्वौ ऽगाथया स्तोत्रेण स्तोतारः ऽयुञ्जन्ति योजयन्ति ॥

त्वं न इन्द्रा भरं ओजो नृम्णं शतक्रतो विचर्षणे । आ वीरं पृतनाषहम् ॥ १० ॥

त्वम् । नः । इन्द्र । आ । भर । ओजः । नृम्णम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । विऽचर्षणे ।

आ । वीरम् । पृतनाऽसहम् ॥ १० ॥

हे ऽशतक्रतो बहुकर्मन् ऽविचर्षणे विद्रष्टः ऽइन्द्र ऽत्वं नः अस्मभ्यम् ऽओजः बलं ऽनृम्णं धनम् । ‘गयो नृम्णम्’ इति धननामसु पाठात् । ऽआ ऽभर आहर । ऽवीर वीर्यपितं ऽपृतनाषहं^५ सेनासहं^६ सेनासमिभवितारं^७ त्वाम् ऽआ याचामह इति शेषः ॥

त्वं हि नः पिता वंसो त्वं माता शतक्रतो बभूव्विथ ।

अघा ते सुम्नमीमहे ॥ ११ ॥

१. घ-दृष्टातः । महः उदेव यथा महदुदकेन । २. न-स्थानं वा । ३. घ-अहन्यहनि । ४. ख-गत-न-भ-श-पृतनासहं । ५. ख-घ-न-भ-‘सेनासहं’ नास्ति । ६. ग-भ-१-३-य-सेनानाम् ।

त्वम् । हि । नः । पिता । वसो इति । त्वम् । माता । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । बभूविथ ।
अध । ते । सुम्नम् । ईमहे ॥ ११ ॥

हे ऽवसो वासयितः ऽशतक्रतो बहुकर्मभिन्द्र ऽत्वं ऽनः अस्माकं ऽपिता पितृवत्पालकः ऽबभूविथ भव । ऽत्वं ऽमाता मातृवद्भारकश्च बभूविथ । ऽअध अथ च वयं ऽते तव स्वभूतं ऽसुम्नं सुखम् ऽईमहे याचामहे ॥

त्वां शुष्मिन्पुरुहूत वाजयन्तमुप ब्रुवे शतक्रतो ।

स नो रास्व सुवीर्यम् ॥ १२ ॥

त्वाम् । शुष्मिन् । पुरुहूत । वाजयन्तम् । उप । ब्रुवे । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

सः । नः । रास्व । सुवीर्यम् ॥ १२ ॥

हे ऽशुष्मिन् बलवन् ऽपुरुहूत बहुभिर्यजमानैराहूत ऽशतक्रतो बहुकर्मभिन्द्र ऽवाजयन्तं बलमिच्छन्तं ऽत्वाम्' ऽउप ऽब्रुवे उपस्तौमि । ऽसः त्वं ऽनः अस्मभ्यं ऽसुवीर्यं धनं ऽरास्व देहि ॥ ॥२॥
'त्वामिदा ह्यः' इत्यष्टचं षष्ठं सूक्तं नृमेघस्यार्पमैन्द्रम् । अयुजो बृहत्यो युजः सतो बृहत्यः । तथा चानुक्रान्तं—'त्वामिदाष्टौ प्रागाथम्' इति । चातुर्विधिकेऽहनि माध्यंदिनसवनेऽच्छावाकस्य 'त्वामिदा ह्यः' इति (आश्व. श्रौ. ७. ४) । महाव्रतेऽपि निष्केवल्ये बार्हत्तृचाशीतावयं प्रगाथः । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—'त्वामिदा ह्यो नर इत्येतं प्रगाथं प्रत्यवदधाति' (ऐ. आ. ५. २. ४) इति । चातुर्विधिकेऽहनि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः 'आयन्तइव' इति वैकल्पिकः स्तोत्रियः प्रगाथः । सूत्रितं च—'आयन्तइव सूर्यं बप्समहौ असि सूर्यं' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति । चातुर्विधिकेऽहनि माध्यंदिने 'त्वमिन्द्र प्रतृप्तिषु त्वमिन्द्र यशा असि' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति । तस्मिन्नेवाहनि निष्केवल्ये वैराजयोनिभूतोऽयं प्रगाथः शंसनीयः । [सूत्रितं च—'तयोरक्रियमाणस्य योनिं शंसेद्वैरूपवैराजशाकरैवतानां च' (आश्व. श्रौ. ७. ३) इति ॥

त्वामिदा ह्यो नरोऽपीप्यन्वज्जिन्भूर्णयः ।

स इन्द्र स्तोमवाहसामिह श्रुध्युप स्वसरमा गहि ॥ १ ॥

त्वाम् । इदा । ह्यः । नरः । अपीप्यन् । वज्जिन् । भूर्णयः ।

सः । इन्द्र । स्तोमऽवाहसाम् । इह । श्रुधि । उप । स्वसरम् । आ । गहि ॥ १ ॥

हे ऽवज्जिन् ऽइन्द्र यं ऽत्वां ऽभूर्णयः हविर्भिर्मरणक्षीलाः^१ ऽनरः कर्मणां नेतारो यजमानाः ऽइदा अथ ऽह्यः च ऽअपीप्यन् सोममपाययन् ऽसः त्वं ऽस्तोमवाहसां स्तोमवाहकानामस्माकं स्तोत्रम् ऽइह यज्ञे ऽश्रुधि शृणु । ऽस्वसरं गृहं च । 'दुर्याः स्वसराणि' इति गृहनामसु पाठात् । ऽउप ऽआ ऽगहि उपागच्छ ॥

मत्स्वा सुशिप्र हरिवस्तदीमहे त्वे आ भूषन्ति वेधसः ।

तच्च श्रवांस्युपमान्युबध्या सुतेष्विन्द्र गिर्वणः ॥ २ ॥

१. ग-घ-ज्ञ-तै१-२-न-यं त्वां; त३-४-यं तां; श-यं तं । २. ख-त-वा-वा । ३. ग-हविर्मरण* ।

मत्स्व^१ । सुऽशिप्र । हरिऽवः । तत् । ईमहे । त्वे इति । आ । भूषन्ति । वेधसः ।

तव । श्रवांसि । उपऽमानि । उक्थ्या । सुतेषु । इन्द्र । गिर्वणः ॥ २ ॥

हे वसुशिप्र शोभनहनो शोभनोष्णीषिन् वा वहरिः अश्ववन् वगिर्वणः गीर्भिर्वननीय इन्द्र त्वे त्वयि वेधसः परिचारकाः आ भूषन्ति आभवन्ति । मत्स्व सोमेन मादयात्मानम् । किंच तत् त्वां वयम् ईमहे याचामहे । किं याच्यमित्यत्राह । सुतेषु सोमेष्वभिषुतेषु सत्सु तव श्रवांसि अञ्जानि उपमानि उपमानभूतानि उक्थ्या प्रशंस्यानि च सन्तिवति ॥

श्रायन्तइव सूर्य विश्वेदिन्द्रस्य भक्षत ।

वसूनि जाते जनमान ओजसा प्रति भागं न दीधिम ॥ ३ ॥

श्रायन्तऽइव । सूर्यम् । विश्वा । इत् । इन्द्रस्य । भक्षत ।

वसूनि । जाते । जनमाने । ओजसा । प्रति । भागम् । न । दीधिम ॥ ३ ॥

हे अस्मदीया जनाः श्रायन्तइव सूर्यं यथा समाश्रिता रश्मयः सूर्यं भजन्ते तथा इन्द्रस्य विश्वेत् विश्वान्येव धनानि भक्षत भजत । स च यानि वसूनि धनानि जाते उत्पन्ने जनमाने जनिष्यमाणे च ओजसा बलेन करोति भागं न पित्र्यं भागमिव तानि धनानि प्रति दीधिम प्रतिधारयामेति । यद्वा । श्रायन्तइव सूर्यं यथा समाश्रिता रश्मयः सूर्यमुपतिष्ठन्ते तथेन्द्रस्य विश्वा विश्वानि विभक्तुमिच्छन्तः समाश्रिता मरुत इन्द्रमुपतिष्ठन्त इति शेषः । उपस्थाथ च मरुतो वसूनि उदकलक्षणानि धनानि जाते जाताय जनमाने जनिष्यमाणाय च मनुष्याय च ओजसा बलेन भक्षत विभजन्ते^२ । तत्र चास्माकं यो भागस्तं भागम् । नेति संप्रत्यर्थे^३ । प्रतीत्येषोऽन्वित्येतस्य स्थाने । अनु दीधिम वयमनुध्यायाम^४ । तथा च यास्कः—‘समाश्रिताः सूर्यमुपतिष्ठन्ते । अपि वोपमार्ये स्यात्सूर्यमिवेन्द्रमुपतिष्ठन्त इति । सर्वाणीन्द्रस्य धनानि विभक्ष्यमाणाः^५ । स यथा धनानि विभजति जाते च जनिष्यमाणे च वयं भागमनुध्यायाम^६’ (निरु. ६. ८) इति ॥

अनर्शरतिं वसुदामुप स्तुहि भद्रा इन्द्रस्य रातर्यः ।

सो अस्य कामं विधत्ते न रोषति मनो दानार्य चोदयन् ॥ ४ ॥

अनर्शरतिम् । वसुदाम् । उप । स्तुहि । भद्राः । इन्द्रस्य । रातर्यः ।

सः । अस्य । कामम् । विधत्ते । न । रोषति । मनः । दानार्य । चोदयन् ॥ ४ ॥

हे स्तोतः अनर्शरतिम् अपापकदानम् । अपापिष्ठस्य दातारमित्यर्थः । तथा च यास्कः—‘अनर्शरतिमनश्लीलदानमश्लीलं पापकम्’ (निरु. ६. २३) इति । वसुदां धनस्य दातारमिन्द्रम् उप स्तुहि । यतः इन्द्रस्य रातर्यः दानानि भद्राः कल्याणानि । महदैश्वर्यकारीणीत्यर्थः । यतश्च सः इन्द्रः स्वकीयं मनः दानाय अभीष्टप्रदानाय चोदयन् प्रेरयन् विधत्ते परिचरतः अस्य स्तोतुः कामम् इच्छां न रोषति न हिनस्ति ॥

१. न-भ१-त । २. ख-ग-ज्ञ-त१-२-३-श-विभजते । ३. ख-त-न-भ३-संप्रत्यर्थे ध; श-संप्रत्यर्थे त्व । ४. ख-त-न-भ३-श-°मनुध्यायेम, ग-°मनुधारयेम । ५. ख-ग-त-न-भ३-श-विभज्यमानाः । ६. ख-त१-२-३-न-भ३-°मनुध्यायेम ।

त्वमिन्द्र प्रतूर्तिष्वभि विश्वा असि स्पृधः ।

अशस्तिहा जनिता विश्वतूरसि त्वं तूर्य तरुष्यतः ॥ ५ ॥

त्वम् । इन्द्र । प्रतूर्तिषु । अभि । विश्वाः । असि । स्पृधः ।

अशस्तिऽहा । जनिता । विश्वऽतूः । असि । त्वम् । तूर्य । तरुष्यतः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वं प्रतूर्तिषु संग्रामेषु विश्वाः सर्वाः स्पृधः युद्धकारिणीः शत्रुसेनाः अभि^१ असि अभिभवसि । किंच हे तूर्य शत्रूणां बाधकेन्द्र त्वम् अशस्तिहा दैव्यानामशस्तीनां^२ हन्ता असि । जनिता असुरेभ्योऽशस्तीनां जनयिता चासि । विश्वतू सर्वस्य शत्रुवर्गस्य हिंसिता चासि । तरुष्यतः बाधकांश्च बाधमानोऽसि ॥

अनु ते शुष्मं तुरयन्तमीयतुः क्षोणी शिशुं न मातरा ।

विश्वास्ते स्पृधः श्रथयन्त मन्यवे वृत्रं यदिन्द्र तूर्वसि ॥ ६ ॥

अनु । ते । शुष्मम् । तुरयन्तम् । ईयतुः । क्षोणी इति । शिशुम् । न । मातरा ।

विश्वाः । ते । स्पृधः । श्रथयन्त । मन्यवे । वृत्रम् । यत् । इन्द्र । तूर्वसि ॥ ६ ॥

हे इन्द्र ते तव शुष्मं बलं तुरयन्तं हिंसन्तं शत्रुं क्षोणी द्यावापृथिव्यौ मातरा मातरौ शिशुं न शिशुमिव अनु ईयतु । अनुगच्छतः । गमनमात्रे दृष्टान्तः । किंच हे इन्द्र त्वं यत् यस्मात् वृत्रं शत्रुं तूर्वसि हंसि अतः ते तव मन्यवे क्रोधाय विश्वाः सर्वाः स्पृधः संग्रामकारिण्यः सेनाः श्रथयन्त श्रथिताः खिन्ना भवन्ति ॥

इत ऊती वो अजरं प्रहेतारमप्रहितम् ।

आशुं जेतारं हेतारं रथीतममर्तुं तुघ्यावृधम् ॥ ७ ॥

इतः । ऊती । वः । अजरम् । प्रहेतारम् । अप्रहितम् ।

आशुम् । जेतारम् । हेतारम् । रथिऽतमम् । अर्तुम् । तुघ्यऽवृधम् ॥ ७ ॥

हे अस्मदीयजनाः वः यूयम् अजरं जरारहितं प्रहेतारं शत्रूणां प्रेरकम् अप्रहितं केनाप्यप्रेषितम् आशुं वेगवन्तं जेतारं शत्रूणां हेतारं^१ गन्तारं^२ रथीतमं रथिनां श्रेष्ठम् अर्तुं केनाप्यहिंसितं तुघ्यावृधम् उदकस्य वर्धयितारमिन्द्रम् ऊती ऊत्यै रक्षणाय इतः कुरुत । पुरस्कुरुतेति यावत् ॥

इष्कृतारमनिष्कृतं सहस्कृतं शतमूर्तिं शतक्रतुम् ।

समानमिन्द्रमवसे हवामहे वसवानं वसूजुवम् ॥ ८ ॥

इष्कृतारम् । अनिऽकृतम् । सहऽकृतम् । शतम् ऊतिम् । शतऽक्रतुम् ।

समानम् । इन्द्रम् । अवसे । हवामहे । वसवानम् । वसूऽजुवम् ॥ ८ ॥

१. त-श-स अमि । २. ख-त१-२-३-मु-दैत्यानां । ३. ख-श-त२-३-हेतारं; घ-हेतार । ४. घ-दैवानामाङ्गातारं ।

वृष्कर्तारं शत्रूणां संस्कर्तारम्^१ अनिष्कृतं स्वयमन्यैरसंस्कृतं^२ सहस्क्रुतं बलेन कृतं^३ शतमूति
बहुरक्षणं^४ शतक्रतुं बहुप्रज्ञं बहुकर्माणं वा^५ समानं बहूनां साधारणं^६ वसवानं धनान्याच्छादयन्तं^७
वसूजुवं यजमानेभ्यो वसूनां प्रेरयितारम्^८ इन्द्रमवसे रक्षणाय वयं^९ हवामहे ह्वयामः ॥ ३ ॥

‘अयं ते’ इति द्वादशार्चं सप्तमं सूक्तं ऋगुगीत्रस्य नेमस्यार्चम् । ‘अयमस्मि जरितः’ इति
दृचेनेन्द्रो नेमसमीपमेत्य स्वकीयं माहात्म्यमवोचत् अतस्तस्य दृचस्य स एवर्षिः ‘यस्य वाक्यं स
क्रधिः’ (अनु. २. ४) इति न्यायात् । षष्ठी जगती । सप्तम्याद्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः । शिष्टास्त्रिष्टुभः ।
इन्द्रो देवता । ‘यद्वाग्वदन्ती’^१ ‘देवी वाचम्’ इत्येते वाग्देवत्ये शिष्टा ऐन्द्रः । तथा चानुकान्तम्—
अयं ते द्वादश नेमो भार्गवस्त्रैष्टुभं षष्ठी जगती परास्तिस्रोऽनुष्टुभोऽयमिति दृचेनेन्द्र आत्मानमस्तौ-
दुपान्त्ये वाच्यौ’ इति । वाग्देवत्ये पशौ ‘यद्वाग्वदन्ती’ इति वपाया अनुवाक्या । सूत्रितं च—
‘यद्वाग्वदन्त्यविचेतनानि पतङ्गो वाचं मनसा बिभर्ति’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति । पूर्वोक्त एव
पशौ ‘देवी वाचम्’ इति हविषो याज्या । सूत्रितं च—‘देवी वाचमजनयन्त देवा जनीयन्तो
न्वग्रव इति तिस्रः’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति । प्रयाणसमये वयसाममनोज्ञा वाचः श्रुत्वैतां
जपेत् । सूत्रितं च—‘कनिकदज्जनुषं प्रबुवाण इति सूक्ते जपेद्देवी वाचमजनयन्त देवा इति च’
(आश्व. गृ. ३. १०. ९) इति ॥

अयं ते एमि तन्वा पुरस्ताद्विश्वे देवा अभि मा यन्ति पश्चात् ।

यदा मह्यं दीर्घरो भागमिन्द्रादिन्मया कृणवो वीर्याणि ॥ १ ॥

अयम् । ते । एमि । तन्वा । पुरस्तात् । विश्वे । देवाः । अभि । मा । यन्ति । पश्चात् ।
यदा । मह्यम् । दीर्घरः । भागम् । इन्द्र । आत् । इत् । मया । कृणवः । वीर्याणि ॥ १ ॥

हे इन्द्र^१ एते तव^२ पुरस्तात् अग्रतः^३ तन्वा पुत्रेण सह^४ अयम् अहम्^५ एमि । शत्रूनभिमवितुं
गच्छामि । तवाग्रतो गच्छन्तं मां^६ विश्वे देवाः त्वया सह^७ पश्चात्^८ अभि^९ यन्ति अभिगच्छन्ति ।
यदा त्वं^{१०} मह्यं भार्गवाय नेमाय^{११} भागं शत्रुषु स्थितं भागं^{१२} दीर्घरः धारयसि^{१३} आदित् अनन्तर-
मेव^{१४} मया सह^{१५} मच्छत्रूज्जेतुं^{१६} वीर्याणि पौरुषाणि^{१७} कृणवः कुरु । यदि शत्रुषु स्थितं धनं मह्यं
दिस्ससि^{१८} तर्हि शत्रुजयार्थं गच्छतः सपुत्रस्य मम साहाय्यं कुर्विति भावः ॥

दधामि ते मधुनो भक्षमग्रे हितस्ते भागः सुतो अस्तु सोमः ।

असश्च त्वं दक्षिणतः सखा मेऽधा वृत्राणि जङ्घनाव भूरि ॥ २ ॥

दधामि । ते । मधुनः । भक्षम् । अग्रे । हितः । ते । भागः । सुतः । अस्तु । सोमः ।
असः । च । त्वम् । दक्षिणतः । सखा । मे । अधः । वृत्राणि । जङ्घनाव । भूरि ॥ २ ॥

हे इन्द्र^१ एते तुभ्यं^२ मधुनः मदकरस्य सोमस्य^३ भक्षमग्रे प्रथमं^४ दधामि धारयामि ।^५ सुतः
अभिषुतः^६ भागः भजनीयः^७ सोमः^८ एते तव हृदये^९ हितः निहितः^{१०} अस्तु भवतु । अपि च^{११} त्वं
मे मम^{१२} दक्षिणतः दक्षिणपार्श्वे^{१३} सखा सन्^{१४} असः^{१५} स्थितो भव ।^{१६} अध अथ^{१७} भूरि बहूनि^{१८} वृत्राणि
अस्मदीयाञ्छत्रून्^{१९} जङ्घनाव त्वमहं^{२०} चोभौ आवां हन्वः ॥

प्र सु स्तोमं भरत वाजयन्त इन्द्राय सैत्यं यदि सत्यमस्ति ।

नेन्द्रो अस्तीति नेम उ त्व आह क ई ददर्श कमभि ष्टवाम ॥ ३ ॥

विश्वा । इत् । ता । ते । सर्वनेषु । प्र॒वाच्या । या । च॒कर्थ । म॒घऽवन् । इन्द्र । सु॒न्वते ।
पारा॑वतम् । यत् । पुरु॒ऽसंभूतम् । वसु । अप॒ऽअवृ॒णोः । शर॒भाय । ऋषि॑ऽबन्धवे ॥ ६ ॥

स्वसमीपमागतमिन्द्रं दृष्ट्वा संतुष्ट ऋषिरिन्द्रस्य विविधानि कर्माणि दानं च 'विश्वेत्ता ते' इत्यनेन दृष्टेन स्तौति । हे ऽमघवन्निन्द्र त्वं ऽसवनेषु यज्ञेषु ऽसुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते यजमानाय ऽया यानि कर्माणि ऽचकर्थं अकरोः ऽते तव ऽता तानि कर्माणि ऽप्रवाच्या प्रवक्तव्यानि ऽविश्वेत् अनन्तान्येव । किंच त्वं ऽपारावतं परावन्नामकस्य कस्यचिच्छत्रोः स्वभूतं^१ ऽयत् धनमस्ति तत् ऽऋषिबन्धवे^२ ऽशरभाय^३ शरभनाम्ना ऋषये ऽअपावृणोः अपवृतवानसि । ऽपुरुसंभूतं यथा^४ बहुसंभूतं भवति^५ ॥ ॥ ४ ॥

प्र नूनं धा॒वता॒ पृथ॒ङ्देह॒ यो वो॒ अवा॑वरीत् ।

नि॒ षी॑ वृ॒त्रस्य॒ मर्म॑णि॒ वज्र॑मिन्द्रो॑ अपीपतत् ॥ ७ ॥

प्र । नूनम् । धा॒वत । पृथ॒क् । न । इ॒ह । यः । वः । अवा॑वरीत् ।
नि । सीम् । वृ॒त्रस्य । मर्म॑णि । वज्र॑म् । इन्द्रः । अपी॑पतत् ॥ ७ ॥

वयः शत्रुः ऽनूनम् इदानीं ऽप्र ऽधावत प्रधावति ऽपृथक् इह पृथङ् तिष्ठति च ऽवः युष्मान् ऽन ऽअवावरीत् न विचारयति च तस्य ऽवृत्रस्य शत्रोः ऽमर्मणि मर्मस्थाने ऽइन्द्रः ऽवज्रं कुलिशं ऽनि ऽअपीपतत् नितरामपातयत् ॥

मनो॑जवा॒ अय॑मान॒ आय॒सीम॑तर॒त्पुर॑म् ।

दि॒वै सु॒पर्णो॑ ग॒त्वाय॒ सोमै॑ व॒ज्रिण॑ आ॒भर॑त् ॥ ८ ॥

मनः॑ऽजवाः । अय॑मानः । आ॒यसी॑म् । अ॒तरत् । पुर॑म् ।
दि॒वम् । सु॒ऽपर्णः । ग॒त्वाय॑ । सोम॑म् । व॒ज्रिणे॑ । आ । अ॒भर॑त् ॥ ८ ॥

वसुपर्णः गच्छमान् ऽमनोजवाः मनोवेगः ऽअयमानः गच्छन् ऽआयसी हिरण्मयीं ऽपुरं नगरीम् ऽअतरत् अतारीत् । ततः ऽदिवं स्वर्गं गत्वाय गत्वा ऽवज्रिणे इन्द्राय ऽसोमम् ऽआभरत् आहरन् ॥

समु॒द्रे अ॒न्तः श॑यत॒ उ॒द्रा वज्रो॑ अ॒भीवृ॑तः ।

भर॑न्त्यस्मै॒ संय॑तः॒ पुरः॑प्र॒स्रव॑णा ब॒लिम् ॥ ९ ॥

समु॒द्रे । अ॒न्तरि॑ति । श॑यते । उ॒द्रा । वज्रः । अ॒भिऽवृ॑तः ।
भर॑न्ति । अ॒स्मै । स॒म्ऽय॑तः । पुरः॑ऽप्र॒स्रव॑णाः । ब॒लिम् ॥ ९ ॥

यः ऽवज्रः ऽसमुद्रे ऽअन्तः समुद्रस्य मध्ये ऽशयते शेते यश्च ऽउद्रा उदकेन ऽअभिवृतः ऽअस्मै^६ वज्राय ऽसंयतः संग्रामस्थः । 'सगमन् संयतः' इति संग्रामनामसु पाठात् । ऽपुरःप्रस्रवणाः पुरस्ताद्गच्छन्तः शत्रवः ऽबलिम् उपहारं ऽभरन्ति धारयन्ति । तस्य छेद्या भवन्तीत्यर्थः ॥

१. ख-ग-त-स्वभूत यद्वृतमस्ति तदधिषाय । २. न-भ-श-ऋषिप्रियाय शरभाय । ३. ग-वसु धनं ।
४. ख-चेति; ग-घ-त-न-श-वेति । ५. ख-ग-घ-त-न-श-तस्मा अस्मै ।

यद्वाग्वदन्त्यविचेतनानि राष्ट्री देवानां निषसाद मन्द्रा ।

चतस्र ऊर्जं दुदुहे पर्यासि क्व स्विदस्याः परमं जगाम ॥ १० ॥

यत् । वाक् । वदन्ती । अविचेतनानि । राष्ट्री । देवानाम् । निषसाद । मन्द्रा ।

चतस्रः । ऊर्जम् । दुदुहे । पर्यासि । क्व । स्विद । अस्याः । परमम् । जगाम ॥ १० ॥

‘राष्ट्री राजनश्रीला’ ‘देवानां’ ‘मन्द्रा मादयित्री’ वा ‘यत् यदा’ ‘वाक्’ ‘अविचेतनानि विज्ञानरहितानप्रज्ञातानर्थान्’ ‘वदन्ती प्रज्ञापयन्ती’ ‘निषसाद यज्ञे निषीदति तदा’ ‘चतस्रः दिशः प्रति’ ‘ऊर्जम् अन्नं’ ‘पर्यासि तत्कारणभूतानि उदकानि’ ‘दुदुहे’ । ‘अस्याः माध्यमिकाया वाचः स्वभूतं यत्’ ‘परमं श्रेष्ठं तत्’ ‘क्व’ ‘जगाम क्व गच्छतीति न दृश्यत इत्यर्थः’ । तथा च यास्कः—‘यद्वाग्वदन्त्यविचेतनान्यविज्ञातानि राष्ट्री देवानां निषसाद मन्द्रा मदना चतस्रोऽनु दिश ऊर्जं दुदुहे पर्यासि क्व स्विदस्याः परमं जगामेति यत्पृथिवी गच्छतीति वा यदादित्यरश्मयो हरन्तीति वा’ (निरु. ११. २८) इति ॥

देवीं वाचमजनयन्त देवास्तां विश्वरूपाः पशवो वदन्ति ।

सा नो मन्द्रेषमूर्जं दुहाना धेनुर्वागस्मानुष सुष्टुतैतु ॥ ११ ॥

देवीम् । वाचम् । अजनयन्त । देवाः । ताम् । विश्वरूपाः । पशवः । वदन्ति । सा । नः ।

मन्द्रा । इषम् । ऊर्जम् । दुहाना । धेनुः । वाक् । अस्मान् । उप । सुस्तुता । आ । एतु ॥ ११ ॥

एषा माध्यमिका वाक् सर्वप्राण्यन्तर्गता धर्माभिवादिनी भवतीति विभूतिमुपदर्शयति^१ । यां ‘देवीं द्योतमानां माध्यमिकां’ ‘वाचं’ ‘देवाः माध्यमिकाः’ ‘अजनयन्त जनयन्ति’ ‘तां वाचं’ ‘विश्वरूपाः सर्वरूपा व्यक्तवाचोऽव्यक्तवाचश्च’ ‘पशवो’ ‘वदन्ति । तत्पूर्वकत्वाद्वाक्प्रवृत्तेः । ‘सा’ ‘वाक् देवी’ ‘मन्द्रा मदना स्तुत्या हर्षयित्री वा वृष्टिप्रदानेनास्मभ्यम्’ ‘इषम् अन्नम्’ ‘ऊर्जं पथो-घृतादिरूपं रसं च’ ‘दुहाना क्षरन्ती’ ‘धेनुः धेनुभूता’ ‘सुष्टुता अस्माभिः स्तुता’^२ ‘अस्मान् नेमान्’ ‘उप’ ‘एतु उपगच्छतु । वर्षणाद्योद्युक्त्यर्थः’^३ । तथा च यास्कः—‘देवीं वाचमजनयन्त देवास्तां विश्वरूपाः पशवो वदन्ति व्यक्तवाचश्चाव्यक्तवाचश्च सा नो मदनान्नं च रसं च दुहाना धेनु-र्वागस्मानुषैतु सुष्टुता’ (निरु. ११. २९) इति ॥

सखे विष्णो वितुरं वि क्रमस्व द्यौर्देहि लोकं वज्राय विष्कभे ।

हनाव वृत्रं रिणचाव सिन्धुनिन्द्रस्य यन्तु प्रसवे विसृष्टाः ॥ १२ ॥

सखे । विष्णो इति । वि । क्रमस्व । द्यौः । देहि । लोकम् । वज्राय । वि । विष्कभे ।

हनाव । वृत्रम् । रिणचाव । सिन्धून् । इन्द्रस्य । यन्तु । प्रसवे । वि । विसृष्टाः ॥ १२ ॥

हे ‘सखे’ ‘विष्णो त्वं’ ‘वितरस्व अत्यन्तं’ ‘वि’ ‘क्रमस्व विक्रमं कुरु । हे’ ‘द्यौः त्वं’ ‘वज्राय वज्रस्य’ ‘विष्कभे विष्कम्भनाय’ ‘लोकम् अवकाशं’ ‘देहि प्रयच्छ । हे’ ‘विष्णो त्वं चाहं शोभौ आवां

१. य-मादयित्री माध्यमिका वाक्; श-मादयित्री मोहयित्री । २. ख-ग-त-न-भ-१-२-श-‘मुप-दर्शयतीति । ३. घ-सम्यक् स्तुता; श-नः । ४. ख-‘योद्युतमित्यर्थः; ग-त-न-भ-श-‘योद्युक्तामित्यर्थः ।

वृत्रम् असुरं वृहनाव हन्वः । वसिन्धून् वृत्रावष्टब्धा नदीश्च वरिणचाव नयावः^१ । तेऽमी विसृष्टाः
सिन्धवः वृन्दस्य प्रसवे वयन्तु प्रेरणे गच्छन्तु । तमिममर्थं संगृह्य श्लोकैः शौनको दर्शयति—
'त्रील्लोकानभिवृत्तैतान् वृत्रस्तस्थौ स्वया त्विषा ॥ तं^२ नाशकद्वन्तुमिन्द्रो^३ विष्णुमभ्येत्य सोऽब्रवीत् ।
वृत्रं हनिष्ये तिष्ठस्व विक्रम्याद्य ममान्तिके ॥ उद्यतस्य तु वज्रस्य द्यौर्ददातु ममान्तरम् । तथेति
विष्णुस्तच्चक्रे द्यौश्चास्य विवर ददौ ॥ तदेतदखिलं प्रोक्तं सखे विष्णो इति त्वृचा' (बृहदे.
६. १२१-१२४) इति ॥ ॥ ५ ॥

'ऋधक्' इति षोडशर्चमष्टमं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते—'ऋधक् षोडश जमदग्निर्भागवो मैत्रा-
वरुणं प्रागाथं त्रिन्निष्टुबन्तं तृतीयादि गायत्री सतोबृहती स्तोत्रं राजस्वृक्सपादादित्याश्विन्यौ^४ वायव्ये
सौर्यौ^५ बृहत्युषस्या सूर्यप्रभास्तुतिर्वा पावमानी गव्ये' इति । भृगुगोत्रो जमदग्निर्ऋषिः । चतुर्दश्या-
द्यास्तिस्रस्त्रिष्टुभः । त्रयोदशी बृहती शिष्टानामयुजो बृहत्यो युजः सतोबृहत्यः । तृतीया गायत्री^६ ।
'स्तोत्रं राजसु गायत' इति पादेन सहिता 'ते हिन्विरे' इत्यादित्यदेवताका । 'आ मे वचांसि'
इति द्वे अश्विदेवताके^७ । 'आ नो यज्ञं दिविस्पृशम्' इति द्वे वायुदेवत्ये । 'बष्महो असि सूर्य'
इति द्वे सूर्यदेवताके । 'इयं या नीची' इत्येषा उपोदेवत्या । यद्वा । सूर्यप्रभानया स्तूयते । अतः
सैव देवता । 'प्रजा ह तिस्रः' इत्येषा पवमानदेवताका । 'माता रुद्राणाम्' इति द्वे गोदेवत्ये ।
शिष्टाः पञ्चर्चो मैत्रावरुण्यः । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । संग्रामार्थं राज्ञः संनहने^८ 'प्र यो वां
मित्रावरुणा' इति द्वे राजानं वाचयेत् । सूत्रितं च—'अभीवर्तं वाचयति प्र यो वां मित्रावरुणेति
च द्वे' (आश्व. गृ. ३. १२. १२) इति । पृष्ठयस्य पञ्चमेऽहनि प्रउगे वायव्यतृचस्य 'आ नो यज्ञम्'
इत्यादिके द्वे ऋचावाद्ये । सूत्रितं च—'आ नो यज्ञं दिविस्पृशमिति द्वे आ नो वायो महे तन
इत्येका' (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति । आश्विनं शंसिष्यन् होता 'बष्महो असि सूर्य' इति
द्वाभ्यामग्नि जुहुयात् । सूत्रितं च—'बष्महो असि सूर्येति द्वाभ्यामिन्द्रं वो विश्वतस्परीति च'
(आश्व. श्रौ. ६. ५) इति । माध्यंदिनसवने सोमातिरेक एकं शस्त्रमुपजायते । तत्र 'बष्महो असि'
इति प्रगाथः स्तोत्रिय । सूत्रितं च—'बष्महो असि सूर्योदु त्यहशतं वपुरिति प्रगाथौ स्तोत्रिया-
नुरूपौ' (आश्व. श्रौ. ६. ७) इति । अयमेव प्रगाथश्चातुर्विधिकेऽहनि माध्यंदिने ब्राह्मणाच्छंसिनो
वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्रितं च—'आथन्तद्वय सूर्यं बष्महो असि सूर्य' (आश्व. श्रौ. ७. ४)
इति । मधुपर्के गामुत्सृज्य 'माता रुद्राणाम्' इति जपेत् । सूत्रितं च—'माता रुद्राणां दुहिता
वसूनामिति जपित्वोमुत्सृजतेत्युत्सृज्यन्' (आश्व. गृ. १. २४. २५) इति ॥

ऋधगित्था स मर्त्यैः शशमे देवतातये ।

यो नूनं मित्रावरुणावभिष्टय आचक्रे हव्यदातये ॥ १ ॥

ऋधक् । इत्था । सः । मर्त्यैः । शशमे । देवऽतातये ।

यः । नूनम् । मित्रावरुणौ । अभिष्टये । आऽचक्रे । हव्यऽदातये ॥ १ ॥

वयः मनुष्यः वनूनं क्षिप्रं वहव्यदातये हविषा प्रदात्रे यजमानाय वमित्रावरुणौ वमभिष्टये
अभिमतसिद्धयर्थम् वाचक्रे अभिमुखौ करोति वसः वमर्त्यः मनुष्यः वऋधक् सत्यम् वइत्था इत्थं
वदेवतातये यज्ञार्थं वशशमे हविः संस्करोति ॥

१. ख-त-न-श-मवयाव; ग-गमयाव; भ-मेवीयाव । २. ख-त-तेनाप्राक् । ३. ख-त-न-भ-
राजस्विति सपादा; ग-रजस्विति सपादा, श-राजस्वगिति सपादा । ४. ख-त-२-३-४-भ-श-सूर्यौ । ५. ख-त-
भ-श-गायत्री सतोबृहती । ६. ख-त-न-श-मु-अश्विनीदेवताके । ७. ख-त-न-भ-सहनने । ८. ख-त-१-२-३-
४-न-जपित्वा गामुत्सृजतेत्युत्सृज्यन्, भ-जपित्वा गामुत्सृजतेत्युत्सृज्यन्; श-जपित्वा गामुत्सृजतेत्युत्सृज्यन् ।

वर्षिष्ठक्षत्रो उरुचक्षसा नरा राजाना दीर्घश्रुत्तमा ।

ता बाहुता न दंसना रथर्यतः साकं सूर्यस्य रश्मिभिः ॥ २ ॥

वर्षिष्ठक्षत्रौ । उरुचक्षसा । नरा । राजाना । दीर्घश्रुत्तमा ।

ता । बाहुता । न । दंसना । रथर्यतः । साकम् । सूर्यस्य । रश्मिभिः ॥ २ ॥

वर्षिष्ठक्षत्रौ अतिशयेन वृद्धबलौ वरुचक्षसा महादर्शनौ नरा नेतारौ कर्मणां राजाना दीप्यमानौ दीर्घश्रुत्तमा अतिशयेन विद्वांसौ ता तौ मित्रावरुणौ बाहुता न भुजाविव सूर्यस्य रश्मिभिः किरणैः साकं सह दंसना दंसनानि कर्माणि । 'अमः' दंसः' इति कर्मनामसु पाठात् । रथर्यतः प्राप्नुतः । यथा बाहु सह कर्म प्राप्नुतः तथा मित्रावरुणौ सह यज्ञं प्राप्नुत इत्यर्थः ॥

प्र यो वां मित्रावरुणाजिरो दूतो अद्रवत् । अयःशीर्षा मदेरघुः ॥ ३ ॥

प्र । यः । वाम् । मित्रावरुणा । अजिरः । दूतः । अद्रवत् । अयःशीर्षा । मदेरघुः ॥ ३ ॥

हे मित्रावरुणौ वामं युवाम् अजिरः गमनशीलः^१ यः^२ यजमानः प्र अद्रवत् अभिगच्छति स देवानां वृत्तः भवति । अयःशीर्षा हिरण्यालंकृतशिरस्कश्च भवति । मदेरघुः मदकरे धने गन्ता च भवति ॥

न यः संपृच्छे न पुनर्हवीतवे न संवादाय रमते ।

तस्मात्तत्रो अद्य समृतेरुष्यतं बाहुभ्यां न उरुष्यतम् ॥ ४ ॥

न । यः । सम्पृच्छे । न । पुनः । हवीतवे । न । सम्वादाय । रमते ।

तस्मात् । नः । अद्य । समृतेः । उरुष्यतम् । बाहुभ्याम् । नः । उरुष्यतम् ॥ ४ ॥

यः शत्रुः संपृच्छे संप्रभाय न रमते न क्रीडते न^३ च पुनःपुनः हवीतवे हवनाय रमते^४ न च संवादाय रमते तस्मात् शत्रोः समृतेः संग्रामात् नः अस्मान् अद्य उरुष्यतं हे मित्रावरुणौ युवां रक्षतम् । किंच तस्य शत्रोः बाहुभ्यां नः अस्मान् उरुष्यतं रक्षतम् ॥

प्र मित्राय प्रार्यम्णे सचर्यमृतावसो ।

वरुध्यं वरुणे छन्द्यं वचः स्तोत्रं राजसु गायत ॥ ५ ॥

प्र । मित्राय । प्र । अर्यम्णे । सचर्यम् । ऋतवसो इत्यृतवसो ।

वरुध्यम् । वरुणे । छन्द्यम् । वचः । स्तोत्रम् । राजसु । गायत ॥ ५ ॥

हे ऋतवसो यज्ञधन मित्राय सचर्यं सेवाहं वरुध्यं यज्ञगृहे भवं च स्तोत्रं प्र गायत प्रकर्षेण गायत । अर्यम्णे च प्र गायत । वरुणे छन्द्यं प्रीणनसाधनं चैतादृशं वचः प्र गायत । प्रगायतेति बहुवचनं प्रार्थनम् । एतदेव दर्शयति । राजसु मित्रादिषु राजसु स्तोत्रं गायत पठत । मित्रादीन्मीमांसः स्तुतेति समुदायार्थः ॥ ॥ ६ ॥

^१ ख-त-न-भ-श-गमनशीलोपि; ग-च-गमनशीलोपि यो ।

^२ ख-त-न-भ-श-गमनशीलोपि; ग-च-गमनशीलोपि यो ।

^३ ख-त-न-भ-श-गमनशीलोपि; ग-च-गमनशीलोपि यो ।

^४ ख-त-न-भ-श-गमनशीलोपि; ग-च-गमनशीलोपि यो ।

ते हिंन्विरे अरुणं जेन्यं वस्वेकं पुत्रं तिसृणाम् ।

ते धामान्यमृता मर्त्यानामदब्धा अभि चक्षते ॥ ६ ॥

ते । हिंन्विरे । अरुणम् । जेन्यम् । वसु । एकम् । पुत्रम् । तिसृणाम् ।

ते । धामानि । अमृताः । मर्त्यानाम् । अदब्धाः । अभि । चक्षते ॥ ६ ॥

वअरुणम् अरुणवर्णं वजेन्यं जयसाधनं^१ वसु वासकं वतिसृणां^२ पृथिव्यादीनाम् वएकं वपुत्रं
वते देवाः वहिन्विरे प्रेरयन्ति त्रैलोक्यस्य तमोनिवारणाय । किंच वअदब्धाः केनाप्यहिंसिताः
वअमृताः^३ मरणरहिताः^३ वते देवाः वमर्त्यानां मनुष्याणां वधामानि स्थानानि वअभि वचक्षते
अभिपश्यन्ति ॥

आ मे वचांस्युद्यता द्युमत्तमानि कर्त्वा ।

उभा यातं नासत्या सजोषसा प्रति हव्यानि वीतये ॥ ७ ॥

आ । मे । वचांसि । उत्स्यता । द्युमत्तमानि । कर्त्वा ।

उभा । यातम् । नासत्या । सजोषसा । प्रति । हव्यानि । वीतये ॥ ७ ॥

हे वनासत्या नासत्यौ सत्यस्य प्रणेतारौ^४ वसजोषसा संगतौ वउभा उभौ युवां वमे जमदग्नेर्मम
वउद्यता उद्यतानि वद्युमत्तमानि दीप्तमानि ववचांसि स्तोत्ररूपाणि वाक्यानि वकर्त्वा कर्माणि च
वआ वयातम् । किंच वहव्यानि हवीषि ववीतये भक्षणाय वप्रति गच्छतम् ॥

रातिं यद्वामरक्षसं हवामहे युवाभ्यां वाजिनीवसू ।

प्राचीं होत्रां प्रतिरन्तावितं नरा गृणाना जमदग्निना ॥ ८ ॥

रातिम् । यत् । वाम् । अरक्षसम् । हवामहे । युवाभ्याम् । वाजिनीवसू इति वाजिनीवसू ।

प्राचीम् । होत्राम् । प्रतिरन्तौ । इतम् । नरा । गृणाना । जमत्तदग्निना ॥ ८ ॥

हे वाजिनीवसू अन्नधनावशिनौ ववां युवयोः संबन्धि यत् वअरक्षसं रक्षोवर्जितं दानमस्ति
तत् यदा वहवामहे^५ । एतदेव विशदयति । वयुवाभ्यां क्रियमाणां^६ वरातिं दानं हवामहे इति ।
तदानीं वप्राची प्राङ्मुखं वहोत्रां स्तुतिं वप्रतिरन्तौ वर्धयन्तौ वनरा नेतारौ वजमदग्निना ऋषिणा
गृणानौ स्तूयमानौ च सन्तौ वइतम् आगच्छतम् ॥

आ नो यज्ञं दिविस्पृशं वायो याहि सुमन्मभिः ।

अन्तः पवित्रं उपरि श्रीणानोऽयं शुक्रो अयामि ते ॥ ९ ॥

आ । नः । यज्ञम् । दिविस्पृशम् । वायो इति । याहि । सुमन्मभिः ।

अन्तरिति । पवित्रे । उपरि । श्रीणानः । अयम् । शुक्रः । अयामि । ते ॥ ९ ॥

१. ग-त-श-जयनसाधनं । २. ग-न-भ-३-तिसृणा । ३. ख-ग-त-१-२-३-श-अमरणाः सहिताः;
झ-अमृताः अमरणसहिताः; न-अमृताः अमरणरहिताः । ४. न-भ-प्रणेतारौ वा । ५. घ-ज्ञ-हवामहे
यावामहे । ६. ग-क्रियमाणां ।

हे वायो त्वं नः अस्माकं विविस्वृशं तं यज्ञम् आ याहि । किमर्थमागमनमित्यत्राह ।
 सुमन्मभिः सुष्टुतिभिः अन्तः पवित्रे पवित्रस्य मध्ये उपरि श्रीणानः श्रयमाणो निपिच्यमानः
 अयं शुक्रः^१ सोमः ते तुभ्यम् अयामि नियत आसीदिति ॥

वेत्यध्वर्युः पथिभी रजिष्ठैः प्रति हव्यानि वीतये ।

अथा नियुत्व उभयस्य नः पिब शुचिं सोमं गवाशिरम् ॥ १० ॥

वेति । अध्वर्युः । पथिभिः । रजिष्ठैः ४ प्रति । हव्यानि । वीतये ।

अथ । नियुत्वः । उभयस्य । नः । पिब । शुचिम् । सोमम् । गोऽशिरम् ॥ १० ॥

हे नियुत्वः नियुत्संज्ञकाश्चवन् वायो अध्वर्युः हविर्धानात् रजिष्ठैः ऋजुतमैः पथिभिः मार्गैः
 वेति गच्छति । वीतये भक्षणाय तव भक्षणानि हव्यानि हवीपि च प्रति नयतीति शेषः । अध
 अथ नः अस्माकं संबन्धिनम् उभयस्य उभयविधं सोमम् । कर्मणि पठ्यते । पिब । उभयविधत्वं
 दर्शयति । शुचिं शुद्धं सोमं गवाशिरं गव्येन पयसा मिश्रितं चेति ॥ ७ ॥

बण्महाँ असि सूर्य बळादित्य महाँ असि ।

महस्ते सतो महिमा पनस्यतेऽद्धा देव महाँ असि ॥ ११ ॥

बट् । महान् । असि । सूर्य । बट् । आदित्य । महान् । असि ।

महः । ते । सतः । महिमा । पनस्यते । अद्धा । देव । महान् । असि ॥ ११ ॥

हे सूर्य त्वं महान् तेजसाधिकः असि । बट् सत्यम् । नैतन्मिथ्येत्यर्थः । हे आदित्य
 अदितेः पुत्र त्वं महान् बलेनाप्यधिकः^२ असि । बट् सत्यम् । महः महतः सतः भवतः ते
 महिमा महत्त्वं पनस्यते स्तोत्रभिः स्तूयते । हे देव द्योतनादिगुणयुक्त सूर्य त्वं महान् वीर्येणा-
 प्यधिकः असि भवसि । अद्धा सत्यमेव । अत्र न संशय इत्यर्थः । 'बट् सत्रा अद्धा' इति
 सत्यनामसु पाठात् ॥

बट् सूर्य श्रवसा महाँ असि सत्रा देव महाँ असि ।

मह्ना देवानामसूर्यः पुरोहितो विभु ज्योतिरदाभ्यम् ॥ १२ ॥

बट् । सूर्य । श्रवसा । महान् । असि । सत्रा । देव । महान् । असि ।

मह्ना । देवानाम् । असूर्यः । पुरःऽहितः । विभु । ज्योतिः । अदाभ्यम् ॥ १२ ॥

हे सूर्य त्वं श्रवसा श्रवणेन महान् सर्वाधिकः असि बट् सत्यम् । हे देव द्योतमान
 सूर्य त्वं देवानां मध्ये मह्ना महत्त्वेन महान् अधिकः असि सत्रा सत्यमेव । असूर्यः असुराणां
 हन्ता चासि । किंच त्वं देवानां पुरोहितः हितोपदेष्टासि । किंच ते ज्योतिः तेजः विभु महत्
 अदाभ्यं केनाप्यर्हिस्य च ॥

इयं या नीच्यकिणी रूपा रोहिण्या कृता ।

चित्रेव प्रत्यदर्शयत्यन्तर्दशसु बाहुषु ॥ १३ ॥

१. घ-शुक्रः शुद्धीयं । २. ख-घ-त-य-श-बलेनाभ्यधिको; ग-बलेनाधिको ।

इयम् । या । नीची । अर्किणी । रूपा । रोहिण्या । कृता ।

चित्राऽईव । प्रति । अदर्शि । आऽयती । अन्तः । दशऽसु । बाहुषु ॥ १३ ॥

अस्यामृचि उषसः स्तुतिः सूर्यप्रभाया वा । यथा वृह्यं नीची अवाङ्मुखी अर्किणी स्तुति-
मती रूपा रूपवती रोहिण्या प्रकाशयुक्ता कृता उपाः^१ सूर्यप्रभा वोत्पादिता^१ सा अन्तः
ब्रह्माण्डस्य मध्ये बाहुषु बाहुस्थानीयासु दशसु दशसंख्याकासु दिक्षु आयती आगच्छन्ती चित्रेव
चित्रा गौरिव प्रत्यदर्शि सर्वैरदृश्यत ॥

प्रजा ह तिस्रो अत्यायमीयुर्न्या अर्कमभितो विविश्रे ।

बृहद् तस्थौ भुवनेष्वन्तः पवमानो हरित आ विवेश ॥ १४ ॥

प्रऽजाः । ह । तिस्रः । अतिऽआयम् । ईयुः । नि । अन्याः । अर्कम् । अभितः । विविश्रे ।

बृहत् । ह । तस्थौ । भुवनेषु । अन्तरिति । पवमानः । हरितः । आ । विवेश ॥ १४ ॥

याः तिस्रः प्रजाः अत्यायमीयुः अत्यायमायन् अन्याः ता इमाः प्रजाः अर्कम् अर्चनीय-
मग्निम् अभितो^१ विविश्रे^२ अभितो निविष्टास्ततो न पराबभूवुः । भुवनेष्वन्तः मध्ये बृहत् महान्
असावादित्यः । प्रजापतिरित्येके । तस्थौ प्रकाशयन्नतिष्ठत् । हरितः दिशः पवमानः वायुः आ
विवेश आविष्टः । तथा चैतरेयब्राह्मणं—‘प्रजा ह तिस्रो अत्यायमीयुरिति या वै ता इमाः प्रजा-
स्तिस्रो अत्यायमायंस्तानीमानि वयांसि वङ्गावगधाश्चेरपादाः । न्यन्या अर्कमभितो विविश्र इति ता
इमाः प्रजा अर्कमभितो निविष्टा इममेवाग्निं बृहद् तस्थौ भुवनेष्वन्तरित्यद उ एव बृहद्भुवनेष्वन्तर-
सावादित्यः पवमानो हरित आ विवेशेति वायुरेव पवमानो दिशो हरित आविष्टः’ (ऐ. आ. २.
१. १) इति । वाजसनेयिनोऽप्यामनन्ति—‘स तपोऽतप्यत स प्रजा असृजत ता अस्य प्रजाः सृष्टाः
पराबभूवुस्तानीमानि वयांसि’ इत्युपक्रम्य ‘प्रजा ह तिस्रो अत्यायमीयुरिति या अम्ः प्रजा अत्यायन्^३
न्यन्या^४ अर्कमभितो विविश्र इत्यग्निर्वा अर्कस्तमिमाः प्रजा अभितो निविष्टास्ता इमाः पराभूताः ।
बृहद् तस्थौ भुवनेष्वन्तरिति प्रजापतिमेवैतदभ्यनूक्तं पवमानो हरित आ विवेशेति दिशो वै हरितस्ता
अयं पवमान आविष्टः’ (श. ब्रा. २. ५. १. १-५) इति ॥

माता रुद्राणां दुहिता वसूनां स्वसादित्यानाममृतस्य नाभिः ।

प्र नु वोचं चिकितुषे जनाय मा गामनागामदिति वधिष्ट ॥ १५ ॥

माता । रुद्राणाम् । दुहिता । वसूनाम् । स्वसा । आदित्यानाम् । अमृतस्य । नाभिः ।

प्र । नु । वोचम् । चिकितुषे । जनाय । मा । गाम् । अनागाम् । अदितिम् । वधिष्ट ॥ १५ ॥

अस्मिन् द्रुचे गौः स्तूयते । या गौः रुद्राणां^१ मरुतां माता जननी वसूनां दुहिता पुत्री
आदित्यानां स्वसा भगिनी अमृतस्य पयसः नाभिः आवासस्थानं ताम् अनागाम् अनागसम्
अदितिम् अदीनां^२ गामं गोरूपां देवीं मा वधिष्ट हे जनाः मा हिसिष्टेति चिकितुषे चेतनावते
जनाय नु इदानीं प्र वोचम् अहं प्रावोचमिति शुश्रूषमाणेभ्य उपदेशः ॥

१. ख-उषसा सूर्ये वोत्पाद्यादिता प्रभा, ग-न-भ-श-उषसा सूर्येण वोत्पादिता प्रभा, त-उषसा
सूर्ये वोत्पादिता प्रभा । २. ख-ग-त-न-भ-श-अभिनिविविश्रे । ३. ग-अत्यायमायन् । ४. ख-त-श-
अन्या; भ-न्या । ५. ज-भ-रुद्राणां रुद्रपुत्राणां ।

वचोविदं वाचमुदीरयन्तीं विश्वाभिधीभिर्पतिष्ठमानाम् ।

देवीं देवेभ्यः पर्येयुषीं गामा मावृक्त मर्त्यो दभ्रचेताः ॥ १६ ॥

वचः ऽविदम् । वाचम् । उत ऽईरयन्तीम् । विश्वाभिः । धीभिः । उप ऽतिष्ठमानाम् ।

देवीम् । देवेभ्यः । परि । आ ऽईयुषीम् । गाम् । आ । मा । अवृक्त । मर्त्यः । दभ्र ऽचेताः ॥ १६ ॥

वचोविदं वचसो लम्भयित्रीं वचम् वउदीरयन्तीं पयः पीत्वा पश्चाद्वाचमुदीरयन्तीम् । क्षुधितो हि जनो न वाचमुदीरयति भुक्त्वा पश्चादुदीरयति । विश्वाभिः सर्वाभिः धीभिः वाग्भिः उपतिष्ठमानां देवीं द्योतमानां देवेभ्यः देवार्थं मा माम् एयुषीम् अवगच्छन्तीं गामां दभ्रचेताः अल्पबुद्धिः मर्त्यः मनुष्यः परि आ अवृक्त परिवर्जयति ॥ ८ ॥

‘त्वमग्ने’ इति द्वाविंशत्यृचं नवमं सूक्तं गायत्रमाग्नेयम् । भृगुगोत्रः प्रयोगो नामर्षिः । बार्हस्पत्यः पावकविशेषणविशिष्टोऽग्न्याख्यो वा । यद्वा । सहोनाम्नः पुत्रौ गृहपतियविष्ठसंज्ञकौ द्वावग्नी । तौ सहेदं सूक्तमपश्यताम् । तस्मादस्य तावृषी । अथवा तयोरन्यतरः । तथा चानुकान्तं— ‘त्वमग्ने अघिका भार्गवः प्रयोगो बार्हस्पत्यो वाग्भिः पावकः सहसः सुतयोर्वाग्न्योर्गृहपतियविष्ठयोर्वान्यतर आग्नेयं तु’ इति । प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रतौ गायत्रे छन्दस्यादितोऽष्टादशार्चः । सूत्रितं च— ‘त्वमग्ने बृहद्वय इत्यष्टादशार्चन्तस्त्वेति सूक्ते’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । देवसुवां हविःष्वग्नेर्गृहपतेरनुवाक्या^१ ‘त्वमग्ने बृहद्वयः’ इत्येषा । सूत्रितं च— ‘त्वमग्ने बृहद्वयो हव्यवाळ्भिरजरः पिता नः’ (आश्व. श्रौ. ४. ११) इति । अन्वारम्भणीयायामग्नेर्भगिनोऽनुवाक्या ‘आ सवं सवितुः’ इत्येषा । सूत्रितं च— ‘आ सवं सवितुर्यथा स नो राधांस्या भर’ (आश्व. श्रौ. २. ८) इति । आभिज्ञविकेषूक्थेषु^२ तृतीयसवने मैत्रावरुणस्य ‘अग्निं वो वृधन्तम्’ इति वैकल्पिकः स्तोत्रियस्तृचः । सूत्रितं च— ‘अग्निं वो वृधन्तमग्ने यं यज्ञमध्वरम्’ (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति । दशमेऽहनि ‘इमं नो यज्ञम्’ इति स्तोकसूक्तस्य द्वितीयस्य स्थाने ‘अग्ने घृतस्य’ इत्येषा । सूत्रितं च— ‘स्तोकसूक्तस्य द्वितीयतृतीययोः स्थानेऽग्ने घृतस्य धीतिभिरग्ने सुश्रन्द् सपिष इत्येते’ (आश्व. श्रौ. ८. १२) इति ॥

त्वमग्ने बृहद्वयो दधासि देव दाशुषे । कविर्गृहपतिर्युवा ॥ १ ॥

त्वम् । अग्ने । बृहत् । वयः । दधासि । देव । दाशुषे । कविः । गृह ऽपतिः । युवा ॥ १ ॥

हे देव द्योतमान अग्ने कविः क्रान्तकर्मा गृहपतिः गृहपालकः एयुवा नित्यतरुणः त्वं दाशुषे हविषां प्रदात्रे यजमानाय बृहद्वयः सहदशं दधासि प्रयच्छसीत्यर्थः ॥

स न ईळानया सह देवाँ अग्ने दुवस्युवा । चिकिद्भिभानवा वह ॥ २ ॥

सः । नः । ईळानया । सह । देवान् । अग्ने । दुवस्युवा ।

चिकित् । विभानो इति विऽभानो । आ । वह ॥ २ ॥

हे विभानो विशिष्टदीप्ते अग्ने सः त्वं चिकित् ज्ञाता सन् नः अस्माकं दुवस्युवा परिचरणशीलया ईळानया स्तुवत्या वाचा सह देवान् आ वह ॥

त्वयो ह स्विद्युजा वयं चोर्दिष्टेन यविष्ठय । अभि ष्मो वार्जसातये ॥ ३ ॥

१. ख-त-न-भ-श-हवींष्यग्ने । २. ख-त-भ-‘पूक्थेषु ।

त्वया । ह । स्वि॒त् । यु॒जा । व॒यम् । चोदि॑ष्टेन । य॒वि॒ष्ट॒य । अ॒भि । स्मः । वाज॑सातये ॥३॥

हे १यविष्टय युवतमाग्ने १चोदिष्टेन अतिशयेन धनानां प्रेरयित्रा १त्वया १युजा १स्वि॒त् १ह सहायेनैव १वयं भार्गवः १प्रयोगो १बार्हस्पत्याः पावका अग्नयो वा १वाजसातये अन्नलाभाय १अभि १स्मः शत्रून्भिभवेम ॥

और्व॑भृगुवच्छुचि॑मम॒वान॒वदा हु॒वे । अ॒ग्निं स॒मुद्र॑वाससम् ॥ ४ ॥

और्व॑भृगु॒ऽवत् । शुचि॑म् । अ॒म॒वान॒ऽवत् । आ । हु॒वे । अ॒ग्निम् । स॒मुद्र॑वाससम् ॥ ४ ॥

१समुद्रवाससं समुद्रमध्यवर्तिनं वाडवं १शुचिं शुद्धम् १अग्निम् १और्वभृगुवत् यथा और्वभृगुः १अप्नवानवत् यथाप्नवानः १तथा १आ १हुवे आह्वयाम्यहम् ॥

हु॒वे वा॒तस्व॑नं क॒विं प॒र्जन्य॑क्रन्धं स॒हः । अ॒ग्निं स॒मुद्र॑वाससम् ॥ ५ ॥

हु॒वे । वा॒तऽस्वन॑म् । क॒विम् । प॒र्जन्य॑ऽक्रन्धम् । स॒हः । अ॒ग्निम् । स॒मुद्र॑वाससम् ॥ ५ ॥

१वातस्वनं वातसदृशध्वनिं १कविं क्रान्तकर्माणं १पर्जन्यक्रन्धं पर्जन्यसदृशक्रन्दनं १सहः सहस्वितं वाडवम् १अग्निं १हुवे आह्वयामि १ । अन्यद्गतम् ॥ ॥ ९ ॥

आ स॒वं स॒वि॒तुर्य॑था भ॒गस्ये॒व भु॒जिं हु॒वे । अ॒ग्निं स॒मुद्र॑वाससम् ॥ ६ ॥

आ । स॒वम् । स॒वि॒तुः । य॒था । भ॒गस्ये॒ऽइव । भु॒जिम् । हु॒वे । अ॒ग्निम् । स॒मुद्र॑वाससम् ॥ ६ ॥

१सवितुः प्रेरकस्य देवस्य १सवं १यथा प्रसवमिव १भगस्येव १भुजिं भगाख्यस्य देवस्य भोगमिव च १समुद्रवाससम् १अग्निं १हुवे १आह्वयामि ॥

अ॒ग्निं वो॑ वृ॒धन्त॑मध्व॒राणां॑ पुरु॒तम॑म् । अ॒च्छा न॒प्त्रे स॒हस्व॑ते ॥ ७ ॥

अ॒ग्निम् । वो॑ । वृ॒धन्त॑म् । अध्व॒राणां॑ । पुरु॒तम॑म् । अ॒च्छ । न॒प्त्रे । स॒हस्व॑ते ॥ ७ ॥

१अध्वराणाम् अहिस्थानां बलिनां १नप्त्रे बन्धुं १सहस्वते बलवन्तम् १ । विभक्तिव्यत्ययः । १वृधन्तं ज्वालाभिर्वर्धमानं १पुरुतमम् अतिशयेन बहुम् १अग्निम् ऋत्विजः १वः यूयम् १अच्छ अभिगच्छत ॥

अ॒यं यथा॑ न आ॒शुव॑त्त्वष्टा॒ रूपे॒व तक्ष्या॑ । अ॒स्य क॒त्वा यश॑स्वतः ॥ ८ ॥

अ॒यम् । यथा॑ । नः । आ॒ऽशुव॑त् । त्वष्टा॑ । रू॒पाऽइ॒व । तक्ष्या॑ । अ॒स्य । क॒त्वा । यश॑स्वतः ॥ ८ ॥

१अयम् अग्निः १नः अस्मान् १तक्ष्या विकर्तव्यानि १रूपेव १त्वष्टा रूपाणि वर्धकिरिव १यथा येन प्रकारेण १आशुवत् आभवति तथैनमग्निमभिगच्छतेत्यर्थः । किंच वयम् १अस्य अग्नेः १कृत्वा प्रज्ञानेन युक्ताः १यशस्वतः यशस्वन्तो भवामेति शेषः ॥

१. ग-स्वित्वत्सहायेनैव; श-त्वत्सहायेनैव । २. ख-त१-३-भार्गवगः प्रयोगाः, ग-त२-भ१-२-श-भार्गवाः प्रयोगाः, घ-भार्गवादयः, ज्ञ-भार्गवगः प्रयोगः; त४-भार्गवगः प्रायोगाः; न-भार्गवाः प्रायोगाः । ३. न-भ-यथा चाप्रवानः । ४. घ-ह्वयामि कीदृशं समुद्रवासस । ५. ख-त२-प्रभव; ग-प्रसवं च, घ-प्रभव; ज्ञ-प्रसवत्व; त१-३-प्रभवत्व; त४-प्रभव च; न-प्रभवमिव; श-प्रभव च । ६. घ-आ हुवे । ७. घ-तेजसा बलवंत । ८. ख-ग-घ-भ१-३-पुरुतमं । ९. ख-त-न-भ२-वर्धकिंच; घ-वर्धकः इव; भ१-वर्धकिव; श-वर्धकः च ।

अयं विश्वा अभि श्रियोऽग्निर्देवेषु पत्यते । आ वाजैरुप नो गमत् ॥ ९ ॥
अयम् । विश्वाः । अभि । श्रियः । अग्निः । देवेषु । पत्यते । आ । वाजैः । उप । नः । गमत् ॥ ९ ॥

मनुष्याणां^१ विश्वाः सर्वाः^२ श्रियः संपदः^३ देवेषु देवानां मध्ये यः^४ अयम्^५ अग्निः^६ अभि^७
पत्यते अभिगच्छति सोऽग्निः^८ नः^९ अस्मानपि^{१०} वाजैः^{११} अग्नैः^{१२} उप^{१३} आ^{१४} गमत्^{१५} उपागच्छतु ॥

विश्वेषामिह स्तुहि होतॄणां यशस्तमम् । अग्निं यज्ञेषु पूर्व्यम् ॥ १० ॥
विश्वेषाम् । इह । स्तुहि । होतॄणाम् । यशःस्तमम् । अग्निम् । यज्ञेषु । पूर्व्यम् ॥ १० ॥

विश्वेषां सर्वेषां^१ होतॄणां मध्ये^२ यशस्तमं यशस्वितमं^३ यज्ञेषु^४ पूर्व्यं मुख्यम्^५ अग्निम्^६ इह^७
अस्मदीये यज्ञे हे स्तोतः^८ स्तुहि ॥ १० ॥

शीरं पावकशोचिषं ज्येष्ठो यो दमेष्वा । दीदाय दीर्घश्रुतमः ॥ ११ ॥
शीरम् । पावकऽशोचिषम् । ज्येष्ठः । यः । दमेषु । आ । दीदाय । दीर्घश्रुतऽतमः ॥ ११ ॥

ज्येष्ठः देवानां मुख्यः^१ दीर्घश्रुतमः अतिशयेन विद्वान्^२ अग्निः^३ दमेषु यज्वनां^४ गुहेषु^५ आ^६
दीदाय आदीप्यते । तं शीरम् अनुशायिनम् । तथा च यास्कः—‘ अनुशायिनमिति वाशिन-
मिति वा ’ (निरु. ४. १४) इति । पावकशोचिषं पावकदीप्तिं स्तुहीत्यर्थः ॥

तमर्वन्तं न सानसि गृणीहि विप्र शुष्मिणम् । मित्रं न यातयज्जनम् ॥ १२ ॥
तम् । अर्वन्तम् । न । सानसिम् । गृणीहि । विप्र । शुष्मिणम् । मित्रम् । न । यातयत्^१ ज्जनम् ॥ १२ ॥

हे विप्र मेधाविन् स्तोतः^१ अर्वन्तं^२ न^३ अश्वमिव^४ सानसि संभजनीयं^५ शुष्मिणं बलिनं^६
मित्रं^७ न सखायमिव^८ यातयज्जनं^९ हतशत्रुजनं^{१०} तम्^{११} अग्निं^{१२} गृणीहि स्तुहि ॥

उप त्वा जामयो गिरो देदिशतीर्हविष्कृतः । वायोरनीके अस्थिरन् ॥ १३ ॥
उप । त्वा । जामयः । गिरः । देदिशतीः । हविःकृतः । वायोः । अनीके । अस्थिरन् ॥ १३ ॥

हे अग्ने^१ हविष्कृतः यजमानार्थं^२ गिरः स्तुतयः^३ जामयः स्वसार इव^४ देदिशतीः तव गुणान्
दिशन्त्यः^५ त्वा त्वासुपतिष्ठन्ते । वायोरनीके समीपे त्वां समेधयन्त्यः^६ अस्थिरन् अतिष्ठश्च ॥

यस्य त्रिधात्ववृतं बर्हिस्तुस्थावसन्दिनम् । आपश्चिन्नि दधा पदम् ॥ १४ ॥
यस्य । त्रिऽधातु । अवृतम् । बर्हिः । तुस्थौ । असम्^१ दिनम् ।
आपः । चित् । नि । दध । पदम् ॥ १४ ॥

यस्य अग्नेः^१ त्रिधातु त्रिः^२ अवृतम् अनावृतं^३ च^४ असंदिनम् अबद्धं च । स्तरणकाले हि
बर्हिरबद्धं भवति । बर्हिस्तस्थौ आसनार्थं तिष्ठति तस्मिन्नग्नौ^५ आपश्चित् आपोऽपि^६ पदं^७ नि
दध निदधति । अन्तरिक्ष्या साध्यमिके पदं निदधतीत्यर्थः ॥

१. ग-घ-योमिः । २. ख-त२-यज्वना; ग-यजमानाना; घ-ज्ञ-त४-भ१-२-श-यज्वना; न-
यज्वना । ३. घ-शत्रुहननं; ज्ञ-शत्रुजननं; त२-३-४-न-हशत्रुजननं । ४. ग-यजमानस्य । ५. ख-घ-ज्ञ-
त१-२-३-ज्ञ-आदित्यः । ६. ख-ज्ञ-त२-३-४-भ१-२-त्रिर्वा अवृतमनावृतं; ग-घ-अवृतमनावृतं; त१-
त्रिर्वा अवृतं; न-त्रिर्वावृतमनावृतं ।

पदं देवस्य मीळहुषोऽनाष्टृष्टाभिरूतिभिः । भद्रा सूर्यइवोपदृक् ॥ १५ ॥

पदम् । देवस्य । मीळहुषः । अनाष्टृष्टाभिः । ऊतिऽभिः । भद्रा । सूर्यःऽइव । उपदृक् ॥ १५ ॥

मीळहुषः कामानां सेक्तुः । देवस्य द्योतमानस्याग्नेः । पदं स्थानम् । अनाष्टृष्टाभिः शत्रुभिः । अनाष्टृष्टाभिः । ऊतिभिः रक्षाभिर्भजनीयं भवतीत्यर्थः । तथैवास्य । उपदृक् उपदृष्टिरपि । सूर्यइव यथा सूर्यस्तद्वत् । भद्रा मनुष्यैर्भजनीया भवति ॥ ॥ ११ ॥

अग्ने घृतस्य धीतिभिस्तेपानो देव शोचिषा । आ देवान्वक्षि यक्षि च ॥ १६ ॥

अग्ने । घृतस्य । धीतिऽभिः । तेपानः । देव । शोचिषा । आ । देवान् । वक्षि । यक्षि । च ॥ १६ ॥

हे । देव द्योतमान । अग्ने । घृतस्य दीप्तिसाधनस्याज्यस्य । धीतिभिः^१ निधानैः^२ । तेपानः तपन् । शोचिषा ज्वालाया । देवान् प्रति । आ । वक्षि आवह । यक्षि यज । च ॥

तं त्वाजनन्त मातरं कविं देवासो अङ्गिरः । हव्यवाहममर्त्यम् ॥ १७ ॥

तम् । त्वा । अजनन्त । मातरं । कविम् । देवासः । अङ्गिरः । हव्यऽवाहम् । अमर्त्यम् ॥ १७ ॥

हे । अङ्गिरः अग्ने । कविं क्रान्तकर्माणम् । अमर्त्यं मरणरहितं । हव्यवाहं हविषां वोढारं । तं प्रसिद्धं । त्वा त्वां । देवासः देवाः । मातरः इव । अजनन्त जनयन्ति ॥

प्रचेतसं त्वा कवेऽग्ने दूतं वरेण्यम् । हव्यवाहं नि षेदिरे ॥ १८ ॥

प्रचेतसम् । त्वा । कवे । अग्ने । दूतम् । वरेण्यम् । हव्यऽवाहम् । नि । षेदिरे ॥ १८ ॥

हे । कवे क्रान्तकर्मन् । अग्ने । प्रचेतसं प्रकृष्टबुद्धिं । वरेण्यं वरणीयं । दूतं देवानां । हव्यवाहं हविषां वोढारं । त्वा त्वां । नि । षेदिरे देवा निपीदन्ति ॥

नहि मे अस्त्यध्न्या न स्वधितिर्वनन्वति । अथैतादृग्भरामि ते ॥ १९ ॥

नहि । मे । अस्ति । अध्न्या । न । स्वधितिः । वनन्ऽवति । अथ । एतादृक् । भरामि । ते ॥ १९ ॥

हे अग्ने । अग्ने सम भार्गवस्य प्रयोगस्यर्षेः । अध्न्या गौः । 'अध्न्या उस्त्रा' इति गोनामसु पाठात् । नहि । अस्ति न विद्यते यस्याः पयसा आज्येन च त्वां यजेथ । किञ्च । स्वधितिः नहि । वनन्वति काष्ठानि हन्ति यैः काष्ठैस्त्वां समिन्धीथ^३ । अथैतादृक् अग्निहोत्रार्थं पयसो दोग्ध्रीं गाम् । हन्धनसाधनानि काष्ठानि चैतत्सर्वं । ते तुभ्यमहं । भरामि ॥

यदग्ने कानि कानि चिदा ते दारूणि दध्मसि । ता जुषस्व यविष्ठय ॥ २० ॥

यत् । अग्ने । कानि । कानि । चित् । आ । ते । दारूणि । दध्मसि । ता । जुषस्व । यविष्ठय ॥ २० ॥

पूर्वस्यामृच्युक्तस्यैवार्थस्य विवरणमत्र । हे । यविष्ठय युवतम् । अग्ने तुभ्यं^४ । यत् यदा । कानि । कानि । चित् यानि कान्यपि । दारूणि काष्ठानि । आ । दध्मसि आधारयामि तदा । ता तानि अप-
रशुवृक्कान्यपि^५ । जुषस्व सेवस्व । तथा च यजुर्ब्राह्मणं—'न ह स्म वै पुराग्निपरशुवृक्कं दहति

१. ख-घ-ज्ञ-त१-२-धीतिभिर्दीप्तिभिर्निधानः; त३-४-दीप्तिभिर्निधानः; श-निधानः । २. ख-ज्ञ-त१-२-समिधाय । ३. घ-भ१-३-ते तुभ्यं । ४. घ-काष्ठानि ।

तदस्मै प्रयोग एवर्षिरस्वदयद्यदग्ने यानि कानि चेति समिधमा दधात्यपरशुवृक्कणमेवास्मै स्वदयति सर्वमस्मै स्वदते' (तै. सं. ५. १. १०. १) इति ॥

यदन्त्युपजिह्विका यदुग्रो अतिसर्पति । सर्वं तदस्तु ते घृतम् ॥ २१ ॥

यत् । अत्ति । उपजिह्विका । यत् । वृत्रः । अत्तिऽसर्पति । सर्वम् । तत् । अस्तु । ते । घृतम् ॥ २१ ॥

हे अग्ने वयत् काष्ठादिकम् उपजिह्विका^१ । उपजिह्वीत्युपजिह्विका* । वयत्ति भक्षयति । वयत् च काष्ठादिकं^२ वृत्रः । वमत्युदकमिति वृत्रः । उपजिह्विकावृत्रशब्दौ यद्यपि पर्यायौ तथापि पृथगुपादानात् वृत्रशब्दस्तद्विशेषे पर्यवस्यति । सोऽपि वयत्तिसर्पति अतिगच्छति । वयत् सर्वं वते तव वृत्तं घृतसदृशम् वस्तु । यथा घृतं तव प्रियकरं भवति तथा प्रियकरं भवत्वित्यर्थः ॥

अग्निमिन्धानो मनसा धियं सचेत मर्त्यः । अग्निमीधे विवस्वभिः ॥ २२ ॥

अग्निम् । इन्धानः । मनसा । धियम् । सचेत । मर्त्यः । अग्निम् । ईधे । विवस्वभिः ॥ २२ ॥

वमर्त्यः मनुष्यः । अग्निमिन्धानः काष्ठैः प्रज्वलयन् मनसा एव श्रद्धधानः । धियं कर्म सचेत काले भजेत । विवस्वभिः ऋत्विग्भिश्च अग्निम् एव ईधे प्रज्वलयति ॥ १२ ॥

'अदक्षि' इति चतुर्दशर्चं दशमं सूक्तं काण्वस्य सोमरेरार्षम् । अत्रानुक्रम्यते—'अदक्षि षड्ना सोमरिर्वाहृतं पञ्चम्याद्ययुजः^१ सतोबृहत्योऽष्टम्यादियुजः ककुब्गायत्री ककुबनुष्टुबन्त्याग्निमास्ती' इति । पञ्चमीसप्तमीनवम्येकादशीत्रयोदश्यः पञ्च सतोबृहत्यः । अष्टमीद्वादश्या ककुभौ दशमी गायत्री चतुर्दश्यनुष्टुप् । शिष्टा बृहत्यः । 'आग्नेयं तु' इत्युक्तत्वादग्निदेवता । अन्त्याथास्वमिर्मरुतश्च । प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रतौ बार्हते छन्दस्यादितः सप्तर्चः । सूत्रितं च—'अदक्षि गातुवित्तम इति ससेति बार्हतम्' (आश्व. श्रौ. ४. १३) । आभिष्टुविकेषूक्त्येषु मैत्रावरुणस्य 'प्र मंहिष्ठाय' इति वैकल्पिकः स्तोत्रियस्तृचः । सूत्रितं च—'प्र मंहिष्ठाय गायत प्र सो अग्ने तवोत्तिभिः' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति । अध्यायोपाकरणोत्सर्जनयोर्मण्डलान्त्यहोमे 'आग्ने याहि' इत्येषा । सूत्रितं च—'सा चिदाग्ने याहि मरुसखा यत्ते राजन्नग्ने' (आश्व. गृ. ३. ५. ७) इति ॥

अदक्षि गातुवित्तमो यस्मिन्व्रतान्यादधुः ।

उपो षु जातमार्यस्य वर्धनमग्निं नक्षन्त नो गिरः ॥ १ ॥

अदक्षि । गातुवित्तमः । यस्मिन् । व्रतानि । आदधुः ।

उपो इति । सु । जातम् । आर्यस्य । वर्धनम् । अग्निम् । नक्षन्त । नः । गिरः ॥ १ ॥

यस्मिन् अग्नौ व्रतानि कर्माणि आदधुः यजमाना आदधन् गातुवित्तमः अतिशयेन मार्याणां ज्ञाता सोऽग्निः । अदक्षि प्रादुरभूत् । किंच वसु जातं सम्यक् प्रादुर्भूतम् अस्य आर्यस्य उत्तमवर्णस्य वर्धनं वर्धयितारम् अग्निं नः अस्माकं गिरः स्तुतिरूपा वाचः उपो नक्षन्त उपगच्छन्त्येव ॥ 'नक्ष गतौ' इति धातुः ॥

१. षड्ना-त-उपजिह्विका.....काष्ठादिकं नास्ति । * न-भ-श-त्युपजिह्विका उपदक्षिका (न-श-उपदीहिका) । २. त१(प्रान्ते)-अनु-न्यचमी विराड्गुप्त सप्तम्याद्ययुजः ।

प्र दैवोदासो अग्निर्देवाँ अच्छा न मज्जना ।

अनु मातरं पृथिवीं वि वावृते तस्थौ नाकस्य सानवि ॥ २ ॥

प्र । दैवः ऽदासः । अग्निः । देवान् । अच्छ । न । मज्जना ।

अनु । मातरम् । पृथिवीम् । वि । वावृते । तस्थौ । नाकस्य । सानवि ॥ २ ॥

वदैवोदासः दिवोदासेनाह्वयमानः वअग्निः वमातरम् । सर्वस्य लोकस्य धारणवत्त्वात् पृथिवी माता । तां वपृथिवीम् वअच्छ प्रति वदेवान् तस्य दिवोदासस्य यज्ञे देवान् वअनु^१ प्रति हविर्वोढुं वन वप्र^२ वि ववावृते^३ । यस्मादेनमग्निं दिवोदासः वमज्जना बलेन आजुहाव तस्मादयमग्निः वनाकस्य स्वर्गस्य वसानवि समुच्छिद्ये देशे स्वायतन एव वतस्थौ अतिष्ठत् ॥

यस्माद्रेजन्त कृष्टयश्चर्कृत्यानि कृण्वतः ।

सहस्रसां मेधसाताविव त्मनाग्निं धीभिः सपर्यत ॥ ३ ॥

यस्मात् । रेजन्त । कृष्टयः । चर्कृत्यानि । कृण्वतः ।

सहस्र ऽसाम् । मेधसातौ ऽइव । त्मना । अग्निम् । धीभिः । सपर्यत ॥ ३ ॥

वयस्मात् कारणात् वचर्कृत्यानि कर्तव्यानि कर्माणि वकृण्वतः कुर्वाणात् मनुष्यात् वकृष्टयः इतरे मनुष्याः वरेजन्ते कम्पन्ते तस्मादिदानी हे जनाः^३ यूयं वसहस्रसां गवां धनानां च सहस्रस्य दातारम् वअग्निं वमेधसातौ यज्ञे वधीभिः कर्तव्यैः कर्मभिः वत्मना आत्मनैव वसपर्यत परिचरत ॥

प्र यं राये निनीषसि मर्तो यस्ते वसो दाशत् ।

स वीरं धत्ते अग्न उक्थशंसिनं त्मना सहस्रपोषिणम् ॥ ४ ॥

प्र । यम् । राये । निनीषसि । मर्तः । यः । ते । वसो इति । दाशत् ।

सः । वीरम् । धत्ते । अग्ने । उक्थ ऽशंसिनम् । त्मना । सहस्र ऽपोषिणम् ॥ ४ ॥

हे वसो वासक वअग्ने त्वं वयं तव स्तोतारं वराये धनार्थं वप्र वनिनीषसि प्रणेतुमिच्छसि वयः च वमर्तः मनुष्यः वते तुभ्यं वदाशत् हवींषि प्रयच्छति वसः मनुष्यः वउक्थशंसिनम् उक्थानां^४ शंसितारं वत्मना आत्मनैव वसहस्रपोषिणं बहुधनं ववीर पुत्रं वधत्ते धारयति ॥

स दृळ्हे चिदभि तृणत्ति वाजमर्वता स धत्ते अक्षिति श्रवः ।

त्वे देवत्रा सदा पुरुवसो विश्वा वामानि धीमहि ॥ ५ ॥

सः । दृळ्हे । चित् । अभि । तृणत्ति । वाजम् । अर्वता । सः । धत्ते । अक्षिति ।

श्रवः । त्वे इति । देवत्रा । सदा । पुरुवसो इति पुरु ऽवसो । विश्वा । वामानि । धीमहि ॥ ५ ॥

हे^५ वपुरुवसो बहुधनाग्ने यस्तुभ्यं हवींषि प्रयच्छति वसः यजमानः वदृळ्हे वचित् दृढेऽपि क्षत्रपुरे स्थितं ववाजम् अन्नम् वअर्वता अश्वेन वअभि वतृणत्ति हिनस्ति । तथा वसः यजमानः वअक्षिति अक्षीणं

१. ख-ग-त-भ-‘अनु’ नास्ति । २. ख-त१-२-प्र वि ववृते; ग-त४-भ-प्र ववृते । ३. ख-त-न-याजनाः; ग-श-यजमानाः । ४. घ-स्तोत्राणां । ५. ख-ग-घ-त-भ-श-अर्वता अश्वेन ।

१अवः अश्वं १धत्ते धारयति । तथा च सति तुभ्यं हविषां प्रदातारो वयमपि १देवग्रा देवे १त्वे त्वयि स्थिताः १विश्वा सर्वाणि १वामानि वननीयानि धनानि १मदा सर्वदा १धीमहि धारयाम ॥ १३ ॥

यो विश्वा दयते वसु होता मन्द्रो जनानाम् ।

मधोर्न पात्रा प्रथमान्यस्मै प्र स्तोमा यन्त्यग्रये ॥ ६ ॥

यः । विश्वा । दयते । वसु । होता । मन्द्रः । जनानाम् ।

मधोः । न । पात्रा । प्रथमानि । अस्मै । प्र । स्तोमाः । यन्ति । अग्रये ॥ ६ ॥

१होता देवानामाह्वाता १मन्द्रः मोदमानः १यः अग्निः १विश्वा सर्वाणि १वसु वसूनि धनानि १जनानां जनेभ्यः १दयते प्रयच्छति तस्मै १अस्मै १अग्रये १मधोर्न मदकरस्य सोमस्येव १प्रथमानि मुख्यानि पात्राणि १स्तोमाः १प्र १यन्ति प्रयच्छन्ति ॥

अश्वं न गीर्भी रथ्यं सुदानवो मर्मज्यन्ते देवयवः ।

उभे तोके तनये दस्म विश्पते पर्षि राधो मघोनाम् ॥ ७ ॥

अश्वम् । न । गीःभिः । रथ्यम् । सुदानवः । मर्मज्यन्ते । देवयवः ।

उभे इति । तोके इति । तनये । दस्म । विश्पते । पर्षि । राधः । मघोनाम् ॥ ७ ॥

हे १दस्म दशनीय १विश्वपते विशां पतेऽग्ने यं त्वां १सुदानवः शोभनवानाः १देवयवः देवानात्मन इच्छन्तो यजमानाः १रथ्यं रथस्य वोढारम् १अश्वं १न अश्वमिव १गीर्भीः स्तुतिभिः १मर्मज्यन्ते परिवरन्ति स त्वमस्माकं यजमानानां १तोके पुत्रे १तनये पौत्रे च १उभे उभयस्मिन् १मघोनां धनवतां १रायः धनं १पर्षि प्रयच्छ ॥

प्र मंहिष्ठाय गायत ऋतान्ने बृहते शुक्रशोचिषे । उपस्तुतासो अग्रये ॥ ८ ॥

प्र । मंहिष्ठाय । गायत । ऋतान्ने । बृहते । शुक्रशोचिषे । उपस्तुतासः । अग्रये ॥ ८ ॥

हे यूयम् १उपस्तुतासः उपस्तोतारः १मंहिष्ठाय दातृत्वाय १ऋतान्ने यज्ञवते सत्यवते वा १बृहते महते १शुक्रशोचिषे दीप्तैजसे १अग्रये १प्र १गायत स्तोत्रं पठत ॥

आ वंसते मघवा वीरवद्यशः समिद्धो युम्न्याहुतः ।

कुविभो अस्य सुमतिर्नवीयस्यच्छा वाजैभिरागमत् ॥ ९ ॥

आ । वंसते । मघवा । वीरवत् । यशः । समिद्धः । युम्नी । आहुतः ।

कुवित् । नः । अस्य । सुमतिः । नवीयसी । अच्छ । वाजैभिः । आगमत् ॥ ९ ॥

१मघवा धनवान् १युम्नी अश्ववान् यशस्वी वा । तथा च यास्कः—'युम्नं श्रोततेयं वाजं वा' (निरु. ५. ५) इति । १यशः यशस्करमश्वम् १आ १वंसते यजमानेभ्य आ प्रयच्छति १अस्य

१. घ-श-पात्रा पात्राणि । २. ग-धनवान् समिद्ध आहुतः । ३. घ-समिद्धः दीप्त आहुतः अग्निः यशः यशस्करं वीरवत् पुत्रयुक्तमश्वम् । ४. श-प्रयच्छति । तस्या सामे समिद्धः दीप्तः आहुतः अग्निः यशः यशस्करं वीरवत् पुत्रयुक्तमश्वमावंसते यजमानेभ्य आयच्छति ।

अग्नेः वनवीथसी नवतरा वसुमतिः अनुग्रहबुद्धिः वनः अस्मान् वञ्छति^१ प्रति^२ वाजेभिः अज्ञैः सह वकुवित् बहुवारम्^३ । 'सलिलं कुवित्' इति बहुनामसु पाठात् । वआगमत् आगच्छतु ।

प्रेष्ठम् प्रियाणां स्तुह्यासावार्तिथिम् । अग्निं रथानां यमम् ॥ १० ॥

प्रेष्ठम् । ऊँ इति । प्रियाणाम् । स्तुहि । आसाव । अतिथिम् । अग्निम् । रथानाम् । यमम् ॥ १० ॥

हे वआसाव स्तोतः वप्रियाणां वप्रेष्ठं प्रियतमम् वअतिथिम् अन्त्यागतं वरथानां वयमं यन्तारम् वअग्निम् एव वस्तुहि ॥ ॥ १४ ॥

उदिता यो निदिता वेदिता वस्वा यज्ञियो ववर्तति ।

दुष्टरा यस्य प्रवणे नोर्मयो धिया वाजं सिषासतः ॥ ११ ॥

उत्सृता । यः । निदिता । वेदिता । वसु । आ । यज्ञियः । ववर्तति ।

दुस्तराः । यस्य । प्रवणे । न । नोर्मयः । धिया । वाजम् । सिषासतः ॥ ११ ॥

ववेदिता वेत्ता वयज्ञियः यज्ञार्हः यस्य^३ अग्निः वउदिता उदितान्युद्गतानि वनिदिता निदितानि श्रुतानि च ववसु वसूनि धनानि वआ ववर्तति आवर्तयति^४ । वधिया कर्मणा ववाजं संग्रामं वसिषासतः संभक्तुमिच्छत यस्य चाग्नेज्वालाः^५ वप्रवणे वनोर्मयः प्रवणाभिमुखाः समुद्रस्य तरङ्गा इव वदुष्टराः तर्तुमशक्याः । तमग्निं हे स्तोतः स्तुहीत्यर्थः ॥

मा नो हणीतामतिथिर्वसुरग्निः पुरुप्रशस्त एषः । यः सुहोता स्वध्वरः ॥ १२ ॥

मा । नः । हणीताम् । अतिथिः । वसुः । अग्निः । पुरुप्रशस्तः । एषः ।

यः । सुहोता । सुअध्वरः ॥ १२ ॥

ववसुः वासकः वअतिथिः अतिथिवत् प्रियः वपुरुप्रशस्तः बहुभिः स्तुतः वसुहोता सुष्ठु देवानामाह्वता वस्वध्वरः सुयज्ञश्च यस्य^३ अग्निः सः वएषः अग्निः वनः अस्मभ्यं वमा वहणीतां केनापि न रुध्यताम् । केनाप्यनवरुद्धः सन् अग्निः अस्मभ्यमभीष्टं प्रयच्छत्वित्यर्थः ॥

मो ते रिषन् ये अच्छोक्तिभिर्वसोऽग्ने केभिश्चिदेवैः ।

कीरिश्चिद्वि त्वामीद्वे दूत्याय रातहव्यः स्वध्वरः ॥ १३ ॥

मो इति । ते । रिषन् । ये । अच्छोक्तिभिः । वसो इति । अग्ने । केभिः । चित् । एवैः ।

कीरिः । चित् । हि । त्वाम् । ईद्वे^१ । दूत्याय । रातहव्यः । सुअध्वरः ॥ १३ ॥

हे वसो वासक वअग्ने त्वां वये मनुष्याः वअच्छोक्तिभिः अभिष्टुतिभिः वकेभिः कैः सुखकरैः वएवैः वचित् अभिगमनैरपि वते स्तोतारः वमो वरिषन् मैव हिंसन्ताम् । वरातहव्यः दत्तहविष्कः^६ वकीरिश्चित् स्तोतापि वदूत्याय हविर्वहनादिलक्षणाय दूतकर्मणे वत्वामीद्वे वहि स्तौति खलु ॥

१. ख-ज्ञ-त१-२-अच्छ अभिलक्ष्य (ख-आलक्ष्य; ज्ञ-'अभिलक्ष्य' नास्ति; त२-आभिलक्ष्य) प्रयच्छति; घ-श-अच्छ अभिलक्ष्य; त४-न-भ२-प्रयच्छति । २. ख-ग-त-न-भ-बहु । ३. ग-त-भ-'यः' नास्ति । ४. ख-ग-घ-त-श-आवर्तयते । ५. ख-त-न-भ-वामे^० । ६. घ-श-दत्तहविष्कः स्वध्वरः सुयज्ञः ।

आग्ने याहि मरुत्सखा रुद्रेभिः सोमपीतये ।

सोमर्या उप सुष्टुति मादयस्व स्वर्णरे ॥ १४ ॥

आ । अग्ने । याहि । मरुत्सखा । रुद्रेभिः । सोमपीतये ।

सोमर्याः । उप । सुष्टुतिम् । मादयस्व । स्वर्णरे ॥ १४ ॥

हे १अग्ने १मरुत्सखा^१ मरुतां प्रियस्त्वं १स्वर्णरे अस्माकं यजनलक्षणे कर्मणि १सोमपीतये सोम-
पानाय १रुद्रेभिः रुद्रैर्मरुद्भिः सह १आ १याहि आगच्छ । १सोमर्याः सोमरेमम १सुष्टुतिं सोमनां
स्तुतिं चोपागच्छ । १मादयस्व । स्तुतिं श्रुत्वा सोमं पीत्वात्मानं मादय^२ च^२ ॥ १५ ॥

॥ इत्यष्टमे मण्डले दशमोऽनुवाकः समाप्तं चाष्टमं मण्डलम् ॥

संहितापदपाठशुद्धिपत्रम्

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
२	१	हाता	होता
१४	५	°षर्भूदू°	°षर्भूदू°
१९	२२	कृष्णयामम्	कृष्णऽयामम्
३१	२७	अस्मे	अस्मै
३५	३	विऽभावा	विभाऽवा
११९	१५	विप्रेभिः	विप्रेभिः .
११९	२४	अत्कैः ।	अत्कैः । आ ।
१२२	४	सुत्राः	सुत्रा
१२२	१७	वृत्रऽतूर्ये	वृत्रऽतूर्ये
१३३	४	नियुत्वान्	नियुत्वान्
१६६	३	दिवेदिवे	दिवेदिवे
१९८	२३	उभे इ	उभे इति
२२१	२३	वरांस्यमिता	वरांस्यमिता
२३९	२०	मित्रावरुणौ	मित्रावरुणौ
२४८	१४	मधुऽव्रते	मधुऽव्रते
२५२	२३	श्रुत्यम्	श्रुत्यम्
३११	४	व्युच्छान्	व्युच्छान्
३३६	७	रायः	रायो
३७९	२६	विप्राः	विप्रा
३८६	१२	°द्रातुमूर्मिम्	°द्रातुमूर्मिम्
४०४	२२	शुचयः	शुचयः
४०९	७	तन्व १ः	तन्व १ः
४३७	११	सुमतिश्चनिष्ठा	सुमतिश्चनिष्ठा
४९७	७	वधान	वृधान
६३५	५	विपन्युभिः	विपन्युभिः
७५१	८	विभाऽवसुः	विभाऽवसुः
८८६	११	अर्यऽमा	अर्यमा
९५०	२०	°जिह्वाशुमन्तः	°जिह्वाशुमन्तः

भाष्यशुद्धिपत्रम्

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
७	१२	२. १. २९	२. १. २. ९	४२१	७	मुवामन्त्रिते	‘मुवामन्त्रिते
७	१३	१. ७. ८	१. ३. ६	४४५	१८	अविचलित	अविचलितं
३८	२	तनकुर्वन्	तनूकुर्वन्	४४८	१७	विनियोग.	विनियोगः
४४	२३	रादरार्था	रादरार्था । एव-	४९९	२९	लृटि	लृटि
			विधस्त्व	५०४	१७	सच्च	स च
४६	८	अद्रहम्	अद्रुहम्	५०५	१२	अवतीनां	अर्बतीनां
६३	२०	दशरात्र	दशरात्रे	५१७	८	ऋपिश्वानुक्त-	‘ऋपिश्वानुक्त-
७०	१०	ब्रहि	ब्रुहि	गोत्रः	‘	गोत्रः	
१००	२	कृण्वते	कृण्वैते	५२७	२०	दशगुणितः	दशगुणितैः
११५	२७	धावापृथिव्यौ	धावापृथिव्यौ	५४०	२३	रुद्रापुत्रा	रुद्रपुत्रा
१२१	१४	बहुमिच्छूतः	बहुमिराहूतः	५५१	१३	सम्यक्	सम्यक्
१३०	१३	स्तुत्यरायुधैः	स्तुत्यैरायुधैः	५७५	५	मित्यर्थः	मित्यर्थः
१४१	३०	शत्रन्	शत्रून्	६३२	२३	प्रागाथ	प्रागाथं
२००	५	स्याष	स्यार्ष	६५१	११	चा आमि-	च आमि-
३४१	२	क्रतु	क्रतुं	मुख्येन व		मुख्येन वा	
३४५	२१	इशिषे	ईशिषे	७०८	६	य	यः
३४८	१३	दशम्यादिभिः	दशम्यादिभिः	७१६	१	सोमलता	सोमलतां
३७५	१८	ऋग्वि. २. २५	ऋग्वि. २. ३०६	७७४	१८	स्म	स्मः
४०९	२८	प्रत्यक्षेणो	प्रत्यक्षेणो	७८६	२४	वर्तमानभिषुतं	वर्तमानमभिषुतं
४१०	१७	नियतोऽपोष्य	नियतोपोष्य	८८९	२	बृष्टे	बृष्टे
४१४	१६	इरयति	ईरयति	९२३	११	मस्तामपि ।	मस्तामपि
४१४	२७	सूक्त	सूक्तं	९४२	१६	नाशयथ्य	नाशयथ्यै